51 593

1996 130. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1-3

Molnár András: Az egyesületek szerepe Batthyány Lajos politikai pályafutásában (1840–1847)
Sándor Pál: Jobbágyfelszabadítás és birtokrendezés Magyarországon 1848–1864
Petri Edit: A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon
Remport Zoltán: A reformkor kiemelkedő ipari kísérlete: a csetnek–pécsi vasgyár
Deák Ágnes: Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz 1850
Gángó Gábor: Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos" megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót" nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában..."

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0"

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:

a Századok szerkesztősége

51 593

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
130. évfolyam (1996) 1–6. szám

TANULMÁNYOK

Diószegi István: Bismarck és Magyarország 1871–1875 . . . . . V/1117
Gergely András: A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán V/1033
Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában III/497
Kovács László: A kora Árpád-kori pénzújításról IV/823
Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967 . . . . . III/571
Makkay János: A sárkány meg a kincsek IV/733
Molnár András: Az egyesületek szerepe Batthyány Lajos politikai pályafutásában (1840–1847) I/3
Novák Attila: Cionisták, baloldaliak, államrezon. (Cionizmus és államhatalom a 30-as évek Magyarországán) VI/1341
Ormos Mária: Németország és Ausztria–Magyarország viszonya. Az új Mittel-Europa-terv 1917–1918 . . . . . II/207
Rainer M. János: A fiatal Nagy Imre (1896–1921) II/229
Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés", 1914–1946 . . . . . II/273
Sándor Pál: Jobbágyfelszabadítás és birtokrendezés Magyarországon 1848–1864 . . . . . I/29
Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. (Basch Ferenc a népbíróság előtt) VI/1393
Urbán Aladár: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások V/1063

KÖZLEMÉNYEK

Balázs György: A Nemzeti Egység Párt szentesi szervezetének megalakítása és működése. (1933–1939) VI/1451
D. Molnár Erzsébet: A jóvátétel hatása a magyar mezőgazdaságra. (A magyar mezőgazdaság helyzete a második világháború végén) VI/1505
Deák Ágnes: Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz 1850 . . . . . I/119
Föglein Gizella: Magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946) VI/1553
Gángó Gábor: Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról I/129
Gáspár Ferenc: A kiskunhalasi tragédia. (1944. okt. 11.) VI/1473
Gergely Jenő: A keresztény pártok és a választások (1920–1947) III/613
Holler László: A magyar korona néhány alapkérdéséről IV/907
Makkai Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actio"-ja (1909–1919) II/341
Mesterházy Károly: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben IV/861
Molnár András: „A zalai ágyúzás". Zala megye önkéntes adózói (1845–1848) V/1211
Molnár Máté: A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség bojkottja Magyarország ellen: 1920. június 20. – augusztus 8. . . . . III/639
Munkácsi Krisztina: Berend Béla főrabbi népbírósági pere VI/1525
Pajkossy Gábor: Kölcsey követi lemondásának történetéhez V/1191
Petri Edit: A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon I/69
Remport Zoltán: A reformkor kiemelkedő ipari kísérlete: a csetnek–pécsi vasgyár I/105
Richly Gábor: Magyar katonai segítségnyújtás az 1939–40-es finn–szovjet háborúban II/403
S. Lengyel Márta – Spira György: Metternich távozása a kancellári székből egy magyar udvaronc leírásában V/1241
Tóth Sándor László: Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz IV/877
Tokody Gyula: Magyarország integritása és a német diplomácia 1918/19-ben II/383
Vincze Gábor: Az 1945-ös erdélyi földreform – a román kisebbségpolitika egyik „harci eszköze" III/657

DOKUMENTUMOK

Sipos Péter: Heszlényi József feljegyzései a magyar katonai felsővezetésről az 1930-as évek második felében III/677

KISEBB CIKKEK

Berténvi Iván: Szent László kultuszának Anjou-kori történetéhez IV/985
Foki Ibolya: Magyar katolikusok Moldva-Oláhországban a 19. század közepén V/1287
Györffy György: Népek és nyelvek a honfoglalás térségében IV/965
Kádár Judit: Michael Joseph Quin találkozása Széchenyi Istvánnal az Al-Dunán V/1277
Sárközi Zoltán: Hegedüs Lóránt (1872–1943) II/445
Terplán Zoltán: Az etelközi fejedelemválasztás és vérszerződés kérdéseiről IV/969
Veszprémy László: Troppaui Márton (Martin von Troppau) a középkori magyar historiográfiában IV/978

FIGYELŐ

Anderle Ádám: Spanyol bevándorlók Latin-Amerikában a 19. és 20. században V/1296
Bálint Csanád: Magna Moravia a magyar Alföldön? IV/992
Endrei Walter: Egy új technikatörténeti szintéziskísérlet I/149
Györffy György: Még egyszer Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok c. művéről IV/999
Hermann Róbert: Kossuth-emlékév, Kossuth-kiadványok, [1989–]1994 . . . . . I/152
Karsai László: Új könyvek a holocaustról és az antiszemitizmusról VI/1571
Kiss Attila: Gondolatok egy késő-antik életrajzi sorozat kapcsán IV/990
Pető Andrea – Saša Pintar – Roman Vogrinc – Boško Spasojević: Új történelmi folyóiratok a volt-Jugoszláviában I/163

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a Dél-Dunántúli Történészek 10. jubileumi nyári táboráról (*Fleisz János*) I/169
Egyházpolitikai törvények centenáriuma (*Balogh Margit*) V/1304
Konferencia az elitről (*Müller Rolf*) V/1307

TÖRTÉNETI IRODALOM

„Azok a szép (?) napok..." (Ism.: *Niederhauser Emil*) V/1326
A Dunántúl szolgálatában (Ism.: *Kaposi Zoltán*) III/698
A megszelidített fény. Müller Miklós (Ism.: *Rozsnyai Jenő*) V/1335
A Népfront Franciaországban (1934–1938) (Ism.: *Incze Miklós*) II/471
A nemzetközi munkásmozgalom történetéből (Ism.: *Horváth Jenő*) III/709
A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1996., 1997. (Ism.: *Mucsi Ferenc*) VI/1612
A reformkori Buda-Pest (Ism.: *Spira György*) V/1322
Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945 (Ism.: *Szerencsés Károly*) III/711
Baczkowski, Krzysztof: Walka o węgry w latach 1490–1492 (Ism.: *Bagi Dániel*) IV/1020
Balkan Studies (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/450
Baranya (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) VI/1603
Baranyai történetírás 1992/1995 (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) V/1328
Baumgart, Constanze: Stresemann und England (Ism.: *Németh István*) VI/1596
Βασιλικη Νεραντζη–Βαρμαζιη: Το Βυζαντιο και η δνσν (1354–1369) (Ism.: *Bagi Dániel*) IV/1019
Bánkiné Molnár Erzsébet: A Jászkun kerület igazgatása 1745–1876 (Ism.: *Kállay István*) I/188
Bein, Werner: Schlesien in der habsburgischen Politik (Ism.: *Radó Bálint*) I/179

Bozsóki Pál Gerő: Keresztes hadjáratok (Ism.: *Terplán Zoltán*) IV/1015
Calafeteanu, Ion: Revizionismul Ungar şi România (Ism.: *Szász Zoltán*) VI/1609
Corpus testimoniorum vetustissimorum ad historiam slavicam pertinentium (Ism.: *Niederhauser Emil*) IV/1017
Czettler, Anton: Pál Graf Teleki und die Aussenpolitik Ungarns 1939–1941 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) VI/1599
Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831 (Ism.: *Sándor Pál*) I/190
Degré Alajos emlékkönyv (Ism.: *Szabó István*) V/1331
Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939 (Ism.: *Majoros István*) I/191
Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932 (Ism.: *Borhi László*) VI/1593
Egri Történelmi Évkönyv (Ism.: *Szecskó Károly*) VI/1585
Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (Ism.: *Heckenast Gusztáv*) V/1337
Fallenbüchel Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848 – Die Obergespanen Ungarns 1526–1848 (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) I/177
Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás (Ism.: *Zsoldos Attila*) IV/1010
Gombos József: Finnország politikatörténete 1809–1917 (Ism.: *Bereczki András*) II/457
Gzella, Jacek: Małopolska elita władzy w okresie rządów ludwika węgierskiego w polsche w latach 1370–1382 (Ism.: *Bagi Dániel*) IV/1018
Habsburg Ottó: V. Károly. Egy európai császár (Ism.: *Anderle Ádám*) IV/1021
Haslinger, Peter: Der ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922–1932 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) II/467
Hernádi László Mihály: A Baranyai Helytörténetírás repertóriuma (1968–1993) (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) V/1330
Holzträger, Hans: Kampfeinsatz der Hitler-Jugend im Chaos der letzten Kriegsmonate (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) VI/1602
Huber, Peter: Stalins Schatten in der Schweiz (Ism.: *Jemnitz János*) II/469
Hudi József: Pápa város önkormányzata a késő feudalizmus időszakában (1730–1847) (Ism.: *Stipta István*) IV/1029
Hungarians and their Neighbors in Modern Times (Ism.: *Huszár Zoltán – H. Prikler Renáta*) VI/1590
20. századi egyetemes történet (Ism.: *Majoros István*) III/720
Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói (Ism.: *Föglein Gizella*) III/714
Jezsuita okmánytár (Ism.: *Tóth István György*) IV/1024
Különbségek és párhuzamosságok. Németek és zsidók sorsa a Duna-medencében (Ism.: *Huszár Zoltán*) II/473
Kersken, Norbert: Geschichtsschreibung im Europa der „Nationes". (Ism.: *Veszprémy László*) IV/1008
Kiskundorozsma (Ism.: *Anderle Ádám*) III/717
Lakner Judit: Halál a századfordulón (Ism.: *Huszár Zoltán*) I/193
Láng Imre: Az Egyesült Államok története 1945 után (Ism.: *Magyarics Tamás*) III/712
Lengyel, Zsolt K.: Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) I/197
Levéltári Közlemények. Mutató 1923–1993. (Ism.: *Niederhauser Emil*) IV/1030
Lewis, Jane: Women in Britain since 1945. (Ism.: *Pető Andrea*) III/721
Madievszkij, Sz. A.: Rumünszkoe obscsesztvo ot burzsuaznüh preobrazovanij 60-h gg. XIX v. do 1918 g. vüszsie i szrednie klasszü i szloi. Ocserki (Ism.: *Niederhauser Emil*) VI/1587
Magocsij, Pavlo Robert: Formuvannja nacional'noji szamoszvidomoszti: pidkarpatsz'ka Rusz' (1848–1948) (Ism.: *Niederhauser Emil*) I/192
Magocsij, Pavlo Robert: Halicsina (Ism.: *Niederhauser Emil*) V/1338
Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek (Ism.: *Zichy Mihály*) III/705
Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei (Ism.: *Stipta István*) II/453
Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928. (Ism.: *Szecskó Károly*) VI/1595
Radev, Sztojan: Predizvikani izpovedi (Ism.: *Niederhauser Emil*) I/198
Rácz István: A török világ hagyatéka Magyarországon (Ism.: *Veszprémy László*) I/186

Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707) (Ism.: *Heckenast Gusztáv*) IV/1028
Roche, Daniel: La France des Lumières (Ism.: *Tóth István György*) V/1315
Roth, Harald: Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) I/195
Scharf, Claus: Katharina II., Deutschland und die Deutschen (Ism.: *Radó Bálint*) V/1316
Schlumbohm, Jürgen: Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860 (Ism.: *Ö. Kovács József*) I/184
Sibylle, Eva–Rösch, Gerhard: Kaiser Friedrich II. und sein Königreich Sizilien (Ism.: *Radó Bálint*) IV/1011
Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) II/464
Spira György: Az újjáéledő Széchenyi vagy a legnagyobb magyar szatirikus (Ism.: *Hermann Róbert*) V/1325
Studer, Brigitte: Un parti sous influence (Ism.: *Jemnitz János*) III/707
Studia z dziejów zydów w Polsce (Ism.: *Tagányi Zoltán*) III/696
Szirtes Gábor: Nagyvárosi gerillák (Ism.: *Harsányi Iván*) III/724
Szocialnije dvizsenyije na zapade (Ism.: *Jemnitz János*) III/727
Tóth István György: Szent Lajos utódai (Ism.: *Szántay Antal*) IV/1023
Trianon and East Central Europe (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/460
Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában (Ism.: *Nagy Mariann*) III/701
Vörös Vince: Politikai utam (Ism.: *Izsák Lajos*) VI/1607
Zounuk (Ism.: *Kratky Tamás*) V/1337
Zylberberg, Michel: Une si douce domination (Ism.: *Majoros István*) V/1333
Zsidók Oroszországban 1900–1929 (Ism.: *Erényi Tibor*) II/455

FOLYÓIRATSZEMLE

Brinkley, Alan: Az amerikai konzervativizmus problémája II/487
Chang, Gordon H. – Di, He: A béke megőrzése a Quemoy és Matsu kérdésében kirobbant amerikai–kínai konfliktusban II/485
Foner, Eric: A „szabadság" jelentése az emancipáció korában II/482
Gerstle, Gary: Az amerikai liberalizmus proteuszi jellege II/480
Horne, John és Kramer, Alan: „Német atrocitások" és francia–német vélemények 1914-ben, a német katonák naplói alapján II/478
Klarman, Michael J.: Hogyan változtatta meg a Brown-ügyben hozott Legfelső Bírósági döntés a faji kapcsolatokat: a visszahatás-tézis II/490
Lüdtke, Alf: Kiegyezés a múlttal: A nácizmus elfelejtésének illúziója és a felejtés módjai Nyugat-Németországban II/493
Marrus, Michael R.: Megjegyzések a Holocaust történeti irodalmáról II/494
Rowney, D. K.: Az iparirányítás Oroszországban. Az autonóm állam és a gazdasági fejlődés II/476

KRÓNIKA

Boba Imre (1919–1996) (*Petrovics István*) III/730
Gyimesi Sándor (1933–1995) (*Kulcsár Árpád*) I/204
Sashegyi Oszkár (1915–1994) (*Ress Imre*) I/200
Vörös Károly (1926–1996) (*Szász Zoltán*) VI/1615

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1)155-77-72
130. ÉVFOLYAM 1996. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Molnár András: Az egyesületek szerepe Batthyány Lajos politikai pályafutásában (1840–1847) 3
Sándor Pál: Jobbágyfelszabadítás és birtokrendezés Magyarországon 1848–1864 29

KÖZLEMÉNYEK

Petri Edit: A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon 69
Remport Zoltán: A reformkor kiemelkedő ipari kísérlete: a csetnek–pécsi vasgyár 105
Deák Ágnes: Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz 1850 119
Gángó Gábor: Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról 129

FIGYELŐ

Endrei Walter: Egy új technikatörténeti szintéziskísérlet 149
Hermann Róbert: Kossuth-emlékév, Kossuth-kiadványok, [1989–]1994 152
Pető Andrea – Saša Pintar – Roman Vogrinc – Boško Spasojević: Új történelmi folyóiratok a volt-Jugoszláviában 163

BESZÁMOLÓ

Beszámoló a Dél-Dunántúli Történészek 10. jubileumi nyári táboráról (*Fleisz János*) 169

TÖRTÉNETI IRODALOM

Fallenbüchel Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848 – Die Obergespanen Ungarns 1526–1848 (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) 177
Werner Bein: Schlesien in der Habsburgischen politik (Ism.: *Radó Bálint*) 179
Jürgen Schlumbohm: Lebensläufe, familien, höfe. Die bauern und heuerleute des Osnabrückischen kirchspiels belm in proto-industrieller zeit, 1650–1860 (Ism.: *Ö. Kovács József*) 184
Rácz István: A török világ hagyatéka Magyarországon (Ism.: *Veszprémy László*) 186
Bánkiné Molnár Erzsébet: A Jászkun kerület igazgatása 1745–1876 (Ism.: *Kállay István*) 188
Deák Ferenc ügyészi iratai 1824–1831 (Ism.: *Sándor Pál*) 190
Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939 (Ism.: *Majoros István*) 191
Pavlo Robert Magocsij: Formuvannja nacional'noji szamoszvidomoszti: pidkarpatsz'ka Rusz' (1848–1948) (Ism.: *Niederhauser Emil*) 192
Lakner Judit: Halál a századfordulón (Ism.: *Huszár Zoltán*) 193
Harald Roth: Politische strukturen und strömungen bei den Siebenbürger sachsen 1919–1933 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 195
Zsolt K. Lengyel: Auf der suche nach dem kompromiss. Ursprünge und gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 197
Sztojan Radev: Predizvikani izpovedi (Ism.: *Niederhauser Emil*) 198

KRÓNIKA

Sashegyi Oszkár (1915–1994) (*Ress Imre*) 200
Gyimesi Sándor (1933–1995) (*Kulcsár Árpád*) 204

Molnár András

AZ EGYESÜLETEK SZEREPE BATTHYÁNY LAJOS POLITIKAI PÁLYAFUTÁSÁBAN (1840–1847)

Batthyány Lajos gróf szinte üstökösként „robbant be" a magyar politikai életbe, amikor 1839 júniusában megjelent a pozsonyi dietán. Annak ellenére, hogy a korábbi országgyűléseken még nem vett részt, és lakóhelyén, Vas megyében sem fejtett ki érdemi politikai tevékenységet, a dunántúli arisztokraták társasági életében betöltött szerepénél, és szerteágazó személyes kapcsolatainál fogva mégis akkora befolyásra tett szert, hogy most alig néhány hét alatt a felsőtáblán szerveződő ellenzéki párt vezérévé lépett elő. Nem kevés tekintélyre volt szüksége ahhoz, hogy a függetlenségükre, gazdagságukra és nevükre büszke főurak lemondjanak a teljes önállóságukról, és önként elfogadják azt, hogy mindnyájan a közösen elfogadott ellenzéki alapelvekhez és taktikához kötelesek alkalmazkodni. Batthyány határozott fellépésének eredménye a főrendi ellenzék szervezett tevékenysége, az, hogy az ellenzéki mágnások többé már nem spontán módon, hanem előre megbeszélt koreográfia szerint léptek fel a felsőtábla nyilvános ülésein. Ez, a mintegy 30 tagú mágnásellenzék ugyan rendre alulmaradt a szavazások során, de így is komoly veszélyt jelentettek a kormány számára. „A minoritás nem diadalomra, hanem csak a vitára tart számot" – fogalmazta meg ars poetikájukat egyik beszédében Batthyány. Jóllehet Batthyányék önmagukban kevés konkrét eredményt tudtak kiharcolni, mégis, azáltal, hogy azonosították magukat a liberális reformkövetelésekkel, nagyobb tekintélyt szereztek, és szilárdabb anyagi bázist biztosítottak az egész magyar ellenzéki mozgalom számára. Batthyányék nem bírálták keményebben a kormányt mint a rendi ellenzék, a felszólalásaiknak azonban így is sokkal nagyobb volt a súlya és jelentősége, pusztán azáltal, hogy az ismert liberális elvek a legbefolyásosabb arisztokraták szájából hangzottak el. Ezek után érthető, hogy Batthyányt — dacára annak, hogy a törvényhozás munkájára még nem tudott közvetlen befolyást gyakorolni — „figyelembe véve nevét, gazdagságát, csillogó tehetségét és olvasottságát", az országgyűlés legfontosabb és legveszélyesebb ellenzéki vezetőjének könyvelték el a kormánykörök.

Batthyány — mint ismeretes — a mágnási rend „parlamentáris" és „extraparlamentáris" túlsúlyának megteremtését tűzte ki célul egy, még az országgyűlés idején, 1839 decemberében készített programjában. A parlamenten kívüli politizálás legfontosabb fórumának a vármegyéket tekintette. Döntő befolyást kívánt gyakorolni a vármegyék politikai állásfoglalásaira, a követutasítások összeállítására és a követek megválasztására. Batthyány már az országgyűlés idején tett ilyen lépéseket: Vas megyében az egyik követ visszahívatásával és a követutasítások megváltoztatásával, míg

Pozsonyban az ellenzéki főjegyző, Somogyi Antal követté választatásával próbálkozott – sikerrel azonban egyik esetben sem járt.[1]

Miközben az országgyűlés végeztével az ellenzék többsége eufórikus hangulatban ünnepelte a szólásszabadsági, hűtlenségi perek megszüntetését és a politikai foglyok szabadon bocsátását, Batthyány dühösen utasította vissza az amnesztiát, és újabb, kormányellenes agitációra készült.[2] Ehhez természetes közegül szűkebb pátriája, Vas megye kínálkozott. Batthyány 1840-ben több vasi közgyűlésen is megjelent, arról azonban, hogy érdemi szerepet játszott volna megyéje közéletében, még a legjobban informált császári titkosrendőrség sem tudott.[3] Politikai ambíciói és egyéni képességei ekkor még nem álltak arányban egymással. Továbbra is vezérszerepre és népszerűségre vágyott, ám nem volt sem a szó, sem a toll mestere; magyarul — bár egyre többet tanult — még keveset tudott, ezért nyilvános beszédre ritkán vállalkozott. Naplót nem vezetett, levelet csak kivételes alkalmakkor írt; az ő elméje nem szült olyan kiváló munkákat, mint Széchenyi vagy Wesselényi könyvei, tőle csupán egyetlen hírlapi cikkre tellett. Hiányosságaival maga is tisztában lehetett, mert amikor ekkortájt megpendítették előtte a gondolatot, hogy legyen az egész ellenzék vezére, a tapasztalatlanságára hivatkozva tért ki a megtisztelő bizalom elől. Ahhoz, hogy a programját megvalósíthassa, segítőre volt szüksége. Röpirat sorozatot kívánt készíttetni a leglényegesebb reformkövetelésekről, és e munka megszervezésére későbbi titkárát, a pesti arisztokrata körök közkedvelt íróját és társalkodóját, Kuthy Lajost szemelte ki. Batthyány röpiratai azonban sohasem készültek el, mert a főnemesség ellenzéki vezérszerepének illúzióját, Batthyány egész koncepcióját szétrombolta Kossuth Pesti Hírlapjának megjelenése.[4]

A reformeszmék propagálása terén a Pesti Hírlap ragadta magához a kezdeményezést, és a legerősebb közvélemény-formáló tényezővé kezdett válni. Batthyányék kezéből kiütötte azt az eszközt, amellyel népszerűségét és nagyobb társadalmi súlyt, befolyást kívántak nyerni a főrendi ellenzék számára. 1841 első hónapjaiban a Pesti Hírlap irányát és modorát maga Batthyány is „igen kárhoztatta". Kossuthot az arisztokrácia megbuktatására felbérelt pénzsóvár alaknak tartotta, és a hírlapjával együtt a pokolba kívánta. Hosszú hónapokig úgy tűnt, hogy a közös ellenfél, Kossuth egy táborba tereli Batthyányt és Széchenyi Istvánt, akik 1839 óta állandó vetélytársai voltak egymásnak.[5] Széchenyi ugyan nem volt hajlandó vállalni a pártfegyelem kötöttségeit, és alkalmanként egyetértett a kormánnyal is, mégis, bízva korábbi népszerűségében, ő is a mágnásellenzék vezérének tekintette magát, és annak hangadója kívánt maradni. Az országgyűlés idején úgy tűnt, hogy a fiatalabb Batthyány kerekedik felül, amikor azonban a diéta berekesztése után Pestre költöztek át, Batthyány korábbi eltökéltsége mintha feloldódott volna az új életforma és az új szórakozási lehetőségek élvezetében. Miközben Batthyány elvegyült a pesti társasági élet színes forgatagában (így pl. éjszakákon át kártyázott), politikai aktivitása lecsökkent, és Széchenyi vette át a kezdeményezést. Pesten újra az elemében volt Széchenyi; fáradhatatlanul lótott-futott, hogy sikerre vigye a legkülönfélébb vállalkozásait. Közben persze azt sem felejtette el, hogy Batthyánynak — anélkül, hogy ő ennek tudatában lenne — változatlanul nagy a befolyása a mágnáskörökben. Amikor 1841 nyarán Széchenyi nyíltan is fellépett

Kossuth ellen, mindent elkövetett, hogy Batthyányt maga mellé állítsa. A „Kelet népe" megjelenésekor (1841 júniusában) Batthyány még támogatni látszott Széchenyit, és ekkoriban vállalt szerepet a Széchenyi által szervezett Sopron-Vasi Szederegylet igazgatóválasztmányában is.[6]

A Kossuth és Széchenyi között kibontakozó politikai vitában Batthyány közvetlenül mégsem nyilvánított véleményt, sem hírlapi cikk, sem pedig röpirat, könyv formájában. A Batthyány által pártfogolt Kuthy Lajos írt ugyan egy röpiratot „Polgári szózat Kelet népéhez" címmel, kétséges azonban, hogy az ebben foglaltak mennyire tekinthetők Batthyány álláspontjának. Kuthy röpiratát a császári titkosrendőrség nem hozta összefüggésbe Batthyány nevével, Széchenyi pedig még említésre sem méltatta, mindazonáltal Varga János úgy véli, hogy Kuthy nem annyira a saját véleményét fejti ki benne, sokkal inkább a nagybirtokos arisztokrácia egy csoportjának, főképp Batthyány Lajosnak a nézeteit közvetíti. Ha ez valóban így van, akkor 1841 végére megváltozott Batthyány Kossuthtal kapcsolatos álláspontja. A röplap elismerte ugyan, hogy számos esetben kifogásolható a Pesti Hírlap hangneme, de miközben több részletkérdésben igazat adott Széchenyinek, Kossuth vezércikkeinek összességét mégsem kárhoztatta, és nem osztotta Széchenyi aggodalmát, hogy azok lázító szelleműek.[7]

A „Polgári szózat" — akár Batthyánynak tulajdonítható, akár nem — valójában visszhang nélkül maradt, és így nem is volt érzékelhető hatása az általánossá váló politikai vitára. Miután az ország közvéleményét ez idő tájt elsősorban a két meghatározó egyéniség, Kossuth és Széchenyi (valamint a mögöttük felsorakozó politikai elit) uralta és alakította, Batthyány, aki nem azonosította magát maradéktalanul sem az egyik, sem a másik fél álláspontjával, és nem akarta (vagy nem tudta?) befolyását e téren érvényesíteni, egyelőre tartózkodott a politikai közélet nyilvánosságától. Nem érezte magát otthon sem a vármegyék üléstermében, sem pedig a hírlapok és röpiratok világában, így sem Kossuthtal, sem Széchenyivel nem vehette fel a versenyt. Ha vissza kívánta szerezni az ellenzék élén betöltött vezérszerepét, más utat kellett választania.

A lehetőségek egyikeként az egyesületi mozgalomban való erőteljesebb részvétel kínálkozott. Ez sem volt persze igazán „szűz" terület, mert Széchenyi ekkorra már számos egyesületnek volt alapító tagja (mint pl. a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülés, Magyar Gazdasági Egyesület, Sopron-Vasi Szederegylet, Pesti Hajós-egylet vagy a Pesti Kikötő Egyesület), Batthyány legfeljebb a Széchenyi által fel nem ismert vagy elszalasztott lehetőségeket használhatta ki.

Ilyen irányú elképzelésekkel Batthyány már az 1839 decemberében felvázolt programjában foglalkozott. Kiindulva abból, hogy „minden tartós befolyásnak legerősebb támasza a hasznosság", azt a célt tűzte ki a főrendi ellenzék elé, hogy „többféle hasznos intézetek létesítését vagy igazgatását nekünk köszönhesse a közönség". Az első hasonló jellegű „hasznos intézet", amelynek Batthyány is alapító tagja lett, a Pozsonyban, még az országgyűlés idején megszervezett gyorsírást pártoló egyesület volt. Az egyesület léte és célja szorosan összefüggött a gyorsírással készülő főrendi napló megteremtésével. Batthyány tudatában volt annak, hogy mind ő maga, mind pedig a főrendi ellenzék egésze csak úgy tehet szert a közvélemény szemében nagyobb ismertségre, népszerűségre és politikai

súlyra, ha országgyűlési felszólalásaik a nyilvánosság elé kerülnek – ezért kardoskodott (néha talán fölöslegesen is) a főrendi napló mielőbbi megindítása mellett. A főrendi napló létrehozása persze más szempontból is elemi érdeke volt a mágnásellenzéknek. A felsőtábla ülésein elnökölő nádor ugyanis az egyes kérdések eldöntésénél általában csupán „mérlegelte" (nem pedig összeszámolta) a szavazatokat, ami azt jelentette, hogy nem az állást foglalók számszerű aránya alapján mondta ki a határozatot, hanem aszerint, hogy mit támogattak az ország világi és egyházi főméltóságai. A naplóvezetés mellett azonban már nem alkalmazhatta a nádor ezt a meglehetősen szubjektív módszert (ha nem akarta kockára tenni a népszerűségét), így a fejenkénti szavazások bevezetése, ha győzelemhez egyelőre nem is, de jelentős térnyeréshez juttathatta a főrendi ellenzéket. Mindezeken felül a napló alkalmas lehetett arra is, hogy leleplezze a konzervatív főrendek reakciós törekvéseit, és ezzel lejárassa Batthyányék politikai ellenfeleit. 1839 szeptemberében Batthyány személyesen is megismerkedett a kor egyik legképzettebb és legelismertebb hazai gyorsírójával, Hajnik Károllyal. Őt szemelte ki Batthyány a főrendi napló szerkesztésére, és rögtön titkári állást ígért neki, hogy megnyerje a mágnásellenzék számára. Hajnik titkárságából később ugyan semmi sem lett, azt azonban Batthyány keresztülvitte — még a nádorral való állandó konfliktusok árán is —, hogy Hajnik legyen az 1840. február 25-én meginduló főrendi napló első gyorsírója.[8]

A zömében Hajnik — kisebb részben Konkoly-Thege Pál — által gyorsírással lejegyzett, és Kovachich József Miklós főlevéltáros által szerkesztett főrendi napló azonban több hónapos késéssel, 1840 októberében látott csak napvilágot. Batthyány, aki elégedetlen volt az elhúzódó szerkesztési és nyomdai munkálatokkal, újabb és újabb terveket szőtt, hogy miként tudná a cenzúrázás legkisebb lehetőségét is kiiktatni, főképpen pedig arra törekedett, hogy a gyorsírást, mint a közélet nyilvánossá tételének egyik hathatós eszközét, minél szélesebb körben elterjessze. Ezt a célt szolgálta a főrendi ellenzék Batthyányhoz közeli csoportjából alakított gyorsírást pártoló egyesület. Ennek a meglehetősen szűk körű, szinte kizárólag csak mágnásokból álló egyesületnek a másik két vezéregyénisége is Batthyány rokonságából került ki: Zichy Ödön (Edmund) és Zichy Jenő (Eugen, aki magát szintén Ödönnek nevezte) grófok Batthyány apósának, Zichy Károly grófnak a féltestvérei voltak. Az egyesület mind a gyorsírók képzését, mind azok alkalmazását és ismertté tételét támogatni kívánta, ezért gyorsírói tanfolyamokat és gyorsíró-versenyeket szervezett. Az egyesület — kiváltképp pedig Batthyány — Hajnik munkájának segítését tekintette a legfontosabb feladatának. Batthyányék egyesületére felfigyelt a császári titkosrendőrség is. 1841 márciusában jelentették, hogy Batthyány a mágnástársaival egy alapítványt hozott létre Hajnik támogatására. Tudtak róla, hogy Batthyány személyesen intézkedett a Hajnik által Pesten indítandó gyorsírói tanfolyam ügyében, és arról is tudtak, hogy a nádort is felkérte a gyorsírás pártolására. Batthyány nem csupán az idejét, de a pénzét sem kímélte, ha Hajnik támogatásáról volt szó. 1841 májusában Hajnik Batthyány költségén utazott el Münchenbe, hogy a helyszínen tanulmányozhassa a német gyorsírás élő klasszikusának, a bajor Gabelsbergernek a módszerét.[9]

A titkosrendőrség értesülései szerint Batthyány már 1841 nyarán a majdani országgyűlés főrendi naplójának szerkesztését tartotta a szeme előtt, amikor a

gyorsírást pártoló egyesület munkájáról volt szó, sőt, szeptember elején még a napló tervezett kinyomtatásáról is tárgyalt Hajnikkal. Pesten megindult ugyan a gyorsírás tanítása, de már 1841 őszén félbeszakadt. Hajnik képtelen volt megfelelni Batthyányék elvárásainak, mert 1841 novemberétől 1843 februárjáig Kolozsvárott töltötte az ideje legnagyobb részét, mint az erdélyi országgyűlés naplójának szerkesztője.[10]

1842. november 15-én kelt levelében (lásd függelék 1. sz.) Batthyány az egyesület nevében szemére vetette Hajniknak, hogy elhanyagolja pesti kötelezettségeit. Batthyányék — derült ki a levélből — olyan feltétellel engedték el Hajnikot Erdélybe, hogy a Pesten tanított ifjakat az erdélyi rendek által adandó ösztöndíjjal maga mellé veszi gyakornoknak. Miután erre — nem Hajnik hibájából ugyan, de az ösztöndíj késedelmes elhatározása miatt — nem került sor, Batthyány vissza kívánta hívni Hajnikot Pestre, hogy legalább a tanítást folytassa. Hajnikot azonban kötötte az erdélyi szerződés, nem tehetett eleget Batthyány kérésének, ezért megromlott a kapcsolatuk. A kölcsönös sértődést Széchenyi azonnal észrevette, és alig tért vissza Hajnik 1843 márciusában Erdélyből, rögtön felkínálta neki, hogy legyen az újonnan induló országgyűlési hírlap szerkesztője. Hajnikot azonban mégsem sikerült megnyernie, mert a gyorsírót kötötte korábbi ígérete, ezért azzal tért ki a megbízatás elől, hogy ha Batthyány elégtételt ad neki, kénytelen lesz a főrendi naplót szerkeszteni. Március közepén erre kérte Batthyány nevében Teleki László is, így végül Hajnik 1843-ban is vállalkozott a főrendi napló szerkesztésére, és hála Batthyányék egyesületének, most már több képzett segítőtársa akadt, mint 3 évvel korábban. Batthyánynak a gyorsírást pártoló egyesülettel kapcsolatos további tevékenységét nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy mind az 1843/44-es, mind pedig az 1847/48-as országgyűlés idején a gyorsírók képzésének és alkalmazásának érdekében emelt szót a felsőtábla ülésein.[11] Maga az egyesület azonban, ha közvetlen céljait részben el is érte, lévén eléggé szűk körű, és kevésbé nyilvános, a főrendi ellenzék népszerűsítése érdekében vajmi keveset tehetett. Az igazi „áttörést" e téren az Iparegyesület hozta meg Batthyány számára.

Batthyány tulajdonképpen csak véletlenül került kapcsolatba az Iparegyesület szervezőivel. Kossuth ugyanis először, még 1840 decemberének végén Széchenyit kereste fel egy ipari ismereteket oktató „Politechnikum" alapításának az ötletével. Kossuth a fogsága idején családja számára összegyűjtött adományt kívánta erre a célra felhasználni, Széchenyi azonban kitért a tanácsadás elől. Így történt azután, hogy 1841 januárjának végén nem Széchenyi, hanem a másik legnagyobb tekintélyű mágnás, Batthyány Lajos kapott — a barátjának, Eötvös Józsefnek közvetítésével — meghívót a „Hasznos ismereteket terjesztő társaság" alakuló összejövetelére.[12] Batthyány ugyan nem vett részt az 1841. január 30-án tartott ülésen — ne felejtsük el: ekkor még a legteljesebbnek látszó egyetértésben szidta Széchenyivel együtt Kossuthot — de a társaság távollétében így is őt kívánta megnyerni az igazgatóválasztmány elnökéül. A hivatalos felkérés még el sem hangzott, amikor Széchenyi már úgy értesült, hogy Batthyány az elnökséget „távollétében feltételesen elfogadja". A választmány február 9-i ülésén a Batthyány felkérésére küldött Lukács Móric jelentette, hogy „az egyesületi elnökül óhajtott gróf Batthyány Lajossal beszélt, ki azt adá válaszul, hogy ezen elnökséget csak

akkor vállalja el, ha a társaság szerkezete és célja ismeretesek lesznek előtte". A szervezők erre közölték Batthyányval a Pesti Hírlapban olvasható tervezetüket, és azt is, hogy a részletek kidolgozása majd éppen annak a választmánynak lesz a feladata, amelynek elnökéül őt felkérték. Az előkészítő munkálatokban ugyan Batthyány még jó ideig nem vett részt személyesen, de az elsők között jegyzett a társaság részvényeiből. Kossuth az 1841. szeptember 2-án megjelent, „Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól" c. munkájában már az orra alá dörgölhette Széchenyinek, hogy Batthyány bezzeg „500 ezüstforinttal adakozott" a Széchenyi által támadott „hasznos ismereteket terjesztő egyesület" létesítésére.[13]

Közben, 1841. március 11-én az egyesület választmányi ülése a társaság nevét „Iparegyesület"-re változtatta, majd hozzáláttak az aláírási ívek terjesztéséhez. A szeptember 4-i közgyűlés elfogadta az Iparegyesület elnevezést, és elismerték a társaság megalakulását. A következő, november 13/14-i közgyűlésen — immár Batthyány jelenlétében (bár még nem az ő elnökletével) — megvitatták, és módosítások után elfogadták az egyesület „munkálati tervét", valamint az alapszabályok tervezetét. „Ez úton jöttem érintkezésbe Batthyány Lajossal, kit annak előtte nem ismertem" – emlékezett később erre a közgyűlésre Kossuth.[14]

Az Iparegyesület 1842. június 4-i közgyűlése 3 évre az egyesület elnökévé választotta (közfelkiáltással) Batthyányt. A közgyűlés döntését Bezerédy István tolmácsolta a távollévő Batthyánynak, majd másnap jelentette, hogy Batthyány „az egyesület elnökségét szíves készséggel elvállalá". A június 6-án tartott választmányi ülésen már Batthyány elnökölt, és Kossuth nem kis büszkeséggel hirdette a Pesti Hírlap „Iparműkiállítás" c. vezércikkében, hogy az egyesületet „egy oly férfiú, kinek nevéhez nagyszerű históriái emlékezetek, kinek személyéhez nemzetünknek köztisztelete csatlakozik, gróf Batthyány Lajos vezérlendi"![15]

Az egyesülettel kapcsolatos szervezőmunka zömét ugyan Kossuth — mint aligazgató — vállalta magára, de jutott teendő Batthyány számára is. Egyrészt személyes jelenlétével és elnökletével kívánt súlyt adni az egyesület üléseinek (így pl. az 1842. november 10-i és 16-i választmányi üléseken); másrészt minden tekintélyét latba vetette az egyesület népszerűsítése, és a támogatók, részvényesek toborzása érdekében. Az 1842. augusztus 24-i választmányi ülés Batthyányra bízta, hogy „Pest megye és város pártfogását eszközölje ki az egyesületnek". Az október 10-i választmányi ülés jegyzőkönyvében az alábbiakat olvashatjuk: „Elnök őméltósága buzgalmát fejtendő ki, egyesületünk gyarapodására 47 aláírási ívet kér, melyek megküldendőnek határoztatnak a nevezetesebb alapítványok megírásával, hogy ezeket őméltósága fölszólító leveleiben hasznára fordíthassa". 1842 decemberében körlevélben szólította fel Batthyány valamennyi barátját és ismerősét (így pl. Wesselényi Miklóst vagy Károlyi Györgyöt – lásd függelék 2. sz.), és hazafias érzéseikre hivatkozva, az Iparegyesület támogatását kérte tőlük.[16]

Batthyány tartotta a megnyitóbeszédet az első magyar iparmű-kiállítás 1842. december 26-i ünnepélyes díjkiosztásán is. Beszédének fogalmazványát már a december 23-i választmányi ülésen felolvastatta. A választmány részéről „elnök úrnak e megelőző figyelme köszönettel fogadtatott, azon nyilvános megjegyzéssel, hogy a választmány egy pillanatig sem kétkedett, miszerint a gróf úr egészben és részletekben is csupán az egyesület és választmánya érzéseit fogja kifejezni".

Batthyány előzékeny gesztusa azonban nem csupán az Iparegyesületnek szólt, de egyben jelzésértékű figyelmeztetés volt Széchenyi számára, aki november 27-i akadémiai beszédében (az igazgatóság megkerülésével) éles politikai támadást intézett az ellenzék nacionalizmusa ellen. Széchenyi értette a célzást és (december 23-án) keserűen írta naplójába: „Batthyány Lajos mindenestül Deák, Kossuth és társai karjaiba vetette magát. Iparegyesület választmányi ülésén, hol Batthyány Lajos elnökölt, felolvasta a beszédét (a nagy ülésnek) hogy lássa, nincs-e valamilyen észrevétel rá...hogy engem helyezzen hamis megvilágításba. Teljesen ellenem fordult."[17]

Batthyány iparegyesületi beszéde ily módon önmagán túlmutatva reprezentálta, hogy Batthyány túltette magát a Pesti Hírlappal szembeni korábbi fenntartásain, és politikai jövőjét a Kossuthtal való szorosabb együttműködéssel képzeli el. A december 26-i díjkiosztás után Batthyány nagyszabású ebédet adott az ünnepeltek tiszteletére. A hírek szerint Batthyány itt ugyancsak „kokettált" Eötvös Józseffel és Kossuthtal, mire Széchenyi rosszmájúan megjegyezte: Batthyány mindenáron „érvényre akarja juttatni becsvágyát".[18]

Érdemes itt idézni Kossuthnak Wesselényi Miklóshoz 1843. január 4-én írott levelét, amelyben a következőképpen adta elő a december 23-án és 26-án történteket: „Gróf Batthyány Lajos elnöke levén az ipartestületnek, hol én választmányi aligazgató vagyok, kissé gyakrabban jövünk személyes érintkezésbe, s benne szép charaktert tapasztalok. [...] Az iparmű-kiállítási jutalom osztás ünnepélyét Batthyánynak kellett mint elnöknek megnyitni, s ő önként magától megnyitó beszédjét az igazgatóválasztmány bírálata alá terjesztette, mondván, hogy érzi a kötelességét, elnöki székéből semmit sem mondani, mit az egyesület magáénak nem fogadna. Aztán az ünnepély után egy pompás ebédet adott a választmánynak, s jól esett látni Kunewaldert a zsidó kereskedőt, Jakobsohnt az ácsmestert, Kajdánt, Szilágyit a gombkötőket stb. Batthyány asztalánál." Kossuth kiemelte levelében Batthyánynak a részvényesek toborzásában betöltött szerepét is: „Batthyány intresalja [kötelezi] magát, a dolog iránt írt vagy 100 levelet a nagyobb neveknek, s még egy ív sem került vissza az általa elküldöttekből üresen, mindeniken legalább 50 frt van, de van 3–400 frt is, és alkalmasint összecsináland ő maga vagy 10000 frt tőkét."[19]

1843 első hónapjaiban — miközben élénkülő aktivitással vett részt az országgyűlési előkészületekben is — Batthyány személyesen elnökölt valamennyi igazgatóválasztmányi ülésen. Tett néhány észrevételt az egyesület gazdálkodásával, pénzügyeivel kapcsolatban, folytatta az aláírásgyűjtést, és az ő feladata volt a helytartótanáccsal való kapcsolattartás, az egyesület kérvényeinek a nádornál történő benyújtása is.[20]

Az országgyűlés kezdetére — május elején — Batthyány Pozsonyba utazott, és ott is maradt 1844 novemberéig, az országgyűlés berekesztéséig. Ez idő alatt csak ritkán, és akkor is csupán néhány napra hagyta el a diéta színhelyét, mert minden energiáját az országgyűlési tárgyalásokra koncentrálta. Batthyány most már nem csupán a háttérből irányította a főrendi ellenzék akcióit, hanem jelen volt szinte valamennyi főrendi ülésen, és csaknem mindig fel is szólalt. Batthyány hosszabb-rövidebb hozzászólásait és beszédeit több mint 200 alkalommal rögzítette a főrendi napló. Batthyány rendkívüli aktivitást fejtett ki mind a börtönvi-

szonyok reformjának, mind a szabad királyi városok rendezésének, mind a fiumei vasút megépítésének, mind pedig a közteherviselés elfogadásának ügyében. Számos önálló indítványa tanúskodik arról, hogy maga is az ellenzék egyik vezérszónokává, és a nyilvános tárgyalások menetét javaslataival közvetlenül is befolyásolni képes pártvezérré lépett elő. Pártvezéri szerepéről még egyik konzervatív ellenfele, Majláth György országbíró is elismerően nyilatkozott 1844 februárjában, amikor Batthyány és a főrendi ellenzék kapcsolatáról szólva kijelentette: „Bizony jó rendbe tartja őket. Még a tekintetével is vezényel!"[21]

Miközben Batthyány Pozsonyban hadakozott a főrendi ellenzék élén, az Iparegyesület pesti igazgatóválasztmányi ülésein (és közgyűlésén) az aligazgató Kossuth látta el az elnöki teendőket. Ő méltatta az egyesület elnökének érdemeit is, amikor a Pesti Hírlap 1843. június 20-i számában közzétette az egyesület azon részvényeseinek névsorát, akik Batthyány „külön megkeresésére" lettek részvényesekké. Az országgyűlés idején Batthyány jobbára csak levélben, titkára, Kuthy Lajos útján érintkezett az Iparegyesület igazgatóválasztmányával. Az 1843. augusztus 19-i választmányi ülésen olvasták fel Batthyány levelét, amelyben az elnök részletes adatokat kért az egyesület működéséről, hogy azokat az országgyűlés kereskedelmi választmánya elé terjessze. Batthyány — mint írta — az egyesületet ilyen módon is „nemzeti pártfogásba ajánlani, s annak gyarapítására alaptőkét szavaztatni" szándékozott. 1843 augusztusában az egyesületi közgyűlés megnyitására ugyan Pestre utazott, de — amint leveléből értesülhetünk — hirtelen megbetegedése miatt mégsem tudott részt venni a közgyűlésen.[22]

Az egyesület 1843. november 8-i választmányi ülésén felvetették, hogy a második iparmű-kiállítás díjainak átadására két helyen, Pesten és Pozsonyban kerüljön sor. A tervről értesítették Batthyányt, azzal a kéréssel, hogy ő tűzze ki a díjátadások napjait. Batthyány titkára december 13-án kelt levelében válaszolt a felkérésre. Közölte a választmánnyal, miszerint Batthyány „alig van eszközölhetőnek, hogy az annyi árnyéklatú követek a politicai színezetnek tulajdon szertevonás mellett összepontosíthatók volnának a hatóságaik koszorús kiállítóinak jutott kitüntetési jelek átvételére". Így azután, bár Batthyány hathatós befolyását ígérte, nem sok reményt táplált a díjkiosztás pozsonyi megrendezésére nézve, sőt sajnálkozva adta tudtul azt is, hogy a pesti ünnepélyen nem tud jelen lenni. Az egyesület választmányának 1843. december 19-i ülése fájlalta, hogy az elnök jelenléte a pesti díjkiosztást „fényben és tekintélyben" nem növeli, és kérték Batthyányt, hogy „személyes összeköttetéseinél fogva" mégiscsak próbálja megszervezni a pozsonyi díjkiosztást. Batthyány december 24-i válaszában csak azzal a jó hírrel tudott szolgálni, hogy egészsége jobbra fordult; a díjkiosztásokra nézve azonban csupán az előző levelében írottakat ismételhette meg. Egyidejűleg megfontolásra ajánlotta a választmány számára, hogy szólítsák fel az alapítványi kamatok késedelmes befizetőit, és ha két hét alatt nem rendeznék tartozásukat, névsorukat megszégyenítésül tegyék közzé a hírlapokban. A választmány Batthyány válaszát tudomásul vette ugyan, az adósságok behajtásának azonban egy kevésbé durva, az alapszabályokban rögzített módját választotta.[23]

Az egyesület választmányának 1844. március 8-i ülésén ismertették Batthyány levelét, amelyben a gróf közölte, hogy a főrendi ellenzék kérdőre vonta a nádort

az egyesületi hirdetések cenzor általi akadályozása miatt, mire a nádor kijelentette, hogy ahhoz a kormánynak nincs köze, és megígérte, hogy intézkedni fog. Megküldte Batthyány azokat a pártfogásra felszólító leveleket is, amelyeket az Iparegyesület érdekében a párizsi és londoni nagyköveteknek írt. Július 21-én értesült a választmány arról, hogy Batthyány újabb megbeszéléseket folytatott a nádorral, és ígéretet kapott az egyesület alapszabályainak elfogadására, majd kinyomtatására, valamint az egyesület lapjának megindítására is.[24]

Amikor 1844 nyarán Batthyány Lajos bejelentette, hogy le kíván mondani az elnökségről, az egyesület közgyűlése Kossuth vezetésével egy küldöttséget menesztett Pozsonyba, hogy az elnököt maradásra bírják. A Batthyány érdemeit méltató szavak, amelyeket Kossuth 1844. augusztus 4-én intézett az egyesület elnökéhez, nem retorikai túlzások; pontosan kijelölik Batthyány helyét az iparegyesületi mozgalomban: „Méltóságod volt az — mondta Kossuth — ki a keletkezés első percében, midőn csak célunk jóságában erősek, de minden egyébben gyöngék, s minden hathatós támaszban szűkölködők valánk, [...] tisztelt nevét, hatályos erélyét, s a nemzetnek ezekhez csatlakozó tiszteletét nyújtá a közönségnek zálogul, hogy egyesületünk megérdemli a pártfogást, mert a nemzet megszokta jónak hinni azt, mit Batthyány Lajos vezérlő karjaira vőn, s amit mi különben évek munkásságával sem tudtunk volna talán kivívni, azt Méltóságod nekünk csatlakozásával első percben ajándékul hozá; nagyjainknak s a közönségnek pártfogását. Méltóságod vezeté keresztül egyesületünket az alakulás nehéz munkáján; Méltóságod csatlakozása volt műiparos hazánk fiainál az önbecsérzetnek emeltyűje, Méltóságod az Iparegyesület elnökségének elvállalásával az ipar érdekeinek ország és kormány előtt hatályos képviselésével, áldozataival, vállalataival, tetteivel a műipar fogalmának tisztességet adott."[25]

Kossuthék sikerrel jártak; Batthyány maradt az egyesület elnöke, sőt, még Pestre is elutazott. Az egyesület 1844. augusztus 24-i közgyűlésén nagy ovációval fogadták. Batthyány másnap, éppen a névnapján tartotta meg az ünnepélyes díjkiosztást. Pozsonyba visszatérve újabb tárgyalásokat folytatott a nádorral az Iparegyesületet sújtó cenzúráról, és az egyesületi fiókok tevékenységének az alapszabályokban történő korlátozásáról. A választmány szeptember 6-i ülése örömmel nyugtázta Batthyány augusztus 19-i levelét, amelyben az elnök közölte, hogy megbeszélései eredménnyel jártak, és a nádor ígéretet tett az Iparegyesület tevékenységét korlátozó akadályok elhárítására.[26]

Az Iparegyesület választmányának 1844. október 25-i ülése — miután a hírlapokból úgy értesült, hogy az egyesületet az országgyűlés már nem fogja segélyezni — felkérte az elnököt, hogy „méltóztassék hathatós befolyásánál fogva kieszközölni, hogy legalább becikkelyeztessék" az egyesület. Batthyány el is követett minden tőle telhetőt ennek érdekében. Miután az erre vonatkozó indítványt (a kereskedelmi választmány véleménye nyomán) a rendek mind a kerületi, mind pedig az országos ülésükben elfogadták, már október közepén a felsőtáblára érkezett a javaslat. Batthyány azonban hiába várta, hogy a nádor tárgyalás alá vetesse a rendek üzenetét, ezért a november 10-i ülésen ő maga hívta fel a nádor figyelmét, hogy tűzze végre napirendre a már hetekkel korábban átküldött javaslatot. A váratlanul közbejött vegyes ülés miatt aznap erről már egy szó sem esett,

ezért Batthyány másnap, november 11-én megismételte indítványát: „Ezen egyesületet, mely az iparnak előmozdítását tűzte ki céljául, és semmi politicai dolgokba nem elegyedik, melyet ő cs. kir. Fensége magas pártfogás alá venni méltóztatott, és melynek a méltóságos főrendek közül pártfogói és választottsági tagjai vannak – a méltóságos főrendi táblának figyelmébe és oltalmába vagyok bátor ajánlani, és kérem, hogy a tekintetes karok és rendek javaslatához járulni méltóztassanak." Hiába támogatta azonban a főrendi ellenzék több tagja is (így pl. Teleki László) Batthyány indítványát, a többség a konzervatívok álláspontját helyeselte, amely szerint túl későn érkezett a törvényjavaslat a felsőtáblára, már nincs idő az ügyhöz méltó érdemi vitára, így azt a következő országgyűlésre kell halasztani. „Többet nem vártam méltóságtoktól. — szólalt fel ismét Batthyány — De mi azt illeti, hogy későn küldetett ezen tárgy hozzánk, azt kell megjegyeznem, hogy az már régen küldetett át, de föl nem vétetett. Mert méltóságtok azon indok mögé, hogy késő, bújnak, – jól tudom azonban, hogy méltóságtoktól akkor is, ha előbb került volna szőnyegre ezen tárgy, nem vártam volna jobb határozatot jól tudva levő okoknál fogva; de annyit mégis reménylettem, hogy a méltóságos főrendek részéről legalább azok, kik az iparegyletnek választottsági tagjai, ezen egyletnek érdekét némileg pártfogolni fogják." A konzervatívok továbbra is ellenezték a kérdés tárgyalását, többek között arra hivatkozva, hogy az alapszabályok ismerete nélkül nincs értelme a törvényjavaslaton vitázni. Erre reagált röviden Batthyány, még mielőtt a nádor bejelentette volna a többségi határozatot, amely szerint nem tűzik napirendre az Iparegyesületről szóló törvényjavaslatot: „E méltóságos főrendi táblának több tagjai — mennyire tudom — részvényesei ezen egyesületnek; ha tehát a részvényesek az alapszabályokat nem ismerik, akkor azt hozom ki, hogy azon méltóságos uraknak nem kevésbé gyönge fogalmuk van az egyesületről, mint gyönge rokonszenvök azon egyesület iránt, melynek csak álbarátai."[27]

Jóllehet a konzervatív többségű főrendi tábla nem csupán közömbösségből hárította el magától a Kossuth nevével fémjelzett Iparegyesület támogatását, a liberális ellenzéket érő sorozatos kudarcok után Batthyány mégsem keseredett el. Amikor 1844 novemberében visszaköltözött Pestre, ismét személyesen vette a kezébe az egyesületi mozgalom szervezését. 1844. november 22-től 1845. február 28-ig ő elnökölt az Iparegyesület valamennyi igazgatóválasztmányi ülésén. Ezután féléves szünet következett, mert Batthyány 1845 márciusában egyiptomi utazásra indult, ahonnan (életveszélyes kalandok után) augusztusban tért vissza.[28]

Az Iparegyesület 1845. augusztus 23-án tartotta tisztújító közgyűlését, amelyen újból elnökké választották a még távollévő Batthyány Lajost. A szeptember 12-i igazgatóválasztmányi ülésen már Batthyány elnökölt, miközben megköszönte a belé vetett bizalmat, és „ünnepélyes kijelentéssel biztosította a választmányt, mikint az egyesület javát s előmenetelét mindig szívén viseli, s gondjai közé avatandja".[29] Ettől kezdve — egészen 1847 nyaráig — az egyesület választmányi ülésein és közgyűlésein rendre Batthyány látta el az elnöki teendőket. Részben az ő nevéhez fűződik a Kossuth által szorgalmazott iparműtár megalapítása is. Amikor az 1846. április 29-i közgyűlésen Kossuth beterjesztette az iparműtár alakítására vonatkozó indítványát, Batthyány felszólította az „iparműtári alapítványok jelenvolt birtokosait", hogy készek-e az ismert előkészületek

után az iparműtár alapítását átvállalni, mégpedig olyan módon, „miszerint az a tervezet értelmében legyen ugyan az Iparegyesületnek egy institutiója, minő például a mesterinas iskola, de az iparegyesülettől semmi solidaris kapcsolaton semmi ügyviteli befolyást ne kívánjon, sőt mind financiális mind ügyviteli tekintetben az Iparegyesülettől különválasztassék, s magok az alapítók által igazgattassék". Ezt a jelenlévők elfogadták, az iparegyesületi közgyűlés feloszlott, és átalakult iparműtári alapító közgyűléssé, majd a közgyűlés Batthyány elnökletével hozzáfogott az alapszabályok tárgyalásához és az ügyvitel megszervezéséhez.[30]

A harmadik, Batthyány által 1846. augusztus 11-én megnyitott iparműkiállításon a gróf saját termékeivel is részt vett; ikervári uradalmából cukrot és selymet küldött. A Kossuthtal közösen tartott díjkiosztás alkalmával Batthyány maga is átvehetett egy „nagy ezüst emlékérmet" az ikervári „selymészete" számára. Kiállították itt Batthyány életnagyságú arcképét is, amelyet az Iparegyesület kérésére Barabás Miklós készített el. „Gyönyörű és talált festés, mely meghatólag tükrözi amaz öntudatos elhatározottságot, mely Méltóságod jelszavában oly hatályosan szavakban van kifejezve" – írta Batthyánynak az egyesület választmánya, miután a művésztől a (később elkallódott) festményt átvette.[31]

1846-tól kezdődően azonban Batthyánynak egyre kevesebb ideje és energiája maradt egyesületi feladatainak ellátására. Figyelmét mindinkább az ellenzék egységes, országos párttá szervezése, és az ellenzéki program kidolgozása kötötte le. Amikor 1847 nyarán nagyszabású követválasztási előkészületekbe fogott az ellenzék, Batthyány levelet intézett az Iparegyesület választmányához: Miután az országgyűlés idején „e fővárostól huzamosb ideig leendek távol — írta — de mivel a már is oly szép sikert felmutatott iparegyesületnek folytonosan növekedő foglalatossági, s az ezek iránti intézkedések az iparegyesület elnökének hosszabb időrei távoztát meg nem engedve, annak majdhogy szakadatlan ittlétét okvetlen igényelnék, tekintve e kívántatóságnak meg nem felelhető helyzetemet, nehogy ezáltal a hazánkban úgy is oly parlagul gyámolt, s az újabb koreszmék hatályos befolyása okozta minden művelt nemzeteknél annyira felkarolt iparnak kárával az egyesület hatása, mely socialis téren mindent megtéve, korlátolt erejéhez képest közösen elismert oly szép sikert eszközlött, csökkenjék, tisztemnek érzem a tisztelt közgyűlés bizalmából eddig viselt ebbéli elnökségről lemondani".

Az egyesület 1847. augusztus 25-i választmányi ülése egy küldöttséget menesztett Batthyányhoz, annak a Kossuthnak a vezetésével, akit néhány nappal korábban éppen Batthyány javaslatára jelölt Pest megye követévé az ellenzék. Kossuth — miután 1844-ben megfosztották a Pesti Hírlap szerkesztésétől — az egyesületi mozgalom szervezése terén kárpótolta magát. Az Iparegyesületben — és más közösen vezetett egyesületekben — végzett munka során Batthyány személyesen is meggyőződhetett Kossuth emberfeletti munkabírásáról és páratlan szervezőkészségéről. Miután Kossuth kulcsszerepet kapott az ellenzék országos összefogásában, és az ellenzéki program kidolgozásában is, nem csekély tekintélyre tehetett szert Batthyány szemében. Ilyenformán Kossuthnak sikerült elérnie, hogy Batthyány — jóllehet az elnöki teendők érdemi részét az alelnöknek adta át — mégis megmaradt az egyesület élén. A Batthyánynál járt küldöttség jelentése így számolt be minderről: Batthyány „továbbra is megmaradt abbeli

kijelentésénél, miszerint egyrészről, mert az országgyűlés távol fogja tartóztatni Pestről, másrészről mert hazánk politicai terén most oly teendőket vállalt el, mik közvetlen működését veendik igénybe; ennélfogva az egyesületünknél az elnökséget úgy nem vezetheti, mint eddig, t. i. a választmányi ülésekben jelen legyen, expeditiókban részt vegyen, s az intézkedések fonalát mind ő tartsa kezében. A hivatalviselésben megszokott erélyességét tehát nélkülözni kényszerülendünk.

Azonban engedve abbeli előterjesztésünknek, hogy egyesületünknek elnöke, tehát legfőbb képviselője levén, ő az országgyűlésen mind egyesületünknek, mind iparos ügyeinknek javára diszletésére kiválólag jelentékeny befolyással lehetend, kérésünknek abban engedett, hogy az elnökséget megtartja, de óhajtja, hogy egy alelnök választassék melléje, ki teljesítvén az elnöki teendőket, ő magát dispensáltnak tekinthesse".[32]

Hivatalosan Batthyány maradt tehát az Iparegyesület elnöke (sőt a három év leteltével, 1848-ban is újraválasztották), ez azonban most már alig volt több egy tiszteletbeli címnél, és csupán néhány, alkalomszerű protokolláris feladatot jelentett Batthyány számára.

Időközben, még 1843/44-ben más társadalmi egyesületek is elnökké vagy igazgatóválasztmányi taggá választották Batthyányt. Ezekre a szerepekre Batthyány már tudatosan vállalkozott, és az sem lehet véletlen, hogy valamennyi ilyen egyesület születésekor ott bábáskodott Kossuth, a fáradhatatlan ellenzéki agitátor. Az Iparegyesület utáni első ilyen, Batthyány és Kossuth közreműködésével megalapított társaság a „Jégverés ellen kölcsönösen biztosító magyar egyesület" volt. A magyar biztosítási piacot addig teljes egészében az osztrák és olasz biztosítók uralták, az ő hirdetéseikkel voltak tele nap mint nap a hírlapok, így a Pesti Hírlap is. Azért tehát, hogy a biztosítások haszna ne külföldre vándoroljon, és ellenőrizni tudják a biztosító tevékenységét, egy újabb — zömében hazai érdekeltségű — biztosítótársaság szervezésébe kezdtek. Weisz Bernát pesti kereskedő ötlete és tervei nyomán Batthyányék egy előkészítő gyűlést tartottak, ahol megállapodtak a biztosítási alapelvekben, és Batthyány elnökletével (valamint Kossuth részvételével) egy bizottságot hoztak létre az alapszabályok kidolgozására. Az egyesület alakuló ülését 1843. február 5-én tartották Pesten. Az alapítók közgyűlése Weisz Bernát igazgatósága mellett egy 18 tagú „egyesületi kormányt" alakított, Batthyány Lajost pedig az egyesület elnökévé választották.

Az ekkor elfogadott alapszabályok szerint a „Jégverés ellen kölcsönösen biztosító magyar egyesület mezei gazdák által alakíttatik, kik hozzávetőleg remélhető termésüket egészen vagy részben biztosítás végett bevallják" és a várható termés mennyiségének arányában (fajtánként eltérő összegben) a biztosítási díjakat befizetik. „Minden károk, melyek a biztosított termésben jégvihar által, szélvész közt vagy anélkül, bármiként okoztatnak", olyan arányban térittetnek meg, „amennyiben a jégverés által a termés mennyiségében megkevesedett". A kölcsönösség azt jelentette, hogy az egyesületben „mindenki biztosított és biztosító egyszersmind. Az első minőségben, kár esetére, igényt tarthat annak megtérítéséhez [...], mint biztosító pedig mindjárt a biztosítási bevallás benyújtásakor előre díjt fizetni köteles, mellyel ki-ki az előforduló károk pótlásához járul, s mely az egész társaság tulajdona". Az egyesület vezetősége évente határozta meg díjtételeket, így

1843-ban például a takarmánynövények, répa és burgonya biztosítási díja 0,5%, a gabonafélék, kukorica, valamint az olajos és hüvelyes termények díja 2%, a konyhakerti növények, gyümölcsök, len és kender biztosítása 3%, míg a szőlő, dohány, komló, s „minden kereskedési termesztmények" biztosítási díja 5% volt.[33]

Batthyány jó példával kívánt elöl járni, és „ikervári uradalma tisztségének meghagyá, hogy ottani vetését (30 710 ezüst frt értékűt) azon honi jégkármentő egyesületnél, melynél őméltósága elnöke, biztosíttassa". Az ügynökhálózat kiépítése azonban lassabban haladt, mint Batthyányék gondolták, így amikor Batthyány gazdatisztje Szombathelyre ment a termést biztosítani, az első útjába kerülő ügynökkel biztosítást kötött, amiből jókora botrány kerekedett, mert kiderült, hogy az ügynök egy külföldi biztosító alkalmazottja volt, és Batthyány gazdatisztjét félrevezette. Ilyen körülmények között — az erős és rafinált konkurenciával szemben — nem számíthattak látványos sikerre Batthyányék. Mind az egyesület éves közgyűlésein, mind pedig a „kormányzó" választmányi üléseken — amennyiben Pesten volt — Batthyány látta el az elnöki teendőket. Ő hívta össze az üléseket, tagokat toborzott, és képviselte az egyesület érdekeit. Az első igazán sikeres évet 1845-ben zárta az egyesület; míg 1843-ban 26 és 1844-ben 41 alkalommal fizettek kártérítést, 1845-ben már 179 jégkár megtérítésére vállalkozhattak. Ebben az évben maga Batthyány is két alkalommal részesült a kártalanításból.[34]

1844 a nagy egyesületalapítások éve volt. Ekkor jött létre a legnagyobb szabásúnak ígérkező vállalkozás; a Magyar Kereskedelmi Társaság is. A társaság szülőatyja, a később szélhámosnak bizonyuló Szabó Pál kereskedő még 1842-ben vetette fel az önálló magyar külkereskedelem létrejöttének támogatására hivatott Kereskedelmi Társaság eszméjét. Szabó értett az ellenzék nyelvén, és magasztos tervének sikerült megnyernie Kossuthot, aki teljes mellszélességgel az ügy mellé állt. Kettejük sajtópropagandája elkápráztatta a külkereskedelmi tapasztalatokkal nem igazán rendelkező, „amatőr" közgazdász mágnásokat, így Batthyány Lajost is. Amikor 1843 júniusának végén a Kereskedelmi Társaság alapítói egy bizottságot választottak Szabó terveinek és a társaság programjának megvizsgálására, Batthyány szintén tagja lett e bizottságnak. A társaság 1843. július 9-én tartotta alakuló ülését, és Vay Ábrahám grófot választották elnökké, miután Batthyány — Kossuth legnagyobb sajnálatára — elhárította magától az elnökséget, bár a társaság céljait helyeselte, amit azzal is bizonyított, hogy 20 000 ftnyi részvény jegyzésére kötelezte el magát.[35] Az alapítók naivitását jellemzi, hogy csak Blackwell, a bécsi angol nagykövet ügynöke kezdett gyanakodni Szabó Pálra, amikor az nemcsak harmincezerrel túllicitálta Batthyány felajánlását, hanem adott volna még többet, ha Batthyány megduplázza az ajánlatát. Batthyány azonban nem annyira Szabót, mint inkább Kossuthot látta a Társaság mögött, és vele együttműködve fáradozott a részvényesek toborzásán. Jórészt Batthyány érdeme, hogy a mintegy 138 000 ftnyi alaptőkével induló vállalkozás részvényesei 1843 végéig már közel félmillió forintnyi összeget írtak alá. A Magyar Kereskedelmi Társaság nyilvános, hivatalos alakuló közgyűlésére 1844. május 5-én került sor Pozsonyban, az alsótábla üléstermében. Az alapítók előtte este Batthyány szállásán tanácskoztak, és Batthyány Széchenyit is megkísérelte rábírni a csatlakozásra. Amikor másnap Batthyányt a társaság elnökévé választották, Batthyány Kossuth

kedvenc jelmondatát vágta a vonakodó Széchenyi szemébe: „Veletek, nélkületek, ellenetek!"[36]

Batthyánynak a Kereskedelmi Társaság mindennapi munkájában betöltött szerepét nem ismerjük, csak annyit tudunk, hogy a társaság 1845. augusztus 31-i közgyűlése újból őt választotta elnökévé. Szabó Pál igazgató fellengzős jelentéseinek és a társaság látszatsikereinek azonban egyre inkább ellentmondott a csekély kézzelfogható eredmény. 1846 elején már Batthyány is gyanakodni kezdett, és a Szabó szélhámosságáról terjedő pletykák hatására közel állt ahhoz, hogy lemond az elnökségről. Amikor azonban Szabó a társaság elsikkasztott pénzével a zsebében 1846 októberében külföldre szökött, Batthyány mégis megkísérelte megmenteni a Kereskedelmi Társaság becsületét. A november 8-i, éjszakába nyúló közgyűlésen Batthyány minden kudarcával együtt felvállalta a Társaság ügyét, és megmaradt az elnöki székben – ez a gesztus azonban már nem tudta megakadályozni a hitelét vesztett vállalkozás elsorvadását.[37]

A Kereskedelmi Társaság kudarcáért azonban némileg kárpótolta Batthyányt a Pesti Cukorfinomító Gyár-egyesület, amelyet — ugyancsak Kossuth segítségével — 1844 nyarán hozott létre a gróf. Ismeretes, hogy Batthyány maga is a hazai cukorgyártás elszánt apostola volt, úgy is, mint gyáralapító. Jelképértékű, hogy Batthyány ugyanabban az évben, 1839-ben építtette fel (mintegy a birtokkorszerűsítés megkoronázásaként) ikervári cukorgyárát, amikor a nyilvános politikai élet porondjára lépett. Batthyány ugyanolyan büszke volt e gyárra, mint a mágnásellenzék körében kivívott rangjára. Nem véletlen, hogy egyetlen ismert hírlapi cikkét is erről írta a Magyar Gazdában, „Az ikervári répacukorgyár ismertetése" címmel.[38] Amikor az országgyűlés kereskedelmi választmánya 1843 nyarán felhívást intézett a hazai cukorgyárosokhoz, miszerint a gyártók tájékoztassák az országgyűlést a cukorgyártás akadályairól, továbbá fejtsék ki a véleményüket, hogy a törvényhozás milyen módon fejleszthetné a hazai cukorgyártást, Batthyány augusztus 20-ára Pozsonyba hívta össze a cukorgyárak tulajdonosait. Tette pedig ezt mint „cukoregyleti elnök", annak az egyesületnek a nevében, amelynek „célja az — amint Batthyány felhívásában olvashatjuk —, hogy önmagát a belföldi cukorgyártás ipar érdekének erős és szükségnek megfelelő orgánumává tegye". Az egyesület 1843-as tevékenységet nem ismerjük, az a titkosrendőrség látóterébe is csupán 1844 nyarán került. Ekkor viszont már kifejezetten egy Pesten létesítendő cukorgyár megalapítására szerveződő egyesületről esett szó. 1844. június 15-én jelentette a titkosrendőrség, hogy a cukorfinomító részvénytársaság alakításán fáradozó Batthyány szerint az Magyarország érdeke, hogy Pest legyen a magyar gyáripar központja – és a gróf minden erejével a város iparának fejlesztését kívánja támogatni.

A titkosrendőrség értesülései szerint a részvények előzetes jegyzése június végére elérte a szükséges számot, és olyan tekintélyek is részvényessé lettek, mint pl. a nádor.[39] A Cukorfinomító Egyesület 1844. június 30-i ülésén azonban nézeteltérések merültek fel a jelenlévő Batthyány és más alapítók között a gyárépület megvételét és az egyesület céljait illetően. Az eset kapcsán Batthyány Eötvös József közbenjárását kérte, hogy a Pesti Hírlap, amelynek szerkesztését Kossuthtól Szalay László (Eötvös centralista barátja) vette át, Batthyány szájíze szerint

tálalja a történteket. Batthyány — írta Eötvös Szalaynak — „lapunk iránt már most is barátságosabban nyilatkozik, s [őt] minden módon lekötelezni egyik főbb feladásunk". A cukorfinomító egyesület üléséről szólva Eötvös megemlítette, hogy ott „Batthyány majoritással kivitte, hogy miután a pesti cukorgyár leginkább a honi cukoripar kifejtését választá feladásának, a finomító gyár a magyar répacukor finomításánál soha nagyobb nyereséget venni nem fog annál, mely a fabrika részére a colonialis cukor finomítása által ered. Ezen igen patrioticus indítványa Batthyánynak sokak, [különösen Szabó Pál] által elleneztetett [...]. Batthyány jónak tartaná, ha az egész vitatkozásról az újságokban említés nem is tétetnék", ha azonban ezt mégsem lehetne kerülni, akkor az ilyen cikket kommentárral együtt kellene megjelentetni. Ennek elkészítésére maga Eötvös vállalkozott, mondván: „Batthyány barátsága sokkal fontosabb, mint bármi más, [ez] az ember valóban egy pártot, s pedig egy hatalmast repraesentál, s igen hajlandó irántunk."[40]

Batthyánynak végül az 1844. július 30-i közgyűlésen sikerült elsimítani a vitát. Ekkor választották meg a Pesti Cukorfinomító Gyár-egyesület elnökévé; és ezen az ülésen hagyták jóvá az alapszabályokat is, amelyek szerint az egyesület célja nem volt más, mint „az általa Pest városától telkestül megvett, s a váci töltésen fekvő gyárépületben honi cukort gyártani, és nemcsak azt, hanem — amennyiben a honi termesztés a gyár folytonos foglalkodtatására elégséges nem volna — mellékesen gyarmati cukort is finomítani", ezáltal a magyar cukoripar egészét, és a hozzá kapcsolódó iparágakat is támogatni, fejleszteni.

1844 augusztusában Batthyány nagy aktivitást fejtett ki a részvényesek szaporítása érdekében; még Széchenyit is sikerült rábeszélnie a csatlakozásra. Augusztus 27-én írta egy levelében, hogy most, miután Pesten elsimította a nézeteltéréseket, megnyerte az ügynek a nádort, az országbírót, a prímást, és már 257 000 forintot íratott alá, Bécsbe készül, az ottani milliomos bankárokkal tárgyalni. Iparegyesületi felhívásaihoz hasonló körlevélben szólította fel ekkortájt Batthyány a barátait, így például Wesselényi Miklóst, hogy jegyezzenek részvényeket az egyesület támogatására (lásd függelék 3. sz.).[41]

Miután Batthyány Pozsonyból visszatért Pestre, ő hívta össze és vezette le az egyesület választmányi üléseit, és ő járt közben Pest városánál (1845 januárjában) a cukorgyár telkének átíratásával kapcsolatban is. Az egyesület tulajdonképpen nem építtetett új gyárat, csupán Lichtl Károly 1841-ben megbukott cukorfinomítóját vásárolta meg és alakította át. A pesti Hengermalom öntödéjében készített nagy teljesítményű gőzgéppel működtetett cukorgyárban 1845 októberében indult meg a termelés, és már az első (1845/46-os) idényben több mint 15.000 mázsa hazai és gyarmati (9637 mázsa hazai, 5637 mázsa gyarmati) nyerscukrot dolgoztak fel, 385.361 ft-nyi értékben. A pesti gyár, valamint a fűzitői és kishalászi (Komárom megyei) fióküzemek 278 alkalmazottat foglalkoztattak, és a főváros, valamint a nagyobb vidéki városok ellátásában sikerrel vették fel a versenyt az osztrák cukorral; Batthyány kezdeményezését e téren tehát siker koronázta. A gróf öröme azonban nem lehetett felhőtlen, mert 1846 őszén a számadások hűtlen kezelésével, sikkasztással gyanúsították meg a cukorgyár igazgatóját. 1846 decemberére már addig fajultak a támadások, hogy az igazgató bezárásáról és Batthyány lemondásáról lehetett hallani. Az egyesület vezetése elleni

támadások egyik felbujtója a volt tulajdonos, Lichtl Károly, a másik pedig a Batthyányt korábban feltétlenül kiszolgáló Kossuth volt. Az ügyet „Kossuth piszkálja, antipátiából Batthyány ellen" – jegyezte fel a naplójában ekkoriban Széchenyi.[42] Annak a magyarázata, hogy miért fordult szembe Kossuth Batthyányval (aki különben kivédte a támadásokat, és továbbra is az egyesület elnöke maradt) alapvetően két dologban keresendő. Az egyik az, hogy Batthyány a Cukorfinomító Gyár-egyesületben Széchenyi támogatását is nélkülözhetetlennek tartotta, és Széchenyi megtartásának érdekében hajlandó lehetett bizonyos engedményekre, amivel féltékennyé tehette Kossuthot. A másik, ennél fontosabb ok pedig a Gyáralapító Társaság megalakulása körüli nézeteltérés volt.

Batthyány Lajos igazgatóválasztmányi tag volt az 1844. december 22-én megalakuló Gyáralapító Társaságban is, amelynek eszméje Kossuthtól származott. A társaság alapszabályait Kossuth szűkebb köre dolgozta ki, azzal a céllal, hogy az 1844 októberében alapított Védegylettől politikai okokból távol maradó erőket is megnyerjék. December 18-ára már együtt volt az induláshoz szükséges 100 000 ftnyi aláírás, így a december 22-i alakuló ülésen megválasztották a vezetőket; elnökül a konzervatív főurak pártfogását reprezentáló Keglevich Gábor grófot, míg alelnökül Széchenyi Istvánt. A Társaságban mind az ellenzék, mind a kormánypárt a saját elképzelését próbálta elfogadtatni; az ellenzék a Védegylet támaszát látta benne, és maga mellé kívánta állítani a konzervatívok anyagi és erkölcsi támogatását, míg a kormánypárt az ellenzék ellensúlyozására és céljainak kisajátítására törekedett. A helyzetet tovább bonyolította, hogy az ellenzék bizalmát elvesztő Széchenyi is a kormánypártot próbálta megnyerni bizonyos reformelképzések támogatásához. Batthyány szerencsétlen módon közvetítő, kiegyenlítő próbált lenni Kossuth és Széchenyi eltérő érdekei és egymást keresztező ambíciói között. Széchenyit ő maga nyerte meg Kossuth elképzelése számára, Széchenyi azonban még Batthyány rábeszélésére is csak úgy vállalta az alelnökséget (és ajánlott nem kis összeget), hogy Batthyány megígérte; Széchenyi pártfogoltja, Clark Ádám is bekerül az igazgatóválasztmányba. A december 22-i választás alkalmával Clark tagságát leszavazták, mire Széchenyi felelősségre vonta Batthyányt. Batthyány ekkor — talán azért, hogy befolyásának kicsorbult presztízsét helyreállítsa — Széchenyi mellé állt. 1845. február 2-án beválasztatta Clarkot, sőt, barátainak nem kis bosszúságára (nehogy elveszítse Széchenyi támogatását) még abba is hajlandó volt belemenni, hogy ellenezze Kossuth igazgatóvá választását. A január 5-i választmányi ülésen — Kossuthot mellőzve — pályázatot írtak ki az igazgatói szék betöltésére, mire Kossuth február 3-án kilépett a választmányból. Batthyány közben összezördült a Kossuth igazgatóságát feltétlenül támogató Teleki Lászlóval, aki szerint Széchenyi az orránál fogva vezette Batthyányt, és Batthyány „személyes okból" agitált Kossuth ellen. Telekit nem hatotta meg Batthyány 1845 januárjának végén tett közvetítő javaslata sem, amely szerint, ha az aláírások elérik a 400 000 Ft-ot, Kossuthot jelölné igazgatónak. Nem méltányolta Batthyány javaslatát Széchenyi és Kossuth sem, így Batthyány „egyensúlyozó" taktikája kudarcba fulladt. Kossuth távozása után Széchenyi is sértődötten hagyta el a Gyáralapító Társaságot, amely még elvegetált egy ideig, míg végleg el nem sorvadt. Batthyány és Kossuth egyébként később, 1847 elején állítólag a

nádorválasztás kérdésében is összekülönbözött. Kapcsolatuk talán sohasem volt teljesen felhőtlen; mindkettejükben ott bujkált az időnként felszínre törő bizalmatlanság. Azonban a közös érdek: a kormány megbuktatásának és — talán nem túlzás — a hatalom megragadásának a célja háttérbe szorított minden korábbi sértődést vagy ellenszenvet Kossuth 1847-es követté választtatásának idején.[43]

Az ország gazdasági fejlesztését, amire az iparpártoló társadalmi egyesületek már évek óta törekedtek, politikai eszközökkel is megpróbálta elősegíteni az 1843/44-es országgyűlés. A Magyarország és Ausztria kapcsolatában évtizedek óta neuralgikus pontnak számító vámviszonyokat olyan módon tervezte rendezni az országgyűlés kereskedelmi választmánya, hogy a Monarchián belüli vámhatárok eltörlése helyett a vámok viszonosságát; az osztrák vámok ellentételezésére a magyar védvámrendszert kívánta életbe léptetni. Noha a javaslat alaposan „megszelídített" változata került felirat formájában az uralkodó elé, még erre sem érkezett érdemi válasz. A kormány eljárása ilyen módon igazolta (és közvetetten támogatta is) azt az — időközben megkezdődött — ellenzéki szervezkedést, amely a megfelelő védővámok hiányában a fogyasztók küszöbén kívánta — az idegen iparcikkek vásárlásának lehetősége szerinti elkerülésével — a magyar ipart védő vámsorompókat felállítani.

Az első vidéki Védegyletek még 1842-ben megalakultak, Perczel Mór Tolna megyei példája nyomán. A kezdeményezésükhöz Batthyány — a maga módján — 1844 januárjában csatlakozott. A császári titkosrendőrségnek ekkor olyan értesülései voltak, hogy Batthyány teljes figyelmét a nemzet anyagi érdekeinek fejlesztésére kívánja fordítani. Apósával (Zichy Károly gróffal) együtt elhatározták, hogy alkalmazottaik ruháit magyar szövetből készíttetik, és a saját ruhatárukat is, amennyire lehetséges, hazai gyárak termékeiből egészítik ki. 1844 tavaszán Batthyány már nyíltan hirdette a Védegylet eszméjét. Széchenyi naplójának tanúsága szerint a Magyar Kereskedelmi Társaság május 5-i megalakulásakor egy „Véd és idebenn fogyasztási társaságról" beszélt.[44]

1844 szeptemberében — Kossuth mellett — Batthyány is tagtoborzásba kezdett, majd ő is ott volt, amikor szeptember végén összeült Pozsonyban a Védegylet alapszabályait kidolgozó „comité". Október 1-én azt jelentette a titkosrendőrség, hogy Batthyány szerint a Védegylet célja nem más, mint a kormányt rákényszeríteni arra, hogy az országgyűlés feliratára érdemi választ adjon – a Védegylet azonnal megszűnik, ha a kormány olyan lépést tesz, amelyből az tűnik ki, hogy hajlandó a fennálló vámrendszert Magyarország javára megváltoztatni.[45]

Az Országos Védegylet 1844. október 6-i alakuló ülésén Batthyány Lajos is jelen volt, itt azonban nem őt, hanem távoli rokonát, Batthyány Kázmér grófot választották az egyesület elnökévé; Batthyány Lajos csupán mint a félszáz igazgatóválasztmányi tag egyike kapott helyet az egyesület vezetésében. Batthyány a Védegylet sorsával szorosan összefüggő kérdésnek tartotta az országgyűlés elé kerülő vasútépítési terveket is. Széchenyi 1844. október 10-én úgy értesült, hogy Batthyány Lajos és ellenzéki „schlepp"-je konkurenciát kíván a Bécset Pesttel a Duna bal partján összekötő úgynevezett centrális vasút számára, és nem akarja azt „garantírozni a Védegylet végett". Valóban, ilyen értelemben szólalt fel Batthyány a másnapi főrendi ülésen, ahol (többek között) kijelentette: a centrális vasút kamat-

biztosítása „egyesül az idegeneknek fogna jövedelmezni". Blackwell feljegyzése szerint Batthyány ekkoriban még a kormány Védegylet iránti ellenszenvének is örült, mert azt remélte, hogy a tiltás éppen ellenkező eredményt szül.[46] Nem tudjuk, hogy Batthyány a továbbiakban milyen szerepet játszott az egyesület országos vezetőségében; a fiókegyletek munkájában mindenesetre nem vett részt, még Pesten sem.

Igazából a felesége, Zichy Antónia grófnő volt az, aki a húgával, Zichy Karolinával (Károlyi György gróf feleségével) együtt mindent megtett a Védegylet népszerűsítése érdekében. Amikor az országgyűlés után Pestre utaztak, nagy ünnepléssel, fáklyászenével fogadta őket az ellenzéki ifjúság – lelkesítő példájukkal még az arisztokratákat máskülönben megvető Petőfi Sándort is elbűvölték. A testvérpár hazai kelméből készített ruhákban jelent meg a nyilvános társasági eseményeken, a Nemzeti Színházban vagy a farsangi bálokon egyaránt, sőt, még az utcai öltözetükkel is a nemzeti külsőségeket hangsúlyozták. Feleségének népszerűsége jótékony fényt vetett Batthyány Lajosra is, eltakarva annak olykor-olykor előtörő hideg, arisztokratikus vonásait.[47]

A szerény, de hazai mércével mérve mégiscsak sikeres egyesületi mozgalom felkarolása végül is többé-kevésbé beváltotta a főrendi ellenzék reményeit. Batthyány eredeti — 1839-es programjában felvázolt — elképzelése nem valósult ugyan meg (noha mindegyik egyesület vezetőségében akadt egy-két ellenzéki mágnás, az egyesületek működését ténylegesen mégsem ők irányították), ő maga azonban elégedetten könyvelhette el növekvő elismertségét. Batthyány — mint fő részvényes — anyagilag is jelentősen támogatta az ellenzék politikai célkitűzéseit a maguk sajátos eszközeivel segítő társadalmi mozgalmakat. Az egyesületek által nyíltan megfogalmazott gazdaságpolitikai célok mögött mindenütt ott voltak a liberális ellenzék olyan hosszabb távú politikai elképzelései, mint például az érdekegyesítés programja – egyesületi munkája során maga Batthyány is ennek próbált meg érvényt szerezni. Batthyány a nyilvános egyesületi tevékenységével és áldozatvállalásával nem egyszerűen a társadalmi rangjából fakadó kötelezettségének tett eleget. Szerepvállalásra ösztönözte a népszerűségre való törekvés és a példaadás igénye is. Batthyány elnökségei mind az egyesületek, mind a gróf számára haszonnal jártak. Az egyesületek szilárdabb anyagi bázist, nagyobb társadalmi rangot és politikai jelentőséget kaptak Batthyány csatlakozásával, míg Batthyány megbecsülést és ismertséget szerzett a mágnáskörökön kívül is. Bővülő személyes kapcsolatai és megnövekedett társadalmi befolyása alkalmassá tették őt arra is, hogy ne csupán a mágnásoppozíció, hanem az egész magyar liberális ellenzék vezéregyénisége legyen.

FÜGGELÉK[48]

1.

Pest, 1842. november 15.

Batthyány Lajos levele Hajnik Károlyhoz
a gyorsírás tanítása ügyében

Édes Hajnik!

A gyorsírás pártolói kettős módon vélték céljokat elérhetni. Először, ha azon ifjaknak, kik a gyorsírással megismerkedni kívánnak, tanítószéket állítnak föl Pesten, másodszor ha azoknak, kik már e tárgyban némi előmenetelt tevének, lehető legtökélyesb kiképzésök végett alkalmat nyerendnek gyakorlatokra. Ezen második módot azáltal vélte a társaság elérni, s azon feltét alatt engedte által Önt az erdélyi országos napló vállalatára, hogy a gyorsírásban már itthon előment hazai ifjakat, az erdélyi rendek által fizetendő stipendium[49] mellett maga mellé vévén, azoknak további tökélyre mód és alkalom nyittassék. Azonban minthogy az ebbeli alapítványok, hosszú idő alatt, s annálfogva későn határoztattak meg az erdélyiek részéről; addig azon ifjak a fővárosból vagy elszéledtek, vagy életmódjok végett más elfoglaló és lekötő viszonyokat vállaltak, minek következése az lett, hogy a gyorsírás terjesztésének e második módja sikert nem nyerhete.

De mivel ez a nyár folytában történt, midőn a hazai ifjúság a fővárosban nem oly központosulva szokott tartózkodni, a társaság nem látta első és fő célját az Ön távolléte által veszélyezve. Most azonban, miután a téli szak és törvényfolyam kezdetével ifjaink itt vannak, s miután jövő országgyűlésünk, — hol ezen alapítvány sikerét és eredményeit tettleg és gyakorlatilag bebizonyíttatni várjuk, — közelget; én mint az említett alapító egyesület igazgatója és képviselője, ezennel hivatalosan felszólítom Önt, hogy a vállalat további folytatására, s a kitűzött célnak alapítványunk értelmében eszközlésére fővárosunkba minél elébb visszatérni igyekezzék.

Mely hivatalos felszólításom után őszintén maradtam Önnek:

G[ró]f Batthyány Lajos

[kívül:]
Hites ügyvéd tekintetes Hajnik Károly úrnak, mint a magyarországi gyorsírás tanítójának.
Kolozsvárott

A Kuthy Lajos kézírásával és Batthyány s. k. aláírásával készült levelet facsimilében közölte: Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja. Bp. 1939. (a 243–244. oldalak közé bekötött külön lapon)

2.

Pest, 1842. december 2.

Batthyány Lajos levele Károlyi György grófhoz az Iparegyesület támogatásának ügyében

Méltóságos Gróf!

A nemzeti fejlődés feltételei közt vannak hosszú és fontos érdekűek, miket nem napi szükség idéz rövid életre, miknek célja fennkölt és nagyszerű, eredmé-

nye gazdag és bizonyos, s miket éppen azért minden korszak, minden nemzedék, minden osztály részvétébe venni, pártolni s elővinni köteles.

Ezen fejlődési feltételek egyikéül vélem a hazai műipart, és az azt elővinni törekvő egyletet, mely fővárosunkban közelebb alakult. Nálunk kivált, hol a lefolyt századok oly hideg s szeretetlen szívet viseltek e drága ügy iránt, polgári munkásságunk szebb tért alig választhat magának, mint ezen egyiránt szép és szoros kötelesség gyakorlatában. Nem kell fejtenem, hogy az iparügy nemesb jövője szellemi érettségünk szükségéből foly, hogy annak őszinte segélye közszorgalmat, s a közszorgalom nyugodt jóllétet szül, nem kell fejtenem, hogy a hazai műipar tökélye önként s általánosan viendi azt véghez, mit keledező gyárvédegyleteink áldozattal s részletesen tehetnek. Méltóságod hő és értelmes honszeretete mélyen belátja e vállalat gazdag erejét, hatását, reményeit.

És én, kit polgártársaim becses bizodalma e nagy érdekű intézet elnökségével tisztelt meg, viszonyi kötelességemet hiszem betölteni, midőn keblem ösztönét követve, az ügyhöz tisztelettel kérek segédkezeket azoktól, kiket polgári és anyagi állásuk a nemes példaadásra mind felhí, mind módot nyújt.

Ily célból van szerencsém az idezárt aláírási ívet Méltóságodnak megküldeni, azon hazafi kérelem szerény, de őszinte kíséretében, hogy a nemzeti érdekek iránt megismert hő részvétinek ezen fontos ügyben is nemes jelét adni, s az aláírt ívet becses ajánlatával vagy anélkül, hozzám (Pesten Hatvani utca, gróf Cziráky ház) visszaküldeni legkegyesben méltóztassék.[50]

Tisztelettel maradván Méltóságodnak
kész köteles [szolgája]

G[róf] Batthyány Lajos

Eredeti, kézzel írott körlevél, csupán az aláírás s. k.
OL P 414. Károlyi család nemzetségi levéltára. Károlyi György iratai. Lad 8. 1. Közéleti személyiségek levelei.

3.

Pozsony, 1844. augusztus 19.

Batthyány Lajos levele Wesselényi Miklóshoz
a Cukorfinomító Gyár-egyesület ügyében

Kedves barátom!

Miután a középponti Cukorfinomító Gyár-egyesületet az ide mellékelt alapterv[51] értelmében létrehozni sikerült: polgári bűnnek tartanám téged — a közügy minden jók által oly méltán tisztelt barátját — ezen eredménydús iparág felvirágoztatásához hazafiúlag fel nem kérni, s lelkes hozzájárulásodra nem számolni.

A honi cukorgyártás eddig leginkább azért nem nyert terjedtebb üzletet, mivel a finomítási veszteség felemészté a nyers gyártásból eredő hasznot; mi ismét a répatenyésztés iparát tartóztatá hátra. Most tehát e középponti finomító gyár annyival jobban igényli minden földbirtokos pártfogó részvételét, minthogy általa a honi gyárak nyers készítménye feldolgoztatván, nemcsak a répacukorgyárak szaporodását eredményezendi, hanem azoknak virágzása által azon répatenyésztésre alkalmas földek birtokosainak is nevezetes hasznot enged remélni, kik gyárt állítani nem akarván, nyers termesztésből akarnak jövedelmet alapítani.

Maga a Fenséges Főherceg, országunk nádora[52] kitűnő részvéttel viseltetik e vállalat iránt, már az épületvásárlási nehézségek elhárításában is, később pedig saját aláírásával kezdte meg az alapító ívet, mely körülmény csak kedvező jövőt ígérhet ezen iparágnak, melynek megalapítására tervezett háromszázezer pengőforintból 230 000 már eddig aláíraték.

Egyébiránt az elsőségi részvények már elfogyván, az ötszáztóli kamattal biztosított rendes egész és fél részvények állanak még nyitva, melyeknek aláírási ívét azon hazafiúi kérelemmel rekesztem ide, hogy az alapítók közül odajegyzett nehányak névsorát polgári lelkességed szerint gazdagítani szíveskednél.

Mivel pedig az iparüzlet kezdete október elejére határoztaték, azon időre okvetlen [...]lok,[53] miként becses válaszoddal meg fogsz [örven]deztetni.

Barátságos tisztelettel maradván:

őszinte barátod
G[róf] Batthyány Lajos

Eredeti, Kuthy Lajos kézírása, csupán az aláírás s. k.
OL Filmtár 8367. doboz. Wesselényi Miklós levelezése. Batthyány Lajos levelei Wesselényihez.

JEGYZETEK

[1]Batthyány Lajos 1839/40-es országgyűlési szerepléséről: *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. (2. jav. bőv. kiad.) Pest, 1868. 2. köt. 122–132.; *Károlyi Árpád:* Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp. 1932. 1. köt. 594–595.; *Gergely András:* Batthyány Lajos a reformellenzék élén. Századok 1982. 1159–1163.; *Molnár András:* „A kormányt hatalmának visszaélésével vádolom!" Batthyány Lajos gróf az 1839/40-es országgyűlésen. Levéltári Szemle 1995. 1. sz. 3–22.

[2] Az amnesztia elutasításáról: Magyar Országos Levéltár (OL) N 119. Regnicolaris Levéltár. Takáts Sándor hagyatéka. Fasc. 64. No. 9282. (Egy 1840. május 2-án kelt titkosrendőri jelentés, vö. *Takáts Sándor:* Wesselényi Miklós és a titkosrendőrség. *Uő.:* Kémvilág Magyarországon. Bp. 1932. 1. köt. 66.) Batthyány agitációs terveiről: Gróf Széchenyi István naplói. (Szerk. Viszota Gyula) Bp. 1937. 5. köt. 380. (a továbbiakban SZIN); *Bártfai Szabó László:* Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. Bp. 1943. 1. köt. 371.; OL N 119. Fasc 63. No. 9037. (Titkosrendőri jelentés, 1840. jan. 31.); uo. Fasc. 64. No. 9232. (Az 1840. ápr. 13-án kelt titkosrendőri jelentést idézte: *Takáts Sándor:* A szegénylegények klubjai. Uő.: Hangok a múltból. Bp. én. 272.); OL I 58. Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Jelentések a magyar országgyűlések tárgyalásairól. 13. cs. Államkonferencia-ügyirat mellékletek. Az 1839/40-es országgyűlés résztvevőinek politikai minősítései. (vö. *Molnár András:* „Az akasztófa tükröződik a szeméből." Titkosrendőri jelentés Batthyány Lajos grófról. Vasi Szemle 1993. 4. sz. 506–507.

[3] Vas Megyei Levéltár. Vas megye nemesi közgyűléseinek jegyzőkönyvei. 1840. június 30. és november 3. (a jelenlévők névsorai); OL A 105. Magyar Kancellária Levéltára. Magyar Királyi Kancellária. Informations-protocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion. 1840. július 16. (29. ülés) 15. Nem talált Batthyány szerepéről érdemi adatokat Tilcsik György sem. (A liberális és a konzervatív erők küzdelme Vas megyében az 1843/44. évi országgyűlésre szóló követutasítás kidolgozása kapcsán. Előadások Vas megye történetéből. Szombathely, 1990. 118–119.)

[4] *Varga János:* Keresztтűzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841–42-ben. Bp. 1983. 11.

[5] Batthyánynak a Pesti Hírlappal kapcsolatos korai állásfoglalásai: *Viszota Gyula:* Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal 1841–1848. Bp. 1927. 1. köt. XCVI.; *uő.:* A Kelet népe történetéhez. Budapesti Szemle 1903. 116. köt. 322. sz. 166.; *Gr. Széchenyi István:* A

Kelet népe. (Szerk. Ferenczi Zoltán) Bp. 1925. 24–25., 660., 662–663.; *Molnár András:* „Egy honvéd feljegyzései" Batthyány Lajos grófról. Levéltári Szemle 1993. 1–55.; Gróf Batthyány Lajos az első magyar miniszterelnök élete és halála. Pest, 1870. 35.; Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822–1875. (Szerk. Váczy János) Bp. 1890. 77.; *Bártfai Szabó* id. mű 1. köt. 358–359., 376.; *Gergely András* 1163–1164.; *Varga János* 28.

[6] SZIN 5. köt. 443., 453., 455.; OL A 105. Inf. prot. 1841. júl. 6. (53. ülés) 5.; *Bártfai Szabó* 1. köt. 383., 386–387.; *Viszota* 1. köt. LXX.; *Gergely András* 1164.

[7] *Kuthy Lajos:* Polgári szózat Kelet népéhez. Pest, 1841. A röplap értékelése: *Varga János* 94–100. Titkosrendőri jelentések Kuthy munkájáról: OL A 105. Inf. prot. 1841. okt. 8. (75. ülés) 9., dec. 28. (96. ülés) 17.

[8] *Horváth Mihály* 2. köt. 128., 145.; *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. Bp. 1884. 1. köt. 124.; *Makoldy Sándor:* Nemes Hajnik Károly és a magyar országgyűlés gyorsirodája. Bp. 1943. 1. köt. 259–260. (Hajnik 1839. szept. 15-i levele Batthyányról); OL A 105. Inf. prot. 1839. nov. 19. (73. ülés) 17., 1840. febr. 14. (6. ülés) 5., 1840. febr. 21. (7. ülés) 14.; OL N 119. Fasc. 63. No. 9045., 9062., 9065., 9097., 9098., 9104.; SZIN 5. köt. 345., 358.; *Makoldy* id. mű 162., 168–169.

[9] Az 1840-es főrendi napló megjelenéséről: *Makoldy* 175–181. A napló teljes címe: Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1839-dik évi június 2-kára rendeltetett magyar országgyűlésen a méltóságos főrendeknél 1840. februarius 25-kétől május 12-ig tartatott országos ülések naplója. Pozsonyban, Nyomatta és kiadta Schmid Antal [1840.] A gyorsírást pártoló egyesület kezdeti tevékenységéről: OL A 105. Inf. prot. 1841. márc. 16. (23. ülés) 6–7., ápr. 2. (28. ülés) 11., máj. 14. (38. ülés) 3., jún. 18. (48. ülés) 3.; SZIN 5. köt. 455.; *Makoldy* id. mű 189.; *Gopcsa László:* A magyar gyorsírás története. Szeged, 1917. 26.; *Siklóssy László:* Az országgyűlési beszéd útja. Bp. 1939. 234., 237.

[10] OL A 105. Inf. prot. 1841. jún. 18. (48. ülés) 4., szept. 17. (70. ülés) 7–8.; *Makoldy* id. mű 217.

[11] Siklóssy 243–244. (mellékelve Batthyány levelének facsimiléje); uo. 274–275.; *Viszota* 1. köt. 708.; SZIN 5. köt. 693.; OL A 105. Inf. prot. 1843. márc. 21. (20. ülés) 13–15. Batthyány 1844. okt. 4-i felszólalása: *Siklóssy* 290–291. 1847. nov. 10-i beszéde: *Molnár András:* Batthyány Lajos gróf és az ellenzék az utolsó rendi országgyűlésen. Vasi Szemle 1993. 1. sz. 56–57.

[12] SZIN 5. köt. 433–434., 441–442. Supka Géza írása – Batthyány Lajos és az Iparegyesület. Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói. (Szerk. Kenéz Béla) Bp. 1943. 42–46. – felszínes, közhelyekkel és tévedésekkel teli, gyakorlatilag használhatatlan.

[13] OL P 1073. Országos Iparegyesület. Választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek. Az első és második ülés jegyzőkönyve.; SZIN 5. köt. 442.; *Ferenczi:* A Kelet népe 457.

[14] OL P 1073. A hivatkozott ülések jegyzőkönyvei. Kossuth visszaemlékezését közölte: *Viszota* 1. köt. 783.

[15] OL P 1073. A hivatkozott ülés jkv-e.; Pesti Hírlap 1842. jún. 9. (150. sz.) 407–408.; SZIN 5. köt. 604.

[16] OL P 1073. A hivatkozott ülések jkv-ei.; OL P 414. Károlyi család nemzetségi levéltára. Károlyi György iratai. Lad. 8.1. Közéleti személyiségek levelei. Batthyány levele Károlyihoz. Pest, 1842. dec. 2. Batthyány ugyanilyen felszólítást küldött Wesselényihez is: OL Filmtár 8367. doboz. Wesselényi Miklós levelezése. Batthyány levele Wesselényihez. Pest, 1841. nov. 21. (Közölte: *Kardos Samu:* Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp., 1905. 2. köt. 436.)

[17] OL P 1073. Az 1842. dec. 23-i ülés jkv-e.; SZIN 5. köt. 664.; OL A 105. Inf. prot 1843. jan. 13. (4. ülés) 14–15. (közölte *Bártfai Szabó* 1. köt. 435–436.); vö. *Gergely András* 1165. Batthyány beszédének fogalmazványa (Kuthy kézírásával): OL P 1073. Igazgatóválasztmány iratai. Közölte: *Gelléri Mór:* Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892. Bp. 1892. 35–36.; vö. Pesti Hírlap 1843. febr. 16. (222. sz.) 107–108.

[18] OL A 105. Inf. prot. 1843. jan. 13. (4. ülés) 15.; SZIN 5. köt. 665.; *Bártfai Szabó* 1. köt. 435–436.

[19] *Oltványi Ambrus–Harcos Ottó:* Kossuth Lajos kiadatlan levele Wesselényi Miklóshoz. Irodalomtörténet 1958. 3–4. sz. 456.

[20] OL P 1073. Igazgatóválasztmányi jkv-ek. 1842. dec. 30., 1843. jan. 6., 13., 27., febr. 3., 10., 17., 24., márc. 18., ápr. 21.; uo. Igazgatóválasztmányi iratok. Batthyány dátum nélküli levele a helytartótanácshoz: postai bérmentességet kér az egyesület számára.

[21] *Gergely András* id. mű 1166–1170.; uő.: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban. A fiumei vasút. Bp. 1982. 66–78. Majláth szavait idézte: SZIN 6. köt. 22. vö. *Spira György:* Batthyány Lajos. *Uő.:* Négy magyar sors. Bp. 1983. 40.

[22] OL P 1073. Igazgatóválasztmányi és közgyűlési jegyzőkönyvek. 1843. aug. 19. (2. sz.), aug. 26. (170. sz.); Pesti Hírlap 1843. július 20. (266. sz.) 487–488.

[23] OL P 1073. Igazgatóválasztmányi jegyzőkönyvek. 1843. nov. 8. (199. sz.), dec. 19. (218. sz.), dec. 29. (235. sz.)

[24] Országos Széchenyi Könyvtár (OSZK) Kézirattára Fol. Hung. 2182. Az Iparegyesület igazgatóválasztmánynak 1844. évi jegyzőkönyve. 1844. márc. 8. (79. sz.), júl. 21. (222. sz.). Batthyány Pozsonyban, 1844. márc. 3-án kelt levelét kiadta: *Gelléri Mór* 275.

[25] *Kosáry Domokos:* Kossuth és a Védegylet. A magyar nacionalizmus történetéhez. Bp. 1942. 105.

[26] OSZK Kézirattára Fol. Hung. 2182. Az 1844. aug. 24-i közgyűlés és a szept. 6-i választmányi ülés (292. sz.) jegyzőkönyve; Batthyány Pozsonyban, 1844. aug. 29-én kelt levelét közli: *Gelléri Mór* 324.; SZIN 6. köt. 95. o.; OSZK Kézirattára. Oct. Hung. 441. *Horváth Mihály:* A szabadságharcra vonatkozó levelezés ff. 44–46. Batthyány Lajos levélfogalmazványa, Pozsony, 1844. aug. 27.

[27] OSZK Kézirattára. Fol. Hung. 2182. Az 1844. okt. 25-i választmányi ülés jkv-e (351. sz.); 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Pozsony, 1844. 7. köt. 302., 325–326., 328.

[28] OSZK Kézirattára. Fol. Hung. 2182. Választmányi ülések jkv-ei. 1844. nov. 22., dec. 6.; OL P 1073. Választmányi jkv-ek. 1845. jan. 3., febr. 7., febr. 28., Batthyány egyiptomi útjáról: SZIN 6. köt. 172., 179., 183., 186.; *Podmaniczky Frigyes:* Naplótöredékek 1824–1886. Bp. 1887. 2. köt. 62–63.; OL A 105. Inf. prot. 1845. aug. 29. (30. ülés) 34.

[29] OL P 1073. Az 1845. aug. 23-i közgyűlés és a szept. 12-i választmányi ülés jkv-ei.; Pesti Hírlap 1845. szept. 5. (533. sz.) 158.; Hetilap 1845. szept. 2. (45. sz.) 717. hasáb, szept. 23. (51. sz.) 815. hasáb.

[30] OL P 1073. Választmányi ülések (és közgyűlések) jkv-ei. 3–4. köt. (1845. nov. 7. – 1846. dec. 31.) Az iparműtár megalapítása: Uo. 4. köt. 1846. ápr. 29. közgy. jkv. (VI. sz.); Hetilap 1846. máj. 5. (36. sz.) 625. hasáb; vö. *Gelléri Mór* 220.

[31] Hetilap 1846. okt. 13. (82. sz.) 1356. hasáb; *Gelléri Mór* 65–67.; *Molnár László:* Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon. Bp. 1976. 47. Batthyány arcképéről: OL P 1073. Közgyűlési iratok. Az ig. választmány 1846. aug. 2-i levele Batthyányhoz; *Cennerné Wilhelm Gizella:* Batthyány Lajos ikonográfiája. Folia Historica 10. Bp. 1982. 22.

[32] OL P 1073. Közgyűlési iratok 1847. Batthyány lemondólevele (Kuthy kézírása, s.k. aláírás) és Kossuthék jelentése. Batthyány levelét közölte: *Gelléri Mór* 328.; OL A 105. Inf. prot. 1847. szept. 3. (34. ülés) 22–24.

[33] Pesti Hírlap 1843. febr. 9. (220. sz.) 90., febr. 16. (222. sz.) 110–111. (az egyesület alapszabályai).

[34] Pesti Hírlap 1843. jún. 25. (259. sz.) 426.; OL P 414. Károlyi György iratai. Az egyesület kormányzó választmányának meghívói (dátum nélkül, az egyiken Batthyány s.k. aláírása) Károlyi gróf számára.; Hetilap 1846. jan. 16. (5. sz.) 119–120. hasáb. Az egyesület választmányának 1845. dec. 29-i üléséről szóló tudósítás közli az elmúlt évek statisztikáját és a kárpótoltak névsorát.

[35] OL N 119. Fasc. 67. No. 9595. (Pozsony, 1843. júl. 9.); Pesti Hírlap 1843. júl. 27. (268. sz.) 500–502., szept. 14. (282. sz.) 621.; SZIN 5. köt. 736.; *Ferenczi Zoltán:* Kossuth Lajos kiadatlan levelei B. Wesselényi Miklóshoz. Történelmi Tár 1902. 3. füzet 325. (Kossuth 1843. júl. 28-i, Tinnyén írt levele); Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései 1843–1851. (S. a. r. Harasztí-Taylor Éva) Bp. 1989. 27.; *Gelléri Mór* 181.; *Kosáry* id. mű 38.; OL N 119. Fasc. 69. No. 10 167.; (A Pozsonyban 1843. dec. 31-én kelt titkosrendőri jelentést idézte: *Takáts Sándor:* Politikai konventikulumok és titkos konferenciák az országgyűlésen. Kémvilág Magyarországon 2. köt. 154.) *Gyömrei Sándor:* Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. Bp. 1956. 214.

[36] OL N 119. Fasc. 69. No. 10 167. (vö. Takáts: Politikai konventikulumok 154.); SZIN 6. köt. 60–61.; *Viszota* 2. köt. CX–CXI.; *Blackwell* 57–58.; *Kosáry* 40.; *Gyömrei* 217.

[37] OL A 105. Inf. prot. 1845. szept. 10. (32. ülés) 30.; Hetilap 1845. szept. 5. (46. sz.) 740–741. hasáb; Pesti Hírlap 1845. szept. 11. (536. sz.) 170.; SZIN 6. köt. 467.; *Gelléri Mór* 170.; *Gyömrei* 225–227.

[38] Magyar Gazda 1842. jan. 6. (2. sz.) 25–30. hasáb. (vö. *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790–1848. Bp. 1951. 198.; *Tilcsik György:* Adatok Batthyány Lajos ikervári uradalmának történetéhez. A Dunántúl településtörténete VIII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon. (XI–XIX. század) Veszprém, 1989. 262.); *Naszádos István:* Újabb adatok gr. Batthyány Lajos péterfai cukorgyáráról. Vasi Szemle 1986. 1. sz. 122–130.; *Molnár András:* Batthyány Lajos pályakezdete (1831–1839). Vasi Szemle 1994. 1. sz. 68.

[39] Pesti Hírlap 1843. júl. 27. (268. sz.) 502.; OL N 119. Fasc. 71. No. 10 670. (A Pozsonyban, 1844. jún. 15-én kelt titkosrendőri jelentést idézte *Károlyi Árpád* 1. köt. 597.), Fasc. 71. No. 10 712. (Pozsony, 1844. jún. 30.)

[40] OL N 119. Fasc. 71. No. 10 712.; *Nizsalovszky Endre–Lukácsi Sándor:* Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. 144–146. (vö. *Eötvös József:* Levelek [Szerk. Oltványi Ambrus] Bp. 1976. 147–148.)

[41] A július 30-i közgyűlésről: *Nizsalovszky Endre – Lukácsi Sándor* id. mű 145–146. Az alapszabályokat közli: Pesti Hírlap 1844. nov. 28. (408. sz.) 815.; 1844. dec. 1. (409. sz.) 823. Batthyány levelei: OSZK Kézirattára. Oct. Hung. 441. Batthyány 1844. aug. 27-i levél fogalmazványa; SZIN 6. köt. 93.; *Majláth Béla*: Gróf Széchenyi István levelei. Bp. 1890. 3. köt. 326.; Batthyány levele Wesselényihez: OL Filmtár 8367. doboz. Wesselényi Miklós levelezése.

[42] Pesti Hírlap 1844. nov. 17. (405. sz.) 792., dec. 12. (412. sz.) 849.; SZIN 6. köt. 161. (Közli Batthyány 1845. jan. 24-i, Pest városához intézett levelét.); Uo. 6. köt. 491., 495.; Hetilap 1846. nov. 27. (95. sz.) 1568. hasáb, 1847. jan. 5. (106. sz.) 23–24. hasáb, 1847. júl. 2. (157. sz.) 843–844. hasáb, 1847. aug. 6. (167. sz.) 1004–1005. hasáb (Közli a cukorgyár adatait.) vö. *Nagy Lajos:* Budapest története 1790–1848. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (Szerk. Kosáry Domokos) Bp. 1975. 356.

[43] SZIN 6. köt. 151., 163–164., 184–185.; Pesti Hírlap 1844. dec. 26. (416. sz.) 879.; *Viszota* id. mű 2. köt. LXXVIII., CXXI–CXXV.; Kosáry 77–78.; *Viszota Gyula:* Széchenyi, Kossuth és a Gyáralapíró Társaság. Budapesti Szemle 1909. 140. köt. (394. sz.) 136–141. (vö. *Bártfai Szabó* 2. köt. 476–477.); OL A 105. Inf. prot 1845. márc. 4. (9. ülés) 14. (vö. *Bártfai Szabó* 2. köt. 490.); Teleki László 1844. február 19-én a bátyjához, Teleky Józsefhez írt levelét kiadta: *Bártfai Szabó* 1. köt. 462.; Teleki Wesselényihez, 1845. február 21-én írott levelét közölte: *Horváth Zoltán:* Teleki László 1810–1861. Bp. 1964. 2. köt. 123–124. (vö. uo. 1. köt. 119–120.)

[44] OL N 119. Fasc. 69. No. 10 174. (A Pozsonyban, 1844. jan. 4-én kelt titkosrendőri jelentést idézte: *Károlyi Árpád* 1. köt. 597.); SZIN 6. köt. 61.

[45] OL N 119. Fasc. 69. No. 10 099. (Pozsony, 1844. szept. 27.), No. 11 008. (Pest, 1844. okt. 1.), No. 11009. (Pest, 1844. okt. 1.); SZIN 6. köt. 101.

[46] OL N 119. Fasc. 72. No. 11 012. (A Védegylet alakuló üléséről); SZIN 6. köt. 116–117.; *Majláth* id. mű 3. köt. 324.; Főrendi napló 1843/44. 6. köt. 378. (vö. OL N 119. Fasc. 73. No. 11 024.); Blackwell 83.

[47] Batthyány feleségének szerepéről: OL A 105. Inf. prot. 1845. jan. 27. (3. ülés) 20.; *Viszota* 2. köt. CXVI.; *Frankenburg Adolf:* Emlékiratok. Bp. 1868. 3. köt. 31.; *Gelléri Mór* 115–116.; *Kosáry* 59.; *Takáts Sándor:* Asszonyaink a nemzeti eszmék szolgálatában. Uő.: Emlékezzünk eleinkről. Bp. én. 492. (idézi Petőfi „Batthyányi és Károlyi grófnék" c., 1844 novemberében írott versét).

[48] A függelékben olvasható leveleket a mai helyesírás szabályai szerint közöljük.

[49] stipendium – ösztöndíj

[50] Bártfay László, a Károlyi család ügyésze (egyben Károlyi György titkára) ezt jegyezte Batthyány levelének külsejére: „A jelen felszólításra Mélt[óságos] gróf Károlyi György úr őméltósága *alapító tőke* gyanánt 100 (egyszáz) pengőforintot írt alá. Pest, Január 12kén, 1843. Bártfay".

[51] A melléklet Batthyány leveleinek sorozatából hiányzik.

[52] József főherceg (1776–1847), II. Lipót császár fia, 1796-tól haláláig Magyarország nádora.

[53] A levelet lezáró pecsét feltörésekor a papír kiszakadt, ezt jelzi a szögletes zárójeles kihagyás, és a következő, feltételezett kiegészítés is.

András Molnár

LE RÔLE DES ASSOCIATIONS DANS LA CARRIÈRE POLITIQUE DE LAJOS BATTHYÁNY (1840–1847)

(Résumé)

Le comte Lajos Batthyány — le chef de l'opposition déjà dans la diète de 1839–1840 de la Chambre des Magnats — au début des années 1840 n'assumait encore aucun rôle public ni dans les assemblées générales des comitats, ni dans la presse. Il se gardait également de la discussion politique courante entre Széchenyi et Kossuth. Son activité politique, publique s'est concentrée d'abord à la protection des diverses associations sociales. Il avait sa place dans la gestion de l'association des magnats protectoreante de la sténographie, puis en 1842 il a été élu président de Országos Iparegyesület (l'Association d'Industrie Nationale). Depuis 1843 il est devenu le président de „Jégverés ellen kölcsönösen biztosító magyar egyesület" (la Caisse Mutualiste Hongrois contre la grèle) et depuis 1844 celui de Magyar Kereskedelmi Társaság et de Pesti Cukorfinomító Gyár-egyesület (la Société Commerciale de Hongrie et de l'Association de la Raffinerie de Pest.). Il était présent dans le comité directeur de Országos Védegylet (la Ligue pour la protection nationale) et dans celui de la Gyáralapító Társaság (Société des fondateurs de fabriques). Tandis que la gestion administrative des associations était dans la main de Kossuth, Batthyány voulait donner du prestige aux réunions et aux manifestations des associations avec sa présence personnelle et utilisait toute son autorité rendre les sociétés plus populaires et recruter pour elles des protecteurs et actionnaires. Lui, étant un des actionnaires généraux des sociétés il aidait considérablement de son argent ces associations sociales.

Batthyány — avec cette activité sociale, publique et avec ce dénoument faisait plus que simplement remplir ses obligations venent de son rang social. Il était inspiré aussi de son ambition d'être populaire et exemplaire. Et le comte Batthyány et les sociétés profitaient des présidences du comte. Les associations recevaient une base matérielle plus solide, un rang social plus grand et une importance politique plus élevée tant que Batthyány avait obtenu l'honneur et la notorité hors des milieux des magnats. Ses relations personnelles élargissantes et son influence sociale augmentée l'aidaient à la longue de devenir le chef de la toute opposition libérale de Hongrie.

THE ROLE OF THE ASSOCIATIONS IN THE POLITICAL CAREER OF LAJOS BATTHYÁNY, 1840–1847

by András Molnár

(Summary)

Count Lajos Batthyány, who became the leader of the opposition in the Upper House at the Diet of 1839/40 did not assume any political role either at the general assemblies of the counties or in the press in the early 1840's. He did not take sides in the political debate of István Széchenyi and Lajos Kossuth, either, and his role in public life was restricted mainly to the support of various social associations. He played a leading role in the magnates' association supporting shorthand, and in 1842 he was elected president of the National Industrial Association (Országos Iparegyesület). From 1843 he was president also of the Hungarian Mutual Insurance Company Against Hail (Jégverés ellen kölcsönösen biztosító magyar egyesület), and from 1844 also of the Hungarian Commercial Company (Magyar Kereskedelmi Társaság) and the Pest Sugar-Refinery (Pesti Cukorfinomító Gyár-egyesület). He was also member of the committees of management of the National Society for the Promotion of Hungarian Industry (Országos Védegylet) and the Factory-Founding Society (Gyáralapító Társaság). The administrative leader of these associations was Lajos Kossuth, while Batthyány's presence and presidency in them was meant to emphasize the importance of the meetings and the programmes. He supported these associations, companies and societies with

all his authority, and did his best to canvass supporters and shareholders for them. A major shareholder himself, he greatly contributed to the finances of these social associations.

This activity and readiness of sacrifice on Batthyány's part was more than the fulfilment of an obligation arising from his social status. He also wished to be popular and wished to set an example. His role in the associations was fruitful for both parties. The associations gained a solid financial basis, a higher social status, and greater political influence, while Batthyány was honoured even more and became better known also outside the circles of the aristrocracy. His extending relations and increased influence in society contributed to his becoming the leader of the whole Hungarian liberal opposition.

Sándor Pál

JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÉS BIRTOKRENDEZÉS MAGYARORSZÁGON 1848–1864

Tanulmányunkban a magyarországi jobbágyfelszabadítás főbb eredményeit és problémáit tekintjük át, néhány ponton összehasonítva azokat a birodalmi megoldásokkal. A témakör alapvető részét képezi a gazdasági–társadalmi és politikai viszonyok polgári átalakulása történetének, mind Magyarországon, mind a Habsburg-birodalom országaiban. Az átalakulás kezdetei ugyan mindenütt hosszabb múltra tekinthetnek vissza, a folyamat lezárulta szintén nem köthető egyetlen évszámhoz; meglehetősen elhúzódó volt a birodalom országaiban. Tény azonban, hogy a feudális szisztémáról a polgári társadalomra történő hosszabb átmenetben a jobbágyfelszabadító forradalmi mozgalmaknak mindenütt korszakos jelentőségük volt; megalapozták a gazdaság és társadalom polgári átalakulását a birodalomban, ha országonként más-más módon is.

E korszakos fordulatok áttekintéséhez — elöljáróban — két körülményt kell hangsúlyoznunk. Egyrészt: a jobbágyfelszabadító forradalmak a feudális rendszer elmélyülő válságának voltak a következményei és kifejezői. Másrészt: össze is függtek a korabeli európai forradalmi hullám fellendülésével, csakúgy, mint annak meglehetősen gyors lehanyatlásával is. Ebben a szélesebb összefüggésben, először a hazai jobbágyfelszabadítás főbb kérdéseit tekintjük át.

Az előzményekről

A 19. század első felében a birodalom országaiban mindenütt a munka termelékenységét akadályozó, megmerevült feudális termelési viszonyok fékezték a termelőerők további fejlődését. Országonként nem egyforma mértékben, hanem azok gazdasági–társadalmi és politikai fejlettségétől, sajátos történeti adottságaitól motiváltan. Az uralkodó feudális földtulajdon szisztémája mindenütt biztosította ugyan a földesurak jövedelmeit, de a jobbágyság nagy többségének tulajdonnélkülisége egyre inkább gátolta érdekeltségét a munkában.

A magyar viszonyokra jellemzőek a korabeli leírások. Ezek közül az egyik így jellemzi a robotrendszert: „Eljött például a szántás, vetés, aratás, kaszálás, vagy más mezei munka ideje, s a földesúr — értve nagyobb birtokúakat — kiparancsoltat szántóföldjére száz robotost, kik a kitűzött munka helyén megjelennek, előtte egy vagy legalább félnapot kell cselédjének parancsolási járkálásban tölteni. A mondott napon végre megjelenik száz ember, kik — mivel munkabér nélkül, sőt szerintük egészen ingyen dolgoznak — a lehető legnagyobb lassúsággal ballagnak a hely színére, majd ott egymásra várakozva napi eledelöket rakják le,

melynek — ha a munka mezőségen van —, hogy a nap heve ki ne szárítsa, előbb mesterséges árnyékot készítenek; majd végre a hajdú, vagy másféle urasági tiszt lármás parancsára munkához fognak, de ismét a legunalmasabb, fontolva haladással, nehogy vagy háma szakadjon, vagy munkaeszköze törjék, vagy magát megerőltesse; a folytatás azonos a kezdettel, a reggelizés s ebéd idejét lankadt ásítozással lesik s midőn elközelített, kifogásokkal igyekeznek huzamossá tenni; egyik szomja enyhítésére különös félórát áldozik, másik az uzsonna idejének távolságáról panaszkodik; míg végre elkövetkezik az óhajtott napest, s ekkor — legyen bár barázdálás közepén — kilép, s marhája dögében üget haza."[1] A Pest megyei tóalmási jobbágyok 1837-ben 3869 gyalognappal teljesítenek kevesebbet kötelezettségüknél.[2] Zsoldos Ignácz pedig azt írja, ha a jobbágy megjelenik is, „ugyan van-e köszönet munkájában. — Hiszen sír a' lélek az emberben, ha elgondolja, mennyit ad ki (erogál), részint mulasztás által (negatíve), részint megtett munkájával (positíve) az adózó úrbéri tartozásaiban, és milly keveset vesz be a földesúr abból mégis?"[3] A korabeli munkák szerzői tele vannak hasonló kifakadásokkal. Brünek József is úgy vélekedik, hogy „a' robottali munkáltatás ma már, mióta azt az idő lelke botrányos zsarnokságnak bélyegezte, valóságos élethaláli háború alakot öltött fel, melly mindkét részről a' legnagyobb elkeseredettséggel küzdetik..."[4] A jobbágymunka mennyiségi és minőségi elégtelenségéről panaszkodó s reformot követelő egykorú munkák szerzői hangsúlyozzák: „... ha van a robotra parancsolt parasztnak két ekéje, két kapája, két kaszája, két fejszéje, stb. legyünk bizonyosak, hogy úr dolgára mindig a rosszabbat, ócskábbat, az elkopottabbat viszi... ki az illyen munkásokat figyelemmel nézi, valóban bennök nem mást, mint eleven gépeket kénytelen szemlélni, mégpedig ollyanokat, mint mellyeknek vonó lánczuk szakadó félben áll."[5] Egykorú szemlélők is elmondják, hogy ha a földesúr jobbágyát hétfőre rendelte robotba, még jó, ha kedden megjelent s mire fáradtan odaért a munkahelyre, esetleg az időjárás, az eső akadályozta meg munkájában s így a jobbágy munkavégzés helyett szépen hevert a földön.[6]

Különösen az Alföldön volt nehéz az ilyen kényszerű jobbágymunka beszerzése. Mivel a jobbágy tanyákon élt, a földesúr csak a jobbágyközségekhez közeleső pusztáit művelhette majorsági munkaerővel. De még a jobbágyközségekhez közeleső puszták lakói robotjának behajtása is nehézségekbe ütközött, mivel a gazda családjával és állataival a tanyán élt és csak vasárnap ment be a faluba. Gyakran előfordult, hogy az urasági tiszt által kiszámított heti robotszolgáltatás mennyiségét a jobbágyok nem is teljesítették. A racionális gazdálkodás útjára térő földesurak és ezt az irányzatok propagáló pályamunkák mind sűrűbben panaszkodnak is a robotmunka elégtelen teljesítménye miatt. Egy major gazdálkodásához — írja Brünek — 279 58 forint szükséges. Robottal ugyanez a munka 345 20 forint, vagyis 65 72 forinttal drágább, „megvan mutatva, csalhatatlan száraz számokkal bebizonyítva, hogy a robot a világon legdrágább, efelett legrosszabb, erkölcstelenítő és visszaélésektől hemzsegő erőpótlék".

A Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban, már a 18. század hetvenes éveinek vége felé megtörténtek az első lépések a jobbágyok személyi függőségének és a kevés hasznot hozó robotmunka megszüntetésére. Ezt a célt szolgálta Franz Anton von Raab, udvari tanácsos javaslata 1775-ben. Javaslatát

egyelőre az állami kézbe vett uradalmakon valósították meg, példaként. A reform értelmében a jobbágyok telkeik örökös bérlőivé lettek, akik a telek használatáért pénzben vagy esetleg terményben adóznak, robotkötelezettségüket pedig pénzben váltják meg. Az új rendszert ideiglenesen léptették életbe, de 1778-ban már a királyi városokra is kiterjesztették. A reformot összesen azonban, csak 105 uradalomban hajtották végre, bár a földesúr és jobbágya közötti önkéntes egyezkedésekre, a robot pénzjáradékká változtatására, már korábban is voltak példák. 1774-ben Csehországban 351 nagybirtokon teljesen, 108-on pedig részben már pénzszolgáltatássá változtatták át a robotot. Ezekben az esetekben a parasztok örökbérlők lettek. 64 birtokon azonban a megváltást csak bizonytalan időre kötötték s így a földesúr bármikor visszaállíthatta a régi szisztémát. 270 birtokon pedig csak rövid lejáratra történt a megváltás. A 19. század 30-as, 40-es éveiben azonban már a legtöbb osztrák tartományban a robot elég ritka volt; csak Alsó-Ausztriában és a cseh tartományokban játszott jelentős szerepet, kétségtelenül mutatva a többi tartományok fejlettebb gazdasági–társadalmi színvonalát,[7] különösképpen az egykorú viszonyokhoz képest.

Más képet mutattak a galíciai viszonyok. Galícia ugyanis a birodalom talán legelmaradottabb területe volt. Az elavult feudális gazdálkodás s az abból eredő igen gyenge termésátlagok nemegyszer éhínségre vezettek. S bár a robotmunka pénzjáradékká történő megváltása már a 18. század második felében is elkezdődött, valójában még a 19. század első felében is uralkodó járadék maradt.[8]

Visszatérve a hazai viszonyok vizsgálatához, kétségtelen, hogy az idézett leírások mindegyike mutatta: a jobbágy érdektelen volt a robotszolgáltatásban, munkája mennyiségileg kevés, minőségileg pedig rossz volt. A földesúri osztály és a jobbágynép között mélyülő ellentmondást szükségképpen fokozta a feudális szisztémával összefüggő gazdaságon kívüli kényszer megléte. Az urak feudális kiváltságai és nemesi előjogai egyfelől, másfelől a termelőmunkát végző jobbágynépesség személyi szabadságának hiánya, illetve nagyfokú korlátozottsága: ez az alaphelyzet társadalmi feszültséget teremtett a jobbágyok és a földesurak között, amely a 19. század első évtizedeitől kezdve egyre inkább elmélyült. Nagy általánosságban ettől az időszaktól kezdődik a feudális rendszer belső erjedése a jelzett térség országaiban. A meglehetősen lassan előrehaladó gazdasági–társadalmi reformok jelzik ekkor a szociális feszültségek csökkentésére irányuló kísérleteket. Ezeket csaknem mindenütt a történelmi sorskérdések iránt fogékonyabb, az árutermelés hozamának növekedésében érdekelt, lassan liberalizálódó, kiváltságos nemesi osztály egy szűkebb része kezdeményezi felülről. Ekkor még nem a feudális rendszer lebontása, hanem csupán reformálása, korszerűsítése céljából. A „szabadság és tulajdon" politikai vezéreszmélyének középpontba kerülése Magyarországon ezeknek a kezdeti reformtörekvéseknek a tudati kivetülése az 1830-as évek fordulójától kezdve.[9] Az 1831. évi parasztfelkelés,[10] amikor Széchenyi azt írta naplójába, hogy „ha a kolera nem nyitja meg némely vak szemét, akkor rossz világot fogunk élni", majd az 1846. évi, az uralkodó osztály kedélyét birodalomszerte felborzoló galiciai példa, már a társadalmi gátszakadás veszélyét vetíti fel a politika égboltjára. Jellemző erre Wesselényi egykori politikai tanítványának, Kossuth Lajosnak 1847. május 27-én kelt s hozzá írt levele. Ebben — többek között — ezt írja:

„...Míg a feudalizmus maradványaiból, a boldogtalan úrbéri viszonyokból ki nem bontakozunk, érdekegyesítésről szó sem lehet. Itt van a kölcsönös bizalmatlanságnak, a nép gyűlölségének kiapadhatatlan forrása... a galíciai szerencsétlen zavar, s oly borzasztó jelentetet idézett elő, mely örök gyalázatképp égend az ausztriai kormány emlékén; de mely egyszersmind kénytelenséggé tevé ott, s ha ott, a monarchia többi részeiben is, végképp megoldani az úrbériség csomóját..."[11]

Magyarországon a liberalizálódás útját választó nemesi rétegek jelentékeny, politikailag különböző színárnyalatú és nagyságrendű vezetői körében egyre inkább világossá válik a felismerés: csak akkor képesek eredményesen küzdeni a polgári átalakulást akadályozó feudális elmaradottság és az ezt konzerváló Habsburg hatalom gépezete ellen, ha maguk mellé állítják, de legalább is semlegesítik a feudális elnyomás terhe alatt sínylődő jobbágynép nagy többségét. Így kerül előtérbe a robbanás veszélyét felidéző 40-es évek végére a liberális reformok végrehajtásának felgyorsítása, elsősorban a jobbágykérdés megoldásának szükségessége. Ekkor már nem annyira a feudális szisztéma korszerűsítése, inkább annak lebontása formájában.[12] Az így kialakult helyzet volt a belső érlelője egy forradalmi jellegű átalakulásnak Magyarországon.

A forradalomnak ekkor csak a lehetőségéről volt szó. De ugyanakkor a *nemzetközi események* éppen egybeestek a jelzett hazai eseményekkel. Európa közepén ugyanis a soknemzetiségű Habsburg-birodalom feudális szerkezetű hatalmi rendszere szociális és nemzeti feszültségektől terhes ekkor. Csehek, szlovákok, magyarok, lengyelek és olaszok elégedetlenségének hangja mind erőteljesebben morajlik fel szerte a birodalomban. A forradalmi elégedetlenség gyúanyaga mindenütt megtalálható volt, csak a szikra villanására volt szükség a forradalom tüzének fellobbanásához. Ez következik be a párizsi februárral,[13] amely 1848 márciusában forradalmi vihart támaszt szerte Európában. Március 13-án a császárváros is a forradalmi felkelés színterévé válik.[14]

E történelmi változásokat sűrítő napokban, amikor Csányi László azt írta március 15-én kelt levelében Horváth Vilmos Zala megyei táblabíróhoz, hogy „az európai körülmények a mi fővárosunkat sem hagyhatták érintetlenül, a bécsi explosió után ma egész nagyságában mutatkozik a mozgalom, ezt akadályozni nem lehet",[15] Pozsonyban ülésezik az utolsó rendi országgyűlés. A Kossuth által vezetett liberális vezérkar megértve az „idők szavát", március 18-án kivívja a jobbágyság felszabadítását. A liberális vezérkar saját politikai vezetőszerepét biztosítani akaró racionalizmusa, a robbanással fenyegető osztályfeszültségektől való tényleges félelme, az európai forradalmi mozgalom indító hatása: ezek azok az egyidőben összejátszó alapvető tényezők, amelyek visszhatnak a Magyarországon felbomlásra már megérett feudális szisztéma alapjára. Ez az összhatás pedig éppen akkor érvényesül, amikor adva van a cselekvőképes vezérkar Pozsonyban.[16]

A jobbágyfelszabadítás eredményei és megoldatlan problémái

A Horvát-Szlavóniára is kiterjedő magyarországi jobbágyfelszabadítás hatókörét a híres 1848. évi IX. tc. szabályozta. Eszerint: „Az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot), dézma és pénzbeli

fizetések, e törvény kihirdetésétől fogva örökösen megszüntetnek." A magánföldesurak kármentesítését pedig teljes egészében az állam ígérte magára vállalni. A kármentesítési tőke az elvesztett úrbéri járandóságok évi tiszta hasznának 20-szorosa. Ennek az összegnek a kifizetése a földesuraknak 5%-kal kamatozó állami kötvények formájában fog megtörténni. (Lásd az 1848. évi XII. tc.-t.) A IX. tc. 4.§-a véget vetett a mindenható úri törvényhatóságnak; a VIII. tc. kimondta a közös teherviselést. A XIII. tc. pedig a papi tized eddigi fizetésének kötelezettségétől mentette fel a parasztságot. Mindez együttesen a 800 éves feudális szisztéma gerincét roppantotta ketté; megvetette a polgári földtulajdon alapját, miközben arra is lehetőséget adott, hogy az eddig feudális elnyomás alatt élő parasztmilliók a törvény előtti polgári egyenlőség jogaiba jussanak.

A forradalmi törvényhozás azt hangsúlyozta,[17] hogy a már említett események összhatása folytán nagy sietve megalkotott és április 11-én szentesített törvények révén *mit kaptak* a volt jobbágyok. De hallgatólagosan nyitva hagyta a kérdést arról, hogy *mit nem adott meg nekik a forradalom*. A jobbágyfelszabadító alaptörvény ugyanis a felgyorsult történeti események sodrában született meg. Az éppen adott forradalmi és osztályerőviszonyok tükrözője volt. Ezért nem volt — nem is lehetett — minden tekintetben teljes és befejezett intézkedés. Deák Ferenc, a kor nagy kodifikátora, kit Batthyány nélkülözhetetlennek tartott a kormányban, úgy nyilatkozott egy március 28-án sógorához írott magánlevelében a nagy „rögtönzésről", hogy „nem is vagyok arról meggyőződve, hogy ezt éppen így tenni szükséges lett volna: de miután a törvényjavaslatot mind a két tábla egyhangúlag elfogadta, miután azt sok megyében kihirdették, minden lépést veszedelmesnek tartok, s elvenni ismét az adottat, egyenesen annyi volna, mint öldöklő parasztháborút előidézni".[18] E szavakból jellemzően kicsendül a forradalmi lépés egyik, alig titkolt belpolitikai indítóoka: a nemességnek egy lehetséges parasztfelkeléstől való félelme. Deák levélrészlete ugyanakkor arra is utal — legalábbis közvetve —, hogy a jobbágyfelszabadító törvények nem voltak minden tekintetben világosak és egyértelműek.[19]

Tekintsük most át, mit is jelentett a forradalmi intézkedésnek ez az éppen adott módja a gyakorlatban.[20]

Az akkori szűkebb országban, tehát Magyarországon és a három — Temes, Torontál, Krassó — megyében, de Erdély, Horvát-Szlavónia és a Partium, valamint a Határőrvidék nélkül, az országban — becslések szerint — 1 366 743 olyan jobbágyi sorban élő parasztcsalád élt, amelyik valamilyen típusú feudális, úrbéres vagy allodiális (majorsági) függésben élt. Közülük a jobbágyfelszabadításról hozott törvénycikkely alapján az 539 753 telkes jobbágy mindegyike, a 826 986 házas és háznélküli zsellércsaládból 28 920 tulajdon gyanánt kapta azt a földet, amely úrbériség címén és saját nevén szerepelt az úrbéri összeírásokban, mind a Mária Terézia-féle urbáriumban, mind az azt később kiegészítő úrbéri lajstromokban. A jobbágyfelszabadítás így 568 673 parasztcsaládot, a háztartások 43,7%-át polgári földtulajdonossá tette.

A többi parasztcsalád, a volt jobbágyháztartások 56,3%-a, személyileg szintén felszabadult a földesúri hatóság alól. Csakhogy e családokból kb. 698 076 az úrbéres zsellérek és kb. 100 000 az allodiális jogállású parasztok típusába tarto-

zott. Az előbbiek közül kb. 600 000 birtokolt olyan házat és zsellér belső telket, amely a jobbágyfelszabadító törvény értelmében e zsellérek szolgálatmentes tulajdonába került. Azoknak a zselléreknek a száma pedig — családszámot véve alapul — akik sem házat, sem belső telket nem birtokoltak, hanem, mint háznélküliek, parasztttársaik házában laktak, 98 024 volt. A csak belső telket birtokló 600 000 és a 28 920 belsőséget és úrbéres külső földeket birtokló úrbéres zsellércsalád mindegyikét megillette a helységben az 1 telekre jutó legelőmennyiség nyolcad része. A 28 920 úrbéri külsőséget birtokló zsellércsaládon kívül, kb. további 20 ezernek volt olyan nem úrbéres földje, amelyre a járadékkötelezettség nem vonatkozott. A kb. 100 ezerre becsülhető allodiális, majorsági földön élő parasztcsaládok tagjai ugyan személyükben felszabadultak, de belső, nem úrbéres jellegű telkük alapján továbbra is járadékkötelesek maradtak. Közülük kb. 44 360 család, a belsőségen kívül, még külső majorsági földeket is használt, amelyekért továbbra is köteles volt járadékot fizetni a földesúrnak. A majorsági (allodiális) jellegű földek tulajdonképpen olyan urasági földek voltak, ahova a parasztok betelepültek, ott házat is építhettek s a földeket magánszerződés formájában használták, de azok sohasem vesztették el majorsági jellegüket.

Összegezve az eddigieket a következőket állapíthatjuk meg. A 826 986 *zsellércsaládból* beltelkével és külső földjeivel 28 920, beltelkével, de birtokolt külső föld nélkül 20 ezer, külsőség nélkül 44 360, a kezén lévő beltelke nélkül 580 042, létező beltelke és létező külső földje nélkül 44 360, a kezén lévő beltelke nélkül 55 640 család szabadult fel. 98 024 családot pedig úgy ért a jobbágyviszonyok megszüntetése, hogy semmilyen belső és külső föld nem volt a birtokában.

A jobbágyszemélyek kb. 52–54%-a, a zsellérszemélyek kb. 46–48%-a vált földtulajdonossá.

Mint a fentiekből látható, a forradalmi törvényhozás éles határt vont az úrbéres és az allodiális, illetve magánszerződéses jogállású parasztcsaládok viszonyai közé. A személyes szabadság általános érvényű kimondása mellett, csak az úrbéri és az azt pótló szerződéses szolgálatokkal terhelt földek parasztbirtokosai váltak egyúttal járadékfizetéstől mentes, szabad, polgári földtulajdonosokká is; olyan mértékben, amilyen mértékben ilyen földek birtokosai voltak. A kender és káposztásföldekkel együtt ez a járadékmentes földtulajdon, becslés szerint 10 251 000 (1200 négyszögöles) holdat tett ki.

A sebtében készült forradalmi törvényhozás bizonyos paraszti rétegek helyzetét megoldatlanul, illetve tisztázatlanul hagyta. Voltak ugyanis olyan parasztlakói is az országnak, akik nem magánföldesúri, hanem *kincstári* földeken éltek. Földjeiket egykor uralkodói kegyként kapták és ezért kedvezőbb elbánásban részesültek, mint a magánföldesúri földeken élő parasztttársaik. E kincstári földek lakói, becslés szerint kb. 12 ezer család, kb. 46 ezer szántó- és rétföldön, rendszerint csak egyszerű pénzjáradékot fizettek a kamarának. Jogállásukat tekintve nem voltak egyszerű parasztok, inkább a nem nemesek felső csoportját alkották. Szolgáltatásaikat tehát nem az urbárium szabályozta. Kedvezőbb helyzetük most visszájára fordult, mivel továbbra sem mentesültek az évi pénzjáradék fizetésétől.

Hallgatás tette kétségessé az úgynevezett *pusztatelkek*, illetve az azokra települt parasztcsaládok sorsát is. (Kb. 39 ezer holdnyi terület.) A pusztatelkek

egykor lakatlan, de idők haladtával benépesült belső telkek, sokszor a belsőséghez hozzákapcsolt külső telkek voltak. A földesúr által odatelepített rusztikus lakosok pedig szintén nem a szokványos úrbéri szolgálatokkal adóztak az uraságnak. A parasztok ezeket a földeket rendszerint pénzjáradék fejében és ideiglenes magánszerződés formájában bérelték az uraságtól. A forradalom idején egy részük lakatlan maradt. Másik részüket maga a földesúr használta, olykor még majorságához is kapcsolta. Volt még egy további hányada is e földeknek. Ezeket úrbéres vagy majorsági jogállású parasztcsaládok bérelték a földesúrtól, de ismét nem az urbáriumban meghatározott jelleggel, hanem egyszerű árenda fejében. Ezért e földek tulajdonjogának hovatartozása szintén nyitott kérdés maradt 1848 tavaszán.

A forradalmi törvényhozás ugyancsak *hallgatással* mellőzte az úgynevezett *remanenciák* dolgát is. A remanencia a telki földnek az urbariumban regisztrált névleges és tényleges terjedelme közötti különbözetét jelentette. Ez a különbözet a következőképpen keletkezett. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején — 1768–1771 között — az úrbéres földek összeírása nem a telkek tényleges mérnöki felmérésén, hanem csupán a jobbágyok szóbeli bemondásán alapult. Ők pedig a ténylegesnél kevesebb földet vallottak be az eljáró hatóságoknak — saját érdekükben. Hiszen az állami adóztatás alapját az úrbéri földek és a művelésükből eredő jövedelmek képezték. Kisebb adóalap pedig kevesebb állami teherviseléssel járt. A jobbágyoknak ez az érthető eljárása — bizonyos határig — a földesúrnak sem volt ellenére. A jobbágyok adófizetési képességét ugyanis, az úri járadékok növelésével, a maguk javára fordíthatták. Csakhogy a későbbi úrbéri birtokrendezések során, amelyeket a földesurak kezdeményeztek, az általuk fogadott „működő", majd az úrbéri bíróságok által megbízott „hitelesítő" mérnökök felmérései és az eredmények hitelesítései alapján, kitűnt: az egykor csupán bemondás alapján számbavett jobbágytelkek nagy többsége sokkal több szántó- és rétterületet, sokkal több házkörüli belső földet foglalt magában, mint amekkorát az előírások szerint hivatalosan tartalmaznia kellett volna. Ebből a különbözetből származott a maradványföldek legnagyobb része. E különbözetnek azonban egyéb forrásai is voltak, amelyekre ezúttal nem térünk ki. Keletkezésüket illetően utalunk a megfelelő jegyzetben megjelölt szakirodalomra. Az 1836. évi X. tc. 7.§-a szerint az „illetőségen felül"-i maradványföldekből „új úrbéri telkek alkotandók", és e jogszabály érvényes volt a jobbágyfelszabadításig. Természetesen az állami adó alapjának — az úrbéri földeknek — a védelmében. A közteherviselés elvének kimondása azonban e tekintetben is új helyzetet teremtett. Ezzel az új helyzettel függött össze, hogy az alaptörvény kifejezetten nem szólt a remanenciális földek tulajdonjogi hovatartozásáról. Ezáltal nyitva hagyta a kérdést afelől, hogy vonatkozik-e az állami kártalanítás az ezen földek műveléséből származó úri járandóságok elvesztésére is. Ennek a bizonytalanságnak politikai okai voltak. A liberális vezetőkörök ugyanis a forradalom zaklatott napjaiban nem tartották célszerűnek, ha a törvényhozás akár a jobbágyok, akár a földbirtokos nemesek javára véglegesen és egyértelműen lezárja a vitás jellegű jobbágyföldek tulajdonjogi hovatartozását. Joggal tartottak ugyanis attól, hogy bármelyik állásfoglalás véglegesítése a vesztes felet a forradalom ellen hangolja. A közteherviselés elvének kinyilvánítása után ugyanis számítani lehetett arra, miként az nem sokkal később be is bizonyosodott, hogy e földek

tulajdonjogára ezentúl már a volt földesurak is igényt fognak tartani. Ezt a tényleges veszélyt akarta az önrendelkezésért küzdő liberális vezérkar elnapolni.

Ha most a parasztkézen lévő maradványföldek nagyságát akarjuk megállapítani, akkor abból a körülményből kell kiindulni, hogy terjedelmüket, amelyek most is csak becsült értékek lehetnek, az úrbéri birtokrendezések mérnöki munkálatai fedték fel. Mivel azonban e munkálatok — 1847 végéig — az ország most már csak 42 vármegyéjét tekintve, csupán 1367 helységben, a számbavett helységek 15,6%-ában mentek végbe, illetőleg fejeződtek be, amely eljárás folytán a volt jobbágyok illetményét egyezség, vagy bírói ítélet útján állapították meg, és adták a parasztok birtokába, ezért csupán ezekben a helységekben derült ki: mekkora terjedelmű maradványföldet birtokolnak a jobbágyok az úrbériség leple alatt. 3680 helységben, a helységek 42%-ában, még tartott a rendezőeljárás és 3714-ben, a jelzett helységek 42,4%-ában még hozzá sem kezdtek a birtokrendezési eljáráshoz.[21] A második esetben a maradványföldeket ugyan szintén megállapították, de a művelet befejezetlensége okából azok egyelőre azoknak a jobbágyoknak a birtokában maradtak, akiknek telki földeihez kapcsolatban felmérték azokat. A harmadik esetben viszont, amikor a helységekben még semminő rendezés nem indult meg, ezekben sem a jobbágyoknak, sem a földesuraknak nem volt pontos tudomásuk arról, hogy mekkora remanencia rejtőzik az úrbéri telkek névleges értéke mögött. Mindezért a remanenciák hozzávetőleges terjedelmét, csak a rendezőeljárás befejeztével lehet egyáltalán megállapítani. De hogy mennyire hozzávetőleges értéket, illetve mennyiséget jelöl meg az idevágó szakirodalom, ennek okait csak a későbbiekben fogjuk igazán megérteni. Számunkra most nincs más hátra, mivel más adatot egyáltalán nem ismerünk, minthogy ezúttal is átvegyük az idevágó szakirodalomban megjelölt értéket. Ez pedig mintegy 1 871 000 (1200 négyszögöles) holdban jelöli meg a maradványföldek terjedelmét.[22]

Külön kérdést jelentett az úgynevezett *irtványföldek*, vagy *irtványok* mikénti sorsa is. Irtáson nem csupán fa, bokor, erdő kivágása nyomán a jobbágyok által termővé tett területet értettek, hanem irtásnak nevezték a mocsár lecsapolás, vagy más terméketlen föld termővé tétele folytán keletkezett termőföldet is. A jobbágyok éveken át tartó, szívós munka árán jutottak e földek birtokába. A legtöbb irtás a Felvidéken és a Dunántúlon volt. A legnagyobb irtásfalvak egyben a legnagyobb zsellérfalvak voltak. Trencsén megyében például, de több felföldi vármegyében, miként a trencséni követ hangoztatta az 1832–36. évi országgyűlésen, „számtalan adózó él egyedül csak irtványokból ... a felföldi jobbágybirtoknak, több mint harmada merő irtvány..."[23] Az irtványok használata után sem dézsma, sem robot nem járt az uraságnak. A tulajdonjog elismeréseként, csupán irtásdíjat fizettek a jobbágyok. Az urbárium behozatala idején sok irtványföld már a jobbágyok úrbéri telki állományába olvad, elvesztve eredeti irtvány jellegét. Azokat az irtványokat viszont, amelyek nem olvadtak be a telki állományba és megőrizték irtvány jellegüket, a földesurak visszaválthatták a jobbágyoktól. Ezeket, ha a jobbágy a földesúr engedelmével irtotta, az uraság törvényes úton visszaváltotta a jobbágytól. A földesúr engedelme nélkül irtott földeket viszont egyszerűen visszavették a jobbágytól. A forradalmi törvényhozás, a már említett okból, az irtványföldek tulajdonjogi hovatartozását szintén érintetlenül hagyta, ezúttal is nyitva-

hagyva a kérdést az irtásokat használó jobbágyok és főleg a zsellérek sorsáról. Becslések szerint kb. 460 ezer hold tulajdonjogilag vitatható irtásföld maradt a jobbágyok birtokában.[24]

Végül az idézett IX. tc.-ből, mint alaptörvényből az is következett, hogy minden olyan paraszti használatban lévő szántó-, rétföld, továbbá nem *úrbéres* telken lévő szőlő, gyümölcsös, a kertek alatt húzódó káposztás és kenderföld, rövid, vagy hosszú lejáratú szerződéses bérföldek, akár bírói peres eljárással, akár a magánszerződések lejártával egyszerű kibecsülés vagy a földbe fektetett munka ellenértékének kifizetése formájában urasági tulajdont képeznek. Következésképpen: a jobbágyfelszabadítás rájuk sem vonatkoztatható. Ezért a forradalmi alaptörvény 70 ezer szorgalmi (indusztriális) föld (szántó–rét, szőlő, gyümölcsös), 460 ezer hold irtásszántót és rétet, 100 ezer hold kuriális, vagy allodiális parasztbirtokot, telepes és kertészjobbágyok által művelt 130 ezer hold szántóból, rétből és szőlőből álló területet, 150 ezer censuális szántó- és rétföldet, végül 400 ezer hold olyan szőlőt rekesztett ki a felszabadítás hatóköréből, amelyet feudális függőségben élő jobbágyok birtokoltak. Összesen kb. 1 310 ezer hold jobbágykézen talált szántóra, rétre és szőlőre nem vonatkozott az úrbéri viszonyokat megszüntető törvény hatálya.

Becslések alapján 13 778 000 hold szántó, rét, gyümölcsös és szőlő volt a feudális függőség valamelyik formájában a parasztság birtokában. E földek sorsa a forradalmi törvényhozás alapján a következőképpen alakult, a holdakat 1200 négyszögölben számolva.[25] A jelzett területből 1848 előtt csupán 261 ezer hold, 1,89% került örökös megváltás útján, de még az úri joghatóság fenntartása mellett, paraszttulajdonba. A személyi szabadság kivívásával egybekötött jobbágyfelszabadítás révén ebből a földterületből 10 251 000 hold, 74,51% jutott egyértelműen és elvitathatatlanul a volt úrbéres parasztcsaládok tulajdonába. A tulajdonjogilag vitatható s hovatartozás szempontjából véglegesen el nem döntött földek mennyisége 1 956 000 hold volt, 14,10%. A felszabadítás hatóköréből kiesőké 1 310 000 hold, 9,5% volt.

Ami a parasztok legelőjárandóságát illeti, arra vonatkozóan a már említett 1852. évi, de ténylegesen az 1847. évi viszonyokat tükröző „Kimutatás" ad némi felvilágosítást. Eszerint a 8761 helységből 1848-ig, csupán 1367-ben, az úrbérileg rendezendő helységeknek mindössze 15,6%-ában fejeződött be a birtokrendezési eljárás, melynek során a volt jobbágyok legelőjárandóságukat is megkapták. A rendezés különböző stádiumában lévő helységek száma 3680 volt, a helységek 42%-a, ami azt jelentette, hogy ezekben az egész eljárás s így a legelő elkülönítése csak folyamatban volt s végrehajtásra még nem került sor. Ezért e helységekben az érintett parasztok legfeljebb csak tudhatták, de bizonyosra nem vehették, hogy mekkora legelőjárandóságot fognak kapni az eljárás végeztével. Viszont 3714 helységben, a helységek 42,4%-ában még meg sem kezdődtek a birtokrendezések. Ezekben a helységekben tehát a volt jobbágyok még csak nem is tudhatták, hogy mekkora legelőjárandóság illeti majd meg őket.[26]

A magyarországi és a monarchiabeli jobbágyfelszabadítás eltérő és egyező vonásai

A Habsburg-birodalomban[27] — ide nem értve Lombardiát, ahol a 18. század óta nem volt jobbágyrendszer — *időben elsőnek* Magyarországon törölték el a

jobbágyságot, gyakorlatilag május 1-i hatállyal. Erdélyben az országgyűlés 48 május végén, de csak június közepétől kezdődő érvénnyel mondta ki, nem utolsósorban a magyarországi kezdeményezés hatására, szintén állami kárpótlás mellett, az *úrbéres* viszonyok megszüntetését. Egyes számítások szerint itt 320 ezerre volt tehető a földtulajdonhoz juttatott parasztcsaládfők száma. Viszont 700 ezer magánszerződéses viszonyban álló családfő, ideértve a majorsági zselléreket és a cselédeket, szintén kimaradt a jobbágyfelszabadítás hatóköréből.[28] Magyarország után, de Erdélyt megelőzve, Galícia következett sorrendben. Itt az úrbéres viszonyokat tartalmazó proklamáció május 15-i hatállyal lépett érvénybe. Az 1846. évi véres parasztfelkelés közeli emléke, amely az országban, sőt a birodalomban félelmet és megdöbbenést keltett az uralkodó nemesség széles rétegeiben, bizonyosan szerepet játszott ebben. A bécsi forradalomról érkező hírek hatására a lengyel nemesség vezetői március 18-án feliratot intéztek az uralkodóhoz, amelyben — nemzeti és liberális követelések mellett — követelték az összes jobbágyi szolgáltatások eltörlését. Ez azonban még mindig kevés volt ahhoz, hogy a lengyel földesurak a maguk oldalára állítsák a parasztságot az osztrák kormányzattal szemben. Ehhez ugyanis arra lett volna szükség, hogy maga a lengyel nemesség és ne az osztrák kormányzat tegye meg a döntő lépést a jobbágyok felszabadítására, amivel a maga oldalára állíthatta volna az esetleges nemzeti szabadságharchoz szükséges parasztttömegeket. A földesurak mikénti kárpótlását nem merték nyíltan felvetni, csupán azt hangoztatták, hogy a feudális szolgáltatások eltörlése esetében, megszűnik a földesurak kötelezettsége is a parasztok erdő- és legelőhasználata terén. Ugyanakkor az egymással szemben álló erők, a lengyel nemesség és a Habsburg államhatalom hivatalos apparátusa a parasztság elégedetlenségét egymás kijátszása érdekében akarták lecsillapítani. A lengyel nemesség habozott, Bécs szintén tétovázott. Stadion gróf, Galícia osztrák kormányzója több ízben is hiába sürgette Bécsben a jobbágyfelszabadítás kimondását; a kormányzat tétlen maradt. Ezért Stadion, abból a racionális politikai meggondolásból, hogy megelőzze a lengyel nemességet, cselekedett. Április 22-én az uralkodó nevében, április 17-i keltezéssel, önhatalmúlag rendeletet adott ki, amely május 15-i hatállyal megszűntnek nyilvánított minden úrbéri szolgáltatást. Függőben hagyta azonban a földesúri kártalanítás kérdését. Erről csak akkor történt intézkedés az uralkodó részéről, először 1849. március 4-én, az olmützi alkotmány kihirdetésekor, utána augusztus 15-én, amikor a Habsburg-birodalom gyakorlatilag már túljutott a forradalmi és nemzeti mozgalmak politikai megrázkódtatásain. A birodalmat megrázó forradalmi és nemzeti mozgalmak idegen fegyverekkel történő leveretése után azonban nem késett a galíciai parasztságot a maga oldalára állítani. Ezzel a politikai szándékkal magyarázható az a körülmény, hogy a volt földesurak kárpótlásának kifizetését itt is az állam vállalta magára.[29]

A jobbágyfelszabadítás a birodalom osztrák és cseh tartományaiban a fentiektől *eltérő időpontban és módon* történt meg. 1848. március 28-án az új osztrák minisztérium előterjesztése révén, az uralkodó még csak a robot megszüntetését jelenti be. Egyébként ez a munkajáradék, mint korábban jeleztük, a legtöbb osztrák tartományban már korábban is elég ritka volt, inkább csak Alsó-Ausztriában és a cseh tartományokban játszott még jelentősebb szerepet. Végleges megszün-

tetését 1849. március 31-i hatállyal rendelték el. Addig is lehetőség volt, miként ez korábban is dívott, a robot egyénileg történő megváltására. A kárpótlás dolga pedig függőben maradt.[30]

A hazai viszonyokkal történő összehasonlítás során, először az időpontok fáziskülönbségei tűnnek fel. Amíg ugyanis Magyarországon (és Horvát-Szlavóniában) az *úrbéres* viszonyok gyakorlatilag már 1848. május 1-től megszűntek, addig azok az osztrák és cseh tartományokban ekkor nemcsak fennállottak, de érvényüket meg is hosszabbították. Igaz, hogy a robot — egy korábban kiadott rendelet értelmében —, egyéni megváltásának gyakorlata érvényben maradt, de ez még nem jelentette a feudális szisztéma megszüntetését.

Eltérő motívum az is, hogy amíg Magyarországon már 1848 tavaszán kimondták az állami kártalanítás *elvét*, addig a jelzett tartományokban, mivel ott a jobbágyrendszer felszámolásának időpontját némileg későbbre helyezték, a kárpótlás módjáról, még elvben sem nyilatkoztak konkrét formában. A földesúri járandóságok majdani eltörléséért, csak jelezték a földesurak kárpótlását. De 1848. július 11. után felgyorsultak az események.

E napon ugyanis összeült a birodalmi gyűlés 383 képviselője, kik között 92-en parasztképviselők voltak. Július 26-án Hans Kudlich, a gyűlés legfiatalabb tagja javasolta a jobbágyviszony és valamennyi földesúri jog megszüntetését, és azt is felvetette, hogy vajon szükség van-e és milyen formában a megszüntetendő járandóságok kárpótlására.[31] A földesurak felvetették, hogy a jobbágyrendszer megszüntetését csak az egyes tartományok sajátosságainak figyelembe vételével lehet megvalósítani. Az ebben a kérdésben benyújtott indítványok az elvben elfogadott jobbágyfelszabadítás gyakorlati elodázásának célját szolgálták. Az augusztus 31-én ülésező birodalmi gyűlésen azután 174 szavazatot adtak le az elvesztett járandóságok földesúri kárpótlása mellett, 134 szavazatot ellene, 36 tartózkodás mellett. A jobbágyfelszabadító törvényt 1848. szeptember 7-én hirdették ki, mégpedig olyan megoldással, hogy itt *mind az úrbéres, mind a majorsági* jobbágyságot feloldották az eddigi szolgáltatások alól.[32] A kárpótlás módját azonban Ferenc József csak az 1849. március 4-i rendeletében szabályozta.[33] A császári patens a kárpótlás két módját határozta meg: az állami és a paraszti megváltást. E szerint: a kárpótlás (Entschädigung), ami az *úrbéri*, és a megváltás (Ablösung), ami a *majorsági* jogállású parasztság elvesztett járandóságaiért a volt földesuraknak jár, ezen szolgáltatások tiszta értékének 2/3-ával egyenlő. Ezért a kárpótlási, illetve a megváltási összes kulcsát mindkét esetben 1/3-ának levonásával kell megállapítani, mert a földesúrnak a jobbágyrendszer fenntartásával kapcsolatos költségei az e rendszerből származó jövedelem 1/3-át jelentették. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a jobb és a rosszabb birtokjogú parasztok helyzete és jogállása nem egészen azonos a hazaiékkal. Ez a hányad tehát nem jelentett tényleges bevételt az egykori uraság részére. Következésképpen megváltás tárgyát sem képezte. A kármentesítés és a megváltás teljes összege pedig e kulcs húszszorosa. Ezt az összeget a volt földesúr tőkésítve, kamatos kamatokkal kapja meg. Mégpedig: a tőke egyik részét, a megmaradt 2/3 rész 1/3-át, az úrbéres járandóságok után a *paraszt*, másik részét az *állam*, viszont a *majorságiak* után a megváltási tőke *egészét* a *paraszt* fizeti. A külön e célra felállított bizottságok részletes előírásokat dolgoztak ki a tartomá-

nyonként különböző és különféle termény és robotszolgáltatások eltérő kulcsának, pénzértékének átszámításához.

Ilymódon az osztrák–cseh tartományokban végrehajtott jobbágyfelszabadításnak további eltérő vonásai voltak a hazai alaptörvényhez képest: a *felszabadítás hatóköre kiterjedtebb volt.* A Cseh- és Morvaországban élő s jogállásukat tekintve zselléreknek minősített parasztok kivételével, akik községi földeket használtak, amelyekért nem a földesuraknak, hanem a község telkes jobbágyainak szolgáltak, itt a jobbágyfelszabadítás nemcsak az úrbéres, hanem a majorsági parasztlakosokra is kiterjedt. Míg a magyarországi alaptörvény — láttuk — éles határt vont e kétféle jogállású parasztlakosság közé, addig ez a felszabadítás kötelező volta tekintetében az osztrák és a cseh tartományokban megszűnt. Csupán a megváltás *módjára* nézve maradtak különbségek e kétféle jogállású parasztnépesség között. Amíg ugyanis a megszüntetett járadékok tiszta értékének 2/3-át az egykori úrbéresek fele részben, addig azt a majorságiak teljes egészében maguk voltak kötelesek megváltani. Az előbbi megoldás a Magyarországon kimondott elvtől hátrányosan különbözött, mivel itt az úrbéresek esetében — elvben — teljes egészében az állam vállalta magára a kárpótlást. Az utóbbi megoldás viszont, a hazai viszonyokhoz hasonlítva azt, a kötelező örökváltság formájának felelt meg. A majorsági jogállású paraszt önmegváltási lehetősége ugyan Magyarországon is megvolt, de csak *engedőlegesen*, nem kötelezően. Márpedig a kötelező érvényű paraszti önmegváltás kimondása az osztrák és a cseh tartományokban lényeges előnnyel járt az itteni majorsági parasztság javára, a hasonló jogállású hazai osztályos társaik helyzetével szemben: mindenképpen biztosította a polgári földtulajdon megvalósítását. Megakadályozta, hogy a volt földbirtokos a megváltásra kötelezettek földjeit majorsági jogcímen visszatartsa, vagy visszaválthassa az érintett parasztlakosoktól, miként ez Magyarországon történt. Miután pedig az önmegváltási tőkét a kárpótlási tőkével azonos módon állapították meg, ezzel lehetetlenné tették, hogy az egykori uraság — ezúttal is előnyös ellentétben a hazai viszonyokhoz képest — ezeknek a földeknek a megváltását magasabb áron szabja meg. A paraszti önmegváltás kötelező érvényű kimondása ugyanakkor az ottani parasztság kedvezőbb anyagi viszonyaira is utalt, hazai osztályostársaik helyzetéhez képest. 1857-ig a csak a kártalanítással végleg felszabadult egykori jobbágyok száma már elérte a 2 872 200-at.[34]

A kárpótlás módját tekintve a jelzett eltérő vonások mellett, volt egy *azonos* vonás is a hazai viszonyokkal. A földdel történő megváltást — a magánföldesúri birtokok esetében — az egész birodalomban elvetették. Erre a körülményre azért is utalunk, mert Kelet-Európa több országában is, elsősorban Nyugat- és Kelet-Poroszországban, továbbá Pomerániában az érintett jobbágyság felszabadítása 57,5%-ban, illetve 38,8%-ban, végül 47,7%-ban földdel történt. Poroszországban a jobbágyviszonyok megszüntetésére irányuló reformtörekvések ugyan korábban kezdődtek, mint Magyarországon (már a 19. század első éveitől megindultak), de a hazai forradalmi megoldás időpontjához képest később valósultak meg.[35] Ott a viszonylag korán induló, lassú fejlődésmenetet — jelentős mértékben — a kötelező érvényű önmegváltás elvére épülő későbbi reformmegoldás tetőzte be a gazdasági fejlődés magasabb szintjén. Itt a fejlődés egy későbbi, alig két évtized időszakára sűrűsö-

dött össze, egy viszonylag alacsonyabb fejlettségi szinten. De már 1848 tavaszán, a jelzett bel- és külpolitikai események egybeeséses folytán, forradalmi megoldáshoz vezetett el.

Magyarországon a jobbágyfelszabadítás 1848 tavaszán *elvben teljes egészében az állam* feladatává tette a földesurak elvesztett jövedelmének kárpótlását. A monarchiában ez csak Galícia esetében — és időbeli eltolódással — történt meg. Az utóbbi esetben az osztrák kormányzatot, már a forradalmi küzdelmek leverése idején, az előbbiben a magyar liberálisokat, még a forradalom kezdő szakaszában, egyaránt a parasztok megnyerésének szándéka vezette el ehhez a megoldáshoz. A hazai jobbágyfelszabadítás *módja* ugyanis szorosan összefüggött a nemzeti önrendelkezés kivívásáért folytatott küzdelem mindenkori feltételeivel. A teljes állami kártalanítás elvének kimondása is a nemzeti érdekegyesítés politikai feladatát volt hivatva szolgálni. Egyrészt felmenteni a volt úrbéres népességet a kártalanítás terheinek fizetésétől, ugyanakkor másrészt megnyugtatni az érdekelt nemességet is afelől, hogy elvesztett járadékaiért maga az állam fogja kárpótolni őt. A nemzeti önrendelkezésért küzdő politikai vezetés legfőbb irányítói ezzel a lépéssel is érdekeltté kívánták tenni a nemességet saját függetlenségi politikájának támogatásában. Csakhogy az elv kinyilvánítása és valóraváltása két különböző dolog volt. Az ország anyagi viszonyait jól ismerő Deák ezeket a jellemző sorokat írta 48 júniusában sógorának: „anyagi erő... fájdalom nincs és teremteni sem lehet a jelen körülmények közt." Kölcsönt pedig Európától — írja tovább — éppen most „kapni alig lehet".[36] Kézenfekvőnek látszott tehát, hogy a kárpótlási összeg valamilyen hányadának előteremtéséhez, akár közvetlen, akár közvetett adózással a tegnap nemeseinek és volt jobbágyainak is hozzá kell majd járulnia. A teljes valósághoz pedig az is hozzátartozik, hogy az ország egyetlen társadalmi rétege sem fizetett adókat a forradalom és az önvédelmi háború zaklatott hónapjaiban. A kártalanítás kimondott elve pedig ekkor még előleg fizetése formájában sem valósult meg. Elv és gyakorlat szembekerült egymással.

Törekvések a jobbágyfelszabadítás hatókörének kiterjesztésére

A forradalmat kivívó és a nemzeti önrendelkezésért küzdő liberális vezetésnek figyelembe kellett vennie az igen érzékeny, a politikailag folyvást változó viszonyok egyensúlyban tartását bel- és külpolitikai szempontból egyaránt. A paraszti igényeket a mindenkori körülményekhez igazítva úgy kellett kielégíteni, hogy a különben sem egységes nemesi vezetés ne tántorodjék el a Habsburg államgépezet elleni küzdelem irányításától. Valójában két, ellentétes — paraszti és nemesi — érdek lehetséges összeegyeztetéséről volt szó, mégpedig az állandóan változó erőviszonyok közepette.

Az a tény, hogy a parasztság nagy része nem volt megelégedve a jobbágyfelszabadító alaptörvénnyel, a hatóságokat elárasztó paraszti panaszok, majd az elégedetlenséget kiváltó mozgalmak bizonyították, már áprilistól kezdve. A felszabadításból részben, vagy teljesen kirekesztett parasztlakosság nem értette meg, miért nem szabadult meg ő is a járadékok további fizetésétől. De a felszabadult úrbéresek sem lehettek biztosak afelől, hogy az úrbériséget eltörlő törvények gyakorlati

érvényesítése során valóban úrbéres jellegűnek fogják-e minősíteni az arra illetékes hatóságok azt a földterületet, amelyet ők maguk ilyen természetűnek tekintenek. Áprilistól kezdve a parasztmozgalmak hulláma önti el az országot.

A parasztmozgalmakat kiváltó okok, a dolog természeténél fogva, különbözőek voltak. A mozgalmak egy része a 48 előtt végrehajtott birtokrendezéseknek a legelőelkülönítéseknek a parasztokra sérelmes lezárulta miatt lobbant fel. Ebben az esetben a föld népe elfoglalta azokat a földeket, amelyektől — szerintük — igazságtalanul fosztották meg őket. Olyan szántó- és rétföldekre tették rá a kezüket, amelyek az uraság majorságához tartoztak. Voltak olyan mozgalmak is, amikor az urasággal közös legelőt vették birtokukba. De tulajdonba vették a korábban parasztkézen lévő, urasági jogállású majorsági, továbbá a nem úrbéres jellegű irtványokat, megtagadva az ezek használata után korábban fizetett szolgáltatások további fizetését. A paraszti elégedetlenség hulláma a majorsági jobbágyok és zsellérek között volt a legnagyobb, akik szolgálatmegtagadásokkal vitatták földjeik majorsági jellegét. A mozgalmakat kiváltó okok között szerepelt a forradalmi alaptörvény által mellőzött kisebb királyi haszonvételek (korcsma- és mészárszéktartás, vadászat–halászat, stb.) dolga is, hiszen ez a jog továbbra is a földesurakat illette. A parasztok most semmisnek nyilvánították ezt. S bár ezek a tavasszal fellobbanó, majd nyáron, ha kisebb hullámokban is, de újból megnyilatkozó mozgalmak országos méretűek voltak, mivel azonban egymástól elszigeteltek maradtak és ugyanakkor egymástól eltérő célok megvalósítására irányultak — megfelelő vezetőréteg hiányában — nem képeztek egységes erőt. De mégis figyelmeztették a liberális vezérkart: ha a parasztságot érdekeltté akarja tenni a forradalom és a nemzeti önrendelkezés ügyének szolgálatában, akkor óhatatlanul ki kell terjeszteni a jobbágyfelszabadítás eddigi hatókörét, mert ellenkező esetben elveszti a hadra fogható s zömmel paraszti népességet az önrendelkezésért folytatott küzdelemben. A nyár végén és az ősz elején a nép sok esetben arra az álláspontra helyezkedett, hogy csak akkor fog fegyvert a szabadságharc ügyének védelmében, ha sérelmeit orvosolják s földet is adnak neki.[37] Ez a körülmény késztette a szeptemberi válságos napokban a politikai és most már a katonai vezetést is a felszabadítás hatókörének kiterjesztésére.

Nyár eleje óta ugyanis a korábbi bel- és külpolitikai helyzet minden vonatkozásban egyre válságosabbra fordult. Az európai forradalmi mozgalmak az esztendő közepétől kezdve irányt változtattak. Az angol burzsoázia már tavasszal leszámol saját munkásmozgalmával. A párizsi februárt májusban a polgári köztársaság megalapítása követi és az új nemzetgyűlés már szemben áll a februári napok forradalmi követeléseivel. Ausztriában a kormányra kerülő gyenge burzsoázia retteg minden forradalmi megoldástól; a márciusi napok kormányzati válsága rövidéletűnek bizonyult Bécsben. A főnemesség és a pénzarisztokrácia a hatalomban megmaradt bürokráciával együtt már májusban is szembeszegül a nép forradalmi szervezkedésével. Júliusban a prágai felkelést tiporja el Windischgrätz altábornagy serege. Radetzky pedig döntő vereséget mér a szárd királyság csapataira. A magyarországi forradalom ekként elveszti európai gyújtópontjait és eddigi támaszait, mert a korábbi forradalmi láncreakciónak ettől kezdve fordított változata következett be, amikor az egyik hátrálást a másik követi.[38] Ősz elején pedig az ország

már önvédelmi háborúra kényszerült Jellačić, horvát bán intervenciós seregei ellen. Ilyen válságos helyzetben a kettős, egymásnak végső fokon ellentmondó igények kielégítése mellett a vezetésnek tekintettel kellett lennie, ha az irányítást továbbra is kezében akarta tartani, miként ezt Kossuth még március 14-én híres beszédében kifejtette,[39] a birtokos nemesség minimális érdekeire is. Ellenkező esetben kicsúszik a vezetés a kezei közül. Az így kialakult helyzet teszi érthetővé, miért került ismert napirendre ekkor, egyfelől a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésének ügye, másfelől a kártalanításnak a korábbinál immár konkrétabb meghatározása.

Szeptember válságosra forduló napjaiban Deák Ferenc igazságügyminiszter tervezete alapján a kormányzat törvényjavaslatot terjeszt a Ház elé az 1848. évi IX. tc. továbbfejlesztéséről. Ugyanebben a hónapban egy másik törvényjavaslat került a képviselőház elé a kármentesítésről is.

Deák, aki igyekezett elkerülni az általa elhamarkodottnak minősített pozsonyi törvénycikkelyeknek azt a szükségszerű hiányosságát, hogy az egyes paraszti jogviszonyokról nem nyilatkoztak egyértelműen és végleges érvénnyel, illetve, hogy azok közül egyesek értelmezését hallgatással tették kétségessé, a tőle megszokott logikai precizitással, 77 §-ban széleskörű tervezetet nyújtott be, amely Törvénycikkely az 1848:IX. tc. folytán szükséges intézkedésekről címet viselte.[40]

Törvényjavaslata lényegében hármas felosztású. Az első kérdéskörbe azok a parasztföldek tartoztak, amelyek — túl az alaptörvény határain — most egyértelműen és véglegesen *úrbéres minősítést* nyertek volna; azokat tehát az érdekelt parasztok tulajdonba vehették volna. Az elvesztett járandóságokért pedig állami kárpótlás illette volna meg az érdekelt földesurakat. Ilyen jogviszonyú földek voltak azoknak a házas zselléreknek a földjei, amelyekről a *földesúr* nem tudta bebizonyítani hitelt érdemlően, hogy azok majorsági, illetve szerződéses jellegűek. Ugyanebbe a kategóriába tartoztak az 1816 előtt, vagy után, úrbéri peres eljárás alkalmával a jobbágyok kezére került irtványok, továbbá a jelenleg is jobbágybirtokban lévő maradványföldek és pusztatelkek is. Végül ide sorolta a tervezet az olyan egyéb szerződéssel használt, vagy bérelt jobbágyföldeket is, amelyekről a földesúr nem tudja kétségtelenül bebizonyítani, hogy eredetileg majorsági földek voltak. Ennek eredményeként további kb. 2,2 millió (1200 négyszögöles) hold, eddig vitatható paraszti szántó-, rét- és házkörüli belső föld került volna állami kártalanítással paraszttulajdonba.

A második kérdéskörbe azok a parasztföldek tartoztak, amelyeket az érdekelt parasztok — ha képesek rá — önmegváltással — tulajdonba vehettek volna. Ilyen földek voltak azok a majorsági jogállású földek, amelyekről a földesúr bebizonyította majorsági természetüket. Továbbá az 1816 után szerződés nélkül, vagy örökös szerződéssel használt irtványok; egyéb ideiglenes szerződéssel használt jobbágyföldek; a dohánykertészségek; a dézsmaköteles szőlőföldek. A királyi kisebb haszonvételek szintén megválthatók lettek volna.

Végül a házatlan zsellérek úrbéri szolgálatai minden kárpótlás nélkül megszűntek volna, ámbár a lakbér fejében tett szolgálatok és fizetések továbbra is teljesítendők.

Deák tehát — az adott szükségleteket a lehetőségekkel most is egyeztetve — kétségtelenül *bővítette* a jobbágyfelszabadító alaptörvény hatókörét. Egyértelműen meghatározta: milyen további földeket vonhatnak tulajdonba az eddig járadékfizetésre kötelezett parasztok állami kártalanítással és paraszti önmegváltással. A kényes egyensúlyt azonban neki is óhatatlanul figyelembe kellett vennie. Egyébként Deák nemigen volt híve az állami kárpótlásnak, mert abból indult ki, hogy ennek pénzügyi fedezete az ország zilált pénzügyi helyzete miatt, nem beszélve az önvédelmi háború költségeiről, igen kétséges. Inkább a paraszti önmegváltás valamilyen módját szerette volna megvalósítani.

Ezekben a napokban azonban már a főváros felé tartott az ellenség. A közelgő szüret előtt — szeptember 15-én — sietve eltörölték ugyan a majorsági szőlőkön fekvő terheket. Sőt: még azok a majorsági zsellérek is felszabadultak volna — elvben —, akik allodiális földön éltek és házaikat maguk építették fel. Ezeket az elvi döntéseket azonban a képviselők nagy többségének távollétében már a kisebbség hozta ekkor. A szőlődézsma megszüntetését csupán hírül adták a falvak népének. A majorságiakról szóló határozatot pedig nem is tették közzé. A tervezet többi pontjainak tárgyalására — az önvédelmi harc közepette — már nem került sor. Ennek pedig egy bizonytalan, felemás helyzet lett a következménye: tulajdonjogát a földesúr, birtokát viszont a paraszt nem érezte biztonságban. A szükséges nemzeti összefogás társadalmi bázisa ezért nem erősödött, inkább gyengült. A történelmi osztályellentétek vájta szakadék áthidalása ezen a ponton megmerevült. A tegnapi nemesség osztályérdekeit védő magatartása liberális törekvései fölé kezdett kerekedni. Igaz, hogy ezekben a nehéz napokban Nyári Pál is előterjesztette radikális javaslatait a „jobbágyviszony végképpi megszüntetéséről"[41] és szeptember 12-én Kossuth is jelezte a Háznak, hogy előterjeszti javaslatait a jobbágykérdés dolgában, hangoztatva, hogy „most a véleménykülönbségek szűnjenek meg a haza veszélyének fontossága s a hazaszeretetnek kötelessége előtt". De mégis szükség volt a nemzetgyűlés nagy többségét, a volt földesurakat megnyugtatnia annak szükséges voltáról, hogy „a volt nemesség vagyonilag tönkre ne tétessék, hanem, mikor el kell veszni annak, mire kivan mondva a világ történetében az ítélet, egyszersmind adassék meg a nemességnek az, mire méltán számot tarthat, *miszerint legyen kedve a hazát ezen nagy veszélyben védeni*".[42] Ezért, midőn Kossuth hozzájárult Nyári javaslatának tárgyalásához, jelezte, hogy egyúttal javaslatot terjeszt elő a kártalanítás dolgában is. S midőn szeptember 16-ától megkezdődik a kártalanítás vitája a képviselőházban — közben a leköszönt Batthyány az uralkodó elé terjeszti leendő új kormányának névsorát, Kossuth neve nem szerepel benne — 19-én be is fejeződik ott, s az anyag átkerül a felsőházhoz. Ebben az ügyben az elvesztett járadékok évi tiszta hasznának államadóssággá történő átvállalásának módjáról hoztak döntést utóbb. Ez azt jelentette, hogy a még nem ismeretes és csak a jövőben felbecsülendő évi tiszta hasznot 5%-kal tervezték tőkésíteni. A volt földesurak tehát az évi tiszta haszon 20-szorosát fogják állami kamatozó kötvényekben, legkevesebb 20 esztendő alatt, kézhez kapni. Arról, hogy ezt az összeget milyen forrásból fogja fedezni a pénzügyi válságban és a háborúban álló állam, legfeljebb különböző elképzelések láttak napvilágot. Az egyik Kossuth szeptember 15-én 19 §-ból álló törvényjavaslata volt,

nem a kárpótlás kifizetéséről, csupán a magánföldesúri jövedelmek államadóssággá történő átváltoztatásáról. Nála szerepelt — többek között — a kincstári javak és a közalapítványi birtokok igénybevételének lehetősége, kárpótlás gyanánt.[43] A másik egy későbbi, december 19-éről keltezett s Lónyay Menyhérttől származó tervezet, amely 32 §-ból állt s részben a kárpótlási összegek kiszámításáról, részben az összegek kifizetéséről intézkedett volna.[44] De egyik javaslat sem realizálódott. Csak az volt bizonyos, hogy a nemzetgyűlés — elnapolva a jobbágyfelszabadítás dolgát — december utolsó napjaiban is a kárpótlás tervezeteiről vitatkozott. December 30-án, Perczel móri vereségének napján, Deák elmondja éles kritikáját a liberális irányzaton felülkerekedni látszó nemesi osztályérdekekről, hogy „mikor az országot veszedelem fenyegeti, akkor a magyar képviselőtestület afölött vitatkozik ... nem minden egoizmus nélkül, hogy — mennyit adjon az állam pénztárából, melynek fennállásáért még küzdeni kell, mely akkor fog fönnállani, ha ezen országot az Isten megmenti. *Pirulnunk kell a jövendő előtt, ha az időt most ilyenekkel töltjük.* Tehát halasszuk el most e tárgyat s ha a körülmények megengedik, nyúljunk hozzá hideg kebellel; de *ne piszkoljuk be a história lapját azáltal, hogy most olyan tárgyat veszünk elő, mely a képviselőket különösen érdekli...*"[45] A képviselőház elfogadta az indítványt. Egy nappal később a megfogyatkozott Ház elhatározza, hogy Debrecenbe költözik, a seregeivel benyomuló Windischgrätzhez pedig békeküldöttséget meneszt[46] a fegyvernyugvás mikénti lehetőségének céljából. Az osztrák sereg 1849. január 5-én vonult be a fővárosba. A 48-ban kivívott jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésének ügyét így napolták el az önvédelmi harc vészterhes eseményei, nehéz örökséget hagyva a debreceni kormányzatra.

A debreceni forradalmi kormányzat a nemzeti összefogás társadalmi bázisának bomlása közepette, most már elsősorban a hadállományt biztosító parasztt ömegek megtartása érdekében tevékenykedik. A képviselőház, Kossuth javaslatára január 13-i ülésén olyan határozatot hozott, „miszerint a kormány főbb gondjai közé számítsa ügyelni, hogy a hadjáratok által a nép minél kevesebb terhet érezzen, minden zsarolás, bárki kövesse is el, halálbüntetést huzandván maga után".[47] E határozattal kívánta ugyanis megkímélni a parasztságot a katonaság beszállásolási, élelmezési terheitől és intézkedett arról is, hogy amit a nép kiszolgáltatott a katonaság részére, azt a kormány vagy adóban elfogadja, vagy készpénzben kifizeti és, ha pénzhiány okából ezt nem tudná, úgy azt az állam, midőn lehetséges, kamatokkal együtt fogja kiszolgáltatni.

Eközben a volt földesurak ellentámadásba mentek át és mind több földről igyekeztek bebizonyítani azok majorsági jellegét. A legtöbb ilyen bonyodalom úr és paraszt között Szatmár megyében történt, mert az úrbéri telkek itt voltak leginkább rendezetlenek s ezáltal tulajdonjogi hovatartozásuk szempontjából vitathatók. Itt ugyanis csak hiányosan írták össze az úrbéri telkeket a Mária Terézia-féle összeírás során. Ezt a helyzetet használták ki az egykori urak, akik most azzal az érveléssel ijesztgették a parasztokat, hogy ha minél több földet minősítenek úrbéres jellegűnek, akkor annál több állami adót fognak fizetni. Ezt a földesúri irányzatot akarta korlátozni a kormányzat, amikor felkérte Nagy Károlyt, Deák egykori osztályfőnökét a korábbi igazságügyminisztériumban, hogy készítsen tervezetet az érintett parasztság védelmében. A tervezet február 17-én készült

el, de nem adták ki, mert Kossuth éppen a hadsereg dolgaival volt elfoglalva. Márpedig a parasztság sérelmei tovább rontották hangulatát, ami igen veszélyes volt a honvédelem ügyére nézve.[48] Ezért később visszatértek a kérdésre. Most már megjelent az ezzel kapcsolatos újabb rendelet április 20-ai keltezéssel, április 22-én — a Függetlenségi Nyilatkozattal[49] együtt — a Közlönyben, Kossuth aláírásával. Alapszövegét ismét Nagy Károly készítette el, de a szövegezésében Nagy József és Nyári Pál is résztvettek és végül Kossuth is kiegészítette a végső formulát.[50] Ez a rendelkezés — amennyiben végrehajtják — a majorsági jobbágyok és zsellérek jelentős részének földjét gyakorlatilag szabad tulajdonná alakította volna. Végrehajtására azonban nem került sor. Amikor azután, nyár elején, a parasztok elégedetlensége további mozgalmakban tört ki, egy újabb törvényjavaslatot készíttetett a Ház, amelynek legfőbb szerzője Deák utóda, Vukovics Sebő, a kormány igazságügyminisztere volt. Javaslata a majorsági földeket művelő, szerződéses jobbágyság és zsellérség szolgáltatásait, állami kárpótlás mellett, szüntette volna meg s ugyanígy intézkedett a dohánykertészek, az irtásbirtokosok, a maradványföldeket használó parasztok, illetve a kertészközségek lakóinak sorsáról is. Emellett a királyi kisebb haszonvételeket is eltörölte volna. Mindez azt jelentette, hogy Vukovics tervezete radikális úton, állami kárpótlással kívánta volna fölszabadítani azokat a parasztföldeket, illetve azok lakóit, amelyeket, illetve akiket a forradalom mindeddig nem érintett.[51] De ez az utolsó erőfeszítés is csak *puszta elvi* döntés maradt, mivel a javaslatot maga a képviselőház napolta el az önvédelmi háború végnapjaiban. Ebben a halasztásban nemcsak a válságosra fordult katonai helyzet, nemcsak a nemzetiségi kérdés megoldatlansága játszott közvetlenül közre, hanem, ezekkel együtt, az a körülmény is, hogy az előnytelenül megváltozott nemzetközi körülmények sem kedveztek a forradalmi megoldásnak. A nemesség — mint osztály — pedig valójában már 48 márciusában is befejezettnek tekintette a forradalmat. Mindezen tényezők együttesen idézték elő, hogy Magyarországon nem tetőzte be a jobbágyfelszabadítást a feudális maradványok teljes eltörlése. Így történt, hogy a március–áprilisi alaptörvényből származó megoldatlan kérdések tömege az újabb Habsburg önkényuralom korszakára hagyományozódott át.

A jobbágyfelszabadítás újraszabályozása a neoabszolutizmus korszakában

A Habsburg önkényuralom úgy szakadt az idegen fegyverekkel legyőzött országra, hogy a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésére irányuló s meg-megújuló kísérletek ugyan nem valósultak meg, de nem is múltak el nyomtalanul a parasztok, főként a majorsági, magánszerződéses jogállású tömegek körében. Ezek méltán és joggal tekintették Kossuth személyét felszabadítójuknak; meg is tagadták feudális eredetű szolgáltatásaikat egykori földesuraiktól. Így tettek Édelstáll község lakói is 1850-ben az irtások után járó szolgáltatások megtagadásával.[52] Jászómindszenten pedig a majorsági zsellérek megtámadták a főszolgabírót, aki erőszakkal kényszerítette őket a szolgálatok teljesítésére s az ellenük kiküldött pandúrokat és hajdúkat véresre verték. A megerősítésre kiküldött katonaság segítségével azután vizsgálat indult ellenük s ennek eredményeként 25 személyt megfenyítettek, 18-at bebörtönöztek, egyet pedig, mint „lázadót" felakasztottak.

Drahócon ugyancsak az irtványok után járó tartozásokat tagadták meg a parasztok, sőt még egyes urasági földeket is elfoglaltak. Győr környékén pedig szintén csak katonai erőszak alkalmazásával vált lehetővé a tized behajtása.[53] A majorsági parasztság ilyen szolgálatmegtagadásának se szeri, se száma az országban. Jellemző erre a helyzetre Ferenczy Antal, az egri főkáptalan prefektusának ura nevében Geringer Károly bárónak, a magyarországi polgári közigazgatás vezetőjéhez 1849. október 1-jén írt levele, amelyben — többek között — ezeket írja: „...a közbejött forradalom alatt azon tévvélemény léptetett közéletbe, mintha azon úrbéri tartozások is meg lennének szüntetve, melyeket az úrbéri egész illetőségen s a papi tizeden kívül a földesuraknak magánföldjeik, javaik használatáért... az úri földön lévő szőlőktől, regáliáktól, taksás földektől járó adózások is, egészen megszűntek volna, s így ezeket az illetők meg sem akarták adni, mivel pedig az ily egyenesen a törvénybe ütköző erőszakoskodások, s sérelmek által senkit a magáétól büntetlenül megfosztani nem lehetne; — esedezek főméltóságodnak alázatosan, hogy az ezen káros hiba helyrehozására M. Szentiványi Vince Pest megyei biztos úr által Pest megyében már kiadott... üdvös rendeletekhez képest, szinte Heves, Borsod és Szabolcs megyékben is oly kegyes rendeleteket méltóztatnék kibocsátani, hogy az úrbéri adózásokon s a papi dézsmán kívül a földesurak földjeik, és saját földjeiken lévő szőlők, úgy szinte regale beneficiumok használatáért a szokott, avagy lekötött taksákat, úri dézsmát, avagy szerződésbeli fizetéseket az illetők továbbra is, minden ellenszegülés nélkül megadják."[54]

Magyarországon ugyanis a parasztok az 1849. évi birodalmi alkotmány szerint értelmezték a szolgálatok megszüntét. Ez az értelmezés, kivált Kossuth áprilisi kormányzóelnöki rendelete után, még fel is erősödött bennük és ezért itt is *minden* jobbágykézen lévő földet, állami kártalanítás mellett tekintettek szabad paraszti tulajdonnak. Annak ellenére, hogy a szabad paraszti földtulajdonnak ez a módja valójában távolról sem mondatott ki; s még kevésbé valósult meg. Ezért az ellenforradalmi seregek által megszállt országban az udvarhű arisztokraták köreiből kinevezett császári biztosok hirdetményeket tesznek közzé az úrbéri kérdés ügyében, az egykori földesurak és volt jobbágyaik tájékoztatása céljából. Ezekben szigorú büntetést helyeznek kilátásba azon paraszti tömegek ellen, amelyek a március–áprilisi alaptörvényben el nem törölt földesúri szolgálatokat és tartozásokat ez ideig megtagadták. Jellemző körülmény: amikor az összbirodalmi kormányzat a jobbágyfelszabadítást a magyarországi paraszttömegek megnyugtatására és semlegesítése végett, *elvileg* itt is a többi tartományok mintájára igyekszik megoldani, akkor ezt az egységes birodalmi elvet az úri jogait vesztett és visszavágásra éhes magyarországi nemesség, főként a kerületi kormánybiztosi hivatalokhoz jutott konzervatív képviselői részéről, retrográd keretek közé kezdi visszaszorítani. Ennek az irányzatnak jellegzetes példája az „Oktatás" a föld népéhez címmel, 1849 novemberében közzétett hirdetmény.[55] Szövegének előzetes tervezetét az a gróf Forgács Antal készíti — mégpedig „jóérzésű" földbirtokos társainak bevonásával — akit Windischgrätz az északi vármegyék főbiztosává nevezett ki. Végleges és publikált szövege pedig annak a De la Motte grófnak a tollából származik, aki 1848 előtt is, Gömör megye egykori követeként, töményen konzervatív

politikájával tűnt ki a hajdani rendi országgyűléseken; aki 1850-ben, mint az új rezsim megbízható embere, a helytartóság osztálytanácsosa lett.

Az „Oktatás" hangja szigorú figyelmeztetés azok számára, akik „a pártütés zabolátlan korában a fogalmakat összezavarták és a birtok szentségét is megtámadták". Olyan formán deklarálja az 1848. évi IX. tc-t, hogy az úrbéri viszonyokból eredő szolgáltatások csak azon földek után szűntek meg, „amelyek az úrbéri tabellákba" voltak bejegyezve és az 1836. évi VII. tc.-ben megneveztetnek. Ezzel szemben a tovább fizetendő járadékokat részletesen sorolja fel. Ezek szerint a parasztok által használt irtások, a haszonbéres és az ideiglenes szerződésű földek, a pusztatelkek, a kuriális státusú földek, az úrbéres telken kívüli dézsmás és hegyvámos szőlők használata után a korábbi járadékok „jövőre is pontosan teljesítendők". A hirdetmény szelleme és szövege tehát a jobbágyfelszabadítás 49 nyaráig kitágított hatókörét erőteljesen szűkíti. De nemcsak az úrbéren kívüli allodiális jogállású, vagy nem úrbéres szerződésű, illetve az ilyen földeket használó — de 1848 szeptember, főleg pedig 1849 április óta — mégis felszabadultnak nyilvánított parasztrétegek, hanem azon *valóságos úrbéres* járadékot fizető parasztt ömegek rovására is, amelyeknek *úrbérpótló szerződésű* földjeik úrbérileg nem voltak lajstromozva. Erre enged következtetni az „Oktatás"-t bíráló névtelen szerző, aki szemére veti az „Oktatás" készítőinek: a szöveget a földbirtokosok úgy értelmezik és a többnyire birtokos hivatalnokok úgy is alkalmazzák, mintha azokat a szolgálatokat, amelyeket az urbáriumba nem jegyeztek be, továbbra is fizetni kell. Az „Oktatás" tehát a magyarországi jobbágyfelszabadításnak nemcsak a szeptemberi fordulat óta kitágított érvényességi körét szűkíti kétségtelenül, de a márciusi alaptörvény eredményeit sem fogalmazza meg egyértelműen. Ez a körülmény lehetőséget adott a volt földesuraknak az alaptörvény eredeti hatókörének leszűkített értelmezésére a gyakorlatban.

A hatóságilag publikált hirdetménynek ez a retrográd szelleme bátorítólag hat a tegnapi nemesi földtulajdon „szentségét" óvó volt földesurak többségére. Azok most már nemcsak a múlt évben eltöröltnek kimondott szőlődézsma fizetését követelik meg parasztjaiktól; nemcsak a megtagadott irtásbeliek újraszolgáltatására kényszerítik őket, de március vívmányait is megtámadva, a valóságosan úrbéri járadékok fizetésének elmaradását is számon kérik tőlük. Az ilyen módon országszerte újjáéledő nemesi restaurációs kísérletek a paraszti ellenállás falába ütköznek. Különösen a Tisza vidékén, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Zemplén megyékben zendül fel a föld népe a birtokosok erőszakos követelései ellen.[56] Itt volt ugyanis a legtöbb úrbérpótló szerződésű, illetve tulajdonjogi hovatartozás szempontjából vitás parasztföld. Ezért az országnak főleg ezen a táján lehetett az úri erőszaknak érvényt szerezni.

E zavaros helyzet politikai fonákja Bécs számára az a körülmény, hogy az addigi földesúri terhektől — főként Kossuth kormányzóelnöki rendelete nyomán — megszabadult parasztnép sorsának hirtelen romlását előbb-utóbb a császári haderők diadalára fogja visszavezetni. Ez viszont az összbirodalmi elveknek egyáltalán nem kedvezett volna. Bécs ugyanis a hagyományos parasztpolitikáját ölti most is magára, amit annál is inkább megtehet, mert a felszabadítást a birodalomban — a cseh- és morvaországi községi földeket használó zsellérek kivételével

— a *majorsági* népességre is érvényesítette. Ezért taktikai megfontolásait az egységes birodalmi elv stratégiai gyakorlatának valóraváltása is megalapozta. Viszont a hazai reakció felülkerekedésének veszélye Bécsre hárította volna a teljes felelősséget a paraszti tömegek helyzetének megromlásáért. Ezt a reális veszélyt kivédendő, nem véletlen, hogy Geringer báró, az öt kerületre felosztott szűkebb ország teljhatalmú polgári biztosa, 1850-ben olyan tevezetet készít, amely a magyarországi jobbágyfelszabadítás *módját* a birodalmi mintához igazítaná hozzá. Eszerint: a volt úrbéresek, az úrbérpótlószerződésű parasztokkal együtt, állami kártalanítással felszabadulnának. Az allodiális jogállásúak, miként a birodalomban, maguk lennének *kötelesek* megváltani szolgáltatásaikat. Ez teljesen megfelel a korábban említett Entschädigung és Ablösung birodalmi megoldásának.

Tervezetével, amely tehát kétségtelenül előnyösen tér el a magyarországi ókonzervatívok törekvéseitől, Bach belügyminiszternél eléri; az „Oktatás"-hoz haladék nélkül pótló függeléket kell közzétenni. Ez az úrbérpótló szerződésű parasztságot a volt úrbéresek mintájára ismét állami kártalanítással nyilvánítja felszabadultnak, miként ezt még a 48. évi alaptörvény is szövegezte. Az örökszerződésű parasztokra nézve a többi tartományokban érvényes elvek alkalmazásával ki kellene mondani, hogy minden tartozásuk és szolgálatuk — saját maguk által — *kötelező érvénnyel* — megváltandó, mégpedig úgy, miként ez az úrbéresek esetében fog történni. Az önmegváltásig azonban teljesíteniük kell a szerződésben meghatározott szolgálataikat, kivéve a robotot, amit azonnal pénzbeli tartozássá kellene átváltoztatni. Az *ideiglenes* szerződésűek helyzetét azonban ez a tervezet nem érintette.[57]

Jellemző viszont a magyarországi ókonzervatívok állásfoglalására, hogy a belügyminiszter pótló utasítása nemcsak heves ellenállást vált ki soraikban, de a függelék publikálását is sikerül megakadályozniuk. Így a vita a magyarországi jobbágyfelszabadítás újraszabályozásáról, mind a Pesten, mind a Bécsben működő úrbéri bizottságok hivatali termeiben tovább folyik. A megoldás miképtje 1850-ben még eldönthetetlen. Ebben a liberális hajlandóságú Philipp Kraus báró, pénzügyminiszter, Puckhardt államtanácsos, vagy a Galíciában egykor működő Sacher tanácsos és a feudális gyökérzetű bécsi és magyarországi arisztokraták ellentétes politikai álláspontja és harca tükröződik vissza.[58] Közel három évig kell még várni arra, hogy az ellentétes nézetek ütközése nyomán az úrbéri és kármentesítési nyílt parancs (pátens) 1853. március 2-án megjelenjék. Baljós előjel: a megelőző tárgyalás alapjául szolgáló tervezetet a magyar ókonzervatívok egyik prominens képviselője, Zichy Ferenc gróf készítette el.

A feudalizmus rendszerét széttörő márciusi forradalomtól a magyarországi jobbágyfelszabadítás ismételt szabályozásáig ekként öt esztendő telik el. Az 1853. március 2-án kibocsátott császári úrbéri (és kármentesítési) nyílt parancs[59] a nemesi restauráció kísérleteit korlátok közé szorítja. Az uralkodói rendelet ugyanis az állami kártalanítással felszabadultnak nyilvánított úrbéres földek fogalmát *egyértelműen tágabb* értelemben határozza meg, mint az ókonzervatívok formulája. Ilyen földbirtoknak nemcsak az urbáriumban lajstromozott földek tekintendők, miként ezt az „Oktatás" szövege sugallta, hanem az olyan, későbbi telepítéssel keletkezett parasztföldek is ilyen minősítést nyertek, amelyek használatáért a föld

népe úrbéres természetű járadékokat fizetett, és amely járadékok úrbéres természetét „azok szakadatlan megvétele által" a múltban elismerték. Tekintet nélkül arra, hogy azok úrbéri vagy azt pótló szerződéses jellegűek voltak.[60] Az ókonzervatívok által képviselt restaurációs kísérletek tehát, hogy állami kártalanítással csak az úrbérileg lajstromozott földek váljanak szabaddá, meghiúsultak. De meghiúsultak azok a liberális irányzatú kísérletek is, amelyek a birodalmi mintával egyezően, vagy legalábbis ehhez közelítően akarták az újraszabályozást megoldani Magyarországon is.

A patensnek ez az alaprendelkezése ugyanakkor — egyfelől — összhangban volt az 1848. évi IX. tc.-kel, mint alaptörvénnyel. S valóban: a magyarországi jobbágyfelszabadítás változatokban bővelkedő útja, 1853-ban eredeti kiindulópontjához érkezik vissza. Az 1848. évi alaptörvény és az 1853. évi patens vonatkozó rendelkezéseinek összhangja azt jelenti, hogy mindkettő kizárólag az úrbéri földbirtokra korlátozza a felszabadítás hatókörét. Másfelől viszont — ami lényeges különbség közöttük — amíg a márciusi alaptörvény az úrbériség fogalmát csak *általánosan* jelezte, mert nyitva hagyta a végső megoldás mindenkor lehetséges útját, addig a patens elvben *végleg lezárta* a kritikus kérdéseket. Ezt a következőképpen tette.

A parasztkézen megmaradt egykori *pusztatelkeket*, kivéve az 1848/49. években újra elhagyottakat és birtokba nem vetteket, állami kártalanítással mondta ki felszabadultnak. Hasonló értelemben ismerte el szabad paraszti tulajdonnak az 1848 előtt örökváltsággal megváltott, a 48-ban vitathatatlanul úrbéres jogállású, illetve úrbérpótló szerződés alapján birtokolt parasztföldeket, a kertekkel és a szilvásokkal együtt.

A *maradványföldek* dolgában — elvben — másként zárult le a kérdés. E tekintetben már 1848 március harmadik hetében is retrográd irányzatok jelentkeztek a liberális táboron belül.[61] A közteherviselés elvének kimondásával — említettük — az állami adó régi, feudális alapja is megszűnt. Ezért a volt nemesség megadóztatása Damokles kardjaként lebegett önnön feje felett. Ennek okából olyan jelek mutatkoztak, hogy a volt földesurak is igényt formálnak a maradványföldek tulajdonjogára. Az előzőekben rámutattunk arra, miként igyekezett a Kossuth vezette liberális vezérkar ezt a tendenciát elhárítani. 1849 után azonban elszabadult a volt nemesség — addig féken tartott — osztálygyűlölete. A maradványföldek terjedelmének nagyságáról — országos mérnöki felmérés hiányában — akkoriban még senkinek sem volt pontos tudomása. Az úrbériség leple alatt azonban — 1847-ben — kb. 1,9 millió hold maradványföld volt a parasztság tényleges birtokában. Elvesztésük reális veszélye, legalábbis azokban a helységekben, amelyekben birtokrendezés híján terjedelmük továbbra is ismeretlen maradt — márpedig az ilyen helységek száma 1849-ben, de 1853-ban is túlsúlyban volt — komolyan fenyegette a parasztságot. Az úrbéri és kármentesítési nyílt parancs most úgy rendelkezett, hogy az úrbéri telekbe véglegesen be nem olvadt és bírói egyezség, vagy végítélet alapján ilyen minősítést nem kapott maradványföldeket *maguk a parasztok kötelesek megváltani*, mégpedig az állami megváltás kulcsa szerint.[62] A maradványföldek sorsának ilyen elvi lezárása *hátrányos formában* tért el, nemcsak a hazai kezdeményezésektől, főleg a szeptemberi és az azt követő változatoktól,

de a birodalmi mintától is. A *teljes* önmegváltás terhe a birodalomban — kivéve a galíciai példát — csak a *majorsági* paraszttömegeket sújtotta. Magyarországon viszont *a maradványföldek tekintetében* az *úrbéres* parasztság nagy hányadát is megterhelte. Ez a megoldás még az 1836. évi X. tc. 7.§-ára vonatkozó rendelkezéshez képest is visszalépést jelentett. A korábbi törvény ugyanis még úgy rendelkezett, hogy az illetőségen felüli (a telkek névleges nagyságán felüli) maradványföldekből „új úrbéri telkek alkotandók". Hozzájuk pedig legelő- és erdőjárandóság is kiosztandó a parasztoknak, de csak akkor, ha az eddig közösen használt legelők és erdők elkülönítését maga a földesúr, vagy a jobbágyok többsége kívánja. Ezentúl azonban a maradványföldekért sem legelő-, sem erdőjárandóság nem illette meg a parasztokat. A kárpótlási pátens arra is lehetőséget adott, hogy a megváltás — pénz hiányában — a parasztbirtok megfelelő hányadának átadásával is kifizethető legyen. A maradványföldek kötelező paraszti váltságának elrendelése valójában e földek földesúri tulajdonának *utólagos* elismertetésével volt egyenlő. Az egykor csak tendenciaként jelentkező földesúri tulajdonosi igények, utat törve a birodalmi gyűlés liberális csoportjának gyenge ellenállásán, így realizálódtak később. A szabályozásnak ez az elve azonban a háborútól pénzügyi válságba sodort birodalom financiális érdekeinek is kedvezett. Ezért az 1849 után feléledő, feudális eredetű úri földtulajdonosi igények egybeestek a Habsburg abszolutizmus pénzügyi érdekeivel.

Birodalmi oldalról hasonló elv érvényesült a parasztkézen lévő *irtványok* nagyobb hányadának újraszabályozása esetében is. A telekké lett irtványok állami kártalanítással váltak paraszttulajdonná. Ellenben: azok az irtásföldek, amelyek a volt jobbágyok egyedüli élelmére szolgáltak; továbbá azok, amelyek — telki földek hiányában — egykor telepítéssel kerültek parasztkézre; végül azok is, amelyek örökös szerződéssel szabályozott pénz- vagy természetbeni járadékok fizetése ellenében maradtak a parasztok birtokában, szintén *kötelező paraszti váltság* tárgyát képezték. De a váltságdíj ez esetben nem az állami kárpótlás kulcsa szerint volt megszabva. Ezért a megváltási ár nem volt maximálva. Ez a körülmény viszont lehetőséget adott az egykori földesúrnak ahhoz, hogy egyrészt a megváltási árat és annak feltételeit saját érdekeinek megfelelően diktálja, másrészt, hogy természetbeni váltság fejében a föld egy részét fogadják el volt jobbágyaiktól. Mindez előnytelenül tért el az örökös tartományokban végrehajtott jobbágyfelszabadítás módjától. A negatív megoldás a parasztbirtokra nézve még fokozódott is azáltal, hogy a pátens vonatkozó rendelkezése szerint, minden egyéb természetű irtásföldet — a hatósági kihirdetéstől számított három éven belül — a volt földesúr a beruházási költségek visszatérítése mellett, saját használatába vonhatott vissza.[63]

A felszabadulás hatóköre ezúttal sem terjedt ki az allodiális, illetve kúriális jogállású parasztföldekre, továbbá a nem úrbéres jogállású, járadékok fizetése mellett használt, s végül a hosszú lejáratra bérelt parasztföldekre, csakúgy, mint a szintén feudális eredetű járadékokkal terhelt parasztbirtokban lévő szőlőkre. Az örökszerződésű telepítvényes falvak lakói önmegváltás útján tulajdonosok lehettek. Ellenben, ha ideiglenes szerződéssel bérelték földjeiket, akkor elestek ettől a lehetőségtől is.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk: A bécsi liberálisok eredeti törekvései, amelyek — birodalmi mintára, vagy ehhez közelítő módon — a *majorsági* parasztság felszabadítását, ha kötelező paraszti önmegváltással is, előirányozták, erejüket vesztetten nem valósultak meg az újraszabályozást előíró 1853. március 2-i pátens szövegében. Ezek a kísérletek csupán arra voltak elegendők, hogy megfékezzék a nemesi restaurációs törekvéseket. De egy ponton mégis elősegítették a feudális maradványok további lebontását: meggyorsították az újraszabályozás gyakorlatát. Azáltal, hogy a falvak határainak szabályozását (regulázását), most már a közös legelő- és erdőterületre is kiterjedően, *kötelező érvénnyel* rendelték el. Ezzel a paraszti és a földesúri földek eddigi egybemosódásának megszüntetését, s így a tőkés gazdálkodás egyik lényeges feltételének elősegítését szorgalmazták. Az úrbéri pátens a tagosítások engedőleges elrendelésével, mind a volt uraság, mind a volt jobbágyok szétszórt birtokrészeinek, illetve parcelláinak egy — vagy az eddiginél kevesebb számú — tagban történő összevonását (commassatio) is siettette. Ezzel a gazdálkodás racionalizálását szolgálta. Az eddig többnyire még közösen használt legelők immár kötelező elkülönítése azt is jelentette, hogy a csupán úrbéres beltelekkel és részben külső földekkel is rendelkező házas zsellércsaládfők mindegyikét az egész telekre kiszabott legelőjárandóság 1/8 része ezentúl már kötelezően illette meg. Legelőrészüket feltörhették és szántóművelésre használhatták. Az ilyen járandóság abszolút terjedelme helységenként eltérő volt. Ettől függetlenül elősegítette a polgári kistulajdon terjedését, az országos kb. 1/2–4 holdas parcellás kisparasztság egzisztálását. A 48-as jobbágyfelszabadítás eredményeinek kisajátítása; a nemesi restaurációs kísérletek — liberális motívumokkal árnyalt — korlátozása; a bontakozó tőkés gazdálkodás feltételeinek érlelése: ezek voltak az újraszabályozás elveinek eddig megfigyelhető főbb vonásai. E politika hátterében, nem is csekély jelentőséggel, a magyar agrártermelést fokozni kívánó összbirodalmi érdekek húzódtak meg, kivált a közbeeső vámvonalak 1851-ben történt teljes eltörlése óta. Mindehhez kapcsolódott a háborúktól meggyengült birodalom pénzügyi érdekeinek a legyőzött országgal szemben alkalmazott érvényesítése. Ezt mutatja a kármentesítés magyarországi lebonyolításának módja.

Az elvesztett földesúri járadékok évi tiszta hasznának kárpótlását — évi 5%-kal tetézve a tőkét — az új abszolutizmus a következőképpen vállalta magára.[64] A kárpótlási tőke összegét, 1 egész úrbéres telekre vonatkoztatva, a 48-i központi választmány egykori javaslatát tekintetbe véve, minimum 300, maximum 700 forintban állapította meg, megyénként és azokon is belül az egyes határok szerinti minőségi különbségekkel. E célból 8 osztályba sorolta az öt közigazgatási kerületbe tartozó 42 vármegyét. A 48-i választmány 9 osztályt javasolt megállapítani. Az első három osztályba, amelyeknek alapján a nagyobb — telkenként 700–500 forint közötti — kártérítési összegek jártak, szükségképpen a jobb talajú, dunántúli és az alföldi megyéket osztotta be. Ide sorozták, többek között, Fejér, Sopron, Moson, Tolna, Békés, Csanád, Pest, Baranya megyéket. A további osztályokba a rosszabb, kopárabb földek okából, azok a megyék kerültek, ahol az egész telek használata után fizetett egykori járadékok tiszta haszna kisebb értéket képviselt. Így került az ötödik osztályba Gömör, Hont, Szabolcs, Szatmár, Zemplén és Zólyom megye, már csak 500–400 forint közötti telkenkénti kiszabattal. A 7.

és 8. osztályokba, ahol az egész telek után egykor fizetett járadékok tiszta hasznának kárpótlásáért a legkisebb összeg — 400–300 forint — járt, a legrosszabb talajú és gazdaságilag is a legelmaradottabb peremmegyék, mint Bereg, Ugocsa, Liptó, Árva, Máramaros, Túróc sorozódtak. Úrbéres házas zsellérenként pedig, az osztályba sorolástól függetlenül, egységesen 50 ezüst forint járt a volt földesuraknak. A 48-i választmány eredetileg 80 forint kárpótlást tervezett kifizetni. Ez a tervezet az 1/4 teleknél kisebb, nem úrbéres parasztkézen lévő szőlőkért, a földek értékétől függően, 30-tól 15 forintig terjedő összeggel kárpótolta volna a volt uraságot. A hegyvámos és dézsmás szőlők kárpótlásáról az érintett parasztokra nézve előnytelenül megváltozott új helyzetben már nem esett szó.

Politikai színezete volt annak is, hogy az 1857-ig kifizetett, mindössze 12–13 millió forint előlegben, főleg az udvarhű arisztokrata családok szűkebb köre részesült. 1857-től a volt földesurak — a vagyonelkobzásra ítéltek kivételével — megkapták a kármentesítési összegről szóló államkötvényeket. Ezeket csak hosszú lejáratú törlesztési terv alapján, évenként tartandó sorsolás formájában, az 1857. évtől számítva 40 esztendő során váltották be. A korona, a kamara, az egyházi és közalapítványi birtokok esetében a visszafizetés határideje 1907-ig nyúlt ki. A kötvények formájában fizetendő, illetve azok beváltása útján történő kármentesítés teljes összege hozzávetőleges számítások szerint 700 millió forint lehetett. Ebből az összegből azonban még 1880-ig is csak kb. 210 milliót váltottak be. A tőkeszegény birtokosok nagy része nem elégedett meg az időközi kamatokkal. Pénzhez akart jutni és ezért kénytelen volt kötvényeit áruba bocsátani. Ezeket azonban az osztrák államháztartás állandó deficitje és felettébb ingadozó pénzügyi helyzete miatt hitelezőin keresztül, csak névértéken alul tudta értékesíteni. Ezért a pénzpiacra ömlő kötvényáradat azt eredményezte, hogy a pénz dolgában éppen rosszul álló birtokos rétegek csak 18–34%-os veszteséggel tudtak túladni kötvényeiken. A tehetősebb nagybirtokosok szűk rétege valamelyest ki tudta várni a kedvezőbb árfolyamalakulást.

A magánföldesurak kártérítése tehát későn, 1857-től kezdődött csak el, legalábbis az új termelési viszonyok diktálta hirtelenül megnövekvő tőkeszükséglet és a munkaerőkereslet időpontjához képest. A termelési költségek ugyanakkor, a szabad munkaerődrágulás okából is, az 50-es évek kezdetén legalább megháromszoródnak. Az ingyen munkától hirtelenül eleső, saját felszereléssel még csak kevéssé rendelkező birtokosok részére a gazdaságba beruházható tőke létszükségletté vált. Ez a helyzet készteti a magyarországi birtokosok nagyobbik felét arra, hogy kötvényeit, akár veszteség árán is, a pénzpiacra dobja.

Ugyanakkor az új abszolutizmus szükségképpen új adóztatási rendszert dolgozott ki. Az egyenes (föld–ház–kereseti–jövedelmi) adók és a fogyasztási adók lavináját zúdítja az ország lakosságára.[65] Az egyenes adók regresszív jellegűek; nagyságuk és növekedésük távolról sem azonos az adóalappal, illetve annak növekedésével. Ez viszont a birtokosok széles rétegei mellett a kis jövedelmű lakosságot, különösen a parasztság tömegeit sújtja. Az adóterhek növekedése az egész korszak folyamán jelentős. Amíg 1850-ben a birodalom pénztárába Magyarországból (Erdélyt és Horvát-Szlavóniát nem számítva) befolyó egyenes adók összege kereken 11 millió, 1857-ben 17–18, addig 1864-ben 28 millió osztrák értékű fo-

rint.[66] A közvetett adóké ugyanezen időszakaszokban 23 millióról 47 millióra emelkedik. Minden egyenes adó fizetésére kötelezett lakos, foglalkozásra és földtulajdon viszonyaira való tekintet nélkül, földtehermentesítési járulék címén, pótadót volt köteles fizetni, adóforintonként 15 krajcárt. Csak a földadó ilyen pótlékolása 1851–61 között 11–12 millió forintról 20 millióra nő. Az érvényesülő alaptendencia: az ország minél nagyobb részesedési aránya az összbirodalom pénzügyi terheinek vállalásában. Az egész birodalom terhére kivetett földadónak 1851–54-ben 25%-át, 1861-ben 34–35%-át az ország lakossága fizeti. Ezért hangzott fel már az 50-es évek elején is a jellemző kifakadás: „Szegényedünk édes hazánkfiai! Naponta látható jelekben kezd nyilvánulni!"[67] A Pesten tartózkodó Deák egyik magánlevelében 1858-ben írja: „mindenütt ... panaszkodnak a szegénység és a pénztelenség ellen..."[68]

Mindez azt jelentette, hogy a megszüntetett úrbéri járandóságokért nagyon is lassan folyósított kártérítés tényleges pénzforrása az egész ország lakosságának terhére kivetett adók hozama volt. Az 1848-ban még csak pusztán *szubjektíve* vállalt anyagi „áldozat", a köztehervíselés kimondása, az új politikai viszonyok közepette így realizálódott később.

Az újraszabályozás gyakorlata: a birtokrendezési eljárás

A 19. század eleji kezdetekre visszanyúló tőkés irányú agrárfejlődés Magyarországon — 1848 után, már a polgári földtulajdon viszonyai között — mind inkább megkívánta, hogy a határhasználat régi, feudális formái a tőkés fejlődés új követelményeihez igazodjanak. Ez azt jelentette, hogy elő kellett segíteni a paraszti és a volt földesúri földek egybemosódásának megszüntetését, kihasítva a földesúri gazdaságok közé ékelt parasztgazdaságok parcelláit, megszüntetve a közlegelőn, ugaron, tarlón folytatott közös legeltetést, felszámolva az erdő közös használatát. A tagosításokkal pedig egyúttal arra is lehetőséget kellett nyújtani, hogy a mennyiségileg és minőségileg felmérendő volt allodiális és úrbéres birtokrészeket tulajdonosonként összevontan mérjék ki az érdekelt felek között. Mindezért a tőkés agrárfejlődés követelményei — összhangban a patens ismertetett rendelkezéseivel — az alábbi tennivalókat írták elő a határhasználat terén.

Az úrbéresnek ítélt állomány területét el kellett határolni a paraszt birtokában lévő, de nem úrbéri jellegű, különféle feudális jogi minősítésű megváltandó, megváltható és meg nem váltható földektől. Ez viszont — a patens ismertetett alaprendelkezése folytán — csak akkor volt lehetséges, ha a volt úrbéres jobbágyés zsellértelkek számát, és ennek alapján a kármentesítéssel felszabadult úrbéres állomány terjedelmét már előzetesen megállapították. Ezt az alapműveletet az erre a célra létesített hivatalos bizottság — volt uraság által fogadott és fizetett, ún. „működő" mérnök irányításával, a következőképpen hajtották végre.[69]

Minden egyes úrbérileg rendezendő helységben megállapították az egész telek helységenként változó, urbárium kori holdszámát, azután a telkek összesített számát. A két adat szorzata adta meg az úrbéresnek minősülő, immár szabad paraszti földtulajdon helységenkénti terjedelmét. Az így kiszámított terület nagyságát azután minden egyes helységben összevetették az egykorú úrbéres állomány tény-

leges nagyságával. Ez volt az ún. azonosítási eljárás. Ennek során megállapították a telkek számában és ennek következtében az úrbéres illetmény terjedelmében idők haladtával bekövetkezett eltéréseket. Ezzel összefüggésben az illetményen felül és a volt úrbéresek birtokát képező, általuk megváltandó maradványföldeket, de a volt földesúr által pótlandó illetményhiány terjedelmét is. Ezt követte a felmérési művelet. Ebben a szakaszban már kitűnt, hogy mekkora terjedelmű a pátens polgári tulajdon gyanánt elismert „úrbéri földbirtok", s hogy miként oszlik meg a határ az urasági és a volt úrbéres földek között. A mérnök azt is kimutatta az erre a célra szolgáló térképen és birtokkönyvben, hogy a mennyiségileg felmért földek hány parcellában szétszórva, milyen helyrajzi számmal, a határ melyik területén fekszenek.

A felmérési munkálatok második fázisát az egész határ *dülőnkénti* osztályozása képezte.[70] Ez rendszerint a felmérési művelet után következett. A dülőosztályozás eredményei az ilyen céllal készített térképeken és birtokkönyvekben most már azt is megmutatták, hogy az eddig még csak mennyiségileg megállapított faluhatár, dülőnként és parcellánként milyen — minőségileg különböző s ezért egymástól eltérő — osztályzatú földekből áll. Csak ezt követően kerülhetett sor a döntő mozzanatra; a mennyiségileg és minőségileg felmért volt urasági és úrbéres földek szétválasztására: a kihasításra.

Az ismertetett eljárás azonban valójában a birtokrendezés-szabályozás *szűkebb* fogalmát jelentette. A forradalom előtt ugyanis a szaporodó birtokrendezések gyakorlatát az 1836. évi törvények vonatkozó rendelkezései szabták meg. Ezek viszont az eddig még többnyire közösen használt legelők és erdők elkülönítését megengedték ugyan, de kötelezően mégsem írták elő.[71] Ennek okából a szűkebb értelmű birtokrendezés a forradalom *előtti* gyakorlatban általában elvált a legelők és az erdők elkülönítésétől, bár ugyanakkor, mivel erre a törvény *lehetőséget* adott, egyes esetekben össze is kapcsolódott velük. A nyílt parancs rendelkezései viszont az elkülönítéseket már *kötelezően* írták elő. Ettől kezdve a rendezőeljárás fogalma *történelmileg* módosult értelmet nyert: mindenképpen magába foglalta az elkülönítések fogalmát. Ez a körülmény gyakorlatilag azt jelentette, hogy az új rendezéseket már csak elkülönítésekkel együtt lehetett végrehajtani, illetve, ahol korábban csak az úrbéres állományt rendezték, ott most az elkülönítéseknek is érvényt kellett szerezni.

Ami pedig a szétszórt birtoktagoknak tulajdonosonkénti összevonását — a tagosítást — illeti, arról már az 1836. évi törvények is úgy rendelkeztek, hogy „amennyire eszközölhető, az összesítést megrendelni és végrehajtani kelletik".[72] Vagyis: a törvény a tagosítást elősegítette ugyan, de végrehajtását *kötelezően* nem írta elő. Ezen a formulán az úrbéri pátens 26.§-a csak annyit módosított, hogy kimondta: olyan úrbéri határokban, amelyekben a földbirtok tagosítását már korábban elkezdték, ott azt mielőbb be kell fejezni. Ahol viszont a tagosítást, sem a volt földesúr, sem az egykori úrbéresek eddig nem kívánták, ott azt — akár a volt uraság, akár az egykori úrbéresek többsége — egy évi határidőn belül, peres eljárás útján szorgalmazhatják. A határidő lejártával azonban, már csak mindkét peres fél megegyezésével voltak tagosíthatók a birtokrészek.

Az elmondottakból következik, hogy a birtokrendezések fogalma — 1853-ig többnyire — csak az úrbéres állomány mennyiségi és minőségi felmérésére és kihasítására vonatkozott. Legtöbbször nem terjedt ki sem a közös legelőre, sem az erdőterület elkülönítésére, sem pedig a tagosításokra. Birtokrendezésekre sor került, de többnyire anélkül, hogy azokhoz egyidejűleg elkülönítések és tagosítások kapcsolódtak volna. Ez a körülmény mégsem zárta ki azt, hogy némelykor a hármas eljárás is megvalósulhatott. Az úrbéri nyílt parancs kiadását követően viszont a birtokrendezések korábbi fogalma *egységesült.* Egyaránt vonatkozott a volt úrbéri földbirtok felmérésére, ide értve a minőség szerinti osztályozást, és kihasítására, valamint a közös legelő–erdőterület elkülönítésére. De nem okvetlenül a tagosításokra is. Ekkor is számolni kellett azonban a körülménnyel: ha az eljáráshoz a most sem kötelező tagosítások mégis hozzákapcsolódtak — a pátens ezt elő is segítette —, akkor ez utóbbi esetben a birtokrendezés történetileg meghatározott fogalma és értelmezése az összes aktusra vonatkozott.

Az eljárás történeti etaponként változó fogalmának és tényleges gyakorlatának tisztázása két okból is figyelmet érdemel. Először azért, mert a felszabadult paraszttulajdonú földek pontos terjedelmét, azaz a dűlőnként szétszórt parcellák osztályzatainak helységenként változó holdértékét, csak a mérnöki felmérésekkel lehetett megállapítani. E művelet során határozták meg, hogy mekkora és mely földek tekinthetők állami kárpótlással, továbbá paraszti önmegváltással parasztulajdonnak; mekkora és mely földek maradnak allodiális jogállásuk miatt továbbra is az uraság tulajdonában. A földbirtokos saját kezelésű majorságának nagyságát szintén dülőnkénti felméréssel, végül a falu határát is ennek az eljárásnak az eredményeként mérték fel, hogy azután a kihasításra kerülő uradalmi és paraszti birtok helyét meghatározzák. A volt úrbéres gazdáknak törvényesen járó legelő- és erdő (ha volt: nádas) terület nagyságát, annak minőségét és helyét szintén az említett eljárás menetében lehetett meghatározni és kiosztani. A parasztok ezeket a járandóságokat a helységenként változó terjedelmű 1 egész telek abszolút holdértékei után kapták meg. Legelő esetében, a helyi viszonyoktól függően, minimum 4, maximum 22 holdat kaphattak telkenként. Igen tágas legelőkkel rendelkező határokban 22 holdnál is többre tarthattak igényt. Az erdőjárandóság minimum 2, maximum 8 hold volt 1 egész telek után. Az ilyen járandóságra jogosult volt úrbéres házas zsellércsaládfők mindegyikét a fenti minimum és maximum határai között mozgó terület 1/8 része illette meg. Azaz: 8 ilyen zsellércsaládfő az 1 egész telekre jutó, helységenként eltérő terjedelmű legelő és erdőjárandóságban részesült. Az újraszabályozás előadott elvei tehát az itt leírt birtokrendezési peres eljárás bonyolult menetében realizálódtak.

Másodszor, azt is figyelembe kell vennünk, hogy a főhatóságnak — a Belügyminisztériumnak — ismernie kellett a birtokrendezések eddigi állását. Csak ezáltal tudott képet alkotni a további teendőkről, hogy gyakorlatilag is alkalmazza az újraszabályozás elveit. Tudnia kellett: hány helységben fejeződtek már be, hányban voltak csak folyamatban 1848-ig a birtokrendezések, és mennyi volt azoknak a helységeknek a száma, amelyekben az eljárás még el sem kezdődött a fenti időpontig. Csak az első csoportba tartozó helységek esetében, ahol a birtokrendezések ténylegesen és minden tekintetben befejeződtek, váltak ugyanis a valóság-

ban is értelmezhetővé az új szabályozás elvei. Csak ezekben a helységekben rögzült a végleges kép arról, hogy mekkora volt a felszabadult paraszttulajdon, mégpedig a legelő- és az erdőjárandósággal együtt és ennek alapján mennyi kárpótlás illeti meg a volt uraságot. A másik két csoportba tartozó községek esetében, a földek konkrét mennyiségét és különböző jogi jellegét, részben (ha az eljárás már folyamatban volt) még homály fedte. Teljesen ismeretlenek voltak az állapotok, ha az eljárás, még el sem kezdődött. Ennek eloszlatását célozta a már említett 1852. évi január 21-én kelt, s a magyarországi polgári kormányzathoz intézett belügyminiszteri rendelet. Abból pedig kitűnt, hogy a tényleges végrehajtásra a helységek zömében még csak ezután fog sor kerülni, a külön e célra létesített bíróságok fórumain.[73]

Az 1856 utáni esztendők az úrbéri birtokrendezési perek tömegessé válásának évei voltak Magyarországon. 1857 június végéig minimum 5450, maximum 5738 helységben indult meg a birtokrendezési eljárás.[74] Minden első fokú úrbéri törvényszék hirdetmények formájában adta tudtul a falvak népének, hogy a falu határát, amennyiben még nem történt meg, úrbérileg szabályozni fogják. Az erre irányuló keresetet, akár a volt földesúr, akár az egykori úrbéresek, 1857 június végéig kötelesek az első fokú bíróságokhoz benyújtani. Ellenkező esetben a peres eljárást, a késlekedő fél költségén, az úrbéri törvényszék hivatalból indítja meg. A korábbi parasztmegmozdulások ezekben az években alábbhagynak. Az ősi ellenfelek most elsősorban az új abszolutizmus rendszere által megszervezett bírói fórumokon néztek farkasszemet egymással. Az úr és paraszt között feszülő feudális gyökérzetű ellentétek a bírósági adminisztráció keretei közé zárva folytatódnak. Az adminisztráció a rázúduló peráradat hullámaival birkózva, csak vontatottan működik. 1858 végéig a véglegesen lezárt perek számaránya, egy újabb felmérés eredménye szerint, alig emelkedve, mindössze 16,3%. A perek sokaságát azonban a rendezés alá kerülő helységek számarányának hirtelen növekedése — 42%-ról 79,6%-ra —, illetve a rendezés előtt állóknak jelentős csökkenése — 42%-ról 4,1%-ra — jól mutatja.[75]

A peres küzdelmek során nemcsak az egykori jobbágy és a rendi előjogait alig hogy elvesztett tegnapi úri birtokos áll egymással szemben. Egyidejűleg kemény harcot vív birtokáért a paraszti létformához közelítő kurtanemesség széles tábora, a birtokközösségeit arányosító és felosztó kisebb nemesi birtokosság egymás között és volt úrbéreseivel is. Színezik a birtokrendezések formájában megnyilvánuló társadalmi küzdelmeket a már erősen rétegezett parasztság két szélső csoportjának érdekellentétei is. Az eljárás e széles, csaknem az egész agrártársadalmat átfogó síkján a döntő érdekellentét úr és paraszt között feszült. Urak és parasztok ellentétes érdekeiket a jobbágyfelszabadítást ismételten szabályozó rendelet paragrafusrengetegének pontjaira hivatkozva védelmezik, természetesen mindig saját érdekeiknek megfelelő értelmezést kölcsönözve nekik fogadott ügyvédjeik által. E küzdelem középpontjában az „úrbéres vagy nem úrbéres" föld, illetve járadékok sorsdöntő, feudális eredetű jogi minősítése került.[76] A peres feleknek ezt az egymással szemben álló alapállását az úrbéri és a kárpótlási nyílt parancsok paragrafusai alapján, a birtokrendezési perek különböző szakaszai és a végeredmények mutatták. Az osztrák birodalom pénzügyi érdekei pedig, mint rámutat-

tunk, a kárpótlás minél szerényebb folyósítását diktálták. Ez viszont nem kedvezett a volt úrbéreseknek. Hiszen a volt földesurat arra késztette, hogy a valóságosnál kevesebb úrbériséget valljon be, s így a tényleges és a bevallott úrbériség különbözetét, a *földek jogi átminősítéseivel*, saját tulajdonához csatolta. A birtokrendező eljárás során ugyanis a földesúr által fogadott és fizetett mérnöknek, továbbá a permenet egyes szakaszainak előkészítésében hivatalból segédkező szolgabírónak, vagy megbízott képviselőjének intézkedési szerepe volt. Nem a volt úrbéresek, hanem a volt uraság érdekében. Ők és a földesurak érdekeit képviselő ügyvédek azután a leggyakrabban a következő módszereket alkalmazták a parasztokkal szemben:

Gyakori volt, hogy a földesurat képviselő ügyvéd a per folyama alatt ténylegesen úrbéres földeket, vagy azok egy hányadát *jogi átminősítéssel* mondta ki urasági tulajdonnak. Így történt ez sok irtásföld esetében is. A felvidéki és a dunántúli megyékben, ahol a legtöbb irtás eredetű föld maradt még paraszti használatban, a parasztok — ügyvédeik által — rendszerint *telki* állományú földeknek tekintették őket. Arra hivatkoztak, hogy azokat „saját jobblétökre" kapták hajdan az uraságtól. A földesurak viszont, kihasználva a pátens 9.§-ának rendelkezéseit, rendszerint tagadták az irtások telki jellegét. Egy részüket visszavették, vagy visszaváltották a parasztoktól, más részüket — akár maradványföldekké átminősítve — megváltatták velük.

A községenként kis terjedelmű, de a parasztság egzisztálása szempontjából nem érdektelen, kertek alatt húzódó, rendszerint a legjobb minőségű káposztás és kenderföldeket az érintett parasztok az esetek túlnyomó többségében, csak pénzbeli váltság árán tarthatták meg saját tulajdonukban. Annak ellenére, hogy ezek a földek *úrbéri szolgáltatás* mellett a parasztok tényleges használatában voltak, amely tényt annak idején az urbárium sem tagadta. Csakhogy az urbárium ezeket a földeket, terjedelmük feltüntetése nélkül, csak a „megjegyzés" rovatban jelezte, olykor pedig meglétüket is mellőzte. Ez a következetlenség, idők haladtával, jogalapul szolgált azon földesúri érvelés számára, amely ezeket az úgynevezett haszonföldeket *majorsági, cenzurális* bérföldeknek nyilvánította a per során. Megváltásuk kierőszakolása, az úrbéri pátens tisztán elvi rendelkezései ellenére, kétféle módon történt. Vagy a volt uraság kénye-kedve szabta meg a váltság árát, vagy pedig *maradványföldekké átminősítve őket*, rájuk is alkalmazták az osztályba sorolás kulcsát. Ez azt jelentette, hogy a megyénként 1 egész telekre megállapított kárpótlás összegét elosztották az 1 egész telekre járó holdak számával és így megkapták az 1 holdra eső váltságösszeget. A tőkét ez esetben is 5%-os kamatok tetézték. A fizetés kezdetére vonatkozólag kétféle gyakorlat érvényesült: vagy már 1848. május 1-től, vagy csak a birtokrendezés befejeztétől számították fel a pénzbeli váltság összegét.

Azokat a maradványföldeket, amelyeket az úrbérrendezés után meghagytak a parasztok birtokában, de *szerződés szerinti* járadékok fejében, most a volt földesurak *majorsági* földek címén kívánták a maguk tulajdonához csatolni. A parasztok természetesen tagadták e földek majorsági jellegét.

Azokat a telki állományú földeket, amelyekért a volt földesurak nem kaptak állami kárpótlást, mert a Földtehermentesítési Alap féltékenyen őrködött az állam

pénzügyi érdekei fölött és óvatosan bánt a kárpótlási összegek kifizetésével, sokszor *új maradványföldekké* minősítették át. A volt úrbéresek joggal tagadták e földek maradvány jellegét és saját tulajdonuknak tekintették őket.

Azokat az *úrbéri járandóság* alatt álló és az állami adó alapját képezett földeket, amelyeket a volt úrbéresek *szerződés* alapján használtak, az uraság most *ideiglenes* szerződéses, elvehető, a volt úrbéresek viszont *úrbérpótló szerződésű*, tehát ingyen megtartható földeknek tartották.

Azokat a *pusztatelkeket*, amelyeket örökös úrbéri szerződés alapján azért kaptak a parasztok a volt uraságtól, mert „tulajdon határukban meg nem élhettek", a parasztok *úrbéres* telkeknek, és saját tulajdonuknak tekintették. A volt földesurak viszont, a szerződés *ideiglenes* jellegére hivatkozva, *majorsági* minősítést kölcsönöztek nekik és saját tulajdonukba vonták.

Sok esetben az is megtörtént, hogy a megváltandó maradványföldek egy részét *censuális, uradalmi bérföldnek* átminősítve, az ily módon következett különböztetet a volt uraság majorsági földjeihez csatolta.

Voltak azonban egyéb földesúri módszerek is az egykori úrbéresek megrövidítésére. Ha ugyanis a Földtehermentesítési Alap *kevesebb telekszámot* ismert el úrbéres telki földek gyanánt, mint amennyi után a volt földesúr igényét bejelentette, akkor az uraság a telkek ily módon *csökkentett* számát tekintette érvényesnek, ami önműködően *kisebb* terjedelmű paraszti földtulajdont eredményezett. De függetlenül a Földtehermentesítési Alap ilyen machinációjától, sok földesúr is élt a telkek számát csökkentő mesterkedéssel, amikor a telkek egy részét szerződéses jellegű földeknek, vagy maradványföldeknek tekintve, azokat, mint *uraságí* földeket saját tulajdonba vonta, illetve váltatta meg volt úrbéreseivel. Tették ezt annak ellenére, hogy a parasztok által hangoztatott eredeti telekszámot a bemutatott perdokumentumok, vagy akár az első fokú bírói ítéletek dokumentumai is kétségtelenül igazolták. A permenet valamelyik fázisában mégsem az egykor törvényes, hanem a már redukált telekszám vált a hivatalos eljárás alapjává.

Voltak időközben *megüresedett pusztatelkek* is, amelyek az uraságra háramlottak vissza.

Nem volt ritka az a gyakorlat sem, amikor a földesúri mérnök a földek *minőség szerinti osztályozása* során csökkentette az úrbéres telkek *holdszámát*, sőt gyakran a holdak *négyszögölszámát* is. Ilyenkor a kiosztás alkalmával *kisebb* terjedelmű úrbéres földeket mértek ki s adtak paraszttulajdonba.[77]

Az elmondottak alapján érthető, hogy a parasztság nagy részének ellenállása egykori földesuraival szemben nem maradt meg az úrbéri peres eljárások keretei között. Különösen 1859–61 között fejtett ki ellenállást a föld népe volt uraival szemben. Ezek célja és formája ezúttal is, miként korábban is, a helyi viszonyok szerint különböző volt. Hol az irtványoknak, hol a maradványföldeknek a parasztság által igazságtalannak tartott átminősítései és elvétele, hol a telekszámredukciók, hol pedig a legelőelkülönítések igazságtalanságai váltottak ki ellenállást körükben. Számos esetben akadályozták meg az uraságí mérnök tevékenységét, gyújtottak föl uradalmi épületeket, foglaltak vissza olyan parasztföldeket, amelyeket az uraság — szerintük — jogtalanul csatolt uradalmi földjeihez. E zendüléseket nem egyszer csak fegyveres katonaság segítségével tudták megfékezni az eljáró

hatóságok.[78] Mindenesetre tény: a parasztok ellenállása és zendülések formájában megnyilatkozó, de a szervezettséget most is nélkülöző mozgalmai jellemzően mutatták úr és paraszt fokozódó ellentéteit a jobbágyfelszabadítás újraszabályozásának tényleges lebonyolítását jelentő, birtokrendezési eljárás során.

1864 végén már lényegesen előrehaladt a folyamat. Ezt mutatja az az adatsor, amely az ország, most már csak 42 vármegyéjére vonatkozóan, hozzávetőleges pontosságú képet ad az egész eljárás menetéről. Eszerint 3899 helységben, a helységek 48,4%-ában, fejezték be véglegesen az úrbéri birtokrendezéseket. Az örökös tartományokban ez a folyamat gyakorlatilag már a hatvanas években — Tirol kivételével — lényegében *mindenhol* befejeződött.[79] Ott tehát előrehaladottabb viszonyokkal találkozunk. Nálunk viszont az említett 48,4%-os arány azt jelentette, hogy csak ezekben a helységekben vált ténylegesen is nyilvánvalóvá, hogy minő eredménnyel zárult a jobbágyfelszabadítás újraszabályozásának, a paraszti elégedetlenség különféle megnyilvánulásaitól kísért bonyolult folyamata. Csak ezekben a helységekben történt meg végleges érvénnyel az egykori úrbériség mennyiség és minőség szerinti meghatározása és paraszti tulajdonba adása, a megfelelő legelő- és erdőjárandósággal együtt.

3884 helységben, a helységek 48,2%-ában a rendezőeljárás még folyamatban volt. Az adatokból az nem derül ki, hogy a permenet melyik stádiumban volt. Ezekben a helységekben tehát minden bizonnyal már megállapították az úrbérinek tekintett földek nagyságát és minőségét. Az is lehet, hogy az 1 egész telek utáni legelő- és erdőjárandóságot is, de a perfolyamat még lezáratlan maradt. Ezért a felszabadult úrbériség végleges terjedelmét és a földek minőségét, helyét végítélet formájában még nem véglegesítették. Ezért a végső aktus, a kihasítás, ami az első kategóriába tartozó helységek esetében már megtörtént, ez utóbbiakban még váratott magára. Ez a körülmény viszont azt jelentette, hogy e helységekben a határhasználat régi, feudális formáinak felszámolása a polgári forradalmat követő, több mint másfél évtized elteltével sem történt meg véglegesen, ami nem kis mértékben hátráltatta, különösen a gazdaságilag elmaradott peremmegyékben, a tőkés gazdálkodás új követelményeinek megfelelő termelési és művelési eljárások térhódítását.

269 helységben, a helységek 3,4%-ában, még egyáltalán nem került sor a birtokrendezésre. Ezekben a helységekben tehát a jobbágyfelszabadítás újraszabályozása még el sem kezdődött. Itt még teljes homály fedte a leendő paraszttulajdont, minden tekintetben, miként a volt földesúri tulajdont is, beleértve a közös legelő és erdő mikénti tulajdonbavételét. Hogy milyen arányokat mutattak az egyes megyék a már rendezett helységek szerinti megoszlásban, arról az alábbi számarányokat van módunk közölni.

A rendezett helységek megyénként a helységek arányában 1864 végén[80]

Ha ezeket — a tendenciák jelzésére mindenképpen alkalmas — adatokat, illetve százalékos arányok sorát végigtekintjük, első áttekintésre is feltűnik; tizenhat esztendővel a jobbágyfelszabadító alaptörvény megszületése, illetve tizenegy esztendővel az úrbéri nyílt parancs kiadása után *egyetlen* olyan megye sem akadt

a számbavett 42 közül, amelyben a *községek mindegyikében gyakorlatilag véglegesen* befejeződtek volna a jobbágyfelszabadítás végrehajtására hivatott birtokrendezések. Ez különösen az osztrák örökös tartományokban gyakorlatilag már a befejezéshez közelítő valóságos állapotokhoz képest mutat *negatív* képet. Ugyanakkor az is jól látható, hogy az eljárás — néhány megye kivételével — elég szabályos képet mutat; azokban a helységekben haladt jelentősen előre, ahol a *fejlettebb nagybirtok gazdálkodása dominált.* Ahol viszont a *kisebb nemesi birtokok*, a kompossessorátusok, az osztályos atyafiságok, a középnemesi birtokok lényeges szerepet játszottak, ott a rendezőeljárás még kevéssé haladt előre.

Fejér, ahol a helységek 85,1%-ában az eljárás már befejeződött, a dunántúli, fejlettebb nagybirtok egyik tipikus megyéje volt. A világi nagybirtokos családok tulajdonát képező helységek számszerű túlsúlyban voltak, szétszóródva a megye területén. Itt voltak az Eszterházy, a Batthyány, a Nádasdy, a Cziráky, a Lamberg, a Brunszwick grófok, a Bajzáth, a Sina bárók sok ezer holdas birtokai. Közülük a gazdaságilag fejlettebbek, mint a lángi, adonyi, szentmiklósi, kálózi, ercsi, martonvásári, a talán legfejlettebb alcsuthi, az egykor József nádor és később örököseinek birtokát kivéve, azon a sík vidéken helyezkedtek el, amely a megyén belül kedvezőbb földrajzi–gazdasági és piaci adottságaival tűntek ki. A hajdani nádor uradalmában pedig köztudottan racionális gazdálkodás folyt.[81]

Veszprém, amelyben a helysége 81%-ában az eljárás már befejeződött, a dunántúli nagybirtok másik jellegzetes hazája volt. A legnagyobb birtokosok a megyében az Eszterházy grófi család pápai, ugodi, devecseri, cseszneki uradalmaival, Batthyány Fülöp az enyedivel, a Zichy grófok a palotai, a nagyvázsonyi és a nagyszőlősi, gróf Nádasdy Tamás a nánai uradalom, stb. szintén a tőkés agrárfejlődés viszonylagos előrehaladásának útján járva, a rendezőeljárás is előrehaladt.[82] Ellenben a szintén dunántúli Zalában, már más volt a helyzet. Ott a községeknek csak 65,4%-ában fejeződtek be a perek. De itt a fejlettebb nagybirtokgazdálkodásnak is kisebb szerepe volt, lévén a megyében jelentős számú agilis, valójában a paraszti létformához közelítő nemes család, a megyei nemesség 4/5-ét is felülmúló kisnemesség, illetve a jobbágytelekkel sem rendelkező egytelkes parasztnemesek, akik domináló szerepet játszottak[83]

A nyugat-dunántúli Vas megyében a helységeknek csupán 28,7%-ában fejeződtek be a birtokrendezési eljárások. Az Őrség, a Hegyhát kavicsos–dombos térségein a kisebb nemesi eredetű osztályos atyafiságok és a nemesi birtokközösségek voltak többségben. A keleti halmoktól tarkított erdős fennsíkokon pedig a közép- és kisebb nemesi eredetű úri birtokosok nagy száma figyelhető meg, és csak a megye nyugati felén sorakoznak a fejlettebb gazdálkodást űző nagybirtokosok.[84]

A Moson megyei helységek viszont előkelő helyet foglaltak el a számarányok sorában. Ez itt sem volt véletlen. Hiszen Moson a fejlettebb nagybirtokgazdaságok szinte kizárólagos megyéje volt, ahol az úri középbirtok hiányzott. Itt volt a magyaróvári főhercegi (hitbizományi) uradalom 24 helységre terpeszkedve, szinte rátelepedve a viszonylag kis megyére. Mellette herceg Esterházy Pálnak, gróf Zichy Manónak, Sina bárónak voltak még fejlettebb gazdálkodást űző uradalmai.[85]

A számarányok sorából az is jól kiolvasható, hogy az elmaradott peremmegyékben, mint Zólyom, Túróc, Árva, Bereg, Ugocsa, Sáros, Liptó és Máramaros

voltak a legrosszabb arányok. Hogy milyen eredmények születtek a birtokrendező eljárások további menetében s főleg a — jobbágyfelszabadítást lezáró — rendezőeljárás végén, ez még napjainkban is történetkutatásunk további feladatát képezi.

JEGYZETEK

[1] *Királyi Pál:* Robot és dézma. Pest, 1845. 210–211.

[2] Idézi: *Spira György:* A „szunnyadó láva" című — szemléletében elavult — sok használható adatot tartalmazó tanulmányában. Valóság, 1948. 3. sz. 191.

[3] *Zsoldos Ignác:* Örökváltság. Pest, 1847. 61.

[4] *Brünek József:* Robot és dézma. Pest, 1846. 65–70. Jellemző leírás olvasható tőle a jobbágyrobot kényszerű voltáról, mennyiségi és minőségi elégtelenségéről a 45–53. oldalakon is.

[5] *Királyi Pál:* i.m. 258–259.

[6] *Erdélyi János:* Nemzeti iparunk. Bővítve és jegyzetekkel kísérve kiadja Fényes Elek. Pest, 1843. 94–96., 107. Ugyanerről hasonló beszámolót olvashatunk *Farkasfalvi Farkas Ferenc*: Sáfárkodó magyar gazda c. könyvében. Pest, 1841. 27.

[7] *K. Grünberg:* Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. I–II. k. Leipzig, 1893–1894. Lásd a II. k. 302–322, továbbá 477. oldalakat. Az összehasonlító vizsgálatokat a magyar szakirodalomban *Niederhauser Emil* kezdeményezte: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában c. monográfiájában. Budapest, 1962.

[8] Galíciára is: *Niederhauser Emil:* i.m. 101–105.

[9] A sok egykorú munkák mellett, lásd a későbbi feldolgozások közül: *Sándor Pál:* Deák és a jobbágykérdés az 1832–36. évi országgyűlésen, valamint *Takács Péter:* Deák és Kölcsey liberalizmusa. Mindkettő a Zalai Gyűjtemény 5. számában. Zalaegerszeg, 1976. 125–174. valamint 177–214.

[10] *Tilkovszky Loránt:* Az 1831. évi parasztfelkelés. Budapest, 1955. Egykorú leírását lásd: *Balásházy János:* Az 1831-i esztendői felsőmagyarországi zendüléseknek történeti leírása 1832-ben megjelent munkájában. A járvány azonban elterjedt Csanádban is. A halálesetek száma elég magasra emelkedett: 8 hónap alatt 536 517 betegből 237 614-en haltak meg. Átlag naponta 2235 betegből ezren. Lásd erről: *Bálint Nagy István:* Kolerajárványok Csanád vármegyében. Makó 1928. A járványról — többek között — Pulszky is megemlékezik. Emlékirataiban így ír: „a halotti harangok kongása meg nem állt, délután egyik temetés érte a másikat... sok földbirtokos nem bízott többé jobbágyaiban és bejött a városba lakni." Életem és korom. Budapest, 1884. 1.k. 36. A Pesten kitört zavargásokról, az egyetemisták és a munkások szerepéről, a zendülésben részt vett személyek névsorával és foglalkozásának megjelölésével ismertetést ad *Horváth Gyula:* A pesti koleralázadás 1831-ben címmel. Lásd: Tanulmányok Budapest múltjából c. sorozatban. Budapest, 1944. A titkosrendőri jelentések adataira lásd: Magyar Országos Levéltár (MOL) Takáts Sándor hagyaték. N. 119. 42. cs. Nr. 5453-tól Nr. 5453/k-ig. Ekkor jegyzi be Széchenyi naplójába a szövegben idézett szavakat. *Viszota Gyula* (kiadó): Gróf Széchenyi István naplói 1830–1836. Budapest, 1934. IV. k. XXXIX.

[11] Még azt is írta Wesselényihez, hogy „az úrbéri kérdést elannyira homloktérbe löké, hogy ha ennek végmegoldásával késünk, vagy ki nem elégítő fellépésekhez nyúlunk, a nép itt is azzá lészen a kormány kezében a nemesség ellenében, mivé Galíciában lett ... Partialis váltság nem segít. Ma hozassék kényszerítő váltsági törvény ... sőt alkottassék váltsági bank is, honnan a jobbágy hosszú törlesztésre pénzt kaphasson váltsága végett... különben a nemesség kardra kerül s tor egyszersmind a magyar alkotmány s magyar nemzetiség halálnapja lesz. Az úrbéri viszonyokat tehát meg kell szüntetni... A jobbágyi viszonyokat még sehol sem szüntették meg másképp, mint vagy revolucionális csapással, vagy pedig úgy, hogy a váltság egy részét a status viselte. — Nálunk is ez utóbbi kell." *Ferenczi Zoltán:* Kossuth és Wesselényi és az úrbér ügye. Századok, 36. évf. 1902. 53–55.

[12] Jellemzően mutatják ezt az Ellenzéki Nyilatkozat Deák által végső fogalmazást nyert szövegének pontjai, melyek közül kiemelkedik az úrbéri viszonyok megszüntetésének reformpontja. Lásd — többek között — *Barta István:* Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen c. forrásgyűjteményét (KLÖM) 11. k. Budapest, 1951., főleg 116–157.

[13] Utal rá *Szabó István:* Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok, 1950. 3. sz. 509–512. Az európai forradalmak átfogó történetére lásd: *Johannes Scherr:* 1848. Ein weltgeschichtliches Drama. 1–2. k. Leipzig, 1875.

[14] Az osztrák történetre általában: *H. Hantsch:* Die Geschichte Österreichs. 1–2. k. Graz–Wien–Köln. 1959. Régebbről alapvető *J. A. Helfert* művei közül: *Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848–1849. 1–2. k. Freiburg–Wien, 1907–1901., majd Kaindl–Pirchegger–Klein:* Geschichte und Kulturleben Österreichs von 1792 bis zum Staatsvertrag von 1955. Wien–Stuttgart, ötödik bővített kiadás, 1965. Továbbá: Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. Rudolf Kisling, mint kiadó, 1–2. k. Wien. é.n. (1948). A hazaiak közül általános európai vonatkozásban lásd: *Urbán Aladár:* Európa a forradalom forgószelében. Budapest, 1970 és *Diószegi István:* A nemzeti átalakulás feltételei és a forradalmi út. In: Hazánk és Európa. Budapest, 1970; valamint tőle: A magyar forradalom nemzetközi helye. in: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Értekezések a történeti tudományok köréből. 77. sz. Budapest, 1976. Az európai vonatkozásokat röviden említi *Szabó István:* i.m. 567–568.

[15] MOL. A Festetics család keszthelyi levéltára. Ügyiratok. 610. cs. I. (b-52) 312. sz. Eredeti másolat.

[16] Minderről nagyszabású anyag felhasználásával, lásd: *Varga János:* A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest, 1971. Lényegében tőle vettem át nemcsak az idevágó szempontokat, hanem az általa használt számadatokat is, de ez utóbbiakat két megszorítással. A főként Királyi Pál egykorú adatközlésére visszanyúló, Varga által kombinált adatok inkább csak tendencia értékűek, ámbár használhatóbbak, mint Fényeséi. Használhatóságuk azonban csak 1847–48-ra korlátozódik. A jobbágybirtok különböző típusainak későbbi megoszlásának illusztrálására — ezen földek különféle jogi átminősítései okából, már nem hasznosíthatók.

[17] Corpus Juris Hungarici 1836–1868. Budapest, 232–238.

[18] Kónyi Manó, mint közreadó, Deák Ferenc beszédei. Budapest, 1886, 2. k. 194–196. A levél Pestről kelt, március 28-án.

[19] Jókai Mór megjegyezte Emléksorok Napló 1848–49-ből című memoárjában, hogy amikor „Deák Ferenc átvette az igazságügyi tárcát, e törvények keze alá kerülnek, és nem bír rajtok eligazodni. A legelső kérdés az: hogy bele vannak-e az úrbériségbe értve a szőlők, a majorsági földek és a királyi haszonvételek?" Hozzáteszi, hogy Deák Kossuthtól más választ kapott, mint Szentkirályitól és elbeszéli az „öreg úr" egy ide vonatkozó, jellemző anekdotáját. Budapest, 1980. 83–84. Jókai szövege ironikus felhangja mellett, szintén igazolja, hogy a jobbágyfelszabadító törvények korántsem voltak minden tekintetben befejezett és egyértelmű intézkedések.

[20] Az alábbi adatokat, amelyek hozzávetőleges értékűek, Varga J. munkáiból vettem át, a jelzett megszorítással. A jobbágyfelszabadítás kivívása... i.m. 338–346., valamint tőle korábban, Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767–1849. Budapest, 1965. 109–142. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Magyar nyelven is megjelent, A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849 címen az Értekezések... sorozatban. Budapest, 1967. A telken kívüli földek paraszti birtoklását, már korábban is felvetettük, A jobbágybirtok történeti–statisztikai vizsgálatához 1786–1853 című munkánkban. Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest, 1961. 125–150., valamint: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti–statisztikai forrásai–módszerei és újabb eredményei. Agrártörténeti Szemle. 1964. 1–2. sz. 36–84. stb.

[21] Wien. Allgemeines Verwaltungsarchive, Ministerium des Innern. Allgemeine Karton 138. IV. k. 1848–1869. 1852. július 10-ről. Lásd hozzá: A birtokrendezéssel kapcsolatos 1852. évi „Kimutatás" és az 1859. évi „Áttekintés" eredményei című dolgozatunkat, amelyben megyei szinten mutatjuk be az adatokat, valójában három forrás tükrében. Statisztikai Szemle. 51. évf. 1973. 1. sz. 60–74. Német nyelven ugyanez, Ergebnisse der Grundbesitzregulierungen in Ungarn im Lichte dreier Quellen. Acta Historica Akademiae Scientiarum Hungaricae. 21. sz. 1975. 411–432. A kimutatás Bach 1852. január 21-én kelt rendelete nyomán még az év április–júniusa során keletkezett. A rendelkezés értelmében mindenhol az 1848. január 1-i állapot szerint kellett kimutatni a birtokrendezések addigi állását, ami valójában az 1847. évi állapotokat jelentette, de az 1852-ben érvényes közigazgatási beosztás szerint. A kimutatásokat a megyefőnökök készítették el törvényhatóságok szerint. A munkálatok alapja az egyes járások közigazgatási főbíróinak helységenkénti adatfelvételei voltak. A kimutatások összesített eredményeit *Varga János* közölte először: A jobbágyfelszabadítás kivívása... c. id. munkája 342. és kk. oldalain. Feldolgozásának jellegéből adódóan, kutatásai nem térhettek ki az egyes megyék részletes adatainak ismertetésére. A részadatok elté-

rése ebből a körülményből származik. A kísérő szövegre lásd: Allgemeines Verwaltungs-Archive. Min. des Innern. IV. k. Nr. 15199. Ofen um 23-ten Juli 1852. Gesehen Ofen 24. Juli, 1852 Graf Delamotty. An Das hohe k.k. Min. des Innern. in Wien.

[22] V.ö.: *Varga J.*: A parasztbirtok típusai... i.m. 128., valamint A jobbágyfelszabadítás kívívása... i.m. 342.

[23] Országgyűlési jegyzőkönyvek. 1832–36. II. k. 363., 428., 443., stb.

[24] *Varga J.*: A jobbágybirtok típusai... i.m. 128.

[25] *Uő.*: i.m. 344.

[26] Lásd említett dolgozatunkat a Statisztikai Szemle id. számában, 68.

[27] A jobbágyrendszer eltörléséről a Habsburg-birodalomban számos feldolgozás tájékoztat. Ezek közül lásd a következőket: *H. Friedjung*: Österreich von 1848 bis 1860. 1–2. k. Stuttgart–Berlin. 1908., *C. von Czoernig:* Oesterreichs Neugestaltung 1848–58. Stuttgart–Ausburg. 1858., *K. Grünberg:* Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich–bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. 1–2. k. Leipzig. 1893–1894. *Uő.:* Die Bauernbefreiung in Österreich–Ungarn. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jena, 1909. Lásd hozzá *Niederhauser* említett kezdeményező monográfiáját. Igen jól használható, különösen, ami az úrbéri regulációkat illeti: Die Habsburger Monarchie 1848–1918. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch II. k. Wien, 1975.

[28] *Niederhauser:* i.m. 143.

[29] *Uő.:* i.m. 114–118.

[30] A jobbágyfelszabadítás eredményeire lásd: *K. Grünberg:* i.m. 1. k. 376–404. Továbbá Adam Wandruszka és Peter Urbanitsch i.m.-ben az Aufhebung des Untertänigkeitsverbandes und Entlastung des bäuerlichen Besitzes című részt.

[31] *Niederhauser:* i.m. 96.

[32] „Grund und Boden ist zu entlasten; alle Unterschiede zwischen Dominical- und Rusticalgründe werden aufgehoben." Adam Wandruszka... i.m. 619. és köv. oldalak.

[33] *C. von Czoernig:* i.m. 499–506. Adam Wandruszka... i.m. II. k. 619–627. Szól az úrbéri birtokrendezésekről is. Vö. *Niederhauser*: i.m. 100.

[34] *Uő.:* uo.

[35] A porosz viszonyokról lásd a következő munkákat: *G. F. Knapp:* Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens. I. Überblick der Entwicklung. II. k. Die Regulierung der gutsherrlich–bäuerlichen Verhältnisse von 1706 bis 1857, nach den Akten. Leipzig, 1887. 1. k. főleg 37–80., *W. Conze:* Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung. Göttingen, 1957. 99–100., *F. Lütge:* Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin–New York, 1966. Újabban tanulmányok jelentek meg a Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte köteteiben. Ezek közül utalunk *H. Harnisch:* Statistische Untersuchungen zum Verlauf der kapitalischen Agrarreformen in den Preussischen Ostprovinzen (1811 bis 1865) (1974) IV. 149–182., valamint *H. Bleiber:* Zum Anteil der Landarbeiter an den Bewegungen der Dorfbevölkerung in der deutschen Revolution 1848/49. 1975/IV. 65–81.

[36] *Kónyi*: i.m. 2. k. 1886. 51–53., 56–57. A levél június 15-én kelt Pestről.

[37] A 48-as parasztmozgalmakra lásd elsősorban: *Ember Győző:* Magyar parasztmozgalmak 1848-ban című tanulmányát. Forradalom és szabadságharc. Budapest, 1948. 191–265., valamint tőle: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Budapest, 1951. Benne Szemere Bertalan belügyminiszter május 20-án kelt körrendelete, amelyben statáriumot hirdet a mozgalmak ellen. 258–260. A kötetben megtalálható a mozgalmak térképre vetített képe. De ez nem lehet egészen pontos, mert ugyanegy esetben több ok is kiváltott mozgalmakat, s ezt nem lehet térképre vinni. Ezen kívül számos megyei szintű feldolgozásra lásd: *Annási Ferenc*: A jobbágyfelszabadítás ügye Heves és Külső-Szolnok megyében az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején. 1–2. Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. IV. Eger, 1966. VI. Eger, 1968., *Cserni Margit:* Adatok az 1848-as forradalom és szabadságharc történetéhez Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. IX. Veszprém, 1970. A legjobb áttekintést adja Zala megyei viszonylatban *Simonffy Emil:* A jobbágyfelszabadítás Zala megyében. Zalai Tükör. Zalaegerszeg, 1974.

[38] A nemzetközi viszonyok változásairól, régebbről: *Hanák Péter:* A magyar szabadságharc és a Habsburg Monarchia elnyomott népei, a jegyzetben önkorrekciós megjegyzésekkel. Magyarország a Monarchiában. Budapest, 1975. 5–92., *Haraszti Éva:* mint szerkesztő: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. A szerkesztő bevezetésével. Budapest, 1951. *Hajnal István:* A Batthyány-

kormány külpolitikája. Budapest, 1957. *Kenyeres Júlia:* A szabadságharc és a nemzetközi politika. In: Forradalom és szabadságharc. i.m. 471–515., *Horváth Jenő:* Anglia és a magyar szabadságharc. Századok, 1925–26., *Kosáry Domokos:* Magyar és francia külpolitika 1848–49-ben. Századok, 1938. 642–657., *Uő.:* A hatalmi egyensúly elve és a dunai táj. Történelmi Szemle, 1983. 3–4. sz. 492–494, *Urbán Aladár:* Európa a forradalom forgószelében. Budapest, 1970. Legújabban erről *Kosáry:* Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében. Értekezések Emlékezések. Budapest, 1985. Akadémiai székfoglaló, 1983. április 14. 38–44.

[39] Nekünk jutott az a feladat, hogy „a megindult mozgalomnak hazánkban is mutatkozó terjedésére nézve a gyeplő kezünkbe maradjon..." Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen, i.m. 651.

[40] Közlönyv. 1848. szept. 22–24. V.ö.: *Beér János – Csizmadia Andor:* Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Budapest, 1954. 623–632.

[41] Említi *Szabó Ervin:* Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. H.é. nélkül 258.

[42] Az ismert Kossuth-idézetre, tőle: i.m. 263.

[43] Közlönyv. 100. sz. 1848. szept. 17. 508–509.

[44] Országgyűlési Irományok. 118. sz.

[45] *Kónyi:* i.m. 2. k. 169–170.

[46] A költözés körülményeiről és Kossuth vívódásáról érdekes korképet fest a szemtanú Jókai Mór, idézett Napló-jában. 15–18.

[47] *Barta István:* A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Századok, 1958. 89. sz. 859.

[48] *Uő.:* i.m. 863.

[49] A Függetlenségi Nyilatkozatról, Batthyány Kázmér a Védegylet egykori elnöke, 8 pontba szedett kritikai véleményt mondott. Kossuth — írta többek között — oly államcsíny rögtönzésére sodortatta magát, „mely csaknem letiporta ellenfeleit, de egyszersmind előmozdította a szabadságharc ügyének bukását." A Nyilatkozatot „merénylet"-nek, a „legpolitikátlanabb, legidőszerűtlenebb, leghaszontalanabb, legesztelenebb, legvégzetesebb és legerőszakosabb rendszabály"-nak tekintette. Lásd részletesen Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai (I.) Tóth Lőrinctől. Budapesti Szemle, szerkeszti Gyulai Pál, Budapest, 1893. 74–75. sz. A leírást lásd az utóbbi 75. kötetben a 29–67. oldalakon. Az idézett részt pedig az 53–55. oldalakon.

[50] *Barta:* i.m. Századok, 1956. 90. sz. 8–12.

[51] *Uő.:* i.m. 50–68.

[52] Idézi, Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849–1867. Budapest, 1951. Szerkesztette: S. Sándor Pál. Társszerzők Szabad György és Vörös Antal. Szemléletében és módszerében túlhaladott munka, de még ma is használható adatokkal.

[53] *Uő.:* i.m. 50–68.

[54] *Uő.:* i.m. 72.

[55] *Sashegyi Oszkár:* A jobbágyfelszabadítás végrehajtásával foglalkozó 1849. évi „Oktatás" a föld népéhez. Agrártörténeti Szemle. Budapest–Gödöllő, 1957. 3–4. sz. 191–200.

[56] A parasztmozgalmakról korábban, lásd: *Mérei Gyula:* Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. Századok, 84. évf. 1950. 1–4. sz. 237–242. Később módszeres anyagot közöl Sashegyi Oszkár iratpublikációja. Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Budapest, 1959.

[57] Mindezekre lásd: *Sashegyi:* A jobbágyfelszabadítás végrehajtásával foglalkozó „Oktatás"... i.m. 195.

[58] Az adminisztratív előkészületekről a MOL Abszolutizmus D. 55. számú fondjában, a Geringer-féle általános iratok között az 1852. évi 1869. számú ügyirat ad felvilágosítást. Itt található a kárpótlás bevallásának módjáról szóló utasítás szövege is. Az előlegek kifizetésének módjáról a Birodalmi Törvénylap 1849. évi 317. számú utasítása rendelkezik. Az előkészítő tárgyalásokról is szól, a bécsi levéltári anyag részbeni felhasználásával, *Bernát Gyula* áttekintő, de módszerességet nélkülöző munkája: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon címmel. Budapest, 1935. A korszerűbb feldolgozást máig is nélkülözi a szakirodalom.

[59] Az úrbéri és kárpótlási nyílt parancsok német–magyar nyelvű szövegére lásd: Magyarországot illető Országos Törvény- és Kormánylap (OTKL) 1853 1. k. 212–225., illetve 225–232. Ugyanerről: Birodalmi Törvénylap 1853. XIV. darab 39. száma.

[60] Lásd a pátens I. szakaszának 3.§-át. E szerint: „Az úrbéri jobbágy- és zsellértelkek törvényes mértéke az eddigi úrbéri törvények által meg lévén állapítva ezen határozat minden úrbéri tárgyalásnál zsinórmértékül szolgál." Ez a passzus közvetlenül ugyan az 1836. évi V. tc., illetve a

X. tc. 7.§-ra utal vissza, az utóbbi viszont megállapítja, hogy a telkek mennyiségét „azon állomány földmérői kimérése fogja meghatározni, amely az úrbér behozatala idején telki illetőségkép a jobbágyok által használtatott".

[61] Erről: *Spira György:* Tarnóczy Kázmér kísérlete az 1848-i jobbágyfelszabadítás megszorítására. Agrártörténeti Szemle, 1962. 1–2. sz. 266–278.

[62] Lásd a patens 8. §-át.

[63] Lásd az úrbéri patens 9. §-át.

[64] A kifizetett előlegekről és a kárpótlás lebonyolításának módjáról régebbről lásd: *Lóránt Mária:* Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849–1853. Budapest, 1927. Adatok olvashatók erről Parasztságunk... i.m. 27. oldalán is, ahol az előlegek kiutalásának politikai színezetéről is szó esik. A kötvények veszteséges értékesítéséről a pénzpiacon: *Kovács Edit:* Az úrbéri kármentesítési kötvények alakulása 1856–1867 című közleményében számol be. Agrártörténeti Szemle, Budapest, 1971. 1–2. 77–87.

[65] OTKL. 1850. 672. Lásd hozzá, *Bernát Gyula:* i.m. 226–227. Megjegyezzük, hogy az egyenes és a közvetett adóztatás elve már a forradalom és a szabadságharc idején is felvetődött, de akkoriban a társadalom egyetlen rétege sem fizetett adókat. Az új adópolitika 1849 őszétől vette kezdetét. Az 1849. évi rendelet szerint november 1-től kezdve Magyarországon is adót kellett fizetni ingatlanok után. Az adókivetés alapjául szolgáló földadókataszter ekkor még ideiglenes volt. Az 1850. november 20-i rendelet azután intézkedett a közvetlen adóztatás rendszeréről. Az osztrák kormányzat 1850. november 23-án kiadott rendeletében szabályozta a fogyasztási adók fizetését is. OTKL. 1851. 1. k. 3–22. Vesd még össze *Lónyai Menyhért* idevágó munkáival: Hazánk földterületi és adóviszonyai. Statisztikai Közlemények. 1. k. Pest, 1861. továbbá: Újabb adatok a magyar birodalom földterületéről s adóviszonyairól. Közügyekről. Nemzetgazdászati újabb dolgozatok. Pest, 1863.

[66] 100 pengő forint = 105 osztrák forint. Ez utóbbi pénznemet 1858. november 1-től vezették be.

[67] Idézi *Nagy István:* A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867). Budapest, 1944. 22.

[68] Közli *Sándor Pál:* Deák Ferenc kiadatlan leveleiből. Budapest, 1992. 100.

[69] Az egész eljárás joggyakorlatára lásd főként: *Tóth Lajos:* Úrbéri kalauz c. egykorú munkáját. Pest, 1872., továbbá *Tóth Lőrincz:* Úrbéri ügyek-úrbéri bíróságok. Jogtudományi és Törvénykezési Tár. 1. k. 1855. A Bel- és Igazságügyminisztérium 1856. február 2-án kelt rendelete részletesen szabályozta az úrbéri peres eljárást. OTKL. 1856. 1–2. sz. 22–73. Lásd még: *Bodnár István:* Eszmetöredékek az úrbéri szabályozás és tagosításról... B.Gyarmat, 1856., tőle: Észrevételek az úrbéri szabályozások körül. Pesti Napló, 1857. jan. 18., 20. sz., továbbá: *Radich Ákos:* Indítvány az úrbéri rendezés ügyében. Pesti Napló, 1856. február 16–18. sz., *Galgóczi Károly:* Birtokrendezés és tagosztály. Kalauz. 1857. 8–13. Határrendezés és tagosítás. Pesti Napló, 1857. április 30., május 2., 3., 6., 10. sz. Az abszolutizmus jogszolgáltató szervezetéről lásd: *Párdányi Miklós* dolgozatát. Levéltári Híradó. 1954. 1–2. sz. 82–83., valamint a patens 25–50. §-ait. További tájékoztatást adnak még: *Kallós Lajos:* Magyarországi főtörvényszék ítéleteinek gyűjteménye a mostani időkig. Debrecen, 1862. *Mészáros Károly:* A birtokrendezés fő mozzanatai. Magyar Sajtó 1856. Az eljárás első feldolgozása *Simonffy Emil* tollából való: Az úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után címmel. In: Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Budapest, 1960. A birtokrendezési periratok keletkezéstörténetét, az egyes iratfajták mikénti hasznosításával és az egész peres eljárás történeti bemutatásával, magunk végeztük el: A birtokrendezési periratok című forrástani elemzésünkben. Budapest, 1973. Értekezések... 69. sz.

[70] Az osztályozás procedúráiról lásd tanulmányunkat: A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében címmel. Történelmi Szemle, 1975. 4. sz. 582–607.

[71] 1836. VI. tc. 3–4. §-ai.

[72] 1836. X. tc. 6. §-a.

[73] A megyékben az egykorú közigazgatásnak megfelelően a cs. kir. úrbéri törvényszékek, mint felsőfokú bíróságok működtek. Nagy határú megyékben, például Pest megyében, két úrbéri törvényszék is létesült. Viszont két kisebb, szomszédos megye, mint Abaúj-Torna, egy úrbéri törvényszék alá vonatott össze. Az öt közigazgatási kerületben a cs. kir. úrbéri főtörvényszékek, mint másodfokú bíróságok jártak el. A harmadfokú bíróság a Bécsben székelő legfelsőbb úrbéri törvényszék volt. A bíróságok azonban gyakorlatilag csak 1857-től kezdtek működni. Lásd erről: OTKL. 1856. 1–2. k. 22–73., valamint *Párdányi Miklós:* i.m. 83.

[74] Budapesti Hírlap. 1858. február 31-ről szóló kimutatása és *Lónyay Menyhért:* A birtokrendezések előhaladása. Statisztikai Közlemények, Pest, 1865. 5–72.

[75] A felmérés eredeti helye az Országos Levéltárban található. D. 46. sz. Zivil Section. K. K. Militär- und Zivil Gouvernement, XXI, C. 1859. 7294. sz. Pontos címes: Summarische Übersicht der in den Königrichen Ungarn, Croatien, und Slavonien, dann der serbischen Woiwodschaft mit dem Temescher Banate befindlichen Gemeinden noch vorgenommener oder nicht vorgenommener Urbarial-Regulierung der Hotter derselben mit Ende des Jahres 1858. Wien. am. 7. October, 1859. Az adatokat feldolgoztuk: A birtokrendezéssel kapcsolatos kimutatásainkban. Statisztikai Szemle, 1973. i.m. 69.

[76] Ezt hangsúlyoztuk A birtokrendezési periratok c. id. munkánkban.

[77] Az abszolutizmus kori úrbéri birtokrendező eljárásról, már idézett, forrástani elemzésemet tekintettem alapul. Ezen kívül számos, községi szintű, elemző tanulmány ismeretes a szakirodalomban, amelyek felsorolásától itt most eltekintek. Legfeljebb *Simonffy Emil* megyei szintű tanulmányát emelem ki újra: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében. In: Agrártörténeti Tanulmányok, i.m. és ugyancsak tőle: Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyfelszabadítás után című tanulmányát. In: Levéltári Évkönyv. Kapost, 1971. 2. k. 159–179. Tőle is még több tanulmány ugyanerről a kérdésről. Tágabb keretben, de több esetben is elnagyolt képet fest az 1849 utáni viszonyokról *Für Lajos*: Jobbágyföld–parasztföld című tanulmányában. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Tanulmányok. Szerkesztette és a bevezetést írta Szabó István. Budapest, 1965. 1. k. 33–153.

[78] Parasztságunk... i.m. 152–154., s főleg Sashegyi iratpublikációja, i.m.

[79] Adam Wandruszka... i.m. 2. k. 626–627.

[80] *Lónyay Menyhért:* Az úrbéri birtokrendezés és a tagosítás ügyének állása Magyarországon. Pest, 1865. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. Pest, 1865. 5–72. Az adatokat globálisan már feldolgoztuk a Statisztikai Szemlében idézett tanulmányunkban.

[81] *Sándor Pál:* Az 1849 utáni parasztbirtok történeti–statisztikai vizsgálatához Fejér megyében. Agrártörténeti Szemle. 1970. 3–4. sz. 289–292. A nagybirtokgazdálkodásra 1848-ig v.ö.: *Mérei Gyula:* Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Budapest, 1948. 58–64.

[82] *Sándor Pál:* Adatok a parasztbirtok történeti–statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 9. sz. Veszprém, 1970. 155.

[83] Zala Megyei Levéltár. Nemesi Összeírások 1835. évi adatai alapján.

[84] *Sándor Pál:* A parasztbirtok típusai Vas megyében 1849 után. Vasi Szemle, 1967. 3. sz. 512–513.

[85] Tőle: A parasztbirtok történeti–statisztikai vizsgálata Moson megyében. I. rész. Statisztikai Szemle, 1968. 46. évf. 4. sz. 423.

Pál Sándor

L'ÉMANCIPATION DES SERFS ET LA COMMASATION DE TERRE EN HONGRIE 1848–1864

(Résumé)

L'auteur présente dans son étude l'histoire de l'émancipation des serfs en Hongrie dans la période marquée par le titre; sur la base de la littérature spéciale et ses propres recherches. Il le fait de manière qu'il compare les conditions hongroises avec le processus de l'émancipation des serfs passé dans les provinces de la monarchie Habsbourgy démostrant les caractères concordants et divers.

Il départ de la présentation de la crise des conditions féodales et souligne que les événements internationaux du printemps d'1848 coincidaient justement avec l'exigence de la transformation bourgeoise d'abord avec la nécessité de résoudre la question des serfs. Vraiement au milieu d'Europe le système du pouvoir féodal de la monarchie Habsbourg multinationale était chargé avec les tensions sociales et nationales. En Hongrie le rationalisme-voulant assurer sur propre rôle politique dirigeant — des libéraux, leur peur réelle des mouvements de paysans, l'influence des mouvements révolutionnaires étaients les facteurs simultanés lesquels réagissaient sur la base du régime féodal déjà mûr à la décomposition du système en Hongrie. En même temps à Pozsony existait déja un état-major capable d'agir.

Après l'introduction du sujet; l'auteur présente en détail même analyse et les résultats et les problèmes irrésolus de l'émancipation des serfs les comparant toute fois avec ceux des solutions utilisées dans la monarchie. Il donne un aperçu des périodes succédantes du processus et de l'époque du tour du septembre et des expériences diverses et des causes à développer l'émancipation en 1849.

Puis l'auteur précise le mode de la réorganisation de l'émancipation des serfs dans l'époque du néoabsolutisme. Dans la suite il énumère les solutions défavorables pour les anciens serfs caractérisant cette réorganisation en les comparant avec les experiences révolutionnaires. Il présente le processus en pratique et souligne que celui-ci se réalisait en cours compliqué des commasation de terre.

Enfin l'auteur publie une statistique détaillée de l'année 1864 sur les résultats du processus global: données tirées des 42 comitats du pays proprement dit, y différant le progrès du processus dans les divers comitats. Appréciant les nombres s'ensuit la constatation la plus importante de l'auteur: après 16 ans de la déclaration de la loi fondamentale de l'émanipation des serfs soit après 11 ans de la publication des redevances seigneuriales: il n'existait aucun comitat — parmi les 42 examinés — où les commasation de terre dans chaque commune auraient été exécutées définitivement en pratique. En même temps l'auteur indique les différences importantes du progrès des divers comitats et les causes de celles-ci. Mais créer un tableau définitif — souligne l'auteur ce reste à faire par notre recherche historique ultérieure.

THE ABOLITION OF SERFDOM AND THE LAND REFORM IN HUNGARY, 1848–1864

by Pál Sándor
(Summary)

The author introduces the history of the emancipation of the serfs in Hungary mainly on the basis of his own archival research. He contrasts the Hungarian conditions with the process of emancipation in other provinces of the Habsburg Empire, and points out the differences and similarities.

The author's starting point is the crisis of feudalism. He emphasizes that the revolutionary movements in Europe in the spring of 1848 coincided with the requirements of bourgeois transformation, primarily with the necessity to solve the problem of serfdom. The feudal society of the multinational Habsburg Empire was, namely, full of social and national tension in those years in the heart of Europe. The factors contributing to the disintegration of the outworn feudal conditions in Hungary included the rationalism of the liberal leaders of political life wishing to secure their own positions, their fear of the peasant movements, and the revolutionary movements in Europe. At the same time there were liberal political leaders in Pozsony (Bratislava) who were really able to act.

The author analyzes in detail the results of the emancipation of the serfs, as well as the problems that remained unsolved, and contrasts them with the solutions in other parts of the Empire. The various stages of the process, the turn in September, and the reasons for and the attempts at developing emancipation in 1849 are dealt with in detail.

Next, the readers are acquainted with the new regulation of emancipation in the era of Neo-Absolutism. The author points out the unfavourable solutions as compared to the revolutionary attempts, and stresses the significance of the land reform as the background of the abolition of serfdom.

Finally, a detailed analysis follows from 1864 on the final results of the process in forty-two counties. The author concludes that sixteen years after passing the bill on emancipation, and eleven years after the issue of the written order concerning the serfs there was not a single county among the forty-two where the redistribution of landed property necessary to fulfil emancipation properly would have been carried out completely. There were great differences among the counties is to the extent of the land reform, and the author also gives the reasons. The full analysis of the problem remains, however, a subject of further research, the author maintains.

Petri Edit

A GÖRÖGÖK KÖZVETÍTŐ KERESKEDELME A 17–19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

1. A „görög" gyűjtőfogalom értelmezési problémái

„A görögnek való a kereskedés! Annak is csak a czinczárnak. A magyar nemes kardjából nem lesz soha rőf" — fakadt ki a néhány egyenetlenkedő kecskeméti ember panaszát hallva Jókai hőse.[1]

A tudós kortárs a statisztikus Schwartner Márton álláspontja sem sokban tér el ettől a megítéléstől. „... Grieche, Zinzar, Armenier und grösstentheils auch der Serbler (... Ráczok) in den kleinen und grossen Städten, lebt lediglich vom Handel und der sogenannten Speculation, und die städtischen Kaufleute und Spediteure ungerechnet — Stock–Unger sind unter den Kaufleuten wenige"[2]

A Magyarországon élő és „görög"-nek nevezett török alattvalók a Balkán félszigeten élő legkülönbözőbb népcsoportokból kerültek ki. A szakirodalom abban megegyezik, hogy az elnevezés *gyűjtőfogalom* és további magyarázatra szorul. A téma fogalom-tisztázás kényszerétől indíttatott kutatója azonban csakúgy mint sorstársai, mindannyiszor fennakad a meghatározás hálóján, valahányszor nemzetiségi szempontból akarná a problémát megoldani. Mivel a szakirodalomban ehhez nem találni fogódzót, kénytelen — és mihez máshoz —, mint a primer forrásokhoz fordulni.

Az egyidejű tudósítások azonban ha magyarázatot nem is, de megnyugvást nyújtanak. A görögökkel így vagy úgy foglalkozó hatóságok — jól észrevehetően minden különösebb gond nélkül, ezen elnevezés alatt — mai szemmel nézve talán túlzott leegyszerűsítéssel, avagy többé-kevésbé terjedelmes felsorolással —, „határozzák" meg e kereskedő csoportot. A görögkeleti vallású és egymás között görögül beszélő, különféle etnikumú adó- és vámalanyokat a Helytartótanács kellő prakticizmussal „Quaestores Turcici" gyűjtőnéven különíti el a „Stock" magyaroktól Acta Oeconomicá-i között.

A kecskeméti harmincad bérlő Karácsony Sándor pedig, aki maga is görög kereskedő volt, ilyen instrukciót ad ki: „Ha görög, török arnod vagy örmény kezi alatt való vásárokon megh fordulásokat nevek szerint felírni, jószágokat megvizsgálni tartozék."[3]

Annak ellenére, hogy a „görög" elnevezés pontos tartalmát ma már nem is tudjuk meghatározni, a kor számára teljesen egyértelmű volt jelentése. Így volt ez annál is inkább, mivel e századok embere amúgy sem tudott volna még mit kezdeni az „állampolgárság", még kevésbé a „nemzetiség" fogalmával.[4]

Ha pedig valaki „görög"-höz vagy „zsidó"-hoz ment, mindenki pontosan tudta, hogy személy szerint kihez indult és hogy vásárlás, netán valamiféle pénzügylet lebonyolítása a célja. A görög szó egyértelmű fogalmi használatát mi sem mutatja jobban, mint az a korjelenség, hogy a blaszfémikus kifakadásokban a más etnikumokhoz tartozók sorában is „méltó" helyet kapnak. A hiedelemvilág olyan ismert alakjai, mint a boszorkány, ördög, táltos lelkű mellett a „görög" a pénznéző szinonimájaként funkcionált.[5]

Egyes kutatók megpróbálkoztak a „diaszpóra" kifejezéssel, is mely amellett, hogy anakronisztikusan hat, még csak nem is oldja meg a problémát.

Marad tehát a *vallás és a nyelv*, ami elválaszt és összeköt. Hogy ez a nézőpont mennyire fontos, mutatja hogy a Helytartótanács egy másik szempont alapján nézve a „török kereskedők" elnevezés alatt legismertebbé vált görögöket a vallásüggyel foglalkozó „Graeci ritus non unitorum" departamentumba sorolja.

Élesen el kell választanunk a kereskedők nemzetiségét és alattvalói hova tartozását (ez utóbbi éppen az ő esetükben amúgy is ideiglenes, ha nem is esetleges).

A „török" szó a „görög" fogalomhoz hasonlóan vallási alapú megnevezés. Ahogy a „török" meghatározás egyben mohamedánt is jelent, úgy a „görög"-ök legfőbb közös ismertetőjegye, hogy ők görögkeleti — és éppen hogy nem mohamedán vallásúak. A görög elnevezés nem nemzetiségre, hanem a görögkeleti egyházba való tartozásukra utal. Ennek elégséges oka: a vallásból kiinduló meghatározás dominál a jövevények megítélésében, pedig voltak köztük: rácok, bosnyákok, bolgárok, monastiri albánok, kutzo-oláhok vagy cincárok, macedóniai és drinápolyvidéki görögök, havasföldi oláhok, moldovánok, örmények sőt még török zsidók is.[6] Nagy tömegű rác volt közöttük, ennek következménye volt talán, hogy a görögöket néhol tévesen rácoknak nevezték, ezért a rácokra vonatkozó adatok egy része görögökre vonatkozik, ez természetesen még tovább bonyolítja a kérdést. A kapitalista fejlődés szempontjából az igazi görögök mellett a legmozgékonyabb elem az örmény volt. Az a tény még tovább bonyolítja a kérdést, hogy ezek mindenütt megjelennek ahol a görögök nagy kereskedelmi forgalmat bonyolítanak le.

Az alábbiakban összegezve a vonatkozó szakirodalomból következő és a források vallatása alapján kialakult álláspontunkat: jóllehet a „görög" szó csakúgy mint ma, a 17–19. században is nagyjából egészében gyűjtőfogalom volt, mivel azonban ennek ellenére pontosan tudták mit, mely népcsoportot értsenek alatta, csak ott és amennyiben szükségét látták, sorakoztatták fel mellette (esetenként a megkülönböztetés szándékával) egyes összetevőit.

A „görög"-ön azt a kereskedéssel foglalkozó idegent értjük a továbbiakban, aki: nem mohamedán, hanem görögkeleti, ahogy ők maguk mondják: „napkeleti" vallású; árnyalataiban ugyan eltérően, de nem a szláv, hanem a görög nyelvet használja.

Olyannyira elterjedt és általános volt elnevezésük, hogy amikor az 1774-es hűségesküt elrendelő királyi parancs után sokan a boltjukat és áruikat eladják a helyi hatóságok azt jelentik, hogy „**útnak veszi magát Görög Országban**".[7]

2. Az ó- és új haza kapcsolódási pontjai (Ki- és visszavándorlás, tőke- és szellemi beruházások)

A Balkán népeinek történetében jelentős szerepet játszott a török uralom alatt bekövetkező, Európába irányuló vándormozgalom. A külföldön kereskedő görögök képezték az újgörög polgárság első elemeit.

Macedónia nyugati és déli részeinek lakói közül mindenek előtt a görögség volt az, melyet a török nyomás származás, nyelv és vallás tekintetében közös kötelékben és összefüggő területen nagyobb számban mozdított ki ősi lakóhelyéről.[8]

Nyugat-Macedónia déli területeit görögök és cincárok (más néven kucovlachok), makedorománok lakták. Ez utóbbiak vezetőrétege a kereskedőelem átvette a velük együtt lakó és ugyancsak kereskedő görögök műveltségét és mindenekelőtt elsajátította a balkáni kereskedelem nemzetközi érintkezési nyelvét, a görögöt. Ezek a cincár kereskedők a görög kultúra és nyelv átvételével egy időben érzésben is hasonultak a görögökhöz, úgy hogy később új hazájukban Magyarországon a görögökkel együtt tömörültek kereskedőtársaságokba. A két nép közt fennálló különbség ellenére a cincárok hazájukban és nálunk is összefogtak a görögökkel.

Vakalopoulos felfedi a macedón városok keletkezésének és az azokból való *kivándorlás okait.* Az Oszmán Birodalom európai tartományaiban a lakosság fő foglalkozása a földművelés volt. A török benyomulás után azonban hamarosan a síkvidéki és utak mentén fekvő városok elnéptelenedtek, s a lakosság a törökalbán pusztítások elől menedéket nyújtó hegyek közé menekült, s ott új városkákat alapítottak.

Ekkor a 15. század elején alakult ki a legtöbb macedón város, melyek alkalmatlanok voltak a földművelésre, így lakóik főképpen állattenyésztéssel tartották fönn magukat.

A szálláshelyüket változtató pásztorok függőségben voltak új uraiktól és meglehetősen öntörvényű közösségekben éltek. „Az adókat természetesen tőlük is beszedték, de jellemző módon voltak, akik a 17. században már adóbérlet formájában kapták adószedési jogukat az oszmán hatalomtól, s igen gyakran kereskedelemmel is foglalkoztak." [9]

A hegyvidéki lakosság más része vándormunkásként, pontosabban vándoriparosként kereste kenyerét. Kőművesek, kereskedők, szabók, takácsok stb. kerültek ki közülük, előszeretettel keresték fel a székvárost, Konstantinápolyt és az Oszmán Birodalom más nagy városait. Ezek voltak az ún. gurbetcsik, akik hosszú éveket töltöttek távol szülőföldjüktől és családjuktól. Keresetüket azonban haza vitték vagy küldték. Az idegenben végzett munkát átmeneti állapotnak tekintették, szinte kivétel nélkül szülőföldjükön alapítottak családot és öregségükre oda tértek vissza.

A viszonylagos mozgási szabadsággal rendelkező réteghez kell sorolnunk a különböző privilégiumokkal rendelkező rájákat, akiket bizonyos szolgálatok — útbiztosítás, a szultáni ménes gondozása, solymászság stb. — fejében felszabadítottak a legnehezebb, legsúlyosabb adók fizetése alól, s kötelezettségeinek teljesítése eleve mozgásra kényszerített. Így a 17–18. századi balkáni gazdasági-társadalmi viszonyok, az oszmán feudalizmus rendszerében bekövetkezett változások kedveztek egy mozgékony, vállalkozó típus megjelenésének, amely kényszerűség-

ből elszakadt a földtől, a faluközösségtől s valamilyen kézműves kereskedő tevékenységgel tartotta fenn magát.

Az idők folyamán megszaporodott népességet a szegény, hegyes vidék már nem tudta eltartani, ezért életszükségletté vált az európai kereskedelembe való bekapcsolódás. A szükséglet egy kínálkozó lehetőség kihasználásán alapult: a Török Birodalom a vazallusi státuszba kényszerített új adófizető számára biztosította a kereskedés szabadságát. Mivel a mohamedánok elsősorban a határokon belüli kereskedést favorizálták, az érdekszférájukon túl eső piacokat átengedték a más vallású vállalkozóknak. A kereskedő-vándorkereskedő tevékenységre való átállást az is előmozdította, hogy a Török Birodalomban a európai országokhoz képest rendkívül alacsonyak voltak az agrár- és kézműipari termékek árai. Az igen jelentős és szembetűnő árkülönbségből várható magas haszon jelentette vonzerő tovább növelte az elvándorlási kedvet.

A görög kereskedők *karavánokba* tömörülve folytatták tevékenységüket, 1650–1850 között egy millió embert mozgatott meg ez a kereskedelmi forma. A macedón kereskedők áruval megrakott öszvéreken, lovak sokaságával indultak el a sokszor hetekig tartó útra, amely rengeteg veszélyt rejtett magában a rablók miatt. A karavánokat mindig fegyveres őrök kísérték, akik sokszor komoly harcba keveredtek a fosztogatókkal.

A karaványezetéshez nagyfokú éberségre, leleményességre volt szükség, az ily módon szerzett képességeiket felhasználták új hazájukban is, ahol tekintélyes kereskedőkké váltak. A karavánok rendszerint májusban indultak, *kiindulópontjuk* legtöbbször Janina, Kozáni, Moszchopolisz és gazdagsága miatt arany városnak nevezett Sziatiszta voltak. Sokan eredtek útnak a többi dél-macedóniai városból, úgy mint Kosztur, Negus, Selca, Seres. Számosan indultak a bolgár városokból — Tirnovoból, Melnikből, Szvistovból és Lovesből.

A nyugat-macedóniai görög város *Kozani* lakosai „... messze földre eljutottak és mint kereskedők bőségesen megkeresték a megélhetéshez szükségeseket". Kalinderisz görög történetíró véleménye szerint „... legfontosabb állomásuk Magyarország volt, ott sokan meggazdagodtak és boldogították szülőföldjüket is".[10]

Történetírásunkban — egészen a legutóbbi időkig — a görög kereskedőtevékenység a gyarmatosító politikát még inkább súlyosbító, nemzetkárosító tőkekivitellel párosult. Ez a nézet abból indul ki, hogy az 1774. évi hűségeskü rendelet, de még inkább 1829 után a görögök magukkal vive itt szerzett profijukat elhagyták az országot. Az 1970-es évektől fellendülő helytörténeti kutatások sorra arra a megállapításra jutnak, hogy tényként nem állítható a tömeges visszavándorlás.

Hogy a hazai görögség általában nem élt ezzel a lehetőséggel annak oka — a Magyarországra jövetel indítékához hasonlóan — a gazdasági megfontolás. Másrészt — alkalmasint kisebb mértékben a választott új hazához fűződő kapcsolat erősödése. [11]

E helyütt kell kitérnünk arra a minduntalan felmerülő és az egymásnak ellentmondó álláspontok egyoldalúságát sem nélkülöző kérdésre: a görögök commerciuma egyértelműen az elmaradt haszon kategóriájába tartozott-e a honi kapitalizálódás szempontjából?

Elöljáróban le kell szögeznünk a kérdés eldöntésénél az eddig méltatlanul mellőzött tényeket: a görögök első befektetéseik hazulról hozott tőkéből származtak.

Ennek eredetéről és összegéről csak utalásszerű forrásaink vannak. Ilyen szórvány példa lehet az egyik leggazdagabb és bíróságot is viselt kecskeméti görög Rosányi Demeter végrendeletének egyik tétele. A hagyatkozó a jus vidualén túlmenően jelentős értékű allaturát is kiad János Katalin nevű feleségének. A 18. századi nevekből ugyan eléggé merész dolog bárminemű következtetést levonni, de megkockáztatjuk, hogy az 1750-es években házasodott Rosányi már szülőföldjéről hozott magának feleséget.[12]

A dolog természeténél fogva nem tudjuk számszerűsíteni, hogy mekkora forgótőke kellett egy-egy kereskedelmi tranzakcióhoz. Az áruvásárlásnál készpénzkímélő eszközként a váltóként is funkcionáló kötelezvények áthidalták annak hiányát. A harmincadot az áru értékesítése után is be lehetett fizetni, azonban a magánvámokat helyszíni készpénzfizetés terhelte.[13]

A hazájukba visszatérő kereskedők sajátos tranzakciói során tőkéjük egy része legalábbis itt maradt. A mindenoldalú kedvezmények jobb kihasználására a török alattvaló az esetek többségében homagiatus üzlettársat tartott. Amikor az idegen alattvaló repatriált, írásban rögzítette, hogy mindennemű kereskedési eszközét, ingó és ingatlan jószágát átadja itt honos társának, ellentételezésként ő pedig átengedi neki a birodalomban levő javait, örökségét.

A magisztrátus előtt tett fassiokban — érthetően — a készpénzről nem esik szó, s ha igen, akkor is csak „activ és passiv" adósságokat vesznek át egymástól.

A tőkekivitel nem csupán a kint maradottak anyagi támogatását szolgálta, legalább ezzel egyenlő mértékű jelentőségű, hogy a tőkehiány és egyéb tényezők következtében szülőföldjükön jóval előnyösebb 24–30% kamatláb mellett lehetett a 19. század első felében tőkét befektetni.

A Balkánról jött kereskedőknek a magyar- és görögországi kapitalizmus kifejlődésében játszott szerepe elvitathatatlan, de ennek a *szülőföldön* megmutatkozó eredményeivel vajmi keveset foglalkozott hazai történetírásunk. Macedónia déli részén, Tesszáliából és a mai Albánia területén fekvő helységekből származott el a magyarországiak mellett a boroszlói, lipcsei, bécsi görög kereskedők jelentős része.

Kozaniból már 1662-től kezdődően több kereskedő jött hazánkba, ezt a helyet vallották hazájuknak a kecskeméti görög kereskedőkompánia tagjai, beleértve a Jászkunság kereskedőit is.

A török hódoltság idején nagy szerepe, európai híre volt a Korycától északnyugati irányban 20 km távolságra fekvő, 1200 méter magas fennsíkon elterülő Moszchopolisznak (ma Moszkopole). A hajdani Janina vilajetben, a mai Albánia területén fekvő görög kultúrájú várost 1300 körül alapították, virágkorát 1600 és 1767 között érte el. Ekkor 12 000 háza és 60 000 lakosa volt. 1767 táján különféle zavargások voltak a városban. melynek oka nem ismeretes. A szőrmeiparáról nálunk is ismert kereskedelmi központ leggazdagabb helyét Moszchopolist 1769-ben a törökök feldúlták, lakosságából aki életben maradt elmenekült, jelentős részük Magyarországon telepedett le.[13]

A kereskedelmi összeköttetés fontosságát jól érzékelteti egy 1746-ban Moszchopoliszban kiadott könyv ajánlása, mely szerint: „A Magyarországon élő kereskedők használatára" szolgált.

A házakon a magyaros építkezés nyomai is megmaradtak. Igen érdekes adalék a szoros kapcsolatra, hogy az (I. világháború idején végbement nagy pusztulás után is) fennmaradt moszchopoliszi Szent-Miklós és Szent Borbála templomban a 18. századi donátorképek a jótevőket magyar népviseletben ábrázolják.

Sziatiszta városnak körülbelül 200 családja állott összeköttetésben az osztrák birodalom városaival.

Magyarország különböző helyein őrzött, egykorú görög sírfeliratok tanúsága szerint a templomokat és az ikonfalakat a 18. század végén a 19. század elején gazdag görögök „telepesek" pénzén építették.

Sziányiban egy kolostor harangján áll a következő felirat: „Varszia Anasztazin Hadzidiamandi ajándéka Sziányi kolostorának 1847." A görögnyelvű felirat után ez áll magyarul „Pesten 1847".[14]

Szervia városának lakói a 18. század elején szintén kapcsolatban álltak hazánkkal; bizonytalan körülmények miatt a polgárok átköltöztek Kozaniba, majd legtöbben Magyarországba és Ausztriába vándoroltak.

A balkáni kereskedőknek a Balkán és Közép-Európa közötti kereskedelmi láncban betöltött kulcsszerepét értékelve nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ennek a láncnak mindkét végén profit keletkezett az összeköttetésből. A magyar gazdasági élet balkáni kapcsolataira jó példa, hogy a magukkal hozott áruk egy része a saját beruházású macedóniai kézművesüzemekben készült.

A távolsági, majd a belkereskedelemből szerzett, olykor busás hasznot a görögök igyekeztek működő tőkévé változtatni. Erre néhány rövid életű, sikertelen magyarországi vállalkozásra találunk egy-egy példát. Ilyen pl. az egriek mundérgyártása az 1750-es években, ugyanők 1782-ben timsógyárat alapítottak. Mivel a balkániak tevékenységét korlátozó intézkedések végrehajtásának szigora nőttön nőtt, 1774 után az ilyen magyarországi beruházásokat fel kellett számolni — maradt az ingatlanvásárlás, és nem utolsó sorban a *hazai és szülőföld anyagi- és szellemi kultúrájának* építése. Itt ejtsünk néhány szót azokról a *hírnevessé vált görögök*ről, akik mindkét hazájukban ezeken a területeken maradandót alkottak.

Említésre méltó a gróffá emelt Nakó Kristóf, aki nagyszentmiklósi birtokán mintagazdaságot és földműves iskolát működtetett. A pesti belváros közepén számos háza volt Sina és a Haris családnak. Sina György a Lánchíd építésének egyik finanszírozója volt. A Sinák voltak a mecénásai a Magyar Tudományos Akadémia felépítésének. Ami a szülőföldhöz való kötődést illeti: Athénban az ottani egyetem létrehozása körül szerzett érdemei elismeréséül utcát neveztek el róla.

A belvárosi Haris-köz a kozáni származású Haris Pál görög konzulról kapta nevét, aki jelentős összeget áldozott a görög-magyar kapcsolatok ápolására.

3. Gazdaságpolitika és a balkáni közvetítőkereskedelem

A macedóniai görög kereskedők Magyarországra vándorlásának előzményei jelentékenyen összefüggenek óhazájuk történelmi fordulataival.

Nyugat-Macedónia görög és egyéb származású kereskedőit (az új piacok keresését jelentő gazdasági kényszer mellett) a török uralom alóli felszabadulás vágya is hajtotta. A török hatalom gazdasági és politikai nyomása, a nem muzulmánok üldöztetése miatt a balkáni népek egyre növekvő gyűlölettel tekintettek a török uralomra. A szultáni kormányzat — részben ezért, részben pedig hogy még jobban megszoríthassa az adóprést — a birodalom több hegyvidéki körzetét és végvidékét, amelyek eddig keresztény helyi önkormányzatot élveztek, teljes mértékben a török hatóságoknak és hűbéruraknak igyekezett alárendelni. A török hatóságok szüntelenül nyesegették a jelentős önállóságot élvező görög és szerb falusi és városi közösségek jogait. A vigasztalan helyzet újabb és újabb elvándorlási hullámokat váltott ki.

A macedóniai és thráciai települések nagy része a levantei kereskedelem útvonalán a keleti országok csereforgalmában már régóta részt vett. Keletre az Oszmánság zárta el, előlük az utat és a geográfiailag adódó lehetséges szárazföldi útirány Nyugat, illetve ÉNY -felé, vagyis Magyarországra vezetett.

A török-magyar áruforgalom államközi szabályozása a 15. század második felére nyúlik vissza.

A 16. század második felében következik be az ún. őrségváltás, amikor rendkívüli mértékben megnövekszik a török birodalmi alattvalók részvétele a közvetítőkereskedelemben. Az oszmán hódítás nem vágta el a kiépült kereskedelmi útvonalakat és ezáltal a kereskedelmi kapcsolatokat sem, Görögországtól a magyar Alföld végéig egységes (török) fennhatóság alatt álló területen át sokszor jöttek a görögök hozzánk. Visszatérésük esetén is — aminek reményét az első generáció sosem adta fel — innen juthattak a legkönnyebben szülőföldjükre vissza.

A török uralom alá került országrészben kiépül a dunai közvetítő-kereskedelem rendszere. Ezekben a kikötővárosokban találtak egymásra a csak idáig merészkedett német kereskedők és a keleti áruk. Itt cserélnek gazdát a helyi, balkáni, keleti és nyugati áruk. 1559-ben a Habsburgok hivatalosan is engedélyezték a török területekkel való kereskedést, s ezzel a balkáni, görög kereskedők közvetítő tevékenységét. A lassú térfoglalás, szinte lépésről lépésre az egész országra kiterjedő gazdasági hatalmukat megalapozta.

Kezdetben kizárólag gyarmatárukat, s luxuscikknek számító keleti szőnyegeket, selymeket tartanak, s ők ezeknek az áruknak szinte kizárólagos közvetítői, adójukat is ebben róják le. Később már nem szorítkoznak ezekre a cikkekre és ebből következnek a szigorú tilalmak, de ezeket is kijátsszák. A török alattvalók, köztük a görögök kereskedelmi tevékenységük során szükségszerűen szembekerültek az osztrák állam pénzforrást bővítő monopolista politikájával, az egész sor állami regáliával kapcsolatba kerülő kereskedőréteg működésének korlátozása ezért előrevetítette árnyékát. Noha a törökökkel kötött szerződések mindegyike lehetővé tette a mindkét fél számára a szabad mozgást, a török alattvalók még Kassáig vagy Nagyszombatig sem juthattak el. A balkáni kereskedelem átfogó szabályozásának szükségessége már a 17. század legelején szükségessé vált. A hosszú háborút lezáró 1615. évi kereskedelmi egyezmény szárazon és vizen egyaránt biztosította a török birodalomból Magyarországra s azon keresztül Bécsbe irányuló árufelhozatalt, s onnan visszaútban a török számára szükséges árucikkek elszállítását.

Mivel a német, osztrák kereskedők nem vállalták a teljes útvonal kockázatát, a szerződés egyoldalú előnynek bizonyult a török alattvalók számára.

A vasvári béke után 1665 decemberében ismét kereskedelmi szerződést kötött a császári udvar a törökkel, mely a nyugati országok kereskedőihez hasonlóan a német kereskedőknek is 3%-os kedvezményes vámot biztosított. A szerződés előnyeit továbbra is „a közönségesen görögöknek nevezett kereskedők használták ki, akik elárasztották az ország piacait, s minthogy ezek a törökökkel élénk összeköttetést tartottak fenn, gyanúsak voltak a magyar hatóságok előtt".[15]

Az 1655. évi XXVII. tc. a törvényhatóságok felügyelete alá rendeli a török alattvalók kereskedését, ellenőrzendő, nehogy a töröknek fegyvert, tilos portékát szállítsanak. Az állandó telepesekre nézve meghagyja, hogy az illető megyék és városok kötelékébe tartozzanak.

Amikor az osztrák csapatok 1688-ban az Aldunához értek, majd bevették Belgrádot, és dél felé nyomultak, Szerbia és Macedónia területén nagyszabású törökellenes mozgalom kezdődött. A helyi lakosság tömegesen csatlakozott az előrenyomuló osztrák csapatokhoz. A Macedónia belsejében végrehajtott sikeres portyát 1689 végén az osztrákok siralmas vereségsorozata követte.

A helyi lakosság, hogy az útjukban mindent elpusztító törökök bosszújától megmeneküljön, követte a visszavonuló osztrák csapatokat.

„Ismeretes, hogy amikor a Balkánról visszaözönlő császári hadsereg 1690-ben Belgrádot is feladni kényszerült az elnyomott balkáni keresztény népek soraiból sok ezer... család menekült át a török bosszúja elől."[16]

Az 1699. január 26-án a Szent Liga és a Porta között megkötött karlócai béke 14. pontja szabályozta a török alattvalók kereskedelmi tevékenységét a Habsburg Monarchiában, s mindkét fél részére biztosította a szabad kereskedés lehetőségét. A tranzit vám továbbra is csupán 3% volt, melynek lerovása régi szokás szerint Bécsben történt, az útlevéllel ellátott kereskedőknek Magyarországon nem kellett harmincadot fizetniük.

Bár az udvart a békekötés kereskedelemre vonatkozó kitételei aláírásakor a balkáni és török piacra való benyomulás, mint cél vezérelte — a dolog csak lehetőség maradt. E helyett az történt, hogy a másik fél kereskedői pozíciói erősödtek, terjeszkedésük tovább folytatódott.

I. Lipót 1701. november 12-én kelt kiváltságlevelet ad az erdélyi görög kereskedőknek felmentvén őket a katonai beszállásolás és előfogat adása alól.

„Boltjaikban vagy sátraikban, melyet szokásuk szerint vásárokban, vagy a városok s falvakban bírnak, miként azelőtt is mind all' in grosso, azaz egész véggel és rőffel, mind pedig kicsiben egyaránt kereskedhetnek s e kiváltságukban senki őket háborgatni ne merészelje, mert a kárt duplán fizeti meg." Hogy a látszólag kereskedelempártoló uralkodói privilégium mögött mi volt az igazi szándék azt az osztrák kameralisták elképzeléseit is tükröző Einrichtungswerk sorsa mellett több uralkodói megnyilvánulás is mutatja. Igen tanulságos, amit I. Lipót 1702-ben egy, a Magyarország gazdasági lehetőségeinek kihasználása tárgyában készült munkára írt: „a mostani viszonyok között a pénz előteremtésére semmiféle alkalmat sem szabad elmulasztani"[17]

A karlócai békekötés állandó érvényű nem lehetett, minthogy a magyar terület temesi részei még török kézen maradtak, így az újabb háború kitörése a küszöbön állott. A hanyatló török s az erősödő császári birodalom akkori élesedő viszonyát tükrözi a külföldi kereskedők helyzetét szabályozó 1715. évi dekrétum. A megszorító rendelkezés a törvényes kamatot 6%-ban maximálja, a kereskedők tevékenységét pedig korlátozza.

„A városok, mezővárosok s ezek polgári kiváltságai sérelmére közvárosokon kívül kereskedést űző külföldi kalmárokat, ha gyanúsak volnának, ama városok eltávolíthatják.

1.§. a Többieket városi vagy mezővárosi tanács alá kell vetni, minden katonai pártfogás mellőzésével."

2.§. Az előreláthatő háború légkörében megszigorítják a „törökösség"-gel gyanúsítható kalmárok ellenőrzését. „Azonban a törökök (kiknek a karloviczi béke erejénél fogva is Magyarországon szabad kereskedésük van) bebocsátása, midőn a szomszéd határszélektől átjönni akarnának s magokban a véghelyi erősségekben az ily török kereskedők felett a joghatóság is egyedül a császári királyi parancsnokokat illesse.

3.§. Magyarország minden más belsőbb részeiben pedig a kereskedés és kalmárkodás űzése s ennek alkalmából felmerülendő kérdések tekintetében maguk a törökök és a törvényes vidéki tisztviselőség joghatóságától fognak függeni."[18]

* * *

1716. április 13-án Ausztria szövetséget kötött Velencével a török ellen, s a megindult háború a török súlyos területveszteségei után az 1718. július 21-én megkötött pozsareváci békével ért véget. Alig egy hét múlva a harctéren elért osztrák győzelmek kamatoztatására létrejött az osztrák-török kereskedelmi és hajózási szerződés, melyben Ausztria egyenlő kedvezményeket kapott a tengeri államokkal és Franciaországgal.

Az élelmesebb törökországi kereskedők gyorsan kihasználták a vámkedvezményt, sőt a szerződést is úgy „értelmezték", hogy belföldi árukkal is kicsinyben és nagyban kereskedhetnek. Indokolásukban van némi igazság: ők török alattvalók ugyan, de Magyarországban s a birodalom többi részében állandó telepesek, adót fizetnek s így a kereskedelem joga csakúgy megilleti őket, mint a belföldieket. A pozsareváci szerződés egyébként sem kötötte ki a nagybani kereskedést, sem pedig a törökországi árukról nem esett benne szó.[19]

És ezzel elkezdődött a majdnem egy évszázadig tartó vita, melynek alakulása mindig a két hatalom pillanatnyi erőviszonyától függött. Magyarország és Ausztria viszonylatában pedig a Habsburgok összbirodalmi gazdaságpolitikája ütközött össze azoknak az állásfoglalásával, akiknek a sajátos helyi viszonyokból kiindulva érdekében állott a görög kereskedők támogatása.

Az udvari kamara 1720. december 10-én már rendeletet ad ki, amelyben meghagyta, hogy azon törökországi kereskedők, akik állandóan Magyarországon laknak, a szokásos *harmincadot* kötelesek megfizetni. A rendeletet hiába adják ki, a kereskedők, a pozsareváci békére való (jogos) hivatkozással a harmincad fizetését megtagadták, majd sűrű tiltakozásba fogtak a harmincad fizetésén kívül az ellen a tilalom ellen is, hogy a vásárokon kívül nekik tilos a kereskedés.

A harmincad körüli viták miatt a Magyar Kamara a vármegyéket jelentéstételre szólítja fel, kikérve a harmincadosok véleményét is.

A beérkezett jelentések alapján ajánlja a Magyar Kamara 1722. február 3-án az udvari Kamarának, hogy azt árulhassák vásáron kívül is a görögök, amit a magyarországi kereskedők nem árulnak, de a valódi és állítólagos török alattvalók közti különbség figyelembevételével.

A Portától tartó Udvari Kamara kissé elhamarkodott rendeletét megszorítani szándékozó magyar hatóság javaslata mellé három, alapos munkával készült kimutatást is mellékelt a török alattvalók vásárokon kívül eladható árucikkeiről.

Az 1. kimutatás felsorolja azokat a cikkeket, amelyeket a törökök Magyarországra be szoktak hozni.

A 2. kimutatás azokról az árukról készült, melyeket a vásárokon kívül a török kereskedők mennyiségre való tekintet nélkül adhatnak el, hiszen rajtuk kívül más nem árul ilyeneket. A felsorolásban déligyümölcsök, kávé, karmazsinbőr, török szőnyeg, paplan, török szövetek, abaposztó szerepelnek.

A 3. kimutatás pedig a 1/2 és 1/4 mázsánként vásárokon kívül is eladható árukról szól, mellette feltüntetik azt a harmincadot, amit a magyar kereskedőktől szednek ezek után. A török alattvalók csak a 3%-ot fizetik le ezek behozatalakor.[20]

A Magyar Kamara ajánlatát az udvari Kamara elfogadta s a török alattvalóknak a vásárokon kívül „alla minuta" kereskedését újra eltiltotta.

A török alattvalók kereskedésének korlátozását célzó rendeletek végrehajtása valójában csak a hazai kereskedőknek állt érdekében, akik szívós küzdelmet folytattak az egzisztenciájukat veszélyeztető konkurencia ellen. Csakhamar belátták, hogy csak úgy tudnak eredményt elérni, ha szervezetten veszik fel a harcot.

A küzdelem élére az országgyűlések színhelyén működő pozsonyi kereskedőtársaság állott. 1722 novemberében alsó és felső-magyarországi „Einheimischer bürgerlicher Kaufmannstande" néven panaszbeadványt juttattak el az országgyűléshez, ebben összefoglalják a hazai kereskedők panaszait. Elsősorban azt kifogásolják, hogy a török alattvalók csak a 3%-os vámot fizetik a pozsareváci szerződésre hivatkozva, harmincad fizetés nélkül boroszlói, lipcsei és bécsi árukat is árulnak.

A pozsonyi vásárokat látogató kereskedőktől a helybeli kereskedő céh bizonyos „Gebühr der Abfindungsumme"-t szedett. A befizetések nyilvántartásából derül ki, hogy sűrűn megfordultak ezeken a sokadalmakon a kecskemétiek is. A távoli országok felsorolásában külön fel van tüntetve Macedónia is, így bizonyítottnak vehető, hogy Kecskemétről jöttek között görögjeink is ott voltak, annál is inkább, mivel itt — viszonylag közel — megtalálhatták a nekik ugyan tilalmas bécsi, lipcsei, boroszlói és más származási helyű áruféleségeket. Ugyanitt értékesíteni tudták a törökországi és más hazai portékákat is.[21]

Az erőteljes nyomásra III. Károly 1725. április 12-én kiadott egy királyi leiratot, amely nem felelt meg a kereskedelmi szerződés szellemének.

„Minthogy tudomására jutott, hogy a török alattvalók már annyira kiterjesztették üzletkörüket, hogy már vásáron kívül kicsiben is házalnak az árukkal, s mivel ez a vámjövedelmek nagy hátrányára szolgál elrendeli hogy *a törököknek csak török áruval és csak nagyban szabad kereskedni.* Ha a török alattvaló vásáridőn kívül házal

árujával, vagy kicsinben, vagy török árut árusít, kobozzák el áruit a kincstár javára."[22]

1726. május 8-án már a Magyar Kancellária is panaszokkal állt elő, s ez a tény III. Károly rendeletének eredménytelenségét tükrözi.

A kancellária szerint a török alattvalók (görögök, örmények) nemcsak, hogy a török árukat kicsinyben árulják, hanem még az örökös tartományokból behozott árukkal is vásárokon kívül is kereskednek, a kamarai tisztviselők pedig addig nem akadályozzák meg őket, míg az Udvari Kamara el nem rendeli.

1725 után már világos volt, hogy a macedón kereskedők terjeszkedése két okból káros:

1/ az általánosnál alacsonyabb vámot fizetnek, ezzel a kincstári jövedelmet csökkentik.

2/ éppen az alacsony vám miatt a belföldi kereskedőknél jóval olcsóbban tudnak árulni, s így azok üzletét tönkreteszik.

A pénzügyek vezetésére 1714-ben alakult Kereskedelmi Igazgatóság 1730-ban szükségesnek tartotta egy értekezlet összehívását, melyen az Udvari Kamara és a Haditanács tagjaival megvitatták a törökökkel kötött kereskedelmi szerződés káros következményeit. Ekkor vetődik fel egy újabb probléma: a török alattvalók a *császáriakkal közös társaságokat alapítanak* s a szerződést így kihasználva, már mindkét országban élvezik a 3%-os vám előnyeit. A Habsburg Birodalomban a török, Törökországban pedig a római császár alattvalójának mondva magukat. Mivel a török kereskedők szinte minden igazolás nélkül lépik át a határt, el kell hinni, hogy amit hoznak, mind török áru.

Az értekezlet megállapította, hogy a keleti kereskedelem teljesen kiesett a császár alattvalói kezéből, kiknek a pozsareváci szerződésből nincs semmi hasznuk.

A tanácskozás ezek megállapítása után eredménytelenül zárult, az 1725. évi szintén eredménytelen rendelet megújításán kívül mást nem végeztek.

A *kormányhatóságokat* kötötték a karlócai, pozsareváci, majd belgrádi békeszerződésnek a török kereskedelem szabadságát biztosító pontjai. Emiatt, amikor a törökökkel békés volt a viszony, a török alattvalók kereskedői tevékenységét legfeljebb csak korlátozni lehetett, mint ahogy ez 1725-ben és 1732-ben történt. Erélyes visszaszorításukra csak akkor kerülhetett sor, amikor Törökország háborút viselt, így az 1736–39. évi osztrák-török és az 1768–74. évi orosz-török háború idején. A keleti kereskedelem alakulása tehát teljesen a Habsburg politika függvénye volt. Minthogy azonban a görögök egy része hadiszállító is volt, azért felsőbb hatóságok kénytelenek voltak velük együtt még visszavonulásuk idején is kivételt tenni, s felmenteni őket a büntető eljárástól.

A *helyi hatóságokat*: vármegyéket, városokat az tartotta vissza a 1725. évi rendelet végrehajtásától, hogy a céhmonopóliumok miatt összeszűkült céhes kereskedelem nem tudta ellátni a megnövekedett lélekszámú lakosságot. A görög kereskedők kikapcsolása nagy ellátási zavarokhoz vezetett volna. Egyébként a görög kereskedők tevékenysége előnyös volt a lakosság számára, mert egyrészt: a vándorkereskedők valósággal házhoz szállították az árut, másrészt a görögök a vámkedvezményük miatt olcsóbban tudták árulni áruikat, mint a helybeli keres-

kedők. Nem kevésbé tartotta vissza a városi magisztrátusokat a szigorú intézkedésektől az a megfontolás is, hogy a kereskedőktől befolyó adó elvesztése érzékenyen érintette volna a városok kasszáját.

A Helytartó Tanács 1732. május 12-én olyan rendeletet bocsátott ki, amely megmagyarázta, hogy az 1725. évi korlátozó rendelkezés csak azokra a görögökre vonatkozik, akik maradtak török alattvalóknak, vagyis vámkedvezménnyel hozták be áruikat. Azokat a görögök viszont, akik családjukkal együtt állandóan megtelepedtek Magyarországon, állampolgárságot szereztek és a harmincadot megfizetik, szabadon kereskedhetnek bármilyen áruval kicsinyben és nagyban egyaránt.

Az 1732. január 11 és 22-i királyi leiratok a Helytartó Tanács útján meghagyták a városoknak és vármegyéknek, hogy az így kereskedő török alattvalóknak ne engedjék meg nemcsak a kereskedést, de az ott tartózkodást sem, fél évi határidőn belül pedig hagyják el az ország területét.

Ez utasításnak megfelelően ha vonakodva is a vármegyék, elrendelték a boltok bezárását.

A legtöbb megye, miután más eszköze nem maradt a retorziók halogatására, a vásáron vagy kívüle, a kicsiben vagy nagyban való kereskedés értelmezését vitatta.

A megoldás kulcsa mint mindig, a török birodalomhoz való viszonyban volt, mely az állandó kiéleződés miatt 1737. július 11-én ismét háborúba torkollott.

* * *

A bécsi udvar számára szerencsétlenül végződő háborút lezáró belgrádi béke éppen nem védte meg a belföldi kereskedők érdekeit.

Az 1739. szeptember 18-án megkötött békeszerződés 11. pontja nem volt egyéb, mint a pozsareváci kereskedelmi egyezmény határozatlanabb formában való megerősítése. Ebben kimondják, hogy mindkét birodalom alattvalói szabadon kereskedhetnek az eddigi szokások szerint s ugyanazokat a vámokat fizessék, mint a háború előtt.

Egy év múlva már megpróbálnak ezen javítani valamit, s a központi hatóságok 1740-ben abban állapodnak meg, hogy a török alattvalók ezután 5%-t fizessenek. Ez a csekély vámemelés (mely különben is ellentétes volt a belgrádi békével) nem gátolhatta meg a török befolyást.

A belgrádi béke hatására a görög kereskedők újabb hulláma indult meg Magyarország felé, főként Macedóniából. E nagyarányú beáramlástól megrettenve, mely már Alsó-Ausztriáig is eljutott, a királynő a helyi szervek és a rendek tiltakozása miatt újabb szigorító rendelkezéseket hozott.

Az 1740–1741. évi országgyűlés által hozott *1741. évi XXIX. tc.* eltiltotta a görögöket a borkereskedéstől, (a hegyaljai borok jó hírének védelmében) különösen Felső-Magyarországon. A törvény újból szabályozta a görögök kereskedelmi tevékenységét. Ezek szerint csak azoknak a görögöknek volt joguk itt kereskedni, akik családjukat behozták az országba s véglegesen letelepedtek. Azoknak a jogát tehát elismerte, akik nem török alattvalók és valamelyik városban polgárjogot nyertek, vagy uradalmon laktak.

A törvény érvényre-juttatása, bár kereskedelmi ügyről volt szó – a politikai hatóságokra, végső soron a megyékre maradt. Kitűnt azonban, hogy az egész országban űzött szerződés- és törvényellenes kereskedést megyei úton sem orvo-

solni, sem megszüntetni nem lehet. A megyék ellenálltak a központi hatóságok a görögök kereskedelmét eltiltó parancsainak.

A kancellária 1745. február 23-án utasította a Helytartó Tanácsot, állapíttassa meg hol és kik követtek el kereskedelmi visszaélést a Porta alattvalói részéről, s ezután tegyen megfelelő intézkedést, hogy az idézett törvény érvényre jusson. A figyelmeztetés után 1745. augusztus 11-én a Helytartó Tanács körrendeletben felszólította a megyéket az 1741. XXIX. tc. erélyes végrehajtására.

A megyék, de egyben az élükön álló földesurak álláspontjára is jellemző, hogy Magyar Kamara későbbi elnöke, Pest megye főispánja gr. Grassalkovich Antal megengedi a területén élő török kereskedőknek, hogy bárhol és bármikor kicsiben is kereskedhessenek, ha pedig a harmincadosok le akarnák foglalni az árukat, azt a megyei fegyveres erő akadályozza meg. Mikor pedig a Kamara felelősségre vonja, arra hivatkozik, hogy a megye érdekében cselekedett, mert csak Aradon van más kereskedő. Különben is csak Heves, Pest, Bács, Csongrád, Csanád, Békés, Bihar, Szabolcs-Szatmár megye példáját követte, mikor a szabad kereskedést megengedte.[23]

A külpolitikai helyzet is alkalmatlan volt a végeredményben törökellenes határozatok erélyes végrehajtására.

A súrlódások elkerülését célzó törekvéseket jellemzi, egy 1751-ben történt eset. Egy Bécsben árusító albán kereskedőtől elvették a görög bort, mert kicsiben adta. Attól tartva, hogy a kereskedő a Portához fordul panaszával, a konstantinápolyi követ azt ajánlotta, hogy királyi kegyelemből adják vissza neki, ugyanis Törökországban az áruelkobzás akkor sem szokás, ha vám nélkül viszi be valaki portékáját, ilyenkor is csak kétszeres illetéket szednek, ezért a porta még elégtételt is követelhet.

Ennek az ügynek a kapcsán fordulnak panasszal a magyarországi kereskedők a Kereskedelmi Igazgatósághoz, majd az a királynénál felterjesztésben tiltakozik a török alattvalók kedvezményes kereskedése ellen. A Kereskedelmi Igazgatóság megállapítja, hogy nem csoda, hogy teljesen hatalmukba kerítették a keleti kereskedelmet a görögök, hiszen mikor Magyarország, Erdély vagy a Bánság határát átlépik az egyszer lefizetett 5% ellenében szabadon vihetik áruikat az örökös tartományokba. A „keresztény" kereskedőknek viszont minden országban, külön kell a vámot megfizetniük ami az áruk értékének 15–20%-át teszi. Szerintük ezen egyetlen módon lehetne segíteni, ha a Habsburg birodalom lakóival egyformán vámolnák el a török alattvalók áruit.

Királyi megbízás alapján kezdett tárgyalni 1748-ban már mint a Magyar Kamara elnöke Grassalkovich Antal a görögökkel a kicsiben való kereskedés engedélye ügyében.

Összehívta a 10 magyarországi görög kereskedő társaság képviselőit, akik 445 kereskedőt képviseltek, annak megbeszélésére, hogy mit hajlandók ilyen engedély megadásáért fizetni. (Ez egyben kísérletnek tekinthető az említett magyarországi kompániák közös országos szervezetbe tömörítésére.)

A görög kereskedők a megyének fizetett taksán, a földesúri cenzuson felül évi 8000 forint fizetésére voltak hajlandók kötelezni magukat minden pesti Medárd napi vásárkor.

A bécsi hatóságok azonban ellenezték a Magyar Kamara javaslatát. Mindössze annyi történt, hogy a Helytartó Tanács *1754. július 27-én* elrendelte a *török alattvaló görögök összeírását.*

A felszólítást több vármegye és város figyelmen kívül hagyta, jelentését nem küldte be, így a Helytartó Tanács őket a rendelet végrehajtására 1755. március 4-én újra kötelezte.[24]

Bécs attól tartva, hogy a görög kereskedők legkisebb panaszára is reagál majd a porta, s így sikerült a Magyarország számára előnytelen 1754. évi vámszabályzat előírásait hasznukra fordítani. Míg a magyar kereskedők áldozatul estek az osztrák érdekből felemelt aránytalanul magas vámoknak, addig a török alattvalóknak (a tranzitkereskedelemben is élvezve a vámkedvezményt) szabad volt olyan külföldi árukat átvinni az örökös tartományokon, sőt behozni Magyarországba eladásra, ami különben tilos vagy 30%-os vámmal terhelt volt. Az új vámtarifa kedvezett az osztrák-cseh áruk magyarországi importjának, majd gyakorlatilag kizárta a magyarországi piacról a monarchián kívüli árukat.

A görögök kevesellték az 1754-es tarifában közzétett kedvezményüket, mert bár a vámszabályzat kimondta, hogy a törököktől ezután is csak 5%-ot fognak szedni a behozott áruk után, panaszkodtak, hogy ezt az 5%-ot az új becslés szerint veszik meg rajtuk.

Az állandó visszaélések miatt a század hatvanas éveiben állandósultak a helyzet megjavítására való törekvések. A hanyatló török birodalomtól már nem kellett annyira tartani, s bécsi kormányszervek már az általuk megvalósítani szándékozott kereskedelempolitikai elveket látják veszélyeztetve a görögök kereskedése miatt, ez fokozza a tilalmak szigorúságát és már több hangsúlyt helyeznek azok végrehajtására.

1760. december 23-án, majd az azt követő év szeptember 23-án kelt leiratok utasítják a Magyar Kamarát, hogy tegyen javaslatot a török alattvalók meg nem engedett kereskedésének egész Magyarországon való eltiltására.

A Magyar Kamara 1761. október 11-én kelt felterjesztésében mindenek előtt szükségesnek tartotta a törökországi kereskedők valamelyes osztályozását, ezeket két nagy csoportra osztja: török alattvalók és meghonosultak (homagiati).

A török alattvalókat négy osztályba sorolja:

I. osztály: A nagy falvakban és kiváltságos városokban élők. Ezek annyira elsokasodtak, hogy a főbb városok legtöbb boltja az ő kezükben van. Mindenféle árut hoznak és visznek, főleg az örökös tartományokon túl fekvő országokból. A kincstár nagymérvű megkárosításával csaknem az egész kereskedelmet a kezükben tartják azon ürügy alatt, hogy átmeneti szállításról van szó, 5%-ot fizetnek. Kereskedésük a kamara szerint nem megengedhető, ártalmas a kincstárra.

Utal egyrészt a portával kötött kereskedelmi szerződésekre, amely török alattvalóknak csak török áruk árusítását engedélyezi, s azoknak is csak vásárokon és csak nagyban.

Idézi az 1725. április 3. és 12-én kelt királyi leiratokat, és az 1759. május 10-én kelt „Normale Turcorum Commercium Regulamentum"-ot ennek bizonyítására.

II. osztályba sorolja a Kamara a kiváltságos és püspöki városokban Kecskeméten, Kőrösön, Gyöngyösön, Tokajban, Aradon, Nagyváradon, Gyulán nagyon is elszaporodott görögöket, akik mindenféle áruval, a belföldiek kárára vegyes, házi és nyílt kereskedést űznek, ezért boltjaikat a királyi leiratok alapján a vármegyék már előbb bezáratták.

E csoport is káros, mindamellett 1741 előtt bejött tagjai közszükségletből tűrendők, a később jöttek kiutasítandók.

III. osztály a földesúri jószágokon kereskedők és bérlők osztálya, melyeknek itt maradása szintén káros a belföldiekre. Hasznuk csak a földesuraknak van belőlük, ezért is nehezen tilthatók el a kereskedéstől a földesurak akarata ellenére. Itt csak az 1741. XXIX. tc. segít, amely a török alattvalóknak, minden más kereskedést, mint amit a kereskedelmi szerződés megenged, eltilt.

Ezen az alapon utasítandók záros határidő alatt mondják fel a bérleteket, hogy aztán ne legyen okuk az itt maradásra.

IV. osztály: A faluról falura házaló szegény szatócsok, akik ezzel a népnek nagy hasznára vannak, főleg ott, ahol a szomszéd városba is messzire kell mennie. Ezek egyébként is az itteni mesterektől szerzik be a népnek szükséges cikkeket, s így ezek széthordásával egyrészt a népnek segítenek, másrészt senkit sem károsítanak.

A felterjesztésben foglaltak a helyzet alapos ismeretéről tesznek bizonyosságot, de egyben magukban rejtik a feladat megoldásának buktatóit.

1765 májusában a királynő újabb boltbezárást rendel el; majd utasítja a Kereskedelmi Tanácsot, hogy dolgozzon ki egy részletes javaslatot arról, hogy lehetne segíteni a török kereskedelem bajain.[25]

A Kereskedelmi Tanács osztrák érdekek szemszögéből vizsgálja a görög kereskedők dolgát, s így sok esetben józanabb álláspontot képvisel.

Megállapítja, hogy bár a kereskedelmi mérleg Törökországgal szemben passzív körülbelül 2 millió forinttal (annyi megy ki ezüsttallérban) de ez nem teszi azért károssá a kereskedelmet, mert a török áruk jó része Szászországba, Sziléziába, Németországba és Svájcba megy ki, így az 5%-on felül a szállítással járó költségeket is nyerjük s az áruk nagy része az örökös tartományok gyártmányaihoz nélkülözhetetlen.

A kérdés megoldását abban látja, hogy elő kellene segíteni, hogy a törökök ne közvetlenül a külfölddel kereskedjenek, hanem az örökös tartományokban legyenek a raktáraik, és így közvetve lehessen ebből hasznot húzni.

A magyar kereskedelmi viszonyok józan mérlegelése miatt végül is belenyugszanak a török térhódításba. Az egyenlő elvámolástól várnak valamit, s nem a kereskedők kiszorítása a cél, hanem az osztrák gyártmányok jobb és több eladása – javaslatuk: adjanak a gyárak az örökös tartományi kereskedőknek hitelt.

Mária Teréziának még abban az évben hozott határozata, minden más példánál jobban mutatja, mi akadályozza az állandóan félve próbált megoldás létrejöttét.

„Mivel a belpolitika azt követeli, hogy a török kereskedelemből a monarchiára származó károkat lehetőleg elkerüljük, a külpolitika pedig azt kívánja, hogy minden lépésünket óvatosan és mérséklettel tegyük meg, úgy hogy mindentől

tartózkodjunk, ami nyugtalanságot, panaszt, avagy éppen, ha távolról is békeszegést okozna, vagy azt előmozdítaná, úgy szükséges, hogy ezen kettős végcél elérésére a következő szabályokra ügyeljünk, melyek hozzá utat nyitnak."[26]

1./ Semmiféle intézkedést nem szabad tenni, ami a békeszerződés megszegésének tekinthető.

2./ Amint a baj fokozatosan jött létre, fokozatosan is kell orvosolni.

3./ Inkább közvetett, mint közvetlen intézkedéseket kell tenni.

4./ A törököket és török alattvalókat magánérdekeik sérelme nélkül az örökös tartományoktól lehetőleg távol s csak a határokon kell tartani.

5./ A török birodalom hasznát a kereskedőkétől meg kell különböztetni s a török kereskedelmi mérleget nem annyira a behozatal megnehezítésével kell megjavítani.

A királynő ezért elrendeli, hogy a török kereskedő egyenlő vámot fizessen az ő alattvalóival. A törököktől meg kell követelni, hogy egy határszéli basa ***bizonyítványával*** igazolják magukat, melyben pontos személyleírásnak kell lenni (*útlevélkényszer*). A török áruknál pontos jegyzéket készítsenek a határállomáson és szigorúan pecsételjék le.

A határátlépés, árubehozatal-ellenőrzés jobb megszervezése után rendeletek sora intézkedik a még nyitva maradt kérdésekről.

A török alattvalókra is kiterjesztik 1768-ban az örökös tartományok iparával konkuráló áruk behozatalának tilalmát.

1767-es s az azt követő 1768-as rendeletekben már felismerhető, hogy Ausztria biztosabb kézzel nyúl a török alattvalók kereskedéseinek korlátozásához, mint előtte bármikor. Az 1768–1774-ig tartó orosz-török háború ugyanis különösen súlyos vereségekkel zárult.

A háborút lezáró Kücsük-Kajnardzsi békével napirendre került Törökország nagyarányú meggyengülése után az európai török uralom teljes felszámolása.

Ausztriának az oszmán Birodalommal kapcsolatos háború alatti külpolitikája alapelvei (a kialakuló erőfölény) érvényesültek a törökkel kapcsolatos belpolitikai jellegű intézkedéseiben.

1770-ben a királyné már elfogadja az Államháztartási Bizottság javaslatát, mely szerint a töröknél talált tiltott árut el kell kobozni, nemcsak mint eddig, kétszeres vámot venni rajtuk.

1771-ben megindultak a tárgyalások a kormányszékek között egy új kereskedelmi szerződésről Törökországgal, mivel mint Bartenstein alkancellár már 1766-ban kifejtette: „a bajok oka a szerencsétlen körülmények között létrejött belgrádi szerződés volt, melynek örülni kellett, hogy ily valami határozatlan és kétértelmű dolgot nyert a monarchia a portától, melyben legalább a kölcsönösség be volt cikkelyezve."[27]

Jellemző, hogy a megváltozott külpolitikai helyzetben az a kereskedelmi szerződés, amely 1718-ban kedvezménynek számított (s nem a szerencsétlen körülmények miatt vált a baj okává, hanem azért, mert nem tudták az osztrák kereskedők kihasználni) 1772-re már megváltoztatandóvá vált. Megállapítják, hogy a török alattvalók azért kereskednek nem török árukkal, mert kevés itt a kereskedő.

A török kereskedelem élénkítésére megoldás: szabadság, mérsékelt vámok, türelem és idő.[28]

Új kereskedelmi szerződést a portával egyenlőre nem kötnek, tovább folyik a szabályozás rendeleti úton. Egyre inkább a *török alattvalók meghonosítása* és letelepítése lesz a cél. A Kamara és a helytartó Tanács vegyes bizottságot alakít, mely Balassa János elnöklete alatt 1770. november 22-én a belföldi árukkal való közvetítő kereskedelmet kifelé (minthogy ők az egyedüli nagykereskedők), 5% lefizetése ellenében megengedhetőnek véli.

Ennek előfeltétele a hűségeskü letétele, amely által császári alattvalókká lesznek, ezeknek sorsáról minden ezután következő rendelet, külön intézkedik, lehetőleg olyan értelemben, hogy az eskü letételét meggyorsítsa.

1772. január 27.: a császári alattvalóvá lett görögöknek kedvezményként megengedi, hogy a török alattvalókhoz hasonlóan keleti árukat 3% vám ellenében be és átvihetnek az országon, ha családjukkal itt laknak.[29]

1772. november 7-én a királynő elrendeli, hogy a harmincad hivatalnokok a hatóságok segítségével kutassák át a török boltokat, írják össze és foglalják le a nem török eredetű árukat s terjesszék fel végső döntés céljából, a Kamara pedig szerezze be a hatóságoktól a török alattvalók jegyzékét.

A Magyar Kamara a hazai hatóságok enyhébb felfogása értelmében intéz válaszfeliratot a királynőhöz. A helyzet jobb ismerőjeként megírja, hogy a török üzletek bezárása nem ér semmit, mert ehhez a megyék támogatása kellene.

A török alattvalóknak félévi határidőt kellene engedni, hogy az alatt eladják áruikat vagy 5% mellett kivigyék Törökországba. A török kereskedőket ismét 4 részre osztja:

1./ Nélkülönözhetetlenek, ahol más nincs: Kecskemét, Kőrös, Jászberény, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Tokaj, Gyula, Nagyvárad és Arad.

2./ Éppúgy a görögök, akik faluról falura járnak olyan iparcikkekkel, amiket hazai iparosoktól és kereskedőktől vesznek. A falusi emberek egyetlen bevásárlási forrása az ő kereskedésük.

3./ Azoknak a kereskedését meg kell tiltani, akik borral és marhával kereskednek Felső-Magyarországon, jószágokat bérelnek Borsod, Szabolcs, Bihar, Békés, Csanád, Arad vármegyében és marhákat tenyésztenek.

4./ A szabad királyi városokban élők, ezek belföldi vagy 5%-kal behozott vagy becsempészett árukkal kereskednek, ezeknek az áruit el kell kobozni.

Az 1761. október 11-i javaslattal összevetve nem sokat változott a Magyar Kamara véleménye, csak annyiban, hogy a felsorolt kompániák kereskedését 1772-ben már nélkülönözhetetlennek tartja. A Kereskedelmi Tanács jegyzőkönyve mindezeket figyelembe véve a Magyar Kamara által nélkülönözhetetlennek tartott kereskedők működését engedélyezi, de annyi szigorítást tesz, hogy ezek árukészletét is vegyék számba, a városok pedig 6 hónapon belül lássák el magukat más kereskedőkkel vagy pedig a török alattvalók tegyék le a polgárok sorába bejutást jelentő, a Helytartó Tanács 1769. évi rendeletében előírt formula szerinti hűségesküt, melynek letételét az Udvari Kamara jelentős pénzösszeg kifizetésével kapcsolja össze és a kihágásokért fizetendő bírságokat is kijelöli.

* * *

Az 1768–1774. között dúló orosz-török háború idején sorra látnak napvilágot a török alattvalók kereskedését korlátozó intézkedések. Már az 1769. évi igen részletes összeírás, az útlevélkényszer, árubehozatal ellenőrzés előrevetíti a szakirodalomban csak „hűségeskü" rendeletnek aposztrofált királyi rendelet árnyékát. Ezek után annak a balkáni kereskedőnek, aki továbbra is szabadon akar kereskedni, homagiátussá kell válnia, és a Habsburg Monarchia hűségére kell áttérnie.

Aki 1774. december 31-ig a királynő alattvalója lesz, behozza feleségét és gyermekeit — a törvényhatóságtól arról bizonyítványt kap, ha pedig nőtlen, azt is igazoltatnia kell. A hűségeskü letételéig csak akkor kereskedhet, ha vagyona arányában 50–100 arany óvadékot tesz le. Amennyiben az év végéig nem hozza be családját, az óvadék a kincstárt illeti.

Aki ellenben török alattvaló marad, még török áruval is csak azzal a feltétellel kereskedhet, ha a határszéli basáktól igazolást hoz, a többieket be sem szabad engedni. A hűségesküt nem tevő ingatlanait ki kell sajátítani, boltjait be kell zárni, áruit el kell kobozni, majd kiárusítani, s az így befolyt összegeket letétbe helyezni.

Az immár nem türelmezett görögök, mint a megelőző évtizedekben oly sokszor tanújelét adják, most is kibújnak a tilalom alól.

Erre a célra is kiválóan alkalmas a „consocietas" jól bevált intézménye, amely amúgy is a két állam polgárai más-más előnyeinek hasznosítására építkezett. Jellemzőnek mondható az az áthidaló megoldás, hogy a — rendszerint idősebb — társ (fivér) hagyta el az országot. Ennek előtte írásos megállapodást kötöttek: a távozó átadta üzletrészét megtelepedő társának, csakúgy, mint egyes végrendeleteknél a hagyatkozás ellentétele a letelepedni kívánó szülőföldön lévő javai voltak. Ezzel lényegében maradt minden a régiben, csak a határ szabott határt az üzleti kapcsolatoknak.[30]

E mellett azonban még számos módszerük volt a halogatásra. Legtöbbször kinnlevőségeik beszedésére várakoztak. Többen rég nem látott feleségüket keresztették, avagy betegségre hivatkoztak. Az előírt határidőt az érintettek panaszára a jelentéstételre kötelezett hatóságok halogatása miatt 1775-ben háromszor is meg kellett újítani. A hűségeskü letételével polgár jogot nyert görögök ezután a szó szoros értelmében rendes adófizető alattvalókká váltak. Számontartásukra a Helytartótanács 1793. január 22-én kiadott rendeletében elrendeli összeírásukat, feltüntetve az 1791/92-es hadiadó fizetési kötelezettségüket. A hűségesküt tett görögök magukat nem kis öntudattal ugyanolyanoknak tartják, „... mint Pesten, Budán, Szegeden, Debrecenben, s más Királyi Városokban és Privilegiált Mezővárosokban minemű Ketskemét és Vácz is az ott lakó Purgerek... valamint több Ketskeméti Lakosok mi is igaz Hazafiaknak tartjuk magunkat."[31]

Arra a kérdésre: vajon, mi okozta a török alattvalóknak a kereskedésből kiszorulását, a következőkben adhatjuk meg a választ: Magyarországon meglehetősen ellentmondásos gazdasági politika érvényesül a 18. században. A birodalmat egységes egészként kezelő politika azon nézeten alapult, hogy az állam politikai hatalma és katonai potenciálja alapvetően a gazdasági prosperitás függvénye. Ez a kiindulópont határozta meg az egyes országok mozgásterét. Mivel a gazdaságot egyértelműen hatalmi eszköznek tekintették, így az a nemzetközi viszonyok min-

denkori változásainak függvényévé vált. A keleti kereskedelem-politika, melynek az volt a célja, hogy a hatalmas török piacot elárassza az osztrák ipar termékeivel az 1740-es évekre befulladt. Amikor a második keleti kereskedelmi társaság működése is eredménytelennek bizonyult a francia, angol és holland iparcikkek versenye miatt, ezáltal Magyarországnak egyértelműen a felvevőpiac szerepkör jutott. Erről a fogyasztói célzatú piacról tehát minden olyan árucikket távol kellett tartani, ami a keleti piac kiesése miatt eladhatatlanná vált. Ebbe a megváltozott szerepkörű gazdaságba nem illettek többé bele a kül- és belkereskedelem határán mozgó balkáni kereskedők.

Az 1754. évi új vámtarifa rendelet már nem adott lehetőséget az amúgy is csak a török alattvalóknak hasznot hajtott kedvezmények fenntartására.

Kül- és belpolitikai változtatásokat indukált a megváltozott politikai helyzet is. Az orosz-török háborúban meggyengült török birodalom ereje már nem szorította a Habsburgokat az eredendően mindkét fél számára adott kedvezmények fenntartására. A kezdetben „jóindulatú" városfejlesztő politika eredménytelensége az 1770-es évekre érzékletessé vált. A gazdasági vállalkozási lelemény csekély voltából következik, hogy a 60-as évek még kedvező álláspontját Bécsben is kedvetlenség és bizalmatlanság váltotta fel.[32]

4. A görög kereskedők határátlépésének szabályozása

A Balkán félsziget különböző vidékeiről származó, mozgásra kényszerült török alattvalók közül sokan vették az útirányt Magyarország felé.

A legfontosabb határállomás a görögök Magyarországba jövetele szempontjából a források szerint *Belgrád*, amelynek hovatartozása a 18. század folyamán oly sokszor megváltozott. (1717. augusztus 18–1739. szeptember 1-ig osztrák, utána 1789. október 9-ig török, majd ismét osztrák kézbe került.)

Mindkét hatalom uralma alatt a császári és a török birodalom egyik legfontosabb határállomásaként szerepelt, s mindkét részről itt adták ki az útleveleket az áttelepülni szándékozóknak. Hogy a belgrádi katonai őrparancsnokság Kaima kán, Kiaja bég, vagy a württembergi herceg kezén volt, ebből a szempontból csupán személycserét jelentett, a könnyen megvesztegethető katonai parancsnokok ellenőrizetlenül engedték be az országba a szállítmányokat. A Kereskedelmi Igazgatóság közbelépésére elrendelték, hogy minden török alattvalónak ezután, ha kereskedelmi célból jön, az illetékes polgári vagy katonai hatóságától igazolványt kell hozni, melyre az első vesztegzár állomásnál rávezetik személyleírását, és az útirányt, amerre menni akar.[33]

Az összes török alattvalók ellenőrzése céljából 1769. április 25-én elrendelték az itt élő görögök országos összeírását.

Az összeírást elrendelő leirat arra is kitér, hogy a pozsareváci kereskedelmi szerződés előnyeit ezentúl csak passzussal bíró, *harácsot* (tartózkodási díj) *schaedát* (türelmi adó) lefizetők élvezhetik. A kétoldalú egyezményben török részről is kellett igazolni, hogy az illető teljesítette adófizetési kötelezettségét, ez az okirat volt a „gedik".

Ennek a szabályzatnak a hatására született a görög kereskedők történetében adatgazdagsága miatt oly fontos kecskeméti összeírás, amelyből képet nyerhetünk arról is, hogy valósították meg a határátlépésről elrendelteket.[34]

A vonatkozó adatok tanúsága szerint akik a harácsot (tartózkodási díj) és a schaedát, vagyis a schaldát (türelmi adó) már szülőföldjükön lefizették, az azt igazoló irat birtokában a török határállomáson csak keresztül utaztak Zimonyba. Elvétve találunk arra vonatkozó bejegyzést, hogy ezt a „haracs schaedá"-ról szóló igazolást Belgrádban meg is erősítették.

A portai engedélyek érvényességi ideje kétféle volt: általában években meghatározott időtartamra, de többen „... sine nulla definiti temporis..." kapták.

Az engedélyek névre szólóak voltak, de a görögök névhasználata még a kortárs együtt élők számára is szinte megoldhatatlan rejtély volt. Akadt olyan is, aki nem kevesebb mint három különböző nevet is használt, s emellett a családi és keresztnév is könnyen felcserélhető volt.[35]

A görögök külsejére vonatkozó legfontosabb adatok tanúsága szerint meglehetősen sommás és kevéssé differenciált a szóhasználat, hiszen majdnem minden macedóniai görög göndör-, gesztenyeszínű- vagy fekete hajú, szemű, szemöldökű, pajeszú. Arcuk hosszúkás vagy kerek, bőrük színe sárgás vagy vöröses. Általában közepes vagy alacsony termetűek, és erőteljes testalkatúak. Meglehetősen kevésről van feltüntetve valami különös ismertetőjel, ilyen például a sasorr, vagy sebhelyes arc. A pajeszon kívül sokan közülük szakállt is viseltek, kevésről állapítják meg, hogy borotvált az arca.

Feltüntetik az utolsó hazalátogatás évét is, az adatok több más mellett azt bizonyítják, hogy nem látogattak haza gyakorta. Egyetlen kereskedőről van feljegyezve, hogy évente hazalátogatott, a többiek egyszer vagy kétszer mentek Macedóniába az 1737 és 1778 közötti időszakot alapul véve.

* * *

A Belgrádon keresztül már általában személyes igazolvány birtokában jövő macedóniaiak *Zimonynál,* érnek a Habsburg birodalom területére.

Zimony régi nevén Zemlin „Leggazdagabb, legszebb s legnagyobb kereskedést űző szabad katonai város az egész katonai végvidéken a Száva és Duna vizek összefolyásánál. Nádor Fejérvárnak (Belgrád) által ellenben. Van itt „... harminczad (már ezelőtt 57 évvel 100 000 Ft jövedelmet hozó) posta, veszteglő intézet és kereskedési osztályzat mellynél a törökökkel minden nap vásár tartatik. Átmeneti kereskedése török portékákkal, felette nagyfontosságú". Az itt megforduló görögök nagy létszámára utal az is, hogy a vesztegzár területén egy magánházban ortodox kápolnát tartottak fenn.[36]

* * *

Mivel ezeken az utakon jelentős forgalmat bonyolítanak le a messzi országokból (főként Törökországból) áruval megrakodva ideérkező kereskedők, szükség van bizonyos egészségügyi óvóintézkedésekre. „Hogy Török Országból a' Pestis hozzánk által ne jöhessen, a Felséges Udvar már régen a' Török határ széleken különös épületeket, Kontumáciás házakat tétetett és kegyesen rendelt a' végre, hogy az ott lévő Tisztviselők által minden hozzánk által jönni kívánkozók megvizsgáltassanak, ha nintsenek-e valami olly ragadós, dögös betegségtől megvesztegetve, avagy, ha egésségeseknek látzanak is, nem jönnek-e ollyan helységből, mellyben a' Pestis dühösködik." — írja Háiszler György orvosi munkája 1801-ben.[37]

A korabeli egészségügyi hatóságok 3 időszakot különböztettek meg:

– egészséges: midőn a török tartományokban döghalál nincs.
– félelmes: midőn van ugyan, de messzibb fekvő helyeken.
– veszedelmes: midőn a nyavalya valamelyik szomszéd tartományban üt ki.

Az első időszakban a személyek semmi veszteglésnek nincsenek alávetve, csupán az utazónak gyapjú és gyapot szövetekből álló portékái posztó és szennyes ruhái mosatnak meg.

A második időszakban a' személyek és mérget fogó portékák 10 napi veszteglést állanak ki. A ruhák s más portékák mosás, kiszellőztetés, füstölés által tisztittatnak meg, de a' mérget nem fogó portékák nem veszteglenek, hanem tisztítás után szabadok.

Így pl. gabona, gubacs, egy facső segedelmével vasrostélyon át tiszta edényekbe fa, réz, s már ércek megmosatnak, a viasz 48 órára folyóvízbe tétetik.

A harmadik időszakban nem szabad az átjövőnek semminemű viselt ruhát, még azt sem, mellyet testén visel által hozni, veszteglés ideje 20 napra határoztatott. A mérget fogó portékák s eszközök 42 napig veszteglenek."[38] A veszteglő árukat lepecsételik, lajstromba veszik és évente beküldik, ezekből látható a törökországi behozatal. Ugyanitt veszik betűrendes jegyzékbe a bejövőket is, akik a veszteglési idő kitöltése után egészségügyi bizonyítványt kapnak.

A veszteglési idő kitöltése után kaptak a török alattvalók egészséglevelet, mely feltétele volt beutazásuknak. Ezt a bizonyítványt az összeírás tanúsága szerint igen komolyan vették, minden beutazási engedélyt kapott kereskedőnél meg van említve, hogy hány napot vesztegelt a bizonyítvány kiadásáig.

A veszteglési napok száma a fent jelzett kritériumoknak megfelelően változott. 1751-ben 40, 1757-ben 42, 1761-ben 20 napot töltöttek a Kecskemétre jövő görögök vesztegzár alatt. A veszteglési idő azonos évben is más-más volt. Pl. az 1764-ben bejött 3 kereskedő a következő időt töltötte el: kettő 84 napot, egy pedig az előbb idézett „veszedelmes időszak"-ban kötelező 42 napot. Az 1769-ben bejött két kereskedő közül az egyik Zimonyban 14 és Banoveczen 8, a másik csak Zimonyban 23 napot töltött.[39]

Különösen rossz helyzetben voltak a korábban a török határ körül levő mezővárosok, mint például Kecskemét is, ahol nemcsak vásárok alkalmával tartózkodtak a veszélyeztetett török területeket sűrűn látogató kereskedők.

1708 júniusában Aradon észlelnek járványra utaló jeleket, ekkor Rákóczi elrendeli a gyanús helyekről érkezők 40 napos megfigyelését. 1709 tavaszán már Kecskeméten is „kezdett grassálni a pestis". Bercsényi Miklós arról tudósítja a fejedelmet, hogy: „az mint írják 60 házot zártak el már. Valóban megütköztem rajta, nem lehet megtiltani Kecskemétet csak Abáért is. Abával ha pestist hoznak az hadak közé, igen rossz lesz. Írtam ugyan, hogy vigyázzanak, talán Károli uram is tészen rendelést az iránt."[40]

A veszélyeztetett területeken a harmincad-hivatalok mellett megfigyelő-állomást létesítenek mert „... kivált a rácz hal igen."[41]

Amint Bercsényi leveléből is kiderül hiába tiltatták meg a vásártartást, az élelem- és takarmányhiány, a hadsereg ellátásában amúgy is állandósult zavarok miatt szinte lehetetlen volt a rendelkezések betartása. A mindkét harcoló fél oldaláról sorjázó rendelkezések betartása a hadjárások idején eleve illuzórikus volt.

„Vigiázzon minden Helység (a mint az előtt is bővsiegessen megírtam) hogy egéséges helyekbül és küldgiék az Embereket, és azokkal Helységnek pecséttye alat levelet adgyanak bizonyságul, hogy Egésséges helybül mennek, az Döghletes helybül pediglen senki élete vesztessége alat... még szomszéd faluban is menny élete vesztessége alat ne meriszeljék."[42] A járvány miatt — különösen dologidőben — elrendelt vesztegzár és karantén szinte a megbetegedéseknél is súlyosabb következményekkel járt, teljesen megbénította a helység életét, súlyos anyagi veszteségeket okozva.

A bíró kötelessége volt a megbetegedések bejelentése, és ahol erre lehetőség volt, a betegek kórházba szállítása, de legalábbis elkülönítése.

A járvány elleni védekezésül a házakat borókával, fenyőmaggal vagy más illatos anyaggal füstölték, a bútorokat, falakat ecetes vízzel lemosták. A ragályos házakat hosszú időre lezárták a betegek fekvőhelyét, ruháit elégették. Bár többnyire csak Isten segedelmében bíztak, különféle csodaszerekkel is próbálkoztak. Madai Sámuel Dávid 1739-ben — az egyik a legpusztítóbb járvány idején — megjelent művében sajátos gyógymódot javasol: „Egyszer s mind azok is jól tselekednek, kik reggel kávé itallal élnek, mivel az gyenge izzadást szerez, a vizelletet elő mozdítja és a testet az ő tisztátalanságától alkalmasint meg-tisztítja."[43]

1738 augusztusában Kecskeméten is létesítenek megfigyelő-állomást, az 1738–40-ben pusztító betegség Kecskemét lakosságát megharmadolta. Kilenc hónap alatt egyes források szerint hat, mások szerint négyezer áldozatot követelt.

A fekete halál terjedésének nem kis mértékben az is oka volt, hogy — mivel Isten ostorának tartották — állandóan tömeges istentiszteleteken kérlelték az Urat, távoztatná el felőlük a veszedelmet. Az úrvacsora szertartás requisitumai (közös kehely, vagy a görög keletieknél a kanállal evett kenyér, a kereszt- és a halottak csókolgatása) mind állandó veszélyforrások voltak.

Zimonyhoz hasonló, de kisebb jelentőségű átkelőhely volt még a görögök határátlépése szempontjából Mehádia, Pancsova és Újvidék is, sokuk itt töltötte le a veszteglési időt.

5./ A behozott áruk ellenőrzésére, a harmincad fizetési kötelezettségre vonatkozó szabályok

A külkereskedelemből illetve annak vámjából (a harmincadból Magyarországon, Horvátországban és Szlovéniában; Erdélyben a huszadból), amelynek szedése a nagyobb királyi haszonvételek közé tartozott, az uralkodónak jelentős jövedelme származott.

A török alattvalók kereskedelmi tevékenységét a Habsburg-monarchia területén a karlócai béke (1699. január 26.) 14. pontja szabályozta és mindkét fél részére biztosította a szabad kereskedés lehetőségét. Az udvart ebben kétségtelenül a balkáni és török piacra való behatolás szándéka vezette, valójában azonban a dolog fordítva sikerült. A lehetőséggel élve inkább a török kereskedők őrizték meg a számukra előnyös helyzetet, amelyet a pozsareváci béke (1718) is megerősített, kivételezett állapotuk egészen a 18. század 80-as éveiig fennmaradt.

A kuruc függetlenségi háború alatt mindkét szemben álló fél — természetesen saját jól felfogott érdekéből — egyaránt jó viszonyt igyekezett fenntartani a

portával, és a karlócai békét mind a kurucok, mind a labancok érvényesnek tekintették. Rákóczinak érdeke volt, hogy maga mögött érezze a porta jóindulatú, a francia diplomácia által befolyásolt támogatását, ami többek között a hadseregellátás szempontjából nélkülözhetetlen posztó beszerzését tette lehetővé számára. A bécsi udvar pedig attól félt, hogy a Porta, kihasználva a Habsburg-udvar lekötöttségét, háborút indít a nemrég elvesztett területek visszaszerzésére, hiszen a francia diplomácia folyton erre ösztönözte a szultánt.

Így érthető, hogy a császáriak, bár Aradon, Szegeden, Pétervárадon, Eszéken őrségük állomásozott, átengedték Magyarország felé a török kereskedőket, nehogy okot adjanak a béke felbontására. Sőt, ha a déli határszélek különösen rossz közbiztonsági viszonyai közepette valamelyik török kereskedőt valamilyen kár ért, mind a kurucok, mind a császáriak igyekeztek elégtételt adni. Amikor 1707. április 3-án több ezer főnyi rác megrohanta és feldúlta Kecskemétet s az onnan menekülő 55 török kereskedő közül 52-t megölt és kifosztott, Rákóczi azonnal vizsgálatot rendelt el az ügyben.

Annak ellenére azonban, hogy mind a kurucok, mind a császáriak kínosan ügyeltek a békeszerződés előírásainak betartására, nehogy a törököt maguk ellen ingereljék, a török alattvaló kereskedők helyzete mégsem volt könnyű, hiszen mégiscsak hadműveleti területen kellett tevékenykedniük. A nehézségeket fokozta Rákóczi pénzügyi politikája, melynek eszköze — az adóteher növelése mellett a kereskedelemből származó jövedelmek minél nagyobb hasznosítása volt. Ez okból számos, a kereskedelmi forgalmat korlátozó intézkedést hozott. Mivel a török alattvalók az áruért-árut egyezménynek eleget nem téve pénzt, méghozzá ezüstben — vittek ki az országból, ezért a fejedelem azzal az indoklással, hogy nem fogadják el a rézpénzt és nem tartják be a limitációt, megtiltotta, hogy Kecskemétnél és Debrecennél beljebb mehessenek az országba.[44] Így a görög kereskedők tevékenysége a kuruc háború alatt főleg az Alföld déli felére koncentrálódott, s egyik centruma éppen Kecskemét volt.

Kecskemét a Magyar Kamara arad–szegedi harmincad-jövedelem igazgatási körzetéhez tartozott, ahol a nyolc harmincad-hely egyik állomása volt.

A Szegeden át Kecskemét felé irányuló áruforgalomról felvett harmincad jegyzék mutatja, hogy a nagyszállítók Konstantinápolyból vagy Nándorfehérvárról irányítják üzleteiket — csak a kisebb kereskedők jönnek be személyesen, de ők főként a lakosság ellátására szolgáló áruféleségeket hoznak.

A kecskeméti harmincad helyet a Lónyay Ferenccel üzlettársi viszonyban lévő macedóniai Karácsony Sándor bérelte 1708-tól.[45]

A Rákóczi pártján levő Lónyay feladata a hadseregellátás volt. A ruházat- és fegyverellátás irányítása során került kapcsolatba a török alattvalókkal, akik a kuruc hadsereg közkatonáinak ruha ellátására szolgáló abaposztó és más hadfelszerelési cikkek szállítói voltak.

Karácsony Sándorról írt többször idézett tanulmányaiban és más helyütt is igen fontos dokumentumokat tett közzé Bánkúti Imre. A kiadott iratok legfontosabbika, a harmincadjegyzék tanúsítja, hogy Kecskemét a török birodalomból jövő kereskedelem egyik legfontosabb útvonalán feküdt. Mind az átutazó kereskedők száma (1710. június 21–október 7. között: 124), mind a behozott árumennyiség

mutatja ezt. A jegyzék egyúttal az itt behozott árucikkek összetételét is feltünteti. A törökországi kereskedők főként speciális iparcikkeket (szattyánbőr, abaposztó, viseleti cikkek), vagy déligyümölcsöt, fűszereket hoztak be. A Ráckevén, Kecskeméten lakó néhány magyar és görög kereskedő viszont ökröket és vágóállatokat is szállított, de ez csak halvány emlékképe volt az alföldi mezővárosok egykor oly virágzó tőzsérkedésének.

III. Károly 1725. április 12-én kiadott rendelete jelenti a görögök kereskedésének első megszorítását. Ebben elrendeli, „hogy a török alattvaló csak saját árui val kereskedhessék a harmincadosok, kiknek állomásaihoz jönnek ellenőrizzék, hogy ugyanazon árukat hozták-e magukkal, amelyet a határátlépéskor szabadlevélbe foglaltak. Ha pedig az örökös tartományokban vesz a török alattvaló árukat, a csomagokat a fővámhelyen pecsételjék le, kísérőlevélben sorolják az áruk nemét és mennyiségét és a monarchia határának átléptekor vizsgálják meg, hogy a pecsét ép-e és az áru azonos-e."[46]

A magyar harmincadokon áthaladó kereskedő, miután árui után megfizette az illetéket, igazolást kapott (scheda tricesimalis), ami nem csupán egyszerű nyugta volt, hanem az áruk felsorolását is tartalmazta — így szállító-levélként is funkcionált.

A harmincadokkal kapcsolatos szabályozások arra irányultak, hogy a kereskedők és természetesen a korrumpálható vámtisztviselők csalásait megakadályozzák. A visszaélés legáltalánosabb módja — s ez a görögök leggyakoribb módszere volt: a török alattvaló kereskedők „illő haszonért" a határon túl az áruk elé mentek és azokat a határ átlépésekor magukénak vallották.

A törökországi kereskedők vámcsalásaira jellemző példa Mulla Hassin kis-ázsiai származású kereskedő esete, aki Pesten csak szállást és árulerakatot tartott s onnan vidéki vásárokra vitte áruját.

1765. január 24-én a Magyar Kamara vizsgálatot rendel el ellene, mert Magdeburgból 2 hordóban 22 q cukrot hozott be, s bár a vámolásnál azt tranzit áruként tüntette fel, mégis Pesten adta el.

Mulla Hassin azzal védekezett, hogy a Pesten eladott cukrot korábban török árukért Kecskeméten vette.

A társtulajdonos Mulla Mehemed azt vallotta, hogy a behozott 2 hordó cukrot Pesten csak 6 kisebb hordóba tették át s aztán úgy vitték ki Törökországba.

Ezzel szemben a pesti harmincadhivatal alkalmazottja állította, hogy a cukrot nem vitték tovább, sőt őt még meg is akarták vesztegetni két arannyal.

Végül a Kamara 1765. augusztus 9-én új értékbecslést és a 22 q után járó harmincad megfizetést rendelte el.[47]

1767-ben a Kereskedelmi Tanács javasolja a királynőnek, hogyha a török külföldi árut akar átvinni, állítson kezest vagy óvadékot, amelynek összege egyenlő legyen az egész behozatali vámmal. Ha a magyar-török határállomás értesítést küld, hogy az árut valóban kivitték, kapja vissza az óvadékot. Ha fél év múlva nem jön hír, a kezes fizet vagy az óvadék elvész. Ennek érdekében az árucsomagokat lajstromozni kell és pecséttel ellátni, s az így készült árujegyzéket pedig küldjék meg a határállomásnak.

A nehézkes közlekedési és postaviszonyok mellett ez egyenlő lett volna a török kereskedés megszüntetésével, erre azonban a Porta és a belső ellenzék miatt nem mertek vállalkozni, így a kérdés továbbra is megoldatlan maradt.

Erre utal, hogy még húsz év múlva is voltak olyan görögök, akik árujukat a harmincados megkerülésével be tudták hozni.

Ez történt Kirják János és Juhász Demeter kecskeméti görög kereskedőtársakkal, kik így hoztak be árut.

A két tehetős kecskeméti görög kereskedő Kirják János és Juhász Demeter, valamint egy ugyancsak Kirják nevű, szegedi kereskedő között 12 éven át tartó per akörül folyt, hogy 1772-ben a két kecskeméti görög az aradi harmincadot elkerülve hozta be lipcsei, németországi áruit. A dologról tudomást szerzett Kirják György, aki feljelentette a vámkihágást elkövetőket. Majd hogy a „denuntiatio füstben mennyen ennek végben vitelét magára vállalta s ki tsalt... annak végben vitelére 12 ezer forintokat completalo contractust mintha akkor ő adta volna nékik azon summa pénzt költsön".[48]

Időközben meghalt a „hitelező" és fia gyámja, mint a visszajáró pénz örököse, pert indított az adósok ellen.

A szegedi magisztratuson folyó még 12 év múltán is befejezetlen processus időközben megkettőződött.

Ez idő alatt ugyanis Kirják János és Juhász Demeter két kezese is elhalálozott és mivel végrendeletükben szerepelt a kölcsönügylettel kapcsolatos szavatosság, így ezen kezesek örökösei is felvették a pert a harmincad-csalók ellen.

Az alperesek ügyvédje azt a megoldási lehetőséget látja egyedül, hogy keressenek annak állítására alkalmas tanúkat, miszerint a[illegible]ereseket Kirják György az éj leple alatt kényszerítette volna a contractus aláírá[illegible]ára az alpereseket. Azt is bizonyítani kellene, hogy különben sem volt a hi[illegible]ező olyan tehetős, hogy ekkora összeget tudott volna kölcsönözni.

A visszaélések igen gyakorta bevált módszere volt az is, hogy a vámcédulán feltüntetett árut eladják és mást vesznek helyette, sőt két-három vámcédulával manipulálnak.

6. A kompánia és a consocietas mint érdekérvényesítő korporáció

A 18. században Magyarországon működött balkáni kereskedők létszámára adatokat többek között két országos jellegű összeírásból meríthetünk. A Magyar Helytartótanács rendeletére 1754–1755-ben, majd 1769–1771-ben a megyék és a szabad királyi városok elkészítették a területükön élő oszmán alattvalók névsorát.

A rendelkezésünkre álló összeírások szerint 1754–1755-ben a Helytartótanács fennhatósága alá tartozó megyékben, valamint a Nagy- és Kis-Kunság, Jászság területén, a hajdúvárosokkal együtt *221 helységben volt oszmán alattvaló.* Ez gyakorlatilag annyit jelent, hogy az *egész ország területén kimutatható a balkániak jelenléte.* A létszámot tekintve az összeírások adatainak összesítése után a következő eredményre jutunk: *1754–1755-ből 1318 oszmán alattvalóra vonatkozó adatunk van, ezek közül 580 önálló kereskedő, 231 társ és 410 alkalmazott. A családtagok száma 97 személy.* Az *1769–1771-es* összeírások szerint *1697 oszmán alattvaló volt Magyarországon.* A számbeli növekedés azonban nem jelent újabb, lé-

nyeges térhódítást. Az aktív, kereső elem létszáma — önálló kereskedő, társ, alkalmazott — *csak igen kis mértékben emelkedett.* Az ötvenes években 1221 az aktív keresők száma, a hatvanas években — 1288 fő. A növekedés, a közel *1700-as létszám a Magyarországra költöző hozzátartozókból adódik,* számuk *97-ről 409-re emelkedett.*[49]

Az 1754 évi országos összeírás egyedülálló abban a tekintetben, hogy lakóhely megjelölésén túlmenően a kereskedőtestülethez tartozást is feltünteti.

A forrás első ízbeni publikálásakor arra az újszerű felfedezésre jutottunk, hogy eddigi ismereteinkkel ellentétben — a kompánia nem kizárólagosan a lakhely, hanem a messze nyúló kereskedelmi kapcsolatok mentén szerveződött.[50]

E kereskedelmi érdekképviseleti szervezet tehát nem volt lokális jellegű, hiszen bármely távol eső kompániának lehetett valaki tagja. Jelentős vonzóerőt jelentett az a kompánia, ahol (s ez általánosságban elmondható), országos vásárok voltak, ahová a lakóhelyen boltot tartó kereskedők vásár idején elvitték áruikat.

Az, hogy az összeírás idején tulajdonképpen mely helységekben lakos kereskedők tartoztak a kompániához, csak az országos jellegű összeírások szórványadatai tükrözik. A helyi, sőt a megyei összeírások is territoriális alapon készültek, nem a kecskeméti kompániához tartozó görögöket vették számba — s ez természetes —, hanem a városban vagy a megyében élőket.

Az 1754. évi országos összesítésben fel van tüntetve, hogy az illető megye görögjei többségükben melyik kompánia kötelékébe tartoztak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy fel lehet pontosan mérni, hogy hány görög tartozott az illető megyéből egy-egy kompániához.

Az egyes megyék 1754–55. évi jelentéseiből kellett szemügyre venni azokat, melyekben az országos összesítés útmutatásai alapján feltételezhető volt, hogy az egyes helységekben lakó görög kereskedők a kecskeméti kompániához tartozhatnak.

1754–55-ben a következő (Pest megyén kívüli) megyékből tartoztak kereskedők a kecskeméti kompániához:

Bács megye, Újvidék

Dimitria Manovics újvidéki kereskedő érdekes módon nem a kb. 70 tagot számláló újvidéki kompániához tartozott. A megyében (Újvidéken kívül) még 45 görög kereskedő volt, akik közül 25 nem tartozott semmiféle kompániához. Az újvidéki kompániához csatlakozott még 19 megyebeli kereskedő.[51]

Békés megye

Az országos összesítés szerint a megyében élő 14 görög kereskedő közül 2 tartozott a kecskeméti kompániához. Öcsöd: Georgius Pap boltot tartó kereskedő; Berény: Joannes Kristóf kereskedő legény. A többiek kettő kivételével (akik Csongrádhoz tartoztak) a diószegi kompánia tagjai voltak. Diószegen a görögök a székelyhidiakkal egy időben 1735-ben, tehát jóval a kecskemétiek megalakulása után szerveződtek. 1721-ben Csabán már működött egy Görög Mihály nevű boltos. 1737-ben az egész megyében 6 görögöt számláltak, ekkor már Öcsödön tartózkodott az itt feltüntetett Georgius Pap, aki a kecskemétiekhez csatlakozott. Számuk 1769-re 41-re emelkedett.[52]

Győr megye

Az országos összesítést tartalmazó táblázaton Győr városban szerepel csak egy görög kereskedő, feltehetőleg ez azonos a későbbi összesítésben név szerint feltüntetett Joannes Tullio nevű Győr megyei göröggel.

Komárom megye

A megyében Komáromon kívül Tatán és Kocson voltak görögök.

Tata

1./ Andreas Dömötör és Joannes Gyurgyovics kozani származású társak kereskedtek egy boltban, legényük Andreas Rosa volt.

2./ Joannes Mano moszchopolisi és Andreas Miklós Nikolaus Kasznavics kozani kereskedő társak tartottak egy boltot. Legény: Georgius Szappanyos; inasok: Thomas Popovics és Constantinus Puli volt, mindhárman kasztóriai származásúak.[53]

Andreas Miklósnak Kocson volt még egy külön boltja is, ebben szolgált Michael Demeter nevű legénye és Joannes Martinus nevű inasa, mindketten kasztóriai származásúak. Másik inasa Demetrius Antonovics komáromi születésű volt. Ez a négy görög nem tartozott a kecskeméti kompániához.[54]

3./ Anastasius Rosa thessaloniki származású kereskedő boltjában szolgált Joannes Bratta nevű legénye, és Athanas Antali nevű inasa, mindketten kasztóriai származásúak.

4./ Georgius Stery, Demetrius Bratta kasztóriai és Joannes Ziszi kozani származású görögök társként tartottak egy boltot. Legényük Alexander Frukó, inasuk Georg Dimó szintén kasztóriai származású volt.

Pozsony

A kecskeméti kompániához egy kereskedő tartozott 2 legényével és egy famulusával.

Tolna megye

A földvári járásbeliek (Földvár kivételével) a kecskeméti kompániához tartoztak. Az országos összesítésben a megyében összesen 5 kereskedő, egy társ és két legény van feltüntetve, akik közül a kecskeméti kompániához tartozott:

Öcsény

Georgius Michael, aki 100 forint értékű árut tartott, társa nem volt.

Decs

„Joannes Anastasius Görögh cum Dömötör socio absque sodale..." 160 forint értékű árut tartott. A második görögnek ugyanitt volt egy külön boltja is, feltehetőleg az (mint a Kocson külön boltot tartó kereskedő esetében) nem tartozott a kecskeméti kompániához.

Veszprém megye

Az országos összesítésben szereplő 5 kereskedő közül a Somlyóvásárhelyen boltot tartó Michael Duvár és Demetrius Kriesi tartozott 1 legényével a kecskeméti kompániához.

A Jászkunság

A jászkunsági görögök valamennyien a kecskeméti kompániához tartoztak. Összeírásukat első alkalommal 1754-ben rendelték el.[55]

A kecskeméti kompániához tartozó görögök tehát szinte az ország minden pontján tartottak boltot, Pest megye 57 helységén kívül oly távol eső helyeken élő kereskedők, mint Újvidék vagy Pozsony, e kompániához tartozónak vallották magukat.

Az újabb kutatási eredmények megerősítenek bennünket abban a felismerésben, hogy a kompánián, mint a kereskedéssel foglalkozók szerveződésén túlnyúlik a „consocietas" intézmény jelentősége. A kompániák ilyen kiterjedtségét az tette lehetővé, hogy e korban egyazon személy minden további nélkül több városban is rendelkezhetett polgárjoggal.[56]

* * *

A kereskedelem fogalmi meghatározása: keresetre irányuló iparszerű tevékenység, amely különféle produktumok vételét-eladását, cseréjét és közvetítését foglalja magában.

A Balkánról származó török alattvalók a kül- és belkereskedelem határán mozogva — tranzitáruk forgalmazóiként kapcsolódtak be a kereskedelmi láncba. Ezt a tevékenységüket preferálta a vámkedvezményük; mely abban állt, hogy vámot csak egyszer 3, majd 5%-ot fizettek:

E szerint csak török áruval, csak nagyban és csak vásárokon kereskedhettek. Vásárolhattak a Habsburg birodalomban is árukat a 3 % vámkedvezmény ellenében, ezekkel az árucikkekkel csak török területen és csak ezekkel kereskedhettek.

A szabályozás szerint ezeket az árukat is csak a kereskedelem ellenőrizhető színhelyein, a vásárokon adhatták vehették, minden nem nyilvános helyen történő adás-vétel a fiscus kárával volt gyanúsítható.

A görögök — mint minden kereskedő — haszonelvű tevékenysége abból állt, hogy onnan vigye el az árut, ahol a legjobb és a legnagyobb mennyiségben termelik és oda, ahol a legjobban és a legdrágábban elkel.

Mivel maga tevékenység is két fél közti kapcsolatteremtésen alapul, fokozottan érvényes ez a kül- és azon belül is a tranzit-kereskedelemre. Alapja a változó viszonyokhoz való gyors alkalmazkodás — és a rendkívül fontos helyismeret, mely önmagában is egy gazdasági munkamegosztást feltételez.

Mind a két különböző, egymással állandó küzdelemben álló birodalomnak érdekében állott, hogy országaik között a kereskedelmi lánc megszakítatlan legyen.

A merkantilista szemlélet a „... publici boni et communis commercini incrumentum"-nak a Helytartótanács által képviselt alapelvével minduntalan szembeszegültek a provinciális érdekek. A helyi közigazgatási szervek ezt azon keresztül próbálták meg érvényesíteni, hogy csak az odavalók és csakis piacon vagy vásáron, ott is csak a hét meghatározott napjain árulhassanak. A kormányhatóság képviselte „libertas nundinalis" mindenkire kiterjedő kívánalma az adott helyi gazdasági érdekérvényesítéssel kompromisszumban csak a piacok és vásárok, nem pedig kereskedés teljes szabadságát védte.

Ebben a feltételrendszerben a legcélravezetőbb formációnak a „societas" mint társasági szerződés bizonyult. Ez a közös tőkére, közös haszonra és kárra alapuló együttműködés képezte a kereskedő görögök tevékenységének gazdasági kereteit.

Már 1730-ban, amikor a Kereskedelmi Igazgatóság, az Udvari Kamara és a Haditanács a török alattvalók kereskedésének káros voltáról tárgyal, felmerül a *consocietas* intézménye, mint pozsareváci szerződés nyújtotta előnyök kétoldalú kihasználására építkező üzleti tevékenységi forma.

A polgárjog-képességgel nem rendelkező kereskedők – tevékenységük jellegéből következően állandó mozgásban, úton voltak. Ingatlant nem bírhattak, amely illetőségüket meghatározta volna, ezért kellett egy „ellenőrzőpont", ahol számon tarthatók és számon kérhetők.

Ennek szervezeti kerete volt a kompánia, színtere pedig a kompánia illetékességébe tartozó bolt. A communitás érdeke, hogy aki boltot bérel, vagy tart, az az adott területen odatartozásával felügyelhető legyen.

Mivel a boltok száma és nem a kereskedő-létszám határozza meg a kereskedés volumenét, adott volt a társulás, mint járható út. A hatóságok a kompániával állottak szerződéses viszonyban, az abban meghatározott számban maximált boltokat lényegében a kompánia, mint testület üzemeltette, a testület felelt a boltok után kivetett cenzusnak, a boltok száma utáni tovább-elosztására. Ezért a helyi hatóságok direktíváiban is a kompániába tartozás függvénye volt az illető kereskedése. A kompánia, mint minden érdekérvényesítő korporáció, akadályozta a szervezeten kívüliek versenyét – ragaszkodott ahhoz is, hogy az üzlettársak azonos kompániához tartozzanak, még abban az esetben is, ha az árubeszerzése „szakosodott" társ egy-két hétig tartózkodik csak a városban.[57]

Ez annál is inkább indokolt volt, mivel a consocietasban ideiglenességgel, egy-egy üzletre vagy időszakban társuló kettő vagy több kereskedő bármikor kérhetett önálló bolt nyitására engedélyt.

A consocietas mint eszköz úgy funkcionált, hogy — ha ez és ahogy valóságos indok volt — az eredetileg a boltot bérlő kereskedő tönkrement, társa áruit megvásárolta és erre való hivatkozással kérte az üzlet további működtetésére a tanácsi engedélyt.

Ugyanez történt azokban az esetekben is, amikor az eredeti bérlő török alattvaló maradván visszament hazájába, homagiátussá lett társa átvette üzletét.

A társas üzletek tehát előmozdították a görögök „osztódással-szaporodását", hiszen csak el kellett válniuk egymástól ahhoz, hogy két külön üzlet jöhessen létre. Ezen kívül a tulajdonos halála esetére is jogot biztosított a kereskedés folytatására.

Miután a görögök letelepedve hazájukból kihozták feleségeiket, avagy már itt házasodtak, a kereskedő-özvegyek folytatják az üzletet.

A consocietas eredményes eszköze volt az áruforgalmazáson felül a kétféle állampolgárságból adódó előnyök kihasználása mellett az abból származó hátrányok kiküszöbölésére is.

Amikor a török alattvalók boltjait bezárják, a homagiatus társ a következőkkel érvel: „hogy Én Testvér Bátyámmal Tamáskovics Demeterrel együtt Kereskedvén Boltbéli portékánk is indivise edgyütt vagyon. Mivel pedig Én Tamáskovics Rosa kicsinségemtül fogvást Magyar országhban nevelkettem... magamat le is

tettem, arra való nézve azon közönséges portékánkban engemet illető rész nem conskribáltatott s másként nem is inventáltatott az egész portéka, hanem conjecturaliter aestimaltatott nyolc száz rénes forintra.

És mivel említett Tamáskovics Demeter Bátyám Török Jobbágya, annak része úgymint négy száz forint confiscaltatott oly modalitassal: ha azon négy száz forint a dispozitiok szerint a Fiscusra szál Én tartozom letenni: noha én Tamáskovics Rózsa állítottam azt, hogy Bátyámmal Demeterrel tettem ollyan transactiot: A minemő jussunk Atyánktul maradott jókban Macedóniában indivise edgyütt vagyon, azokbul való s engemet illető jussomat annyiszor nevezett Bátyámnak az itt levő Kereskedésbeli Portékábul őtet illető jussáért oda engettem, mely okra nézve azon jus is már engemet illetne."[58]

A nagyobb vásáros helyeken az egyes üzletek egyben árulerakatként is üzemeltek, ezért gyakorta hivatkoznak arra a boltbezárások alkalmával, hogy megbízásból más kereskedők (ismeretlen tartalmú) zsákjait, hordóit is tárolják, melyeket nincs joguk felbontani, sem pedig a hatóságnak zárolni.

A bécsi árulerakatokban tevékenykedő görög vagy német kereskedők állandó magyar kapcsolatainak kétségtelen bizonyítéka az a sok ezer bála posztó, sok száz hordó, süveg és gyolcs, ami Bécsből kelet felé áramlott, és német, cseh városokból indult útjára.

Az összeírások szerint általában 2, vagy ritkábban 3 kereskedő létesít társas viszonyt. A társas viszonyba lépő kereskedők életkorának alsó határa a 18. század második felében történt szabályozások szerint 24. életév volt. A két vagy három társból álló kereskedőcégek üzleteit a valóságban több „külső társ" látja el áruval. A tulajdonképpeni társak a kereskedés anyagi alapjának előteremtése miatt kezdenek közös tevékenységbe, melyet a későbbiekben csak irányítanak, ellenőriznek. A rendelkezés szerint ugyanis vagyontalan is alapíthat kereskedést kölcsönzött pénzből abban az esetben, ha a hitelező az adóssal közös kereskedésbe lép. A társas viszony keletkezéséről szerződést kell lefektetni s azt a kereskedelmi bíróságnak bemutatni. A kereskedők tevékenységükről, üzletvitelükről rendszeres számadást vezetnek, melyet a társas viszony lejárta után lezárnak, a nyereséget elosztják, s azután esetleg újabb meghatározott időre ismét társaságba állnak. Az ilyen, elvétve előforduló számadásokból az derül ki, hogy sokkal nagyobb összegek fordulnak meg a görögök kezén, mint arra az egyes összeírások idején feltüntetett áru értékéből következtetni lehetne.

. A consocietas az üzleti élet mindennapi gyakorlatának céljait szolgálta. A kompánia mint felette álló testület pedig az ország távol- s közelebbi vidékein üzletet tartó és folytató görögök belső életét szabályozó, kifelé pedig egyfajta, a hiányzó jogképességet is pótló „védőernyő"-ként funkcionált.

7. Gazdasági átrendeződés, státusváltás: a zsidók kereskedelmi felzárkózása

A 18. század első felében a zsidóság települési centruma a Monarchiában a cseh-morva tartományok voltak. Innen húzódtak le egyes rajaik Mária Terézia és II. József idején Magyarországra. Ehhez jött Lengyelország felosztása után a Monarchiához csatolt Galícia zsidó népessége, amelynek tömeges vándorlása — fő-

ként Észak-Magyarországra s onnan az ország belsejébe — a 19. század elején indult meg.

Az ottani fejlettebb viszonyok között, elsősorban a nagybirtok árutermelésének szolgálatában gyűjtötték tőkéjüket zsidók majd hazánkban is folytatták korábbi tevékenységüket, pénzüket az itteni termékek forgalmazásába fektetve.

A galíciai „hullámok" primitívebb, részben földművelő, részben szatócs- és vándorkereskedéssel foglalkozó, az ortodox hagyományhoz erősen kötődő elemeket sodortak Magyarországra. A szegényebb zsidók — részben gazdagabb társaik szolgálatába állva — a korábban a görögök által forgalmazott vándorkereskedelembe bekapcsolódva a parasztok terményeit, a hulladékokat (bőrt, rongyot) gyűjtik be, egyúttal egyszerűbb közszükségleti cikkeket is árulva.[59]

Elsősorban a helyi és regionális felvásárló kereskedelemben helyezkedtek el, jórészt ők szervezték meg az áruszállítást, ők finanszírozták a mezőgazdaság modernizálását, utóbb a vasúthálózat kiépítését, a bank- és a bizományi üzletet.

Mária Terézia 1774-es úgynevezett hűségeskü rendelete, amely a görögöknek a homagiatussá válás esetén a belföldiekkel azonos kereskedelmi lehetőséget kínált, egyfajta vákumot teremtett, mely szinte beszívta az amúgy is növekvő számban terjeszkedő zsidóságot.

A belföldiekkel azonos feltételek melletti megtelepedés a görögök számára korábbi kedvezményeik megvonását és anyaországi üzleti kapcsolataik megtörését is jelentette. Az ingatlanszerezhetőségi jog egyfajta „röghöz-kötődést" eredményezett, addig mobilizálás útján gyarapított tőkéjüket jórészt mozdíthatatlanná tette. A polgárjog jelentős adófizetési kötelezettségekkel járt — ezt beépítették forgalmazott árucikkeik árába, s ezáltal versenyképességük — a sarkukban előretörő zsidókkal szemben elenyészett.

A zsidók kereskedését, beköltözését — a bányavárosok kivételével — lehetővé tevő 1790. évi törvény a szabad vallásgyakorlás és hivatalviselés engedélyét kínálta a gazdasági elerőtlenedés állapotába süllyedő görögöknek.

A zsidók számára egészen az 1840. évi 29. törvény megszületéséig, (mindezen más lehetőségektől elzárva) a tőkeakkumulációs területként a kereskedelem és hitelügyletek kínálkoztak.

Magyarországnak a birodalomba való bekapcsolására törekvő gazdaságpolitika azzal, hogy sokáig nem találta meg azokat a hazai tényezőket, amelyek a hagyományosan szabályozott polgári funkciók keretein képesek túllépni — megteremtette az idegen, előbb a görög, majd a zsidó kereskedőelemek létalapját.

Az udvar magyarországi igényeinek még inkább megfelelő, azonos nyelvet beszélő zsidóság a felemelkedő mezővárosokban jut nagyobb élettérhez, szerephez. A feudalizmus késői századaiban — a számos hátráltató tényező ellenére is — a mezővárosok biztosítottak leginkább gazdasági gyarapodást és társadalmi emelkedést lakosaik számára. Az ezek sorában is modellértékű Kecskemét — a viszonylag kedvező történelmi előzmények következtében — úgy jutott el a polgári forradalom hajnalához, hogy gazdasági adottságai jobbak voltak az országos átlagnál és közvetlen környezeténél.

Ennek egyik lehetséges indikálója az volt, hogy a magisztrátus a fel-felmerülő gazdasági és társadalmi feszültségek feloldására eredményes, jóllehet jelentős

terhekkel járó taktikát alkalmazott. Ennek lényege: akadályozni a 17. század végétől, majd 18. század elejétől még erőteljesebben jelentkező hagyományos földesúri jogok érvényesülését. Már a közvetlen cél, a földesúri fennhatóság alóli megszabadulás ára is nyomasztó anyagi és egyéb terhek vállalása volt.

A gazdaságilag motivált szükséglet így tehát kezdettől erősebbnek mutatkozott a hagyományosnak és idegenrendészeti szempontból szükségesnek mondható elzárkózásnál.

A 17. század közepétől sok adatot találhatunk a városi adókönyvekben jelentős nagyságú kölcsönügyletre.

A városi adók egyik jelentős forrása lehetett a mai modern kifejezéssel „kamatadó"-nak nevezhető bevételi forrás. Ugyanis nemcsak az állatállomány, hanem lényegében más haszonvételi jövedék, pl. a kihelyezett pénz évi kamata is adóalapként funkcionált. Az igen körültekintő korai szabályozás mindkét ügyleti fél hasznából adóalapot képez.

A törvényes 6%-os kamaton felüli haszonszerzés mint — nem is alaptalan — vád mindamellett egyik eszköze volt az idegen kereskedők vegzálásának. Erre jellemző esetként szolgál Juhász Demeter esete, akinek — társával Kirják Jánossal folytatott kereskedése — Pest város kereskedőtestületének tiltakozását is kiváltotta. Miután a városi tanács nem adott helyt a helybeli kereskedőtársulat Juhász és társa kereskedése elleni tiltakozásának, feljelentették a veszélyes kecskeméti konkurenciát azzal a váddal, hogy: „ezer tallérbul álló capitalissát törvénytelen uzsorára adta ki."[60]

Kecskemét és Pest közötti konkurencia-harc viszonosságára jellemző, hogy 1790 decemberében Kecskeméten jut kereskedési engedélyhez egy pesti kereskedő. A görög kompánia felpanaszolja, hogy már eddig is sok hátrányuk volt abból, hogy „a magyar kalmárok is megszaporodtak, kiket a jó békességért megszenvedvén ellenek semmit nem szólhattunk".[61]

A 19. század első felében nem a hagyományos városi polgárjog birtokosai, a feudális viszonyok között megszerzett kis kiváltságaikat féltékenyen őrző céhpolgárok, hanem az ismét árutermelő nemesség képviselte és pártfogolta a polgárosító reformokat és a liberalizmust.

A hazát talált hazátlanokat az anyagi érdek és a rangemelkedés vágya a feláramlás mintaképéhez, a nemesi ideálképhez való hasonulás irányába nyomta. Ezzel ha nagyrészt a haszonelvűségtől vezéreltetve is — de a jozefinista abszolút állam potenciális ellenérzőivé váltak.

Ez a nemesi életeszméhez való vonzódás elősegítette felívelő társadalmi karrierjüket s ezáltal befogadásukat. A magyar vezetőréteg nagy része kitartott a liberális alapelvek mellett nyomós gazdasági és politikai érdekből és bizonyára meggyőződésből. A napóleoni idők gabonakonjuktúrája, az 1820–1830-as éveknek a nyugat-európai ipari forradalommal kapcsolatos gyapjúkonjuktúrája újból ösztönzést adott a nagybirtokosoknak árutermelésük kibontakoztatására, uradalmaik „racionalizálására".

A nagybirtok árutermelésének kibontakozásával karöltve járt a terményeinek felvásárlását és forgalmazását ellátó, jelentős részben zsidó kereskedők szerepének növekedése, működésének kiterjedése. „Az új kereskedőelem a francia

háborúk éveiben a gabona- és a gyapjúkereskedelem terén kifejtett tevékenységével jelentős tőkét szerzett. Nem egy közülük több százezer forintnyi vagyonra tett szert. Vagyonukat tekinthetjük az első kereskedelmi tőkének Magyarországon, amely a későbbi évtizedekben ipari befektetésekben nyert elhelyezést".[62]

Az uralkodó nemesi értékrendben a befogadásnál nem jön számításba az idegenellenesség, mint diszkriminatív társadalomszervező elv. A görögök csakúgy mint a helyükbe lépő zsidók is — élvezték a földesúr jótékony pártfogását — még a városi, sőt megyei vezetés ellenében is.

A feudális társadalom íratlan szabályai szerint a földesúr jobbágyaival, de legalábbis az idegenekkel szemben — szolgáltatások fejében védelemmel tartozik, emiatt a cenzust fizető görögök esetében is többször elmarasztalta a megye a nekik védelmet nyújtó földesurakat.

A görög-zsidó szerepváltás tehát a kapitalizmus magyarországi kialakulásának sajátosságai közé tartozott. A folyamat újabb állomását az 1850–1870-es évek nagy európai agrárkonjuktúrája jelentette, amely a magyar mezőgazdaságban újabb prosperitást hozott. A termelés tőkés átalakítására törekvő, de terményeik értékesítésével — mint rangon aluli tevékenységgel — továbbra sem foglalkozó nagybirtokosok ezt a feladatot az immár túlnyomórészt zsidó kereskedőtőkésekre bízták.[63]

Ennek a folyamatnak a betetőződését szemlélteti a nép körében akkoriban elterjedt és ma sem ismeretlen szállóige: „Nálunk a zsidó a görög".

JEGYZETEK

A jegyzetekben alkalmazott, leggyakrabban előforduló rövidítések feloldása a következő:
Sz = Századok
TSz = Történelmi Szemle
MGSz = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny
Levéltári források
OL = Országos Levéltár
HT = Helytartó Tanács
PmL = Pest megyei Levéltár
BFL = Budapest Főváros Levéltára
BKmÖL = Bács-Kiskun megye Önkormányzati Levéltára
KvL = Kecskemét város Levéltára

[1] *Jókai Mór*: Rab Ráby Bp., 1908. 219. Ráby Mátyás nevezetes perében ennek a zavargásnak a szítása az egyik vádpont. PmL IV. 31. f. 1806 N° 1.

[2] *Schwartner Márton:* Statistik des Königreichs Ungarn. Ofen 1809. I. 200.

[3] *Felhő Ibolya–Vörös Antal*: A Helytartótanácsi levéltár Bp. 1961. 132. A repertóriumban "kereskedéssel foglalkozó török alattvalók (az ún. görög kereskedők ügyei)" tartalmi eligazítás szerepel. *Bánkúti Imre:* Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Dél-Alföldön. - Bács-Kiskun megyei Múzeumok közleményei III. (Kecskemét 1975) 103–145. (A továbbiakban: Bánkúti, Cumania III. 1975. 87.)

[4] Hazánkban az 1848. V. és XXIII. tc óta feleltethető meg a polgár szó az állampolgárnak. Előtte ebben a jelentésben nem, hanem csak az idegenekkel szembeni megkülönböztetésre használják.

[5] Csak félve merjük leírni azokat a káromkodásokat, amelyek nem válnak a görögök túl nagy dicsőségére. Példaként álljon itt néhány idézet a gyűjteményből: „Menkö teremtette Lantzos Atta a' ki az én Feleségemet görögök kurvájának mondja." avagy „Feleségemet szívemnek nagy sérelmére Rátzok kurvájának... merészelte kiáltani." Az idézetek a rimaszombati Protocollum Liber 1743–1750 évi bejegyzéseiből valók. Zsupos, 462, 467, 479. *Zsupos Zoltán:* Szitok, átok, káromkodás Rimaszombatban a 18. században. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XXX-XXXI. (Miskolc 1993) 462, 467, 479.

[6] A török alattvalók 1769. évi összeírásának kérdőpontja arra kér választ: „született, törökök vagy ottománok?" Még sajátosabb a következő eldöntendő kérdés: „ portának jobbágyai: keresztények vagy zsidók?" A jelentéskészítő precizitására utal a származási helyre vonatkozó bejegyzés: Joannes Peddi alias Joannes Kriston Annorum 22 Bulgaros, Grecae „Religionis", avagy „A születési helye és lakóhelye a Török birodalomban: Ex Bulgaria in Civitate Szeopia natus." PmL IV. 74. CC. I. 43. 61. sz.

[7] *Papp Izabella*: Görög kereskedők a Jászkunságban = Zounuk 2. A Szolnok megyei Levéltár évkönyve (Szolnok 1987) 303–321. (A továbbiakban Papp Zounuk, 1987) 316.

[8] A görög szétszórattatás, mint ismétlődő jelenség ma is élénken foglalkoztatja a görög történetírást. A második világháború utáni időszakban a történelemben soha nem tapasztalt tömegméreteket öltött, amennyiben több százezer, egyes számítások szerint több mint 700 000 görög volt kénytelen elhagyni országát.

[9] *Búr Márta, Markovska*: A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a 18. században = Tsz. (1978) 2. 281–313. (A továbbiakban: Búr, 1978) 283. passim, Apostolos E. Vakalopoulos: Geschichte des neueren Hellenismus II, 1. Türkenherrschaft 1453–1669. Die Geschichtlichen Grundlagen der neugriechischen Gesellschaft. Thessalonike 1964.

[10] *Horváth Endre*: Magyar vonatkozások újabb kori görög feljegyzésekben.= EPhK 65 (1941) 340. (A továbbiakban: Horváth, 1941.)

[11] *Papp Izabella*: A görögök beilleszkedése a Jászkunság gazdasági és társadalmi közösségébe = Zounuk (1989) 27–52. (A továbbiakban: Papp, Zounuk 1989.) 40. Ugyanilyen leegyszerűsítő vélekedés az, amelyik ott is hazafiúi kötődést vél felfedezni, ahol „mindössze" a haszonelvűség az indíték.

[12] BKmÖL KvL IV. 1504/v. 1795–1–38.

[13] *Gecsényi Lajos*: Fejezetek a magyarországi kereskedelem 16–17. századi történetéből. Kandidátusi értekezés. (kézirat, 1994.) (A továbbiakban: Gecsényi, Ért. 1994.)

[14] E téren alapvető fontosságúak Bur Márta, A.E. Vakalopoulos, Babamasziosz Sztériosz és Sztefanosz Papadopulos kutatásai. Horváth, 1941. 340. továbbá u. ő.: Az újgörögök. (Bp., 1943.) 72.

[15] Ugyanennek a vélekedésnek ad hangot a Pozsonyi Kamara 1588 évi levele, melyben egy korábbi királyi edictumra hivatkozva a törökkel egy húron pendülő rácok és raguzaiak mozgását korlátozza. *Szakály Ferenc*: Nagy Gergely pereskutasi „kereskedő tőzsér" viszálya Nagyszombat városával (1588). = Tanulmányok Csongrád megye történetéből XVI. (Szeged 1990.) Szerk.: Blazovich László. 130.

[16] *Kosáry Domokos*: Pest megye a kuruckorban. = Klny: Pest megye múltjából (Bp. 1965.) 33. Ekkor tűnik fel az első, Görög Kozma nevű kereskedő Kecskeméten is.BkmÖL KvL IV. 1504/a. 1690–1699. 226.

[17] *Takáts Sándor*: Erdélyi görög kereskedők 1701-iki szabadalomlevele. = MGSz. (6/1899.) 286. továbbá *Szakály Ferenc*: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. Klny.: a Magyar-Zsidó Oklevéltár XIV. kötetéből. (Bp., 1971.) 3–50. 26.

[18] III. Károly 1715. évi I. dekretuma.

[19] A pozsareváci békeszerződés XIII. §.-hoz tartozó kereskedelmi szerződést 1718. július 27-én erősítették meg Bécsben, nagy fontossága miatt valamennyi érdekelt megyének megküldték. *Thallóczy Lajos:* Utazás a Levantéban. A keleti kereskedelem története Magyarországon. (Bp. 1882.) 90–92., és PmL IV.1/d. Misc. Pol. Ant. 1718–6.

[20] *Takáts Sándor*: A török alattvalók kereskedése Magyarországon = MGSz. (12/1905) 234. passim.

[21] A szövetkezés első nyomai 1598-ra nyúlnak vissza, amikor is több felső-magyarországi és bányavárosi len- és posztókereskedő állt össze érdekeik védelmére. jobban, mint *Forbat, Eugen*: Die Geschichte des Handels und des Pressburger Handels-Standes im 18. Jahrhundert, (Bratislava 1930.) (A továbbiakban: Forbat, 1931.) 83–85.

[22] *Eckhart Ferenc*: Kereskedelmünk közvetítői a 18. században = Sz. (1918) 356–391. (A továbbiakban: Eckhart, 1918.) 358. és *Kerekes György*: A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913. (Bp., 1913.) (A továbbiakban: Kerekes, 1913.) 88.

[23] OL. HT C42 Acta Turcicorum 1732–1754. 33–40. és OL HT C42. Misc. Fasc. 2. N^{0}8. 14. rsz. 117. 15. rsz. (1755–1769) 51–52.

[24] OL HT C42. Misc. Fasc. 2. N^{0}8. 14. rsz. 117. és 15. rsz. (1755–1769) 51–52

[25] BFL PvL Intimata antiqua acta 4031. 1765. május 18. 21–22.

[26] A kérdéskörre vonatkozóan l. Eckhart, 1918. 374. 300. passim

[27] Commerz Litorale 62 ex Junio 1772. Idézte: Eckhart, 1918. 380.

[28] Gr. Zinzendorf memoranduma, Commerz Litorale 132. 62. ex Junio 1772. Idézte: Eckhart, 1918. 380.

[29] OL HT C. 35. Idealia Oeconomica (Id. Oecon.) 1770. 5304. 5356.

[30] Ez a megoldás nem csupán az új helyzetből adódik, itt a más vonatkozásban is funkcionáló oly fontos „consocietas"-szal van dolgunk. A témakörről ld. bővebben Petri Edit: A kecskeméti görög kereskedők története a 18. században. Cumania III. (1975.) 17–74. (A továbbiakban Petri, Cumania III.)

[31] BKmÖL KvL IV. 1528/III. 44.

[32] *Heckenast Gusztáv*: A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században. (Bp., 1991.) 12.

[33] PmL IV. 74. CC.I. 43. IV. 74. CC.I. 59. 1769.

[34] Az összeírások megfelelő rovatainak értelmezése helységenként eltérő. A Kecskemét városában keletkezett, eredeti összeírás a kettős értelmezhetőségből kiindulva az összeírás elején megadja az országba történt első bejövetel időpontját is. A járási összeírásban ez már nem szerepel, itt a hangsúly arra esik, hogy mikor járt utoljára hazájában. A pilisi járási összesítésben a rovatra adott magyar nyelvű válaszok kizárólag arra szorítkoznak, hogy mióta élt az illető Magyarországon. BKmÖL KvL IV. 1528/b. 267–268 és PmL IV. cc. I. 43.

[35] Két kecskeméti görög kereskedő perében jegyzőkönyvbe vett tanúvallomás szerint: a kereskedő neve: Joan Emanuel, Bodor János vagy Joan Smid. BKmÖL KvL. IV. 1528/b. II. 311.

[36] *Fényes Elek*: Magyarországnak s' a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. (Pest, 1839.) VI. k. 197. (A továbbiakban: Fényes, 1839.)

[37] *Hiszler György*: Orvosi munkája. Első darab. A' főbb Hideglelésekről, a' Pestisről, és a Hideglelős kiütésekről. Weszprémben Nyomtattatott Szám̃er Mihály' Betűivel 1801.

[38] Fényes, 1839. 160–162.

[39] BKmÖL KvL. IV. 1528/b. II. 264–287. Az említett vesztegzárat kiálló kereskedők neve az összeírásban a következő sorszámok alatt található: 14, 5, 17, 9–10, 24, 3–4.

[40] Archivum Rákóczianum I-IX. kötet. Közli: Thaly Kálmán (Budapest 1873–1889.) I. 6. 325

[41] uo. Egerből ki is tiltották a görög és rác kereskedőket. Károlyi Sándor felesége Barkóczy Krisztina, aki a városban részbirtokos volt a korszak kiváló orvosaival Lang Jakab Ambussal és Pápai Páriz Ferenccel is kapcsolatot tartott és számos védőintézkedést tett. Birtokain az egészséges embereket különítette el, sátorba költöztetvén őket. A pestisre vonatkozó irodalom: *Szádeczky Lajos*: Az erdélyi főkormányzók rendeletei a pestis, marhavész és éhínség meggátlására. 1710. MGSz (1894.) 1. és Kovách Imre: Az asztraháni pestis. (Bp. 1879.)

[42] PmL IV. 1/g. Litterae missiles 1710. Nro 32. A menthetetlennek tartott betegeket a határba, kutakhoz különítették el, ahol rögtönzött kunyhókban halódtak. Erre is vonatkoztatható a városi tanács 1776, 1777 évi rendelkezése a temetők melletti kunyhók „föld lyukak" elrontására, amelyeket cigányok és mások is „engedély nélküli" lakhelyül használnak. Kecskeméti szabályrendeletek I. (1659–1849). Összeállította és jegyzetekkel ellátta Iványosi-Szabó Tibor. (Kecskemét 1991.) 103, 112. sz. (A továbbiakban: Iványosi, KSz. I.) 1739-ben halálbüntetés járt a megbetegedés eltitkolásáért. Arra is volt példa, hogy azt büntették kiközösítéssel, aki a megbetegedést felfedte.

[43] *Madai Sámuel Dávid*: Szükséges oktatás, miképpen ki ki e' mostani be hatolt döghalálban és el-ragadó betegségben Isten kegyelme alatt magát őrizheti s orvosolhatja. Halle 1739. A betegségnek és orvoslásának igen érdekes leírása a korabeli boszorkány-vádakat idézi: „1739-ben volt a guga halál. A hónak alatt, vagy ágyékokon támadt az embereknek valami mérges kelés, ha kifakadt meggyógyultak, ha nem, meghaltak. Támadtak a testeken valami patécsforma veres kékes foltak, ezek kevés időre megfeketedtek, és a csontig bérothadt a test, és megholtak, de ha a házi békákat megszárítván porrátörték, hozzá rozslisztet, tömjént elegyítvén, ezt vizelettel felhígították és ezzel mindjárt a nyavalya kezdetében a testet békenték, a beteg kevés napra meggyógyult." OL HT C. 37. Acta Sanitatis Regestranda. Fasc. 124. N^0 196/1739. és uo. Acta pestilentialia. Fasc. 127. N^0 53/1739. Pest-Pilis-Solt vármegyei jelentések.

[44] Kistapolcsány, 1706. május 10. Rákóczi levele Hasszán belgrádi pasához. Érsekújvár, 1706. július 5. Utasítás a temesvári pasához küldött Pápai Gáspár számára. *Benda Kálmán–Maksay Ferenc–Esze Tamás–Pap László*: Ráday Pál iratai I. 1703–1706. (Bp., 1961.) 573–574, 623–626. — A Szenátussal együtt Érsekújvárról, 1706. július 22-én a fejedelem elrendeli a megyéknek, „hogy az török Kecskeméten és Debreczenen inet ne kereskedgyék, hanem ott adgya el a' portékáját a' mit limitáltatott, kihez képest parancsollyuk Kegyelmeteknek, hogy ha valamelly Vármegyében

immit ammott akár török, rácz, görög, sidó akar minemő árujával járkálna, vagy lézengene, megh nevezett hellyekre, úgy mint Debreczenre vagy Kecskemetre tanquam loca depositionis mercium suarum mind azokat sub poena confiscationis mercium relegallya, az hollot is azon jókat drágában ne merészellyék árolni, hanem amint azoknak limiatatioja vagyon, és az előtt is az fejér pénzért observáltatott az ára". Szepes megyéhez. Státny Archív Levoci, Szepes m. lt. Közgyűlési jegyzőkönyvek. Nro. 41. 33–37. Idézte: Bánkúti, Cumania III. 1975. 81.

[45] Rákóczi szabadságharc Kecskeméttel és Karácsony Sándorral kapcsolatos történései tekintetében Bánkúti Imrének a tanulmányban idézett alapműveihez utaljuk az olvasót. Az az adat, miszerint a harmincadot 1708-tól bérelték vitathatóvá teszi Ember Győző korábbi állítását, miszerint az arad–szegedi kerület harmincadhelyeit a felső- és alsómagyarországiakkal egyidőben 1727 vagy 1728-ban adták bérletbe. vö. *Ember Győző*: Belkereskedelem. Görög kereskedők. = Magyarország története 1686–1790. IV./1–2. Főszerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv (Bp., 1989.) 1. 650.

[46] A nagy szállítók, akik tízezer vég számba adták el az abát a kuruc állam megbízottainak, persze általában sohasem tették a lábukat Magyarországra, hanem Konstantinápolyból vagy Nándorfehérvárból irányították üzleteiket, mint pl. Alboér Ábrahám. A kisebb kereskedők természetesen személyesen hozták áruikat Magyarországra, ők azonban nem is annyira a hadsereg, hanem a lakosság szükségleteit elégítették ki. Mint a Szegeden át Kecskemét felé irányuló áruforgalomról felvett harmincadjegyzék mutatja, a Törökországból behozott áruk igen sokfélék voltak. BKmÖL KvL IV. 1528/b. II. 430. passim

[47] Társa Muhamed kihallgatási jegyzőkönyve 1765. február 23. BFL. PvL. Intim a.a. 3997.

[48] BkmÖL KvL. IV. 1528/b. II. 430. passim.

[49] Bur, 1986. 287. és OL HT C 42. Acta Miscellanea Fasc. 2. N^{0}8 14–17. rsz.

[50] Petri, Cumania III. 55–57.

[51] Conscriptio Graecorum Quaestorum Portae Ottomanicae Subjectorum. 1754–1755. (Országos összesítés megyénként közli a kereskedők nevét és a kompániához tartozást is feltünteti) OL HT C 42. Misc. Fasc. 2. N^{0}8. 15. rsz. 41. Bács megye.

[52] OL HT C. 42. Misc. Fasc. 2. N^{0}8. 14. rsz. 469. Békés megye jelentése 1754. november 20. Uo. 15. rsz. 41. (Itt csak Georgius Pap neve szerepel.)

[53] OL HT C. 42. Misc. Fasc. 2 N^{0}8. 15. rsz. 47. és Komárom megye 1754. augusztus 11-i jelentése. uo. 14. rsz. 377.

[54] Uo. 377–378.

[55] A Jászkunsági görögökről főbb tanulmányt publikált Papp Izabella a Szolnok megyei Levéltár évkönyveiben 1987-től kezdve. Amikor a témával kezdett foglalkozni - indításként az általam publikált 1754-es országos összeírások a Jászkúnságra vonatkozó adataiból indult ki. Petri, Cumania III. 35–36. OL HT C. 42. Misc. fasc. 2 N^{0}8. 14–15. rsz.

[56] A témakörre részletesen ld. *Gecsényi*:Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. Századok, 1995. 4. 767–790., 777.; *Uő.* Ért. 1994. 159, 163.

[57] Az 1754-es országos összeírás kecskeméti példányában szerepel (kompánia akkori bírája Rusa Tamáskovics, aki hűségesküt tett). Tamáskovics bátyjával a török alattvaló Baltazar Miklóssal consocius. Utóbbinál szerepel még az a megjegyzés, hogy nem akarja magát a kompániából kivonni. Más török alattvalóknál ez a kitétel nem szerepel. PmL IV. 74. CC.I. 43. továbbá BKmÖL KvL IV. 1528/b. II. 313.

[58] PmL IV. 1/d. Misc. Pol. Ant. 1737–1, BKmÖL KvL IV. 1528/b. 111–113, 115.

[59] A témakörben elsősorban a következő munkára támaszkodtunk: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Sajtó alá rendezte Hanák Péter (Bp. 1984.)

[60] BKmÖL KvL IV. 1528/b. II. 356. Az uzsora a 17–18. században egyszerűen „kamat"-ot jelent, nincs pejoratív értelme. A magyar nyelvtörténeti etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Lóránd Bp. 1976. III. 1044–1045

[61] Az érvelésből következtethetően a jövevény zsidó kereskedő lehetett, erre utal az „idegen" jelző, valamint az, hogy kihangsúlyozzák: a magyarok ellen nem szóltak. BKmÖL KvL. IV. 1528/b. III. 44. 1791. november 1.

[62] *Pach Zsigmond Pál*: Üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem., Tsz 1982. 373–403.

[63] Uo. és az előbbiekkel egybecseng Szakály Ferencnek Oppenheimer Sámuel tevékenységével kapcsolatos azon megállapítása is, miszerint: „az arisztokraták hamar felismerték, mily egyszerű és könnyű módja a tőke szerzésnek a zsidóknak [tegyük hozzá a görögökkel is ez volt a helyzet] birtokaikra telepítése." Szakály, 1971. 33.

Remport Zoltán

A REFORMKOR KIEMELKEDŐ IPARI KÍSÉRLETE: A CSETNEK–PÉCSI VASGYÁR

A magyar reformkor nemcsak a polgári eszmék politikai rangra emelésében szerzett történelmi érdemeket, hanem a gazdasági élet fellendítésének is nagy kezdeményezője volt. A 19. század harmincas–negyvenes évtizedében az ország vezető politikusai fokozódó mértékben fordultak a gazdasági kérdések felé, élére álltak az iparfejlesztő mozgalmaknak és mellettük az ipar területén tevékenykedők vállalkozó kedve is szárnyat kapott. A reformkorban a hazai vasgyártás is határozott lendületet vett és az ipari forradalom követeiként az ország kohászatában megjelentek a vasfinomító gyárak. A vállalkozók közül is kitűnt az iparosítás egyik leglelkesebb híve, Madarász András,[1] a csetneki Concordia vasgyártó társulat igazgatója, aki Pécsett vasgyárat létesített és elhatározta, hogy Pécs városát ipari központtá fejleszti. A csetneki nyersvasgyártás és a pécsi vasfinomítás kapcsolatának kiépítésén fáradozott és a Duna menti vasipar megteremtésének álmát dédelgette. Minden energiáját a vasfinomító gyár felállításába ölte, vállalkozása azonban mégsem hozott neki sikert, végső soron kudarccal is végződött, mivel ahhoz a feltételeket a 19. századi hazai viszonyok között nem sikerült megteremtenie. Az utókor mégis igaztalan lenne vele szemben, ha kezdeményezéséről megfeledkezne, mert az nemcsak nagyvonalúságával emelkedik ki saját korából, hanem hibáival együtt tanulságul is szolgálhat az utókor mindazon vállalkozóinak, akik ipari létesítmények felállítására szánják el magukat.

A Concordia

A 19. század első felében Magyarország korabeli legnagyobb vasgyártó körzetében: Gömörben a vaskohászat szervezete és gyártástechnológiája jelentős változáson ment át. A század első éveiben itt a vasat még nagyobb részben magánosok gyártották, általában népi kemencékben, az ún. bucatechnológia szerint, a századforduló után azonban a magánosok kezdtek társaságokba tömörülni, a bucakemencéket felszámolták és áttértek a kétlépcsős (indirekt) kovácsvasgyártásra. Az új eljárás szerint a kovácsolható vas (és acél) előállítása két lépcsőre vált szét;

az első lépcsőben az ércet a nagyolvasztóban megolvasztották és nyersvasat csapoltak, a második lépcsőben pedig újabb olvasztással ún. frissítéssel, a nyersvasat kovácsvassá (vagy acéllá) alakították át.[2] A nyersvas gyártóberendezése a nagyolvasztó, a kovácsvasé a frissítőhámor lett. Ezek teljesítménye felülmúlta a bucakemencékét, azonban létesítési költségeik is nagyobbak lettek. Részben a fejlesztések megnövekedett költségigénye tette indokolttá a társulási alapon való szervezkedést is, ami által a technológiaváltás és szervezeti tömörülés helyenként egymáshoz is kapcsolódott. A gyártás két fázisa, a vasolvasztás és a frissítés, azonban egymástól teljesen elkülönült, azok szükség esetén egymástól területileg is függetleníthetők lettek. A vaskohászat átalakulása Gömörben, a század első évtizedének végén, a Murány és Rima folyók mentén indult meg, a folyamat azonban a harmincas évtizedben a Csetnek folyócska völgyére is átterjedt.[3]

Az 1800-as évek elején Csetnek térségében 15 bucakemence gyártotta a vasat, többségük a Gömöry család kezén volt, de tulajdonosaik között találjuk a Kirinyi és Maritinszky családokat is.[4] A Gömöryek egymás után vették át a többiek bucakemencéit és a hozzájuk tartozó bányákat és hámorokat, majd az 1830-as években a tömörülés a murányi és rimai társulatok mintájára Concordia néven társulattá alakult. A Concordia, ennek megfelelően, területi vasgyártó vállalkozás volt, amely a csetnekvölgyi termelőerők egyesítését és a termelés koncentrációját célozta, a helyi vasgyártás fellendítése érdekében.[5]

A tőkekoncentráció az egyesülésnek lehetővé tette, hogy bucakemencéit leállítsa, a kitermelt vasércet nagyolvasztóban olvassza meg és olvasztásos–frissítéses eljárással — azaz egy korszerűbb módszerrel — állítson elő kovácsvasat. A társulat a harmincas évtized végén két nagyolvasztót tartott üzemben, az egyiket Csetnek, a másikat Kuntaplóca határában. A két kohóban évi 20 ezer bécsi mázsa nyersvasat gyártott, amelyet majdnem teljes mennyiségében kovácsvasra dolgozott fel, saját kisebb-nagyobb mértékben korszerűsített hámoraiban. Egyidőben megvalósította a világszerte terjedő vasöntést is.[6]

A vas kereslete Magyarországon a harmincas évtized közepétől ugrásszerűen megnőtt, amit döntő mértékben a kibontakozó gépgyártás és az induló vasútépítési program váltott ki, fejlesztésre ösztönözve a hazai vasgyártókat, köztük a Concordiát is. A Csetnek-völgyet övező hegyek ekkor még ontották a kor követelményeihez képest jó minőségű vasércet, ezért a bányászat a vastermelés növelésének nem jelenthette gátját, az olvasztáshoz szükséges tüzelő előteremtése azonban jelentős gondot okozott.[7] A faszenet szolgáltató erdők az olvasztók körzetében egyre ritkultak, azok a vasgyártás ugrásszerű fejlődését nem voltak képesek követni, azért sem, mert a kivágott fa pótlásáról szakszerű telepítéssel kevés helyen gondoskodtak. A letarolt erdők lehangoló látványt nyújtottak, az erdőbarátok nagy sérelmére, akik egyre hangosabban emelték fel szavukat az erdők kímélése érdekében. Kossuth is mögéjük állt és 1845-ben az erdők védelmében ő is felszólalt. „Gömört sok erdővel áldotta meg a természet — írja — de mi magyarok nem oly rég kezdtük még észrevenni, hogy erdőkincseink sem kimeríthetetlenek, s mióta észrevettük sem minden ember gondol sokat az erdészet okszerű szabályaival. Előbb pusztítottuk az erdőket, mert becsük nem volt, most pedig pusztítjuk, mert a fának jó ára van."[8]

A Concordiának is, ha fejlődni akart, tüzelőt szolgáltató terület után kellett néznie. Ezzel a gondjával azonban nem volt egyedül, a többi észak-magyarországi vasgyártó terület kisebb-nagyobb mértékben hasonló gondokkal küzdött és általánossá vált a törekvés, hogy a vasfinomítást a nyersvasgyártástól függetlenített körzetben, még kitermelés alá nem vont erdőségek térségébe, vagy szénbányák közelébe helyezzék át. Az ásványi szén használatát ekkor már lehetővé tette az angol technológia, amely kifejlesztette, a frissítőhámorok helyébe, a vasfinomító gyárakat.[9]

Angliában ugyanis a faszén hiánya már a 18. század közepén jelentkezett, ezért az angolok rátértek a kőszéntüzelésű nyersvasfrissítésre, azt összekapcsolták a gőzenergiával működő pörölyök és hengersorok használatával és nagyobb teljesítményű nyersvasfeldolgozó egységeket alakítottak ki. Ezekben a vasfinomító gyárakban a frissítő olvasztást kavarókemencékben végezték, a kikavart kovácsvasat gőzpörölyökön és hengersorokon nyerssínné alakították. Utána a sínet feldarabolták, összecsomagolták (pakettálták), forrasztókemencében újra izzították, majd vasárura (rúdra, sínre, lemezre) hengerelték.[10] A hazai vasgyártók, köztük a Concordia is, a gyártás fejlesztését ilyen vasfinomító gyár telepítésében látta megoldhatónak.

A Concordia igazgatója, Madarász András, úgy gondolta, hogy a társaság üzemeinek termelését meg lehet duplázni, ha a nagyolvasztók fejlesztésével az évi 20 ezer bécsi mázsa nyersvas helyett, a meglévő két kohóból legalább 40 ezer bécsi mázsát csapolnak, s azt az ország más táján létesítendő gyárban finomítják, azaz dolgozzák fel kovácsvasra. Így a helyben működő frissítőhámoraikat, amelyek úgyis elavultak, leállíthatják, s az általuk addig fogyasztott faszenet a többletnyersvas olvasztásához használhatják fel. Ennek az elképzelésnek a sarkpontja természetesen olyan hely találása volt, amely a finomításhoz szükséges energiaforrásban bővelkedik és a kereskedelmi forgalomba is jól bekapcsolható. Madarász András, az ország különböző pontjait megvizsgálva, ilyen helynek sz. kir. Pécs városát találta, ahol — úgy mond — „nemcsak nagy mennyiségű olcsó fára biztosan számíthat, hanem az egyszersmind igen jó kőszénben is bővelkedik".[11]

Az iparosodó Pécs

Baranya szinte pusztaság volt, amikor a török uralom alól felszabadult, maga Pécs is romokban hevert, az országnak azonban talán egyetlen tája sem népesült be olyan gyorsan, mint ez a terület. A 18. század végére a körzet nemcsak feltöltődött lakossággal, hanem a város is és a vidéke is elindult a gazdasági fejlődés útján. A fejlődés különösen 1780. január 25-től vett lendületet, amikor Mária Terézia szabad királyi várossá nyilvánította Pécset. 1845-ben a településnek 14 ezer lakosa volt, s jóllehet ezzel a népességgel nem tartozott az ország legnagyobb városai közé, kereskedelmi forgalma és üzlethálózata Pest-Buda, Pozsony és Temesvár után következett.[12]

Pécs gazdagságát és fejlődőképességét több előnyének köszönhette. Mint tartományi központ visszanyerte régi történelmi szerepét, ismét a forgalmi csomópont rangjára emelkedhetett, hatóköre még nagyobb is volt, mint jelenleg, mert

az a horvát és szerb területek egy részére is kiterjedt. Ehhez járult szép fekvése és sokoldalúan termékeny vidéke. Határának egy része gyümölcstermesztésre, más része gabonatermelésre volt alkalmas, de jelentős volt állattartása is. Ásványkincsekben sem volt szegény, nyersanyagforrásai alkalmat kínáltak egyes iparágak fejlesztéséhez, lakosságának zöme azonban ekkor még földműveléssel foglalkozott; gabonatermelése mellett elsősorban szőlő- és bortermelése volt jelentős. Gazdagságával méltán dicsekszik el korabeli méltatója: „Van tehát Pécs városának forrás patak vize, olly bőségben, hogy nyáron sem fogy ki, fája a környékből, mind égetni, mind épületekre elég. Gyapjú a körül lévő uradalmakban nagy bőségben. Van csíkos kék márványa, mészköve, homokja, épületköve, agyagja, mesze és Pécshez két órányira, a püspöki H. Hetényi határban kelheimi márvány. A gyümölcs igen jó ízű, kivált az őszi barack, melly 16 latra is megnő. Szőllőművelésünk virágzó, a pécsieket, mint vincelléreket herczeg Lippe szlatinai uradalmába Verőczébe is alkalmazzák."[13]

A polgárosodásnak induló parasztság mellett a városnak jelentős volt az iparos rétege is. Kisiparosai szinte minden számításba vehető iparágat űztek, de a negyvenes évtizedben kezd gyáripara is kialakulni. Megalakult a pécsi takarékpénztár, 1844-ben kezdett termelni a Limberger-féle cukorgyár, már ekkor működött Hütner papírgyára, amely papírárut még Szerbiába is exportált. Czindery főispán a város közelében szeszgyárat alapított, s 1845-ben kapott két gyufagyáros is engedélyt a gyáralapításra. Ugyancsak 1845-ben hozták létre a posztógyári részvénytársaságot. A korábbi években már selyemhernyótenyésztő társaság is alakult, amely selyemgombolyító műhelyt állított fel, de a gubók egy részét külföldről kellett beszereznie, mert a megye lakossága idegenkedett a selyemhernyóktól.[14]

Pécs gazdasága tehát, a kedvező adottságokra támaszkodva, fokozatosan bővült, a reformkorszakban pedig már nyilvánvalóvá válik, hogy jövőjének nagy lehetőségeit szénvagyona rejti magában. Ennek a véleménynek a kor írása hangot is ad: „Van palakő, tűzkő és köszörűkő. Mindezek felett azonban a város legnagyobb kincse a kőszén, melly az egész hegy hosszában temérdek mennyiségben találtatik, és hihető ez leend valaha indoka a város felvirágzásának. A kőszenet magok a polgárok ássák szölleikből és olly mennyiségben már, mint az ember 20 évek előtt alig képzelheté. Minő kincs rejlik tehát ebben, a tisztelt olvasó elképzelheti. Mohács 5, Eszék 12 mérföld, és a mohácsi gőzhajózás máris szép pénzt fizet, Eszék pedig, ha valaha a fiumei vasút létre jőne, elláthatná innen az egész vasutat kőszénnel."[15]

Hazánkban a kőszén a 18. században kezdi magára vonni a társadalom figyelmét. A Sopron melletti Brennbergben a század közepén annak termelése is megindul, de a szénbányászat csak lassan tud kibontakozni. Az országnak ipari üzeme a 18. században még alig akad, a háztartásban pedig idegenkednek a kellemetlen szagú tüzelőanyagtól. A kovácsok ismerik fel elsőnek az ásványi szén hasznosságát, s ahol könnyen hozzáférhető, át is veszi az a kovácsműhelyekben a faszén szerepét. A Pécs vidéki fekete kőszén természetes kibúvásain is a kovácsok ástak először kőszenet 1785-ben, valószínűleg Vasason még korábban. 1787-ben egy pesti kovács (Decker Ferenc) és egy molnár (Hausenhaud Simon) vették bérbe

az uradalom területét. 1794-ben az uradalom, 1809-től a pécsi cs. k. bányaigazgatóság (Berks) bányászkodott itt.[16]

Pécs tehát mindenképpen alkalmas helynek kínálkozott az ipar telepítésére, s a Concordia 1843-ban úgy határozott, hogy vasfinomító gyárát itt állítja fel. Madarász szinte beleszeretett Pécsbe, lakhelyét ide helyezte át és hozzáfogott a gyár telepítéséhez, miközben a csetneki társulat igazgatását átadta Gömöry Pálnak.

A Csetnek–Péts Vasgyár létrehozása

A gyárépítés első lépéseként természetesen a beruházás anyagi hátteréről kellett gondoskodni. A társulat induló tőkéjét 200 ezer forintban határozták meg, s ezt 200 db 1000 forint címletű részvénnyel fedezték le. A részvények nyomban elkeltek, főrészvényesnek 40 ezer forinttal maga Madarász András jelentkezett, de a Concordia többi részvényesei is azonnal betársultak a vállalkozásba. Ezáltal a részvényeknek kb. 60%-a a Concordia tulajdonosainak kezébe került, de a többi részvények is nehézség nélkül gazdára találtak.[17] Madarász Pécs városától szénjogosítványt, magánosoktól telket vásárolt és megkezdte az építkezést. Telephelynek a Tettye és Meszes patakok összefolyása közelében elterülő sík területet (nagyobb részben rétet) szerezte meg, az ismert kőhíd közelében.[18]

Amint láttuk, a Concordia olyan vasfinomító gyárat tervezett, amely évente 40 ezer bécsi mázsa nyersvas feldolgozására lett volna képes. Készáruként hengerelt és kovácsolt rúdárut, hengerelt lemezt és vasöntvényt vettek számításba; ennek megfelelően határozták meg a gyár felállítandó üzemeit. A tervekben a következő üzemek felállítása szerepelt: kavaróüzem több (valószínű hat) kavarókemencével és gőzpöröllyel, forrasztóüzem forrasztókemencékkel és összetett hengersorral. A teljes hengerlő együttes egy- vagy kétállványos lemezhengersorból, többállványos rúdsorból és ugyancsak többállványos előnyújtósorból (lupasor, bocssor) volt elképzelve, és a teljes együttes meghajtását egy 40 lóerős gőzgéppel tervezték. Ezenkívül terveztek kovácsműhelyt, gőzkalapáccsal és több kovácstűzhellyel, öntödét, két kupolókemencével, továbbá gépműhelyt több esztergapaddal és gyalugéppel.[19]

Az első berendezéseket 1844-ben és 1845 első felében állították fel. Madarásznak az volt az elképzelése, hogy a gyárat saját kivitelezésben létesíti, annak berendezéseit saját műhelyeiben gyártatja le. Ezért a telepítést az öntödének és a gépműhelynek a felállításával kezdte, s elsőként a szerszámgépek meghajtásához szükséges 16 lóerős gőzgépet helyezte üzembe. Valószínű, a szerszámgépeket külföldről vásárolta, a gőzgép azonban hazai gyártású volt, annak részeit valószínűleg a csetneki hámorokban állították elő. Nem lehetetlen azonban, hogy más hazai gépműhelyt is bevontak a gyártásba. A gyártás saját kezelésben való végzését a korabeli ismertetés még külön is kihangsúlyozza; úgymond: „a gyárnak különös dícséretére szolgál, hogy az erőművet maga rajzoltatá, önteté, esztergályozá, egyszóval maga hozta létre, mi szépen meg is felel a várakozásnak."[20] Ez természetesen technikai bravúrnak számít, Kossuth is annak érzi, amikor külön felhívja rá a figyelmet: „Említést érdemlőnek vélem — írja — hogy a pécsi vasgyárban

dolgozik a legelső, — mintegy 16 lóerejű — gőzmozdonygép, melly egészben, s minden részleteiben tökéletesen magyarhoni mű".[21]

A saját kezelésű beruházáshoz legfontosabb teendő volt az öntöde gyors beindítása. Madarász svájci öntőmestert szerződtetett, s őt heti 15 Ft-tal jól meg is fizette és a gépésznek is 1000 Ft évi fizetést adott. Az öntödében az üzemszerű termelés, ha akadozva is, de 1845 második negyedében beindult, s az év közepén már azzal dicsekedtek, hogy egy 60 mázsányi (3,3 tonnás) darabot is sikerült leönteni. Ugyancsak az év közepéig beindult egy gőzkalapács és működni kezdett a gépműhely. Az indulás sikeresnek látszott, a tervezés is tovább folyt, azzal számoltak, hogy az év végéig a 40 lóerős gőzgépet is üzembe állítják, s javában építették a kemencéket is. A beindult üzemekre egyelőre külső megrendelést nem vállaltak, minden belépő gyártókapacitást saját berendezéseik megmunkálására tartottak fenn. A hangulat bizakodó volt, a megkezdett szénbányászat is jó kezdeti eredményekkel kecsegtetett olyannyira, hogy Madarász Pécsben már a hazai nagy vasipari központot, a magyar Birminghamot álmodta meg.[22]

Pedig a nehézségek mindjárt a munka kezdetén jelentkeztek. A svájci öntőmester zsarolni kezdte a társaságot, egyébként is magas díjazásával elégedetlen volt, fizetésemelést követelt, s miután azt nem kapta meg, elhagyta Pécset, Pestre költözött. Mivel pedig a sajátkezelésű beruházás mindenütt néhány szakember képzettségére támaszkodik, az előkészületi munka Pécsett is lelassult. Madarásznak sürgősen másik öntőmesterről kellett gondoskodnia, de csak a következő év elejétől sikerült Pohorelláról, a Coburg hercegi uradalomból Nikkel Józsefet szerződtetnie technikai vezetőnek. 1845-ben a tervezett második gőzgép sem készült el, a hengersori alkatrészek gyártása is akadozott, s az év végéig csupán három kavarókemencét sikerült felállítani.[23]

Kossuth, mint a vasgyártás támogatója

Nagyobb nehézséget jelentett az a körülmény, hogy az építkezés anyagi háttere gyengének bizonyult. A részvényesek nagy lelkesedéssel tették meg ajánlásaikat, s 140 ezer forint elég gyorsan be is folyt, a további befizetések azonban késtek, és az is hamar kiderült, hogy a tervezett alaptőke messzemenően nem elég a tervek kivitelezéséhez. Madarász az Iparegyesülethez fordult támogatásért, amely a hazai széntermelést különös gonddal figyelte, s a pécsi vasgyártás ügyét maga Kossuth vette pártfogásába. Először a Gyáralapító Részvénytársasággal 20 ezer forint segélyt szavaztatott meg, majd amikor kiderült, hogy erre nincs fedezet, elhatározták 60 ezer forint elsőbbségi részvény kibocsátását.[24]

Kossuth az elsőbbségi részvények mellett állástfoglalva cikket írt a Hetilapban az ipart támogató közönség mozgósítása érdekében. Cikkében méltatja a Concordia vállalkozását, megemlítve az addigi eredményeket is. Biztosíték dolgában hivatkozik arra, hogy a társaságnak már mintegy 140 ezer forintnyi beépített vagyona van, majd pontokba foglalva, a következőképpen ismerteti a részvényjegyzés feltételeit:

„Ezen társaság az, melly folyó évi április 4-én Pécsett tartott közgyűlésében gyárüzletének nagyszerítése végett 60 000 pft elsőségi részvény kibocsátását határozá el, mellynek feltételei a következők:

1) A csetnek–pécsi vasgyár egylet eredeti részvények útján bejött 140 000 pft-nyi értékű mindennemű vagyonát, nevezetesen pedig sz. kir. Pécs város határában nagyobb részt már fennálló vasgyárát telkeivel, s minden beruházásaival egyetemben terhelő, s első helyeni betáblázás útján biztosítandó 60 000 pft erejéig és ugyan 100 pft-tal számított 600 elsőbbség részvény bocsáttatik ki.

2) Az ekképpen biztosított részvények után befizetésük idejétől számítandó, az illető részvényesek tetszéséhez képest fél vagy egy egész évenkénti 6 száztóli kamatot a társaság fizetni köteles. Kamatfizetési hely: Pest és Pécs.

3) Ezen részvények útján bejövendő tőkeösszeg az első évek jövedelmeiből sorozat szerint visszafizetendő; a tőkések továbbrai benthagyása iránt a hitelezők és a társaság közti egyezkedés fenhagyatván.

4) Az aláírók az igazgatóság részéről teendő felszólítás után, három hónap lefolyása alatt illetőségüket befizetni tartoznak; ellenkező esetben magokat sommás útú pernek vetik alá.

Ezek azon feltételek, mellyek a pécsi vasgyár előleges részvényeinek biztosítására nézve részvénytársaságilag megalapítvák, s melyeket a honi ipar pártoló barátainak becses figyelmökbe azon kijelentéssel ajánlok, hogy különös örömömre vállandik, ha minél több jelentkezéseket lehetend szerencsém a pécsi gyár igazgatóságának bemutatni, miknek elfogadására — Pest, Újvilág utca, Ilkey ház, az iparegyesület szállásán — ajánlkozom."[25]

Kossuth abban bízik, hogy cikke nyomán a vasgyár megkapja a kért támogatást, s ezt arra a tapasztalatára építi, hogy előzően már két ízben is szervezett hasonló akciót, egyszer a pesti cukorgyár, egyszer pedig az első magyar selyemkelmegyár ügyében, s mindkét mozgósítása sikert hozott.[26] Az ország közvéleményének rokonszenve tehát nem hiányzott a pécsi vasipar kiépítéséhez, a továbbiakban azonban kitűnt, hogy az előrelépéshez a lelkesedésen kívül más feltételek is szükségesek, amelyek azonban már nem alakultak ennyire kedvezően.

Az építkezés folytatása és elakadása

Az elsőbbségi részvények átlendítették a vállalkozást pillanatnyi nehézségein. Az előnyös feltételeket ígérő befektetés összegyűjtötte a továbblépéshez szükséges beruházási összeget, s ezzel az építkezés egyelőre folytatódhatott. Amikor 1846 januárjában Nikkel József munkavállalás céljából meglátogatta a gyárat, ott egy éve működő öntödét és gépgyárat talált, továbbá az épülő félben levő hengerművet. Három kavarókemencét és egy gőzpörölyt is látott, a hengersorból azonban ekkor még jószerint semmi sem állt, s Nikkel a kovácsműhelyről sem tesz említést.[27] 1846-ban és 1847-ben azonban ezeket is felépítik. 1847 közepére érte el a gyár kiépítettségének a legmagasabb fokát, amikor a hozzátartozó néhány lakóházon kívül a következő üzemekből állt:

a) *Kavaróüzem a hengerművel.* Ez volt a gyár legnagyobb csarnoka, benne négy kavarókemencével, két forrasztókemencével, a gőzpöröllyel és a kombinált

hengersorral. A telepített kavaró- és forrasztókemencék rendszere nem ismert, de valószínűnek látszik, hogy az akkor elterjedt lépcsős–rostélyos lángkemencéről van szó. Egyébként a kavaró- és forrasztókemencék felépítése teljesen megegyezett, azoknak csupán a fenékkiképzése volt eltérő: a kavarókemencék feneke teknős volt, a forrasztókemencéké pedig síkkiképzésű. A gőzpöröly a kavarókemencékből kiemelt vastuskók (lupák) tömörítésére szolgált, azt nyilvánvalóan közvetlenül a kavarókemencék elé telepítették. A főhelyet természetesen a kombinált hengersor foglalta el, amely a központi meghajtó egységből állt, s arról ágaztak le a hengersorok: a lupa- vagy sínsor, a buga- vagy bocssor, a rúdsor és a lemezsor. A gőzgépre tehát négy hengersort telepítettek, amelyek közül a rúdsor kétállványos, a többiek egyállványosak voltak.[28] Ugyancsak a gőzgép tengelyéről kellett meghajtani a daraboló ollót is, amely a nyerssínek darabolására és a lemezek végvágására szolgált. A meghajtáshoz eredetileg egyetlen 50–60 lőerős gőzgépet terveztek, ez azonban már az első próbáknál gyengének bizonyult, így annak átépítéséhez is azonnal hozzá kellett kezdeni, valószínű azonban a meghajtást sohasem sikerült megnyugtatóan megoldani.[29]

A hengerlés tervezett menetét a következőképpen kell elképzelnünk:

A Csetnekről szállított és szilárd állapotban adagolt nyersvasat a kavarókemencében megolvasztották és a kavaró eljárással kovácsvassá készítették ki. A kemencéből kiszaggatott cipóalakú lupákat a gőzkalapács alatt tömörítették, megszabadítva azt a még benne maradt salaktól, majd még ugyanazzal a meleggel a lupasoron nyerssínné (laposvassá) hengerelték. Az így kapott nyerssinet feldarabolták, darabjait egymásra rakták (pakettálták), s az összeillesztett csomagot a forrasztókemencébe helyezték, ahol magas hőmérsékleten izzították. A részben összehegedt csomagot ezután a bugasoron kihengerelték, ahol az teljesen összehegedt és megkapta a kívánt négyzetes vagy lapos keresztmetszetét. A négyzetes félterméket (bugát) vagy laposvasat (platinát) újra visszahelyezték a forrasztókemencébe, s most már alacsonyabb hőmérsékletről rúdvassá, vagy lemezzé (plévassá) hengerelték tovább.[30]

b) A hengerművel szoros kapcsolatban állt a kazánüzem, a kazánt azonban nem közvetlenül a gőzgép mellé telepítették, hanem külön helyiségben (kazánházban) helyezték el. A *kazánházból* táplálták gőzzel a hengersorok és a gőzpöröly meghajtóegységét és a külön egységet képező kisebb gőzgépet, amely a gépműhely megmunkálógépeit hajtotta.

c) A *kovácsműhely* 6 tűzhellyel dolgozott, amelyeket koksszal fűtöttek. A koksz készítésére két *kokszoló kemence* szolgált.

d) Az *öntöde* a formázótérből állt, ehhez csatlakozott a mintaasztalos-műhely. A formázótérben állott a két kupolókemence. Az öntöde lett a gyár legkiépítettebb részlege, jóllehet a végső termelési folyamatban ennek csak alárendeltebb szerepet szántak. Az a körülmény azonban, hogy a gépeket házilag kívánták előállítani, az építkezés szakaszában az öntödét tette legfontosabb üzemrésszé.

e) A *gépműhely* hasonló fontos szerepet töltött be és ugyancsak jelentősen kiépült. Volt ott hat esztergapad, gyalupad, fúrógép és csavarvágógép, s ezeket hajtotta meg az elsőnek telepített 15 lóerős gőzgép.

f) A gyártelep tartozéka volt még a két *kokszkemence*, a *téglaégető kemence* és a *szénbánya*, amelyből 80 ezer mérő szenet jogosult a társaság, saját szükségletére, évente kitermelni.[31]

Nem találtunk sehol feljegyzés arról, hogy mikor sikerült a hengersort próbaképpen megforgatni, valószínűnek látszik, hogy a hengermű üzemszerűen sohasem dolgozott. Talán 1847 nyarán próbálkozhattak először hengerelni nem nagy sikerrel, mert a hengerlésről semmi tudósítás sincs, a kudarcot nyilván igyekeztek elhallgatni. Csupán arról értesülhetünk, hogy a gőzgép, mivel annak teljesítménye nem bizonyult elégnek, újabb és újabb módosításra szorult.[32] Madarász az öntödében és gépműhelyben még 1846-ban sem vállalt külső munkát, ezeket a működőképes üzemeket továbbra is saját berendezéseinek gyártásával foglalkoztatta, amikor pedig pénzalapjai ismét kimerülőben voltak és külső megrendelésekre kényszerült, 1847 közepén gazdasági válság tört ki. Ekkor az ország régebbi üzemei is kénytelenek voltak korlátozni termelésüket, így Pécsett nemcsak az árutermelés nem indulhatott meg, hanem pénz hiányában a fejlesztő munka is elakadt. A társaság 1847 júniusában bérbe akarja adni a félkész gyárat, de a hirdetésekre nem jelentkezik bérlő. A bérbeadási hirdetmény szerint addig 265 ezer forintot fektettek a telepítésbe, de a befejezéshez további 50–60 ezer forintot kellett volna beruházni.[33]

Az 1848. év hozhatott volna javulást, ha a gyárat sikerül a hadigyártásba bekapcsolni. Madarász előleget remélve sietett szolgálatait a felelős magyar minisztériumnak felajánlani, s Kossuth utasítja is Batthyány Kázmér kormánybiztost, vegye fel a gyárral a kapcsolatot és kössön vele a gyártásra szerződést. Batthyány megbízottja azonban, a helyszíni szemle alkalmával, felkészületlennek találja az üzemet, így a kormánybiztos kénytelen Kossuthnak azt jelenteni, hogy a gyár nem alkalmas hadigyártásra. Egyébként Pécs és környéke a szabadságharc alatt korán a császáriak kezére került és Pécsett a fejlesztés is és a gyártás is hosszabb időn át szünetelt.[34]

Madarásznak, ilyen módon, a történelmi események sem kedveztek, de a szerencse egyébként is ellene fordult. A császáriak meghurcolták, gyára körül harcok alakultak ki és annak berendezéseit megrongálták, amikor pedig a szabadságharc után ismét próbálkozott a gyártással, kazánrobbanás bénította meg az üzemet. A részvényesek most már a pénzüket veszni látták, többségük Madarász ellen fordult, aki támogatás hiányában, 1853-ban kénytelen volt a további kísérletezgetést beszüntetni.[35]

Az elhagyott gyár gyors pusztulásnak indult. 1854-ben egy bécsi üzletember: Prick Vince ugyan kibérelte azt — eredetileg talán lerakatot akart itt létesíteni —, lényegében azonban a gyárteleppel semmit sem tudott kezdeni. Csupán Madarász nem tudott a bukásba belenyugodni, betársult Prick Vince mellé bérlőnek és 1857-ben újraélesztette a gyárat. A gépműhelyt, az öntödét és a kovácsműhelyt üzembe helyezte, s most már rendelés után is kénytelen volt nézni. Egy 1858-ban megjelent újságcikkben azzal dicsekszik, hogy egy eszéki gépész próbarendelésének kifogástalan teljesítésén annyira felbuzdult, hogy ezután teljes öntvényigényét Bécs helyett Pécsett elégíti ki.[36] A helyreállításnak azonban ezek a próbálkozások már az utolsó fellángolásai voltak, amelyek arra futották csupán, hogy a letelepí-

tett megmunkáló berendezésekből gépgyárat szervezzenek, a vasgyár illúziója végképp szertefoszlott. Most már Madarász is feladta a harcot, letett a vasgyár gondolatáról és a gépgyártás felé fordult. A hatvanas évek elején Prick Vincét magára hagyta és vejével, Szontágh Pállal együtt ugyancsak Pécsett egy másik gépgyárat alapított.[37]

A csetnek–pécsi vasgyár Prick Vince kezén maradt, aki azonban bécsi üzletember lévén, a gyárat alkalmazott vezetőre bízta. Így került hozzá, Madarász kilépése után, Haberényi Pál, aki ügyvezetőként eredményesen fejleszti itt ki a mezőgazdasági gépek gyártását. Az üzem felveszi a Pécsi Kőszénbánya Részvénytársaság Gépgyára nevet, közönségesen azonban csak Prick gyárnak hívják. Ettől a gyártól 1865-ben Haberényi Pál is megválik, ő is új gyárat alapít. Most már Pécsett három gépgyár versenyez a mezőgazdasági gépek gyártásában, s ezek az ingadozó piac miatt egyre-másra kerülnek válságba. Végül a sorozatos válságokat (nem kis nehézségek árán) egyedül Haberényi gyára éli túl, s belőle fejlődik ki, több áttételen keresztül, a későbbi Sopiana Gépgyár, míg a Madarász által alapított mindkét gyár tönkremegy. Az 1879. évben a soproni kamara azt jelenti, hogy Prick Vince március hónapban beszüntette üzemét, mert az az általános rossz üzleti forgalom miatt nem bírta a folyamatos ráfizetést.[38]

A vasgyári vállalkozás tehát, kis gépgyárrá redukálódott, s 25 éven át, mint jelentéktelen helyi vállalat tengette életét, jövedelméből még saját fejlesztésére sem futotta. A kohászat felélesztésére már 1860 körül minden próbálkozás abba maradt, s ezzel véget ért egy igen nagy lelkesedéssel indult és sok reménnyel kecsegtető, de gyors kudarcba fulladt nagyméretű vállalkozás. Kerpely Antal, a századvég nagy kohásza, amikor 1870–71-ben felmérés céljából végiglátogatja az összes hazai kohászati üzemet, Pécsre el sem megy és a csetnek–pécsi vasgyárnak a romjairól sem tesz említést.[39]

Realitás és romantika a pécsi vállalkozásban

Magyarország dunántúli területén a 19. század elején nem volt vasgyártó ipar. A 18. században még működő vasművek Burgenlandban és Kislődön a századfordulóra már megszűntek, ezért Dunántúl távolabbi területekre, részben Gömörre, részben Stájerra támaszkodhatott csak vasigényének kielégítésében. A reformkorban jelentkező gazdasági fellendülés vetette fel ismét a dunántúli vasgyártás gondolatát, amely először Széchenyi programjában fogalmazódott meg a harmincas évtized végén és a negyvenes évtized elején. Széchenyi Duna menti vasmű felállítását tervezte, ilyen irányú elképzeléseiről csupán akkor mondott le, amikor meggyőződött róla, hogy terveihez az alapfeltételeket nem sikerül megteremtenie és a Duna menti vasgyártás helyett meg kell elégednie a Duna menti gépgyártás kifejlesztésével.[40] Széchenyivel szinte egyidőben karolta fel a dunántúli vasgyártás gondolatát Madarász András, akinek, mint láttuk, ehhez a legfőbb ösztönzést a csetnekvölgyi vaskohászat fejlesztési kényszere adta. Madarász tovább lépett Széchenyinél, ő nemcsak tervezte, hanem vállalkozott is a dunántúli vasgyártás megteremtésére, megalapítva Pécsett a csetnek–pécsi társaságot és 75–80%-os készültségi fokáig felépítette a pécsi vasfinomító gyárat. Annak teljes kiépítésétől azonban

kénytelen volt elállni. Kétségtelen nagyméretű volt Madarász kezdeményezése, de a közben jelentkező nehézségek miatt nagy lett annak bukása is. Érdemes ezért, történeti távlatból, vállalkozásának mérlegét megvonni.

Madarász gyártásfejlesztő programját a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsett megtartott hatodik gyűlésén ismertette, ahol Pécs város szerelmesének mutatkozott be. Jóllehet akkor még csak egy éve tartózkodott Pécsett, mégis igazi patriótaként nyilvánult meg, akit elbűvölt Pécs vidékének ásványgazdagsága, fabősége és gazdasági fejlődésének lendülete. A jövő nagy lehetőségét, másokkal együtt, ő is a terület szénvagyonának hasznosításában vélte felfedezni, elsősorban erre építette fel gyáralapítási terveit. Anyagbősége és piaci fejlődése alapján úgy ítélte meg, hogy „Pécs gyárvidéknek teremtett hely".[41]

Aligha lehet kétségbe vonni Madarász Pécs helyzetéről és lehetőségeiről alkotott képének helyességét, kortársai között nem ő az egyetlen, aki Pécs lehetőségeit ennyire kedvezőnek ítéli meg. Ez a kép reálisnak elfogadható felmérésen alapult. Hogy még sem sikerült Madarásznak nagy tervét megvalósítania, annak az a magyarázata, hogy Madarászt elragadta a reformkor láza, reális helyzetfelmérése köré romantikus álmokat szőtt, és arányaikban elhibázott lépésekre szánta el magát.

Pécs város századforduló körüli iparosodásával Ruzsás Lajos foglalkozott, aki a harmincas–negyvenes évtizedre számos manufaktúra keletkezéséről ad számot, de azt is megállapítja, hogy a megalakult manufaktúrák egy része rendre tönkre is ment. A sikertelenség okát ő abban látja, hogy a manufaktúrák létesítőinek nem volt innovatív tapasztalata.[42] Ez a megállapítása Madarászra is találó. Ha helyesen mérte is fel Pécs és vidéke lehetőségeit, annak hasznosítását túl egyszerűnek ítélte, arányainak mérlegelésében messze elvetette a sulykot. Aránytévesztését — távlatból visszapillantva — főképpen a következő területeken lehet nyomon követni:

Helyesen ismerte fel, hogy Pécs piacközpont és körzetében a vasigény növekedésével lehet számolni. Nem gondolt azonban arra, hogy a terület piacán már más vasgyártó érdekeltség jelen van és a kereslet bővülésére az is a kínálat növelésével válaszol, ezért újabb gyártónak csak kiszorítással lehet teret nyerni. A gyártelepítéssel egyidőben ezért a versenybe lépéssel és a versenyképesség megteremtésével is számolni kell, ami viszont idő- és tőkeigényes folyamat, és nagy alkalmazkodó képességet igényel. A 40 ezer bécsi mázsányi nyersvasból előállított késztermék elhelyezésére csak akkor lehetett volna számítani, ha valami új, nagy vasfogyasztót — vasútépítőt, hajóépítőt, vagy hadfelszerelésgyártót — sikerül a vevőkörbe bekapcsolni. Ilyent azonban Madarásznak nem sikerült felhajtania. Lemezsort telepített például, de nem világos, hogy a lemez elhelyezésére milyen lehetőséget látott Baranyában, ha nem sikerült hajógyártó kapcsolatot kiépítenie. Ha tehát jogosan számolt is a piac bővülésével, a bővülés ütemét, annak időbeli lefolyását és a belépés lehetőségét nem mérte fel elég körültekintően.

A létesítés és üzembe állítás költségeinek megítélésében is elszámította magát, a fejlesztés pénzigényét alábecsülte. A 200 ezer Pft alapító tőke a telepítéshez sem volt elég, azonkívül pénzt kellett volna biztosítania a forgóeszközképzéshez, sőt még az üzembe helyezési zavarok és módosítgatások költségeivel is számolnia

kellett volna. A pécsivel egyidőben az országban további öt vasfinomító gyár is létesült — közülük a resicai, ózdi és zólyombrézói utódvállalataiban még ma is él —, de egyik telepítése sem állt meg félmillió forint alatt, nem véletlen, hogy Pécsett sem volt elég az előirányzott alapító tőke. Egy újonnan felállított vasgyártó üzem sikerét már a reformkorban is csak a tőkeerős háttér biztosíthatta. Ilyenre azonban a pécsi építkezés nem támaszkodhatott, a társulat állandóan pénzügyi bonyodalmakba keveredett, nem kevés feszültséget támasztva maga körül.

A telepítés minden bizonnyal a technológia szempontjából sem volt szakszerűen előkészítve. Nagy kockázatot vállalt Madarász, amikor a pécsi szén használhatóságáról előzően nem győződött meg, mint azt Rombauer Tivadar a borsodi és Graenzenstein Gusztáv a bánáti szenekkel tette. Csak a telepítés során végzett próbajáratások után vált nyilvánvalóvá számára, hogy a pécsi szén nagy kéntartalma miatt vöröstörő vasat ad, lényegében előkészítés nélkül kavarásra alkalmatlan, sőt összesülő salakja miatt még a rostélyos tüzelésre is nehezen használható.[43] Ezért a pécsi szénnel éppen a vasfinomítás központi műveletét, a kavarást, nem sikerült üzemszerűvé tenni. A társulatnak megfelelő felkészültségű szakembere sem akadt, aki a menet közben felmerült technikai nehézségekre áthidaló megoldást kereshetett volna. De a vasfinomítás fogásainak betanításához sem állt rendelkezésre megfelelő szakszemélyzet. Természetesen az előkészítésnek ezek a hiányosságai részben szintén a vállalkozás tőkeszegénységéből fakadtak.

A vállalkozás sikertelenségének mégis talán a legdöntőbb oka az anyagmozgatás megszervezhetetlensége volt. A nyersvasat Csetnekről Vácra tengelyen, onnan Mohácsra hajón, Mohácsról Pécsre ismét tengelyen szállították. Madarász azzal érvelt, ha érdemes a nyersvasat Bécsbe és Morvába, akkor miért ne lenne érdemes Pécsre szállítani.[44] Okfejtése azonban nem bizonyult helytállónak, mert a szárazföldi szállítás annyira megdrágította a félterméket, hogy a pécsi vasnak nem lehetett versenyképes árat szabni. Hozzászámítva ehhez, hogy a korabeli utak időként járhatatlanok voltak, a vasút gyors kiépítésére pedig akkor még nem lehetett számítani, ezért a folyamatos betétanyag-szállítás illúzió maradt.

A fentiekben vázolt nehézségek okozták tehát a pécsi vasgyártás bukását. Madarász kitűnő iparszervező képességéhez nem fér kétség, azt más létesítményeivel egyértelműen bizonyította, a vasgyártás nagyipari fejlesztésében azonban járatlan volt, és nem gondoskodott megfelelő felkészültségű és tapasztalattal rendelkező munkatársról sem, ezért tevékenységében felerősödtek a dilettáns vonások. A telepítés részletkérdéseiben messzemenően arányt tévesztett.

Mindezek után feltehető a kérdés; milyen utat kellett volna Madarásznak választania a pécsi kedvező adottságok sikeres kihasználásához? Mint láttuk, a gyár telepítését öntöde és kovácsműhely telepítésével kezdte, ami részéről helyes lépés volt, azonban a fejlesztéssel ezeknél az üzemeknél meg kellett volna állnia. Az öntvények előállítását, a szeráruk gyártását és az egyszerűbb mezőgazdasági gépek készítését 50–100 ezer forintos befektetéssel megszervezheti, ilyen gépgyárat faszéntüzelésre támaszkodva is versenyképessé tehetett volna. A későbbi évek bizonyították, hogy Pécs körzete egy gépgyárat (természetesen nem hármat) képes foglalkoztatni és egy ilyen jellegű üzem néhány év alatt képes a piachálózatát is kiépíteni. Egy ilyen gépgyárnak lényegesen kisebb az anyagigénye, ezért a szállítás

is könnyebben racionalizálható, a szállítási többletköltséget pedig a feldolgozottabb termékek nagyobb nyereségtartalma elviselheti. Egy bejáratott gépgyár tapasztalataira támaszkodva már az is nagyobb biztonsággal megítélhető lett volna, hogy van-e reális lehetőség tovább lépni, pl. az ásványi szenet a gyártásba nagyobb arányban bevonni, esetleg a vasfinomításra is berendezkedni.

Természetesen az ilyen program is csak akkor hozhatott volna eredményt, ha az megfelelő szakvezetésre támaszkodik. A 19. század közepén már csak azok a gyárak maradhattak versenyben, amelyek vezetését aktív és jól felkészült szakember vette a kezébe. A csetnek–pécsi vasgyár sorsa végső soron azt a tanulságot hagyta az utókorra, hogy gazdasági eredmény csak a lelkes kezdeményezés és a bölcs szakszerűség összakapcsolásától várható. Arról azonban semmiképpen sem szabad megfeledkezni, hogy a dunántúli, illetve a Duna menti vasgyártó törekvéseket a reformkor nemzedéke fogalmazta meg és indította el.

JEGYZETEK

[1] Madarász felváltva szerepelt András és Endre keresztnéven.

[2] A vasat és acélt ma is ezen elv alapján, két lépcsőben gyártják, természetesen fejlettebb technológiával és berendezésekkel. A frissítést higgasztás és finomítás néven is emlegették.

[3] *Bidermann, Hermann Ignatz:* Das Eisenhütten-Gewerbe in Ungarn und dessen früheren Annexen, einschliesslich der Militärgrenze. Pest–Graz 1857, 32–38.

[4] *Bartholomaeides Ladislaus:* Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia Historico–Geographico–Statistica. Leutschoviae 1806–1808, 348.

[5] A Concordia az egyesülési szerződést 1833-ban kötötte meg. *Volny József:* Gömör megye bányaipara. In: *Hunfalvy János:* Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest, 1870. 268.

[6] A negyvenes évtized közepén a Concordia 131 500 forint alaptőkével 2 nagyolvasztót, 9 frissítőhámort, 6 nyújtóhámort és 1 fűrésztelepet tartott üzemben. Csetnekvölgy, Hetilap 1848. 28, 434.

[7] *Eisele Gusztáv:* Gömör és Borsod megyék bányászati és kohászati monográfiája. Miskolc, 1903, 373. — *Mérei Gyula:* Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1951. 204.

[8] *Kossuth Lajos:* A pécsi vasgyár elsőségi részvényei. Hetilap, 1845. 20, 305. — Az erdőirtás a 19. század közepén korántsem volt sem általános, sem jelentős, a vonatkozó megjegyzések erősen hangulati jellegűek. Kerpelynek három évtizeddel később végzett felmérése szerint az ország faállományának tervszerű kitermelése, egyéb fogyasztás mellett, kb. egy millió t nyersvas olvasztásához is elegendő lett volna. A század közepén pedig csak 35–40 ezer t vasat olvasztottak az országban, s jóllehet a vasfinomítás is legalább ezzel egyenértékű faszénfogyasztó volt, mégis a kohászat a lehetséges felhasználásnak még 10%-át sem vette igénybe. Természetesen a hosszabb ideje működő kohók közelében a fakitermelés gyakran irtás jelleget öltött.

[9] *Remport Zoltán:* Az ipari forradalom jelentkezése Magyarország vaskohászatában a XIX. században. Bányászati és Kohászati Lapok, Kohászat 1986. 214.

[10] A kavarókemence szabadalmazott formájában ásványi szénnel fűtött lángkemence volt, a tűztérből, az olvasztó teknőből és a füstelvezető kéményből állt. A teknőben megolvasztott vasat a frissülés elősegítése céljából vasrúddal kavarták. A forrasztókemence hasonló felépítésű volt, de azt teknő helyett sík fenékkel látták el. — *Johannsen, Otto:* Geschichte des Eisens. Düsseldorf–Berlin, 1934. 307. — *Paulinyi, Akos:* Das Puddeln. München, 1987.

[11] *Madarász Endre:* Pécs környékének jövendője ipari és mezőgazdasági tekintetben. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsett tartott hatodik nagygyűlésének munkálatai. Pécs, 1846. 234.

[12] *Haas Mihály:* Baranya földirati, statisticai és történeti tekintetben. Pécsett, 1845. 75.

[13] *Náray János:* Pécs szabad kir. városának iparstatisztikai leírása. Hetilap, 1845. 19, 290.

[14] *Náray János:* i. m. — *Ruzsás Lajos:* A pécsi ipar a feudalizmus végén, 1686–1845. Dunántúli Gyűjtemény 6, Pécs 1956.

[15] *Náray:* i.m.

[16] *Babics András:* A pécsvidéki kőszénbányászat története. Budapest, 1952.

[17] *Náray:* i. m. — *Kossuth Lajos:* i. m.

[18] Madarász 1844. január 6-án vesz magánosoktól 8,5 kataszter hold földet. Bányaszabadalma évi 80 ezer mérő kőszén kitermelésére szólt, s ezért 100 Pft díjat fizetett. Hetilap 1847, 568. — egy pozsonyi mérő = 62,5 l. — *Vörös Márton:* A pécsi bőrgyár mai telephelyének története. A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár. Pécs, 1962. 66–73.

[19] *Madarász Endre:* i. m. - *Náray János:* i. m.

[20] *Náray János:* i. m.

[21] *Kossuth Lajos:* i. m.

[22] *Náray János:* i. m. — *Madarász Endre:* i. m.

[23] *Nikkel József:* Vasár ügyeket illető figyelmeztetés. Hetilap 1846. 14, 280.

[24] *Bidermann, Hermann Ignatz:* i. m. — Az elsőbbségi részvényeknek azért volt vonzó hatásuk, mert akkor is járt kamat utánuk, ha a vállalkozás veszteségesnek bizonyult.

[25] *Kossuth Lajos:* i. m.

[26] *Szabad György:* Kossuth politikai pályája. Budapest, 1977. 87.

[27] *Nikkel József:* i. m.

[28] Hirdetés (bérbeadásról). Hetilap, 1847. 568 és 629.

[29] *Bidermann, Hermann Ignatz:* i. m.

[30] *Johannsen, Otto:* i. m.

[31] Hirdetés (bérbeadásról). Hetilap 1847. 568.

[32] *Bidermann, Hermann Ignatz:* i. m. 134.

[33] *Hirdetés (bérbeadásról). Hetilap 1847. 568.*

[34] *Vörös Márton:* i. m. — A vasgyár 1848. június 25-én 80 ezer, majd szeptember 9-én 25–30 ezer forintot kért a kereskedelmi minisztériumtól; kérését mindkét esetben elutasították. Pécs, 1849. január 24-én került a császári csapatok kezére. *Ungár László:* Pécs 1848/49-ben. Pécs, 1934. 19–23.

[35] 1853. május 1-jén reggel 6 órakor a gőzkazán óriási robbanással a levegőbe repült, a kazánház összedőlt, 3 fő meghalt és többen megsebesültek. *Vörös Márton:* i. m.

[36] *A. P.:* A pécsi vasgyár új felvirágzása. Vasárnapi Újság 1858. V. évf. 3. sz. 34. — Madarász András fia Madarász Viktor, a történelmi képek későbbi neves festője, 1853-ban a bécsi festőiskolán tartózkodott, ő hozta kapcsolatba Prick Vincét a pécsi vasgyárral, aki azt 20 évre bérelte ki. *Vörös Márton:* i. m.

[37] *Kopasz Gábor:* A pécsi Sopiana Gyár. Pécs 1965.

[38] Az 1865. évi felmérés alapján készült Lukrits-féle térkép három vasgyárat tüntet fel; Haberényién kívül Madarász és Szontágh gyárát, szemben a mai Hullámfürdővel, a Vitéz utca és a József Attila utca sarkán, valamint Prick Vince vasgyárát, a mai bőrgyár helyén. *Kopasz Gábor:* i. m. — Úgy látszik még 1879 után is akadt próbálkozás és valójában csak 1889-ben ért itt véget a gépgyártás, amikor a telepet a Höfler család megvette, és a jelenlegi bőrgyár elődvállalatát megalapította. *Vörös Márton:* i. m.

[39] *Kerpely Antal:* Das Eisenhüttenwesen in Ungarn, sein Zustand und seine Zukunft. Selmecbánya 1872.

[40] *Remport Zoltán:* Gróf Széchenyi István és a Duna menti vasmű. Technikatörténeti Szemle XX, 1993. 69. — Dunaferr Műszaki Gazdasági Közlemények 1992/1–2, 1.

[41] *Madarász Endre:* i. m.

[42] *Ruzsás Lajos:* i. m.

[43] Pécsi kőszén. Hetilap 1845. 97 és 1025. — *Babics András:* A mecseki liászkőszén kokszolása. Művelődési Tájékoztató 1967 (szept.), 102.

[44] *Madarász Endre:* i. m.

Deák Ágnes

EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE TREFORT ÁGOSTONHOZ, 1850

Eötvös József életútjának minden bizonnyal legkevésbé ismert periódusát alkotják a müncheni emigrációban töltött évek. Nem véletlen ez. Sőtér István is idézte Eötvösről írott könyvében a következő, 1864-ben Münchenben íródott naplósorokat: „Életem egyik legnehezebb korszakát töltöttem e városban s alig van valami, mire viszatekinteni jól esnék. Mi egészen másképp alakult életem, mint akkor gondolám. De épen azért nincs hely a világon, hol magamat kellemetlenebbül érzem, örülni fogok, ha ismét tovább állhatok."[1] Jól ismert az a tény, hogy Eötvös, sógorával és barátjával, Trefort Ágostonnal együtt 1848. szeptember 30-án, Lamberg gróf meggyilkolása hírének napján utazott el Pestről, majd október 6-a után a bécsi forradalom kitörésének következtében Bécset is maga mögött hagyva nővére, Gróf Vieregg Károlyné segítségével Münchenben telepedett le. Trefort családjával ide is követte őt. Eötvös számára az emigráció 1850 végéig tartott, amikor is Trefort visszaemlékezése szerint november végén, Ferenczi Zoltán adatai szerint pedig december 4-én tért haza. Pauler Tivadar naplójában december 9-én jegyzi fel: „csudálattal hallom, hogy Eötvös József tegnap érkezett meg". Pauler megbízható tanúnak tűnik, hiszen már másnap, 10-én felkeresi Eötvös szállását, de az otthon nem lévén, csak december 12-én, Eötvös Paulernél tett látogatása alkalmával jön létre a személyes találkozás közöttük.[2] Ebben a periódusban is a megfeszített munka jellemezte Eötvös életmódját, jelzi ezt az ekkor született két nagyszabású munka, egyrészről az Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich című, Lipcsében 1850 márciusában megjelent röpirata és A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című állambölcseletei munkájának első kötete. Gángó Gábor kutatásai és forráskiadói tevékenysége nyomán ma már hozzáférhetővé vált az ugyanezen időszakban született kéziratban maradt szövegek egy része is.[3] Azt is tudjuk már — Gergely András és Gángó Gábor eredményei alapján —, hogy Eötvös a publicisztika terén is tevékenykedett, kapcsolatokat épített ki az augsburgi Allgemeine Zeitung szerkesztőségével, s a lapban több Magyarországnak a birodalmon belüli helyzetét értékelő cikket írt, vagy legalábbis megjelentetésükben közreműködött.[4] Magánjellegű források azonban erre az időszakra vonatkozóan csak nagyon korlátozott számban

állnak rendelkezésünkre, amit bizonyára az 1848–49-es magyarországi hadi állapotok, majd a neoabszolutizmus időszakának politikai nyomása magyaráz. Az Eötvös leveleit tartalmazó kötet e korszakból összesen két levelet (Szalay Lászlóhoz és Cziráky Jánoshoz), valamint egy levéltöredéket (Csengery Antalhoz) tart számon. Ezenkívül ismerünk még egy a testvéréhez, báró Eötvös Déneshez írott levélfogalmazványt.[5] Ezen levelek sorát kívánja ez a szövegközlés folytatni egy meglehetősen kalandos történetű levél német fordításának közlésével.

Amint arról már az előzőekben szó esett, a Trefort család is Münchenben telepedett le, majd 1849–50 telét Salzburgban töltötték. Mivel Trefort felesége, Rosty Ilona sokat betegeskedett, gyermekeiket az Eötvös családnál Tutzingban hagyva 1850 tavaszán a tengeri fürdőző helyről, Ostendéből kiindulva nagy európai utazást tettek Augsburg, Freiburg, Strassbourg, Heidelberg, Frankfurt, Köln, Brüsszel érintésével, majd Antwerpen, Rotterdam megtekintése után hazatértek Magyarországra.[6] Trefort hazaérkeztéről a kortársak közül Erdélyi János emlékezik meg kissé megkésve, 1850 októberében Szemere Miklóshoz írott levelében: „Trefort megjött Pestre, hihetőleg Eötvös is meg fog jönni, mert árnyék nem lehet test nélkül; Trefort pedig az ő árnyéka."[7] Falk Miksa is feljegyezte a „költőileg rajongó Eötvös és a prózailag józan Trefort"[8] elválaszthatatlanságát. Az emigráció idején is szoros kapcsolatuk, feltehetőleg rendszeresen leveleztek az egymástól távol töltött időszakokban. A Trefort házaspár nagy nyugat-európai körútja utolsó szakaszában írta Eötvös az itt közlésre kerülő levelet Trefortnak, sorait Brüsszelbe címezve. Mivel azonban Treforték időközben elhagyták a várost, Eötvös levelét Magyarországra utánuk küldték. Ott viszont a postát árgus szemekkel figyelő titkosrendőrség a levelet felnyitotta. Pontosan nem tudjuk, mi történt, de egy másik levélügy alapján rekonstruálható a történet. A minisztertanács iratai között ugyanis megtalálható Kempen tábornok egy jelentése 1849 áprilisából, amelyben beszámol arról, hogy a pozsonyi postai alkalmazottak felfigyeltek egy az augsburgi Allgemeine Zeitung szerkesztőségébe címzett levélre, melyben egy megjelenésre íródott cikk szövegét találták. Azt is tudni vélték, hogy a szerző Gróf Zay lehet, mivel 1847-ben ő már egyszer levelezésben állott a szerkesztőséggel, s akkori levele formai tekintetben nagyon hasonlít a szóban forgó levélre. A jelentés tanúbizonysága szerint az eredeti levelet is mellékelték, kérve, készíttessenek róla Bécsben másolatot, hogy az eredetit visszajuttatva a postahivatalba, kézbesíthessék a levelet a címzetthez.[9] Berzeviczy Albert az abszolutizmus időszakáról írt könyvében szintén leírja, hogyan szervezték újra „régi nyomokon" 1853-ban a „titkos postai páholyszolgálatot", melynek feladata a megfigyelés alatt álló személyek küldeményeinek felbontása és a szükséges másolatok elkészítése volt.[10] Minden bizonnyal ugyanezen a módon juthatott el Eötvös levele Alexander Bach belügyminiszterhez, akinek a hagyatékában jelenleg megtalálható a levél német nyelvű fordítása.[11] Ezen szövegkiadás alapját ez a fordítás jelentette, hiszen az eredeti levél, úgy tűnik, nem maradt ránk.

Éppen a fennmaradt források gyér száma miatt minden apró utalás hasznos információkat nyújthat számunkra Eötvösnek erre a korszakára vonatkozóan. Mindenekelőtt bizonyítja ez a levél, milyen élénken és nagy ambíciókkal kísérte figyelemmel az ausztriai politikai eseményeket; nem pusztán az alkotmányos monar-

chia vagy köztársaság elméleti problémáját vitatja meg Treforttal levelében, de pontosan vázolja politikai–publicisztikai terveit is. Igen érdekes az az eszmefuttatás, melyet Eötvös a levél elején a monarchikus és a köztársasági államforma teoretikus és gyakorlati értékeléséről kifejt. E szerint Eötvös — a monarchia teóriájának elszánt védelmezőjeként fellépő Trefort ellenében — vallja: az alkotmányos monarchia természetéből adódóan előbb vagy utóbb köztársasággá alakul. Abban viszont egyetértenek, hogy ez a jelenre nézve csak teoretikus lehetőség, sőt nem is kívánatos, hiszen „annak helye — írja Eötvös —, akit a republikanizmus arra indítana, hogy *most* [sajnos, a kéziratból nem tűnik ki, hogy a szövegben szereplő kiemelések a levél eredeti szövegében is megtalálhatók voltak-e, avagy a fordító jelzései] az osztrák monarchiában a köztársaság mellett agitáljon, inkább a bolondokháza, mint a parlament lenne".

A levél újabb bizonyítékokat szolgáltat Eötvösnek az *Allgemeine Zeitung*hoz fűződő viszonyára vonatkozóan, s megerősítheti Gángó Gábor sejtését, aki az újság 1850. október 16-i számában Ungarn und seine Bestimmung címmel megjelent írás szerzőjét Eötvösben vélte felfedezni.[12] Eötvös beszámol a lap szerkesztőjével, Gustav Kolbbal folytatott tárgyalásáról, aki — mint Eötvös állítja — „lapját, amennyiben a körülmények azt engedik, az osztrák kérdéseket illetően Eötvös rendelkezésére kész bocsátani", ami nem jelentene kevesebbet, mint Eötvös cikkeinek közlését s minden Eötvös irányával ellenkező írás — a közvetlenül az osztrák követségtől származó közlemények kivételével — elutasítását. Ez nagy befolyást biztosíthatott volna Eötvös számára, nemcsak a nyugat-európai közvélemény formálásában, de az Osztrák Császárságon belül is, hiszen az *Allgemeine Zeitung* volt a birodalmi kormányzat által is megtűrt, legolvasottabb külföldi politikai lap az osztrák birodalmon belül már az 1840-es években is. Gyulai Pál így emlékezik vissza ezekre az időkre: „... Magyarországon más külföldi politikai lapot nem is olvashatott a közönség, mert a kormány csak ennek engedélyezte a postaszállítást, s legfeljebb egy-egy előkelő casino vagy egyén kedvéért tett kivételt az általános szabály alól. Bécsnek még nem volt politikai hírlapirodalma, s a magyar lapok szerkesztői leginkább az *Allgemeine Zeitung*ból merítették külföldi híreiket; ... Az *Allgemeine Zeitung* a kormány pártfogását azzal hálálta meg, hogy kímélettel viseltetett a monarchia ügyei iránt, s örömest közölte a Metternich sajtóirodájában készült értesítéseket, melyek nemigen kedvező színben tüntették föl a magyar viszonyokat, s még a ferdítéstől sem riadtak vissza."[13] Hogy a magyar közvélemény egy része milyen érzelmeket táplált a lap irányában, felvillantja Tóth Lőrinc útinaplójának néhány sora, aki Augsburgban járva „a magyar elleni szennyes és alaptalan rágalmak koholóit vagy legalább készséges trombitásait"[14] említi. Nem véletlen ugyanakkor, hogy a liberális reformmozgalom egyes magyar hívei már ekkor is kapcsolatok kiépítésére törekedtek a befolyásos lap szerkesztőségével, felhasználva erre a személyes találkozás lehetőségét is nyugat-európai utazásuk alkalmával, ahogy ez például Pulszky Ferenc vagy Irinyi József esetében történt. Lukács Móric Pulszky példáján fellelkesülve felajánlotta szolgálatait a szerkesztőségnek, s 1843. április és 1844. november között havonta 2–3 cikket küldött számukra.[15] Arról is van adatunk, hogy Trefort 1848 februárjában Széchenyi Istvánt kéri, hogy — mivel neki nincs kapcsolata a szerkesztőséggel — a

közlekedésügyről írott cikkét juttassa el a laphoz.[16] Mindenképp érthető tehát, ha Eötvös nagy reményeket fűzött az együttműködéshez, részben ezzel is magyarázva elhatározását, hogy a következő telet még Münchenben tölti. Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy a hazatért Trefort a magyarországi elvbarátok körében is bizonyára igyekezett a lap számára tudósítókat keresni, hiszen feleségéhez intézett 1850. szeptember 21-i levelében arról tudósít, hogy „Lukács Móric késznek nyilatkozott az *Allgemeine Zeitung* levelezőjének tisztét vállalni".[17] Szalay László Alexander Fleglerhez írott levelei pedig bizonyítják, hogy legalábbis 1851 őszén Lukács Móricnak több cikke is megjelent a lap hasábjain.[18]

Az is igen figyelemre méltó adat, hogy a levél tanúbizonysága szerint Eötvös számított arra, hogy sajtókampányához a lipcsei és kölni politikai lapokban Szalay László is csatlakozik majd. Tudjuk, ők ketten személyesen is találkoztak Eötvös emigrációban töltött hónapjai során. Gyulai Pál igen megindítóan írja le ezt az eseményt: „Midőn a forradalom lezúgott, s magába temette az ezredéves magyar alkotmányt, szívét kimondhatatlan fájdalom töltötte el. Régi barátja, pálya és elvtársa, Szalay, hasonló búskomolyságban szenvedett. Ott találkoztak a zürichi tó partján, s megtörve, elvénülve borultak egymás karjába, mert nem az idő vénít, hanem élményeink. Vigasztalták egymást."[19] Az itt közlésre kerülő levél azonban egyáltalán nem erősíti meg az „elvénült", „megtört" vagy akárcsak a politikától elforduló — a szakirodalomban szinte egyöntetűen elfogadott — Eötvös képet. Igaz, Trefortnak beszámol arról, hogy elválásuk óta sok lelki gyötrelemben volt része, de kínzó önvizsgálata után korábbi gyengeségének és eredménytelenségének okát így jelöli meg: „...nem volt elegendő bizalmam nemzetem iránt, és szerencsétlen helyzetünkben oly ügyet kellett védelmeznem, amiről magam sem voltam teljesen meggyőződve. Most azonban, hogy a szilárdsághoz szükséges e két fő tulajdonsággal rendelkezem, melyek korábban hiányoztak belőlem, s melyek a politika terén való előrehaladáshoz nélkülözhetetlenek, remélem, lesz elég kitartásom."

De nemcsak a publicisztika jelentette Eötvös számára a Magyarországra való visszatérés után remélt politikai pályára való felkészülés terepét. A következőt írja szóban forgó levelében Trefortnak: „A közeljövőre nézve elhatároztam, hogy a telet még itt töltöm, mégpedig azért, hogy művemet befejezhessem — és ha munkám, ahogy remélem, sikerül, és hazatérésemkor azzal a politikai pályán megalapozhatom hírnevemet, az jövőmre nézve nagy jelentőségű lesz." Ez az utalás minden bizonnyal az Uralkodó Eszmék első kötetére vonatkozhat, hiszen röpirata már márciusban megjelent. A későbbiekben az Uralkodó Eszmék megírásának fő motívumaként a pénzkeresetet jelölte meg, Szalaynak például 1854-ben, a mű második kötetének megjelenése után ezt írta: „... a legnevetségesebb az egésznél az; hogy a könyvet 49^{ben} azért kezdtem irni hogy vele pénzt szerezzek."[20] A kortársak azonban Bécsben és Pesten egyaránt már a Gleichberechtigung megjelenése után a lehetséges hivatalvállalásról suttogtak. A *Hölgyfutár* című lap például Hírharang rovatában több számában is így csipkelődik nem minden él nélkül a szállingózó hírek kapcsán: „Eötvös Józsefről hirlik, hogy a bécsi közoktatási ministerségnél osztályfőnökké fog kineveztetni. E hirt Pozsonyból Bécsbe irták, onnan Pestre jött, és igy igaz lehet" (1850. március 16.); „Eötvös József német

röpiratot adott ki az egyenjoguságról. Sokan dicsérik, s mondják, hogy szerzőnek fényes regényirói tehetsége csakugyan kétségbe vonhatlan" (1850. március 21.); „Eötvös József báróról ismét uj hir kering, most egyenesen ministerré teszik őt a bécsi lapok, de tárca nélkül, és ez legalább ildomos, mert mint magyar iró ugy sem igen szerezhete tárcába valót" (1850. április 4.).[21] E hírbeszédről megemlékezik apjához írt levelében Csengery Antal is: „Eötvös röpiratát Thurzó Miklós viendi le. Átadám neki már. Eötvös, ha hivatalt vállalna Austriában, az csak ministerség lehetne. Erről beszéltek is itt. Csak ő nem tud e szándékról semmit. Ő a nyarat Münchenhez közel a Würmsee mellett töltendi. Ott bérlett nyári lakást. Egy nagy munkán dolgozik, melyről úgy hiszem, hallottatok. Vagy csak a rossz hírek terjednek?"[22] Ha Eötvös ugyan tényleg nem hallott is a híreszteléseksről, az leveléből kiderül, hogy nagyon tudatosan készült politikusi pályájának újra felvételére. Ferenczi Zoltán szavaival élve, az Uralkodó Eszméket „mondhatni beköszöntőnek, melylyel nemzetét megajándékozta"[23] — pontosításul hozzátehetjük azonban: mindenekelőtt a politikai életbe való beköszöntőnek szánta, s az a tény, hogy a mű kéziratát eredetileg német nyelven készítette el, sejteti, hogy elsősorban a birodalmi kormányzat köreinek figyelmét kívánta felhívni. Azt azonban nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, vajon a Magyarország közéletébe való visszatérést avagy a birodalmi kormányzat köreibe való bekerülést célozták-e tervei.

Az ebben az időben született Trefort levelek már távolról sem ilyen derűlátóak, különösen szembeötlő ez, ha 1849 augusztusában íródott leveleivel vetjük ezt egybe. Trefort ugyanis 1849. nyár végén Magyarországra látogatott, hogy pénzt vigyen ki magával a további emigráns hónapokra, s felmérje a hazai viszonyokat. Feleségéhez írott leveleiben, melyek tehát még a nagy megtorlási hullám előtt születtek, kifejtette, hogy a helyzet szomorú bár, de nem oly rossz, mint ahogy azt várta, s beszámolóiban mindenekelőtt a megrázkódtatásnak a magyar társadalomra gyakorolt kijózanító hatását emelte ki, s reményeinek adott hangot.[24] Az 1850-es hazatérésükkor tapasztaltakra 1856–59 között íródott önéletrajzi feljegyzéseiben a következőképp emlékezik vissza: „A szellemet távolról sem nyomták annyira el, mint most, ígéret volt a közállapotok visszaállítására, s a szabad vélemény kinyilvánításának lehetővé tételére. A márciusi diplomában[25] foglaltakat félelmetesnek állították be, noha a szabadság végső maradékát annak lehet köszönni! Az emberek abban a hitben éltek, hogyha az megszűnne, rögtön a március előtti magyar állam visszaállítása történne meg. Az emberek végül is keservesen csalódtak."[26] 1850 szeptemberében íródott leveleiből azonban némiképp más kép bontakozik ki.[27] Már szeptember 18-án Bécsből beszámol arról, hogy olvasta a Magyarország újjászervezéséről kiadott rendeletet, melyet „szerencsétlen műnek" („ein unglückliches Product") minősít. Majd két nappal később, még mindig Bécsből így összegzi a politikai klímáról szerzett benyomásait: „Politikáról csak annyit, hogy az adminisztratív centralizáció és az abszolutizmus teljes győzelmet aratott — hosszú-hosszú időre." („Ueber Politik nur so viel daß die Administrative Centralisation und der Absolutismus den vollsten Sieg davon getragen haben — auf lange-lange Zeit.") Pestről írott első levelében szomorúságról és felindultságról panaszkodik, szeptember 26-án pedig így nyilatkozik: „Az itteni élet teljesen ostoba — az emberek ízetlenebbek, mint valaha. Ha nem lennél nekem Te és a

gyermekek, inkább választanám Szibériát." („Das hiesige Leben ist gar stupid — die Menschen abgeschmackter als je. Wenn ich dich und die Kinder nicht hätte — ich ginge lieber nach Sibirien."). Nem lát lehetőséget a bécsi kormánnyal való eredményes egyezkedésre. September 21-i levelében szót ejt Vay Miklós bécsi tárgyalásairól, de mint írja, „Bécsben csak személyes alkalmazásról, de nem a rendszerről magáról kívánnak tárgyalni" („Denn man will in Wien bis nun nur bezüglich persönlicher Stellungen und nicht des Systems unterhandeln."). Ugyanebben a levelében elismerően szól Kemény Zsigmondról, aki véleménye szerint a legjózanabbul ítéli meg a helyzetet („Ich war heute viel mit Kemeny der mir Manches Interessantes mitgetheilt — er ist bis nun unstreitig der Vernünftigste der mir begegnet..."), mindazonáltal nagy megütközéssel számol be azokról az esetekről, amikor a magyar független kormány ügyével korábban azonosuló férfiak az új kormányzat alatt hivatalt vállaltak. Nem tudjuk, milyen választ küldött Eötvös reményekkel és tervekkel teli levelére, véleményének lényegét azonban ismerjük feleségéhez szeptember 26-án írott leveléből: „Nagyon sajnálom, hogy Pepi [Eötvös] ezen a télen még nem jön, bár politikai tekintetben semmit sem szalaszt el, ugyanakkor itt kötetekre elég megfigyelni és kitárgyalni való anyagot találhatunk. Nagyon sok minden itt, helyben más színben tűnik fel, mint a messzi távolból. Az emberek itt nem oly értelmesek és becsületesek, mint ahogy mi azt ott, messze hittük." („Es thut mir sehr Leid daß Pepi diesen Winter noch nicht kommt obwohl er in politischer Beziehung sicher nichts versäumt — wir hatten aber hier zu Bande viel Stoff zu beobachten und zu besprechen. — Sehr Vieles zeugt sich hier in loco in einem andern Licht als von der weiten Ferne betrachtet. — Die Menschen sind hier nicht so vernünftig und honnett als wir es in der Ferne glaubten.") Mindez jócskán lehűthette Eötvös lelkesedését, s talán ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy végül Eötvös, terveivel ellentétben, már 1850 végén hazatért. A formailag ugyan még alkotmányos, de lényegét tekintve abszolutista politikai viszonyok szorítása nem tették lehetővé Eötvös terveinek megvalósulását. Pedig Eötvös leveléből az is kiderül, hogy milyen nagy reményeket fűzött a jövőben Magyarországon létrehozandó új politikai laphoz és egy új birodalmi gyűlés összehívásához, melyen elvbarátaival együtt alkotmányos viszonyok között, pártként képviselhetik programjukat. Nem került azonban sor az új birodalmi gyűlés összehívására, a pártalakulásokat igyekezett a kormányzat minden erővel megakadályozni. A későbbiekben ugyan az ellenzék lapjaként működött a *Pesti Napló*, de mozgásterét igencsak korlátozták a cenzúra és a szigorú sajtórendeletek intézkedései. Majd csak 1859 után, a birodalmi kormányzat kibontakozó válságával nyílik meg újra a politikai cselekvés tere Eötvös előtt.

UIBERSETZUNG AUS DEM UNGARISCHEN.

Starnberg (: in Bayern :) den 14ten August 1850.

Baron Joseph Eotvös [!] an Augustin Trefort (: gewesenem Staatssekretär unter dem ungarischen Ministerium :) nach Ostende. Wegen Abreise des Adressaten von Ostende wurde der Brief nach Pesth instradirt.

Lieber Freund! Dein Schreiben v[om]. 9. d[esselben]. habe ich erhalten. — Alles was Du über Belgien schreibst, steht vollkommen, und ich läugne eben so wenig die gute Wirkung einer monarchischen Regierungsform in diesem speziellen Falle, als Du die der Republik in der Schweitz; wenn wir indessen sich gegenseitig selbst durch Beispiele zu überzeugen nicht im Stande sind, und Du in der Theorie der letzte Vertheidiger des Königthums bleiben wirst, so macht dieses in Praxi gar keinen Unterschied, weil die Festigkeit und die wohlthätige oder nachtheilige Einwirkung auf den Gesamtstaat nicht von der Form der höchsten Gewalt sondern von jenen Institutionen auf welcher derselbe beruht — abhängt; denn sey es um eine konstitutionelle Monarchie oder eine Republik unsere Absicht, so kann wenigstens im gegenwärtigen Augenblicke kein Unterschied zwischen uns obwalten, und derjenige, den der Republikanismus dahin verleiten sollte in der oesterreichischen Monarchie für denselben *gegenwärtig* zu a g i t i e r e n, gehört eher in das Tollhaus als in ein Parlament; — gegenwärtig kann nur von Vorbereitungen die Rede seyn, und derjenige welcher so wie ich überzeugt ist, daß die konstitutionelle Monarchie der Natur nach sich zu einer Republik umgestaltet, selbst dann als sie den höchsten Grad der Vollkommenheit wie z. B. in England, obgleich unter einer andern Benennung, — der kann dir gleich andern Politiker [!], die mit dir gleicher Ansicht sind, sein ganzes Leben durch, jedenfalls aber jetzt die Hand reichen.

Seit unserer Trennung hatte ich ungeheure Seelenleiden; nun bin ich ruhiger und gehe der Zukunft muthiger entgegen, obwohl ich nicht weiss, daß ich Kraft u[nd] Gelegenheit haben werde die vor mir stehende Laufbahn zu beenden, — habe ich ja die Richtung in welcher fortzuschreiten nicht unmöglich ist und wozu die Pflicht ruft. Ich habe beim Rückblick in die Vergangenheit eingesehen, daß die Schuld an meiner Schwäche, mit welcher ich auftratt, so wie die Erfolglosigkeit meiner Bemühungen darin bestand, weil ich kein hinlängliches Vertrauen zu meiner Nation hatte, und in unserer unglücklichen Stellung stets eine Sache, welcher ich keine vollkommene Uiberzeugung abgewinnen konnte, verfechten mußte. Nun aber, als ich diese beiden Haupteigenschaften der Festigkeiten besitze — diese Eigenschaft die bisher mir mangelte und welche die erste Bedingniß ist um in der Politik vorzudringen — hoffe ich auszuharren.

Für die nächste Zukunft entschloß ich mich den Winter noch hier zuzubringen und zwar damit ich mein Werk beendigen könne — und wenn meine Arbeit — wie ich hoffe — gelingt und ich beim [!] Rückkehr auftretten kann zur Begründung meines Rufes auf der politischen Bahn, so dürfte dieses für meine Zukunft von großer Wichtigkeit seyn; — überdieß bin ich mit Kolb — der mich eigens aufgeschut hat und sein Blatt insoweit es die Umstände erlauben mir in allen österreichischen Fragen zur Verfügung empfahl — dahin übereingekommen, daß ich den

nächsten Winter noch wegen Bestimmung einer besondern Richtung in seiner Nähe zubringen werde. Wenn Kolb sein Wort hält — bezüglich der Hauptfragen sind wir gänzlich einverstanden — oder beßer gesagt, sein Wort zu halten im Stande sein wird wegen Gewinnung des Augsburgers — was so zu verstehen ist, daß Kolb sämmtlich von mir zugesendete Artikeln a c c e p t i r t und alles was unserer Tendenz entgegen seyn wird zurückweist (: ausgenommen was unmittelbar von der österreichischen Gesandschaft komt [!] :) so hat dieses ohne Zweifel eine grosse Wichtigkeit, und hiezu habe ich besonders viel Hoffnung wenn Szalay unsere Politik in der Leipziger und Köllner-Zeitung — wenn auch in schärferen Ausdrücken — vertheidigen wird, — dieß ist eine der Hauptsachen.–

Trachte, daß man sich bemühe im Vaterlande ein Blatt zu begründen; — ich bin der Ansicht, daß dieß selbst in den gegenwärtigen Verhältnissen möglich ist, da unsere Freunde bereits frei sind. Daß ohne einem solchem [!] Blatte von politischen [!] Einfluß gar keine Rede seyn könne, ist mir ganz klar, so wie ich auch, daß wir bei dem nächsten gemeinschäftlichen Reichstage, — welchen das Ministerium — will es nicht von der Militairmacht davongejagt werden — eben so wie wir, nöthig hat — eine Parthei bilden und die Ideen die zum Grunde unserer Sache dienen werden noch zeitlich ins Reine bringen müssen, welches aber wieder nur durch die öffentlichen Blätter geschehen kann. — Doch von allem diesem werden wir uns bei unserem Zusammentreffen weiter besprechen.

JEGYZETEK

Ezúton mondok köszönetet a Közép-Európa Egyetemnek, mely egyéni kutatási támogatási programja keretében lehetővé tette számomra bécsi tanulmányutamat.

[1] *B. Eötvös József:* Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868. Közzéteszi: Lukinich Imre. Bp. 1941. 79. Idézi: *Sőtér István:* Eötvös József. Bp. 1967. 243.

[2] Trefort Ágoston önéletírása. Ford. Barsi János. Sátoraljaújhely, 1991. 61., 65.; *Ferenczi Zoltán:* Báró Eötvös József. Bp. 1903. 179.; *Pauler Tivadar:* Napi jegyzetek. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2611. 1. kötet 160.

[3] *Gángó Gábor:* Kiadatlan Eötvös-kéziratok 1848–49-ből. Századok 1993. 3–4. sz. 486–515.; *Gángó Gábor:* Eötvös József első politikai–filozófiai szintézisterve. Századok 1994. 1. sz. 160–168.; *Eötvös József:* A francia forradalom története. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Gángó Gábor. Bp. 1990., *Eötvös József:* Az 1848iki forradalom története. Müncheni vázlat. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Gángó Gábor. Bp. 1993.

[4] *Gergely András:* Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években. Világosság, 1990. 1. sz. 1–8.; *Gángó Gábor:* Eötvös József írásai az Augsburgi Allgemeine Zeitungban. Századok 1994. 3–4. sz. 737–766.

[5] *Eötvös József:* Levelek. Az előszót és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Bp. 1976. 210–216.; *Gángó:* Századok 1993. 3–4. sz.

[6] Trefort Ágoston önéletírása. 64.

[7] Erdélyi János levele Szemere Miklóshoz. Pomáz, 1850. október 24. In: *Dr. Perényi József:* Szemere Miklós irodalmi hagyatékából. Itk 1905. (XV.) 243.

[8] *Falk Miksa:* Trefort Ágoston (1888). In: Kor- és jellemrajzok. Bp. 1903. 327.

[9] Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kab. Kanzl. Ministerratsakten MRZ 1384/1849.

[10] *Berzeviczy Albert:* Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865. 2. kötet. Bp. é.n. 20.

[11] Österreichishes Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv. Nachlass Bach. Karton 4. A szöveget a levéltár szíves engedélyével közlöm.

[12] *Gángó:* Századok 1994. 3–4. sz. 743.

[13] *Gyulai Pál:* Lukács Móric. In: Emlékbeszédei. 2. kötet. 3. kiadás. Bp. 1914. 105.

[14] *Tóth Lőrincz*: Uti tárcza. 1. füzet. Pest, 1844. 65.

[15] *Gyulai Pál* 105.; *Irinyi József:* Német-, franczia-, és angolországi Uti jegyzetek. 1. kötet. Hála, 1846. 23., *Lukács Móricz:* Emlékezéseim. Bevezetés. In: Árvízkönyv Szeged javára. Kiadta a Kisfaludy Társaság. Budapest, 1880. 61.

[16] Trefort Ágoston levele Gr. Széchenyi Istvánhoz, 1848. február 20. MTA Kkt K 209/19. Köszönöm Gángó Gábornak, hogy felhívta figyelmem e levélre és annak szövegét rendelkezésemre bocsátotta.

[17] Trefort Ágoston levele feleségéhez, Rosty Ilonához, Pest, 1850. szeptember 21. OSZK Kézirattár, Levelestár.

[18] *Báró Szalay Gábor:* Szalay Lászlóról. Bp. 1913. 52.; Szalay László levelei. Közrebocsátja Dr. Báró Szalay Gábor. Bp. 1913. 149., 162–163.

[19] *Gyulai Pál:* B. Eötvös József. In: Emlékbeszédek 75.

[20] *Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor:* Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. 219.

[21] Az első és a harmadik hírt közli: Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bev. Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. Bp. 1928. 420.; Érdekes lehet Eötvös és az augsburgi *Allgemeine Zeitung* kapcsolatának történetéhez az is, hogy a lap is közöl, mégpedig igen elmarasztaló kritikát Eötvös röpiratáról. Beilage zu Nr. 107. 17. April 1850. Köszönöm Gángó Gábornak ennek az adatnak a közlését és a cikk szövegének rendelkezésemre bocsátását.

[22] Uo. 420.

[23] *Ferenczi Zoltán*, 179.

[24] Trefort levelei Wien, 1849. szeptember 6., Pest, 1849. szeptember 13., Raab, 1849. szeptember 27. OSZK Kézirattár, Levelestár. Közli: A forradalom és szabadságharc levelestára. IV. Közzéteszi: V. Waldapfel Eszter. Bp. 1965. 400–401.

[25] Az 1849. március 4-én Olmützben kihirdetett oktrojált birodalmi alkotmány, melyet Ferenc József 1850. augusztus 20-án függesztett fel, majd ugyanebben az évben december 31-én helyezett hatályon kívül.

[26] Trefort Ágoston önéletírása. 65.

[27] Trefort Ágoston levelei feleségéhez. OSZK Kézirattár, Levelestár.

A levél magyar nyelvű változatát saját fordításomban közlöm. Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a kétszeres átfordítás nyomán bizonyos pontatlanságok előfordulhatnak az eredeti, sajnos ismeretlen magyar nyelvű változathoz képest.

FORDÍTÁS MAGYAR NYELVBŐL

Starnberg (Bajorország), 1850. augusztus 14.

Báró Eötvös József Trefort Ágostonhoz (a magyar minisztérium volt államtitkárához) Ostendébe. A címzett Ostendéből való távozása miatt a levelet Pestre átirányították.

Kedves Barátom! E hó 9-én írt soraid megkaptam. Amit Belgiumról írsz, teljesen helytálló, s nem tagadom ebben a speciális esetben a monarchikus kormányzati forma üdvös következményeit, mint ahogy Te sem tagadod azt meg a köztársasági államformától Svájc esetében. Még ha nem is tudjuk egymást még példák felsorolásával sem meggyőzni, s Te elvben a királyság leghűségesebb védelmezője is leszel, ennek a gyakorlatot tekintve nincs jelentősége, mivel a központi hatalom szilárdsága és az összállamra gyakorolt jótékony avagy káros befolyása nem a központi hatalom formájától, hanem azoktól az intézményektől függ, amelyekre ráépül. Így akarjunk bár alkotmányos monarchiát vagy köztársaságot, az — legalábbis ebben a pillanatban — nem állhat közénk, és annak helye, akit a republikanizmus arra indítana, hogy *most* az osztrák monarchiában a köztársaság mellett a g i t á l j o n, inkább a bolondokháza, mint a parlament lenne. Ma még csak előkészületekről lehet beszélni, s azok — köztük én is —, akik meg vannak arról győződve, hogy az alkotmányos monarchia természetéből adódóan — még ha más megnevezés alatt is, de —

köztársasággá alakul egykor át, még akkor is, ha a tökéletesség legmagasabb fokán áll, mint például Angliában, egész életükben, de most egészen biztosan kezet foghatnak veled és a hozzád hasonló nézeteket valló politikusokkal.

Elválásunk óta mérhetetlen lelki megpróbáltatásokon estem keresztül. Most nyugodtabb vagyok, s bátrabban tekintek a jövő elébe, bár nem tudom, lesz-e erőm és lehetőségem az előttem álló pályát befutni. De látom az irányt, amerre haladni nem lehetetlen, s amelynek követésére kötelesség szólít. A múltba visszatekintve látom, hogy az engem jellemző gyengeség és törekvéseim sikertelenségének oka egyaránt az volt, hogy nem volt elegendő bizalmam nemzetem iránt, és szerencsétlen helyzetünkben oly ügyet kellett védelmeznem, amiről magam sem voltam teljesen meggyőződve. Most azonban, hogy a szilárdsághoz szükséges e két fő tulajdonsággal rendelkezem, melyek korábban hiányoztak belőlem, s melyek a politika terén való előrehaladáshoz nélkülözhetetlenek, remélem, lesz elég kitartásom.

A közeljövőre nézve elhatároztam, hogy a telet még itt töltöm, mégpedig azért, hogy művemet befejezhessem — és ha munkám, ahogy remélem, sikerül, és hazatérésemkor azzal a politikai pályán megalapozhatom hírnevemet, az jövőmre nézve nagy jelentőségű lesz. Egyébiránt Kolbbal, aki maga keresett fel engem és lapját, amennyire csak a körülmények engedik, azt osztrák kérdéseket illetően rendelkezésemre kész bocsátani, abban állapodtam meg, hogy a következő telet még egy meghatározott irány kijelölése végett a közelében töltöm. Ha Kolb szavát tartja — a fő kérdésekben teljesen egyetért velem —, jobban mondva, ha abban a helyzetben lesz, hogy betarthassa szavát az Augsburger megnyerését illetően, az azt fogja jelenteni, hogy ő minden tőlem érkező cikket e l f o g a d és mindent, ami a mi irányunkkal ellenkezik, elutasít (kivéve a közvetlenül az osztrák követségtől származó közleményeket), ez tehát kétségkívül nagy jelentőségű lenne, és még tovább növeli reményeimet, ha Szalay politikánkat a Leipziger vagy a Kölner Zeitungban — ha élesebb kifejezésekkel is — védelmezni fogja. Ez lenne egyike a legfontosabbaknak.

Igyekezz elősegíteni, hogy odahaza alapítsanak egy lapot. Szerintem ez még a mostani viszonyok között sem lehetetlen, hiszen barátaink már szabadok. Az teljesen világosnak tűnik számomra, hogy efféle lap nélkül politikai befolyásról nem lehet szó, s az is, hogy a következő birodalmi gyűlésben — melynek működésére a minisztériumnak éppúgy szüksége van, mint nekünk, ha nem akarja, hogy a katonai hatalom elsöpörje —, pártot kell alkotnunk, s még időben tisztáznunk ügyünk alapelveit, s ezt szintén csak egy újságon keresztül tehetjük meg. De mindezekről következő találkozásunk alkalmával még beszélünk.

Gángó Gábor

THIERS, ENGELS ÉS A KERESZTÉNYSÉG SZELLEME

Eötvös József a pauperizmusról

A gazdaságtudomány kérdései kétségkívül nem álltak annyira Eötvös kutatásainak előterében, mint amennyire ez a Habsburg-birodalom szellemi elitjét a múlt században általánosan jellemezte.[1] Ennek ellenére Eötvöst számos elfoglaltsága közepette folyamatosan foglalkoztatta a közgazdaságtan: nyomtatásban megjelent műveinek tanúsága szerint elsősorban a birodalmi keretek között létrejövő szabadpiaci gazdálkodás megteremtésének lehetőségei, illetőleg a gazdasági viszonyok társadalmi következményei keltették fel érdeklődését.

Ez irányú nézeteinek majdani rendszeres összegzése során tekintettel kell lenni könyvtári hagyatékában fellelhető gazdasági tárgyú olvasmányaira[2] éppúgy, mint a negyvenes években keletkezett két idevágó írására. Az egyik nagy tanulmánya, a *Szegénység Irlandban* (1840), a másik pedig *A nyomor és óvszerei* (1847) című cikksorozata. E szövegek — nyíltan vagy allegorikusan — a Monarchiában uralkodó viszonyokról szólnak: a gazdasági elmaradottságot kritizálják, és kizárólag a parasztság létfeltételeit, illetve ezen keresztül a mezőgazdaság modernizálásának kérdéseit érintik. Újra kell majd olvasni Eötvös folyóiratának, a *Politikai Hetilap*nak gazdasági tárgyú cikkeit is, melyek két évtizeddel később születtek: Eötvös nem publikált ugyan e témában, irányító szerepe, a hozzá közel álló, fiatalabb munkatársakra gyakorolt hatása azonban kétségtelen.[3]

A jelen írás és a hozzá tartozó szövegközlés Eötvös gazdasági kérdéseket fejtegető műveinek sorát kívánja növelni egy kiadatlan, bár nem teljesen ismeretlen[4] német nyelvű kézirat magyar fordításának közzétételével. E kézirat számos új elemmel gazdagítja ismereteinket Eötvösnek a szegénységet illető nézeteiről. Ugyanis nem a korábbi művekben fölvetett problémákhoz kapcsolódik, hanem az *ipari munkásság* életkörülményeit veszi szemügyre, és így Eötvös forradalom utáni állambölcseletének mindeddig fel nem tárt területére vezet el. A nyomtatott, illetve a modern kiadásban már hozzáférhető kéziratos művek a nacionálliberalizmus kritikáját adják, vagy a nemzetállami és birodalmi keretek között az egyéni és kollektív szabadságjogok érvényesíthetőségének határait kutatják. Ezzel szemben a *Pauperizmus* a liberális *gazdaságpolitika* — a szabad verseny — legsúlyosabb árnyoldalának, a tömeges elszegényedésnek okait tárja fel, és orvoslásának lehetséges módjait kívánja megmutatni.

Amikor Eötvös 1850 táján a témához közelít, annak már jelentős európai irodalma van. A pauperizmussal foglalkozó könyvek, röpiratok sora a negyvenes években szaporodik meg, elsősorban francia és német nyelvterületen. A legfontosabb kérdések, melyekre e művek választ kívánnak adni, a következők: át kell-e vennie a hivatalos

állami szegénypolitikának azt a szerepet, amit hagyományosan a keresztényi jótékonyság töltött be? Kizárólag az állam felelős-e a szegényekért, és ha igen, milyen intézmények segítségével láthatja el feladatát a legjobban?

A francia szakírók és publicisták többsége (Bonaparte herceg, Jean-Paul Villeneuve-Bargemont, C. G. de Chamborant és mások) az agrárkolóniák létrehozásában illetve népszerűsítésében látja a megoldást, még az évtized elején. A német államokban és az osztrák birodalom németajkú tartományaiban valamivel később, a forradalmat megelőző években fordul a publicisztika a szegénykérdés felé, amelyet azután az 1848. év eseményei tesznek égetően aktuálissá. Nemcsak a szabad verseny védelmezőinek (Thiers) és ellenfeleinek (Louis Blanc, Villegardelle) műveit fordítják le, hanem önálló munkák is születnek, mint például a név nélkül megjelent *Soziale und politische Zustände Österreichs, mit besonderer Hinsicht auf den Pauperismus* (Leipzig, 1847), vagy Carl Scherzertől az *Über das Armthum* (Wien, 1848) illetve Friedrich Schmitthenner lexikográfus és államjogász műve, az *Über Pauperismus und Proletariat* (Frankfurt/Main, 1848). E munkák közül az első kettő a szegénykérdés megoldását az állam kizárólagos feladatának tekinti. Schmitthenner viszont az erős, független kisközösségek létrehozása mellett érvel, vagyis tulajdonképpen azt az álláspontot foglalja el, amelyhez Eötvös az *Uralkodó eszmék* második kötetében fog eljutni.

A hathatós és átfogó állami beavatkozást szorgalmazza két évvel később egy bajorországi köztisztviselő — „Regierungsassessor und Fiskal" —, August von Holzschuher *Die materielle Noth der unteren Volksklassen und ihre Ursachen* (Augsburg, 1850) című munkája is. Holzschuher könyve (amely elnyerte a II. Miksa bajor király által a pauperizmus megszüntetésének módjait kutató műért felajánlott pályadíjat) különösen figyelemre méltó az Eötvös-tanulmány keletkezéstörténetének szempontjából. Aligha valószínű, hogy az ez idő tájt Münchenben időző Eötvös ne figyelt volna fel Holzschuher művére, melynek nemcsak maga a pályázat szolgáltatott nagyobb nyilvánosságot, hanem az *Allgemeine Zeitung* sajtóvisszhangja is: az újság február 8-án terjedelmes recenziót közölt a könyvről, majd ugyanazon hónap 25-én W. H. Riehl tért vissza a tárgyra *(Zur Geschichte des Elendes)*, március 2-án és 3-án pedig a lap újabb kétrészes cikket tett közzé *Zur sozialen Frage* címmel.

Holzschuher művének ismeretére utalnak azok a megegyező motívumok is, melyeket Eötvös tanulmányában felhasznált, egyetértőleg vagy elutasítóan ismételve azokat. Holzschuher a statisztikai adatokat a szegénység feltérképezésének legfontosabb tényezőiként tartja számon, és magát a pauperizmust, akárcsak Eötvös, relatív és rugalmasan kezelendő jelenségnek tekinti. Jóllehet történeti visszatekintése során az ókor és a középkor állami intézményeiben nem veszi észre a centralizált szegénypolitika követendő előképeit (éppen ellenkezőleg), mindazonáltal a kizárólagos állami beavatkozást elvileg üdvösnek tartja, és megoldási javaslatának kifejtése során mellette foglal állást: „Az államnak még többet kell tennie! Az alsóbb osztályok sorsáról különös figyelemmel és testre szabottan kell gondoskodnia." (60. o.)

Eötvös nem csak Holzschuher munkájára reflektál. Bírálatának fő céltáblája Adolphe Thiers-nek az 1848-as forradalmak után írott műve a tulajdonról és a szabad versenyről. A *Pauperizmus* alapján a *De la propriété* jóval alaposabb — és sokkal kritikusabb — eötvösi olvasata bontakozik ki a szemünk előtt, mint amilyent az

Uralkodó eszmék néhány rá vonatkozó lábjegyzete eleddig sejtetni engedett. Thiers könyvének ismerete, illetve a párhuzamok a *Materielle Noth der unteren Volksklassen* szövegével azt bizonyítják, hogy a *Pauperizmus* a forradalom után keletkezett. A lejegyzés lehetséges legkésőbbi időpontjaként — a kézírás jellegzetességei alapján — az ötvenes évek legeleje valószínűsíthető.[5]

A *Pauperizmus* szövegét közelebbről szemügyre véve azt látjuk, hogy Eötvös eltekint az ipari társadalomban jelen levő szegénység objektív feltárásának kísérletétől, és ehelyett a szubjektív összetevő, azaz a *társadalmi közérzet* felől közelíti meg a kérdést. Szegénység azért létezik, mert az emberek szegénynek érzik magukat.

„A szükség fogalma — annak utolsó, legrettenetesebb, halállal végződő stádiumát kivéve — relatív fogalom, amely függ az egyes individuum normális állapotától, a szükségletekről alkotott nézeteitől (sőt reményeitől is), valamint attól a viszonytól, mely jelenét reményeihez fűzi." Álláspontja azonos Thiers-évél, amikor a rendszertelenül érkező jövedelem lélekromboló hatásáról szól, és a legfőbb rossznak a létbizonytalanságot tartja: „A legnagyobb szegénység — amennyiben állandó — kevésbé nyomasztó, mint a pillanatnyi szükség, mely a viszonylagos jólét állapotát szakítja félbe. [...] Korunkban Damoklész kardja függ milliók feje fölött, s olyannyira nagy a dolgozó osztályok szorongása, hogy akit ez a bizonytalanság nem fenyeget, el sem tudja képzelni." Eötvös sokkal emberibbnek tartja ebből a szempontból a középkort, amikor a korlátozottabb, de biztos egzisztenciális keretek nagyobb nyugalmat eredményeztek. Ellentmond viszont Thiers-nek abban, hogy a kirívó gazdagság az általános jólét emelkedésének jele lenne – Eötvös szerint ez a pauperizmust előidéző okok közé tartozik.[6]

Eötvös a pauperizmus kialakulásának és az azzal járó valamennyi politikai következménynek fő okát alapvetően a *kereszténységben* látja. A keresztény vallás szeretet- és egyenlőségeszméje „az emberiséget tizennyolc századon keresztül előkészítette" a francia forradalomra, amely a társadalmi korlátok lebontásával utat nyitott a szabad versenynek. Ennek még a forradalmat megalapozó 18. század vallásellenessége sem mond ellent. Ugyanakkor, folytatja Eötvös, Helvétius és Condorcet annyit elértek, hogy az üdvözülés reménybeli helyszíne evilági régiókba tevődött át: „ A Szentírás szava, mely szerint könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak az Isten országába bejutni, ma már nem vigasztalja a szegényeket. Itt már csupán földi reményekről és félelmekről lehet szó."

Eötvös messzemenően elutasítja Thiers képmutatóan determinista álláspontját a társadalom működéséről – Thiers ugyanis (a természetben létező természetes különbségek analógiájára) semmi kivetnivalót nem talál a kirívó vagyoni egyenlőtlenségekben.

„Mintha e szent és sérthetetlen intézmény [ti. a tulajdon] — ami nem más, mint az emberi képességek szabad és korlátlan fejlődése: hol gazdagságot, hol középszert, hol nélkülözést eredményez, s hasonlít az erdők növényzetéhez, ahol gyenge, fiatal vagy sovány földbe került fa mellett fejlettebb, szép vagy fenséges található —; mintha egy efféle intézmény, ami nem más, mint maga a parancsoló és tiszteletben tartott természet, mentségre és helyesbítésre szorulna."[7]

Eötvös ellentmond a *De la propriété* társadalmi homogenitásról szóló fejtegetéseinek is.[8] A városi társadalmat egyértelműen tőkésekre és munkásokra osztja,

akik maguk között is konkurenciaharcban állnak, és ebben a belső harcban a munkásság annyira felőrlődik, hogy képtelenné válik érdekei hathatós védelmére.

„A felsőbb osztályok között a legtöbb esetben nagy érdekazonosság áll fenn, s ez még a tőkének tőke elleni harcára is igaz. Ha megfigyeljük, hogy korunkban egy nagy csőd hogyan von maga után újabb csődöket, és hogyan eredményez gyakran általános pénzügyi válságot, akkor el kell ismernünk, hogy a felsőbb osztályok tagjai — minden emberszeretet és barátság nélkül is — egymás hóna alá nyúlnak. A dolgozók osztályának érdekében ehhez képest sokkal kevesebb történt, miáltal azok magukat az efféle véletlenek következményeitől megvédhetnék – jóllehet ugyanazoknak az előre nem látható eseményeknek vannak kitéve, mint amazok, és külföldi diplomáciai vagy kereskedelmi bonyodalmak miatt egyszerű napszámosként éppúgy elveszíthetik egzisztenciájukat, mint a milliomos, aki nekik munkát adott. Továbbá mindaz, ami a konkurencia káros következményeiről elmondható, valójában csak a munkások konkurenciáját illetően igaz. Csak itt tomboló, soha nem nyugvó a harc, a halálig tartó harc, mivel szükségszerű, mivel az életért folyik, s mivel a munkások között hiányzik az érdekazonosság, ami a tőkést gyakran arra kényszeríti, hogy ezektől az érdekektől eltekintsen, s így tegye tönkre ha nem is magát az ellenfelét, de legalább a vagyonának egy részét."

„Alig hiszünk a szemünknek" – írhatná ismét Komlós Aladár.[9] Az iménti idézet azt bizonyítja, hogy Eötvös, akárcsak Kemény Zsigmond, „titokban" olvasta Engels művét az angliai munkásosztály helyzetéről, és itt — név említése nélkül — visszavág vele Thiers-nek. A fenti gondolat első felének érvelése a ciklikus túltermelési válságokról írott fejtegetéseken alapul, majd ezt követően Eötvös szinte szó szerint átveszi mindazt, amit Engels a munkások konkurenciájáról ír:

„A konkurrencia a legtökéletesebb kifejezője a modern polgári társadalomban uralkodó háborúnak: mindenki háborújának mindenki ellen. Ez a háború — háború az életért, a létért, mindenért, végső esetben tehát élethalálharc — nemcsak a társadalom különböző osztályai között dúl, hanem az osztályok egyes tagjai között is; mindenki útjában áll a másiknak és ezért mindenki arra törekszik, hogy mindazokat, akik útjában állnak, kiszorítsa és elfoglalja helyüket. A munkások konkurrálnak egymással, mint ahogy a burzsoák is konkurrálnak egymással. [...] A munkásoknak ez az egymás közötti konkurrenciája azonban a mai viszonyok legrosszabb oldala a munkás számára, a burzsoázia legélesebb fegyvere a proletariátus ellen."[10]

Mint ismeretes, Engels a munkáskonkurencia megszüntetésére a szervezett érdekképviseletet javasolta. Erről Eötvös természetesen hallani sem akar; helyette az állami felügyelettel működő társadalombiztosítás gondolatát veti fel. Történeti áttekintésében sorra veszi azokat az antik és középkori intézményeket (az athéni fizetett bíráskodást, a római kliensi viszonyt, a germán fegyverközösségeket), amelyek segítségével az állam polgárainak létbiztonságáról gondoskodott. A következtetéseket azonban már nem vonja le, hiszen 1848 árnyékában kétszeres aggodalommal tekint a tulajdon és a szabad verseny bármifajta korlátozására. Úgy véli, ha az állam magára vállalja a szegényekről való gondoskodást, akkor eltűnik az egyes emberek közötti felebaráti szolidaritás, még mielőtt a centralizált szociálpolitika érdemi eredményeket tudna felmutatni.

Éppen ezért Eötvös szerint a megoldást másutt is keresni kell — kiegészítve és ellensúlyozva az állami beavatkozást —, mégpedig ugyanott, ahonnan a bajok is erednek — a kereszténységben. Maga mondja ki egy töredékében, amely a *Pauperizmus* kézirattári fondjában található:

„A pauperizmus joggal nevezhető újkori rabszolgaságnak, azonban elfeledjük azt, hogy az ókori rabszolgaság felszámolása mindenekelőtt a kereszténységnek volt köszönhető. Ha vannak eszközök, melyekkel, ha nem is megszüntethető, legalább enyhíthető a szegénység, akkor e téren ismét csak a kereszténységtől várhatunk a legtöbbet."[11]

Azt reméli, hogy ezáltal elkerülhető minden veszélyes ideológia csapdája, hiszen — ellentétben a szocializmussal — az őskereszténység a „non veni solvere, sed adimplere" (Mt 5: 17) krisztusi tanítása értelmében (melyet — bár eléggé szabadon — Eötvös is idéz) nem felforgatni, hanem *megjavítani* kívánja a létező társadalmi rendet.

Thiers-rel — és saját ifjúkori, karthauzi alteregójával — ellentétben, aki a kolostorokat az öngyilkosság civilizált formájának tartja,[12] úgy véli, felszámolásuk a keresztény szegénypolitika nagy vesztesége volt, még ha a kolostorok lehetőségei elégtelenek lennének is a tömeges szegénység elhárítására. Marad tehát, minden fogyatékossága és a vele szemben megfogalmazott fenntartások ellenére, a *magánjótékonyság* mint intézmény, amely a pauperizmussal szemben eredménnyel veheti fel a harcot:

„A jótékony kéz kisebb adománnyal gyakran nagy vigaszt nyújt, és fel tudja kutatni a rejtőzködésbe menekülő szerencsétlenséget. A szeretet országát, mely a felsőbb és szegényebb osztályokat a magánjótékonyság gyakorlata által átfogja, az állam még a legjobb szegénytörvényekkel sem tudja helyettesíteni. S az európai szegénytörvények még messze vannak attól, hogy jónak nevezhessük őket."

Ha tehát — ahogy maga Eötvös mondja — „a tulajdonról írott könyvében a tömegek jelenlegi jólétét múltbeli szenvedéseivel összehasonlító Thiers csak annak az éremnek hátoldala, melyen Proudhon arcképe áll",[13] akkor itt felvázolt megoldási javaslata kiállja a gyakorlat próbáját, hiszen az állami gondoskodást kiegészítő keresztényi magánjótékonyság máig nélkülözhetetlen, bár természetesen nem domináns része a Nyugat szociálpolitikájának.

A gondolati párhuzam Eötvös és Kemény között, akárcsak *Az 1848iki forradalom története* és a *Forradalom után* című művek esetében, a pauperizmust illetően is megdöbbentően szoros, nemcsak a felhasznált forrás, hanem a végkövetkeztetés tekintetében is. Újra Kemény az, aki kilép a nyilvánosság elé: 1853 elején a *Pesti Napló*ban megjelentetett *Élet és irodalom* című cikksorozatának első számában így fogalmazza meg vizsgálódásainak tárgyát: „Általában a proletariátus kérdésével nem az a baj, hogy az emberek ne látnák át, vagy kétségbe akarnák vonni ennek veszélyeit, hanem az: hogy megszüntetésének, sőt csökkentésének is módját kitalálni felette nehéz." Kemény megoldási javaslata, akárcsak Eötvösé, összetett: az állami beavatkozást — a szegénység enyhítését célzó adóterheket — a keresztényi magánjótékonyságnak is ki kell egészítenie. „A felebaráti szeretet tana és a szánalom természetes ösztöne — mely hitvallásunk által magasztos kötelességgé van emelve — és a sta-

tusbölcseség nálunk is hat, s bár hatna még inkább a jótékonysági célokra, az alamizsnára és a szegényápolási intézkedésekre."[14]

Eötvös e tanulmánya az eddig felsoroltakon kívül további meglepetéseket is tartogat: a benne foglaltak több szempontból megvilágító erejűek állambölcseletének egészére nézve. Ennek kifejtése során ismét a nélkülözhetetlen szolgálóleányt, a filológiát illeti az első szó.

A *Pauperizmus* kéziratának külleme több szempontból elüt a hagyaték keszekusza, agyonjavított fogalmazványaitól. Ugyanis tisztázat, sőt, az egyes fóliók „Pauperism", „Pauperisme" vagy „Pauperismus" futófejjel is el vannak látva. Ilyen külalakot a kiadatlan kéziratok között csak további három mutat, a *Feodalität*, a *Concurrenz* és az *Objectio*[15] című német nyelvű szövegek. A tartalmi elemzés meggyőz arról, hogy e kéziratok összetartoznak: a *Feodalität*, akárcsak a *Pauperizmus* vonatkozó része, a középkori viszonyok védelmében íródott, a korszaknak az európai fejlődésben betöltött kiemelkedő szerepét hangsúlyozza; a *Concurrenz* pedig szorosan kapcsolódik az itt olvasható érveléshez. Többek között így ír:

„Thiers és mások bizonygatni próbálják, hogy mindenkinek emelkedett az anyagi jóléte, a dolgozó osztályoké is; amiből következik, hogy a náluk tapasztalható elégedetlenség csak az agitáció mesterséges és ennélfogva átmeneti eredményének tekinthető. Azonban az ember elégedettsége nem a kenyér és hús bizonyos mennyiségétől függ, hanem attól a viszonytól, melyben vágyai és tulajdona egymással szemben állnak: nem az abszolút, hanem a relatív helyzettől. Ez a relatív helyzet jelentősen rosszabbodott. Ezért, még ha az anyagi jólét növekedése jelentős volna is, az uralkodó elégedetlenséget mégis a jelenlegi körülmények szükségszerű következményének kell tekintenünk."[16]

Ezek az összetartozó kéziratok minden valószínűség szerint egy nagyobb egész részét képezték volna. A *Feodalität* kéziratán még a tervezett nagy műben betöltendő helyet is feltüntette Eötvös ceruzával: „B[uch] (esetleg B[and]), IV oder V".[17] Ez kiadott műre nem vonatkozhat, hiszen IV. és V. könyv csak az *Uralkodó eszmék* második kötetében van, és annak fejezetei közül egyik sem egyezik meg a szóban forgó kézirat szövegével. Anélkül, hogy a teljes kéziratanyag alapos ismeretéből majdan levonható következtetéseknek elébe vágnánk, annyi talán megállapítható, hogy e kéziratok elkészült töredékei az *egyik* olyan tervnek, melyben a kereszténység és az európai történelem kitüntetett hangsúllyal szerepel. Ez esetben pedig, legalább ebben a kontextusban, az elemi megállapítások szintjén értelmezhető, hogyan képzelte Eötvös *a keresztény civilizáció fejlődéséről*[18] tervezett szintézisét. Ezek szerint a mű nem annyira a keresztény kultúrkör történeti fejlődéséről szólt volna, hanem sokkal inkább a keresztény eszméknek a történelem menetére gyakorolt *hatásáról*, illetve az európai államfejlődés keresztény nézőpontú *kritikájáról*.

A *Pauperizmus* jobb megvilágításba helyezi az ötvenes évek szépirodalmi alkotásait is. Már Kulin Ferenc helyes intuícióval megsejtette, hogy Eötvös 1857-ben írott utolsó regénye, *A nővérek*, „politikai utópiának" is tekinthető.[19] E sejtést később Balogh Ernő bizonyította a regény belső motívumvilágából vett érveivel:

„Eötvös tehát *A nővérek*ben szubjektivizálja az egyénnek önmagához és szűkebb-tágabb környezetéhez, társadalmiságához fűződő kapcsolatát, a tartalmát pedig intenzíven korlátozza. Kissé sarkítottan fogalmazva: e megbékélésre intő, a helyzet-

tudatot és a valóságos pozíciót egymástól jelentékeny mértékben függetlenítő szemlélet sugallatai szerint a polgárosodó feudális világban — igen széles intervallumon belül — az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozók is tökéletesen megelégedettek lehetnek, ha teljességgel beletörődnek sorsukba, ha igényeiket már eleve esélyeikhez méretezik."[20]

Balogh megállapításait a legmesszebbmenően alátámasztja a *Pauperizmus* már idézett relativista életfilozófiája; ezért e kéziratot többek közt úgy is kell tekintenünk, mint ami bölcseletileg megalapozza Eötvös kései prózájának boldog kisbirtokosi életképeit, és egyben kapcsolóelemként szolgál ahhoz, hogy *A nővérek* és a novellák világa beleilleszkedhessen a forradalom utáni államtudományi írások egyre inkább határozott formát öltő nagy szövegösszefüggésébe.

És végezetül: a *Pauperizmus* révén megkaphatjuk a kulcsot ahhoz, hogy miképpen futottak volna össze egyetlen nagy látomásba az európai civilizációról és az osztrák birodalom újjászervezéséről folytatott hosszú és bizonyos mértékig egymástól független diszkurzusok. Eötvös egyetlen kéziratlapján két, minden bizonnyal közel egyidőben keletkezett feljegyzés található (több másik társaságában): az egyik a *Pauperizmus* genetikusan tovább nem redukálható elemi vázlatának tekinthető,[21] a másik pedig mellbevágó egyértelműséggel a következőket mondja: „A birodalmi patriotizmus annyi, mintha azt akarnánk állítani, hogy valaki nem katolikus vagy protestáns, hanem keresztény akar lenni."[22] Ezt is érti Eötvös tehát — a külpolitikai feltételeken túl — a *Müncheni vázlat* „birodalmi patriotismus"-án:[23] az osztrák birodalmat a pauperizmust is felszámolni képes, tiszta keresztény eszmékhez megtérő államként álmodta meg.

Eötvös József

PAUPERIZMUS

Ha a dolgozó osztályok jelen helyzetét összehasonlítjuk a múltbelivel, akkor arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy ezen osztályok helyzete ma mindenképpen jobb. Nehéz lenne e tényt tagadni, miután oly sok és kiváló férfiú állítja. Jóllehet meggyőződésem szerint a kenyérfélék és italok fogyasztásának növekedése annak is köszönhető, hogy manapság az emberek anyagi érdekekből jobban odafigyelnek a fogyasztásra, elfogadom a növekedési számítást — bár azt, amiért felhozni szokták, éppenséggel nem bizonyítja, csupán a tökéletesebb termelésről tanúskodik. Ha növekedett a termelés és a dolgozó osztályok fogyasztása, a tömegek pedig mégis ínségesebb körülmények között élnek, mint korábban, akkor ez nem államberendezkedésünk és társadalmi viszonyaink mellett, hanem inkább ellenük szól.

Még ha a tényleges ínség nem igazolja is a szegénységről és a szükségről való panaszokat, melyek korunk egész társadalmát veszélyeztetni látszanak, annál inkább szükséges az elégedetlenség forrását felkutatni, mivel arra a meggyőződésre kell jutnuk — éppen a tapasztalat által —, hogy a növekvő fogyasztás nem képes lecsendesíteni ezeket a panaszokat. Ezért minden kérdés közül legkevésbé ennek megoldását bízhatjuk az időre.

A szükség fogalma — annak utolsó, legrettenetesebb, halállal végződő stádiumát kivéve — relatív fogalom, amely függ az egyes individuum normális állapotától, a

szükségletekről alkotott nézeteitől (sőt reményeitől is), valamint attól a viszonytól, mely jelenét reményeihez fűzi. Ahogy a körülményei folytán lecsúszott nemes szűkölködőnek érezné magát annyi jövedelemmel, amennyi polgári körben jólétet jelentene, s a polgár nyomorúságosnak tartaná azt a jövedelmet, mellyel a paraszt vagy az egyszerű munkás még gazdagnak érezné magát, úgy dolgozó osztályaink legszélsőségesebb ínsége is olyan állapota a bőségnek, amely például az amerikai őslakosság életében ritkán fordul elő.

Ebből több következtetés is levonható:

Ha az ínség szempontjából két különböző korszakot össze akarunk hasonlítani, minden statisztikai táblázat közül csak az bizonyít ténylegesen valamit, amely a valóban ínségben élők számát tünteti fel. A fogyasztás nagyobb mértéke csak annyiban bizonyít valamit, amennyiben a szükségletekről alkotott nézetek, sőt, a hozzászokás révén maguk e szükségletek nem változtak meg.

A legnagyobb szegénység — amennyiben állandó — kevésbé nyomasztó, mint a pillanatnyi szükség, mely a viszonylagos jólét állapotát szakítja félbe.

Mivel az ínség érzése az egyes ember nézeteitől és fogalmaitól függ, intenzitásának megítéléséhez nem elég az alacsonyabb néposztályok helyzetét ismerni. Mindig tekintettel kell lenni azon viszonyokra is, amelyek közepette a társadalom felsőbb osztályai élnek, mivel — különösen most, midőn a különböző osztályok közötti válaszfal leomlott — a felsőbb osztályok helyzetét a nép kívánságainak zsinórmértékéül tekinthetjük.

Ha mármost e megállapításokat — melyeknek helyessége, úgy vélem, nem vonható kétségbe — korunkra alkalmazzuk, kiderül: még abban az esetben is teljességgel természetes marad, hogy az ínség érzése és az efelőli panaszok hevesebbek, mint valaha, ha a fogyasztás tekintetében a dolgozó osztályok javára nagyobb előrelépést feltételezünk, mint a statisztikai táblázatok. Egy egyszerű munkás elviselhetetlennek tartaná azokat a körülményeket, melyek között nagyszülei éltek a forradalom előtt, és melyek szükségleteiket kielégítették.

Jóllehet a szegények helyzete javult, ám éppen emiatt vált gyakoribbá és nyomasztóbbá a lecsúszás erről a szintről a nagyobb ínségbe. Bárhonnan nézzük is, a dolgozó osztályok és a velük kapcsolatba kerülők egzisztenciája között sokkal nagyobb lett a különbség. A 18. század egyszerű parasztja az élet élvezetének tekintetében minden bizonnyal közelebb állt a jelen földműveséhez, mint annak a korszaknak a nemesembere a mi időnk tőkepénzeséhez,[24] ezért ma az élvezeti javak tekintetében jelentősen nagyobb a különbség a társadalom jómódú és szegényebb osztályai között, mint egykor volt.

Ezenkívül még két ok van, amit nem szabad figyelmen kívül hagynunk, ha helyesen akarjuk megítélni azokat a mozgalmakat, melyek korunkban a dolgozó osztályok ínségének következtében fenyegetnek.

Először is arra kell tekintettel lennünk, mit tart a nép szenvedéseinek okairól: azt, hogy nyomorúságos helyzetét a gazdagok szívtelenségének köszönheti. Ennek révén szükségszerűen feltámad az elégedetlenség.

Másodszor, figyelembe kell vennünk azt a gondolatot, amit Bentham a várakozás szenvedésének és békéjének nevez. Ha a különböző emberek helyzetének végtelen egyenlőtlenségét tekintjük, semmi sem ébreszt rá bennünket jobban a végzet igazsá-

gosságára, mint az a meggyőződés, hogy az ember nem csak a jelenben él. A jelennel egyidejűleg a jövőre vonatkozó gondolatainkat is élvezhetjük (vagy elviselhetjük). A jövő a szerencsés földi halandónak mindig félelemmel teljes, a szerencsétlennek pedig ritkán remény nélküli, s így a viszonyok nyilvánvalóan óriási különbségei mellett megteremti az egyensúlyt az egyes emberek érzéseiben. Nem célom annak leírásába bocsátkozni, mitől fosztották meg az emberiség szenvedő osztályait éppen azzal, hogy minden eszközzel a jövőbe vetett hitének megingatásán fáradoztak. Ha mindezek után — ahogy egyesek hiszik — a nép anyagi szenvedései csökkentek, és ma mégis sokkal nagyobb tömeg érzi magát szerencsétlennek, akkor ez részben a megfogyatkozott vallásos érzületnek köszönhető. A Szentírás szava, mely szerint könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint a gazdagnak az Isten országába bejutni, ma már nem vigasztalja a szegényeket.[25] Itt már csupán földi reményekről és félelmekről lehet szó.

A civilizációval szükségszerűen növekedik a jövőről való gondoskodás mértéke. A művelt ember igyekszik előre kiszámítani életének eseményeit, míg a vadember alig tekint a holnapi napig előre. Ennek következtében a jövő kilátásai ma jobban befolyásolják az emberek jólétét, mint korábban. Kétségtelen, hogy a közelmúlt eseményei miatt a dolgozó osztályok számára a jövő fenyegetőbbé vált, míg mindazok a kedvező fordulatok, melyek korábban a szerencsétlen ember számára adódhattak, s alkalmasak voltak arra, hogy szomorú jelenét reménysugárral világítsák be, nagyrészt teljesen megszűntek.

Veszélyek

Aki figyelmesen tanulmányozza a középkor viszonyait, annak el kell ismernie, hogy ezek az élet egyetlen vonatkozásában sem kedveztek sem az egyének kiemelkedő fejlődésének, sem az előrehaladásnak. Az a kor, amelyben a születés előre meghatározta az egzisztenciát, amelyben a báró bizonyos tekintetben éppúgy a sajátjának nevezett földhöz volt kötve, mint jobbágya, és amelyben minden iparűzés a céhek keretében zajlott, úgyhogy az ipari tevékenység fejlődéséhez hiányzott a legnagyobb ösztönzés, nem lehetett az élénk előrehaladás kora. Oly határtalan haladást, melyet korunkban tapasztalunk, csak határtalan erőfeszítések eredményezhetnek, és ez csak ott várható el, ahol a remény egyúttal határtalan távlatokat is nyit. De a középkorban éppen az növelte az egyes ember biztonságát, ami a fejlődést megzavarta. A céhek szűk keretei közé tömörült iparosok számára ugyan elérhetetlenek voltak a hatalomnak és prosperitásnak azok a kolosszális megnyilvánulási formái, amelyekhez egyesek napjainkban eljutottak (és ezáltal mindenkire ösztönzőleg hatnak), ám a céh egyúttal védelmet is nyújtott azon támadások ellen, amelyek korunk munkását veszélyeztetik. Ugyanez vonatkozik a mezőgazdaságra is. A földműves reményei épp oly szűk határok közé voltak szorítva, mint a föld, melyet megművelt, megélhetése sokszor nyomorúságos, de legalább biztos volt. Korunkban Damoklész kardja függ milliók feje fölött, s olyannyira nagy a dolgozó osztályok szorongása, hogy akit ez a bizonytalanság nem fenyeget, el sem tudja képzelni. Mert jóllehet az általános változás következtében, amelynek közepette élünk, minden egzisztencia bizonytalanná vált, azért a „mindenki háborúja mindenki ellen" állapotban a magasabban állók helyzete egyáltalán nem

hasonlítható a nép helyzetéhez. Aki magasabban áll, már magasabb műveltsége miatt is ritkán süllyed olyan mélyre, hogy ne legyen képes új erőfeszítésre, hogy ne maradjon számára semmi, amire reményeit és számításait alapozhatná. A munkás, aki egyszer nyomorba süllyedt, mindig mélyebbre fog süllyedni. Társadalmunkban csak annak léte reménytelen, akinek nincs tere a reményre, s ez a helyzet a szegények körében. Hogy remélhetne a szegény, ha minden reménye attól függ, tud-e kenyeret szerezni magának és övéinek a következő 14 napra, s ha nincs semmi kilátása — legalábbis olyan megoldásra, amely a szégyentől megóvná. Továbbá, társadalmunk felsőbb osztályai (ez alatt, akárcsak a pun háborúk utáni Rómában, nem a legelőkelőbb születésűek, hanem a legtöbb adót fizetők értendők) mindent megtettek azért — kihasználva mindazt, amit a biztosítási és hitelintézmények nyújthatnak —, hogy biztosítsák magukat az egzisztenciájukat fenyegető veszélyek ellen. A felsőbb osztályok között a legtöbb esetben nagy érdekazonosság áll fenn, s ez még a tőkének tőke elleni harcára is igaz. Ha megfigyeljük, hogy korunkban egy nagy csőd hogyan von maga után újabb csődöket, és hogyan eredményez gyakran általános pénzügyi válságot, akkor el kell ismernünk, hogy a felsőbb osztályok tagjai — minden emberszeretet és barátság nélkül is — egymás hóna alá nyúlnak. A dolgozók osztályának érdekében ehhez képest sokkal kevesebb történt, miáltal azok magukat az efféle véletlenek következményeitől megvédhetnék — jóllehet ugyanazoknak az előre nem látható eseményeknek vannak kitéve, mint amazok, és külföldi diplomáciai vagy kereskedelmi bonyodalmak miatt egyszerű napszámosként éppúgy elveszíthetik egzisztenciájukat, mint a milliomos, aki nekik munkát adott. Továbbá mindaz, ami a konkurencia káros következményeiről elmondható, valójában csak a munkások konkurenciáját illetően igaz. Csak itt tomboló, soha nem nyugvó a harc, a halálig tartó harc, mivel szükségszerű, mivel az életért folyik, s mivel a munkások között hiányzik az érdekazonosság, ami a tőkést gyakran arra kényszeríti, hogy ezektől az érdekektől eltekintsen, s így tegye tönkre ha nem is magát az ellenfelét, de legalább a vagyonának egy részét. A kereszténység körében szigorú parancs, hogy ne tegyük azt mással, amit magunknak nem kívánunk. Azonban ha az igazságosság mérlege hiányzik, e parancs — igazságáról hiába győznek meg valakit olvasmányai — egymagában nem tud kereszténységet a kereszténység útjára visszavezetni.

Remények

A francia forradalom a társadalom valamennyi osztálya számára a legfényesebb remények időszaka volt. Ahhoz, hogy az újkor legnagyobb eseményét helyesen értékeljük, mindenekelőtt úgy kell rá tekintenünk, mint *reakcióra*. Csak így érthető meg, hogy annyi gondolkodó, józan szellem hogyan fogalmazhatott meg minden eszmét a legabszolútabb formában, hogyan vezethettek minden következményt a legszélsőségesebb pontig, a lehetetlenig. Csak így érthetjük meg azt is, hogyan adhatta át magát az egész emberiség egyszerre oly határtalan reményeknek. A 18. században a — nemcsak a katolicizmus, hanem az egész kereszténység ellen fellépő — reakció a legmagasabb tökéletesség és a legnagyobb, már a földön elérhető boldogság eszméjét állította szembe az ember tökéletlenségéről és a bűnbeesés előidézte boldogtalanságról vallott keresztény eszmével, s ebben Condorcet ment a legmesszebb. Ez az eszme

szolgált alapjául a 18. század valamennyi filozófiájának. A kegyelem szükségességének keresztény gondolatát ellentétes meggyőződés még sohasem szorította ki úgy, mint ebben az időben, amikor azt a megállapítást, hogy az embert csak a higgadtabb gondolkodók győzhetik meg, a nagyfokú korlátoltság jelének tekintették.

Az a meggyőződés, hogy az ember meglovagolhatja a szerencsét, s mindenki előtt határtalan remények nyílhatnak meg, augusztus 4-ének éjszakáján keletkezett, midőn a középkori viszonyok valamennyi korlátja ledőlt. S abban a hitben keletkezett, hogy az ember már a földön hivatott a legteljesebb mértékben üdvözülni, és hogy az üdvösséget csak önnön ereje által érheti el, sőt kell elérnie, ha ebben rajta kívül álló okok nem akadályozzák meg, amelyeket azonban szintén hatalmában áll legyőzni. Talán a forradalom első napjain kívül nem is találnánk több olyan pillanatot a világtörténelemben, amikor ilyen sokan ennyire boldognak érezték volna magukat, hiszen ilyen illúziókba még sohasem ringatta magát ennyi ember. Mert aminek annyira örültek, csupán illúzió volt, ahogy ez viszonylag rövid időn belül ki is derült; s azok, akik akkoriban világosabban láttak, annak is gondolták.

Az egyéni szerencse inkább az egyéni képességektől függ, mint külső körülményeinktől. Ezért dőreség magában az a remény, hogy egy teljes népet, vagy legalább annak többségét bizonyos alkotmányos formák által boldoggá tehetünk. Ha azonban azt tekintjük boldogságnak, amit általában csak a boldogság minimális feltételének nevezünk, vagyis a jólétet és az anyagi szükségletek biztosítását, akkor önmagában az alkotmány biztosíthatja ezt, bár nem mindenkinek. A történelem azt tanítja, hogy az egzisztenciális változások következményeit — mely következmények ott, ahol legalább a nyoma megmaradt a szabadságnak, megakadályozhatatlanok voltak — még azon alkotmányok sem zárták ki, melyek teljességgel egyetlen osztály érdekében jöttek létre, ha ez az osztály csak kicsit is népes volt. Ahogy az indiai brahminok között is találkozhatunk a legnagyobb szegénységgel, úgy nagy római családok leszármazottai is válhattak olyan szabadosok alantasaivá, kiknek ősei rabszolgaként jöttek az örök városba. S a középkorban is majd minden országban megtalálhatjuk példáit a nyomorba süllyedt nemességnek, amely szomorú helyzetén nem a nemesség megőrzésére teremtett törvények által kísérelt meg javítani, hanem inkább szabadrablással, úgy, hogy harcba bocsátkozott a jogait szentesítő társadalommal. Ahogy az elégedettség érzése az egyes ember kedélyállapotától függ, úgy azon javak birtoklása, melyek nélkül elégedettség nem lehetséges, a szerencsén kívül nagyrészt az egyes ember erőfeszítésén és ügyességén múlik. Egzisztenciánk e részére az állam alkotmányának csak annyiban van hatása, amennyiben az utakat, melyeken erőinket használni tudjuk, megnyitja vagy elzárja előttünk.

Ebből a szempontból óriási volt a francia forradalom hatása. Száz meg száz utat nyitott meg a francia polgárok számára, melyek korábban zárva voltak előttük, és így oly sok törekvést hívott elő, miáltal az előrehaladásnak minden területen óriásinak kellett lennie, de ennél többet nem tett, hiszen nem is tehetett.

A dolgok állását meggyőződésem szerint a következő hasonlat fejezi ki a legvilágosabban: ha az életet egyfajta lottójátéknak tekintjük, melyben csak az nyerhet, aki sorsjeggyel rendelkezik, akkor azt mondhatjuk, hogy a francia forradalom a sorsjegyeket, melyeket korábban csak egyes osztályok birtokoltak, az állampolgárok összességének szétosztotta. Így azok nyerési esélye, akik korábban e jegyekkel rendel-

keztek, jelentősen csökkent, anélkül hogy az új résztvevők többet kaptak volna a szerencse lehetőségénél, sőt ezt is csak igen csekély valószínűséggel, a szerencsevadászatban részt vevők nagy száma miatt.

Ha mármost azt tekintjük, amit a nép a francia forradalom következtében reményekben nyert, akkor nem titkolhatjuk el, hogy a nyereség végtelen nagy volt: ahogy korábban a nép *általában* mindenből ki volt rekesztve, úgy most *általában* mindenre képessé vált. Egészen máshogy fogunk ítélni azonban, ha figyelmünket a nép gyűjtőfogalma helyett az egyes individuum helyzetére fordítjuk; akkor mindenképp el kell ismernünk, hogy az egyes ember reményeinek köre nem abban a mértékben tágult ki, mint első pillantásra tűnik. Nem csak azért, mert az egyes ember a korábbi viszonyok közepette — még ha magas célra tört is — nem volt annyira reményvesztett, mint amennyire rendszerint hisszük, hanem azért is, mivel az államgépezet nagyobb rendje és szabályossága miatt most szélesebbé vált azon emberi tevékenységek köre, melyek eredménye kiszámítható, viszont az előre nem látható dolgok köre — amely épp a reménnyel függ össze — ugyanebben a mértékben összeszűkült.

Nagy tévedés, és azon fő okok egyike, melyek miatt oly kevéssé értjük a múltat, az a feltételezés, hogy a középkorban a kiemelkedő tehetség vagy képesség, ha magasabb születés nem társult hozzá, senkit sem segített dicsőséghez vagy jóléthez. A nemesség egyfajta kasztrendszert alkotott, aminek jó néhány, a rendszertől elválaszthatatlan káros következménye volt, de *sohasem volt zárt*, tehát nem rendelkezett a kasztrendszerek fő ismertetőjegyével és egyszersmind legnagyobb hibájával. Csak így érthető, hogyan lehetséges, hogy egy társadalomban, ahol egy osztály korlátlan hatalommal rendelkezett, a nem nemeseket kizárták ugyan a kormányzásból és a magas állásokból, ám keleti stagnálás mégsem volt tapasztalható; sőt a kaszturalom ideje egyúttal a nagy, töretlen előrehaladás ideje is lehetett. Ha az egyház a korábbi évszázadokban — alapelveinek ellenére — el is tűrte, hogy a szabadok és nem szabadok közötti házasság érvénytelennek nyilváníttassék, a keresztény államok akkor sem mentek soha oly messzire előítéleteikben, hogy a férfiak nemessége nem-nemesekkel való házasságuk miatt elveszett volna. De még ha ettől teljesen elvonatkoztatunk is, a királysággal együtt járt a nemesség adományozásának joga, melynek akkori és jelenlegi alkalmazása révén lehetetlenné vált a nemesség teljes elszigetelése.

Ha nem egészítődne ki folyton más osztályok kiváló erőivel, a nemesség Európát Indiához hasonló állapotok közé juttatta volna, vagy már nem is létezne. Épp azok által létezik és erősödik, akiknek befogadása ellen állandóan hadakozott: a felkapaszkodottak által. Ott tartotta fenn magát a legtovább, ott lett a leghatalmasabb, ahol e felkapaszkodottak száma a legmagasabb, ahol az érdem általi felemelkedésnek a legkevesebb akadályt gördítették az útjába: Angliában. A francia forradalom a polgári egyenlőség alapelvével mindenki számára megnyitotta az utat a dicsőség és a hatalom felé, ám ezen utak a korábbi viszonyok között sem voltak mindenki előtt elzárva. Ha azok számát, akik alacsony állásból törtek fel magas állami hivatalnokságig akkoriban, midőn a dolgok új rendje Franciaországban nyugalmasan haladt előre, összevetjük hasonló esetekkel, amelyek ugyanakkora időtartam alatt a régi rendszerben történtek meg, akkor az újkor minisztereinek és államtanácsosainak hosszú sorában a korábbi helyzethez képest alig találunk több olyan személyt, aki nem született arisztokrata.

De itt nem a társadalmi egzisztenciák egészséges megújulásáról van szó, hanem általában a népről. A nagy emberi ambíciók szerencsére éppoly ritkák, mint a nagy képességek. Ha általában a nép reményeiről van szó, kifejezetten arról, mi az, ami az egyes embereket a bekövetkezett vagy rettegett ínség pillanataiban vigasztalhatja, akkor minden bizonnyal nem a miniszterré vagy marsallá válás reménye rázhatja fel a szenvedőt, hanem egész egyszerűen az, hogy magának és családjának a mindennapi kenyeret megszerzi. S ki állíthatja, hogy a francia forradalom óta a dolgozó osztályok helyzete, ami a pillanatnyi segítség reményét illeti, javult volna?

Minden társadalom, amely az egyes emberek közti nagy vagyoni különbségek következtében osztályokra tagozódik (s így egyes osztályok gyakran ki lehetnek téve pillanatnyi szükségnek), megkísérel arról gondoskodni — részben az egyházon, részben bizonyos intézményeken keresztül —, hogy más módon orvosolja mindama rosszat, amely általános törvényekkel és az államigazgatás felügyeletével nem szüntethető meg. Ami e tekintetben a régi zsidó állam intézményeit illeti, azt ismertnek feltételezem. Azt, ami a mózesi törvényhozásban emberi volt, a zsidók egyenjogúsításáról folyó hosszú vita már régen felszínre hozta.[26] Görögországban Szolón kora óta léteznek olyan törvények, amelyek amellett, hogy kimondják a szegények majdnem teljes adómentességét, s amelyek értelmében a szegényeknek még a bíróságon való megjelenését is fizetik, különleges, állami intézmények révén megvalósuló kapcsolatokkal (pl. fratriák) gondoskodtak arról, hogy érdekközösséget s kölcsönös egymásrautaltságot teremtsenek a gazdagok és a szegények között. Rómában is történt jó néhány intézkedés a pauperizmus elhárítása érdekében:a kormány deklarálta az általános adómentességet, időről időre kiosztották a szabad szántóföldeket, az állam a szegényeket a gyarmatokra telepítette, később pedig biztosították számukra, hogy olcsón juthassanak élelmiszerhez. A kliensi intézmény pedig kifejezetten arra szolgált, hogy a szegényebb osztályokat kisegítse a pillanatnyi ínségből, jóllehet általában csak arról az oldaláról szoktuk szemlélni, hogy bizonyos családoknak majdnem korlátlan hatalmat biztosított, s a késő kor római írói is csak azt emelik ki, ami e viszonyban megalázó volt. Közelebbi vizsgálat után azonban el kell ismernünk, hogy egy Rómához hasonló államban a nagy vagyonok felhalmozása, valamint az oly gyakori rabszolgafelszabadítás könnyen romba dönthette volna az államot. Ezt csak úgy lehetett elkerülni, hogy a szabadon bocsátott rabszolgák a kliensek közé álltak: a szegényebb védelmet kapott, ami korrigálhatta a nagy vagyoni különbségek szükségszerű rossz következményeit. Könnyű bebizonyítani, hogy a patrónus és kliens közötti viszony nem volt annyira megalázó, mint azt a kései írók — inkább tréfásan, mint komolyan — lefesteni próbálják, legalábbis a korai időkben, s ott később se, ahol a régi római erkölcs megtartására törekedtek. Hogy ne menjek messzire, csak arra a történetre emlékeztetek, melyet Plutarkhosz beszél el arról, hogyan kérte Cato feleségül kliensének, Saloniusnak leányát; ez eléggé megvilágítja ennek az intézménynek az emberi oldalát.[27] A germán népcsoportoknál is létezett hasonló viszony, ami a régi fegyverközösségekből fejlődött ki, és az egész hűbéri korszak alatt fennállt. Valóban korlátozott felfogás az államnak csak egyetlen osztályát polgárnak, jogokkal rendelkezőnek tekinteni, de ez volt a középkor felfogása. Ennek ellenére el kell ismernünk, hogy a középkorra is alkalmazható az az általános alapelv, amely szerint nincs olyan állam, melyben a törvényeken kívül a szokások, sőt akár a törvények szentesítette szokások

ne gondoskodtak volna arról, hogy az állam minden tényleges polgára biztosítva legyen a pillanatnyi ínség és annak szükségszerű következménye, a lesüllyedés ellen.

Továbbá, amennyiben helyesen kívánjuk értelmezni a középkor és a francia forradalomig terjedő időszak viszonyait, elengedhetetlenül szükséges tekintetbe vennünk azt a mérhetetlen nagy befolyást, amit vallásos eszmék az élet viszonyaira gyakoroltak. Senki nem tagadhatja, hogy ez a befolyás éppen a pauperizmus kérdésében került leginkább előtérbe.

Azt hiszem a hosszú harc után eléggé lehiggadtunk ahhoz, hogy helyesebben ítéljünk azon intézményekről, melyek ellen egykor a szabadság érdekében síkra szálltunk. Bár még ma is akadnak szellemdús írók,[28] akik kétségbe vonják, hogy a kolostorok nagy érdemeket szereztek a tudományok fejlesztésében, mivel azt állítják, hogy a középkor szerzetesei a művelt ókornak sokkal több művét letörölték, hogy homíliáikhoz pergament szerezzenek, mint amennyit akaratlanul megóvtak. Azonban senki nem tagadhatja, hogy a kolostorok a szegények menedékhelyei voltak; s aki ebben kételkedne, azt az angliai kolostorok megszüntetésének történetéhez vagy — ha világi anyag inkább kedvére van — az első angliai szegénytörvény bevezetésének történetéhez utaljuk.

A pauperizmust a pillanatnyi segítség hiánya szüli, s a kolostorok felszámolásával minden kétséget kizáróan éppen az efféle segítség csökkent. Számomra tehát teljesen feleslegesnek tűnik e témát tovább feszegetni. Azt azonban nem hiszem, hogy azon változások között, melyek a vallás tekintetében a francia forradalom óta Európában végbementek, a kolostorok felszámolása volna a társadalom szegényebb osztályai számára a legnyomasztóbb.

A kolostorok persze nem képesek valamennyi ember pillanatnyi szükségletein segíteni, és működésük különböző körülmények között különböző lehet. Ezt az is bizonyítja, hogy Franciaországban a kolostorok megszüntetése után — még ha számításba vesszük is, hogy ezek kisebb birtokkal rendelkeztek — kevésbé volt észrevehető az ínséget szenvedő osztályok helyzetének romlása, mint Angliában.

Ott, ahol az általános keresztényi szeretet érzése nagy mértékben rendelkezésre áll,[29] nemcsak a kolostorok jótékonysága válik a közvélemény által megkívánt szükségszerűséggé. Az ember a pillanatnyi szükség idején a keresztényi szeretetben találja meg a legbiztosabb segítséget, mivel bármely felebarátjához minden pillanatban fordulhat szeretetért. Társadalmunkból ez az érzés veszett ki, vagy inkább egy másik érzéssel próbáltuk helyettesíteni, s így épp attól a tevékenységtől fosztottuk meg magunkat, ami a legtöbb jót eredményezi.

Előszeretettel hangoztatunk borúlátó nézeteket az emberről, s a *homo homini lupus* olyan gyakorlati bölcsességként van érvényben, amelyben csak a bolondok és ostobák merészelnek kételkedni. Nekem más a véleményem, és azt hiszem, már az a tény is, hogy embert társadalmon kívüli állapotban még nem sikerült találni, meghazudtolja azokat, akik az ember természete alapján a vadállatok közé sorolják. Aki tényleg ismeri a történelmet, be fogja látni, *hogy az ember még sohasem volt képes valamely társadalomban nemes érzést kiirtani anélkül, hogy korábban ne hamisította volna meg.*

Ugyanez történt a kereszténység eszméivel is.

A 18. század úgynevezett filozófiája nemcsak a keresztény hit dogmatikai részét ingatta meg — ami már magában is nagy hatással volt az erkölcsökre, hiszen megfosztotta a vallási megerősítéstől —, hanem a morált is kikezdte. Az ember a felvilágosodás nevében a társadalom és az erkölcs alapjainak megdöntésén fáradozott, és apostoli buzgalommal prédikálta a legvadabb egoizmust. De amennyire hatásos volt a támadás a dogmák területén, amennyire megingott ennek következtében a szilárd hit mindenben, ami a kereszténység transzcendentális részéhez tartozott, annyira hatástalannak mutatkozott a keresztény morállal szemben. Sőt, amilyen mértékben a hit elenyészni látszott, oly mértékben váltak fontossá a kereszténység morális alapjai. Az ember lábbal taposta a Megváltó jelét, ám eközben azon munkálkodott, hogy az államot azon elvek alapján rendezze be, melyeket ő tanított.

Ne értsenek félre.

Korunkban azon fáradoznak, hogy a forradalom alapelveit, sőt a kommunista fantázia legvisszataszítóbb kicsapongásait is az őskereszténység alapelveiből vezessék le. A képmutatást valaki nagyon találóan úgy nevezte, hogy „a bűn hódolata az erény előtt", s íme, a társadalomellenes pártok e törekvésében a legvilágosabb bizonyítékát találjuk annak, hogy ők maguk is erősnek és életrevalónak ismerik el a kereszténység — a fennálló társadalom — bizonyos alapelveit. Nincs ember, aki a kereszténység és az összes forradalmi és szociális iskola alapelveit ismerve — jóllehet a pártok alapelvei és gyakorlata között nagy különbség van — hagyná magát becsapni azok által, amit Villegarde és Cabet[30] állít. Azok a tanok, melyek az anyagi jólétet az emberi élet egyetlen céljának tüntetik fel, és a fennálló rend lerombolására irányulnak, eltéríteni kívánnak attól a hittől, amely az ember tekintetét felfelé irányítva nyújtott vigasztalást, anélkül, hogy minden rossz megszüntetését parancsolta volna — hiszen amikor a zsidóság romlott társadalmának közegében jelentkezett, az előrehaladást akkor sem a fennálló törvények megsemmisítésében, hanem megújításában kereste.[31] Mellesleg, ha a forradalom legnagyobb eredményeit keressük, azt a köteléket, amelyen keresztül forradalmi mozgalmak a jelenkor legnemesebb törekvéseihez kapcsolódnak, és ami által lehetővé vált, hogy a felforgató párt azokat is csatlakozásra tudja bírni, akik cselekedeteiket sok tekintetben bizonyára csak meggyőződésük ellenére tudták követni, akkor ez éppen az az alapelv, melyet a forradalom a kereszténységtől vett kölcsön.

Sok minden történt Franciaországban e végzetes időszakban, amire csak iszonyodással emlékezhetünk, de az alapelvek, melyek nevében mindezeket a rettenetes dolgokat elkövették, éppen azok, amelyekre a kereszténység az emberiséget tizennyolc századon keresztül előkészítette. Bármennyire erős volt a reakció, bármennyire képes volt a forradalom minden eredményét lerombolni, ezen eszmék diadalát nem tudta elsöpörni. Az emberek közötti egyenlőség eszméje tovább élt a forradalom romjain, akárcsak a nagyobb humanitás igénye, melyet az egyenlőségelv szükségszerű következményének tekinthetünk.

Akármit mondanak is a régi idők hívei, több emberség, ha nem is több szeretet, mindenesetre több tisztelet van az emberi természet iránt a világon, mint korábban. Hogy ez nem a forradalom, hanem a kereszténység eredménye, abban senki nem kételkedhet, aki tudja, hogy ez az érzés a tömegekben annál erősebb, minél inkább fenntartotta magát a kereszténység egyes országokban. De ennek az érzésnek a meg-

létét senki nem tagadhatja. Ahol a vallás közvetlen befolyása meggyengült, ott mindenütt az új társadalom keresztény mintára formált erkölcsei pótolták a hiányt, és e tekintetben társadalmunk magasabb helyet foglalhat el, mint korábban bármely másik.

Századunk nagyobb emberiessége — már amennyiben a szegényebb osztályok helyzetének javítására az állam képes — sokban hozzájárult e fejlődéshez, sőt, ez az érzés lesz az egyik legfontosabb eszköz ahhoz, hogy a jövőben a társadalom szenvedései és az őt fenyegető veszélyek megszüntethetőek legyenek. A körülmények alapos mérlegelése után azonban el kell ismernünk, hogy a nagyobb emberiesség, azon következmények miatt, melyekhez már az első pillanatban vezet, a társadalom legszegényebb osztályaira inkább káros, mint jótékony hatással van.

Midőn elismerték, hogy az államnak kötelessége ínséget szenvedő polgárairól gondoskodni, egy nemes és jogi szempontból is helyénvaló alapelv diadalán túl még más is történt, aminek gyakorlati következményei később mutatkozhattak meg. Ha igaz az, hogy valójában mindannyian a személyes biztonságot keressük az államban, és hogy a legszegényebbnek is viselnie kell a közterheknek valamekkora, gyakran viszonylag nagy részét, és hogy az éhhalál veszélye legalább akkora, mint bármi másé, ami ellen az állam az egyes embert rendőri előírásokkal meg kívánja védeni, akkor mindebből logikusan következik: azzal, hogy az államot egy mindenki javáért fennálló szervezetnek ismertük el, egyszersmind azt is elismertük, hogy az államnak kötelessége megvédenie az egyéneket a nélkülözéstől. Ezzel egy időben egy másik meggyőződés is támadt, amely egyúttal a korábbi logikus következményének tűnt: *mivel az állam, amely elég hatalmas ahhoz, hogy minden ínséget szenvedőről gondoskodjék, e kötelességet magára vállalta, és mivel ennélfogva az egyes embernek az államot kell támogatnia, az egyes ember ezzel együtt felszabadult felebarátjával szemben létező összes olyan kötelezettsége alól, amelyet korábban a sajátjának érzett.* A két meggyőződés között az az egyetlen különbség, hogy míg az első a legtöbb esetben puszta elmélet maradt, vagy csak igen korlátozottan alkalmazták, a másik szinte túl korán lépett életbe, és ezáltal századunk emberi alapelveinek elfogadásával együtt járt az, hogy az emberek lemondtak a jótétemény érzéséről.

Távol áll tőlem, hogy azt higgyem, a jelenlegi körülmények között a magánjótékonyság egyedül elégséges volna az ínség elhárításához. A népesség növekszik, azok száma pedig csökken, akik nagy jövedelemmel rendelkeznek, s azt nem vállalkozásuk bővítésére fordítják. Kereskedelmi és ipari viszonyaink miatt az ínség mind váratlanabbul köszönt be, és nagyon nagy számú szűkölködőre terjed ki. A magánjótékonyság kevés a feladat megoldásához, de ugyanannyira biztos az is, hogy az állam még tökéletesen elrendezett szegénypolitikával sem pótolhatja soha a magánjótékonyság hiányát.

Nem akarok annak vitatásába bocsátkozni, hogy a segítség mely formája kevésbé megalázó azok számára, akik igényt tartanak rá. Nem értek egyet azzal, hogy a nyilvános ügyintézés — melynek eredménye végső soron néhány hivatalnok döntésétől függ — a segítségért folyamodó számára kevésbé volna sértő, mint a vallás vagy emberiesség nevében az egyes emberek által folyósított támogatás, még ha az első esetben a jogra, míg emebben csupán Istenre és a szeretetre hivatkozhat. Még ha elegendőnek tartjuk is az állami szegénypolitikát (ami éppen olyan, mintha azt ál-

lítanánk, hogy a betegek kórházi kezelése feleslegessé teszi az otthoni ápolást), akkor is a legnagyobb biztonsággal állíthatjuk, hogy az állam jótékonysága mindig sokkal költségesebb, mint az, amelyet az egyes ember gyakorol, mégpedig kettős okból:

Egyrészt az állami jótékonykodás szükségképpen rengeteg kiadással jár együtt, ellentétben a magánjótékonysággal.[32]

Másrészt az államtól kapott támogatás — a dolgok természete szerint — általában akkor érkezik, amikor már túl késő a segítség. Ennek oka az, hogy az államnak, ha nem akar elviselhetetlen terhet magára vállalni, a segítséget a legínségesebb helyzetben lévőkre kell korlátoznia, s hogy ne látsszék könnyelműnek, a segítséget feltételekhez kell kötnie, ami megnehezíti a kilábalást az ínségből.

A jótékony kéz kisebb adománnyal gyakran nagy vigaszt nyújt, és fel tudja kutatni a rejtőzködésbe menekülő szerencsétlenséget. A szeretet országát, mely a felsőbb és szegényebb osztályokat a magánjótékonyság gyakorlata által átfogja, az állam még a legjobb szegénytörvényekkel sem tudja helyettesíteni. S az európai szegénytörvények még messze vannak attól, hogy jónak nevezhessük őket.

Meg tudja-e különböztetni az állam jelenlegi szervezetében a valós szükségleteket a visszaélésektől? Képes-e az államnak nevezett központi hatalom arra, hogy jótéteményeit ne csak igazságosan, hanem megfontoltan ossza el?

A magánjótékonyság csökkenésével a szegények között elapadt egy reményforrás, amelyet az állam soha nem helyettesíthet. Nem akarom azok érdemeit kisebbíteni, akik majd minden európai városban megfordulnak jótékonysági bálokon vagy koncerteken. Azt is el kell ismernem, mostanában gondunk van arra, hogy jó cselekedeteinknek nyoma maradjon: szép hosszú listák jelennek meg, melyekben minden, amit a szegénységért tettünk, pontosan fel van sorolva. Mégis messzemenően meg vagyok arról győződve, hogy a jótékonyság megszűnt.[33] Ehhez már az első francia forradalom óta szükségképpen hozzájárultak a birtokos és nem birtokos osztályok között keletkezett konfliktusok, továbbá az az igyekezet, mellyel a szegényeket — érdekeik állítólagos védelmében — a társadalom jómódú részével szemben ellenségessé kívánják tenni.

Ha mármost a dolgozó osztályok jelenlegi helyzetét előítéletektől mentesen vizsgáljuk, akkor a fogyasztás növekedéséből, amely valamennyi szükségleti cikk esetében bekövetkezett, mindenképpen helyzetük anyagi javulására következtethetünk, már amennyiben ezen osztályok megszokott állapotát vizsgáljuk. A civilizálódás mellett éppen ezáltal gyarapodtak a nép szükségletei is, így még kisebb mértékű visszaesés esetén is megnagyobbodott az ínség érzete, mégpedig abban a mértékben, ahogy a felsőbb osztályok prosperitása növekedett, és ahogy a társadalom alacsonyabb és magasabb osztályai egymástól távolodtak.

Éppen azért, mert minden korlát leomlott, mely a középkorban az egyes ember tevékenységét akadályozta, az erősebbnek és intelligensebbnek megnövekedett az esélye arra, hogy helyzetét javítsa, s ez együtt járt a nyomorba süllyedés valószínűségének növekedésével mindazok számára, akik e tulajdonságokkal nem rendelkeztek. Korunk kereskedelmi és ipari viszonyaihoz elkerülhetetlenül hozzátartozik, hogy ha a munkabér kifizetése akadozik, munkások ezrei jutnak egy csapásra koldusbotra, és olyan okokból, melyek megszüntetése az államigazgatás hatáskörén kívül esik. Az átlagos munkásnak rendelkezésére álló kis tőke mellett a kétheti kereset egyszeri

elmaradásának is teljes és végleges elszegényedés lehet a következménye. Jóllehet elméletben az állam köteles polgárait az ínségtől megóvni, sehol nem alkalmazzák a megfelelő eszközt ezen alapelv gyakorlati érvényesítésére. Mindezek miatt — bár a humanitárius érzések tekintetében korunk valamennyi másik kort túlszárnyalja — a magánjótékonyság jelentősen visszaesett.

Ezért nemcsak azt kell elismernünk, hogy a szűkölködés érzése a dolgozó osztályokban elevenebb, mint korábban, hanem azt is, hogy ezen osztályok helyzete mindennek inkább nevezhető, mint megnyugtatónak. Erre annál is inkább szükséges felhívni a figyelmet, mivel manapság nincs hiány politikai tekintélyekben, akik a tömegek panaszával szemben statisztikai táblázatokkal kezükben ezen osztályok prosperitását bizonygatják, és ezáltal eldöntöttnek vélik a kérdést.

Ha valami használhatót akarunk mondani a pauperizmus kérdéséről, akkor mindenekelőtt arra van szükség, hogy ne ringassuk magunkat illúziókba a dolgok valódi állása felől. Dőreség, sőt talán több mint dőreség a pauperizmus (ami a társadalom vitathatatlanul kisebb részét érinti) bajának orvoslására a társadalom felbomlasztását javasolni, melyben a többség prosperál. Aki ezt javasolja, elfelejti, hogy a mienkhez hasonlatos társadalom csak a legfélelmetesebb felfordulás árán bomolhatna fel, és ezért ez az eszköz csak még nagyobb mértékben idézné elő az ínséget. Ugyanígy azok magatartása sem értelmesebb, akik elfordítják fejüket a létező rossz elől.

El kell ismernünk a bajt, és annak gyógyítását a jelenlegi állam rendelkezésére álló eszközökkel kell megkísérelnünk; és ha komolyan nekifogunk, a kísérlet sikerülni is fog.

Két dolog van még, amit nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Helyesen kell kijelölnünk a feladatot, és nem feledhetjük, hogy nagy különbség van aközött, hogy valakit az ínségtől kívánunk megóvni, vagy valakinek nagy jólétet kívánunk biztosítani.

Az állam ugyan sokat tehet, de az egész társadalom szükségleteit nem képes egyedül kielégíteni, sőt azt is, amire képes, csak akkor tudja nyújtani, ha nem várunk el tőle oly dolgokat, melyek természetes körén kívül esnek.

JEGYZETEK

[1] Vö. *Nyíri Kristóf:* Európa szélén. Kossuth, Bp., 1986. 7. Köszönetet mondok Ruzsa Ágnesnek és a megszűnt Századvég c. folyóirat szerkesztőségének a kézirat lelkiismeretes — talán így sem hiábavaló — gondozásáért.

[2] A feltárást elvégezte: *Bényei Miklós:* Eötvös József olvasmányai. Akadémiai, Bp., 1972. 139–144.

[3] Vö. *Antall József:* A Politikai Hetilap. In: A magyar sajtó története II/1. 1848–1867. Szerk.: Kosáry Domokos, Németh G. Béla. Akadémiai, Bp.; 1985. 592–610.

[4] OSZK Kt. Fol. Germ. 1212. 1–16. rv. Bényei (I.m. 83.) megadja a jelzetet, és két nevet megemlít a tanulmányhoz felhasznált munkák szerzői.

[5] *Gángó Gábor:* Egy kiadott-kiadatlan Eötvös-mű: Állam- és társadalombölcseleti töredékek. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1993. 392.

[6] „A fejlődésnek kétségtelen káros következménye is van: a fojtogató, a vágyakat feszítő összehasonlítgatás. Ez, elismerem, rossz és igen kegyetlen dolog, de jár érte kárpótlás [...] E rossz eredményezi a bőséget, ami a társadalom javára szolgál, s növekedését a társadalom megengedi. Ezáltal okozza ugyanez a rossz az egyenlőtlenséget, melyet megenged a társadalom, mert az álta-

lános jólét önnön jólétével együtt növekszik." *A. Thiers:* De la propriété. Új, bőv. kiadás. J-B. de Mortier, Bruxelles, 1849. 34.

[7] I. m. 118.

[8] „A munkás úgy öltözködik, hogy néha nehezen megkülönböztethető munkaadójától, ráadásul kevesebből, mint amikor silány ruhát hordott. Az élelmiszer kétségkívül valamivel drágább lett, először is mert javult a minősége, másodszor mert a hús ára enyhén emelkedett. A másként igen egészséges lakáskörülmények költségei inkább emelkedtek. Összességében: a városi munkás életkörülményei sokat javultak 1789 és főleg 1814 óta. [...] A városi népesség sorsa nem örökös nyomorúság: néha duplájára nő a bére, és bizonyos bőségben él. Még a gazdag örömeiből is kijár neki egy-kettő: a sötét öltöny, a fehér ing, a városi látványosságok és majdnem mindennap a hús." I. m. 124., 237.

[9] *Komlós Aladár:* Kemény és Engels. In: Irodalomtörténet, 1949. 122.

[10] *Friedrich Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles források alapján. In: Karl Marx és Friedrich Engels művei 2., 1844–1846. Ford. n. Kossuth, Bp., 1958. 291. és 285. A fenti helyeken kívül feltehetően Engels e műve a forrása (lásd 463–465.) a Pauperizmus angliai szegénytörvényekről szóló bekezdéseinek is.

[11] „Man nent den Pauperismus die Sklaverey der Neuzeit, und mit Recht, doch hat man vergessen daß es vor allem das Xthum war dem man die Abschaffung der Sklaverey des Alterthums zu denken hat, und daß es wenn irgend ein Mittel zu finden ist wodurch die Armuth nicht abgeschaft, sondern gemildert werden kann wieder von allen Mitteln die wir kennen das Xthum ist von dem wir in dieser Hinsicht am meisten zu erwarten haben." OSzK Kt. Fol. Germ. 1212. 17. r.

[12] „A kolostori élet nem egyéb, mint keresztény öngyilkosság, Cato, Brutus és Cassius pogány öngyilkossága helyett. Szenvedélyteli, élvezetre, szeretetre, gyermekeiben való továbbélésre vágyó lényeket tehetetlenségre, kolostori szolgaságra kárhoztatni: olyan nevetséges fonákság, melyet a kereszténység — bölcsebbé válva — többé nem követett el." *Thiers:* I. m. 114. és 117. A Karthauzi narrátora, a kolostorba érvén azt írja: „... jól megnézhettem mindazon pompát, mellyel a hiúság e nagy embersírt felékesíté." *Eötvös József:* A karthauzi — Versek — Drámák. Szerk., Előszó: Wéber Antal. Magyar Helikon, Bp., 1973. 26.

[13] „Tiers [!] wenn er in seinem Buche sur la propriété den jetzigen Wohlstand der Masse mit ihrem früheren Elend vergleicht, ist nur die Gegenseite jener Medaille auf der Prudhonnes [!] Bildniß steht." OSzK Kt. Fol. Germ. 1212. 18. r.

[14] *Kemény Zsigmond:* Élet és irodalom. Pesti Napló, (849.) 1853. január 8., Karácson előtti eszmék. Pesti Napló, (1134.) 1853. december 20.

[15] Rendre: OSzK Kt. Fol. Hung. 1521. 358. r–365. v.; i.h. 277. r–278. v.; Fol. Germ. 1208. 1–7. rv.

[16] „Tiers und viele andere suchen uns freilich vorzubeweisen, daß der materielle Wohlstand aller auch der arbeitenden Classen bedeutend zugenommen habe; woraus folgen soll daß die Unzufriedenheit die wir bei denselben wahrnehmen blos als künstlich erzeugtes — und daher vorübergehendes Resultat der Agitation zu betrachten ist. — Doch da die Zufriedenheit des Menschen nicht von einer gewissen Quantität Brod und Fleisch, sondern von dem Verhältniß in welchem seine Wünschen und das was er besitzt zu einander stehen, da die Zufriedenheit nicht von der absoluten sondern nur von der relativen Stellung bedeutend verschlimmert hat; so muß auch wenn die Vermehrung des materiellen Wohlseyens eine bedeutend größere wäre, die herrschende Unzufriedenheit doch als nothwendige Ergebniß der gegenwärtigen Zustände betrachtet werden." Fol. Hung. 1521. 277. v. Emendált szöveg.

[17] I. h. 358. r.

[18] Vö. *Bényei Miklós:* Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 60–61. ; *Gángó:* I. m. 393.

[19] *Eötvös József:* A nővérek — Elbeszélések. Magyar Helikon, Bp., 1973. 11–12.

[20] *Balogh Ernő:* A regényíró epilógja. In: Tündérálmok. Kossuth, Bp., 1988. 80.

[21] „Über den Fortschritt

Christenthum – Relativer Wohlstand nicht absoluter.

Der Staat sieht nur die Sannitäten [?]

Daß das Volk die Ursache jedes Übels im Staate findet weil der Staat wenigstens moralisch für alles verantwortlich betrachtet wird."

[„A haladásról. Kereszténység — relatív, nem pedig abszolút jólét. Az állam csak a közegészségügyről gondoskodik. A nép minden rossznak okát az államban találja, mert legalább erkölcsileg, az állam tekinthető mindenért felelősnek."] OSzK Kt. Fol. Hung. 1521. 142. r.

[22] „Der österreichische Patriotismus ist als wenn man behaupten wollte jemand wolle nicht Catholik oder Protestant sondern Christ seyn." Uo. Emendált szöveg.

[23] *Eötvös József:* Az 1848iki forradalom története — Müncheni vázlat. Sajtó alá rend., bev., jegyz.: Gángó Gábor. Argumentum, Bp., 1993. 171.

EÖTVÖS JEGYZETEI

[24] Csak arra kell gondolni, amit Chateaubriand a nemesség életéről úgy általában, mint... [itt a mondat megszakad].

[25] A dolgozó osztályok szenvedései — amelyből a szerencsétlenség érzése származik — egyes országokban abban a mértékben emelkednek, ahogy a vallásos érzület csökken.

[26] [Hely hagyva az idézetnek, majd a hivatkozás:] Wachsmuth — Böck [Valószínűleg *August Böckh:* Die Staatshaushaltung der Athener és *Wilhelm Wachsmuth:* Hellenische Alterntumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates művéről lehet szó. Lásd *Bényei Miklós:* Eötvös József olvasmányai. Aadémiai, Bp., 1972. 82–83.]

[27] Plutarkhosz a Cato maior-ban, C. XXIV (Schäfer 2/2 188)

[28] Hallam? vagy Nisard? [*Henry Hallam:* View of the State of Europe During the Middle Ages. 7. kiadás. (Collection of Ancient and British Authors. Vol. XCVII.) II. kötet. Paris, 1840. 221–222. Eötvös saját példányának jelzete: MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár, 85.974/II. Desire Nisard-nak egyébként Études sur les moeurs et les poètes de la décadence című művét jegyzetelte ki. OSzK Kt. Fol. Hung. 1521. 240. rv.]

[29] [A jobb oldali hasábban:] nincs társadalom szeretet nélkül

[30] [A lábjegyzet hiányzik. Helyesen: François Villegardelle. E francia publicista és utópikus szocialista gondolkodó nevével Eötvös írásaiban másutt nem találkoztam. Etienne Cabet Ikáriai utazására viszont az Uralkodó eszmékben is tucatnyi helyen utal.]

[31] non veni tollere legem sed renovare. [Nem azért jöttem, hogy eltöröljem a törvényt, hanem hogy megújítsam. Mt 5:17 szabad és értelmileg pontatlan idézete: „Ne gondoljátok, hogy megszüntetni jöttem a törvényt vagy a prófétákat. Nem megszüntetni jöttem, hanem teljessé tenni."]

[32] [A jobb oldali hasábban olvashatatlan, áthúzott megjegyzés]

[33] Anglia példája nem hozható fel, mivel a szegények helyzete a szegénytörvény következtében valójában rosszabb lett.

Endrei Walter

EGY ÚJ TECHNIKATÖRTÉNETI SZINTÉZISKÍSÉRLET*

Ha eltekintünk a nagy epikureus Lucretius (i.e. 1. sz.) A természetről (De rerum natura) című művének a találmányok eredetéről szóló fejezeteitől és a középkor végi humanista, Polydorius Vergilius De rerum inventoribus (1499) traktátumától, a technika fejlődésének szintézisszerű összefoglalására századunkig érdemi kísérlet nem történt. Persze jelentek meg a múlt században népszerűsítőnek szánt terjedelmes összefoglalások (pl. Das Buch der Erfindungen I–VIII Leipzig 1876–80), de tudományos igényűnek csak a Johannes Beckmann (1734–1811) óta elszaporodó monográfiák ismeretében lehetett nekifogni. F. M. Feldhaus Lexikona, sőt a R. J. Forbes által szerkesztett Studies in Ancient Technology kötetei is inkább az összegyűlt kutatási eredmények számbavételét jelentik.

Az első szintézisnek szánt nagyobb szabású művet az oxfordi Clarendon Pressnek köszönhetjük; ez a Singer–Holmyard–Hall által szerkesztett, 1954 óta többször megjelentetett History of Technology. Ezt követte a párizsi Presses Universitaires-nek a 60-as években, M. Daumas irányítása alatt nemzetközi szakértők bevonásával írott Histoire Générale des Techniques, egy ugyancsak többkötetes munka.

Nem hallgatható el, hogy ezt követően mások is nekiveselkedtek a feladatnak, így a németek is, akik 1987-ben a U. Troitzsch és W. Weber által jelzett Die Technik című vaskos kötetet jelentették meg, mely bizonyos részei tekintetében az ismertetendő vállalkozás előmunkálatának is minősíthető.

A Propyläen kiadó presztízsét világhírű művészettörténeti sorozata alapozta meg azzal, hogy kiváló auktorokat szerződtetett és gyönyörű külsőt biztosított okfejtéseik illusztrálására. Ezt a gyakorlatot kívánta ezúttal is követni, és noha a műszaki tárgy miliője számára idegen volt, jól adaptálta korábbi tapasztalatait.

Szembetűnő, hogy angol és francia előfutáraitól tudatosan eltérő koncepciót választott. Ez nemcsak az illusztrációs anyag — kiadói rutinjából fakadó — gyökeresen eltérő voltában jut kifejezésre: a vonalas értelmező ábrák funkcionális szerepét, ahol csak lehetséges volt, kitűnő kivitelű, nagyrészt színes reprodukciók vették át. Fontosabbnak tartjuk azt a célkitűzést, amelyet szerkesztője így határoz meg: „Egy korszerű technikatörténetnek a műszaki rekonstrukció szándékán túl arra kell törekednie, hogy a technikát a kultúra, gazdaság és társadalom összefüggéseibe ágyazva ábrázolja. Azt kell bemutatnia, hogyan alakult a technika emberi elhatározások, társadalmi feltételek és művelődési hagyományok hatására, és világossá kell tennie, hogy a világ miképpen változott a technika következtében."

* Propyläen Technikgeschichte /szerk.: Wolfgang König/ Berlin 1991–92. /I–V./

Míg a technika és gazdaság szimbiózisa kellő súlyt kapott már a korábbi művekben — ezt mellőzni Marc Bloch óta senki sem merné —, a szellemi kultúra szférájával kialakuló kölcsönhatás érzékeltetésével a mű új dimenziót nyit. Az első általános technikatörténet továbbá, amely a technika káros következményeivel is számot vet. Érdeméül kell felróni azt is, hogy minden nemzeti elfogultság nélkül, a Stefan Zweig által megfogalmazott „közös bábeli toronyépítés" szellemében sikerült a szerzők zömének a résztanulmányát megalkotnia. Érdekes, de nem minden vonatkozásban valósult meg a kitűzött feladat azon része, mely a retrospektív látásmódot illeti: „... a modern technikából kiindulva kell visszapillantva magyarázatot keresni arra, hogyan jöhetett az létre." Szándéka szerint tehát a mai fejlett országok megvalósította magas színvonalú technika létrejöttének tényezőire szorítkozik, aminek vitatható voltára még visszatérünk.

A súlypontképzésnek megfelelően a sorozat kötetei eklektikus módon válogatott témakörök tárgyalására szorítkoznak:

1. kötet: Mezőgazdaság és kézművesség (i.e. 750 – i. u. 1000)
2. kötet: Fémek és hatalom (1000–1600)
3. kötet: Mechanizálás és gépesítés (1600–1840)
4. kötet: Hálózatok – acél és áram (1840–1914)
5. kötet: Energiagazdálkodás – automatizálás – információ (1914–1990).

A némileg megtévesztő címek persze nem zárják ki, hogy pl. az építészet vagy vegyipar fejlődésének megfelelő súlyú fejezetet ne találjunk a tárgyalás során. A technikai fejlődés leírásának egyik fő nehézsége az ipar- és tudományágakon átívelő hybridképzés hiteles ábrázolása, az interdependenciák kellő érzékeltetése. A szövőipari lyukkártya termékenyíti meg a fémfeldolgozás és az információ eszköztárát; olykor visszacsatolás is történik: jobb generátorok jobb hatásfokú elektrolízist tesznek lehetővé, az így előállított tisztább rézhuzal megint csak javítja az elektrotechnika hatékonyságát. Az ilyen összefüggések tálalása terén a mű lazább szerkezetű, átfogó jellege sok tekintetben kedvez az érthetőségnek. Az olvasó úgy érzi, hogy egyes fejezetekben a szöveg könnyed, olvasmányos tárgyalásmódja emlékeztet a francia történészekére, ami dicséretére válik.

Persze továbbra is fennmarad az M. M. Postan által megfogalmazott dilemma: „Ha eléggé konkrét vagyok ahhoz, hogy reális legyek, azt azzal fizetem meg, hogy nem leszek eléggé absztrakt annak érdekében, hogy egzakt lehessek."

A kiadás mind grafikai megoldásai, mind reprodukciói tekintetében példaértékű. Mégis utóbbiakat külön dicséret illeti, amiért számos publikálatlan vagy nehezen hozzáférhető festmény, gliptika, tervrajz másolata díszíti. A részletekben való elmerülést a szerzők úgy kerülték el, hogy fejezetenként gazdag és naprakész bibliográfiát szolgáltattak.

Visszatérve immár a mű koncepciójának azon önkorlátozó jellegére, mely kizárja az európai kultúrkörön kívüli (tehát pl. a mezopotámiai, kínai, prekolumbin) civilizációk részletezését, ill. alkalmanként donorokként való említésükre szorítkozik, ennek előnyei és hátrányai egyaránt latba vethetők. Kétségtelen, hogy ilymódon konszisztens, tömör tárgyalás lehetősége teremtődött meg; nem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy a mű címadása nemcsak a kiadójára, hanem az antik görög technikából való kiindulásra utal (ui. propylaia: előkapu). Ám e

kapun i.e. 750 körül már egy hallatlanul gazdag technika áramlott be, az asszírok, főniciaiak, egyiptomiak jóval magasabb műszaki kultúrája, melyre a szerzők alig húsz oldalat szántak első kötetükben. Vajon Goethe intése vezérelte-e a szerzőt: „In der Beschränkung zeigt sich der Meister?" Erről szó sincs — bizonyos témák feldolgozása gondos akríbiával történt, mások rovására.

A szerkesztő a várható szemrehányásokat előre látta: vállalta az „Euro- és Amerikacentrizmus" és annak vádját, hogy „csak az eredményes innovációk tárgyalásával a »győztesek technikatörténetét« írják meg." Nyíltan vallja, hogy nem a történetírás rankei „hogy is volt valaha" célkitűzését, hanem a „hogyan is vált azzá, ami" mottót választották. És éppen ez az, ami nehezen fogadható el: az Új Testamentum nem érthető az Ótestamentum nélkül, a görög oszloprendek a luxori templom vagy éppen Gutenberg a kínai nyomdászat előzménye nélkül.

Akit tehát a mai technika kialakulása alapos megismerésének vágya sarkall, bátran vegye kezébe e kitűnő munkát; aki az eredetekre is kíváncsi, forduljon továbbra is a negyven éve használatos oxfordi alapműhöz.

Ettől eltekintve: sem a világ-, sem ezen belül a technika történetét a legjobb indulattal sem foghatjuk fel sikertörténetnek. E. Wolf mutat rá erre a torzító szemléletmódra: „a történelmet erkölcsi sikertörténetté változtatja, egy olyan váltófutássá, amelyben minden versenyző átnyújtja a szabadság fáklyáját váltótársának" (másutt:) „... ennek a Nyugatnak genealógiája van, amely szerint az ókori Görögország nemzette Rómát, Róma a Keresztény Európát... a reneszansz a felvilágosodást, a politikai demokráciát és az ipari forradalmat..."

Az új technikatörténeti szintézis utolsó kötetének van egy árulkodó rövid tíz oldalas fejezete: A vesztesek technikája. Ebben azonban nem a világtörténelem nagy veszteseinek, olykor imponáló elpusztult nagy műszaki alkotásairól esik szó, amilyen a mayák építészete vagy a benini fémművesség, hanem néhány balsikerű technikai kísérletről.

Wolffal tudunk csak egyetérteni, aki az ún. történelem nélküli népekről írva azt követeli, hogy a világot egységes egésznek tekintsük és nem önálló társadalmak összegeként, ami ismét Zweig közismert tételét idézi fel a Jövő történetírásáról tartott amerikai előadásában.

Végül a „győzelmes technikáról" alkotott kép hitelességét megkérdőjelezik az utolsó évtizedek felismerései. Úgy tömörítenénk legjobban mondanivalónkat, hogy az embernek a természettel folytatott harcában — attól kell tartani —, az okosabb enged. Az a világméretű katasztrófa, amelynek körvonalai most kezdenek kirajzolódni és mely végső fokon a technika fejlődésének tulajdonítható, a közel 3000 oldalas műben mindössze 20 oldalon nyer említést. Szerzők a célra orientált tevékenység nem szándékolt mellékhatásaként kezelik a Föld biológiai és klimatikai egyensúlybomlását. Az említett fejezet arra szorítkozik, hogy utolsó mondatában „óvatosságra int".

Vélekedésünk szerint egy történelmi szintézis akkor teljesítette feladatát — bármily gonddal és éleslátással elemezte is a múltat —, ha perspektívát nyit.

Hermann Róbert

KOSSUTH-EMLÉKÉV, KOSSUTH-KIADVÁNYOK, [1989–]1994

Ismét túl vagyunk egy emlékéven. A legnagyobb magyar uralkodó (Mátyás), a legnagyobb magyar (Széchenyi) után immáron megemlékeztünk a legnagyobb magyar legnagyobb vitapartneréről, Kossuth Lajosról is. A Kossuth-emlékbizottság és a Kossuth Szövetség irányító és szervező ténykedése mellett megyei, városi és falusi önkormányzatok tucatjai idézték meg a 19. század egyik legnagyobb hatású és legmagasabb életkort megérő személyiségét. A rendezvénysorozat lényegében már 1992-ben megkezdődött, amikor a Kossuth Szövetség — némileg szokatlan módon — afféle fiók-emlékévet tartott Kossuth születésének 190. évfordulója alkalmából. Mindezt azért érdemes megjegyeznünk, mert az évfordulós kiadványok egy része ekkor jelent meg. Ismereteink szerint 1992–1993-ban összesen 8, 1994-ben pedig további 26 önálló kiadvány látott napvilágot Kossuthról. Az emlékév(ek) termése tehát látszólag igen gazdag, lássuk, hogy a látszat a valóságot tükrözi-e?

Kossuth írásainak kritikai igényű kiadása 1948-ban, a forradalom és szabadságharc centenáriumán vette kezdetét. Az összes művek I–VI., XI., XIII–XV. köteteit Barta István rendezte sajtó alá, a XII. kötetet Sinkovics István. A Barta István halála miatt abbamaradt sorozat (hogy egy képzavarral éljünk), csak az 1980-as években ébredt fel Csipkerózsika-álmából, amikor Pajkossy Gábor vette át Kossuth reformkori iratainak kiadását. 1989-ben végre megjelent Kossuth fogságának, perének és a szabadulását követő heteknek az iratanyaga.[1] A folytatás azóta is várat magára; az 1994-es évforduló tehát újabb kötet megjelenése nélkül telt el. Az olvasó és a kutató csak reménykedhet abban, hogy a születés (nem is olyan messze lévő) 200. évfordulójára megjelenik legalább egy kötet a hiányzó háromból.

1989 amúgy is jelentősnek volt mondható a Kossuth-életmű kiadása szempontjából. Ebben az évben látott napvilágot Szigethy Gábor gondozásában Kossuthnak az 1847-es ellenzéki zsebkönyvben, az Ellenőrben megjelent egyik tanulmánya.[2] Ebben az évben tette közzé önálló kiadványban Spira György Kossuth kütahyai alkotmánytervét a keletkezés körülményeit megvilágító és a szövegváltozatok eltéréseinek okait elemző tanulmánnyal.[3] Szintén ekkor jelentek meg Kossuthnak Zeyk Saroltához írott öregkori levelei, s a kiadvány különös értékét adta Hatvany Lajos századelős kiadványához képest az, hogy Zeyk Sarolta naplóját is tartalmazta.[4]

Az elkövetkező évben Haraszti–Taylor Éva igen alapos és széles kitekintésű bevezető kíséretében publikálta Kossuth 1855-ben írott angol nyelvű újságcikkeit.[5] Ekkor kezdte meg működését a Kossuth Alapítvány, s 1991-ben négy kiadvánnyal indította meg népszerűsítő munkáját. Az alapítvány évkönyvén és egy újságcikk reprint kiadásán kívül mindjárt egy alsorozatot is indított, „Kossuth Lajos emléktúrák címmel". A „Kossuth útján Zemplén tájain" című kiadványban Dr. Hőgye István Kossuth zempléni kapcsolatait foglalta össze, Dr. Kopp László pedig a zempléni Kossuth-túrák látnivalóit állította össze.[6] Ennek az alsorozatnak

a második darabjaként Dr. Tóth József tett közzé egy „jelvényszerző túrafüzetet" a Kossuth életpályájához kapcsolódó fontosabb magyarországi és külföldi helyszínek rövid leírásával. A felsorolt emlékhelyek többsége 1848–49-es vonatkozású, illetve a Kossuth holttestét hazaszállító különvonat állomásait jelzi. Sajnálatos, hogy Kossuth reformkori útjairól szinte semmit sem olvashatunk, holott pl. Székesfehérváron nevezetes zempléni sikkasztási ügye idején, 1831. október 5-én járt először. (KLÖM VI. 256–257. o.) Ez is mutatja, hogy mennyire szükség lenne Kossuth reformkori iratainak kiadására is.[7]

Az 1992-es évforduló leghasznosabb kiadványa Reznák Erzsébet Cegléden megjelent munkája volt, amely Kossuth életpályájának kronológiáját tartalmazza, igen részletes név- és helynévmutatóval. A munkát rövid, de jól válogatott bibliográfia, s egy fogalomtár egészíti ki. Ez utóbbiban a „Balatoni Gőzhajózási társaság"-tól a „Pesti Hirlap"-ig tizenkilenc, Kossuth életéhez kapcsolódó fogalom magyarázatát találja az olvasó. Az illusztrációs anyagot a Ceglédi Kossuth Múzeum gyűjteményének Kossuthot ábrázoló fotóiból válogatta a Szerző. A névmutatóban található néhány kisebb elírás (Stuller helyett Staller, Ugron helyett Uron), s néhány megfogalmazás vagy életrajzi adat is pontatlan (pl. Hatvani Imre csak szervezője, de nem parancsnoka volt a Rákóczi-szabadcsapatnak; Vasvári Pál nem Abrudbányánál, hanem Mariselnél esett el), de ezeknél jobbára a szakirodalom téves adatai köszönnek vissza.[8]

A kossuthi életpálya és életmű kutatásában komoly könnyebbséget (és nehézséget) jelent a forráskiadványok és feldolgozások óriási mennyisége. Utoljára Bártfai Szabó László kísérletezett egy Kossuth-bibliográfia alapvezetésével, de az azóta eltelt több évtizedben megjelent anyagról máig nincs viszonylagos teljességre törekvő összegzés. I. Tóth Zoltán és Szinnyei József bibliográfiai adatait egészítette ki Fatér Bernadett Zalaegerszegen, a Deák Ferenc Megyei Könyvtár kiadásában megjelent összeállításában.[9] Az évfordulót a Kossuth Alapítvány újabb évkönyve zárta. A sok, a Kossuth Alapítvány majdani történetírója számára becses dokumentum közlése mellett a történetírás is profitált a kiadványból. Ez az évkönyv közölte ugyanis Kossuth 1856 december végén fiaihoz írott levelét, amely Varga Béla, az országgyűlés egykori elnöke révén került haza Magyarországra.[10]

Kossuth ifjúkorát még Barta István dolgozta fel, 1966-ban megjelent monográfiájában. Zemplén megye levéltárának Kossuthra és családjára vonatkozó dokumentumaiból tett közzé egy válogatást Hőgye István. Az anyag részben azonos azzal, amit a „Kossuth útján Zemplén tájain" című kiadványban feldolgozott. Az 50 hasonmást tartalmazó füzet első dokumentuma Kossuth szüleinek adóslevele 1809-ből; az ötvenedik Kossuth Ferenc gyászjelentése 1914-ből. Kossuth életpályájának zempléni szakaszához 24 dokumentum kötődik. Sokat elárul a család helyzetéről, hogy többségük pénzügyekkel és ezekhez kapcsolódó perekkel foglalkozik. Az iratok egy része Barta István közléséből ismert, de még a szakemberek számára is tartalmaz jó néhány újdonságot az összeállítás. Így pl. Barta István sem közölte Kossuth 1831. július 22-én Sátoraljaújhelyen benyújtott beszámolóját kolerabiztosi ténykedésének pénzügyeiről. (XVII.) Barta csak a Pesti Napló 1935. november 10-i száma alapján közölte Kossuth lemondását a kolerabizottságban betöltött felügyelői tisztéről.[11] Szintén ismeretlen volt Barta számára az az 1832.

december 3-i — másolatban fennmaradt — levél, amelyben Kossuth átvállalja apja adósságait. (XXI.) Ezt először Kállay István közölte Kossuth zempléni ügyvédi éveiről szóló tanulmánya függelékeként. A későbbiekben nem túlzottan erős Kossuth és megyéje kapcsolata. A Törvényhatósági Tudósítások eltiltásával kapcsolatos körlevél (XXV.), a Kossuth kérésére kiadott nemesi bizonyítvány, egy 1848-as pénzügyminisztériumi utasítás Monok adóhátralékával kapcsolatban (XXXIII.) utal csak a megye jeles szülöttének szűkebb pátriájához fűződő kapcsolataira. (A KLÖM megfelelő köteteiből ezek már ismertek voltak). 1860 után a nagy hazafival kapcsolatos hódolat, 1894 után pedig a kegyelet megnyilvánulásaival találkozunk az iratokban.[12]

1870-ben egy Biróy Béla nevű volt honvéd Kossuth engedélyét kérte, hogy a Pest tőszomszédságában lévő Gubacs-pusztai birtokán létrehozandó, 300 házhelyet számláló helység az ő nevét viselhesse; s egyben felajánlott Kossuth számára egy házhelyet is. Kossuth köszönettel elutasította mindkét ajánlatot, s kérte Bilróyt, hogy a neki adni szándékolt telket egy nyomorék honvédnak juttassa. Biróy a telket az 1864-ben az Almásy–Nedeczky-féle függetlenségi mozgalomban való részvételért letartóztatott, s szökés közben agyonlőtt Sebes Emil honvéd őrnagy fiú árvájának juttatta. A telep, a később Erzsébetfalvával összeolvadt Kossuthfalva Kossuth-hoz kapcsolódó hagyományait foglalja össze, bőséges forrásidézetekkel Bogyirka Emil füzetkéje.[13]

A százéves évfordulóhoz átvezető 1993. évben különösen a Kossuth Szövetség jeleskedett a kiadványok megjelentetésével.

A „Kossuth Lajos Emléktúrák" alsorozatban Reznák Erzsébet és Erdélyi Péter tettek közzé egy füzetet Kossuth 1848 őszi alföldi toborzóútjának állomásairól, a fontosabb dokumentumok és visszaemlékezések felhasználásával, illetve a helyi Kossuth-emlékek felsorolásával. Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Abony, Szolnok, Csongrád, Szentes, Szegvár, Hódmezővásárhely, Szeged a fontosabb helyszínek. Mind a Bács-Kiskun, mind a Szolnok, mind a Csongrád megyében történtek bemutatását irodalomjegyzék egészíti ki. Remélhetőleg egyszer Kossuth többi tábori útjáról (1848. október-november, Dunántúl; 1849. március–április, Tiszántúl, Duna-Tisza köze; 1849. június, Budapest–Nagyvárad; július, Tiszántúl) is olvashatunk hasonló összeállítást.[14]

Gavlik István, a Kossuth Szövetség ügyvezető elnöke jegyzi a sorozat negyedik darabját, amely röviden összefoglalja Kossuth pest-budai tényked̄ését, s bemutatja az ehhez kapcsolódó építészeti és egyéb emlékeket, kerületek szerinti bontatásban.[15]

S eljött az évforduló. 1994 a választások éve is volt, s félő volt, hogy ez az évforduló is ugyanúgy átpolitizálódik, mint az 1991-es Széchenyi-év. Ám annak ellenére, hogy a rendezvények többsége a választási kampány időszakára esett, a politikum csak csekély mértékben színezte az évfordulót. A politikailag exponált történészek közül összesen hárman jelentkeztek önálló kötettel (Katona Tamás, Szabad György, Gerő András), de ezek is beilleszthetők voltak az évfordulós kiadványok megszokott típusaiba.

A továbbiakban — szakítva az eddigi kronologikus tárgyalásmóddal — e típusok szerint tekintjük át a kiadványokat.

Forráskiadványok, szöveggyűjtemények

Szabad György az életmű egészéből válogatott. A cím és a bevezető első mondata jelzi a kötet célját: „Kossuth Lajos megannyi megnyilatkozása meggondolásra késztető, veszélyekre figyelmeztető, cselekvésre sarkalló üzenetnek tekinthető." A kötet szerkesztője tehát nem annyira magát az életművet, inkább az életmű aktuális (vagy aktualizálható) részeit kívánta bemutatni. A három rész a reformkori, a forradalom és szabadságharc alatti és az emigrációs nyilatkozatokból ad válogatást. A szövegek jelentős része utalás formájában már szerepelt Szabad György 1977-es, Kossuth politikai pályáját bemutató kötetében. Jelentősebb eltérést csak az 1848–49-es résznél találunk. A kb. 120 hosszabb-rövidebb szemelvény fele a „nagy év" terméséből származik. A reformkori és az emigrációs részben Szabad György főleg az „örökérvényű" megnyilatkozásokból válogatott. Az 1848–49-es részben a gyakorló politikust kívánta bemutatni. Igaz, a sok Kossuth-szöveg közé becsúszott egy olyan rendelet is, amelyet az OHB Kossuth távollétében bocsátott ki, 1849. március 16-án. Az 1849. május 20-i haditervről szóló rész szintén nem Kossuth szövege, hanem a május 20-i minisztertanácsi határozat első pontja, pontosabban Klapka emlékiratai német kiadásában szereplő fordításának magyarra visszafordított változata. Problematikusnak érezzük azt, hogy a közölt szövegek jelentős részének (s nemcsak az 1848–49-eseknek) az utalásai önmagukban érthetetlenek. Az olvasó ebből is arra a meggyőződésre juthat, hogy Kossuth inkább volt gyakorlati, mint teoretikus politikus, s nem annyira üzent, hanem — hasonlóan más gyakorlati politikusokhoz — jól hangzó általánosságokkal támasztotta alá konkrét ügyekben alkotott nézeteit. Ebből a gyakorlati politikusból azonban a harmadik rész már szinte semmit sem mutat. A kötet erényei közé tartozik viszont, hogy teljes egészében olvasható benne a kütahyai alkotmányterv és a Dunai Szövetség tervezetének szövege.[16]

Katona Tamás válogatása Kossuth 1848–49. évi írásaiból és beszédeiből összesen 116 szöveget tartalmaz, a nevezetes 1848. március 3-i felirati beszédtől az 1849. szeptember 12-i hírhedt vidini levélig. A válogatás első kiadása 1989-ben jelent meg az Európa Könyvkiadó Pro Memoria sorozatában, s első ízben tartalmazta megbízható közlésben a vidini levelet. Az új kiadásban a szerkesztő kijavított néhány korábbi elírást, s a jegyzetekben jelzi, hogy a 15. sorszámmal közölt újságcikk a magyar-román viszonyról nem Kossuth, hanem Jablonczay Ignác műve. A kötet keménytáblát kapott, s tíz Kossuth-ábrázolással egészült ki. A könyvpiaci árrobbanást jelzi, hogy az öt évvel korábbihoz képest az ára nyolcszorosára emelkedett.[17]

Szintén reprezentatív külsővel dicsekedhetik a Gerő András által összeállított kötet, amely címlapján a „Kossuth Lajos alkotmányterve" címmel és egy Kossuth-címerrel ékeskedik; belül viszont a „Kossuth Lajos: Javaslat Magyar Ország jövő politicai szervezetét illetőleg — tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására" címet viseli. (Bibliográfus legyen a talpán, aki ezek után címleírást készít róla). A kötetet Kossuthnak, mint Budapest díszpolgárának ajánlja a főváros főpolgármestere, Demszky Gábor. A történeti bevezető első fele Kossuth haláláról és a temetésével kapcsolatos politikai bonyodalmakról szól, nagyobbrészt Borus Judit azóta napvilágot látott tanulmánya alapján;[18] második fele az 1851-es kü-

tahyai alkotmánytervet értékeli. A Szerző csupán egy mondatra méltatja Spira Györgynek az alkotmányterv teljes szövegét és variánsait elsőként publikáló tanulmányát. Ezt követi az alkotmányterv közlése „az Országos Levéltárban őrzött kézirat alapján". Gerő eltekintett a Kossuth által tett változtatások jelzésétől, mondván, hogy ezeket nem tartja lényegeseknek. A kötet képmellékletét az öreg Kossuthot, a temetést, illetve a temetéssel kapcsolatos események szereplőit ábrázoló fényképek alkotják. A bevezető első fele a képanyaghoz, a második a közölt szöveghez kötődik; ám a kötet nem áll össze egységes egésszé.

Mindössze 200 példányban jelent meg H. Haraszti Éva angol nyelvű kötete. Az első rész (bevezető) Kossuth angliai útjáról és ottani tartózkodásairól számol be. A második rész 1849. november 10. – és 1894. április 12. közötti évekből Kossuthról szóló cikkeket és cikkrészleteket tartalmaz az angol sajtóból, összesen 35 darabot. A harmadik rész az angol sajtóban megjelent Kossuth-szövegeket és cikkeket közöl, köztük több Kossuth-beszédet is. A negyedik rész három Kossuthról szóló verssel ismertet meg, végül az 5. rész Kossuthról szóló véleményekből közöl válogatást. Az olvasó csak akkor szomorodik el, amikor az egyébként kitűnő válogatásban a német Otto Zarek egyáltalán nem kitűnő Kossuth-életrajzának angol fordításából talál egy terjedelmes részletet. A hatodik rész meglehetősen nagy ívű kronológiát tartalmaz az 1848–1894 közötti eseményekről; bizony, külföldön élő magyar történésztől elvárható lett volna, hogy Ferenc József trónra lépésének vagy a világosi fegyverletételnek a napját pontosan adja meg. A hetedik fejezet valójában illusztrációk gyűjteménye. A válogatott bibliográfiában csak csodálni lehet a szerző optimizmusát, amellyel a Kossuth Lajos összes munkái hiányzó VIII–X. köteteiről megállapítja: „The three remaining volumes schould be completed in the near future."[19]

Csupán 50 példánnyal több jelent meg Ács Tibor kötetéből, amely nem került könyvárusi forgalomba. A Szerző, aki élete elmúlt két évtizedét a magyar hadtudomány múlt századi művelőinek felfedezésére áldozta, Kossuth 1850–51-ben Törökországban írott egyik hadtudományi kéziratát, a „Tábori vezérkari utasítást" adta ki. A kötet bevezető tanulmánya — amelynek terjedelme meghaladja a közölt szövegét — „A katonai vezetés az 1848–1849-es szabadságharcban" címet viseli. A Szerző — akárcsak később említendő életrajzi vázlatában — nagy buzgalommal, de kevés sikerrel próbálja meg egymáshoz varrni Kossuth 1848–49-es tényked̄ését, a fővezérség kérdését és a magyar honvédség vezérkarának történetét. (A levéltári anyag ismeretében pl. nyilvánvaló tévedés az az állítás, hogy 1849 júniusában a hadügyminisztérium vezérkari osztályának vezetője tájékozatlan lett volna a különböző hadszíntereken kialakult helyzetről). A konkrét művel és Kossuth hadtudományi munkásságával mindössze a bevezető egynegyede foglalkozik, s megállapítja, hogy Kossuth nagyobbrészt idegen szerzők munkáiból szerkesztette vezérkari utasítását.[20]

Tudományos szakmunkák

A Gondolat Kiadó csaknem változatlan formában kiadta Deák István 1983-ban napvilágot látott kötetét. A változás a korábbi kiadáshoz képest elhanyagolható. A kötet visszakapta az angol eredeti címét (A törvényes forradalom), s elve-

szítette keménytábláját. A Szerző a 9. oldalon található üres részre betoldott egy újabb előszót, amelyben az azóta elhunyt kollégákra emlékezik, s felhívja a figyelmet „Volt egyszer egy tisztikar" című kötetére is. Deák saját bevallása szerint ma már sok mindent másképp írna meg, de ez nem jelenti eredeti gondolatai megtagadását. „Csak a könyv befejező paragrafusának olvasásakor rendült meg a hitem ítélőképességemben. 1982-ben (...) kifejeztem azt a reményemet, hogy a magyar szabadságharc százötvenedik évfordulójára, vagyis 1998-ra megszületik a Dunamedence kis népeinek békéje. Ma már nem lennék ilyen bizakodó." Az olvasó legfeljebb azon gondolkozik el, hogy érdemes-e 1994-ben változatlan formában kiadni egy olyan monográfiát, amelynek azóta már megjelent egy elég alaposan átdolgozott német kiadása? S vajon olyannyira semmi nem történt-e a magyar történettudományban az elmúlt egy évtizedben, hogy e változatlan kiadás igazolható? S érdemes-e kiadni utánnyomásban egy olyan munkát, amelynek első kiadása mindmáig kapható minden nagyobb fővárosi antikváriumban?[21]

Asztalos Miklósnak „Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés" című 1928-as kötetét magánkiadásban kaphatta kézhez a nagyérdemű. A választás szerencsésnek mondhatjuk, hiszen Asztalos munkája — ha szemléletén érződik is a kor, mely szülte őt — tényanyagát tekintve ma is megbízható, s a 19. századi erdélyi történet pozitivista szellemű feldolgozása.[22]

A cselekvő politikus Kossuth egyik legfontosabb alkotásáról, az úgynevezett Kossuth-bankókról, ezenkívül a szabadságharc és az emigráció pénzeiről és kitüntetéseiről ad áttekintést a pápai helytörténész H. Szabó Lajos. A kötetet egyaránt haszonnal forgathatják az 1848–49 története iránt érdeklődők, az érmek és régi pénzek gyűjtői.[23]

Tanulmánygyűjtemények

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadásában jelent a Kolozsvárott tartott Kossuth-konferencia anyaga. Csetri Elek Kossuth és Wesselényi kapcsolatáról, Orosz István Kossuth érdekegyesítési koncepciójáról írt rövid összefoglalót. A Századok hasábjain bővebb formában is megjelent Egyed Ákos tanulmánya Kossuth és a székelyek 1848-as kapcsolatáról. Nem igazán fedi a címet Pölöskei Ferenc írásának tartalma. (Kossuth és az államforma kérdése a szabadságharc idején.) Az olvasó a nagy ívű, az európai mintákat áttekintő bevezető után jobbára a kütahyai alkotmányterv vonatkozó részeivel ismerkedhet meg. Helytörténeti és néprajzi érdekességekkel szolgál Imreh István írása: „Az úrdolgás világ, Kossuth Lajos és negyvennyolc a bálványosváraljaiak emlékezetében." Kimondottan érdekes Mátyás király és Kossuth alakjának összemosódása a helyiek emlékezetében. Benkő Samu Kossuth történetfilozófiájának néhány sajátosságát ismertette.[24]

Külön „Kossuth-számot" jelentetett meg „A Ceglédi Turini Százas Küldöttség Múzeumbaráti Kör Értesítője" A kiadvány közli Magyar Antalnak a Turini Százas Küldöttségről szóló tanulmánya 12. részét, Szabad György Monokon, 1994. szeptember 17-i ünnepi beszédét, Bródy Sándornak Kossuth utolsó napjairól szóló írását. Ezt követi Reznák Erzsébet írása Kossuth temetéséről, Kocsis Gyuláé Kossuth és a hazai társadalom kapcsolatáról. Máté Bertalan a Ceglédi Kossuth Múzeumban őrzött 435, Kossuth temetésére, a Mauzóleumban történt újratemetésre

és a budapesti Kossuth szobor avatására készült koszorúszalag feliratát közli. Adattári jellegű közlemény Kocsis Gyuláé a torinói Kossuth-kiállítás forgatókönyvének szövegével. Kürti Béla a reformkor testnevelési és sport törekvéseiről, Csíkhelyi Lenke a Kossuth-emigráció bulgáriai hétköznapjairól írt. Végül Franca Guglielmina és Giuseppe Weisz két 1860-as Kossuth-levelet publikált.[25]

A szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola 1994. március 28-i Kossuth-emlékülésén elhangzott hat előadás bővebb formáját tartalmazza a következő kiadvány. Bezdán Sándor Kossuth reformkori egyesületi kapcsolatairól, Marjanucz László Kossuth municipializmusáról, Zakar Péter Kossuthnak az önálló tábori püspökség felállításával kapcsolatos álláspontjáról írt. Pelyach István az 1849. augusztus 11. – szeptember 12. közötti egy hónap eseményeit összegezte. Csorba László — vitatkozva Lukács Lajos munkáival — Kossuthnak az 1860-as évek első felében egy újabb szabadságharc feltételeiről alkotott nézeteit foglalja össze. Jelen sorok írója Kossuth és tábornokai kapcsolatáról adott összefoglalást.[26]

Népszerűsítő életrajz

Ács Tibor hadtörténész és hadtudós rövid Kossuth-életrajzát a Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó központja adta ki. A Szerző munkája előszavában elismeri, hogy a kossuthi életpálya újabb, s rövid terjedelmű bemutatása „merész vállalkozás", s bevallja, hogy munkája a teljesség igénye nélkül készült. Vállalkozásáról elmondja, hogy felhasználta a Kossuth-irodalmat, de kiegészítette egy „új nézőponttal is, mivel hadügyi és honvédelmi vonatkozásban is vizsgáltam életútját. Ezt az indokolja, hogy eléggé ismeretlen ilyen jellegű munkássága, katonai felkészültsége és hadtudományi irodalmi tevékenysége". Végül idézi Friedrich Wilhelm Rüstow porosz hadtörténész véleményét, aki szerint „katonai tekintetben is felülmúlta Kossuth a magyar tábornokokat", és „kitűnő katonai áttekintéssel rendelkezett". Az olvasó pedig kíváncsian vár, s bizony, hiába. Ha eddig az volt a véleménye, hogy Kossuth katonai tekintetben nem múlta felül tábornokait, akkor ez az itt olvashatóktól aligha fog megváltozni. Kossuthnak ugyanis valamennyi haditerve illúziókra épült, akár 1848 decemberi pesti, akár 1849 áprilisi gödöllői, akár 1849 nyári pesti és szegedi haditerveire gondolunk. Az I. rész az életpálya 1802–1848 közötti szakaszát tekinti át öt fejezetben, a II. a forradalom és szabadságharc alatti ténykedését négy fejezetben, végül a III. az emigráció időszakát szintén négy fejezetben. A reformkori részben a hadügyi és honvédelmi vonatkozások csak hajuknál előráncigálva szerepelnek. Pl. „A gyermek Kossuth iskolai évei egybeestek a napóleoni háborúkkal, ez a tény és találkozásai a harcokban részt vett katonákkal, maradandó hatással voltak rá. Ezekben az esztendőkben ismerkedett meg a hadtörténelem nevezetes eseményeivel és személyiségeivel". (7. o.) Az állítás alátámaszthatatlan. A reformországgyűlések kapcsán *Kossuth* honvédelmi nézeteinek alakulását az Országgyűlési Tudósításokban a *követek* szónoklataiból vett idézetekkel véli dokumentálni a szerző. Ám akárhogy is tanulmányozzuk a reformkori részt, Kossuth és hadügy kapcsolatára egyetlen érdemi adalékot találunk. Azt, amikor 1837. május 5-én a 2. gyalogezred kirendelt szakasza letartóztatta őt az „Isten szeméhez" címzett vendéglőben. A kiadvány terjedelmének felét a II. fejezet alkotja, de Kossuth kitűnő katonai át-

tekintéséről a szabadságharc időszakában sem jutunk meggyőző adatokhoz. Kossuth az emigrációban már valóban foglalkozott hadtudománnyal, de munkáiban vajmi kevés az önálló gondolat, s az elméleti képzettséget nem egészítette ki gyakorlati tapasztalat. A munkát a szövegben előforduló nevezetesebb személyek rövid életrajzai és a fontosabb fogalmak magyarázatai egészítik ki.[27]

Kultusztörténet

Még 1980-ban tette közzé „A világ Kossuth-szobrai" című munkáját dr. Ádámfy József. Az azóta elhunyt kutató emlékének ajánlotta a húsz köztéri Kossuth-szobor történetét bemutató kötetet Kecskés József. Az első hazai, siómarosi Kossuth-szobortól a szülőfalu, Monok Kossuth-szobráig terjed a skála.[28] Az első Kossuth-szobor történetéről a Kossuth Köri Füzetek sorozatában önálló kiadványt is megjelentetett Nagy Károly.[29] A szorgalmas pápai helytörténész, H. Szabó Lajos Kossuth pápai díszpolgárságának történetét tette közzé a Jókai Mór Városi Könyvtár „Jókai Füzetek" sorozatában. A füzetben megtalálható Kossuth életének rövid kronológiája, és — sajnálatos módon — a Roboz István által írott fiktív kápolnai ima szövege is.[30]

Albumok

Kossuth alighanem a magyar történelem legtöbbet ábrázolt személyisége, s bizonyos ábrázolásai ma már szinte visszaköszönnek a történeti munkákból. A képanyag gazdagsága ellenére sem könnyű tehát igazán új és karakterisztikus ábrázolásokat közzétenni a 19. század egyik leghosszabb ideig élő politikusáról. A Szabad György által írott tanulmány mellett 67 Kossuth-ábrázolást, s fényképeket, tehát nagyobbrészt eszményítéstől mentes arcképeket tartalmaz az E. Csorba Csilla által szerkesztett kötet. Különösen érdekes a reformkorban készült fénykép, vagy a Kossuthot és tábornokait ábrázoló nevezetes acélmetszet azon változata, amelyen a kiretusált Görgei helyett Klapkát láthatjuk. Megható az 1880-as években a Barracone di Collegno-i villa erkélyén álló Kossuthot megörökítő kép is.[31]

Az évforduló alighanem legszebb (és legdrágább) kiadványa Csorba László összeállítása, „A Kossuth-emigráció fényképeskönyve". A 78, nagyobbrészt publikálatlan fényképet tartalmazó kötet nemcsak Kossuthot, családtagjait, küzdő- vagy vetélytársait hozza ember közelbe, hanem a Kossuth-emigrációval kapcsolatban álló politikusokkal is megismertet. A portrékhoz Csorba László írt lírai, de a történetiség követelményeinek eleget tevő életrajzi vázlatokat. A könyvet lapozgatva az olvasónak utólag nagyon tiszteletlen véleménye támad a múlt századi képzőművészekről, akik a lefényképezett személyeket metszeteiken és litográfiáikon már-már a felismerhetetlenségig eszményítették. Guyon Richárd ábrándos tekintetéről itt derül ki, hogy valójában kancsalságot jelez, s Szemere Bertalan sem az a figyelemreméltó világfi, mint a litográfiákon. Az ízléstelenség és a komikum határán egyensúlyoz a Türr Istvánnét „leláncolt" Hungáriaként ábrázoló felvétel. Néhány apró ténybeli tévedés mellett (Ujházy László soha nem szolgált az általa szervezett szabadcsapatban, Reményi Ede nem volt Görgei segédtisztje) egyetlen adat okozott némi fejtörést számomra: a Sághy Antalt, Sréter Lajost és Bikkesy Lajost ábrázoló fénykép 1860 körüli dátuma, hiszen tudomásunk szerint Bikkesy

már 1849 novemberében meghalt, s neve nem fordul elő az itáliai magyar légió tisztjeié között. A Kossuth-emigráció jeles szereplői közül talán csak Zágonyi Károly portréját hiányoljuk; a három Türr-portré egyike helyett érdemes lett volna a springfieldi halállovaglásával nevezetessé vált honvédtisztét felvenni.[32]

Katalógusok

A Magyar Nemzeti Múzeum által kiadott gyűjteményes kötet a Kossuth-relikviák, a Kossuth-ikonográfia és a Kossuth-hoz kapcsolódó érmek teljességre törekvő katalógusát nyújtja. A relikviák (Kossuth feleségének tárgyaival együtt összesen 156 darab) történetét Haider Edit írta meg. Rózsa György 297 tételben gyűjtötte össze és tette közzé Kossuth ábrázolásainak leírásait. A tényleges szám ennél jóval több, hiszen egyes számok alatt több tétel is található. Az ikonográfia — ahogy ezt Rózsa György megállapítja — bizonyára a végtelenségig bővíthető, hiszen alighanem Kossuth az itthon és külföldön legtöbbet ábrázolt magyar történeti személyiség. Az ikonográfiában a tételekre utaló névmutató segíti a tájékozódást. Héri Veronika Kossuth alakjának érmészeti ábrázolásait értékeli, Dinnyés István pedig összesen 76 Kossuthot ábrázoló vagy hozzá kapcsolódó érme leírását teszi közzé. A kötetet bevezető életrajzi vázlatot jómagam írtam; ennek értékelését tehát másokra hagyom.[33]

Héri Vera és Dinnyés István egy önálló kötetet is közzétettek „Kossuth Lajos az érmészetben" címmel. A Héri Vera által írott bevezető tanulmány ebben sokkal részletesebben tárgyalja a Kossuthot ábrázoló és személyéhez kapcsolódó éremtani emlékeket, s a tételek száma is hárommal bővült. A szép kiállítású kötet a Ceglédi Füzetek 29. darabjaként látott napvilágot.[34]

Forráskiadványnak is tekinthető a Magyar Országos Levéltár 1994 márciusi Kossuth-kiállításának katalógusa, amelyet Nyulászinė Straub Éva állított össze. A bevezető röviden szól Kossuth 1848–1866 közötti külpolitikai törekvéseiről, illúzióiról és kudarcairól. A katalógus 115 irat és kép rövid leírást, az iratok esetében regesztáját is tartalmazza. Az első 16 darab a független Magyarország külpolitikáját mutatja be. A szabadságharc leverése utáni első darab Kossuth vidini levele. A II. rész Kossuth törökországi emigrációját, a III. az angliai és amerikai utat mutatja be. A IV. rész a „Kossuth és Mazzini — útkeresés 1851–1856" címet viseli. Az V. rész az 1858–59. évi diplomáciai akciókról, a VI. Kossuth és a délszláv politikusok kapcsolatairól ad képet. A VII. rész Kossuth, Garibaldi és a piemonti királyság 1860–65 közötti együttműködését mutatja be. Végül a VIII. rész az 1866-os porosz-olasz — osztrák háborúhoz fűződő diplomáciai reményekről és azok kútba eséséről ad áttekintést.[35]

Krámer Iván honvéd őrnagy 1848–49-es magángyűjteményéből rendezett kiállítást 1994 januárjában a szentendrei Kossuth Lajos Katonai Főiskola. Ennek anyagából ad válogatást az a kis füzetke, amely két 1848–49-es okmány fotómásolatát is tartalmazza.[36]

Bibliográfiák

Teljes Kossuth-bibliográfia hiányában üdvözölnünk kell azt a néhány részbibliográfiát is, amelyek egy-egy könyvtár anyagát ismertetik. A Ceglédi Városi

Könyvtár 249 tételben tette közzé vonatkozó anyagának válogatott és névmutatóval ellátott listáját. Az utolsó tételben egy Cegléd és Kossuth kapcsolatát elemző szakdolgozatra lel az olvasó.[37]

Krámer Iván magánkönyvtárának 200 darabját ismerteti, megjelenés szerinti sorrendben „Kossuth és kora" című munkájában. Az első munka Kossuth 1841-es, Széchenyinek szóló „Felelet..."-e, az utolsó az 1993-ban Baján megjelent, „Mészáros Lázár emlékezete" című tanulmánygyűjtemény. A Szerző nem értékeli, ismerteti a műveket, s néhány esetben csupán a fülszöveg egyszerű átvételével találkozunk. A munkát az ismertetett művek szerzői és szerkesztői névsora szerinti listája egészíti ki.[38]

Dokumentáció

Ebbe a típusba sorolható a Kossuth Alapítvány és a Kossuth Szövetség két kiadványa. A programfüzet az évforduló rendezvényeiről, konferenciákról, kiállításokról, koncertekről, emléktúrákról, az emlékkiadványokról, sőt, még a Kossuthtal kapcsolatos és kiadóra váró kéziratokról is viszonylag teljes listát ad.[39] Az Alapítvány és a Szövetség évkönyve az 1992. október 1. — 1994. augusztus 8. között keletkezett dokumentumokat tartalmazza.[40] A zempléni Kossuth-megemlékezések felsorolását s a szülőföld Kossuth-emlékeiről készült fényképválogatást tartalmazza a sárospataki és sátoraljaújhelyi Kossuth Emlékbizottság kiadványa.[41]

Reprintek, utánnyomások

E passzus alá négy, korábban már ismertetett munkát is besorolhatunk. Ilyen először is Asztalos Sándornak Kossuthról és az erdélyi kérdésről szóló monográfiája. Ide tartozik Deák István munkája, „A törvényes forradalom". Ide sorolhatjuk Katona Tamás reprezentatív külsővel megjelentetett Kossuth-válogatását. S itt is feltüntethetjük a Gerő András által szerkesztett kötetet Kossuth alkotmánytervéről, amely Spira György 1989-es közléséhez képest újat nem ad. Sajnos nem sorolhatjuk itt fel azokat az újrakiadásra váró önálló Kossuth-munkákat, amelyek a Magyar Szózatok című gyűjteményben jelentek meg, vagy Kossuth nevezetes „Felelet"-ét Széchenyinek; igaz, ez utóbbit még 1986-ban a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, más vitairatokkal együtt megjelentette.

Az évfordulós kiadványokat áttekintve szomorúan állapíthatjuk meg, hogy továbbra sincs teljességre törekvő Kossuth-bibliográfiánk. Egyetlen szakmabeli sem állt elő új eredményeket hozó, vagy akár az eddigi irodalmat teljességében hasznosítani próbáló Kossuth-monográfiával. Ha valaki a kossuthi életpálya részletes feldolgozására kíváncsi, még mindig Vas Zoltán kétkötetes, erősen megkérdőjelezhető szemléletű és színvonalú vaskos munkájához kénytelen nyúlni. Nem jelent meg a „Kossuth Lajos összes munkái" sorozat egyetlen újabb kötete sem. Továbbra sincs olyan válogatásunk, amely az életmű legfontosabb darabjait teljes közlésben tartalmazná. Talán majd 2002-ben.

JEGYZETEK

[1] Kossuth Lajos összes munkái. VII. k. Kossuth Lajos iratai 1837. május - 1840. december. S. a. r. Pajkossy Gábor. Akadémiai Kiadó. Bp., 1989.

[2] Deregnyei (Kossuth Lajos): A magyar politikai pártok értelmezése. S. a. r. Szigethy Gábor. Gondolkodó Magyarok. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1989.

[3] *Spira György:* Kossuth és alkotmányterve. Csokonai Kiadó. Debrecen, 1989. — A megjelent szövegváltozatok számát csupán eggyel kell kiegészítenünk. A Kossuth által emigrációs iratai sajtó alá rendezése során „véglegesített" szöveg megjelent a Kossuth Lajos iratai VIII., Helfy Ignác által sajtó alá rendezett kötetében, 1900-ban. 283–294. o.

[4] Az agg Kossuth és Napsugár. Zeyk Sarolta naplójának szövegét gondozta és jegyzeteit írta Furkó Zoltán. Kossuth Lajos leveleinek szövegét gondozta és jegyzeteit írta Ugrin Aranka. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1989. 200 o., 88 o.,

[5] *Haraszti Éva:* Kossuth as an English Journalist. Akadémiai Kiadó. Bp., 1990. 404 o + 8 o. melléklet

[6] A Kossuth Alapítvány évkönyve 1990–1991. Szerkesztette M. Pásztor József. A Kossuth Alapítvány Füzetei. Dokumentumok 1. Bp., 1991. 104 o., Kossuth útján Zemplén tájain. *Dr. Hőgye István:* Kossuth Lajos zempléni kapcsolatai. (Dokumentumok, emlékek) - *Dr. Kopp László* szerk.: Kossuth-túrák Zemplénben. Kossuth Köri Füzetek. Kossuth Lajos emléktúrák 1. Bp., 1991. 40 o., Pesti Hirlap 1842. szeptember 1. kiadása. Vezércikk. *Kossuth Lajos:* [Iparműkiállítás]. Reprint kiadás. H. és é. n. [Bp., 1991.]

[7] *Tóth József, Dr.:* Kossuth Lajos nyomában hazai és külföldi tájakon. Jelvényszerző túrafüzet. Kossuth Lajos emléktúrák 2. Kossuth Köri Füzetek. Bp., 1991. (2. kiad. 1993.) 70 o.

[8] *Reznák Erzsébet:* Kossuth Lajos kilencvenkét éve. Ceglédi Füzetek 27. Cegléd, 1992. 144 o. + 8 o. melléklet.

[9] Kossuth Lajos (1802–1894). Válogatott bibliográfia. Összeállította Fatér Bernadett. Zalaegerszeg, 1992. 52 o.

[10] A Kossuth Alapítvány évkönyve 1991–1992. Összeállította M. Pásztor József. Kossuth Köri Füzetek. Dokumentumok 2. Bp., 1992. 150 o.

[11] Kossuth Lajos összes munkái. VI. k. Ifjúkori iratok. - Törvényhatósági Tudósítások. S. a. r. Barta István. Akadémiai Kiadó. Bp., 1966. 250–251. o.

[12] „Édes szülötte földem, Zemplén". Zemplén vármegye levéltárának Kossuth dokumentumaiból. Összeállította Hőgye István. Sátoraljaújhely, 1992. 92 o. V. ö. Hőgye István. Kossuth Lajosra és családjára vonatkozó iratok Zemplén vármegye levéltárában. Miskolc, 1982.

[13] Kossuth Lajos emléke Pesterzsébeten. Összeállította Dr. Bogyirka Emil. Pesterzsébeti Múzeumi Füzetek 10. Pesterzsébet, 1992. 74 o. [48 o. + 10 melléklet]

[14] Kossuth Lajos toborzó körútja az Alföldön. *Reznák Erzsébet:* Kossuth Lajos toborzó körútjának állomásai, 1848. szeptember 24–27. – *Erdélyi Péter:* Kossuth Lajos toborzó körútja Csongrád megyében. Kossuth Köri Füzetek. Kossuth Lajos emléktúrák 3. Bp., 1993. 80 o.

[15] *Gavlik István:* Kossuth Lajos Pest-Budán. Kossuth Köri Füzetek. Kossuth Lajos emléktúrák 4. Bp., 1993. 64 o.

[16] Kossuth Lajos üzenetei. Szabad György összeállítása. IKVA Könyvkiadó Kft. Bp., 1994. 296 o. Az idézet a 13. oldalon.

[17] *Kossuth Lajos:* Írások és beszédek 1848–1849-ből. S. a. r. Katona Tamás. Európa Könyvkiadó. Bp., 1994. 652 o.

[18] *Borus Judit:* Kossuth, a főváros halottja. Budapesti Negyed, 1994/3.

[19] *Haraszti Éva:* Kossuth. Hungarian Patriot in Britain. A Book to Commemorate the Centenary of his Death 1894–1994. Bp., 1994. 198 o.

[20] Kossuth Lajos írásai a vezérkarról. A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Ács Tibor. HVK Tudományos Munkaszervezési Osztály. Bp., 1994. 104 o.

[21] *Deák István:* A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. 2. kiadás. Gondolat. Bp., 1994. 424 o. + 16 o. melléklet.

[22] *Asztalos Miklós:* Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. [Reprint.] Bp., [1928.,] 1994. 208 o.

[23] *Szabó Lajos:* A szabadságharc és az emigráció pénzei, kitüntetései 1848–1866. Pápa, 1995. 106 o.

[24] Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Kiss András, Csetri Elek, Orosz István, Egyed Ákos, Pölöskei Ferenc, Imreh István, Benkő Samu előadásai. Erdélyi Tudományos Füzetek 219. Az Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása. Kolozsvár, 1994. 64 o.

25. Cegléd, 1994. 84 o.

[26] Kossuth Lajos halálának századik évfordulója. Emlékülés a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi tanszékén (1994. március 28.) Szerk. Jancsák Csaba, Nagy Tamás, Zakar Péter. Belvedere Meridionale Kiskönyvtár 8. Szeged, 1995. 58 o.

[27] *Ács Tibor:* Kossuth Lajos. Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. Bp., 1994. 96 o.

[28] *Ádámfy József, Dr. – Kecskés József:* 20 köztéri Kossuth-szobor története. Szerkesztette Taródi Flink Kornél. Az ajánlást írta Szabó Tamás. Balatonkenese, 1994. 62 o.

[29] *Nagy Károly:* A siómarosi Kossuth-szobor. Kossuth Köri Füzetek. Kossuth hagyományápolás 1. H. és é. n. [Balatonszabadi, 1994.] 16 o.

[30] *Szabó Lajos:* Kossuth Lajos Pápa város díszpolgára. Jókai Mór Városi Könyvtár. Jókai Füzetek 10. Pápa, 1994. 40 o.

[31] Kossuth Lajos életének képei Szabad György tanulmányával. Szerkesztette, az előszót írta és a képanyagot összeállította E. Csorba Csilla. HG & Társa Kiadó. Bp., 1994. 80 [28+52] o.

[32] *Csorba László:* A Kossuth-emigráció fényképeskönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1994. 164 o. + CD

[33] „...leborulok a nemzet nagysága előtt". Kossuth Lajos hagyatéka. Szerkesztette Körmöczi Katalin. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos. Életrajzi vázlat. - Haider Edit: Kossuth Lajos relikviái. – *Rózsa György:* Kossuth Lajos ikonográfiája. - Héri Veronika: Kossuth alakja az érmészetben. *Dinnyés István:* Éremkatalógus. Magyar Nemzeti Múzeum. „Nemzedékek a magyar polgárosodásért". Bp., 1994. 492 o.

[34] *Héri Vera, Dr. – Dinnyés István:* Kossuth Lajos az érmészetben 1848–1902. Ceglédi Füzetek 29. Cegléd, 1994. 104 o.

[35] *Nyulásziné Straub Éva:* Kossuth Lajos és a nagyhatalmak 1849–1866. A Magyar Országos Levéltár Kiállítása 1994 március. Katalógus. Bp., 1994. 44 o.

[36] Kossuth Lajos 1894–1994. Szakács Lajos őrnagy beköszöntőjével. Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. H. és é. n. [Bp., 1994.] 48 o.

[37] Ajánló bibliográfia Kossuth halálának 100. évfordulójára. Válogatás a Ceglédi Városi Könyvtár anyagából. 1802–1894. H és é. n. [Cegléd, 1994.] 24 o.

[38] *Krámer Iván:* Kossuth és kora. (Forrásgyűjtemény). Honvédtudósok 5. Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. H. n. [Bp.], 1994. 190 o.

[39] Kossuth Emlékév 1994. Programfüzet. Összeállította M. Pásztor József. Kossuth Köri Füzetek. Dokumentumok 3. H. és é. n. [Bp., 1994.] 80 o.

[40] A Kossuth Alapítvány és a Kossuth Szövetség évkönyve 1992–1994. Összeállította M. Pásztor József. Kossuth Köri Füzetek. Dokumentumok 4. Bp., 1994. 192 o.

[41] Kossuth-emlékhelyek Zemplénben. Megemlékezések a centenárium alkalmából. A bevezetőt írta: Hőgye István. [Sárospatak], 1994. 40 o.

Pető Andrea – Saša Pintar – Roman Vogrinc – Boško Spasojević

ÚJ TÖRTÉNELMI FOLYÓIRATOK A VOLT-JUGOSZLÁVIÁBAN

1989 gyökeres változást hozott Jugoszlávia felbomlása után a történészek számára: nemcsak a kommunista ideológiai nyomás megszűnésével, hanem a nemzeti önállóság következményeivel is számolnia kellett. Ezzel párhuzamosan felme-

rült az igény a nyugati, újtípusú történetírás befogadására is. A szlovén és a horvát historiográfia szinte párhuzamosan hozta létre a mindennapi élet történetével foglalkozó történelmi folyóiratát, az *Otium*-ot és a *Zgodovina za vse* -t (*Történelem Mindenkinek*). A lapok megjelenését az állandó anyagi gondok veszélyeztetik, de így is a társadalomtörténeti kutatások fontos fórumát jelentik. A délszláv térség megújuló történetírásának jele az *Társadalomtörténeti Évkönyv* (Godišnjak za društvenu istoriju), melyet a Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Legújabbkori Tanszéke ad ki. Ez nemcsak azért fontos, mert a nemzetközi társadalomtudományi életben való folyamatos jelenlétet biztosítja például a szerkesztőbizottságban tisztséget vállaló Jürgen Kocka személyén keresztül, hanem az itteni legendás szerdai Mitrović szemináriumok hallgatóiból nőtt ki a jugoszláviai történészek új generációja, mely nyitott és fogékony az újra.

Történelem Mindenkinek (Celje, Ljubjana)

A mindennapi élet történetének kutatása korábban nem feltétlenül volt a szlovén történettudomány egyik kiemelt főiránya. A szlovén történelmi folyóiratokban, mint a *Zgodovinski časopis (Történelmi Szemle), Zgodovinska kronika (Történelmi Krónika)* kevés tanulmány foglalkozott a mindennapi élettel.

1994-ben azonban ez egyoldalú történeti érdeklődés részben megváltozott, mikor a celje-i Történeti Társulat vállalkozott *Történelem Mindenkinek* című lap kiadására, melynek célja, ahogy a bevezetőben írják bemutatni „azokat a történeteket, melyeket az élet maga irt". Ezzel a lappal a szlovén történettudomány újabb dimenzióval gazdagodott, mert olyan témákkal foglalkozik, melyeket más történelmi lapok triviálisnak tekintenek. A lap ennek megfelelően a múlt érdekes elemeit mutatja be, mint a 17. századi arisztokraták gondjait az étkezési etikett elsajátításával, vagy egy 1840-ben játszódó krimit, melyben éppen a jelenlevő külföldit tették meg bűnbaknak. Az első szám cikkei a múltszázadi párbajkultúrát ismertetik és a 19. századi Ljubljana szemétszállítási gondjait, de találhatunk a második számban pikáns történeteket az illegális ljubljanai prostitúcióról a századfordulón, vagy az első számban a ljubljanai városatyák extravaganciájáról leleplező cikket. A szlovén történetírásban egyedüli módon közölnek nőkről szóló tanulmányokat (gender history) is. Az eddig megjelent négy szám rövid bemutatásával szeretnénk érzékeltetni a szerkesztőség elképzeléseit, mely szerint bátorítják olyan forrásanyagok felhasználását a történelemírás számára, melyek amúgy az archívumok polcain porosodtak volna. A folyóirat új történetírási korszakot jelent Szlovéniában, mely a múlt mindennapi problémáinak elemzését jelenti. A lapban nemcsak fiatalok írásait jelentették meg, hanem a középgenerációhoz tartozó több elismert szlovén történész tollából is jelent meg cikk (Franc Rozman, Peter Vodopivec, Darja Mihelić), ami jól mutatja, hogy a lap irányvonala nem áll ellentétben a hivatalos szlovén történetírással.

A mindennapi élet történelmének megértése csak gazdagíthatja a vizsgált időszak általános problémáit. Az első számban található Alexsander Žižek cikke (Ők ketten ott jelen voltak, mikor megkéselték címmel), melyben az egyik szlovén kisvárosban történt bűneset elemzésével rámutat arra, hogy a szlovén Sherlock Holmes nemcsak kriminalisztikai szempontból érdekes, hanem a nyomozati jegy-

zőkönyv fontos történeti forrás a kisközösségek etnikai kapcsolataira is. Ez a megközelítés megfelelő lehetőségeket rejt a mai átpolitizált szlovén társadalom problémáira. A kérdések, mint hogy az emberek miért a titóista partizánokhoz vagy ellenfeleikhez a Fehér Gárdához csatlakoztak a második világháború idején, hogy a kommunisták önként vettek-e részt a betolakodók elleni harcban, éppen úgy, mint a kommunista forradalomban, vagy hogy a szlovén quisling-jelenség vajon csak a kommunisták többségének köszönhető-e a partizánok között stb., megválaszolhatók egyéni okokkal, törekvésekkel, félelmekkel, ha ismerjük azokat. Így a szlovén történészek feladata megtalálni a válaszokat a tragikus szlovén történelem kérdéseire. A mindennapi élet triviálisnak ható témáit bemutató lap nemcsak érdekes és vonzó a széles olvasóközönség számára, hanem a történészek számára is lehetőséget nyújt a részletek jobb megértésére. A *Történelem Mindenkinek* szellemében tehát, a történelmet olyanoknak kell írnia, akiknek fő vezérlő elve, ahogy a lap alcíme is mondja: „Mindenki a Történelemért!"

Otium – A Mindennapi Élet Történelmének Lapja (Zágráb)

A zágrábi egyetem fiatal történészeinek egy csoportja 1992 tavaszán Történeti Társulatot hozott létre abból a célból, hogy megvitassák és felhasználják a nyugat-európai történettudománynak az elmúlt két évtizedben kialakult újabb megközelítéseit és módszereit. Mindemellett célul tűzték ki, hogy alternatív módon közelítve a történettudományhoz, olyan témákra koncentrálnak, melyeket mindezideig a horvát történelemtudomány elhanyagolt. Neven Budak, a Zágrábi Egyetem Koraújkori Horvát Történelem tanára és munkatársai a mindennapi élet történelmét tekintik annak a területnek, mely a modern társadalom igényeit a legjobban kielégíti. A társaság munkájának kézzelfogható jele a lap, melyet ugyanazzal a névvel indítottak útjára 1992-ben, mint a társaságot: *Otium*. Az első szám három cikket tartalmaz, mely az erkölcs kérdéseivel foglalkozik a horvát társadalomban a kora középkortól a 20. század elejéig. Zdenka Janeković-Römer, a Zágrábi Történelem tanszék munkatársa, a középkori dalmáciai családi élet kutatója cikkében: Post tertiam campanam: a dubrovniki éjszakai élet a középkorban, bemutatja a dubrovnikiak életmódját és mentalitását. A cikk bírósági anyagokra épül (libri maleficiorum), bírósági vallomásokra, melyekből erőszak és zűrzavar képe rajzolódik ki, mely éppen ellentétes a reneszánsz Dubrovnikról eddig alkotott idilli képpel, miszerint itt az élet a művészek és művészetek alá volt rendelve. Janeković-Römer esszéjében éppen az élet sötét oldalát mutatja be abból a célból, hogy megértsük az emberek érzelmeit, érzéseit, vágyait, melyek néhányszor bűn felé taszították őket.

Timur Krizak Juraj Habdelićről, a 18. században élt jezsuitáról írt, bemutatva társadalmi környezetét a barokk idején. A szerző összehasonlítja Habdelić filozófiai és politikai elképzeléseit a korabeli európai kortársakéval, melyből egy egységes katolikus–barokk kultúra képe bontakozik ki Európa-szerte.

Malden Domazet, az első szám harmadik cikkének szerzője, az Adriai tenger mellett fekvő kis falu, Donji Kasteli lakosainak erkölcseit mutatja be.

A második számot gazdasági nehézségek miatt 1994-ben adták ki és elsősorban a mindennapi élet kutatásának metodológiai problémáira koncentrál. A szám

bevezetőjében a főszerkesztő, Neven Budak úgy magyarázza a szerkesztőség érdeklődését az elméleti módszertani problémák iránt, hogy ez nemcsak a tudományos divatnak köszönhető, de annak a reménynek is, hogy a fiatal horvát történészek olyan elméleti alapra tesznek így szert, mely segítségükre lesz abban, hogy a hagyományos történelemszemléletet, melyre oktatták őket, meghaladják. Az egyetlen cikk, mely nem elméleti problémával foglalkozik, Nella Lonza tollából született: A mindennapi élet a rektor palotájában a 18. századi Dubrovnikban, mely a palota számadáskönyveit (Detta) és ceremóniakönyvét (Ceremoniale) használja fel.

Mirjana Gross a mikrotörténelemről ír, és hogy az mennyiben hasznosítható vagy mennyire ellentétes a makrotörténelemmel. A szerző a mikrotörténelmet önmagában is végterméknek tekinti, és egyidejűleg a makrotörténelem ellentétének. Elemzése középpontjában az áll, hogy megkísérli a kultúrát antropológiai szempontból értelmezni, melynek során a kis közösségek és részletek elemzése is fejlődik. Emellett a szerző áttekinti a francia, angol, amerikai és olasz történészek által írott mikrotörténeti munkákat.

Michael Mitterauer, a Bécsi Egyetem Társadalom- és Gazdaságtörténeti Intézetének elismert szaktekintélye cikkében, Én a történelemben – a Történelem és én, az *oral history* kutatásának problémáit világítja meg az Intézet keretében végzett kutatásai alapján. Felhívja a figyelmet nemcsak az önéletrajzok forrásértékének módszertani problémáira, hanem azokra az etikai kérdésekre, melyekkel más emberek életének vizsgálatakor szembesülhetünk.

Karl Kaser, a Grazi Egyetem Történelem tanszékének professzora a privátszféra kategóriájához kapcsolódó történeti és elméleti modelleket vizsgálja a nyugati társadalmakban, és ezek adaptálhatóságát a délkelet-európai térségre. A kérdésre választ keresve a Norbert Elias és Hans-Peter Duerr között lezajló vitát elemezte: míg Elias a privát szférát a nyugat-európai civilizációs folyamat részének tekinti, így nem tartja alkalmazhatónak Délkelet-Európában, addig Duerr a privacy-t az emberiség állandó tulajdonságának tekinti, függetlenül a társadalmi, politikai és gazdasági fejlődéstől. Az összefoglalásban Kaser kiemeli, hogy Duerr elképzelése jobban alkalmazható, nagyobb fokú rugalmassága lehetővé teszi a délkelet-európai térségre való alkalmazhatóságát.

A jelenleg megjelenő horvát történeti folyóiratok általános áttekintése után meglehetősen pesszimista kép alakul ki a horvát történetírás jelenlegi helyzetéről. Az interdiszciplináris történetírás legjobb esetben is csak fordításban létezik, nem pedig élő tradícióként. Természetesen vannak örvendetes kivételek és az *Otium*, mint társaság, mint folyóirat, új tendenciát jelöl. Az *Otium* legnagyobb jelentősége abban van, hogy a fiatal történészek számára publikálási lehetőséget teremt. Másrészt a nyugati történetírási trendek bemutatásával friss színt visz az amúgy letargikus horvát historiográfiai életbe. Habár néhány, az *Otium* első számában megjelent cikkből hiányzik a mélyebb összefüggések megértése, ez természetes, ha figyelembe vesszük a történettudományi környezetet, melyben születtek, hiszen a tradicionális megközelítés kötöttségeit nagyon nehéz meghaladni. A második szám tudományosan és szerkezetileg is egyenletesebb és a fiatal horvát történészek számára megfelelő áttekintést ad a nyugat-európai metodológiai fejlődésről.

Társadalomtudományi Évkönyv (Belgrád)

Különösen Délkelet-Európára és a Balkánra igaz, hogy szinte mindegy, hogy a társadalmi vagy a kulturális élet melyik részét vizsgáljuk, a kontinuitás, folytonosság kérdése mindig jelen van, hiszen az emberi tevékenység minden területén számtalan példát hozott arra, hogy a különböző projekteket ugyan gondosan tervezték, el is indították, de véglegesen soha nem fejezték be. Mikor 1994 augusztusában a *Társadalomtudományi Évkönyv* megjelent a Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Karának kiadásában, sokan tűnődtek azon, hogy figyelembe véve a jelenlegi körülményeket, vajon ez a kezdeményezés túljut-e valaha az első számon. E cikk írásakor, a *Társadalomtudományi Évkönyv* megjelenésének első évfordulóján, néhány nappal a második kötet megjelenése előtt, a kételyek eloszolni látszanak.

Az *Évkönyv* impresszuma szerint a kiadó a Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Legújabb kor történeti tanszéke. Ez meglehetősen félrevezető, hiszen a kötet egy maroknyi fiatal történész munkája, főleg adjunktusok és tanársegédek, de vannak köztük diákok is, akik mind a tanszéket vezető Andrej Mitrović vezetésével dolgoznak. Azt is mondhatjuk, hogy az *Évkönyv* a fiatal történészeknek a társadalomtörténet problémáiról együtt gondolkodásának nyomtatásban megjelent csúcspontja, mely azokat az eredményeket közli, melyeket először a többé-kevésbé informális négy éve tartó, mára már intézményesülő szerdai tanszéki ülések során mutattak be, vitattak meg. Ezeken a szemináriumokon született meg az *Évkönyv* gondolata és a Soros Alapítvány támogatásával valósult meg.

A *Társadalomtudományi Évkönyv* körül gyülekező tudósok kiindulópontja, hogy az évenként három számmal jelentkező kiadvány a szerb civil társadalom történetét dolgozná fel a 19–20. században, elsősorban a közös balkáni történeti és társadalmi szempontból, de nem mellőzve az európai fejleményeket sem. Ennek alapján feltételezhető lenne, hogy a *Társadalomtudományi Évkönyv* kutatási kerete akár szűknek is bizonyulhat, hiszen csak Szerbiára és a Balkánra koncentrál. A szerkesztőség azonban nyitva hagyta a lehetőséget a tágabb kutatás számára. Ragaszkodtak ahhoz, hogy azon történészek módszertani megközelítése, akik csatlakozni kívánnak a körhöz, intenzív komparatív megközelítés legyen, amit elméleti elképzelésekre kell alapozniuk, bizonyos szintézist kell elérni. E történészek másik elképzelése az volt, hogy el kell kerülni az egyes történetírási iskolák nagyon is meghatározó és korlátozó befolyását, valamint hogy ne kerüljenek a tiszta eklekticizmus csapdájába sem. Ezen tudományos törekvések következménye a különböző elméletek, elképzelések, és nézőpontok keveredése, amit a különböző jelenségek és kérdések kutatása kapcsol össze. Összefoglalóan — Mitrović professzor szavaival — „a történelem teljességét" akarják rekonstruálni.

Ezeknek az alapvető kívánalmaknak megfelelően a *Társadalomtudományi Évkönyv* eddig megjelent három számának (egyenként 105 oldal terjedelemben) meglehetősen állandó a szerkezete: öt tematikai egységben mutatja be a különböző kutatási eredményeket. Az *Évkönyv* többé-kevésbé hagyományos szerkezete (Tanulmányok, Elméleti tanulmányok, Elmélet, Módszertan, Történelem és történetírás, Hagyomány, Elméletekről és könyvekről) lehetővé teszi a sokoldalú bemutatását mindazoknak az elképzeléseknek és kutatásoknak, melyek nem köz-

vetlenül kapcsolódnak a 19–20. századi Szerbia társadalomtörténetéhez, de melyek nélkül a *Társadalomtudományi Évkönyv* és más kutatás is kevésbé érdekes és gyümölcsöző lenne. Ez a tudományos hozzáállás, mely bármiféle kronológiai vagy földrajzi korlátozás nélkül tette lehetővé, hogy a három kötetben egymás mellett legyenek olvashatók a társadalomtörténet-írás legjobb tradícióit követő írások, (mint Miroslav Perisić: Egy nap Valjevoban a 19. század végén, kiegészítés a mindennapi élet kutatásához, Kosta Nikolić: A munkásosztály, a civil társadalom a Jugoszláv Királyságban 1921–1931, Tijana Čolak-Antić: Irodalmi és művészeti szalonok Belgrádban 1830–1940, Olga Manojlović: Kulturális élet Belgrádban a német megszállás alatt 1941–1944.), de szerepeljenek olyan írások is, melyek nem közvetlenül foglalkoznak a társadalomtörténettel, ám kérdésfelvetésük közel áll a megközelítéshez, (mint pl., Jürgen Kocka: Összehasonlító történeti kutatás — német példák, Andrej Mitrović: Európaizáció és/vagy Modernitás? Tíz tézis. Roumiana Michineva: A mi Európánk és a „másik Európa" avagy „európaizálás" a fejlődéssel szemben és a Balkán átmeneti időszakának néhány problémája. Ljubodrag Dimić: Történetírás és ideológia, a jugoszláv tapasztalatok, Miroslav Jovanović: Clio és Janus: egymással szemben. Megjegyzések a kontinuitás és diszkontinuitás kutatásához a szerb történettudományban.)

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a *Társadalomtudományi Évkönyvben* egyaránt megtalálhatjuk a konkrét kutatások s az elméleti viták bemutatását. Ami azonban még fontosabb a szerb történetírás jövőjének szempontjából, az a fiatal történészek magas aránya. A huszonkét szerzőből tizenöt született az 1950 és 1960-as években. Természetesen nem vonható le közvetlenül következtetés az egyszerű számtani arányokból, de mégis rendkívül illusztratív, ha a szerb történetírás általános tendenciáit vesszük figyelembe. A szerb társadalomtörténet esetében ez a folyamat semmiképpen nem a *Társadalomtudományi Évkönyv* körével kezdődött. A tanulmányok esetében megtalálható bizonyos színvonalbeli különbséget tekinthetjük annak az árnak, melyet a szerzőknek azért kellett fizetni, hogy egy teljesen új kutatási területre törtek be. Minden kötet esetében a színvonalbeli fejlődés nyilvánvaló, hiszen az itt publikáló hazai és a külföldi szerzők száma folyamatosan növekszik és így lehetővé teszi a belgrádi történészek számára, hogy kapcsolatban maradjanak az európai történetírás új áramlataival és iskoláival.

Nem tanulság nélkül való az új történelmi lapok profiljának ismertetése, hiszen régiónkban nyelvi és gyakran a politikai korlátok elválasztják azt, ami egy szerves egységet képez, Délkelet-Európa történetét. A nyelvi, példányszámbeli és terjesztési korlátok miatt amúgy hozzáférhetetlen történelmi folyóiratok bemutatják, hogy a délszláv történészek új generációja hogyan reagál a nyugat-európai társadalom- és mentalitástörténeti munkákra, és hogy hasznosítja az ott tapasztaltakat saját forrásanyagán. Noha a szlovén, horvát, szerb szerzők rokon nyelvet beszélnek, mégis valószínűtlennek tűnik, hogy a közeljövőben egy regionális társadalomtörténeti konferencián ismerkednének meg egymás kutatási eredményeivel. Ezért nyújt a régióban egyedülálló módon lehetőséget az angol nyelvű magán egyetem, a budapesti székhelyű Közép-európai Egyetem, ahol a térség történész kutatói találkozhatnak, újból találkozhatnak vagy megismerkedhetnek a szomszédos ország kutatóival.

BESZÁMOLÓ
a Dél-Dunántúli Történészek 10. jubileumi nyári táboráról

A Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja szervezésében 1995 július 28. és augusztus 3-a között „Kötődések és szakítások (A Kárpát-medence népei együttélésének kérdései)" címmel rendezték meg Balatonfenyvesen a történészek 10. nyári táborát. A programot támogatta többek között a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, a Soros Alapítvány kolozsvári Irodája, a Magyar Történelmi Társulat Országos Elnöksége és az MTA Történettudományi Intézete.

A Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja 1986 óta rendezi meg egyhetes nyári táborát, amelyen 1987-től már az ország minden tájáról, 1990-től pedig a határokon túlról is jelentős számban vettek részt szakemberek. A program 1990 óta tematikus. Így abban az évben a személyiség történeti szerepe, 1991-ben a társadalmak önszerveződése, 1992-ben a hadtörténet, 1993-ban az életmód és társadalom, 1994-ben pedig a kultúrpolitika volt a központi téma. A szakmai színvonal garanciája volt, hogy a szervezők igyekeztek mindig az adott témakörök legjobb szakembereit felkérni előadónak. Ennek köszönhetően a táborok fontos szerepet játszottak az új tárgyilagos történeti értékelések megismertetésében, a történelemtanárok és általuk a tanítványok ezrei történelemszemléletének alakításában.

Az előadásokat követő hozzászólások, kérdések és viták, valamint az előadók részvételével baráti légkörben zajló esti beszélgetések a szűk szakmai kereteken túl kiterjedtek a történettudomány és a politika, illetve a társadalom viszonyára, az oktatás és kutatás alapvető kérdéseire.

1992-től a tevékenység kiegészült azzal, hogy Erdélyben az ottani kollégák nagyon színvonalas szabadegyetemeket szerveztek a magyarországi történészek számára (1992: Nagyenyed, 1993: Székelyudvarhely, 1994: Gyergyószentmiklós). Valószínűleg az utóbbi rendezvények hatásának is tulajdonítható az ez évi téma kiválasztása.

A már évek óta összeszokott szervezői gárda — amelyből Vonyó József muzeológus (Pécs), Bősze Sándor levéltáros (Kaposvár), Fülöp Miklós egyetemi adjunktus (Pécs), Halász Imre főiskolai igazgatóhelyettes (Zalaegerszeg), Györffy Árpád újságíró (Nagyvázsony), Szakál Gyula szerkesztő (Győr) és Maximné dr. Milter Anna gazdasági titkár nevét emeljük ki — fő célkitűzése az volt, hogy elősegítsék a nézetek tisztázását és közelítését a szomszédos országokbeli és a magyarországi történészek párhuzamos előadásai és vitái révén, valamint, hogy lehetőséget adjanak a hallgatóságnak arra, hogy megismerhessék más országok történészeinek álláspontját az adott kérdésben, illetve hogy együttműködés alakulhasson ki egyes szakmai kérdésekben.

A tematikában szereplő kérdéskörök legjobb magyarországi szakértői mellett néhány környező ország (Románia, Szlovákia) „anyanemzet"-beli és magyar nemzetiségű történészeit kérték fel.

Magyarországról 90, Romániából 29 (ebből 7 román nemzetiségű), Szlovákiából 10 (1 szlovák nemzetiségű), Kárpátaljáról (Ukrajna) kettő míg Jugoszláviából egy résztvevő érkezett a tanácskozásra.

Vonyó József megnyitójában hangsúlyozta, hogy „nem politizálni jöttünk, hanem a történettudomány eszközeivel igyekszünk megközelíteni a vitás kérdéseket".

Bevezető előadásában *Erős Ferenc* kutató az identitás kérdéskörével foglalkozott. Kiemelte, hogy a 18. században vetődik fel először, a mai kutatások fő témája már a szociális kategorizáció, amely megkülönböztet A és B típusú csoportokat.

A kisebbségi csoportok két alternatíva között választhatnak, az egyik a kiválás (elmenekülés vagy asszimiláció), a másik pedig a pozitív kisebbségi identitás kialakítása. Befejezésül megállapította, hogy a társadalomtudományok jelenlegi következtetései eléggé pesszimisták, de nem kell elfelejteni, hogy az ember képlékeny lény és nincsenek rá örök érvényű törvényszerűségek.

Benkő Samu kolozsvári akadémikus, az Erdélyi Múzeum Egyesület elnöke az első beszélgetés keretében bemutatta az EME múltját és jelenét. A még 1859-ben létrejött Egyesület újraszervezésére 1990-ben került sor és azóta a tevékenységében jelentős előrelépés tapasztalható. Az Egyesület mint a magyar tudományművelés szervezete támogatja tagjait szakmai munkájukban. A mintegy 3000 tagot számláló Egyesület felvállalja a tudományos kutatás magyar nemzeti feladatait, az egyetemes tudományművelés feladatait, valamint a romániai fejlődéssel való érdekazonosságot. Mivel az EME jelentősége rendkívül nagy a romániai magyar kisebbség tudományos életében, így a jelenlegi fő cél magas szakmai szintre emelni az erdélyi kutatást és tudományszervezést.

Fodor István a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója az eredettudatok historikumáról értekezett „Ki volt itt előbb? Sajátos történelmi vetélkedő a Kárpát-medencében" címmel. Érdekfeszítő előadásában szakszerűen szembesítette a magyarszármazáselméletet a dako-római-román elmélettel, valamint a nagymorva elmélettel, kiemelve hogy egyszerre mind nem lehet igaz, mert egymást megkérdőjelezik.

Tényként említette, hogy a mai közfelfogásra nem a tudósok hatnak, hanem az újságírók. Ismertetve ezeknek az eredetelméleteknek a kifejlődését, bemutatta mind a dako-román, mind a nagymorva mind, pedig a délszláv pánszlávizmus elméletének a gyengéit, de egyúttal kihangsúlyozta, hogy a kettős honfoglalás elmélete sem erősíthető meg egyértelmű adatokkal. Egészében véve ezeket a romantikus történetírásban gyökerező elméleteket az előadó úgy jellemezte, hogy csapást mérnek a történetírásra, mert általuk elhanyagolják a valós problémákat és illúziókat próbálnak hitelesíteni.

Lengyel Tünde a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Pozsony) tudományos munkatársa „A szlovákiai városok polgárságának nemzetiségi összetétele és együttélése a 18. század kezdetéig" címmel tartott előadásában abból indult ki, hogy az ottani városok népessége sohasem volt egynyelvű és hogy a politika szintjén mindig azt írták: egy évezreden keresztül nem tudtak egymással megegyezni. Ezzel szemben a dokumentumokból az tűnik ki, hogy a magyarok és szlovákok között a nemzetiségi ellentétek csak szórványosan jelentkeztek és akkor is általában az emberi vetületek kerültek előtérbe. A nemzetiségi problémák főleg a németekkel való együttéléssel kapcsolatban kerültek felszínre. Az előadó többek között azt próbálta bizonyítani, hogy északon szlovák, délen pedig a magyar hatás érvényesült s ezáltal kialakult egyfajta demarkációs vonal — egy nyelvhatár —, amely az idők során változott.

Némileg gyengítette az okfejtést az a megjegyzés, hogy hiteles statisztikát nem lehet összeállítani, mert Mária Terézia koráig nincs feldolgozható konkrét adat.

Imreh István kolozsvári professzor témája a „Rendtartó, önigazgató közösségek a Székelyföldön" volt. Az előadó az utóbbi évtizedek módszertani nyereségeit felhasználva világította át a székely közösségek jellegzetes társadalmi struktúráját. Ismertette, hogy az elődökhöz, hitekhez, műveltséghez, rendtartáshoz sajátos módon kapcsolódó közössége révén a Székelyföld oly egyediséggel ruházódik fel, amely az erdélyi átlagba olvasztva nem értelmezhető. A helyi színek, a társadalmi rétegek különleges aránya és az önszerveződés jellege az, amit statisztikai adatok és dokumentumok is tükröznek. A szerző aláhúzta, hogy a Székelyföldön maga a város is olyan, mint egy kinagyított falu és hogy a belső rendtartás olyan volt, mint egy bölcső, de egyben börtön is. Végül kihangsúlyozta, hogy a székely nációnak rendi s nem etnikai tartalma van.

Remus Câmpeanu a kolozsvári Történeti Intézet tudományos munkatársa témája „Az erdélyi románok elkatolizálódása. Ellentmondások a 18. század eleje román falujának világában" volt. Az elemzés a történeti források által szolgáltatott adatokból kiindulva a 18. század elején kialakult helyzetet érintette. Az előadó véleménye szerint a vallási egyesülésről általában mindenütt tudtak, hisz az országgyűlés is tudomásul vette, azonban egyesek az elszigetelődés miatt nem voltak tisztában a felsőpapság határozataival. Az összegzésben megfogalmazódott, hogy bár a folyamat maga politikai okokból indult el, mégis az idők során igaz hitté vált és hogy a történetírás jövőbeni nagy feladata lesz, hogy elemezze, mennyire volt a görög-katolikus egyház társadalomszervező erő.

Szász Zoltán, az MTA Történettudományi Intézete igazgatóhelyettesének „Nemzetté válás és modernizáció a térség országaiban" című előadásában az előadó több politikai és ideologikus felhanggal kísért állásfoglalás nyomába eredve a historiográfia eszközeivel közelítette meg a modernizáció és a nemzetté válás kérdését. Bár e két folyamat párhuzamos, a köztük levő összefüggés nem olyan nyilvánvaló. A modernizáció megközelítésében a W. W. Rostow által 1960-ban kidolgozott fejlődési stádiumok elméletét véve alapul, az egyes országokban az elindulás különböző időszakokban történt meg. Így például míg ez Angliában kb. 1783–1802 között játszódott le, addig Németországban 1850–1873, Oroszországban 1890–1914 között, addig Indiában csak 1950 után. Mindez persze a történeti örökség által meghatározott és ilyen értelemben beszélnek manapság történelmi és történelem nélküli népekről.

Európa más övezeteire áttérve az előadó kiemelte, hogy a Balkánon tulajdonképpen nincs fejlődés, mert a török uralom megakadályozta. Ezzel szemben a magyar fejlődés organikusabb és a saját államiságra épült.

A történelmi körülmények hatásaira ebben a régióban 1848-ra egy aszinkronitás alakult ki, mivel lényegében már volt egy magyar nemzet, míg a magyarországi nemzetiségek csak akkor kezdik megszilárdítani a sajátos nemzeti jegyeiket. Egy hosszú fejlődési folyamat lezáródása után a szocializmus időszaka kovácsolja véglegesen össze a nemzetet, produkálja a monolit egységet.

Egyed Ákos kolozsvári akadémikus „Rendiség, etnikum, nemzet és polgárosodás Erdélyben a 18–19. században" című előadásában a fenti fogalmak tisztázását végezte el. Pontosította, hogy az erdélyi magyar társadalom esetében találunk teljes rendi

megoszlást: erős nemesség, kiváltságos városi polgárság, jobbágyság. Ezek alkották 1437 körül a magyar nációt. Erdélyben akkoriban létezett még a székely és a szász náció. Utóbbi kettő sokáig autonóm jogokkal rendelkezett. A szerző felvetette azt a kérdést, hogy kibővíthető volt-e ez a rendiség? Erre válaszolva először is arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi románság paraszti nemzet volt, emiatt nem lehetett rendi nemzet és éppen ezért a 15. században Erdélyben nem volt román náció. A románság később számos kísérletet tett arra, hogy elismerjék negyedik rendi nemzetnek, azonban ettől Bécs is elzárkózott és így a probléma 1848-ra maradt.

Mint Egyed Ákos kiemelte, Erdély a tárgyalt században a tolerancia, az autonóm formák és a saját intézményrendszerek továbbélésének a helye volt.

Milan Podrimavsky a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos titkára elküldte az előadását, amelynek címe: „A Szlovák Nemzeti Párt mint a szlovákok politikai képviselője 1871 és 1914 között" volt. A tanulmány szerint a Szlovák Nemzeti Párt lényegében egyedül képviselte a magyarországi szlovákok nemzeti érdekeit. Ezek az érdekek a nemzeti önállóság koncepciójából indultak ki és a nemzetek közötti egyenjogúság kivívása felé irányultak. A követelések az 1861-es Turócszentmártoni Memorandum szövegéből indultak ki, amelyek a szlovák kérdésnek Magyarországon belüli autonóm jellegű rendezését vették célba. Később a hangsúly áttolódott a szerb és román nemzeti mozgalmakkal való kontaktusra, valamint annak kifejezésére, hogy a magyarországi nemzetiségek mint államalkotó tényezők teljes egyenjogúságot követelnek.

Benkő Samu professzor Bölöni Farkas Sándorról értekezett születésének 200. évfordulója alkalmából. A hallgatóság megtudta, hogy személye rendkívül kimagasló egyénisége az erdélyi magyar kultúrának és az erdélyi magyar liberalizmus születésének. Az élete végén megírt Naplója lényegében az erdélyi magyar liberalizmus tankönyvének számít. Jellemző volt tevékenységére az erdélyi közéletben való állandó jelenléte is. Az előadó nem titkolt szándéka az volt, hogy — esetleg — ezen jelentős életpálya megismerésével, kedvet kap valaki, hogy kezébe vegye Bölöni Farkas Sándor írásait.

Stelian Mândruţ a kolozsvári Történeti Intézet tudományos munkatársa „A jogi és mezőgazdasági felsőoktatás szerepe Erdély modernizációjában a dualizmus időszakában (1867–1918)" című előadásában a szerző kiemelte, hogy mivel a modernizáció folyamatában az értelmiségnek különösen nagy volt a szerepe, így fontos nyomon követni az akkori felsőfokú intézmények történetét. Ezek közül a nagyváradi, kolozsvári és nagyszebeni jogakadémiák tevékenységét elemezte, a fő hangsúlyt az ott tanuló román diákokra helyezve. A statisztikai adatokkal jól dokumentált előadásba néhány kevésbé ellenőrzött állítás is belekerült, felszínre hozva ezzel a mai román történetírás gyengébb pontjait is.

Miroslav Morovič a Szlovák Tudományos Akadémia pozsonyi Történettudományi Intézete osztályvezetőjének előadása a „Nemzeti eszme jelenléte a magyar és szlovák tudományszervezési törekvésekben a 18. század utolsó két évtizedétől a 19. század hetvenes éveiig" címet viselte. A szerző bemutatta azt a folyamatot, ahogy a nemzettudat — mint motiváló tényező — befolyásolta a tudományszervezési kísérleteket Magyarországon, amelyek elvezettek a Magyar Tudományos Akadémia megalakulásához. A nemzeti eszme, illetve a nemzettudat tartalmilag is befolyásolta

a tudomány fejlődését. Az előadó rámutatott azokra a párhuzamokra, amelyek jelen voltak a magyar és szlovák tudományosság fejlődésében. A nemzettudat általi befolyás elsősorban abban érvényesült, hogy a kezdetben ez a tudomány kizárólag magyar illetve szlovák nyelven való művelését jelentette, ami eleinte pozitív hatást fejtett ki, de később bizonyos tekintetben fékező tényezővé vált.

A Nemzeti Tankönyvkiadó sikeres könyvbemutatója után került sor az egyik legnagyobb horderejű esti beszélgetésre „Román és magyar történetírók Romániában" címmel.

A találkozás első részében bemutatkoztak a jelenlévő romániai román és magyar történészek, ismertetve a kutatási területeiket, valamint az eddig elért eredményeiket. Az rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy míg a romániai magyar történészek közül a legjobbak fogadták el a meghívást, addig a románok csak a második vonalat képviselték. Így is érdekesen alakult a vélemények és a különböző elméletek ütköztetése, esetenként párhuzamba helyezése. Mindez civilizáltan és mértéktartással folyt le, bár a háttérben érezhető volt a feszültség. Az érintett nagy számú vitapont ismertetése helyett inkább néhány fontos következtetésre szorítkozhatunk. Így külön foglalkoztak azzal a ténynyel, hogy a román történetírás hosszú ideig komoly válságban vergődött, mivel a levéltárak zártak voltak. Ma már a felnövekvő új román történész generáció a forrásokhoz való visszatérést tartja a legfontosabbnak, és ez tűnik jelenleg a román történetírás legerősebb vonulatának. A jelenlévő román történészek megfogalmazták azt is, hogy szerintük az a baj, hogy mindkét történetírás figyelmen kívül hagyja a másikat. Felszínre került az is, hogy a két történetírás között vannak komoly vízválasztók, ezzel előbb-utóbb szembe kell nézni. Persze sokan igyekeznek ezen az áldatlan helyzeten javítani. A végkövetkeztetés szerint a cél az, hogy történészként és nem politikusként megpróbáljunk úgy gondolkodni és beszélni egymással, hogy higgadt következtetéseket tudjunk levonni. Jó irányban történt egy kis lépés és szükséges továbbra is a párbeszéd.

Ivan Mrva, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa „A szlovák és magyar nép nemzetiségi határa a 18–20. században" címmel kívánta bizonyítani, hogy egészen a 19. század elejéig markánsabb nemzeti konfliktusokról a magyarok és szlovákok között nem beszélhetünk. Arra is rávilágított, hogy az utolsó kétszáz évben a szlovák-magyar etnikai határ lényegében nem változott. A magyarosítás elsősorban a városokban volt hatékony, másutt minden erőszakossága ellenére sem volt különösebb hatása. Hasonló jelenségek játszódtak le — fordított előjellel — 1918 után, amikor szinte elsősorban a városok szlovákosodtak.

Demény Lajos a bukaresti Történeti Intézet kutatója „Costa-Foru a romániai interetnikus viszonyok rendezéséért (1921–1935)" témát választotta. A tanulságos előadás Costa-Foru román ügyvéd, újságíró és politikus életútját elemezte. Személye méltánytalanul maradt ki a köztudatból, mert bár igaz hazafi volt, más nemzet ellen sértő megjegyzést írásaiban nem találunk. Amikor következetes demokrata véleményéért megkapta a „magyar bérenc" vádat, csak ezt válaszolta: „van egy igazi nacionalizmus és nem egy hazafiatlan, hazaáruló nacionalizmus, az enyém az igazi nacionalizmus." Meggyőződéséért 1925-ben a kolozsvári román egyetemi hallgatók véresre verik s így 1935-ös haláláig már nem tud elég aktív lenni. A végkövetkeztetés

az volt, hogy az ilyeneket megismerve megváltozik a romániai értelmiségről alkotott képünk.

Gyarmati György az ELTE docense az „Alternatív vagy predesztinált béke (1945–1947)" c. előadása szeint a magyarok nem alanyai, nem szereplői, hanem tárgyai voltak egy ún. békekonstrukciónak. A sajátos fejlődést objektíven szemlélve megállapította, hogy a nagyhatalmi rendezés tekintetében a második világháború utáni alkurendszer hozza ki a 20. századi végeredményt. Ismertette a győztes nagyhatalmak által követett taktikai elképzeléseket és ezek módosulását. A legnagyobb vesztes az egyébként győztes Anglia volt, amely nagyhatalmi pozícióit teljesen elveszítette. Befejezésül kiemelte, hogy manapság úgy beszélnek az 1947-es békéről, hogy az a trianoni béke rosszabb kiadása.

Az esti beszélgetésen a „Nemzeti történetírás egy új nemzeti államban" volt a téma, beszélgetőpartnerek a Szlovákiából meghívott történészek voltak. A tanácskozás első részében megtudtuk, hogy a szlovák nemzet etnogenezise is ugyanolyan problematikus, mint néhány más ebben a régióban kialakult nemzeté. Manapság a szlovák történettudomány elég kiterjedt intézményhálózatra épül, amelyre az utóbbi időben jellemzővé vált a külföld felé való nyitás. Példaként említették azt a montreali történeti kongresszusra készült angol nyelvű kiadványt, amely a szlovákiai történetírás forrásairól, intézeteiről és tevékenységeiről tájékoztat. Jelentősek a várostörténeti kutatások is, igaz, az utóbbi időben inkább az újkori problémák kerülnek előtérbe.

Ami a szlovák nép történetének összegezésére vonatkozó kísérleteket illeti, ez sajátos utat járt be. Már a múlt században megkezdődtek a próbálkozások, igaz, ezek általában a történeti Magyarországra vonatkoztak. Az első fontosabb összegzés 1930-ban jelent meg német nyelven. A második világháború utáni Csehszlovákiában mesterséges kísérletek történtek a két történelem összeillesztésére. Az 1950-es, 1960-as években a fő koncepció a dehungarizálás volt. A történeti Magyarország kontextusából kiragadva kísérelték meg megírni Szlovákia történetét. Ez inkább társadalomtörténet volt, amely csak azokat az adatokat ragadta ki, amelyek a dehungarizált képbe illettek, és eltorzítva a valóságot, egyfajta nemzettudatot alakított ki.

Ami a 600.000-es szlovákiai magyarság történetírását illeti, megtudtuk, hogy még az erdélyi viszonyokhoz képest is tragikus a helyzet. Nincs magyar kutatóintézmény és a szlovák kutatók nem kíváncsiak arra, hogy a helybeli magyar történészek mit gondolnak. A vitatott felfogások ütköztetéséből kitűnt, hogy a szlovák történetírás még identitászavarokkal küzd és a most kialakult helyzetben kell elkezdenie újraírni saját történelmét. Ennek a feladatnak a véghezvitelében nagy szerep hárul az új történész nemzedékre és velük a befelé fordulás is előbb utóbb meg kell szűnjön.

Gerhard Seewann, a müncheni Südost-Institut könyvtára igazgatójának „Nemzeti-nemzetiségi politika a második világháború után a Kárpát-medence térségének országaiban" című előadásában három ország (Románia, Magyarország, Csehszlovákia) sajátos fejlődését objektíven szemlélve megállapította, hogy míg Romániában a kikiáltott etnikai homogenitástól a valóság eltért, Magyarországon liberálisabb és egy többszörösen indifferens etnikai politikát folytattak. Csehszlovákiában pedig csak 1968-ban sikerült a föderalista struktúra kialakítása. A szerző kifejtette, hogy a szocialista nemzetiségi politika lényeges azonosságokat mutat és hasonló viselkedést vált ki. Az etnikai csoportokat megfosztották a szabad társadalmi közösségek kiala-

kításától. Alapvető ellentmondásokat is felfed. Így szembeállította a Kádár-politikát, amelyben a nemzetiségek a politika alanyát és egyben tárgyát képezték, azzal, hogy a szomszéd országokban az értékek pluralizmusát nem ismerték el és igyekeztek a nemzetiségeket visszaszorítani.

Az elméletileg jól megalapozott előadás végkicsengése az volt, hogy az identitásproblémák mindkét oldalon megoldódnak, ha az állam az egész közösségnek a köztársasága. Az ezt követő élénk szakmai vitában megfogalmazódott az a nézet, hogy perspektívátlan azon államok fejlődése, amelyek a kisebbségek beolvasztására törekednek.

Szarka László a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője „A közép-európai magyar kisebbségek a szocialista államnacionalizmus csapdáiban" c. előadását gondolatkísérletnek szánta egy, a közeljövőben megindulló összehasonlító magyar kisebbségtörténethez.

Külön foglalkozott az utóbbi negyven évben kialakult helyzettel, amelyben a dolgok nem voltak egyértelműek, hisz a szocialista alkotmányosság majdnem egyenlő volt a törvénytelenséggel. Kialakult a legveszélyesebb formája a betemetettségnek és ez a Magyarországgal való kapcsolat lehetetlensége által történt. Ismertette, hogy 1968-ban Csehszlovákiában értékelődött fel a kisebbségi kérdés, míg Romániában leértékelődött, Jugoszláviában pedig a különleges kezelés vált ki érdeklődést. A létrejött csapdák valóságosak voltak és sokrétűek. A gazdasági csapdák mellett jelen voltak a kulturális, oktatási, közigazgatási, politikai stb. csapdák. Ezeknek az éveknek az egyetlen nyeresége, hogy a kisebbségek túlélték ezt a 40 évet és lényegében a folyamatok még visszafordíthatóak.

Az előadást élénk vita követte, amelyben a múlt tanulságait levonva a jelenlegi helyzet került terítékre. Megállapították, hogy ma egy többes identitásrendszer kezd kialakulni, melyben a magyar kisebbségnek integráló funkciója van. Érintették még a három lépcsős autonómia-koncepciót és a demográfiai vészhelyzet problematikáját is.

Az esti beszélgetés keretében *Gerhard Seewann* „Térségünk történetének kutatása Németországban. A müncheni Südost-Institut tevékenysége" címmel tartott vitaindítót. Ebben rámutatott, hogy bár a németek számára a magyarok sok szempontból kuriozitásként hatnak, mégis sokan érdeklődnek komolyan Magyarország története iránt. Az első szakaszban az érdeklődés Németországnak e térségébeni rendező-hatalomként való tevékenysége által fejlődött ki. A második világháború után az 1956-os tapasztalat a magyar nép szabadságtörekvéseinek a sztereotípiáit bontja ki. A német-magyar kapcsolatok története kevésbé fontos témának bizonyult, mivel a kiadott művek és tanulmányok mindössze 10 százalékát ölelte fel. Érdekesek a többi statisztikai adatok is. Így az utóbbi 5 évben Magyarországról 467, Romániáról 162 és Szlovákiáról 57 munka jelent meg, ami azt mutatja hogy német történetírásban fellelhető a hangsúly Közép-kelet Európa irányában.

Az értekező ezek hatását követve nyomon, aláhúzta, hogy a német témaválasztás inkább az államra, mint a nemzetre helyezi a hangsúlyt.

Az előző napokkal ellentétben, amikor a fő cél az volt, hogy a politika lehető legnagyobb kizárásával a történettudomány kapjon szót, a zárónapra a rendezők egy politikai véleménycserét terveztek. Ebben a vitaindítót az ismert politikus *Duray Miklós*, a pozsonyi Együttélés Mozgalom elnöke, parlamenti képviselő tartotta „Az

együttélés jelene és jövője" címmel. Az előadás a valós helyzetből kiindulva az események politikai hatását elemezte. Már az elején leszögezte, hogy ha a félmúltat kutatjuk, akkor az, ami az egyik népnek örömet szerez, a másiknak bánatot okozott. Emiatt felvetődik a kérdés, hogy lehetséges-e a kevésbé ellentétes együttélés? Ha a magyar szellemi élet ki tud termelni egy új nemzetképet, akkor növekszik a lehetőség a viszonyrendezésben. Szintén szükséges egy román és szlovák új nemzetkép kialakítása, amelyben nincs benne a nemzetállam-kép. Meg kell teremteni az adott országokon belül az egyenrangú társnemzeti kapcsolatot. A számos más érintett téma közül megemlítjük még az alapszerződés, az anyanyelvű oktatás, az autonómia, valamint a NATO-ba való belépés problémáját. Zárógondolatként kifejtette, hogy a magyarság esetében a paradigmaváltásnak azzal kell kezdődnie, hogy a nemzetnek van jövője.

A jó hangulatú feszültségmentes dialógus kiegészítette az elhangzott előadást.

Zárszavában *Vonyó József* elmondta, hogy azok a zavarok, amelyek jellemzik a mai együttélést, történelmi okokra is visszavezethetők. A történetírás eszközévé válik a politikának és ez veszélyessé válhat. Összegezve az egy hét eseményeit, véleménye szerint „nagyon izgalmas és tartalmas programot kaptunk és teremtettünk. A világot megváltani sem a politikus sem a történész nem tudja. Egyedüli út a kis lépéseké. Megismerni a legkülönbözőbb történetírások felfogásait, emberi kontaktus más nemzetbeli történészekkel, mindez által változik önmagunk képe is".

A fenti ismertetésekhez csak három dolgot kívánunk röviden hozzáfűzni. Először is azt, hogy a szervezők ezzel az összetett jellegű sikeres nemzetközi rendezvénnyel már-már új műfajt honosítottak meg, amelyben ötvözték egy nyári tábor, tudományos konferencia és vitafórum előnyeit.

Másodszor pedig, hogy az előadások alapjául szolgáló tanulmányok a megfelelő jegyzetapparátussal kiegészítve a tervek szerint önálló kötet formájában is megjelennek.

Végezetül, ami a sikeres rendezvénysorozat jövőjét illeti, elmondhatjuk, hogy egyértelműen megfogalmazódott a szándék és az igény — a nemzetközi jelleg megtartásával — a továbbfolytatásra, ezzel is hozzájárulva tudományágunk fejlődéséhez.

Fleisz János

Fallenbüchel Zoltán

MAGYARORSZÁG FŐISPÁNJAI 1526–1848 – DIE OBERGESPANEN UNGARNS 1526–1848

Budapest, 1994. 171 o.

Az utóbbi évtizedekben az archontológia nem tartozott a történettudomány kedvelt ágazatai közé, bár tagadhatatlanul születtek ebben a témában is részeredmények. Ezen a téren komoly változás — magyarán fellendülés — tapasztalható az utóbbi években. A szerző már jó ideje foglalkozik hivataltörténettel, amit Magyarország főméltóságai 1526–1848 című, 1988-ban megjelent kötete is bizonyít. Most Magyarország, Erdély és Horvát-Szlovénország főispánjainak jegyzékét állította össze. A munka alapjául — hogy milyen mértékben, azt csak sejteni lehet — Lendvay Márton Ignác 18. század végén készült, az Országos Levéltárban őrzött kézirata szolgált, melynek gyűjtési köre azonban nem terjedt ki a régi Magyarország valamennyi vármegyéjére. A kéziratot tehát ki kellett egészíteni egyéb forrásokból — Somogyi Zsigmond, Nagy Iván, Szinnyei József közkézen forgó kézikönyvei mellett —, tiszticímtárakból, kalendáriumokból, vármegyei monográfiák adataiból. S ezen a ponton támad a használónak a legnagyobb hiányérzete. Miért nem a tízezerszámra rendelkezésünkre álló levéltári forrásokban nézett utána a szerző a hiányos, vagy első ránézésre is kétséges adatoknak? Sokszor még a múlt század utolsó harmadában megjelenő megyei történelmi társulatok sorozatait sem hasznosította, pedig ezekben tárgyára nézve nemcsak szórvány adatokat talált volna, hanem kifejezetten témájával foglalkozó feldolgozásokat (Iványi István: Bács és Bodrog vármegyék főispánjainak névsora. Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve, 1893.).

A könyv legsikerültebb része a — dícséretes módon kétnyelvű — bevezető tanulmány, melyben a szerző a főispáni tisztség történetét kíséri nyomon. Közismert, hogy a főispánság gyökerei Szent Istvánig nyúlnak vissza, s az ország területi igazgatásának gyakorlatával függenek össze. Az eredetileg frank-germán gyökerű intézmény a századok folyamán több átalakításon ment keresztül, ahogyan azt a változó idők megkívánták. A 15. században — a középnemesség súlyának megnövekedésével — a főispáni tisztség veszít súlyából. Helyette az alispán (vicecomes) igazgatja a megyét, a sokszor távollévő, esetleg nem is a megyében lakó főispán helyett, annak megbízásából, valójában pedig a helyi középnemesség akarata szerint. Ez főleg Mátyásnak új, a királyi hatalmat támogató, megbízható arisztokráciát teremtő törekvései nyomán válik általánossá. A Mohács előtti évtizedekben megnőtt az érsek-, illetve püspök-főispánok száma, szerepe (Esztergom, Bács, Baranya, Bihar, Heves, Győr, Nyitra, Veszprém), mert ők tűntek az államhatalom szempontjából megbízhatóbbaknak. Ezt felismerve, a Habsburg uralkodók hosszú időre megerősítették az egyházi hierarchia tagjai által betöltött főispáni állásokat, sőt örökösen (perpetuus supremus comes) egyházi méltósághoz kötötték azokat. A főispáni szék betöltése ebben az időben is királyi jog maradt, de a tényleges hatalmat gyakorló alispánt az 1548. évi 70. törvénycikk alapján a megyei közgyűlés választja.

A bevezető legérdekesebb, és egyben új eredményt hozó része az a megfigyelés, illetve adatsor, melyben a szerző azt igazolja, hogy az egyes nemzetségek milyen arányban töltötték be a főispáni tisztséget. A levont következtetések roppant figyelemre méltóak. A csaknem 430 világi főispán közül az 1526–1848. évi időszakban 227 — tehát a nagy többség — tizenkét nagycsalád tagjai közül került ki.

A főispánok jogkörét, illetve hatalmát a nemesi vármegye messzemenően korlátozta a kialakult autonómia révén, mely a tényleges hatalmat az általa választott alispán kezébe adta, s így nyilván a megye nemességének érdekeit képviselte. A Rákóczi-szabadságharc alatt, és a közvetlen utána következő időkben a főispán hatásköre elvileg nem csökkent ugyan, de azzal, hogy gyakran egyazon személy több, egymástól egészen messze eső megyék főispáni címét viselte, s ugyanakkor még valamely országos méltóságot (tárnokmester, országbíró) is betöltött, feladatát gyakorlatilag képtelen volt maradéktalanul teljesíteni. Az áldatlan helyzeten Mária Terézia megpróbált úrrá

lenni, és 1752-ben kibocsátotta az első főispáni instrukciót. Ezzel közel egyidőben az egész megyei tisztviselői kart igyekezett kiemelni a választott helyzetéből, és tisztességesen fizetett közszolgálati alkalmazottakká tenni. A királynői rendeletek mögött bizonyára József trónörökös törekvéseit sejthetjük, aki aztán császárként befejezi az átalakítást. Ezt időtől olyan családok jelennek meg, melyek közül eddig soha nem került ki főispán. Az 1785-ben létrehozott kerületi rendszer megszüntette a megyék autonómiáját, s kizárólag a király által kinevezett tisztviselőkkel kormányozta azt. A terv az volt, hogy idővel csak az alispánok maradnak tisztségükben. Az uralkodó halála után visszaállt a régi rend. Az átalakításból csak annyi volt maradandó, hogy több megye élén protestáns főnemes lett a főispán.

A 18. század utolsó két évtizedétől kezdve a kinevezésnél egyre inkább a politikai megbízhatóság vált fő szemponttá. A főnemesség nagyobb része nem támogatta a nemzeti megújulás folyamatát. Ezért a köznemesség saját sorain belül keresett olyanokat, akik felkészültségük és királyhűségük révén joggal számíthattak rangemelésre és főispáni címre. Törekvésüket siker koronázta, és a reformkorban köznemesi családok fiai kerülnek a főispáni székbe. Nem volt könnyű dolguk. Rokonszenvet a reformer táborban csak azok élveztek, akik a főként köznemesekből álló ellenzékhez csatlakoztak. A főispánok számára ez nem volt könnyű, hiszen az őket kinevező uralkodó ennek ellenkezőjét várta tőlük. Maga az intézmény is gyűlöletessé vált a liberálisok szemében.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után a főispán jelentősége erősen csökkent, megszüntéig (1948) inkább névleges volt e cím, mint valóságos hatalom.

Ennek a majd ezeréves intézménynek tisztségviselőit igyekezett számba venni a szerző anélkül, hogy előre tisztázta volna önmagában a problematikus kérdéseket. Nem tudta megoldani például a nevek írásmódját. Mágócsy Gáspár szerepel Mágócsy Gaspar, Mágócsy Casparus, Magochy Casparus, Magocsy Casparus néven is. Békés megyében főispán 1556–1559 között, s egyben gyulai várkapitány; Bereg megyében 1574–1586, Borsodban 1564–1566, Hevesben 1564–1567 között, s ugyanakkor az egri vár kapitánya. Borsod megyénél megjegyzi a szerző, hogy egyúttal Hevesben is viseli ezt a tisztséget. Vélhetően ugyanarról a személyről van szó. A latin keresztnév önmagában nem lenne baj. Az már felróható, hogy következetlen az előnév közlésében, illetve elhagyásában. Borsodi főispánként (egyben egri püspökként) Verantius Antonius, esztergomi főispánként Verancsics (Verantius) Antonius, hevesi főispánként Verantius (Verancsics) de Sebenico Anton, hontiként Verantius (Verancsics) Antonius, Pest–Pilis–Solt főispánjaként Verantius seu Verancsics Antonius. Ráadásul a mutató — növelve ezzel a használó bizonytalanságát — Verancsics Antonius alá sorolja unokaöccsét Faustust, aki veszprémi kapitányként volt a megye főispán-helyettese.

Nem hallgathatjuk el azt az érzésünket, hogy ezek és más következetlenségek Lendvay kéziratában lehetnek, s a szerző átvette a névváltozásokat, de a közlésben nem hozott létre egységes szempontú rendszert.

A mutató, amely egy ilyen típusú munka lelke, s a kötet használatát hivatott megkönnyíteni, más szempontból is kifogásolható. A Pálffy-család több főispánt adott az országnak. Közülük János haláláig volt Borsod megye első embere. Vele nem azonos Pálffy Erdeöd Joannes, aki Komárom megye főispánja volt az 1640-es években. A mutató egy személyként kezeli őket, valamint Pest–Pilis–Solt főispánját, aki egyúttal nádor volt, és 1732-ben meghalt. Ugyanitt szerepel egy másik János is, de második keresztnevén túl (legalább ennek alapján külön kellett volna venni) a halálozási év (1694) is első pillanatra nyilvánvalóvá teszi, hogy más személyről van szó. Pozsony megyében 1550-től 1848-ig megszakítás nélkül a Pálffyak viselik a főispáni méltóságot. Közülük János is, aki 1791-ben halt meg. A Sáros megyei Jánosról tudjuk, hogy bán is volt. Ez hat azonos keresztnevű, de különböző személy. Ebben a dzsungelben bizony rendet kellett volna teremteni a mutató segítségével. Esetleg más tisztségük vagy haláluk évének feltüntetésével.

Érdemes lett volna fontolóra venni, hogy az üresedés (vacantia), a tényleges (actualis), a közben (interea), az ismeretlen (nescitur) szavakat nem kellett volna-e a vezetéknevekkel egyformán — tehát nem egy beütéssel beljebb — hozni? Elismerjük, hogy ezek csak tájékoztató megjegyzések, de hogy nincs kinevezett főispánja a megyének (vacantia), az fontos adat. Ugyanígy érthetetlen, hogy miért szerepelnek egyes nevek egy beütéssel beljebb. Csak a táblázatok (Abaúj vármegye) első oldalán: Perényi Franciscus, Perényi Gabriel, Perényi Emericus, Komáromy Stephanus, de tucatszámra sorolhatnánk még.

A főispáni adatok közlésének célja nem lehet más — s ez nyilván megegyezik a szerző szándékával —, mint hogy egy könnyen és gyorsan használható kézikönyvet adjon kezünkbe. Ezt azonban csak részben teljesíti az ismertetett mű. Adatainak ellenőrzése kívánatos, ami azonban fölöttébb nehéz, hiszen az egyes nevek után forrást nem ad. Készséggel elismerjük, hogy ez a

hosszadalmas kutatómunkán túl többszörösére duzzasztotta volna a terjedelmet. De ha meggondoljuk, hogy egy ilyen jellegű mű nem fog egyhamar megjelenni, talán érdemes lett volna (esetleg lektor közbejöttével) a lehető legkisebbre csökkenteni a hiányosságokat. Bizonyára a megyei levéltárak is készségesen segítettek volna a rájuk vonatkozó adatok ellenőrzésében.

Kőhegyi Mihály

Werner Bein

SCHLESIEN IN DER HABSBURGISCHEN POLITIK

Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1994. 396 o.

SZILÉZIA A HABSBURG POLITIKÁBAN

A Sziléziai Történelmi Bizottság megbízásából Ludwig Petry és Josef Joachim Menzel adta ki a kötetet. Bevezetőjében a szerző vitára kel azokkal a nézetekkel, melyek szerint Szilézia mindvégig másodrangú terület volt a világtörténelemben. Werner Bein ezúttal arra vállalkozott, hogy Szilézia porosz kézre kerülésének előzményeit és következményeit tárja elénk. A következmények pedig egyáltalán nem voltak elhanyagolhatóak. Míg Poroszország egy, nagyhatalommá válása szempontjából rendkívül jelentős terület birtokába jutott, Ausztria elvesztette egyik stratégiailag és gazdaságilag egyaránt meghatározó vidékét. A Habsburg-birodalmon belüli német nyelvterület az 1763-as hubertusburgi békét követően már csak az Alpok–Duna-régióra korlátozódott. A cseh tartományok szláv többségűekké váltak.

A Szilézia okán kialakuló Habsburg–Hohenzollern ellentét vizsgálatát Bein a 15. századnál kezdi. Áttekinti, miként befolyásolta Hunyadi Mátyás tevékenysége az eseményeket. A 16. század közepétől a sziléziai Crossen, Züllichau és Bobersberg, valamint az alsó-lausitzi Sommerfeld területeket közös néven, Crossen hercegségként kezdték emlegetni. A század hetvenes éveire a hercegség függetlenedett Sziléziától, s fokozatosan a brandenburgi érdekszférába került át.

A másik vitás területet Oppeln és Ratibor hercegségek jelentették. A magyar történelemből jól ismert Brandenburg–Ansbach György őrgróf mint frank Hohenzollern a budai udvarban töltött évek múltával egyre inkább e két hercegség iránt érdeklődött, melyeket Lajos király, kinek nevelője is volt, neki adott. Ismeretes, hogy Brandenburgi György az evangélikusok ügye mellett kötelezte el magát. Ez a tény a későbbiekben Ferdinánd számára kellemetlen volt, nem beszélve a cseh rendek sorozatos tiltakozásairól György igényei ellen. A király Györgynek pénzbeli kárpótlást ígért, amennyiben lemond Oppelnről és Ratiborról. Ezt az először az 1529-es speyeri birodalmi gyűlésen tett, majd az 1530-as augsburgi gyűlésen megismételt ajánlatát Ferdinánd Zápolya miatti szorongatott helyzetében 1531-ben egy újabbal cserélte fel: az őrgróf eszerint zálogul kaphatta a két hercegséget. György ezt elfogadta, s ezt foglalták bele az 1531. június 17-én megkötött prágai szerződésbe. A rákövetkező évtizedben Ferdinánd hiába kísérelte meg visszavenni a területet, hiszen fizetésképtelen volt. Györgynek ugyanakkor nem sikerült elérnie, hogy öröklődővé tegye igényét. 1543-ban meghalt, fia gyámjai többek között a szász és brandenburgi választók, illetve a hesseni gróf lettek. Velük szemben Ferdinánd sorozatosan fellépett, felhasználva a prágai szerződésben nem tisztázott kérdéseket. Ferdinánd az ismert okokból kénytelen volt átadni Oppelnt, majd Ratibor átengedését is megígérte Izabellának. Brandenburgi György fia, György Frigyes most Sagant, Muskaut, Friedlandot, Priebust és Soraut kapta. Rövidesen azonban ezeket is elvesztette. Néhány év leforgása alatt a frank-ági Hohenzollernek sziléziai birtokai Jägerndorf, Leobschütz, Beuthen és Oderberg területére zsugorodtak.

A fentiek közül kétségkívül a Habsburg-birtokokba ékszerűen behasító Jägerndorf volt a legfontosabb. Jägerndorfot a 15. század végén Csehország kancellárja, Johann von Schellenberg kapta meg. Mivel ő anyagi gondokkal küzdött, 1524-ben eladta a területet Brandenburgi Györgynek, kinek fiát, György Frigyest II. Miksa és II. Rudolf is megerősítette birtokában. György Frigyes gyermektelen volt, s még Lajos király oklevelére hivatkozva arra törekedett, hogy Jägerndorfot brandenburgi kézben tartsa. Úgy rendelkezett, hogy azt halála után Joachim Frigyes, magdeburgi adminisztrátor és későbbi választó kapja meg.

Sokáig tartó ellentétek forrásává vált az 1537-ben a brandenburgi Hohenzollernek és a liegnitz–briegi Piastok között megkötött örökösödési szerződés is. Ennek értelmében a későbbiekben János Györgynek Liegnitzi Zsófiát, II. Liegnitz–Briegi Györgynek pedig Brandenburgi Borbálát

kellett elvennie. A liegnitzi Piastok kihalása esetén birtokaikat a Brandenburgiak örökölnék. Bein részletesen ismerteti Ferdinánd királynak a szerződés érvénytelenítése érdekében tett lépéseit.

A szerző áttekinti Ferdinánd cseh királyi elődeinél lényegesen határozottabb ellenállásának okait: a magyarországi háborúk miatt gazdaságilag különösen fontossá vált Szilézia megtartásának szükségességét és a felekezeti motívumot. Ferdinándot erősítette az is, hogy a cseh rendek tiltakoztak a Hohenzollern térnyeréssel szemben.

A kötet második nagy fejezetében 1603-tól, György Frigyes őrgróf halálától 1695-ig, a schwiebusi kerület visszaadásáig követhetjük nyomon Szilézia sorsának alakulását. Az Ansbach-őrgróf halála utána a gerai szerződés értelmében a sziléziai Hohenzollern-birtokokat János Györgynek, a választófejedelem fiának kellett örökölnie, aki viszont a strassburgi káptalanvita egyik szereplőjévé vált. Az 1526 óta tartó nézeteltérések ismeretében aligha volt várható, hogy II. Rudolf császár és a cseh rendek tétlenül szemlélik majd Beuthen, Oderberg és Jägerndorf brandenburgi kézbe kerülését. Először az előbbi kettő miatt került élesen szembe egymással a Habsburg- és a Hohenzollern-párt. Werner Bein elénk tárja Rudolf erőfeszítéseit, folyamatosan csökkenő hatalmát, az elhúzódó tárgyalásokat, s azt hogy ezeket a magyarországi helyzet miként befolyásolta. Mátyás császár határozottan lépett fel a sziléziai kérdésben, de a téli király megválasztása új helyzetet teremtett. János György Pfalzi Frigyesnek hűséget esküdött, aki Beuthent és Oderberget öröklési joggal a Hohenzollerneknek adta. Az összeomlás után azonban birtokaikat elvesztették, helyükbe a Henckel-Donnersmark család lépett.

A politikai és felekezeti megfontolásból egyaránt a téli király oldalán helyét megtaláló János György nem sokáig élvezhette a pfalziak hálját: az erélyes II. Ferdinánd a cseh felkelés kudarca után 1621. január 22-én birodalmi átokkal sújtotta, területeit az Udvarban nagy befolyással rendelkező Liechtensteineknek ítélte.

A szerző megismertet bennünket a magdeburgi adminisztrátor és a württembergi herceg közbelépésével a Hohenzollernek oldalán. Ezen kísérletek azonban rendre kudarcot vallottak. A császár a Liechtensteineket még a János György által felhalmozott adósságoktól is mentesítette. 1622-ben sikerült felszámolni a sziléziai Hohenzollern uralmat.

Gusztáv Adolf Pomerániát és Wismart kívánta megszerezni, Brandenburg kárpótlását Sziléziában képzelte el. Oxenstierna kancellár azt szerette volna, ha Brandenburg egész Sziléziát megkapja. Frigyes Vilmos, látván, hogy Elő-Pomeránia mindenképp elvész, maga is igényt tartott a sziléziai kárpótlásra. 15. századi kapcsolatokat felemlegetve elsősorban Glogaut szerette volna megkapni, nem is annyira a kevésbé vonzó, távolabb fekvő Jägerndorfot. 1647-ben még rövid időre egy francia–brandenburgi szövetség gondolata is felmerült, mely őt Szilézia birtokához juttatta volna. 1648-ban azután Frigyes Vilmost nem Sziléziában kárpótolták.

Frigyes Vilmos az 1650-es évek elején ismételten igényt jelentett be a kérdéses sziléziai területekre. A választófejedelem követelései teljesítéséhez kötötte előbb Ferdinánd, majd Lipót római királlyá választásához való hozzájárulását. Az 1655–60 között dúló lengyel–svéd háború tovább bonyolította a Hohenzollern–Habsburg viszonyt. Az olivai béke megkötésében már nagy szerep jutott a pireneusi béke megkötése után ismét keleti irányban is tájékozódni tudó Franciaországnak. A francia miniszterek Brandenburgot sziléziai területi ígéretekkel igyekeztek megnyerni politikájuknak. 1660 végén a III. Ferdinánd által Lengyelországnak elzálogosított Oppelnt és Ratibort ígérték meg. A császár számára fontos volt, hogy megtalálja a hangot a Hohenzollernekkel, akiktől anyagi és katonai támogatást is remélt az 1663–64-es török elleni háborúban. Berlinben végül kételyeket ébresztett a vasvári béke gyors megkötése. Amikor XIV. Lajos haddal támadt Németalföldre, Brandenburg vallási és politikai megfontolásból felkereste Bécset, hogy állítsák meg közösen a francia előrenyomulást. Átmenetileg feledték Sziléziát, de 1673 júniusában éppen Brandenburg kötött különbékét Franciaországgal. A francia reuniós perek idején a császár igyekezett elérni, hogy a Hohenzollernek semmi esetre sem álljanak XIV. Lajos mellé. Ennek ellenére ez több alkalommal megtörtént, sőt, Frigyes Vilmos a török elleni végső győzelemsorozatból sem vette ki részét. Emiatt az osztrák történetírás a mai napig elmarasztalja.

Párizs nem volt hajlandó a választót Svédországgal szemben Sziléziában támogatni. Berlinben az is csalódást okozott, hogy a nantes-i ediktum visszavonásával kezdetét vette Franciaországban a hugenották üldözése. Bécs alkalmasnak látta az időt, hogy Berlinnel kiegyezzék. Fridag császári követ baráti kapcsolatba került Frigyes herceggel, aki megígérte, amint atyja lehunyja a szemét, pénzbeli kárpótlás ellenében visszaadja a Habsburgoknak azt a Glogauhoz tartozó úgynevezett schwiebusi kerületet, melyet most a katolikus vallás háborithatatlansága tiszteletbentartásának

kikötésével Frigyes Vilmos a Párizstól való elfordulás fejében megkapott. Berlin visszahívta párizsi követét.

1688-ban meghalt Frigyes Vilmos. Fridag most szóba hozta Schwiebus kérdését Frigyes választófejedelem előtt, aki a laxenburgi tárgyalásokon már tagadni kezdte átadási kötelezettségét, illetve egyre többet követelt ellentételezésül. Végül 1695 januárjában a császáriak mégis átvehették Schwiebust, aminek árát meg kellett fizetniük: Brandenburg 1701-ben felvette a Porosz Királyság nevet. III. Frigyes I. Frigyesként uralkodott tovább. Lipót császár után fia, József is többször összeütközésbe került a porosz királlyal, akinek megtiltotta, hogy címei közt Sziléziára is utaljon.

A következő fejezetben Werner Bein a 18. század első négy évtizedének Sziléziáját veszi nagyító alá. Önálló alfejezetet szentel a központi hatalom és a rendek viszonyának. Ismerteti a császári politika helyi képviseletét ellátó Főhivatal (Oberamt) jogosítványait, valamint a Királyi Kamara működését. Boroszló kivételével Sziléziában alig beszélhetünk városi autonómiáról. A protestánsokat rendszerint kizárták a városvezetésből.

A kötet második nagy fejezte az „Ausztria harca a Sziléziát ért 1740–45-ös porosz támadás ellen" címet kapta.

Első helyen arról olvashatunk, miként gondolkodtak a 18. század első évtizedeiben Bécsben Poroszországról, melyek voltak az utrechti és rastatt–badeni békék után a Habsburg külpolitika fő célkitűzései, milyen választ adott Károly császár I. Frigyes Vilmos külügyekkel foglalkozó miniszterének, Heinrich Rüdiger von Ilgennek nevéhez fűződő, a Sziléziára támasztott igények felújítását kívánó tervekre. Az idős Savoyai Jenő herceg szorgalmazta leginkább az általa katonailag nagyra becsült és egyben rettegett Poroszországgal való megegyzést: mint mindenkivel, Berlinnel is el kell fogadtatni a Pragmatica Sanctio-t, különösen azután, hogy nyilvánvalóvá vált, a Wittelsbachokra nem lehet számítani. 1728 decemberében sikerült is megnyerni a poroszokat a berlini szerződésben. 1740-ben meghalt Frigyes Vilmos. Művészhajlammal megáldott fia, II. Frigyes sokak döbbenetére azzal kezdte uralkodását, hogy bevonult a lüttichi (liège-i) püspökséghez tartozó Hoorn grófságba. Még abban az évben meghalt VI. Károly császár is.

Az üres kincstárat átvevő, politikailag tapasztalatlan Mária Terézia és egy erős állam kormányzatának feladatát kapó, becsvágyó II. (Nagy) Frigyes egyaránt 1740-ben került trónra. Bajorország sosem ismerte el a Pragmatica Sanctio-t, támadásától tartani lehetett, amint attól is, hogy ebben az esetben Spanyolország és Szardínia megkísérli majd kiűzni Itáliából a Habsburgokat, Szászország pedig területeket kíván szerezni Sziléziában. Werner Bein mesterien mutatja be az udvar politikai köreinek félelmeit, elgondolásait, reményeit, a nagyhatalmak, elsősorban Franciaország várható magatartásának kifürkészésére tett kísérleteit. A szerző jóvoltából megismerhetjük azokat az elszánt, de végeredményben eleve kudarcra ítélt diplomáciai erőfeszítéseket, melyekkel Bécs Poroszországot távol szerette volna tartani mindenfajta fegyveres fellépéstől. Betekintést nyerhetünk a titkos diplomácia gazdag iratanyagába. A politikai megoldás azonban nem sikerült: Frigyes csapatai 1740–41 telén benyomultak Sziléziába. A királynak csalódnia kellett, mert a gyengének gondolt asszony és Bartenstein elszánt ellenállást tanúsítottak. Helyzetüket azonban tovább nehezítette, hogy az 1740-es esztendő végén meglévő 107 800 főnyi hadsereg tekintélyes része Itáliában és Németalföldön állomásozott. Szilézia legkevésbé biztosított terület volt a Habsburgok birodalmában. A tartományban mindössze 1539 főnyi katonaságot találunk. Ehhez érkezett a jablunkai hágón át 4700 katona Magyarországról. Az Udvari Haditanács által elrendelt sziléziai toborzásoknak csekély eredménye volt.

A következőkben Bécs diplomáciai stratégiájáról tájékoztat a szerző, miután a Szilézia elleni támadás veszélybe sodorta az Európa-szerte elfogadottnak látszó Pragmatica Sanctio-t. Most a legfontosabb az volt, hogy a tengeri hatalmakat, Angliát és Hollandiát anyagi támogatásra bírják, míg Oroszország adná a tulajdonképpeni katonai segítséget. Franciaországtól legfeljebb jóindulatú semlegességet lehetett várni. De a drámai napokban legalább ilyen szükséges volt, hogy a Birodalom fejedelmeit Poroszország ellen hangolják. Azok legtöbbször valóban el is ítélték az agressziót, de a segítség rendre elmaradt. Mária Teréziának Drezda segítőkészségében is csalódnia kellett. A szászokat nem hiába fenyegette meg II. Frigyes: ha Habsburg oldalon háborúba lépnek, annak súlyos következményei lesznek. Brühl minden eszközzel meg akarta akadályozni a hadbalépést, illetve eleve elfogadhatatlan területi követelésekkel állt elő a támogatás esetére. Nem maradt tétlen tehát Frigyes diplomáciája sem. Legfontosabb célja az volt, hogy megtorpedózza a birodalmi gyűlést: érvelése szerint interregnum esetén egyedül a választófejedelmek gyűlésének van létjogosultsága. Közismert, hogy több választó hajlott „kollégájuk", a bajor Károly Albert megválasztására, akinek személye viszont francia szövetséget jelentett. A poroszok királyának fő propagandafogása az volt,

hogy nyilatkozata szerint Szilézia megszállásával csak segítséget kínál a bajor–francia összefogás ellen.

Maga Walpole is arra biztatta Mária Teréziát, törődjék bele a megváltoztathatatlanba, Szilézia elvesztésébe. E helyen a szerző hosszasan taglalja a londoni politikusok megfontolásait, a gyarmatokra figyelést, illetve az európai szerepvállalást szorgalmazók közötti klasszikus vitát. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az angol király egyben hannoveri választó is volt. Ami Hollandiát illeti, több tartománya, mindenekelőtt Zeeland és Groningen úgy vélekedett, Franciaország ismét bosszút állna rajtuk, ha hadbalépnének. Beigazolódott tehát Savoyai Jenő herceg félelme, aki mindig fenntartásokkal viseltetett VI. Károly „pragmatikus biztonsági rendjével" szemben. Úgy tűnt, Ausztria teljesen magára maradt.

A mollwitzi csatavesztés után magában Bécsben is sokan azt javasolták, tegyenek területi engedményeket Frigyesnek Sziléziában. Ezt valójában egyedül Bartenstein és Kinsky cseh kancellár ellenezte hevesen. Mindenki számított rá, hogy Franciaország a bajor jelölt érdekében támadni fog, s ebből a szövetségből Spanyolország sem marad ki. Mindez be is következett. Másfelől Frigyes már az egész sziléziai erődrendszer átadását követelte. Egyedüli megoldásnak az látszott, hogy a poroszokkal megállapodnak és ezzel leválasztják őket a örökösödési háború Habsburg-ellenes szövetségeseiről. 1741 szeptemberének közepén, „életünk és vérünk" felajánlásának napjaiban, Pozsonyban értesült Mária Terézia Frigyes megegyezési feltételeiről: egész Alsó-Szilézia és a Neisse fejedelemség átadásáról. Oppeln és Brieg hercegségek határai jelentenék az új porosz–osztrák határt. Végül Klein-Schnellendorfban 1741. október 9-én egyfelől II. Frigyes és Goltz, másfelől Neipperg és Lentulus elfogadott egy megállapodást, melyben a fentieket és a stratégiailag fontos Neisse erődjének átadását rögzítették. Mindkét fél számára elengedhetetlen volt, hogy mindez titokban maradjon a szövetségesek előtt. Frigyes azonban ezúttal sem tartotta szavát. A felső-sziléziai téli szállások ügye újabb ellenségeskedésekhez vezetett. Hiú ábrándnak bizonyult az a reménykedés is, hogy a poroszok immár korábbi szövetségeseik ellen fordulnak. Mária Terézia elhibázottnak tartotta az egész titkos megállapodást, de nem volt más lehetőség, mint békét kötni.

A nagyhatalmak közül leginkább Anglia kívánt békét közvetíteni. A porosz királyban pedig kialakult az a meggyőződés, hogy Ausztriát nem szabad túlontúl gyengíteni. Másfelől a chotusitzi győzelem kimerítette a poroszokat, sőt az osztrákok Habelschwerdt megszállásával visszavonulásukat veszélyeztették. 1742-ben tehát Boroszlóban béketárgyalásokat folytattak, melyeknek menetével Bein megismerteti az olvasót. A béke maga berlini békeként ismeretes a történetírásban, s az angol egyensúlypolitika kifejeződésének tekinthető.

Mária Terézia természetesen mégis azt tervezte, hogy Lombardiában erőteljesebben lép fel a spanyolok ellen, mindenekfelett azonban Csehországot felszabadítja a francia–bajor megszállás alól. A franciák, akik Frigyes megegyezését Mária Teréziával hitszegésnek tekintették, el is hagyták Prágát. Nápolyban és Genovában viszont francia segítséggel jelen voltak a spanyolok. Frigyes egyre inkább rosszallóan szemlélte az osztrák törekvéseket. Bizalmatlanságát fokozta, hogy Szászország Bécs barátságát kereste. Mária Terézia a megerősödés zálogát bajorországi területnyerésben látta. Egyben meg akarta leckéztetni a VII. Károly néven császárrá lett Wittelsbach Károly Albertet. Frigyes viszont vésztjóslóan elkezdett foglalkozni a magyarországi protestánsok helyzetével.

Werner Bein tárgyalja azokat a tényezőket, melyeknek együttes hatására a bécsi politika ismét a Poroszország elleni fellépés mellett döntött, míg a nyugati fronton csupán a védelemre való berendezkedésre gondolt. Mária Terézia kiáltványban fordult Szilézia népéhez, melyben Frigyes zsarnokságát ecsetelte. A porosz fél sem maradt adós a röpiratirodalommal. De ennél sokkal többre is elszánta magát: tartván attól, hogy Ausztria és Anglia, melynek királya II. György végül a Pragmatica Sanctio támogatása címén angol–holland úgynevezett pragmatikus sereget küldött a Birodalomba, esetleg kiegyezhet Franciaországgal újra támadásba lendült, s bevonult Csehországba. Franciaország elfoglalta Osztrák-Németalföldet. Mária Teréziának nem sikerült hathatós segítségnyújtást elérnie az 1745. január 8-án megkötött osztrák–szász–angol–holland varsói négyes szövetséggel sem. II. György serege most hazatért. Január 20-án VII. Károly váratlanul meghalt. Bein részletezi az így megváltozott helyzetben csehországi hadjáratával kudarcot valló, abban kimerült II. Frigyes politikai megoldáskeresésének mozzanatait.

Megismerhetjük a kötetből azokat az okokat, melyek arra vezettek, hogy Bécs mindazonáltal hajlandó volt a berlini béke megerősítésére. Egyaránt fontos figyelembe vennünk az osztrák előrenyomulás lehetőségeinek túlbecsülését és a tengeri hatalmak ragaszkodását ahhoz, hogy csakis Poroszország megbékítése árán lehet Franciaországgal eredményesen megbirkózni. Külön alfejezet szól annak az elképzelésnek kudarcáról, hogy a sziléziai porosz jelenlét által súlyosan érintett

Szászország Ausztriával karöltve űzné ki a poroszokat, s osztozna Szilézián. A drezdai béke úgy zárta le a porosz–osztrák háborút, hogy Frigyes céljainak megfelelően az ő kezén hagyta Sziléziát, aminek fejében hajlandó volt Lotharingiai Ferencre adni szavazatát. A császári korona visszaszállt a Habsburgokra, de Szilézia elveszett.

Werner Bein kitüntetett figyelmet szentel az osztrák–porosz drezdai béke mellett a bredai és aacheni nemzetközi béketárgyalásoknak. Ezeken váltak világossá a két tengeri hatalom és Franciaország békecéljai. IV. Orániai Vilmos kilépett a háborúból, csak nagy pénzsegély fejében lett volna hajlandó azt folytatni. Németalföldi sikerei ellenére Franciaország is a költséges háború mielőbbi befejezését óhajtotta. Végeredményben az 1748. október 18-án Anglia, Hollandia és Franciaország által aláírt aacheni egyezmény elismerte Szilézia Poroszországnak juttatását. Mária Terézia mégis fellélegezhetett. Férjét, I. Ferencet immár minden döntő politikai tényező elismerte császárnak.

Bein mélyrehatóan elemzi azt a súlyos gazdasági veszteséget, melyet az osztrák fél Szilézia jórészének elcsatolásával elszenvedett. Közismert, hogy az Odera-menti ország mindvégig a cseh textilipari félkésztermékek kikészítése, a késztermékek messze földre való eljuttatása és a magyar és alsó-ausztriai borok felvásárlása révén a Habsburg-tartományok elsőszámú gazdasági központja volt. Most ez az egymásrautaltságon alapuló, sok évszázados egység végzetesen megtört. Természetes, hogy a poroszokkal szembeni új védővámok kialakításánál az általános gazdaságpolitikai elvek mellett politikai szempontokat is érvényesítettek.

A monográfia harmadik nagy fejezetében a hétéves háború időszakának Szilézia-kérdését ismerhetjük meg. 1748 és 1755 között, tehát az átmeneti békeidőszakban a bécsi külpolitika végig napirenden tartotta Szilézia visszaszerzését. Amíg a gazdasági intézkedések Szilézia elvesztésével mint ténnyel számoltak, addig a politika az óhajt kívánta kielégíteni. Korántsem állíthatjuk azonban, hogy az osztrák diplomáciai erőfeszítések nem a realitások szintjén mozogtak. Éppen ellenkezőleg: a porosz király „döbbenetes, erkölcsi normákat semmibevevő" lépéseit látva Mária Terézia és minden számottevő politikusa meggyőződéssel vallotta, hogy Frigyes bármikor újra ürügyet találhat a támadásra. Bein az ilyen értelmű reálpolitika legelső megnyilvánulásának a még 1746-ban Poroszországgal megkötött szerződést tekinti.

A nagy reálpolitikus azonban, aki egyben nem félt teljesen új elemet vinni az osztrák külpolitikába, a zseniális államférfi, Wenzel Kaunitz volt. Sikerült rövid idő alatt úgy átalakítania az európai szövetségi rendszereket, hogy diplomáciai forradalomról indokolt beszélnünk. Belátta, hogy a német nyelvterületen Poroszországgal mint nagyhatalommal kell számolni, Szilézia visszaszerzéséért viszont Anglia nem fog lelkesedni. A távoli Osztrák–Németalföld — melyet Hollandia szomszédsága amúgy is beárnyékol — nehezen védhető Franciaországgal szemben. Véget kell tehát vetni a századokra visszamenő francia–osztrák ellenségeskedésnek. Meg kell győzni Franciaországot arról, hogy Poroszország megbízhatatlan szövetséges. Werner Bein végigvezeti az olvasót Kaunitz rendszere kiépítésének szakaszain. Bemutatja, milyen szerepet játszott a megfontolásokban az, hogy Hannover az angol királyé volt. Megismerjük az 1755-ös angol–orosz szentpétervári konvenció létrejöttének körülményeit, tartalmát, amint azt is, hogyan vezetett el ez a következő évben megkötött angol–francia westminsteri konvencióhoz. Betekintést nyerhetünk az angol–francia gyarmati ellentétek következményeibe. 1756-ban Versailles-ban Ausztria és Franciaország szerződést kötöttek egymással. Ez Bécsben Szilézia visszaszerzésének reményét keltette. Az angol–porosz megállapodás miatt megsértődött Oroszország csatlakozott a francia–osztrák szövetséghez. Kaunitznak ezzel Angliát leszámítva sikerült létrehoznia egy összeurópai poroszellenes szövetséget, anélkül, hogy az összeütközési pontokban változás következett volna be.

Frigyes 1756 augusztusának végén „belerohant Kaunitz csapdájába". Elsőként támadt, mégpedig Szászországban. Elképzelése az volt, hogy külön-külön végez ellenfeleivel. Bécs számára most, a hétéves háború kezdetén vált világossá, mennyire igazat mondott az osztrák haderő megújításának fáradhatatlan szorgalmazója, von Daun, amikor a cseh- és morvaországi főhadak, valamint a magyarországi és határőrvidéki egységek mozgósításának lassúságát kifogásolta. Az osztrák tábornoki kart nézetkülönbségek osztották meg, nem is szólva a francia és orosz szövetségesekkel való együttműködés kidolgozatlanságáról, bizonytalanságáról. Werner Bein — hangsúlyozva a hétéves háború „világháborús" jellegét — bemutatja a közép-európai hadszíntér legjelentősebb eseményeit, a nagy hadvezérek egyéniségét és a Poroszországot megmentő orosz belpolitikai fordulat jelentőségét. Feltárja és elemzi annak okát, hogy Szilézia visszaszerzése, Ausztria legfőbb hadicélja miért nem sikerült. Első helyen a hadvezetés és a Haditanács ellentéteit, majd az elhibázott taktikát, a

tüzérség erős bevetése melletti védekezést, illetve az oroszokkal való amúgy is koordinálatlan együttműködés hiányosságait említi.

1762 elejére Bécsben belátták, hogy az 1756. évi politikai program már nem megvalósítható. Daun óva intett a háború folytatásától, mely — különösen Oroszországnak a szövetségből való kilépése után — már a belső-ausztriai tartományokat veszélyeztette. Hírek érkeztek egy angol–francia közeledésről is. A törökök felől sem lehetett senki biztonságban. Minden amellett szólt, hogy sürgősen meg kell kezdeni a béketárgyalásokat. Az osztrákok által megszállt Glatz grófság kiürítésével, az úgynevezett sziléziai adósságállománnyal, a katolikus vallásszabadsággal, valamint az általános amnesztia kérdésével kiemelten foglalkozó hubertusburgi béketárgyalások lezárulta után 1763. február 15-én ugyanott békét kötött Ausztria és Poroszország. Glatz erődjét az osztrák fél köteles volt épségben átadni. A béke megerősítette a berlini és drezdai végzéseket.

Az utolsó fejezetben a szerző „visszatekint és kitekint", megvizsgálva a Bécsben fájdalommal, de egyszersmind megkönnyebbüléssel tudomásul vett hubertusburgi béke messze mutató következményeit. A királynő ugyan haláláig „Szilézia koronás elrablóját" látta Nagy Frigyesben, Józsefet viszont már elkápráztatta Poroszország ereje. Azonban éppen ő volt az, aki a bajor örökösödési háború idején majdnem Szilézia visszaszerzésének megkísérlésére ragadtatta magát, míg a bécsi politikusok ezt általában hiú ábrándnak minősítették. Bein nagyító alá veszi mindazokat a kérdéseket, melyekben az osztrákok nem vonakodtak a poroszoktól ellesni, mit és hogyan szerveznek meg éppen Sziléziában. Az 1774. évi közoktatásügyi reform végrehajtója, Johan Ignaz von Felbiger is Sziléziából érkezett Bécsbe. Ami a politikai számításokat illeti, az agg Kaunitz 1794-ben bekövetkezett halálával eltűnt az utolsó politikai személyiség is, aki a Sziléziáért folyó háborúban résztvett. Bein ismerteti Radetzky elképzelését Szilézia visszafoglalására vonatkozólag csakúgy, mint Napóleon ezzel kapcsolatos ígéreteit. Egy-egy rövid bekezdés szól 1848, 1863 és 1864 fejleményeiről. Rechberg osztrák külügyminiszter 1864-ben Schönbrunnban felvetette, hogy Ausztria lemondana a Schleswigben és Holsteinben reá eső részekről Glatz grófságért cserébe. Bismarck ezt elutasította. Végezetül olvasunk arról is, hogy a sziléziai „jutalmazás" kérdése Bourbon-Parma Sixtus hercegnek az antanttal folytatott megbeszélésein is felmerült.

Werner Bein kiváló monográfiáját negyvenoldalas forrás- és irodalomjegyzék vezeti be, valamint névmutató zárja.

Radó Bálint

Jürgen Schlumbohm

LEBENSLÄUFE, FAMILIEN, HÖFE. DIE BAUERN UND HEUERLEUTE DES OSNABRÜCKISCHEN KIRCHSPIELS BELM IN PROTO-INDUSTRIELLER ZEIT, 1650–1860.

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1994. 690 o.

(Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 110.)

ÉLETPÁLYÁK, CSALÁDOK, BIRTOKOK. AZ OSNABRÜCKI BELM EGYHÁZKÖZSÉG PARASZTJAI ÉS ZSELLÉREI A PROTOINDUSZTRIÁLIS KORBAN, 1650–1860

A közel 700 oldalas mű az oldenburgi egyetem egyik habilitációs munkája, amely bizonyára hosszú ideig hivatkozási alapot fog jelenteni a társadalomtörténészek számára. Az elméleteket is jól ismerő szerző mind célkitűzését, mind pedig következetes forráselemzéseit tekintve számunkra is fontos munkát alkotott, amely remélhetően magyarországi követőkre fog találni. Több más monográfiával ellentétben egy olyan kísérlet megvalósulását vehetjük kézbe, amely könyvben egy falu demográfiai jellemzőinek összefoglalasa mellett láthatjuk a gazdasági és társadalmi szerkezetet is. Tehát egy mikrotörténeti elemzésről van szó, amely Göttingenben az 1970-es években megalakult, a protoinduszstrializáció kérdéskörével foglalkozó munkacsoport programjába illeszkedik. Mint Georg G. Iggers historiográfiai összefoglalásaiból ismert, a Hans Medick, Jürgen Schlumbohm és Peter Kriedte nevével fémjelezhető kutatógárda (v. ö. Alltags- und Mikrogeschichte) több tekintetben más módszereket használ, mint Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka és tanítványaik (v. ö. Historische Sozialwissenschaft). Jürgen Schlumbohm a már hagyományosnak tekinthető családrekonstitúciós

módszerrel dolgozott, melynek során minden elérhető nominális forrást felhasznált. Így valóban egy olyan társadalomtörténetet alkotott, amelyben az említett eljárás szinte azt a szerepet töltötte be, mint a biológus számára a mikroszkóp. A különböző életpályák bemutatásán keresztül a lehetséges legkisebb részletekig megismerhetjük a falu társadalmának 200 év alatt megfigyelt változásait. Mindezt úgy, hogy közben megbizonyosodhatunk a szerző állításának igazáról, miszerint az emberek magatartása ebben a mikrotársadalomban kevésbé függött a „kemény gazdasági feltételektől". Pontosabban a társadalmi szerkezet, a környezet sikeresen alakíthatónak bizonyult. Ennek a dimenziónak az intenzív kutatása és bemutatása teszi igazán valódi társadalomtörténeti művé a kötetet. Ugyanis annak felismerése, hogy a háztartási–családi struktúrák rugalmasak és alakíthatók voltak, mutat rá arra, hogy ezeket nem célszerű „kvázi-szubsztanciaként" kezelni, hanem csak mint az egyes emberek életpályáinak az összefonódását. Ugyanakkor azt is bizonyítva láthatjuk, hogy a házasságkötés, a háztartásalapítás és a gazdasági források — több elméletet cáfolva — sokkal kevésbé voltak merevek.

A szerző alapvetően kétféle szempont szerint kutatott: egyrészt a statisztikai, tömeges adatok feldolgozásával igyekezett az átlagoshoz, a szabályszerűhöz közelebb jutni, másrészt egyedi esetek bemutatásával személyes és családi sorsokat vizsgált.

A források három fő csoportra különíthetők: az egyházi és világi hatóságoktól eredőkre, a falusi lakosság köréből származó jóval csekélyebb mennyiségű iratokra, s a legtöbb információt tartalmazó és mutatóval ellátott anyakönyvekre. Az 1650-ben az egyházközség élére állított katolikus pap és utódai igen pontos forrásbázist hagytak az utókorra. Fő feladatuk mindamellett az volt, hogy minél több lutheránust a katolikus egyházba vezessenek, bár a nem-katolikusok aránya még a 19. században is nagyobb (60%) volt. 1650 óta csak 1812-ben fogadhattak saját lelkészt, s ezzel is magyarázható az, hogy a protestánsok még 1808-ban is a katolikus misét látogatták.

A szerző az egyházi források és a polgári státusra vonatkozó regiszter adatait CLIO számítógépes program segítségével dolgozta fel, majd ezt követte a családrekonstitúció hosszas egyeztetéseket igénylő munkája. Ezzel a módszerrel 1650 és 1860 között mintegy 17 000 születési, 11 000 halálozási és 5000 esketési dokumentumot vizsgált meg. 1811–1812-ben keletkezett az első olyan népösszeírás, amelyben minden lakos teljes nevét, életkorát, családi állapotát, valamint foglalkozását egy előre kinyomtatott listán megjelöltek. A következő évektől az osnabrücki tartomány a Hannoveri Királysághoz került, s a rendszeres 3 évenkénti népösszeírások elemzésére csak az 1833 és 1848 közötti időszakból nyílt lehetőség. Majd ezt követően a szerző a Belmre vonatkozó, még több faktort jelző 1852 utáni összeírások nominális vizsgálatát 1858-ig szintén elvégezte. Hasonlóképpen egyénre lebontott kutatást folytatott az 1667-től rendelkezésre álló kataszterekben. Reprezentatívnak tekinthető mintavétel segítségével dolgozta fel például 1809–1814 és 1847–1849 között a lakosság vászoneladási üzletmenetét. Egyéb vonatkozásban elemezte a kivándorlási listákat (1832–1848), amelyek az Észak-Amerikába irányuló tömeges népmozgalom hatására keletkeztek. A kivándorlás a népességszámot alapvetően csökkentette, hiszen az 1651-ben kb. 1300 lelket számláló Belm lakossága 1833-ig megháromszorozódott, de ezt követően 1858-ban is csak 3300 fő élt itt.

A nagyobb fejezetek eredményeiből csupán példákat emelhetünk ki. A demográfiai jellemzők vizsgálata kiterjedt a nagy- és kisparasztokra és birtoktalanokra tagolt falusi népességre, azok családalapítási életkorára, házas életére, termékenységére és halálozási arányára. A belmi demográfiai minta, mint ahogy azt a történeti demográfia a koraújkori Európára vonatkozóan megállapította, közelít az ún. „emberi élet megőrzésének rendszeréhez": viszonylag kevés gyerek született, de legtöbbjük elérte a felnőttkort. A vizsgált népesség 70%-a 15 éves vagy annál idősebb volt, a csecsemőhalandóság aránya 15% körül mozgott. A legfőbb oka mindennek a több mint egy évig tartó (átlagosan 14 hónap) szoptatási idő lehetett, s ebben a tekintetben nem volt különbség a társadalmi csoportok között.

A vizsgált terület további specifikus vonása az, hogy itt szinte minden férfi és nő házasságot tudott kötni, bár a házassági életkor európai viszonylatban magas volt. Úgy tűnik, hogy ebben a rendszerben a házassági kapcsolat követelmény volt, amit az újraházasodók magas aránya is bizonyít. Összességében elmondható, hogy a házastermékenység, csecsemőgondozás és táplálás, a csecsemőhalandóság és életkor ebben a vidéki társadalomban hasonló szintű volt a birtokosok és a birtoktalanok körében. A szerző további, egyes elméletekkel szembenálló jelenségekre is rávilágít, mint például arra, hogy a tulajdonnélküliek még fiatalabb korban házasodtak, mint vagyonos társaik.

A második nagy fejezetben a háztartásszerkezetek modelljeiről olvashatunk, amelyből többek között az is kiderül, hogy a feltételezésekkel ellentétben éppen a komplex és háromgenerációs háztartások száma növekedett meg a 19. században. Még inkább érdekes az, hogy ez az emelkedés

a vagyontalanok körében a legmarkánsabb, amely réteget a kortársak és az utókor teoretikusai egyébként bizonytalan helyzetűeknek hittek. A rétegspecifikus különbség a háztartásokban nem egy áthagyományozott folyamat volt, hanem láthatóan csak a késői 17. vagy a 18. században képződött.

A műnek igen fontos része az öröklési szokások, a házassági kapcsolatok és életpályák vizsgálata, amely összességében a társadalmi mobilitás kérdésével foglalkozik. Még pontosabban a társadalmi immobilitással, hiszen a módos, nagyobb birtokkal rendelkező asszonyok és férfiak 90%-a azoktól a szülőktől származott, akik éppúgy egy teljes birtokot mondhattak magukénak. Ugyanígy nem sokkal volt kisebb arányú a földnélküliek rekrutációja (85%). A megfigyelt mobilitási esetek túlnyomórészt „lefelé" irányultak. Mindez azonban nem változtatott az alapvető kereteken: a nagyobb birtokosok száma alig változott, s a kisparasztoké is csak csekély mértékben növekedett.

A társadalmi egyenlőtlenség és társadalmi integráció mint élettapasztalat című zárófejezetben rövid összefoglalást találunk a kutatás legfőbb tanulságairól. Bár a szerző megalapozottan kritikusan bánik az elméletekkel, a tipológia nyelvén kifejezve úgy látja, hogy Belmben inkább egy „modern osztálytársadalomról" lehet beszélni, mintsem egy „tradicionális paraszti társadalomról". Mindezekkel együtt, munkája eredményeit tekintve alkalmatlannak ítéli a dichotom osztályozást, hiszen ez a falusi társadalom nagymértékben paraszti volt, bár hatást gyakorolt rá a protoindusztrializáció, és végül a parasztság a helyiek kisebbik hányadát képezte.

A mikrotörténeti kutatások sorában nemzetközileg kiváló példát nyújtó mű mellékletei, irodalom- és forrásjegyzéke igényességben követik a tartalmi rész színvonalát.

Ö. Kovács József

Rácz István

A TÖRÖK VILÁG HAGYATÉKA MAGYARORSZÁGON

Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995. 261o.

1995-ben a magyarországi török hódoltságról két monográfia is napvilágot látott. Az egyik, Hegyi Klárá az oszmánok hazai berendezkedését (birtokviszonyok, adórendszer, katonai és polgári igazgatás stb.) vizsgálta, elsősorban a török források tükrében. Jelen művében Rácz István a hódoltság gazdasági, társadalmi, kulturális viszonyait, és azok 18. századi következményeit mutatja be, összefoglaló igénnyel. A mű tényleg arról szól, amit a címe sejtet: mit, avagy egyáltalán köszönhetünk-e valamit a hazai török uralomnak? A Szerző a kérdésre elsősorban saját munkamódszere szerint, népesség és településtörténeti kutatásai alapján válaszol. Jó érzékkel mindvégig távol tartja magát Takáts Sándor és Szekfű Gyula „rossz török" és „jó török" megközelítésének végleteitől. Eredményei persze inkább a Szekfű által is képviselteket igazolják, még ha a kibontakozó kép árnyaltabb és pontosabb, pl. Szekfű az alföldi kultúrtájnak a 19. századi vízszabályozás eredményeként való pusztulását is a törökök számlájára írta. A szerző Wellmann Imrét követve — nagyon helyesen — nem török, hanem török kori pusztulásról beszél, ami finoman, de félreérthetetlenül érzékelteti — még ha nem is egyenlő mértékben — mindkét nagyhatalom felelősségét az országot ért pusztításban.

Az első fejezetben a kereszténység védőbástyája szállóige filológiai és történeti hátterét rajzolja meg. Jogosan tesz különbséget az ország belföldi és külföldi megítélése között, még ha a magyarok áldozatvállalása a török elleni harcban megkérdőjelezhetetlen is volt. A törökök kiűzéséig a „védőbástya"-gondolat fontos szerepet kapott a hazai politikai argumentációban, a nyugatiak pedig egyenesen a magyarok kötelességévé tették e szerep vállalását (pl. „Vormauer der teutschen Nation"). Ez magyarázza a magyarországi reformáció vagy éppen Thököly török-barátságának kedvezőtlen visszhangját.

A kötet következő fejezete a „magyar és török világ összebékülésének nehézségei" címet viseli. Meggyőzően mutatja be azokat a vallási, kulturális, életmódbeli eltéréseket, amik alapjaiban hiúsították meg a hódító és hódolt népesség közeledését. A hazai társadalom egésze részéről egyértelmű a török jelenlét elutasítása és az ellenséges uralom alól való felszabadulás vágya. „Vallás és az ország eszméje egybefonódott" s a török-ellenességben a protestáns prédikátorok sem maradtak le. A törököket nem egyszerűen vallásuk miatt nevezték pogánynak, hanem állami és társadalmi berendezkedésük egészéért. Itt olvashatunk az egyébként jól ismert kettős adóztatásról („condominium"), a két fél rabszolgazsákmányolásáról és -kereskedéséről.

Török építészeti emlékek között élve megkerülhetetlen a török uralom „szerény hozadékának" számbavétele. A közvetlen és közvetett örökség néhány tucat oszmán-török eredetű szavunk, félezernél több épületről fennmaradt híradás, a kadarka szőlőfajta meghonosítása, török díszítőmotívumok, a bőr- és agyagipar eredményeinek átvétele. Megjegyzendő, hogy a török népi műveltség elemeinek átvételében a beköltöző délszláv népcsoportoknak döntő szerep jutott.

A népességtörténeti fejezet számba igyekszik venni a hazai népesség pusztulásának arányait és okait, a beköltözött török és nem török népességre vonatkozó becsléseket. Az etnikai megszállás nálunk, szemben a balkáni országokkal, nem sikerült. A hódoltságba beköltöző 6%-nyi népesség túlnyomó része délszláv mohamedán volt, köztük boszniai bosnyákok. E fejezet végén olvashatunk a 1686 utáni telepítésekről, a felszabadult országrész földbősége által előidézett migráció méreteiről. Jól érthető, hogy itt az egy főre eső földterület sokszorosa az országos átlagnak, s a túlnépesedett vármegyék parasztnépességére nagy vonzerőt gyakorolt. Sokatmondó, hogy a kiegyenlítődés az eltérő múltú országrészek között csak a 19. század közepére valósul meg.

A nemzetiségek térnyerésével foglalkozó fejezet igen világosan mutatja be a magyar és nemmagyar arány változásának korszakait, s ebben a török uralom etnikai pusztításának máig ható következményeit. A betelepült középkori nemzetiségek az ország peremterületein éltek, míg a török pusztítás éppen a központi, magyarlakta részekre koncentrálódott. A 18. század végére, jórészt az elvándorlás és betelepítés eredményeként a magyarok aránya 38–40%-ra csökkent. Az ország több mint tíz nemzetiségével Európa legkevertebb országa lett. De nemcsak a nemzetiségek országon belüli elhelyezkedéséről kapunk képet, hanem az egyes városokban, városrészekben való tudatos elkülönülésükről is. Roppant érdekes az egy-két-több nyelvűség jelenségének bemutatása, a beszélt és a liturgikus nyelvek kettősségére /pl. szlovák-ócseh/ való figyelmeztetés.

A településrend megritkulását tárgyaló fejezetben igazolja, hogy a török kor után tudatosan döntöttek az egymástól nagy távolságra fekvő települések életre hívása mellett, hogy az üres területeket bérlet formájában még kedvezőbben hasznosíthassák. Szabadka környékén pl. a középkori 5–6 km-es falutávolság 20–30 km-re nő. A 18. század végén a közel azonos lakosságú Vas és Temes megyékben 3:1 arányú település számot találunk. Ezt a folyamatot erősíti a 15–16. század fordulójától formálódó tanyarendszer, a török korban kialakult mamutméretű határterületek léte és továbbélése.

E folyamatok társadalmi következményeit tárgyaló fejezetben az armalista nemesek számarányának alakulásáról, a hódoltsági területek nemesei elmenekülésének okairól olvashatunk. A felszabadító harcok után a nemesek szívesebben költöztek a városokba, mivel az illető területen nemesi jogon nem volt saját birtokuk, jobbágy, polgári vagy hajdú telkekre ülhettek csak rá. Így a török uralomnak a nemesség átcsoportosításában nem kis szerep jutott. Pontos képet kapunk a hajdúk szabadságának kialakulásáról, a hajdúk rétegződéséről s a nemes hajdúszabadság visszaszerzésének kísérletéről. Tiltakoztak ellene, de éppen adózási kötelezettségeinek köszönhették, hogy a hajdúvárosok szabadságát az államhatalom felkarolta. Hasonlóképpen fontos a szerződéses parasztság bemutatása: a töröktől visszafoglalt területeken mennyivel előnyösebb helyzetbe kerültek az ország más területeihez képest (szabad költözési jog stb.), még ha a szerződéses jogviszony országosan is terjedt.

Összegző munkáról lévén szó, megállapításain az egyes szakterületek kutatói nyilván tudnának finomítani, noha az a feltáruló kép egészét a legcsekélyebb mértékben sem érintené. Így pl. IV. Béla tatár-levelének dátumát ma 1247-re teszik, Nagy Lajos török-hadjáratának tárgyalásakor megkerülhetetlen Kumorovitz L. Bernát Századokbeli tanulmánya, a török hódoltságnak a török szempontból ráfizetéses voltát mára sokkal árnyaltabban látja a kutatás (ld. Hegyi Klára említett művét), a demográfiai kérdések távolról sem tekinthetők lezártnak, miként azt a KSH-ban megrendezett 1995. évi konferencia is jól bizonyítja az egyes kutatók becslései között milliósak a különbségek, s a középkorvégi népességszámot inkább a 3 millióhoz közelítik.

A kötetet a kiadó joggal tekinti Rácz István életműve összegzésének. A szerző gondolatmenetének középpontjában mindvégig az általa legalaposabban ismert és elemzett hódoltságkori társadalmi viszonyok állnak (alföldi nemesek, debreceni civisek, hajdúk), ami a kötet felépítését még érthetőbbé teszi. A hazai oszmánológia utóbbi évtizedei eredményeinek összefoglalása művét ugyanakkor a témának a közép- és felsőfokú iskolákban jól használható kézikönyvévé is teszi. A kötet bizonyosan ezzel a céllal készült: világos, élvezetes stílusa, idegen kifejezéseket kerülő szóhasználata, betűtípusa, az illusztrációk, statisztikák, térképek válogatása, a lábjegyzetek hiánya mind erre mutat. Annál sajnálatosabb azonban, hogy a kötet névmutató nélkül jelent meg, noha a 13. századi egyetemi és egyházi

kultúra újításai között az egyik legfontosabb éppen annak felismerése volt: egy művet nem elég kiadni, az olvasói használatra — mutatókkal — minél alkalmasabbá is kell tenni.

Veszprémy László

Bánkiné Molnár Erzsébet

A JÁSZKUN KERÜLET IGAZGATÁSA 1745–1876

Szolnok, 1995. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 51. 285 o.

Az 1848 előtti magyar kormányzat három pilléren: a vármegyéken, a szabad királyi városokon és a szabad kerületeken nyugodott. Frank Ignác (A közigazság törvénye Magyarhonban I. Buda 1845. 138. és köv. lap) a testületek címszó alatt beszél róluk. Szerinte a testület (corporatio) vagy a személyek egyeteme, közönség (universitas), olyan társaság, amely a személy szabadságaival bír (personae juribus fruitur). Létrejöttében a király vagy törvénye engedelme szükséges. Lehet tulajdon vagyona, szabályokat alkothat, királyi kegyelem vagy törvény által nyerhet külön törvényhatóságot, pecsétet, öröklést az elhaló tagok vagyonában és egyéb hatalmazásokat és mentességeket. Ha külön törvénnyel nem ellenkezik, ingó és ingatlan javakat szerezhet, szerződésekre léphet, keresettel, követeléssel perbe szállhat. Testület ügyeiben a közakarat szótöbbségben nyilvánul meg, és ami a szótöbbséggel végeztetett, az rendszerint a testület határozata.

A testületek között a szabad királyi városok utáni előkelő második helyen tárgyalja Frank Ignác a szabad kerületeket. Ezek nem állnak a megyei hatóság alatt, hanem a közterhek, törvénykezés és minden egyéb rendtartás tekintetében saját kormánnyal bírnak, amelynek a felsőbb helyekkel egyenes szóváltása van.

Mindez mutatja, hogy az 1848 előtti magyar igazgatás fontos részét jelentették a szabad kerületek, amelyekkel való foglalkozás a *gyökerekhez való visszanyúlást* jelenti. Közjogi helyzetüket tekintve legközelebb a szabad királyi városokhoz állottak. Úgy lehetne megfogalmazni, mint a városokkal kapcsolatban: a communitas mint persona moralis nemesnek számított, míg az egyes polgároknak külön kellett a nemesi adománylevelet kérniük. Talán jobban lehetne hangsúlyozni, hogy a városokhoz hasonlóan 1791-től a szabad kerületek is két követet küldhettek az országgyűlésre, üléssel és szavazattal a rendek között.

Érdekes következtetésekre juthatunk, ha a kormányzat fontos részét, az adóigazgatást vizsgáljuk, ugyancsak a szabad királyi városokkal való összevetésben. Figyelemre méltó pl., hogy az irredemptusok adótárgyaira (pl. állataira) magasabb adókulcsot alkalmaztak, mint a redemptusokéira. Ennek logikáját a városi gyakorlatból ismerjük: arra hivatkozva alkalmaztak magasabb adókulcsot a zsellérek ingóságaira, főként állataira, hogy ők egyéb adó fizetésével nem járultak hozzá a közterhek viseléséhez.

A szerző vizsgálódásának kiindulópontja a Jászkun Kerület szervezett társadalma közigazgatási szerkezetének a feltárása és bemutatása. Arra az eredményre jutott, hogy a Jászkun Kerület lényegét az organizált társadalom határozta meg: kiváltságos társadalmi helyzete és szervezett igazgatása. A vizsgált időszakban a politikai és gazdasági élet állandó kölcsönhatásában fejlődő szabadparaszti társadalom összehangoló feladatait a közigazgatás látta el (229.).

A kötet szerkezete a klasszikus igazgatástörténet szerint épül fel. Bemutatja a Jászkun Kerület helyét a magyar jogi és igazgatási rendszerben. Ezen belül külön fejezet foglalkozik az önálló adózó kerület kialakulásával, az igazgatási élettel a földesúri joghatóság kezdetétől a redemptióig és a Kerület jogállásával a redemptió után. A bevezető részhez sorolhatjuk a Kerület társadalmának sajátosságait a témának megfelelő (23–37.) keretek között; a társadalomtörténet ugyanis nem azonos az igazgatástörténettel és nem is pótolhatja azt.

A kerületi igazgatás szervezeti sajátosságairól a szerző igen helyesen állapítja meg, hogy 1745 után az önkormányzati élet és az azt szervező, irányító közigazgatás legfőbb meghatározójává maga a redemptió vált. A privilégium, amely az eladatás évei után visszaadta a jászok és kunok önrendelkezési jogát, megszabta új kötelezettségeiket: a Jászkun Kerületben élő minden „jászkun polgárra" vonatkozott. A kötelezettségek anyagi terheit azonban nem tudta mindenki vállalni. Az egyenlő teherviselésre való képtelenség teremtette meg azt a rendszert, amelyben az anyagi terhek vállalása meghatározójává vált a politikai ellenszolgáltatásnak. A terheikből való részesülés mértéke megszabta a jogokból való részesülés mértékét is. A politikai jogok a redemptiókor a hadkötele-

zettséghez és a megváltott tőkeföldhöz kapcsolódtak, tulajdonosuknak a gazdasági és a társadalmi életben egyaránt előnyös jogfeltételeket teremtettek.

Figyelemre méltó megállapításokat tesz a szerző a kerületi igazgatás szakszerűségéről, illetve szakszerűsödési folyamatáról. E szerint a képzett szaktisztviselők alkalmazása az 1770-es évektől kezdve folyamatos. A kerületi igazgatás szakirányú fejlődése az egyes helységek életére is jótékonyan hatott. Eredményei az egészségügyi hálózat kiépítésében, a mérnöki irányítással végzett hatalmas vízrendezési és gátépítési munkákban, az építésrendészetben, a szakszerű erdősítésben, helyi szinten is kézzelfoghatóvá váltak. A 19. században már legtöbbször a törzsökös redemptus és redemptus-nemes családok iskolázott fiai töltötték be a kerületi elöljárók hivatalait. Az egyes helységekben az orvosok mellett csak a jegyzők iskolázottságát sikerült a szerzőnek kimutatnia, de a helyi levéltárakban megmaradt iratok, a korabeli írásbeliség tanúi, széles körű iskolázottságot mutatnak.

Általános jelenség, a Jászkun Kerületben is tapasztalható, hogy a helyi önkormányzatok konzervatívabbak a felsőbb testületeknél. Hiszen éppen ez, a saját szűklátókörűségből adódó ellentét volt — az egyre erőteljesebben jelentkező hatalommegosztási törekvésekkel és a nemesi jogok érvényesítésének a követelése mellett — talán a legfontosabb ütközési pont. A helyi közigazgatásnál bizonyos fokig rugalmasabb és formailag demokratikusabb kerületi kormányzatban viszont erősen érvényesült a nádor és a Magyar Királyi Helytartótanács központosító törekvése. A nádor érdeke volt a kinevezett tisztségviselők számának a növelése és ezzel a közügyekben hozott döntéseknél a helységek súlyának a csökkentése. Ugyanezt szolgálta a jegyzők kinevezésének és elmozdításának akadályozása, illetve főkapitányi jóváhagyáshoz kötése. A kerületi kormányzaton keresztül igyekeztek a helységek gazdasági életét szabályozni, a szaktisztviselők hatáskörének bővítését támogatni, és ezzel a szakszerűséget, a központi elképzelések érvényesülését növelni.

A kötet talán legfontosabb megállapítása, hogy a Jászkun Kerület közigazgatása eltért a vármegyék és a szabad királyi városok rendszerétől, de ez utóbbiakkal sok hasonlóságot mutat. A kerületek helységeinek közigazgatása azonosan működött, ami a közgyűlésen keresztül érvényesülő központosító és egységesítő törekvéseknek s a minden helységre egyaránt érvényes kiváltságoknak volt köszönhető. A mezővárosi jogot ténylegesen nem nyert helységek igazgatása a mezővárosokéhoz hasonult. A kiegyezés után a Jászkun Kerület közigazgatási szervezetének újjáalakítási folyamata alapvetően eltért a vármegyéktől. Továbbra is érvényesült az az elv, hogy az önkormányzat alapja a község; a községek önkormányzatának egyetemeként a 25 község önkormányzati egységét jeleníti meg a Jászkun Kerület, mint törvényhatóság. A területrendezési törvény életbelépése után a közel két évszázada fennállt Jászkun Kerület, mint önálló közigazgatási egység, megszűnt létezni. Sajátos közjogi viszonyai az új törvényhatóságokban is tovább éltek.

A szerző gondolatmenetével egyet lehet érteni annál inkább, mivel mindezeket — igazi levéltároshoz méltóan — gazdag forrásanyagra támaszkodva adja elő. Nála jobban kevesen ismerik ezeket a forrásokat. Imponáló az idézett irodalom jegyzéke, amely nemcsak a teljes jászkun vonatkozást adja — közte Kiss József kiváló munkáit —, hanem a magyar közigazgatástörténet alapvető műveit is. Ebből következik, hogy a kronológiai fejezetek élén igen alapos és tömör összefoglalást kapunk az ország közigazgatásáról. A jobb megértést szolgálják a kötethez csatolt táblázatok a Jászkun Kerület önkormányzatáról, a testületi szervekről, a rendészeti igazgatásról, a pénzügyi gazdálkodás szervezetéről, a járási beosztásról, a katonai közigazgatásról és az adóügyi igazgatásról. Függelékben közli a jászkun települések címereit, amit nemcsak a szakma, hanem az érintett helységek is érdeklődéssel fognak forgatni.

Bánkiné Molnár Erzsébet ezzel a kötettel nemcsak a redemptió 250 éves fordulójához járult hozzá, hanem a magyar közigazgatástörténet fontos, gyökeres kérdését világította meg. Biztos vagyok benne, hogy munkája időtálló lesz és sokan, haszonnal forgatják. Minden egyetemi tanár örülhet, ha tanítványai ilyen könyveket írnak.

Kállay István

DEÁK FERENC ÜGYÉSZI IRATAI 1824–1831

Sajtó alá rendezte: Molnár András

Zalaegerszeg, 1995.

Molnár András hasznos munkát végzett és adott ki Deák Ferenc ügyészi iratainak sajtó alá rendezésével. Munkája nemcsak tovább gyarapítja eddigi ismereteinket Deák korai tevékenységéről, de gyűjteménye egyúttal megvilágítja az adott korszak helybeli bűneseteinek sokféleségét és ezzel kapcsolatban áttekintést nyújt Deák tiszteletbeli al-, illetőleg ügyészi teendőinek sokaságáról is. Éppen erről tudtuk eddig a legkevesebbet. E munka recenzense hajdan ugyan átnézte a büntetőperek irategyüttesét is, de más feladata lévén, közlésükre nem volt módja. Ezért csak üdvözölheti Molnár András szorgos munkával elkészített forrásgyűjteményét.

A bevezető részben a közreadó rövid áttekintést ad a témája szempontjából publikált közleményekről, tanulmányokról és Deák már ismeretes korai politikai pályakezdetéről. Ismerteti az ügyészi kötelességeket és az ezzel kapcsolatos teendőket, jogokat, valamint a megyei ügyészi hivatal felépítését. Megnevezi Zala megye fizetett ügyészeit 1824 és 1832 között, csakúgy, mint a Deák Ferenc mellett résztvevő tiszteletbeli alügyészeket. Ismerteti a törvényszéki ülések eljárásbeli teendőit, az elnöklő alispán szerepét, valamint a közgyűlés által kijelölt táblabírák, szolgabírók és esküdtek, az ügyész és a jegyző teendőit: tulajdonképpen az ügyészi munkálatok mechanizmusát.

A 94 iratból álló gyűjtemény alapján feltárul a kép, hogy minő büntetőperekre került sor a megyében a jelzett időhatárok között. A bűnesetek sokfélesége jellegzetes képet fest a korról, valamint Deák alügyészi–ügyészi tevékenységéről, melyet majdani politikai pályája előiskolájának tekinthetünk. Az iratok feltárják a mindennapok bűneseteit; volt Deáknak elég ügye lopásokkal, rablásokkal, csalásokkal, verekedésekkel, gyilkosságokkal, különféle törvénytelenségekkel, melyeknek hosszú sorát is felesleges felsorolnunk. Ajánljuk a gyűjteményt elsősorban szakembereknek, de az adott tárgy iránt érdeklődő olvasóknak is. A forrásanyagot perirati minta, névmutató és tartalomjegyzék egészíti ki.

A kritikai megjegyzéseket azonban — elismerő szavaink ellenére — nem mellőzhetjük.

Minden esetben hiányzik az ügyirat pontos címe. Példaként említjük a gyilkossággal gyanúsított Kun Gábor egri nemes bűnügyét. Az ügyirat pontos címe így szól: Tiszti véleménye Deák Ferenc becsületbeli tiszti alügyésznek egri nemes *Kun Gábor* által elkövetett gyilkosság érdemében. Forrásközlésről lévén szó, ez nem mellőzhető. Úgyszintén hiányzik a kurzívval írt szavak, mondatrészek alkalmazása. Hiszen Molnár András által közölt egyik iratminta is tanúskodik arról, hogy a szövegben sokszor aláhúzott mondatrészek is vannak. Lásd a 192. oldalt.

A sajtó alá rendezett iratok számos esetben utalnak iratmellékletekre, vagy csatolt tiszti vizsgálatokra is, melyek azonban hiányoznak az adott ügyirat esetében. Nézetünk szerint ennek jelzése sem mellőzhető egy-egy ügyirat kapcsán.

Több esetben egy-egy kifejezés, vagy szó helyes értelmére is gondot kellett volna fordítania a közreadónak. Így például nem mindenki tudja, hogy mit jelent a „Bibók" szó, vagy a „külső szín", ami látszatot jelent, a „társaság", ami társadalmat, valamint a „feddeték" szó, ami megfeddték-et jelent, stb.

Megjegyezzük: nem reális az egykori *irodalomtörténész* Ferenczi Zoltántól azt várni, hogy a máig is használatos három kötetes átfogó munkájában nem használta „a megye levéltára által kínált lehetőségeket" Deák tiszti ügyészi tevékenysége esetében. (9.) Ferenczinek nem helyi forrásgyűjtés, hanem *átfogó* biográfia készítése volt egykori feladata. Az ő munkáját egészítik ki, olykor módosítják is a később megjelent s Deák életével foglalkozó különféle műfajú munkák.

Végül egy — úgy látszik — máig kísértő tárgyi tévedést kell szóvá tennünk, éppen Ferenczi tévedése nyomán, amire Molnár András sem figyelt fel. Deák ugyanis sohasem tanult Kőszegen! (7.) Erre már 1981-ben felhívtam a figyelmet a Pályakezdő Deák portréjához című tanulmányomban. (Századok 1981. 3. sz. 525. o. 11. j.) Kőszegen Deák Zalatárnokon lakó nagybátyjának József és György nevű gyermekei tanultak. Lásd erről Eötvös Károly írását a Vasárnapi Újság 1876. évi február 6-i számában a 86–87. oldalakon.

Sándor Pál

Diószegi István

A HATALMI POLITIKA MÁSFÉL ÉVSZÁZADA, 1789–1939

História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1994. 478 o.

Hová vezetett az európai hatalmi politika másfél évszázada? Hová jutott az öreg kontinens a történelmi idő e néhány röpke pillanata alatt? Röpke pillanatok, amikor szédül az ember? Szédül, mert ez a százötven év csak történelmi léptékkel mérve röpke, az ember számára hatalmas időtömeg. S mennyi minden történt! Nevek kavarognak! Napoleon, Metternich, Palmerston, Bismarck, Clemenceau, Sztálin, Hitler! S az események! Valmy, Waterloo, Sedan, Verdun, Doberdo sziklás pokla, s még mi mindent lehetne sorolni! E másfél évszázad hatalmas kaland. Európa szellemi, anyagi, katonai kalandja, felemelkedése, tündöklése és bukása.

Diószegi István könyve azonban elsősorban a diplomácia, a hatalmi politika kalandját mutatja meg az olvasónak. A történelemnek ezt az igazgalmasan arisztokratikus területét, ahol az emberek százezreinek sorsát befolyásoló politika árnyalt finomságait egyszerre csodáljuk és megdöbbenünk. Csodáljuk Talleyrand vagy Bismarck diplomáciai művészetét, s megdöbbenünk, ahogy Lengyelország vagy a Habsburgok monarchiája eltűnik Európa térképéről. Az „Emberi Komédia" forgatagába kerülünk. Egy látszólag zavaros, kusza história labirintusait járjuk végig a diplomáciai dolgozószobák kulisszáitól a csatatereken át a békekötések titkos vagy nyílt tanácskozásáig, s szinte félünk, hogy elveszünk e rengetegben, holott újra lapozgatva és átgondolva az olvasottakat kiderül: az események tengerét sajátos logika mozgatja. S ez, valamint a tények láncolata, egymásrahatása derül ki a könyvből.

Az elmúlt másfél század logikáját a híres európai egyensúly elve adja, melyet egy festő könnyed ecsetvonásaival rajzol meg a szerző. Az egyensúlyozás művészetét élhetjük át Diószegi lebilincselő leírásain, elemzésein keresztül a francia forradalom és a napoleoni korszak háborúiban, ahogy koalíciók sora szerveződött az új európai térképet rajzoló Franciaország ellen, amíg az eredeti állapot, az egyensúly helyre nem állt Bécsben. Láthatjuk az egyensúlyozás másik nagy művészét, Bismarckot, aki a német egység megteremtéséért, s a már létrejött egység érdekében „játszadozik" koalíciókkal, háborúval és békével. S minden mindennel összefügg.

Semmi sem esetleges, hiszen a véletlenek láncolata is történelmi szükségszerűséggé válik. Vagy mégsem? Ott lenne mégis a kiszámíthatatlanság s az emberi szeszély, gyengeség, tévedés? Kétségtelen, ez is benne van a történelemben. Mert mi más, ha nem egy rossz helyzetértékelés, emberi tévedés vezeti Oroszországot a krími háború kudarcába? E rossz helyzetértékelés azonban maga a hatalmi politika sűrítménye, esszenciája. Egy ilyen döntésben sűrűsödik össze a szűk értelemben vett kabinetdiplomácia, a gazdaság, a belpolitika, a geostratégia, a hadsereg, a nemzetközi helyzet, s a hatalmak érdekei, meg a döntéshozó felkészültsége, intelligenciája. A döntés következménye aztán visszaigazolja, hogy a döntéshozó mennyire tudta felmérni s felhasználni a hatalmi politika valamennyi összetevőjét.

Diószegi könyvének éppen az a fő érdeme, hogy a tényezők összefüggésében, egymásrahatásában mutatja be a nagyhatalmak politikáját. Egyesíti a hagyományos diplomáciatörténet és a nemzetközi kapcsolatok különböző, elsősorban francia, német iskoláinak eredményeit, miközben elkerüli azokat a buktatókat, melyek statikussá, mozdulatlanná teszik a történelmet. Nála minden mozog, változik. Ez különösen jól látható akkor, amikor változatlan fogalmak jelentésváltozásait érzékelteti. Más pl. a nemzet, a nacionalizmus természete a 19. század elején, amikor még nem része a hivatalos hatalmi politikának, sőt éppen ellenfele. Más, amikor a közép-európai nemzeti átrendeződéshez a nagyhatalmi politika hivatalos rangra emeli, s megint más a kívül-belül ellenséget kereső nacionalizmus a francia–porosz háborút követő s az első világháború kataklizmájához vezető évtizedekben.

Változás, átalakulás... még az állandó is változik. De visz ez valahová? Vagy megismételve az elején feltett kérdést: vezet valahová az európai hatalmi politika másfél évszázada? Ha a könyv által megrajzolt ív kezdő és végpontját nézzük, a francia forradalmat és a második világháborút, akkor röviden azt kell mondani: a háborúba. A háborúból háborúkon át egy újabb háborúba. Van ebben változás? Vagy Metternichnek van mégis igaza, aki szerint csak a külsőségek változnak, s ez is csak azért, hogy végül semmi se változzon? A történelmet élő és olvasó ember pedig érzéki csalódás áldozata lenne? Ki tudja? De ez már egyébként is a történetfilozófia s a moralizálás útvesztőjébe vezetne, azaz valóban sehová. A könyv ezt jó érzékkel elkerülte, még az epilógusban

is, ahol a külpolitika természetéről elmélkedik a szerző. Ez a vázlatosságában is érdekes fejezet talán reményt ad arra, hogy egyszer bővebb változatban és változatlanul könnyed diószegis stílusban ismertesse meg az érdeklődőt a külpolitika bonyolult természetével. Ezúttal azonban nem a kronológiát követve, hanem egy-egy szempontnak alárendelten összegezve egy hosszú kutatói pálya módszertani és szakmai tapasztalatait.

Miért fontos ez? Azért mert a külpolitikai, a nagyhatalmi politikában való gondolkodás nem erőssége a Kárpát-medencének. Még a történetírásnak sem, hiszen a külpolitikai kérdések elsősorban a magyar történelem sorsfordító pillanatainál vetődnek fel. Ezeket azonban ki kell egészíteni olyan egyetemes kitekintésű összefoglalókkal, mint Diószegi könyve, hogy az olvasónak kellő rátekintése legyen a nagyhatalmi politika hierarchiájára, s arra, hogy az egyes hatalmaknak, régióknak hol a helyük, szerepük ebben a rendszerben. Az ilyen jellegű munkák nemcsak az egykori vagy jelenlegi nagyhatalmak történetírásának a kiváltságai. Egy kis országnak erre legalább annyira, ha nem jobban, szüksége van mint a nagyoknak.

Másfél évszázadot átfogó kitekintéssel azonban Diószegi munkája változatlanul egyedülálló a magyar történetírásban, jóllehet jelen könyvének egyik, a 19. századot átfogó része közel 30 évvel ezelőtt jelent meg „Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika" címmel. Évtizedeken át ez, majd a „Két világháború árnyékában" című kötete jelentette magyar nyelven a diplomáciatörténetet, melyeket minden ezzel foglalkozó szakember vagy az egyszerű érdeklődő egyaránt haszonnal forgathatott. Ha egyáltalán meg tudta szerezni. Mert általában hiánycikk volt, s még könyvtárakban is nehezen lehetett hozzájutni.

Az MTA Történettudományi Intézete által gondozott História Könyvtár sorozat részeként megjelent munka a már említett két kötetet foglalja magában, kissé átdolgozva, kiegészítve, s alcímekkel jól tagolva; — a 18. század végétől a második világháborúig terjedő időszakra egy kötetbe foglalva nyújtja az olvasónak az európai hatalmi politika történetét. S ez a könyv nem csupán a nemzetközi irodalom összegzése, hanem a szerző saját kutatási eredményeit is tartalmazza. S csak bízni és reménykedni lehet abban, hogy Diószegi István megújhodott munkája, még az anyagi elszegényedés közepette is hozzájárul az egyetemes összefüggésekben való gondolkodás terjedéséhez, presztízsének növekedéséhez. Az ezredfordulóhoz közeledve egy kis országnak már csak saját érdekében sem szabadna másképpen gondolkodnia.

Majoros István

Pavlo Robert Magocsij:

FORMUVANNJA NACIONAL'NOJI SZAMOSZVIDOMOSZTI: PIDKARPATSZ'KA RUSZ'. (1848–1948).

Uzsgorod, 1994. Policska „Karpatsz'kogo kraju", 296 l.

EGY NEMZETI ÖNTUDAT KIALAKULÁSA: KÁRPÁTALJA 1848–1948.

Paul Robert Magocsi 1978-ban jelentette meg „The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus 1848–1948" c. könyvét. Folyóiratunk ezt 1979-ben ismertette (1125–1126 l.) A kitűnő könyv a ruszinok fejlődését írja le, ingadozásukat orosz, ukrán és ruszin identitás közt, különösen 1918 után, és végeredményben az ukrán identitás vállalásához jut el. Rámutatott arra, hogy még a szlovákokhoz vagy a magyarokhoz való asszimilálódás lehetősége is fennállt.

Ezt a könyvet adták ki most Kárpátalján teljes egészében, összes mellékleteivel együtt. A könyvhöz Ivan Pop egyetemi tanár, a történelemtudomány doktora, a Kárpát-kutató Intézet igazgatója írt bevezetést. Ebben rövid életrajzot ad Magocsiról, aki harmadik generációs ukrán emigránsként született az Egyesült Államokban. Ez a generáció az, amely a gyorsan beilleszkedő első és a közömbös második után ismét érdeklődik ősei iránt. Magocsi már a Rutgers egyetemen megtanult ukránul, ukrán kört is alakított, utána Princetonban lett doktorandusz. Ösztöndíjjal éppen 1968-ban jutott el Csehszlovákiába, tanúja volt a prágai tavasznak, a szovjet bevonulás idején éppen Eperjesen. Ekkor ismerkedett meg a ruszin problematikával, eredetileg ugyanis a kozákokról kellett volna disszertációt írnia. Ebből az érdeklődésből született meg ez a könyv. 1971-ben a Harvardra került, 1980 óta pedig Torontóban az ukrán tanszék vezetője, közben egy ruszin kutatóintézetet is vezet az USÁ-ban, meg Ontarióban egy polikulturális kutatóintézetet, amely egy enciklopédiát készít elő Kanada népeiről. Számos könyve jelent meg (ezek zömét folyóiratunk ugyancsak ismer-

tette). Az 1990-es években megvádolták, hogy Ukrajna felbomlasztására törekszik, az ukrán nemzet ellen működik.

Persze az ukrán identitást a szovjet korszakban erőltették. Sztálinnak 1945-ben hídfőként volt szüksége Kárpátaljára. Ivan Pop szerint a könyvben vannak kisebb pontatlanságok, a kultúrtörténet vonatkozásában. Magocsi szerint a történelmet nem a végkifejlet felől kell interpretálni. Pop most interpretáció nélkül ajánlja az olvasónak ezt a könyvet.

A könyvhöz Magocsi írt még rövid utószót, örül annak, hogy a szláv olvasók is megismerkedhetnek a könyvvel. Az egész problematika a szovjet korszakban el volt nyomva. A külföldön viszont érdeklődtek a problematika iránt, Magocsi jónéhány tudós nevét sorolja fel. A könyvről magáról 55 ismertetés jelent meg 15 országban. A szöveget nem módosította, bár a részletekben azóta már más az álláspontja. Viszont a ruszin politikusok és szellemi emberek igen hasznos életrajzait kiegészítette az azóta eltelt eseményekkel. Az újabb szakirodalomra tíz évenként megjelenő annotált bibliográfiájára utalja az olvasókat. Mint a könyvből látható, a tényeket mondta el.

Nyilvánvaló, hogy a könyv az angol eredetiben szélesebb közönséghez jutott el, mint a mostani ukrán változat, viszont az ukrán olvasók számára bizonyára élmény lesz a megismerkedés az angolszász történetírás egyik kiváló teljesítményével.

Niederhauser Emil

Lakner Judit

HALÁL A SZÁZADFORDULÓN

História Könyvtár – Monográfiák 3.

Szerk.: Glatz Ferenc

História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. 92 o.

A halál, mint társadalmi jelenség vizsgálatába enged bepillantást a tanulmánygyűjtemény. A kötetben közölt öt tanulmány e mindenkit megérintő esemény társadalom-, mentalitás-, divattörténeti, higiéniai, üzletpolitikai, városrendezési vonatkozásait tekinti át.

A kutatás tárgyául választott téma nemzetközi irodalmának vázolásával a tanatológia jelenlegi helyzetét ismerhetjük meg. „A halált egyik civilizáció sem tudja sem megközelíteni, sem kikerülni, csak kerülgetni, mint a forró kását. Az antropológus vagy a történész számára éppen a kerülgetés módja az érdekes, ez a koronként változó haláltánc."

Egy-egy társadalmi jelenségből a kutató sok fontos következtetést tud levonni az adott korra vonatkozóan. Ezt figyelhetjük meg Lakner Judit tanulmányaiban is.

A Békeidők gyászpompája c. fejezetben a szerző röviden áttekinti a halál közösségi befogadásának történeti változásait. Hosszú évszázadokig, „az empátia alacsonyabb fokán, mikor a másik halála még beleillett a »természet rendjébe«, a vigasság nyíltan folyt, sőt beépült a gyász szertartásrendjébe. A halotti toron ettek-ittak, táncoltak, sőt a végén még az özvegyet is táncba vitték." A 19. század második felében ez a hagyomány már a múlté. Iratlan erkölcsi parancs, hogy a gyász ideje alatt —, amelynek időtartamát az elhunythoz való rokoni kapcsolat határozta meg —, kerülendő a mulatozás. Az empátia „magasabb fokával" találkozhatunk, amikor a társ elvesztése pótolhatatlan űrt hagy maga után. A keresztény egyházak és a zsidó vallás gyászliturgiája hasonló és eltérő elemeinek ismertetése után a feketeséggel leplezett, „nagyvárosi, kissé álszent és frivol gyászfolklór" részletes bemutatása következik.

A Habsburg-család tagjainak temetése a társadalom egészének érdeklődését magára irányította. Ez hosszú időn át a barokk kor hagyományai szerint zajlott. Ezen nagyszabású események számtalan elemét adaptálták a „békeidők" szertartásmesterei a polgári igényeknek megfelelően. A századvégi teátrális temetéseket az abszolutizmus időszakának késő romantikus temetései előzték meg. Közülük a legnagyobbak — Vörösmarty Mihályé 1855-ben, Teleki Lászlóé 1861-ben — a hatalom elleni nemzeti tüntetéssel voltak azonosíthatók. A „legnagyobb magyar" temetését a hatóságok titokban tartották. A temetést követően mégis tízezrek zarándokoltak el Széchenyi István (nagy)cenki sírjához.

A kiegyezés után a nagy emberek temetése továbbra is az aktuálpolitika szférájába tartozott. Különböző politikai pártok, csoportosulások saját érdekeiknek megfelelően sajátították ki ezeket a temetéseket erkölcsi hitelük növelése céljából. Ez a kor a nagy temetések és újratemetések időszaka.

„A túlélők csinálják a történelmet. Kossuth temetése a nemzet apoteózisa a Függetlenségi Párt ceremóniamesterei közreműködésével, Deák Ferenc temetése a dualizmus apoteózisa a kormánypárt rendezésében." Az 1848–1849-es események hőseitől hazafias érzülettől áthatottan búcsúzik az ország. Irányi Dánielt, Klapka Györgyöt, Teleki Sándort, Perczel Mórt, Perczel Miklóst, Türr Istvánt a nemzet halottjaként kísérik utolsó útjára. A temetés ország-világra szóló látványosság is volt. A közvéleményt egyre inkább befolyásoló sajtó a temetések aprólékos részletekbe menő beszámolóival volt tele. Virágzott a nekrológ-irodalom. Ennek súlyát jól példázza, hogy „1896-ban, a millennium témákban bővelkedő évében, a Vasárnapi Újság első húsz száma közül négynek a címoldala hívogatja képes nekrológgal az olvasót, és csak három a jubileumi kiállítással."

A halál urbanizációja c. tanulmányban a szerző a polgárosodással együttjáró folyamatként mutatja be a halál bürokratizálódását. Hosszú ideig a tetszhalál veszélye, illetve annak elkerülése foglalkoztatta a közegészségügy apparátusát. A továbbiakban részletesen szól a holttest utolsó előtti útjáról, amelyet a halál beálltától a temetésig tett meg. A ravatalozás hagyományos családi körben történő megszervezésétől a temetői ravatalozók elterjedéséig, a „higiéniai tudatosságig" hosszú utat kellett bejárni a 19. század második felében élő embernek az elsősorban tradíciókkal és racionalitással kikövezett úton. A halál és az üzlet kapcsolatára világít rá a Temetési vállalkozók c. fejezet. A sírásó céhek, temetési egyletek után 1876-ban vették cégjegyzésbe az első temetkezési vállalatot Budapesten. A kis cégből hamarosan tőkeerős részvénytársaság alakult Első Magyar Szállítási Vállalat, Entreprise des Pompes Funebres névvel. Ezen legjelentősebb vállalkozás mellett még közel 40 hasonló működött a vizsgált korszakban. A fő tevékenységen kívül fuvarozással, szemétszállítással, utca- és csatornatisztítással, valamint kőfaragással is foglalkoztak. „A temetkezési vállalkozók a halál divatdiktátorai voltak. Az arisztokrata barokkból merítettek ihletet, a polgári úrhatnámság húrjain játszottak. Kialakították és kiszolgálták a »szép temetés« polgári modelljét." Könnyen áttekinthető táblázat segít abban, hogy a korabeli temetkezési típusok, díjszabások között az olvasó eligazodjon.

A temetők kialakulásának történeti áttekintését, valamint a 19. századi — elsősorban fővárosi — temetők kialakulásának körülményeit vizsgálja A cemeteriumtól az üdvleldéig című tanulmány. A temetők mai formájukat a 18., de inkább a 19. századi szokásoknak köszönhetik. „Míg a középkori temetőkből ki volt tiltva minden zöld, a 19. századi temetők a természetben létesültek, a természet harmóniájától kölcsönözték nyugalmukat." A tanulmány pontosan nyomon követi azt a folyamatot, ahogyan a város felfalta a temetőket, megszüntetve a régieket, hogy az újonnan nyitottakat is néhány évtized múlva továbbköltöztesse. Az 1868. évi LIII. törvény megszületése után váltak a végső nyughelyek köztemetőkké, ahova a különböző keresztény vallásfelekezetek vegyesen temetkezhettek. A zsidókra mindez 1895 után vonatkozott, bár ők nem éltek továbbra sem e lehetőséggel. Megőrizték továbbra is ősi temetőiket, hagyományaival együtt. A nemzet „igazi" dísztemetőjévé a 19. század utolsó évtizedeiben a Kerepesi temető vált azzal, hogy Batthyány, Deák és Kossuth tiszteletére egy-egy mauzóleumot emeltek. Ezt követően számos főúri család temetkezett ide, szakítva a saját birtokon történő végső nyughely kialakításának hagyományával. Az elhunytnak emléket állító sírkövek anyaga, megmunkálása, és mindezekből következően az ára, hű tükre volt az élő város társadalmának. „Önbecsülés, stílus és pénztárca alakítja a temetőket."

A tanulmányokat névmutató, és szemléletes, gazdag képanyag egészíti ki, amely a könyv használhatóságát nagyban növeli.

Huszár Zoltán

Harald Roth

POLITISCHE STRUKTUREN UND STRÖMUNGEN BEI DEN SIEBENBÜRGER SACHSEN 1919–1933

Studia Transylvanica, Bd. 22.

Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1994. 256 l.

POLITIKAI STRUKTÚRÁK ÉS ÁRAMLATOK AZ ERDÉLYI SZÁSZOKNÁL, 1919–1933

Azok a — főleg erdélyi szász származású — kutatók, akiket népük nagymúltú történetének a két világháború közti szakasza is közelebbről érdekelt, a legutóbbi időkig kénytelenek voltak a németországi levéltárak (Bonn, Koblenz) vonatkozó — nagyon fontos — anyagaira szorítkozni, mert az erdélyi levéltárak nem voltak számukra hozzáférhetőek. Néhány jelentős monográfia született így a romániai németek, s különösen az erdélyi szászok politikai történetéről az új államkeretek közt, a román kormányok nemzetiségpolitikájának súlya alatt, figyelmet fordítva a weimari Németországgal fennállott kapcsolatokra, népiségpolitikai és ideológiai befolyásokra, amelyekben korán jelentkező csíráit vélték olykor felfedezni az 1933 utáni szakasz nemzetiszocialista irányultságú fejleményeinek. Az e szempontból itt-ott mutatkozó túlzások, elnagyolt visszavetítések elkerülésére az erdélyi szász belső fejlődés alaposabb ismerete szükséges, ehhez viszont csak 1990-től nyílt meg a lehetőség e népcsoport vezető szervei iratanyagának hozzáférhetővé válásával, mindenekelőtt a nagyszebeni levéltárban. A szerző érdeme, hogy azonnal élt ezzel a lehetőséggel, s eddig teljesen használatlan források kiaknázásával az erdélyi szászság népi, egyházi, kulturális, politikai strukturái és működésük bemutatása mellett gazdasági helyzetét, szociális viszonyait, egyházi problémáit, kulturális törekvéseit, szellemi és politikai irányzatait, hagyományos mentalitását és megújulási próbálkozásait minden eddiginél elmélyültebben vizsgálhatta. Munkájának jelentős érdeme, hogy az erdélyi szász történet kontinuitását akkor is érzékelteti, amikor a magyar államkeretekből kivált népcsoport problémáit az új viszonyok közt tanulmányozza.

1872-ben ült össze először a Szász Nemzetgyűlés (Sachsentag), amely hivatott volt megszabni — időnként a változó körülményeknek megfelelően módosítani — azt a népprogramot (Volksprogram), amely alapján, mint vezető szerv, a Szász Központi Bizottmány (Sächsische Zentralausschuss) — az 1918–1919-es átmeneti periódusban Erdélyi Német–Szász Nemzeti Tanács (Deutsch–Sächsischer Nationalrat für Siebenbürgen) elnevezéssel — kifejtette tevékenységét. 1919 novemberében a negyedik Sachsentag határozta meg azt a népprogramot, amely a Romániához történt csatlakozás nyomán az új viszonyok közt lesz mérvadó. Az erdélyi szászság vezetőszervét ezentúl Erdélyi Német–Szász Néptanácsnak (Deutsch–Sächsischer Volksrat für Siebenbürgen) hívták. Székhelye Nagyszeben volt, itt működött központi irodája az 1932-ig ügyvezető Hans Otto Roth irányításával. A Néptanácsnak kezdetben Kolozsváron is volt irodája, de hamarosan (1921-ben) megszűnt, s a román kormánnyal, minisztériumokkal, a különböző országos — nem utolsósorban gazdasági — szervezetekkel való kapcsolat érdekében 1922 óta egy bukaresti irodája működött. A Néptanács körzeti és helyi bizottságokra támaszkodott; munkájában minden szinten jelentős szerepe volt az evangélikus egyháznak, papságnak.

A népprogram alapvető célkitűzése az volt, hogy érvényt szerezzenek az 1918 decemberi gyulafehérvári vonzó ígéreteknek, az 1919 decemberében — nagyon vonakodva — aláírt kisebbségvédelmi egyezményben foglalt autonóm jogoknak. Ezt a mindenkori kormánytól várták, azzal kötöttek választási paktumot, — egyedüli kivétel az 1927-es választásra a magyar kisebbséggel kötött ellenzéki blokk volt. A szász többségű választókerületek nagy „népi fegyelemmel" leadott szavazataira biztosan lehetett számítani. Jogaikat azonban nem sikerült kivívniuk az erdélyi szászoknak; helyzetük rosszabbodott. Ezzel kapcsolatban fokozódott a vezetéssel szembeni elégedetlenség, a vele szemben támasztott — részéről vonakodva fogadott — megújítási-megújulási igény. Mindezek során szélsőséges irányzatok is mindinkább teret nyertek. A szerző mindezt részletesen, nagy alapossággal tárgyalja, s fejtegetései a végül is új népprogramot kibocsátó ötödik, 1933 októberi Sachsentag ismertetésével zárulnak, amely az ott végbement nemzetiszocialista áttöréssel új — vészterhes — szakaszt nyitott meg az erdélyi szászok történetében.

Fontos megállapítása a kötetnek, hogy a Nagy-Románia valamennyi német településterületének egységes népi irányítására való törekvés — amelynek kifejeződése a Nagy-Romániai Németek

Szövetségének (Verband der Deutschen Gross-Rumäniens) csak 1921-re teljessé vált megalakulása volt — csak látszateredménnyel járt, mert valójában minden egyes településterület lényegében önállóan szervezkedett, s inkább csak a román kormánnyal szemben, illetve a külföld felé igyekezett az egységes német reprezentáció benyomását kelteni. A Rudolf Brandsch vezetése alatt álló szervezet mint ilyen tartozott az Európai Német Népcsoportok Szövetségéhez (Verband der deutschen Volksgruppen in Europa), amelynek szintén Brandsch lett az elnöke; helyét 1931-ben adta át a bánáti svábok vezérének, Kaspar Muth-nak. Nagy-Románia Német Parlamenti Pártja (Deutsche Parlamentspartei in Gross-Rumänien) is Brandsch elnökletével alakult meg, de e pozíciójából kiszorította őt nagy riválisa, Hans Otto Roth, aki 1922-től egészen a királyi diktatúra 1938. évi bevezetéséig volt a párt elnöke. Brandsch szoros kapcsolatai az erdélyi románok nemzeti pártjához — (1926 óta: Országos Román Nemzeti Parasztpárt) — fűződtek, Roth a román liberálisokhoz húzott. A szerző kitűnően ábrázolja eltérő egyéniségüket, jellemüket. Különösen figyelemre méltó Brandsch szerepének bemutatása a Iorga-kormány által feállított, közvetlenül a miniszterelnöknek alárendelt nemzeti kisebbségek hivatala élén, helyettes államtitkári minőségben, 1931–1932-ben.

A Romániai Németek Művelődési Hivatala (Kulturamt der Deutschen in Rumänien), amelynek 1922–1932 közt Nagyszebenben volt a központja, (azután Bukarestbe helyezték át), csak formálisan volt a Nagy-Romániai Németek Szövetségének alárendelt szerv: önállóan fejtett ki sokrétű és nagyszabású tevékenységet Románia minden német településterületén, Richard Csaki vezetésével, aki 1933-ban a külföldi németekkel foglalkozó stuttgarti intézet, a Deutsches Auslandsinstitut főtitkára lett. A szerző méltán foglalkozik jelentőségének megfelelően a Kulturamt tevékenységével.

Rendkívül figyelemreméltó a kötetben az erdélyi szászság életében oly nagy szerepet játszott evangélikus egyház helyzete alakulásáról s annak következményeiről festett kép. A román agrárreform során a szász evangélikus egyház jórészt elveszítette birtokait, amelyek jövedelme nem utolsósorban az általa fenntartott iskolák kiterjedt hálózatának költségeit fedezte. Sokhelyütt kezdetben sztrájkba is léptek a tanítók, fizetésük folyósításának nehézségei miatt. A — ráadásul igen rendszertelen — román államsegély lényegesen kisebb volt, mint amit az erdélyi szász iskolák korábban a magyar államtól kaptak. A világháború idején hadikölcsönökbe fektetett jelentős összegek elvesztek, s a korona-átváltás is igen nagy veszteséggel járt. Az erdélyi szász pénzintézetek megszokott támogatására sem lehetett számítani a súlyossá vált körülmények között. Válságos helyzetén a minden (evangélikus) néptársra kirótt adó drasztikus emelésével, és annak állami adók módjára történő szigorú behajtásával igyekezett segíteni az egyház, ami széleskörű elégedetlenségi mozgalomhoz, bizalomvesztéshez, egyház- és papságellenes megnyilvánulásokhoz, az egyházból való kilépéssel fenyegetődzéshez vezetett. A szász evangélikus egyház számára aggasztó jelenséggé vált, hogy az elkeseredettek gyakorta a román kormányhoz fordultak panasszal, s tartani kellett attól, hogy a szász evangélikus iskolák terheit nem bíró szülők román állami iskolákba iratják át gyermekeiket, akik számára azok készek voltak német tagozatokat létesíteni. Az elégedetlenek jelentős leépítéseket sürgettek, egyházi intézmények, iskolák számának redukálását, az egyházi alkalmazottak körének szűkítésével, jövedelmeik csökkentésével. Az egyházvezetés nem akart erre az útra lépni, ellenben németországi egyházi, társadalmi szervezetek által közvetített, de jórészt a németbirodalmi állami költségvetésből származó segélyek kieszközlésével tudta feltartóztatni az erdélyi szász iskolaügy összeomlását. Az erdélyi szászságban Németország iránt megnyilvánult vonzalmak messzire visszanyúló történetére éppúgy utal a szerző, mint arra a fontosságra, amit Németországban tulajdonítottak a külföldi német népi pozíciók megőrzésének.

Az erdélyi szász népesség erősítésére már a román uralom első éveiben mutatkozott törekvések sorában idővel egyre növekvő szerephez jutott Fritz Fabritius Önsegély (Selbsthilfe) mozgalma. A telekvásárlásra, azon saját otthon építésére, kertművelés és kisállattenyésztés előmozdítására kölcsönöket folyósító takarékpénztár körül és révén szerveződött mozgalom és lapja a németországi németnemzeti (deutschnational) körök népi (völkisch) ideológiájának és frazeológiájának hatását mutatta, s már 1922–1923-tól kapcsolatai voltak Hitler nemzetiszocializmusával is. De csak később, a gazdasági világválság hatására széleskörűvé vált elnyomorodás, munkanélküliség közepette, a szociáldemokraták és főleg a kommunisták térnyerésének megakadályozására, és a Németországban a hatalom felé előretörő nemzetiszocializmus hatására lesz teljesen egyértelmű Fritz Fabritius mozgalmának nemzetiszocialista irányultsága. Azt a népi megújulást (Erneuerung), amelyet az erdélyi szász fiatal értelmiségnek a Klingsor című folyóirat köré tömörülő tábora egyelőre demokratikus szellemben, vagy legalábbis a hitleri nemzetiszocializmus iránti fenntartásokkal keresett, a maga részéről 1932-ben már mint Nemzetiszocialista Önsegélymozgalom (Nationalsozialistische Selbsthilfebewegung der Deutschen in Rumänien = NSDR) képviselte, egyességre lépve a Cuza-féle

román Keresztény Nemzeti Védszövetséggel, s a román nemzetiszocialistákkal, antiszemitákkal együtt követelte „a zsidókérdés megoldását". Az ez évben esedékessé vált evangélikus püspökválasztásnál megkísérelte a meggyőződéses náci Wilhelm Staedel győzelemre juttatását, (de ennek csak 1940-ben jött el az ideje). Míg el-elakadva, hosszasan folytak az előkészületek a 14 év után újból összehívandó Szász Nemzetgyűlésre, az ötödik Sachsentag-ra, saját tervezetével igyekezett — nem sikertelenül — befolyásolni az új népprogram kialakítását. Közben egy Medgyesen tartott nagygyűlésen demonstrálta erejét, amelyet az 1921-ben alapított erdélyi szász ifjúsági mozgalomból kinőtt, újabban az Önsegély-mozgalomhoz csatlakozott, Waldemar Gust féle náci szellemű munkatáboros legénység (Selbsthilfe-Arbeitsmannschaft = SAM) nagyban növelt. A nemzetiszocializmus időközben bekövetkezett németországi győzelme jelentős mértékben éreztette hatását az 1933 októberében megtartott Sachsentag-ra; az erdélyi szász nemzetiszocialisták a hírhedt Horst-Wesseldalt énekelték, és felemelt karral vonultak el vezérük, Fritz Fabritius előtt.

Harald Roth fentebb ismertetett könyve a levéltári források mellett a korabeli erdélyi sajtóból is bőven és igen érdemlegesen merít, amelynek gazdag gyűjteményét a nagyszebeni Brukenthal múzeum könyvtárában tanulmányozhatta. Az erdélyi szászság két világháború közti szervezeteinek, illetve a körükben támadt mozgalmaknak sajtóorgánumait a szerző mindig behatóan jellemzi, legfontosabb polémiáikat figyelemmel kíséri, hatásukat leméri. Ez is sokban növeli a munka értékét, amely függelékben válogatott dokumentumokat is közöl.

Tilkovszky Loránt

Zsolt K. Lengyel

AUF DER SUCHE NACH DEM KOMPROMISS. URSPRÜNGE UND GESTALTEN DES FRÜHEN TRANSSILVANISMUS 1918–1928.

Studia Hungarica 41. Ungarisches Institut, München, 1993. 470 l.

A KOMPROMISSZUM NYOMÁBAN A KORAI TRANSZILVÁNIZMUS (1918–1928) EREDETE ÉS ALAKJAI

Aki nem éri be a Magyar Történelmi Fogalomtár — (szerkesztette: Bán Péter. Budapest, 1989) — szükségképpen szűkszavú „transzilvánizmus" címszavával, hanem monografikus feldolgozásban szeretne alaposan megismerkedni e több évszázados múltú szellemiségnek, politikai–ideológiai jelenségnek legalább a számunkra különösen fontos 1918 utáni modern történetével, az ma már nemcsak Pomogáts Béla irodalomtörténeti megközelítésű könyvecskéjére (A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Budapest, 1983.) támaszkodhat, hanem egy olyan impozáns történeti munkára is, amely az új, modern transzilvánizmus 1940-ig tartó szakaszának 1918–1928 közti korai éveit vizsgálja, a korabeli magyar, román, szász publicisztika úgyszólván teljességig széles bázisán, levéltári akták és nagy történeti értékű, eddig ismeretlen irathagyatékok kiaknázásával, a korra és a problematikára vonatkozó szakirodalom kitűnő ismeretével.

Meggyőzően mutatja ki a szerző az erdélyi magyarság transzilvanizmusának ekkori lényegét: megtalálni annak módját, hogy a magyar nemzettesttől elszakítva, román uralom alatt kisebbségi sorsra jutva, és elnemzetlenítő törekvéseknek kitéve, megőrizhesse mégis magyarságát. Az foglalkoztatta, hogyan találja meg helyét az Erdélyt bekebelezett nagy-román államban, hogyan alakítsa viszonyát az Erdélyben együttélő más népekkel, a szász kisebbséggel, az uralkodó nemzet részévé vált, de az ó-romániai befolyás, bukaresti központosítás miatt sokban elégedetlen erdélyi románsággal. Azt fontolgatta, milyenek legyenek kapcsolatai Magyarországgal, amelynek revíziós politikája óvatosságra int és tartózkodó magatartást javall; ezzel szemben hogyan lehetne európai dimenziókba helyezni kisebbségvédelmi, önvédelmi törekvéseit, harcait. Nem volt összeférhetetlen, destruktív-elem, hanem kompromisszumot kereső, a nemzetiségi jogai biztosítása fejében megegyezésre törekvő.

A számára oly megrázó fordulat utáni első években persze erősen foglalkoztatták még a legkülönfélébb elképzelések, így Erdély önálló államisága nemzetközi garancia mellett, hídszerepben Magyarország és Románia között, esetleg perszonálunióban a német származású román király jogara alatt; autonóm Erdély a belső szerkezetében föderalizálandó Romániában belül, ha már nem

lehet Magyarország autonóm része; Erdély helvetizálása svájci mintára létesítendő nemzetiségi kantonok létesítésével. Sok-sok vita után végül is az szűrődött le, hogy a Székelyföldet területi autonómia illetné meg, egyébként azonban személyi jogon jár autonómia a magyar etnikumnak, főleg közigazgatási, egyházi, iskolaügyi vonatkozásban. Ezért kell szót emelni Genfben a Nemzetek Szövetségénél és az Európai Szervezett Nemzetkisebbségek Kongresszusán; a Duna-európai Konföderáció gondolatától eljutni a Páneurópa-mozgalom igenléséig. Az erdélyi magyarság, feladva kezdeti belpolitikai passzivitását, létrehozta legális politikai szervezeteit, országos pártját, kapcsolatokat keresett a román pártokhoz és a németekéhez. Választási paktumokat kötött, vagy önállóan lépett fel; képviselőket, illetve szenátorokat juttatott — váltakozó sikerrel — a romániai törvényhozásba, akik alkotmányos módon és eszközökkel küzdöttek a magyar nemzetiség jogaiért, amelyeket elsikkasztottak, újra és újra súlyosan megsértettek. Az egységes román nemzetállam eszméjéhez ragaszkodó konok centralizálással unifikáló román politika és az általa irányított román közvélemény — az egyes rokonszenvező román megnyilatkozások semmibe vételével — szeparatizmussal vádolt minden regionalista, decentralizációs, autonomista törekvést. Az erdélyi magyar–német kisebbségi együttműködést meghiúsította az utóbbinak az előbbi rovására tett viszonylagos engedményekkel.

A román politika igyekezett kihasználni az erdélyi magyarság táborán belül mutatkozott ellentéteket is. Az Országos Magyar Párt kolozsvári vezetőségében szerepet játszott konzervatívok és a párt ún. kalotaszegi frakciójába tömörült progresszívek vitáit nyomon kísérve, a szerző jogos kritikát gyakorol azon forradalmi emigráns, marxista körök fölött is, amelyek a konzervatívok súlyát és szerepét eltúlozva és eltorzítva akarva-akaratlan a román politika magyarellenes praktikáit erősítették. A Korunk című folyóirat értetlensége és ellenszenve a transzilvánizmussal szemben megnyilatkozott az 1928-ban indult Erdélyi Helikonnal folytatott vitáiban is. Az erdélyi szász Klingsor viszont rokonszenvezett a transzilvanizmussal, azzal a gondolattal, hogy Erdély az erdélyieké, Erdély nemzetiségeinek meg kell kapniuk azt a jogot és lehetőséget, hogy autonóm módon ápolhassák népiségüket, kultúrájukat.

Példamutató alapossággal jellemzi a szerző a különböző irányzatú korabeli erdélyi lapokat, szerkesztőit, főbb munkatársait, a romániai, közelebbről pedig az erdélyi politikában szerepet játszott magyar, román, szász személyiségek életútját; írók, költők, s a szellem más jelesei programadónak bizonyult legfontosabb megnyilatkozásait. Ady szellemi öröksége, Jászi Oszkár hatása figyelemre méltó. A szász Brandsch és Roth, a román Goga, Iorga, Emil Isac magyar kapcsolatainak megvilágítása igen lényeges. Az erdélyi magyar politika főbb szereplői — Ugron István, Bethlen György, Grandpierre Emil, Kós Károly, Bernády György, stb. — közül különösen Paál Árpád bemutatása újszerű, eddig ismeretlen, igen gazdag irathagyatéka feltárásának köszönhetően.

A szerző óriási munkát végzett, és rendkívül nagybecsű eredményekre jutott. A könyvének függelékében közzétett táblázatok, diagrammok, térképek mellett a felhasznált források és irodalom nagy gondossággal összeállított terjedelmes jegyzéke a téma további tanulmányozásához is segítséget ad.

Tilkovszky Loránt

Sztojan Radev

PREDIZVIKANI IZPOVEDI

Szófia, 1995. Izdatelszka kt'sta, 192 l.

KIKÉNYSZERÍTETT VALLOMÁSOK

Sztojan Radevnek jónéhány könyvét ismertette már folyóiratunk, a bolgár–magyar kapcsolatok és általában a bulgarisztika elismert szakértője. Ebben a könyvében 1991–1994-ben írt publicisztikájával ismerkedhetünk meg. A könyvhöz a jól ismert medievista, Dimitŭr Angelov írt bevezetőt, ebben hangsúlyozza, hogy a bolgár forradalom Cirill és Metód óta mindig a leghumánusabb volt. 893-ban a preszlavi nagy nemzetgyűlés Európában első ízben tette a népnyelvet irodalmi nyelvvé.

A cikkek három nagy csoportba sorolódnak. Az első címe: A múlt — a jövő tanítómestere. Radev is az irodalmi nyelv korai voltát, európai elsőbbségét hangsúlyozza, a reneszánsz előzményét látja a 893-as lépésben. Bulgária már akkor Európa része volt, most mégis Európa felé kell haladnia. Egy másik cikkben az oszmán uralom szörnyűségeit vázolja fel. Nyugaton ma civilizációk találko-

zásának nevezik ezt, mert ők nem élték át az oszmán uralmat. Konstantinápoly 1453-ban csak egy hónapig állt ellen a török ostromnak, Tirnovo, a bolgár főváros 1393-ban három hónapon át védekezett. Hriszto Botev annak idején bírálta a Nyugatot, ő volt akkor az igazi európai. Ma szemére hányják Bulgáriának a török kisebbség kérdését, pedig Törökországban sem lehetséges etnikai párt. Az 1876-os Áprilisi Felkelést ma átértékelik Bulgáriában, Radev a kortárs európai államférfiakat és költőket idézi az igazi értékelés érdekében. Igaz, hogy 1878-ban az oroszok szabadították fel Bulgáriát, de meg szoktak feledkezni arról, hány bolgár halt meg ennek során. Felveti a macedón kérdést, amely az előző rendszerben tabu volt, 1946-ban Bulgáriában erőszakkal kényszerítették az embereket arra, hogy macedónnak vallják magukat.

Az Állásfoglalás c. második részben egy bolgár könyv ismertetése kapcsán Sztefan Sztambolov ellentmondásos alakját ismerteti, és megállapítja, hogy a hazát szolgálta. Egy francia könyv ismertetése során kifejti, hogy az iszlámnak sohasem volt civilizatórikus hatása. A bulgáriai muszlim kisebbség bolgárrá visszatérítésének az 1980-as években folytatott erőszakos gyakorlatát elítéli, de utal rá, hogy a törökországi kisebbségek kérdésével nem illik foglalkozni. A két világháború között létrehozott macedón, dobrudzsai és trákiai intézetek pozitív szerepét hangsúlyozza, 1947-ben betiltották őket. A macedón tudományos intézet csak 1990-ben alakulhatott újjá és folytathatta a Makedonszki Pregled (Macedón Szemle) c. tudományos folyóirat kiadását. Az 1913-as második Balkán-háború jubileuma kapcsán arra utal, hogy a bolgár diplomácia azt nem készítette elő, nem szerezte meg Oroszország és Ausztria–Magyarország előzetes támogatását, sőt a szerbekkel szövetkezett a Monarchia ellen, amit a szerbek aztán tudomására is hoztak a Ballhausplatznak. Így persze a háború nemzeti katasztrófával végződött. Ma ebben a kérdésben is nemzeti nihilizmus uralkodik, a rádióban a megemlékezés során jazzmuzsika volt hallható. A Szovjetunióban hivatalosan 374 000 bolgár élt, de erről nem volt szabad írni. Az ottani fiatalok már asszimilálódnak. Bulgária nem törődik velük, még rádió- vagy tévéműsort sem sugároz nekik. Az utolsó még működő bolgár lapot az a Hruscsov tiltotta be, aki maga is bolgár–tatár származású volt. Bulgáriában az elmúlt rendszerben 30 000 ázsiai, afrikai és latin-amerikai hallgató végezte el az egyetemet, de szovjetunióbeli bolgár egy sem. Nyugaton van bolgár ortodox egyházi szervezet, a volt szovjet területen nincs. Egy szófiai nemzetközi konferencia kapcsán, amely a ciprusi kérdéssel foglalkozott, Radev ismét az oszmán hódítás kegyetlenségeit idézi fel. 717–18-ban Tervel bolgár kán Konstantinápolynál megállította az arabokat, mint Martell Károly 732-ben, de erről nem szoktak megemlékezni. A ciprusi török agresszió csak epizód az oszmán támadások sorában. A Balkán népei pedig akkor és most is egymással harcolnak. Az ortodox egyház is defenzívában van.

Az átmenet problémái a harmadik rész címe; itt rövidebb cikkek sorakoznak. A pártállami monopolizmust ma újabb monopolizmus váltja fel. A 20. század a nemzeti szabadságharcok korszaka, a birodalmak felbomlásáé. A Szovjetunió többek között a nemzeti kérdés miatt esett széjjel. Ma újra emlegetik a pánszlávizmus veszélyét, a pántürkizmus fenyegetését negligálják. Félő, hogy a Balkánból megint ütközési zóna lesz. Bulgária ma senki támogatására sem számíthat. Több ízben kerül elő a tudomány szerepe az átmenetben, Radev élesen bírálja elhanyagolását, s nem egyszer utal a bulgarisztika jelentőségére, amelyet ma elhanyagolnak. Kikel az újgazdagok ellen, az új elit kirabolja az országot. Másutt mindig előbb jött létre a burzsoázia, a Balkánon előbb hódították meg a hatalmat, mielőtt még a burzsoázia kialakulhatott volna. Most már a romák, sőt a sopok is nemzetiségként jelentkeznek. A demográfiai, ökológiai problémák, gazdasági nehézségek, az elintézetlen nemzeti kérdések voltaképpen káoszt teremtettek. Ezzel szemben a kormányzatnak a családot kellene védelmeznie. Nemzeti egyetértésre van szükség a demokrácia és a szociális piacgazdaság létrehozása érdekében. Az erről szóló cikkel zárul a kötet.

Mint látható, a szerző az elmúlt rendszer számos hibáját élesen bírálja, de az újnak többnyire a nemzeti nihilizmust veti szemére, ezzel szemben utal a bolgár nép európai szerepére. A demokratikus rendszert üdvözli, de a nyugati imperializmust továbbra is elítéli. A rendszerváltozás utáni bizonytalanság, sőt kilátástalanság nálunk sem ismeretlen. Ezért lehet érdekes Radev könyve, ha mi nem is az általa képviselt nemzeti úton keressük okvetlenül a megoldást. Mi is távol vagyunk valamiféle megoldástól, ezért Radev kritikáját a mai helyzettel szemben együttérzéssel tudjuk nyugtázni.

Niederhauser Emil

SASHEGYI OSZKÁR
(1915–1994)

Sorra távoznak körünkből annak a tudós levéltáros nemzedéknek kiemelkedő tagjai, akik még a háború előtti céltudatos művelődéspolitika jóvoltából hazai és külföldi egyetemeken szerzett történeti, filológiai és nyelvi felkészültség birtokában időtálló monográfiák, forráskiadványok és levéltári leltárak egész sorával gazdagították a magyar történettudományt. Mindhárom műfajban ilyen maradandó alkotások fűződnek Sashegyi Oszkárnak, a Magyar Országos Levéltár rövid betegeskedés után 1994. október 25-én váratlanul elhunyt nyugalmazott főigazgatóhelyettesének nevéhez.

Sashegyi Oszkár 1915. március 5-én született Budapesten. Több generációs hivatalnok-értelmiségi családból származott. Felmenői között az 1848-as szerepvállalás miatt a hivatásától eltiltott nyitrai ügyvéd és az osztrák abszolutizmus idején a pénzügyigazgatásban hivatalt vállaló tisztviselő egyaránt megtalálható. Jogász végzettségű, vármegyei alkalmazásban álló apját korán elvesztette. 1921-ben a Nagyváradról Magyarországra települt család az anyai nagyszülők budai házában lelt otthonra, ahol a magyar mellett az idősebb családtagok még a húszas évek elején is gyakorta németre váltották a szót. Ez a családi háttér már korán felkeltette érdeklődését a különböző kultúrák iránt. A budai érseki katolikus reálgimnáziumban szerzett érettségi után a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára iratkozott be magyar-német-angol szakra. A második tanulmányi év után még mindhárom szakból letette a kötelező alapvizsgát, de utána már kizárólag a magyar és a német irodalmi stúdiumokban mélyedt el. Pályáját döntő mértékben Thienemann Tivadar, a német irodalom professzora befolyásolta, aki az irodalomtörténeti kutatásokban a komparatisztikai módszerek alkalmazását és a művelődéstörténeti megközelítést követelte meg. Tőle kapta az ösztönzést a különböző szellemi áramlatok hazai elterjedését feltérképező cenzúra-történeti kutatásokhoz. E diszciplína művelése megkívánta a levéltári források széleskörű felhasználását, s így már egyetemistaként szembesült az Országos Levéltárban a feudális dikasztériumok irataiban való kutatás gyötrelmeivel és szépségeivel. Ebből az érdeklődésből nőtt ki az irodalomtörténeti-filológiai dolgozatokat megjelentető Minerva könyvtár egyik köteteként a „Német felvilágosodás – magyar cenzúra 1800–1838" című munkája, amelyre 1939-ben bölcsészdoktori címet kapott. Egyidejűleg magyar-német szakos középiskolai tanári oklevelet is szerzett. A német kultúrához való bensőséges kötődése ellenére a harmincas évek végén – a jelentkező agresszív német német nacionalizmustól elhatárolódva – változtatta Sashegyire németes hangzású nevét. Első katonai szolgálatát követően az Országos Széchényi Könyvtárba került mint „próbaszolgálatos tisztviselőjelölt", majd az 1940–41-es tanévre a bécsi Collegium Hungaricumba kapott egyéves állami ösztöndíjat. A bécsi egyetemen művelődés- és közigazgatás-történeti előadásokat, német paleográfiai foglalkozásokat látogatott, s érdeklődésének megfelelően II. József felvilágosodott abszolutizmusának rendkívül ellentmondásos cenzúra-

rendszerére vonatkozó levéltári kutatásokat végzett. E kérdéskör feltárását azonban nem korlátozta Magyarországra, hanem a cenzúrának a Habsburg birodalom szellemi élete egészére gyakorolt hatását vizsgálta. Ehhez a Staatsrat anyagából merítette azokat az alapvető forrásokat, amelyek megsemmisültek a második világháború végnapjaiban. Kutatásának eredményeit a Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyvében szándékozott közzé tenni, s ezért németül kezdett hozzá a feldolgozáshoz. Munkáját azonban nem fejezhette be, mert ismét behívták a hadseregbe, s 1942 márciusától több mint egy esztendőt töltött a keleti hadszíntéren. Leszerelése után folytatta könyvtárosi működését, s több könyv- és cenzúratörténeti tanulmányát közölte a Magyar Könyvszemle és az Egyetemes Philológiai Közlöny. 1943 őszén kérte fel az Országos Levéltár főigazgatója, hogy pályázzon meg egy megüresedett levéltári tudományos állást, mivel a nevet szerzett fiatal kutatót kiváló német nyelvtudása alapján az elhanyagolt neoabszolutizmuskori forrásanyag referensének szemelte ki. Noha pályatársai többségétől eltérően Sashegyi nem folytatott rendszeres történeti stúdiumokat, a levéltári feladatok megoldására azonban sokoldalúan felkészülhetett a Jánossy Dénes főigazgató által rendszeresen összehívott ún. „conventiculumokon". Ezeken a kötetlen szakmai megbeszéléseken a nemzetközi szakirodalom eredményeit és a munkatársak tapasztalatát hasznosítva kerestek válaszokat a levéltári munka elméleti és gyakorlati problémáira. Levéltári pályafutását újbóli katonáskodás szakította félbe, melyet amerikai hadifogság követett, ahonnan csak 1945 őszén térhetett vissza a súlyos háborús károkat szenvedett Országos Levéltárba.

Hamarosan azonban új, fontos kultúrdiplomáciai megbízást kapott. 1946 májusában Miskolczy Gyula javaslatára a Bécsi Magyar Kulturális Intézetek asszisztensének nevezték ki, ahol a személyzet hiánya miatt egyedül látta el a tudományos titkári, a gondnoki és a levéltári delegátusi teendőket. Nagy hivatali leterheltsége mellett ekkor egészítette ki és formálta önálló kötetté II. József korára vonatkozó cenzúratörténeti kutatásainak eredményét. Könyvének kiadását — a nyomdai munkálatok elvégzése ellenére — 1948 nyarán azzal az indoklással, hogy nem aktuális, leállították. E német nyelvű szakmonográfia kiadásának felfüggesztése mintegy előjátéka volt a bécsi intézet felszámolásának, amelynek sorsát 1948 szeptemberében az egész személyzet hazarendelése pecsételte meg.

Hazatérése után nehezen viselte a korszaknak a szellemi szabadságot korlátozó légkörét, de Ember Győző országos levéltári főigazgatói kinevezésében biztosítékot látott a szakmai folyamatosság érvényesülésére, a levéltári feltáró munka régóta kidolgozott programjának megvalósítására. A levéltárosi hivatást 1950. után jelentős mértékben átformáló időszakban őreá hárult az 1849 és 1867 között működött magyarországi politikai hatóságok és az alárendelt szakhivatalok iratait egyesítő abszolutizmuskori levéltár kialakítása. Ez a levéltár-rekonstrukció elsődlegesen nagyarányú rendszerezési feladatot jelentett, hiszen a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivból még az 1920-as években kiszolgáltatott felsőszintű kormányszervek irategyütteseit és a magyarországi feudális dikasztériumok valamint a kiegyezés utáni minisztériumok irattáraiból kikerülő abszolutizmuskori iratanyagot kellett a történeti valóságot híven tükröző szerkezetbe foglalni. A több kilométernyi iratanyag egyesítése és tagolása után kezdhette meg annak belső rende-

zését és leltározását, amelyet közel három évtizeden keresztül — szerteágazó osztályvezetői, majd főigazgató-helyettesi feladatai mellett — nem lankadó buzgalommal és kitartással végzett. Munkájának eredményeit kutatási segédletei dokumentálják. Az abszolutizmuskori iratanyagról 1952-ben látott napvilágot az első áttekintést nyújtó alapleltár. Az 1965-ben kiadott ismertető leltár nem korlátozódott pusztán az egyes fondok és állagok forrásértékének tartalmi ismertetésére, hanem elsőként dolgozta fel monografikus igénnyel a korszak közigazgatástörténetét. A rendkívül összetett iratanyagban a tárgyi egységek szintjéig segíti a kutatói tájékozódást az a többkötetesre tervezett repertórium, amelynek első kötetét már nyugdíjasként 1984-ben jelentette meg.

A kutatási segédletek készítésének centrális feladatként való kezelése annak az általa is elfogadott szemléletváltozásnak a következménye, hogy a történeti kutatás specializálódása és intézményi kereteinek átalakulása a levéltárak funkciójának részbeni módosulását, az adatfeltárás és információszolgáltatás előtérbe kerülését eredményezte. A levéltári leltárakról az ötvenes években írt metodikai tanulmányaival, amelyekben főként a német és angol szakirodalom eredményeit továbbá a már megjelent ausztriai Gesammtinventar-ral kapcsolatos tapasztalatait is hasznosította, a kutatásorientált levéltári segédletkészítés követelményeit határozta meg. Ezeknek az elveknek a következetes érvényesítését vezetőként is megkövetelte. 1953-ban nevezték ki az 1867 előtti kormányszervek és bíróságok anyagát őrző országos levéltári osztály vezetőjének. Negyedszázadon keresztül így az ő közvetlen irányításával alakították ki ennek a nagy értékű forrásegyüttesnek a belső rendszerét és készítették el a kutatást segítő ismertető leltárak, repertóriumok és áttekintő raktári jegyzékek testes köteteit.

A rendezés és segédletkészítés preferálása, a levéltári szolgálattal szükségszerűen együtt járó hivatali teendők sem temették el benne a forrásokat vallató filológust és történészt. A cenzúratörténet mindvégig kedvelt kutatási témája maradt, amelyről a magyar könyvcenzúra kezdeteiről, állandósulásáról és intézményes kereteiről írott dolgozatai tanúskodnak. 1958-ban végre napvilágot látott a „Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II." c. monográfiája, amely a Habsburg birodalom 18. századi történetének irodalmában alapkönyvnek számít. Levéltári munkájával párhuzamosan tudományos érdeklődésének súlypontja a neoabszolutizmus korára helyeződött át. Erre az átmeneti korszakra jellemző szociális konfliktusok sorozatát mutatta be az 1959-ben megjelent mintaszerű forráskiadványa, amelyben az 1849–1867 közötti parasztmegmozdulásokra és a kezdődő munkásszerveződésekre vonatkozó iratokat tette közzé. Másik fontos, önálló forráskiadványában pedig a magyar felsőoktatás történetére vonatkozó 1849–1867 közötti iratokat gyűjtötte össze. Az ismertető leltár bevezetőjében adott első áttekintés után további résztanulmányokkal gazdagította a korszak közigazgatástörténetét. Újabb kutatási eredményeit a neoabszolutizmusról „A magyarországi polgári államrendszerek" című kötetben megjelent értekezésében összegezte. Mint az abszolutizmus korának nemzetközileg ismert szakértőjét kérte fel a Grazi Egyetem Délkelet-Európa Története Tanszéke, hogy sokéves levéltári kutatásainak tudományos hozadékát ismertesse meg az osztrák szakmai közönséggel. Így született az „Ungarns politische Verwaltung in der Aera Bach 1848–1860" című kiérlelt monográfiája, amelyet az ottani egyetemi oktatásban is használnak.

Hivataltörténeti munkássága a levéltári gyakorlatban olyan fontos határterületekre is kiterjedt, mint az irattári és ügyviteli rendszerek kialakulásának és fejlődésének vizsgálata. Ilyen jellegű kutatásainak summázatát „A levéltári ismeretek kézikönyve" című gyűjteményes kötet tartalmazza, amelynek 22 fejezete közül, több mint a fele Sashegyi munkája. Eredetileg levéltárkezelői szaktanfolyamok céljára szánták, de magas színvonala folytán az egyetemi levéltárosképzésben is vezérfonalként szolgál. Pályájának szerves tartozéka, hogy évtizedeken keresztül részt vett a levéltárosok különböző szintű képzésében és speciális ismereteket nyújtó továbbképzésében. Kormányzattörténeti előadásokat, német paleográfiai gyakorlatokat tartott. Ennek eredményeként készült el a „Német forrásszöveg olvasási gyakorlatok" című oktatási segédkönyv bevezető tanulmánya. 1956-tól minden évben ő állította össze a levéltári gyakornokok számára a személyre szabott munkaprogramot, s a gyakorlat idején feldolgozandó szakirodalmat.

1964-ben osztályvezetői és referensi beosztásának megtartása mellett tudományos főigazgatóhelyettessé nevezték ki. Az állománygyarapítás, a kiadványszerkesztés, a kutatószolgálat, a bel- és külföldi tudományos tájékoztatás és a gyakornokképzés tartozott feladatkörébe. Az igazgatási feladatok eredményes megoldása érdekében mindig a hivatali előírások szerint intézkedett, de alkata mentes volt az eljárást feleslegesen áthárító bürokratikus allűröktől. Kellő tapintattal különítette el és óvta meg kollégáit a levéltári zárt világban könnyen sebeket ejtő, olykor csupán másodlagos jelentőségű ügyektől, sokszor magára vállalva azok elintézésének terhét és ódiumát. Szívügyének tekintette a színvonalas kutatói tájékoztatást. Különösen ügyelt arra, hogy a külföldi tudományos megkeresésekre adott válaszok az Országos Levéltár reputációjához illően szakmailag megalapozottak, nyelvileg kifogástalanok legyenek. Az intézmény nemzetközi hírnevét azzal is öregbítette, hogy az 1960-as évektől kezdve a német levéltári folyóiratokban rendszeresen ismertette a magyar levéltárügy eredményeit és a levéltári irodalom kiemelkedő alkotásait. A tudományos feladatok megoldásában igényes, pontos munkát követelt, nagyra becsülte a szakmai tudást, méltányolta a szűk levéltári profilt meghaladó eredményeket. Nagy figyelmet fordított a fiatalok felkészítésére, a levéltárosi pálya tudományos lehetőségeinek megismertetésére. Amikor az 1960-as évek végétől viszonylag nagy számban kerültek friss diplomával munkatársak az Országos Levéltárba, az osztályára beosztott gyakornokokkal hetente beszélte meg a rendezés, a repertorizálás vagy a lajstromkészítés során felmerült problémákat, átsegítve őket az olvasati, szövegértelmezési nehézségeken. A hivatali kötelmek engedte keretek között sokunknak egyengette tudományos pályakezdését.

A hivatali teendők mellett egyre kevesebb ideje maradt a tudományos munkára, ezért hatvanharmadik életévének betöltése után nyugállományba vonult. Élete egyik megtisztelő feladatának tartotta, hogy már nyugdíjasként két kötetnyi válogatást adott ki Széchenyi István döblingi műveiből. Vérbeli filológusként foglalkozott a legnagyobb magyar által is használt arisztokratikus bécsi rétegnyelv pontos visszaadásának kérdésével. Saját költségén többször is a császárvárosba utazott, hogy korabeli lexikonok, etimológiai- és tájszótárak segítségével, valamint nyelvészekkel konzultálva fejtse meg Széchenyi olykor talányos nyelvi fordulatainak értelmét. A „Blick" elavult, hibás régi fordítása helyett újat készített, s az

eredeti kéziratok alapján korrigálta a döblingi naplójegyzetek és az „önismeret" korábbi kiadásának hiányait és pontatlanságait. A szöveggondozás és fordítás igényessége, a jegyzetapparátus minősége emeli ezt a munkáját a történeti forrásközlés példás kiadványai sorába.

Nyugdíjas éveiben sem mentesült a levéltárügy önzetlen szolgálatától. Két egykori munkatársa, a már korábban elhalálozott Varga Endre, és a később tragikusan elhunyt Veres Miklós kéziratban maradt közös ismertető leltárát a Bírósági Levéltárakról a tőle megszokott akribiával hozta kiadható állapotba. Munkásságának tudományos elismerését az 1970-ben megszerzett kandidátusi és az 1994-ben odaítélt akadémiai doktori fokozata jelzi. Oktatói tevékenységét 1978-ban egyetemi docensi címmel honorálták.

Az évtized elejétől viszonylag keveset fordult meg az Országos Levéltárban. A Bach-korszak kiterjedt írásbeliségét nagyra értékelő kutatót riasztotta az egykori munkahelyére való belépés bürokratizmusa és a sok évtizeden keresztül általa gondozott iratokhoz való hozzájutás körülményessége. Szívesen vette volna, ha némi kezelői segítséget kap repertorizálási munkái befejezéséhez.

Halála előtt a Magyar Tudományos Akadémia Eötvös József koszorút adományozott tudományos életművéért. Emlékét művei mellett mindazok őrzik, akik becsülték csöndes, iróniára hajló természetét, korrekt, segítőkész, közvetlen egyéniségét.

Ress Imre

GYIMESI SÁNDOR (1933–1995)

Tragikus hirtelenséggel zárult le Gyimesi Sándor több mint három évtizedes történészi pályafutása.

Tudós és tanár volt egy személyben, aki ezen túlmenően jelentős tudományszervező tevékenységet is kifejtett.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem–magyar szakán 1953-tól folytatott tanulmányai során Szabó Istvántól, a magyar népiség- és parasztságtörténeti kutatások iskolateremtő alakjától kapta az első meghatározó szellemi impulzusokat. Főként professzora hatására kezdett az agrártörténettel foglalkozni. E téren már csak származásából adódóan is otthonosan tudott mozogni, hiszen újfehértói parasztcsaládból érkezett, s így megannyi hasznosítható, konkrét ismerettel, sokrétű élményanyaggal is rendelkezett arról a paraszti világról, melynek történetét vizsgálta.

Az agrártörténeti érdeklődés egész pályáját végigkísérte, s ez vált egyik fő kutatási területévé. Már egyetemi évei alatt beletartozott kedvelt professzorának abba a szűkebb tanítványi csoportjába — Borosy Andrással, Für Lajossal, Hársfalvi Péterrel, Módy Györggyel, Oláh Józseffel, Orosz Istvánnal és Rácz Istvánnal együtt —, akikből az ún. Szabó István-kör kiformálódott. E kör az 50-es évek második felétől igen termékeny szellemi műhelynek bizonyult, s a keretében egységes koncepció szerint, nagy szakmai igényességgel folyó munka döntő módon járult hozzá a háború utáni hazai agrártörténeti kutatások magas színvonalon történt megújításához.

1965-ben Szabó István szerkesztésében két kötetben jelentették meg eredményeiket (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914).

Ebben látott napvilágot Gyimesi Sándornak fontos, új eredményeket hozó tanulmánya a jobbágyság egyik sajátos rétegéről, a részben kincstári, részben magánföldesúri majorsági földön létrehozott telepítvényes falvak népéről. A 18. század végén, 19. század elején kialakuló, s 1848-ban mintegy másfélszáz falut benépesítő 140 ezer fős csoport története elkerülte a korábbi kutatás figyelmét. A széleskörű és alapos forrásfeltárás nyomán született munka bemutatta a telepítvényes falvak eredetét, típusait, jogi, gazdasági helyzetüket, s azt a több évtizedes harcot, melyet földjeik megszerzéséért folytattak egészen 1873-ban történt „felszabadításukig".

További tanulmányaiban a parasztság történetének számos egyéb kérdését vette vizsgálat alá, így pl. a dualizmus kori szövetkezeti mozgalmakat, valamint a kapitalizmus kibontakozásának társadalmi, gazdasági hatásait a parasztságra. A jobbágyfalvak és a város mint földesuruk egymás közti kapcsolatát, Debrecen és két jobbágyfaluja Szovát és Sámson példáján elemezte. Ez volt a témája 1959-ben megvédett doktori disszertációjának is, ami mutatja, hogy érdeklődésében már kezdettől jelen volt a későbbiekben mind fontosabbá váló másik kutatási területe, a várostörténet.

E téren érdeklődése miskolci évei alatt (1960–65) mélyült el, elsősorban Paulinyi Oszkár hatására, akinek anyagkezelése, történészi látásmódja a későbbiekben is példaértékű maradt számára.

Paulinyi csakúgy, mint Szabó István a történeti empíriához erősen ragaszkodó szemlélet képviselői voltak, s Gyimesi Sándor is ennek vált igényes folytatójává. Miközben nyitott volt az új elméletek iránt, ezeket mindig a tények szigorú próbájának vetette alá, s puszta tudományos divatoktól nem hagyta magát sodortatni. E látásmód melletti elkötelezettségét nagyban megerősítette több éves levéltárosi tevékenysége. 1958-ban letett államvizsgáját követően egy esztendeig Komoróczy György igazgatósága alatt a Debreceni Állami Levéltárban volt gyakornok, majd az egyszemélyes sátoraljaújhelyi levéltárba került, ahol az 1946 után beszállított jelentős mennyiségű mezővárosi anyag fondok szerinti rendezését végezte el. 1960-ban másoddiplomaként megszerezte a levéltárosi szakképesítést, s a következő évben kinevezték a Miskolci Állami Levéltár igazgatójának.

Számos cikket publikált Miskolc történetének különböző kérdéseiről. Vizsgálatait hamarosan az európai várostörténetre is kiterjesztette. Fontos kutatói elveként fogalmazta meg, hogy a magyarországi jelenségeket csak európai, sőt világtörténeti folyamatok keretében vizsgálva lehet igazán megérteni, s az egyes jelenségek okait, hatásait, jelentőségét csak ekként lehet reálisan felmérni. Ezt az elvet kitűnően alkalmazta A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában c. alapvető monográfiájában (1975). A feudális és kapitalista városmodell összevetésével, a funkcionális városszemlélet történeti alkalmazásával, átfogó képet adott a Nyugat-Európa, illetve Közép-Kelet-Európa, s azon belül Magyarország városhálózatában végbement változásokról a 16–19. században, elemezve az egyes folyamatok sajátosságait. A szerteágazó kérdéskört számos további tanulmányban vette részletes vizsgálat alá.

1965-ben aspiránsként a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékére került. Itt szemléletének újabb jelentős gazdagodása következett be elsősorban azáltal, hogy a tanszék — főként Pach Zsigmond Pálnak és Berend T. Ivánnak köszönhetően — erősen benne élt a történettudomány nemzetközi áramlataiban, melyekbe ily módon ő is bekapcsolódhatott. 1971-ben nyerte el kandidátusi fokozatát. A Közgazdasági Egyetemen indult rendkívül sikeres oktatói pályafutása, ahol 1971-ben vezették be a magyar gazdaságtörténet 1848-ig terjedő történetét összefoglaló, mindmáig időtállónak bizonyult egyetemi jegyzetét.

1974-től egy évtizeden át a szegedi József Attila Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti tanszékének lett a tanszékvezetője, ahol Wittman Tibor örökébe lépett előbb docensként, majd 1981-től egyetemi tanárként. Széleskörű tárgyi tudáson alapuló, a folyamatok lényegét láttatni tudó és jóízű humorral fűszerezett előadásait a diákok rendre tömött padsorokkal jutalmazták, s két alkalommal is megválasztották az év tanárának. Itteni működése során készült el második egyetemi jegyzete, A feudalizmus kialakulása és típusai címmel, melynek könyvvé átdolgozott, s jelentősen kibővített változata kiadásra előkészítve várja hagyatékában a megjelentetését.

A gazdaságtörténet kutatása és tanítása terén szerzett több évtizedes tapasztalatai alapján írta meg az 1993-ban megjelent Utunk Európába című kitűnően oktatható és tanulható egyetemi jegyzetét, melyben az európai és magyar gazdaságtörténet folyamatait együtt láttatva tömören s élvezetes stílusban foglalta össze a magyar gazdaság múltját a honfoglalástól az első világháborúig.

Gyimesi Sándor életpályájának utolsó másfél évtizede szorosan kapcsolódott a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke mellett létrehozott Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központhoz, melynek megalakulásától, 1981-től Berend T. Iván mellett helyettes vezetője, majd 1985-től vezetője volt. Ennek keretében számos nemzetközi konferenciát szervezett, s az összehasonlító közép- és kelet-európai kutatások jegyében több kiadványsorozatot indított útnak az elért újabb kutatási eredmények publikálására (Studia Historiae Europae Medio-Orientalis, valamint Társadalom- és gazdaságtörténeti füzetek).

Fontos törekvése volt, hogy a hazai kutatás eredményeit ismertté tegye a nemzetközi szakmai közvélemény előtt. Ehhez oly módon is hozzájárult, hogy egyes nemzetközi konferenciákon tartott előadásai, illetve egyéb tanulmányai különböző külföldi gyűjteményes kötetekben, illetve folyóiratokban láttak napvilágot. Éveken át részt vett a Magyar–NDK Történeti Vegyesbizottság munkájában.

Tevékenyen kivette részét a hazai tudományos közéletben. Tagja volt az MTA Történettudományi Bizottságának, a Kelet-Európai és Nemzetiségi Komplex Bizottságnak, valamint az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának. A Magyar Agrártörténeti Társaságnak haláláig ügyvezető elnöke volt.

60. születésnapja alkalmából pályatársai és tanítványai közül huszonegyen emlékkönyvvel köszöntötték.

Korai halálával egy kiváló tudós és egy nemzedékek sorát nevelő nagyszerű tanár távozott közülünk, akinek emberi kvalitásai, önzetlensége, segítőkészsége, s nemegyszer még a rosszat is jóval viszonzó habitusa példaértékű lehet korunk számára.

Kulcsár Árpád

CONTENTS

STUDIES – *András Molnár:* The Role of the Associations in the Political Career of Lajos Batthyány, 1840–1847 – *Pál Sándor:* The Abolition of Serfdom and the Land Reform in Hungary, 1848–1864 – ARTICLES – *Edit Petri:* Intermediate Trade of the Greeks in Hungary in the 17th–19th Centuries – *Zoltán Remport:* An Outstanding Attempt at an Industrial Enterprise in the Reform Age: the Iron Works at Csetnek-Pécs – *Ágnes Deák:* A Letter of József Eötvös to Ágoston Trefort from 1850 – *Gábor Gángó:* Thiers, Engels and the Spirit of Christianity. József Eötvös on Pauperism – OBSERVER – NEWS – BOOKS – CHRONICLE

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES – *András Molnár:* Le rôle des associations dans la carrière politique de Lajos Batthyány (1840–1847) – *Pál Sándor:* L'émancipation des serfs et la commasation de terre 1848–1864 – PUBLICATIONS – *Edit Petri:* Le commerce intermédiaire des Grecs en Hongrie dans les 17–19ème siècles – *Zoltán Remport:* Une marquante expérience industrielle: la forge de Csetnek-Pécs – *Ágnes Deák:* La lettre de József Eötvös à Ágoston Trefort 1850 – *Gábor Gángó:* Thiers, Engels et l'esprit du christianisme, József Eötvös sur le paupérisme – OBSERVATEUR – COMPTE RENDU – LITTÉRATURE HISTORIQUE – CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN – *András Molnár*: Die Rolle der Vereine in der politischen Laufbahn von Lajos Batthyány (1840–1847) – *Pál Sándor*: Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Grundstückregulierung in Ungarn 1848–1864 – MITTEILUNGEN – *Edit Petri*: Der Vermittlungshandel der Griechen in Ungarn im 17–19. Jahrhundert – *Zoltán Remport*: Ein hervorragender industrieller Versuch des Vormärz: das Eisenwerk in Csetnek-Pécs – *Ágnes Deák*: Ein Brief von József Eötvös an Ágoston Trefort in 1850 – *Gábor Gángó*: Thiers, Engels und der Geist des Christentums. József Eötvös über den Pauperismus – BEOBACHTER – BERICHT – HISTORISCHE LITERATUR – CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Андраш Молнар:* Роль обществ в политической карьере Лайоша Баттьянь (1840–1847 гг.) – *Пал Шандор:* Освобождение от крепостного права и урегулирование поместьев в Венгрии 1848–1864 гг. – СООБЩЕНИЯ – *Эдит Петри:* Посредническая торговля греков в Венгрии в 17.–18. веках – *Золтан Ремпорт:* Выделяющая попытка в промышленности в эпоху реформ: металлургический завод в Четнеке-Пече – *Агнеш Деак:* Письмо Йожефа Этвеша к Агоштону Трефорту в 1850 г. – *Габор Гангo:* Тьер, Энгелс и дух христианства. Йожеф Этвеш о пауперизме – ОБЗОР – ОТЧЁТ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ХРОНИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült,
Corel Ventura 4.2 programmal
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Ormos Mária: Németország és Ausztria–Magyarország viszonya. Az új Mittel-Europa-terv 1917–1918
Rainer M. János: A fiatal Nagy Imre (1896–1921)
Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés", 1914–1946
Makkai Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actio"-ja (1909–1919)
Tokody Gyula: Magyarország integritása és a német diplomácia 1918/19-ben
Richly Gábor: Magyar önkéntesek a téli háborúban
Gergely Jenő: A keresztény pártok és a választások (1920–1947)
Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967

E számunk munkatársai

Deák Ágnes egyetemi adjunktus (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – *Endrei Walter* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Fleisz János* kandidátus, a Nagyváradi Ady Endre Sajtókollégium igazgatója, (Románia) – *Gángó Gábor* tudományos segédmunkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest) – *Hermann Róbert* tudományos munkatárs (Hadtörténeti Intézet, Budapest) – *Huszár Zoltán* muzeológus (Janus Pannonius Múzeum, Pécs) – *Kállay István* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kőhegyi Mihály* igazgató (Türr István Múzeum, Baja) – *Kulcsár Árpád* a Közép- és Kelet-európai Akadémiai Kutatási Központ munkatársa (Budapest) – *Majoros István* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Molnár András* levéltáros (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Niederhauser Emil* akadémikus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Ö. Kovács József* kandidátus, adjunktus (Miskolci Egyetem) – *Pető Andrea* tudományos koordinátor (Közép-Európai Egyetem Alapítvány, Budapest) – *Petri Edit* kandidátus, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Pintar, Saša* egyetemi hallgató (Zágrábi Egyetem) – *Radó Bálint* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Remport Zoltán* ny. főmérnök (Budapest) – *Ress Imre* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Sándor Pál* kandidátus (Budapest) – *Spasojević, Boško* levéltáros (CEU Open Society Archive, Budapest) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Veszprémy László* tudományos munkatárs (Hadtörténeti Intézet, Budapest) – *Vogrinc, Roman* egyetemi hallgató

A szám ára: 150,–Ft ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztővel készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word 5.0, vagy a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron, mert a scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud megfelelő hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja* „hagyományos" formában, mert a szövegszerkesztő generált (automatikus) lábjegyzeteit a ventura-program nem fogadja el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában.

Előfizetési díj egy évre: 900,–Ft
Egy szám ára: 150,–Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1389 Budapest, Pf. 149.

1996 130. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Folyóiratok Szeged

1996 APR 23.

Ormos Mária: Németország és Ausztria–Magyarország viszonya. Az új Mittel-Europa-terv 1917–1918

Rainer M. János: A fiatal Nagy Imre (1896–1921)

Romsics Ignác: A brit külpolitikai és a „magyar kérdés", 1914–1946

Makkai Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actio"-ja (1909–1919)

Tokody Gyula: Magyarország integritása és a német diplomácia 1918/19-ben

Richly Gábor: Magyar katonai segítségnyújtás az 1939–40-es finn–szovjet háborúban

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos" megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt.** Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót" nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában..."

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0"

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1)155–77–72
130. ÉVFOLYAM 1996. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Ormos Mária: Németország és Ausztria–Magyarország viszonya. Az új Mittel-Europa-terv 1917–1918 207
Rainer M. János: A fiatal Nagy Imre (1896–1921) 229
Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés", 1914–1946 273

KÖZLEMÉNYEK

Makkai Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actio"-ja (1909–1919) 341
Tokody Gyula: Magyarország integritása és a német diplomácia 1918/19-ben 383
Richly Gábor: Magyar katonai segítségnyújtás az 1939–40-es finn–szovjet háborúban 403

KISEBB CIKKEK

Sárközi Zoltán: Hegedüs Lóránt (1872–1943) 445

TÖRTÉNETI IRODALOM

Balkan Studies (Ism.: *Niederhauser Emil*) 450
Mezey Barna: A magyar polgári börtönügy kezdetei (Ism.: *Stipta István*) 453
Zsidók Oroszországban 1900–1929 (Ism.: *Erényi Tibor*) 455
Gombos József: Finnország politikatörténete 1809–1917 (Ism.: *Bereczki András*) 457
Trianon and East Central Europe (Ism.: *Niederhauser Emil*) 460

Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 464
Peter Haslinger: Der Ungarische Revisionismus und das Burgenland 1922–1932 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 467
Peter Huber: Stalins Schatten in der Schweiz (Ism.: *Jemnitz János*) 469
A Népfront Franciaországban (1934–1938) (Ism.: *Incze Miklós*) 471
Különbségek és párhuzamosságok. Németek és zsidók sorsa a Duna-medencében (Ism.: *Huszár Zoltán*) 473

FOLYÓIRATSZEMLE

Rowney, D. K.: Az iparirányítás Oroszországban. Az autonóm állam és a gazdasági fejlődés 476 – *John Horne és Alan Kramer:* „Német atrocitások" és francia–német vélemények 1914-ben, a német katonák naplói alapján 478 – *Gary Gerstle:* Az amerikai liberalizmus proteuszi jellege 480 – *Eric Foner:* A „szabadság" jelentése az emancipáció korában 482 – *Gordon H. Chang – He Di:* A béke megőrzése a Quemoy és Matsu kérdésében kirobbant amerikai–kínai konfliktusban 485 – *Alan Brinkley:* Az amerikai konzervativizmus problémája 487 – *Michael J. Klarman:* Hogyan változtatta meg a Brown-ügyben hozott Legfelső Bírósági döntés a faji kapcsolatokat: a visszahatás-tézis 490 – *Alf Lüdtke:* Kiegyezés a múlttal: A nácizmus elfelejtésének illúziója és a felejtés módjai Nyugat-Németországban 493 – *Michael R. Marrus:* Megjegyzések a Holocaust történeti irodalmáról 494

Ormos Mária

NÉMETORSZÁG ÉS AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG VISZONYA

Az új Mittel-Europa terv, 1917–1918

E cikk anyaga hosszú évek óta a fiókban porosodik, mert összegyűjtése után jöttem rá, hogy annak nagy részét *Franz Fischer* már feldolgozta *Griff nach der Weltmacht* c. művében, sőt egyik-másik dokumentumra *Gonda Imre* is hivatkozott egy 1977-ben német nyelven megjelent munkájában.[1] Mivel utóbb mégis azt lehetett tapasztalni, hogy a címben jelzett kérdéskörre vonatkozó, 20–30 évvel ezelőtt merőben újnak mondható ismeret azóta sem került be a magyar történetírás horizontjába, a szakmai büszkeséget — és talán kissé az illemet is — félretéve, úgy határoztam, hogy a szóban lévő német iratanyag magyar szempontból is nagyon fontos következtetéseket hordozó szövedékét megkísérlem magyar nyelven megjelentetni. Mentségemre szolgál talán, hogy a fent hivatkozott két szerző szemében a német politika (Fischer esetében annak későbbi kontinuitása) volt a legfontosabb vizsgálati szempont, míg itt a továbbiakban — változatlanul a német iratanyag alapján — Ausztria-Magyarország kerül a központba.

A magyar közvélemény előtt jól ismert volt Friedrich Naumann 1915-ben megjelent Mitteleuropa c. könyve,[2] és a történész világ arról is értesült utóbb, hogy e tervnek megvolt a kormányzati megfelelője is. A Bethmann-Hollweg kancellár által 1914-ben kidolgoztatott memorandum ugyanis sarkalatos háborús célkitűzésként jelölte meg egy olyan német vezetés alatt álló gazdasági szövetség kialakítását, amely „magába zárja Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát, Dániát, Ausztria-Magyarországot, Lengyelországot és esetleg Olaszországot, Svédországot és Norvégiát".[3] A későbbiekben a hadicélok — a frontszerencse változásaival együtt — időről időre módosultak, de a német vezetés alatt álló nagy Közép-Európa, a valóságban azonban e fogalmat jócskán túlhaladó blokk gondolata változatlanul fennmaradt a háború végéig. Német szempontból nagyon fontos volt, hogy ezt az elképzelést, amely mindegyik formájában közelről érintette Ausztria-Magyarországot, elfogadtassa a bécsi körökkel. A tárgyalásokba — jellemző módon — a magyar politikusokat nem vonták be.

E szempontból a német — osztrák-magyar viszony alakulásában három szakaszt lehet elkülöníteni. Az első nagyjából 1916 végéig, 1917 elejéig tartott, és az volt rá jellemző, hogy a császári udvar, az osztrák katonai, gazdasági és politikai körök szinte egyöntetűen ellenségesen szemlélték e német törekvéseket. A helyzetben változást hozott azonban Ferenc József halála, az osztrák-magyar hadsereg láthatóvá váló gyengesége, a gazdasági problémák súlyosbodása, vala-

mint az Oroszországban bekövetkezett márciusi forradalom. Ausztria–Magyarország belső nehézségei gyengítették a kettős monarchia pozícióját a németekkel szemben, az oroszországi események viszont — a nyugat-európai fronton kialakult patt-helyzettel egyetemben — új irányba terelték a németek figyelmét.

Ebben az időszakban, amely nagyjából 1918 elejéig tartott, a német–osztrák vitákban a lengyel kérdés került a középpontba, és a német politikai vezetés azokat a módozatokat kereste, amelyek segítségével eltántoríthatja a Habsburg dinasztiát attól a gondolatától, hogy a függetlenné váló Lengyelország koronáját megszerezze. Másként szólva a Bécs által tervezett osztrák–lengyel koncepció helyett a német–lengyel megoldást akarták biztosítani, és ehhez keresték (mellesleg a katonai vezetők élénk tiltakozásától kísérve) a megfelelő „kompenzációkat".

Az „ellenszolgáltatások" ideje azonban a német politikusok szemében is lejárt, midőn a bolsevik Oroszországgal sikerült megkötni a breszt–litovszki békeszerződést, a román kormánnyal folytak a béketárgyalások, Ausztria–Magyarország belső problémái eklatánssá váltak, és ráadásul kirobbant az úgynevezett Sixtus-botrány, ami Károly császár és az egész osztrák vezetőréteg pozícióját megingatta a németekkel szemben. Kezdetét vette a harmadik szakasz, amelynek a lényegét az alkotta, hogy Ausztria–Magyarországot most már minden kompenzáció nélkül rászorítsák a részvételre egy olyan német vezetésű blokkban, amelynek a tengelye ugyanakkor már egyértelműen a Kelet felé mutatott. Az új „Mitteleuropa" már nem Dánia, Franciaország stb., hanem Minszk, Kijev és a Krím felé nyúlt el. Egyúttal előre vetítette azt a sorsot, ami egy esetleges német győzelem vagy részgyőzelem esetén Ausztria–Magyarországra várt volna.

Ugyanakkor a német vezető körök által 1918-ban felvetett gondolatok később több irányban is folytatódtak, és ezért szerfelett tanulságosak nem csak a későbbi náci koncepció gyökereinek feltárása szempontjából,[4] de már jóval előbb a német–osztrák vámunió, az Anschluss-gondolat és a dunai övezet későbbi német kezelésének előzményeként is. A továbbiakban elsősorban az utóbbi elemekre fogunk koncentrálni a fent említett második és harmadik etapban, és a tágasabb német terveket csak annyiban érintjük, amennyiben meghatározták, illetve megértetik a német — osztrák–magyar viszony alakulását.[5]

Az osztrák–lengyel „megoldás" és a kompenzáció kérdése

Vilmos császár, a német hadvezetőség és a politika irányítói szinte a háború elejétől kezdve elégedetlenek voltak a kettős monarchia háborús erőfeszítéseivel, és sok bosszúságot okozott nekik mind az agg Ferenc József, mind külügyminisztere, Burian makacssága, illetve okvetetlenkedése. A kapcsolat azonban igazán a lengyel kérdés miatt vált feszültté. 1916 novemberében született ugyan egy közös nyilatkozat a lengyel állam függetlenségének elismeréséről, majd 1917 elején egy Kreuznachban tartott felsőszintű tárgyaláson az osztrák fél elismerte Németország elsődleges érdekeltségét a leendő Lengyelországban, mégsem volt titok, hogy a koronát az osztrák császár, illetve magyar király a saját fejére kívánta helyezni.

Ferenc József halála után a németek egy ideig reménykedtek abban, hogy Károly személyében megfelelő partnerre találtak, e hiedelem azonban csak rövid

ideig tartott ki. A fiatal császárt a német udvari és katonai körök hamarosan már puhánynak tartották, sőt gyanús személyiségnek kezdték tekinteni az itáliai eredetű és francia kapcsolatokat ápoló Parma családdal fennálló rokoni kapcsolatai miatt. Mint kiderült, e gyanú nem is volt alaptalan. Ráadásul hamar világossá vált, hogy mind a császár, mind a Burian örökébe lépett Ottokar Czernin a béke mielőbbi helyreállítását látták fő feladatuknak, és ezért — a német szándékokkal szöges ellentétben — mind a breszti, mind a románokkal folytatott tárgyalásokon készek voltak nagy engedményekre. Ezt csak betetőzte, hogy Bécs továbbra is ragaszkodott ahhoz a felfogásához, hogy a lengyel ügyeket egyedül a Habsburg dinasztia képes megfelelőképpen kezelni, és ezért a királyi trónt neki kell megkapnia.

E makacsság mögött egyébként a budapesti német főkonzul, Fürstenberg a magyar politikusok befolyását sejtette. 1918 júniusában szimptomatikusnak tartotta ugyanis, hogy a németek által tervezett gazdasági unió hírének kiszivárgása után nem csak a baloldal emelte fel a szavát a „német imperializmus" ellen, de még egy olyan németbarátnak tekintett magyar politikus is keményen tiltakozott ellene, mint Tisza István. Hasonló véleményen volt Wedel bécsi német követ is, aki odáig ment, hogy az osztrák–lengyel megoldást valójában magyar–lengyel megoldásnak tartotta. Úgy vélte, e turpisság felfedezése érdekében elég ránézni a térképre, és elgondolni, hogy a lengyel barátság mily nagy mértékben megnövelné a magyar függetlenség esélyeit. Ráadásul — gondolta Wedel — a házasságban az erősebb és céltudatosabb magyar fél lenne a férfi. A követ hozzátette még ehhez: „Sőt, vannak emberek Magyarországon, különösen a Függetlenségi Pártban, akik továbbgondolkodnak. A monarchia felbomlásával számolnak és emlékeznek arra, hogy a lengyel koronát osztrák császár soha, ezzel szemben magyar király bizony viselte." Mivel a követ szerint Magyarország gazdasági súlya megnőtt a háború alatt Ausztriához viszonyítva, azt tanácsolta, hogy a lengyel kérdést kormánya ne erőltesse Buriannál, mert ezáltal csak a kettős monarchia belső gondjait növelnék.

Bármi is volt az igazság az Ausztria–Magyarországon belüli erőviszonyok kérdésében, Berlin mindenesetre mindvégig kereste a lengyel kérdés kedve szerinti elintézésének útját. Az első kompromisszum-formulát szintén Wedel fogalmazta meg egy 1917. október 6-i előterjesztésében. Javaslata az volt, hogy Németország tegyen engedményt a lengyel kérdésben, és ennek fejében követeljen meg „egy katonai konvenciót és egy messzemenő gazdasági egységet, ha nem is hiánytalan vámuniót". Egyúttal azt javasolta, hogy a lengyel–német határ megállapításában a német körök tanúsítsanak mérsékletet. A követ azonban jó okkal feltételezte, hogy tervezete nem fog találkozni a katonai vezetők egyetértésével, és mérgesen megjegyezte: „A mi katonáink...mindig így gondolkoznak: kíméletlenül megszerzünk minden előnyt, engedmény nincs; szövetségeseink alkalmazkodnak ehhez és Ámen mondanak, különben mehetnek az ördögbe."

Michaelis kancellár elfogadta Wedel érveit, de nem tudta a katonai vezetők előtt megvédeni őket. A katonai és a civil álláspont mindvégig, minden általunk tárgyalt kérdésben eltért egymástól, és a politikusok többnyire nem tudták elfogadtatni javaslataikat. Gyakorlatilag ez volt a legfőbb oka annak, hogy a német

tervek közül egy sem érkezett el a megvalósítás stádiumába. A főparancsnoki tisztet nemrégiben elnyert Hindenburg, és Ludendorff vezérkari főnök mit sem tudott a politika finomabb eszközeiről, sőt, Ludendorff tulajdonképpen a szélsőséges alldeutsch nézeteket közvetítette. Ők hallani sem akartak a lengyel kérdés osztrák megoldásáról, és azt gondolták, hogy ha a perszonáluniót esetleg nem is lehet megakadályozni, minden esetre olyan körülményeket kell teremteni, amelyek e szövetkezést megfosztják minden értékétől.[6] Midőn Michaelis kancellár a császárnak jelentett a Hindenburggal és Ludendorffal lezajlott tanácskozásáról, hangsúlyozta, hogy szerintük a lemondás Lengyelországról rossz vért szülne a közvéleményben, és ettől függetlenül is baljós következményekhez vezetne.[7] Az általuk kívánt ellenszolgáltatások listája pedig jó hosszú volt. A felsorolás így festett: biztonságos német határ Lengyelországgal szemben; német befolyás a vasúti ügyekben; lengyel adósságátvállalás; a német kereskedelmet támogató intézkedések egész sora; biztosítékok a lengyel és zsidó bevándorlás ellen Németországba. Az alkuba Hindenburg és Ludendorff egyébként már Romániát is be akarta vonni, mivel a helyzetet úgy ítélték meg, hogy a Romániával kirobbant háborút a német hadsereg nyerte meg Ausztria–Magyarországnak. Azt kívánták tehát, hogy az értékét tekintve nullára redukált „engedmény" fejében Romániából vonják ki a kettős monarchia csapatait, az ottani tranzitforgalmat és a dunai hajózás kérdéseit rendezzék el a német kívánságok szerint, az osztrákok tűnjenek el az olajmezőkről, és biztosítsák azok messzemenő német hasznosítását. Ezek után a kancellár összefoglalta a kifejezetten Ausztria–Magyarországra vonatkozó követelményeket, amelyek között szerepelt a vámunió és a katonai konvenció megkötése, továbbá szabad kéz biztosítása Litvániában, Kurlandban (Lettország része) és Romániában Németország számára, a folyami vám megszüntetése a német hajózás szempontjából, és tisztázása annak, hogy mi történjék Szerbiával. Ezen túl hozzá kellett volna még járulnia Bécsnek egy határkiigazításhoz Bulgária javára, és választania két adriai kikötő, nevezetesen Cattaro és Valona között. Végezetül a tábornokoknak már csak egy óhajuk volt: „Érdekeink elismerése Belgiumban és a gyarmatokon, és kitartás oldalunkon a végsőkig."

Szinte hihetetlen, hogy a katonák nem voltak elégedettek a kancellár összegzésével, és a császárnak megküldték a maguk verzióját. Vilmos egy táviratban azonnal összefoglalta azokat a pontokat, amelyeket Michaelis „kifelejtett". Olyan követelmények szerepeltek itt — többek között — mint a lengyel zsidók kitoloncolása, Ausztria teljes politikai lemondása Romániáról, valamennyi nyugat-európai német igény és nem csak a belgiumi befolyás támogatása stb. Hindenburg jelezte a császárnak azt is, hogy a hadsereg a maga részéről a vámunió és a katonai konvenció kérdését nem hajlandó kompenzációnak tekinteni az osztrákok részéről azért, ha Németország lemond a lengyel trónról és útjára engedi az ún. osztrák–lengyel megoldást. Az egyetlen kompenzáció az lehet, ha Ausztria lemond Szilézia egy részéről Németország javára. „Német vér hódította meg az osztrákoknak — idézi a császár a tábornokot — Lengyelországot és Szerbiát, szerezte vissza Galíciát, Bukovinát és Erdélyt. Ezért a Teschen körüli vidék megszerzése lenne a bár kicsiny, de mégis mindenki által elismerhető kárpótlás, amely nekünk egyidejűen biztosítaná a Magyarországgal való oly fontos összeköttе-

tést."[8] Érdemes megjegyezni, hogy Vilmos nem állt e követelménylista mellé, hanem említett táviratában azt hangsúlyozta, hogy Németországnak nem szabad felesleges nehézségeket okoznia az amúgy is nagyon nehéz helyzetben lévő Ausztriának, és ezért ő, a császár hajlik a talán érthetetlennek látszó, de mégis szükséges engedményekre.

1917. november 3–4-én német katonai, külpolitikai és gazdasági szakemberek vitatták meg azt az anyagot, amit a Bécs javaslatára november 6-ra összehívott német–osztrák konferencia elé akartak terjeszteni. E tanácskozásról csak egy olyan összefoglaló feljegyzés maradt ránk, amely a végeredményeket rögzítette, és amelyből még az sem állapítható meg, hogy azon személy szerint kik vettek részt. A lényeget a feljegyzés a lengyel kérdésben így adja vissza: „Egyetértés van abban, hogy Németországnak nagy érdeke fűződik ahhoz, hogy az államjogi egyesülés Ausztria és Lengyelország között oly laza legyen, amennyire csak lehetséges, leginkább csak egy perszonálunió formájában államjogi kötelékek nélkül." A határokat illetően a jelenlévők leszögezték, hogy azoknak lényegében véve ugyanazoknak kell lenniük, „akár egy önálló, kiváltképpen Németországra támaszkodó Lengyelországot teremtenek, akár betagolják Lengyelországot Ausztriába." Bizonyosnak látták ugyanakkor, hogy e határt le kell zárni a bevándorló zsidók elől. Megegyeztek a részvevők abban is, hogy Ausztria–Magyarországnak le kell mondania Romániáról, el kell ismernie Szerbia függetlenségét, stb., úgy, ahogyan a tábornokok megelőzően követelték. Az eredeti lista azonban most még azzal is kibővült, hogy egy osztrák sáv átengedése árán közvetlen vasúti összeköttetést akartak biztosítani Magyarország és Németország között, vélhetően azért, hogy a magyar gabona gyorsabban, biztonságosabban, olcsóbban és nagyobb mennyiségben jusson el a német piacra.

A konferencia egyébként rendszerezte és logikus rendbe állította a közlekedési kérdéseket. Rendezni akarták mindenek előtt a Balkánra és a Keletre vezető víziutak használatát. „A német kormány eddigi kívánságai — olvasható a szövegben — a balkáni közlekedés szempontjából fontos víziutak kiépítése tekintetében — Duna, Duna–Majna Csatorna, Elba, kapcsolat a Duna és az Elba között, a Duna szabályozása a Vaskapunál és az attól délre futó katarakta-szakasz[9] Turnu Severintől lefelé — nagyrészt Ausztria ellenállásán hiúsultak meg." Most — szögezték le — mindezt el kell érni, úgy, hogy a német hajóstársaságok koncessziói, valamint az állomásozás, a rév stb. kérdéseiben a németek ugyanazokat a jogokat élvezzék, mint az osztrákok. Egyetértettek a tanácskozás részvevői abban is, hogy Ausztriának messzemenő tarifakedvezményeket kell nyújtania saját területén a német tranzitforgalomra, amely a Balkánra és Romániába irányul.

Végül foglalkozott az értekezlet az esetleges gazdasági szerződéssel, amit egyelőre nem neveztek vámuniónak. A vonatkozó rész az összefoglalóban így hangzik: „Egy gazdasági szövetség Németország és Ausztria között az alkancellár úr fejtegetése szerint, amellyel szemben senki sem emelt kifogást, a tervezett osztrák–lengyel megoldás elengedhetetlen feltételének látszik, abban az értelemben, hogy létrejöjjön egy zárt gazdasági terület közös külső vámokkal a főkérdésekben, a belső vámok lehető megszüntetése mellett, azonos jogokkal a telepítés,

a kereskedelmi társaságok, a kereskedelmi csere-, piac- és vásárforgalom terén, és egységes szempontok szerint szabályozott közlekedési eszközökkel."

Ami a katonai szövetséget illette, az értekezleten nem alakult ki közös álláspont, mert — miként a feljegyzés utal rá —, a hadsereg képviselői nem tartották kívánatosnak, hogy egy ilyen egyezmény „Ausztriát megerősítse", míg a külügyminiszter hangsúlyozta, hogy az erős kötelékeket teremthetne „a két nemzet közötti egységesüléshez".

Mint a fentiekből látható, a politikusok eredeti célját: a gazdasági és katonai egység alapjainak megteremtését valósággal elnyelte ezen a megbeszélésen a katonák mohósága, akik minél több területre, folyamra, vasútra akarták rátenni fizikailag is a kezüket. A gazdasági integrálás ellen ugyan nem nagyon harcoltak, mivel e kérdés nem érdekelte őket, és jelentőségét vélhetően nem is értették meg, ezzel szemben határozottan tiltakoztak a katonai egységesítés ellen, mert Ausztria–Magyarországot változatlanul nagyhatalomnak tartották, és azt vették számításba, hogy Lengyelországgal megerősödve ellenféllé válhat. Mivel a politikusok viszont szinte minden követelményt elfogadtak, amit a katonák felállítottak a befolyási területek, a gazdaság és a stratégia szempontjából (is) fontos közlekedési kérdésekben, de egyúttal érvényesítették saját gazdasági unióra irányuló elgondolásukat is, az egész komplexum egyrészt önellentmondásos lett, másrészt viszont már nem egy uniót, hanem Ausztria–Magyarország inferiórus helyzetbe hozását és betagolását jelentette.

November 6-án megnyílt a német–osztrák konferencia a békecélok közös megvitatása címén. Német részről egy civil és egy katonai csoport vett részt a vitában, többek között Kühlmann államtitkár és Wedel bécsi követ, illetve Hindenburg és Ludendorff tábornokok. Ausztria–Magyarországot kizárólag civilek képviselték: Czernin gróf, valamint Mérey és Hohenlohe követek. A vitát Kühlmann nyitotta meg azzal a kérdéssel, hogy vajon nem lenne-e helyénvaló revízió alá venni a kreuznachi megállapodást, amely Lengyelországban német, Romániában pedig osztrák túlsúlyt vett számításba. Három kérdéscsoportot vetett fel: Lengyelországban a katonai és gazdasági–pénzügyi biztosítékok kidolgozását, a romániai tranzitforgalom szabályozását, valamint azt, hogy egyáltalán milyen a viszonya Ausztria–Magyarországnak Németországgal. Hangsúlyozta, hogy a közös nagy érdek biztosításáról van szó, ami ugyanis „megfelel a népek érdekeinek". Az óvatos bevezetőbe azért belekerült egy éles mondat, amely így hangzott: „Abban az esetben, ha most a Habsburg korona és Lengyelország koronája között szoros kapcsolat létesítettek, úgy az eddigi helyzet megváltozik." Ez felveti ugyanis a német keleti határok biztonságának a kérdését.

Bármily taktikus igyekezett is lenni Kühlmann, a vita ezt követően Ludendorff és Czernin között alaposan eldurvult, majd Hindenburg kimondta a végkövetkeztetést, azt ugyanis, hogy a Lengyelországgal gyarapodó dunai hatalom veszélyt jelent Németország számára. „A háború azt tanította — tette hozzá ehhez —, hogy az ember a legjobban mégis csak a saját lábán áll." Ez viszont már azt is jelentette, hogy Ausztria–Magyarország szövetsége katonai szempontból nem igazán értékes. Az osztrák részvevők ezzel szemben kimutatták, hogy a Lengyelországgal szemben támasztandó német követelések nem csak igazságtalanok, de

veszélyeket is tartalmaznak a jövőre nézve, és azzal érveltek, hogy az egész kérdést lengyel szemszögből is vizsgálni kell, az viszont nekik sem jutott az eszükbe, hogy maguk a lengyelek esetleg sem a német, sem az osztrák „megoldásért" nem lelkesednek.

Végül a lengyel kérdésről folytatott heves és mindkét részről egyoldalú vitát Kühlmann azzal zárta le, hogy megkérte az osztrákokat a német térképek tanulmányozására, és arra, hogy majd nyilatkozzanak arról a területi megoldásról, amit szerintük a lengyelek még el tudnának viselni. Ezután rátértek a gazdasági kérdések megbeszélésére, amit sokkal hamarabb lezártak, ám az sem volt barátságosabb, mint a megelőző témakör vitája, és ezúttal is a lengyel kérdés került a központba. Czernin a német követeléseket egyszerűen „lehetetlenségként" értelmezte, mire Ludendorff tudtára adta, hogy „német szempontból elsősorban nem a lengyelekre, hanem a német népre kell gondolni", majd más német képviselők felsorolták, hogy mi mindenre van szüksége a német népnek a széntől kezdve a krumpliig.

A „közös formula" Breszt–Litovszk árnyékában

Közismert, hogy 1917 második felében és 1918 elején a kettős monarchia belső állapotai már nagyon leromlottak. Ugyanakkor azonban a frontokon minden adva volt ahhoz, hogy a háborút a maga részéről tisztesen befejezhesse, ha ezt az ellenfelek lehetővé teszik. Szovjet Oroszországgal létrejött a fegyverszünet (december 15-én), és elkezdődtek a béketárgyalások. A román hadsereg letette a fegyvert, a fegyverszünetet aláírták, és itt is folyamatban voltak a béketárgyalások, amelyeket az osztrák delegáció úgy igyekezett irányítani, hogy mielőbb aláírható legyen a szerződés. Szerbiát már régen „megbüntették", a Balkánon nem volt számottevő ellenséges haderő, és az olasz fronton a caporettói nagy győzelem (1917 október) óta gyakorlatilag semmi nevezetes harci cselekményre nem került sor. Jóllehet Görögország 1917 júniusában belépett a háborúba az antant oldalán, ennek egyelőre csupán abban állt a jelentősége, hogy területén az antant bázist létesíthetett egy új balkáni támadás előkészítésére.

Ausztria–Magyarország tehát ebben az időpontban minden szempontból elsőrendűen érdekelt volt abban, hogy békét kössön, és ezt minél előbb megtegye. Mint tudjuk, erre irányuló tapogatózásait még 1917 elején elkezdte, majd 1918 elején felújította. Mielőtt az utóbbi kísérlet idején a botrány kirobbant volna, német–osztrák viszonylatban nagy feszültség keletkezett az ukrán és bolsevik, valamint a román kormánnyal folytatott béketárgyalások miatt. Az osztrák politikusok ugyanis semmi áron sem akarták elmulasztani a béke esélyét az általuk túlzottnak tartott német követelések miatt, és ezért gyakran nem követték a német tárgyalási taktikát, és nem támogatták a Litvániára és Kurlandra előterjesztett német igényt. Az új nagy vita csúcspontján Károly „csúcstalálkozót" ajánlott fel, kijelentve, hogy szeretné Vilmos császárral „nyíltan és világosan" megbeszélni az összes felmerült kérdést.[10] Mielőtt erre sor került volna, Hertling, az új kancellár összehívott egy német–osztrák tanácskozást, a breszti tárgyalások taktikájának megvitatására.[11] Itt sikerült megegyezni abban, hogy a békeszerző-

dést mindenképpen kikényszerítik Ukrajnával, ezzel szemben a bolsevik delegációt vezető Trockijjal, ha kell, a szakításig is elmennek. Ludendorff erre az esetre „kilátásba helyezett egy közeli katonai akciót." Czernin ebbe belement (a császár húzódozása ellenére), ám a németeket mégis kínos helyzetbe hozta, midőn kerekperec feltette a kérdést, hogy „vajon milyen kötelezettségek származnak a mi szövetségi szerződésünkből a háború továbbfolytatására vonatkozóan." A német kancellár interpretációja szerint ez a kérdés arra irányult, hogy vajon Ausztria „meddig köteles továbbfolytatni a háborút a mi oldalunkon, ha az ellenség elismeri a mi területi sértetlenségünket". A válasz e kérdésre kiábrándító volt. Hertling kijelentette, hogy a területi sértetlenség a háború befejezéséhez nem elegendő, mert szükséges azon kívül a gazdasági háború befejezése és a gyarmatokkal a kapcsolat helyreállítása, és ehhez Ludendorff hozzátette, hogy az államegóvás, mint békecél egyáltalán nem jöhet számításba, mivel az egyenlő lenne a vereséggel. Ezek után Ausztria–Magyarországnak nem maradt esélye arra, hogy a szövetség felmondása nélkül befejezhesse a háborút, a németek viszont biztosak lehettek benne, hogy a kettős monarchia azt minden bizonnyal meg fogja próbálni.

A német praktika egyébként Breszt–Litovszkban arra irányult, hogy Lengyelországot kelet felől minél kisebbre szorítsák vissza, és minél több területet adományozzanak a „baráti" Ukrajnának (amibe Belorusszia is beleértendő volt), mivel az utóbbiban a német befolyást garantáltnak látták. Miután viszont a németek által mintegy beprogramozott szakítás Trockijjal valóban megtörtént, Czernin előzetes hozzájárulása ellenére az esemény nagy megrázkódtatást váltott ki Bécsben, és a kettős szövetség addigi legsúlyosabb válságához vezetett.[12] Császári táviratok követték egymást, a németek különmegbízottat küldtek Károlyhoz, aki azonban csak a szemrehányások özönét hallgathatta végig anélkül, hogy bármi eredményt ért volna el, mert mind a császár, mind Czernin leszögezte, hogy amennyiben a német hadsereg a békeszerződési tárgyalások miatt hadműveletet indít Oroszország ellen, abban Ausztria–Magyarország semmilyen körülmények között sem vesz részt.

A németek tajtékoztak, de mivel a szövetség felbontásától tartottak, a feszültséget nem élezték tovább, hanem a béke helyreállítása érdekében némi mérsékletet és belátást mutattak a számukra kevésbé fontos román kérdésben. A Romániával folyó tárgyalásokon is ellentétek merültek fel ugyanis, és ennek során, amint az Károlynak egy február 20-án kelt leveléből megállapítható, a németek visszavonultak. Károly hálálkodott ezért a német uralkodónak, és arra kérte, hogy a német delegáció a gazdasági kérdésekben ne feszítse a húrt, hanem nyújtson segítséget ahhoz, hogy a békeszerződés megkötheto legyen. „Egy csalódás a román kérdésben is — folyta'ta — itt olyan hangulatot váltana ki, amelynek feltétlenül kritikus következményei lennének." A levélnek is eléggé kritikusak voltak azonban a következményei, ha a Vilmos által ráfirkált széljegyzetek alapján ítéljük meg. Bosszankodva afölött, hogy a román ügyben kénytelen volt valamit engedni, e széljegyzetekben utat engedett egész mérgének, gyűlöletének és megvetésének mind a kettős monarchiát, mind annak uralkodóját illetően. Ilyeneket olvasni a lapszélen: „Mi azt a békét fogjuk megkötni, ami megfelel kiontott vérünknek és érdekeinknek! Aláírhatja velünk együtt!" — „Széthullással fenyeget!

Ezt a viccet ismerjük!" — „Ausztria széthullása engem nem ijeszt meg! Ugyanarra a fokra zuhan le, mint Olaszország! A császárnak a mi segítségünkkel újra megvan Bukovina, így aztán számára a háborúnak vége van. A nyugati hatalmak számára teljesen közömbösek, a tulajdonképpeni Anglia–Németország világháború őt teljesen hidegen hagyja! Elég a Habsburg házból! Egy árulóval több! Németországnak nem szabad erősnek lennie! Így azután Ausztria tárgyalása Wilsonnal és Angliával!"

E dühödt szavakból kiolvasható, hogy a német császárt viszont nem csak Ausztria–Magyarország háborúja nem érdekelte, de annak puszta léte sem. A már korábban is „furcsa" szövetségben ezen a ponton érezhető fordulat következett be a szakítás irányában, annak ellenére, hogy Kühlmann a kancellár segítségével még elérte, hogy a két császár február 22-i találkozója békés légkörben menjen végbe. Ez vélhetően mindkettejüknek eléggé nehezére esett. Ha összecsapásra nem is, vitára azért sor került. Károly védelmébe vette a román uralkodót, míg Vilmos kijelentette, hogy ő viszont a kisujját sem mozdítja meg ezért a dinasztiáért, „amelyet maguk a románok sem akarnak". A lengyel ügyben Károly ekkor engedékenynek mutatkozott, és saját igényéről lemondani látszott, ezzel szemben kiállt amellett, hogy Lengyelországot ne csonkítsák meg Németország javára. Kifelé a találkozó mégis „rendkívül szívélyes" volt és „kétoldalú elégedettséghez" vezetett.

Ez csak úgy történhetett, hogy a problémák jó részét mindkét részről elhallgatták. Károly császár egy április 6-án Vilmosnak szóló levelében vissza is tért a lengyel kérdésre, és kifejtette, hogy mégis magának kívánja a lengyel trónt, mivel Lengyelország mindenképpen ragaszkodni fog Galíciához (vagyis Beloruszsziához), és akkor ő azt a tartományt is elvesztené. Ahhoz azonban — folytatta —, hogy ezt Lengyelország nagy területveszteséggel fizesse meg, nem tud hozzájárulni. „Nem tehetem ki magam annak a szemrehányásnak — írta — , hogy egy korona érdekében hozzájárultam egy nép szétdarabolásához. Épp ma, midőn a monarchikus elvnek oly sok új ellenlábasa támad, hiszem, hogy egy monarchának mindennél nagyobb kötelessége elkerülni mindazt, amit a korona politikájaként ki lehetne használni az ország érdekeivel ellentétben." Az uralkodó levelét azzal fejezte be, hogy — mintegy fizetségképpen — hozzájárult minden a németek által felvetett tervezethez, junktimba hozva azokat a lengyel kérdés óhaja szerinti elrendezésével. Közölte, hogy kész megkötni a katonai szerződést, aláírni a fennálló általános szerződés meghosszabbítását 25 évre, valamint létrehozni a gazdasági egységet is, amiről egyébként a szakértők már behatóan tanácskoztak.

Úgy tűnik, hogy az osztrák császár számára Lengyelország megszerzése végeredményben mindennél fontosabbnak mutatkozott, és ennek érdekében hajlandóságot mutatott birodalma katonai szuverenitásának és gazdasági függetlenségének a feláldozására is, holott bőséges tapasztalatokat szerzett a német szövetséges kíméletlen önzéséről, ha saját érdekeiről volt szó. Másrészt úgy látszik, hogy sem Károly, sem általában az osztrák körök nem szereztek tudomást arról, hogy a német vezető csoportok időközben végleg elejtették az osztrák–lengyel megoldást, és az Ausztria–Magyarországgal szemben korábban felállított követelményeik mellett most már ettől függetlenül tartottak ki. Az új Mitteleuropa terv

Lengyelországgal, Litvániával, Lettország egy részével, Bjelorussziával és Ukrajnával kezdett szilárd körvonalakat ölteni, míg készültek az Ausztria–Magyarországra irányuló tervek is, amelyekkel azonban a heveny viták miatt a németek egyelőre nem tudtak előhozakodni.

A helyzetet erre Károly fent idézett levele és az úgynevezett Sixtus botrány kirobbanása érlelte meg. A francia Havas ügynökség április 12-én közölte Károly császárnak sógorához, Sixtus pármai herceghez még 1917 márciusában intézett levelét, amely a francia kormánynak felajánlott különbékével foglalkozott.[13] Midőn ebben Károly odáig ment, hogy jogosnak ismerte el a francia követelést Elzászra, messze továbbment azon a szentségtörésen, amit Czernin azáltal követett el, hogy a német integritás megóvása esetén lehetőnek vélte a háború befejezését. A miniszter — sajnálatos módon — nem tudott arról, hogy a császár túllépett ezen a határon, sem egyáltalán arról, hogy sógora útján ajánlatot tett a francia kormánynak. Így azután akaratlanul maga lett az előidézője annak, hogy a franciák a levelet átadták a sajtónak. Az ismert történet lényege, hogy a miniszter egy sajtóközleményben megjegyezte, hogy a francia kormány békeajánlattal fordult Bécshez, a kezdeményezésnek azonban nem lett folytatása, mivel az osztrák kormány nem ismerte el az Elzászra és Lotharingiára emelt francia igényt. Czernin ezzel vélhetően éppen a tárgyalások újraindítását akarta kezdeményezni, ám rosszul ismerte Clemenceau-t, a francia miniszterelnököt, ha azt képzelte, hogy nyilatkozatának a hatására élénken érdeklődni kezd az osztrák nézetek és feltételek iránt. Ehelyett heves szópárbaj kezdődött arról, hogy kezdeményezett-e a francia kormány különbéke szerződést, vagy nem, míg végül a franciák ráuntak Czernin okvetetlenkedéseire, és leközölték Károly levelét. Óriási volt a blamázs, és Czerninnek távoznia kellett.

Ami a németeket illette, úgy vélték, hogy a levél lehetett mindenestől hamis, meghamisított, de lehetett valódi is. Bármi volt is — vélték —, a legfőbb feladat a látszat megóvása, aminek érdekében a német szerveknek úgy kell tenniük, mintha biztosak lennének a hamisításban. Kühlmann azonnal javasolta a két császár találkozóját és kérte, hogy Vilmos ne nehezítse meg az osztrák császár amúgy is nehéz helyzetét. Osztrák körökben az események katasztrófa-hangulatot váltottak ki. Wedel követ hosszan és élvezettel merült el annak a pszichológiai folyamatnak a leírásában, amelynek során az osztrák és részben a magyar vezető és értelmiségi körök rádöbbentek gyengeségükre a német erővel szemben, felhagytak „gyerekes féltékenykedéseikkel", kritikájukkal, és oltalmat kerestek a nagy testvérnél. Április 22-én többek között ezt írta: „Sohasem érezték oly világosan, mint most, hogy a Monarchia, ha egyáltalán, úgy csak a német birodalom védelme alatt élhet tovább, hogy az elválás a szövetségestől a biztos elmúlást jelenti... A Monarchia vagy meggyógyul a Német Birodalom szárnyai alatt, vagy a felbomlás felé halad...Ha a felbomlás bekövetkeznék, úgy a német koronatartományok a birodalomhoz akarják majd magukat átmenteni. E tartományok felvétele Németországban nyilvános kötelességgé válnék, aminek hosszú távon nem lehetne ellenállni." A követ azonban, aki nem a nagynémet megoldás, hanem a két birodalom szövetségének híve volt, e lehetőséget elutasította magától. Úgy vélte, hogy az újratermelné Németország megosztását a Majnánál, ismét megje-

lenne az Észak–Dél ellentét, és Poroszország súlya csökkenne. „Nem boldogító kilátások! — sóhajtott fel. — Így számunkra — összegzi véleményét — csak egy politika adódik: erős Ausztria-Magyarországot teremteni és fenntartani, addig és amilyen jól csak lehetséges."

A bécsi német követ hasonló szellemben nyilatkozott az osztrák miniszterelnök előtt is. Április 24-én keservesen panaszkodott neki a szövetség meggyengülése és az osztrák szándékok bizonytalansága miatt, és azt bizonygatta, hogy a kettős monarchia fennmaradása és a szövetség vele eminens német érdek. Tagadta, hogy akár csak az alldeutschok is az osztrák tartományok beolvasztására törekednének, és ismét hangsúlyozta, hogy a német érdekekkel ellentétes a déli tartományok növelése.

Wedel követ azonban legalább egy lépéssel lemaradt a berlini hangulat és az ott szövögetett tervek mögött. A breszt-litovszki tárgyalásokkal kapcsolatban kirobbant válság, majd Károly különbéke javaslata, valamint az osztrák–magyar belső helyzet újabb romlása lassan érlelte azt a gondolatot, hogy ki kell terjeszteni a birodalom német magját, a leváló részeket pedig másként kell elrendezni. Vilmos mindenesetre lecsapott a császári találkozóra irányuló javaslatra, amit egyébként maga Károly is felajánlott, és azt kívánta, hogy dolgozzanak ki „szilárd programot a szövetség további elmélyítésére." „Őfelsége — olvashatjuk a császár rendelkezéséről szóló táviratban — azon a nézeten van, hogy a levélaffér keltette kedvező körülmények kihasználása esetén legalább nagy vonalakban mindazt el kell érnünk, amit Ausztria-Magyarországtól kívánunk."

Kühlmann a Buriannal folytatott előzetes megbeszélés után úgy nyilatkozott, hogy a levélügy miatt mind a gazdasági „Bund", mind a lengyel kérdés kissé háttérbe kerülhet, mivel „szükségesnek látszik, hogy Ausztria további sorsát teljesen világos módon azonnal hozzákösse a Német Birodalomhoz egy hosszúlejáratú politikai szerződés és egy katonai egyezmény útján". Ez világos beszéd volt, és annyit jelentett, hogy a német kormány többé nem a lengyel ügy kapcsán kér ellenszolgáltatásokat, hanem a békekísérlet megbocsátása érdekében követeli a szoros elkötelezettséget anélkül, hogy ennek fejében bármit is ígérne. A kettős monarchia vezetőinek tehetetlenségét és tanácstalanságát mi sem mutatta jobban, mint az, hogy Burian egyelőre nem is tiltakozott a zsarolás ellen. A beszélgetés során egyetlen kívánsága az volt, hogy ne „katonai konvencióról", hanem „Heeresbund"-ról essék szó, mert a konvenció valamilyen okból nem kellemes a császár fülének. A fontossági sorrendben hátrébb sorolt gazdasági szövetségről az osztrák miniszter úgy nyilatkozott, hogy „azt oly szorosan kell létrehozni, amennyire csak lehetséges, anélkül, hogy korlátozná számunkra az ellenséges külfölddel és különösképpen a tengerentúllal való kapcsolatfelvétel lehetőségét".

Az illetékes német tényezők először május 8-án ültek össze, hogy előkészítsék a császári találkozót. Hertling kancellár az ülést azzal nyitotta meg, hogy — hála a levélügynek — Németország most követelőként léphet fel Ausztria-Magyarországgal szemben. Kühlmanntól eltérően ő az első helyre rangsorolta a gazdasági unió kérdését, és a másodikra a katonai szerződést, amelynek két lehetséges definícióját adta: Heeresbund és Waffenbund. Harmadik helyen jelölte meg

a hosszú távú politikai szerződés felújítását. A tanácskozás a továbbiakban azt mutatta, hogy e kérdésben a német egység változatlanul nem alakult ki.

A „Waffenbund"-ról nem sok szó esett. Mindössze Stein hadügyminiszter nyilatkozott róla a legnagyobb pesszimizmus hangján, nem hagyva egy csepp kétséget sem afelől, hogy szerinte a kettős monarchia katonailag csak tehertétel lehet. Kijelentette, hogy az ő számára „a Kelet Bécsben kezdődik", ami miatt legrosszabb esetben is csak valami ideiglenes megoldásba volt hajlandó belemenni. Így azután a politikusok a gazdasági unióra terelték át a szót, ami végre ez alkalommal élénk vitát váltott ki. A gondolat egyik lelkes támogatójának Stumm államtitkár mutatkozott, aki sürgette a „Zollverein" létrehozását, mint ami megteremtheti a feltételeket a német érdekek érvényesülése számára. Mellette érvelt von Payer kancellárhelyettes is, aki úgy vélekedett, hogy elég gyorsan ki lehet munkálni a „nagyvonalú Zollverein" részleteit, és megkockáztatta, hogy abba esetleg be lehetne vonni Bulgáriát és Romániát is. „Amint a történelem mutatja, — hangoztatta Payer — a Zollverein nagy kötőanyag." Nyilvánvaló, hogy ezzel a német egységet megalapozó egykori vámszövetségre utalt, és jelezte, hogy most egy olyan hatalmas birodalmi (és nem német) egységre van szükség, amely ugyanezt a feladatot egy jóval nagyobb térben be tudja tölteni. A külügyminisztérium képviselője szintén a Zollverein mellett nyilatkozott, rámutatva arra, hogy egy preferenciális rendszer veszélyesebb lenne, mivel mások azonnal követelnék ugyanazokat a kedvezményeket, amelyeket Ausztria élvez. Az ellentábor hangadója Stein hadügyminiszter volt, aki arra hivatkozott, hogy annak idején a vámszövetséget egy nagy állam kötötte meg sok kisebbel „a külső egyenjogúság fikciójával, míg ma két nagy gazdasági testnek kellene azt egymással megkötnie". A miniszter figyelmeztetett: „Ausztria nem hagyja magát minden további nélkül felszívni." A „felszívás" szándékát ugyan senki sem cáfolta, de Payer ismét hangsúlyozta, hogy Németországnak Ausztriával együtt kell megjelennie a világ előtt. „Különben — tette hozzá — Ausztria szét fog esni, vagy lemorzsolódik, és ismét lesz keleti veszedelmünk." A kancellárhelyettes ekkor már úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a kettős monarchia felbomlásának megakadályozását jelölte meg a német politika első céljának az övezetben, amihez képest a lengyel kérdést is csak másodlagosban tartotta. Ezt viszont Stein nem akarta elismerni, míg végső szava a gazdasági egységesülés kérdéséről az volt, hogy legfeljebb hosszabb távra csatlakozik a „grosse Wirtschaftsgebiet" (a náci szóhasználatban később: Grossraumwirtschaft) gondolatához, de ragaszkodik „Lengyelország gazdasági uralásához". Mivel a részvevők még a követendő tárgyalási módszerekben sem tudtak megegyezni, végül a gazdaság birodalmában néhány részletkérdés tárgyalását irányozták csak elő (az aktuálissá vált kereskedelmi szerződés, a kereskedelmi törvényhozás közelítése egymáshoz, a rendszerek közelítése a vasúti forgalomban, a dunai hajózásban stb.)

A lengyel kérdés ezúttal már nem váltott ki vitát, mivel mindenki elintézettnek tekintette, hogy Lengyelországban a fő befolyás Németországot illeti, és már csak azt kellett meghatározni, hogy e szomorú végeredményt, az „El a kezekkel Lengyelországtól!" formulát a konferencia mely szakaszában hozzák az osztrákok tudomására.

A vita május 10-én folytatódott, ezúttal már Kühlmann, Bergen nagykövet és Wedel követ részvételével, valamint két írásos előterjesztés birtokában. Az ülés Hertling bejelentésével vette kezdetét, arról, hogy a császár „lehetőleg hosszúlejáratú és kifelé világosan megnyilvánuló szerződést kíván". Vilmos tehát a politikusok álláspontja felé hajlott, és meggyengítette a Zollverein ellenzőinek pozícióját. A tárgyalás áttekinthetőbbé és egyszerűbbé vált. Kühlmann és a külügyek más irányítói most sikeresebben védték álláspontjukat a katonákkal szemben, akik szerintük túl sokat túlságosan durván követeltek. A vita azonban az utóbbiak által kidolgozott egyezménytervezet előterjesztésével kezdődött, amelyet Freiherr von Stein olvasott fel. „Ausztria–Magyarország — hangzott a szöveg — szabad kezet ad Németországnak Lengyelországban gazdasági tekintetben. Különösképpen szüksége van Németországnak arra a jogra, hogy Lengyelországgal vámuniót kössön...Németország nyitva hagyja Ausztria–Magyarországnak a belépést a német–lengyel vámunióba." E fantasztikus bevezetést a követelmények hosszú listája, majd a lassú német–osztrák gazdasági közeledés Stein által korábban már javasolt újabb kifejtése követte.

Wedel követ és Payer alkancellár azonnal tiltakozott a lengyel ügy előtérbe helyezése ellen, majd ismertették a külügyminisztérium tervezetét. A diplomatikus fogalmazás e kis remeke természetesen magába foglalta a „fegyverbarátság" gondolatát, a két birodalom és a két „nép" közös érdekeire való hivatkozást, majd kimondta, hogy e nemes gondolatoktól vezetve a két császár megegyezett a következő célok megvalósításában:

„I. Gazdasági szövetség létesítése, amely a két monarchiát közös gazdasági területté egyesíti és amelybe a Lengyel Királyság is felvehető lesz;

II. Fegyverszövetség (Waffenbund) alakítása;

III. Szoros, a két császárság védelmét és biztonságát szolgáló politikai szövetség létrehozása."

Az ismertetés után Kühlmann azonnal kompromisszumos ajánlatot tett a katonák megnyugtatása végett. Javasolta az első és a harmadik pont felcserélését a tárgyalási sorrendben, és elfogadta Stein követelményét a gazdasági egység létesítésének lassítására. Továbbra is fenntartotta azonban a vámuniót, mint célt. A további vita során kiderült, hogy Stein legfőbb követelése változatlanul annak elérése, hogy Károly lemondjon Lengyelországról, amitől végül Payer és Wedel csak úgy tudta eltéríteni, hogy a III. pont után az előterjesztésbe betoldottak egy szöveget, amely szerint „A Magas Szerződőfelek egyetértenek abban, hogy az 1–3-mal jelölt kérdések végleges megoldásának előfeltétele a megegyezés a lengyel kérdésben."

További egyeztetésre került sor május 11 és 13-án Hindenburggal és Ludendorffal. Ennek a jelentősége Ausztria–Magyarország szempontjából — és számunkra — abban áll, hogy feltárult a környezet, amiben a katonai vezetők a maguk részéről az osztrák–magyar kérdést elhelyezték. A beszélgetés érdekessége, hogy e tervekről láthatóan a vezető német politikusoknak sem volt megelőzően pontos, vagy legalábbis hivatalos tudomásuk. Az előterjesztett szöveget a tábornokok szó nélkül elfogadták, de problémák merültek fel a további részletekkel kapcsolatban. Hindenburg közölte, hogy ellenzi a bensőséges „Waffenbund"-ot,

részben mert nem bízik az osztrák–magyar politikában, részben, mert szkeptikusan ítéli meg a tisztcserét. Nem szívesen küldene ugyanis német tiszteket például Galíciába, mivel ott a „társadalmi körülmények" oly kevéssé kellemesek. A főparancsnok nézetével szöges ellentétben Ludendorff viszont a Waffenbundot feltétlenül szükségesnek vélte, hogy megszüntethető legyen a szövetség Ausztria számára tehermentesítő, Németország számára viszont megterhelő jellege. Szerinte a dolog lényege abban állt, hogy a két hadsereget azonos fegyverzeti szintre hozzák, azonos kiképzésben részesítsék, megszervezzék a kétoldalú tájékoztatást, és biztosítsák az osztrák hadseregben a titoktartást. A partnernek azonban — mondta — „nemzetileg" szilárdnak kell lennie, ezért tudni kellene, hogy meddig megy majd el az osztrák és a magyar hadsereg szétválasztása, és hogy vajon a németeknek Ausztria–Magyarországgal, vagy Ausztriával és Magyarországgal kellene-e fegyverszövetségre lépniük?

A részvevők e ponton rátértek egy Cramon tábornok által készített tervezet megvitatására, amely a Waffenbund részleteire irányult, de ami nem található az iratok között. Ez annál is sajnálatosabb, mert nagy a valószínűsége annak, hogy az irat kitért a magyar haderő integrálásának a kérdésére is. Így is bizonyos azonban, hogy a több évtizeden át folytatott magyar harc a hadsereg nagyobb függetlenségéért a központi hatalmak háborús győzelme esetén azzal zárta volna e történelmi fejezetét, hogy képviselői a német hadseregbe való beillesztés törekvésével találkoztak volna szembe. Cramon szóbelileg mindenesetre jelezte, hogy a magyar vezényleti nyelv elfogadása rendkívül bonyolítaná a helyzetet. Kühlmann ezt vitatta, mondván, hogy tökéletesen mindegy, hogy tudja-e vagy nem a magyar baka azt a mintegy 60 szót, amivel most rendelkezik. Ludendorff ennél fontosabbnak tartotta, hogy vajon szét kell-e választani a tisztikart.

Ezután ismét a lengyel kérdés került terítékre, de a felek álláspontjában semmilyen változás nem mutatkozott. A gazdasági unió ügye viszont a katonákat továbbra sem érdekelte, így arról mindössze annyi szó esett, hogy a kancellár leszögezte bevezetésének fokozatosságát. Jóllehet ezzel a küszöbönálló császári találkozó tematikája kimerült, az ülés nem fejeződött be, hanem azzal folytatta a munkát, hogy a részvevők áttekintették a német háborús célokat globális értelemben is. Erre a kancellár kérésére került sor, aki arra hivatkozott, hogy a parlamentben a kormányt kérdések elé állítják, és ő információ hiányában nem képes válaszolni. A helyzet abszurd voltát csak hangsúlyozta, hogy a kancellár a továbbiakban azt firtatta, vajha mit is keres a német hadsereg Finnországban, a Krímben, a Donyec medencében és hogy vajon a hadsereg egyáltalán meddig akarja kiterjeszteni mozgásterét.

Finnországgal kapcsolatban Ludendorff azt válaszolta, hogy oda eredetileg Mannerheim tábornok kérésére küldtek kisebb alakulatokat, hogy „szövetségestársat nyerjünk Oroszország ellen". Lehetségesnek tartotta, hogy a finnek igyekeznek megszerezni Kelet-Karéliát Murmanszkig, és bár úgy vélte, hogy az angolok eltávolítása Murmanszkból megfelelne a német érdekeknek is, tagadta, hogy egy ilyen hadműveletben a német hadsereg részt kívánna venni. A Donyec medence elfoglalását a breszti békeszerződés megszegésével Ludendorff a szénszükséglettel „magyarázta", és kijelentette, hogy az akció befejeződött, mivel „Elértük,

amit el kellett érnünk". A Krím félszigetet viszont — a vezérkari főnök interpretációja szerint — katonai okok miatt kellett megszállni, mert másként nem lehetett megvédeni a flottát a Fekete-tengeren. Már csak az van hátra — mondta —, hogy két elmenekült nagy orosz kereskedelmi hajót kézre kerítsenek, és egyébként „katonailag készen vagyunk". Ezután rátért a Kaukázuson túli területek kérdésére, arra hivatkozva, hogy Perzsiában (Irán) az angoloknak van nagy befolyásuk. „...talán lehetőség kínálkozik arra — mondta —, hogy az angolokra egyszer itt is csapást mérjünk." „Ha később egyszer — folytatódott az előadás — egyszer még hadjáratot indítunk Perzsiában, úgy ezt azért tesszük, hogy Angliát megverjük, és nem azért, hogy hódítsunk. Jelenleg erre nem állnak rendelkezésre csapatok." Mindenesetre azt javasolta, hogy küldjék a törököket Teherán irányába, de tartsák távol őket a Kaukázustól, ahol Németország bázisra találhat a vele „baráti" Grúziában. A további beszélgetés során kiderült, hogy Perzsiában mégis van egy mintegy 20 ezer főnyi német katonai alakulat, és Ludendorff voltaképpen azon sajnálkozott, hogy pillanatnyilag több katonát nem tud oda küldeni egy nagyobb csapás végrehajtására, a kérdést azonban nyitva tartotta a jövő szempontjából. Másként szólva a perzsiai hadműveletre azért nem került sor, mert egyelőre a nyugati frontról nem lehetett csapatokat elvonni. A vezérkar azonban készült a nagy nyugati támadásra, és szemmel láthatóan arra gondolt, hogy az ottani győzelem után folytatja az előnyomulást. A német befolyás és elsőség ennek megfelelően Finnországtól a Baltikumon, Belorusszián és Ukrajnán át a Krímig, a Kaukázusig és Perzsiáig terjedt volna ki.

A hadicélok vitája során a kancellár nehezményezte, hogy a hadműveletek térbeli kiterjesztése meghosszabbítja a háború időtartamát, és növeli a költségeket, a katonai vezetők viszont azt hangoztatták, hogy éppen ellenkezőleg: lerövidül a háború, Németország pedig nagy gazdasági előnyökre tesz szert, például a Kaukázus vidék természeti kincsei révén. „Jelenleg nem gondolunk katonai beavatkozásra a keleten — zárta a tanácskozás e részét Ludendorff —, de később esetleg igen."

A hadicélok megbeszélése május 13-án folytatódott. Ennek során egyetértettek abban, hogy Németország mielőbb elismeri a független Ukrajnát, Grúzia elismerését nem teszi függővé attól, hogy e vonatkozásban Moszkva miként jár el, lehetővé teszi Észak-Dobrudzsa bekebelezését Bulgária által, a német befolyási övezetbe kerülő Belgiumban pedig felerősíti a flamand mozgalmat. Vita alakult ki a Krím félsziget kérdésében, hogy ti. átengedjék-e Ukrajnának, vagy közvetlen német felügyelet alá helyezzék. A kancellár ellenezte az ottani nagyobb német elkötelezettséget, Ludendorff és Kühlmann viszont a Fekete-tenger miatt nagyon fontosnak látta. Magát Oroszországot, vagyis azt az államot illetően, amely a breszti békét követő német támadás után még megmaradt, a német kancellár követelése az volt, hogy egyszer végre legyen már valóban béke, és a hadsereg szüntesse be az előnyomulást. A katonák azzal védekeztek, hogy sokszor már a bolsevikok támadnak, akik nem ugyanazok, mint kezdetben voltak, és hangoztatták, hogy a hadműveletek egyébként befejeződtek.

Mindent összevéve azt állapíthatjuk meg, hogy az 1914-es német tervekhez képest 1918-ban a Mitteleuropának nevezett befolyási zóna nyugaton beszűkült,

kelet felé azonban mérhetetlenül megnőtt, és a nem csak „tervezett", de ott gyakorlatilag kialakított szövetségi hálózatba Ausztria–Magyarország egyszerűen beleszorult, úgy hogy a németek által tervezett gazdasági és katonai egyesítés megakadályozására nem sok esélye maradt. Berlinnek e szempontból nagyon is megfelelt a kettős monarchia egyébként sokat felhánytorgatott gyengesége, mert csak nőtt az esélye arra, hogy mindenestől Németország alá gyűrje. Az alkalmat láthatóan sem a katonai, sem a politikai elit nem akarta elmulasztani, még ha közelítésük sok részletben el is tért egymástól. Nem kétséges, hogy a német hadvezetés célja a hatalmas befolyási övezet megszerzésével és Anglia legyőzésével nagyban hasonlított arra az elgondolásra, amit később Hitler alakított ki, és azt sem lehet kizárni, hogy az utóbbinak voltak értesülései az 1918-as német elképzelésekről, hiszen Ludendorffal a húszas évek elején közeli kapcsolatban állt. Ehhez mégis hozzá kell tennünk, hogy a különbség is nagy volt a két koncepció között. A császári Németország vezetése formailag független államok német befolyásolására gondolt, még ha az utóbbi feltételeinek megteremtésében igénybe is vette a haderőt, az utóbbi viszont népirtó háborút folytatott a teljes alávetés és szolgasors megalapozására.

Ebbe a keretbe helyezkedett el egyébként a nagy „lengyel vita" is, ami végül egy taktikai kérdésre egyszerűsödött: miután mind Lengyelország egésze, mind Ausztria–Magyarország egésze belekerül a német Mitteleuropa keretébe, milyen sorrendet kell követni a dolgok előkészítésében, hogy mielőbb célt lehessen érni. A hatalmas keleti német hálózaton belül viszont teljesen logikusnak kell találnunk, hogy a lengyel kérdést a német vezetők ily nagy fontossággal ruházták fel, hiszen az ottani német elsőség megszerzése nélkül bizonytalanná vált volna az egész komplexum elérhetősége, kezelhetősége, kihasználhatósága. A rugalmasabb taktikát követelő politikusok a lényeget illetően úgy gondolkodtak, hogy amennyiben a szövetség gazdasági és katonai tekintetben Ausztria–Magyarországgal létrejön, úgy majdnem mindegy, hogy Lengyelországban miként rendeződik papíron az elsőség kérdése, mivel előbb vagy utóbb akkor is német befolyás alá kerül, ha átmenetileg Ausztria–Magyarországhoz áll is közelebb. Ők éppen ezért a továbbiakban már kifejezetten a német — osztrák–magyar unióra fektettek súlyt, amint az a június 7-i újabb egyeztető tárgyalás anyagából is kiderül. Kühlmann itt hangsúlyozta, hogy a háború megmutatta ugyan a kettős monarchia „vitalitását", de azt is, „hogy Ausztria–Magyarország katonailag és gazdaságilag a jövőben nem tud meglenni a Német Birodalom segítsége nélkül". A nagy védbeszédet azonban a Zollverein mellett ezúttal Koerner miniszteri igazgató tartotta. Követelte a belső vámok teljes megszüntetését és a külső vámok azonossá tételét, a vámügyi törvények azonosításának azonnali elkezdését és az igazgatási eljárások fokozatos közelítésének kidolgozását. Ami Lengyelországot illette, Koerner úgy vélte, hogy az vagy bekerül a vámunióba, vagy mindkét állammal azonos vámokat és eljárásokat kell, hogy alkalmazzon. Kijelentette, hogy az egyesülés mindkét fél számára létkérdés. „Gazdasági egyezmények, amelyek hosszabb ideig állnak fenn, sokkal nagyobb súlyúak — mondta —, mint a tisztán politikai megállapodások. Mivel mi gazdaságilag erősebbek vagyunk, a gazdasági szövetség oda fog vezetni, hogy Ausztria–Magyarország Németország uszályába kerül. Ezt Czer-

nin gróf annak idején nyíltan elismerte. Egy 120 millió lakosú terület egészen másként tud fellépni, mint két egymás mellett, vagy talán egymással szemben dolgozó 70 és 50 milliós állam. A háború után közöttünk és ellenségeink között hosszabb ideig még ellentétek fognak fennállni. Így az a közös gazdasági terület, amelyben mi mértékadó befolyással rendelkezünk, számunkra a legnagyobb fontosságú."

Hasonló álláspontot képviselt Payer kancellárhelyettes, aki tiltakozott a vámunió minden halasztása ellen. Feltette a kérdést: „És tudjuk mi egyáltalán, hogy vajon, ha mi a végleges tárgyalásokat 1924-re kitoljuk, lesz-e még Ausztria–Magyarország?" Payer a maga részéről azt is elhárította, hogy a német államoknak beleszólást engedjenek e „legnagyobb horderejű" kérdésbe, azon túl, hogy a véleményüket elmondhatják.

A „Lengyelország mindenekelőtt" tézisét ezúttal Stein hadügyminiszteren kívül Breitenbach fejtette ki, aki a közlekedési ügyek minisztériumát vezette. Ő a Lengyelországon túli, tehát a balti, ukrajnai stb. tranzitforgalom érdekeit hangsúlyozta, és ezért domináló befolyást követelt a lengyel vasútnál. Stein viszont már odáig ment, hogy Oroszország csatlakozásáról beszélt (az Anschluss szót használta) Németországhoz, és ezen az alapon követelte Lengyelország, mint „átmenőország" biztosítását.

Dr. Havenstein, a birodalmi bank elnöke, aki először vett részt a vonatkozó tárgyalásokon, merőben új hangot ütött meg, és új kifogásokat fogalmazott meg a német–osztrák vámunióval kapcsolatban. Olyanokat egyébként, amelyek végigkísérték a háború utáni évek jó részét is. Elismerte a gazdasági egység jelentőségét, majd hozzátette: „Mi azonban Ausztria–Magyarország gazdasági gyengesége miatt mindenütt szükségbe fogunk jutna. Ausztria–Magyarország gazdasági érdekeihez fogunk igazodni. Nem Ausztria–Magyarország kerül Németország uszályába, hanem megfordítva„ Németország Ausztria–Magyarországéba."

Oly sok vita és egyezkedés után végeredményben egy albizottság szerkesztette össze az osztrák delegációval megbeszélendő kérdések forgatókönyvét. Ez megint csak a kompromisszum jegyében született, mivel tartalmazta mindkét vitázó fél legfontosabb szempontjait, amelyek — mint láthattuk — nagyon rosszul illeszkedtek össze.

Ennél is kiábrándítóbb volt azonban a június 12-i német–osztrák tárgyaláson az osztrák álláspont. Burian ugyanis abból indult ki, hogy a kettős monarchia fennmaradása legalább annyira német érdek, mint osztrák. Ezért elvárta, hogy a katonai és a gazdasági önállóság feladásáért a németek valamit fizessenek. Újra ragaszkodott tehát az osztrák–lengyel megoldáshoz, vámunió helyett pedig preferenciális rendszert kívánt, vagyis azt, hogy a két állam nyújtson egymásnak kivételes vámkedvezményeket. A lengyel kérdésről folytatott több órás beszélgetésen nem lehetett rávenni szemernyi engedményre sem. Kész volt rá, hogy a németeknek minden kedvezményt megígérjen abban a nagy birodalomban, amelyben a szövetség fő hordozója „Németország, Magyarország, Lengyelország és Horvátország" lesz, de ragaszkodott ahhoz, hogy a lengyel koronát uralkodója fejére helyezzék. Ez az álláspont kizárta, hogy a németek e kérdésben a halogatás taktikáját alkalmazzák, úgy, hogy az összes többi probléma megvitatása akadé-

mikus szinten maradt. A németek különösen felháborodtak egyébként azon, hogy Burian még annak a lehetőségét is felvetette, hogy Ausztria–Magyarország esetleg „szabad kezet" biztosít magának további politikájában. Az egyetlen engedmény, amit Burian tett, így hangzott: „Belülről...a vámunió nem látszik keresztülvihetőnek (Németországban és Ausztriában több kör átmeneti időszakot kíván); kifelé azonban a megegyezést vámszövetséggé lehetne feltupírozni." (Ez volt a módszer, amit majd 1931 elején az osztrák kancellár és a német külügyminiszter követett.)

A német–osztrák találkozó tehát nem vezetett eredményre, és ebben az időben Bécsben már nagyon pesszimista nyilatkozatokat lehetett hallani. Midőn Hindenburg egyre csak követelte Ausztria lemondását Lengyelországról „a német Kelet fejlődése" szempontjából, Burian — Wedel szerint — kijelentette, hogy ő nem a német–osztrák házasság felbomlásától fél. „A válás veszélye nem áll fenn — mondta. Ő nem a válástól fél, ő a halálesettől fél, amikor az egyik házasfél egyedül marad."

Valóban, június végefelé már szinte kitapintható volt a kettős monarchia agóniája. Romlott a katonai helyzete is. A Piave folyónál megmerevedett a front, és az osztrák–magyar hadsereg nem volt képes annak áttörésére, majd a június 15-én kezdett offenzíva kudarca után kénytelen volt a vonalakat visszavonni. A Balkánon gyülekeztek azok az antant-erők, amelyek Görögországból kiindulva új offenzívát kezdhettek. A március–áprilisi német offenzíva a nyugati fronton elakadt, majd nem sokára megérkezett az USA-ból a friss, jól felszerelt amerikai hadsereg. Sejteni lehetett, hogy Németország a háborút nem fejezi be győztesen.

A Piavénál elszenvedett vereség után Wedel követ már tragikusnak látta Ausztria–Magyarország helyzetét. „Senki sem kételkedhet benne — írta —, hogy Ausztria saját erejéből nem tud megmenekülni." Csak az segítene, ha Németország „bevonulna" oda katonailag, vagy „morálisan". Az utóbbin a követ voltaképpen politikai beavatkozást értett, és úgy gondolta, hogy el kellene ismerni a nemzeti „egyéniségeket" és a nemzeti jogokat. Wedel ezt olyan adunak gondolta, amely kiütné az antant kezéből a legfőbb ütőkártyát.

A berlini politikusoknak azonban egyelőre a szemük se rebbent meg. Hiába érkeztek Bécsből a legriasztóbb hírek, hiába fordultak terveik ellen a németbarát magyar politikai tényezők is, a német autoritások még 1918 június–júliusában is továbbszövögették a nagy keleti térségre irányuló terveiket. Július közepén sor került még egy — és egyben az utolsó — német–osztrák találkozóra. Ezúttal az osztrák politikusok már mindenbe beletörődtek. Kedvenc eszméjüket, a preferenciális szerződést meg sem említették, és a német szerződéstervezeteket mind a gazdasági, mind a katonai kérdésekre nézve, alapjában véve elfogadták. Koerner kijelentette ekkor, hogy a gazdasági egység a háború által teremtett helyzet szükségszerű következménye, „és a jelenlegi időpont talán az utolsó, amelyben e szövetséget el lehet érni..."

A két birodalom életében ez az utolsó alkalom volt, midőn delegációi találkoztak egymással. Ezt követően az érintkezés már elsősorban arra szorítkozott, hogy Bécset visszatartsák a fegyverszünet kérelemtől. Augusztus 8-án, a „német hadsereg fekete napján" azonban elkezdődött a nyugati fronton az amiens-i csata, amelynek során a brit hadsereg áttörte a német vonalat, majd ezt követően a

szövetségesek szünet nélkül és eredményesen támadásban maradtak. Augusztus 14-én a Legfelső Hadvezetés a háború folytatását kilátástalannak nyilvánította, majd szeptember 29-én Hindenburg és Ludendorff azonnali fegyverszüneti kérelem érdekében lépett fel.

Epilógus

Míg a kettős monarchia lassan halni készült, a német vezetők levonták vele kapcsolatban az utolsó következtetéseket. Ludendorff október 14-én hosszabb levelet írt a külügyminiszternek, amelynek legfontosabb tétele így szólt: „Talán a nem távoli időben abba a helyzetbe fogunk kerülni, hogy katonai védelemben kell részesítenünk az ausztriai németséget." A tábornok meglehetős pontossággal leírta a leendő csehszlovák és a délszláv állam körvonalait, és beismerte, hogy Ausztria–Magyarország szétesése ellen, ami meglehetősen előrehaladott stádiumba jutott, már nem lehet semmit sem tenni. A cseh és a délszláv állam barátságára pedig — vélte — Németország nem számíthat. Ludendorff szerint az osztrákok azonban kezdték felismerni valódi helyzetüket. „Kezdik magukat egy népnek érezni — írta —, amely a maga számára pontosan azokat a jogokat igényli, amelyeket más nemzeteknek elismernek.." Mind többen válnak a dinasztia ellenfeleivé, mivel rájöttek, hogy tőle nem várhatják a németség védelmét. „Mindinkább vitatják azt a kérdést, vajon nem jött-e el az ideje, hogy előkészítsék a csatlakozást (Anschluss) a Német Birodalomhoz." Tisztázni kell tehát — szögezte le a tábornok —, hogy vajon Németország passzív marad-e, vagy támogatja-e ezt a mozgolódást? „Hogy a német eredetű vidékek csatlakozása előbb vagy utóbb bekövetkezik, az aligha kétséges — írta. A csalódásért, amit a háború más területen hozott, e fejlődés mindenesetre értékes kiegyenlítés lenne, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül. Ezért úgy gondolom, itt az idő arra, hogy éppen úgy támaszkodjunk Német–Ausztriára, mint Magyarországra."

Ludendorff tehát máris kész volt arra, hogy a nagy zsákmány helyett beérje az Anschluss-szal, valamint a magyarországi befolyás megszerzésével. A háborúnak még nem volt vége, Ausztria–Magyarország még úgy-ahogy állt a lábán, midőn Berlinben gondolatban már túl voltak mind a birodalom, mind a Habsburg dinasztia temetésén, és máris az Anschlusst akarták előkészíteni. Nem állt messze e felfogástól Vilmos császáré. Ugyanezen a napon, október 14-én ő is tollat ragadott, és készített egy hosszú feljegyzést. Már azt jellemzőnek tekinthetjük, hogy a feljegyzés nem Ausztria–Magyarországról, hanem csak Ausztriáról szólt. Egy történelmi áttekintés után a császár a jövőt fürkészte. Ő is attól tartott, hogy Németországnak nagy nehézségei lesznek a leendő független Lengyelországgal és a cseh állammal, de remélte, hogy a teljesen izolálódó Magyarország kitart majd Német–Ausztria és Németország mellett. „Ugyanakkor — írta a császár — a háború ösztönösen összeterelt minden németet fajközösségük jogos védelmének érzete folytán. Ebből le kell vonni a következtetést, hogy Német–Ausztria számára a megoldás ez: mivel a harc az autonóm szláv államokkal az uralomért és a *szövetségi császárságért* kilátástalan, valamilyen formában a Német Birodalomhoz

kell csatlakoznia, hogy *fajának* biztosítsa az életet és a jövőt." (A kiemelések itt és a továbbiakban a császártól származnak.)

Egyébként a császár életében elérkezett az a különös pillanat, amelyben szellemi rokonának érezte az osztrák szociáldemokrácia egyik vezetőjét, Victor Adlert. A következőket írta még, mintegy utóiratként: „Éppen amikor e lapokat befejeztem, kaptam jelentést Bécsből dr. Sylvester közvetítése útján arról a szándékról, hogy a *német*–osztrákok *egyesülnének* dr. Victor Adler programja alapján arra, hogy *autonóm Német*–Ausztriát hozzanak létre és e szabad *Német*–Ausztriát államszövetségi Anschluss–ban a Német Birodalomba vigyék be valamilyen formában és elővigyázatosan. Ez tehát pontosan fenti végkövetkeztetésem megerősítése." Az üzenetből Vilmos arról is értesült, hogy Adlerék a magyarokkal nem kívánnak közösködni, de ezen nem ejtett könnyeket. Szinte elégtétellel állapította meg: „Ezáltal a régi Ausztria megszűnik létezni és a császárság hasonlóképpen." A „germán fajkoncentrálódás" felett érzett öröme teljesen háttérbe szorította azt az egyébként normálisnak tűnő gondolatot, hogy a birodalom széthullásával mégis csak egy német vezetésű nagyhatalom tűnik el a térképről. Egy pillanatot szentelt még annak a kérdésnek, hogy vajon e helyzetben hogyan viselkedik maga Károly császár. Jó érzékkel megsejtette, hogy nem áll e „germanizálódási" folyamat élére. „De ha a német–osztrákok — tette hozzá ehhez — erősen el vannak határozva erre, mégis kénytelen lesz (ezt megtenni), vagy — vélte — lelép."

Midőn Vilmos saját „lelépése" előtt felvázolta Ausztria sorsát a „fajkoncentráció" jegyében, alaposan megelőzve ezzel Adolf Hitlert, aligha fogta fel, hogy Adler és társai nem az ő Német Birodalmához, hanem a lelki szemeik előtt megjelenő német köztársasághoz szerették volna hozzákötni Ausztria sorsát. A történelem azt hozta magával, hogy míg az osztrák szociáldemokraták elgondolása nem valósult meg, addig Hitler egy átmeneti időre megvalósította mindazt, ami a fent érintett tervezgetésekben szerepelt, csak éppen ő még annál is többet tervezett, és a befolyás megszerzését alávetéssel, leigázással és brutalizálással cserélte fel. 1938 márciusában mindenesetre már nem egy császárnak, hanem egy köztársasági elnöknek és a független Ausztria kormányfőjének kellett „lelépnie", hogy helyet adjanak a birodalmi helytartónak. Károlyt 1921-ben Madeira szigetére száműzték, Schuschnigg kancellár viszont koncentrációs táborba került.

JEGYZETEK

[1] *Franz Fischer:* Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. Düsseldorf 1961, ill. *Imre Gonda:* Verfall der Kaiserreiche in Mitteleuropa. Der Zweibund in den letzten Kriegsjahren (1916-1918). Bp. 1977, 388-tól.

[2] *Friedrich Naumann:* Mitteleuropa. Berlin 1915 — A szerző foglalkozik a közép-európai egység katonai és alkotmányos kérdéseivel is, az írás középpontjában mégis a gazdasági egység kívánalma áll. Legfőbb érve a nagyság, a méret, ami biztosíthatná az egység versenyképességét, és a közép-európai nemzetek, államok számára elfogadhatóvá tenné a német vezetést. — A könyv magyar fogadtatásáról: *Galántai József:* Magyarország az első világháborúban 1914-1918. Bp. 1974, 238-tól. Eszerint a magyar politikai világban voltak a tervnek barátai és ellenzői, — eleinte szinte függetlenül a politikai áramlatok jellegétől. Végül azonban a függetlenségiek és a baloldaliak többségükben ellene foglaltak állást.

[3] *Galántai:* 324-től.

[4] Idézett könyvében Fischer elsősorban erre koncentrált, és éppen a kontinuitás kimutatása miatt váltott ki heves vitákat. Látni fogjuk, hogy a kontinuitás elemei a két célmeghatározás között valóban megfigyelhetők, véleményem szerint azonban a náci külpolitikai elgondolás túlmutatott az 1918-as elképzelések legmerészebbikén is, és alapjában eltérő volt a két koncepció gyakorlati megoldási formulája.

[5] A tanulmány iratanyagát a bonni Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Abteilung A. Geheime Akten, Österreich sorozatának 4–7. kötete alkotja. Mivel e kötetek az iratokat szoros időrendben tartalmazzák, és az iratfedelek, valamint a katalógus jelzi a kötetek időtartamát, a tanulmány szövegében pedig megtalálhatók a további eligazító adatok (idő, hely, személy/ek/), az olvasó a szóban lévő iratot könnyen megtalálhatja anélkül is, hogy minden egyes iratnál jeleznénk a kötetszámot, illetve az iraton megjelenő számot. Ezért a hagyományos jegyzetanyagról lemondtunk.

[6] Az Alldeutscher Verbandnak már volt egy olyan szárnya is, amely nemzeti-faji alapon a kettős monarchia felbomlasztását és Német-Ausztriának a német birodalomhoz csatolását tartotta megoldásnak. Részletesen l.: *Tokody Gyula:* Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben, 1890–1918. Bp. 1963

[7] A szöveget idézi *Gonda:* 373. és uo. röviden összefoglalja a tábornokok követeléseit. Az utóbbiak közé sorolja — tévesen — a katonai konvenciót, ami a valóságban Michaelis javaslata volt, és a két tábornok csak nehezen fogadta el. Ezzel szemben nem tér ki arra a listára, amit a tábornokok előterjesztettek és a császárhoz is eljuttattak, noha a kancellár nem fogadta el őket.

[8] E követelést később is többször megfogalmazták.

[9] Zuhatag.

[10] A dolog odáig fajult, hogy Károly hivatalosan is felvetette az elszakadást Németországtól, majd egy ízben Vilmosnak szóló üzenetként kijelentette: „...nehéz lenne Őfelsége népeinek érthetővé tenni, hogy adott esetben csupán azért kell tovább harcolniuk, hogy Németország megszerezze Litvániát és Kurlandot."

[11] Ezt részletesen ismerteti *Gonda:* 378-tól

[12] A tárgyalások menetét részletesen leírja *Lengyel István:* A breszt-litovszki tárgyalások. Bp. 1975 c. könyvében. — A szóban lévő időszakról: 113-tól

[13] A kérdésnek nagy irodalma van, de különösen fontos ebből: *Prince Sixte de Bourbon*: L'Offre de paix séparée de l'Autriche. Paris 1920. — A herceg itt számos dokumentumot idéz, és facsimilében közli Károly két kézzel írott, hozzá intézett levelét. Az elsőben, amit Károly nem dátumozott, olvasható a következő inkriminált mondat: „... kérlek, add át titkosan és nem-hivatalosan M. Poincarénak, a Francia Köztársaság elnökének, hogy szövetségeseimnél minden eszközzel és minden személyes befolyásomat felhasználva támogatni fogom az igazságos francia követeléseket Elzász-Lotharingiára vonatkozóan."

Mária Ormos

LES RAPPORTS ENTRE L'ALLEMAGNE ET L'AUTRICHE-HONGRIE. LE NOUVEAU PLAN DE MITTEL-EUROPE 1917–1918

(Résumé)

L'étude présente offre un bref rassemblement des plans militaires et politiques élaborés par les chefs de l'armée allemande par la suites des changements effectués en 1917 en Russie et surtout par l'effondrement de l'armée russe.

Le fond de cette conception aurait été de limiter les aspirations de l'Occident et à la fois d'élargir vers l'est la domination de l'Allemagne sur un empire monumental. La zone d'influence allemande aurait pu englober la Pologne, les pays baltes, l'Ukraine (avec des positions avancées et par une surveillance vers sud, sud-ouest), la péninsule des Balkans y compris la Roumanie.

Le plan géopolitique proposé par Hindenburg et Luddendorf — comptant sur l'achèvement victorieux ou sur une paix consensuelle en Europe de l'Ouest — a provoqué des graves différends entre le camp politique et militaire. Le premier, ayant des positions faibles dès le début a essayé de faire valoriser leurs considérations de modération dans des conditions plus en plus affaiblies. Il est bien évident que des débats se sont surgis entre les représentants allemands et austro-hongrois

s'articulant le plus gravement autour de la question de la Pologne; et la délégation austro-hongroise a pris une position différente plus tempérée à celle des allemands mţme lors des négociations d'armistice entre l'Ukraine et la Roumanie ainsi qu'au cours des entretiens des paix.

La situation de Vienne — qui était déjà en train de s'aggraver — est ébranlée fondamentalement par la suite de la publication d'une proposition de paix séparée, connue sous titre „lettre Sixtus". Et l'empereur Charles et le gouvernement a été obligé de prendre des positions de défense. Les Autrichiens ont consenti à l'union douanière élaborée par les allemands et à la formation de la structure unifiée de l'armée. Les manoeuvres des la double monarchie ont été influencées par la peur d'une occupation militaire allemande pendant les derniers mois de la guerre. Dans le cas de la victoire allemande toujours possible, leur pays deviendra complètement isolé dans une immense zone d'influence allemande et il sera subi à son autorité en perdant sa liberté d'agir.

THE RELATIONS OF GERMANY AND AUSTRIA-HUNGARY. THE NEW PLAN FOR MITTELEUROPA, 1917–1918

by Mária Ormos
(Summary)

The article offers a short summary of the German military and political plans worked out by the German military leadership in the wake of the changes in Russia in 1917 and the collapse of the Russian army.

Their concept was to curb Germany's aspirations in the West and extend its influence on a huge empire in the East. The German zone would have included Poland, The Baltic, Ukraine (with advanced posts of the German army and extended control in the south and southeast), the Balkans, and Rumania.

This geo-strategic project that otherwise postulated German victory in the West or at least a peace based on a consensus was represented by Hindenburg and Ludendorff and led to sharp debated between the German military and political forces, but the latter were practically too week to enforce their points of view to slow down the military zeal. There were naturally debated also between the German and the Austro-Hungarian representatives, mostly in the Polish question. The Austro-Hungarian delegation represented a more moderate standpoint also in the course of the Ukrainian and Rumanian armistice negotiations and also at the peace negotiations.

The positions of Vienna were finally shaken by the publication of the motion for a separate peace called Sixtus letter. Both Emperor Charles and the government were forced to take up a defensive position against Germany. The Austrians practically agreed both to the customs union worked out by the Germans and to the joint organization of the two armies. In the last months of the war, the Dual Monarchy was influenced also by its fear of a German occupation. It also had to take into consideration that in the case of a not quite improbable German victory, Austria would find itself in the center of a huge German sphere of influence, become isolated and lose its freedom of movement.

Rainer M. János

A FIATAL NAGY IMRE (1896–1921)*

Nagy Imre a millennium évében, 1896. június 6-án született Kaposvárott. Születési anyakönyvi bejegyzésében június 7-e szerepel, mert ezen a napon jelentették be születését.[1] Csaknem hatvanegy évvel később, 1957. április első napjaiban, a romániai Snagovban, házi őrizetben látott hozzá — töltőtollal, szinte pontosan negyvenöt fokos szögben megdöntött betűkkel, leggyakrabban a századforduló közigazgatási iratain látható írásképpel — önéletrajza megírásához. Önéletírását irodalmi igényeket sejtető címmel látta el: „Viharos emberöltő". Alcíme: „(élettörténetem vázlata)". Első mondatát — „1896. június 7-én születtem Kaposváron."[2] — vázlattal, de inkább egy készülő tanulmány vázlatával folytatta: „A milleneumi Magyarország társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális viszonyai. Somogy vármegye közállapotai. Kaposvár társadalmi, politikai és kulturális képe. A vármegye és a város múltja, népe, tája, rövid áttekintés." Apja nevét, származását megint a gyakorlott önéletrajzíró szinte körülményes pontosságával rögzítette: „Apám, Nagy József Somogy megyében, a nagyatádi járásban lévő Kónyi (ma: Ötvöskónyi) községben született 1869-ben." Majd az eklektikus stílustól megint eltérve, leginkább idős parasztemberek élő beszédére emlékeztető fordulattal folytatta: „Apám, mint később régi iskolatársai elmesélték, derék legény volt, szép ember, szerették a lányok, sok szeretője volt. A Jóskát mindenki szerette."[3]

A hatvanegy éves Nagy Imre 1957-ben „élettörténetét" többé-kevésbé lezártnak tekintette, sejtette, hogy csak az utolsó próbatétel maradt hátra.[4] Önéletrajza irodalmias címe és tárgyilagos alcíme között kijelölte élettörténete határait is: „1896–195...?" Úgy érezte, élete és munkássága egészéről kell számot adnia. Egységben szerette volna látni mindazt, amit tett. Talán ezért jelenik meg tíz első leírt sorában annyi arc: az anekdotázó paraszté, az akkurátus tanulmányíróé, a mozgalmi bürokráciában élő és gondolkodó funkcionáriusé és az ettől mindig eltérő (de el nem távolodó) értelmiségié.

Korában és a kommunista mozgalomban, amelyben élettörténete zajlott, nem volt éppen szokatlan, hogy valakiről még életében *életrajz* jelenjen meg. Megjelent *önéletírás* viszont elvétve sem akadt. „Hivatalos használatra" természetesen Nagy Imre is számos önéletrajzot írt, ezek közül azonban kevés maradt fenn. Magyarul csak ez az önéletírása, amely 1957-es azonban, a hatvanegy megélt év első harmadát öleli fel csupán — s befejezetlen maradt. Időben a legkorábbi önéletrajza, az 1933-ból való német nyelvű is jó tizenöt évvel megy tovább. Az is,

* Részlet Nagy Imre készülő politikai életrajzából.

akárcsak a két ismert orosz nyelvű, 1940-ből és 1943-ból, kézírással készült.[5] Nagy Imre életének ama szakaszáról, amelyben 1945, vagy még inkább 1953 után történelmi szerepet játszott — az utóbbi szakasz élete utolsó öt esztendeje mindössze — nem maradt fenn írott önreflexió. Legrészletesebben arról az alig több mint húsz évéről maradt ideje írni, amelyről írott forrás alig akad.

Család, gyermekkor

A család, a szülők körülményeiről is a snagovi önéletírásból tudható meg a legtöbb adalék. Apai részről Nagy Imre nagyszülei uradalmi cselédek voltak a Nagyatádhoz közeli Kónyi községben, a környék legjelentősebb birtokos családjának, a Csernel (Chernel) famíliának szolgálatában.[6] Maga Nagy József is ifjabb korában kocsis, lovász volt, 1894. április 1-jén, huszonöt évesen került a városba, Kaposvárra, főispáni szolgálatba, mint tisztiszolga. A Fő utca 8. szám alatt, a vármegyeháza épületében lakott. Fennmaradt néhány fizetési előleg-, illetve kölcsönfelvételi kérvénye. Nagy József családja tehát meglehetősen szerényen, mondhatni szegényesen élt, és a fiú támogatásra szorult. Kérelmeit a házipénztár rendre teljesítette, mivel, ahogyan Nagy Imre születésének évében Maár Gyula alispán igazolta, az apa alkalmaztatása óta „úgy jó magaviseletének, mint megbízhatóságának mindenkor tanújelét adta".[7] Nagy Imre anyai nagyszülei az ugyancsak somogyi Marcali közelében fekvő Csákány községben éltek. Az anyai nagyapa, Szabó József 12 holdat birtokolt, s emellett bognármesterséggel is foglalkozott. Tisztes, a közép- és kisbirtokos paraszti lét határán lévő gazda lehetett, akinek két asszonytól összesen tizenkét gyermeke született: egyetlen fiú és tizenegy leány. Egy részük eredetileg törvénytelen gyermekként Nagy Imre nagyanyjától, Sáringer Annától — maga Nagy Imre édesanyja még házassága és első gyermekének születése idején is saját anyja nevét viselte (1905-ben, első felesége halála után Szabó József feleségül vette Sáringer Annát, s gyermekeit saját nevére íratta).[8] Sáringer Rozália 1877-ben született, s nővéreihez hasonlóan cselédsorba került: a főispánné szobalánya lett Kaposváron. 1895-ben itt ismerkedett meg Nagy Józseffel, akivel hamarosan, 1896. január 12-én össze is házasodtak.[9] Egyidejűleg a házaspár elhagyta addigi közös lakóhelyét, a vármegyeházát, s a kaposvári Fő utca egy távolabbi részén, a 89. szám alatt béreltek egy kb. 14–15 négyzetméteres szoba-konyhás lakrészt, Schwarz Salamon zsidó fűszeres házában. Itt született meg Nagy Imre 1896. június 6-án (anyakönyvezve: 7-én), koraszülöttként, anyja terhességének hetedik hónapja végén.

Nagy József református vallású volt, míg a felesége katolikus. Az anya reverzálist adott, így elsőszülött gyermeküket „evangelikus református" vallásban keresztelték meg. Összesen négy gyermekük született, Nagy Imre után még három leány, Mária, Terézia és Erzsébet. Utóbbi még csecsemőként, Terézia viszonylag fiatalon, betegség következtében meghalt.[10] Nagy Mária, férjezett Hubay Gyuláné 1939-ben halt meg Budapesten.[11] Nagy Imre később, elsősorban 1945 után, politikai pályafutása kibontakozását követően a közvéleményben mint „paraszti származású", olykor egyenesen „paraszt" politikusként, közéleti személyiségként élt. Tágabb értelemben ez kétségkívül így is volt, szigorúan szociológiai

szempontból azonban szülei a kispolgárság alsó peremén helyezkedtek el. Főhivatásként az ő életében szülei már nem foglalkoztak földműves mesterséggel, s ő maga sem élt soha huzamosabban falun. A századvégi–századeleji magyar kisváros világából eredt, amelynek lakói, így Nagy Imre közvetlen rokonsága, sok szállal kötődött a falu és a mezőgazdaság világához. De Kaposvár fő jellemzője ekkor a változás volt. A kiegyezés utáni Kaposvár „még 6–7 ezer főnyi, jobbadán agrárjellegű kisváros volt, amelynek fellendülése a múlt század utolsó évtizedeiben indult meg. Vasúti, áruforgalmi központtá vált, lakossága három évtized alatt megnégyszereződött. Az agrárjelleg visszaszorult, a többséget az iparos és kereskedő polgárság alkotta, de egyötödöt tett ki az akkor már megyeközpont tisztviselő rétege, néhány birtokos és dzsentri família sarjai és polgári értelmiségiek. A város külső képét a kor stílusa, az eklektikus historizmus formálta, polgárságának habitusát pedig az antifeudális hagyomány, a liberalizmus és a nemzeti ellenzékiség, amely a dzsentroid tisztviselőréteg elitjét is jellemezte".[12] Gyermekként, majd ifjúként sok időt töltött Csákányban és környékén anyai nagyszüleinél, rokonainál. Közvetlen és korai tapasztalatokkal rendelkezett a szegényparaszti munkáról és életformáról – ugyanakkor már kora gyermekkorától szükségképpen volt „kívülálló".

Alapvető élménye a családból nem, vagy nem elsősorban a paraszti szegénység, a nyomorúság volt, hanem a fel-, vagy kiemelkedés nehézsége; sikerek és kudarcok, amelyek természetesen összefüggtek a parasztsággal és a nyomorúsággal is. Az effajta mobilitást megélőben gyakorta fellépő idegenség-érzet az elhagyott csoporttal szemben még a múltba leginkább elmerülő önéletírásban is csak nyomokban jelenik meg („Öreganyám... magasnövésű, ősz hajú, sápadt arcú, mezítlábas, parasztviseletű öregasszony volt. Szerettem, de a városban mint kisiskolás, szégyelltem is."[13]) Gyermek- és kora ifjúkorában a parasztság soraiból való kiemelkedésnek két jellegzetes útja rajzolódott ki a családban. Az elsőt apja képviselte, aki a cselédsorsból — az átmenetinek bizonyult — vármegyei szolgálaton át állami alkalmazásig jutott. Nagy József, aki házassága után a kor alsó kispolgári szokásrendje szerint egyedüli családfenntartóvá vált, (Nagy Imre anyja ettől kezdve háztartásbeli), valamikor 1902 előtt a Magyar Királyi Posta alkalmazottja lett, s körülbelül tíz éven át szolgálatban is maradt, mint távírdai vonalfelvigyázó, „postakalauz", postai altiszt, stb. Mint postai alkalmazott — feltehetően nem mindig saját elhatározásából — többször is munka-, sőt lakóhelyet változtatott; így volt ez 1903 eleje és 1905 közepe között is, amikor családjával együtt Kaposvárról Pécsre helyezték át. Megkapaszkodnia, a kiemelkedési folyamatot betetőznie azonban nem sikerült. 1907–1908-ban a kedvező hitelfelvételi lehetőségekben és havi biztos keresetében, mint a törlesztés fedezetében bízva házépítésbe kezdett, Nagy Imre önéletírása szerint némileg a „kisembereken úrrá lett" általános „építkezési láz" hatása alatt. Terve többet célzott meg az önálló egzisztencia megteremtését szimbolizáló saját családi ingatlan felépítésénél. Egy háromlakásos házat épített Kaposvárott, amelynek az ekkor már öttagú család a valószínűleg legelőnytelenebb, udvari kétszobás lakásának felét foglalta csak el, a ház összes többi részét kiadták. 1911-ben elvesztette postai állását, fizetésképtelenné vált. Házát eladta, s újra visszajutott a kiindulópontra, „a Meggyes utcai Lencz-féle

ház udvari lakásába, az istálló melletti, volt kocsis lakásba."[14] Nagy József ezt követően kocsisként, majd a világháború után raktárosként dolgozott.[15]

Iskolák

A parasztságból való kiemelkedés másik útját, vagy inkább következő lépcsőjét valószínűleg elsősorban az anya, pontosabban az ő elképzelése képviselte, s ez már a legszorosabban összefüggött a gyermek Nagy Imrével. Az ötödik elemi osztály elvégzése után beíratták a kaposvári Állami Főgimnáziumba, ahol 1907–1912 között négy és fél osztályt végzett el.

Elemista korában Nagy Imre nem volt színjeles tanuló, de kirívóan gyenge eredménye sem akadt. Bizonyítványai jeles és közepes között mozogtak, az egyes tárgyakból kapott érdemjegyei ugyancsak többnyire e két érték között. Ehhez képest gimnáziumi tanulmányi eredményét maga is „közepesnek" minősítette, s ezt bizonyítványai is alátámasztják.[16] A középiskolai tanulmányok azonban a szülők helyzetéhez, a kispolgárság és fizikai munkát végzők közötti állapothoz képest mindenképpen emelkedést ígértek. Gimnáziumi éveinek hatása — noha tanulmányait megszakította — jelentősnek tűnik. Visszaemlékezéseiben két tanárát is számára fontos, példaszerű személyiségként említette: Hudra Lászlót, magyar-latin szakos osztályfőnökét és református hittanárát, Csertán Mártont. Hudra, aki a korai kaposvári szocialista mozgalom egyik kiemelkedő alakja volt, a magyar irodalom oktatásán keresztül fontos eszmei alapozást adott tanítványainak. „Izzó hazaszeretete, Habsburg gyűlölete, Kossuth tisztelete, a magyar nemzeti függetlenség és szabadság eszméjének odaadó harcosa, Hudra a magyar nyelv és irodalom tanításon keresztül belénk oltotta ezeket a nagy nemes eszméket."

Aligha véletlen, hogy az 1956-os forradalom után Nagy Imre ennyire hangsúlyozta ezt az eszmei alapozást, amelyet mellesleg a kommünben való részvételért 1919 után bebörtönzött tanárától kapott. Ugyanakkor Csertán Márton volt az egyetlen, aki Nagy Imre életének alakulását is befolyásolni akarta. „Fellépésem, előadóképességem, modorom és jó hangom miatt református papnak szánt." Ez a nagyon jellegzetes, és a várható költségek miatt leginkább elérhető perspektíva nem állt messze anyja elképzeléseitől, aki „ hivatalnokot, tanult embert akart látni belőlem".[17] A második felemelkedési változat megrekedésének okai részben azonosak az elsővel. Az alapvető ok a gyenge tanulmányi előmenetel: az 1911/12-es tanév első félévében Nagy Imre matematikából elégtelent kapott, s ezzel elvesztette tandíjmentességét. Ugyanerre az időre esett apjának állásvesztése is, de nem kevésbé súlyosan eshetett latba a kamasznak a szülőkétől, elsősorban az anyjáétól eltérő elképzelése, amelyre már inkább a baráti kör könnyebben átlátható és követhető pályaelképzelései hatottak. A négy és fél évtizeddel későbbi visszaemlékezésben e ponton tűnik fel az első konfliktus az addig minden anyagi nehézség ellenére szinte idilli gyermekkor során: „Szándékom, hogy a gimnáziumi tanulmányaimat abbahagyom, már korábban megérlelődött bennem, a negyedik osztály elvégzésekor. Az ösztönzést erre az a körülmény adta, hogy iskolatársaim közül többen, Jankovics Guszti, Ullman Béla, a kórházi főorvos fia és mások, ipari pályára mentek. A negyedik gimnázium elvégzése után egy évi műhelygya-

korlatra mentek, hogy aztán felsőipari iskolába mehessenek, művezetők, rajzolók stb. lehessenek." A később sok éven át a társadalmi konfliktusokkal tudósként és politikusként foglalkozó Nagy Imre természetesen visszamenőleges elemzést akart adni elsősorban: „Abban az időben a közvéleményben, főképpen a kispolgári hivatalnoki rétegben, amely elég nehéz viszonyok között, bizonytalanságban tengődött s az értelmiségi pálya, az állami bürokrácia túlzsúfoltsága miatt, a lateinerek küszködése miatt, másrészt a hatalmas ipari fejlődés következtében az a nézet alakult ki, hogy a jövő az iparé, az lehet nyugodt s biztosan nézhet a jövőbe, akinek valamiféle mesterség van a kezében. A középiskolai bizonyítványnál kezdték többre becsülni a munkakönyvet. Ebbe belesegített a szocialista mozgalom izmosodása, a szervezett munkásság növekvő ereje, politikai és gazdasági harcai, tömegmozgalmai stb. A „hazai ipar" pártolása, fejlesztése, a tulipán-mozgalom mind, mind az ipar felé terelte a század elején nemcsak a tőkét, a beruházásokat, hanem a közvélemény érdeklődését is. Ez ragadott magával engem is." A tárgyszerű indoklás azonban nem fedi el a család válságának e vonatkozását. „Anyám erről hallani sem akart.... A negyedik gimnázium elvégzése után így nem is sikerült a szándékom, s ősszel beiratkoztam az ötödik osztályba.... Nehezen éltünk. A taníttatás költséges volt. A tanulás sem valami jól ment. Ötödik osztályban félévkor matematikából intőt (azaz: elégtelent — R.M.J.) kaptam. Ez végképp megérlelte bennem azt az elhatározást, hogy gimnáziumi tanulmányaimat abbahagyom. Anyám nagyon ellene volt, sokat sírt miattam... Elmentem lakatosinasnak azzal a szándékkal, hogy egy esztendei gyakorlat után felső ipariskolába iratkozom Budapesten."[18] A kaposvári gimnázium anyakönyve szerint Nagy Imre 1912. február 1-jén „lépett ki" az iskolából „gyenge előmenetel és szegénység miatt szülői kívánságra".[19] 1912. februárjától 1914. nyaráig, nem egészen két és fél évig, tizenhat és tizennyolc éves kora között Nagy Imre fizikai munkásként dolgozott. Családja anyagi helyzete a felső ipariskolát sem engedte meg számára. Tanoncéveit Kaposvárott kezdte, épületlakatosként egy kis műhelyben, még 1912-ben Losoncon folytatta a helyi Mezőgazdasági Gépgyárban, géplakatosként. Egy év után hazatért és Friedrich Géza géplakatos- és esztergályosmesternél folytatta a szakma tanulását. Pontosan két évvel azután, hogy a gimnáziumot abbahagyta, megszerezte a segédlevelet, de maradt Friedrich műhelyében, egészen 1914 nyaráig.

Ahogyan a szülők, különösen az édesanya, úgy a kamasz Nagy Imre elképzelése sem vált valóra a jövőről. Munkás, tanonc- és segédéveiről élete végén írott sorait át- meg áthatja egy legalábbis nevében munkás-mozgalomban letöltött élet kötelező pátosza a „munkás" fogalma iránt, de legalább ennyire világos, hogy nem a géplakatosi segédlevél állt elgondolásai középpontjában, hanem a felső-ipariskola elvégzése, s valamilyen középfokú vezetői munkakör. Kudarca ezúttal egyértelműen a család anyagi helyzetéből eredt: a budapesti gépgyárban dolgozó rokon, akinél az iskola elvégzése idején lakott volna, elvesztette állását.

Ha összevetjük a két meghatározó periódus leírását, úgy tűnik, hogy a gimnáziumi évek élményei, az ahhoz kötődő értékek fontosabbnak és elevenebbnek tűntek 1957-ben, mint a munkáslété. Míg az előbbi időszakból számos konkrét esemény és jó néhány személy többé-kevésbé pontosan rögzített képe (tanárok, a család barátai, rokonok) maradt a fél évszázaddal későbbi politikus emlékeze-

tében, munkaadói, munkatársai elmosódottak. Amíg a gimnazista szünidők, a csákányi és más, jobbára tehetősebb paraszti kapcsolatok leírása életteli, addig a munkásévek ábrázolása tárgyszerűbb, érzelmektől mentes. Bár nem egy helyen hangsúlyozta 1957-ben a vasas szakma iránti érdeklődését, a végzett munka felsorolása inkább olyan, mint egy leltár. Ellentétben a gimnáziumi gyermekévek számos konkrét esetleírásával, a tanoncidőkről egyetlen „történetet" sem tartott Nagy Imre feljegyzésre méltónak. Még a később egész életének keretet adó mozgalommal való korai találkozás leírása is eléggé sémaszerű és üres: „...a munkásotthon... abban az időben a Bárány szálloda udvari helyiségeiben volt, szemben a mi műhelyünkkel, a Fő utcán.... Újságot, könyveket kaptunk és vettünk, ünnepségekre, előadásokra eljártunk. Új szellem, új gondolatok érlelődtek bennünk, a szocializmus eszméi. Bent voltunk a munkásmozgalomban, a munkásosztály soraiban."[20] Ehhez képest például a sport, nevezetesen a labdarúgás és a kötöttfogású birkózás iránti vonzalma — ami felnőtt életében nem játszott jelentősebb szerepet, bár például futballmérkőzésekre néha miniszterként, miniszterelnökként is kijárt — sokkal részletesebben jelenik meg. Elképzelhető, hogy a munkásmozgalommal való találkozását, s egyáltalán a politikával való kapcsolatát befejezetlenül maradt önéletírása későbbi fejezeteiben szándékozott összegezni. Az elkészült részek mindenesetre minden egyes főbb személyes állomás és történelmi esemény kapcsán a politikai élmények, az „állásfoglalás" hiányát mutatják.

1914 nyarán, családi befolyásra, a már kenyérkereső, szakmával rendelkező tizennyolc éves fiatalember újabb pályamódosításra szánta el magát. Édesanyja nem adta fel korábbi elképzelését és maga mellé állította az apát is, akinek elgondolásait saját jövőjéről Nagy Imre egyébként mindeddig nem rögzítette. Az együttes rábeszélés hatására kilépett Friedrich lakatosműhelyéből és beiratkozott a kaposvári felsőkereskedelmi iskolába. Ha a gimnáziumi érettségi és a köztisztviselői pálya nem is, de valamilyen szakirányú középfokú bizonyítvány és egy magántisztviselői állás kétségtelen közelségbe került. Sőt, részint valósággá vált. A tizennyolcadik életévét éppen hogy betöltött géplakatos-segéd a döntést követően azonnal szakított korábbi életével és dr. Szűcs Rezső ügyvédi irodájában („irodai munkára") helyezkedett el az 1914. szeptemberi tanévkezdésig hátralévő hónapokra.[21] Szűcsről önéletírásában Nagy Imre szinte egy szót sem írt. Pedig Hudra László mellett, (akiről részletes emberi és politikai portrét adott a gimnázium kapcsán), Szűcs volt a kaposvári ifjúkorból a másik személy, akivel Nagy Imre biztosan kapcsolatban állt a háború után, a húszas években, mind a legális, mind az illegális munkásmozgalomban. Egyrészt Szűcs ellátott valamilyen jogvédő, jogsegélyző munkát a kaposvári MSZMP-szervezet mellett, másrészt 1929-ben feltehetően őt szemelte ki Nagy a kommunista párt legális parasztlapja szerkesztőjének és kiadójának.[22] 1914-es ismeretségük csak néhány hónapig tartott, mégsem valószínű, hogy későbbi szerepe okán Nagy Imre 1957-ben már ne emlékezett volna rá. Talán inkább a konstruált per előtt álló politikus memóriája szelektált: a kisdiákra nagy hatást gyakorló Hudra később kommunista lett, Szűcsöt viszont 1929-ben mint „Károlyi hívét" jellemezte, s tervezett együttműködésükből nem lett semmi.

Háború

A szarajevói merényletről, Ferenc Ferdinánd meggyilkolásáról egy kaposvári népünnepélyen értesült. A hamarosan következő mozgósítás során Szűcs ügyvéd az elsők között vonult be, Nagy Imre maga maradt az irodában („intéztem a folyó ügyeket..."), szeptemberben pedig elkezdődött a felsőkereskedelmi iskola tanéve. Nagy Imre utolsó tanéve, amelyet diákként iskolapadban töltött.

Talán nem csupán a perére készülő visszaemlékező festette saját utolsó békeévét idilli színekkel. Miközben megkezdődött és kibontakozott a világot sarkaiból kifordító háború, Nagy Imre addigi és az utáni életének talán legbékésebb, legnyugodtabb egy esztendejét élte. Önéletírásának e szakaszából eltűntek a család szegénységére, a jövőjéről szóló vitákra és nézeteltérésekre való utalások. A tanulás ezúttal nem okozott nehézségeket számára: „Jó tanuló voltam, jeles rendű. Dr. Bíró Lajos igazgató, egy már java korban lévő, kiugrott bencés paptanár, rendkívül egyenes jellemű, higgadt ember, jó pedagógus volt, nagyon megbarátkozott velem, legjobb tanítványának tartott. Én is nagy tisztelője voltam." Ugyanekkor jelent meg életében az első komoly szerelem: „...a Sétatér utcában udvaroltam. Három egykorú, csinos lány lakott itt egymás mellett, Halmos Böske, Diósi Böske egy házban, s mellettük Kardos Vilma. Jó barátnők voltak, iskolatársak is, bár a polgárit már elvégezték. Majd mindig az ő társaságukban voltam, nagyon jól éreztem magamat. Kedvesek, vidámak voltak.... Nekem a legrokonszenvesebb közülük Diósi Böske volt, s a rokonszenv vonzalommá, majd mély és igaz szerelemmé fejlődött. Őszinte férfiszerelemmé, amely végigkísért a harctéren, a fogságon is, és sok nehéz órában nyújtott enyhülést, buzdítást kitartásra. A tanulás és az udvarlás kötött le egészen."[23]

1914. decembertől, a sorozást követően minderre baljós árnyékot vetett a következő év májusára előrejelzett bevonulás és az elkerülhetetlen frontszolgálat. A tanév vizsgák nélkül ért véget, csupán — az utolsó — bizonyítvánnyal. 1915 májusban Nagy Imre katonai szolgálatra vonult be a kaposvári 17. magyar királyi honvéd gyalogezredhez. Eredetileg az ugyancsak helyi 44. közös gyalogezred állományába vették, de mivel ez a háborús átszervezés következtében a csehországi Reichenbergbe tette át székhelyét — s mert valószínűleg a gimnázium és a család hatására lelkes magyar hazafi Nagy Imre nem szeretett volna a német vezényleti nyelvű „k. u. k." ezredben szolgálni — átkérte magát a kaposvári honvédekhez. Alapkiképzésen 1915 nyarán a székesfehérvári zászlóaljnál esett át, amint később felidézte, minden különösebb nehézség nélkül. „Beöltöztem békebeli piros zsinóros honvéd egyenruhába, szűk nadrágba. Azt mondták, „fess" katona voltam.... A katonai gyakorlatokat könnyen elsajátítottam, semmi baj ekörül nem volt. A kaszárnyai élet sem okozott gondot. A dologhoz hozzá voltam szokva, inas koromban is sokat takarítottam a műhelyt, a szoba, a folyosó, a WC felmosása tehát könnyen ment. A katonai „tudományok" elsajátítása sem terhelt meg. A katonaéletet elég könnyen és vidáman vettem." Ebben persze nem csupán a nyaranta és az utolsó években testi munkában és sportban megedződött fiatalember „jó fizikai állapota", hanem hangulati, lélektani okok is közrejátszottak. A háború kezdetén általános pszichózis, a nemzeti lelkesedés nagyon erősen hatott a Nagy Imre életkorában lévő fiatalemberekre. Ő sem volt kivétel. „Egy vad indulat volt

az egész város, amely így felkorbácsolt tengerhez hasonlított. Mi, fiatalok a lelkesedés tetőfokán álltunk, másokat is lelkesítettünk, buzdítottunk, harcra tüzeltünk.... Együtt úsztunk az árral, a néphangulattal. Mintha egész múltunkat, nevelésünket erre az egyetlen egy eseményre szánták volna."[24]

1915 augusztusában, három hónapi kiképzés után Nagy Imre menetszázada útnak indult az olasz frontra. Egy rövid időt az 5. hadsereg, majd a hadosztály tartalékában töltöttek, ezt követően tüzelőállást foglaltak a doberdói fennsík déli részén, Monfalcone falu közelében, nem messze az Adriai-tengertől. A második és harmadik isonzói csata közötti állóháborús időszakban, lövészárokharcban találkozott Nagy Imre az igazi háborúval.„A terep sziklás, köves volt, vékony agyagréteggel borítva, amely vörös volt, mint a vér. Csukaszürke ruhánk hamarosan olyan lett, mintha vérbe áztatták volna. Fedezék alig volt, ásni a sziklás talajban nemigen lehetett. Inkább köveket raktunk egymás hegyére. Sokat kellett dolgozni csákánnyal, feszítővasakkal, hogy valamiféle fedezéket készíthessünk. A kövekbe vágódó ellenséges puskagolyó is vágta a követ, szórta a szikla szilánkjait. Hát még a gránát és a tüzérségi lövegek. A kőomlások több sebesülést és halált okoztak, mint az ellenséges lövegek." Októberig átmeneti szünet állt be, az olasz áttörés elakadt. „A tűzvonalak egymáshoz nagyon közel voltak, moccanni sem igen lehetett. Csak éjjel tudtunk egy keveset mozogni. Ilyenkor volt a váltás is, néma csendben, vigyázva, hogy a szurony és a lapát se koccanjon, hang nélkül vonultunk libasorban a dombokon föl, az állások felé. Velünk szemben ugyanazon az ösvényen jöttek a szanitécek, és hordták le a halottakat hordágyokon. Fel-fellibbentettük a rájuk takart köpenyt vagy pokrócot, s néha ismerős bajtársak halott arca meredt ránk."[25]

Október közepén az olasz hadsereg újabb áttörést kísérelt meg, megkezdődött a harmadik isonzói csata (október 18. – november 4.), amely egymaga több mint negyvenezer áldozatot követelt az osztrák-magyar hadsereg részéről.[26] Majd nemsokára a negyedik (1915. november 10-től). „A háborús gőz lassanként kezdett elszállni belőlünk. Itt volt a háború a maga valóságában, illúziók nélkül. Egy-egy hírhedt isonzói csata után a vallónában [sáncban, lövészárokban – *a szerk.*] borzalmasan megfogyatkozva, megdermedve álltunk a néma csendben, amely a felolvasott nevek nyomán támadt. Viselőik már nem voltak közöttünk."[27]Ennek az ütközetnek a során Nagy Imre megsebesült: gránátszilánk érte a lábát. Felgyógyulása hosszabb időt vett igénybe: a ljubljanai, majd a horvátországi ogulini hadikórházba került. 1915 karácsonyát követően, amikor is édesanyja meglátogatta, közvetlenül a frontra, zászlóaljához való visszatérése előtt ezredorvosi kihallgatásra jelentkezett: mindenféleképpen el akarta kerülni az olasz frontot. Befejezetlen tanulmányaira hivatkozott (pontosabban, hogy szeretne vizsgát tenni a felsőkereskedelmi iskola második évfolyamának anyagából), s „szimulált" is: gyógyult sebesülésére „rájátszva" sántított. Szerencséje volt, a tartalékos katonaorvos visszairányította Székesfehérvárra.

Ettől kezdve minden eszközzel az újabb frontszolgálat elodázására törekedett. „... Még az orosz frontot", amely az Isonzó-csaták húsdarálójából „lakodalomnak" tetszett, „se kívánta semmi porcikánk, s azon voltunk, hogyan lehetne minél tovább kihúzni a kádernél." Pedig a lábadozás múltával a menetzászlóalj

megalakítása egyre jobban fenyegetett. Újabb esélyt kínált egy géppuskás tanfolyam, amely kora tavasszal szerveződött, s amelyre a géplakatos-segéd Nagy Imre jelentkezését szívesen fogadták. Hat hetet töltött így Budapesten, a Tüköry utcai kiképző laktanyában — ez volt első huzamosabb idejű tartózkodása a fővárosban. Ennek végén a kisgyermekkor kedvelt városában, Pécsett folytatódott az önálló géppuskás zászlóalj megalakítása a 19. honvéd gyalogezred kötelékében. További kiképzéssel, gyakorlatozással telt az idő egészen 1916 kora nyaráig.

Közben Nagy Imrét honvédből őrvezetővé léptették elő. 1916. június elején a Bruszilov-offenzíva hírére még egyszer megpróbált kibújni a frontszolgálat alól, s mint cséplőgépkezelő szabadságot kért az aratási idényre. Az utolsó próbálkozás nem sikerült. Június 10-én, miután édesanyja még egyszer meglátogatta („Búcsúzni jött. Talán szegény tudta, hogy hosszú időre vál meg tőlem. Öt év múlva kerültem haza."), a géppuskás zászlóaljjal a pécsi 19-esek kötelékében elindult az orosz frontra. Luck alatt, Czartoriek környékén, Galíciában foglaltak először állást, de rövidesen magával sodorta az egységet az orosz támadás.

Nagy Imre negyven év távlatából is élénk színekkel festette le minden hadsereg rémét, a pánikszerű, teljes felbomlással járó visszavonulást: „A gyors visszavonulásból hamarosan valóságos futás lett. Az utakat ellepték a más irányból jövő, különböző fegyvernemek egységei. Gyalogosok, tüzérek, utászok, trének, segélyhelyek összekeveredve egy nagy és fejetlen tumultusban, igyekeztek visszafelé, nem tudva, hol állnak meg. Rekkenő hőség volt, por nyelt el mindent, nem ismertünk egymásra a ránk tapadt piszok, por, mocsok miatt.... Mintegy hat napon át éjjel-nappal futottunk...Hiába volt parancs és fenyegetés, legszigorúbb büntetés, a katonák nemcsak a fegyverzetet, de még az élelmet, a kenyeret is eldobálták. Köpeny, pokróc úgyszólván senkinél nem maradt. Ez a hat nap valóságos pokol volt. Enni talán kétszer-háromszor kaptunk. A piszkos, homokos csajkából az ételt, főzelékeket, káposztát puszta kézzel tömtük a szánkba, piszokkal, porral, sárral együtt. Ivóvizet nem láttunk, a talajból felszivárgó pocsolyavizet ittuk."[28] Átmeneti harci szünet után 1916. július végén újabb orosz támadás indult a front e szakaszán. Az egész offenzíva alatt alkalmazott pergőtűzszerű tüzérségi előkészítés során a géppuskák — a gyalogság elleni félelmetes fegyver az ágyúk fő célpontja volt — harcképtelenné váltak. Egyidejűleg megindultak a 19-esek állásai ellen a kozák lovasság, majd az orosz gyalogság hullámai.

1916. július 29. reggel. „Ekkor egy srapneltől a lábamon én is megsebesültem. Leszedtem a sapkámról és a zubbony hajtókájáról a géppuskás jelvényt, a napszítta helyét besároztam. Erre parancs volt, mert a kozákok a foglyul ejtett géppuskásokat lelődözték." A mozgásképtelen Nagy Imre és más sebesültek mellett elrohan a front: az orosz csapatok továbbnyomulnak, a járni tudókat elhajtják saját állásaik felé, immár fogolyként. A csatamezőn még egyes kisebb csoportok keresik egységeiket, oroszok, magyarok vegyesen. „... Ottmaradtam a földön fekve, vérezve. Magyar szanitéceket kértem, kötözzenek be. Elfutottak mellettem, pedig az egyik, Gál nevű, ismerős, kaposvári volt (kórházi portás). Ő vitte haza a hírt, hogy vagy meghaltam, vagy fogságba kerültem." Közben a saját tüzérség ellentüzet zúdított gyalogságának frissen elfoglalt állásaira, és a két vonal közötti harcterületre. „Így én sebesülten a saját tüzérségünk pergőtüze alá kerültem.

Csúszva, mászva, négykézláb vonszoltam magamat, hogy a tűzből kikerüljek. Vállig érő mély hínárba kerültem, alig tudtam kimászni belőle. Hullák, bűzlő, megfeketedett, hetes hullák között másztam, s kerestem valami száraz helyet, ahol meghúzhatom magamat. Így találtak rám az orosz szanitécek. Bekötöztek, hordágyra tettek s az erdőben lévő elsősegélyhelyre igyekeztek velem."[29] 1916. július 29-én délután, valahol a galíciai front hadszíntereinek egyikén Nagy Imre, húszéves, nőtlen, géppuskás őrvezető, felsőkereskedelmi iskolai diák, géplakatossegéd, a Magyar Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségének tagja orosz hadifogságba esett.

Nem egészen öt év múlva látta meg újra Magyarországot. Korához és származásához, körülményeihez képest a húszéves Nagy Imre meglehetősen változatos életutat mondhatott magáénak. Ez részben — de nem teljes egészében — a rendkívüli időkből adódott: szülei „békeidőben" éltek, a nagyszülők nemzedéke ugyan lehetett háborúban eleget, de azok csak elmosódott, anekdotikus emlékként éltek az emlékezetben. A „nagy" (világ)háború, a front, a tömeges hadviselés és halál Nagy Imre nemzedékének lett közös, mindennapi emléke. Az viszont nem csupán életkorából, s nem is a korból következett, hogy nem volt távolról sem kész ember: nem csak a világháború hozta, hogy sok mindent elkezdett, s ugyanannyi életút-lehetőséget abbahagyott: gimnáziumot, fizikai munkát, újrakezdett diákéletet. Társadalmi és személyiségi szempontból élete emelkedő szakaszát vágta el a háború és a hadifogság. Családja, elsősorban a hozzá érzelmileg legközelebb álló édesanyja ambíciói, jó — bár nem kimagasló — képességei, a háború előtti felívelő, majd beérő gazdasági-társadalmi viszonyokból adódó lehetőségek többfelé indították. Családja szerény anyagi körülményei, saját elhatározásai eltérítették szándékaitól. Személyisége alakulásának első szakaszát a nagy áldozatok árán való szívós felemelkedési törekvés határozta meg: kis, de biztos lépésekkel felfelé mozgás egy bizonyára örökre adottnak tetsző, társadalmi ranglétrán.

Apai nagyszülei, az uradalmi cseléd elődök sorsára visszatekintve, a segédleveles lakatos, még inkább a felsőkereskedelmi iskolai diák komoly előrelépést „könyvelhetett el". A falusi szegénységből a kisvárosi társadalmi hierarchia középrétegei felé vezetett ez az út — de nem fejeződött be.

Fontos, később és más körülmények között általánosítható tapasztalatokat adott, de egyelőre leginkább ez a befejezetlenség és nyitottság jellemezte Nagy Imrét. A tradicionalista kisparaszti elődök, a kispolgárság felé törekvő szülők értékvilága keveredett a kisvárosi gimnázium közvetítette kurucos-függetlenségi magyar patriotizmussal, a kisipari munkásság kézműves precizitásával, az útjára induló munkásmozgalom szolidaritásával és öntudatával. Mindez fontos útravalót jelentett, s hatásuk később is kimutatható. Feltehetően azonban elsősorban is nyitott volt: a front egyszerre mutatott rá minden korábbi útkeresés és érték viszonylagosságára (pl. a számára láthatóan ifjan is nagyon fontos hazafiságéra, nemzeti érzésére), egyszerre tette az arctalan „csukaszürke" tömegből eggyé, de felvillantotta a (fegyveres, erőszakos) történelemalakításban való részvétel — meglehet, kényszerű — lehetőségét is. Egyelőre csak annyi volt biztos, hogy a békeidő útjai és lehetőségei jó darabig lezárultak.

Hadifogság

1916 októberében épült fel Nagy Imre a sebesüléséből. Kurszkban, majd Voronyezsben, hadikórházban találkozott először azzal az országgal és néppel, amelyben élete következő öt esztendejét töltötte — hogy azután még majd másfél évtizedet újra ott éljen, s amely más formában sok tekintetben meghatározta egész élettörténetét.

Mennyit, mit tudhatott a fogságba esett húszéves ifjú Oroszországról, az oroszokról? Bizonnyal nem sokat. Mint lelkes Kossuth-párti, negyvennyolcas, a cári Oroszországban a szabadságharc leverőjét láthatta elsősorban. Ennek emléke, képzete már a kisiskolás korban rögzült: „Az 1905-ös orosz forradalomról csupán a felnőttektől hallottunk valamit, azt sem egészen értettük. Mi az 1848-as magyar forradalom szellemiségében éltünk, nevelődtünk. Az orosz-japán háborúra emlékszem. Abban már mi, gyerekek is állást foglaltunk, a magunk módján, játék közben. Rokonszenvünk a japánokhoz húzott bennünket, ha ellenséget játszottunk vagy „lukra labdát", nemzetesdit, senki se akart orosz lenni."[30] Ezek a képzetek elmélyültek a háború során, főleg annak első szakaszában. Fogságba esésének leírásakor többször említette a félelmet, hogy az oroszok (elsősorban a rettegett kozákok) minden teketória nélkül agyonlövik, kirabolják, stb.[31] Ehhez képest nyilván csodálkozott a viszonylag civilizált bánásmódon, s természetesen érdeklődni kezdett a hely iránt, ahol várhatóan hosszabb időt kell majd töltenie. 1916 nyarán és őszén a katonai stratégiában kevéssé járatos Nagy Imrének sem lehetett sok kétsége afelől, hogy a háború még jó ideig eltart.

Sorsában ez idő tájt már több százezer honfitársa és más nemzetbeli katonabajtársa osztozott. Przemysl eleste óta a Bruszilov-offenzíva nyomán jutott egy tömegben a legtöbb magyar és osztrák katona orosz fogságba: több, mint háromszázezren.[32] A tömeges elszállítás (gyakorta inkább elgyalogoltatás) keserves élménye helyett Nagy Imre a sebesültszállító vonatokkal ismerkedett először, s táborok helyett is a sokkal „kedélyesebb" hadikórházak világával. A kedélyes jelző olykor szó szerint értendő, legalábbis önéletírása tükrében, amiben persze a négy évtizedes távlatnak is jócskán lehetett szerepe. De nemcsak annak, hanem az orosz közember egyszerűségének, a betegnek és sebesültnek itt és másutt is kijáró jóindulatnak is: „A kórház itt (Voronyezsben) egy leánygimnázium és internátus épületében volt.... A jó ellátás mellett itt már szórakozás is adódott, vidámabb, elevenebb lett az élet, kezdtünk a hadifogsághoz hozzákészülni. Elkezdtem oroszul tanulni. Megkönnyítette az is, hogy az ápolónők is szívesen segítettek. No meg hamarosan új ismeretségekre tettünk szert. A leánygimnáziumnak, a mi kórházunknak kápolnája is volt, ahová misére eljártak a növendék leányok. Ezt nekünk se tiltották, és így hamarosan mindennapi szokássá vált a templomba járás. Hamarosan rájöttünk, hogy nem a vallásosság, hanem amiképpen bennünket a csinos, fiatal orosz lányok, ugyanúgy őket is a fiatal magyar hadifoglyok vonzották oda. Ismeretségek, barátkozások, szerelmek szövődtek. És ami hadifoglyok iránt elmaradhatatlan, kedveskedés, ajándékozás, cigaretta, sütemény. Esténként az épület elé jöttek, és az ablakon át beszélgettünk, már ahogy egy-egy szót mondani tudtunk."[33]Akár az olasz fronton kapott sérülésből, ebből is hamarosan felgyógyult, s hamarosan megkezdte útját a végső állomás, a tábor

felé. Szokásosan ez az út a nagy gyűjtő- és elosztótáborokból indult, Nagy Imre az orosz késő őszben (nyári felszerelésben) megjárta mindkét nevezetes, európai orosz területen fekvő indítóállomást, a Kijevhez közeli Darnyicát és a Moszkva melletti Rjazanszkot. Rjazanszkból indították transzportját Szibéria felé.

Az orosz hadifogoly-politika a vonatkozó nemzetközi egyezmények mellett politikai célok szerint is különbséget tett a foglyok között. A teljesen külön, többnyire elzártan kezelt tiszti állomány mellett elsődleges differenciáló tényezőt jelentett a fogoly nemzetisége: az első háborús év után a magyar (és osztrák, német, török) foglyokat a birodalom távolabbi vidékeire szállították, míg a szláv nemzetiségűeket (cseheket, szlovákokat, lengyeleket, bosnyákokat) inkább az európai kormányzóságok táboraiban tartották. Belőlük, az antant mellett fegyverrel harcolni kész szláv katonákból szervezték azután a „druzsinákat", „légiókat", melyek közül utóbb a csehszlovák légió komoly katonai és politikai jelentőségre tett szert. A legénységi foglyokat hamarosan (1915-től) — gyakorta a vonatkozó nemzetközi egyezmények megsértésével is — kényszermunkásként foglalkoztatták, elsősorban a szezonális mezőgazdasági munkákban és az iparban, de pl. vasútépítésen is. Szó sem volt persze a későbbi gulag-világról, jóllehet a fogoly-rabszolgamunka elemei, pl. a Murman-vasút építése során, megjelentek, s a bánásmód, élelmezés is hagyott kívánnivalót maga után. Az orosz hadifogságba esett értelmiségi foglyokat nem is dolgoztatták, még ha azok, mint Nagy Imre, a legénységi állományhoz tartoztak is. (Nagy Imre, mivel nem fejezte be középiskolai tanulmányait, nem szerzett jogosultságot az önkéntesi karpaszományra. Az önkénteseket az oroszok a legénységi táborokban, de mégis külön őrizték.) A magyar hadifogolytömegeket egyébként 1915 után főként Turkesztánba, de még inkább Szibériába irányították.

Szibéria a magyar katonák képzeteiben az orosz politikai száműzöttek földjeként élt. Az itteni táborok azonban jobbára viszonylag újabb építésű katonai bázisok, az orosz-japán háború után a transzszibériai vasút mentén felépült „katonavárosok" (vojennüj gorodok) voltak, kielégítő felszereltséggel. Nagy Imre egy mindössze 13 főnyi csoporttal 2 orosz katona kíséretében ezen a vasútvonalon jutott el a Bajkál tavon túli Verhnye Udinszkig. Az orosz méretekben igencsak kis szállítmány egy darabig végcél nélkül hányódott a szibériai novemberben, hóban és fagyban, míg végre a Bajkál és Verhnye Udinszk között fekvő egyik legnagyobb kelet-szibériai táborban, a berezovkai lágerben helyezték el.

A transzport egyik tagja, Kádár Lajos református tanító pontos leírást adott Berezovkáról, ahol Nagy Imre 1918 kora tavaszáig élt: „Mély völgykatlanban fekszik, amelyet mindenfelől alacsonyabb hegyek környékeznek, megvédvén a szibériai hegyek hidegétől. A Szelenga folyó érinti keleti szélét. Földje futóhomok, melyet a besüvítő szél sokszor ugyancsak felkavar. Növényzete meglehetősen satnya, néhány fenyőfa sínylődik a homokban, de a környékező hegyeken elég szép, kissé ritkás erdőség van. Levegője jó, ivóvizét mély kerekes fakutak szolgáltatják, melyek fölé fűthető kis faházak vannak építve, ahol 2–3 főből álló kútőrség lakik. Az ő feladatuk az állandó fűtés, hogy a kutak be ne fagyjanak... Több száz, gerendákból összerótt barakkból áll a tábor, amely 30–40 ezer embert képes befogadni.... Valóságos barakkváros ez, kövezett és gyalog járdás utakkal, terekkel....

A barakkok legnagyobb része öreg, korhadó talajú épület volt, melyeket a mi embereinkkel hozattak rendbe. Az alsó korhadt gerendákat újakkal pótolták, mindegyik alá terméskő-fundamentumot tettek cementragasztással, belső padozatát pedig cementbe öntött apró kavicsból készítették, azonkívül minden barakk mellé modern árnyékszékeket építettek, könnyen kezelhető emésztőgödrökkel. A fürdő hideg-, meleg- és gőzfürdő, megfelelő öltözőhelyiségekkel, csapokkal és két-háromszáz lavórral. A mosóhelyiségben praktikus teknőállványok, vízvezető csövek, kicsapógépek és nagyszerű szárítókamra van. A fertőtlenítőben két hatalmas gőzkazán teljesít 100–150 fokos száraz gőzzel üdvös szolgálatot..."[34]Ennek a tábornak 8. bataillonjába került Nagy Imre, egy orosz hadifogolyviszonyok között közepes (300 főt befogadó) barakkba. Amint arról szó esett, sem őrvezetői rendfokozata, sem a civil életben megszerzett iskolai végzettsége (hisz ilyen gyakorlatilag nem is volt) nem indokolta volna feltétlenül a közönséges legénységtől való elkülönítését, mégis ez történt. Az elosztótáborban besorolása alkalmával talán a kórházban fekvő, nála valamelyest tapasztaltabb fogolytársak tanácsára középiskolai végzettséget diktált be, foglalkozását — a valóságnak megfelelően — „diákként" határozta meg.[35] Így került tehát a legénységi tábor „intelligens" barakkjába, önkéntesek, tartalékos tisztjelöltek, érettségizett, bizonyos felsőfokú tanulmányokat is végzett emberek közé. Ezzel mentesült a legénységi állomány nagy részére kiterjedő napi munkavégzési kötelezettség alól, ideje nagy része „rendelkezésére állt".[36]Szellemi fejlődése szempontjából a következő évek — túlzás nélkül mondható — döntőnek bizonyultak. Ebben először is meghatározó a fogolytábor szűkebb környezete, ahol Nagy Imre — jórészt — nála, korábbi „civil" és katona környezeténél képzettebb, műveltebb emberek társaságában töltött két esztendőt. Magyarok, kisebb számban osztrákok és németek voltak a barakk lakói, akiknek fizikai munkát nem kellett végezniük, különféle kulturális, önképző tevékenységekkel, s főleg beszélgetéssel, eszemecserével, vitákkal múlatták az időt.

A berezovkai tábor szellemi élete a szibériai fogolytáborok közül kiemelkedően jelentős volt, színházi előadások, fúvós és vonós zenekarok szerveződtek, sportpályák épültek, a táborban több újságot, sőt folyóiratot kiadtak eleinte kéziratos, másolt, majd nyomtatott formában.[37] Külön sajátosságként Berezovkán nem csupán a tiszti táborrészben bontakozott ki gazdag szellemi-kulturális élet, hanem a legénységi táborban is. A fennmaradt dokumentumok, naplók persze ennek főként ünnepi alkalmait, a színházi bemutatókat, a kabaréelőadásokat, a válogatott labdarúgómérkőzéseket őrizték meg. Hasonlóképpen az általános fogolyélet kiemelkedő eseményeit, amilyenek pl. a Vöröskereszt képviseletében az anyaországból érkező fogolysegítő, helyzetfelmérő missziók látogatásai voltak.[38] A hétköznapi élet ennél sokkal szürkébb, egyhangúbb volt. Nagy Imre 1957-es leírása szerint: „Vég nélküli sakkozás, kártyázás, malmozás volt a fő szórakozás télen. Emlékezések a hazai életre, különösen a hazai ételekre, minden időnket lefoglalta. A fő téma azonban a politika volt, a háború folyása, kilátásai, a békekötés, a hazatérés. Éles politikai vitáink voltak, amelyek nagyon szenvedélyesek, hosszan tartók voltak. A barakkunkban csak értelmiségiek voltak, így ezek a viták érdekesek és színvonalasak voltak."[39] Kaposváron töltött gyermek- és ifjúkora fontos inspirációkat adott, értékekkel gazdagította, de valószínűleg a táborban

alakult ki Nagy Imrében a „homo politicus". Az értelmiségi barakk tehát egyrészt „egyetemet" jelentett: előadásokat, rögtönzött és rendszeres „tanfolyamokat", önképzést. A később a pártban megjelenő legkülönfélébb képzési-oktatási formák között élő Nagy Imre — például a harmincas évek Moszkvájában — még akkor sem vett részt ezeken a csaknem kötelező szemináriumokon, amikor ez kifejezetten előnyös lett volna számára. Ehelyett több alkalommal kiemelte: autodidakta módjára sajátítja el a szükséges ismereteket.[40] Úgy érezte, eleget vett részt hasonlókon, ráadásul magasabb színvonalúakon? A tábor tanfolyamai mindenesetre rendkívül sokrétűek lehettek, a sokfajta képzettségű és érdeklődésű ember unaloműzés végett igyekezett mindenfajta hasznos és kevéssé hasznos ismeretét valamilyen módon közkinccsé tenni. Az intelligens legénységi barakkban lakók, többnyire tanítók, megszervezték a legénység szabályos elemi iskoláztatását, ezenkívül szabad előadásokat és vitákat rendeztek — többnyire egymás között, vagy a tiszti tábor (tartalékos tiszti rendfokozatban lévő) intellektueljeinek bevonásával. Az előadások a világ keletkezésének kérdésétől szabályos kereskedelmi tanfolyamon át a földrajzig, történelemig, filozófiai és irodalmi kérdésekig szinte mindent felöleltek.[41] Hogy Nagy Imre maga milyen képzési formáknak volt hallgatója, pontosan nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy idegen nyelvet például tanult: önéletrajzaiban és bizonyítványaiban nincs nyoma francia nyelvi tanulmányoknak, de 1920-ban kiváltott párttagkönyvében mind orosz, mind francia nyelvismeretét feltüntette.[42]

Természetes, hogy a későbbi politikus politikai eszmélésének kezdeteire emlékezve kiemeli a vitákat, a gondolatok érlelődésére helyezi a hangsúlyt, s kevesebbet foglalkozik általános fizikai és mentális állapotával. A háború utáni gazdag hadifogoly-irodalom értékesebb darabjai azonban, ha nem is túl bőségesen, de érintették ezeket a kérdéseket is. Így például az élelmezés állandó gondjait, a tétlenség és a szabadsághiány, a bezártság okozta felfokozott lelkiállapotot, stb. A politikai-közéleti viták „hátterét" nem kis mértékben éppen ez határozta meg. Strém István író, a berezovkai tábor lakója eleven színekkel ábrázolta mindezt egy évtizeddel később: „A hadifogoly, sorsában nem lelvén meg igazságtalannak érzett sorsa kulcsát, kifelé kezdett figyelni: meztelenül látta az embert társaiban s kint az elképzelt milliókban, önzésből összerakott életével és világtörténetével együtt s ez a színjáték annál halálosabban hatott rá, minél ellentétesebb volt a lelkekben ébredező szeretettel, gyöngédséggel, jósággal. Sokan nyertek hitet, de még többen veszítették el hitüket a hadifogságban. Aki a lelkébe nézett, az megtanult hinni. Aki a világot nézte, az megtanult kételkedni. Minden érzés fokozódó erővel lángolt a hadifogolyban.... A hadifogoly lelke jobban nélkülöz, mint a teste. Száraz, mint a sivatag, mohón issza magába a cseppeket. Olyan, mint az éhes tigris, amely üvöltve veti magát minden kívülről behajított kis falatra.... Ez a hosszú évek alatt összesűrűsödött érzelmi élet olyan, mint a dinamit: egy szikra csak és felrobban. Pusztán véletlen, hogy a robbanás kifelé vagy befelé nyilvánul: az előbbi esetben születik a hadifogolyból az őrjöngő forradalmár, az utóbbi esetben válik a hadifogoly örökké rabbá, tébolydák szomorú lakójává.... Azok, akik már otthon megszokták az elmélkedő életet, akiknek idegpályái tehát már ki voltak készítve a hadifogság szenvedéseire, állhatatosabban bírták, mint azok,

akik cselekvő, kifelé tekintő alaptermészetűek s nyers idegekkel indultak a szenvedésbe. De ezek is, azok is elmélyültek, megfinomultak."[43]

Nem állítható, hogy a későbbi Nagy Imre személyiségét döntően a berezovkai évek határozták volna meg, alaptermészete — legalábbis részben — nyilvánvalóan már korábban kialakult. De például egyfelől a türelmes mérlegelés képessége, a nagyfokú önfegyelem, másfelől a reakciók lefojtására való hajlam, az esetenkénti szembeötlő passzivitás és visszahúzódás bizonnyal visszavezethető a lágeréletre is. S a Strém által jellemzett lelkiállapotban húzódhatott meg annak a mentalitásnak eredete, amely a fentebb említetteken túl leginkább jellemezte később: a politikai aktivitás és a visszahúzódó habozás hol szeszélyes, hol nagyon ésszerű váltakozása magatartásában.

Ennél persze sokkal fontosabbnak tüntette fel Nagy a barakkbeli viták gondolati-politikai tartalmát: „A demokratikus és szocialista gondolatok uralták ezeket a vitákat. A magyar függetlenségi és köztársasági eszmék, a 48-as Kossuth-i hagyományok, Károlyi Mihály irányzata... adta a lényegét a vitáknak. Politikai alapon kisebb baráti körök alakultak ki. Később ezek szemináriumi jelleget öltöttek, előadásokkal és előadókkal, vitákkal stb. A szocialista irodalom, Marx, Engels művei, a Tőke stb. tanulmányozására alakult ilyen kör.

Voltak anarchisták, mint Polgár, Migrai és mások. Kezdetben kézzel írt, később sokszorosított újság is megjelent magyar nyelven, amely elősegítette a közösségi munkát. Nagyon eleven politikai élet bontakozott ki."[44] Ha maradtak is emlékei a kisvárosi munkásotthon egyik-másik előadásáról a „szociálizmusról", esetleg Szabó Ervin Marx-válogatásáról, alighanem Berezovkán nyílott alkalom mindennek alaposabb megértésére. Olyasfajta kérdések feltételére és megválaszolására, hogy mit jelent „az emberiséget kötelességeinek és jogainak tudatában emberi mivoltára" emelni, mit jelent a „régi rendszer nyűgétől", a „régi világfelfogástól" „megszabadulni", elkezdeni „gondolkodni" és így tovább.[45] Hogy ebben a kaposvári tanárok, köztük Hudra László hatásának, vagy a láger egyik-másik szocialista tanokban, Marx és Engels munkáiban, esetleg a Tőkében otthonos foglyának volt-e nagyobb hatása — nem könnyű eldönteni. Sok-sok későbbi „réteg", olvasmány, mozgalmi és ideológiai tapasztalat rakódott e korai élményekre, az „indításban"azonban bizonyosan döntő szerepet játszottak. Talán éppen az emlékezetében furcsa módon évtizedeken át megőrzött anarchisták hatottak rá, köztük Migrai Sándor lakatosmester, aki 1918-ban a berezovkai internacionalista hadifogoly bizottság egyik vezetője lett, utóbb partizánparancsnokként harcolta végig a polgárháborút? Vagy az ismeretlen keresztnevű Polgár, aki talán azonos az ugyancsak 1918-ban szerveződött nemzetközi osztag századparancsnokával, ahol — talán Polgár századában — Nagy Imre is harcolt?[46] S mennyire voltak anarchisták — valóban Schmitt Jenő Henrik tanítványaiként, vagy a későbbi párttörténet kánonja szerint, amely a bolsevik párt fegyelmét elutasító minden forradalmárt anarchistának nevezett? Az anarchizmus hatalom- és uralomellenessége, közösségi önszervező ideológiája kétségkívül megérinthette azokat az embereket, akiket számukra másként alig megérthető hatalmi és uralmi viszonyok vetettek ki korábbi életkörülményeik közül, kérdőjelezték meg korábbi értékeiket, s kényszerítették valósággal a túlélés érdekében valamilyen értelmes

szervezkedésre, amely a kenyérosztás szabályozásától és a személyes higiénétől a lelassult időt múlató politikai vitakörök szervezéséig terjedt. Anarchista életeszmény megvalósítására még a tábor zárt világában is lehetőség kínálkozott — s nemsokára a külvilág az orosz forradalmakkal felkínálta az akció, a cselekvés lehetőségét is. Nagy Imrének ezekre a kihívásokra adott reakciójáról annyi a részletek bemutatása előtt is elmondható, hogy a visszahúzódó várakozás helyett, ahelyett, hogy a régi világba való hazatérésre összpontosított volna, mint oly sok társa, a voltaképpeni kihívást választotta: a részvételt egy alig ismert világot is láthatóan felforgató forradalomban.

Forradalom

Ez nem jelentett azonnali változást sem helyzetében, sem gondolkodásában. A beérkező hírek eleinte inkább zavarosaknak, félelmeteseknek mutatkoztak. A februári orosz forradalom híre néhány hét késéssel jutott el a Bajkál-vidékre is. Berezovkára például 1917. március 19-én, amikor is a tiszti tábor büszkeségében, a színházban éppen „nagyszabású" hangversenyt tartottak, amelyen az orosz helyőrség tisztikara és a „helybeli intelligencia" is jelen volt. Közben érkezett egy tiszti futár, aki a lágerparancsnoknak „gyűrött papírtekercset adott át, amelyen indigóval írott írás látszott". Elolvastán a megdöbbent parancsnok „remegő hangon mondotta a következőket: Uraim, Oroszországban nagy események történtek, a hangverseny folytatását beszüntetem, s kérem a jelenlévőket, hogy nyugodtan oszoljanak szét..." A „halálos csendet" — magyar tiszti színházhoz felette illőn — „egy elszakadt hegedűhúr pattanása törte meg".[47]Ha nem is ilyen kissé operett-ízű „dramaturgiával", de lényegre törőbb megfogalmazással érzékeltette a változást egy másik leírás a Novoszibirszk melletti Kotejniki-ből: 1917. március 18-án „ijesztően vörös plakátok a katona- és munkástanács megalakulását jelentették be és a városházára gyűlésbe hívták a népet.... Minket hadifoglyokat nem bántott senki, szabadon jártunk-keltünk, és azzal vigasztaltak az oroszok, hogy nemsokára itt a béke és haza fogunk menni."[48]

Megérkezett a cár detronizálásának és családjával együtt történt elfogatásának híre is. Most már világosabban kitűnt az is, hogy a változások nem csak politikaiak, nem csak a háború végét ígérik, hanem esetleg egy másfajta világot is. Magyar tiszti szemmel feltétlenül egy képtelen és tűrhetetlen világot: „A katonai fegyelem szemmel láthatóan meglazult, nem tartották többé a naponkénti gyakorlatokat, elmaradt az esti imádkozás, a napiparancs kiadásakor nem hangzott többé az alázatos köszönés, a tisztelgés teljesen kiment a divatból, egyszer csak eltűntek a vállakról a distinkciók, a közlegény kezet nyújtott tisztjének s az elfogadta alantasának feléje nyújtott kezét." Ami az orosz hadsereg forradalmi bomlását szemlélő tisztet elborzasztotta, az feltehetően másképpen hatott a falu, a tradicionális család, a műhely, a kisváros, majd a hadsereg szigorú formális és informális hierarchiájában felnőtt huszonegy éves Nagy Imrére. Migrai vagy mások, szocialisták és anarchisták tanítása az uralom nélküli, egalitárius társadalomról a kerítés túloldalán egyelőre különösebb erőszak nélkül megvalósulni látszott — sőt a változás nem állt meg a tábor határán. Még a nyelvet is meg-

változtatta: „Egész nap folytonosan gyűléseztek, izgatott hangon tárgyaltak, kiabáltak, összeölelkeztek s vad szövegű és dallamú nótákat énekeltek, levegőbe lövöldöztek, végre egy új szót hoztak forgalomba, mely mindenkit egyformán illetett: továris! Továris lett a tiszt, a közember, sőt a hadifogoly is. Szigorú őreink egyszerre megjuhászodtak, esténkint beültek hozzánk, s lelkesült hangon, barátságosan újságolták, hogy már nem vagyunk hadifoglyok, hanem továrisok, elvtársak, emberek, velük mindenben egyenrangú polgárok... Nincs többé cár, nincs miért harcolni, hiszen a népek nem haragszanak egymásra, eddig is csak az urak uszították az embereket egymás ellen, de most már nincs sztársi, hanem csak csélovjék..."[49]Az első hírek és tapasztalatok Nagy Imre kései emlékezete szerint nem sokat árultak el a forradalom (makro- és mikro-) világot felforgató jellegéről. Inkább a régi nyomorúságot fokozták: „Az 1917 februári forradalom nem sok változást hozott a mi helyzetünkben, s amit hozott, az lényeges rosszabbodás volt. Szigorúbb lett az őrizet, rosszabb lett a koszt, elmaradt a cukor és kevesebb lett a kenyér." Ez a helyzet mégis megmozgatta a hadifogly-társadalom másülönben nehezen mozduló tagjait is. Megnőtt például a szökések száma, ezt az utat azonban Nagy Imre már a berezovkai transzport idején elutasította.[50] Leginkább azonban a békekötés és vele a hazatérés reményét fokozta fel. Erről azonban Nagy Imre — érdekes módon, bár a később történtek fényében logikusan — egy szót sem írt. Egyelőre várt, s továbbra is folytatta az önképzést, melynek a tartalma, iránya mind határozottabban baloldali lett. „...a vitákat tovább folytattuk, azok hosszabbak, változatosabbak lettek, a forradalmi események hatása egész jelentékenyen érződött, és egyre tolódott balra, a szocialista eszmék, nézetek felé. Mind több helyet kaptak a szocializmus problémái, a munkásmozgalom kérdései, és mind több ipari munkás kapcsolódott be ebbe a munkába, a szemináriumokba, a vitákba."[51]

Erre az időre tette később saját aktív részvételét is: „Én is részt vettem ilyen tanulókörnek a működésében, aktívan vettem részt jócskán 1917 végéig..."[52] Közben 1917 végefelé újabb forradalmi megmozdulások híre érkezett el Szibériába. Mind többen hagyták el a tábort, ahol a hazatérés, illetve a környező történésekbe való bekapcsolódás a foglyokon belüli megosztottságot alaposan felfokozta. Ugyanígy elmérgesedtek az ellentétek a tisztek és a legénység között. Egyes helyi szovjetek már korábban szabad mozgást engedélyeztek a foglyoknak, másutt az őrizet szigorodott, az élelmezés viszont az elviselhetetlenségig leromlott. Odakint lassan Szibériába ért az októberi bolsevik forradalom híre. Nagy Imrében ez a helyzet megérlelte az elhatározást: „A tűrhetetlenné váló helyzet miatt munkára jelentkeztem. A fürdő számára fát fűrészeltem és hasogattam. A fürdő mellett laktam, szabadabb volt az élet és lényegesen jobb a koszt. A barakkokba bejártam..." s ott tovább folytak a politikai viták. Kint pedig „...zendülés volt a katonaság között, tiszteket megöltek, a kozákokat lefegyverezték, szakszervezetek alakultak."[53] Önéletírása, amelyet éppen ezen a ponton kellett félbeszakítania 1957 áprilisi snagovi letartóztatásakor, már nem tudta érzékeltetni: ekkor, 1918 január első napjaiban a fogolyélet véget ért. Egyszerűen „szabadnak nyilvánította" magát — amennyiben a hazatérésre való várakozás helyett az orosz élet pillanatnyilag felkínált szabadságát választotta.

Polgárháború

Kommunista vezetők, elsősorban Nagy Imre nemzedéktársai körében, akikkel később az illegális, majd 1944 után a hazai legális mozgalomban vezető szerepet töltött be, fontos önéletrajzi elemet jelentett a „forradalmi tapasztalat", amit ki-ki az 1917-es orosz, illetve 1918–19-es magyar forradalmakban szerzett általában. Ilyennel Nagy Imre többekkel ellentétben nem rendelkezett, csak részben a forradalmi események központjától való távolság miatt. A februári és októberi forradalmak, illetve szibériai kihatásuk idején táborban lévén, bizonyos távolságból figyelte a történéseket, cselekvően pedig akkor kapcsolódott hozzájuk, amikor nem a forradalom megvívása, hanem a már elért eredmények védelme volt soron. Ez a helyzet bizonnyal természetesen vágott egybe akkori felkészültségével és világképével. Az orosz forradalmakban tevőlegesen részt vállaló magyar hadifoglyok többnyire hosszabb-rövidebb szociáldemokrata pártmúlttal rendelkező értelmiségiek voltak, akik mint tartalékos tisztek a külön táborok nagyobb mozgásszabadságát élvezték, kapcsolatokat tudtak teremteni a helybeli orosz szocialista, forradalmi csoportokkal, vagy az események hírére még a polgárháború kitörése előtt szerét ejtették az európai Oroszországba, Moszkvába, Petrográdra, sőt Magyarországra távozásnak. Ott azután számukra sokkal természetesebb és ambícióiknak megfelelőbb terepen szerezték meg a „forradalmi tapasztalatot".[54]

Nagy Imre azonban — noha a hazatérés gondolata biztosan őt is megkísértette — maradt. 1918. márciusában alakult a berezovkai táborban az az első „internacionalista szociáldemokrata" szervezet, amelybe önéletrajzi dokumentumai tanúsága szerint Nagy Imre is belépett. Ez a szervezet az adott körülmények között fegyveres alakulatot, táborőrséget jelentett, tehát a hadifogoly életét néhány hónapos köztes állapot után ismét fegyveres katonai szolgálattal cserélte fel. 1958. júniusi bírósági vallomása során ezt az eseményt Nagy a következőképpen elevenítette fel: „Favágó munkára mentem egy fürdő mellé fűtői minőségben. Akkor beléptem a szakszervezetbe is, amely azzal a kötelezettséggel járt, hogy alá kellett írni: amennyiben szüksége mutatkozik, fegyverrel is megvédjük a forradalmat.... Akkorra már kezdtek megalakulni a helyi vörös gárdák, fegyveres alakulatok. Ilyen Berezovkán is alakult, amely pár kilométerre volt Ulan-Udétól (akkor és ma: Verhnye-Udinszk — R.M.J.), Burját-Mongólia fővárosától. Akkor beléptem egy ilyen fegyveres alakulatba.... Helyi szolgálatot teljesítettünk, egyike voltam a legelsőknek a táborban..."[55]Az októberi forradalom után a bolsevik kormány nem hozott azonnal központi intézkedéseket az oroszországi hadifoglyok helyzetére vonatkozóan, mert azt csak kölcsönösségi alapon (vagyis a központi hatalmak fogságában lévő oroszok helyzetének javítása nyomán) tudta elképzelni. Spontán hadifogoly-szervezkedés emellett viszonylag széles körben kibontakozott, elsősorban a helyi hatalmi szervek ezt elnéző, vagy éppen előmozdító gyakorlata nyomán. Az első szabályozási kísérletek 1917–18 fordulóján mindössze arról intézkedtek, hogy a dolgozó hadifoglyokat az orosz munkásokkal azonos bér s más ellátmányok illetik meg, lehetővé tette a foglyok politikai szervezkedését és intézkedett a tisztek szigorú elkülönítéséről a legénységtől.[56] Ennek nyomán kezdetét vette a bolsevik forradalommal rokonszenvező központi hadifogoly-mozgalom is, Moszkvában már 1917. december 16-án (régi naptár szerint 3-án) ezer

főnél népesebb gyűlést tartottak a legkülönbözőbb nemzetiségű foglyok, s hamarosan a katonai körzet „szociáldemokrata internacionalista hadifoglyainak szövetsége" is megalakult.[57] A gyűlésen elfogadott nyilatkozat „testvéri üdvözletét és meleg rokonszenvét" nyilvánította „a forradalmi orosz demokrácia" felé, mert „az orosz forradalom volt az első és legerősebb tiltakozása a népnek a jelenlegi civilizációellenes és kalandor háború ellen". A hadifogoly szerveződések más része nem vett ennyire egyértelműen meghatározható politikai irányt, hanem csupán a gazdasági és jogi érdekvédelem, valamint a hazatérés megszervezése végett alakult. Ez utóbbi a központi hatalmakkal megkötött fegyverszünet, majd a béketárgyalások megkezdése nyomán kézzelfogható közelségbe került: még 1917 utolsó napjaiban Petrográdon tárgyalások kezdődtek a hadifogolycseréről, illetve a foglyok helyzetének javításáról. 1918 márciusában a breszt-litovszki béke aláírását követően a foglyok hazaszállítása immár az szovjet-orosz kormány kötelességévé vált. Közbejött azonban az orosz polgárháború kitörése, amely eloszlatta a gyors hazatérési reményeket, elsősorban az európai Oroszországtól távoleső — szibériai — területeken.

Nagy Imre elbeszélése szerint a berezovkai internacionalista alakulat a petrográdi október hatására alakult, s később a fehér kozákok felkelése nyomán minden különösebb átmenet nélkül lett vörös gárdává. Valójában a szibériai hadifogoly-szervezkedés alakulását nagymértékben a sajátos helyi körülmények — így a központi területtől való távolság — határozták meg. Szibériában is még október előtt kialakult egyfajta kettős hatalom, amely azután a polgárháború végéig fennállt, esetenként még kettőnél is több hatalmi és főleg katonai központtal — de az egyes táborok, települések, kisebb-nagyobb fegyveres „otrjádok" (osztagok) is élték a maguk többé-kevésbé önálló életét. Az alapvető ideológiai elkötelezettségeken belül az egyes elemi egységek, vezetőik s résztvevőik hétköznapi megélhetési, sőt túlélési törekvése határozta meg akcióikat.

Az egyik szibériai hatalmi központ Tomszkban alakult ki, ahol a kadet és eszer párt hívott össze össz-szibériai zemsztvo-, városi duma-, szövetkezeti és szovjet-kongresszust, szorgalmazva Szibéria elszakadását az európai Szovjet-Oroszországtól. 1917. december 6-án a kongresszus létrehozta a szibériai kormányt, amelyet egy bolsevik fegyveres felkelés hamarosan megdöntött ugyan, de magja lett a későbbi szibériai bolsevista-ellenes központoknak, Kolcsak tengernagy „összorosz" kormányával bezárólag. Irkutszkban viszont még a petrográdi forradalmat megelőzően alakult meg a bolsevik és baloldali eszer többségű „Centroszibir" (Szibéria Szovjetjeinek Központi Végrehajtó Bizottsága), amely elismerte a Lenin-vezette kormányt, de már decemberben saját székhelyén forradalomellenes fegyveres felkeléssel volt kénytelen szembenézni.[58]

Bizonytalan belső helyzetükben a központi és helyi forradalmi szervezetek természetesen igyekeztek a hadifogolytömegekre is támaszkodni. A frontokról és a hadsereg kötelékéből hazatérő helyi lakosság visszaigényelte munkahelyét a kényszerfoglalkoztatott hadifoglyoktól, akik kénytelenek voltak visszatérni a táborokba. Itt szembekerültek a súlyos ellátási nehézségekkel, s türelmetlenül várták útba indításukat hazafelé. A szórványosan érkező hírek ezzel szemben a szovjethatalom elleni német és osztrák-magyar előrenyomulásról érkeztek — a sok

békehír és vágy után a háború folytatásáról, netán új formában újrakezdéséről. Helyi és központi agitátorok igyekeztek tiltakozó mozgalmat szervezni a foglyok körében annak érdekében, hogy azok ítéljék el a központi hatalmak katonai akcióit, s a majdani hazatérés után a kommunista világforradalom eszméjét terjesszék hazájukban.

Helyi érdek és a messianisztikus világforradalmi küldetéstudat vezérelte a táborokba érkező szervezőket, akik értő fogadtatásban részesültek a táborok „vitaköreiben" képzett csoportok részéről, de reményt adtak a hazatérni szándékozóknak is: a bolsevik forradalom kész lenne egyenlő jogokat adni a hadifoglyoknak, s hazaküldené őket, ám a Petrográdon tárgyaló anyaországbeli delegációk késleltetik ezt a folyamatot, csak a tisztek „sanyarú" helyzetével törődnek, s alapjában rettegnek a forradalmas tömegek hazatértétől. Az 1918. április 18-i moszkvai hadifogoly kongresszus felhívása a „hazatérőkhöz" a következőképpen szólt: „Kik kergettek a halálba, az ínségbe, a fogságba? Kiknek köszönheted, hogy nagy nehezen megmentett életedet esztendőkkel rövidítették meg? Volt időd gondolkozni rajta, volt időd elmélkedni fölötte s kinyílhatott a szemed azoknak láttán, amit a nagy orosz proletárforradalom tárt eléd....Mi mondjuk nektek, hazamenőknek, tartsatok velünk. Mi mondjuk nektek: Lázadjatok fel!... Fegyverrel a kézben, izzó gyűlölettel a szívekben, lázadjatok fel. Pusztítsatok el mindent, ami felszabadulástok útjában áll....Hazatérő hadifogoly munkások, parasztok! Legyetek előharcosai a prolętárok nemzetközi szociális forradalmának. Lázadjatok fel!"[59] Hogy az ehhez hasonló felhívások termékeny talajra hullottak, azt jól mutatja pl. a nyugat-szibériai omszki tábor vezetését átvevő bolsevik vezetésű magyar hadifogoly-bizottság esete, amely nemzetközi bonyodalomhoz, tiltakozáshoz, s időlegesen a táborokban folyó politikai szervezkedés leállításához vezetett szovjet-orosz részről.[60]

A bécsi hadügyminisztérium összefoglalója a „bolseviki bujtogatás" eredményeit a következő pontokban foglalta össze 1918. május elején: „1. Testületek alakulása a táborokban. 2. A legénység kihívó viselkedése a tisztekkel szemben. 3. Gyűlések, ahol forradalmi beszédek hangzanak el. 4. A szociáldemokrata katonák felfegyverzése és a tisztek lefokozása...."[61] Ez a vázlatos helyzetkép természetesen csak a hátteret adja az események mindenütt más és másféle alakulása mögé. Sajátosan alakult a helyzet ott is, ahol Nagy Imre tartózkodott a szóban forgó időben. A berezovkai táborban még 1917 decemberében megalakult a szociáldemokrata hadifoglyok szervező tanácsa.[62] Ez a „szervezkedés" még valószínűleg nem volt több, mint a Nagy Imre által is látogatott szociáldemokrata, anarchista vitakörök valamilyen laza koordinációja. 1918. január 7-ére a szervező tanács (vagy bizottság) nagygyűlést hirdetett a nevezetes színház-épületbe, amely a tisztek ellenkezése, sőt tiltása ellenére megtelt. A gyűlés célja a szervezők beszámolója szerint a háború folytatása elleni tiltakozás volt, „sok helyes szó esett ezen a gyűlésen, általános hozzájárulást keltve, azonban hiányoztak azon általános szempontok, amelyek egy célirányos működés kifejtésére szükségesek lettek volna. De nem is csoda! Önmagától keletkezett a szervezet, függetlenül külső befolyásoktól; hírek hasonló alapításokról addig nem érkeztek hozzánk." Vagyis a berezovkai szervezet nem állt kapcsolatban a helyi vagy közeli bolsevik szerve-

zetekkel, a megalakult hadifogoly-bizottság, amely a legénységi tábor vezetésére volt hivatott, több hasonló szervezettől eltérően érintetlenül hagyta a tábor addigi belső katonai rendjét és a bizonyos fokú önállóságát megőrzött tiszti táborok feletti parancsnokságot sem vette át. Jóllehet, amint a későbbi beszámoló megállapította: „A fogolyság hangulata a hosszú, keserves szenvedéssel teli fogság, barakkélet által ügyünk részére kedvezővé volt téve; zászlóbontásunk a hermetice elzárt foglyokra óriási hatást gyakorolt. A katonai fegyelem hatása alatt kinevelt, a sokévi távollét által letargiába ringatott hadifoglyok érdeklődni kezdtek." Februárban azonban, amikor a frontról visszatért s valószínűleg bolsevik befolyás alatt álló verhnye-udinszki kozákezred parancsnoka — („legénysége főképp félvad mongolokból, burjátokból áll", írta jelentésében az immár ugyanazon oldalon álló „internacionalista" pártszervezet vezetősége, némi borzongással) — a tisztek lefokozását, házkutatások tartását indítványozta, a „vezető bizottság" a „bizalmi férfiak" körében megejtett szavazás nyomán ezt elutasította. A kozákok parancsnoka fellépését egyaránt indokolta forradalmi lendülettel (náluk Oroszországban a tisztek már régen nem grasszálnak aranycsillagokkal) illetve a kibontakozó „ellenforradalmi" mozgalom (Szemjonov atamán fehérkozákjai) esetleges kapcsolatai utáni nyomozás érdekeivel (jegyzőkönyveket is kerestek a magyar tiszteken...) A berezovkai szociáldemokrata bizalmiak — talán már Nagy Imrével soraikban — azonban sem a kibontakozó orosz polgárháborúba nem kívántak belebonyolódni, sem saját forradalmi lendületüket nem érezték elégségesnek egy effajta fellépéshez — noha ezt a későbbi jelentésben érthetően nem részletezték. Belső nyugalmuk és a fokozatos fejlődés érdekében mégis a gyakorlatias osztályharc ellen foglaltak állást!

A kozákok ezt a lépést nem vették tudomásul, s a házkutatást, valamint az azt kísérő rablást maguk hajtották végre. Mindez „romba döntötte az addigi munka eredményét", noha a „vezetők teljesen tisztázták magukat".[63] Az ilyen esetek híre magyarázza a központi területeken már jóval „előbbre" tartó magyar kommunista pártszervezők lesújtó véleményét a hadifogolyszervezetekről. 1918 áprilisában az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságához intézett levelükben a párt magyar szekciójának szervezői (Kun Béla és Pór Ernő) a „magukat nemzetközinek, vagy nemzetközi szociáldemokratának nevező" szervezetekről kijelentették: „Azok a hadifoglyok gazdasági kérdéseivel foglalkoznak... ezek munkájával és tevékenységével kapcsolatban semmiféle felelősséget nem vállalunk magunkra.... Nagyon jól tudjuk, hogy ezekben a szervezetekben az ellenforradalmi elemektől kezdve mindenki ott van."[64] Politikai értékválasztások helyett megnyilvánuló békevágy még a moszkvai szervezők körében is jelen volt, éppen Kun későbbi visszaemlékezése szerint szemben álltak egymással a „hadifogoly érdekképviseleti szervek hívei, főleg a szociáldemokrata párttal szakítani nem akarók vezetése alatt" és a „kommunista forradalmi csoport, amely a hadifogoly-tömegszervezeteket elsősorban mint a kommunizmus iskoláját és az internacionalista vöröscsapatok gyűjtőmedencéjét tekintette..."[65] Úgy tűnik, hogy a berezovkai fogolybizottságok a Kun által elsőnek jellemzett „szociáldemokrata" jellegű szerveződés résztvevőinek irányítása alatt állt. Legalábbis 1918 kora tavaszáig. Tömegszervezetnek e pillanatban csak némi túlzással tekinthető. Egy még

1918 tavaszán hazatért tiszt szerint „Berezovkán (Transbajkalban) szintén van egy nemzetközi szocialista hadifogoly-bizottság... A hadifoglyoknak mintegy 10 %-a tartozik máris a nemzetközi szociáldemokrata pártba".[66] Pedig a forradalommal rokonszenvezők támogatást élveztek kívülről, így Irkutszk környékén a városi forradalmi bizottság és a Centroszibir képviselői részéről. Végül ennek hatására fordult bolsevik irányba a berezovkai internacionalista szervezet.

1918 kora tavaszán az irkutszki hatóságok sorra szervezték a nagygyűléseket a táborokban, amelyek küldötteket választottak az Irkutszkban április 15-re összehívott szociáldemokrata hadifogoly-kongresszusra. Berezovkán 1918. március 18-án tartottak politikai demonstrációt, az akkor 6–7 ezres táborból ötszáz fő részvételével.[67] Nagy Imre, immár esetleg fegyveres szolgálatot teljesítve, feltehetően részt vett ezen a gyűlésen. A Vörös Hadseregbe való toborzás kezdetét a berezovkai pártszervezet jelentése még március előttre teszi, megemlítve, hogy a szervezet tagságából vagy 250-en léptek be. A márciusi gyűlés ismét importálta a forradalmat: szervezői Irkutszkból, résztvevőinek többsége egy másik táborból, Troickoszavszkból érkezett. Most már bekövetkezett Berezovkán is, ami Omszkban és más táborokban: „Április 7-én a nemzetköziek egyik vezetője kihirdette a legénység körében, hogy a tábor felett a nemzetköziek veszik át az uralmat. Ennek értelmében felszólította a táborlakókat, hogy válasszanak új parancsnokokat és bizalmiakat, akik természetesen nem lehetnek tisztek. — A nemzetköziek elhatározták, hogy a tiszteket lefokozzák."[68]A fegyveres alakulatba való belépés indokai Nagy Imre esetében sem feltétlenül ideológiaiak. Mint munkás és szakszervezeti tag, munkahelye védelmében és jobb ellátás reményében is aláírhatta a fegyveres szolgálatra vonatkozó kötelezvényt. Ebben az aláírásban akár külső kényszerítő tényezők is szerepet játszhattak. Ahogyan egyéni érdek is. Valamenynyi beszámoló megemlíti a vörös gárdákba való belépés indokaként a havi 50–150 rubelnyi zsoldot és a teljes ellátást. Mindezek magyarázatot adnak, miért vállalta Nagy Imre a vörös gárda szolgálatot 1918 márciusában, áprilisában. Május 5-én a Berezovkától keletre szomszédos Verhnye-Udinszkban szovjetellenes felkelés tört ki, s a berezovkai őrséget is ide rendelték annak leverésére. Velük tartott Nagy Imre is.[69] Szemjonov fehérkozák csapatai kora tavasz óta keletről fenyegették a Bajkál-vidéket. Május 26-án a transzszibériai vasút nyugat-szibériai állomásait elfoglalták a lassan kelet, a Csendes-óceán felé mozgó csehszlovák légió egységei. Nagy létszámú, komoly ütőképes hadsereg fordult a bolsevik forradalom ellen.[70] A hazavezető egyetlen utat bizonytalan időre lezárta egy a bolsevik befolyás alatt álló politikai katonai erőkkel és a magyar hadifoglyokkal szemben egyaránt ellenséges hadsereg. Két év után Nagy Imre ismét háború közepébe csöppent.

Csak az ellátás, a zsold, a biztos kenyér, a külső kényszer vitték a verhnyeudinszki frontra? Képzett géppuskásként lett volna nélkülözhetetlen osztagában, amikor Szibéria, mint általában a hadviselő országok 1918-ban, tele volt kiképzett férfiakkal? Mindez elképzelhető, de aligha elégséges magyarázat arra, hogy Nagy Imre miért nem maradt Berezovkán, ahol egyébként azon az 1918-as tavaszon és nyáron valósággal idilli béke honolt, a folytatódó színielőadásokkal, hangversenyekkel, strandfürdővel, stb.[71] Megvárhatta volna itt is a hadihelyzet olyan

fordulatát, amely lehetővé teszi a hazatérést, mint ahogyan sokan — a nagy többség — ezt tette. Itt valamilyen fordulat, döntés, elhatározás történt a cselekvésre, amely — bár ezt talán Nagy Imre akkor még nem tudta, nem gondolta — meghatározta egész életét. Ráadásul úgy kezdődött, ahogyan később gyakorta folytatódott: csaknem az életébe került. A verhnye-udinszki felkelés és börtönlázadás leverése után egy darabig a városban maradt a berezovkaiak osztaga. Aláhúzza fordulatának jellegét, hogy Nagy Imre ekkor, 1918 júniusában lépett be a kommunista pártba.[72]Erről a belépésről is elmondható, ami Nagy Imre pártkarrierjének számos más állomásáról: dokumentumok róla nem maradtak fenn, csak másodlagos források állnak rendelkezésre.

A párt, melybe Nagy Imre belépett 1918-ban, elkezdve egy csaknem négy évtizedes kapcsolatot, formálisan és név szerint nem az a párt volt, amelyet önéletrajzai és hivatalos életrajzai későbbi örökösen ismételt formulái megneveznek: az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt. A már említett irkutszki kongresszuson az internacionalista hadifogolyszervezetek küldöttei 1918. április 15. és 25. között megalakították — az OK(b)P két magas beosztású helyi vezetőjének jelenlétében — „Szibéria Külföldi Munkásainak Kommunista (Szociáldemokrata) Pártját". Az egyelőre tisztázatlan helyzetű, idegen állampolgárságú, politikai hovatartozású foglyokat és szervezeteiket nem látszott célszerűnek egyszerűen a bolsevik pártba integrálni — másrészt a különféle elnevezéseken a résztvevők amúgy is az egységes világforradalmi erő egy-egy különálló, de azonos célú osztagát is értették. Pillanatnyilag a hangsúly amúgy sem a párt szervezeti kérdéseire esett. Ahogyan az irkutszki kongresszuson elfogadott program fogalmazott, „a külföldi munkások az orosz forradalomban a világforradalom kiinduló pontját és az orosz szovjetköztársaságban a bekövetkezendő világforradalom támaszát látják, ezért készek a szovjetköztársaságot gazdaságilag minden eszközzel, a Vörös Hadseregbe való belépéssel megerősíteni; készek veszély esetén a legmesszebbre menően megvédelmezni."[73] A világforradalom nem csupán az orosz forradalom helyi ellenfeleivel veszi fel a küzdelmet, hanem a világméretű ellenséggel, a mindenkori és mindenütt uralkodó burzsoáziával, amely a világháború során „a nemzetiségi kérdéseket még jobban összekuszálta és megsokasította, az emberi jogokat lábbal tiporta, és az egész államgépezetet maga alá rendelő katonai diktatúrát állított fel.... Az egész világ produktív erői a rombolás eszközéül használtatnak fel. Az emberiség kultúrája veszélyben van. Az uralkodó osztály remeg a bekövetkezendő ítélettől, amelynek a bírái minden államnak a háborúban életben maradt proletárjai lesznek".[74]

Eddigi szervezetei — a szociáldemokrata pártok —, mint az új párt központi bizottsági tagja, a magyar Ember Lajos írta, a háború kezdetétől „ledobták a proletár álarcot, a nemzetközi testvériség álarcát és odaálltak nyíltan azokhoz, akik korbáccsal a kezükben és mérges hazugságokkal a szájukon hajtják vérpadra a népet..."[75] Akármilyen körülmények között is lépett Nagy Imre a világforradalom bajkálontúli frontjának konkrét harci osztagába, akármilyen távolinak tűnt Kelet-Szibériában saját magyarországi, dunántúli kisvárosa és falvai, a maga megélt és fogságban átgondolt sorsa, „osztályharca", berezovkai tapasztalatai, beszélgetései, ekkori olvasmányai alapján kétségkívül érezhette és tudhatta, mert „a

levegőben volt", hogy harcba önmagáért, de egyszersmind sokak — mindenki? az emberiség? — jobb sorsáért megy. Az „otrjád" magyar, német, osztrák, orosz, burját stb. harcosai, a forradalmi gyűléseken számára nehezen érthető nyelveken beszélő szónokai („...oroszul beszélt, de szónoklatát, amelyet a hadifoglyok sorsával való őszinte együttérzés hatott át, a jelenlevők, hogy úgy mondjuk, ösztönösen megértették...[76]) közvetlen élményként bizonyították, hogy az osztag egy kézzelfogható világmozgalom része. Mint ilyen pedig nem csak a verhnye-udinszki lázadók, Szemjonov kozákjai, vagy a „cseh-tót" légionáriusok ellen harcol, akik egyszerűen az életüket fenyegetik és nem engedik őt, őket hazatérni, hanem olyan célokért, amelyben a postaaltiszt fia felemelkedése művezetővé, „tanult emberré" és mondjuk az emberiség végső felszabadulása addigi körülményei — a „burzsoázia" — igája alól (amit viszont Chernel „uraság", a főispán, a bank, stb. testesített meg, nagyon konkrét tapasztalatok alapján), a megteremtendő örök béke és „egy kommunista alapokon nyugvó államszövetség, amelyhez mint magasabb fok: az összes szabad népek szövetsége jönne, amely az egész világot felöleli"[77]: egy és ugyanaz. Hogy mindezt a huszonkét éves Nagy Imre ekkor mennyire látta át „elméletileg", s mennyire érezte ösztönösen, azt pontosan nem tudjuk. De hogy mindkettőre módja lehetett, az bizonyosnak tűnik. Júliusban a verhnye-udinszki vörösgárdistákat a bajkáli frontra vezényelték. Nyugat felől a csehszlovákok megközelítették Irkutszkot s Nyizsnye Udinszknál legyőzve a vörösöket (köztük az 1. omszki internacionalista osztagot, élén egy Lavrov nevű parancsnokkal — ebbe az osztagba osztották be Nagy Imrét és a berezovkai önkénteseket), 1918. július 11-én bevonultak Irkutszkba.

A Bajkál keleti oldalán Miszovaja és Kuntuma állomásokon folytatott harcokat követően — (a cseh és szibériai eszer-mensevik ellenkormány csapatai végig a transz szibériai vasútvonal birtoklásáért harcoltak) — a vörös csapatok visszaérkeztek Verhnye-Udinszkba, de maradásuk itt sem nagyon volt: a város augusztus 20-án elesett. Visszavonulási útvonal vasúton sem keletre sem nyugatra nem kínálkozott: az Uraltól a Bajkál-vidékig a szibériai „ideiglenes kormány" és a csehszlovákok uralták a vonalat, a Csendes-óceántól pedig a japánok nyomultak Nyugat felé. „Közte" maradék vörös egységek, vegyesen a fehér kozákokkal és „magukat anarchistáknak nevező osztagok, amelyek a lakosságot, a parasztságot fosztogatták".[78] Nagy Imre a vasútvonalat dél felé elhagyó vörös egységekkel tartott. A Centroszibir és a helyi katonai vezetők augusztus 28-i határozata alapján immár központi irányítás nélkül minden egyes fegyveres csapat a saját belátása szerint folytatta a harcot, partizánharcra térve át.

A Szelenga folyó mentén két egymással sem teljesen egyetértő parancsnok részlege tartott dél, a mongol határállomás, Troickoszavszk felé: „...a mi osztagunk körülbelül ezerkétszáz emberből állott... Lavrov vezetése alatt, hatalmas trénnel, tüzérséggel rendelkezett" — utóbbi részlegben Nagy Imre géppuskás volt, „a tüzérség vezetésére beosztva".[79] A másik, egy „kétszáz főből álló rendkívül mozgékony lovas alakulat" vezetője a grúz Kalandarasvili, azelőtt a cári hadsereg századosa volt. Az osztagparancsnokok véleménye elsősorban a „mi a teendő" kérdésében tért el: Lavrov Mongólián keresztül hatalmas kerülő meneteléssel a Bajkáltól nyugatra fekvő bányavidékre akarta vezetni csapatát, ahol a

bányászok majd „forradalmi bázist" biztosítanak a vörös partizánoknak. E politikailag kifogástalan tervvel szemben a hivatásos katona Kalandarasvili a (partizán)harc felvételét indítványozta, mivel szerinte a gyalogos Lavrov-osztag alkalmatlan a hosszú út megtételére.

Nagy Imre alighanem először kapott ízelítőt a doktrinér forradalmiság és a pragmatikus megközelítés összeütközéséből. Ez alkalommal maga nem vett részt a konfliktusban, de akárcsak később, a szó szoros értelmében az élete múlott rajta. „Keletről a japánok jöttek, délről Ungerék (Unger-Sternberg tábornok Mongóliából intézett támadást a bolsevikok ellen — R.M.J.), nyugatról a csehek, északról a fehér erők szorítottak bennünket".[80] Ebben a helyzetben Kalandarasvili végül is a lovasság élén kibújt a bekerítésből s folytatta a partizánharcot, ugyanígy távozott Lavrov is, csak éppen osztagát sorsára hagyva, szűkebb (nyilván a rendelkezésre álló lovakra felférő) vezérkara élén. Az osztag politikai biztosai, a magyar Garai és Forbáth Imre tárgyalásokat kezdtek a szemjonovistákkal, a fehér csehekkel és a hadifoglyok érdekeit képviselő szibériai dán konzullal, melynek eredményeképpen 1918. szeptember 2-án a csapatot lefegyverezték és fogolyként visszaszállították a berezovkai hadifogolytáborba.[81] A vezetők egy részét kivégezték. Két évtizeddel később Moszkvában írott önéletrajzában Nagy Imre „az áruló vezetés" és a csehek megegyezéséről írt az eset kapcsán,[82] de életét alighanem éppen ennek köszönhette, hiszen a front csehszlovák parancsnoka, Gajda ezredes 1918. július 30-i parancsa értelmében „mindazok a hadifoglyok, akik a központi hatalmak állampolgárai és együttműködnek a szovjet csapatokkal, amennyiben fegyverrel a kézben, harcban esnek fogságba, agyonlövendők vagy felakasztandók".[83] Nem volt éppen könnyű az új fogság sem: „A fogságba ejtett vörösgárdistákat kegyetlenül meggyötörték. Sokszor heteken keresztül zárt vagonokban tologatták őket a vasútvonalon előre-hátra, és gyakran előfordult, hogy még vizet sem kaptak, ételről nem is szólva. Nem volt ritka eset, hogy amikor a vagonokat felnyitották, már csak az oszlásnak indult holttesteket találták meg tengernyi piszok és szörnyű bűz közepette..."[84]Miközben Nagy Imre a Bajkálon túl harcolt, 1918 júniusában az Ural-vidék központjában, Jekatyerinburgban megölték a cseka házi őrizetében lévő II. Miklós cárt és családtagjait. Ezt a tényt meg sem kellene említeni, mert semmiben nem befolyásolta Nagy Imre sorsának alakulását — ha 1989-ben a szovjet sajtó nem közöl olyan híreket, hogy a kivégzőosztagnak Nagy Imre is tagja volt.[85]

1920-as és később, a harmincas-negyvenes években Moszkvában készített önéletrajzaiban egyetlen szó sincs arról, hogy a frontokon keresztül Távol-Keletről az Uralba ment volna, s ott a Cseka kötelékében szolgált volna. Mivel önéletrajzai olyan időpontokban keletkeztek, amikor egy ilyen akcióban való részvétel egyáltalán nem lett volna hátrányos számára, sőt ellenkezőleg, továbbá mert számíthatott arra, hogy adatait ellenőrzik, ez a híresztelés teljességgel alaptalannak tekinthető. Egy ilyen „utazás" a csehszlovák légió felkelése kellős közepén nem volt lehetséges.[86]Berezovkáról Nagy Imrét a többi vörösgárdistával együtt 1918 októberében Irkutszkba szállították, kényszermunkára. 1919. áprilisában tizenketted magával megszökött a fogságból és az innokentyevszkajai hadifogolytáborba ment, ahonnan immár önkéntes munkásként távozott. Az egész esztendőt

Irkutszkban és környékén töltötte, különféle alkalmi munkákból élt, volt hajóépítő, ács, kovács és favágó. 1919 júliusában egy sztrájkban való részvétel nyomán elbocsátották, s Lisztvenyicsno faluban húzta meg magát a Bajkál partján, ahol hajóépítésen dolgozott. Szeptemberben az első hó leeste után ismét a városba ment az immár rendszeresen együtt mozgó volt magyar vörösgárdisták, internacionalisták kis csoportja, s az amerikai Vöröskereszt-kirendeltségen feketemunkásként végeztek kisegítő munkákat, fűtést, udvartakarítást, mosogatást, stb.

Az 1919. december végi irkutszki felkelésben már a helyi, addig illegális bolsevik szervezetekkel együtt részt vett csoportjuk is, mint magyar „munkásparaszt druzsina"[87]. Miután a város a felkelés eredményeképpen egy rövid eszermensevik „intermezzo" után 1920. január 21-én a helyi Forradalmi Katonai Bizottság, vagyis bolsevikok uralma alá került, az említett csoport még aznap megalakította a Magyar Kommunista Pártot, csatlakozott a III. (kommunista) Internacionáléhoz, s létrehozta a „hadszervezetet": a párt tagjainak kötelességei közé tartozott ugyanis a fegyveres szolgálat. Nagy Imre is részt vett e szervezet tevékenységében, ami gyakorlatilag két dologra összpontosult: fegyveres katonai szolgálatra és „Forradalom" címmel egy hetilap kiadására, amelyet a még Irkutszk környékén tartózkodó magyar hadifoglyok körében terjesztettek.[88]A vasútvonalon keletre visszavonuló kolcsakisták Kappel tábornok vezette csapataival vívott harcokban a várost többek között ennek az egységnek közreműködésével sikerült megtartani addig, amíg február 7-én az V. Vörös Hadsereg egységei be nem vonultak Irkutszkba.[89]

A polgárháború — legalábbis Nagy Imre számára — ezzel véget ért. Idegenként, volt fogolyként, de mégis egyszersmind egy harcban győztes politikai és katonai erő tagjaként, résztvevőként illeszkedett be egy új rendbe. Újabb választás előtt állt: a maradék szibériai foglyokhoz hasonlóan megpróbálkozhatott a hazatéréssel — ha nem tudott volna arról például, hogy mi történt Magyarországon 1919 augusztusa után. Erről azonban voltak információi: a hadifogoly és internacionalista sajtó meglehetősen pontos értesülésekkel rendelkezett az Uralon túl, Európában, sőt általában a világon történt fő politikai eseményekről. Mint kommunistát egyelőre nem vonzotta a haza — a Kolcsak-uralom alatt megőrzött, vagy inkább elmélyült meggyőződése szerint a világforradalom előbb-utóbb amúgy is megnyitja az utat hazafelé. Mint magánember, bizonyára vágyott haza, de úgy vélhette, hogy az ellenforradalmi rendszer nem kínálhat számára túl sok lehetőséget, sőt inkább retorziókkal számolhat. A rendszer viszont, melyért harcolt és amely győzött, munkát és életlehetőséget kínált, legalábbis egyelőre. Nagy Imre, életében először, Irkutszkban lett pártmunkás.

Pártmunkás

A fehér uralmat Irkutszkban átvészelő kis magyar bolsevik csoportból Nagy Imre szűkszavú önéletrajzai egyetlen személyt sem neveznek meg: olyan időkben készültek többnyire, amikor az ilyesmi előre nem látható kockázatokkal járt. A tényt például, hogy fél éven keresztül az amerikai Vöröskereszt udvartakarító feketemunkása volt, a harmincas évektől káderanyagába „lerakott" különféle jel-

lemzések, „szprávkák" az idők és politikai viszonyok változása s persze a dosszié „tárgya" sorsának alakulása függvényében gyakorta emelték ki, mint gyanús momentumot — amire azonban más bizonyíték nem is volt, mint az önéletrajzok. Sokkal inkább ilyen gyanúok lehetett a csoport egyik-másik tagja.

Már a Lavrov-osztagnak és parancsnokának megítélése sem volt egyértelmű: egy a hatvanas évek végén szovjet párttörténészek közreműködésével készült kiadvány névlexikonában az állt, hogy Lavrov — (akit egyébként, miután csapatát cserbenhagyta, de lehetséges, hogy más körülmények között, megöltek) — „egyes források szerint eszer, ill. anarchista, mások szerint bolsevik".[90] Lavrov mindenesetre elég korán elhalálozott ahhoz, hogy neve, mint árulóé, egyértelmű kontextusban szerepelhessen az önéletrajzok egyikében-másikában. De arról, hogy az irkutszki Magyar Kommunista Párt elnöke, s feltehetően a fegyveres „druzsina" parancsnoka is egyben Müller Ernő volt, Nagy Imre még 1958-ban, a halál előtt napokkal sem ejtett szót. Jóllehet Vida Ferenc népbírósági elnök kérdéseire feltűnő részletességgel beszélt ekkori életéről — nyilvánvalóan meg kívánta örökíteni a szovjet forradalomban és polgárháborúban való részvételét — a kényes nevek említését az évtizedes beidegződések alapján mellőzte.

Pedig nem valószínű, hogy elfeledkezett éppen Müllerről. Kelemen mozgalmi néven Müller Ernő a KMP Külföldi Bizottsága tagjaként 1928–29-ben Bécsben és Budapesten napi kapcsolatban állt vele, 1930-ban a második pártkongresszuson ott volt Nagy Imrével Aprelovkában (Kun Béla támogatójaként), találkozniuk kellett azt követően Moszkvában. Legalábbis egy alkalommal éppenséggel szemtől szemben állottak: 1936 februárjában Müller negyedmagával egy felülvizsgáló bizottság tagjaként tett indítványt a „lezüllött" Nagy Imre Moszkvából való eltávolítására. Nem sokkal később azonban Müllert távolították el a szovjet fővárosból: letartóztatta az NKVD és a következő évben meghalt. Nem kizárt, hogy „ügyében" Nagy Imrét is kihallgatták, mint ahogy az sem, hogy még a forradalom előtt Nagy Imre tudomást szerzett Müller rehabilitációjáról.[91]

Nem kevés tehát azon okok száma, amelyek törölték a nevét az eseményeket amúgy pontosan felidéző memóriájából. De nem beszélt a többiekről sem. Például Sík Endréről, aki annak a „Forradalom" című lapnak volt egy ideig szerkesztője, ahol Nagy Imre első írása nyomtatásban megjelent. Sík túlélte a harmincas évek tisztogatását, a negyvenes évek elején pedig együtt dolgozott Nagy Imrével a moszkvai rádió magyar adásainak szerkesztőségében. 1954-ben éppen Nagy Imre kormányában külügyminiszter-helyettesi tisztséget töltött be — csakhogy 1958-ban a Nagy Imrét bíróság elé állító Kádár János kormányában is első külügyminiszter-helyettes, majd miniszter. Más okok, de az ő nevét is „elfeledtették". Ahogyan a többiekét: a pártszervezetben titkárként dolgozó Kiss Sándorét, aki tagja volt az irkutszki illegális magyar csoportnak, s 1921-ben Nagy Imrével együtt került haza Magyarországra, Hanusy Józsefét, aki Szovjet-Oroszországban maradt, a „hadseregben és a szervezetben" Nagy Imrével együtt dolgozó Lampert Sándorét, Molnár Jánosét, Győri Mihályét[92], a „Forradalmat" szintén szerkesztő Katricsét, Sugár Andorét[93] és Sugár Béláét, vagy Ivan Nyikitovics Szmirnovét, az Irkutszkba bevonuló V. Vörös Hadsereg politikai biztosáét, a „szibériai Leni-

nét" — aki a húszas években Trockij ellenzéki irányzatához csatlakozott, s végül, akit 1936-ban a Zinovjev–Kamenyev-perben halálra ítéltek és kivégeztek.[94]

Az irkutszki felkelés után januárban megszervezett és Kappel csapatai ellen bevetett magyar kommunista „otrjád" létszámát egy 1920 február végi jelentés kétszáz főre becsülte. Ez a szám a jelentés időpontjáig kétszeresére növekedett, s valószínűleg nem csak a tanácshatalmat fenyegető veszély elmúlta vetette fel „a hadszervezeten kívül különálló (párt)szervezet" alakítását.[95] Amint a konszolidáció kezdetét vette, eljött a politikai munka ideje. Ilyen körülmények között a bolsevik élcsapatba áramló nagyszámú magyar a szervezet eszmei tisztaságát veszélyeztette, felhígulással fenyegetett. A Kolcsak-uralom idején Szibériában rekedt hadifoglyok számára a Vörös Hadsereg győzelme megnyitotta az utat hazafelé — ők legalábbis így vélték. Különösebben a helyi szervek sem tartóztatták őket: „...néhány táborból a hadifoglyokat kidobják azzal a megokolással, hogy ők most már szabad polgárai az RSZFSZR-nek, és azt csinálhatnak, amit akarnak."[96]

Egy részük tehát megrohanta a vonatokat s megindult nyugatra, „terjesztve a tífuszt és más járványokat a békés lakosság között". A felszabadított területeken és az európai Oroszországban ekkor éhínség dúlt, a fegyverhez értő csapatok az itt-ott fellángoló bolsevikellenes paraszt- és más felkelések számára jelenthettek tartalékot. Más részük a biztonságosabb kerülő úton próbálta ugyanezt a célt elérni: belépett az alakuló kommunista „hadszervezetekbe", jobb ellátás és mihamarabbi nyugati utazás, kiküldetés, szervezett hazaszállítás reményében.[97]A Szibériai Forradalmi Bizottság még 1920 januárjában abból kiindulva, hogy a helyzet úgy a hadifoglyokra „saját magukra, mint az egész tanácsországra nézve rettenetes", elrendelte az összes hadifoglyok táborokban való összpontosítását, ahol az „internacionalista zászlóaljak" feladata a belső védelem (elsősorban tehát saját társaik őrzése) lett, a többieket „munkásosztagokba" szervezték és kényszermunkára fogták. Irkutszkban a bevonuló vörös csapatok parancsnoksága február 28-án rendelte el az összes fogoly regisztrációját „haditörvényszék terhe mellett", a felhívást a következő hetekben nem egy alkalommal megismételték.[98] A koncentrációs táborok felállításáról szóló rendelkezés is említést tett arról, hogy a foglyok között nagyszámú „specialista" akad, akikre az országnak szüksége van, s utasítások születtek a politikai agitáció, felvilágosító munka megkezdéséről, illetve folytatásáról is. A kommunizmus eszméivel rokonszenvezőkre a szovjethatalom helyi támogatóiként és majdan hazatérve a világforradalom harcosaiként egyaránt számított. Ehhez mindenekelőtt a vezető kádereket kívánta biztosítani megfelelő szervezeti intézkedésekkel. Az OK(b)P 1919 decemberi szervezeti szabályzata szerint a különféle nemzetiségi kommunista pártok szervezeteit át kellett alakítani: a párt területi szervezetei keretében agitációs és propagandaosztályokká, vagy szekciókká. Ezzel együtt a különféle eredetű, idejű és jellegű párttagságot felülvizsgálták, s a pártszervezetekbe csak a fent jelzett pártmunkát végzőket vették fel.

Mint ebből az időből származó személyes irataiból (pártfelvételi iratok, párttagsági könyv, vezénylések, menetparancsok, igazolványok, stb.) kitűnik[99], Nagy Imre a felkelésben résztvevő magyarok csoportjának nem volt vezető tagja. 1920. január 30-án igazolást kapott a fegyveres alakulatban teljesített szolgálatáról, az

azonban nem tisztázott, hogy csupán ekkor fogott fegyvert, vagy az igazolásra más okból volt szüksége.[100] A magyar agit-prop. szekció megalakulásakor 1920. február 12-én csupán a szervezet tagjelöltje lett — a szervezeti szabályzat szerint a tagsághoz két megbízható párttag ajánlására volt szükség. Feltételezhető, hogy a vezető aktív tagok közül nem ismerte különösebben senki, esetleg maga sem tartotta fontosnak formális felvételét. Valószínűtlen, hogy a felkelés során különösebben kitüntette magát a harcokban. Márciusban az akkor már az V. hadsereg kötelékébe sorolt 1. nemzetközi kommunista ezredtől vezényelték pártmunkára, az OK(b)P kormányzósági bizottsága mellett működő Külföldi Iroda nyugati kommunisták szekcióihoz, a magyar szekcióhoz. A szekcióvezetőség irodájában végzett adminisztratív munkát, egyebek mellett ő volt a csoport pénztárosa. Április 16-án a kormányzósági munkaügyi irodától hivatalos igazolást kapott arról, hogy politikai amnesztiában részesült (vagyis megszűnt hadifogoly státusa), ingyenes utazásra jogosult lakóhelyéig, s számíthat minden szerv segítségére útközben. Vajon megkísértette a hazautazás gondolata, s mint a párt alkalmazottja, irodistája, élve lehetőségeivel beszerezte a szükséges papírokat? Vagy az óvatos Nagy Imre cselekedett, s távozási szándék nélkül, csak épp minden eshetőségre készen kért „dokumentet" (s mint rendszerető ember, azt meg is őrizte)? Vagy időközben gondolta meg magát, hallván-olvasván a híreket a hazatérő hadifoglyok feltartóztatásáról?[101] Mindez lehetséges, legvalószínűbb azonban, hogy a szabad egyéni mozgást biztosító papírra egyszerűen munkája ellátásához volt szüksége. A szekció vezetősége április 19-én kihelyezte ugyanis a hadifogolyügyeket intéző hivatalhoz, az ún. likvidációs bizottsághoz. Itt,a baterejnajai vasútállomáson (ellenőrzőponton) dolgozott, amikor a párttagok felülvizsgálata Irkutszkban is kezdetét vette 1920 május elején.

A fent említett moszkvai szervezeti döntések Szibériában a harcok elmúlta után is némi késéssel éreztették hatásukat. Április 30-án tartották a külföldi szekciók értekezletét, amely a területi pártkonferencia döntése alapján létrehozta az agit-prop. osztályokat, s egyben elhatározta a pártszervezetek megtisztítását oly módon, hogy valamennyi tagot „újra kell regisztrálni".[102]

Erre a feladatra a magyar osztályon bizottság alakult, amelynek munkájára egy bizonyos Nam elvtárs felügyelt, tagjai a magyar szekció vezetői, Müller Ernő, Tábori Kristóf és Hanusy József voltak. A regisztráció nem ment egyszerűen. Politikai funkciója egyszerűen meghatározható volt: megtisztítani a pártot az oda nem való, csak egyéni érdekeiket hajszoló elemektől. Ennél nehezebb feladatot jelentett az immár „békebeli" terjedelmű négyoldalas orosz nyelvű „anketa" (kérdőív) kitöltése, amely 27 kérdést tartalmazott, közte a személyi adatokon kívül olyanokat, mint „Ha együtt érző, miért érez együtt a kommunisták (bolsevikok) pártjával (részletesen)", „A szovjethatalom és az alkotmányozó nemzetgyűlés közti különbség", „Miben jelentkezett az Ön együtt érző viszonya a szovjethatalomhoz és az OKP-hez", „Mutasson rá: milyen hibákat vett Ön észre a kommunisták pártjának tevékenységében; véleménye szerint hogyan kell ezeket kijavítani", stb. A magyar kommunista lap tudósításából kiderült, hogy a tagok többsége képtelen volt oroszul kitölteni az ívet, így a nem túl nagy létszámú jelentkező számára egy külön regisztrációs napot tartottak május 10-én, ahol a kérdőív rub-

rikáiba magyarul írhatták be a válaszokat, ezeket nyomban lefordították és egy orosz nyelvű második, gépelt kérdőívet készítettek. Ezen utolsó, szakavatott nyelvi segítséggel lefolytatott regisztráció nyomán 12 párttagot és 30 tagjelöltet vettek nyilvántartásba, az elutasítottak számáról adatot nem közöltek. Ezen a napon, ilyen módon vált formálisan is az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt tagja Nagy Imre.[103] Noha ebben az időben már három és fél esztendőnél is többet töltött Oroszországban, nem meglepő, hogy Nagy Imre sem tudta a kérdőívet oroszul kitölteni. Bizonyára elboldogult a mindennapi nyelvvel és az újságok, plakátok szövegét is el tudta olvasni, meg is értette azokat, akárcsak a kérdőív kérdéseit. Orosz nyelvű politikai állásfoglalásra biztosan csak keveseknek futotta. Válaszaiban Nagy Imrének, s vele sokan másoknak, első ízben kellett írásban kifejtenie politikai nézeteit.

Mivel ismert, hogy a kitöltés nem teljesen egyéni módon történt, nem biztos, hogy minden válasz „az övé". A kommunista párttal való együttérzés okát tudakoló kérdésre adott válasz például („Az orosz kommunista párt programjában látom kifejezve azt a törekvést, hogy az emberiséget kötelességeinek és jogainak tudatában emberi mivoltára emelje") bizonyára személyes: a kissé az ügyvédi iroda nyelvezetében megfogalmazott mondat egyaránt tükrözi Nagy Imre „értelmiségi" viszonyulását a párthoz, és a berezovkai, szocializmusról szóló „viták", előadások hatását. A „mióta" (ti. érez együtt) kérdésre már inkább a helyi forradalmi lap kissé dagályos stílusában válaszolt („Amióta megszabadultam a régi rendszer nyűgétől, gondolkodni kezdtem"). Sokkal személyesebbnek tekinthető válasza a következő kérdésre, hogy miért nem lépett be a pártba eddig („Mert a kommunista pártba való belépésre nem tartom elegendőnek megszabadulni a régi világfelfogástól, hanem szükséges az újat megismerni, magamévá tenni. Ehhez idő kell."). Ebben a válaszban nyoma sincs lángoló lelkesedésnek, sokkal inkább töprengésnek, s nagyon pontosan jellemzi akkori gondolkodását, amelyből az eltelt évek alaposan kimosták a háborút megelőző világ értékrendjét, de még nemigen építtethettek fel koherens felfogást.

Beépítették viszont — egy életen át belső szabályozója lett — a hadsereg fegyelmét, amelyen válságos pillanatokban a túlélés múlhat. Nagy Imre a pártfegyelem mibenlétét tudakoló kérdésre a következő választ adta: „A párt parancsainak, rendeleteinek kommunistához illő módon való teljesítésében fejeződik ki." A kommunista jelzőt elhagyva, a parancsot teljesítő katona „vágja rá" a választ a kérdésre — teljességgel adekvát módon: a párt és a hadsereg 1920 májusában távolról sem vált szét, főként az egyszerű tagok számára. A szovjethatalom hibájaként is a rendszer (és persze az egyén) túlélését veszélyeztető „határozatlan és ellentmondó rendeletek tömeges kiadását" rótta fel, aminek eredményeként a „már tagok (sic) fegyelme meglazul" az „indifferens tömeg" pedig „bizalmatlan lesz". Ennek orvossága: „Határozott erélyes rendeleteket kell kiadni, s azoknak kíméletlenül érvényt szerezni." A bolsevik párt politikai gyakorlatára vonatkozó kérdésekre adott válaszok inkább a korabeli kommunista ABC, a „lecke" pontos ismeretét tükrözik, mint személyes véleményt vagy meggyőződést. A polgárháború eszerint természetesen szükséges, mint a „proletártömegek felszabadításának egyetlen eszköze", ugyanígy a szovjethatalom létjogosultsága is „az emberiség

fejlődésével bekövetkező államhatalom megszűnéséig" tart. Ezeket a pontokat kézírással meg sem válaszolta, hanem csak gépelt verzióba írták be. Mindenképpen figyelemreméltó végül, hogy az orosz pártba való belépés kapcsán Nagy Imre két kérdőpontban is a kommunizmus humanizáló küldetését említette: egyetemesnek tudott mozgalomba lépett be, ugyanúgy, ahogyan az internacionalista egységbe, amelynek hivatása nem egyes országok, népek, hanem az egész emberiség sorsának megváltoztatása.[104]

Nagy Imrét Müller Ernő és Hanusy József bizottsági tagok ajánlásával s egyúttal jóváhagyásával vették fel a pártba. Nem telt bele egy hét, már a magyar agit-prop. szekció vezetőségi tagjának választották, jóllehet felvételi kérdőívén a maga számára alkalmas munkát éppen végzett tevékenységében jelölte meg: adminisztrátor. Müller Ernő azonban Moszkvába utazott, két másik pártvezetőségi tag a lengyel támadás hírére frontszolgálatra jelentkezett, Sík szerkesztőt ugyancsak Moszkvába rendelték. Az új pártvezetőség első feladatai egyikeként mindjárt felül is vizsgálta az éppen csak lezárt tagfelvételeket, sőt e célra különbizottságot hozott létre, melynek Nagy Imre is tagja lett. Eközben tovább végezte munkáját a magyar hadifoglyok nyilvántartása, különféle munkákra való irányítása, stb. terén. 1920 nyarán önéletrajza szerint a helyi VCSK — Összoroszországi Rendkívüli Bizottság, a Cseka — kötelékébe vezényelték, aminek ugyan eredeti dokumentumokban nincsen nyoma, mint ahogyan beosztásának sem (a „razvedcsik"=felderítő szó, amellyel Nagy Imre feladatkörét meghatározta, valószínűleg nem jelentett többet „köz-csekistánál")[105]. Talán a hadifoglyok egyes ügyei kerültek át a politikai rendőrség hatáskörébe azt követően, hogy a visszamaradott magyar tiszteket a szovjet kormány túszoknak nyilvánította a tanácsköztársaság vezetői elleni perek miatt. Nemigen képzelhető el ugyanis más terület az 1920-as Irkutszkban, ahol Nagy Imre, vagy bárki más magyar „felderítő tevékenységet" folytathatott volna, mint régi munkája, a hadifoglyok regisztrációja és ellenőrzése.

Ettől a jobbára irodai munkától maradt ideje a pártmunkára is, amely egyelőre a kislétszámú pártszervezetben zajlott. Szélesebb körben a már említett „Forradalom" című hetilapban terjeszthette eszméit a magyar szekció: a környéken még mindig visszamaradt több ezer volt és tényleges hadifogoly körébe más magyar nyelvű nyomtatott sajtótermék nemigen kerülhetett, leszámítva az ugyancsak a szekción keresztül osztogatott brosúrákat, melyek Moszkvából érkeztek. E funkciónak megfelelően a lap elsősorban agitációval foglalkozott, magyarázta a bolsevizmus tanításait, közérthető „katekizmus" formában, híreket és hírmagyarázatokat közölt aktuális politikai eseményekről, s ismertette a pártszervezet rendezvényeit, életét. Valamennyi írást áthatotta az agitatív, felvilágosító szándék, ezért az írások többsége igen közérthetőnek szánt magyarázatokat vegyített érzelmi elemekkel, sok jelzővel, apokaliptikus képekkel.

A „forradalom" fogalmát magyarázó írás például láthatóan két céllal készült (azonkívül, hogy a lap címválasztását indokolta): meg kívánta világítani a forradalmi erőszak jogosultságát és a (bolsevik) forradalom különbségét minden más hasonló erőszakos tömegmegmozdulástól. Meggyőző szándékának megfelelően a potenciális, tehát nem feltétlenül szimpatizáns olvasó forradalomértelmezését vette alapul, azt cáfolta. Az érvelés kényes pontja nyilván az „alkotmányforma"

(=rendszer) megváltoztatásának erőszakos módja, szemben a törvényes lehetőségekkel, például a szociáldemokrácia választójogi küzdelmével. Ez a felfogás azonban „megfeledkezik arról, hogy a törvények szellemének a nép jogi meggyőződéséből kell fakadnia,... a népakarat a törvényen felül álló valami". Amint a népakarat a törvények, a rendszer megváltoztatását kívánja, immár a hatalmon lévők azok, akik erőszakkal tartják fenn uralmukat, a változtatási szándék törvényes. A forradalom azonban sokkal több, mint egy ilyenfajta okoskodásnak mégoly megfelelő „mérsékeltebb nemzeti felkelés,... választójogot követelő nagyvárosi zendülés, néhány száz bevert koponya...". Mélyebbek gyökerei, messzebbre mennek következményei. „Csak a végső kétségbeesés, a tovább már nem viselhető szenvedés nyithatja fel a szellemi élettől gondosan megóvott munkás nép szemét, de ez aztán kivált belőle minden megmaradt életenergiát... Tudatára jut saját irtózatos erejének, s igazságot szomjúhozva ledönti, porba tiporja mindazt, ami hamis alapokon épült. Nem elégszik meg munkásbiztosítással, választójogi reformokkal, alkotmánybiztosítékokkal, hanem gyökerestül tépi ki a társadalmi életbe beültetett szemfényvesztő intézményeket. Nincs tekintettel országhatárokra, nem döbben vissza se egyeduralkodóktól, se köztársaságtól, hanem végigszáguld az egész földtekén mindenütt, ahol szenvedő, nyomorgó munkás létezik.... Útja pusztító, halált hozó, de a rombolás munkáját abban a szilárd meggyőződésben végzi, hogy a letarolt földön erős, dologhoz szokott kézzel új életet, becsületes intézményeket létesít."[106] Ebben a sajátos szellemi mikroklímában született Nagy Imre első azonosítható írása is 1920 júniusában, egy aláírt tárca a „Forradalom" című lapban.[107]Nagy Imre cikke, ahogy azokban a hetekben általában a lap nagy része, a Szovjet-Oroszországot ért lengyel támadással foglalkozott. Célkitűzése érezhetően a hírre feltételezhetően közömbösen reagálók meggyőzése arról, hogy a lengyel hadsereg proletárjait a burzsoázia részben megvásárolta, részben kihasználta „butaságukat", s így indította őket rohamra kelet „Világossága" ellen. Célját, mint írásban egyelőre gyakorlatlan tollforgató, erőteljes képekkel és hasonlatokkal igyekezett elérni, sok és baljós színnel, mint például rögtön a cikk címében ("Sötétség") és első mondataiban: „A proletárállam nyugati határaira sűrű sötétség borult. Napnyugatról ereszkedett alá, hogy elhomályosítsa a már derengő, pirkadó Keletet."

Felhasznált bibliai jelenetet („Rohamra mentünk ellene, megfújtuk a kürtöt mint valaha Józsua, s a kapitalista Jerikó falai megremegtek, megrepedeztek") és népmese-mondó kiszólást („Csengetik, csillogtatják az aranyat. Hej! Süketítő annak a csengése, vakító a csillogása! Nem lát, nem hall tőle az Ember, csak rohan tűzön vízen keresztül..."), fokozást és ismétlést („Azok ellen, akiket nem csillogó arany űz embervért ontani... — Azok ellen, akik alkotásra sorakoztak a munka frontján... — Azok ellen, akiknek fegyverük a Tudás..."), ahogyan tanulmányai során a fogalmazás alapelemeit elsajátította. Felhasználta a bolsevik forradalmi zsurnalisztika alapkategóriáit (proletárállam, proletártömeg, proletárvér, proletárszuronyok; burzsoázia, öntudat, öntudatra ébred, Tőke, stb.). Mégsem a nyilvánvaló funkcionalitás, az eszközök darabossága legszembetűnőbb a kis írásban, hanem a felháborodás naiv őszintesége, s a prófétikus hév, a biztos meggyőződés végső igazában, abban, hogy a becsapott „lengyel nép a Tudás fáklyájának

világosságától öntudatra ébred, proletárjobbot nyújt s vállvetve harcol velünk", a végső győzelmi szemle záróképében: „S mire elérünk a távoli Nyugatra, ahol a burzsoázia napja fog leáldozni, a Tudás fáklyájának világosságában egy hatalmas, impozáns tömeg, a dolgozó emberiség fog diadalünnepet ülni a Tőkén."[108]

Mennyit mutat ez a tárca Nagy Imréből, s amit megmutat, abból mennyi maradt a későbbi politikusban? Első ismert fényképén, ugyanebből az évből, párttagsági könyvébe ragasztva, keskeny arcú, komoly fiatalember tekint, némi dacos álltartással az irkutszki fényképész lencséjébe. Nyoma nincs még a későbbi, például a moszkvai emigrációban készült képek zárkózott és megviselt arckifejezésének, sem a még későbbiek bajuszos és pufók derűjének. De a huszonéves Nagy Imre a fényképezéshez kemény gallért, sötét zakót és nyakkendőt kerített, bár fején hagyta a divatos simléderes sapkát. Az írás lángoló lelkesedése elmúlt később, a zabolátlan mondatok nyugodtakká, egyenletesekké szürkültek, a prófétai hevület csak nagy ritkán, a pálya végének szorító helyzeteiben bukkant olykor-olykor elő. Megmaradt valami azonban az ekkori messianisztikus hitből, valami mély meggyőződés és kiirthatatlan, megkérdőjelezhetetlen azonosságtudat az Üggyel, amely elvezet valahogyan — itt még egyszerűen a Tudásban nem részesek felvilágosításán át — a végső győzelmi ünnepig.

Hogy Nagy Imre és vezetőtársai forradalmi lelkesedése mennyire terjedt át a „célcsoportra", nehéz lenne megmondani. A párttagság száma mindenesetre lassú növekedést mutatott: 1920 végére Irkutszkban 83 párttagot és 62 tagjelöltet tartottak nyilván a szervezetben.[109] Ebben már bennfoglaltatott az V. hadseregnél foglalkoztatott magyarok csoportja is, júniusban ugyanis ide költözött a politikai osztály is Krasznojarszkból. A magyar lapot is a hadsereg adta ki, a továbbiakban a katonásabb „Roham" címmel. Kiépültek szervezetek a környéken is, Verhnye Udinszkban például ugyanekkor 18 tag mellett 125 tagjelölttel[110]. Az irkutszki kormányzósági magyar agit-prop. osztály 1920 végén megszervezte a „kormányzósági magyar pártiskolát" — pártmunkások képzése céljából. Forradalmi érzületre tanítani őket nem lehet, de nem is szükséges, hisz az bennük van, annál nagyobb szükséget látnak tudásban — (ez mindenekelőtt a marxizmus tanait jelentette: a „tőkés termelés kritikája, a kommunizmus kiépítése, a pártszervezet és a szovjet felépítése, a munkásmozgalmak története" képezte az előadások négy csoportját) — és sokuknál hiányzik a tudás átadásának képessége. Decemberben az iskola 33 hallgatóval működött. „Az előadások egészen proletárjellegűek: nem magasröptű egyetemi fejtegetések, hanem egyszerű és érthető magyarázatok, amelyekben a hallgatók is részt vesznek."[111] Ahogyan csökkent a hadifogoly-likvidációval kapcsolatos hivatali és Cseka teendőinek száma — (a maradék sorsának alakulását a budapesti népbiztos-per elítéltjei kicserélésérőI folyó tárgyalások határozták meg) — úgy lett mind több teendője Nagy Imrének a pártmunkában. Előadásokat tartott az iskolán és a városkörnyéki pártszervezetekben. (Kettőnek címe is megmaradt: „A kommunista párt szervezeti szabályzata", valamint az „Általános ismerkedés az első Szovjet-Magyarországgal" címűeknek, melyeket 28, ill. 25 hallgató előtt tartott). Menetparancsai és párttagkönyve tanúsága szerint 1920/1921 fordulóján egyre többet utazott a környékbeli magyar pártszervezetekhez. 1921. januárjától a magyar szekció instruktora lett — önéletrajzaiban a

magyar szekció vezetőjének, illetve titkárának nevezte magát. Lehetséges, hogy az instruktor később felelős, de mindenképpen alsó beosztott pártmunkást jelentő fogalma ebben az időben más beosztást takart. Hogy nem lényegtelent, azt mutatja, hogy a már több mint fél éve a Cseka kötelékében dolgozó Nagy Imre ekkor kapott fegyverviselési engedélyt (Smith-Wesson revolverre) a különleges osztálytól.[112] 1921 elejétől valószínűleg teljes munkaidejét a pártmunkának szentelte, felhagyva a hadifogolyügyek intézésével.

Ebből az időből, közvetlenül hazautazása előtt, egy másik újságcikke enged némi bepillantást politikai, gondolati fejlődésébe. Korábbi írásából nyoma sem maradt az indulati töltésnek, s bár tematikája ezúttal is általános, európai (a „reakció" nemzetköziségéről szól), példái és érvei magyarok. Lelkes internacionalista agitátor helyett a magyar helyzetet nemzetközi perspektívából vizsgáló, történeti és közgazdasági összefüggéseket kereső elemzőt láttat az írás — kezdetét egy útnak, amely már sokkal inkább emlékeztet a későbbi Nagy Imrére. A cikk szerzője már a hazatérésre készülődött.

Hazai belpolitikai események híre, a trianoni békeszerződésé, Nagyatádi Szabó István földreformtörvényének elfogadásáé, a királykérdés körüli vitáké szolgáltatott alkalmat Nagy Imrének arra, hogy a magyar uralkodó osztályok történeti útját ismertesse a világháborús összeomlásig. Hangütése nem szónoki, inkább tanáros: „Magyarország agrár-állam, tehát burzsoáziája nem érte el a tőkés gazdálkodás ama fejlődési fokát, ami az ipari államokat általában jellemzi. A feltörekvő magyar burzsoázia még a politikai hatalmat sem uralta annyira, hogy azt teljesen a saját érdekei szolgálatába állíthatta volna. Kénytelen volt a politikai hatalmat a földbirtokosokkal és a szintén óriási kiterjedésű földbirtokokat összeharácsolt papsággal megosztani, óriási befolyást engedve ezáltal az állam politikai és gazdasági életének irányításában is, nagyon gyakran saját érdekeinek rovására." A magyar társadalom- és gazdaságfejlődés 19. századi útjáról nyilván elképzelhető árnyaltabb magyarázat is, az irkutszki magyar kommunisták között azonban Nagy Imre mindenképpen a differenciált megközelítést képviselte. Gondolatmenete szerint a magyar tőkésosztály létrehozta a proletariátust, de mielőtt a politikai hatalom teljességéig jutott volna, jött a háború és a békekötés, és utóbbi révén a burzsoázia „elvesztette kizsákmányolási területeit, a termelési eszközöket, Erdély és Tótországgal elvesztette az összes bányákat, gyárakat és erdőket".

Az élete alkonyán a nemzeti sérelmekre oly érzékeny politikus itt szembeötlően a naiv materializmus közömbösségével, szigorú „politikai gazdaságtani" nézőpontból ítél fölényesen Trianon nemzeti katasztrófájáról. Számára az csupán — legalábbis a cikkben — nem más, mint a magyar burzsoázia — csak a magyar burzsoázia — létfeltételeinek elvesztése, mely így „csődbe jutott gazdálkodásával, ideológiájával és vallásával, a teljesen ronggyá tépett nacionalizmussal együtt". Következett a proletárdiktatúra, amelyet az „európai reakció" gázolt le, s visszaadta a hatalmat a feudális osztályok kezére. Ezek igyekeznek most a „nemzetközi méretekben szervezkedő proletariátust" megosztani, éket verni a munkások és parasztok közé „holmi birtok-reformokkal és földtörvénytervezetekkel", új tulajdonosokat teremtve. Mindez nemzetközi jelenség az agrár-államokban („Magyarország, mint ilyen, e reakciós törekvések középeurópai központja"), míg

az „ipari burzsoáállamok ellenforradalmi erői a szociáldemokrácia leple alatt a II. Internacionáléban tömörülnek".

Összegzésül Nagy Imre természetesen az effajta ellenforradalmi „internacionálékba" vetett bizalmat „rettenetes öncsalásnak" minősítette, de tett egy érdekes megállapítást, egyben egyetlen utalást az orosz tapasztalatra: „az orosz forradalom bebizonyította, hogy a szegény-, kis- és középparasztság érdekei össze vannak nőve a városi proletariátusával..."[113]Ami a kistulajdonos parasztság szerepét illeti a „szocializmusba való átmenet folyamatában" — ez a kérdés Oroszországban éppen 1921 elején került napirendre a hadikommunizmus, az azonnali nagy „ugrások" csődjével, s hamarosan kulcsfontosságúvá vált a NEP kidolgozása során. Feltehető, hogy a hazakészülődő Nagy Imre is tudott, érzékelt belőle valamennyit. Az sem érdektelen, hogy az azonnali győzelembe vetett hit — pedig a világforradalmi várakozások távolról sem múltak el 1921 elején, sőt a német forradalmi erjedés hatására még erősödtek is — még nyomokban sem mutatható ki az írásban. Mintha Nagy Imre ellenkező irányokban (is) kereste volna az utat, mint a magyar kommunisták Moszkvában Kun vezetésével tényked vezetői, akiknek optimizmusa éppenséggel határtalannak bizonyult. A cikkel egy időben már szervezték a szovjet-orosz területen tartózkodó szinte összes magyar kommunista hazatelepítését. 1921. március 15-én Nagy Imrét távirati úton Moszkvába rendelték[114], s ott közölték a „hazavezényléséről" szóló határozatot. Az Oroszországban maradt magyar kommunisták sorsát már 1920 nyarán a magyar kormánnyal kötött hadifogoly-egyezmény napirendre tűzte. Miután a lengyel-szovjet háború befejeződött, a maradék transzportok hazaszállítását semmi sem akadályozta, kivéve a túszként visszatartott tisztekét. A Nagy Imréhez hasonló kommunista párttagok száma Oroszország-szerte mintegy 3400 főt tett ki (2100 tag és 1300 tagjelölt), ezenkívül többen — nem párttagok — szolgáltak még a Vörös Hadseregben is.

A magyar agit-prop. osztályok 2. országos értekezlete 1920 szeptember végén a Moszkvába érkező Kun Béla beszámolója nyomán döntött úgy, hogy a párttagok a hadifogolyszállítmányokkal együtt térjenek haza Magyarországra. Kun kétezer „elvtársra" számított — vagyis a teljes párttagság nagyobb részére —, amely hazatérve „felforgatja a szakszervezeteket, megkezdi a sztrájkok szervezését s vezetését, előkészíti, majd pedig megkezdi a fegyveres felkelést".[115] Ennek a korra — a németországi Märzaktion előtt — olyannyira jellemző akcionista optimizmusnak alapján kezdődött meg a szervező munka, amelynek eredményeképpen április közepéig ezernél többen indultak haza. Ebben a hullámban tért vissza Magyarországra Nagy Imre is. Csaknem ötesztendős oroszországi tartózkodása utolsó dokumentumaként még egyszer kitöltött egy „regisztrációs lapnak" nevezett káderívet, melyből így kiderül, hogy március 15-i irkutszki indulása után március 31-én már — és még — Moszkvában volt.[116] A 32 pontos kérdőív azon kérdésére, milyen párt- vagy „tanácsmunkát" képes végezni, Nagy Imre „organizátor, adminisztratív, előadó" választ adott, a „szónoki tehetségét" tudakoló pontra viszont óvatosan így válaszolt: „Tartottam pol. jellegű előadásokat". (Hasonlóan az újságszerkesztésben való jártasságát firtató kérdésre: „Írtam néhány cikket"). A kérdőív legfontosabb információja azonban a hazatérés pontos helyére

vonatkozott. Nagy Imre szülei kaposvári lakását jelölte meg a vele való összeköttetésre.

Ebből egyértelműen kiderül, hogy Nagy, noha Szibériában akár jelentősnek is nevezhető politikai munkát végzett, nem számított a pártmunkások első kategóriájába. Egy 1921. május 11-i jelentés szerint a hazaküldöttek 192 főnyi csoportját irányították a „magyarországi illegális centrum felépítésére, a már ott lévő apróbb szervezetek megerősítésére és egységesítésére".[117] Ilyen az adott időben Budapesten kívül a Dunántúlon egyetlenegy létezett (Tatabányán), a többi Diósgyőrött, Ózdon, stb. Nagyot tehát a második „vonalba" küldték: „Kisebb megbízással összesen 278 elvtársat továbbított a politikai osztály, akik jó része Magyarország vidéki városaiban helyezkedett el és innen keresik az összeköttetést Béccsel, Berlinnel vagy Moszkvával."[118] Ebben a tevékenységben nemigen támaszkodhatott másra, mint szibériai tapasztalataira, és saját valamint esetlegesen vele hazatért társai „bölcsességére". Az illegális munkára való felkészítést részben a Cseka[119], részben a moszkvai magyar pártvezetők végezték. Köztük Kun Béla, akivel Nagy Imre — életében első ízben — azt követően találkozott, hogy a magyar kommün első embere visszatért Németországból, balul sikerült márciusi akcióját követően.[120] „Pogány volt még ott, Rudas is ott volt, akik megfelelő utasításokkal láttak el" — emlékezett vissza Nagy Imre 1958-ban. Azt már nem részletezte, hogy hazavezénylése és a „megfelelő utasítások" körül robbant ki a fiatal magyar párt első s azután évekig tartó, évtizedekre kiható frakciós vitája. Nagyot az akcionista, ún. „pártépítő" Kun-frakció küldte haza, a fentebb idézett célkitűzésekkel, egy hamarosan (újra) kirobbanó forradalmi, fegyveres felkelés perspektívájával.

A kapott utasítások azonban részben, s nagyobb hangsúllyal a másik frakció, a Bécsben tevékenykedő Landler Jenő és társai elképzeléseire is utalnak. Legvalószínűbb, hogy Nagy Imre személyes tapasztalatai alapján szűrte le ezeket: „...hazajövet nagyon vigyázva be kell kapcsolódni a munkásmozgalomba" (Landler). „Egyrészt a meglévő illegális tevékenységet kell összefogni, a hazatérőket kell valahogyan aktivizálni" (Kun). „Másrészt pedig a legális szociáldemokrata pártban és a szakszervezeti mozgalomban kell részt venni" (Landler). Utóbbinak volt realitása, s erre Nagy Imre még 1958-ban is jól emlékezett: „Én ehhez tartottam magam..."[121] Moszkvát 1921. április közepén hagyta el. Egy hónapos utazást követően érkezett Magyarországra, a csóti szűrőtáborba. Az öt év után hazatérő, huszonötödik születésnapja előtt álló Nagy Imre — ez esetben egy cseppet sem túlzás ezt állítani — „más emberként" tért vissza Magyarországra. Nyitott és formálódó személyiségként távozott, az orosz tapasztalatok azután — legalábbis egy bizonyos fokig — lezárták, megalapozták, megérlelték. Korábbi politikai és szociális elkötelezettségei, amelyek jobbára ösztönösek lehettek, az öt év alatt alapjában életre szólóan kialakultak. Az egyéni boldogulás, a családja nehéz helyzetétől való megszabadulás vágya és törekvése átalakult kollektívummá, a marxista osztályharc koncepciója alapján. Erről kialakított meggyőződése egyszerre támaszkodott elméleti belátásokra (a fogságban összeszedett pozitív és teoretikus tudásra, a pártmunkás-időszakban olvasott Lenin-, Kun-, Szamuely- és más brosúrákra), gyakorlati tapasztalatokra és hangulati-érzelmi elemekre. Utóbbiakat

az internacionalista osztagban, a fehér fogságban, az irkutszki pártmunkában szerezte, élte át. Valószínűleg hatott rá az ígért jövő, de az Oroszországban megvalósult (hadi)kommunizmus nagyszerűsége aligha nyűgözte le.

Amit viszont Szibériában ebből tapasztalhatott, azt az idegen közegben is pontosan megérthette: egy régi hierarchia külsőségeiben (ruházkodás, megszólítás, társadalmi érintkezés, privilégiumok, stb.) látványos összeomlását, s valami egyenlőségelvű új szerkezet csírázását, amely késznek mutatkozott még őt, az idegent is befogadni. A lelkesedés feltehetően elragadta olykor, ahogy első írása mutatja. De talán nagyobb súllyal esett latba a fiatal és a reálisan („józan paraszti ésszel") gondolkodó ember törekvése, hogy a fogság kétségbeejtő változatlanságából és várakozásából valami kimozdítsa. A bolsevizmus ráadásul nemcsak ezt, hanem minden korábbi kilátástalanságból való kimozdítást és gyors mozgást ígért. Azok az állomások, amelyek korábbi otthoni életében a földtől és a nyomorúságtól való eloldozódás araszoló lépései voltak, most egészen más színben tűntek fel. Mint munkás, a forradalomban győztes és „uralkodó" osztály tagja lett. Keserves anyagi áldozatokkal járó hosszas tanulás nélkül lett hivatalnok, s egy hatalmon lévő politikai-katonai mozgalom funkcionáriusa. Kiválasztott a kiválasztottak között. Ráadásul ezért a rendszerért fegyveres harcot folytatott és — cseppet sem átvitt értelemben, a cseh légió fogságában — szenvedett is. Érthető tehát, hogy erős kötődésekkel tért haza, „meggyőződéses" emberként. Hogy mint meggyőződéses kommunistának, a kommunista világforradalom és világpárt iránt elkötelezett embernek, sorsa és tevékenysége miként fog alakulni, efelől a hazaérkezést követő első percek után egyre fokozódhatott bizonytalansága. Kommunista meggyőződése általános világmagyarázatot adott ugyan, de a „kommunista" mindennapi életét a hazaitól igencsak eltérő viszonyok között ismerte meg. Magyarország egyszerre tűnt ismerősnek, de ebből a szempontból egyben ismeretlennek is. Ráadásul egyszerre tűnt ismerősnek a háború előttről — s nagyon, olykor bizonyára riasztóan újnak és másnak a háború, a forradalmak, az ellenforradalom és Trianon után.

JEGYZETEK

[1] Somogy megyei Levéltár (a továbbiakban: SmL), Kaposvár város születési anyakönyve 1896., ill. Vésziné Nagy Erzsébet személyes közlése.

[2] *Nagy Imre:* Viharos emberöltő. Kézirat, 72 kézzel írt lap, Nagy Erzsébet birtokában. A Snagovban készült írást a Nagy Imre-per irataiban őrizték: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) XX-5-h. Nagy Imre és társai pere. Részleteit közöltem: Nagy Imre: Viharos emberöltő (Részletek) Holmi 1993. 10. sz. 1376–1389. A továbbiakban a hivatkozások erre a közlésre, az ott nem közölt részek esetében a kéziratra vonatkoznak.

[3] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi), 1.

[4] *Rainer M. János:* A Parlamenttől a Fő utcáig. Nagy Imre gondolati útja 1956. november 4. – 1956. április 14. In: Évkönyv 1992. Bp. 1956-os Intézet,

[5] Nagy önéletrajzai közül az 1933-as német nyelvűt és az 1943-as orosz nyelvűt ld. a Roszszijszkij Centr Hranyenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii, Moszkva (a továbbiakban: RCHIDNI) F. 495. op. 205. gyelo 54. Nagy Imre személyi (káder-) dossziéja, 169–171. és 127–130. Az 1940. márciusi orosz nyelvű, 12 kézírásos lapot tartalmazó, legrészletesebb önéletrajzot Valerij Muszatov bocsátotta rendelkezésemre, amelyért ezúton mondok köszönetet.

[6] Csernel (Chernel) Gyula a századfordulón 1309 kat. hold földbirtokkal rendelkezett Ötvös község határában. Magyarország földbirtokosai. Bp. 1893.

[7] SmL IV. 405.f. Somogy vármegye alispáni ir. 5403/1896. sz. A további kérelmeket ld. Uo. 3457/1895., 4034/1896., 6981/1896.,7214/1897., stb.

[8] *Nagy Imre:* i.m. (kézirat) 4., Csákány község r. kat. plébánia 97/1941. sz. keresztlevél-másolat, és Vésziné Nagy Erzsébet személyes közlése.

[9] SmL Kaposvár város házassági akv. 1896. 1896. jan. 12.

[10] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1377.

[11] SmL Kaposvár város születési akv. 1898/89. sz.

[12] *Hanák Péter:* Ragaszkodás az utópiához. Bp. 1994. 10–11.

[13] *Nagy Imre,* i.m. (kézirat) 3.

[14] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1381–1382.

[15] Nagy Imre önéletrajza (orosz), 1940. március.

[16] SmL Nagy Imre-különgyűjtemény, összeáll. Andrássy Antal. Iskolai előmeneteli naplók. A kaposvári középponti áll. elemi iskola I. vegyes osztálya, 1902/1903. V. fiú osztálya, 1906/1907., Kaposvári m. kir. Áll. Főgimnázium 1907/1908. I. osztály, 1911/1912. V. osztály. Pécs szab. kir. város összes községi népoktatási tanintézetének értesítője az 1902/1903. tanévről. Az iskolaszék megbízásából összeáll. Schneider István felügyelő igazgató. Pécs, Taizs József Könyvnyomdája, 1908. Belvárosi elemi fiúiskola I. osztály.

[17] *Nagy Imre,* i.m. (kézirat) 38.

[18] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1382.

[19] SmL Nagy Imre-különgyűjtemény, Kaposvári m. kir. Áll. Főgimnázium előmeneteli napló, 1911/1912. V. osztály.

[20] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1383.

[21] Uo.

[22] Szűcs MSZMP kapcsolatairól ld. Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban PIL) 678. f. 13. ő.e.1–2. Az MSZMP Központ két levele a kaposvári pártszervezetnek. 1927. jan. 1. A parasztlap körüli szerepéről PIL 878. f. 8/286. ő. e. Bernát (Lukács György) levele a KMP Külföldi Bizottságának 1929. febr. 6., a budapesti titkárság levele a KÜB-nek 1929. febr. 19., márc. 14., ápr. 2.

[23] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1383.

[24] *Nagy Imre,* i.m. (kézirat) 46.

[25] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1384.

[26] *Galántai József:* Az első világháború. Bp. 1980. 269–270. *Aggházy Kamil — Stefán Valér:* A világháború. Bp. 1934. 174–175.

[27] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1384.

[28] *Nagy Imre,* i.m. (kézirat) 59.

[29] *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1386.

[30] *Nagy Imre:* Viharos emberöltő, (kézirat) 27.

[31] „...egy, a tűzvonal felé haladó kozák csoporttal találkoztunk. Tartottam tőlük, mert tudták, hogy azon a frontszakaszon magyarok voltak, s azokat nem szívlelték. Ahogy haladnak el mellettünk, az egyik kozák kiugratott a sorból, oda hozzám, a hordágyhoz. Azt hittem, keresztülszúr. Lehajolt, s a lelógó nadrágszíjamat kirántva elvágtatott vele, vissza a sorba. Megkönnyebbültem, de a szanitécek is. Ekkor láttam, hogy az egyik kozák tiszt odavágtatott a kozákhoz, s kancsukával verte, a nadrágszíjamat elvette tőle és eldobta. Az eseten komolyan elgondolkoztam." *Nagy Imre,* i.m. (Holmi) 1386.

[32] *Józsa Antal:* Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. Bp. 1970. 43–50. old.

[33] *Nagy Imre,* i.m. (kézirat) 55.

[34] Hadifogoly magyarok története. Szerk. Baja Benedek, Lukinich Imre, Pilch Jenő, Zilahy Lajos. Bp. Én. 2. köt. 236–237.

[35] Nagy Imre hadifogoly nyilvántartólapja nem állt rendelkezésre, de 1920-ban a bolsevik pártba való felvétele alkalmával saját kezűleg kitöltött kérdőíven minden bizonnyal ugyanazon adatokat használta, mint addigi oroszországi tartózkodása során. A kérdőívet ld. PIL 501. f. 1/27. ő. e. Közölte: *Milei György:* Nagy Imre felvétele az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba. Új Fórum, 1989. 4. sz. 8–11.

[36] „A hadifogoly-életről már sokat írtak, a mienk sem sokban különbözött tőle. Ügyeletes szolgálat, kenyérosztás (egy kerek kenyeret hat-nyolc egyenlő részre vágni), ebéd és vacsorahozás, elosztás és a baki (edény) elmosása, a barakk takarítása, a mosdó tisztogatása. Más elfoglaltság nem is volt. Az egész nap a rendelkezésünkre állt." *Nagy Imre*, i.m. (Holmi) 1387.

[37] Berezovka szellemi életéről ld. Hadifogoly magyarok története, i.m. 2. köt. 522., 533., 539–540. A tábor lapjairól, folyóiratairól (Magyar Újság, Fogolyélet, Hajnal, Berezovka, stb.), „irodalmi életéről" különösen *Botka Ferenc:* Üzenetek Szibériából. Hadifogság és irodalom 1914–1921. Bp. 1985. 11., 31., 35., 265., 272., 315.

[38] Kinsky Nóra grófnő 1917 eleji berezovkai látogatásáról a helyi Magyar Kulturális és Segítő Egyesület „szépirodalmi, tudományos és társadalmi folyóirata", a Berezovka is beszámolt, a következőképpen: „Lázas várakozás előzte meg jöttét, melyet látogatása már hónapokkal előbb kiváltott lelkünkből, s melyet az az önző gondolat festett alá: nem fog-e megfeledkezni arról a bizonyos dologról, melyet Montecuccoli bizonyára nemcsak a háború, hanem a hadifogság főkellékének is tartana...? Jött és nem feledkezett meg... S amikor belépett a petróleumlámpa világította szobákba... bátran, alig észrevehetően küzdötte le azt az ellenszenvet, amelyet például egy madár érezhet, ha a kék égből hirtelen kalitkába téved. Az első gondolatunk nem az volt, hogy íme, ez a finom kis hölgy az osztrák-magyar monarchiát képviseli,... hanem önkénytelenül megcirógatta a szívünket valami, talán egy napsugár, talán egy emlék annak a világnak üdvözlete gyanánt, ahol, mint jó emlékezetű egyének állítják, sok hozzá hasonló ilyen ifjú lény él, remél és talán vár valakit.... néhány mogorva, megrögzött és visszaeső hadifoglyon kívül mindenkinek ajakáról az elragadtatás himnusza száll Irkuck irányában elrobogott vonata után." In: Hadifogoly magyarok története, i.m. 2. köt. 229.

[39] *Nagy Imre*, i.m. (Holmi) 1387–1388.

[40] Nem sokkal 1944-es hazatérése előtt pl. 1943-as káderlapján és önéletrajzában is ezt rögzítette, Rosszijszkij Centr Hranyenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii, Moszkva (a továbbiakban: RCHIDNI) F. 495. op. 205. gyelo 54. Nagy Imre személyi (káder-) dossziéja, 127–130.

[41] *Stessel Ernő:* Hadifoglyok élete Szibériában. Bp. 1925. 94–106. A szerző a berezovkaihoz hasonló méretű krasznojarszki táborról írta könyvét, de nem valószínű, hogy a két hely gyökeresen különbözött volna e téren.

[42] PIL 501. f. 1/27. ő. e. ill. *Milei György*, i.m.

[43] *Strém István:* A hadifoglyok lelki élete. In: Hadifogoly magyarok története, i.m. 2. köt. 506–511. A szerzőről ld. *Botka Ferenc*, i.m.

[44] *Nagy Imre*, i.m. (Holmi) 1388.

[45] Nagy Imre válaszai az OK(b)P-be való felvételi kérdőíven, 1920. május. PIL 501. f. 1/27. ő. e. ill. *Milei György*, i.m.

[46] Migrai Sándorról ld. Hadifogoly magyarok története i.m. 2. köt. 429. és A magyar internacionalisták a nagy októberi szocialista forradalomban és a polgárháborúban (a továbbiakban: MINOSZF). Dokumentumgyűjtemény. Szerk. Obicskin, G.D., Vass Henrik, stb. Bp. 1967. 1. köt. 184. Polgárról uo. 2. köt. 115.

[47] Kádár Lajos feljegyzése, in: Hadifogoly magyarok története, i.m. 2. köt. 247.

[48] Szokoly Tihamér leírásának részlete uo. 246.

[49] Az idézetek Kádár Lajos feljegyzéséből valók, uo. 247–248.

[50] „Irkutszkban ki kellett szállnunk, s másik vonattal tovább utaznunk. Az őrök az állomás várótermébe kísértek bennünket. Letelepedtünk, ettünk, beszélgettünk. Valamivel odább cigányasszonyok és lányok csoportja üldögélt. Néhányan odahúzódtak hozzánk, és legnagyobb meglepetésünkre magyarul kezdtek beszélgetni velünk. Kiderült, hogy a dánosi rablógyilkosság után a cigányok ellen megindított csendőrhajsza elől szöktek ki az országból Oroszországba. A férfiakat a háború alatt hadimunkára vitték a frontra, az asszonyok Szibériában rekedtek, s most a férfiak után igyekeznek. Engem mindenáron rá akartak bírni, hogy szökjek velük. A többiek közülünk mind idősebb, családos emberek voltak, s talán az ábrázatom is megtetszett nekik. Szép, fiatal cigánylányok egyre kértek, hogy elkeveredve köztük, menjek, hazaszökünk, ők már járatosak ebben. — Sajnálkozásukra nem álltam kötélnek, s elbúcsúztunk tőlük sok szerencsét kívánva nekik..." *Nagy Imre*, i.m. (Holmi) 1387.

[51] *Nagy Imre*, i.m. (kézirat) 70.

[52] MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Bírósági iratok 1. dossz. Az 1958. június 9-i tárgyalás jkv. Részleteit közli *Dér Ferenc* (szerk.): Nagy Imre. Egy magyar miniszterelnök. Pécs, 1993. 14–15.

[53] *Nagy Imre*, i.m. (Holmi) 1388.

[54] Jellegzetes példa Kun Béláé és Rákosi Mátyásé, akik mindketten szibériai hadifogságban élték meg az orosz forradalmakat. Kun a tomszki táborban 1917 áprilisában vette fel a kapcsolatot a helybeli orosz szociáldemokratákkal, és december közepén, a helyi bolsevik hatalomátvétel után egyszerűen elutazott Petrográdra, valószínűleg a mielőbbi hazatérés reményében. (*Borsányi György:* Kun Béla. Bp. 1979. 46–53.) Rákosi Mátyás a Bajkáltól is jóval keletebbre fekvő daurijai táborból 1918 februárjában utazott Petrográdra, s onnan (a bolsevik mozgalomban való különösebb részvétel nélkül) távozott áprilisban Magyarországra. (Rákosi Mátyás 1925. szept. 28-i vallomása a budapesti rendőrségen. Közli Szekeres József, Történelmi Szemle, 1991. 1–2. sz. 93.)

[55] MOL XX-5-h Nagy Imre és társai pere, Bírósági iratok, 1. dossz. Nagy Imre vallomása 1958. jún. 9. Idézi *Dér Ferenc*, i.m. 15.

[56] *Józsa Antal*, i.m. 316–322.

[57] MINOSZF, i.m. 1. köt. 90–94.

[58] *Józsa Antal*, i.m. 414–431.

[59] MINOSZF, i.m. 1. köt. 155–156.

[60] *Józsa Antal*, i.m. 421–426. és MINOSZF, i.m. 1. köt. 156–157., 166–167.

[61] Uo. 181.

[62] *Józsa Antal*, i.m. 431.

[63] MINOSZF, i.m. 1. köt. 193–194. A berezovkai internacionalista hadifogoly-bizottság levele a Szociális Forradalom c. lap szerkesztőségének, 1918. május. 15.

[64] Uo. 140.

[65] *Kun Béla:* Válogatott írások és beszédek. Bp. 1966. 2. köt. 235.

[66] MINOSZF, i.m. 1. köt. 184.

[67] MINOSZF, i.m. 1. köt. 185.

[68] Hadifogoly magyarok története, i.m. 2. köt. 354.

[69] A felkelés leveréséről ld. MINOSZF, i.m. 2. köt. 503.

[70] Ld. *Rátz Kálmán:* Az oroszországi cseh-szlovák légió története. Bp. én.

[71] Strém István leírását ld. Hadifogoly magyarok története, i.m. 2. köt. 401., a helyi Hírmondó tudósítását uo. 377.

[72] RCHIDNI F. 495. op. 205. gyelo 54. Nagy Imre személyi (káder-) dossziéja, önéletrajzok és hivatalos életrajzok 1933–1954., valamint Nagy Imre önéletrajza (orosz), 1940. március. Mindezekben 1918, vagy 1918. június szerepel. Pontosabban csak egyszer jelölte meg belépését, az 1958. június 9-i tárgyaláson, június 1-ével. MOL XX-5-h Nagy Imre és társai pere, Bír. ir. 1. dossz. Idézi *Dér Ferenc*, i.m. 16.

[73] MINOSZF, i.m. 1. köt. 192.

[74] Uo. 191.

[75] *Ember Lajos:* Miért nevezzük magunkat kommunistáknak? Világforradalom (Irkutszk), 1918. május 15. In: MINOSZF, i.m. 1. köt. 189.

[76] Uo. 160. (Tudósítás a szretyenszki hadifogoly-nagygyűlésről 1918. márc. 31.)

[77] Uo. 191. (Idézet az irkutszki pártkongresszus programjából)

[78] Nagy Imre vallomása az 1958. június 9-i tárgyaláson, MOL XX-5-h Nagy Imre és társai pere, Bír. ir. 1. dossz. Idézi *Dér Ferenc*, i.m. 15–16. Ilyen „esetek" természetesen előfordultak a vörös gárdistákkal, sőt a Lavrov osztaggal is. A Bajkáltól visszavonuló csapat egyik századát — esetleg az egészet — 1918. augusztus elején „kizárták a kommunisták közül" „rablás, fosztogatás és garázdálkodás" miatt. Kiss János, a berezovkai hadifogoly-bizottság egyik tagja és századparancsnok visszautasította a vádakat. Ld. PIL Filmtár, Világforradalom (Berezovka), 1918. aug. 13.

[79] Uo. 17. A troickoszavszki visszavonulásról ld. MINOSZF, i.m. 2. köt. 168. sköv.

[80] Nagy Imre vallomása az 1958. június 9-i tárgyaláson, MOL XX-5-h Nagy Imre és társai pere, Bír. ir. 1. dossz. Idézi *Dér Ferenc*, i.m. 15–16.

[81] Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten. Szerk. Pach Zsigmond Pál, Okladnyikov, A. P. stb. Bp. 1978. 46.

[82] Nagy Imre önéletrajza (orosz), 1940. március.

[83] MINOSZF, i.m. 2. köt. 162.

[84] Hadifogoly magyarok története, i.m. 2. köt. 380.

[85] Egy Moszkvában 1992-ben megjelent antiszemita pamflet szerint (Krasznaja kabbala) a dél-amerikai orosz emigráció körében már az 1970-es években felröppent a hír erről. Elisabeth Heeresch osztrák történész „Die letzte Romanows" c. könyvében (Bécs, 1992) megismételte ezt,

kutatásokra és korabeli szemtanúk vallomásaira hivatkozva. Az előrenyomuló Kolcsak hadsereg katonai főügyésze szabályos vizsgálatot folytatott az ügyben, amelyről emigrációja után könyvet jelentetett meg. (Sokoloff, J.: Der Todesweg des Zaren. Dargestellt von der Untersuchungsrichter. Berlin, 1925.) Könyve nyomán már a húszas évektől ismeretes volt, hogy az osztagnak valóban tagjai lehettek volt hadifogoly vörösgárdisták, akik az osztrák-magyar hadseregben harcoltak. Vö. Hadifogoly magyarok története, i.m. 2. köt. 373–374.

[86] *Milei György:* Nagy Imre felvétele az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba. Új Fórum, 1989. 4. sz. 8–11.; RCHIDNI F. 495. op. 205. gyelo 54. Nagy Imre személyi (káder-) dossziéja, önéletrajzok és hivatalos életrajzok 1933–1954., valamint Nagy Imre önéletrajza (orosz), 1940. március.

[87] Nagy Imre önéletrajza (orosz), 1940. március, és Nagy Imre vallomása az 1958. június 9–i tárgyaláson, MOL XX-5-h Nagy Imre és társai pere, Bír. ir. 1. dossz. Idézi Dér Ferenc, i.m. 17., továbbá PIL 501. f. 1/27. ő. e. Közölte: *Milei György:* Nagy Imre felvétele az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba. Új Fórum, 1989. 4. sz. 8–11.

[88] Forradalom. A magyar kommunisták lapja. 1920 február 28.

[89] MINOSZF, i.m. 1. köt. 356.

[90] MINOSZF, i.m. 2. köt. 673.

[91] Müller és Nagy kapcsolatáról a húszas években lásd PIL 878. f. 8/283–289. ő. e. Kongreszszusi részvételéről Uo. 878. f. 1/26–28. ő. e. A magyar emigránsokat felülvizsgáló bizottság határozata RCHIDNI F. 495. op. 205. gyelo 54. Nagy Imre személyi anyaga, 164. Uott található 1933-as önéletrajzában Müllert a róla referenciákat adó egyik személyként nevezte meg. Egyik önéletrajzában (1940. március) Nagy Imre megemlíti, hogy az azóta „népellenségként" letartóztatott Müllerrel „kapcsolatban állt".

[92] PIL 501. f. 1/27. ő. e. ill. *Milei György,* i.m. Lampert a két világháború között Pápán élt, a húszas évek végén Nagy Imre felkereste, hogy bevonja a KMP vidéki szervezkedésébe, de sikertelenül. PIL 878. f. 8/286. ő. e. Kemény (Révai József) levele a KÜB-nek, 1929. jan. 18.

[93] Sugár Andorról Nagy Imrét 1937–38-ban kihallgatták; egy 1941-ben kelt feljegyzés szerint „anyagot adott" Sugárról.

[94] Béládi László — Krausz Tamás: Életrajzok a bolsevizmus történetéből. Bp. 1987. 306–307.

[95] MINOSZF, i.m. 1. köt. 356.

[96] Uo. 344.

[97] Forradalom (Irkutszk), 1920. márc. 13., ápr. 24., máj. 1., stb.

[98] MINOSZF, i.m. 1. köt. 344–346., Forradalom (Irkutszk) 1920. márc. 6., ápr. 24.

[99] A dokumentumokat Nagy Imre maga adta le 1921-ben a párt magyar szekciójának irattárába. PIL 501 f. 1/27. ő. e. Vö. *Milei György,* i.m. Új Fórum, 1989. 4. sz.

[100] Nagy Imre 1933-ban készített német nyelvű önéletrajza szerint csak a felkelés győzelme után lépett fegyveres szolgálatba. 1943-ban készített orosz nyelvű önéletrajza és 1958-as vallomása szerint már 1919 decemberében. 1921-es regisztrációs lapja szerint sem volt 1918-ban teljesített szolgálatával együtt is csak négy hónapig szolgált a Vörös Gárda (Vörös Hadsereg) kötelékében. PIL 501 f. 1/27. ő. e. ill. RCHIDNI F. 495. op. 205. gyelo 54. 169–171. (1933) és 129–130. (1943)

[101] A Forradalom (Irkutszk) 1920. ápr. 24-i száma ismertette: a szovjetkormány szigorú rendeletet adott ki, hogy minden engedély nélkül utazó hadifoglyot fel kell tartóztatni és munkára kényszeríteni a gyűjtőtáborokban. Talán Nagy Imre ismerte már annyira a viszonyokat Oroszországban, hogy nem lehetett benne bizonyos, papírjai a szomszédos kormányzóságok ellenőrzőpontjainak próbáját is kiállják...

[102] Forradalom (Irkutszk), 1920. máj. 8.

[103] PIL 501 f. 1/27. ő. e. ill. *Milei György,* i.m. — Egy korábbi tanulmányomban (Nagy Imre életútja. Múltunk, 1992. 4. sz. 4–5.) tévesen határoztam meg Nagy Imre pártba való belépésének időpontját „1920 elején".

[104] PIL 501 f. 1/27. ő. e. ill. *Milei György,* i.m.

[105] Nagy Imre önéletrajza, 1940. március (orosz).

[106] Forradalom (Irkutszk), 1920. febr. 28.

[107] A lap szerzővel nem jelzett cikkeit (azaz túlnyomó többségüket) bizonnyal a szerkesztők (Katrics, Sík, Sugár) írták. Nem teljesen kizárt azonban, hogy Nagy Imre korábban is írt a lapnak.

[108] *Nagy Imre:* Sötétség. Forradalom (Irkutszk), 1920. jún. 12.

[109] Roham (Irkutszk) 1921. jan. 9.

[110] Magyar internacionalisták Szibériában..., i.m. 82.

[111] Roham (Irkutszk) 1921 jan. 9.

[112] PIL 501 f. 1/27. ő. e.

[113] *Nagy Imre:* A középeurópai reakció fészke. Roham (Irkutszk), 1921. jan. 15.

[114] PIL 501 f. 1/27. ő. e.

[115] Kunt idézi *Szabó Ágnes:* A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919–1925. Bp. 1970. 96.

[116] PIL 500. f. 14/163. ő. e. 1–2.

[117] MINOSZF, i.m. 1. köt. 517.

[118] Uo.

[119] Nagy Imre 1958. június 9-i kihallgatásán a következőket mondotta: „A Központi Bizottság huszonnyolcad magammal a VCsK rendelkezésére bocsátott." Ennek a rövid „vezénylésnek" más célja nemigen lehetett, mint az említett felkészítés. MOL XX-5-h Nagy Imre és társai pere, Bírósági iratok, 1. dossz. Nagy Imre vallomása 1958. jún. 9. Idézi Dér Ferenc, i.m. 18.

[120] *Borsányi György,* i.m. 253. sköv.

[121] MOL XX-5-h Nagy Imre és társai pere, Bírósági iratok, 1. dossz. Nagy Imre vallomása 1958. jún. 9. Idézi *Dér Ferenc,* i.m. 19.

János M. Rainer

LE JEUNE IMRE NAGY (1896–1921)

(Résumé)

Nagy Imre est né en 1896 à Kaposvár. Il a pris ses origines d'une pauvre famille paysanne, les parents, se détachant de la terre sont entrés en charge de l'administration publique (le comtat). Sa mère était femme de chambre, son père travaillait comme cocher; plus tard — quittant le l'administration du comtat — comme agent de poste. Né dans une famille aspirant à „monter" et „entreprendre" (son père a construit une maison à plusieurs appartements, mais il s'est détraqué plus tard) il a été désigné par les parents à une mission très importante: la carrière ascendante du fils aîné déterminait la montée de la famille selon les valeurs rurales traditionnelles. Il a été inscrit donc au lycée et lorsqu'il a abandonné ses études à l'age de 15 ans „par la suite des résultats faibles d'études et de la pauvreté de la famille", après quelques années d'apprentissage (muni d'une licence d'aide ajusteur-monteur) on lui a persuadé d'occuper un poste subalterne (dans une étude d'avocat) et de reprendre ses études.

Imre Nagy n'a jamais travaillé longuement dans l'agriculture ainsi que dans l'industrie négligeant quelques années de l'enfance. La période déterminante pour lui c'était les presque deux décennies passées d'une part dans sa famille attachée au milieu de la petite ville du tournant de siècle et d'autre part parmi les proches de la campagne. Plus tard même le politicien communiste a gardé le sentiment du sort commun avec le peuple hongrois. Ses premières expériences sont venues de la religion réformée respirée avec ses études et de la pensée d'indépendance; issue de la tradition Habsbourgophobe de 1848–49. Contrairement à ses partenaires communistes de direction venus des milieux intellectuels urbains ou prolétaires, il a toujours apprécié la famille et la nation comme une communauté vivante ou une tradition. Cependant il a dû observer directement la possibilité et la nécessité de changer les circonstances de vie. La rencontre du mouvement ouvrier très tôt dans le milieu provincial n'était pas tout à fait déterminante. Pourtant l'esprit et les formes de dialogues des petites villes hongroises et des villages ont eu un rôle décisif à sa formation de pensée.

En 1915 il a été appeler pour passer le service militaire, combattant aux fronts italiens et russes il a été blessé et tombé en captivité. Il a été transporté en Sibérie dans un camp près du lac Baikal, où il a passé les années de détention dans une baraque des intellectuels privé de travaux forcés comme il était un peu instruit – dans un milieu presque universitaire. Là, lui aussi il a rencontré le mouvement bolcheviste comme la plupart des compagnons et camarades postérieurs. En 1918 il s'est rallié à un troupe militaire „internationaliste" peut-être en espoir de se libérer de la détention; puis la même année il s'est adhéré au parti bolcheviste. Participé aux manoeuvres contre la légion tchèque et les troupes blancs à l'Extrême-Orient, il a été captivé de nouveau. Après la victoire des soviets en 1920, il est resté à Irkutsk, il a passé un service militaire puis il est devenu fonctionnaire de l'organisation hongroise présente. Là il a renouvelé son membre du parti dont la documentation sobre est très caractéristique. Ni l'idée, ni les forces articulées au nom de ces pensées n'ont pas pu l'entraîner immédiatement à une

passion enchaînée. „Il est indispensable de connaître et acquérir ce qui est nouveau: Cela exige du temps" – a-t-il écrit dans sa demande d'adhésion. Le pouvoir qui se met en scène avec la promesse de paix et de fonds de terre pour un prisonnier de guerre issu du milieu provincial vaut une expérience élémentaire par la suite des dégâts matériels et de la perte des valeurs d'une guerre mondiale. Il a „interprétée" déjà comme un intellectuel; à deux point dans sa demande d'adhésion il raisonne pour son adhésion par la mission humanitaire du communisme libératif „des peuples du monde". La même question a été traité par ses premiers articles écrits pour les prisonniers hongrois de guerre en Sibérie.

Au printemps de 1921 suite de l'ordonnance du parti communiste hongrois il s'est rentrée, là un nouveau chapitre de sa vie est commencé. Imre Nagy a quitté la Russie de Soviets comme un „homme changé" à la veille de son 25e anniversaire. Ses premiers engagements politiques et sociaux probablement instinctifs, ont gagné à vie leurs caractères fondamentales pendant ces cinq ans. La volonté individuelle de se débrouiller et de se débarrasser des circonstances graves de vie de sa famille s'est transformée en prétention collective d'après la conception marxiste de lutte des classe. Ses idées ont pris des origines à la fois des principes théoriques (de „l'université" du camp) et pratiques ainsi que des éléments émotionnels (de la troupe internationale et de l'activité du parti à Irkutsk). Ces idées très contradictoires étaient recevables et enthousiastes d'une part, menaçant et étranges d'autre part. Il était fort probable que la prétention de l'homme jeune et réaliste de se déplacer de la constance et de l'attente désespérante de la détention a pris un rôle primordial. En plus le bolchevisme a promis non seulement cela, mais le déplacement de toutes les désespérances précédentes et — en cas de sa victoire — une forte mobilité aux individus et aux classes sociales inférieures. Les chapitres suivantes de sa vie — qui sont hors du cadre de la présente étude — pourraient démontrer ses liens solides et sa „conviction" messianistique gardés après sa rentrée.

IMRE NAGY IN HIS YOUTH, 1896–1921

by M. János Rainer
(Summary)

Imre Nagy was born at Kaposvár, in 1896. He came from a poor peasant family, but his parents had abandoned the land by that time and were employed in the county administration. His mother as a chambermaid, and his father as a carman, but later he became a postman. The father was a venturesome man, the type that wanted to rise socially (he even had a house with several flats built, but became ruined), and he intended that his son should do the same. According to the traditional rural scale of values, the rise of the oldest son was a hall-mark of the whole family. So Imre Nagy was sent to a grammar school, but at the age of fifteen he was forced to give up „owing to his poor achievement and the poverty of his parents". He was an apprentice for some years and even got journeyman' certificate as an engine fitter, but finally he was pursuaded to work as a civil servant in a lawyer's office and resume his studies.

Imre Nagy never worked in agriculture for a considerable period, and was not an industrial worker, either, except for his years as an apprentice and yourneyman. The decisive years in his life were the nearly two decade he spent in his family in a small country town and with his rural relatives. In his later years as a Communist politician he still had the sense of a common faith with the rural population of Hungary. The teachings of the Reformed Church and the traditions of Hungarian independence, and the anti-Habsburg sentiments of 1848–49 he was taught at school in his young years made their impact on him for the rest of his life. In contrast with his colleagues in the leadership of the Party, who had their roots in urban intellectual circles and in the world of labour, he considered the family and the nation as cohesive forces and parts of a living tradition very important. At the same time, he experienced himself that the conditions of life can be and should be changed. His early encounter with the workers' movement in the small town he lived at in his youth was not decisive for his future. His mentality was, however, determined by ways of life and spirit of the small town and the rural community.

In 1915 he was enlisted to the army, and fought on the Italian and the Russian front, where he got wounded in July, 1916 and was taken prisoner. He spent years in a POW camp in Siberia, near Lake Baikal, which was a veritable university for him. As a more or less educated person, he lived in the barrack of the intellectuals and did not have to work. It was here that he met the Bolshevik movement, just like so many of his contemporaries and later comerades. In 1918 he first joined an „international" armed group, maybe only in the hope of getting out of the camp, and

he joined the Bolshevik Party in the same year. He took part in the fight against the Czech legion and the army of the Whites in the Far East, was taken prisoner again, and when the Soviet power scored its final victory in 1920, he remained in Irkutsk in the service of the Cheka. He became a functionary in the Hungarian organization there. He renewed his party membership, the laconic documents of which are very characteristic. He was not carried away either by the ideas, or by the force organizing under their banner. „It is necessary to get acquainted with anything new and identify myself with it. But that takes time," he wrote in his application for admission. As a prisoner of war with its roots in the countryside, he was deeply impressed by the power promising peace and land in the wake of the material and spiritual destruction of the war. He interpreted this as an intellectual, speaking twice of the liberating and humanitarian mission of Communism in his application as his motives for wanting to become member of the Party. He expressed the same ideas in his first articles written for the Hungarian papers of the prisoners in Siberia.

In the spring of 1921, he returned home on the instructions of the Party, which opened a new chapter in his life. With his twenty-five years of age, Imre Nagy left Soviet Russia a different man. His earlier political and social commitments, probably instinctive at first, had taken their final shape in the five years spent there. The desire for personal success and for setting himself free from the difficult situation of his family had turned into a collective thought in the Marxian spirit of class struggle. His conviction was based on theoretical considerations (from the „university of captivity"), on practical experience, and on emotional elements (from the international brigade and the work in the Party in Irkutsk). These experiences were rather contradictory, some of them being understandable and inspiring, some awesome and strange. The ambition of the young man with common sense to set himself free from the stagnating life of the POW camp must have played a great part in his seeking ways and means. Bolshevism promised life instead of stagnation, hopes instead of hopelessness, and the possibility to rise for the individual and the social layers at the bottom of the ladder. Imre Nagy's strong commitment and deep, Messianic convictions he came home with could be the subject of another essay.

Romsics Ignác

A BRIT KÜLPOLITIKA ÉS A „MAGYAR KÉRDÉS", 1914–1946

1. Tervek az Osztrák-Magyar Monarchia jövőjéről és a Duna-medence új rendjéről az I. világháború alatt

Nagy-Britannia európai politikáját évszázadokon át két alapelv vezérelte: a kontinentális erőegyensúly és a németalföldi partvidék biztonsága. Előbbi azt jelentette, hogy egyetlen európai állam vagy szövetségi rendszer sem lehet olyan erős, hogy hatalmát az egész kontinensre kiterjessze. Az utóbbi pedig azt, hogy Belgium és Hollandia egyetlen nagyhatalom, sem Franciaország, sem Németország kezére nem kerülhet. Minél inkább sérült e két alapelv, vagy azok egyike, Nagy-Britannia biztonságát, valamint ázsiai és afrikai gyarmatait annál nagyobb veszély fenyegette.

A kontinentális erőegyensúly egyik legfontosabb eleme brit megítélés szerint hosszú időn át a Habsburg Monarchia volt, amely mind a francia, mind pedig az orosz, majd a német terjeszkedésnek útjában állt. Mint Palmerston, későbbi brit miniszterelnök 1849-ben megjegyezte: „Ausztria Európa közepén fekszik, a jogtalan terjeszkedés gátja egyfelől, az invázió akadálya másfelől. Európa politikai függetlensége és szabadsága (...) Ausztriának mint európai nagyhatalomnak a fenntartásához és integritásához van kötve; ezért bármi, ami közvetlenül vagy közvetve arra irányul, hogy gyöngítse vagy megbénítsa Ausztriát, vagy még inkább, hogy elsőrendű hatalmi helyzetét egy másodrangú állam szintjére szállítsa le, olyan szerencsétlenség Európára nézve, amelyet minden angolnak kötelessége megelőzni és elhárítani."[1]

A Monarchia szerepének ez a kedvező megítélése a Kettős-, illetve a Hármasszövetség létrejötte (1879, illetve 1882) után is megmaradt, s a birodalommal szembeni kritikus hangok csak a 20. század elején erősödtek fel. Ezt részben Bosznia-Hercegovina 1908-as annexiója, részben a dezintegráló magyar függetlenségi törekvések, s nem utolsó sorban a nemzetiségi kérdés egyre kevésbé liberális kezelése idézték elő. A birodalom szétzúzására vagy akárcsak megcsonkítá-

* A tanulmány az OTKA T/018045 sz. kutatási pályázata keretében készült.

sára Nagy-Britanniában továbbra sem gondolt azonban senki. Igen jellemző, hogy a Monarchia nemzeti államokká alakításának későbbi élharcosa, Robert W. Seton-Watson 1907-es könyvében, melyet Ausztria-Magyarország jövőjéről írt, a dunai birodalom fennmaradását és nagyhatalmi státusának megőrzését még Franciaország és Nagy-Britannia eminens érdekének nevezte.[2] A magyarországi nemzetiségi kérdésről 1908-ban közreadott könyvében ugyan már kritikusabb hangot ütött meg, főleg a magyar vezető elittel szemben, ám álláspontja továbbra sem volt Monarchia-ellenes. Nemcsak a föderalizálást, hanem — Horvátországtól eltekintve — még a területi-politikai autonómiák kialakítását is túlságosan radikális és ezért megvalósíthatatlan programnak tartotta. Ezek helyett mindössze az 1868-as Eötvös-féle nemzetiségi törvény előírásainak komolyan vételére, valamint általános demokratizálásra tett javaslatot.[3] 1911-ben — s a háború kitöréséig ez volt a legradikálisabb reformterve — a dualizmus trializmussá alakítása mellett szállt síkra. A birodalom harmadik egysége a délszlávok — horvátok, szerbek, szlovének és bosnyákok — uniója lett volna Zágráb központtal.[4] A későbbi átrendeződésben ugyancsak nagy szerepet játszó másik szlávbarát angol intellektuel, Wickham Steed a század elején ugyancsak messze állt még későbbi radikalizmusától. A Monarchia történetéről publikált — egyébként kritikus hangvételű — könyvét 1913-ban azzal vezette be, hogy a birodalom uralkodójának, államférfiainak és egyes népcsoportjainak minden tévedése, hibája, gyengesége és előítélete ellenére nem látja az okát annak, hogy ez a különös államalakulat „miért ne őrizhetné meg jogos helyét az európai közösségben".[5] A Monarchia angliai megítélésében gyökeres fordulat csak az I. világháborúban állt be. Ez volt az az időszak, amikor a birodalom kiegyensúlyozó szerepével és fennmaradásának szükségességével kapcsolatos nézetek mellett megjelentek a térség nemzeti államokká szervezése mellett érvelő álláspontok is, amelyek — kiegészülve a hadviselés pillanatnyi szükségleteiből fakadó tényezőkkel, mindenekelőtt az ellenfél belső kohéziója gyengítésének követelményével — végül hivatalos brit hadicéllá emelkedtek. A Monarchiával szembeni brit politikának ez az átalakulása azonban — bár a két ország kezdettől hadban állt egymással — nem egyik pillanatról a másikra következett be. A két koncepció sokáig harcban állt egymással, s az új a régit végérvényesen csak 1918 tavaszára, nyarára győzte le.

Ausztria-Magyarország szétzúzásának és nemzeti államokká alakításának első propagátorai Nagy-Britanniában a birodalom addigi bírálói és a Monarchia emigráns nemzetiségi vezetői, mindenekelőtt Tomas Masaryk és Frano Supilo voltak. Seton-Watsonnal folytatott 1914. október 24–25-i rotterdami megbeszélései során Masaryk még csak a cseh, morva, sziléziai és szlovák területek független államma formálására, valamint arra tett javaslatot, hogy Galíciát — a nyelvhatárnak megfelelően — az „autonóm Lengyelország" és Oroszország között kell felosztani. A Monarchia többi területével és más nemzetiségeivel ekkor még nem foglalkozott.[6] 1915. május 3-i memorandumában azonban, melyet a *Foreign Office* számára állított össze, a független „Bohémia", azaz Csehszlovákia, valamint Lengyelország mellett már egy nagy délszláv állam megalkotására is javaslatot tett. Ez Szerbiából és a Monarchia délszláv területeiből állt volna. A „cseh és a szerbhorvát álmok netovábbjaként" felvetette a két új állam közötti földrajzi össze-

köttetés gondolatát, azaz a Pozsony és a Zágráb közötti „szláv korridor" tervét is. A Pozsony, Sopron, Moson és Vas vármegyék járásaiból kialakítandó területsáv északi része Csehszlovákiához, a déli pedig Jugoszláviához tartozott volna.[7]

Az Osztrák-Magyar Monarchia ilyen mértékű megcsonkítását Masaryk részben a nemzetiségi eszme mint államszervező elv erejével, részben pedig a brit biztonságpolitika érdekeivel indokolta. A törökök lehanyatlásával — érvelt — a Habsburg Birodalom elveszítette létének értelmét, s 1866 után ráadásul még Berlin vazallusává is vált. A kontinentális egyensúly fenntartásában játszott szerepe ily módon nem egyszerűen megszűnt, hanem ellenkezőjébe fordult. A Hármasszövetség létrejötte óta Ausztria-Magyarország nem Németország *Drang nach Osten* politikájának a gátja, hanem éppen ellenkezőleg, a Berlin-Bagdad program hatékony elősegítője. A birodalom feldarabolása, déli és északi területein két szláv államnak a létrehozása és ezek összekötése egy korridorral ezzel szemben sorompót képezne Berlin Konstantinápoly és Bagdad felé irányuló expanziójával szemben, s „megakadályozná, hogy Németország gyarmatosítsa a Balkánt és Kisázsiát, valamint azt is, hogy a magyarok Berlin engedelmes előőrseivé váljanak".[8]

Masaryk érvelése tehát jelentős részben azon a helyes előfeltevésen alapult, hogy csak az a propaganda lehet sikeres, amelyik találkozik a „címzett" érdekeivel. Ebben és egyéb hasonló témájú háború alatti írásaiban ezért a „német veszély" nagyságának legalább akkora teret szentelt, mint a nemzetiségi eszme erejének. Frano Supilo, a délszláv egységmozgalom emigráns vezetője ugyancsak tudatában volt ennek a társadalompszichológiai törvényszerűségnek. Sir Edward Grey külügyminiszter számára összeállított 1915 januári memorandumának fő érve ezért nem is a délszlávok szabadságvágya, hanem a német veszély, s az ezzel szembeni angol és délszláv érdekazonosság volt. „Egy pillantás a térképre és máris megértjük — hangsúlyozta —, hogy a délszlávok képezik a legfőbb természetes akadályt a német *Drang nach Osten*, a Hamburgot és Berlint Béccsel és Budapesttel összekötő nagy politikai elképzelés útjában, amely túlnyúlik a Balkánon és Kis-Ázsián, majd továbbmutat Bagdad, a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán felé." Ebből a szempontból a Monarchia korszerűsítése és ennek keretében nemzetiségi autonómiák létrehozása — érvelt tovább — egyáltalán nem célravezető megoldás, hiszen nem gyöngíti, hanem erősíti a Monarchiát, s ezáltal áttételesen a német imperializmust is. „Anglia és a délszlávok kölcsönös érdeke" ezért nem a Habsburgok birodalmának a modernizálása, demokratizálása és föderalizálása, hanem a „szlávok", és „ezen belül pedig elsősorban a délszlávok felszabadítása és egyesítése", amelytől egyedül remélhető, hogy „végleg bezárja Kelet kapuját a német imperializmus világhódító tervei előtt". A szerbek, horvátok, szlovének, bosnyákok és dalmátok közötti mély kulturális különbségeket Supilo ugyanúgy elhanyagolhatóknak és áthidalhatóknak mutatta be, mint Masaryk a csehek és a szlovákok közötti eltéréseket. Sőt abból a szempontból, hogy a különböző délszláv csoportok hidat képezhetnek Kelet és Nyugat, bizánci ortodoxia és latin kereszténység között, kifejezetten sokat ígérő megoldásként jellemezte egy államba tömörítésüket.[9]

A Monarchia emigráns nemzetiségi politikusai mellett a háború kitörése után a dunai birodalom nemzet-államokká alakításának programját tették ma-

gukévá a dualista rendszer régi brit kritikusai, mindenekelőtt Seton-Watson és Wickham Steed is. Előbbi — egy magánlevélben — már 1914 augusztusában a Monarchia összes délszláv területének és Szerbiának az egyesülését prognosztizálta, s egyben kifejezte azon óhaját is, hogy Romániának meg kell kapnia minden románt.[10] 1914 végére ezt egy átfogó rendezési tervvé bővítette , mely szerint brit győzelem esetén a Habsburg Monarchia helyén „új államokból álló *cordon sanitaire*-t" kell létrehozni.[11] Ez az „egészségügyi övezet" — ahogy 1916-os könyvében részletesen is kifejtette — öt független országból állt volna: az Oroszországgal szövetségi viszonyt létesítő Lengyelországból, Csehországból „természetes határai között", „egy erős és egyesült délszláv államból" Szerbia vezetésével, egy független Magyarországból „lecsatolva róla elnyomott nemzetiségeit és lecsökkentve a valóban magyar magra", s végül „Nagy-Romániából", amely a Regát mellett Magyarország „románok lakta körzeteit", valamint Bukovinát és Besszarábiát is magába zárta volna. A hatodik lehetséges utódállammal, Német-Ausztriával Seton-Watson nem, pontosabban csak úgy számolt, mint a Német Birodalom új tagállamával. (Vö. 1. sz. térképvázlat.) Rendezési tervét indokolva a skót történész-publicista ugyanazokból a premisszákból indult ki, mint Masaryk és Supilo. A nemzetiségek szabadságvágya tehát alapvetően a brit érdekeket fenyegető német veszély, illetve a háborús helyzet követelményeinek szempontjából ítéltetett meg és emelkedett piedesztálra. „Németországot csak úgy lehet legyőzni, ha hajlandók vagyunk támogatni a szlávokat és felszabadítani a közép-európai szláv demokráciákat. Másképp fogalmazva a szövetségesek fő feladata 35 millió szláv és latin felszabadítása a tőlük idegen érdekeket szolgáló, kíméletlen német kizsákmányolás alól. Csak az ő emancipációjuk állíthat tényleges akadályt a német *Drang nach Osten* elé és szoríthatja vissza Németországot azok közé a természetes határok közé, amelyek között már nem jelent veszélyt Európa békéjére. Alapfeltétel tehát a török kiűzése Európából és a Habsburg Monarchia feldarabolása alkotórészeire. Romjain új és életerős nemzeti államok fognak felemelkedni" – írta.[12] Ugyanezek a gondolatok jelentek meg Steed 1916-os „békeprogramjában" is, aki ugyancsak öt független állammá kívánta felbontani a Monarchiát, s hasonló megközelítések és konklúziók jellemezték a brit szellemi élet néhány más kiválóságának, például Sir Valentine Chiral, G. M. Trevelyan vagy H. G. Wells 1915–16-ban közzétett írásait is.[13]

A nemzetiségi eszmét mint modern államszervezési elvet és ideális háborús célt 1915–16 folyamán a *Foreign Office* több magas rangú tisztviselője és néhány vezető politikusa is elfogadni látszott. Közéjük tartozott Sir Eyre Crowe, a Külügyminisztérium nyugat-európai osztályának vezetője, aki Seton-Watsonhoz és Steedhez hasonlóan ellenséges államok gyűrűjével akarta körülvenni Németországot és Ausztria-Magyarországot; Winston Churchill tengerészeti miniszter, aki Európa térképét úgy kívánta újrarajzolni a háború végén, hogy a rendezés szabadítsa fel a népeket, állítsa helyre a nemzetek integritását és senkit se hagyjon alávetett helyzetben; s mindenekelőtt Sir Edward Grey külügyminiszter, aki 1915. április 12-én a következőket táviratozta bukaresti követének: „Általános óhajunk, hogy a területi újrafelosztás az ott lakók nemzetisége szerint menjen végbe."[14]

A hangoztatott nemzetiségi elv és a jövőbeni német expanzió veszélyei mellett az angol diplomácia és hadvezetés szemében igen fontos szempont volt az is, hogy hadban álló szövetségeseik számát növeljék, azaz az erőviszonyok az antant javára tolódjanak el. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy Nagy-Britannia és szövetségesei először korántsem a csehek szeparatizmusa, s még csak nem is a délszlávok egységtörekvése mellett kötelezték el magukat, hanem Olaszország olyan területi követeléseinek támogatására tettek ígéretet, amelyeket etnikai érvekkel nem, illetve csak igen kis mértékben lehetett alátámasztani. Dél-Tirol, Trieszt és környéke, az Isztriai félsziget és Észak-Dalmácia lakosságának többsége, amelyeket az antanthatalmak az 1915. április 26-i londoni szerződésben Olaszországnak ígértek szövetségeseivel való szembefordulása és hadba lépése fejében, ugyanis egyáltalán nem olasz, hanem részben osztrák, részben pedig délszláv volt. Ugyanez a szempont a Monarchia délszláv területeinek Szerbiának ígérésében (1915. augusztus) is el nem hanyagolható szerepet játszott.[15]

A Monarchia felosztása vagy megcsonkítása mellett továbbélt a birodalom korszerűsíthetőségébe és stratégiai szerepének változatlan érvényességébe vetett hit is. Harold Nicolson, a *Foreign Office* egyik Balkán szakértője és az 1919-es brit békedelegáció leendő tagja 1915-ben például arra figyelmeztetett, hogy „Nem törölhetjük le a térképről Ausztriát és Magyarországot és nem alakíthatjuk át őket nagyobb méretű Svájcokká tengeri kijárat nélkül".[16] A „Monarchia-barátok" közé tartozott számos konzervatív beállítottságú „katona" is, így például Lord Milner, a hadikabinet tárca nélküli tagja és Sir William Robertson birodalmi vezérkari főnök. Utóbbi úgy gondolkodott, hogy a dunai birodalom megsemmisítése nem kívánatos mértékben növelné Oroszország és a szlávok hatalmát, s a Földközi-tengert francia és olasz tóvá változtatná.[17] Ezeket a Monarchia-barát megfontolásokat azonban 1916 nyarára háttérbe szorította a birodalom nemzeti elvű feldarabolásának koncepciója. Ez tükröződött abban az 1916. augusztus elején megfogalmazott terjedelmes memorandumban is, amelyben a Külügyminisztérium szakértői először tettek átfogó javaslatot a győzelem utáni európai területi rendezés alapelveire és vitatott konkrét kérdéseire.

A Sir William Tyrrell külügyminiszteri titkár és Robert Paget katonatiszt által összeállított elaborátum a Monarchia jövőjét még nem tekintette véglegesen eldöntöttnek. A szerzők nem zárták ki, hogy a szövetségesek esetleg „életben tartják", ahogy megmentették 1849-ben is. Valószínűbbnek és kívánatosabbnak azonban azt a „forgatókönyvet" tartották, amely szerint a háború után a birodalom elemeire bomlik „a nemzetiségeknek szabad teret adó elképzeléseknek megfelelően". A brit birodalom stratégiai érdekeinek szempontjából mindenekelőtt egy Belgrád központú erős délszláv föderáció létrehozását, valamint a balkáni államok szoros együttműködésének kialakítását vélték elengedhetetlennek. Egy ilyen elrendeződés — írták — nemcsak a keleti német expanzióval szemben képezhet gátat, hanem Oroszország balkáni hegemóniájának kialakulását is képes lesz megakadályozni. A Monarchia többi utódállama közül Ausztria — az etnikai elvnek megfelelően — csatlakozna Németországhoz, Csehország pedig — gazdasági és biztonsági megfontolásokból — Lengyelországgal „kapcsolódnék össze". A szláv korridor tervét mint mesterkélt ötletet elvetették. Ausztriától és Csehor-

ságtól eltérően Magyarország független államma alakult volna, ám csak a „tisztán magyarlakta részekből", bár kijárattal az Adriára.

A Tyrrell-Paget-memorandum 1916 augusztusának első hetében készült. Ez magyarázza, hogy Erdély kérdésével a szerzők csak érintőlegesen foglalkoztak. Ha Bukarest nem változtat az álláspontján, tehát ha nem adja fel semlegességét — írták —, akkor a szövetségeseknek Romániával „nem nagyon kell foglalkozni", noha Oroszország ígérete valamennyire köti őket, s így „Bukovina és *Erdély román része* Romániához kerül majd" [kiemelés tőlem – R.I.]. A Bánát keleti felét viszont nem Romániának, hanem Magyarországnak javasolták adni.[18]

Ugyanez a román követelésekkel szembeni rezerváltság tükröződött Sir Grey külügyminiszter, valamint a bukaresti és a szentpétervári brit követek 1915-ös táviratváltásaiban is. „... nem bizonyulna jó erőforrásnak Románia számára nagy létszámú magyar területek megszerzése, s követelésük oda vezetne, hogy a magyarok mindhalálig küzdenének értük" – jelentette például Sir George Buchanan 1915. május 1-én Pétervárról az ottani román követtel folytatott beszélgetése során kifejtett álláspontját. Erre adott válaszában Grey ugyancsak hangsúlyozta, hogy Anglia nem támogathatja fenntartás nélkül „a legszélsőségesebb román követeléseket".[19] A Romániával szembeni angol fenntartások — mint ismeretes — 1916. augusztus 17-ére tűntek el. Az ezen a napon aláírt titkos egyezményben a szövetségesek a hadba lépés fejében elismerték Románia jogát Erdélyre a Partiummal és az Alföld keleti szegélyével, továbbá Bukovinára és a Bánátra.[20]

Az emigráns nemzetiségi politikusok és főleg értelmiségi brit támogatóik rendezési elképzeléseivel szemben, amelyek nyilvánosak és bárki számára hozzáférhetők voltak, a londoni és a bukaresti szerződésről, a szerbeknek tett ígéretekről, a diplomaták táviratváltásairól és a Külügyminisztérium belső anyagairól a közvélemény természetesen nem értesült. Szigorúan titkos minősítést kapott a Tyrrell-Paget-anyag is. A brit hadicélok első olyan hivatalos megfogalmazása, amit közzé is tettek, a szövetségesek közös nyilatkozataként jelent meg 1917. január 10-én. Ez a jegyzék, amely válasz volt Wilson elnök decemberi békejavaslatára, az antant hadicéljai között említette „az olaszok, szlávok, románok és csehszlovákok felszabadítását az idegen uralom alól". Azon, hogy a „felszabadítás" szó (*liberation*) pontosan mit jelent, akkor is és azóta is sokat vitatkoztak. Az egyik értelmezés szerint teljes állami függetlenséget, ami az Osztrák-Magyar Monarchiának nyilvánvalóan olyan mértékű megcsonkításával járt volna együtt, amit az aligha élhetett volna túl. A másik feltevés viszont azt mondja, hogy a „*liberation*" széleskörű területi-politikai autonómiák rendszereként, s nem elszakadásként értelmezendő.[21] A homályos fogalmazás, amely az értelmezési bizonytalanság forrásává vált, valószínűleg nem tekinthető teljesen véletlennek, sőt nagyon valószínű, hogy egészen tudatos volt, s a nyilvánosság előtti egyértelmű és utóbb számon kérhető kötelezettségvállalástól való óvakodással magyarázható.[22] Bárkinek is van azonban igaza, ennek a vitának csak annyi a tétje, hogy a nyilvánosság előtt mit vállaltak és jelentettek be a szövetségesek. A belső álláspont a Monarchia jövőjével kapcsolatban ugyanis 1916 végén — legalábbis Nagy-Britanniában — teljesen egyértelmű volt: a birodalom feldarabolása a nyelvi-etnográfiai határoknak többé-kevésbé megfelelően. 1916 őszére ez a koncepció a legmagasabb

kormányzati pozíciót betöltő személy, Herbert Asquith miniszterelnök jóváhagyását is elnyerte. A már elemzett Tyrrell-Paget-memorandumot ugyanis szeptember-októberben azzal a megjegyzéssel körözték a minisztériumok, illetve a Külügyminisztérium egyes osztályai között, hogy az a kormányfő szempontjainak megfelelően és azokat tartalmazva készült el („*submitted in accordance with the Prime Minister's instructions*").

1916 végén, 1917 elején tehát minden arra vallott, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiára Nagy-Britanniában kimondták a halálos ítéletet. Rövidesen kiderült azonban, hogy ez az ítélet nem végleges és a döntés megfellebbezhető. Ugyanazokban a hetekben-hónapokban ugyanis, amikor a verdikt megszületett, a Monarchia megőrzésének és korszerűsítésének a koncepciója is új életre kelt.

A brit Monarchia-politika újragondolását több tényező idézte elő. A legfontosabb ezek közül Ferenc József halála és IV. Károly trónra lépése volt 1916. november-decemberben. Az új uralkodó poroszellenességgel átitatott katolikus légkörben nőtt fel, és elődjével szemben hajlandóságot mutatott a birodalom belső szerkezetének korszerűsítésére, demokratizálására és a nemzetiségi kérdés megértőbb kezelésére. Ehhez járult feleségének, Pármai Zitának kendőzetlen olasz és francia rokonszenve. Úgy tűnt, hogy mindezek kedvező alapot nyújtanak a Monarchia leválasztására Németországtól, és különbéke kötésére Bécs-Budapesttel. 1917 márciusára a kölcsönös tapogatózások olyan szintig jutottak, hogy Károly nem hivatalos formában a szövetségesek, konkrétan Poincaré francia elnök tudomására hozta, hogy kész lenne elismerni a franciák Elzász-Lotharingiára vonatkozó igényét és szükségesnek tartja Belgium függetlenségének a helyreállítását is.[23]

A második tényező, amely a Monarchia túlélési esélyeit növelte, az 1916 decemberi kormányátalakulás volt Londonban. Az addigi brit politika kulcsemberei közül Asquith miniszterelnök és Grey külügyminiszter távoztak posztjukról, és helyüket a Monarchia-barátságáról közismert Lloyd George, illetve Arthur J. Balfour foglalta el. Ezzel egyidejűleg a *Foreign Office* néhány vezető posztján is személycsere következett be. A közigazgatási államtitkár, azaz a külügyi apparátus feje Lord Hardinge lett, és a kormányon belül megnőtt Lord Milner befolyása.[24]

A harmadik számba veendő körülmény: a hadihelyzet alakulása 1916 végén és 1917 első felében. A központi hatalmak néhány hét alatt kiszorították a románokat Erdélyből és december 6-án bevonultak Bukarestbe. A nyugati fronton állóháború alakult ki, az ellenséges vonalakat az antant csapatok többszöri próbálkozás ellenére sem bírták áttörni. 1917 nyarán összeomlott a Kerenszkij-offenzíva, és augusztus 19-én a német és osztrák-magyar csapatok áttörték az orosz arcvonalat. Az ősz folyamán pedig az olasz csapatok vonultak vissza – Caporettótól a Piaveig.[25]

Az első figyelemre méltó javaslat arról, hogy a Monarchia megmaradhatna nagyhatalomnak, feltéve, ha különbékét köt, Sir Horace Rumbold berni követtől érkezett 1916 legvégén. A követ bécsi körökre hivatkozva tette meg javaslatát.[26] Ezt 1917. február 12-én egy részletes memorandum követte, amelyet Eric Drummond, az új külügyminiszter személyi titkára vetett papírra. Drummond nem

tartozott a feltétlen Monarchia-barátok közé. Abból indult ki, hogy háborús győzelem esetén, ha rá tudnák erőszakolni akaratukat a központi hatalmakra, akkor „a Paget-Tyrrell memorandumban körvonalazott megoldás [lenne] a legjobb Európa jövője szempontjából". A teljes győzelem lehetősége azonban — folytatta gondolatmenetét — valószínűtlennek látszik, s ezért Angliának más megoldások, többek között a Monarchia megőrzésének a lehetőségét is meg kell fontolni. Javaslatát a Duna-medence új rendjére ebből a szempontból tette meg. Elképzelése szerint IV. Károlynak a következő területekről kellett volna lemondani: Dél-Tirolról, melyet az 1915-ös szerződés értelmében Olaszország kapott volna; Bosznia-Hercegovináról és Dalmácia déli részeiről, amelyek Szerbiához kerültek volna az 1915. augusztusi ígéreteknek megfelelően, s végül Galíciáról, amely egyesült volna a többi lengyel területtel. A maradék részek „négy különálló és autonóm" egységgé szerveződtek volna a Habsburgok uralma alatt. A délszlávok országa és Csehország Magyarországgal és Ausztriával egyenlő rangra emelkedett volna, s az addigi dualizmust ily módon egy négy tagállamból álló konföderáció váltotta volna fel. Nem világos, hogy Drummond milyen sorsot szánt Szlovákiának. Erdélyt azonban Magyarországnál tervezte hagyni – esetleg helyi autonómiával felruházva. Ennek ellentételezéseként — javasolta — Oroszországot rá kell bírni, hogy Besszarábia egy részét engedje át Romániának.

Drummond javaslatát a Külügyminisztérium új vezetői igen kedvezően fogadták. Lord Hardinge, a *Foreign Office* második embere (*Permanent Under Secretary of State*) teljes mértékben egyetértett a fiatal diplomata konklúzióival. A memorandumhoz fűzött jegyzetében kiemelte, hogy ha Anglia legfontosabb európai célja, a keleti német terjeszkedés megakadályozható Ausztria-Magyarország leválasztásával Németországtól, akkor erre kell törekedni, nem pedig arra, hogy „Anglia, Franciaország és Oroszország a végtelenségig folytassa a háborút azért, hogy Olaszország és Románia igényeit teljes mértékig ki lehessen elégíteni". Az egyetlen részkérdés, amelyet kissé másként látott, Románia, illetve Erdély ügye volt. Besszarábia egy részének átengedése mellett Lord Hardinge elképzelhetőnek tartotta Erdély határainak a módosítását is Románia javára, noha csak az „osztrákok" beleegyezésével.

Az előterjesztés másik véleményezője, Robert Cecil politikai államtitkár ugyancsak osztotta a Monarchia „törzsterületének" megőrzését és négy tagállammá szervezését. „... a délkelet-európai rendezés a négy államnak az osztrák korona alatti perszonáluniója alapján előnyösebb lenne Európa békéje szempontjából, mint a szláv államok új konföderációja" – írta. Álláspontját indokolva két olyan momentumra is utalt, amelyek Drummond memorandumában és Hardinge értékelésében nem merültek fel. Ezek egyike a török visszavonulása után, a 19. század elejétől újjászülető balkáni független kis államokkal kapcsolatban szerzett kedvezőtlen („nem valami biztató") tapasztalatanyag volt. A másik pedig az a valószínűsíthető következmény, hogy az ún. nemzetállami szcenárió — miután Ausztriát ebből következőleg Németországhoz kellene csatolni — tulajdonképpen nem a rivális hatalom gyöngülését, hanem éppen ellenkezőleg, „Németország nagy európai terjeszkedését és európai befolyása nagyarányú növekedését eredményezné".[27]

A Habsburgok jogara alatti, s Ausztriából, Magyarországból, Csehországból és Jugoszláviából álló konföderáció eszméjét az a háború utáni területi rendezés kérdéseivel foglalkozó különbizottság is megvitatta és elfogadta, amely Lord Curzon, későbbi külügyminiszter elnöklete alatt 1917. áprilisában ülésezett. A dualizmust quadrangulummá változtató koncepciót ekkor a *Foreign Office* néhány olyan tisztviselője (például Sir George Clerk) is magáévá tette, akik addig a cseh és a délszláv szeparatistákhoz álltak közel.[28]

Drummond memoranduma, a külügyi államtitkárok véleménye és a területi ügyekkel foglalkozó különbizottság állásfoglalása a Paget-Tyrrell-bizottság előterjesztéséhez hasonlóan a brit kormánykörök berkein belül maradt. Arról azonban, hogy a színfalak mögött az 1916 végére, 1917 elejére kikristályosodott Monarchia-politika átértékelése van folyamatban, az újságolvasó közvélemény is értesülhetett. Nem kisebb személyiség, mint maga az új miniszterelnök, Lloyd George nyilatkozott ugyanis 1917. február 10-én úgy, hogy Anglia nem ellenzi, ha az új császár meg akarja tartani Magyarországot és Csehországot. „Bár szövetségeseink, azaz a románok, a szlávok, a szerbek és az olaszok oldalán kell állnunk, politikánk nem a teljes felosztás (*sheer dismemberment*) politikája" – mondotta.[29] Lord Milner, későbbi gyarmatügyi miniszter 1917 márciusában adott interjújában, amely először Amerikában, majd májusban a brit *Nineteenth Century*-ben is megjelent, ennél jóval konkrétabban és bátrabban fogalmazott. „nem Csehszlovákiáért, Jugoszláviáért, a románokért vagy a lengyelekért léptünk háborúba. Persze meg kellene próbálnunk tenni valamit az autonómiákért stb., de nem kell erősködnünk, hogy addig fogunk harcolni, amíg aspirációik nem teljesülnek. Csehszlovákia, Jugoszlávia és a megnagyobbodott Románia létrehozása kivihetetlen és még az is nagyon kétséges, hogy az ilyen változások egyáltalán kívánatosak-e"– nyilatkozta.[30] Ezek után kevéssé meglepő, hogy 1917. július 24-i alsóházi beszédében Robert Cecil kifejezetten tagadta, hogy a Wilson elnök felhívására adott 1917. január 10-i válaszukban a szövetségesek a Monarchia nemzetiségeinek olyan értelmű „felszabadítása" mellett kötelezték volna el magukat, amely a Monarchia széttörését és független államok létrehozását jelentené.[31]

Az orosz bolsevista forradalom után, amely a szövetségeseket tovább gyöngítette, és amelynek következtében Németország előtt nyitva állt az út északon Szentpétervárig, délen pedig a Fekete-tengerig, az Osztrák-Magyar Monarchia ázsiója még inkább megnőtt. Jól tükröződött ez Eric Drummond Monarchiával foglalkozó második, 1917. december 10-i memorandumában. Míg az év elején egy némileg megcsonkított és négy tagállamból álló perszonálunió lehetőségét latolgatta, most — tulajdonképpen Károlyi Mihály néhány nappal korábban Svájcban megszellőztetett föderációs elképzelésének megfelelően — egy területileg megnövelt és öt tagállamból álló konföderáció létrehozására tett javaslatot. Az ötödik egység Galíciából és Orosz-Lengyelországból állt volna, s Szerbia beolvasztásával a délszláv tagállam is jelentősen megnagyobbodott volna. A Monarchia ilyen mértékű megerősítését Drummond az orosz forradalom, illetve Oroszország nagyhatalmi helyzetének prognosztizálhatóan tartós megrendülése miatt tartotta kívánatosnak. „Oroszországra mindezideig úgy tekintettünk, mint egy hatalmas sorompóra a keleti és délkeleti német terjeszkedés útjában. Valószínűtlennek látszik

azonban, hogy az elkövetkezendő jó néhány évben elég erős és összetartó lesz ahhoz, hogy gátat vessen a német befolyásnak. A kisebb szláv államok sem tekinthetnek rá a közeljövőben védelmezőjükként a teuton gondolattal szemben. [...] Lehet, hogy egy újjászervezett és liberalizált osztrák birodalom megadhatja azt, amire a szövetségeseknek szükségük van" – indokolta javaslatát.[32]

Drummond elképzelésénél is merészebb ötletet vetett fel 1917 decemberében Jan Smuts tábornok, aki angol részről az Ausztriával folytatott különbéke-tárgyalások egyik kulcsembere volt. Ugyanazzal az érveléssel, mint a külügyminiszter titkára, tehát a Keleten keletkezett hatalmi űr betöltésének szándékától vezérelve, Smuts nemcsak Lengyelországot és Szerbiát, hanem még Ukrajnát is a Monarchiához csatolta volna.[33]

Jóllehet Drummond és Smuts aggályait és elképzeléseit a vezető elit számos tagja osztotta, a Monarchiával szembeni új angol politika, amelyet legmagasabb szinten 1918 januárjában fogadtak el, ilyen messzemenő célokat nem tűzött ki maga elé. A hadikabinet január 4-i ülésén, amely a hadicélokat fogalmazta újra, Lloyd George továbbra is a brit hadicélok közé sorolta Olaszország, Szerbia és Románia, tehát a háborúba a szövetségesek oldalán bekapcsolódott országok „jogos igényeit". Ugyanakkor javasolta, hogy emellett, illetve „az ezekkel az országokkal kapcsolatos hadicéljaink teljesülésének függvényében" kerüljön be a közzéteendő nyilatkozatba az is, hogy „szükség van egy erős Ausztriára". Miután a vitában ezt néhányan túlzottan kategorikus fogalmazásnak találták, elfogadott formulává a következő vált: „szövetségeseink jogos igényei teljesítésének függvényében úgy érezzük, hogy Ausztria-Magyarországnak olyan helyzetben kell lennie, amelyből hatékony befolyást tud gyakorolni Délkelet-Európára". Csehszlovákiáról vagy „Bohémiáról" a dokumentumban nem történt említés.[34]

A brit külpolitikai tervezés Monarchia-barát fordulata az emigráns nemzetiségi politikusok és angol barátaik körében természetesen élénk tiltakozást és heves ellenállást váltott ki. 1917-ben több olyan vitairatot jelentettek meg, amelyben nyíltan vagy áttételesen a *Foreign Office* új irányvételét bírálták. A legismertebb ezek közül Edvard Beneš híres-hírhedt 1916-os pamfletjének (*Detruisez l'Autriche-Hongrie*) angol kiadása, amely *Bohemia's Case for Independence* címmel és Wickham Steed előszavával jelent meg. Utalhatunk azonban Lewis Namier ugyancsak a csehek és szlovákok függetlenségének érdekében kifejtett propagandatevékenységére vagy Allen Leeper *The Justice of Rumania's Cause* című füzetére is, amely viszont Nagy-Románia eszméjét népszerűsítette. Legnagyobb hatása azonban valószínűleg az 1916 végétől megjelenő *New Europe* című hetilapnak volt, amelyben az emigráns politikusok és brit barátaik vállvetve magyarázták a Monarchia szétzúzásának és új, főleg szláv államok létrehozásának kívánatosságát és egyben történelmi szükségszerűségét. Ezekben a cikkekben éppúgy, mint az említett pamfletekben a magyarok „undorító", „visszataszító" és „megalomániába" esett „fél-ázsiai" népként jelentek meg, akik „a porosz imperializmus által megfertőzve, saját akaratukból süllyedtek Berlin pribékjeivé" (Masaryk), és akiknek egyetlen célja „a körülöttük élő szláv és latin népek elnyomása" (Namier). A szlávok, s különösen a csehek viszont Isten már-már tökéletes teremtményeiként ábrázoltattak, akiknek a kultúrája és az életszínvonala nemcsak a környező

népekénél, hanem még a németekénél is magasabb.[35] A Monarchia-ellenes erők 1918 elejéig nem tudtak érdemi áttörést elérni az 1917 végére kiformálódott, hadicélként elfogadott és a nyilvánossággal is közölt Monarchia-barát állásponttal szemben. 1918 elején azonban olyan szakértői és tanácsadói pozíciókra tettek szert, amelyekből sokkal hatékonyabban tudták befolyásolni az igazi döntéshozókat és döntéshozatali fórumokat. Lényegében mindkét új kormányzati intézmény, az 1918 februárjában megszervezett Propagandaminisztérium (*Department of Enemy Propaganda*) és a Külügyminisztérium kebelén belül létrehozott hírszerző és elemző osztály (*Political Intelligence Department*) a kezükbe került. A Propagandaminisztérium vezetője Lord Northcliffe, a *Times* tulajdonosa, osztrák-magyar szekciójának társigazgatója pedig Seton-Watson lett. A *Foreign Office* új osztályának vezetőjévé pedig azt a William Tyrrell-t nevezték ki, aki az 1916. augusztusi memorandum társszerzője volt. Az osztály munkatársai többnyire a *New Europe* szerzői közül kerültek ki – közöttük Lewis Namier-vel és Allen Leeperrel.[36]

A Propagandaminisztérium munkájának irányelveit Wickham Steed, Lord Northcliffe bizalmasa fektette le 1918. február 4-i memorandumában. Steed gondolatmenete, érvrendszere egyáltalán nem volt új, azt a háború kitörése óta már ő is, és barátai is több alkalommal és a legváltozatosabb formákban kifejtették. A Monarchia-barát koncepciók mindkét alapfeltevése — érvelt — téves. Az is, hogy a Habsburgok birodalma megmenthető, és az is, hogy angol szempontból érdemes megmenteni. A Monarchia menthetetlen, mert az „autonóm fejlődés" vagy az „önkormányzat" ígérete a cseheknek és a délszlávoknak ma már semmit sem jelent. „Nekik teljes szabadság kell, hogy maguk dönthessenek életmódjukról és arról, hogy kinek kívánnak engedelmeskedni." És nem is érdemes megmenteni, mert Németország uralmát a Monarchia és ezen keresztül a „Hamburg-Bagdad útvonal fölött" csakis a létrehozandó, illetve megerősítendő szláv államokra támaszkodva lehet megtörni – szögezte le a hivatalos felfogást élesen bírálva.[37]

Az új szakértői és tanácsadói gárda az első hónapokban nem ért el átütő sikert. Steed javaslatával, illetve Northcliffe erre támaszkodó előterjesztésével szemben 1918. március 5-én a kormány még mindig úgy foglalt állást, hogy a brit politikának és propagandának „nem szabad olyan ígéreteket tenni Ausztria-Magyarország elnyomott népeinek, amelyeket nem tudunk teljesíteni; például nem ígérhetünk nekik teljes függetlenséget, ha a legtöbb, amit számukra elérhetünk, az autonómia". Az első jelentős eredményt azzal érték el, hogy a *Foreign Office* engedélyezte számukra az „Elnyomott Népek Kongresszusának" megrendezését 1918. április 9–11-én Rómában, és egy olyan zárónyilatkozat kibocsátását is, amely a különböző népcsoportok nemzeti és politikai egységének megteremtését, illetve teljes gazdasági és politikai függetlenségüknek a kivívását tűzte ki elérendő célként. Garanciát azonban erre Nagy-Britannia még mindig nem adott. Amint ezt a vele egyeztető Steednek Balfour külügyminiszter kijelentette: „...örömmel elismernénk az Ausztria-Magyarország alávetett nemzetiségei által tett függetlenségi nyilatkozatot, noha mi nem tudjuk elkötelezni magunkat annak biztosítására."[38]

A Monarchia-barát brit hadicélok ismételt felváltása a nemzetállami koncepcióval, ami immár véglegesnek bizonyult, csak néhány héttel a római kongresszus után következett be. A váltás lényegében nem a szlávbarát körök befolyására és eredményes „lobbyzására" volt visszavezethető, hanem két Nagy-Britannián kívüli eseményre. Az egyik a Monarchiával folytatott különbéke-tárgyalások botrányos befejeződése volt 1918 áprilisában. Az ún. Sixtus-levelek, azaz annak közzététele április 12-én, hogy Ausztria kész lett volna elismerni Elzász-Lotharingia Franciaországhoz csatolását, IV. Károlyt lehetetlen és Németországgal szemben még kiszolgáltatottabb helyzetbe hozta. Ez is hozzájárult ahhoz — s ez volt a fordulatot előidéző másik ok —, hogy 1918. május 14–15-én II. Vilmos német császár olyan megállapodást kötött Károllyal, amely a Monarchiát minden addiginál szorosabb láncokkal kötötte Németországhoz. Az egyezményben hosszú távú és szoros politikai szövetségről, katonai unióról és egy vámunió felé mutató gazdasági és kereskedelmi együttműködésről egyaránt szó esett.[39] Mindezek Károly önállótlanságát és Ausztria vazallusi státusát, azaz a Monarchia-ellenes brit körök régi álláspontját látszottak igazolni. Az Osztrák-Magyar Monarchia sorsa Nagy-Britanniában ekkor és ezzel az eseménysorral pecsételődött meg.

A brit külpolitika újabb fordulata és a fenti eseménysor közötti összefüggés számos dokumentummal alátámasztható. Robert Cecil, aki 1917 elején még oly lelkesen helyeselt Eric Drummond-nak, 1918. május 21-én már így foglalt állást: Ausztria leválasztását Németországról mint „nem megfelelőt és megvalósíthatatlant" el kell vetni. A teendő ehelyett: „...minden lehetséges támogatást megadni Ausztria elnyomott nemzetiségeinek a német-magyar uralom ellen folytatott harcukhoz".[40] A másik államtitkár, Lord Hardinge, aki 1917-ben ugyancsak támogatta a Monarchia föderalizálására vonatkozó terveket, május 23-i feljegyzésében ugyanígy vélekedett. „Ausztria leválasztására tett minden kísérletünk — fogalmazott — kudarccal végződött. A két császár találkozója — úgy tűnik — a német kötelék még szorosabbra fűzését eredményezte. Tovább kell folytatnunk a harcot, s mindazt, amit tehetünk: bátorítani az alávetett népeket, hogy lázadjanak fel a német-magyar uralom ellen."[41] A brit külpolitika új álláspontja fejeződött ki abban is, hogy az Olaszországnak, Szerbiának és Romániának tett 1915–1916-os területi ígéretek után 1918. június 3-án a szövetségesek nyilvánosan állást foglaltak Lengyelország függetlensége mellett, majd külön-külön — Franciaország június 29-én, Anglia augusztus 9-én és az Egyesült Államok szeptember 2-án — az emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanácsot is elismerték a leendő csehszlovák kormány alapjaként.[42] 1918 nyarától így tehát a kérdés többé nem az volt, hogy fennmaradhat-e az Osztrák-Magyar Monarchia, s ha igen, akkor milyen feltételek mellett, hanem az, hogy az utódállamok határai hol fognak húzódni. Tervezetek a háború alatt ugyan már erre nézve is születtek, ám ezek számos ponton még pontosításra, s ezen túlmenően hivatalos jóváhagyásra is vártak.

2. A brit békedelegáció és a trianoni békeszerződés, 1918–1921

Az utódállamok határainak kijelöléséről folytatott 1918 őszi vitákban a brit politikai elit Monarchia-párti és szlávbarát körei ismét szembekerültek egymással.

E viták egyik legfontosabb résztémája a történelmi Magyarország „megnyirbálásának" pontos mértéke volt. A Magyarországgal szemben legméltányosabb tervet az anyai ágon magyar származású Leopold Amery, a kabinet egyik politikai titkára és Lloyd George tanácsadója terjesztette elő. 1918. október 20-i dátumozású és Balfour külügyminiszter számára készített memorandumában Amery abból indult ki, hogy a nemzetállami koncepció maradéktalan, minden más szempontot mellőző érvényesítése Közép- és Kelet-Európában nem lehetséges és nem is kívánatos. Nem lehetséges, mert számos régióban nincsenek világos etnikai választóvonalak; a multietnikus területek jó részén a különböző nemzetiségű lakosság valójában szétválaszthatatlan. S nem is kívánatos, mert a nemzetiségi elv minden más szempontot figyelmen kívül hagyó, kizárólagos alkalmazása gazdaságilag életképtelen államokat fog eredményezni. Amery ezért azt javasolta, hogy a konkrét rendezési tervek kidolgozása során a brit szakértők a nemzeti elv mellett „a történelmet és a gazdaságot" is vegyék számításba és olyan államok létrehozását támogassák, amelyek „nagyobb mértékben képesek a valódi önállóságra" – miközben „különleges intézkedések" gondoskodnának a kisebbségek kulturális jogairól.

Leszámítva Galíciát és Bukovinát, amelyeken Lengyelország, Ukrajna és Románia osztozott volna, ezen az alapon Amery — az 1917-es föderációs tervekből kiindulva — négy önálló államra javasolta osztani a Monarchiát: Cseh- és Morvaországra, ideértve a Szudéta vidéket is, de Szlovákiát nem; Ausztriára, amely a Szudéta-föld kivételével a német nyelvű területekből állt volna; Jugoszláviára, amely a Monarchia délszláv területei mellett Szerbiát is magába foglalta volna; valamint „Magyarországra, a mai állapotának megfelelően, de Szlavónia és Horvátország nélkül". Magyarország tehát nemcsak Szlovákiát, hanem Erdélyt, sőt a Bácskát és a Bánátot is megtarthatta volna. Ám Amery e nagyobb politikai egységeknek az életképességét, vagy legalábbis prosperálását illetően is felettébb szkeptikus volt, és ezért úgy vélte, hogy „még ezeknek az államoknak is föderációra kellene lépniük szomszédaikkal". „Tartós stabilitás és felvirágzás" — írta — csak egy új dunai konföderáció megteremtésétől remélhető, amely az említett országok mellett esetleg még Bulgáriát és Romániát is magába foglalná. Miután egy ilyen konföderációban „már nem a német-magyar elem lenne az uralkodó", ez egyben a brit biztonsági szempontoknak is megfelelne. Mindazt, amiről írt, Amery nemcsak ésszerűnek, hanem történelmi szükségszerűségnek is tartotta. Meggyőződése volt ugyanis, hogy a jövő nem a kis vagy közepes nemzetállamoké, hanem a több államot összefogó integrációké, föderációké, illetve az ezekből kinövő „szuperállamoké".

Amery memorandumát október és november folyamán a Külügyminisztérium és a Hadügyminisztérium szakértői egyaránt véleményezték. A *Foreign Office* bírálatra felkért szakértője a Politikai Hírszerző Osztály cseh-zsidó származású munkatársa, a Masarykhoz és Benešhez igen közel álló Lewis Namier volt. Az aktához csatolt másik vélemény szerzője ismeretlen; a szöveg alatt aláírás nem szerepel. Amery javaslatait Namier részben idő előtti, részben elhibázott ötletekként jellemezte. A Duna-medence és a Balkán nemzetiségi sokszínűségétől — hangsúlyozta — nem kell félni, és ez nem ok arra, hogy „természetellenes és az

érintettek igazi érdekeivel és óhajával ellentétes föderációk létrehozását támogassuk". Ha pedig a nemzeti államok létrehozása során vagy következtében mégis interetnikus feszültségek keletkeznének, a Nemzetek Szövetségének a feladata lesz ezeket lokalizálni és a stabilitást garantálni. Anélkül, hogy Amery határjavaslatait konkrétan bírálta volna, Namier — Seton-Watsonhoz és munkatársaihoz hasonlóan — nagyságrendileg más Magyarországot képzelt el. Azt, hogy Erdély Romániához fog tartozni, ugyanúgy magától értetődőnek tartotta, mint azt, hogy Szlovákia „Bohémia" része lesz. Ugyanakkor azzal szemben, hogy az új államokhoz, így például Csehszlovákiához német körzetek tartozzanak, nem támasztott kifogást, sőt gazdasági és stratégiai okokra hivatkozva kifejezetten helyeselte. Az aláírás nélküli feljegyzés ugyanebben a szellemben fogant. Ha „néhány millió német" — olvasható ebben — a csehszlovák államhoz fog tartozni, attól még a német nemzeti állam léte nem kerül veszélybe, s ez az állam mindig elég erős lesz ahhoz, hogy befolyásolni tudja a határain kívül élő német kisebbségek sorsát. Ha viszont a szlovákok Magyarországon belül maradnak, akkor érdemben senki sem fog törődni velük.[43]

Az október-novemberi vitában a közép- és kelet-európai ügyek régi és egyre befolyásosabb brit szakértője, Robert Seton-Watson is hallatta hangját. Decemberi memoranduma, melyet az európai brit politika alapelveivel foglalkozó állásfoglaláshoz csatoltak mint függeléket, jól mutatja szavának súlyát. A háború alatt kikristályosodott felfogásának megfelelően Seton-Watson természetesen nem Amery, hanem Namier álláspontját osztotta. Tervezetének vezérelve a nemzetállami koncepció volt, és ezen belül, ha ettől eltért, sohasem Magyarország, hanem mindig Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia stratégiai és gazdasági érdekeit tartotta szem előtt. „A csehszlovák, román és jugoszláv egység az az alap, amire az új cseh, jugoszláv és román állam épülhet", s „az a Magyarország, amelyet Őfelsége kormánya el tud majd ismerni, a korábbi magyar királyságnak nagyjából az az összefüggő része lesz, ahol a magyar lakosság többséget képez"- írta. A magyar népszámlálások korrektségének megkérdőjelezése ellenére Seton-Watson konkrét határjavaslatai ugyanakkor — s ezt hangsúlyozni kell — nem voltak olyan mértékben elfogultak Magyarországgal szemben, mint a békekonferencia által később elfogadottak. Szinte teljes körben a majdani határok mentén ugyanis olyan — valójában magyar többségű — „szürke zónákat" különített el, amelyeknek a hovatartozását csak alapos és nemzetközileg ellenőrzött helyszíni vizsgálatok után javasolta eldönteni.

A magyarok és a szlovákok közötti — csaknem összefüggő — szürke zóna a következő területekből tevődött össze: Csallóköz, Érsekújvár és környéke, a Komárom és Esztergom közötti sáv a Dunától északra, a lévai járás Bars megyéből, Hont megye három déli járása (Ipolyság), Gömör megye ugyancsak 3 és Abaúj-Torna megye két déli járása (Kassa nélkül) és a nagymihályi járás Zemplén megyéből. Az ettől északra fekvő területeket „vitathatatlanul" szlováknak, a délre fekvőket pedig „vitathatatlanul" magyarnak kell tekinteni - szögezte le álláspontját.

A magyarok és a románok közötti teljesen összefüggő szürke zóna Ugocsa megye egy, Szatmár megye két, Szilágy megye négy, Bihar megye öt, valamint

Arad megye 4 járásából állt – Szatmárnémetivel és Nagyváraddal együtt, de Arad nélkül. Alaposan eltúlozva a magyar statisztikák „problémás voltát", a Romániához kerülő magyarok számát ily módon 6–700 ezerre becsülte. Számukra — írta — biztosítani kell „sajátos jellegük megőrzését, határozott nyelvi jogokat a vallásgyakorlásban, az oktatásban és a bíróságok előtt", sőt a székelyek 500 ezerre becsült „összefüggő tömbjének" „meghatározott mértékű helyi autonómiát is".

A magyarok és a délszlávok között egy nagy „szürke zónát" lokalizált: a Maros, a Tisza és az Aranka határolta bánáti háromszöget (törökkanizsai és nagyszentmiklósi járás) és a Bács-Bodrog vármegyével lényegében azonos Bácskát. A természetes határok elvéből kiindulva a Drávaközt — a délszláv többség ellenére — Magyarországnak javasolta adni. A Murától északra fekvő körzetet viszont — feltéve, hogy a csehszlovák-jugoszláv korridor létrejön — Jugoszláviának –, tekintet nélkül az ottani abszolút magyar többségre. Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a szürke zónák külső határa nagyjából azonos volt azzal a vonallal, amit 1916-os könyvében Seton-Watson az új Magyarország határaként már jó előre körvonalazott. (Lásd a 2. sz. térképvázlatot.)

Tekintettel a ruszinok bizonytalan etnikai identitására és Ruténföld hovatartozásának eldöntetlenségére Magyarország észak-keleti határával Seton-Watson nem foglalkozott, s az osztrák-magyarral kapcsolatban is csak annyit említett meg, hogy az osztrákok „újabban" magukhoz kívánják csatolni a Magyarország észak-nyugati szegletében egy tömbben élő német anyanyelvű lakosságot. Röviden, néhány mondat erejéig utalt csak arra is, hogy Magyarországnak kijáratot kellene biztosítani az Adriára , és ezért Fiume birtoklása a magyarok „létfontosságú érdeke".[44]

A brit békedelegáció 1919 februárjában Párizsban előterjesztett hivatalos határjavaslatának az alapja Seton-Watson decemberi memoranduma lett. A különbség a két dokumentum között lényegében csak annyi, hogy a bizonytalan hovatartozású „szürke zónák" fogalmát, miután helyszíni vizsgálatokra addig nem került sor és ilyenekre a jövőben sem látszott lehetőség, az utóbbi megszüntette, és a magyar-osztrák határtól eltekintve, amellyel nem foglalkozott, pontosan megadta a brit részről javasolt leendő határvonalat. Ez — amint a 3. számú térképvázlat mutatja — északon eleinte a szürke zóna külső határán haladt, azaz Magyarországnál hagyta a Csallóközt. Komáromtól azonban már a Duna és az Ipoly folyását, tehát a szürke zóna déli határát követte, s Göncnél úgy fordult délnek, hogy Sárospatak és Kisvárda még Magyarországé maradt, ám Sátoraljaújhely már Csehszlovákiához került. Az etnikai határtól való nyilvánvaló eltérést a nyugati részen a javaslat gazdasági okokkal (szabad kijárat biztosítása a Dunára a Vágon) indokolta, a keleti határszakaszon pedig azzal, hogy biztosítani kell a Románia és a Csehszlovákia közötti zavartalan vasúti összeköttetést. A kettő között pedig azzal, hogy — úgymond — a csehek még ettől is délebbre húzódó határvonalat követeltek.

A román-magyar határ Szatmárban, a Szilágyságban, Biharban és a Körösök vidékén többé-kevésbé a szürke zóna közepén kígyózott úgy, hogy nemcsak Arad, hanem Szatmárnémeti és Nagyvárad is Romániához került. A Bánát Szegeddel szembeni észak-nyugati szegletét ugyancsak teljes egészében leválasztotta Ma-

gyarországtól és vagy Romániának vagy Jugoszláviának javasolta adni. Az indokok között a Nagyvárad és az Arad közötti vasútvonal birtoklásának román szempontból vitális jelentősége szerepelt, valamint az, hogy a magyar területek átengedése „egyrészt a dolgok új rendje szimbólumaként, másrészt a magyar kormány által a román lakosságnak a háború folyamán okozott súlyos veszteségek részbeni kiegyenlítéseképpen" is indokolt.

A szlovák-magyar és a román-magyar határjavaslattól eltérően a jugoszláv-magyar határra vonatkozó előterjesztés a lehetőségekhez képest etnikailag korrektnek tekinthető és a természetes határok követelményének is megfelelt. Magyarország déli határa eszerint ugyanis Óbecsétől Zomboron át Kiskőszegig a Ferenc-csatorna, innen pedig a Duna, a Dráva és végül a Mura vonalát követte volna az osztrák határig. A Jugoszláviát és Csehszlovákiát összekötő „szláv korridorról" a tervezetben nem esett szó. Ezt nyilvánvalóan a terv implicit elutasításaként lehet és kell értelmeznünk.

A dokumentumot hárman jegyezték aláírásukkal: Eyre Crowe „másodállamtitkár" (*Assistant Under Secretary of State*) kinevezett Eyre Crowe, a békekonferencia bizottságaiban működő brit delegátusok vezetője; a románbarátságáról ismert Allen Leeper, Seton-Watson egyik bizalmasa; és a leplezetlenül magyargyűlölő Harold Nicolson, 33 éves Balkán-szakértő, aki emlékirataiban utóbb minden kertelés nélkül bevallotta, hogy a magyarokra, „erre a turáni törzsre heves utálattal és ellenszenvvel" tekintett. A brit békedelegáció Magyarországgal szemben megértőbb vagy jó indulatúbb tagjai a dokumentum kidolgozásában nem vettek részt. Ahhoz, hogy a javasolt határvonal többnyire a Seton-Watson-féle szürke zónák belső, s csak ritkán a külső vonala felé tendált, valószínűleg ez a szubjektív körülmény is hozzájárult. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy — minden vitathatósága és etnikai inkorrektsége ellenére — a februári brit határjavaslat még mindig jobb és magyar szempontból méltányosabb volt annál, mint amit a békekonferencia végül elfogadott. A leendő határok mentén élő magyar lakosságnak ez a javaslat ugyanis mintegy felét bizonyosan nem szakította volna el Magyarországtól. Mint ismeretes, az amerikai békedelegáció is hasonló határjavaslattal érkezett. (Vö. 4. sz. térképvázlat) A kettő közötti eltérés lényegében abban állt, hogy az amerikai szakértők elképzelése szerinti az új határ Közép- és Kelet-Szlovákiában, valamint Szatmárban is Seton-Watson szürke zónáin belül haladt, s ily módon jobban követte a nyelvi-etnikai választóvonalat, mint a brit javaslat.[45]

A békekonferencia területi albizottságainak februári és márciusi tanácskozásai során a brit békedelegáció álláspontjának etnikai inkorrektsége tovább növekedett. A szakértők három lényeges ponton tettek újabb engedményeket:

– A szláv korridor elvetésének ellentételeként, és emellett Beneš megtévesztő érvelésére is hallgatva beleegyeztek abba, hogy a Csallóköz Csehszlovákiához kerüljön.

– A Nagyvárad-Arad vasútvonal és környéke mellett a Szatmárnémeti-Nagykároly-Nagyvárad vasútvonalat is Romániának adták.

– S végül Belgrád katonai védhetetlenségére hivatkozva a jugoszláv–magyar határt Horgos, Kelebia és Kiskőszeg magasságában húzták meg a Ferenc-csatorna vonala helyett, továbbá belegyeztek a Drávaköz Jugoszláviához kerülésébe is.

Amint erre Deák Ferenc, L. Nagy Zsuzsa, Ormos Mária és Galántai József már rámutattak, a bizottsági munka ezen végső eredményéhez a cseh, román és szerb delegátusok reális szempontok mellett túlzásokat és nyilvánvaló hazugságokat is tartalmazó kitartó érvelése éppen úgy hozzájárult, mint a francia delegátusok megingathatatlanul ezt támogató álláspontja, és a brit szakértők rokonés ellenszenvtől is vezérelt „puhasága". A Magyarországgal szemben leginkább méltányos amerikai szakértők így az esetek többségében végül egyedül maradtak, illetve csak az olaszok többnyire ingadozó (például a román-magyar határ ügyében) támogatására számíthattak.[46]

A brit békedelegáció azon tagjai, akik a szakértői szint szlávbarát és német-, valamint magyarellenes elfogultságait nem osztották, elég hamar felfigyeltek a területi albizottságok döntéseinek tendenciózus egyoldalúságaira. 1919. március 25-én ennek maga a küldöttség vezetője, Lloyd George is hangot adott. Ún. Fontainebleau-i memorandumában éles szavakkal bélyegezte meg nagy német és magyar területek idegen uralom alá kerülését. „Soha nem lesz béke Délkelet-Európában — jövendölte —, ha a most létrejövő kis államok mindegyikének jelentős magyar lakossága lesz. Ezért én a béke vezérelvének azt venném, hogy amennyire az emberileg lehetséges, a különböző népfajok kapják meg saját hazájukat, és hogy ez az emberi szempont előzzön meg minden stratégiai, gazdasági vagy közlekedési meggondolást, melyek rendszerint más módon is megoldhatók."[47] Lloyd George kritikájára többen is válaszoltak, élükön Georges Clemeceau francia kormányfővel, a békekonferencia elnökével. A brit békedelegáció „magyarbarát" tagjait azonban nem nyugtatták meg ezek a magyarázkodó nyilatkozatok, s április elején újabb kísérletet tettek a területi bizottságok ajánlásainak legalább részleges megváltoztatására. Lloyd George erre azt a Jan Smuts tábornokot használta fel, aki 1917-ben angol részről a különbéke-kísérletek egyik exponense, s egyben a Monarchia belső modernizálással egybekötött területi megnövelésének híve volt. Smuts azért utazott Budapestre, hogy elejét vegye a román-magyar ellenségeskedés kiújulásának és rábírja Kun Bélát a Vix-jegyzék módosított változatának elfogadására. Miniszterelnökének megbízásából útban hazafelé azonban Prágában is megállt, s április 7-én megbeszélést folytatott Masaryk elnökkel a szlovák-magyar határ igazságosabb kijelölésének a lehetőségéről. Smuts jelentése szerint Masaryk nemcsak megértéssel és jóindulattal hallgatta fejtegetéseit, hanem kifejezetten kívánatosnak tartotta a szlovák-magyar politikai határ bizonyos mértékű szinkronizálását a nyelvi-etnikai választóvonallal. Kijelentette, hogy a Dunától északra elterülő és magyarok lakta területekről „jobban szeretne lemondani" és a „cseh határt annyira északra tolni, hogy ez az egész etnikailag magyar terület Magyarországnál maradjon". Ennek fejében egy kisebb hídfőállás kialakítását kérte Pozsonnyal szemben, a Dunától délre.[48]

A csehszlovák államelnökkel folytatott beszélgetéséről Smuts Párizsban jelentést állított össze, amelyben maga is hangsúlyozta, hogy 4–500 ezer magyar az új állam déli sávjában „valóban komoly problémát jelentene". Smuts beszámolóját a Külügyminiszterek Tanácsa május 3-án vitatta meg. A külügyminiszterek egyetértettek abban, hogy az ügyet a Csehszlovák Bizottság elé kell terjeszteni. Vita alakult azonban ki közöttük a felvetés továbbításának módját illetően.

Lord Hardinge, aki Balfourt helyettesítette, azt indítványozta, hogy a kísérőlevél ajánlja a bizottságnak Smuts javaslatának az elfogadását. („A bizottságnak abból a feltevésből kell kiindulnia, hogy a Csallóközt le kell választani a csehszlovák területtől –, feltéve, hogy ennek fejében Pozsonnyal szemben egy kis enklávét kap az új köztársaság.") Ám az amerikai külügyminiszter — noha az amerikai szakértők korábban helytelenítették a Csallóköz elszakítását Magyarországtól — ellenezte egy ilyen értelmű, a bizottságot mintegy presszionálni kívánó kísérőlevél elküldését. Robert Lansing ellenvetését Pichon francia külügyminiszter és Jules Laroche francia delegátus örömmel fogadták, és támogatták. Benešre hivatkozva Laroche egyenesen azt állította, hogy „Smuts tábornok alaposan félreértette azt, amit ő [értsd: Masaryk] mondott. Masaryk csak azt közölte — tolmácsolta Beneš interpretációját —, hogy „egyes pártok Csehországban azon a véleményen vannak, hogy a Csallóközt el lehetne cserélni egy kis enklávéra Pozsonnyal szemben. Maga Masaryk elnök azonban nem támogatja ezt a javaslatot". Saját véleményeként Beneš ezt azzal egészítette ki, hogy a dunai hajózás érdekében Csehszlovákiának feltétlenül szüksége van a Csallóközre, s hogy gazdasági okokból egy csallóközi küldöttség is a régió Csehszlovákiához csatolását kérte Prágában. Lord Hardinge ezek után visszavonta javaslatát, s a Csehszlovák Bizottság szakértői — angol részről többek között Eyre Crowe és Harold Nicolson — május 5-én eredeti javaslatuk fenntartása mellett döntöttek. Ezt május 8-án a Külügyminiszterek Tanácsa is megerősítette. Mint Jules Laroche, a Csehszlovák Bizottság egyik francia tagja beszámolt róla: „a bizottság döntése egyhangú volt", miután elengedhetetlenül fontos, hogy „az új állam nagy területeken juthasson ki erre a fontos nemzetközi víziútra".[49]

A külügyminiszteri értekezlet különös ellentmondása volt, hogy ugyanaz a Lansing, aki május 3-án a franciákkal együtt vétót emelt Lord Hardinge javaslatával, azaz a szakértői bizottság Magyarország érdekében történő presszionálásával szemben, most — határszakaszról határszakaszra haladva — ismételten az etnikai elv megsértésére hívta fel a testület figyelmét, és komoly aggályainak adott hangot. „Úgy tűnik, minden esetben Magyarország rovására döntöttek", és így csupán román és csehszlovák fennhatóság alá „két millió magyar kerül" – összegezte véleményét. A franciák, Pichon és a majdani külügyminiszter, André Tardieu minden esetben és a leghatározottabban a bizottsági álláspontot védték, miközben Balfour hallgatott, vagy kerülte az állásfoglalást. A brit külügyminiszternek egyetlenegy érdemi észrevétele volt: a ruszinok Csehszlovákián belüli autonómiája érdekében emelt szót.[50] Azok után, hogy Lloyd George, Smuts és Lord Hardinge is a területi bizottságok, konkrétan a Csehszlovák Bizottság döntéseinek felülvizsgálatára tettek javaslatot, Balfour hallgatását, illetve passzivitását csak egyféleképpen magyarázhatjuk: a brit delegáción belüli vitában nem miniszterelnökével és annak híveivel, hanem saját minisztériumának a szakértőivel, illetve területileg illetékes referenseivel értett egyet. A brit kormányköröknek ez a magyar határokkal kapcsolatos belső vitája a továbbiakban is megmaradt, sőt 1919 őszétől 1921 tavaszáig, amikor a trianoni békeszerződést az angol parlament ratifikálta, több alkalommal felszínre is tört. A *Foreign Office* ezekben a vitákban

kivétel nélkül mindig Magyarországgal szemben, és szomszédai mellett foglalt állást.

A Külügyminiszterek Tanácsa után május 12-én a békekonferencia legfelsőbb fóruma, az ún. Tízek Tanácsa is elfogadta a magyar határokat, éspedig minden vita nélkül. Ugyanitt döntés született arról is, hogy a szakértők az addig nem tárgyalt osztrák-magyar határ ügyét is megvizsgálják. A békekonferencia legfelsőbb fórumain Magyarország még ezt követően, 1919 nyarán is többször szóba került, ám sohasem a már elfogadott határokkal összefüggésben, hanem mindig csak általánosságban. Ezekben a vitákban Lloyd George ismételten Magyarország védelmére kelt. 1919. június 10-én például egyenesen Beneš szemébe mondta, hogy a cseh-magyar fegyveres konfliktus kezdeményezői valójában nem a magyarok, hanem a csehek voltak, akik meg akarták szerezni Észak-Magyarország szénbányáit és nehézipari létesítményeit. Június 12-én, a Négyek Tanácsában pedig azt vetette fel, hogy új határainak nyilvánosságra hozatala előtt a szövetségeseknek Magyarországot is meg kellene hallgatniuk. Mindezek a miniszterelnök jó szándékát és azt jelezték, hogy továbbra sem állt a Külügyminisztérium elfogult tisztviselőinek a befolyása alatt. A május 12-én elfogadott határok újratárgyalását azonban egyszer sem javasolta. Magyarország északi, keleti és déli határait a békekonferencia véglegesnek tekintette; az egyetlen még hátramaradt teendő az osztrák-magyar határ kijelölése volt. Ebben — ismeretes módon ezúttal az etnikai elvnek megfelelően — 1919. július 10–11-én döntöttek.[51]

A békekonferencia legfelsőbb testületeinek május–júliusi döntései ellenére a magyar határok ügye a brit vezető elit köreiben továbbra is téma, noha természetesen távolról sem vitális fontosságú téma maradt. Részben a Párizsból Londonba szivárgó hírek hatására, részben a magyar vezető rétegek angol kapcsolatokkal rendelkező néhány tagja által befolyásolva, 1919 végén és 1920 elején több prominens angol személyiség kifogásolta a békekonferencia Magyarországgal kapcsolatos döntéseit. Ezek közül a kritikák közül legnagyobb jelentősége James Bryce vikomt, volt washingtoni nagykövet és a Népszövetség egyik szellemi atyja 1919. december 16-i felsőházi interpellációjának volt. Bryce kemény szavakkal bélyegezte meg a román katonaság által Erdélyben elkövetett atrocitásokat, bírálta a békekonferenciát, amiért úgy állapították meg Magyarország határait, hogy az ország képviselőit meg sem hallgatták, s elfogadhatatlannak nevezte, hogy Románia megkapja egész Erdélyt a Partiummal és Bánáttal együtt. Rámutatott, hogy a románok által követelt terület korántsem egységes, Erdély maga is több részből áll, s bármilyen nehéz is, helyszíni vizsgálatok keretében meg kell próbálni a románok és a magyarok közötti választóvonalakat megtalálni, és a határokat ennek megfelelően megállapítani. Különösképpen elfogadhatatlannak tartotta a Székelyföld román uralom alá helyezését, ahol sok évvel korábban maga is járt, s jól tudta, hogy a székelyek „a magyar nemzet egy ága", akik a románokkal nem keveredtek. Ha a békekonferencia ilyen döntéseket hoz, ha figyelmen kívül hagyva a nemzetiség és az önrendelkezés magasztos elveit, egész népcsoportokat helyez idegen uralom alá, akkor — jelentette ki — egy új háború magvát hinti el. A magyarok ugyanis — „és ezt mindenki tudja, aki ismeri a magyarok lelkületét" — sohasem fognak ezekbe a döntésekbe belenyugodni és így „előbb-utóbb

baj lesz, és kiújulnak ugyanazok a nemzetiségi villongások, amelyek a háborút eredményezték".

Az interpellációra Lord Stanmore, a liberális frakció egyik vezetője válaszolt. A román atrocitásokat sajnálatos, de a múlt „ magyar bűnei" miatt érthető ellenreakcióként, Erdély Romániához csatolását pedig „egy nagy igazságtalanság" végeként értékelte. Az erdélyi magyar kisebbség problémája az 1919. december 9-én Románia által is aláírt kisebbségvédelmi szerződéssel lényegében megoldottnak tekinthető – jelentette ki. Ez, mint ismeretes, mindennemű faji, nyelvi vagy vallási megkülönböztetést elítélt, és a kisebbségeknek adandó általános nyelvi, kulturális és vallási jogokon túlmenően a székely és a szász „közületek" számára „vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzat" biztosítását írta elő.

Viszontválaszában Bryce kitartott amellett, hogy Romániának csak „Erdély valóban román részeit" szabad megkapni, mire Lord Stanmore ígéretet tett arra, hogy álláspontjáról tájékoztatni fogja a külügyminisztert.[52]

A magyar békedelegáció 1920. január eleji megérkezése Párizsba, Apponyi január 15-i meghallgatása és az átadott magyar memorandumok újabb ösztönzést adtak a magyar határokkal kapcsolatos vitának. 1919 végén, és 1920 elején emellett számos Budapestre akkreditált brit diplomata vagy Magyarországon járt üzletember is hangot adott aggodalmának. Ilyen volt példának okáért William Beveridge, egy brit gazdasági delegáció tagja, Troubridge admirális, a szövetségesek dunai flottájának parancsnoka, Sir William Goode, az antant segélyezési programjainak egyik irányítója, Sir Thomas Hohler, budapesti brit főmegbízott és Sir George Clerk, aki a román csapatok kivonása és egy koalíciós magyar kormány megalakítása ügyében fordult meg néhányszor 1919 őszén Budapesten és Bukarestben egyaránt. Többé vagy kevésbé az említettek mindegyike a Magyarországgal szembeni méltányosabb politika szószólójává vált. 1920. február 1-i jelentésében Hohler kifejezetten a békekonferencia által elfogadott határok revíziójára tett javaslatot. Ezek a határok — jelentette Londonba — „rosszak és nem fogják kiállni az idő próbáját"; megsértik a nemzetiség és a nemzeti önrendelkezés elvét; „közvetlenül veszélyeztetik Európa békéjét és ennélfogva Őfelsége kormányának érdekeit is". Hasonló szellemben interpellálták a kormányt 1920. február 12-én az alsóházban, 25-én pedig a felsőházban. Sir Donald MacLean és Lord Newton egyaránt azt hangoztatták, hogy a tervezett határok etnikailag igazolhatatlanok, Magyarország lehetetlen gazdasági helyzetbe fog kerülni, és a románoknak legfeljebb Erdély háromötödére van joguk.[53]

A brit kormánykörök magyar határokkal kapcsolatos vitája 1920 februárjában a három szövetséges európai nagyhatalom egymás közötti vitájává szélesedett. (Az Egyesült Államok, amely a meghirdetett elvek többszörös és nyilvánvaló megsértése miatt — mint ismeretes — 1919 végén otthagyta a békekonferenciát, ezeken a tárgyalásokon már nem, illetve csak megfigyelőkkel képviseltette magát.) A békekonferencia Legfelsőbb Tanácsának február 25-i ülésén Nitti olasz miniszterelnök és Lloyd George egyaránt indokoltnak vélték, hogy a magyar észrevételek és ellenérvek tükrében a „magyar kérdés" rekonszideráció tárgyává váljék. „A szövetségesek nem azt akarják, hogy a magyarok örök ellenségek maradjanak, pedig éppen az történne, ha olvasatlanul (megfontolás nélkül) elutasí-

tanák a magyar fellebbezést. Véleménye az, hogy a magyarok által prezentált anyagot részrehajlás nélkül meg kell vizsgálni..." – jelentette ki a brit kormányfő. Millerand, az új francia miniszterelnök és külügyminiszter ezzel szemben a kérdés bármilyen újratárgyalását fölöslegesnek tartotta. Álláspontja az volt, hogy a magyar békeszerződéssel kapcsolatos minden döntést változtatás nélkül érvényesnek kell tekinteni, és fenn kell tartani.[54] A februárban újrakezdődő vita érdekes, de a korábbiak ismeretében nem meglepő sajátossága volt, hogy a *Foreign Office* és személy szerint a régi és az új külügyminiszter (Balfourt 1919 végén Lord Curzon váltotta fel) nem saját kormányfőjük, hanem lényegében a franciák álláspontját támogatták. A február 12-i alsóházi interpellációra Balfour azt válaszolta, hogy a magyar határok „valószínűleg a lehető legjobbak", amelyeken szakértők dolgoztak hosszú időn át; az egyetlen teendő a békeszerződés mielőbbi aláírása.[55] Hohler budapesti főmegbízott pedig február 16-án a következő — Lord Curzonre hivatkozó — választ kapta javaslataira: „túl késő, hogy a magyar békeszerződés előírásait felülvizsgáljuk"; Magyarország gazdasági prosperitását sokkal egyszerűbb a szomszédaival való együttműködés, semmint a békeszerződés megváltoztatása révén elősegíteni; s ami a brit birodalom biztonsági érdekeit illeti: a csehszlovákok, románok és jugoszlávok „együttesen egy negyven milliós blokkot fognak alkotni, amely — úgy reméljük — jobb gátnak fog bizonyulni Németországgal szemben mint hét vagy akár tízmillió magyar".[56]

Jóllehet február 25-én a miniszterelnökök abban állapodtak meg, hogy a magyar békeszerződés vitatható pontjait (határok és jóvátétel) a külügyminiszterek fogják tanulmányozni, a Legfelsőbb Tanács március 3-i londoni ülésén Lloyd George ismét visszatért a magyar határok ügyére. Pontos statisztikai adatokat citálva mutatott rá, hogy a békeszerződés 2 millió 750 ezer magyart, azaz „a teljes magyar népesség egyharmadát" tervezi idegen uralom alá helyezni és ezt „nem lesz könnyű megvédeni". Nem lesz béke Közép-Európában — jövendölte —, „ha utólag kiderül, hogy Magyarország igényei jogosak, és hogy egész magyar közösségeket úgy adtak át Csehszlovákiának és Erdélynek [sic], mint egy-egy marhacsordát csak azért, mert a konferencia elutasította a magyar ügy megvitatását".

A vitában Nitti ismét Lloyd George mellé állt, hangoztatva, hogy „jelenleg a magyarok hatalmas tömegei élnek saját hazájukon kívül és a Tanácsnak nem szabad elfelejtenie, hogy még a legyőzött nemzeteknek is joguk van az igazságos bánásmódhoz". Philippe Berthelot külügyi vezértitkár, aki Millerand távollétében Franciaországot képviselte, viszont makacsul ellenezte az angol-olasz javaslatot. „... a francia kormány — szögezte le — ellenez minden elvi jellegű változtatást" Álláspontja mellett érvelve Berthelot a háború alatti emigráns nemzetiségi politikusok és angol, illetve francia barátaik több rosszindulatú állítását felelevenítette. A magyarok, akik egyébként nem is a terület őslakosai — állította például — „mindig is rendkívül alattomos népnek bizonyultak", és statisztikáik „hírhedten megbízhatatlanok". Emellett hivatkozott arra is, hogy a magyar szerződés tervezetét a békekonferencia már minden szinten elfogadta.

A kompromisszum, amiben végül megállapodtak, ismét a döntés elnapolása, s az egész ügynek a Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsa, illetve szükség esetén a párizsi szakértői bizottságok elé utalása lett.[57]

A Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsa március 8-án tűzte napirendre a magyar határok esetleges megváltoztatásának kérdését. A vita megkezdése előtt a résztvevők tanulmányozhatták a magyar békedelegáció memorandumait és az ezekre adott közös román, csehszlovák és jugoszláv ellenjegyzéket. A delegátusok ezenkívül megkaptak egy brit szakértői anyagot is, amelynek a szerzője ugyanaz az Allen Leeper volt, aki 1917-ben a „román ügy igazságáról" jelentetett meg pamfletet, és aki 1919 elején részt vett a brit határjavaslatok kidolgozásában. Tekintettel előéletére és előítéleteire, aligha meglepő, hogy Leeper határozottan az 1919 nyarára elfogadott magyar határok megváltoztatása, illetve újragondolása ellen foglalt állást. Ha ez bekövetkezne — írta —, akkor a szövetségesek hitszegővé válnának, ami a Magyarországgal szomszédos államokban akkora elkeseredést váltana ki, hogy ismét számolni kellene fegyveres összetűzésekkel, sőt esetleg Budapest újbóli elfoglalásával is. Részletesen foglalkozott Leeper a magyar békedelegáció érveinek inkonzisztens jellegével, valamint megalapozatlan vagy vitatható állításaival is. Az ország egysége, azaz az integritás mellett felhozott gazdasági, földrajzi, történelmi és kulturális érveket részben cáfolta, részben anakronisztikusnak, idejétmúltnak nevezte. A népszavazásra, amit a magyar delegáció nem konkrét területekre, hanem általában kért, azt válaszolta, hogy az ilyen módon nemcsak kivihetetlen, hanem fölösleges is, hiszen „a népszavazást gyakorlatilag már megejtették maguk a lakosok", és ők az elszakadás mellett voksoltak. A határmenti, többé-kevésbé összefüggő sávot alkotó magyar többségű területek elcsatolását, amit a magyar delegáció az etnikai elvre hivatkozva sérelmezett, azzal a feltevéssel próbálta igazolni, hogy a városlakók jelentős része csak opportunizmusból vallotta magát 1910-ben magyarnak, többségük a városokat övező falvak lakosságához hasonlóan valójában román, szerb vagy szlovák. S végül elvetette azt a tárgyalások során felmerült ötletet is, hogy a Székelyföldet egy Kolozsváron átvezető korridorral kapcsolják Magyarországhoz. A székelyek — írta vagy jóhiszeműen tévedve, vagy a tudatos félretájékoztatás szándékával — „teljesen más jellegű és természetű emberek, mint a többi magyar", akik minden jel szerint elégedettek lesznek a Románián belüli autonóm státusszal. Ha a békekonferencia mindezek ellenére meg akarja változtatni a magyar határokat — összegezte véleményét —, akkor azt csakis valamennyi érdekelt fél beleegyezésével teheti. S mivel ez a tárgyalások újrakezdése nélkül elképzelhetetlen, a magyar békeszerződés aláírása ki fog tolódni beláthatatlan időre, ami viszont „végzetes hatással lenne Délkelet-Európa békéjére nézve". E hosszadalmas és veszélyes eljárás helyett azt javasolta, hogy a békeszerződést haladéktalanul írják alá, viszont a határkijelölő bizottságokat kérjék fel arra, hogy az etnikailag vitatható határszakaszokról tegyenek jelentést a Népszövetségnek, amely — ha indokoltnak tartja — közvetítőként léphet majd fel az érdekelt felek közötti békés határmódosítás érdekében.

Leeper szakértői jelentését Lord Curzon kommentár nélkül ismertette az értekezlettel. Ezután Berthelot emelkedett szólásra, aki a francia álláspontnak megfelelően elvetette az újratárgyalás lehetőségét. Scialoja olasz külügyminiszter ezzel szemben úgy gondolta, hogy „a magyar ellenjavaslatokat pontról-pontra meg kell vitatni". Azt javasolta, hogy az egész határkérdést utalják vissza Párizsba

a szakértőknek. Curzon ezt elutasította, viszont felkérte Leepert, hogy adjon szakvéleményt „két különleges területről", a Székelyföldről és a Csallóközről. Önmagához, illetve a Csehszlovák Bizottság tavaly tavaszi döntéséhez hűen Leeper amellett tört lándzsát, hogy a Csallóközre, illetve a Duna déli ágára gazdasági és stratégiai okokból Csehszlovákiának feltétlenül szüksége van. Nélküle Pozsony és Komárom lakossága éhínségnek lenne kitéve. Az Ipolytól keletre pedig a vasútvonalak miatt kellett eltérni az etnikai határtól.

A vitában Berthelot ezeket az érveket még megtoldotta azzal, hogy „Csehország igényeit nem vették teljes mértékig figyelembe és Beneš úr eltekintett a követeléseitől, amikor csak lehetett, hogy ne kerüljenek magyarok Csehszlovákiához". Gróf Vanutelli Rey olasz delegátus ezzel szemben arra emlékeztetett, hogy Budapest még így is nagyon közel van az új határhoz, mire Berthelot azzal vágott vissza, hogy Belgrád stratégiai helyzete sem előnyösebb.

A francia és az olasz delegátusok közötti szópárbajnak véget vetve Lord Curzon Leeper javaslatát terjesztette elő áthidaló megoldásként. Vagyis azt, hogy a békeszerződés aláírása előtt ne lehessen újratárgyalni a magyar határokat, ellenben ha a határmegállapító bizottságok „alapos helyszíni vizsgálat eredményeként úgy találnák, hogy bizonyos helyeken igazságtalanság történt, és módosításra van szükség, joguk legyen jelenteni véleményüket a Népszövetségnek". Bár ez a formula nyilvánvalóan nagyon messze állt Lloyd George és Nitti eredeti felvetésének szellemétől, Berthelot ezt is csak azzal a megszorítással fogadta el, hogy a határmegvonás szakértők által kidolgozott alapelveinek „sérthetetlennek kell maradniuk". A határmegállapító bizottságok tehát csak arra kapjanak felhatalmazást, hogy egyes konkrét pontokon mutathassanak rá a módosítás szükségességére, de ne egész határszakaszokat vizsgáljanak felül. Az angol jegyzőkönyv ezt nem tartalmazza, de francia forrásokból tudjuk, hogy ugyanekkor döntötték el azt is, hogy a későbbi módosítás lehetőségét nem a békeszerződés szövegébe iktatják, hanem egy külön kísérőlevélben hozzák a magyarok tudomására. Az ún. Millerand-féle *lettre d'envoi* tehát nem francia, hanem angol kezdeményezésre született, s a francia kormányfő aláírása kizárólag azért szerepel a dokumentumon, mert ő volt a békekonferencia elnöke.[58]

A békekonferencia 1920. február–márciusi tanácskozásain képviselt következetlen brit álláspont ismét jól mutatta a miniszterelnök és a Külügyminisztérium vonalvezetése közötti különbséget, s az utóbbi meghatározó szerepét. A kormányfő etnikai érveire és méltányosságot követelő álláspontjára a „szakértők", illetve a külügyminiszter nemcsak nemet mondtak, hanem vétójuknak érvényt is szereztek. Mutatis mutandis ennyiben az 1919 tavaszi párizsi „képlet" ismétlődött. A magyar határok kérdésében a brit diplomácia nem saját miniszterelnökét, hanem vele szemben a franciákat támogatta.

A Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsának március 8-i döntését — Nitti utasítására — az olasz delegátusok utólag megpróbálták Magyarország javára módosítani. Tekintettel azonban arra, hogy Lloyd George elfogadta a határozatot, akciójuk eleve kudarcra ítéltetett. De vajon mi okozta a brit miniszterelnök meghátrálását? Van olyan feltevés, hogy kompenzációs alapon a franciák ígéretet tettek a brit érdekek előnyben részesítésére a világ egy másik pontján.[59]

Konkrét bizonyíték azonban erre nézve nincs. Az viszont, hogy Lord Curzon nyomást gyakorolt miniszterelnökére eredeti álláspontjának megváltoztatása érdekében, dokumentálható. „Szíve szerint" — olvasható az egyik ilyen forrásban — Lloyd George ugyan továbbra is Nitti álláspontját, tehát a magyar határok újratárgyalásának a kikényszerítését támogatta volna, azonban a rendelkezésére bocsátott dokumentumok tanulmányozása után „mégis arra a következtetésre jutott, hogy nincs más megoldás, mint amit a Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsa javasolt". Bárhogy is történt, 1920. március 18-án Berthelot teljes joggal jelentette Párizsba, hogy a magyar határok ügye „a francia delegáció elképzeléseinek megfelelően és a cseh, román és szerb szövetségeseink megelégedésére lett megtárgyalva és eldöntve".[60]

A brit parlament néhány tagja március utolsó napjaiban még egyszer megpróbálkozott a kormánypolitika módosításával. A felsőházban ismét Lord Newton és Bryce vikomt, továbbá Lord Sydenham és Lord Montagu of Beaulieu támadták a magyar békeszerződés tervezetét és a Külügyminisztérium ezzel kapcsolatos álláspontját. „Magyarország — állapította meg Lord Newton elég találóan — olyan állapotban van most, mint az az ember, aki szélütést kapott, megbénult, személyzete és korábbi társai azonban egyre csak ütik-verik és rugdossák." Bryce ismét a határok gondos helyszíni vizsgálatát követelte, míg Lord Montague az utódállamok várhatóan igen súlyos gazdasági nehézségeire figyelmeztetett.

Lord Curzon távollétében Crawford grófja válaszolt a támadásokra, és védte meg a Külügyminisztérium, illetve a békekonferencia álláspontját. Új érveket az addigiakhoz képest azonban nem tudott felhozni. Megismételte, hogy a határjavaslatokat szakértők dolgozták ki igen alapos tényfeltárásra támaszkodva, hogy a magyar statisztikák torzítanak, hogy gazdasági és stratégiai szempontokra is tekintettel kellett lenni, s hogy mindezeket figyelembe véve a magyar békeszerződéstől mi sem áll távolabb, mint „a legyőzött ellenfél iránti bármiféle igazságtalanság szelleme".

Március 25-én, majd március 31. és június 30. között a brit alsóházban is hasonló viták zajlottak a magyar békeszerződésről. Az eseményeknek mást irányt szabni azonban ezek már nem tudtak. 1920. június 4-én Magyarország képviselői így egy olyan békeszerződést írtak alá Trianonban, amit a brit békedelegáció, a kormány és a parlamenti többség ugyan elfogadott, de amit a vezető elit számos tagja mélységesen igazságtalannak, és a fennen hirdetett nemzetiségi elvvel összeegyeztethetetlennek tartott.[61]

A magyar határokról folytatott 1918–1920-as brit vita finálé ja a trianoni békeszerződés 1921. május 5-i ratifikációja volt. A bírálatokra ezúttal maga a külügyminiszter, Lord Curzon válaszolt. A heves szópárbajban pro és kontra még egyszer elhangzott mindaz, ami a háború alatt a Monarchiával, majd 1918-tól az utódállamokkal, illetve a magyar határokkal kapcsolatban jóslatként, kritikaként vagy aggodalomként néhányszor már megfogalmazódott. Közeledés azonban a két álláspont között nem jött létre. Lord Curzon kitartott amellett, hogy a nagyfokú etnikai keveredés miatt Közép- és Kelet-Európában jobb határokat lényegében nem lehetett húzni. Az ellentábor szerint viszont a nemzetiség és az önrendelkezés elveit sokszor olyan esetekben is sutba dobták, amikor pedig kifejezetten

könnyű lett volna érvényesítésük. A brit vezető köröknek ez a magyar határokkal kapcsolatos megosztottsága a békeszerződés ratifikációja után is megmaradt, s ez a status quo védőinek és a revízió támogatóinak egyaránt politikai hátteret biztosított.[62]

3. A magyar revizionizmus megítélése, 1922–1941

A békeszerződések aláírása utáni években a Közép- és Kelet-Európával szembeni brit külpolitikát három irányzat befolyásolta. Az ún. *New Europe*-kör gondolkodását, amely a háború alatt a nemzetállami koncepció diadaláért, a békekonferencián pedig az új államok minél kedvezőbb határaiért harcolt, továbbra is régi keletű német- és magyarfóbiájuk határozta meg. Ez a csoport Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia szilárd védelmi övezetté formálására és arra törekedett, hogy e csoportosulás élére állva Nagy-Britannia vállaljon aktív *Schutzmacht*-szerepet. Velük szemben álltak az ún. liberál imperialisták (Milner, Drummond, Amery, Smuts) és maga Lloyd George, akik 1918-ig a Monarchia korszerűsítésével rokonszenveztek, azt követően pedig a legyőzött államokkal szembeni méltányosabb elbánás szószólóivá váltak. Német vagy német-magyar veszélytől ez a kör — különösen az adott helyzetben — nem, vagy csak jóval kevésbé tartott. A „bolsevista bacilus" továbbterjedésének lehetősége viszont aggodalommal töltötte el a kör tagjait. Ezért ők nemcsak az új államok, hanem Németország és volt szövetségesei támogatását is a brit érdekek közé sorolták. S végül harmadikként említhetjük a *Treasury*, a *Bank of England*, s általában a londoni *City* képviselőit, akik a háború alatt talán kevésbé, a békében viszont annál befolyásosabb *pressure group*ot alkottak. Koncepciójukat szigorúan a gazdaságosság követelményét szem előtt tartva dolgozták ki, s ez azt mondatta velük, hogy a Közép- és Kelet-Európa, illetve Németország újjáépítésében való aktív szerepvállalás meghaladja Nagy-Britannia lehetőségeit; a háború utáni válság körülményei közepette rendelkezésre álló anyagi erőforrásokat a brit világbirodalom szempontjából fontosabb területekre kell koncentrálni.[63]

E három koncepció eredője az 1920-as években egy olyan korlátozott felelősség- és kötelezettségvállalás lett, amelynek értelmében a térség gazdasági újjáépítésében Nagy-Britannia lehetőleg nem egyedül és közvetlenül, hanem más államokkal együtt, és különböző nemzetközi szervezeteken keresztül vett részt. „Érdekeink szempontjából — rögzítette a Curzont 1924-ben felváltó új külügyminiszter, Austen Chamberlain egy 1925-ös feljegyzésében — éles különbséget teszek Európa nyugati és keleti fele között, és ebből következőleg aközött is, hogy milyen befolyásra és beavatkozásra kell törekednünk ebben a két övezetben. Nagyjából azt mondanám, hogy Nyugat-Európában partnerek vagyunk, míg Kelet-Európában — összehasonlítva ezzel — szerepünk inkább a kíváncsi, de érdektelen baráté (*desinterested amicus curice*). A mi biztonságunk bizonyos körülmények között szoros kapcsolatban áll Franciaországéval, Belgiuméval vagy Hollandiáéval. Ám ha ez biztosított, nem hiszem, hogy példának okáért Romániáéval is szoros összefüggésben állna."[64] Ez a „korlátozott felelősség- és kötelezettségvállalás", illetve — Chamberlain szavaival — „a kíváncsi barát érdekte-

lensége" az 1920-as években számos esetben öltött kifejezetten magyarbarát színezetet. Ennek kiváltó oka azonban nem Magyarország valamiféle kitüntetett helye volt a brit dunai politikában, hanem az 1921-től következetesen kisantantpárti Franciaország ellensúlyozásának a szándéka, azaz a kontinentális erőegyensúly elvének alkalmazása a megváltozott viszonyok között. A brit külpolitika ilyen módon motivált magyarbarátsága először 1921 őszén, a második királypuccs idején mutatkozott meg. A kisantant szigorú retorziókat, többek között a jugoszláv és a csehszlovák hadsereg mozgósítási költségeinek a megfizetését, valamint a velencei egyezmény érvénytelenítését, azaz Sopron és környékének átengedését követelte Ausztriának népszavazás nélkül. Franciaország — mint a békekonferencián — most is az új államokat támogatta, s a Bethlen-kormányt — Olaszországgal karöltve — Nagy-Britannia védte meg.[65]

Ennél is fontosabb volt, hogy 1922–23-ban Anglia hatékonyan közreműködött a Magyarországnak juttatott népszövetségi kölcsön kibocsátásában. Franciaország és a kisantant indokolatlanul szigorú feltételei miatt, a *Foreign Office* az 1921-es vitánál is határozottabban lépett fel volt szövetségeseivel szemben. „A kisantanttal szemben minden pénzügyi segítség megtagadásának politikáját folytatjuk mindaddig, amíg meg nem változtatja álláspontját Magyarország pénzügyi rekonstrukcióját illetően" – fogalmazta meg a brit álláspontot Alexander G. Cadogan, a közép-európai osztály egyik munkatársa, későbbi államtitkár.[66] Az osztály vezetője, Miles Lampson 1923. júniusában ugyanilyen értelemben tájékoztatta a párizsi angol követet, illetve a Nagykövetek Tanácsának brit delegátusát.[67] Amikor pedig a külső akadályok elhárítása után a londoni pénzpiac vonakodott megfelelő arányban részt vállalni a kölcsönből, akkor maga a miniszterelnök, a munkáspárti MacDonald vetette latba befolyását. „Magyarország rekonstrukciója — tájékoztatta a *Treasury* vezetőit — nagyon fontos eleme Közép-Európa általános stabilizációjának", s ezért indokolt, hogy a Kincstár „presszionálja" a *City* mérvadó köreit.[68]

Nagy-Britannia Magyarország iránti jóindulata, amely a gazdasági stabilizáció után, az 1920-as évek második felében is megmaradt, odáig azonban sohasem terjedt, hogy az ország legfőbb külpolitikai célját, a határok revízióját is támogassa. Tudomásul véve és elfogadva, hogy a kelet-európai új rend alappillére a francia támogatottságú kisantant, felelős brit kormánypolitikusok az 1930-as évek elejéig mindig a revízió ellen és a status quo mellett foglaltak állást. „Európának mindenekelőtt biztonságra van szüksége. Ám a biztonság nem lehetséges a stabilitás ésszerű mértéke nélkül. Ennélfogva elutasítom annak megfontolását, hogy hogyan tudnám Európa térképét újrarajzolni" – nyilatkozta ezzel kapcsolatban 1925-ben a legilletékesebbek egyike, Chamberlain külügyminiszter.[69] Ennek megfelelően 1925 októberétől, amikor az ún. locarnói egyezmények formájában az érdekeltek szavatolták a francia–német és a belga-német határ sérthetetlenségét, a *Foreign Office* törekvése több éven át arra irányult, hogy Európa keleti felében is hasonló garanciális szerződések jöjjenek létre. Chamberlain először 1925 decemberében tanácsolta ezt Bethlennek. Az 1926-os jugoszláv-magyar közeledés többek között erre a „sugallatra" volt visszavezethető.[70]

Az 1926-os jugoszláv-magyar megbékélési kísérlet — mint ismeretes — minden következmény nélküli intermezzó maradt a két háború közötti magyar külkapcsolatok történetében. A kívülről ösztönzött közeledést már 1927 tavaszán egy status quo-ellenes olasz-magyar együttműködés váltotta fel. Bár Nagy-Britannia ehhez általában megértően viszonyult, a revízióval kapcsolatos álláspontja továbbra is érvényben maradt. „A brit politika — olvasható a Külügyminisztérium dunai államokkal kapcsolatos 1927. április 26-i irányelvei között — arra irányul, hogy megkísérelje megértetni Magyarországgal és szomszédaival, hogy a békeszerződésnek érvényben kell maradnia, és hogy a békéhez vezető igazi út a szerződés által szentesített helyzet, valamint a Locarnóban aláírt döntőbírósági szerződésekhez hasonló kétoldalú megállapodások elfogadásán át vezet."[71] A legtöbb, amit a revízióval kapcsolatban az angol kormány az 1920-as évek végéig Magyarországnak ígért, az Chamberlain egy Bethlennek tett négyszemközti kijelentése volt 1925 végén. Az angol feljegyzés szerint ez így hangzott: „Magyarországnak minden joga megvan ahhoz, hogy fenntartsa reményét határainak majdani kiigazítására." Chamberlain azonban ekkor is utalt rá, hogy Anglia ezt a szomszédos államokkal történő megbékélési folyamat részeként képzeli el.[72]

Az angol kormány status quo-barát álláspontja természetesen nem jelentette azt, hogy a magyar határok revíziójának lehetősége különböző fórumokon, nem hivatalos formában ne merült volna fel már az 1920-as évek közepén is. Az egyik első olyan cikket, amely a Magyarországgal szemben elkövetett igazságtalanságokra emlékeztetett, a londoni egyetem földrajzprofesszora, L. W. Lyde tette közzé a *Times* 1926. március 19-i számában. Lyde igazolhatatlannak és elfogadhatatlannak nevezte, hogy a dualizmuskori magyar vezetők „bűneiért" (nemzetiségpolitika) a győztesek a magyar népet büntették. Cikke egy olyan térkép kíséretében jelent meg, amely a magyar határokat kívülről övező összefüggő területsávban mintegy kétmillió magyar nemzetiségű lakost feltételezett.

A cikkre még a lap ugyanazon számában Wickham Steed válaszolt, aki fölényes és gunyoros hangon oktatta ki a professzort a háború előtti magyar nemzetiségpolitika megbocsáthatatlan tetteiről, a valódi nemzetiségi arányokról, és a feudalizmus továbbéléséről Magyarországon. Nagy-Britannia rokonszenvére — szögezte le — kizárólag Károlyi Mihály és a nevével fémjelzett baloldali csoport méltó, amely az egyetlen olyan politikai irányzat Magyarországon, amely akar is, és képes is a szomszédokkal való együttműködésre, s ily módon a Duna-medence békéjének elősegítésére.

A Külügyminisztérium Közép-Európa Osztályának fiatal szakreferense — Howard Smith —, aki a vitát véleményezte, közvetlen beavatkozásra vagy hivatalos állásfoglalásra egyelőre nem látott okot. Mindaddig, amíg a magyarok tiszteletben tartják a jelenlegi határokat — javasolta — „semmit sem kell tenni". Megjegyezte azonban, hogy ez nem biztos, hogy örökké így marad, mivel a trianoni döntés igazát a magyarok „sohasem fogják belátni".[73]

Az 1926-os polémiánál jóval nagyobb jelentőségre tett szert Lord Rothermere (eredeti nevén Harold Sidney Harmsworth) sajtómágnás és konzervatív politikus — a háború alatt képviselő és légügyi miniszter volt — 1927. június 21-i terjedelmes cikke, amely *Hungary's Place in the Sun* címmel egyik saját lapjában,

a *Daily Mail*ben jelent meg. A „liberál imperialisták", s leginkább Lloyd George 1919–20-as érvelését felújítva Rothermere óva intett attól, hogy a háborút lezáró békeszerződéseket a világ „véglegesen elrendezett dolgoknak" tekintse. „A kéz, amely a jelenlegi politikai határokat [Közép- és Kelet-Európában] kialakította — állapította meg — egy eljövendő háború magvát hintette el." Ahhoz, hogy ez elkerülhető legyen, a békeszerződések felülvizsgálatára, s ennek keretében Magyarország határainak a módosítására van szükség. L. W. Lyde cikkéhez hasonlóan Rothermere is a határmenti, zömmel magyarok lakta területek visszacsatolását javasolta. Csehszlovákiától ily módon — állította némi túlzással — 1 millió, Romániától 600 ezer, Jugoszláviától pedig 400 ezer magyar kerülhetne vissza az „anyaországhoz", miáltal a kisebbségi magyarok száma 1 millióra csökkenne. Ha Nagy-Britannia békét és nem látszat-, hanem valódi stabilitást akar, és kétségkívül ez az érdeke — folytatta gondolatmenetét —, akkor „Utolsó szálig ki kellene gyomlálnunk a trianoni békeszerződés száraz füvét és korhadt fáit, mielőtt egy véletlen szikra lángra lobbantja azokat. Ha a tűzvész kitör, már késő lesz". Rothermere cikke ugyancsak egy térkép, pontosabban térképvázlat kíséretében jelent meg, amelynek kirívó tévedése volt azonban, hogy a jugoszláviai magyarok nagy tömbjét nem a Bácskába, hanem ettől nyugatra, a Dráva folyásától délre helyezte el.[74] (Vö. 5. sz. térképvázlat.)Lord Rothermere megrögzött antikommunista volt. Sokakkal együtt ő is úgy hitte, hogy a gazdasági problémák, a szociális nyomor és a nemzeti sértettség a bolsevizmus továbbterjedését és a kommunisták uralmát idézheti elő a szovjet határoktól nyugatra is. Ez azonban — semmi kétség — csak általánosságban motiválta gondolatainak megfogalmazásakor. A kommunistaellenesség mellett nyilvánvalóan konkrét oka is volt cikke publikálásának. Az általunk tanulmányozott forrásokban erre nézve közel féltucatnyi feltételezéssel találkoztunk. Ezek közül — Bán D. András okfejtését elfogadva[75] — legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy Hohenlohe Stefánia hercegnő hívta fel a lord figyelmét a magyar békeszerződés igazságtalanságaira, amelyekről aztán ő és munkatársai a helyszínen is meggyőződtek. Bárhova is nyúlnak azonban a szálak, a kisantantországoknak az a korabeli gyanúja, hogy a *Foreign Office* keze is benne lett volna a dologban, minden alapot nélkülöz. A *Foreign Office* szakreferensei ugyanis komolytalannak és adataiban megbízhatatlannak minősítették a cikket, és úgy vélték, hogy a békeszerződések esetleges felülvizsgálatának kísérlete nagyfokú káoszon kívül semmit sem eredményezne. „Jók vagy rosszak a békeszerződések, legalább további 20 évig úgy kell maradniuk, ahogy vannak" – fogalmazták meg tömören véleményüket.[76] Chamberlain maga „ízléstelennek" nevezte Rothermere írását, és olyannak, amely „hamis reményeket kelt a magyar közvéleményben".[77] Álláspontjáról a *Foreign Office* diplomáciai úton minden érintettet — beleértve saját követeit, a magyar kormányt és a kisantant-államokat — tájékoztatta. Attól azonban, hogy a nyilvánosság előtt is elhatárolja magát a cikktől, illetve állást foglaljon a nemzetközi sajtót hosszú időn át foglalkoztató polémiában, következetesen elzárkózott. Politikája ehelyett az egész ügy látszólagos ignorálása volt, amely leginkább látszott alkalmasnak mindkét fél — a kisantant és Magyarország — bizalmának a megőrzésére, s egy olyan nyilvános kötelezett-

ségvállalásnak az elkerülésére, amelynek betarthatóságával kapcsolatban már ekkor sokakban kételyek merültek fel.

A brit politikai élet néhány kormányzati felelősség nélküli, ám tekintélyes személyisége ugyanakkor rokonszenvéről biztosította Rothermere-t. A támogató nyilatkozatok közül legnagyobb jelentősége Lloyd George szeptember 8-i nyílt levelének volt. Anélkül, hogy konkrétumokba bocsátkozott volna, az ex-miniszterelnök ebben kifejezte azon meggyőződését, hogy számos tökéletlenségük miatt a békeszerződések módosításáról gondolkodni nemcsak lehetséges, hanem szükséges is.[78] Mellette ismét megszólalt Lord Newton felsőházi tag, aki 1920-as állásfoglalásainak szellemében — Rothermere-hez hasonlóan — ezúttal is amellett tört lándzsát, hogy Magyarországnak vissza kell kapni a „tisztára magyar területeket".[79] Néhány hónap múlva Harold Temperley, az 1919-es brit békedelegáció egyik katonai szakértője és a békekonferencia egyik első krónikása kapcsolódott be a vitába. A határok mentén — állapította meg tanulmányában — „a gondos újraértékelés ... feltárná olyan kis magyarlakta területek létezését, amelyeket nyugodtan vissza lehetne adni Magyarországnak".[80] A magyar határok nyílt és hónapokig tartó vitatása mozgásba hozta azt a magyarbarát képviselőcsoportot is, amely a parlament két házában már 1920–21-ben megszerveződött, ám a békeszerződés ratifikációja óta nem igen hallatott magáról. Most újrarendezték soraikat; látogatásokat szerveztek Magyarországra és a volt magyar területekre, s az ősz folyamán (1927-ben) javaslatot tettek egy a magyar határok felülvizsgálatával megbízandó döntőbíróság (*Arbitral Tribunal*) felállítására.[81]

Az angol kormány a vita későbbi szakaszaiban is megőrizte kívülállását. A kampányt ugyan helytelenítette, de a nyilvánosság előtt sem pro, sem kontra nem nyilatkozott. Politikája továbbra is arra irányult, hogy „megkísérelje megértetni Magyarországgal, hogy a békeszerződést tiszteletben kell tartani", és hogy „a békéhez és a felvirágzáshoz vezető igazi út a kölcsönös meg nem támadási és a Locarnóban aláírt döntőbírósági szerződések mintájára aláírandó megbékélési egyezmény megkötésén át vezet". Ugyanakkor — és ez új momentum volt — a Külügyminisztérium illetékes munkatársai egyre inkább kezdték belátni, hogy a Magyarország és szomszédai közötti ellentétek valószínűleg áthidalhatatlanok, és ezért „az európai biztonság locarnói elvei" Közép- és Kelet-Európában „aligha tehetők át a gyakorlati politika síkjára".[82]

Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság két irányban módosította Anglia Közép- és Kelet-Európa-politikáját. A térségbe irányuló tőkekihelyezések és a különböző kereskedelmi tranzakciók iránti érdeklődés tovább csökkent, s a szigetország meghatározó gazdaságpolitikai irányelve 1930–31-től még kizárólagosabban a birodalmon belüli „autarch" áruforgalom lett. Az életbe léptetett preferenciák miatt a birodalmon kívülről ehhez igen nehéz, úgyszólván lehetetlen volt csatlakozni.[83] A régió iránti „korlátozott érdeklődés és kötelezettségvállalás" átalakulása érdektelenséggé éppen a magyar válság kezelésében is jól tükröződött. Ugyanaz az angol pénzpiac, amely — kormányzati nyomásra — 1923–24-ben oly jelentős részt vállalt a magyar gazdaság szanálásában, 1930–31-ben — politikai kényszertől szabadon — szigorúan rentabilitási alapokra helyezkedett, és következetesen elhárította a magyar kormány nagyobb összegű kölcsönkérelmeit.[84]

Eltérően a háború utáni helyzettől, amikor Anglia hathatósan segítette a közép- és kelet-európai rekonstrukciót, a nagy válság idején jó tanácsoknál többet nem igen adott. Ezek egyike a Duna-medence öt országának (Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia) vámunió felé mutató preferenciális együttműködésére irányult, amelyről azonban eleve lehetett tudni, hogy a politikai ellentétek és a hasonló gazdasági struktúrák, az elmaradott vagy csak közepesen fejlett ipar és a mezőgazdasági termelés dominanciája miatt nem reális alternatívája az élvonalbeli német technika és hatalmas agrárpiac kínálta lehetőségeknek. A reális helyzetet és perspektívát mi sem mutatta jobban, mint az, hogy miközben a Magyarországról Nagy-Britanniába irányuló export 1933 és 1938 között csekély ingadozással az összes kivitel 4,4 és 6 %-a között mozgott, addig a Németországba irányuló szállítások részesedése ugyanebben az időintervallumban 20 %-ról 40 %-ra emelkedett. A többi közép- és kelet-európai ország export-import forgalma Angliával és Németországgal nagyjából ugyanezt a trendet követte.[85]

A Közép- és Kelet-Európa iránti gazdasági érdektelenség, illetve tehetetlenség sajátos módon ugyanakkor nem vonta maga után a térség politikai problémáitól való elfordulást. Sőt inkább egy ezzel ellentétes tendencia bontakozott ki. Minél inkább kivonult a tőke, és lanyhult a kereskedelem, annál aktívabb lett a diplomácia. A 20-as évekhez képest új vonás volt az is, hogy ez a megélénkülő külpolitika — Locarno szellemétől elfordulva — a 30-as évek elejére szakított a status quo, azaz a versailles-i rend merev védelmével, s Lloyd George, Rothermere és mások néhány évvel korábbi érvelését elfogadva a békés és részleges revízió programja mögé állt.

A határrevíziókkal egybekötött európai újrarendezésért folytatott harc élén a 20-as évek utolsó harmadától Mussolini állt. 1932. október 23-i torinói beszédében az olasz államfő a négy nagyhatalom (Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország) békés megegyezésére és a vitás európai kérdések közös rendezésére szólított fel. Ezzel egy időben hasonló nyilatkozatok hangzottak el felelős angol államférfiak szájából is. 1932. november 23-i parlamenti beszédében Winston Churchill, a későbbi miniszterelnök többek között kijelentette, hogy az olyan kérdéseket, mint a „danzigi korridor vagy Erdély ... sokkal célszerűbb volna ... addig rendezni, amíg hidegvérrel és nyugodt légkörben lehet róluk tárgyalni". MacDonald miniszterelnök egyik rádióbeszédében ugyanekkor arra mutatott rá, hogy a békekötésnél „az államférfiúi bölcsesség helyét a szenvedélyek bitorolták", melyek „ingoványba" vitték Európát. A vitás kérdések — tette hozzá — „nemzetközi akciót kívánnak, amelyre a kormánynak haladéktalanul fel kell készülnie".[86]

Elképzelésüket, amely utóbb négyhatalmi paktum néven vált ismertté, az olasz és angol vezetők 1933 márciusában öntötték konkrét formába Rómában. Mussolini szövegtervezete, amelyet kisebb módosításokkal MacDonald kormányfő és John Simon külügyminiszter is elfogadott, kimondta, hogy a konfliktusok elkerülése és a béke megőrzése érdekében a négy hatalom a Népszövetség alapokmányának szellemében „megerősíti a békeszerződések revíziójának elvét". A tárgyalások angol dokumentációja szerint a két fél konkrétan Kelet- és Nyugat-Poroszország egyesítésére, tehát a lengyel korridor megszüntetésére, valamint a ma-

gyar többségű határ menti területek visszacsatolására gondolt. Nagyobb horderejű változásokat azonban, mint amilyen például a Monarchia visszaállítása lett volna, továbbra is megengedhetetlennek tartottak. Céljuk tehát nem egy teljes és radikális újrarendezés, hanem a legkirívóbb és viszonylag könnyen kiküszöbölhető igazságtalanságok orvoslása volt.[87]

A brit kormánypolitika revíziós elképzeléseivel függött össze, hogy a Külügyminisztérium egyik új munkatársát, Ponsonby Moore Crosthwaite harmadtitkárt, aki néhány hónapja fejezte be történeti tanulmányait Oxfordban, 1933 nyarán azzal bízták meg, hogy készítsen átfogó elemzést a trianoni határok kialakulásának történetéről, a velük kapcsolatos revíziós javaslatokról, s a vitás kérdésekről saját álláspontját is fejtse ki. A több mint 30 oldalas tanulmány, amely októberre készült el, egyike a téma legtárgyilagosabb és legelfogulatlanabb ismertetéseinek. A brit szellemi és politikai élet oly sok más képviselőjéhez hasonlóan ő is arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a békekonferencián „Magyarországot és szomszédait nem egyenlő mércével mérték", s mivel a vitás kérdések csak ritkán dőltek el Magyarország javára, „az összhatás halmozottan kedvezőtlen volt". Ha Magyarország csak néhány engedményt is kapott volna, „most nem lenne olyan könnyű a számára együttérzést kelteni maga iránt" – állapította meg igen találóan.

Határszakaszról határszakaszra haladva, és minden lehetséges szempontot gondosan mérlegelve Crosthwaite végül az 1919-es eredeti brit határjavaslathoz eléggé hasonló eredményre jutott. (Vö. 7. sz. térképvázlat.) Ennek megfelelően a következő területek visszacsatolását tartotta lehetségesnek, igazságosnak és indokoltnak: a Csallóközt, az Alföld keleti szegélyét 1,5 millió lakossal, a Bánát Szegeddel szembeni észak-nyugati szegletét, a Bácskát a Ferenc-csatornáig és végül a baranyai háromszöget, más néven a Drávaközt. Bár magyar jellegét elismerte, gazdasági okokra hivatkozva nem javasolta Losonc és Fülek környékének a visszacsatolását. Ugyanakkor — és ez jelentős eltérés volt a nemzetiségi megoszlást ezen a területen teljesen negligáló 1919-es brit javaslattól — felvetette a Sátoraljaújhely-Ungvár-Nagyszőllős háromszög Magyarországhoz kerülésének lehetőségét. A határok revíziójának — szögezte le befejezésül — nincs reális alternatívája. Az, hogy a „határok spiritualizációjának", ami a revíziót feleslegessé tehetné, „a világban jelenleg látható tendenciák ismeretében" „bármikor is el fog jönni az ideje" – nem feltételezhető.[88]

A brit külpolitika módosulásával függött össze, hogy a magyar vezetés és a hagyományosan magyarbarát angliai körök 1932–33-ban több konkrét akciót kezdeményeztek a MacDonald-kormány magyar revízió melletti még határozottabb kiállása érdekében. A „ trianoni béke módosítására" még 1927-ben megalakult parlamenti bizottság felújította tevékenységét. A 615 képviselő és felsőházi tag közül az év végéig ehhez mintegy 150–160-an (a magyar sajtó szerint 250-en) csatlakoztak.[89] Ezzel egy időben megjelent a parlament két házában 1920 és 1930 között elhangzott magyar témájú felszólalások gyűjteménye, amely mindennél meggyőzőbben dokumentálta, hogy a brit törvényhozók néhány prominens alakja valóban kezdettől ellenezte Trianont, és a szerződés elfogadásáért mindig is bírálta a kormányt. A kötet bevezetője emlékeztetett, hogy a nemzetközi kapcso-

latok története nagymértékben a mindenkori szerződések revíziójának története, s „a béke, az igazság és Európa biztonsága" érdekében a trianoni békeszerződés revíziója mellett konkrétan is síkra szállt.[90]

A kampány záróeseményeként került sor Bethlen István, volt magyar miniszterelnök londoni és cambridge-i előadásaira Közép-Európa nagyhatalmi fenyegetettségéről, a trianoni békeszerződésről, s Erdély különleges helyzetéről. Az előadásokat követő vitákban Bethlen a magyar revíziós követeléseket is körvonalazta. Kifejtette, hogy a határ menti, döntően magyarok lakta területeket Magyarország népszavazás nélkül, az etnikai elv alapján követeli vissza. A történelmi Erdély számára teljes állami függetlenséget kért, a szlovákoknak, a ruszinoknak és a horvátoknak pedig az autonómia, illetve az önrendelkezés jogát, hogy „ennek megadása után szabadon dönthessenek állami hovatartozásuk felől".[91]

A brit kormánypolitika módosulása és a revíziópártiak aktivizálódása a status quo védőit és a trianoni határokért felelős szakértőket is fellépésre és álláspontjuk kifejtésére ösztönözte. Ebből rövid időn belül egy ahhoz hasonló polémia kerekedett, mint amilyen 1917-ben a Monarchia-barátok és a nemzetállami koncepció hívei között kialakult. A Crosthwaite elemzésének kommentálására felkért romániai szakértő (Mr. Elphick) a fiatal történész-diplomata minden olyan állítását kétségbe vonta, amellyel az a revízió indokoltságát támasztotta alá. Érvei ugyanazok voltak, mint a háborús propagandairodalomé, illetve a békekonferenciáé: a magyar statisztikák megbízhatatlanok, Romániának szüksége van a határmenti vasútvonalakra, stb. A román állam jelenlegi határai — összegezte véleményét a szerző — „Isten adományai, örökérvényűek, és az erdélyi románok előbb hullatnák el utolsó csepp vérüket, mintsem hogy visszahódított hazájuk földjéből egyetlen rögöt is átengedjenek". De — tette hozzá — elvetendő a határmenti sáv átengedése azért is, mert a magyarok ezt úgyis csak első lépésnek tekintenék, amely csak „étvágyukat növelné" újabb és újabb területek iránt mindaddig, amíg egész Erdélyt vissza nem szereznék.[92]

Bethlen előadásainak véleményezésére Allen Leepert kérte fel a *Foreign Office*. Leeper — mint 1919–20-ban — most is elismerte, hogy a magyar határok néprajzi szempontból nem tökéletesek, ám módosításukat a határmenti területek visszaadásával földrajzi, gazdasági, közlekedési vagy stratégiai okokra hivatkozva célszerűtlennek és indokolatlannak, az önálló Erdély gondolatát pedig egyenesen „abszurdnak" tartotta. Az egész kérdés napirendről való levételét javasolta általános európai szempontból is, miután állandó és nyilvános vitatása Magyarországon csak „izgalmat", a kisantant-országokban pedig „ellen-izgalmat" okoz, ami nyilvánvalóan nem segíti, hanem kifejezetten akadályozza „a leszerelés és az általános megbékélés elérését Európában". A Bethlen előadásait követő vitákban hasonló szellemben szólaltak fel Wickham Steed és Seton-Watson is.[93]

A brit politikai gondolkodás revízióellenes megnyilvánulásainak sorában kitüntetett hely illette meg a térség régi szakértőjének és a nemzetállami koncepció talán legismertebb képviselőjének, Robert W. Seton-Watsonnak az 1933-as cikkeit, amelyek 1934-ben önálló kötetbe gyűjtve is megjelentek. Az idősödő történész, aki ekkor a londoni egyetem Masarykról elnevezett és a csehszlovák állam által finanszírozott Közép-Európa történeti tanszékét vezette, ügyes érveléssel nem

elvileg, hanem praktikus és konkrét okok miatt helyezkedett szembe a magyar határok revíziójával. Nem tagadta, mint ahogy történészként nehéz is lett volna tagadnia, hogy „egy szerződés sem szent és sérthetetlen", s ehhez hozzátette, hogy ha a népek közötti ellenségeskedés csak a politikai határok módosításával szüntethető meg, akkor még ennek a drasztikus módszernek az alkalmazásától sem szabad visszariadni. Azt sem vitatta, hogy a trianoni határok mentén jelentős számú magyar kisebbség él. Ezek létét határszakaszról határszakaszra haladva maga is kimutatta, még ha összlétszámukat — fél-háromnegyed milliót feltételezve — jelentősen alul is becsülte. Ezeket a trianoni határvonalhoz tapadó magyar szigeteket — írta — a közlekedési és stratégiai szempontok ellenére is vissza lehetne adni Magyarországnak, ha a probléma ezzel megoldódna. A magyarokat azonban — és ez volt a revízióval szembeni fő érve — ezek a minimális engedmények egyáltalán nem fogják kielégíteni; ők ennél jóval többre, lényegében az 1914-es határok elérésére törnek. Ez viszont etnikai érvekkel már igazolhatatlan, s a szomszédok számára elfogadhatatlan is. A revízió elvileg tehát legitim és alkalmazható, a magyar határok esetében azonban nem jelent megoldást, és ezért elvetendő.[94]

A status quo híveinek érvelése valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy 1934-re a revízió ismét kikerült a brit külpolitika aktuális céljai közül. A prioritások átsorolásának minden bizonnyal jóval fontosabb oka volt azonban a németországi politikai fordulat: Hitler 1933-as hatalomra jutása és a náci diktatúra leplezetlenül agresszív külpolitikai irányvétele. Anglia, amely egy demokratikus szellemű Németország javára elképzelhetőnek tartott bizonyos mértékű jogorvoslatot, ekkor még visszariadt attól, hogy Hitlert is hasonló kedvezményben részesítse. Igen jellemző, hogy az a Churchill, aki 1932 őszén még a danzigi korridor kérdésének és Erdély státusának a rendezését javasolta, 1933 nyarán már támadta Németországot, s a Németországnak Rómában kilátásba helyezett revíziós engedményekért MacDonald kormányfőt is. A négyhatalmi paktum eredeti tervével így nemcsak Franciaország és kelet-európai szövetségesei fordultak szembe, hanem az angol kormány is beleegyezett a szerződéstervezet revízióval kapcsolatos passzusainak távoli és elvi lehetőségként való módosításába. Az elfogadott egyezmény a revízió tekintetében végül semmivel sem tartalmazott többet, mint a Népszövetség alapokmányának 19. szakasza.[95]

A magyar revíziós követelések angliai megítélése szempontjából kedvezőtlenül hatott az is, hogy előadókörútján Bethlen — noha kétségkívül törekedett arra, hogy programja megfeleljen az etnikai elvnek és a népek önrendelkezési jogának — valójában egy nagyrevíziós tervvel állt elő. Ezzel a *Foreign Office* nem tudott, de nem is akart azonosulni. A Külügyminisztérium illetékesei ezért némi habozás után úgy döntöttek, hogy nem fogadják Bethlent, s a parlamentben sem engedik napirendre tűzni a magyar kérdést.[96] Ehelyett Austen Chamberlain kért és kapott szót 1933 decemberében az alsóházban. A volt külügyminiszter arra figyelmeztette a kormányt, hogy „legyen óvatos a jelen viszonyok között és tisztázza, hogy melyek azok a célok, amelyek megvalósításához segédkezet nyújt". A *Foreign Office* addigi álláspontjának megfelelően Chamberlain is síkraszállt a békeszerződések „józan és mérsékelt kompromisszum" jegyében történő módosí-

tásáért. Ám határozottan elhatárolta magát azoktól a törekvésektől, amelyek „az egész helyzet felborítására vagy az összes háborús veszteségek visszaszerzésére" irányulnak.[97] Bethlen programjával nemcsak a hivatalos angol politika, hanem a magyarbarát képviselőcsoport sem tudott maradéktalanul azonosulni. Benyújtott petíciójukban ugyanis csak arra tettek javaslatot, hogy „... a magyar királyság visszanyerje azokat az egykori területeit, amelyek lényegileg magyarok".[98]

A náci Németország elleni európai összefogás követelménye, a status quo angliai híveinek befolyása és a magyar revizionisták túlzó követelései együttesen azt eredményezték, hogy az 1930-as évek közepére londoni megítélés szerint nemcsak a revízió általában, hanem konkrétan a „magyar kérdés" is veszített időszerűségéből. Azt azonban, hogy ez egy tartós állapot lesz, egyre kevesebben hitték a hozzáértők közül. 1933 végén, 1934 elején a *Foreign Office* illetékesei egy tapasztalt történész szakértő felvételét fontolgatták a Párizs környéki békék történetének tanulmányozására, mert biztosra vették, hogy „a revízió kérdésével előbb vagy utóbb szembe kell nézni".[99] Orme Sargent, a közép-európai osztály vezetője pedig a magyar határokkal foglalkozó 1933-ban beérkezett revíziópárti és revízióellenes anyagokat 1934 januárjában úgy minősítette, hogy azok „nagyon hasznosak lesznek, ha és amikor a magyar békeszerződés revíziójának kérdése előtérbe kerül".[100] A brit kormánypolitika tehát továbbra is számolt a revízióval általában és a magyar revízióval különösen, csupán azt nem tudták, hogy a problémával való nyílt szembenézés ideje pontosan mikor jön el.

Nagy-Britannia európai politikáját 1933-tól 1939-ig két fő szempont vezérelte: a hatalmi egyensúly megőrzése és a háború elkerülése. Ennek érdekében hol a németellenes erők koalíciójához csatlakozott (1935-ös stresai front), hol engedményekkel próbálta a német dinamizmust szerződésekben megszabott keretek közé szorítani (1935-ös angol-német flottaegyezmény). Közép- és Kelet-Európa-politikáját az eszközök szintjén egy ideig ugyanez a bizonytalanság, illetve következetlenség jellemezte. 1937 elején például Anglia egyike volt azon nagyhatalmaknak, amelyek a kisantant és a Magyarország közötti közeledés és együttműködés eszméjének újraélesztését (Locarno!) kezdeményezték azzal a céllal, hogy Németország keleti terjeszkedése elé az utolsó előtti órában gátat emeljenek. Ugyanezen év őszén viszont Halifax vikomt — 1938-tól külügyminiszter! — Berlinben arról biztosította Hitlert, hogy Anglia elismeri a közép- és kelet-európai térség rendjének német érdekek szerinti módosítását.[101]

A politikai bizonytalanság és orientációs zavar a térség iránti gazdasági érdektelenség folytatódásával párosult. Ahogy Robert Vansittart, a Külügyminisztérium közigazgatási államtitkára a londoni magyar ügyvivőt 1936 nyarán tájékoztatta: Közép-Európa és a Balkán gazdaságilag nem nyújt számottevő lehetőségeket Anglia számára, s így a térség sorsa az angol közvéleményt és kormányt egyaránt mérsékelten foglalkoztatja. 1937-ben, amikor konkrétan megvizsgálták a német gazdasági befolyás ellensúlyozásának lehetőségét, ugyanerre a végkövetkeztetésre jutottak. A dominiumok áruinak — állapították meg — továbbra is preferenciákat kell élvezniük a dunai államok exportcikkeivel, így például a gabonafélékkel szemben, s így Nagy-Britannia egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy ellensúlyozza a német gazdasági túlhatalmat. A térséggel szembeni általános

gazdasági érdektelenségnek — ahogyan könyveiben és tanulmányaiban Juhász Gyula, a témának 1993. évi haláláig legkitűnőbb magyar szakértője ezt már évekkel ezelőtt dokumentálta — természetesen voltak politikailag motivált fokozatai. Az egyes országok közül legtöbb figyelemre — a Gibraltártól Szuezen át Indiáig vezető kereskedelmi főútvonal biztonsága miatt — hagyományosan Görögországot méltatták. A második csoportba — lényegében ugyanezért — Jugoszlávia és Románia került. A tengertől távoli Magyarországnak viszont már csak a harmadik hely jutott.[102]

Ebben az 1934-től 1937-ig tartó, politikailag bizonytalan és ellentmondásos időszakban a magyar revíziós törekvéseket a brit kormánypolitika nem bátorította, de nem is kifogásolta. Ha a kérdés valamilyen formában felmerült, és az állásfoglalást nem lehetett kikerülni, akkor általában a dolog időszerűtlenségére utaltak, valamint türelemre és mérsékletre szólították fel a magyarokat. Budapesti látogatása során, 1936 áprilisában így reagált például Chamberlain volt külügyminiszter is. „Várjon türelemmel, megígérhetem, ha az alkalmas pillanat el fog jönni, Anglia segíteni fogja Önöket" – mondta volna Horthynak.[103]

A Németországgal szembeni keményebb fellépés versus „megbékéltetés-lekenyerezés" alternatívájából 1937-re az utóbbi kerekedett felül, és 1939-ig ez volt a meghatározó. Ezzel az ún. *Appeasement*-politikával a németellenes közép- és kelet-európai blokk terve nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen volt. Ezért Magyarország és a kisantant megbékítésének politikáját 1937 végére Anglia másodszor is feladta, s Németország vezérszerepét elismerve az 1938–39-es közép- és kelet-európai átrendeződés passzív elfogadójává, sőt egyes esetekben aktív támogatójává vált. A magyar revízió tehát visszanyerte időszerűségét.

A magyar revíziós törekvések ismételt felkarolásának egyik első jele Arnold Toynbee, a Királyi Külügyi Intézet tudományos igazgatójának 1937. májusi budapesti látogatása volt, amelyre közvetlenül az *Appeasement*-politikát meghirdető Chamberlain-kormány beiktatása után került sor. Előadásában és a tiszteletére rendezett informális társadalmi összejöveteleken Toynbee nyíltan a békeszerződések, illetve a határok megváltoztatása mellett kötelezte el magát. Ha ez nem történik meg békésen — prognosztizálta —, akkor előbb vagy utóbb erőszak alkalmazásával fog megtörténni.[104]

Valószínűleg nem függetlenül az *Appeasement*-politika felülkerekedésétől és ennek keretében a magyar revíziós követelések ismételt felkarolásától, 1937 végére a „magyar kérdés" fiatal, de egyre ismertebb és tekintélyesebb történész szakértője, Carlile A. Macartney részletes javaslatot tett közzé a magyar határok módosításáról. Javaslatai nem önálló cikként vagy füzetként, hanem a magyar kisebbségek két háború közötti helyzetét tárgyaló, a Királyi Külügyi Intézet támogatásával publikált monográfiájának záró fejezeteiként, a feltárt és bemutatott problémáknak mintegy orvoslási lehetőségeként jelentek meg.

A szlovák-magyar határon Macartney nemcsak a Csallóközt, hanem az ettől északra fekvő magyar járásokat, valamint a Komárom és az Ipoly torkolata közötti területsávot is Magyarországnak javasolta visszaadni. Seton-Watson 1918-as szürke zónájától ez valamivel több, Rothermere 1927-es javaslatánál valamivel kevesebb volt.(Vö. 8. sz. térképvázlat.) A határ közép- és kelet-szlovákiai szakaszán

nem látott nyomós okot a változtatásra. Kárpátalját viszont — minden eddigi brit javaslaton túltéve — autonómiával felruházva ugyan, de teljes egészében visszaadta volna Magyarországnak. Ezt részben a ruszinok bizonytalan etnikai identitásával, részben pedig a Szovjetunió, illetve felbomlása esetén az Ukrajna részéről fenyegető terjeszkedési szándék ellensúlyozásának szükségességével indokolta. Az orosz, illetve az ukrán hatalom megjelenése a Kárpátokon belül — írta — „olyan forradalmi cselekedet lenne", amelyet saját biztonsága érdekében Európa sohasem fogadhat el.

Erdélyről alternatív javaslatot terjesztett elő. Igazi megoldásnak — Bethlen 1933-as, Londonban kifejtett álláspontjához hasonlóan — azt tartotta volna, ha az egész terület olyan föderatív struktúrájú külön, független állammá alakulna, amelynek alapegységei az egyes népcsoportok autonóm kantonjai lennének. Pontosan tudván viszont, hogy egy ilyen megoldást sem a regáti, sem az erdélyi románok nem fogadnának el, alternatív megoldásként felvetette a méltányos megosztozás lehetőségét. A Székelyföld összekapcsolását Magyarországgal egy korridoron át, ami 1919 óta magyar részről újra és újra felmerült, gyakorlatilag nem tartotta járható és célravezető útnak. A történeti Erdély határáig terjedő keletmagyarországi sávot viszont — nagyjából ismét Seton-Watson szürke zónáinak, illetve a Rothermere-vonalnak megfelelően — feltétlenül Magyarországnak kívánta juttatni. Így körülbelül annyi román került volna Magyarországhoz, mint amennyi magyar. Macartney javaslatának teljesen új eleme volt, hogy a kelet-magyarországi sáv mellett a Radnai-havasoktól északra fekvő, részben ruszinok lakta hegyes máramarosi részeket is Magyarországhoz csatolta volna a kárpátaljai autonóm terület részeként.

Déli határjavaslata az 1919-es brit és amerikai előterjesztésnek felelt meg. A Drávaköz, Észak-Bácska és Északnyugat-Bánát tehát egyaránt visszakerült volna Magyarországhoz.[105]

Alig néhány hónappal Macartney könyvének megjelenése után az angol diplomáciának immár konkrétan is állást kellett foglalnia Magyarország északi határainak módosításáról. Általános irányvonalának és előzetes ígéreteinek megfelelően Anglia támogatta a szlovák-magyar határ etnikai elvű revízióját. Nemcsak az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezmény kiegészítő nyilatkozatát írta alá, amely a bilaterális tárgyalásokról és ezek kudarca esetén az aláíró négy hatalom döntőbíráskodásáról intézkedett, hanem ezzel egyidejűleg diplomáciai úton is a prágai kormány tudomására hozta, hogy „a jelenlegi körülmények között szükségesnek bizonyul bizonyos területi engedményeket tenni a magyar határ mentén, és ezt a tényt a cseh kormánynak azonnal és őszintén el kell fogadnia".[106] Amikor tehát Barcza György londoni magyar követ október 4-én azt jelentette Budapestre, hogy a cseh-magyar viszályba Anglia „legfeljebb mint jóakaratú közvetítő, de nem mint nyomást gyakorló fél fog befolyni", akkor alábecsülte a magyar revízió melletti brit kötelezettségvállalás mértékét.[107] Október végén, a szlovák-magyar tárgyalások megfeneklésének idején a brit diplomácia ismét több jelét adta annak, hogy a viszályban Magyarországot támogatja. Lord Halifax egyik nyilvános beszédében megemlítette, hogy Csehszlovákiával szemben „Magyarországnak jogos követelései vannak". A térségben állomásozó brit követeket ugyanekkor arról

tájékoztatták, hogy Őfelsége kormánya szerint Csehszlovákiának „vissza kell adni Magyarországnak azokat a körzeteket, ahol a lakosság túlnyomórészt magyar". Ugyanebből a táviratból derül ki az is, hogy a Magyarország által kért népszavazás helyett, amelynek nemzetközi ellenőrzés melletti lebonyolítása igen gondos előkészítést igényelt volna, London inkább a prágai kormány által javasolt német-olasz döntőbíráskodást fogadta el.[108]

Az 1938. november 2-i német-olasz döntőbíráskodás ténye és annak eredménye ellen Anglia utólag sem emelt kifogást. Halifax külügyminiszter egyik 1938. decemberi beszédében kitért rá, hogy a néprajzi alapon nyugvó magyar követelések jogosak, s hogy a magyar többségű területek visszaadása „megfelel[t] a müncheni megegyezés szellemének, az igazságnak és a méltányosságnak". Az *Appeasement*-politika nagy ellenfelének, Winston Churchillnek ugyanez volt a véleménye.[109]

Nem mondható azonban el ugyanez Kárpátalja 1939-es visszacsatolásáról, amelynek a megítélése jóval ellentmondásosabb és bizonytalanabb volt. 1938 végén, 1939 elején — etnikai érvekre hivatkozva — Halifax olykor a magyar aspiráció ellen nyilatkozott, olykor — főleg az Ukrajna felé irányuló német terjeszkedéstől tartva — elfogadni és támogatni látszott Macartney szcenárióját. Amikor 1939. márciusában az esemény bekövetkezett, a *Foreign Office* a tény egyszerű tudomásulvételét tanácsolta a sajtónak – helyeslő vagy elítélő kommentárok nélkül.[110] Összevetve a müncheni egyezmény felrúgása miatt ugyanezekben a napokban Németországot ért dühödt sajtótámadásokkal, Barcza Görgy valószínűleg nem tévedett nagyot, amikor ezt a Kárpátalja visszacsatolásával szembeni tartózkodó hangütést hallgatólagos jóváhagyásként értelmezte.[111]

Csehszlovákia 1939. márciusi feldarabolásával Nagy-Britannia európai politikájában ismét fordulat következett be. Az új szakasz lényege az *Appeasement*-politikával való szakítás, és a további német terjeszkedési törekvésekkel szembeni határozott szembefordulás volt. Ennek részeként 1939. április 6-án Nagy-Britannia kölcsönös segélynyújtási megállapodást írt alá Lengyelországgal, majd április 13-án — Franciaországgal együtt — szavatolta Görögország és Románia állami függetlenségét. A délkelet-európai államok „ranglistáján" Jugoszláviával együtt másodikként szereplő Románia pozíciója ezzel megerősödött, az egyébként is harmadik helyezett Magyarországé pedig tovább gyengült. „Románia jelenleg itt a 'kedvenc', mindent elkövetnek, hogy magukhoz láncolják és nemcsak politikailag, de gazdaságilag is támogassák. (...) Magyarország az itteni közvélemény előtt el van könyvelve mint teljesen német befolyás alatt álló terület", s ezért „nagyon kell örülni, ha az angol sajtó egyelőre sem 'pro sem kontra' nem foglalkozik Magyarországgal." – jellemezte az új helyzetet Barcza György 1939. májusában.[112] 1939. augusztusában, amikor a *Foreign Office* területileg illetékes szakreferensei megvitatták, hogy vajon lehet-e számítani a jövőben egy németellenes magyar ellenállásra, s ha igen, akkor tudna-e egy ilyen szembefordulást Nagy-Britannia támogatni, lényegében mindkét kérdésre nemleges választ adtak. Pontosabban: „kulturális és morális szférában" elképzelhetőnek tartottak valamelyes brit támogatást (*British Council*), katonai együttműködésre vagy gazdasági segítségre azonban — kivéve a magyar import pulykát sújtó vámtételek csökkentését —

semmilyen komoly lehetőséget nem láttak. 1940 februárjában, amikor a Külügyminisztériumban ismét egy délkelet-európai semleges blokk esélyeit latolgatták, ugyanerre a konklúzióra jutottak. „A háború kezdete óta mindvégig tudatában voltunk annak, hogy lehetetlen lenne egy olyan 'frontot' létrehozni Délkelet-Európában, amelybe Magyarország beletartozna. Ezért sohasem merült fel, hogy garantáljuk Németországgal szemben ezt az országot, ahogy tettük Romániával. Más szavakkal mi tudomásul vettük, hogy Magyarország a német szférába tartozik — és ezen nem fog változtatni semmi sem, amit mi mondhatunk" — állapították meg ismét.[113]

Románia fel- és Magyarország további leértékelődéséből elkerülhetetlenül következett, hogy a *Foreign Office* szakértői által korábban oly sokat tanulmányozott, sőt olykor még a parlament két házában is figyelemben részesített „erdélyi kérdés" is más megvilágításba került. Az új álláspont Cadogan közigazgatási államtitkár megfogalmazása szerint, amelyről a budapesti angol követ is tájékoztatást kapott, így szólt: „nem tekintjük a magyar-román határt sem ideálisnak, sem véglegesnek", ám ezt a véleményünket nem szabad kinyilvánítani, mert „tekintettel kell lennünk a román érzékenységre".[114] Ennek megfelelően, amikor 1939. június 14-én Barcza felkereste Cadogant, és Anglia támogatását kérte Romániával szemben, az államtitkár kifogásolta, hogy mérvadó magyar körök továbbra is „a trianoni békeszerződés rendelkezéseiből eredő jelentős területi problémákról" beszélnek. Egyben figyelmeztetett arra is, hogy „az európai kisebbségi problémákat sohasem lehetne teljesen megoldani területi revízió útján".[115] A politikai és a közép-európai osztályt felügyelő helyettes államtitkár néhány nappal később ugyanebben a szellemben tájékoztatta a magyar követet. Sir Orme Sargent ugyan elismerte, hogy a „magyar-román kérdés rendezése fontos és egyike a megoldandó európai problémáknak", ám tekintettel a feszült nemzetközi helyzetre, veszélyesnek és időszerűtlennek tartotta felvetését. Egyben óvott attól is, hogy Magyarország esetleg egy közös német-magyar katonai akció keretében próbálja meg érvényesíteni követeléseit. Várható kezdeti sikereik ellenére — vetítette előre a jövőt — a németek ismét el fogják veszíteni a háborút, s ez az általuk erőszakosan keresztülvitt területi változásokat is hatálytalanítani fogja. Ugyanakkor reményre adott okot, hogy a kérdés további tanulmányozása és megfelelő pillanatban napirendre tűzése elől nem zárkózott el.[116]

A Sargentnek ekkor és a későbbiekben átadott magyar anyagok közül legnagyobb jelentősége annak az 1940 márciusára datált revíziós tervezetnek volt, amelyet maga a miniszterelnök, gróf Teleki Pál írt alá. Ez minden magyar többségű erdélyi területet visszakövetelt – az ismert, és Macartney által elvetett „korridoros" megoldást alkalmazva. Az erdélyi kérdés exponálása mellett Teleki Magyarország Oroszországgal, illetve a Kelettel szembeni történeti missziójára (védőbástya-szerep) is kitért, és többször utalt a történelmi határok fontosságára. Szlovákia jövőjét latolgatva feltételezte, hogy a háború után a szlovákok inkább Magyarországhoz, s nem Csehországhoz kívánnak majd tartozni. Az anyag véleményezésére felkért külügyi tisztviselők megjegyzéseiből ismét világosan kitűnt, hogy a birodalmi gondolat bűvkörében mozgó magyar nagyrevíziós elképzelések és az alapvetően etnikai elvű angol megközelítések között áthidalhatatlan szaka-

dék tátongott – a magyar revízióval kapcsolatban fennálló kétségtelen brit rokonszenv ellenére.[117]

A Romániát erősítő és Magyarországot visszatartani igyekvő brit politika 1940. június végéig tartott. Ekkor — mint ismeretes — a Szovjetunió Besszarábia átadására kényszerítette Romániát, amely erre úgy reagált, hogy felmondta a brit és a francia garanciát, s Magyarországgal szemben a továbbiakban Németországtól remélt és kért oltalmat. Ez a hirtelen külpolitikai váltóállítás Angliát meglepte, s a Romániával, illetve Magyarországgal szembeni külpolitika bizonyos mértékű átértékelését vonta maga után. Az addigi románbarátság mérséklődött, illetve szertefoszlott, a Magyarországgal szembeni fenntartások pedig veszítettek szigorukból. A két ország közötti területi viszály tárgyalásos és kompromisszumos rendezését az angol kormány a továbbiakban nem ellenezte, ámbár — elfoglalva a német légitámadások elhárításával és a fenyegető német invázióra való felkészüléssel — túl sok figyelmet sem szentelt neki. 1940 nyarán, néhány nappal a II. bécsi döntés előtt a *Foreign Office* illetékesei a magyar követet úgy tájékoztatták, hogy „Angolország győzedelme esetén Európában igazságos új rend létrehozását kívánja, mert a múlt tévedéseiből okultak. Magyarország és szomszédai között létrejött megállapodásokat Nagy-Britannia, ha ezek a tartós békét biztosítják, örömmel látja és nincs területi változásban érdekelve".[118] A Turnu Severin-i román-magyar tárgyalásoktól remélt kialkudott és kölcsönösen elfogadott kompromisszumot tehát Anglia egészen bizonyosan örömmel üdvözölte volna. Ez a kompromisszum azonban — mint tudjuk — a két fél álláspontjának összegyeztethetetlensége miatt (Magyarország Erdély kétharmadára jelentette be igényét, Románia pedig határmódosítás nélküli megoldásokban gondolkodott) nem jött létre. Ehelyett ismét Németország és Olaszország döntőbíráskodott, éspedig úgy, hogy az eredmény nagyon hasonlított ahhoz, mint amit 1940. márciusi — az olaszokhoz is eljuttatott — memorandumában Teleki kért, illetve javasolt. A bíráskodás tartalmáról, tehát az osztóvonal igazságosságáról vagy igazságtalanságáról a brit politikusok konkrétan nem nyilatkoztak. Annak jellegét, illetve körülményeit azonban élesen bírálták. Szeptember 5-i alsóházi beszédében Churchill, az új miniszterelnök, a felsőházban pedig Lord Halifax egyaránt megemlítették, hogy a második bécsi döntést a tengelyhatalmak diktátumának tekintik, amelyet rákényszerítettek Romániára, s amelyet ezért Anglia nem fogadhat el. Ugyanakkor utaltak arra is, hogy az angol kormány sohasem ragaszkodott mereven az 1919–20-as status quo-hoz, s a határok igazságos és méltányos megvonását a háború utáni általános európai újrarendezés keretében is támogatni fogja.[119]

A második bécsi döntés elutasítása egyelőre nem vonta maga után az 1938–39-es visszacsatolások visszamenőleges bírálatát, vagy érvényességük utólagos megkérdőjelezését. A *Foreign Office* kivált az első bécsi döntésre tekintett méltányos és nemzetközileg elfogadott kompromisszumként, s messzemenően valószínűtlennek tartotta, hogy a háború után a „csehek útja elkövetnék azt a hibát, hogy bekebelezik ezt a tisztán magyar területet az újjászervezett csehszlovák államba".[120] Az emigráns cseh politikusok nyilatkozatai alapján elképzelhetőnek tartották azt is, hogy esetleg Kárpátalja is Magyarországnál maradhat. A buda-

pesti brit követ számára összeállított 1940. december 10-i irányelvekben ezzel kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „A csehek eddig még nem jelezték, hogy ragaszkodnának Ruténia visszaadásához, mert az mindig is drága luxus volt számukra. Minden bizonnyal szívesen látnának némi módosítást a Bécsben, 1938 novemberében lefektetett magyar-cseh határ kérdésében, de jelenleg azt az észszerű irányvonalat követik, hogy nem követelik nagyszámú magyar lakosság visszaadását az új Csehszlovákiának."[121]

Ugyanez a követutasítás a román-magyar viszállyal, illetve a második bécsi döntéssel kapcsolatos brit álláspontra is kitért. Roger M. Makins tanácsos (1941-től a Közép-Európa Osztály vezetője) az első szövegvariánsban erről a következőket írta: „...biztosíthatja a magyarokat, hogy ha megnyerjük a háborút, nem fogjuk ellenezni, hogy Magyarország erdélyi szerzeményeinek méltányos részét (*fair proportion*) megtartsa, sőt az is lehetséges, hogy egy másik határvonalat fogunk húzni, amelynek alapján Magyarországé maradna Észak-Erdély jó része (*a good deal of Northern Transylvania*), és amely Magyarországnak adna bizonyos dél-erdélyi területeket is, amelyek most románok." Ezt a megfogalmazást Makins felettesei túlságosan konkrét és indokolatlanul messzire mutató kötelezettségvállalásnak minősítették, és ezért nem engedélyezték elküldését. Ehelyett egy diplomatikusabb, azaz semmitmondóbb változat megszövegezésére utasították. Ez így szólt: „Általános irányelvként ... feltételezheted, hogy Magyarország nem számíthat a részünkről nagyobb nehézségekre, ami eddigi romániai területszerzéseit illeti." Ha azonban „...Jugoszláviától próbálna meg területeket visszaszerezni, esetleg egészen más lenne a hozzáállásunk, mint további erdélyi területszerzési kísérletek esetén". A végső változatban, amit O'Malley, budapesti követ meg is kapott, ez a formula még tovább egyszerűsödött: a két mondat közül az elsőt kihúzták, s csak a másodikat hagyták meg. Konkrétumok nélkül ugyan, de még ez az egy mondat is sokat mondott azonban. Implicite nemcsak a második bécsi döntést ismerte el ugyanis érvényesnek, hanem még további erdélyi területek visszacsatolásának, illetve -szerzésének az elismerése előtt is nyitva hagyta a kaput. A megmaradt egy mondat ugyanakkor világossá tette azt is, hogy Jugoszláviával szemben, amely a német nyomás ellenére mindaddig nem csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez, Anglia semmiféle magyar revíziós követelést nem támogat.[122]

Az 1940. december 10-i követutasítás azt bizonyítja, hogy az erdélyi kérdés belső megítélése magyar szempontból egyelőre egyáltalán nem volt olyan kedvezőtlen, mint azt a szeptember 5-i nyilvános nyilatkozatok alapján feltételezni lehetett. A brit diplomáciának ezt a nyilvánvalóan teljesen tudatos és kiszámított kettősségét az 1940 végén kinevezett új külügyminiszter, a Magyarországgal köztudottan nem rokonszenvező Anthony Eden is helyesnek tartotta és alkalmazta. A budapesti követnek küldött 1941. január 22-i táviratában kitért rá, hogy a december 10-i követutasításban foglaltakkal maga is egyetért. Nyilvánosan azonban — írta — ezt sohasem fogja elismerni, mert „minden olyan megjegyzést el akar kerülni, ami burkolt ígéretnek vehető a jövőre nézve, ami a magyar területszerzéseket és területi igényeket illeti". A nyilvánosság számára — tette hozzá — elegendő annyi, amennyi ebben a tárgyban már elhangzott.[123]

Mi volt, mi lehetett e kettősség oka? Nyilvánvalóan az, hogy — az I. világháborútól eltérően — Anglia nem akarta előre elkötelezni magát különböző területi megoldások mellett, hanem szabad kezet kívánt biztosítani magának a háború utáni általános európai újrarendezés idejére. A londoni magyar követtel folytatott 1941. február 7-i eszmecseréje során Eden ezt elég világosan ki is fejtette. „Anglia tartós, tehát emberileg lehetséges igazságos békét kíván", és ezért — mondotta — egy „új trianoni békéről szó sem lehet". Ugyanakkor Nagy-Britannia erkölcsi kötelessége az is, hogy elsősorban saját szövetségeseit támogassa, azokat, „kik nyíltan melléje álltak, kik ellenszegültek a német erőszaknak". Azok az államok viszont, amelyek a német követeléseknek eleget tesznek, s különösen azok, amelyek kényszer nélkül, önként tesznek eleget, nem számíthatnak Anglia jóindulatára. Eden kérte, hogy ezekről a szempontokról a követ feltétlenül tájékoztassa Horthyt.[124]

Barcza természetesen haladéktalanul továbbította Eden közléseit, s egy másik jelentésében beszámolt arról is, hogy a szélesebb értelemben vett angol szellemi-politikai eliten belül milyen Magyarország megítélése. Két nagy csoportot és két tipikus véleményt különböztetett meg. A „radikálisok" szerint Magyarország egy ideig ügyesen és becsületesen lavírozott a két hadviselő fél között, magát egyik oldalnak sem kínálta fel, s nem adta el. Addig, amíg így járt el, minden rokonszenvet megérdemelt. Azzal azonban, hogy 1940 novemberében minden komoly kényszer nélkül csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez, Anglia ellenfelei közé állt, és „ezzel eljátszotta minden jogát arra, hogy angol-amerikai győzelem esetén más elbánásra számíthasson, mint Anglia nyílt ellenfelei". Ezért ettől a csoporttól — bár azt ők is elismerték, hogy Trianonban történtek „hibák és tévedések" — maximálisan annyi remélhető, hogy a „legszigorúbban vett néprajzi alapon csakis oly területek visszacsatolását fogja helybenhagyni, melynek lakossága túlnyomóan és összefüggően magyar, többet semmi esetre sem, mert más indokokat el nem fogadhat".

A „mérsékeltek" ezzel szemben méltányolták a Magyarországra nehezedő külső nyomást, nem felejtették el, hogy a német orientációval szemben egyetlen európai ország — beleértve Angliát — sem tudott alternatívát kínálni, s ezért úgy vélték, hogy „Magyarországot továbbra sem lehet teljesen ellenséges államnak tekinteni". A két ország és népe között régi múltra visszatekintő rokonszenv áll fenn, és ezért a háború után „végre igazságot kell majd tenni Magyarország és szomszédai között, akik 1919-ben jogtalanul és józantalanul szétdarabolták, már csak azért is, hogy a Duna medencéjében béke legyen, ami angol érdek".[125]

Barcza becslése szerint — és ezt számos más dokumentum is bizonyítja — a „magyarbarátok" vagy „mérsékeltek" már 1941 elején is kisebbségben voltak a „cseh- és románbarátokkal", vagyis a „radikálisokkal" szemben. 1941 áprilisától, amikor az ismételt angol figyelmeztetések ellenére Magyarország Bulgáriával és Olaszországgal együtt csatlakozott a Jugoszlávia elleni német támadáshoz, s Anglia ezért megszakította velünk a diplomáciai kapcsolatokat, a Magyarországgal rokonszenvezők száma nyilvánvalóan még tovább csökkent. 1941. április 16-án, amikor a magyar követ búcsúlátogatáson járt Edennél, a *Foreign Office* vezetője kertelés nélkül tudomására adta, hogy a Jugoszlávia elleni támadás „örökös

szégyene marad Magyarországnak", s hogy arra „Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni".[126] 1941. június 26-a után, amikor a magyar hadsereg a Szovjetunió elleni német támadáshoz is csatlakozott, s különösen december 7-étől, amikor Nagy-Britannia és Magyarország között is beállt a hadiállapot, angliai megítélésünk még kedvezőtlenebbé vált. A brit politika állandóan hangoztatott irányelve ettől kezdve az volt, hogy „... mindaddig, amíg Magyarország folytatja harcát szövetségeseink ellen és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméletre".[127]

4. Béketervezés és -kötés avagy a korrekció kísérlete és kudarca, 1942–1946

Az I. világháború alatti békeelőkészítés esetlegességeiből és következetlenségeiből okulva a II. világháború alatt a brit kormány szembeszökően nagy súlyt helyezett az ellenségeskedések befejeződése utáni „új rend" tudományos alaposságú megtervezésére. Ennek érdekében a *Foreign Office* már 1938-ban felkérte Arnold Toynbee-t egy speciális kutatócsoport megszervezésére. *Foreign Research and Press Service*, azaz Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat néven ez 1939-re a Külügyminisztérium félhivatalos, tanácsadó és információs szervezeteként Oxford székhellyel meg is alakult. A testület munkájába, amelynek létszáma rövidesen 100 fölé emelkedett, számos egyetemi tanár, külpolitikai elemző, újságíró és egyéb szakember kapcsolódott be – közöttük Robert W. Seton-Watson és C. A. Macartney is. A szakembereket 1940 végén Toynbee 11 csoportba, illetve bizottságba szervezte, amelyek mindegyike a világ egy-egy feszültségzónájával foglalkozott. Az egyik ilyen *problem area* a Duna-medence, vagy ahogy néhányan nosztalgikusan nevezték: az Osztrák-Magyar Monarchia volt. 1942 végéig a bizottságok számos tényfeltáró tanulmányt és ezeken alapuló tervezetet készítettek a világ egy-egy részének igazságosabb és brit szempontból kívánatos háború utáni rendjéről, így többek között Közép- és Kelet-Európáról is. 1943-ban Toynbee és szakértőinek zöme közvetlenül a *Foreign Office* állományába kerültek, s a Külügyminisztérium Kutatási Osztályaként szerveződtek újjá Londonban. Ebben a minőségükben a háború végéig folytatták elemzői és tanácsadói tevékenységüket.[128]

Az oxfordi békeelőkészítő szervezet dunai munkabizottsága által vizsgált problémák között a térség etnikai feszültségei, határvitái, a gazdasági és politikai együttműködés kérdései, valamint általános biztonságpolitikai ügyek egyaránt szerepeltek. Seton-Watsont is beleértve, a tapasztalati tények alapján valamennyien elfogadták kiindulási tételként, hogy a nemzetállami struktúra sem gazdasági, szociális és etnikai, sem biztonságpolitikai szempontból nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A kisállami széttagoltság és szembenállás megszüntetését és felváltását valamiféle kooperációval ezért minden működő- és ellenállóképességre reményt adó jövőbeni struktúra alapjának tekintették. Az „akár katonai, akár politikai vagy gazdasági német megszállás vagy ellenőrzés ismétlődésének megakadályozása" céljából ezt egyben közvetlen és „kiemelkedően fontos brit érdeknek" is tartották. Ennek keretében a múlthoz való visszatérés, azaz a Habsburg Monarchia valamilyen formájú újrateremtésének a lehetősége is felmerült, de komoly viták és megfontolások tárgyát ez nem képezte. Összhangban az

emigráns cseh, lengyel és balkáni politikusok egyezményekben is testet öltő elképzeléseivel, ehelyett két nagy konföderációval számoltak. Az északi Lengyelországból, Csehszlovákiából (esetlegesen Csehországból és Szlovákiából), Magyarországból és talán Ausztriából, a déli pedig a balkáni államokból (Görögország, Albánia, Bulgária, Románia és Jugoszlávia, illetve a Jugoszláviát alkotó tagállamok) állt volna. A térség konföderatív egységekké szervezésének terve a háború kezdeti szakaszában nemcsak az oxfordi bizottság berkeiben, hanem brit vezető körökben is nagy népszerűségnek örvendett és általánosan elfogadott elképzelés volt. Erre utal, hogy egy interpellációra adott válaszában 1942. december 16-án maga Eden is így nyilatkozott. Anglia — jelentette ki — támogatja, hogy a közép- és kelet-európai országok „nagyobb, de nem exkluzív csoportokba tömörüljenek".[129]

A két konföderáció működőképességének biztosítása céljából az oxfordi szakemberek elengedhetetlen előfeltételként számoltak a potenciális tagállamokat szembeállító — főleg etnikai jellegű — ellentétek megszüntetésével, illetve mérséklésével. Ennek a bonyolult és nehéz feladatnak lényegében három eszközét, formáját vizsgálták meg és ajánlották: a politikai határok módosítását, a lakosságcserét, illetve egyes esetekben egyoldalú kitelepítést, valamint a kisebbségvédelmet.

Eltérően az 1919-es gyakorlattól, amikor a nemzetiségi elvet számos esetben alárendelték a gazdasági és stratégiai megfontolásoknak, a vitatott határszakaszok újrarajzolásakor most minden lehetséges esetben az etnográfiai-nyelvi választóvonalat vették alapul. Ez indokolható volt azzal, hogy — konföderációkról lévén szó — a gazdasági és a stratégiai szempontok relevanciája a jövőben kisebb lesz, mint a két világháború között volt, de azzal is, hogy az etnikai elv rovására elért stratégiai és gazdasági előnyök vajmi keveset érnek, ha a vesztes állam részéről fennálló tartós ellenségeskedés árát kell megfizetni értük. Ausztriától eltekintve ezért — az 1938 előtti állapothoz képest — Magyarország mindhárom másik szomszédjának a rovására határkiigazítást javasoltak.

A szlovák-magyar határon — kisebb fenntartásokkal — az I. bécsi döntés által megállapított osztóvonalat fogadták el korrektnek. „... az 1938-as határ — állapították meg — nem jár távol az etnikai méltányosságtól, habár helyszíni vizsgálódás kisebb módosításokat eredményezhet, amelyek inkább a szlovákoknak kedveznének". Ilyennek tartották például — nem alaptalanul — Kassát, valamint egy közelebbről meg nem határozott „nyugati sávot", feletehetően az Érsekújvár és Nyitra közötti beszögelést.

A jugoszláv-magyar területi vitát egy lakosságcserével egybekötött határváltoztatással kívánták megszüntetni. Annak ellenére ezt javasolták, hogy Jugoszláviára mint harcoló szövetségesükre csak a Lengyelország iránthoz fogható nagy rokonszenvvel tekintettek. Ugyanakkor belátták azt is, hogy „a magyarok ellenségeskedésének mérséklése", azaz határrevízió nélkül igazi megbékélésre nem lehet számítani. Ezért — pontos nyomvonal rögzítése nélkül — Észak-Bánátban, Bácskában és a Drávaközben javasoltak új határt.

A szlovák-magyar és a jugoszláv-magyar határszakasznál bonyolultabb és ezért sokkal több körültekintést igénylő feladatként fogták föl Kárpátalja, s kü-

lönösen Erdély jövőjének valamennyire is megnyugtató rendezését. Szlovéniával, Horvátországgal és Szlovákiával szemben, amelyek függetlenségét az egyes konföderációkon belül el tudták képzelni, Ruténföld állami önállóságát — Macedóniáéhoz hasonlóan — a történelmi hagyományok hiánya és sérülékenysége miatt nem támogatták. Elvetették azt is, hogy — Galíciához csatolva — Lengyelországhoz, illetve — Máramarossal egyesítve — Romániához tartozzék. Azt, hogy a Szovjetunióhoz csatolják — Macartney 1937-es érvelésére emlékeztetve — Európa biztonságának veszélyeztetése miatt iktatták ki a brit szempontból támogatandó lehetőségek közül. Ugyanakkor a *status quo ante bellum* álláspontjára sem helyezkedtek mereven, hanem ennek alternatívájaként az egész régió Magyarországhoz tartozásának megerősítését is mérlegelték. Lényegében tehát két lehetőségben gondolkodtak. A csehszlovák-, illetve a szlovák-variáns mellett nézetük szerint elsősorban az szólt, hogy a „cseh uralom sok fejlődést és modernizációt hozott" ezen az elmaradott vidéken. A magyar-variáns mellett pedig az, hogy „gazdasági kapcsolataik mind Magyarországhoz kötődnek". A bizottság ezt a dilemmát nem oldotta fel, hanem a fentiek szerinti alternatív javaslatot terjesztett elő. Abban az esetben azonban — jegyezték meg —, ha a szlovák-variáns valósulna meg, Magyarországnak meg kell adni a jogot arra, hogy az újonnan létesített öntözési és egyéb vízügyi létesítményeknek a tulajdon- és működtetési jogát megtartsa, s meg kell fontolni azt is, hogy a döntően magyarok lakta délnyugati sáv Csehszlovákiához (Szlovákiához), avagy Magyarországhoz tartozzék-e.

Erdély jövőjének valamennyire is megnyugtató rendezését „az egész térség messzemenően legbonyolultabb problémájának" tartották. Olyan megoldás, amely Magyarországot és Romániát is kielégítené — állapították meg — elképzelhetetlen; ilyen nem létezik. A mérlegelt lehetőségek közül „leginkább reményteljesnek"az tűnt számukra, ha Erdély önálló politikai egységként ugyanannak a konföderációnak lenne a tagja, mint Románia és Magyarország. Csakhogy előfeltevésük, mely szerint a történelmi és kulturális különbségek miatt Romániának a déli, Magyarországnak pedig az északi konföderációhoz kellett volna tartoznia, ezt a lehetőséget kizárta. Ezért részletesen foglalkoztak Erdély lehetséges megosztásával is a két rivális állam között. Az okozott gazdasági és közlekedési nehézségek miatt az 1940-es döntést elvetették, és ahelyett két „ésszerűbb és védhetőbb" osztóvonalat dolgoztak ki. Az első szerint Románia megkapta volna az összes román többségű területet és a Székelyföldet, s Magyarországé ily módon csak az a keskeny határmenti sáv maradt volna, amelyet Seton-Watsontól és Leepertől eltekintve lényegében minden két világháború közötti szakértő Magyarországnak javasolt visszaadni. Feltételezték azonban, hogy ez a megoldás olyan elkeseredést szülne Magyarországon, és olyan „kiegyensúlyozatlanságot" okozna a két állam között, hogy ajánlott variánsként nem ezt, hanem egy ennél jóval keletebbre húzódó osztóvonalat terjesztettek elő. Ez észak-déli irányban, körülbelül a „Bihar-hegység tengelyében" úgy vágta volna ketté Erdélyt, hogy Magyarország a kérdéses terület egyharmadát, Románia pedig kétharmadát kapta volna meg. „Az így Magyarországhoz kerülő román többségű vidék — indokolták meg ezt a szigorúan etnikai szempontból természetesen védhetetlen tervet — mintegy ellensúlyát képezhetné a Romániához tartozó székely megyéknek. A kisebbségek

nagyjából kiegyenlítődnének a határvonal mindkét oldalán, körülbelül háromnegyed milliós szinten." (Vö. 9. sz. térképvázlat.)

Tekintettel arra, hogy a román és a magyar lakosság között ésszerű és egyben etnikailag is korrekt választóvonalat nem lehetett megállapítani, a bizottság elképzelhetőnek tartotta Erdély olyan „teljesen független ütközőállamként" való megszervezését is, amely szervezetileg egyik konföderációhoz sem tartozott volna, hanem szükség esetén a helyi igényeknek megfelelően alakíthatott volna ki kapcsolatokat az északi vagy a déli konföderációval, vagy akár mindkettővel. Erre az esetre Erdély nyelvi-etnikai kantonokra osztását, sőt — olykor a legkisebb közigazgatási egységekig lenyúló keveredés miatt — a területi autonómiák rendszerének kombinálását javasolták a személyi elvű kulturális autonómia bevezetésével.

Az oxfordi békeelőkészítő bizottság természetesen pontosan tudta, hogy Közép- és Kelet-Európában a legkörültekintőbb határmegvonás és az ezt kiegészítő lakosságcserék után is maradni fognak kisebbségek. Az etnikailag motivált államközi és államon belüli feszültségek (meg)oldásának harmadik lehetséges eszközeként ezért a kisebbségvédelemre is figyelmet fordítottak. Eltérően azonban a két világháború közötti rendszertől, ennek felügyeleti jogát nem egy nemzetközi szervezetre, hanem a konföderációk legfelsőbb szintű irányító szervei között helyet kapó kisebbségi bizottságokra kívánták ruházni.[130]

Az oxfordi szakértői bizottság Magyarországgal kapcsolatos méltányos és jóindulatú javaslatai, melyek 1942 őszére kristályosodtak ki, a *Foreign Office* 1938–40-es belső állásfoglalásaira emlékeztettek. Kiáltó ellentétben álltak azonban azzal az 1941 óta hangoztatott irányelvvel, mely szerint mindaddig, amíg Magyarország nem fordul szembe a tengelyhatalmakkal, sem kíméletre, sem jóindulatra nem számíthat. Az 1942–43-as magyar béketapogatózásokra adandó válasz kidolgozásával is összefüggésben ez a pillanatnyi politika és hosszú távú tervezés, illetve propaganda és belső álláspont közötti különbség 1943 elejére csökkent. A területileg felelős államtitkár-helyettes (Orme Sargent), a Közép-Európa Osztály új vezetője (Frank K. Roberts) és a *Foreign Office* illetékes beosztott munkatársai február 24-én úgy határoztak, hogy a brit politika és propaganda Magyarországgal szembeni merev álláspontja sem nem indokolt, sem nem célszerű. Nem indokolt, hiszen — állapították meg — „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósnál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie". S nem is célszerű, hiszen a merev elzárkózás politikája egyáltalán nem segíti a magyarországi angolbarát körök befolyásának növekedését, s ezen keresztül a tengelytől való távolodás esélyeit. Ezért úgy döntöttek, hogy az addigi rideg elutasítás helyett a továbbiakban arra kell helyezni a hangsúlyt, hogy „Magyarországot, bár jóvátétellel tartozik szövetségeseinknek, nem kívánjuk megcsonkítani és nem akarjuk kormánya ostobaságai miatt az egész magyar népet büntetni". A brit politika és propaganda fentiek szerinti módosításáról — kérve állásfoglalásukat — 1943. március 10-én Anthony Eden Washingtont és Moszkvát egyaránt értesítette.[131]

Az Egyesült Államok nemcsak a Magyarországgal szembeni háborús politika, hanem a háború utáni rendezés alapelveivel is messzemenően egyetértett. A

washingtoni békeelőkészítő bizottság 1942–43-ban még az oxfordi szakértők konkrét javaslataihoz is nagyon hasonló, sőt azokkal több esetben egyező előterjesztéseket dolgozott ki.[132] Egészen mások voltak azonban a harmadik szövetséges, a Szovjetunió szempontjai és jövőre vonatkozó elképzelései. Az angol-amerikai egyetértés perspektíváit ezek kezdettől fogva beárnyékolták. Sztálin először 1941 októberében hozta az angol kormány tudomására, hogy győzelem esetén Nyugaton a német támadás előtti, azaz nagyjából a régi birodalmi határokhoz fog ragaszkodni. Nem mond le tehát sem az 1940. március 12-i moszkvai békében biztosított kelet-finnországi (főleg karéliai) területekről, sem pedig a balti államokról és Besszarábiáról. Azt, hogy a Curzon-vonaltól keletre fekvő vegyes lakosságú, illetve belorusz és ukrán területekre is igényt tart — tekintettel a britek érzékenységére — ilyen határozottsággal ekkor még nem fogalmazta meg, inkább csak jelezte, hogy a kérdés nyitott, és rendezésre vár. Egyéb tervei közül Sztálin említette még Jugoszlávia egységének helyreállítását, és nyugati határainak kiterjesztését Itália rovására; Albánia függetlenségének szavatolását; Görögország régi határainak helyreállítását; s végül Románia nyugati határainak kiterjesztését Magyarország rovására.[133]

Tekintettel arra, hogy az Egyesült Államok minden előzetes területi megállapodást határozottan ellenzett, a háborúnak ebben a korai fázisában Anglia óvakodott írásos kötelezettséget vállalni a Szovjetunió háború utáni nyugati határairól, illetve Európa érdekszférákra osztásáról. Hallgatólagosan azonban elismerte a szovjet területi igényeket, vagy legalábbis komolyan számot vetett azokkal. Erre utal, hogy a két konföderációval foglalkozó 1942. szeptember 1-i oxfordi előterjesztésben — szemben az 1942-es washingtoni tervekkel — a balti államok és Besszarábia meg sem említődtek. „A Szovjetunió részéről területi igények fognak jelentkezni a régióban, legalább az 1941. júniusi német támadást megelőzően birtokában volt területek mértékéig. Lengyelországot és Romániát az így elveszített területekért bizonyára azzal szándékozik kárpótolni, hogy Németország, illetve Magyarország rovására területi kompenzációt kínál nekik" – olvasható az említett összeállításban.[134]

1942 nyarán, amikor Molotov tárgyalt Londonban, ugyanezek a témák ismét felvetődtek. A szovjet külügyek irányítója egyúttal utalt arra is, hogy a Szovjetunió a tervezett közép- és kelet-európai konföderációkat is érdekei ellen irányulóknak tekinti. Ebben a kérdésben azonban a brit diplomaták keményebb ellenállást tanúsítottak. Bíztak abban, hogy a konföderációs eszme valamilyen formában végül mégis elfogadtatható lesz a szovjetekkel, illetve abban, hogy az amerikaiakkal összefogva szovjet ellenállás esetén is érvényesíteni tudják elképzelésüket.[135]

Ilyen előzmények után érkezett meg Eden 1943. március 10-i jegyzékére Molotov június 7-i válasza, amely minden korábbinál határozottabban utasította el konföderációk létrehozását a Szovjetunió nyugati határai mentén, s különösképpen azt, hogy ezek egyikének Magyarország és Ausztria is tagja legyen. Molotov nem fogadta el a Magyarországgal szembeni brit politika álláspontmódosításának alapelveit sem. A háborús cselekményekért — olvasható a válaszjegyzékben — „... a felelősséget nem csak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is". A csatlós államokkal foly-

tatott tárgyalások egyik alapkikötéseként említette a „megszállt területek visszaadását", s Magyarországról szólva ezt kiegészítette azzal, hogy a szovjet kormány „nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott úgynevezett döntőbírói ítéletet, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt".[136]

1943 nyarán és őszén a *Foreign Office* referensei több alkalommal megvitatták a szovjet és a brit álláspont közötti különbségeket. Ezeknek a tárgyalásoknak az eredője az az 1943. szeptember 22-i feljegyzés lett, amelyet Frank K. Roberts osztályvezető állított össze a Teheránt megelőző moszkvai külügyminiszteri értekezletre utazó Eden számára. Egy „szélesebb körű államszövetség létrehozását" Magyarország részvételével ez az anyag még mindig brit politikai érdeknek és célnak tartotta, hozzátéve azonban, hogy a „szovjet állásfoglalás mind ez ideig kedvezőtlen". Az 1938–40-es belső álláspontho vagy az 1941–42-es oxfordi ajánlásokhoz viszonyítva határozott visszalépés tükröződött azonban a dokumentumban Magyarország határait illetően. A rövid összefoglalás alapját képező anyag (*The Future of Hungary*) így kezdődött: „Mint ellenséges állam Magyarország jövendő határai kérdésében nem tarthat igényt különös kíméletre, elsősorban ott, ahol ez a kérdés szövetségeseinket, Csehszlovákiát és Jugoszláviát érinti." Bár elvileg Roberts is úgy gondolta, hogy kívánatos lenne „a trianoni helyzetet azzal enyhíteni, hogy jelentős számú magyar lakost juttatunk vissza Magyarország határai közé, akár területek visszacsatolásával, akár lakosság-áttelepítéssel", ennek határozott támogatását Jugoszláviával és Csehszlovákiával szemben nem tartotta brit érdeknek, s így indokoltnak sem. A román-magyar területi vitában viszont — miután két ellenséges államról volt szó — az addigi brit álláspontnak megfelelően továbbra is valamilyen kompromisszumos megoldás elérése maradt a cél. „Az egyetlen tartós megoldás —fogalmazott Roberts — valószínűleg a független Erdély visszaállítása lenne." Abban az esetben, ha ez nem lenne megvalósítható, az oxfordi szakértőkhöz hasonlóan ő is Erdély felosztását javasolta Magyarország és Románia között széleskörű lakosságcserével egybekötve. „... ha nem sikerül Erdély kérdését megoldani, akár autonómiával, akár magyar és román zónákra osztásával... — jövendölte —, akkor lehetetlen eltüntetni a magyar revizionizmus rémét, és Magyarországot a Duna-medence megbízható és békés tagjává integrálni." A méltányosabb és ezért várhatóan tartósabb megoldás akadályát — a konföderációkhoz hasonlóan — Roberts Erdély ügyében is a szovjetekben látta, akikről 1941 vége óta tudták, hogy álláspontjuk „inkább Románia javára hajlik".[137]

Az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri értekezlet olyan részletkérdésekkel, mint Magyarország határai nem foglalkozott. A konföderációk ügye azonban újfent napirendre került, s a tárgyalások során Molotov ismét világossá tette, hogy a Szovjetunió semmiféle *cordon sanitaire*-re emlékeztető államszövetséget vagy államszövetségeket nem fogad el Közép- és Kelet-Európában.[138] Az, hogy lesz-e a britek és az amerikaiak által egyaránt támogatott konföderációs tervből valami, ezek után egyetlen dolog függvénye volt: azé, hogy a franciák, majd a németek után a háborút követően mely hatalom fogja ellenőrzése alá vonni a térséget. A briteknek és az amerikaiaknak ugyan messzemenően érdekükben állt

volna egy ütköző zóna kialakítása a két kontinentális nagyhatalom között, a szovjeteknek azonban ugyanúgy nem, ahogy korábban a németeknek sem. Azzal, hogy 1943. november végén Teheránban nem a balkáni, hanem a normandiai partraszállás mellett döntöttek, a kérdés alapjában véve eldőlt. Ettől kezdve Anglia lényegében egy második *Appeasament*-politika kényszerpályáján mozgott, csakhogy most nem Németországot, hanem a Szovjetuniót próbálta kielégíteni, és ezáltal megbékíteni. Olykor egy második, Dél-Franciaország helyett az Adria térségében végrehajtandó partraszállás, olykor az Olaszországban elakadt hadműveletek felgyorsításával, és a Pó völgyéből Ljubljanán át a Dunáig hatoló előretörés szorgalmazásával Churchill ugyan még többször megkísérelte ezt a forgatókönyvet átírni, ám különböző okok miatt ez sohasem sikerült neki. Az a tény, hogy Eden kíséretében 1944 októberében Moszkvába utazott és ott — az amerikaiak háta mögött — megállapodott Sztálinnal és Molotovval Európa érdekszférákra, illetve befolyási övezetekre osztásáról, lényegében vereségének a beismerését jelentette. A híres „százalékos megegyezés" a brit politikának egy olyan előremenekülési kísérleteként értelmezhető, amely az 1934 és 1938 közötti „ország-rangsorokhoz" hasonlóan a lehető legpontosabban tükrözte Anglia közép- és kelet-európai preferenciáit. Eszerint — mint ismeretes — Magyarországon 80 százalékos szovjet befolyás is elfogadható volt számára, Jugoszláviában azonban már csak 50, s Görögországban nem több, mint 10.[139]

Lehetett volna-e ez a 20 % magasabb, ha a szövetségesek várakozásainak megfelelően Magyarország más politikát folytat a háborúban? Ha például 1941 júniusában a sietős hadba lépés helyett kivár, 1944. márciusában pedig szembefordul a németekkel? Az elmondottak alapján és Sztálin háború utáni politikájának az ismeretében úgy véljük, hogy nem. A szovjetizációt — északi és keleti szomszédaihoz hasonlóan — Magyarország sem kerülhette el. Azt azonban, hogy a Magyarország és szomszédai közötti területi vitákban esetleg más szovjet álláspont érvényesült volna, nem zárhatjuk ki teljesen a lehetőségek közül.

Az 1944. októberi moszkvai megállapodásokkal Nagy-Britannia lényegében feladta, és szovjet befolyási övezetnek ismerte el Magyarországot és a Földközi-tenger észak-keleti partvidékétől eltekintve tulajdonképpen egész Közép- és Kelet-Európát. Az 1945. februári jaltai egyezményt, amelyet az Egyesült Államok erőszakolt ki, s amely szerint szabad választások során minden felszabadított ország maga dönthette el kormányzati formáját, a *Foreign Office* nem vette komolyan, és egy percre sem hitte, hogy betartható lesz. Erre utal, hogy Sir Orme Sargent, a Közép- és Kelet-Európáért felelős államtitkár-helyettes (1946-tól a közigazgatási államtitkár) már 1945. március 13-án arra tett javaslatot, hogy Nagy-Britannia törődjön bele abba, hogy Románia, Bulgária „és talán Magyarország és Jugoszlávia is totalitárius kormányzatot épít ki", s ne veszélyeztesse ennek bírálatával „alapvető együttműködési politikánkat a Szovjetunióval a háború után egy olyan kérdés miatt", amely „semmiképp sem létfontosságú az európai brit érdekek szempontjából".[140] A Közép-Európa Osztály új vezetője, Douglas F. Howard ennél is tovább ment 1945. április 30-i előterjesztésében. Ő nem egyszerűen a *fait accompli* hallgatólagos elismerését javasolta, hanem azt, hogy közöljék Moszkvával: Anglia nem kifogásolja a fejleményeket. „... nem látom, miképp tudnánk mega-

kadályozni az oroszokat abban, hogy belátásuk szerint cselekedjenek Romániában, Bulgáriában és Magyarországon, s bizonyos fokig Jugoszláviában is, viszont minél hamarabb elismerjük a tényleges helyzetet és ezzel csökkentjük az angol-szovjet viszonyt mérgező gyanakvást, annál jobb" – indokolta álláspontját.[141]

Ha a figyelmes olvasó visszagondol, és a Szovjetuniót Németországgal helyettesíti be, akkor megállapíthatja, hogy ezek a sorok akár 1937–38-ban, Neville Chamberlain miniszterelnöksége idején is íródhattak volna. A szituáció ismétlődött annyiban is, hogy akik mégis valamiféle ellenállást láttak volna indokoltnak a szovjet befolyás ellensúlyozására, azok 1945–46-ban sem tudtak mást javasolni, mint a *British Council* tevékenységének és a BBC közép- és kelet-európai nyelveken sugárzott adásainak a fokozottabb támogatását. A háború előtti német befolyás mérséklésének másik mérlegelt eszköze — a pulyka vámjának csökkentésében kicsúcsosodó piacnyújtás — a háború utáni nehéz gazdasági és szociális helyzetben fel sem merült. A kereskedelmi kapcsolatok kiépítését a dunai államokkal a *Foreign Office* automatikusan az Egyesült Államok feladatkörébe utalta.[142]

A térség területi vitáival kapcsolatban a II. világháború utáni brit politikát ugyanez az engedékenység, illetve lemondás jellemezte. Amikor a Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal kötendő békeszerződések ügyét 1945 júniusában a Külügyminisztérium különböző osztályainak képviselői megvitatták, alapelvként rögzítették, hogy „El kell fogadunk az orosz nézeteket, amennyire az észszerűen lehetséges", s az egyetértésből esetleg kovácsolható tőkét a brit alkupozíció javítására kell felhasználni más vitás kérdések megtárgyalásakor. A csehszlovák-magyar és a jugoszláv-magyar határ módosításának lehetőségét — Roberts 1943-as előterjesztéséhez (*The Future of Hungary*) hasonlóan — így természetesen az általuk készített anyag sem vetette fel. Pontosabban felvetette, ám kizárólag csak abban az értelemben, hogy nem javasolta Jugoszlávia és Csehszlovákia további, a trianoni határokon túlmenő területi gyarapítását. A meghátrálás legnyilvánvalóbban Erdély kérdésében mutatkozott meg. *Post festa* elismerték, hogy a szovjetek ideiglenesen egész Erdélyt visszacsatolták Romániához, s a végleges rendezésről szólva csupán annyit jegyeztek meg, hogy „a háború előtti határ ... nem tekinthető teljesen kielégítőnek". Arra a kérdésre azonban, hogy mi lenne a „kielégítő", meg sem kísérelték a válaszadást.[143] „... nem voltunk olyan helyzetben, hogy bármit is adhattunk volna. Mire Kelet-Európa területi rendezésére sor került, a Vörös Hadsereg már mindent elvett, beleértve Magyarországot is!" – indokolja ezt az immár csaknem teljes körű meghátrálást visszaemlékezésében Frank Roberts.[144]

A békeszerződések kidolgozásával megbízott Külügyminiszterek Tanácsába[145] delegált brit küldöttek részére összeállított 1945. szeptemberi irányelvek ugyancsak a szovjetekkel szembeni előzékenység, illetve a *do ut des* szellemében készültek el. Feltéve, hogy az Olaszországgal kötendő békeszerződés kidolgozásakor a brit-amerikai tengely fog „viszonylagos előnyt" élvezni, természetesnek vették, hogy a Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal kötendő békeszerződések általában „az orosz javaslatok alapján" készüljenek el. Ebből adódott, hogy miközben ismét rögzítették a háború előtti határok helyreállításának elvét, Besz-

szarábia és Észak-Bukovina Szovjetunióhoz csatolását egy szóval sem ellenezték. A román-magyar határral kapcsolatban az irányelvek azt tartalmazták, hogy a román fegyverszüneti szerződés feltételeire tekintettel „hozzá kellene ... járulnunk a trianoni határ visszaállításához". A dokumentum ettől egy esetben javasolt eltérést: „Ha az oroszok kisebb kiigazításokat szeretnének Magyarország javára." Érdekes, hogy nagyobb változtatásokat azonban még szovjet támogatás esetén sem tartott célszerűnek. Ezt azzal indokolta, hogy „nagyobb engedmény" esetén Magyarország és Románia egyaránt zsarolhatóvá, s ily módon „a szovjetek csatlósává válna". Ugyancsak figyelemfelkeltő, hogy az 1943 előtti állásponthoz és az oxfordi előfeltevésekhez visszakanyarodva, a szeptemberi irányelvektől pedig eltérve, ez a dokumentum ismét felvetette a szlovák-magyar határ módosításának a lehetőségét. Az anyag „a Csallóköz és a hozzá kapcsolódó alföld egy része" visszaadását tartotta elképzelhetőnek, feltéve, ha „ez elfogadható Csehszlovákia számára".[146] Valószínűtlen azonban, hogy ennek még ekkor is komoly esélyt adtak volna. 1943 végétől ugyanis, amikor közvetlenül Teherán után Beneš megállapodott Sztálinnal, az emigráns cseh politikusok békülékeny szellemű nyilatkozatainak egyre inkább vége szakadt, s a háború első szakaszában kilátásba helyezett kompromisszumos megoldásokat fokozatosan a német és a magyar kisebbségek kitelepítésének a programja váltotta fel.[147]

A Külügyminiszterek Tanácsának szeptember végi londoni ülésszakán, ahol többek között a magyar határok ügyét is megtárgyalták, ismeretes módon egyedül a román-magyar határszakasz módosításának a lehetősége került terítékre. Ernest Bevin brit és James Byrnes amerikai külügyminiszter azt javasolták, hogy „a magyar határ általában véve az 1938-as határ legyen. Azt azonban, hogy Erdély egésze vagy nagyobbik fele kerüljön Romániához, a két állam követeléseinek elemzése után kellene eldönteni". Bevin ehhez hozzátette, hogy „a brit delegáció mindössze azt akarja, hogy igazságos határvonal alakuljon ki, hogy a konfliktust a jövőben el lehessen kerülni". Az amerikai-brit javaslatot — az 1919-es francia álláspont önkritikájának jeleként — ezúttal a francia külügyminiszter is támogatta. Molotov azonban minden elképzelhető körülményre, többek között a nyugati szövetségesek 1919–20-as döntésére is hivatkozva makacsul ellenállt a Trianonban megállapított román-magyar határ akárcsak jelképes módosításának is. A vita befejező szakaszában Bidault megváltoztatta véleményét és Molotov érvelését elfogadva a továbbiakban a szovjeteket támogatta. Bevin — akárcsak 1919-ben Balfour — ugyanakkor hallgatott, s így végül már csak egyedül Byrnes ragaszkodott egy kb. 3 ezer négyzetmérföldnyi határmenti sáv visszaadásához, amelyen mintegy félmillió magyar élt.[148]

Döntés Londonban nem született; a kérdést a külügyminiszter-helyettesek elé utalták. A helyettesek 1946 áprilisában ültek össze – ugyancsak Londonban. Ezt megelőzően, 1946 februárjában a *Foreign Office* úgy döntött, hogy a továbbiakban román-magyar viszonylatban is a trianoni határok helyreállítását, tehát nem az amerikai, hanem a szovjet javaslatot támogatja. Ezt részben azzal indokolták, hogy „a magyarok, a románok és az oroszok körében olyan megoldás kezd kirajzolódni, amely Erdély kérdésének megoldását inkább az autonómiában, semmint a határkiigazításban látja". Részben pedig azokra az 1919–20-ban is gyakran

emlegetett gazdasági és közlekedési szempontokra hivatkoztak, amelyek relevanciájának viszonylagosságát Toynbee és szakértői oly meggyőzően mutatták ki 1941–42-ben. Álláspontjuk megváltozásáról a britek az amerikaiakat is értesítették. Jegyzékükben hangsúlyozták, hogy „nem ellenezzük, ha ők ... felvetik a határkiigazítás kérdését, de nem vagyunk meggyőződve arról, hogy tényleg kívánatos lenne bármiféle változtatás a jelenlegi román-magyar határ vonalán".[149]

A franciák és az angolok támogatását elveszítve, s ugyanakkor a szovjetekkel való „felesleges" konfrontációkat is kerülni akarván 1946 tavaszára az amerikaiak eltökéltsége is mérséklődött. Annyit azonban még mindig szerettek volna elérni, hogy a román és a magyar kormány „közvetlenül tárgyaljanak egymással a határ olyan kiigazításáról, amely lényegesen csökkentené az idegen uralom alatt élők számát". A szovjet delegátus azonban ezt sem fogadta el. A végső döntés így a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i ülésén az lett, hogy nemcsak Ausztria, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Magyarország, hanem Románia és Magyarország között is a trianoni határvonal állt helyre.[150]

Az új magyar kormány nem tudta, hogy a négy háborús győztes 1946 tavaszára már megállapította Magyarország régi-új határait. Budapesten — mint 1918–19-ben — ismét azt hitték, hogy van értelme az alapos békeelőkészítő tevékenységnek, s reménykedtek benne, hogyha egyebütt nem is, a román-magyar határon lesz mód kiigazításra. A Nagy Ferenc-kormány ehhez mindegyik nagyhatalom támogatását meg akarta szerezni, s ezért 1946 márciusa és júniusa között a miniszterelnök vezetésével Moszkvába, Washingtonba, Londonba és Párizsba egyaránt magyar delegációk látogattak.[151]

Londonban — 1946. június 21–22-én — Clement R. Attlee miniszterelnökkel, Sir Orme Sargent közigazgatási és J. B. Noel-Baker politikai államtitkárral tárgyalt a magyar küldöttség. A magyar politikusok felvetéseinek megfelelően a megbeszéléseket a határkérdések és a magyar kisebbségek helyzete dominálták. Ezekkel kapcsolatos válaszaikban mindhárom angol politikus őszinte és korrekt módon ismertette a brit álláspontot, és a legkisebb mértékben sem hagyták, hogy tárgyalópartnereik illúziók rabjai maradjanak. A román-magyar határ kérdését — közölte például Noel-Baker — semmi értelme sem lenne újra felvetni, mert a „szovjet hajthatatlanság" miatt úgysem várható tőle eredmény. Nem vállalt kötelezettséget a Székelyföld Románián belüli autonómiájának kiharcolására sem. Mindössze annyit ígért, hogy ha „a két kormány meg tud egyezni", akkor „megkapják Őfelsége kormányának támogatását".

Az erdélyi kérdés mellett Nagy Ferenc szóba hozta a szlovákiai magyarok üldözését, tervbe vett kitelepítésüket, s ezzel összefüggésben magyarországi befogadásukat is – esetleg „földjeikkel együtt". „A cseheknek — válaszolta erre Sargent — nagyon rossz tapasztalataik vannak a kisebbségeikkel, és ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Arról pedig — fűzte hozzá —, hogy „egy győztes hatalmat felszólítsanak, adjon át területet egy legyőzött ellenfélnek" – szó sem lehet. Noel-Baker ugyanebben a szellemben beszélt. Őfelsége kormánya — hangsúlyozta — „München után nincs abban a helyzetben, hogy kioktassa a cseheket".

A magyar delegáció minden olyan területi vagy kisebbségvédelmi felvetése tehát, amelyhez a britek támogatását kérte, elutasításban részesült. Ehelyett

mindhárom brit politikus a szomszédokkal való békés megegyezés és gazdasági kooperáció fontosságára, illetve a határok „spiritualizálódásának" a perspektívájára hívta fel a figyelmet. A „jó tanácsok" nyújtásában maga Attlee járt élen, aki valóságos kiselőadást tartott az „igazi demokrácia" mibenlétéről, s arról, hogy Magyarországnak szomszédaival együtt erre kellene törekednie. Beszélt azután arról is, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia minden hibája ellenére mégiscsak egy gazdasági egységet képezett, és „tévedés volt megpróbálni egy sereg önellátó országot létrehozni azon a területen". Ezért a térség országainak le kellene ülniük egy közös asztalhoz, s vitáik rendezése után olyan gazdasági együttműködést kellene megvalósítaniuk, amely emelné az életszínvonalat, s működőképes demokráciák kialakulását is elősegítené. Arról, hogy a Szovjetunió által dominált térségben ezt konkrétan hogyan lehetne kivitelezni, a brit miniszterelnök semmit sem mondott, s ő és munkatársai kerülték annak nyílt beismerését is, hogy a Szovjetunióval és a magyar kommunistákkal folytatott harcában Nagy Ferenc a brit kormánypolitika semmiféle segítségére nem számíthat.[152]

A konkrét támogatás megtagadása és a jó szándékú, de kivitelezhetetlen tanácsok bőkezű osztogatása mögött egyaránt annak a keserű ténynek nem minden nehézség és trauma nélküli tudomásulvétele húzódott meg, hogy gyarmatbirodalmának szétesésével Anglia elveszítette világhatalmi pozícióját, s ennek következtében mérsékelt, de addig mégis létező közép- és kelet-európai befolyását is. A tengereket évszázadokon át uraló, és a rivalizáló európai hatalmak között a mérleg nyelvének szerepét betöltő szigetország általános meggyengülését és teljes közép- és kelet-európai térvesztését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy még abban a balkáni országban is képtelennek bizonyult érdekeinek a hatékony védelmére, amelyet a földközi-tengeri brit kereskedelmi főútvonal biztonsága miatt a régió államai közül addig hagyományosan a legtöbb figyelemben és támogatásban részesített. Az Egyesült Államok katonai és gazdasági segítsége nélkül Nagy-Britannia — Sztálin és Churchill megállapodása ellenére — Görögországból is kiszorult volna. A világhatalmi státus és a Duna-medencei befolyás végének tudomásulvételére utalt a későbbiekben az is, hogy a Magyarországgal kötött 1947-es párizsi békeszerződés aláírását, majd ratifikálását a brit politikai elit figyelemre sem méltatta, s Trianon megismétlését egyetlen mérvadó személyiség sem kifogásolta. A két világháború közötti, sőt a II. világháború alatti helyzethez képest, amikor a magyar revízió ügye a brit politikai életben csaknem folyamatosan napirenden szerepelt, s néha nyíltan, néha csak titokban a brit kormánypolitika is támogatta a magyar határok etnikai elvű módosítását, ez a hallgatás egy olyan új és a hidegháború egész időszakában érvényben maradt megközelítés kialakulását jelezte, amely az 1919–20-as rendezést, illetve annak megismétlését többé nem időlegesként és módosíthatóként, hanem véglegesként és megváltoztathatatlanként fogta fel.

JEGYZETEK

[1] Lásd erre részletesebben *Jeszenszky Géza*: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918). Bp., 1986. 37–52. és *Arday Lajos*: Térkép

csata után. Magyarország a brit külpolitikában (1918–1919). Bp., 1990. 7–9. (Idézet a 8. old.-on.) Tanulmányunk első fejezetének megírásához mindkét kötet nagy segítséget nyújtott.

[2] *Scotus Viator [Robert W. Seton-Watson]*: The future of Austria-Hungary and the attitude of the Great Powers. London, 1907. VII.

[3] Uő: Racial Problems in Hungary. London, 1908., különösen 392–418. Vö. Jeszenszky: i.m. 238–249.

[4] Uő: The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy. London, 1911.

[5] *Henry Wickham Steed*: The Habsburg Monarchy. London, 1913. IX. Vö. Jeszenszky: i.m. 263–264.

[6] Public Record Office, London. Foreign Office [a továbbiakban: PRO FO] 371/1900. 67456.

[7] Uo. 371/2241. 53297.

[8] Uo. Vö. *Szarka László*: Egy XX. századi államalapító emlékiratai. In *Tomás Garrigue Masaryk*: A világforradalom 1914–1918. Bp., 1990. Szerk. Szarka László. 447–449.

[9] PRO FO 371/2244. 4404.– Supilo, illetve a délszláv emigráció háború alatti tevékenységére részletesebben lásd *Ivo J. Lederer*: Yugoslavia at the Paris Peace Conference. New Haven, London. 1963. 3–35.

[10] *Arday*: i.m. 34.

[11] *Wilfried Fest*: Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918. New York, 1978. 16.

[12] *R. W. Seton-Watson*: German, Slav, and Magyar. A study in the origins of the Great War. London, 1916. 171–187. (idézet a 173. old.-ról)

[13] *Fest*: i.m. 16.

[14] *Arday*: i.m. 36.

[15] *Fest*: i.m. 26–30.

[16] *Thomas L. Sakmyster*: Great Britain and the Making of the Treaty of Trianon. In Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon. Ed. Béla K. Király, Peter Pastor, and Ivan Sanders. New York, 1982. 110.

[17] *Arday*: i.m. 12.

[18] PRO Cabinet 29/1.

[19] Uo. FO 371/2244. 53126 és 53758.

[20] *Sherman David Spector*: Rumania at the Paris Peace Conference. New York, 1962. 29–35. A szerződést magyar fordításban közli: *Sztáray Zoltán*: A bukaresti titkos szerződés. In Új Látóhatár, 1980/1. 1–15.

[21] Teljes állami függetlenségként értelmezi például *Kalervo Hovi*: Cordon sanitaire ou barrière de l'Est? Turku, 1975. 41–43. Az ellenkező értelmezésre lásd többek között: *Edit Marjanovic*: Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher Meinung Frankreichs 1914–1918. Wien, Salzburg, 1984. 58–63. és *David Kelly*: Woodrow Wilson and the Creation of Czechoslovakia. In East European Quarterly, June 1991. 185–207.

[22] Utóbb, az 1930-as évek elején így magyarázta az a fiatal brit diplomata is, akit felettesei azzal bíztak meg, hogy készítsen áttekintést a trianoni határok kialakulásának történetéről, és arról, hogy a nemzetiségi elv hol és mennyiben sérült. „Ez egy olyan elv volt, amit úgy alkalmazhattak, ahogyan jónak látták" – summázta véleményét Ponsonby M. Crosthwaite. (PRO FO 371/16783. C9408/395/21.)

[23] *Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. Bp., 1974. 291–296., 302–305. és 317–321.

[24] *W. N. Medlicott*: Contemporary England 1914–1964. Longman, 1984. (első kiadás 1967) 117–120.

[25] *Galántai*: i.m. 291–327.

[26] *Fest*: i.m. 48.

[27] PRO FO 800/197. 166–169.

[28] *Fest*: i.m. 87–88.

[29] Uo. 60.

[30] Uo. 80–81.

[31] *Arday*: i.m. 15.

[32] PRO FO 800/200. 86–88.

[33] *Arday*: i.m. 17–19.

[34] PRO Cabinet 23/5. 14–15.

[35] *Edouard Beneš*: Bohemia'a Case for Independence. London, 1917. és *Arday*: i.m. 47–48.
[36] *Sakmyster*: i.m. 111–112.
[37] PRO FO 371/3134. 28051.
[38] *Arday*: i.m. 54–56.
[39] *Galántai*: i.m. 402–406.
[40] PRO FO 371/3135. 89828.
[41] *Arday*: i.m. 66.
[42] *Fest*: i.m. 232–244.
[43] PRO FO 371/3136. 177223. Vö. *Jeszenszky Géza*: A dunai államszövetség eszméje Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. In Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1995. 58–59.
[44] PRO Cabinet 29/2. 186–189.
[45] PRO FO 608/5. 1645.
[46] *Francis Deák*: Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon. New York, 1942.; *L. Nagy Zsuzsa*: Magyar határviták a békekonferencián 1919-ben. In Történelmi Szemle,1978/3–4. 441–457.; *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp., 1983. és *Galántai József*: A trianoni békekötés 1920. 11–34.
[47] *Deák*: i.m. 52.
[48] Uo. 65. és 431.
[49] Uo. 433.
[50] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Paris Peace Conference 1919. Vol. IV. Washington, 1969. 670–677.
[51] A jegyzőkönyvek magyar vonatkozású részleteit közli Sorsdöntések. Szerk. Gerő András. Bp., év nélk. 148–151.
[52] The Hungarian Question in the British Parliament. Ed. by Roland E. L. Vaughan Williams. London, 1933. 11–23.
[53] *Sakmyster*: i.m. 121–122. (az idézet Hohler jelentéséből innen) és The Hungarian Question, i.m. 24–29.
[54] *Galántai*: i.m.(1990) 104.
[55] Hungarian Question, i.m. 24–29.
[56] PRO FO 371/3520. 1920. II. 14.
[57] Documents on British Foreign Policy 1919–1939 [a továbbiakban: DBFP]. Ed. by J. P. T. Bury and R. Butler. First Series. Vol. VII. London, 1958. 384–388.
[58] DBFP First Series. Vol. VII. 440–449.
[59] *Viors V. Tilea*: Románia diplomáciai működése 1919. novembertől 1920. márciusig. Lugos, 1926. 61–62.
[60] Archives Diplomatiques, Paris [a továbbiakban:AD]. Paix. Vol. 139. 25–35. Memorandum du Foreign Office relatif au Traité avec la Hongrie. Vö. *Ormos*: i.m. 382.
[61] The Hungarian Question, i.m. 51–81.
[62] Uo. 193–229.
[63] *Marie-Luise Recker*: England und der Donauraum 1919–1929. Probleme einer europäischen Nachkriegsordnung. Stuttgart, 1976. 35–79.
[64] Uo. 217.
[65] Részletesebben lásd erre *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp., 1991. 137–138.
[66] *Ádám Magda*: A Kisantant 1920–1938. Bp., 1981. 99.
[67] DBFP First Series. Vol. XXIV. Ed. by W. N. Medlicott, D. Dakin. London, 1983. 737–738.
[68] Uo. Vol. XXVI. London, 1985. 198.
[69] *Recker*: i.m. 218.
[70] PRO FO 371/10775. C15915.
[71] DBFP First Series A. Vol. III. Ed. by W. N. Medlicott, D. Dakin and M. E. Lambert. London, 1970. 790–791.
[72] PRO FO 371/10775. C15915.
[73] PRO FO 371/11365. C479.
[74] Daily Mail, 1927. június 21. Hungary's place in the Sun. Safety for Central Europe.
[75] *Bán D. András*: Radomir király. Széphistória a Rothermere-akcióról. In 2000, 1990. október. 56–60.
[76] PRO FO 371/12185. C5415. Vö. *Vásárhelyi Miklós*: A Lord és a korona. Bp., 1976. 76–81.

[77] PRO FO 371/12185. C6538.

[78] Daily Mail, 1927. szeptember 8. Hungary's Plea for Justice.

[79] *Léderer Lajos*: Egy év a revíziós küzdelemben. Bp., 1928. 62–63.

[80] *Harold W. Temperley*: How the Hungarian Frontiers were drawn? In Foreign Affairs, April 1928. Vol. 6. No. 3. 438–446.

[81] PRO FO 371/12186. C8885 és C8424.

[82] DBFP First Series A. Vol. IV. Ed. by W. N. Medlicott, D. Dakin and M. E. Lambert. London, 1971. 649–650.

[83] Lásd erre részletesebben *David E. Kaiser*: Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War. Princeton, 1980. 81–99.

[84] *Romsics*: i.m. 231.

[85] *Kaiser*: i.m. 325.

[86] Idézi *Herczeg Ferenc*: Napkelet előtt. (Művei X.) Bp., 1939. 70–71.

[87] PRO FO 371/16683. C2608/2607/62. és uo. 371/16691. C5740/2607/62. Vö. *Konrad Hugo Jarausch*: The Four Power Pact 1933. Madison, 1965.

[88] PRO FO 371/16783. C9408/395/21.

[89] *Thomas L. Sakmyster*: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936–1939. Athens, 1980. 79. és Nemzeti Újság, 1933. december 2. Az angol kormány már nem zárkózik el.

[90] The Hungarian Question, i. m. 9.

[91] Bethlen István angliai előadásai. Bp., év nélk. Vö. *Romsics*: i.m. 248–249.

[92] PRO FO 371/16783. C9275/395/21.

[93] PRO FO 371/16783. C10897/395/21. A Bethlen előadásait követő vitákra: Magyarország, 1933. november 30. Bethlen heves vita során megvédte... és Pesti Napló, 1933. november 30. Gróf Bethlen István erdélyi vitája Londonban.

[94] *Robert W. Seton-Watson*: Treaty Revision and the Hungarian Frontiers. London, 1934. különösen 7–10., 17–18. és 37–46.

[95] Pesti Hírlap, 1933. augusztus 15. Trianon revíziójának legközelebbi útja Anglián keresztül vezet. Vö. *Jean-Baptiste Duroselle*: Politique étrangère de la France. La décadence 1932–1939. Paris, 1979. 70–75.

[96] PRO FO 371/16786. 10499/10499/21.

[97] *Herczeg*: i.m. 163.

[98] Pesti Hírlap, 1933. december 12. Sir Robert Gower...

[99] PRO FO 371/16783. C11248/395/21.

[100] Uo. C9408/295/21.

[101] *Diószegi István*: Két világháború árnyékában. A nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939. Bp., 1974. 222–234. és *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiad. Bp., 1988. 166–170.

[102] *Juhász*: i.m. 184.

[103] Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. 4. kiad. Bp., 1972. 180.

[104] *Sakmyster*: i.m. (1980) 78.

[105] *Carlile A. Macartney*: Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences 1919–1937. London, New York, Toronto, 1937. 198–199., 246–250., 348–355. és 435–437.

[106] DBFP Third Series. Vol. III. Ed. by E. L. Woodward and R. Butler. London, 1950. 48.

[107] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945 [a továbbiakban: DIMK]. II, köt. Szerk. Ádám Magda. Bp., 1965. 717–720.

[108] Horthy Miklós titkos iratai, i.m. 186. és DBFP Third Series. Vol. III. Ed. by E. L. Woodward and R. Butler. London, 1950. 202–203.

[109] DIMK III. köt. Szerk. Ádám Magda. Bp., 1970. 257–260. és DIMK IV. köt. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1962. 363–365.

[110] DBFP Third Series. Vol. III., i.m. 200–202. és DIMK III. köt., i.m. 257–260.

[111] DIMK III. köt., i.m. 616.

[112] DIMK IV. köt., i.m. 214–215.

[113] PRO FO 371/23116. C14406/4000/21. Vö. *Juhász*: i.m. 231.

[114] Uo. C14182/4000/21.

[115] DBFP Third Series. Vol. VI. Ed. by E. L. Woodward, R. Butler. London, 1953. 77–78.

[116] DIMK IV. köt., i.m. 393–396.

[117] PRO FO 371/24427. C3525/529/21. – Teleki Erdéllyel kapcsolatos elképzeléseire lásd még DIMK IV. köt., i.m. 479–482.

[118] DIMK V. köt. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1982. 481–482.

[119] PRO FO 371/24428. C13673/624/21. Vö. *Juhász*: i.m. 240. és Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1978. 22.

[120] PRO FO 371/24427. C3525/529/21.

[121] PRO FO 371/24428. C13673/624/21.

[122] Uo. és C13562/529/21.

[123] Uo. FO 371/26603. C387/123/21

[124] DIMK V. köt., i.m. 860–862.

[125] DIMK V. köt., i.m. 840–843.

[126] Magyar-brit titkos tárgyalások, i.m. 25. és *Barcza György*: Diplomataemlékeim. 1–2. köt. Szerk. Antal László és Bán D. András. Bp., 1994. 1. köt. 500–501.

[127] *Juhász*: i.m. 296.

[128] *Robert H. Keyserlingk*: Austro-Hungary's Revival during World War II: Anglo-American Planning for the Danube Region. In Études Danubiennes, 1987. No. 1. 58–61. és *Bán D. András*: A közép-kelet-európai brit külpolitika és Magyarország. In Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században, i.m. 140.

[129] Magyar-brit titkos tárgyalások, i.m. 43.

[130] PRO FO 371/31500. szám nélk. (1942. szeptember 1.) – Ezt a dokumentumot — az oxfordi bizottság más releváns irataival együtt — Bán D. András tárta fel, és bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt is köszönetemet fejezem ki. A bizottság legfontosabb magyar és kelet-európai vonatkozású előterjesztései rövidesen olvashatók lesznek a Pax Britannica c. kötetben, amelyet Bán D. szerkesztésében az Osiris Kiadó jelentet meg.

[131] Magyar-brit titkos tárgyalások, i.m. 97–98. és 100–103.

[132] Lásd erre részletesen Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, 1992.

[133] *Elisabeth Barker*: British Policy in South-East Europe in the Second World War. London, 1976. 128–130.

[134] PRO FO 371/31500. szám nélk. (1942. szeptember 1.)

[135] *Barker*: i.m. 132–133.

[136] Molotov válaszát közli Magyar-brit titkos tárgyalások, i.m. 158–159.

[137] PRO FO 371/34504. C11310. Közli Magyar-brit titkos tárgyalások, i.m. 245–248.

[138] *Barker*: i.m. 137.

[139] *Bán D.*: i.m. 145.

[140] PRO FO 371/48192. R5063/5063/62

[141] PRO FO 371/48192. szám nélk. (1945. április 30.)

[142] Documents on British Policy Overseas [a továbbiakban:DBPO]. Ed. by R. Butler, M. E. Pelly. First Series. Vol. I. London, 1984. 44–46.

[143] PRO FO 371/48192. R10059. Vö. *Stanley M. Max*: The United States, Great Britain, and the Sovietization of Hungary, 1945–1948. New York, 1985. 80–82.

[144] „Jaltában történelmi reváns volt". Király Helga interjúja Sir Frank Robertsszel. In Heti Világgazdaság, 1995. május 6. 41.

[145] A testület létrejöttének körülményeire és feladatkörére lásd részletesen *Fülöp Mihály*: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947). Bp., [1994] 5–20.

[146] DBPO First Series. Vol. I., i.m. 110–112.

[147] Beneš 1943 utáni elképzeléseire lásd Az 1943 decemberi Beneš-Sztálin-Molotov megbeszélések dokumentumai. Szerk. Gulyás László. Szeged, 1993. Vö. *András Károly*: Beneš Moszkvában. In Új Látóhatár, 1985. június. 137–168.

[148] DBPO First Series. Vol. II. Ed. by R. Butler, M. E. Pelly. London, 1985. 258–260. Vö. Fülöp: i.m. 51–53.

[149] PRO FO 371/57153. U2345.

[150] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1946. Vol. II. Council of Foreign Ministers. Washington, D. C. 259–261. Vö. részletesen *Fülöp*: i.m. 83–90. és 114–118.

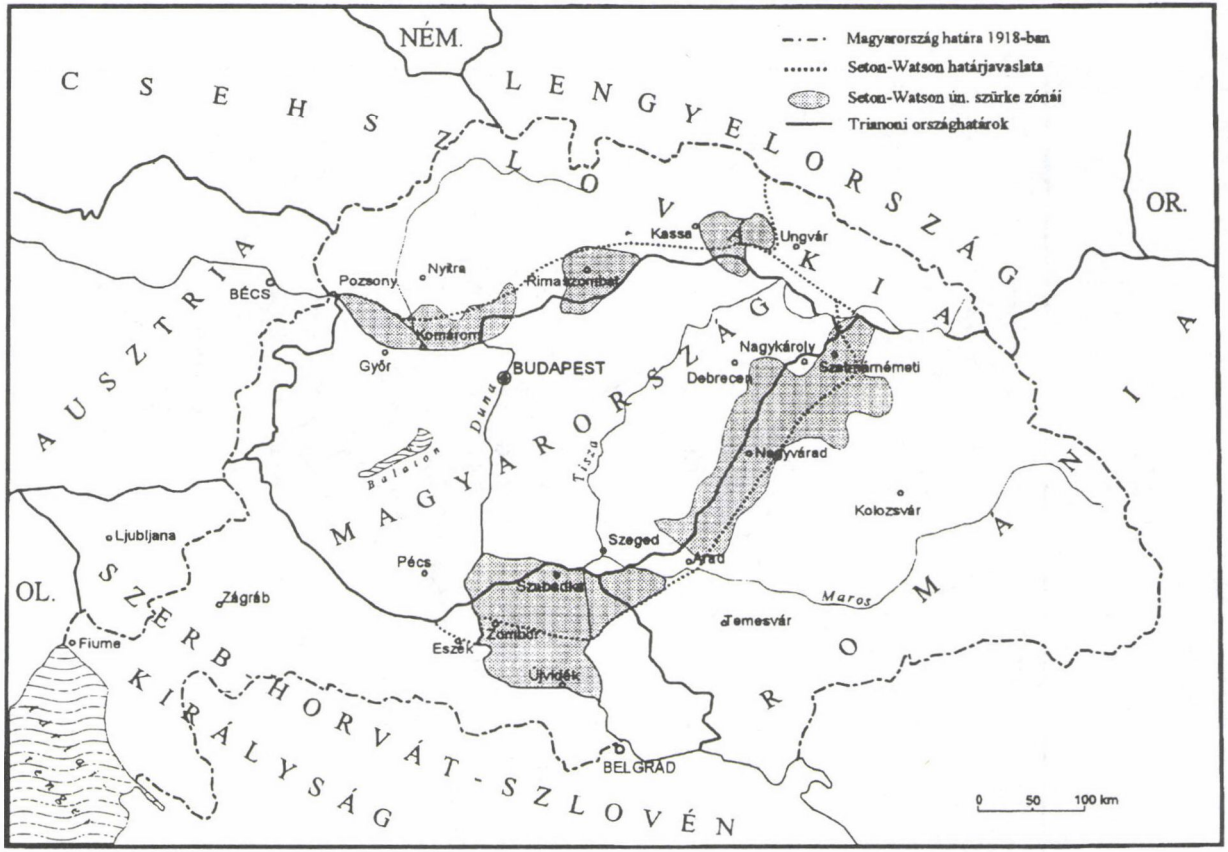
[151] A magyar előkészületekre és kormánypolitikára lásd *Kertész István*: Magyar békeillúziók 1945–1947. Szerk. Antal László és Gyarmati György. Bp., 1995. 135–192. és *Balogh Sándor*: Magyarország külpolitikája 1945–1950. 2. kiad. Bp., 1988. 132–158.

[152] PRO FO 371/59025. szám nélk. (1946. június 21–22.) Vö. *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött. 1–2. köt. Szerk. Antal László és Vida István. Bp., 1990. 1. köt. 310–311. és *Fülöp*: i.m. 128–130.

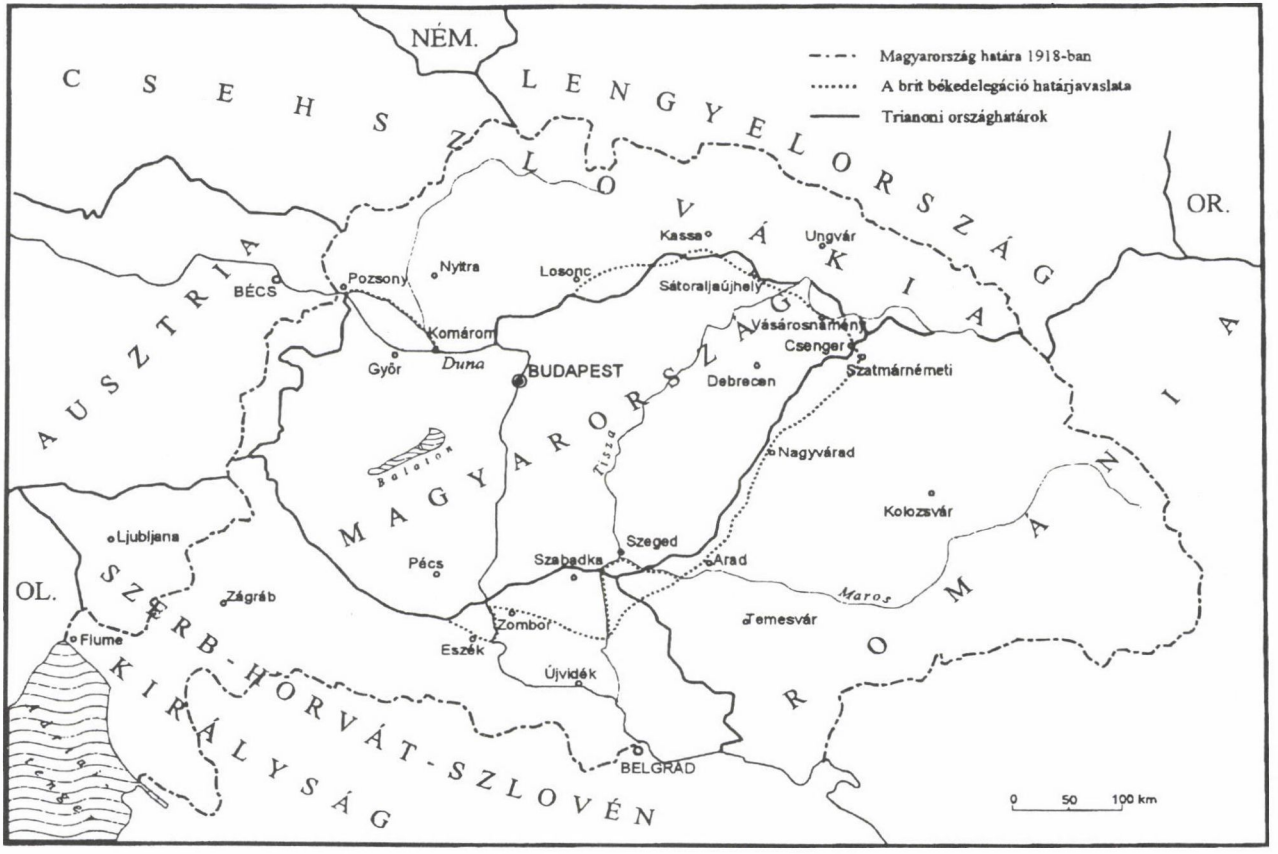
MELLÉKLETEK

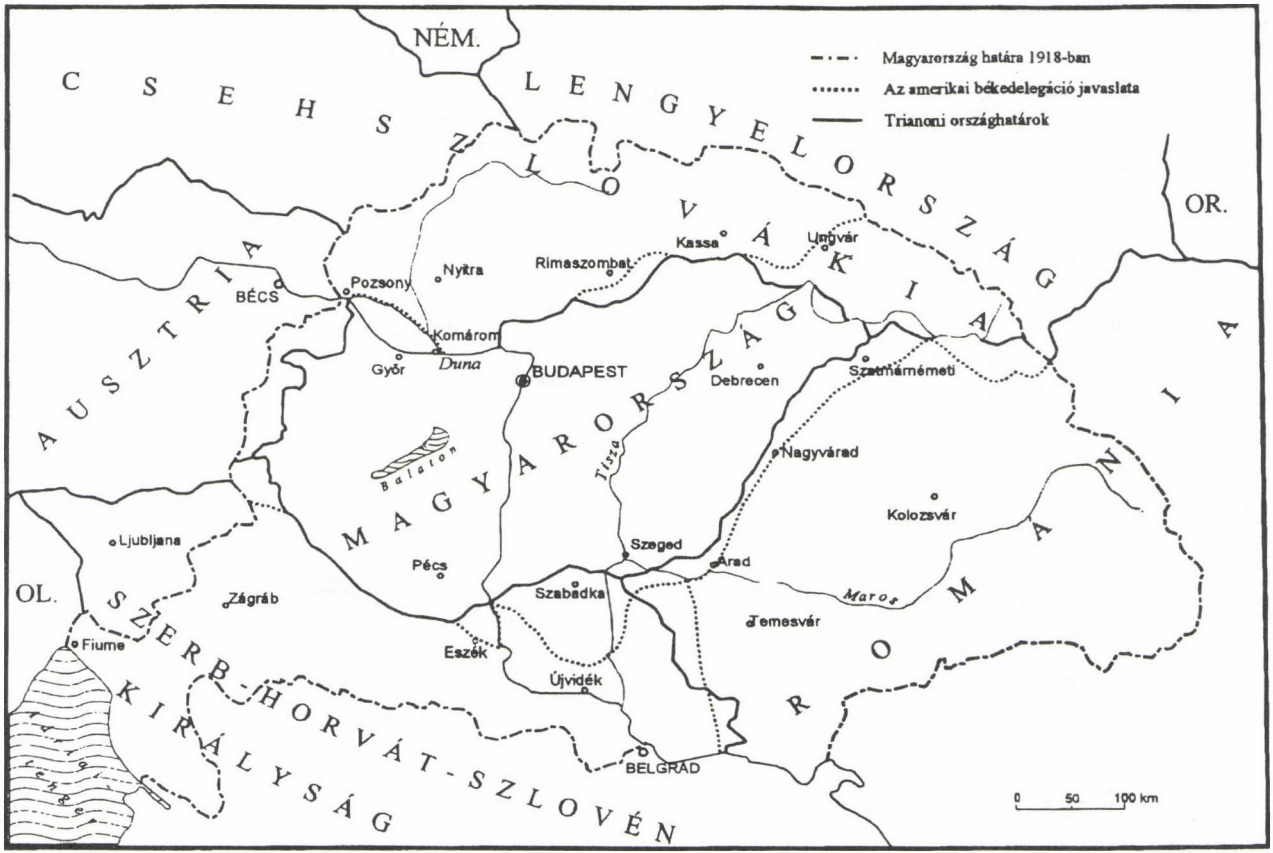
1. ROBERT W. SETON-WATSON 1916-OS ELKÉPZELÉSE KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA NEMZETÁLLAMOKKÁ ALAKÍTÁSÁRÓL

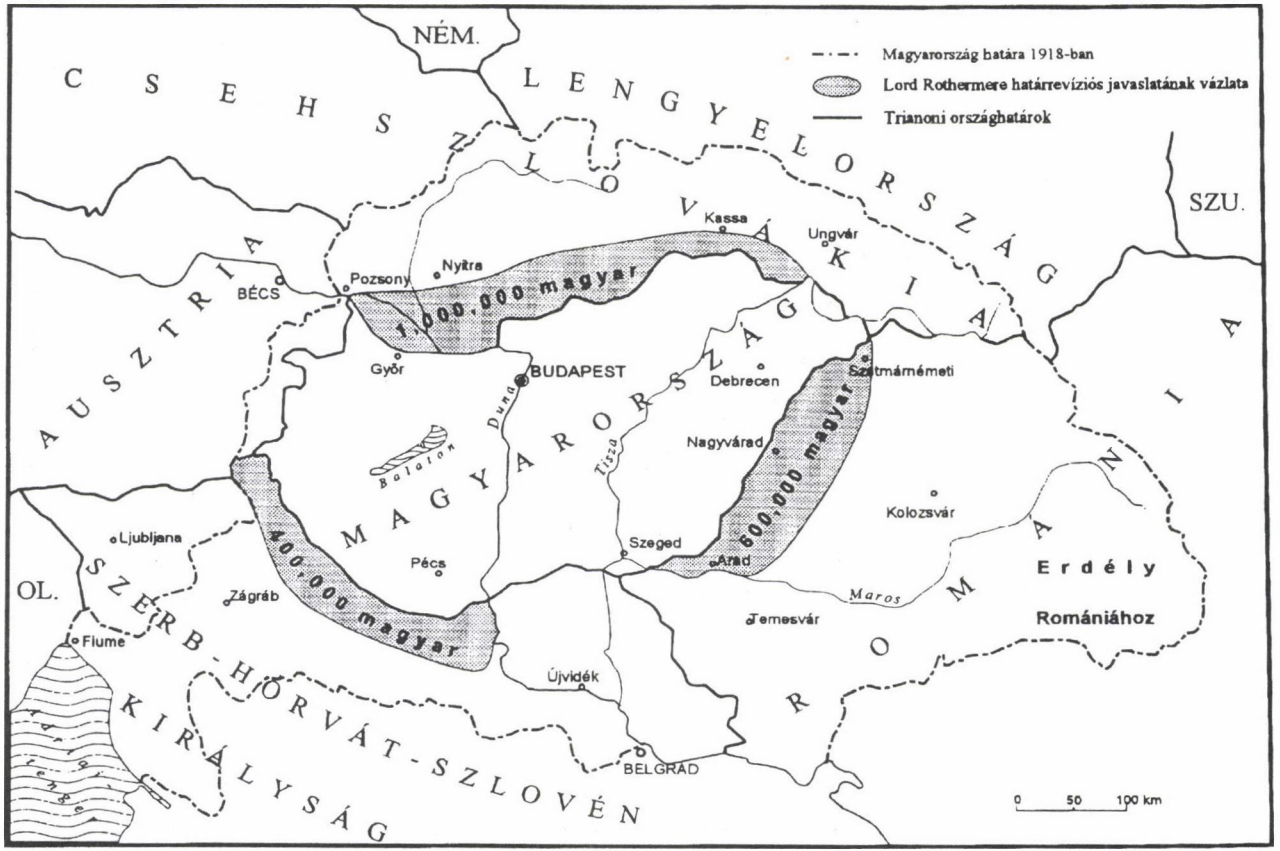
2. ROBERT W. SETON-WATSON ÚN. SZÜRKE ZÓNÁI ÉS 1918. ÉVI DECEMBERI JAVASLATA MAGYARORSZÁG ÚJ HATÁRAIRA

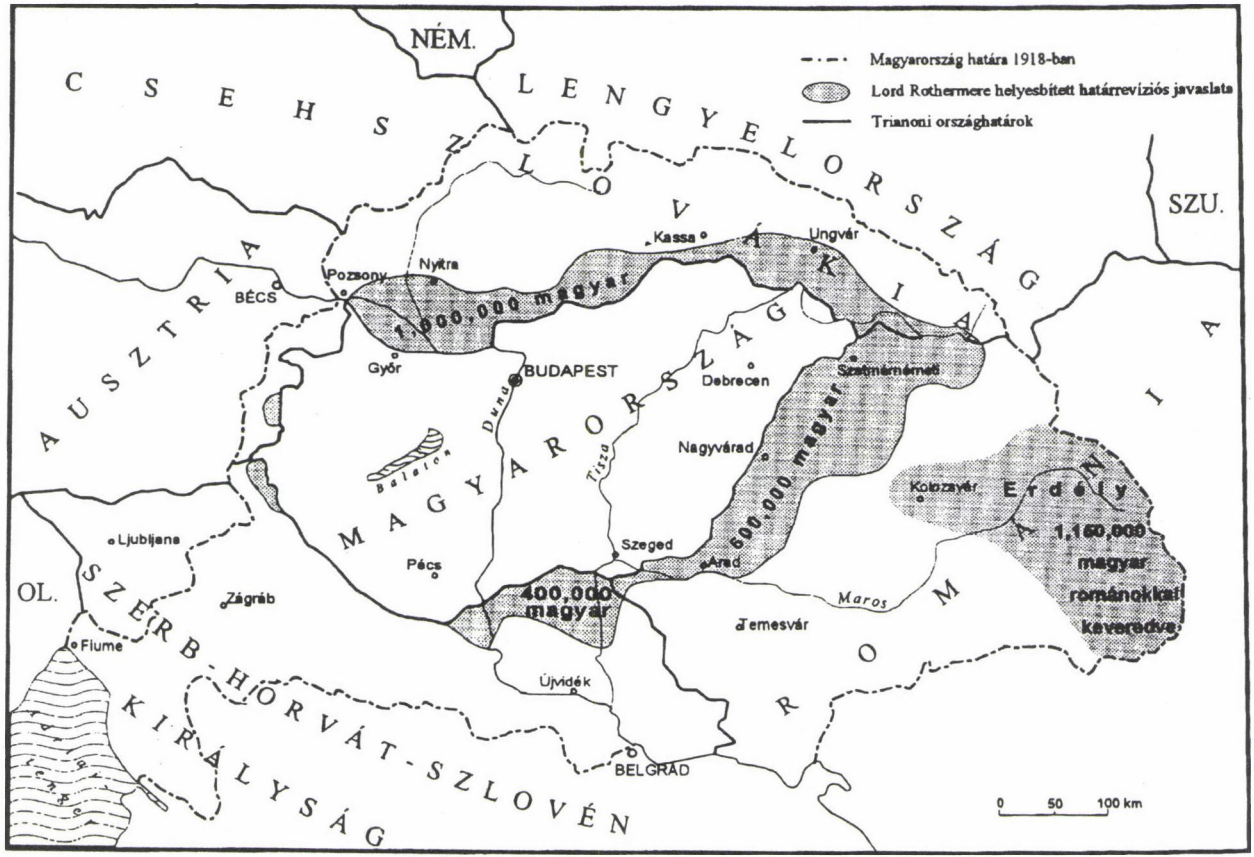
3. A BRIT BÉKEDELEGÁCIÓ 1919. FEBRUÁR 8-I HATÁRJAVASLATA

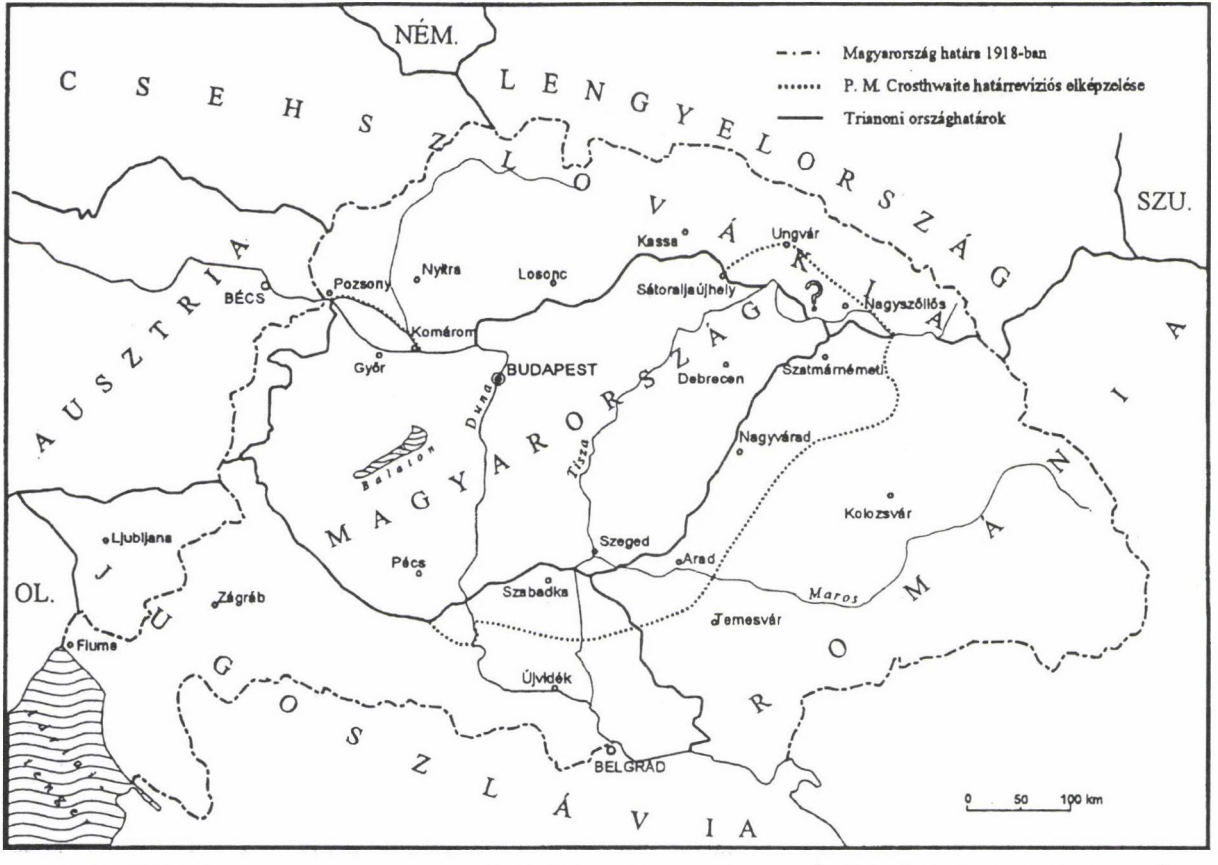
4. AZ AMERIKAI BÉKEDELEGÁCIÓ HATÁRJAVASLATA (1919)

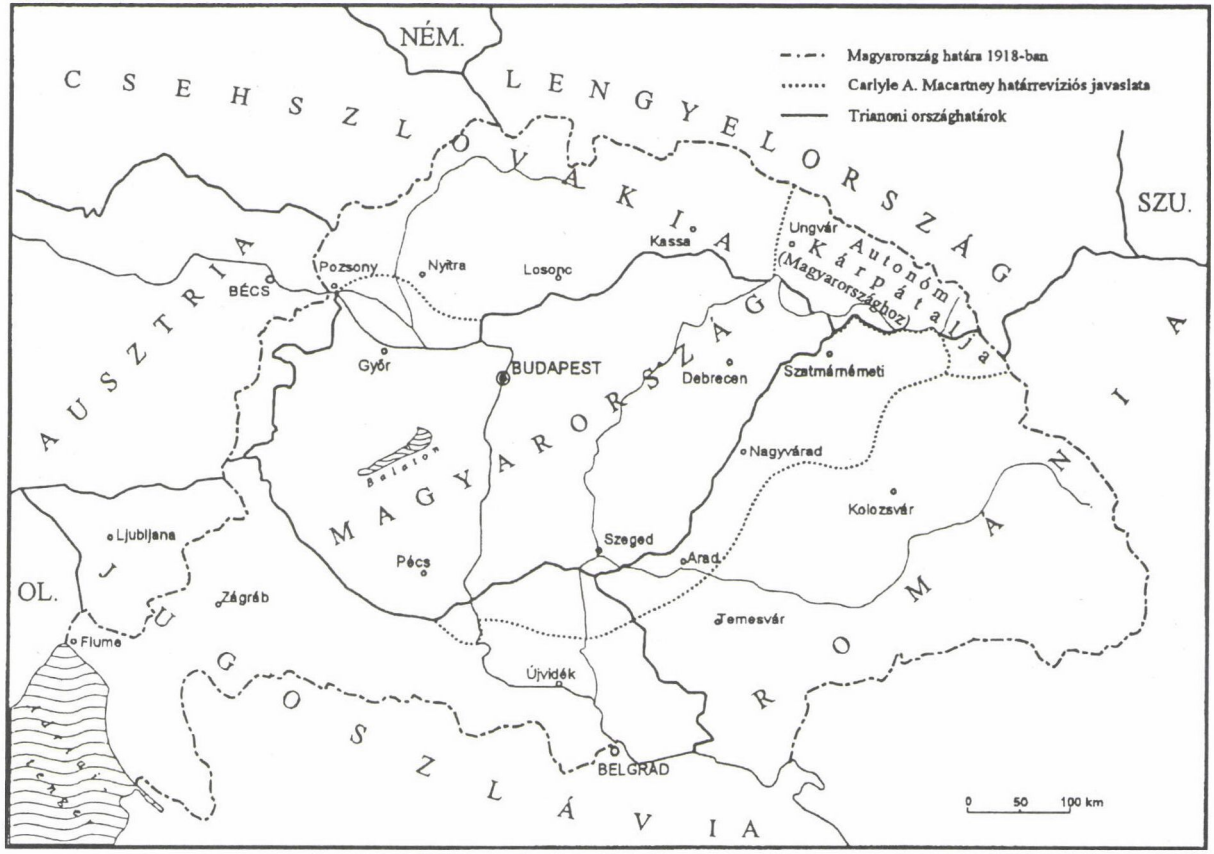
5. LORD ROTHERMERE HATÁRREVÍZIÓS JAVASLATA (1927. JÚNIUS 21.)

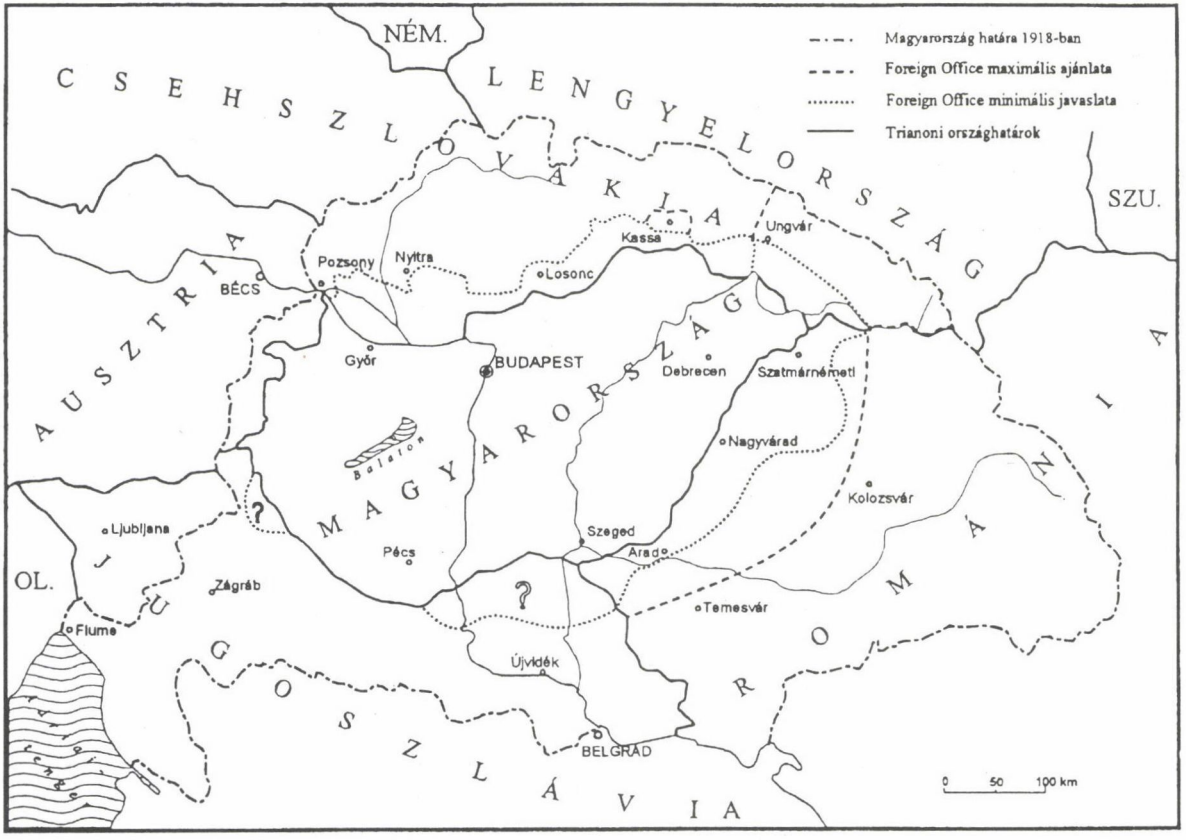
6. LORD ROTHERMERE HELYESBÍTETT HATÁRREVÍZIÓS JAVASLATA (1927. AUGUSZTUS 30.)

7. PONSONBY M. CROSTHWAITE (FOREIGN OFFICE) ELKÉPZELÉSE MAGYARORSZÁG HATÁRAINAK ESETLEGES MÓDOSÍTÁSÁRÓL (1933. OKTÓBER 27.)

8. CARLYLE A. MACARTNEY ELKÉPZELÉSE MAGYARORSZÁG HATÁRAINAK MÓDOSÍTÁSÁRÓL (1937)

9. A FOREIGN OFFICE OXFORDI BÉKEELŐKÉSZÍTŐ BIZOTTSÁGÁNAK ALTERNATÍV AJÁNLÁSAI MAGYARORSZÁG HÁBORÚ UTÁNI HATÁRAIRÓL (1942. SZEPTEMBER 1.)

Ignác Romsics

LES AFFAIRES ÉTRANGÈRES DE LA GRANDE-BRETAGNE ET „LA QUESTION HONGROISE", 1914–1946

(Résumé)

Les relations britannico-hongrois au 20e siècles connaissent déjà beaucoup d'études. Des études et manuels riches ont été publiés par Géza Jeszenszky pour la période d'avant de la première guerre mondiale; par Lajos Arday pour l'époque des révolutions des années 1918–19; par Gyula Juhász et récemment par András D. Bán pour les années de la deuxième guerre mondiale; et par Mihály Fülöp pour la traité de paix de 1947. L'étude présente — basée sur les publications citées ci-dessus ainsi que sur la bibliographie international et des sources d'archives britanniques — esquisse une vue globale sur la période de 1914–1946 en s'intéressant à la place prise par la Monarchie Austro-Hongroise puis par la Hongrie dans la politique britannique de l'Europe Centrale et de l'Est; en quoi et en quelle mesure a-t-elle déterminé l'histoire de l'Empire des Habsbourg et plus tard la définition et modification ultérieure des frontières de la Hongrie.

Le chapitre premier (Les plans sur l'avenir de la Monarchie Austro-Hongroise et sur le nouveau régime du bassin du Danube pendant la première guerre mondiale) renforce l'opinion que les affaires étrangères britanniques étaient partagées entre la fédéralisation et la réorganisation de la Monarchie en forme des états-nations jusqu'au printemps de 1918. C'était surtout le défait des négociations de paix séparée avec la Monarchie et le renforcement des liens économiques, politiques et militaires entre la Monarchie et l'Allemagne qui ont impliqué la réalisation de cette deuxième conception.

Le second chapitre examine le rôle de la Grande-Bretagne dans la traité de Trianon. Il démontre aussi l'existence d'une tendance partiale „hungarophobe" représentée surtout par les spécialistes et le Foreign Office même, ainsi que celle d'une ligne plutôt „hungarophone" présidée par le premier ministre Lloyd George et ses conseillers. Dans la plupart des débats la première a emporté sur la deuxième et par conséquent le communiqué officiel britannique est resté toujours plus proche à celui des Français qu'à ceux de Américains ou des Italiens.

L'objet du troisième chapitre est le révisionnisme hongrois et l'appréciation britannique de la correction des frontières de la Hongrie entre 1922 et 1941. La Grande-Bretagne a représenté la politique de status quo jusqu'au début des années trente. Mais à partir de cette date elle a commencer à estimer concevable une modification paisible et partielle (correspondant au principe ethnique) des frontières de la Hongrie. Et par conséquent elle n'a pas contesté ni la première arbitrage de Vienne en 1938, ni le rattachement la Subcarpathie en mars de 1939. Après le début de la deuxième guerre mondiale la prise de position britannique a été influencée à la fois par les principes théoriques et les exigences de la situation militaire. Cela explique l'appréciation contradictoire de la deuxième arbitrage de Vienne en 1940 et la suspension des liens diplomatiques par la suite de la „marchée" sur Bácska en 1941.

Le quatrième chapitre s'occupe des activités britanniques de préparation de paix portant sur la Hongrie, ainsi que les antécédent de la traité de paix de 1947. Bien que les préparateurs britanniques (le Comité Toynbee) aient incliné à modifier les frontières établies par la traité de Trianon selon le principe ethnique, ainsi qu'à assurer l'indépendance de la Transylvanie, ces idées se sont effondrées l'un à l'autre en 1945–46 par la suite de l'opposition constante de l'Union Soviétique. Les affaires étrangères britanniques et l'opinion publique „sans regrets" ont vite passé sous silence cette question contrairement à la situation postérieur la première guerre mondiale.

BRITISH FOREIGN POLICY AND THE „HUNGARIAN QUESTION", 1914–1946

by Ignác Romsics
(Summary)

British-Hungarian relations in the twentieth century have been dealt with in a great number of Hungarian contributions. The period prior to the First World War was analyzed by Géza Jeszenszky, the revolutionary years of 1918–1919 by Lajos Arday, the years of the Second World

War by Gyula Juhász and recently by D. András Bán, and the peace treaty of 1947 by Mihály Fülöp. The present article is based partly on these, partly on the available foreign literature and on documents of the British archives. It reviews the period between 1914 and 1946 and examines the role of the Austro-Hungarian Monarchy and Hungary in the British policy concerning East-Central Europe, and the ways the British attitude influenced the fate of the Habsburg Empire, and the determination and rectification of Hungary's frontiers.

Chapter one (Plans Concerning the Future of the Austro-Hungarian Monarchy and the New Order in the Carpathian Basin During the First World War) supports the view that British politics was hasitating quite up to the spring of 1918 between the federal transformation of the Monarchy and its breaking up into nation-states. The success of the latter was finally determined by the failure of the talks on separate peace with Austria-Hungary, and by the strengthening of the economic, political, and military relations between the Monarchy and Germany.

Chapter two examines the role of Great Britain in the peace treaty of Trianon in 1920. It points out that there was an anti-Hungarian bias among the British decisionmakers represented primarily by the Foreign Office and the experts around it, but at the same time there was also a pro-Hungarian attitute, mainly on the part of Prime Minister Lloyd George and his advisersungarianH. The debates of the two groups were generally won by the former, so the official British standpoint was always closer to the French one than to the American or the Italian.

Chapter three discusses the British views on Hungarian revisionism and the correction of the Hungarian frontiers between 1922 and 1941. Up to the early 1930, Great Britain stood for the *status quo*. From that time on, however, it considered the peaceful and partial rectification of the frontiers (on an ethnic basis) more and more probable, and did not protest against the First Vienna Award of 1938 and the reannexation of Carpatho-Ukraine in March, 1939. Following the outbreak of the Second World War, the British views were influenced both by theoretical considerations and by the war itself. It followed from this that the British opinions on the Second Vienna Award of 1940 were already contradictory, and the marching in of the Hungarian troops into Bácska in 1941 resulted in the breaking off of the diplomatic relations.

Chapter four deals with the preparation for peace on the part of the British during the war as far as the Hungarians were concerned and the antecedents of the conculsion of peace in 1947. Although the British delegation (the Toynbee Committee) were inclined to modify the Trianon frontiers according to ethnic principles and to let Transylvania become independent, the attitude of the Soviet Union in 1945–46 frustrated these hopes. Contrary to the situation following the First World War, the British public opinion dropped the matter quickly and „without regret".

Makkai Béla

A MAGYAR KORMÁNYZAT „BOSNIAI ACTIO"-JA
(1909–1919)

A múlt század végén tömegessé vált magyarországi kivándorlás ellensúlyozására a kormányzat *„Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása"* néven akciót indított. A század elején az Egyesült Államokba, Romániába, Bukovinába, Horvátországba és Bosznia-Hercegovinába szakadt magyarság nemzeti tudatának ápolására, elsősorban egyházi és kulturális életének megszervezésére.

Az akciók voltaképpen az emigráltak későbbi hazatelepedését kellett volna hogy előkészítsék, a délszláv tartományokban azonban — a „magyarság balkáni hivatásá"-ra tekintettel — a kormányzat még szorgalmazta is a kivándorlást. Így jött létre az Árpádoktól Mátyás királyig szoros államjogi kötelékekkel hazánkhoz kapcsolódó délszláv tartományok féltucat népesebb magyar közössége a századfordulón.

A Boszniában indított program megvalósítója a Horvátországban már évek óta eredményes **Julián-Egyesület** volt, amely nagy tapasztalatokkal rendelkezett az iskolaállítás és a közművelődés szervezése terén; tanítói kara beszélte a fogadó ország nyelvét; a jól szervezett adminisztráció, a kormány-kapcsolatok és anyagi források e sokrétű és kényes feladatra szinte predesztinálták az egyesületet. Az akció szervezői azonban a horvátországi viszonyoktól eltérően itt nem számíthattak a magyar nagybirtokosok és bérlők, az autonómiát élvező református egyház és a befolyásos Magyar Államvasutak támogatására, legfeljebb a közös pénzügyminisztérium egy-egy főtisztviselőjére (mindenekelőtt Thallóczy Lajosra), akik a történelmi tradíciókra hivatkozással Kállay Benjámin Bosznia-politikáját kívánták folytatni, s az osztrák túlsúllyal szemben a magyar érdekek következetes érvényre juttatását tekintették főfeladatuknak az 1908-ban annektált Bosznia-Hercegovinában.

Munkám célja, hogy bemutassam, miként sikerült a különböző magyar közösségeknek a magyar kormány támogatásával megteremtenie az anyanyelvű oktatás intézményeit (az óvodától a gimnáziumig), s a boszniai naptár, népkönyvtárak és különböző kultúregyletek létrehozásával biztosítani a nemzeti nyelv, hagyomány és kultúra megőrzését.

Az annektált tartományokban élő magyarság spontán asszimilációja ellenében tett *önvédelmi* jellegű intézkedéseken kívül szólnunk kell arról a *nagyhatalmi* ihletésű *ösztöndíj-akcióról* is, amelyet ugyancsak a Julián-Egyesület indított azzal a céllal, hogy magyarbarát vezetőréteget teremtsen muzulmán bosnyák ifjak, illetve hercegovinai ferences növendékek magyarországi iskoláztatásával.

Dolgozatunkban a *Boszniai Akció* lefolyásának körülményeit kívánjuk rekonstruálni a rendelkezésre álló források (miniszterelnökségi iratok és Thallóczy Lajos hagyatéka, valamint boszniai és horvátországi sajtóközlemények) alapján, de nem vállalkozhatunk a tágabb politikai dimenziók (a délszláv probléma alakulásának vagy a Monarchia, s ezen belül Magyarország Balkán-politikájának) bemutatására. Törekvésünk ugyanakkor a Bosznia-Hercegovinában kezdeményezett akció, valamint a korábbi és nagyobb jelentőségű ún. **Szlavóniai Akció** célkitűzéseinek, módszereinek és eredményeinek összevetése. A komparatív vizsgálódások reményeink szerint hozzásegítenek ahhoz, hogy a szűkszavú források ellenére érzékletes képet nyerjünk a Száván túli délszláv tartományok *magyar szórvány*ainak — kormányprogrammal támogatott — megmaradási küzdelméről, amely a felfokozott *nacionalizmusok* és a vizsgált térségben összecsapó expanzív törekvések viszonyai között zajlott, s ezért bemutatása fontos tanulságokkal szolgálhat a Kelet-Európában ma is oly aktuális *nemzetiségi problémák* megoldásához.

A „Bosniai actio" megindításának körülményei Bosznia-Hercegovina annexiója után

Az ún. „Bosniai actio", amelyet a magyar kormány — az 1908-ban annektált délszláv tartományok szórványmagyarságának nemzeti gondozása címén indított — egy minisztertanácsi jegyzőkönyvi utalás szerint 1909 végén vette kezdetét.[2]

A budapesti kormány politikai és pénzügyi támogatásával megvalósuló vállalkozás azon akciók sorába tartozik, amelyekkel a századfordulón az Egyesült Államokba, Romániába, Bukovinába és Horvát-Szlavónországokba kivándorolt több százezer magyart kívánták megóvni (mindenekelőtt kulturális eszközökkel) az őket fenyegető asszimilációtól.

Bosznia-Hercegovina vonatkozásában azonban bajos volna a kivándorolt magyar tömegek nemzetmentő akciójáról beszélni. Már csak azért sem, mivel a felsorolt kivándorlási célországoktól, (ill. tartományoktól) eltérően itt az okkupációt követő 30 esztendő alatt is igen csekély létszámban telepedtek meg magyarok. Az 1910. évi népességösszeírás — a katonaságot nem számítva — mindössze 62.541 magyar állampolgárt regisztrált a két tartományban; s túlnyomó (mintegy 3/4) részük Horvátországból; illetve az ország déli, vegyeslakosságú megyéiből származott.[3] A közigazgatásban, a különféle pénzintézeti és kereskedelmi kirendeltségeken alkalmazottak zöme is — érthetően — a hivatalos nyelvet (szerbhorvátot és németet) ismerők köréből, tehát főként délvidéki szerbekből, horvátokból és svábokból tevődött ki.[4]

A délvidéki agrárnépesség Szlavóniába irányuló kivándorlása — az ottani földárak felszökését követően — a századforduló táján megtorpant,[5] így a távoli, ám a bosnyák kormányzat által is támogatott földparcellázások[6] hírére — a nagyobb kockázatot is vállalva — több rajban telepedett meg Posavinán.[7] Ismételten hangsúlyozzuk, hogy jelentékeny létszámról nem beszélhetünk, hiszen a két tartományi székhely néhány száz fős magyar közösségén kívül mindössze négy településen volt kimutatható népesebb *magyar* lakosság: a Bosznia északkeleti ré-

szén fekvő Brčkán, Bjelinán, a Bosna folyó völgyében, (Maglajtól néhány kilométerre) Zavidovićon, valamint a Prnjavor melletti Vučiakon.[8]

Az okkupált tartományok magyar lakosságát a század elején együttesen 5000 főre tehetjük, s ebből természetes módon adódik a kérdés: a magyar kormány milyen megfontolásból kezdett mégis költséges akciót ennek az amerikai vagy szlavóniai kivándorlók arányához képest elenyészően csekély szórványnak a felkarolására? A magyarázat — kézenfekvően — a nagypolitikai összefüggésekben keresendő.

A Török Birodalom megroppanásával a Balkánon kialakult hatalmi űrt — Oroszország szívós igyekezete ellenére — az Osztrák-Magyar Monarchia töltötte be, a berlini kongresszus felhatalmazásával. A kettős monarchia hegemón szerepét geopolitikai helyzete, a térséghez fűződő történelmi kapcsolatai és nem utolsó sorban nagyhatalmi érdekei is indokolttá tették. Utóbbiak közül külön is ki kell emelnünk a *délszláv egységtörekvések* ellensúlyozásának igényét. (Az önmagát a „Balkán Piemontja"-ként meghatározó Szerbiával kialakult konfliktusa motiválta elsősorban Bosznia-Hercegovina preventív okkupációját, majd annexióját is.)

A magyar politikai közvélemény és különösen az ellenzék ugyan már a két délszláv tartomány katonai megszállásának törökellenes élt tulajdonított, s ezért azt érzelmi alapon elutasította, paradox módon azonban id. Andrássy Gyula művét mint a (II. Bélától Mátyásig Boszniát is magában foglaló) Magyar Birodalom feltámasztását szemlélte. A kezdetben katonai, később közös pénzügyminisztériumi igazgatás alatt álló két tartományra a magyar politikai vezetés annál is inkább igényt formált, mivel az uralkodó az annexiót 1908. október 5-i szózatában a magyar királyi elődök egykori uralmára, mint történelmi jogalapra hivatkozással proklamálta. Bosznia és Hercegovina háborús légkörben megvalósuló bekebelezését követően azonban nem történt meg azok várva várt közjogi egyesítése Magyarországgal, (igaz, az ezzel kapcsolatos osztrák és horvát igények is kielégítetlenek maradtak); így a dualista állam két alkotóeleme közötti rivalizálás az annektált tartományokban tovább folytatódott. A viszonyok annyiban mégis megváltoztak, hogy, amíg Kállay Benjámin tapintatos, ám gazdasági és kulturális fellendülést eredményező kormányzása idején a sajátos magyar érdekek kielégítő módon érvényre jutottak, addig Burián István közös pénzügyminisztersége alatt számos esetben érték presztízsveszteségek Magyarországot. Ausztriának a tartományi kiadásokból vállalt terheiből (amelyek a kiegyezési quota szerint kétszeresen felülmúlták Szent István koronája országaiét) a fejlettségi szinttől függetlenül is következett gazdasági és politikai befolyásának túlsúlya Bosznia-Hercegovinában. A magyar politikai vezetés és a sajtó ennek ellenére fáradhatatlanul követelte a sérelmet szenvedett magyar érdekek érvényesítését.[9]

Az autonóm jogállású Horvátországban a Bosznia-kérdést azonban gyökeresen eltérő módon értelmezték.[10] A horvát álláspont szerint Bosznia-Hercegovina annektálásának történelmi jogalapját nem az Árpádok, hanem Zvoinimir és utódainak uralkodása biztosította, az e jogcímet bitorló magyarok boszniai jelenlétét indokolatlannak s máris túlzottnak találták; legalábbis ezt tükrözi valamennyi jelentősebb horvátországi sajtóorgánum.

A horvát-szerb koalíció lapja, a *Hrvatska* a magyarok boszniai terjeszkedésének szentelt vezércikket 1909 szeptemberében,[11] az eszéki *Narodna Obrana* már Brčkóban zajló „magyarosítás"-ról cikkezett,[12] a jogpárti *Hrvatsko Pravo* pedig egyenesen *„gyarmatosítás"*-nak minősítette Magyarország boszniai jelenlétét.[13]

Ezzel szemben tény, hogy *telepítés*sel mindössze egyetlen magyar falu létesült a Száván túl (Vučiak);[14] jóllehet a budapesti kabinet álláspontja az volt, hogy a magyarság bevándorlása „... buzdítandó, hogy ezen valamikor a magyar szent koronához tartozott területet ne tekintse idegen földnek".[15] Ez az igény mégis inkább a politikai *távlat*okat villantotta fel, végeredményben tehát nincs ellentmondásban Széchenyi Bélának, a Julián-Egyesület elnökének egy, az adott viszonyokról tett megállapításával, miszerint „... *még a magyar befolyás alapjait sem raktuk le*, és az osztrákok úgy gazdasági, mint kulturális szervezkedés terén messze túlszárnyaltak bennünket."[16] [A szerző kiemelése.]

A „legnagyobb magyar" fiának hathatós kormányintézkedést sürgető sorai összecsengnek Thallóczy Lajosnak egy 1912-ben készült emlékiratában foglaltakkal. A korszak egyik kulcsfigurájaként ismert tudós memorandumában az új balkáni kihívások Monarchiát érintő hatásaival és a szükségesnek látszó teendőkkel foglalkozott, s leszögezte, hogy a török hatalom kiszorulása Délkelet-Európából anyagi és szellemi fegyverkezést kíván a Monarchiától a Balkánon, amennyiben az meg kívánja őrizni nagyhatalmi szerepét.[17] Ezt követeli a magyarság érvényesülése és a szomszéd népekkel kapcsolatos történelmi közvetítő szerep is.[18]

A széles ívű, (és meglehetősen költséges) tervezet megvalósítását a gyökeres történelmi változások meghiúsították, Thallóczy programjának egyes kulturális elemei azonban — mint látni fogjuk — a „Bosniai actio" koncepciójába illeszkedve mégis megvalósultak.

A Julián-Egyesület iskolaszervező és közművelődési tevékenysége Bosznia-Hercegovinában

Fentiekben vázoltuk, hogy milyen történelmi szituációban került sor a másutt már sikerrel zajló kulturális nemzetmentő akcióra Bosznia-Hercegovinában; leszögeztük ugyanakkor azt is, hogy a korábbiaktól eltérően az annektált tartományokban 1909-ben kezdeményezett akció fő motívuma, nem a szórványmagyarság asszimilációjának meggátlása volt, mint inkább a többek által megfogalmazott nagyhatalmi érdekek érvényesítésének szándéka. Ennek ellenére előre kell bocsátanunk, hogy a Boszniai Akció mindvégig megmaradt egy voltaképpen igen szerény *kulturális akció* keretei között, s nem is annyira a budapesti kormányzat szűkös anyagi lehetőségei, mint inkább a politikai viszonyoknak a magyar expanziót kedvezőtlenül érintő alakulása miatt.

Már az akció előkészítése is igen visszafogottan, mondhatni észrevétlenül zajlott, hiszen a horvátországi akcióval kapcsolatosan oly gazdag miniszterelnökségi iratok között alig találtunk egy-egy szűkszavú utalást az újabb akció-ág kezdeteiről. Ez valójában nem is olyan meglepő, ha meggondoljuk, hogy a boszniai kulturális akció „kivitelezésére" ugyanaz a szociológus és oktatási szakértőkből,

valamint horvát-szerb nyelvtudással is rendelkező tanítókból felállított, formailag társadalmi, valójában a kormány intenciói szerint eljáró operatív szervezet, a *Julián-Egyesület* kapott megbízást, amely a Dráva-Száva közén — politikailag kifejezetten kényes szituációban — már sikerrel működött. Így nem volt szükség sem új szervezeti keretek, sem lényegesen eltérő stratégiák megalkotására; elegendő volt csupán egy-két megbízható, a helyi viszonyokban jártas tartományi főtisztviselő, valamint az 1905-ben életre hívott *Sarajevoi Magyar Egyesület*19 vezetőivel kapcsolatra lépni ahhoz, hogy *a „Bosniai actio" — a kormány horvátországi akciójának szerves folytatásaként* — kezdetét vegye.

A Julián-Egyesület első lépésül a legnépesebb magyar közösség anyanyelvi oktatásának feltételeit kívánta megteremteni a bosnyák fővárosban.

Hogy mennyire sürgető feladat volt az intézmény felállítása, jól érzékelteti az alábbi két adat: az annektált tartományok lakosságának még 1910-ben is *88.05%*-a *analfabéta* volt, s a tanköteles korosztálynak mindössze 15%-a járt iskolába.[20] A szarajevói magyar gyerekek ugyan a bosnyák átlaghoz mérten kedvezőbb helyzetben voltak (néhány tanintézetben választható tantárgy volt a magyar nyelv[21]), magyar iskola híján azonban az előttük nyitva álló német tannyelvű iskolák komoly veszélyt jelentettek anyanyelvük és nemzeti azonosságtudatuk megtartására. Az *asszimiláció* előrehaladott voltát elsőként Margitai József, a Julián-Egyesület tanügyi tanácsosa állapította meg helyzetfelmérő körútja során 1910-ben.[22] Tanulmányútjáról készített jelentésében[23] a tapasztaltak alapján 2–3 tantermes iskola szervezésére tett javaslatot; az iskolának — az etnikai sokféleségre tekintettel — felekezeti semlegességet ajánlott; a realitásokból kiindulva szorgalmazta a horvát-szerb és német nyelv rendes tantárgyként való bevezetését, s kitért még a tanítói képesítések és javadalmazás, valamint az eltérő oktatási periódus következtében elkerülhetetlen tantervmódosítás és a könyvtári ellátás kérdéseire is. Margitai megfelelő iskolaépületet is talált, amelyet — a szükséges átalakítások után — Fischer Józseftől, a magyar egyesület korábbi elnökétől kívánt bérbe venni.[24] Az 1910. évben várható kiadások fedezetéül időközben a miniszterelnökség 14.600 koronás szubvencióban részesítette az egyesületet,[25] így a bosznia-hercegovinai kormány engedély-okiratának kézhezvétele után csakugyan kibérelték a szóban forgó 2 emeletes belvárosi épületet,[26] amely később *Magyar Ház*ként vált ismertté.

A szervező és előkészítő munkálatok során az egyesület a kultuszminisztériumnál is közbenjárt annak érdekében, hogy a bosznia-hercegovinai és magyarországi elemi- és középiskolákat egyenértékűnek ismerjék el, mivel – mint írták: „... kívánatos volna, ha mohamedán és szerb körökben nemzeti ügyünknek jó barátokat tudnánk szerezni."[27]

A gesztusnak minden bizonnyal lehetett jótékony hatása, legalábbis a megnyíló 3 tanítós magyar iskola kedvező fogadtatására enged következtetni az a tény, hogy a beiratkozott 180 tanulóból csupán 68 volt magyar. (A többi német [52], szerb és horvát [38], spanyol-zsidó [19], illetve egyéb [3] anyanyelvű volt.[28]) Kissé eltérő számokat adott meg monográfiájában Petri Pál, az egyesület későbbi ügyvezető igazgatója, aki magyar származásúként említett minden nem magyar anyanyelvű gyereket a muzulmánok és zsidók kivételével.[29] Mindenesetre mind-

két forrás egybehangzóan állítja, hogy a jelentkezettek közül sokan nem tudtak magyarul. Az etnikai sokszínűségre némiképpen magyarázatul szolgál a három tanított nyelv vonzereje. A folyamatban lévő *óvoda*szervezés[30] azonban arra utal, hogy a magyar iskola potenciális beiskolázási körében szép számmal lehettek anyanyelvüket meg sem tanult, vagy elfelejtett magyar gyerekek, akik nyelvi felzárkóztatásra szorultak.

Az etnikai és vallási sokszínűség minden bizonnyal komoly pedagógiai problémát jelentett a Moravecz Imre igazgatása alatt álló intézményben. A bajon enyhítendő, a négy felekezetre kiterjedő hitoktatás megszervezésénél törekedtek Magyarországon végzett ferences és jezsuita paptanárokat, valamint muzulmán hitoktatót alkalmazni.[31]

A beiskolázási terület kiterjedt voltára tekintettel a *távol lakó gyermekek napi utaztatását* is megszervezték.[32] Az iskolával kapcsolatosan kétségtelenül fennálló érdeklődést[33] a rezolucionista Franjo Supilo lapja, a fiumei *Novi List* azonban nem az eredményes szervezőmunkára, hanem a tandíjmentességre és a térítésmentesen biztosított tanszerekre vezette vissza, sőt azt is állította, hogy a horvát diákok sokaságát pénzbeli támogatással édesgették a magyar iskolába.[34] Bár az utóbbi vád minden alapot nélkülözött, a — horvátországi akcióban mindennaposnak számító — barátságtalan hírlapi cikk jelezte, hogy a magyar iskola Bosznia-Hercegovinában sem számíthat osztatlan tetszésre.

Erre utalt a Központi Statisztikai Hivatal igazgatójának (egyszersmind a Julián-Egyesület alelnökének) 1910. évi útijelentése is.[35] Az akció továbbfejlesztésének lehetőségeiről tájékozódó Vargha Gyula úgy összegezte tapasztalatait, hogy nem tanácsos egyesületét a magyar magániskola fenntartójának feltüntetni, mivel az támadásokra adhat okot; sokkal inkább alkalmas volna erre a bosnyák illetőségű Magyar Egyesület, (amelyet azonban akkoriban társadalmi és politikai ellentétek gyengítettek). A beszámoló a továbbiakban taglalta az óvoda megnyitásával kapcsolatos szülői várakozást, a 4. tanítói állás megszervezésének szükségességét, s felvetette az Új-Szarajevóban élő magyar munkásrétegek számára egy másik iskola, sőt perspektivikusan egy középiskola felállításának gondolatát, mondván, hogy a kulturális akció kiterjesztése nélkül kárba vész minden Bosznia-Hercegovinában hozott magyar anyagi- és véráldozat.[36]

Érdemes rámutatni, hogy az akció kiteljesítését Vargha — sok mérvadó politikustól eltérően, s minden bizonnyal helyesen — a muzulmán népességre támaszkodva kívánta elérni.[37] Jóllehet kezdetben nem lehetett panasza az egyesületnek a bosnyák hatóságok magatartására, sőt a horvátországi zaklatásokhoz mérten a boszniai viszonyokat kifejezetten kedvezőnek ítélték, s — a közös pénzügyminiszter személyes jóindulatát is élvezve[38] — zökkenőmentesnek látszott további iskolák alapítása; a Balkán-háborúk idején azonban ékesen bebizonyosodott, hogy a *délszláv-kérdés* kapcsán csillapíthatatlan magyarellenesség lappang a békésnek tűnő felszín alatt.

Az akció 1911. évi költségvetési tervének elkészítésekor minderre nem sok jel mutatott, így először az óvoda felszerelésére és egy újabb tanítói állás fedezetére tekintettel növelték az eredeti költségkereteket.[39] Később már egy 5. tanítói állással is számolva,[40] s (Fischer József ügyvéd, ún. „bizalmi férfiú"[41] személyes

közbenjárására) a második szarajevói iskola tervének is zöld utat adva az állami szubvenció jelentősen bővült, (azzal a megszorítással, hogy az egyesület *a szlavóniai akció*ban nyert esetleges *megtakarításait* is *a boszniai akció finanszírozására* csoportosítja át).[42]

Erre szükség is mutatkozott, hiszen a szarajevói iskola megnyitásának hírére több magyarlakta településről is felkeresték az egyesületet, iskolát és a helyi viszonyokat is részletesen tárgyaló *boszniai kalendáriumot* kérve.[43] A szervezőmunkának további lendületet adott az is, hogy Brčkón és Mosztárban a magyarság kulturális egyesületekbe tömörült, de Bjelinán és Vučiakon is voltak ilyen irányú kezdeményezések.[44] A Julián-Egyesület végül is 1911 januárjában két iskola megnyitásához kért felhatalmazást és fedezetet a miniszterelnökségtől (iskolánként 2500 koronás fenntartási költséget kalkulálva): Brčkán, ahol 60 környékbeli tanköteles és 30, a Száva másik oldaláról vasúton bejárni szándékozó szlavóniai gyerek igényeit vették figyelembe, és Zavidovićon, ahol a budapesti Gregersen cég gyártelepén dolgozók gyerekeinek kívántak magyar iskolát biztosítani.[45] A jóváhagyás és a fedezet átutalása hamarosan meg is történt.[46] A zavidovići iskola megszervezésére kiküldött Margitai is jó hírekkel tért vissza. Egyrészt elegendő tankötelest talált a településen (igaz kb. harmadrészben németeket, szlovákokat és bunyevácokat), másrészt megegyezett a budapesti céggel, hogy az saját költségén biztosítja a tantermet és a berendezést; az egyesület végül a közös pénzügyminisztertől is biztatást kapott arra nézve, hogy a bosnyák kormány nem támaszt akadályt az iskolaengedély kiadásával szemben.[47]

Eközben a többi magyarlakta helység iskolája ügyében is előrelépés történt. Thallóczy Lajos közös pénzügyminisztériumi osztályfőnök hívta fel Klebelsberg Kunónak, a Julián-Egyesület ügyvezető igazgatójának figyelmét, hogy a vučiaki magyar iskola államsegélyét — más osztrák, állami támogatást élvező iskolákhoz hasonlóan — a bosnyák tartománygyűlés megvonja, s hogy az ottani magyarok gyors asszimilációját meggátolják, az egyesület beavatkozása szükséges.[48] Mosztárban is körvonalazódni látszott a magyar iskola, itt azonban a magyarság csekély száma és a *vegyesiskola* fenntartásának problematikus volta egyelőre visszatartotta az egyesületet további lépések megtételétől.[49] Bjelinán az ugyancsak várható támogatás megvonás a Julián-Egyesület égisze alatt megvalósuló magániskola megszervezését sürgette; Széchenyi Béla, egyesületi elnök viszont az annektált tartományokban „még meg sem alapozott" *magyar befolyás* szempontjából szorgalmazta a gyors cselekvést.[50] A helyszíni szemlére kiküldött Moravecz Imre ugyan 250 magyar családot regisztrált a városban, azonban nemzetiségi szempontból feszült légkörről számolt be,[51] (amely feltehetőleg az 1906 nyarán szerb részről kiprovokált „műfelkelés"-re vezethető vissza).[52] A szarajevói iskola igazgatója ezután Mosztárban is tájékozódott az iskolaállítás feltételeiről, azonban az iskola megnyitását megelőzően szükségesnek tartotta egy magyar nyelvi jártasságot biztosító *óvoda* felállítását, amelyre — miután a hercegovinai fővárosban ez idő tájt egyetlen óvoda működött — igen nagy igény mutatkozott; ellenben a magyar iskolát a továbbtanulási lehetőségeket latolgató városi értelmiség *nem* támogatta.[53] A miniszterelnökség felkarolta a javaslatot, azzal, hogy amúgy is számolnia kell a ráfordítások növekedésével, hiszen a boszniai akció jelen keretek

között csak „gyerekcipőben" jár.[54] Margitai, az egyesület tanfelügyelője is az iskola megnyitását pártfogolta. Összeírta a tanköteles magyar gyerekeket, s elegendő jelentkezőt találva megegyezett a lelkes helybeli Magyar Egyesület képviselőivel, hogy az iskola céljaira az egyesület nagytermét is igénybe vehetik.[55] A Julián-Egyesület körültekintő eljárására jellemző, hogy az ellentmondó vélemények láttán március végén ellenőrző szemlére küldte Háspel István igazgatótanítót, aki feladatul kapta még, hogy eljárjon az óvoda engedélyeztetése ügyében.[56] A kérelmet a bosnyák országos kormány jóváhagyta, s a Julián-Egyesület 1912. évi költségvetési előirányzatába beillesztették az óvoda és az iskola fenntartási költségeit is.[57] Az egyesület vezetése tehát *mindkét* intézmény megnyitása mellett döntött. A vegyes iskola megszervezését Csacsovits Istvánra, a korábban a Száván túlra áthelyezett tanítóra bízták, aki délszláv származású lévén[58] kisebb „közegellenállás"-t kellett leküzdjön; mire 1911 szeptemberében 34 jelentkezővel a magyar nyelvű óvodai csoport, s hozzávetőleg 100 fővel a kétosztályos, osztottan működő elemi iskola beindult.[59]

Az eredeti tervhez képest várakozáson felüli gyorsasággal és eredménnyel meginduló mosztári magyar nyelvű oktatás megszervezésében komoly érdemei voltak a helyi magyar kultúregyesületnek, amely nemcsak saját épületének használatát engedélyezte, de egy három tantermes, mellékhelyiségekkel is ellátott épületet is kibérelt az iskola és óvoda céljára, még kedvezőbb körülményeket teremtve az oktatómunkához.[60]

A kultúregyesület és az iskola szoros együttműködése annál is inkább kívánatos volt, mivel a tartományi önkormányzati szabályzat 13.§-a 3. bekezdése kimondta, hogy azon helyi illetőségű, jóváhagyott alapszabályú egyesületektől, amelyek iskolákat kívánnak állítani, az engedély nem tagadható meg.[61] Márpedig a Magyarországon bejegyzett Julián-Egyesület erre a kedvezményre nem formálhatott jogot, s mint látni fogjuk, az események hamarosan olyan fordulatot vettek, hogy ezt a tartományi kormány által garantált esélyt érdemessé vált megragadni.

A több nemzetiségű és vallású tanulót tömörítő magyar iskolák kétségtelenül jó céltáblának mutatkoztak a legkevésbé sem magyarbarát sajtóorgánumok számára, hiszen könnyen hivatkozhattak rájuk, mint a „magyarosítás" központjaira. A legtekintélyesebb horvát lap, az *Obzor* például a mosztári iskola megnyitásakor két élesen magyarellenes hangvételű cikket is közzétett. Az egyik „Horvátellenes magyar ügynökök Boszniában" cím alatt jelent meg,[62] a másik kifejezetten a mosztári intézményt támadva, úgy értékelte a helyzetet, hogy Budapest szisztematikus magyarosító iskolapolitikával kívánja a horvát területeket elnemzetleníteni (Fiumétól Mosztárig és Zimonyig).[63] Zágráb ugyan messze esett az annektált tartományok magyar iskoláitól, a magyarellenes és nagyhorvát politikai irányzatoknak azonban jól megfeleltethető párjai megtalálhatóak voltak Bosznia-Hercegovina politikai színterein is. Igen jellemző eset a magyarellenes jelenségek sorában, hogy a nagyhorvát alapon álló, Stadler érsek vezette pártformáció lapjának, a *Hrvatski Dnevnik*nek a szarajevói magyar iskolával szemben várható támadásait a Julián-Egyesület úgy kívánta elhárítani, hogy a katolikus hitoktatói állást a lap szerkesztőjének kínálta fel.[64] Az egyesület ezt a módszert a szlavóniai akcióban is sikerrel alkalmazta,[65] és a muzulmánok megnyerését is hasonlóképp-

pen, egy hodzsa felkérésével kívánta elérni,[66] akinek háromszorosra emelt tiszteletdíjat ajánlottak fel – (miközben a protestáns és izraelita hitoktató fizetése a korábbi szinten maradt).[67] A sajátos eljárás azonban csupán következménye volt annak a helyzetnek, amelyet Thallóczy úgy jellemzett, hogy a boszniai sajtóorgánumok kivétel nélkül idegenkednek Magyarországtól, minthogy egyik sem nevezhető önfenntartónak.[68] (A megállapítás valójában annyit jelentett, hogy külső politikai tényezők támogatásával és intenciói szerint működtek.[69]) Minderre tekintettel Khuen-Héderváry Károly kormánya *sajtóosztályt* állított fel a határokon túli magyarság érdekében, részben az őket érintő sajtóközlemények szemlézése, részben pedig sajtótermékekkel történő ellátásuk céljával.[70] Ezzel összhangban vetette fel a Julián-Egyesület, hogy — a horvátországihoz hasonlóan —, ellensúlyképpen hozzanak létre egy boszniai magyar sajtóorgánumot; azonban a magánvállalkozásként meginduló, de az egyesület támogatására is apelláló *Bosnyák Hírlap* 1911 tavaszán „megfelelő talaj hiányában" néhány szám után csődbe jutott.[71]

A bosznia-hercegovinai magyarságnak tehát nem sikerült egy olvasóit aktuális információkkal ellátni képes, ugyanakkor érdekvédelmi és propaganda funkciót is betöltő sajtóorgánumhoz jutnia, mint amilyen a *Szlavóniai Magyar Újság* volt.[72] Ellenkezőleg, az eszéki lap indított „Boszniai hírek" címmel külön rovatot, s kezdte meg a lap boszniai terjesztését.[73] Ez természetesen nem pótolhatott egy helyi lapot, ám 1911 márciusában a tartományi sajtó még megbékíthetőnek tűnt. Ezt a reményt erősítette Stadler érsek titkárának Moravecz Imre igazgatónál tett látogatása, melynek során a szerkesztő kijelentette, amennyiben a fennálló helyzet az iskolában változatlan marad, lapjuk tartózkodni fog az ellenséges megnyilatkozásoktól.[74]

De milyen is volt a helyzet a szarajevói magyar elemi iskolában 1911 tavaszán? Margitai József jelentéséből tudjuk,[75] hogy a katolikus templom szomszédságában, a Magyar Házban[76] működő tanintézetben ekkor 4 magyar, horvát és német nyelvtudással rendelkező pedagógus oktatott 194 tanulót (akik közül 62 magyar, 62 német, 42 horvát, 1 szerb, 1 cseh, 3 mohamedán és 23 spanyol–zsidó volt; Margitai azonban sietett leszögezni, hogy a német- és horvátajkú gyerekek java valójában asszimilálódott magyar). Az iskola rövid működése alatt kedvező fogadtatásra talált nemcsak hírverés nélküli megnyitása jóvoltából, hanem mivel falai között minden nagyobb arányban képviselt vallásfelekezet ápolhatta saját hitét, s leginkább, mivel az intézmény 3 nyelvből nyújtott jó színvonalú képzést, s ezt a gyermekeik érvényesülését szemlélő nem magyar szülők is méltányolhatták. Másfelől a Julián-Egyesület elnöksége elégedetten nyugtázhatta, hogy számos, az asszimiláció különböző fokán álló magyar is felkereste az iskolát, (annál is inkább, mivel az az olvasókört és dalárdát is fenntartó Sarajevoi Magyar Egyesülettel egy épületben működött).[77] A belvárosi iskola eredményein felbuzdulva a Julián-Egyesület nagy lendülettel hozzákezdett a főként munkások lakta Új-Szarajevó magyar iskolájának megszervezéséhez. Erre a célra ugyan már az előző évről költségvetési keret állt rendelkezésre, ám a kiszemelt emeletes (4 tanterem és 2 szolgálati lakás kialakítására is alkalmas) épület bérleti díja és átalakításának

költségei csak kerettúllépéssel voltak fedezhetők.[78] Ehhez a miniszterelnökség hozzájárult, sőt egy óvoda felállítását is tervbe vették.[79]

A Széchenyi-vezette elnökség 1912. évi költségvetési indítványában hivatkozva az okkupáció óta elkövetett magyar „mulasztások"-ra, sürgette az akció gyors ütemű bővítését, nevezetesen a 64.133 koronára felemelni tervezett évi támogatás terhére további 4 iskola megszervezését, (s felvillantotta egy riválisosztrák intézmény elsorvadásának lehetőségét is).[80]

Szarajevó esetében a tanítói állomány bővítését a *túlzsúfoltság* indokolta, hiszen 1911 őszén a belvárosi iskolában 192, az óvodában 60 gyermek, a külvárosi iskolában pedig 80 tanuló, illetve 50 óvodás oktatását ill., felügyeletét kellett ellássa az alkalmazott 6 tanító és 2 óvónő.[81]

A szükségessé váló bővítés esetén azonban óhatatlanul szóba került az iskolával egy fedél alatt működő Magyar Egyesület kiköltözése is.[82] Összességében a gondok mellett mégis a magyar iskola sikerén volt a hangsúly, amely a 11 mohamedán vallású tanuló beiratkozásában is megmutatkozni látszott.[83] Az egyesület vezetése 1911 végén a zökkenőmentesen engedélyt nyert iskola és óvodák példáján arra a következtetésre jutott, hogy Stadler érsek körének magyarellenes törekvései ellenére – „megtört a jég".[84] A konklúzió azonban túlontúl derűlátónak bizonyult, minthogy alig 3 hónap múltán olyan heves magyarellenes sajtókampány vette kezdetét a bosnyák fővárosban, amely a legkevésbé sem kímélte a magyar iskolákat.

Baljós előjelként értékelhető (utólag) a Szabadalmazott Bosnyák-Hercegovinai Agrár- és Kereskedelmi Bank igazgatójától érkezett levél, amelyben Stux Géza arra hívta fel az egyesület figyelmét, hogy a *Sarajevoer Tagblatt* „bécsi bankkörök támogatásával" „... rendszeresen azon dolgozik, hogy a magyar nevet az annektált tartományokban bemocskolja".[85] A figyelmeztetést a Julián-Egyesület továbbította a miniszterelnökségnek, egyszersmind megerősítve az alapszabályzatában foglaltakat: hogy a szervezet „... távolról sem kíván politikába elegyedni ...".[86] A nemzetközi politika színterén bekövetkezett, s a Monarchia számára kedvezőtlen változások hatása alól azonban az egyesület sem vonhatta ki magát.

A Karagyorgyevicsek ismételt trónra kerülése óta igen feszült volt a viszony Szerbiával, amely tovább romlott a vámháború, a szandzsáki vasúttervek, de leginkább a természetes zsákmánynak tekintett Bosznia-Hercegovina bekebelezése következtében; a nagy szláv testvér, Oroszország — háta mögött a kialakuló antant szövetséggel — ugyancsak a Monarchia lebírására koncentrálta erőit, s ez egybevágott a központi hatalmak ingatag szövetségese, Olaszország érdekeivel is, amely balkáni befolyásáról történelmi okokból sem kívánt lemondani. A délszláv kérdés megoldatlansága destabilizáló hatású volt a Monarchia számára mind bel-, mind külpolitikai szempontból. Mindkettőre példát keresve a zágrábi felségárulási pert, s a világháború előszeleként is felfogható véres Balkán-háborúkat említhetnénk, miközben a nagyszerb propagandagépezet teleharsogta a Nyugatot, és Ausztria-Magyarország délszláv-lakta területeit „a bűnös Monarchia" szükségszerű pusztulásának jövendölésével. Ugyanakkor a társországokban kormányzati pozícióba került horvát-szerb koalíció és a Burián által dédelgetett boszniai szerb közösség is töretlenül, s jobbadán megtévesztő hitelességgel játszotta az államhű szövetsé-

ges szerepét. Jellemző, hogy ügyesen kiaknázta az élesen magyarellenes, viszont a Monarchia felszámolásában nem feltétlenül érdekelt nagyhorvát csoportosulások törekvéseiben rejlő lehetőségeket – anélkül, hogy színvallásra kényszerült volna.

Nem volt ez másképpen az annektált tartományokban sem, hiszen az *1912.* év elején kibontakozó szélsőséges *magyarellenes hírlapi hajsza* idején a szerb sajtó beszédesen háttérben maradt, illetve gesztusokat tett a magyarok védelmében.

A Julián-Egyesületet a magyarellenes támadások nem érték váratlanul, miután a tartományi politikai életben igen befolyásos és jól tájékozott Fischer József és Feichtinger Elek (mindketten a magyar egyesület vezető személyiségei is) ismét felmelegítették a korábban elvetett boszniai magyar sajtóorgánum megteremtésének tervét, éppen abból a megfontolásból, hogy az erősödő magyarellenes hangulatkeltést semlegesíthessék.[87] Dotálandó szerkesztőként az amúgy is jó sajtókapcsolatokkal rendelkező, nagycsaládos Balassa György, gimnáziumi magyartanár neve merült fel; Thallóczy azonban, (akinek véleményét az egyesület kikérte e kényesnek számító kérdésben) aggályainak adott hangot, mondván, hogy egy politikai szempontból megosztott tanári karban Balassa szerepére hamarosan fény derülne, ami igen kellemetlen következményekkel járhat.[88] A miniszterelnökség is óvatosságra intett: „... a Julián-Egyesületnek is óvatosnak kell lennie, mert — noha eddig csendes és zajtalan működését siker kísérte — mégis, az esetben, ha kiderülne, hogy *politikai céljai is vannak*, működése megnehezíttetnék, vagy esetleg az ellene irányuló támadások következtében lehetetlenné válnék."[89] [Kiemelés a szerzőtől.]

Az akciónak a pénzügyi alapok bővülésében is megmutatkozó megizmosodása[90] tehát együtt járt a korábbi korlátozott célkitűzéseket meghaladó tervek megfogalmazásával, amelyek — a fenti idézet tanúsága szerint — a kultúra mellett már egyértelműen érintették a politikai szférát is. A Bosznia-Hercegovinában uralkodó bonyodalmas politikai viszonyokat az akció irányítói elsőkézből ismerve törekvéseikben igyekeztek a legnagyobb elővigyázatosságot tanúsítani; ennek fényében nehéz magyarázatot találni arra a magyarellenes tömegmegmozdulásra, amely Szarajevó központjában 1912. február 19-én zajlott le, s különös módon Balassa György is egyik főszereplőjévé vált.

A demonstrációra a *Hrvatski Dnevnik* kétoldalas vezércikke[91] szerint Cuvaj bán keménykezű horvátországi kormányzása, vagyis a magyarok nehezményezett horvát politikája szolgáltatott okot. A rendőrség passzivitása mellett magyarázó égetésig fajuló „munkás felvonulás" feloszlatására katonaságot kellett kivezényelni. A rendcsinálás közepette — melyben zászlóégető diákja elfogásával Balassa is tevékenyen részt vett — egy pisztolygolyótól megsebesült egy diák is, (sokáig halálhírét költötték)[92]. Az újság a tartománygyűlésben elhangzott interpellációkat idézve a hatósági beavatkozás „tatárjellegű" brutalitására, a magyar katonák és a „telivér magyar" Balassa viselt dolgaira helyezte a hangsúlyt, (s nyíltan uszított utóbbi megbüntetésére). Az ügy hetekig elhúzódó diákmozgalommá dagadt, amelyet a tartományi sajtó megkülönböztetett figyelemmel kísért, az események eltérő interpretációja azonban arra utal, hogy ki-ki pártállása szerint igyekezett az esetből politikai tőkét kovácsolni.

A legnagyobb érdeklődést mégis Stadler érsek lapja mutatta, amely néhány nappal a zavargást követően „a rendőrség asszisztense"-ként, s immár „elfajzott bunyevác horvát"-ként említette Balassát, s elutasította annak kérését, hogy közöljék helyreigazító nyilatkozatát.[93] A szerb sajtó reagálásaiban a Balassa-ellenes hajsza a nagyhorvát körök aspirációival volt összefüggésbe hozható. A *Srpska Riječ* közölte, hogy Balassa főnökének ígéretet tett, hogy amennyiben az garantálni tudja *testi épségét*, óráit továbbra is hajlandó megtartani. A lap nemcsak az alku-ajánlat inkorrekt kisziárogtatásáért marasztalta el Kudlich igazgatót, de a saborban elhangzottakra hivatkozva állította, hogy a tüntetésre is a gimnázium vezetője kért engedélyt, vagyis felelőssége vitathatatlan az eseményekben.[94]

A *Narod* című szerb lap ugyancsak Balassa pártjára állt, hírt adva arról, hogy Bakó Gyula, helyettes tanár a diákokkal vállalt tüntető szolidaritásával igyekezett „jogalapot" teremteni kollégája állásának elnyerésére.[95]

Az ügy ezzel nem ért véget, a feltüzelt diákság ugyanis éppen március 15-i[!] gyűlésén tiltakozó sztrájkról határozott. Ezzel kapcsolatosan egy manifesztumot is közzétettek, amely a *Hrvatska Zajednicá*ban jelent meg.[96] Ebben követelték a gyűlölt Balassának, mint a február 19-i események egyik kiváltójának[?!] elmozdítását, hogy ne folytathassa magyarosító tevékenységét, egyben garanciát kértek a megmozdulásban és a sztrájkban részt vett diákok és a velük szimpatizáló tanárok büntetlenségére.[97]

A közlemény fontos és új eleme: egy magyar pedagógus megbélyegzése azzal, hogy közhasznú hivatását a délszláv diákok elnemzetlenítésének céljával gyakorolja. Ez a vád mindamellett, hogy nem állt ellentmondásban sem a magyar nagyhatalmi tervekkel, sem pedig a szűkebben vett Magyarországon megvalósítani szánt iskolapolitikai elképzelésekkel, nyilvánvalóan igaztalannak, legalább is túlzónak minősíthető. Különösen, ha az eredményeket vesszük alapul, hiszen ebből a szempontból a magyarságra nézve összehasonlíthatatlanul kedvezőbb népességi erőviszonyok között s jelentősebb anyagi és személyi feltételekkel zajló horvátországi akció sem volt „sikeres". Még inkább irreális törekvés lett volna tehát magyarosítani Bosznia-Hercegovinában. Ennek az összefüggésnek a belátásától függetlenül azonban az annektált tartományok magyarellenes politikai erői (horvátországi „import"-ból) kétségtelenül hatásos jelszó birtokába jutottak. Itt szándékosan nem emeltük ki a Frank-párt boszniai megfelelőjét, hiszen a délszláv egységtörekvéseknek — lett légyen szó annak trialista/nagyhorvát, vagy jugoszláv/nagyszerb irányzatáról — Budapest — a dualizmus és terűleti integritás alapján állva — következetes ellenzője volt. Az megint más kérdés, hogy a boszniai szerbek taktikai okokból (a horvátok megerősödésétől tartva) csakugyan „a magyarok szövetségesei"-ként foglaltak állást az itt tárgyalt konfliktusban, s nem csak a sajtóban, de a tartománygyűlésben is.[98] Mindezek után érthető, hogy a magyarosítás-váddal csupán a boszniai horvát lapokban találkozhatunk, miközben annak „gyümölcseit" a szerbek is élvezték.

A bosznia-hercegovinai magyar iskolákat az asszimilációs fenyegetettségről szóló újkeletű tétel éles támadások középpontjába állította. Az újságok hasábjain megjelentek a Szlavóniai Akcióból már jól ismert fordulatok, többek között, hogy a magyar alapítású iskolákban *janicsár-nevelés* zajlik, mivel a beiskolázottak —

amint az egyik lap írta: „Mind a mi gyermekeink... ";[99] azaz délszláv nemzetiségűek.[?]

A sajtókampányhoz április elején csatlakozott a *Sarajevoer Tagblatt* is, élesen támadva a Julián-Egyesületet.[100] Bécsi körökkel is kapcsolatban álló lapról lévén szó, a miniszterelnökség helyesnek látta az ominózus cikk állításainak cáfolatát, amely Feichtinger Elek közreműködésével[101] a *Bosnische Post*ban látott napvilágot.[102] A közlemény felrótta a németnyelvű lapnak, hogy miért vonja kétségbe magyar pénzen szervezett iskolák létjogosultságát, (miközben a két tartományban 13 német tannyelvű iskola háborítatlanul működött, köztük a Franz Joseffeld-i a tartományi kormány pénzügyi támogatását is élvezve[103]); alaptalannak nevezte továbbá azt a vádat, hogy a rezolúciós érában Horvátországban túlnyomólag idegenajkú gyerekek jártak volna a magyar iskolákba. Érdekes, hogy miközben a sajtócáfolat célja a magyarosítás-vád elhárítása volt, a cikk hangsúlyozni kívánta, hogy tekintet nélkül a beiskolázott gyerekek nemzetiségére, a Julián-iskolákban mindenki részesül az ingyenes oktatás (ld. tankönyvek) és a különböző ajándékok (pl. karácsonyi jótékonysági csomagok) áldásaiból. Ez azért különös, mivel a horvátországi akcióban a leggyakrabban felhozott vád éppen az volt, hogy a magyar iskolák anyagi természetű kedvezményekkel „csábítják" falaik közé a nem magyar gyerekeket, hogy aztán nemzetiségükből hamarosan kivetkőztessék őket.[104]

Nem zárhatjuk ki, hogy a kedvezményekről szóló megjegyzést az a remény motiválta, hogy az anyagi érdekeltség lojális magatartásra ösztönzi az érintett délszláv családokat, amelyek talán szót is emelnek majd a magyar iskolák védelmében. Az ilyen jellegű propagandának azonban nem sok esélye volt az annektált tartományokban a Balkán-háború előestéjén. Ezzel szemben a horvát sajtó Szent Cirill és Metód napján éppen az „elnemzetlenítő" ingyen szolgáltatások alkalmazása miatt zúdított össztüzet a Julián-Egyesületre, amelyet olyan (nevetséges, „szalonnát evőknek" való) kulturális szervezetként mutatott be, amelyben renegát tanítók a horvátok elleni gyűlöletre nevelik a nem magyar gyerekeket.[105] A horvátságra leselkedő veszélyt a cikk nemcsak a magyarok által elözönlött Szlavónia elszakítására irányuló törekvések példájával igyekezett megjeleníteni, de megfogalmazta azt a kérdést is, hogy vajon elegendő jogalap-e az egyesület bosznia-hercegovinai jelenlétére az a néhány tisztviselő és ágrólszakadt „cigány", akiknek iskolaszükségletére hivatkozva megkísérlik a lehetetlent: a két délszláv tartomány elmagyarosítását. Minden horvátlakta terület védelmében a lap ünnepi vezércikke végül azt javasolta, hogy állítson a horvátság „őrtornyot" mindenhová, ahol csak Julián-iskola működik,[106] s nemzeti összefogással, *bojkott*al[!] fojtsák meg azokat.[107]

A bojkott-felhívást az egyesület kénytelen volt komolyan venni, (hiszen a horvátországi akcióban már megesett, hogy a horvát hatóságok és lakosság a magyar iskolák működését e radikális eszköz alkalmazásával próbálták lehetetlenné tenni[108]); a miniszterelnökség azonban nem tudott többet ígérni, mint hogy kritikus esetben mindent megtesz majd a magyar érdekek védelmében.[109] A bojkott-fenyegetés — a levéltári források tanúsága szerint — beváltatlan maradt, azonban a politikai légkör rendkívül elmérgesedett a diáktüntetés megtorlását,

a Balassához intézett életveszélyes ultimátumot[110] és az imént idézett felhívást követően. (Erre utal, hogy Thallóczy Lajos, mint az annektált tartományok egyik főtisztviselője nem kockáztatta azt a veszélyt, hogy Margitai József részére ingyenjegyet biztosítson iskolalátogatásaihoz, mondván, hogy „... az engedélyezés politikailag határozottan nagy port verne fel."[111])

Az egyesület az események hatására átértékelni kényszerült a saját helyzetéről és az akció esélyeiről korábban kialakított álláspontját, megállapítva, hogy a muzulmán-magyar barátság, amelyre az akcióban leginkább támaszkodni kívántak nem több üres frázisnál. („Olyan embernek néznek bennünket, kiknek barátsága nem hasznos, ellenségeskedése nem ártalmas.")[112] Mindezt belátva a konzekvenciát csak egyféleképpen lehetett levonni — mint ahogy a Szlavóniai Akció esetében is —, nevezetesen, hogy az akció fejlődése csupán a felmutatott erő, a kivívott befolyás és az elért sikerek alapján képzelhető el.

A magyarság boszniai súlyát politikai eszközökkel: Stadler érsek ellenlábasainak, a Banja-Luka-i és mosztári ferences püspököknek az anyagi és erkölcsi támogatásával is,[113] s a már korábban elhatározott[114] *ösztöndíj-akció* kiteljesítésével[115] kívánták növelni. Hasonló megfontolásból, a társadalmi vezetőréteg „kitermelésének" szándékával vette kezdetét a *középiskolai tanfolyam* megszervezése is.[116]

A magasabb képesítést nyújtó magyar iskola létrehozása mellett több érv is szólt. Igaz ugyan, hogy a Julián-Egyesület már 1910-ben sürgette a bosznia-hercegovinai és az anyaországi elemi- és középiskolai bizonyítványok egyenértékűsítését,[117] ezzel elvileg elhárult volna az akadály a Julián-iskolát járt magyar és nem magyar gyerekek magyarországi továbbtanulása elől. A szülők azonban érthetően idegenkedtek attól, hogy kiskorú gyermekeik számára a távoli és költséges továbbtanulást válasszák, még azok a családok is, amelyek nem zárkóztak el attól, hogy a későbbiek során egy Julián-ösztöndíj jóvoltából magyarországi felsőoktatási intézménybe írassák gyermekeiket. A délszláv gyermekek magyarországi továbbtanulásához szükséges biztos nyelvtudás megszerzésének szempontja is a szarajevói középiskola gondolatát erősítette.

A zsákutcás (csonka) magyar iskolai struktúra fennmaradásának megvolt az a veszélye is, hogy a nem anyanyelven végzett középiskolában a magyar fiatalok is elfordulnak saját kultúrájuktól és nemzetiségüktől, mint ahogyan ez az eszéki horvát középiskolákba íratott horvátországi magyar ifjakkal megtörtént.[118] Ugyancsak a horvátországi akció történetéből ismeretes, hogy a MÁV Igazgatóság részben azért kezdeményezte polgári iskolák felállítását a társországokban, hogy alkalmazottjai — a horvát középiskolák asszimiláló hatásaitól is tartva — gyermekeik anyanyelvű továbbtanulása kedvéért ne hagyják el horvátországi állomáshelyüket.[119]

A középiskola terve tehát több szempontból is indokoltnak látszott; s a bosnyák főváros két magyar iskolájának tanulólétszáma (összesen 450 fő) arra utalt, hogy elegendő jelentkezőre számíthatnak.[120] Az 1913 áprilisában helyszíni szemlét tartó Buzássy Ábel, (az egyesület pécsi főmegbízottja) azonban mindössze 7 jelentkezőt regisztrált, hangsúlyozta ugyanakkor, hogy a potenciális létszám a tanfolyam beindulása esetére valószínűsíthetően 20–25 fő, így életképes intézményt

prognosztizált. Nem úgy Mosztárban, ahol Buzássy szerint, még a Balkánon zajló háború okán odavezényelt katonatisztek családtagjaival számolva sem volt meg a kellő számú jelentkező az ottani magyar egyesület által szorgalmazott, *polgári iskolai tanfolyam* megindításához; (amely a szükséges feltételek híján csakugyan kudarcba is fulladt).[121]

A szarajevói tanfolyam ügye ezzel szemben — a tartományi kormány (és természetesen a sajtó) rosszallása ellenére — jól haladt, igaz, az alapítás során a lehető legelővigyázatosabban jártak el,[122] s az ügyet Rohonyi Gyula tartományi főnökhelyettes is pártfogolta.[123] Ennek ellenére, s hogy a tanfolyam hivatalos bejelentését a Bosznia-Hercegovinai Magyar Egyesület időben eszközölte, a tartományi kormány a tudomásulvételről szóló értesítést egy ideig halogatta,[124] a tanfolyam „próbaév"-e azonban — némi késéssel —, 1913. október 1-én mégiscsak megkezdődött.

A magyar magángimnáziumba — amely a belvárosi iskola épületében nyert elhelyezést — 29 tanuló iratkozott,[125] (ami egyáltalán nem volt rossz mutató, hiszen a német tanfolyamra mindössze 10-en jártak[126]). Az intézmény élére dr. Benisch Arthur pécsi főreáliskolai tanárt szemelték ki.[127] Klebelsberg későbbi államtitkára a szlavóniai magyarság demográfiai viszonyairól készített higgadt elemzéseivel[128] hívta fel magára a figyelmet, de rátermettségét azzal is bizonyította, hogy sikerült egy magyarul is tudó ferencest szerződtetnie katolikus hitoktatónak.[129] A 3 fős tanári kar hamarosan kibővült, miután evangélikus, izraelita és mohamedán hitoktató alkalmazása is szükségessé vált.[130] 1914 őszén az első évfolyamra már 39, a másodikra 15 tanuló iratkozott, közülük 37 fő katolikus, 13 izraelita, 2 evangélikus és 2 mohamedán vallású volt,[131] (a nemzetiségi összetételről nincsen adatunk).

A miniszterelnökség a középiskola működésének feltételeiről időközben állandó tárgyalásokat folytatott a kultusztárcával.[132] Ezek egyik eredménye az volt, hogy a fenntartás költségeinek felét a VKM magára vállalta;[133] másrészt — az ügy fontosságára tekintettel — lehetővé tette a szarajevói gimnáziumi tanfolyam résztvevőinek, hogy tanulmányaikat az elvégzett évfolyamok beszámításával, felvételi vizsga nélkül folytathassák a magyarországi középfokú tanintézetekben.[134] A tanfolyam egyenértékűségét azonban a budapesti szakminisztérium csak 1916 nyarán ismerte el.[135] Ez év őszére az intézmény négyosztályossá fejlődött, s időközben szertárakkal, ifjúsági és tanári könyvtárral is felszerelték.[136]

Nem rendült meg a gimnázium helyzete a háború időszakában sem, annak ellenére, hogy (a Julián-Egyesület 70 tanítójához hasonlóan) az egyik óraadó tanárt bevonultatták,[137] s a katonai szolgálat alól még Penavin Elemér igazgatónak is csak ideiglenes felmentést tudtak kieszközölni befolyásos pártfogói.[138]

Mindeközben a két tartományi főváros iskoláinak mintájára további 3 magyar iskola szerveződött meg Északkelet-Boszniában. Mindenek előtt *Bjelina* (és a szomszédos Ljeljenče) magyarjainak kérése teljesült.[139] 1912 őszén kéttanítós magyar elemi iskola nyílt 82 tanulóval (akikből 75 magyarnak vallotta magát).[140]

Ugyancsak a Száva-melléken és 1912 szeptemberében nyitotta meg kapuit a *brčko*i Julián-iskola egy előkelő török főutcai házában, egy épületben a helybeli *magyar egyesület*tel.[141] Ezt követően, 1913-ban az egytanítós *vučiak*i magyar is-

kolában indult meg az oktatás.[142] (A *zavidovići* magyar tannyelvű elemi iskola további sorsáról a források nem tesznek említést.)

Az utolsó békeév a *tanulólétszám* tekintetében is a legeredményesebb volt, hiszen négy esztendő alatt a magyar iskolába járók száma — megötszöröződve — 1913 őszére csaknem elérte az *ezer* főt (989).[143] Ezután jelentős visszaesés következett, (a harci cselekmények miatt 1915 ősze volt a mélypont), majd ismét szerény emelkedés figyelhető meg.[144]

Bosznia-Hercegovina magyarságának azonban a szépen kialakuló iskolahálózat mellett további kulturális-társadalmi intézményeket is sikerült létrehoznia. Az itt bemutatni kívánt polgári köröknek és kultúregyesületeknek külön jelentőséget kölcsönöz, hogy részben a „Bosniai actio"-tól függetlenül, spontán civil szerveződésekként alakultak és jelentős szerepet töltötték be a boszniai magyarság életében.

A bosznia-hercegovinai magyarság kulturális- társadalmi szervezetei

A főként a tartományi fővárosban tömörülő boszniai magyarság, illetve annak ún. entellektüel része már az akciót megelőzően, 1905-ben létrehozta a **Sarajevói Magyar Egyesületet**. A Fischer József, elnök és Balassa György, titkár[!] képviselte vezetőségnek a budapesti kormányhoz intézett 1909. évi fölterjesztése szerint az egyesület a magyar nemzeti sajátosságok ápolására és megtartására jött létre, de önmeghatározásukban hangsúlyt kapott Magyarország „keleti hivatásá"-ról szóló, erősen politikai töltetű tétel is.[145]

Miután a miniszterelnökségi iratok között csak az Akció megindulásától kezdődően szaporodnak meg a boszniai magyarságról szóló jelentések, ezért az egyesület kezdeti időszakáról csak igen töredékes ismereteink vannak. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az egyesület alapszabályait még 1905-ben megalkották, (első közgyűlésüket 1906. január 28-án tartották); a frissen alakult szervezetet eleinte magyarországi törvényhatóságok is segélyezték.[146]

Hogy az egyesületben a meghatározó szerep az ott tömörült zömmel zsidó kereskedőké és hivatalnokoké lehetett, kiviláglik Margitai 1910. évi szemleútjáról készített jelentéséből, amelyből arról értesülhetünk, hogy az egyesületben társadalmi és etnikai ellentétek robbantak ki, amelynek következményeként, a „nem zsidók kiléptek".[147] Vargha Gyula jelentése mindezeket megerősítve arról szól, hogy a „szabadkőműves és szemita" vezetéssel elégedetlen tagok külön Magyar Otthon felállítását sürgették; ám a másik oldalról „antiszemitá"-nak nevezett csoport valójában az egyesület vezetését kívánta magához ragadni.[148] Többségre jutásuk a tagdíjak leszállítása révén könnyedén be is következhetett volna, az akció vezetése azonban ezt egyáltalán nem tartotta kívánatosnak, mivel a szarajevói magyar munkások többsége a szocialista szakszervezetekkel szoros kapcsolatot tartott.[149]

Vargha az átmeneti megoldást abban látta, hogy a sokat támadott Gerő Mór helyett a korábbi elnök, Fischer József, tartományi képviselő vezesse az egyesületet.[150] Szóba jött még Feichtinger Eleknek, a bosnyák kormány osztálytanácsosának az esetleges megbízatása is, aki maga sem helyeselte a magyar egyesület

kaszinó-szerű működését, (nézete az volt, hogy egy nyitott, iskolát is fenntartó kultúregyesületre van szükség a viszályok elültével), vezető szerepre azonban — egyelőre — nem vállalkozott.[151]

A nézeteltérések ellentétben a várakozásokkal mégsem szűntek meg, s az egyesület iparos és munkás tagjai külön *olvasókört* hoztak létre.[152] A forrásokban *Polgári Olvasókör*, *Magyar Olvasókör*, vagy egyszerűen *Polgári Kör*, megint másutt *Sarajevói Magyar Önképző Egyesület* néven emlegetett csoportosulás feltehetőleg ugyanazt a kétkezi munkásokból verbuválódott kulturális szervezetet fedi, amelynek szerény mértékű segélyezéséről a budapesti kormányzat már csak az internacionalista agitáció elharapózásától tartva sem kívánt lemondani.[153] Az akció vezetése csak 1914 elején ismerte be a kisembereknek szánt civil szerveződésre vonatkozó elképzeléseinek végleges kudarcát.[154]

Az akcióban mindvégig elsőbbséget élvező magyar szervezet tehát a Sarajevói Magyar Egyesület és jogutódja maradt, jóllehet a támogatására fordított kormány szubvenció mértéke ezt aligha tükrözi. Borda László egyesületi titkár és (az időközben mégiscsak elnökké választott) Feichtinger 2–3000 korona megítélését szorgalmazó kérése ugyanis csak részben teljesült, miután az akció vezetése a horvátországi támogatási gyakorlatnak megfelelően csupán évi 1000 K szubvenciót kívánt biztosítani az egyesületnek; annak ellenére, hogy az egyesület elismerten az egyetlen helyi magyar szerveződés volt az annektált tartományokban, amelyre az akció céljainak elérésében egyáltalán támaszkodni lehetett.[155] Fokozottan igaz mindez az iskolaállításokra, hiszen — mint fentebb elmondtuk — a tartományi kormány engedélyét a *csak boszniai illetőségű* egyesület nem volt köteles kikérni oktatási célú tevékenység folytatásához. Az egyesület kezdetben — az első magyar iskolát is falai közé fogadva — formális iskolafenntartói funkcióját kifogástalanul be is töltötte, amikor azonban a Julián-Egyesület vidéken további iskolák felállításába kezdett, szükségessé vált a Sarajevói Magyar Egyesület taktikai *névváltoztatás*a, minthogy iskolafenntartói jogát a tartományi kormány vidékre nem ismerte el.[156] Erről 1912 márciusában Feichtinger adott tájékoztatást, egyúttal mellékelve a megalakítandó *országos* szervezet alapszabálytervezetét.[157] Tekintettel arra, hogy az annektált tartományok magyar egyesületeinek tevékenységéről szinte semmilyen konkrét ismeretünk nincs, érdemesnek látszik e dokumentum kivonatos ismertetése, (azzal együtt is, hogy nem lehetünk bizonyosak abban, hogy a tervezetet módosítások nélkül fogadták-e el).

A szervezet a *Bosznia-Hercegovinai Magyar Egyesület* nevet vette fel (1. §.); működése célját a Boszniában élő *magyarság kulturális, társadalmi, gazdasági felemelésé*ben és *a nemzeti értékek megtartásá*ban jelölték meg (2. §.), nyitva hagyva ugyanakkor annak lehetőségét, hogy az egyesület részt vállaljon mind anyaországi (3. §.), mind pedig tartományi társadalmi egyesületek kulturális és humanitárius akcióiban (4. §.). Az egyesület működését *politikamentes*nek nyilvánították (5. §.), hangsúlyozva ugyanakkor a szakosztályi munkában az iskolaállítás (6. §.), a társas összejövetelek, a jótékonysági és idegenforgalmi tevékenység fontosságát (6–7. §.); gazdasági teendőként a magyar és boszniai ipari és kereskedelmi kapcsolatok erősítését, valamint tartományi illetőségű *iparostanoncok anyaországi képzését* határozták meg (8. §.). A tervezet a továbbiakban a tagsági vi-

szonyt, a szervezet és különböző vezető testületeink személyi és működési feltételeit taglalja, valamint pénzügyi és jogi természetű kérdéseket (9–34. §.). Ezek közül érdemes kiemelni, hogy az oktatási, kulturális-humanitárius és gazdasági szakosztályok felállítása mellett külön egyesületi *könyvtáros* alkalmazásáról is szó esik (29. §.); a szervezet profilját leginkább a záró rendelkezés mutatja, melynek értelmében az egyesület megszűnése vagy feloszlatása esetén vagyona „... csak magyar közművelődési célokra fordítható". (34. §.)

A magyar egyesület körül korábban kialakult viták és nézeteltérések szempontjából érdekes még a rendes és vidéki tagok díjfizetési kötelezettségéről szóló bekezdés, amely a tagdíjak esetleges csökkentéséről, illetve teljes elengedéséről rendelkezett. A 17. §-ban foglaltak arra utalnak, hogy az egyesület megújuló vezetése a kispénzű magyar munkásokat díjfizetési könnyítésekkel igyekezett az egyesületbe szoktatni. Nehezen ítélhető meg, hogy milyen sikerrel.

Az 1912. február 18-án tartott közgyűlésen (amely többek között az új szabályzattervezet megvitatására ült össze) hangzott el, hogy az egyesület 159 fős tagságából — ismeretlen okokból — 27-en léptek ki 1911-ben. Tény viszont, hogy a belépők száma ennél magasabb volt: (38 fő), amit leginkább a vezetőváltásnak, és a működési alapelvekben, s azt követően — feltételezhetően — a szervezeti munka gyakorlatában beállott változásoknak tulajdoníthatunk.[158]

A szűkszavú közgyűlési jegyzőkönyvből egyébként vázlatos képet nyerhetünk az egyesület éves működéséről. A jelentésben a magyar iskolával közösen megtartott március 15-i ünnepség, a jótékonykodással egybekötött karácsony-várás, a „vigalmi bizottság" által szervezett tea- és táncestek, a szombati felolvasóestek, az új-szarajevói iskola megnyitása és a könyvtári élet hírei kaptak helyet.[159]

Az új, vagy legalábbis megújult egyesület első közgyűlésén (1913. január 30-án) a főtitkár, Balassa György értékelte a szervezet éves teljesítményét:[160] mindenek előtt köszönetet mondott a Julián-Egyesületnek és Feichtinger Eleknek az egyesület hathatós támogatásáért,[161] melynek eredménye, hogy a sokáig szétszórt és megosztott bosznia-hercegovinai magyarság egy *országos szervezet*ben tudott tömörülni. A szervezeten belüli nézeteltérések továbbélésére utalva ugyanakkor Balassa elismerte, hogy a szervezet vidéken a vártnál nehezebben nyer teret, (amiben többek között az is szerepet játszott, hogy a hercegovinai tartományi székhelyen alakult magyar egyesület ugyancsak iskolafenntartó jogkörrel működött); mindezek ellenére a taglétszám 12.7%-os növekedést mutatott; a *„kultúrharc"*-ban a Julián-Egyesülettel közösen elért eredményekről szólva a főtitkár kitért a magyar tannyelvű óvoda- és iskolahálózat létrehozására (megemlítve az engedélyt nyert vučiaki iskola közelgő megnyitását is), valamint a középiskolai tanfolyam jelentőségteljes elindítására, hangsúlyozva, hogy a bosnyák fővárosban a magyarság körében a *városi elem* dominál, amelynek érthető igénye a *továbbtanulás*; feltehetőleg az alacsonyabb társadalmi rétegeket képviselő tagság megnyugtatását is szolgálta, hogy említést tett a *szegény gyermekek* támogatására létrehozott *segélyalap*ról; a beszámolóban szó esett még bosznia-hercegovinai ösztöndíjasok magyarországi továbbtanulásáról is, s ez megint csak alkalmas volt az egyesületen belüli érdekellentétek csillapítására, bizonyítva a kevésbé tehetős szülők előtt a társadalmi esélyegyenlőtlenség kiküszöbölésének lehetséges voltát. Az

anyaországi továbbtanulásnak azonban számos akadálya volt; csak kettőt említve ezek közül: a Julián-Egyesület boszniai ösztöndíj-akciója — a horvátországival ellentétben — kifejezetten *délszláv* muzulmán és ferences növendékek továbbtanulását szolgálta, az egyesület szerény bevételei pedig alig fedezték az éves kiadásokat; nem csoda hát, hogy Feichtinger éppen a továbbtanulni vágyó ifjak támogatására hivatkozva kérte a miniszterelnökségi szubvenció növelését.[162] A támogatás összege azonban mindvégig változatlan maradt.[163] Igaz ugyan, hogy a Polgári Társaskör támogatására szánt összeget 1914-ben az időközben 7 tantermesre bővült elemi iskola megnövekedett lakbérköltségeire utalták,[164] s ugyanez évben egy 1000 K értékű könyvadománnyal is gazdagabb lett az egyesület.[165] Pénzügyi keretei azonban ösztöndíjasok támogatását nem tették lehetővé.

Az 1914. évi közgyűlésen a vezető posztokon jelentős személycserékre került sor: nyilvánvalóan a magyarellenes hecckampány hatására távozott a főtitkári székből Balassa György, s valószínűsíthető, hogy felsőbb nyomásra köszönt le a kulturális szakosztály vezetője, dr. Milassin Lóránd is,[166] (akinek ügybuzgalmát kollégái elismerésre méltónak,[167] az akció vezetői viszont ártalmasnak ítélték.[168]) Fischer József javaslatára a plénum elhatározásra jutott a *Magyar Ház* (vagy *Magyar Otthon*) eredeti társasági és kulturális funkciójának visszaállításáról. (Miután a terjeszkedő iskola teljesen kiszorította az „iskolafenntartót" saját bérleményéből, küldöttség ment Budapestre, hogy a krónikus helyhiányon központi támogatással lehessenek úrrá; így sikerült a fent említett 600 koronás támogatást elnyerni, amelynek révén új bérhelyiségekhez jutott az egyesület.) Moravecz Imre főtitkári beszámolójában szó esett még az iskolák örvendetes gyarapodásáról és a gimnáziumi tanfolyam reáliskolai tagozatának beindításáról, (valamint a Julián-Egyesület éléről távozott Klebelsberg emlékének megörökítéséről is).[169]

A közgyűlés a háború folyamán 2 esztendeig nem ült össze.[170] Az 1916 június 27-ig eltelt időben a főtitkári poszton gyors egymásutánban váltották egymást a tisztségviselők. Moravecz Imre, (aki 1913-tól a Julián-Egyesület tanfelügyelői tisztét is ellátta az annektált tartományokban[171]) hamarosan leköszönt tisztéről, majd a szakmai ranglétrán gyorsan emelkedő Benisch Arthur helyére Csáki István tanító lépett.[172] A választmányi tagok közül többen katonai behívót kaptak, a taglétszám azonban 18 kilépő mellett újabb 12 %-kal növekedett (feltehetőleg az odavezényelt katonák jóvoltából is), és csaknem elérte a 200 főt.[173]

Az egyesület tevékenységére a háborús világban a humanitárius és karitatív jellegű munka vált jellemzővé. (Gyűjtést rendeztek többek között a bolgár vöröskereszt támogatására, a mostoha viszonyok között lerongyolódott gyermekeket pedig rendszeres ruhasegélyben részesítették,[174] de a katonai kórház magyar sebesültjeit is ellátták napilapokkal és könyvekkel.[175])

A hercegovinai magyarok társadalmi szervezkedéséről az akció iratanyagában igen kevés dokumentum található, így az 1910. november 12-én megalakult **Mosztári Magyar Kultúregyesület**ről[176] csak vázlatos képet rajzolhatunk.

Az újkeletű szervezetről elsőként a kereskedelmi miniszterhez intézett levelükben olvashatunk,[177] amelyből az derül ki, hogy az egyesület megalakítását — a szarajevói társszervezethez hasonlóan — a helybéli magyarok között előrehaladott *asszimilációra* tekintettel, a kulturális és nemzeti értékek védelmében

határozták el. E céloknak megfelelően magyar *nyelvtanfolyamot*, *dalárdát* és *könyvtárat* is létrehoztak, melyek fenntartásához a minisztérium anyagi támogatását kérték. Az ügy a miniszterelnökségre került át, ott azonban semmit nem tudtak az egyesületről, s így a Julián-Egyesület kapott megbízást arra, hogy a támogatás indokoltságát illetően a helyszínen tájékozódjék.[178]

Moravecz Imre 1911 februárjában tett útját követően az alábbiakra derült fény: az egyesület 50 rendes és 30 pártoló taggal rendelkezett, s működését nagy szimpátia kísérte, amit az 5 török és 2–3 szerb polgár tagsága s a nyelvtanfolyamra járók népes száma is bizonyított. Az adományokból berendezett 4 egyesületi teremben élénk társasági élet folyt, s ezt nem zavarta a szarajevói egyesületre oly jellemző torzsalkodás,[179] sőt a vállalkozók, tisztviselők, pedagógusok és iparosok, napszámosok mellett a helyőrség tisztjei is külön kérvényezték a hadügyminisztertől, hogy tagként is bekapcsolódhassanak az egyesület munkájába.[180]

Mindezek ismeretében a miniszterelnökség hozzájárult, hogy az egyesület támogatására szánt 200 koronás tételt felvegyék az akció 1911. évi költségvetésébe.[181] Különösen jó visszhangot keltett Margitai József későbbi jelentése, amelyben ingyenes tánc-, horvát/szerb nyelv- és vívótanfolyam működéséről, valamint a saját egyesülettel nem rendelkező nációkhoz tartozók lelkes együttműködéséről adott hírt.[182]

Az ábécés- és olvasókönyv kéréseket[183] hamarosan követte a Julián-iskola alapítására vonatkozó egyesületi kérés, amely — mint fentebb ismertettük — óvodával együtt teljesült az akció keretében.[184] Ugyancsak szóltunk korábban arról, hogy 1913-ban a mosztári magyarok már *polgári iskolai tanfolyam* indítására is erőt éreztek magukban, s hasonló meggyőződéstől vezetve Margitai József is támogatólag járt el ügyükben.[185] Annak ellenére, hogy a tanfolyam irreális erőltetésével és későbbi kudarcával nehezen kiheverhető presztízsveszteség érte az egyesületet, az eset után kényszernyugdíjazott[186] iskolafelügyelő védelmében meg kell jegyezzük, hogy a Neretva parti város magyarsága körében olyan lelkesedéssel karolták fel a magyar kultúra ügyét, hogy az a különben reális gondolkodású tanfelügyelőt is összezavarhatta.[187] Margitai a mosztári egyesülettől aligha elvárható kohéziós erőt vélhette megtapasztalni a munkások és a városi intelligencia békés együtt munkálkodásában, s különösen abban, hogy az egyesület az országosnak nevezett szarajevói társszervezettel ellentétben a vidéken, szétszórtságban élő magyarságot is sikeresen be tudta emelni az egyesületbe.[188] Az akcióban veteránnak számító Margitai tévesnek bizonyuló helyzetfelmérése, s annak — előttünk ismeretlen — kihatásai mindenesetre „alapjaiban rázhatták meg a Mosztári Magyar Kultúregyesületet" – mint azt Buzássy Ábel írta egyik jelentésében,[189] az egyesületről szóló tudósítások ugyanis ettől kezdődően szinte egycsapásra megszűnnek.[190]

A *brčkai magyar egyesület*nek és *olvasókör*nek — elegendő adat híján — csak a létezését tudjuk megállapítani,[191] létrejöttének körülményeiről és működéséről nincsenek ismereteink.

A bosznia-hercegovinai ifjak magyarországi továbbtanulását célzó ösztöndíj-akció

A Julián-Egyesület a Szlavóniai Akcióból már komoly tapasztalatokkal rendelkezett diákok magyarországi továbbtanulásának előkészítésében,[192] amikor 1913-ban megbízást kapott, hogy bosznia-hercegovinai ifjakat is „közvetítsen" ösztöndíjas tanulmányok folytatására.

Petri Pál monográfiájában elismerte, hogy egyesülete ezzel az akcióval túllépett defenzív céljain, mivel – mint írta: „Klebelsberg... szerette volna Boszniában és Hercegovinában ... Ausztriával szemben Magyarországot népszerűsíteni."[193] De nemcsak a majdani (ösztöndíjasok százait útra bocsátó) kultuszminiszter kívánta ily módon erősíteni Magyarország balkáni pozícióit, hanem a Balkán-szakértő Thallóczy Lajos is. Egy 1912-ben készített memorandumában olvashatjuk, hogy szorgalmazta egyrészt a magyarság Balkánnal kapcsolatos szakismereteinek, nyelvtudásának és összeköttetéseinek gyarapítását, ugyanakkor a balkániak hiteles és lehetőleg előnyös magyarságképének kialakításához elengedhetetlennek tartotta ösztöndíjasaik kedvezményes (ld. internátus, tandíjmentesség) fogadását.[194]

Az ösztöndíjas-kérdés indokoltságát húzza alá, hogy 1911 és 1913 között a Közös Pénzügyminisztériumhoz benyújtott boszniai ösztöndíjpályázatok 2/3-a – 3/4-e a Lajtán túli egyetemeket vette célba, s a magyarországi egyetemek esetében is a legtöbb pályázó a zágrábi *sveučilište*-re kívánt bekerülni.[195] (Az elnyert ösztöndíjak arányát illetően hasonló volt a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a nyelvi-kulturális közeg tekintetében egyáltalán nem idegennek tekintett Zágráb a 3 esztendő alatt tízszeresére — 30 főre — növelte boszniai ösztöndíjasainak számát, miközben Budapestre mindvégig csupán 4–5 fő iratkozott.[196]

Ebben vélhetően a *nyelvtudás*nak is fontos szerepe volt, hiszen, míg a német a közigazgatásban (vagy a vasúton!) az okkupációtól kezdődően hivatalos nyelvnek számított Bosznia-Hercegovinában, a magyar csak az 1906/07-es tanévtől lett „rendkívüli" (választható) tantárggyá a boszniai középiskolákban.[197] A Magyarország érdekeire csakugyan hátrányos helyzet kialakulásában természetesen egyéb tényezők is közrejátszottak, mint például a közlekedési viszonyok változása. Ismeretes ugyanis, hogy a Zágráb–Steinbrück vasútvonal megépüléséig a horvát ifjak szívesen jelentkeztek dunántúli oktatási intézményekbe, a távolságok „lerövidülése" folytán azonban tömegesen vették útjukat Graz, Bécs és Prága felé.[198] Szerepe lehetett továbbá a rosszul informáltságnak. Thallóczy például szégyenkezve vallotta be: nem tud róla, de nem is nagyon hiszi, hogy míg a tartományi kormány a „külföldi" középiskolai továbbtanulás ügyeit intézi, a Közös Pénzügyminisztérium ösztöndíjakat alapított volna főiskolai és egyetemi tanulmányok folytatásához;[199] Thallóczy ugyanakkor megnevezett még egy meghatározó körülményt: a Magyarországgal szembeni ellenszenvet, amelyet a nagyhorvát politikai körök szítottak, de amely — mint fentebb már rámutattunk —, egybevágott a szerb érdekekkel is. Innen eredeztethető, hogy az ösztöndíj-akcióban miért kedvezményeztek kifejezetten *boszniai muzulmánok*at és *hercegovinai ferences növendék*eket, (ellentétben a Szlavóniai Akcióval, ahol majdnem kizárólag magyar gyerekeket támogattak).[200]

A mohamedánok támogatása kézenfekvő, hiszen a magyar érdekekkel egyezően nem lelkesedtek sem a nagyszerb, sem a nagyhorvát egyesítési tervekért, ráadásul tulajdonarányuk — különösen a földtulajdont illetően — lényegesen meghaladta arányszámukat, befolyásuk tehát továbbra is igen jelentős maradt.[201]

A ferencesek támogatásának nemcsak történelmi tradíciói voltak, de éppen Simor János kardinális egy korábbi ösztöndíj akciójának köszönhetően a vizsgált időszakban két püspöki poszton is egykori magyar ösztöndíjasokat találunk, akikre, mint Stadler érsek politikai ellenlábasaira az akció vezetése is támaszkodni kívánt, (s ez az elképzelésük támogatásra talált a pápai Curiánál is).[202] A politikai mértékletesség azonban azt diktálta, Misić mosztári és Garić Banja-Luka-i püspököt az anyagi támogatás ellenére ne próbálják politikai ágensekké tenni, hanem elégedjenek meg azokkal a közvetett előnyökkel, amelyeket az együttműködéstől a nagyhorvát propaganda, a trialista és magyarellenes törekvések ellensúlyozásában remélni lehetett.[203]

Az ösztöndíj-akció politikai hátterének jellemzése után néhány szóban össze kell foglaljuk azokat a technikai jellegűnek nevezhető problémákat, amelyek megoldása nélkül az akció gyakorlatilag megvalósíthatatlan lett volna

Balassa György még 1911-ben levélben kereste meg a Julián-Egyesületet, azt a javaslatot téve, hogy kezdeményezzék a szarajevói *seriat*-iskolában a *magyarnak, mint fakultatív tárgy*nak a bevezetését, hogy *a szükséges nyelvismeret* birtokában csakugyan lehetősége legyen a muzulmán diákoknak Magyarországon továbbtanulni.[204] – Minthogy erre az érvényben lévő jogszabályok alapot adtak, a tartományi kormány a kérésnek eleget is tett; a nagyobbik baj azonban az volt, hogy a lehetőséggel mindössze 2 tanuló kívánt élni... [205]

A boszniai ösztöndíjasok továbbtanulásának előfeltételei kezdetben az *iskolai képesítés*ek vonatkozásában sem voltak biztosítva, *az iskolák egyenrangúsítása* ugyanis meglehetősen lassan haladt előre, jóllehet a miniszterelnökség átiratban kérte a kultuszminisztériumot, hogy e jogi természetű akadályokat mielőbb számolja fel, (s így a *Julián-Egyesület boszniai kalendáriumá*ban részletes ismertetést tehet közzé a magyarországi továbbtanulási lehetőségekről).[206] A sürgetés hatására a VKM felvételi vizsga kikötése nélkül elismerte a gimnáziumi és reáliskolai bizonyítványok egyenértékűségét, s hasonlóképpen a seriat-iskolai bizonyítvány képesítő érvényét magyarországi jogakadémián, ill. egyetemi jogi fakultáson történő továbbtanuláshoz.[207] A további iskolatípusok közötti átjárhatóságot azonban csak különböző megszorítások (pl. különbözeti vizsgák, stb.) beiktatásával lehetett biztosítani.[208] A miniszterelnökség azonban a hosszas előkészítéstől már az akció sikerét féltette, ezért felszólította a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumot, hogy a terv sikere érdekében — ha nem is teljességre törekvően —, mielőbb tegye közzé a továbbtanulási feltételeket.[209] A sietségnek csakugyan volt annyi haszna, hogy a nagyobb számú ösztöndíj megpályázásának esélye felszöktette a magyar tanulással kapcsolatos igényt, s így a magyar, mint fakultatív kötelező tárgy megmaradt a boszniai középiskolákban, noha — a csekély igényre hivatkozva — a tartományi kormány már eltörlését fontolgatta.[210]

Az elmondottakból is következik, hogy a már 1910-ben kezdeményezett akció szélesebb kört érintve csak később indulhatott be. Az első 500 koronás ösztöndí-

jakat 1911-ben — jóllehet Klebelsberg muzulmánoknak szánta[211] — a szarajevói magyar iskola egyik végzőse (Balassa György fia), valamint a szarajevói magyar fényképész Pécsen tanuló fia kapták.[212] 1912-re további 2 ösztöndíj odaítélését vették tervbe,[213] s a létszámkeret a következő évben ismét bővült. A források itt némi ellentmondást mutatnak,[214] azonban bizonyosnak látszik, hogy 1913-ban Debrecenben 6 boszniai ösztöndíjas és egy „önköltséges"[!] diák végezte a felső kereskedelmi iskolát, illetve a jogakadémiát.[215]

A civis városban történő elhelyezést nyilvánvalóan nem az erdélyi kálvinista-török kapcsolatok hagyományának megújítása indokolta önmagában. A politikai szempontok elsődlegességére utalt Petri Pál is monográfiájában, amelyből megtudhatjuk, hogy a muzulmán diákok öltözködési és étkezési szokásai körül sok baj támadt a fővárosban, másrészt közülük többen szélsőségesnek tartott horvát egyesületek tagjaivá váltak.[216] A budapesti „fez-affér" a boszniai sajtóban nagy visszhangot keltett,[217] de megengedhetetlen lett volna az is, hogy az ösztöndíjasok magyarországi tanulóéveik alatt — az akció céljaival ellentétben — magyar*ellenes* nevelést kapjanak, az illetékesek tehát az annektált tartományokból érkezett diákok vidékre helyezése mellett döntöttek.

A gr. Degenfeld József (a Református Konvent világi elnöke) támogatásával a Debreceni Református Kollégiumban elhelyezést nyert diákok fez-viselete és rituális étkezési szokásai azonban itt is súrlódásokhoz vezettek, ezért végül magáncsaládokhoz, albérletbe kerültek, ahol számukra a beilleszkedés és a nyelvtanulás is könnyebb volt.[218] Mindkettőben segítséget jelentett, hogy a diákok saját nyelvtanár (dr. Tuster Ignác) segítségével és dr. Lenz Géza egyetemi tanár felügyelete alatt végezték tanulmányaikat; de vallásuk gyakorlására is lehetőséget biztosítottak számukra.[219] Áthelyezésüket követően a kedélyek gyorsan lecsillapodhattak, legalább is erre következtethetünk abból, hogy az Akció terhére további bosnyák ösztöndíjakat alapítottak. A Julián-Egyesület legfontosabb anyaországi bázisintézményének helyszínén, Pécsett 2 ösztöndíjas helyet biztosítottak 1914-től kezdődően.[220] Ekkor Debrecenben már 20 muzulmán diák tanult, de a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jóvoltából 3 hercegovinaiaknak és 2 ferenceseknek szánt ösztöndíj is megpályázható volt;[221] amiben a mosztári püspöknek is szerepe lehetett. Mišič, aki féltékenyen nézte a muzulmánok támogatását, személyesen kereste fel a Julián-Egyesületet, hogy hercegovinai katolikus ifjak számára Pécsre szóló közép- és szakiskolai ösztöndíjakat szerezzen.[222] 1914-ben összesen 27 bosznia-hercegovinai diák tanult a miniszterelnökség, a VKM és a Julián-Egyesület támogatásával magyarországi közép- és felsőfokú tanintézetekben: Pécsett 3 katolikus hercegóc, Debrecenben 17 muzulmán (+ 1 önköltséges), a fővárosban 5 fő (köztük 2 ferences teológus) és 1 fő Fiumében.[223] A tervszerű *toborzás*, s a szegényebb ifjak támogatására bevezetett *ruhasegély*[224] hatására tovább nőtt a magyarországi ösztöndíjakkal kapcsolatos érdeklődés. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott a pénzügyi fedezet növekedése,[225] s az is, hogy az ösztöndíj-akció továbbfejlesztését a *közös ügyek*et tárgyaló bizottság 1914. május 23-i ülésén is többen szóvá tették.[226]

1915 tavaszán a Julián-Egyesület már 30 muzulmán, 6 hercegovinai és 1 ferences ösztöndíjast tartott számon; a miniszterelnökséghez intézett jelentésből

azonban az is kiderül, hogy az annektált tartományokból érkezettek közül 8-at besoroztak, s az egyik ferences ösztöndíjra nem akadt jelentkező.[227]

A háború idején egyéb változások is érintették az ösztöndíj-akciót. Takarékossági szempontok mellett feltehetőleg politikai megfontolások is közrejátszhattak abban, hogy a miniszterelnökség 1915 folyamán leállította a társországokból érkezett horvát diákok pécsi továbbképzését.[228] A Boszniai Akciót már közvetlenül érintette az az egyezség, amely a Julián-Egyesület és a romániai-bukovinai akciót vezető *Szent László Társaság* között 1916-ban jött létre. A két egyesület nevében Tarkovich József másodelnök és Várady L. Árpád kalocsai érsek abban állapodott meg, hogy a Julián-Egyesület profiljába kevésbé illő boszniai katolikusok ügyeit az 1916/17-es tanévtől kezdődően a Szent László Társaság veszi át,[229] (annál is inkább mivel a pécsi középiskolai Julián-internátusban már 10 saját ösztöndíjasa volt a Társaságnak[230]).

Ez a változás már arra a belső vitára utalt, ami a Julián-Egyesület igazgatóságában és a miniszterelnökség illetékes vezetői körében zajlott az ösztöndíj-akció további sorsáról. Végül az az álláspont kerekedett felül, hogy a Julián-Egyesület — eredeti célkitűzéseinek megfelelően — az idegenben élő *magyarság* támogatását végezze, s miután a boszniai ösztöndíj-akciónak csak néhány ott élő magyar kedvezményezettje volt,[231] az egyesület 1917 februárjától ezt a feladatkört teljességgel a *Magyar Keleti Kultúrközpont*ra, a későbbi *Turáni Társaság*ra ruházta át.[232]

Az akció a szervezeti változástól függetlenül zökkenőmentesen folyt tovább, sőt továbbfejlesztésére vonatkozó terv is született. A miniszterelnökség 1918 folyamán, további 40–50 középiskolai ösztöndíjas és 10 előkelő muzulmán családból származó önköltséges bosnyák ifjút kívánt áthozni egy magyarul tudó hodzsa kíséretében.[233] A tervet a háborús viszonyok ellenére a Kultúrközpont igen komolyan kezelte; elnökhelyettesének Wekerle miniszterelnökhöz intézett (1918. július 31-i) leveléből kiderül ugyanis, hogy több alföldi kisvárosban tájékozódtak az újabb ösztöndíjasok internátusi elhelyezésének lehetőségeiről.[234] (Az új ösztöndíjasok Debrecenben történő tömörítését a kisebb költségek és egyszerűbb adminisztráció ellenére nem támogatták, mondván, hogy azzal az akció eredménye válna kérdésessé.) A szervezés eredményeként Hajdúböszörmény, Karcag, Kisújszállás és Mezőtúr református főgimnáziumainak vezetői együttműködési szándékukról biztosították a Kultúrközpontot, jelezve ugyanakkor, hogy internátusi helyeiket időközben feltöltötték; az így egyedül számításba jövő albérleti elhelyezés azonban lényegesen megemelte az akció költségeit.[235] A miniszterelnökség az útiköltség térítést és a ruhatámogatást leszámítva mégis magára vállalta a költségek fedezését, s így az új pályázatok bekérése is megtörténhetett.[236] A jelentkező 39 jelölt egy része túlkoros és gyenge osztályzatú diák volt, növekedett viszont a pályázók között az értelmiségi családból származók aránya, (önköltséges tanulmányok folytatására azonban nem akadt jelentkező).[237]

1918 őszén a Károlyi-kormány csakugyan átutalta az elődje által megígért 100 000 koronát [!] az akció bővítésére,[238] az összeg rendeltetésszerű felhasználására azonban a politikai viszonyok gyökeres megváltozása miatt már nem kerülhetett sor.[239]

Az 1919-es esztendő azonban nemcsak az ösztöndíj-akció, hanem a Boszniai Akció egészének felszámolását is magával hozta. A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatlakozó két tartományban — mint ahogy a Száva túloldalán — a Julián-Egyesület által létrehozott iskolákat bezárták,[240] s ezzel egyszersmind semmivé foszlott Magyarországnak a hajdani Ráma és Hum utódállamaival kapcsolatos történelmi jogigénye is, akárcsak a balkáni nagyhatalmi befolyás esélyei. A realitásokat figyelembe véve mégis nagyobb veszteségnek kell elkönyvelnünk, hogy az ott élő maroknyi magyar szórvány megmaradását szavatolni hivatott, 10 esztendei munkával megvalósult eredmények is semmivé lettek; olyannyira, hogy napjainkban — az ösztöndíj-akció ígéretes perspektívái ellenére — a bosnyák-magyar kapcsolatok továbbépítése helyett azok (ismételt) *megalapozását* kell elvégeznünk.

A „Bosniai actio" mérlege

A Boszniai Akció azon kormányprogramok sorába tartozott, amelyeket „az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása" címén a határokon túl élő szórványmagyarság beolvadásának meggátlása érdekében indítottak a századelőn.

A feldolgozott források ismeretében megállapítható, hogy *a Boszniai Akció a Szlavóniai Akció szerves folytatása*ként bontakozott ki *azonos* nyelvterületen, sok tekintetben hasonló politikai viszonyok között, közös költségvetési forrásból táplálkozva, egyazon elvek szerint működő szervezeti keretekben és személyi állományi közreműködéssel (ld. Julián-Egyesület).[241]

A hasonlóságok és összefonódások ellenére a Boszniai Akció több szempontból mégis eltérő fejlődést mutatott. Egyrészt az akciók sorában legkésőbben elindított *Boszniai Akció igen csekély számú* (pár ezer) *magyar gondozását tűzte maga elé*, nem úgy, mint a horvátországi, vagy az amerikai (ahol a kivándorolt magyarok száma százezres nagyságrendű volt). *A boszniai töredékmagyarság lélekszáma önmagában nem indokolta a költséges program elindítását.* Thallóczy Lajosnak és az Akció más vezető személyiségeinek levelezéséből azonban kirajzolódik a magyar kormányzat történelmi ihletésű Bosznia-politikájának vezéreszméje, amelynek gyakorlati kimunkálása Kállay Benjámin nevéhez fűződik, nevezetesen Magyarország „balkáni hivatás"-ának, vagyis nagyhatalmi befolyásának beteljesítése. Ez a motívum magyarázza azt a jelenséget, hogy a horvátországihoz hasonlóan, s a többi akcióval ellentétben miért szorgalmazta a budapesti kormányzat a magyarság ki-(vagyis be)vándorlását. A Szlavóniai Akció stratégiai céljait a miniszterelnökség illetékesei úgy fogalmazták meg, hogy a bevándorló magyarság feladata — az aránylag népes és gazdaságilag is erős svábsággal összefogva — szilárd „védőmű"-vet képezni a délszláv szeparatista törekvésekkel szemben.[242] A délszláv egyesülési törekvések ismeretében ez a célkitűzés hasonlóképpen aktuális volt Boszniára nézve is, azzal a különbséggel, hogy e célnak eleget tenni az inkább riválisnak számító osztrákokkal együttműködve sem volt reális esély. Bonyolultabbá, egyszersmind kezelhetőbbé tette a problémát az a tény, hogy Boszniában nem egy látszólag közös platformot alkotó délszláv (horvát-szerb) tömörülés játszotta a főszerepet, hanem egymással versengő nagyhorvát és nagyszerb erők,

harmadikként pedig a délszláv egységtörekvésekben nem érdekelt muzulmánok, akiknek megnyerésétől az akció egész ideje alatt éppen ezért a legtöbbet várta az Akció vezetése.

A magyar állam boszniai befolyásának sokat emlegetett gyengesége következtében *az akció kettős — kisebbségvédelmi és nagyhatalmi — céljának* tehát azokkal a — *döntően kulturális — eszközökkel kellett érvényt szerezni*, amelyek sikeres alkalmazását éppen a Száva túloldalán zajló Szlavóniai Akció példázta.

A *nemzeti identitás ápolásának* kétségtelenül leghatékonyabb eszköze az *anyanyelvi oktatás* volt, s ezen a téren a boszniai magyarság igen sokat kapott az akció 10 éve alatt. A 2 felállított *óvoda* a már elvesztett, vagy megromlott anyanyelv elsajátítását, ill. tökéletesítését tette lehetővé, a féltucat *elemi iskola* pedig a nemzeti kultúrjavak alapjait biztosította a tanköteles korú magyar gyermekek számára. A *középiskolai tanfolyam* és a néhány Julián-*ösztöndíj* lényegileg a *továbbtanulási* igényeket is kielégítette.

E 9 intézményből álló „iskolarendszert" a Közös Pénzügyminisztérium és — a Julián-Egyesületen keresztül — a budapesti kormány hathatós támogatásával, a magyar egyesületekkel szoros együttműködésben sikerült létrehozni. Hozzá kell tegyük, hogy ezzel szemben a tartományi kormány lényegileg nem támasztott akadályokat, éles ellentétben a báni kormányokkal, amelyek — különösen a *rezolúciós érá*ban — igyekeztek kitérni a magyar iskolák engedélyezése elől, sőt a meglévők felszámolására is számos kísérletet tettek. A horvátországi viszonyokra jellemző, többször *kormányszintre emelt magyarellenességgel Bosznia-Hercegovinában nem kellett megküzdenie az ott élő magyar szórványnak*. (Jellemző, hogy a horvátországi magyarság gazdasági és nemzetiségi sérelmeinek orvoslását szolgáló jogvédelmi tevékenységet[243] nem kellett kiterjeszteni Boszniára.) Élesen magyarellenes tömegdemonstrációkra és sajtótámadásokra ugyan a világháború előestéjén szintén sor került, ezek azonban nem veszélyeztették közvetlenül a magyar iskolák működését és fennmaradását. Ilyen fenyegetést — tudomásunk szerint — csak az a saborban 1913 végén hozott határozati javaslat tartalmazott, amely meg akarta tiltani, hogy boszniai illetőségű gyermekeket olyan iskolákba írassanak, amelyek tanítási nyelve nem szerb vagy horvát.[244]

A horvátországinál kedvezőbb politikai légkörre utal az is, hogy az annektált tartományokban az akciótól függetlenül, civil kezdeményezésként jöhetett létre a két tartományi székhely *magyar egyesülete*, (a különbséget talán már a névadás is kifejezi valamelyest: a két horvátországi szerveződés *társaskör* volt, míg a két bosznia-hercegovinai [kultúr]*egyesület*).[245] A különbségek magyarázatául azonban rá kell mutatnunk, hogy a horvátországi magyarság túlnyomó többsége földművelésből élt,[246] a boszniai magyarság körében viszont (különösen Szarajevóban és Mosztárban) a polgári elemeknek (tisztviselő, értelmiségi és katonatiszt) volt meghatározó szerepe.[247]

A Boszniai Akció kulturális eszköztárából sem hiányoztak a *könyvtár*ak. A források 1913-ban 8 könyvtárról tesznek említést;[248] ezek zöme a magyar iskolákhoz kapcsolódóan működött, magánszemély kezelésében — ismereteink szerint — csak a Bjelina melletti Ljeljenčén;[249] ugyanakkor mindössze egyetlen *olvasókör* megalakulásáról (a brčkairól) van konkrét ismeretünk,[250] igaz, a két magyar e-

gyesület beszámolójában is találhatunk olvasóköri tevékenységre vonatkozó utalásokat, ezen töredék információk alapján azonban a Horvátországban létrejött olvasókör hálózattal nem tehetünk összehasonlítást.[251]

Közművelődési, tájékoztatási és propagandacélokat egyaránt szolgált a Julián-Egyesület „boszniai *naptár*"-ként emlegetett képes *kalendáriuma*, (amely 2/3 részben megegyezett a horvátországi, romániai és bukovinai akciókban is térítésmentesen terjesztett kiadványokkal).[252]

A modern tömegtájékoztatás és propaganda még hatékonyabb eszközének, egy magyar nyelvű *sajtóorgánum*nak a megteremtése — mint fentebb szóltunk róla — erősen foglalkoztatta az Akció vezetését, annál is inkább, mivel a romániai és amerikai akciónak is volt sajtó-ága, s főként, mivel a horvátországi akció keretei között megvalósuló *Szlavóniai Magyar Újság* oly sikerrel töltötte be tájékoztató, közművelődési és nem utolsó sorban érdekvédelmi szerepét.[253] Az elvetélt lapalapítási kísérlet ugyanakkor arról tanúskodik, hogy a Boszniában meglévő kereslet, s a kiadáshoz szükséges fedezet nem volt elégséges egy boszniai magyar lap létrehozásához.

Jellemzőnek látszik, hogy a horvátországi százezres magyar szórvány kormánytámogatással a *kisebbségi érdekvédelmi szócső* szerepét is betöltő újságot kapott, Boszniában *a magyar politikai befolyás* érvényesítésének *eszközéül* Thallóczy Lajos *német nyelvű* újság alapítását látta célravezetőbbnek;[254] érdekes, hogy végül a magyar kormány beérte a nagyhorvát körökkel rivalizáló ferencesek lapjának (*Naša Misao*) pénzügyi támogatásával.[255]

Stadler érsek politikai ellenfeleinek favorizálása egyébként nem csupán a két ferences püspök rendszeres támogatásában s teológus-jelölteknek szánt ösztöndíjak alapításában mutatkozott meg,[256] de a budapesti kormány pénzügyi támogatást nyújtott a mosztári ferences templom felújításához,[257] s a háború végén egy boszniai ferences tanintézetnek is.[258]

Itt említjük meg azt is, hogy a horvátországi és egyéb akcióktól eltérően a boszniai magyarsággondozási programnak — a református egyház erre irányuló törekvései ellenére — *nem* jött létre külön *egyházi ága* (már nagyságrendi okok miatt sem),[259] jóllehet az anyanyelvű hitélet gyakorlása a nemzeti identitás megtartásának egyik legfontosabb tényezője volt mindenütt, ahol magyar szórványgondozás folyt.

Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy *a magyar politikai befolyás növelése érdekében* a budapesti kormányzat olyan lépéseket tegyen, amelyek *egyházi vonalon* juttatták érvényre politikai szándékait Bosznia-Hercegovinában. Ide sorolhatjuk a *muzulmán* vezetőréteg szimpátiájának elnyerésére irányuló törekvéseket, s úgyszintén a politikailag megosztott *katolikus* klérus magyarbarátnak tartott *ferences* rendi vezetőinek támogatását. (Végeredményben a Kállay Béni által fémjelzett politikai irányhoz való visszaérésként kell értelmeznünk azt a jelenséget is, hogy Burián Istvánnak az *ortodox egyháznak* és általában a boszniai szerbségnek tett gesztusaival[260] szemben a súlyos érdekellentéteken nagyvonalúan túllépő szerb orientációnak a Boszniai Akcióban kifejezett jelét nem találtuk.[261])

A Száva két oldalán vezetett akciót az is megkülönbözteti, hogy a vizsgált forrásokban csak elvétve találtunk utalásokat Bosznia-Hercegovinával kapcsola-

tos *gazdasági* jellegű tervekről és intézkedésekről. Ennek magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy a társországok autonómiája a gazdasági élet irányítására nem terjedt ki, így tehát a budapesti kormányzatnak tágabb tere nyílt a folyamatok közvetlen befolyásolására, mint az annektált tartományokban.[262] Ez alól talán csak a *bank*-szféra kivétel. A Boszniába irányuló magyar tőkeexporthoz ugyanakkor a bosnyák gazdaság ez irányú szükségletei teremtettek alapot. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank leányintézményeként 1909-ben létrehozott (s brčkai fiókkal is rendelkező) *Szabadalmazott Bosnyák-Hercegovinai Agrár- és Kereskedelmi Bank* azonban a helyi politikai tényezők, valamint osztrák pénzügyi körök heves ellenállása miatt nem tudott a *kmet-birtokok megváltásá*ban rejlő nagy üzletben koncessziókhoz jutni, ami jelentős presztízsveszteség volt a magyar állam számára is.[263] Hasonlóképpen osztrák érdekek jutottak túlsúlyba az 1910-ben kezdeményezett, de csak 3 évvel később megalakuló *Bosznia-Hercegovinai Posta-takarékpénztár* ügyében is.[264]

Olyan gazdasági jellegű kezdeményezésről, amely szorosan a Boszniai Akció keretében valósult meg, csupán egyetlenegyről tudunk, nevezetesen a Julián Egyesület *iparostanonc*-közvetítő akciójáról, amelynek keretében boszniai magyar fiatalok magyarországi mestereknél szerezhetettek szakképesítést. Az anyaországi szakmunkásképzés (amely, mint emlékezetes a Bosznia-Hercegovinai Magyar Egyesület programjában, sőt Thallóczy említett emlékiratában is helyet kapott[265]) célja az lett volna, hogy a boszniai magyar közösség középrétegeit erősítse, s szorosabbra fűzze az ott élő magyar szórvány és az anyaország közötti szálakat; az akciónak azonban legfeljebb néhány tucat kedvezményezettje volt,[266] így kitűzött céljai csak részben teljesülhettek.

A magyar kormányzat „Bosniai actio"-járól összefoglalásul elmondható, hogy az a horvátországi akció kiterjesztéseként, ám kevésbé komplex hatásmechanizmusok alkalmazásával az annektált tartományok magyarságának nemzeti gondozását, másfelől a boszniai (egyszersmind a balkáni) magyar hatalmi befolyás kiterjesztését, növelését célozta. E kettős cél elérésének mindenekelőtt kulturális eszközei voltak, jóllehet a budapesti kormányok és a tartományi kormányzásban részt vevő exponenseik éltek a politikai hatásgyakorlás informális eszközeivel is. A „magyarosítás" nyilvánvalóan hamis vádját, de a magyarság közvetlen asszimilációs fenyegetettségének tételét is elvetve megállapíthatjuk, hogy a túlnyomólag a Julián-Egyesület révén megvalósult eredmények összességükben nem bizonyultak időtállónak: a két tartomány maroknyi magyarsága iskoláinak bezáratását követően nem rendelkezett azokkal a jogi és intézményi garanciákkal, amelyek a hatalomváltást követően hatványozottan jelentkező beolvasztó hatásokkal szemben biztosíthatták volna fennmaradását.

Még a perspektíváiban legígéretesebb ösztöndíj-akció is torzó maradt, miután a Magyarországon végzett teológusok, jogászok és kereskedelmi szakemberek sem létszámban, sem pedig politikai befolyásukat tekintve (lévén zömükben muzulmánok) nem tudták a magyar kapcsolatok fennmaradását és továbbfejlesztését elérni a megváltozott történelmi-politikai helyzetben. Így az ösztöndíjas akció és a magyar nyelvben jó eredményt elért bosnyák elemi és középiskolai tanulók kedvezményes magyarországi nyaraltatása nem jelentett mást, mint — Klebelsberg

szavaival élve — „igen költséges" és meddőnek tűnő *kultúrdiplomáciai* erőfeszítéseket,[267] amelyek utólag mégis értelmet nyernek az által, hogy napjaink szükségszerű kapcsolatépítését nem a nullpontról, vagy Mátyás királytól, hanem talán éppen a „Bosniai actio" hagyományára alapozva kezdhetjük el.

JEGYZETEK

[1] A tanulmány a Teleki László Alapítvány támogatásával készült.

[2] MOL K 27, MT jkv., 1910. szept. 29., 1./ 28. p.

[3] Magy. Stat. Közl., Új sor., 64. k., Bp. 1920. KSH, 74–75. p. és *Kovács Alajos:* Magyarország népességi statisztikája 1910-ben (Klny. a Magyar Statisztikai Közlemények 64. kötetéből). – Athenaeum, Bp. 1920. 44. p.

[4] Burián István közös pénzügyminiszter egy 1906 decemberében készített emlékiratában említette, hogy a közigazgatásban alkalmazott osztrák-magyar állampolgárok 82 %-a szláv nemzetiségű, [MOL K 26 ME 713. cs. 1553. 1907 XXXVI. t.] amiből az a következtetés adódik, hogy a magyar nemzetiségű tisztviselők száma igen csekély lehetett, s ezt a Bosznia-Hercegovinai munkavállalások feltételeül szabott belügyminisztériumi igazolások is megerősítik, ugyanis a miniszterelnökségi iratok között túlnyomólag délszláv nemzetiségűek aktái találhatók, magyaroké csak elvétve.

[5] MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t.

[6] *Günther Ferenc*: Bosznia Szávamellékén. – Bittermann és Fia, Zombor, 1910. 24. p.

[7] Száva-mellék. A bevándorlók főként bácskai svábok, nazarénus szlovákok és magyarok voltak. – Uo. 13., 18. p.

[8] Tájékoztató a Julián-Egyesületről: hatodik jelentés: a Julián-Egyesület 1913. évi működéséről. – Bp. 1913. 7. p. és *Margitai József*: A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség. – Bp. 1918. 353. p. – A Bács-Bodrog megyei Gazdasági Egyesület igazgatójának e vidéken tett tanulmányútjáról szóló beszámolójából tudjuk, hogy a Bjelina melletti *Ljeljenče* magyar telepesei a bácskai Magyarkanizsáról származtak, s hogy sovány irtványföldön gazdálkodva is jól boldogultak. – *Günther Ferenc:* i. m., 20., 24. p. – A Bjelina környéki magyarságot a szerző száz családnál is többre becsülte 1911-ben. – Uo., 22. p. – Vučiak esetében csak feltételezni tudjuk, hogy a Szávához közelebb eső Prnjavor mellett kell keresnünk, s nem a Zvornik és Tuzla között fekvőnél.

[9] Ezt tette 1906 decemberében Kmetty, a magyar négyesbizottság egyik tagja, (szemrehányásaira Burián István Wekerle miniszterelnöknél is előterjesztett emlékiratában reagált). – MOL K 26 ME 713. cs. 1553. 1907 XXXVI. t. – Magyarország területi integritását is fenyegető volta miatt Szmrecsányi György képviselő parlamenti interpellációban ítélte el a kormány Bosznia-politikáját [Képv.házi Napló, 1915. máj. 12-i ülés, 17. k. 120–121. p.], ugyanezt (az egyébként birodalmi politikát áhító) *Budapesti Hírlap* már évekkel korábban megtette. [Budapesti Hírlap, 1907. nov. 15.] – Az indokolt kritika mellett azonban irreális követelések is hangot kaptak a magyarországi sajtóban. Az egyik napilap például „hallatlan botrány"-ról beszélt „Boszniában nem tudnak magyarul: mit szól ehhez a magyar kormány" c. közleményében annak kapcsán, hogy a pénzintézeti nyomtatványokon a szerb-horvát és német használata mellett nyoma sincsen magyar nyelvű feliratozásnak. – Az Est, 1911. júl. 14.

[10] A magyarság többségével ellentétben ők kitörő lelkesedéssel fogadták az annexiót is, azzal a nem titkolt reménnyel, hogy a diplomáciai és katonai lépéseket hamarosan követi majd a „horvát" tartományok egyesítésének közjogi aktusa is. Ez azután egyfajta láncreakciót indukálva kedvező irányba terelné a horvátlakta tartományok (Isztria, Dalmácia és (az *egyházi* főhatóságát tekintve máris Zágráb fősége alá tartozó) Muraköz, s természetesen a kiegyezésben függőben hagyott Fiume) hovatartozásáról folytatott vitát. Nagy-Horvátország létrejötte reményeik szerint a magyar gyámkodás végét is jelentette volna, minthogy a kétpólusú monarchiát ily módon csak trialista struktúrában lehetne fenntartani.

[11] Magjarska „expedicija" u Bosni – Hrvatska, 1909. okt. 12.

[12] Magjarizacija u Brčkoj – Narodna Obrana, 1909. jan. 20.

[13] Magjarska kolonizatorska politika u Bosni – Hrvatsko Pravo, 1909. máj. 7. – A *Hrvatska Sloboda* pedig a *Pester Lloyd* Boszniával kapcsolatos elemzéseire reagált, pl. 1911. szeptember 1-i számában.

[14] Dunántúl, Húsvét c. mell., 1913. márc. 23.

[15] Miniszterelnökségi levélterv a Julián-Egyesülethez. – MOL K 26 ME 1184. cs. 907. 1912 XVI. t.

[16] MOL K 26 ME 968. cs. 1013. 1911 XVI. t. 560. asz.

[17] *Thallóczy Lajos*: A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren (Emlékirat), M. Kir. Állami Nyomda. – Bp. 1912. 1. p. – OSZK K.t., Fol. Hung./2.

[18] Uo., 3. p.

[19] MOL K 26 ME 854. cs. 1010. 1909 XVI. t.

[20] *Benisch Arthur*: Bosznia-Hercegovina iskolaügye – Magyar Paedagogia, 1914. 558. p.

[21] A Kranken-Verein által 5 tanítóval fenntartott német iskolában, Mosztárban, Dolnja Tuzlán és Banjalukán horvát középiskolákban volt elvi lehetőség a magyarnak, mint választható tárgynak a tanulására. – MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. t. 1010. asz.

[22] Uo.

[23] A magyarországi tanítói oklevél az annektált tartományokban is elfogadott volt. A tanítók bérezését a helybéli állami elemi iskolai tanítókkal egyezően, vagyis 1200 K alapfizetésben és 600 korona helyi pótlékban kívánta megállapítani, igazgatók esetében szolgálati lakás biztosításával. – Margitai, aki korábban a csáktornyai tanítóképző igazgatója volt, nemcsak tanterv készítésében, de annak átdolgozásában is jártas volt, hiszen a *magyarországi 6* osztályos *elemi iskola*i tananyagot kellett az *5 osztályos horvátországi* képzéssel összhangba hoznia, *Bosznia* esetében pedig *4 esztendő*re összesűrítenie. – Az iskolafelügyelő — a Szlavóniai Akcióhoz hasonlóan — a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa megkeresését is felvetette, hogy az iskola számára ún. népkönyvtárat, a kétkezi munkások számára gazdasági könyvtárat, s a Polgári Kör számára vándorkönyvtárat biztosíthassanak. – Uo.

[24] Uo.

[25] MOL K 26 ME 854. cs. 94. 1910 XVI. t.

[26] Az éves bérleti díj 7000 K volt, s az egyezséget 5 esztendőre kötötték. – MOL K 26 ME 854. cs. 1764. 1910 XVI. t. 94. asz.

[27] Uo.

[28] MOL K 26 ME 854. cs. 6029. 1910 XVI. t. 94. asz.

[29] *Petri Pál*: A Julián-Egyesület története, 33 év küzdelme és munkája: Julián barát magyar kutató útjának 700-ik évfordulójára. – Bp., é. n. [1937.], 29. p.

[30] Az „előkészítő nyelvtanfolyam" funkcióját is betölteni tervezett óvodába 1910-ben 24 magyar, 15 német, 16 szerb és horvát, 3 spanyol-zsidó és 2 egyéb anyanyelvű gyermeket jegyeztek elő. – MOL K 26 ME 854. cs. 6029. 1910 XVI. t. 94. asz.

[31] Az intézményben katolikus, református-evangélikus, izraelita és mohamedán hitoktatás is folyt. – MOL K 26 ME 854. cs. 6135. 1910 XVI. t. 94. asz. Arról azonban nincsen adatunk, hogy a magyar nyelv ismerete mennyire volt jellemző. Annyi azonban bizonyos, hogy Margitai Abdul Latif budapesti hodzsa Szarajevóba helyezését is felvetette. – MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. t. 1010. asz.

[32] A gyermekek iskolába fuvarozása a horvátországi akcióban bevett szolgáltatásnak számított, hogy Szarajevóban is megszervezték, mutatja, hogy a Boszniai Akció 1911. évi költségvetési előirányzatában kiadási tételként szerepelt. – MOL K 26 ME 854. cs. 6135. 1910 XVI. t. 94. asz.

[33] Erről 1910 szeptemberében Vargha Gyula számolt be Széchenyi Béla grófnak, szarajevói útját követően. – MOL K 26 ME 854. cs. 6319. 1910 XVI. t. 94. asz.

[34] A horvát lap havi 20 koronás támogatást emlegetett. – Idézem a Szlavóniai Magyar Újság 1910. okt. 10-i számából. Az első két megállapítás helytálló, hiszen — a szülők nagy megelégedésére — Horvátországban is hasonló módon működtek a magyar magániskolák. – 1911-ben a Julián Egyesület költségvetésében 1000 K volt beállítva a tankönyvek beszerzésére. – MOL K 26 ME 854. cs. 6503. 1910 XVI. t. 94. asz.

[35] Vargha Gyula 1910. szeptember 30-i útijelentése. – MOL K 26 ME 854. cs. 6319. 1910 XVI. t. 94. asz.

[36] Uo.

[37] „Boszniában mi csakis a mohamedánokra támaszkodhatunk, a kik a leginkább rokonszenveznek velünk." — szögezte le jelentésében a szerző. — Uo.

[38] A hosszas huzavonák árán kikényszerített horvátországi iskolaengedélyezésekről szólva került be az egyesület miniszterelnökséghez intézett (1911. szeptember 26-i keltezésű) levelébe a következő összehasonlító megállapítás: „... a magyarság a magyar állam területén kedvezőtlenebb bánásmódban joggal mégsem részesíthető, mint a magyar koronával lazább összefüggésben álló két tartományban." – MOL K 26 ME 967. cs. 5778. 1911 XVI. t. 163. asz.

[39] 17 100 K-ról 19 300 K-ra. – MOL K 26 ME 854. cs. 5277. 1910 XVI. t. 94. asz.

[40] 1910. okt. 22-én már 25 534 K engedélyezéséért folyamodott az egyesület. – MOL K 26 ME 854. cs. 6135. 1910 XVI. t. 94. asz.

[41] Így nevezték már a Szlavóniai Akcióban részt vállaló, terepismerettel és aktuális tájékozottsággal rendelkező helyi megbízottakat, akik között lelkész, kovácsmester, iskolaszéki elnök, postamester, de egyszerű parasztgazda is akadt. – Ld. *Makkai Béla*: A horvátországi magyarság és a „Slavoniai actio": 1904–1920: kandidátusi értekezés. – Bp. 1994. 25. p. (Kézirat)

[42] Az 1911. évi költségvetési keret ily módon 27 414 K-ra növekedett. – MOL K 26 ME 854. cs. 6503. 1910 XVI. t. 94. asz. és uo. 968. cs. 919. 1911 XVI. 560. asz.

[43] MOL K 26 ME 968. cs. 560. 1911 XVI. t.

[44] Uo. és MOL K 26 ME 968. cs. 660. 1911 XVI. t. 560. asz.

[45] MOL K 26 ME 968. cs. 560. 1911 XVI. t. Zavidovićon egyébként működött már egy német tannyelvű iskola, a munkások etnikai összetételének ismeretében azonban feltételezhető volt, hogy a magyar iskola megnyitása esetén életképtelenné válik és megszűnik.

[46] A fedezetet egy török hodzsa támogatási maradványából, ill. az amerikai református akció megtakarításaiból teremtették elő. – Uo.

[47] MOL K 26 ME 968. cs. 2065. 1911 XVI. t. 560. asz.

[48] MOL K 26 ME 968. cs. 1013. 1911 XVI. t. 560. asz. A támogatás tényéből, és a Julián Egyesület ugyan ezen számon nyilvántartott (838/1911 J. számú) leveléből az derül ki, hogy a vučiaki magyar telep létrejötte óta [?] államsegélyes [községi?] iskola is fennállt.

[49] Uo.

[50] Uo.

[51] Uo.

[52] A szerbiai lapok terjesztették el a hírt, hogy 1906. aug. 31-én felkelés robbant ki az osztrák-magyar elnyomókkal szemben, s ennek során 60 zsandárt megöltek a városban. A hírt egyébként Burián István már idézett emlékiratában teljesen alaptalannak nevezte. – MOL K 26 ME 713. cs. 1553. 1907 XXXVI. t. – Az esetről a bosznia-hercegovinai muzulmánok nevében szerkesztett, ám a nagyszerb propaganda jegyeit magán viselő emlékirat is beszámolt, amelyet a közös ügyek tárgyalására hivatott magyar delegációnak nyújtottak át 1906. dec. 18-án. Az emlékirat szerint a zavargásokat a „vassal és vérrel" kormányzó osztrák-magyar hatóságok durvasága idézte elő. Ld. idézett memorandum, 32. p. – MOL K 26 ME 713. cs. 6281. 1906 XXXVI. t.

[53] MOL K 26 ME 968. cs. 1364. 1911 XVI. t. 560. asz.

[54] Szeptember elsejei megnyitást tervezve a 2500 koronás évi költség 1911-re eső harmadát, 833 K 33 fillért ki is utaltak. – Uo.

[55] MOL K 26 ME 968. cs. 2043. 1911 XVI. t. 560. asz.

[56] Uo.

[57] MOL K 26 ME 968. cs. 5420. 1911 XVI. t. 560. asz.

[58] A Szlavóniai Akció pedagógus állományában jelentős arányt képviseltek a délszláv, mindenekelőtt muraközi (tehát szűkebben magyarországi) születésű tanítók, akiket „renegát"-nak bélyegzett ugyan a horvát ellenzéki sajtó, alkalmazásukkal azonban — éppen nyelv- és helyismeretük jóvoltából — sok súrlódás és technikai probléma vált kiküszöbölhetővé. – Hrvatska, 1908. márc. 31. és okt. 25., valamint *Dobrenić, Juraj:* Madžarške skole u Hrvatskoj uopće, a u Daruvarskom kotaru napose. – Preštampano iz *Hrvatstva*, Zagreb, 1909. 24. p.

[59] MOL K 26 ME 968. cs. 5420. 1911 XVI. t. 560. asz. Margitai viszont azt írta, hogy a 2 tanítós iskolába számos nemzetiség, még lengyelek is jártak, s az összlétszám megközelítette a 200 főt. – Margitai József: i. m., 346. p.

[60] MOL K 26 ME 854. cs. 5650. 1911 XVI. t. 560. asz. E bérleti díjjal ugyan 600 koronával növekedett az eredetileg kalkulált 1200 koronás fenntartási költség, az iskola sikerére tekintettel azonban a Julián-Egyesület ennek terhét a miniszterelnökség előzetes jóváhagyása nélkül átvállalta, s felvette a következő évi költségvetési keretébe is.

[61] MOL K 26 ME 968. cs. 5420. 1911 XVI. t. 560. asz.

[62] Obzor, 1911. szept. 8.

[63] Obzor, 1911. szept. 15.

[64] MOL K 26 ME 854. cs. 4243. 1910. XVI. t. 94. asz. Klebelsberg Kunó írta a miniszterelnöknek, hogy: „... kívánatosnak tartanók, ha nevezett szerkesztőnek [ti. dr. Dujmučić-nak] a hitoktatásról leendő megbízatása által a Hrvatski Dnevniket, mielőtt az iskola ellen komolyabb akciót kezdene, elhallgattatnók."

[65] Hieronymi Károly kereskedelmi miniszter írta némi túlzással a nacionalista érzelmeikről ismert horvát papokról és tanítókról 1910-ben, hogy „... ha a magyar iskolákhoz bárminő csekély anyagi érdek, legkivált pedig szabadjegy élvezete kötötte őket, nemcsak hogy elcsendesedtek, de nyíltan mellénk is álltak." – MOL K 26 ME 991. cs. 1040. 1910 XVI. t. 93. asz.

[66] MOL K 26 ME 854. cs. 7301. 1910 XVI. t. 94. asz. – Az azonban nem ismeretes előttünk, hogy a terv ebben a formájában megvalósult-e.

[67] MOL K 26 ME 854. cs. 5277. és 6503. 1910 XVI. t. 94. asz.

[68] MOL K 26 ME 968. cs. 6322. 1911 XVI. t. 560. asz.

[69] Ld. a boszniai muzulmánok — már fentebb idézett — memorandumának 31. oldalán leírtakat. – MOL K 26 ME 713. cs. 6281. 1906 XXXVI. t.

[70] MOL K 27 MT jkv. 1910. szept. 29-i ülés, I. 28. p. A horvát lapok szemlézését Tisza a Szlavóniai Akció érdekében már 1904-ben indokoltnak látta, és utasította is erre a Fordítóirodát. – MOL K 26 ME 855. cs. 4279. 1904 XVII. t. 154. asz.

[71] MOL K 26 ME 945. cs. 3117. 1911 XVI. t. 359. asz., valamint 968. cs. 6322. 1911 XVI. 560. asz.

[72] Ld. Makkai Béla – Makkai Várkonyi Ildikó: A „Szlavóniai Magyar Újság" és a horvátországi magyarság: 1908–1918. – In: Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből: tanulmányok / szerk.: Arday Lajos. – Bp.: Közép-Európa Intézet, Teleki László Alapítvány, 1994. – p. 85–108.

[73] SZMÚ, 1911. jún. 4.

[74] MOL K 26 ME 968. cs. 2044. 1911 XVI. t. 560. asz.

[75] Uo.

[76] Így nevezték a Fischer József által bérbe adott emeletes épületet, ahol a magyar iskola és a különböző közművelődési csoportok működtek, egészen az iskola „túlfejlés"-éig.

[77] Uo.

[78] MOL K 26 ME 968. cs. 2837. 1911 XVI. t. 560. asz.

[79] Együttesen a két intézmény költsége 4800 koronát tett ki. – MOL K 26 ME 968. cs. 3368. 1911 XVI. t. 560. asz.

[80] Uo. A miniszterelnökség azonban egy Klebelsberg által felajánlott megtakarítási lehetőséget is figyelembe véve 57 000 koronára redukálta a következő évi keretösszeget. – Jelentősebb megtakarítás éppen az új-szarajevói iskola esetében jelentkezett, kiderült ugyanis, hogy az épület a vártnál olcsóbban bérbe vehető, a szerződésben azonban az egyesületnek köteleznie kellett magát arra, hogy a 3 év lejárta után eredeti állapotára állítja vissza az épületet. – MOL K 26 ME 968. cs. 4291. 1911 XVI. t. 560. asz

[81] MOL K 26 ME 968. cs. 5777. 1911 XVI. t. 560. asz.

[82] Uo.

[83] Uo. Az iraton található ceruzás beszúrás [„Kevés!"] ugyanakkor arról tanúskodik, hogy a muzulmánok arányát még a kedvező növekedési ütem mellett sem találták kielégítőnek.

[84] Uo.

[85] MOL K 26 ME 968. cs. 3397. 1911 XVI. t. 560. asz. A német nyelvű lap bizonyos Hunyad megyei tisztviselők korrupciós ügyeit teregette ki, a bankigazgató szerint olyan beállításban, hogy az alkalmas volt arra, hogy a magyarokkal szemben Boszniában negatív előítélet verjen gyökeret.

[86] Uo.

[87] MOL K 26 ME 968. cs. 6322. 1911 XVI. t. 560. asz.

[88] Thallóczy Balassa megbízását illetően a közvetlen politizálással szemben a szakmai munkát részesítette előnyben, mint írta: „Én sokkal jobbnak tartanám, hogyha Balassa György a szerb-horvát-bosnyák iskolák számára jó magyar nyelvtant szerkesztene és ebbeli hivatását teljesítené, amiért bővebben megérdemelné a neki szánt segélyt." – Uo.

[89] Uo.

[90] 1912-re 57 000 K, [MOL K 26 ME 968. cs. 5507. 1912 XVI. t. 84. asz.] az 1913-as költségvetési terminusra már 69.900 K volt előirányozva az akció céljaira. – MOL K 26 ME 968. cs. 7717. 1913 XVI./a. 554. asz.

[91] Hrvatski Dnevnik, 1912. febr. 20.

[92] A diák halálának hírét a Szlavóniai Magyar Újság csak áprilisban folyamán cáfolta. – SZMÚ. 1912. ápr. 7.

[93] Uo., 1912. febr. 24. – A magyartanárt a lap itt Jozić-Balassának nevezte.

[94] Srpska Riječ, 1912. márc. 5.

[95] Narod, 1912. márc. 27.

[96] Hrvatska Zajednica, 1912. márc. 20.

[97] Uo.

[98] Stadlerék lapjában látott napvilágot, hogy a boszniai szerbek „... a magyarok szövetségesei, azért mert a magyarok Horvátország megsemmisítésére törekszenek." – Hrvatski Dnevnik, 1912. márc. 22. – Ugyanebben a számban olvashatjuk, hogy Kalugjerić szerb képviselő interpellációban követelte a megmozdulásokban részt vett diákok és tanárok felelősségre vonását, miközben dicsérte a szerb diákokat távolmaradásukért, amiért „... nem engedték magukat a nagyhorvát trialista törekvések érdekében kihasználni". – Uo. – A horvát sajtó ellenben a szerb lapoknál alkalmazott detektívekről, spionokról cikkezett. – Hrvatski Dnevnik, 1912. márc. 29.

[99] Uo.

[100] „Mert Szlavóniából most már jól tudjuk, hogy milyen [magyarosító!] célt szolgál a Julián." – Sarajevoer Tagblatt, 1912. ápr. 4.

[101] MOL K 26 ME 945. cs. 2476. 1912 XVI. t.

[102] Bosnische Post, 1912. ápr. 30.

[103] SZMÚ, 1912. máj. 12.

[104] *Dobrenić, Juraj:* i. m., 43. p. – Ivan Peršić képviselő hasonló értelemben nyilatkozott a magyarországi bentlakásos közép- és szakiskolákról, mondván, hogy a magyarok által biztosított étkeztetés és ruha-támogatás csak arra jó, hogy azokat a horvát gyerekeket, akiket a társországban nem tudtak „elnemzetleníteni", azokat majd ilyen ösztöndíjakkal sikerülhet. – *Cuvaj, Antun:* Gradja za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, 1–11. k., drugo ispr. i pop. izd. – Zagreb, 1910–1913. 8. k. 809. p.

[105] A lap annál is inkább visszásnak ítélte a magyaroknak tulajdonított expanzív politikai gyakorlatot, mivel Bethlen István gróf erdélyi földbirtok-statisztikáiból ekkoriban vált világossá a románok meghökkentő térnyerése a magyarság rovására. – Hrvatski Dnevnik, 1912. júl. 4.

[106] Ez a gondolat a horvátországi magyar iskolák ellenében is többször megfogalmazódott, pl. Juraj Dobrenić által, aki egy daruvári tanítóegyesületi gyűlésen tett javaslatot az „ellen-iskolahálózat" felállítására. – *Dobrenić, Juraj:* i. m., 51. p.

[107] „... ezentúl ellenségünk barátja legyen gyűlöletesebb az ellenségnél ... " – adta ki a jelszót a lap. – Hrvatski Dnevnik, 1912. júl. 4.

[108] Daruváron 1907-ben és Péterváradon 1911–12-ben. – MOL K 26 ME 967. cs. 3736. és 4280. 1912 XVI. t. 3736. asz.

[109] MOL K 26 ME 968. cs. 4469. 1912 XVI. t. 84. asz.

[110] A tüntetések résztvevői közül 9-et eltávolítottak a gimnáziumból, 200 főt rövid elzárással büntettek. – Balassát nem csak azzal akarták megfélemlíteni, hogy szántszándékkal beosztották a templomlátogatás felügyeletére, hogy a diákoknak alkalma legyen a tettlegességre[!], de március 28-án halálos ítéletét is kifüggesztették a gimnázium kapujára, hogy Feichtinger Elek riadtan írta Széchenyi Bélának: Balassa „... nem éri meg a húsvétot ..." – MOL K 26 ME 968. cs. 2385. 1912 XVI. t. 84. asz.

[111] Helyette azt javasolta, hogy a Magyar Nemzet szerkesztősége kérje a jegyet, s azt így 24 órán belül postázni tudná. – MOL K 26 ME 991. cs. 65. 1912 XVI. t. 122. asz.

[112] A Julián-Egyesület elnökségének 1913. jan. 5-i levele Lukács László miniszterelnökhöz. – MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.

[113] MOL K 26 ME 992. cs. 1142. 1914 XVI./a. t

[114] Az egyesület fejlesztési terveiről szólva vetette papírra Széchenyi Béla a következő sorokat még 1912-ben: „Módot kell nyújtani a velünk rokonszenvező bosnyák szülőknek, hogy gyermekeiket már otthon magyarra taníthassák, s aztán továbbtanulni Magyarországra küldhessék." – MOL K 26 ME 1115. cs. 3081. 1912 XIV. t. 178. asz.

[115] MOL K 26 ME 992. cs. 2802. 1913 XVI. t.

[116] Széchenyi a tervet e szavakkal indokolta: „Hogy a magyar befolyás Boszniában és Hercegovinában az őt megillető helyet elfoglalja, annak nélkülözhetetlen előfeltétele, hogy kellő számú középosztályú magyar család telepedjék meg a tartományi fővárosban." „Gondos családapa pedig — folytatta a Julián-Egyesület elnöke —... megtelepülni csak abban az esetben fog, ha gyermekei neveltetéséről ... gondoskodni tud." – MOL K 26 ME 1185. cs. 3580. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[117] MOL K 26 ME 854. cs. 1764. 1910 XVI. t. 94. asz.

[118] A szarajevói magyarellenes tömegdemonstráció diák „áldozatával" vállalt szolidaritás jegyében 1912 februárjában rendezett eszéki diákmegmozdulásokban magyar középiskolások is részt vettek, magyar*ellenes* jelszavakat skandálva. – SZMÚ, febr. 25. Néhány héttel később az eszéki magyar újság közzétette, hogy a hatósági terror áldozataként emlegetett diák csupán megsebesült. – SZMÚ, 1912. ápr. 7.

[119] *Margitai József:* i. m., 45–46. p. – Érdekes módon a zágrábi és eszéki polgári iskola a boszniai középiskolával párhuzamosan, 1913-ban nyitotta meg kapuit. – MOL K 26 ME 1085. cs. 7740. 1913 XXV/a. t. 832. asz.

[120] MOL K 26 ME 1185. cs. 3580. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[121] „Az egyesület volt[!] tanfelügyelője tudtunk és beleegyezésünk nélkül ígéretet tett a Mostari Magyar Kultúregyesületnek az iránt, hogy Mostarban is szervezzünk polgári iskolai tanfolyamot, s így ... kénytelenek voltunk Mostarban is kísérletet tenni." — állt az egyesület jelentésében. — Uo.

[122] Hogy a horvátországi sajtóban is gyakorta hangoztatott „engedély nélküli"-ség vagy a „titkos"-ság vádját kivédjék, (habár a vonatkozó jogszabályok azt nem írták elő), a névleg a Bosznia-Hercegovinai Magyar Kultúregyesület által kezdeményezett intézmény létrehozását bejelentették a tartományi kormány illetékes osztályán. – MOL K 26 ME 1120. cs. 4578. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[123] MOL K 26 ME 1185. cs. 6458. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[124] A bejelentés Thallóczy javaslatára és a Julián-Egyesület utasítására 1913. augusztus 2-án történt. – MOL K 26 ME 1185. cs. 5022. és 5226. 1914 XVI./a. t. 334. asz.

[125] Közülük 6 fő a második évfolyamra. – MOL K 26 ME 1185. cs. 7439. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[126] SZMÚ, 1913. okt. 5.

[127] MOL K 26 ME 1185. cs. 6570. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[128] Később például a Szlavóniai Magyar Újság 1915. okt. 24-i számában.

[129] Cikkei a *Magyar Szemlé*ben és a *Szlavóniai Magyar Újság*ban jelentek meg. – Julián Jelenić azon ferencesek közül való volt, akik Magyarországon végezték tanulmányaikat. – MOL K 26 ME 1185. cs. 7349. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[130] A tanári kart kezdetben Lénárth Imre, Radák János, Benisch Arthur és Jelenić Julián alkották. – Uo. Egy évvel később Penavin Elemér latin- és horváttanárral, Werzl Sámuel főrabbival Schäfer Lajos evangélikus lelkésszel és Skopljak Atif hodzsával bővült a létszám. – MOL K 26 ME 1185. cs. 9121. 1914 XVI./a. t. 334. asz.

[131] Uo.

[132] Például Benisch áthelyezéséről [MOL K 26 ME 1185. cs. 334. 1914 XVI./a. t.], és a tanári fizetések folyósításáról, amelynek fedezetét a VKM magára vállalta ugyan, ám a kiadás tételes megjelenítését csak a miniszterelnökség ún. „külföldi alap"-jába illesztve lehetett elkerülni, ezért a szakreferens a „bizalmas" megoldásra tett javaslatot. – MOL K 26 ME 1185. cs. 1537. 1914 XVI./a. t. 334. asz.

[133] Az 1916/17-es tanévben a VKM dotációja 10 052 K 84 f, a miniszterelnökségi támogatás pedig 10 927 K 10 fillér volt, az 1917/18-as tanévtől azonban a kultusztárca megvonta a támogatást az intézménytől. – MOL K 26 ME 1185. cs. 805. 1918 XVI./a. t.

[134] MOL K 26 ME 1185. cs. 2718. 1914 XVI./a. t. 334. asz.

[135] Ld. a VKM 1916. júl. 3-i 7684. eln. sz. rendeltét. – MOL K 26 ME 1185. cs. 805. 1918 XVI./a. t.

[136] MOL K 26 ME 1185. cs. 473. 1917 XVI./a. t.

[137] Uo.

[138] MOL K 26 ME 1037. cs. 8987. 1914 XVI. t., s 1037. cs. 84. 1955 XVI. t.

[139] MOL K 26 ME 968. cs. 3224. 1911 XVI. t. 560. asz.

[140] MOL K 26 ME 968. cs. 7707. 1912 XVI. t. 84. asz. 1914. első napján a város magyar iskolája már háromtanítós volt. – MOL K 26 ME 992. cs. 1522. 1914 XVI. t.

[141] MOL K 26 ME 968. cs. 3772. 1913 XVI./a. t.

[142] MOL K 26 ME 1085. cs. 6961. 1913 XXV./a. t. 832. asz. és 992. cs. 1522. 1914 XVI. t.

[143] Az 1910/11-es tanévben az egyetlen szarajevói iskolába *180* fő járt, közöttük 112 *nem magyar* anyanyelvű[!]. (Az óvodásokat is számítva 240 fő volt a tanulólétszám.) – MOL K 26 ME 873. cs. 6850. 1910 XXV./a. t. 3928. asz. 1911/12-ben 3 iskola működött *539* fővel (311[!] *nem magyar*). – MOL K 26 ME 1085. cs. 1193. 1912 XXV./a. t. 37. asz. 1912/13-ban már 5 iskola működött *714* tanulóval. – MOL K 26 ME 1085. cs. 981. 1913 XXV./a. t. 832. asz. 1913/14-ben a tanulók összlétszáma *989* fővel elérte mindenkori legmagasabb értéket. – MOL K 26 ME 1085. cs. 887. 1914 XXV./a. t. 189. asz.

[144] Az 1914/15-ös tanévben *890* főre csökkent a tanulólétszám, ebből 459 fő volt a nem magyar anyanyelvűek száma. – MOL K 26 ME 1085. cs. 3485. 1915 XXV./a. t. Ez a szám 1915/16-ra *554* főre zuhant, (közülük 223 fő volt idegenajkú). – MOL K 26 ME 1085. cs. 2649. 1916 XXV./a. t. 2. asz. Az 1916/17-es tanévben a tendencia megfordult, s a magyar iskolába járók létszáma ismét emelkedett. A *683* gyermek közül 304 nem magyar volt. – MOL K 26 ME 1085. cs. 2136. 1917 XVI./a. t. 460. asz. – Az utolsó két tanévről nem áll rendelkezésünkre adat.

[145] MOL K 26 ME 854. cs. 1010. 1909 XVI. t.

[146] Uo.

[147] MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. t. 1010. asz.

[148] MOL K 26 ME 854. cs. 6319. 1910 XVI. t. 94. asz.

[149] Uo.

[150] Gerő a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság szarajevói fiókjának volt igazgatója, dr. Fischer pedig a szarajevói ügyvédi kamara elnökeként a saborban is helyet foglalhatott, mint virilista; vagyonos volt és nőtlen, személye tehát kiválóan megfelelt volna az egyesület vezetésére. – Uo.

[151] Uo.

[152] MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. t. 1010. asz.

[153] Az említett névformák mellett esetenként évi 7–800 koronás javaslat ill. 600 koronás költségvetési keret szerepelt a Julián-Egyesület pénzügyi kimutatásaiban. – Uo., ill. MOL K 26 ME 854. cs. 6135. 1910 XVI. t. 94. asz. és 918. cs. 5621. 1911 XVI. t. 400. asz. A Julián-Egyesülettel vezetői személyén keresztül szoros kapcsolatban álló Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa nem csupán a Szarajevói Magyar Egyesületet támogatta 400 kötetes könyvadománnyal [SZMÚ, 1910. febr. 13.], de a tervek között szerepelt egy *vándorkönyvtár* és egy *népkönyvtár* eljuttatása a Polgári Kör tagságához is. – MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. t. 1010. asz. – A munkásmozgalom megerősödésére utal, hogy a Közös Pénzügyminisztérium 1907-ben éppen erre (s a városi közlekedés javítására) tekintettel kívánta bővíteni a szarajevói rendőrség éves költségvetési keretét (először 25 000, végül 51 000 koronával). – MOL K 26 ME 758. cs. 4594. 1907 XXXVI. t. 2128. asz.

[154] Sajnos a szűkszavú utalásokból nem derül ki, hogy az ugyancsak 600 koronával támogatni kívánt, s itt *Polgári Társaskör*ként említett szervezet milyen körülmények között „hiúsult meg", s hogyan viszonyultak a vele kapcsolatos elképzelések a már *létező* formáció(k)hoz. – MOL K 26 ME 992. cs. 1370. 1914 XVI./a. t.

[155] MOL K 26 ME 968. cs. 272. 1911 XVI. t. 560. asz.

[156] MOL K 26 ME 968. cs. 1977. 1912 XVI. t. 84. asz.

[157] Uo.

[158] Uo.

[159] Innen tudjuk, hogy az egyesületi tagok közül egy év leforgása alatt 62-en kölcsönöztek könyvet (összesen 675 darabot). – Uo.

[160] MOL K 26 ME 1210. cs. 1917. 1913 XVI./a. t. 1318. asz.

[161] A közgyűlés hálája jeléül táviratilag üdvözölte a Julián-Egyesület vezetőit, gr. Széchenyi Bélát, Tarkovich Józsefet és gr. Klebelsberg Kunót, valamint a közgyűlést levélben üdvözlő Feichtinger Eleket, akinek megfestetéséről is határoztak. – Uo.

[162] Az egyesületnek 1912-ben 3571 K 63 fillér bevétele és 3453 K 83 fillér kiadása volt. – Uo.

[163] A szokásos 1 000 koronát irányozták elő az egyesület támogatására az akció 1918/19. évi költségvetési tervében is. – MOL K 26 ME 1210. cs. 1415. 1919 XIII. t.

[164] Itt a már említett 600 koronáról van szó. – MOL K 26 ME 992. cs. 1370. 1914 XVI./a. t.

[165] Klebelsberg Kunó 1914. szeptember 12-én kelt levele Thallóczy Lajoshoz. – OSZK K.t. Levelestár: XI./549.

[166] Az 1914. február 15-én tartott ülésen Benisch Arthur — immár *rendes tag*ként — bekerült a választmányba. – MOL K 26 ME 1210. cs. 1751. 1914 XVI./a. t. 1033. asz.

[167] 1913. jan. 30-án az egyesület külön köszönetét fejezte ki Milassinnak a vidéki magyarság szervezéséért. – MOL K 26 ME 1210. cs. 1917. 1913 XVI./a. t. 1318. asz.

[168] A túlságosan heves kormánytisztviselőt már többször áthelyezték, azonban kétségtelen érdemei révén sok támogatója is lehetett, legalábbis erre következtethetünk Klebelsberg Kunónak Tisza miniszterelnökhöz írt 1913. júl. 12-i leveléből, amelyben az áll, hogy Milassin elmozdítása esetén a „... nemzeti mártír szerepében óhajtana megjelenni ...", különösen az egyesület általa megnyert vidéki tagjai előtt. – MOL K 26 ME 1185. cs. 4578. 1913 XVI./a. t. 3137. asz. Az akció sikere érdekében a támadásokra jogalapot szolgáltató munkatársakat nyilvánvalóan el kellett távolítani, (így történt ez a Szlavóniai Akcióban is).

[169] Nem csak a szarajevói, de pl. a bijelinai iskola is terjeszkedett, így a háború kezdetén már 17 tanító működött a boszniai magyar iskolákban. – Klebelsberg Kunó 10 évi ügyvezető igazgatói működés után 1914-ben foglalta el a kultusz-államtitkári széket. A Boszniai Akcióban szerzett érdemeire nem csak arcmásának megfestetésével emlékezett az egyesület, de azzal az 500 koronás adománnyal is, amellyel a Julián-tanítók céljait szolgáló, róla elnevezett alapítványt támogatták. – MOL K 26 ME 1210. cs. 1751. 1914 XVI./a. t. 1033. asz.

[170] MOL K 26 ME 1210. cs. 736. 1917 XVI./a. t.

[171] MOL K 26 ME 967. cs. 393. 1913 XVI. t.

[172] Uo.

[173] A 2 év alatt 44-en léptek be az egyesületbe, s velük a taglétszám 196 főre növekedett. – Uo.

[174] A vöröskeresztnek 2000 koronát, a gyermekeknek pedig 869 K értékű ruhasegélyt gyűjtöttek. – Uo.

[175] OSZK, K.t., Levelestár XI./549.

[176] MOL K 26 ME 968. cs. 660. 1911 XVI. t. 560. asz.

[177] Uo.

[178] Uo.

[179] A társadalmi békét tükrözte a vezetőség összetétele is: az elnök Waschkau Gyula szőlészeti felügyelő volt, az egyik alelnök viszont egy Frommer nevű bádogos, a másik, egy Leichner nevű bankigazgató, a titkár az akkor még Mosztárban tanárkodó Penavin Elemér volt, helyettese pedig egy Gottfried nevű vasúti tisztviselő. – MOL K 26 ME 968. cs. 1365. 1911 XVI. t. 560. asz. A napszámosok és munkások egyébként csökkentett tagsági díjat fizettek. – Margitai József: i. m., 343. p.

[180] MOL K 26 ME 968. cs. 1365. 1911 XVI. t. 560. asz.

[181] Uo.

[182] MOL K 26 ME 968. cs. 2042. 1911 XVI. t. 560. asz.

[183] Uo.

[184] MOL K 26 ME 968. cs. 2043. 1911 XVI. t. 560. asz.

[185] MOL K 26 ME 1185. cs. 3580. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[186] MOL K 26 ME 967. cs. 7560. 1912 XVI. t. 963. asz. és uo. 967. cs. 393. 1913 XVI. t.

[187] Ő maga írta könyvében, hogy még anyanyelvüket törve beszélő honfitársai is arra kérték, hogy szerezzen be német nyelvű magyar történelemkönyveket, hogy azokat a vegyesházasságban élők családjai is olvashassák. – Margitai József: i. m., 344. p. Megtéveszthette továbbá a magyar tanfolyam s a szintén nyelvi felzárkóztatási céllal működtetett óvoda népszerűsége is.

[188] Emlékiratként is olvasható művében írta, hogy az egyesületnek többen tagjai lettek a trebinjei, konjicai, nevesinjei, bileki, ljubuškai és capljinai járásban élő magyarok közül is. – Uo. 343. p.

[189] MOL K 26 ME 1185. cs. 3580. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

[190] Ha csak nem számítjuk ide a Boszniai Akció költségvetési kimutatásaiban 1916-ig még megtalálható tételt az egyesület évi 200 koronás dotációjáról. Ld.: MOL K 26 ME 1035. cs. 4876. 1914 XIV. t., 1036. cs. 2336. 1915 XIV. t. és 1174. cs. 2319. 1916 XIV. t.

[191] MOL K 26 ME 968. cs. 2772. 1913 XVI./a. t.

[192] Ld. *Makkai Béla:* i. m., 162–176. p.

[193] *Petri Pál:* i. m., 38. p.

[194] OSZK K.t., Thallóczy-hagyaték, Fol. Hung./2., 5., 10. p.

[195] Sveučilište = egyetem [horv.]. 1911/12-ben összesen 210 ösztöndíj-kérelem érkezett be a Közös Pénzügyminisztériumhoz(?), ebből 169 ausztriai egyetemre, s a fennmaradók közül is 33 Zágrábba igyekezett; a következő tanévben 211 jelentkezőből 159 akart Ausztriában és 43 Zágrábban továbbtanulni; az 1913–14-es tanévben 247 főből 186 Ausztriába, 50 Zágrábba, a többiek részben külföldre és Magyarországra kívánkoztak. – MOL K 26 ME 1120. cs. 1604. 1914 XVI./a. t. 548. asz.

[196] 1911/12-ben 72 fő Bécsbe, 4 fő Budapestre s 3 fő Zágrábba kapott ösztöndíjat; egy évvel később 93-an Bécsbe, 5-en a magyar fővárosba és 25-en [!] Zágrábba; a következő évben 76-an Bécsbe, 4-en Budapestre és 30-an Zágrábba iratkoztak. – Uo.

[197] Uo.

[198] Vitathatatlan, hogy a nagyobb távolságok áthidalásában a közlekedési eszközökön túl szerepe volt Budapest horvát politikájának, avagy — a másik oldalról nézve — a felszított magyarellenességnek is. – MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.

[199] MOL K 26 ME 1120. cs. 1913 XVI./a. t. 160. asz.

[200] Itt viszont a horvát ösztöndíjak számítottak kivételnek; 1913-ban 6 horvát középiskolás ösztöndíjas volt Pécsett. – MOL K 26 ME 967. cs. 7051. 1913 XVI. t. 168. asz.

[201] 1910-es adatok szerint számuk 612 137 fő volt, ami az össznépesség 32,25 %-át jelentette, a kmet-birtokok ugyanakkor zömmel muzulmán tulajdont képeztek. – Befolyásuk politikai jelentősége sokak szemében — köztük Buriánéban — mégis leértékelődött, ám ennek ellentmondani látszott, hogy Törökországba irányuló kivándorlásuk megtorpant, sőt visszavándorlásuk is megindult. – MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.

[202] A ferencesek magyarországi továbbtanulását Bastien, pápai különmegbízott is szorgalmazta. – *Petri Pál:* i. m., 39. p.

[203] Mišić Esztergomban, Garić Pécsett tanult [MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.], viszont az is tény, hogy Mišić akkoriban még másképp gondolkodott, hiszen tanulmányait megszakítva, egyszerűen hazaszökött. – MOL K 26 ME 992. cs. 2802. 1913 XVI. t. Mišić nyomatékosan kérte, hogy a dotáció szigorúan titokban maradjon. – MOL K 26 ME 992. cs. 5283. 1913 XVI. t. 2802. asz. Támogatása 1914-ben 2000 K volt [uo. 992. cs. 414. 1914 XVI. t.], de ebben az évben 300 K külön támogatást kapott a mosztári ferences templom renoválására [uo. 992. cs. 7630. 1914 XVI. t. 414. asz.], sőt „... a püspök rokonszenvének további biztosítását..." remélve kedvezményes vasúti jegyet is biztosítottak számára. – MOL K 26 ME 992. cs. 2518. és 4003. 1914 XVI./a. t. 2518. asz.

[204] MOL K 26 ME 968. cs. 6390. 1911 XVI. t. 560. asz.

[205] Mint Thallóczy írta erre vonatkozó értesítésében, a két jelentkező sem tanúsított meggyőző elszántságot a magyar tanulás iránt. – MOL K 26 ME 968. cs. 84. 1912 XVI. t.

[206] MOL K 26 ME 968. cs. 2281. 1913 XVI./a. t. 554. asz.

[207] MOL K 26 ME 968. cs. 2483. 1913 XVI./a. t. 554. asz.

[208] A boszniai 3 osztályú kereskedelmi iskolából a magyar felső kereskedelmi iskolákba történő átvételhez pl. francia nyelvből különbözeti vizsgát és az évfolyamban való visszavetést kötötték ki. – Uo. A tanítóképzők és elemi iskolák egyenrangúsítása útjában egy ideig az állt, hogy a VKM nem ismerte a boszniai tanintézetek tantervét, így azok német nyelvű mintadarabjainak beszerzéséig a mérlegelés nem történhetett meg. – MOL K 26 ME 968. cs. 2554. és 4326. 1912 XVI. t. 84. asz.

[209] MOL K 26 ME 968. cs. 5453. 1912 XVI. t. 84. asz.

[210] MOL K 26 ME 992. cs. 159. 1914 XVI./a. t.

[211] Nevezetesen Ahmed Sejfić-nek és Ladik Zildzić-nek, a kultusztárca azonban jelezte, hogy a két kereskedelmi iskolát végzett fiatal ingyenes elhelyezése megoldhatatlan, mivel kereskedelmi jellegű internátusa a tárcának nem volt. – MOL K 26 ME 945. cs. 5236. 1910 XVI. t.

[212] MOL K 26 ME 945. cs. 4749., 5381., 5483. és 6160. 1911 XVI. t. 4749. asz. és uo. 945. cs. 882. 1912 XVI. t.

[213] MOL K 26 ME 968. cs. 3368. 1911 XVI. t. 560. asz.

[214] Klebelsberg Kunó 1913. okt. 18-i, Thallóczy Lajoshoz intézett levelében 18 debreceni és 3 Budapesten tanuló ösztöndíjasról tett említést. (A levélben szó esett még Feridum bég alapítványáról, de hogy ennek terhére jöttek-e ösztöndíjasok hozzánk, nem tudni.) – OSZK K.t., Levelestár, XI./549. A Szlavóniai Magyar Újság 20 boszniai ösztöndíjasról adott hírt. – SZMÚ, 1913. szept. 7. A Julián-Egyesület 1913. évi költségvetésében a bosnyák ösztöndíjasok szükségleteire 6800 K volt beállítva, amiből legfeljebb 14 fő ösztöndíja volt fedezhető, [MOL K 26 ME 1115. cs. 3005. 1913 XVI. t. 555. asz.], ha azonban útiköltség hozzájárulást is biztosítottak, akkor még 10 diák áthoza-

talára sem futotta ebből az összegből. Ezzel összecseng, hogy a Julián-Egyesületnek a kultuszminiszterhez intézett egyik levelében 6 debreceni mohamedán vallású ösztöndíjast említenek 1913-ban, akiknek számát *a következő évben* kívánták 20 főre növelni. – MOL K 26 ME 992. cs. 2802. 1913 XVI. t.

[215] MOL K 26 ME 1120. cs. 4294. 1913 XVI./a. t. 160. asz. Az önköltséges diák Hadži Salih Ribica mosztári nagykereskedő Ahmed nevű fia volt, akinek a magyarországi továbbtanulást Arnautović Šerif muzulmán vezető (vakuf igazgató) ajánlotta, aki érdekes módon korábban nem tartozott a magyarbarát politikusok közé. – MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.

[216] *Petri Pál:* i. m., 40. p.

[217] A budapesti joghallgató, Sulejman Mujagić közelebbről ismeretlen okok miatt 1912-ben visszatért Szarajevóba [MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.], ahol a magyar zászlót égetett diákság kitörő lelkesedéssel fogadta. A nagyhorvát sajtó szerint a Mujagićot ért inzultus a magyarok válasza volt a szarajevói eseményekre. – Hrvatski Dnevnik, 1912. márc. 22.

[218] *Petri Pál:* i. m, 40. p.

[219] A muzulmán diákokat rendszeresen látogatta Abdul Latif, budapesti imám. – Uo. A nőügyekbe keveredett imámot Klebelsberg törökországi állásba, vagy Debrecenbe kívánta küldeni, s helyét egy tekintélyes papi emberrel betölteni. – Wekerle Sándor 1912. márc. 1-i levele Thallóczy Lajoshoz, OSZK, K.t. Levelestár, XI./1075.

[220] Ezek 600 koronás ösztöndíjak voltak. – MOL K 26 ME 1120. cs. 4628. 1913 XVI./a. t. 160. asz.

[221] Ld. a Julián-Egyesület 1914 első félévi költségelőirányzatát. – MOL K 26 ME 1115. cs. 7604. 1913 555. asz. Thallóczy ezen kívül ösztöndíjak létrehozását szorgalmazta előkelő *albán* ifjak számára is. Ld. még Klebelsberg Kunó 1914. jan. 25-i levelét Thallóczy Lajoshoz. – OSZK, K.t., Levelestár XI./549.

[222] MOL K 26 ME 992. cs. 2802. 1913 XVI. t. A misszió eredménye 3600 koronás ösztöndíj, és 1000 koronás külön keret volt, utóbbiból útiköltség-hozzájárulást és kezdő támogatást biztosítottak.

[223] A miniszterelnökség hozzájárulása 23 000 K, a kultusztárcáé 15 800 K, Pécs városé 1200 K volt, egy Eötvös-kollégista muzulmán állami ösztöndíjat kapott, a többi költség a Julián-Egyesületet terhelte. – MOL K 26 ME 1120. cs. 548. 1914 XVI./a. t.

[224] Természetes igény volt, hogy a jobb képességű és lehetőleg a befolyásos családból származó ifjak kapják a támogatást. A ruhasegély összege 1913-ban 300 K körüli összeget tett ki személyenként. – MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.

[225] A már megemlített állami intézmények költségvetési támogatásán túl az 1914/15-ös tanévben 2 budapesti bank is szerepet vállalt a boszniai ifjak iskoláztatásában, (a pénzintézetek nevét és az általuk folyósított támogatás összegét azonban forrásunk nem nevezi meg). – MOL K 26 ME 1120. cs. 8838. 1914 XVI./a. t. 548. asz.

[226] Pap Géza felszólalásában a következőket mondta: „... nagy súlyt helyezek arra, hogy minél több bosnyák ifjú Magyarországon nyerje el főiskolai kiképzését." Thallóczy Lajos hozzászólásában megállapította, hogy az ösztöndíjasok száma érzékelhetően nem növekedett a magyarnak, mint fakultatívan választható tantárgynak a bevezetése óta, a bosznia-hercegovinai kormány azonban 94 000 koronás keretéből 22 000 koronával támogatja a Magyarországon továbbtanulókat, s várható e támogatás növekedése. – MOL K 26 ME 992. cs. 4080. 1914 XVI./a. t.

[227] Ld. a Julián-Egyesület 1915. márc. 25-i jelentését. – MOL K 26 ME 1120. cs. 4269. 1915 XVI./a. t. 442. asz.

[228] MOL K 26 ME 1185. cs. 889. 1915 XVI. t.

[229] MOL K 26 ME 1185. cs. 1387. 1916 XVI./a. t.

[230] MOL K 26 ME 1120. cs. 4269. 1915 XVI./a. t. 442. asz. Az érsek első lépése az volt, hogy megpróbált ösztöndíj-pótlást szerezni a 3 katolikus ifjú számára, miután a háború okozta drágaság már erősen megkérdőjelezte további magyarországi tartózkodásukat. – MOL K 26 ME 1185. cs. 4442. 1916 XVI./a. t. 1387. asz. A miniszterelnökség kérésére az ösztöndíjakat (az amerikai akció terhére) duplájára, 1000 koronáról 2000-re emelte. – MOL K 26 ME 1185. cs. 1042. 1917 XVI./a. t. 324. asz. A megnövekedett költségigény egy részének fedezetét (1800 K) a VKM vállalta. – MOL K 26 ME 1185. cs. 1117. és 1435. 1917 XVI./a. t. 324. asz.

[231] Az 1916/17-es tanévben mindössze 9 (feltehetőleg középiskolás) boszniai magyar ösztöndíjasról tudunk, miközben a társországokból 67-en tanultak kedvezményesen az anyaországban. – MOL K 26 ME 1120. cs. 899. 1917 XVI./a. t. Az ösztöndíjasok 1917. évi szűkszavú statisztikájában

van egy homályos utalás, amelynek alapján valószínűsíthető, hogy a boszniai magyar ösztöndíjasoknak legalábbis nagyobbik hányada abban *a csáktornyai tanítóképző*ben tanult, ahonnan a Szlavóniai Akcióban alkalmazott Julián-tanítók egy része is kikerült. – MOL K 26 ME 1123. cs. 2897. 1917 XXV./a. t.

[232] *Petri Pál:* i. m., 41. p.

[233] MOL K 26 ME 1185. cs. 5782. res 1918 I. t. 2140. res 918. asz.

[234] MOL K 26 ME 1185. cs. 6890. res 1918 I. t. 2140. asz.

[235] Debrecenben egy havi albérlet 120–130 K volt, a kisvárosokban azonban ez a költség 200 K körül mozgott. – Uo. Érdekes, hogy 1917-ben a 24 tanuló (és nem katonáskodó) muzulmán ösztöndíjasból 13 *református*(!) gimnazista volt, 2 jogi egyetemre járt, 3 felső kereskedelmi iskolába, 2 fémipari szakiskolába, 4-en pedig állami főreál iskolába. – MOL K 26 ME 1120. cs. 899. és 2112. 1917 XVI./a. t. 899. asz.

[236] A Kereskedelmi Minisztérium saját költségére vállalta 150 öltözet olcsó ruha biztosítását. – MOL K 26 ME 1185. cs. 6890. res 1918 I. t. 2140. asz.

[237] A jelentkezettek szűrését követően 25 fő továbbtanulását látták indokoltnak a Kultúrközpontban. – Uo.

[238] MOL K 26 ME 1185. cs. 6155. 1918 XVI./a. t. 4397. asz. A miniszterelnökség a muzulmán ösztöndíjasok számára 1917/18-as tanévre a mindössze 17 000 koronát irányzott elő. – MOL K 26 ME 1233. cs. 2390. 1919 X. t. 555. asz.

[239] A háború végén nálunk rekedt ösztöndíjasokat azonban a kormányzat lehetőségeihez mérten továbbra is támogatta. Előirányzat nélküli kiadásként kért utalni a Keleti Kultúrközpont további 100 000 koronát az ösztöndíjasok élelmezésére, felruházására és tanszereire. – MOL K 27 MT. jkv. 1919. márc. 21. 20. p.

[240] *Petri Pál:* i. m., 42. p.

[241] Költségvetési kimutatásaiban a Julián-Egyesület szét sem választotta a két akció tételeit. – Margitai József Horvát-Szlavónországok és Bosznia-Hercegovina magyar iskoláinak egyaránt felügyelője volt, s 1913-ban, amikor a tanfelügyelői kerületeket kettéosztották, Boszniában helyére az a Moravecz Imre került, aki pályafutását szintén a Szlavóniai Akcióban kezdte. – Mindkét akció kalendáriumát a horvátországi református iskolák felügyelője, Ágoston Sándor lelkész szerkesztette, és még hosszasan sorolhatnánk a „közös akció" tétele mellett tanúskodó tényeket. – Ld.: Makkai Béla idézett művét.

[242] A „... németségnek ... éppen az lenne a hivatása, hogy a szlavóniai magyarsággal egyetértve, együtt érezve mindketten védgátul szolgáljanak a mind inkább erősödő délszláv törekvésekkel szemben." írta Tarkovich József egyik 1918-ban kelt levelében. – MOL K 26 ME 1185. cs. 779. = 1482. számnál 1918 XVI. t.

[243] 1909-ben az eszéki magyar újság szerkesztője javasolta a miniszterelnökségnek, hogy bízzanak meg egy ügyvédet a magyarok jogsérelmi ügyeinek intézésével. -MOL K 26 ME 855. cs. 1004. 1909 XVI. t. Az akció vezetése a jogvédelmi tevékenységet annál is inkább aktuálisnak tartotta, mert már a Szlavóniába történő kivándorlást veszélyeztették az ott élő magyarság hátrányos megkülönböztetéséről lábra kapott híresztelések. – MOL K 26 ME 855. cs. 3850. 1910 XVI. t. 3389. asz. 1911-ben a jogvédelmi perköltségek fedezetére már egy 2000 koronás tétel is helyet kapott az akció költségvetésében. – MOL K 26 ME 967. cs. 2966. 1911 XVI. t.

[244] Džamonja, tartományi képviselőnek a *Sarajevoer Tagblatt* 1913. szilveszteri számában is közzétett javaslatát illetően Thallóczy 1914. jan. 21-én kelt levelében igyekezett megnyugtatni a kormányt, mondván, hogy a határozati javaslat nem kötelezi a Közös Pénzügyminisztériumot hasonló értelmű törvényjavaslat előterjesztésére. – MOL K 26 ME 992. cs. 130. 1914 XVI./a. t. – A kötelező hittantanítás és a nyílt politikai konfrontálódás miatt jelentett veszélyt a szarajevói magyar iskolára, hogy egy magyarul is tudó ferences oktató alkalmazásának tervén kenyértörésre került a sor az érseki hatósággal, amely — miután a Julián-Egyesület megvonta a katolikus hittanár fizetését —, eltiltott minden papi személyt a magyar iskolától (tehát a ferenceseket is). A tartományi főnök jóváhagyásával egy katonalelkészt (Brantigan Ferencet) alkalmazva sikerült csak áthidalni a „tanárhiány"-t. – MOL K 26 ME 1185. cs. 664. és 1321. 1918 XVI./a. t. 664. asz.

[245] A *Zágrábi Magyar Társaskör* szintén spontán szerveződés volt ugyan, működése azonban nem érintette a zömmel Szlavóniában, s túlnyomólag földművelésből élő magyarságot. – Ld. *Makkai Béla:* i. m., 185–190. p. Az *Eszéki Magyar Társaskör* létrehozásában tevékenyen közreműködtek a Szlavóniai Akció résztvevői is, a horvátországi magyarság művelődési és társadalmi életére lényegi befolyást azonban ez az egyesület sem gyakorolt. – Uo., 191–193. p.

[246] Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, Az 1910. évi népszámlálás, 64. k. KSH. Bp. 1920. 174. p.

[247] MOL K 26 ME 1210. cs. 1917 1913 XVI./a. t. 1318. asz.

[248] MOL K 26 ME 967. cs. 3592. 1913 XVI. t.

[249] Petri Pál könyve Mosztárban egy nagyobb népkönyvtárról és egy ifjúsági könyvtárról tesz említést. Szarajevóban ifjúsági könyvtár, Vučiakon gazdasági és vándorkönyvtár, Brčkán népkönyvtár és gazdasági könyvtár, Bjelinán gazdasági, ifjúsági és vándorkönyvtár, Leljenčén pedig gazdasági könyvtár működött Pető Gergely kezelésében. – *Petri Pál:* i. m., 77. p.

[250] A lap a brčkai olvasóegyletet a 4. magyar egyesületként említi Bosznia-Hercegovinában. – SZMÚ, 1909. jan. 31.

[251] Ld. a horvátországi és boszniai akció könyvtárkerületi beosztásáról szóló táblázatokat. – *Petri Pál:* i. m., 72–76. p. valamint *Makkai Béla:* i. m., 183–185. p.

[252] A közvetlenül Bosznia-Hercegovinára vonatkozó részben a hajdan Magyarország részét képező Ráma és Hum (Chulmia) királyságairól, a sói és ozorai bánságról, a boszniai helyőrségi életről szóló ismertetések, gazdasági szakcikkek és katonadalok kaptak helyet. A kalendárium tervét tartalmazó emlékirat és a szerkesztő (Ágoston Sándor kórogyi református lelkész) ugyanakkor nagy hangsúlyt fektetett az eltérő szokások és kultúrák értékeinek és egyenrangúságának megfogalmazására. – MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t. és uo. 1184. cs. 2370. 1911 XVI. t. 970. asz. A boszniai naptár — nyilvánvalóan a két tartományban állomásozó magyar csapatok szükségleteire is tekintettel — 2000 példányban jelent meg (legalább is 1911-ben és 1912-ben). – Tájékoztató a Julián-Egyesületről, Bp. 1912. 9. p. Ld. még: *Makkai Béla:* i. m., 193–198. p.

[253] Ld. *Makkai Béla:* i. m., 199–211. p.

[254] Thallóczy Lajos 1911. nov. 20-án kelt levele Khuen-Héderváry miniszterelnökhöz. – MOL K 26 ME 968. cs. 6322. 1911 XVI. t. 560. asz.

[255] A folyóirat támogatására Várady L. Árpád kérésére [MOL K 26 ME 374. 1917 XVI./a. t.] a miniszterelnökség 1000 K támogatást utalt ki a háború miatt befulladt amerikai akció keretének terhére. A lapban egyébként Vaszary Kolos kardinálisról és Ferenc József 67 éves uralkodásáról kívánt írásokat elhelyezni. – MOL K 26 ME 1120. cs. 1249. 1917 XVI./a. t. 374. asz.

[256] MOL K 26 ME 992. cs. 1142. 1914 XVI./a. t. Várady L. Árpád 1917-ben is a „szokásos" 2000 koronás támogatást kérte a mosztári és Banja-Luka-i püspök számára. Az indoklás szerint: „A ... tapasztalatok azt mutatják, hogy a ... püspök uraknak adott segélyek jól gyümölcsöztek: emelték a ragaszkodás érzetét, gyarapodott a Magyarországra küldött növendékek száma..." – MOL K 26 ME 1120. cs. 1901. 1917 XVI./a. t.

[257] A Julián-Egyesület által javasolt 300 koronás támogatás utalását a miniszterelnökség attól tette függővé, hogy a helybéli ferencesek támogatják-e az ott élő magyarságot. – MOL K 26 ME 992. cs. 1142. és 8567. 1914 XVI./a. t.

[258] A VKM a *vallásalap*ból 5000 koronát utalt át 1918 folyamán a Szent Ferenc Rend bosznia-hercegovinai tartományfőnökének a rend tanintézetének támogatására. – MOL K 26 ME 1185. cs. 86. 1918 XVI./a. t.

[259] A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének Elnöksége 1910. április 5-e és 9-e között tartott ülésén sérelmesnek ítélte, hogy a Ferenc József által kibocsátott boszniai „alkotmány" a bevett felekezetek közül csupán a protestánsok számára nem biztosítja a virilis tartományi képviseletet, még ha híveik száma nem is éri el a 25 000 főt. Az Elnökség 1911. ápr. 11-i feliratában kérte Khuen-Héderváry miniszterelnöktől, hogy a sérelmes helyzet felülvizsgálata érdekében támogassa egyházuk képviselőinek helyszíni szemleútját. – [MOL K 26 ME 968. cs. 2318. 1911 XVI. t. 560. asz.] A kormányfő kikérte Burián István véleményét az ügyben, aki válaszában két szempontból is türelemre intette a református egyházi vezetőket, egyrészt, mivel az annektált tartományokban valóban csekély számban s erősen szétszóródva éltek protestáns felekezetekhez tartozó személyek (1895-ben 2563 evangélikust és 1003 reformátust regisztráltak, 1911-ben számuk 5777, ill. 470 fő volt), másrészt, mivel az 1911. költségvetési évre a tartománygyűlés 10 000 koronát szavazott meg a protestánsok támogatására a korábbi 8600 K helyett, s e létszámarányhoz képest jelentős támogatás felhasználását a tervezett körút Burián álláspontja szerint kérdésessé tehette. – MOL K 26 ME 968. cs. 2710. 1911 XVI. t. 560. asz.

[260] Igen nagy horderejű lépés volt pl. a görögkeleti egyház autonóm működését garantáló szabályzattervezet 1905-ben történt előterjesztése Fejérváry Géza miniszterelnökhöz. – MOL K 26 ME K 26 ME 674. cs. 4424 1905 XXXVI. t. 4412. asz. További, aprónak tűnő, mégis jelentőségteljes változtatások is voltak pénzügyminisztersége alatt, pl. a „bosnyák" nyelv helyett bevezetett „szerb-

horvát" elnevezés [Thallóczy Lajos naplója, IV. k 16. p. – OSZK. K.t. Quart. Hung.], avagy a hivatalos nyelvhasználatban párhuzamosan használt szerb verzió latinbetűs formája helyett bevezetett cirill írás. – MOL K 26 ME 1128. 2848. 1917 XXXVI. t.

[261] Sőt, a délszláv ügyekben járatos Khuen-Héderváry a miniszterelnökségi tisztviselőket úgy instruálta, hogy a horvátokat — magyarellenességük dacára — érdekeik inkább a Monarchiához (és Magyarországhoz) kapcsolják, mint a szerbeket, tehát: „... a szerbek a horvátokkal szemben politikai támogatásban nem részesítendők." – MOL K 26 ME 968. cs. 4469 1912 XVI. t. 84. asz.

[262] Példaként elegendő utalnunk a Tüköry-birtokon zajló telepítési akcióra, amelyben a kormány támogatásával magyar pénzintézetek is szerepet kaptak [MOL K 26 ME.670 cs. 466. 1906 XXXIV. t. 284. asz.], vagy a Kereskedelmi Minisztérium által megvásárolt vrdniki kőszéntelep magyar alkalmazottainak ugrásszerű növekedésére. – MOL K 26 ME 741. cs. 2321. 1908 XVI. t. 258. asz.

[263] A Lánczy Leóék által 1909. január 20-án (Burián előzetes engedélye alapján s 8 millió K tőkével) alapított bank cégbejegyzése az osztrák pénzügyminiszter tiltakozásával is magyarázhatóan késett [MOL K 26 ME 886. cs. 1158. 1910 XXXVI. t. 43. asz.], királyi szentesítése csak április 25-én történt meg [MOL K 26 ME 886. cs. 2374. 1909 XXXVI. t. 663. asz.], de mivel az *önkéntes megváltás*hoz tervezett hitelnyújtás kedvezményéről, (a tartományi kormány garanciavállalásáról) a királyi leirat nem tett említést, Lánczy Wekerle miniszterelnök közbenjárását kérte. – MOL K 26 ME 886. cs. 43. 1910 XXXVI. t. A bank végül az üzlettől elesett, Burián viszont Khuen-Héderváryhoz írt 1910. ápr. 27-i levelében arra sem igen látott módot, hogy a jelentős veszteségeket elkönyvelő bankot más üzleti lehetőséghez segítve kárpótolják valamelyest. – MOL K 26 ME 886. cs. 2350. 1910 XXXVI. t. 43. asz. Lánczy, bár az ügyben súlyos szemrehányásokat tett a kormánynak [1910. febr. 1-én kelt emlékiratában felrótta, hogy a boszniai magyar érdekek feláldozását eredményezi, hogy „... a kormány megállapodásainak nem képes érvényt szerezni". – MOL K 26 ME 886. cs. 1158. 1910 XXXVI. t. 43. asz.]; a veszteséggel kezdődő vállalkozást mégsem számolta fel. – MOL K 26 ME 886. cs. 3891. 1910 XXXXVI. t. 43. asz. – A horvát sajtó természetesen ellenségesen fogadta a bank létrejöttét: az eszéki magyar lap egyik sajtószemléje szerint a bankbizottságban helyet kapó dr. Mandić alpolgármestert úgy emlegették, mint aki „magyar szolgálatba lépett". – SZMÚ, 1909. jan. 31. Ld. még a zágrábi *Pokret* 1909. jún. 4-i számában megjelent „A boszniai magyar bank ellenében" c., s az eszéki *Narodna Obrana* június 17-i számában „A zsidók és a boszniai agrárbank" című cikkeket.

[264] Bécs a magyar kormány által javasolt fele-fele tőkerészesedés helyett a quota szerinti (70%–30%) arány álláspontjára helyezkedett. – MOL K 26 ME 972. cs. 497. 1913 XXXVI. t. A megalakuló bank — a Julián-Egyesület 1916. júniusi számadása szerint — közvetlen szerepet kapott a Boszniai Akció pénzforgalmának bonyolításában. – MOL K 26 ME 1115. cs. 190. 1917 XVI. t. – Egyéb pénzintézetek mellett Lánczyék Kereskedelmi Bankja (amelynek Eszéken, Szarajevóban és Brčkán is volt fiókintézete) is betöltötte ezt a szerepet. – MOL K 26 ME 1115. cs. 126. és 672. 1914 XVI. t. 126. asz.

[265] OSZK K.t., Thallóczy-hagyaték, Fol. Hung./2. 8. p.

[266] 1913-ban a Julián-Egyesület szervezésében „hazahozott" 64 iparosinasból 20 volt boszniai-hercegovinai, a fennmaradó 44 fő a Szlavóniai Akció keretében kapott képzést különböző dunántúli helységekben. – MOL K 26 ME 967. cs. 3592. 1913 XVI. t. Lásd még: *Makkai Béla*: i. m., 162–176. p.

[267] MOL K 26 ME 1185. cs. 4578. 1913 XVI./a. 3137. asz.

Tokody Gyula

MAGYARORSZÁG INTEGRITÁSA ÉS A NÉMET DIPLOMÁCIA 1918/19-BEN

Magyarország területi integritásának megítélése a hivatalos német külpolitikában az 1890-es évek közepétől az első világháború végéig a lényeget illetően változatlan volt. Bismarck bukása után, tehát 1890-et követően Berlinben fokozatosan eloszlott a gyanakvás, hogy a magyar külpolitika a Monarchián belül a konzervatív–klerikális irányzat felülkerekedését segíti elő, ami közvetve erősítette volna a poroszellenes katolikus Centrum Párt pozícióját a német birodalmi kormánnyal szemben az akkor folyó „Kulturkampf"-ban. Külpolitikai téren pedig lazíthatta volna az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország közötti kapcsolatokat, megkönnyítve az előbbi közeledését az ugyancsak katolikus (bár köztársasági) Franciaországhoz, valamint az ugyancsak konzervatív (bár nem katolikus) cári Oroszországhoz.[1]

Az 1890-es évek közepétől azonban az osztrák–cseh ellentétek növekedése láttán a berlini Külügyi Hivatal mindinkább attól tartott, hogy a Monarchia osztrák felében németellenes irányzat kerül uralomra, s arra a következtetésre jutott, hogy a „kettős monarchia népességi káoszában a politikailag legerősebb individuum" és a „hármas szövetségi gondolat tulajdonképpeni hordozója" Magyarország, amelyre a Német Birodalom biztosabban támaszkodhat, mint az osztrák császárságra.[2]

Ennek megfelelően Magyarország integritásának fenntartása a német külpolitikai érdekek közé került, s ez mindaddig érvényesnek számított, amíg a vezető magyar politikai erők készek és képesek voltak támogatni a Monarchia és Németország közötti szövetséget. Ellenszolgáltatásként Berlin elzárkózott az elől, hogy hivatalosan felkarolja a nemzetiségi mozgalmakat, ideértve az erdélyi szász és a bánáti–bácskai sváb oppozíciós törekvéseket is.

A politikai együttműködés azonban — mint ismeretes — Németország befolyásának erőteljes növekedésével járt együtt, s ez az első világháború éveiben már azt a veszélyt idézte fel, hogy Magyarország nemcsak a saját nemzetiségeivel, hanem magával Németországgal szemben is védekezésre szorul szuverénitása és integritása megőrzése érdekében. Annál is inkább, mert a magyar közvéleményt már jóval a világháború előtt izgalomban tartották az alldeutsch tervek, amelyek megkérdőjelezték a dualista Monarchia létét és Magyarországot gazdasági és politikai alávetésre ítélték.

A világháború éveiben a hasonló tervek és koncepciók iránt megnőtt az érzékenység Magyarországon, hiszen Németország győzelme lehetővé tette volna

realizálásukat. Különösen abban az éveken át tartó vitában mutatkozott ez meg, amely Friedrich Naumann Mitteleuropa-terve körül folyt. A nemzetközileg is ismert liberális német politikus elutasította ugyan az alldeutschok mértéktelen hatalmi törekvéseit és Kelet-Közép-Európa számára modernizálódási lehetőséget ígért, de az egész térségben biztosítani akarta Németország elsőbbségét. A vita során egyre inkább az az álláspont kerekedett felül, amely szerint a német hegemóniából következő gazdasági és politikai kiszolgáltatottság hátrányosabb Magyarországra nézve, mint a vele járó esetleges modernizálódás.[3]

Bár a hivatalos német politika nem állt ki a Mitteleuropa-terv mellett, de a korabeli diplomáciai iratokból kitűnik, hogy a budapesti és a bécsi német diplomaták figyelemmel kísérték a vitát, s a terv támogatásában Németország iránti lojalitást, elutasításában annak hiányát látták. Felfigyeltek a német politika iránti bizalmatlanság növekedésére, s jelentéseikben rámutattak arra, hogy Magyarországon nemcsak az ellenzék, hanem a vezető körök is féltik az ország szuverenitását a Német Birodalom hatalmi törekvéseitől. „Bár Tisza és mindenki, aki köréje csoportosult — írja egy későbbi, az összeomlás okait utólag elemző jelentés — kitartott a Németországgal való szövetség mellett, többnyire még ebben a táborban sem tekintették kívánatosnak Németország döntő győzelmét. Az európai német hegemóniában nemzeti veszélyt láttak a magyarságra nézve...", mivel egyrészt a német kultúra túlzott megnövekedésétől, közelebbről az ország germanizálásától tartottak, másrészt attól, hogy „Magyarország gazdasági függőségbe jut Németországtól".[4]

Mindamellett a német diplomácia jó ideig nem tulajdonított nagy jelentőséget e bizalmatlanságnak, nem ismerte fel, hogy a hagyományos, de már elhalványult Habsburg-ellenességet erősödő németellenesség váltja fel Magyarországon, s hogy gyorsan terjed az a nézet, amely szerint a területi integritás megőrzésének immár nem a Németországra való támaszkodás, hanem az antanthoz csatlakozás a legfőbb külpolitikai biztosítéka. A fordulat 1917 elején kezdődött, azzal összefüggésben, hogy a bécsi udvar, élén az éppen osztrák császárrá, illetve magyar királlyá koronázott Habsburg Károllyal, már kész lett volna kiválni a háborúból, a német kormány viszont fokozódó nyomást gyakorolt a Monarchiára, s ezen belül Magyarországra is annak érdekében, hogy növelje háborús erőfeszítéseit, és biztosítsa „szövetségi hűségét".

Fürstenberg gróf, a budapesti német főkonzulátus vezetője, arra is javaslatot tett ugyan feletteseinek, hogy Magyarországot „államjogi helyzetének megfelelően" kezeljék és respektálják szuverenitását, de nyilvánvaló volt, hogy az ország szövetségi hűségét elsősorban nem presztízs- és protokolláris szempontok, hanem a hadihelyzet alakulása határozza meg. Márpedig ez a magyar integritás szempontjából nézve szinte a háború kezdetétől kétértelmű volt. Az a körülmény ugyanis, hogy 1915-ben Szerbiát, 1916-ban Romániát csak jelentős és közvetlen német segítséggel sikerült leverni, átmenetileg megmentette ugyan az országot attól, hogy hadszíntérré váljék, de magában rejtette a német katonai nyomás, sőt megszállás veszélyét is. Ez még 1918 őszén sem szűnt meg teljesen, amikor pedig már Magyarország déli határaihoz közeledtek az antant csapatok: a Balkánon

szorult helyzetbe került német hadsereg visszavonulási útja a magyar királyság területén vezetett Ausztria és azon keresztül Németország felé.

A német diplomácia azonban a korabeli iratok tanúsága szerint abból a feltételezésből indult ki, hogy a magyar integritás szempontjából a német védernyő jelentőségét nem csökkenti, hanem inkább növeli a Balkán felől jövő és erősödő fenyegetettség, s ez szilárd alapot biztosít a két ország közötti szövetség számára. Ezzel magyarázhatjuk, hogy bár 1916 nyarát követően egyre nagyobb figyelmet szentelt Károlyi Mihály ekkor alakult pártjának, amely Magyarország függetlensége és területi integritása érdekében, illetve erre hivatkozva kész lett volna a német szövetség felmondására és az antant hatalmakkal a kiegyezésre, de komoly veszélyt e törekvésben nem látott. Részben lebecsülte a Károlyi-párt és a vele együttműködő parlamenten kívüli ellenzék — elsősorban a magyar szociáldemokrácia, valamint a polgári radikalizmus — erejét és jelentőségét, másrészt viszont elhibázottnak és kudarcra ítéltnek tartotta azt a koncepciót, amely a magyar integritás megőrzését az antant-hatalmaktól várta.

Berlin még 1918 október elején, Bulgária összeomlását és békekérését követően is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy „egy magyar különbéke-tervnek fiaskót kell vallania nemcsak Magyarország állhatatos szövetségesi hűsége, hanem mindenekelőtt annak belső képtelenségei miatt", az utóbbin természetesen a nemzetiségek elszakadási törekvéseit értve. „Bizonyosan vannak a Károlyi-párton kívül is olyanok — szól az indoklás —, akik a különbéke gondolatával játszanak és szívesen követnék Bulgária példáját, ha nem félnének Magyarország kataszt-rófájától. Magyarország ugyanis szerepel az antant felosztási tervében és az ellenséges peremállamok, valamint saját nemzetiségei lesik a pillanatot, amikor az őket megillető jogoknak érvényt tudnak szerezni."[5]

A berlini Külügyi Hivatal azt a feltételezést sem tartotta megalapozottnak, amely szerint a dualizmus perszonálunióvá alakítása esetén Magyarország különbékét köthetne anélkül, hogy szétesésére sor kerülne. Diplomatái jelezték ugyan, hogy a perszonálunió gondolata a háború során újabb és újabb hívekre talált, s még a „67-esek táborában sem utasítják el teljesen", de — a „józanabb" magyar politikai körökre hivatkozva — ők is meg voltak győződve arról, hogy „Magyarország a Monarchiától való elszakadás ellenére sem tudna megállni a nemzetiségek nyomásával szemben".[6]

A vázolt külpolitikai koncepcióból következően a német kormány a Monarchia önálló, tehát Németország nélküli fegyverszüneti kérelméig, azaz 1918. október 27-ig nem változtatta meg korábbi elzárkózó, sőt elutasító magatartását a nemzetiségi mozgalmakkal szemben. Ez még a román kérdésre is vonatkozott, pedig Berlin — biztosítani akarván Bukarest semlegességét — a háború kezdetétől rugalmas román politikát követelt az Osztrák–Magyar Monarchiától. Románia 1916-os támadása, majd veresége és nagy részének német megszállása egy időre levette ugyan e kérdést a napirendről, de Bulgária kapitulációja után számítani kellett azzal, hogy az antantbarát román erők ismét élre kerülnek az országban.

Márpedig „Románia újbóli megerősödése" — egy október közepén kelt német jelentés szerint — nemcsak Németország katonai helyzetét rontaná,

hanem „felélesztené a román irredentát" is, s ezzel közvetlen veszélybe sodorná Erdélyt. Ezért a magyar kormányt meg kellene győzni végre arról, hogy „gyors cselekvésre és koncessziók adására van szükség a Kárpátokban a román területi követeléseket illetően", mert Romániában csak ebben az esetben „kerülhet felszínre olyan politikai irányzat, amely kizárja az újabb magyar területekre irányuló aspirációkat".[7] De újabb két hétnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a német kormány valóban módosítson addigi román politikáján, és akkor is — mint látni fogjuk — csak óvatos lépésre szánta el magát.

1918 október elejétől már maga Németország is arra törekedett, hogy a wilsoni elvek alapján mielőbb békét kössön az antant-hatalmakkal. II. Vilmos új kormányt nevezett ki, amelynek élére a liberális nézeteiről ismert Max von Baden herceget állította, s bevonta abba a Reichstag békekötést sürgető pártjainak, így a Német Szociáldemokrata Pártnak a képviselőit is. A német diplomácia fő feladata ennek megfelelően gyökeresen megváltozott: minden kérdést a fegyverszünet előkészítése és sikeres megkötése szempontjából kellett mérlegelnie és megítélnie.

Az Osztrák–Magyar Monarchiára vonatkozó német álláspont továbbra sem változott. Az egyetlen szövetséges benntartása a háborúban a küszöbön álló katonai összeomlást ekkor már késleltetni sem tudta volna ugyan, de kiválása abból mégis gyengíthette a Német Birodalom katonapolitikai helyzetét, s így tárgyalási pozícióit. Teljessé és véglegessé tehette az itáliai és a balkáni front összeomlását, — kitéve az itt lévő német katonai egységeket a fogságba esés veszélyének —, és azzal járhatott, hogy a német kormány a fegyverszüneti tárgyalásokon teljesen magára marad.

A fő diplomáciai célkitűzésen, a két szövetséges birodalom együttműködésének biztosításán nem változtatott az sem, hogy — miként azt Berlin is felismerte — október közepétől nemcsak általában a Monarchia, hanem Magyarország számára is megnőtt a különbéke-kötés lehetősége. Berlin a magyar függetlenség alapvető feltételének megvalósulását látta az osztrák császár október 16-i manifesztumában, mivel „az kinyilvánította Magyarország integritását, miközben Ausztriát szövetséges állammá alakította át. Ezáltal felbontotta a kettős monarchia dualista rendszerét, annak ellenére, hogy a hadügyet és a külügyet továbbra is központi irányítás alatt hagyta".[8] Ezen túlmenően az önállóságra épített különbéke-kötés szándékát olvasták ki a német diplomaták Tisza Istvánnak a császári manifesztum kihirdetése után közvetlenül elhangzott beszédéből. A háború mellett addig következetesen síkra szálló ex-miniszterelnök ugyanis ekkor már kétségbe vonta a Németországhoz fűződő szövetség további indokoltságát, mivel Oroszország kiesett a háborúból, márpedig a német szövetséget csupán „a hódító, agresszív autokrata orosz birodalom törekvései elleni védekezés tette szükségessé".[9]

Mindamellett Berlin továbbra is bízott abban, hogy „Magyarország nem cselekszik Németország nélkül". Wilson amerikai elnök október 18-i jegyzéke megerősítette a német diplomatákat ebben a hitükben, mivel az szerintük is kérdésessé tette a Monarchia és a királyi Magyarország fennmaradását, függetlenül attól, hogy az utóbbi elszakad-e vagy sem Németországtól. Az amerikai kormány ugyanis korábbi álláspontjával szemben, amely még elfogadta Ausztria–Magya-

rország egységét és autonómia biztosításával megoldhatónak tartotta a nemzetiségi kérdést, ezúttal már magáévá tette mind a csehszlovák, mind pedig a délszláv nemzeti törekvéseket. A német diplomaták megítélése szerint az amerikai jegyzék megerősítette ugyan a Károlyi-párt híveit abban a meggyőződésükben, hogy a magyar integritás megőrzésére az egyetlen lehetőség most már végleg az azonnali békekötés, de „Magyarország a béke ügyében mindaddig együtt fog haladni Németországgal, amíg ez lehetséges", mivel az együttműködés mindkét ország számára előnyösebb, mint az önálló cselekvés.[10]

Abból indulván ki, hogy az antant fő célja Németország térdre kényszerítése, s Magyarország kiválása a háborúból e célt elősegítené, a német diplomaták a ránk maradt levéltári források tanúsága szerint magától értetődőnek tartották, hogy a magyar különbéke-kérés kedvező fogadtatásra várhat az antant-hatalmak részéről. Nem gondoltak tehát arra, vagy legalábbis nem foglalkoztatta bizonyíthatóan őket az a feltételezés, hogy vezető francia politikai körök a legszívesebben elzárkóztak volna az adott pillanatban egy ilyen kérés elől. A történettudomány mindenesetre azóta feltárta, hogy Franciaország külpolitikai céljait és érdekeit egy magyar különbéke-kötés a háború befejező pillanataiban hátrányosan érintette volna, mert az egyet jelentett volna az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésének de facto elismerésével. Márpedig ez felidézhette volna az Anschluss veszélyét, erősítette volna mind a Német Birodalomban, mind pedig Ausztriában az egyesülési törekvéseket.[11]

Az a várakozás tehát, amely szerint Magyarország minden lehetőség határáig kitart Németország mellett, nem az antant hatalmak politikájának ellentmondásaira épült, hanem a magyar királyság belső erőviszonyainak téves felmérésére, mindenekelőtt a németbarát irányzatok befolyásának túlértékelésére. Berlin emiatt nem tudott megfelelő következtetéseket levonni a magyar háborúellenes erők, köztük a Károlyi-párt gyors térnyeréséből, s politikáját még akkor sem vizsgálta felül, amikor Károlyi Mihály vezetése alatt megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Figyelmen kívül hagyta — vagy nem ismerte fel —, hogy 1918. október 25-én olyan politikai erő jött létre Magyarországon, amely a hivatalos kormánnyal szemben is kész és képes a külpolitikai orientáció gyökeres megváltoztatására, mivel elég erős ahhoz, hogy megváltoztassa az ország addigi politikai rendszerét.

A Külügyi Hivatal elutasította a budapesti német főkonzulátus e napokban tett javaslatát arra, hogy tanúsítson lojális magatartást az esetleges Károlyi-kormánnyal szemben, amelynek közeli megalakulása elkerülhetetlennek látszott. Október 27-én kelt leiratában nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Németországnak nem érdeke Károlyi kormányra lépése, mert az németellenes és antantbarát politikát folytatna. Utasította főkonzulját, hogy „mértékadó személyiségek" előtt fejtse ki, hogy Magyarország felbomlását, amely egyenesen következik az antant terveiből, a Németországtól való eltávolodás nem gátolja meg, sőt éppenséggel elősegíti.

Az eddigi magyar politika ugyanis, amely „a magyar államiság egységére törekedett, és amelynek azt a különböző szembenálló nemzetiségek ellenére kellett érvényre juttatnia, csak a Németországra való szilárd támaszkodás révén

valósulhatott meg. Abban a pillanatban, amikor Magyarország saját útra tér és így nekünk nem lesz többé okunk arra, hogy szomszédaink területi aspirációira diplomáciai vagy — miként az utóbbi években történt — adott esetben katonai eszközökkel is mérséklően hassunk, elkezdődik felbomlása és balkáni állammá süllyed le..."

Fürstenberg grófnak ebben az értelemben kellett volna megértetnie Budapesten a németellenes politika következményeit, egyértelműen rámutatva arra, hogy „a szakítás politikája Erdély elvesztéséhez vezethet, mivel Németország ebben a kérdésben — szükség esetén — Romániához közeledik". Erre hivatkozva meg kellett volna értetnie a vezető magyar körökkel, hogy „az antantot a maga terveitől nem egy Károlyi, hanem csak a központi hatalmaknak a békekonferencián tanúsítandó harmonikus és ügyes együttműködése tántoríthatja el".[12]

*

A berlini Külügyi Hivatal álláspontja, amely eredetét tekintve akár Bismarckig is visszavezethető lenne, s nem csupán riasztó, hanem sok tekintetben reális prognózist is tartalmazott, ekkor már nem késztethette Magyarországot a német orientáció további fenntartására. A teljes katonai összeomlás közepette, három nappal a magyar és egy héttel a német forradalom kitörése előtt a „Németországra való szilárd támaszkodás" már nem tartóztathatta volna fel a királyi Magyarország felbomlását, sőt tovább rontotta volna külpolitikai helyzetét. Ugyanazon a napon, amikor a szóbanforgó utasítást a Külügyi Hivatalban megfogalmazták, tehát 1918. október 27-én, különbékét kért az Osztrák–Magyar Monarchia az antanttól, s erről Berlint is tájékoztatta. Ez új helyzetet teremtett, mégpedig nemcsak a Monarchia, hanem Németország számára is.

Az 1918. november 3-án Padovában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében a tegnapi szövetségesből ellenség lett, amely vállalta, hogy 15 napon belül eltávolítja, illetve internálja a területén állomásozó német csapatokat, vasútvonalait, közútjait és vízi útjait pedig megnyitja az antant-hatalmak előtt. Németországot e feltételek természetesen hátrányosan érintették, annak ellenére, hogy aláírásuk pillanatában az Osztrák–Magyar Monarchia már csak papíron létezett, ellenséges hatalomként tehát tulajdonképpen nem kellett vele számolni. Hadserege azonban még nem esett szét teljesen, bár bomlása gyors és feltartóztathatatlan volt, számolni kellett tehát azzal, hogy kísérletet tesz a feltételek teljesítésére. Különösen azért, mert a Monarchia romjain napok alatt létrejött új államok vállalták a padovai fegyverszünetből következő antant-orientációt, s ez meghatározta az ugyancsak kialakuló nemzeti katonai erők magatartását. Elsősorban ez persze az éppen kikiáltott Csehszlovákiára és az ugyancsak elszakadt Horvátországra vonatkozott, de a Monarchia két korábbi vezető országa, Ausztria és Magyarország is végrehajtotta a külpolitikai orientációváltást.

Katonapolitikai szempontból Németországot a legérzékenyebben az adott pillanatban a magyar forradalom október 30–31-i győzelme érintette. Ezáltal ugyanis végleg a Károlyi-irányzat került hatalomra, felülkerekedett tehát az ország hivatalos politikájában a németellenes antant-orientáció, s számolni lehetett

azzal, hogy összeütközésekre került sor a magyar és az országban — főleg a fővárosban — tartózkodó német katonák között. A veszély és a kérdés jelentőségének tudatában Károlyi Mihály már kormányra kerülésének napján — október 31-én — magához kérette Fürstenberg grófot, hogy a két ország kapcsolatait az adott pillanatban leginkább veszélyeztető kérdésekben megegyezzen vele. A megbeszélésen a német fél ígéretet tett arra, hogy továbbra is biztosítja a szénszállításokat, Károlyi pedig arra, hogy pontosan kijelölteti a szállítási útvonalakat és megegyezik a cseh Nemzeti Tanáccsal a lefoglalt német vagonok kiadásáról és a későbbi átutazások engedélyezéséről.[13]

Az engedékenység és jóindulat kölcsönös kifejezése azonban mitsem változtatott azon, hogy a magyar–német kapcsolatok 1918. október 31-gyel viszonylag hosszú időre mélypontra süllyedtek. Kiemelkedésre ebből voltaképpen csak 1920. június 4-e után, a trianoni békekötést követően került sor. A Károlyi-kormányzás alatti Magyarországot Berlin már a padovai fegyverszünet előtt sem tekinthette szövetségesének, sőt még jóindulatú semlegességet sem várhatott el tőle. A konfrontációt, de még a végleges állásfoglalást is kerülnie kellett azonban mindkét kormánynak. Nemcsak azért, mert a magyar kormány külpolitikai helyzete egyelőre teljesen bizonytalan volt, s Berlin információi szerint belső pozíciói sem voltak stabilak, hanem azért is, mert 1918. november 3-án magában Németországban is kitört a forradalom.

A közel egy hétig elhúzódó, november 9-én győztesen végetért forradalom gyökeres változást eredményezett Németország bel- és külpolitikai helyzetében egyaránt. Az ország élére szociáldemokratákból álló Népmegbízottak Tanácsa került, amely azonnal hozzákezdett az ország demokratikus átalakításához, 1918. november 11-én pedig aláírta a fegyverszünetet az antant hatalmakkal, végleg lezárva az első világháborút. A Károlyi-kormány ettől kezdve már tehát nem egy ellenségesnek számító birodalommal állt szemben, hanem az antant hatalmakkal szintén megegyezést kereső Németországgal.[14]

Két nappal később, november 13-án, mégis megkötötte a hatalomra jutása óta általa szorgalmazott katonai konvenciót Belgrádban az antant balkáni hadseregének parancsnokával, amely Magyarország déli határának átmeneti megszabása mellett megerősítette a padovai fegyverszüneti előírásokat, így az országban tartózkodó német katonai erők 15 napon belüli leszerelését, illetve eltávolítását is. A magyar integritás szempontjából azonban ezek a katonai erők ekkor már nem jelentettek semmilyen közvetlen veszélyt. Annál kevésbé, mert visszavonulásuk már a belgrádi konvenció megkötése előtt megkezdődött. A magyar kormánynak mégis cselekednie kellett, ha bizonyítani akarta antantbarátságának és békeakaratának őszinteségét és el akarta kerülni, hogy az ország déli és keleti területei hadszíntérré váljanak.

Csakhogy a magyar kormány cselekvési lehetősége rendkívül korlátozott volt. Figyelembe kellett vennie, hogy a háborúban kimerült ország nem alkalmazhat erőszakot, nem bonyolódhat újabb háborús konfliktusokba. Katonai ereje egyébként sem lett volna elegendő a 200 000 fős Mackensen hadsereg likvidálásához, annál kevésbé, mert — 6 gyalog és 2 lovashadosztály kivételével — saját haderejét is demobilizálnia kellett. Tekintettel kellett lennie arra is, hogy néme-

tellenes fellépése nehéz helyzetbe juttathatja az országhatárokon túl — így az olasz és a nyugat-európai fronton — tartózkodó magyar egységeket, és végül nem feledkezhetett meg arról, hogy az amúgy is katasztrofális helyzetben levő magyar gazdaság összeomlana, ha Németország egyik napról a másikra leállítaná szállításait, mindenekelőtt szénszállításait.[15]

Az erőszakos fellépést, az esetleges katonai konfliktust azonban Berlin is igyekezett elkerülni, hiszen balkáni hadereje nemcsak a magyar forradalom és Csehszlovákia létrejötte miatt került nehéz helyzetbe, hanem azoknak a változásoknak a következtében is, amelyek Romániában következtek be. Ezek hatására — mint már jeleztük — a Külügyi Hivatal megváltoztatta román-politikáját, ami befolyásolta Erdély sorsát, bár természetesen nem ez döntötte el annak jövőjét.

Ismeretes, hogy az 1916-ban elszenvedett katonai vereség után Ion Brătianu kormánya, amely előzőleg Romániát az antanthoz kapcsolta és támadást intézett a központi hatalmak, közelebbről Erdély ellen, Moldvába menekült, s innen folytatta — orosz, kisebb részben francia segítséggel — a hadműveleteket. Az 1917-es októberi forradalmat követően azonban az orosz hadsereg bomlása, Ukrajna önállósodási törekvései, valamint a központi hatalmak és a Szovjet-Oroszország között 1917 december elején elkezdődött breszt–litovszki béketárgyalások új nemzetközi feltételeket teremtettek Románia számára. Egyfelől lehetősége nyílt Beszszarábia elfoglalására, mivel a térségben levő orosz csapatok nem álltak át a szovjet oldalára, s készek voltak részt venni az akcióban, a központi hatalmak pedig nem voltak közvetlenül érdekeltek ennek megakadályozásában. Másfelől viszont a béketárgyalások sikere esetén Románia egyedüli hadviselő fél maradt volna Németországgal, Ausztria–Magyarországgal és Bulgáriával szemben a keleti fronton, s közvetlen segítségre nem számíthatott volna szövetségesei, az antant országok részéről.

A román vezető körökben ezért átmenetileg azok a politikusok kerültek előtérbe, akik a megoldást a központi hatalmakkal való különbéke-kötésében keresték. A román király 1918. február 9-én leváltotta a továbbra is antant-barát Brătianu-kormányt, s az új kabinet béketárgyalásokat kért a központi hatalmaktól. Az 1918. május 8-án megkötött bukaresti béke Romániát kiszolgáltatta a központi hatalmaknak, egyúttal — a különbéke következtében — érvényét vesztette az antanttal 1916-ban megkötött titkos együttműködési szerződés.[16] A háborúból való kilépés miatt Románia a központi hatalmak veresége esetén nem számíthatott feltétlenül Erdélyre irányuló és más területi igényeinek az antant részéről való akceptálására, újólag el kellett tehát nyernie Párizs, London és Washington jóindulatú egyetértését ezekben a kérdésekben. Ez pedig csak akkor sikerülhetett, ha a román kormány ismét gyökeres fordulatot hajt végre külpolitikájában: megfelelő pillanatban másodszor is bekapcsolódik a háborúba, természetesen ezúttal is az antant oldalán és a központi hatalmakkal szemben.

A katonailag megszállt Románia ezt a fordulatot már csak a háború utolsó napjaiban tudta megtenni. Bulgária kapitulációját követően kerültek ismét előtérbe a román kormánykörökben az antantbarát elemek, s csak az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, valamint a padovai fegyverszünet megkötése után, a franciák nyomására és segítségével következett be az újabb külpolitikai fordulat.

1918. november 8-án Ferdinánd király lemondatta a németorientációjú Alexandru Marghiloman kormányát, az új kabinet pedig — Coandă tábornok vezetése alatt — két nappal később mozgósítást rendelt el, miközben a király parancsot adott az ekkor már gyakorlatilag nem is létező központi hatalmak elleni fellépésre.

Természetesen Berlint nem érte váratlanul a romániai fordulat, érlelődésére idejében felfigyelt, de csak 1918. október 27-e után, azaz Ausztria–Magyarország fegyverszüneti kérését követően szánta el magát arra, hogy feladja addigi román politikáját. Ettől a naptól kezdve ugyanis nemcsak az vált véglegessé, hogy Délkelet-Európában tartózkodó csapatait haladéktalanul vissza kell vonnia, hanem az is, hogy ennek békés végrehajtására csak akkor van remény, ha nem kerül szembe sem Romániával, sem pedig Magyarországgal. Ez viszont feltételezte, hogy semmisnek tekinti a bukaresti békeszerződést, nem lép fel Románia erdélyi aspirációi ellen, de nem kérdőjelezi meg Magyarország területi integritását sem. Hosszabb távon ez az ellentmondásos álláspont szükségszerűen kudarchoz vezetett volna, de az adott pillanatban Erdélynek Németország számára csak addig volt jelentősége, amíg be nem fejezi csapatai kivonását. Határozott és egyértelmű álláspont kialakításához az erdélyi kérdésben Németországnak ekkor már amúgy sem fűződött közvetlenül külpolitikai érdeke.

Arról viszont még 1918. október 27-én is meg volt győződve a Külügyi Hivatal — mint láttuk —, hogy Károlyi Mihály akkor még esetlegesnek tekintett kormányra kerülése és a Németországgal való szakítás hátrányosan fogja Magyarországot érinteni, mert „Erdély elvész, ha Németország ebben a kérdésben nem Magyarországot, hanem Romániát támogatja". A németek által kiürített területeket — a nyilvánvaló feltételezés szerint — ebben az esetben a román csapatok fennakadás nélkül elfoglalhatták volna, anélkül, hogy ismét háborúba léptek volna Németország ellen.

De Berlin csak az utolsó pillanatban, 1918. november 1-én — a magyar forradalom győzelmének és Károlyi kormányra kerülésének hatására — döntött végül is amellett, hogy most már nem zárkózik el hivatalosan Románia erdélyi aspirációi elől. Továbbra is hangsúlyozva, hogy „Magyarországgal a nyílt ellenségeskedést minden körülmények között el kell kerülni", a bukaresti német kirendeltség vezetője felhatalmazást kapott annak „óvatos" kifejtésére, hogy „az új helyzet Magyarországon és Ausztriában új feltételeket teremt Németország Romániához fűződő kapcsolatában is". Másként fogalmazva: a német kormány kész akceptálni „a román egységtörekvéseket, azokkal elvileg nem áll szemben, hanem kivárja, amit Románia e tekintetben maga tesz".[17]

Mindamellett a német kormány még ekkor — tehát november 1-én — sem adott utasítást csapatainak visszavonására, sőt még azt is lehetségesnek tartotta, hogy a háború során Romániában megszerzett „gazdasági előnyöket" átmentheti a békekötés utáni időszakra. November 3-a, a padovai fegyverszünet aláírása azonban azonnali cselekvést követelt meg, nem utolsósorban annak eldöntését is, hogy milyen módon hajtsák végre Mackensen katonái a visszavonulást.

Wilhelm Groener tábornok — Paul von Hindenburg helyettese — november 4-én állásfoglalást kért a Külügyi Hivatáltól, hogy van-e egyáltalán lehetőség a német erők békés visszavonására. Amennyiben ugyanis „az osztrák–magyar fegy-

verszünet a Dél-Magyarországon és Romániában levő német csapatoknak nem biztosít elegendő időt és lehetőséget a rendezett elszállításhoz, vagy amennyiben nincs kilátás arra, hogy a magyar állam lehetővé teszi az elszállítás végrehajtását, a Legfelső Hadvezetőség kénytelen parancsot adni Mackensen tábornoknak, hogy... törjön át Magyarországon, illetve Galícián keresztül Németország vagy Észak-Ukrajna irányába".[18]

A német hadsereg vezetői tehát bíztak abban, hogy Mackensen elég erős lenne egy ilyen parancs végrehajtására, hiszen a magyar hadsereg nem lett volna képes — és talán hajlandó sem — ellenállni, Romániában ekkor még németbarát kormány volt uralmon, Franchet d'Espèrey pedig lassan mozgó hadseregével aligha tudott volna hatékonyan beavatkozni a feltehetően magyar területeken kirobbanó fegyveres konfliktusokba.

De azzal is számolni kellett, hogy „a Romániában beépített összes létesítmény, valamint az ottani gördülő anyag elvész", hogy továbbá a magyar kormány lezárja a vasutakat. Így a német csapatok ellátása lehetetlenné vált volna, s a visszavonulást gyalogmenetben kellett volna végrehajtani. Ennek tudatában Groener szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy „a Magyarországon való átvonulás során a német csapatok az országból élnének". Nyilvánvaló volt, hogy ebben az esetben a magyar lakosság németellenessé vált volna, annak minden következményével együtt. A német diplomaták atrocitásoktól, a német értékek zárolásától, nem utolsósorban pedig a Magyarországon — főleg Budapesten — élő német állampolgárok internálásától tartottak.

A Külügyi Hivatal ezért igyekezett mérséklően hatni a katonai vezetésre és diplomáciai erőfeszítéseket tenni a békés visszavonulás elősegítésére. Erre annál is inkább szükség volt, mert Mackensen tábornok november 5-én megkapta ugyan végre az elvonulási parancsot, de végrehajtási utasítás nélkül. A rendkívül gyorsan változó és alig áttekinthető katonai és politikai helyzetben tehát az egyébként is harcias tábornok gyakorlatilag szabad kezet kapott, s ő ezzel messzemenően élt is.

Első lépésként Mackensen elhatározta Brassó és Nagyszeben, valamint Erdély vasútvonalainak a megszállását, egyúttal tárgyalásokat kezdett a román kormányszervekkel az elvonulás részleteiről. Horstmann követségi tanácsos, a bukaresti német diplomáciai kirendeltség vezetője, erről azonnal értesítette a Külügyi Hivatalt, hangsúlyozva, hogy a katonai lépésekről a román kormány azzal a megjegyzéssel kapott tájékoztatást, hogy a német parancsnokság „ellenséges tettként fog fel minden szándékait keresztező kísérletet".

Az egyértelmű fenyegetés ellenére a román külügyminiszter állítólag kedvezően fogadta a bejelentést, megértette, hogy „a megszállás csupán katonai célokat szolgál és átmeneti jellegű", s elégedetten nyugtázta Horstmann tanácsos fejtegetéseit arról, hogy „Németország nem képvisel magyar politikát, sőt jóindulatot tanúsít Románia jogos nemzeti kívánságai iránt".[19]

A helyzet mindamellett rendkívül feszültté vált ezekben a napokban, s megnőtt a katonai konfrontáció veszélye mind német–román, mind pedig német–magyar viszonylatban. Nemcsak azért, mert küszöbön állt Romániában a külpolitikai orientációváltás, hanem azért is, mert a magyar hadügyminisztérium ezekkel az eseményekkel egyidőben — november 6-án — szólította fel a német birodalmi

kormányt arra, hogy a Duna és a Száva vonalán tartózkodó „német egységeket haladéktalanul utasítsa a fegyver letételére és a hadianyag kiszolgáltatására". A felszólítás alapjául a külön magyar fegyverszünet provizórikus feltételei szolgáltak, amelyeket az ekkor már Újvidéken tartózkodó magyar fegyverszüneti bizottság Franchet d' Espèrey tábornoktól előzőleg megkapott.[20]

A magyar hadügyminisztérium átiratáról a berlini Külügyi Hivatal azonnal tájékoztatta a Legfelső Hadvezetőséget, a porosz hadügyminisztériumot, valamint Mackensen tábornokot. A bukaresti kirendeltség vezetőjét pedig a német külügyi államtitkár — Wilhelm Solf — személyesen utasította, hogy „a súrlódások minden körülmények között elkerülendők", mert Németország ugyan valóban „jóindulatú álláspontot" foglal el az erdélyi kérdésben, de nem óhajtja a „nyílt szembekerülést Magyarországgal" sem.[21]

Solf utasítása összhangban volt a Legfelső Hadvezetőség álláspontjával, amely szerint „halogatni kellene a magyar hadügyminisztérium követeléseinek teljesítését".[22] A német fegyverszüneti tárgyalások ugyanis a megkezdés előtt álltak, s így remélni lehetett, hogy a Mackensen-hadsereg elvonulásának kérdését az egész német hadsereg demobilizálásának részeként újra megvizsgálják és új határidőt szabnak meg a végrehajtás számára. A Padovában előírt november 19-i határidőt azonban Compiègne-ben nem módosították: Franciaország nem engedélyezte a nyugati frontra megszabott november 26-i időpont kiterjesztését a Mackensen-hadseregre. Sőt a Compiègne után két nappal aláírt belgrádi konvenció is megerősítette a Padovában előírt határidőt, s így a Károlyi-kormány elsőrendű kötelessége maradt továbbra is az országban tartózkodó német katonaság leszerelése, eltávolítása, illetve internálása.[23]

Ám a konvenció aláírásakor már csak egy szűk hét állt a kormány rendelkezésére ahhoz, hogy ezt a nehéz feladatot végrehajtsa, amelyet az antant erőteljesen szorgalmazott ugyan, de lényegesen befolyásolni nem tudott. Leginkább még Románia határozott fellépése gyorsíthatta volna fel az eseményeket, de a román kormánynak ez nem volt különösebben érdeke, s ereje sem lett volna hozzá. Már november 5-én közölte ugyan Mackensennel, hogy a visszavonuló német csapatok nyomában a román hadsereg behatol Erdélybe, de ez még a németbarát román kormány részéről hangzott el, közlése tájékoztatást, nem pedig nyílt fenyegetést jelentett. Azt azonban jelezte, hogy erre az időpontra már az antant-hatalmak ismét elfogadták Romániát szövetségesüknek, s bár hivatalosan még hetekig nem tisztázódott, hogy a román katonai erőket is az antant-hadsereg részének kell-e tekinteni, nyilvánvalóvá vált, hogy részben vagy egészben ismét akceptálták az 1916-os titkos szerződésben elismert erdélyi aspirációkat. Mindamellett Mackensen és a román hadsereg között egyfajta hallgatólagos együttműködés jött létre: az előbbi tudomásul vette Erdély fokozatos román megszállását, az utóbbi viszont nem gördített akadályokat a németek kivonulása elé.

*

Az erdélyi kérdés alakulása nemcsak azt bizonyította, hogy a Mackensen-hadsereg erőszakos eltávolítására a magyar kormány nem lett volna képes, hanem

azt is, hogy még annak sürgetésében sem volt érdekelt, hiszen a német kivonulás kedvezőbb helyzetet teremtett Románia, mint Magyarország számára. Nem tudjuk ugyan, hogy a Károlyi-kormány felismerte-e ezt az összefüggést és levont-e belőle következtetéseket, de tény, hogy elkerülte a katonai konfliktusokat és tudomásul vette a Mackensen-hadsereg békés átvonulását az országon, amely messze a kiszabott határidőn túl, 1918 végén fejeződött csak be. Ezen a tényen az sem változtatott, hogy Károlyi szinte az utolsó pillanatban — 1918. december 17-én — Mackensen tábornokot Budapestre hivatta, elrendelte letartóztatását, fóti kastélyába vitette, később pedig átadta őt és vezető tisztjeit a francia katonai missziónak. A barátságtalan gesztus felháborodást váltott ki Németországban, rontotta a két ország politikai kapcsolatait, de lényeges változást azokban nem okozott.

A még hátramaradt német csapatok zavartalanul elhagyhatták az országot, a gyér gazdasági kapcsolatok, a német szénszállítások továbbra sem szakadtak meg, s helyén maradt a budapesti német főkonzulátus is, sőt helyzete 1918 végére kifejezetten megszilárdult. A Külügyi Hivatal a padovai fegyverszünet után még azzal számolt, hogy a budapesti német képviselet Magyarország elhagyására kényszerül, ezért fel is szólította Fürstenberg grófot, hogy a német érdekek védelmét adott esetben a holland konzulátusra ruházza át.[24] A magyar kormány azonban nem lépett fel a német főkonzulátussal szemben, sőt azt tervezte, hogy a német fegyverszünet után saját képviselőt küld Berlinbe a kapcsolatok kiszélesítése céljából. Abból az elvből indult ugyanis ki, hogy a Német Birodalom és az antant közötti fegyverszünet, valamint a Népmegbízottak Tanácsának hatalomrajutása, a császárság bukása azt jelenti, hogy Magyarországnak nem kell tovább ellenséget látnia Németországban, amint azt a padovai fegyverszüneti előírások szelleme megkövetelte.

A belgrádi konvenció megkötése azonban újabb változást hozott. Mivel megerősítette a korábbi németellenes intézkedéseket, a magyar kormánynak le kellett mondania arról, hogy önálló hivatalos képviselőt küld Berlinbe. Ennek megfelelően tájékoztatta a német külügyi szerveket, közölve, hogy a németországi magyar érdekek képviseletét a Berlinben ekkor még működő osztrák–magyar követség magyar tisztviselői látják el és hangsúlyozva, hogy álláspontja szerint az antant és a Németország közötti fegyverszünet érvényteleníti az antant követelését a magyar–német kapcsolatok megszakítására, s a maga részéről mindent megtesz azért, hogy felfogásának megnyerje az antantot.[25]

Magyarország és Németország politikai–diplomáciai kapcsolatai ilymódon mindkét ország kormányainak akaratából nemhivatalos formában fennmaradtak, — hivatalosakká csak a trianoni békeszerződés után váltak —, s bár lényegesen nem befolyásolták egyik ország nemzetközi helyzetét sem, mégis értékes szolgálatokat tettek: megkönnyítették a Mackensen-hadsereg békés kivonását, a gazdasági és a konzuláris kapcsolatok lebonyolítását és a kölcsönös tájékozódást a külpolitikai kérdésekben, végső soron tehát oldották — legalábbis némileg — a mindkét országot sújtó nemzetközi elszigeteltséget.

Mindamellett a kapcsolatok fenntartása és a kölcsönös jóindulat nem ellensúlyozhatta azt, hogy a háborús összeomlás következtében a két ország jelentő-

sége drasztikusan csökkent egymás külpolitikai koncepcióiban és törekvéseiben. Magyarország számára is új helyzetet teremtett, hogy Németország legfeljebb csak passzív szemlélője lehetett 1918. november 11-e után a délkelet-európai eseményeknek, az erőviszonyok itteni átrendeződését nem befolyásolhatta, s nem szólhatott bele Magyarország integritásának kérdésébe sem. Annál kevésbé, mert Berlin a compiègne-i fegyverszünet megkötése után szemmel láthatóan annak a fő célnak rendelt alá minden külpolitikai kérdést, hogy minél kedvezőbb békefeltételeket érjen majd el az antanthatalmaknál. Ez határozta meg álláspontját a magyar integritással kapcsolatban is. A nyílt fellépés mellette francia érdekeket keresztezett volna, rontotta volna tehát Németország tárgyalási pozícióját. A nyílt fellépés azzal szemben viszont ellentmondott volna a területi integritás elvét német vonatkozásban szintén tartalmazó berlini politikának, s feltehetően mitsem javított volna Németország nemzetközi megítélésén.

Figyelembe kellett azt is venni, hogy a Magyarország területi integritása melletti kiállás az éppen alakulóban levő utódállamok létjogosultságának közvetett tagadását jelentette volna, legalábbis Délkelet-Európára vonatkozóan. Márpedig ezt Berlinnek el kellett kerülnie, s nemcsak azért, mert ellenkező esetben nőtt volna a feszültség közte és az antant között, hanem azért is, mert ekkor még maga sem látta, hogy a királyi Magyarország fennmaradása erősítené-e vagy gyengítené jövőbeni kapcsolatait és befolyását a térségben.

A budapesti főkonzulátus egyik álláspontja szerint Nagy-Magyarország fennmaradása állandósítaná az ellentéteket a románokkal és a szerbekkel, s ez közvetve nehezítené a Német Birodalom kapcsolatait ezekkel a népekkel és országokkal. Még inkább vonatkozna ez a csehekkel való kapcsolatokra, amelyek amúgy is problematikusak voltak. Egy „kicsiny és gyenge Magyarország" tehát előnyösebb lenne, annál is inkább, mert „előreláthatólag arra kényszerülne, hogy Német–Ausztriára és ezáltal a Német Birodalomra támaszkodjék". Ebben az esetben azonban számítani kellene egy olyan Nagy-Románia létrejöttével, amely Besszarábián és Bukovinán kívül egész Erdélyt és a Bánát nagy részét is magában foglalná. De ez Németország pozícióját nem gyengítené automatikusan. Remény lenne ugyanis arra, hogy az országban, főleg Erdélyben élő és tevékenykedő német politikusok és a mögöttük álló egymilliónyi német lakosság révén a román kormány franciabarát politikáját idővel megváltoztassák és Németország irányába fordítsák. A kölcsönös gazdasági kapcsolatok és érdekek elősegítenék ezt a fordulatot.[26]

Ezzel ellentétes következtetésre jutott a budapesti német főkonzulátus, amikor a magyar integritás kérdését a Duna-medencében élő németek szemszögéből tette mérlegre. A román uralom — megítélése szerint — még az erdélyi szászokra nézve is sok veszélyt rejt magában, pedig a magyarországi németek között ők rendelkeznek a legnagyobb szervezettséggel és politikai tapasztalattal. De az erdélyi szászok évszázados küzdelemben álltak a románokkal és még a magyar kormányoktól kapott támogatás ellenére is csak nehezen tudták tartani magukat velük szemben. Egy román államban pedig, ahol a szászok „legveszedelmesebb ellenfelei mindazokkal az előnyökkel rendelkeznek, amelyek az uralkodó nemzet-

hez való tartozásból adódnak, az erdélyi szászok harca nemzeti létükért bizonyára még sokkal nehezebb lesz".

Még súlyosabban érintené az impériumváltás a dél-magyarországi svábokat, akik a „nemzeti öntudatra ébredés" kezdetén állnak, s most Magyarország szétesése következtében szétforgácsolódnak. Mivel pedig túlnyomórészt mezőgazdasággal foglalkoznak, „olyan kifejezetten agrárállamokban, mint Románia és Szerbia, gazdaságilag minden valószínűség szerint vissza fognak esni". Ezzel szemben egy soknemzetiségű Magyarországon, ahol védelmet nyújt számukra a Károlyi-kormányzat által kibocsátott autonómia-törvény, mind a svábok, mind pedig a szászok „kulturáltságuk és szorgalmuk révén... fokozatosan elsőrangú jelentőséget vívnának ki maguknak".[27]

A jelentések, amelyek tükrözték a magyarországi németségen belüli nézetkülönbségeket is, ellentmondásaik miatt nem képezhették alapját egy hosszabb távú német külpolitikai stratégiának. Mégis olyan, alapjában véve semleges álláspontnak a kialakulásához járultak hozzá, amelyet 1918/19-ben még a hatalmi erőtlenség kényszerített ugyan rá a német külpolitikára, de amely — mint később kiderült — képes volt kifejezésre juttatni egy egész korszak, a weimari Németország, alapvető érdekeltségét a Délkelet-Európában létrejövő új hatalmi erőegyensúlyban.

Ez a jóindulatú semleges álláspont, amelynek a lényege tehát, hogy Berlin számára fontos volt Magyarország fennmaradása és a magyar–német kapcsolatok ápolása, de másodrendű kérdés volt az ország területi alakulása, pontosabban Erdély és a Délvidék hovatartozása, az 1919-es év folyamán sem változott meg. Annak ellenére, hogy a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása, majd annak leverése és az ellenforradalmi erők hatalomra jutása két ízben is fordulatot hozott és új nemzetközi helyzetet teremtett bizonyos fokig még Németország számára is.

Nőttek ugyanis az antant nehézségei a térségben, a magyar határok újabb és újabb módosításával, különösképpen pedig a románok egyre merészebb előretörésével párhuzamosan a német diplomáciai jelentések szerint is erősödött az antantellenes hangulat Magyarországon. Egy olyan időszakban méghozzá, amikor már folytak az antanthatalmak tárgyalásai a német békefeltételekről Versaillesban, s ezekre a közben fellépő külpolitikai konfliktusok hatást gyakorolhattak.

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása 1919. március 21-én ezért érthető módon nem elutasítást és felháborodást váltott ki a német politikai közvéleményből, hanem inkább megértést és alig leplezett károrömöt. A német sajtó egy része kezdetben egyfajta külpolitikai manővert látott a magyarországi fordulatban, amelyet azonban az antant nemzetellenes politikája kényszerített ki. „Tulajdonképpen nevetséges — írta a liberális Berliner Morgenpost — ez esetben a proletariátus diktatúrájáról beszélni, mivel az új kormányt minden forradalom, minden összeomlás nélkül, teljesen törvényesen iktatták be... Ezt a »bolsevizmust« felülről csinálták és egyelőre nem más, mint az orosz forma tartalom nélküli utánzása, s arra szolgál, hogy a bolsevizmus rémképének segítségével az antantot engedményre bírja..."[28]

Hasonló felfogásban tárgyalta a magyar eseményeket a Deutsche Tageszeitung, a nagybirtokosok központi lapja, vagy az ugyancsak konzervatív Leipziger

Neueste Nachrichten, a liberális Tägliche Rundschau és más lapok. A szociáldemokraták vezető orgánuma, a Vorwärts, elhatárolta ugyan magát a Magyar Tanácsköztársaságtól, arra hivatkozva, hogy „a gazdasági viszonyok felforgatása csak újabb szörnyű nyomort zúdít a munkásokra", de a forradalom okai közül első helyen ez a lap is a nemzeti sérelmet, az antant erőszakos politikájával szembeni tiltakozást jelölte meg.[29]

Mindezek alapján erősödött a német politikai közvéleményben az a reménykedés, illetve elvárás, hogy a bolsevizmus veszélyének növekedése az antantot addigi német politikájának felülvizsgálatára fogja szorítani: „Kelet-Európa bolsevizmusának veszélyével szemben a nyugati kapitalizmus arra kényszerül — írta az Alldeutsche Blätter —, hogy Németországot, mint védőbástyát erejében fenntartsa, ha meg akarja menteni a régi társadalmi formát."[30]

A hivatalos német politika természetesen jóval nagyobb óvatossággal és körültekintéssel járt el. Az addigi kapcsolatokat változatlan formában fenntartotta, konstatálta a magyar tanácskormány közeledési készségét Németországhoz, de minden olyan lépéstől, illetve állásfoglalástól tartózkodott, amelyből az új hatalom elismerése lett volna kiolvasható. Annál is inkább, mert antant körökben a német kormányt azzal gyanúsítgatták, hogy titokban támogatja a Magyar Tanácsköztársaságot. A rendelkezésünkre álló levéltári források azonban nem erősítik meg ezt a gyanút, sőt azt bizonyítják, hogy a német diplomaták ellenszenvvel és ingerülten figyelték a magyarországi belpolitikai eseményeket, különös gyanakvással figyeltek minden olyan lépésre, amely a két ország közötti politikai kapcsolatok erősítésére irányultak, s nem tartották kívánatosnak a tanácsrendszer fennmaradását.

Az elhatárolódás igénye megerősödött a versailles-i szerződés aláírása, 1919. június 28-a után. Berlin ugyanis azzal számolt, hogy a német kérdés nyugvópontra jutását követően Franciaország nagyobb energiát fordít a délkelet-európai helyzet tisztázására. Ennek megfelelően 1919 júliusában már a főkonzul visszahívását is mérlegelés tárgyává tette, részben, hogy így tiltakozzék a tanácskormány német érdekeket is sértő gazdaságpolitikai intézkedései ellen, elsősorban azonban azért, hogy ezzel a lépésével is határozottan kifejezésre juttassa szembenállását a magyar tanácsrendszerrel.

Az elmondottak ellenére tagadhatatlan volt, hogy a Magyar Tanácsköztársaság antantellenes külpolitikája jobban megfelel a német érdekeknek, mint a korábbi Károlyi-féle egyoldalú antantorientáció. De az is feltételezhető volt, hogy egy ellenforradalmi, nemcsak a tanácsköztársaságot, de a Károlyi kormányzat politikáját is tagadó fordulat sem keresztezné a német érdekeket, sőt éppen egy ilyen változás hozhatná létre azt a Magyarországot, amely hosszú távon partnere lehetne majd Németországnak.

A Magyar Tanácsköztársaság megdöntése 1919. augusztus 1-jén, és ezzel összefüggésben Magyarország román megszállása mégsem hozott azonnal és egyértelműen kedvező változásokat Németország külpolitikai elképzelései és törekvései számára. Még nem lehetett ugyan látni, hogy a magyar ellenforradalmi csoportosulások közül melyik irányzat kerül ki majd győztesen és határozza meg az ország bel- és külpolitikáját, de az nyilvánvalónak tűnt, hogy Károlyi Mihály

és Kun Béla után csak egy antantbarát, de nemzeti alapon álló, azaz végső soron revíziós álláspontot képviselő, a belpolitikában pedig nemcsak a tanácsdiktatúrát, hanem a köztársaságot is elutasító, tehát monarchista irányzatról lehet szó. Nincs kizárva tehát, hogy az újabb magyar változások következtében erősödni fog az antant befolyása, ennek megfelelően Németország elszigeteltsége a térségben.

Ilyen következménytől tartottak a német diplomaták a Habsburgok magyar trónra való visszakerülése esetén is. Ez ugyanis felvethette volna Ausztria és Magyarország ismételt összekapcsolását, ami pedig hosszú időre kilátástalanná tette volna az Anschluss megvalósítását. Márpedig Ausztria és Magyarország egyesítéséről sem a német, sem az osztrák pártok és vezető körök elvileg nem mondtak le, noha kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy a versailles-i békeszerződés ezt megtiltotta, s nem lehetett kétséges, hogy a magyar fordulat idején már lényegében kész, s 1919. szeptember 10-én aláírásra kerülő St. Germain-i békeszerződés Ausztria számára is meg fogja erősíteni a tiltást.

A magyar államforma kérdése a fentiekből következően az 1919-es év második feléből származó német diplomáciai iratok egyik központi témája lett. A budapesti főkonzul már augusztus 6-án jelentette a Peidl-kormány bukását, s hogy „József főherceg az antant megbízásából — mint kormányzó — átvette az államfői hatalmat". Bécsből viszont e hír kapcsán Berlin megnyugtatására azt jelentették, hogy József főherceg előtérbe állításából önmagában véve még nem szabad azt a következtetést levonni, hogy Magyarországra vissza kívánják hozni a Habsburg-házat. Az angol politikát gyanították az akció mögött, amely a francia befolyás mérséklése érdekében előkészíti a monarchia visszaállítását, feltehetően nemcsak Magyarországon, hanem majd Német–Ausztriában is.[31]

A mértékadó osztrák politikai körök — német megítélés szerint — nem vetették el azt a feltételezést, hogy „az antant megkísérelheti egy német–osztrák Duna-konföderáció előkészítését a Habsburgok visszahelyezésével", de nem tartják azt valószínűnek, mivel ez a kísérlet Ausztriában „a legmerevebb ellenállásba ütközne, s ezért csakis katonai erővel lehetne vállalkozni rá". Azzal azonban nem kell számolni, hogy az antant saját katonai erőit használná fel erre a célra, Románia megbízása túlzottan kockázatos lenne, az olaszok sem fognak „Károly császár visszahelyezéséért harcolni", s mindezeken túl ott vannak a csehszlovákok is, akik szintén ellenállnának egy Habsburg Duna-konföderáció megteremtésének.[32]

A magyar belpolitikai élet elemzése alapján hasonló következtetésre jutott Fürstenberg gróf is. Elismerte, sőt több ízben hangsúlyozta ugyan, hogy József főherceg viszonylag népszerű Magyarországon, mivel „a gyűlölt uralkodóháznak az egyetlen olyan tagja, aki hitet tett a magyarság mellett", de „meglehetősen jelentéktelen ember", aki politikai kérdésekben „eddig sem nyilvánított véleményt, s nem kezdeményezett". Ennél fontosabb azonban, hogy az általa miniszterelnöknek kinevezett Friedrich István nem az a személy, aki képes lenne a rendkívül válságos belpolitikai helyzetben minden szóba jöhető politikai irányzat összefogására és az ország stabilizálására. Különösen a polgári csoportok, méginkább pedig a szociáldemokraták bizalmatlanok vele szemben. Az utóbbiak kifejezetten azért utasítanák el a Friedrich kormányban való részvételt, mert a mi-

niszterelnököt „erősen gyanúsítják azzal, hogy titokban monarchista mozgalmat támogat".[33]

Mindamellett a magyar közvélemény és a magyar nép általában nem monarchiaellenes, „a királyság visszaállítása alapjában véve csupán dinasztia kérdése". A Habsburgok népszerűtlensége, amely az adott pillanatban elsősorban Károly királyra vonatkozik és kevésbé érinti fiát, valamint József főherceget, nem zárja ki tehát a monarchia valamilyen formában, esetleg egyik angol királyi herceg vezetése alatti restaurációját.

Úgy tűnik, a német diplomaták megítélésében Magyarország jövője, elhelyezkedése az új Délkelet-Európában, s egyáltalán területi integritása, pontosabban határainak végső kialakulása elsősorban a magyar állam megszervezésének formájától függött. Ezt viszont nem a belső erőktől várta, hanem sokkal inkább az antanttól, mivelhogy a „magyar viszonyoknak az antant által tervezett újjárendezése ellen ez a teljesen kimerült ország — sorsa akárhogy dőlne is el — a legcsekélyebb ellenállást sem tanúsítaná".[34]

Bizonyára ezért is tulajdonított bizonyos realitást a budapesti főkonzulátus a magyar–román perszonálunió gondolatának, noha nem egyszer jelezte, hogy a korábbi, amúgy is nagy ellentéteket a román megszállás rendkívül elmélyítette. De a megszállás mégis kiindulópontját képezhette a terv megvalósításának, annál is inkább, mert — a németek információi szerint — Románia „meglehetős határozottsággal szorgalmazza azt, abból a célból, hogy jövőbeni ellenségei gyűrűjét — Ukrajna (Oroszország), Bulgária, Szerbia és Magyarország — nyugat felé áttörje és biztosítsa a nyugattal való gazdasági kapcsolatot". Igaz, a magyar mezőgazdaság számára nem lenne kedvező egy ilyen perszonálunió, az iparnak azonban „rövid időn belül nagy fellendülést" biztosítana. Politikailag mindkét ország számára „bizonyos védelmet nyújtana a mind szorosabbá váló szláv bekerítés ellen", s az sincs kizárva, hogy enyhülne a nemzeti ellentét az új államalakulaton belül, „mivel egyrészt a magyarok jogait Romániában, másrészt a románokéit Magyarországon a legjobban ezáltal lehetne biztosítani".

Értesülések szerint a terv Erdélyben kapott a legnagyobb támogatást, ahol egyes körök „az unióval megmentve látnák Erdély önállóságát, és már trializmust konstruálnak Románia, Erdély és Magyarország között". Más körök — Fürstenberg Bethlen és Bánffy grófokat említi — nem tartják időszerűnek a kérdést, s a főkonzul annak az aggodalmának adott kifejezést, hogy — bár „az ésszerűség... egy államjogi viszonyra felépített megértés mellett szól" — a két nemzet közötti „mély gyűlölet", nem utolsósorban pedig a magyar zsidóság „érthető ellenállása" (összefüggésben a románok által támogatott budapesti zsidóüldözésekkel) kudarcra ítéli az egész elgondolást.[35]

A jelek szerint tehát ez az elgondolás kevésbé sértette volna Berlin érdekeit, mint a Habsburgok uralmának visszaállítása, amennyiben persze ez együttjárt volna az Ausztriára vagy egy részére irányuló német aspirációk teljesülésével. Egy román–magyar államtól feltételezhetően el lehetett volna várni, hogy Németországgal szemben ne folytasson barátságtalan politikát, ne fenyegesse perspektivikusan az Anschluss-terveket, és hogy meghiúsítsa, vagy legalábbis megkérdő-

jelezze az antant erőfeszítéseit egy olyan „szláv gyűrű" kialakítására, amely kelet-, délkelet felől izolálja a weimari köztársaságot.

A nemzetközi elszigetelődés erősödése vagy gyengülése volt az az alapszempont, amelyből kiindulva ítélte meg a német diplomácia a többi korabeli tervet, illetve törekvést, s egyáltalán a délkelet-európai térség országainak egymáshoz való közeledését vagy ellentéteinek elmélyülését is. Ezért fogadta gyanakvással az Ausztria és Csehszlovákia együttműködésére irányuló kísérleteket, pedig ezek kifejezetten a Habsburg-ház restaurálásának megakadályozására irányultak. Az esetleges együttműködés azonban gyengítette volna Német–Ausztriában az Anschluss-irányzatot, s növelte volna az egyértelműen franciabarát Csehszlovákia befolyását a térségben.

Nyugat-Magyarország hovatartozásának kérdését, amely körül a Magyarország és Ausztria közötti vita 1919 második felében egyre élesebbé vált, ugyanebben az összefüggésben mérlegelte a német diplomácia. Az Anschluss lehetőségét figyelembe véve, Németország kész lett volna támogatni Nyugat-Magyarország Ausztriához kerülését, de amikor felmerült e terület cseh csapatok általi megszállása, a budapesti főkonzul azt sugalmazta Berlinnek, hogy ne zárkózzék el a kérdés népszavazás útján történő rendezésétől. A cseh akció ugyanis „létrehozná a tervezett korridort Csehszlovákia és Jugoszlávia között, és lényegesen megkönnyítené Németország elzárását délkelet felé, amelyet az antant oly élénken szorgalmaz".[36]

A német diplomácia felfigyelt a lengyel–magyar közeledés lehetőségére is. Annál is inkább, mert ez érintette a német–lengyel és német–magyar kapcsolatokat, s szintén befolyásolhatta Németország nemzetközi helyzetét. Bár a felmerült magyar–lengyel együttműködés tulajdonképpen Csehszlovákia ellen irányult volna — miként a kérdés német elemzésében olvashatjuk —, mégis azzal a veszéllyel járna, hogy „bevonhatják Magyarországot abba a tervbe, amely Németország kelet felé történő elszigetelésére irányul..."[37]

A magyar területi integritás kérdése a román megszállás következtében elvesztette eredeti értelmét, hiszen egy ideig a magyar államiság fennmaradása is bizonytalanná vált. A románok kivonulását és Horthy Miklós „nemzeti hadseregének" 1919. november 16-i budapesti bevonulását követően azonban ismét változott a helyzet: az integritás követelése lekerült ugyan a napirendről, de egyre nyíltabbá és hangosabbá vált a területi revízió követelése. Párizsban nem döntöttek még véglegesen Magyarország sorsáról, a németek mégis meg voltak győződve arról, hogy követeléseik merev elutasítása esetén „a magyarok arra fognak törekedni, hogy a leválasztott országrészeket visszanyerjék".

A magyarok — német jelentés szerint — felszították az irredenta hangulatot, amely Horthy budapesti bevonulása során is megfigyelhető volt, sőt „már szövetségeseket is keresnek háborús bonyodalmak esetére. Lengyelországra számítanak Csehszlovákia ellen, Szerbiára és esetleg Bulgáriára Románia ellen, és azt remélik, hogy Horvátországot Olaszország támogatásával, amelyhez az előbbi hidat képezne, békésen leválasztják Jugoszláviától. El vannak tökélve arra is, hogy Nyugat-Magyarországot nem ürítik ki".[38]

Ilyen voluntarista, minden realitást nélkülöző elképzelések természetesen legfeljebb csak feljegyzésre voltak érdemesek, támogatásukra, de még komolyabb fontolgatásukra sem kerülhetett sor Németország részéről. De talán nem járunk messze a valóságtól, ha — figyelembe véve a német diplomáciai iratok idevágó megjegyzéseit,[39] mindenekelőtt pedig a weimari köztársaság többször említett általános külpolitikai érdekeit és szűk lehetőségeit — feltételezzük, hogy az agresszív revíziós törekvések nemcsak 1919 végén, hanem Horthy kormányzóvá választása után, sőt Trianont követően sem számíthattak Berlin támogatására, még leplezett formában sem. Horthy kormányzósága végre stabil alapot teremtett ugyan a német–magyar kapcsolatok számára, de az adott pillanatban Berlin és Bécs szempontjából kedvezőtlenül befolyásolhatta a nyugat-magyarországi kérdést, elősegíthette továbbá a Habsburg restaurációt és még a magyarországi németség nemzetiségi törekvéseit is korlátozhatta, legalábbis a Károlyi-korszakhoz képest.

Mindamellett a német diplomácia figyelmét az sem kerülte el, hogy az ország területi integritásának de facto végleges elvesztése és a revíziós törekvések vitalitása nem a német-, hanem az antant-, közelebbről franciaellenes hangulatot erősíti Magyarországon, s ez bizonyosan így lesz a jövőben is. „Örvendetes megállapítani: — szól egy 1920 elején keltezett összegzés — ahogy a Franciaországgal szembeni ellenszenv növekszik, nő a Németország iránti rokonszenv, mivel, különösen befolyásos körökben, a jövőre nézve Németországtól várják a javulást. Ezt a hangulatváltást természetesen a pillanatnyi politikai körülmények is magyarázzák, Magyarország bizonyos mértékig közös sorsa Németországgal, ezért nem szabad azt túlbecsülni, de érdekeink szempontjából mégis figyelemre méltó."[40]

JEGYZETEK

[1] Vö. *Berthold Sutter:* Die innere Lage Ungarns vor dem ersten Weltkrieg in der Beurteilung deutscher Diplomaten. In: Südostdeutsches Archiv. XIII. Band. 1970. 119–149.; Uo. XIV. Band. 1971. 188–224.

[2] Südostdeutsches Archiv. XIII. Band. 124–125.

[3] Vö. *Irinyi Károly:* Mitteleuropa-tervek és az osztrák–magyar politikai közgondolkodás. Budapest, 1973. – *Tokody Gyula:* Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség világuralmi terveiben. Budapest, 1963.

[4] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: PA AA) Bonn. Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 5816. 1919. február 15.

[5] Uo. Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A. 41429. 1918. október 3. 2., 3., 4. és 5.

[6] Uo. 4–5.

[7] Uo. A. 426545. 1918. október 11.

[8] Uo. A. 44539. 1918. október 21. Továbbá: Magyarország története 7. kötet. 1890–1918. Budapest, 1978. 1210.

[9] Idézi: *Siklós András:* A Habsburg-birodalom felbomlása 1918. Budapest, 1987. 146.

[10] PA AA, Bonn. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 43876. és A. 44843. 1918. október 18., illetve október 23.

[11] Vö. *Ormos Mária:* Padovától Trianonig. Budapest, 1984. 40–43.

[12] PA AA, Bonn. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. Számozás nélkül. 1918. október 27.

[13] Uo. A. 46202. 1918. október 31.

[14] A Károlyi-féle külpolitikai orientációhoz: *Hajdu Tibor:* Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest, 1968., és Uő.: Károlyi Mihály. Budapest, 1978.

[15] A belgrádi katonai konvencióról: Magyarország története 8. kötet. 1918–1919. 1919–1945. Budapest, 1976. 90–94. Továbbá: *Ormos Mária:* I. m. 59–74.

[16] Vö. *Galántai József:* Az első világháború. Budapest, 1980. 418–436.

[17] PA AA, Bonn. Innere Zustände Ungarns. Számozás nélkül. 1918. november 1.

[18] Uo. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 46978. 1918. november 4.

[19] Uo. A. 47255. 1918. november 6.

[20] Uo. Innere Zustände Ungarns. A. 47392. 1918. november 6.

[21] Uo. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 47255. 1918. november 6.

[22] Uo. Innere Zustände Ungarns. A. 47594. 1918. november 7.

[23] Vö. *Ormos Mária:* I. m. 94–98.

[24] PA AA, Bonn. Innere Zustände Ungarns. Számozás nélkül. 1918. november 4.

[25] Vö. *Tokody Gyula:* Németország és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, 1980. 12–13.

[26] PA AA, Bonn. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. Számozás és dátum nélkül.

[27] Uo. Fürstenberg 1919. március 14-i összefoglaló jelentése a magyarországi németségről.

[28] Idézi: *Tokody:* I.m. 35.

[29] Vö. Uo. 36.

[30] Uo. 37.

[31] PA AA, Bonn. Innere Zustände Ungarns. A. 21761. 1919. augusztus 6. Továbbá: Uo. Számozás nélkül 1919. augusztus 9.

[32] Uo. A. 2198. 1919. augusztus 10.

[33] Uo. A. 22402. 1919. augusztus 12. Továbbá: Uo. A. 22867. 1919. augusztus 16.

[34] Uo. A. 23004. 1919. augusztus 19.

[35] Vö. Uo. Továbbá: Uo. A. 26844. 1919. október 9.

[36] Uo. A. 2109. és A. 3373. 1920. január 28. és február 21.

[37] Uo. A. 30140. 1919. november 9.

[38] Uo. A. 30874. 1919. november 25.

[39] Vö. A budapesti német főkonzulátus jelenti... Szerkesztette és a bevezető szövegeket írta: Tokody Gyula. Budapest, 1989. 142–223.

[40] PA AA Bonn. Innere Zustände Ungarns. A. 1081. 1920. január 11.

Richly Gábor

MAGYAR KATONAI SEGÍTSÉGNYÚJTÁS AZ 1939–40-ES FINN–SZOVJET HÁBORÚBAN

1939. november 30-án a Szovjetunió biztonságpolitikai és ideológiai okokra hivatkozva megtámadta Finnországot. Az „északi testvérnép" szabadságharca — az ún. téli háború — iránt ébredő magyar rokonszenvet országszerte szerveződő jótékonysági estek, gyűjtések, Finnországot méltató cikkek és könyvek tucatjai, illetve ezrével jelentkező önkéntesek mutatták. A helyzetben rejlő előnyöket felismerve hamarosan a magyar kormány is bekapcsolódott a segítségnyújtás koordinálásába, így 1940 február elején útnak indíthatták az első önkéntes-zászlóaljat és az első fegyverszállítmányokat, amelyek ugyan jelentős harcászati erőt nem képviseltek, de nyugat-európai hírverésükkel, finnországi jelenlétükkel mégis a Németország mind meghatározóbb szerepétől függetlenedni próbáló, messzebbre tekintő Magyarország egyik utolsó gesztusának bizonyultak.[1]

1. A Teleki-kormány helyzete 1939 és 1940 fordulóján

1.1. Külpolitikai szituáció és koncepció

A trianoni Magyarország egymást váltó kormányai között egy szempontból mindenképpen párhuzam vonható, nevezetesen mindahány revíziós politikát kívánt folytatni. Ez indokolttá teszi a korszak fontosabb politikai döntéseivel kapcsolatban annak vizsgálatát, milyen funkciójuk volt a területi újrarendezés távlati koncepciójában. Mint látni fogjuk, számos körülmény arra enged következtetni, hogy a Finnországnak nyújtott katonai segítség mind kül-, mind belpolitikailag illeszkedett a Teleki-kormány revíziós elképzeléseibe.

Teleki Pál miniszterelnökségéhez elválaszthatatlanul kapcsolódik egy fogalom, az ún. fegyveres semlegesség koncepciója.[2] 1939-re a mértékadó politikai körök számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a küszöbön álló háború szükségszerűen a nácizmus vereségével fog végződni. Ennek megfelelően a nyugati kapcsolatok ápolását, és a Németország oldalán való hadba szállás elkerülését a revízió szempontjából alapvető fontosságúnak tartották. A „magyar feltámadás" egyedül járható útját az európai háború utolsó felvonásakor támadásba lendülő intakt honvédségben, valamint az ekként visszaállított ezer éves status quo Anglia és Franciaország általi elismerésében látták. Bár a revízió előtt nyíló lehetőségek az első bécsi döntéssel és Kárpátalja visszafoglalásával 1939 őszére alaposan kikezdték Magyarország nyugatra is tekintettel levő külpolitikai koncepcióját, ez akkor még nem tűnt végzetesnek. Annál kevésbé, hiszen a Lengyelország elleni

agresszió idején tanúsított „gerinces" magyar kiállás a kétkedők számára is világosan bizonyította, hogy Magyarország kész határozottan fellépni akár Németországgal szemben is, ha igaz ügy kívánja. A Finnország elleni szovjet támadás december elejére ismét olyan helyzetet teremtett, melyben a kormány a mielőbbi revízió veszélyeztetése nélkül bizonyíthatta politikájának három, nyugaton jól csengő jellemzőjét: a szovjetellenességet, a Németországgal szemben őrzött önállóságot, valamint az áldozatokra is kész igazságosságot.

Hitler és Sztálin váratlan sakkhúzása — a Molotov-Ribbentrop paktumban megtestesülő szövetség — a Finnország elleni támadást alig három hónappal megelőzően alaposan átrendezte az európai erőviszonyokat, a nyugati hatalmak potenciális szövetségesének tartott Szovjetuniót a Harmadik Birodalom támaszává téve. Igaz, 1939 telén még nem lehetett egyértelműen megjósolni, hogy Anglia és Franciaország végül Berlinnel, vagy Moszkvával fog kiegyezni, az hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a Finnország elleni agressziót szinte minden jelentős állam elítéli. Némileg meglepő, hogy bár az Amerikai Egyesült Államok külügyi stratégiáját 1939-ben még az elzárkózás politikája uralta, éppen Roosevelt elnök volt az első államfő, aki említésre méltó aktivitást mutatott a finn-szovjet konfliktusban. Cordell Hull külügyminiszter és a State Department ellenében már az októberi határrendezési tárgyalások során igyekezett Finnország érdekében diplomáciai nyomást gyakorolni a szovjet vezetésre, és szokatlanul éles hangon ítélte el a támadásba lendülő Vörös Hadsereget is. A továbbiakban is eltökéltséget sugalló elnöki nyilatkozatok, valamint az amerikai társadalom Finnország iránt megnyilvánuló szimpátiája mind a vezető finn politikusokat, mind a világsajtót messzemenő következtetésekre vezette.[4] Roosevelt mellett Joseph Avenol, a Népszövetség főtitkára is jónak látta, hogy azonnal fellépjen a megtámadott Finnország mellett. Erélyes sürgetése nélkül a finn kormány aligha vitte volna ügyét a haldokló szervezet plénuma elé, hiszen az előző évek fegyveres konfliktusai során lelepleződő tehetetlenség nem sok reményre adott okot. A Népszövetség azonban ez egyszer életjelt adott magáról: több napos ülésezést követően, december 14-én két döntés született, egyrészt felszólítva a tagállamokat Finnország megsegítésére, másrészt kizárva soraiból az agresszornak bélyegzett Szovjetuniót.[5]

Jóllehet Olaszország 1937-ben önként lemondott népszövetségi tagságáról, a magyar külpolitika számára mindig is mérvadó Mussolini most örömest engedett a Finnország megsegítésére hívó határozatnak. Fennen hirdetett antibolsevizmusa mellett tette ezt azért is, mert a finn konfliktus „rendezése" után várható volt, hogy Sztálin érdeklődése az olasz érdekszférának tekintett Balkán felé fordul. A téli háború kitörését követően Róma népe mind a szovjet, mind a német követség előtt demonstrálta Finnország iránti szolidaritását, ám Ciano külügyminiszter ettől függetlenül szabad kezet kapott a szovjetellenes propaganda fokozására, miközben minisztériumában külön hivatalt létesített a Finnországnak nyújtandó segítség koordinálására.[6] Olaszország mellett Japán szintén elítélte a kommunizmus elleni védőbástyaként emlegetett, távolba szakadt rokonnak tartott finnek megtámadását,[7] és a náci vezetők egy része is szívesen támogatta volna a Skandinávia felé törő Vörös Hadsereg megállítását, Hitler azonban — korábban tanúsított finnországi térnyerési kísérletei és a nyugati hatalmak kez-

deti puhatolózásai ellenére — a téli háborúban kitartott a szovjet szövetség mellett.[8] Talán jobban megbízott Sztálinban, mint a váratlan improvizációkkal terhes angol-francia külpolitikában?

Nem kizárt, ugyanis a nyugati szövetségesek következetlen politikáját többek között Finnország esete is jól szemlélteti. Noha 1939 nyarán szövetségkötés reményében még Párizs és London ajánlotta fel Finnország szovjet érdekszféraként való elismerését, sőt a szovjet-német érdekellentétek kiéleződését remélve Anglia még a Molotov-Ribbentrop paktum megkötése után is előnyösnek tartotta a Vörös Hadsereg esetleges Finnország elleni támadását, december második felében Lord Halifax már a finnek megsegítésére összekovácsolódó angol-francia-amerikai-olasz-japán egységfrontról ábrándozik Hitler és Sztálin ellen, Daladier pedig a német fegyverkezés ütemének lassítása érdekében azonnali katonai fellépést sürget a Szovjetunióval szemben, akár a finnországi Petsamonál, vagy a Balkánon partraszállva, akár a bakui olajmezőket bombázva.[9] Az sem feltétlenül a magyar külképviseletek alkalmatlanságának a jele, hogy a londoni, párizsi, római és stockholmi magyar követségek a téli háború idején rendre ellentmondó értesüléseket küldtek Budapestre a szövetségesek terveiről, többek között annak lehetőségét is felvillantva, hogy Anglia és Franciaország esetleg Németországgal együttműködve száll hadba a Szovjetunió ellen.[10] Függetlenül attól, hogy a magyar kormány milyen részletességű információkkal rendelkezett a szövetségesek egyre változó elképzeléseiről, december közepétől annyit már láthattak Telekiék, hogy Anglia és Franciaország alighanem a világszerte nagy szimpátiát ébresztő Finnország mellett kötelezi el magát[11] — és ez a felismerés a revíziós tervek szempontjából korántsem tűnt közömbösnek. Ugyanis a magyar kormány joggal számíthatott rá, hogy a finnek számára történő esetleges segítségnyújtás gesztusa — hiszen a konkrét támogatás a körülményeket figyelembe véve gesztus-értékűnél valóban nem lehetett jelentősebb — többszörösen esne latba mértékadó angol és francia politikai köröknél.

A sajátos külpolitikai szituáció tehát igen előnyös kereteket biztosított a magyar segítségnyújtáshoz. A magyar kormány számolt is ezzel a lehetőséggel, és igyekezett minél jobban kihasználni azt. Az önkénteseket „Magyarország követeinek" tekintették, akik „ott kint többet érnek Magyarországnak, mint 3000 idebent".[12] Kozma Miklósnak a zászlóaljat Angliáig kísérő bizalmi embere is ebben a szellemben nyugtázza elégedetten, hogy „Angliában sok fontos személyiséggel volt alkalmam beszélni és egyre jobban megerősödött bennem a meggyőződés, hogy ez az akciónk többet ért, mint húszesztendős revíziós propagandánk". (Ugyanakkor önkéntelenül a kormány elsődleges szempontjára is rávilágít: „újabb akciónknak akkor is felbecsülhetetlen értéke volna, ha második csoportunk már valóban nem érkezhetne meg Finnországba.")[13] Az egyre kényesebb vizeken lavírozó magyar politikai vezetés megfelelő helyeken a „lengyel ügy" mellett ezentúl gyakran hivatkozott a finneknek nyújtott segítségre is, hogy jó szándékát igazolja. Például Teleki teljes diszkréciót kérve már január elején közölte a francia követtel, hogy „olasz hajókon folytatjuk a légelhárítófegyver- és a lőszerszállításokat, szabadságot ad aktív tiszteknek és hajlandó kiküldeni 600–800 főből álló kontingenst". Hasonló módon Barcza György londoni követ is a lengyel

menekültek befogadásával és a Finnországba küldött segítséggel igyekezett bizonyítani Lord Halifax számára, hogy a németekkel való kényszerű kooperálás ellenére a magyar kormány „fontos politikai kérdésekben függetlensége abszolút fenntartásával és becsülete legerélyesebb megvédésével" cselekszik.[14]

Ám a nyugat felé kellően kidomborított helytállás valójában a németekkel szemben nem okozott túlzott feszültséget. Telekiék helyesen mérték fel, hogy Hitler számára a Sztálinnal kötött egyezség olyan pillanatnyi kompromisszum, melynek megsértése nem hozza lehetetlen helyzetbe a szövetséges Magyarországot.[15] E gondolat jegyében az önkéntesek toborzását „titokban" szervező Kozma Miklós egyik első dolga Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ bizalmas tájékoztatása és az átutazáshoz szükséges vízumkérelem felvetése, de Csáky István is utasítja Sztójay Döme berlini követet, hogy „óvatosan tájékozódjon" magyar önkéntesek németországi átutazása ügyében.[16] Bár Németország végül megtagadja az önkéntesek átutazásának engedélyezését — csakúgy mint a hadfelszerelés átszállítását január közepéig —, hivatalosan soha nem tiltakozik a magyar akció ellen. Ilyenfajta informálások után csupán a német vezetés toleranciájának elősegítése érdekében küldhették Berlinbe azt az MTI-jelentést, mely alapján a német újságok a francia, angol, olasz, amerikai és román sajtóban február közepén szárnyra kelt 1000, később 10 000 önkéntesről beszámoló híreket cáfolták.[17] Ezen túl azonban — érthető okokból — a németeknél a magyar fél nem feszegette hivatalosan a Finnországnak szánt katonai segítség kérdését.

Természetesen a Szovjetunió részére már nehezebb feladat lett volna az akció csomagolása, de erre láthatóan nem is volt szükség. Kristóffy József moszkvai követ jelentései szerint a szovjet vezetés — más országokkal szemben tanúsított eljárásától eltérő módon — nem tiltakozott, bár valószínűleg előttük sem volt titok az önkéntesek nagy sikerű európai körútja, ha a fegyverszállításokról nem is kellett feltétlenül tudniuk. A londoni szovjet követ érdeklődésének leszerelésére az önkéntesek nagy feltűnést keltő érkezésekor Barcza György elegendőnek érezte a nagyvonalú tagadást, és az ügy valóban ennyiben maradt.[18] Sztálin szemhunyásában döntő szerepe lehetett Magyarország részére napirenden tartott ajánlatának Románia közös megtámadásáról, mivel e tervét nem lett volna célszerű a kapcsolatok elmérgesítésével kockára tenni. De a Szovjetunióval alig számoló magyar vezetést elképzelései keresztülvitelében kétségkívül nem befolyásolta volna a „bolsevikok" erőteljesebb tiltakozása sem.

Külpolitikai vonalon tehát a magyar segítségnyújtás Telekiék szempontjából igen sikeresnek tűnhetett. A kormány oly módon tudott a nyugati országok szemében elismerésre méltóan cselekedni, hogy tettével nem veszélyeztette a más szempontból fontos német orientációt — de sajátságos módon még az éppen enyhülő magyar-szovjet viszonyt sem.

1.2. Belpolitikai háttér

Ismeretes, hogy Darányi Kálmán óta a magyar miniszterelnökök — a szűkebb politikai elit elképzeléseinek megfelelően — újra meg újra a német orientáció ésszerű korlátok közé szorításának, a hazai jobboldali törekvések féken tartásá-

nak programjával vették át a kormányrudat, miközben Magyarország sajátos módon a harmincas évek második felétől mégis mind szorosabb szálakkal kapcsolódott Németországhoz, egyre csökkentve a „szentistváni alkotmány" demokratikus elemeinek körét. Teleki Pál fék-szerepre szánt kormánya ráadásul — sokak számára váratlanul — egy újabb nehézséggel is szemben találta magát. A kormánytámogatás megerősítése érdekében kiírt májusi országgyűlési választásokon ugyanis az „óvintézkedések" ellenére a szélsőjobboldali ellenzék soha nem látott sikerrel szerepelt. A nemzetiszocialista pártok együttes parlamenti helyeinek száma majd félszázra emelkedett. Az országházban masírozó egyenruhás nyilas képviselők félreérthetetlenül jelezték, hogy a revíziós lázban égő, az első bécsi döntésért (és részben Kárpátalja visszatéréséért is) Németországnak hálás magyar közvélemény nem feltétlenül lesz partner Telekiék óvatosabb elképzeléseire. Emellett a látszólag megerősödött kormánypárti többség erejében — a Magyar Élet Pártjának mandátumszáma 183-ra nőtt a 120 mandátumot bíró Nemzeti Egység Pártjához képest — sem bízhattak felhőtlenül Telekiék, mert a párton belül még az ellenzék térnyerésénél is veszélyesebb jobbratolódás következett be. Egyes számítások szerint a MÉP képviselői közül legalább száz a kormányfőénél jobboldalibb politikát sürgetett, s az ún. disszidensek, valamint a konzervatív Bethlen-frakció távozása után kétségesnek tűnt, vajon ellensúlyozható-e a párton belül ez a tendencia.[19]

Az új kormány, hogy „kifogja a szelet" a túlzottan megerősödött nyilasmozgalom „vitorlájából", a társadalom különböző csoportjait megcélzó szociális törvényhozás előkészítése mellett többek között házszabály-módosítást, valamint új zsidó- és sajtótörvényt is tervbe vett, de az ún. nemzetpolitikai propaganda új alapokra helyezésétől is sokat várt.[20] E propagandamunka részeként Telekiék tehát nemcsak az előzőekben tárgyalt külpolitikai megfontolásokból, hanem belpolitikailag is feltétlenül előnyösnek tarthatták, ha Magyarország ismételten olyan akciókba kezd, melyek — nem utolsósorban az érzelmekre hatva — széles társadalmi tömegek előtt tudják meggyőzően reprezentálni a kormány Németországtól független, „erkölcsös" politizálásának lehetőségét és időnkénti szükségességét. Ebből a megközelítésből is értékelhetjük a lengyeleknek nyújtott segítséget — hiszen a sokévszázados lengyel-magyar barátság romantikája szinte mindenkit megérintett —, és hasonlóképpen a „finn testvérnép" érdekében körvonalazódó kezdeményezések felkarolását, támogatását. A nyilvánvalónak tűnő külpolitikai komplikációk ellenére — hiszen Németország állásfoglalása a finn-szovjet háborúban közismert volt — a máskor oly aggályos közigazgatási szervek nem gördítettek akadályokat az országszerte szerveződő gyűjtések, megemlékező összejövetelek elé, sőt országos toborzás indulhatott, és a finn-témájú, Németországra nézve meglehetősen kellemetlen vezércikkek is mindennaposak lehettek, bár a december 10-én életbe léptetett ún. fakultatív cenzúra az ország „külpolitikai érdekeit érintő" írásokat továbbra is előzetes engedélyeztetéshez kötötte. Sőt mi több, egyes kormányközeli lapoknak a finnországi drámáról tudósító vezércikkeit — talán nem minden célzatosság nélkül — a Szovjetunió és Németország viszonyának „mind bensőbbé válásáról" szóló címoldalas rövidhírek kísérték.[21] Ily módon a társadalom legszélesebb rétegeihez közvetíthették a felismerést, hogy

Németország esetleg mégsem amolyan „önzetlen, igaz barátként" támogatta a részleges magyar revíziót, ha most az agresszor bolsevik állam pártját fogja az egész világ által csodált „rokonokkal" szemben. Biztosan állíthatjuk, hogy a téli háború 100 napja alatt a revíziós sikerek óta egyre fényesebben ragyogó Németország-kép jelentősen árnyalódott Magyarországon — igaz, a második bécsi döntés néhány hónap múlva ismét új helyzetet teremtett.

A kormány helyzetét jelentősen megkönnyítette, hogy a szélsőjobb- és szélsőbaloldali erők számára a finn-szovjet háború kitörése ismét felvetette azokat a belső ellentmondásokat, melyek már az ősz elején, a Molotov–Ribbentrop paktum megkötésekor is felszínre kerültek.

Míg egyes nyilas csoportok augusztus végén a német és olasz követség előtt tüntetve éltették Sztálint és Hitlert, a mozgalom több prominens képviselője korántsem azonosult ilyen mértékben a náci külpolitika elvtelennek tartott fordulatával.[22] A tudathasadásos állapot csak fokozódott, amikor a téli háború első napjaiban kiderült, a példaképnek tekintett Harmadik Birodalom legújabb sakkhúzásaként Hitler a nemrég még közös ellenségként gyűlölt bolsevikok koncául veti „szeretve tisztelt fajtestvéreiket" is. Sajátos, hogy Meskó Zoltán éppen a nyilasok „aggódó szeretetét tolmácsolva" éltette elsőként a szabadságharcos finneket a Képviselőházban, s felszólalását később is több hasonló követte a németekkel szemben egyébként oly lojális pártok soraiból.[23] Ám a hazai jobboldal állásfoglalásai korántsem tudtak egységes szólamba rendeződni. Sajtóorgánumaik egy-egy számon belül is ellentmondó, hol Sztálin eljárását mentegető, hol az agresszió áldozatává váló finneket gyászoló, hol pedig Hitler messzire tekintő politikáját magasztaló cikkeket közöltek, így egységes, következetes álláspontot hiába keresünk.[24] Ebből a szempontból tanulságos például a finn fegyverszállítások körüli visszaélései miatt nemsokára botrányba keveredő Vajna Gábor parlamenti felszólalása: „Ma, amikor Európa egyik 35 milliós nemzetét a fegyverek ereje 18 nap alatt letörölte Európa térképéről, amikor nyugaton a 80 milliós hatalmas német nemzet a lét vagy nem lét háborúját vívja, szívünk minden dobbanása fenn északon, finn testvéreinknél van, akik az ő kis hadseregükkel, de sorba állítva asszonyaikat és leányaikat is, kimentek az orosz határra, hogy az északi kolosszus ellen megvédjék hazájuk szabadságát."[25] A Wehrmacht által lerohant Lengyelország, a Hitler által feláldozott Finnország, valamint a náci Németország élet-halál küzdelmének egybemosása a szélsőjobboldali nyilatkozatokra általánosan jellemző, ám effajta érzelmes szóvirágokkal aligha lehetett elfedni a gondolatmenet logikai hiányosságait. Nyilvánvaló, hogy Németország finn háborúval kapcsolatos álláspontjának megkérdőjeleződésével a szélsőjobb mégoly viszonylagos egysége is tovább bomlott. Erre utal többek között, hogy az elvakultabbak aktívan szembeszálltak a finnek megsegítésére tett erőfeszítésekkel — például a toborzások alkalmával ellengyűléseket szerveztek, az önkéntes-zászlóalj kiküldését tüntetéssel próbálták megakadályozni[26] — nem kis aggodalommal töltve el a nemzetiszocialista mozgalom népszerűségét féltő jobboldali vezetőket.

A szovjet-német közeledés — a jobboldali erőkhöz hasonlatosan — a munkásmozgalmon belüli ellentéteket is kiélezte 1939 őszén.[27] A Szociáldemokrata Párt vezetősége a Molotov–Ribbentrop paktumot elítélve hangsúlyozottan nem

respektálta Sztálin törekvéseit, ami kiváltotta a párton belüli kommunisták heves ellenkezését. A két irányzat kezdettől fogva kibékíthetetlen ellentéte ettől kezdve sokáig az ún. orosz kérdés ürügyén folytatott polémiában testesült meg.[28] A Finnország megtámadását követő hivatalos álláspontot jól tükrözi, hogy a Népszava több mint egy hónapig napról napra első helyen tudósít a finnországi helyzetről, már december 2-án azonosítva Molotov politikáját a cári nemzeti elnyomással: „A cárizmus helyett új orosz imperializmus folytatja ugyanott, ahol a régi elhagyta, és uralmát érvényesíti a határai mentén élő kis népek fölött... A finn kormány Finnországot, a függetlenséget, a szabadságot és az önálló állami létet, Finnország demokratikus berendezkedését és életét akarja megmenteni... Ahol a függetlenség, a szabadság kerül veszedelembe, ott mi mindig azok mellett voltunk és leszünk, akik veszélybe sodródtak."[29] Néhány nap múlva parlamenti felszólalásában Malasits Géza szociáldemokrata képviselő ugyanezt a párhuzamot bontja ki, a magyar szabadságharc tragédiájára is utalva: „Ez a drámai harc (ti. a téli háború — R. G.) mindannyiunk lelkét megrezegteti, mert olyan hatalom igyekszik a derék, demokratikus finn népet letörni, amely bennünket is letört 1849-ben... Hasonlóképpen most Finnországban ugyanazok az erők igyekeznek a finn népet szabadságától, természeti kincseitől megfosztani, hogy a muszka óriás hatalmi körét tovább terjeszthesse ki...".[30] Bár a Finnország elleni támadás alaposan megnövelte Peyer érveinek súlyát, a Szakasits Árpád vezette balszárny annál elkeseredettebben védte a molotovi külpolitikát. Az ellentétek hamarosan odáig fajultak, hogy a baloldali elemek pártból való eltávolítására az SZDP áttételes adminisztratív intézkedéseket vezetett be.[31]

Összegezve tehát leszögezhetjük: amint némiképp meglepő módon a kormánynak külpolitikai vonalon nem kellett tartania sem német, sem szovjet retorziótól az önkéntes-zászlóalj megszervezése és kiküldése, valamint a fegyverszállítások miatt, úgy belpolitikai vonatkozásban sem kellett a jobb- vagy baloldali ellenzék erőteljes, egységes fellépésével számolnia. Sőt, a kormány számára belpolitikailag legalább olyan hasznosnak tűnhetett a finnek megsegítése érdekében kialakuló országos mozgalom, mint ahogy a nyugati szövetségeseknél is jelentős tőkét próbált kovácsolni belőle.

2. Önkéntesmozgalom Finnország megsegítésére

2.1. A finnországi magyar önálló önkéntes-zászlóalj

Politikai célok elérésére a nemzetközi kapcsolatok szintjén többféle módon lehet törekedni. Ideális esetben választások, népszavazás, tárgyalások útján, de ezek eredménytelensége esetén akár gazdasági expanzióval, vagy nyílt katonai fellépéssel is. Ha azonban nem áll rendelkezésre kellő gazdasági, illetve katonai túlsúly, a vitás kérdések rendezésére más, áttételesebb eszközök is akadnak. Felmerülhet túlsúlyt biztosító szövetséges megnyerése, a titkos diplomácia számtalan lehetősége, esetleg korlátozott, vagy éppen „rejtett" katonai erő alkalmazása. A két világháború közötti magyar politikai vezetés a kisantant államok szorításában több esetben választott ilyesfajta megoldásokat. Többek között irreguláris önkén-

tes csapatok bevetését, hiszen ezáltal olykor a nyílt katonai fellépés politikai következményeinek vállalása nélkül javíthatta tárgyalási pozícióit. Az első világháborút követő nyugati határrendezés során kikiáltott Lajta-bánság esete, illetve az ún. rongyos gárdáknak a felvidéki revízió kierőszakolását célzó 1938 őszi harcai külpolitikai funkciójuk szempontjából igen nagy hasonlóságot mutatnak a Finnországba induló önkéntes-zászlóalj felállításával.

A Finnországot ért szovjet támadás hírére — mint már láttuk — a magyar társadalom példátlan gyorsasággal reagált. Egyebek között december első napjaitól a budapesti finn nagykövetségen igen nagy számban gyűltek az önkéntes katonai szolgálatra jelentkezők — 1940 márciusáig összességében mintegy 25 000 fő —, sőt, az elszántabbak azonnal útnak is indultak Finnországba.[32] A spontán módon alakuló eseményekben rejlő előnyöket felismerve hamarosan a kormány is bekapcsolódott a koordinálásba. Az önkéntes századok szervezésével Teleki december 6-án Tömböly Dénest,[33] majd 10-én vitéz leveldi Kozma Miklóst (1884–1941) kérte fel, aki egyéb érdemein túl — a K. u. K. tizedik huszárezredének nyugalmazott alezredese 1919 óta bizalmi embere a rendszernek, előbb a Fővezérség Nemzetvédelmi és propaganda osztályának vezetőjeként, majd haláláig az MTI és a Magyar Rádió elnökigazgatójaként; emellett 1935–37-ben belügyminiszter, stb. — messzemenően osztotta Teleki Németországtól függetlenedni vágyó, „sajátos magyar érdekeket" képviselő elképzeléseit, s kényes diplomáciai ügyekben is többször bizonyította már rátermettségét. A személye mellett szóló legfőbb érv azonban mégis az lehetett, hogy 1938 őszén, a Csehszlovákia ellen bevetett irreguláris rongyos gárdák megszervezőjeként a jelen feladathoz szükséges egyedülálló tapasztalatokra tett szert.[34] Az egy évvel korábbi „ruszinszkói időket" idézte az akció félhivatalos jellege is: Kozmáék most sem kapnak formális megbízást, a minisztertanácsi jegyzőkönyvek ismét hallgatnak az ügyről — bár az időközben felmerülő problémákban az illetékes miniszterek (Csáky István, Bartha Károly, Varga József, Keresztes-Fischer Ferenc stb.) személyesen intézkedtek —, a hadsereget lehetőség szerint mellőzve a szervezésnél újra az egykori ellenforradalmárokra és a Magyar Rádió, valamint az MTI néhány megbízható alkalmazottjára támaszkodnak — Kuthy László alezredesen keresztül ismét csak a hadsereg vezérkari főnökségének (a továbbiakban: vkf.) 5. osztályát vonva be az előkészítő munkákba.[35]

Ám a hasonlóságok mellett kezdettől figyelmet fordítottak a korábbi hibák kiküszöbölésére is: az önkénteseknek szánt „követ-szerep" eredményessége érdekében fokozottan ügyeltek egyfelelől a jelentkezők megszűrésére, másfelől a fegyelem megszilárdítására. Ennek megfelelően a sorozásnál csak katonaviselt, 25 és 35 év közötti, nőtlen, kifogástalan egészségi állapotú és büntetlen előéletű jelentkezők jöhettek számításba.[36] A szempontok érvényesítése érdekében — a követségen, illetve egyéb helyeken nyilvántartásba vett önkéntesjelöltek listáit mellőzve — december 31-től a Kozma vezetése alá tartozó Rádiófigyelő székházában elhelyezett sorozóbizottság előtt kellett megjelenniük a jelentkezőknek. Már az első szűréseknél kiderült, hogy a feltételeknek legfeljebb a megjelentek harmada, negyede felel meg — jellemző, hogy a Turul Szövetségnél jelentkezett 600 fiatalból tíz sem vált be —, ám az igazi csalódás még hátra volt: annak

ellenére, hogy a pesti csavargók eltanácsolása érdekében a sorozáson két detektív is jelen volt, a január 10-i első bevonulók felét már másnap le kellett szerelni, mert a belügyi szervek alaposabb vizsgálata kimutatta róluk, hogy többek között köztörvényes bűnözők, illetve beépülő kommunisták. A siralmas eredmény láttán Kozma úgy döntött, hogy néhány megbízható munkatársát, valamint a szervezéshez rendelkezésére bocsátott tehetségesebb embereket vidéki toborzókörútra küldi. Ennek eredményeképpen január végén újabb 300 embert vonultathattak be, s nagyobb részük meg is felelt az elvárásoknak (igaz, a korhatártól és a nőtlenségtől ekkor már eltekintettek). Különösen eredményes volt a toborzás Debrecenben, ahonnan 98 embert soroztak, máshol azonban önjelölt szervezők alkalmatlansága, illetve jobboldali, németbarát szervezetek ellenpropagandája rontotta a munka hatásfokát.[37]

Eközben a kiképzést a vkf. 5. osztályához tartozó Lanária-telepről áthelyezték a Teleki mint Magyarország főcserkésze által átengedett hárshegyi cserkészparkba. Bár a költözést kémkedés veszélyére hivatkozva hajtották végre, valószínűbb, hogy a fejleményeket kelletlenül figyelő Bartha Károly nem kívánta tovább vállalni a vezérkar kompromittálását, mint ahogy korábban a Mária Terézia laktanyában tervezett sorozást is meghiúsította az utolsó pillanatban. Mint látni fogjuk, a finnországi hadianyagszállításokkal kapcsolatban is több jel utal arra, hogy a Teleki politikai törekvéseit ellenérzésekkel figyelő, német orientációjú honvédelmi miniszter és vezérkari főnök nem volt elragadtatva a finneknek nyújtandó segítség gondolatától.[38]

A tábor és egyben a felállítandó zászlóalj vezetésére Kémeri Nagy Imre főhadnagy (1903–1942) kapott megbízást. A fennmaradt iratok hiányossága következtében megmagyarázhatatlan, hogy az önkéntesek ügyét egyébként meglehetős óvatossággal kezelő Teleki választása miért éppen e többszörösen büntetett, a fővárosi rendőrfőkapitányság megfigyelése alatt álló kalandorra esett. Állás nélküli középiskolai tanárként Kémeri Nagy évek óta hol a zsidóság, hol a szociáldemokrácia sorait támadta legendás fokosával, hol a Turul Szövetség, hol valamely nemzetiszocialista párt vezetőségi tisztére tört, hol fegyveres puccsal fenyegetett, hol Horthyt kiáltatta ki I. Miklós királlyá, nem kevés bosszúságot okozva az illetékes szerveknek. Igaz ugyan, hogy előző ősszel sikeresen harcolt Kárpátalján — például október 10-én „kopjásaival" felrobbantották a borsovai vasúti hidat —, majd belépett a Ludovika alantos tiszti tanfolyamára, de nagyobb egységek megszervezésében és vezetésében ezidáig nem volt gyakorlata. Kiválasztásának indokaként — akárcsak Tömböly Dénes esetében — talán egyetemi kapcsolataira utalhatunk, hiszen Kémeri Nagy a magyar fiatalok önjelölt vezéreként a húszas évek vége óta szervezte a jobboldali érzelmű egyetemisták tüntetéseit, illetve körükből toborzott ún. kopjás századait, melyeket azután többször harcba is vezetett mind belső, mind külső „ellenségek" ellen.[39] A cserkészparkban mindenesetre kezdettől fogva katonás rendet tart, a legszigorúbb büntetésekkel (botozás, kikötés), általános kiképzéssel és síoktatással, úgyhogy a „kitűnően masírozó, katonás fellépésű" önkéntesek osztatlan sikert arattak a táborba érkező látogatóknál: Kozma, Teleki, Onni Talas finn követ és Erik Lönnroth professzor, Mannerheim marsallnak, a finn hadsereg főparancsnokának különleges megbí-

zottja egyaránt nagy megelégedéssel nyilatkoztak tapasztalataikról.[40] Nagy figyelmet fordítottak a tiszti állomány kiválogatására is, mely nagyrészt szintén a ruszinszkói harcokban kitűnt, alantos tiszti tanfolyamra vezényeltek közül került ki. Kozma több eligazítást tartott számukra, körvonalazva a kormány célját, a kényes politikai szempontokat. Végül az önkéntesekkel szerződést kötöttek, mely a finn kormány december 21-i rendelete alapján lényegében a finn katonákéval azonos kötelezettségeket és juttatásokat szabott ki a finn hadsereg kötelékébe lépő külföldi önkéntesek számára.[41] Február elejére tehát az első zászlóalj mindenre felkészülve várta a mielőbbi bevagonírozást.

A zászlóalj felállításával párhuzamosan a kiutazást is meg kellett szervezni, ami szintén nem volt problémamentes. A külügyminisztérium aktivitásáról a levéltári anyag hiányossága miatt nem kaphatunk teljes képet, de úgy tűnik, az előkészítés jelentősebb részét e téren is maga Kozma Miklós végezte.[42] Erre utal többek között az a tény, hogy a kiutazást végül a szóbajöhető magyar követségek teljes mellőzésével bonyolították le. Ugyan a várható német komplikációk miatt Csáky a római követen keresztül már december 5-én jelzi, hogy magyar önkéntesek szívesen csatlakoznának a sajtóban beharangozott olasz segítségnyújtáshoz, a római válasz azonban egyelőre tartózkodó. Valószínűsíthető, hogy Kozma a német követnél, Erdmannsdorffnál tett tapogatózása mellett a külügyminisztérium is igyekezett mielőbb kipuhatolni a németországi átutazás esélyeit, ám erre december 21. előtt nincs adatunk.[43] Mindenesetre január 4-én Teleki és Kozma elhatározták, hogy a német válasz késése miatt minden eshetőséggel számolva sürgősen elő kell készíteni a kerülőutat.[44] Ennek érdekében Kozma már másnap felkereste a francia, néhány nappal később pedig az olasz és a jugoszláv követet, valamint az angol ügyvivőt. A terv az volt, hogy Budapesten Angliáig szerzik be a vízumokat, a skandinávokat azonban „politikai okokból" csak Párizsban, az ottani finn követség segítségével. Ám hiába érkezett előzetes ígéret a svédországi beutazás engedélyezésére, az egyre aggodalmaskodó angolok számára ez nem jelentett elegendő garanciát, így a zászlóalj végül csupán jugoszláv, olasz és francia vízum birtokában volt kénytelen útnak indulni. Az útleveleket a belügyminisztérium Osváth László vezette osztálya bizalmas különeljárással állította ki, a vonatutat az IBUSZ, a behajózást az illetékes francia és angol minisztériumok, valamint a helyi finn követségek szervezték, a Magyar Rádiónál alkalmazott Cs. Szabó László által Párizsban kidolgozott tervhez igazodva.[45]

A február 7-i indulást — akár angol vízum nélkül is — a szállításra felajánlott angol és finn hajók „üresjárata" sürgette. Az átutazást biztosító országokkal kötött megállapodás szerint a 341 teljes felszereléssel, ám fegyver nélkül utazó — egyébként síelni igyekvő turistának álcázott — önkéntest nyolc vagonból álló különvonat szállította Jugoszlávián és Olaszországon keresztül Párizsig, ahol a Napóleon laktanyában szívélyesen megvendégelték őket, majd a spontán módon összeverődő párizsiak lelkes ünneplésétől kísérve átszálltak egy Dieppe-be induló szerelvény elkülönített vagonjaiba. Eközben a párizsi finn követség rekordidő alatt szerezte be az angol, norvég és svéd vízumot, így másnap — február 10-én — már partra is szállhattak Newhavenben. Az angliai tartózkodást „diszkrécióból" a Cunard-White Star Line idegenforgalmi társaság intézte, de a zárt alak-

zatban masírozó önkéntesek így sem tudtak meggyőzően elvegyülni a londoni turisták között. Megnehezítette a helyzetet, hogy a továbbszállításukra küldött hajó elsüllyedt, így előre nem látható ideig London egyik rossz hírű negyedének kilenc hoteljében szállásolták el őket. Mialatt a tisztek különféle hivatalos helyeken — finn követség, angol toborzóiroda stb. —, valamint tiszteletükre rendezett estélyeken reprezentálva népszerűsítették az akciót,[46] a közlegények a körülöttük rajzó újságírók és hölgyek körében tették ugyanezt, nem éppen az eredeti elképzeléseknek megfelelően. Majd kéthetes várakozás után csak az újabb konvoj kifutásakor, február 19-én Newcastle-ből, illetve 21-én Edinburgh-ből tudtak továbbhajózni a norvégiai Bergenbe, ahová 27-én érkeztek meg. Innen a zászlóaljat — hasonlóan a más országokból érkező önkéntesekhez — a Pro Finlandia iroda szervezésében vonattal szállították tovább Svédországon keresztül, hogy több mint háromheti viszontagságos utazás után Torniónál végre elérjék a finn határt.[47]

A fegyvertelenül érkező önkéntesek felszerelése, és a speciális éghajlati viszonyok között folytatott hadviselésre való felkészítése érdekében a finn Főparancsnokság január folyamán Lapuában, Tornióban és Kemiben kiképzőtáborokat létesített, így a határmenti fogadóállomásokról nem egyenesen a frontra, hanem ezek valamelyikébe irányították a frissiben érkezetteket.[48] A magyar zászlóaljat Lapuába vezényelték, a B. Nordlund százados parancsnoksága alatt január 8-án alakult Osasto Sisuhoz, melynek egyik részlegét a több mint 20 nemzet fiaiból verbuvált, március elején kb. 120 fő létszámú nemzetközi brigád alkotta; második részlege a várva várt angolokból állt volna, ám a magyarok érkezésekor még csak öten lézengtek az elhelyezésükre kiválasztott épületben (létszámuk csak a békekötés után emelkedett 227 főre); s a harmadik, viszonylag önálló részleget jelentették a március 2-án érkező magyarok.[49] A legénységet külön iskolaépületben, a tiszteket, tábori lelkészeket és orvosokat pedig családoknál szállásolták el. Bár a nyelvórákat, a síoktatást és a fegyverismeretet finn kiképzők tartották, a zászlóalj ezen túl igen nagy önállóságot élvezett. Kémeri Nagy általános kiképzést, hazafias, erkölcsi és vallási oktatást, valamint négy különböző szintű tiszti továbbképző tanfolyamot szervezett, saját belátása szerint büntetett, s szinte minden más kérdésben is önállóan rendelkezhetett. Az elég egyhangú napirendet március 15-e emlékére és Horthy kormányzóvá választásának 20. évfordulójára rendezett ünnepségekkel, valamint angol-magyar labdarúgó- és ökölvívó bajnokságokkal igyekeztek színesebbé tenni. Persze a legénység is megtalálta a módját, hogy verekedésekkel, „szerelmi históriákkal" tegye emlékezetesebbé a türelmetlen várakozásban töltött időt, de az ilyesfajta kihágások nem váltak általánossá. A jelentések szerint a finn katonai vezetés kezdettől fogva igen elégedett az átlagon felüli felszereltségű, fegyelmű és kiképzésű magyar önkéntesekkel, s a rokonságtudat elfogódottságával közeledő helybeliekkel is szívélyes a kapcsolat. A finnek közül többen rendszeresen részt vettek a magyarok istentiszteletein, s szabadtéri kiképzéseken csodálták a „deli magyar legényeket"; a zászlóalj pedig magyaros ételekkel, díszfelvonulással és magyar dalokkal igyekezett a helybeliek kedvében járni. A megszokott napirenden a március 12-én megkötött szovjet-finn fegyverszüneti egyezmény sem változtatott: bár az önkéntesek szerepe bizonyta-

lanná vált, a kiképzés tovább folyt, majd nemsokára Mannerheim marsall is elfogadta a magyar zászlóalj felajánlkozását további szolgálatokra. A hivatalos megbecsülés jeleként március 22-én Oscar Enckell altábornagy, a Főparancsnokság Önkéntesügyi Hivatalának vezetője, majd öt nappal később maga Mannerheim marsall is meglátogatta a kiképzőtábort, Kémeri Nagyot pedig századossá léptették elő.[50]

Április közepén végre úgy tűnt, hogy a magyar önkéntesek hasznos feladatot kapnak, 17-én ugyanis útnak indították őket a földig bombázott Lappeenrantába, határbiztosítási feladatok és egyéb rendfenntartó feladatok ellátására. Az első hadtest parancsnoksága alá tartozó zászlóalj emellett a romeltakarítási munkákból is kivette a részét. A fegyelem továbbra is kifogástalan maradt, a fegyverszünet bomlasztó hatása — ellentétben több más önkéntes-egységgel — a magyarok között nem mutatkozott.[51] Ám a kulisszák mögött már hazaszállításukat szervezték. Egyfelől a magyar kormánynak sem állt tovább érdekében, hogy a zászlóaljat Finnország területén állomásoztassa — kiváltképpen azután, hogy nyugati hírforrások világgá repítették a szenzációt: a magyar önkéntesek Norvégiába készülnek a német megszállók ellen[52] —, másfelől a finn hadvezetést is az önkéntesek leszerelésére késztette a fegyverszüneti megállapodás. Väinö Tanner külügyminiszter már közvetlenül a megállapodás megkötése után kérte Kuhl Lajos helsinki követet, hogy további önkéntesek semmiképpen se induljanak útnak, s felvetette, hogy esetleg az első zászlóaljra is nagyobb szükség lenne Magyarországon, ám Mannerheim marsall említett döntése némi haladékot adott a hazautazás realizálásához.[53] Nem ismeretesek teljes egészében azok a megbeszélések, melyeken a finn és magyar szervek a zászlóalj hazaszállításának körülményeit egyeztették, annyi azonban bizonyos, hogy Csáky április 21-én ismét utasította a berlini követet, Sztójayt, „szíveskedjék illetékes helyen tapogatózni, vajon német hatóságok hajlandók-e finnországi magyar önkéntesek német területen át való hazautazását engedélyezni". Bár a tervezett nyugati offenzíva a náci vezetés számára ekkor különösen fontossá tette a Szovjetunióval fenntartott jó viszonyt, úgy látszik párszáz hazautazó önkéntes miatt nem látták veszélyeztetve a keleti kapcsolatot: a német válasz ezúttal kedvező, így május elején már az átutazás módjairól tárgyalnak Berlinben.[54] Ilyen előzmények után május 14-én indítják útnak a zászlóaljat Lappeenrantából, majd hat nap múlva Turku kikötőjében Enckell altábornagy búcsúztatja el a magyar önkénteseket, Kémeri Nagyot a Finn Fehérrózsarend Lovagkeresztjének I., tizenhat tisztjét pedig a Lovagkereszt II. osztályával tüntetve ki.[55] A korabeli hivatalos jelentések és az egykori szemtanúk visszaemlékezései alapján egyaránt úgy tűnik: a sokat emlegetett követ-szerepnek nem csupán nyugat-európai utazása, hanem két és fél hónapos finnországi tartózkodása alatt is kiválóan megfelelt a magyar önkéntes-zászlóalj, annak ellenére, hogy tényleges harcokban nem bizonyíthatta hadi erényeit.

Az önkéntesek tehát 1940. május 20-án hajóztak be Turku kikötőjében, hogy Stettinből immár szigorúan biztosított német különvonattal utazzanak minden komplikáció nélkül a magyar határig. E rövidebb útvonal négy napot vett igénybe, a költségeket a finnek fedezték — akárcsak a Helsinkiben rekedt néhány önkéntes későbbi hazatértekor.[56] A határon cigányzenés ebéd várta a zászlóaljat, ám ha-

marosan kiderült, hogy a feleslegesnek ítélt feltűnés elkerülésére irányuló hivatalos óvintézkedések mit sem változtak: a Budapestre sötétedés után érkező különvonatot a pályaudvaron ünneplő tömeg helyett lefüggönyzött autóbuszok várták, melyek az önkénteseket késedelem nélkül a hárshegyi cserkészparkba szállították. Itt ünnepélyes külsőségek között többek között Onni Talas, Bartha Károly és Teleki Pál kereste fel őket, utóbbi Horthy „legmagasabb üdvözletét" is tolmácsolva. Fényképeket is készítettek a helyszínen, de ezek soha nem kerültek a nyilvánosság elé: mire az illetékesek megfelelőnek ítélhették a változó külpolitikai helyzetet, a téma aktualitását vesztette.[57] Persze az ismerős hivatalos „titkolózás" ezúttal sem jelentette azt, hogy a kormány szempontjából mégiscsak hasznos információkat el akarták volna zárni a társadalom elől. Hárshegyi beszédében Teleki egyenesen felszólította az önkénteseket, hogy utazásuk során szerzett élményeikkel legyenek szűkebb környezetük kovászai. Valószínűleg a rendszer által oly erősen preferált „suttogó propagandával" gondolták terjeszteni a Finnországot megjárt katonák sajátos szellemét, hiszen az országos terjesztésű lapok a biztonság kedvéért ismét hallgatnak az önkéntesekről.

A cserkészparkot május 28-án ürítették ki, egyidejűleg Felszámoló Hivatalt létesítve a függőben maradt ügyek intézésére. A hivatal a budapesti finn követséggel, Kozmával és a Miniszterelnökséggel együttműködve az év végéig igyekezett elvégezni az önkéntesek csapattesteinek kiértesítését, a késve készülő háborús emlékérmek szétküldését, a titokzatos távozás következtében elveszített állások visszaszerzését és az esetenkénti segélyek folyósítását. Decemberben azután a Felszámoló Hivatal is befejezte működését, s ezzel végleg lezárult a kalandos sorsú zászlóalj története.[58]

Mint már említettük, egyfelől nem mindenki várta meg a hivatalos toborzást, néhány önkéntes egyénileg indult a finnek megsegítésére, másfelől természetes, hogy a Finnországban tartózkodó magyar állampolgárok sem vártak egy esetleges magyar légió érkezésére: aki harcolni akart közülük, rögtön a háború kitörése után jelentkezett a hadseregnél. Ennek következében a téli háborúban a zászlóaljjal kijuttatott 341 ember mellett még más magyar önkéntesek is részt kívántak venni. Számuk legfeljebb egy-két tucatra becsülhető. Nagyobb részüket nemzetközi brigádokhoz osztották be, bár néhányukat később átvezényelték a magyar zászlóaljhoz. Az egységes elhelyezést megnehezítette, hogy Tornióban, Helsinkiben, Turkuban és Vaasában a finn hatóságok egyre újabb fogadóirodákat nyitottak, melyek önállóan intézkedtek a befutó önkéntesek vezényléséről, sőt a katonai körzetparancsnokoknak is lehetőségük volt külföldi önkénteseknek bármely csapattestükhöz való besorozására.[59]

2.2. Az önkéntesmozgalom értékelése

A magyar önkéntesek jelentőségének reális értékelése szempontjából elengedhetetlen, hogy a magyar segítséget összevessük a más nemzetek által nyújtott támogatással. A skandináv országok mellett Angliában, Franciaországban, Olaszországban, az Egyesült Államokban és Kanadában folyt jelentősebb toborzás. (Egyiptom, Dél-Afrika, Ausztrália és Argentína erőfeszítéseinek ismertetését e-

zúttal mellőzzük, mivel ezen országok segítségnyújtását több szempontból eleve illuzórikusnak kellett tekinteni.)[60]

A szóba jöhető segítségnyújtás elsődleges bázisát a finnek Svédországban, Norvégiában és Dániában látták. Ám ezen országok számára féltve őrzött semlegességük olyan érték volt, melyet nem szívesen kockáztattak hivatalosság látszatát keltő akciókkal. Svédországban ugyan már december 4-én megalakult a Finlandskomittée, de a kormány a propaganda cenzúrázásával, szűkre szabott kontingensekkel és számos más intézkedéssel igyekezett korlátok közé szorítani a spontán alakuló önkéntesmozgalmat. Ennek ellenére közel 8700 svéd állampolgár jutott el Finnországba, s a finn alakulatokhoz besorozottakon kívül (kb. 420 fő) február végétől a sallai frontszakaszon két önálló zászlóaljuk is részt vett a nem túl heves harcokban, 33 főnyi veszteséget szenvedve. Az azonnali bevetést — csakúgy, mint a többi ország önkéntesei esetében — a kiképzés és a felszerelés hiányosságai akadályozták, annak ellenére, hogy a többi egységtől eltérően a svédek nagyobbrészt saját fegyvereikkel érkeztek. A norvég és a dán kormány a passzivitás álláspontjára helyezkedett. Hogy a kompromittálódást lehetőleg elkerüljék, minél teljesebb titoktartásra törekedtek — többek között a legszigorúbb cenzúrát alkalmazva —, Dániában átmenetileg a toborzóirodát is bezárták, Norvégia pedig tisztjei kiutazásának megtiltásával akadályozta meg, hogy önálló norvég légió alakulhasson Finnországban. Mindezek ellenére a svédeké mellett e két ország segítsége bizonyult a legjelentősebbnek: a háború folyamán több mint 1000 dán és 727 norvég érkezett meg Finnországba.[61]

A hadban álló angol és francia kormánynak elvileg sem Németországra, sem a Szovjetunióra nem kellett különös tekintettel lennie, ám a toborzás ezen országokban is sok kívánnivalót hagyott maga után. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a két háborúban álló nagyhatalom reguláris egységekkel akart operálni a Skandináv-félszigeten, így az önkéntesekre nem fordítottak kellő figyelmet. Finnország nagy várakozással tekintett Angliára, ám a toborzás csak március elején kezdett körvonalazódni, akkor is egységes szempontok és hatékony koordinálás nélkül. Ennek eredményeképpen a 8500 jelentkezőből csupán 227-en jutottak el Finnországba — közülük is 145-en a békekötés után. A sorozás hiányosságait jól jellemzi, hogy a kiutazók között a finn hatóságok megdöbbenésére több félszemű, falábú, hallássérült, valamint a Scotland Yard által is nyilvántartott bűnöző volt. Ráadásul az időközben Dániát és Norvégiát megszálló Németország egészen 1941 júliusáig megakadályozta hazatérésüket, így a várva várt angol segítség valójában csak gondot jelentett az ellátásukért felelős finn hadvezetésnek. A francia segítségnyújtás még szerencsétlenebb véget ért. A sorozási felhívásra főleg lengyel menekültek jelentkeztek, Wladyslaw Sikorski tábornok kidolgoztatta hadbavetésük részletes tervét, Rudnicki ezredes Finnországba utazott előkészíteni az akciót, ám Daladier fontosabb feladatot szánt a lengyeleknek: az Idegen Légióban és a Maginot-vonal erődítési munkálatainál kellett kivárniuk, hogy a francia-német határon harcolhassanak.[62]

Mint említettük, Mussolini úgy látta, hogy egyedül a finn harctér odázhatja el a Szovjetunió nemkívánatos balkáni terjeszkedését, így elvileg támogatta Finnországot. Január elején önkéntesek toborzását is engedélyezte — az eredeti el-

képzelések szerint hozzájuk csatlakozott volna a magyar különítmény —, ám Mussolini Hitler iránti toleranciája végül mégis megakadályozta az 5000 olasz önkéntest az ország elhagyásában.[63]

Azt is láttuk, hogy az Amerikai Egyesült Államok részben az izolációs politika, részben a Szovjetunióval fenntartott kapcsolatai miatt ellentmondásosan viszonyult a harcoló Finnországhoz, ám a The Finnish War Veterans által szervezett önkéntes-toborzást ettől függetlenül bizonyos kormánykörök szimpátiája kísérte — többek között az elnök egyik rokona, Kermit Roosevelt ezredes is részt vett az akcióban. A jelentkezők túlnyomó többsége első és második generációs finn kivándorló volt. A kanadai finnek csatlakozása után az első kontingens már december 9-én behajózott New Yorkban, így a nagy távolság ellenére viszonylag korán megérkeztek Finnországba. Az eredeti elképzelés szerint a finn hadvezetés a hazatérőket azonnal besorozta volna a finn alakulatokba, ám a katonai szempontok helyett ezúttal a politikai megfontolásokat részesítették előnyben: a 372 amerikai finnből önálló zászlóaljat alakítottak, bár az ezzel járó késedelem végül megakadályozta harcba vetésüket. Március 12-én értek a frontra, így csupán egyetlen éjszakát töltöttek gyenge tűz alatt.[64]

Jelentősebb létszámot képviseltek még a Szovjetunióból menekült karjalaiak, inkerik és aunuk, valamint a befagyott Finn-öblön átszökő, szintén „rokon" észtek, így belőlük is külön alakulatokat szerveztek. A homogén nemzetiségű egységekbe osztott, hivatalosan, illetve „félhivatalosan" küldött önkénteseken kívül egyénileg, vagy kisebb csoportokban is érkeztek segíteni vágyók. Őket részben a finn alakulatokhoz, részben ún. nemzetközi brigádokba (pl. a már tárgyalt Sisu osztagba) sorozták be. Számuk — a korábban említett kb. 420 svéden kívül — közel kétszázra tehető. Különös jelentősége volt annak a 60-nál több pilótának, kiknek nagyobb részét a parolai székhelyű T-Lento R 2-be osztották be, a frissiben érkezett vadászgépekhez.[65] A Finnországba érkező önkéntesek állampolgárság szerinti megoszlásáról az 1. táblázat tájékoztat.

Összegezve megállapítható, hogy a különböző országokból érkező önkéntesegységek létszáma nem csupán az illető állam társadalmának Finnország iránt megmutatkozó szimpátiájától, aktív segítőkészségétől függött. A földrajzi távolság — az utazás költségessége, illetve időigénye miatt —, valamint a kérdéses ország politikai vezetése — korlátozó intézkedéseivel, vagy éppen ellenkezőleg, apparátusának rendelkezésre bocsátásával — jelentősen befolyásolta, hogy a jelentkezők közül végül hány önkéntes jutott el Finnországba.[66] Többek között a magyar önkéntesmozgalom is jól példázza ezt: a háborús Európán keresztül történő utazás nehézségei miatt az önkéntesnek jelentkező sokezer ember közül alig néhányan tudtak önerőből Finnországba utazni, a zászlóaljkötelékben kiküldöttek létszámát viszont alapvetően a kormány szándékai határozták meg. Bár a téli háború idején viszonylag nagy számban léptek be külföldi állampolgárok a finn hadseregbe, a 11 500 főnyire tehető, többnyire fegyvertelenül érkező önkéntesek katonailag nem sok hasznot hoztak a hadviselő Finnországnak, ám politikailag, pszichológiailag lényegesen többet. Egyrészt kézzelfoghatóan bizonyították azt a nemzetközi kiállást, mely a Szovjetuniót hovatovább a „nagy háborúba" való belesodródással fenyegette — holott Sztálin éppen ezt akarta elkerülni a nyugati

tárgyalások megszakadása, majd a Molotov-Ribbentrop paktum megkötése óta. Ebből a szempontból közvetett módon a be nem vetett önkéntesek is szerepet játszhattak abban, hogy március 12-én Sztálin a kibontakozó katonai sikerek ellenére fegyverszünetet kötött Finnországgal. Másfelől Mannerheim marsall is azzal bíztathatta reménytelen túlerővel küzdő katonáit, hogy „népünk sem harcol már egyedül, máris jelentős mértékben érkezett hazánkba külföldi segítség, és továbbra is folyamatosan érkezik..."[67] E nyilatkozatok persze jótékony homályban hagyták a segítség tulajdonképpeni mértékét, hogy annál lelkesítőbben hathassanak a kilátástalan helyzetű finn harcosokra.

Azt is láthattuk, hogy nemzetközi összehasonlításban nem volt jelentéktelen a magyar segítségnyújtás. Létszámát tekintve rögtön a skandináv országokét követte, vetekedve az amerikai és angol csapatokkal, de a finn vélemények arra engednek következtetni, hogy az átlagon felüli kiképzés, felszereltség és személyi állomány is hozzájárult a magyarok sikeréhez. Más kérdés, hogy a finnek részéről megnyilvánuló öröm és hála nem nélkülözött némi romantikát, amint az többek között Mannerheim marsall március 24-i — az önkéntesek résztvételét megköszönő — napiparancsából is kitűnik: „Ti, dunamelléki vérrokonaink, szintén meghallottátok csatakürtjeink távoli hangját, és többezer éves távollét után a magyar kard ismét ütésre emelkedett a finn testvérek védelmében."[68]

3. Hadianyagszállítások a finn hadseregnek

3.1. A magyar hadseregfejlesztés

Az önkéntesek Finnországba juttatása elsősorban politikai természetű kérdésnek bizonyult, a zászlóalj felállításával kapcsolatban katonai szempontokra kevéssé kellett tekintettel lenni. Ugyanis kezdettől egyértelmű volt, hogy a kiküldendő korlátozott létszámú csapatok nem lehetnek hatással Magyarország katonai potenciáljára. A hadbaszálló Finnország fegyverzetvásárlási tervei azonban már érzékenyen érintették a honvédség felszereléséért aggódó katonai vezetést, ezért célszerű röviden összefoglalni, hogy hol tartott 1939 végén a magyar hadiipar fejlesztése és a honvédség felszerelése.[69]

Egyfelől Magyarország gazdasági helyzete, másfelől a trianoni békeszerződés korlátozó előírásai az első világháborút követően mintegy két évtizeden át nem tettek lehetővé jelentősebb fejlesztéseket a hadigazdaság és a hadsereg felszerelése terén. Bár különféle „rejtett" kísérletek ez idő alatt is történtek Magyarország katonai potenciáljának növelése érdekében, ezek nem járhattak kellő eredménnyel, így a harmincas évek végére az ország revíziós igényei és tényleges katonai ereje között egyre áthidalhatatlanabb különbség mutatkozott. A hadseregfejlesztés terén döntő fordulatot csak Darányi Kálmán 1938. március 5-i ún. győri beszéde hozott, melyben a katonai vezetés által kidolgozott Huba I. programnak megfelelően a miniszterelnök egymilliárd pengős fegyverkezési programot hirdetett az elkövetkező öt évre. A megkezdődő erőltetett fegyverkezés ütemét tovább gyorsította a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács (a továbbiakban: LHT) 1939 februári határozata, mely az előirányzott összeg felhasználását 1940 augusztusáig írta elő, több mint 80 százalékának közvetlen fegyverkezésre fordításával, majd az 1939

végén jóváhagyott Huba II. program, mely ismét növelte a fegyverkezésre fordítható összegeket. A lépéshátrányból adódó hatalmas beruházások jelentősen érezték hatásukat az egész ipar területén, hiszen a hadsereg újkeletű igényeit csak korszerű technológiák alkalmazásával, új gyárak építésével lehetett kielégíteni.

Az ígéretesen induló fejlesztési program azonban 1939 őszére nehezen megoldható akadállyal találta szemben magát. Egyfelől az Anglia által elrendelt kontinentális gazdasági blokád, másfelől a hadbalépő Németország szállításainak azonnal jelentkező akadozása néhány hét alatt akut nyersanyaghiányt idézett elő Magyarországon, összeomlással fenyegetve a megnövelt kapacitású hadiipar termelését. Miután Németország a magyar illetékesek többszöri fellépésére sem mutatott hajlandóságot szerződésben vállalt szállítási kötelezettségeinek teljesítésére, Bartha Károly kénytelen kezdeményezni a Szovjetuniótól történő nyersanyagbeszerzés lehetőségének megteremtését, és a nyersanyaggazdálkodás központi ellenőrzését, ám a kényes szituáció megoldására végül Anglia csillantja meg a reményt: a kairói angol főkonzul az ott tartózkodó magyar ügyvivővel — néha meglepőek a britek diplomáciai csatornái — október végén közli, hogy amennyiben Magyarország ellenáll a német térnyerésnek és Angliához közeledik, úgy „Magyarország ipari termelését a sokszorosára fokozhatja, mert Nagy-Britannia minden rendelkezésére álló eszközzel a magyar gazdasági prosperitást elő fogja mozdítani". Ezt az ígéretet a római angol követtség kereskedelmi tanácsosa is megerősíti a nyersanyagszállításokra nézve, ha azokat Magyarország nem juttatja tovább Németországba. Mint látni fogjuk, ezek az ígéretek a Finnországnak nyújtott magyar fegyverszállítások ügyében még konkrét szerephez jutnak, ám már ekkor úgy tűnhetett, Telekinek nyugatra is tekintettel levő politizálása meghozza első gyümölcseit. Az angol külpolitika irányítói a lengyel hadjárat után kezdik értékelni a Németországgal szemben tett magyar gesztusokat, s késznek mutatkoznak gazdasági expanzióval ellensúlyozni a gyengülni látszó német befolyást.[70]

A finn fegyvervásárlási tárgyalások során a honvédség fejlesztésének lépéshátránya és a hadiiparban jelentkező nyersanyaghiány mellett még egy tényező jutott fontos szerephez: a nem állami kézben levő hadiipari vállalatok piaci tevékenységének teljes korlátozottsága. A magyar vezérkar részéről a harmincas évek közepe óta egyre erőteljesebben fogalmazódott meg az igény a hadigazdaságra való átállás előfeltételeinek megteremtésére, a gazdasági élet katonai célú felügyeletének kiépítésére. Ekkorra ugyanis a német minta alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a jövőbeli háború totális jellege megköveteli a nemzetgazdaság teljeskörű átszervezését, mozgósítását. Az első ilyen irányú intézkedések már 1937 őszén megtörténtek az Iparügyi Minisztérium 17., ún. katonai osztályának felállításával, ám az előkészületek a honvédelemről szóló 1939:II. tc. elfogadásáig meglehetősen vontatottan haladtak, amint arra többek között az 1938 őszi mozgósításkor is fény derült. 1939 őszén azonban már alapvetően más a helyzet: a kormány szeptember elsejei ülésén a honvédelmi törvény felhatalmazásával élve életbe léptette a kivételes hatalmat, s ezáltal többek között a hadigazdaság szempontjából fontos 757 A-, illetve 588 B-minősítésű vállalat katonai irányítás alá került. Az ekként minősített üzemek az illetékes szaktárcák előírásai szerint voltak kötelesek termelésüket megszervezni, ám a hadigazdaság tervszerű működ-

tetése végső soron az Országos Ipari Tanács és az LHT kezében volt. Az LHT-nak a minisztereken kívül a honvédség főparancsnoka és a vezérkari főnök is tagja volt, de a gazdasági életet irányító más intézményekben is fontos pozícióba kerültek a HM és a hadseregvezetés képviselői. A finn szállítások szempontjából megjegyzendő, hogy hadianyagok, illetve nyersanyagok csak felsőbb engedéllyel léphették át az országhatárt, és hadiipari megrendeléseket is csupán ilyen módon lehetett elfogadni. A szóban forgó ügyeket a HM 17. osztálya koordinálta a katonapolitikai és anyagbeszerzési osztályok bevonásával, a döntés a HM III., ún. anyagi csoportfőnökségének kezében volt. Engedélyt csak abban az esetben adtak ki, ha a kérdéses szállítás nem késleltette a honvédségi megrendelések teljesítését, illetve a megrendelő biztosítani tudta a felhasznált nyersanyagok háromszorosának behozatalát az országba.[71] A téli háború kitörésekor tehát a magyar hadiipar már a legszigorúbb ellenőrzés alatt állt, a külföldi megrendelő nem volt könnyű helyzetben. Fontosabb döntések előtt a szálak a III. Csoportfőnökségen túl végsősoron az LHT-hez vezettek. Miközben a finn küldöttek magyar fegyverek azonnali szállításáról tárgyaltak, az LHT-ban ismét kiújult az ellentét Teleki Pál, valamint a miniszterelnök külpolitikai törekvéseit egyre növekvő ellenérzéssel figyelő Werth Henrik és Bartha Károly között.[72] Teleki az önkéntesek kiküldése mellett újabb gesztust készült tenni Finnország megsegítése és a nyugati hatalmak megnyerése érdekében, a katonai vezetés azonban a még mindig gyengének ítélt hadsereg felszerelésének késedelme árán a legkisebb engedményre sem mutatott hajlandóságot.

3.2. A finn hadsereg fegyverzete

Láttuk, hogy a magyar önkéntes-zászlóaljnak hadászati jelentősége egyáltalán nem volt, ám a téli háborúban felhasznált — és felhasználni remélt — magyar hadfelszerelésről ez már nem jelenthető ki ilyen egyértelműen. E katonai jelentőség mérlegelése szempontjából érdemes megismerkedni a finn hadsereg fegyverzetének hiányosságaival, a Budapestre érkező hadianyagbeszerzési bizottság tárgyalásainak hátterével.

1917-es függetlenné válásakor Finnország, az egykori cári nagyhercegség Európa egyik legelmaradottabb gazdaságát, valamint alig számbavehető hadiipart és hadsereget örökölt. A fiatal köztársaság előtt igen súlyos feladatok tornyosultak: többek között a polgárháborús károk felszámolása, a gazdasági élet modernizációja, a társadalomszerkezet átalakítása, az önálló államiság igényeinek megfelelő közigazgatási rendszer kiépítése, a nemzeti kultúra intézményeinek megalapítása. Ilyen adottságok mellett a hadsereg kellő ütemű fejlesztése lehetetlen feladatnak bizonyult. Bár az állami költségvetésben évről évre viszonylag jelentős aránnyal — a gazdasági válság idején pl. 15 százalékkal, de a harmincas évek második felének nagyobb összegű állami kiadásaiból is 12 százalék körüli összeggel — szerepeltek a honvédelmi kiadások, ezek korántsem fedezték a kiépítendő hadsereg szükségleteit.[73]

A pénzhiány mellett egy elvi döntés is késleltette a hadsereg korszerű felfegyverzését, nevezetesen a hadiipari termékekből való önellátás igénye. A húszas

évek közepétől jelentős állami beruházásokkal igyekeztek megteremteni a honi hadiipart, többek között a lapuai lőszergyár (Valtion patruunatehdas, rövidítve: VPT, 1924-től), a magyar segítséggel fejlesztett vihtavuori lőporgyár (Valtion ruutitehdas, VRT, 1926), a jyväskyläi kézifegyvergyár (Valtion kivääritehdas, VKT, 1927), a kisebb gyárak egyesítésével létrehozott tamperei repülőgépgyár (Valtion lentokonetehdas, VL, 1937) és a svéd Bofors-vállalat licencei alapján termelő jyväskyläi löveggyár (Valtion tykkitehdas, VTT, 1938) szolgálták ezt a célt. Az állami beruházások mellett természetesen magánvállalatokat is igyekeztek bevonni a hadsereg felszerelésébe, ám megfelelő mennyiségű állami megrendelés hiányában ezek a kísérletek meddőnek bizonyultak. A hadiipar fejlődését hátráltatta továbbá a megfelelő nyersanyagok és technológiák hiánya is, illetve a hadvezetésben zajló viták a rendszeresítendő fegyvertípusokról. Mindezek következtében a legtöbb modern fegyvertípus előállítása a háború kitöréséig csak a próbagyártások fázisáig jutott. A kialakult helyzeten mit sem segített, hogy a hadsereg felszerelése és ellátása szempontjából szóba jöhető vállalatok koordinálására 1929-től egyre újabb bizottságokat és tisztségeket hoztak létre — 1936-tól évente többet is —, a hadigazdaságra való áttérés lehetőségének előkészítése a háború kitöréséig nem történt meg.[74] A finn gazdaság csak évekkel később, az 1941–44-es ún. folytatólagos háború idejére készült fel a háborús viszonyok közötti termelésre.

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a finn hadsereg 1939 végi felszereltségi mutatói szinte katasztrofális helyzetről árulkodnak. A fegyverzet számszerű hiánya majd minden fegyverfajtánál megmutatkozott, ezért a csapatokat fegyverzetük alapján három kategóriába sorolták: az ún. suojajoukkok az 1937-es csökkentett előirányzatnak megfelelő felszerelést kapták — ezek voltak a finn hadsereg „elit egységei" -; az ún. kenttäarmeija számára már az előírtnál kevesebb kézi lőfegyver jutott, de igazi hiány e kategóriában a gyalogsági nehézfegyverek és különösen a tábori tüzérség terén mutatkozott; az ún. kotijoukkok részére viszont már kézi lőfegyver is csak mutatóba, kiképzési céllal jutott. Jellemző adat, hogy az ekkor már 337 000 főre tervezett hadseregben csupán 282 000 gyalogsági fegyvert tudtak szétosztani. A vezérkari főnök egy novemberi kormányülésen felvázolta a hadsereg állapotát. A szárazföldi erőknél fegyverzet tekintetében a legnagyobb problémákat a tábori tüzérségnél, páncélelhárításnál és légvédelemnél látta. Különösen aggasztónak tűnt a páncélos haderő teljes hiánya, valamint a lőszerkészletek korlátozott mennyisége is: a kézi lőfegyverekhez ugyan kielégítő háborús tartalékokat sikerült felhalmozni, ám a nagyobb kaliberű fegyverekről ez már nem mondható el. Ennek következtében az egyébként is korlátozott számú fegyverzet hadrafoghatósága igen kritikusnak bizonyult, a gránátvetők, páncéltörők és különböző kaliberű tábori lövegek lőszerhiány miatt olykor napokig, hetekig hallgattak a háború folyamán.[75]

Összegezve megállapítható, hogy a szovjet támadás felkészületlenül érte a finn hadiipart és hadsereget, jóllehet a hadműveletek megindulását közvetlenül megelőző néhány hónapban fordulat történt a hadsereg felszerelésében: a megfelelő döntéshozó helyeken végre rádöbbentek, hogy a honi hadiipar lassú fejlesztése nem elegendő, a költséges külföldi fegyverbeszerzések további halogatása

katasztrófába sodorhatja az országot. Finnország az utolsó pillanatban jelent meg a nemzetközi fegyverpiacon, hogy pótolja két évtizedes mulasztását.

3.3. Finn hadianyagvásárlások Magyarországon

A finn hadsereg felszerelését irányító minisztériumi bizottságban a háború kitörésekor nagy reményekkel tekintettek Magyarországra. Ugyanis nem csupán a nyelvrokonságon alapuló „testvéri érzésben", vagy Teleki Pál Finnország iránti személyes vonzalmában bizakodhattak: építhettek a megelőző években egyre szorosabbá váló finn-magyar hadiipari kapcsolatokra is. E kapcsolatok jórészt egy agilis finn üzletembernek, Wilhelm Hilbertnek voltak köszönhetőek,[76] aki a harmincas évek elején alapította meg Dahlberg-Hilbert Oy. nevű kereskedelmi vállalkozását. Cége kezdetben bármiféle gazdasági és turisztikai kapcsolatok kiépítésére vállalkozott Magyarország és Németország felé — így Magyarországon többek között pezsgőfelvásárlással, versenylóközvetítéssel és társasutak szervezésével is kísérletezett[77] —, ám csakhamar hadiipari termékekre specializálódott. Hilbert fáradhatatlanul küldte ajánlatait a finn védelmi minisztérium ellátási, fegyverzeti és technikai osztályai, valamint különféle hadiipari vállalatok számára, és az sem szegte kedvét, hogy a felkínált magyar termékek a legtöbb esetben nem nyerték el az illetékesek tetszését.[78] A számtalan kudarc mellett azért szerződéseket is sikerült nyélbe ütnie. 1933-tól a Weiss Manfréd Acél- és Fémmű, valamint Repülőgép és Motorgyár töltényhüvelyeiből rendszeresen vásárol Finnország, nem sokkal később az utászok átkelőhajóin rendszeresítenek Kovács-farmotorokat, majd a tábori tüzérség kiöregedett lövegeit „fiatalítják meg" a Magyar Királyi Állami Vas- Acél- és Gépgyárak (a továbbiakban: MÁVAG) ágyúcsöveivel. Robbanóanyagból is nagyobb tételek kerültek megvásárlásra, 1938 nyarán például 2000 tonnányi.[79] E vásárlásoknál azonban alighanem jelentősebbek voltak a licencvásárlások. 1936 végétől például a Suomen Sähkö Oy. a finn védelmi minisztérium által megvásárolt Gamma-Juhász licenc alapján kezd tüzérségi kiegészítőberendezéseket gyártani, 1938-ban pedig a VRT a Nitrokémia Ipartelepek r.t-től rendeli meg új gépsorait, ami az addigi legnagyobb magyar beruházás Finnországban.[80] Az évek során megtett ajánlatokkal együtt járt, hogy Hilbert egyrészt közelebbi kapcsolatba került a két ország hadiiparának, illetve katonai vezetésének több befolyásos személyiségével, másrészt módja nyílt arra is, hogy finn és magyar üzletfeleit személyesen megismertesse egymással. E látogatások közül a legfontosabb Juho Niukkanen védelmi miniszter és a hadiiparért felelős Leonard Grandell ezredes 1937 nyarán történt nemhivatalos látogatása lehetett — vannak finn hadtörténészek, akik egyenesen e látogatástól számítják a finn-magyar hadiipari és katonai kapcsolatok kezdetét —, jóllehet egy évvel korábban Niukkanen hivatali elődje, Arvi Oksala is járt Magyarországon, s megtekintette a legfontosabb hadiipari vállalatokat.[81]

A magyarországi hadianyagbeszerzések vonatkozásában meg kell még említeni a svéd Bofors-vállalat és a MÁVAG egyre bővülő kapcsolatait. A magyar hadseregfejlesztésben is fontos szerepet játszó diósgyőri üzem svéd licenc alapján gyártott 40 mm-es légvédelmi gépágyúit 1936-tól kezdve exportálta a Bofors köz-

reműködésével, ami a gyorsított magyar hadseregfejlesztés megindulásakor ellentétbe került a honvédségi megrendelések HM által követelt prioritásával.[82] A csúcstechnológiát képviselő ágyúk a finn illetékesek érdeklődését is felkeltették, 1938 decemberében 30, később további 12 darabot rendeltek belőlük.[83]

A háború kitörésekor tehát Magyarország már nem volt az az ismeretlen piac a finn katonai szervek számára, mint akár csak néhány évvel korábban. A finn illetékesek által ismert fegyverek köre a megvásárolt termékekénél jóval szélesebb volt — Hilbert ugyanis korábban elutasított ajánlatait általában részletes ismertetések mellékelésével, sok esetben próbadarabok szállításával tette meg —, nem is beszélve a hamarosan Budapestre érkező katonai bizottság vezetőjének tájékozottságáról. E körülmények minden bizonnyal egyszerűsíteni látszottak a magyarországi beszerzéseket.

A fegyvervásárlási tárgyalások — a finn hadsereg válságos helyzete ellenére — a háború kitörése után nem kezdődtek meg azonnal. A több mint háromhetes késlekedést az okozta, hogy a német és magyar fegyverpiacon egyaránt érdekelt Hilbert december eleje óta Berlinben próbálta elérni a megszakadt német szállítások felújítását, s csak a tárgyalások végleges megfeneklése után hagyta el a német fővárost. Mindenesetre, amikor december 24-én végre megérkezett Budapestre a Hilbert által vezetett katonai delegáció, nem vesztegette az idejét: még aznap este tárgyalóasztalhoz ültek a régről ismert hadiipari vállalatok képviselőivel. Bár a Budapesten zajló megbeszélésekről igen hiányosak a fennmaradt dokumentumok, biztosra vehetjük, hogy a finn küldöttség a tárgyalások során a december közepére Helsinkiben kidolgozott fegyverzetbeszerzési irányelvekhez tartotta magát.[84] Néhány napon belül szerződéseket készítenek elő 500 000 db 7.62 mm-es nyomjelző lövedékről a Nitrokémiával, 300 000 kézigránátról a Vitéz Gira és Becsey vállalattal, 100 000 db 76 mm-es gránátról, 56 000 db 40 mm-es páncélgránátról, 30 000 db 81 mm-es aknagránátról, 20 000 nyomjelző lövedékről, 300 tábori konyháról és 24 lövegvontató traktorról a Weiss Manfréd gyárral, valamint 20 000 db 20 mm-es repeszgránátról egy meg nem nevezett magánvállalattal.[85] A szerződések véglegesítéséhez egyrészt a finn védelmi minisztérium visszaigazolására, másrészt a HM engedélyére volt szükség — az utóbbi bizonyult nehezebbnek.

Mint már említettük, a magyar katonai szervek nagy figyelmet fordítottak arra, hogy külföldi hadiipari megrendelések ne csökkentsék a szűkös hazai nyersanyagkészleteket. Erre a megszorításra Győrffy-Bengyel Sándor tábornok, a III. Csoportfőnökség vezetője már első minisztériumi tárgyalásakor felhívta Hilbert figyelmét, a megrendelések mielőbbi realizálódása érdekében javasolva, hogy Finnország érje el az Egyesült Államoknál nagyobb mennyiségű vörösréz, ólom, gyapot és kaucsuk behozatalának engedélyezését Magyarországra. Végül is Amerika helyett ismét Anglia bizonyult engedékenyebbnek, amikor felajánlotta, hogy a finnországi szállítások értékének egyharmadáig a dugáru egyezményben biztosított mennyiségen felül hajlandó leszállítani a kért nyersanyagokat.[86] E kedvezmény révén lényegében megoldódott a nyersanyagbehozatal kérdése — bár a vkf. további ezirányú ügybuzgalma ellen Telekinek később is személyes tekintélyét latba vetve kellett fellépnie[87] —, ám a folyamatban levő honvédségi megrendelések, és

a gyárak kapacitásának korlátozottsága miatt a finn vásárlások csak a legritkább esetekben realizálódhattak azonnal. Az említett szerződések esetében például a januári részletszállítás után csak februárra készült el a nyomjelző lövedékek közül 350 000, illetve 10 000 db, a kézigránátokból 200 000 db, a 81 mm-es aknagránátokból 15 000 db. De ennél későbbi szállítási határidők is előfordultak: a Weiss Manfréd gyár 76 mm-es gránátait végül március és június között szállította — a finnek az utolsó 20 000 darabot vissza is mondták —, a 40 mm-es páncélgránátokból pedig csak kb 10 000 db hüvelyt sikerült április-május folyamán Finnországba útnak indítani.[88]

A magyar hadiipari vállalatok az eddigiekben tárgyalt januári szerződéseken túl a háború későbbi szakaszában is kaptak finn megrendeléseket. A Weiss Manfréd gyár például további 16 000 db 122 mm-es gránátot szállított áprilistól júniusig — az eredetileg 75 000 darabos megrendelést ezúttal is a késői határidők miatt csökkenthették —, a MÁVAG, valamint a Magyar vagon- és gépgyár r.t. összesen 75 000 rohamsisakot szállított februártól áprilisig terjedően, a már korábban említett Kovács Gyula pedig a háborús körülmények között is jól vizsgázó farmotorokra kapott újabb 100 darabos megrendelést, márciustól májusig vállalva a szállítást. A téli háború idején a magyar hadiipari vállalatoktól megrendelt hadfelszerelés összértéke 1 916 900 USD volt. A vételár átutalása általában az áruk Magyarországról való kilépésekor történt.[89]

A finn fegyvervásárlási delegáció 1939 utolsó és 1940 első heteiben a hadiipari vállalatok mellett a HM-től is igyekezett vásárolni. A karácsonyt követő első munkanapon Hilberték a lengyel hadsereg Magyarországra menekített fegyverzetéről tárgyalnak, december 30-án pedig Győrffy-Bengyel tábornokkal, aki előzékenységében már másnapra — az év utolsó vasárnapjára — összehívja a szóbakerült kérdésekben érintett hivatalos személyeket. A lengyel felszerelésből a HM 20 000 db tojásgránát, 600 db 7.62 mm-es puska, 36 db 8 mm-es páncélelhárító (3000 gránáttal), 10 db 37 mm-es Bofors-páncéltörő (6000 gránáttal), 9 db 81 mm-es gránátvető (2500 gránáttal), 6 db 75 mm-es tábori ágyú (6800 gránáttal), valamint 5 db 105 mm-es és 6 db 155 mm-es tábori tarack átengedésére mutatott készséget. Ezen felül saját készleteiből 100 db 7.92 mm-es géppuskát (4, szükség esetén 7 millió tölténnyel), 48 db 90 mm-es és 40 db 140 mm-es gránátvetőt (60 000 illetve 17 000 gránáttal), 1800 tábori telefont, 243 leselejtezett tábori rádiót, valamint 28 tüzérségi távolságmérőt ajánlott fel a minisztérium, összesen 7 228 000 pengő, azaz kb 1 250 500 USD ellenében, tíz napon belüli szállítással — persze csak abban az esetben, ha Finnország említett amerikai közbenjárása sikerrel jár.[90]

Mindebből a finn védelmi minisztérium a január 11-én megkötött szerződés tanúsága szerint csupán 300 puskát, 30 db 8 mm-es páncélelhárítót (3300 gránáttal) és 16 db 81 mm-es gránátvetőt (2240 gránáttal) vásárolt meg, összesen 138 865 pengőért, illetve egy január 12-i szerződéssel további 223 rádiót, 801 484 pengős áron. Úgy tűnik, a HM visszalépése miatt kellett lemondani a Bofors-páncéltörőkről, pedig e fegyverekből különösen nagy hiányt szenvedett a finn hadsereg, arról viszont mit sem tudni, hogy miért nem vásárolták meg a 75 mm-es tábori ágyúkat, valamint a 105 és 155 mm-es tarackokat. Talán az 50, 55, illetve

65 000 pengős darabár bizonyult túl magasnak. A 90 és 140 mm-es magyar gránátvetők esetében az ár mellett a finn szabványoktól eltérő kaliber is szerepet játszhatott.[91] Amennyiben a korlátozott vásárlásoknak valóban pénzügyi okai voltak, különösen érdekesnek tűnik a csupán pótalkatrésznek szánt, leselejtezett rádiók magas ára. Helsinkiben azonban minden bizonnyal kénytelenek voltak mérlegelni, hogy a hadsereg ellátása a hírközlési eszközök területén igen alacsony volt, ugyanis az 1935 óta egymást váltó katonai bizottságok évek alatt sem tudtak megállapodni a rendszeresítendő rádiótípusban. Úgy tűnik, kedvező külföldi beszerzésre a háború elején sem kínálkozott kielégítő megoldás — így maradtak a magyar készülékek.[92] A januári vásárlásokat követően a HM még 26 000 tölténytáskát és 18 680 rohamsisakot is eladott a finn hadseregnek — valószínűleg szintén lengyel és cseh készletekből —, így a minisztériumhoz összesen 184 600 USD folyt be.[93] Ez az eredetileg felkínált fegyverzet árának 15, a hadiipari vállalatoktól rendelt hadfelszerelés értékének 9.5 százaléka.

Bár az első szerződések aláírása viszonylag gyorsan megtörtént, és az ekként átengedett hadianyag jelentős része azonnal rendelkezésre állt, a Finnországba juttatás megszervezése nehéz feladatnak bizonyult. A Németországon keresztül történő finn hadianyagszállítás hónapok óta akadozott, több szállítmány német kikötőkben vesztegelt, ezért a magyar hadfelszerelést Olaszországban kívánták behajózni, vállalva az ezzel járó késedelmet is. Az első, 14 vagonból álló szerelvény január 18-án indult útnak, hogy az olasz fegyverzet szállítására kibérelt, Fiuméban várakozó gőzös felvehesse az ismertetett januári beszerzéseket. Azonban Jugoszláviában éppen több napos hóvihar bénította meg a vasúti közlekedést, s emiatt a rakomány későn érkezett a kikötőbe. Mivel Olaszországból egyelőre nem indult újabb hajó, ismételten felmerült a Németországon keresztül történő szállítás, ám a finn illetékesek végül nem kockáztatták ezt az útvonalat.[94] Február közepére várták újabb hajó érkezését, így 21 vagonnyi hadianyag három különböző vonattal ismét útnak indulhatott Budapestről, ezúttal már a tárgyalt hadiipari beszerzések második részletével. A szállítások lebonyolításáról alig maradt iratanyag, ezért nem lehet pontosan tudni, hogy a Magyarországot dokumentáltan elhagyó hadfelszerelés mikor érkezett Finnországba. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a magyar Intercontinentale, a belgrádi székhelyű Adrija és az olaszsvájci Jacky, Maeder and Co. szállítási vállalatok szervezésében egyre gyakrabban indultak szerelvények Fiuméba, később Genovába. Mivel a hajóút három-négy hétig is eltarthatott, s a norvég kikötőkben ismét átrakodás lassította a hadianyag mozgatását, az első szállítmányok is csak a háború utolsó napjaiban érkezhettek Finnországba.[95]

3.4. A hadianyagszállítások értékelése

A magyar fegyverszállítások reális értékelése érdekében röviden fel kell vázolnunk más államok hasonló tevékenységét. Általánosságban megállapítható, hogy fegyverzettel közel ugyanazok az országok segítették Finnországot, amelyeket az önkéntesmozgalom szempontjából már tárgyaltunk. Ám némi eltérés mégis tapasztalható az önkéntes-egységek, illetve fegyverzet formájában segítséget nyúj-

tó országok körében, csakúgy mint az egyes országok kétféle szerepvállalásának mértékében. Az alábbiakban arra is választ keresünk, hogy milyen tényezők magyarázzák ezeket a különbségeket.

Természetes, hogy Finnország hadfelszerelés terén is Svédországtól várta a legtöbbet. E remény oly erősen tartotta magát a politikai és katonai vezetők körében, hogy jelentős részben ezzel magyarázható a húszas és harmincas évek elégtelen fegyverkezése is. Svédország mind határozottabbá váló semlegességi politikája azonban a világháború küszöbére érve egyre kétségesebbé tette, vajon meg akar-e felelni Svédország a várakozásoknak. Az európai viszonylatban is számottevő jelentőségű Bofors-cég hagyományosan vezető szerepet játszott a finn hadiipar és hadsereg fejlesztésében, így az 1939 őszén megélénkülő fegyverbeszerzési tárgyalások során ide vezetett a finn katonai megbízottak első útja. Október folyamán Grandell le is szerződik több mint 100 azonnal szállítandó páncéltörőre, légvédelmi, illetve tábori ágyúra,[96] de a háború kitörése után is tovább fokozódtak a megrendelések: a gyár a lőszerutánpótlásban vállalt különösen fontos szerepet, többszázezer darabos havi tételekkel. A Bofors háborús szállítmányainak összértéke 350 millió FM körül volt, a kifizetést 2.3 milliárd FM svéd állami hitel tette lehetővé. Bár a svéd kormány elvileg a Szovjetunió támadásának megindulása után is kitartott a semlegességi politika mellett, mint láttuk, a semlegességet meglehetősen tágan értelmezte. Az önkéntesek jórészt az észak-svédországi katonai körzet fegyverzetével lépték át az országhatárt — csak hónapok múlva sikerült felmérni, hogy mi mindent vittek magukkal —, de ezen felül is igen jelentős mennyiségű fegyverzetet engedtek át a hadsereg készleteiből, többek között 77 000 puskát, 18 páncéltörőt, 46 légelhárítót, 69 tábori ágyút, 16 tarackot, valamint 20 repülőgépet. Mindez nem hagyta érintetlenül Svédország védelmi képességét, ám a katonai vezetés — ellentétben más országokkal — nem tiltakozott ez ellen, sőt, Finnország felfegyverzését maximálisan támogatta.[97] A svéd fegyverek jelentőségét kiemelkedő számuk mellett az is növelte, hogy a szállítás alig járt időveszteséggel: az átengedett fegyverzetet napokon belül harcba lehetett vetni.[98] A Finnországba szállított svéd hadfelszerelés becsült értékét — akárcsak a többi ország esetében — a 3. táblázat mutatja.

Svédországhoz mérten Norvégia és Dánia nem jeleskedett a fegyverszállítás terén. Ezt semlegességi politikájuk mellett gyengén felszerelt hadseregük és elégtelen hadiiparuk is magyarázza. Norvégia 12 ingyen átengedett, századeleji ágyú mellett inkább ruházatot szállított a finn hadseregnek — szintén térítésmentesen. Dániában törvény tiltotta a hadviselő félnek történő fegyverszállítást, azonban egyetlen említésre méltó hadiipari vállalatuk részéről ennek ellenére több mint 100 légvédelmi ágyút ajánlottak fel térítésmentesen, igaz, a háború végéig ezekből egy sem érkezett Finnországba.[99]

A finnek nagy reményekkel tekintettek a nyugati szövetséges hatalmakra. Annál nagyobb csalódást okozott, hogy hadbalépésekor Anglia átmenetileg a korábban megrendelt harckocsik és repülőgépmotorok szállítását is felfüggesztette, további vállalásoktól pedig — az angol fegyverkezés lépéshátrányára hivatkozva — mereven elzárkózott. A Finnország elleni szovjet támadás azonban új helyzetet teremtett. Hiába tiltakoznak a hadsereg felszereléséért aggódó katonai szervek,

a kormány december folyamán többek között 100 páncéltörőt, 25 tábori tarackot és 30 vadászgépet ajánl fel Finnországnak, részben térítésmentesen, részben hitelbe. Miután a mind komolyabban tervezett skandináviai partraszállás szempontjából Finnország tartós ellenállása egyre nagyobb szerepet kapott a szövetségesek háborús elképzeléseiben, az angol szállítások január elejétől tovább fokozódnak: ingyen, illetve 7 millió fontos állami hitelre többek között 100 páncéltörő, 13 légvédelmi ágyú, 24 tábori ágyú, 7 partvédő üteg, 12 vadászgép és 24 távolsági bombázó érkezik Finnországba, de az ígért fegyvermennyiség ennél jóval nagyobb. A szállítások csak a szövetségesek terveit keresztülhúzó finn-szovjet fegyverszünet hírére szakadtak meg.[100]

1939 őszén a francia kapcsolatokat egy hadianyagot szállító finn hajó lefoglalása és a francia fegyverpiacon megrendelt ágyúk leszállításának tilalma árnyékolta be. A francia hatóságok ekkor még minden Finnországba történő fegyverszállítást igyekeztek megakadályozni, feltehetően attól való félelmükben, hogy a felszerelés Németország kezére jut. Talán éppen e keserű őszi tapasztalatokkal magyarázhatóan Aladár Paasonen ezredes csak december közepén érkezett Párizsba, hogy kipuhatolja a francia fegyverszállítások esélyeit. Helyzetét nehezítette, hogy Gamelin tábornok az elvileg hadban álló hadsereg főparancsnokaként a leghatározottabban ellenzett bármiféle fegyverkivitelt, hiszen a franciák fegyverzete és hadiipari kapacitása valóban nem állt arányban az összecsapásra készülő Németországéval. Paasonen először első világháborús ágyúk megtekintésével volt kénytelen beérni — igaz, ezekből bőven válogathat: decemberben közel 200, februárban újabb 84 darabot vásárol belőlük —, ám Daladier miniszterelnök december 15-i döntését követően modern fegyverek is egyre nagyobb számban állnak Finnország rendelkezésére. A háború befejezéséig Franciaországból többek között 200 000 kézigránátot, 5000 könnyű golyószórót, 80 páncéltörőt, 36 tábori ágyút és 12 tarackot indítottak útnak Finnországba. A szállítások azonban közel sem ilyen mértékben éreztették hatásukat a finn fronton: jellemző adatok, hogy a régi típusú ágyúkból csak 32, a modern tábori lövegekből 12 vett részt a harcokban, az ígért 188 repülőből pedig mindössze hat ért Finnországba a háború végéig. A finneket legfeljebb az vigasztalhatta, hogy az átengedett hadfelszerelésnek alig tíz százalékát kellett kifizetniük, a franciák e tekintetben igazán nagyvonalúaknak bizonyultak.[101]

Jóllehet az Egyesült Államok gazdasága még a „boldog békeidők" szerkezetét mutatta, és így hadiipari kapacitása meglehetősen korlátozott volt, a hadsereg készletei finn mértékkel végtelennek tűntek, s háborús veszély sem hátráltathatta az amerikai fegyverszállításokat — legalábbis a bizakodó finn illetékesek így látták. Reményeikben megerősítette őket, hogy Woodring védelmi miniszter szeptember elején óvatlanul kijelentette: Finnország az európai háborús helyzettől függetlenül vásárolhat amerikai fegyvereket. Igen nagy lehetett a meglepetése, amikor ezen felbuzdulva a washingtoni finn követ egy 200 millió USD végösszegű listával jelentkezett nála. Az igényelt fegyverek messze meghaladták a finn hadsereg összfegyverzetét — nem véletlenül merült fel a gyanú, hogy esetleg Németország áll a tervezett megrendelések mögött —, a csillagászati számla kiegyenlítését Finnország államkölcsön segítségével képzelte.[102] A szovjet támadás meg-

indulásakor a finnek újabb kísérleteket tettek, nem sok sikerrel. A kongresszus ellenállása miatt továbbra sincs fegyvervásárlásra fordítható kölcsön,[103] a hadiipar kapacitása már jóelőre le van kötve, a hadsereg fegyverzetének átadását pedig törvény tiltja. Ugyan december folyamán sikerült 44 vadászgépet vásárolni, ezek mégsem jutnak időben a frontra. Ugyanez a helyzet a legtöbb hadiipari megrendeléssel, így ezeket a háború után Finnország pénzhiány miatt lemondta. Hosszas tárgyalások után február elején végre úgy tűnt, hogy Svédország közvetítésével sikerül vásárolni a hadsereg készleteiből, de végül ez sem valósult meg. Roosevelt elnök hiába adott engedélyt 300 tábori löveg és 270 tarack leselejtezésére, a katonai bürokrácia malmai lassan őröltek: március közepéig semmi nem történt. Az Egyesült Államok tehát nagy csalódást okozott, korlátozott szállításai a reménytől messze elmaradtak, s még e kevés fegyverzet is nagyobbrészt későn érkezett. A téli háborúban az amerikai fegyverzetet finn oldalról kizárólag kézifegyver-kaliberű töltények és világítólövedékek képviselték.[104]

A Molotov-Ribbentrop szerződés titkos záradékának elfogadása nem jelentette azt, hogy Németország a gyakorlatban is lemondott volna valamennyi finnországi érdekeltségéről. Elsősorban az északi nehézfémbányák termelését ítélték olyan jelentőségűnek hadiiparuk szempontjából, hogy ezekért cserébe továbbra is készek voltak a fegyverszállításra – jóllehet ez ellentmondott a paktum szellemének. Mindenesetre a náci vezetés korántsem volt egységesen elégedett az újdonsült szovjet-német „barátsággal", így nem minden fontos pozícióban ügyeltek a szerződés szellemének sérthetetlenségére.[105] Október második felében bíztató jelnek tűnt, hogy réz- és nikkelszállítmányok ellenében sikerült leszerződni 134 légelhárító ágyúra. Hiába tiltakozott Ribbentrop, Hitler személyesen adta áldását az üzletre. Bár a szovjet támadást követően Németország azonnal felfüggesztette Finnországba irányuló szállításait, Hilbert és Veltjens néhány napon belül kidolgozza és jóváhagyatja Berlinben a szállítások felújításának menetrendjét. A stockholmi fantomcégen keresztül tervezett titkos szállítások minden bizonnyal meg is valósultak volna, ha szemfüles svéd újságírók nem kürtölik világgá a hírt. Molotov másnapi erélyes tiltakozása után azonban a németek egy ideig nem kívántak több kockázatot vállalni: nem csak saját szállításaiknak vetnek véget, de más országok Finnországba szánt hadfelszerelését sem engedik át az országon. Bár a német-finn titkos tárgyalások hamarosan újrakezdődtek Berlinben, ezek már nem hoztak számottevő eredményt,[106] így a német hadfelszerelésből csupán a november végén útnak indított 54 légvédelmi ágyú jutott el Finnországba, és a magyar, olasz illetve svájci hadfelszerelés is időrabló tengeri kerülőútra kényszerült.[107]

Láthattuk, hogy olasz önkéntesek Finnországba utazásához Mussolini végül nem járult hozzá, de úgy tűnik, a fegyverszállításokat kevésbé tartotta provokatív gesztusnak, hiszen január és február folyamán a finnekkel szerződéseket kötnek többek között 100 000 puskára, 100 gránátvetőre, ugyanennyi légvédelmi ágyúra, 12 páncéltörőre, valamint 10 Fiat vadászgépre, melyekből 25 darabot már október végén is vásárolt Finnország. Bár a német blokád jelentősen késleltette a szállítást, az olasz fegyverzet nagy része még a háború idején megérkezett Finnországba.[108] Franco tábornokot — Mussolinihez hasonlóan — szintén az antibolsevizmus elkötelezett harcosaként ismerte meg a világ. A polgárháború után rekvirált

fegyverekre a téli háború kitörésekor rögvest elővásárlási jogot is ajánlott a finneknek, ám a Spanyolországba érkező küldöttség nem várt nehézségekkel találta szemben magát: a különböző városokba összehordott fegyverek leltározatlansága miatt nem igazán volt miről tárgyalni, ezenfelül a spanyolok által megjelölt árak a finn megbízottak számára méltánytalanul magasnak tűntek. Végül csupán 50 páncéltörő és 28 tábori tarack esetében sikerült megegyezésre jutni március végén, így a háború befejezéséig ezek el sem hagyhatták az országot.[109]

A kisebb országok közül még Belgium és Svájc adott el fegyverzetet a harcoló Finnországnak. A brüsszeli tárgyalási pozíciók ismerősek: a hadsereg fegyverben áll, a katonai vezetés semmilyen engedményre nem lenne hajlandó, ám a kormány mégis engedélyezi 13 tábori tarack eladását a Németországban felsült svéd fantomcégen keresztül, majd a hadiipar kapacitásából is átengednek többek között 8000 pisztolyt, 700 könnyű golyószórót, valamint többszázezer repeszgránátot — igaz, ez utóbbiak leszállítását már megakadályozta a német megszállás. Svájc hadiipara külföldi megrendelések miatt nem rendelkezett szabad kapacitással, ráadásul a vállalatok egy része német érdekeltségű volt, így csak hosszú tárgyalások után sikerült 32 páncéltörőt rendelni. Ezek sem érkeztek meg Finnországba a háború végéig.[110]

Összefoglalva megállapítható, hogy a különböző országokkal folytatott hadianyagvásárlási tárgyalásokban sok hasonló vonás akad. 1939 őszének feszült légkörében a nemzetközi fegyverpiac nem sok lehetőséget kínált. Többé-kevésbé minden európai állam érdekelt volt a fegyverkezésben, igen gyakran lépéshátrányt próbálva behozni, a körülményekhez képest elégtelen hadiipari kapacitással gazdálkodva. A katonai vezetés ezért — Svédország kivételével — a honi hadsereg igényeire hivatkozva még abban az esetben is ellenezte a hadianyagvásárlásokat, ha azt az adott ország kormányzata politikai vagy egyéb megfontolásokból támogatta. A fegyvervásárlásokat nagy mértékben befolyásolta, hogy Finnországnak nem állt rendelkezésére megfelelő mennyiségű szabad valuta, így nagyobb tételeket csak államkölcsönnel összekapcsolt, illetve térítésmentesen felajánlott segélyként tudott megszerezni. Ennek alapján a hadfelszerelést szállító országok világosan két csoportra oszthatóak: a skandináv államok, valamint Anglia és Franciaország ellentételezés nélkül is késznek mutatkoztak a segítségnyújtásra, a többi ország viszont kizárólag kereskedelmi alapon kínálta készleteit — igaz, szinte lehetetlen feladat esetenként mérlegelni, hogy a kereskedelmi jellegű tételek árai tartalmaztak-e kedvezményt a világ majd minden országában rokonszenvet és csodálatot keltő finnek számára, mint ahogyan azt is, hogy az ekként átengedett fegyverzetből származó haszon arányban állt-e a kérdéses ország katonai potenciáljának csökkenésével együttjáró veszélyekkel. Másfelől természetesen az is mérlegelendő, hogy a térítésmentes szállítások milyen mértékben szolgálták az illető államok vélt vagy valós stratégiai érdekeit, így a fegyvervásárlások kapcsán — ellentétben az önkéntesmozgalommal — aligha beszélhetünk „abszolút önzetlenségről", talán még az önzetlenség mértékének latolgatása is félrevezető. A Finnországba érkező hadianyag értékelése szempontjából alighanem fontosabb, hogy milyen szerepet játszott a külföldi fegyverzet Finnország védelmében. Ha a téli háború beszerzéseinek 4.6 milliárd finn márkás összértékét az előző két év-

tized hadseregfejlesztési kiadásaihoz mérjük, és felidézzük a finn hadsereg felszereltségében mutatkozó hiányokat a háború kitörésének pillanatában, akkor a válasz egybevág Mannerheim marsallnak a fegyverszünet megkötése alkalmából kiadott napiparancsával: „A nélkül a... segítség nélkül, amit Svédország, valamint a nyugati hatalmak fegyver és egyéb hadfelszerelés formájában nyújtottak, lehetetlen lett volna ily sokáig harcolnunk az ellenség számtalan ágyúja, páncélosa és repülőgépe ellen."[111]

A nemzetközi fegyverszállítások ismeretében Magyarország eljárása nem tűnik igazán sajátosnak. A gyorsított fegyverkezés, a katonai vezetés aggodalmai, a valutában való fizetés igénye, valamint a szállítással járó nehézségek a magyar hadianyagszállítást végeredményben gesztus-értékűvé tették. Az ún. kisállamok közül mindenesetre egyedül Belgium szerepvállalása bizonyult Magyarországénál jelentősebbnek. Bár a téli háborúban — leszámítva természetesen az 1939 ősze előtt eladott hadfelszerelést — legfeljebb a légvédelmi ágyúk tehettek értékes szolgálatot, kissé messzebbre tekintve már nagyobb jelentőségűnek tarthatjuk a tárgyalt szállításokat: egyrészt a késve érkezett hadfelszerelés bevetésre került az ún. folytatólagos háborúban, de ennél is fontosabb, hogy a téli háború idején szorosabbá váló hadiipari kapcsolatok — ellentétben például az angol, amerikai, francia, norvég, dán és belga kapcsolatokkal — nem szakadtak meg az elkövetkező években sem. A finn és magyar hadigazdaság a világháború alatt kölcsönösen erősítette egymást.[112]

4. Epilógus

Nem telt el másfél év, és a bolsevizmus elleni harc jelszavával ismét magyar katonák indultak a Szovjetunió ellen. Kassa június 26-i bombázása kínálta a párhuzamot a finn nagyvárosok előző napi, szintén hadüzenet nélküli szovjet bombázásaival, s ez bizonyára felidézte néhányakban a téli háború egykori azonos nyitányának emlékét is. A politikai vezetők továbbra is szilárdan hitték: Magyarország éppen újabb lépést tesz a teljes revízió megvalósításának útján.

Bár a magyar történelemnek e két pillanata természetesen alapvetően eltérő volt, talán mégsem érdektelen a történelmi helyzetek egymás mellé vetítése, mivel a Szovjetunió megtámadásának felvillantása egyben az eddigiekben tárgyalt események többször említett „sikerességének" korlátaira is rávilágít. A téli háború idején Finnországnak nyújtott segítség ugyanis — mint láttuk — annak a nyugat-orientált politikai vonalnak volt egyik több szempontból is jellemző epizódja, mely ugyan a trianoni békekötéstől egészen a második világháború végéig kitapintható a magyar politikában, de ismételten alárendelődik egy vele ellentétes, egyre nagyobb aktuálpolitikai súllyal bíró elképzelésnek: a növekvő közép-európai német túlsúly vélt kiaknázhatóságának. A Teleki-kormány idején ez a dilemma a „fegyveres semlegesség, vagy mielőbbi revízió" kérdés köré sűríthető. A szituáció különlegességét pedig többek között az adja, hogy bár a Teleki Pál nevével jelzett időszak az eredeti elképzelések szerint a háborúból való kimaradás, a nyugati hatalmak jóindulatának megnyerése, a hazai jobboldal visszaszorítása jegyében telt volna, mégis, egyfelől Németország európai térnyerésének, másfelől a

revíziós vágyaknak a szorításában az elvi koncepció végérvényesen vereséget szenvedett. A Harmadik Birodalom melletti egyre növekvő elkötelezettséget — melyet címszavakban Kárpátalja, Észak-Erdély és Délvidék visszafoglalásával, háromhatalmi egyezményhez való csatlakozással, második zsidótörvénnyel, Volksbund előjogainak kiterjesztésével, mind szorosabbá váló német-magyar gazdasági együttműködéssel jellemezhetünk — természetesen nem lehetett ellensúlyozni a visszacsatolásokat kísérő, nyugat felé magyarázkodó memorandumokkal, lengyel menekültek befogadásával, emigráns kormány nyugaton beharangozott tervével és megszegett jugoszláv-magyar örökbarátsági szerződéssel. Mint ahogy Finnországba küldött zászlóaljjal, hadfelszereléssel és segéllyel sem lehetett. Így a Finnországnak nyújtott segítséget legfeljebb a Teleki-kormány „kényszerpályára futó" politikája mögött kétség kívül fellelhető „jó szándék", a kormányzás első szakaszában még tetten érhető messzebbre tekintő politikai koncepció, illetve másrészről a magyar társadalom értékeket sem nélkülöző — bár meglehetősen ellentmondásos — közfelfogásának tanulságos jeleként tarthatjuk számon.

Történelmünknek eme alig ismert epizódja csak mindezek szem előtt tartásával értékelhető reális súlyának, valódi szerepének megfelelően.

FORRÁSOK

Levéltári dokumentumok:

Magyar Hadtörténelmi Levéltár, HL
- vkf 1939 és 1940/ eln 1. oszt. Magyar Honvédség Vezérkari főnökségének első osztálya,
- HM Eln B. — 1936-tól 1940-ig Honvédelmi Minisztérium elnöki osztálya

Magyar Országos Levéltár, OL
- K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1939–1940,
- K 37 Teleki Pál miniszterelnök iratai 1939–1940,
- K 63–1939 és 1940–12 Külügyminisztérium Politikai osztályának általános iratai, Finnország,
- K 149–1937 és 1938–6 Belügyminisztérium rezervált iratai. Jobboldali mozgalmak megfigyelése,
- K 429 Kozma Miklós iratai. Politikai vonatkozású iratok

Suomen Kansallisarkisto, KA
- Niukkasen kokoelma

Suomen Sota-arkisto, SArk
- T 6571 Esiupseeri erikoistehtävässä, Päämaja, Kaatuneita ulkomaalaisia vapaaehtoisia koskeva kortisto 1940–1944,
- T 6572 Päämajan Vapaaehtoistoimisto,
- T 6574 Osasto Sisu,
- T 18452 Taisteluväline osasto, Puolustusministeriö, Liikekirjeitä 1939,
- T 19381 Sotatalous osasto, Puolustusministeriö, Sotatalousorganisaatiota ja yleistä sotatalouden järjestelyä koskevia asiakirjoja 1936–1940,
- PK 1244 Johtaja Wilhelm Hilbertin arkisto,
- SPK 2469 Sotapäiväkirjat,
- 3541 Ensimmäisen Armeijakunnan Esikunta 1940–1941

Suomen Ulkoasiainhallinnon Arkisto, UM
- Fb 5 C 27 Ulkoasiainministeriö ja Suomen diplomaattien edustus ulkomailla, Raportit, Budapest,
- Fb 50 U Ulkomaalaiset kunniamerkit ja arvonimet,
- Fb 109 C Suomen sota 1939–1940, Suomi — muut maat neuvotteluvaiheen ja sodan aikana.

Dokumentumgyűjtemények:

KN III. = Képviselőházi napló 1939, Bp.1940, III.

DIMK IV. = Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939–1940, szerk: *Juhász* Gyula, Bp. 1962, in Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945, szerk: *Zsigmond* László, Bp. 1962–82, IV.

DIMK V. = Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941, szerk: *Juhász* Gyula, Bp. 1982, in Diplomáciai iratok... V.

MMKJ = A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941, szerk: Peter *Pastor*, Bp. 1992.

WSMO = A Wilhelmstrasse és Magyarország, Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: *Ránki* György, *Pamlényi* Ervin, *Tilkovszky* Loránt, *Juhász* Gyula. Bp. 1968.

Korabeli sajtótermékek és időszaki kiadványok:

Esti Kurír, Külügyi Szemle, Magyarság, Magyarság Útja, Nemzeti Újság, Népszava, Pesti Hírlap, Szentesi Napló, Új Magyarság, Virradat, 8 Órai Újság

Memoárirodalom és kéziratos visszaemlékezések:

Ciano 1945 = Ciano naplója 1939–1943, szerk: Hugh *Gibson*, Bp. 1945.

Horthy 1990 = *Horthy* Miklós: Emlékirataim, szerk: *Antal* László, Bp. 1990, in Extra Hungariam

Pirithy 1984 — *Pirithy* Mátyás: Mátyásföldtől Bankstownig — Egy öreg sas emlékezik, kézirat, St Marys 1984.

Rácz 1941 = István *Rácz*: Olin sanomalehtimiehenä Suomessa 1940. Unkarilaisen sanomalehtimiehen näkemyksiä. Hämeenlinna 1941.

Rácz 1991 = *Rácz* István: A Semmi partján, Bp. 1991.

Wilkuna 1989 = hat finn szemtanú visszaemlékezése és 26 egykori önkéntes finnországi emlékei, kéziratok, Osmo A. *Wilkuna* 1989-es gyűjtése.

Szakirodalom:

Berend — Ránki 1958 = *Berend T.* Iván — *Ránki* György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, Bp. 1958.

Brooke 1941 = Justin *Brooke*: Talvisodan kanarilinnut. Brittivapaaehtoiset Suomessa 1940–1941, Juva-Porvoo, 1984.

Clark 1967 = Douglas *Clark*: Liittoutuneet lähtevät talvisotaan. Englannin ja Ranskan Suomen-politiikka 1939–1940, Keuruu, 1967.

Dombrády 1981 = *Dombrády* Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944, Bp. 1981.

Dombrády 1990 = *uö*: A legfelsőbb hadúr és hadserege, Bp. 1990.

Dombrády — Tóth 1987 — *uö* — *Tóth* Sándor: A magyar királyi honvédség 1919–1945, Bp. 1987.

Fält 1980 = Olavi K. *Fält*: Suomen kuva Japanissa 1939–1944, in Faravid. Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen Vuosikirja III, Kuusamo, 1980. 165–197. o.

Gábor — Szerelemhegyi — Vándor 1940 = Láttam a finn csodát! Testvéreink szabadságharca a világsajtó tükrében, szerk: *Gábor* Áron, *Szerelemhegyi* Ervin és *Vándor* Kálmán, Bp. 1940. (3. kiadás)

Gaskó — Nagy 1943 = *Gaskó* Dezső — *Nagy* Iván: Finn-magyar kapcsolatok, Bp. 1943.

Haataja 1989 = Lauri *Haataja*: Kun kansa kokosi itsensä. Suomalainen talvisota, Keuruu, 1989.

Hillgruber 1983 = Andreas *Hillgruber*: Hitler ja Suomi, in Kanava 1983/5. 346–52. o.

Horváth 1955 = *Horváth* Róbert: A magyarországi választások a statisztika tükrében, Állam és Igazgatás 1955/7–8. 367–380. o.

Huhtaniemi 1979 = Pekka *Huhtaniemi*: Ulkomaiset hankinnat, in Talvisodan historia IV., Porvoo 1979. 237–296. o.

Hyvönen 1982 = Jaakko *Hyvönen*: Kohtalokkaat Lennot 1939–1944, Vaasa, 1982.

Häikiö 1976 = Martti *Häikiö*: Maaliskuusta maaliskuuhun. Suomi Englannin politiikassa 1939–1940, Porvoo, 1976.

Juhász 1964 = *Juhász* Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941, Bp. 1964.

Juhász 1988 = *uö*: Magyarország külpolitikája 1919–1945, Bp. 1988.

Julkunen 1975 = Martti *Julkunen*: Talvisodan kuva. Ulkomaisten sotakirjeenvaihtajien kuvaukset Suomesta 1939–1940, Forssa, 1975.

Järvelä 1971 — Tapio *Järvelä*: Ulkomaiset vapaaehtoiset Suomen talvisodassa. Suomen historian pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, 1971.

Järvelä — Vuorenmaa 1979 = Tapio *Järvelä* — Anssi *Vuorenmaa*: Ulkomaalaiset vapaaehtoiset. in Talvisodan historia IV., Porvoo, 1979. 39–60. o.

Järventaus 1982 = Suomi sodassa. Talvi- ja jatkosodan tärkeät päivät, szerk: Jorma *Järventaus*, Keuruu, 1982.

Kallenautio 1985 = Jorma *Kallenautio*: Suomi katsoi eteensä. Itsenäisen Suomen ulkopolitiikka 1917–1955, Helsinki, 1985.

Kertész 1941 = *Kertész* János: Ezer tanulmány az ezer tó országáról. Finn bibliografia, Bp. 1941.

Keskinen — Stenman 1989 = Kalevi *Keskinen* — Kari *Stenman*: Ilmavoimat talvisodassa, Espoo, 1989.

Koskimies 1970 = Puhtain asein. Suomen marsalkan päiväkäskyjä vuosilta 1939–1944, szerk: Einari *Koskimies*, Helsinki, 1970.

Kronlund 1988 = Suomen puolustuslaitos 1918–1939. Puolustusvoimien rauhan ajan historia, szerk: Jarl *Kronlund*, in Sotatieteen laitoksen julkaisuja XXIV., Porvoo, 1988.

Nagy 1986 = *L. Nagy* Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945, Bp. 1986.

Nevakivi 1972 = Jukka *Nevakivi*: Apu, jota ei pyydetty. Liittonouteet ja Suomen talvisota, Helsinki, 1972.

Nevakivi 1987 = *uö*: Euroopan suurvallat ja Suomen talvisota, in Suomen turvallisuuspolitiikka. Keuruu, 1987. 45–69. o.

Paasivirta 1984 = Juhani *Paasivirta*: Suomi ja Eurooppa 1914–1939, Helsinki, 1984.

Pajari 1971 = Risto *Pajari*: Talvisota ilmassa, Porvoo, 1971.

Pajari — Rantalainen 1979 = Risto *Pajari* — Veikko *Rantalainen*: Ilmapuolustus talvisodassa, in Talvisodan historia IV., Porvoo, 1979. 61–98. o.

Peltovuori 1975 = Risto O. *Peltovuori*: Saksa ja Suomen talvisota, Keuruu, 1975.

Pintér 1967 = *Pintér* István: Adalékok a finn-szovjet háború történetéhez a magyar követek jelentései alapján, Párttörténeti Közlemények 1967/2. 116–33. o.

Pintér 1979 = *uö*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén, Bp. 1979.

Pintér 1980 = *uö*: A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944, Bp. 1980.

Ránki 1973 = *Ránki* György: A második világháború története, Bp. 1973.

Ránki 1976 = *uö*: Az 1939-es budapesti választások, Történelmi Szemle 1976/4. 613–30. o.

Rautkallio 1990 = Hannu *Rautkallio*: Talvisodan Erkko ja amerikkalaiset yhteydet, Juva, 1990.

Siilasvuo 1992 = Talvisota Kronikka, szerk: Ensio *Siilasvuo*, Jyväskylä, 1992.

Sipos 1970 = *Sipos* Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja, Bp. 1970.

Sipos 1988 = *uö*: Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944), Bp. 1988.

Tarnói 1943 = *Tarnói* László: Az örök bajtárs — Kémeri Nagy Imre hősi áldozata, Bp. 1943.

Tervasmäki — Juutilainen 1976 = Vilho *Tervasmäki* — Antti *Juutilainen*: Ylimääräiset harjoitukset — liikekannallepano, joukkojen keskittäminen ja sotavalmius, in Talvisodan historia I., Porvoo, 1976. 89–204. o.

Tilkovszky 1986 = *Tilkovszky* Loránt: A kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke az ellenforradalmi Magyarországon, Társadalmi Szemle 1986/10. 73–84. o.

Tirronen 1979 = Eino *Tirronen*: Sotavarustustilanne ja sen kehittyminen sodan aikana, in Talvisodan historia IV., Porvoo, 1979. 297–330. o.

Turtola 1984 = Martti *Turtola*: Tornijoelta Rajajoelle. Suomen ja Ruotsin salainen yhteistoiminta Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosina 1923–1940, Juva ja Porvoo, 1984.

Wahlbäck 1968 = Krister *Wahlbäck*: Veljeys veitsen terällä. Suomen kysymys Ruotsin politiikassa 1937–1940, Porvoo, 1968.

JEGYZETEK

[1] Az adatgyűjtés során nyújtott nélkülözhetetlen segítségükért köszönet illeti Vesa Pörstit, Sipos Pétert, Tenho Takalot, Olli Vehviläinent és Osmo A Wilkunát. A dolgozat megírását lehetővé tevő kutatómunkát a Pro Renovanda Kultura Hungariae és a Soros Alapítvány, a Suomen Kansainvälinen Henkilövaihdon Keskus (CIMO), valamint a Tamperei egyetem Történettudományi tanszéke támogatta.

[2] Az 1.1. fejezet forráshellyel nem jelölt adatai *Juhász* 1988 alapján.

[3] E határozott kiállás kevésbé ismert előzményeiről — különös tekintettel Csákynak Cianóhoz intézett szeptember 6-i üzenetére — l. *Juhász* 1988, 219–25. o.

[4] *Rautkallio* 1990, 47–52., 66. és 104–9. o. Valójában az amerikai segítségnyújtás az izolációt féltő kongresszus végeláthatatlan vitái következtében teátrális gesztusoknál alig jutott messzebbre. Erről részletesebben lásd 3.2. és 4.4. fejezetet. Az Egyesült Államok Finnországhoz és Szovjetunióhoz való viszonyulása egyébként meglehetősen ellentmondásos, máig vitatott kérdés. Rautkallio például érzékletesen ábrázolja, hogyan vált a finnek megsegítésének kérdése Herbert Hoover és Roosevelt elnök választási küzdelmének eszközévé, miként kapott prioritást a Szovjetunióba irányuló export a meghirdetett „morális blokáddal" szemben, valamint hogy a finnek iránti „szimpátiától" függetlenül amerikai állampolgárságukat kockáztatták a Finnországba induló önkéntesek.

[5] A kizárás leglelkesebb szorgalmazói a biztos távolból politizáló latin-amerikai országok, illetve Daladier, akinek elképzeléseihez kénytelen-kelletlen Anglia is csatlakozott. A finn megkeresés. A Tanács és a Közgyűlés decemberi ülésszakai..., Szovjetoroszország kizárása a Nemzetek Szövetségéből, Finnország szabadságharca és a Népszövetség, Szovjetoroszország kiutasítása a Népszövetségből in Külügyi Szemle 1940. 69–70., 157–8. és 164–7. o., *Kallenautio* 1985, 198–9. o., *Douglas Clark:* Liittoutuneet lähtevät talvisotaan. Englannin ja Ranskan Suomen-politiikka 1939–1940, Keuruu, 1967. 54–55. o., valamint *Nevakivi* 81–3. o. uo. 41. o.

[6] *Ciano* 1945, 195. és'199. o., valamint *Peltovuori* 1975, 151–4. o.

[7] Bővebben l. *Fält* 1980.

[8] Németországnak Finnországhoz való viszonyulásáról bővebben l. 3.4. fejezet.

[9] *Nevakivi* 1972, 22–9., 100 és 168–71. o., *Clark* 1967, 46–7. és 82–8. o., valamint *Kallenautio* 1990, 194–5. o.

[10] *Pintér* 1967, 116–33. o.

[11] A szövetségesek Finnország megsegítésére tett erőfeszítéseiről részletesebben lásd 2.2. és 3.4. fejezetet.

[12] Teleki Pálnak a zászlóalj előtt tartott beszédéből a hárshegyi cserkészparkban, l. OL K 429 A finnországi magyar önkéntes-zászlóalj szervezésével és működésével kapcsolatos iratok: naplófeljegyzések, levelek, elszámolások. 1940., Beszámoló a zászlóalj utazásáról, bizalmas rádiófigyelők, feljegyzések, napiparancsok. 1940., valamint Elszámolások, nyugták, névsorok. 1940. *Kozma:* A finn ügy (naplószerű feljegyzések), február 1.

[13] uo. *Melocco János:* A magyar önkéntes-zászlóalj útja Budapesttől az angliai kikötőig. Anglia.

[14] *Kozma* i. m. január 12., valamint DIMK IV. 529. dokumentum.

[15] Egyes náci vezetők érzelmei természetesen Magyarországon is ismertek. A helsinki magyar katonai attasé pl. már november közepén így számol be német kollegájával folytatott beszélgetéséről: „Beszédjét... nem a finn kérdésekkel kezdte Rössing, hanem az orosz barátság magyarázatával. Egész Németország szégyelli e barátságot, egyedül Ribbentrop akarta azt... Mikor kifejtettem Rössingnek, hogy Finnország létét védve Németország érdekében jár el, ezt ő is elismerte, és nyíltan megmondta, hogy hadianyagszállítással támogatják a finneket, sőt — amint itt suttogják — önkéntesek küldésének lehetőségét sem tagadta..." (OL K 63-1393-12/5).

[16] *Kozma* i.m. december 12. és DIMK IV. 502. dokumentum. Tudomásunk szerint Sztójay az önkéntesek átutazása mellett december folyamán Németország békeközvetítését is megpróbálta kijárni, ám sikertelenül (UM Fb 5 C 27 és Fb 1ö9 C 1 Suhteet muihin maihin). Egyébként a magyar diplomácia — hasonló eredménnyel — Washingtont is megpróbálta békeközvetítésre ösztönözni (OL K 63-1940-12/28, valamint UM i. h.).

[17] A magyar hivatalos szervek meglehetősen naiv taktikázására jellemző, hogy a cáfolatot a külügyminisztérium utasítására végül csak Berlinbe küldték el. Azonban természetesen így sem

sikerült megakadályozni, hogy a római és londoni lapok már másnap lehozzák az MTI-cáfolat tényét — hiszen minden jelentős napilapnak volt német sajtófigyelője (30. p. i. h. MTI házi tájékoztatók, MTI kézirat 1940. 02. 22.-15. és MTI ki nem adott közlemények 1940. 02. 22.-58.).

[18] MMKJ, valamint *Melocco* i.m. Melocco Kozma Miklós rokona, az MTI fiatal tudósítója. Mint látni fogjuk, Kozma jórészt az irányítása alatt álló Magyar Rádió és MTI megbízható alkalmazottait vonta be az önkéntes-zászlóalj körül adódó munkába.

[19] A jobboldal szerepéről és ezzel összefüggésben a kormánypárt megváltozott összetételéről l. Ránki 1976, 613–30. o., *Sipos* 1970, 111–33. o. és *Tilkovszky* 1986, 73–84. o. A baloldali ellenzék — kisgazdák, szociáldemokraták, liberálisok és legitimisták — parlamenti létszáma is majd felére csökkent az előző ciklushoz képest, ez azonban nem csupán a társadalmi támogatottság csökkenésére vezethető vissza. E pártok esetében a plurális választójoggal, választókerületi aránytalanságokkal operáló 1938:XIX. tc. és a zsidó származásúak szavazati jogát korlátozó 1939:IV. tc., valamint a korábban megszokottnál is brutálisabb helyi visszaélések jelentették az igazi érvágást. Erről l. *Horváth* 1955, 367–80. o., *Nagy* 1986, 112–20. o. és *Pintér* 1979, 130–51. o.

[20] *Sipos* 1970, 132–3. o.

[21] Az ún. fakultatív cenzúrát a 10.800/1939. ME rendelet alapján alkalmazták, valamint l. pl. Pesti Hírlap 1939. december 6.

[22] *Pintér* 1980, 413. o. Reprezentáns képviselőjük például Matolcsy Mátyás, aki a Nyilaskeresztes Front képviselőházi vezérszónokaként — Németország iránti érzelmeivel összeegyeztetve — a Teleki-kormány szovjet-ellenességét messze túl kívánta licitálni. Amint egy országgyűlési felszólalásából is kiviláglik, nem egyszer éppen a német népre hivatkozva: „Én, aki nem a kormány oldalán állok, hanem vele szemben és függetlenül megmondhatom a véleményem, meg is mondom nyugodtan, hogy a német népnek semmi köze nincs az orosz bolsevizmussal és néppel... az egyedüli lehetőség számunkra a legerőteljesebb harcot indítani a szovjet kommunizmussal szemben." (Magyarság Útja, 1939. november 24.)

[23] KN III. 577. o.

[24] A téli háborúval kapcsolatos magyar sajtó feldolgozása meghaladná e dolgozat kereteit, ám a jobboldali újságok ellentmondásos viszonyulása néhány idézettel is illusztrálható. A magyar nemzeti szocialista mozgalom napilapjaként megjelenő Magyarság például december elsején közölt vezércikkében így ír: „Amitől féltünk, bekövetkezett... Őszinte szívvel sajnáljuk a kicsiny testvérnemzetet, de meg tudjuk érteni Szovjetoroszország törekvéseit is. Hiszen a Finn-öböl valóban Leningrád kulcsa. Már Nagy Péter cár is tudta, miért építi ide ezt a várost..." Ám ugyanezen számnak egy másik írása már másfajta érzelmi húrokon játszik: „Oroszország most hatodszor kísérli meg leigázni Finnországot... A finnek történelme szakadatlan láncolata az oroszokkal való küzdelemnek... a Volga hajlatánál váltunk meg egymástól, hogy 4439 évvel később lélekben újból találkozzunk (ti. a finn és a magyar faj — R. G.)..." A másnapi vezércikk légből kapott reménnyel igyekezné feloldani a konfliktust — „Szovjetoroszország is be fogja látni, hogy ez a három és félmilliónyi kis nép komolyan nem veszélyeztetheti az ugyancsak három és félmillió lakosú Leningrádot." —, miközben egy belső cikk újból lírai hangon ecseteli az északi rokonok szenvedéseit: „A testvér finn nemzet hős fiainak piros vére hull az ezer tó országának szűzi hótakarójára. A romantikus északi fény világa mellett síró asszonyok és gyermekek menekülnek a fenyegetett családi otthon melegéből a hontalanság dermesztő nélkülözéseibe... Dávid védekezik Góliát ellen... A finn hősiesség a világtörténelem egyik legtündöklőbb csodája!" December 5-re azonban „Rózenberg Márkus (helyesen: Mauri Rosenberg — R. G.), a finn ellenkormány zsidó tagjának különös pályafutása" cím alatt végre rátalálnak arra a sajátos nézőpontra, melyből minden „látszólagos" ellentmondás feloldható: a Szovjetunió által kreált, Kuusinen-féle finn ellenkormány miniszterének származása a szociáldemokrata, kommunista és liberális vezetésű államok közös rákfenéjére hívja fel a figyelmet. (Magyarság 1939. december 1., 2. és 5.)

[25] KN III. 668. o., valamint *Kozma* i. m. február 1.

[26] *Kozma* i. m. február 1. és 7., Kozmának Telekihez írt 1940. január 8-i levele, *Kováts Tivadar:* Véleményes jelentés, és anonim jelentés a Turul Szövetség pécsi ellenpropagandájáról (valamennyi dokumentum 30. p. i. h.).

[27] A népfrontpolitika meghirdetése és a KMP 1936-os feloszlatása miatt „átigazolt" kommunisták, valamint a Peyer Károly-féle szociáldemokrata vezetőség között tulajdonképpen már Teleki kormányalakítása kapcsán kiújult az ellentét. Az SZDP nagy reményekkel tekintett az új kormányra, és támogatni kívánta annak külpolitikai semlegességre törekvő, illetve szociálisan érzékenynek mutatkozó elképzeléseit. A háború kitörését követően a kormány iránti lojalitás szokatlan mére-

teket öltött, amint azt a szeptember 29-i országos választmányi ülés határozatai is tükrözik. A dokumentum leszögezi, hogy a párt „helyesli és támogatja az ország semleges politikáját. Támogatja a trianoni igazságtalanság jóvátételére tett kormány-erőfeszítéseket", s a háborús helyzetre való tekintettel „össznemzeti érdekből" az osztályharc átmeneti szüneteltetését, az osztályérdekek megértő kezelését javasolja (*Pintér* 1980, 225–6. o.). Az európai status quo elvét valló, forradalmi beállítottságú kommunisták ilyen programot természetesen nem tudtak elfogadni. Minderről lásd még *Sipos* 1988, 261–4. és 272–4. o.

[28] Molotov agresszív külpolitikája alkalmat teremtett Peyerék számára, hogy a Szovjetunióban példaképet látó kommunisták pártbeli befolyását csökkentsék. Tiszta vizet a pohárba című bizalmas tájékoztatójukban részletesen cáfolták a kommunista felvilágosító röplapok érveit, valamint pártrendezvényeiken vitákat kezdeményeztek a kérdésben (*Pintér* 1980, 227–31. o.).

[29] Népszava 1939. december 2.

[30] KN III., 647. o.

[31] Pintér István érvelése szerint az SZDP fővárosi párttagságának 1939 évi növekedése (6600-ról 8500 főre) a kommunista balszárny fokozott aktivitásával, a Szovjetunió tekintélyének növekedésével magyarázható (*Pintér* 1980, 231–3. o.). Mégis meggondolandónak tartjuk, hogy nem a párt új irányvonalában — ti. a revíziós célok elfogadásában, a Finnország és Lengyelország iránt kimutatott együttérzésben, a menthetetlen szovjet külpolitika megbélyegzésében — kell-e inkább keresnünk a növekvő népszerűség okát.

[32] *Järvelä – Vuorenmaa:* 1979, 41. o., valamint *Haataja* 1989, 251. o.

[33] A finn szakirodalomban fellelhető nézet szerint Teleki Pálnak és Horthy Miklósnak egyformán jelentős szerepe volt a zászlóalj felállításában. Ez a vélemény minden bizonnyal H. R. Martola követségi ügyvivő és Erik Lönnroth különmegbízott budapesti jelentésein alapul (SArk T 6572/20, 21 és 24. Salaista ja yleistä kirjestöä: Ulkomaalaisia vapaaehtoisia koskevaa 1939–1941, illetve UM Fb 109 C 3. Vapaaehtoiset). Véleményünk szerint azonban ez az interpretáció nem helytálló. Erre utal egyrészt, hogy Horthy az önigazolás szándékától sem mentes emlékirataiban csupán egy mondat erejéig említi a finneket (*Horthy* 1990, 234. o.), pedig indokolt lenne az események részletezése, ha valóban szerepet vállalt volna bennük — hasonlatosan a lengyeleknek nyújtott segítség hosszabb kifejtéséhez. Másrészt feljegyzései szerint Kozma Miklós is Telekivel egyeztette időről időre — december 10. és február 1. között mintegy hétszer — a további feladatokat, ezzel szemben Horthyval egyszer sem találkozott a kérdéses időszakban. Kozma arról sem tesz említést, hogy megbeszéléseik alkalmával Teleki, Bartha, vagy akár Werth Henrik tájékoztatná őt a kormányzónak az üggyel kapcsolatos véleményéről, pedig más megbízatásairól készített naplófeljegyzéseiben mindig nagy súlyt helyezett az általa igen tisztelt Horthy álláspontjának ismertetésére. Telekinek a néprokonsági munkába való bekapcsolódásáról l. *Koren — Voipio* 1988, 11. o. és *Gaskó — Nagy* 1943, 15. o. Tömböly Dénes frissen végzett, egyetemi kapcsolatokkal rendelkező gépészmérnök volt. A képviselők ama szűk csoportjához tartozott, akikre Teleki feltétel nélkül számíthatott. Kinevezésében valószínűleg szerepet játszhatott, hogy eredetileg az egyetemi ifjúság köréből akarták toborozni az önkénteseket. A zászlóalj körüli szervezési munkák során mindvégig Kozma jobbkeze marad.

[34] Minderről maga Kozma így vélekedik: „a magyar kormányok engem szívesen használtak fel a legkényesebb kérdések megoldására, abból a gondolatból kiindulva, hogy közismert németbarátságom és vonatkozásaim révén én vállalhatok olyan dolgokat is, amelyek a németek szemében, ha más csinálja, gyanús ügy lehet...". Ám Kozma feljegyzéseiből az is kitűnik, hogy német kapcsolatai — többek között személyes ismeretsége Hitlerrel — éppen a magyarországi német befolyás növekedésétől való félelmet, az ország függetlensége iránt érzett aggodalmat erősítették benne. Ebben a kérdésben teljesen osztotta Teleki véleményét, akihez egyébként is „több mint húsz év zavartalan barátsága fűzte" (OL K 429. Naplófeljegyzések. 1939–1941. 1940. április 1., 1939. március 13. és 16., 1941. április 3.). Kozma szerepéről a ruszinszkói eseményekben l. még OL K 429. Naplófeljegyzések a Kárpátalja megszerzésére indított akcióról. 1938.

[35] A zászlóalj megszervezésének elsődleges forrása *Kozma* 30. p. i. m., ezért a 2.1. fejezetben a továbbiakban csak az ettől eltérő forráshelyekre hivatkozunk.

[36] Az eredeti elképzelések szerint a tervezett 4–5000 kiutazótól finn, svéd, vagy német nyelvtudást és sígyakorlatot is megkövetteltek volna, amint erről Onni Talas Telekivel folytatott megbeszélését követő, 1939. december 14-i jelentése beszámol (51. p. i. h.). Ám ezek az elképzelések illuzórikusnak bizonyultak. A többször módosított hivatalos finn elvárásokról l. *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 43–4. o.

[37] Lásd 44. jegyzet.

[38] A honvédelmi minisztériumnak (a továbbiakban: HM) és a vezérkari főnökségnek a zászlóaljjal kapcsolatos tevékenységéről az iratanyag töredékessége miatt nem alkothatunk képet. Kozmának a honvédelmi miniszter „hűvös tartózkodására" utaló megjegyzéseit mindenesetre megerősíteni látszanak a Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) fennmaradt dokumentumai (HL HM. 11643/Eln. B.-1940. és HL HM. 12899/Eln. B.-1940.). A vezérkar részéről csak azt a dokumentumot ismerjük, melyben a vkf 1. és 5. osztálya az önkéntes-zászlóaljjal katonai megfigyelő kiküldését javasolja (HL vkf. 5290-eln. 1.-1939.). A politikai és katonai vezetés között egyre mélyülő ellentétekről bővebben l. *Dombrády* 1981,37. és 49–50. o., uö. 1990, 127–30. o., valamint *Dombrády — Tóth* 1987, 133–4. o.

[39] OL K 149–1937–6–5462, 5891, 6221, 6223, 7155, 9852, 12201, 13049, 13200, 13216 és 13950, K 149–1938–6-sz.n./5., 52. p. i. h. *Kozma* i.m. 1938. október 8., 9. és 11., valamint *Tarnói* 1943.

[40] Lásd pl. Lönnrothnak Enckell részére küldött, 1940. február 5-i budapesti jelentését (51. p. i. h.).

[41] A szerződés február 1-i aláírásával az önkéntesek hivatalosan beléptek a finn hadsereg kötelékébe. Kémeri Nagy február 7-i első napiparancsa ezzel indokolja a M. kir. 1. honvéd önkéntes század elnevezésének magyar önkéntes önálló zászlóaljra változtatását (30. p. i. h.). Ezek szerint téves a budapesti finn követségnek az a február 6-i értesülése, miszerint az önkéntesekkel csak Finnországban fogják megkötni a szerződést (SArk T 6572/21). (A szerződések megtalálhatók: OL K 149. A finnországi magyar önkéntes-zászlóalj szervezésével és működésével kapcsolatos iratok: jelentkezési lapok az önkéntes-zászlóaljba. 1940.) A rendeleti háttérről l. *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 57. o.

[42] Hasonlóan a zászlóalj felállításához, a kiutazás megszervezésének is *Kozma* 30. p. i. m. az elsődleges forrása, ezért ismét csak az ettől eltérő forráshelyeket jelezzük.

[43] DIMK IV. 488., 493. és 502. dokumentum.

[44] Ez a gondolat természetesen nem volt egészen új, hiszen a német elutasítástól mindvégig tartani lehetett. A végleges útvonal megállapítása előtt az is felmerült, hogy az önkéntesek Franciaországból kisebb csoportokban Belgiumon át Hollandiába utaznak, majd Amsterdamból repülővel Dániába vagy Stockholmba, s onnan — immár zászlóalj-kötelékben — hajóval, illetve vonattal Finnországba (51. p. i. h. *Martola* 1940. január 9-i és február 6-i jelentései a finn külügyminisztériumnak).

[45] 30. p. i. h. Cs. Szabó László jelentése.

[46] Találkoztak többek között Oscar Enckell altábornaggyal, a finn Főparancsnokság önkéntes-ügyekkel foglalkozó megbízottjával is, akire már ekkor igen jó hatást tettek (*Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 47. o.).

[47] A kiutazás legfontosabb forrásai Melocco i. m., *Kozma* 30. p. i. m., valamint a budapesti, párizsi, londoni és oslói finn követségeknek a finn külügyminisztériummal folytatott üzenetváltásai (51. p. i. h.). Úgy tűnik, Kozmáék előzetes ígéretei és a finnek ismételt sürgetései ellenére az első egység Finnországba érkezése után további önkénteseket már nem indítottak útnak. A késlekedés okai nem ismertek (vö. SArk T 6572/21. és 24.).

[48] *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 45–6. o.

[49] A lapuai tartózkodás legfontosabb forrása a B. Nordlund százados által vezetett, címe ellenére svéd nyelvű Osasto Sisu — Sotapäiväkirja 3.3.40.-10.5.40. (SArk SPK 2469), a magyar zászlóalj napirendje és napiparancsai (SArk T 6574/14), valamint Erik Lönnroth 1940 márciusi jelentései a finnországi kiképzőtáborok önkénteseiről (SArk T 6572/20). Emellett Kémeri Nagy Imre március 22-i levele Szarvas Zoltánnak és március 17-i jelentései Kozmának (30. p. i. h.), *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 46–7. o., *Haataja* 1989, 253–4. o. és *Brooke:* 1984, 15–76. o. A finn felettesek elismeréséről l. még a finn Főparancsnokságra küldött március 4-i jelentést (SArk T 6572/20), valamint Kuhl Lajos helsinki követ május 30-i jelentését Mannerheim marsallnál tett hivatalos látogatásáról OL K 63–1940–12/3413). Megjegyzendő, hogy egyes finn tanulmányok csak a nemzetközieket említik Osasto Sisu néven, mások viszont a Nordlund parancsnoksága alá tartozó valamennyi önkéntest, így a magyar zászlóaljat is.

[50] 30. p. i. h. *Kuhl* 1940. március 16-i levele Kozmához, *Brooke* 1941, 63. és 65. o., valamint 30. p. i. h. Kémeri Nagy március 27-i jelentései Kozmának.

[51] A lappeenrantai tartózkodás szűkös forrásanyagának lelőhelye: SArk 3541/40, 44, 46 és 69 Kommentotoimisto és Operatiivinen toimisto. Hivatalos jelentések hiányában a zászlóalj hangula-

tának beszédes jeleként értékelhetjük, hogy az önkéntesek lappeenrantai tartózkodásuk alatt gyűjtést szerveztek a hazai árvízkárosultak részére, aminek keretében megtakarított zsoldjukból 5500 finn márkát küldtek Magyarországra (UM Fb 109 C 11).

[52] *Wilkuna* 1989, valamint Emlékeztető Kuhl Lajos 1940. 4. 17-i külügyminisztériumi kihallgatásáról (51. p. i. h.).

[53] A budapesti finn követség aszinkronitására utal, hogy Onni Talas még március 16-án is újabb önkéntesek kiküldéséről tárgyal Kozmával (30. p. i. h. Kozma 1940. március 16-i levele Telekinek).

[54] DIMK IV. 590., 601. és DIMK V. 8. dokumentum. Kuhl Lajos május 9-én jelzi a Finn Külügyminisztériumnak, hogy a németországi átutazás elől elhárultak az akadályok (UM Fb 109 C 11).

[55] A Szárazföldi Erők Parancsnokságának 1940. 5. 11-i utasítása (69. p. i. h.). Lauri Haataja szerint Kyösti Kallio köztársasági elnök május 16-án búcsúlátogatáson fogadta Kémeri Nagyot. Ezt a gesztust a szerző a magyarok iránti különleges megbecsülés jeleként értékeli (*Haataja* 1989, 255. o.), ám a látogatás tényét megerősítő további adatot sem a szakirodalomban, sem a levéltárakban nem találtunk. Fennmaradt Enckell búcsúztató beszéde, melyben Mannerheim marsall üdvözlő szavait is tolmácsolva név szerint felsorolja a kitüntetetteket (17 fő), valamint a hadapródból előléptetetteket (7 fő), és minden önkéntes számára kilátásba helyezi a háborús emlékérmet (51. p. i. h.). Mannerheimnek a magyar önkénteseket búcsúztató 1940. május 24-i 67. számú napiparancsa magyar nyelven is olvasható (HL HM. 110240/Eln. B.-1940.).

[56] OL K 63–1940–12/7, *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 53. o., valamint MIKP V. 8. dokumentum.

[57] Az itthoni fogadtatásról l. *Kozma* 1940. június 2-i levele Kuhlhoz és Teleki beszéde a hárshegyi cserkészparkban (30. p. i. h.).

[58] A hivatal tevékenységével kapcsolatos igen töredékesen fennmaradt dokumentumokat l. 30. p. i. h. R. Martola 1940. augusztus 24-i Lönnrothnak írt levele arról tudósít, hogy a Felszámoló Hivatalt „végleg bezárták" (51. p. i. h.). Ezzel szemben a hivatal ügyvitele november végéig nyomon követhető (30. p. i. h., valamint HL HM. 110240/Eln. B.-1940.), és költségvetése is december 31-ig szólt (30. p. i. h.).

[59] *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 45. o. Mindezek következtében átfogó ismertetés helyett csupán néhány tipikusnak tűnő példa felsorolására vállalkozhatunk. Amennyiben hihetünk a Szentesi Napló egyik regényes ízű interjújának, néhány kalandvágyó szentesi fiatalember az északi fronton, Petsamo környékén harcolt, majd a békekötést követően a romeltakarításnál segédkezett (Szentesi Napló, 1940. május 31. 6. o.). Úgy tűnik azonban, hogy effajta tevékenységet legfeljebb valamely finn egységhez beosztva végezhettek, mert Petsamo környékén bevetett önkéntesekről nem tud a témát feldolgozó finn szakirodalom, és az önkéntesekre vonatkozó levéltári források sem említik az esetet. Pirithy Mátyás hadnagy és Békássy Vilmos zászlós vadászpilóták szintén egyénileg, a budapesti finn követség segítségével és féléves német repülővízumukat kihasználva utaztak Finnországba. A spanyol polgárháborút is megjárt Békássy egy frissen érkezett, megbízhatatlan Fiat G-50-es vadászgép berepülésekor eltűnt a Botteni-öböl felett, Pirithy azonban február közepétől a háború végéig 22 bevetésen vett részt, majd a fegyverszünet megkötése után hazautazott (Pirithy 1940. 2. 12-i meghallgatásának jegyzőkönyve (51. p. i. h.), Békássy haláláról kiállított hivatalos irat (SArk T 6571/3.), *Pirithy* 1984, 127–42. o., *Hyvönen* 1982, 24. o., *Keskinen — Stenman* 1989, 124. és 153–4. o., valamint Pajari 1971, 228–9., 252. és 262–3. o.). Ráday László zászlós vadászpilóta szintén velük ment volna eredetileg, de végül a magyar önkéntes-zászlóaljjal utazott Finnországba. Mivel időközben meghalt Békássy, nem kérte át magát a repülőkhöz, végig a zászlóalj kötelékében maradt. A ma már világhírű fotóművészként ismert Rácz István a sors iróniájából baloldali emigránsként élte át Helsinki hadüzenet nélküli első terrorbombázását. Hiába jelentkezett azonban ennek hatására egy helsinki toborzóirodában, csak fotóriporterként alkalmazta a hadsereg, mivel itthon nem részesült katonai kiképzésben — frontszolgálatra csak később, az 1941–44-es ún. folytatólagos háborúban vezényelték (*Rácz* 1941 és uö. 1991, 238–44., 250–51., 267–304. és 308–12. o.). Ezzel szemben annak a hat vagy nyolc önkéntesnek a jelentkezését elfogadták, akiket később a magyar zászlóaljhoz osztottak be, s akiket Kuhl említ egyik Kozmához írt levelében (Lásd 68. jegyzet.). Tudomásunk szerint a finn-szovjet front egyetlen magyar sebesültje Szepessy Géza volt, aki négy magyar és három német önkéntestársával 1939. november végén Berlinből utazott Finnországba. A különleges alakulat azt a feladatot kapta, hogy képezze ki a finn utászokat a szovjet aknák hatástalanítására. A szovjet támadás a terijoki frontszakaszon érte őket.

Szepessy lábsebet kapott, melyet februárig Helsinkiben kezeltek, majd vissza kellett térnie Berlinbe. A folytatólagos háború idején azonban Valkeasaarinál ismét harcolt egy német különítményben — megjegyzendő, hogy az itt leírtakat igazoló dokumentumokat nem minden szakember tartja hitelesnek (Négykezes — Nelikätisesti-lehti, 1990/2.). A téli háború másik ismert sebesültje Nagy Béla zongoraművész, aki Helsinki november 30-i bombázásakor veszítette el bal karját. (*Siilasvuo* 1992, 31. o.). Lehetséges, hogy a szovjet légitámadásoknak más magyar állampolgárságú polgári áldozatai is voltak, ám erre vonatkozó adatról nincs tudomásunk. E kiragadott példák is szemléletesen bizonyítják, hogy a téli háborúban részt vett magyar önkéntesek története nem azonos csupán a zászlóalj 341 „eredeti" tagjának történetével, habár még nem ismerjük az egyénileg jelentkezők teljes körét és tevékenységét.

[60] *Siilasvuo* 1992, 139. o.

[61] *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 40–1., 47–8., és 50–3. o., *Huhtaniemi* 1979, 264–5. o., továbbá *Kallenautio* 1985, 192–3. o., *Turtola* 1984, 216–221. o. és *Wahlbäck* 1968, 442. o.

[62] A szövetségesek valójában továbbra is Németországot tekintették elsőszámú ellenségüknek, ami a nehezen születő skandináviai partraszállási elképzelésekből is nyilvánvaló. Csapataik túlnyomó többségét az észak-norvégiai kikötők, valamint a német hadiipar számára létfontosságú svéd vasércbányák ellenőrzésére szánták, amiből Finnországnak aligha származott volna haszna. Az önkéntesek toborzásáról és a partraszállási tervekről részletesebben l. *Clark* 1967, 75–119., 141–9., 151–155., 191–221. és 246–8. o., *Järvelä* 1971, 49–50. o., *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 41., 47., 55–6. és 59. o., *Kallenautio* 1985, 203–5. o., valamint *Nevakivi* 1972, 100–3., 129., 134–55., 199–215. és 229–30. o.

[63] *Huhtaniemi* 1979, 270–2. o. Az olasz kivándorlók és emigránsok körében is nagy visszhangja volt a finnországi eseményeknek. Camille Marabini százados Franciaországban, Giuseppe Garibaldi (!) tábornok az Egyesült Államokban kezdte meg olasz légió toborzását, ám ezek az egységek nem jutottak el Finnországba (*Järvelä* 1971, 54–5. o.).

[64] *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 43., 48–9. és 51–4. o., valamint *Rautkallio* 1990, 46–52., 101–9., 122–5., 135–7., 161–6. és 170–6. o. Rautkallio érzékletesen ábrázolja, hogyan vált a finnek megsegítésének kérdése Herbert Hoover és Roosevelt elnök választási küzdelmének eszközévé, miként kapott prioritást a Szovjetunióba irányuló export a meghirdetett „morális blokáddal" szemben, milyen szerepet játszott az amerikai gazdaság a téli háború idején a Szovjetunió felfegyverzésében (ezt a körülményt több finn történész nem említi, vö. pl. *Kallenautio* 1985, 194. o.), valamint hogy a finnek iránti általános „szimpátiától" függetlenül amerikai állampolgárságukat kockáztatták a Finnországba induló önkéntesek.

[65] *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 50. o. A két magyar vadászpilóta is itt szolgált (SArk T 6572/20).

[66] Az európai országok közül a korábban említettek mellett Hollandia, Svájc, Spanyolország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária és Görögország kormányai tiltották az önkéntesek toborzását (*Järvelä* 1971, 26–30 és 51–3. o.).

[67] *Järvelä — Vuorenmaa* 1979, 58. o.

[68] 30. p. i. h. Mannerheim marsall 38. számú napiparancsa, 1940. március 24. Finnül l. *Koskimies* 1970, 88. o.

[69] A 3.1. fejezet foráshellyel nem jelölt részei *Berend — Ránki* 1958 és *Dombrády* 1981 alapján.

[70] E gazdasági expanzió első — és egyben utolsó — lépéseként Anglia az ún. dugáru egyezményben kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy negyedévenként meghatározott keret erejéig hozzájárul hadiipari nyersanyagok Magyarországra szállításához (HL vkf 1940/eln. 1. oszt. 3085 Dugáru egyezmény Anglia és Magyarország között). A gazdasági blokád átmeneti feloldásának jelentőségéről l. *Berend — Ránki* 1958, 310. o.

[71] HL vkf 1939/eln. 1. oszt. 5302 Külföldi anyagbeszerzés, hadianyagkiszállítás, hadianyag tranzitó forgalmának szabályozása, valamint HL vkf. 1940/eln. 1. oszt. 3023 Külföldi hadianyagszállítások feltételei.

[72] vö. 38. jegyzet.

[73] *Kronlund* 1988, 452–3. o. A honvédelmi költségvetés a hadköteles korosztályok, illetve a szükséges létszámú tisztiállomány kiképzését sem tette lehetővé, de a fegyverzetbeszerzés területén sem volt jobb a helyzet. Az alapbeszerzésre fordítható összeget pl. a honvédelmi biztos (puolustusrevisioni) javaslatához képest az 1927–36-os időszakban a felére (1 412 millió FM) csökkentették, igaz, ez az összeg még így is kétszerese volt az 1918–26-os évek ilyen irányú kiadásainak

(629 millió FM). Az ellehetetlenülő alapbeszerzések miatt az 1931–36-os évekre (I. hätäohjelma, 700 millió FM) és az 1935–43-os időszakra (uusittu hätäohjelma, 1 678 millió FM) ún. szükségprogramokat kellett elfogadni, ám ezek sem tették lehetővé, hogy a fegyverzetet a tervezett 300 000 fős hadsereg igényeihez igazítsák. A feszült nemzetközi helyzet hatására 1939-ben az alapbeszerzésekre fordítható összeget ugyan jelentősen megnövelték (860 millió FM), és utólag további forrásokat is rendelkezésre bocsájtottak (350 millió FM), ám így sem sikerült biztosítani a Mannerheim marsall által minimálisként megszabott összeget (1 360 millió FM). *Huhtaniemi* 1979, 238–40. és 246. o., valamit *Kronlund* 1988, 452., 454. és 459. o.

[74] *Huhtaniemi* 1979, 238–43., 254. és 259–60. o., *Järventaus* 1982, 35. és 52. o., valamint *Kronlund* 1988, 454. és 456–8. o.

[75] *Järventaus* 1982, 34–5. és 52–3. o., *Kronlund* 1988, 438–40., 541. és 553. o., *Tirronen* 1979, 302–7. o., *Tervasmäki — Juutilainen* 1976, 168. o., valamint *Tirronen* 1979, 307. o.

[76] A harmincas évek első felétől kibontakozó finn-magyar hadiipari kapcsolatok és a második világháború fegyverszállításainak elsődleges forrása: SArk PK 1244.

[77] SArk PK 1244/106 és 113.

[78] Hilbert több folyóméternyi különgyűjteményének túlnyomó része ilyen meg nem valósult üzletek iratanyagából áll. Visszautasított ajánlatai között különösen sok Weiss-termék szerepel paradicsomszósztól és szárított krumplitól kezdve pontonhídon, kétéltű terepjárón és nehéztraktoron keresztül egészen a repülőgépalkatrészekig (SArk PK 1244/106).

[79] SArk PK 1244/206, 106, 114 és 118, valamint *Kronlund* 1988, 443. o.

[80] SArk PK 1244/116, 117, 118 és 218, valamint *Huhtaniemi* 1979, 254. és 258–60. o. A háború kitörésekor ez a beruházás még folyamatban van, a gépek egy részének leszállítását a német blokád akadályozza, és a gépsorok felszerelését irányító magyar mérnökök Németországon való átutazása is problémássá válik.

[81] *Huhtaniemi* 1979, 259. o., valamint Suomen Kansallisarkisto (Finn nemzeti levéltár, a továbbiakban: KA) Niukkasen kokoelma, kansio 4/a és 9., valamint HL HM Eln B-1936–16.863. A kapcsolatok kiépítésében Shvoy István honvédfőparancsnok 1936-os és egy magyar hadiipari bizottság 1937-es finnországi látogatása is fontos szerepet játszhatott (HL HM Eln B-1936–12.935 és 1937–32.781).

[82] Az export 1936-ban a gépsorok kihasználása érdekében már elengedhetetlen volt, ám a Huba I. program elfogadása új helyzetet teremtett: a honvédség megnövekedett igényeit jelzi, hogy a MÁVAG kapacitását rövid időn belül 3–4-szeresére kívánták növelni a hazai megrendelések — többek között 176 db 40 mm-es légvédelmi ágyú — teljesítése érdekében. Ám a korábban jóváhagyott külföldi megrendelések a diósgyőri kapacitást jóelőre lekötötték (*Dombrády* 1981, 261–4. o.). Az azonnal és valutában fizető exportban érdekelt MÁVAG, valamint a HM kötélhúzásáról, mellyel a kormány is kénytelen volt foglalkozni, bővebben uo. 264. o. SArk 18452/2 és PK 1244/115

[83] Sark T 18452/2, T 19381/1 és 1244/115. A Finnország elleni szovjet támadás az utolsó 12 ágyút Németországban éri, mire a német illetékesek zárolják azokat. Csak január közepén sikerül a magyar légvédelmi lövegeket Göring engedélyével továbbszállítani (vö. 3.4. fejezet). A többi ágyú azonban már a háború kitörése előtt megérkezett Finnországba (*Huhtaniemi* 1979, 260. és 268–9. o.). A finn légvédelem elégtelensége miatt a Magyarországról érkező fegyvereknek viszonylag jelentős szerep jutott. A finn légelhárítás egyébként a téli háború idején csupán 5'szovjet gépet tudott lelőni — valamennyit 40 mm-es gépágyúval (*Pajari — Rantalainen* 1979, 95. o.).

[84] A budapesti vásárlásokról legrészletesebben: *Huhtaniemi* 1979, 272–3. o. Más finn szerzők általában néhány kiragadott példa erejéig, sok esetben tévesen említik a magyar fegyverszállításokat. A magyar szakirodalomban az angol gazdasági blokád feloldásával kapcsolatos utaláson túl nem találtunk konkrét említést az átengedett fegyverzetről, vö. 86. jegyzet. A finn védelmi minisztériumban összeállított beszerzési listáról az 2. táblázat tájékoztat.

[85] HL vkf 1940/eln 1. oszt. 3016 (1940 január 8-i értekezlet a finn hadianyagrendelésekről), valamint SArk PK 1244/218 és 229 (Január 6. és 11. keltezésű emlékeztető Hilbert tárgyalásairól a HM-ben) alapján.

[86] SArk PK 1244/218 (T. Glantz 1939. december 31-i budapesti jelentése Grandell vezérőrnagynak), *Berend — Ránki* 1958, 308. o., és *Juhász* 1964, 71. o.

[87] HL vkf 1940/eln 1. oszt. 3207 Finnországi hadianyag szállítások.

[88] Elképzelhető, hogy az előkészített szerződésekben szereplő 20 mm-es repeszgránátok, tábori konyhák és traktorok is kitolódó határidők miatt kerültek le a napirendről (SArk PK 1244/229. (1942. december 4-i jelentés a téli háború idején Magyarországon kötött szerződések egyenlegéről)).

[89] Uo. A fizetés dollárban történt, a finn védelmi minisztérium New York-i számlájáról, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankon keresztül, akárcsak a HM megrendelések esetében (SArk PK 1244/227).

[90] SArk PK 1244/218.

[91] Uo., valamint *Huhtaniemi* 1979, 272. o.

[92] A december elején rendelkezésre álló 447 rádió is „fogyóeszköznek" bizonyult. A szárazföldi erők a háború során 340 készüléket veszítettek, de külföldről a magyarokon kívül csupán 20 svéd és 75 francia rádiót sikerült beszerezni (vö. *Kronlund* 1988, 443–4. o. és *Tirronen* 1979, 320–1. o.).

[93] l. 88. p. i. h.

[94] *Huhtaniemi* 1979, 271–3. o., valamint SArk PK 1244/218 (a budapesti és római finn követségek táviratváltásai Helsinkivel az érkező hajókról) és PK 1244/219 (kimutatás a Magyarországról útbaindított szerelvények rakományáról). Németország elvben ekkor már ismét engedélyezte a területén keresztül történő titkos fegyverszállítást, vö. 3.4. fejezet.

[95] Ezt látszik megerősíteni *Huhtaniemi* 1979, 273. o., valamint *Tirronen* 1979, 299–300., 306. és 320. o. is.

[96] Október 7-én írták alá azt a szerződést, melynek keretében a MÁVAG a már említett 36 db 40 mm-es légvédelmi ágyút szállította (*Huhtaniemi* 1979, 256. o.).

[97] A svéd katonai vezetés hagyományosan pozitívabban viszonyult Finnország esetleges katonai megsegítéséhez, illetve felfegyverzéséhez, mint a politikusok (*Turtola* 1984, 211–21. és 228–31, valamint *Wahlbäck* 1968, 442. o.).

[98] *Huhtaniemi* 1979, 255–6. és 264–7. o.

[99] Uo. 286–8. o.

[100] Uo. 260–1 és 277–81., valamint *Nevakivi* 1972, 71., 76., 124–31. és 241. o. Nevakivi és Clark érzékletesen ábrázolják, hogyan „zsarolták" a finn illetékesek a békekötés lehetőségével a szövetségeseket, akik egyre nagyobb áldozatokra kényszerültek annak érdekében, hogy intervenciós csapataik érkezéséig kitartson az északi front. Így érthető megdöbbenésük és első reakciójuk, amikor Finnország ígéretei ellenére váratlanul fegyverszünetet kötött. Anglia rögvest lefoglalja a felségvizein tartózkodó finn hajókat, és Franciaországgal együtt követeli a térítésmentesen átengedett fegyverzet visszaszolgáltatását. Bár ez nem történik meg, a lefoglalt hajók nemsokára elhagyhatják az angol kikötőket. Az államhitel további folyósítását azonban természetesen felmondják, és fegyverszállításokról sem akarnak hallani a továbbiakban (*Clark* 1967, 192–3., *Nevakivi* 1972, 232., 241., 247. és 267., valamint *Huhtaniemi* 1979, 280–1. o.).

[101] *Huhtaniemi* 1979, 261–2.és 281–4. o.

[102] Bár a vásárlások esélyeit elvileg javította, hogy a kongresszus őszi rendkívüli ülésén Roosevelt a kezét megkötő be nem avatkozási törvény kiskapujaként elfogadtatta a „cash and carry" elvet — melynek értelmében az USA azonnali készpénzfizetés és a megrendelő állam által szervezett szállítás esetén hadviselő országnak is eladhatott katonai hasznosítású nyersanyagokat és késztermékeket —, a finn kölcsön ügye a várakozásokkal ellentétben nem került napirendre, és ez eleve megpecsételte a finn kívánságlista sorsát, Finnország szabad valutakészletei ugyanis igen korlátozottak voltak.

[103] Finnország december első felében 10 millió USD hitelt kap nem hadiipari megrendelésekre, amit mégis megpróbálnak fegyvervásárlásra fordítani. Ám a pénz „tisztára mosása" időveszteséggel jár, a háború végéig nem sikerül felhasználni az összeget. Ugyanerre a sorsra jut a Brown szenátor által beterjesztett 60 millió dolláros kölcsön, melyet a kongresszus hónapokig tárgyal. További pénzforrást jelentettek a társadalmi adakozások, melyek összértéke 6 millió USD körül mozgott. Azonban az összeg nagy része humanitárius célt szolgált, fegyvervásárlásra csak a Fighting Funds for Finland keretében befolyt 470 000 dollárt lehetett fordítani (*Huhtaniemi* 1979, 274. és 277., valamint *Rautkallio* 1990, 124–5. és 170–2. o.).

[104] *Huhtaniemi* 1979, 257–8. és 273–7., valamint *Rautkallio* 1990, 82–3., 124–31. és 165–6. o. Az USA felemás politikája miatt nem kizárt, hogy a Vörös Hadereg ennél jelentősebb amerikai hadfelszerelést vethetett be a téli háborúban, jóllehet több finn hadtörténész nem említi ezt a körülményt (vö. *Rautkallio* 1990, 174–6. o.).

[105] A legfontosabb vezetők közül elsősorban Göring marsall igyekezett lehetőségeihez mérten támogatni a finn fegyvervásárlásokat. Szerencsés körülménynek bizonyult, hogy a Hilbert cégével társuló Waffen und Munition fegyverkereskedelmi vállalkozás tulajdonosa, Joseph Veltjens egykori közös vadászpilóta-éveik nyomán Göring közeli barátja volt (*Huhtaniemi* 1979, 254. o.).

[106] December végén a németek maguk kezdeményezik a kereskedelmi kapcsolatok felújítását, ám a valutában megszabott árakban csak március 12-ére tudnak megegyezni. Hasonlóan eredménytelennek bizonyult, hogy Veltjens január közepén kijárja Göringnél olasz, magyar és svájci hadianyagok Németországon keresztül való szállításának engedélyezését: a finn hatóságok túl kockázatosnak ítélik ezt az útvonalat, és inkább a földközi-tengeri kerülőutat választják (*Huhtaniemi* 1979, 269–70. o.).

[107] Uo. 254–5. és 266–70., *Peltovuori* 1975, 55., 64–80., 108–12. és 138–44., valamint *Ciano* 1945, 183. o.

[108] *Huhtaniemi* 1979, 255., 259. és 268–72. o. A felsorolt fegyverek közül a puskák, a páncéltörők és 40 légelhárító ágyú csak a fegyverszünet megkötése után értek Finnországba.

[109] Uo. 285–6. o. Az egyébként szívélyes spanyolok az alkudozást nem kedvelték. A légierő parancsnoka például kijelentette, hogy a felajánlott 300 különféle repülőgépet csak egyben adják el, vagy sehogy. Ilyen feltételek mellett nehéznek bizonyult üzletet kötni.

[110] *Huhtaniemi* 1979, 285. és 288–9. o.

[111] uo. 291. o.

[112] A fegyverszünetet követő rövid szünet után áprilistól már folytatódtak a finn megrendelések, s Hilbert iratanyaga arról tanúskodik, hogy 1939–40 fordulója a világháború alatti gazdasági és katonai kapcsolatoknak csupán nyitánya volt.

TÁBLÁZATOK

I. táblázat

Külföldi önkéntesek a finn hadseregben

Állampolgárság	Létszám	Veszteség
Svéd	kb. 8680	kb. 218
Dán	kb. 1010	5
Norvég[1]	695	2
USA és kanadai[2]	372	8
Szovjet[3]	350	-
Magyar	346	-
Észt	56	-
Belga	51	-
Német	18	-
Holland	17	-
Angol[4]	13	-
Olasz	7	-
Lengyel	6	-
Svájci	6	-
Egyéb[5]	kb. 35	-
Összesen	kb. **11 660**	kb. **233**

Forrás: Järvelä – Vuorenmaa 1979, 52. o.

Megjegyzések

[1] A táblázat csak azokat az önkénteseket tünteti fel, akik a fegyverszünet megkötéséig beléptek a finn hadseregbe. Valójában 727 norvég érkezett Finnországba (uo. 50. o.).

[2] Finn nemzetiségűek

[3] Kelet-karjalaiak, inkerik és aunuk

[4] Valójában 227 angol önkéntes érkezett Finnországba (uo. 41. o.)

[5] lett, litván, luxemburgi, osztrák, francia, spanyol, portugál, jugoszláv, csehszlovák, román stb. állampolgárságúak

2. táblázat

Magyarországi hadianyagvásárlások

Fegyverfajta	Tervezett beszerzések	HM készleteiből felajánlva	Hadiipartól megrendelve	1940 nyaráig leszállítva
	(Zárójelben a fegyverekhez tartozó lőszermennyiség)			+
7.62 mm-es puska	75 000	600	–	300
7.62 mm-es rakétapisztoly	1000 (500 000)	–	– (520 000)	– (520 000)
7.92 mm-es géppuska	–	100 (4–7 mill.)	–	–
kézigránát	2–300 000	20 000	300 000	300 000
akna	–	3654	–	3654
8 mm-es páncéltörő	–	36[1] (3000)[1]	–	30 (3300)
20 mm-es páncéltörő	100–200	–	(130 000)[3]	–
37 mm-es páncéltörő	300 (180 000)	10[1] (6000)[1]	–	–
81 mm-es gránátvető	– (300 000)	9[1] (2500)[1]	– (30 000)	16 (32 240)
90 és 140 mm-es gránátvető	–	88 (77 000)	–	–
75 és 76 mm-es tábori ágyú	néhány (200 000)	6[1] (6800)[1]	– (100 000)	– (80 000)
105 mm-es tábori ágyú	15	5[1]	–	–
120 és 122 mm-es tarack	néhány (100 000)	–	– (75 000)[4]	– (16 000)
150 és 155 mm tarack	25	6[1]	–	–
20 mm-es légv. ágyú	100–200	–	–	–
40 mm-es légv. ágyú	–	–	42[5] (56 000)	36 (10 250)[7]
76 mm-es légv. ágyú	30 (50 000)	–	–	–
rádió	sok	243[2]	–	223
telefon	sok	1800	–	–
lövegvontató traktor	–	–	24	–
repülőgépmotor	–	–	40–50[6]	–
Kovács-farmotor	–	–	100	100
rohamsisak	–	18 680[1]	75 000	93 680
tölténytáska	–	26 000[1]	–	26 000
tábori konyha	300	–	300	–

Források:

1. oszlop SArk PK 1244/218 (1939 dec. 12-i irányelvek a külföldi hadianyagbeszerzőknek)

2. oszlop SArk PK 1244/218 (1939 dec. 31-i budapesti jelentés Grandell vezérőrnagynak) és PK 1244/229 (1942 dec. 4-i jelentés a téli háború idején Magyarországon kötött szerződésekről)

3. oszlop SArk PK 1244/229 i.d., PK 1244/218 (1940 jan. 6-i emlékeztető Hilbert HM-beli tárgyalásairól) és HL vkf 1940/eln 1. oszt. 3016 (1940 jan. 8-i értekezlet a finn hadianyagbeszerzésekről)

4. oszlop SArk PK 1244/229 i.d.

Megjegyzések:

[1] a lengyel hadsereg Magyarországra menekített fegyverzetéből

[2] leselejtezett készülékek

[3] Más forrás szerint megrendelve 20 000, a fegyverszünetig leszállítva 10 000 (Huhtaniemi 1979, 273.)

[4] Huhtaniemi 1979, 273. o. alapján

[5] Bofors-licenc alapján gyártott diósgyőri ágyúk

[6] elképzelhető, hogy a tárgyalások már a megrendelés stádiuma előtt elakadtak

[7] csak töltényhüvelyek

3. táblázat

Finnország külföldi hadianyagbeszerzései

állam	összérték[1] (millió FM)	részesedés a külföldi beszerzésekből (%)
Svédország	1470[2]	32.6
Olaszország	790[3]	17.5
Franciaország	600[2]	13.3
Anglia	500[2]	11.1
Belgium	500[3]	11.1
USA	270	6.0
Magyarország	100[4]	2.2
Norvégia	80	1.8
Dánia	70	1.6
Spanyolország	55	1.2
Svájc	35	0.8
Németország	35[3]	0.8
Összesen	**4505**[5]	**100**

Forrás: Huhtaniemi 1979, 291. o. alapján

Megjegyzések

[1] a táblázat valószínűleg csak a Finnországba érkezett hadianyagok értékét tünteti fel

[2] a térítésmentesen átengedett fegyverzetet hozzávetőleges eszmei értékén számítva

[3] az iratanyag hiányossága miatt bizonytalan adat

[4] az összeg nem tartalmazza a Bofors-légvédelmi ágyúk értékét, ezek feltehetően a svéd szállításoknál lettek beszámítva

[5] Huhtaniemi kb. 4,6 milliárd FM végösszeget is említ (uo. 290. o.).

Sárközi Zoltán

HEGEDÜS LÓRÁNT
(1872–1943)

Atyja, Hegedüs Sándor mint publicista és politikus előbb Tisza Kálmán miniszterelnök tanácsadója, majd 1899–1902 között Széll Kálmán kormányában kereskedelemügyi miniszter. Anyja, Jókai Jolán pedig Jókai Mórnak, a nagy romantikus regényírónak egyik unokahúga. Hegedüs Lóránt családja mindkét ágának vénáját örökölve, előbb elméleti és gyakorlati közgazdász, majd politikus, később pedig egyre inkább a tudományos, sőt a sikeres szépirodalmi tevékenység elkötelezettje.

Jogi és államtudományi tanulmányait Budapesten kezdte, majd Berlinben és Londonban folytatta. 1895-ben Budapesten „sub auspiciis regis" (királygyűrűs) minősítéssel az államtudományok doktorává avatták. Előbb a pénzügyminisztériumban dolgozott, majd a kivándorlási kérdések tanulmányozása céljából hosszabb körutat tett az Amerikai Egyesült Államokban. Már ekkor — korai, a kivándorlással foglalkozó munkáiban — megmutatkozott, hogy egész pályáján vörös fonalként fog végighúzódni a liberális–reformista szociálpolitikai felfogás.

Közben, 1898–1905 között, a politikai küzdelmekben is részt vett, mint a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője. Ennél jóval fontosabb az az egész életét befolyásoló esemény, hogy 1905-ben a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) ügyvezető igazgatójává választották meg. E tisztségét folyamatosan az 1913/14-es pénzügyi évig megtartotta, majd alelnök egészen 1929-ig.

A GYOSZ volt az az érdekvédelmi szerv, ahol az ifjú Hegedüs Lóránt — ekkor már egyetemi magántanár — először mutathatta meg képességeit. 1906. március 14-én a szövetség felolvasó ülésén „Önálló vámterület és kötött birtok" címmel értekezett. Kimondta: „Hazánk közgazdasági önállóságának útja: a kötött birtok (hitbizomány) fölszabadítása." Egy évvel később, 1907-ben a gondolatot így folytatta: „... Magyarország iparfejlesztésének országútja a kötött birtok felbontásán át vezet." Az 1900-as évek elején a gazdasági válság hatására, mondották a GYOSZ-ban: „...évek hosszú során át sok áldozattal és fáradsággal nevelt munkásaink mind nagyobb számmal Amerikába vándorolnak ki." Ezért a GYOSZ ugyancsak 1907-ben ankétot hívott össze, majd „A kivándorlás ügye" címmel feliratot terjesztettek a képviselőház elé. Ebben az erőteljes iparfejlesztést, az ingyenes állami népoktatást, a munkás nép-osztály olcsó élelmiszerekkel való ellátását kérték, majd leszögezték: „A kivándorlási ankéton számos példával igazoltatott az be, hogy a munkáscsaládok elvándorlásának legbiztosabb ellenszere népünk földéhségének méltányos kielégítése." E beadványnak nyilván lehetett némi hatása arra, hogy megszületett az iparfejlesztési törvény, az 1907:III. tc., ehhez kapcsolódva az autonóm vámtarifáról az 1907:LIII. tc., vele együtt az új kvótáról szóló, az 1907:LV. tc. Ez utóbbi Ausztriával szemben most már 36,4%-os részesedést biztosított Magyarországnak.

A politikai közvéleményt — így a gyáriparos köröket is — egyre inkább foglalkoztatta a választójog kiterjesztése. Az 1910. év első hónapjaiban ismét Hegedüs Lóránt előadásait hallgatták, aki így vé-

lekedett: „... a magyar polgárság nyújtsa ki kezét a munkásság politikai fölemelésére... különben ... a szociális mozgalmak minden gyűlölködése — politikai utat nem találván — a munkás és a munkaadó közti feszültségben csapódik le ..." Falun az analfabéták miatt a nyílt szavazást ajánlotta, városon azonban lehetségesnek tartotta a fakultatív, titkos szavazást. Kifejezetten osztály-álláspontja nyilvánul meg, amikor leszögezte: „Ipari munkás az, akire kiterjed a kötelező balesetbiztosítás és betegsegélyezés." L. erre az 1907:XIX. tc.-t.

A gyáriparosok körében mintegy „hattyúdal"-ként 1910-ben tartotta meg utolsó előadását. Most Dr. Fenyő Miksával együtt a drágaság ügyében összehívott értekezleten szerepelt. Jegyezzük meg: ez idő tájt az élelmiszerek ára annyira emelkedett, hogy egy négytagú munkáscsalád, melyben csak a családfenntartó rendelkezett keresettel, a havi pénzbér mintegy 70–75%-át költötte el ennivalóra.

1910-ben újra parlamenti képviselővé választották meg, ezúttal a Szabadelvű Pártból újjászervezett Nemzeti Munkapárt színeiben. 1918-ig egyfolytában képviselő maradt. Mint ilyen előbb a parlament pénzügyi bizottságának főelőadója, majd Bécsben a delegáció hadügyi előadója.

Nyilvánvaló, hogy politikai szereplésével hozható kapcsolatba állandó munkahelyének felcserélése is. Az 1911/1912-es pénzügyi év óta a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. ügyvezető igazgatója. A pénzintézeti szakmunkák így váltak mindennapi gyakorlatává. Hatalmas banktörténeti monográfiát írt, „A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története" címmel, mely 1917-ben jelent meg Budapesten. E könyv tömény szakmunka, óriási adatbeli gazdagsággal, quantitatív táblázatokkal és kimutatásokkal, minden lehetséges melléklettel, összesen 565 oldalon. A fényképmellékletek a háború második felében, utoljára mutatják be a magyar liberális burzsoázia soha többé vissza nem térő gazdagságát.

Az első világháború harcainak elhúzódása miatt ekkor már nemcsak a cári Oroszországban, hanem a Központi Hatalmak országaiban is elemi erővel felszínre tört a nélkülözők, elsősorban a nagyvárosi munkástömegek elégedetlensége. Ilyen körülmények közt kezdődött meg a harctereken a katonai összeomlás, majd az Osztrák–Magyar Monarchia nemzeti mozgalmainak nyílt színre lépése. Ismeretes: Budapesten 1918. október 31-én győzött az őszirózsás forradalom.

Mit tettek a finánctőkések e számukra oly nehéznek ígérkező, komoly zavargásokkal fenyegető napokban? Mindenekelőtt: a helyükön maradtak. Azután megkezdték a szervezkedést. Rugalmasságukra jellemző, hogy 1918. november 17-én a Budapest főváros területén működő pénzintézetek képviselői már bankközi értekezletre gyűltek össze. Ezen huszonegy pénzintézet megbízásából Előkészítő Bizottságot választottak, mely a jövőben egybehangolja majd állásfoglalásaikat. Az értekezlet elnöke a legfőbb „pénzeszsák" hírében álló Lánczy Leó, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. elnök-vezérigazgatója, jegyzőkönyvvezetője pedig Hegedüs Lóránt. Az Előkészítő Bizottságból 1919. január 31-ére kinőtt a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE), mely e néven ekkor tűnt fel először. Alapszabálya 1919. január 24-én kelt. Alakuló ülését a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Rt. épületében tartotta meg. Ezen már huszonhárom pénzintézet képviselői voltak jelen, melyek ugyanekkor tagjai maradhattak korábbi szövetségeiknek is. A polgári demokratikus for-

radalom idején 1919. március 6-ig működtek.

Mi volt e nagyszabású pénzintézeti tömörülés célja? Ugyanaz, ami gr. Károlyi Mihály köztársasági elnök kormányáé: megőrizni a történelmi Magyarország területének egységét, mégpedig a nemzetiségeknek adandó gazdasági-politikai engedmények árán. Ha azonban ez nem lehetséges — mint az elszakadását kimondó Horvát-Szlavónország esetében ekkor már látható volt — menteni a veszett fejsze nyelét! Mindezt annál inkább megkísérelhették, mert pl. Hegedüs Lóránt évtizedekkel korábban is elsősorban a „szociális haladás"-tól várta a nemzetiségi kérdés megoldását. Már ekkor helytelenítette a nemzetiségek gazdasági fejlődésének akadályozását. Ez amúgy sem lehetséges — mondotta — egyébként pedig egészében tilos!

1919. március 21-én Budapesten kikiáltották a Tanácsköztársaságot. Ez az esemény a nagypolgárság számára új helyzetet teremtett. A földbirtokosoknak és a nagytőkéseknek a félreállítás, intézményeiknek pedig a felszámolás lett a sorsa. Egyeseket, mint pl. Hegedüs Lórántot túszként őrizetbe vettek.

1919. augusztus 4-én a román bojárok hadserege bevonult Budapestre. A forradalmi államhatalom megszűnt, fokozatosan felszínre törtek a polgári jellegű mozgalmak, szervezetek. Ezek egyike a TÉBE volt, melynek tagjai — a kényszerű szünet után — 1919. augusztus 7-én, Budapesten már ismét összeültek. Ezt követően, 1919. szeptember 10-én már teljes ülésre jöttek össze huszonhét pénzintézet képviselői. Négy bankszakember is jelen volt. Az elnök Hegedüs Lóránt, az ország pénzügyeinek most már koronázatlan királya. Az 1919. szeptember 24-i ülés után bejelentették, hogy újabb tizenegy pénzintézet kérte felvételét a TÉBE soraiba. Így jött létre rövid idő alatt Magyarország legerősebb gazdasági tömörülése.

1919. november 16-án Horthy Miklós különítményes tisztek által vezetett nemzeti hadserege váltotta fel a román megszállókat. Valójában mostantól bontakozott ki Budapesten az ellenforradalom fősodra, mely megtagadta a forradalmak előtti szabadelvű földbirtokos-nagytőkés politikai szövetséget. Ehelyett az országot konzervatív, keresztény-nemzeti ideológia alapján álló, agrárius-nagybirtokos vezetésű, de „mezei hadakkal" megtámogatott politikai erők kezébe adta. Az új országgyűlésben 1920-ban egyértelműen ezek uralkodtak. Hogy azonban a politikai rendszer a fajvédő tendenciák ellenére sem lett totalitárius, annak fő oka: a gazdasági életben nem tudta a közgazdasági és politikai liberalizmus elvei alapján álló nagy-, közép- és kispolgárságot legyőzni. Ezért is kellett rövidesen leállítani pl. az antiszemita kilengéseket. A rendszert csak a politikai „liberalizálódás" útján lehetett konszolidálni. Ez a folyamat gr. Bethlen Istvánnak 1921-ben miniszterelnökké történt kinevezésével indult meg látványosan.

Hegedüs Lóránt ilyen körülmények közt érkezett el élete csúcspontjára. A trianoni békeszerződés igazságtalanságait, a magyarság tragikus veszteségeit mélyen átérezték az üzleti körök is. Mégis ők voltak talán az elsők, akik igyekeztek túltenni magukat fájdalmaikon, s felszárítván könnyeiket, annak utánanézni, hogy miből is éljünk meg. Fokozott mértékben igaz mindez az „érzékeny lelkű" Hegedüs Lórántra. 1919–1920-ban a békekötés előkészítésére a gr. Apponyi Albert vezetésével Neuillybe kiküldött szakértő bizottság tevékeny tagja. A trianoni békével műveinek egész sorozata foglalkozott. (Magyarország megcsonkítása – Európa veszedelme [1919], Lesz-e béke? [1920],

A magyar éjszaka [1920], Harc a magyar igazságért [1927]).

A Trianon utáni Magyarország talpra állítása érdekében gr. Teleki Pál miniszterelnökségének idején, 1920. december 16-án elvállalta a pénzügyminiszteri tárcát. Ezt a megbízatását gr. Bethlen István kormányában, 1921. szeptember 27-ig, tehát lényegében kilenc hónapig töltötte be. Kísérletet tett arra, hogy megszüntesse az államháztartás hiányát, hogy megállítsa az inflációt (a bankóprést), hogy az így megszilárdított hazai valutát bekapcsolja a pénzügyi világforgalomba, végül megkezdje a földreform végrehajtását. Ezek érdekében behozta a forgalmi adót, megkezdte a vagyonváltság és a hadinyereség adó behajtásának végrehajtását. Addig nem is volt baj, míg az ingó vagyonok voltak soron. A korona árfolyama emelkedni kezdett a külföldi tőzsdéken. A mesterségesen előidézett „pénzszűke" azonban hamarosan megbukott az agrárius–földbirtokos körök makacs ellenállásán. Hegedüs szerint: „A gondolat az volt, hogy ha én másfél millió hold földet elveszek vagyonváltságban, azt az akkor még sok pénzzel ellátott kisgazdák között a magántulajdon alapján eladom, a bejövő bankjegyeket megsemmisítem és akkor stabilizálom 5 frankon a magyar valutát." Ebből annyi valósult meg, hogy kb. félmillió hold állami föld gyűlt össze. Így kénytelen volt lemondását beadni. Utódai a vagyonváltság-földekre később külföldi kölcsönöket vettek fel, a földreform pedig végül 1 275 548 kat. holdnyi terület szétosztása útján megvalósult.

Hegedüs Lóránt súlyos idegösszeroppanással távozott a miniszteri székből. Öt teljes esztendőn keresztül szenvedett krónikus álmatlanságban. Munkaereje megbénult, ez idő alatt semmit sem publikált. Szervezete nem volt alkalmas az ilyen erejét túlságosan igénybevevő szerepekre. 1937-ben kudarcának fő okát így látta: „... liberális ember ne akarjon politikai tényező lenni akkor, amikor konzervatív korszak van". Életútja 1926 után, e felismerés jegyében már csak „másodvirágzás"-nak mondható. Elégtételként ugyan megérte, hogy az 1924-ben alapított Magyar Nemzeti Bank Rt. részvényeit a „nagypipájú, kevésdohányú", de a politikai életben uralkodó nagybirtokos körökkel szemben a TÉBE-hez tartozó pénzintézetek, továbbá a GYOSZ nagyiparosai jegyezték, valamint, hogy az ország a Népszövetség 250 millió aranykorona összegű kölcsönével 1927. január 1-jével megismerkedhetett a stabilizációt jelentő pengővel, az új valutával. Mindez nem változtatott az ő „másodhegedűs" helyzetén. Elnöke maradt ugyan 1925/1926 után is a TÉBE-nek, később kormányzói kinevezés révén tagja lett az országgyűlés felsőházának, majd elnyerte a magyar királyi titkos tanácsosi méltóságot. Az aktív politikai pálya, a közéleti cselekvés legfontosabb területe azonban örökre bezárult előtte. Kárpótlásként fokozott mértékben fordult a tudományos tevékenység felé. 1926-tól kezdve, nyilván a Jókai-család örökségeképpen publicisztikai és szépirodalmi alkotásokkal szerzett magának babérokat. Főmunkatársa lett a Pesti Hírlapnak.

A Magyar Tudományos Akadémia már 1920-ban levelező tagjává választotta, ezt követően 1934-ben előbb tiszteleti, majd 1935-ben igazgatósági taggá nyilvánították. Rendes tagja volt 1920 óta a Kisfaludy Társaságnak, tiszteleti tagja a Petőfi Társaságnak, a La Fontaine Irodalmi Társaságnak, a nagykőrösi Arany János Társaságnak, valamint a Magyar Történelmi Társulatnak. Tudományos munkássága felölelte a politika, a közgazdaságtan és a szociológia területét. Különösen sokat foglalkoztatta az adózás kér-

dése. E tárgykörből kb. másfél tucatra menő dolgozata jelent meg nyomtatásban.

Szépirodalmi tevékenysége az 1926. esztendővel, tehát betegségéből való felépülésével egyidőben, mintegy varázsütésre indult meg. Szépirodalmi alkotásai, könyvei zömmel a magyar múlt nagy alakjainak életét jelenítették meg. E művek elkészítését olykor évtizedes történetkutatói munka előzte meg. (A legfontosabbak: Kossuth. Színjáték, 1927., Kossuth. Tanulmány, 1928., Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája. 1932., Kossuth Lajos, legendák hőse, 1934., Két Andrássy és két Tisza, 1940., Görgey. Színjáték, 1938., Ady és Tisza, 1940.) Hozzáértők véleménye szerint ezek egyike-másika nem mondható igazán rangos alkotásnak. Annál inkább árulkodnak szerzőjük politikai felfogásáról, pl. nem titkolt barátságáról az Amerikai Egyesült Államok iránt. Ide életének ebben a szakaszában másodszor is sikerült kiutaznia.

Ady és Tisza c. könyvét 1940-ben, Budapesten a Nyugat jelentette meg. Itt adta utoljára tanújelét annak, hogy változatlanul hű maradt ifjúkori eszményeihez. Ő, aki a századfordulón részt vett a Huszadik Század, majd a Társadalomtudományi Társaság munkájában, egyszerre tudta szeretni a magyar történelemnek e két tragikus alakját. Ady Endre költői nagyságának elismertetéséért 1926 után kemény csatákat kellett vívnia, különös tekintettel arra, hogy Petőfi Sándor után, mint költőt, Ady Endrét tette a második helyre. Szavai szerint: „...küzdelmes és harcos hosszú életem alatt sem politikai támadások, sem közgazdasági problémák során senki, sőt érdekfelek sem támadtak rám oly kegyetlenül és állhatatosan, mint azok az ellenfeleim, akik Adyban és benne — szó szerint idézek — a »Sátán lovagját« látták." Görgey c. drámájában pedig, melyet 1938-ban ugyancsak a Nyugat adott ki, akaratlanul megjósolta saját szomorú végét: „Ha családi krónikánk helyes, mi még a honfoglalóktól származunk és viseljük azt a Sorsot, amely ellen nincs menekvés. Fajunk a dacnak népe és ezért a magyar faj drámája a Dac tragédiája."

Élete utolsó két évében egészségi állapota megrendült. 1943. január 1-jén Budapesten halt meg. Utóéletének legértékesebb napja 1944. március 19-e volt. Ekkor a Nemzeti Színházban Kossuth című drámáját játszották, melynek korábban nem volt különösebb közönségsikere. Most azonban, hogy Budapest fontosabb pontjain feltűntek a hitlerista Németország megszálló katonái, egyszeriben felértékelődött a délutáni előadásban játszott színdarab minden szava.

Hegedüs Lóránt sorsa jól példázza a „vörös" és a „fehér" politikai malomkövek közé szorult, hazai gyökerű polgári liberalizmus tragédiáját. Ő mint szenvedélyes magyar hazafi és vallásos meggyőződésű ember bizonyságot szolgáltatott arra, hogy a szociálisan elkötelezett liberalizmus a 20. század első felében is összeegyeztethető volt a hagyományos nemzeti és világnézeti értékekkel.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár, Kapitalizmuskori Osztály, Z 1407 Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének iratai.

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének évi jelentései. (1902–1947)

Hegedüs Lóránt munkái.

Hegedüs Lóránt emlékezete. Budapest, 1944.

Gáspár Margit: Láthatatlan királyság. Budapest, 1985.

BALKAN STUDIES 32. 33. k.

Tessaloniki, 1991. 1992. [1995] 384, 373 o.

BALKÁN-TÖRTÉNET 32. 33. kötet

A Balkán története a múlt század óta a történettudomány egyik sokat művelt ágazata, különösen az angolszász történetírás kedveli, de a franciáknál és a németeknél is gyakori műfaj. Az egyes balkáni országokban tudományos intézetek alakultak a félsziget kutatására, elsősorban persze történeti szempontból, de a néprajz, nyelvészet és irodalomtörténet is beletartozik ezeknek a vizsgálódásoknak a sorába.

Az alkalmat az elgondolkodásra az adta, hogy 1995-ben jelent meg (1995-ben) a Szalonikiben működő állami Balkán-kutató Intézet folyóiratának, a Balkan Studiesnek 1991. és 1992. évi 32. és 33. kötete. A folyóirat idegen nyelveken közöl tanulmányokat, forrásközléseket és ismertetéseket, évente két számban jelenik meg. Zömmel görög történészek publikálnak itt, de szép számban külföldiek is. Nemzetközileg is jól ismert, számon tartott rangos folyóirat.

A görög szerzők persze többnyire görög témákat tárgyalnak, s ezek révén a görög elem balkáni jelenlétét emelik ki. Így Athanassios Karathanassis a 16–18. századi európai térképészek Macedóniára vonatkozó munkáit tekinti át (1991/1), megelégedéssel állapítja meg, hogy egybehangzóan a görög elem elterjedt voltát igazolják. Xanthippi Kotzageorgi a múlt századi angol utazók görögországi élményeit vizsgálja (1992/2.) és úgy látja, hogy csak az egzotikumot keresték Görögországban. Barbárnak találták, s ami csak valamelyest is Európára emlékeztette őket, az szerintük a nyugati befolyás eredménye. Az ókori hellén elemnek már nyomát sem találták.

A görög tanulmányok zöme azonban 20. századi témákkal foglalkozik. Zacharias N. Tsirpanlis a görög és az olasz katonák erkölcsi tartását vizsgálja 1940–41-ben, a német beavatkozás előtt (1992/1.): az olaszok katonai fölényben voltak, lelkesedtek Mussoliniért, mégis rosszul harcoltak, velük szemben a hazájukat védő görögök erkölcsi fölényben voltak. Georgios A. Kazamias a német megszállás korát idézi (1992/2.), amikor az angolok kénytelenek voltak az általuk meghirdetett blokádot megtörni, hogy valamilyen formában élelmiszert juttassanak Görögországba. Először Törökország segítségét vették igénybe, később Svájc és Svédország is bekapcsolódott, az utóbbi mögött valójában Kanada állt, de ezt sikerült a németek elől eltitkolni. Evanthios Hatzivassiliou Görögország és Bulgária viszonyát vizsgálja 1949–64 között (1992/1.), amelyet a kölcsönös bizalmatlanság jellemzett. A görögök a bolgár területi igények miatt aggódtak, a két táborhoz való tartozás is késleltette a nagyjából normális viszonyok kialakulását. Persze Görögország is hozzájárult a feszültségekhez, hiszen, mint Basil Kondis kimutatja (1991/2.), az emigráns görög kormány már 1941-ben felvetette északi határai kiterjesztésének a kérdését, ami bolgár területre vonatkozott, meg Albánia déli részét is érintette, persze az Égei-tengeri, akkor olasz fennhatóság alatt álló szigeteket és Ciprust is. A béketárgyalásokon végül az északi határ módosítása nem sikerült, Ciprus problémája is megoldatlan maradt. A görög–török viszony is több ízben került elő. Evanthis Hatzivassiliou a görögországi török és a törökországi görög kisebbség helyzetét vizsgálja a ciprusi kérdés kapcsán (1991/1.) és arra a megállapításra jut, hogy a görög területen lévő muzulmánoknak csak a fele török, a többi pomák és cigány, de ezek békésen élhetnek, míg a konstantinápolyi görögök ellen 1955-ben pogromot hajtottak végre, s végül is kiűzték őket a városból. Phokion Kotzageorgis érdekes tanulmányában azt vizsgálta, hogyan látta a görög sajtó az 1960., 1971. és 1980. évi katonai puccsot Törökországban (1992/2.): az első két alkalommal inkább csak a nyugati sajtót visszhangozta, míg 1980-ban már elsőrendű érdeklődést mutatott a fejlemények iránt.

Vannak persze szélesebb témaköröket felölelő tanulmányok is. Nina Bakisian a Duna-konföderációs terveket gyűjtötte össze Kossuthtól Jászig (1992/2.) — csak mi emeltük ki a két magyart, mert persze Garašaninról, Palackýról, Popovici-ról és Rennerről is bőven esik szó, a szerző jól tájékozottan és együttérzéssel ismerteti ezeket a terveket. Besilike Papoulia A Balkán – Európa új puskaporos hordója? címen (1992/2.) leszögezi, hogy a Balkán puskaporos hordó is marad, persze

azért többek között, mert Macedónia görög fogalmát Európa nem ismeri el. Egyébként a Habsburg-monarchia szétverését végzetesnek tartja. A Görögországtól távolabb eső területek vonatkozásában a görög szerzők jóindulatúan objektíveknek tűnnek. A szerb Dušan T. Bataković (1992/2.) a jugoszláv kérdés történeti előzményeit tárja fel. Az egyes területek közt nagy volt a gazdasági szintkülönbség, az eltérő vallás is nehézségeket okozott. Tito kísérlete a nemzeti kérdés megoldására nem sikerült, mert csak kommunista elnyomást hozott, elsősorban a szerbeknek. A szerbek az egész időszakon keresztül a legrosszabb helyzetben voltak. A jóindulat mindegyik fél részéről hiányzott, így nem sikerülhetett a békés megoldás az ország fennmaradásával.

Egyébként nem hiányzik a folyóiratból a görög önkritika sem. Eleftherios N. Botsas kimutatja (1992/2.), hogy Görögország sem makro-, sem mikroökonómiai szinten nincs még felkészülve, gazdasági egyensúlyhiánya miatt, az Európai Unióhoz való tényleges csatlakozásra.

Ez az önkritika persze mit sem változtat azon, hogy a görög tanulmányok nagy többsége görög szempontból vizsgálja és értékeli a problémákat, mintegy Görögországot tekinti a Balkán központjának. Ugyanígy van ez persze a többieknél is. A román tudományosság nem szereti a Balkán fogalmát, külön intézete van Délkelet-Európa kutatására, szintén saját folyóirattal, s ez persze Romániát tekinti a Balkán (bocsánat: Délkelet-Európa) központjának és vezető hatalmának, ezt a szerepet a messzi múltba is visszavetítve. E megközelítésben a belgrádi Balkán-intézet sem marad el.

Van-e hát Balkán-történet az egyes országok történetén túlmenően? Mert a Balkan Studies azt mutatja — s ezt jó néhány más ország példáján is lehetne igazolni —, hogy mindig van egy ország, amely jelentős szerepet játszik a félszigeten, s ezzel európai jelentőségre is tesz szert. Ha ettől eltekintünk, (Budapestről ezt könnyű megtenni), akkor végigpásztázva a történelmi fejlődést, a következőket látjuk: Az ókorban a félsziget a görög városállamokat jelentette, az ókori demokrácia szülőhazáját, aztán meg a római birodalmat, a Pax Romanát, amely valóban néhány évszázadra békés állapotokat, nyugalmat teremtett. Ez folytatódott a középkorban Bizánccal.

Bizánc mindmáig vegyes fogadtatásra talált az európai történetírásban. Lehetett úgy tekinteni, mint a hanyatlás tipikus példáját (s akkor persze el kellett tekinteni attól, hogy ez a hanyatlás mintegy ezer esztendőig eltartott). Cselszövés, árulás, elnyomás, ravaszság — minden rossz levantin tulajdonság megtestesült benne, (ahogy — elsősorban Gibbon óta — a magára oly büszke Európa látta). De lehetett úgy is látni, s a múlt században kialakuló bizantinológia úgy látta, mint a kulturális nagyság példáját, a sötét európai századokban a civilizáció fénysugarát. Az igazság nyilván valahol a kettő között van, de talán közelebb az utóbbi álláspontho z. A Bizáncból kiszakadt államok a nemzeti történetírásban persze jó kalkulust kaptak, a felszabadulás a bizánci elnyomás alól a történelmi fejlődés nagy vívmánya volt. Hogy aztán ezek közül az egyik vagy a másik egy-egy korszakra szinte az egész félszigetet saját uralma alatt egyesítette, az a nemzeti látószög szempontjából hol pozitívum volt, (amikor éppen a bolgárok vagy a szerbek voltak az egyesítők), hol éppenséggel negatívum, hiszen nemzeti elnyomás mutatkozott éppen. Persze valakit, valakiket mindig elnyomtak; ezt a pesszimista jelzést is ki lehet olvasni a történelemből.

Ha Bizánc elnyomást jelentett a görögök kivételével minden balkáni nép számára, még inkább így volt ez egyértelműen az oszmán birodalom vonatkozásában. Megint, Bizánchoz hasonlóan, a kettős értékelés: a negatív és a pozitív. Az erőszakosan asszimiláló, a népet kizsákmányoló, a nemzeti fejlődést évszázadokkal visszavető elnyomás. A másik oldalon a Pax Ottomanica, megint egy hosszú békés szakasz, nemzeti viszályok nélkül. Sőt, a mai török történetírók éppenséggel gazdasági fejlődésről is beszélnek a városokban, s felemlegetik a jobbágyság hiányát, hiszen forma szerint az csakugyan nem létezett. Megint középen van az igazság, ezúttal esetleg az első felfogáshoz közelebb?

Ami az oszmán birodalmat felváltotta, az a nemzetállamok létrejötte a 19. század során. A nemzetállam megfogalmazás kissé eufemisztikus. Hiszen az első évtizedekben az ország nem terjedt ki a nemzet minden tagjára, sokan azon kívül rekedtek. Amikor meg idővel mind csakugyan az országhoz tartoztak, sok egyéb náció is, velük együtt. A függetlenség forma szerint megvolt csakugyan. Más kérdés, hogy valójában a nagyhatalmak döntötték el az államok sorsát, azok adtak nekik uralkodókat. Az első világháborúig még inkább kollektívan felügyelték őket, utána a franciák próbálkoztak az egész terület befolyásolásával, azután a németeknek ez sikerült is átmeneti időre, a Szovjetuniónak pedig majdnem egy fél évszázadra, igaz, hogy ebből Görögország kimaradt.

A balkáni országok eléggé elmaradottak voltak ahhoz, hogy a szovjet minta követése még valamit lendíthessen is rajtuk gazdasági téren. A szellemi szabadság hiánya pedig kevésbé érződött itt, ahol a hatóság, a király vagy a pártfőtitkár amúgy is tisztelt és félt tényező volt mindig is. A

kollektivizmusnak a balkáni társadalmi szervezetben régi gyökerei voltak. Tehát ami jött, az nem volt olyan váratlan és hihetetlen, mint Kelet-Európa egyéb térségeiben.

Görögország kimaradása a szovjet táborból felveti azt a kérdést, mit is tekintsünk Balkánnak? Szélesebb kelet-európai perspektívában azt mondanánk, hogy Horvátország és Dalmácia inkább Közép-Kelet-Európához tartozik, már csak a nyugati egyházhoz való csatlakozása révén is. Katolicizmus és ortodoxia évezredes különbsége és ellentéte éppen napjainkban eléggé egyértelműen mutatkozott. Viszont a földrajzi kényszer többé-kevésbé ezeket a területeket is hozzákapcsolta a Balkánhoz. Talán a szélén lévő szlovének maradnak ki leginkább a sorból, már csak azért is, mert igen hosszú időn át az osztrák kultúrkörbe tartoztak, s ezzel Európához kapcsolódtak. Ez a mozzanat egyébként a történeti Magyarországon élt románok és szerbek esetében is jelentős volt. A velencei, szélesebben olasz hatás éppen a horvát–dalmát területekre terjedt ki, amelyek egyébként is kissé különálltak.

Meg lehet írni a Balkán történetét? Sokan megtették már, tehát nyilván lehet. Igaz, a legtöbb esetben ez, korszakonként elkülönítve, az egyes mai balkáni államok történetét jelentette. A „történetírás nemzeti látószöge", hogy ismét Szűcs Jenő zseniális megfogalmazását idézzük, a nem balkáni történetírókra is erősen hatott, hiszen többnyire a 20. században, abból visszatekintve írtak, és ebben a században a nemzetállami hiedelem egyértelműen uralkodó volt. Mit jelentett ez a nemzeti látószög az egyes népek és országok esetében?

Kezdjük a görögökkel, már csak a Balkan Studies apropója miatt is. Sajátos módon Bizánc ebben a látószögben ritkán kerül elő. A történetírás az újkori görög történelem iránt érdeklődik, a görög nemzetállam áll a központban, színezve azzal, hogy az egész Balkánon megtalálhatóak a görög elem nyomai, hiszen a görög kereskedők valóban mindenfelé eljutottak a félszigeten. Az ókori görögség persze bizonyos alaphangot megad, de az ókori kutatások itt inkább más diszciplináknak vannak fenntartva. Bizánc alkalmasint negatív konnotációi miatt nem kedvelt téma (a bizantinológusok kivételével). Marad a görög felkeléssel kezdődő újkor. Görögország központi szerepet játszik. Arra a mozzanatra, hogy gazdasági szempontból Görögország fejlődése hamar elkanyarodott a balkáni (vagy akár kelet-európai) fejlődéstől, kevéssé szoktak felfigyelni. Nagyobb figyelem jut a nagyhatalmi, sokáig az angol befolyásnak, amely politikai szempontból távolította el az országot a többi balkáni államtól. Az mindenesetre biztos, hogy a görögök mindig valamiféle atyai vagy nagybácsis leereszkedéssel kezelik a többieket.

A bolgárok számára egyedül a hazai történelem az érdekes, az 1300 éves fennállás jegyében. A zsivkovi megalománia gyümölcsét ma már ebben a formában nem emlegetik, de valamiféle kontinuitás a nemzeti látószög értelmében mindenképpen van. Két traumával, az egyik Bizánc, a másik az oszmán birodalom. A bolgároknak mindig ezzel a kettővel szemben kell nemzeti nagyságukat bizonyítaniuk. A harmadik trauma neve Macedónia, a bolgár nemzeti megújulás bölcsője, ahogy nem egyszer leírták. 1878 óta az összes bolgár terület egyesítése volt a vezető külpolitikai szempont, Bulgária négy háborút is végigharcolt ennek érdekében, és ezt mintha máig sem felejtette volna el.

A macedónok valójában csak a 20. század során váltak különálló nemzetté, addig nyilván bolgárok voltak. A nemzeti látószög tehát elég szűk. Amin persze azzal lehet segíteni, hogy mindazt, ami Macedónia területén lejátszódott, a nemzeti történelem részének kell tekinteni, így többek között a 10. század végén és a következő elején fennállt államot, amelyet persze a bolgárok (alkalmasint több joggal) a nyugat-bolgár cárságnak tekintenek. A macedón szabadságharcokat a bolgárok is a magukénak tekintik. A görögök pedig ma is hivatkoznak arra, hogy Macedónia görög fogalom, egy része amúgy is Görögországhoz tartozik. Régebben még arról is volt szó, hogy az itteni lakosok mind görögök.

Csakhogy a görögök és a bolgárok mellett az újkorban még egy igénylő akadt, a szerbek, akik a két világháború közt az itteni szláv nyelvű lakosságot természetesen szerbnek tekintették. A titói Jugoszláviában ugyan megkapták a macedónok az önálló nemzeti létet, nyelvük és helyesírásuk azonban gondos szerb befolyásról tanúskodik. A szerbek is Bizánc és az oszmán birodalom traumájával találják magukat szemben, csak éppen van egy harmadik, Ausztria, s ebbe Magyarország is beleértetődik. A szerb történelem e három ellen vívott szakadatlan küzdelmek sora. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen nemzetet megillet a vezető szerep a félszigeten. Volt olyan időszak, amikor a horvátokat és szlovéneket is szerbeknek illett tekinteni.

A horvátok természetesen bizonyos időpontokban nem riadtak vissza ennek az ellenkezőjétől, hogy ugyanis a szerbeket tekintsék horvátoknak. Többnyire megelégedtek azonban a délszláv egység hangsúlyozásával. Történelmük túlnyomó része a magyarokkal való kényszerházasságban telt el

1102-től 1918-ig. Az oszmánok elleni küzdelem persze itt is nagy szerepet játszik, a horvát terület nagy része oszmán uralom alá került. De a veszedelmesebb, mert tartósabb ellenség mégis a magyar volt. Ausztria szinte az első világháborúig soha. A délszláv flörtöléstől, mondottuk már, az utolsó kétszáz évben a horvátok nem idegenkedtek, csak amikor a szerelemből házasság lett 1918-ban, jöttek elő a bajok. Ma már nyilván a nemzeti önállóság a folyamatos jelen.

A szlovének mindig is idegenkedtek a Balkántól. Nemzeti látószögük éppoly szűk, mint az albánoké, akiknek az államisága a 20. század elejéről való. Addig az oszmán birodalom leghívebb támaszai voltak, bár a szovjet korszakban illett erről megfeledkezni, s inkább Kasztrióta György törökellenes harcaira hivatkozni. Nem nagy meggyőződéssel, hiszen a többségükben muzulmán albánok mégiscsak éreztek valami közösséget az oszmánokkal. Még inkább ez volt a helyzet a boszniai muzulmánoknál, valójában a legújabb időkig. Hogy a megváltozott helyzetben hogyan alakul majd a nemzeti látószög, az ma még nem látszik világosan.

A románoknak a 14. század óta van állami kontinuitásuk kétségtelenül. Csakhogy a többi balkáni néphez képest ez mégis eléggé újkeletű. Ezen segített a római eredet, majd a múlt században a dáko-román kontinuitás. Ceauşescu már 2050 éves állami létről szólhatott (Zsivkov az 1300 évével jócskán elmaradt tőle, de akadtak, akik a trákokra hivatkoztak, mint respektábilis ősökre). Az oszmán fennhatóság nem volt olyan súlyos, mint a többi balkáni nép esetében, nem is emlegették oly sokszor. Az igazi ellenség Magyarország volt, Erdély birtokosa, meg idővel Oroszország, mert övé volt Besszarábia. A két fejedelemség egyesülése 1859–61-ben, aztán meg Nagy-Románia megteremtése 1918-ban, ezek voltak a nemzeti történelem nagy fordulópontjai. S ez a Románia Délkelet-Európában mindig vezető szerepet játszott.

A zsidók meg az örmények nem is jelentéktelen gazdasági szerepet játszottak a Balkánon, de nekik itt sohasem jutott állam, így nemzeti látószögük sem igen terjedt ki erre a területre. A nemzeti vetélkedésekből kimaradtak.

A nemzeti látószögek tehát eléggé keresztezik egymást. S amíg uralkodók maradnak, nehéz balkáni történetet írni. Pedig itt kétségtelenül kialakult valamiféle sajátos balkáni civilizáció. Ebben valamennyi etnikumnak volt szerepe, de egészére mégis az oszmán hatás nyomta rá a bélyegét, az ételekig és a szokásokig lemenően. Talán a távoli jövőben eljön az az idő, amikor így is meg lehet írni a Balkán történetét. Manapság még kevés ennek a valószínűsége.

Niederhauser Emil

Mezey Barna

A MAGYAR POLGÁRI BÖRTÖNÜGY KEZDETEI

Osiris–Századvég, Budapest, 1995. 230 o.

A magyarországi börtönügy történetével kapcsolatos legújabb ismereteink eddig is Mezey Barna tanulmányaiból származtak. Az ELTE Magyar Jogtörténeti Tanszékének keretében folyó kutatások összegző, most megjelent kötete megkerülhetetlen olvasmánya lesz azoknak, akik a társadalmi és jogélet e sajátos területével, a büntetésvégrehajtás polgári kori történetével foglalkoznak.

A börtönbüntetés a középkori jogfelfogástól idegen büntetésvégrehajtási eszköz volt. Amint azt a szerző meggyőzően bizonyítja, a carcer (tömlöc, fogház, börtön) nem biztosította a kor igényelte nyilvánosságot, kizárta a megtorlás közösségi ellenőrzésének lehetőségét. A szabadságelvonás sértette az alapvető rendi kiváltságokat, a termelőrétegek elvonása miatt a jobbágytartók elemi gazdasági érdekeibe vágott. Nem egyezett a korszellemmel e büntetésnem humánus jellege, a főbenjáró büntetésekhez, a testfenyítő és testcsonkító ítéletekhez mért szerény elrettentő ereje. Ahol alkalmazták, lényegét nem a szabadság korlátozásában látták, hanem az uralkodó felfogással egyezően test- és léleksanyargató, egészségkárosító, becstelenítő büntetések egyik intézményesített eszközének tartották. A középkori és a kora újkorban működő börtönök nem is szervezett büntetésvégrehajtási intézmények, hanem a hatalom segédszervei, az előzetes fogva tartás színterei, az adóssági perek veszteseinek őrizetben tartására, az elmebetegek őrzésére szolgáló létesítmények voltak. Igaz ugyan, hogy az európai fogházjavító mozgalmak a régi gyakorlat bírálatából indultak ki, ez mégsem jelenti azt, hogy a középkori carcer alakult volna át modern börtönné. A könyv *első fejezete* ezt az átalakulást tekinti át, kutatva a reformfolyamat általános tendenciát, hazai történeti hátterét. A

jogtudományban az átlagosnál jobban kísért a visszavetítő gondolkodás veszélye, hiszen a jogi normák formai hasonlósága azt a látszatot keltheti, hogy az intézmények folytonosak, vagy csupán kis mértékben módosultak. Mezey Barna könyvének egyik módszertani érdeme, hogy kerüli a retrospektív megközelítést, van bátorsága a szakirodalomban szinte általános jogfolytonossági szemlélettel szemben kimondani, hogy a korszerű magyar börtönügyi rendszer adaptáció eredményeként jött létre.

Az első hazai börtönügyi monográfia szerzője könyve *második fejezetében* a magyar börtönügyi reform nemzetközi hátteréről ír. A felvilágosodás eszmekörében fogant és német földön konkrét jogelvvé formált javítási eszme a büntetés végrehajtása terén is döntő változást eredményezett. A büntetés célja ezentúl már nem az elkövető kirekesztése, hanem megjavítása volt, a retorzió kiválasztásakor emberiességi szempontok is érvényesültek. Az emberi szabadságnak lassan értéke lett, elvonása a társadalom felfogása szerint is joghátránynak minősült. Az elméleti igények nyomán megszülettek a különböző rendszerű börtönök, amelyek kezdetben az őrzési körülmények humanizálására és a rabok egymás közötti kapcsolatának kizárására törekedtek. A könyv részletezi a kialakult börtönmodellek főbb ismérveit, és áttekinti a mértékadó szakirodalmi álláspontokat. Különösen érdekes a korabeli Európa börtönügyi helyzetének elemzése, amelyből kiderül, hogy a haladás élvonalában lévő országok rendkívül változatos végrehajtási módokat dolgoztak ki, a választott rendszert saját körülményeikhez igazították, szükséghez képest gyakran változtatták. A hazai fejlődésre döntő befolyást gyakorló osztrák megoldás talán alaposabb elemzést igényelt volna, de a leírtakból így is egyértelmű, hogy a fogházjavító eszmék komoly visszhangra találtak és nagy részben intézményesültek a forradalmi idők után komoly rabtartási gyakorlatot szerző szomszédunknál. A szerző a művészettörténet figyelmére is érdemes kitérőt tett a börtönépítészet területére, amikor összefoglalta a börtönépítés terén érvényesülő területkiválasztási elveket és cellakialakítási megoldásokat.

A könyv *harmadik fejezete* („Osztrák börtönügyi politika Magyarországon") eredményes kísérlet az osztrák–magyar viszony e kényes területének tárgyilagos megközelítésére. Országunkat ért súlyos sérelmek ellenére sem lehet tagadni, hogy a korszerű büntetésvégrehajtási rendszer alapjait ebben az időszakban az önkényuralom teremtette meg. Az 1852-es osztrák büntetőtörvény a szabadságvesztést már főbüntetéssé nyilvánította, és két év múlva megjelent a fogházak berendezéséről és a foglyokkal való bánásmódról szóló rendelet is. Ezek után az 1860-ban visszaállított Helytartótanács sem mellőzhette a kérdés rendezését, igaz, ennek sikere nagy részben az autonómiájukat visszanyert vármegyéken múlott. A korabeli államszervezet működésére is jellemző adalék a börtönügy országos és területi felosztásának erre az időre eső kísérlete. Az önkormányzatukat védő vármegyék ellenállása miatt nem alakulhatott ki országosan egységes szemlélet, a tárgyi feltételek lényegesen különböztek, a rabokkal szembeni bánásmód törvényhatóságonként eltérő volt. Az 1867-ben megalakult kormány csak egy centralizált, azonos elvekre épülő, központi hatáskörbe vont igazságszolgáltatási rendszerrel biztosíthatta a korszerű büntetéstani elvek érvényesülését. Ez derül ki abból a részletesen elemzett helyzetfeltáró miniszteri biztosi jelentésből is, amelyet Tauffer Emil és Csillag László az alkotmányos időszak első évében készített. Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter máig példaadó módon reformtevékenységét a helyzet elfogulatlan, minden fontos részletre kiterjedő felmérésével kezdte, amikor a korabeli börtönviszonyok helyszíni felülvizsgálatát rendelte el. Az erről készült összegző jelentés a korabeli kriminalitás társadalmi vonatkozásairól is sok információt kínál, így helyeselhető, hogy a szerző a szűkebb tárgyköréhez szorosan nem kapcsolódó részeit is elemzés alá vonta. Jól egészíti ki az országos helyzetképről írtakat a korabeli magyar tudományos nézeteket összefoglaló fejezet, amely cáfolja azt a közismert álláspontot, ami szerint börtönügyben Eötvös József 1842-es könyve óta jelentős mű nem született.

A kiegyezés után elkerülhetetlenné vált a börtönügy radikális átalakítása. Elengedhetetlen része volt ez az átfogó igazságügyi reformnak, a gyakorlat is kényszerítő módon követelte az átalakítást, az ügy lassan már nemzeti becsületünket érintő kérdéssé vált. Nehezen dönthető el, hogy napirendre tűzését a tudományos mozgalmak, az előremutató kormányzati politika vagy a társországhoz való felzárkózás igénye ösztönözte-e jobban, tény, hogy a kora dualista korszak igazságügy-miniszterei kivétel nélkül fontos helyet szántak neki. Igaz, nem született törvényi szintű jogforrás a büntetésvégrehajtási jogról, erre csupán 1993-ban került sor. Mégis jogszabályok egész sora foglalkozott a börtönök belső viszonyainak átalakításával, felügyeletük kérdésével. Az 1869. évi szolgálati utasítás a korszellemmel egyező módon szabályozza a fegyintézetek belső életét, a rabokkal való bánásmódot, az irányító hivatalnokok és felügyelő személyzet szolgálati viszonyait. Az 1871:XXXIII. tc. ügyészségi hatáskörbe utalta a törvényszéki fegyházak feletti felügyeletet,

1874-ben az elsőfokú bíróságok fogházainak és börtöneinek viszonyait rendező rendelet is elkészült. A közigazgatás és bíráskodás elválasztása után lehetővé vált a börtönügy országos irányításának egységesítése, az igazságügyi tárca e feladatok egyedüli felelőse lett. A kormányzattörténet számára is érdekes adalékot kínál a könyvnek a minisztériumi szervezet büntetésvégrehajtással kapcsolatos átalakítása eredeti forrásokkal hitelesített alfejezete.

A büntető anyagi jog 1878-as kodifikációja után újra felmerült az átfogó büntetőeljárási törvény meghozatalának igénye és ezzel egy időben időszerűvé vált a börtönrendszer radikális átalakítása. A századfordulóhoz közel új elméletek jelentek meg és a Tisza Kálmán-i mozdulatlanság után aktivizálódott az igazságügyi kormányzat is. A kései dualizmus és a 20. század szabadságelvonó büntetéseinek a recenzált könyvhöz hasonlóan alapos, a nemzetközi tendenciákra is kitekintő feldolgozását a jogtörténeti szakma szintén Mezey Barnától várja.

Stipta István

ZSIDÓK OROSZORSZÁGBAN 1900–1929

(Felelős szerk.: Krausz Tamás)

Magyar Russzisztikai Intézet, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp. 1995. 200 o.

Russzisztikai Könyvek 1.

A kötetben foglalt tanulmányokat a szerkesztő és a téma szintén ismert szakértője, Sz. Bíró Zoltán kivételével fiatal kutatók írták.

A nem túlságosan testes kötet valószínűleg széleskörű érdeklődésre tart számot. Ismeretes, hogy a zsidók történetével foglalkozó irodalom valóságos reneszánszának vagyunk tanúi. A „létező szocializmus" egykori országaiban a téma — ha nem is számított tabunak, Magyarországon főleg nem — különböző okokból nem volt „támogatott". A vezetés többnyire valamiféle szeparatizmust látott a zsidók (lehet mondani: a zsidóság) történetének bemutatásában. Ráadásul — tekintettel az Egyesült Államok-beli zsidó közösség valóban jelentős politikai befolyására —„fellazító" törekvéseket, szovjetellenes szándékokat vélt még a valóban tudományos publikációkban is felfedezni. Mindehhez hozzájárult Izrael és a „szocialista országok" elmérgesedő viszonya, a cionizmus enyhén szólva elfogult megítélése és még számos más tényező is. Napjainkban a helyzet természetesen megváltozott.

A Holocaust 50. évfordulója kapcsán szinte tömegével jelentek meg világszerte (így nálunk is) különböző kiadványok. Az érdeklődést fokozta, hogy általában a kisebbségi és etnikai problémák — éppen a változások nyomán — előtérbe kerültek; ugyanígy az „identitáskeresés" is. Mindehhez hozzájárult, hogy a figyelem — érthető módon — a korábbiaknál jóval erőteljesebben kiterjedt a társadalmi és politikai morál ugyancsak bonyolult kérdéseire. Természetesnek tekinthető, hogy számos történeti munkában szinte domináltak az etikai szempontok. Ez azonban esetenként együtt járt más tényezők háttérbe szorulásával. Vázolt álláspontunkból kiindulva egyetértünk Krausz Tamás megállapításaival. „Az újkeletű leegyszerűsítések, amelyek nagy előszeretettel cserélik fel az okot az okozattal, az antiszemitizmust »misztikus« jelenségként tüntetik fel, amennyiben szubjektív, politikai jellegű forrásairól értekeznek, s nem látják vagy nem láttatják az antiszemitizmus objektív gazdasági-társadalmi hátterét, mozgatóit." Félreértés ne essék: nem a „megértés és megbocsátás" kérdéséről van itt szó, hanem a valóban sokoldalú történeti elemzés szükségességéről.

Véleményünk szerint az Oroszország történetével foglalkozó történetírásnak is vannak időszerű, napjaink politikai kondícióival kapcsolatos nehézségei. Mondanunk sem kell, hogy az említett témának is hatalmas nemzetközi és jelentős hazai irodalma van. Bizonyos — főleg a történeti publicisztikával és a közgondolkodással kapcsolatos — torzulások azonban nem voltak elkerülhetőek. Érzékelhettük az orosz történelem pozitív vonásainak szinte abszurd túldimenzionálását, amely arra a tényre vezethető vissza, hogy Sztálin — a világforradalmi remények elenyészése után — az orosz történelmet legitimációs eszközként használta fel. Erre olyan nehéz történelmi időszakban, mint a második világháború periódusa, szinte rá is kényszerült. Napjainkban viszont nem ritkán találkozunk olyan vélekedésekkel, hogy a Szovjetunió után magának Oroszországnak is kívánatos lenne a felbomlása; hiszen az is a „gonosz birodalma" volt és az is maradt. (?) Alkotóelemeiből nyilván csupa liberális-demokratikus ország jönne létre, biztosítva a konfliktusmentes „egypólusú" világrendet. Ezzel szemben jelenik meg az apokaliptikus Oroszország víziója. Ez az

álláspont tudományosan tarthatatlan. Már csak azért is, mert — szándékoltan — ki akarja rekeszteni Oroszországot Európából. Márpedig Oroszország is Európa, de Kelet–Kelet-Európa; másként Európa, mint pl. a kontinens nyugati országai. A címben jelzett téma kifejtéséből ez kötetünk olvasója számára ki is derül.

Abban, hogy így történik, jelentős része van Sz. Bíró Zoltán bevezető tanulmányának. (Az orosz elhivatottság és a zsidók.) A szerző II. Katalin uralkodásától vizsgálja a témát. (Zsidók — ezt meg kell jegyeznünk — korábban is éltek Oroszországban, de ellentétben a birodalom határaitól nyugatra lévő országokkal — nem „hivatalosan", nem az Európa más részein rögzített státuszban.) A cárnő és közvetlen utódai — miután Lengyelország felosztási folyamata révén nagyszámú zsidó került orosz fennhatóság alá — megkísérelték betagolni őket az orosz társadalomba. 1786-ban törvényesnek ismerték el a „zsidók rendjét", azaz nem állampolgári, hanem rendi egyenlőség valósult meg, szerfelett formálisan. A szabad mozgás korlátozása, az ún. „letelepedési övezet" kialakítása kétségkívül orosz sajátosság volt. A kormányzat a továbbiakban, hol beolvasztani, hol pedig kirekeszteni kívánta a zsidókat, szembetalálva magát — ezt talán jobban kiemelnénk — azokkal az érdekekkel, amelyekbe a foglalkozási struktúrában itt is meglévő egyoldalúság és a „másság" beleütközött. Sz. Bíró Zoltánnak köszönhetjük, hogy a magyar olvasó megismerkedhet a beolvasztást vagy tolerálást javasló Nagy Katalin cárnő egyik (más témákra is alkalmazható) szellemes mondásával: „...gyakran nem elég felvilágosultnak lenni, a legjobb szándékkal és annak végrehajtásához szükséges hatalommal rendelkezni. Nem ritkán az ésszerű magatartás kénytelen alávetni magát az ésszerűtlen haszonnak."

II. Sándor reformintézkedései a cár 1881. március 1-i meggyilkolása (a század egyik legnagyobb hatású politikai merénylete) miatt nem valósultak meg. Utódai idején, tehát a 19. és 20. század fordulóján Oroszországban intézményesült az antiszemitizmus. A szövegekből kitűnően két vonalon: 1. a „másság", 2. az érdekkonfliktusok vonalán. Ezek szerint a zsidók szemben állanak az „orosz eszmé"-vel, kárhozatos (nyugatias) életformát és kapitalizmust képviselnek. Bebesi György (N. V. Juhnyova kutatásait felhasználó) tanulmányából (A pétervári zsidók) kiderül, hogy a főváros zsidó népessége jelentősen urbanizáltabb volt, mint a nem zsidó népesség, és aránylag nagy volt benne az értelmiségiek aránya. Krausz Tamás Az októberi forradalom és a zsidókérdés Szovjet-Oroszországban c. írásában rámutat: az éles antiszemitizmus erősen radikalizálta a zsidó értelmiséget, amelynek tagjai azonban (egyébként hasonlóan a Nyugathoz) nemcsak a baloldalon politizáltak (bár itt a legszámosabban), hanem szinte mindegyik politikai pártban, ahol ez lehetséges volt számukra. Ugyancsak Krausz mutat rá, hogy a cári hatalom által ösztönzött „modernizáció" kárvallottjait a bizonyos kormányzati körök ösztönzésére létrejött populista „feketeszázak" a zsidók ellen forduló, véres tömeggyilkosságokba torkolló pogromokkal igyekeztek „kárpótolni". (A pogromok valóban a maguk szörnyűségében sajátosan oroszországi jellegűek voltak s zömmel a „letelepedési zóna" ukránok által lakott területein került rájuk sor. Buzás Mária érdekes tanulmánya szól róluk; ismertetvén a „pogromszervezés" manipulatív mechanizmusát is.) A pogromok ellenére is azonban a zsidó értelmiség egy része a politikai jobboldalon, a „fehérek" táborában működött. Ezt megtehette, mert ezek az ellenforradalmi erők sem álltak faji alapon és több vezetőjük is elítélte a zsidógyűlöletet. (Ld. Halász Iván tanulmányát: „Zsidók az ellenforradalomban".)

Az előzmények után aligha lehet azon csodálkozni, hogy a zsidó értelmiségi fiatalok jelentős részben a bolsevikokhoz csatlakoztak, akiknek győzelme, mondhatjuk, hogy megmentette az oroszországi zsidók életét. Ez a csatlakozás azonban nem a zsidóság, hanem bizonyos forradalmi messianizmus jegyében történt. A bolsevikok erélyesen felléptek a Vörös Hadseregben is jelentkező antiszemitizmus, pogromjelenségek ellen és a zsidó foglalkozási struktúra megváltoztatására törekedtek — mezőgazdasági telepek létrehozásával. (E törekvéseknek legalábbis Napóleonig és I. Sándor cárig visszavezethető múltja van — tehetjük hozzá. Az eredmény azonban mindig elmaradt.) Az antiszemitizmust — Lenin szándékai ellenére — a bolsevikok sem számolhatták fel, de ennek érdekében mindent megtettek. A különböző, szociáldemokrata és cionista zsidó (munkás) szervezetek léte nem illett bele a bolsevik politikai spektrumba. E szervezetek feloszlatása már csak idő kérdése volt és a továbbiakban meg is történt. (A szociáldemokrata Bund történetét a forradalmi időszak vonatkozásában Kolontári Attila dolgozta fel, míg Vig Enikő a cionista szervezetek, Pusztai Viktória pedig a mezőgazdasági kollektívák történetét taglalja.)

Krausz Tamás a kutatások jelentős részét a következőkben összegzi: „A szovjet zsidók sorsa — a forradalom perspektívájából tekintve — rosszabb lett, mint amilyennek a bolsevikok elképzelték és amilyenné maguk is formálták, s kevéssé vigasztaló, hogy Európában a zsidók nagy tömegei végül is csak a Szovjetunió meg nem szállt területein kerülhették ki a fasizmus és konkrétan az

Endlösung tragédiáját." Sőt — jegyezhetjük meg — Moszkvának, mint az antifasiszta koalíció részesének köszönhető jelentős részben az is, hogy Európa-szerte az óriási veszteségek mellett is a teljes pusztulást elkerülhették. A kötet érdekes dokumentumokat is tartalmaz. (A GPU a húszas évekből származó jelentései az antiszemita megnyilvánulásokról.) A jegyzetanyag és a bibliográfia hozzásegít bennünket a kérdés megértéséhez. Sort kell kerítenünk azonban kritikai észrevételeinkre is. A tanulmányokban alig esik szó az asszimilációs folyamatokról, noha ezek az európai zsidók szempontjából alapvető jelentőségűek. Csak mintegy utalásszerűen értesülhetünk arról, hogy a szovjet időszakban is a zsidókat nemzetiségnek tekintették. Ez elősegíthette bizonyos nemzeti identitás ápolását, de diszkriminációra is lehetőséget adott. (Az európai országokban — így Magyarországon is — a zsidó többnyire vallás volt, nem pedig nemzetiség.) A mű szemlélete erősen politikatörténet-centrikus. Jóllehet a zsidó tömegekben a vallásnak, a hitéletnek nagy jelentősége volt. (S a különböző irányzatok szerint megosztó hatása is.) Talán lett volna lehetőség a kronológiai határt egy jó évtizeddel előre vinni, egészen 1941-ig. Így lehetőség lett volna a teljesebb kép kialakítására, a számos sajátos vonással rendelkező sztálini időszak felvázolására. (Ez azért is indokoltnak mutatkozik, mert napjainkban olvashatunk a „zsidóbérenc" Sztálinról csakúgy, mint a „zsidófaló" diktátorról. Szerintünk egyik állítás sem igaz. A diktátor a zsidók ügyét nem tartotta központi problémának, formailag nem tért el a bolsevik alapelvektől, amelyekkel az antiszemitizmus nem volt összeegyeztethető. Sokszor azonban manipulált a problémával s voltak zsidóellenes megnyilvánulásai is.) Bővebb kifejtést igényelt volna a cári udvar, a pártok és a pogromok kapcsolata. A kötet szerzői természetesen elkerülik II. Miklós cár apologetikus ábrázolását (erre is van manapság példa), de démonizálását is. (Az ugyanis aligha róható fel neki, hogy az orosz hatalmi politikát képviselte.) Nos, a cár — mint trónfosztása után — mondotta: „nem rendelt el pogromokat", de azokat a „népakarat" megnyilvánulásainak tartotta. A vezető politikusok egy része és sok értelmiségi idegenkedett a gyilkosságoktól, ha nem is lépett fel határozottan ellenük. (Vitte, Sztolipin stb.) A zsidók barátja volt olyan bizarr személyiség, mint Raszputyin. Nem esik szó ama tragikus eseményről, mint a zsidóknak — az I. világháború során — a „letelepedési zónával" részben azonos hadműveleti területekről való kitelepítése. Ez Paleologue, pétervári francia nagykövet szerint is sok atrocitással járt együtt. A „kegyetlen megpróbáltatást" a zsidók állítólagos megbízhatatlansága, „németbarátsága" okozta. Jóllehet Paleologue katonai körökből úgy értesült, hogy „az orosz hadsereg soraiban 240 ezer zsidó katona van és mind derekasan harcol". (Az tény, — és erről Bruszilov tábornok is megemlékezik —, hogy a zsidók több helyütt rokonszenveztek a német és az osztrák–magyar hadsereggel. Ezt maga a tábornok is — a zsidóellenes orosz intézkedésekre tekintettel — érthetőnek tartja.) Az egyenjogúsítást 1917-ben az ideiglenes kormány rendelte el.

Reméljük, hogy a színvonalas és tárgyszerű munkát hamarosan a sorozat további kötetei követik.

Erényi Tibor

Gombos József

FINNORSZÁG POLITIKATÖRTÉNETE 1809–1917.

JGYTF Kiadó, Szeged, 1994. 283 o.

A szerző a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Társadalomelméleti Tanszékének adjunktusa. Kandidátusi disszertációja (Finnország politikatörténete 1809–1917) — kibővítve az 1918-as finnországi polgárháborúval — 1994 második felében jelent meg könyv alakban.

Az Európa nyugati és keleti történeti régiói között, az ún. *köztes periférián* elhelyezkedő Finnország történelmével kevés magyarországi szakmunka foglalkozik. Ezt a hiányt kívánja pótolni Gombos József, aki — a hazai történelmi és politológiai kutatás eredményeire támaszkodva — *„sajátosan magyar"* szemszögből vázolja fel a finn történelem bő egy évszázadát a Svédországtól történt elcsatolástól (1809) a függetlenség kikiáltását (1917) követő polgárháború (1918) végéig. A megközelítési mód szakítást jelent az Orosz Birodalom határvidékével foglalkozó munkák gyakran egyértelműen orosz vagy szovjet orientáltságával, s ez kétségtelenül nagy erénye a kötetnek.

A többségében orosz nyelvű törvények és más korabeli dokumentumok forráselemzésén kívül a szerző főleg az angol nyelven kiadott finn szakirodalomra támaszkodik. A mű a politikai rendszer

egészének vizsgálatát tűzi célul, s közben a fontosabb témakörök politológiai-történetszociológiai összefüggéseinek feltárására törekszik, inkább tematikus, mint eseménytörténeti felosztású fejezetekben.

A legnagyobb hangsúly a finn autonómia létrehozására, működésére és megőrzésére esik az önálló államisághoz vezető folyamat felvázolásában, s ezzel párhuzamosan áttekintést kapunk a politikai rendszer reformjáról, az elit és a tömegek kapcsolatának alakulásáról, az Oroszországhoz és Svédország fűződő viszonyról, az ún. köztes periféria jellegről, a finn modernizációról, a polgárosodás folyamatáról, stb.

Gombos érezhetően törekszik arra, hogy az orosz és svéd történelem bizonyos kérdéseinek sokoldalú vizsgálatával a 19–20. századi finn történelemről teljesebb képet adjon a különböző folyamatok, eszmerendszerek vagy például a parasztság helyzetének értelmezéséhez. A történeti előzmények és párhuzamok bemutatására nem külön fejezetben kerül sor, hanem egy-egy témakörön belül, talán szerencsésebb lett volna külön bevezetést is szentelni ezeknek.

A könyvet Paczolay Péter „Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája" című tanulmánya vezeti be, mely *tömör historiográfiai* áttekintést ad az állam elnevezése és a hozzá kapcsolódó tartalom kialakulásáról, és a szuverenitáshoz és joghoz kötött állameszméről. Paczolay tanulságos esettanulmánynak tartja Gombos művét a demokratikus nemzetállam létrejöttéhez vezető út bemutatására, ám ennek ellenére e bevezető dolgozat közreadása esetleg indokoltabb lett volna egy szakfolyóiratban.

A következőkben, az egyes fejezetek rövid tartalmi összefoglalását adja ismertetésünk, a szerző által leginkább kiemelt kérdéskörök szerint.

Az első fejezet az autonóm finn állam, a Finn Nagyhercegség létrejöttét az orosz hatalmi központ olyan tudatos szándékmegvalósításaként mutatja be, melynek az volt a célja, hogy alkotmányjogi reformok (Szperanszkij) bevezetését kísérletezzék ki. Finnország elfoglalását leginkább stratégiai motívumok indokolták. I. Sándor Finnországtól Besszarábiáig húzódó birodalmon belüli ütközőzónát hozott létre nyugati határai mentén.

A cár elismerte a finn rendek politikai létét, ígéretet tett a *nemzet rangjára* emelt finnek alkotmányának és alaptörvényeinek betartására. Így Szperanszkij értelmezése szerint nem kormányzóság, hanem *állam* jött létre, melynek politikai és jogi státusát azonban pontosan nem határozták meg, s jogi garancia sem volt létezésére. Az oroszországitól különböző viszonyok megváltoztatása drasztikus központi beavatkozást igényelt volna, de a *finnek lojalitása*, a helyi elit „jó működése" ezt nem tette indokolttá. Finnország saját államegységgé válása az Orosz Birodalom keretei között kezdődött, de 19. századi fejlődése egészen mást eredményezett, mint amit I. Sándor eltervezett, vagy amire a II. Sándor idején hozott reformok irányultak.

A második fejezet a finn intézményrendszer történeti alapjait és a közjogi eszmerendszer fejlődését követi nyomon. A finn autonómia, mely részben az erős cári hatalomra támaszkodott, orosz értelmezés szerint a finn nemzetnek adott nagylelkű *ajándék* volt, amelyet bármikor vissza lehetett vonni. A finn közjogi gondolkodásban az autonómia alapját egyre inkább egy mind a két felet kötő *szerződésként*, mintegy perszonálunióként értelmezték. A cár Finnország „alkotmányos-monarchikus" uralkodójának tekintette magát, a törvényeknek megfelelő monarchikus igazgatást értve ezen. A finnországi vezető elit a kialakult politikai és társadalmi viszonyok fenntartására törekedett. Ez a konzervativizmus finn-orosz viszonylatban is segített megőrizni a változatlanságot. Mivel az impérium észak-nyugati határvidéke „nyugodt" volt, a finnek megtarthatták a birodalom szempontjából ártalmatlan privilégiumaikat.

A következő fejezet a finn *nemzeti ébredés* történetét tekinti át, melynek gyökerei a 19. század elejére nyúlnak vissza, s kibontakozásában nagy szerepe volt a politikai és kulturális dominanciát gyakorló svéd nyelvű rétegeknek. Ez a nemzeti mozgalom, melyet a központi kormányzat is bátorított a svéd hatás visszaszorítása érdekében, egyszerre irányult a svéd kulturális túlsúly ellen, és a politikai függőségből eredő fenyegetettség kivédésére. Egymást erősítő kölcsönhatásban fejlődött a parasztság által is támogatott nemzeti ébredés és az államiság. A finn és svéd nyelvű, finn identitású kultúra alapelemei a finn népköltészet és a finn-svéd kultúra.

A 4. fejezet a *gazdaság modernizációját* vizsgálja, melyben az állam játszotta a meghatározó szerepet. A finn iparosodás időben egybeesett a hasonló kelet-európai folyamatokkal. A világpiaci kereslet elősegítette a — főleg faiparon alapuló — kapitalista átalakulást, s az 1860-as évektől kezdve nagy arányú gazdasági fejlődés ment végbe, mely leválasztotta a finn nemzetgazdaságot a birodalomról.

A finn gazdaság autonómiáját egyrészt a birodalmon belül hatályos jogszabályok biztosították, másrészt önálló államháztartása és vámterülete, külkereskedelmi joga, később saját nemzeti bankja és valutája is volt. Ezekben az intézményekben Szentpétervár nem látta a szeparatizmus veszélyét. Finnország felzárkózási esélyeit tehát nem csökkentette, hogy az Orosz Birodalom részévé vált. A gazdasági rendszer fejlődése együtt járt az oktatási rendszer kiépítésével, a kulturális szint emelkedésével.

A következő két fejezet a múlt század végén felerősödő, a birodalmat egységesíteni és oroszosítani kívánó tendenciákat és ezek finnországi fogadtatását tekinti át. III. Sándor uralkodása idején az Orosz Birodalom egyre inkább rendőrállammá vált, a nacionalista pánszlávizmus növekvő befolyásra tett szert orosz hivatalos körökben. Az 1815-ig meghódított területek közül már csak Finnországnak volt különleges jogállása, privilegizált státusa. Orosz katonai és tőkés körök is hathatósan támogatták az *unifikációs törekvéseket*. A következő évtizedekben Oroszország Finnországgal szemben folytatott politizálását az a kérdéskör uralta, hogy miként lehet kiterjeszteni a birodalmi törvényhozás joghatóságát a Finn Nagyhercegségre is. A központosítás megvalósítására tett kísérletek (1899–1905 és 1908–1917 között) a különböző intézkedések ellenére sikertelenek maradtak. A 19. század végétől kibontakozó orosz-finn konfliktust a szerző a két modernizációs értékpár ütközésének tekinti.

A centralizációs intézkedéseket a finnek olyan *alkotmányellenes* aktusként értelmezték, amelynek célja a nagyhercegség politikai függetlenségének felszámolása volt. Tömegmozgalom szerveződött a meglévő intézmények védelmére, a nemzettudat és a finn kultúra fejlesztése érdekében. A cárizmussal folytatott konszenzusos politizálás mellett megjelent a passzív és aktív ellenállás alternatívája. Rohamosan csökkent a finnek lojalitása és bizalma a cárizmussal szemben, a nyelvkérdésben megosztott politikai erők pedig közelebb kerültek egymáshoz.

A 7. fejezet a finnországi politikai pártok kialakulását kíséri figyelemmel az Oroszországhoz és az egymáshoz fűződő viszonyuk szemszögéből. Az Ifjú-Finn Párt és a Svéd Párt alkotta az ún. alkotmányos blokkot, mely a finn alkotmány védelmére helyezte a hangsúlyt. Az Ófinn Párt a konszenzusos politizálás híve volt, míg a Finn Munkáspártot (később FSZDP) a nacionalizmus és a kautskyzmus hatotta át. Valamennyi párt az *autonómia megőrzésére* helyezte a hangsúlyt, a függetlenség gondolata 1917-ig nem talált jelentős támogatásra, a szeparatisták hatása viszonylag elenyésző volt.

A 8. fejezet az 1905-ös oroszországi forradalom finnországi hatását méri fel. Az 1905 októberében Finnországra is átterjedt általános sztrájk kifejezetten *politikai* jellegű volt, nem volt része az orosz forradalomnak, de attól független sem volt. Nem vált osztályjellegű konfliktussá, nem öltött erőszakos jelleget, de az FSZDP-t hozzásegítette ahhoz, hogy tömegpárttá váljon. A sztrájk elérte célját, Finnországban enyhült a politikai nyomás. Megnyílt az út a politikai jogok kiterjesztésére is.

A 9. fejezet részletesen ismerteti a legfontosabb finnországi pártok programját, majd a cár által szentesített modern választójogi törvény alapján megtartott képviselőházi választások eredményét. Az 1907-es parlamenti választás után létrejöttek egy *többpárti struktúra* alapjai, modern értelemben vett tömegpártok alakultak ki. Mivel a finn országgyűlés javára nem csökkentek a cár politikai jogai, Finnország „csendes polgári forradalma" a gazdasági struktúra fejlesztésén kívül a politikai rendszer *békés* átalakítására is kiterjedt.

A következő fejezet Sztolipin egységesítő politikáját, annak hátterét és az ezzel kapcsolatos finn reakciót mutatja be. Sztolipin egyértelművé kívánta tenni a finnek számára, hogy a Finn Nagyhercegség az Orosz Birodalom szerves része és így teljességében alá van rendelve a birodalmi törvényhozásnak, a finnországi közigazgatást „orosz színezetűvé" próbálta változtatni. Finn részről a parlament vezette a központosító politikával szembeni ellenállást. Mindettől függetlenül Finnország továbbra is állam volt az államban.

A két utolsó fejezet a függetlenség elnyerését (1917. december 6.) és a finn polgárháborút elemzi, mindkettőt a FSZDP szemszögéből. Ez utóbbit a szerző azzal indokolja, hogy az FSZDP volt a legnagyobb parlamenti párt, s így a finn politikai rendszer meghatározó elemévé vált.

A FSZDP arculatának, politizálásának alapos összefoglalása mellett Gombos áttekinti a függetlenség kikiáltását megelőző legfontosabb eseményeket és tendenciákat. 1917 második felében a szociáldemokraták megmaradtak legnagyobb pártnak, de elveszítették parlamenti abszolút többségüket. A Népbiztosok Tanácsa, főleg *stratégiai* okok miatt, elismerte Finnország függetlenségét, de bízott benne, hogy ott forradalom tör ki, és a két ország szocialista alapokon lép majd föderációra. Mivel más pártokkal a FSZDP-nek nem sikerült szövetségre lépnie, egyre inkább a bolsevikokkal

való együttműködésre kényszerült, akiknek ideológiájával és módszereivel a FDSZP távolról sem azonosult. Nem volt olyan politikai csoportosulás, amelyik ne támogatta volna az Orosz Birodalomtól való különválást.

A finn közvéleményt és történetírást mind a mai napig erősen foglalkoztató, 1918 januárjában kezdődött polgárháborúról a szerző kifejti, hogy az inkább politikai, mint társadalmi jellegű szakadást tükrözött, de mégsem volt pusztán finn „belügy", hanem kitörésében a nagyhatalmak közötti érdekszférák felosztásának is része volt. A lenini elveket a finn munkásmozgalmon belül csak egy szűk réteg vallotta magáénak.

A függelékben a Finn Nagyhercegség megalakulása és léte szempontjából lényeges dokumentumokat találhatunk eredeti francia nyelven. Gombos József munkája elsősorban nem az eseménytörténet részletes, kronologikus bemutatására törekszik, hanem a legfontosabb összefüggések és folyamatok megragadására és értelmezésére. Műve azok számára is tanulságos olvasmány, akik Oroszország vagy Svédország történelmével foglalkoznak, s hozzájárulhat ahhoz, hogy nyelvrokonaink történelme a történelemoktatáson belüli periferiális helyzetéből kilépve a szélesebb értelemben vett köztudatban is ismertebbé váljon.

Sajnálatos, hogy a kiadó nem fordított kellő figyelmet a szöveg gondozására.

Bereczki András

TRIANON AND EAST CENTRAL EUROPE

Antecedents and Repercussions

Ed. Béla K. Király and László Veszprémy

New York, 1995. Columbia University Press, VII, 321 o.

(War and Society in East Central Europe Vol. XXXII. East European Monographs No. CDXVIII.)

TRIANON ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA.

Előzmények és következmények

A kötet néhány tanulmánya már 1982-ben megjelent ugyanebben a sorozatban Essays on World War I.: Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon (Tanulmányok az első világháborúról. Totális háború és békecsinálás. Esettanulmány Trianonról) címen Király K. Béla, Peter Pastor és Ivan Sanders szerkesztésében. A következőkben ezt az egyes tanulmányok címe után kitett 1982 évszámmal jelezzük.

A Bevezetés c. első részben három új tanulmány került kiadásra. L. Nagy Zsuzsa: Trianon, a magyar nép és Európa ügye címen mintegy a keretet adja meg az egész kötethez. A nemzeti önrendelkezés alapján felosztották az Osztrák–Magyar Monarchiát kisállamokra, amelyekben a nacionalizmus volt az uralkodó. Az utódállamok magyar kisebbségei kihívást jelentettek az új államok számára. Belső nemzeti ellentétek is voltak. 1945 után még nagyobb központosítás ment végbe. 1989 után ismét előkerült a nacionalizmus (talán nem is hiányzott előtte sem, tesszük hozzá). Az a francia remény 1920-ból, hogy a térség francia befolyás alá kerül, nem vált be, a német gazdaság erősebb volt. Az 1938-as müncheni egyezmény a versailles-i rendezés csődjének az elismerése volt, de hamarosan el kellett felejteni a többivel együtt. 1945-ben a magyarokat is a kollektív felelősséggel sújtották. A magyar maradt a legnépesebb nemzeti kisebbség Európában, ma is civilizálatlan viszonyok között. A kérdéseket nem a határok módosításával, hanem a demokrácia útján lehet csak rendezni.

Ádám Magda: Tévedések Trianon körül címen beszámol egy nemrég megjelent magyar forráskiadvány I. kötetéről, amely a korabeli francia külügyi dokumentumokat teszi közzé eredeti nyelven. Ezek alapján (az első kötet 850 dokumentumot tartalmaz) veszi újból szemügyre az egész kérdéskört. A rendezésben nagyhatalmi érdekek mellett szubjektív tényezők is működtek. A háború alatt nem volt valójában nagyhatalmi terv a térség rendezésére. A Monarchiát föderatív államként képzelték el, Wilson hat államra gondolt. A szándék csak 1918 májusában változott meg. Clemenceau is valamiféle egyesült Közép-Európára gondolt. Nem gyűlölte a magyarokat (Brătianu román miniszterelnököt igen), de Románia és Csehszlovákia fontos szerepet játszott elképzeléseiben. Károlyit 1918 végén a nagyhatalmak már leírták. 1919 januárjában három bizottságot hoztak létre a kon-

ferencián, a csehszlovák, román és jugoszláv határ kijelölésére. A bizottságokban szakértők ültek, mintegy a fele csakugyan az volt. Az 1910-es magyarországi népszámlálást vették alapul. De az etnikai elvek mellett hamarosan katonai és gazdasági szempontok is érvényesültek. Ezért került a Csallóköz végül Csehszlovákiához. A szakértők véleményét elfogadták, azok külön-külön csak egy-egy határszakaszt állapítottak meg, az egészről nem volt áttekintésük. A határrendezés nem volt büntetés a Tanácsköztársaság miatt, a kérdések már 1919 márciusában eldőltek, de a végső jóváhagyást május–június folyamán adták meg. A korabeli magyar kormányok nem jól politizáltak, túl sokáig ragaszkodtak a területi integritáshoz. Apponyinak a békekonferencián elmondott beszéde után sem vették elő újból a kérdést. Francia–magyar tárgyalások folytak, ezek eredménye volt a revízió későbbi lehetőségét felcsillantó Millerand-féle kísérőlevél.

Szarka László: Trianon és a magyar kisebbségek létrejötte címen arra utal, hogy a vegyes településség ellenére voltak nagyjából meglévő etnikai határok, de nem ezeket vették figyelembe. A 18–19. század során az ország csakugyan etnikai mozaik volt, de az egyes etnikumok békességben éltek egymással. Az 1868. évi nemzetiségi törvény méltányos volt, de nem tartották be, megindult a magyarosítás. 1919 volt a magyar történelem leghosszabb éve, 1918 októberétől 1920 júniusáig. Az etnikai elvet a Csallóköz esetén világosan nem tartották be, de ez kompenzáció volt azért, hogy Csehszlovákia nem kapta meg a Miskolc–Salgótarján-i iparvidéket. A határok kijelölésénél a katonai helyzet volt a döntő, változtatások csak Magyarország kárára történhettek volna. Népszavazástól a békecsinálók visszariadtak, csak Sopron esetében engedélyezték. A magyar kisebbségek esetében lényeges társadalom-lélektani mozzanatokról nem szabad megfeledkezni. Az előző fejlődés miatt a magyarok igen öntudatosak és szervezettek voltak. Az új uralommal szemben csendes ellenállást tanúsítottak. Hamarosan kialakult egyfajta regionalizmus (Felvidék, Erdély). A magyarok elszigetelődtek Budapesttől az új hatalmak miatt. A kisebbségvédelmi szerződéseket Csehszlovákia elfogadta, Románia és Jugoszlávia nem. A magyar kormány kísérletet tett kétoldalú szerződésekre, de az utódállamok nem fogadták el, Magyarországon belül maradt nemzettestvéreik nem érdekelték őket. A három utódállam nemzeti államként deklarálta magát, ezért a hozzá fűződő lojalitás minimális volt. Ma nyilvánvaló, hogy a határmódosítás nem jelent megoldást, csak a demokrácia és a határok átjárhatósága. (Nyilván csak a fordítás hibája, hogy Masaryk miniszterelnökként szerepel.)

A következő rész címe: Előzmények. Hugh Seton-Watson: R. W. Seton-Watson és a trianoni rendezés (1982) atyja hagyatéka alapján ismerteti útját a magyarokhoz. 1914-ig a Monarchia mellett foglalt állást, akkor viszont teljes változás következett be. A békekonferencia idején nem harcolt barátai ellen igazságosabb határokért. Trianon után már tisztában volt az igazságtalanságokkal, még határrevíziót is elfogadott volna, de előbb valamiféle megbékélést tartott szükségesnek. Horthyval szemben bizalmatlan volt, a teljes revízió igénye miatt. De a magyar kisebbségek helyzete iránt élénken érdeklődött. Az 1938-as bécsi döntés miatt viszont ellentétbe került Macartney-val.

Ormos Mária: A belgrádi katonai egyezmény címen az újonnan előkerült iratok alapján veszi revízió alá az eddigi vélekedéseket, amelyek szerint Franchet d'Esperey túllépte volna hatáskörét. Szélesebb összefüggésbe helyezi a kérdést. Wilson ekkor arbiter akart lenni Európában, Clemenceau ezt ellenezte, de az Antant elfogadta Wilson 14 pontját. Kizárólag katonai egyezményt kívánt, a tényleges hadihelyzet szerint. A német és az orosz veszély is erre intett. A győzelem nem volt teljes, a Monarchia felbomlása azzal fenyegetett, hogy nem lesz kivel fegyverszünetet kötni. November 3-án ez volt a döntő szempont. Román frontot nem lehetett nyitni, mert még nem alakult meg az új román kormány. A román igényeket nyugati irányban Clemenceau mérsékelni akarta, hiszen Románia megszerezte Besszarábiát. A padovai fegyverszünet végül is csak az olasz fronton állapított meg demarkációs vonalat, ezért is kellett a belgrádi egyezmény. Magyarországnak a Mackensen-hadsereg miatt volt fontos. Franchet d'Esperay az egyezményt Clemenceau utasítására kötötte meg, valószínűleg maga küldte meg a szöveget. A franciák számára csak a stratégiai pontok megszállása volt fontos, hogy közelebb kerüljenek Bécshez és Csehszlovákiához. A helyi hatóságok meghagyása a magyarok kezén nem engedmény volt, hanem csak a rend fenntartását célozta. Hogy a demarkációs vonal megállapításánál a szerb érdekeket miért vették figyelembe, illetve a románokét miért nem, azt nem lehet tudni. Valószínűleg azért, mert Románia nem teljesítette a vele szemben támasztott elvárásokat. Nyilván katonai megfontolások is érvényesültek, Budapest megszállása is fontos volt. De a nagyhatalmak és az utódállamok egyaránt tiltakoztak az egyezmény ellen. Ezért november 26-án Clemenceau meggondolta magát. A francia hadsereg nem volt elegendő a megszállás végrehajtásához, ezért ezt elejtették. Az utódállamok voltaképpen szabad kezet kaptak. A terv megváltozását nem lehetett bevallani, ezért Franchet d'Espereyt és Károlyit tették meg bűnbaknak.

Ormos Mária másik tanulmánya: A Magyar Tanácsköztársaság és az antant-intervenció (1982) úgy látja, hogy az intervenció és a politikai tárgyalás egyaránt volt cél, csak a felszínen váltakoztak időben egymással. Már március 24-én három helyről készültek katonai beavatkozásra, de amerikai segély nincs, a szerbek nem hajlandók részt venni az intervencióban. Odesszát ekkor kellett az intervenciósoknak feladniuk. Ezért került sor tárgyalásokra Kun Bélával. Júniusban levelet küldtek Kunnak, aki elfogadta az északi előretörés megállítását, ezért egész Magyarország megszállásának a tervét feladták. A román és jugoszláv határokat már március 21. előtt kijelölték, Clemenceau újabb igényeket már nem fogadott el. A katonai intervenció tehát a — különösen Oroszországban — változó helyzettől függött.

Romsics Ignác: Olaszország és egy román–magyar megegyezésre irányuló tervek 1918–1938 címen leszögezi, hogy Olaszországnak Jugoszlávia ellen volt szüksége valamiféle román–magyar megegyezésre. Folytak is tárgyalások, bár Károlyi inkább Jugoszláviával szeretett volna megegyezni. 1919 nyarán Bécsben folytak egy perszonális unióra vonatkozó tárgyalások, az erdélyi román vezetők érdeklődtek iránta, de Anglia ellenezte. Románia is elutasította, mert Erdélyre igényt tartott. Amerikai–angol nyomásra a román megszálló csapatoknak el kellett vonulniuk Magyarországról. Ezért a magyar–olasz kapcsolatok elhidegültek. 1920 tavaszán a szovjet veszély miatt újra előkerült a kérdés, Teleki Pál is támogatta. De a lengyelországi hadihelyzet változása miatt ismét lekerült a napirendről. Olaszország most Jugoszlávia felé fordult, meg is akadályozta Magyarország felvételét a Nemzetek Szövetségébe. Az olasz kormány álláspontja 1926 során változott meg, ismét előkerült egy olasz–magyar–román koncepció. 1928 végén Bethlen Maniu román miniszterelnökkel tárgyalt, eredménytelenül. 1929–32-ben Olaszország abbahagyta balkáni politikáját. Az 1930-as években még tett újabb kísérleteket. Csakhogy Olaszország gyenge volt ahhoz, hogy eredményt érjen el. 1937-ben angol kezdeményezésre indultak tárgyalások Magyarország és a kisantant között, ezek eredményre is vezettek. Szélesebb együttműködésnek azonban Románia ellenállt, Olaszország pedig nem volt elég erős, hogy hatékony nyomást gyakorolhasson.

A következő rész a Következmények címet viseli. Berend T. Iván és Ránki György: A dunai régió gazdasági problémái az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után (1982) összefoglalják eredményeiket: a Monarchia gazdasági egységének felbomlása egyenlőtlen helyzetet teremtett, s ezt súlyosbította a háború utáni általános leromlás. Az autarchiás törekvések miatt a külkereskedelem visszaesett, a tőkehiány is akadályozta a gazdaság átszervezését. Egyedül a textilipar növekedett. A technikai elmaradottság is hozzájárult a lassú növekedéshez (évi 1–1,5%). A nagy válság óriási munkanélküliségre vezetett, a problémák megoldatlanok maradtak.

Peter Pastor: Magyar területi veszteségek az 1918–19-es liberális–demokratikus forradalom idején (1982) megállapítja, hogy nem Károlyit terheli a felelősség a veszteségekért. A belgrádi katonai konvenció feltételeit a francia politika megváltozása november végén semmissé tette. Károlyi december 6-án egyezményt kötött Hodžával, ez nagyjából az etnikai elveknek megfelelő határt húzott volna, de ezt a csehszlovák kormány visszautasította. Franciaország erős szövetségeseket kívánt az új államok formájában, ezért támogatta területi igényeiket. Jászi kanton-javaslatát a nemzetiségi vezetők nem fogadták el. December 1-jén Erdélyben a Magyar Nemzeti Tanács is kinyilvánította a magyar szuverenitást. Románia mégis megkapta Erdélyt, hogy hajlandó legyen az oroszországi intervencióra. A február 26-án kijelölt demarkációs vonal már nagyjából megfelelt a trianoni határoknak. De még ezeket is eltörölték az újabb szovjet előretörés miatt. A tájékozatlan Károlyi március 15-én még tárgyalt az amerikai Halsey E. Yatesszel, de a Vix-jegyzék miatt átadta a hatalmat a szociáldemokratáknak.

Stephen Fischer-Galati: Trianon és Románia (1982) szerint a magyarok megvetik a románokat. Brătianu miniszterelnök nagy területi hódításokat akart, ellenezte a földreformot és az új romániai pártokat. Ellenfeleinél judeo–bolsevik összefogást gyanított. Magyar- és zsidóellenességének régi gyökerei voltak. Románosítást kívánt. A szászokat támogatta. Magyarellenes diszkriminációra azonban csak München után került sor. Moszkva az 1930-as években támogatta a magyar revíziós igényeket, ezért a román vezetők 1938–40 során számoltak területi veszteségekkel. 1940-ben Hitler nem akarta Romániát túlságosan meggyengíteni, így jött létre a második bécsi döntés. 1945-ben a korábbi szerződéseket semmisekké nyilvánították, egy időre jóindulatú nemzetiségi politika érvényesült. 1956-ban a magyarok helyzete javult. De azután Gheorghiu-Dej nemzeti vonalat követett, s ez csak erősödött Ceauşescu uralma alatt. 1945 után hasonló helyzet alakult ki, mint a két világháború közt. A revizionizmus réme újra feltámadt a románok tudatában.

Yeshayahu Jelinek: Trianon és Csehszlovákia: reflexiók (1982) a határok megállapításánál csehszlovák részről fait accomplit akartak, persze a nagyhatalmi döntés volt a lényeges. Masaryk

először ellenezte a magyarok lakta területek bekebelezését. A határt nem etnikai alapon vonták meg, a cseh politikusok erőszakolták ki. Ez állandó veszély forrása volt. A cseh kommunista Šmeral már 1921-ben lehetségesnek tartott határrevíziót etnikai alapon. Kárpátalja elfoglalása sem az etnikai elv alapján történt, hanem a bolsevista veszély miatt, meg hogy legyen összeköttetés Romániával. A szerző utal a szlovák nemzetté válás nehézségeire az új helyzetben, nemzetileg öntudatos csak az értelmiség volt, de Kelet-Szlovákiában az is hiányzott. A népszavazást ezért nem tartották lehetségesnek csehszlovák részről. Az 1918. október 30-i csatlakozás Csehszlovákiához a nemzeti önrendelkezés alapján érthető, a szlovákok csak a csehektől várhattak segítséget. A Szlovák Tanácsköztársaság miatt is felrémlett a nemzethalál veszélye. Másrészt a csehszlovák nemzetegység is fenyegető volt a szlovákok számára. A kárpátaljai ruszinoknál egyenesen hármas: ruszin, ukrán és orosz identitás harcolt egymással. A magyarok divide et impera politikáját a csehek folytatták. A ruszinok azt vallották, hogy minden unitus ruszin, ami ellen a szlovákok tiltakoztak. A magyarokat zálognak tekintették a magyarországi szlovákokért, ezért 1938 után a reciprocitás elvét fogadták el. A szlovákok közt csakugyan sok volt az elmagyarosodott, erre volt válasz 1947-ben a reszlovakizáció. A németeket dehungarizálni akarták, de ezzel csak elősegítették, hogy a hitleri befolyás alá kerültek. A zsidók számára hasznos volt Csehszlovákia, liberális, bár a zsidókat elmagyarosodásuk miatt gyűlölték. A kárpátaljai zsidók az első köztársaság idején ébredtek öntudatra.

Thomas Karfunkel: Trianon hatása a magyarországi zsidóságra (1982) c. tanulmánya szerint 1918 előtt a zsidók fontos szerepet játszottak a gazdasági életben, helyzetük javult, elmagyarosodtak, a politikai elit partnerei voltak. Trianon ezt a szövetséget számolta fel. A Horthy-rendszer antiszemita volt, a szövetségre már nem volt szüksége. Ennek több oka volt. Az egyik a „szegedi gondolat", a fehérterror. A politikai huzakodás is a konzervatívok és a radikális jobboldal közt, a radikalizmus a rendszer ellen is irányult, és a munkásokra is hatott. A zsidókat azonosították a kommunizmussal, tanácsköztársasági szereplésük miatt. A zsidó tőkének jelentős befolyása volt. Karfunkel táblázatokat is közöl erről, azzal, hogy a konvertita zsidókat ebbe nem is számította bele. A zsidóknak szemükre vetették, hogy számuk túl gyorsan növekszik, ezért veszélyeztetik a nemzet létét, holott 1920–30 között még csökkent is a számuk, de túl sok volt a „látható" zsidó, a vallásosak. Az volt a felfogás, hogy idegenek és asszimilálhatatlanok. A rendszerben különben is általános volt az ellenérzés a kisebbségekkel szemben. Magas volt a zsidók aránya az értelmiség körében, a népiesek a nem-magyar étoszt vetették szemükre. Az antiszemita tettek miatt a közvélemény külpolitikai jutalmat várt, 1942–43 óta azonban már kevésbé.

Mócsy I. István: Magyarország feldarabolása és a menekült-probléma kezdetei (1982) a menekültkérdést általános 20. századi problémának tekinti. A nemzetállam ebben a térségben nem megoldás. 1918 után az utódállamok biztonságot akartak, ezért minél nagyobb területet. 426 000 ember menekült el az utódállamokból Magyarországra, ebből 350 000 került regisztrálásra. Közülük 42,9% volt a köztisztviselő, 34,4% a magántisztviselő, 10% a földbirtokos, tehát általában az elitből kerültek ki. Már 1918 végétől nagy volt körükben a félelem, valóban üldözték is őket, különösen a jegyzőket. A zöld káderek és a frontról hazaáramló katonák is felléptek ellenük. A parasztok a kastélyok ellen fordultak. Az új hatóságok sok embert bebörtönöztek, elősegítették menekülésüket. A nyelvtudás hiánya és az új államok részéről megkövetelt hűségeskü amúgy is sok tisztviselő számára lehetetlenné tette a megmaradást. Az iskolák létszáma is csökkent, Jugoszláviában a korábbi egyhatodára, Csehszlovákiában 4000 iskolából 700 maradt meg, Romániában 1600 állami iskolából 562. A tanítók kétharmadát elbocsátották. Magyarországon a menekültek elősegítették a konszolidációt, de egyúttal a jobboldali radikalizmus előretörését is.

Dombrády Lóránd: Trianon és a magyar nemzetvédelem: a katonai határozatok szigorúak voltak, az országnak csak 35 000 főnyi hivatásos hadserege lehetett, a vezérkar, légierő tilos volt, az ország határai így védhetetlenek. Katonai főiskolának csak a Ludovika maradt meg. A szerző részletes adatokat sorol fel a hadsereg szervezetéről (1921 óta honvédség a korábbi nemzeti hadsereg helyett). Nem akadt elég önkéntes, 1922-re még a létszám fele sem volt betöltve, 1925-re is csak 22 000 fő volt. De a rendőrség, csendőrség és határőrség valamelyest pótolta a kiesett létszámot. 1927-ben megszűnt a katonai ellenőrzés. De még az 1930-as években is a három kisantant állam együttes hadereje húszszorosan haladta meg a magyar védelmi erőt. 1932-ben bevezették a sorozást, a katonai szolgálat 19 hónapra terjedt ki. A katonai egyenjogúságba a kisantant államai csak akkor mentek volna bele, ha meg nem támadási szerződéseket kötnek. 1934-ben a honvédelmi minisztérium egyik ügyosztálya formájában ismét létrehozták a vezérkart. A katonai vezetők nem titkolták, hogy Magyarország nem képes háborút viselni. 1938-ban a kisantant beleegyezett a magyar katonai

egyenjogúságba, ekkor lépett életbe a fegyverkezési program. A kisantanttal kötött szerződést a németek ellenezték.

Az utolsó, Következtetések c. rész már csak egy tanulmányt tartalmaz. Király K. Béla: Totális háború és békecsinálás (1982). A háborúk általában pontos célokért szoktak kitörni, s ezeket jórészt el is érik. 1914-ben azonban nem volt cél. Ami 1918 után bekövetkezett, azt senki sem akarta, Lengyelországot, Jugoszláviát, Csehszlovákiát, a Szovjetuniót, a birodalmak felbomlását sem. Az, hogy ami bekövetkezett, szükségszerű volt-e, bizonytalan, hiszen a fogalom is az. A szerves fejlődés is megkérdőjelezhető. 1916-ban kompromisszumos béketervek vetődtek fel (Landsdowne, IV. Károly), az utóbbi kezdeményezésre a válasz kedvező volt, feltétel nélküli megadásról nem volt szó. De 1916–17 táján változott át a háború totálisba, mert a frontokon óriásiak a veszteségek éppen ekkor, eredmény nélkül. A kompromisszumos kísérletek kudarcba fulladtak, maradt a totális háború. Ebben pedig, a pszichológiai hadviselés miatt, egyre fokozódó szerephez jutott a propaganda, amelyben már nem volt igazság. A totális háború totális győzelmet eredményezett, bár már ekkor tudták, hogy ebből újabb háborúk lesznek.

A kötetben található néhány térkép a háború utáni határokra vonatkozó elképzelésekről, egy annotált névmutató és rövid bibliográfia.

Ez a kötet az 1982-eshez képest számos új tanulmányt közöl, új eredményekkel. De már az előző is fontos volt, hiszen jelentős nyugati tudósok is szerepeltek benne. A kötet egészében véve jó képet ad a nyugati közönségnek Trianonról és következményeiről, nem siránkozik, csak a tényeket sorolja fel. És minthogy sok a nyugati szerző, talán a magyaroknak is elhiszik, amit itt leírtak.

Niederhauser Emil

SIEBENBÜRGEN ZWISCHEN DEN BEIDEN WELTKRIEGEN

Herausgegeben von Walter König. Siebenbürgisches Archiv, Band 28.

Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1994. 396 o.

ERDÉLY A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az Erdélyi Honismereti Egyesületet (Verein für siebenbürgische Landeskunde) még 1842-ben alapították a szászok. Hagyományait az azonos elnevezéssel Németországban működő — heidelbergi bejegyzésű — egyesület folytatja, azokat tömörítve, akik a második világháborús fejlemények következtében, majd azóta az erdélyi szülőföld elhagyására kényszerültek. Az egyesület évi közgyűlései nem csak maguk közti összetartozásukat ápolják, hanem kapcsolataikat is az elvesztett szülőfölddel s annak népeivel. Történeti kutatásokkal foglalkozó munkaköre (Arbeitskreis) kritikusan, de a népek barátságát kereső szellemben vizsgálja az erdélyi szászok és bánáti svábok, a magyarok és a románok mindenkori viszonyát. Valamennyiük véleményét rendszeresen kikéri és meghallgatja; magyar és román előadók referátumai együtt jelennek meg a németekével az egyesület kiadványsorozatának (Siebenbürgisches Archiv) azon köteteiben, amelyeket egy-egy szimpóziuma anyagából válogattak össze.

Erdély két világháború közti történetének kérdéseivel két szimpózium is foglalkozott az egyesület rendezésében. Az 1982-ben Münsterben, majd 1984-ben az ausztriai Grazban tartott tanácskozások anyagából közreadott válogatást tartalmazza a most ismertetésre kerülő kötet, amely a megjelenéséig eltelt 10–12 év alatt sem veszített aktualitásából. Annak idején aktív résztvevője lévén mindkét tanácskozásnak, módomban áll lemérnem, mely referátumok maradtak ki a kötetből, s mivel gyarapodott a kötet az ott elhangzottak anyagához képest. Nem hiányolom a román referátumok közül azokat, amelyek az 1918. évi „nagy egyesülés" egyoldalú és kizárólagos szemszögéből ítéltek meg mindent, s amelyek sajátos frazeológiáját béketűréssel viselte el a fegyelmezett hallgatóság. Hiányolom viszont a romániai, illetve a magyarországi németek köréből a második világháború idején folytatott SS-hadkiegészítést összehasonlító magyar referátumot, amelynek objektivitásra törekvését és humánusnak tapasztalt szemléletét nagyon jól fogadta pedig a kérdés iránt érzékeny erdélyi szász közönség, s román részről sem történt ellenvetés. A kényes témával kapcsolatos bizonyos óvatosság lehetett mégis oka mellőzésének a szerkesztő részéről. (1987-ben megjelent Pécsett a Janus Pannonius Tudományegyetem történeti tanszékének évkönyvében).

A kötet élén Andreas Hillgruber tanulmánya áll, amely Románia geopolitikai helyzetéből kiindulva vizsgálja a két világháború közti, s főleg a második világháború alatti fejleményeket. A nagyhatalmak közti lavírozás politikája az Anschluss, majd a müncheni egyezmény, s végül Csehszlovákia felszámolása után egyre kilátástalanabbá vált; a végső csapást az 1939. augusztusi Hitler–Sztálin paktum mérte rá. Az 1940 júniusi szovjet ultimátumnak engedve, Romániának le kellett mondania Besszarábiáról és Észak-Bukovináról, augusztus végén a tengelyhatalmak (második) bécsi döntőbíráskodása a Trianonnal megszerzett kelet-magyarországi, észak-erdélyi, székelyföldi területek visszaadására kényszerítette, szeptemberben Dél-Dobrudzsától kellett megválnia Bulgária javára a craiovai szerződésben. Az értéktelennek talált és felmondott angol garancia helyére német garancia lépett; a gazdasági, politikai, katonai kapcsolatok egyre szorosabbá váltak a hitleri Németországgal, amely ügyesen kihasználta a kegyeiért megindult román–magyar rivalizálást, melynek célja mindkét részről Erdély egészének birtoklása volt: ez a kölcsönös törekvés nagymértékben játszott szerepet abban, hogy Románia és Magyarország fegyvertársai lettek Németországnak a Szovjetunió elleni támadásban, a második világháborúban.

Hillgruber igen szemléletesen mutatja be, hogy Besszarábia és Észak-Bukovina visszaszerzése, valamint „Transznisztria" megszállása után a román politika már csökkenteni kívánta részvételét a keleti fronton, hogy erőit tartalékolja erdélyi területveszteségei visszaszerzésére, (mint ahogy a magyar politika hasonló megfontolásaiban is az erdélyi kérdés katonai megoldására való felkészülés szándéka nyilvánult meg). Az angolszász-orientációs ellenzék vezérei itt is (Bajcsy-Zsilinszky), ott is (Maniu) ilyen irányban ösztönöztek, de sem Horthy–Magyarország, sem Antonescu–Románia kormánya nem vállalt határozottabb magatartást a németekkel szemben, mert nemhivatalos megbízottaiknak a semleges országokban párhuzamosan és egyidejűleg folyt titkos puhatolódzó tárgyalásai egyaránt sikertelenek maradtak. Nemzeti céljaik elérését illetően nem kaptak az angolszászoktól semmi konkrét biztatást, ígéretet; a szovjet szövetségesük megkerülésével folytatandó fegyverszüneti külön megállapodás lehetőségét kizárták; feltétel nélküli megadást kívántak a románoktól is, a magyaroktól is; anélkül sürgették fegyveres szembefordulásukat a németekkel, hogy azt egy balkáni angolszász partraszállással és előrenyomulással megkönnyíteni készek lettek volna; mindkét országot végül is szovjet hadműveleti területnek engedték át. 1944 augusztusában a szovjet hadsereg előretörése hozta meg Románia számára a németekkel való szembefordulás és az Antonescu-diktatúra felszámolásának lehetőségét. Hitlernek — Horthy megzsarolhatósága folytán — nem volt szüksége a felajánlott román csapatok igénybevételére Magyarország 1944 márciusi német megszállásához, Sztálin azonban már számíthatott rájuk a meginduló magyarországi szovjet hadműveletekben.

Románia 1933–1944 közti gazdasági helyzetét vizsgáló tanulmányában Stephen Fischer-Galati úgy vélekedik, hogy az — a válságévek múltán — 1934-től javuló tendenciát mutatott. Ismerteti a paraszti eladósodással szembeni védintézkedéseket, az agrártermékek exportjának szubvencionálását, a kereskedelmi szerződések jelentőségét. A Németországgal kiépített gazdasági kapcsolat piacot biztosított a romániai agrártermékeknek, továbbá érc és olaj ellenében fegyverrel és lőszerrel látta el az országot. Románia gazdasági stabilitása igen fontos volt Németország számára, s ennek fenntartását inkább várhatták Antonescutól, mint a hatalomvágyó vasgárdista szélsőjobboldali erőktől. (1941 januári puccsukkal kapcsolatos magatartása a nyilasok által kihasználni próbált 1940 októberi magyarországi országos bányász-sztrájk ügyében tanúsított németbirodalmi álláspontra emlékeztet). Foglalkozik a román liberálisok gyorsabb, átfogóbb iparosítást sürgető irányvonalával, a parasztpártiak ezzel szemben hangsúlyozott paraszti érdekvédelmi törekvéseivel, a főleg a vasgárdisták által képviselt románosítással a kereskedelem, az ipar területén, és a szabad foglalkozásokban, a gazdaságilag és szociálisan fejlettebb szász, zsidó, magyar elem rovására.

Olyan tanulmányt nem találunk a kötetben, amely Erdély gazdasági helyzetét átfogó, sokoldalú vizsgálattal tudná megvilágítani Románián belül, a tárgyalt időszakban. A maga nemében igen gondos és alapos ugyan Hans Acker tanulmánya az 1919–1939 közti erdélyi gyümölcs- és bortermelésről, de bármennyire fontos is ez, mégis csak részkérdés. Vasile Ciobanu figyelemre méltó tanulmánya a két világháború közti erdélyi szász hitelügyről, amelynek romániai viszonylatban számottevő jelentőségét érdeme szerint méltatja, már jobban megfelel átfogóbb igényű érdeklődésünknek.

Románia belső berendezkedettségével, 1918–1940 közti pártviszonyaival Michael Kroner tanulmánya foglalkozik. Vizsgálja az ország 1923. majd 1938. évi alkotmányát, összeveti a parlamentarizmus időszakát az 1938–1940 közti királyi diktatúrával, amikor a Nemzeti Újjászületés Frontja lépett a pártok helyébe. A legnagyobb figyelmet a parlamentáris időszakban domináns szerepet

játszott nemzeti liberális pártnak és nemzeti parasztpártnak szenteli, melyek közül az utóbbira az is jellemző, hogy képviselni, védeni próbált erdélyi érdekeket a regáti befolyások túlzott érvényesülésével szemben. Behatóan foglalkozik a szélsőjobboldali Vasgárdával és a megfékezésére tett kísérletekkel, de kitekint 1940. évi beépülésükre a kormányba, s a rövid életű nemzeti legionárius rendszerre is. Bemutatja a nemzetiségi pártok működését, a Német Pártnak a kormánnyal többnyire együttműködő, a Magyar Pártnak viszont — a csucsai paktum egyszeri esetétől eltekintve — ellenzéki szerepét. A munkáspártoknak nem tulajdonít különösebb jelentőséget: a szociáldemokraták gyengék voltak, a hamarosan illegalitásba is szorított kommunistákban Moszkva ügynökeit látta a román közvélemény, akik ellenségei Nagy-Romániának, félteni kell tőlük Besszarábiát, s az Erdélyre irányuló magyar revíziós politika támogatására is készek.

Az 1938 előtti időszak romániai parlamenti választásainak történetével Ioan Scurtu tanulmánya ismertet meg, különös tekintettel a Német Párt eredményeire, a képviselőházban szerzett mandátumaira, illetve szenátusi helyeire. A Magyar Párt kísérletei ellenzéki együttműködésre a németekkel, nem vezettek eredményre, mert a román részről irredentának bélyegzett magyar kisebbséggel nem akartak szövetkezni, ellenben élvezni kívánták azokat a viszonylagos előnyöket, amelyekkel ezt az elzárkózásukat a román kormány honorálta. Tilkovszky Loránt tanulmánya szerint, (amely már a Századok 1983. évi 5. számából ismert), a weimari Németország kormánya ezzel a német kisebbségi magatartással teljesen egyetértett, s elutasította a Bethlen-kormánynak a kisantant-államokbeli német–magyar kisebbségi együttműködést különös nyomatékkal sürgető 1930. évi memorandumát. Abból a szempontból, hogy a kisebbségi sorsra jutott kelet-magyarországi és erdélyi magyarság hogyan bontakozott ki a kezdeti meddő passzív ellenállásból, hogyan indította meg politikai szervezkedését, egyelőre meglehetősen konzervatív erők domináns befolyása alatt, majd miként jelentkeztek körükben demokratikus programok a szászokkal, románokkal való konstruktív együttélés gondolata jegyében, Illyés Elemér tanulmánya nagy fontosságú. Lackó Miklós pedig az Erdélyi Helikon című magyar és a Klingsor című szász folyóirat és köreik transzilvanizmusát vizsgálva mutatja be a húszas évek végén, a harmincas évek elején oly ígéretes szellemi pezsgést, amelyet azonban mihamar megrontott a német nemzetiszocializmusnak Erdély németségét is elérő hatása.

Andreas Möckel tanulmánya az 1867-es kiegyezés koráig visszanyúlva tekinti át az erdélyi szász öntudat fejlődését, középpontba állítva a „kisszász" és az „össznémet" irányzatok harcát, ószászok és ifjúszászok, feketék és zöldek, konzervatívok és megújítók véleményeit és törekvéseit. Míg korábban önálló népegyéniségéhez ragaszkodva vette igénybe az erdélyi szászság németországi, ausztriai, és más német szervezetek támogatását a magyarosító törekvésekben érzett veszélyekkel szemben, addig az 1930-as években kibontakozó megújító mozgalom (Erneuerungsbewegung) az össznémetség részeként politizált, s kritizálta, támadta, majd félre is állította az „Eigenvolk" eszméjét valló régi vezetőket. Mint Karl M. Reinerth tanulmánya rávilágít, a nemzetiszocializmus térhódítása következtében éles belső ellentétek osztották meg a romániai németséget; Fritz Fabritius erőszakos náci túlbuzgóságát a Führer helyettesének, Rudolf Hess-nek kellett csitítania, figyelmeztetve a német népcsoport erősítése feladatának elsődlegességére. Rendkívül érdekes, hogy egyes irányzatok a Vasgárdával, mint a jövő vélt városmányosával keresték a kapcsolatokat, (mint ahogy a magyarországi volksdeutsch mozgalomban is voltak tendenciák — hasonló megfontolásból — a nyilasokkal való együttműködés kiépítésére).

Ludwig Binder, aki 1920 és 1944 közt teljes áttekintést ad tanulmányában az evangélikus egyház romániai helyzetéről, és méltatja azt a szerepet, amelyet az az erdélyi szászság nemzeti mivolta megőrzésében és ápolásában hagyományosan betöltött, hangsúlyosan szól a egyházi vezetők ellentétbe kerüléséről 1933 után a népi vezetőkkel, akik nemzetiszocialista egyházellenességet és újpogányságot (Neuheidentum) terjesztettek, s az még a papok és tanítók körére is hatott. Amikor az SS intézményrendszerébe tartozó berlini Népinémet Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle) döntése alapján 1940-ben Andreas Schmidt lett a romániai német népcsoport vezetője (Volksgruppenführer), Viktor Glondys püspököt lemondásra bírták: utóda 1941-től a nemzetiszocialista meggyőződésű Wilhelm Staedel lett, aki az egyházi vezetésű ifjúsági és nőszervezeteket feloszlatta, s hajlandó volt az egyház által fenntartott iskolákat átadni az azokban nemzetiszocialista nevelést megvalósító népcsoportvezetésnek. Walter König igen fontos tanulmánya az erdélyi szászok két világháború közti iskolaügyéről sajnos csak 1940-ig terjed. (A Magyarországhoz visszacsatolt északerdélyi terület iskoláit a magyarországi német népcsoportszervezetnek, a Volksbundnak adta át az ott illetékes szász evangélikus egyházi hatóság.) Az egykor Fritz Fabritius által kezdeményezett nemzetiszocialista megújító mozgalom talajából végül is a romániai német népközösség nemzeti-

szocialista pártja nőtt ki, s a valaha a Fabritius-féle nemzeti önsegély mozgalom alátámasztására felhasznált — Erdélyben egyébként nagymúltú — sajátos szomszédsági (Nachbarschaft) szervezet helyébe lépő blokk- és sejt-rendszer politikai ellenőrző szerepet látott már el — mint Hans-Achim Schubert tanulmánya megállapítja — e nemzetiszocialista párt számára a német lakosság körében.

A nemzetiségi jogok tiszteletben tartása, mint Günther H. Tontsch tanulmánya vizsgálja, az egész korszakon át igen gyenge lábon állt Romániában. Az ó-romániai tradíció érvényesült Erdélyben is: szigorú közigazgatási centralizmusra törekvés, autonómia-ellenesség, nemzetiségi elnyomás. Az 1918 decemberi gyulafehérvári ígéretekről többé hallani sem akartak, a Romániával kötött békeszerződésben kényszeredetten vállalt kötelezettségeknek nem tettek eleget, mert külső beavatkozást láttak azokban Románia szuverenitásába; az alkotmányba nem kerültek bele. A román nemzetiségpolitika gyakorlatáról az olvasó szívesen tudna meg több konkrétumot, például Rudolf Brandsch nemzetiségi helyettes államtitkárságának idejéből, amely a szászok várakozásaira is rácáfolt. A szerző két népcsoport esetében állapítja meg rendkívüli intézkedések életbeléptetését: 1940-ben a zsidók rovására, s ugyanebben az évben a németek javára. A Romániával kötött bécsi német népcsoportegyezményt részletesen elemzi, de az ezzel párhuzamosan a magyar államférfiakkal elfogadtatott, a magyarországi németségre, s azon belül az ekkori döntőbírósági ítélet folytán magyar uralom alá visszakerült területek német lakosságára külön is vonatkozó egyezménnyel nem foglalkozik.

Azt a hiányt, ami a kötetben az erdélyi szászok és bánáti svábok politikai kapcsolatai bemutatásának elmaradása folytán mutatkozik, az irodalmi kapcsolatok vonatkozásában két tanulmány is pótolja. Az egyik tulajdonképpen egy, a 20. századot tárgyaló fejezet Bernhard Capesiusnak az 1940-es években készült, e témát felölelő nagyobb kéziratából, amely az Adolf Meschendörfer, Richard Csaki, Heinrich Zillich által szerkesztett folyóiratok (Karpathen, Ostland, Klingsor) szerepét állítja középpontba, a másik Walter Engel tanulmánya, amely a Viktor Orendi-Hommenau szerkesztette temesvári Von der Heide, illetve a Banater Monatshefte szerepét, a bánáti Adam Müller-Guttenbrunn, Otto Alscher, Eugen Probst kapcsolatait tárja fel Meschendörferrel.

A kötet tanulmányainak sorát tudomány- és művészettörténeti tárgyú dolgozatok zárják. Gustav Gündisch az erdélyi szászok figyelemre méltó történelmi és honismereti kutatásait mutatja be a két világháború között, míg Günther Ott a képzőművészet, Christoph Machat a műemlékvédelem akkori helyzetét.

Benyomásainkat abban összegezhetjük, hogy folytatásra érdemes értékes munka fekszik a kötetben, amely a magyar olvasó számára is számos fontos ismeretet nyújt, lehetőséget kínálva több vonatkozásban is bizonyos összefüggések, párhuzamok vagy eltérések felismerésére, amelyek különben esetleg észrevétlenül maradnának.

Tilkovszky Loránt

Peter Haslinger

DER UNGARISCHE REVISIONISMUS UND DAS BURGENLAND 1922–1932

Europäische Hochschulschriften, Reihe III., Bd. 616.

Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 1994. 221 o.

A MAGYAR REVIZIONIZMUS ÉS BURGENLAND 1922–1932

A bécsi egyetemen 1993-ban megvédett disszertáció szerzője helyesen mutat rá arra, hogy Burgenland kérdése, amely 1919–1921 közt éles konfliktus tárgya volt a Monarchia felbomlása folytán önállósult Magyarország és Ausztria között, csak látszólag zárult le ekkor. A velencei egyezményt magyar részről úgy értelmezték, hogy az nem jelent végérvényes lemondást az Ausztriának végül is átengedni kényszerült viszonylag kis területről (4022 km²) és nem nagy számú lakosságról (292 041 fő), amelynek csupán mindössze 5 százaléka volt magyar. Sem fontossági, sem sürgősségi szempontból nem állt ugyan a magyar revíziós törekvések előterében, mégis állandó veszélyeztetettség, bizonytalanság jellemezte Ausztria ezen új tartományának helyzetét. Míg osztrák részről Saint Germain és Trianon révén eldöntött kérdésnek tekintették Burgenland általuk bir-

toklását, ők Sopron – mely szerintük annak természetes fővárosa – Magyarországnál maradásába nem tudtak beletörődni, e vonatkozásban ők hangoztatták a maguk „nem, nem soha" jelszavát. Magyar részről viszont a soproni népszavazásban az első biztató jelet látták békerevíziós törekvéseik számára.

Bár a két ország érdekei egyaránt a jószomszédi kapcsolatok kialakítását javallották, a közhangulat itt is, ott is nagymértékben befolyásolta a kormányokat. A felelős magyar kormány nem lépett fel határozottan a nyugat-magyarországi megyékben folyó „hazafias" hangoskodással szemben, s mint gyanítható volt, némileg össze is játszott a felelőtlen elemekkel. A rosszemlékű magyar szabadcsapatok feloszlatása után sem szűnt meg Burgenlandban a veszélyeztetettség érzése: tartottak a fegyveres magyar határőrizeti és vámszervektől éppúgy, mint polgári lövészegyletek, önkéntes tűzoltóegyletek, levente-egyesületek alakulásától, volt katonatisztek szerepétől ezek szervezésében és működtetésében, a társadalom s különösen az ifjúság militarizálásától. Az osztrák rendőri szervek buzgó informátorai még fel is nagyították, ki is színezték értesüléseiket, melyek hatására fokozódott Burgenland lakosságának megfigyelése is: mennyiben hat reá a határon túlról érkező befolyás, mennyiben érvényesülnek korábbi családi és egyéb kapcsolatok, hogyan viselkedik a magyar vagy magyarosodott falusi értelmiség, a magyar nagybirtok gazdatiszti személyzete, a szombathelyi püspökség befolyásától még nem szabadult papság, az osztrák szolgálatba átvett tanítók, tisztviselők, vasutasok stb. Mit jelentsen, ha a kalauz, a postáskisasszony magyarul beszél, ha a kocsmában magyar nótát húz a cigány? Provokatív–demonstratív veszedelmes megnyilvánulások ezek? A hatóságok reagálása messzemenően türelmesebb volt itt, mint Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában.

A magyarországi szervek értesülései – vágyálmaiknak megfelelően – rendszerint arról szóltak, hogy Burgenlandban nagy az elégedetlenség, visszasírják Magyarországot. Azt üzenték nekik, hogy csak tartsanak ki, hamarosan felszabadítják ezeket a továbbra is Magyarország elidegeníthetetlen részének tekintett megszállt területeket. Az ilyenfajta szóbeli vagy röpcédulás üzenetek a burgenlandi lakosságban bizonytalanságot keltettek. A hatóságok pedig ilyen körülmények közt aggódva figyeltek az adóterhek növekedése miatti panaszokra éppúgy, mint a tartomány hitelszerzési nehézségeire. Talán Burgenland hovatartozásának bizonytalansága tartja vissza a befektetőket? Nem a magyar tőke behatolása lesz-e ennek következménye? Az osztrák államiság gondolatának erősödése helyett a helyi gazdasági érdekek – hol van jobb piac, hol ér többet a pénz, stb. – játszanak elsőrendű szerepet a burgenlandi lakosság befolyásolásában, állapították meg. Itt is elhangzott olyan kijelentés, hogy akinek tetszik Magyarország, menjen oda. A magyarországi határszél nyomorral, munkanélküliséggel küzdő városa, Sopron, mindenesetre nem vonzó jelenség.

A szerző kitűnően jellemzi a burgenlandi kérdésnek ezt az 1922–1926 közti szakaszát az osztrák és magyar források széleskörű felhasználásával, mindkét ország vonatkozó történeti szakirodalmának naprakész ismeretével. A magyar külügyminisztérium iratai, illetve a Ballhausplatzon kiértékelt budapesti osztrák követségi jelentések mellett különösen fontos egyfelől a Burgenland-tartományi, másfelől a nyugat-magyarországi megyei levéltári anyagok hasznosítása, valamint az ausztriai és magyarországi országos lapok mellett a helyi sajtóra fordított megkülönböztetett figyelem. E források alapján, gondos elemzéssel, ha lehet, még izgalmasabb a burgenlandi kérdéssel kapcsolatos feszültség 1927–1928. évi fokozódásának bemutatása.

A Bethlen és Mussolini által kötött magyar–olasz barátsági szerződés nyomán kialakult helyzetben lábra kaptak olyan híresztelések, hogy a magyar politika esetleg ráveszi Olaszországot Dél-Tirol visszaadására Ausztriának, s így Magyarország visszakaphatná az Ausztriának mintegy kompenzációként juttatott Burgenlandot. Persze az osztrák revizionizmus – mert ilyen is volt –, nem Burgenland árán képzelte el Dél-Tirol visszanyerését, s bizalmatlan volt a magyar–olasz barátkozás iránt. A Magyarországra történő olasz fegyverszállítás lelepleződése fokozta a nyugtalanságot. A burgenlandi területen is mutatkozó, olykor fegyveres összetűzésekhez is vezető politikai belső feszültségek hátterében külső beavatkozás lehetőségének kiprovokálására tett kísérletet gyanítottak.

Nem kisebb bizalmatlansággal kísérte Ausztria figyelemmel Rothermere lord angol sajtómágnás kampányát a magyar revíziós törekvések felkarolására, amelynek általános, de különösen nyugat-magyarországi fogadtatását igen nyugtalanítónak találták. Mert igaz ugyan, hogy a Rothermere-akció a határmenti magyar etnikumú területrészek visszaadását támogatta, s Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia felé irányult, nem pedig a döntő többségében német lakosságú Burgenland felé, kétségtelen volt, hogy a magyar politika nem éri be etnikai elven alapuló, bármennyire is fontos előrelépésnek tekintett revíziós sikerekkel, hanem történelmi határai közt kívánja hely-

reállítani az ezeréves országot. Erre a mindenirányú jogfenntartásra figyelmeztetett, hogy Észak, Kelet, Dél mellett Nyugat szobra is ott volt a budapesti irredenta emlékműegyüttesben, ugyancsak mindig megkoszorúzva a trianoni nemzeti gyász emléknapján. A hivatalos osztrák álláspont az volt, hogy a magyar revíziós törekvést, amennyiben magyarlakta területek visszaszerzésére irányul, nem lehet osztrák részről – már csak a dél-tiroli osztrákokra formált hasonló igény miatt sem – kifogásolni, ellenben a leghatározottabban kell fellépni az ellen, hogy nem-magyarokat is uralmuk alá vegyenek; Burgenlandot tehát meg kell védeni.

Az osztrák szociáldemokraták azzal vádolták a kereszténységszocialistákat, a Seipel-kormányt, hogy nem lép fel kellő határozottsággal a magyar politikával szemben. Az ausztriai nagynémet irányzattal összefogva tett sikeres erőfeszítéseket az osztrák szociáldemokrácia arra, hogy a németországi közvéleményt a burgenlandi kérdésről felvilágosítsa, s Burgenland védelmében mozgósítsa. A szerző rámutat Burgenland szociáldemokrata tartományfőnök-helyettesének, Ludwig Lesernek szerepére abban, hogy itteni látogatásra és megfelelő nyilatkozattételre bírja Paul Loebét, a német birodalmi gyűlés elnökét, s hogy németországi képviselők, újságírók, tanítónők népes csoportjaival a helyszínen ismertesse meg a burgenlandi kérdést. Ily módon igyekezett ellene hatni a magyar politika azon igyekezetének, hogy Németországot maga mellé állítsa ebben az ügyben, és előkészítse a talajt ahhoz, hogy az egykori világháborús szövetséges és fegyvertárs, a békediktátumokban sorstárs, az Anschluss megvalósításakor visszajuttassa Magyarországnak Burgenlandot. A nagynémet agitáció felszította Sopron ügyét, de követelte Mosonmagyaróvárt, Kőszeget, Szentgotthárdot is, s 25 német többségű határmenti községet, hangoztatva, hogy a zárt német néptalajhoz tartoznak.

Mindez egyrészt élesebb hangvételű állásfoglalásra késztette a Sopronba és környékére látogató magyar miniszterelnököt, Bethlent, másrészt ígéretet tett – német nyelvű beszédében – a magyarországi német kisebbség ügyének méltányos kezelésére. A további fejlemények arra mutattak, hogy mind a magyar, mind az osztrák kormány célszerűbbnek kezdte tartani a feszültség enyhítését. Az 1930-ban megszűnt vízumkényszer közvetlenebbé tette az érintkezést a burgenlandi és a nyugat-magyarországi határmenti területek között, és szelídítette az 1921-es események tízéves évfordulója rendezvényeinek hangnemét. 1931 júniusában osztrák–magyar barátsági szerződés kötésére került sor. A burgenlandi kérdés 1932–1934 közt zsugorodik össze és tűnik el a kutató látóköréből, akinek már csupán arra kellett előretekinteni, hogy az Ausztriát 1938-ban bekebelező Hitler ahogy nem ajándékozta vissza Magyarországnak Burgenlandot, úgy nem teljesítette a Sopronra és más németlakta határvidéki helységekre irányult osztrák és nagynémet igényeket sem.

Haslinger ismertetett munkája igen értékes teljesítmény, a fiatal történész további munkássága iránt is méltán kelti fel érdeklődésünket.

Tilkovszky Loránt

Peter Huber

STALINS SCHATTEN IN DER SCHWEIZ

Chronos Verlag Zürich, 1993. 629 o.

SZTÁLIN ÁRNYÉKA SVÁJCBAN

Sztálin árnyéka a világ minden országába elért, (nagyon különféle módon és intenzitással), de hogy milyen súlyosan érintette a sztálini rendszer Svájcot, s persze elsősorban a munkásmozgalmat, s azon belül is a munkásmozgalom, illetve az értelmiség legbaloldalibb csoportjait és személyiségeit, arról alighanem ez a kötet nyújtja a legalaposabb, legsokrétűbb, és ugyanakkor sok szempontból legmegdöbbentőbb képet. Mindezt abból az országból, amely soha nem került Sztálin és a sztálini rendszer közvetlen befolyása alá, amely nem élt át igazi forradalmakat, ellenforradalmakat és véres megrázkódtatásokat.

Peter Huber munkájáról mindjárt bevezetőben el kell mondani, hogy nemcsak szokványos értelemben épített rendkívül gazdag forrásbázisra: könyvészeti anyagra, folyóiratokra és napi sajtóra, a memoárok mellett az „oral history" visszaemlékezéseire, a svájci archívumok forrásaira, hanem a fiatal svájci kutató nem utolsósorban már az újonnan megnyílt Komintern-archívumok anyagai alapján jelentetett meg körültekintő és rendszeresen felépített monográfiát.

A bevezető historiográfiai fejezetben, („A Komintern, mint a Szovjetunió foglya és védelmezője") nemcsak arról szól a szerző, hogy a Komintern mely osztályainak anyagaiban találta meg a svájci munkásmozgalomra, illetőleg a svájci érintettekre vonatkozó adatokat, hanem megemlékezik azon történetírók munkáiról is, akik módszertani segítséget nyújtottak neki (így H. Weber a DDR, H. Schafranek az osztrák meghurcoltak és mártírok esetében). Huber foglalkozik a tisztogatások technikájával, és néhány kiemelkedő svájci kommunista különleges helyzetével, akik, mint Fritz Platten, nemzetközileg is jól ismertek, mások azonban inkább csak svájci talajon működtek, de ott, az ország életében jelentős szerepet játszhattak, akár mint befolyásos lapok — pl. a Basler Tagwacht — szerkesztői, akár mint független értelmiségiek. A kötet kiválóan megvilágítja, hogy az 1918–1939-es korszakban miért válhatott az orosz, szovjet–orosz hatás perdöntően fontossá oly sokak számára. A könyv első részében a Komintern megtorló, elfojtó szerveit világítja meg a szerző. Külön fejezetek ismertetnek meg a Komintern káderosztályának, a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának (OMSz) munkájával, a Végrehajtó Bizottság, a Nemzetközi Ellenőrző Bizottság (IKK) idevágó anyagaival, valamint ezen osztályai, illetve bizottságai kapcsolataival az NKVD-vel. További fejezetek dolgozzák fel a Dimitrov-titkárság s a Manuilszkij-titkárság anyagait. (Ez utóbbi közvetítette „az orosz árnyékot".) Végül külön fejezet foglalkozik Koni Meyer szerepével, aki hosszabb időn át vol a Svájci Kommunista Párt hivatalos képviselője a Kominternben. Ő túlélte a terror és a megtorlások éveit, de enyhén szólva besározódott ezekben az években. Mikor az 1930-as évek végén visszatérhetett Svájcba, hosszú ideig mélyen hallgatott mindarról, amit pontosan tudott.

E rész fejezetei közül persze nemzetközi szempontból alighanem a Dimitrovra, a Dimitrov-titkárságra vonatkozó oldalak tűnnek a legfontosabbaknak (már csak azért is, mert igazi Dimitrov-életrajz, amely a felfokozott igényeket valóban kielégítené, tudtommal még nem jelent meg). Az ismert és jogos „forró kérdés", hogy mit tett, hogyan reagált Dimitrov a megtorlásokra. E kérdést persze Huber is felveti és a svájci tapasztalatok, a Dimitrov-titkárság aktái nyomán az derül ki, hogy a megtorlásokat, letartóztatásokat „persze" nem Dimitrov kezdeményezte és sok esetben megkísérelte első fázisban, hogy elhárítsa azokat. Huber szerint Dimitrov gyakorlata a „szimplább" esetekben (vagyis a másod- és harmadrendűen fontos és ismert káderek esetében) az volt, hogy összegyűjtötte azokat az aktákat, ahol úgy látta, rákérdezhet az NKVD-re, mert a „bizonyító anyagok" nagyon hiányosak, ellentmondásosak. Néhány kiemelkedő személyiség esetében (pl. Fritz Plattenében) azonban a rákérdezése lényegileg elmaradt, mivel hogy jól tudta, Platten és mások sorsát már nélküle eldöntötték. Saját véleményét Huber úgy összegezte, hogy Dimitrov a maga hallatlan tekintélyével, mint „a lipcsei per hőse", többet tehetett volna, bátrabb is lehetett volna.

Huber külön izgalmas fejezetben foglalkozik azoknak a baloldali értelmiségieknek életútjával, szerepével, akik mint orvosok, ügyvédek, művészettörténészek és múzeumigazgatók éltek, tevékenykedtek — és sérültek — a Szovjetunióban (illetve Svájcban). Huber érzékelteti, hogy fiatal értelmiségiek Svájcban is az 1917–1919-es években milyen gazdasági, szociális és politikai indítékok alapján lettek kommunistákká. Olykor — igaz, rövidebb — börtönbüntetéseket is szenvedve Svájcban, avagy munkanélküliekké válva, vagy legalábbis értelmiségi munkát nem találva, mentek ki a Szovjetunióban, hogy sok esetben néhány év múltán már átessenek bizonyos csalódásokon. Esetenként még visszatérhettek, másokat viszont már nem engedtek vissza, mert már úgy vélték, hogy az ellentábort fogják otthon erősíteni. Persze ez a válasz függött az érintettek személyétől is, s attól is, hogy hazatérési igényüket mikor jelentették be.

Ugyanennek az értelmiséggel foglalkozó résznek van egy második fontos fejezete, amely arról szól, hogy az 1936–38-as perekre ezek az értelmiségiek miként reagáltak. A problémának sokféle elágazása van, s mindez kapcsolódik Gide nevezetes — Déry Tibor által fordított s egykor magyarul is megjelent — „leleplező" munkájához, a „Visszatérés"-hez. Huber érzékelteti, hogy a szovjetbarát (nálunk tudtommal alig ismert) korabeli értelmiségi csoportosulásokban, amelyeknek befolyásos orgánumai is voltak, s rendszeres fórumokat szerveztek, milyen megosztó hatása volt e pereknek, mennyire bénították, megosztották az antifasiszta mozgalmat. Huber arra is rávilágít, hogy néhány olyan svájci kommunista, aki később vezető szocialista, avagy független és nemzetközileg ismert és elismert történetíró, publicista lett, (mint Jules Humbert-Droz, avagy Théo Pinkus), ekkoriban milyen ledorongoló stílusban lépett fel Gide és a perek ellen tiltakozó svájci baloldali értelmiségiek ellen. Voltak olyanok is, akik — mint Károlyi Mihály — levelezésben próbáltak hatni ugyanebben a kérdésben Romain Rolland révén a perek ellen, de fennhangon nem szólaltak meg, mert az igazi nagy ügyet ekkor az antifasiszta egység kialakításában látták. (De ne feledjük: ekkor a Svájcban élő Lion Feuchtwanger is a pereket és nem az elítélteket védte!)

Huber több tucat életsorsot dolgoz fel, külön fejezetekbe csoportosítva azokét, akik a Szovjetunióban halálos ítéletek folytán pusztultak el, akik a „gulágok világában" veszítették el életüket, illetve örökre „eltüntek", majd azokét, akik túlélték a megtorlásokat, de szintén sérültek, s végül azokét, akik hazatérhettek.

A kötetben külön rész foglalkozik a spanyolországi polgárháborúban résztvevő svájci önkéntesek némelyikének sorsával, akiket ott ért el a sztálini rendszer megtorlása. Egy alfejezetben világítja meg, hogy minderről hogyan vélekedtek a svájci szocialisták, akik az 1937. évi barcelonai tragikus események kivizsgálására érkeztek oda.

Külön részt szentelt a szerző az Ignaz Reiss-ügynek. Reiss svájci szocialistaként több kanyargós útszakasz megtétele után lett az NKVD ügynöke, s egyben az egyik fő szovjet hírszerző. Később azonban szakított az NKVD-vel, és egyike lett azoknak, akiket az NKVD még az 1930-as években meggyilkoltatott. Huber azoknak sorsát, életútját is megvilágítja, akik ebben a gyilkosságban részt vettek.

A könyv mintegy tucatnyi hosszabb (8–12 oldalas) és több tucatnyi rövidebb életutat dolgoz fel, s az életrajzokhoz portréfotókat és néhány történeti értékű csoportképet mellékel.

Magyar szempontból megemlítendő, hogy persze feltűnik benne Kun Béla, a Rundschau-t szerkesztő Alpári Gyula, Komját Aladár és Gerő Ernő neve, (az utóbbiak csak egyszer-egyszer, s ismert szerepük, felfogásuk révén negatívan), míg Koestleré a „Sötétség délben" révén pozitívan. Jelentősebb, és részben a „leleplezések" révén inkább negatívan a jól ismert Radó Sándor személye, és feltűnik a svájci mozgalomban huzamosabb ideig fontos és ugyancsak szomorú sorsú magyar neve: László Raoulé. (Ő ez ideig tudtommal a magyar történetírás számára fel nem fedezett személyiség volt.)

Huber a gazdagon dokumentált kötethez néhány fontos iratközlést, jól használható bibliográfiát, tárgy- és névmutatót mellékelt.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a szerző nemcsak a szűken vett témában adott ki a keze közül értékes feldolgozást, hanem több témában az egyetemes történelem iránt érdeklődők számára is sok újat mond, hasznos fogódzókat ad. Azt ezúttal nem is érintem, hogy néhány kérdésben a munka nemcsak nem zárja le a kutatásokat, hanem a hiányokra (pl. Dimitrov esetében) a szerző maga is rávilágít. Problematikusabbnak látom néhány olyan élvonalbeli történeti szereplő megjelenítését, mint éppen Fritz Platten avagy Jules Humbert-Droz, ahol rengeteg anyag áll rendelkezésre, s a tömörítések — úgy vélem — bizonyos leegyszerűsítésekre is vezettek. E kulcsszereplők méltányos, árnyalt bemutatása minden jel szerint továbbra is még vitatéma marad.

Jemnitz János

A NÉPFRONT FRANCIAORSZÁGBAN (1934–1938)

Tanulmányok – Visszaemlékezések – Dokumentumok

A kötetet szerkesztette: Harsányi Iván, Jemnitz János és Moharos Éva

Budapest, 1995. 346 o.

A Harsányi Iván, Jemnitz János és Moharos Éva szerkesztette, minden bizonnyal objektív okokból meglehetősen hosszú ideig készült, 1995-ben megjelent érdekes, színvonalasan összeállított és jegyzetelt, s több vonatkozásban hézagpótló kötet előkészítő, kutatási munkálatainak pénzügyi fedezetét az Országos Tudományos Kutatófejlesztési Alap biztosította, megjelentetését szponzorok támogatták.

A szerkesztők a kiadvány másodiknak szánt kötetét is tervezték/tervezik, ám függetlenül ennek az elképzelésnek az esetleges valóra váltásától, jelen kötet lényegében egységes, egésznek tekinthető/tekintendő — ebből a tényből kiindulva lehet és kell méltatni, s bírálni egyaránt.

Az eddig mondottakból is világos lehet: fel kell tenni a kérdést — mi az, ami *új* a kötetben (mint *írás*, nem mint a kötet egész mikénti összeállítása). Új Gazdag Ferenc cikke: „A radikálisok és a Népfront", Jemnitz János írásai: „London és Párizs kapcsolata a népfront időszakában az angol munkássajtó és a francia követi jelentések tükrében" a „Franciaország külpolitikai helyzete" c. I. fejezetben és „A francia népfront az angol munkás- és szocialista sajtóban" címmel „A népfront és a nemzetközi munkásmozgalom" c. (VI.) fejezetben. Új utóbbi fejezetben Jan Tomicki: „A lengyel

közvélemény és a francia népfront" c. írása is. — És persze részben új — a dolog természetéből következően — az „Időrendi táblázat", a kötet zárásaként.

A két fő fejezetre tagolt munkában közölt — döntő többségükben francia szerzőktől származó — tanulmányok, dokumentumok és visszaemlékezések időben nem (és nem is lehetnek) „újak". (Kivétel Irwin M. Wall 1970-es elgondolkodtatónak minősíthető cikke, amit Jemnitz János, mint egyik szerkesztő, az amerikai (kaliforniai) professzortól a kötetben való közlésre kapott: „Léon Blum első népfrontkormányának lemondása, 1937 június", és az imént említett Tomicki cikk.)

A kötet szerkezeti felépítése, tagolása logikus, átgondolt. Először — említettük — Franciaország külpolitikai helyzetével foglalkozik a téma egyetemes történeti jelentőségének megfelelően. Majd dokumentumok következnek az „Előzmények"-ről — jól megválogatott dokumentumok. S szélesebb körből is merítve a régebben szokásosan kijelöltek körénél, elsősorban annyiban, hogy szerepelnek a Francia KP egyes dokumentumai — mind „hazai" megnyilvánulások tekintetében, mind a Kommunista Internacionálé (KI) vonatkozásában. S ez az „összkép" kialakításához aligha közömbös a figyelmes olvasónak.

A III. fejezet a népfront tevékenységének belpolitikai feltételeit ígéri — s be is váltja két jó (az egyik új) tanulmány erejéig. Igen fontos, máig *vitatott* kérdés- és problémakört jár körül (a lehetőségekhez képest) a IV. fejezet: „A népfront gazdasági és szociális politikája" címmel. Magam a *„gazdaságpolitikát"* kulcskérdésnek látom, s nem tekinthetem véletlennek, hogy ez a legvitatottabb kérdés. S azt sem, hogy minden a témával foglalkozó kiadványban erről olvashatunk a legkevesebbet — már ami a probléma valódi közelítését — értékelését — megoldását illeti (nem szükségképpen a terjedelmet). Én régóta J. Bouvier-val értek egyet, aki hosszas és terjedelmes viták után tömören fogalmazva utalt a kérdést lényegére: „nagyon keveset tudunk a »nagy beruházókról«, a »hatalmas erőkről«. — Végtére is mindenki csak beszél róluk. De úgy tűnik, senki sem ismeri őket valóban. A nagyvállalkozó burzsoázia, mint osztály, közeg, csoport, exorcizálandó kísértet. — És a történészek által meghódítandó Bastille. Ez időbe fog telni, jóval több időbe, mint 1789. július 14-e."

E probléma érdemi feldolgozása tehát várat magára. De semmi esetre sem lehet ezt elvárni egy, a Népfront történetét bemutató kiadványtól. Annyit persze el lehet — és el is kell — várni, hogy az „ellentábor" reagálásából, „a népfrontkormányt végül is meghátrálásra kényszerítő magatartások motívumai"-ról szó essék, ami meg is történik a kötetben —, különös tekintettel a munkáltatók magatartására, illetve véleményére, több helyen is, de mindezek „dokumentálásá"-ról — némi eufemizmussal szólva — aligha. (vö.: Múltunk 1995. 2. sz. 205. l.)

A V., a Népfront téma szempontjából igen fontos „A francia munkásmozgalom és a népfront" című fejezet cikkei, tanulmányai jól válogatottak, és érdekes belőlük egyeseket (elsősorban Thorez írását) összevetni a II. fejezetben közölt egyes (KP, KI) dokumentumokkal (még akkor is, ha az utóbbiak a meglehetősen közvetlen előzményekhez való viszonyulást tükrözik).

Hasonlóképpen rendkívül fontos a VI. fejezet témája: a népfront és a nemzetközi munkásmozgalom, a benne közölt tanulmányok (közülük, mint említettem kettő új). (Talán terjedelmi korlátozottság lehetett több ide vonatkozó írás közlésének a mellőzése.)

Az utolsó, VII. fejezet „A népfront és a gyarmatok" kérdéskörével foglalkozik, azt mutatja be több tanulmány segítségével. A francia gyarmatbirodalom, a tengeren túli területek természetesen más-más típusúak és — bizonyos fokig — helyzetűek voltak, s ugyancsak „rászorultak", hogy a népfrontkormány — jobboldali kormánytól ezt aligha is várhatták — javítson mind politikai, mind társadalmi körülményeiken. És a népfrontkormány meg is tette mindazt, amit az adott körülmények között e tekintetben megtehetett — ez világosan kitűnik a közölt írásokból (elsősorban R. Delavignette és P. Boiteau-éiből).

Ki szeretném emelni, hogy a baloldal bemutatása — s ez új eredmény — lényegesen sokoldalúbb és árnyaltabb a megelőző, ismert kiadványokban olvashatókénál. Különösen így van ez a francia szocialista párt tekintetében. Hasonlóképpen igen jelentős pozitívuma a — gondos kiállítású — kötetnek a népfront és a munkásosztály viszonyának kapcsolata, problematikájának a bemutatása, szélesebben pedig a gazdasági helyzet alakulása és a közvélemény kérdésköréé. Az elsődleges kérdés itt persze az, hogy a kötet foglalkozik azzal: hogyan hatott a gazdaság a munkásosztály mozgására, vagyis (egyszerűsítve), hogy miért érzett kezdetben a munkásság teljesen pozitívan a népfront vonatkozásában, és hogyan érzett akkor, mikor a gazdasági bajok/problémák jelentkeztek.

Számos, alapvetően fontos — közülük több nem eldöntött (néhány szerintem eldönthetetlen) — kérdésről lehetne, talán kellene a problémakör kapcsán szólni. Ez azonban túlfeszítené egy

recenzió szokásos kereteit, többek között nem utolsósorban azért is, mivel a szóban forgó alapkérdések ma is (többségükben) rendkívül aktuálisak.

Végezetül: fontos, érdekes, jól szerkesztett kötettel ismerkedhetünk meg. Érdekessége az egykori francia hetilapból a „Vendredi"-ből átvett rajzok, karikatúrák is, amelyek így egy könyvbe összegyűjtve először jelennek meg, ideértve a nemzetközi történeti irodalmat is.

Incze Miklós

KÜLÖNBSÉGEK ÉS PÁRHUZAMOSSÁGOK

Németek és zsidók sorsa a Duna-medencében

Friedrich Ebert Alapítvány kiadása, Budapest, 1995. 39 o.

E kis terjedelmű kiadvány ismertetését hosszú ideig tabuként kezelt komplex témája és a tárgyalt összefüggések prekoncepcióktól mentes tudományos megközelítési módja indokolja. Egy még 1994 novemberében tartott — a pécsi Nikolaus Lenau Egyesület, valamint a Magyarországi Németek Szociális és Kulturális Egyesülete (München) közreműködésével szervezett — pécsi konferencia anyagát veheti vele kézbe az olvasó, amelynek megállapításai nem veszítenek aktualitásukból a konferencia múltán, sőt kiindulásul szolgálhatnak további érdemleges és színvonalas vizsgálódásokhoz.

Hanák Péter Egy tabu-téma feloldásához című bevezető tanulmánya szerint a magyarországi „németség" különböző csoportjainak kapcsolatai a zsidósággal eltérőek voltak. A 18–19. század fordulóján elsősorban a német jellegű városok polgársága szegült szembe a zsidók befogadásával. „A reformkorban és a forradalom idején, polgárosodás és magyarosodás egybetorkolló áramlatában azonban összetalálkoztak német és zsidó értelmiségiek, vállalkozó polgárok." A német és zsidó liberálisok számára a magyar polgári identitás elfogadása teremtett szellemi közösséget, „az asszimiláció sodró folyamatában a kétnyelvűség, a kettős hagyomány őrzése és a magyar kultúrával való, lehetőleg harmonikus összeolvasztása". Minderre személyes kapcsolatok példáit is említi a szerző. Pl. a Kossuth Lajos elvbaráti köréhez tartozó Irányi Dániel és Helfy Ignác, vagy az egy kormányban tevékenykedő rokon gondolkodású Gratz Gusztáv és Vázsonyi Vilmos, vagy a Nyugat folyóirat köré gyűlt magyar, német, zsidó származású értelmiségiek együttműködése. „A polgárosodó magyar társadalom gazdasági, politikai és szellemi elitje ugyanis három fő elemből tevődött össze: a magyar nemességből, a német és a zsidó polgárságból."

A közeledést a Horthy-korszak megtörte, sőt később a „völkisch" eszmerendszer a hazai németség egy részét a Harmadik Birodalom, a Reich felé orientálta. Mindkét népelem soraiban tért hódított a disszimiláció, amely magyarázható a német és a zsidó nemzettudat erősödésével, bár ennek okai homlokegyenest eltérőek.

A két népelem történetében, bár az elmúlt két évszázadban nem haladt párhuzamosan, mégis sok összevethető vonás mutatkozik. A találkozás kulturális és gazdasági téren volt a legszembetűnőbb, hiszen a zsidó értelmiség, polgárság szinte kivétel nélkül beszélt németül. A társadalmi integrálódást illetően az asszimilált német polgár a magyar úri, dzsentri, „von Haus aus" konzervatív, antiszemita középosztályhoz igazodott, míg az asszimilált zsidó polgár mindezt csak formálisan, külsőségeiben tette meg, „a lelke mélyén zsidó polgár maradt". Ezen utóbbiak másod–harmad generációjának tagjai váltak radikális demokratákká vagy szocialistákká. Mindez a századeleji német polgárságról nem mondható el.

A következő párhuzam a második világháború, illetve az azt követő időszak „kollektív felelősség elvének" hangoztatásakor vetődhet fel. A szerző szerint az Auschwitz–Don-kanyar–kitelepítés-párhuzam nem nyugszik az igazság fundamentumán, hiszen más-más motívumai és következményei voltak. Hanák mindezt alaposan indokolja. Ezen érvrendszerből csupán a legnyilvánvalóbbat idézzük: „A zsidó lét volt bűn, s ezt nem kellett tettnek, jognak, erkölcsnek motiválnia."

Schweitzer József A zsidó biedermeier c. tanulmánya a 19. század második negyedét választotta témájául. A szerző elsősorban Tolna megyére vonatkozóan végzett alapkutatásokat. Ezekből vonta le azt a következtetést, hogy a németek és zsidók Magyarország e délkelet-dunántúli területén azonos okok miatt telepedtek meg. Innét származik a sok kulturális összekötő kapocs, amely oda vezetett, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben a gimnáziumi, egyetemi végzettségű zsidó értelmiségiek legalább két, jobb esetben három — magyar, német, zsidó — kultúrkört, műveltséget mondhattak magukénak.

„A hazai zsidóság, kiváltképpen a 19. század folyamán előbb lett, legalábbis jelentős részében, érzelmeiben magyar, semmint nyelvében is azzá lett volna." A „nyelvi magyarosodás" a 19. század második felében lett jellemző. „A magyarországi zsidók a német műveltségen át jutottak Európába, s a német műveltség megszerzése után ismerkedtek meg a magyar műveltséggel."

A polgárosodáshoz vezető utat II. József nyitotta meg — ha erőszakos eszközökkel is — a zsidóság számára. A felvilágosodás és vallás közötti megegyezés szándéka a magyarországi zsidó biedermeier közvetlen szellemi előzménye. A kompromisszumkész biedermeier eszmerendszer létrejöttének oka az, — a szerző Grünwald Miksa „Zsidó biedermeier" c. művét tekinti irányadónak —, „hogy a magyarországi keresztény felvilágosodás közvetítője Bécs... Az európai zsidó felvilágosodás hatásainak továbbítója pedig Prága".

Az asszimilációra törekvő irányzatra a hagyományos zsidó kapcsolatok megbontása, újak keresése a jellemző. Az ehhez a körhöz tartozó írók német nyelvű alkotásaikkal akartak kitörni a „gettóból". Schweitzer több példán keresztül mutatja be ezt a próbálkozást. „A kísérlet kudarca azonban a békességes együttélésre való reményeinket és törekvéseinket nem befolyásolhatja."

Friedrich Spiegel-Schmidt Németek és zsidók Magyarországon – párhuzamok és különbségek címmel összehasonlító elemzést végzett a két népcsoport történetére vonatkozóan a legkorábbi időktől a 20. század közepéig. Első párhuzamként a szerző rámutat arra, hogy a 11. századi törvények tanúsága szerint mind a németeknek, mind a zsidóknak tilos volt vegyesházasságot kötni, továbbá ki voltak zárva a mezőgazdaságból és az iparűzés jogából. Így számukra a nemesi világ által lenézett pénzügyek intézése maradt, ami azt eredményezte, hogy a gazdasági élet ezen egyre fontosabbá váló területe évszázadok alatt az ő kezükbe került.

Második párhuzamos vonásként a főleg városban lakást említi Spiegel-Schmidt. Az ebből adódó versengésre több példát is olvashatunk a tanulmányban. A török hódítók megjelenését követően elváltak a németség és a zsidóság útjai. A törökök a meghódított területekről eltávolították a német polgárságot, míg a zsidókat a birodalomban való letelepedésre ösztönözték.

A harmadik párhuzam a török hódoltság felszámolását követő, kb. egy évszázadig tartó sváb betelepedés („der große Schwabenzug") és a 18. század második felében megerősödő zsidó bevándorlás között figyelhető meg. Lengyelország első felosztásakor Galícia a Habsburg birodalom része lett, így az ott szűkös körülmények között élő zsidóság számára egyre vonzóbbak lettek a birodalom centrumterületei, Bécs és Magyarország. A zsidókkal kapcsolatos II. József-féle intézkedések — német családnevek felvétele, a jiddis helyett az irodalmi német nyelv használata stb. — a polgárosodás vágányára állították, ha némi kényszer hatására is, ezt a közösséget.

Negyedik párhuzamként a szerző az asszimilációra való hajlamot említi: „Legeslegkészségesebben asszimilálódónak a Magyarországon élő népcsoportok közül a német polgárság és a zsidóság mutatkozott." E folyamat 19. századi történetében ugyan több eltérő vonás is tapasztalható a két etnikum között. Ezekre a tanulmány felhívja a figyelmet.

A továbbiakban a témára vonatkozóan a 19. század végén s a 20. század első felében virágzó történetfilozófiai elmélkedésekről kap az olvasó áttekintést. Szekfű Gyula, Jászi Oszkár, Pap Károly, Szabó Dezső, a külföldiek közül Houston Stuart Chamberlain, Adam Müller-Guttenbrunn, Arthur Schnitzler gondolati rendszerébe pillanthatunk be. Végül az 1940-es évek „legtisztábban látó magyarjának, Bibó Istvánnak" egy kevéssé ismert véleményét idézi a szerző, 1945 májusából, amely a kollektív bűnössé nyilvánított németek kitelepítésével volt kapcsolatos: „Semmiben sem különbözik ez az egész attól, amit a magyarok egy kicsi, de hangadó csoportja a zsidókkal szemben véghezvitt."

Tilkovszky Loránt Egy tragikus évtized a magyarországi németség és zsidóság történetének összefüggéseiből (1938–1948) című tanulmánya a két etnikum életének legválságosabb évtizedéről ad áttekintést.

A magyarországi németség egy részére hatással volt a hitleri nemzetiszocializmus és a hazai antiszemitizmus befolyása. Érdekeltnek érezte magát a zsidótörvényekben, s részesedést igényelt magának a zsidó javakból. Felelőssége lényegében azonos volt az ország magyar lakosságának felelősségével ebben a kérdésben. A zsidóság bizonyos korlátozását meghaladó, az eltávolításukra, tömeges deportálásukra 1944-ben hozott intézkedéseknek ők is általában passzív szemlélői voltak; a volksbundista uszítások, SS-legények helyenkénti kilengései a német lakosságú falvakban megdöbbenést keltettek.

A szerző rámutat arra, hogy Hitler Magyarországra vonatkozó terveiben nem csak az ország „zsidótlanítása" szerepelt, hanem német lakosságának áttelepítése is, s hogy ennek az elgondolásnak is voltak hívei zsidókat és „svábokat" egyaránt gyűlölő bizonyos nacionalista magyar körökben,

sőt az államvezetés csúcsain is. A kollektív bűnösöknek tekintett zsidókat deportáló rendszert elsöpörte a történelem. Az ország német lakosságának kitelepítését a második világháború után a magát népi demokratikusnak nevező új rendszer rendelte el és kezdte meg, kollektív felelősséget támasztva vele szemben, bár ezt — kijelentéseiben — cáfolni, leplezni igyekezett.

A zsidók deportálása és — másfél év múlva — a hazai németek kitelepítésére indított akció párhuzamos vonásaira és indítékaira már a maga idején többen rámutattak, így Bibó István, akinek idevonatkozó fejtegetéseit a szerző bőven idézi. A tanulmány zárósorai szerint: „A németek Leidensweg-je (kálváriája) más ugyan, mint a zsidók Holocaustja, s nagyon nem illő — mint olykor megtörténik — az előbbit az utóbbi katasztrófa és bűntett szintjére emelni, de kétségtelenül érdemes felfigyelni az ezeket előidéző fajgyűlölő, nemzetiségellenes, embertelen *szellemiség azonosságára*, amire — mint láthattuk — már annak idején rámutattak azok, akik tisztán láttak és erkölcsi felelősséget éreztek."

Társadalomtörténeti mélyfúrást végzett *Varga Éva* Zsidók és németek a demográfiai adatok tükrében c. tanulmányában. 1910-től az ötvenes évek végéig tekinti át Hont megye együtt élő népességét. A kutatási módszerek között szerepel a statisztikai adatok feldolgozása és az interjúkból megismerhető felfogások értelmezése. A tanulmány fejezetcímei önmagukért beszélnek: Vélekedések, megítélések a zsidókról, A német települések jellegzetes típusai, Német és zsidó identitás és nyelvhasználat, stb. Nagy változást jelent a vizsgált etnikumok életében is az első világháború után megvont új határ, amely a települési funkció- és közigazgatási struktúraváltozások sorát eredményezte.

Külön vizsgálat tárgyát képezi a határon túli szlovák szomszédság hatása, különösen a második világháború éveiben, a deportálásokkal, evakuálással, kitelepítéssel kapcsolatban. Az 1950-es évek gazdaságpolitikája és nemzetiségpolitikája hatásának bemutatásával teszi a szerző teljessé a képet.

A kiadvány utolsó két tanulmánya külön-külön vizsgálja a két népcsoport identitásproblémáit. *Bayer József* Német identitás Magyarországon c. munkája szerint „a német identitás kérdése mindenekelőtt három tisztázandó kérdést vet fel: először is a német kisebbségnek a nemzethez való viszonyát, másodszor saját hagyományaihoz való viszonyát, s végül a kettős vagy plurális kötődések lehetőségét egy nyílt, többkultúrájú társadalom keretében". *Dr. Pető Katalin — gyakorló pszichiáter és pszichológus — Zsidó identitás ma Magyarországon címmel írt tanulmányt. A holocaust túlélőivel, illetve azok hozzátartozóival készített interjúk betekintést adnak a megélt történelembe, rávilágítanak a szörnyű trauma hatására a zsidó identitás vállalása szempontjából.*

Engedtessék meg a recenzensnek, hogy Schweitzer József szavaival zárja az értékes kiadvány ismertetését: „Mégis, ha a jelent és a jövendőt nézzük, akkor »a múlt csak példa legyen« szemléletében meg kell vizsgálnunk ezt a kérdést minden előítélet nélkül. S úgy, hogy közben elcsituljon minden jogos fájdalom, s egyedül a ráció fénye világítsa be a gondolkodásnak azt az útját, amelyre vállalkozunk."

Huszár Zoltán

Rowney, D. K.

AZ IPARIRÁNYÍTÁS OROSZORSZÁGBAN. AZ AUTONÓM ÁLLAM ÉS A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

Az amerikai történész (a Bowling Green-i Egyetem professzora) az orosz folyóiratbeli tanulmányában alapvető gazdaságtörténeti tematikát elemez. Azt, hogy alakult az orosz állami intézmények szerepe az iparfejlesztésben (folytonosság, vagy diszkontinuitás alapján) 1917 előtt és után. Eszerint létrejött egy külön orosz út, vagy az 1914 előtti államilag szervezett és ellenőrzött iparosítás folytatódott több-kevesebb módosulással. A világhírű gazdaságtörténész A. Gerschenkron szerint az államigazgatás és az ipari evolúció közti kapcsolat elősegítette a sajátos gazdaságfejlődési variáns kialakulását. Ezt Rowney is vallja, de árnyalja is, mivel úgy véli, hogy szintetizáló módszerrel az államszervezet gazdasági hatékonyságára kell koncentrálni. Erre jó az autonóm állam fogalma; az apparátusbeli erőviszonyoknak és gazdasági hatásfokuknak a felmérése. Rowney szerint Gerschenkron jól látta az állami gazdaságpolitika, a makrogazdasági tényezők és az orosz modernizáció közti bonyolult összefüggéseket. Vitatható azonban az 1905 utáni „nagy változásokról" (az állami szerep gyengüléséről) szóló nézete. Ugyanakkor Gerschenkron nyomán (és bizonyos politikatörténeti akcentussal) a korai szovjet állami iparigazgatási folyamatok magyarázatára jobban alkalmas az az interpretáció, amely az 1914 előtti és az 1917 utáni történések közti kontinuitásra teszi a hangsúlyt.

A nagy történelmi ciklusok és azok menetének kataklizmák esetében való vizsgálatakor Gerschenkron sikerrel kapcsolta össze az elméleti megközelítéseket és az empirikus adatfeldolgozást. Teóriáját (ezt a szerző alább részletesen elemzi) azóta gazdaságtörténeti, szociológiai szempontból sokszor megkísérelték átértékelni és kiegészíteni. Gerschenkron szerint a szovjet modell az európai gazdaságfejlődésen belüli sajátos esetként fogható fel. Ebből az orosz állam és a társadalom, politika kapcsolatának fejlődése és annak periodizációja szempontjából három következtetés adódik: 1. Az állam kialakítja gazdaságpolitikáját, amivel reagál a társadalom elvárásaira, de függ is attól, 2. a szovjet iparosítás előmozdítói ugyanazon társadalmi–gazdasági erők, mint a korábbi cári miniszterek (Visnyegradszkij és Witte) esetében, 3. annak ellenére, hogy az orosz–szovjet iparosítás egy általánosabb gazdaságfejlődési modell része volt, az állam szerepe nem nőtt állandóan, sőt 1907 és 1914 között csökkent. Az európaival összevetve a szovjet iparosítás attól tempójában és jellegében eltért. Noha az állam az intézményi eszközöket már I. Péter korától alkalmazta, azt nem a fejlett ipari országok mintájára tette. Gerschenkron szerint pl. az 1880–90-es évekbeli gazdaságpolitika különbözött a némettől és az osztráktól. Az állam több szférában (így a jogrendszerben az 1861. évi jobbágyfelszabadítással és az azt követő reformokkal) lebontotta az akadályokat és kiépítette az iparosítás alapjait. Gerschenkron ezzel kapcsolatban a legfontosabbnak a vasútépítést és általában a tőkebefektetéseket tartja. Ez szerinte másfajta államapparátust és adópolitikát igényelt. A kormányzat érdekeltségét az iparosításban a katonapolitika határozta meg. Oroszország esetében a tudós törvényszerű összefüggést lát az intézményi eszközök alkalmazásának és az elmaradottságnak a foka között. Jól érzékeli az állam szociális funkcióira, a sajátos iparosításra, a jövő nemzedéknek ígért boldogságra és az ország katonai fenyegetettségére alapozódó diktatorikus hatalmi berendezkedést.

Gerschenkron fenti elméletét a nyugati szakemberek főleg a részelemeket és a fejlődési tendenciákat illetően, míg az oroszok az állammonopolista trendek talajáról bírálták, illetve egészítették ki. A teljes historiográfiai áttekintés meghaladja ezen ismertetés kereteit. Csak megjegyezzük, hogy A. Kahan szerint ha az állam elkerüli a gazdaságpolitikai hibákat, nagyobb iparosítási tempóra és kevesebb társadalmi áldozatra van lehetőség. P. Gatrell úgy véli, valóban változott a gazdaságpolitka az orosz–japán háború után, de Gerschenkronnal szemben az állam a fegyverzetátalakítás révén épphogy növelte befolyását. P. R. Gregory nagy érdeme az orosz gazdasági fejlődésnek az empirikus adatok alapján való rendszerszerű, elméleti megközelítése. Véleménye szerint

Gerschenkron túlértékelte az orosz gazdaságfejlődési sajátosságokat. Figyelemre méltó, amit St. L. Hoch az 1861 utáni tőke- és munkaerőmobilizáció gyakorlatban legyengülő folyamatáról ír, módosítva ezzel Gerschenkronnak az állami szervek szerepével kapcsolatos nézeteit. A 19. századi orosz agrárpiac neves kutatói (I. D. Kovalcsenko és L. V. Milov) viszont az állami intézmények komoly szerepét hangsúlyozzák. Finomítva és más hangsúlyokkal, de az állami szervezeti struktúrák, a hivatalnokság iparosítást befolyásoló hatásáról szól pl. E. R. Goldstein, V. Gaston és G. Yaney. Összességében az új kutatások szerint az első világháború és a polgárháború idején az állami szervek gazdaságellenőrző tevékenysége bővült, sőt erre új intézmények jöttek létre. A Gerschenkron nézeteire való reflexiókból leszűrhető az is, hogy az orosz állami gazdaságpolitika milyen belső és külső társadalmi–politikai–gazdasági tényezőktől függött, a társadalmi fejlődést szolgálta, még ha olykor kevéssé hatékony módszerekkel.

Rowney megállapítja, hogy az 1914 előtti orosz állam és a nemzetgazdaság kapcsolata alternatív megközelítése annak megértésétől függ, hogy az állam jogi struktúrái és szociális szervezetei hogyan működhetnek a saját érdekükben. Az ilyen államhatalmi felfogás példájaként a szerző (talán túl részletesen is) M. Mann történetszociológus és D. North gazdaságtörténész elméleteit mutatja be. Mann kifejtette, hogy az ipari forradalom korától a technológiai változások alapján a létrejött nemzetállamokon belül hatványozottan nőtt a hatalmi infrastruktúrák saját érdekükben és a nemzetközi konkurencia által is indukált ellenőrző szerepe. A katonai nagyság és a belső főhatalom kiterjesztése azonban — különösen az orosz államtörténetben — nem identifikálható. Már Gerschenkron ráirányította a figyelmet az orosz államszervezet védelemmel kapcsolatos részeinek különleges súlyára. Mann óta pedig komoly viták folynak az intézményrendszer (annak szegmensei), az érdekstruktúrák és a növekedés gazdasági oldalai, valamint a társadalmi szükségletek összefüggéseiről. A tudós szerint ha az államhatalom elveszti az infrastuktúrák és a források feletti uralmát, az decentralizációhoz, végső soron pedig széteséshez vezet. Ez játszódott le a közelmúltban a volt Szovjetunióban, de a szakemberek nagyobb dilemmája, hogy a folyamat kiterjed-e a modern kapitalista világgazdaságra. Mann szerint a cárizmus végóráiban csak egyfajta „rendszerfeladással" segíthette volna a polgári társadalom kialakulását, (amit Gerschenkron érzékeltetett); ez azonban nehezen képzelhető el. Mindenesetre éppen Mann nyomán a kutatóknak az államszervezet érdekeit (annak mozgatóit, a hivatalnoki karrierlehetőségeket) a makrogazdasági és a társadalmi fejlődéssel együtt kell elemezni. North főleg azt kutatta, hogy a különböző társadalmakhoz miért társult különféle gazdasági rendszer és a produktivitás igen eltérő foka. Szerinte ez az összefonódott (közös célú) csoportok szociális magatartásában rejlik. Lényeges megállapítása, hogy a létező szervezeti struktúráknak nem szükségszerű velejárója a magas fokú produktivitás, sőt a politika se ezt stimulálja. A társadalmak bonyolultabb fejlődési fázisba jutásával nő az állami infrastuktúrák jelentősége, ezek elindíthatják a gazdasági modernizációt, de North szerint az intézményi magatartásmódokat nem lehet döntően befolyásolni. Rowney joggal állapítja meg, hogy a fenti elméletekből Gerschenkron felvetései (az állam szerepe a gazdaságban, az orosz állami intézmények 1905 utáni ökonómiai evolúciója stb.) jobban tisztázhatók.

A szerző az állami intézmények és a gazdasági fejlődés (iparosítás) összefüggéseiről szólva tényekkel bizonyítja, hogy az orosz államnak mind 1917 előtt, mind azt követően ebben a relációban döntő szerepe volt. Gregory adataiból következtet az évenkénti gazdasági növekedés reálfolyamataira, a nemzeti jövedelem változásai és a makrogazdasági komponensek (a fogyasztás, a befektetések és az állami kiadások) közti kapcsolatokra. Megállapításait Rowney hat táblázattal (127., 129–130. l.) és két grafikonnal (128. l.) támasztja alá, amelyek az 1885 és az 1913 közti orosz gazdasági fejlődést illusztrálják. Az 1. és a 2. táblázat a gazdasági növekedés aspektusait mutatja rubelben, ill. %-ban kifejezve. Megállapítható, hogy Visnyegradszkij és Witte idején az állam fő célja az invesztálások növelése volt. A fentiek és a két grafikon alapján az is kiemelhető, hogy az állami költségvetés és a beruházások szerepe az egész időszak alatt szisztematikusan azonos irányban nőtt. 1885 és 1913 között az állami adminisztrációra fordított összeg négyszeresére emelkedett. Rowney meggyőzően bizonyítja, hogy ez a tendencia nem magyarázható meg sem az infláció, sem a lakosság (lásd a 3. és 4. táblázat mutatóit) növekedésével. A kiadások emelkedése összefüggött viszont a megdrágult katonai felszerelések fizetésével, ami azonban a szakasz végén nemcsak technológiai előrehaladásként fogható fel, hanem (mint Gatrell rámutatott) a haderővel foglalkozó minisztériumok a fegyverzet

cseréjére az orosz–japán háború után kötelezettséget vállaltak. Az 5. táblázat összorosz, tartományi és helyi szinten és a hét kiadási tétel szerint összegzi az állami kifizetéseket, míg a 6. alapján képet kaphatunk a kardinális gazdasági változások tendenciájáról %-ban kifejezve. Rowney megállapítja, hogy a 29 év alatt az adminisztratív és a védelmi kiadások (az egész összeg kb. 25%-ával) megőrizték pozíciójukat. Ezen állami és „polgári" tényke dés, ami kapcsolódott a szociális infrastruktúrába tett beruházásokkal, átlagban megkétszereződött és különösen 1905 után nőtt. Gregory adataiból az is kitűnik, hogy az egész összegből a legtöbbet a vidéki adminisztrációra és nem a központi kormányzatra fordították. Ami Gerschenkron 1905 utáni „éles állami gazdaságpolitikai fordulatát" illeti, Rowney úgy látja, hogy a fenti tények nem azt tükrözik, hogy a kormány feladta korábbi iparosítási politikáját.

A szerző összegzően megállapítja, hogy az orosz állam gazdasági szerepe az első világháború előtt lényegesen nőtt. Nemcsak a katonai kiadások, de a szociális szféra költségei is növekedtek. Míg 1885-ben a „tiszta" állami funkcióra a büdzsé 1/3-át költötték, addig 1913-ban már kb. 49%-át. Különösen emelkedtek a kormányzósági és helyi közigazgatási kiadások. A hagyományos funkciók mellett újak (pl. az irányítók képzése, a termelési ügyvitel, a modern szolgáltatások) jelentek meg. Mann elméletének megfelelően megfigyelhető az intézmények számának és pl. az anyagi infrastruktúra feletti hatáskörének bővülése. Rowney azonban megjegyzi, hogy a 19. századi „miniszteriális imperializmus" különbözött a szovjet szervek 1930-as évekbeli növekedésétől, ami az orosz bürokrácia alapvető változásaival (ami tehát nem 1861 után és nem is 1917 és 1921 között történt) járt együtt.

Írása végén a szerző összefoglalja az orosz államfejlődés önállóságára és függőségére vonatkozó nézeteit. Szerinte az állam gazdasági szerepét nagyban determinálták a bürokratikus szükségszerűségek. A modernizációra (Mann és North paradigmái szerint) a legjobb választ „az állam autonóm önérdekében" találjuk meg. A bürokrácia szakmai előmenetele és javadalmazási érdekekből csak támogathatta az állam iparosítási pozícióinak erősítését. Gerschenkronnak főleg az a kitétele szorul korrekcióra, hogy az állami politika akkor váltott ellentétes irányba, amikor az ipari magánvállalkozás fellendült. Fontos, amit Rowney P. Kennedynek a fogyasztási és katonai kiadások arányai és a nagyhatalmi státusz kapcsolatáról vallott nézeteiről ír. Kennedy szerint ugyanis a két költségvetési tétel közti egyensúly megbomlása státuszvesztéshez vezet. Rowney viszont rámutat, hogy Oroszország pontosan addig maradt kitüntetett státuszú hatalom, amíg a büdzsé fenti két területe közül a katonai kiadások túlsúlya érvényesült és ez ennél az országnál hosszú múltra nyúlt vissza. Lényeges az is, hogy az állam elősegítette, de hasznot is húzott az ipari növekedésből.

Otyecsesztvennaja Isztorija, 1995. 1. 119–134.

K. J.

John Horne és Alan Kramer:

„NÉMET ATROCITÁSOK" ÉS FRANCIA–NÉMET VÉLEMÉNYEK 1914-BEN, A NÉMET KATONÁK NAPLÓI ALAPJÁN

A dublini Trinity College történészeinek célkitűzése kettős: egyrészt szeretnék elkerülni a propagandán és a kölcsönösen egymást vádoló magatartáson alapuló megközelítést, másrészt pedig megpróbálják tisztázni: mi történt valójában az I. világháború kezdetén a belgiumi és a franciaországi frontokon és megpróbálnak magyarázatot találni arra, hogy a két fél — a szövetségesek és a németek — miért értékelték különbözőképpen az eseményeket.

John Horne és Alan Kramer a bevezetőben megállapítja: a német világháborús atrocitásokról szóló híreket az angolnyelvű világ és — természetesen — Németország háborús propagandának fogta fel eddig. Az atrocitásokról, meglepő módon, először Németországban esett szó a belgiumi civil ellenállók, a *franc-tireur*-ök kapcsán, akik az előrenyomuló német katonák, valamint egyes kitelepítettek ellen „orvtámadásokat" hajtottak végre. Az ellenintézkedések brutális jellegéről már 1914. augusztus 28-án hivatalos vizsgálat kezdődött Belgiumban; a franciák 1915 januárjában adtak ki jelentést az eseményekről, míg a brit Bryce-bizottság jelentése 1915 májusában látott napvilágot. A különböző jelentések lényege az volt, hogy mindkét oldalon értelmiségiek kapcsolódtak be a vitába, akik közül a tanulmány szerzőpárosa elsősorban a francia filológus és egyetemi professzor, Joseph Bédier munkásságával foglalkozik. Bédier két pamfletet is kiadott 1915-ben, melyekben a halott német katonáknál talált feljegyzések segítségével állított ki „vádiratot" a német hadsereg ellen.

Az értelmiségiek vitája gyakorlatilag 1914. október 4-én kezdődött, amikor 93 német tudós és művész tett közzé egy nyilatkozatot, amelyben elutasították Németország egyoldalú felelősségét a háború kirobbantásáért és megkérdőjelezték a szövetségesek vádjait a német hadsereg belgiumi ténykedésével kapcsolatban. A többek között, Paul Ehrlich, Gerhard Hauptmann, Max Reinhardt és Max Planck által aláírt manifesztum meglehetősen egyéni módon Leuven és az ottani felbecsülhetetlen értékű könyvtár lerombolását az „elvetemedett helyiek" ellen hozott jogos intézkedésnek véli — s ez csak egyetlen példa az egysíkú beállításokból.

A szövetségesek egy *Comité d'Études et Documents sur la Guerre* nevű bizottságot hívtak életre, melynek tagjai között ott volt a kor számos vezető francia tudósa — a titkári tisztséget Emile Durkheim töltötte be. Bédier pamfletjei ennek a bizottságnak az égisze alatt készültek. A forrásul szolgáló *Kriegstagebücher* két formában léteztek: az egyik oldalon ott voltak a „hivatalos" feljegyzések, amikor is egyes kiválasztott katonákat felkért a német hadvezetés, hogy a későbbi hivatalos hadtörténet számára vezessenek naplót — ezek meglehetősen elfogult képet rajzoltak a német hadviselésről. Másrészt pedig a magánfeljegyzések szolgáltak forrásul: ezek időnként valódi betekintést engedtek a német hadsereg mindennapjaiba. Szakmailag sokat levon Bédier forrásainak értékéből, hogy az eredeti feljegyzéseknek nyoma sincs a francia levéltárakban, habár a francia tudós sok esetben fényképmásolatban közölte az eredeti feljegyzést. Bédier összesen 50 *Kriegstagebüchert* használt és 36 incidensről tett említést.

Az incidensek felét tömeges, törvényes ítélet nélküli kivégzések teszik ki: így 1914. augusztus 18-án 50 polgári lakost öltek meg a németek Schaffenben, augusztus 23-án 200-at Leffében, míg augusztus 20-án Nomény összes férfilakosságát kivégezték, mert egy, a faluból kilőtt akna csapódott német katonák közé. Az esetek további egyharmadát fosztogatások és gyújtogatások tették ki, míg a többi esetben sebesült, illetve fogságba esett szövetséges katonákat gyilkoltak meg. Egy ízben erőszakos nemi közösülés volt a vád, néhányszor pedig „emberi pajzsként" használták a németek az elfogott belgákat.

A németek, természetesen, azonnal megpróbálták megcáfolni Bédier állításait. Egyrészt kétségbe vonták tudományos módszerét és szelektivitással vádolták, másrészt azzal, hogy félreértett néhány lényeges nyelvi kifejezést. Az alapvető ellentét azonban az 1907-es hágai konvenció elveinek értelmezésében rejlett. A németek úgy vélték, hogy a civilek által végrehajtott törbecsalás és orvlövészet ellentétes a konvenció szellemével és „önvédelemből" jogos a kemény fellépés ilyen esetekben. Ugyanakkor a német értelmiségiek röviden elintézték a fosztogatást és erőszakoskodást mondván, hogy ezek a háború velejárói az idők kezdetétől fogva; a sebesült vagy fogságba esett ellenséges katonák halálát pedig annak tudták be, hogy a kemény harcokban senki sem kért vagy kapott kegyelmet, és a franciák is hasonlóan jártak el az ugyanerre a sorsra jutott németekkel.

Bédier második, válaszpamfletjében már továbbment, s a német hadseregről adott általános, lesújtó képet. Leírásában a német parancsnokság hideg tekintélyelvűségét és a brutális hadviselés engedélyezését emelte ki. Moritz közlegény (177-es szász gyalogsági ezred) 1914. augusztus 23-i bejegyzését idézte a német kultúra cinizmusának bizonyítására: „Bombákat dobtunk néhány házba. Este: himnusz a mezőn, *„Nun danket alle Gott"*. A filológus Bédier számára a nyelv és az irodalom hordozta elsősorban egy nemzet identitását és kultúráját; mint a középkor szakértője, úgy érezte: a lovagi szellem még mindig Franciaország sajátja. Ezzel szemben viszont sajátos kettősség uralkodott a másik oldalon: a pozitív oldal a szociáldemokráciával és a liberalizmussal, a negatív pedig a poroszokkal azonosított militarizmussal, expanzionizmussal és antiliberalizmussal. A brit értelmiségiek közül ugyancsak sokan osztották ezt a manicheisztikus német kultúra-felfogást. A háború alatti német magatartás egyértelműen az utóbbi, a negatív hagyományba illeszkedett olvasatukban.

Horne és Kramer kísérletet tesz arra, hogy a német levéltárakban fellelhető *Kriegstagebüchert* is segítségül hívják az igazság kiderítéséhez. Két naplót dolgoztak fel részletesebben: a stuttgarti orvos von Pezoldét, aki 1914-től kezdődően egyre kritikusabb szemmel nézte a német katonaság viselkedését és aki számos atrocitásról készített feljegyzést; valamint egy másik katonaorvosét, a württembergi Dr. Flammerét, aki viszont kritikátlanul a német hadsereg mellett állt. Naplóikból az derül ki, hogy az átlag német katona megingathatatlanul hitt a civil *franc-tireur*-ök létezésében — még akkor is, ha soha nem került velük szembe. Mi lehet ennek a magyarázata? A szerzőpáros elsőként az 1870–71-es francia–porosz háború emlékét idézi, s azt, hogy a német katonák emlékezetében elevenen éltek

az akkori ellenállókról szóló történetek. Másodszor, a besorozott újoncok hirtelen ismeretlen környezetben találták magukat, ahol a visszavonuló szövetségesek valóban sokszor csapdát állítottak nekik, s a német katonák félelemérzete egyre nőtt. Ugyanakkor a háború első két hetében hírzárlatot rendeltek el a német hadsereg egységeinél: egyetlen újság vagy levél sem ért el hozzájuk — mindössze a rémhírek és a pletykák. A német katonák viselkedését további „fóbiák" határozták még meg. Erős volt a katolikusellenesség a döntően protestáns vallású katonák között, s ez is magyarázza a kolostorok és egyéb „ördögi helyek" lerombolását. A német katonák tudatában elhomályosult a különbség a „helyes" és a „helytelen" hadviselés, valamint a katonák és civilek között: 1870–71-ben a franciák katonailag nem sokat értek, most viszont az előrenyomuló németek súlyos veszteségeket szenvedtek és ezt a polgári ellenállóknak tudták be, holott az igazi ok — többek között — a német hadvezetés balfogásaiban keresendő. Kritikus kérdés volt még Elzász–Lotharingia helyzete is: a területet megbízhatatlan peremvidéknek tartották, melyre bizonyíték az 1913-as Zabern-eset is, amikor egy porosz tiszt jutalmat ígért azoknak, akik a kardjukat használják a civilek ellen rendbontás esetén. Gaede tábornok, Felső-Elzász katonai parancsnoka, minden elzászit potenciális kémnek vélt — általában, a Rajna balpartján lakókat itt *Franzosenköpfe*-nek tekintették.

Ezek a pszichológiai, kulturális és katonai tényezők magyarázzák tehát a körülbelül 6000 francia, s ugyanennyi belga polgári áldozatot az I. világháború során: a német katonaság soraiban elterjedt „tömeghisztéria" számlájára írható tehát elsősorban a haláluk. A németek közül többen is elítélték az atrocitásokat, de ellenük nem tettek semmit, vagy csak nagyon keveset.

The Journal of Modern History, Vol. 66, No. 1. (March 1994), pp. 1–33.

Ma. T.

Gary Gerstle

AZ AMERIKAI LIBERALIZMUS PROTEUSZI JELLEGE

Gary Gerstle, a Catholic University of America történésze, Richard Hofstadternek a progresszivizmusról és a New Dealről kifejtett nézeteiből indul ki. Hofstadter az *Age of Reform*-ban arról írt, hogy a New Deal radikális szakítást jelentett a progresszívek moralizálásával, amennyiben az erkölcsi reformok helyett a gazdasági fellendülést szorgalmazták elsősorban. Az amerikai történelmet „alulról felfelé" tanulmányozók számára azonban a New Deal több volt, mint egy pragmatikus és utilitáriánus irányzat: erkölcsi kereszteshadjáratot jelentett az „egyszerű" emberek számára. Abban igaza volt Hofstadternek, hogy a New Dealből hiányzott a progresszivizmust intenzíven foglalkoztató erény és bűn kérdése: a „jó kormányzatért" vívott kampány, a „amerikanizálás", a társadalmi higiénia, az alkoholtilalom — hogy csak néhány területet említsünk a számos morális jellegű program közül. Hofstadter egyben többre tartotta a New Deal a progresszivizmusnál, ami ellen szól viszont az, hogy az utóbbi időszakban fejlődött ki a feminista küzdelem a politikai egyenjogúságért, 1910-ben alapították az *NAACP*-t (National Association for the Advancement of Colored People), ekkor emeltek először szót a kulturális pluralizmusért (más kifejezéssel: a multikulturalitásért). A New Deal korlátozottabb célokat tűzött ki maga elé, s a kor liberalizmusa elsősorban gazdasági kategóriákba sorolta az embereket és ilyen alapon is képviselték őket a különböző fórumokon. A „miért"-re a válasz röviden az lehet, Gerstle szerint, hogy a liberálisok már az 1920-as években elfogadták a politikai gazdaság elsőbbségét a többi kritikus kérdéssel szemben. A tanulmány célja ennek a folyamatnak a bemutatása és az, hogy a liberálisok hogyan szorultak vissza a későbbiekben a reformmozgalmak alapvető kérdéseinek meghatározásában.

Gary Gerstle meglátása szerint a 20. századi amerikai liberalizmus távolról sem hasonlít a Louis Hartz által elképzelthez: szó sincs a locke-i gondolatokra épülő egységes szemléletről, inkább egy állandóan változó, sőt időnként túlságosan is változékony politikai filozófiáról beszélhetünk. Napjainkban a faji egyenlőségen, a kisebbségek jogain és az egyéni jogokon van a hangsúly, míg a két világháború között elsősorban a kapitalizmus szélsőséges megnyilvánulásainak a megszelidítése szerepelt a napirenden. Mindkettő különbözött a progresszivizmustól — s mindhárom liberális irányzat, együttvéve és külön-külön, eltért a klaszszikus liberalizmustól, mely korlátozni óhajtotta az állam szerepét a gazdasági életben és elszántan védte az egyén jogait a hatalommal szemben. Az amerikai liberalizmus proteuszi jellegét részben az adja, hogy az ideológia

időnként egyfajta szociáldemokrata köntösben jelentkezett, kiváltképpen az ipari kapitalizmus visszásságainak bírálójaként. Az állandóságot három alaptétel jelentette, jelenti: az emancipáció, a racionalizmus és a haladás támogatása. A liberalizmus változásait leginkább annak tulajdoníthatjuk, hogy képviselői állandóan megpróbálták ezeket az alapelveket hozzáigazítani a különböző, gyakran váratlan történelmi fordulatokhoz.

A klasszikus liberalizmustól akkor kezdtek hívei elfordulni, amikor a szabadversenyt a monopóliumok váltották fel, amikor a felszabadított rabszolgákat Délen a polgárháború után egy kasztrendszerbe kényszerítették, és amikor az amerikai társadalom nem tudta „feloldani" az etnikai ellentéteket. A „régi" elmélethez ragaszkodók hamarosan a konzervatívok táborában találták magukat, míg az „erős-állami" liberálisok kiegészültek az agrárreformerekkel (mint például William Jennings Bryan), majd az I. világháborút követően a liberális protestánsokkal, az egyre szaporodó egyetemekhez és kutatóintézetekhez kötődő értelmiségiekkel (John Dewey, Franz Boas, Ruth Benedict, Robert Lynd, Rexford Tugwell, Adolph Berle, William O. Douglas, stb.) és a menckeni libertáriánusokkal.

A folyamat megértéséhez először is meg kell vizsgálnunk a progresszivizmust. A mozgalom a hatalmas és befolyásos nagyvállalatok megjelenésével állami beavatkozást, azok korlátok közé szorítását követelte. Sőt: egyes tagjai még az angol céh-szocializmus elfogadásától sem rettent vissza, amely az egyes csoportok megerősítésével és az állam változatlanul gyengén hagyásával átmenetet kínált a „gyenge állam – erős állam" alternatívában. Egyik képviselőjük, az 1914-ben alapított *New Republics* szerkesztője, Herbert Croly ezen kívül még „új nacionalizmust" is követelt, azaz reformokat az erkölcsökben, az esztétikában, a hagyományokban. A gyakorlati nyelvre lefordítva, a bevándorlókat „amerikanizálni" kell: az idegenekből kulturálisan és morálisan állampolgárokat kell faragni. A progresszívak heterogén táborába belefért még Theodore Roosevelt is meglehetősen elfogult — rossz — véleményével a bevándorlókról, a déli demokraták (így Josephus Daniels), akiknek trösztellenes gazdasági nézetei faji szegregációs elmélettel és gyakorlattal párosultak, vagy a populisták is, Robert LaFollette-tel az élükön. A másik oldalon — többek között — Jane Addams-et, Emily Balch-ot, John Dewey-t és Louis D. Brandeis-t találjuk, akik üdvözölték a bevándorlók sajátos kulturális örökségét. Egyikük, Horace Kallen beszélt először „kulturális pluralizmus"-ról velük kapcsolatban.

Az I. világháború azután a két tábor közötti ellentéteket olyan mértékben elmélyítette, hogy a progresszivizmus egysége helyrehozhatatlanul megrendült: ahogy Gerstle fogalmaz: a mozgalom elvesztette politikai kohézióját. A háború során Woodrow Wilson megpróbálta még az amerikai részvételt úgy beállítani, mint a progresszív reformok külföldi terjesztésének eszközét. A beavatkozás, s a vele együtt járó belső kényszerítő intézkedések (levelek cenzúrázása, a szólás- és gyülekezési szabadság korlátozása, külföldiek és eltérő gondolkodásúak bebörtönzése) egy alapvetőbb kérdést vetett fel: igazolni lehet-e az erőszak alkalmazását egy azonos erkölcsi alapállású közösség létrehozásának a céljából? A jobboldali progresszívak erre igenlő választ adtak. Ennek megtestesüléseként lehet felfogni az 1921-es és 1924-es bevándorlási törvényeket, a prohibíciót, a radikálisok üldözését, a gyakran erőszakos „100%-os amerikai"-kampányokat. Amikor pedig ezek az intézkedések sem hozták meg az általuk kívánt eredményeket, többen közülük a feléledő Kuu Klux Klan tagjai lettek, vagy az ifjabb Theodore Roosevelt által 1919-ben alapított Amerikai Légióié, vagy a vallási fundamentalisták közé álltak (mint például Bryan).

A „baloldali" progesszívak közül néhányan továbbra sem fogadták el az állami erőszak alkalmazását, még akár a jó érdekében sem — így az *American Civil Liberties Union* tagjai vagy Mencken és követői, mások viszont Wilson mögé álltak, s a világháborút követő kiábrándulás hatására radikalizálódtak: a „szovjetekben" kezdetben egy parlamenten kívüli, közvetlen demokrácia képviselőtestületeit látták, de a későbbi fejlemények a Harold Laski és G.D.H. Cole nevével fémjelzett angol céh-szocializmus felé vitték el őket. Az orosz forradalom és az amerikai konzervatív fordulat miatt a gazdaság felé fordultak: úgy találták, hogy kulturális–erkölcsi téren túlságosan sok irracionális elemmel kell megküzdeniük. A fordulathoz Dewey és társai elméleti magyarázatot is találtak Sigmund Freud és William James írásaiban: az emberek többsége ösztönlény, akik képtelenek önkontrollra, így a reformmozgalomnak a „racionális" területekre kell szorítkozni. Nem véletlen, folytatja Gerstle, hogy a legnépszerűbb liberális történelemkönyv, a Beard-házaspár *The Rise of American Civilizatione* (1927) a gazdasági elitek és a dolgozó tömegek közötti küzdelemről szól elsősorban, míg Robert Lynd és Helen Lynd

Middletown-ja (1929) a kapitalista civilizációnak a hagyományos értékekre gyakorolt káros hatását állítja előtérbe. Az utóbbi szerzőpáros hallgatólagosan a „kulturális lemaradás" elvét mutatja be az indianai Muncie-ról írt szociológiai tanulmányában: a kulturális értékek nem tartottak lépést az anyagi téren bekövetkezett változásokkal.

Horace Kallen és Louis D. Brandeis először az amerikai cionista mozgalmon belül találkozott a világháború által felkorbácsolt etnikai és kulturális előítéletek tobzódásával, amikor a gyakorlatias, szociáldemokrata jellegű eszméket háttérbe szorították a Chaim Weizmann által vezetett, elsősorban kelet-európai zsidó bevándorlók által vallott kirekesztő nézetek. Kallen az etnikai előítéletek másik példájával a bostoni írek körében találkozott: szerinte a két, rablógyilkossággal vádolt olasz anarchistát, Saccót és Vanzettit nem ítélték volna halálra és nem végezhették volna ki az egész ír közösség hallgatólagos jóváhagyása nélkül. Kallent magát pedig az 1920-as évek végén egy 1640-es puritán szentségtörési törvény alapján tartóztatták le, amikor kijelentette: szerinte Jézus Krisztus is anarchista volt. Kallen, a többiekhez hasonlóan, ezután visszavonult a gazdasági szférába.

A fentiekben részletezett általános folyamat alól Robert Park szociológus és chicagói tanítványai jelentettek kivételt. „Chicagói iskolája" részletes vizsgálatokat végzett az amerikai városok etnikai és faji csoportjait illetően, melyeket követően Park kidolgozta híres „négylépéses" ciklusát: mindegyik csoportközi kapcsolat „ártatlan találkozókkal" kezdődik, majd ezek a verseny és az elfogadás stádiumain keresztül az asszimilációhoz vezetnek. A szempontunkból lényeges mozzanat Park elméletében az, hogy a folyamat kizárólag „organikus" úton történhet meg: semmilyen jóindulatú „külső" beavatkozás sem fogadható el. Ezzel a tételével összeütközésbe került azokkal a liberálisokkal (W.E.B. Du Bois-val, Oswald Garrison Willarddal, Mary Ovingtonnal, Gunnar Myrdallal), akik komoly szerepet szántak e téren az értelmiségnek.

A gazdasági világválság nem rengette meg alapvetően a liberálisok világképét az Egyesült Államokban: mivel az etnikai és faji kérdéseket már korábban mellékpályára terelték az elméleten belül, így az etnikai csoportokat és a feketéket a New Deal évei alatt csak mint munkásokat, farmerokat és kisvállalkozókat vették számba — azaz gazdaságilag határozták meg őket. Meg kell jegyezni, hogy a munkásosztály általában, itt nem részletezendő okokból, maga is kizárta ezeket a kategóriákat és az „amerikanizmust" hangsúlyozta a mozgalmon belül. Mindez azért is érdekes a liberalizmus szempontjából, mert a liberálisok politikai hatalma nagy részben a városi — etnikai — munkások millióinak a szavazatán alapult az 1930-as években.

A nácizmus előretörése, a II. világháború és a hidegháború ismét átalakította a liberalizmust Amerikában. Az a tény, hogy Adolf Hitler a világ egyik technológiailag és kulturálisan legfejlettebb országában került hatalomra, két feltételezést is megkérdőjelezett: (1) azt, hogy a nagyvállalatok „megszelidítése" az ipari társadalmak legfontosabb teendője, és (2) azt, hogy a faji és etnikai kérdésekkel nem kell törődni közvetlenül, mindössze áttételesen a különböző társadalmi programokon keresztül. A felismeréseknek megfelelően az 1940-es években egymás után jelentek meg az utóbbi problémákkal foglalkozó tanulmányok — legyen elég itt csak Reinhold Niebuhr és Gunnar Myrdal munkáira utalni. 1948-ban pedig a Demokrata Párt, első ízben a története folyamán, nyilvánosan elkötelezte magát a polgárjogok mellett. Ezzel párhuzamosan a gazdasági kérdéseket a hidegháború a perifériára sodorta.

A racionalitást viszont megőrizték a liberálisok. A New Deal és a II. világháború bebizonyította, hogy társadalmi méretekben is lehetséges a tervezés. Az 1940-es években fellendülő társadalmi pszichológia csak megerősítette ezt a hitet, melynek eredményeképpen a liberálisok újrafogalmazták a racionális és irracionális területekről vallott nézeteiket: az utóbbiakhoz sorolták az osztálypolitikát, mely egyre inkább tömegpolitikát jelentett számukra, ahol a Sztálinhoz hasonló zsarnokok kezében bábokká válnak az emberek, míg az etnikumok és a fajok a racionalitás birodalmába kerültek át.

The American Historical Review, Vol. 99. No. 4 (October 1994), pp. 1043–1073.

Ma. T.

Eric Foner:

A „SZABADSÁG" JELENTÉSE AZ EMANCIPÁCIÓ KORÁBAN

A Columbia Egyetem történészprofesszorának az Organization of American Histo-

rians 1994-ben, Atlantában megtartott találkozóján elhangzott elnöki beszéde az amerikai történelem sokszínűségének és egységességének egyik legizgalmasabb aspektusát vizsgálja. Eric Foner meglátása szerint a szabadság kibontakozása szolgálhat — többek között — olyan egységesítő témának, mely a legújbbkori történetírók, például Arthur M. Schlesinger Jr., aggodalmait az amerikai történelem centrifugális erőivel kapcsolatban eloszlathatja. Igaz, magát a „szabadság" fogalmát is többféleképpen határozhatjuk meg. Theodor Adorno annak a félelmének adott hangot, hogy a szabadság fogalma lassanként az erősebbek és a gazdagabbak jogát takarja, hogy elvegyék a többiektől azt, amit kívánnak. Az Egyesült Államokban a polgárjogi mozgalmak töltötték meg új tartalommal a régi, kiüresedőben lévő koncepciót, már csak amiatt is, mert a rabszolgaság az ország születésétől kezdve komoly mértékben befolyásolta a szabadság meghatározását és értelmezését. Továbbá: a politikai nyelvben a „rabszolgaság" szót a különböző társadalmi mozgalmak az egyenlőtlenség metaforájaként használták és használják még most is.

A gyarmati időszakban importált szabadságfogalom a „szabadnak született angol ember" hagyományára épített. A brit szabadságeszme ebben az időben egyrészt ideológiai muníciót szolgáltatott a zsarnoksággal (azaz az abszolút monarchiával) szemben, másrészt viszont mivel gyakran nacionalizmussal és idegengyűlölettel is párosult, egyáltalán nem zárta ki a rabszolgaságot — más népek esetében. Az Amerikai Forradalom egyik maradandó hagyatéka a politikai fogalmak újrafogalmazása és újraértelmezése volt. A monarchikus Európával szemben az Egyesült Államok mint a „szabadság birodalma" jelent meg a 19. század során. Mi történt azonban a rabszolgasággal a forradalom évei alatt? A fegyveres konfliktust megelőző korszakban a „rabságba döntést" gyakran használták az angol–amerikai viszony leírására. Az amerikai történelem egyik legtöbbet vitatott paradoxonára is ekkoriban hívta fel a figyelmet a modern konzervativizmus egyik szellemi atyja, Edmund Burke. Véleménye szerint a Délen a rabszolgaság intézménye tette lehetővé, hogy a gyarmati vezetők egész sora (Washingtontól kezdve Jeffersonig) pontosan azért váltak olyannyira érzékennyé a metaforikus rabszolgasággal szemben, mivel elsőkézből tapasztalhatták meg a valódi rabszolgaságot — mivel hogy rabszolgatartók voltak maguk is. Edmund S. Morgan nagy vitát kiváltó tanulmányában (1975) azt fejtegette: a feketék rabszolgasorba döntése tette lehetővé a republikánus szabadságot a fehéreknek, amennyiben a szegényeket eltávolították a politikai arénából, ahol csak a tulajdonnal bíró embereknek jutott hely, akik — a 19. századi köztársasági eszme értelmében — biztosítékot jelentettek a republikánus intézmények fenntartásához. Más szavakkal: a gazdasági függetlenséget tartották a valódi szabadság alapjának. Ennek az elvnek a kiegészítéseként az önkormányzatokat és a tulajdon védelmét az állami beavatkozással szemben szintén a politikai szabadság elengedhetetlen feltételei közé sorolták. Igaz azonban az is, hogy a forradalom egyes vezetői (pl. James Otis) felismerték a rabszolgaság jelentette belső ellentmondást és leszögezték: a szabadság oszthatatlan. Maguk a rabszolgák pedig ekkoriban kezdték meg hosszú küzdelmüket az emancipációért az ún. „szabadságpetíciók" készítésével.

A 19. század során két esemény volt döntő hatással a szabadsággal és a rabszolgasággal kapcsolatos vitára: az egyik az általános férfi választójog kiterjesztése, amely szempontunkból elsősorban azért volt jelentős, mert a szavazati jogra egyre inkább úgy tekintettek már az emberek, mint az egyéneket megillető jogra, s nem pedig mint kiváltságra. Az alulról jövő mozgalom által elért eredmény mindenképpen az amerikai politikai élet demokratizálását hozta magával. A fentiek azonban, szinte mindenhol az Unióban, kizárólag a fehér bőrű lakosságra vonatkoztak. Míg 1800-ban egyetlen ún. szabad állam sem korlátozta a választójogot faji alapon, addig az ezután az Egyesült Államokhoz csatlakozó tagállamok, Maine kivételével, a fehér férfiakat részesítette csak a választójogban. Más szavakkal: a faj felváltotta az osztályt a politikai szabadságjogok szempontjából. Még az általános szabadságért síkra szálló John Stuart Mill is „az »érett« emberekre" kívánta csak kiterjeszteni ezt az áldást. Egész népcsoportokat és fajokat lehetett így — ideológiai alapon — kirekeszteni, nem is szólva a nőkről, akiket a 19. század jó részét uraló viktoriánus felfogás „gyengének", „félénknek" stb. tartotta — alkalmatlannak a politikai jogok gyakorlására.

A második alaptényező a kapitalizmus gyors terjedése volt. A történészek mindenekelőtt a „piac forradalma"-ként emlegetik azt a folyamatot, mely egyfelől létrehozta a nagyipari termelést az Egyesült Államok északi részén, másrészt viszont megszilárdította a modern kor legnagyobb rabszolgatartó társadalmi berendezkedését a Délen. A gazdasági változások kiélezték a rabszolgaság és a

szabadság közötti különbséget azáltal is, hogy teljesen eltűntek az amerikai életből az ún. szerződéses szolgák (elsősorban fehérek), akik egy meghatározott időre vállalták a szolgaságot, s így mintegy átmenetet képviseltek a szabad munkaerő és az életfogytiglan szolgaságra kényszerítettek között. A „piac forradalma" elősegítette a liberális individualizmus elterjedését is, valamint a szabadságfogalom azon „negatív" meghatározását, mely szerint a szabadság a külső megszorító körülmények hiánya. Ahogy a New York Journal of Commerce 1848-ban kijelentette: „ebben az országban a liberalizmus a kormányzati befolyás hiányát jelenti a magánszférára".

Maga a „rabszolgaság" szó egyre tágabb értelmet nyert a politikai párbeszédben. „Bérrabszolgaságról" kezdtek el beszélni: sőt, John C. Calhoun és Georg Fitzhugh, mindkettő a rabszolgaság elszánt apologetája, az északi szabad munkásokat a „közösségek rabszolgáinak" bélyegezte meg. Érvelésük szerint a helyzetük reménytelenebb, mint a déli rabszolgáké, mert amíg az utóbbiakat a tulajdonosaik megvédik a külső világ kellemetlenségeitől, addig az előbbiek ki vannak téve a kíméletlen piaci törvényeknek. A családi kapcsolatok is, természetesen, helyet kaptak a vitában: megjelent a „szex rabszolgái" kifejezés a nőkkel kapcsolatban. A feminista abolicionisták nem maguktól találták ki az elnevezést: Mary Wollstonecraft már az 1790-es években beszélt erről, s Robert Owen, Frances Wright és a többiek kommunisztikus telepei, többek között, ezt a visszásságot szerették volna felszámolni. A rabszolgasággal való analógia egyben a helyzet orvoslását is kínálta: az emancipációt. Az emancipáció, ebben az összefüggésben, a politikai választójog megszerzését, a válási törvények liberalizálását, valamint az összes oktatási és gazdasági lehetőséghez való egyenlő hozzájutást jelentette. Nem meglepő tehát, hogy a rabszolganők váltak a totális elnyomás szimbólumaivá. Ugyanakkor viszont érdekes megemlíteni, hogy a fekete feminista abolicionisták, mint például Sarah Parker Remond, egyáltalán nem örültek a fenti törekvések egybekapcsolásának: a stabil családi élet számukra, akik megtapasztalták a rabszolgaság jelentette kiszolgáltatott helyzetet ezen a téren, különös becsben állt.

Az abolicionisták ragaszkodtak ahhoz az elvhez, hogy a személyes szabadság fontosabb az állampolgárok vagyonszerző, vagy a politikai közösségek önkormányzatához való jogánál. Ennek érdekében, először az amerikai történelem folyamán, a törvény előtti egyenlőség elérését tűzték ki célul. A fekete abolicionisták pedig a „színvak" állampolgárság eszméjét hangoztatták és leszögezték: a rabszolgaság eltörlésének együtt kell járnia az afrikai-amerikaiak minden olyan joggal való felruházásával, lett légyen szó akár társadalmi vagy politikai jogokról, melyeket a fehérek élveznek. Az abolicionizmus talaján szerveződő Republikánus Párt egyik vezére, William H. Seward ki is jelentette: a szabadság az amerikai köztársaság „örök, szerves és általános" elve, a rabszolgaság pedig mindössze „aberráció" az állam történetében.

A rabszolgaság szétzúzása vetette fel a legközvetlenebb formában a politikai jogok és a személyi jogok, valamint a személyes, a politikai és a gazdasági szabadság kapcsolatának kérdését. A polgáháborút követő években a Délen a fekete szabadságjogokat a lehető legszűkebben értelmezte a fehérek többsége: az ún. Fekete Kódexek megtagadták a színesbőrűektől a törvény előtti egyenlőséget, a politikai jogokat, és a különböző, látszólag a csavargás ellen hozott rendelkezésekkel törvénysértéssé emelték a munkaszerződések megszegését, azaz: a földbirtokosoktól (fehérektől) függő mezőgazdasági munkaerőt hoztak létre a korábbi rabszolgákból. Ebben a kérdésben még a republikánusok sem tudtak nagyon segíteni a felszabadítottakon: hiába fogadták el a 13-ik és a 14-ik Alkotmánykiegészítést a rabszolgaság megszüntetéséről és a törvény előtti politikai egyenlőségről, semmit sem tudtak kezdeni a volt rabszolgák új gazdasági helyzetével. Mindössze egy, a Thaddeus Stevens vezetése alatt álló kisebbség hangoztatta, hogy a termelőeszközök tulajdona nélkül a valódi szabadság csak vágyálom. Az általános választójog mellett a gazdasági autonómiára is szükségük lett volna a színesbőrűeknek, ugyanis a rabszolgaság antitézise nem „egyszerűen" a szabadság lett volna, hanem az, ha a korábbi rabszolgák részt kapnak az ültetvényes osztály által élvezett politikai és gazdasági hatalomból is. Ez pedig nem történt meg.

Eric Foner mindazonáltal nagy jelentőséget tulajdonít a Rekonstrukció (1865–1877) időszakának a szabadságeszme fejlődése szempontjából: bebizonyosodott ugyanis, hogy a szabadság elválaszthatatlan a tulajdonhoz való jogtól és a munkaerőpiacon való szabad verseny lehetőségétől. A rabszolgák emancipációja megszüntetett egy paradoxont az amerikai történelemben, de rögtön egy újat emelt a régi helyére: a politikai demokrácia és a gazdasági függés együttélését. Ezt a kérdést máig sem sikerült megoldani, s az Egyesült Államok

jövője nagyrészt attól is függ: sikerül-e megnyugtató választ találni erre a problémára?

The Journal of American History, Vol. 81, No. 2. (September 1994), pp. 435–60.

Ma.T.

Gordon H. Chang – He Di

A BÉKE MEGŐRZÉSE A QUEMOY ÉS MATSU KÉRDÉSÉBEN KIROBBANT AMERIKAI–KÍNAI KONFLIKTUSBAN

A Quemoy–Matsu konfliktus történeti irodalma eddig főként a másik fél magatartására vonatkozó feltevéseken alapult, s emiatt torz képet adott az eseményekről; az eddig szigorúan titkos kínai levéltári anyagok azonban kutathatóvá váltak a témát illetően és Gordon H. Chang (Stanford University), valamint He Di, a Kínai Tudományos Akadémia munkatársa elsősorban ezek alapján készítette el dolgozatát.

Az amerikai munkák jórészt elfogadták a Dwight D. Eisenhower, akkori amerikai elnök által adott beszámolót a konfliktus lefolyásáról: a Tajvan és a Kínai Népköztársaság között elterülő szigetek miatt kialakult amerikai–kínai konfrontációban az amerikaiak sikeresen alkalmazták az „elrettentés" és a nukleáris háború „szakadékának szélén való táncolás" taktikáját a kínai vezetéssel szemben, s elhárították a kommunista támadást a Csang Kai-sek kezén maradt területek ellen. A másik oldalon a kínai történészek az Egyesült Államokat agresszív, ellenséges és a háborútól sem visszarettenő imperialista hatalomnak állították be. A két, egyformán egyoldalú megközelítés helyett a szerzőpáros hét fő témakör értelmezésének revideálását tűzi ki célul:

1) Ki kezdeményezte a válságot? 2) Mik voltak Mao Ce-tung céljai a tajvani szorosban? 3) Mi volt Eisenhower politikája és miért eszkalálta a válságot 1955 tavaszán? 4) Hogyan fogadták a kínaiak az amerikai diplomáciai erőfeszítéseket a válság utolsó szakaszában a konfliktus békés lezárására? 5) Hogyan értékelte az Egyesült Államok az 1955 márciusi–áprilisi fejleményeket és a krízis tetőpontját? 6) Hogyan végződött a konfliktus? 7) A vezetők mennyire voltak a helyzet urai a két érintett országban?

1954. szeptember 3-án a kínai kommunista erők lőni kezdték Quemoy-szigetét, s ezzel — Eisenhower és az amerikai történészek véleménye szerint — kitört a válság. A legtöbb nyugati beszámoló úgy vélte, s véli ma is, hogy a sziget ágyúzása a kínai vezetés azon tervének a része volt, amely — minimális célként — szerette volna az amerikaiak biztonsági elkötelezettségét próbára tenni a térségben, hogy a reakciótól függően megkíséreljék akár a Tajvan elleni támadást is. Az amerikaiak azonnal megerősítették katonai jelenlétüket a tajvani szorosban és éles hangú figyelmeztetést küldtek Pekingbe. 1955 elején a Kongresszus elfogadta az ún. Formoza-határozatot (Tajvan másik neve), mely felhatalmazta az elnököt Tajvan és a közeli Pescadores-szigetek védelmére. A kínai levéltári anyagok tanúsága szerint azonban hibás volt a korabeli amerikai helyzetértékelés: a kínaiak nem akartak konfrontációba keveredni az Egyesült Államokkal, s a vezetés nem is foglalkozott különösebb intenzitással az 1954 szeptembere és 1955 áprilisa között történtekkel. A kínai központi vezetés, valamint a helyi katonai parancsnokok az 1949-ben befejeződött polgárháború részeként fogták fel az akciót: a „nemzeti erők" körülbelül 30 partmenti szigetet megtartottak, s ezek „felszabadítása" volt a cél. (Egyébként a brit kormány is lényegében hasonlóképpen értékelte a helyzetet és nem hitt egy általános kommunista támadásban.)

Miért értette félre az Egyesült Államok Kína szándékait? Egyrészt a koreai háború és a franciák vietnami kudarca érzékennyé tette az amerikai vezetést minden távol-keleti kommunista kezdeményezést illetően, másrészt pedig a szeptember 3-i bombázás az amerikai „elrettentési" politika kudarcát jelentette: John F. Dulles külügyminiszter mindössze hetekkel korábban fejtette ki a „tömeges elrettentés"-ként ismertté vált elképzelését a *Foreign Affairs* hasábjain és egy augusztus 24-i sajtóértekezletén külön is aláhúzta: egy, a „nemzetiek" által birtokolt partmenti szigetek ellen intézett kommunista támadás amerikai fegyveres beavatkozást vonhat maga után. A támadás célja viszont — a felelős kínai parancsnok, Ye Fei tábornok szerint — korlátozott volt és nem területszerzési vágy hajtotta őket, hanem az, hogy megakadályozzanak egy esetleges Tajvan és az Egyesült Államok között kötendő kölcsönös védelmi szerződést. Más magasrangú katonai vezetők visszaemlékezése szerint a fő cél a Dacsen-szigetek voltak Quemoy-tól és Matsu-tól északra.

Mao maga is hibázott ebben a kérdésben. Azt feltételezte, hogy kitűnő az összhang az

Egyesült Államok és Tajvan között és Csang Kai-sek előbb-utóbb támadást indít a szárazföldön. Ennek megakadályozására indította el a „Tajvan felszabadítása"-kampányt, mely, elsősorban, belföldi „fogyasztásra" készült: az új Kína iránti lelkesedést volt hivatott ébrentartani. Mao korábban és később is gyakran folyamodott ahhoz a módszerhez, hogy politikai feszültséget szított céljai elérése érdekében. Ilyen értelemben a Quemoy és Matsu elleni támadás inkább csak politikai jellegű volt, míg a katonai célok a Dacsen-szigetekre korlátozódtak — melyeket végül meg is szerzett a Kínai Népköztársaság a konfliktus eredményeképpen. Chang és Di kimutatja: a kommunista hadsereg elégtelen erőkkel rendelkezett a térségben egy nagyobb szabású hadműveletehez, s messze nem volt meg a kapacitása egy Tajvan elleni támadáshoz.

Eisenhower elnök az „ellenség bizonytalanságban tartásában" jelölte meg szeptember 3-a utáni kínai politikáját, míg Dulles külügyminiszter ugyanezt a megközelítést „elrettentés bizonytalanságon keresztül"-ként jellemezte. Az igazság az, hogy az amerikai vezetés nemcsak az ellenfelet tartotta bizonytalanságban, hanem időnként még saját magát is. Az Eisenhower-adminisztráción belül sokan nem akarták elkötelezni az országot a kínai partmenti szigetek védelmére; míg Dulles és mások azt követelték: az Egyesült Államok egyértelműen szögezze le a céljait, hogy a kommunisták nehogy elszámítsák magukat az amerikai érdekek megítélésében — mint ahogy tették azt Korea esetében 1950 júniusában. Mao maga el akarta kerülni a közvetlen konfrontációt az Egyesült Államokkal, s augusztus 23-án elrendelte: amennyiben amerikai katonai jelenlét tapasztalható a Dacsen-szigeteknél, nem szabad támadni. 1954 decemberének elején azonban az amerikai–tajvani Kölcsönös Védelmi Szerződésben kifejezetten csak Tajvanról és a Pescadores-szigetekről esett szó, így a kínai vezetés szabad utat adott a már korábban is határozottabb fellépést sürgető katonáknak. 1955. január 18-án 10 000 katonával megtámadta a Kínai Népköztársaság Jicsiangsant és az ott található 1086 Kuomingtang-katona ellenállását hamar legyűrték. Február 8-án Csang Kai-sek — amerikai nyomásra — bejelentette: kivonja erőit a nehezen védhető Dacsen-szigetekről, mely február 21-én meg is történt — amerikai segédlettel.

A kínaiak számára nem jelentettek azonban maradéktalan örömöt a katonai sikerek. A történtek politikai következményei miatt Mao Ce-tung és a kommunista vezetés amiatt aggódott, hogy a kelleténél jóval nagyobb amerikai figyelmet irányítottak a térségre, megnövekedett a kínai–amerikai fegyveres konfliktus veszélyének a lehetősége és létrejött a tajvani–amerikai védelmi szerződés is. Ebből a meggondolásból kiindulva a kommunista vezetés Kínában a feszültség enyhítését határozta el, azonban a kínai katonai aktivitás csökkenését „nagyarányú csapatösszevonásokkal" magyarázták Washingtonban és újabb amerikai egységeket irányítottak a Távol-Keletre. Mao sem adta fel a „Tajvan felszabadítása" jelszót: ezúttal ő választotta a „szakadék szélén való táncolás" taktikáját, melyet az amerikaiak teljes mértékben elhittek. A március 10–11-én a Fehér Házban sorra kerülő megbeszéléseken még az atomfegyver bevetésének a gondolata is felmerült. Eisenhower elnök pedig március 16-i sajtóértekezletén megjegyezte: a nukleáris fegyvereket ugyanúgy lehet használni háború esetén, „mint egy puskagolyót vagy bármi egyebet". A kölcsönösen hibás felderítés és értékelés következtében így a feszültség növelését jelentő lépéseket tettek mindkét oldalon. Ezen túlmenően egy titkos Eisenhower–Dulles terv is született, melynek a főbb pontjai a következők voltak: 1) Csang Kai-sek vonja vissza katonáit Quemoy-ról és Matsuról; 2) az Egyesült Államok létesítsen embargót a Kínai Népköztársaság partjai mentén — szemben Tajvannal — 500 mérföld hosszan; és 3) helyezzenek el nukleáris fegyvereket Tajvanon addig, amíg Peking vissza nem vonja a „Tajvan felszabadítása" jelszót. A tervből Csang Kai-sek ellenállása miatt végül nem lett semmi: a kínai vezető attól félt, hogy a javasolt amerikai lépések háborút jelentenének.

A fordulópontot a konfliktus megoldásában az 1955. április 18–24. között ülésező bandungi konferencia jelentette. A kínai kommunista vezetés azzal a céllal vett részt a tanácskozáson, hogy új kapcsolatokat létesítsen a szomszédaival, s ennek érdekében képviselői gondosan kerülték a kényes témákat — így a Tajvanhoz tartozó szigetek ügyét is. A küldöttséget vezető Csou En-laj Kína békés szándékait hangoztatta és a magánbeszélgetések során kijelentette: Kína hajlandó az Egyesült Államokkal tárgyalni a feszültség enyhítésére. Az amerikaiaknak kapóra jött az ajánlat: a washingtoni vezetés dilemmája megoldódott a visszavonulást vagy az aktívabb szerepvállalást illetően és hivatalosan az „elrettentés" politikájának győzelmeként ünnepelték a kínai békülékenységet; ugyanakkor a

kínaiak elérték azt, amit valójában akartak: a Dacsen-szigetek birtokbavételét.

Az 1954–1955-ös kínai–amerikai válság igazi győztese Tajvan volt: igaz, hogy elvesztett néhány szigetet, de ezeket a területeket valójában már korábban leírta. Ennek fejében viszont kölcsönös védelmi egyezményt kötött az Egyesült Államokkal, azaz Amerika gyakorlatilag garanciát vállalt Tajvan biztonságáért. Az állandósult amerikai katonai és gazdasági segítség pedig hatalmasat lendített az ország gazdaságán és a Csang-rezsim stabilitásán.

The American Historical Review, Vol. 98. No.5 (December 1993), pp. 1500–1524.

Ma. T.

Alan Brinkley:

AZ AMERIKAI KONZERVATIVIZMUS PROBLÉMÁJA

A *The American Historical Review* fórum-sorozatának legújabb témája az amerikai konzervativizmus volt. Vitaindító esszéjének bevezetőjében Alan Brinkley (Columbia University) megállapítja: a 20. századi amerikai konzervativizmus nem kapott kellő figyelmet eddig a történészektől, s a tanulmány egyik célja az, hogy ennek az okait feltárja.

Az ún. progresszív történészek legkiválóbbjai — Charles A. Beard, Richard Hofstadter, Peter Nowick, stb. — a konzervativizmust elsősorban a gazdasági elit saját vagyona és befolyása megtartásának függvényében vizsgálták. Az őket követő ún. konszenzus-történészek az 1940-es és 1950-es években felismerték: a jobboldal nemcsak a gazdagságot és előjogokat őrző elitcsoportokból verbuválta tagjait, hanem létezik egy nagyobb tömeget vonzó, alulról építkező konzervatív áramlat is — mint például a maccarthyzmus az 1950-es években. Az ehhez az iskolához tartozó történészek és értelmiségiek — így Lionel Trilling és mások — viszont hajlamosak voltak lekezelően nyilatkozni a konzervativizmusról és kijelentették: a liberalizmus nemcsak az uralkodó, de az *egyetlen* szellemi hagyomány az Egyesült Államokban. Ennek megfelelően a konzervatívok a szemükben csodabogarak, s majdnem az elmeorvos hatáskörébe tartozó emberek voltak; rendkívül sokatmondóan Richard Hofstadter „paranoiás stílusról" beszélt velük kapcsolatban, s ugyanő 1964-ben a konzervatív elnökjelöltet, Barry Goldwatert „bizarr, anakronisztikus, önellentmondó" alaknak jellemezte.

Az ún. Új Baloldal történetírói — többek között — azért támadták a konszenzus-történészeket, mert azok, állításuk szerint elhanyagolták a baloldalt. A konzervativizmus kérdésében viszont meglepően szűkszavúak maradtak ők is, mégpedig jó okkal: nehéz lett volna beismerniük, hogy valódi tömegmozgalmak mások is lehetnek, mint demokratikusak és haladó jellegűek. Ehelyett támadásaik középpontjába a szerintük a hidegháborúért felelős „szervezett liberalizmust" helyezték.

A konzervativizmus meghatározásával is bajok vannak már, folytatja Alan Brinkley. A konzervativizmus nem ideológia, hanem egymással összefüggő (és gyakran összefüggéstelen) elvek összessége. Igaz, a konzervativizmus ebben nem különbözik a liberalizmustól, vagy bármely más olyan politikai rendezőelvtől, mely meglehetősen sok és különböző emberhez szól. Nagyobb bajt jelentett a konzervativizmus számára a 20. században az, hogy meglehetősen későn fejlesztett ki egy erős intellektuális vagy politikai erőt: George Nash szerint 1945-ig nem is létezett ilyen az Egyesült Államokban. Az 1945-öt követő években azonban egyre szélesebb körben és egyre magasabb szellemi színvonalon fogalmazták meg a konzervatívok a liberalizmus kritikáját, ám mindössze az 1970-es években vált ez a bírálat egy hatékony politikai mozgalom alapjává a különböző kiadványok, intézmények, politikai akciócsoportok, agytrösztök, stb. segítségével. Milyen események tették lehetővé ezt a fellendülést? Először is az 1930-as, 1940-es évek politikai száműzötteinek csalódásai — például a Szovjetunióban és „a létező szocializmusban"; másodszor a késő 1940-es, kora 1950-es évek kommunistaellenes hadjáratai; harmadszor pedig az 1960-as és 1970-es évek kulturális és politikai zűrzavarai.

Visszatérve az eredet kérdésre, a szerző egy első pillantásra meglepő kijelentéssel folytatja gondolatmenetét. A történészek eszerint azért nem törődtek eleget a konzervativizmussal, mert annak filozófiai alapvetése többé-kevésbé megegyezett a liberalizmuséval, amellyel, legalábbis elvben, szemben állt. A konszenzus-történészek egyik vezéralakja, Louis Hartz úgy fogalmazott: egyetlen jelentős politikai elmélet sem tudott gyökeret verni Amerikában, amennyiben nem a demokratikus kapitalizmus és a locke-i szabadságfelfogás talaján állt. A szabadságjogok védelme, valamint az egyéni szabadság megvédése áll mind a liberalizmus, mind a konzervativizmus elve-

inek középpontjában; emiatt számos konzervatív, némi joggal, úgy érvelt: a konzervativizmus a 20. században közelebb állt az amerikai alapértékekhez, mint a liberalizmus. A 19. század végi „klasszikus" liberalizmust a liberális republikánusok képviselték az 1870-es és 1880-as években, s szilárdan hittek a J. S. Mill és az ún. manchesteri iskola államellenes, individualista liberalizmusában. Ezzel szemben a 20. századi liberalizmus nagymértékben elutasítja ennek a hagyománynak államellenes felhangjait, s ezt az elemet egyre inkább a konzervatívok hangsúlyozták — hangsúlyozzák — ki. Herbert Hoover már 1938-ban arról panaszkodott, hogy a New Deal helytelenül sajátította ki a „liberális" jelzőt, mivel az igazi liberalizmus „a teljes gazdasági szabadság" megőrzését jelenti. Friedrich A. Hayek, Milton Friedman és Michael Oakeshott ugyancsak az etatista „liberalizmust" támadták a valódi, milli liberalizmus szellemében. Hayek az *Út a szolgasághoz* (1944) című könyvében azt igyekezett bebizonyítani: Németország és a Szovjetunió példa arra, hogy az állam gazdasági ereje szükségszerűen maga alá gyűri az egyéni szabadságot.

Ez az individualista konzervativizmus erős helyi gyökerekre lelt a Délen és a Nyugaton (Goldwater, Nixon, Reagan mind ebből a térségből jött), s az elmélet összekapcsolódott egy majdnem hagyományosnak mondható keleti *establishment*-ellenességgel ezeken a területeken. Alan Brinkley azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az itteni ellenséges érzelmek a szövetségi kormányzattal szemben rendkívül ellentmondásosak: a központi kormány óriási mértékű támogatása nélkül nem fejlődhettek volna olyan államok, mint például Kalifornia, Oregon, Washington, Utah, stb. olyan hatalmas ütemben, ahogy azt tették, s jelenleg is a központi kormányzat a legnagyobb földbirtokos a Nyugaton (Arizona területének 44%-a, Alaszka földjeinek pedig 40%-a van szövetségi tulajdonban). A nyugati szabadversenyes gazdasági fejlődés tehát feltehetően csak az amerikai mítoszok számát gyarapítja.

A modern konzervativizmus másik vonzereje a normatív értékek, a „hagyományos" értékrendszer védelme. Russell Kirk *A konzervatív eszme* (1953) című nagyhatású munkájában a következő főbb alapelveket különböztette meg: (1) isteni akarat irányítja a társadalmat és az egyéni lelkiismeretet; (2) a politikai kérdések, végső soron, vallási és erkölcsi problémák; (3) a „hagyományos" élet változatosságát és „misztériumát" előtérbe kell helyezni a beszűkítő uniformizáltsággal, egyenlősítéssel és haszonelvűséggel szemben; (4) a civilizált társadalmaknak szüksége van rendre és törvényességre; és (5) a hagyományokon és a józan belátáson alapuló előítéletek gátat szabnak az emberben létező anarchisztikus tendenciáknak. Ugyanakkor Leo Strauss és a chicagói egyetemen dolgozó tanítványai kiálltak a nyugati és klasszikus szellemi hagyományok, valamint az örök és időtlen értékek mellett. Érvelésük szerint a modern politikai liberalizmus nihilizmushoz, ezenkívül a civilizált társadalmak erkölcsi és szellemi alapjainak eltüntetéséhez vezet. Az aránylag szűk körben ismert Strauss és Kirk mellett azonban jól ismert személyiségek is felsorakoztak — például William F. Buckley, Jr., T. S. Eliot, Willa Cather — és így a konzervatív gondolat egyrészt intellektuálisan elfogadottá, másrészt pedig egyre szélesebb körben ismertté vált.

A konzervatív mozgalom újabb szövetségesre talált az 1970-es években megerősödő kulturális és vallási fundamentalisták csatlakozásával. A fundamentalista jobboldal célja a modern kultúra világi és tudományos értékeinek támadása; a mozgalom fellépett a cenzúra visszaállítása mellett, a feministák, s rajtuk keresztül az abortusz és a születésszabályozás ellen; elítélte a homoszexuálisokat és az AIDS-t „Isten büntetésének" vélte, s leszögezte: az erkölcsi erő kizárólag a családban található. Ahogy többen kimutatták (például George Marsden), a fundamentalizmus és a pünkösdista vallás térhódítása már az 1930-as évek végén megkezdődött, s Robert H. Wiebe szerint az elkövetkező évtizedeket egyrészt ezeknek a fundamentalista egyéni értékeknek a megerősödése, másrészt pedig az ellenük indított egyre dühödtebb liberális és világi támadások jellemezték. Az 1960-as években a „kozmopoliták" a toleranciát, a relativizmust és a racionalizmust hirdették a provinciális „hagyományosokkal" szemben; míg a fundamentalista jobboldal továbbra is a „hagyományos családi értékek" bástyájának tekintette az Egyesült Államokat egy egyre világiasabb környezetben.

Tanulmánya végén Alan Brinkley leszögezi: a 20. századi amerikai konzervativizmus megértéséhez szükséges felismernünk azt, hogy a liberalizmus mellett alternatív politikai hagyományok is éltek, s élnek az Egyesült Államokban, melyek igenis beleillenek az ország történetébe és nélkülük a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális kérdések egész sorát nem lehetne megválaszolni.

A felkért bírálók közül Susan M. Yohn (Hofstra University) elsősorban Alan Brinkley azon felfogásával száll vitába, mely szerint egy

„egyszerűsített" liberalizmus–konzervativizmus ellentétpárral meg lehetne magyarázni az Egyesült Államok politikatörténetét. A főként a nőkérdéssel foglalkozó történész felhívja a figyelmet: az amerikai történelem folyamán politikailag jórészt kisemmizettek szempontjából is meg kellene vizsgálni a kérdést. Yohnnak a fekete baptista nőkről és a délnyugaton működő protestáns misszionáriusokról szóló kutatásai azt sugallják: a konzervatív és liberális értékek gyakran keveredtek, s szinte lehetetlen őket különválasztani egy-egy egyén, vagy csoport esetében. Kathleen Blee például a Ku Klux Klanban aktívan tevékenykedő asszonyokról írt tanulmányában kimutatja: bár osztották a Klan konzervatív felfogását szinte minden kérdésben, a nők mégis a nagyobb beleszólás lehetősége mellett szálltak síkra a szervezeten belül, ami akkoriban meglehetősen radikális törekvés volt. Yahn másik fő kifogása az, hogy Alan Brinkley nem vette figyelembe Michael Kazin és Leo P. Ribuffo azon dolgozatait, melyekben az idézett szerzők azt bizonyították: a konzervatívoknak az erkölcsöt és a vallást, valamint az etatista-ellenes álláspontjukat előtérbe helyező magatartása valójában nem takar igazi cselekvési programot; ezek az elvek általában megragadnak a retorika szintjén. A bíráló ezenkívül még megjegyzi, hogy túlzott leegyszerűsítés egységes „konzervatív" Nyugatról beszélni, s az hiba, hogy a szerző nem vette figyelembe a „hagyományos értékek" fogalmának megváltozását, amelyek ma már sokkal átfogóbbak, mint voltak pár évtizeddel korábban.

Leo P. Ribuffo (George Washington University), a másik felkért hozzászóló, az Alan Brinkley bevezetőjében említett figyelemhiányt kérdőjelezi meg elsőként; s hosszasan sorolja azoknak a nevét, akiknek a tanulmányait az esszéíró mellőzte (például John P. Diggínsét, az ifjabb A. M. Schlesingerét, stb.); azokat az életrajzokat, amelyeket az amerikai történelemben vezető szerepet játszó konzervatívokról írtak (Robert A. Taftról, Herbert Hooverről, Edgar J. Hooverről, Dwight D. Eisenhowerről, Richard Nixonról, stb.). A kritikus szerint Brinkley helytelenül ítéli meg Daniel Bell, Richard Hofstadter és Seymour M. Lipset munkásságát: ezek a szerzők tévedtek a jobboldallal kapcsolatban. Alábecsülték a nativista eszmék hatását, a társadalmi változások okozta megrázkódtatásokat, eltúlozták az amerikai társadalom készségét a csendes kompromisszumra, megkérdőjelezték a kulturális és osztálykonfliktusok legitimitását, a liberalizmustól eltérő politikai elképzeléseket pszichológiai szimptómákká degradálták, és gyakran összemosták az amerikai szélsőjobbot az olasz fasisztákkal és a német nácikkal.

Brinkley ugyancsak téved az ún. Új Baloldal történészeivel kapcsolatban is. Véleménye szerint ugyanis azok nem foglalkoztak a konzervativizmussal, holott William Appleman Williams hívta fel a figyelmet William McKinley, Mark Hanna és Herbert Hoover jelentőségére; Gabriel Kolko pedig a progreszszív-korszakot mint a „konzervativizmus diadalát" írta le, hogy csak ezeket a példákat említsük.

Ribuffo azt is Brinkley szemére veti, hogy ortodox módon használja a „liberalizmus" és „konzervativizmus" kifejezéseket. Ezek az eszmerendszerek az időben, térben, a körülményektől és az egyénektől függően változtak. William Jennings Bryan és Harry S. Truman, például, gazdasági liberálisok, de politikai konzervatívok voltak, míg Orval Faubus arkansas-i kormányzó, az iskolai deszegregáció elszánt híve egyben politikai liberális volt. Ribuffo azt is kiemeli: már Warren Susman megállapította, hogy az amerikai kultúra egyre konzervatívabbá vált a nagy gazdasági világválság idején: a feminista mozgalom visszaesett, Hollywood prűd etikai kódexet vezetett be, neo-arisztoteliánus és neotomista filozófiák burjánzottak, és a „népet" dicsőítő nacionalista művek kerültek ki a filmgyárakból, a ponyvaregényírók és a megtért radikális alkotók kezei alól. Sőt: a II. világháború és az azt követő hidegháború leszűkítette a politikai viták témakörét, megnövelte a politikai konzervatívok hatalmát, s magát a liberalizmust is jobbra tolta. Ennek megfelelően téves az 1960-as éveket radikális korszaknak felfogni; inkább *polarizált* korról beszélhetünk, mivel még Goldwater 1964-es elnökválasztási veresége után is elég ereje maradt a konzervatívoknak arra, hogy korlátozzák a szegénység elleni harcot, lelassítsák a „Nagy Társadalom" reformmozgalmát, s egyben Lyndon B. Johnsont a vietnami háború eszkalációjára szorítsák. Az 1968-as elnökválasztáson a George Wallace-ra leadott 9 millió szavazat csak Nixont segítette abban, hogy középutasként jelenjen meg az ultrakonzervatív jelölthöz viszonyítva, míg 1976-ban Grover Cleveland óta a legkonzervatívabb demokrata-párti elnök, Jimmy Carter került a Fehér Házba. Általánosságban szólva: a liberalizmus vált konzervatívabbá, s Bill Clinton már mint „újfajta demokrata" jelent meg 1992-ben, aki a családot ünnepelte, mint a társadalom kötőanyagát; ugyanolyan könnyen vette a szájára Isten áldását, mint Reagan

vagy Franklin Roosevelt; és ígérete szerint a kormányzatot újjáalakítja, de nem bővíti ki.

Ribuffo következtetése szerint Alan Brinkley tanulmánya beleillik egy kialakuló centrista *Zeitgeist*-ba, amelynek két jólismert képviselője, E. J. Dionne, Jr. és Stephen E. Carter a politikai középutas elveket üdvözli és a konzervatív elveket és mozgalmakat beintegrálja az amerikai politikai főáramába. Ribuffo befejezésként szinte a feje tetejére állítja Alan Brinkley elméletét: feltevése szerint talán a New Deal és a „Nagy Társadalom" volt történelmi aberráció, s a 20. századi amerikai politikai és gazdasági történetet igazában McKinley, Mark Hanna, George Bush és Bill Clinton írta — s írja most is.

The American Historical Review, Vol. 99. No. 2 (April 1994), pp. 409–452.

Ma. T.

Michael J. Klarman:

HOGYAN VÁLTOZTATTA MEG A BROWN-ÜGYBEN HOZOTT LEGFELSŐ BÍRÓSÁGI DÖNTÉS A FAJI KAPCSOLATOKAT: A VISSZAHATÁS-TÉZIS

A Brown-ügyben 1954-ben hozott Legfelső Bírósági döntést a történészek általában a 20. század legjelentősebb bírósági határozatának tulajdonítják, sőt: sokan az Egyesült Államok egész történetének legfontosabb bírósági döntésének tartják. Michael J. Klarman, az University of Virginia jogi professzora két szempontból sem tartja elfogadhatónak ezt a véleményt. Egyrészt ugyan elég széles körben elismerik azt a tényt, hogy a Brown-döntés — amely alkotmányellenesnek minősítette a faji elkülönítést az ún. „nyilvános iskolák"-ban — csak nagyon korlátozott közvetlen hatást gyakorolt az iskolai deszegregációra, de a közvetett hatást inkább csak hallgatólagosan ismerik el, de nem demonstrálják. Ezzel kapcsolatban Klarman esszéjében, többek között, azt szeretné bemutatni, hogy a történészek eltúlozták a Legfelső Bíróság említett döntésének hatását a polgárjogi mozgalmakban — általában is. Másrészt, s ez a szerző tézisének lényege, a kutatók eddig figyelmen kívül hagyták azt, hogy a Brown-döntés elsősorban az általa kiváltott visszahatás révén alakította a faji viszonyokat. A döntés kikristályosította a déli ellenállást a lassan és rendszertelenül tért hódító deszegregációval szemben, átmenetileg végzetesen meggyengítette a mérsékeltebb erőket a térségben és a szegregáció elszánt híveit juttatta a különböző hivatalokba. A békés tüntetők ellen az általuk hozott kemény intézkedések a tömegkommunikációs eszközök, elsősorban a televízió jóvoltából, egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak és az addig többnyire közömbös északi fehérek nagy részét a polgárjogi mozgalmak mellé állították. Többen, így Earl Block, Numan V. Barthley, Hugh D. Graham és Neil R. McMillen már részletesen bemutatták a döntés nyomán feléledő faji fanatizmust a Délen, míg Daniel J. Garrow, Harvard Sitkoff, Doug McAdam, és többen mások kimutatták a birminghami és a selmai polgárjogi tüntetések és az 1964-es Polgárjogi Törvény, valamint az 1965-ös Választójogi Törvény közötti kapcsolatokat.

Az első kérdés tehát az: mennyire befolyásolta a Brown-döntés az iskolák deszegregációját. Az adatok szerint elsősorban az ún. határmenti államokban és a Dél periférikus részein egy-egy elszigetelt helyen szereztek érvényt a helyi hatóságok a szövetségi határozatnak, míg a Dél többi részén gyakorlatilag semmilyen közvetlen hatása sem volt. Tennessee-ben az 1959–60-as tanévben a feketék 0,12%-a járt deszegregált iskolába, míg 1963–64-ben is csak 2,7%. A vonatkozó adatok Észak-Karolinában 0,01% és 0,54%, míg Dél-Karolinában, Alabamában és Mississippiben az 1962–63-as tanévben egyetlenegy fekete sem járt fehérek által látogatott iskolába. Mindössze akkor következett be változás ezen a téren, amikor az 1964-es Polgárjogi Törvény kilátásba helyezte a szövetségi oktatási támogatás megvonását a szegregációt gyakorló iskolai körzetektől és amikor az Egészségügyi, Oktatási és Népjóléti Minisztérium 1966-ban nem hozott szigorú intézkedéseket a törvény betartására. Így amíg 1965-ben a déli államokban, átlagban, a színesbőrűek 6,1%-a járt „vegyes" iskolába, addig 1972–73-ban már 91,3%-uk! Ráadásul az 1965-ös Általános- és Középiskolai Oktatási Törvény nagyban megnövelte a szövetségi támogatás mértékét — az iskolák kiadásainak közel 20%-át fedezték már központi alapokból — így az iskolák alapvető érdekévé vált a szövetségi határozatok betartása a puszta megmaradásuk érdekében.

Ami a Brown-döntés és a polgárjogi mozgalmak kapcsolatát illeti, a legújabb történeti kutatások jóval a határozat megszületése elé helyezik az utóbbiak kezdetét — többnyire a II. világháború éveire, de vannak olyanok

is, akik korábbra. Ennek ellenére azt is elismerik, hogy az 1954-es határozat nélkül nem kezdődhetett volna el az ún. Második Rekonstrukció, vagy akár az 1964-es Polgárjogi Törvény sem születhetett volna meg nélküle. Mi ebből az igazság? Lehet, hogy a Legfelső Bíróság mérföldkő-jelentőségű döntése a figyelem középpontjába helyezte a polgárjogi kérdéseket, habár ennek ellentmond az a felmérés, mely szerint 1954 és 1959 között mindössze 5%-kal nőtt az iskolai deszegregációt támogatók tábora az egész országban. Nagyobb hatást váltott ki az 1955-ös buszbojkott az alabamai Montgomery-ben — amelynek viszont semmi köze sem volt az iskolákhoz, míg szinte áttörés jellegű változást az 1963-as birminghami tüntetések, illetve az azokra adott helyi hatósági válaszok hoztak a közvéleményben. Hasonló eredményekre juthatunk a kongresszusi politikai viszonyok vizsgálatánál is. A polgárjogi törvények kongresszusi támogatása fokozatosan nőtt az 1940-es években, 1951–52-ben tetőzött, majd az évtized végéig folyamatosan csökkent.

A polgárjogi mozgalom tiltakozó akciói az 1960-as években többnyire olyan célokat tűztek ki maguk elé, melyeket egyedül bírósági döntésekkel nem lehetett elérni. Ráadásul, fontos újításnak számított az is a korábbi évek polgárjogi megmozdulásaival szemben, hogy most nem meglévő bírósági határozatoknak akartak mindössze érvényt szerezni, hanem magukat a törvényeket szerették volna megváltoztatni. Mindebben a Brown-döntésen kívül olyan események játszottak szerepet, mint Emmett Till meglincselése Mississippi-államban 1955-ben, az alabamai Montgomery-ben végrehajtott buszbojkott ugyanabban az évben, valamint a gyarmati Afrika gyors felszabadulása az 1950-es és 1960-as években.

Klarman maga a II. világháború alatt lezajlott politikai, gazdasági, társadalmi, demográfiai és ideológiai folyamatokban látja a polgárjogi mozgalmak megalapozódását. Felsorolásszerűen a következő tényeket említi: az ún. Nagy Vándorlást, (amikor déli feketék tömegesen költöztek az északi nagyvárosokba), ezzel összefüggésben a fekete lakosság urbanizálódását, a déli mezőgazdasági visszaesését, az északi feketék szavazatainak egyre nagyobb szerepét a választásokon, a lassan kialakuló fekete középosztály szerepét (elsősorban a különböző egyházakon belül), az analfabétizmus csökkenését a színesbőrű lakosság körében, a II. világháború hivatalos ideológiáját (hadviselés a faji nézeteket valló és diszkriminációt folytató Németország ellen), a hidegháború hatását (az Egyesült Államok nehezen lehetett a „szabad" világ bajnoka addig, amíg diszkriminációt alkalmazott saját állampolgárai egy csoportja ellen), valamint a nemzet társadalmi és gazdasági integráló erejét. A Brown-döntés ebben az összefüggésben a tömegmozgalmak elindítását illetően játszott döntő szerepet: az 1960-as évek óriási jelentőségű polgárjogi törvényei (1964-ben, 1965-ben és 1968-ban) a polgárjogi mozgalmak és a tömegmegmozdulások együttes hatására jöttek létre. A Legfelső Bíróság határozata viszont nem közvetlen, hanem közvetett módon váltotta ki a tömegmozgalmakat: felerősítette a déli fanatizmust és — a fizikából ismert hatás–ellenhatás elve alapján — a szélsőségesebb, a szegregációt fenntartani kívánó intézkedések hatására radikalizálódott a polgárjogi mozgalom is. Ez Michael J. Klarman „visszahatás-elméletének" a sarkköve.

Tagadhatatlan, hogy a II. világháború éveiben is erős ellenállás mutatkozott egyes déli államokban az „egyenlő, de elkülönített" elvet (vagyis a Legfelső Bíróság 1896. évi döntését, amely nem tekintette alkotmányellenesnek a szegregációt, vagyis azt, hogy a négerek — bár „egyenlők" — „elkülönítettek") felszámolni kívánó törekvések ellen, melyek tovább erősödtek Truman elnök 1948-as polgárjogi törvényjavaslatainak nyilvánosságra kerülésével, de 1954-et követően ugrásszerűen megnőtt a szegregációt hirdetők tábora. A megelőző években a szegregáció hívei mindösszesze négy, ún. mély déli államban (Mississippi, Alabama, South Carolina és Louisiana) értek el kézzelfogható politikai sikereket a választóurnáknál, míg olyan, gazdaságilag liberális és fajilag mérsékelt déli politikusok uralták a politikai életet Texas-ban mint Lyndon B. Johnson, Arkansas-ban Orval Faubus, Tennessee-ben Al Gore, hogy csak néhány nevet említsünk a legismertebbek közül. Amint a Franklin D. Roosevelt és Harry S. Truman által kinevezett bírók többségbe kerülte a Legfelső Bíróságban, a testület egymás után hozta a liberális polgárjogi határozatokat az elé került ügyekben: 1944-ben a Smith v. Allwright eset kapcsán törvénytelennek nyilvánította az ún. fehér előválasztásokat, míg 1950-ben elrendelte a posztgraduális iskolák és a vasutak deszegregációját. Ezek után következett a Brown-eset, mely végleg a faji kérdést tette meg a déli politika meghatározó elemévé. Az 1950-es évek közepétől kezdve gyakorlatilag egyetlen, integrációt hirdető déli politikusnak sem volt maradása a közéletben.

1956-ban a korábban rendkívül mérsékelt szenátorok egy csoportja is, Fulbrighttal,

Hill-lel és Sparkmannel az élen aláírták a Déli Manifesztumot, mely elítélte a Brown-ügyben hozott döntést mint „a bírói hatalommal való visszaélés" eklatáns példáját. A korábban mérsékelt Florida és North Carolina szegregációs politikusokat választott meg vezetőkül — és hasonló volt a helyzet az egész Délen. A korábban mérsékelt, a populista mozgalmak gerincét adó kevésbé tehetős fehérek a radikális szegregációsok mögé álltak, többen pedig azért sorakoztak fel a mozgalom mögött, mert az egymást követő bírósági döntésekben a szövetségi állam arroganciáját és „diktatorizmusát" látták, s féltették a tagállamok nagy becsben tartott jogait. Orval Faubus, akit korábban egy szegregációs politikát hirdető politikus győzött le Arkansas-ban a kormányzói posztért vívott küzdelemben, „politikai szükségszerűségből" átvette ezt a magatartásformát, s az 1957-es Little Rock-i események, (amikor Eisenhower elnöknek a 101. Légideszant Hadosztállyal kellett érvényt szerezni a Brown-döntés végrehajtásának), Faubus-t szinte népi hőssé tették az államban: ezután teljesen reménytelenné vált riválisainak a helyzete a választásokon. Hasonló eset történt Mississippiben is Ross Barnettel: az 1959-ben megválasztott kormányzó kijelentette: amíg ő lesz az állam első embere, addig egyetlen iskolát sem fognak deszegregálni ott. Ennek szellemében kétszer is megakadályozta, hogy James Meredith 1962 őszén beiratkozzon az oxfordi University of Mississippire annak ellenére, hogy a szövetségi bíróság elrendelte az „Ole Miss" integrálását. A kitört zavargások során ketten meghaltak, többszázan megsebesültek, míg maga Barnett sebezhetetlenné vált — politikailag.

A Brown-döntés és a montgomery-i buszbojkott kiélezte a helyzetet a korábban mérsékeltnek tartott birminghami politikai életben is. A korábban felállított „fajközi"-bizottságot 1956-ban feloszlatták, T. Eugene („Bull") Connor visszanyerte helyét a városi önkormányzatban és 1961-ben, először az 1930-as évek óta, mind a három vezető városi tisztviselő szegregációs nézeteket vallott. A szomszédos Dallas-megye 1958-ban ismét azt a Jim Clarkot választotta meg seriffnek, aki ünnepélyesen kijelentette: szó sem lehet szegregációról. Állami szinten George Wallace került a kormányzói székbe — ugyancsak szegregációs programmal. 1962-es beiktatási beszédében az a rész jelentette a legnagyobb sikert, amikor kijelentette: „Szegregáció most! Szegregáció holnap! Szegregáció mindörökre!" A következő évben a Selmából Montgomery-be induló polgárjogi menetet verték szét a rendőrök és az állami gárda tagjai az ún. Véres Vasárnapon az Edmund Pettus-hídnál — a kemény fellépés végső soron visszaütött, mert a televíziós társaságok élőben közvetítették a hatóságok brutális akcióját. 1966-ban csak azért nem választották újjá George Wallace-t, mert az állam törvényei nem tették ezt lehetővé — így a felesége került a helyére.

Szövetségi szinten rendkívül ellentmondásos volt a megítélés a polgárjogi mozgalmakkal kapcsolatban. Sem John F. Kennedy, sem Richard M. Nixon nem állt szívvel-lélekkel a polgárjogi küzdelem mögé 1960-ban. Kennedynek ráadásul nagyon óvatosan kellett mozognia ezen a terepen, hiszen az északkeleti és a déli államok törékeny koalíciója juttatta a Fehér Házba, s ha 1964-ben is győzni akart, nem idegeníthette el az utóbbiakat. Az 1960-as választási kampány során Kennedy ígéretet tett a szövetségi támogatásban részesülő lakások deszegregációjára, de csak két évvel később váltotta be ígéretét. Az elnök nyilvánosan kijelentette: nem nyújt be polgárjogi törvényjavaslatot, mert a Kongresszus úgysem fogja elfogadni azt — s ebben igaza is volt. Elnöksége utolsó hónapjaiban azonban Kennedy-nek egyre többet kellett foglalkozni a polgárjogi ügyekkel, s lényegében utóda, Lyndon B. Johnson is a külső események rabja lett, amennyiben a Délen elkövetett atrocitások az egész országot felháborították. Ebben nagy szerepet kapott a déli polgárjogi mozgalom vezetőinek ügyes taktikája is.

Az 1960-as évek elejére Martin Luther King Jr. és a többiek felismerték: reménytelen vállalkozás a déli fehérek meggyőzése a szegregáció kérdésében. Ezért fokozatosan az északi fehéreket „vették célba". A feladat bonyolult volt: először is meg kellett győzni őket a „Jim Crow"-rendszer visszásságairól. Ám a békés tüntetések és az erőszakmentes bebörtönzések nem rázták fel az északi közvéleményt. Ezért King és társai az ún. „teremtő feszültség" taktikájára tértek át: a békés tüntetők akcióra provokálják a fehér hatóságokat, majd pedig békésen tűrik a déli rendfenntartó erők brutalitását. Ennek érdekében gondosan olyan helyeket választottak demonstrációik helyszínéül, ahol számítani lehetett a fehér vezetés forrófejűségére — vagy fafejűségére —, hogy beugrik a cselnek. „Bull" Connor, Jim Clark és mások ideális „alanynak" bizonyultak, s maximális módon „együttműködtek" a feketék taktikájának sikerében. Például, az 1963-as birminghami rendőrtámadás után, amikor is kutyákkal és vízágyúkkal támadtak a tüntetőkre, Amerika-szerte 1200

százalékkal felszökött azoknak a száma, akik a polgárjogokat tartották a legfontosabb megoldandó kérdésnek! A Kennedy-adminisztráció 1963 februárjában benyújtott polgárjogi törvénycsomagját Birmingham után átdolgozták, majd pedig az 1964-es mississippi „Szabadság Nyár" véres eseményei és az 1965. március 7-i a selmai rendőrroham után országszerte tüntetések kezdődtek. Március 15-én azután Lyndon B. Johnson a Kongresszus együttes ülésén felolvasta forradalmi jelentőségű polgárjogi törvényjavaslatát, melyet a Capitol Hillen addig még nem hallott szavakkal, a déli polgárjogi mozgalom jelszavával fejezett be: „We shall overcome".

The Journal of American History, Vol. 81, No. 1. (June 1994), pp. 81–118.

Ma. T.

Alf Lüdtke

KIEGYEZÉS A MÚLTTAL: A NÁCIZMUS ELFELEJTÉSÉNEK ILLÚZIÓJA ÉS A FELEJTÉS MÓDJAI NYUGAT-NÉMETORSZÁGBAN

Alf Lüdtke, a göttingeni Max-Planck Institute für Geschichte professzora a német történelem talán legellentmondásosabb korszakának lelki „feldolgozását" vizsgálja jelen esszéjében. A nyugatnémetek többségét megrendítette az 1979 januárjában a német televízióban sugárzott *Holocaust* című film, mely egy fiktív német—zsidó család, a Weiss család tragédiáját mesélte el. Több millió német adta fel azt a magatartását, mely (nagy)szüleinek többségét jellemezte 1945 előtt: az ártatlan szemlélő magatartását, s feltették a kérdést: hogyan történhetett mindaz a szörnyűség, mely a nácizmus éveit jellemezte, és hogyan tűrhették el mindazt az emberek?

Az 1945-ös katonai vereséget követően egyetértés alakult ki a német közvéleményben a „soha többet" álláspontot illetően. Ezzel egyidőben, sőt, már 1943-tól, a sztálingrádi csatától és a Németország elleni szövetséges légitámadásoktól kezdődően tért hódított a „katasztrófa" metaforája is. A német közvéleményben tartós nyomos hagyó harmadik tényt pedig a szövetségesek „feltétel nélküli megadás"-elve jelentette, mely azt a kilátástalan jövőt vetítette a német emberek elé, hogy mindenkit felelősnek fognak tartani a történtekért — itt kereshetjük a német „bűntudat" gyökereit is. Ez utóbbi elv ellenhatásaként alakult ki a „mi is áldozatok vagyunk" felfogás: a britek által megszállt német részen a náci pártban bejegyzett tagok 95%-át „társutasnak" nevezték (Mitläufer); míg a nyugati zónákban folyó „nácitlanítás" azt a meggyőződést erősítette, hogy a tömegek nem felelősek semmiért. Ráadásul, különösen az amerikaiak, gyorsan maguk mögött szerették volna tudni az egész bonyolult témakört a háborús felelősséget illetően, s ehelyett inkább a gazdasági újjáépítésre szerettek volna koncentrálni.

A felelősség kérdését Theodor Adorno egy 1959-es nyilvános előadásában („Mit jelent a múlttal való kibékülés?") vetette fel ismét. A filozófus szerint a „kibékülés" hibás elnevezés; a német emberek nagy tömegeit ehelyett a tudatos felejtés különböző formái jellemzik. Egyre többen szerették volna „lezárni" a múltat és „megszabadulni" attól. Karácsonykor viszont a kölni zsidó temetőben sírokat gyaláztak meg és a vita átterelődött a fiatalság nevelésének kérdésére. Könyvek, röpiratok és különböző kiadványok próbáltak útmutatót adni a náci múlt tanításához, s megkezdődött a történelem bizonyos fokú átértékelése is: az 1944. július 20-i, Hitler elleni merényletben résztvevő tisztek „helyreállították a német nép becsületét" és a hangsúly — sok esetben — a rendkívül gyenge ellenállásra tevődött át. Ugyanakkor az eseményre való nyilvános megemlékezéseket a puccsban résztvevő katonatisztek kivégzésének színhelyére korlátozták abból a meggondolásból kiindulva, hogy minél nagyobb nyilvánosságot kapnának az események, annál nagyobb érzelmi vihart kavarnának — s akár szélsőséges, irracionalista megmozdulásokra is sor kerülhetne. Ami a koncentrációs táborokat illeti, azokat majdnem teljesen kitörölték az emlékezetből és a hatóságok is elhanyagolták a helyreállításukat, vagy megóvásukat mementóként. Az ott található épületek helyreállítását mindössze az 1960-as években kezdték el — csendben, minden nagyobb felhajtás nélkül.

A náci múlttal való szembenézése az 1970-es években elsősorban a német szakszervezetek ifjúsági tagozatainak a jóvoltából került sor: olyan légkört szerettek volna kialakítani, amelyben az egyes emberek szükségét érzik a saját szerepükkel és magatartásukkal való kritikus szembenézésre. A kezdeményezés azonban hamar kifulladt, sőt az 1950-es évek elejétől, minden év novemberének egyik vasárnapján megtartott Nemzeti Gyásznapot (Volks-

trauertag) egyre több helyen a „megbékélés—feledés" jegyében rendezték meg. Ennek egyik kirívó példája volt az 1985 áprilisi Kohl—Reagan koszorúzás a bitburgi temetőben, ahol összesen 59 (Waffen)—SS katona is nyugszik. Adorno ennek a magatartásformának a felülkerekedését annak tulajdonítja, hogy a németek mindig is hajlamosak voltak az engedelmeskedésre, melyet — strukturálisan — a kapitalista rendszer csak megerősített. Így képzelhető el, hogy Albert Speer, Hitler építésze és a háború alatt a haditermelés egyik irányítója, kijelenthesse: ő mindössze egy volt a 75 millió németből, s semmivel sem terheli nagyobb felelősség, mint a többi németet.

A náci-korral kapcsolatos ambivalens német érzelmek egyik legnyilvánvalóbb példáját a kárpótlással kapcsolatos állásfoglalásuk szolgáltatta 1949-ben. Egy augusztusi felmérés szerint a Nyugat-Németországban élő emberek 54%-a támogatott valamilyen kárpótlást, de mindössze azoknak a zsidóknak, akik „ma is Németországban élnek". A megkérdezettek közel egyharmada, 31%-uk azonban még ezt is elutasította. Ugyanakkor a háború alatt elesett német katonák özvegyeinek és árváinak részére a megkérdezettek 96%-a adott volna közvetlen támogatást tekintet nélkül arra, hogy a Wehrmacht, az SS, vagy a Waffen—SS katonáiról volt szó.

Hivatalos szinten korán megkezdődött a múlt lezárása. A szövetségi törvényhozás 1951 májusában rendeletet fogadott el arról, hogy a legtöbb olyan állami és kormányhivatalnokot, akiket 1945 után korábbi NSDAP-párttagságuk miatt elbocsátottak, vissza kell helyezni állásaikba; s kompenzációt szavaztak meg azoknak a közhivatalnokoknak, akiket Hitler uralma alatt távolítottak el munkahelyükről. A náci rendszer üldözötteiről szóló első, 1953-as német törvény számos megszorító intézkedést tartalmazott: mindössze azokra vonatkozott, akiket faji, vallási, vagy politikai okokból üldöztek. Ilyen módon Buchenwald 72 000 foglyából összesen 700-an számítottak a „nácizmus üldözötteinek". 1956-ban újabb törvény látott napvilágot ezen a területen: ezúttal a 75%-os, vagy ennél alacsonyabb munkaképességgel rendelkezőket vonták be a kárpótoltak körébe (korábban a 70%-os, vagy ennél alacsonyabb munkaképességgel rendelkezőkre vonatkozott a rendelet), s egyben elismerték: nemcsak a koncentrációs táborok lakói szenvedtek az üldözések miatt, hanem mások is, akiket ugyanúgy megilletett ezután a nyugdíj és egyéb kedvezmények, mint a volt táborlakókat. Az 1956-os törvény azonban a hidegháborús légkör szellemében kirekesztette azokat, akik a Kommunista Párt tagjai maradtak 1949-et követően is — magát a pártot pedig betiltották. Ez utóbbi rendeletet egyébként 1967-ben módosították: csak azokat a kommunistákat zárták ki a jogosultak köréből, akik 1956 után is a fennálló alkotmányos rend ellen küzdöttek. A korábban figyelmen kívül hagyott ellenzékiek — a cigányok, a homoszexuálisok és a hajléktalanok — ügyét csak az 1980-as években vették elő a liberálisok, a szociáldemokraták, s különösen a zöldek, s kényszerítették ki a német közvéleményből, hogy szembenézzen ismét a náci múlt sötét emlékeivel.

The Journal of Modern History, Vol. 65. No. 3. (September 1993), pp. 542—572.

Ma.T.

Michael R. Marrus:

MEGJEGYZÉSEK A HOLOCAUST TÖRTÉNETI IRODALMÁRÓL

Michael R. Marrus, a University of Toronto történészprofesszora Issah Berlin egyik, Lev Tolsztojról írt esszéjéből vett ellentétpárra alapozza tanulmánya gondolatmenetét. A filozófus egy ókori tanmeséből átvéve beszél a rókáról, mely sok dolgot tud, de rendszertelen, s ide-oda kapkod, valamint a sündisznóról, mely csak egy dolgot tud, de azt alaposan. A Holocaust történeti irodalmára vonatkoztatva a szerző leszögezi: a „sündisznók" uralták a terepet a II. világháborút követő első két évtizedben, míg a „rókák" vették át az uralmat az 1970-es évek elejétől. A „sündisznó-korszakot" három nagyszabású elképzelés jellemezte: az első az antiszemitizmus, a második a totalitarizmus, míg a harmadik a modernizmus köré építette a jelenség értelmezését.

Az antiszemitizmusra koncentráló történészek közül Jacob Talmon az európai történelmet a „Holocaust melegágyának" tartja, amelyben a zsidóellenesség szinte kezdettől fogva jelen volt, s az idők folyamán csak felerősödött, amíg a zsidók valamilyen manicheusi gonoszként meg nem jelentek a náci ideológiában. Ez az antiszemitizmus jelentette a Holocaust szellemi gyökereit. Shmuel Ettinger egyetért az európai antiszemitizmus folyamatosságával; megfogalmazása szerint „antiszemitizmus lappang az átlagember tudatában,

amely válsághelyzetekben vagy társadalmi feszültségek korában azonnal felébred". A náci Németországban — illetve a weimari Németországban — jelentkező óriási gazdasági, politikai és társadalmi feszültségek törvényszerűen hívták életre az antiszemitizmust.

A történészek egy másik csoportja, a főleg az 1950-es és 1960-as években publikáló Paul Massing, Eva Reichmann, Fritz Stern, George Mosse, Peter Palzer és Léon Poliakov az eszméket tartja a történelmi események kiváltó okainak, s ilyen alapon jut el az antiszemitizmushoz, mint a Holocaust gyökeréhez. Poliakov kiemeli, hogy már az ókori keresztények között is tapasztalható volt zsidóellenesség; s a korai teológiai stigmatizációs az újkorban fajgyűlölet és kirekesztés váltotta fel. George Mosse az elsők között térképezte fel a német *völkisch* ideológiát, mint a Harmadik Birodalom szellemi alapját; a nácik döntő szerepe ott mutatkozott meg, hogy ezt a doktrinát egy „zsidóellenes forradalommá" formálták át.

Paul Lawrence Rose más oldalról közelíti meg a speciális német zsidóellenességet: a *Revolutionary Antisemitism in Germany, from Kant to Wagner* (Princeton, N. J., 1990) című művében elsősorban egy nyugat-európai stílusú liberális hagyomány hiányára vezeti vissza a Holocaust eredetét. A már korábban említett keresztény antiszemitizmuson belül felhívja a figyelmet a lutheri zsidóellenes hagyományra és arra a „német mentalitásra", hogy a német antiszemiták írásaikban mindig olyan kétértelmű kifejezéseket használtak — mint például az *Untergang* (elpusztítás), *Ausrottung* (kimetszés), vagy *Vernichtung* (megsemmisítés) —, amelyekről nem derült ki, hogy átvitt, vagy szó szerinti értelemben gondolták-e őket.

A totalitarianizmust középpontba állító magyarázatok Hannah Arendt immár klasszikussá vált *The Origins of Totalitarianism* című könyvéből eredeztethetők. A filozófus–történész érvelése szerint az egyének elleni totalitariánus támadás a 19. század főbb történelmi trendjeiből nőtt ki: az iparosodásból, az óriási méretű népmozgásokból, a modern állam megszületéséből, valamint a modern háborúk okozta megrázkódtatásokból. Ezek a változások többszázezer, sőt többmillió embert szorítottak ki az addigi társadalmi keretek közül, s a társadalom feletti ellenőrzés a hagyományos társadalom atomizálódásával és felbomlásával egyre erősebb eszközök igénybevételét követelte meg a hatalom gyakorlóitól. Mindez Németországban — és Oroszországban, illetve a Szovjetunióban — egy fanatikus, ideológiailag elkötelezett csoport megjelenésével párosult, s innen egyenes út vezetett a Holocausthoz. Karl Dietrich Bracher, Gita Sereny és Raul Hilberg is osztja Arendt nézetét; az utóbbi még azt is hozzáteszi, hogy a náci hatalmi apparátus központi jelképe a „gépezet" volt: az óriási bürokrácia gépezete egy idő múlva már önmagától működött és semmilyen külső hajtóerőre nem volt szüksége.

A modernizmust és a Holocaustot összekapcsoló történészeket alapvetően két alcsoportba lehet osztani. Fritz Stern, többek között rámutat arra, hogy a nácik a zsidókat a modern emberek megtestesítőinek látták, akik szembenálltak a saját mozgalmuk lényegében antiszemita, múltba tekintő szellemiségével. Modris Eksteins pontosan az ellenkező álláspontra helyezkedik. Szerinte a nácizmus a modernizmus kegyetlen, kíméletlen megtestesülése volt, s Németország a *par excellence* modern államot képviselte a 20. században. A nácizmus célja egy újtípusú ember létrehozása volt, s lényegében egy „ugrást jelentettek az ismeretlen jövőbe". Friedrich Meinecke egy 1946-ban írt esszéjében arra hívta fel a figyelmet, hogy nem Németország volt az egyetlen, amelyben a gonosz elszabadult; Richard Rubenstein osztja a véleményét: „Könnyebben megérthetjük a Holocaustot, ha a 20. századi nyugati civilizációban végbement óriási változások némelyike megnyilvánulási formájának tekintjük."

A „róka"-megközelítés az 1970-es évek elejétől nyert teret. Marrus két jelentős tényezőnek tulajdonítja ezt: egyrészt a történészek kutatásai egyre inkább segítettek abban, hogy a Holocaustot elhelyezhessék a 20. századi történelemben, másrészt pedig a kutatók hatalmas mennyiségű anyagot találtak az európai zsidóság sorsának tisztázásához. Hogyan viszonyulnak a „rókák" a „sündisznók" által felvetett elméletekhez?

Az antiszemitizmus kapcsán konzenzus alakult ki azt illetően, hogy mind Nyugat-, mind Kelet-Európában erős zsidóellenes érzések éltek a társadalom egyes csoportjaiban; továbbá, hogy általában nem lehet kapcsolatot kimutatni az antiszemitizmus és a zsidók pusztítása között. Donald Niewyk kutatásai szerint rendkívül „egyenetlenül oszlott el az antiszemita érzés" a társadalom egyes rétegeiben Németországban: a nyilvánvalóan *völkisch* politikai pártok mellett egyedül az egyetemi diákság és a hadsereg tagjai körében lehet számottevő antiszemitizmusról beszélni. Williams Sheridan Allen és mások szerint pedig az antiszemitizmus nem játszott döntő szerepet abban, hogy a németeket megnyerjék a náciz-

mus ügyének az 1930-as évek elején. Mások inkább közömbösségről beszélnek, mint például a vichy-i Franciaország esetében. Az addig elhanyagolt témákról — a félzsidókról, a nőkről, a cigányok üldözéséről, a *lebensborn*-programról, mellyel a „jó fajhoz" tartozó gyermekeket akarták a Birodalom számára megmenteni, stb. — szóló értekezések kiemelik: a nácik egy teljesen új társadalmi rendet próbáltak létrehozni Európában, s ennek során az *Endlösung*ra emlékeztető megszállottsággal és kegyetlenséggel jártak el másokkal szemben is. Heinrich Himmler tervei szerint több, mint 30 millió embert telepítettek volna át Kelet-Európába a megfelelő faji határok kialakítása érdekében (*Generalplan Ost*). A faji gyűlölet munkálkodott a németekben akkor is, amikor az 5,7 millió szovjet hadifogolyból 3,3 milliót meggyilkoltak; Ulrich Herberg hasonlóan embertelen, kegyetlen bánásmódot mutat ki a vendégmunkásokkal szemben is.

A totalitarianizmus, mint a Holocaust szellemi háttere, ugyancsak támadások kereszttüzébe került. Edward Peterson, Martin Broszat, Hans Mommsen és mások lényeges különbségeket mutattak ki a náci és a szovjet rendszer között; több tanulmányban elemezték Hitler vezetését, a Harmadik Birodalom bürokráciáját és a náci uralmi technikát, s arra a megállapításra jutottak, hogy azok sok szempontból nem illenek a totalitarianizmus modelljébe. A különböző kisebb régiókról írt monográfiák ugyancsak megkérdőjelezték a szóbanforgó megközelítés egységesítő tendenciáját és úgy találták: az ideológia gyakran csekély szerepet játszott a Holocaustban. Christopher Browning a német külügyminisztérium és a „végső megoldás" kapcsolatáról írt munkájában kimutatta: a hivatalnokok nagy része karriervágyból és konformizmusból működött elsősorban közre a zsidóüldözésekben, sőt Browning hasonló indokokat talált egy *Ordnungspolizei*-egységnél is: a döntően hamburgi munkásokból verbuvált különleges alakulat 210 tagjával készült interjúk azt tanúsítják, hogy a tömeges deportálásokat és kivégzéseket végrehajtó alakulatot nem az antiszemitizmus motiválta leginkább, hanem olyan meggondolások, mint például a frontvonaltól való távolmaradás. Robert Gellately még meglepőbb megállapításra jutott: a rettegett német titkosrendőrségről írt tanulmányában kimutatta: a Gestapo távolról sem volt olyan hatékony, mint ahogyan azt a korabeliek hitték; különösen vidéken volt gyenge a szervezet. Ami pedig a tagságát illeti, számos a császári, vagy weimari Németországtól „örökölt" rendőr, valamint besorozott ember szolgált a Gestapóban, akikből gyakran hiányzott az ideológiai lelkesedés.

A Holocaust és a modernizmus kapcsolatáról Henry Ashley Turner megjegyzi, hogy a nácik menekülni akartak a modern ipari társadalomból, mégpedig vissza a múltba; szavaival élve „utópisztikus modernség-ellenesség" jellemezte őket. Eberhard Jäckel szerint a nácikat a modern társadalmak három lényeges jellemzője elleni szembefordulás jellemezte: elutasították az internacionalizmust, a demokráciát és a pacifizmust. A Kelet-Európáról írt monográfiák kimutatták, hogy a Holocaust a németség lakóhelyének 500 kilométerrel keletre való kitolása részét alkotta: a németek meg akarták „tisztítani" ezt a területet a jövőbeli német telepesek számára, míg Götz Aly és Susanna Heim az „új európai rend" érdekében hozott intézkedésnek értelmezte a Holocaustot.

Milyen következtetéseket lehet a fentiekből levonni? Michael R. Marrus szerint a „sündisznók" és a „rókák" közötti vita valójában a történetírásban folyamatosan végbemenő értékelés-újraértékelés, amelynek a jelentése a Holocaustot illetően az, hogy a 20. század ezen szörnyű jelenségét immár nemcsak a zsidókat, vagy a zsidókat és a németeket érintő kérdésként kezeli a történetírás, hanem korunk történelmének szerves részeként, amely megközelítésnek — a gyakran felhangzó kritika ellenére — nincs igazi alternatívája.

The Journal of Modern History, Vol. 66. No.1 (March 1994), pp. 92–116.

Ma. T.

(*A folyóiratszemlét összeállította*: Kurunczi Jenő (K.J.) és Magyarics Tamás (Ma.T.).

CONTENTS

STUDIES – *Mária Ormos:* The Relationship of Germany and Austria–Hungary. The New Plan for Mitteleuropa, 1917–1918 – *M. János Rainer:* Imre Nagy in His Youth, 1896–1921 – *Ignác Romsics:* British Foreign Policy and the „Hungarian Question", 1914–1946 – ARTICLES – *Béla Makkai:* The „Bosnian Enterprise" of the Hungarian Government, 1909–1919 – *Gyula Tokody:* The Integritiy of Hungary and German Diplomacy in 1918–1919 – *Gábor Richly:* Hungarian Volunteers in the Winter War –SHORTER CONTRIBUTIONS – *Zoltán Sárközi:* Lóránt Hegedüs (1872–1943) – LITERATURE REVIEWS

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *Mária Ormos:* Les rapports entre l'Allemagne et l'Autriche-Hongrie. Le nouveau plan de Mittel-Europe 1917–1918 – *János M. Rainer*: Le jeune Imre Nagy (1896–1921) – *Ignácz Romsics*: Les affaires étrangères de la Grande-Bretagne et „la question hongroise", 1914–1946 – COMMUNICATIONS – *Béla Makkai*: „L'action bosnienne" du gouvernement hongrois (1909–1919) – *Gyula Tokody*: L'intégrité de la Hongrie et la diplomatie allemande de 1918/19 – *Gábor Richly*: Des volontaires hongrois dans la guerre d'hiver – PETITS ARTICLES – *Zoltán Sárközi*: Lóránt Hegedüs (1872–1943) – LITTERATURE HISTORIQUE – REVUE

INHALT

STUDIES – *Mária Ormos:* Das Verhältnis Deutschlands und Österreich–Ungarns. Der neue Mittel-Europa-Plan 1917–1918 – *János M. Rainer:* Der junge Imre Nagy (1896–1921) – *Ignác Romsics:* Die britische Außenpolitik und die „ungarische Frage", 1914–1946 – MITTEILUNGEN – *Béla Makkai:* Die „Bosnien-Aktion" der ungarischen Regierung (1909–1919) – *Gyula Tokody:* Die Integrität Ungarns und die deutsche Diplomatie in 1918–1919 – *Gábor Richly:* Ungarische Freiwilligen in dem Winterkrieg – KLEINERE ARTIKEL – *Zoltán Sárközy:* Lóránt Hegedüs (1872–1943) – HISTORISCHE LITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ -- *Мария Ормош*: Отношение Германии и Австро-Венгрии. Новый план Mittel-Europa (Средней Европы) 1917-1918. гг. -- *Янош М. Райнер*: Молодой Имре Надь (1896-1921. гг.) -- *Игнац Ромшич*: Внешняя политика Великобритании и венгерский вопрос 1914--1916. гг. -- СООБЩЕНИЯ -- *Бела Маккаи*: Акция, касающаяся Боснии венгерского правительства 1909-1919. гг. -- *Дьюла Токоди*: Неприкосновенность Венгрии и германская дипломатия в 1918-1919. гг. -- *Габор Рихли*: Венгерские добровольцы в зимней войне -- МЕНЬШИЕ СТАТЬИ -- *Золтан Шаркёзи*: Лорант Хэгедюш. 1872-1943 ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА -- ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült,
Corel Ventura 4.2 programmal
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek tematikái és eszközei az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában
Balázs György: A Nemzeti Egység Párt szentesi szervezetének megalakítása és működése (1933–1939)
Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967
Gergely Jenő: A keresztény pártok és a választások (1920–1947)
Molnár Máté: A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség bojkottja Magyarország ellen: 1920. június 20. – augusztus 8.
Vincze Gábor: Az 1945-ös erdélyi földreform, – a román kisebbségpolitika egyik „harci eszköze"
Makkay János: A sárkány meg a kincsek. Az iráni népek sárkányjelvényétől Artur lovag sárkányos zászlajáig
Mesterházy Károly: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben
Kovács László: A kora Árpád-kori pénzújításról

E számunk munkatársai

Bereczki András egyetemi tanársegéd (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Erényi Tibor* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Huszár Zoltán* muzeológus (Janus Pannonius Múzeum, Pécs) – *Incze Miklós* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Makkai Béla* kandidátus, tudományos munkatárs (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest) – *Niederhauser Emil* akadémikus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Ormos Mária* akadémikus, dékán (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Rainer M. János* munkatárs (MTA Történettudományi Intézete, Budapest) – *Richly Gábor* egyetemi hallgató (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Romsics Ignác* kandidátus, egyetemi docens (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Sárközi Zoltán* kandidátus (Budapest) – *Stipta István* kandidátus, intézeti igazgató (Miskolci Egyetem Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tokody Gyula* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen)

A szám ára: 150,–Ft ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztővel készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word 5.0, vagy a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron, mert a scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud megfelelő hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja* „hagyományos" formában, mert a szövegszerkesztő generált (automatikus) lábjegyzeteit a ventura-program nem fogadja el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában.

Előfizetési díj egy évre: 900,–Ft
Egy szám ára: 150,–Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1389 Budapest, Pf. 149.

51 593

1996 130. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában

Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967

Gergely Jenő: A keresztény pártok és a választások (1920–1947)

Molnár Máté: A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség bojkottja Magyarország ellen: 1920. június 20. – augusztus 8.

Vincze Gábor: Az 1945-ös erdélyi földreform – a román kisebbségpolitika egyik „harci eszköze"

Sipos Péter: Heszlényi József feljegyzései a magyar katonai felsővezetésről az 1930-as évek második felében

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos" megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót" nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában..."

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0"

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:

a Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1)155–77–72
130. ÉVFOLYAM 1996. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában 497
Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967 571

KÖZLEMÉNYEK

Gergely Jenő: A keresztény pártok és a választások (1920–1947) 613
Molnár Máté: A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség bojkottja Magyarország ellen: 1920. június 20. – augusztus 8. 639
Vincze Gábor: Az 1945-ös erdélyi földreform – a román kisebbségpolitika egyik „harci eszköze" 657

DOKUMENTUMOK

Sipos Péter: Heszlényi József feljegyzései a magyar katonai felsővezetésről az 1930-as évek második felében 677

TÖRTÉNETI IRODALOM

Studia z dziejów zydów w Polsce (Ism.: *Tagányi Zoltán*) 696
A Dunántúl szolgálatában (Ism.: *Kaposi Zoltán*) 698

Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában (Ism.: *Nagy Mariann*) 701
Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek (Ism.: *Zichy Mihály*) 705
Brigitte Studer: Un parti sous influence (Ism.: *Jemnitz János*) 707
A nemzetközi munkásmozgalom történetéből (Ism.: *Horváth Jenő*) 709
Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945 (Ism.: *Szerencsés Károly*) 711
Láng Imre: Az Egyesült Államok története 1945 után (Ism.: *Magyarics Tamás*) 712
Huszár Tibor: A hatalom rejtett dimenziói (Ism.: *Föglein Gizella*) 714
Kiskundorozsma (Ism.: *Anderle Ádám*) 717
20. századi egyetemes történet (Ism.: *Majoros István*) 720
Jane Lewis: Women in Britain since 1945. (Ism.: *Pető Andrea*) 721
Szirtes Gábor: Nagyvárosi gerillák (Ism.: *Harsányi Iván*) 724
Szocialnije dvizsenyije na zapade (Ism.: *Jemnitz János*) 727

KRÓNIKA

Boba Imre (1919–1996) (*Petrovics István*) 730

E számunk a Soros Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap Folyóiratkiadási Szakmai Kollégiuma segítségével jelent meg.

Gyarmati György

HARC A KÖZIGAZGATÁS BIRTOKLÁSÁÉRT

*A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában**

Nem feltételezem, hogy a Magyar Kommunista Párt 1944–1945 fordulóján Moszkvából érkezett vezetői közigazgatási iskolázottságukat Max Weber beható tanulmányozásával szerezték volna. Erre vonatkozó utalásokkal éppoly kevéssé találkozhatunk publikus hagyatékukban, mint ahogy intern megnyilatkozásaik fennmaradt dokumentumaiban sem. Az 1946. évi koalíción belül folytatott „adminisztratív polgárháború" formaváltozatait tanulmányozva mégis úgy tűnik, hogy eminens módon követték Max Weber egyik — vizsgálatunk tárgyára vonatkozó — megállapítását. E szerint, „*A pártharcok* kivétel nélkül nemcsak dologi célokért folytatott küzdelmek, hanem és *elsősorban a hivatalok fölötti uralomért folyó harcok* is."[1] Rákosi Mátyás ezt a tételt annyiban szimplifikálta, amennyiben a közalkalmazottak körében 1946-ban végrehajtott tisztogatás jelentőségéről vélekedett úgy, hogy az „tulajdonképpen az államhatalom kérdése".[2] Ezt a leegyszerűsítést viszont ellensúlyozni igyekezett a közalkalmazotti társadalom ellen vezetett purifikációs offenzíva gazdag eszköztárával. A dolgozat ezen hadjárat arzenálját igyekszik bemutatni. A *népítéletek*, *B-listázások*, *felfüggesztések* és egyéb *politikai szempontú adminisztratív szelektálások* egy éven át húzódó procedúrája leginkább azt példázta, hogy a pártok választási ígéreteiben, majd a megalakult kormányzat programjában a közigazgatás megújítását, „demokratizálását" hirdető fejezetek miként redukálódtak *a hivatalok fölötti uralomért folyó* pőre pozícióháborúra.

1. A hatalmi harc új tematikái

Az 1945. november 4-én megtartott nemzetgyűlési választások több szempontból is mérföldkövet jelentettek a háború utáni politikai átalakulás folyamatában. A parlamentarizmus, illetve a politikai rendszer belső szerkezetére gyakorolt hatása annak figyelembe vétele mellett is jelentős, hogy folytatólagosan meghatározó maradt az ország korlátozott szuverenitása. A SZEB ugyanis éppúgy korlátokat állított a pártalakítás, mint a választásokon való indulás elé. Ez is közrejátszott az új parlament azon sajátosságának létrejöttében, hogy a kormányzó koalíció pártjai — FKgP, MKP, SZDP, NPP — szinte teljes egészében (97%) kitöltötték a törvényhozást, s annak sem ott, sem a Ház falain kívül nem szerveződhetett érdemleges ellenzéke.

* A dolgozat „A párturalom intézményesítése, 1945–1950" című hosszabb tanulmány része.

A politikai rendszer másik, újabb keletű sajátosságát viszont — voksaikkal — maguk a választók idézték elő. A Kreml közvetlen bábáskodása mellett létesített Ideiglenes Nemzetgyűlés padsoraiban a munkáspártok (MKP, SZDP) valamint a — kortársak által a kommunisták „fiókpártjaként" számon tartott — Nemzeti Parasztpárt[3] együttesen több mint 60%-kal részesedett a mandátumokból. A front elvonulását követően fokozatosan újjászerveződő közigazgatási, végrehajtó hatalmi fórumok kulcspozícióinak „elosztása" alapján a hatalomból való részesedésük hasonló arányú volt. Ehhez képest a kisgazdák alig egyharmadát adták az ideiglenes parlament képviselőinek, s reprezentáltságuk az önkormányzati, szakigazgatási adminisztrációban sem volt kedvezőbb. Mindezt együttesen tekintve, az ideiglenesség korszakában létrejött törvényhozó és végrehajtó hatalmi szférák politikai arculata szinkronban volt. A választók a Független Kisgazdapártot 57%-os abszolút győzelemhez juttatva, nem csupán a parlamenti arányok alapvető átrajzolásában működtek közre, hanem egyúttal „felborították" a törvényhozó és végrehajtó hatalom addigi politikai „összhangját" is. Miközben az MKP — rácáfolva Rákosinak arra a nyilvánosan is megfogalmazott próféciájára, miszerint „a munkáspártok lenyűgöző győzelme előrevetíti árnyékát"[4] —, korábbi képviselőhelyeinek közel 60%-át elvesztette, az FKgP megduplázta korábbi mandátumai számát.[5] Ez meghatározó szerepet játszott a kormányzati koalíció gyorsütemű polarizálódásában, a parlamentben kisebbségbe került pártok szoros politikai szövetségének létrejöttében (Baloldali Blokk). Azáltal pedig, hogy a blokkpártok — az ideiglenesség korszakának örökségeként — továbbra is megőrizték együttes hegemóniájukat a végrehajtó hatalmi szférákban, egy kettős arculatú képlet, *a legislativa és az executiva hatalmi dualizmusa jött létre.*

A nemzetgyűlési választások eredményeként több szempontból is átstrukturálódott hatalmi képletnek közvetlen hatása volt az önkormányzatok, illetve a közigazgatási reform további sorsára, függetlenül attól, hogy a választásokat követően egymást váltó kormányok programjaiban ezek már megkülönböztetett — mielőbbi rendezést igénylő — kérdésként szerepeltek. A *hatalmi patthelyzetként* jellemezhető — a kortársak által legalábbis eképpen felfogott — új körülmények a pártok mindegyikét politikai stratégiájának újragondolására késztették. A kisgazdák éppúgy, mint a kommunisták vezette blokkpártok a maguk számára kedvező kimenetellel igyekeztek feloldani a törvényhozó és a végrehajtó hatalom politikai kétarcúságát.

A Baloldali Blokk pártjai a nemzetgyűlés összetételének számukra kedvezőtlen módosulását *a parlament szerepének háttérbe szorításával* igyekeztek ellensúlyozni. Rákosi Mátyás megfogalmazása szerint „korrigálni kell a választások eredményeit. Megengedhetetlen, hogy az ilyen [nem rájuk adott] szavazatokat egyenrangúnak vegyük a demokrácia híveinek szavazatával". Az ellensúlyozás első sikereként könyvelte el, hogy az FKgP abszolút győzelmét már nem engedték érvényre jutni a pártok kormányon belüli képviseletében, s ezen belül kiemelt fontosságot tulajdonított a belügyi tárca megszerzésének.[6] Révai József szerint „az új koalíció a reakció komoly előretörése. Következésképpen a harc élesedni fog... Cselekvő demokráciát a fecsegő demokrácia helyett! Ez azt jelenti, hogy a rendkívüli helyzetben rendkívüli eszközökkel kormányozzanak, hogy a kormány — a

felelősség elvének fenntartásával — teljhatalmat kapjon az ország megmentésére.... Harcos demokrácia nem lehetséges a kormány bizonyos teljhatalma nélkül. Mi kommunisták már a hároméves újjáépítési tervünkben [MKP választási programja] követeltük, hogy egy kis létszámú miniszteri bizottság létesüljön, mely teljhatalommal intézkedik gazdasági kérdésekben. A Gazdasági Főtanács formájában ez a szerv megvalósult".[7]

A parlamentben többséggel bíró FKgP ellensúlyozásának kulcsfontosságú politikai fóruma volt a *pártközi tárgyalások* [más megfogalmazásokban *pártközi értekezletek*] „intézménye". Ezeken a *pártonként azonos számú delegálttal* megejtett — több-kevesebb rendszerességgel összehívott — tárgyalásokon az előzetes külön egyeztetéseiket követően többnyire egyformán szavazó blokkpártok rendre többségbe kerültek a kisgazdákkal szemben, aminek eredményeként a politikai játékszabályokat betartva tették érvényesíthetetlenné a FKgP parlamenti túlsúlyát. A kormánynak rendre megszavazott „felhatalmazás"-sal élve,[8] parlamenti elfogadást igénylő törvények helyett is sorozatban sikerült „keresztülverniük" a pártközi tárgyalásokon olyan rendelet-tervezeteket, amelyeket azután a kormány léptetett életbe. Emellett, különösen 1946 tavaszán, törekvéseiket nyomatékosító — alkalmanként lincselésbe torkolló — *tömegmegmozdulásokat*, „népítéleteket" szerveztek. Vizsgált szűkebb témánkat illetően, ezt alkalmazták a tisztviselőkar ismételt politikai szempontú tisztogatási akciója, a *B-listázás* elfogadtatása érdekében is.

A kisgazdák törekvése az új helyzetben kezdetben arra irányult, hogy a nemzetgyűlési választások eredményeihez igazodva *arányosítsák* az egyes pártok részesedését a végrehajtó hatalom és az önkormányzatok kulcspozícióiban. Mivel ezt az igényt az összes többi párt elutasította, a FKgP a továbbiakban az *önkormányzati választások* mielőbbi megtartását szorgalmazta. A rivális pártoknak nem volt nehéz felmérni, hogy ennek eredményeként a kisgazdák biztos többséget szereznének a helyhatóságok vezető posztjain is. Az önkormányzati választások kiírásának elutasítására viszont nehezebb volt elfogadható érvet találni, hiszen a „nagy-budapesti", majd a nemzetgyűlési választások megtartása, a népbíróságok felállítása, valamint a köztársasági államforma — 1946 februári — kikiáltása után magától értetődő igény volt az ideiglenesség felszámolása az államélet ezen területén is. A fentebb elősorolt lényegesebb konfliktus-tematikák — az arányosítás, a szervezett tömegmozgalmakkal gerjesztett „népítéletek", az önkormányzati választások, illetve a B-lista ügye — egymásba fonódó, szimultán mozzanatait alkotják az 1946. év azon hatalmi-politikai küzdelmeinek, melyek egyúttal közvetlenül érintették a közigazgatási viszonyokat, illetve az átalakításukra irányuló, diametrálisan eltérő törekvéseket is. Ezeket az egyidejűleg és szoros politikai interdependenciában zajló folyamatokat az alábbiakban csupán szerkesztési megfontolásokból tárgyalom egymás után.

2. *„Arányosítás" kontra „népítéletek"*

A választásokat követően a kisgazdapárt érdekeinek — és az elnyert voksokból eredő „felhatalmazásának" — megfelelően kívánta újraosztani a pártok

közötti részesedést a hatalmi stallumokból. A Tildy Zoltán 56. születésnapja alkalmából rendezett összejövetelen (november 18.) Nagy Ferenc arról számolt be, hogy „a pártközi értekezleteken, melyek a kormányalakítás érdekében sorozatban folytak, megegyeztünk abban, hogy az arányokban változásnak kell bekövetkeznie nemcsak a kormány összetételében, de az élet egyéb területén is. Már tárgyaltunk is arról, hogy a kormány összetételéhez hasonló arányban változzék meg a főispáni testület összetétele is.[9] Ennek tovább kell mennie az élet egész területén. Ennek a változásnak természetesen érvényesülnie kell a közrendészetben is".[10] Lényegében ugyanezt a kisgazda sajtóban már publikált álláspontot ismételte meg a *Svenska Dagbladet*-nek adott, egy hónappal későbbi nyilatkozatában. A *Szabad Nép* viszont — meglehetős spätreflexről téve tanúságot — ekkor támadt neki Nagy Ferencnek, hogy úgymond „egy külföldi lap kerülőútján kell a magyar közvéleménynek megtudnia a nemzetgyűlés elnökének nézeteit a kisgazdapárt bizonyos belpolitikai törekvéseiről".[11]

Az inkább csak apropóul szolgáló látszólagos tájékozatlanságnál sokkal fontosabb azonban a kommunista reagálás érdemi része: „Ami az önkormányzatokat illeti, jobb lenne ezt a kérdést nem bolygatni. A nemzetgyűlési választások: nemzetgyűlési választások voltak, nem pedig törvényhatóságiak. A nemzetgyűlési választásokon kialakult arányszám nem vonatkoztatható egész egyszerűen a városi, községi, vármegyei képviselőtestületekre. Hogy mi lesz ezeken az arányszám, azt majd meglátjuk akkor, ha törvényhatósági választásokat tartunk. Addig legyünk türelemmel... Mindenesetre furcsa lenne, ha a kisgazdapárt jelenlegi 57 százalékos nemzetgyűlési többségét kivetítenők az alkotmányos újjárendezés kiindulópontjául és alapjául."[12] Nagy Ferenc önvallomása szerint az államtitkári és főispáni helyekről történt megállapodások után „a közigazgatásra nézve az volt a követelésem, hogy a vármegyei alispánok és polgármesterek számát is felezzük el ugyanúgy, mint a rendőrvezetői állásokat, hogy az alispánok és polgármesterek fele kisgazdapárti legyen, másik felében pedig a helyettesi állásokat kapja meg a kisgazdapárt. Ez felelt volna meg a koalíció arányának, s ez elégítette volna ki a kisgazdapárt tömegeit is".[13]

Az MKP vezetése természetesen ellenállt ezen követeléseknek. S ha bizonyos helyeken mégis engedtek, akkor azt a személyekben való előzetes megállapodáshoz kötötték. Magyarán, miközben saját — bárhová delegált — jelöltjeiket magától értetődően tartották posszibilisnak, azt a jogot is fenntartották maguknak, hogy ők döntsenek a kisgazdák által előterjesztettek közül.[14] A rendőrség területén pedig „a SZEB közvetlenül is szerepet vállalt az erőviszonyoknak a baloldal javára történő módosítása érdekében".[15] A fővárosban, ahol az 1945. októberi helyhatósági választásokon szintén a kisgazdák szereztek többséget, oly módon tervezték eliminálni az FKgP „hegemóniát", hogy nevezzenek ki egy belügyminiszteri biztost a közgyűlés, illetve a polgármester mellé, „akinek joga lenne minden tisztviselőtől és hivataltól jelentést kérni, szóval mindenre kiterjedően ellenőrzést gyakorolni".[16]

2. táblázat

A pártok részesedése a hatalmi pozíciókból, 1946 tavaszán

	MKP		SZDP		NPP		FKgP		pk/PDP		Össz.	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Nemzetgyűlés	70	16,6	69	16,4	23	5,5	245	58,2	14	3,3	421	100
Kormány	4	22,2	4	22,2	1	5,5	9	50,0	0	0,0	18	100
Főispán	6	18,2	8	24,2	3	9,0	16	48,0	0	0,0	33	100
Minisztériumi oszt. v.	203			61,7	23	7,0	74	22,5	29	8,8	329	100
Alispán	6	24,0	11	44,0	4	16,0	2	8,0	1	4,0	25	100
Vármegyei főjegyző	5	20,0	7	28,0	4	16,0	2	8,0	3	12,0	25	100
Thj. város polg. mest.	3	25,0	8	66,7	0	0,0	1	8,3	0	0,0	12	100
Megyei város polgm.	19	42,3	17	37,8	4	8,9	2	4,4	2	4,4	45	100
Megyei városok főj.	7	15,6	16	35,6	2	4,5	8	17,8	8	17,8	45	100
Rendőrség tisztikara	3735	31,0	3430	28,6	520	4,3	873	7,3	3434	28,8	11992	100
Községi jegyző	287	8,4	745	22,0	216	6,3	574	16,5	1493	43,8	3404	100

Az 1946. évi koalíciós és kormányzati válságok[17] egyik permanens gerjesztő eleme maradt az FKgP ki nem elégített részesedése a választók voksai alapján magának vindikált hatalmi posztokból. A blokkpártok vezetőit pedig aligha hatotta meg Tildy Zoltán köztársasági elnök panaszkodása, miszerint saját és kisgazda vezetőtársainak a tekintélyét ássa alá, hogy „a demokrácia legnagyobb pártjának hívei úgy érzik; nincsen szerepük az ország tényleges vezetésében".[18] Több mint fél évvel a választások után a FKgP Politikai Bizottságának memoranduma a következő helyzetet rögzítette: „23 betöltött alispáni állásból a kisgazdapártnak csupán kettő jutott, a munkáspártoknak 16. A vidéki törvényhatósági jogú városokban [számuk ekkor 12] a kisgazdapártnak egyetlen polgármesteri állása sincs.[19] A 41 megyei városi polgármesteri állásból a kisgazdapárt mindössze hármat tölt be. A minisztériumok úgynevezett kulcspozícióiból 203 van a munkáspártok tagjaival betöltve, s összesen 74 helyen lehet találni kisgazdapárti vezető embereket. A rendőrségen a Független Kisgazdapártnak úgyszólván egyetlen irányító pozíciója sem volt mindaddig, amíg Komáromy Lászlót ki nem nevezték vidéki főkapitánnyá." Ebből kiindulva — továbbra is a „felezési elvet" tartva szem előtt — a pártvezetés a politikai aritmetikában számontartott pozíciók újraosztását igényelte. „A kisgazdapárt számára lehetővé kell tenni tíz alispáni állás, öt törvényhatósági jogú polgármesteri állás, tizennégy megyei városi polgármesteri állás és a járási főjegyzői állások felének betöltését. A községi és a körjegyzői állások tekintetében viszont a Független Kisgazdapárt kifejezi teljes készségét arra, hogy amennyiben ott a párt tagjai aránytalanul volnának képviselve, történjék megfelelő arányosítás a többi pártok részére. Arányosítást kíván a Független Kisgazdapárt a minisztériumok, valamint a minisztériumnak alárendelt kormányhatóságok kulcspozícióinál is."[20]

4. táblázat

A községi jegyzők pártmegoszlása, 1946 tavaszán

Megyék	MKP		SZDP		NPP		FKgP		PDP		Pártonk.		Összes	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Abaúj-Torna	1	1,3	21	26,9	0	0,0	10	12,8	0	0,0	46	59,0	78	100
Baranya	4	2,5	24	14,8	3	1,9	63	38,9	0	0,0	68	42,0	162	100
Bács-Bodrog	9	13,4	23	34,3	11	16,4	11	16,4	1	1,5	12	18,0	67	100
Békés	9	11,2	20	25,0	3	3,7	17	21,3	4	5,0	27	33,8	80	100
Bihar	9	8,7	18	17,5	12	11,6	16	15,5	0	0,0	48	46,6	103	100
Borsod-Gömör	12	6,7	41	22,8	9	5,0	55	30,5	0	0,0	63	35,0	180	100
Csanád	14	15,2	27	29,4	6	6,5	14	15,2	0	0,0	31	33,7	92	100
Csongrád	4	10,8	13	35,1	1	2,7	3	8,1	0	0,0	16	43,3	37	100
Esztergom-Komárom	10	9,8	35	34,3	7	6,9	10	9,8	0	0,0	40	39,2	101	100
Fejér	12	7,8	39	25,5	11	7,2	13	8,5	0	0,0	76	50,0	152	100
Győr-Moson	14	13,6	27	26,2	8	7,7	16	15,5	0	0,0	28	27,0	103	100
Hajdú	15	26,3	17	29,8	13	22,8	4	7,0	0	0,0	8	14,0	57	100
Heves	4	2,5	37	23,0	10	6,2	17	10,6	4	2,5	19	11,8	161	100
Jász-Nagykun-Sz.	14	13,0	27	25,0	8	7,4	13	12,0	3	2,8	43	39,8	108	100
Nógrád-Hont	7	5,6	27	21,6	4	3,2	14	11,2	0	0,0	73	58,4	125	100
Pest-Pilis-Solt-Kisk.	83	17,4	111	23,3	35	7,3	51	10,7	4	0,8	193	40,5	477	100
Somogy	4	2,0	14	6,7	7	3,3	45	21,6	4	2,0	134	64,4	208	100
Sopron	5	5,4	5	5,4	4	4,3	9	9,8	0	0,0	72	78,1	92	100
Szabolcs	7	4,3	62	38,0	6	3,7	44	27,0	0	0,0	44	27,0	163	100
Szatmár-Bereg-U.	2	1,8	26	23,6	23	21,0	34	30,9	1	0,9	24	21,7	110	100
Tolna	6	3,8	36	22,6	4	2,5	40	25,0	2	1,5	71	44,6	159	100
Vas	8	5,5	17	11,6	4	2,7	13	8,9	0	0,0	104	71,3	146	100
Veszprém	13	8,0	20	12,3	6	3,7	36	22,2	3	1,8	84	51,0	162	100
Zala	11	5,6	38	19,3	20	10,1	16	8,1	2	1,0	110	55,9	197	100
Zemplén	11	13,2	21	25,3	1	1,2	10	12,0	1	1,2	30	3,6	83	100
Összesen	287	8,4	745	22,0	216	6,3	574	16,5	29	0,8	1464	43,0	3404	100

PTI. Arch. 274. 15/26.

A vezető pozíciók pártmegoszlásáról korábban közölt táblázatból kiemelve a községi jegyzők egyénkénti megoszlását, sehol sem akadunk olyan térségre, ahol a kisgazdák felülreprezentáltak lettek volna. Noha a dokumentumban olvasható kompenzációs ajánlat — az adatok ismeretében — tárgyalási gesztusnál többnek aligha értékelhető, mégis érdemes elidőzni a fentebbi adatsoroknál. Először is azért, mert tanúságuk szerint ezen közalkalmazotti szférában leginkább jellemző még a B-listát megelőzően is *a pártonkívüliek hegemóniája* volt. Sőt, a megyék egyharmadában — 50 százalékot meghaladó részesedéssel — a pártonkívüli jegyzők domináltak, ami a közalkalmazotti vezető posztok egyetlen más szférájában sem volt jellemző. Ugyancsak érdemes utalni e sajátos kategória területi jellemzőire. Két északi kis megye, Abaúj–Torna és Nógrád–Hont mellett a pártonkívüli jegyzők dominálta megyék a Balatont körülölelő összefüggő térségi blokkot vagy sávot alkotnak a Dunántúl közepén, az ország nyugati határától a Duna vonaláig karcsúsodó ékben (Sopron, Vas, Zala (Veszprém, Somogy (Fejér megye). Való igaz, hogy az említett térségekben a FKgP az országos átlagnál is magasabb voksarányt mondhatott magáénak az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokon,[21] de —

ellentétben egyes történeti munkáknak a szavazat-dominanciából vizionált megállapításaival — szó sincs arról, hogy a kisgazdák ehhez hasonló arányú reprezentáltságot mondhattak volna magukénak a közigazgatási posztokon. Az erre vonatkozó korabeli részletező jelentések, statisztikák ezt az inkriminált dunántúli térségben éppoly kevéssé támasztják alá, amiképpen az ország más térségeiben sem. Pontosítva: a „beosztott közalkalmazottak" leginkább a községi jegyzőkkel rokonítható pártorientációt mutattak. Azaz, a pártonkívüliek aránya dominált, ezen belül az észak-dunántúli városokban erősebb, míg a Balatontól délre eső civitásokban kisebb mértékű szociáldemokrata hegemónia — relatív többség — volt jellemző.[22]

A fentiekből következően az egyes pártok közalkalmazotti reprezentáltságának egymáshoz viszonyításán túl leginkább az tekinthető érdemi összevetési alapnak, hogy az e szférában birtokolt országos átlagukhoz képest (ld. a táblázat utolsó sorát) hol mutatnak kiugróan magas, avagy alacsony részesedést. A községi jegyzők körében 22 százalékkal relatív többséget magáénak mondható szociáldemokraták egy kifejezetten agrárprofilú megyében, Szabolcsban voltak leginkább felülreprezentáltak (38%). Csak ezután következett egy iparosodottabb térség, Esztergom–Komárom 34,3%-kal, s ugyanilyen arányban egy másik mezőgazdasági vidék, Bács–Bodrog.

A kisgazdák országos átlagukat (16,5%) kétszeresen felülmúló reprezentáltságot *egyedül* Baranyában, két országos vezérük — Nagy Ferenc és Kovács Béla — pátriájában tudnak felmutatni (38,9%). Ezután a választási voksok alapján kisgazda-szimpatizánsnak tudható másik, észak-keleti országfertály következett, Szatmár–Bereg (30,9%) és Borsod–Gömör (30,5%). A falvak jegyzői karában a parasztpártot (6,3%) alig meghaladóan preferált kommunisták (8,4%) saját átlagukat egy már erősen pártosodott megyében, Hajdúban háromszorosan (26,3%), míg Pest–Pilis–Solt–Kiskunban kétszeresen (17,4%) tudták felülmúlni.

5. táblázat

Főispánok és pártmegoszlásuk, 1945, 1946.

Megyék, Thj. városok	Az Ideiglenes Nemzetgyűlés korszakában		Az 1945. nov. 4-i választások után	
	név	párt	név	párt
Abaúj-Torna	Tóth Béla	MKP	Szekeres Sándor	SZDP
Baranya	Boros István	MKP	Kertész Endre	FKgP
Pécs	Ugyanaz		Münnich Ferenc	MKP
Bács-Bodrog	Herboly Zoltán	NPP	Mezei Mihály	NPP
Baja	Ugyanaz		Ugyanaz	
Békés	Szobek András	MKP	Keresztes Mihály	MKP
Bihar	Erdélyi Károly	SZDP	Bakó Sándor	FKgP
Borsod-Gömör-Kishont	Oszip István	MKP	Oszip István	MKP
Miskolc	Oszip István	MKP	Oszip István	MKP
Csanád-Arad-Torontál	Nagy Zoltán	NPP	Kiss János	SZDP
Csongrád	Karácsonyi Ferenc	MKP	Karácsonyi Ferenc	MKP
Hódmezővásárhely	Ugyanaz		Ugyanaz	

Megyék, Thj. városok	Az Ideiglenes Nemzetgyűlés korszakában		Az 1945. nov. 4-i választások után	
	név	párt	név	párt
Szeged	Ugyanaz		Pálfy György	FKgP
Esztergom-Komárom	Joanovich Emil	NPP	Szőke Pál	FKgP
Fejér	Szabó István	SZDP	Szabó István	SZDP
Székesfehérvár	Ugyanaz		Ugyanaz	
Győr-Moson	Katona János	MKP	Borbély Endre	SZDP
Győr	Ugyanaz		Borbély Endre	SZDP
Hajdú	Óry István	FKgP	Balogh István	NPP
Debrecen	Ugyanaz		Óry István	FKgP
Heves	Milassin Kornél	FKgP	Milassin Kornél	FKgP
Jász-Nagykun-Szolnok	Baráth Endre	FKgP	Kovács Kálmán	MKP
Nógrád-Hont	Szabó József	SZDP	Balassa Gyula	SZDP
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	Márkus Ferenc	SZDP	Pongrácz Aladár	FKgP
Kecskemét	Ugyanaz		Szádeczky-Kardos László	SZDP
Somogy	Vidovics Ferenc	FKgP	Vidovics Ferenc	FKgP
Kaposvár	Ugyanaz		Fekete Tibor	FKgP
Sopron	Hám Tibor	FKgP	Kóczán István	FKgP
Sopron	Ugyanaz		Fábján Lajos	SZDP
Szabolcs-Ung	Erőss János	FKgP	Andrássy Dániel	FKgP
Szatmár-Bereg-Ugocsa	Balogh István	NPP	Szabó István	FKgP
Tolna	Cser(na) Sándor	MKP	Szente László	FKgP
Vas	Jackó Pál	FKgP	Safrankó Emanuel	MKP
Szombathely	Ugyanaz		Ugyanaz	
Veszprém	Rainprecht Antal	FKgP	Németh József	FKgP
Zala	Molnár Sándor	NPP	Molnár Sándor	NPP
Zemplén	Pálffy Gyula	SZDP	Nagy Ernő	FKgP

Pártmegoszlás összesítve

	MKP		SZDP		NPP		FKgP		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Ideiglenes Nemzetgyűlés időszaka	7	28,0	5	20,0	5	20,0	8	32,0	25	100
Nemzetgyűlés időszaka a B-lista előtt	6	18,2	8	24,2	3	9,0	16	48,5	33	100

PTI. Arch. 274. 15/26.

Az arányosítási vitára visszatérve: a blokkpártok vezetői a kisgazda memorandumra adott 1946. június 1-i válaszukban elegáns taktikai logikával tértek ki a követelések teljesítésének akár csak a megtárgyalása elől is. Mivel a Nagy Ferenc, Kovács Béla és Varga Béla által jegyzett okmány ismételten sürgette az önkormányzati választások kitűzését is, ez utóbbit ezúttal respektálni látszottak, ugyanemiatt viszont — hiszen az újabb választások, legalábbis az önkormányzati szférában döntenek majd a vitatott helyek zöméről — időszerűtlennek ítélték az osztozkodási tárgyalásokat.[23]

Ez utóbbi megtartása továbbra is függőben hagyott kérdéssé lett, miközben az MKP lényegében a kisgazdák pozíció-újraosztási kezdeményezéseivel egyidőben, egy „ellen-arányosítási" akciósorozatot gerjesztett. Amit a jelenkortörténeti

irodalomban 1946. tavaszi „spontán népítéletekkel" párosuló tömegmozgalmakként ismerhetünk, annak előkészítése már 1945–1946 fordulóján megindult.[24] A nemzetgyűlési választások utáni napokban ilyesmikre — a helyi politikai erőviszonyoktól függően *pro és kontra* — valóban sor került, különösebb „távvezérlés", külső rászervezés nélkül. Más jellegű és motiváltságú tömegmozgalmakként említhetők a csepeliek sztrájkba forduló éhségdemonstrációi az év utolsó hónapjában. Aligha sorolható viszont ezek közé az a kezdeményezés, amely az MKP KV Politikai Bizottságának 1946. január végi döntésén alapult, nevezetesen: „az államapparátusnak a reakciós elemektől való megtisztítása és a köztisztviselői kar létszámcsökkentése érdekében *kampányt kell indítani*. A helyi nemzeti bizottságok és az üzemi bizottságok javaslatokkal, feliratokkal és küldöttségekkel forduljanak a kormányhoz.... A kampányba be kell vonni a szociáldemokrata pártot és a szakszervezeteket."[25] Ugyanezen a héten a két párt vezetői megállapodtak, hogy a fentebbi akcióban együttműködnek, ugyanerre utasítják területi (vármegyei, városi, községi) szervezeteiket, kiegészítve azzal, hogy a munkáspárti egyeztetéseket követően vonják be ebbe a Nemzeti Parasztpártot is.[26]

Az offenzíva megindítását a „magas politikában" a már érintett 1946. február 16-i demonstráció jelentette. Egy héttel később a Szakszervezeti Tanács égisze alatt rendezett, a Parlament elé vezényelt fővárosi mukásfelvonulás megbízottai követelték a miniszterelnöktől a kampánypontok magáévá tételét.[27] Ezt követte az FKgP ellenében politikai blokkba tömörült három másik koalíciós párt nak az a március 1-i ultimátuma, mely saját soraiknak „a jobboldali elemektől való megtisztítására", valamint a blokkpártok elképzeléseit magáévá tevő további politikai tevékenységre szólította fel a kisgazdák vezetőit.[28]

Nyomatékosítandó egyúttal a 'ti a parlamentben, mi az utcán vagyunk többségben'[29] felfogásukat március 7-én négyszázezres budapesti tömeggyűléssel, továbbá a vidéken is sorozatban szervezett hasonló tüntetésekkel sokkolták a korabeli közélet mindennapjait. Ennek adminisztratív hátterét jelentette, hogy a már akkor is a kommunista hegemónia alatt működő rendőrség mellett a közigazgatási vezető posztok többségét is a blokkpártok mondhatták magukénak. A főispánok és az alispánok háromnegyedét, a polgármesterek 85 százalékát tudhatták pártjaikban. Ezzel párhuzamosan az ipari centrumok üzemeiben, gyáraiban az *üzemi bizottságok*, a falvakban pedig a *nemzeti bizottságok* által szervezett politikai gyűléseket tartottak, ahonnét tartalmukban egyező, a blokkpárti követeléseket megismétlő felhívásokat címeztek a miniszterelnöknek, hogy haladéktalanul hajtsa végre „a sportcsarnoki programot". A tisztogatások követelésének „körültekintő" szervezését mi sem illusztrálhatná jobban, mint az, hogy a Nagy Ferenc címére érkező ezernyi felhívás közül az egyik „Memorandum" — hivatkozása szerint — egy szovjetunióbeli hadifogoly-táborból postáztatott. Tartalma azonban korántsem az orosz lágerekben napjaikat számlálók — finom distinkciót tükröző — tájékozottságába, hanem inkább a hazai politikai kulisszák mögé enged bepillantást. A memorandum 657 aláírója ugyanis nem csupán „a népi demokrácia megalkuvás nélkül való érvényesítésére" szólította fel a kormányfőt, hanem olyan igényeket is jeleztek, melyek akkor az MKP központjában is inkább csak dédelgetett remények voltak.[30]

A fővárosban február közepétől március közepéig sorozatban szervezett demonstrációk mintájára megkezdődtek a vidéki szervezkedések is. Ezek közül a sikerültebb változatba sorolható a fentebb idézett forgatókönyv szerinti előzetes pártegyeztetésen nyugvó Jász–Nagykun–Szolnok megyei példa. A kommunista főispán itt előbb a „testvérpárt" helyi vezetőivel, illetve törvényhatósági bizottsági tagjaival, majd az NPP érdekelt tagjaival egyeztetve készítette elő a népítéleteket, hogy azután ezekre hivatkozva menesszen állásából 24 ottani köztisztviselőt, köztük a vármegye főjegyzőjét is. Mindezért — olvasható az MKP KV Központi Titkárságának állásfoglalásában — „a központ utasítására végrehajtott akció példaadó lebonyolításáért a Szolnok megyei pártbizottságot és az akciót vezető Kovács Kálmán főispán, Fodor János párttitkár és Farkas Sándor népügyész elvtársakat a Központi Titkárság dicséretben részesíti."[31] Ugyanennek a békéscsabai változata még Rákosi — két változatban is fellelt — interpretálása alapján sem volt ilyen flott. „Békéscsabán, május 1-re virradó éjjel, elemek [sic!] amelyek nincsenek messze a Kommunista Párttól [olyannyira, hogy annak tagjai voltak], csináltak valami ribilliót, melynek során két kisgazdát megöltek és egy harmadikat súlyosan megsebesítettek."[32]

A tömegmozgalmak szervezésével vidéken összekovácsolni tervezett „munkásegységet" aligha erősítette, midőn a kommunista közigazgatási vezetők alárendelt szociáldemokrata tisztviselőik ellen is népítéletet vezényeltek. Bár a fentitől eltérően emberéletbe nem került, de ebbe a sorba tartozott Keresztes Mihály (MKP) Békés megyei főispánnak a szociáldemokrata többségű orosházi önkormányzat elleni akciója. „Az eljárás ilyen esetben az szokott lenni — fogalmazta igazoló jelentésében a helybeli MKP titkár —, hogy kerékpáros küldöncöt menesztenek [a környékre azzal], hogy akiknek piros tagsági könyvük van, azok azonnal vonuljanak be Orosházára." Miután a rohambrigád helybenhagyta — pontosabban kiverte a városházáról — az ottani köztisztviselőket, a főispán „népítéletre" hivatkozva felfüggesztett 32 szociáldemokrata alkalmazottat, élükön a város polgármesterével.[33]

Az utóbbi évtizedben a korszak historiográfiájában egyre gyarapodik azon munkák száma, melyek egyrészt általában a háború után is tovább élő antiszemitizmus, másrészt az 1946. évi „népítéletek" zsidóellenes pogromokba fordulását, azok összetevőit feltárták.[34] Sőt, már publikáltatott az első „kísérlet az antiszemita megmozdulások rendszerezésére is".[35] A tipizáláshoz, a népítéleteken belül az antiszemita atrocitások irányába való eltolódáshoz, utóbbi felerősödéséhez, érdemes utalni egy — bizonyos mértékig a jellegváltást magyarázó — köztörténeti motiváló tényezőre, illetve annak időpontjára is.

Való igaz, 1945. őszi hónapjaitól regisztrálhatóan felerősödött — a kommunista párton belül is! — a zsidóellenes *hangulat*.[36] Az 1946. évi kora tavaszi népítéletek első hullámát a kommunista pártvezetés is a szorosabb értelemben vett közigazgatás (főleg vidéki) önkormányzati garnitúrájára koncentrálta. A „Megtisztítjuk a közigazgatást a reakciós elemektől!", illetve az „Aki a földhöz nyúl meghal!" transzparensekkel demonstrálók elsődleges célpontja a községháza, illetve a városháza (esetenként megyeháza) volt. Az itt elhangzó szónoklatok hatására, vagy már megelőzően a helybéli korcsmákban „erőgyűjtés" közben ger-

jesztett lincshangulat valóban aligha biztatott jóval azokra nézve, akiket ekkor az önkormányzatok épületében találtak. (Megesett, hogy mivel a kiebrudalni tervezett jegyzőt nem találták a helyén, az éppen ott rá várakozó plébánoson hajtották végre a népítéletet — harminc napon túl gyógyuló eréllyel.) De ekkoriban — nem vitatva a lappangó antiszemitizmus egyidejű és dokumentálható meglétét — nem ez volt az irányított tömeghisztéria tárgya. Követték Rákosinak a — már érintett — sportcsarnoki nagygyűlésen elhangzott iniciatíváját: „a demokráciában helye van a spontán tömegmozgalmaknak, és a nép jogosult arra, hogy saját kezébe vegye az igazságszolgáltatás ügyét." A pártközpontban készített összegző jelentés szerint, a Nyíregyházától Zalaegerszegig, illetve Gyulától Győrig sorra szervezett mintegy ezer helyi demonstráció következményeként, közel másfél ezren tudhatták múltidőben közalkalmazotti egzisztenciájukat.[37]

Némileg más a helyzet a későtavaszi, illetve nyári antiszemita atrocitások esetében.[38] A márciusi pártközi megállapodások nyomán az FKgP nekilátott a vele szemben támasztott követelések teljesítésének (képviselők kizárása), emellett megindult a B-lista előkészítése, ugyanakkor viszont nem látszott — a kisgazdák számára kedvező — elmozdulás még az alku során nekik ígért pozíciók foganatosításában sem. Ezt kontrakarírozandó, a pártcentrum vezéralakjai, Kovács Béla és a miniszterelnök Nagy Ferenc — különösen április második felétől — újból szorgalmazni kezdték a központi igazgatás intézményrendszerében az arányosítás keresztülvitelét, a vidékre vonatkozóan pedig az önkormányzati választások mielőbbi kiírását.[39] Az MKP vezetése ezt szinte azonnal „a reakciós erők ellentámadásaként" értékelte, és újra beprogramozta az április folyamán ritkulni kezdő tömegakciókat.

A kommunista parlamenti frakció 1946. május 3-i ülésén Révai József nem késlekedett azzal kontrázni, hogy „megszervezzük a mi ellentámadásunkat, vagy a márciusi támadásunk folytatását. Természetesen felülről is. Nem mondhatunk le arról az eszközről, hogy tárgyalásokon, a pártközi értekezleten keresztül nyomást gyakoroljunk, de ez önmagában nem elég, párosulnia kell a nyomással alulról. Felmerül a kérdés, azt jelenti-e ez, hogy most azonnal azokat az eszközöket alkalmazzuk, mint márciusban, tehát tömegfelvonulást, sőt ha kell népítéleteket. Nem vagyunk szégyenlősek, elvtársak. Mi már megmondtuk március után is, hogy vállaljuk őket és sor kerülhet rájuk újra. Szóval vége a fegyverszünetnek.... Ha a sajtóban nem is, de szóbelileg nyugodtan elmondhatjuk ezeket".[40] Ezt tíz nappal később Rákosi is megerősítette a KV plénumán, ugyanakkor mindkettejük előadásában volt egy — hamarosan a kommunista sajtóban is érzékelhető — hangsúlyeltolódás. A sportcsarnoki, majd blokkpárti roham-csomagban együtt szereplő infláció-, feketézők, spekulánsok elleni, illetve a (közigazgatási) reakció elleni imperatívuszok közül korábban — mint azt a fentebbi bekezdések érzékeltetni igyekeztek — a közigazgatás elleni akciószervezések voltak napirenden. Ettől kezdődően viszont, a két kérdés folytatólagos együttfuttatásán belül — az augusztusra ígért pénzügyi stabilizáció beváltásának közeledtével — a másik mozzanatra, az árdrágítókra, a mindenből fölös hasznot húzó kereskedőkre, a már új valutára spekulálókra, illetve az ellenük való, ugyancsak kampányszerű küzdelemre éleződött ki a kommunista „mi a teendő?" aktualizált változata. Nem érdektelen ebből

a szempontból utalni arra, hogy az eminensen antiszemita pogromok — Kunmadaras, május 20–21; Makó, május 31; Miskolc, július 30 — augusztus 1 —, már e kampánytematika korrigálását követően estek meg. Az eseteket igényesebben vizsgáló (idézett) szerzők mindegyike utal e kérdésnek a magyar közgondolkodásban rögzült — zsidókra vonatkozó — konnotációjára.

Ami pedig mindezen belül a „népítéletek" legtragikusabb végkifejletét illeti: Rákosi Mátyás, egy héttel a miskolci szörnyűségek előtt a stabilizációt beharangozó legnagyobb vidéki tömegdemonstráción *ugyanitt* szónokolt arról, hogy „aki a forinttal spekulál, aki alá akarja aknázni a demokrácia gazdasági alapjait, fel kell húzni az akasztófára.... Bevezetjük a spekulánsokkal szemben a halálbüntetést". A *Szabad Nép* mellett, megyei testvérlapja a *Szabad Magyarország* már főcímben tudósított úgy a pártfőtitkár beszédéről, hogy „Halál a spekulációs feketézőkre!"[41] A helyi kommunista főispán pedig éberségét és tettrekészségét bizonyítandó, egy látványos leleplezéssel mindenáron példát akart statuálni. S mivel másképp nem jött össze, maga szervezte meg azt az ál-vásárlási manővert, ami azután elindítója lett a pogromnak. A beígért halálból egyszerre többet is sikerült prezentálnia.[42]

S hogy ez ugyanannak az MKP által év elején indított, tömegindulatokat politikai eszközként használó hecckampánynak volt a része, azt — a maga módján — Rákosi is beismerni kényszerült. Az augusztus 2-i központi vezetőségi ülésen azzal indította referátumát: „Március óta meglepetéssel tapasztaltuk, hogy egy-egy jelentős lépésünk előtt vagy azzal közvetlen kapcsolatban számunkra meglepő, váratlan és kellemetlen incidensek történnek."[43]

A kommunista párt vezetősége népítéletet vetett és pogromokat aratott.

3. Az önkormányzati választások tematizálódása.

„Veszedelmes forduló". Vajon emlékezett-e még bárki is fél év múltán az egymást kergető és sokkoló napi hírek kavalkádjában Dessewffy Gyulának, a *Kis Újság* akkori főszerkesztőjének erre a cikkére a miskolci lincselés napjaiban? A napi sajtó természetéből, sorsából következően ez vélhetően már feledésbe merült. Vizsgálatunk tárgya szempontjából az határozná meg ideiktatását, hogy felvezesse az elemzés következő tematikus alfejezetét. A közben történtek léptették elő — elfeledett — Kasszandra-jóslattá. Egy héttel a sportcsarnoki „roham-nyitó"[44] pártrendezvény után, illetve a szakszervezetek vezényelte tízezres Parlament előtti demonstráció másnapján napvilágot látott cikk — név említése nélkül — Rákosinak a tömegeket népi igazságosztásra bíztató és azt szentesítő szónoklataira utalva ítéli veszedelmesnek „a reakció elleni harc alcíme alatt kezdeményezett politikai akciót".[45] Hogy a művi úton gerjesztett politikai hisztéria mibe torkollott, azt az előző fejezet kísérelte meg töredékesen felvillantani.

Ugyanekkor — a sportcsarnoki nagygyűlés másnapján megrendezett nagykőrösi népítélet kapcsán —, a törvényhozásban is felvetették a kisgazdák, hogy ez könnyen 'aki szelet vet, vihart arat' akcióvá válhat, s helyette az *önkormányzati választások* lennének hivatottak véget vetni az „ideiglenesség"-nek a községi, városi, illetve törvényhatósági szférában is.[46] Az „arányosítási" törekvések első visz-

szaverése után, a már zajló „népítéletek" árnyékában megfogalmazott kívánalmat átmenetileg háttérbe szorította a blokkpártoknak az FKgP ellen összpontosított támadása, az ún. márciusi válság. S bár szórványos nyomai közben is fellelhetők képviselőinek különböző pártfórumokon elhangzott beszédeiben, újabb programszerű tematizálódása csak két hónap múltán, az arányosítási kísérletek — időközben végképp nyilvánvalóvá vált — meghiúsulása nyomán került előtérbe.[47]

Révai József az MKP parlamenti frakciójának 1946. május 3-i — más vonatkozásban már érintett — ülésén a következőképpen szólt erről a kisgazda iniciatíváról: „A második, ami bizonyítja, hogy politikai és szervezeti téren is ellentámadásra készülnek, a községi választások tervének felvetése. Ezért is hevesen folyik az agitáció. A lényege a dolognak az, hogy az eddigi, paritásos alapon megalakult önkormányzatokat fel akarják váltani a választások eredményeinek megfelelő arányszámú önkormányzatokkal. A demokrácia balszárnyának vezetése alatt lévő önkormányzatokat fel akarják váltani a kisgazdapárt uralmával."[48]

Az FKgP a közalkalmazotti B-lista végrehajtásáról rendelkező kormányrendelet megjelenését követő napon, a blokkpártoknak adresszált 1946. május 20-i memorandumában vetette fel „hivatalosan" is, hogy ezen kezdeményezését a kormányzó koalíció politikai programpontjai közé kívánja iktatni. „Szükségesnek tartjuk a demokratikus rend teljessé tétele érdekében az önkormányzati választások megtartásának előkészítését, s erre a célra választói törvény megalkotását. Budapest és a környező községek ezeket a választásokat már több mint fél évvel ezelőtt megtartották, s a vidék tömegei előtt már nem is lehet indokolni ezeknek a választásoknak az elmaradását."[49] A BB Végrehajtó Bizottsága június elején adott választ a kisgazdapártnak. Az ebben a memorandumban felvetett egyéb (arányosítási) követeléseket „bel- és külpolitikai szempontból egyaránt időszerűtlennek" tartották, a szóban forgó ügyben viszont legalábbis tárgyalási készségüket nyilvánították: „Helyeseljük az önkormányzati választások megtartását, de természetesen a magyar demokrácia érdekeinek megfelelő időpontban, tehát a demokratikus rend gazdasági és politikai megerősödése után. Éppen ezért javasoljuk, hogy a Belügyminiszter Úr haladéktalanul kezdje meg az önkormányzati választási törvény előkészítését, hogy a választást a kellő időpontban meg lehessen tartani."[50]

Ezzel egyidejűleg a kommunista párt újabb ellenakcióba kezdett a kisgazdapárt megregulázására, s mivel utóbbi ez alkalommal hajlíthatatlanabbnak bizonyult, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot — pontosabban annak szovjet vezérkarát — is „felvonultatta" az FKgP megtörésére. Az ennek nyomán újra kirobbanó ún. június–júliusi koalíciós válság a vonatkozó memoár- és szakirodalom alapján már részletekbe menően ismerhető.[51] Ezért annak felidézését mellőzve, a most szóban forgó ügyben csupán annyi megjegyzés kívánatos, hogy az önkormányzati választásokról folyó pártközi tárgyalások a blokkpártok június eleji akceptábilis megnyilvánulásánál sokkal feszültebb légkörben indultak. A Tildy Zoltán köztársasági elnök közvetítésével június 5-én tartott pártközi értekezlet — noha valamifajta kompromisszum körvonalazódni látszott — azért tekinthető továbbra is inkább csak az eltérő álláspontokat tisztázó összejövetelnek, mert végrehajtása, az alább részletesen idézendő egy hónappal későbbi, július 10-i újabb

pártközi értekezletig meg sem kezdődött. Ez utóbbi tárgyalások dokumentumából a vizsgált tárgykört érintő részek közreadása nem csupán azért tarthat számot érdeklődésre, mivel — úgy tűnt — kimozdította a kölcsönös intranzigenciát a holtpontról, hanem azért is, mert bepillantást enged a szembenálló feleket motiváló politikai megfontolásokba is.

„Kovács Béla felolvassa a júniusi pártközi értekezlet megállapodásának végrehajtásával kapcsolatos független kisgazdapárti álláspontot: 'Megállapodás történt a Baloldali Blokk pártjai és a Kisgazdapárt között a tekintetben, hogy a Kisgazdapárt képviselői töltenek be 4 vagy 5 megyei főkapitányságot és további 5 főkapitányhelyettesi állást. Minden megyében legalább egy járási kapitányság ugyancsak kisgazdapárti rendőrtiszt kezébe kerül. Néhány közigazgatási vezetői állást a belügyminiszter a Kisgazdapárt jelöltjével fog betölteni, és ha a létszámapasztás megtörtént, úgy az újból betöltésre kerülő, megürült állások jelentős részére ugyancsak kisgazdapárti jelöltek kerülnek kinevezésre. Megállapodás történt a tekintetben, hogy szeptemberben megtartják a községi választást, és a belügyminiszter utasítást ad a községi választójogi törvény haladéktalan előkészítésére. A Kisgazdapárt a maga részéről vállalja, hogy a márciusi megegyezés értelmében erélyesen tovább folytatja a maga pártján belül a demokráciával ellenséges elemekkel szembeni harcot, de csak akkor, ha fenti kívánságait már teljesítették.'

Kovács Béla hozzáteszi, hogy az egyezmény végrehajtására nem került sor, mert a választások szeptemberi terminusa tekintetében vita merült fel a felek között, s ennek a kérdésnek a tisztázásáig további végrehajtás nem volt lehetséges.[52]

Rákosi Mátyás: A stabilizáció érdekeire való tekintettel lehetetlennek tartja a szeptemberi választásokat, mert a stabilizáció problémáin nem néhány hét, hanem néhány hónap múlva leszünk túl. A választási propagandával a stabilizációt megzavarni súlyos felelőtlenség lenne, amit a maga részéről nem vállalna.

Hozzáteszi, hogy a politikai válság a Független Kisgazdapárton belüli jobboldali elemek szervezkedése és agitációja miatt van, s a megoldás érdekében a Független Kisgazdapártnak ez ellen kell küzdeni.

Tildy Zoltán: Valójában az egész magyar demokrácia válságáról van szó, de a válság nem azonosítható a Kisgazdapárt válságával....

A demokrácia legnagyobb pártjának hívei úgy érzik, hogy nincsen szerepük az ország tényleges vezetésében és ez a vezetőség tekintélyét aláássa.

Szakasits Árpád: A Baloldali Blokk pártjainak nem célja a választások elhalasztása. A választásoktól nem fél, mert a Baloldali Blokkra vonatkozóan azok a nemzetgyűlési választásoknál rosszabb eredménnyel semmiképp sem fognának végződni. De ha szeptemberben akarják a választásokat megtartani, ez súlyosbítaná a gazdasági válságot, ami megengedhetetlen kockázat. Kétségtelenül a választások előtt az ország közéletéből el kell távolítani minden reakciós elemet, mert egyébként a választás eredménye demokrácia-ellenes képet mutatna, ami nem felel meg az ország igazi képének, sem a nemzet jövő érdekeinek.

Az országban nagy a nyugtalanság, és a Kisgazdapárt demokratikus törzsének sem érdeke, hogy a választást ilyen légkörben tartsák meg. Ismételten hangoztatja azt az álláspontját, hogy a jelenlegi közigazgatási rendszer nem felel meg

a demokrácia igényeinek és nem teszi lehetővé az igazi népképviseleti közigazgatást. Az úri vármegyét le kell bontani, mint ezt már a nyílt levél is hangoztatta. Felfogása szerint a választási törvénnyel egyidejűleg kell a közigazgatási reformot végrehajtani és így junktimot lát a kettő között. Csak ezután lehet a választásokra térni. E pillanatban nem lát garanciát arra, hogy a lakosság széles tömegeit nem saturálják-e [nem árasztják-e el] *a reakció tetszetős jelszavaival és így a közigazgatási reform megvalósítása nélkülözhetetlen.*

Nagy Ferenc: Szorgalmazza a választások ügyének tisztázását. A választások időpontját rögzíteni kell, mert a vidék sürgeti a választást. Nagy-Budapest már egy esztendeje választott, s a vidék nem érti, hogy őt miért degradálják Nagy-Budapesttel szemben. Javasolja; történjék megegyezés az őszi választások megtartására azzal, hogy a választásokat nyomban megtartják, mihelyt ezt a stabilizáció megengedi.... Nem érv az, hogy a választásokból talán nem elég demokratikus eredmény jön ki, mert hiszen senki sem akar a valósággal ellentétes képet adni az országról. Szorgalmazza, hogy Rajk minden párt egy-egy jogi szakértőjével ülésezve tisztázza a választójogi törvény alapelveit.

Rákosi Mátyás: Nem hisz abban, hogy a vidék őszintén sürgeti a választásokat.

Sokkal súlyosabbak a gazdasági problémák, semhogy ez a kérdés állna előtérben. Döntő szempont az, hogy a választás milyen hatással lenne az ország politikai és gazdasági életére. A Kisgazdapárt a maga részéről csak azért erőlteti a választást, mert aránytalannak érzi a szerepek elosztását, s így meg kell állapítani, hogy pártérdeket tart szem előtt. A Baloldali Blokk viszont azért óvatos és tartózkodó, mert félti a stabilizációt, tehát országos érdeket. A stabilizáció folyamata — ezt ismételni kell — nem egy hónap, hanem sokkal több. Rá kell mutatni arra, hogy a munkáspártok válsága sem figyelmen kívül hagyható körülmény, és figyelmeztetni kell a Független Kisgazdapártot, hogy az üzemek dolgozóit csak a legnagyobb nehézséggel lehet féken tartani és munkára bírni. A szegényparaszt helyzete is végtelenül nehéz, ezért halaszthatatlan a stabilizáció. A választás a stabilizáció sikerét kockáztatná.

Erdei Ferenc: Elvi álláspontként kívánja elfogadtatni, hogy közigazgatási reform nélkül választani nem lehet. Nem kötelezi el magát a választások bármifajta időzítése mellett.

Kovács Béla: Véleménye szerint a válságtünetekért a Baloldali Blokkot terheli a felelősség, mert nem hajtotta végre a korábbi megállapodásokat. Első ízben Tildy Zoltán miniszterelnök, később Nagy Ferenc kormányalakításakor jelentette be, hogy a Kisgazdapárt megfelelő helyet foglalhat el az államéletben. Ez nem történt meg, s ezért elégedetlen a párt, ezért nincs tekintélye. Elismeri, hogy ma is vannak még reakciós elemek a pártban, de a párt túlnyomó többsége is elégedetlen a mai helyzettel, s az elégedetlenek közé tartozik ő is. Megengedhetetlen, hogy a koalíció legnagyobb pártja csak báb legyen a többi párt kezében. Az a kívánság tömören, hogy fogadják el a Független Kisgazdapártot egyenlő értékű pártnak, szűnjék meg az, hogy harmadrangúkét kezeljék.

Révai József: Tisztázni kell, hogy az átengedésre kerülő helyekre kik jönnek, mert ez számunkra nem lehet, és nem is közömbös....

A közigazgatás reformját illetően Szakasitscsal ért egyet. Véleménye szerint a választás ebben a helyzetben polgárháborút idézhet fel. A tisztogatást úgy kell végrehajtani, hogy a Baloldali Blokk a Független Kisgazdapárttal együtt indulhasson harcba a reakció ellen. Nem lehet kétarcú politikával komolyan tisztogatni. A Kisgazdapárt kezdje el a tisztogatást, s mi megkezdjük az arányosítást."[53]

Az egymástól még ekkor is meglehetősen távol álló álláspontok a következő napokban végül is csökkentek. Olyannyira, hogy a *Szabad Nép* 1946. július 17-i száma a koalíciós pártok közös nyilatkozataként tette közzé az alábbiakat: „A pártok egyhangúan megállapodtak abban, hogy a községi választásokat mielőbb meg kell tartani. Megállapodtak abban is, hogy a közigazgatás szervezetének demokratikus reformja a koalíció egyik programpontja, s a magyar nép elsőrangú érdeke. A belügyminiszter tehát haladéktalanul hozzálát a közigazgatási reform és a községi választójogi törvények előkészítéséhez, hogy a községi választások lehetőség szerint mielőbb, de *mindenesetre még ez év őszén megtarthatók legyenek.*"

'Két legyet egy csapásra'. Ezt is mondhatnók a deklaráció olvastán, hiszen egyeztetett koalíciós akaratként jelenítette meg a kodifikációs szempontból még mindig az „ideiglenesség" státusában tartott közigazgatási szervezetet. Ezzel együtt pedig orvosolni ígérte a konfliktus-potenciálként funkcionáló másik, immáron tartós mulasztást is. A nagy-budapesti helyhatósági voksolástól, a nemzetgyűlési választásokon át a köztársasági államforma 1946. februári megteremtésével bezárólag a közakarattal legitimált államjogi szférákhoz csatlakoztatta volna a törvényhatóságokat, civitásokat, és a községi autonómiákat is.

Mivel az ekkor megfogalmazottak a vizsgálat tárgyát képező centrális kérdésekről határoztak, értelemszerű lenne ezen egymással interdependenciába zárt tárgykörök mentén folytatni a történtek felidézését. Ettől azonban eltérek, a két kérdés vizsgálatát e ponton függőben hagyom. Ennek oka, hogy szinkronba kívánom hozni az eddig vizsgált résztematikákat. Amíg ugyanis az önkormányzati választások, illetve az önkormányzati reform ügye tényleges koalíciós megállapodás keretében még éppen csak hogy tematizálódott, hozzájuk képest már javában folyt az ugyancsak pártközi egyezkedések nyomán megindított közalkalmazotti B-listázás feszültségekkel teli procedúrája. Lássuk most ennek alakulását.

4. A B-lista előkészítése

A választásokat megelőző voksvadászat hónapjaiban a közalkalmazotti társadalom iránt tanúsított, némileg toleránsabb magatartás lényegében az urnák lezárásának másnapján, az eredmények ismertté válásával együtt ért véget. Egy héttel a választások után a *Szabad Nép*-ben Vásárhelyi Miklós nyitotta meg azt a sajtókampányt, mely követelte az államapparátus megtisztítását „azoktól a reakciósoktól, akik az igazoltatások ellenére ott maradtak". Előbb maga is gazdasági, illetve összehasonlító létszámadatokkal érvelt. „1939-ben a Felvidékkel megnagyobbodott országban 116 ezer köztisztviselő működött....1945-ben a kifosztott, tönkretett és felemelkedése útján alig megindult országban 175 ezer köztisztviselőt alkalmaztak." Az apasztás indoklásánál azonban ezen azonnal túl is lépett:

„Nem egyszerű leépítésről, B-listáról van szó. Még kevésbé egy általános köztisztviselő-ellenes hangulat szításáról, ahogy azt a reakció szeretné beállítani. Az országban munkaerőhiány van. A bányák, a gyárak, a földek, az íróasztalok jó, demokratikus munkaerőket várnak. Ennek megszervezésére és munkaképességük növelésére semmi nem lehet drága. Tisztességes megélhetést kell biztosítani a fizikai és szellemi dolgozóknak, a minisztertől a napszámosig. De a szabotőröknek, a magyar demokrácia ellenségeinek kényszermunka jár még akkor is, ha azok miniszteri tanácsosok."[54] Ugyanezt az érvrendszert a lap öt nappal később már szalagcímbe emelve ismételte meg: „Nem egyszerűen B-listát kell csinálni, hanem ki kell seperni az igazolt reakciósokat a közhivatalokból."[55] „A közigazgatásnak a reakciósoktól való megtisztítására" készült első átfogó tervezete, mely 1945. november 22-én született meg az MKP pártközpontjában, egyértelműen a címben megfogalmazott tisztogatásra helyezi a hangsúlyt, s ennek kiegészítéseként szól arról, hogy a politikai kontraszelekciót „össze kell kapcsolni egy általános rendezéssel, magyarán mondva B-listával."[56]

Nem késlekedtek ennek megfogalmazásával a választott parlamentben helyet kapott — bár a korábbi pozícióikhoz, valamint várakozásaikhoz képest „vesztes" pártok képviselői sem.[57] Az előző hónapok taktikai megfontolásaira is utalva, legkarakterisztikusabban a parasztpárti Kovács Imrének az új kormány programja feletti vitában elhangzott felszólalása fejezte ki a módosult alapállást. „*Elmúlt az udvarlás ideje*, túl vagyunk a választásokon és könyörtelenül meg kell mondani, hogy nem vagyunk megelégedve a tisztviselőkkel."[58] Ugyancsak „kiseprűzést" emlegetve szekundált neki a szociáldemokrata Szeder Ferenc.[59] Hasonlóképpen foglalt állást az új, kommunista belügyminiszter, Nagy Imre,[60] s az MKP azon vezetői, akik a megalakult, Tildy Zoltán vezette kormány programjának vitájában felszólaltak.[61]

Révai József három tényezőre vezette vissza a további tisztogatás szükségességét. Az első ok — mint mondta — gazdasági: „megengedhetetlen, hogy a háború következtében koldussá lett országnak az *államapparátusa, államhivatalnoki kara* egyharmaddal nagyobb, mint a békebeli Magyarországé [volt], ezért elengedhetetlenül szükséges, hogy legalább az államapparátus 30%-át leépítsük....

A másik oka annak, hogy ez a kérdés napirendre került, politikai. A magyar demokrácia nincs és nem is lehet biztosítva addig,... amíg a magyar demokráciának az *államgépezetében azok ülnek*, akik huszonöt esztendőn keresztül kiszolgálták a Horthy-rendszert. Ameddig így lesz, addig nem beszélhetünk komolyan arról, hogy a magyar demokrácia szilárdan áll a lábán.

A harmadik oka annak, hogy a közigazgatás megtisztításának kérdése napirendre került és megoldása sürgőssé vált — ezt harmadsorban említem meg, de nem utolsósorban gondolom —, hogy a demokráciának kötelessége és érdeke szabaddá tenni az utat a nép fiai számára a *közigazgatás*ban."[62]

Felszólalása további részében Révai, az igazolási eljárás eredménytelenségét illusztrálandó, számadatokkal igyekezett alátámasztani pártja tisztogatási követeléseinek indokoltságát. Az addig lefolytatott igazoló eljárások általa idézett adatai szerint a régi *közigazgatási tisztviselők*nek Budapesten 96%-a [50.795–1686 = 49.109], a vidéki városokban 98,2%-a [6538 — 130 (6408], a vármegyékben 97,1%-

a [2819 — 81 (2738], a községekben pedig 98,4%-a [12.166 — 204 (11.962] maradt — vagy lett ismételten — közalkalmazott. Végkövetkeztetése: „*A mai közigazgatás 98%-ban régi emberekből áll.*"

Révai beszédénél nem csupán érvelése, hanem adatkezelése miatt is el kell időzzünk. Részben azért is, hogy a hasonló irányultságú politizálódott matematika értelmezése a továbbiakban ne hátráltassa a narrációt. Eszmefuttatása teljesen egybevág az MKP korabeli felfogásával: minden elvetendő, kitakarítandó, ami régi. A vizsgált esetben ha nem is a brecht-i „nép", de a teljes, Horthy idején már közszolgálatban állott garnitúra leváltandó.[63] Ehhez az önmagáért beszélő felfogáshoz rendelődött hozzá a fogalomhasználat. A visszatérő szinonimaként használt közalkalmazott, köztisztviselő, „államapparátusban dolgozó" társadalomhányad tagjai között lehetnek átfedések is, de nem feltétlenül ugyanazt jelentik. A fővárosi (tulajdonú vagy fenntartású) gázművek fűtője (közüzemi alkalmazott), a „városháza" alkalmazásában álló bábaasszony, a vasúti rendező pályaudvarokon szolgálatot teljesítő váltókezelő — noha önkormányzati, állam(vasút)i alkalmazott —, aligha tekinthető az államapparátus, vagy a köztisztviselői kar politikai relevanciával bíró részének. De a politikai distinkción túl, épp a leépítések egyik indokaként hangoztatott magas államháztartási terhek szempontjából is van egy markáns különbség a *közszolgálati alkalmazottak* csoportjai között. Noha tág értelemben éppúgy ide sorolható a központi államigazgatásban (minisztériumokban, dekoncentrált szakigazgatási hivatalokban) szolgálatot teljesítő állami alkalmazott, mint az önkormányzatok alkalmazottja, utóbbiak *pénzügyileg nem az államháztartás részei*, az állami költségvetés kiadási oldalát — bizonyos állami céltámogatásokat leszámítva — nem terhelték, személyi járandóságaikat az önálló gazdálkodást folytató helyi-területi önkormányzatok teremtették elő. (Noha a korabeli statisztikai összesítések részben már ezt az egybecsúsztatott szemléletet érvényesítik, ahol lehetséges, igyekszem elkülönítve követni azt, illetve, ahol lehet, megjelenítem a különböző státusú közalkalmazotti csoportokat.)[64]

A fogalmi összemosástól aligha függetleníthető az adatok kezelése. Esetenként úgy is, hogy időnként zavarba jöttek a „mi mennyi"-t illetően. A Vásárhelyitől már idézett — Révai által is használt — adatokat tekintve az 1945-re megadott 175.000 főnyi közalkalmazotti létszám az 1939-es 116 ezernél nem egyharmaddal nagyobb — amint az felszólalásában szerepelt —, hanem annak másfélszerese (150,86%-a.)[65] Beszédének célját tekintve ez nem csupán pontosabb, hanem politikailag „hatásosabb" érvelési lehetőséget nyújtott volna. A következő, ami szembetűnő, hogy megállapításaitól meglehetősen eltérő — ugyancsak igazolási statisztikákon nyugvó — összesítő jelentést olvashattunk alig két hónappal korábban Erdei Ferenc tollából.[66] Noha Erdei adatai az igazolásokat tekintve lényegében egybevágnak a kommunista képviselőtársa által idézettekkel, ő csupán 81 százalékra taksálta a „régi" köztisztviselők létszámát. Honnét az esetünkben a statisztikainál politikai jelentőségét tekintve még inkább számottevő különbség? Onnét, hogy Révai azonosította az igazolási adatokat (és arányokat) a közigazgatásban dolgozók létszámával, illetve a „régi/új" alkalmazottak arányaival. Mellőzte annak figyelembe vételét, hogy az igazolások hatálya egyrészt az „új" alkalmazottakra

is kiterjedt, másrészt, hogy a korábbi tisztviselők egy jelentős hányada egyszerűen nem jelent — nem jelenhetett — meg igazolásra sem.[67]

Ennek több oka lehetett. Ha a történeti irodalom azon megállapításait, miszerint a közigazgatási apparátusnak átlagosan 80%-a, a vezető tisztviselőknek pedig majdnem egésze elmenekült,[68] összevetjük azzal a történeti statisztikában általánosan használt adattal, miszerint a nem csupán szolgálati helyüket elhagyó, hanem a front elől az országból is távozó nyugatra menekülők több százezres tömegéből mintegy 60 ezren végérvényesen külföldön maradtak, akkor legalább azt lenne jó tudni, mennyi volt ebből a közalkalmazotti hányad.

Egy analóg adatbázison elvégzett számítás alapján ez kerekítve 6800 fő,[69] ami eleve mintegy 4 százalékkal csökkenti a „régi" tisztviselő garnitúra számát. De a „visszaszámlálás" folytatandó egyrészt a koncentrációs táborokban elpusztítottaknak, a harctéri, valamint a front civil áldozatainak, a hadifogságból még haza nem érkezetteknek, illetve a „malenkij rabotra" hurcoltaknak egykoron közalkalmazotti hányadával. Másrészt, ugyancsak a közalkalmazotti karból hiányzók kontingensét gyarapította — a fegyverszüneti egyezmény alapján — az a kormányrendelet, mely a későbbiekben kitelepítendő magyarországi németek internálásáról intézkedett, illetve amelyik 1945 tavaszán feloszlatta a csendőrség intézményét. Ez utóbbi akkoriban 17 ezres tömege[70] bármifajta igazolás nélkül apasztotta újabb 10 százalékkal a közalkalmazotti létszámot. Csak az e bekezdésben elősoroltakat számba véve, legalább huszonötezren eleve nem lehettek jelen az állami és önkormányzati közszolgálat aktív létszámában. Ami Révai, illetve Erdei arányszámaira átszámítva egyfelől azt jelenti, hogy ha e 15%-ot kitevő hányadon túl az összes „régi" reaktiváltatott volna, akkor is csak 85%-át adták volna az közalkalmazottak társadalmának, másfelől azt, hogy innét kell „visszaszámlálni" a korabeli politikusi értékelések szerinti 2–5, illetve a primer forrásokon nyugvó elemzésekben átlagosan 10 százalékot meghaladó „nem igazolt" hányadot. Ezt látszik alátámasztani a KSH hagyományos bontásban közzétett statisztikai összesítése, mely az 1945. évre vonatkozóan külön jelzi, hogy december 31-i állapotot rögzít.[71]

7. táblázat

Az állami alkalmazottak összesített létszáma, 1938 — 1945

Évek	A tényleges szolgálatban állók száma					Állami üzemek	Együtt
	Közig.	Rendőrs.	Csendőrs.	Honvéds.	Összesen		
1938/39	47.839	9.067	12.000	8.957	77.863	42.988	120.851
1939/40	56.805	10.050	11.338	12.797	90.990		
1940/41	62.585	10.055	11.754	13.353	97.747		
1942/43	98.681	13.860	16.911	17.940	147.392	77.619	225.011
1943/44	104.890	13.850	17.068	19.720	155.528	85.121	240.649
1945. XII.	74.718	47.293	- — -	6.592	128.603	74.949	203.552

Ebből az derül ki, hogy 1938-hoz képest nem is másfélszeresével, hanem közel 60 százalékkal volt magasabb az összlétszám. Az alkalmazásban álló aktív állományban pedig számottevő belső „átstrukturálódás" ment végbe. A csendőrség 17 ezres létszáma mellett 13 ezer fővel redukálódott a tényleges honvédségi

létszám — jó részük vélhetően még hadifogságban volt. Ennek 30 ezres nagyságrendjét az „új" rendőrségnek ugyanilyen mértékű 1945-ös felduzzasztása ellentételezte a közszolgálat apparátusában. Az adatok egyúttal a más megközelítésben „levezetett" és valószínűsített hiánylistát is visszaigazolják. Az 1944. évi közalkalmazotti létszámhoz viszonyítva kereken 27 ezer fővel kevesebb az 1945. évi zárószám, ami a háborús összeomlás előtti maximum 82,7 százaléka. Ez ugyan továbbra is apasztást igénylő megterhelést jelentett az államháztartás számára, de korántsem a megokolására felhozott korabeli politikai számmisztika alapján.

Összegzésül az valószínűsíthető, hogy a közalkalmazotti kontraszelekciónak a választásokat követő ismételt felmerülésekor az állásban levő alkalmazottak legalább 25 százaléka már „új" káder volt. A politikailag számontartott ún. „vezető pozíciók" többségét a miniszteriális főhatóságoknál, ügyosztályvezető-helyettesi, csoportvezetői szintig levive, az önkormányzatoknál a jegyzőkig bezárólag — bár itt még „csak" 57 százalékos arányban — a koalícióba tömörült pártok delegáltjai birtokolták.

Mindezt azért is kellett előre bocsátanom, mert még csak ezután következett az alkalmazotti létszám ugrásszerű „megsokszorozódása". Mármint a rákövetkező heteknek, hónapoknak a B-listát igazolni igyekvő szónoklataiban, publicisztikájában. A választások mérlegét megvonó 1945. november 22-i központi vezetőségi ülésen, illetve az MKP parlamenti frakciójának 1946. január 23-i értekezletén még Rákosi Mátyás is az eddig idézett nagyságrendet emlegette, miszerint, „ötven százalékkal több az állami tisztviselők száma, mint 1938-ban."[72] Mindehhez képest, a „reakció elleni fokozottabb küzdelem" céljából kezdeményezett tömegmegmozdulások nyitányaként, 1946 februárjában a budapesti Sportcsarnokba verbuvált politikai nagygyűlésen Rákosi már *négyszázezer állami tisztviselőről* beszélt. A pártfőtitkár által megadott új „irányszámot" az MKP lapja sietett tételes bontásban is közölni, adatait viszont leginkább az a törekvés jellemezte, hogy végösszegében lehetőleg egyezzen azzal, így belső részadataiban egyszerűen „válogatott" az állami köztisztviselők, az önkormányzati közalkalmazottak és a közüzemi dolgozók között.[73] Még szerencse, mármint a *Szabad Nép* „szerencséje", hogy amikor Rákosi két hónap elteltével, 1946. május 9-én, újra megduplázta addigi számait; „nagyon fontos, hogy augusztusban vagy szeptemberben ne legyen már a nyakunkon az a *nyolc-kilencszázezer főnyi állami tisztviselő*" (sic!) — ezt nem nyilvános nagygyűlésen tette, csak a párt központi vezetőségi ülésén, így nem kellett újabb korrekciós összeállítást közölni sajtójukban.[74]

Tény, hogy részben az 1938–1941 közt elért területgyarapodásokkal megnagyobbodott, valamint az állami felügyelet háború alatti megnövekedése következtében duplájára duzzasztott háborús adminisztráció nem csupán fölössé vált a „trianoni" határok közé visszarendelt Magyarországon, hanem az ország korabeli lepusztult állapotában tarthatatlan terhet jelentett a költségvetés számára. Ezt az aspektust a kisgazdapárt is magáévá tette, amint az Tildy Zoltán köztársasági elnökké választását követően a miniszterelnöki poszton őt váltó Nagy Ferenc kormányprogramjának az előterjesztésében is olvasható: „A háborút vesztett és gazdaságilag tönkrejutott magyar állam ma sokkal több alkalmazottat foglalkoztat, mint a háború előtt. Nyilvánvaló, hogy ezt az állapotot fenntartani képtelen. Így

számolni kell azzal, hogy a legrövidebb időn belül kénytelen lesz a kormányzat keresztülvinni a közalkalmazottak létszámának csökkentését.... Az állami szolgálatban maradók kiválasztásánál a demokrácia szempontjai lesznek az irányadók."[75]

Másnap a miniszterelnöki expozé fölött meginduló parlamenti vitában már az első kommunista szónok sietett nyomatékosítani a létszámcsökkentés során érvényesítendő politikai szempontokat is. „Nem kevésbé fontos része a reakció elleni harcnak — mondotta volt Kádár János —, hogy a közigazgatás megtisztítása a reakciótól végre komolyan bekövetkezzék. A leépítéssel kapcsolatban az első, fő feladatnak feltétlenül azt kell tekintenünk, hogy az egész közigazgatásból, amely minden ágazatát beleértve 96 százalékban (sic!) ma is horthysta, fasiszta szellemű közhivatalnokokból áll, ezt a horthysta, fasiszta reakciós szellemet ébren tartják és művelik, kisöpörjük."[76] Hasonló felfogásban érvelt a szociáldemokraták padsoraiból Marosán György. Sürgősnek ítélte, hogy a közigazgatást „a Nyugatról hazasétáló, fasizmustól fertőzöttek" csoportjától B-lista útján tisztítsák meg, s tegyék mindezt sürgősséggel. Ezt előmozdítandó, pártja nevében „határozati javaslatot" terjesztett elő, hogy a nemzetgyűlés kötelezze el magát az ezzel kapcsolatos törvény mielőbbi kidolgozása mellett.[77] Mindemellett a szociáldemokrata párt bizalmijainak értekezletén ugyanezekben a hetekben egy olyan észrevételre, hogy a minisztériumokban dolgozó tagjaik erősen fluktuálnak attól függően, hogy melyik pártból való miniszter áll a tárca élén, a központi titkárság képviselője sietett kijelenteni; „az SZDP megvédi saját párttagjait" — már tudniillik a B-listától.[78]

A tisztogatás szükségességével egyetértett, de azt más konstrukcióban vélte megvalósíthatónak a parasztpárt képviseletében szónokló Erdei Ferenc. „Nehezen lehetne szembehelyezkedni azzal az óhajtással és kívánsággal, hogy fel kell számolni egész feudális, bürokratikus, úri közigazgatásunkat, és új, népi közigazgatási szervezetet kell felépíteni. Azt sem vonhatja senki kétségbe, hogy ezt elvégezni nem kisebb dolog, mint a földreform vagy a köztársaság megvalósítása.... Én két részét látom ennek a munkának. Az első rész a létszámcsökkentés. Nyilvánvaló, hogy egész állami apparátusunk nemcsak újabban, hanem lényegében az első világháború végétől kezdve folyvást duzzadt, és végül egy olyan vízfejű, hatalmas szervezetté korcsosodott el, amely magában véve már nagyságával is terhet jelent az állam és a nép éltének. Feltétlenül szükség van tehát csökkentésére. Nagyon jól tisztában voltunk azzal, hogy először fel kell venni azokat a népi demokratikus elemeket a közigazgatásba, akik jobban végzik a munkájukat, azután pedig ki kell rostálni azokat, akik a régi időkből itt maradtak, vagy visszajöttek, és akikre nem lehet számítani....

A feladat másik része, igen t. Nemzetgyűlés, közigazgatásunk szervezeti reformja. Bizonyára mindenki meg fogja érteni, ha rámutatok arra, hogy ha végrehajtjuk a létszámcsökkentést, de magát a szervezetet, magát a közigazgatás rendjét nem érintjük, akkor a közigazgatás jobban fog ugyan működni, mert más emberek maradnak benne, vagy jutnak bele, de mégsem lesz belőle olyan modern, népi közigazgatási szervezet, amelyre a magyar köztársaságnak, a magyar demokráciának szüksége van. Múlhatatlanul szükséges tehát, hogy szervezeti reformok-

kal vigyük tovább azt a közigazgatási reformmunkát, amelyet a létszámcsökkentéssel meg kell kezdeni."[79]

Az egyre inkább kettéhasadó koalíció konszenzusképtelensége e kérdésben akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Nagy Ferenc a kormányprogram feletti vitát követő miniszterelnöki válaszbeszédében (1946. február 13) újólag kitért annak vállalása elől, hogy a létszámcsökkentés során a politikai kontraszelekció dominálion. „Egy részről aggodalommal említették, más részről szorgalmazták a felszólalók az állami alkalmazottak létszámának csökkentését. Ne gondoljon senki arra, t. Nemzetgyűlés, hogy ebben a kérdésben kizárólag csak politikai szempontok vezetik a kormányzatot. Szó sincs róla. Súlyos gazdasági és államháztartási szempontok is vezetik a kormányzatot.... Itt is megismétlem, amit akkor mondtam, amikor ezt a kérdést bemutatkozó beszédemben már idehoztam, hogy a leépítésnél a demokrácia szempontjai, a szakértelem és a szociális szempontok lesznek az irányadók."

A tisztogatások ügye a kormányprogram feletti vita végeztével is a parlament napirendjén maradt. Igaz, a korábbitól eltérő „műfajban". A nemzetgyűlésben, ahol a házszabályok minden héten egy ülésnapot biztosítottak a képviselői interpellációk számára, ezt követően olyan interpellációs dömping kezdődött, hogy mederben tartásukról külön pártközi értekezleten kellett megállapodni.[80] A felszólalások mindezek után olyan „szereposztásban érintették a közigazgatás intézményeit, illetve azok személyzetét, hogy a blokkpárti felszólalók példák sorát idézték a még mindig pozícióban lévő kompromittált, múltrendszerbeli (természetesen kisgazdapárti) tisztviselőkről, azonnali menesztésüket követelve,[81] míg az FKgP képviselői interpellációjukban a kommunista dominanciával működő rendőrség tevékenységét állították pellengérre, ugyancsak példák sorát idézve arra, hogy a rendőrség pártszempontokat érvényesítve, s esetenként megengedhetetlen módszereket alkalmazva működik.[82]

Mindezek ellenére a koalíciós, illetve kormányzati válságból nem csupán a sürgető belpolitikai és gazdasági feladatok miatt kellett kiutat találni. Azért is — vélték a pártvezérek —, mert a válság elhúzódása ronthatja az ország nemzetközi megítélését a közelgő párizsi békeelőkészítő értekezleten. A Független Kisgazdapártnak a blokkpárti követelésekre 1946. március 12-én adott válasza jelentett elmozdulást a holtpontról. *„A párt az állami és közületi apparátus megfelelő mértékben való leépítését, s ezen apparátusnak a demokráciával szembenálló elemektől való megtisztítását a maga részéről szükségesnek tartja.* A leépítés, illetve tisztogatás munkájának végrehajtására a párt a maga részéről a következő eljárási módot fogadja el; az elbocsátandók, illetve nyugdíjazandók listáját állítsa össze a Miniszterelnökség, az illetékes minisztérium és a Szakszervezeti Tanács delegáltjaiból összeállítandó bizottság, illetve ilyen összetételű bizottságok sorozata. A miniszterelnök minden olyan helyen és minden olyan közületnél, ahol a paraszti tömegek érdekelve vannak, a Parasztszövetség tagjaiból küldi ki a maga delegátusát."[83] Mindezt kiegészítette az a pártközi értekezleten született megállapodás, hogy az FKgP húsz parlamenti képviselőjét kizárja soraiból.

Számolva ugyanakkor azzal, hogy a B-lista kérdése továbbra is az MKP–FKgP polémia neuralgikus pontja marad, a kommunisták — elkerülendő egy e-

setleges parlamenti leszavazást, vagy azt, hogy a kisgazdapárti többség az ő törekvéseikkel ellenkező módosításokat eszközölhessen —, a korábban törvénnyel rendezni kívánt procedúra helyett immáron kormányrendelet előkészítését szorgalmazta. Emellett egy figyelemre méltó személyi váltást is tett. A rendőrség működése miatt számos alkalommal támadott Nagy Imrét, aki „nem volt elég erélyes", visszahívta a belügyminiszteri posztról, s helyére a „vasöklű" Rajk Lászlót delegálta.[84] Ezt követően további két hónapos pártközi huzakodás során formálódott a rendelet.[85] Ez ugyan késleltette a tisztogatások megkezdését, egyúttal viszont alkalmat adott a kommunistáknak, hogy — részben a „testvérpárttal" egyeztetve elképzeléseiket — kellően „rákészüljenek" a végrehajtásra. Ennek meghatározó mozzanata volt a kommunista főispánok, alispánok és polgármesterek 1946. április 7-i értekezlete, ahol Zöld Sándor az ideiglenes kormány időszakának belügyi államtitkára — ekkor a kommunista pártközpont osztályvezetője — tartott eligazítást az MKP kulcspozícióban tevékenykedő tisztviselőinek. Instrukcióiból azért érdemes hosszabban idézni, mivel az a kommunisták tisztogatási törekvéseinek, és ezen túlmenő akkori politikai megfontolásainak szinte teljes színképét megjeleníti.

„Általában szívesen használják a B-lista elnevezést a leépítéssel kapcsolatban. Azonban tudniuk kell az elvtársaknak azt, hogy elsősorban nem a fölös alkalmazottak leépítéséről, B-listáról van szó, hanem a reakciós elemeknek az államapparátusból való kiszorításáról. Szívesen állítják be úgy a dolgot, hogy nincs szó másról, csak az 1938-as létszámra való apasztásáról az államapparátusnak. Ha erre az álláspontra helyezkednénk, abban az esetben pl. nem lehetne a pénzügyi igazgatás vonalán a tisztogatást végrehajtani, mert a pénzügyi igazgatásban jelenleg kb. ezer fővel kevesebb ember dolgozik, mint 1938-ban. Ha a pénzügyi igazgatás ilyen módon mentesülne a tisztogatás alól, abból komoly kára származnék a demokráciának. De nem vehetjük alapul az 1938-as létszámot azért sem, mert pl. a Népjóléti Minisztérium feladatkörét 1938-ban a Belügyminisztérium főosztálya látta el, azóta kellett Népjóléti Minisztériumot szervezni, és azóta államosították a körorvosokat és a védőnőket is. A mi álláspontunk tehát az, hogy az államapparátust nem az 1938-as színvonalra kell leépíteni, hanem tekintet nélkül az 1938-as színvonalra, meg kell tisztítani a reakciós elemektől. Ezt a tisztogatási eljárást nem bízhatjuk a hivatalfőnökre. Nyilvánvaló, hogy a hivatalfőnök munkája ezen a téren csak azzal az eredménnyel járna, hogy minden maradna a régiben.

Pártunk ezt a feladatot ugyanolyan jellegűnek és ugyanolyan fontosságúnak tartja, mint a földreformot. Míg a földreformmal szétvertük a feudális reakció gazdasági hadállásait, az államapparátus megtisztogatásával lényegesen és döntően meggyöngítjük a mindenfajta reakció politikai hadállásait. Éppen ezért az államapparátus megtisztítására pártunknak és a tömegeknek ugyanolyan méretű mozgósítására van szükség, mint amilyen mozgósítást végrehajtottunk a földreform lebonyolításakor. Míg azonban a földreform lebonyolításakor a magyar reakció ájultan hevert a porondon, az államapparátus megtisztításakor már nem ez a helyzet, hanem a reakció igen éber és harcos a saját védelmében, tehát jóval alaposabb munkára, jóval nagyobb éberségre és jóval nagyobb kitartásra van szükség, mint a földreform lebonyolításakor.

Kiadtuk minden megyei pártvezetőség számára az utasítást, hogy a pártszervezetek mindenütt kezdjék el azoknak a listáknak az összeállítását, amelyek az eltávolítandó reakciós elemek neveit és a rájuk vonatkozó adatokat tartalmazzák. Tömegeink ugyan saját bőrükön érzik, hogy mely hivatal mely alkalmazottja ellensége a népnek, de vannak felsőbb hivatalok a megyében, amelyek a maguk reakciós, népellenes üzelmeit más szervezeteken keresztül érvényesítik. A közigazgatásban dolgozó kommunista funkcionáriusok kell, hogy ismerjék ezeket a hivatalokat és ezeket az elemeket. A működésükre vonatkozó bizonyító adatokat el kell juttatniok pártszervezeteink kezéhez.

Nemcsak a kommunista pártszervezetek kaptak utasítást arra, hogy a listákat összeállítsák, hanem a szociáldemokrata pártközpont is kiadta megyei szerveihez az utasítást, hogy az eltávolítandók névsorát állítsák össze. Azonban az államapparátus megtisztításával kapcsolatban nemcsak ezt a célt kell elérni, hanem ez egy lehetőség arra, hogy vidéken a munkásegység — amely nagyon sok helyen sok kívánnivalót hagy maga után — ezzel az akcióval kapcsolatban is megerősödjék. Nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy az államapparátus leépítése a vidéken amúgy is gyenge lábon álló munkáspárti akcióegységet megbontsa, hanem éppen ellenkezőleg, a két pártnak vidéken közelebb kell jutnia egymáshoz a tisztogatás tartama alatt.

A szociáldemokrata párt és a pártszervezeteink által készített listákat vidéken is össze kell egyeztetni, és az egyeztetett listát minden községben, minden városban a nemzeti bizottságok elé kell vinni megtárgyalás, helyesebben elfogadás céljából. Tehát a nemzeti bizottságokat is mozgásba kell hozni az akció alatt. A nemzeti bizottságoknak az a feladatuk, hogy a pártonkívüli tömegek felé a demokrácia egységes véleményét képviseljék. A nemzeti bizottságoknak a bevonása nemcsak foglalkoztatásukat jelenti, hanem azt is, hogy a közvélemény előtt a tisztogatás ne csak a munkáspártok akciójának tűnjön, hanem a pártonkívüli tömegek követelésének is....

Kétségtelen, hogy az elmúlt hónap tömegmozgalmai különösen az önkormányzati igazgatás területén értek el jelentős eredményeket, és ezek az eredmények különösen a belügyi igazgatás vonalán válnak maradandóvá, Rajk elvtárs azon rendelete alapján, mely szerint a tömegmegmozdulások által munkahelyük elhagyására felszólított reakciós közalkalmazottak állásukból felfüggesztetteknek tekintendők. Hozzájárul a belügyi igazgatás előzetes megtisztításához a törvényhatósági bizottságok rendkívüli ülésének határozata is, amelynek következtében Szolnok vármegyében és Pest vármegyében még a tisztogatási rendelet megjelente előtt sikerült az elvtársaknak eredményt elérniük. Más megyékben, így pl. Veszprém és Fejér megyében az alispán elvtársaink a régebbi törvények által biztosított jogukkal élve függesztettek fel reakciós tisztviselőket.

A Közlekedési Minisztérium területén is megváltozott a helyzet egy esztendő alatt. A vasúti és postai vezető helyeket betöltő reakciós és fasiszta elemek nagy része már nem teljesít szolgálatot. A közlekedési és távbeszélőhálózat országos érdekei megkövetelik azt, hogy műszaki vonalon az eseteket mérlegeljük sokkal nagyobb körültekintéssel, mint a közlekedés és a posta más alkalmazottainak az esetét. Itt különösen fel kell hívnom az elvtársak figyelmét egyes nagyobb városok

postamestereire, akik ma is igen komoly ellenállást fejtenek ki a demokráciával szemben. Ezek szerződéses viszonyban állnak a postával, de meg kell tenniök mindent, hogy ezek eltávolítása is megtörténjék. Azokat a szempontokat, amelyekre műszaki téren a tisztogatásnál figyelemmel kell lenni, a Közlekedési- és Kereskedelmi Minisztériumból rövidesen el fogják hozzánk juttatni, s akkor mi azt közölni fogjuk megyei pártszervezeteinkkel....

Jóval nehezebb feladat előtt állunk a Pénzügyminisztérium, a Földművelésügyi Minisztérium, a Kultuszminisztérium területén. Különösen a Pénzügyminisztérium az, amelynek kihelyezett szerveiben azt lehet mondani, a demokrácia balszárnyának nem sikerült gyökeret vernie. A pénzügyigazgatóságok, adóhivatalok, a pénzügyőrség ma változatlanul ugyanolyan összetételű és ugyanolyan szemléletű, mint az elmúlt rendszerben volt. Hasonló nagy terület a Kultuszminisztérium. A vidéki gimnáziumok tanári kara a legjobb esetben közömbös, de leginkább a demokrácia nyílt ellenségei között találjuk meg őket. A vidéki tanítóság bizonyos fokig más megítélés alá esik, mint a városi gimnáziumok tanárai. A tanítóság egy tekintélyes rétege helyzeténél fogva előbb-utóbb be kell illeszkedjék a demokratikus államrendbe. A tisztogatásnál a fősúlyt ezen a területen a tankerületi főigazgatóságokra és tanfelügyelőségekre kell helyezni. Ezek azok a szervek, amelyek a tanítóság és a tanárok körében a demokrácia iránt mutatott érdeklődést visszaverik....

A tisztogató bizottságok három tagból állnak A szaktanács küldöttje, a miniszter küldöttje és a miniszterelnökség küldöttjéből. A kommunista és a szociáldemokrata minisztériumok területén folyó tisztogatás munkáspárti többséggel rendelkező tisztogató bizottságokkal történik. Ahol azonban a szakminiszter nem tartozik a munkáspárthoz, ott a szaktanács kiküldöttje az, akinek a vállára ezeken a területeken az egész feladat, az egész felelősség ránehezedik. S míg a munkáspártok kezén lévő minisztériumok területén a fegyelmi eljárás a tisztogatás után megmaradó reakciós elemek ellen komoly és hatásos fegyver lesz, addig a Független Kisgazdapárt kezén lévő minisztériumok területén most, a tisztogatás során kell alapos és mélyenszántó munkát végezni, mert nem valószínű, hogy a tisztogatás befejezte után a munkáspárti minisztereken kívül más miniszterek is élni fognak a felfüggesztés vagy a fegyelmi eljárás fegyverével."[86]

Másnap, április 8-án most már nem csupán a kommunista önkormányzati vezetők, hanem az ország minden fő-, és alispánja, valamint polgármestere hívatott meg arra az értekezletre, ahol Rajk László belügyminiszter tájékoztatta az összehívottakat. Eligazítása mellőzött ugyan számos olyan — érthetően csak a párttagok informálására szánt — mozzanatot, melyet Zöld fentebbi referátuma tartalmazott, de ezzel együtt is kellő eltökéltséget tanúsított: „A belügyi tárca a maga területén ha törik, ha szakad, hat hét alatt végrehajtja a tisztogatást.... Gondoskodni fogunk arról, hogy a munka előrehaladásáról a belügyminisztériumot állandóan tájékoztassák."[87] A miniszter nem csupán az informálódásról gondoskodott. A B-lista „hadművelet" előkészítésének részeként külön irányító-koordináló csoport felállítása mellett több más szervezeti-személyi átalakítást is foganatosított a belügy hivatali rendjében.

Miután pedig Rajk mindemellett a kommunista hatalomátvétel előkészítésének egyik kulcsfigurája volt, s azzá tette a tárcát is, melynek élén állt, érdemes röviden áttekinteni a Belügyminisztérium háború utáni szervezetének újjáalakulását, metamorfózisát, beleértve a kormányzó koalíció társpártjainak reprezentáltságát, illetve ez utóbbi módosulását is. Annál is inkább, mivel e tárca, illetve alárendelt szervei, intézményei kapcsán regisztrálhatók a leggyakoribb és a legélesebb összecsapások a koalíció két szélső pólusát jelentő FKgP és az MKP között.

5. A B-lista végrehajtása

„Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában" több hónapos koalíción belüli huzakodás után végül is 1946. május 19-én kihirdetett kormánydirektíváról[88] találóan állapította meg egyik elemzője, hogy a már ismertetett „két álláspont közül a kisgazdáké a címben, a kommunistáké a rendelkezésekben diadalmaskodott".[89] Kiindulópontja szerint azt kívánta elérni, hogy a közalkalmazottak ne legyenek többen, mint az 1937–38. évi költségvetésben megállapított létszám 90%-a. Ettől eltérően rendelkezik egyfelől a rendőrség esetében, ahol az aktuális szolgálati létszámot kívánja 10%-kal, legfeljebb azonban 5000 fővel apasztani, másfelől a honvédségnél; „hivatásos tagjainak számát ténylegesen szolgáló 20.000 főre kell csökkenteni." Ezen túlmenően további két, általánosan érvényesítendő szempontot rögzít. Azon tárcák esetében, ahol az alkalmazotti létszám nem haladta meg a bázisév 120 százalékát, ott 80%-ig terjedő redukciót tartott kívánatosnak, míg a újonnan létesített tárcák, szervek, intézmények esetében a meglévő állomány 70–80 százaléka közötti szintre apasztást irányozta elő.

A rendelet azokat ítélte elbocsátandóknak, „a./ akiknek hivatali működése az ország demokratikus szellemű újjáalakítását tevőlegesen nem szolgálja, b./ akik a hivatalukkal járó feladatok kifogástalan elvégzéséhez szükséges rátermettség vagy szorgalom hiánya miatt szolgálatukat a megkívánt mértékben nem látják el." A szankciók tehát nemhogy a kisgazdapárt által szorgalmazott szakképzettségi kritériumokat nem tartalmazták, hanem — az egy évvel korábbi igazolási rendelet „magatartást" vizsgáló kodifikációs pongyolaságát más szavakkal rekapitulálva —, újfent a szubjektivizmusnak tág teret engedő, tárgyilag nem egyértelműsíthető formulákkal operált. Az „új" alkalmazottak védelmét szolgálta az a paragrafus, amelyik rögzítette, hogy az 1944. december 22. után szolgálatba lépőknek legfeljebb 10%-a bocsátható el. Az 1945-ös igazolási eljárással való összevetésnek, illetve a kodifikációs anomáliáknak van egy további rokonítható mozzanata is. Ismeretes, hogy az előző évi procedúra is közel egy tucatnyi módosító, kiegészítő rendelkezés-csokor alapján végeztetett el. Ezt jóval felülmúló produktivitásról tettek tanúbizonyságot az 1946. évi tisztogatást jogi keretekbe öltöztetni igyekvők. Az eredeti direktíva közzététele után egy héttel, azaz még május folyamán 1, júniusban 6, júliusban 5, augusztusban 2, szeptemberben 9, októberben 10, novemberben 1, decemberben 4 — mely utóbbiak főleg az elbocsátottak végkielégítési, illetve nyugdíjjogosultságát korlátozták —, míg a B-lista revíziójáról augusztus elején közzétett 9.050/1946. M. E. sz rendelet kapcsán szeptemberben

2, októberben 1, decemberben 1, a következő évben további 4; összesen közel négy tucat kiegészítő, módosító intézkedés szolgálta a kontraszelekciót.[90] Az alaprendelet a fővárosban két hónap alatt, s augusztus 31-ig országosan is befejezendő procedúráról szólt.

Az elbocsátások zöme ezalatt meg is történt. A különböző módosítások nyomán viszont még további háromnegyed éven át tartott az újabb elbocsátásokkal elegyített huzakodás a korlátozott számú visszavételről. Ezt egészítette ki a különböző közigazgatási gyorstalpaló tanfolyamokat végzett új káderek állásba helyezése, akik továbbra is hézagos szakismereteiket politikai megbízhatósággal kompenzálva tagolódtak be az igazgatás gépezetébe. Az 1947. késő tavaszáig tartó folyamatnak leginkább arra a jellemzőjére érdemes utalni, mely a bürokráciát konstans bizonytalanságban tartotta, ami viszont az új államiság háború végi neokonstituálásától datálható, hiszen az igazoló eljárások — különböző kiterjesztések révén — elhúzódó folyamata és a rákövetkező B-lista eljárások egymásba értek.

Ha a rendelet irányelvei után az elbocsátás tervezett irányszámairól próbálunk tájékozódni, majdnem olyan, egymástól esetenként nagyságrendekkel eltérő adatokra bukkanunk, mint ami e tárgykört általában jellemzi. Mindazonáltal a publikus „szándéknyilatkozatok" egy sajátos reciprocitást mutatnak. Amint azt korábban már sorra vettem, Rákosi az idő előrehaladtával egyre nagyobb, az államháztartás számára „tűrhetetlen terhet jelentő" közalkalmazotti létszámokat adott meg. Ehhez képest a leépítés számszerűsített prognózisai idővel mindinkább mérséklődtek. Gerő Ernő 1946 februárjában 200.000 főnyi elbocsátást helyezett kilátásba. Egy hónap múltán a *Szabad Nép* előbb 150–200 ezer, majd 100 ezer főre becsülte az eltávolítandók számát. Újabb egy hónap múltán a Szakszervezeti Tanács 60–65.000 *közalkalmazotti* és 25–30.000 *magánalkalmazotti* elbocsátást prognosztizált.[91] Emellett figyelemmel kell lennünk a rendeletet megelőző népítéletekkel, valamint a felfüggesztéssel eltávolítottak számának nehezen nyomon követhető nagyságára is.

A fentebbi, főleg félelem gerjesztésre alkalmas „kiszámolósdi" mellett, a székesfővárosi önkormányzat konkrét adatokon nyugvó előkalkulációja érdemel említést. Kővágó József polgármester nyilvános tájékoztatón ismertette az önkormányzati hivatal, illetve a hozzá képest magasabb apasztási arányokat szorgalmazó nemzeti, illetve üzemi bizottságok javaslatait.[92] Eszerint:

8. táblázat

A fővárosi B-lista tervezett mértéke

	Létszám	Elbocsátási javaslat					
		Polgármesteri hivatal		nemzeti bizottság		üzemi bizottság	
Önkormányzat	14.300	2.100	14,7%	3.575	25%		
Fővárosi üzemek	11.800	1.390	11,8%			1.675	14,2%

A blokkpártok — ezen belül is elsősorban a két munkáspárt — nem csupán az 1946-os év első hónapjaiban szervezett tömegmegmozdulások, népítéletek, hanem

a közalkalmazotti kontraszelekció előkészítése és végrehajtása érdekében is igyekeztek összehangolni fellépésüket. Az MKP és az SZDP vezérkara 1946 januárjától külön, a tisztogatások tárgykörében rendszeresített összekötő-bizottsági ülésein vette sorra a törvényben, majd tervezetben érvényesíteni kívánt szempontokat. Pontosítva — ahogy az a tömegmozgalmak programozása esetében is történt —, a kommunista vezetők ezen fórumokat használták fel arra, hogy saját iniciatíváikat elfogadtassák a szociáldemokrata (s együtt a parasztpárti) vezetőkkel, majd az ilymódon megszerzett „legitimációval" a továbbiakban azokat mint blokkköveteléseket szegezték szembe a kisgazdákkal, a koalíció egészét reprezentáló pártközi értekezleteken. Nem is volt különösebb súrlódás, amíg a munkáspártoknak olyan elképzelésekben kellett egyezségre jutni, hogy „ne lehessen elbocsátani [azokat], akiknek az elbocsátása ellen a bizottság szakszervezeti tagja vétót emel," illetve, hogy a tisztogatást, „a magasabb fizetési osztályban lévőkkel kell kezdeni,... mert így elsősorban a demokrácia szempontjából veszedelmesebb személyek eltávolítása kerül legelőször sorra,"[93] — még akkor sem, ha a fenti két aspektust nem sikerült a rendelet paragrafusai közé iktatniuk.

Noha a nézeteltérések már az előkészítő egyeztetések során mutatkoztak, a tisztogatások megkezdését követően szinte azonnal zátonyra futni látszott a „munkásegység". Azt elkerülendő, hogy rendszeres összejöveteleiken a két párt vezetőinek a kölcsönösen felpanaszolt vélt és valós sérelmekben kelljen „igazságot tenniük", egy héttel a B-lista rendelet közzététele után arról született megállapodás, hogy „a jövőben az összekötő üléseken csak az elvi jelentőségű dolgok lesznek megbeszélve (sic!), az egyes sérelmeket a Kommunista Párt részéről Köböl József elvtárs, a Szociáldemokrata Párt részéről Gallai Lajos elvtárs fogja intézni".[94] Emellett — elvileg — mind az egyes tárcáknál, mind az önkormányzati szférában, illetve a pártszervezetek hierarchikus területi tagolásához illeszkedve működtek ilyen konfliktuskezelő bizottságok. Ezek azonban inkább csak a szaporodó és egyre hevesebb összetűzések mérséklésére szolgáltak. Megoldást továbbra is attól reméltek, ha az SZDP vezetője, Szakasits Árpád a két párt vezetőinek „csúcs" összekötő-bizottsági értekezletein próbálja meg rávenni a kommunista pártvezetőket a sérelmek orvoslására.

A procedúra megkezdése után gyorsan magasra csapott pártközi indulatokat érzékeltetik az SZDP minisztériumi megbízottainak értekezleteiről fennmaradt jegyzőkönyvek. Május végén még „csak" arról volt szó, hogy „mi is ragaszkodhatunk úgy a jobboldali szociáldemokratákhoz, mint a kommunisták a közéjük állt nyilasokhoz. Igaz ugyan, ha egészen radikálisak akarnánk lenni, akkor mi csak a [szociáldemokrata] köztisztviselők 30%-át tarthatnánk meg".[95] Két héttel később, június közepén ennél már sokkal elkeseredettebb, a kommunistákkal való együttműködés felmondásáig menő indulatok jellemezték majd minden résztvevő felszólalását: „A kommunisták felborították a megegyezést. Amúgy is nehéz velük az együttműködés, ezen a vonalon azonban egyenesen lehetetlen.... Szakasits elvtárs minden egyes megbízható elvtársunkért teljes potenciális súlyát latbaveti (sic!), és *ha a legkisebb eltérés történne a szocdemek kárára, még az utcára is kivonulunk és ellenzékbe megyünk át.*"[96] Az oroszlánszívű Richárd hírében már a maga idején sem álló Szakasits, a szemből-szembe konfliktust elkerülendő, Rákosinak címzett

levelekben panaszolta fel a szociáldemokraták egyre sokasodó sérelmeit, amelyek némelyikére reagált is az MKP vezetője. A válaszok két változata különböztethető meg. Az egyik általánosítva — de a mondandó érdemi részét nem módosítva — az 'ahol fát vágnak, hullik a forgács is' formulával jellemezhető, míg más esetekben — példákat sorolva — azzal tromfolt Szakasitsnak, hogy a szociáldemokraták meg nem átallottak összeállni a kisgazdákkal a kommunista B-lista delegátus ellenében, amivel maguk rúgták fel a „munkásegységet".[97] A riposzt mellett mindazonáltal az MKP Politikai Bizottsága *utasította* Rajk és Gerő minisztereket, hogy tárcáiknál „a szociáldemokraták által benyújtott listákon szereplőket vegyék tekintetbe, és ha nincs ellenük súlyosabb terhelő adat (sic!), ne építsék le ezeket".[98]

Egy hónappal a rendelet megjelenése után, a B-lista végrehajtásának módjáról szerzett tapasztalatok alapján a kisgazdapárt a tagjait érintő sérelmes eljárásokon túlmenően tárgyi következményeiben tartotta elhibázottnak, a gazdasági és a politikai instabilitást egyaránt tovább gerjesztőnek a Rajk által vezényelt tisztogatási gyakorlatot. A párt politikai bizottsága június 19-i ülésén megfogalmazott — s a Baloldali Blokk vezetőségének címzett — memorandumában többek között a következők olvashatók:

„Rajk László belügyminiszter intézkedései akadályozzák annak a nyugalomnak és belső rendnek a kialakulását, amely előfeltétele a gazdasági stabilizációnak és a demokrácia kívánatos fejlődésének. A B-listának a belügyi tárca keretében végrehajtás alatt álló rendszere oly kirívó esetek sorozatát produkálja, amelyek egyrészről azt mutatják, hogy az ország többségi pártjának programját valló közalkalmazottakat tömegeiben kívánja a közszolgálatból eltávolítani, akkor, amikor a Független Kisgazdapárt állandó törekvése az államigazgatásban való fokozott részvétel, és ezenkívül ezek az intézkedések lehetetlenné teszik a közigazgatás munkáját is, mert az ország számos vidékén a közigazgatási szakértelmet teljesen kiküszöbölik a közigazgatási végrehajtó munkából.

Ezek az intézkedések már eleve olyan zökkenőt jelentenek a beszolgáltatás végrehajtása terén, amely élénken fenyegeti a stabilizáció sikerét, s a közellátást is hátrányosan befolyásolja. A vidék népének hangulata nem kedvez a fejlődésnek, mert az egyszerű nép is látja, hogy hozzáértő törvényes vezetők nélkül az államigazgatást nem lehet ellátni....

A Politikai Bizottság szükségesnek tartja a kirívó, méltánytalan és a közigazgatás menetét zavaró B-lista ügyek orvoslását."[99]

A fővárosi önkormányzattól, illetve a minisztériumokból származó információk legfeljebb időbeli különbséget mutattak a pártközpontokba vidékről csak valamivel később beérkező jelentésekhez képest. Mondandójuk — melynek érzékeltetésére kettőből hosszabban idézek — alig különbözött. Leginkább az állapítható meg belőlük, hogy ha a Révai által vizionált polgárháború nem is tört ki, a kisgazda–kommunista ellentét dominanciája mellett a helyi viszonyok sajátosságaival átszőtt és egyre elkeseredettebb, adminisztratív eszközökkel folytatott „mindenki mindenki ellen" pártháborúskodás izzította az országos és helyi közéletet egyaránt. S amiképpen ezt az MKP vezetése, a voksok szerinti kisebbségi pozíciójához képest csak a Vörös Hadsereg, illetve a SZEB szovjet vezetésének védhatalmát

maga mögött tudva generálhatta, ugyanezen meghatározó tényező politikai „keszonnyomása" miatt nem fordult át a forrpontig hevülő ellenségeskedés pártpolitikai törésvonalak mentén robbanó tényleges polgárháborúba.

Az SZDP Békés megyei titkárának beszámolója szerint, *„a B-listázottak minden szakvonalon főleg pártunk tagjai. Azt is meg kell jegyezzük, hogy az állásukban meghagyottak között is legnagyobb számban szociáldemokraták vannak.*[100] Ez azonban csak mennyiségben jelent megnyugvást, míg minőségi szempontból aggodalomra ad okot. Ugyanis a szanáltak politikailag [a] legmegbízhatóbbak voltak és szakismeret tekintetében is a legjobbak. Így a szanálás a szolgálat rovására ment. 'Létszámfeletti' címen szociáldemokratákat szanáltak, s helyükre kommunistákat helyeztek. Tevékeny kommunista párti tagokat így jutalmaztak, akárcsak a régi rendszerben....

Fogadalom megszegése, hivatali titok megsértése, vesztegetések, fenyegetések, a kommunista pártba való csábítások. Az egyik szociáldemokrata tagról 'lemondást' jelentettek a bizottsági tagságról, hogy helyébe más szociáldemokrata tag kinevezését érjék el, akiről az a gyanúnk, hogy a kommunista pártnak is tagja.

Nyugatról hazatért közismert nyilas agitátorok — persze ma kommunista párti funkcionáriusok — megmaradtak, míg régi szociáldemokrata harcosokat kilöktek. Szakszervezeti elnök, titkár került B-listára, míg vagontolvajok és sikkasztók benn maradtak, mert ma a kommunista párt tagjai."[101]

Ettől csak annyiban tér el Heves megye főispánjának Nagy Ferenc miniszterelnökhöz címzett beszámolója, hogy a pártsérelmeken túlmenően részletesebben ecseteli a tisztogatásnak a közigazgatás funkcionális jellemzőire való kihatását, pontosabban annak megbénulását.

„Miniszterelnök Úr!

Vármegyémben a B-listával kapcsolatban elviselhetetlenül súlyos helyzet állt elő. Eltekintve attól, hogy irodám egész személyzetét eltávolították, a hat járásban egyetlen járási főjegyzőt sem hagytak, de még járási jegyzőt sem. A hatvani járásban pedig a községek is jegyzők nélkül állnak. Egyetlen jegyző sem maradt meg. A központi igazgatás siralmasan áll, mert a számvevőség teljesen kiürült és a hivatalok konganak az ürességtől.

A magyar kormány első teendője ma nem lehet más, mint a stabilizálás. Stabil pénznek kell jönnie, hogy ezt a szörnyű állapotot végre megszüntesse. A stabilizációnak első feltétele azonban a zökkenőmentes, pontos közigazgatás. Az, hogy a központilag kiadott rendeleteket pontosan hajtsák végre, az adók beszedése, a beszolgáltatás zavartalanul, pontos időre teljesíttessék. Hogyan lehet elképzelni zavartalan közigazgatást akkor, amikor egyetlen járási főjegyzőt sem hagytak, és a vármegye 120 községéből összesen 38 vezetőjegyző maradt hivatalában.

A vármegye lakosságának a hangulata rendkívül izgatott, olyan kijelentések történnek, hogy ha a jegyzőket nem kapják vissza, a község egyetlen deka terményt be nem szolgáltat. Vannak olyan községek, ahol pártkülönbség nélkül az egész lakosság szeretetben tartja jegyzőjét, és mivel a kommunista párt titkára — tehát egy személy — haragszik az illetőre, ezért került leépítésre.

Jelentem, hogy az egész műveletet a belügyminiszter vármegyei megbízottja, P. S. szociális felügyelő készítette elő, aki természetesen a kommunista párt tagja, és Pünkösd óta dolgozik azon, hogy a közigazgatást a vármegyében kiirtsa. Ez az ember Magyarláposon volt annak idején községi jegyző,[102] ahol igen sok tanú jegyzőkönyvi vallomása szerint vezető nyilas volt, zsidó üldöző, sőt zsidó vagyont is harácsolt magának. Az Ellenőrző Bizottság elnöke Anyisszimov *orosz gárdaezredes*[103] a múlt év végén a politikai pártok vezetőinek jelenlétében szemébe mondta ezt P-nek. De vannak a mi birtokunkban is jegyzőkönyvek, amelyek ugyanezt bizonyítják. És ez az ember vezette a vármegye közigazgatásának a kiirtását, ez az ember állította össze cinkostársaival az adatokat az egyes tisztviselők ellen....

Ugyanakkor folyik az országban a cséplés, folyik a betakarításnak az összeszedése, ellenőrzése és nincs aki ezeket végezze, és ezek alatt a napok alatt fog eltűnni a termény a cséplőgépekből és soha többé megfogni nem lesz lehetséges. Égbekiáltó öngyilkosság, amit itt végeznek bűnös kezek, és semmi körülmények között nem vagyok hajlandó ezekért a bűnökért a felelősséget vállalni, mert ez eskümmel is ellenkezik. Nem vagyok hajlandó egy tollvonással sem elősegíteni hazám elpusztítását, márpedig ez a kegyelemdöfés szerencsétlen hazámnak, mert eddig egy párt kezébe került a rendőrség, a honvédség és most a közigazgatás is bűnös kezekbe fog kerülni.

Eger, 1946. július 22.

Milassin Kornél
főispán"[104]

A procedúra során persze az egyes bizottságokban is menetrendszerű huzakodások voltak a rendelet értelmezése, az 1937–38. évi alapszámok, az ebből deriválandó apasztás mértéke, a miniszternek az egyes bizottságok számára tételesen is megjelölt elbocsátási kvótája körül. A belügyi tárca kebelében életre hívott mintegy háromszáz bizottságnak a menet közbeni konfliktusokról, korrekciókról is tudósító zárójelentései arról tanúskodnak, hogy a kalkulált előirányzatokhoz képest a végrehajtás során eszközölt módosítások három típusba sorolhatók. 1./ Hozzávetőlegesen tartották magukat az előírásokhoz, illetve azt — leginkább a blokkpárti delegátusok vehemens fellépése nyomán — kisebb vagy nagyobb mértékben „túlteljesítették." 2./ Éles bizottsági konfliktusokat követően az előirányzottnál kevesebb személyt bocsátottak el. 3./ A bizottság minden tagja azon a véleményen volt, hogy az utasításban foglaltak teljesítése a rendelet célkitűzésein túlmenően a közszolgálat működőképességét veszélyeztetné, ezért egyhangú döntéssel mérsékelték az elbocsátandók számát.[105]

A végrehajtás során állandósuló pártközi konfliktuson túl, vélhetően ez utóbbi, a közigazgatás napi ügyvitelének veszélybe kerülése is közrejátszhatott abban, hogy az akciót vezénylő MKP Politikai Bizottsága július második felében határozatban kötelezte Rajk Lászlót, hogy utasítsa a B-lista miniszteri megbízottait; „semmi körülmények között ne térjenek el olyan irányba a kapott utasítástól, hogy túllépjék az előirányzott leépítési számot, még akkor sem, ha a szakszervezeti kiküldött javasolja."[106] Mindazonáltal a tárca vezetése által megállapított — már többször emlegetett — előirányzat sem egyértelmű a fennmaradt dokumentu-

mokban. Rajk az egyes bizottságokat a B-lista megkezdésekor instruáló leirataiban rendre 24.715 főben adta meg az apasztás végösszegét az önkormányzati szférában. Ez az önkormányzati igazgatás akkori alkalmazottainak 30 százalékára rúgott.[107]

9. táblázat

Az önkormányzati B-lista összesített adatai

Helyszín	Létszám 1946. B-lista előtt	Elbocsátottak száma	Elbocsátottak aránya %	Főispánok pártállása
Budapest szkfv. önkormányzat	20.507	4.944	24,11	
Budapest szkfv. közüzemek	4.592	1.289	28,07	
Budapest, összesen	**25.099**	**6.233**	**24,83**	
Kelet-Magyarország, vármegyék				+
Abaúj-Torna	376	153	40,69	SZDP
Bács-Bodrog	1.314	204	15,52	NPP
Békés	1.726	541	31,34	MKP
Bihar	704	259	36,79	FKgP
Borsod-Gömör-Kishont	2.429	274	11,28	MKP
Csanád	1.085	355	32,72	SZDP
Csongrád	3.749	764	20,38	MKP
Hajdú	2.854	441	15,45	NPP
Heves	1.806	654	36,21	FKgP
Jász-Nagykun-Szolnok	3.268	1.054	32,25	MKP
Nógrád-Hont	1.198	259	21,62	SZDP
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	8.793	2.283	25,96	FKgP
Szabolcs	1.946	529	27,18	FKgP
Szatmár-Bereg-Ugocsa	546	329	60,25	FKgP
Zemplén	1.115	326	29,23	SZDP
Kelet-M.o. vármegyék: összesen	**32.927**	**8.425**	**25,58**	
Dunántúl, vármegyék				+
Baranya	2.004	275	13,72	FKgP
Fejér	1.726	322	18,65	SZDP
Győr-Moson	1.675	288	17,19	SZDP
Komárom-Esztergom	1.070	273	25,51	FKgP
Somogy	1.282	397	30,97	FKgP
Sopron	993	262	26,38	FKgP
Tolna	1.836	493	26,85	FKgP
Vas	2.123	410	19,31	MKP
Veszprém	1.605	501	31,21	FKgP
Zala	1.667	585	35,09	NPP
Dunántúl, vármegyék: összesen	**14.981**	**3.806**	**24,40**	
Vármegyék együtt:	**47.908**	**12.231**	**25,53**	
Kelet-Magyarország, thj. városok				
Baja	476	246	51,68	NPP
Miskolc	948	237	25,00	MKP
Hódmezővásárhely	809	173	21,38	MKP
Szeged	1.532	454	29,63	FKgP
Debrecen	1.643	498	30,31	FKgP
Kecskemét	744	207	27,82	SZDP
Kelet-M.o. thj. városok: összesen	**6.152**	**1.815**	**29,50**	

Helyszín	Létszám 1946. B-lista előtt	Elbocsátottak száma	Elbocsátottak aránya %	Főispánok pártállása
Dunántúl, thj. városok				+
Győr	386	159	41,19	SZDP
Pécs	880	210	23,86	MKP
Sopron	205	86	41,95	SZDP
Székesfehérvár	652	239	36,65	SZDP
Szombathely	649	236	36,36	MKP
Dunántúl, thj. városok: összesen	**2.772**	**930**	**33,55**	
Thj. városok együtt:	**8.924**	**2.745**	**30,76**	
Önkormányzatok, mindösszesen:	**81.931**	**21.209**	**25,88**	

UMKL. M. 713/B. f. 9–10. ö.e.

Az akció befejezésekor született zárójelentések arról tanúskodnak, hogy *az önkormányzati szférában működő közalkalmazottak egynegyedét bocsátották el* a B-lista bizottságok. Tevékenységük árnyalt, egyedi értékelését nehezíti az a körülmény, hogy eléjük már prekoncipiált — elbocsátandó/megtartandó — minősítéssel került a hatáskörükbe rendelt személyi állomány listája.[108] Miután az elbocsátottakról állományon belüli pozícióik, tisztségeik alapján készített kimutatásokra nem akadtam, egyelőre csupán az egyes közigazgatási egységek, térségek közötti differenciák adnak elemzési lehetőséget.

Az *átlagosan 25 százalékos redukció minden negyedik közalkalmazott elbocsátását jelentette.* Ezt az átlag körüli értéket reprezentálták a területi összevetésben Komárom–Esztergom, Pest–Pilis–Solt–Kiskun, Tolna, Sopron, Szabolcs vármegye, valamint Budapest, Kecskemét, Miskolc és Pécs thj. városok. Hozzájuk képest az egyik véglet, a legalacsonyabb elbocsátási aránnyal Borsod–Gömör vármegye, ahol „csak" megtizedelték az alkalmazottakat (11%), az ellenkező pólus pedig Szatmár-Bereg vármegye, ahol irtóhadjáratnak tekinthetjük az állomány 60 százalékának kiebrudalását. A másik szembetűnő statisztikai sajátosság, hogy a törvényhatósági jogú megyeközpontokban (Debrecen, Miskolc, Győr, Szombathely, Székesfehérvár) átlagosan kétszer akkora, Baja esetében háromszor akkora intenzitással tisztogattak az adminisztráció purifikátorai, mint ugyanazon megyék elbocsátási rátája.

A B-lista procedúra egészének politikai meghatározottságából következően aligha megkerülhető kérdés, hogy mennyiben mutatható ki összefüggés az egyes megyék — fél évvel korábban voksokban jelentkező — pártszimpátiája, és a menesztések intenzitása között. *Egyértelmű korreláció nem állapítható meg.* Noha azokban a vármegyékben, melyek élén kisgazda főispán állt, az elbocsátások átlaga (31,25%) közel tíz százalékkal magasabb, mint a kommunista főispánok által dirigált megyékben (22,9%), nehéz ezt direkt megfeleltetéssel magyarázni, hiszen pl. a dominánsan kisgazda szimpatizáns és FKgP főispánt magáénak mondható Baranya 13,72 százalékos elbocsátási arányával a második legkevésbé sújtott térség volt.[109] Ugyanezt látszik alátámasztani, hogy miközben az előkészítés során az MKP vezetése külön is „fente a fogát" Somogy, Sopron, illetve Szabolcs vármegyéknek a „reakciósoktól" való megtisztítására,[110] nevezett térségek a B-lista

zárszámadás alapján inkább az átlaghoz közeli tisztogatást elszenvedettek közé sorolhatók. Más szempontból közelítve is említhető ellenpélda. A blokkpárti uralom alatt álló Baján akkor lenne igazán meggyőző magyarázat minden második alkalmazott kiszórására (51,68%) a vezetés baloldali dominanciája, ha a vezető tisztségviselők tekintetében hasonló arculatot mutató és ugyancsak thj. Hódmezővásárhely — „csak" minden ötödik személyt B-listázva — nem a legalacsonyabb arányú „egzisztencídiumot" példázná (21,38%) ebben az önkormányzati kategóriában. A thj. városok egy része ugyan jelentős átlag feletti leépítési arányt mutat, de érdemleges országrészek közötti tendencia esetükben éppúgy nem mutatható ki, amiképp a Dunától keletre, illetve nyugatra fekvő vármegyék között sem.

A tisztogatás előírt mértékétől való különböző irányú eltérés elsősorban nem az adott terület politikai arculatától függött, hanem inkább „bizottság-függő" volt. A zárójelentésekből az állapítható meg, hogy ezen ad hoc testületek bő kétharmada hozzávetőlegesen az instrukciónak megfelelően járt el, alig több öt százaléknál azoknak a bizottságoknak a száma, amelyek „túllicitálták" az előírást, míg egynegyedük — felmérve, hogy az előírás szerint cselekedve az igazgatás működőképességét veszélyeztetnék[111] — a központi utasítást kisebb vagy nagyobb arányban mérsékelve, a BM kívánalmaknál kevesebb alkalmazottat bocsátott el. Ennek jelzése azért szükséges, mivel mind Rajk belügyminiszter, mind pedig Rákosi a bizottságok „önszorgalmú" túlteljesítésével igyekeztek magyarázni az adminisztrációnak a B-lista nyomán bekövetkezett átmeneti megbénulását.[112] Ezt a hatalmi pozícióval visszaélve megejtett felelősség-áthárítást az összesítő jelentések jobbára cáfolják.

Az önkormányzatokról áttérve a államigazgatás központi szerveire, elsőül az ugyancsak a BM fennhatósága alatt működő rendőrségről kell szólni. Rajk László már belügyminiszteri működésének kezdetén utasítást adott a rendőrség helyzetének teljeskörű felmérésére. Ennek elkészültével egy létszámra, felszereltségre, elhelyezésre, fegyverzetre, képzettségre is kiterjedő terjedelmes jelentést nyújtott be az MKP KV. Titkárságának. Ebben számos, a vizsgált tárgykörbe vágó országos összesítő adatra bukkanhatunk, mely egyúttal arra is alkalmat ad, hogy a B-listát közvetlenül megelőző rendőrségen belüli pártreprezentáltságról képet alkossunk.[113]

10. táblázat

A Magyar Államrendőrség állományának pártmegoszlása 1946. tavaszán

	MKP		SZDP		NPP		FKgP		PDP		pk.		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1.	3.735	31,0	3.430	28,6	520	4,3	873	7,3	34	0,3	3.400	28,5	11.992	100
2.	777	18,2	1.299	31,0	102	2,3	407	10,0	0	0,0	1.631	38,5	4.236	100
3.	7.508	32,0	5.345	22,8	758	3,2	1.675	7,2	12	0,0	8.118	34,8	23.416	100
4.	336	24,5	375	27,3	140	10,2	162	11,8	1	0,0	359	26,2	1.373	100
E.	12.356	30,1	10.449	25,5	1.520	3,7	3.137	7,7	47	1	13.508	32	41.017	100
„Régi" stáb														
1.	621	13,7	1.373	30,3	234	5,2	501	11,0	16	0,4	1.784	39,4	4.529	100
2.	420	13,8	923	30,4	55	1,8	364	12,0	0	0,0	1.273	42,0	3.035	100
3.	824	19,3	1.205	28,3	83	2,0	753	17,6	4	0,0	1.396	32,8	4.265	100
4.	200	17,6	337	29,7	133	11,7	157	13,8	1	0,0	308	27,2	1.136	100
E.	2.065	16,0	3.838	29,6	505	3,9	1.775	13,7	21	0,1	4.761	36,7	12.965	100

	MKP		SZDP		NPP		FKgP		PDP		pk.		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
„Új" stáb														
1.	3.114	41,7	2.057	27,6	286	3,8	372	5,0	18	0,2	1.616	21,7	7.463	100
2.	357	30,0	376	31,0	47	4,0	63	5,0	0	0,0	358	30,0	1.201	100
3.	6.684	35,0	4.140	21,6	675	3,5	922	4,8	8	0,0	6.722	35,1	19.151	100
4.	136	57,4	38	16,0	7	3,0	5	2,1	0	0,0	51	21,5	237	100
E.	10.291	36,7	6.611	23,6	1.015	3,6	1.362	4,8	26	0,1	8.747	31,2	28.052	100

Magyarázat:
1. Tisztek; 2. Altisztek; 3. Legénység; 4. II. A. osztályú alhadnagyok; E. Együtt; pk. pártonkívüli

A fentebb közölt táblázat adataihoz elsőként az a kiegészítő megjegyzés kívánkozik, amivel jelentését az összesítés készítője is kezdte; a létszám a sváb kitelepítéshez vezényelt karhatalmi erők nélkül értendő — ennek nagyságáról azonban nem tájékoztat. Arról viszont elégséges információt nyújtanak az adatok, hogy a legilletékesebb helyről származó forrás erősítse meg a kortárs politikai vélekedéseket a rendőrségen belüli kommunista hegemóniáról. Történeti szempontból emellett három mozzanat érdemel figyelmet. Az egyik, hogy a pártmegoszlás minden állománycsoporton belül hasonló szóródást mutat. Azaz korántsem arról volt szó, hogy a tisztek vagy az altisztek nagyságrenddel nagyobb arányban mutattak volna pártaffinitást a közrendőröknél. Ugyanez persze megfogalmazható úgy is, hogy a rendőrség állománya a legénységig bezárólag mutatott markáns és pártok szerint erősen tagolt átpolitizálódást.

A másik észrevételre az állomány politikai geneziséről is tájékoztató régi/új bontás ad lehetőséget. Az összlétszám egyharmadához közelítő, kereken 13 ezres „régi" garnitúra jelenléte arról tanúskodna, hogy a háború utáni kormányzat „egy az egyben" átvette volna a két világháború közötti államrendőrség állományát? A „régiek" összlétszáma ugyanis annak nagyságrendjével azonos. Természetesen nem erről volt szó. Igaz ugyan, hogy az államrendőrségnek még az ideiglenes kormány időszakában megkezdett újjászervezésekor a helyén maradó régi állományt „jóváírták", de 1945 folyamán, az igazolási procedúra mellett is intenzíven szelektálták az állományt.[114] A „régi" állomány esetében sokkal inkább olyan, korábban más területen *közalkalmazásban* állókról lehet szó, akik a front után azért is orientálódtak egzisztenciájukat biztosítandó a rendőrség felé, mert „nyugdíjas" álláslehetőséget kerestek, de korábbi (közalkalmazotti státust biztosító) munkaadójuk megszűnt, illetve ott még nem volt lehetőség az elhelyezkedésre.

Harmadik észrevételként az a más közalkalmazotti területekkel összhangban lévő jelenség érdemel figyelmet, hogy a „régi" garnitúra pártválasztása során kezdetben — állománycsoporttól függetlenül — leginkább a szociáldemokratákat részesítette előnyben. A régi stábon belül az SZDP egyedül tudhatott a magáénak annyi rendőrt, mint a reprezentáltságukra nem kevésbé érzékeny kommunisták és kisgazdák együttvéve. Más megközelítésben, míg a régi garnitúrán belül a kommunisták reprezentáltsága egyik állománycsoportban sem éri el a 20 százalékot, az újak esetében nem csupán összességében, hanem az egyes kategóriákon belül is legalább egyharmada az ő káderük volt, a tiszti állománynak pedig több mint 40 százaléka.

Az összesített adatok pedig a kisgazdák korabeli „arányosítási" motivációjáról is meggyőzően tájékoztatnak. *A kommunisták mind a tiszti állományban, mind az összlétszámot tekintve négyszer annyi rendőrt mondhattak magukénak, a két munkáspárt pedig együttesen nyolcszoros felülreprezentáltságot könyvelhetett el a kisgazdák rovására.* Ennél is jelentősebb volt a különbség a rendőrségi vezető posztok pártmegoszlását tekintve.[115] Az arányok ez esetben minden kommentár nélkül önmagukért beszélnek.

11. táblázat

Az államrendőrség területi (fő)kapitányainak, illetve a (fő)kapitányságok politikai osztályvezetőinek pártmegoszlása 1946 tavaszán

	MKP		SZDP		NPP		FKgP		pk.		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Vármegyei, thj. főkapitányságok vezetője	12	46	11	42	2	8	1	4	0	0	26	100
Ugyanitt a politikai osztályok vezetője	25	66	9	24	0	0	1	3	0	0	38	100
Járási és városi kapitányságok vezetője	75	46	53	33	12	7	9	6	6	4	162	100
Ugyanitt a politikai osztályok vezetője	96	60	30	18	6	4	3	2	2	1	162	100

PTI. Arch. 174. 4/146.

Az MKP Politikai Bizottságának a belügyminiszter jelentését megtárgyaló ülése a rendőrség kötelékéből 5000 fő elbocsátását irányozta elő, úgy, hogy egyben jóváhagyta Rajknak az egyes pártokra vonatkozó elbocsátási irányszámait.

12. táblázat

A rendőrségi B-lista miniszteri előirányzata

	MKP		SZDP		NPP		FKgP		PDP		pk.		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1.	12356	30,1	10449	25,5	1520	3,7	3137	7,7	47	1,0	13508	32,0	41017	100
2.	375	7,5	1100	22,0	90	1,8	955	19,1	15	0,3	2465	49,3	5000	100
3.		3,0		10,5		5,9		30,0		32,0		18,2		100
4.	11981	33,3	9349	26,0	1430	4,0	2182	6,0	32	0,0	11043	30,7	36017	100

Magyarázat:

1. Az állomány pártmegoszlása a rendőrségnél a B-lista előtt
2. 5000 főnyi elbocsátandó miniszteri megosztása
3. Elbocsátási arány az adott párt képviseletére vetítve
4. Új pártmegoszlás a B-lista után ezen terv szerint

PTI. Arch. 274. 4/146.

Első látásra azt gondolhatnók, hogy az akció nem kevésbé szolgálta a testvérpárti diszkvalifikációt. Rajk azonban sietett előterjesztéséhez hozzáfűzni; „figyelembe véve, hogy a szociáldemokratáknak engedményeket kell tenni, a leépítendőknek több mint a 70 százaléka lesz a Független Kisgazdapárthoz, illetve a pártonkívüliekhez tartozó."[116] Ha azt vesszük figyelembe, hogy aktuális képvise-

letükhöz képest milyen arányban érintette a miniszteri direktíva az egyes pártokat — ld. a táblázat harmadik sorát —, a tisztogatás politikai irányultsága újra csak egyértelműen kirajzolódik. Ha pedig mindezt a a közgazdaságival korántsem egyező politikai „határhaszon-elmélet" szemszögéből közelítjük, a kalkulált hozadék a következőképpen summázható. A fél éven át tartó permanens politikai válsággerjesztés megérte az MKP-nak azt, hogy neki három százalékkal magasabb, míg a FKgP-nak másfél százalékkal alacsonyabb arányú képviselete legyen a rendőrségnél.[117] (v. ö. a 12. táblázat első és utolsó számsorát.)

Az államrendőrség egy év alatt 41 ezerre duzzasztott állományával egyfelől 10.000 fővel (33 százalékkal) lépte túl a létrehozásakor számára megállapított létszámkeretet, másfelől a tervbe vett 12,2%-os redukció az összes többi apasztási előirányzathoz képest messze a legkisebb mértékű volt. Ezekhez képest csupán annyi egyezett a többi területen érvényesített gyakorlattal, hogy nem került sor az előírás maradéktalan végrehajtására. A Budapesti Főkapitányság kötelékéből 2496, míg a Vidéki Főkapitányság állományából 1465, együttesen 3961 főt bocsátottak el, ami szűk tíz százalékos leépítést jelentett.[118] Miután ezzel a belügyi B-lista főbb csoportjai összeálltak, hozzáilleszthetők a többi minisztériumban végrehajtott tisztogatás adataihoz. Erről tájékoztat az alábbi összesítő táblázat.

13. táblázat

A B-lista összesített zárószámai

Megnevezés	Létszám 1946. B-lista előtt	Elbocsátottak	
		száma	%-a
Minisztériumok			
„Miniszterelnökség"*		535	
Építés- és Közmunkaügyi M.		103	
Földművelésügyi M.		3.736	
Honvédelmi M.		15.905	
Igazságügyi M.		1.570	
Iparügyi M.		2.855	
Kereskedelem- és Szövetkezetügyi M.		312	
Közellátási M.		846	
Közlekedésügyi M.		2.298	
Külügyminisztérium		304	
Népjóléti M.		4.291	
Pénzügyminisztérium		4.761	
Tájékoztatásügyi M.		11	
Vallás- és Közoktatásügyi M.		3.485	
Felsorolt tárcák összesen:		41.012	
Belügyminisztérium központi igazgatás	1.339	375	28,00
BM. Államrendőrség	41.017	3.961	9,65
Belügyminisztérium összesen:	42.356	4.336	10,24
Minisztériumok összesen:		45.348	
Területi önkormányzatok			+
Budapest szkfv. és üzemei	25.099	6.233	24,83
Vármegyék, községek, városok	47.908	12.231	25,53
Törvényhatósági jogú városok	8.924	2.745	30,76
Önkormányzatok összesen:	81.931	21.209	25,88

Megnevezés	Létszám 1946. B-lista előtt	Elbocsátottak	
		száma	%-a
Állami üzemek:			
Magyar Államvasutak	53.715	17.318	32,24
Magyar Posta	32.511	6.781	20,85
Egyéb		2.477	
Állami üzemek összesen:		26.576	
Elbocsátottak mindösszesen:		93.133	

* UMKL. M. – 713/B. 9. d., PTI. Arch. 274. 15/35. A „Miniszterelnökség" rovatban, az itt szolgálatot teljesített tisztviselők mellett összevontan közlöm a Köztársasági Elnöki Hivatal, a Nemzetgyűlés Hivatala, a Legfőbb Állami Számvevőszék, a Gazdasági Főtanács, a Központi Statisztikai Hivatal, a Jóvátételi Hivatal elbocsátottainak létszámát.

Az állampolgárok tízezreinek sorsát érintő adminisztratív intézkedésekkel párosított „számháború" frontjain való eligazodást már eddig is tucatnyi archív adatsor teszi lehetővé. Ezek segíthetnek abban, hogy legalább részben és utólag kontrollálhatóvá váljék a korabeli közélet reprezentánsainak politikai céljaikhoz rendelt, s ennek megfelelően inkább dezinformálásra használt publikus érvelése. Továbbra is hiányzik azonban több olyan viszonyítási szám, adatsor, mely az elbocsátások mértékét minden érintett szférában konzekvens módon tenné nyomon követhetővé. A fentebbi táblázat azon hiátusain túl, melyek az egyes tárcák B-lista előtti induló létszámát adnák meg, a főváros kivételével nem akadtam olyan bontású összesítésekre sem, melyek a vidéki önkormányzatok üzemeinek tisztogatási adatairól, arányairól elkülönítve informálnának. Miközben esetenként találhatók olyan adatok, hogy egy-egy minisztérium alkalmazottainak száma 2–3000 fővel is meghaladta az 1938-as tárcalétszámot, összevetve azokat a statisztikai forrásokkal, az derült ki, hogy a megadott *többlet* önmagában felülmúlta a vonatkozó intézmény korábbi összlétszámát, de azt a korántsem lényegtelen kiegészítést elspórolják, hogy ez adott esetben nem a háborús, hanem az 1945-tel meginduló apparátus-duzzasztás következménye volt.[119] Végül, de nem utolsó sorban, utaltam már arra, hogy a közalkalmazotti karból népítéletekkel kiebrudaltak nagyságrendje mintegy ezer főre tehető. Nem követhető azonban nyomon, hogy ezek belefoglaltattak-e a B-lista bizottságok átnézett zárójelentéseibe. Pontosabban erre vonatkozó külön utalást nem találtam, emiatt a végösszeghez hozzáadandónak tekintem.

Mindezen túlmenően a töredékes tudósítások ellenére utalni kell arra, hogy az igazolási eljáráshoz hasonlóan elbocsátási procedúrára került sor a *magánalkalmazotti* karban is.[120] S noha napjaink olvasója joggal kérdezheti (e sorok írójával együtt), hogy mi köze volt ennek az *államháztartás* hangoztatott rentabilitásához(?), mindenesetre lefolytatását egymást követő rendeletek szabályozták,[121] ami 30 ezer főt, a korabeli magángazdaság munkavállalóinak 7,2 százalékát érintette.[122]

Ezen finomításokat mellőzni kényszerülve, a B-lista számszerű mérlegét két összesített adattal tudom megvonni. A „hivatalos" statisztika szerint a közszolgálati és közüzemi alkalmazottak együttes létszáma 1945. december 31-én 203.552 fő volt.[123] A fentebbi összesítő táblázatban szereplő B-lista végösszege a „népítéletek" elbocsátottjaival gyarapítva legkevesebb 94.000 főben jelölhető meg. Ez több, mint az összlétszám 46%-a. Az „államapparátus" ilyen radikális megcson-

kítása mellett a közszolgálat megbénulása sem lett volna meglepetés, illetve leginkább ennek elmaradása szorul magyarázatra. Ennek megkísérléséhez érdemes ismételten ideiktatni az 1945 végi „kiinduló" létszámadatokat.

14. táblázat

Az állami alkalmazottak összesített létszáma, 1945. december

A tényleges szolgálatban állók száma					
közigazgatás	rendőrség	honvédség	összesen	állami üzemek	együtt
74.718	47.293	6.592	128.603	74.949	203.552

ld. bővebben a 7. táblázatot.

A közigazgatás metamorfózisát tekintve a munka központi vizsgálati terrénumának, a más tárcához tartozó szakigazgatási ágazatok szisztematikus elemzése ezen kívül eső, önálló tematika. A B-lista hozadékával való elszámolás ugyanakkor megkívánja, hogy a vizsgálat tárgyán kívül eső tárcák esetében is utaljak az adatok leginkább szemet szúró ellentmondásaira. Vegyük szemügyre közelebbről a korábbi, *13. táblázat*ban megadott állami, illetve önkormányzati alkalmazottak redukciójának nagyobb tételeit. A Honvédelmi Minisztériumnál azonnal feloldást kívánó ellentmondásba ütközünk. Az 1945. év végi hat és félezres létszámból hogyan lehetett a következő év folyamán több mint kétszer annyit elbocsátani? Természetesen — abból — sehogy. Más a helyzet akkor, ha nem a statisztikában megjelenített *tényleges szolgálatban állók* adataiból, hanem az *állományi létszám*ból indulunk ki. Egy 1946. január 1-i részletező kimutatás utóbbi összlétszámát 36.674 főben jelölte meg.[124] A honvédség 1946. évi létszámát viszont nem csupán B-listával apasztották — noha az elbocsátásokat, leszereléseket majd ekként is elszámolták. Emellett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság közvetlen direktívákban utasította a honvédelmi minisztert az év során egymást követő redukcióra, átszervezésre. Ez alapján tette közzé a miniszter 1946 február elején azt a rendelkezést, mely szerint a minisztérium kebelében „szelektáló bizottságokat" hív életre. Ezek feladata, hogy „kiválogassa a hadsereghez tartozó polgári és katonai egyének közül azokat, akik a honvédség új szervezetébe is beosztást kaphatnak. Elsősorban a demokratikus megbízhatóságot veszi a bizottság figyelembe. *Egyetlen nyugatra távozott honvéd egyén vagy polgári alkalmazott sem juthat az új, demokratikus hadseregbe, tekintet nélkül arra, hogy igazolták-e vagy sem.* A bizottság minden tiszt-, tiszthelyettes és polgári egyén ügyét megvizsgálja".[125]

Ha mindezt összevetjük a honvédség tiszti és tiszthelyettesi karának együttesen 36.595 főt érintő igazolás alá vonásával,[126] mely adat nem áll messze az év eleji állományi összlétszámtól, akkor — bár az nem jelöli külön a „nyugatosokat" — ebből a létszámból bőségesen kitelt a tizenötezer fős elbocsátás. Mindezek alapján — *egy hónappal a kormányrendelet közzététele előtt* — már „A B-lista" címen tudósíthatott arról a *Demokrácia* c. lap 1946. április 14-i száma, hogy ehhez a feladathoz „a Honvédelmi Minisztérium nyúlt hozzá elsőnek, és nyomban erélyes kézzel; egészen rövid idő alatt tizenötezer katonatisztet távolított el állásá-

ból".[127] Ugyanakkor a tiszti kontraszelekcióról külön is informáló összesítő jelentés szerint „a B-lista bizottságok által hozott határozatok alapján közel 5000 tisztet és tábornokot távolítottak el a hadseregből", majd ettől elkülönítve ejtett szót a „nyugatosok leszereléséről."[128] Magyarán, a jelentős mérvű állományredukció és a szélnek eresztett nyugatosok együttesen nagy számot tettek ugyan ki, de mint nem tényleges szolgálatban állók, kimaradtak a Gazdasági Főtanács összeállításában közzétett statisztikákból.[129] S úgy tűnik, ugyanez volt a helyzet a hadifoglyok esetében is. Egy 1947. augusztus 19-i HM jelentés arról tudósítja a miniszterelnököt, hogy nyilvántartásuk szerint „9000 hivatásos tiszt, illetve 12.000 hivatásos tiszthelyettes még nem tért vissza hadifogságból."[130]

A másik legnagyobb elbocsátási tételt a MÁV 17 ezer fős apasztása adta.

16. táblázat

A MÁV alkalmazottak létszámának alakulása, 1938–1949

	1938/39	1943	1946/47	1947/48	1949
Magyar Államvasutak	28.100	41.602	34.263	77.301	77.865

Ehhez két megjegyzés kívánkozik. A MÁV alkalmazottak létszáma már a két világháború között is a legmobilabb volt az „állami alkalmazottak" szférájában,[131] emellett több nagy állománycsoportból tevődött össze. A fenti táblázat a *MÁV személyzetének tényleges létszámáról*, illetve annak változásáról informál. Ehhez társult egy, a statisztikákban is rendre „átlagos munkáslétszám"-ként megjelölt másik csoport, mely a nyári hónapokban — amikor a nagyobb arányú pályafenntartási, építési munkák folytak — akár a rendszeresített állású személyzeti létszámot is elérhette, míg az őszi–téli hónapokban 10–15 ezer fővel is mérséklődött.[132] A háborút követő években ezek egy „speciális állománnyal" is kiegészültek. Ez a honvédség — akkor legnagyobb létszámú — hétezer fős *műszaki hadosztálya* volt, mely *a közlekedési miniszter irányítása alá rendelve* vett részt a vasút újjáépítésében, hidak helyreállításában, híradó építő zászlóaljai pedig a távíró–távbeszélő hálózat rekonstrukciójában, bővítésében.[133]

A másik észrevétel, hogy a Gerő Ernő irányítása alatt álló minisztériumhoz rendelt MÁV B-lista bizottságok érvényesítették a legkövetkezetesebben az MKP — korábban már említett — azon szelektálási szempontját, hogy a vezető tisztségviselőkön kezdve, azokat kell leginkább megrostálni. Míg a kvalifikált *tisztviselőknek* (ide többek között mérnökök, jogászok, érettségizett szaktisztviselők tartoztak) közel felét menesztették. Ez azért érdemel külön is említést, mivel az ebben érintett kereken háromezer fő az egyetlen olyan adatunk, ahol az összes közalkalmazotton belül külön is megadták a *tisztviselő*karból leépítettek számát. A segédtisztek közül (pályamester, mozdonyvezető, távirdamester, kalauz stb.) már valamivel kisebb arányt, 38%-ot, az altiszti állományból (fűtő, kocsirendező, váltókezelő) 27%-ot küldtek el, a vasúti munkáslétszámot csupán 11 százalékkal redukálták, mely utóbbi felét a következő hónapban — tekintettel a sürgősen elvégzendő szezonmunkákra — már vissza is vették.[134]

Harmadikként a Magyar Postáról szólva, ahonnét közel hétezer főt menesztettek, ha figyelembe vesszük a háború alatti területgyarapodással összefüggő je-

lentős létszámnövekedést, (a MÁV esetében 13 ezer, a postánál ez 18 ezer volt), az újra megkisebbedett ország e területeken szükséges működőképességét az apasztás nagy volumene sem hozta kritikus helyzetbe. Másképp közelítve: még ha számításba vesszük is az ellátandó feladatok szaporodását, az utóbbi két szféra létszáma a B-listázás nyomán is jócskán meghaladta az 1938-as létszámot ahhoz, hogy a *mindennapi üzemelés* a redukált állománnyal is biztosítható legyen.

Más, de nem kevésbé jelentős okból kell kitérni a pénzügyi tárca körében megejtett elbocsátásokra. Zöld Sándornak a kommunista funkcionáriusok értekezletén elhangzott — korábban idézett — tájékoztatása alapján ez azon kevés tárcák közé tartozott, ahol a tisztogatási procedúra kezdetén (ezer fővel) kevesebben dolgoztak, mint 1938-ban. Ezt közvetve — a B-lista utáni állapotról szólva — Rácz Jenő pénzügyminiszter is megerősítette, amikor arról tudósított, hogy a jelzett bázisévhez viszonyítva a pénzügyi tárca körében alkalmazottak száma 1357 fővel kevesebb.[135] Problémát jelent ugyanakkor, hogy az elbocsátottak száma nem e két adat különbsége, hanem annak több mint tízszerese, 4761 fő. Ezen a ponton érdemes utalni egy további finomítási lehetőség hiányára, amely vélhetően az előbbiekben külön is érintett legnagyobb volumenű elbocsátási tételekre is vonatkozik, de többé-kevésbé elkülöníthető módon csak a honvédelmi tárca esetében bukkant elő. Valószínűsíthető, hogy az elbocsátások döntő hányada a pénzügyi szakigazgatás területén sem az aktív, munkában álló alkalmazottak körét sujtotta. Ez esetben — hozzászámítva mindehhez, hogy a tisztogatási procedúra a forintot bevezető valutareform (1946. augusztus 1.) előestéjén történt — valóban megbénult volna az ország adó-, beszolgáltatási, pénzügyi adminisztrációja. Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a B-lista jó része e téren nem a hivatalokban dolgozók kiebrudalását jelentette, hanem „állományleírást" azok körében, akik létszámban voltak ugyan, de nem aktív dolgozóként. Sajnos a B-listázottakat ilyen szempontból elkülönítő lajstromokat sem sikerült fellelni.

Mindezek után leginkább a *vidéki önkormányzati igazgatás* tekinthető azon szférának, amelyet a létszámapasztás valóban krízisbe juttatott. Ezen a ponton újra érdemes emlékezetbe idézni azt a politikai motiváltságú összemosó érvelést, amire a B-lista szükségességének gazdasági megokolását felidézve már korábban utaltam. Az MKP reprezentánsainak az „államapparátus elviselhetetlen terhet jelentő növekedéséről" szóló bizonykodásait helytállónak is tekinthetnénk, ha azt azon területre vonatkoztatták volna, amiről valójában — fogalmilag — szóltak; a központi költségvetésből fizetett *állami alkalmazottak* 1938-hoz viszonyított mintegy 60 százalékos állománygyarapodására. Ezt azonban minden különbségtétel nélkül általánosítva transzponálták az akkor autonóm gazdálkodást folytató — az állami büdzsét nem terhelő — területi önkormányzatok (köz)alkalmazottaira is, holott ezek személyi járandóságainak pénzügyi vonzata nem terhelte az államháztartást. A helyi-területi önkormányzatok vármegyék, thj. és megyei városok, továbbá a községek — utóbbiak esetében leszámítva a zömmel a községi (nem állami és nem felekezeti) iskolák tanszemélyzetének fizetés*kiegészítésére* fordított államsegélyeket —, önálló gazdálkodásukból is következően, nem engedhették meg maguknak, hogy akár korábban, akár a „bázisévnek" tekintett 1938 után érdemben növeljék az önkormányzati tisztviselők számát. A háborús területgyarapodást fi-

gyelmen kívül hagyó, azaz csak a „trianoni Magyarország" területét számba vevő statisztikai összeállítás szerint 1943-ban a szóban forgó területi önkormányzatok alkalmazottainak létszáma 52.880 volt.

17. táblázat

A területi önkormányzatok alkalmazottainak létszámadatai

Megnevezés	1938/39		1943		Létszám B-lista előtt		B-listázottak		Létszám B-lista után	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1.	44813	100	46535	103,8	47908	106,9	12231	25,53	35677	79,6
2.	6110	100	6345	103,8	8924	146,0	2745	30.76	6179	101,0
Össz.	50923	100	52880	103,8	56832	111,6	14976	26,30	41856	82,2

Megnevezés:
1. Vármegyék + (község, járás, megyei város)
2. Vidéki törvényhatósági jogú városok + üzemei

Berti Béla: MStSZ. 1947. 1–2. sz. 42–43., *16. sz. táblázat.*

Amint a táblázat mutatja, a közigazgatás ezen szférájában nem csupán a háborús létszámgyarapodás volt minimális (3,8%), hanem — eltérően az állam alkalmazottainak 60 százalékos emelkedésétől —, a B-lista kezdetén is csupán 12 százalékkal haladta meg az 1938. évi szintet. Ezen belül is különösen a vármegyei, illetve az alájuk rendelt területek kerültek hátrányos helyzetbe. Egyfelől azért, mert az 5.000/1946. évi alaprendelet szerint azon területeken, ahol a létszámemelkedés a bázisévhez viszonyítottan nem haladta meg a húsz százalékot, ott az 1938. évi létszám 80%-át írta elő elérendő irányszámként. Másfelől — amit a táblázat nem tartalmaz —, ezeket érintette leginkább a mintegy ezer főnyi népítéletekkel, felfüggesztéssel megejtett elbocsátás. Az együttesen 16 ezer fő kiebrudalásával nem történt ugyan más, mint az, hogy maradéktalanul érvényt szereztek az előírásoknak, ezzel viszont leginkább azt érték el, amit a kommunistaellenességgel aligha vádolható szovjet megbízott rögzített Moszkvának írt jelentésében. „E munka során — főleg a kommunisták hibájából — több súlyos 'balos' túlkapást követtek el. Például Szabolcs, Pest és más megyék sok járásában a bizottságok B-listázták a tisztviselők 80–90 százalékát, de senkit sem állítottak a helyükre. Ezzel teljesen dezorganizálták az államapparátus és több hivatal (köztük a begyűjtési hivatalok) munkáját."[136]

Az előző oldalakon már említett hiányok miatt nem sikerült maradéktalanul koherens adatsorok alapján rekonstruálni a B-lista eljárások minden árnyalatát. Mindenesetre a primer forrásokból számított három összesítő adat vélhetően nagyon kis hibaszázalékkal adja meg a tisztogatások mértékét. Azaz, *az önkormányzati szférában* — a népítéletekkel kiegészítve — 22 ezret meghaladó alkalmazottat bocsátottak el,[137] míg a minisztériumok és a közvetlen alárendeltségükben tevékenykedő *állami szervek és üzemek állományából* közel 72 ezer főt építettek le, *mindösszesen tehát kereken 94.000 közalkalmazottat távolítottak el.* Ez az eredmény éppúgy polemizál Rajk Lászlónak az MKP III. kongresszusán adott summázatával, mely szerint „50.000–60.000 reakciós tisztviselőt távolítottunk el az államgépezetből,"[138] mint ahogy jelentősen korrigálja azokat a jelenkortörténeti

összefoglalókat, tankönyveket — beleértve a legfrissebbet is —, melyek mindmáig ezt az adatot adják meg az 1946. évi B-lista végösszegeként.[139] Ez historiográfiai szempontból leginkább azért érdemel figyelmet, mivel Rajkot három héttel később, akarva-akaratlanul, de ugyancsak nyilvánosan cáfolta szociáldemokrata kabinettársa is. Bán Antal iparügyi miniszter 1946. október 25-én, Piros László (MKP) képviselőnek a munkanélküliség kérdését firtató interpellációjára adott válaszában arról szólt, hogy a közalkalmazotti B-lista 106.000 fővel járult hozzá a munkanélküliek számának növekedéséhez. Majd azzal folytatta, hogy — a fentebbi összegen túl — a 8660/1946. M. E. számú, ún. magánalkalmazotti B-lista rendelet alapján a privát szférában 1946. október 12-ig bezárólag 8174 üzemi alkalmazott elbocsátásáról tud.[140] A tanulmányozott források alapján rekonstruált adatok ugyan Bán adataihoz állnak közelebb, de százezer főt meghaladó *közalkalmazotti* tisztogatásról nem tudok számot adni. *Erősen valószínűsíthető viszont, hogy az egy ugyanazon procedúra keretében zajló köz- és magánalkalmazotti B-lista együttes végösszege meghaladta a 100.000 főt.* Még akkor is, ha ebből leszámítjuk azt a kevesebb mint 10 százalékot, amelyet az 1947 tavaszáig elhúzódó — a következő fejezetben tárgyalandó — *B-lista revízió* keretében visszahelyeztek állásába.

6. A B-lista revíziója és mérlege

„Az államgépezet mechanizmusa Magyarországon sok helyen megállott. Számtalan város, vármegye, község adminisztrációja napok óta, sőt mondhatnánk, hetek óta pihen.... Olyan községek is vannak ma Magyarországon, amelyekben nem tudják anyakönyvelni a született gyermekeket és a halottakat. Olyan községek is vannak, amelyekből az alispánhoz küldték fel a községháza kulcsát, mert nincs, aki a községházba járjon. Megállt az adófizetés. Megállt a terménybeszolgáltatás, úgy hogy ez az ország a maga adminisztrációjával ma az összeomlás képét mutatja."

Drózdy Győző szabadságpárti képviselő[141] 1946. július 31-én elhangzott interpellációjának csak az általános megállapításait idéztem. Nevezett azonban sorra véve a vármegyéket Békéstől Sopronig, tételesen sorolta, hogy mely községek, városok, vagy éppen járások voltak azok, ahonnét a közigazgatás napi ügyvitelét is megbénító mértékben távolították el a tisztviselők tömegét.[142]

Két nappal később, az MKP Központi Vezetőségének 1946. augusztus 2-i ülésén Rákosi Mátyás referált a B-lista addigi tapasztalatairól.

„Kissé túl messzire mentünk. Egész járásokban a jegyzőket — mondjuk egy-két kivétellel — kiirtották. Az adófizetés — különösen a falvakban — megállt, mert nagyon sok helyen be van zárva a községháza; mert leépítették az utolsó tisztviselőt is.... Az a helyzet, hogy leépítettük a reakciót, de leépítettük a közigazgatást is, és ez kezd visszaütni. Az elvtársak komoly hibákat csináltak. Lassanként az ember csak a felét meri kitűzni annak, amit elérni akar, mert az elvtársak nem értik meg az intenciót."

Ugyanezt fűzte tovább a tisztogatás operatív irányítását végző belügyminiszter

„A leépítés akkor lenne egészen pozitív, ha kellő mértéket tartottunk volna. Sok helyen túlléptünk az ésszerűség határán. Kevesebb kárt okozott volna az a néhány reakciós, aki bent marad, mint az, hogy sok helyen a közigazgatást érte súlyos csapás. ... A hiba ott kezdődött, hogy a belügyminisztérium a felállított mértéket túllépte, és a végrehajtásnál erre még ráduplázták. Szolnok városában 48 embert állítottak vissza, [azért, hogy egyáltalán legyen a legszükségesebb teendőket ellátó fogalmazáskarbeli tisztviselő]. Pest megye két járásában teljesen leállt a munka, mert a köztisztviselőket teljesen leépítették."[143]

A két pártvezér egybehangzóan igyekezett a végrehajtással megbízottakra hárítani a felelősséget az előállott helyzetért. Ezt nem csupán a bizottságok tevékenységét megörökítő zárójelentések cáfolják. Rajk ez alkalommal azt is beismerte, hogy a tőle származó direktívákban licitálták túl az apasztás rendelet szerinti mértékét.[144]

A fentebbi szemelvények, továbbá a Heves megyei kisgazda főispán megelőző fejezetben idézett beszámolója, illetve a Vörös Hadsereg informátorának Moszkvába küldött jelentése csupán annyiban térnek el egymástól, hogy különböző térségekből való példákat említettek a helyi, területi önkormányzatok paralizálódására, de annak tényét egybehangzóan állapították meg. Mindezekhez képest érdemel figyelmet Rajk Lászlónak az előbbi interpellációra adott válasza — pontosabban annak megtagadása. „A nemzetgyűlési képviselő úr interpellációjának minősíthetetlen hangja és jellege, teljes tájékozatlansága és a tények tudatos elferdítése miatt a magyar nemzetgyűlés méltóságán alulinak tartom, hogy válaszra érdemesítsem."[145] Az egész ügy leginkább Edmond Rostand hősének, Cyrano de Bergerac közismert fordulatának a parafrázisával jellemezhető: „Magamat megbírálom ha kell, de hogy más tegye, azt nem tűröm el.!" Saját pártvezetésének „elvtársi" plénuma előtt beismerhető ugyan, hogy a B-lista az önkormányzati szférában katasztrófa-helyzetet teremtett, de szó sem lehet arról, hogy ugyanezt a kommunista belügyminiszter felelősségét megállapító felvetés nyomán a törvényhozás színe előtt nyilvánosan is elismerje.

A Központi Vezetőség említett ülésén Rákosi a következőkben vázolta a kialakult válsághelyzetben követendő párttaktikát: „A reakció megpróbál egy általános ellentámadást ezen a vonalon. Különösen vidéken általános revízióját követelik a leépítésnek. Mi természetesen ebbe nem megyünk bele. Azt a taktikát folytatjuk, hogy ahol túlságosan nagy volt a fölfordulás, ott visszavonultunk. Pillanatnyilag az a helyzet, hogy van egy megegyezésféle, aminek értelmében a leépített tisztviselők 10 százalékát revízió alá lehet bocsátani. Ezt a tíz százalékot egy bizottság megszűri, úgy, hogy 4 százalék maradjon belőle, s ebből 2,5 százalék visszaállítható a helyére."[146] A Rákosi által megegyezésfélének titulált okmány nem volt más, mint a kormány ekkor már elfogadott, és négy nap múltán — 1946. augusztus 6-án — hatályba lépett 9.050/1946. sz rendelete. Eszerint „a felülvizsgálat alá vonandó alkalmazottak száma tárcánként nem haladhatja meg az illető tárcánál elbocsátott (végelbánás alá vont) tisztviselők létszámának 10%-át. A felülvizsgálat megejtése a miniszterelnökből, két miniszterhelyettesből, és a pénzügyminiszterből alakult bizottság hatáskörébe tartozik".[147]

Azt viszont a kormányrendelet nem adta a közvélemény tudtára, hogy a tíz százalékos felülvizsgálati keret nem a visszavétel arányait rögzíti. További pártközi alkudozások során formálódott, hogy a felülvizsgálati kerethez képest az elbocsátottak mekkora hányadát helyezzék vissza állásába. A kommunista álláspont Rákosi fentebbi tolmácsolásában ismerhető. Koalíciós megállapodás alapján a belügyi tárca keretében 8%, míg a többi minisztérium, illetve az alájuk rendelt szervek esetében 6%-os státusrehabilitációt engedélyeztek.[148] De ez még csak a revízió körüli előzetes civakodás egyik felét rendezte. Nem kisebb huzakodás jellemezte azokat a vitákat, melyek a visszaveendő alkalmazottak pártmegoszlását voltak hivatva megállapítani. Ez esetben — amint az a procedúra korábbi szakaszában jellemzővé vált —, az összetűzések a két „testvérpárt", a kommunisták és a szociáldemokraták között voltak leginkább elkeseredettek. A miniszterelnöktől származó eredeti elképzeléshez képest — mely szerint a visszaveendők 50%-a FKgP, 21–21%-a a két munkáspárt, 8% pedig az NPP-hez tartozó alkalmazottakból került volna ki —, az SZDP elérte, hogy „égbekiáltó pártsérelmeiket" a visszahelyezettek 30 százalékáig terjedően hozzájuk tartozó alkalmazottak rehabilitálásával orvosolják.[149] A revízió pártközi arányszámai végül is a következőképpen alakultak: FKgP — 45%; MKP — 20%; SZDP — 30%; NPP — 5%.[150] Noha a ténylegesen elbocsátottak pártmegoszlását közlő összesítésre nem akadtam, ezek a pártközi egyezkedés nyomán megállapított arányszámok megerősíteni látszanak Nagy Ferenc már idézett megállapítását, miszerint a tisztogatások leginkább a FKgP hivatali reprezentáltságát apasztották.

Emellett két további kategória alapján történt bizonyos korrekció. Az egyik olyan szakszolgálati — elsősorban adóhivatali, számvevőségi — tisztviselőket helyezett vissza, akiknek alkalmazása *„a stabilizáció érdekében feltétlenül szükséges."* Magyarán, a forintot éppen bevezető valutareform, illetve az adózás, beszolgáltatás adminisztrálása miatt nélkülözhetetlennek bizonyultak. Másrészt — pártközi viták újabb fordulói eredményeképpen — Nagy Ferenc miniszterelnök keresztülvitte azt a rendelettervezetet, amely mérsékelni igyekezett azokat a *jogszabálysértéseket*, amelyek az eredeti (5.000/1946. M. E. sz.) B-lista rendelet előírásait áthágva — többnyire a belügyminiszter bizottságokat instruáló körlevelei alapján — eszközöltek fölös mértékű létszámapasztást. Ez ellen Rákosi Mátyás elkeseredetten tiltakozott: „Ez a rendelet lényegében visszacsinálja az egész leépítést. Most már két oldalról hozzák vissza a tisztviselőket. Ez a javaslat beláthatatlan mennyiségű tisztviselőt fog visszahozni, óriási zsilipet nyit ki."[151]

Mindezek után valóban nekiláthattak volna a B-lista revíziójának. Az MKP taktikai eszköztára azonban sokkal gazdagabb volt annál, semhogy egy számára nemkívánatos intézkedést ne tudott volna hátráltatni. Különösen, ha az intézkedést kiváltó — s Rákosi által is elismert — „felfordulást" maga idézte elő. Ez alkalommal Parkinson azon törvényét alkalmazták, mely szerint, „ha valamit nem akarsz végrehajtani, hívj össze egy bizottságot". Nemhogy egyet; bizottságok egész sorát, illetve hierarchiáját kreálták, nagy gondot fordítva a koalíció megkívánta minél gyakoribb előzetes egyeztetésekre. A 9.050/1946. M. E. sz. rendelet által életre hívott, miniszterekből álló, *határozni jogosult revíziós bizottság* mellé (illetve alá) megszerveztek egy váltakozó összetételű *revíziós előkészítő bizottságot*.[152] E-

mellett minden tárcán belül, valamint az alárendeltségükben működő hivatalokban, — a közigazgatás esetében annak regionális megoszlását követve — életre hívták a jelzett célra rendelt ad hoc testületeket. Minderre mondhatnók ugyan, hogy nem történt más, mint a B-lista végrehajtásában már „kellő jártasságot szerzett" bizottságok reaktiválása, de nem erről volt szó. S nem csupán azért nem, mert ez alkalommal — a szakszervezeti delegált mellőzésével, illetve a pénzügyminiszter megbízottjának behívásával — módosult e fórumok „koalíciós pártegyensúlya". (Két munkáspárti megbízott két kisgazdapárti kiküldöttel egyezkedett.) Azért sem tekinthetők a revíziós bizottságok elődeik tükörképének, mert míg a közalkalmazotti B-listát két és fél hónap alatt — több mint kilencvenezer főt kiebrudalva — keresztülerőszakolták, a revíziós bizottságokban 1946 augusztusi megalakulásukhoz képest még kilenc hónap múltán, 1947 áprilisában is folytak az alkudozások az ennek tizedrészét el nem érő visszavétel utolsó tételeiről.

De haladjunk sorjában. A *határozni jogosult miniszteri bizottságnak* kezére dolgozó *revíziós előkészítő bizottság* 1946 október végére készült el az önkormányzati közigazgatásban megejtendő visszavétel — pártarányokat is rögzítő — tervével. A vármegyék, illetve thj. városok számára a *18. táblázat* szerint meghatározott revíziós kvóták nyomán még mindig tisztázatlan maradt, hogy az egyes pártok a továbbiakban szabad kezet kapnak-e a számukra megállapított helyekre visszaállítandó tisztviselők delegálásában, avagy azt — a koalíciós egyeztetésekre ezúttal nagy gondot fordító kommunista álláspontot követve — további, személyekig lemenő újabb tárgyalások nyomán véglegesítenék. S miután — a koalíció addigi „tradícióit" követve — ezúttal is az MKP iniciatívája jutott érvényre, a *revíziós előkészítő bizottság* az egyes pártközpontokba időközben megküldött javaslatok bekérésével hozzá is látott a státusokhoz tisztviselőt illesztő egyeztetésekhez. Tartott mindez egészen addig, amíg november–december fordulóján nem értesültek arról, amiről Rajk László belügyminiszter a *határozni jogosult miniszteri bizottságot* tájékoztatta.

18. táblázat

Az önkormányzati B-lista revízió számai és pártmegoszlása

Vármegyék	Elbocs.	Visszavétel*		FKgp	MKP	SZDP	NPP
		8%	fő	45%/fő	20%/fő	30%/fő	5%/fő
Abaúj-Torna	153	12,24	12	5	2	4	1
Baranya	275	22,00	22	10	4	7	1
Bács-Bodrog	204	16,32	16	7	3	5	1
Békés	541	43,28	43	19	9	13	2
Bihar	259	20,72	21	10	4	6	1
Borsod-Gömör	274	21,92	22	10	4	7	1
Csanád	355	28,40	28	13	6	8	1
Csongrád	764	61,12	61	28	12	18	3
Komárom-Esztergom	273	21,84	22	10	4	7	1
Fejér	322	25,76	26	12	5	8	1
Győr-Moson	288	23,04	23	10	5	7	1
Hajdú	441	35,28	35	16	7	10	2
Heves	654	52,32	52	23	10	16	3
Jász-Nagykun-Szolnok	1.054	84,32	84	38	17	25	4
Nógrád-Hont	259	20,72	21	10	4	6	1

Vármegyék	Elbocs.	Visszavétel*		FKgp	MKP	SZDP	NPP
		8%	fő	45%/fő	20%/fő	30%/fő	5%/fő
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	2.283	182,60	183	82	37	55	9
Somogy	397	31,76	32	14	6	10	2
Sopron	262	20,96	21	10	4	6	1
Szabolcs	529	42,32	42	19	8	13	2
Szatmár-Bereg-Ugocsa	329	26,32	26	12	5	8	1
Tolna	493	39,44	39	17	8	12	2
Vas	410	32,80	33	15	6	10	2
Veszprém	501	40,08	40	18	8	12	2
Zala	585	46,80	47	21	9	14	3
Zemplén	326	26,08	26	12	5	8	1
Vármegyék összesen:	12.231		977	441	192	295	49
Thj. városok							
Baja	246	19,68	20	9	4	6	1
Debrecen	498	39,84	40	18	8	12	2
Győr	159	12,72	13	6	2	4	1
Hódmezővásárhely	173	13,84	14	6	3	4	1
Kaposvár**	84	6,72	7	4	1	2	–
Kecskemét	207	16,56	17	8	3	5	1
Miskolc	237	18,96	19	8	4	6	1
Pécs	210	16,80	17	8	3	5	1
Sopron	86	6,88	7	4	1	2	–
Szeged	454	36,32	36	16	7	11	2
Székesfehérvár	239	19,12	19	8	4	6	1
Szombathely	236	18,88	19	8	4	6	1
Thj. városok összesen:	2.829		228	103	45	68	12
Együtt	15.060		1205	544	237	363	61
Budapest szkfv.	***4.567	365,36	366	165	73	110	18
Önkormányzat együtt	19.627		1.571	709	310	473	79

* A „Visszavétel 8%" kategória azt az összlétszámot jelöli amennyi az önkormányzati szférában az összes elbocsátotthoz képest, a pártközi egyezkedések nyomán született revízió keretében visszavehető volt. Ezt a százalékos arányt kerekítették egyfelől egész számmá, majd a továbbiakban ezen összes revíziós létszámon osztozkodtak a kormányzati koalíció pártjai a táblázat további oszlopaiban feltüntetett arányok szerint.

** Kaposvár B-lista előtti közalkalmazotti létszámát külön nem leltem fel, csak az elbocsátottak számát. Ezért nem szerepel a 9. táblázatban a thj. városok között.

*** Budapest esetében a fentebb említett *jogszabálysértés* orvoslásaként már visszavettek 137 főt, míg *a stabilizáció érdekében feltétlenül szükséges* indoklással 240 főt. Az eredetileg elbocsátott 4944 főből e kettő összegét (377) levonva számítandó a 8%-os visszavétel és annak pártmegoszlása.

„Nagy Ferenc Miniszterelnök Úrnak! Szigorúan bizalmas
169/335/1946. — III/. 1. sz.

Az 5000/1946. M. E. sz. rendelet végrehajtása során a minisztertanács hozzájárulásával, előzetes pártközi tárgyalások eredményeként — kiadás után Balogh [István miniszterelnökségi] államtitkár úrnak bemutatva — adtam ki az 5.048/1946. B. M. és az 5.093/1946. B. M. sz. rendeleteimet a létszámcsökentés folytán a közigazgatásban beállt zavarok kiküszöbölésére. Ezen rendeleteim értelmében megbízottaim dr. Szentgyörgyi István miniszteri osztályfőnök, Bátsmegyei Lajos miniszteri titkár, dr. Fischer Gyula miniszteri osztályfőnök, dr. Zák Ferenc miniszteri tanácsos, dr. Vida Ferenc miniszteri tanácsos és dr. Zilahy László miniszteri taná-

csos az ország mind a 25 vármegyéjét végiglátogatták és a vármegye székhelyén a koalíciós kormányzásban résztvevő pártok vezetőit összehívták és velük, valamint az alispán, főispán és polgármester urakkal együtt értekezletet tartottak. Ezen értekezleteken elsősorban megállapították azt, hogy a már hivatkozott 5.000/1946. M. E. sz. rendelet végrehajtása során milyen hatáskörök maradtak betöltetlenül, amelyeket feltétlenül el kell valakinek látni. Ezen tény megállapítása után a koalíciós kormányzásban résztvevő pártok javaslatokat tettek arra, hogy kiket javasolnak párttagjaik közül ezen munkakörök betöltésére. A tárgyalások során nemcsak azt vizsgálták meg a koalícióban résztvevő pártok, hogy az 5.000/1946. M. E. sz. rendelet 2. §-a alapján elbocsátott tisztviselők közül kit tartanak képesnek szakszempontból a betöltendő munkakör ellátására, hanem azt is megvizsgálták, hogy demokratikus szempontból kifogás alá esik-e. Sikerült az ország egész területén valamennyi ilyen feltétlenül betöltendő helyre, a koalíciós kormányzásban résztvevő négy párt és a szakszervezetek megbízottai *egyhangú határozatával* javaslatot tenni. Ez alól egyetlen kivétel Vas vármegye volt, ahol a szociáldemokrata megbízott azért nem volt hajlandó az egyébként egyhangú határozathoz hozzájárulni, mert a 7 járási főjegyző közül a létszámcsökkentés előtt 5 volt szociáldemokrata, kisgazda nem volt, és a bizottság az egyik járási főjegyző helyett kisgazda járási főjegyzőt kívánt megbízni.

A rendeletben külön kiemeltem és kiküldötteimnek meghagytam, hogy a pártközi egyezmény értelmében igyekezzenek a kisgazdapártot a pozíciók betöltésénél megfelelően részesíteni a visszaveendő tisztviselők kijelölése által. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésemre, az ötös bizottságok által visszavett tisztviselők pártállása becslésem szerint az egész országban:

kisgazdapárti tisztviselő;	55%
szociáldemokrata tisztviselő;	20%
kommunistapárti tisztviselő;	10%
parasztpárti tisztviselő;	5%
pártonkívüli tisztviselő;	10%

Ezen intézkedésemmel — Budapest kivételével — 1130 tisztviselőt állítottam ideiglenesen vissza munkahelyére, és ezen tisztviselőkkel — mint az köztudomású is — sikerült a közigazgatás zavartalan menetét biztosítani; a stabilizáció érdekében az adóbehajtást, beszolgáltatást a létszámcsökkentés előtti helyzethez viszonyítva javítani és a megyei pártsérelmeket orvosolni.

Meg kell azt is állapítanom, hogy a már említett Vas vármegyei helyzetet kivéve, az ország egész területén valamennyi párt intézkedésünket tudomásul vette. Olyan felterjesztés hozzám nem érkezett, amely ezen bizottságok működését abból a szempontból kifogásolta volna, hogy a koalíciós kormányzás szempontjai kellőképpen nem érvényesültek.

A 9.050/1946. M. E. sz. rendelet értelmében az önkormányzatoknál a leépítés arányának megfelelően 1205 tisztviselőt lehet visszavenni, tehát 75 tisztviselővel többet, mint amennyit az idézett B. M. rendelet alapján ideiglenesen munkába lehet állítani.

Fel kell hívnom Miniszterelnök Úr figyelmét arra, hogy ha a köztisztviselők visszavételére a végleges döntés az *előkészítő bizottság* javaslata alapján és az

általam már ideiglenesen munkahelyükre visszaállított tisztviselők figyelmen kívül hagyásával történnék meg, ebből közigazgatásunk egészére igen súlyos zavarok származnának és politikailag is káros következményekkel kellene már jóelőre számolnunk. A helyzet ugyanis az, hogy — legalábbis értesüléseim szerint — a 9.050/1946. M. E. sz rendelet alapján visszavehető 1205 tisztviselőnek körülbelül háromnegyed részére az előkészítő bizottság már megtette névszerinti javaslatát, s a javaslatokban mindössze 245 olyan tisztviselő neve szerepel az 1130-ból, akiket munkahelyükre már visszahelyeztem.

Ez az eljárás tehát szükségszerűen azt eredményezné, hogy azoknak a tisztviselőknek, akiket a nemzetgyűlés javaslatára (sic!), a minisztertanács hozzájárulásával és vármegyénként a pártközi értekezletek legteljesebb egyhangúsága mellett helyeztem vissza állásukba, kb. 80–85 százalékát újból el kellene bocsátanom, olyan tisztviselők kedvéért, akiknek a nevei a vármegyei pártközi értekezleten érdemlegesen még csak fel sem merültek. Annak a legkisebb lehetősége sincs meg, hogy állásukban őket is megtarthassam. Hiszen már az általam ideiglenesen munkába állított 1130 köztisztviselővel is az a helyzet állott elő, hogy meghaladtuk a rendeletben előírt maximális létszámot.

Ezért azzal a javaslattal fordulok Miniszterelnök Úrhoz, hogy a 9.050/1946. M. E. sz. végrehajtása során visszaveendő 1205 tisztviselő között elsősorban változatlanul az 1130 ideiglenesen munkába állított tisztviselő végleges visszavétele szerepeljen, és a pártok kiegészítő javaslatait csak a fönt maradó létszámra akceptálják.

Ez a javaslatom — ismétlem — annál is indokoltabb, mert a tisztviselők ideiglenes munkába állítása a koalíciós szempontok figyelembevételével és a szakszempontok véglegesítésével történt, a pártok egyhangú határozata alapján.

Budapest, 1946. november 25.

Rajk László
belügyminiszter"[153]

Nem állítható, hogy a belügyminiszter levelében foglaltak pőre hazugságok lettek volna. Rajk csupán a politikai érvelés mindennapi eszköztárából merített, midőn levelének egyes pontjaiban bizonyos mértékű csúsztatással élt, míg más helyeken — maga is relativizálva információinak pontosságát — egyszerűen blöfföl. Ennek utólagos megállapítására a vizsgált kérdéskörből fennmaradt — részben általa is meghivatkozott — dokumentumok nyújtanak módot. Állításait ezekkel összevetve a következő korrekciók adódnak:

a./ Az 5.093/1946. B. M. sz. rendelet a levélben rekapitulált módon utasította sürgősen összeállítani a vármegyei, illetve thj. városi ad hoc revíziós testületeket.[154] Annak említését viszont mellőzi, hogy ezen fórumok javaslatait az általa felhatalmazott miniszteri biztosok megvétózhatták, s a továbbiakban az érintett párt helyi megbízottjának annyi lehetősége adódott, hogy a nem kívánatosnak nyilvánított helyett más elbocsátottat terjesszen elő. A miniszteri biztosok pedig a B-lista előkészítése során az MKP pártszervezetei alapján összeállított azon

listákra támaszkodva szűrték meg az előterjesztéseket, amelyek hivatalonkénti összesítéseikben külön megjelölték a „feltétlenül eltávolítandó" tisztviselőket.[155]

b./ Noha a miniszter által megszabott tisztogatási irányszámoknak még a részleges érvényesítése is katasztrófával fenyegető helyzetet idézett elő, Rajkot továbbra sem a helyzet konszolidálása indította azonnali beavatkozásra. Ő ugyanis — amikor nem a nyilvánosság számára kellett magyarázatot találnia — úgy vélekedett, hogy csak a „munkáspártok akcióegységét" úgymond eláruló szociáldemokraták pánikkeltése miatt kényszerült erre.[156] De ha már retirálásra kényszerült, igyekezett azt pártpolitikai szempontból továbbra is kézben tartani. Ezt célozta a belügyminiszter beosztottjainak rendezésében előadatott megyénkénti koalíciós színjáték, aminek eredményeként az MKP szempontjait folytatólagosan érvényesítve ejtették meg a korlátozott visszavételt. A levélnek a körültekintő koalíciós egyeztetésekre hivatkozó ismételt bizonykodásai — a mondandó lényegét tekintve — leginkább annak feledtetésére szolgáltak, hogy Rajk fait accompli-t teremtett a revízió módján még csak egyezkedő pártvezetők számára. A döntési kompetenciával bíró kormánybizottságban pedig Rákosira várt a feladat, hogy mindezt jóváhagyassa, s a kommunista pártvezér — a miniszteri bizottság 1946. november 30-i ülésének jegyzőkönyve szerint — nem is vallott kudarcot.[157]

c./ A Rajk levelében foglaltakhoz képest nehezen igazolható harmadik mozzanat a visszavettek arányára és pártmegoszlására vonatkozik. 1947 márciusában a revízió akkori állásáról készített összesítés a következőt mutatja:

19. táblázat

1947. március 1-ig visszavett vidéki önkormányzati közalkalmazottak

	B-listázottak	Visszavettek				Visszavettek	
		FKgP	MKP	SZDP	NPP	száma	az elb. %-ában
Előirányzat %-osan		45	20	30	5		
Vármegyék: fő	12.231	404	194	293	51	942	7,70
Thj. városok: fő	2.829	102	45	68	11	226	7,99
Önkorm. összesen: fő	15.060	506	239	361	62	1.168	7,75
Előirányzat: fő	15.060	544	237	363	61	1205	8,00

Az adott területre vonatkozó visszavételnek a belügyminiszter levelében jelzett 1205 főre rúgó irányszáma egyezik a revíziós előkészítő bizottság által is megállapított adattal. Mindazonáltal ezt a keretet 1947 tavaszáig még nem használták fel teljesen, s a három hónappal korábbi levélben említett 1130, a belügyminiszter által előzetesen visszahelyezett számot mindössze 38 fővel lépi túl. Ezzel a minimális különbséggel aligha lehetett érdemben módosítani a pártmegoszlás Rajk által megadott arányain. Attól viszont a táblázatban nyomon követhető tényleges helyzet számottevő eltérést mutat. Szó sem volt a kisgazdák 55 százalékos revíziós részesedéséről, az inkább a 45 százalékos pártközi egyeztetéssel megállapított értékhez közelített. Ugyanehhez állt közel a blokkpártok aránya is, ami viszont mindkét munkáspárt esetében 10–10 százalékkal magasabb a belügyminiszter „becsült" adatánál. Végül, a táblázat adatai ugyancsak cáfolják Rajknak azt az állítását, hogy már az általa visszahelyezettekkel túllépték volna a rendeletben előírt, úgymond maximális létszámot, mivel erről — mint annak paragra-

fusait idézve már utaltam rá — nevezett direktíva nem is rendelkezik. Pontosabban, 1947. tavaszáig még a pártközi megállapodásban rögzített 8%-os státusrehabilitációt sem hajtották végre.

A Belügyminisztériumon belül mind a központi igazgatás, mind pedig a rendőrségi állomány revízióját az egyezményes 8% körüli mértékben hajtották végre. Korrekció inkább a többi tárcánál történt. Esetükben az eredetileg 6 százalékban megszabott visszahelyezések befejezése után, 1946-1947 fordulóján az egyes miniszterek, állami üzemek vezetői fordultak sorra a *határozni jogosult revíziós bizottság*hoz, hogy az adott terület elbocsátottainak további 2 százalékát reaktiválhassák. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium élén álló Keresztúry Dezső pedig — „az iskolák és egyéb kulturális intézmények zavartalan működése érdekében" — tíz százalékban kérte megállapítani tárcája számára a revíziós keretet.[158] Jelentősen eltért mindezektől a Honvédelmi Minisztérium, ahol a visszavételt az elbocsátott hivatásos állomány két százalékában rögzítették. A B-lista revízió egészéről tájékoztató alábbi táblázatban az adatokat már az 1947. elején „újratárgyalt", azaz további korrekciókat eredményező kiegészítésekkel együtt összesítettem.

20. táblázat

Az 1947. március 1-ig visszavett közalkalmazottak tárcánkénti megoszlása

	B-listázottak	Visszavett alkalmazottak pártmegoszlása				Visszavettek	
		FKgP	MKP	SZDP	NPP	száma	elbocs. %-ában
Előirányzat 8%		45	20	30	5		
Belügyminisztérium							+
Budapest szkfv. és üzemei	5.856	285	126	190	31	632	10,79
Vidéki önkormányzatok	15.060	506	239	361	62	1.168	7,75
Önkormányzatok együtt	20.916	791	365	551	93	1.800	8,60
BM. központi igazgatás	375	13	6	9	2	30	8,00
BM Államrendőrség	3.961	145	65	97	16	323	8,15
Belügyminisztérium együtt	25.252	949	436	657	111	2.153	8,52
		44%	20,3%	30,5%	5,2%		
Más tárcák + Miniszterelnökség							
Előirányzat 6%	25.107	678	301	452	75	1.506	
Újratárgyalt + 2%		191	85	127	22	425	
VKM-nél + 4%		63	28	42	7	140	
Honvédelmi Minisztérium							
Előirányzat 2%	15.905	143	64	95	16	318	
Tárcák együtt:	41.012	1.075	478	716	120	2.389	5,82
Minden miniszt. együtt:	66.264	2.024	914	1.373	321	4.542	6,85
Állami üzemek							
Előirányzat 6%	26.576	717	319	478	80	1.594	
Újratárgyalt + 2%		240	106	160	26	532	
Állami üzemek együtt	26.576	957	425	638	106	2.126	8,00
B-lista revízió összesen	92.840	2.981	1.339	2.011	427	6668	7,18

UMKL. M–713/B. 4.d., 9. d., 10. d., 18. d., 20. d.

* Megjegyzés: A Belügyminisztériumon kívüli tárcák esetében általában 6%-ban jelölték meg a visszavétel arányszámát (illetve a Honvédelmi Minisztérium esetében 2%-ban), ugyanakkor egyes miniszterek további alkudozások során végül is kicsikarták az alájuk tartozó szakigazgatás terü-

letén a BM területére előirányzott mértéket, azaz további +2%-ot. Sőt, Keresztúry Dezsőnek a VKM számára +4 százalékot sikerült kiharcolnia. Ezeket a revíziót gyarapító tételeket külön is feltüntettem.

A háromnegyed éven át húzódó B-lista revízió zárószáma 6668 főben jelölhető meg, ami a közalkalmazotti szférából elbocsátottaknak bő 7 százalékára rúg.[159] Ezek az adatok most már lehetőséget adnak az egy évvel korábban elkezdődött tisztogatási procedúra végső mérlegének a megvonására is. A vizsgálatunk témáját érintő szűkebb értelemben vett közigazgatási szférában a források 22 ezer elbocsátott önkormányzati alkalmazott „felkutatását" tették lehetővé. Ebből levonva a kereken 1800 főnyi visszavettet, *az önkormányzati igazgatás végső redukciója 20.200 volt.* Ehhez hozzávéve a közüzemi alkalmazottakat is ide számító tágabb értelemben vett „állami adminisztrációt", és a teljes B-lista 94 ezres összegéből levonva a kerekítve 6700 főnyi visszahelyezettet, *a revízió utáni létszámapasztás zárómérlege 87 ezer főben adható meg.*

Ezek az eredmények két további információval vágnak egybe. Miután a korábbi oldalakon — kontrollforrásokra alapozva — több alkalommal is kétségbe vontam Rajk László adatközléseinek korrektségét, talán meglepő, hogy most mégis őt hívom tanúskodni. Teszem ezt azért, mert úgy vélem, hogy 1947. áprilisában, amikor a belügyminiszter Moszkvában referált — többek között a B-lista eredményeiről is —, szovjet elvtársait tájékoztatva aligha láthatott okot dezinformálásukra. Mindenesetre ekkor — kifejezetten az *önkormányzati* szféráról szólva — arról tájékoztatta Kreml-béli tárgyalópartnereit, hogy „a tisztogatás során 22 ezer reakciós tisztviselőt tettünk B-listára és mozdítottunk el".[160] Ugyancsak 1947 tavaszán Rákosi Mátyás V. P. Szviridov tábornokot, a magyarországi SZEB ügyvezető elnökhelyettesét arról informálta, hogy „az államapparátusban és az önkormányzati szervekben lefolytatott tisztogatás eredményeképpen 85 ezer tisztviselőt távolítottunk el."[161] A levéltári kutatások nyomán rekonstruált adatok, illetve az MKP vezetőinek *intern* beszámolói nem mutatnak érdemleges eltérést. A B-lista mérlegeként közölt adataim ugyancsak alig különböznek a Minisztertanács Irattárából származó összesítésektől.[162] Ismét utalva az ezzel egyidejűleg lefolytatott magánalkalmazotti redukcióra; ha fenntartással kezelem is az ennek nagyságát 30 ezerben megadó tudósításokat, hozzáadva azt a revízióval csökkentett közalkalmazotti B-lista végösszegéhez, *az 1946. évi tisztogatás végösszege meghaladta a százezer főt.*

Az 1946. évi B-lista végezetül három további kérdésre való kitekintést indukál. Az egyik, hogy a tisztogatás politikai hozadéka mit eredményezett a másik oldalon; milyen egzisztenciális visszailleszkedést kínáltak a munkanélküliek százezres nagyságrenddel gyarapított seregének. A másik, hogy mi lett a sorsuk az időközben indított közigazgatási gyorstalpaló tanfolyamokon éppen ezidőtájt pozícióképesnek nyilvánított káderekneк, és ezzel összefüggésben, hogy mennyien maradtak valójában az igazgatásban. A harmadik — amit a leépítés indoklásakor a politikai szempontok mellett ugyancsak hangsúlyoztak —, hogy mit jelentett a közalkalmazotti kontraszelekció a költségvetés kiadásainak mérséklése szempontjából.

A háború utáni munkanélküliség épp a B-listázások idején megindított gazdasági stabilizáció kezdetétől mutat vehemens emelkedést. Ennek okait, gyarapító

tényezőit — a menekülésektől a lakosságcserén át a hazatérő hadifoglyokig — nem feladatom itt tárgyalni.[163] Így csupán annak felidézésére szorítkozom, hogy milyen „ajánlásokat" fogalmaztak meg a B-listázottak százezres ármádiájának címezve. Ezt az ügyet a munkáspárti megnyilatkozások egészében bagatellizálni igyekeztek. Tette ezt Piros László (ekkor még szakszervezeti funkcionáriusként) a parlamentben[164] éppúgy, mint a *Közgazdaság* c. hetilapban Markos György e tárgyú írásainak sora. Az elkötelezett közgazdász érvrendszerét mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy miközben párttársainak publikus előirányzatához hasonlóan az általa is 62 ezerben megadott *közalkalmazotti* B-listázottról kijelenti, hogy „ez a szám nem is olyan ijesztő", a fele ekkorára sem prognosztizált *magánalkalmazotti* elbocsátásokat — két sorral lejjebb — „igen súlyosnak" találja.[165] Következő cikkében azt is megmondja, hogy hol látnák szívesen azokat, akik a közigazgatásban nemkívánatosak. „Várják őket a romeltakarításnál, az út- és vasútépítésnél, vagy a fakitermelésnél, mint ahogy még a bányáknál is munkaerő hiány van. Szén- és ércbányászatunk még jó néhány ezer munkanélkülit tudna felvenni."[166] Három héttel később pedig „tervek a munkanélküliség ellen" címmel folytatta állásbörzéjét. Eszerint az elbocsátottakat alkalmazni lehetne: „vashulladék gyűjtésére,... erdőgazdaságokban magasvágású fák gyökérzetének kitermelésére", s ha a munkanélküliség mindezek ellenére sem enyhülne, akkor *„felállíthatók munkatáborok,* amelyekben — önkéntes jelentkezés alapján — közmunkát végeznének".[167] Ez a terv — korántsem önkéntes jelentkezés alapján — csak néhány évvel később realizálódott. Egyelőre még az volt soron, hogy gyarapodott — 1948. tavaszán–nyarán 475 ezerrel tetőzött — az állásnélküliek száma, és addig is meg kellett élniük, amíg felszívta őket az évtized végén induló iparosítási–beruházási boom.

A zárszámadás másik problémája egy visszautalást igényel 1946 tavaszára. Még meg sem jelent a B-lista rendelet, de az MKP parlamenti frakciójának május eleji ülésén az egyik képviselő már annak egy sajátos összefüggésére hívta fel a figyelmet. „Általános bizonytalanság uralkodik a B-lista miatt. Nálunk elég sokan végeztek közigazgatási tanfolyamot, természetesen abban a reményben, hogy majd valahol hasznosítjuk őket. Most nem tudom, hogy mondhatok-e ezeknek az elvtársaknak valami bíztatót."[168] Ezek az ország különböző regionális központjaiban megszervezett — néhány hetes, illetve hónapos — közigazgatási alap- és képesítő tanfolyamok, (melyek közül az utóbbiakat elvégzők a korábban egyetemi diplomához kötött állások elfoglalására is jogosítványt szereztek), deklaráltan a közalkalmazotti állomány „demokratikus népi káderekkel" történő felfrissítését szolgálták.[169] A gyorstalpalók — ha időarányosan nézzük — valóban ontották az állásra várókat. Míg a fentebbi aggodalmas nyilatkozat idején még „csak" kétezren vártak posztokra, az év hátralevő részében — az MKP napilapja szerint — hétezren (köztük 4 ezer munkás- és 2 ezer parasztivadék) tették le sikeresen az „alkalmassági vizsgát."[170]

Elhelyezésük ügye 1946 őszén — amikor egy újabb háromezer fős kontingens végzett — ismételten éles párt- és tárcaközi konfliktust indukált. A kisgazda pénzügyminiszter, Rácz Jenő — akinek a státusba helyezések forintfedezetét kellett volna kigazdálkodnia — egyrészt azt vetette ellene, hogy a kommunisták hangoztatják leginkább a „stabilizáció védelme érdekében" a legszigorúbb költ-

ségvetési fegyelmet. Másrészt, mi a helyzet akkor azokkal, akiket a B-lista során — úgymond — létszámfelettiként bocsátottak el, ha most a folyamatban levő B-lista revízió mértékét is meghaladó új állománnyal kívánják pótolni a képesítéssel és gyakorlattal is bírókat. A belügyminiszter ellenérve szerint „a hallgatókat azzal biztatták, hogy a tanfolyam elvégzése után beosztást nyernek, ezért semmiképpen sem fogadható el a pénzügyminisztérium álláspontja".[171] A kérdés Rajk László akaratérvényesítésének megfelelően intéződött el, ami az egész 1946. évi tisztogatási folyamat politikai kontraszelekció jellegének csupán sokadik kiegészítő adaléka. Egyúttal pedig részleges magyarázat arra a jelenkor-történeti irodalomban már egy évtizede felvetett kérdésre, hogy miért nem érzékelhető kellőképpen a létszámapasztás az alkalmazotti állomány statisztikáiban.[172] Ugyanezidőtájt megfordult a közalkalmazásban állók számáról — korábban csak pejoratív kontextusban — olvasható érvelés is. Immár az ellátandó állami feladatok állandó növekedésére helyeződött a hangsúly, ami úgymond, természetesen vonja maga után az apparátusi létszám gyarapodását is.[173]

A B-lista mérlegének harmadik vetületeként az vizsgálandó, hogy milyen mértékű megtakarítást jelentett a közalkalmazotti kontraszelekció a költségvetés kiadási terhei szempontjából. Ennek bemutatásakor két szempontból is az 1938. évi bázismutatók tekinthetők kiindulási alapnak. Egyfelől azért, mert maga a redukciós rendelet ehhez viszonyítva határozta meg az apasztási előírásokat. Másfelől pedig azért, mert az ugyanekkor végrehajtott valutareform során is az „utolsó békeévet" vették alapul a stabilizációs bérviszonyok, illetve bérarányok rögzítésekor. Ennek megfelelően vetem össze az 1938/39. évi, illetve az 1946/47. évi — már a B-lista után — tárgyalt, illetve elfogadott költségvetési előirányzat szerinti közalkalmazotti létszámviszonyokat és annak államháztartási vonzatát, ugyanúgy, ahogy azt a Gazdasági Főtanács korabeli — hivatali használatra szánt — kimutatásai közölték. Mindemellett azon általános irányelvhez képest, mely szerint az 1946. évi valutareform az 1938-as javadalmazás ötven százalékában kívánta rögzíteni a „stabilizációs" béreket,[174] a korabeli pengő/forint átszámításnak megfelelően adtam meg az egyes állománycsoportokon belüli béreknek a nominális valorizációból adódó értékét.[175]

21. táblázat

A közalkalmazottak járandóságának költségvetési aránya, 1938/39, 1946/47

	1938/39. évi költségvetés				1946/47. évi költségvetés			
	Összes kiadás: 1.334,9 Millió Pengő				Összes kiadás: 4.420,7 Millió Forint			
	Közalk. (nyugd.) száma	Személyi járandóság		Egy hó/fő P. ≅ Ft ellenért.	Közalk. (nyugd.) száma	Személyi járandóság		Egy hó/fő (1938-as ért. %-ában)
		Millió P.	összkiad. %-ában			Millió Ft.	összkiad. %-ában	
Közig.	77.580	273,7	20,5	294/1.022	121.334	453,6	10,3	312/30,5
%	100				156,4			
Áll. üzem	42.733	112,9	8,5	220/765	63.595	355,7	8,0	466/61
%	100				148,8			

	1938/39. évi költségvetés				1946/47. évi költségvetés			
	Összes kiadás: 1.334,9 Millió Pengő				Összes kiadás: 4.420,7 Millió Forint			
	Közalk. (nyugd.) száma	Személyi járandóság		Egy hó/fő P. ≅ Ft ellenért.	Közalk. (nyugd.) száma	Személyi járandóság		Egy hó/fő (1938-as ért. %-ában)
		Millió P.	összkiad. %-ában			Millió Ft.	összkiad. %-ában	
Együtt	120.313	386,6	29,0	268/931	184.929	809,3	18,3	365/39
%	100				153,7			
Kig. nyg.	66.644	153,8	11,5	192/667	60.577	208,8	4,7	287/43
%	100				90,9			
Üz. nyg.	70.976	100,0	7,5	118/410	75.352	151,9	3,4	168/41
%	100				107,0			
Együtt	137.020	253,8	19,0	154/535	135.929	360,7	8,1	221/41
%	100				99,2			
Összesen	257.333	640,4	48,0	207/720	320.858	1.170	26,4	304/42
%	100				124,7			
		1 1938-as Pengő ≅ 3.476 1946-os „stabilizációs" Forint						

A GST. 1947. 2. sz. 82., 3. sz. 132., 4. sz. 184. adatai alapján.

A táblázat alapján több összevetésre nyílik lehetőség. Noha a stabilizációs költségvetés idején a közigazgatási apparátus másfélszerese volt az utolsó békeév létszámának, mégis csupán feleakkora terhet jelentett az államháztartás számára, mint az 1939-es apparátus eltartása. Egy olyan — külön megszabott — státus-reciprocitást érvényesítettek, hogy a közalkalmazottak megbecsülésének jelentős mértékű általános degradálásán belül a magasabb (I — VI.) fizetési osztályba tartozóknál az 1938-as érték 25–27%-ában rögzítették az új bérszintet, míg az alacsonyabb posztok esetében (VII. fizetési osztálytól) a korábbi értékszint 30–40 százalékát irányozták elő.[176] Ennek összesítése eredményezte, hogy a közigazgatásban dolgozók átlagos forint bérének valorizált értéke a korábbi fizetések egyharmadát sem érte el.

Valamivel jobban jártak az állami üzemek alkalmazottai. Gyarapodásuk ugyan alig maradt el a szoros értelemben vett közigazgatásban dolgozók létszámnövekedésétől, az egy főre eső bérek együttes átlaga viszont meghaladta a bázisév 60 százalékát. Ebben épp úgy szerepet játszott a munkás kategóriák jövedelmének mérsékeltebb devalválása, mint az, hogy a képzett műszaki tisztviselők két háború közötti javadalmazásának a lefaragása ellenére, az „ömlesztett" átlagolás az értékfelező előírásoknál magasabb nívót mutat. A két állománycsoportot együttesen számítva, az állam aktív közalkalmazottai a háború előtti bérük kereken negyven százalékáért szolgálták az újjáépítést. Igaz ugyan, hogy munkájuk megbecsülését számottevő mértékben leértékelte a stabilizációs bértarifa, de ez akkor számukra — a megelőző két év háborús létbizonytalansága, majd az inflációs időszak általános nyomora után — a már kalkulálható szegénység egzisztenciális „biztonságát" jelentette.

Ha csupán a kumulált átlagot vesszük figyelembe, a nyugdíjak értékcsökkenésénél hasonló, közel hatvan százalékos zuhanást könyvelhetünk el. Mindezt azzal együtt érdemes számításba venni, hogy ezen kategória összlétszámát tekint-

ve „megvalósult" a bázisévhez képest 10 százalékos állománycsökkenés. A közalkalmazotti nyugdíjasokat ugyanakkor nem annyira a természet tizedelte meg. Ehhez közeli redukciójuk abból eredt, hogy 1946 őszén több egymás követő rendelet szűkítette azoknak az addig nyugellátásra jogosultaknak a körét, akik „az ellenforradalmi rendszert kiszolgálták".

Amit tehát az MKP „elvesztett" a B-listázás vámján — amennyiben nem tudta keresztülvinni a közalkalmazottak létszámának az 1938. évi szint 90 százalékára redukálását —, azt bőségesen „visszanyerte" az ugyancsak általa vezényelt stabilizációs bérarányok rögzítésének révjénél. Míg 1938-ban a közalkalmazottak és a nyugdíjasok járandóságai a költségvetési kiadásoknak közel felét (48%) vitték el, ez a tétel az 1946. végi stabilizációs költségvetésben alig haladta meg a kiadások egynegyedét (26%).[177] Végül érdemes utalni egy politikai törekvést tükröző mozzanatra. Míg a világháború előtt az üzemben dolgozók egy főre eső fizetésének átlaga (765 „Ft") alig közelítette meg az állami adminisztráció egy főre eső fizetésének (1.022 „Ft") a háromnegyedét (74,8%), a stabilizációt követően több mint megfordultak a bérarányok. Ekkor egy közigazgatási hivatalnok átlagbére (312 Ft) alig haladta meg az üzemi alkalmazottak átlagbérének(466 Ft) a kétharmadát (66,9%). A háborút követő időszakra jellemző általános bérnivellálási törekvéseken belül ebben a szó szerint vehető „munkás párti" pozitív diszkrimináció tendenciája érhető tetten, a „könyökvédős–nadrágtartós" hivatalnokok rovására.

Összefoglalva az 1946. évi B-lista fentiekben felidézett szerteágazó kérdését, annak jellemzői a következőkben summázhatók: A procedúrának volt egy adminisztratív, fiskális vonulata, mely a háborús területgyarapodással összefüggésben felduzzasztott apparátusnak azon részétől kívánta a költségvetést megszabadítani, amelyik 1945 után ugyan nem állt aktív alkalmazásban, de mint állományban lévő csoport, jelentős terhet rótt az államháztartásra. Volt emellett a leépítésnek egy kifejezetten politikai kontraszelekciót célzó vonulata, melynek lényege, hogy a szakszervezetekkel megerősített munkáspárti tisztogató bizottságok révén tovább apasszák a végrehajtó hatalomban egyébként is kisebbségben lévő kisgazda részesedést. Ezenközben néhány ponton, elsősorban az önkormányzati közigazgatásban és a pénzügyi adminisztráció területén — ahol a háborús állománygyarapodás korántsem érte el más területek növekedési arányát — a leépítések a működést veszélyeztető mértékben történtek. Ezt az átmeneti bénultságot a kommunista belügyminiszter — saját bizalmasaival hajtatva végre a revíziót — úgy korrigálta, hogy a szelektálás politikai szempontjai továbbra is érvényesüljenek.

Az államháztartás terheit pedig az ugyanekkor zajló valutareform részeként a közalkalmazotti bérek radikális lefaragásával enyhítették. Olyannyira, hogy a redukciós folyamattal szimultán zajló új, „demokratikus káderekkel" való állományfeltöltést is beszámítva — melynek következtében az aktív létszám ténylegesen alig csökkent —, sikerült a költségvetés kiadási oldalának ezen tételét ötven százalékkal tehermentesíteni.

A hatalomból való részesedés 1946. évi újraosztásáért folyó koalíciós háborúskodás csataterét a blokkpártok hagyták el győztesen. Nem csupán hatalmi-politikai elégtételt szereztek maguknak a nemzetgyűlési választáson elszenvedett vereségükért, hanem — a parlamentbeli kisebbségi pozícióikhoz képest — tovább

növelték az ideiglenesség korszakából öröklött részesedésüket a végrehajtó hatalom különböző ágazataiban. Azaz, még markánsabbá tették a legislativa és az executiva janusarcúságát, a politikai rendszer hatalmi dualizmusát. Ennek kiteljesítését szolgálta, hogy 1946 októberében, egy újabb kisgazda–blokkpárti összecsapás nyomán, utóbbiaknak sikerült kiiktatniuk a politikai tematikák sorából azt a júliusi pártközi megállapodást, mely az önkormányzati választásokat az őszi hónapokra irányozta elő.[178] Az egész történet pedig leginkább azt példázza, hogy az ország szuverenitásának hiányában, a SZEB szovjet vezetésének támogatását élvezve, miként intézményesült a magyar belpolitikában már 1946 folyamán is az MKP akaratérvényesítési törekvése.

JEGYZETEK

[1] *Max Weber*: Állam, politika, tudomány. Bp. 1970. 410–411.

[2] Az MKP Központi Vezetősége 1946. augusztus 2-i ülésének jegyzőkönyve. PTI. Arch. 274. f. 2/35. ö.e.

[3] Az MKP választási kampányának előkészítése jegyében zajló 1945. augusztus 23-i központi vezetőségi ülésen Rákosi — többek között — a következőket mondta a parasztpártról: „Fel kell karolni a Nemzeti Parasztpártot, mellyel szemben a mi pártunkban igen sokat vétettek. Elvtársaink nem látják a Nemzeti Parasztpárt jelentőségét. Nem értik meg, hogy a Nemzeti Parasztpárt révén a demokrácia részére olyan tömegeket nyerhetünk meg, amelyek a Kommunista Párt hívására nem reagálnak. És [így] hozzáférhetünk a falusi intelligenciához. Az NPP, mint egyetlen igazi parasztpárt balról támadhatja a Független Kisgazdapártot, és ezért óriási szerepe lehet....

Legtöbb helyen az a hiba, hogy nem tudják, hol végződik a parasztpárt és hol kezdődik a Kommunista Párt. Ez oda vezet, hogy a parasztok sem tesznek különbséget, így elvész a parasztságnak ez a része. Sopronban a parasztpárt vezetője, egy régi kommunista, amikor megkérdezték, hogy tulajdonképpen mely párti, azt mondta; mi lehetne más, mint kommunista. A kisgazdapárt ezt felhasználja és azt mondják rá, hogy a Kommunista Párt fiókpártja. Ezen változtatni kell". Rákosi Mátyás záróbeszéde az MKP KV. 1945. augusztus 23-i ülésén. PTI. Arch. 274. f. KV. F. 81.

[4] Szabad Nép, 1945. szeptember 12.

[5]

1. táblázat

A pártok képviseleti arányának megoszlása a törvényhozásban és a kormányban, 1944. december — 1945. november

Pártok	Ideiglenes Nemzetgyűlés				Választott Nemzetgyűlés		Ideiglenes Nemzeti Kormány				Választás utáni kormány	
	Debrecen 1944. december		Budapest 1945. szeptember		Budapest 1945. november		Debrecen 1944. december*		Budapest 1945. szeptember		Budapest 1945 november	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
FKgP	56	24,4	123	24,7	245	58,2	2	16,6	3	23,0	9	50,0
MKP	90	39,1	167	33,5	70	16,6	3	25,0	3	23,0	4	22,2
SZDP	43	18,7	126	25,3	69	16,4	2	16,6	3	23,0	4	22,2
NPP	16	7,0	42	8,4	23	5,5	1	8,3	1	7,7	1	5,5
PDP	12	5,2	21	4,2	2	0,5	–	–	–	–	–	–
Pk.**	13	5,6	19	3,8	12	2,8	4	33,3	3	23,3	–	–

INN., NN. I., Az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja. Bp. 1994.

* Az Ideiglenes Nemzeti Kormány esetében több megjegyzés kívánatos a miniszterek párthovatartozását illetően. Bár a kabinet megalakulásakor Molnár Eriket még pártonkívüliként köny-

velték el, hamarosan nyilvánosságra került azonban MKP tagsága, tehát ide soroltam. Erdei Ferencet viszont, alkalmazkodva a korabeli hivatalos pártbesoroláshoz, annak ellenére az NPP-hez soroltam — ahol a koalíciós években különböző vezető tisztségeket is betöltött —, hogy azóta ismertté vált titokban tartott belépése az MKP-ba. Teleki Géza grófot következetesen a pártonkívüliekhez számoltam, noha 1945 tavaszán egy rövid időre a PDP elnöki tisztét töltötte be. A megadott időpontokban azonban még és már nem.

** pártonkívüli

[6] Rákosi Mátyás referátuma az MKP KV. 1945. november 22.-i plénumán. PTI. Arch. 174. f. KV. F. 83. ld. még: *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött. Bp. 1990. I. 211–216., *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947. Bp. 1976. 120–124.

[7] Révai József cikktervezete 1945–1946 fordulójáról, „A választások és a magyar demokrácia néhány fő kérdése" címmel. PTI. Arch. 274. f. 7/53. A Gazdasági Főtanácsot az új kormány 12.090/1945. M.E. sz. rendeletével hívta életre, 1946. január 9-től működött. Tevékenységére ld: Pető Iván — Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. Bp. 1985. 65–185.

[8] A kormányt rendeletek kibocsátására felhatalmazó törvények sorában az elsőt a Tildy-kabinet életre hívása nyomán az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről elfogadott 1945: XI. számú törvénybe illesztették. A parlamenti napló meglehetősen sajátos törvényhozási szituációról tájékoztat. A tervezet hivatali előadójának, Faragó Lászlónak (SZDP) az előterjesztése nyomán Nagy Ferenc (FKgP), az ülést vezető házelnök bejelentette, hogy az egyébként összesen 16 §-ból álló törvénycikk *ezen paragrafusára* vonatkozóan „pártközi megállapodás jött létre oly irányban, hogy a javaslatot a t. Nemzetgyűlés vita nélkül fogja megszavazni. Miután a nemzetgyűlésnek még ügyrendje nincs, ragaszkodnom kell a pártközi értekezlet határozatához". Az ugyancsak kisgazdapárti Nagy Vince a pártközi megállapodás respektálását mellőzve, többször is szólásra jelentkezett, amit a kommunista képviselők — Farkas Mihály, Kossa István, Ratkó Anna, Révai József, Vas Zoltán — indulatos megjegyzésekből összeálló tiltakozó kórusát respektálva a házelnök végül is nem adott meg a hasonlóan indulatos, diktatórikus eljárást emlegető képviselőnek. N.N. I. 194–196. Két év hatályos jogszabályai. i.m. 57. (A házszabály megtárgyalásának, illetve elfogadásának napirendről való levétele miatt Nagy Vince három hónappal korábban, 1945 szeptemberében lemondott az Ideiglenes Nemzetgyűlésben bírt képviselői mandátumáról. I.N.N. 72., 99.) A felhatalmazási törvény megújításáról, immáron Nagy Ferenc kormányának megalakulása után az 1946. február 20-án kibocsátott 1946: VI. tc. rendelkezett. Ez, szövegében a korábbi §-sal egyezően arról szól, hogy „a minisztérium az állam gazdasági, pénzügyi és közigazgatási rendjének biztosítása érdekében rendelettel megtehet a rendkívüli helyzetben szükséges bármely magánjogi, büntetőjogi, közigazgatási és a törvényhozás hatáskörébe tartozó egyéb rendelkezést és végből — a Nemzetgyűlés által alkotott törvények kivételével — a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket állapíthat meg". A törvényt — Révész László (FKgP) előterjesztése nyomán — a parlament immáron Varga Béla (FKgP) ülésvezető elnök azon bejelentése nyomán, hogy „a pártok szónokot nem jelentettek be" vita nélkül elfogadta. N.N. I. 610–612. Fél év múltán, 1946 októberében már egy egész ülésnapot kitöltő parlamenti szócsata nyomán újították meg a törvényt. 1946: XXVIII. tc. Miközben az elfogadás minden szónok által hangsúlyozottan elsődlegesen bizalmi szavazásnak minősült, az álláspontok a következőképpen oszthatók fel: a blokk-pártok szónokai — Losonczy Géza MKP, Halász Alfréd SZDP, illetve Nánási László NPP — pártjaik nevében feltétel nélkül egyértelműen támogatták, a FKgP — amint az Szenthe József és Reicher Endre kontribúciójából kiolvasható — a koalíciós szolidaritás kényszerétől vezettetve fogadta el, míg az immáron a Magyar Szabadságpárt nevében szóló Nagy Vince, illetve a pártonkívüliként felszólaló Dénes István és Gróh József elvetették a felhatalmazás meghosszabbítását. N.N. IV. 107–159. A legközelebbi meghosszabbítás parlamenti tárgyalásakor a fentebbi képlet annyiban változott, hogy a koalíció pártjai nem is tartották szükségesnek a mellette való érvelést, míg azt a Magyar Szabadságpárt nevében Vásáry István, a pártonkívüliektől pedig újfent Dénes István opponálta. 1947: II. tc. N.N. V. 267–275. E ciklusban az utolsó hosszabbításra 1947 júniusában, már Nagy Ferenc miniszterelnök emigrálását követően, a megalakuló Dinnyés Lajos vezette kormány programja feletti parlamenti vita keretében került sor. Ekkor a törvénytervezet hivatali előadójának (Bencze Imre FKgP) előterjesztő beszéde nyomán a t. Ház vita nélkül fogadta el. N.N. VII. 834–835.

[9] A főispáni posztoknak a választási eredményeket megközelítően „leképező" újraosztása a következő hónapokban meg is történt. Ld: alább az 5. táblázatot.

[10] Kis Újság, 1945. november 20.

[11] Egy nyilatkozat. Szabad Nép, 1945. december 21. Nagy Ferenc idézett, egy hónappal korábbi publikus nyilatkozata alapján hasonlóképpen pontatlan az a megállapítás is, hogy „az FKgP fentebbi szándékára először a Szabad Nép hívta fel a figyelmet". *Balogh Sándor*: Parlamenti és pártharcok Magyarországon, 1945–1947. Bp. 1975. 125.

[12] Szabad Nép, 1945. dec. 21. i.m.

[13] *Nagy F*: 1990. I. 219.

[14] „Tisztázni kell, hogy az átengedésre kerülő helyekre kik jönnek, mert ez számunkra nem lehet és nem is közömbös." Révai József, az 1946. július 10-i pártközi értekezleten. PTI. Arch. 274. f. 7/53.

[15] *Balogh S*: 1975. 124.

[16] Az MKP Politikai Bizottsága 1946. január 21-i ülésének határozatai. Beér János előterjesztésében ezt azzal indokolta, hogy „most így mód lenne a jelenlegi politikai helyzetnek és erőviszonyoknak megfelelően az általános elvi szempontok esetleges elhanyagolásával [magyarán az FKgP választási elsőségének figyelmen kívül hagyásával] a kérdéseket megoldani". PTI. Arch. 274. PB. F. 69. A hegemónia kifejezés azért kívánkozik idézőjel közé, mert a voksokat leszámítva erről szó sem volt, Budapesten sem.

3. táblázat

A fővárosi kerületek elöljáróinak pártmegoszlása, 1945. végén

	MKP	SZDP	FKgP	NPP	pk.
kerületi elöljáró	6	6	2	–	–
helyettes kerületi elöljáró	6	4	3	–	1

Források Budapest történetéhez, 1945–1950. (Szerk: Gáspár Ferenc) Bp. 1973. 315. *Balogh S*: 1975. 125.

[17] ld. ezekről: *Vida I*: 1976. 149–218.

[18] Az 1946. július 10-i pártközi értekezlet jegyzőkönyve. PTI. Arch. 274. f. 7/13.

[19] A már többször idézett, 1946. áprilisából származó összesítés szerint Miskolc thj. város polgármesteri állását Gálffy Imre töltötte be, akit ekkor a jelentés kisgazdapártinak, míg egy néhány hónappal későbbi regisztrálás pártonkívüliként jelölt. [PTI. Arch. 174. 15/26.] A különböző közalkalmazotti állománycsoportok pártmegoszlásáról tájékoztató összesítő táblázatoknál más esetben — pl. megyei városok polgármesterei, megyei főjegyzők stb. — is előfordul, hogy két-három hónap eltéréssel készült, esetenként más forráscsoportban fellelt dokumentumok egy-egy fős eltérést mutatnak. Ilyen esetekben a különböző státusú közalkalmazottak táblázatos megjelenítése során az időben egymáshoz legközelebb eső — legkisebb időintervallumot kitöltő — adatsorokat használtam.

[20] PTI. Arch. 274. f. 7/151.

[21] *Hubai László*: A Független Kisgazdapárt szavazóbázisának regionális változása, 1931 — 1947. in: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. (Szerk: Valuch Tibor) Bp., 1995. 439–441.

[22] PTI. Arch. 274. f. 15/28., 15/29., 15/30. ö.e. Ennek megfelelően feledhető az az állítás, miszerint „a közigazgatás tisztviselői karában a felszabadulás utáni egy-másfél évben a Független Kisgazdapártnak volt túlsúlya," vagy hogy „az átlagosnál nagyobb arányban léptek be az FKgP-be a köztisztviselők, különösen a vidéki városokban, elsősorban a Dunántúlon". *Jakab Miklós*: Társadalmi változás és a magyar értelmiség, 1944–1948. Bp. 1979. 61., 66.

[23] A Baloldali Blokk Végrehajtó Bizottságának válasza az FKgP Politikai Bizottsága 1946. május 21-i memorandumára. PTI. Arch. 274. 7/151.

[24] *Molnár János*: A munkás- és paraszttömegek harca a Kommunista Párt vezetésével a reakció ellen, 1945. október — 1946. március. in: Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. (Szerk: Lackó Miklós). Bp. 1955. 291–372.

[25] PTI. Arch. 274. f. PB. F. 82.

[26] PTI. Arch. 274. f. 7/187. A január végi megállapodás nyomán februárban már sorozatban szervezték a vidéki akciókat is. Ezek közül a battonyai népítélet február közepén már tevőleges példát szolgáltatott arra, amit az MKP főtitkára ugyanazon a napon hirdetett meg a fővárosi pártdemonstráción. „Február 16-án délután a Kommunista Párt nyilvános ülést hívott össze, erre meghívta a szociáldemokrata pártiakat és a parasztpártiakat is. Az ülés úgy határozott, hogy a

három legreakciósabb földbirtokost eltanácsolják Battonyáról és nyomban végre is hajtották. Mintegy 2000 főnyi tömeg három részre oszolva felkereste a három embert lakóhelyükön, adván nekik tíz perces időt, hogy szedjenek össze annyit, amennyit magukkal tudnak vinni és még [ez] egyszer bántatlanul távozzanak örök időkre és kikísérték őket a határig, figyelmeztetve őket, hogy ha még egyszer beteszik a lábukat Battonyára, *akkor a legmagasabb lámpavasra akasztják fel őket*" — olvasható a helybéli párttitkár jelentésében. *Molnár J*: 1955. 354. ld. erről újabban: *Palasik Mária*: A szalámi taktika első szakasza. Újabb adalékok az MKP FKgP elleni támadásához. Társadalmi Szemle, 1995. 8–9. sz. 144–152.

[27] „Tízezer munkás követelte a miniszterelnökségen a közigazgatás sürgős megtisztítását — a szakszervezetek bevonásával!", tudósított másnap szalagcímben a Szabad Nép. 1946. február 24. A kommunista Kossa István főtitkársága alatt álló Szaktanács külön is közzétett állásfoglalásában leszögezte: „Ragaszkodnak a tisztogatások elsősorban politikai jellegéhez. A létszámcsökkentési arányszám mindenütt csupán — a demokrácia érdekében esetleg túlhaladható — minimumnak legyen tekinthető." Szakszervezeti Közlöny, 1946. 11. sz. 9., i.m. 1946. 7. sz. 3.

[28] ld erről részletesebben: *Balogh S*: 1975. 175–190., *Balogh Sándor — Izsák Lajos*: Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944–1948. Bp. 1977. 62–67, 263–264. *Vida István*: A Független Kisgazdapárt 1946 tavaszán és a június-júliusi politikai válság. Párttörténeti Közlemények, 1971. 2. sz. 33–80. „A három baloldali demokratikus párt és a Szakszervezeti Tanács a Kisgazdapárt reakciós jobbszárnyának eltávolításán kívül követeli azoknak az ígéreteknek a végrehajtását, amelyeket az ország gazdasági talpra állítására és a nagytőke reakciós szabotálásának a letörésére tettünk. Hajtsuk végre elsősorban az állami közigazgatás megtisztítását a reakciós közhivatalnokoktól.... Követeljük nem csak a szénbányák, hanem a bauxitbányák, olajforrások, energiatelepek és a magyar nehézipar legfontosabb üzemeinek sürgős állami kézbe vételét, a bankok egész ügyvitelének állami ellenőrzését. Végül, együttes erővel vegyük fel a harcot minden kísérlettel szemben, amely a földreform reakciós revízióját célozza és készek vagyunk a munkásság és parasztság egész tömegerejét mozgósítani a demokrácia legnagyobb vívmányának, a földreformnak a megvédésére." Rákosi Mátyás beszéde az 1946. március 7-i budapesti tömeggyűlésen. Szabad Nép, 1946. március 8.

A hangulatnak a — legalábbis a pártapparátusokban mérhető — feszültségét, s egyben a „potenciális" B-lista jelöltek regisztrálását is jellemzi az SZDP Központi Titkárság Közigazgatási Osztályán a minisztériumi pártbizalmiaknak tartott értekezletről fennmaradt jegyzőkönyv: „Pillanatnyilag érdekelne bennünket, kik azok, akik ezen az országos viszonylatban is nagyjelentőségű demonstráción nem vesznek részt. [Arról a március 7-i nagygyűlésről van szó, amelyről a fentebbi bekezdésben Rákosi szavait idéztük.] Ezért felkérik a megjelenteket, jegyezzék fel azokat, akik nem vesznek részt a felvonuláson, illetőleg a minisztériumokból való távozáskor nem a tüntetők csoportjához csatlakoznak. Feltehető ugyanis, hogy akik erről a tüntetésről elmaradnak, a reakcióhoz csatlakoznak. Próbáljanak a távolmaradóktól igazolást kérni, amely jelentésekből lehet majd következtetéseket levonni, a tisztogatási munkánál ellenük felhasználni. A munkásság körében a közhangulat mellettünk van. Kispesten Antal [Gyula] elvtárs egy beszédével olyan hatást ért el, hogy *gyilkolni is elmentek volna*." PTI. Arch. 283. f. 27/2.

[29] *Marosán György*: Az úton végig kell menni. Bp. 1972. 157. *Balogh S*: 1975. 175–177.

[30] „Memorandum Nagy Ferenc Úrnak, Magyarország Miniszterelnöke Budapest.

Miniszterelnök Úr!

Alulírott magyar hadifoglyok, a szovjetunióbeli 144 a/I. számú hadifogoly-táborból, 1946. március 30-án tartott politikai gyűlésünkön egyhangú lelkesedéssel elhatároztuk, hogy az alábbi felirattal fordulunk a magyar kormányhoz.

Követeljük:

1. a magyar földbirtokreform teljes végrehajtását;
2. *az összes magyar üzemek államosítását* (nemcsak néhányét);
3. *a bankok államosítását* (nemcsak ellenőrzésüket);
4. reakciós elemektől mentes néphadsereget;
5. az állami közigazgatás megtisztítását a nép és a demokrácia ellenségeitől;
6. megalkuvás nélküli harcot minden reakciós próbálkozás és tevékenység ellen; és végül
7. a népi demokrácia elveinek minden vonatkozásban tökéletes érvényesítését."

A memorandum a továbbiakban felhívással fordul az „összes magyar hadifogoly bajtársakhoz", hogy csatlakozzanak fenti törekvéseikhez, majd következik 657 névaláírás. UMKL. Nagy Ferenc félhivatalos iratai. M-265. 3 — XI/1. A követelések második és harmadik pontja nem a BB

egyeztetett iniciatíváit, hanem a kérdésre vonatkozó — de a blokktársak által ekkor még visszavonatott — kommunista törekvéseket visszhangozta. Az irat „műfaja" azokra a világháborús híradó, propaganda filmekre emlékeztet, amelyekben a keleti frontról szóló harctéri tudósítások is itthon, megrendezett kulisszák használatával készültek.

[31] PTI. Arch. 274. f. T. F. 526. ld. ugyanitt a főispán 1946. március 22-i jelentését az MKP KV Közigazgatási Osztályának.

Az ugyancsak fegyelmezetten, minden fizikai atrocitás nélkül végrehajtott kapuvári népítéletről szóló tudósítást azért érdemes ideiktatni, mert leírása fél évszázad távlatából is kellően impresszionálja az olvasót.

„Nem nézhetjük ölbe tett kézzel, hogy a demokrácia létkérdéséhez tartozó követelések, hasonlóképpen a 'kiseperjük a reakciót a közigazgatásból', vagy 'halál a feketézőkre' jelszavakhoz csak üres frázisok maradjanak. Az előterjesztett határozati javaslat zajos helyesléssel való elfogadása után a népgyűlés zárt rendekbe sorakozott, hogy felvonuljon a hivatalokhoz, a név szerint megjelölt tisztviselők azonnali eltávolítására és az elsőrangú élelmiszereket rendszeresen Ausztriába csempésztető nagyfeketézők rendőrkézre juttatására.

Komoly néma menetben és vörös zászlóval az élen, fegyelmezett sorokban összeszorított ökölllel és ajakkal vonultak végig a községen a dolgozók.

A járási főjegyzőség székháza az első megálló. A pártok és a szakmaközi bizottság vezetői: Csendes József kommunista, dr. Krón Ágoston szociáldemokrata, Szigethy Attila nemzeti parasztpárti és Horváth Lajos szakszervezeti titkár felmennek a hivatalfőnökhöz, a tömeg összefüggően felzárkózik utánuk a lépcsőházban és az előszobában. Rövid párbeszéd után az egyik aljegyző, a tisztiorvos és a járási állatorvos azonnali leváltása megtörtént.

Következik az adóhivatal az egyik főtiszt kiemelésével. Majd [ugyaninnen] három notórius csempész kerül a rendőrségre, akiket a kommunista párt gyűlésein már több ízben kipellengéreztek.

A közkórházban az eljáró bizottság, figyelemmel a közegészségügy követelményeire, csak az igazgató és az egyik főorvos figyelmeztetésére szorítkozott.

A községházáról hét népellenes tisztviselőt távolítottak el.

Az utolsó állomás az állami erdőhivatal volt, ahonnan egy népnyúzó erdészt tanácsoltak el." Új Sopron, 1946. március 21.

[32] Rákosi előadói beszéde az MKP KV 1946. májusi plénumán. PTI. Arch. 274.f. 9/24. Ugyanerről a KV augusztus 2-i ülésén: „Békéscsabán április 22-én egy nagyszerűen sikerült kommunista népgyűlésünk volt és április 30-án, a május elsejei nagygyűlés előestéjén volt egy incidens, amelyikben egy felelőtlen csoport volt. Megöltek két kisgazdát és többet megsebesítettek. Ez is alkalmas lehetett arra, hogy a következő nap nagybudapesti tüntetését befolyásolják. Ha egy nappal előbb történik ez az eset, kétségkívül hatással lett volna a budapesti nagy tüntetésre." in: *Standeisky Éva*: A miskolci pogrom — ahogy Rákosiék látták. Társadalmi Szemle, 1990. 11. sz. 81. ld. még: Rácz Lajos napirend előtti felszólalását a Békéscsabán történt atrocitásokról. N.N. I. 951–953.

[33] PTI. Arch. 274. f. 7/187. ld. még: *Palasik M*: i.m. 116. *U. ő*: 1995. 148–149. Volt ahol a népítéletekhez nem kifejezetten a közigazgatási tisztviselők elleni járulékos elégtételszerzések párosultak. „Tiszafüreden pártszervezetünk egyedül szervezte a tüntetést, majd összeverték a földbirtokosokat." Sulyán György felszólalása az MKP parlamenti frakciójának 1946. május 3-i ülésén. PTI. Arch. 274. f. 9/24.

[34] Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. (Szerk: Karády Viktor, Kende Péter) Párizs, 1984. *Varga F. János*: A miskolci népítélet, 1946. Medvetánc, 1986. 2–3. 293–314., *Pelle János*: A mezítlábas vérvád. A kunmadarasi pogrom. 2000. 1990. 7–8. *Svéd László*: A magyar zsidóság és a hatalom, 1945–1955. Múltunk, 1993. 2–3. *Varga László*: Zsidókérdés, 1945–1956. Világosság, 1992. 1. 62–67. *Szabó Róbert*: A kommunista párt és a zsidókérdés Magyarországon, 1945–1956. Bp. 1995.

[35] *Standeisky Éva*: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. Századok, 1990. 2. sz. 284–308. A szerző „népítéletből transzformálódó antiszemita tömegmegmozdulások", és „spontán antiszemita megmozdulások" szerint klasszifikálja az 1946. évi atrocitásokat.

[36] Az MKP Központi Vezetőségének a választások tanulságait taglaló 1945. november 22-i ülésén Safrankó Emanuel [ekkor még a párt kecskeméti területi titkára, 1946 januártól Vas vármegye főispánja] is arról tudósított, hogy „az antiszemitizmus igen erősen lábrakapott a pártban. Baján pl. a legutóbbi időben egészen nyílt zsidózás ütötte fel a fejét, sőt, a megyei [párt]bizottságban is. A legutóbb lemondattak a megyei bizottságban három zsidó elvtársat. Úgy állítják be: ha sváb-kérdés lesz, akkor lesz zsidó-kérdés is. Az ottani gazdálkodók is úgy vélekednek, hogy 'a

zsidók, akik a kommunista pártot vezetik, megvásárolták Tildyt, ő már nem a mi emberünk'." PTI. Arch. 274. KV. F. 83.

[37] PTI. Arch. 274. f. 16/10.

[38] A március 7-i szentesi ún. Lakos-ügyet azért nem sorolom ide, mivel az egy, a rendőrség ottani reprezentánsai által elkövetett előre megtervezett gyilkosság volt az államrendőrség vidéki főkapitányának, illetve a város nemzetgyűlési képviselőjének erőteljes kompromittálódása közepette. *Futó Dezső*: Önéletírás, világlátás. Bp. 1995. 113–119.

[39] PTI. 285. f. 2/9. továbbá, Kis Újság, 1946. április 27, április 29. *Nagy F*: i.m. I. 322–323.

[40] PTI. Arch. 274. f. 9/24.

[41] *Varga F. J*: 1986. 294.

[42] Egy 1946 tavaszán, a B-lista előkészítésének részeként megfogalmazott — minden érintett köztisztviselőt felölelő — tömör káderjellemzésben Oszip Istvánról a következő olvasható: „A párt és a közigazgatás szempontjából is hasznavehetetlen, úrhatnám." PTI. Arch. 274. 15/26. Ehhez képest, miután a következő években még kitüntették a Magyar Szabadság, illetve a Magyar Köztársasági Érdemrenddel, 1949 szeptemberi nyugdíjba vonulásáig hivatalban maradt.

[43] *Standeisky É*: 1990. 79.

[44] Az 1946. tavaszi akció-sorozatot *Molnár J*: 1955. már idézett munkájában illeti visszatérően az ún. reakció ellen indított „roham" jelzővel.

[45] „Az új demokratikus magyar élet továbbfejlesztése során azonban a reakció elleni harc alcíme alatt nem kezdeményezhető olyan politikai akció, amely eltér azoktól a normáktól és szabályoktól, attól a szellemtől, amely együttműködésünknek és sikeres kooperációnknak lényege és alapja.... Gyúlékony anyagként máris fellobbantották a széles tömegek érzelemvilágát, hogy ezzel presszionálják a kialakítandó álláspontot. A nagykőrösi népítélet, a tömeggyűlések... veszedelmesen feszült légkört teremtenek. Nem döntheti el az országos politika lényeges kérdéseit egy gyorsan mozgó jól szervezett kisebbség állásfoglalása." Kis Újság, 1946. február 24. Három héttel később a frissiben manifesztált Baloldali Blokk vezetőinek nyomására Dessewffyt eltávolították a kisgazda napilap éléről.

[46] Nagykőrösön tíz tisztviselőt (7 SZDP, 1 FKgP, és két párton kívülit) a következő formula kíséretében távolítottak el a városházáról: „Népítélet a demokrácia nevében! Felszólítjuk az alant megnevezett személyeket, hogy a nép határozata értelmében [ezt a város akkor 30.000 főnyi lakosságából 487 tüntető jelenítette meg] állásaikat azonnali hatállyal hagyják el. Ellenkező esetben a nép akaratát szükséges módon érvényre emeli." N.N. I. 667. A népítélet nyomán végül is 22 tisztviselőt menesztettek, majd a helyi nemzeti bizottságban történt alku nyomán ötöt visszahelyeztek állásába. N.N. I. 804–805. Az ideiglenesség kodifikációs alapon nyugodott, miután a már ismertetett 14/1945. ME., 1030/1945. ME. rendelet a közigazgatás ideiglenes rendezéséről tétetett közzé.

[47] PTI. Arch. 285. 1/4. A publikus követelésekről, melyek abban merültek ki, hogy ebben jelölték meg az előző két választással elindított folyamat természetes — az ideiglenesség felszámolása szempontjából magától értetődő — folytatását, ld: *Kovács Béla*: Demokráciát az önkormányzatokba. Kis Újság, 1946. április 27. A menesztett Dessewffy után következő felelős szerkesztőről; *Balla Antal*: Önkormányzat és demokrácia. uo. 1946. május 5. Ugyanerről Varga Béla házelnök; uo. 1946. június 2.

[48] PTI. Arch. 274. f. 9/24. Május 14-én hasonló szellemben foglalt állást a BB végrehajtó bizottsági ülése, „aki ma választást akar, az a stabilizációt hátráltatja", mindazonáltal a megbeszélésre meghívott miniszterelnök nem tágított pártja ez ügyben elfoglalt álláspontjától. *Balogh S*: 1975. 224–225.

[49] PTI. Arch. 247. f. 7/151.

[50] u.o.

[51] *Vida I*: 1971., *U.ő*: 1976. 168–204., *Balogh S*: 1975. 216–252., *Palasik M*: 136–142., *Nagy F*: 1990. I. 314–337., *Kovács Imre*: Magyarország megszállása. Bp. 1990. 295–300.

[52] A Kovács Béla által jelzett, a választások időzítése kapcsán felmerült vita abból eredt, hogy a júniusi pártközi megállapodások után a Baloldali Blokk Végrehajtó Bizottsága a következő kommünikét hozta nyilvánosságra: „A Kisgazdapárttal folytatott [június 5-i] tárgyalások során a választások időpontjára nézve megállapodás nem történt. Kizárólag a választójogi törvénytervezet elkészítését határozták el konkrétan, és a belügyminisztert fel is szólították a tervezet előkészítésére. A választásokat a törvény megalkotása után a lehető leggyorsabban, de olyan időpontban tartják meg, hogy az ország gazdasági érdekei kárt ne szenvedjenek a választási előkészületek

által." Szabad Nép, 1946. június 16. ld. még: Szabad Nép, 1946. június 9., illetve Kis Újság, 1946. június 14. Ehhez képest feltűnő, hogy az idézett, újabb pártközi egyezkedések során a blokkpártok jelenlévő vezetői közül senki nem utalt arra, hogy a Kovács Béla által felolvasott megállapodásban szereplő szeptemberi időzítés nem állná meg a helyét, csupán a stabilizációra hivatkozó ellenérveket variálták újabb és újabb megfogalmazásaikban.

[53] PTI. Arch. 274. f. 7/151.

[54] Vásárhelyi Miklós: Olcsó, jó és demokratikus kormányzást! Szabad Nép, 1945. november 11.

[55] „A leépítést nem a szerződéses alkalmazottakon [ekkor még közéjük tartozott az 1945-ben újonnan közszolgálatba állottak zöme], hanem a reakciós köztisztviselőkön kell elkezdeni. A szolgálati viszony kérdésének boncolgatására legfeljebb akkor kerülhetne sor, amikor minden reakciót kiszórtunk a közhivatalokból." Szabad Nép, 1945. november 16.

[56] Az MKP KV. Közigazgatási Osztály előterjesztése a Titkárságnak. PTI. Arch. 274. 15/35. A szignálatlan dokumentumot valószínűleg Zöld Sándor, a Közigazgatási Osztály ekkori vezetője készítette. A tervezet részletes bemutatását mellőzöm, mivel annak érvelése megegyezik azokkal, amelyeket — Zöld Sándor korabeli megnyilatkozásaiból hosszabban idézve — a továbbiakban részletesen ismertetek.

[57] A fejezet elején közölt táblázat alapján mind a Szociáldemokrata Párt mind a Nemzeti Parasztpárt „vesztesnek" tekinthető annyiban, hogy az ideiglenes parlamentben birtokolt pozícióikhoz képest közel felére — 55%-ra — apadt az általuk a nemzetgyűlésbe küldhető képviselők száma.

[58] A Nemzetgyűlés 1945. december 5-i ülése. Az 1945. november 29-re összehívott Nemzetgyűlés Naplója. I. köt. 150. (továbbiakban: N.N.)

[59] „Sokan maradtak még, akik minden politikai rendszert alázatos módon kiszolgáltak, akik a nép ellenségei voltak. A népnek ezeket a nyúzóit ki kell seprőznünk tűzzel-vassal a közszolgálatból." N.N. I. 66. ld. még az ugyancsak szociáldemokrata Faragó László felszólalását. i.m. 137–143.

[60] ld: Szabad Nép 1945. november 18., illetve 24-i számát, továbbá Kis Újság, 1945. november 29.

[61] *Rajk László:* „Az államapparátus, a közigazgatás, a minisztériumok megtisztítása a reakciós, a kormány intézkedéseit szabotáló, a demokráciával ellenségesen szemben álló elemektől, nemcsak a demokratikus rend megszilárdításának érdekében szükséges politikai rendszabály, hanem a népnyomorúság enyhítéséhez szükséges politikai rendszabály is." N.N. 79.

[62] N.N. I. 117–118.

[63] Rákosi vélekedése szerint a köztisztviselők 90 százaléka volt „reakciós, fasiszta, horthysta". *Palasik M*: 1995. 145.

[64] A kortörténeti historiográfiában *Kovács M. Mária*: Közalkalmazottak, 1938–1949. Létszám, összetétel, politika c. tanulmánya segíti az eligazodást a közalkalmazottak, a köztisztviselők, az állami alkalmazottak, illetve a hozzájuk rendelhető létszám változása tekintetében. Valóság, 1982. 9. sz. 41–53.

[65] Számtanilag a dolog „visszafelé" már működik, amennyiben a 175. 000 főnek a korábbi 116.000-res létszám 66,3%-a, kétharmada, azaz egyharmaddal *kevesebb.*

[66] ld. a dolgozat I/4. fejezetét. Az igazolásokra vonatkozóan nem csupán a korabeli publikus beszámolók, hanem a későbbi összesítések is eltérnek egymástól. Zinner Tibor az 1945. március 26. és október 26. között 41.602 jogerős határozattal záruló vizsgálatban 34.019 „igazoltat" állapít meg. (81,77%) *Zinner Tibor*: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások, 1945–1949. Történelmi Szemle, 1985. 1. sz. 130. Ugyanezen időszakra vonatkozóan Habuda Miklós 77.318 közigazgatási alkalmazottat felölelő MKP jelentés alapján csak (2283) 3,1%-nyi nemigazoltra bukkant. *Habuda Miklós*: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban. Bp. 1986. 132. Ez épp úgy a Révai József által hivatkozott arányokhoz áll közel, mint *Beér János*: A magyar bürokrácia és a reakció c. kortárs cikke a Társadalmi Szemle 1946. 2. számában, ahol 2–5% közé teszi a nem igazoltak arányát. Ugyanezt az adatot használja Beér másfél évtizeddel későbbi akadémiai doktori disszertációjában is. ld: *Beér János*: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon, 1945–1960. Bp. 1962. 99. Mindehhez képest Zinner egy most már 1946. január 10-ig terjedő újabb igazolási blokkban 42.136 jogerős határozatból 37.351 (88,64%) „igazolt" végzést talált. Ugyanő a „Nyugatról" hazatértek igazolását végző bizottságok adataiban azt találta, hogy 1946. február 19-ig bezárólag 46.451 hazatértből 41.060-at (88,34%) ugyancsak igazoltak *Zinner T*: i.m. 130–131. A korabeli kommunista interpretációkat legitimáló, illetve a primer forrá-

sok adatain nyugvó mintegy tíz százalékos eltérés, vizsgált témánk szempontjából már számottevőnek tekinthető.

[67] Korábbi exponáltságuk miatt legfeljebb arányait tekintve nem általánosítható a Belügyminisztérium példája, ahol a volt tisztviselők 60%-a nem jelentkezett szolgálattételre (Kis Újság, 1945. június 17.), így kimaradva az igazolási eljárásból — és annak statisztikáiból is —, mindenesetre, különösen Budapesten ezzel a többi tárca esetében is számolni kell. Általánosabban: amíg valamely kutató, vagy kutatócsoport nem vállalkozik egy korabeli „rendszerváltó" tisztviselő-kataszter összeállítására, addig csupán jelezni tudok egy fennálló ellentmondást. Nem csupán a korabeli politikai megnyilatkozásoknak, hanem a korszakkal foglalkozó historiográfiának is egyik logikai ellentmondása, miszerint a Szálasi-rezsim leírásánál refrénszerűen megemlékeznek arról, hogy annak államgépezete szinte egészében elhagyta az országot, ugyanakkor már az igazoló eljárás, s még inkább a B-listázások indokoltsága mellett érvelve ugyanilyen rendszerességgel köszön vissza a szinte egészében „régi", „konzervatív", és ennek politikai szinonimájaként a „reakciós" közigazgatási apparátus nyakunkon maradása, illetve a közigazgatásba való „visszaszivárgása" formula. Mivel az újonnan hatalomra került korabeli pártok — a közüzemi kertészekig, sírásókig menő pártosztozkodással —, valóban velejéig politizálták a közigazgatást, „fizikai lehetetlenség" volt egy személyi állományában generálisan új váltógarnitúrát produkálni. Mindemellett létezik egy további, a historiográfiában fel sem merült kérdés, mely ugyan szintén jelentősebb annál, semhogy lábjegyzetbe utaljuk, de érdemi megfogalmazására is csak az előbb már említett, a korabeli rendszerváltást „személyi" kontinuitásában is vizsgáló tisztviselő-kataszter összeállítása során, illetve azt követően kerülhet sor. Nevezetesen: hol a régi/új tisztviselők választóvonala abban az esetben, ha már 1945 előtt is hivatalt viselt, illetve alkalmazott volt, ugyanakkor a front elvonulását követően már valamely párt delegáltjaként került posztjára, illetve „továbbszolgálóként" választott magának pártot, melyre a már érintett nemzetgyűlési választásokat megelőző intenzív tagtoborzási kampányok mellett leginkább az igazolások kezdetekor, majd a B-lista előtt került sor. Szakmai, történetszociológiai szempontból közelítve a régi/új tisztviselők arányának kérdése mindaddig, amíg erre nem tudunk érdemleges választ adni, akkor sem tekinthető többnek korabeli szónoki, publicisztikai fordulatnál, ha ez a fordulat a hozzá rendelt adminisztratív procedúrák következtében tízezres nagyságrendben határozta meg az érintettek további sorsát. Erre vonatkozó [a későbbiekben ismertetésre kerülő] töredékes források leginkább az SZDP korabeli közalkalmazotti jellemzőiről tudósítanak.

[68] *Somlyai Magda*: Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon, 1944–1945. Bp. 1975. 45., *Korom M*: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945. Bp. 1981. 275.

[69] A számítás alapja az a KSH által 1946-ban készített összesítés, amely a második világháború idején Magyarországhoz tartozó felvidéki, kárpátaljai, észak-erdélyi és délvidéki területekről a front alatt, illetve a fegyverszüneti egyezmény értelmében kiürítendő területről Magyarországra költözött és itt regisztrált személyeket foglalja magában. Ez az összlétszámhoz képest bontásban közli a közalkalmazottak, családfők, egyedülállók, illetve a családtagok számát is.

6. táblázat

A kiürített területekről átköltözöttek száma és megoszlása

Felvidéki, kárpátaljai, erdélyi	Összes	Ebből (szám/%)	
		családfők + egyedülállók	család-tagok
átköltözöttek száma	104.090	38.951 / 37,4%	65.139 / 62,6%
ebből közalkalmazott	32.768 / 31,5%	11.822* / 36,1%	20.946 / 63,9%
Analóg számítás			
Nyugaton maradtak	60.000	22.440	37.560
ebből volt közalkalmazott	18.900	**6.823**	12.077

HIL. Be. O. KSH. 1946.

* A Gazdasági Főtanács által megjelentetett Gazdaságstatisztikai Tájékoztatóban közzétett egyik adatsor szerint vármegyei, városi és községi alkalmazottként 9331 fő „repatriált". A két adat

közötti 2491 fős különbség adódhatott a különböző tárcák dekoncentrált szerveinek, illetve országos hatáskörű állami hivataloknak az alkalmazottjaiból. Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, (továbbiakban GST) 1949. 2. sz. 108.

[70] *Kovács Tibor – Kádár Iván*: Magyarország statisztikája. Bp. 1948. 22. 1943-ra 16.911 főben, 1944-re 17.068 főben adja meg a csendőrség létszámát, ami egyezik a Magyar Statisztikai Zsebkönyv vonatkozó adataival. Ezekről az „elemekről" — igaz, majd csak másfél évvel később — Rajk László akkori belügyminiszter jelentette ki a parlamentben, hogy sokan még mindig bujkálnak, és „meg sem próbáltak visszaszivárogni" az államapparátusba. N.N. V. 1005.

[71] A táblázat a következő statisztikai források alapján készült: Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 1947. (Szerk: Mike Gyula.) Bp. 1947. 201., Magyar Statisztikai Évkönyv; 1938, 1948., *Kovács T — Kádár I*: i.m. 22.

[72] PTI. Arch. 174. f. KV. F. 83. u.o. 274.f. 9/24.

[73] Bizonyos politikai amnéziát is tükröz a Szabad Nép, 1946. március 2-i számában közölt összeállítás. Rákosi ugyanis említett, s a Szabad Nép-ben három nappal később (1946. február 19) ismertetett cikkében arról szólt, hogy „a közigazgatási köztisztviselők száma a nyugdíjasokkal együtt ma több mit 400 ezerre becsülhető", ehhez képest a lap az utóbbi említését mellőzve állította össze a következő számsort:

„Állami közigazgatásban	183.700
Vármegyénél	3.000
Vidéki városoknál	14.000
Budapesten	12.000
Községi alkalmazott	7.000
Nem állami tanszemélyzet	14.700
Állami üzemek	168.000
[Összesen:	402.400]

Míg 1938-ban 124.000 köztisztviselő volt, ma ez a szám majdnem négyszerese: Pontosan 403.000." Itt is ugyanaz a baj, mint korábban Révai számolásával. A „majdnem négyszeres" összeg ugyanis valahol 496.000 környékén lenne, pontosan 496.000. Az 1938-ra megadott adat az 1945-ösnek ugyanis 3,25-szöröse, ami ez esetben meglehetősen nagyvonalú felfelé kerekítésre utal.

[74] Ez utóbbiba Rákosi már beleszámította az állami nyugdíjasokat, valamint a hadirokkantakat, illetve hadigondozottakat (özvegyek, árvák) is. Az európai háború záródátumának, a „győzelem napjának" első évfordulóján stílusosnak aligha tekinthető az az eszmefuttatása, miszerint „az országban kb. 300.000 hadirokkant és egyéb ilyen elem van, akik mindenféle címen munka nélkül az államtól nyugdíjat vagy juttatást húznak. Akik értenek hozzá, azt mondják, hogy például ezeknek az úgynevezett hadigondozottaknak az ötven százaléka minden további nélkül törölhető, mert semmi néven nevezendő igazi jogalapjuk nincsen arra, hogy az államtól támogatást húzzanak.". PTI. Arch. 274. f. 9/24.

[75] Nagy Ferenc miniszterelnök bemutatkozó beszéde, a Nemzetgyűlés 1946. február 7-i ülésén. N.N. I. 371.

[76] N.N. I. 409–419.

[77] „Határozati javaslat. A nemzetgyűlés megállapítja, hogy az állami és közületi hivataloknál és intézményeknél az igazolási eljárás után is megmaradtak antidemokratikus elemek. Ezért a nemzetgyűlés utasítja a kormányt, hogy sürgősen terjesszen be törvényjavaslatot a közhivataloknak és intézményeknek az antidemokratikus elemektől való megtisztítására. Egyúttal gondoskodjék a kormány a megmaradó köztisztviselőknek és közalkalmazottaknak a mai időknek megfelelő ellátásáról." N.N. I. 429.

[78] PTI. Arch. 283. 27/2. A szociáldemokrata parlamenti frakció 1946. február 28-i ülésén Szurdi István azon az alapon ígért védelmet a párthoz tartozó köztisztviselőknek, hogy „a közigazgatásban mi sokkal erősebbek vagyunk, mint a testvérpárt. Azt azonban tudomásul kell venni, hogy a közigazgatási funkcionáriusok nagy részét nem a párt delegálta, hanem beléptek a pártba". PTI. Arch. 253. 1/81. Szélig Imre az SZDP 1947. február 8-án tartott országos közigazgatási értekezletén úgy értelmezte a pártja kedvező közigazgatási reprezentáltságát, hogy „a felszabadulás után a közigazgatásban helyet foglaló szakemberek nagy része a szociáldemokrata pártban helyezkedett el". A Község, 1947. 5. sz. Ugyanekkor, az SZDP XXXV. országos pártgyűlésére összeállított jelentés arról tudósít, hogy „a fővárosi alkalmazottaknak több mint 50%-a pártunk tagja. 17.000 fővárosi alkalmazott közül 9800 szociáldemokrata. Ebből 5100 fizikai és 4700 szellemi munkás."

A Szociáldemokrata Párt 1945. augusztus 20-án megválasztott vezetőségének jelentése az 1947. január 31 — február 3-i XXXV. országos pártgyűléshez. h. é. n. (Bp. 1947.) 91.

[79] N.N. I. 467–470.

[80] N.N. I. 563.

[81] ld: Losonczy Géza, Zöld Sándor, Schiffer Pál interpellációit: N.N. I. 523–528, 629–633, 636–640.

[82] ld: Jaczkó Pál, illetve Futó Dezső interpellációit: N.N. I. 552–553, 563–568, 646–650. Utóbbiról találóan jegyezte meg egyik képviselőtársa, hogy „Futó-szalagon szállítja" a rendőrség ellenes interpellációkat. Emellett — jórészt szintén a munkáspártok ellen irányuló éllel — „a közélet tisztasága érdekében" vetették fel a törvényhozó és a végrehajtó hatalmi közhivatali összeférhetetlenség kérdését, „azt a lehetetlen állapotot, hogy aktív főispánok, aktív polgármesterek és aktív miniszteriális tisztviselők a nemzetgyűlésnek tagjai". Gulácsy György, illetve Veér Imre interpellációi; N.N. I. 661–662, 643–646.

[83] PTI. Arch. 274. f. 7/151. ld. még: Szabad Nép, 1946. március 13. A kibontakozó, demonstrációkkal párosuló petíció-háború legmarkánsabb állásfoglalását kisgazda oldalról az a „Határozati javaslat" tükrözi, mely az 1946. március 5-én Debrecenben megtartott kisgazda gyűlés nyomán fogalmazódott. Ez elöljáróban leszögezi, hogy „Nagy Ferenc miniszterelnök személye iránt táplált teljes bizalma folytán tudomásul veszi, hogy az államháztartás terheinek könnyítése céljából a tisztviselői létszámapasztások elkerülhetetlenek", egyúttal azonban úgy látja, hogy az állami felügyeleti és feladatvállalási törekvések mellett a tisztviselő szükséglet nyilvánvalóan tovább fog növekedni. „Kormányelnökünk gazdasági okokból indokolt nemes szándékait bizonyos oldalról kizárólagos politikai manőver céljaira akarják felhasználni akkor, amikor az elbocsátandó tisztviselőket személyenként ők kívánják kijelölni, az elbocsátottak helyére pedig később a felmerülő szükségesség beálltakor a saját embereiket kívánják beültetni." A dokumentumban rögzített szelekció szempontjai szerint:

„a./ El kell bocsátani mindazokat, akik vagyoni természetű szabálytalanságok folytán a köztisztviselői állásra méltatlanok, pártállásra tekintet nélkül.

b./ El kell bocsátani mindazokat, akik a demokráciában elnyert állásaikban rosszemlékű népellenes fasiszta eszközökkel dolgoznak és hivatalos hatalmukkal visszaélve még az állampolgárok tettleges bántalmazásától, vagy a becsületükbe való gázolástól sem riadnak vissza.

c./ El kell bocsátani mindazokat, akik politikai megbízhatóságuk folytán a demokráciában álláshoz jutottak, de az elnyert állás betöltéséhez szükséges szakképzettséget gyakorlat útján megszerezni azóta is képtelenek voltak, szintén pártállásra való tekintet nélkül.

d./ El kell bocsátani mindazokat, akik valamelyik politikai pártba beléptek ugyan, de pártállásuk múltjukkal annyira nem állt összhangban, hogy az illetők demokratikus párttagsága őszinteségéhez jogos kételyek férnek. Ilyenek a nyilas párt volt tagjai.

e./ El kell bocsátani mindazokat, akiket az igazoló bizottság bűnös múltjuk folytán csak valamilyen joghátránnyal igazolt."

Végül; a köztisztviselői igény várható emelkedése miatt az elbocsátottak élvezzenek preferenciát, ugyanakkor szorgalmazzák az új tisztviselők indokolatlanul gyors előléptetésének visszaszorítását. A dokumentumot jegyző, és a miniszterelnöknek felterjesztő Őry István ekkor Debrecen thjv. főispánja volt. UMKL. M-265. Nagy Ferenc miniszterelnök félhivatalos iratai. 3. D. XI/1.

[84] A minősítő jelzők megtalálhatók: *Szabó Bálint*: Új szakasz az MDP politikájában, 1953–1954. Bp. 1984. 32., Piros László parlamenti felszólalása, melyben Rajkot, mint a „vasöklű belügyminisztert" aposztrofálta. N.N. II. 714.

[85] A források és az irodalmi hivatkozások összevetése alapján fel kell tételezzük, hogy több rendelettervezet is készült. Balogh Sándor idevágó munkáiban arról tudósít, hogy „a B-listáról szóló kormányrendelet-tervezetet Gordon Ferenc kisgazdapárti pénzügyminiszter, Ries István szociáldemokrata igazságügyminiszter közreműködésével március közepére készítette el". *Balogh S*: 1975. 211. *Balogh Sándor*: A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért. Az 1946. évi bélista végrehajtása és revíziója. Párttörténeti Közlemények, 1974. 2. sz. 67. Ehhez képest a *Jogi Reformbizottság* választott elnökeként is tevékenykedő Ries István a bizottság 1946. *január 26*-i ülésén arról számolt be, hogy „a minisztertanácson már tárgyalt, de el nem fogadott javaslat szerint a miniszterelnök, az igazságügyminiszter és a pénzügyminiszter intézték volna az elbocsátást. A fellebbezési fórum a minisztertanács lett volna. Ez a megoldás gyakorlatilag keresztülvihetetlennek mutatkozott.

Az újabb terv szerint első fokon háromtagú bizottság dönt. Ennek tagjai: a miniszterelnök, az illetékes hivatalfőnök és a Szakszervezeti Tanács kiküldöttei.

Kárász Artúr [ekkor a Magyar Nemzeti Bank elnöke]: a B-lista szükségességét hangsúlyozza. A mai tisztviselői létszám az 1939. évinek kb. 150%-a. Ezt a számot pedig az 1939. évinek a 90%-ára kellene leszállítani. Vagyis tulajdonképpen kétféle leépítéssel állunk szemben és a megoldásnak egységesnek kellene lennie.

Beér János [ekkor székesfővárosi tiszti főügyész és a bizottság titkára]: ugyanannak a kérdésnek két üteméről van szó, először a politikai és azután a gazdasági szempontok jönnek.

Ries István: az egységes megoldást szintén helytelennek tartja. Először a kormány és a pártok a közalkalmazottakat politikai szempontból bírálják el. Így lehetne csak megállapítani, hogy folytatólag, a gazdasági élet követelményeinek megfelelően, milyen fokú leépítésre lesz szükség". A Jogi Reformbizottság jegyzőkönyvei. in: MTA Jogtudományi Intézete, Beér János hagyatéka. (továbbiakban JRB. Beér hagyaték.)

[86] A közigazgatási B-lista feladatainak megbeszélésére összehívott kommunista főispánok, alispánok, polgármesterek részvételével megtartott 1946. április 7-i értekezlet jegyzőkönyve. MKP. KV. Közigazgatási Osztály iratai. PTI. Arch. 274. f. 15/13.

[87] Rajk beszéde a főispánok, alispánok és polgármesterek értekezletén. Szabad Nép, 1946. április 10.

[88] 5.000/1946. M. E. Két év hatályos jogszabályai... 237–242.

[89] *Kovács M. Mária*:: Közalkalmazottak, 1938–1949. Létszám, összetétel, politika. Valóság, 1982. 9. sz. 47.

[90] ld: 5.700/1946., 6.500/1946., 6.800/1946., 6.900/1946., 7.300/1946., 8.100/1946., 8.230/1946., 8.320/1946., 8.600/1946., 8.740/1946., 9.240/1946., 9.310/1946., 9.865/1946., 10.010/1946., 10.070/1946., 10.260/1946., 10.430/1946., 10.440/1946., 10.680/1946., 10.730/1946., 10.770/1946., 10.810/1946., 11.000/1946., 11.220/1946., 11.500/1946., 11.540/1946., 11.550/1946., 11.620/1946., 11.880/1946., 12.010/1946., 12.510/1946., 12.540/1946., 12.550/1946., 12.620/1946., 12.920/1946., 23.750/1946., 23.810/1946., 24.050/1946., 24.500/1946., 24.780/1946., 680/1947., 1.300/1947., 1.500/1947., 2.290/1947 M. E. sz rendeleteket.

[91] A megadott adatok sorrendjében ld: Csongrád Népe, 1946. február 10., Szabad Nép, 1946. március 3., március 8., Szakszervezeti Közlöny, 1946. 15. sz. Mindezekhez képest Kovács M. Mária — már idézett munkájában — a Pénzügyminisztérium által közzétett adatokon végzett számításai szerint a B-lista rendeletben megadott arányok eléréséhez kb. 160.000 fő elbocsátására lett volna szükség. *Kovács M. M*: 1982. 48.

[92] Kis Újság, 1946. május 10. A polgármester arról is informált, hogy a 14.300 főnyi alkalmazásban levőből kétezer (14%) azoknak a száma, akik a háborút követően felállított új hivatalokban teljesítenek szolgálatot. Miután mindez még a kormányrendelet megjelenése előtt történt, egy sajtótudósítás alapján fel kell tételezzük, hogy a belügyminiszter előzetesen utasította az alárendelt szerveket, hogy készítsék el redukciós előkalkulációjukat. A Szabad Nép 1946. április 18-án [egy hónappal a kormányrendelet megjelenése előtt!] arról tudósított, hogy „a belügyminiszter szabályozta a tisztogatási eljárás módját.... A hivatali vélemény az íven mindenkor ezzel a szóval kezdődik: 'megtartandó', illetve 'leépítendő' és utána következik a rövid indoklás. A kérdőíveket a hivatali vélemények aláírói május 6-án délig kötelesek pontosan kitöltve és aláírva a belügyminisztérium kinevezett megbízottjának átadni". Miután a miniszteri utasításnak eddig nem bukkantam nyomára, nem tudok beszámolni arról, hogy abban voltak-e az elbocsátás mértékére vonatkozó számszerű, vagy arányokat rögzítő kitételek, illetve, hogy ez milyen viszonyban állt a Kis Újságban közzétett előkalkulációval.

[93] Az MKP és az SZDP összekötő-bizottsága 1946. április 4-i ülésének jegyzőkönyve. Tárgy: a B-lista előkészítése. PTI. Arch. 274. 7/188. Az előkészületi súrlódások inkább abból adódtak, hogy az SZDP kezdetben ragaszkodott ahhoz, hogy minden felállítandó B-lista bizottságban képviselethez jusson. Ez a zártszámú bizottságban nehezen volt direkt módon érvényesíthető, minekutána a két párt abban egyezett meg, hogy a szakszervezeti tanács kiküldöttjei között attól függően delegálnak MKP vagy SZDP tagot, hogy a munkáltató vezetője képviseletében melyik párt jut egyébként „mandátumhoz". *Balogh S*: 1975. 215.

[94] Az MKP-SZDP 1946. május 27-i összekötő-bizottsági ülésének határozata. PTI. Arch. 274. 7/188. A pártközi együttműködésnek különböző intézményesült formái alakultak ki az MKP és az SZDP között, már az ideiglenes kormány debreceni megalakulása óta. A fővárosba költözést követően 1946 áprilisáig Farkas Mihály, illetve Bán Antal intézte a két párt közötti „sérelmi" ügyeket.

1946. január 25-én a rendőrség kérdéseire is kiterjedő közigazgatási összekötő-bizottságot hívtak életre, ahová az MKP Zöld Sándort és Halász Alfrédot, az SZDP Marosán Györgyöt és Szurdi Istvánt delegálta. PTI. Arch. 274. 7/187. Kádár János és Gallai Lajos most említett megállapodása külön, ezek mellett, a B-lista konfliktusok tisztázását lett volna hívatva szolgálni. Mindezek, valamint a két párt vezetőinek időről időre változó összetételben ülésező „csúcs" bizottsága szolgálta a pártközi együttműködés intézményesítését.

[95] Az SZDP minisztériumi megbízottainak 1946. május 29-i értekezlete. PTI. Arch. 283. 27/2.

[96] A mondat kurzivált részét az eredeti jegyzőkönyvben a többitől eltérően pirossal gépelték. Az SZDP minisztériumi megbízottainak 1946. június 12-i értekezlete. PTI. Arch. 283. 27/2.

[97] PTI. Arch. 274. 7/188., 189.

[98] Az MKP Politikai Bizottsága 1946. július 18-i ülésének jegyzőkönyve. PTI. Arch. 274. PB. F. 146.

[99] PTI. Arch. 274. 7/151.

[100] Ezt támasztja alá egy a B-lista utáni közalkalmazotti pártmegoszlásról készült összesítés is. Békés megyében — a megyeszékhelyen kívül — állásban maradt 825 képviselő közül 264 SZDP, 130 MKP, 85 FKgP, 42 NPP, 13 PDP és 291 pártonkívüli volt. *Sipos Levente*: A közigazgatás, a nemzeti bizottságok és az önkormányzati testületek összetétele és a politikai erőviszonyok Békés, Szabolcs és Szatmár megyében, 1944–1948. Bölcsészdoktori disszertáció kézirata. 169.

[101] Az SZDP Békés megyei titkárának 1946. szeptember 9-i jelentése. PTI. Arch. 283. 27/169. „A Kommunista Párt minden megállapodást és belügyminiszteri intézkedést felrúgva, sorra teszi B-listára a szociáldemokratákat.... A gyűlölet óriási hullámokat vet, beláthatatlan következményei lesznek. Kőszegen a kommunisták megegyeztek a kisgazdákkal, ők bent maradtak, míg a mi embereinket kitették.... Valami közbelépést kérünk, mert a fentieknek súlyos következményei lesznek, nem beszélve arról, hogy milyen hátrányt jelent mozgalmi vonalon. Azt mondják, hogy a Szociáldemokrata Párt képtelen megvédeni embereit, erre csak a Kommunista Párt képes. Érthetetlennek tartjuk a Központ gyengeségét ezen a vonalon." Az SZDP Vas megyei titkárának 1946. július 24-i jelentése. PTI. Arch. 283. 27/169.

[102] Szolnok-Doboka vármegye, járási székhely. 1941. évi lélekszáma összesen 2411, ebből izraelita vallású: 717 fő. ld: A zsidó népesség száma településenként, 1840–1941. (Szerk: Kepecs József). Bp. 1993. 290.

[103] Természetesen nem a magyarországi SZEB elnökéről van szó, hanem azok egyikéről, akiket a SZEB megbízottaiként delegáltak az egyes megyék politikai felügyeletére. Szerafin Grigorjevics Anyiszimovot 1945 márciusában (akkor még őrnagyként) rendelték SZEB „meghatalmazottként" Heves megyébe. *Földesi Margit*: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon, 1945 — 1947. Bp. 1995. 191.

[104] UMKL. M — 713/B. f. 9. d.

[105] A bizottságok jelentéseit ld: UMKL. M -713/B. f. 9. d.

[106] PTI. Arch. 274. PB. F. 146.

[107] Egy év múltán, a új miniszterelnököt, Dinnyés Lajost ugyanerről a szféráról informáló levelében az indulási előirányzat summáját már közel 3600-zal kisebb értékben, 21.135 főben — azaz kereken 15%-ot elspórolva — jelölte meg. Rajk László belügyminiszter levele a miniszterelnöknek, 1947. július 31-én. UMKL. M — 713/B. f. 10. d.

[108] Csak ízelítőül érdemes idézni azokból az egysoros minősítésekből, amelyet a B-lista előkészítésekor minden egyes alkalmazottról felfektettek: „dr. M. J: Az FKgP tagja, alattomban az MKP ellen uszít.", „B.E: minden szakszervezet és a mai rendszer állandó aláásója". „S. I: Sváb, FKgP-tag, kormány-ellenes." „K. J: FKgP-i, a mai rendszer megdöntője." (sic!) „H. Gy: Ugrásra készen várná a reakció diadalát." „S. É: Fiatal kora dacára, neveltetésénél fogva ellensége a demokráciának." PTI. Arch. 274. 15/36.

[109] Ilyen összevetés azért is megtévesztő lenne, mivel 7 vármegye csak az 1945. november 4-i választás után kapott új, kisgazdapárti főispánt. ld. 5. sz. táblázat.

[110] *Balogh S*: 1974. 60–61.

[111] Ez utóbbira álljon itt a makói (112. sz.) B-lista bizottság jelentése: „A bizottság munkakörébe 226 személy tartozott, melyből a belügyminiszteri jegyzék szerint 113 leépítendő volt. A bizottság egyöntetűleg megállapította, hogy ezen leépítés a közigazgatás teljes csődjét jelentené, ezért azt kénytelen volt csökkenteni.... Minden egyes személyt, akit a belügyminiszteri jegyzék B-listára helyezett és azt megtartottuk, arra úgy a szakosztályoknak, mint a szakmai tudásnak és

a közigazgatás zökkenő nélküli tovább folytatásánál szükségét láttuk és látjuk." UMKL. M-713/B. 9. d.

[112] AZ MKP KV. 1946. augusztus 2-i ülésének jegyzőkönyve. PTI. Arch. 274. 2/35.

[113] PTI. Arch. 274. f. 4/146. Az 1946. július 15-ről datált jelentés a rendőrségen belüli B-lista terveket is magában foglalja, ezt azonban majd az erről szóló alábbi fejezetben tárgyalom

[114] Zöld Sándor belügyminisztériumi államtitkár 1945. március 27-i utasítására készített felmérés a rendőrség állományáról, politikai megoszlásáról. PTI. Arch. 274. 11/14. Ld. még a Belügyi Szemle 1970. évfolyamának számait, ahol a 25. évforduló alkalmából megyénként idézték fel a rendőrség háborút követő reorganizálását és tevékenységét.

[115] PTI. Arch. 274. 4/146. Az „összesen" rovat kapcsán két megjegyzés kívánatos. Míg a főkapitányi posztokat a vármegyék, és azok thj. székvárosa esetében alkalmanként ugyanazon személy töltötte be, a Politikai Osztály vezetői posztjait következetesen szétválasztották, a felmérés időpontjában viszont nem volt minden érintett státus betöltve. Ezért különbözőek a végösszegek, illetve az egyes sorok adatainak összege ezért nem egyezik minden esetben a zárórovat számtani összegével.

[116] PTI. Arch. 274. 4/146.

[117] Az MKP Központi Vezetőségének a B-lista tapasztalatait összegző 1946. augusztus 2-i ülésén mind Rákosi Mátyás referátumából, mind pedig Rajk László hozzászólásából az derült ki, hogy elsődlegesen a belügyi tárca — s ezen belül a rendőrség — körében megejtett tisztogatást tartották fontosnak, „mert ez tulajdonképpen az államhatalom kérdése" (Rákosi). PTI. Arch. 274. 2/35.

[118] UMKL. M — 713/B. 9. d.

[119] Habuda Miklós a szakszervezetekről közzétett monográfiájában arról ír, hogy az Iparügyi Minisztérium apparátusa 1946 júniusában 3118 fővel volt nagyobb, mint 1938-ban. *Habuda M*: 1986. 133. Ezt semmi okunk kétségbe vonni. Csupán két adattal érdemes kiegészíteni. Az iparügyi minisztérium létszáma — beleértve annak központi igazgatását, a külső, alárendelt hivatalainak valamint az iparoktatás létszámát is — 1938-ban együttesen 767 fő volt (GST. 1947. 2. sz. 78.) 1943-ra ugyanezen tárca létszáma megduplázódott, 1.346 főre nőtt. (*Berti Béla*: A közszolgálati alkalmazottak statisztikája az 1943. évi állapot szerint. Magyar Statisztikai Szemle, 1947. 1–2. sz. 42.) 1944-ben további jelentősebb duzzasztással e tárcánál aligha kell számolni, így, a háromezer fős többletből több mint másfélezer — azaz a bázisév létszámának duplája — már 1945-tel hivatalba lépő kormányzatok állománygyarapítása volt.

[120] Az MKP KV. Titkárságának 1946. augusztus 22-i üléséről készült jegyzőkönyvi kivonat szerint az egyik napirendi pont a „magánalkalmazottak elbocsátása" volt. PTI. Arch. 274. 4/151.

[121] Ld. a 8.660/1946., 11.260/1946., 23.480/1946. M. E. sz. rendeleteket.

[122] Közgazdaság, 1946. 10. sz. (szeptember 22.) Erre még visszatérek.

[123] Magyar Statisztikai Évkönyv, 1947., *Kovács T - Kádár I*: 1948. 22.

[124]

15. táblázat

A honvédség állománystatisztikája, 1946. január 1.

		tábornok	tiszt	tiszthelyettes	tisztes	összesen
Beosztott	hivatásos	21	1.983	2.885	106	4.995
Beosztott	tartalékos	3	626	949	8.317	9.895
Létszámfeletti	hivatásos	18	3.827	5.550	23	9.418
	tartalékos	2	119	66	322	509
Jelentkezett	hivatásos	7	2.401	2.078	6	4.492
Jelentkezett	tartalékos	0	0	0	1	1
Nyugállományú		302	3.532	2.827	703	7.364
Együtt		353	12.448	14.355	9.478	36.674

Munk Károly: A fegyverszüneti szerződéstől a szocialista hadseregig. Bp. 1964. 121.

[125] *Munk. K*: 1964. 115.

[126] *Mucs Sándor — Zágoni Ernő*: A Magyar Néphadsereg története. Bp. 1984. 147.

[127] „A végrehajtás nem tartott tovább három hétnél" — írja ugyanerről *Munk K*: 1964. 123.

[128] *Mucs S — Zágoni E*: 1984. 146, 148. A B-lista menetközbeni részeredményeit, illetve ezek zárószámait közlő, az MKP központi Vezetősége számára készült különböző jelentések 1946 július és szeptember között rendre azzal térnek ki a honvédelmi tárca keretében zajló elbocsátások összegszerű megadása elől, hogy annak nominális nagyságát is a Szövetséges Ellenőrző Bizottság határozza meg. PTI. Arch. 274. 15/35. Ez épp úgy, mint a fentebb már idézett — a SZEB utasítását követő — honvédelmi miniszteri rendelkezés arra enged következtetni, hogy noha a hadseregben a B-listával egyidejűleg folyt egy adminisztratív szelektálás, de feltételeinek és mértékének meghatározása kívül esett a magyar kormány kompetenciáján.

[129] Az 1946/47-es költségvetés szerint 5485 (GST. 1947. 2. sz. 79.), az 1947/48-as költségvetés szerint 4589 (GST. 1948. 3. sz. 184.). az 1949. évi költségvetésben 6708 fő. (GST. 1949. 2. sz. 107.)

[130] UMKL. M — 713/B. f. 3. d. „Úgy hiszem, a Szovjetunióban most mintegy 200 ezer magyar hadifogoly van" — informálta V. Molotov szovjet külügyminiszter Rákosi Mátyást, 1947 április végi megbeszélésükön. in: Moszkvának jelentjük.... 202.

[131] Ahhoz képest, hogy a harmincas években a MÁV „személyzete" a 30 ezer főt általában nem érte el, az éves „fizetési listák" száma 63 — 69 ezer fő között pulzált. MSÉ. 1938. 370.

[132] GST. 1948. 2. sz. 116–117.

[133] *Munk K*: 1964. 123–124.

[134] UMKL. M — 713/B. f. 19. d.

[135] N. N. IV. 599.

[136] „A legfontosabb politikai események Magyarországon 1946 júliusa folyamán" címmel V. Mudrikov alezredes 1946 augusztusi jelentése. in: Moszkvának jelentjük.... 115.

[137] Rákosi Mátyás az MKP 1946. augusztus 2-i központi vezetőségi ülésén 21.000 tisztviselő elbocsátásáról tett jelentést, a népítéletekkel történt menesztés nélkül. PTI. Arch. 274. 2/35.

[138] A népi demokrácia útja. Az MKP III. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. 1946. 168.

[139] A magyar népi demokrácia története, 1944 — 1962. (Szerk: Balogh Sándor — Jakab Sándor) Bp. 1978. 71., Magyarország a XX. században. (Szerk: Balogh Sándor) Bp. 1986. 287., Magyarország története, 1918 — 1990. (Szerk: Pölöskei Ferenc — Gergely Jenő — Izsák Lajos) Bp. 1995. 191.

[140] N. N. IV. 231–232. Bár a magánalkalmazotti B-lista ekkor még nem zárult le, mindazonáltal úgy tűnik, hogy mérséklendő mind a Markos György által szerkesztett *Közgazdaság* — korábban már idézett — 30 ezer főnyi magánalkalmazott elbocsátását prognosztizáló híre, mind pedig a Szakszervezeti Tanács ezzel egybecsengő becslése. Szakszervezeti Közlöny, 1946. 15. sz. 1.

[141] A Magyar Szabadság Párt (MSZP) 1946 tavaszán alakult, zömében azokból a képviselőkből, akiket a Baloldali Blokk követelésére 1946. március 12-én kizártak a Független Kisgazdapártból. Ld: *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon, 1944–1949. Bp. 1983. 117–137. *Vida I*: 1976. 157–167

[142] N. N. II. 664–668. Két héttel Drózdy idézett interpellációja előtt Nagy Ferenc 1946. augusztus 13-án Bicskén elhangzott beszédében szintén bírálta „a B-lista végrehajtása során történt súlyos hibákat.... Érdemes, becsületes, a demokráciát és a népet szolgálni tudó jóravaló emberek is kerültek B-listára, főleg pártpolitikai elfogultságból. Ezen a téren természetesen a legnagyobb veszteség a Kisgazda Pártot érte. De azért adtuk ki a B-lista rendelet revízióját, hogy ezeket a hibákat jóvátegyük." Kis Újság, 1946. augusztus 13.

[143] PTI. Arch. 274. 2/35.

[144] Noha Rajk a Nemzetgyűlésben elmondott 1946. július 24-i beszédében már maga is utalt a B-lista végrehajtása során elkövetett túlkapásokra, azokat csupán korrigálható kisiklásoknak igyekezett feltüntetni. „Elfogulatlanul meg kell állapítanom, hogy olyan köztisztviselőket is elbocsátottak, akiknek demokratikus magatartásához, a köztársaság iránt való hűségéhez semmi kétség nem fér, akik szakképzettségükkel, odaadó munkájukkal is hűen támogatták a demokratikus kormányzatok erőfeszítéseit és demokratikus köztársaságunk célkitűzéseit.

Hogy ilyen tisztviselőket elbocsátottak, az mindenesetre méltánytalan és helytelen. Ilyen nagy tömegű munka elvégzésénél elkerülhetetlen az, hogy egy bizonyos hibaarányszám csússzék be a végrehajtásba. A mi kötelességünk, a belügyi kormányzat kötelessége, hogy az ilyen hibákat, ha utólag is, de feltétlenül kijavítsa és jóvátegye....

Helyenkint a létszámcsökkentés olyan méreteket öltött, hogy ezeken a helyeken zavarná a közigazgatás nyugodt menetét. Addig is, amíg a létszámcsökkentés eredménye felett teljes és végleges áttekintésünk nincs, addig is, amíg a méltánytalan és sérelmes esetek revíziója be nem fejeződik, amíg tehát végérvényes státust fel nem állíthatunk, nem lehet gondolni arra, hogy ki-

vülről új tisztviselőkkel helyettesítsük a régieket. Egyébként, ha az új tisztviselők bevonása kívánatos is az összdemokrácia (sic!) szempontjából, a közigazgatás demokratikus jellegűvé tétele érdekében, ez csak egy kormányintézkedés eredménye és egy pártközi megállapodás folyománya lehet." N. N. 341–342.

[145] N. N. III. 655.

[146] PTI. Arch. 274. 2/35.

[147] Két év... 248–249.

[148] UMKL. M — 713/B. f. 4. d. PTI. Arch. 283. 27/172.

[149] PTI. 283. 27/172.

[150] A 9.050/1946. M. E. sz. rendelet végrehajtására alakult előkészítő bizottság 1946. szeptember 25-i ülésének jegyzőkönyve. UMKL. M — 713/B. 4. d.

[151] A 11.000/1946. M. E., illetve az ezt kiegészítő 24.500/1946. M. E. sz rendelet (ld: Két év... 245–248.) alapján felállított ún. „megsemmisítési ügyosztályon" 1948. április 30-ig, folytak a *jogszabályt sértő* intézkedéseket korrigáló felülvizsgálatok. Ekkor az osztályt felszámolták. UMKL. M-713/B. f. 3. d.

[152] A revíziós kormánybizottság Nagy Ferencből, Rákosi Mátyásból, Szakasits Árpádból, valamint Rácz Jenőből állt, akik viszont maguk helyett különböző vezető köztisztviselőket, illetve az egyes pártok vezető garnitúrájának másodvonalába tartozó személyeket delegálták az előkészítő, illetve időközi munkatárgyalásokra. UMKL. M — 713/B. f. 4. d.

[153] UMKL. M — 713/B. 9. d. Csupán a megszólításokat korrigálva küldte meg Rajk ugyanezen levelet még aznap Rákosi Mátyás miniszterelnökhelyettesnek is. PTI. Arch. 274. 15/35.

[154] PTI. Arch. 283. 27/169. Megjegyzendő, hogy az 1946. július 26-áról datált belügyminiszteri körrendelet még a pártközi egyeztetés nyomán megszületett 9.050/1946. M. E. sz. revíziós rendelet véglegesítése, illetve elfogadása előtt bocsáttatott ki. Ennek megfelelően tájékoztatta úgy a Szociáldemokrata Párt Központi Titkárságán a közigazgatás kérdéseit felügyelő Szélig Imre egy nappal későbbi körlevelében saját pártjának megyei szervezeteit, hogy ez a rapid, »mentsük ami menthető« akció a megbénulóban lévő közigazgatás működőképességének mielőbbi helyreállítását célozza. „A kirívó sérelmek végleges orvoslása később, külön rendelettel fog majd megtörténni." PTI. Arch. 283. 27/169.

[155] Az idézett levélben felsorolt, az egyes megyékbe kiküldött miniszteri megbízottak Szentgyörgyi István kollaboráns parasztpárti osztályfőnököt leszámítva — aki ezen ténykedésével érdemelte ki, hogy a Belügyminisztériumból ekkor megváló Bibó István helyére lépjen a közigazgatási főosztályvezetői poszton — Rajk pártbéli bizalmas munkatársai voltak a minisztériumban. A jelentéseket, illetve a prejudikáló minősítéseket tartalmazó káderlistákat ld: PTI. Arch. 274. 15/26. PTI. Arch. 274. 15/36.

[156] Rajk Kreml-beli jelentése szerint „a B-listázások során is nagyobb sikereket érhettünk volna el, ha a szociáldemokraták nem akadályozzák a dolgot." in: Moszkvának jelentjük.... 181.

[157] UMKL. M — 713/B. 9. d.

[158] UMKL. M — 713/B. 4. d.

[159] Ez pedig — korábban idézett leveléhez hasonlóan — újra csak Rajk Lászlót cáfolja, aki még 1947 nyarán is sértett arroganciával fakadt ki koalíciós pártvezető- és minisztertársai ellen, akik úgymond nem akceptálták a revízió során a pártközi egyezséget. „Meg kell mondanom, hogy az urak nagyon jól tudják, hogy a revíziós eljárás során nemcsak messze túllépték azt a határt, hanem a megállapodást a legfontosabb tárcáknál hatályon kívül is helyezték egy másik pártközi megállapodással, és visszavették az egész 10 százalékot." Az 1947. július 12-i pártközi értekezlet jegyzőkönyve. PTI. Arch. 274. 7/167. ad. 1/ Bármifajta „másik pártközi megállapodás" is csak a kommunisták részvételével jöhetett létre. ad. 2/ A 7,2%-os végső revíziós számarány az „eredeti", 1946 szeptemberében rögzített pártközi megállapodás két határértéke a 6, illetve a 8% között elhelyezkedve, aligha mutat különösebb eltérést a pártközi alkutól.

[160] Moszkvának jelentjük.... 181.

[161] Moszkvának jelentjük.... 211.

[162] Eszerint a közalkalmazotti B-lista során 86.530 főt bocsátottak el, míg a revízió keretében 6.489 főt vettek vissza. ld: *Törvénytelen szocializmus* c. kiadvány. Bp. 1991. 36., 46.

[163] ld. erről: *Baksay Zoltán*: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon, 1945–1949. Bp. 1983., *Botos J. — Gyarmati Gy. — Zinner T*: 1988. 65–76.

[164] N. N. IV. 232–234.

[165] A munkanélküliség. Közgazdaság, 1946. szeptember 22.

[166] Munkanélküliség és közgazdaság. Közgazdaság, 1946. szeptember 29.

[167] Közgazdaság, 1946. október 20.

[168] Urbancsok Mihály felszólalása az MKP parlamenti frakciójának 1946. május 3-i ülésén. PTI. Arch. 274. 9/24.

[169] *Hencz Aurél*: Felsőfokú közigazgatási szakemberképzés Magyarországon, 1848 — 1948. Szeged, 1981. 256–265.

[170] Szabad Nép, 1947. augusztus 8.

[171] Jelentés a közigazgatási tanfolyamokon végzettek elhelyezésének problémájáról. PTI. Arch. 283. 27/18.

[172] *Hajdú Tibor*: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. Valóság, 1981. 7. sz. 16.

[173] Az állami alkalmazottak létszáma. Közgazdaság, 1947. február 9.

[174] *Pető I.* — *Szakács S*: 1985. 69

[175] Az átszámításnál (1 1938-as pengő 3, 476 1946-os „stabilizációs" forint) *Berend T. Iván* — *Ránki György*: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 236. adatát vettem alapul. ld. még: Rácz Jenő pénzügyminiszter expozéja az 1946/47. évi állami költségvetés beterjesztésekor, a Nemzetgyűlés 1946. december 10-i ülésén. N. N. IV. 583 — 607.

[176] Közgazdaság, 1946. szeptember 29.

[177] Abban ugyan egyeznek a korabeli források, hogy költségvetés kiadási oldalát leginkább jóvátételi kötelezettségek terhelték, nagyságrendjét tekintve azonban némileg eltérő arányokról tudósítanak. 1946 májusában a stabilizáció előkészítése során Rákosi — 1938-as pengőben — 600 milliós büdzsével számolva 210 milliós azévi jóvátételi teherrel kalkulált (35%), és 38 milliót (6,3%) számolt a Vörös Hadsereg ellátására. Együtt: 41,3%. PTI. Arch. 274. 9/24. 1946. decemberében, az 1946/47. évi költségvetés parlamenti előterjesztésekor Rácz Jenő pénzügyminiszter a költségvetés összes kiadásait 2, 753 milliárd forintra tervezve, a SZEB és a Vörös Hadsereg ellátására 180 millió forintot állított be (6,5%), míg a jóvátétel időarányos részére 787,5 millió forintot (28,6%). Együtt: 35,1%. (A két adat már egyesítve jelenik meg a Gazdasági Főtanács tájékoztatójában. GST. 1947. 4. sz. 184.) Ehhez társult még 200 millió Ft a magyar-csehszlovák lakosságcsere lebonyolításának költségvonzataként (7,3%). Az előbbihez hozzáadva 42,4%. N. N: IV: 590–599. Nem találtam viszont elkülönített utalást a hazai németek kitelepítési költségeinek (kiszállítás + kötelező ellátmány) sem összegszerű, sem százalékos mértékére. Ebből következően feltételezhető, hogy amikor Rákosi 1947 tavaszán Moszkvában arról referált, hogy „a jóvátétel Magyarország költségvetésének 50 százalékát teszi ki", feltehetően ez utóbbi kiadásokat a fentebb tételesen elősorolt adatokhoz hozzáadva jelölte meg az egyéb nemzetközi kötelezettségekkel is terhelt jóvátételi kvótát. Moszkvának jelentjük... 197.

[178] Másfél hónapos pártközi huzavona után — melynek közigazgatási vonatkozásait korábban már ismertettem — az 1946 júliusi koalíciós megállapodás rögzítette az önkormányzati választásoknak az őszi hónapokban való megtartását. Ezt azonban csupán a kisgazdapárt tartotta továbbra is napirenden. v.ö. *Vida I*: 1976. 212., 229–234. Az MKP Politikai Bizottsága 1946. szeptember 12-i ülésén határozatban mondta ugyan ki, hogy „a községi választások előkészítésére bizottságot alakít", de azt azonnal a választási törvény előzetes módosításához kötötte. PTI. Arch. 274. PB. F. 157. Egy hónap múltán pedig, Nagy Ferenc és Rajk László e kérdésről folytatott pártközi megbeszélései nyomán az ügy már megfenekleni látszott, mivel a kommunisták arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ha választást terveznek, legyen az újra általános, parlamenti választás, mivel — ezt persze már csak pártberkekben fejtették ki — a helyi választások a kisgazdák pozícióit erősítenék. „A községi választások az ő számukra csak hasznosak lehetnek. Először is [azért, mert] viszonylag alárendelt szerepet játszanak a községi választásoknál az országos politikai kérdések, azok a kérdések, amelyek a mi erőnket jelentik velük szemben. Azok a helyi kérdések játszanak döntő szerepet, amelyekben ők vannak otthon.... Végül bizonyos, hogy ha a kisgazdapárt veszít is az országos választásokhoz képest a szavazatokból, lényegesen előre fog menni, egy csomó pozíciót meg fog szerezni. Hiszen mindenki tudja, hogy az erőviszonyok vidéken távolról sem felelnek meg a múlt választások eredményeinek.... Mi nem csinálunk kampányt az általános választásokért. De ha a tárgyalások folyamán kirukkolnak a községi választásokkal, akkor azt fogjuk mondani, hogy legyen — de általános. A kisgazdák, mint a tűztől, [úgy] félnek az általános választásoktól, ők mindenáron községit akarnak." Gerő Ernő referátuma az MKP parlamenti frakciójának 1946. október 24-i ülésén. PTI. Arch. 274. 9/24.

György Gyarmati

LUTTE POUR LA POSSESSION DE L'ADMINISTRATION PUBLIQUE

Luttes des Partis au sein de la coalition dans la période du dualisme du pouvoir d'1946
(Résumé)

L'étude n'évoque que l'histoire d'une seule année. Les élections nationales de l'année 1945 ont créé un dualisme du pouvoir particulier. Le Parti des Petits Propriétaires Indépendant (Független Kisgazdapárt) victorieux a gagné une majorité absolue dans la puissance législative. En même temps les 3 autres partis — gouvernant en coalition avec lui — les communistes, les sociaux-démocrates et celui des paysans conservaient leur majorité dans la sphère du pouvoir exécutif et dans les fonctions dirigeantes de la gestion autonome. Ce fait divisait d'une telle mesure la coalition: qu'après la publication des résultats électoraux c'était une guerre politique ouverte voulant corriger ces résultats — qui s'est éclatée. Le but de cette guerre politique était: rendre indiscutable et pour le Parti des Petits Propriétaires et pour les autres 3 partis du bloc le rapport des forces politiques et du pouvoir. Pour atteindre son but: le Parti des Petits Proprétaires a exigé de „proportionner" des postes du pouvoir aux résultats électoraux, mais les partis du bloc ont refusé cette exigeance comme celle de fixer la date des élections de l'autonomie. Bien que ce dernier ait été actuel: à partir des résultats des élections parlementaries on pouvait calculer la victoire supérieure des petits propriétaires.

Les contre-actions des partis du bloc s'organisaient autour du slogan „lutte contre la réaction". Se référant à ce slogan organisaient d'abord des verdicts populaires-aboutissant quelque fois aux lynchages et aux pogromes — et puis avec ce slogan voulaient éloigner les leaders des petits propriétaires des positions avec la pression d'accepter la B-liste des fonctionnaires publics large.

L'étude — par une recherche large des sources corrige la donnée de base de ce problème de la littérature historique et constate qu'on destituait non 60 000 mais plus que 100 000 cadres — avec la B-liste de l'administration publique.

Étant donné que les communistes — les plus actifs dans la lutte du pouvoir contre les petits propriétaires — même avec cette action ne pouvaient pas divertir le parti dirigeant du Parlement de l'exigence des élections autonomes: dans la suite ils lançaient le moyen du banditisme politique. Ils ont organisé — avec la police politique et avec l'interception militaires — toutes les deux dominées par eux: le soi-disant „complot antirépublicain" où — ne reculant pas même des calomnies évidentes — compromettaient les leaders du Parti des Petits Propriétaires. Le secrétaire général du parti: Béla Kovács était déporté par l'interception militaire soviétique. Le premier ministre, Ferenc Nagy a évité le même destin séjournant à l'étranger (en Suisse) où il a donné sa démission et s'est réfugié à l'émigration. Le Parti Communiste Hongrois (MKP) a atteint son but essentiel: il pouvait désorganiser dans une lutte dure de lutte du parti d'un an le Parti des Petits Propriétaires Indépendant gagné une forte majorité dans l'élection précédente.

STRUGGLE FOR ADMINISTRATIVE POWER: PARTY STRUGGLES WITHIN THE COALITION AT THE TIME OF DUAL POWER IN 1946

by György Gyarmati
(Summary)

The article comprises the events of hardly more than one year in Hungarian history. The parliamentary elections of 1945 created a special form of dualism in Hungary. The victorious Independent Smallholders' Party won an absolute majority in parliament, but the three other parties in the coalition (the Communists, the Social Democrats, and the Peasant Party) retained their formerly gained majority in executive power and in the leading posts of local government. This fact divided the coalition to a degree that the election results ended in an open political warfare aiming at predominance on both sides. The Smallholders demanded proportionate representation in the political sphere in compliance with the election results, but their claims were refuted by the parties of the Left Bloc, just as their demand of municipal elections. Although it

would have been really timely, the Smallholders' three opponents were afraid of another Smallholder victory.

The Bloc's actions were organized around the slogan „struggle against reaction", and this was what they referred to when organizing mob executions bordering on lynching and pogroms. Another means of elbowing the Smallholders out of political positions was the infamous B-list for civil servants. On the basis of wide-spread research of the cources, the article corrects the basic data of this process used in historical literature until recently, and establishes that contrary to the former figure of 60,000, more than 100,000 people were sacked from administration at that time.

Since the Communists, who were the most active in the struggle against the Smallholders, did not manage to divert the leading party of the parliament from demanding municipal elections, they resorted to methods of political banditism. The forces of the political police and the military intelligence service ruled by them organized a so-called „plot against the republic" and cast the blame upon several leaders of the Smallholders' Party. The secretary-general of the party, Béla Kovács was carried off by Soviet military intelligence, and Prime Minister Ferenc Nagy avoided the same fate only by resigning and emigrating to Switzerland where he happened to stay at that time. The Communist Party reached its primary aim of destroying the Independent Smallholders' Party victorious at the previous elections.

Magyarics Tamás

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS MAGYARORSZÁG, 1957–1967

Bevezetés

1956. június 4-i dátummal Szigeti Károly külügyminisztériumi előadó egy előterjesztést adott be a minisztérium Kollégiumának soronkövetkező ülésére a magyar–amerikai kapcsolatok megjavításának lehetőségeiről.[1] A meglepően önkritikus hangú beszámoló megállapítja: „... túlságosan merevek voltunk például Vogeler, de főleg a négy repülő ügyével kapcsolatban,[2] amikor nem engedélyeztük konzuljuk látogatását. Rugalmasabb politikával el tudtuk volna kerülni a New York-i és clevelandi konzulátusunk bezárását... megfontolásra érdemes (Charles M. Ravndal amerikai követ) véleménye, hogy a kapcsolatok rendezésének egyetlen akadálya a magyar belügyi szervek ellenük irányuló kirívó munkája[3]..." Az elemzés kitért az 1955-ös csúcstalálkozó után kialakuló realistább amerikai külpolitikai szemléletre, Harry Truman, Adlai Stevenson, Estes Kefauver és George Kennan kijelentéseire, akik a békés egymás mellett élés mellett foglaltak állást, s a szocialista országok „titoista" politikai átalakulását szorgalmazták. Felhívta a jelentés a figyelmet arra a tényre, hogy a pénzügyi viszonyok rendezése a „kialakulatlan" pénzügyminisztériumi állásfoglalás miatt nem lehetséges — a köznapi nyelvre lefordítva a kifejezést egyszerűen azért, mert Magyarország sokkal nagyobb összeggel tartozott az Egyesült Államoknak a második világháborús kártérítés, az államosítás és a háború előtti s utáni kölcsönök következtében, mint az amerikaiak a magyar kormánynak a restitúciós követelések eredményeképpen. A rendezésre azért lett hirtelen szükség, mert az amerikai Kongresszus 1955-ben engedélyezte: Románia, Bulgária, a Szovjetunió és Magyarország az Egyesült Államokban zárolt vagyontárgyait az amerikai igények kielégítésére használják. Szigeti, (és a jelentéssel egyetértő Szarka Károly, Rostás István és Rubin Péter) bizonyos engedményeket javasolt és a két ország közötti kulturális és sportkapcsolatok fejlesztését, valamint egy magyar konzulátus nyitását (esetleg Los Angelesben). Az előterjesztés vitájára egy hét múlva, 1956. június 11-én került sor.[4] A legnagyobb problémát a meghívott Helmeczi László[5] hozzászólása okozta. Helmeczi bevezetésül rámutatott arra: az összes szocialista ország közül Magyarországnak a legrosszabb a viszonya az Egyesült Államokkal. Ebben a helyzetben Magyarországnak kell kezdeményezni és a tárgyalások során nyilvánvalóan engedményeket kell tenni. Vitatta Boldóczki külügyminiszter megállapítását, hogy az engedményeket az amerikaiak az erőpolitika győzelmének fognák fel. Többen is felszólaltak ellene, a legélesebben talán Marjai József. „Mi semmi esetre sem

mehetünk azon az úton, hogy sorozatos engedményeket teszünk", jelentette ki, „... csak bel- és külpolitikai sikereink és megerősödésünk hozhatják magukkal a magyar–amerikai viszony javulását...; ...helyes, ha abba az irányba megyünk, hogy gazdaságilag nem sürgős nekünk, hogy állami vonalon rendezzük a kereskedelmi kapcsolatainkat, mert akkor pénzügyi kötelezettségeink azonnal előkerülnek..." Helmeczi válaszában sérelmezte, hogy Marjai kiforgatta a szavait: ő mindössze a belügyi kérdésben tett engedményekre gondolt — ezzel különben a jelenlévők többsége egyetértett, így Boldóczki István, Sík Endre, Szigeti Károly, Rubin Péter. Hangsúlyozottan megismételte azonban, hogy Magyarország nem nagyhatalom, mint a Szovjetunió, így nem is tárgyalhat abból a pozícióból az Egyesült Államokkal; „...nekünk jobban szükségünk van az amerikai–magyar viszony megjavítására, mint az amerikaiaknak. Nekünk súlyos devizahelyzetünk van, amiből való kimozduláshoz kereskedelmi kapcsolatok létesítése vezethet el, s ez csak engedmények árán érhető el..." A vita ezután a kereskedelmi kapcsolatokra tevődött át; Szigeti Károly hozzászólásában javasolta, hogy meg kellene próbálni az amerikaiakkal hasonló megállapodást kötni, mint korábban a britekkel, akik a kereskedelmi kapcsolatok rendezését nem kötötték a pénzügyi viszonyok rendezéséhez. Akadtak viszont szkeptikus hangok is a várható eredményt illetően. Rubin Péter szerint a viszony megjavulása nem fog rövid távon sokat változtatni a devizahelyzetünkön. Kós Péter amellett érvelt, hogy a nemzetközi szervezeteket, így például az ENSZ-et, kéne felhasználni a kapcsolatok bővítésére és leszögezte: „irreálisnak tűnik, hogy kereskedelmi szerződést akarunk kötni pénzügyi kérdések rendezése nélkül."

Az 1956 nyári külügyminisztériumi Kollégium ülésének felidézése két oldalról is érdekes a mi szempontunkból: az itt elhangzott kérdések és válaszok — jobbára más szereplőkkel — újra felbukkantak jó félévtized múlva, amikor ismét időszerűvé vált a magyar–amerikai kapcsolatok rendezése, bár, érdekes módon, inkább a „keményvonalasok" érveit melegítették fel az akkori szereplők; míg másrészről érzékeltetni akartuk az epizóddal azt, milyen súlyos károkat okozott a magyar–amerikai kapcsolatokban az 1956-os forradalom leverése és annak következményei.

1.) A szakítás gondolatától a követcseréig: a politikai kapcsolatok alakulása.

a.) 1957–1962

„A helyi, New York-i idő este 11:45 perc volt, amikor a Reuters telex szalagjain megjelentek az első hírek (a szovjetek magyarországi inváziójáról)... Az ENSZ közgyűlése ülésezett, de Szuezről folyt a szó ... Lodge[6] ... először kimérten azt javasolta, hogy a Biztonsági Tanácsot össze kéne hívni másnap (november 4-e) délutánra ... (Végül) a Biztonsági Tanács hajnali 3:00 órakor összeült."[7] Gyakorlatilag ezzel az aktussal kezdődött a forradalom utáni Magyarország és az Egyesült Államok kapcsolata. Az amerikaiakat váratlanul érte a forradalom kitörése, olyannyira, hogy pontosan ebben az időben váltotta fel Spencer Barnes ideiglenes ügyvivőt Edward Thompson Wailes[8] (november 2-án).[9] Az amerikai be

nem avatkozásról sokan és sokfélét írtak, elég legyen itt megjegyezni, hogy az alapvető ok geopolitikai–stratégiai volt: Magyarország egyszerűen nem érte meg egy világháború kockázatát, s az október utolsó napjaiban kirobbant szueziválság egyrészt elterelte a nemzetközi közvélemény figyelmét a magyar eseményekről, másrészt pedig lekötötte a nyugati nagyhatalmakat diplomáciailag és — részben — katonailag is. Ráadásul mindez az amerikai elnökválasztást közvetlenül megelőző napokban történt, amikor az érintett politikusok még a szokottnál is óvatosabbak és lehetőleg elkerülik a nagyobb horderejű kérdésekben a döntéshozatalt. A fegyveres beavatkozás gondolatának elutasítása után a megmaradt politikai eszközöket a nemzetközi fórumokon tanúsított magyarellenesség, valamint a korábbi politikai indíttatású gazdasági szankciók fenntartása jelentette.

Az Egyesült Államok képviselői öt éven keresztül minden nemzetközi fórumon vitatták a magyar küldöttek mandátumát; a legnagyobb visszhangot kiváltó, s a leginkább az érdeklődés homlokterében álló ilyen jellegű vita az ENSZ-ben folyt az amerikai és a magyar, illetve a szovjet képviselők között.[10] November 8-án ült össze az ENSZ-közgyűlés mandátumvizsgáló bizottsága s lényegében ez a testület vált az elkövetkező idők magyar–amerikai politikai csatározásának fő színterévé. A bizottság végül azt javasolta, hogy halasszák el a döntést a magyar delegáció mandátumának kérdésében.[11] A 11-ik Közgyűlés rendkívüli ülésszaka elfogadta ugyan a határozatot, de nem minden nehézség nélkül. Az akkoriban felvett afrikai és ázsiai országok alapvető Nyugat-ellenessége a korábbi gyarmattartóknak szólt elsősorban, és mivel az Egyesült Államok a Magyarországot érintő határozatokat Nagy-Britanniával és Franciaországgal közösen nyújtotta be, ezek az új tagok nem szívesen szavaztak velük együtt.[12] Végül azonban megvolt a kétharmados arány, ugyanúgy, mint 1957 decemberében egy hasonló értelmű döntésnél. Közben, 1957. január 10-én a Közgyűlés elfogadott egy 24 ország által benyújtott javaslatot és egy „ötös bizottságot" küldött ki a „magyar kérdés" vizsgálatára Ausztrália, Dánia, Ceylon, Tunézia és Uruguay képviselőiből. Február 21-én újabb döntés született az ENSZ-ben arról, hogy nem döntenek mandátumügyben; másnap a magyar kormány felszólította Wailes-t a távozásra. Az ügy hátterében az állt, hogy az amerikai diplomata a Kádár-kormány el nem ismerése jeleként nem volt hajlandó átadni a megbízólevelet, holott már az előző év nyarán megkapta a magyar hatóságoktól az *agrément*-t. Wailes február 27-én visszatért Washingtonba.[13] Az ENSZ 1957 nyaráig összesen tíz különböző határozatot hozott Magyarországról — így az 1004 ES-11-est, mely felszólította a Szovjetuniót a fegyveres erő alkalmazásától való tartózkodásra —, de ezeknek semmi foganatja nem volt. Az Eisenhower-adminisztráció ellenfelei a Kongresszusban és a közélet más területein támadásba lendültek az ügy kapcsán a kormány politikája ellen. Míg Alvin M. Bentley és Walter H. Judd[14] a Kongresszusban követelték a hatékonyabb ENSZ-fellépést Magyarországgal szemben, addig George Meaney, a demokratákhoz közel álló AFL-CIO szakszervezeti vezető egy különleges bizottság felállítását, s Magyarországra küldését javasolta.[15] A belpolitikai nyomásnak engedve Lodge ENSZ-nagykövet június 27-én a 11-ik Közgyűlés rendkívüli összehívását kérte a Közgyűlés soros elnökétől.[16] Az amerikai vezetés azonban tisztában volt a várható — rendkívül csekély — gyakorlati eredménnyel. John Foster Dulles

külügyminiszter 1957. augusztus 2-án körlevelet intézett az amerikai diplomáciai képviseletek vezetőihez a soronkövetkező ENSZ-ülésszakon elérendő célokról: (1) az „ötös-bizottság" jelentésének segítségével pontról pontra megcáfolni a szovjetek által terjesztett verziót az 1956. október–novemberi magyarországi eseményekről; (2) a Közgyűléssel, különösen az ázsiai országokkal, elfogadtatni a bizottság jelentését és ezzel aláásni a szovjet pozíciókat a világban; és (3) a Magyarországon akkoriban is folyó megtorlások és perek nyilvánosságra hozatala anélkül, hogy a Budapesten dolgozó amerikai — és más nyugati — diplomaták biztonságát veszélyeztetnék.[17]

A frontvonalak itt megmerevedtek. Az Egyesült Államok a kérdést — rutinszerűen — minden közgyűlésen felhozta, s egyre kisebb többséggel, a „nem döntünk" határozatot fogadta el a testület. Az amerikai vezetés egyre inkább csak pszichológiai hadviselést folytatott Magyarországgal — s rajta keresztül a Szovjetunióval — szemben: példa erre az 1958 februárjában–márciusában zajló levélváltás James F. Wadsworth (megbízott amerikai ENSZ-képviselő) és Mód Péter magyar küldött, illetve Lodge és Mód között. Wadsworth néhány politikai fogoly iránt érdeklődött (többek között Maléter Pál iránt) és Mód, aki a jelek szerint ekkor semmit sem tudott azok sorsáról, először megígérte, hogy utánanéz az ügyüknek. Amikor azonban Lodge március 6-án egyenes választ kért a február 11-i amerikai érdeklődésre, Mód március 13-án elutasította a kérdést, mint a „magyar belügyekbe való beavatkozást".[18] Ezt követően a magyarok és a szovjetek ellentámadásba mentek át. Szuszlov azzal fenyegette meg az amerikai ENSZ-képviselőket New Yorkban, hogy „az ENSZ végét jelentheti", ha a magyar mandátum kérdését nem „ejtik"; Budapesten pedig az amerikai követség értesülése szerint Szarka Károly külügyminiszterhelyettes arra kérte a franciákat és az olaszokat, hogy ne szavazzák meg a legközelebbi alkalommal a mandátum elutasítását.[19]

Az amerikaiakra azonban nem a franciák és az olaszok, hanem a velük „speciális kapcsolatban" álló britek gyakoroltak nyomást a merev magyarellenes álláspont bizonyos kockázatainak kimutatásával. Selwyn Lloyd brit külügyminiszter 1958. november 26-án Dulles-hez intézett levele azért fontos, mert benne, dióhéjban, több olyan meggondolás megfogalmazódott, melyek nemcsak a magyar–nyugati és kelet–nyugati, hanem a Nyugat-Európa–amerikai viszonyt is meghatározták. Feltehetően Szarka Károly is biztató jeleket vélhetett felfedezni az olasz és francia magatartásban, amiért pont ezt a két országot próbálta rávenni álláspontjuk módosítására; az 1956 júniusi magyar külügyminisztériumi Kollégium anyagában pedig már láttuk, hogy korábban Nagy-Britannia is hajlékonyabb volt a kapcsolatok kialakításában, mint az Egyesült Államok. Ezt a tényt kihasználta a magyar diplomcia, sőt, meg is próbálta kijátszani a „nyugat-európai" kártyát az Egyesült Államok ellen. A nyugat-európaiak nyilvánvalóan érzékenyebbek voltak a kelet-nyugati kapcsolatok alakulására, mint az Egyesült Államok: közelebb voltak a Szovjetunióhoz és jobban érdekelve voltak a kelet-nyugati kereskedelemben, mint az amerikaiak. Ez bizonyos feszültségeket szült a nyugati szövetségen belül s ezekre próbáltak a kommunista országok rájátszani. Lloyd a következőket írta az amerikai külügyminiszternek: „... Kétségeim vannak afelől

..., hogy érdemes-e most a magyar mandátum ellen kampányt indítani. Az ENSZ-be számos, a világ minden földrajzi térségéből érkezett delegáció szeretné elkerülni a Kelet és Nyugat közötti feszültség növelését... A hozzám eljuttatott jegyzéke megemlíti azt a lehetőséget, hogy Magyarország megszakítja a diplomáciai kapcsolatot a Nyugattal. Egyáltalán nem biztos, hogy így tesznek. Ha mégis igen, a Mindszenty-kérdés rendkívül zavaró lesz, nem?... (Attól tartok), hogy a jogaival kapcsolatos vita felboríthatja a Lengyelországban kialakult kényes egyensúlyt, ha Gomulkának és a lengyel katolikusoknak állást kell foglalni az ügyben. ..."[20] A továbbiakban Selwyn Lloyd a kérdés jogi oldalát elemezte, s a nyugatiak számára elég nyugtalanító következtetésre jutott. A nemzetközi jog szerint államfők vagy külügyminiszterek adhatnak mandátumot képviselőiknek és a magyar kormány eszerint járt el. Ezek után a magyar küldött mandátumát csak akkor lehetne elutasítani, ha nem ismerné el az Egyesült Államok és a többi, az ezirányú határozatot elfogadó ország a magyar kormányt. A tény viszont az, hogy mindegyik állam diplomáciai kapcsolatban áll Magyarországgal, ami az elismerés jele. A másik oldalról viszont a budapesti külképviseletek fontos szerepet töltöttek be mint a nyugati államok „előőrsei" Keleten s így érdekükben állt azok fenntartása. Így tehát mérlegelni kellett azt, mennyit nyerhetett volna a Nyugat, ha Magyarországot nagy erőfeszítések árán kizáratja például az ENSZ-ből, ám ez számos olyan problémát vetett volna fel különböző területeken, melyek együttesen többet árthattak volna a Nyugatnak, mint a Keletnek. Ráadásul a külföldi fegyverek által fenntartott rezsimek nem korlátozódtak a keleti tömbre, így egy ország esetleges kizárása láncreakciót indított volna el az ENSZ-ben, s akár a szervezet végét is jelenthette volna.

Reálpolitikai szempontból tehát — ismételten — Magyarország könnyűnek találtatott komoly nemzetközi akciók elindítására, nem is szólva arról, hogy az ENSZ alapokmányát elsősorban a Szovjetunió szegte meg; tehát tulajdonképpen vele kellett volna kezdeni a mandátum megtagadását. Ezt pedig Eisenhower kereken elutasította.[21] A különböző meggondolások után maradt az újabb, ezúttal az új-zélandi Sir Leslie Munro vezette bizottság kijelölése 1958. december 12-én, mivel Dulles Lloydhoz intézett 1959. február 2-i levelében a magyar ügy „elsorvasztását" a gyengeség jeleként értékelte.[22] Az intranzigens amerikai külügyminiszter azonban abban az évben meghalt, s távozásával a „gradualisták", a feszült viszony fokozatos lazításának a hívei kerültek előtérbe annak ellenére, hogy még december 9-én újra elítélte az ENSZ közgyűlés a magyarországi szovjet beavatkozást. 1960-ban azonban lassan változni kezdett a helyzet. Péter János külügyminiszter már azt jelentette az ENSZ 14-ik közgyűlésének ülésszakáról 1960. január 17-én, hogy a támadások hangereje csökkent,[23] mely azután alig hallhatóvá vált az új, demokrata kormányzat hivatalbalépésével 1961. januárjában. John F. Kennedy új politikát ígért Afrikában és Ázsiában (is), s emiatt nem akarta a „magyar-kérdésben" kellemetlen helyzetbe hozni a harmadik világ országait az ENSZ-ben.[24] A később részletesen tárgyalandó, a magyar–amerikai kapcsolatokban áttörést hozó 1962. októberi megbeszélések Radványi János ideiglenes ügyvivő és a State Department illetékesei között azt eredményezték, hogy az amerikaiaik levették a „magyar-ügyet" az ENSZ-közgyűlés napirendjéről, a Munro-bi-

zottság mandátumát 1962 decemberében visszavonták — míg a magyar vezetés, természetesen ettől „függetlenül", eleget tett az amerikaiak — és a nyugatiak — régi követelésének egy általános amnesztia kihirdetésével 1963-ban, és az ENSZ főtitkár látogatásával jelképesen is megtörtént a „kiegyezés". Mindehhez, szubjektív elemként, hozzájárulhatott Kádár János ENSZ-beli tapasztalata is: 1960-as látogatásakor elmondott beszédénél a delegátusok fele elhagyta az üléstermet s a kommunista vezető egyre inkább tudatára ébredt Magyarország elszigeteltségének is.[25]

A kapcsolatok mélypontja

Időközben a két ország közötti közvetlen kapcsolatok a mélypontjukra jutottak. Wailes ügyvivő 1957. február 27-én hagyta el Magyarországot, április 9-én a magyarok jegyzékben követelték Thomas R. Gleason helyettes katonai attasé visszahívását „nyílt kémkedés" miatt;[26] ezt követően az amerikaiak május 30-án Mészáros Károly helyettes katonai és légügyi attasét nyilvánították *persona non grata*-nak.[27] Május 25-én a magyar külügyminisztérium jegyzékben szólította fel az Egyesült Államokat a budapesti képviselet személyzetének egyharmaddal történő csökkentésére, amely jegyzéket az amerikaiak — elvi alapon — visszautasították ugyan, ám eleget tettek az abban foglaltaknak.[28] Egy szeptember 13-i sajtóértekezleten a magyarok újabb amerikai diplomatákat vádoltak meg kémkedéssel. Az amerikai Kongresszusban 40 szenátor a diplomáciai kapcsolatok megszakítását javasolta, de Budapest fontosabb volt annál, semmint hogy az Egyesült Államok feladja a helyet.[29] A forradalom évfordulóján Lodge ENSZ-nagykövet éles hangú nyilatkozatot tett közzé, mely miatt a magyar „keményvonalasok" a Külügyminisztériumban a diplomáciai kapcsolatok felfüggesztését javasolták, Kádár azonban mérsékeltebb válasz mellett állt, s ami döntő, a szovjetek sem akarták egy ilyen lépéssel az Egyesült Államokkal a kulturális, műszaki és oktatási csereprogramról éppen folyamatban lévő tárgyalásaikat megnehezíteni.[30] Ugyanakkor már bizonyos jelek arra mutattak, hogy csendben megkezdődött, legalábbis az amerikai, politika áthangolása a kétoldalú kapcsolatokat illetően. A kelet-európai országokkal folytatandó általános politikai keretbe nem fért bele a magyar kormányzat ellen tanúsított mereven elutasító álláspont, már csak azért sem, mert az 1956-os forradalom világosan megmutatta, az amerikai érdekek kiterjesztésének határait az ország sorsát illetően. Ahogy egy magyar külügyminisztériumi feljegyzés megjegyezte 1958 legelején: „1957 közepétől ... a State Departmentben és más vezető helyeken (kezdett kialakulni) egy olyan vélemény, hogy „az oroszok beavatkozása miatt helytelen a magyarokat sújtani" és továbbra is „merev, elutasító álláspontra helyezkedni".[31] Apró, jelképes lépéseket tett az amerikai diplomácia a légkör valamelyes javításáért: Dulles külügyminiszter karácsony alkalmával kifejezte jókívánságait a magyar ügyvivőnek is, Zádor Tibor meghívást kapott az amerikai Kongresszus ünnepi ülésére; Garrett G. Ackerson amerikai ügyvivő megjelent az Elnöki Tanács újévi fogadásán, és így tovább. A magyar ellenlépéseket a fenti feljegyzés, melyet a Külügyminisztérium Politikai Osztálya Amerikai Referatúrája készített, a következőképpen foglalta össze: „(1)

A budapesti amerikai követség letartóztatott magyar alkalmazottjait legalább feltételesen engedjük szabadon. Ezt a lépést minden lehető módon propagáljuk ... (2) Vezetőink nyilatkozataiban néhány hónapig ... lehetőség szerint ne kerüljön sor *élesen* Amerikai ellenes kijelentésre. (A sajtó és a rádió hangján nem szükséges változtatni.) ... (3) A Mindszenty-ügyet egyáltalán ne bolygassuk... (4) Minél gyakrabban találjunk alkalmat az amerikai ügyvivő vagy a követség más tagjainak meghívására ... (7) Washingtoni követségünk javaslata alapján hívjuk meg a szenátus vagy a parlament (sic!) egy-két tagját ... (10) Washingtoni követségünk tagjai konkrét ügyekkel kapcsolatban az eddiginél többször keressék fel a State Department illetékes osztályát és az ottani tisztviselőkkel igyekezzenek személyes kapcsolatot kialakítani..."[32]

Ugyanezen az osztályon már a magyar–amerikai gazdasági kapcsolatok vitás pontjait is felmérték 1958 márciusában s kiderült: alapjában véve, legalábbis rövid távon, nem érdeke Magyarországnak a viszony rendezése ezen a téren; mivel az ország elég jelentős összeggel tartozott az Egyesült Államoknak.[33] A pénzügyi és vagyonjogi kérdésekkel a későbbiekben részletesen foglalkozunk az 1964-ben megindult tárgyalások kapcsán, itt mindössze a jelentősebb vitás kérdéseket érintjük felsorolásszerűen: az Egyesült Államok 1952-ben felmondta az 1925-ben megkötött barátsági, kereskedelmi és konzuli egyezményt, s emiatt Magyarország elvesztette a legnagyobb kedvezmény elvét; Magyarország — főleg a II. világháború előtt pusztító állatmegbetegedések miatt — tilalmi listán szerepelt a húsexportot illetően; a magyar restitúciós követelések: a II. világháborúban és azután nyugatra került magyar javak visszaadását az Egyesült Államok még az 1940-es évek végén felfüggesztette; zárolták az Amerikában lévő magyar követeléseket és hagyatékokat sem fizettek ki magyar örökösök számára, mivel az amerikaiak úgy vélték, nem biztosított az, hogy meg is kapják az őket megillető összegeket; 1952-ben leállították a magyar állampolgárok Egyesült Államokból járó nyugdíjának folyósítását (mert a kedvezményezettek nem kapták meg vagy csak részben az átutalt összegeket). Az amerikai követelések konkrétabbak és sokkal magasabb összegűek voltak, mint a magyaroké: még a háború előtt folyósított hosszúlejáratú kölcsönökből 1931-től csak a kamattörlesztést fizette a magyar kormány (azt is az eredetileg megállapodott kamat 7–8%-kal kisebb arányban), s 1944-től ennek a kifizetését is felfüggesztette a magyar vezetés; a háborús károk: a Békeszerződés 26. paragrafusa értelmében Magyarország köteles volt az Egyesült Államok állampolgárainak is minden Magyarországon lévő törvényes jogát és érdekét az 1939. szeptember 1-i állapotnak megfelelően visszaállítani és visszaadni; a terményfelesleg-eladásból származó magyar tartozások: az 1946-os és 1947-es megállapodások értelmében Magyaroszág 36 millió dolláros hitelkeretet kapott a fölös katonai raktárkészletek megvásárlására. A hitelkeretet az ország 16 millió dollár erejéig vette igénybe. 1952. július 1-ig az amerikai budapesti követség nagyjából megkapta a hitel kamatainak forintegyenértékét, de az évente esedékes kb. 500 000 dollárnyi tőketörlesztési kötelezettségének a magyar kormány nem tett eleget arra hivatkozva, hogy az amerikai embargós és egyéb kereskedelemgátló intézkedések miatt nem tudja az ehhez szükséges devizát megkeresni: végül az államosításból

származó tartozások (például olyan magánvállalatokkal szemben, mint a MAORT-ban érdekelt Standard Oil).

A hátrányos kereskedelmi helyzet komoly mértékben késleltette az amerikai–magyar kapcsolatok normalizálódását, mivel az amerikai fél, elsősorban politikai okokból, ragaszkodott a fennálló vitás pénzügyi és vagyonügyi kérdések tisztázásához, mint a tárgyalások egyik előfeltételéhez, míg a magyar fél politikai engedményként tekintette, hogy az adósságait kifizeti az Egyesült Államoknak. A helyzetet bonyolította ekkor még, hogy az amerikaiak azoknak a kérdéseknek a megoldását sem szorgalmazták, amelyekből pedig ők remélhettek előnyöket; ráadásul a magyarok különböző jelzéseket kaptak különböző hivatalos helyekről. Ackerson ügyvivő azt közölte, hogy a kitelepítettek ügye miatt nem lehet amerikai kezdeményező lépésekre számítani; ezzel egyidőben Zádor Tibor ügyvivő és Bartha János Robert McKissonn-nal (a State Department osztályvezetőjével) és John S. Sutterlinnel, a magyar ügyek referensével folytatott beszélgetéséből az derült ki, hogy a két amerikai diplomata ezt az ügyet nem tekinti fontosnak.[34] A nyilvánosság előtt az amerikai kormány maximálisan kihasználta a Nagy Imre és társai ellen hozott halálos ítéletek pszichológiai hatását a világon, sőt: az USIA (United States Information Agency – Amerikai Tájékoztatási Hivatal) segítségével mesterségesen fel is erősítették a reagálásokat a lehető legnagyobb lélektani előnyök elérésére.[35] Az 1958-as nyári nagy programkampány azonban ezúttal az utolsó látványos magyarellenes amerikai reakciót is jelentette: az 1957 végén, 1958 elején mindkét oldalon belső használatra készült tervezeteknek megfelelően a csendes diplomácia szinte észrevétlenül mozgásba lendült. A Nagy Imre-ügy utórezgéseként viszont még az év második felében kemény hangú jegyzékváltásra került sor a két fél között.

A magyar jegyzéket 1958. szeptember 20-án adták át az amerikai ügyvivőnek.[36]A magyar Külügyminisztérium tiltakozását fejezte ki, hogy az Egyesült Államok a különböző nemzetközi szervezetekben akadályokat gördített és gördít a magyar küldöttek mandátuma elé; azzal vádolta az amerikaiakat, hogy aktívan segítették az „ellenforradalmárokat" és most is támogatják a „fasiszta magyar emigránsokat" és a SZER-en, valamint az Amerikai Hangján keresztül felforgató propagandát űznek Magyarországon; s az amerikaiak szemére vetette, hogy ők gátolják a normális kapcsolatok kialakulását: így nem engedtek be magyar újságírókat az országba, míg egyedül az év első felében 30 amerikai újságíró járt Magyarországon; az amerikai sportolók szabadon jöhettek Magyarországra, míg a magyarokat vagy nem engedték be az Egyesült Államokba, vagy késlekedtek a vízum megadásával; ugyanez a helyzet a kereskedőkkel és üzletemberekkel; az amerikai állampolgárok útlevele nem érvényes Magyarországra, ezzel szemben a magyaroké érvényes Amerikára (!); amíg amerikai filmeket vetítenek Magyarországon, addig nem vetítenek magyar alkotásokat amerikai mozikban; az 1925-ös egyezmény 1952-es egyoldalú amerikai felmondása akadályozza a kereskedelmet. Az amerikaiak november 21-én válaszoltak.[37] Általánosságban visszautasították a magyar vádakat s rámutattak arra, hogy a magyar panaszok sok esetben (például utazási korlátozások, vízumkiadás, útlevél érvényesség) mindössze a magyar intézkedésekre hozott reciprok amerikai gyakorlatot kifogásolják és a korlátozá-

sokat nem az Egyesült Államok kezdeményezte. A kapcsolatok normalizálódásának egyetlen módja, fejeződött be a jegyzék, a nemzetközi szerződések és határozatok betartása lenne. A második magyar jegyzék végül — 1959. január 27-én — a szokásos vádaskodások után közvetlen tárgyalásokat javasolt a diplomáciai képviseletek útján.[38]

A két fél taktikája kirajzolódott a jegyzékben: az amerikaiak az ENSZ alapokmányára, a békeszerződésre és az ENSZ-határozatokra hivatkoztak, melyeket a magyar jegyzékek meg sem említettek, s ha igen, mint az ENSZ-határozatokat, azokat amerikai nyomásra elfogadott, s ilyenképpen többé-kevésbé érvénytelennek tekintették. Néhány érdekes, történelmi tényeknek ellentmondó érvet is felhoztak a magyar jegyzékek: így például azt, hogy az 1956-os „ellenforradalmat" szerintük a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt kormány verte le a nép többségének támogatásával. Más esetekben, így a filmeknél, viszonosági alapon próbálták elképzelni a kapcsolatokat, melyet feltehetően nem gondoltak a megfogalmazók komolyan, s amely inkább a kulturális kapcsolatok akadályozásának ürügyéül szolgált. A két fél törekvései illeszkedtek ebben az esetben a kelet-nyugati kapcsolatok általános sémájához: az amerikaiak a közvetlen kapcsolatokat, a kulturális oldalt említették, míg a magyarok az 1925-ös szerződés felmondása kapcsán kizárólag a gazdasági oldallal törődtek. Tulajdonképpen sem az ameriakaiak, sem a magyarok nem törekedtek megegyezésre. A jegyzéket ugyanakkor egy hosszúra nyúló párbeszéd első mondatainak is fel lehet fogni, amelyekben a partnerek nyilvánvalóan taktikai célzattal végletes álláspontokat foglaltak el, melyekből ha engednek is, még mindig elérhetik a reálisan maguk elé kitűzött célt. Minderre bizonyítékul szolgálhat Ackerson amerikai ügyvivő 1959. január 23-i jelentése, melyben a diplomata leszögezi: „... úgy gondoljuk, hogy a rezsimmel való valamilyen mértékű kibékülés szükséges ahhoz, hogy jelentős lehetőségekhez jussunk a magyar lakossággal való közvetlen érintkezés területén."[39] Többek között megállapította, hogy a Magyarországra utazni szándékozó amerikai állampolgárokat korlátozó útlevélintézkedések szükségtelenül irritálják a magyar–amerikai kapcsolatokat s felhívta arra a figyelmet, hogy a NATO-országok képviselőinek jobban kéne egyeztetni álláspontjukat, különben az Egyesült Államok kényelmetlen helyzetbe kerülhet következetesen Kádár-ellenes politikájával — Ackerson itt esetleg a már említett Szarka-kezdeményezésre célzott. Az ügyvivő egy háromfázisú programot javasolt megfontolásra: (1) Az útlevél- és vízumügyek gyorsabb és rugalmasabb intézését és több magyar meghívását az Egyesült Államokba; (2) Mindszenty-ügyének az elintézését és követcserét; és (3) aktív kulturális és információcserét, valamint kereskedelmi kapcsolatok rendezését, felújítását stb. Nagyjából–egészében véve az új, gradualista politika helyi alkalmazását jelentette volna Ackerson programja. A jelentéshez fűzött megjegyzésben a biztonsági és konzuláris ügyekért felelős külügyminiszterhelyettes, John W. Hanes, Jr. leszögezte: ellenez minden változtatást mind az útlevél, mind pedig az ENSZ-beli politikát illetően.

Az 1959. január 27-i jegyzéket különben az amerikaiak annak hangneme miatt nem voltak hajlandók átvenni, de szóban és írásban is közölték, hogy az abban kifejezett tárgyalási készségre nem vonatkozik a visszautasítás. A magyar

fél pozitívumot olvasott ki abból, helyesen, hogy az amerikaiak tárgyalásokat kezdtek a bolgárokkal a diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről és a csehszlovákokkal pénzügyi kérdésekről.[40] Az amerikai Külügyminisztérium legmagasabb szintű politikai koordináló testülete 1959. június 2-i jelentésében már az Ackerson–Hanes közötti nézetkülönbségek kiegyenlítésére törekedett Magyarországot illetően, s lényegében a „keményvonalas" Hanes vereségének tudható be, hogy a jelentés 52. pontja arról szólt, hogy „megfelelő időben az Egyesült Államok állampolgárainak magyarországi utazásait érintő utazási korlátozásokat el kell törölni". Sőt: ezen túlmenően aktívabb kapcsolatokat sürgetett a budapesti rezsimmel és adott esetben a követcserét sem zárta ki; bátorított minden szintű és fajtájú kétoldalú érintkezést (kulturális, sport, kereskedelmi). A másik oldalon viszont továbbra is az ENSZ-en keresztül Magyarországra gyakorolt nyomás fenntartása mellett szállt síkra a dokumentum: a jelek szerint valóban bizonytalanság uralkodott a State Departmentben a kelet-európai politikát illetően.[41] Ami viszont a gyakorlati lépéseket illeti: 1959. június 6-án a magyar hatóságok utazási korlátozásokat léptettek életbe az amerikai követség munkatársaira vonatkozóan; másnap az amerikaiak hasonló retorziós intézkedéseket hoztak.[42]

Az „enyhülés" kezdete

A kapcsolatok normalizálásának kezdetét 1960 első felére tehetjük, a magyar fél volt a kezdeményező. Az ehhez vezető út vizsgálatánál figyelmbe kell vennünk az 1959-es amerikai–szovjet csúcsértekezletet: ezúttal „Camp David"-szelleme hatotta át a nemzetközi légkört: például Hruscsov nagy nyilvánosságot kapott látogatása az Egyesült Államokban és a lassan meginduló amerikai–szovjet kulturális és műszaki csere. Másrészről a magyar–amerikai kapcsolatok legjobban a nyilvánosság előtt zajló vitatémája, a magyar küldöttség ENSZ-beli mandátumának az elismerése is hátrébb került az aktuális kérdések mögé.

Emellett Magyarországon bizonyos konszolidációs jelek is mutatkoztak: az 1956-os forradalom vezetőinek kivégzése után alábbhagyott az üldözés és a „kemény" diktatúrát lassan a „puha" váltotta fel. A Magyarországra látogató — és gondos mérlegelés után beengedett — újságírók és politikusok, ha nem is abszolút kedvező képet kaptak az országról, még mindig jobbat, mint Csehszlovákiáról, Romániáról, Bulgáriáról; és bizonyos tekintetben kedvezőbbet, mint az amerikai Kelet-Európa politika kedvencében, Lengyelországban uralkodó viszonyokról, különösen ami az életszínvonalat illette. A nyugat-európai országokkal — Olaszországgal, Franciaországgal és Nagy-Britanniával elsősorban — már jó úton volt a kapcsolatok normalizálódása és ez a tény önbizalmat és jobb tárgyalási pozíciót adott a magyar kormánynak. Szerepet játszott mindenképpen az is, hogy mindkét fél belátta: a korábbi, egymással szembeni hajthatatlan politika zsákutcába vezetett, a kölcsönös kiutasítások, utazási korlátozások és hasonló zaklatások egyik felet sem puhítják meg. Az Egyesült Államok gazdasági embargója kudarcot vallott a nagyarányú szovjet szállítások és a lassan erőre kapó kelet-európai–nyugat-európai kereskedelem miatt és ha tudatában is voltak annak, hogy Magyarország soha nem lesz az Egyesült Államok fontos kereskedelmi partnere, a „túl-

csordulás"-elv alapján politikai és kulturális előnyöket reméltek egy szerény kereskedelemtől is. Magyarországnak több előnye származott volna a kereskedelemből s a műszaki–tudományos cseréből és az elgondolás szerint a kulturális csereprogramokat egyrészt a műszaki tudományok felé próbálták orientálni, másrészt pedig a legmagasabb szinten döntöttek a kiutazó Ford- és egyéb ösztöndíjasok személyéről, s kizárták annak a lehetőségét, hogy az amerikai fél dönthessen a meghívottakról. Nyilvánvaló előnyök rejlettek mindkét fél számára a kiegyensúlyozottabb kapcsolatok megteremtésében és a felek úgy gondolták: a tárgyalások során érvényt tudnak majd szerezni a saját érdekeiknek s minimálisra tudják csökkenteni az engedményeket.

Első lépésként a Külügyminisztérium a jövendő tárgyalások során szóbakerülő témák szakhatóságaitól kért véleményt a kilátásokat illetően. Az Igazságügyminisztérium kielégítőnek találta az érvényben lévő, s rá vonatkozó szerződéseket és nem kívánt újakat kötni; a Légügyi Főigazgatóság nem látott lehetőséget egyezmény megkötésére az adott viszonyok között; a Külkereskedelmi Minisztérium szintén nem vélte lehetségesnek egy államközi szerződés megkötését; a Pénzügyminisztérium akkor végzett vizsgálatokat a két ország között fennálló pénzügyi kérdéseket illetően, de valószínűnek tartotta, hogy az egyenleg kedvezőtlen lesz Magyarország számára; a Földművelési Minisztérium elsősorban az állategészségügyi egyezmény megkötését szorgalmazta; míg a Kulturális Kapcsolatok Intézete lehetségesnek tartott egy kulturális egyezményt az Egyesült Államokkal.[43]

A tárgyalásokra vonatkozó elvi döntés megszületése után[44] a Külügyminisztérium nekiállt kidolgozni egy részletesebb tárgyalási tervet. Két előterjesztés is foglalkozott ezzel a témával: 1960. május 9-én és május 31-én.[45] A Dr. Sík Endre külügyminiszter és a Hollai Imre, az MSZMP KB. Külügyi Osztályának vezetője által összeállított első javaslat két lehetséges esetet képzelt el a magyar–amerikai kapcsolatok közvetlen jövőjét illetően: (1) Ha a tervezett amerikai–szovjet csúcstalálkozó eredményes lesz, akkor augusztusban vagy szeptemberben el kell kezdeni a kétoldalú tárgyalásokat, melyeken elsősorban a gazdasági kapcsolatok fejlesztését kell szorgalmazni: kereskedelmi jellegű kiállításokon való részvételt, magyar kereskedelmi kirendeltség felállítását Washingtonban, de ha lehet, inkább New Yorkban; a magyar húsexportot lehetővé tevő egyezmény kötését és a legnagyobb kedvezmény elvének visszaszerzését. Ha azonban (2) a csúcstalálkozó elmarad, vagy eredménytelenül végződik, akkor a normalizálás elmarad, a Külügyminisztérium dolgozzon ki újabb megszorító intézkedéseket a budapesti amerikai követség ellen és még erőteljesebben kell fejleszteni a kapcsolatot Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Olaszországgal.[46] A csúcstalálkozó kudarccal végződött az amerikai U-2 kémrepülőgép lelövése miatt. A második feljegyzés már arról szól, hogy az év végéig a *Magyar Hírek* példányszámát 30 000-ről 50 000-re kell növelni, egy képes brosúrát kéne kiadni Magyarországról az Egyesült Államokban és meg kell vizsgálni annak lehetőségét, hogy „kiadható volna-e egy lojális ellenzéki lap" az Egyesült Államokban — esetleg Cyrus Eaton, Hruscsov „kedvenc kapitalistája" (a Chesapeake és Ohio Railway igazgatótanácsának elnöke) finanszírozásával. Hasonló, kisebb jelentőségű témák szerepeltek még a napirenden.[47]

Közben az amerikaiak is lépéseket tettek az év első felében a jobb légkör kialakítására. A State Department április 29-én bejelentette az addigi, az amerikai állampolgárokra vonatkozó és Magyarországot illető útlevélkorlátozások megszüntetését, mely válasz volt arra az áprilisi magyar bejelentésre, hogy a politikai internálótáborokat felszámolták.[48] A csúcstalálkozó kudarcát, a jelek szerint, az amerikaiak pont ellenkezőleg próbálták ellensúlyozni, mint a magyarok: Zádor Tibor ügyvivő több forrásra hivatkozva azt jelentette, hogy az Egyesült Államok célja az új helyzetben az európai szocialista országokkal való kapcsolatok javítása — ami pedig Magyarországot illeti, szívesen vennék, ha a magyarok kezdeményeznének.[49] Ez azonban már ekkor nem volt aktuális. A megmerevedő magyar álláspontot látva a kiábrándult — s addig sem túl sok reményt tápláló — Ackerson július 6-i jelentésében leszögezte: szinte semmi sem változott az 1958. november végi–1959 januári jegyzékváltás óta s keményebb politikát javasolt most már, mégpedig a „döntés elhalasztása" helyett a magyar mandátum elutasítását az ENSZ-ben.[50]A tanácsát nem fogadták el s várakozó álláspontra helyezkedtek a magyar magatartást illetően. Az MSZMP KB PB augusztusban váratlanul újra elővette a kétoldalú kapcsolatok ügyét az eredeti elképzeléssel ellentétben. Az okokat csak találgatni lehet, de valószínűleg nagy súllyal esett latba Kádár János őszi útja az ENSZ ülésszakára. Ismételten Sík és Hollai készítette az előterjesztést augusztus 8-án, melyet 13-án fogadott el a Politikai Bizottság.[51] Az öt fő pontból álló tervezet lényege a következő volt: tárgyalásokat kell javasolni az Egyesült Államoknak az (1) ENSZ és más nemzetközi szervezetben tanúsított ellenséges amerikai magatartásról; (2) az emigrációs csoportok és az ellenséges rádióadók támogatásáról; (3) a budapesti amerikai követ magatartásáról (bojkottálja a magyar rendezvényeket, stb.); (4) a két ország között függőben lévő pénzügyi és vagyonjogi problémák rendezéséről; és (5) a két ország közötti gazdasági és kulturális életet megbénító intézkedésekről. Elutasító amerikai magatartás esetén az ENSZ-közgyűlésen támadni kell az Egyesült Államokat, fejeződött be a dokumentum.

Kádár utazása nem jó előjellel kezdődött. Az Egyesült Államok képviselője szeptember 10-én *aide mémoire*-t nyújtott át a magyar ügyvivőnek Washingtonban: a magyar delegáció mozgását — csakúgy, mint az albánét és a szovjetét — Manhattanre korlátozták a New York-i tartózkodás alatt.[52] Ahogy már korábban utaltunk rá, Kádár ENSZ-beli szereplése nem váltott ki osztatlan sikert a delegátusok körében. Rendkívül figyelemreméltó az a vélhetően valós információt közlő jelentés, melyet Christian A. Herter külügyminiszter juttatott el Ackersonnal október 21-én. Kádárnak a leírásban említett magatartása hasonlatos a Radványi beszámolójában találhatóval.[53] Herter közlése szerint egy „baráti forrás" beszélt Kádárral, aki feltehetően tudta, hogy megjegyzései eljuthatnak az Egyesült Államok kormányához. „Mind az Egyesült Államok, mind mi magyarok gyerekesen viselkedünk (1956 óta)", mondta állítólag a magyar politikus. „Keressük inkább az egyetértés lehetőségeit. ... A német »Realpolitik« szót használnám annak jellemzésére, ahogy ezt az ügyet meg kéne közelítenünk ... a normális viszony előfeltétele az, hogy az Egyesült Államok kormánya fogadja el a tényeket. A Magyar Népköztársaság léte befejezett tény ... Beszéljük meg csendben a problémákat. Ismétlem, csendben..."[54]

Herternek és a republikánus vezetésnek azonban nem sok ideje maradt a politika további irányítására: az értesítés után két héttel az elnökválasztáson a demokrata John F. Kennedy győzött és a következő néhány hónapban a két adminisztráció közötti zökkenőmentes átmenet lebonyolítása kötötte le az amerikai politikusok energiáinak jó részét. Kennedytől sokat, legalábbis többet vártak a kelet-európaiak, mint a „hidegháborús" Eisenhowertől és a külpolitikát még halála után is meghatározó Dulles-től. A reményekre Kennedynek a lengyel kölcsön ügyében tett szenátusi beszédei is alapot adtak.[55] A fentieknek megfelelően Harold C. Vedeler, a State Department kelet-európai főosztályvezetője 1961. április 26-án közölte Zádor Tiborral, hogy „elérkezettnek látja az időt, hogy a két ország közötti kapcsolat fejlődése terén újabb lépést tegyünk és hivatalosan felkérte Hackler elvtársat,[56] jelentse a magyar Külügyminisztériumnak, hogy amerikai részről nagyon kedvezően fogadnák, ha a magyar kormány feloldaná a budapesti amerikai követség diplomatáinak mozgáskorlátozását".[57] A kezdeményezés hamar eredményt hozott: július 1-én mindkét ország feloldotta a tilalmakat ezen a téren.[58] A következő lépést megint az amerikaiak tették: augusztus 3-án Davis ügyvezető külügyminiszterhelyettes (Foy D. Kohlert helyettesítette)[59] egy kormánynyilatkozatot olvasott fel Hackler Károly előtt, aki a távollévő Zádort helyettesítette. Két szempontból érdemes idézni a jelentésből: egyrészt a tartalma, másrészt a hangvétele miatt, mely utóbbi sokat elárul a korabeli magyar politikai „elit" szellemiségéből: „Az Egyesült Államoknak tudomása van arról, hogy Bohlent (kézzel javítva Budapesten Bolandot) az ENSZ 15. közgyűlése elnöke a Magyar Kormány meghívta. ... Az Egyesült Államok kormánya ... támogatja Bohlen (Boland) magyarországi útját ... Az Egyesült Államok reméli, hogy Bohlennek (Bolandnak) a Magyar Kormánnyal történő tárgyalási eredményeként Magyarországon egy általános amnesztián keresztül szabadon fogják bocsátani a politikai foglyokat (sic!) ... A kormánynyilatkozat hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államok részéről nem feltételszabásról és követelésről van szó, csak őszinte ajánlásról ... Az Egyesült Államok kormánya más szövetséges hatalmakkal jelenleg fontolgatja a magyar kérdés ENSZ-be (sic!) való felvetését, vagy annak elejtését. Amennyiben Bohlen (Boland) utazása sikerrel jár ... abban az esetben az Egyesült Államok kormánya teljes egészében támogatná a magyar kérdésnek az ENSZ napirendi pontjairól való levételét, illetve annak teljes elejtését." A nyilatkozat második része hangsúlyozta, hogy a fenti feltételek teljesülése esetén az amerikai kormány azonnal tárgyalásokat fog kezdeményezni a magyar féllel a követcseréről, a kulturális és gazdasági kérdésekről. Ellenkező esetben a viszony tovább romlana és a „magyar kérdés" az ENSZ napirendjén maradna.[60]

A nyilatkozatban foglaltak mindenképpen új szellemet tükröztek már s végül ez a megoldás nyitotta meg a kétoldalú tárgyalásokhoz vezető utat. Az amerikaiak az új, Afrikára és Ázsiára koncentráló politikája megkívánta, hogy az ENSZ-ben ne kerüljenek ellentétbe a harmadik világ országaival s — mint olyan sokszor már — ezúttal is Magyarország — Közép-Európa — bizonyult súlytalanabbnak a kérdésben. Az amerikai közvélemény és a konzervatív érzésű kongresszusi tagok megnyugtatására azonban valami ellenszolgáltatást kellett kapniuk a magyar kormánytól: az egyoldalú engedmény az ENSZ-mandátum kérdésé-

ben a „gyengeség jele" lett volna, amit a demokratát nem engedhettek meg maguknak. Visszatérő republikánus vád volt az 1940-es évek végétől — Kína „elvesztésétől" —, hogy a demokraták „puhák" a kommunizmussal szemben; a Kennedy-kormányzat pedig az 1961 áprilisi Disznó-öbölbeli kudarc, a júniusi sikertelen amerikai–szovjet csúcstalálkozó és a berlini fal felhúzása után nem volt abban a helyzetben, hogy egyoldalú engedményeket tegyen egy kommunista országnak súlyos belpolitikai következmények nélkül. Az amnesztia-kérdés megfelelő „ár"-nak látszott: reális esély volt a kérdés megoldása, hiszen már 1960-ban részleges amnesztiát adott a magyar vezetés a forradalomban résztvevők egy részének minden belpolitikai megrázkódtatás nélkül. A Disznó-öbölbeli események 1961 tavaszán és a berlini fal felépítése azon év nyarán ismételten jelezte: meddig hajlandó az ország elmenni egy „rab nemzet" felszabadításában. Ezek a jelzések feltehetően nem maradtak hatástalanok a magyar vezetésre sem: az Egyesült Államok minimális céljait látva minden nagyobb kockázat nélkül fontolóra vehették az általános amnesztiát, mely a rendszer stabilitását tükrözte kívülre és belülre egyaránt. Másrészről viszont itt is a „gyengeség" jele lett volna, ha az Egyesült Államok követelésére kapnak amnesztiát a politikai elítéltek. A „mérsékeltek" és a „keményvonalasok" közötti küzdelem még nem dőlt el az MSZMP-n belül: mindössze 1961 végén kezdődött az a háromfázisú program, amelynek során a Kádár-vezette „mérsékeltek" megszabadultak először a második vonalbeli, gazdasági ügyekkel foglalkozó „sztálinistáktól", majd 1962 augusztusában Rákositól, Gerőtől, a „frakciózóktól" és volt ÁVH-tisztektől és végül 1962 októberében Marosán György vált ki — önként — a Politikai Bizottságból.[61] Nem tekinthető teljesen véletlenszerűnek, hogy a magyar–amerikai kapcsolatokban 1962 októberében történt meg az áttörés.

1962 elejétől megindult az amerikai diplomáciai offenzíva a cél megvalósítására. Zádor jelentése szerint az amerikaiak magánbeszélgetésekben közölték, hogy hajlandók elfelejteni a szovjet csapatok kivonásának kérdését, s a családegyesítést illetően sem fognak merev álláspontot elfogadni — korábban mindkét probléma megoldását a tárgyalások megkezdése előfeltételének tekintették.[62] A párizsi UNESCO-értekezleten 1956 óta először nem kérdőjelezték meg az amerikaiak a magyar delegátus mandátumát. Megütközéssel fogadták az amerikaiak Mód Péter ENSZ-beli felszólalását, aki bejelentette: egy külföldi nagyhatalom a két ország közötti jóviszony kialakítását az amnesztiához köti.[63] Nem elképzelhetetlen, hogy a magyar „keményvonalasok" szivárogtatták ki az információt kettős céllal: egyrészt megakadályozni az Egyesült Államokkal esetleg beinduló tárgyalásokat, másrészt pedig megkötni a párton belüli „mérsékeltek" kezét, akiknek ezután még óvatosabban lehetett csak haladni az ügyben. Radványi maga arról számolt be, hogy Szarka Károly külügyminiszterhelyettes „kemény" magatartást javasolt az amerikaiakkal szemben az újonnan kinevezett washingtoni ideiglenes ügyvivőnek, Péter János külügyminiszter pedig „kivárást" ajánlott és azt, hogy nem Magyarországnak kell kezdeményezni a kapcsolatok normalizálásában. Kádár János kijelentette, hogy Magyarország nemzetközi helyzete előbb-utóbb a „magyar kérdés" és a magyar–amerikai kapcsolatok rendezését kell, hogy maga után vonja. Hangsúlyozta azonban, hogy a normalizálás csak anélkül mehet

végbe, hogy az Egyesült Államok nyomást gyakorolna Magyarországra bármely téren. Amíg a State Department az amnesztiát szabja meg a tárgyalások előfeltételéül, addig nem lesz amnesztia.[64] Most már lényegében megvolt a hajlandóság mindkét félben, mindössze olyan megoldást kellett találni, melynél egyik sem tűnik „puhának", „engedékenynek" a másikkal szemben. Az „önkéntes lépés"-formula az egyes adatok szerint először George C. McGhee külügyminiszter-helyettes és Radványi 1962. április26-i találkozóján merült fel: az amerikai diplomata egy félmondatban célzott arra, hogy egy saját elhatározásból végrehajtott „amnesztia" a kulcsa lehet a helyzetnek;[65] ugyanakkor Radványi korabeli jelentésében, ugyanerről a beszélgetésről, nincs nyoma ennek a megjegyzésnek.[66] Akár azonban ezen a bizonyos találkozón fogalmazódott meg ez az elv, akár később, a tény az, hogy nagyjából erre az időszakra tehető, amikor ebben a szellemben kezdték a két ország kapcsolatát kezelni a diplomaták. Szarka Károly, aki korábban teljesen elutasító álláspontón volt, május 25-én már a „várakozó álláspont"-ról írt[67] az — érzésünk szerint — döntő dokumentum pedig augusztus 10-én született meg az MSZMP PB határozatával az amerikai–magyar viszony normalizálódásáról.[68] A határozat kimondta: 1) Tárgyalni kell az USA képviselőivel a két állam viszonyának normalizálásáról ... Az amerikaiak eddig ismert igényeivel kapcsolatban tárgyalást tárgyát képezheti: a.) *Az 1956-os ügyek lezárása belátható időn belül* ... (kiemelés tőlem — M. T.) „Az 1956-os ügyek"-be — az amnesztián kívül — még egy kérdés tartozott: a Mindszenty-ügy. A magyarok mindvégig attól tartottak, hogy az amerikaiak a hercegprímás helyzetének a rendezését is tárgyalások előfeltételéül szabják, de fölösleges volt az aggodalmunk: a lényegében háromoldalú — amerikai–magyar–vatikáni — tárgyalások túl bonyolultak voltak ahhoz, hogy a kétoldalú kapcsolatok rendezését ezzel a kérdéssel kezdjék.[69] Szeptember 7-én a washingtoni Davis–Radványi találkozón a magyar diplomata írásos választ kért az amerikai külügyminiszter-helyettestől arra a javaslatra, hogy általános amnesztia esetén a „magyar kérdés" lekerül majd az ENSZ-napirendjéről.[70] A magyar diplomáciai lépéseket a washingtoni szovjet nagykövet, Dobrinyin „hagyta jóvá" a helyszínen: Radványi az amerikai külügyminisztériumi tisztviselőkkel folytatott tárgyalása után rögtön a szovjet diplomatát kereste fel, aki „teljes egészében egyetért elvi álláspontunkkal és a gyakorlati lebonyolításra vonatkozó elképzeléseinkkel. Taktikai vonalvezetést, pontosabban mondva, az amerikai tervek kipuhatolási módját is megtanácskoztuk és abban maradtunk, hogy egyenlőre Davis helyettes államtitkárral és Vedeler igazgatóval (kell) beszélgetni és tárgyalni..."[71] Radványi pontosan a fent nevezett diplomatákkal tárgyalt október 15-én[72] és öt nap múlva megszületett az áttörést eredményező dokumentum. Az október 20-án Radványinak a State Departmentben átadott emlékeztető első ízben közölte írásban a magyar vezetéssel, milyen kérdések megoldását tartják szükségesnek az amerikaiak a két ország közötti normális kapcsolatok megteremtéséhez. Az 1956-os forradalom után bebörtönzötteknek adandó amnesztia lehetővé tenné az Egyesült Államoknak, hogy a legközelebbi ENSZ-ülésszakon lépéseket tegyen a „magyar kérdésnek" a napirendről való levételére, ezt követően az amerikai kormány azonnal készneknek mutatkozna a magyar kormánnyal tárgyalásokat kezdeni a kétoldalú kapcsolatokról. A következő témák jöhetnek szóba,

a megoldás szerinti körülbelüli sorrendben: hivatalos személyek utazási korlátozásainak megszüntetése; követségi és egyéb személyi problémák; az amerikai kormány Budapesten lévő tulajdonainak státusa; kulturális cserék; követcserék; Mindszenty helyzete; kettős állampolgárok helyzete, valamint családegyesítés; és pénzügyi követelések.[73] Az amerikai memorandumokról készült jelentésben a magyar ügyvivő beszámolt arról is, hogy „a kapott utasításoknak megfelelően Davis nyilatkozatáról informáltam a baráti misszióvezetőket. Dobrinyin elvtárs érdeklődéssel tanulmányozta a nyilatkozatot ... és saját véleményeként elmondta, hogy abban az esetben, ha a magyar kormány úgyis elhatározta magát egyes belpolitikai lépések megtételére, a kérdés megoldása viszonylag könnyű és csak mi nyerhetünk az ügyön ..."[74]

1962. november 20-án az MSZMP VIII-ik kongresszusán Kádár bejelentette, hogy a politikai elítéltek több mint 95%-a már szabadlábon van s ezt a nyilatkozatot az amerikaiak hivatalos bejelentésként elfogadva lépéseket tettek a „magyar kérdésnek" az ENSZ-napirendjéről való levételére. Mód Péter U-Thant ENSZ-főtitkárt magyarországi látogatásra hívta meg, melyet a politikus elfogadott, s melynek 1963-ban tett eleget. A Külügyminisztérium IV. Területi Főosztálya november 22-én állított össze emlékeztetőt a nemhivatalos Davis-féle jegyzékről.[75] Az értékelés szerint az amnesztiakérdés és az ENSZ-beli magyar mandátum összekapcsolása elfogadhatatlan és a magyar belügyekbe való beavatkozást jelenti; az utazási korlátozások — földrajzi okokból — a magyarok számára előnyösebbek; a követség létszámának növelése az amerikaiaknak, ezért ezt a kérdést a követcsere után kéne tárgyalni; kulturális cseréről impresszáriós alapon lehet szó; a követcsere elsősorban szimbolikus jellegű; Mindszentynek a követségen való tartózkodása az amerikaiaknak kényelmetlenebb; a gazdasági kérdések az igazán fontosak Magyarország számára, de ezek gátja a megoldatlan pénzügyi viszonyok, ahol Magyarország tartozása jelentős. A javasolt taktika szerint el kell húzni a tárgyalásokat ezen a téren, mert a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a tartozások egy idő múlva elévülnek, illetve a kiegyenlítés százalékos csökkentése elfogadott. (Ez magyarázza azután később a Réti Károly pénzügyminisztériumi főosztályvezető által folytatott elhúzódó tárgyalássorozatot a pénzügyi és a vagyonjogi kérdésekben.) A maximális magyar elképzelések a legnagyobb kedvezmény elvének visszaszerzésére, egy New York-i kereskedelmi kirendeltség felállítására, egy, az 1925-öshöz hasonló konzuli egyezmény megkötése és a koronaékszerek visszaszerzésére vonatkoztak; mint látjuk, döntően gazdasági jellegűek. Az 1962 októberi kompromisszumkészség kinyilvánításával a magyar–amerikai nyílt szembenállás eltűnt a nemzetközi politika porondjáról és a két ország közötti kapcsolatokat az elkövetkező években a lassú, de többé-kevésbé folyamatos párbeszéd jellemezte, a szívós, színfalak mögötti tárgyalások a részkérdések megoldására.

b.) 1963–1967

1963-ban azonban, mintha a „nagy erőfeszítésektől" elfáradtak volna a résztvevők, a magyar–amerikai kapcsolatok újabb mélypontra süllyedtek; ezúttal nem az 1957–62 között tartó hidegháborús ellenségeskedés miatt, hanem a szinte

totális kommunikációhiányból adódóan. 1963. március 21-én Kádár János a parlamentben általános amnesztiát jelentett be és beszédében említést sem tett arról, hogy az Egyesült Államok Magyarország belügyeibe avatkozna; mindössze annyit jegyzett meg Amerikával kapcsolatban, hogy normalizálni és javítani szeretné a két ország kapcsolatát. Az amnesztia nem vonatkozott Mindszenty hercegprímásra, így a kardinális Szabadság-téri tartózkodása továbbra is a két ország közötti kapcsolatok egyik érzékeny pontja maradt. Az amnesztia kihirdetése után Casaroli érsek, vatikáni megbízott Budapesten tárgyalt és talán az amerikaiak jobban szorgalmazták a helyzet megoldását, mint a magyarok, elsősorban az amerikai közvélemény miatt, mely amúgy is elég sok gondot okozott nekik.[71] A Kongresszusban és a különböző újságokban rendkívül sok támadás érte a kormányzatot, amiért egy kommunista országgal egyezkedik — s mindezt a kubai rakétaválság után, melynek kirobbanásáért a közvélemény megítélésében nem a Szovjetunió, vagy Kuba volt a hibás, hanem a kommunisták és amelyet a kommunizmus világuralmi törekvései következményeként interpretáltak. Bourke B. Hickenloper a *Los Angeles Times* 1963. május 15-i számában kijelentette: semmi sem indokolja, hogy az Egyesült Államok Magyarország kommunista rendszerével normális kapcsolatokat építsen ki. A napilap ugyanebben a számában a konzervatív republikánusok vezére, Barry Goldwater szenátor azt fejtegette, hogy „egyetlen kommunista nemzettel sem lenne szabad" az Egyesült Államoknak diplomáciai kapcsolatot tartani. A szenátusban William J. Fulbright állt ki a kétoldalú kapcsolatok javítása mellett, s a State Department egy „Változó helyzet Magyarországon" című memorandumot juttatott el a Szenátus és a Képviselőház Külügyi Bizottságaihoz az ENSZ-ben kialakult helyzetet magyarázva s egyúttal kísérleti léggömbnek is szánva az iratot, hogy lemérhesse a reakciókat. Egy „Normalizálási ütemtervet" dolgoztak ki az amerikai Külügyminisztériumban az 1962. október 20-i Davis-féle memorandum alapján — ez a dokumentum határozta meg közel két évig, a kétoldalú tárgyalások megkezdéséig, 1964. decemberéig az amerikai álláspontot.[77] 1963. június 29-én Magyarország megszüntette a budapesti amerikai követség hivatalos személyeire vonatkozó utazási bejelentési kötelezettséget, mely gesztust az Egyesült Államok kormánya november 12-én viszonozta.[78] A kérdés az: mi okozhatta ezt a diplomáciai üresjáratot 1962 októbere után? A választ talán nem is elsősorban a szigorú értelemben vett kétoldalú kapcsolatokban kéne keresni, hanem a világpolitikai eseményekben.

A kiindulópont mindenképpen a kubai-ratékaválság. Hruscsov kellően át nem gondolt terve visszafelé sült el, s a Szovjetunió általában, a szovjet pártfőtitkár pedig személyesen súlyos presztízsveszteséget szenvedett. Azon túlmenően, hogy az Egyesült Államok nyerte a két szuperhatalom között folyó világméretű küzdelem ezen menetét, a Szovjetuniónak más oldalról is számos támadást kellett elviselnie. Az elsők között említhetjük a kínaiakat, akik élesen elítélték az amerikai „imperialisták" előtti meghátrálást és Castrót is, aki úgy érezte: cserbenhagyták Moszkvában. A harmadik világ „haladó" országai is elégedetlenek voltak a konfliktus kimenetelével. Összegezve: a Szovjetunió nemzetközi helyzetét tekintve elég kényes helyzetbe került. Talán ebből az összefüggésből is lehet magyarázni Hruscsov engedékenységét 1962 végén a magyarok amnesztiakérelmét il-

letően: semmi szüksége sem volt a szovjet vezetésnek arra, hogy belebonyolódjon az ország megint valami kellemetlen kelet-európai helyzetbe — akár még olyan formában is, hogy továbbra is elszigeteli egyik csatlósát a világtól s kiteszi magát is az évenként ismétlődő jeleneteknek az ENSZ-ben, melyek egy korábbi kudarcára, az 1956-os magyar forradalomra emlékeztették a világot. Nem lehet kizárni a lehetőséget, hogy maga Kádár meg akarta „hálálni" az 1956-os szovjet segítséget és ezért volt hajlandó az amerikaiak követelését elfogadni az ENSZ-mandátum és az amnesztia összekapcsolásával. Miután azonban ez a kellemetlen, s a nemzetközi nyilvánosság előtt vitatott kérdés lekerült a napirendről, ugyancsak ezt a logikát folytatva nem akarta azonnal tovább folytatni az amerikai–magyar viszony javítását, melynek olyan színezete lehetett volna, hogy kihasználja rendszere — s saját maga — jótevőjének szorult helyzetét. Ráadásul, a magyar vezetés ismételten elsősorban a gazdasági kapcsolatok javításában határozta meg a kétoldalú kapcsolatokban elérendő célt, s tudatában volt annak, hogy az amerikaiak viszont a politikai és kulturális kapcsolatokat erőltetik majd; egy tárgyalássorozat pedig — általában — kompromisszumok sorozata, így azzal is tisztában voltak a magyar vezetők, hogy engedniük kell majd egyes kérdésekben — és ettől pedig féltek. Ami pedig a gazdasági kérdéseket illeti, a már említett, Magyarország számára hátrányos egyenleg késztette meggondolásra a vezetést. A magyar oldal így tehát a kivárásra játszott és nem mozdult addig, amíg 1963 őszén nem kellett gabonát importálni az Egyesült Államokból.

Az Egyesült Államok kelet-európai politikájának egyik fordulópontja volt a gabonaüzlet, de kevesebb szó esik arról, hogy az amerikai gabonaimport egy rendkívül lényeges dolgot jelentett a Szovjetunió szempontjából is: mégpedig a birodalom „túlterjeszkedésének" egyik jelét. Egy dolog volt, hogy egyre több ázsiai és afrikai ország lépett a „szocialista fejlődés útjára", s egy másik, hogy ki és miből finanszírozza az „úton végig kell menni"-elvet. A „ki" természetesen a Szovjetunió — és Kína — volt, ami azt jelentette: kevesebb jutott az európai szocialista országok segítésére. A szovjet gabonavásárlás 1963-ban — és azt követően mindig egyre nagyobb mértékben — kényszerhelyzetbe hozta a kelet-európai rezsimeket: valahonnan pótolni kellett a kiesett szovjet szállítmányokat. Ebből következően lassan tudatosult a tény a magyar vezetők előtt is: rendezni kell a kapcsolatokat az Egyesült Államokkal, mert csak így juthat az ország gabonához, takarmányhoz, műtrágyához, szerszámgépekhez — és hitelekhez. Ez a lassú felismerési folyamat zajlott 1963-ban és 1964 elején. A másik oldalon az Egyesült Államoknak nem volt oka a sietségre. Gazdaságilag nyilvánvalóan sok előnyt nem remélhettek a kétoldalú kapcsolatoktól, az érzékenyebb politikai és kulturális téren pedig komoly belső ellenállással kellett szembenézniük — amely ellenállás később csak növekedett a vietnami-háború kiszélesedésével. John F. Kennedy meggyilkolása, majd pedig a következő, az 1964-es év, mint választási év lefékezte az amerikai külpolitikai aktivitást általában is — így nem csoda, hogy a sokadrangú amerikai–magyar kétoldalú viszony kérdése még jobban háttérbe szorult.

A holtpontról való elmozdulást az MSZMP KB PB 1964. február 18-i határozata jelentette.[79] Az ülésre készült előterjesztésben Péter János külügyminiszter és Puja Frigyes, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője a bevezetőben

a nemzetközi politikában a szocialista országok javára történt erőeltolódásról beszélt, majd ezután kitért arra, hogy az Egyesült Államok vagyonjogi egyezményt kötött már Csehszlovákiával, Romániával és Bulgáriával s most „célszerű a hivatalos tárgyalások megkezdése" magyar részről is. Elsősorban gazdasági jellegű kérdéseket javasolt a tervezet a tárgyalás napirendjére: a legnagyobb kedvezmény elvét, az állategészségügyi egyezményt; a zárolt, visszatartott és elkobzott magyar javak visszaadását; hosszúlejáratú hitelek szerzését; valamint konzuli egyezmény kötését (az 1951-ben felmondott 1925-öshöz hasonlót); a követcserét; a magyar restitúciós igények kielégítését.[80] Nyilvánvaóan irreálisak voltak az elképzelések, különösen ami a legnagyobb kedvezmény elvét illeti: Radványi János az előterjesztéshez fűzött hozzászólásában megjegyezte, hogy Lengyelország azt megelőzően a tárgyalások eredményeként, nem pedig előfeltételként kapta meg a vámkedvezményt;[81] a tárgyalások sikeres befejezésére pedig csak akkor lehetett remény, ha az amerikai pénzügyi és vagyonjogi követeléseket is megtárgyalják és rendezik a felek. Az ügyvivő felhívta a figyelmet arra is, hogy választási évben nehéz „package deal"-t kötni az Egyesült Államokkal; egyedül a kölcsönös előnyök alapján megkötött különálló szerződések valószínűek. A tárgyalások lefolytatására Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes kapott megbízást a PB-től, aki február 21-én adta át a tárgyalások megkezdését javasló szóbeli jegyzéket Owen Thomas Jones ideiglenes ügyvivőnek.[82] Mindketten egyetértettek a „csendes diplomáciával" és adott esetben a „no comment"-válasszal a sajtó kérdéseire. A szóbeli jegyzékre április 30-án válaszoltak az amerikaiak.[83]

A jegyzék leszögezte: az Egyesült Államok kormányának álláspontja a tárgyalásokat illetően nem változott 1962. október 20-a óta. A megbeszélések színhelyéül Budapestet javasolták (egyetértésben a magyar féllel) és május 15-e körül akarták megkezdeni a párbeszédeket. A maguk részéről Owen T. Jones ideiglenes ügyvivőt hatalmazták fel a megbeszélések vezetésével. A jegyzék négy fő témakört javasolt, de megjegyezte, hogy a sorrendiség változhat. Az első „csomagba" a pénzügyi és gazdasági ügyeket tették: a pénzügyi követeléseket, a társadalombiztosítási és nyugdíjkifizetéseket, az ajándékcsomagok ügyét és végül a kereskedelmi kapcsolatokat. A második témakör a külképviseleteket érintette: az azokban dolgozók számát, a helyi alkalmazottak ügyét, az állam tulajdonában lévő egykori amerikai ingatlanok sorsát Budapesten és a kommunikációs lehetőségeket. A harmadik „kosár" a kulturális kapcsolatokról szólt: a sajtó és egyéb kiadványok terjesztésének lehetőségéről, a cserelátogatásokról, a művészeti cseréről, a filmekről, a rádiós és televíziós cserékről és kiállításokon és vásárokon való részvételről. A negyedik javasolt témakör pedig a kettős állampolgárság ügyét, a családegyesítéseket, az amerikai állampolgárok és a budapesti konzulátus közötti érintkezés formáit és a jogi iratok beszerzésének módját óhajtotta tárgyalni. A magyar és az amerikai javaslatok nagymértékben eltértek egymástól s előrelátható volt, hogy a tárgyalásokat nem lehet hamarosan befejezni — ha elkezdődnek egyáltalán. A magyarok ugyanis elutasították a május 15-i kezdési időpontot az idő rövidségére hivatkozva, amit az amerikaiak szóvá is tettek a washingtoni magyar ügyvivőnek.[84] Budapesten Szilágyi Béla május 28-án Turner B. Shelton tanácsossal tárgyalt az április 30-i amerikai jegyzék „pontosításáról", majd pedig június 10-én

ugyanerről a témáról; míg június 18-án Jones is bekapcsolódott a megbeszélésekbe. Az alapvető különbség a két fél álláspontja között az volt, hogy a magyarok hivatalos bizottságokat szerettek volna alakítani az egyes témakörök tárgyalására, míg az amerikaiak, akiket a jelek szerint kissé váratlanul ért a magyar tárgyalási készség megnyilvánulása, nemhivatalos megbeszéléseket szerettek volna tartani plenáris ülésekkel.[85]

Az amerikai bizonytalanság okai között keresendő a választási évben szokásos visszahúzódóbb külpolitika, a Mindszenty-ügyben a várakozó álláspont a Vatikán esetleges közvetítését illetően és szó volt arról, hogy Jones ügyvivőt a közeljövőben más posztra helyezik. Egyedül kulturális téren történt előrehaladás: a Ford-alapítvány igazgatója, Stepard Stone ezekben a napokban állapodott meg először a Kulturális Kapcsolatok Intézete illetékeseivel 37 ösztöndíjas ügyében, mely nagyobb volumenű megállapodás volt rögtön kezdetben, mint a már létező román–amerikai és lengyel–amerikai kulturális csereprogram e téren.[86] A júniusi megbeszéléseket követően előbb Shelton tanácsos távozott posztjáról, majd pedig szeptember 4-én Jones is elhagyta Budapestet. A Shelton tiszteletére adott búcsúvacsorán Jones közölte a házigazdával, Házi Vencellel, hogy a „június elején a kaliforniai próbaválasztások után az amerikai külügyminisztérium több tervezett külpolitikai lépését meg kellett változtatni Johnson közvetlen utasítására. Ezek között szerepelt a magyar–amerikai tárgyalás választások utánra való halasztása is."[87]

Lyndon B. Johnson óvatossága csak részben volt indokolt: az ultrakonzervatív Barry Goldwaterrel szemben fölényesen nyert a novemberi választásokon: a leadott szavazatok 61%-át szerezte meg. Rögtön a választások után a Külügyminisztérium illetékes osztálya — az V. Területi Osztály — újabb feljegyzést készített a rövidesen meginduló tárgyalásokhoz, amelyben pontról pontra összehasonlította a PB február 11-i és az amerikai kormány április 30-i programját, a tárgyalások témáit és menetét illetően és a decemberi kapcsolatfelvételnél már jól kidolgozott tervvel és elképzelésekkel lépett fel az amerikai féllel szemben.[88] November 30-án az új ügyvivő, Elim O'Shaughnessy felkereste Szilágyi Béla miniszterhelyettest és közölte, hogy megbízása van a kétoldalú tárgyalások folytatására. Az ügyrendi vita már másnap megindult. O'Shaughnessy és Richard W. Tims tanácsos Szilágyival és Házival azt vitatták meg: milyen keretek között folytassák a megbeszéléseket. Szilágyi albizottságokat javasolt és párhuzamos megbeszéléseket a különböző területeken, amit az amerikaiak feltételesen elfogadtak.[89]

December elején egyfajta amerikai diplomáciai nagyüzem volt Magyarországon. December 1-én Frank Siscoe, a State Department kulturális osztályának vezetője tett látogatást több helyen (Külügyminisztérium, KKI, MTA, Filharmónia); december 3-án pedig a J. I. Monagan, a Képviselőház Külügyi Bizottsága tagjának a vezetésével egy hétfős küldöttség kereste fel a Külügyminisztériumot.[90] Szilágyi Béla a velük való találkozón is hangsúlyozta: a magyar–amerikai viszony fejlődésének legfőbb akadálya a szocialista országokkal szembeni diszkriminációs amerikai kereskedelempolitika. A küldöttség tagjai több kérdést is feltettek a tőkeberuházást és a Mindszenty-ügyet illetően, amire a magyar tárgyalópartner kijelentette: (1) Külföldi tőkeberuházás Magyarországon nincs. Ez eddig fel sem merült. (2) Mindszenty politikai halott; senkit nem érdekel Magyarországon.[91]

December 4-én Budapesten és New Yorkban is fontos megbeszélésekre került sor. A magyar fővárosban a majdani magyar albizottsági képviselők, míg amerikai részről O'Shaughnessy és Tims mellett Leipold Gotzlinger kereskedelmi titkár, Leon Shelnutt kulturális attasé és Clifford Gross konzul vett részt a találkozón. Szilágyi Béla javaslatára a kereskedelmi albizottságot Újházi László, a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője és Gotzlinger vezetné; a pénzügyit Réti Károly, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője és George Spangler, a State Department pénzügyi szakértője; a konzulit Ustor Endre és Gross; a kulturálist Vályi Gábor, a KKI osztályvezetője és Shelnutt; míg a politikai ügyek tárgyalását Szilágyi, Házi és O'Shaughnessy és Tims folytatja. A felek megállapodtak abban, hogy egyeztetés nélküli híranyagot egyikük sem ad ki.[92] Ugyanezen a napon a New York-i amerikai misszió épületében Péter János Dean Rusk amerikai külügyminiszterrel találkozott. A találkozóról készült, Péter János által írott jelentés alapján az amerikai külügyminiszter szerint „azokon a pontokon kell áttörnünk közös erőfeszítéssel, ahol nem nagy az ellenállás, ahol pedig nehezebb, ott előbb fel kell vonulnunk, majd egy későbbi megfelelő időben kell a támadást megkezdeni."[93] Rusk a megbeszélések során a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének szükségességét hangoztatta, ami változást jelentett a korábbi amerikai álláspontho képest. A hangsúlyeltolódás okáról Magyarország esetében nincs adatunk, de az Egyesült Államok ebben az időszakban értékelte át az egész kelet-európai térséggel fennálló gazdasági kapcsolatait. Az itt helyhiány miatt nem részletezendő okok miatt az amerikai Kereskedelmi Kamara, s az üzletemberek többsége arra az álláspontra helyezkedett, hogy lazítani kellene az Egyesült Államok alapvetően embargós kelet-európai kereskedelempolitikáján, melyet az 1964 októberében a J. Irwin Miller vezetése alatt felállított, üzletemberekből álló bizottság 1965. április 29-i jelentésében ki is fejtett.[94] A jelentés alapján készült Kelet–Nyugati Kapcsolatok Törvényét azonban a konzervatív demokrata és republikánus törvényhozók leszavazták a Kongresszusban, de Johnson elnök 1966. október 7-i elnöki rendelete sok tekintetben enyhítette a szocialista országok elleni szigorú amerikai kereskedelempolitikát.[95] Rövid lejáratú megoldásnak Rusk a turizmus fejlesztését javasolta, mely bizonyos szempontból kétes áldás volt a magyar hatóságok számára. Egyrészt segített az ország súlyos devizagondjain, másrészt viszont a sok külföldi elkerülhetetlen napi kapcsolata a magyarokkal lazított a párt ideológiai ellenőrzésén. A gazdasági érdekek azonban a többi megoldás elé kerültek — mivel rövid távon nyújtottak segítséget a hosszabb távon érzékelhető hátrányokkal szemben. Péter János pontosan az ellenkezőjét szerette volna elérni, mint amire Radványi figyelmeztetett majdnem egy évvel korábban: arra célzott, hogy javítaná a tárgyalások légkörét, ha közben a kereskedelem fejlődhetne, ami a korabeli magyar politikai szótárban egyet jelentett a legnagyobb kedvezmény elvének megszerzésével. A magyar külügyminiszter azt a későbbi tárgyalások során — jogilag és etikailag meglehetősen kérdéses — kormányálláspontot is kifejtette, hogy „mi a magunk részéről készek vagyunk a függő pénzügyi kérdések megtárgyalására, de hosszúlejáratú hitelre van szükségünk, s a kereskedelem fejlesztésével a pénzügyi tárgyalások összefüggnek".

A budapesti tárgyalások december 9-én folytatódtak a „politikai" albizottság tagjaival. O'Shaughnessy váratlan bejelentéssel kezdte az ülést: nem tud teljesértékű tárgyaló félként szerepelni, mondta, mert december 4-én várta futárpostával a tárgyalási anyagot, „azonban valószínűnek látszik, hogy tévedésből Budapest helyett Bukarestbe irányították."[96] Ezek után Szilágyi miniszterhelyettes ismertette a magyar álláspontot a követségek nagyságát és összetételét; a mozgáskorlátozást, a vízumgyakorlat és a belépő állomásokat, a képviselet státusát, a koronaékszereket, és a magyar emigránsokat illetően. A magyar diplomata a délkelet-ázsiai, a kenyai és a kubai helyzetet is értékelni szerette volna, de O'Shaughnessy megjegyezte: „sokkal inkább a magyar–amerikai problémákról kellene tárgyalnunk". Az első kérdést illetően Szilágyi egy 1949-es megállapodásra hivatkozott, mely a magyaroknak 11 diplomata és 7 adminisztrációs, míg az amerikaiaknak 13 diplomata és 9 adminisztrációs helyet, valamint helyi alkalmazottakat juttatott. A magyarok a keretszámokat magasnak találták; a maguk részéről nem is töltötték be az összes helyet Washingtonban. Az utazáskorlátozásnál sérelmezték az Egyesült Államokban (az ország területének 15%-án) még érvényben lévő megkötöttségeket; New York mellett még más belépő állomásokat is igényeltek; utaltak arra, hogy az Egyesült Államok kizárólag Bulgáriával, Yemennel és Magyarországgal tart már csak fenn követi szinten diplomáciai kapcsolatokat; míg az emigrációval kapcsolatban a magyar fél kérte, hogy tompítson az Egyesült Államok kormánya az ellenséges hangvételen. O'Shaughnessy kissé szarkasztikusan közbevetette, hogy szívesen vennének bármilyen javaslatot a témára vonatkozóan. Szilágyi Béla kijelentette: „fordított esetben ... mi tudnánk, hogy mit kell tenni ..." Az amerikaiak egyedül a mozgáskorlátozások enyhítésére reagáltak: Gross konzul Ustor Endrének kifejtette: a mozgáskorlátozás a Szovjetunió és a vele katonai szövetségben álló országok ellen irányulnak és azok így nem képezhetik a kétoldalú, magyar–amerikai tárgyalások témáját.[97] 1964-ben még egy, az elmondottakhoz képest semmi újat sem hozó megbeszélés volt a delegációvezetők között december 23-án.[98]

Az 1964 végén elkezdődött kétoldalú tárgyalások lendülete mindössze 1965 januárjáig tartott. Az amerikaiak szándékainak komolyságát jelzendő, Raymond Lyall, a State Department kelet-európai osztályának új vezetője, Vedeler utóda Budapestre látogatott január 18–19-én, s először O'Shaughnessy lakásán találkozott Szilágyival és Házival, majd másnap a magyar külügyminiszterhelyettes viszonozta a meghívást. A Házi Vencel által készített feljegyzés szerint az első megbeszélésen általános témákról volt szó, inkább ismerkedés jellegű volt a találkozás, 19-én azonban már a kétoldalú kapcsolatok is szóba kerültek.[99] „A kereskedelmi kapcsolatok kilátásaira vonatkozóan Szilágyi elvtárs határozottan leszögezte, hogy bár nem előfeltétele az egyéb problémák megoldásának, mégis azt kell mondani, hogy sok más kérdést csakis a kereskedelmi kapcsolatok helyreállítsa segítene elő. Ebben a vonatkozásban ... az USÁ-n a sor ..." Az amerikai diplomaták viszont az amerikai külpolitika egyik érdekes paradoxonára mutattak rá, melyről már érintőlegesen szó esett a mozgáskorlátozásokkal kapcsolatos Ustor–Gross megbeszélésen 1964. december 16-án. „Az amerikai diplomaták ... kifejtették, hogy jóllehet Kelet-Európát ők sok tekintetben egységesen szemlélik és *ezen belül* (ki-

emelés tőlem — M. T.) Magyarországgal is szeretnék viszonyukat fejleszteni, de külön csak Magyarország kérdésével az USA kongresszusa ezidő szerint nem foglalkozik." Az 1940-es évektől kezdve kialakult „tömb-szemlélet" alapján számos törvényt hoztak az Egyesült Államokban — elsősorban kereskedelmi téren —, melyek jó része az 1960-as években is érvényben volt.[100] Ekkor azonban a Kennedy- és a Johnson-adminisztráció már többé-kevésbé szakított ezzel a szemlélettel és a különböző kelet-európai országokat megpróbálta különbözőképpen kezelni — de számos alkalommal beleütközött az 1950-es évekből örökölt általános érvényű korlátozó intézkedésekbe.

Természetesen nemcsak a régi törvényekben keresendő a tömb-szemlélet továbbélése. A kelet-európai kommunista országok mindent megtettek, hogy egységes képet mutassanak a világ felé s ez nagymértékben sikerült is. Az Egyesült Államokkal — és általában a nyugati országokkal — való kétoldalú kapcsolataikban, ezért magukkal kellett sok esetben cipelni a többiek jelentette ballasztot is. A nehezen meginduló magyar–amerikai tárgyalások is ennek a jelenségnek az áldozatává váltak. 1965. február 13-én „spontán" tüntetés zajlott le az amerikai követség előtt: a vietnami háború ellen tiltakozó fiatalok, közöttük sok ázsiai (kínai és vietnami) két amerikai követségi gépkocsit törtek össze, ablakokat zúztak be, míg a rendőrség feladata a „tüntetés céljának" biztosítása volt. Hasonló „spontán" megmozdulásra került sor nem sokkal korábban Moszkvában is, s a két zárt társadalomban nagyjából egyidőben, hasonló céllal és módon végrehajtott tüntetés elkerülhetetlenül azt az érzetet táplálta, hogy még mindig csak egy központ létezik az európai szocialista országokat illetően. Az incidens utáni amerikai tiltakozásra a magyar hatóságok felajánlották az okozott károk megtérítését, ám a kétoldalú kapcsolatokban a pár százezer forintot jóval meghaladó kár keletkezett. George Spangler[101] a pénzügyi tárgyalások első szakaszának végén, február 19-én távozott Magyarországról, s utána megint csend honolt a magyar–amerikai diplomáciai fronton. Az éppen ekkor a Kongresszus előtt fekvő, a kelet-nyugati kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése lehetőségeit tárgyaló Miller-jelentés, melyet a testület elvetett, valamint az eszkalálódó vietnami háború is hozzájárult a diplomáciai kapcsolatok fejlődésének lelassulásához. Ebben a helyzetben megint csak az összegzés maradt és a várakozás. Házi Vencel március 22-i összefoglalója rögzítette az akkori helyzetet: az amerikaiak követségi létszámemelése ellen elvi kifogás nincs; a mozgáskorlátozásoknál ellenintézkedéseket fontolgatott a magyar fél, ha az amerikaiak nem szüntetik meg a szocialista országok elleni korlátozásokat; a vízummegadás időtartama mindkét félnél csökkent, a koronaékszereket pedig az amerikaiak a számukra alkalmas időben visszaadják.[102] Házi Vencel ismét a „nyugati kártyához" folyamodott az amerikaiak enyhe zsarolására: a Lee T. Stull-lal[103] és Tims-szal folytatott beszélgetésében kiemelten is hangsúlyozottan szólt a Franciaországgal, Olaszországgal és Nagy-Britanniával fennálló jó kapcsolatokról, különösen, ami a kereskedelmet illeti...[104] Feltehetően feledésbe merült már ekkora az 1955. júniusi külügyminisztériumi kollégiumban elhangzott megjegyzés, hogy „nem vagyunk nagyhatalom és ezért nem viselkedhetünk úgy". Nem nagy merészség feltételezni, hogy az esetlen magyar kísérletek nem okoztak leküzdhetetlen feszültséget az Egyesült Államok és az említett nyugat-európai

országok között. Maguk az amerikaiak sem fűztek nagy reményeket a kapcsolatok javításához. Raymond E. Lisle, a State Department kelet-európai osztályának vezetője a szintentartást jelölte meg célként a kelet–nyugati kapcsolatokban.[105] A magyar fél még ezt is soknak találta. 1965. május 11-én újabb MSZMP KB PB határozat született a kétoldalú kapcsolatokról, mely leszögezi: „a.) A tárgyalások folytatását ne szorgalmazzuk ... A tárgyalásokon egyoldalú előnyök szerzésére kell törekedni ... b.) A tárgyalások szintjét politikai vonalon célszerű csökkenteni ... c.) A követségek létszámának emeléséhez egyelőre ne járuljunk hozzá (ez az elv visszalépés Házi március 22-i feljegyzéséhez képest)..."[106] 1965. november 25-én jegyzékben közölte a Külügyminisztérium az amerikai képviselettel, hogy december 10-én, 0 órakor utazási korlátozásokat léptet életbe az amerikai diplomaták ellen, mivel az amerikaiak még mindig fenntartják a tiltott zónákat a szocialista országok követségi alkalmazottainak számára.[107]

A tárgyalások közben megszakadtak. „A szünet fő oka az Egyesült Államok vietnami agressziója és ennek kihatása a nemzetközi helyzetre", szögezte le Péter János 1966. április 19-i előterjesztése az MSZMP KB PB soronkövetkező ülésére.[108] A vietnami háború miatt Johnson elnöknek óvatosan kellett bánnia a kelet-európai országokkal kialakított és kialakítandó kapcsolatokkal, mert az amerikai „héják" az Észak-Vietnamot támogató országokkal eleve kizártak minden kapcsolatjavítást; míg a másik oldalon ugyanígy nem nézte volna Moszkva jó szemmel az Egyesült Államokkal való barátkozás bármilyen formáját. Ennek a légkörnek esett áldozatul Lyndon B. Johnson 1966-os kelet–nyugati kereskedelmi törvénye a Kongresszusban, s a magyar–amerikai kapcsolatoknak sem jósolt nagy jövőt a State Department kelet-európai osztályának vezetője, aki 1966. június 30-án kijelentette: a magyar–amerikai kapcsolatok általános rendezésére ez az év több oknál fogva sem alkalmas. Ezek között említette a képviselők vonakodását a legnagyobb kedvezmény elvének a szocialista országok számára történő megadására, az októberi forradalom tizedik évfordulóját és a vietnami háborút.[109]

A meglepetésszerű áttörést az október 6-i Péter–Rusk találkozó hozta. Péter Jánosnak és Dean Rusknak az előző év decemberében már volt egy „közös ügye". Az amerikai diplomácia a vietnami háború diplomáciai rendezéséért nagy erőfeszítéseket tett a színfalak mögött és többféle módon próbált kapcsolatba lépni az észak-vietnami vezetéssel. Az egyik kézenfekvő megoldás olyan harmadik ország keresése volt, mely jó kapcsolatban állt Hanoi-val — azaz a szocialista tömb tagja volt. Az amerikaiak próbálkoztak a lengyelekkel és a románokkal is, s Péter János jó észak-vietnami kapcsolatai révén ugyancsak szóba került, mint lehetséges közvetítő. 1965 decemberében és 1966 januárjában számos szigorúan bizalmas üzenetváltásra is sor került Rusk és Péter között, míg a washingtoni magyar ügyvivő, Radványi többször járt a State Departmentben ez ügyben.[110] Végül erről az útról is kiderült, hogy járhatatlan: Magyarország nem volt abban a helyzetben, hogy bármilyen nyomást is tudjon gyakorolni Észak-Vietnamra, vagy ami lényegesebb, a Szovjetunióra. Arra mindenesetre jó volt ez az epizód, hogy párbeszéd alakuljon ki a két ország között és némi jóakarat is szerepet játszott, amennyiben a magyar diplomácia az amerikaiak kérésére diszkréten kezelte az ügyet és nem kovácsolt magának politikai tőkét a nemzetközi kapcsolatokban. Így Rusk az 1966. október

6-i találkozón a követségek státusának kérdését kivette az elintézésre váró politikai ügyek kosarából és felajánlotta Péter Jánosnak, hogy emeljék a két ország diplomáciai kapcsolatát nagyköveti szintre.

A „miért"-re esetleg az a válasz, hogy az összes többi kérdés közül ez volt a politikailag legsemlegesebb: ahogy már említettük, ebben az időben már csak három országgal volt ilyen szintű kapcsolata az Egyesült Államoknak, s — némileg a tömb-szemléletre emlékeztető módon — közülük kettőnek, Magyarországnak és Bulgáriának egyszerre ajánlották fel a lehetőséget. A lépés a gondosan kalkulált diplomáciai sakkhúzásokhoz tartozott: adott valamit anélkül, hogy az bármibe került volna az adományozónak. A „miért"-re van egy konkrétebb válasz is. A PB már 1964. február 18-i határozatában úgy döntött, hogy a „Mindszenty-kérdés megoldását ne tekintsük a követcsere feltételének". Amikor az október 6-i találkozón Péter aziránt érdeklődött, hogy a szeptember 23-án agyvérzésben meghalt Elim O'Shaughnessy helyébe ügyvivőt, vagy nagykövetet szándékoznak-e küldeni, Rusk azt felelte, hogy ebben a kérdésben Mindszentynek a budapesti amerikai követségen való tartózkodása problémát jelenthet. Péter János ekkor közölte: a magyar kormány számára ez nem akadály. November 11-én Leddy külügyi államtitkár közölte Radványival, hogy az Egyesült Államok kész nagyköveti szintre emelni a kapcsolatokat.[111] A Kormány 3395/1966. számú határozatával nagyköveti szintre emelte az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolatát és Radványi Jánost nagykövetté nevezte ki; míg az Elnöki Tanács a 236/1966. számú rendelettel határozta el ugyanezt 1966. november 22-én. A hivatalos bejelentés november 28-án hangzott el: ettől a naptól kezdve a két ország — hivatalosan — a legmagasabb szinten tartotta a kapcsolatot egymással.[112]

Hangsúlyozni kellett a „hivatalos" szót, mert a tényleges követcserére az amerikaiak esetében közel egy évig várni kellett, míg a magyar nagykövet csak 1968-ban érkezett meg Washingtonba. Az amerikaiak szerették volna, ha a magyar nagykövet minél előbb megérkezik — a bolgár nagykövet már ott volt Johnson 1967. január 10-i „State of the Union" beszédének elmondásakor —, de az agrément-kérés késett.[113] Ennek okára Házi Vencel február 4-i levele világított rá, aki azt írta Washingtonba: „...Véleményünk szerint csak az amerikai *agrément*-kérés után célszerű megkérni Radványi elvtárs *agrément*-ját. *Ez elvi kérdés.* (kiemelés tőlem — M. T.) Mi az 1956-os események miatt a bolgárokétól eltérő szempontokat is figyelembe veszünk..."[114] A Házi-levél egy érdekes, de (kül)politikai szempontból veszélyes jelenségre utal: a Kádár-rezsim 1956. utáni legitimációjához szükséges mítosz — az amerikaiak által kirobbantott és pénzelt „ellenforradalom" — ekkorra már sokak tudatában történelmi „ténnyé", s döntések alapjává vált a magyar politikai vezetés számára az 1960-as években. Úgy is értelmezhetjük az eseményeket, hogy a korabeli magyar vezetők az általuk kitalált mítosz foglyaivá váltak s az ebből való kiszabadulás saját politikai pályájuk végét jelentette volna. Az amerikaiak részéről a késlekedés rutinszerű volt: a washingtoni szocialista országbeli képviselők mentora, Dobrinyin még 1967 januárjában megnyugtatta a türelmetlen Radványit, hogy semmi rendkívüli sincs abban, hogy az amerikai követi kinevezést még nem tették közzé: először el kellett dönteni

azt a kérdést, hogy politikai vagy karrierdiplomata kerüljön-e Budapestre s csak azután lehet dönteni a személyről.[115]

Ahogy azonban a meginduló kétoldalú tárgyalásokat 1965. február 13-án megakasztotta az amerikai követség előtti tüntetés, most is olyan incidens történt, mely fékezően hatott az amerikai–magyar viszony javulására. 1967. április 21-én a washingtoni magyar követség harmadik titkára, Bernát Ernő május 16-án pedig az ideiglenes ügyvivő, Radványi János kért menedékjogot az Egyesült Államokban. A magyar vezetés, az eddigiek ismeretében, akár azt is lehetne mondani, megragadta az alkalmat, hogy az 1967. június 5-i amerikai *agrément*-kérésre kitérő választ adjon, a magyar követ részére az *agrément*-kérést levegye a napirendről s a hivatalsegéd, a távirász, valamint a nemrégen kihelyezett attasé kivételével mindenkit visszahívjon a washingtoni magyar követségről elmetszve ezzel azokat a személyes szálakat, amelyek időnként olyan fontosak a diplomáciai érintkezésben és szinte mindent újra kellett kezdeni a kapcsolatépítésben ezután.[116] A magyar nagykövet, Nagy János mindössze egy év múlva, 1968. június 21-én kapta meg az *agrément*-t, míg Martin Joseph Hillebrand amerikai nagykövet 1967. október 21-én érkezett Magyarországra.

2.) A pénzügyi és vagyonjogi tárgyalások 1965–1967

A II. világháború, majd pedig 1948-tól a kommunista hatalomátvétel szétzilálta a magyar–amerikai pénzügyi szálakat és összezavarta a vagyonjogi kérdéseket. A világháború alatt elhurcolt magyar javak egy része Németország amerikai megszállási övezetébe került; a koronaékszerek amerikai kézre jutottak; míg Magyarországon az államosítások alatt elvett amerikai tulajdonok jelentették a legnagyobb vitakérdést. Ezeknek a kérdéseknek a megoldására hosszú időn át nem kerülhetett volna sor a két ország közötti kapcsolatok mélypontra zuhanásával az 1950-es évek elején. Az 1955-ben elkezdődő normalizálási folyamatot kettétörte a forradalom és következményei, s ismét szinte reménytelenné vált bármilyen pénzügyi kérdés megoldása a Kádár-vezetéssel. Amikor 1958. április 29-én az amerikai igazságügyminiszter két amerikai cég képviseletében — a New York Trust Co. és a Lee, Higgins and Co. — nevében kérdést intézett a budapesti amerikai képviselethez, hogy a még a II. világháború előttről származó magyar adósságok — összesen több, mint 2 millió dollár értékben — behajthatók-e, Daniel Sprecher követségi másodtitkár először „régi kapcsolatához", Fekete Jánoshoz fordult a Nemzeti Bankban, aki azonban közölte vele: a bank nem foglalkozik ilyen ügyekkel. Réti Károlyt ajánlotta a Pénzügyminisztériumból — Réti vezette később a magyar–amerikai pénzügyi és vagyonjogi tárgyalásokat 1965-től —, de végül mindössze egy alacsonyabb beosztású minisztériumi tisztviselővel, Lángi Mátyással tudott csak az amerikai diplomata kapcsolatba lépni, aki választ ígért pár héten belül. Két hónap múlva Sprecher rezignáltan jelentette: „a magyar hatóságok nem hajlandók semmilyen információt sem szolgáltatni ... a képviselet úgy véli, felesleges minden további erőfeszítés..."[117] Amikor 1960-ban először felmerült a kapcsolatok rendezésének gondolata, Kardos Géza pénzügyminiszterhelyettes Szarka Károlyhoz intézett átirata összesen körülbelül 81 millió dolláros várható amerikai követelésről szólt: 50,4 millió dollár háború előtti, hosszúlejá-

ratú hitelek utáni tartozásról, 11,1 millió dolláros háború előtti, rövidlejáratú hitelek utáni tartozásról (bár már mindkét összeg a nemzetközi gyakorlatban elfogadott 20–22,5%-os tőkevisszafizetést és a kamattörlesztést tartalmazta már), valamint a háborús károkból, földreformból és államosításból származó 1,8–2 milliárd forintról, azaz 20 millió dollár megközelítően.[118] Az adatokból azt a következtetést vonták le a magyar hatóságok, hogy nem kifizetődő erőltetni a magyar–amerikai pénzügyi tárgyalásokat, s mivel azok az általános rendezés részét képezték, így külön e célból nem kezdődtek megbeszélések a két ország között.

Az 1964 decemberében meginduló párbeszéd talán ezen a téren volt a leggyümölcsözőbb, bár nem abban a tekintetben, hogy eredményt hozott volna a tárgyalt korszak végéig. A pénzügyi és vagyonjogi megbeszélések jelentősége elsősorban a kapcsolattartás volt: míg a politikai tárgyalások hosszú ideig szüneteltek, addig 1965 januárja és 1967 áprilisa között összesen négy tárgyalási fordulót rendeztek a magyar és amerikai pénzügyi szakemberek: 1965. január 28.–február 18. között, majd 1965. június 20–29., 1966. június 7–20., valamint 1967. április 17–28. között. A tárgyalásokon szereplő napirendi pontok a következők voltak:[110]

(I). *Magyar követelések*: (1) magyar vagyontárgyak az Egyesült Államokban 3 318 614 dollár értékben, melyet az amerikai fél nem vitatott és hamar megállapodásra jutottak a felek, hogy az összeget az amerikaiak beszámítják a végső elszámolásnál. (2) Magyar személyek zárolt vagyontárgyai az Egyesült Államokban: az amerikaiak nem vitatták a körülbelül 500 000 dollár értékű követelés jogosságát és ígéretet tettek arra az első megbeszélésen, hogy a vitás kérdések elintézése után felszabadítják az összeget. (3) Magyar állampolgároknak járó, az amerikaiak által visszatartott pénzösszegek (társadalombiztosítás, nyugdíj) 1,5 millió dollár értékben. Az Egyesült Államok azért függesztette fel a kifizetéseket, mert a Pénzügyminisztérium rendelkezett egy olyan listával, melyen azok az országok szerepelnek, ahol a feltételeket nem biztosítják, hogy a kifizetés kedvezményezettjei megkapják az összeget, s ha igen, méltányos értékben-e. Ebben a kérdésben is hasonló egyezség született az első tárgyalási fordulóban, mint az előző pontokban: a pénzügyi viszony tisztázása után megkezdik az összegek folyósítását az amerikaiak. (4) Restitúciós követelések. Az 1943. január 3-án kelt Londoni Deklarációban kinyilvánított alapelveknek megfelelően a Szövetséges Ellenőrző Tanács által 1946. április 17-én elfogadott „Restitúciós négyhatalmi eljárás" (Corc/P/46/143) egységesen szabályozta a Németországba elhurcolt javak visszaszolgáltatásával kapcsolatos eljárást. Az igényjogosultak között Magyarország is szerepelt. (Part II.; 7.2. paragrafus). 1948 áprilisában azonban az Egyesült Államok beszüntette az általa megszállt övezetből a visszaszolgáltatást, a magyar belpolitikai helyzettel indokolva a lépést. A Karlsruhe környékén tevékenykedő magyar bizottság jelentése szerint körülbelül. 70–80 millió dolláros értéket nem tudott emiatt kellőképpen felbecsülni. A bizottság 1948 elejéig körülbelül 52 millió dollár értékű tárgyat azonosított magyar tulajdonként — az ún. aranyvonat értékén kívül —, de mindössze 5 millió dollár értéket kapott vissza ténylegesen a magyar állam. A magyarok állítása szerint nagyjából 206 millió dollár értékű tárgy amerikai megszállási zónába való vitelét lehetett dokumentálni s ebből, ha

az amerikai hatóságok tovább engedték volna a magyar bizottságot tevékenykedni, 70–80 millió dollár értéket vissza lehetett volna kapni. Az amerikai álláspont szerint Magyarország a békeszerződésben lemondott az Egyesült Államokkal szembeni restitúciós igényeiről, s ha mégis bármilyen követelés felmerülne, akár jogi, akár erkölcsi jellegű, a tulajdontárgyakat birtokló személyek és intézmények illetékesek, és nem az amerikai kormány. A magyar delegáció azért erőltette a restitúció kérdését, mivel ez volt az egyetlen olyan nagyobb tétel a magyar követelések között, mely jelentősen csökkenthette volna az amerikai igények összegét. Az amerikaiak pontosan emiatt voltak rugalmasak a kisebb tételeknél és hajthatatlanok ennél a vitapontnál.

(II). *Amerikai igények*: (1) háborús károk 5 735 000 dollár értékben. Magyarország nem felelős azokért a háborús károkért, melyek nem elkobzásból vagy a magyar hatóságok akcióinak eredményeképpen születtek — állították a magyar szakértők. (2–3) Államosításokból adódó igények: az amerikaiak szerint Magyarország felelős minden ilyen irányú jogos követelésért. A magyar fél viszont az első, 1965. januári–februári tárgyalási fordulóban leszögezte, hogy semmilyen kötelezettség nem terheli az államot a nemzetközi jog szerint. Ennek ellenére a magyar fél hajlandó a magyar gazdaság teljesítőképességének függvényében, méltányossági alapon kompenzálni az érintetteket az 1947. január 1-i mérleg alapján. A magyar fél, ezen túlmenően, különbséget akart tenni a behozott tőke és az itt, a „magyar nép verítékével" megtermelt javak között. (4) Magyar kincstárjegyek és IBM-gépekért fizetett bérleti díjak. Mindkét fél felvette a kérdést a napirendi pontok közé, de a magyarok előre közölték, hogy az általuk eddig hasonló esetekben alkalmazott legmagasabb tőkehányadot, a 22,5%-ot veszik alapul a tárgyalásoknál, melyek 1 454 499 dollár körül forogtak. (5) 6 578 600 dollár értékű magyar királyság dollárkötvényei. Az amerikai fél szerint a teljes összeg megilleti őket. A magyar tárgyaló küldöttség hajlandónak mutatkozott az 1939. szeptember 1-e óta ilyen kötvénnyel rendelkezők kifizetésére. (6) Városi dollárkötvények 11 107 000 dollár értékben. A megoldást az (5)-ös pontban ismertetett álláspont jelentette. (7) Az ún. Standstill hitelek (5 935 308 dollár), melyeket az Egyesült Államok teljes összegben szeretett volna visszakapni; a magyar fél egy 29 662 001 dolláros tétel kivételével hajlandó volt eleget tenni a fizetési kötelezettségeknek. (8) „A" és „B" sorozatú „Földreform kötvények" (23 800 dollár), melyeket egyetlen amerikai cég birtokolt; az amerikaiak teljes kártérítést követeltek; míg a magyarok elutasították a kérést, mondván: nincs megfelelő dokumentáció arra, hol és hogyan jutott az érdekelt cég a kötvény birtokába. (9) Magyar pénzintézetek által kibocsátott dollárkötvények, összesen 4 634 450 dollár értékben. A magyarok elutasították az igényeket arra hivatkozva, hogy a magyar hatóságok semmilyen dokumentummal nem rendelkeznek arra vonatkozóan, hogy amerikai állampolgárok tulajdonában lennének ilyen kötvények. (10) Az 1951. november 19-i légiincidensből adódó károk. Az amerikaiak teljes kártérítést követeltek (összesen 637 894 dollár, 11 centet), míg a magyarok kijelentették: „még tart a vizsgálat ebben az ügyben"; ami nem volt igaz. 1965. február 8-án ugyanis a Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztályának munkatársa, dr. Jelenik Gyula egy feljegyzést juttatott el az illetékesekhez ez ügyben, mely minden bizonnyal eljutott

a Pénzügyminisztériumba is.[120] 1951. november 19-én egy C-47-es amerikai gép, 4 főnyi személyzettel a fedélzetén, Gyula térségében berepült Magyarország térségébe. A repülőt egy szovjet vadászgép leszállásra kényszerítette; a négy amerikait a dr. Bajor László ezredes vezette budapesti katonai törvényszék december 23-án tiltott határátlépés miatt fejenként 360 000 Ft bírságra ítélte és a gépet elkobozták. A bírság kifizetésekor, december 28-án kiutasították őket az országból. Az amerikaiak a repülőgép árát, a pénzbírság összegét, a kutatásra elköltött összeget (a magyarok az incidens után két héttel értesítették csak az Egyesült Államokat) és a fogvatartásért összesen 637 894 dollár, 11 centre perelték a magyar kormányt s vitatták a gép elkobzásának jogát és a túlzott összegű bírságot 1953. március 17-én keletkezett jegyzékükben. A magyar válaszjegyzék 1953. november 2-án fenntartotta az eljárás törvényességét. Közben a Magyarországnak átadott jegyzékhez hasonlót a Szovjetuniónak is eljuttatott az amerikai kormány, amelyben kilátásba helyezte a hágai Nemzetközi Bírósághoz való fordulást. A szovjetek is elutasították a jegyzék tartalmát. Jelenik 1965 februári jelentésében figyelmeztetett: „... nem áll rendelkezésünkre olyan bizonyító anyag, mely alkalmas lenne az amerikai igény jogosságának teljes megcáfolására ... A szituáció azért is kényes, mert a magyar hatóságok eljárásának törvényességét olyan iratokkal kellene bizonyítanunk, melyek esetleg az ellenfél számára szolgálhatnak bizonyítékul..." A magyar fél tehát minden esetben kitért a válaszadás alól a „folyamatban lévő vizsgálat" miatt. (11) A terményfelesleg-eladásokból származó adósság. Az amortizáció figyelembevételével a kérdést meg lehet oldani, vélekedtek a felek. (12) Az Egyesült Államok küldöttsége további 3 millió dollár értékű igényt nyújtott be különböző jogcímeken, melyet a magyar fél elutasított mint kellőképpen nem dokumentált követelést.

A fent ismertetett témákat természetesen nem lehetett egyszerre megoldani és azt is figyelembe kell venni, hogy a pénzügyi és vagyonjogi tárgyalások legelején készültek az állásfoglalások, ahol — hallgatólagosan — senki sem várja el a tárgyalópartnerétől, hogy igazi céljait felfedje s ezért a felek mindig túlzott igényekkel lépnek fel. Az amerikaiak az első fordulót mindössze a kölcsönös követelések és álláspontok tisztázására akarták felhasználni és csak a megismert magyar álláspont ismeretében dönteni a további megbeszélésekről.[121] Az első ilyen tárgyalási forduló után az amerikaiak realizálták, milyen óriási különbség van a dokumentálható igények között s siettek megnyugtatni a magyarokat, hogy nem lesznek érzéketlenek az ország gazdasági helyzete iránt. A State Department „magasabb politikai" szempontjait azonban itt is keresztezte a Kongresszus tagjainak földhözragadtabb, a választókörzetük szavazópolgárainak a véleményét jobban kifejező, ebben az esetben konzervatív, antikommunista, „tömbszemlélete". Így tehát az amerikai tárgyalódelegációnak egyensúlyozni kellett aközött, hogy egyrészt „Magyarország (csak) olyan terheket vállaljon magára, melyeknek a teljesítése nemzetgazdasági szempontból" nem jelentene nehézséget, másrészt viszont el tudják majd „adni" a megállapodást a vélhetően erősen kritikus Kongresszusnak is.[122] Ugyanakkor viszont az amerikaiak azt is értésre adták: nem engednek a túlzott magyar követelésnek, sőt: a merev magyar álláspont le is fékezheti a tárgyalások menetét.[123]

A második tárgyalási szakaszban 1965 júliusában jelentéktelen módosulások következtek a fél évvel korábbi tárgyalásokon elfoglalt pozíciókhoz képest. A vita középpontjában most az államosításból eredő károk összege állt, illetve az, hogy meghatározzák: ki nyújthat be egyáltalán kártérítési igényt ilyen alapon. A magyarok azt javasolták: zárják ki azokat az igényjogosultak köréből, akik az államosításkor magyar állampolgárok voltak. A vitás pont a trianoni békeszerződés 213. cikkelyének értelmezése volt. A rendelkezés szerint az új állampolgárságot szerzett, volt állampolgárait a magyar kormány „minden tekintetben feloldja eredeti hazájukkal szemben fennálló mindenféle kötelezettségeik alól". Az Egyesült Államok nem írta alá a volt Központi Hatalmak országaival kötött különálló békeszerződéseket — így a trianonit — sem. A Magyarországgal kötött 1921-es különbékében viszont fenntartotta a 213. cikkely alkalmazását. Az 1947-es békeszerződés 10. cikkelye felhatalmazta a Szövetséges és Társult Hatalmakat, hogy fenntartsák a kétoldalú szerződéseiket és az Egyesült Államok élt is ezzel a lehetőséggel Magyarországot illetően. A magyar vélemény szerint azonban a II. világháború az összes korábbi békeszerződést hatálytalanította; az 1947-es békeszerződés újból szabályozta Magyarország nemzetközi jogi helyzetét, s ennek következtében a 10. cikkely *nem* alkalmazható; az Egyesült Államok rosszhiszeműen alkalmazza az érintett rendelkezést, mivel jogszerűtlen előnyöket szerez így a többi, a trianoni szerződést aláíró hatalommal szemben.[124] Mindkét félnek bizonyos mértékig igaza volt, ám az Egyesült Államok szilárdabb nemzetközi jogi talajon állt: igaz, hogy jogtalan előnyökhöz jutott esetleg, papíron, a párizsi békeszerződés 10. cikkelye alapján, de annak revíziója már meghaladta a magyar delegáció kompetenciáját, de még az amerikaiakét is. Ennek ellenére a jogi vita némileg a magyar pozíción is javított.[125] A minimális haladás a pénzügyi tárgyalásokon némileg kiábrándította az amerikaiakat. O'Shaughnessy többször is célzott arra, hogy a Bulgáriával és Romániával kötött pénzügyi egyezmények kedvezőbb körülményeket teremtettek a többi téma tárgyalásához, ám Házi Vencel határozottan elvetette az elgondolást, hogy a pénzügyi kérdések rendezése minden más kérdés rendezésének az előfeltétele legyen.[126]

A harmadik tárgyalási szakaszra Réti Károly, Némethy Gyula (pénzügyminiszteri osztályvezetőhelyettes) és Kiss István (főelőadó), akik Magyarországot eddig is képviselték a megbeszéléseken, Washingtonba utazott 1966. június 4-én. A harmadik fordulót az amerikaiak kezdeményezték[127] és bár az előkészületek során az időközben nyugalomba vonult Spanglert dr. Andreas Lowenfeld helyettesítette, magukra a tárgyalásokra az amerikaiak a tapasztalt Spanglert reaktiválták. A megbeszélések folytatására vonatkozó amerikai javaslat nem váltott ki osztatlan lelkesedést a februári incidenst maguk javára fordító „keményvonalasok" között: az V. Területi Osztály vezetője, Házi Vencel azt javasolta, hogy a tárgyalások ne kerüljenek nyilvánosságra: míg magukon a megbeszéléseken inkább csak a folyamatosságot kell fenntartani és arra kell felhasználni a találkozókat, hogy az Egyesült Államok álláspontját még jobban megismerjék.[128] A passzív magyar magatartással éles ellentétben az amerikaiak számos új szempontot vetettek fel. A megbeszélések elején még szívós alkudozást folytattak a magyarokkal minden egyes centről, s Spangler egyszer sem utalt a korábban általa már

felvetett globális megegyezésre. A magyarok megérzése szerint nem akarták, hogy elégedetlen hitelezők lepjék el a Kongresszust egy nagyobb méretű engedmény esetén. A találkozósorozatot befejező vacsorán azonban Spangler négyszemközti beszélgetés során közölte Rétivel, hogy 35%-os engedményt tudna adni az Egyesült Államok az államosítási, hadikár- és kincstárjegy-igények mintegy 54 millió dolláros összegéből. Az amerikai magatartásban bekövetkezett változást az is „segítette", hogy a magyar delegáció összesen 998 államosításból származó igényt gyűjtött össze, melyből 77 nagyobb tételről óhajtottak tárgyalni: feltehetően a végnélküli tárgyalás réme késztette az amerikai küldötteket a globális megoldáshoz való visszatérésre. A magyar taktika bevált, de nem egészen: Réti az összeg mintegy 20%-áról volt hajlandó tárgyalni a Magyarország által korábban más országokkal (például Nagy-Britanniával) kötött hasonló jellegű szerződésekre hivatkozva,[129] ám a különbség akkora volt, hogy nem volt remény a két ajánlat kiegyenlítésére.

1967. április 17–28. között még egy fordulóra került sor a pénzügyi és vagyonjogi megbeszélések sorában pontosan akkor, amikor a „disszidálások" kezdődtek a washingtoni magyar követségen. Ismét az amerikaiak kezdeményeztek, de kellemetlen meglepetésben volt részük: Réti Károly bejelentette, hogy a legnagyobb kedvezmény elvének a megkapása nélkül Magyarország nem tud pénzügyi megegyezést kötni az Egyesült Államokkal, mert nem tud a kormányzat fedezetet találni az esetleg az országra háruló fizetési kötelezettségekre a magyar export növelése nélkül. A számításokat a Pénzügyminisztérium a legkedvezőbb eseteket alapul véve végezte el: tekintetbe vették a 37%-os román és a 40%-os lengyel rendezési kvótát, de az amerikaiak államosítással kapcsolatos igénye így is 20 millió dollárra volt becsülhető, az egyéb tartozások 12 millióra, ami azt jelentette, hogy kedvező megállapodás esetén is évi 6–800 000 dolláros fizetést kellett volna teljesíteni. Az „esetleg" az országra háruló fizetési kötelezettségek elvileg még magasabbak lettek volna: az amerikaiak egy memorandumot nyújtottak át, amelyben kifejtették, hogy a magyar restitúciós igényeket (47 millió dollár összegben) semmilyen írott szerződés sem támasztja alá, így a kérdéses javak hadizsákmányoknak tekintendők, melyek után semmilyen kártérítés nem jár.[130]

A legújabb magyar javaslatot tulajdonképpen rosszhiszeműnek foghatjuk fel. Lyndon B. Johnson 1966-os kereskedelmi törvénye megbukott a Kongresszusban s az elhúzódó vietnami háború okozta frusztráltság sem volt alkalmas arra, hogy egy — vagy több — kommunista ország megkapja a legnagyobb kedvezmény elvét; ennek fényében Réti Károly „biztosra ment", amikor a pénzügyi tárgyalások sikeres lezárását összekötötte ezzel az elvvel. Az elhúzódó tárgyalások során kiderült, hogy az amúgy is hátrányos pozícióban lévő Magyarország még többet is veszthet a megállapodással, mint ahogy eredetileg gondolták a vezetők, így a tárgyalások során újabb és újabb akadályokat gördítettek a megállapodás elé. Az is elképzelhető, sőt valószínű, hogy a lehetetlen, azaz a legnagyobb kedvezmény elvének az összekapcsolása a pénzügyi tárgyalásokkal mindössze ürügyet szolgáltatott a megállapodás megkötésének elhúzásáért s nem elképzelhetetlen, hogy a magyarok kezdettől fogva erre irányították erőfeszítéseiket, azaz arra, hogy a kötelezettségek idővel elavulnak. A diplomácia művészetének egyik

klasszikus fogása a tárgyalások folytatása azért, hogy *ne* történjen megállapodás. (Jó példa erre a számtalan amerikai–szovjet fegyverkorlátozási tárgyalás az 1970-es és 1980-as években.) Az amerikaiak sem a pénzügyi kérdések megoldásáért ültek le elsősorban a tárgyaló asztalhoz: ezek a megbeszélések a „túlcsordulás"-elve alapján kezdődtek és folytatódtak, (azaz azon elv alapján, hogy egy területen elért eredmények a többi területen is éreztetik hatásukat), hiszen gyakorlatilag rendkívül csekély eredményeket remélhettek csak pénzügyileg a tárgyalásoktól, s az Egyesült Államok elsődlegesen a politikai — és kulturális — területen mutatott annyi érdeklődést Magyarország iránt, amennyit mutatott.

3.) A kereskedelmi kapcsolatok alakulása

Kelet-Európa soha nem tartozott az Egyesült Államok fontos kereskedelmi partnerei közé; Magyarország pedig még a térségen belül is elenyésző szerepet játszott. Csak két jelentősebb cég fektetett itt be viszonylag nagyobb összegeket a II. világháború előtt: a General Electric a Tungsramba, míg a Standard Oil of New Jersey az olajiparba. Ez utóbbi vállalkozásból nőtt ki a MAORT, mely a vállalat vezetői ellen indított perben vált híressé–hírhedtté. A vezetőket elítélték, mert megpróbáltak a az olajmezőkön folytatott rablógazdálkodás ellen fellépni az 1940-es évek végén; s a vállalatot államosították. (A MAORT államosítása miatt követelt amerikai kártérítés különben a legnagyobb tételt képezte ebben a kategóriában az 1960-as években folytatott magyar–amerikai pénzügyi és vagyonjogi tárgyalásokon.) Az 1950-es évek elejére, mint minden más területen, itt is mélypontjára süllyedt a két ország kapcsolata. Az ún. pozitív listát vagy tilalmi listát fokozatosan kiterjesztette az Egyesült Államok kormányzata a kelet-európai országokra, majd 1951 februárjában rendeletet hoztak, hogy tekintet nélkül a pozitív listára, minden Magyarországra (és a többi szocialista országba) irányuló szállítmányra külön engedélyt kell kérni a Nemzetközi Kereskedelmi Irodától. Ezzel gyakorlatilag megszűnt a kivitel a kelet-európai országokba, s Magyarországot azért is érintette különösen hátrányosan a rendelkezés, mivel az aránylag kisebb volumenű szállítások nem érték meg az amerikai exportőröknek a bürokratikus hercehurcát. 1950-ben Magyarország 5,4 millió dollár értékben hozott be árut (főleg gyapotot), 1951-ben azonban már csak 272 000 dollárért (magféléket, folyóiratokat és pár darab gépkocsialkatrészt).[131] A Battle-törvény ezek után szinte semmi kézzelfogható hatással nem volt a kétoldalú kereskedelemre, mely gyakorlatilag nem létezett. A magyar export valamivel magasabb összegű volt, mint az import: 1950-ben 1 847 000 dollár értékben adott el az ország főleg tollat (a kivitel 50%-át ez az árucikk képezte), kézműipari árut, magféléket, cirokot, gyógynövényeket és szeszes italokat. Az 1951-es export 3 237 000 dollárra nőtt, de még így is rendkívül alacsony volumenű volt.

Az 1956-os forradalom alatt megszavazott 20 millió dolláros segélyt az Egyesült Államok végül a menekültek támogatására használta, így maradt az 1950-es éveket jellemző rendkívül alacsony szintű kereskedelmi kapcsolat a két ország között. Már többször utaltunk a dolgozatban az amerikai korlátozó intézkedésekre, melyeket a történészek is — szinte egy emberként — a kelet–nyugati kereskedelem gátjának tartottak. A képet némileg módosítja az a tény, amelyről az

1958. január 10–27. közötti washingtoni futárútjáról visszatért külügyminisztériumi osztályvezető, Szigeti Károly így számolt be: „... Úgy látjuk, hogy lehetőségeink lennének dollár szerzésre az amerikai piacon, ha külkereskedelmi szerveink nem olyan „álom" ötletekkel kívánnának betörni az amerikai piacra, mint a szerszámgépek és műszerek, motorkerékpárok eladása."[132] Mindezekhez a tárgyakhoz francia, német és orosz nyelven kapott tájékoztató anyagot a követség. A szakértelem hiánya azonban nemcsak a külkereskedőket jellemezte. Szigeti maga azt javasolta, hogy „olcsó kivitelű" és minőségű, tetszetős külsejű ún. bóvli cikkek azok, amelyekkel az amerikai piacot meg lehetne „szerezni". A meglévő amerikai korlátozások mellett a magyar — és a többi szocialista ország — külkereskedelme sem állt feladata magaslatán, s az alacsony szintű kapcsolatokért így nemcsak az Egyesült Államok vádolható. Ezek után nem csoda, hogy 1957-ben Magyarország 12,3 millió értékben importált az Egyesült Államoktól; 1958-ban pedig a 26 milliós export ellenében 13 millió értékű volt a behozatal. 1963. január 9-én tárgyalások kezdődtek a magyar húsexport engedélyezéséért, ám 1965 februárjában sem értek el még eredményt a magyarok. A II. világháború előtt az Egyesült Államok többmillió dollár értékben vásárolt hústermékeket Magyarországtól és a húsexport fenntartása azért lett volna olyan fontos, mert a húskészítmények importja vámmentes volt az Egyesült Államokban — ellentétben a többi mezőgazdasági, valamint az ipari árucikkekkel. Ennél a terméknél a szocialista exportok egy másik alapvető hibája akadályozta a kereskedelem kialakulását: a gyenge minőség, az időnként romlott áru, a lassú ügyintézés és az érdeklődés hiánya.[133]

A kudarcba fulladt, húsexportról szóló megbeszélések végefelé megkezdődtek a magyar–amerikai általános tárgyalások, ahol Szilágyi Béla külügyminiszterhelyettes, tárgyalásvezető rögtön a kezdet kezdetén leszögezte a magyar álláspontot, mely szerint akkor tud Magyarország fizetni, ha (1) a magyar exportot fokozni lehet (és Magyarország megkapja a legnagyobb kedvezmény elvét; és (2) olyan hosszúlejáratú hiteleket kapna Magyarország, mely mentesítené az országot a nagyobb terhektől.[134] Ugyanitt Szilágyi egyrészt hivatkozott a lengyel és jugoszláv példára a PL-480-as törvény és a terményfeleslegek szállítását illetően, másrészt pedig a Nagy-Britanniával és Kanadával kötött megállapodásokra, ahol Magyarország előbb helyreállította a kereskedelmi forgalmat a fent nevezett országokkal, s egyben kötelezettséget vállalt a vagyonjogi megállapodásra irányuló tárgyalások megkezdésére. A helyzet azonban bonyolultabb volt annál, semmint hogy az amerikai ügyvivő — még ha egyetértett volna is az elvvel — orvosolni tudta volna a bajt. Ami a PL-480-as törvényt illeti, „baráti" országok részesülhettek a bevallva–bevallatlanul segélyt jelentő szállítmányokból. Maga a megfogalmazás még nem is lett volna akadály, ám a fő kritérium Lengyelország és Jugoszlávia esetén az volt, hogy kommunista vezetőik, egy adott időben, szembefordultak a szovjet diktátumokkal és kinyilvánították azt az akaratukat, hogy ne minden, őket is érintő kérdésben kizárólag Moszkvában döntsenek. Ez a magatartás ráillett a titoista vezetésre az 1940-es évek végén és az 1950-es évek nagy részében, azonban 1955-től kezdődően több látványos békülési jelenetre is sor került a Szovjetunió és Jugoszlávia vezetői között. A lengyel kommunisták vezetője, Gomulka 1956 októberében vívta ki az amerikaiak elismerését. A „nemzeti kommu-

nista" irányvonal „jutalmául" kapta meg a két ország a PL-480-as szállítmányokat.

Mindezeket a tényeket figyelembe véve a magyar delegációnak nem volt sok jogalapja Lengyelországra és Jugoszláviára hivatkozni: a „nemzeti kommunista" irányvonal Magyarországon még nem bontakozott ki az 1960-as évek elején. Ami az érvelés második felét illeti, a kérdés az: rendelkezett-e Nagy-Britannia és Kanada az amerikai Johnson-törvényhez hasonló rendelkezéssel, mely megtiltotta a hosszúlejáratú kölcsönök folyósítását azoknak az országoknak, melyek nem rendezték a pénzügyi kérdéseket az Egyesült Államokkal. Természetesen lehetne — és lehetett volna — azzal érvelni, hogy az említett törvényt még az 1930-as években fogadták el egy teljesen más nemzetközi és pénzügyi helyzetben, s emiatt már idejétmúlt és nem szolgálja a nemzetközi kereskedelem céljait, ám a tény az, hogy a törvény életben volt. Kongresszusi eljárás kellett volna a megváltoztatásához és mivel csak kevés, jobbára kommunista, országot érintett a szabály, semmi reális reményt nem lehetett táplálni a megváltoztatására. Jelen pillanatban nem tudni, mennyit érzékeltek mindebből a magyar vezetők. Ha igaz az a feltevés, hogy a politikai, pénzügyi — és kulturális — tárgyalásokat mindössze azért folytatták, hogy fennmaradjon a párbeszéd és kereskedelmi előnyökhöz jusson Magyarország, akkor az általuk „komolyan vett" területen elszámították magukat. 1963 és 1966 között az amerikai importáruk értéke mindig jóval meghaladta az Egyesült Államokba irányuló export értékét. (Millió devizaforintban: 1963: 67,5–34,9; 1964: 387,0–52,8; 1965: 233,2–54,7; 1966: 165,6–57,4; 1967. I–IX. hó: 17,9–50,6). A magyar kivitel stagnált, míg az amerikai behozatal nagy fluktuációkat mutatott, ám a lényeg a mi szempontunkból az: a jelzett időszakban nem sikerült növelni az Egyesült Államokba irányuló magyar kivitelt.[135]

A magyar–amerikai kereskedelmet gátló tényező volt még az 1921-es Dömpingellenes-törvény is, mely, többek között, a csepeli Pannónia kerékpárok exportját nehezítette meg.[136] Az alapvető baj az volt ebben az esetben, hogy a szocialista gazdaság eltorzította az érték–ár viszonyokat, s hogy devizát „termeljenek" minden áron, gyakori megoldás volt az áron aluli eladás a kelet-európai országok részéről. Ezzel természetesen támadási felületet adtak a kelet-nyugati kereskedelmet amúgy is ellenzők részére, akik biztos, törvényes alapon álltak. A törvény megváltoztatása megint csak kongresszusi feladat lett volna; éppen ezért még csak remélni sem lehetett, hogy Magyarország — a szocialista országok — javára kedvező módon változni fog a helyzet ezen a téren. Mindezt megerősítik a helyszíni jelentések is. Radványi a következőket írta 1965. március 24-én: Josef Horn, a csehszlovák Kereskedelmi Kamara elnöke John T. Connor kereskedelmi miniszterrel tárgyalt. „Connor közléseinek a lényege az volt, hogy a kelet-európai országok viszonylatában sem a hosszúlejáratú kölcsönök, sem a legnagyobb kedvezmény elve ügyében a közeljövőben nagyobb fejlődés nem várható. A Connor–Horn eszmecsere ... rezüméje az volt, hogy az USA-val kereskedelmet előreláthatólag egyelőre a jelenlegi keretek között kell és lehet csak tovább folytatni..."[137] Az említett jelentésben az ideiglenes ügyvivő kitért az AFL–CIO 1965. március 1-jén, a floridai Bel Harborban elfogadott nyilatkozatára, mely mereven ellenzett mindenfajta hitelnyújtást és kereskedelmet a szocialista országokkal, s egyszer-

smind egységes nyugati kereskedelempolitikát sürgetett, mely bezárná a „kiskapukat" főleg Nyugat-Európában. A legnagyobb szakszervezeti tömörülés véleménye azért (is) jelentős, mert demokrata elnök volt a Fehér Házban: az AFL–CIO tagjai hagyományosan a demokraták szavazótáborát növelték és politikai hiba lett volna a szervezet véleményét figyelmen kívül hagyni.

A magyar vezetés azonban nem adta fel a reményt annak ellenére, hogy hosszú vita után az amerikai szenátus 1965. június 30-án újabb négy évre meghosszabbította a szocialista országok felé irányuló hitelt akadályozó export-ellenőrzési törvényt (az ún. Embargó listát) a „héják" (például Lausche szenátor) nyomására és a „galambok" (így Fulbright szenátor) tiltakozása ellenére.[138]

Ezek után Magyarországnak már csak morzsák jutottak az amerikai kereskedelemből. 1966-ban Magyarországot levették azon országok listájáról, melyekkel szemben tiltották a pamutimportot, mivel rendezetlen pénzügyi helyzete volt az Egyesült Államokkal. Ugyanebben az évben a magyar mezőgazdaság kapott ugyan — középlejáratú — hitelre árut, de csak azzal a feltétellel, hogy a szállítmány felét amerikai hajók igénybevételével szállítják el. (A Kennedy-kormányzat ideje alatt hasonló korlátokat alkalmaztak az ilyen jellegű szállítmányoknál.) Az amerikai kormányzat csak 1966. október 7-én szánta el magát a Kongresszussal a kelet–nyugati kereskedelem tárgyában megvívandó harcra. Johnson elnök ezen a napon bejelentette: többszáz, nem stratégiai jellegű cikk exportját lehetővé teszik a szocialista országokba; felhatalmazást adott az Export–Import Banknak, hogy Magyarországnak, Lengyelországnak, Csehszlovákiának és Bulgáriának kereskedelmi hiteleket garantáljon; kérni fogja a Kongresszust, hogy adja meg a legnagyobb kedvezmény elvét az európai szocialista országok számára. Ez utóbbi kérését, ahogy azt már említettük, a Kongresszus nem teljesítette.

Magyarországnak ugyanúgy, ahogy a tárgyalt időszak elején, úgy annak végén sem volt kereskedelmi szerződése, vagy árucsereforgalmi megállapodása az Egyesült Államokkal. Ami megvalósult a korai magyar tervekből, az a „bóvli" kivitele volt: az Artex-en keresztül kosáráru, seprűk, textil- és üvegáru, valamint szeszes italok, s ahogy a már idézett (ld. a 130. jegyzetet) Külkereskedelmi Minisztériumban készült *1968-as viszonylati irányelvek*ben megfogalmazódott: „exportunk struktúrájában a jövőben sem várunk változást." A behozatal összetétele sem változott: gépek, alkatrészek, valamint mezőgazdasági áruk (gabona, műtrágya, vetőmagok). Összefoglalva: a magyar várakozások ellenére az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelemben mind volumenét, mind összetételét tekintve gyakorlatilag változatlan maradt; a többi európai szocialista ország közül egyedül Bulgária rendelkezett a magyarnál is alacsonyabb értékű kereskedelmi forgalommal az Egyesült Államokat tekintve.[139]

JEGYZETEK

[1] UMKL KÜM XIX-J-1-j, USA TÜK, 5. doboz, 4/b, sz.n./1956 (86–99)

[2] A Vogeler-üggyel kapcsolatban ld. *Vogeler, Robert*: I Was Stalin's Prisoner. New York, 1951, 1952.

[3] A magyar belügyi szervek — többek között — 1956. február 3-án koholt vádak alapján letartóztatták az amerikai követség két munkatársát, a Márton-házaspárt.

[4] Az ülésről készült jegyzőkönyvet ld. UMKL KÜM XIX-J-1-j, USA TÜK, 5. doboz, 4/b, sz.n./1956. (62–99) jelzet alatt.

[5] Helmeczi László külügyminisztériumi előadó volt 1954–1956 között.

[6] Lodge, Henry Cabot – az Egyesült Államoknak az ENSZ-hez akkreditált nagykövete 1956-ban.

[7] *Irving, David:* Uprising! London, etc. 1981. 514.

[8] Wailes, Edward Thompson: amerikai diplomata, Magyarországra kinevezett követ, aki 1956. november 2-án érkezett Budapestre. A november 4-i szovjet invázió után — tiltakozásul — nem volt hajlandó átadni a megbízólevelét az illetékes magyar hatóságoknak. 1957. február 27-én távozott Magyarországról.

[9] „Az amerikai kormányzat semmit sem tudott előzetesen erről (a magyar) felkelésről, s nem rendelkezett semmilyen akciótervvel sem ..." *Murphy, Robert:* Diplomat Among Warriors. Garden City, N. Y. 1964. 428. Vannak azonban olyan vélemények is, melyek szerint az amerikai hírszerzés tisztában volt a helyzettel, kivéve azt, *mikor* és *milyen* formában fog kitörni az elégedetlenség.

[10] A kérdésről bővebben ld. például *Radványi, János:* Hungary and the Superpowers. Stanford, Calif. 1971.; és *Kertész, Stephen D.* (szerk.): East-Center Europe and the World: Development in the Post-Stalin Era. Indiana, 1962. 146–152.

[11] Az amerikaiak nem ismerték el a Kádár-kormány legalitását, ezért vetették fel a mandátum kérdését a különböző fórumokon. Bibó István 1956. november 4-én, a Parlament épületében írt nyilatkozata kinyilvánította: „... Magyarország egyetlen külföldi képviselője és külképviseleteinek törvényes feje Kéthly Anna államminiszter." Válogatott tanulmányok, IV. kötet 1935–1979., Budapest, 168.

[12] Vö. *Lodge, Henry Cabot, Jr.:* As It Was. New York, 1976. 95.

[13] Department of State Bulletin (a továbbiakban DBS). Vol. XXXVI. No. 924, March 11, 1957. 441–2.; és American Foreign Policy, Current Documents (a továbbiakban AFP), Washington, D. C. 1958, 660–1.

[14] Alvin M. Bentley Michigan, Walter H. Judd pedig Minnesota állam egyik képviselője volt az amerikai Kongresszusban.

[15] Vö. Congressional Record (a továbbiakban CR), 85th Congress, Ist Sess. Vol. 103. XIII. A 5005; A 5310; A 5136; A 5132.

[16] ld. John S. Hogland II. levelét Alvin M. Bentley képviselőhöz CR. 85th Congress. Ist Sess. Vol. 103. X/2. 12035.

[17] Foreign Relations of the United States (a továbbiakban FRUS). UN and General International Matters. Vol. XI. 1955–7. Washington D. C. 1988.

[18] A levélváltást ld. DBS. Vol. XXXVII. No. 980. April 7, 1958. 581–3.

[19] Wilcox külügyminiszterhelyettes memoranduma Dulles külügyminiszternek 1958. nov. 7-én. FRUS. UN and General International Matters, Vol. II. 1958–60. Washington, D. C. 1991. 73–74.

[20] FRUS. UN and General International Matters. Vol. II. 1958–1960. 78–80.

[21] ld. a Dulles és a Lodge között 1958. december 5-én lezajlott telefonbeszélgetésről készült feljegyzés lábjegyzetét. FRUS. UN and General International Matters. Vol. II. 1958–1960. 86.

[22] FRUS. UN and General International Matters. Vol. II. 1958–1960. 96.

[23] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 001497 (1960).

[24] John F. Kennedy még mint szenátor, az 1950-es években bírálta az Eisenhower-adminisztráció dél-amerikai és afrikai politikáját amiatt, mert az akkor uralkodó nézet minden nemzeti felszabadító, vagy Amerika-ellenes mozgalmat egyben kommunistának, s a szovjetek által irányítottnak tartott. Kennedy gondolkodásmódjának egyik legmarkánsabb megnyilvánulása egy 1957 júliusában a Szenátusban elmondott beszéde volt, amelyben kifejtette, hogy Algéria függetlenségének az elismerése elengedhetetlen a nyugati országok afrikai befolyásának megtartásához. Ugyanakkor úgy vélte, hogy mivel a két világrendszer többé-kevésbé megszilárdította a saját befolyási övezeteit, a kettejük közötti globális harc a „harmadik világban" fog folytatódni, s ehhez kell az Egyesült Államoknak jó pozíciókat szerezni ott. Vö. *Schlesinger, Arthur M. Jr.:* A Thousand Days. Greenwich, CT. 1965. 181–194. és 509–514.

[25] *Radványi János:* Hungary and the Superpowers. 92–93. A szerző közléseit időnként kritikával kell kezelni, különösen, ami a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálásában játszott szerepét illeti, de ez a momentum elképzelhető az adott helyzetben. Az ENSZ-ben történtek azonban végső soron ártottak az Egyesült Államoknak is: ahogy Bibó István 1957 januárjában–áprilisában írt Emlékiratában kifejezte: „... zajlott és zajlik a magyar kérdés drámai tárgyalása az ENSZ közgyűlésének a színe előtt, ünnepélyes és hatástalan határozatokkal, az ENSZ tekintélyének be-

láthatatlan kárára. ... Ami azonban csődöt mond, az nem az ENSZ, hanem a nagyhatalmak politikai felelőssége és erkölcsi tartalma. ... A magyar forradalomnak s leverésének legsúlyosabb következménye a Nyugat számára az, hogy tízévi elvi és erkölcsi szempontokra hivatkozó politika és propaganda jutott arra a pontra, hogy kétségessé vált nemcsak az értelme és a kilátásossága, hanem sokak szemében talán a becsületessége is." *Bibó István:* Válogatott tanulmányok. IV. kötet. Budapest, 1990. 216–217.

[26] DSB. XXXVI. No. 934. May 20, 1957. Gleason egy, az amerikai diplomaták számára tiltott helyen fényképezett, amikor az őt követő belügyi emberek tettenérték.

[27] DSB. XXXVI. No. 938. June 17, 1957.

[28] DSB. XXXVII. No. 940. July 1, 1957. és AFP, Current Documents, 1957. 679–680.

[29] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 16. doboz, 4/bd. sz.n. (1957). és 11. doboz, sz. n. (1957).

[30] *Radványi*: i. m. 33.

[31] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 11. doboz, sz. n. (1958).

[32] Uo.

[33] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 11. doboz, sz. n. (1958). 320–323.

[34] Zádor 1958. április 27-i jelentése, UMKL KÜM XIX-J-1-j, USA TÜK, 15. doboz 5/e 003303/1958.

[35] ld. a State Department tevékenységét koordináló bizottság 1958. július 23-i jelentését. FRUS. 1958–60. Vol. X. Par I. Eastern Europe Region; Soviet Union, Cyprus, Washington, D. C. 1993. 45.

[36] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 3. doboz 00941/5/1958. 621–626.

[37] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 3. doboz, 00941/6/1958. 621–618.

[38] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 3. doboz, 00941/1959. 599–603. Ezt a jegyzéket különben az amerikaiak annak „támadó" hangvétele miatt visszaküldték. DSB Vol. XL. No. 1025. February 16, 1959. 222–223.; és AFP Current Doc-s. 1959. 815–816.

[39] FRUS. 1959–60. Vol. X. Part I. Eastern Europe; Soviet Union, Cyprus. 63.

[40] Javaslat a magyar–amerikai kapcsolatok további alakítására. 1959. április 2-án. KÜM III. Po. Oszt. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 11. doboz, sz. n. (1957) 355–359.

[41] FRUS. 1958–60. Vol. X. Part I. Eastern Europe Region; Soviet Union; Cyprus. 79–94. Az amerikai Külügyminisztériumban, ugyanúgy, mint általában a politikai életben és a közvéleményben, két alapvető, egymással homlokegyenest ellentmondó nézet létezett a Szovjetuniót és a kelet-európai csatlósait illetően: az egyik a teljes elutasítás mellett foglalt állást, míg a másik a kapcsolatok „normalizálására" törekedett, s végső elemzésben, a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok révén próbálta fellazítani a kommunista rendszert ahelyett, hogy embargókkal, tilalmi listákkal, stb. azt „megfojtani" igyekezett volna. Az 1960-as években egyre inkább a kétoldalú kapcsolatokat „normalizálók" kerültek az előtérbe – mint ahogy az amerikai–magyar kapcsolatok alakulása is jelzi.

[42] Az amerikai követség tagjai csak külön engedéllyel hagyhatták el a 0 kilométertől számított 40 km-es körzet határait, míg a magyar képviselőkre ugyanilyen megszorítás (25 mérföld) vonatkozott Washington és New York-ban. ld. DSB. Vol. XLI. No. 1049. August 3, 1959. 161–162.

[43] A III. sz. Politikai Osztály munkatársa, Varga István II. o. titkár által összeállított munkaterv 1960. január 5-én UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 1. doboz, 00306/1960. A munkaterv lényegében az MSZMP KB PB 1960. január 13-án kelt határozata alapján készült: a dokumentum Eisenhower tervbe vett moszkvai útjának sikere függvényében tárgyalásokat javasolt Magyarország és az Egyesült Államok között. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 001479 (1960).

[44] ld. a 37. jegyzetet.

[45] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/ba 96/SE/1960. és 6. doboz, 4/ba 1142/sn. (1960) jelzettel.

[46] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/ba 96/SE/1960.

[47] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/ba 1/42/sn (1960).

[48] DSB. Vol. XLII. No. 1090. May 16, 1960. 797. és *Radványi*: i. m. 86.

[49] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz 4/b 001207/5/1960.

[50] FRUS. 1958–60. Vol. X. Part I. Eastern Europe Region; Soviet Union, Cyprus. 109–114.

[51] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd, 156/SE/1960.

[52] DSB. XLIII. No. 1110. October 3, 1960. 521.

[53] Vö. *Radványi*: i. m. 111.

[54] FRUS. 1958–60. Vol. X. Part I. Eastern Europe Region, Soviet Union; Cyprus. 126–130.

[55] CR 86th Congress, Ist Sess. Vol. 107. X. (S) 6457.

[56] Hackler Károly: a washingtoni magyar követség ügyvivője 1961 első felében.

[57] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 5/e 003499/1 (1961).

[58] DSB. Vol. XLV. No. 1150. July 10. 1961. 67.

[59] Kohler, Foy D.: az európai ügyekért felelős amerikai külügyminiszter-helyettes 1961-ben (Assistant Secretary for European Affairs).

[60] Hackler Károly jelentése 1961. augusztus 3-án. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 10. doboz, 5/b 002302/10. (1961).

[61] A legújabb szakirodalmat illetően lásd Marosán György 1962-es „fel kellett állnom" levelét (Múltunk, 1994. 1–2. 203–256.); *Nyers Rezső:* Ki is volt Marosán György valójában? (Múltunk, 1994. 3. 176–180.) és *Jemnitz János:* Kiegészítések Marosán György arcképéhez (Múltunk, 1994. 4. 161–170.).

[62] Zádor 1962. január 26-án keltezett jelentése UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 001224 (1962).

[63] Radványi János ideiglenes ügyvivő jelentése a State Department kulturális osztálya helyettes vezetőjével folytatott március 22-i beszélgetéséről. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b. 001224/2(B)/1962.

[64] *Radványi*: i. m. 88–91.

[65] Uo. 97.

[66] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 5/e 005115/1962.

[67] Szarka feljegyzése Radványinak; UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 5/e 005115/1962.

[68] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd (1962).

[69] Radványi emlékezése szerint például Nemes Dezső és Kállai Gyula is a Mindszenty-kérdésről tartott leginkább a kétoldalú magyar–amerikai tárgyalásoknál 1962 nyarán. ld. *Radványi*: i. m. 111.

[70] Uo. 116.

[71] Radványi 1962. szeptember 11-i jelentése. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 001224/6 (1962). Vedeler, Harold C.V.: az amerikai Külügyminisztérium Európai Osztályának vezetője.

[72] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 5/e 008477. (1962).

[73] Radványi 1962. november 7-i jelentése Richard Davis október 20-i memorandumáról UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 001224/8 (1962).

[74] Uo.

[75] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 00598 (1962).

[76] ld. Radványi 1963. május 8-i, Vedellerrel folytatott megbeszéléséről küldött jelentését: UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 00598/3.

[77] ld. Radványi 1963. május 24-én kelt jelentését Péter Jánosnak. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 00598/2.

[78] DSB. Vol. XLIX. No. 1275. Dec. 2, 1963. 5. Az Egyesült Államok ún. zárt területeket jelölt ki a bolgár, a csehszlovák, a magyar, a lengyel és a román képviseletek tagjai számára, melyek az ország kb. 15%-át foglalták magukba.

[79] A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 3062/1964. sz. határozata 1964. február 19-én. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 6028/2 (1964).

[80] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd, 39/Pf/1964.

[81] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz. 4/b, 0028/1 (1964).

[82] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bc, 46/Sz. B./1964.

[83] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 4/bdd, No. 304 (Note No. 1951/1964).

[84] Radványi 1964. május 18-i jelentése UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 002815.

[85] ld. az V. Területi Osztály (Házi Vencel) feljegyzését az 1964. június 18-i magyar–amerikai megbeszélésekről. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd 183/1964.

[86] ld. Radványi 1964. június 22-i jelentését a State Department kulturális osztályának vezetőjével, Frank Siscoe-val folytatott beszélgetéséről. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 0028/6.

[87] Bartha János külügyminisztériumi főosztályvezető (V. Területi Osztály) 1964. augusztus 21-i feljegyzése. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd 240/1964.

[88] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd 377/1964.

[89] Házi Vencel feljegyzése: UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd 402/1964.

[90] Házi Vencel feljegyzése: UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz 4/bd 404/1964.

[91] A jelek szerint az amerikaiakat sem nagyon érdekelte a hercegprímás politikai szempontból; Mindszenty az emlékirataiban többször panaszkodik arról, hogy az „amerikai hatóságok általában meglehetősen szigorúak voltak a nálam teendő látogatásokkal kapcsolatban" és megemlíti azt az esetet, amikor Richard Nixon 1963-as magyarországi magánlátogatása során „a szobám melletti hivatalban tárgyalt, de engem nem keresett fel". *Mindszenty, Cardinal József:* Memoirs. New York, 1974. 217.

[92] Marjai József tájékoztatója a prágai és a varsói magyar nagykövetnek az amerikai–magyar tárgyalásokat illetően. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 001951/2. (1964).

[93] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 006612.

[94] A jelentés szövegét lásd AFP, Washington D. C. 1968. 532–537. és DSB LIV. No. 1405. May 30, 1966. 845–855.

[95] AFP, Washington D. C. 1969. 438.

[96] Házi Vencel feljegyzése a tárgyalásról. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 415/1964.

[97] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd 61/F. US 1964. sz. t.

[98] ld. Szilágyi Béla feljegyzését a megbeszélésről. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/bd 207. Sz. B./1964.

[99] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 13. doboz, 4-1. 002315/1 (1965).

[100] ld. a disszertáció II. fejezet 1/b. részét. Felsorolásszerűen az alábbi törvényeket lehet megemlíteni: az 1921-es Dömpingellenes Törvény; az 1934-es Johnson-törvény (az Egyesült Államokkal nem baráti viszonyban lévő országoknak csak 6 hónapig terjedő időszakra lehet hitelt adni); az 1948-as megszorítás a Külföldi Segélytörvényhez, mely kizárta a Marshall-programból azokat az országokat, amelyek olyan termékeket gyártanak a segélyprogram alá nem eső országok számára, melyek exporttilalom alá esnek az USA-ban; az 1949. február 28-i Exportkorlátozási Törvény; az 1949. november 22-i nemzetközi embargólista; az 1950. január 1-jén életbe lépett CG–COCOM-lista; az 1951. október 26-i Battle-törvény (a COCOM-listánál átfogóbb embargós lista); és a PL 480 (Mezőgazdasági Kereskedelemfejlesztési és Segélynyújtási Törvény).

[101] Spangler, George Wilt: az amerikai Külügyminisztérium nemzetközi vitás ügyekben illetékes helyettes jogtanácsosa.

[102] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 5/b 002618/1965.

[103] Stall, Lee T.: az amerikai Külügyminisztérium kelet-európai szakértője.

[104] Házi Vencel feljegyzése 1965. május 10-én. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 13. doboz, 4–1, 14. 002315/1 (1965).

[105] Radványi jelentése a Lisle-vel folytatott 1965. május 22-i beszélgetésről. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 13. doboz, 4–1, 108. 003050/1 (1965).

[106] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 5/b sz. n. (1965).

[107] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 5/b. Jegyzék. (1965). A tiltott területek magukba foglalták Győr–Sopron, Vas, Zala, Nógrád, és Szabolcs–Szatmár megyéket, valamint Székesfehérvárt és Veszprémet (áthaladás csak megállás nélkül volt lehetséges itt).

[108] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 5/b 31/P.J./1966. „B".

[109] Radványi jelentése a Réti Károly vezette magyar pénzügyi delegáció tiszteletére adott ebéden a Lisle-vel folytatott beszélgetésről. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 17. doboz, 4–57. 571. 001700/2 (1966).

[110] ld. például az 1965. december 23-i Rusk–Radványi találkozóról küldött beszámolót. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–13. 135. 001131/1966.

[111] Minderről ld. az MSZMP KB PB-hez intézett előterjesztést 1966. november 11-i dátummal. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–11. 133. 005283/1966.

[112] A kormányrendeletre ld. az UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz 1–11. 113. 005283/2 (1966); míg az Elnöki Tanács határozatára a 15. doboz, 4–11. 113. 005283/3 (1966). sz. iratot.

[113] Radványi 1967. január 21-i jelentésében megemlíti Symington protokollfőnök ezirányú kérdését; január 11-én Kovács Endre bemutatkozó látogatásával a State Department magyar ügyek előadója, Charles Tihanyi ugyancsak az agrément felől érdeklődött. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 4–113. 00976/1. (1967.)

[114] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 4–113. 00976/3 (1967).

[115] ld. a 99. sz. jegyzetet.

[116] ld. Házi Vencel (V. Területi Osztály Főosztályvezető) feljegyzését 1967. június 15-én. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 4–114. 00976/8. (1967).

[117] ld. National Archives. Washington. D. C. State Department Decimal Files. 611.66231/4-2958., 611.66231/5-12258. és 611.66231/7-3158.

[118] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4/b 001479 (1960).

[119] Az adatokat a magyar küldöttség által 1965. július 30-án készíttetett feljegyzés alapján állítottuk össze. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 5/b. sz. n. (1965).

[120] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–5. 528. 01128/2.

[121] Vedeler 1965. február 12-én a Józan Sándor bemutatására a State Departmentben tartott találkozón Radványi Jánosnak. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–5. 528. 001304/1. (1965).

[122] Davis államtitkárhelyettes Radványinak 1965. március 18-án. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–5. 528/1965.

[123] William L. Stearman külügyminisztériumi tanácsos Radványinak 1965. április 24-én. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 13. doboz, 4–1. 146. 003056/1965.

[124] ld. bővebben a dr. Jelenik Gyua feljegyzését 1965. február 16-án. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 5/b 12/F/1965.

[125] ld részletesebben a PÜM 1965. augusztus 2-i összefoglaló jelentését a július 20–29-i tárgyalásokról. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–5. 128. 00470/9. (1965).

[126] Iván Tivadar és Házi Vencel 1965. augusztus 3-i feljegyzése. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 5/b 312/1965.

[127] Lisle 1966. február 14-én kérette be a State Departmentben Radványit ez ügyben. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 16. doboz 4–52. 525. 001715/1966.

[128] Házi Vencel 1966. február 21-i feljegyzése. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 16. doboz, 4–52. 525. 001716/1966.

[129] Radványi és Réti jelentése az 1967. április 17–28. közötti tárgyalásokról. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 16. doboz 4–52. 525. 001715/7. (1966).

[130] Réti Károly feljegyzése az 1967. április 17–28. közötti tárgyalásokról. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 13. doboz, 4–522. 001723/4 (1967).

[131] Az adatok Mádai István kereskedelmi tanácsos Feljegyzés-éből származnak, melyet 1952. április 29-én állított össze dr. Weil Emil követ részére. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 2. doboz, 026642 (1952).

[132] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, sz.n./1958.

[133] ld. Gaál Endre kereskedelmi tanácsos dr. Újházy László főosztályvezetőnek (Külkereskedelmi Minisztérium Tengerentúli Tőkés Országok Államközi Főosztálya) írt jelentését 1965. február 15-én a magyar húsexport hiányosságairól és az azt lebonyolító TERIMPEX „hanyagságáról", UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–5. 553. 002032 (1965).

[134] Szilágyi Béla feljegyzése az 1965. január 13-án Elim O'Shaughnessy-vel folytatott tárgyalásokról. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 12. doboz, 5/b 5/Sz. B./1965.

[135] Az adatokat a Külkereskedelmi Minisztérium által összeállított 1968. évi viszonylati irányelvek c. jelentésből vettük. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 9. doboz 00438, 4–5. (1966).

[136] James A. Reed pénzügyminiszter is foglalkozott ezzel a kérdéssel 1964. december 24-én. ld. a 120. sz. jegyzetet.

[137] UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–5 503. 001950/4. (1965).

[138] A törvény meghosszabbításának vitájáról ld. Radványi 1965. március 24-i jelentését. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 15. doboz, 4–5. 503. 001950/5. (1965).

[139] Vö. Kovács Endre kereskedelmi tanácsos 1968. április 29-i jelentését Viczenik Dénesnek a szocialista országok 1966-os és 1967-es, az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelmi forgalmáról. UMKL KÜM XIX-J-1-j. USA TÜK, 6. doboz, 4–5. 00316/3. (1968).

Tamás Magyarics

LES ÉTATS UNIS ET LA HONGRIE, 1957–1967

(Résumé)

La révolution hongroise de 1956 marquait une borne et dans le rapport bilatéral américain-hongrois et dans les relations des États Unis et des pays socialistes de l'Europe. Après 1956: le gouvernement des États Unis a rompu graduellement avec sa manière de voir du bloc et dans les années 1960 sa politique extérieure — avant rigide et confrontée — était changée avec celle de plus souple basée sur le principe du „débordement" (spillover).

La formation des rapports américains–hongrois bilatéraux d'une part convenait dans la relation de l'Est et de l'Ouest générale, d'autre part était définiée par les problèmes manifestant dans le rapport de ces 2 pays. Parmi eux le plus essentiel était que légitimité du gouvernement politique hongrois s'était basée sur la fiction que la révolution d'1956 a éclaté sous l'impulsion des États Unis et les Américains jouaient un rôle important dans les événements d'octobre–novembre. Il y avait une différence signifiante entre les intérèts hongrois — américains aussi: tant que le gouvernement hongrois était intéressé dans le développement des relations économiques: les Américains préféraient d'améliorer les relations politiques et culturelles. Les efforts hongrois étaient aggravés par le fait aussi qu'avant le développement des relations économiques d'abord aurait dû arranger les exigences matérielles entre les 2 pays. Étant que la Hongrie aurait dû payer des millions en dollars; le négociateur hongrois voulait gagner du temps pendant les négociations bilatérales espérant que la légitimité du gouvernement des exigences américaines dans la suite va être périmée. De l'autre côté les gestes du gouvernement américains faits avant pour les pays socialistes de l'Europe centrale: étaient entravés par les forces consérvatrices renforcées à cause de la guerre de Vietnam et son influence internationale. En conséquence les représentants de „ligne dure" de 2 pays également ne voulaient pas améliorer significativement leur relation.

Notamment en conséquence de ces efforts le gouvernement des 2 pays ne pouvait obtenir au erme de cette période que la Hongrie et les États Unis ont rétabli leur relation diplomatique complète. La réconnaissance officielle ne signifiait pas la solution des problèmes discutés; c'étaient arrangés par les partenaires seulement dans la décennie suivante.

THE UNITED STATES AND HUNGARY, 1957–1967

by Tamás Magyarics

(Summary)

The Hungarian revolution of 1956 was a milestone in bilateral American-Hungarian relations on the one hand, and in the relations of the United States and the European socialist countries on the other. After 1956, the leaders of America gradually stopped considering the region as a homogeneous bloc, and rigid confrontation was gradually replaced by the more flexible policy of „spillover" in American foreign policy in the 1960s.

The development of bilateral American-Hungarian relations fitted in well with the general relations of East and West, but is was also determined by the problems in the relationship of the two countries concerned. The most important of the latter was a presumption forming the basis of the legitimacy of the Hungarian political leadership, namely, that the revolution of 1956 had broken out on the instigation of the United States and the Americans had played an active part in the events of October and November that year. There were significant differences also between the American and the Hungarian interests. While the Hungarian leaders were above all interested in the development of economic relations, the Americans emphasized primarily the improvement of the political and cultural ones. The Hungarian efforts were hindered also by the fact that the first step towards improving economic relations should have been the settlement of mutual financial claims of the two countries. Since Hungary would have had to pay millions of dollars to

America, it did everything it could during the bilateral talks to gain time in the hope of the American claims becoming superannuated. The American gestures towards the Central European countries were also frustrated by the conservative forces getting stronger in the United States due to the Vietnam war and its international consequences. So the hard-line politicians of both sides took care that mutual relationships should not improve significantly.

Partly as a result of these efforts, the leaders of the two countries managed to reach by the end of the period in question only the restoration of full diplomatic relations. However, official recognition did not mean the solution of the controversies. These problems were settled only in the decade to come.

Gergely Jenő

A KERESZTÉNY PÁRTOK ÉS A VÁLASZTÁSOK 1920–1947[1]

Keresztény pártoknak azokat a *világnézeti* pártokat tekintjük, amelyek politikájának (programjának)[2] teoretikus alapja a kereszténység szociális és politikai tanítása, nálunk elsősorban a katolikus egyház szociális doktrínája.[3] Ebből két dolog is adódik: bár e pártok szinte kizárólag *kereszténynek* nevezték magukat, mégsem voltak igazán interkonfesszionálisak, hanem *katolikusok*. Így egyházi kötődéseik is a katolikus egyházhoz fűzték őket. Azon keresztény pártokat is ide soroljuk, amelyek nevükben ezt nem jelezték (a legitimista Nemzeti Néppárt vagy a Demokrata Néppárt). Ugyanakkor egyes, magukat nevükben kereszténynek mondókat nem tekintjük a fenti értelemben vett keresztény pártnak (pl. Keresztény–Keresztyén Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt — közismerten az Egységes Párt —, vagy a nyilas Keresztény Nemzetiszocialista Front).

*

A *korszakhatárok* kijelölése sem problémamentes. Az induló 1920-as választás azzal magyarázható, hogy a történelmi Magyarország megszűnése utáni kezdő állapot, amely azután területileg — ami a választásokat illeti — folyamatos marad. De nyilvánvaló, hogy a keresztény pártok kontinuitása áll fenn az 1918 előtti politikai katolicizmussal: az 1895-ben alakult Katolikus Néppárttal, illetve az 1907-ben létrejött Országos Keresztény–Szocialista Párttal, amelyek 1918 elején Keresztény Szociális Néppárt néven egyesültek,[4] mind személyi állományuk (képviselőik), mind szavazóbázisuk (földrajzilag és társadalmilag), mind ideológiájuk és programjuk tekintetében.

Ennél problematikusabb az 1947-es záró korszakhatár. Ennek fő oka az, hogy az 1947-ben szereplő Demokrata Néppárt (1944–45-ben Keresztény Demokrata Néppárt) mindenfajta kontinuitást tagadott az 1945 előtti keresztény pártokkal és politikával. Ez elsősorban személyeit tekintve igaz, és részben igaz a programra is: ők a keresztény társadalmi tanítás kereszténydemokrata politikai következtetéseit vallották magukénak. Ugyanakkor egyértelműen keresztény világnézeti párt, jellegét tekintve ez is inkább katolikus. Szavazóbázisa társadalmi és földrajzi tekintetben részben folyamatos, de kiegészül új elemekkel és területekkel is (amelyek addig a kisgazdapárté voltak). Az 1945-ös hiátus is a megszakítottságot érzékelteti. Így az 1920–1939 közötti ciklusok és az 1947-es választás összevetése, egy folyamatos sorba állítása nem mindenben lehetséges és nem is egészen reális. (Hogy most az 1920–1939 közötti társadalmi-politikai állapotok

és az 1947-es közötti minőségi különbséget ne is említsük.) Ezért az 1947-es választás esetében annak önálló elemzése tűnne célszerűbbnek.[5]

A folyamatosság inkább tetten érhető a Keresztény Női Tábornál. Itt található az egyetlen személyi folyamatosság is, Slachta Margit, az első női képviselő személyében, aki már tagja volt az 1920-as nemzetgyűlésnek, és az 1947-es országgyűlésnek is. A párt elnevezése is változatlan maradt. Benne a hagyományoknak megfelelően nemcsak az egyházi befolyás igen erős (1947-ben Mindszenty József bíborosé), hanem maguknak az egyháziaknak a jelenléte. Maga Slachta Margit szociális nővér, és az 1947-ben szerzett 4 mandátumukból 2 egyházi személyé volt. A párt a legtöbb szavazatot az esztergomi választókerületben kapta.[6] De a Demokrata Néppárt 62 mandátumához képest a Keresztény Női Tábor 4 mandátumával nem módosít a fentebb tett megállapításainkon a keresztény pártok egészét illetően.

A választási eredmények összehasonlítását a választójog és azon belül a választási kerületek, valamint az összmandátumok számának gyakori változása nehezíti.[7]

Az 1920-as első nemzetgyűlési választásokat az 5985/1919. ME. sz. rendelet (1919. november 17.) szerint tartották meg. Ez gyakorlatilag az általános, egyenlő és titkos, községenkénti, közvetlen és kötelező választójog bevezetését jelentette. A rendelet az 1914-ben megreformált *egyéni* választókerületeket állította vissza; a választókerületek beosztását az 1914:XV. tc. alapján az 55 000/1914. BM. sz. rendelet állapította meg. Maga a választás több ütemben zajlott le, az ország megszállt területeinek felszabadulását követve. Az elsőre 1920. január 25–26-án az ország meg nem szállt részén (beleértve Nyugat-Magyarországot is). Ekkor Budapesten 22 választókerületet alakítottak ki, ahol 22 egyéni mandátum sorsa dőlt el. A tiszántúli választásokra 1920. június–július folyamán került sor, míg a szerbek által kiürített baranyai–bácskai területen 1921. október–november hónapokban. Az első nemzetgyűlés összesen 208 tagból állt.

Az 1922-es második nemzetgyűlési választásokat a 2200/1922. ME. sz. rendelet alapján tartották meg. A rendelet értelmében a szavazás Budapesten és környékén — újonnan szervezett választási kerületekben (Buda 6, Pest-Észak 9, Pest-Dél 10, Budapest-környék 5 mandátum, ez utóbbiak Újpest, a Rákosok, Kispest, Pestszenterzsébet, Üllő, összesen 30 mandátum) a szavazás arányos képviseleti rendszer szerint, lajstromos szavazással titkosan történik. A többi törvényhatósági jogú városban (ekkor ezek száma 10: Szeged 3, Debrecen 3, Győr 2, Pécs 2, Hódmezővásárhely 2, Kecskemét 2, Miskolc 2, Sopron 1, Székesfehérvár 1, Baja 1 mandátum, összesen 19 mandátum) az általános többségi rendszer szerint titkosan, más választókerületekben (beleértve a rendezett tanácsú városokat is) az általános többségi rendszer szerint nyíltan történik. A titkos és lajstromos kerületekben 30 + 19 = 49 mandátum, a nyíltakban 196 mandátum sorsa dőlt el. Az összes mandátumok száma 245 volt és maradt 1939-ig. A választás két ütemben, 1922. május 28-án, illetve június 2-án történt.

Az 1926-ban helyreállított kétkamarás országgyűlés képviselőházának megválasztására az 1925:XXVI. tc. alapján, 1926. december 8. és 15. között került sor. A választójogi törvény lényegében követte az 1922-es rendeletet, de azokban

a törvényhatósági jogú városokban, amelyek csak egy képviselőt küldhettek (Sopron, Székesfehérvár és Baja) visszaállította a nyílt szavazást. (Tehát a 245-ből 46 volt titkos és 199 a nyílt mandátum.) A törvény egyébként a választókerületek beosztását változatlanul hagyta.

Az 1939-es képviselőválasztásokat új törvény alapján tartották meg. Az 1938:XVIII. tc. a képviselők számát 245-ről 260-ra emelte fel. Az országot egyéni és lajstromos választókerületekre osztotta, és mindenütt a titkos szavazást írta elő. Összesen 135 egyéni és 125 lajstromos választókerületet alakított ki. Budapest és környéke, valamint a törvényhatósági jogú városok (ekkor 7) kivételével — ahol csak lajstromos, listás választás volt — a választópolgárok gyakorlatilag két szavazatot adtak le: egyiket az egyéni jelöltre, a másikat a területileg összeállított pártlistára. A keresztény párt (ekkor az Egyesült Keresztény Párt) és a MÉP közötti paktum értelmében a MÉP listáin több keresztény párti jelölt is indult, akik a Ház összeülése után keresztény pártiként szerepeltek. (Győrött pedig közös MÉP–EKP lista indult.) Az 1938–1941 között visszacsatolt országrészeken nem írtak ki választásokat, hanem onnan úgymond „behívták" a képviselőket, formálisan mint pártonkívülieket. (Közülük azután többen valamely meglévő párthoz csatlakoztak, vagy külön pártot alakítottak, mint pl. az erdélyiek.)

Az 1947. augusztus 31-én tartott országgyűlési választásokat az 1947:XXII. tc. alapján tartották meg. Ez a mandátumok számát 411-ben állapította meg. Az arányos és titkos választás választókerületi lajstromokra (pártlajstromokra), illetve országos listára történt. Ez utóbbin a 411-ből 60 mandátum szerepelt.

Egy választási kerületet általában egy-egy vármegye képezett, kisebb szavazószámmal rendelkezők esetében kettő összekapcsolásával képeztek egy választókerületet. Ezen belül a szavazókörök járásonként, illetve városonként kerültek megállapításra, ezek száma — Nagy-Budapest választókerület nélkül — 209 volt. Egy mandátum megszerzéséhez minimum 14 000 szavazatra volt szükség.

*

A tárgyalt időszakban több keresztény párt létezett egyidejűleg, részint egymás bomlástermékeiként is, amelyek vagy ellenzéki, vagy kormánypárti (kormánytámogató) platformon álltak. E tekintetben vizsgálódási szempontunk okán nem kell különbséget tenni közöttük. A korszakban csak két választáson — 1926-ban és 1939-ben — indult egyetlen keresztény párt, bár ez utóbbi esetben a kormánypárttal közös listákon is.[8]

A keresztény pártok választási eredményei 1920–1947 között a mandátumok szerint:

Párt	Összes mandátum						
	208	245	245	245	245	260	411
	Év						
	1920	1922	1926	1931	1935	1939	1947
KNEP	81						
Ker. szoc.	5						
KSZGP	1						
Össz.	87						

Párt	Összes mandátum						
	208	245	245	245	245	260	411
	Év						
	1920	1922	1926	1931	1935	1939	1947
KNEP (Haller)		8					
KNEP (Huszár–Ernszt)		15					
Andrássy–Friedrich		12					
Giesswein S. (pk.)		1					
Össz.		**36**					
KGSZP			35				
Össz.			**35**				
KGSZP				34			
Ker. Ellenzék (Friedrich)				2			
Össz.				**36**			
KGSZP					14		
Ker. Ellenzék					1		
Nemzeti Néppárt (Griger)					1		
Össz.					**16**		
Egyesült Ker. Párt (egyéni)						3	
MÉP listán ker. párti						5	
Össz.						**8**	
Demokrata Néppárt							62
Keresztény Női Tábor							4
Össz.							**66**

Az összes keresztény párti mandátumok számának alakulása jól érzékelteti azok befolyásának, illetve politikai súlyának változásait. A keresztény kurzus hónapjaiban a másik kormánypárttal, a Kisgazdapárttal egyenlő erőt képviselnek. A bethleni konszolidáció évtizedében mint koalíciós kormánypárt stabilizálta mandátumainak számát, és mintegy a kormányzat „konzervatív tartalékát" képezte. Az 1930-as évek közepén megroppan a keresztény párt gerince (Gömbös), majd a korszak végére teljesen marginalizálódik. („Saját jogon" szerzett mandátumainak száma még a szociáldemokratákét sem éri el 1939-ben.) A keresztény párt 1945-ben nem is tud indulni a választásokon, ellenben 1947-ben mint a második legnagyobb párt — és a legerősebb ellenzéki párt — befolyásának ilyetén megnövekedését nemcsak a kereszténydemokrácia alternatívájának kedvező fogadtatása, hanem a kisgazdapárt elemeire való széthullása is magyarázza.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy a keresztény pártok földrajzilag, regionálisan milyen mértékű befolyással rendelkeztek, mégpedig az elnyert mandátumok területi megoszlásának tükrében.

A keresztény pártok befolyásának földrajzi megoszlása 1920–1947 között a mandátumok szerint:

Budapest és megyék	Év						
	1920	1922	1926	1931	1935	1939	1947
	Összes megszerzett mandátum						
	87	36	35	36	16	8	66
Budapest és környéke	15	9	9	9	8	1	4
PPSK	10	2	2	1	0	0	5
Össz.	**25**	**11**	**11**	**10**	**8**	**1**	**9**

Budapest és megyék	Év						
	1920	1922	1926	1931	1935	1939	1947
	Összes megszerzett mandátum						
	87	36	35	36	16	8	66
Vas	8	6	5	6	1	1	6
Zala	7	3	3	3	2	2	7
Sopron	5	3	3	4	1	0	6
V + Z + S =	**20**	**12**	**11**	**13**	**4**	**3**	**19**
Dunántúl	33	20	20	21	6	4	37
Heves–Nógrád–Hont	9	4	2	4	1	2	6
V–Z–S + H–N–H =	**29**	**16**	**13**	**35**	**5**	**5**	**35**
Egyéb	20	1	2	1	1	1	20

A táblázat a keresztény pártok állandó és stabil befolyását mutatja a fővárosban (a Wolff-párt révén) és a három nyugat-magyarországi megyében, illetve a Heves–Nógrád–Hont térségben. Az „egyéb" területekről származó mandátumok száma — eltekintve a konjunkturális két szélső adattól — ezekhez képest jelentéktelennek mondható. Ez a földrajzi befolyás egyértelműen tradicionálisnak tekinthető, hiszen a politikai katolicizmus fellegvára a Katolikus Néppárt megalakulásától a Nyugat-Dunántúl volt. A Felvidék elcsatolása után ez még markánsabbá vált, illetve kiegészült a nógrádi régióval.

Ennek a tradíciónak az erejét mutatják az 1947-es választások is, amikor gyökeresen megváltozott körülmények között a trend alapjában véve továbbra is érvényesül. Ennek bizonyítékául táblázatosan bemutatjuk a DNP szavazóinak %-os megoszlását a városok és járások részeredményeit figyelembe véve (Nagy-Budapest nélkül).

A Demokrata Néppártra szavazók %-os aránya az összes szavazaton belül 1947-ben városok és járások szerint:

Megye	Járás / város			
	60% felett	50–60%	40–50%	Összes
Zala	4	6	–	10
Vas	3	6	–	9
Nógrád	1	1	1	3
Győr	–	2	1	3
Veszprém	–	2	2	4
Somogy	–	1	2	3
Baranya	–	1	2	3
Sopron	–	1	4	5
PPSK	–	1	–	1
Heves	–	1	2	3
BAZ	–	–	1	1
Összesen	**8**	**22**	**15**	**45**
Dunántúl	7	19	11	37
Dunántúl + Nógrád–Heves	**8**	**21**	**14**	**43**

A DNP szavazóbázisának eltolódása a Dél-Dunántúl, illetve Veszprém megye felé nem annyira a keresztény párti politikai befolyással magyarázható, hanem inkább azzal, hogy az itteni korábbi kisgazdapárti szavazók 1947-ben a Demokrata Néppártot választották.

A két háború között a keresztény pártok befolyása legalább annyira városi volt, mint hagyományosan vidéki (agrárius, falusi). Éppen a keresztény politika korszerűsödése, illetve a fővárosi Keresztény Községi Párt stabil befolyása eredményezte, hogy a keresztény párti mandátumoknak a fele városi szavazókörzetekből került ki:

A keresztény pártok választási eredményei a városokban (1920–1939)
(10 thj. + 45 rtv. = 55 város)

1920:	54 mandátum (összes 87)
1922:	17 mandátum (összes 36)
1926:	15 mandátum (összes 35)
1931:	15 mandátum (összes 36)
1935:	8 mandátum (összes 16)
1939:	2 mandátum (összes 8)

Budapesten és környékén (1920-ban csak Budapest)

1920:	15 mandátum (összes 22)
1922:	9 mandátum (összes 30) Bp. és környék
1926:	9 mandátum (összes 30)
1931:	9 mandátum (összes 30)
1931:	9 mandátum (összes 30)
1935:	8 mandátum (összes 30)
1939:	0 mandátum (összes 30)
1947:	4 mandátum (Nagy-Budapest)

Ha viszont azt vizsgáljuk meg, hogy a titkos és nyílt szavazás kombinációjakor (1922–1935 között) a keresztény pártok melyik esetben értek el jobb eredményeket, úgy kitűnik, hogy a mandátumoknak mintegy harmada származik csak a titkos lajstromos kerületekből:

A titkos (lajstromos) keresztény párti eredmények 1922–1935:

Év	Titkos (lajstromos)	Nyílt (egyéni)	Összes
1922	10	26	36
1926	10	25	35
1931	10	26	36
1935	8	8	16

A folyamatosság garantálásának eszköze volt részint egyes jelöltek „túlbiztosítása", azaz több kerületben való egyidejű indítása, illetve listán első helyen történő szerepeltetése. Ezt egészítette ki 1920–1931 között az ún. *egyhangú mandátumhoz* juttatás, amikor a két nagy párt — 1920-ban a KNEP és a Kisgazdapárt, 1922–1931 között a kormánytámogató keresztény párt és az Egységes Párt – megegyezett, hogy ezen kerületekben nem indítanak egymással szemben jelölteket. 1935-ben Gömbös ezt a gyakorlatot a Független Kisgazdapárttal próbálta folytatni, mert a keresztény párt ellenzékbe ment.

Az ún. egyhangú (választás, szavazás nélküli) mandátumok száma, illetve személyi megoszlása a keresztény pártok esetében 1920–1931 között:

Egyhangú mandátumok:

1920:	22 mandátum
1922:	2 mandátum
1926:	13 mandátum
1931:	9 mandátum

Ebből azok, akik egynél több alkalommal jutottak így mandátumhoz:

4 x:	Ernszt Sándor (rk. pap), tehát mind a négy alkalommal!
3 x:	Lingauer Albin
2 x:	Haller István
	Vass József (rk. pap)
	Frühwirth Mátyás
	Huszár Károly
	Czettler Jenő
	Vargha Gábor (rk. pap)

Közülük 4 aktív miniszter vagy volt miniszter. 1920-ban a 22 egyhangú mandátumból 8-at aktív vagy éppen leköszönt miniszter kapta.

A „túlbiztosítások" nagyságrend szerint ciklusonként:

1920-ban:	Haller István 3 kerületben = Bp. I. győz
	Cegléd győz
	Lövő győz
	Mindhárom mandátumot megszerezte.
	Huszár Károly 2 kerületben = Sárvár győz
	Csongrád bukik
	Csilléry András 2 kerületben = Bp. bukik
	Vál bukik

1922-ben:	Friedrich István 3 kerületben = Hajdúböszörmény bukik Zalaegerszeg bukik Pest-Dél listán bejön Haller István 3 kerületben = Vasvár győz Cegléd győz Pest-Észak listán bejön Mindhárom mandátumot megszerezte.
1926-ban:	Vass József 4 kerületben = Gyöngyös győz Szombathely győz Zalaszentgrót győz Veszprém győz Mind a négy mandátumot megszerezte. Ernszt Sándor 2 kerületben = Drégelypalánk győz Pest-Dél listán bejön Mindkét mandátumot megszerezte.
1931-ben:	Ernszt Sándor 5 kerületben = Drégelypalánk győz Szombathely győz Győr listán bejön Pest-Észak listán bejön Bp. környék listán bejön Mind az öt mandátumot megszerezte. Friedrich István 2 kerületben = Pest-Észak listán bejön Buda listán bejön Mindkét mandátumot megszerezte.

Amikor 1935-ben Ernszt Sándor csak egyik budapesti listán volt listavezető, és egyéniben megbukott (mert Gömbös nem biztosított neki egyhangú mandátumot), nem került be a képviselőházba. A választások előtt ugyanis megígérte a fővárosi listán mögötte 2. helyen lévő keresztényszocialista Tobler Jánosnak, hogy győzelem esetén lemond javára. Ernszt 1931-es és 1935-ös szereplése közötti kü-

lönbség jól érzékelteti, hogy a keresztény párt a Bethlen-korszakban mandátumainak jelentős számát a kormányzati hatalom támogatásának, és nem népszerűségének köszönhette.

A keresztény pártok területi, valamint társadalmi befolyása és vezető gárdájának személyi összetétele jelentős *folyamatosságot és állandóságot mutat.* A többszörösen újraválasztott képviselők nem csak a személyi folyamatosságot, hanem a területi–társadalmi szavazóréteg állandóságát is mutatják. Ebből az is következett, hogy a korszak végére a párt igen elöregedett, nem volt képes politikáját megújítani, ami már az 1930-as években konfliktusokhoz vezetett a párton belül. Főleg az 1935-ös választásokon a Gömböstől elszenvedett csúfos vereség nyomán erősödött fel a KGSZP-n belül a nemzedékváltás sürgetése.

Az alábbiakban számszerűen áttekintjük a kettőnél több alkalommal mandátumhoz jutottak listáját jelezve, hogy a mandátum folyamatos-e, illetve hogy melyik kerületből került be, ha ez jellemző. (Akit más-más kerületben választottak meg, ott a kerületet nem jelezzük.) A folyamatosságnak az esetek jelentős részében csak az illető politikus elhalálozása vetett véget, amit † jellel jelölünk:

Képviselő neve	Ciklus	Kerület	Megszakadás oka	Hányszor folyamatos
Friedrich István	1920 1922 1926 1931 1936	Budapest	1939-ben nem indul	5 x
Homonnay Tivadar	1920 1922 1926 1931 1935	Nem jellemző	1939-ben nem indul	5 x
Ernszt Sándor (pap)	1920 1922 1926 1931	Drégelypalánk	1935-ben bukik († 1938)	4 x
Mátéffy Viktor (pap)	1920 1922 1926 1931 1939	Esztergom	1935-ben bukik	5 x megszakítással
Griger Miklós (pap)	1920 1922 1926 1931	Csorna	1935-ben bukik († 1938)	4 x
Lingauer Albin	1920 1922 1926 1931	Kőszeg	1935-ben bukik	4 x
Huszár Mihály (pap)	1926 1931 1935 1939	Sárvár		4 x

Képviselő neve	Ciklus	Kerület	Megszakadás oka	Hányszor folyamatos
gr. Zichy János	1926 1931 1935 1939	Nem jellemző	(† 1944)	4 x
Wolff Károly	1922 1926 1931 1935	Budapest	† 1936)	4 x
Turi Béla (pap)	1920 1926 1931 1939	Nem jellemző	1922-ben bukik († 1939)	4 x megszakítással
Haller István	1920 1922 1926	Nem jellemző	1931-ben bukik	3 x
Huszár Károly	1920 1922 1926	Nem jellemző	Nem indul	3 x
Láng János (pap)	1920 1922 1926	Nagybaracska	1931-ben bukik	3 x
Buday Dezső	1922 1926 1931	Budapest	(† 1932)	3 x
Vargha Gábor (pap)	1922 1926 1931	Szentgotthárd	1935-ben bukik	3 x
gr. Esterházy Móricz	1931 1935 1939	Nem jellemző		3 x
Csilléry András	1922 1926 1935	Budapest	1931-ben bukik 1939-ben MÉP	3 x megszakítással
Frühwirth Mátyás	1920 1926 1931	Nem jellemző	1922-ben bukik 1935-ben nem indul	3 x megszakítással
Szabó József	1920 1922 1935	Nem jellemző	1926-ban bukik 1931-ben bukik 1939-ben bukik	3 x két megszakítással
gr. Sigray Anrtal	1920 1922 1931	Körmend	1926-ban bukik 1935-ben pk.	3 x megszakítással

Összesen:

2 képviselő 5 x megszakítás nélkül
1 képviselő 5 x megszakítással
6 képviselő 4 x megszakítás nélkül

2 képviselő	4 x megszakítással
6 képviselő	3 x megszakítás nélkül
4 képviselő	3 x megszakítással
19 képviselő	**69 alkalommal.**

Figyelmet érdemel, hogy 12 politikus megszakítás nélkül őrizete meg mandátumát. A megszakítottság is csak egyetlen esetben volt két ciklusra kiterjedő, a többiek esetében egy ciklus maradt ki.

A keresztény pártokban az 1920–1922-es váltástól eltekintve, nagyfokú kontinuitást tapasztalhatunk mind a választókerületek megtartása, mind a megválasztott személyek tekintetében.

A ciklusonként új, illetve újraválasztott keresztény párti képviselők száma:

	Választások						
	1920	**1922**	**1926**	**1931**	**1935**	**1939**	**1947**
Össz. képv.	87	36	35	36	16	8	66
Újra vál.		23	13	14	12	4	
Új képv.		13	22	22	4	4	66

A számsorokból kitűnik, hogy az 1920-as nemzetgyűlési választásokon bekerültek nagy része 1922-ben már nem jutott vissza a második nemzetgyűlésbe. Ekkor a 23 volt képviselő mellé felzárkóztak azok, a főként konzervatív személyek, akik 1920-ban még nem indultak, vagy vereséget szenvedtek. Amint a keresztény párti képviselők abszolút száma csökkent, azzal egyenes arányban nőtt az újraválasztottak aránya. (Ez átlagban majdnem kiteszi a mandátumaik felét.)

Nézzük meg ezek után, hogy milyen összefüggés található a keresztény pártok választási eredményei és a szavazóbázis felekezeti összetétele között:

A keresztény pártok szavazóbázisának felekezeti összetétele
(A középarányos 1930-as népszámlálás szerint)

Vármegye	Összlakosságon belül a katolikus %-ban
Vas	81,7
Zala	92,5
Sopron	85,9
Dunántúl átlag	79,0
Heves	90,3
Nógrád–Hont	84,0
Budapest	60,8
PPSK	71,8
Országosan	64,9

A katolikusok a keresztény pártok által felülreprezentált 5 megyében mindenütt 80% felett vannak. A dunántúli átlag is majdnem 80%. A főváros esetében a katolikusok aránya lényegében megfelel az országosnak, sőt ha a PPSK-ból adódó Pest-környéket is figyelembe vesszük, azt bizonyára eléri, vagy el is kerüli.

A felekezeti hovatartozás egyben egyházi, és részben politikai kötődést is jelentett. De ezt nem tekinthetjük abszolút érvényűnek. Vannak olyan megyék, ahol a katolikusok aránya ugyanez, sőt esetenként magasabb (pl. Bács-Bodrog 96,2%, Békés 88,8%, Csongrád 84,7%, Szeged thj. 88,1%), mégsem volt jellemző a keresztény pártok befolyása. Itt inkább egy-egy szórványmandátum keletkezett, főként ha akadt egy agilis helyi plébános, aki megszervezte a pártot és indult jelöltként is. (Mint pl. Reibel Mihály plébános Eleken.)

Úgy tűnik, hogy a szavazók választási döntésében országosan nem volt abszolút elsődleges a felekezeti hovatartozás. Ez inkább a Dunántúlon volt fontos szempont, ahol a 80% feletti katolikus többségű vidékek inkább kereszténypártiak voltak. Azon aluliak — Dél-Dunántúl, elsősorban Somogy, Baranya, Tolna — jelentős református lakossága folytán, inkább kisgazdapárti vagy kormánypárti szavazó volt.

A keresztény pártok nyugat-dunántúli, heves–nógrádi és fővárosi jellemző befolyási területe részint hagyományokból (Katolikus Néppárt), részint a szoros egyházi kötődésekből, a katolikus egyház tradicionális közéleti jelenlétéből és befolyásából táplálkozott. Ugyanakkor az is tény, hogy ezek a választókerületek, megyék, régiók bizonyos értelemben polgárosodottabbak voltak az ország más részeinél. (A Nyugat közelsége, a három nyugati megye hasonlósága Ausztriához, Burgenlandhoz stb.)

A *keresztény pártok társadalmi bázisa* direkt módon nem állapítható meg, mert nem rendelkeztek tagnyilvántartással, és nem készült átfogó kimutatás a rájuk valószínűleg szavazók társadalmi megoszlásáról sem. Mivel egyik keresztény párt sem volt korszerűen szervezett modern politikai tömegpárt, folyamatosan élő és működő helyi szervezeteik sem voltak.

Így társadalmi bázisukra elsősorban a földrajzilag pontosan körülhatárolható szavazóbázisukból következtethetünk. Kivételt talán a keresztény pártok kereszténységszocialista vonulata jelent, mert esetükben joggal feltételezhető, hogy a kereszténységszocialista szakszervezetek tagjai — amennyiben rendelkeztek választójoggal — a keresztény párti jelöltekre szavaztak. (A keresztény szakszervezetek viszont rendelkeztek rendszeres tagnyilvántartással, s ez a korszak átlagában mintegy 40–45 000 főt tett ki.)

Induljunk ki a megválasztott képviselők társadalmi hovatartozásából. Bár a képviselők között szinte minden foglalkozási csoport vagy társadalmi réteg megtalálható a munkástól az őrgrófig, mi itt csak két markáns, és ugyancsak folyamatosan jellemző csoportot emelnénk ki: az egyik a katolikus egyháziak (papok), a másik a katolikus arisztokraták jelenléte a képviselők között.

Év	Katolikus pap	Arisztokrta	Összes mandátum
1920	14 + 1 református	3	87
1922	10	5	36
1926	10	2	35
1931	7	7	36
1935	4	3	16
1939	5	2	8
1947	2	0	66

Az 1920-as nemzetgyűlésben bár számszerűleg sok a pap, kevés az arisztokrata, %-osan a későbbiekben nő az arányuk. 1922-ben és 1926-ban a pap + arisztokrata a képviselőknek majd a felét teszi ki, 1938-ban pedig egy kivételével mindegyik ide tartozik, de az egy „kivétel" is nem-arisztokrata nagybirtokos volt. A katolikus papság (jellemzően a plébánosi és prelátus-kanonoki „középréteg") és a katolikus arisztokrácia mint a keresztény pártok reprezentánsai 1895-től, a Katolikus Néppárt színre lépésétől egészen 1945-ig töretlenül uralták a keresztény politikát.

A keresztény pártok szavazóbázisa (kvázi társadalmi befolyása) ennél nyilvánvalóan differenciáltabb képet mutat. Számszerű megjelenítésére aligha vállalkozhatunk, ám úgy véljük, hogy a három alapvető keresztény párti irányzat meghatározásával jól körülírható.

1. A hagyományos néppárti, mérsékelten konzervatív és mérsékelten szociális, a korszakban a fő vonulatot jelentő (Huszár–Ernszt–Vass–Zichy) többségi, és majdnem mindig kormánytámogató keresztény párt jellegét tekintve szinte kizárólag katolikus, szorosan kötődik a katolikus püspökökhöz és a klérushoz. Társadalmilag inkább agrárius, azaz falusi, paraszti és földbirtokos szavazói vannak (illetve azok holdudvara) elsősorban a Nyugat-Dunántúlon (Vas, Zala és Sopron), valamint Nógrád–Hont és Heves megyékben, szórványosan Esztergom, Fejér, PPSK és Csongrád megyékben. A párt agrárius jellegét nem módosítja, hogy az említett területek kisvárosainak, nagyközségeinek értelmisége és keresztény iparos társadalma is nagyrészt e pártot támogatta. Végül megemlíthető ezen irányzat elvi legitimizmusa és alkotmányvédő jellege, a szélsőségektől való tartózkodása, majd elhatárolódása is.

2. A másik, ugyancsak 1918 előtti hagyományokra visszanyúló irányzat a keresztényszocialista. Ez az erősen szociális érzékű csoportosulás — amelynek teoretikus megalapozója Prohászka Ottokár és klasszikus képviselője Giesswein Sándor prelátus kanonok volt — 1920 után maga is ambivalenssé válik: a Szabó József és társai vezette kurzus-politikusok a kereszténységszocialista politikát a jobboldali radikalizmus felé közelítették, míg a Giesswein hagyományaira is építők a keresztény szindikalizmusra támaszkodva inkább az alkotmányos, demokratikus megoldások felé fordultak (Tobler János). A kereszténységszocialista irányzat csak provizórikusan tudott megjelenni önálló pártként, többnyire a volt néppártiakkal együtt élve jelentkezett az országos politikában, míg a fővárosban esetenként Wolffékkal került egy platformra. (Egyébként akár a KNEP, akár a KGSZP esetében előfordult, hogy helyi szinten a kereszténységszocialisták megtartották párt-

szervezeti különállásukat, olyan választókerületekben, ahol viszonylag erős keresztény szakszervezeti centrumok voltak: pl. a főváros egyes kerületeiben, Pécsett, Győrött, Szombathelyen, tehát egyes püspöki székvárosokban.)

A keresztényszocialista irányzat fő tömegbázisát a budapesti és környéki keresztény (katolikus) alkalmazottak, munkások és kisemberek adták, akik valamely keresztény szakszervezet tagjai voltak (vasutasok, postások, közüzemi és állami üzemi alkalmazottak). Vidéken is az említett városokban és azon túl vasúti csomópontokban, dohánygyárakban és textilgyárakban találhatók keresztény szakszervezetek, amelyek az ottani keresztény párt szavazóbázisának részét képezhették. A nem-városi rétegek közül a kereszténységszocialista irányzatnak az 1920-as évek első felében befolyása volt Sopron megyében, az ottani földmunkások között, akiket keresztény szindikalista alapon szerveztek meg, valamint a Hegyalján a szőlőmunkások között. Az viszont inkább magának Giessweinnek a személyes befolyását jelentette, hogy 1905-től haláláig, 1923-ig folyamatosan elnyerte Magyaróvár mandátumát kereszténységszocialista programmal.

3. Új és markáns jelenség volt a keresztény politikában a fővárosban 1920-ban formálisan is önálló párttá váló Keresztény Községi Párt, amelynek vezére 1936-ig Wolff Károly, majd Csilléry András volt (1939-ig, amikor a párt beleolvadt a MÉP budapesti szervezetébe). A fővárosi keresztény párt szavazóbázisa elsősorban a budai kerületekből került ki, de a két pesti kerületben is a nem-zsidó közép- és kispolgárság, tisztviselők, hivatalnokok stb. támogatását élvezte. Országosan nem lépett fel önállóan, az országos képviselőválasztásokon a többségi, kormánytámogató irányzathoz tartozott. A községpolitikában azonban teljesen önálló volt. A budapesti városházát — általában más kormánytámogató csoportokkal koalícióban — az egész korszakon át kézben tartotta.[9]

A Wolff-párt abban is különbözött az előző két irányzattól, hogy nem volt exkluzíven katolikus, hanem jelentős protestáns tömegei és politikusai is vannak. (Maga Csilléry András református vallású, de protestáns volt Buday Dezső is, a párt egyik mérvadó vezetője és képviselője.) A Keresztény Községi Pártot nem fűzték szoros kapcsolatok a főpapsághoz, sőt mi több, a püspöki kar nem egyszer kifejezésre is juttatta fenntartásait a Wolff-párttal szemben, nem utolsó sorban annak nyílt antiszemitizmusa miatt. Ugyanakkor a pártnak kiváló nexusai voltak a fővárosi lelkészkedő papsággal, a plébánosokkal éppúgy, mint a protestáns lelkészekkel. (A keresztény párt vezette főváros jelentős anyagi áldozatokat hozott a templomépítésekkel, kegyúri terhek fokozott vállalásával is.) A KKP közelről sem volt legitimista, és határozottan megkülönböztette magát a konzervatív legitimista katolikus arisztokrata politikától. Mentalitását tekintve a bécsi, Luegerféle kereszténységszocializmushoz állt közel, bár nem nevezte magát kereszténységszocialistának. A KKP kimondottan városi, sőt fővárosi alakulat, amely stabilan 4–7 képviselőt juttatott be a parlamentbe a választásokon.

*

Száz évvel ezelőtt, 1895 elején alakult meg Budapesten a Katolikus Néppárt. A keresztény világnézeti párt azóta nyíltan vagy a felszín alá rejtőzve, de szinte szakadatlanul jelen van a magyar politikában, a közéletben. A DNP 1949. február

4-i kényszerű önfeloszlatása után illegálisan szerveződtek keresztény politikai csoportok, amelyek az 1956-os forradalom napjaiban azután a nyilvánosság elé léptek. Ezt követően részint az emigrációban, részint itthon ismét csak illegálisan történtek elvetélt kísérletek ilyen szerveződésekre. 1989-ben azután ismét színre lépett a világnézeti keresztény párt: a Keresztény Demokrata Néppárt, amely elsősorban a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt utódjának vallotta magát.

A magyar politikai közgondolkodásnak szerves részévé vált a *kereszténydemokrácia*, s ha a keresztény pártok nem is mindig tudtak túlnőni a politikai katolicizmus keretein, mégis elmondható, hogy azok szerves részét képezik az elmúlt évszázad történelmének és a jelennek is. Vizsgálódásunkban éppen ezt a sokoldalú kontinuitást szerettük volna tetten érni, hiszen azt mintegy visszaigazolták az 1990. és az 1994. évi választások. Az már a politikatudomány, a politológia feladata kideríteni, hogy miként és miért változott meg gyökeresen a keresztény párt befolyásának földrajzi és társadalmi folyamatossága.

JEGYZETEK

[1] A Politikatörténeti Intézet munkatársának, Hubai Lászlónak az irányításával előrehaladott állapotban van egy 1920–1994 közötti magyarországi választási atlasz elkészítése. A project keretében összegyűjtött választási jegyzőkönyvek keresztény pártokra vonatkozó adatsorait és az üres kartogramokat ő bocsátotta a szerző rendelkezésére, amiért ez úton is köszönetet mondunk. Ezeket saját adatgyűjtésünkkel részben korrigáltuk.

[2] A polgári kori Magyarország keresztény pártjainak programjai megtalálhatók *Mérei Gyula* (szerk.): A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Bp. 1971. Akadémiai Kiadó; *Uő.* (szerk.): A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969. Akadémiai Kiadó; *Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc* (szerk.): Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Bp. 1991. Kossuth Kiadó; *Balogh Sándor – Izsák Lajos* (szerk.): Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948. Bp. 1977. Tankönyvkiadó.

[3] Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Bp. 1993. Szent István Társulat; *Gergely Jenő:* A keresztény egyházak szociális tanítása. Bp. 1993. Zrínyi Kiadó; Demokrácia – Kereszténység – Humanizmus. Giesswein Sándor a modern kereszténydemokrácia előfutára. Tanulmányok. Bp. 1994. Barankovics Alapítvány.

[4] A Katolikus Néppártról lásd *Szabó Dániel* tanulmányait és kandidátusi disszertációját (kézirat, MTA Könyvtár); a többiről *Gergely Jenő:* A kereszténységszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp. 1977. Akadémiai Kiadó; *Uő.:* A kereszténységszocializmus Magyarországon 1924–1944. Bp. 1994. Typovent Kiadó (Mindkettőben mellékletként a pártprogramok.)

[5] *Izsák Lajos:* A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949. Bp. 1984. Kossuth Kiadó.

[6] *Izsák Lajos:* Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp. 1983. Kossuth Kiadó 161–204.; *Uő.:* Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956. Pécs, 1994. Pannónia Könyvek; *Hubai László – Tombor László* (szerk.): A magyar parlament 1944–1949. Tanulmányok. Bp. 1991. Lap- és Könyvkiadó.

[7] Az idevonatkozó törvényeken kívül lásd *Földes György és Hubai László* (szerk.): Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok. Bp. 1994. Politikatörténeti Alapítvány. A későbbiekben szereplő adatok az itt, illetve a fenti jegyzetekben említett források összehasonlító kritikai elemzéséből származnak.

[8] A keresztény pártok „családfáját" megkíséreltük mellékletként felrajzolni.

[9] A történeti szakirodalom egyik nagy adóssága a Keresztény Községi Párt történetének megírása.

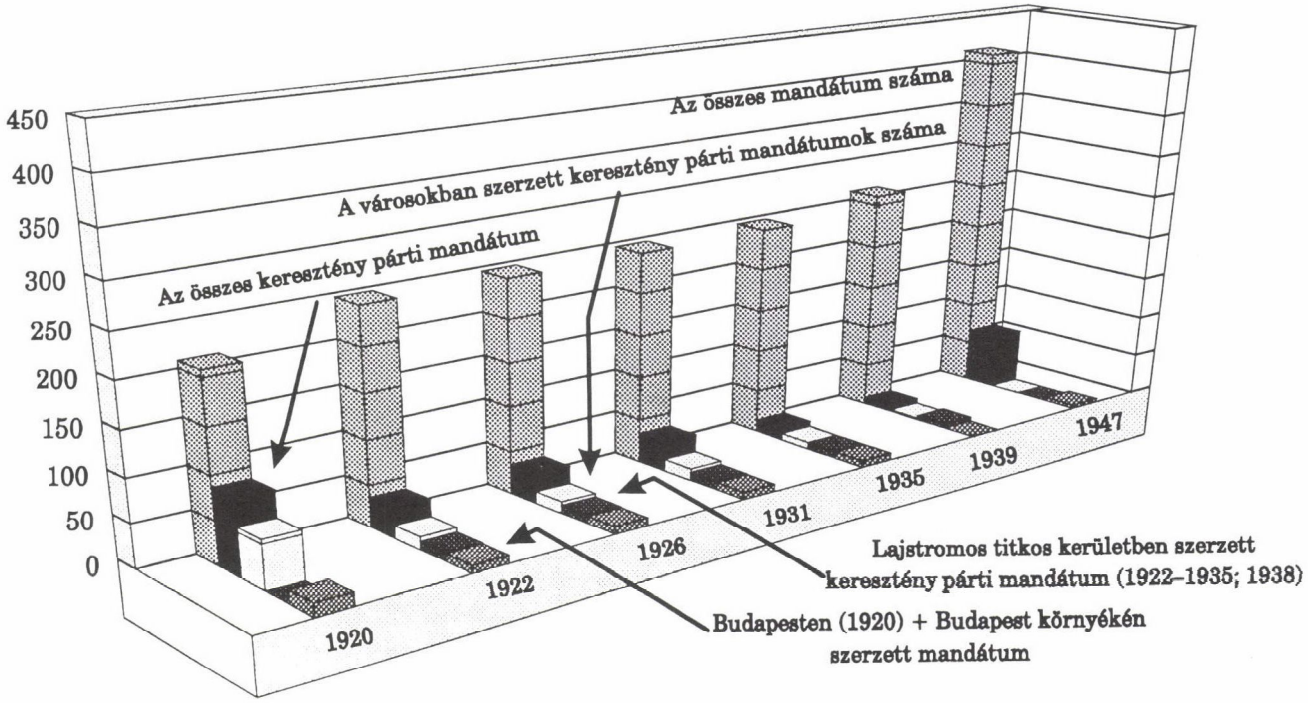
RÖVIDÍTÉSEK

BAZ = Borsod–Abaúj–Zemplén (megye)
DNP = Demokrata Néppárt
KDNP = Keresztény Demokrata Néppárt
Ker. (ker.) = Keresztény (keresztény)
Ker. szoc. = kereszténységszocialista
KGSZP = Keresztény Gazdasági és Szociális Párt
KNEP = Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja
KNP = Keresztény Nemzeti Párt
KNT = Keresztény Női Tábor
KSZGP = Keresztény Szociális Gazdasági Párt
MÉP = Magyar Élet Pártja
pk. = párton kívüli
PPSK = Pest–Pilis–Solt–Kiskun (megye
rtv. = rendezett tanácsú város
thj. = törvényhatósági jogú város

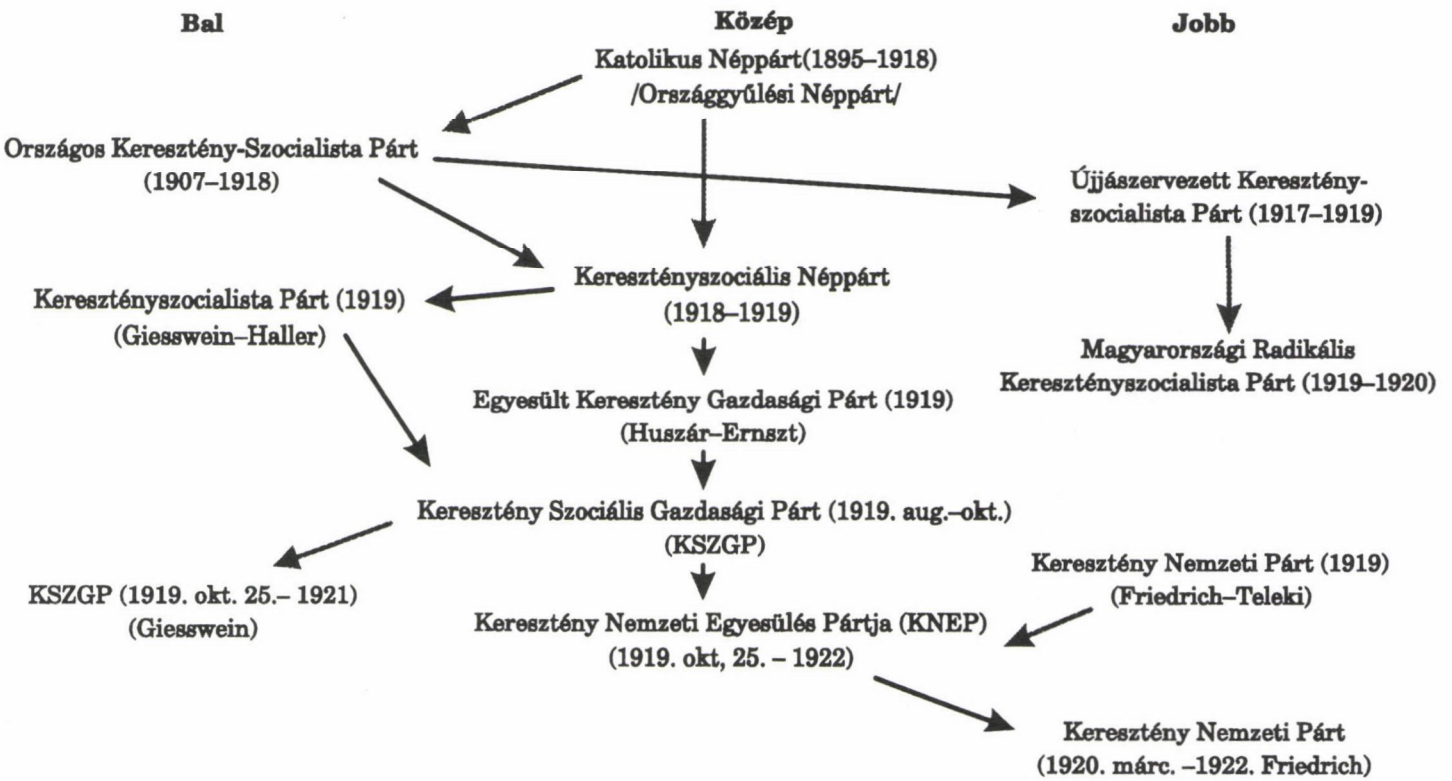
A cikk mellékleteit lsd. a következő oldalakon!

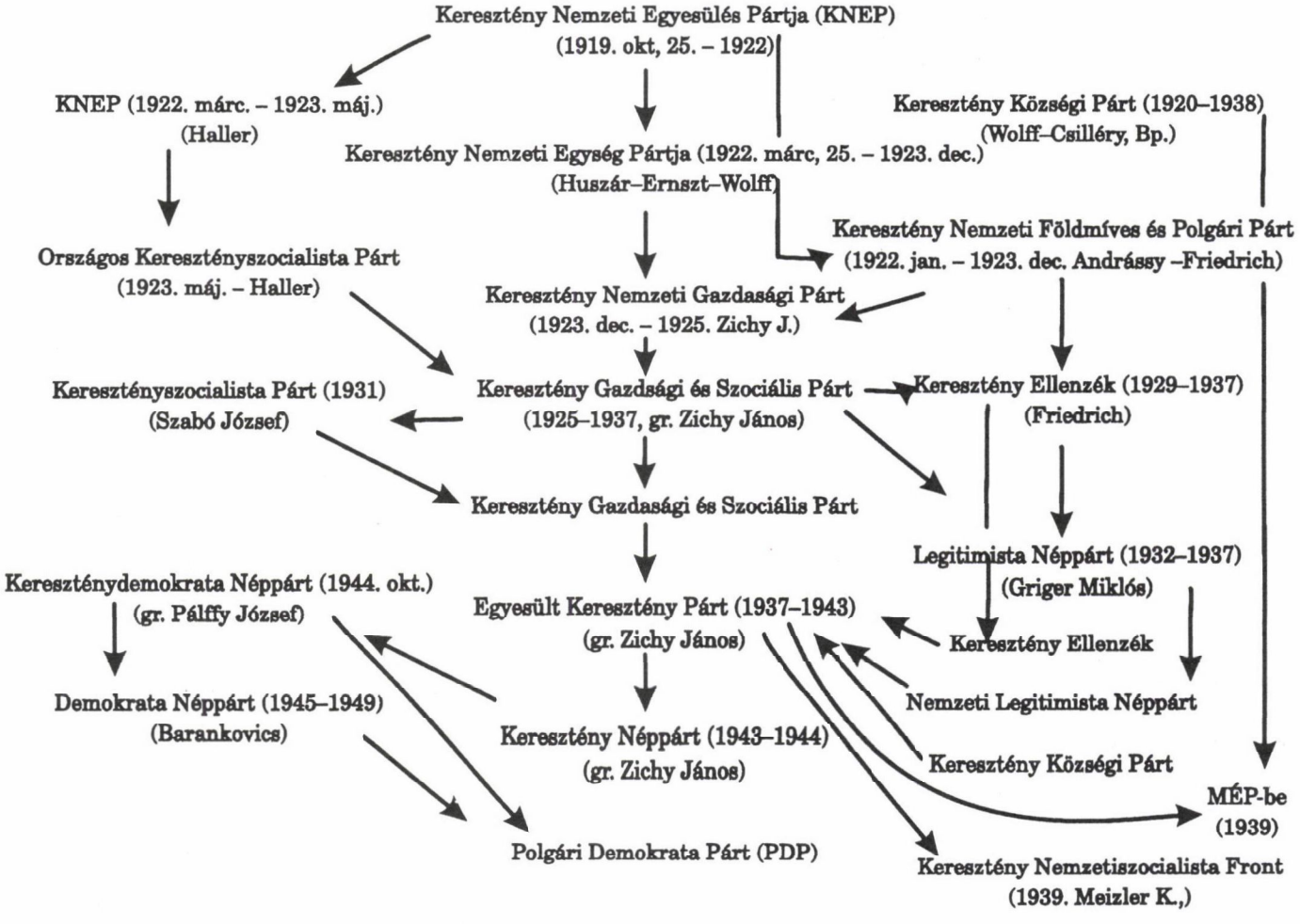
Tájékoztatjuk a *Tisztelt Olvasót* arról, hogy a választási térképeket kézzel rajzolták, a megyék, nagyobb városok nevét kézzel írta be a térkép készítője. Ezeket a kicsinyítés miatt nehezen lehet olvasni, amiért szíves elnézését kéri *a szerző és a szerkesztő.*

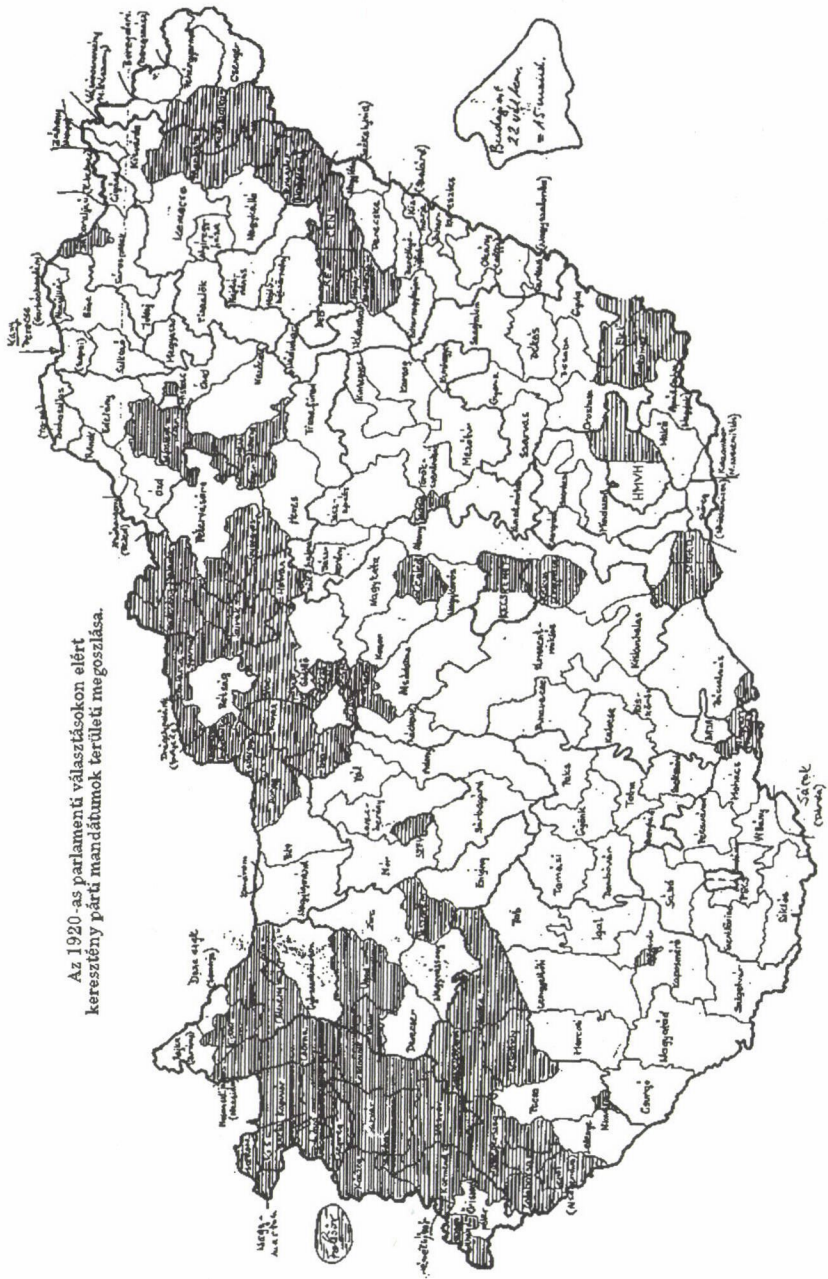
Az egyes választásokon megszerezhető mandátumok száma és a keresztény pártok által szerzett mandátumok száma

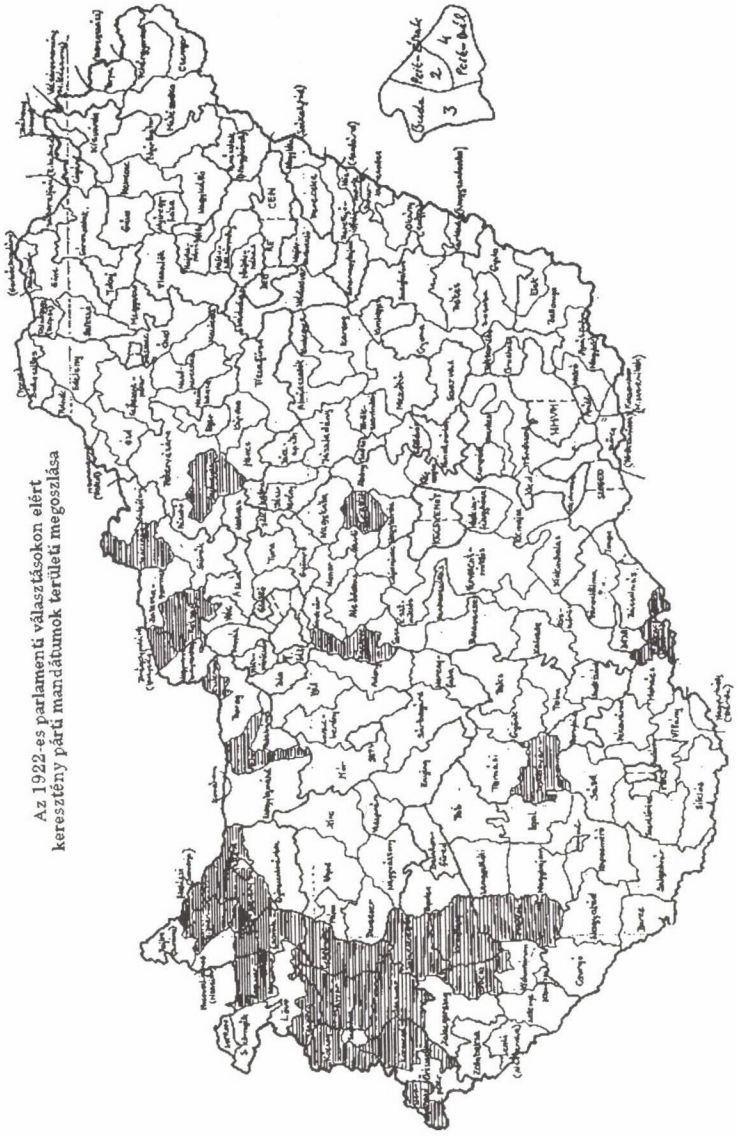
Keresztény pártok Magyarországon 1895–1949

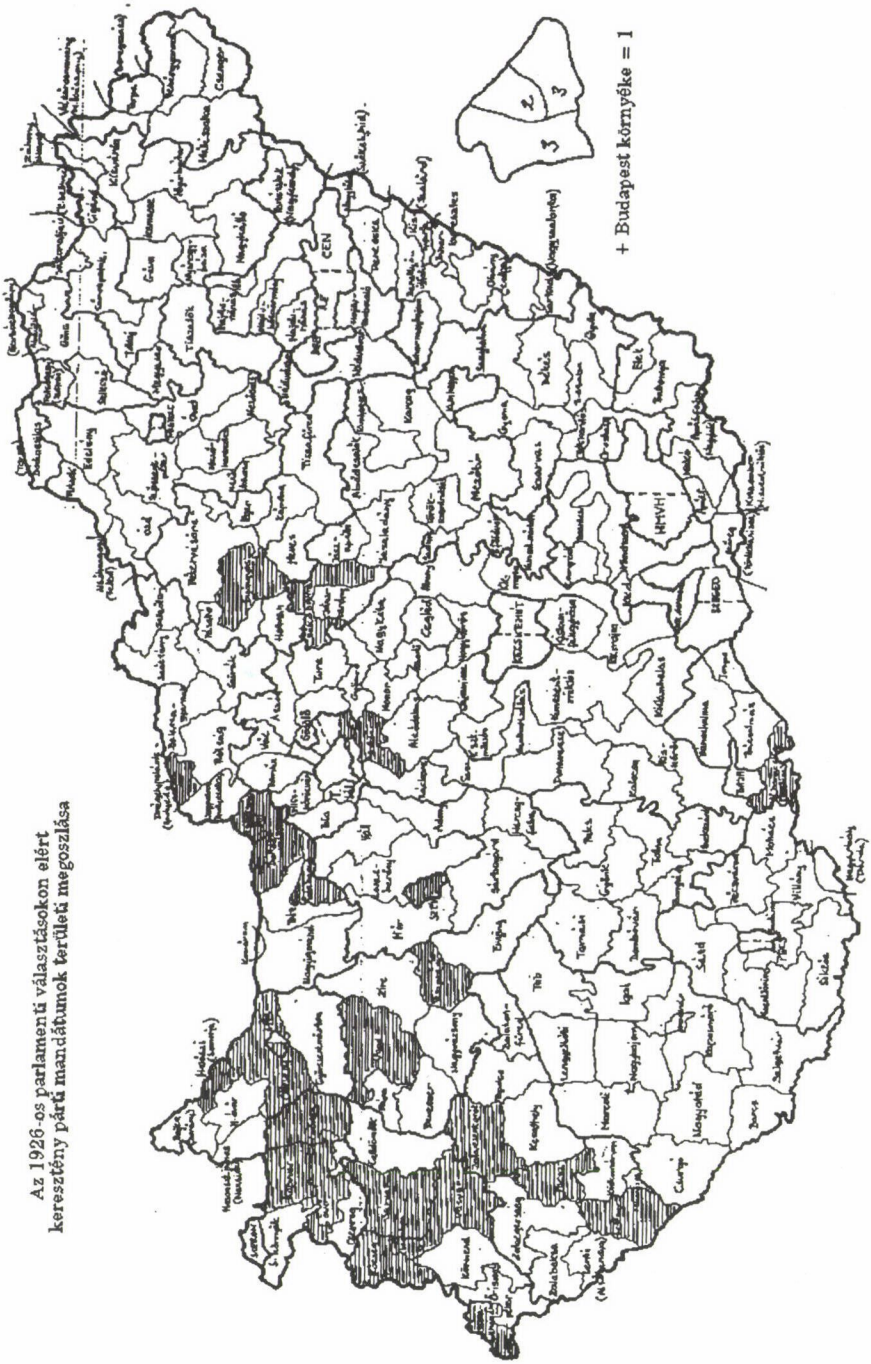

Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP)
(1919. okt, 25. – 1922)
KNEP (1922. márc. – 1923. máj.)
(Haller)
Keresztény Községi Párt (1920–1938)
(Wolff–Csilléry, Bp.)
Keresztény Nemzeti Egység Pártja (1922. márc, 25. – 1923. dec.)
(Huszár–Ernszt–Wolff)
Keresztény Nemzeti Földmíves és Polgári Párt
(1922. jan. – 1923. dec. Andrássy –Friedrich)
Országos Keresztényszocialista Párt
(1923. máj. – Haller)
Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt
(1923. dec. – 1925. Zichy J.)
Keresztényszocialista Párt (1931)
(Szabó József)
Keresztény Gazdsági és Szociális Párt
(1925–1937, gr. Zichy János)
Keresztény Ellenzék (1929–1937)
(Friedrich)
Keresztény Gazdasági és Szociális Párt
Legitimista Néppárt (1932–1937)
(Griger Miklós)
Kereszténydemokrata Néppárt (1944. okt.)
(gr. Pálffy József)
Egyesült Keresztény Párt (1937–1943)
(gr. Zichy János)
Keresztény Ellenzék
Demokrata Néppárt (1945–1949)
(Barankovics)
Nemzeti Legitimista Néppárt
Keresztény Néppárt (1943–1944)
(gr. Zichy János)
Keresztény Községi Párt
MÉP-be
(1939)
Polgári Demokrata Párt (PDP)
Keresztény Nemzetiszocialista Front
(1939. Meizler K.,)

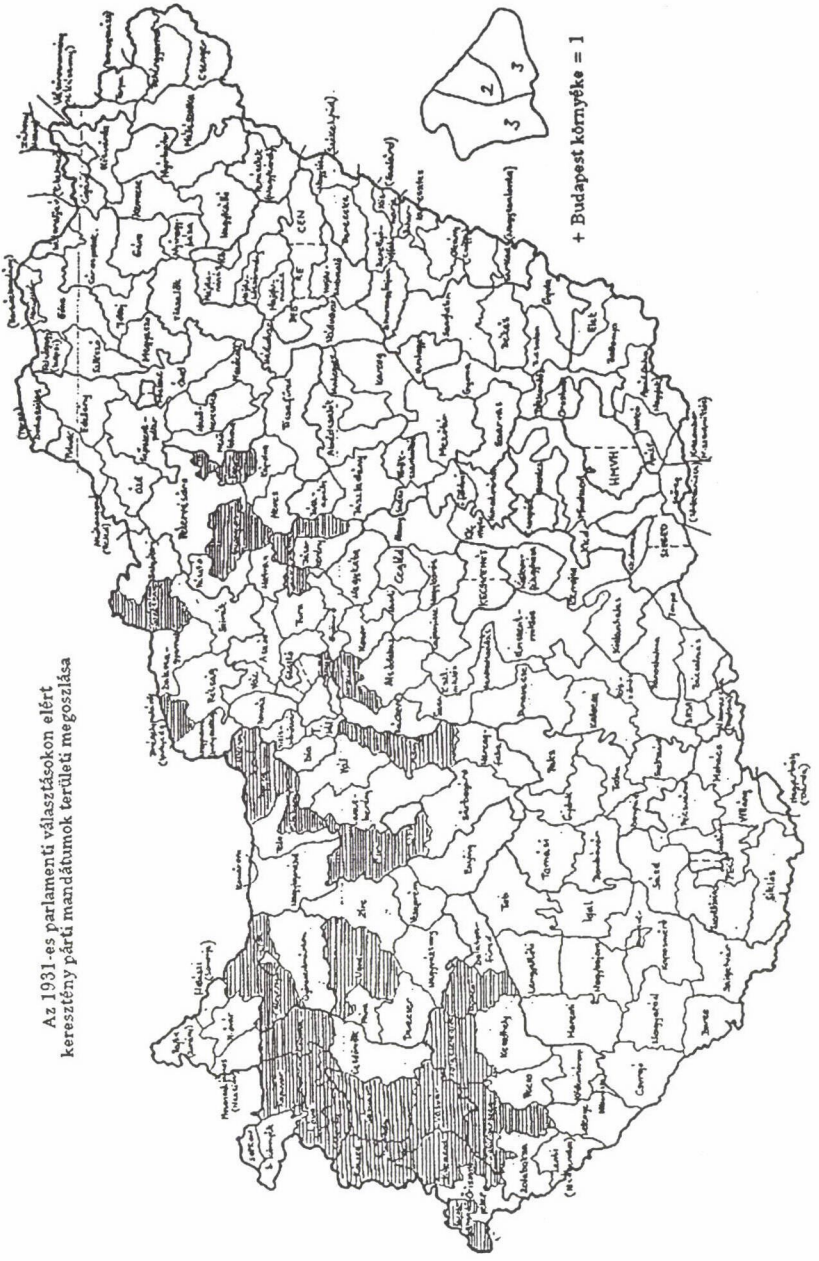
Az 1920-as parlamenti választásokon elért keresztény párti mandátumok területi megoszlása.

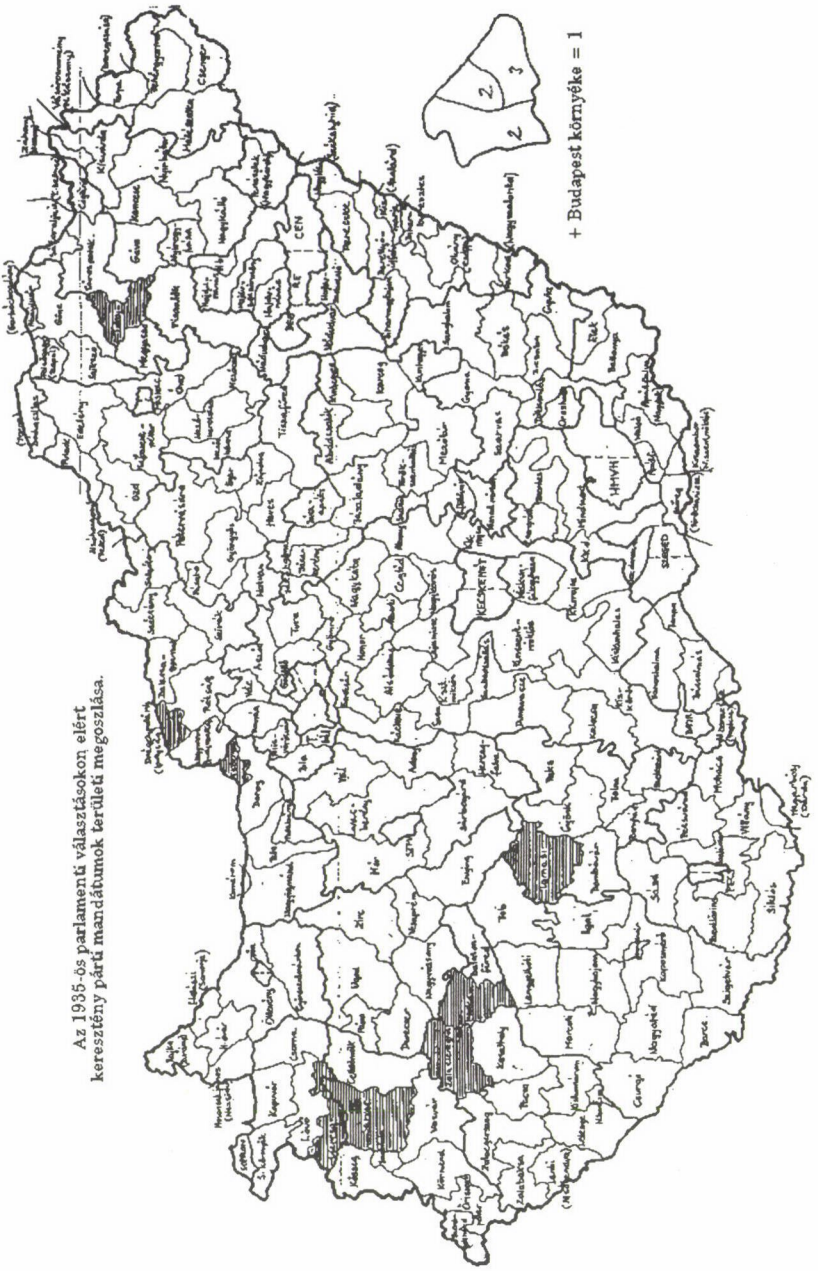

Az 1922-es parlamenti választásokon elért keresztény párti mandátumok területi megoszlása

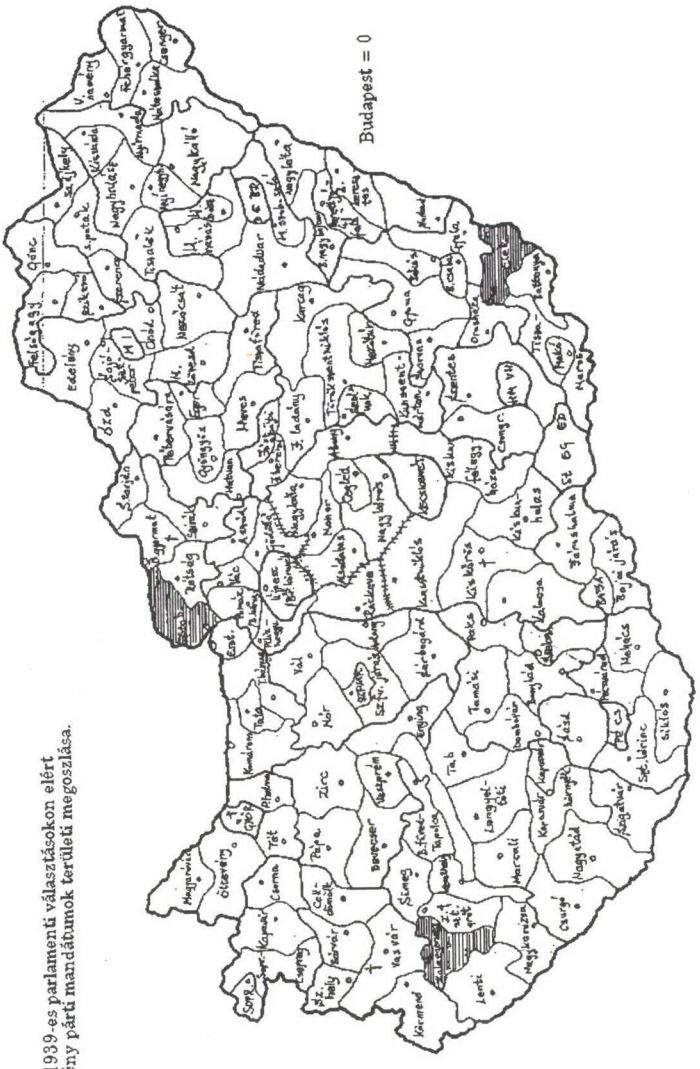

Az 1926-os parlamenti választásokon elért keresztény párti mandátumok területi megoszlása

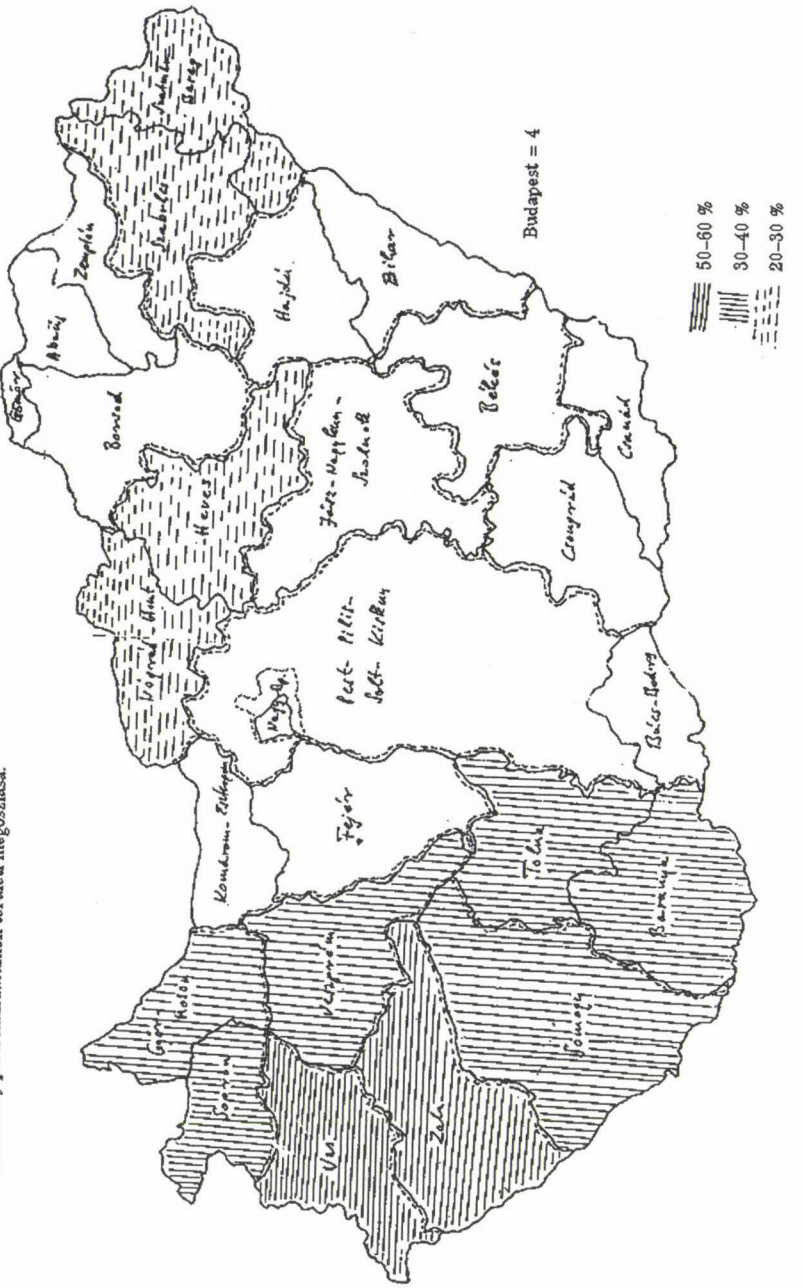

+ Budapest környéke = 1
Az 1931-es parlamenti választásokon elért
keresztény párti mandátumok területi megoszlása

Az 1935-ös parlamenti választásokon elért keresztény párti mandátumok területi megoszlása.

Az 1939-es parlamenti választásokon elért keresztény párti mandátumok területi megoszlása.

Az 1947-es parlamenti választásokon elért keresztény párti mandátumok területi megoszlása.

Molnár Máté

A NEMZETKÖZI SZAKSZERVEZETI SZÖVETSÉG BOJKOTTJA MAGYARORSZÁG ELLEN: 1920. JÚNIUS 20. – AUGUSZTUS 8.

1. A bojkott okai, előzményei és céljai

1919 és 1920 fordulóján az amszterdami székhelyű Nemzetközi Szakszervezeti Szövetséghez (Amszterdami Internacionálé) olyan információk érkeztek, amelyek a magyarországi szakszervezeti szabadság és a munkásosztály szabad szervezkedése elnyomását jelezték. Az első hiteles tudósítások már 1919 végén[1] eljutottak az NSzSz központjába, 1920 januárjában pedig megnövekedett a tömeggyilkosságokról és tömeges internálásokról szóló hírek száma.[2]

1920 februárjában érkezett az első közvetlen segélykérés az NSzSz-hez,[3] az Ausztriába menekült magyar emigránsok részéről a fehérterror áldozatai és családjaik számára, és kérték egy nemzetközi vizsgálóbizottság kiküldését a magyarországi helyzet kivizsgálására.[4] A fehérterrorra vonatkozó információk két fő irányból érkeztek a szövetséghez: az egyik forrás a bécsi baloldali emigráció volt, a másik pedig a közvetlenül Magyarországról származó bizonyítékok sora.[5]

Ez utóbbiak közül a Király Albert — a magyarországi szakszervezeti tanács volt titkárhelyettese — által kijuttatott dokumentumok voltak a legfontosabbak. Egy rendőrségi jelentés szerint „Király Albert vitte ki az összegyűjtött adatokat és annak alapján mondották ki a bojkottot."[6] Király Albert, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt aktivistájaként saját bőrén tapasztalhatta a baloldal és a munkásság szabad érdekérvényesítése elleni fellépéseket. 1920. január 14-én — az MSZDP Jogvédő Bizottságánál január 15-én felvett jegyzőkönyv szerint — Nyáregyházára akart utazni, hogy a párt jelöltjeként programbeszédet tartson és ajánló aláírásokat gyűjtsön. A tervezett gyűlést bejelentette és a plakátokat bemutatta a monori főszolgabírónak, aki engedélyezte a választási gyűlés megtartását. Nyáregyházán azonban a karhatalmisták a plakátokat — mint kommunista röpiratokat — leszedték, Király Albert pedig le sem mert a gyűlésre utazni, mert a lakosok figyelmeztették, hogy a karhatalmisták meg akarják verni. Egyik társát, akit nem tudott idejében értesíteni, letartóztatták és összeverték. Ugyancsak letartóztatták a plakátok terjesztőit és a jelölő íveket aláíró személyeket is.[7] Nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZDP számára a törvényes agitáció lehetetlen, elsősorban a helyi hatóságok magatartása miatt. Hasonló esetek egyébként tömegével fordultak elő 1920 januárjában. 1920. június 20-án (a bojkott kezdetének napján) a rendőrség letartóztatási parancsot adott ki Király Albert ellen, ő azonban ekkor már régóta Bécsben volt, ahová a dokumentumok külföldre juttatása után, márciusban emigrált.[8]

1920 március elején érkezett meg az a hír az NSzSz-hez, amely a végső lökést adta a Magyarország elleni bojkott deklarálásához. (Elképzelhető, hogy a Király Albert által kijuttatott anyagok között is szerepelt ez a tény.) Ez a Tanácsköztársaság népbiztosai tervezett rögtönítélő bíróság elé állítása és kivégzésének szándéka volt, amely az NSzSz-t a március eleji nyilatkozatainak kiadására ösztönözte.[9]

Május elejére még két jelentős dokumentum jutott ki a szövetséghez.[10] Az egyik a főállamügyész utasítása volt az államügyészekhez (febr. 8.), amely a politikai perekben a leszigorúbb büntetések kérésére szólította fel őket még azokban az esetekben is, amelyekben a bizonyítékok hiányoztak. Ezt az NSzSz — nem alaptalanul — a végrehajtóhatalom bíráskodásba való beavatkozásának tekintette. A másik egy körlevél volt (március 26.), amelyben a Főparancsnokság nevében jutalmat tűztek ki a külföldre menekült kommunisták ártalmatlanná tevőinek (ez lényegében a vérdíjjal volt egyenértékű).[11] Májusra már nyilvánvaló volt, hogy semmi remény nincs az NSzSz követelései teljesülésének, s így a kilátásba helyezett bojkottot meg kell kezdeni.

A híradások alapján az NSzSz számára bizonyítottá vált, hogy Magyarországon a szakszervezetek és a munkásság jogainak érvényesülését a kormányzat akadályozza, munkás- és szakszervezeti vezetőket elfognak, megkínoznak és kivégeznek.[12] Egy angol parlamenti vita szerint (amely Lloyd George és Wedgewood között zajlott) a szakszervezetek helyzete rosszabbodott, a vasutasszakszervezeteket és más közalkalmazotti szövetségeket feloszlatták, pénzüket, helyiségeiket, újságjaikat elkobozták, s ezek nélkül a szakszervezeti szabadság puszta fikcióvá vált számukra.[13]

Az NSzSz elnöksége 1920. március 5–6-i ülésén döntött a bojkott deklarálásáról s azt a nagyválasztmány is elfogadta.[14] A nemzetközi munkássághoz szóló nyilatkozat azonban még csak a bojkott kilátásba helyezését jelentette arra az esetre, ha a magyarországi fehérterror atrocitásai és az üldöztetések folytatódnak, s a börtönökbe és internáló táborokba hurcoltakat nem engedik szabadon.[15]

Az NSzSz a bojkott előtt megpróbált a magyar kormányzatra diplomáciai úton nyomást gyakorolni és időt engedni követelései teljesítéséhez. Március 10-én és 11-én még két másik nyilatkozatot is kiadott, amelyek közül egyet közvetlenül a magyar kormányhoz, a másikat pedig a Népszövetség Legfőbb Tanácsához juttatott el.[16] Az üzenetet a magyar kormány nem méltatta válaszra, de nem maradt teljesen hatás nélkül: a népbiztosok perét júliusra halasztotta, a magyarországi szakszervezeti és munkáskérdés kivizsgálására pedig angol és olasz delegációk kiküldését kérte. Az NSzSz még két ízben jelezte a bojkottot a magyar kormány felé: a május 8–9-iki londoni ülés (a bojkott június 20-i életbe léptetéséről szóló határozata) és közvetlenül a bojkott előtt egy távirat által eljuttatott felhívás útján.[17]

Nem járt azonban nagyobb sikerrel az NSzSz próbálkozása a Népszövetségnél sem. A Népszövetség Legfelső Tanácsa nem tudott vagy nem akart nyomást gyakorolni a magyar kormányzatra.[18] Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyarország elleni bojkott kilátásba helyezése nem ért el eredményt a célba vett politikai instanciáknál, nem maradt más hátra, mint a bojkott előkészítése és kihirdetése. Pedig a bojkottal való fenyegetőzéssel az NSzSz ért már el eredményt egy alkalommal: 1919-ben, amikor a washingtoni békekonferenciára nemzetközi

munkáskonferenciát is összehívtak, a háborúban legyőzött országok munkásküldötteit az antant nem akarta meghívni. Az NSzSz azonban az angol és a francia kormánnyal való tárgyalások során — a nemzetközi bojkott kilátásba helyezésével — elérte, hogy az erről szóló határozatot visszavonják és minden országból fogadják a munkásküldötteket.[19]

A bojkottnak — mint kényszerítő eszköznek — az alkalmazását a Nemzetközi Szállítómunkás Szövetség (ITF) és annak vezetője, az NSzSz titkára, Edo Fimmen kezdeményezték a szövetségben. Miután minden diplomáciai próbálkozás sikertelen maradt, Fimmen a nemzetközi bojkottban látta azt az eszközt, amely a célok eléréséhez vezethet. Az önmagában alkalmazott nemzetközi gazdasági bojkott újdonságnak tűnt a politika cszköztárában, mivel eddig elsősorban a háborúk kiegészítéseként fordult elő.[20] Így például a világháború alatt a szembenálló hatalmak, majd utána az Oroszország elleni intervenció során a beavatkozó országok kísérelték meg a háborús erőfeszítéseket gazdasági bojkottal alátámasztani. Ahogyan a kormányzó osztály alkalmazta a nemzetközi bojkottot az orosz munkásság ellen — hangsúlyozta Fimmen —, ugyanúgy kell alkalmaznia ezt az eszközt a nemzetközi munkásságnak a magyar reakció letörésére.[21]

A bojkottal az NSzSz a nemzetközi jog megvalósításának akart érvényt szerezni. A versailles-i békeszerződés ugyanis elismerte a szakszervezeti szervezkedés szabadságát, de nem állapított meg szankcionálási módokat az ezt megszegő országokkal szemben. Az NSzSz ezért maga kényszerült arra, hogy a szakszervezeti jogok elismerését kieszközölje és a hiátust ezzel a nemzetközi gyakorlatban betöltse — indokolta Fimmen a bojkott szükségességét.[22] Az NSzSz a bojkott folyamán tett még egy kísérletet az antant hatalmaknál diplomáciai közbenjárás elérésére a magyar kormánynál (július 23-án Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország kormányaihoz intézett memorandumában), ez azonban ugyancsak sikertelen maradt.[23]

1920 május közepén az NSzSz meghozta a határozatot a bojkott megindításáról, 28-án felszólította az országos szakszervezeti központokat az előkészületek megtételére. A bojkotthoz való csatlakozásról az egyes országok és az NSzSz tagszervezetei teljesen szabadon dönthettek; a Nemzetközi Szállítómunkás Szövetség június elsején határozott róla. Egy nappal később, június 2-án tették közzé a bojkott kezdőpontját: június 20., és 11-én az NSzSz kiáltványát a világ munkásaihoz, amely a bojkott támogatására szólított fel.[24] A kiáltványt az NSzSz vezetői, W. A. Appleton elnök, L. Jouhaux és A. Martens alelnökök, valamint Edo Fimmen és I. Oudegeest titkárok írták alá.

Az NSzSz a bojkottal a következő engedményeket akarta elérni a magyar kormánynál: 1. Az egyesülési és gyülekezési jog, a sajtószabadság és a szövetkezési jog garantálása. Az elkobzott szakszervezeti javak visszaadása. 2. A munkásság politikai és szakszervezeti vezetői internálásának megszüntetése. 3. Katonai személyek és hatóságok a hadsereg kötelékén kívül álló személyek ellen ne járhassanak el; katonai különítmények leszerelése. 4. Azon károk jóvátétele, amelyeket a munkásszervezetek és intézmények civil és katonai személyek visszaélései révén elszenvedtek. 5. A politikai foglyok kegyelemben részesítése és a halálbüntetés kizárása ellenük. 6. Az azonnal végre nem hajtható enyhítő intézkedések megvalósításának ellenőrzése és szavatolása.[25]

2. A magyarországi helyzet és a bojkott fogadtatása

Amikor a magyarországi fehérterrorról szóló hírek a külföldi közvéleményt egyre inkább foglalkoztatni kezdték, Teleki külügyminiszter táviratot küldött a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal genfi központjába, amelyben delegáció kiküldését kérte azzal a céllal, hogy tagjai a helyszínen győződhessenek meg a hírek alaptalanságáról (1920. május 1.).[26]

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal a felkérésnek eleget téve egy három fős bizottságot küldött Magyarországra, amelynek feladata volt egyrészt megvizsgálni, hogy a békeszerződés XIII. pontja által előírt szabad szakszervezeti szervezkedési jogok érvényesülnek-e, másrészt, milyenek a munkások körülményei az országban.[27] A bizottság 1920. augusztus 8. és szeptember 10. között végezte el a tényfeltáró munkát, amelynek eredményét 1921-ben tették közzé Genfben. A bizottság tagjai (az NMH funkcionáriusai) tanulmányozták a magyarországi jogszabályokat, meghallgatták a munkaadókat és a munkavállalókat egyaránt. Fogadta őket a belügy-, az igazságügy- és a kereskedelmi miniszter, valamint egy alkalommal a kormányzó, Horthy Miklós is. Mindenütt előzékenyen és szívélyesen fogadták őket, sokan kérték azonban, hogy nevük említése nélkül jegyezzék fel az elhangzottakat.[28] A rendkívül tárgyilagos jelentés tartózkodott minden kommentártól, pusztán a tények objektív leírására korlátozódott.

A bizottság a szakszervezetek helyzetéről a következő főbb információkhoz jutott: 1918 előtt a szakszervezeti szövetség 8–9 központja 12–13 000 fős tagságot számlált. 1918 októberétől a létszám megnövekedett, de 1919-ben, a Kommün idején a harmadik napon elfoglalták az irodáikat, az iratokat elkobozták, a helyiségeket bezárták, pénzüket elvették és a szervezetet feloszlatták. A Kommün bukása után újra működhettek, 1920 nyarán 42 központban mintegy 216 ezer szociáldemokrata és 190 ezer keresztényszocialista szakszervezeti tag található.[29]

A hatalomra jutott új rendszer elsősorban a szakszervezeti jogok gyakorlását korlátozta, elvileg ugyanis a szabad szervezkedés alapján állt. A korlátozások azonban lényegesek voltak: az építőipari szakszervezeti szövetség csoportjainak jelentős része nem tudott működni (főleg a Dunántúlon) a nyílt terror és a letartóztatásoktól való félelem miatt. Sok szervezete titokban funkcionált, nem vezettek taglistát, a bélyegeket az utcán adták át egymásnak, stb.[30] A közalkalmazottak szakszervezetét feloszlatták, dokumentumait és iratait lefoglalták, vagyonát elkobozták, bizottsága tagjait részben elfogták, részben elmenekültek.[31]

A kormányzat korlátozó intézkedései elsősorban a baloldali (szociáldemokrata és szocialista) beállítottságú szakszervezeteket sújtották, a keresztényszocialista szervezetek szabadabban működhettek, anyagi támogatást is kaptak, ezért a tagság és a szervezetek egy része kényszerből hozzájuk csatlakozott. A Tanácsköztársaság utáni megtorlások nagy számban érték a baloldali szakszervezetek vezetőit, bizalmijait, akiket kommunizmussal, bolsevizmussal vádoltak, pedig elsősorban szociáldemokrata befolyás alatt álltak.

A szakszervezetek gyakorlati működésének korlátozása mellett számos olyan jelenség volt még az országban, amely a demokratikus polgárjogokat sértette és a politikai légkört mérgezte. Érvényben volt például az a törvény, amely szerint Magyarországon a békekötés után egy évig rendkívüli állapot (statárium) van.[32] Ugyan-

csak érvényben volt a letartóztatásokról szóló belügyminiszteri rendelet (4352/1920). Ez utóbbi foganatosítása keltette a legnagyobb visszatetszést a külföldi közvéleményben. A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség adatai szerint 1920 elejéig mintegy 50 ezer személyt internáltak (Hajmáskéren 9000, Csepelen 4000, Cegléden 3000, Zalaegerszegen 2400, Egerben és Komárom-Homokhegyen 2000 fogoly volt). A bírósági végzés nélkül (a tiszti különítményesek által) meggyilkolt és a statáriális bíráskodás során kivégzett személyek számát 5000 főre becsülték.[33]

A sajtószabadság is erősen korlátozva volt, az újságcikkekből jelentős részeket a cenzúra kihúzott, az ország számára kedvezőtlen információk külföldre jutását megakadályozandó. Gróf Apponyi Albert joggal mutatott rá, hogy a túl erős cenzúra maga is a rémhírek terjedésének táptalaja, mivel hiteles információk helyett ezek terjednek el az országgal kapcsolatban. Ezért a cenzúra enyhítését kérte, de nem annak megszüntetését.[34]

A bíráskodásban is történtek visszaélések, a végrehajtó (kormányzati) hatalom túlzottan befolyásolta az igazságszolgáltatást, sőt a „nemzeti hadsereg" révén és a különítmények működése miatt a civil bíráskodást a katonai bíráskodás helyettesítette sok esetben. Ráadásul ekkor hoztak törvényt a botütés bevezetéséről a tulajdon, a morál és a személyiség (!) hathatósabb védelme céljából és azért, mert a börtönök már teljesen teli voltak.

Az országban ekkoriban erős antiszemitizmus tapasztalható. Egyes keresztényszocialista szakszervezetekben nyíltan bevallották zsidó-ellenességüket, amelyet azzal indokoltak, hogy Magyarországon a tőke 90 százaléka zsidó kézben van, ezért aki tőkeellenes, annak antiszemitának kell lennie.[35] Amikor a parlamentben a bojkottal kapcsolatos interpelláció zajlott (június 16.), a zsidóellenes magatartás a képviselők egy részénél is nyíltan manifesztálódott: a bojkottot „a Jakabok", a zsidók összeesküvésének tekintették. A bekiabálások szerint „Zsidó trükk az egész" és „Megint a zsidók. Tönkreteszik az országot". A bojkottot elrendelő szakszervezeti vezetők „az Alliance Israelite megbízottai".[36]

Az új politikai rendszer vezetői feloszlatták a szabadkőműves páholyokat is, mert ezek az internacionalizmus és szerintük ezáltal a bolsevizmus központjai voltak. A szabadkőműveseket okolták az 1918. október 31-iki polgári demokratikus forradalom kitöréséért, amelyből nézetük szerint logikusan következett a proletárdiktatúra.[37]

A magyar kormányzat és a politikusok néhány nappal a bojkott életbe lépése előtt reagáltak először nyilvánosan a bojkottra, elsősorban a kérdezősködő újságírók számára. Nagyobb részük nem tartott attól, hogy a bojkottnak túl nagy jelentősége lehet és a következményei nagy károkat okoznának, de előzetes intézkedéseket fontosnak ítéltek.[38] Az országos politika szintjén Apponyi Albert június 16-iki parlamenti interpellációja vetette fel a problémát, amelyben a kormány ezzel kapcsolatban tervezett intézkedései felől tudakozódott. Beszédében a cenzúra enyhítését és a „nemzeti hadsereg" hatáskörének szűkítését kérte, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az NSzSz indoka a bojkotthoz a tények túldimenzionálásán alapul. Úgy vélte, hogy a tervezett bojkott elsősorban a városi és ipari munkásságot fogja sújtani és így céljával ellentétes hatást ér majd el. Azt is kifogásolta, hogy az NSzSz a bolsevik diktatúra idején semmiféle tiltakozásnak nem

adta tanújelét, pedig „... a kommunizmus itt olyan pusztításokat vitt végbe és olyan terrort honosított meg, amely a történelemben ritkítja párját".[39]

Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök szerint a bojkotthatározatot nem a munkások, hanem csak a szakszervezeti titkárok központja hozta meg (ezt a kijelentését zsidóellenes bekiabálások kísérték). A felhozott vádakat és a bojkott indoklását ő is megalapozatlannak tartotta. Közlése szerint az országban 2411 internált van, 221 fő áll rendőri felügyelet alatt, 142 személyt tiltottak ki az országból. A kormány minden erejével a belső rend fenntartására törekszik és megfelelően informálni fogja a külföldet a külképviseletek révén. Angol és olasz delegációt is hívott már a magyar viszonyok kivizsgálására (az internáló táborok kérdésében), de az olaszok látogatását félbeszakították, mert túl rossz (!) véleményük volt a magyarországi helyzetről. A cenzúra szükségességét is hangsúlyozta, de elismerte, hogy túlkapások is történnek az alkalmazása során. A bojkottot bolsevista aknamunkának tartotta és remélte, hogy a hazafias érzelmű magyar munkások majd felvilágosítják a külföldieket a valódi tényekről.[40]

A kormány a Szociáldemokrata Párttól és a munkásságtól a bojkott határozott elítélését várta, erre azonban nem került sor. Pedig a szociáldemokraták ellenezték a bojkottot, amelyet kétélű fegyvernek tartottak az ország ellen, de elhárításához a kormányzat részéről komoly engedményekre számítottak és csalódtak, amikor erre nem került sor. Felhívták a figyelmet arra is, hogy a bojkotthatározatot az NSzSz még év elején hozta meg (ezért pontatlanok és túlzóak az információi egyes kérdésekben, mert az akkori viszonyokat tükrözik). Elutasították a bolsevizmus vádját a bojkottal kapcsolatban (a kezdeményezői angol, holland, francia és skandináv szakszervezetek voltak) és a bojkottnak zsidó összeesküvésként való beállítását. Ugyanakkor a Szociáldemokrata Párt leszögezte, hogy „... a bojkott kimondásában semmi része nincs, azt nem kérte, a határozatot kimondó nemzetközi értekezleten magát nem képviseltette".[41] A szociáldemokraták a későbbiek folyamán tartózkodtak a bojkott elítélésétől vagy helyeslésétől, de inkább csendes rokonszenvvel, mint ellenszenvvel kísérték figyelemmel az eseményeket.

Június 21-én a kormány táviratot intézett az NSzSz-hez, amelyben leszögezte, hogy a bojkott valótlan adatokon alapul és csak erősíteni fogja a dezorganizációt a két forradalom és az idegen megszállás által sújtott országban.[42] Ez volt az első alkalom, hogy magyar részről hivatalos reagálás érkezett az NSzSz felé a bojkott ügyében, eredményre azonban nem vezetett.

A Simonyi-Semadam-kormányzatot július 19-én felváltó Teleki miniszterelnök az előzőéhez hasonló álláspontot foglalt el a bojkott ügyében. A belpolitikai viszonyokkal való szembenézés helyett a bojkottot elsősorban külpolitikai összefüggésekbe helyezte. Nézete szerint a bojkott, a népbiztosok „szökése" (Kun Béláék kiadatása Bécsből Oroszországba), az orosz offenzíva a lengyelek ellen és a Magyarország elleni agitáció egységes folyamatot alkotnak. „Ezek a jelenségek egymással összefüggnek, ezek egységes tervszerű taktikának egyes részei."[43] A bojkott a kezdő lépése annak a törekvésnek, amely az új rendszert meg akarja dönteni és a bolsevik restaurációt célozza. Különösen hangsúlyozta a bojkott kezdetének az orosz offenzívával való egybeesését (amely e felfogás szerint a Tanácsköztársaság kialakulása előtti helyzettel volt analóg). A kormány magatartása a

későbbiekben is e nézethez igazodott és ezáltal az NSzSz-nek teendő bármiféle engedmény elől elzárkózott.

Ezzel a kormányzat két dolgot akart bizonyítani: az egyik az volt, hogy nem tesz engedményeket a világbolsevizmusnak, a másik pedig az, hogy nem enged a külföld magyar szuverenitást sértő beavatkozásának a magyar belügyekbe a trianoni katasztrófa után.

3. Nemzetközi vélemények a bojkottról

A bojkottal kapcsolatban meglehetősen bizonytalan információk kerültek a közvélemény elé mindkét irányba: Magyarországról kifelé és külföldről befelé. A cenzúra rendkívül szigorúan működött az országban, nagyon megszűrte az információkat, amelyeket a lakosság tájékoztatására engedett. A kormányzat számára kellemetlen külföldi véleményeket nem lehetett közzétenni belföldön. Egy sajátos ellen-cenzúra is működött, mégpedig a bojkott megtartása szempontjából legfontosabb országban: Ausztriában. A bécsi polgári lapok jelentős része a bojkottal rokonszenvező nyomdászok ellenőrzése alatt állt és a bojkottról kedvezőtlennek vélt tudósításokat nem szedték ki.[44]

Ausztriában egyébként a sajtó és a közvélemény intenzíven érdeklődött a bojkott iránt és a bécsi újságok és az oda kiküldött tudósítók a magyar újságoknak is fontos hírforrásul szolgáltak. A nemzetközi sajtó és a politikai közvélemény sok más európai országban is élénken reagált a Magyarországgal kapcsolatos blokádra és ezek a megnyilatkozások kezdettől fogva megosztottak voltak. A polgári lapok és a keresztényszociális szakszervezetek ellenezték a bojkottot, amelyet főleg a szociáldemokrata, szocialista szakszervezetek és pártok támogattak. Összességében — a Magyarországon hozzáférhető dokumentumok alapján legalábbis — úgy tűnik, hogy a sajtóban és a közvéleményben a bojkottot elítélő nézetek voltak túlsúlyban.

A külföldi diplomácia részéről érkezett néhány figyelmeztetés a magyar kormány felé még a bojkott kitörése előtt, amelyek a demokratizálódás felgyorsítását sürgették, és a további támogatás feltételeként szabták meg.[45] E támogatás azonban nem lehetett kérdéses, mert az antantnak alapvetően fontos volt a békeszerződést aláíró kormányzati rendszer fenntartása.

A bojkottfelhívás közzététele (június 11.) után elítélő cikkek jelentek meg Párizsban a tervezett bojkottról, amelyek a magyarországi proletárdiktatúrát és vezetőit okolták a kialakult helyzetért. Hollandiában is tiltakoztak a tervezett „éhségblokád" ellen. A magyarországi terrort egyes lapok pusztán rémhírterjesztésnek tartották, és utaltak egy korábbi angol jelentésre, amely a Wedgewood-bizottságé előtt készült (Hohler Fehérkönyve), és amelyben még kedvezőbb kép tükröződött Magyarországról.[46]

A bojkott ideje alatt is történtek különböző tiltakozások a fenntartás ellen. Így például Svájcban, ahol a berni székhelyű Svájci Keresztényszociális Munkásszövetség választmánya tiltakozott az osztrák követségnél, s utalt rá (június 25-én), hogy a polgári sajtó többsége a bojkottban a világbolsevizmus tettét látja.[47] Július 29-én a bécsi Alsó-ausztriai Kézműves Szövetség protestált az osztrák kormány magatartása és a bojkott ellen. A szervezet szerint a bojkott súlyosbítja a háborúban sokat szenvedett két nép bajait, akadályozza a kereskedelmet és gyűlöletet szít a két nép között.

Ráadásul a bojkott jobban sújtja Ausztriát, mint Magyarországot, mert akadályozza az ország szén- és nyersanyagellátását. Az osztrák kormányzatnak kötelessége lenne a bojkottisták elleni fellépés és ellenük büntetőjogilag kellene eljárnia.[48]

A bojkott elleni publikációk közül kiemelhető az a rendkívül körültekintő és tárgyilagos írás, amely a genfi Journal de Genève-ben jelent meg június 24-én.[49] A cikk vitatta, hogy az NSzSz-nek joga lenne a Népszövetség helyett fellépnie Magyarország ellen, amelyet a békeszerződés is súlyosan érintett. Feltette a kérdést (akárcsak Apponyi Albert): miért nem tiltakozott Kun Béla és undorító rendszere ellen is a szövetség? A szerző szerint a Vöröskereszt adatai nem igazolják az NSzSz által közölt számokat a halálos ítéletek (5000) és az internáltak (50 000) számáról. Ráadásul a régi kormány (Huszár Károly miniszterelnöksége) és a magánakciók bűneit olvassák az új kormány fejére. A cikk szerint a bojkott csak az ellenkezőjét fogja elérni az eredeti célnak: a jobboldali reakció felszítására fog vezetni, amikor az országban a kedélyek már megnyugodtak. Ugyanakkor az írás elismeri, hogy az előző magyar kormányzatot és a politikai vezetést súlyos mulasztások terhelik a kialakult helyzetért, mert nem akadályozta meg kellő erővel a katonai különítmények kilengéseit és az egyéni bosszúállásokat, valamint a különítmények szégyenletes szerepét a választásokon.

Ez a cikk rendkívüli éleslátással mutat rá az NSzSz legnagyobb hibájára a bojkottal kapcsolatban. Ez pedig az NSzSz által tanúsított rugalmatlanság a bojkott kihirdetése (március eleje) és a megvalósítása (június vége) közötti politikai változások (Huszár helyett Simonyi-Semadam, majd Teleki kormányai), a helyzet lassú normalizálódása iránt. Nem fordított kellő figyelmet (az Edo Fimmen által többször is elismert) azon tényre, hogy a magyar kormányzat a világháború, a forradalom, a Tanácsköztársaság és a külföldi megszállás után még nem tudta teljes mértékben gyakorolni az ország feletti szuverenitását, habár ez a folyamat már a vége felé tartott (ti. a hatalom teljes konszolidációja felé).

A legfontosabb hiba azonban kétségtelenül a trianoni békeszerződés (június 4.) számításon kívül hagyása volt. Az NSzSz azért várta meg a szerződés aláírását, hogy jogalapja legyen a Magyarország elleni bojkottra (a XIII. pont sérelmezése és annak kikényszerítése). Csakhogy ez a békeszerződés Magyarország számára olyan súlyos következményekkel járt, hogy ezután bármely külföldről érkező nyomásgyakorlással szemben a kormányzat határozott ellenállással válaszolt és jottányit sem engedett a megmaradt szuverenitásból.

4. Bojkott és ellenbojkott

A Magyarország elleni bojkott kihirdetése után az NSzSz tagszervezetei nem emeltek elvi vagy technikai kifogást a foganatosítás ellen. Látható volt azonban, hogy a határozat nem hajtható úgy végre, mintha egy országon belüli esetről volna szó.[50] A bojkott életbe lépése előtt két nappal (június 18-án) az NSzSz még egy utolsó felhívást intézett a magyar kormányhoz, amelyben a fehérterror megszüntetésére és a munkásság szabad szervezkedésének biztosítására szólította fel.

Az NSzSz tagszervezeteire a bojkotthatározat nem volt kötelező érvényű, ezért mindegyik szabadon dönthetett a csatlakozásról. A csatlakozó országokban bojkott-

bizottságokat szerveztek az előkészítésre és a bojkott lebonyolítására.[51] A végrehajtás mértéke azonban országonként rendkívül eltérő volt. Lengyelország és Dánia nem volt az NSzSz tagja, tehát eleve kiesett a sorból, az angolok, amerikaiak és románok nem csatlakoztak a felhíváshoz. Részlegesen vett részt a bojkottban Németország, Jugoszlávia, Franciaország, Olaszország, Svájc, Belgium, Hollandia. E részlegesség Jugoszlávia esetével illusztrálható. A bojkotthoz való csatlakozást kihirdették ugyan, de a végrehajtást később kezdték és nem volt olyan átfogó a szállításban és közlekedésben, mint azt a kihirdetők tervezték. A bojkottot csak július közepén szigorították meg, az osztrák szakszervezetek kérésére.[52]

A bojkottot a legkövetkezetesebben Csehszlovákiában és Ausztriában hajtották végre. A csehszlovák–magyar határon június 19-én délután 6 órakor megszűnt a vasúti és a hajóforgalom, a bojkottban részt vevő munkások előkészültek a csempészet megakadályozására.[53] Fimmen szerint a vasutasok csatlakoztak a végrehajtáshoz, de a postások nem.[54] A képlet azonban bonyolultabbnak tűnik. Egy Bécsbe küldött prágai tudósítás[55] szerint (június 26.) a postaforgalom megszűnt, valamint a vasúti személy- és teherforgalom egy része, de táviratokat továbbítottak. Ezt egy későbbi híradás is megerősíti,[56] de megemlíti, hogy a hatóságok több helyen eljártak a bojkottisták ellen (Pozsonyban például letartóztattak két szolgálattevőt, akik megtagadták táviratok továbbítását Magyarországra). A bojkott elsősorban Csehországban érvényesült. Szlovákiában nem tartották be, s így a személy- és teherforgalom, valamint a postai szolgáltatások is működtek.[57]

A bojkott eredményessége szempontjából a legfontosabb ország Ausztria volt. Rajta keresztül haladt át a nyugati irányú kereskedelmi forgalom nagy része és a hírközlésben is lényeges szerepet játszott, valamint Magyarország elsőrendűen fontos gazdasági partnere volt. Az osztrák munkások és alkalmazottak közül a kereszténységszocialista vasutasok, postai, távíró s távbeszélő alkalmazottak a bojkott kezdetekor tiltakoztak a parlament épülete előtt, de ennek nem volt túl nagy jelentősége az események szempontjából.[58] A munkásszakszervezetek döntő többsége csatlakozott a bojkotthoz és aktívan részt vett benne.

A szállítási dolgozók június 18-án a bécsi városházán nagygyűlést tartottak a bojkott előkészítésére.[59] Grazban a vasutasok már az előző héten megtagadták a Magyarországra szóló küldemények továbbítását, Bécsújhelyen is leállítottak húsz vagon cukrot két nappal a bojkott megkezdése előtt.[60] Az osztrák vasutasok szakszervezetei, a posta-, távíró- és telefondolgozók, a nyomdászok, hajózási alkalmazottak és szállítómunkások a bojkott mellett voltak. A vasútnál először a teherforgalmat állították le, a személyforgalom (kevés poggyászt megengedve) néhány napig még működött. A pályaudvarokon lecsatolták a vonatokról a Magyarországra szánt árut szállító vagonokat és krétával az oldalára írták: „Magyar. Ne továbbítsátok!" A bojkott kezdete után néhány nappal a bécsi banktisztviselők is csatlakoztak a munkásokhoz és postai alkalmazottakhoz.[61]

A bojkott — elsősorban az osztrák és a cseh résztvevők határozottsága következtében — főleg a kezdete utáni hetekben működött hatékonyan, a későbbiekben lassú „lazulási" folyamat indult meg. A Népszava június 22-i tudósítása szerint: „A nemzetközi bojkott hatásaként szombat éjjel [június 19–20.] óta a külfölddel való áru-, posta- és telefonforgalmunk teljesen szünetel."

A magyar kormányzat a bojkottban résztvevő országok ellen visszavágásként ellenbojkottot hirdetett[62] és elrendelte a teljes határzárat Ausztria ellen.[63] Az élelmezésügyi miniszter leállította az oda irányuló bor-, élelmiszer- és zöldségexportot.[64] A határzár a személyforgalomra is vonatkozott, az ellenszegülők számára rendkívül súlyos büntetést helyeztek kilátásba (hat hónapig terjedő elzárás vagy kétezer korona bírság). A hajóforgalom ugyanakkor még néhány napig fennmaradt Bécs és Budapest között, először a vasúti közlekedést zárták le.

A kormány tiltakozásokat juttatott el az NSzSz-hez, Ausztria és Anglia kormányaihoz és a külképviseletekhez. Az ellenlépés kétségtelenül riadalmat keltett az osztrák politikai vezetésben, és nehézségeket okozott a diplomáciai kapcsolattartásban és kommunikációban. Renner osztrák kancellár június 24-én tudomására hozta a magyar kormánynak, hogy a bojkottal az osztrák vezetés nem azonosítja magát, nem ért vele egyet, de tehetetlen vele szemben.[65] Az osztrák kormány kiadott egy hivatalos rendeletet a bojkott megakadályozására, de ez hatástalan maradt. Az Ausztria elleni retorziókat indokolatlannak tartotta Renner, hiszen ő közvetíteni próbált az NSzSz és Magyarország között, ezért szervezte meg Edo Fimmen és Gratz Gusztáv bécsi magyar követ között a bécsi tárgyalásokat.[66]

A magyar kormányt nem győzte meg Renner érvelése az osztrák magatartást illetően. Nehezményezte, hogy az osztrákok nem reagáltak arra a magyar javaslatra, hogy a Magyarországra szánt diplomáciai postai küldeményeket adják át egy magyar megbízottnak, továbbítás céljából. Nem fogadta el azt a magyarázatot, hogy az osztrák kormány tehetetlen a bojkottal szemben. Mivel az osztrák vasutasok és postai alkalmazottak kiemelkedő szerepet játszanak a bojkottban, az államigazgatásnak felelősségre kellene vonnia őket kötelességmulasztás miatt. Gratz utalt arra is, hogy Ausztria nemzetközi egyezményben vállalta az országok közötti kommunikáció biztosítását.[67]

A magyar vezetés még június 23-án döntött az ellenbojkott kiterjesztéséről. A dunai hajóknak is megtiltották magyar utasok szállítását Bécsbe, csak a hazautazást engedélyezték. Kizárólag azokat a külföldi utasokat vihették ki, akiknek útlevelére rávezették, hogy Ausztrián csak átutaznak. A régebben kiadott magyar útleveleket érvénytelenítették.

Bécsben a bojkott más bonyodalmakat is okozott. A Keleti pályaudvaron összetűzésre került sor a vasúti munkások és a keresztény–szociális vasúti tisztviselők között. Emiatt a Bécs–Bruck útvonalon sztrájkot kezdtek a tisztviselőkkel szolidáris vasutasok, akiket a bojkott-párti szakszervezetek leváltottak és megbízható embereikkel helyettesítették őket. A tisztviselők nagy része beteget jelentett és nem ment be dolgozni, munkájukat a sztrájkoló vasutasok látták el, de ez fennakadásokat okozott a belföldi forgalomban. Később újra munkába álltak, amikor az osztrák kormányzat a bojkottot hivatalosan is tudomásul vette.[68]

A leköszönő Simonyi-Semadam-kormány július 18-án újabb retorziót alkalmazott a külföldiekkel szemben. Elrendelte, hogy minden Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgár köteles 15 napon (a rendelet után érkezők 24 órán) belül jelentkezni a hatóságoknál és 200 korona jelentkezési díjat leróni. Ellenkező esetben 2 hónapos elzárás és 600 korona bírság, vagy internálás foganatosítható ellenük. A Szo-

ciáldemokrata Párt és a külföldi követségek tiltakozása miatt az új (Teleki) kormány belügyminisztere a jelentkezési díjat tizedére (20 korona) csökkentette.[69]

A Magyarország elleni nemzetközi bojkott és a magyar ellenbojkott a külfölddel szemben néhány hétig igen szigorúan működött, a helyzet azonban kezdett egyre tarthatatlanabbá válni éppúgy Magyarország, mint a külföld (főleg Ausztria) számára. Mindkét irányból megjelent a bojkott „lazításának", kijátszásának, megkerülésének a szándéka, mert a következmények mindkét felet egyaránt sújtották.

Július 1-én az osztrák kormány prágai ügyvivője értesítést küldött Bécsbe, hogy a Budapestre szánt diplomáciai posta Pozsonyon keresztül (a vámtisztek segítségével) megérkezett rendeltetési helyére.[70] Nyilvánvaló, hogy a diplomáciai kommunikáció útvonala egyszerűen kikerülte az osztrák–magyar határzárat és hosszabb úton, némi késéssel, de eljutott a címzettekhez.

De már maga a határzár is kezdett „lyukasnak" mutatkozni. Másnap a Népszava arról tudósított, hogy az osztrák szakszervezetek határellenőrzői hazaengedték az osztrák területen lakó magyar vasutasokat. „Erre magyar részről megengedték, hogy azok az ausztriai lakosok, akiknek a határ közelében földjük van, átjöhessenek az aratási munkák végzésére és egyéb munkálatokra."[71]

Július 7-iki beszámolójában arról tudósított a prágai ügyvivő, hogy Prágában a nemzetidemokrata tisztviselők akadályozzák, szabotálják a bojkottot, főleg a Postánál (a vasúti tisztviselők szolidárisak a munkássággal). Pozsonyban pedig minden levelet és táviratot továbbítanak, az ellene tiltakozó tisztviselőket pedig elbocsátással fenyegetik.[72] Az előző napon a budapesti polgármester megbízásából kérés érkezett a bécsi munkásokhoz, hogy engedjék át a magyar gyerekek számára küldött külföldi szeretetadományokat, ruhákat, orvosságokat. A bojkott állandó bizottsága a humanitárius adományokat feloldotta a zárlat alól, így engedélyezték annak a különvonatnak az áthaladását is, amely magyar gyerekeket szállított Svájcba, Hollandiába és Angliába.[73]

Július 15-én Bécsben a bojkottbizottság lefoglalt 114 vagon (8 millió korona értékű) Németországba szánt magyar gyümölcsöt, amelyet egy nagykereskedő felvásárolt és eladott a gyümölcspiacon.[74] Nem sokkal ezután ismét lefoglalták és eladtak két vonatnyi árut, ami a szombati (17-i) bécsi gyümölcspiac áruinak több mint felét képezte (alma és ringlószilva volt).[75] Vasárnap mindez megismétlődött az ötödik vonatszállítmánnyal is,[76] mire a magyar kormány leállította a Németországba szóló gyümölcsexportot. A németek kérték a szállítmányok felújítását, de a magyar vezetés — miután hiába fordult ez ügyben a bécsi munkástanácshoz, amely csak akkor volt hajlandó átengedni az árukat, ha azok felét Bécsben hagyják és adják el — nem volt hajlandó ilyen feltételek között exportálni Németországba.[77] Ezek a bécsi árulefoglalások mindenesetre azt jelezték, hogy a magyar mezőgazdasági import hiánya erősen érezhető volt az osztrák fővárosban és a munkások maguk „törték fel" a zárlatot, amelyet fenntartottak.

Július 22-én a magyarok átengedtek egy vonatot az országon, amely osztrák gyerekeket szállított Romániába üdülni.[78] 23-án a nyugat-magyarországi német nyelvű parasztok azzal a kéréssel fordultak a bécsújhelyi bojkottbizottsághoz, hogy engedjék át a csépléshez szükséges benzint szállító küldeményeket. A boj-

kottbizottság (a bécsiekkel való konzultáció után) teljesítette a kérést azzal a feltétellel, hogy a szállítmányt részletekben engedik át és az elosztását maguk a parasztok végzik el.[79] Július 29-én az osztrákok átengedtek egy magyar gyermekvonatot, amely Svájcból érkezett vissza Budapestre.

A diplomáciai postával kapcsolatban már az előbbiekben kiderült, hogy az osztrák–magyar kettős határzárlatot Pozsonyon át meg lehet kerülni. Erre nemsokára a Budapestről Bécsbe utazni szándékozó magyar állampolgárok is rájöttek és a bojkottot úgy játszották ki, hogy Csehországba szóló kiutazási engedélyt kértek Pozsonyon át, majd Pozsonyból (beutazási engedéllyel) Bécsbe mentek tovább. Ezért a kormány augusztus 5-én rendeletet hozott, hogy Pozsonyon át utazni (Csehországba) csak a belügyminiszter engedélyével lehet.[80]

5. Tárgyalások a bojkott megszüntetéséről

Miután az NSzSz június 11-i felhívásával a bojkott a politikai közvéleményt foglalkoztatni kezdte, a magyar kormány kísérletet tett annak elhárítására. Június 15-én tárgyalt a munkásság képviselőivel, akik az ebben való közreműködésüket feltételekhez szabták és a Szociáldemokrata Párt sem határolódott el még ekkor a bojkottól a nyilvánosság előtt.[81] Így a megbeszélések nem vezettek eredményre és a kormány elégedetlen volt a munkásság „antipatriota" magatartásával.

A bojkott elhárításának, illetve gyors megszüntetésének szándéka más irányból is jelentkezett. Renner osztrák kancellár már június 19-én táviratot küldött a hágai osztrák követséghez, amelyben az NSzSz-től képviselők kiküldését kérte (Fimment, akivel Renner személyes jó viszonyban volt, és egy angol szakszervezeti funkcionáriust) Amszterdamból, a magyar kormány bécsi követével való tárgyalás céljából.[82] Rennert a közvetítésre az osztrák hadügyi államhivatal is ösztönözte, amely tartott a nehézségektől, amelyeket a magyar ellenbojkott elrendelése okozhat.[83] Renner közvetítése a magyar fél jóváhagyásával történt, de Fimmen a magyar kormány részéről semmiféle hivatalos tárgyalási meghívót nem kapott, csak Ausztriától.[84] A közvélemény mindenesetre nagy várakozással tekintett a megbeszélések elé és a bojkott feloldására vonatkozó megegyezést remélte tőle.

A tárgyalásokra 1920. június 28-án és 30-án került sor, mindkét ülésen ugyanazokkal a résztvevőkkel.[85] A két tárgyaló fél egyrészről az NSzSz és a ITF volt, másrészről a bécsi magyar külképviselet. Az ülések elnöke Renner osztrák államkancellár, a magyar külképviselet részéről Gratz Gusztáv nagykövet és a követségi titkár vett részt. A másik oldalról Edo Fimmen, az NSzSz titkára, Brodecky az NSzSz és a cseh szállítómunkások képviseletében, valamint az NSzSz csehszlovák, jugoszláv és román csoportjai (Kadlec) német és osztrák csoportja (Hüber), a csehszlovákiai német szállítómunkások (Schäfer) és az osztrák szállítómunkások (Forstner) képviselői voltak jelen. Az osztrák külügyi hivataltól még az osztályvezető (Dr. Schüller) és a követségi titkár (Schmid) vett részt a megbeszéléseken, az utóbbi vezette a jegyzőkönyvet.

Fimmen a június 28-iki megbeszélés elején közölte: sajnálattal értesült róla Bécsben, hogy a magyar kormány nem „tárgyalni" akar az NSzSz-szel, pusztán csak felvilágosításokkal szolgálni. Ha ezt előbb megtudja, el sem jött volna Amszterdam-

ból.[86] Rámutatott, hogy Anglia és Franciaország kormánya 1919-ben hajlandó volt tárgyalni az NSzSz-szel, sőt engedni a bojkottfenyegetés miatt.[87] Visszautasította a zsidó összeesküvés és a bolsevizmus vádját az NSzSz ellenében és megemlítette, hogy az NSzSz 28 millió munkást tömörít, köztük a francia CGT, az angol Trade Unions és az amerikai AFL szakszervezeteket [A magyar kormány ugyanis állandóan „magánszervezet"-ként emlegette a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetséget — M. M.].[88] Ezután bemutatta az Arbeiter Zeitung azon számát, amely az NSzSz-hez is eljutott dokumentumokat közölte: az államügyészeknek szóló állami utasítást és a Tanácsköztársaság vezetői fejére vérdíjat kitűző katonai rendeletet.[89]

Gratz szerint az államügyészeknek szóló rendelet nem jelentette a bíráskodás végrehajtó hatalom általi befolyásolását, mert nem a bírákat utasította. A katonai paranccsal kapcsolatban megígérte, hogy információkat fog beszerezni a kormánytól, mert nem tud róla semmit.[90]

A fehérterrorral kapcsolatos vádakra válaszolva Gratz elmondta, hogy túlzottak az NSzSz adatai. Az országban 9477 letartóztatott van, 723-an állnak megfigyelés alatt, 1777-en kerültek internáló táborba (ebből 1523 kommunista összeesküvésért) és 40 halálos ítéletet foganatosítottak, titkos összeesküvések miatt. A fehérterrornak két fázisát különítette el: az első eszerint a Tanácsköztársaság bukása után következett be és 231 halálos áldozata volt. Ez a közfelháborodás miatt szűnt meg, majd egy újabb erőszakhullám következett a békeszerződés aláírása előtti időszakban, atrocitásokra, verekedésekre, boltok elpusztítására került sor. Ezek azonban inkább egyéni kilengések voltak, nem a kormány szándékát tükrözték.[91] A Gratz által megadott adatokból mindenesetre kitűnik, hogy a fehérterror jóval nagyobb számú személyt érintett, mint ahogyan azt Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök a parlamentben prezentálta.[92]

Gratz magyarázatképpen és mentségként rámutatott az ország nehéz helyzetére, a háború és a két forradalom utáni dezorganizációra és a kormány korlátozott lehetőségeire a szélsőségesek elleni fellépésben. Megemlítette, hogy június 12-én egy katonai egységet küldtek a Duna–Tisza-közére a helyzet normalizálása céljából.[93]

A munkásmozgalommal szembeni korlátozásokat azzal indokolta, hogy a szociáldemokraták a Tanácsköztársaság idején lepaktáltak a bolsevikokkal. A cenzúrára pedig azért van szükség, mert az egész országban lincshangulat uralkodik a bolsevizmus miatt és így a politikai véleménynyilvánítást éppen a kedélyek lecsillapítása miatt kell korlátozni. Szerinte a bojkott politikailag csak károkat okozhat, mert az instabilitásnak kedvez.[94]

Gratz érvelése nem nélkülözte a demagógia eszköztárát, amikor a kifogásolható kormányzati intézkedéseket kivétel nélkül az előző rendszer (a Tanácsköztársaság) hibáival magyarázta, de kétségtelen tény, hogy — ha nem is az általa jelzett mértékben — 1920 első felében a politikai vezetés csak fokozatosan jutott a szuverenitás gyakorlati birtokába, s így egyes jelenségek, szélsőséges kilengések elleni fellépésére is fokozatosan kerülhetett sor. Maga Fimmen is leszögezte az NSzSz július 5-én kiadott kommünikéjében, hogy a magyar kormány jóindulatában nem kételkedik, a terror nem a kormány jóváhagyásával történik, és annak nincs elég hatalma, befolyása az országban. Mivel azonban a fehérterror továbbra is létezik, a bojkottot fenn kell tartani.[95]

Június 30-án Gratz néhány további információval szolgált. A vérdíjat kitűző parancs kiadását a főparancsnokságon tagadták, Jánki ezredes (az egyik aláíróként megnevezett személy) szerint ilyen utasítást nem adtak ki. Az MSZDP-nek a választásoknál való távolmaradása szerinte az MSZDP saját döntése volt, a részvételi lehetőségeket biztosították számára, bár más pártok ellenezték. Az elfogatások, internálások csak a törvényes rend ellen illegális eszközökkel fellépők ellen történtek, az 1878-as törvény alapján. A közalkalmazottaknak egyébként törvény tiltja a szakszervezeti szervezkedést, de ez a vasútnál csak a tisztviselőket érinti, a munkásokat nem. Végül kijelentette, hogy a kormány nem hagyja magát a bojkott által befolyásolni.[96] Ezt egy nyilatkozatában is megismételte, amit a bécsi tárgyalásokról adott.[97]

Renner osztrák kancellár szerint a megegyezéshez minimálisan három pontban kellett volna engednie a magyar kormánynak: 1. az egyesülési, gyülekezési és koalíciós szabadság biztosítása; 2. az internáló táborok feloszlatása; 3. amnesztia a politikai perekben.[98] A kormánytól azonban távol állt bármiféle kompromisszum. A bécsi eseményekről annyit közölt a nyilvánossággal, hogy a magyar külképviselet információkat adott az NSzSz küldötteinek, de nem „tárgyalt" a bojkott beszüntetéséről, mert „... a magyar belügyekbe beavatkozást semmi szín alatt meg nem engedhet".[99]

A tárgyalások eredményét Fimmen sem tartotta kielégítőnek,[100] és a bojkott fenntartását és esetleges szigorítását javasolta az NSzSz brüsszeli ülésén (július 3–4.),[101] amelyet a szövetség el is fogadott. Fimmen az osztrák munkásokhoz írt levelében a bojkott fenntartásának szükségességét a következőkkel indokolta: „... azok a közlések, amelyeket dr. Gratz a Bécsben tartott tanácskozáson tett, nem változtattak a helyzeten és nem döntötték meg azokat a tényeket, amelyeknek alapján a bojkottot elrendelték."[102]

6. A bojkott gazdasági és politikai következményei. A bojkott megszüntetése

A Magyarország elleni bojkott várható következményeit latolgató nézetek egy része szerint a bojkott a kívánt hatást nem fogja elérni, nem lesz túl jelentős a gazdasági élet szempontjából, sőt a magyar munkásságra lesz hátrányos a nyersanyagimport hiánya miatt. Volt azonban olyan vélemény is, hogy a munkásság számára a bojkott előnyös lehet, mert a parasztok nem tudják exportálni a zöldség-, gyümölcs- és bortermésüket és így nem lesz lehetőség a spekulációra.[103] A későbbi fejlemények ez utóbbi feltételezést igazolták, de egyúttal azt is, hogy a bojkott nem tud jelentősebb zavart előidézni a gazdaságban.

Mivel a bojkott megakadályozta a Nyugatra irányuló magyar élelmiszer-exportot, a belföldi árak csökkenése volt észlelhető.[104] A kivitel tilalma elsősorban a nyugat-magyarországi parasztokat érintette, akiknek jó zöldség- és gyümölcstermése volt.[105] A hazai piac az így képződött fölöslegnek csak egy részét tudta felvenni, de az itthon rekedt árut mégis nagyrészt sikerült megmenteni: a töktermést például (export helyett) takarmányozásra fordították, az uborkát, gyümölcs- és zöldségtermést átvették és feldolgozták a konzervgyárak, a barackból és néhány más gyümölcsféléből pálinkát főztek és így gondoskodtak a tartósítá-

sáról.[106] Az iparcikkek ára jelentős mértékben nem drágult. A személyi utasforgalom, a teherfuvarozás és a postai szolgáltatások hiánya természetesen komoly fennakadásokat és kellemetlenségeket okozott a lakosságnak, de a gazdaság alapvető funkcionálását nem akadályozta.

Politikailag a kormány semmiféle lényeges engedményt nem tett. Sőt bizonyos újabb korlátozások következtek, így július 29-én feloszlatták a Magyarországi Vasutasok Szövetségét.[107] A magyar hatóságok a szakszervezeti gyűlések megtartását esetenként a bojkottra való hivatkozással utasították el, mert szerintük a munkásság nemzetellenes mentalitásról tett tanúbizonyságot, az amszterdami határozatokkal foglalkozott és túlságosan az internacionalizmus és a szociáldemokrácia (tehát a kormány szerint a bolsevizmus) hatása alatt állt.[108]

Edo Fimmen a bojkott Ausztriára való visszahatását és a magyar ellenbojkott következményeit nem tartotta túl veszélyesnek. Úgy vélte, hogy a zöldségimport hiányát a hazai termés pótolhatja, a magyar kőszén helyett pedig a jobb minőségű csehszlovák szénhez juthat Ausztria. E gazdasági hatásokat illetően azonban alaposan elszámította magát. A magyar ellenbojkott folyamán sok esetben a Jugoszláviából és Romániából Ausztriába irányuló tranzitárukat is visszatartották, ott viszont a Magyarországra szánt áruk feltartóztatása komoly torlódásokat okozott.[109] A Németországba szánt magyar mezőgazdasági termékek lefoglalása Bécsben és kiárusítása a gyümölcspiacon azt bizonyította, hogy az import kimaradása súlyosan érintette az osztrákokat. A szénhiány ugyancsak pótolhatatlannak tűnt. Az ellenbojkott jobban sújtotta Ausztriát, mint a bojkott Magyarországot.

Renner kérésére[110] és az osztrák szakszervezetekkel való konzultáció során Edo Fimmen augusztus 1-én a bojkott befejezése mellett döntött. Ebben az is szerepet játszott, hogy világos volt: az antant mindenképpen támogatja a fennálló magyar kormányzatot (márcsak a békekötés miatti felelőssége tudatában is), így a teljes bojkott kivitelezhetetlen.[111] Augusztus 6-án az NSzSz táviratot intézett az osztrák szakszervezetekhez Bécsbe, amelyben közölte: „Noha Magyarországon még nem kielégítő a helyzet, a nemzetközi szakszervezeti szövetség vezetősége az általános helyzet alapján elhatározta, hogy augusztus 8-án félbeszakítja a bojkottot."[112] Ugyanaznap délután a bécsújhelyi bojkottbizottság egyik tagja érdeklődött a határon a magyar hatóságoknál, hogy mi volna a következménye a bojkott megszűnésének. A kormány válasza az ellenbojkott megszüntetésének ígérete volt. A bojkott megszüntetése kölcsönösségének tudatában így a szállítási és hírközlési zárlatot feloldották, augusztus 8-án megindult az áruforgalom Bécs és Budapest között, 9-én pedig a személyforgalom is.[113] A másfél hónapig tartó bojkott és ellenbojkott véget ért.

A Népszava augusztus 11-iki számában megjelent az MSZDP bojkottot értékelő állásfoglalása. Eszerint a bojkott sikertelen volt „mert elmúlt anélkül, hogy a hozzákapcsolt feltételek valóra váltak volna..."[114] Gazdasági szempontból nem volt jelentősebb hatása. A párt maga közönyös maradt a bojkott iránt, s hangsúlyozta, hogy semmiképpen nem kezdeményezte volna, mert a konszolidációnak a belső megegyezésen kell nyugodnia, nem a külső kényszeren.

A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség által közzétett beszámolók a bojkottról elsősorban annak propagandisztikus, elvi és tapasztalatszerzésre való jelentőségét hangsúlyozták. Ez volt az első jelentős nemzetközi bojkott, amely a szervezet erő-

próbájaként, a nemzetközi munkásszolidaritás tetteként jelentkezett.[115] Az NSzSz mindent elkövetett a magyarországi fehérterror megakadályozására, de ez nem teljesen sikerült, mert az antant-kormányok támogatták a magyar vezetést.[116]

Egy 1925-ben megjelent könyv szerint (amely az NSzSz történetével foglalkozik) „Az okok egész sora játszott közre, hogy a világ munkásságának ez a nagyszabású akciója végül is eredménytelen marad..."[117] Ezen okok közül a legfontosabbak a következők voltak: 1. a bojkottot a hozzá csatlakozó országok nagyobb részében csak részlegesen hajtották végre; 2. a magyar kormány által elrendelt ellenbojkott rendkívül hatékonyan működött, különösen a bojkottot legintenzívebben végrehajtó ország, Ausztria ellen; 3. a bojkottot az MSZDP, a magyar munkásság legjelentősebb politikai szervezete nem támogatta, hogy a hazafiatlanság vádját elhárítsa maga felől; 4. az NSzSz rugalmatlannak mutatkozott azon változások iránt, amelyek 1920 eleje és júniusa között Magyarországon végbementek; 5. az NSzSz nem vette számításba azt, hogy az ország kormánya és lakossága a trianoni békeszerződés (június 4.) után a külföldről jövő kényszerrel, befolyásolási kísérlettel szemben maximálisan ellenáll; idegengyűlölet, külföld-ellenes hangulat alakul ki; 6. a magyar kormányzat a négyhónapos kommunista diktatúra (Tanácsköztársaság) után minden olyan törekvésnek gátat igyekszik vetni, amely a bolsevik restaurációt elősegítheti (akár orosz, akár nyugat-európai segítséggel).

Mindezek ellenére a bojkott nem volt teljesen hatástalan Magyarország fejlődése szempontjából. A nemzetközi figyelmet az országban történő atrocitásokra és jogtalanságokra irányította, a kormányt nemzetközi vizsgálóbizottságok fogadására kényszerítette, a demokratikusabb politikai viszonyok kialakítása felé ösztönözte. A bojkott morális és politikai szempontból egyaránt indokolt volt. Sikertelensége azt tükrözte, hogy Magyarországon a polgári demokratikus rendszer helyett egy konzervatív, anakronisztikus kormányzati forma alakult ki, amely nemcsak a bolsevizmust és a kommunista diktatúrát utasította el, hanem a nyugat-európai modern politikai struktúrát is nemkívánatosnak tekintette.

JEGYZETEK

[1] Die Internationale Gewerkschaftsbewegung. Anhang IV. (März 1922) és Jg. 1921. Amsterdam. (Továbbiakban: IGB) 1922: 39. és IGB: 1921: 105.

[2] IGB: 1921: 105.

[3] IGB: 1922: 37.

[4] *Kertész Miklós*: A nemzetköziség útja. Öt esztendő a Szakszervezeti Internacionálé történetéből. Budapest, 1925. (Továbbiakban: *Kertész*) 40.

[5] IGB: 1922: 37.

[6] Politikatörténeti Intézet Levéltára, Budapest 508., 658., 687., 878. fondok (csoportok, dossziék) (Továbbiakban: PTIL) 687. f. 15. d.

[7] PTIL: 658. f. 10. cs. 3. d. 2. k. 207.

[8] PTIL: 687. f. 15. d. és 508. f. 2. cs. 6. d.

[9] IGB: 1922: 38.

[10] Uo. 40–41.

[11] PTIL: 508. f. 2. cs. 39. d. 12.

[12] Uo. 4.

[13] Uo. 15–16.

[14] Szakszervezeti Értesítő: 1920. július 1. 7. sz.

[15] IGB: 1922: 38.

[16] Uo. 39.
[17] Uo. és PTIL: 508. f. 2. cs. 39. d. 1–2. máshol: május 10–11. ld.: IGB: 1922: 42.
[18] PTIL: 878. f. 8. cs. 38. d. 21.
[19] PTIL: 508. f. 2. cs. 39. d. 12.
[20] IGB: 1921: 105.
[21] PTIL: 878. f. 8. cs. 38. d. 21.
[22] IGB: 1921: 104.
[23] IGB: 1922: 46.
[24] Uo. 42.
[25] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d. és Népszava: 1920. július 17.
[26] La Liberté Syndicale en Hongrie. Documents rapportés par la mission d'information du Bureau International du Travail (Août – septembre 1920). Genève, 1921 (Továbbiakban: La Liberté): IV. és Népszava: 1920. augusztus 5.
[27] La Liberté: V.
[28] Uo. V–VII.
[29] Uo. 6.
[30] Uo. 55.
[31] Uo. 62.
[32] Uo. 49.
[33] PTIL: 878. f. 8. cs. 38. d. és Népszava: 1920. június 17.
[34] Népszava: 1920. június 17.
[35] La Liberté: 161.
[36] Népszava: 1920. június 17.
[37] La Liberté: 44–45.
[38] Népszava: 1920. június 16.
[39] Uo.: Június 17. — Az NSzSZ csak 1919 júliusában alakult meg, ezért nem is tiltakozhatott.
[40] Uo.
[41] Uo. június 16. és 20.
[42] Uo. június 22.
[43] Uo. július 23.
[44] Uo. július 10.
[45] Uo. június 18.
[46] Uo. június 15. — Utalás a Maastrode, a Vaterland és a Nieuwe Rotterdamsche Couran c. lapokban megjelent cikkekre.
[47] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d.
[48] Uo.
[49] Uo. címe: Le boycotte de la Hongrie
[50] IGB: 1922: 43.
[51] Népszava: június 16.
[52] IGB: 1922. 44. és PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d. (a belgrádi osztrák ügyvivő jelentése Bécsbe június 30-án)
[53] Népszava: június 20.
[54] IGB: 1922: 44.
[55] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d.
[56] Uo. a prágai osztrák ügyvivő levele az osztrák külügyminiszterhez (június 29.).
[57] Uo. a pozsonyi osztrák vámhivatal jelentése a prágai osztrák követséghez
[58] Népszava: június 20.
[59] Uo.
[60] Uo. június 19.
[61] Uo. június 25.
[62] Magyar Országos Levéltár (Továbbiakban: OL) K 149 — 1920. június 21-i (2108-as) rendelet
[63] Népszava: június 20. és PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d. (Cnobloch bp-i osztrák követ távirata Pozsonyba)
[64] Népszava: június 22.
[65] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d. (Renner üzenete a prágai osztrák követséghez)
[66] Uo. Renner leirata Gratzhoz (június 24.)
[67] Uo. Gratz válasza Rennernek (június 25.)

[68] Népszava: június 24., 25. és 26., valamint július 3. és 4.
[69] Uo. július 20. és 28.
[70] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d.
[71] Népszava: július 2.
[72] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d.
[73] Népszava: július 7.
[74] Uo. július 17.
[75] Uo. július 18.
[76] Uo. július 20.
[77] Uo. július 27.
[78] Uo. július 23.
[79] Uo. július 24.
[80] Uo. augusztus 6.
[81] Uo. június 20.
[82] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d.
[83] OL: K 64 1920 184/Res.,
[84] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d. „Hongarijë de boycot" — egy hágai lap tudósítása a bojkottról június 25-én.
[85] PTIL: 508. f. 2. cs. 39. d. A tárgyalás hivatalos Jegyzőkönyvének másolata a bécsi állami levéltárból.
[86] Uo. 5.
[87] Uo. 12.
[88] Uo. 6.
[89] Ld. 10. és 11. jegyzet
[90] PTIL: 508. f. 2. cs. 39. d. Jegyzőkönyv: 18.
[91] Uo. 7–8.
[92] Ld. 40. jegyzet
[93] PTIL: 508. f. 2. cs. 39. d. Jegyzőkönyv: 10.
[94] Uo. 11–12.
[95] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d.
[96] PTIL: 508. f. 2. cs. 39. d. Jegyzőkönyv: 22–28.
[97] Népszava: július 3.
[98] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d. 249/1920/Präs.
[99] Népszava: július 1.
[100] Uo. július 2.
[101] Uo. július 8.
[102] Uo. július 15.
[103] PTIL: 878. f. 8. cs. Henrik Ungar cikke: „Die gewerkschaftliche Blockade des weissen Ungarns". Prága, június 14.
[104] Népszava: július 8. és 25.
[105] PTIL: 508. f. 2. cs. 46. d.: a budapesti osztrák követ jelentése Bécsbe (július 1.)
[106] Népszava: július 25. és 28.
[107] *Gadanecz Béla:* A vasutas munkásmozgalom története 1945-ig. Budapest, 1985. 264.
[108] La Liberté: 133., 136–138., 140. és 174.
[109] Népszava: július 28.
[110] *Sipos Péter:* A szakszervezeti internacionálé (1919–1939). In: Párttörténeti Közlemények 1987. 2. sz. 123.
[111] IGB: 1922: 46.
[112] Idézet a Népszava augusztus 7-iki számából
[113] Uo. augusztus 8. és 10.
[114] Uo. augusztus 11.
[115] IGB: 1922: 42.
[116] Uo. 18.
[117] *Kertész:* 41.

Vincze Gábor

AZ 1945-ÖS ERDÉLYI FÖLDREFORM, – A ROMÁN KISEBBSÉGPOLITIKA EGYIK „HARCI ESZKÖZE"

„Mi az agrárreformot a romanizálás, illetve Erdély visszaromanizálásának nagy eszközéül tartjuk." (Octavian Goga. 1920, Nagyszeben.)

Erdély 20. századi történelmében[1] 1991 februárjában immár harmadszor szabályozták törvényhozási úton a földtulajdon szerkezetét. A földtörvény — a törvényalkotók szándéka szerint — visszatérést jelent(ene) az erőszakos kollektivizálást megelőző állapotokhoz. Mivel a huszadik századi román gazdaságpolitikát a kisebbségi probléma, a „magyarkérdés" is befolyásolta,[2] jelen dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, milyen módon alakult ki az 1949 előtti[3] erdélyi földbirtokszerkezet, valamint hogy az erdélyi/romániai földreformok mennyiben voltak szociál- és gazdaságpolitikai és/vagy kisebbségpolitikai indíttatásúak.[4] Ötven éve, hogy Észak-Erdélyben ismét impériumváltásra került sor. A szovjet és román csapatok nyomában visszatért az 1940 szeptember első napjaiban távozni kényszerült román közigazgatás. Tevékenységét, a „restitutio in integrum" szellemében ott akarta folytatni, ahol 1940. augusztus végén kényszerült abbahagyni, azonban szándékait nem valósíthatta meg, mert november 12-én a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság nevében Vinogradov vezérezredes kiutasította a román közigazgatást Észak-Erdélyből.[5] Természetesen itt nem arról van szó, hogy „Sztálin megszánta a szárazajtai gyilkosságok hallatán a székelyeket". A Maniu-gárdisták és a román csendőrség atrocitásai[6] kitűnő ürügyet szolgáltattak a szovjet politikai és katonai vezetés számára, hogy az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatás bevezetésével nyomást gyakorolhasson Bukarestre, egy szovjetbarát kormány kinevezése érdekében. Azalatt a 126 nap alatt azonban, amíg távol volt a román közigazgatás, a „helyi erők," (az észak-erdélyi magyar és román kommunisták, szociáldemokraták és a helyben maradt magyar középosztály egy része) saját kezükbe vették az országrész életének megszervezését.[7] A sok megoldandó kérdés között az egyik legfontosabb az agrárkérdés volt, ezért 1921 után immár másodszor is földreformmal próbálták megoldani az észak-erdélyi agrártársadalom problémáját.

Az 1921-es erdélyi földbirtokreform: a „nemzeti igazságtétel" első állomása

Az első világégés végén a balkáni-levantei hagyományokkal rendelkező Ókirályság (Regát) olyan országrészekkel bővült, melyek társadalmi-gazdasági fej-

lettsége és hagyományai igen eltérőek voltak. Így volt ez a birtokviszonyok esetében is. Erdélyben például a mezőgazdasági művelés alatt álló földek 70%-a kisbirtokosok kezén volt és a megművelt földterületek csak 18%-a volt 100 hektárnál nagyobb birtok. (Nagybirtokok elsősorban a Bánátban és az ún. Partium területén voltak, a történeti Erdély területén a 100 hektár fölötti birtokok nagy része vagy alapítványok, egyházak, vagy közbirtokosságok kezén lévő erdőterületekből álltak.) Ezzel szemben a Regátban 1902-ben a 8 millió hektár termőföldből 4 millió hektár 44.108 tulajdonos kezén volt, miközben 3 millió hektáron kényszerült osztozni az 1 millió kisbirtokos. (Ezek után érthető, hogy miért tört ki éppen Romániában 1907-ben Európa utolsó — a feudalizmus klasszikus időszakára jellemző — jacquerie-típusú felkelése.)

A fentebb bemutatott különbségek miatt Nagy-Romániában nem lehetett egységes földreform törvénnyel rendezni a mezőgazdaság problémáját. Ezért 1921-ben *négy törvény jelent meg:* külön-külön törvénnyel szabályozták a reform végrehajtását a Regátban, Erdélyben, Bukovinában és Besszarábiában. Hogy a törvényhozók valódi célja világos legyen, érdemes összehasonlítani a regáti és az erdélyi törvényeket.[8] 1) *A regáti törvény meghatározta az összes kisajátítható földbirtok mennyiségének felső határát* (2 millió hektár). Emellett csak azoknak a birtokait sajátította ki, akiknek minimum 100 hektárnyi ingatlan vagyonuk volt, Erdélyben viszont a kisajátított terület nagysága nem volt korlátozva.

2) Az erdélyi törvény 6. §-ának a) pontja kisajátította teljes egészében mindazokat a falusi birtokokat és városi kültelkeket, melyek valamely *közérdekű célt szolgáló jogi személy* tulajdonát képezték. (Itt főleg a magyar és szász történelmi egyházak oktatást szolgáló birtokairól volt szó, de ide tartozott többek között az Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület algyógyi földműves iskolája is.) Ezzel a paragrafussal kisajátították a római katolikus egyház birtokainak 95-, és a református egyház birtokainak 45%-át. A kisajátítás alá eső egyházi vagyon 92.8%-a volt a magyar egyházak tulajdonában.

3) Az erdélyi törvény 10. §-a kisajátította az 1885 után végzett *telepítések során keletkezett ingatlanokat is.* (Emiatt 1802 telepes kivándorolt Romániából.) Ez utóbbi két rendelkezés a regáti törvényből hiányzik.

4) Kisajátították a *Csiki Magánjavakat,* de a hasonló eredetű Naszódvidéki Közalapokat érintetlenül hagyták.[9] (A kisajátítás alá eső közbirtok-vagyon 79.7%-a volt magyar tulajdonban.)

5) A tulajdonosnál maradó földterület *Erdélyben 50,* vagy (hegy- és dombvidéken) *100 hold* volt, míg a *Regátban 100 hektár (173.77 hold).*

6) A Regátban a földek megváltási árát az 1917-22-es évek átlagos árából számították ki, míg Erdélyben az 1908-1913-as évek áraiból, ami a háború utáni infláció miatt a tényleges értéknek alig 5%-át tette ki. Így Erdélyben — a törvény végrehajtásának következményét tekintve — nem *kisajátításról,* hanem *elkobzásról* beszélhetünk.

A fenti példákból nyilvánvaló, hogy a törvényhozók a *Regátban szociális indíttatású törvényt alkottak, míg Erdélyben a „nemzeti igazságtétel" vezérelte őket:* egyes becslések szerint a kisajátítás alá eső földterületek kb. 86%-a volt a magyar kisebbség tulajdonában, a földosztásból viszont csak 10%-kal részesed-

tek.[10] (Észak-Erdélyben a kiosztott földterületnek csak 27.1%-a került magyar kézbe, miközben a területen a magyarság aránya az 1941-es népszámlálás szerint 51.4% volt.)[11] Ezután érthetően a magyar földnélküli, vagy törpebirtokos réteg aránya még inkább megnőtt. Az 1921-es földreformot a liberálisok alapvetően azon politikai megfontolásból hozták, hogy egyrészt levezessék a paraszti elégedetlenséget, másrészt a kisebbségeket akarták gazdaságilag meggyengíteni. Végeredményben azonban nem tudták megoldani az ország egyik alapvető problémáját, a vidék túlnépesedettségét, és a kisebbségi kérdés is végig égető problémája maradt a két háború közötti időszaknak.

Kísérlet egy igazságosabb földbirtok-szerkezet kialakítására Észak-Erdély autonómiája idején

A front elvonulása utáni hónapokban, 1944 késő őszétől több helyen spontán földfoglalásokra került sor Észak-Erdélyben.[12] Ezeket a földfoglaló mozgalmakat a *vegyes lakosságú helyeken* az jellemezte, hogy az 1921-es „hagyományt" követve, a falusi románság soviniszta része[13] ismét a magyar kisebbség földjeit sajátította ki, „természetesen" azt a földjuttatásból is kihagyva. Ezt a törekvést az is megkönnyítette, hogy a vegyes lakosságú településeken a magyar férfiak nagy része távol a falujától, a fronton, vagy éppen hadifogságban volt. Több esetben az exlex állapotot használták ki arra, hogy önkényesen kihagyják a helyben lévő magyar lakosságot a földosztásból. (A magyar közigazgatás ugyanis már elmenekült, a visszatérő románt pedig a szovjetek kiutasították.) Hogy milyen közállapotok uralkodtak az úgynevezett észak-erdélyi „respublika" alatt, azt Demeter Béla részletes jelentéséből is megtudhatjuk, aki az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület megbízásából 1944. december 1. — 1945. január 2. között Észak-Erdély jó részét gyalog és szekérrel bejárta.[14] Demeter beszámol arról, hogy sok helyen az EMGE raktáraiban a front átvonulása után véletlenül megmaradt gabonát a helybeli soviniszta románok (főleg a nagygazdák) széthordták. Az elhagyott birtokokat egyes helyeken az elöljáróság bérbe adta a földműveseknek (ám azok sok helyen egyáltalán nem művelték meg azokat, csak a termést takarították be), máshol viszont a módosabb román gazdák tették rá a kezüket a gazdátlan földekre. A kifosztott magyar földművesek a Vörös Hadseregtől reméltek védelmet, ám az hiába adott ki szigorú parancsot az ártatlan magyar kisebbség ingó és ingatlan javainak visszaadására, a megfelelő büntetőszervek hiányában azt senki sem hajtatta végre. A visszavonuló hitlerista csapatok által kitelepített szász lakosság hátrahagyott, igen jelentős vagyonát (a lábon álló gabonát, a le nem szüretelt szőlőt, a gazdaságok ingatlanait stb.) a környékbeli cigányok és románok felprédálták. (Demeter konkrét példákat sorol fel Szászszentjakabról, Kerlésről és más falvakból.) Udvarhely vármegyében a délről beszivárgó soviniszta elemek fosztogatták a gazdaságokat. A legnagyobb veszteség Háromszék magyarságát érte, melyet először értek el 1944. szeptember első napjaiban a szovjet és román csapatok.

Az 1944. december 1-én megalakult Országos Demokrata Arcvonal Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottsága, (a továbbiakban: ODA) 1945. február 12-ére Ko-

lozsvárra konferenciát hívott össze, ahol a közigazgatási problémák, gazdasági, oktatási kérdések mellett a felállított agrárreform bizottságot a mezőgazdaságban tapasztalható anarchia és a visszaélések is arra késztették, hogy megpróbálja sürgősen rendezni az észak-erdélyi agrárkérdést.

Az ODA kommunisták-vezette „népfront" volt, a következő pártokkal: Román Kommunista Párt (a továbbiakban: RKP), Romániai Szociáldemokrata Párt, (a továbbiakban: RSZDP), Magyar Népi Szövetség (a továbbiakban: MNSZ), Zsidó Demokrata Népközösség, Ekésfront, Hazafiak Szövetsége, Egységes Szakszervezetek, valamint a Nemzeti Parasztpárt észak-erdélyi híveiből alakult Román Demokrata Szövetség.[15] A továbbiakban, a román közigazgatás visszatéréséig, 1944 március közepéig a Román Demokrata Szövetség élesen szemben állt az ODA-ban tömörült baloldallal, munkálataiban nem vett részt, hanem azt obstruálta. A Hazafiak Szövetségét a „társutas" értelmiség alkotta, és a kortársak egybehangzó véleménye szerint kommunista „fantomszervezet" volt. A kislétszámú, valamelyes tömegtámogatással csak Erdélyben rendelkező Ekésfront vidéki szervezkedésébe pedig sok helyen a kommunisták is „besegítettek". (A szervezetet még Petru Groza alapította 1935-ben és már akkor felvette a kapcsolatot az illegális RKP-val.) A Zsidó Demokrata Népközösség vezetője az ismert kommunista ügyvéd, Kohn Hillel volt. Az MNSZ észak-erdélyi vezetőségében — akárcsak Dél-Erdélyben — a Kommunisták Romániai Pártja 1938-ig legális fedőszerve,[16] a Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSZ) tagjai voltak többségben. (Bár Észak-Erdélyben hivatalosan az ODA Észak-erdélyi Végrehajtó Bizottsága kezében volt az irányítás, valójában az igazi hatalom az RKP Észak-Erdélyi Tartományi Titkársága és a szovjet katonai szervek kezében volt.) Az ODA-konferencián felállított agrárreform bizottságba 6 tagot delegált az MNSZ, 3 tagot az Ekésfront, 1 tag volt jelen a szakszervezetek, 2 a kommunista párt, 1 a Hazafiak Szövetsége részéről, 4-en pedig szakértőként vettek részt a tanácskozáson. (A bizottság nemzetiségi megoszlása: 10 magyar és 7 román tag.) A 13-i tanácskozáson először Venczel József, az EMGE statisztikai osztályának vezetője, a probléma legjobb szakértője, majd az Ekésfront részéről Iulian Chitta olvasták fel az elkészített határozat-tervezetüket.[17] Ha a két tervezetet összehasonlítjuk, kiderül, hogy igen jelentős volt közöttük az eltérés:

1) Az egyik leglényegesebb különbség az volt, hogy Venczeltől eltérően Chitta az egyéni juttatással szemben *községi szövetkezeteket* szervezett volna. (Ez Constantin Stere és a két világháború közötti román népi mozgalomnak, a ţărănizmusnak a hatása.) Tervét a bizottság egyöntetűen elutasította, és még Chittának kellett mentegetőznie, hogy nem a kolhoz-rendszert akarja bevezettetni.[18]

2) Komoly nehézséget okozott az az alapprobléma, melyre Venczel mutatott rá: ha ragaszkodnak ahhoz, hogy életképtelen, egy-két holdas parcellák helyett a nincsteleneknek legalább 3 holdat osztanak, illetve lehetőség szerint igyekeznek azt 5 holdra kiegészíteni, a rendelkezésre álló, *kioszthatő földterület túl kevés.* (Számításai szerint az *életképes* családi kisbirtok alsó határa 7 hold szántó, és 3 hold rét.) A hiányzó földterületet Venczel két úton tervezte pótolni:

– a Beszterce–Szászrégen körzetéből a német hadsereg által kitelepített, illetve elmenekült szászok mintegy 75 ezer holdnyi területéből, (melynek felét a föld-

nélküli székely és móc telepeseknek tartotta volna fenn),[19]
– valamint a két háború közötti kormányok által fenntartott „rezervákból" (állami tartalék földekből). Venczel szerint ennek a 186 ezer holdnyi területnek még nagy része felhasználható lett volna. Ezzel a két utóbbi kérdéssel Chitta nem foglalkozott, illetve ellenezte a rezervák felosztását.

3) Chitta a bukaresti kormányok által is meghirdetett „restitutio in integrum" eszméjét képviselte, ezért felülvizsgálandónak, illetve eltörlendőnek ítélt minden, 1940. augusztus 30. után hozott törvényt. Ez — többek között — azzal járt volna, hogy a *Horthy-kormányzat telepítéseit megsemmisítették volna.* (1940–44 között Szolnok-Doboka megyébe és Besztercére telepítettek földnélküli székely családokat.) A vitában a szociáldemokrata Lakatos István, az RSZDP Országos Magyar Bizottságának vezetője kijelentette, hogy akkor a két háború közti román kormányok telepítéseit is meg kellene semmisíteni, hiszen azok sem voltak „sovinizmus-mentesek". Végül Chitta javaslatát elvetették.

4) Jelentős volt az eltérés a két tervezet között az ún. „abszentisták" (távollevők) kérdésében is. Chitta szerint *minden háborús bűnös és abszentista birtoka elkobzás alá esett volna.* Venczel ezzel szemben a vitában rámutatott arra, hogy a távollevők fogalma nem szabatos, hiszen ebbe a kategóriába beletartozhatnak olyan polgári lakosok is, akiket a visszavonuló magyar és német hadseregek kényszerítettek távozásra, vagy besorozottként vonultak nyugatra, esetleg a közelgő front elől menekültek el valamelyik nagyobb városba. A bizottság végül Venczel álláspontját fogadta el, miszerint minden esetben a vármegyei agrárbizottság határozzon a kisajátítás felől (ami az esetleges helyi bosszúk, nacionalista elfogultságok érvényesülését meggátolta volna).

A vitát összefoglalva, egyrészt megállapíthatjuk, hogy *Venczel alaposabban ismerte az észak-erdélyi agrárkérdést.* (Venczel ugyanis 1940-től részt vett az Erdélyrészi Földreform Tanulmányi Bizottság adatgyűjtésében.) Tisztában volt azzal, hogy a terület *agrárnépesség-felesleggel* rendelkezik, amit megszüntetni a legnagyobb jóakarattal sem lehet, és a probléma csak akkor rendezhető megnyugtatóan, ha a földnélkülieket az ipar felszívja.[20] Az életképtelen kisparcellák létrehozása sem járható út hosszú távon, hiszen az 1921-es földreformmal létrehozott „nadrágszíj-parcellákat" is előbb-utóbb el kellett adniuk a tönkrement tulajdonosaiknak, az ország gabonatermelése pedig visszaesett.

A földbirtok-rendezés másik célja, (a szociális igazságosság megteremtése mellett) a két nemzet, a magyar és román közötti megbékélés elősegítése volt azáltal, hogy ne ismétlődhessen meg az 1921-es helyzet, amikor a magyarság rovására osztottak földet a románság javára. Az ODA-határozattervezet ezt a kérdést is igazságosabban rendezte volna, mint a megjelent törvény.

Érdemes összehasonlítani az Ekésfrontot képviselő Iulian Chitta tervezetét a Nemzeti Parasztpártéval, melyet 1945. február 10-én tett közzé Gheorghe Zane. Ami a magyar kisebbséget legjobban sújtotta, az abszentisták, távollevők kérdésében mindkét tervezet egyetértett. (Ez annál is inkább figyelemreméltó, mert a kisebbségellenes Nemzeti Parasztpárttal szemben az Ekésfront a kisebbségek védelmét felvállaló baloldal szövetségese volt.)[21] Az észak-erdélyi ODA autonomista vezetősége Jordáky Lajostól ifj. Teofil Vescanig magát a konferenciát is egyfajta

parlamentnek, a meghozott határozatok pedig *kvázi-törvénynek* tekintették, ezért igyekeztek azt a gyakorlatba is átültetni, azonban szinte rögtön kiderült, hogy egy *erős végrehajtó hatalom hiányában* a határozat rendelkezéseit *a vidéki románság* sovinizmussal fertőzött része *nem tartja tiszteletben*. (Az ODA-tag Ekésfront — bár a tanácskozáson képviselői elfogadták a tervezet végleges változatát — a konferencia után nyíltan szabotálni kezdte a végrehajtást és mind többször hangoztatta, hogy „a konferencia határozatai nem befolyásolhatják a földbirtokreform természetes folyamatát."[22] Az Ekésfront által március 1-ére összehívott újabb értekezletre Venczel Józsefet már meg sem hívták (míg a másik előadó, Chitta jelen volt). Mivel az EMGE vezetői és Venczel is úgy látták, hogy a tervszerű földreform helyett folytatódik annak önkényes (ismét magyarellenes) végrehajtása, Venczel visszalépett az MNSZ agrárbizottságából. Kós Károly, az észak-erdélyi EMGE direktóriumi elnöke az MNSZ intézőbizottságának írt levelében még abban reménykedett, hogy az MNSZ intézőbizottsága „oda fog hatni, hogy az Országos Demokrata Arcvonal észak-erdélyi tanácsán keresztül idejében útját vágja a szociális igazságtalanságoknak és azon anomáliáknak, melyek a föld osztogatásával felszínre kerültek".[23] Ekkor még nem tudhatták, hogy a levél keltét követő napon, március 6-án Bukarestben Mihály király — durva szovjet nyomásra — kinevezi Petru Grozát miniszterelnökké, és nem csak az ODA szűnik meg egy pár hét múlva, de az agrárreform kérdésének megoldásában is gyökeres változás fog beállni.

A 2. romániai földreform törvény: visszatérés 1921 „szelleméhez"

A Groza-kormány megalakulása előtt, még a Rădescu-kormány agrárminisztere, a parasztpárti Ion Hodiţa felállította az Agrárreformot Tanulmányozó Bizottságot. A Nemzeti Parasztpártnak az volt az álláspontja, hogy minél hamarább el kell kezdeni a kisajátítást, de a földosztást csak a háború befejezése után lehet végrehajtani, mert ha ez hamarább történik, az demoralizálóan hathat a távol lévő katonákra. Mivel ekkor az agrárreform kérdése is a politikai harc része volt, ezt az álláspontot a baloldal úgy magyarázta, hogy a történelmi pártok el akarják szabotálni a földreformot, ám gyakorlatilag arról volt szó, hogy ki akarták sajátítani annak „érdemeit", ezzel is növelve befolyásukat a parasztságra. 1945. február 10-én az RKP szövetségese, az Ekésfront központi bizottsága által kiadott manifesztumban ezért felszólították a „paraszti tömegeket, hogy forradalmi úton, azonnal lássanak hozzá a földosztáshoz".[24]

A Monitorul Oficialban, 1945. március 23-án jelent meg a 187. sz. földbirtok-rendezési törvény.[25] A legfontosabb eltérések az ODA-határozat és a márciusi törvény között az alábbiak voltak:

1) A 187. sz. törvény indoklásában a következő szerepelt: „A földreform országunk részére *nemzeti*, gazdasági és társadalmi szükségszerűség."[26] (Kiemelés tőlünk, V. G.)

2) A magyar kisebbség számára legfontosabb eltérés az abszentisták kérdésében mutatkozott meg. Míg Venczel József a vármegyei agrárbizottságok elé utalta volna a döntést, addig a 187. sz. törvény a fogalmat kiterjesztette minda-

zokra, akik „Romániával hadiállapotban levő országokba menekültek, vagy 1944. augusztus 23. után külföldre menekültek", és elkobzandónak minősítette azok összes földjeit és mezőgazdasági javait. A törvény egyértelműen a német és magyar kisebbség ellen irányult.

3) A német nemzetiségű román állampolgárok, illetve a német állampolgárok földjeit mindkét határozat illetve törvény elkobzandónak ítélte, azonban a 187. sz. törvény azzal nem foglalkozott, hogy a megüresedett szász birtokokat kik foglalhatják el. (Úgy Venczel, mint az erdélyi magyarság politikai tényezőinek nagy többsége egyetértett az erdélyi szászokat és svábokat sújtó kollektív bűnösség elvével.)

4) A törvény a *kivételek* között sorolta fel az állam birtokát képező összes földbirtokot, vagyis a *rezervákat* is, melyeket az ODA kiosztandónak minősített.

5) A kisajátítási és földhöz juttatási eljárás esetében a törvény ismét különbözött az ODA tervezetétől, mert ez utóbbi a helyi agrárreform bizottságokat kizárólag ODA-tagokból állíttatta volna fel. A törvény szerint viszont a helyi bizottságokat a *bíró* alakította meg, a földnélküli, vagy a maximum 5 hektáros birtokkal rendelkező szegényparasztokból. Ennek a rendelkezésnek a fontossága viszont csak a végrehajtás során derült ki.

Az 1945-ös földreform végrehajtása

A végrehajtás különböző jogszabályai sajátságos módon más- és más helyen találhatók. Egyesek a Monitorul Oficialban, miniszteri határozat (Decizie) formájában, míg mások nyomtatott füzetekben, vagy röplapokon Utasítások (Instrucţiuni), esetleg nem publikus körrendeletek (Ordin circular) formájában jelentek meg. A törvény végrehajtásának anomáliáiról — legalábbis az 1946-os év végéig — viszonylag bőséges anyagot találhatunk a korabeli erdélyi magyar napilapokban is.

A törvény végrehajtásának elemzése előtt érdemes megvizsgálni, hogy *kikre bizatott a végrehajtás* felelősségteljes munkája?

A helyi agrárreform bizottságok összeállítása során rögtön kiderült, hogy a *magyar kisebbséget igyekeztek kihagyni* belőle. Ez azért is törvénytelen volt, mert a végrehajtási utasítás 8. és 9. szakaszának megfelelően a bizottságokat olyan 7-15 földművesből kellett volna összeállítani, akiknek a birtokai nem haladják meg az 5 hektárt. Mivel az 1921-es földreformból is kihagyták a földnélküli magyar földművesek nagy tömegeit, a legtöbb helyen a szegényparasztság, illetve a nincstelenek között a magyarság „felülreprezentált" volt. Bár ezt a gyakorlatot több utasítás és rendelet is megpróbálta korrigálni — például a Központi Agrárbizottság 1946. február 28-i utasítása, valamint július 7-i rendelete — ezeket egyszerűen „elszabotálták." (Hogy csak egy példát hozzunk fel: az 52%-ban magyar lakosságú Kolozson 1946 közepén még egy magyar sem került be a helyi bizottságba.) Így szinte szabad kezet kaphatott a románság soviniszta része a földreform magyarellenes végrehajtására.

A helyi végrehajtás során felmerülő vitás kérdések a *járási bizottságok* (Comisia de Plasă) elé kerültek — volna. Ennek két akadálya volt:

Mivel sok helyen hiányoztak a megfelelő űrlapok, a kisajátító határozatot is csak szóban hozták az érdekelt tudomására. A kisajátítást elszenvedett az észrevételeit szóban is előterjeszthette, azonban ha ezeket nem jegyzőkönyvezték, akkor később vitatni lehetett azokat.

A járási bizottságok csak nagy sokára (1945 őszén — 1946 elején) alakultak meg, ráadásul a törvény rendelkezéseivel ellentétben sok helyen nem jogász, hanem iparos, vagy földműves elnökletével működtek. Azon kívül a bizottság tagjait a járáshoz tartozó összes községek helyi bizottságainak 2-2 kiküldöttje alkotta, azonban ha már a községi szinten is kiszorították a magyar kisebbséget a bizottságokból, akkor járási szinten sem képviselhette senki az érdekeiket. (A bizottság elnökét a miniszter nevezte ki, ami ismét csak azt jelentette, hogy az esetek nagy részében nem a magyarság soraiból került ki az elnök.)[27] A járási bizottságok összetétele azért is fontos volt, mert a földreform megjelenése (1945. március 23.) előtt felosztott birtokoknál a törvény végrehajtási utasítása 11. §-a szerint vitás kérdések esetében döntési jogkörük volt. A Központi Agrárreform Bizottság 1945. október 18-i, 993. sz. utasítása alapján ugyancsak ezek a bizottságok döntötték el, hogy kik tartoznak a „kollaboracionista"[28] kategóriába. Az 1945. október 27-én kelt miniszteri határozattal létrehozták a *Vármegyei Agrárreform Bizottságokat* (Comisia Judeţeană de Reforma Agrară), melyekre átruházták a Központi Agrárreform Bizottság (Comitetul Central de Reforma Agrară) hatáskörének egy részét.[29] A bizottságok tagjait a földművelésügyi miniszter nevezte ki: egy bírót, a mezőgazdasági kamara elnökét, a megyei prefektust, valamint a politikai pártok javaslatára 3 igényjogosult földművest. A megyei bizottságokból is — a legtöbb esetben — kimaradtak a magyarság képviselői.[30] A prefektusok (Csík, Udvarhely és Háromszék megyéket kivéve) eleve románok voltak és ugyanez volt érvényes a mezőgazdasági kamara elnökeinek döntő részére is. A földművesek közül legalább egynek részt kellett vennie a Németország elleni háborúban. Ebből a kategóriából — kevés számú dél-erdélyit kivéve — eleve kiestek a magyar kisebbség tagjai. A bizottság tagjai teljesen belátásuk szerint — hol helyszíni vizsgálat alapján, hol anélkül — csak a kisajátításokkal foglalkoztak, juttatási kérdésekben legfeljebb tanácsadásra szorítkoztak.

A földreform végrehajtásával megbízott szervekből tehát a magyarság szinte teljesen kiszoríttatott. Ezek után szinte természetes, hogy a végrehajtás egyértelműen magyarellenes jelleget öltött úgy a kisajátítás, mind a földosztásból való részesedés terén.

A törvény kisajátítási oldalát szemlélve a kormány két rendelkezése érintette legsúlyosabban az erdélyi magyarságot:

1) Az „abszentisták" (távollevők)

A kisajátítást szenvedők szempontjából a legsérelmesebb rendelkezés az ún. abszentisták (távollevők) ügye volt. A földreform törvény II. bekezdés 3. § c) pontjában kimondta: kisajátíttatnak „mindazoknak a földjei, akik Romániával hadiállapotban lévő országokba menekültek, vagy 1944. augusztus 23-a után külföldre menekültek". A d) pont még általánosabb kategóriát sújtott: „kisajátíttatnak a

távollevők összes földjei és *mezőgazdasági javai*". (Kiemelés tőlünk, V. G.)[31] Mit is jelentett ez a két pont a gyakorlatban? Korabeli becslések szerint hozzávetőlegesen 300.000 észak- és dél-erdélyi magyar földművest érintett ez a két „gumiparagrafus". A távollevők közé sorolták:

– azt a kb. 100 000-re tehető dél-erdélyi magyart, aki Antonescu terrorja elől menekült délről Észak-Erdélybe.;

– azokat, akiket a front közeledtekor — főleg a Székelyföldről — kiürítési paranccsal távolítottak el a lakóhelyükről;[32]

– azokat a dél-erdélyi magyar közalkalmazottakat is, akiket a bécsi döntést követő napokban Antonescu hatóságai délről Észak-Erdélybe helyeztek át, de birtokuk délen maradt;

– akiknek állandó lakhelyük Észak-Erdélyben volt, de a birtok a határ meghúzása után román fennhatóság alatt maradt;

– az 1944. augusztus 23.-a előtt ideiglenesen (akár gyógykezelés, vagy látogatás) céljából Magyarország más részére távozottakat. (Ez olyan eset, mintha valaki Románia egyik helységéből a másikba távozna, hiszen akkor még Észak-Erdély és Magyarország között nem létezett határ);

– mindazt a nagy számú, besorozott észak-erdélyi magyart, akik a csapatukkal hagyták el szülőföldjüket, vagy már éppen hadifogságban voltak.

2) A „kollaboracionisták" (együttműködők):

A földművelésügyi miniszter 1946. június 13-án megjelent 1015. sz. rendelete úgy módosította a földreform törvény 3. § c) pontjának rendelkezéseit (mely kisajátítja a német hadsereggel eltávozott német állampolgárok és a német nemzetiségű román állampolgárok földbirtokait és mezőgazdasági javait), hogy azt *kiterjesztette a magyar nemzetiségű személyekre,* azzal, hogy a német *nemzetiség* helyett általában román *állampolgárokról* beszélt.[33] A Központi Agrárreform Bizottság 1946. január 28-i utasítása, valamint április 21-i, május 13-i és július 12-i körlevelei tisztázták ugyan, hogy a 3. § c) pontja csak a németekre vonatkozik, azonban a helyi bizottságok a legtöbb esetben — mint azt látni fogjuk — tudomást sem vettek erről. Ráadásul az utasítás kiterjesztette a kisajátítás körét a mezőgazdasági tulajdonról a *mindennemű javaknak* teljes egészében való kisajátításáig. E páratlan intézkedés következtében aztán egyes vidékeken városi ingatlanokat, és nem mezőgazdasági ingatlanokat is kisajátítottak.[34]

Összefoglalva tehát: a fenti rendelkezésekre hivatkozva a *kisajátítás eleve a magyarság hátrányára valósult meg.*[35]A magyar kisebbségnek a földosztásból történő kihagyása „egyszerűbben" történt: a helyi földosztó bizottságok (ahonnan a magyar kisebbséget a legtöbb helyen kiszorították) teljesen önkényesen értelmeztek minden rendeletet, utasítást, illetve azokat nyíltan nem tartották be. Érdemes ezt egy pár kiragadott — de jellemző — példával megvilágítani:[36]

– Az egyik csicsókeresztúri (Szolnok-Doboka megye) nincstelen magyar földműves csak fél holdat kapott a kisajátított birtokból. „Amikor a helyi földosztó bizottságtól kérte, hogy többet kapjon, azzal az indoklással utasították el, hogy magyar."

– A marosfelfalusi magyar igényjogosultak 60%-át azon a jogcímen zárták ki a juttatásból, hogy a székely határőrségben („honi században") szolgáltak.

– A bánáti „megürült" sváb birtokokból sem részesedhettek a magyar igényjogosultak. A földnélküli moldvai (pusztinai) csángók közül is sokan szívesen áttelepedtek volna a Bánátba, azonban csak azzal a feltétellel juthattak volna sváb birtokokhoz, ha szétszórtan, a románokkal vegyesen telepednek le, amibe azután nem mentek bele.[37]

– Még több probléma volt a Szászrégen környéki elhagyott szász falvakkal. Már az ODA 1945. februári konferenciáján is szó volt arról, hogy a mintegy 75.000 holdnyi terület felét szét kellene osztani a nincstelen székelyek és mócok között. Azonban ebből a tervből sem lett szinte semmi. Mire a székelyek odaértek volna a kijelölt falvaikba, a környékbeli, vagy a Besszarábiából menekült románok elfoglalták a házakat. Akik viszont Bátosra és Vajolára érkeztek, még 1946 nyarán is ki voltak téve az állandó terrornak a környékbeli románok részéről. A hatóság tétlenül szemlélte a tragikus fejleményeket.[38]

A földreform helyi, magyarellenes végrehajtására vet fényt egy 1946-ban, névtelen erdélyi szociáldemokrata által készült jelentés: „A községi földosztó tanács tagjai a legtöbb helyen kizárólag románokból állnak, általában a falusi pópa vezetése alatt. Nagyjából azt lehet mondani, hogy magyar nemzetiségű nemigen jut földhöz, csak egészen kivételes esetekben. (pl. ha fizet, amire fel is szólítja őket sok helyütt a pópa, mondván: »Fiam, jól tudod, hogy ez nálunk mindig így volt.« A földbirtokosok közül igen kevesen kapják meg az engedélyezett 87 holdat (50 hektárt), sőt, több esetben tettlegességre kerül sor a földosztó tanács tagjai és a jogát követelő magyar között."[39]

A földjuttatással kapcsolatban végezetül el kell mondanunk azt, hogy mivel a kisajátítást elszenvedők általában iskolázottabbak, tájékozottabbak voltak mint a juttatásból kihagyottak, ezért *a korabeli jegyzőkönyvek, folyóiratok sokkal több panaszt őríznek a részükről, mint a továbbra is föld nélkül maradt nincstelenektől.*

Próbálkozások a földreform magyarellenes végrehajtásának felülvizsgálatára

A romániai magyarság érdekvédelmi szervezetének induló Magyar Népi Szövetség már a törvény megjelenése utáni hetekben foglalkozott a földreform magyarellenes végrehajtásával. Az 1945 májusi első kolozsvári kongresszusán elkészített memorandumukban felsorolták az összes jelentős szabálytalanságot, melynek korrigálását kérték a Groza-kormánytól. Az MNSZ 1945. augusztus 15-i memoranduma már konkrét jegyzőkönyvi panaszokra támaszkodva mutatta be a törvénytelenségek sorát, ismét csak kérve a szabálytalanságok korrigálását, ám mindhiába. („A Magyar Népi Szövetség és a romániai nagy magyar népi tömeg mostanáig hitt a kormány ígéreteiben, de mostantól kezdve tetteket kérünk és nem ígéreteket.")[40] Sajnos, a helyzet változatlan maradt, ezért az MNSZ sorozatban „bombázta" újabb- és újabb beadványaival vagy memorandumaival a minisztériumot, vagy Grozát. (Csak 1946. nyaráig 16 részletes beadványt juttattak el Bukarestbe.) A sorozatos tiltakozások hatására a földművelésügyi minisztérium több rendeletében is módosította a magyar kisebbséget sújtó kitételeket, azonban

ezeket a helyi közigazgatás, illetve a földreformot végrehajtó szervek a legtöbb esetben egyszerűen figyelmen kívül hagyták.[41]

1946 márciusában az MNSZ memorandumainak hatására összeállítottak egy miniszterközi bizottságot, hogy az a helyszínen vizsgálja meg a magyar sérelmeket. A bizottságot vezető Şraier belügyi államtitkár március 16-án Kolozsváron kijelentette, hogy azokat a helyi földosztó bizottságokat, amelyekből a magyarokat kihagyták, ki kell bővíteni, és az így kibővült bizottságok munkájáért a főispánok a felelősek. Csakhogy a Székelyföldet kivéve, a főispánok mindenütt a soviniszta államgépezet támogatói voltak.[42] A miniszterközi bizottság munkájának „hatékonyságára" jellemző, hogy az a szép szavakon, nyilatkozatokon kívül szinte semmi konkrét eredményt sem tudott felmutatni, mert amint kitette a lábát egy megyéből, a magyarellenes intézkedések ugyanúgy folytak tovább, mint azelőtt.[43] 1946. április 15-én megjelent a Monitorul Oficialban a minisztérium 16.467 sz. rendelete, mely szerint egyéb utasítások megjelenéséig nem sajátíthatóak ki az „abszentisták" és a Székely Határvédelmi Erők volt tagjainak az 5 hektáron aluli birtokai, illetőleg a már kisajátítottakat 5 napon belül vissza kell szolgáltatni a volt tulajdonosoknak. A korabeli sajtó beszámolói alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez a rendelet is csak papíron maradt. (Még 1948. február 13-án is megjelent egy földművelésügyi minisztériumi körlevél, melyben arra utasították a dél-erdélyi és bánsági mezőgazdasági kamarákat, hogy haladéktalanul készítsenek pótjegyzéket azokról a magyarokról, akik azért maradtak ki a földosztásból, mert 1940-44 között Észak-Erdélybe vagy Magyarországra menekültek, azonban ezt is inkább csak propagandafogásként értékelhetjük, hiszen az 1947. június 7-i 171. sz. törvénnyel végső pontot tettek a földreformra.) A már említett 1946. június 13-i 1015. sz. rendelet enyhítette az „abszentistákra" vonatkozó addigi kitételeket. Az 1. szakasz szerint nem tekinthetők „abszentistáknak" azok, akik a bécsi döntés után Észak-Erdélybe mentek, de 1944. augusztus 23. után visszajöttek Dél-Erdélybe. A 2. szakasz szerint nem sajátíthatóak ki azoknak a birtokai, akiké nem haladja meg a 10 holdat, és 1944. augusztus 23. után Magyarországra vagy Németországba menekültek. Mint látható, ez a rendelkezés diszkriminatív, hiszen a 10 és 50 hold közötti birtokkal rendelkezőkre nem érvényes ez az „amnesztia". Ráadásul nem részesülnek a fenti „kedvezményben" a 10 holdnál nagyobb birtokkal rendelkező „kollaboránsok" sem. (Az ebbe a kategóriába tartozást ismét csak a járási bizottságok állapították meg.)

A fenti példákból is láthatjuk, hogy sajnos az MNSZ vezetősége a legnagyobb jóakarattal és elszántsággal sem tudott *lényegesen* változtatni a kialakult helyzeten. Az elkeseredésre jellemző egy árpádi (Bihar megye) kisgazdának (az RKP és az MNSZ aktivistájának!) a levele: a falusi magyarok azt mondják, hogy „hiába bíztak meg bennem, mert és is olyan vagyok, mint a többi ígérő, aki sohasem ad. Kedves szerkesztő testvér, *itt a nép hite megrendült*, s nem is ok nélkül, mert én látom, hogy nem úgy van itt, mint az újságban..."[44] (Kiemelés tőlünk, V. G.)

A földreform törvény magyarellenes végrehajtásának következményei

Mivel a hivatalos szervek mindig is igyekeztek elzárkózni az adatszolgáltatástól, ezért csak szórványos adatok állnak a kutatók rendelkezésére a földreform következményeiről. Az itt közölt adatok az MNSZ agrárreform bizottságától valók. (Zárójelben a megyék magyar lakosságának százalékos arányait közöljük az 1931-es román népszámlálás alapján.)[45]A hivatalos adatok szerint Kolozs megyében (csak a mócsi, sármási, gyalui és kolozsvári járások adatai alapján) a kisajátított földterületek 90%-a magyar tulajdonosoké volt, míg a juttatásból csak 15,3%-kal részesedtek. (44,9%.) Szilágy megyében a kisajátított összterület 75,6%-át vették el magyaroktól, az igényjogosultaknak pedig 38%-a volt magyar. (35,6%.) Torda-Aranyos megyében — magángyűjtésű adatok alapján — 27, többségében magyarok lakta településen a kisajátított földek 95%-a volt magyar kézen, a juttatásból pedig 10,7%-kal részesedtek. (22,2%) Fogaras megyében egy 33 személyre vonatkozó kérdőíves felmérésből az derült ki, hogy átlagosan 4 holdat sajátítottak ki a magyaroktól, kivétel nélkül „abszentizmus" címén, a juttatásból pedig nem részesedtek. (5,9%) Temes-Torontál megyében 7 járás összesített — hivatalos — adatai alapján a földjuttatásból a magyarság csak 5%-kal részesedett. (16,7%.) Nagyküküllő megyében a juttatottak csak 8,4%-a volt magyar. (A magyarság aránya 12,2%) A döntő többségében (93,3%) székelyek-lakta Háromszéken 1946. márciusáig 5755 hold magyar birtokot sajátítottak ki. Kolozsvár környékén a földek 96%-át a magyaroktól vették el, és bár Kolozsvárt a hóstáti magyarok látták el élelmiszerrel, s ott a lakosság 70%-a magyar volt, a kiosztott földeknek csak 9%-át kapták meg. Egy 1946. május 5-i bukaresti követségi jelentés szerint ha a kisajátítás nem vonatkozna a távollevőkre és a menekültekre, és minden esetben meghagynák az 50 hektárt, Észak-Erdélyben a földbirtokos magyarság akkor is 310.029 holdat veszít, — miközben a román kézen lévő földekből csak 97.102 holdat sajátítottak ki.[46] A szórványos adatok ellenére is az erdélyi földbirtokreform lényegére világít rá az az adat is, mely szerint itt összesen 51593, 50 hektárnál nagyobb birtokkal rendelkező tulajdonos volt az 1930-as adatok szerint, ennek ellenére a hivatalos adatok szerint 135.538 tulajdonostól sajátítottak ki földet.[47] Ezek után joggal kételkedhetünk a Nemzetiségi Minisztérium propagandakiadványának azon állításában, miszerint az országosan összesen kiosztott 1.109.000 hektárból az erdélyi és bánáti magyarság 51.949 hektárt kapott.[48] Már az ODA észak-erdélyi kongresszusán úgy mérték fel a szakemberek, hogy legalább 73%-ban magyar birtokokat fognak Észak-Erdélyben kisajátítani. Unghváry Sándor — részben helyszíni adatgyűjtései alapján — arra a következtetésre jutott, hogy a földjuttatásból kb. 20%-kal részesedett az erdélyi magyarság, miközben aránya Erdély lakosai között 30%.[49]

Az 1945-ös földreform a Groza-kormány kisebbségpolitikájának tükrében

Az 1945-ös földreform értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy milyen kisebbségpolitika jellemezte *általában* a törvényt megalkotó Groza-kormányt.

Magyarbarát érzelmeitől függetlenül (melyről napjainkban ismét fellángolt a vita) Petru Grozának mindenképpen meg kellett nyernie a magyar kisebbséget.

A külpolitikai okot a Párizsban zajló béketárgyalások jelentették. A miniszterelnök be akarta bizonyítani a „békecsináló" nagyhatalmak előtt, hogy ő az egyetlen garancia arra, hogy Erdély ne válhasson ismét a magyar-román vetélkedés színterévé, valamint ő a határok megváltoztatása nélkül is rendezni tudja a magyar-román vitát. A belpolitikában szintén „jól jött" az erdélyi magyarság támogatása, hiszen a románság nagy többsége a kormánnyal szemben a történelmi pártokat támogatta. Azonban Groza — ismét hangsúlyozzuk: függetlenül a szubjektív jó szándékától — a legtöbb esetben nem volt képes kielégíteni a magyar kisebbség elvárásait. Ez szerintünk két okra vezethető vissza:

1) a magyar kisebbség „túlzott" (vagy inkább feltűnő) támogatása miatt az ellenzék (főleg a Nemzeti Parasztpárt) már nem csak „szovjetbérenc"-nek, hanem immár „magyarbérenc"-nek is tartotta a miniszterelnököt.[50] A választások évében, 1946 tavaszán-nyarán ez már nem csak kínos, hanem veszélyes is volt. Ezért egyre fontosabbá vált, hogy legalább a mérsékelten nacionalista román szavazókat megnyerje magának.

2) a Groza-kormányban a hatalom megszerzése szempontjából fontos tárcák egy részét (belügy, igazságügy, közlekedésügy) a kommunista párt tartotta a kezében. Ez a párt „kisebbségbarát" volt, azonban egyes miniszterei rendeleteikkel, törvényeikkel sokszor az 1940 előtti „hagyományok" folytatóinak bizonyultak. Így például az igazságügyet az a Lucreţiu Pătrăşcanu vezette, aki több magyarellenes beszédével hívta fel magára a figyelmet.[51] Sorozatban hozott olyan rendeleteket, amelyekből nyilvánvaló volt, hogy ő a két háború közötti kormányok kisebbségpolitikája folytatójának tekinthető.[52] Az igazságügyi tárca mellett a belügy (élén Teohari Georgescuval) sem „jeleskedett" a magyarellenes sérelmek orvoslásában. (Többek között lásd a bátosi székelyek esetét.) Azonban a legfelsőbb irányítás mellett a döntő szó hagyományosan a helyi végrehajtó hatalomé volt. Hiába módosította egy-egy rendeletét valamelyik miniszter a magyar kisebbség javára, a nacionalista — még a liberális kormányok „örökségeként" megmaradt —államgépezet igyekezett mindent „elszabotálni".

A Groza-kormány 1945-46-os kisebbségpolitikájáról összefoglalóan megállapítható:

A miniszterelnöknek a magyar-román viszonyra vonatkozó, nagy visszhangot kiváltó kijelentései (lásd: „határok légiesítése") ellenére 1945-től hol bújtatva, hol nyíltan, de tovább folyt a két háború közötti kormányok kisebbségellenes politikája. Ezt annak ellenére állapíthatjuk meg, hogy valóban sok jelentős eredményt sikerült „kicsikarnia" a magyarság vezetőinek a tárgyalt időszakban. (Szerintünk a legkomolyabb sikert a de facto oktatási autonómia megteremtésével érték el.)

Nincs szándékunkban alábecsülni az MNSZ harcát a magyar kisebbség védelmében, de a tények arról győznek meg, hogy a legfontosabb területen, a „gazdaság frontján" már 1945-ben *vereséget szenvedtek:*

– 1945 elején a CASBI-törvénnyel megfosztották az erdélyi magyar középosztályt bankjainak, vállalatainak döntő részétől. (Ez a törvény gyakorlatilag a magyar érdekeltségek „nacionalizálását" jelentette.) Mire azonban — 1948-ban

— sikerült ezeket a CASBI alól mentesíteni, elkövetkezett az általános államosítás;[53]

– a bécsi döntés után a Nemzeti Önállósítási Alap segítségével önállósult kisiparosok és kiskereskedők iparengedélyét bevonták,[54] más részüknek pedig CASBI alá helyezték a helyiségeit; sokan a rájuk duplán kirótt adók miatt mentek tönkre. (Észak-Erdély magyar lakossága 120%-kal több adót fizetett, mint a regáti adófizetők.)[55]

– azoknak a romániai állampolgárok tulajdonában lévő vállalatoknak, bankoknak az élére, melyek esetleg nem estek CASBI alá, adminisztrátorokat neveztek ki, ami ismét csak burkolt államosítást jelentett;[56]

– az Országos Földhitel Intézet által 1940-44 között folyósított hitelek követeléseit a CASBI zárolta, majd az adósok ingó- és ingatlan javait lefoglalta.[57]

– a magyar szövetkezeti hálózat 1945 után már csak vegetált. A hitelszövetkezetek forgótőkehiánnyal küszködtek, a fogyasztási szövetkezeteket pedig a központi elosztásból kihagyták, ezzel kényszerítve azokat az INCOOP-ba (Nemzeti Szövetkezeti Intézet) történő beolvadásra. (Ezt végül is 1947 nyarára sikerült elérni.)[58]

– végül a földreformmal a kisebbségi magyar társadalom legnépesebb rétege, a vidéki földművesek még jobban elszegényedtek. Ezek a jelenségek már a korabeli magyar politikusokat is arról győzték meg, hogy a Groza-kormány, és az annak utasításait végrehajtó közigazgatás *tudatosan a magyarság pauperizációjára törekedett,* tovább folytatva a két világháború közötti sovinizmus szellemiségét: a román földnélküli tömegek földéhségét a magyar (és német) kisebbség rovására elégítették ki, ezzel tovább szegényítve az erdélyi magyarságot. Tehát *a földreform a magyar kisebbség elleni harc egyik eszköze volt.* A magyar tulajdonosi réteg már az államosítások és az erőszakos kollektivizálás megkezdése előtt elvesztette gyárainak, műhelyeinek, bolthelyiségeinek, földbirtokainak javát. Ezzel a kisebbség-, illetve gazdaságpolitikával a gazdaságilag kiszolgáltatottá váló magyarság politikailag is kiszolgáltatottabbá vált a mindenkori kormányoknak. *A magyar kisebbséget nem a kommunista államosítás fosztotta meg termelőeszközeinek nagy részétől, hanem ezt a magát magyarbarátnak mondó Petru Groza kormányának különböző intézkedései eredményezték.*

***

Befejezésül arra keressük a választ, hogy milyen *távlati következményekkel járt* a földreformtörvény az erdélyi *magyar falusi társadalomra.*

Az 1945-ös földreformot *elsősorban* a belpolitikai harc motiválta és nem a földbirtokszerkezet igazságtalan, torz volta. Az 1921-es földreform után Erdélyben is a kisbirtok volt túlsúlyban, ezért az igényekhez képest a földosztásra rendelkezésre álló földterület igen csekély volt. Míg 1921-ben átlagban 4 hektárt osztottak ki az igénylők között, addig most csak 1,2 — 1,3 hektárt. (Az összes megművelhető földterület mindössze 8%-át sajátították ki, de ennek is egy része az állam kezén maradt.) Az 1945-ös földreformmal *tovább nőtt az életképtelen, 5 hektár alatti földtulajdonosok aránya.* (47,29%-ról 57,7%-ra.)[59] Míg Erdélyben a

kisajátított birtok átlagos nagysága 5 — 5,5 hektár és Dobrudzsában 57 hektár, addig Moldvában 130 hektár volt.[60] Az agrárnépesség-felesleget tehát földreformmal már nem lehetett megszüntetni. A magyar- és persze németellenes földreform miatt a földnélküli, vagy „nadrágszíjparcellával" rendelkező magyar kisebbség száma tovább nőtt. Ezek a régi/új földnélküliek egyéb megélhetés híján az ötvenes évek elején — a nagy lendületet vett iparosítás kezdetekor —, a nagyobb ipari központokban, bánya- és építőtelepeken kerestek munkát. Bár a magyar kisebbség társadalmi és földrajzi mobilitásáról a kutatás még mindig túl kevés információval rendelkezik, hipotézisünket az 1941-es, 1948-as és 1956-os népszámlálások adatainak összehasonlítása is alátámasztja. Ezek szerint — miközben folyt az észak-erdélyi — még magyar többségű — városok gyors románosítása, addig néhány dél-erdélyi ipari, és bánya-központban (az ún. dél-erdélyi ipari tengely mentén) nem csökkent a magyar lakosság aránya.[61] (A magyar kisebbség tagjai — a korabeli sajtó tudósításai szerint — a bánya- és iparvárosokon kívül jelentős számban voltak jelen a különböző ideiglenes építőtelepeken is.) Mindez azt jelezte, hogy a magyar falusi társadalom nem jelentéktelen része — kényszerűségből — korábban indult el a városok felé, hogy részt vegyen a sztálinista típusú „modernizációban".

Felhasznált irodalom:

Asztalos Sándor: Mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi törvénykezés. I. rész: Mezőgazdasági törvénykezés. Kolozsvár. Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaság-tudományi Kar, 1946.

Barabás Endre: A románok hazánkban és a Román Királyságban. Budapest. 1915.

EMGE Naptár az 1947. évre. Kolozsvár, EMGE-kiadása, 1947.

Földművesek törvénye. A földbirtokrendezésről szóló törvény, annak végrehajtási utasítása és a törvény magyarázata. Brassó, a Földművelésügyi Minisztérium kiadása, 1945.

Ionescu, Ghita: Communism in Rumania. London, Oxford University Press, 1964.

Kelemen [Unghváry] Sándor: Az erdélyi helyzet. Budapest, a Parasztszövetség kiadása, én. (1946.)

Móricz Miklós: Az erdélyi föld sorsa. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete, 1932.

Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Kolozsvár. Erdélyi Tudományos Intézet, 1944.

Nagy Miklós: Az 1945. évi agrárreform Erdélyben. In.: Társadalomtudomány, (Kolozsvár) 1946. október.

A nemzetiségi politika három éve a demokratikus Romániában. Bukarest, a Nemzetiségi Minisztérium kiadása, 1948.

Oberding József György: Az erdélyi agrárreform. Kolozsvár. Minerva, 1930.

Réti Tamás: A román tervgazdaság kialakulása 1944 — 1956. I. rész, 1986., gépelt kézirat (JATE Társadalomelméleti és Jelenkortörténeti Gyűjtemény, 2898.)

Roberts, Henry: Rumania: Political Problems of an Agrarian State. New Haven — London, Yale University Press — Oxford University Press, 1951.

Román Fehérkönyv. (Címlap nélküli gépirat). A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya által összeállított anyag. (JATE Társadalomelméleti és Jelenkortörténeti Gyűjtemény, 3165.)

Scurtu, Ioan: Istoria Partidului Naţional-Ţărănesc. Bucureşti, Editura Enciclopedică, 1994.

Venczel József: Az erdélyi román földbirtokreform. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet. 1942.

Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája. Szeged — Budapest. JATE Társadalomelméleti és Jelenkortörténeti Gyűjtemény — Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1994.

JEGYZETEK

[1] Itt — természetesen — Erdély Trianon utáni, román közigazgatás alatti történetéről szólunk.

[2] A román gazdaságpolitika ezen vetületét Hunya Gábor több tanulmányában is feldolgozta. Lásd például: „A romániai magyar-lakta területek gazdasági helyzete" (Bp., 1987.), vagy a „Románia iparosításának regionális kérdései" (Bp., 1981.) c. munkáit. (Megtalálható: JATE Társadalomelméleti és Jelenkortörténeti Gyűjtemény, 2897. és 2354.)

[3] 1949. április 2-án jelent meg az Elnöki Tanács 133. sz. rendelete a mezőgazdasági szövetkezetek szervezéséről.

[4] Az 1945-ös földreformról 1946-ban jelentek meg nyomtatásban átfogó munkák: Először *Incze Miklós* foglalkozott a témával egy általánosabb jelenkortörténeti tanulmány keretében: „Agrárreformok Közép- és Délkelet-Európában". In.: Társadalomtudomány és politika, 1946. január. (Kiadja a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Társadalomtudományi és Társadalompolitikai Intézete.) Erre a munkára hivatkozik *Nagy Miklós*: „Az 1945. évi agrárreform Erdélyben." Társadalomtudomány, 1946. október. (Ezt a kitűnő tanulmányt a cenzúra már csak megcsonkítva engedte a nyilvánosság elé.) Ezenkívül még *Asztalos Sándor* foglalkozott a földreform problémájával: „Mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi törvénykezés. I. rész: Mezőgazdasági törvénykezés." Kolozsvár. Bolyai Tudományegyetem Jog- és Közgazdaság-tudományi Kar, 1946. A három szerző — mindnyájan a Bolyai Tudományegyetem tanárai — más-más aspektusból tárgyalták a témát, de annak magyarellenes voltával tisztában voltak. A fenti munkák megjelenése óta, a nyolcvanas évekig nem csak az 1945-ös romániai földreformmal, hanem a tárgyalt időszak romániai kisebbségpolitikájával sem lehetett foglalkozni. Az elmúlt másfél évtizedben azonban a megjelent — vagy kéziratban maradt — dolgozatok is elsősorban a Magyar Népi Szövetség problematikáját tárgyalják.

[5] A korabeli diplomáciai iratok egy része és ezek nyomán a későbbi szakirodalom, vagy a visszaemlékezések is november 14-ét tüntetik fel a közigazgatás kiutasításának dátumaként. Vinogradov vezérezredes 12-én adta ki az utasítást, melyet 14-ig kellett végrehajtani. Később a kollektív emlékezetben összemosódott a parancs kiadásának és végrehajtásának dátuma. (13-án már a korabeli erdélyi magyar lapok is tudtak a parancsról.)

[6] A Maniu-gárdisták és a román csendőrség magyarellenes atrocitásaikról bővebben lásd: Fehérkönyv az 1944. őszi magyarellenes atrocitásokról. Összeállította: Gál Mária — Imreh Ferenc [Vincze Gábor]. Kolozsvár, 1995.

[7] Az ún. „észak-erdélyi respublikáról" bővebben lásd: *Molnár Gusztáv:* Önrendelkezési törekvések az „észak-erdélyi köztársaság" idején (1944. október 11. — 1945. március 13.) In.: Bíró Gáspár et al.: Autonómia és integráció. Bp., Magyar Szemle, 1993.

[8] Az Erdélyre vonatkozó törvény a Monitorul Oficial 1921. július 30-i, 93. számában jelent meg. (Lege pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş.) Magyarul közli: Erdélyre, Bánátra, Kőrösvidékre és Máramarosra vonatkozó Földbirtokreform törvény. Kiadja az Erdélyi Gazdasági Egylet, 1921. Az erdélyi törvénnyel egy napon jelent meg a bukovinai is. A Besszarábiára vonatkozó törvény a Monitorul Oficial 1920. március 13-i, 258. számában, a Regátra vonatkozó a Monitorul Oficial 1921. július 17-i, 82. számában jelent meg.

[9] A Csíki Magánjavak 1920 utáni sorsáról bővebben lásd: Tamás Sándor: A Csíkmegyei Magánjavak. Bp. ELTE ÁJTK, szakdolgozat, 1994. (Megtalálható: JATE Társadalomelméleti és Jelenkortörténeti Gyűjtemény, 5106.) A dolgozat röviden bemutatja a naszódi és karánsebesi határőralapok eltérő kezelési módját is.

[10] Politikatörténeti Intézet Levéltára, (A továbbiakban: PIL), SZDP Külügyi Osztálya, 283. f., 12/82. őe., 3.316/1946. sz.

[11] A hatóságok 1944 előtt is előszeretettel eltitkolták a számukra „kellemetlen" statisztikai adatokat, ezért az 1921-es erdélyi földreform tényleges következményeit csak Észak-Erdélyből ismerjük, ahol a bécsi döntés után az Erdélyrészi Földreform Tanulmányi Bizottság adatgyűjtése nyomán ismertté váltak a részadatok is. Ezek alapján — Venczel József számításai szerint — ha a regáti földreform törvény rendelkezéseit alkalmazták volna Észak-Erdélyben is, a kisajátított területek 59%-a nem lett volna kisajátítható. Venczel, 1941., 100.

[12] Az ekkor szintén szovjet közigazgatás alatt álló Észak-Moldvában is voltak — a megszálló csapatok által támogatott — földfoglaló mozgalmak. Henry Roberts, aki 1944. végén, '45. elején Románia több részét bejárta, nem talált a parasztság körében forradalmi hangulatot. A földfoglaló mozgalmakat szerinte inkább a helyi kommunisták szították. Roberts, 1951. 293.

[13] A többségi román nemzetnek arra a részére gondolunk, amelyiket a magyar kisebbségekkel kapcsolatos bánásmódjában — a több évtizedes nacionalista propaganda, az oktatás stb. által „megfertőződve", valamint a magyar uralom alatt elszenvedett vélt, vagy valós sérelmek miatt — a bosszú és „visszavágás", „törlesztés" vezérelt.

[14] PIL, Simó Gyula-hagyaték,. 937 f., 11. őe.

[15] A Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem engedélyezte, hogy a Nemzeti Parasztpárt ilyen néven újjászerveződjék Észak-Erdélyben, arra hivatkozva, hogy a párt vezetője, Iuliu Maniu, a nevében fellépő „gardistáktól" nem határolta el magát a magyarellenes gyilkosságok után. A Román Demokrata Szövetség élén az az Emil Haţieganu állott, aki 1940-44 között az észak-erdélyi románság elismert vezetője volt. Az egykorú szemtanúk beszámolói szerint a románok-lakta falvakban Haţieganunak, illetve Maniunak sokkal nagyobb volt a befolyása, mint az Ekésfrontnak. Erről — többek között — lásd: Iklódi-Hirsch Rezső jelentését: „Románia belpolitikai helyzete a Groza-kormány kiegészítése után." Magyar Országos Levéltár Jelenkori Gyűjteménye [a továbbiakban: MOL], XIX-J-1-a, Külügyminisztérium, Békeelőkészítő Osztály 60. d., IV-131, 965/Bé-1946., valamint Cretzianu, Alexandre ed.: Captive Rumania. London, Thames and Hudson, 1956., 21–25.

[16] Bár 1989 után ezt már többen vitatják, — Bányai László hagyatékában fennmaradt egyik 1944 szeptemberi feljegyzése számunkra nem hagy kétséget afelől, hogy a MADOSZ mindvégig az RKP közvetett „fiókszervezete" volt: „...a Párt eddigi rendelkezése értelmében a MADOSZ országos összefogásához nem kezdtünk hozzá." (PIL, Bányai László-hagyaték, 923. f., 2. őe.) Bányai egy 1945. márciusi feljegyzésében az MNSZ-t is úgy minősítette, hogy az az RKP „egyik tömegszervezete" (Ráday Gyűjtemény, Bányai László-hagyaték, C/189. f., 2. d.)

[17] MOL, XIX-J-1-j, (Román TÜK) 18. d., 16/b cs., (A továbbiakban: Demeter-anyag.) A két előadás szövege a KüM BéO számára összeállított gyűjteményben („A második román földreform-törvény"), 2. és 3. mell., 1281-1319. található, valamint közöltük a Hitel — Erdélyi Szemle 1994/3-4. számában.

[18] A felszólaló, és a román kommunista pártot képviselő Goldberger Miklós is ellenezte a tervet és kijelentette: „A kollektív gazdálkodás felé haladunk, de az odavezető út még hosszú." A vita szövege megtalálható a Demeter-anyagban, 4. sz. melléklet, 1327.

[19] Az észak-erdélyi szászoknak csak egy kis része tért vissza falvaiba 1945-ben illetve az elkövetkező évek során.

	magyar		román		német	
	1941	1966	1941	1966	1941	1966
Bátos	76	485	109	775	1.298	301
Vajola	11	222	50	192	678	274
Petele	130	219	534	1.407	933	64
Alsóidecs	51	218	41	643	1.032	85
Szászrégen	6.496	9.633	1.123	9.977	1.833	438

Az 1941-es adatok: Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850-1941) Bp., KSH 1991. Az 1966-os adatok: Recensământul populaţiei şi locuinţelor din 15 martie 1966. Bucureşti, 1969. A megfelelő tartományi kötetek. Ezúton mondunk köszönetet Varga E. Árpádnak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az 1966-os népszámlálás adatait.

[20] Ezzel a problémával, különös tekintettel a Székelyföldre, a harmincas években a Hitel c. folyóiratban is több tanulmány foglalkozott. (Például: *Vita Sándor*: A Székelyföld önellátása, 1937/4. sz.; *Venczel József*: A székely népfelesleg 1942/1 sz.) A „felesleges" agrárnépesség problémája azonban országos szinten sem volt megoldható a földreformmal. Egyes becslések szerint ez az egész országban a falusi lakosság kb. 20-25%-át tette ki.

[21] A Nemzeti Parasztpárt törvényjavaslata magyarul megtalálható: MOL, XIX-B-1-h, 1. d., 1. cs. (Belügyminisztérium, Erdei Ferenc-iratok). Az eredeti román szöveget közli az Ardealul 1945. február 15-i száma: „Proiect de lege de expropriere pentru împroprietărirea ţăranilor". A román bal- és a jobboldalnak a „magyarkérdésben" többször megfigyelhető hasonló „problémakezelése" már a korabeli erdélyi magyar politikusok egy részének is feltűnt.

[22] Az Ekésfront álláspontját Kós Károly idézi 1945. március 5-i levelében. (Demeter-anyag., 12. sz. mell., 1381–1386.) Az Ekésfront magatartásán nem csodálkozhatunk, hiszen a megalakuló ODA végrehajtó bizottságában a mezőgazdasági szakosztály elnöke a — kortársak szerint — már ekkor is „nemzeti-kommunista" Pavel Bojan volt. (Lásd a visszaemlékezését: P. Bojan: Forgatagban. Bukarest, 1988.)

[23] Kós, i. h.

[24] Ionescu, 1962., 101–102., és Scurtu, 1994. 422–423.

[25] A törvény magyar nyelvű szövegét lásd: Földmívesek törvénye. Brassó, 1946.

[26] Asztalos Sándor szerint az indoklásban a „nemzeti"-re való hivatkozásra azért volt szükség, hogy a törvény alapelveit az 1923-as alkotmánnyal (amely Romániát nemzeti államként határozta meg) összhangba lehessen hozni,. Szerinte azonban ez a jelző „csupán elvi jelentőségű, gyakorlatilag semmi befolyással nincsen a birtokreform végrehajtására". Ezzel a véleménnyel szemben a tények mást mutattak. Asztalos, 1946., 46.

[27] Ezt látva, a Központi Földreform Bizottság 1946. február 28-i utasításában elrendelte, hogy a községi és járási bizottságokban a helyi nemzetiségeknek számarányuk szerint kell részt venniök a bizottságokban, azonban ennek a végrehajtására sem került sor.

[28] A korabeli román „colaboraţionist" — kollaboráns, együttműködő szóból. Lásd később.

[29] A Monitorul Oficial 1945. április 25-i száma közölte Romulus Zăroni földművelésügyi miniszter 850. sz. határozatát, mellyel kinevezte a Központi Agrárreform Bizottságot. A Bizottság tagjai között egy magyar név sem található. Az MNSZ többszöri közbenjárására 1946. augusztus 6-án aztán kinevezték Kálmán Eleket a bizottság tagjává, akkor már viszont több helyütt elkezdődött a végleges birtokívek kiosztása. (MOL, XIX-J-1-a, 62. d., IV-146, 177/res-1947. *Dajbukát György*: „Általános helyzetkép a romániai magyarság politikai, gazdasági és kulturális helyzetéről 1940–47 évek között." 22.)

[30] A Monitorul Oficial 1945. november 15-i száma közölte a földművelésügyi miniszter azon rendeleteit, mellyel kinevezi a Kolozs és Maros-Torda megyei Agrárreform Bizottságokat. Mindkét megyében a hat tag közül csak egy-egy magyar nevű található. A november 19-i és 20-i Monitorul Oficial-ok további kinevezéseket közöltek. Ezek szerint: Brassó, Torda-Aranyos, Szeben, Nagyküküllő, Szatmár és Fogaras megyékben egy magyar sem került a bizottságokba. Nékám Sándor 1946. október 29-i 204/pol. sz. jelentése szerint Maros-Torda, Szatmár, Bihar és Kolozs megyékben a

bizottságok román elnöke, a prefektus, és a kamarai igazgató mellett a három földműves között „már" található egy-egy magyar is. (MOL, XIX-J-1-a, 60. d. IV-131.)

[31] A „távollevők" fogalmának példa nélkül álló kiterjesztő értelmezésére már korábbról is találunk példát. (A nemzetközi jogban az abszentista fogalma csak olyan személyre vonatkozik, akinek állandó és tartós lakhelye van külföldön.) Az 1921-es földreform törvény első, Averescu-féle végrehajtási utasítása kimondta, hogy az átmeneti távollét nem vehető tekintetbe, valamint az idegen állampolgár sem tekinthető abszentistának. Az ezt követő Brătianu-kormány által kiadott újabb utasítások — a nemzetközi joggal szemben — az abszentizmust már akkor is korlátlanul kiterjesztették, így például abszentistának minősült az is, aki csak egy napra távozott el az országból.

[32] Demeter Béla a már ismertetett beszámolójában azt írja — a helyi hatóságoktól szerzett adatok alapján —, hogy Szolnok-Doboka, Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék vármegyékből kb. 300 000 ember hiányzik, ezek közül kb. 250 000 a menekült, a többi katona. A menekülteknek egy jó része azonban csak 1945 áprilisa után indult vissza a szülőföldjére. (PIL, 937. f., 11. őe.)

[33] Erre a rendeletre hivatkoztak akkor is, amikor a Székely Határvédelmi Erők alá tartozó székely határőr-zászlóaljakba besorozottakat nyilvánították „együttműködőknek", annak ellenére hogy a határvédelem a IX. hadtest kötelékébe tartozott, és szabályos behívóval kellett oda bevonulni. Ez az 1015-ös rendelet a jó példa arra, hogy egy román törvény/rendelet milyen „kétarcú" is lehet, hiszen az egyik szakasza — mint ahogy az később látható — hozhat az érintettek számára „enyhítést", míg egy másik „szigorítást". (A romániai jogalkotás eme „sajátosságára" számtalan esetet hoz Nagy, 1944.)

[34] Nagy Miklós szerint: „Nyilvánvalóan szövegezési lapszuson vagy nyomdahibán alapszik" a rendelet, mert kimaradt a „mindennemű" után a „mezőgazdasági" szó. (Nagy, 1946. 83.) Ha viszont figyelembe vesszük azt, hogy a kormány szinte minden tagja — Groza rendszeres magyarbarát nyilatkozatai ellenére — sorban hozta a magyarságot sújtó törvényeket és rendeleteket, nagy a valószínűsége annak, hogy mégsem „nyomdahibáról" van szó, hanem tudatos rendelkezésről.

[35] Itt kell megemlíteni azt a „jogi sajátosságot", hogy a magyar kisebbségtől nem csak „abszentizmus", vagy „kollaboracionizmus" címén sajátították ki földbirtokát, vagy ingóságait, hanem az orosz-román fegyverszünet értelmében létrehozott CASBI-(Casa de Administrare şi Supraveghere a Bunurilor Inamice — Ellenséges Javakat Kezelő és Felügyelő Pénztár) rendelkezései is lehetővé tették a kisajátítást. Azonban a két törvény illetve intézmény nem azonos elvek alapján bírálta el például az „abszentisták" helyzetét, így előfordulhatott az is, hogy míg a CASBI rendelkezései alapján a visszatért személy mentesült földbirtokának kisajátításától, addig a földreform valamelyik pontjára hivatkozva a helyi bizottság mégiscsak kisajátította a birtokot. A CASBI-kérdés máig egyetlen feldolgozása: *Lipcsey Ildikó*: CASBI: az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztár működése Romániában (1945-1948). Regio, 1992/2. 76–90.

[36] Az MNSZ I. sz. jelentése a földreform magyarellenes végrehajtásáról. Kolozsvár, 1945. december 14. (Demeter-anyag, 21. sz. mell., 1463–1464.)

[37] MOL, XIX-J-1-j, 17. d., 16/b, 1243/1947. sz.

[38] Világosság, 1946. március 25., 31. (A 19. sz. jegyzetben ismertetett népszámlálási adatok tanúsága szerint, a kizárólag földnélküli székelyeknek kijelölt falvakba, mint például Bátos és Vajola, románok is költöztek.)

[39] PIL, MSZDP Külügyi Osztálya anyagai, 283 f., 12/82. őe.

[40] A két memorandum megtalálható a Demeter-anyagban, 19. sz. melléklet., 1444–1459.

[41] Lásd például a kolozsvári Világosság 1946. márciusi és áprilisi számait.

[42] A román főispánok (megyefőnökök) magyarellenes beállítottságára a korabeli napilapokban rengeteg példa található. A Világosság 1946. április 10-i száma szerint például Dimoftache Torda-Aranyos megyei főispán is súlyosan felelős a megyében a földosztás körül kialakult visszaélésekért.

[43] Uo.

[44] Falvak Népe, 1946. december 1.

[45] MOL, XIX-J-1-a, 60. d. IV-131, 204/pol. A korabeli adatgyűjtés nehézségeire jellemző, hogy még az MNSZ agrárreform előadója is csak nagy nehézségekkel tudott hivatalos adatokat szerezni a román hatóságoktól, az érdekelt falusiak pedig nem mertek beszélni a helyi sérelmekről, mert féltek a személyes bosszútól.

[46] MOL, XIX-J-1-a, 61. d. IV-140, 1476/Bé. Mivel az új tulajdonosok több mint fele a végleges birtokíveket már 1946 őszén megkapta, a közölt adatok, arányok valószínűleg már nem módosultak a későbbiekben akkor sem, ha nyilvánvaló volt, hogy a törvény magyarellenes végrehajtásáról van szó.

[47] MOL, XIX-J-1-a, 62. d., IV-146, 177/res-1947., 23.)

[48] A nemzetiségi politika..., 19. A hivatalos adatokkal szembeni óvatosságra figyelmeztetnek az MNSZ agrárreform szakértői is, mivel többször bebizonyosodott, hogy egy igényjogosult magyar földművesnek „papíron" kiosztott birtok a valóságban nem létezik.

[49] Kelemen, 1946. 20.

[50] MOL, XIX-J-1-a, 60. d. IV-131., 965/Bé.-1946. A Nemzeti Parasztpárt egyik — sokszor hangoztatott — vádja szerint „a Groza-kormány a románok rovására kedvez a magyaroknak".

[51] Pătrăşcanu 1945. június 13-án, majd egy évvel később, 1946. június 9-én Kolozsváron tartott beszédeiben olyan nyíltan nacionalista hangot ütött meg, ami nem csak az MNSZ megdöbbenését és elutasítását váltotta ki — miközben a nacionalista történelmi pártok üdvözölték beszédét —, hanem, az RKP vezetősége is elítélt. (MOL, XIX-J-1-a, 62. d., IV-146., *Demeter Béla*: „Mit hozott az erdélyi magyarság számára az 1944. augusztus huszonharmadiki fordulat?", 98.)

[52] Így például 1945. április 4-én jelent meg a 261. sz. állampolgársági törvény, mely eleve kizárta a román állampolgárságból azt a több mint 100 000 erdélyi magyart, akiket 1940 előtt is kihagytak az állampolgári névjegyzékekből. 1945. április 5-én jelent meg a CASBI törvény 3822. sz. végrehajtási utasítása, mely felállította a „vélelmezett ellenség" addig ismeretlen jogi fogalmát: mindazok „vélelmezett ellenségnek" nyilvánulnak és javaik elkobzandók, akik 1944. szeptember 12-e előtt, vagy után elmenekültek Románia 1940. augusztus 30-a előtti területeiről. 1945. augusztus 14-én jelent meg a 645. sz. ún. „visszaperlési" törvény mely az 1940. augusztus 30. és 1944. október 25. között megkötött jogügyleteket érvénytelenítette, azonban csak az Észak-Erdélyből délre menekült románok kapták vissza csereingatlanaikat, a Dél-Erdélyből északra menekült magyarok nem.

[53] Erről bőséges anyag található „A CASBI-rendelet és az erdélyi magyarság" c., a Békeelőkészítő Osztály számára készült összeállításban. (MOL, XIX-J-1-a, 61. d., IV-139.)

[54] A CASBI azzal az ürüggyel kezdte el a kolozsvári kisiparosok és kiskereskedők javait leltározni, hogy azok az Alaptól kapott kölcsönöket különböző „fasiszta bűntettekért" kapták cserébe. (Világosság 1946. április 7.) Az RSZDP Országos Magyar Bizottsága jelentése szerint kb. 4000 magyar iparosnak és kereskedőnek az engedélyét semmisítették meg, részben azon a címen, hogy a reakciós Baross Szövetség tagjai voltak. (A Baross-tagság kötelező volt, csak a tagoknak utaltak ki árut.) PIL, 283. f., 12/82. őe.

[55] *Kelemen*, 1946., 20-21 Egy 1947. elején Marosvásárhelyről visszatért szemtanú azt írta Nagy Ferenc miniszterelnöknek, hogy „a románok hangoztatják is: egy év múlva sem magyar, sem zsidó iparos vagy kereskedő nem lesz Romániában". MOL XIX-A-1-j, (Miniszterelnökség, általános iratok), 128. d., 38. t., 3533. sz.

[56] Az adminisztrátori intézményt még az Antonescu-rezsim alatt vezették be, akkor a zsidó javakat államosították ezzel a módszerrel. MOL, XIX-J-1-a, 62. d., IV-146., 1107/Bé.-1946.

[57] MOL XIX-A-1-j 128. d., 38. t., 3153. sz.

[58] A magyar szövetkezetek helyzetéről reális képet kapunk a két szövetkezeti központ, a Szövetség és a Kaláka (Hangya) lapjainak, a Szövetkezeti Értesítőnek és a Szövetkezésnek 1946. áprilisi, kongresszusi számaiból.

[59] Ionescu, 1964. 111. A román szakirodalom általában nem foglalkozik a földreformnak a kisebbségeket érintő vonatkozásaival, legfeljebb azt említik meg, hogy az erdélyi szászok, illetve a bánáti svábok földjeit teljes egészében elkobozták.

[60] *Réti*, 1986., 97.

[61] Így például a Zsil-völgyi Lupényban az 1941-es 16%-ról 1956-ra 24%-ra, Petrozsényban a 21,21,%-ról 25%-ra nőtt a magyarok aránya. Brassóban — mely mindig is Csík és Háromszék fő vonzáskörzetének számított — az 1948-as 14,7%-ról 1956-ra 19,5%-ra nőtt a magyarság aránya. Mivel 1920 óta tervszerű program volt az erdélyi városok romanizálása, már az is figyelemreméltó, ha nem csökkent egy-egy városban a magyar lakosság aránya.

Sipos Péter

HESZLÉNYI JÓZSEF FELJEGYZÉSEI A MAGYAR KATONAI FELSŐVEZETÉSRŐL AZ 1930-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

Heszlényi József nevét jól ismerték a magyar királyi honvédségben. Számon tartották mint tehetséges, jól képzett katonát, köztudott volt elkötelezett németbarátsága és szélsőjobboldali politikai gondolkodásmódja is. Legmagasabb katonai beosztását 1944 szeptemberében kapta, amikor a kormányzó az újonnan szervezett 3. hadsereg parancsnokává a pécsi IV. hadtest parancsnokaként szolgáló Heszlényi altábornagyot nevezte ki.

A „kiugrás" terveibe nem avatták be, a budai Várban nem számítottak közreműködésére. A 3. hadseregnél nem is került sor azokban a bizonyos októberi napokban olyan konfliktusokra, mint a két másik magyar hadsereg parancsnokságán. Dálnoki Miklós Béla vezérezredes, a 1. hadsereg vezetője október 16-án elhagyta csapatait és átment a IV. Ukrán Front által elfoglalt területre. Dálnoki Veress Lajos vezérezredest, a 2. hadsereg parancsnokát ugyanezen a napon egy német katonai különítmény Hellmuth Reinhardt vezérőrnagynak, a német 8. hadsereg vezérkari főnökének vezetésével letartóztatta, majd átadta az SS Biztonsági Szolgálatának. Az indokok: Veress Lajos nem volt hajlandó érvényesíteni hadserege visszavonulását elrendelő parancsát, továbbá közismert volt hűsége a Legfelsőbb Hadúr személyéhez.

Heszlényi „kivárt", passzivitása a nyilasoknak és az őket hatalomra segítő németeknek kedvezett. Jutalma — a vezérezredesi előléptetés 1944. november 1-i hatállyal.

A 3. hadsereg 1945 áprilisában osztrák területre vonult vissza. Itt Heszlényi József 1945. május 15-én, 55 éves korában öngyilkosságot követett el.

Az alább közölt feljegyzéseket Heszlényi ezredes 1939 szeptember és 1940 július között vetette papírra, amikor a kassai 23. honvéd gyalogdandár parancsnoka volt. Ezekről a hónapokról csupán gyér mondanivalója akadt. Annál érdekesebb viszont visszatekintése az 1936 júniusától 1939 januárjáig eltelt mintegy 2 és fél esztendőre. Ez idő alatt előbb Shvoy István gyalogsági tábornok, majd Sónyi Hugó gyalogsági tábornok, honvédfőparancsnokok szárnysegédjeként teljesített szolgálatot. Bizalmi beosztásában Heszlényi megismerte a honvédség legfelső vezetőit, egymáshoz való viszonyukat, a gyakori személyi változások hátterét. Minderről jó tollal, megjelenítő erővel és a dolog természetéből következően szubjektív módon számol be. Véleményének őszinte voltában nincsen okunk ké-

telkedni. Nem az utókor, hanem önmaga számára, afféle memória-támaszként rögzítette az emlékeit kézírással egy iskolai füzet lapjain.

A feljegyzések lelőhelye: Hadtörténelmi Levéltár. Personalia 61/A.

FELJEGYZÉSEK

Kassa, 1939. szeptember hó 2-án.

E feljegyzések írója, vitéz Heszlényi József, m. kir. ezredes, a fenti időpontban a kassai 23. honvéd gyalogdandár parancsoka.

I. — 1936–1938.

1936. tavaszán a m. kir. Vezérkar főnöke szabályzatszerkesztő osztályának (Honv. min. VI. 6. osztály)[1] voltam a vezetője.*

Mint ilyen 1935. V. 1. óta a Vkf[2] megbízásából az új Harcászati Szabályzatot szerkesztettem a honvédség számára. Az alapvető fejezetek — melyeket magam írtam, 1936 májusában jelentek meg „Tájékoztató" alakjában.[3] Az ebben foglaltakat az 1939-ben végleges alakban megjelent H. Sz. lényegileg teljes mértékben fenntartotta.[4]

1936. májusában a Vkf úr tudomásomra adja, hogy a Honvédség Főparancsnokának[5] óhaja, hogy én legyek az ő szárnysegédje. A Vkf. ehhez hozzájárul, bár nem szívesen bocsát el. Elenged azért, mert a H. Sz. alapvető munkálatait már elvégeztem.

1936. jún. 1-vel a Hfp-hez vezényeltek a szárnysegédi teendők átvételére. A szárnysegéd akkor vitéz Szombathelyi Ferenc vk. ezredes volt.[6]

Mint a *honvédség Főparancsnokának szárnysegédje* olyan beosztásban voltam, hogy sokféle tapasztalatot szerezhettem a honvédség legfelsőbb vezetése terén. Megismerhettem valamennyi vezető személyt, közelről láttam szolgálati tevékenységüket és egyéniségüket.

Az alábbiakban feljegyzem itt azokat a főbb eseményeket, melyeknek tanúja voltam. Célom ezzel csupán az, hogy a magam részére rögzítsem a történteket, mielőtt elhalványodnak emlékezetemben. Egyúttal feljegyzem az engem érintő eseményeket is.

A német–lengyel háború kitörése (1939. IX. 1.) könnyen arra vezethet, hogy nagyobb politikai változások állanak be. Ezért is érdemes, hogy az ezt megelőző eseményeket feljegyezzem magamnak.

Az első, amit szárnysegédi beosztásomban tapasztaltam, *a személyi kérdések* fontossága volt. A honvédség szervezete olyan, hogy a nyugodt vezetés csak akkor van biztosítva, ha a legfelsőbb vezetők bizalommal és egyetértésben együttmű-

* 1935. XI. 1. óta vk. ezredes voltam.

ködnek. Sajnos egész szárnysegédi szolgálatom alatt (1939. I. 15-ig) azt kellett látnom, hogy egyénileg igen kiváló vezetőink sehogysem tudtak megférni egymással és igen gyakran egymás ellen dolgoztak (olykor még gyűlölettel is) — a honvédség ügyének nagy kárára.

A *honvédségnek* ebben az időben *3 vezetője* volt:

1.) A honvédelmi Miniszter (H. M.) a legfőbb vezető, akinek a másik két vezető — tárgyi tekintetben — alá van rendelve; ő felelős a honvédség minden béke-kérdésében (szervezés, közigazgatás, felszerelés, ellátás).

2.) A honvédség Főparancsnoka (Hfp.), aki a honvédség legmagasabb parancsnoka; a honvédség csapatai neki vannak közvetlenül alárendelve; ő felelős a honvédség katonai vezetéséért, fegyelméért és kiképzéséért.

3.) A vezérkar Főnöke (Vkf.), aki a honvédségnek (és részben az országnak) háborúra való felkészültségéért felelős; ő intézi a határvédelmet, légvédelmet, előkészíti a hadműveleteket. A Hfp. és Vkf. személyileg az Államfőnek vannak közvetlenül alárendelve.

Háborúban a vezetés a következőképpen alakul:

Fővezér jelenleg az Államfő (Horthy Miklós Kormányzó úr Őfőméltósága, aki az 1914/18. évi háborúban tengernagy volt.)[7] A Vkf. a fővezér vezérkari főnöke (Vkf). A H. M. szerepe változatlan, a Hfp. az egyik hadsereg parancsnoka lesz. (A hátország számára „egységes katonai parancsnokot" nevezünk ki.) Nem célszerű szervezés! Békében ugyanis a Hfp. a legmagasabb parancsnok, háborúban pedig gyakorlatilag alá van rendelve a Vkf-nek, aki a Fővezér nevében intézkedik. Sokkal jobb, ha a Hfp. a legmagasabb katonai vezető és a Vkf. békében és háborúban neki van alárendelve (több államban, pl. Németországban is így van).[8]

A legfőbb vezetés megszervezése tehát már önmagában is sok súrlódási felületet nyújt. Tulajdonképpen 3 vezető van a gyakorlatban. Ehhez járul egy 4-dik: a kormányzó katonai irodájának Főnöke.[9] Ez a hely eredetileg csak tábornoki hely volt, jelenleg (1936–1939) azonban altábornaggyal,[10] a kormányzó úr egyik bizalmasával van betöltve, akinek éppen ezért igen nagy — sokszor döntő — a befolyása (Keresztes-Fischer Lajos).[11]

A vezetés egyszerűbb és könnyebb volna, ha a H. M. polgári személy lenne, a katonai ügyekben alkotmányos, legfőbb vezető. Neki lenne alárendelve egy legfelsőbb katonai vezető, aki Hfp. és Vkf. volna egy személyben (háborúban a fővezér). A háború előkészítése tekintetében és katonai tekintetben ez a személy közvetlenül az Államfő alá tartoznék.

A *Hfp szárnysegédje* a Hfp-nek első munkatársa, vezérkari főnöke, akinek a Hfp-hez befutó elvi ügyek intézésére egy vezérkari osztály van alárendelve. A Hfp. szárnysegédjének tehát ügyköre és vezérkari főnöki szerepe van a Hfp. mellett — ellentétben a többi szárnysegéd szerepével (korm., H.M, V.M.), akiknek csaknem kizárólag reprezentatív szerepük van. A Hfp. szárnysegéd azonkívül kíséri a Hfp-t szolgálati és reprezentációs útjaira. A Hfp. szárnysegédnek tehát — meglehetős nagy a befolyása a honvédség személyi ügyeiben is és elvi ügyekben is.

1936 júniusában vitéz Shvoy István gyalogsági tábornok volt a Hfp., aki nyugállományból (volt vegyesdandár [=hadtest][12] parancsnok) lett kinevezve Hfp-vé. A H.M. (egyúttal Miniszterelnök) vitéz Gömbös Gyula[13] volt (az 1914/18. évi

háború végén vk. százados), a Vkf. vitéz Somkuthy József[14] altábornagy (ez előtt a korm. kat. ir. főnöke volt); a korm. vk. kat. ir. főnöke vitéz Keresztes-Fischer Lajos tábornok.

Shvoy István gytbk. kitűnő katona, kitűnő harcászati érzékkel, minden szabálytalanságot éles szemmel meglát, kifogástalanul reprezentál, gavallér ember. Rendkívül szigorú, sőt olykor goromba és kíméletlen. Ellenségei részrehajlónak mondják. Bizalmatlan természetű, Gömbös min-nek őszinte tisztelője, Somkuthy vkf-fel jól megfér. Keresztes-Fischer tbk-ot nem kedveli.

Gömbös Gyula ismert, történelmi személy. Ő az első honvédelmi miniszter, aki komolyan akarja a hadsereget fejleszteni.*

Kár, hogy megengedi felelőtlen fiatal tiszteknek bizonyos fokú uralmát a honvédségen belül, ami a katonai fegyelemre rendkívül káros. Ez bizonyos mértékű besúgásra is vezet. Elsőrangú politikus, de nem katonás egyéniség. Alatta egynehány tisztnél ébred a politizáló hajlam.

Somkuthy altbgy művelt katona, önálló egyéniség, kitűnő kormányzati érzékkel, aki a honvédség szellemét fel akarja frissíteni. A kissé eltespedt, állásharc ízű harcászatot meg akarja reformálni. Az ősi „turáni harcászathoz" való visszatérést hirdeti. Újonnan szerkeszteti a honvédség Harcászati Szabályzatát (ezt mint osztályvezető, én végzem; lásd 678. oldalt). Kár, hogy nem rendszeres elme, zsarnokságra hajlik, régi törvényt nem ismer. Állandó vetélytársa Keresztes-Fischer tbk-nak, akinek elődje is volt (mind a kettő tüzér). A maga csalhatatlanságában hisz.

Keresztes-Fischer tábornok nagy műveltségű, éles elméjű, kitűnő vitatkozó. Feltétlen híve a kormányzó úrnak, akinek — úgy tudom — barátja is. Éles elméje túlságosan szeret disztingválni, ami az egészet átfogó megítélés kárára van.**

Előkelő, udvari ember, rendkívül érzékeny. Zárkózott, tartózkodó. Aki jobban ismeri, annak az az érzése, hogy embertársai felett állónak érzi magát. Gömbös miniszterrel, Somkuthy altb-gyal ellentétben áll, Shvoy gytbk-ot gyűlöli. (Amikor, mint új szárnysegéd jelentkeztem nála, igen kedvesen fogadott, mint régi alárendeltjét, és elmondotta, hogy Shvoy gytbk. sértően bánt vele, még kezét is félrefordult arccal nyújtotta neki; ezért többet nem is érintkezik vele. Ezt a kormányzó úrnak is megjelentette. Igen örül, hogy én kerültem a Hfp-hez szárnysegédnek. Ha akármi is történik a Hfp-nél, ami nem lesz megfelelő, tudja, hogy nem én leszek az oka, hanem a Hfp.)

A vezető katonai személyek futó jellemzése és egymás közti viszonya érthetővé teszi, hogy a kormányzói felterjesztések erős kritikának voltak kitéve és hogy a HM, a Vkf, de főképpen a Hfp. javaslatai gyakran visszautasításban részesültek. Az akkori katonai vezetők közül határozottan Gömbös miniszter a legerősebb egyéniség és ő irányítja a honvédség munkáját. 1936 nyarán azonban már beteg, úgyhogy mind kevesebbet tudott foglalkozni a honvédséggel; főképpen min. elnöki teendői foglalják el.

* 1933–35-ben Gömbös alatt osztályvezető voltam a HM-ben.

** 1926–30-ig a Vkf. hadműveleti osztályának én voltam a szervezési alosztály vezetője, K. F. osztályvezetősége idejében.

Én mint szárnysegéd igyekeztem a súrlódási felületeket csökkenteni — nagyobb eredmény nélkül. Az az érzésem, hogy aránylag elég hamar elnyertem a Hfp. bizalmát, egyúttal élveztem a Vkf. és a korm. K. I. főnök jóakaratát és bizalmát is.

1936. aug. 27-vel véglegesen kineveztek a Hfp. szárnysegédjének. Már előbb a Hfp. engem vitt el kísérőül Finnországba és Észtországba (júl. 30. – aug. 18-ig), ahol hivatalos látogatást tett. Közben megnéztük a berlini olimpiászt[15] is. A Hfp. az egész úton igen méltó módon képviselte a magyar honvédséget. Finnországból való búcsúzásunkkor meglepetve láttam a Hfp. meghatottságát. (Igen kemény embernek ismerik.)

Aug. legvégén Gömbös min. betegsége előrehaladt, úgyhogy gyógykezelés végett Münchenbe távozott. Lemondott a honv. miniszterségről, utódja, bizalmasa, Somkuthy altbgy lett, akit annak idején ő hozott a Vkf. helyére. Erről aznap este a hfp. színházi páholyában értesültünk. Másnap reggel a Hfp. a repülőtéren búcsúzott a távozó Gömböstől. Onnan visszatérve közölte velem, hogy a Min.elnök tanácsára kéri nyugállományba való helyezését. Ezt el is fogadta a kormányzó úr.

1936 szeptember elején tehát a honvédség legfelsőbb vezetősége változik: Hm: Somkuthy tüzérségi tábornok, Hfp. lesz vitéz Sónyi Hugó gyalogsági tábornok[16] (a miskolci hadtest parancsnoka), Vkf. lesz vitéz Rátz Jenő altábornagy (a budapesti hadtestparancsnok).[17]

Sónyi gytbk. kitűnő parancsnok, ritka világos elme, rendkívüli harcászati és katonai érzékkel megáldott. Mindent leegyszerűsít, úgyhogy azonnal a lényeget látja. Igen reális. A csapat vezetése terén különösen kiválik. Kizárólag katona. Nem diplomata, szerény egyszerű modorú, takarékos, amely tulajdonságok miatt sajnos hamarosan háttérbe szorul személye. Kiváló katonás tulajdonságai és jellemessége folytán hamar megnyeri közvetlen munkatársai bizalmát és ragaszkodását, amit ő maga is nyíltsággal és teljes bizalommal viszonyoz. Meghallgatja alárendeltje őszinte, az övével ellentétes véleményét is.

Rátz altb. nagy általános műveltségű, kimagasló katonai tudású, tudományosan művelt koponya. Hadászati és harcászati érzéke kiváló. A történelem és hadtörténelem nagy összefüggéseit látja. A korszerű politikai megmozdulásokat figyelemmel kíséri, maga is nemzeti szocializmus felé hajlik. A vezérkarban, különösen a fiatalabb részében, igen népszerű. Sok a honvédségen belül az egyéni barátja is, ezek érvényesülésével maga is törődik. Egészsége érzékeny, talán e miatt nem harcos szellemű. Nem kemény katona természet, de elhatározásaiért helyt áll. Egyesek felfogása szerint családja és barátai erősen befolyásolják, főképpen politikai irányban. Feltétlenül úri gondolkodású. Közlékeny természetű.*

Az akkori vezetők közül a Hfp. jó viszonyban volt a Vkf-fel és a HM-mel, valamint a Korm. Kat. ir. főnökével is. A HM-mel és a Vkf-fel a Kat. ir. főnöke erősen szembenállott. Ennek okai személyiek és tárgyiak lehettek. A HM és a Vkf. közömbösen állottak egymással szemben.

Ezekkel a változásokkal kapcsolatban a Korm Kat. iroda főnöke átiratban közölte a Korm. úr Őfőmgának a legfőbb intézkedését, hogy a honvédség vezeté-

* Katonai pályám alatt többször volt közvetlen elöljáróm; 1930–33-ig a hadi iskola tanára voltam, melynek 1931-től kezdve parancsnoka volt.

sének szervezete megváltozik, amennyiben ezentúl mind a 3 vezető (Hm, Hfp. Vkf) úgy személyi, mint tárgyi tekintetben is közvetlenül az államfőnek van alárendelve. A HM. ne legyen politikus, hanem katona; a honvédség szervezetében a nyugalom helyreállítandó, a kiképzés és fegyelem megerősítendő. (A honvédség hadi szervezetét ugyanis Gömbös min. megváltoztatta, amennyiben hadosztályok helyett a mozgékonyabb, de gyengébb önálló dandárokat szervezte. Ezt a szervezést annak idején tudomásom szerint koronatanács előzte meg, amelyben az önálló dandárszervezet mellett Gömbös és Somkuthy a hadosztály szervezet mellett Keresztes-Fischer és Werth altb.*[18] foglalt állást. Utóbbi álláspontot képviselte Somkuthy (előbbi Vkf.) elődje: Röder gytbk is.[19])

Az új vezetők együttműködése nem ment simán. Az új miniszter, Somkuthy tütbk. a kormányzói parancs ellenére is egyedül akart vezetni. Erőszakos természete miatt minisztertársai sem kedvelték, ami nyílt titok volt. A Darányi-kormány első átalakításakor 1936 októberében (Gömbös október elején meghalt), Somkuthy kiesik. Utódja az 1935. január óta nyugállományban levő, volt Vkf. Röder Vilmos[20] gyalogsági tábornok lett. (Rövid idő alatt a 2. ill. nyugállományból visszahívott vezető, lásd 679. oldal.)

Röder gytbk. a honvédség megalakulása óta (gyakorlati értelemben 1920 óta) kimagasló szerepet vitt a honvédség vezetésében. Eleinte a hadműveleti osztály vezetője, majd a Vkf. helyettese, majd kb. 6 évig Vkf. volt. Rendkívüli katonai tudású, ritka logikus fő, kitűnő emlékező képességgel. Roppant rendszeres, abszolúte korrekt és purián. Nagy tudása mellett azonban nem alkotó, nem vezéregyéniség. Kitűnően adminisztrál, rendet tart, de nem tud a vezetőségnek irányt szabni. Amellett a végletekig pedáns és igen érzékeny. Előadóképessége rendkívüli.**

Az alárendelteket nem engedi közelebb magához.

Röder gytbk. kinevezése meglepetést keltett a tisztikarban. (Többektől hallottam, hogy Keresztes-Fischer tbk. javasolta a kinevezést.) A tisztikar, különösen a vezérkar, ismerte régebbi működését. A világpolitika akkor már igen nyugtalan képet mutatott. Az európai nagyhatalmak lázasan fegyverkeztek, a kis Entente gyűrűje Csonka Magyarországot szorította, a csehek megkezdték a határmenti kiserődök építését. A tisztikar szerette volna, ha a magyar honvédség is erősebb ütemben épült volna ki. Bizonyos — leginkább önzetlen — nyugtalanság volt érezhető. A Vkf-nek több és több híve lett, mert mindenki tőle várta az alkotó munkát.

A hadseregen kívül kezdett elterjedni az a tudat, hogy a tisztikar politizál. Ebben volt is némi igazság. Aktíve persze senkisem politizált, de beszéd közben gyakran lehetett hallani tisztek részéről politikai nyilvánítást. Bizonyos hatással volt egyesekre, különösen a fiatal vezérkari tisztekre Szálasi hungarista (nemzeti szocialista) mozgalma is.*** [21]

* A hadiiskola régebbi parancsnoka, majd pécsi hadtest parancsnok, akit általában a Vkf. helyére emlegettek, de azután nyugdíjaztak. Éles ellentétben állott Gömbössel.

** Röder gytbk. osztályvezetőm volt 1921-ben; majd mint Vkf. az akkori „Szervezési bizottság" elnöke volt, amelynek munkálatait, mint a hdm. osztály szervezési alosztályának vezetője, én végeztem.

*** Szálasi nyugállományú vezérkari őrnagy volt, és mint ilyen sok személyes barátja és ismerőse volt a tisztikarban.

Annyi bizonyos, hogy a tisztikar nagy része erősen jobboldali érzelmű volt, de nemzeti irányú; erősen antiszemita és szociális érzelemtől áthatva. Ezt a hangulatot mindinkább fel lehetett ismerni, de a tisztikaron belül ilyen irányú nyílt mozgalomig nem fejlődött a dolog. Sokat kritizáltak.

A Hfp. elejétől fogva azon az egyedül helyes katonai alapon állott, hogy a tisztikarban semmiféle politizálást nem szabad tűrni (még véleménynyilvánítást sem). Ugyanez volt az álláspontja a HM-nek is, aki azonban túlságosan idegesen kezelte ezt a kérdést, minden a honvédségen kívülről jövő feljelentésre (még szocialista képviselők részéről is) azonnal a legerősebben reagált. A rögtön bevezetett vizsgálatok csaknem minden esetben nemleges eredményt adtak. Az 1937-es év a folytonos vizsgálatok jegyében áll a tisztikar politizálását illetően. A tisztikarnak ez a sok vizsgálat rosszul esett, de az is, hogy a HM nem védte meg kifelé eléggé a tisztikart. Ezt pedig a Hfp. több ízben kérte a HM-től igen határozott hangú átiratokban. A Hfp. különben a legnagyobb eréllyel hajtotta végre a vizsgálatokat.

A Vkf-nek — ellentében a másik 2 vezetővel — az volt a felfogása, hogy a tisztikarnak (főképpen a vezérkarnak) foglalkoznia kell a korszerű politikai irányzatokkal. Maga is folytonosan figyelemmel kísérte ezeket. Szálasit is fogadta. Ismeretes volt szélsőjobboldali felfogású politikusokkal való érintkezése is (pl. akkoriban Sztranyavszkyval).[22] A Vkf. eme magatartása nem kedvezett a tisztikar megnyugtatásának, melynek már „nyilas" híre lett.

Megjegyzendő még, hogy a kormányzó úr a legerélyesebben ellene volt a tisztikar politizálásának.

A Hfp. úr a HM úrral őszintén együttműködött, kiváló tulajdonságait elismerve. De meggyőződésből támogatta a Vkf. urat is, aki — mint alkotó ember — csakhamar előállt több fontos javaslattal a honvédség gyors fejlesztése érdekében. A Hfp. viszonya a korm. kat. iroda vezetőjével változatlanul jó volt.

Amikor Sónyi gytbk. a honvédség főparancsnokságát átvette, a Hfp. belső szolgálatát újból rendezte, amennyiben a szárnysegédnek alárendelte az ő személyügyi osztályát és becsületügyi osztályát is. Ezzel a szárnysegéd hatásköre erősen bővült, mintegy HM csoportfőnöki hatáskörré lett, meglehetős tágkörű kiadványozási joggal. A kiképzési osztály közvetlenül a Hfp-nek maradt alárendelve. Az új szolgálati rend folytán a szárnysegéd befolyása is erősen emelkedett.

A tisztikarban folyó politizálgatás miatt a helyzet eléggé kényes volt. Hozzájárult az a körülmény, hogy 1937-ben több névtelen levelet és röpiratot terjesztettek a honvédség körében is, melyek részben a nyilas mozgalmat igyekeztek terjeszteni, részben a honvédség egyes vezetőit, főképpen a HM-t támadták; zsidóbarátnak is mondták. Tény az, hogy a HM semminemű megnyilatkozást nem tűrt a tisztikarban (amely pedig erősen antiszemita) a zsidók ellen. De nem azért, mert zsidóbarát lett volna, hanem mert ezt is politizálásnak tekintette. A Vkf-et egyes nyilas röpiratok magasztalták — közismert erősen jobboldali érzelmei miatt. (Az általános hiedelem szerint a Vkf. úr családja, főképpen a leánya,[23] nemzeti szocialista érzelmű volt és ők is befolyásolták a Vkf-et; jellemző az a híresztelés, hogy a lánya Szálasi menyasszonya lett volna.)

A nyugvó pólus ezekben a vádaskodásokban és rágalmazásokban a Hfp. volt, aki az egész kérdést (politizálás, zsidókérdés) tisztán katonai szempontból bírálta.

1936/7 telén a Vkf. kidolgozta javaslatát a honvédség gyors ütemben való fejlesztésére (szervezés és felfegyverzés). Ezt a javaslatot a HM — szokásához híven — a legteljesebb részletességgel és pontossággal vétette munkába. Természetes, hogy ez a munka lassan haladt és hónap hónap után múlt el, anélkül, hogy bármilyen munka (anyagmegrendelés) megindult volna. Sőt — a HM egyes anyagi osztályok vezetőitől kapott tájékoztatásom szerint — a HM az eddig tervezett anyag beszerzéseket is részben csökkentette, hogy a HM régi adósságait törleszthesse.

Ez a tárgyi kérdés erősen kimélyítette a HM és Vkf. között már régen fennálló személyi ellentétet is, melyet a különböző politikai beállítottság is növelt.

Itt meg kell jegyeznem, hogy a kormányzó úr Rőder gytbk-nak miniszterré történt kinevezésével egyidőben elrendelte, hogy a honvédség vezetőségének régebbi szervezete ismét életbe lép, vagyis a HM a Hfp-nek és a Vkf-nek ismét elöljárója lett.

A Hfp. a főparancsnokság átvételétől kezdve igen fontosnak tartotta, hogy a honvédségen belül ne csak kiképzés, hanem *nevelés* is folyjék. Szemléi alkalmával csaknem minden alkalommal ezt el is rendelte. *1936* végén kidolgoztatott irányelveket a nemzeti és erkölcsi irányú nevelésre. Ezt a tervét a rendelet kiadása előtt a HM-el kötelességszerűen közölte. A HM a rendelet kiadását megakadályozta azzal, hogy politikai okokból nem tartja időszerűnek, és több kifejezést (mint pl. „keresztény nemzeti") kifogásolt. A Hfp. az irányelveket többször átdolgozta, mert igen fontosnak tartotta a kiadást. Így azután a rendelet *1938* (!!) elején végre kimehetett.

Mint már említettem, Sónyi gytbk. egyénileg antiszemita volt, mert felismerte a zsidó szellemnek és erkölcsnek káros hatását a honvédségre és a nemzetre. Ezért elfogadta azt a javaslatomat, hogy a vegyesdandárok (hadtestek) első megszemlélése alkalmával adassék ki a vegyesdandár parancsnokoknak szóbeli utasítás, hogy működjenek olyan irányban, hogy: 1) a tisztikar ne vásároljon zsidóknál, 2) ne érintkezzék zsidókkal és 3) tisztek ne vegyenek zsidó származású nőt feleségül (amint ez Gömbös Gyula minisztersége alatt több ízben előfordult). Egynéhány vegyesdandár parancsnoknak adott is ilyen utasítást(6. és 7. vddr. pk-nak), de ezt Rőder minisztersége alatt nem lehetett folytatni

Bár a Hfp. tisztán katonai irányú működést fejtett ki, őt is folyton támadták alattomban, mint akkoriban valamennyi politikai és katonai vezetőt. 1937 januárjában, Magyaróváron, Frigyes főherceg[24] temetésénél, a Hfp. lova nem engedelmeskedett (gyenge lovas volt), amikor a kormányzó úr elé akart lovagolni. Ezt a körülményt mégis alkalmasnak látták egyesek a Hfp. megbuktatására. Már akkor is, mint később még egynéhányszor Werth altb-ot emlegették utódjaként (lásd 688. oldalt is). A beavatottak előtt ismeretes volt, hogy Rőder, Werth és Keresztes-Fischer mint régi monarchiabeli hasonló nevelésű vezérkari tisztek, általában egyező nézeteket vallottak és mindig jól működtek együtt.

1937 júniusában a Hfp. tudomására jutott, hogy az egyik budapesti ezrednél tisztek zsidóellenes felírású képeket osztogatnak a legénység körében. Minthogy ezt a Hfp. a katonai szellemmel nem tarthatta összeegyeztethetőnek, elrendelte a szigorú vizsgálatot. A tény beigazolást nyert. A Hfp. a vétkesek megbüntetését

határozta el és kihallgatásra rendelte az illető tiszteket, közbenső elöljáróikkal együtt hadtestparancsnokig bezárólag. Én, ismervén a tisztikar zsidóellenes hangulatát és érezvén azt, hogy ezt az ügyet politikailag is kihasználhatják majd a Hfp. ellen — bár nem helyeselhettem e tisztek eljárását — többször kértem a Hfp-t, hogy csak szóval dorgálja meg őket, de ne fenyítse meg írásban. Még a kihallgatás napján, a kihallgatás előtt is megkíséreltem a Hfp. urat a fenyítéstől eltéríteni. Ő meghallgatott és kijelentette, hogy ebben a kérdésben nincs velem egy nézeten. Így a fenyítés megtörtént. Amint előreláttam, igen nagy port vert fel a honvédségen belül — sőt azon kívül is szóbeszéd tárgya volt.

Sónyi gytbk bevezetett egy igen üdvös intézkedést: az időnként összehívandó hadtestparancsnoki értekezletet. Ez alkalommal kiadott általános érvényű utasításokat és tájékozódott a hadtestek helyzetéről. Minthogy 1937 folyamán a tisztikar hangulata kissé nyugtalannak látszott, a Hfp. célszerűnek tartotta, hogy ősszel az egyik ilyen értekezlet alkalmával véleményt kérjen a hadtestparancsnokoktól a tisztikar hangulatáról. A hadtest pk-ok nagyobb része meglehetős sötét képet festett, melynek lényege volt, hogy a tisztikar elégedetlen, mert túl kevés történik a felfegyverzés érdekében, a kormány nem tesz semmit a zsidók visszaszorítására, stb. Több hdt. pk. jelentette, hogy a tisztikart elkeserítette, hogy tiszteket megfenyítettek zsidóellenességük miatt. A legerősebb kritika a honvédség vezetőivel és a kormánnyal szemben az I. (budapesti) hadtest jelentéséből csendült ki. A Hfp. utánajárt ennek a kérdésnek és kiderült, hogy a hadt. pk. aláírás nélküli véleményeket kért be tisztikara egyes tagjaitól, előre is salvus conductus-t adván nekik. Így egyesek visszaéltek a helyzettel és igen fegyelem ellenes véleményeket adtak be.

A Hfp. a hadtestparancsnokoknak elrendelte, hogy megfelelő neveléssel hassanak alárendeltjeikre és ne tűrjenek semmiféle fegyelemellenes megnyilatkozást. Az I. hadtestnél elrendelte annak kivizsgálását, hogy kik szerkesztették a fegyelmet különösen sértő véleményeket. Ezt a vizsgálatot azonban — Keresztes-Fischer tábornok személyes közbelépésére, a HM kívánságára — beszüntette. Ez a körülmény nem szolgált az általános fegyelem megszilárdítására.

A tisztek politizálására vonatkozó feljelentések zöme természetszerűleg Budapesten szolgáló tisztek ellen irányult. Ezért a budapesti állomásparancsnokság nemzetvédelmi szervét megerősítették több detektívvel, hogy az esetek kivizsgálása megkönnyíttessék.

1937 őszén a HM, a Hfp. és a Vkf. szárnysegédeikkel részvettek a német őszi gyakorlatokon, Észak-Németországban. A gyakorlaton szerepelt valamennyi véderőrész (hadsereg, légi erők, tengerészet) kb. 250 000-es létszámmal. A gyakorlat nagyszabású voltát jellemzi, hogy egy hadt. zömének döntő támadásánál bevetettek 800 harckocsit és 200 repülőt. Egy korszerű tengeri ütközet is gyakorlat tárgyát képezte repülők bevetésével, ködösítéssel, stb.

A Vkf-nek 1937 elején benyújtott hadseregfejlesztési javaslata felett őszig még nem történt végleges döntés. Ezért a Vkf. beadta lemondását, nem gondolván tovább halaszthatónak az erőteljes felfegyverzést. A lemondást az Államfő nem fogadta el. Végre azonban mégis megindult a honvédség fejlesztése — bár nem a kívánt mértékben.

A Vkf. lemondása sok szóbeszédre adott alkalmat. Ő maga is tájékoztatta részletesen a hadtest pk-okat a lemondás okáról és körülményeiről. Az egész vezérkar erről beszélt és végeredményben ez a tény is növelte a tisztikar (elsősorban a vezérkar) nyugtalanságát és újból hangulatot keltett a HM ellen. A Vkf. lemondási szándékáról tájékoztatta volt a Hfp-t, aki azt tudomásul vette.

1938 tavaszán Szálasinak 3 évi börtönre való elítélése[25] új tápot adott a nyilas mozgalomnak — a tisztikarban is (bár itt természetesen inkább elméletileg). A tisztikar egy részének véleménye szerint 2–3 hadtestparancsnok is „nyilas érzelmű" volt. Szálasi persze fellebbezett.

A Hfp. úr, aki minden kérdést tisztán katonai szemmel nézett, és sohasem kereste a népszerűséget és nem politizált, már régebben megindította Szálasi ellen a b.ü. (becsületügyi – S. P.) eljárást.

1938 húsvétkor a H.M. úr magához kérette a Hfp. urat és az I. hadtest parancsnokát (budapesti állomásparancsnokot), vitéz Nagy Vilmos altábornagyot,[26] értekezletre. A Hfp. úr rövid szabadságon volt, így én mentem el helyette, mint vezérkari főnöke. Az értekezleten a HM bejelentette, hogy szükségesnek látja, hogy a politizálgatás megszüntetésére a tisztikar jobban ellenőriztessék. A különböző módozatok megvitatásánál a HM úr megemlítette a tisztek által való titkos ellenőrzést is. Minthogy véleményem szerint ez nem lett volna egyéb besúgásnál, azonnal jelentettem, hogy ez a módszer nem felelne meg a Hfp. elgondolásának. Az I. hadt. pk. is ez ellen foglalt állást, miért a HM úr azt a megoldást elejtette. Végeredményben az I. hadt. pk-ot utasította, hogy fokozott figyelmet szenteljen ennek a kérdésnek.

1938 májusában a Darányi kormány — mely határozottan nemzeti irányú és jobboldali volt, de erélytelen —, megbukott. Helyébe Imrédy Béla kormánya lépett.[27]

Az új kormányból Rőder gytbk kimaradt. HM. *vitéz Rátz* most már gyalogsági tábornok lett.

Az új. Vkf. *Keresztes-Fischer altábornagy* lett. Ez általános meglepetést keltett, mert ő állítólag többeknek is azt mondotta, hogy a Kat. iroda főnöki állásából ő már nem fog más beosztásba kerülni. A Korm. kat. ir. új főnöke vitéz Jány Gusztáv altábornagy, szombathelyi hadtestparancsnok lett.[28]

Az új Vkf. nem volt népszerű, különösen a vezérkarban nem. A vezérkar az új HM-hez, régi főnökéhez húzott. Ez egészségtelen állapot volt annál inkább, mert Rátz és Keresztes-Fischer kimondott ellenfelek voltak (lásd 681. oldalt). A Vkf. azokat a vk. tiszteket, akik politizálás gyanúja alatt állottak, azonnal kihelyezte a vezérkarból.

Az a benyomásom, hogy a kormányzó úr Őfőméltósága nehezen ejtette el Rőder gytbk-ot, akit rendkívül nagyrabecsült és bizalommal volt iránta. Rátz gytbk-ben politikai felfogása miatt sem bízhatott annyira és az ő ellensúlyozására nevezhette ki Vkf-fé Keresztes-Fischer altb-ot, aki tökéletes bizalmát élvezte.

A honvédségnek nem volt előnyére a sok vezetői változás. 1936 őszétől 1938 tavaszáig ez a 4. honv. miniszter (Gömbös, Somkuthy, Rőder, Rátz), a 3. Vkf. (Somkuthy, Rátz, Keresztes-Fischer) és a 2. Hfp. (Shvoy, Sónyi).

Legalább a Hfp. szerencsére helyén maradt.*

Az Imrédy-kormány még inkább jobbra tolódást jelentett. A hadseregfejlesztés is végre erősebb ütemben indult meg. De ezt már nem is lehetett tovább halasztani, mert fontos külpolitikai változások előrevetették nagy események árnyékát.

1938 márciusában Németország bekebelezte Ausztriát, ami egész Európában nagy visszhangot keltett.

A honvédségen belüli fokozott munka levezette a tisztikar nyugtalanságát. Rátz min. különben is már első országgyűlési beszédében megvédte a honvéd tisztikart a vádaskodások ellen, ami a tisztikarra igen megnyugtatólag hatott.[30]

Időközben Szálasit alkotmányfelforgató és lázító tevékenysége miatt 3 évi börtönre jogerősen elítélték. Ezért többé nem volt meghagyható tiszti rendfokozata. A Hfp. azonnal javaslatot is tett, hogy Szálasi fosztassék meg rangjától. A HM azonban félretette ezt a javaslatot, nem is intézte el miniszterségének ideje alatt; csak az utódja hajtotta végre a rangvesztést.

A nyár folyamán erős ütemben folyt a honvédség átszervezésének és felfegyverkezésének a munkája. Több ízben megesett azonban, hogy a Kormányzó úr nem fogadott el fontosabb javaslatokat, melyeket a HM előterjesztett. Ilyen volt pl. a repülők szervezési ügye; a kormányzó úr a HM és a Hfp. javaslata ellenére ebben az ügyben olyan döntést hozott, hogy a repülők csaknem önállóak lettek és alig függnek a honvédség vezetőségétől. A HM és a Vkf. között mindinkább kiélesedett a már régen meglevő ellentét (681. oldal), ami mindenesetre kedvezőtlenül befolyásolta a honvédség fejlesztését.

1938 szeptemberében ismét fontos külpolitikai események következtek be. Németország erős sajtó- és propaganda hadjárat után a birodalomhoz csatolta Csehszlovákia németlakta határterületeit (a Szudétákat). Ez nem ment nagyobb megrázkódtatás nélkül. Az európai nagyhatalmak megegyezése Münchenben jött létre (Németország, Olaszország, vagyis a „tengelyhatalmak" és Anglia, Franciaország, az „entente" között). Ezzel kapcsolatban Magyarország is fellépett Csehszlovákiával szemben a magyarlakta területek iránti igényeivel, annál inkább, mert Lengyelország is megszállta a lengyellakta Teschent és vidékét. A 2 érdekelt hatalom megállapodása értelmében a vitás kérdést — eredménytelen közvetlen tárgyalások után (Komárom) — Németország és Olaszország döntötte el Bécsben, nov. 2-án. A döntés értelmében a Felvidék magyarlakta része visszakerült Csonka-Magyarországhoz. A honvédség fokozatosan már szeptember óta mozgósított és nov. 6. és 10. között csapataink kifogástalan rendben elfoglalták az új területeket, ahol átmenetileg katonai közigazgatás lépett életbe. A magyar kormány és a hadvezetőség már akkor szerette volna Kárpátalját megszállni (közös határ

* A HM változás természetszerűleg mindig felveti a Hfp. állás betöltésének a kérdését is. Úgy érzem, hogy ez alkalommal nagy részem volt abban, hogy a Hfp. megmaradt. Rátz gytbk ugyanis kissé neheztelt Sónyi gytbk.-ra, amiért nem állt ki teljesen mellette, amikor a Vkf. végül lemondott (26. oldal.) Egyrészt Sónyi gytbk. úrnak mindig javasoltam, hogy álljon a Vkf. mellé és ne a HM (Rőder) mellé, mert előbbi alkalmasabb a honvédség fejlesztésének vezetésére; másrészt röviddel a kormányváltozás előtt igyekeztem meggyőzni Rátz bizalmasát, vitéz Magyarossy vkszt. ezredest[29] (a hadműveleti osztály akkori vezetőjét), hogy a Hfp. teljesen egyetért Rátz-cal és éppúgy kívánja a honv. fejlesztését. Ez sikerült is, mert Magyarossy utóbb kijelentette, hogy az én akkori kijelentésem nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az új HM nem kívánt más Hfp-t, hanem megtartotta Sónyit.

Lengyelországgal!), de Olaszország és Németország, melyeknek e szándékunkat a kormány előzetesen tudtul adta, az utolsó pillanatban közbelépett — amikor csapatainknak a támadási parancsot már kiadták volt. Ezt személyesen hallottam később a Vkf-től (Werth gytbk-tól; lásd alább).

Eme események közepette a Hfp. helyzete igen különleges volt. Alkalmazás szempontjából valamennyi csapat a Vkf-nek volt alárendelve. Azokkal a seregtestekkel, amelyek a békehelyőrségeiket elhagyták, teljes mértékben a Vkf. rendelkezett. Kiképzést illetően a Hfp. volt továbbra is a felelős. Ez a kettős alárendelés bizonyos zavart okozott. Célszerűbb és helyesebb lett volna, ha a Hfp. lett volna megbízva a felszabadító csapatok legfőbb parancsnokságával. Ő pedig az erre való parancsokat a Legfelsőbb Hadúrtól kapta volna (a Vkf. útján).

1938. szeptember 28-án visszalépett Keresztes-Fischer altábornagy, a Vkf. Ekkor állott az európai krízis a tetőpontján (lásd 687. old.). Az európai háború kitörése kevésen múlott. A Vkf. visszalépésének többféle okát hallottam. Részben a HM-mel szemben folyton fokozódó és élesedő ellentétet, részben gyenge egészségi állapotát. Szombathelyi tábornok (akkoriban a Vkf. helyettese), beszélgetés közben említette nekem, hogy Keresztes-Fischer neki már többször azt mondotta, hogy nem bírja ki ezt a helyzetet és körülbelül a fenti okokat említette. Én a magam részéről azt hiszem, hogy Keresztes-Fischer — lelki adottságai és gyengébb szervezete miatt — nem bírta az akkor reá háruló felelősséget. Talán a feladat — aránylag gyengén felszerelt hadsereggel esetleg több arcvonalon verekedni — túlhaladta képességeit is. Keresztes-Fischer altábornagy néhány hónapig nem teljesített szolgálatot, azután pedig — általános meglepetésre — ismét átvette a kormányzó úr katonai irodájának vezetését és rövidesen (1939 elején) „főhadsegéddé" neveztetett ki, amely állást akkor rendszeresítették.

A honvéd vezérkar főnöke Werth Henrik altábornagy lett (lásd 684. és 689. oldal); vele rövid időn belül immár a 3-ik honvédségi vezető kerül nyugállományból vezető helyre (Shvoy, Rőder, Werth). Egyúttal gyalogsági tábornokká nevezték ki, mégpedig — azzal a megokolással, hogy Sónyi gytbk-nál nyugdíjaztatása előtt rangban idősebb volt — Sónyi hfp-nál eggyel korábbi rangszámmal. Ezzel megváltozott az eddig mindenkor követett szokás, hogy a Hfp., aki a honvédség legmagasabb parancsnoka, a rangban legidősebb tényleges tiszt legyen. Werth gytbk kinevezését a honvédség körében általában Keresztes-Fischer altbgy-nak tulajdonították.

Werth Henrik gytbk. egyike a honvédség legképzettebb tábornokainak. Katonai filozófus. Amellett erős egyéniség, erélyes, felelősséget szeret és mer vállalni. Vkf-nek kiválóan rátermett. Kissé merev, felfogásában doktrinär, elgondolásaiból nem enged. A legnagyobb krízis idején vette át a Vkf-séget és minden zökkenő nélkül oldotta meg feladatait. Nagy németbarát; ellenfelei pángermánnak is mondották és az volt a híre, hogy csupa német származású vezérkari tiszttel veszi körül magát. A neki kedves tiszteket erősen támogatja. Belpolitikával nem foglalkozik. A Kormányzó úr bizalmát teljes mértékben bírja. (Lásd 684. oldalt is.)*

Minthogy helyzete igen szilárd, kissé fölényes vezetőtársaival szemben. Nem keresi a megegyezést a Hfp-vel sem, aki pedig igen barátságosan és nyíltan fogadta — a rangelőnyzés ellenére. A HM-nek, mondhatni, szinte ellensége. Már tábornok

korukban lovagias ügyük is volt egymással. A kormányzó katonai irodája főnökével szoros barátságban van.

A Csehszlovákiától visszakapott magyar területek elfoglalását ő vezette (lásd 688. oldal!) — A kormányzó úr 1938. nov. 6-án Komáromba, nov. 11-én Kassára vonul be ünnepélyesen. A Hfp. úr (velem együtt) kíséri a kormány tagjaival.

November elején értesít a Hfp. úr, hogy HM beadta lemondását. A lemondás oka tudomásom szerint az volt, hogy Rátz gytbk. úgy érezte, hogy nem bírja már az Államfő bizalmát. Mint említettem, több fontos javaslatát visszavetették (687. oldal). A Vkf. állás betöltésével kapcsolatban meg sem kérdezték a HM véleményét; pedig Werth gytbk-kal való rossz viszonya a tisztikarban közismert volt. (Azt is mondották, hogy Werth kinevezése Keresztes-Fischer bosszúja volt Rátz ellen.)

A lemondás kissé elhúzódott — valószínűleg a bevonulás miatt — de november végén bekövetkezett újból a miniszterválság. Honvédelmi miniszter vitéz Bartha Károly táborszernagy lett, a HM katonai főcsoport főnöke.[31]

Vitéz Bartha Károly tszgy. tökéletes ismerője a honvédség közigazgatásának. Igen pontos, reális, a gazdasági viszonyok jó ismerője. Munkát követelő, maga is igen munkabíró. Mint régi műszaki törzskarbeli tiszt inkább az anyagi és műszaki kérdésekkel foglalkozott; jó szervező. Vezérkari képzettsége nincs, aminek az lesz a következménye, hogy a harcászati kérdésekbe és a szervezés irányításába nem fog beleszólni. A politikával szemben közömbös, igen jó katona.**

Rendkívül puritán.

Bartha tsznagy elismeri a vezérkari Fk. fölényét a vezérkari vonatkozású, alapvető katonai kérdésekben; a Hfp-vel jó bajtársi viszonyban van.

Állása elfoglalása után hamarosan véget vet a Szálasi kérdés katonai vonatkozásainak, amennyiben Szálasi rangvesztését végrehajtja (687. old.). A honvédség fejlesztése zökkenés nélkül tovább folyik, mert hisz eddig is Bartha tbszgy irányította a munkálatokat mint katonai főcsoportfőnök.

Ezzel a vezetői változással a hatalmi viszonyok a gyakorlatban megváltoztak. A honvédség tulajdonképpeni vezetője a Vkf. lett. Befolyását emelte a vezetése alatt történt felszabadítása a Felvidék magyarlakta részeinek és a Kormányzó úr bizalma. Werth gytbk. állásának elfoglalásától kezdve azon fáradozott, hogy a Vkf. állás súlyát emelje. Javaslatot tett a HM úrnak (és az Államfőnek?), hogy a Hfp. állása törültessék el és hatáskörét a Vkf. vegye át. A Vkf. közvetlenül az Államfőnek legyen alárendelve és végrehajtaná az Államfőnek legfőbb Hadúri jogán kiadott rendelkezéseit. A Hfp. katonai parancsnoklási szerepét 3 újonnan alakítandó hadseregparancsnokság venné át. A HM tulajdonképpen alig lett volna egyéb, mint a Vkf. kiadta rendeletek végrehajtója. — Nem ismeretes előttem, hogy a vezetői változáskor milyen megegyezés történt a HM és Vkf. között az ügyköröket illetőleg.

* 1930/31-ben, mint a hadiiskola parancsnoka, közvetlen elöljáróm volt (1930–33-ig a hadiiskolán tanár voltam).

** Bartha tszgy. közvetlen elöljáróm volt, mint anyagi csoportfőnök, 1933–35-ig, amikor a gépkocsi osztály (3/b) vezetője voltam.

A Vkf. a Hfp-nek *nem* küldötte meg ezt az új szervezési tervezetét; a HM azonban átadta neki a tervezetet véleményadásra. A Hfp. kissé keserűen megjegyezte, hogy mindig a különböző honvédelmi miniszterek és vezérkari főnökök között folyt a harc és mindig ő közvetített, most pedig éppen a Hfp. állást szüntetnék meg. Tárgyi ellenvetést tett, kifejtvén, hogy a fegyelmi és becsületügyek és a kiképzés vezetése legfelső fokon teljesen igénybe veszik egy ember munkáját. Logikusabb volna, ha a Vkf-et a Hfp-nek alárendelnék (német mintára). Végeredményben javasolja, hogy a vezetésben ne történjék változás. Hogy az ő személye ne legyen ebben a kérdésben akadály, egyúttal kérte nyugállományba helyezését.

A Hm úr — kormányzói kihallgatás után — közölte a Hfp-vel, hogy lemondását nem fogadták el, és egyelőre a vezetésben nem lesz változás. Én azt hallottam, hogy a Kormányzó úr Sónyi gytbk.-et még szolgálni akarja engedni és majd távozása után kerül sor az átszervezésre, vagyis a Hfp. állás eltörlésére (a Vkf. állásával való összevonásra).

Időközben az ország megnagyobbodásával a honvédséget is tovább fejlesztették. A Felvidéken felállítottak egy új (VIII.) hadtestet, azonkívül egy gépkocsizó dandárt.

Már az ősz folyamán a Hfp. úr megkérdezte tőlem, milyen beosztásba szeretnék kerülni, ha a szárnysegédi állásból távoznék. Ekkor ugyanis magas rangomnál fogva közel álltam tábornoki beosztáshoz. Én azt kértem, hogy gyalogdandár parancsnok lehessek Kassán vagy Budapesten (Szó volt arról is, hogy a Hadi Akadémia parancsnokságát kapom meg — de ez tisztán a Vkf-től függött; az akkori parancsnok engem ajánlott utódául). A magasabb parancsnoki helyek betöltését évente ősszel a HM, Hfp. Vkf. vezetési értekezleten vitatták meg és koronatanácson lett eldöntve. A vezetési értekezlet után a Hfp. úr diskretio kötelezettsége mellett azt közölte velem, hogy a 2. gépkocsizó dandár parancsnoka leszek Kassán. Természetesen meg voltam elégedve. Néhány nap múlva — amint azonnal megtudtam — a Kormányzó Kat. ir. főnöke, Jány altbgy. azt telefonálta a HM úrnak, hogy a Kormányzó úrnak az a kívánsága, hogy a kat. iroda főnök helyettese, vitéz Horváth Sándor vk. ezredes,[32] legyen a 2. gk. dd. pk-a. (Jány nem ismerte még az előterjesztendő személyi változásokat.) Erről a kívánságról a Hfp. úr értesített és közölte, hogy a kassai gyalogdandár parancsnokságát fogom megkapni. Ennek éppúgy örültem, főképpen azért, mert a tüzérségtől származó vezérkari tiszteket csak igen ritkán nevezték ki gyalog dd. pk-i helyre.

A Kormányzó úr december végén történt elhatározásával 1939. jan. 15-ével a kassai 23. honv. gyalogdandár parancsnokául nevezett ki.

Ezzel 2 1/2 évig tartó szárnysegédi beosztásom véget ért. Ez az időszak igen mozgalmas volt honvédségünk életében. Ebbe esik honvédségünk fejlesztésének megindulása és trianoni csonka hazánk megnagyobbodása. A honvédség vezetésére határozottan káros volt a vezetők folytonos változása. 1936. jún. 1. és 1938. dec. 31-e közti időszakban, 2 1/2 év alatt a következő vezetőink voltak:

Honv. min.ek.: Gömbös, Somkuthy, Rőder, Rátz, Bartha.

Honv. főpk-ok: Shvoy, Sónyi.

VK. főnökök: Somkuthy, Rátz, Keresztes-Fischer, Werth.

Összesen 9 vezető, de 11 változás.

Sajnos azt kellett tapasztalnom, hogy a 2 1/2 év alatt egyetlen egyszer sem volt úgy, hogy a 3 vezető őszintén, egyetértőleg együttműködött volna. Amint le is írtam, legalább kettő közülük egymás ellen dolgozott. Egyénenként mindegyik kiváló ember volt, de talán jobban haladhatott volna honvédségünk fejlesztése, ha egyik-másik kevésbé kiváló lett volna, de őszintén, önzetlenül együttműködtek volna, csupán a nagy célt, a honvédség kifejlesztését, szem előtt tartva.

II. 1939.
Kassa, 1939. okt. 2-án

1939. jan. 15-én búcsúztam Budapestről. A Hfp. úr és a HM úr igen szívélyesen búcsúztattak, a Vkf. úr is megfelelő módon. Budapesten szolgáltam tulajdonképpen 1912 óta (persze leszámítva a háborút és 1 évi bécsi vezénylést). Egyúttal búcsút mondtam a vezérkari szolgálatnak is. 1921-től 1939-ig voltam a vezérkari testületnek tagja. Végre, magasabb parancsnokká való kinevezésemmel 27 1/2 évi szolgálat után, elérkezett az ideje annak, hogy magam parancsnokoljak.

Február 1-jén vonultam be Kassára, a VIII. hadtesthez, mint a 23. h. gyalogdandár parancsnoka. Hadtestparancsnok vitéz Szombathelyi Ferenc tábornok, kiváló, vezetésre hivatott katona. Elődöm volt a Hfp. szárnysegédi helyen. Ismerős helyre jöttem, mert 1911-ben itt kezdtem katonai pályafutásomat, mint újonnan felavatott tüzérhadnagy.

A tél folyamán a magyar és a szlovák kormány közt tárgyalások folytak a határkiigazítás ügyében. Jászó és környéke, tekintélyes terület, kb. 50 km^2, márc. 14.én visszakerült. A katonai felszabadítást a hadtest pk. rendeletére, én vezettem.

Közben Németország meglepetésszerűen megszállta Cseh- és Morvaországot, — Magyarország pedig — a németekkel egyetértésben — felszabadította Ruszinszkót (Kárpátaljá). Ezzel közös magyar–lengyel határ jött létre. Az országban nagy volt a lelkesedés és nagyban ünnepelték a magyar–lengyel barátságot. Igen kevesen tudták (bár itt-ott beszéltek róla), hogy a lengyelek maguk akarták megszállni Kárpátaljá és egy részét Romániának ígérték oda. A magyarok üdvözlésére a határon megjelent dísz-század nem volt egyéb, mint egy lengyel menetoszlop elővédje.*

Kárpátalja sima elfoglalása elsősorban Szombathelyi tábornok hadtestparancsnok érdeme, aki késedelem nélkül, előrehajtotta csapatait a határig.

Amíg a VIII. hdt. zöme Kárpátaljá szabadította fel, az én dandárom, mely márc. 13-i kezdettel ugyancsak mozgósítva lett, visszamaradt Kassa védelmére. A dandáromnak kiutalt harcsáv kb. 100 km határt foglalt magában. A dandár zömét Kassa körül vontam össze. Összeütközés nem volt, itt-ott egy kis lövöldözés a határon. Egyébként az időt fokozott kiképzéssel töltjük. Reményünk, hogy mi is előremegyünk Sáros és Szepes felszabadítására, nem válik valóra.

Április közepén kihallgatásra lettem rendelve az Államfőhöz, hogy dandárparancsnokká történt kinevezésemet jelentsem. Ez a 3-ik kihallgatásom volt (1.

* Ezt később a Vkf-től hallottam.

volt HM. oszt. vezetővé, 2. Hfp. szárnysegéddé történt kinevezésemkor). A kihallgatás alkalmával a kormányzó úr Őfőméltósága sajnálatának adott kifejezést, hogy oly kimagasló tehetség, mint Rőder gytbk., nem maradhatott vezető helyen (!!!).

Április végén a hadtest zöme (dandárom is) békeállományra tért vissza. Megkezdődött a cseh hadseregben szolgált katonák átképzése. Júliusban a legénység aratási szabadságra ment. Nagy gyakorlatok ősszel nem voltak; e helyett zászlóalj és ezredgyakorlatok.

Kassán nagyon is meglátszik a 20 éves idegen uralom, társadalmi téren. Az a benyomásom, hogy az úri osztály elszegényedett; erős fokú demokratizálódás állt be. A megyei tisztviselők visszatérésével — sajnos — feltűnt a megye és a város közti egyenetlenkedés, pletyka, stb. Ahelyett, hogy a felszabadultak és a felszabadítók őszintén egymásnak örültek volna! Bizonyos ellentét áll be a „felvidékiek" és az „anyaországbeliek" közt. A magam részéről, akinek mint felvidéki (iglói) származásúnak Kassán is vannak rokonaim és ismerőseim, igyekszem, hogy minél hamarabb teljes kiegyenlítődés álljon be az úri társadalomban. Így többek közt a kassaiak felkérésére vállalom a polgári tenisz klub elnöki tisztjét. A szlovákok nehezen nyugodnak bele, hogy Kassa ismét magyar lett. A szlovák ifjúság körében kisebb tüntetések is előfordulnak a magyarok ellen. Különösen káros működést fejt ki a szlovák papság és tanítóság a környező falvakban.

A visszatért Felvidéknek az anyaországba való teljes beolvadása céljából még sok munkára és okos propagandára lesz szükség! A magam részéről ezt a leventeintézményen keresztül igyekszem elősegíteni.

Sajnos a közigazgatással bizonyos bajok vannak! A magyar utcatáblák júliusban jelentek meg Kassán, holott 1938 november elején történt a bevonulás! A zsidótörvénnyel kapcsolatban szept. 1-jén bezárják a mozgóképszínházakat és 3 hétig Kassán nincs mozi! — Október 1-től hetekig nem lehet egy friss tojást sem kapni Kassán! De ünnepség és díszgyűlés van elég!

A drágaság igen nagy Kassán. Az is látszik, hogy a budapesti gyárosok és nagykereskedők legrégibb és kevésbé jó áruikat sózzák a kassai kereskedőkre.

Szept. végével Lengyelország megsemmisült. A német hds. szinte hihetetlen teljesítményt végzett.

*

1939. X. 1. A honvédség folytatja normális béke-kiképzését. Itt Kassán, a 23. dd-nál nem érzi az ember, hogy a világtörténelem egyik legnagyobb háborúja dúl Európában (Németország és Anglia, Franciaország közt). Kissé élénkebb katonai szellemi tevékenység kívánatosabb volna a hadseregben. A magam kis körében igyekszem a német–lengyel háborúból legalább valami tanulságot levonni — bár ez nehéz, mert csak az újságokból szedett adatok állanak rendelkezésemre. Előadást tartok dandárom és a helyőrség tisztikarának a korszerű gyorscsapatok elleni védekezésről, amiről eddigi szabályzataink alig szólnak.

1940 január közepén megtudom, hogy kineveztek a munkácsi 2. sz. gépkocsizó dandár parancsnokává. Ez mindenesetre bizonyos kitüntetést jelent — bár mint magánember nem szívesen hagyom el Kassát. Amint a búcsúzáskor látjuk,

sikerült nekem is és feleségemnek is a kassai tiszti és polgári társaság szeretetét és megbecsülését kivívnunk; mindenki igen sajnálkozva búcsúzik tőlünk.

1940. III. 1. A honvédség legfelsőbb vezetését mégis átszervezik (lásd 689. és 690. old-t). A tulajdonképpeni katonai legfelső vezető a Vkf. lett; az utána következő legmagasabb vezetők a Vkf. helyettese és a 3 hadseregparancsnok.

A nagy nyugati háború a tél folyamán főleg gazdasági téren és a tengeren folyt. Nagyobb hadiesemények nem voltak. Finnország nem akarta elfogadni az orosz feltételeket, melyek bizonyos függőségbe sodorták volna, és megindult a finn–orosz háború, melyben a finnek csodálatraméltóan védekeznek, amíg békét kötni kényszerülnek.

A honvédség eleinte remélte, hogy Erdély felszabadítására hamarosan sor kerül — akár fegyverrel, akár megegyezés útján. Minthogy azonban Németország Romániával szoros gazdasági együttműködésre lépett (olajszállítások!), erről egyelőre nem lehet szó. Azt is beszélik, hogy a németek garantálták volna Románia határait.

A tél és kora tavasz folyamán többször tartózkodtam Budapesten, ahol igen sajnálatosan széles körökben (még a honvédségnél is) angolbarátságot tapasztalhattam. Vígan burjánoznak a különféle hírek — csaknem mind a németek kárára. Ezt csak a zsidó befolyásnak tudhatjuk be, mely anyagi eszközeivel sajnos szinte mindenüvé ér.

1940. IV. 9-én a németek — a nyugati hatalmakat megelőzve — hihetetlen eréllyel és gyorsasággal betörnek Dániába és Norvégiába és alig egy hónap múlva már teljesen birtokukban van e terület minden fontos része. Az angolok csúfos vereség után kivonulnak Dél- és Közép-Norvégiából. Az angolbarátok még ezt a hatalmas győzelmet is a németek hátrányára magyarázzák!

V. 10-én megindul a döntő német támadás Hollandia és Belgium határain át a nyugati szövetségesek ellen. Mindjárt az első napokban szinte valószínűtlen eredményeket érnek el a korszerű haditechnika minden új eszközének teljes bevetésével. V. 11-én a honvédség részeit is mozgósítják (II., VIII., és gyorshadtest, melyhez gk. dandárom tartozik). Sajnos a mi felszerelésünk éppen nem mondható korszerűnek. Harckocsik most vannak csak néhány példányban kipróbálás alatt; repülő helyzetünk — tájékozottságom szerint — egyenesen megdöbbentő; a tüzérségnek nincs önműködő hangmérő készüléke (az ellenséges tüzérség bemérésére). Fel kellene vetni a felelősség kérdését ezekért a hiányokért, melyek ma, 22 évvel az 1914/18. évi háború befejezése után, fennállanak.

Május végén felterjesztek egy szervezési tanulmányt a Vkf. helyettesének, melyben javasolom, hogy a honvédség nagyfokú gépesítését már most tegyék folyamatba.

Június 25-én[33] a franciák teljes veresége után megkötik a német–francia fegyverszünetet. Ez pedig a hadtörténelem legnagyobb szabású győzelme.

Jún. 29-én az oroszok megszállják Besszarábiát. Felvonulásunk a románok ellen megindul. A 2. gk. dandár VII. 2-án kihelyezésre kerül. Munkácsot VII. 3-án elhagyom.

1940. VII. 3.

Heszlényi

JEGYZETEK

[1] A trianoni békeszerződés értelmében a magyar hadsereg nem rendelkezhetett vezérkarral. A vezérkar, mint a Honvédelmi Minisztérium VI. csoportfőnöksége rejtve működött a funkciója ellátásához szükséges vezérkari osztályokkal. A 6. osztály ügykörébe tartozott a fegyvernemek gyakorlati szabályzatainak és a különböző szolgálati ágak harctéri vonatkozású utasításainak szerkesztése, a külföldi hadseregek szabályzatainak és utasításainak figyelemmel kísérése.

[2] A vezérkar főnöke 1935. január 16. – 1936. szeptember 2. között Somkuthy József altábornagy volt.

[3] Tájékoztató az új harcászati elvekről. (1936). Árpád ny. 39 l.

[4] (Honvédelmi Minisztérium) Harcászati Szabályzat. Sopron (1939). Székely ny. 272 l.

[5] A honvédség főparancsnoka 1935. január 16. – 1936. szeptember 5. között Shvoy István gyalogsági tábornok, 1936. szeptember 5. – 1940. március 3. között Sónyi Hugó gyalogsági tábornok.

[6] Szombathelyi Ferenc (1887–1946), hivatásos katonatiszt, legmagasabb beosztása 1941. szeptember 6. – 1944. április 19. között vezérezredesi rendfokozattal a honvéd vezérkar főnöke.

[7] Horthy Miklós (1868–1957) altengernagy, 1920. március 1. – 1944. október 16. között Magyarország kormányzója.

[8] Németországban 1939-ben a véderő (Wehrmacht) legfelsőbb főparancsnoka Adolf Hitler vezér és kancellár volt. Az ő személyes katonai törzseként működött a véderő főparancsnoksága (OKW), ennek kötelékébe tagolódott — egyéb részlegek mellett — a tulajdonképpeni vezérkar feladatait ellátó vezetési törzs (Wehrmachtführungsstab), amelynek azonban az egyes haderőnemek vezérkarai nem voltak alárendelve. Hitler mint legfelsőbb főparancsnok irányítása alá tartozott az OKW-n kívül a szárazföldi hadsereg főparancsnoksága (OKH), a légierő főparancsnoksága (OKL) és a hadiflotta főparancsnoksága (OKM). Az OKH, az OKL és az OKM külön-külön is rendelkeztek főparancsnokkal és vezérkarral.

[9] Magyarország Kormányzójának Katonai Irodája az államfő mint Legfelsőbb Hadúr személyes hatáskörébe tartozó katonai ügyek intézésére (előterjesztésére, fogalmazására és kiadmányozására) szervezett hivatal. A kormányzó ezen az intézményen keresztül érintkezett a katonai személyekkel és szervekkel. A polgári személyekkel és hatóságokkal az államfő a kabinetiroda közvetítésével tartott kapcsolatot.

[10] Tábornoki rendfokozatok a feljegyzés keletkezésének időpontjában: tábornok, altábornagy, gyalogsági-, lovassági-, tüzérségi tábornok, (műszaki csapatnál) táborszernagy. 1941 júliusától a tábornok új elnevezése vezérőrnagy, az altábornagy rendfokozat változatlanul maradt, a legmagasabb rendfokozat új megnevezése vezérezredes.

[11] Keresztes-Fischer Lajos (1884–1948) hivatásos katonatiszt, 1935. január 16-tól 1938. május 24-i tábornoki, majd 1937. november 1-től altábornagyi rendfokozattal a kormányzó katonai irodájának főnöke, 1938. május 24-től szeptember 29-ig a honvéd vezérkar főnöke, 1939. február 1-től 1942. november 1-ig a kormányzó katonai irodájának főnöke, 1939 februártól egyúttal főhadsegéd. Elért legmagasabb rendfokozata vezérezredes.

[12] A trianoni békeszerződés magasabb szintű katonai vezetésre hivatott szervek, csapattestek, így a hadseregek és a hadtestek szervezését is tilalmazta. Ezért a honvédség engedélyezett, nyitott hadrendjében vegyesdandárokat alakítottak. A dandár 2 egyenként 3 zászlóaljból álló gyalogezredet, 1 tüzérosztályt, 1 aknavető századot, 1 kerékpáros zászlóaljat, 1 lovasszázadot, 1 híradószázadot, 1 vonat- és 1 autósosztagot foglalt magában.

[13] Gömbös Gyula (1886–1936) hivatásos katonatiszt, politikus. 1929. október 10-től 1936. szeptember 2-ig honvédelmi miniszter, 1932. október 1-től 1936. október 6-ig (elhunytáig) miniszterelnök. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok.

[14] Somkuthy József (1883–1961) hivatásos katonatiszt, 1935. január 16. és 1936. szeptember 5. között a honvéd vezérkar főnöke, 1936. szeptember 2. és 1936. október 12. között honvédelmi miniszter. Legmagasabb rendfokozata tüzérségi tábornok, 1941-től vezérezredes.

[15] Berlinben és Kielben 1936. augusztus 1-16. között bonyolították le a XI. nyári olimpiai játékokat. Heszlényi szóhasználata téves, olimpiásznak ugyanis a két olimpiai játék között eltelt négyesztendős időszakot nevezik.

[16] Sónyi Hugó (1883–1958) hivatásos katonatiszt, 1936. szeptember 5. – 1940. március 3. között a honvédség főparancsnoka. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok, 1941-től vezérezredes.

[17] Rátz Jenő (1882–1952) hivatásos katonatiszt, politikus. 1936. szeptember 2. – 1938. május 24. között a honvéd vezérkar főnöke, 1938. május 14. – 1938. november 15. között honvédelmi miniszter. 1940 októberétől a Magyar Megújulás Pártja szélsőjobboldali ellenzéki párt egyik vezető személyisége. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok, 1941-től vezérezredes.

[18] Werth Henrik (1881–1952) hivatásos katonatiszt, 1938. szeptember 29. – 1941. szeptember 6. között a honvéd vezérkar főnöke. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok, 1941-től vezérezredes.

[19] Rőder Vilmos (1881–1969), hivatásos katonatiszt, 1936. október 12. – 1938. május 14. között honvédelmi miniszter. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok, 1941-től vezérezredes.

[20] Heszlényi itt téved. Somkuthy nem az 1936. október 12-én megalakult Darányi-kormánynak volt a tagja, hanem 1936. szeptember 2-tól a formailag Gömbös Gyula vezette kormánynak, amelyben azonban a miniszterelnök betegsége miatt a kormányfői teendőket Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter látta el.

[21] Szálasi Ferenc (1897–1946) hivatásos katonatiszt, politikus. 1935-től őrnagyi rangban nyugállományba vonult, megalapította a Nemzeti Akarat Pártját, majd a különböző neveken működő nyilaskeresztes–hungarista pártokat vezette.

[22] Sztranyavszky Sándor (1882–?) földbirtokos, politikus. 1932-től a Nemzeti Egység Pártja elnevezésű kormánypárt elnöke, Gömbös Gyula bizalmi embere.

[23] Rátz Erzsébet újságíró, 1941–44 között Rajniss Ferenc Magyar Futár c. szélsőjobboldali képes hetilapjának munkatársa.

[24] Frigyes főherceg (1856–1936) földbirtokos, tábornagy, 1914–1917 között az osztrák–magyar szárazföldi haderő főparancsnoka.

[25] Szálasi Ferencet 1938. július 6-án a budapesti ítélőtábla 3 évi fegyházzal sújtotta az „állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására" tett kísérlet bűntettéért.

[26] Nagy Vilmos, nagybaczoni, (1884–1976) hivatásos katonatiszt, katonai szakíró. 1942. szeptember 24. – 1943. június 12. között honvédelmi miniszter. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok, 1941-től vezérezredes.

[27] Imrédy Béla kormánya 1938. május 14. – 1939. február 16. között volt hivatalban.

[28] Jány Gusztáv (1883–1947) hivatásos katonatiszt, 1940–1943 között hadseregparancsnok. Legmagasabb rendfokozata vezérezredes.

[29] Magyarossy Sándor (1891–1972) hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata vezérezredes.

[30] Rátz Jenő honvédelmi miniszter az 1938/39-es költségvetés vitájában 1938. június 1-jén a képviselőházban kifejtette, hogy a tisztikarban „volt itt-ott nyugtalanság", amely „nem a megfelelő helyen és módon nyilatkozott meg". Hangsúlyozta azt is, hogy vizsgálatot csak tények alapján rendel el és nem hagyja a „tisztikart nyugtalanítani, ... mendemondákkal destruálni". (Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIX. kötet. 258. old.)

[31] Bartha Károly (1884–1964) hadmérnök, 1936. január 13. – 1938. november 15. között a honvédelmi miniszter állandó helyettese, 1938. november 15. – 1942. szeptember 24. között honvédelmi miniszter. Legmagasabb rendfokozata táborszernagy, 1941-től vezérezredes.

[32] Horváth Sándor (1890–?) hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata lovassági tábornok, 1941-től vezérőrnagy.

[33] A német–francia fegyverszüneti egyezményt 1940. június 22-én írták alá.

STUDIA Z DZIEJÓW ZYDÓW W POLSCE

Tom. I–II. Materialy edukacyjne dla szkól srednich i wyzszych

Zydowski Instytut Historyczny. Warszawa, 1995. 209 és 162 o.

TANULMÁNYOK A LENGYELORSZÁGI ZSIDÓK TÖRTÉNETÉBŐL.

I–II. kötet. Oktatási anyagok közép- és felsőfokú iskolák számára

A lengyelországi zsidók története kutatásának iskolái vannak és ezt olyan nevek fémjelzik, mint Artur Eisenbach vagy pedig Maurycy Horn. A klasszikusokon túl már az utódnemzedék is megkezdte a maga zsidótörténeti kutatásait, így például Eisenbach tanítványa: Alina Cala. Az itt bemutatandó két kötet elsősorban oktatási célokra készült, azonban a szakemberek figyelmére is méltóak, mivel új kutatási eredményeket is közreadnak.

Az első kötet tanulmányai elsősorban a lengyelországi zsidóság történetének egyes szakaszait mutatják be, a tanulmánykötet második felében a zsidó vallásról és kultúráról is olvashatunk. Pawel Fijalkovski a lengyelországi zsidók korai történetét írja le. Így a római Pannon tartomány létezésének időszakában, az i. u. 3–4–5. században lengyel területeken is léteztek zsidó diaszpórák. A későbbi keleti kapcsolatok következtében a 8–9. században a Fekete-tenger és a Kaspi-tó vidékéről megjelentek a kazár zsidók a déli, kis-lengyelországi területeken. A kazárok nomád törökök voltak és vallásilag voltak zsidók. Maguk a zsidók legkorábban a lengyel földeken a 9–11. században Szilézia területén jelentek meg és innét kisugározva alakultak ki másutt is központjaik. A Szilézia felől bevándorolt zsidók az ófelnémet nyelvet beszélték; elsősorban kereskedelemmel, vagy pénzverdék, vámok és hídvámok bérletével foglalkoztak, de kisebb méretekben kézműiparokat is űztek, hentesek, pékek, szabók és cipészek voltak. E kor zsidói a városokban szeparáltan éltek, a polgárok intézményeit nem látogathatták, de voltak saját közösségeik, „kahal"-ok, melyekben voltak imaházaik, fürdőik és kóser mészárszékeik. Elsősorban a 15. század folyamán jelentek meg a nyugat-európai területekről menekülő zsidók, akik a jiddis nyelvet beszélték; ezek alkották a lengyel zsidók legősibb magvát.

Maurycy Horn tanulmányában a 17–18. századig követi nyomon a lengyelországi zsidóság gazdasági tevékenységét. Kereskedelemmel, bérléssel, uzsorahitelezéssel, valamint kézműiparokkal foglalkozhattak. A zsidók bérelték a pénzverdéket, sóbányákat és a vámudvarokat. A 15. századtól kezdve a zsidó kézművesek nem csak saját hittársaik, hanem keresztények számára is előállítottak kézműipari termékeket, elsősorban Krakkóban és Lembergben. A lengyel–litván unió idejére a korábbi 30 ezerről 500 ezerre növekedett a zsidók száma, így a korábbi 0,6 százalékról 5 százalékra növekedett arányszámuk. A zsidók nem csak külkereskedelemmel foglalkoztak, hanem a levantei luxusjavak kereskedelmére is specializálták magukat és ez ellentéteket szült a zsidó, illetve a lengyel nemesi és polgári kereskedők között. A zsidók gazdasági tevékenységének kiterjedése a Bohdan Chmielnicki féle felkelés idejére megakadt, azonban az 1717-es háborús cselekmények után gazdasági tevékenységük ismételten megélénkült; a korszak végére zsidó bankok is alakulhattak.

A korai zsidó jogi szervezetekre vonatkozik Anatol Leszczynski tanulmánya, aki a zsidók közösségi, faluközösségi „kahal" szervezetét mutatja be az 1623–1764-es évek között. A zsidók „kahal"-ok formájában önkormányzatokat hozhattak létre, ezek pedig a maguk szejmjeit választhatták meg. Az egyik ilyen territoriális önkormányzati egység Poznan, Kraków, Lublin és Lwów körzete volt, a második pedig a kielcei vajdaság területére korlátozódott. A zsidó szejmeken elsősorban a talmudisták képviseltethették magukat a gazdagokon kívül, és a szegénység („pospólstwo") csak elszórtan és szórványosan. A helyi szinteken elsősorban a rabbik gyakorolták a bíráskodás jogát.

Zofia Borzyminska tanulmánya a 19. századi lengyel zsidóság történetét vizsgálja. A zsidók számának növekedésén túl azt kell e korszakkal kapcsolatosan említeni, hogy a zsidók ekkor összpontosultak Lengyelország keleti területein, a litván–fehérorosz végeken és a keleti lengyel területeken, az augustowski, plocki, és lublini kormányzóság területén. A cári orosz megszállási

övezetben a zsidóknak katonai adókat kellett fizetniük, mert vallásuk miatt katonai szolgálatot nem teljesíthettek. Adókat fizettek kóser mészárszékeik után, és a városba való belépésért is adózniuk kellett. A cári hatalom igyekezett a hagyományos zsidó ruházat viselését korlátozni vagy tiltani. Helyzetükben 1861 után következtek be lényeges változások; olyan foglalkozások űzésére adhatták magukat, melyekből a korábbiakban ki voltak zárva. A porosz megszállási övezetben a rabbiktól a bíráskodás jogát megvonták, a kiátkozás („cherem") szankciójának alkalmazásától is tiltották őket, és csak imaházaik felett őrködhettek. A galíciai területeken elsősorban gettókban élhettek a zsidók és csak a vagyonosabbak rendelkezhettek szavazati joggal. A vizsgált korszak a különböző zsidó mozgalmak kialakulása szempontjából fontos és jelentős. Ekkor tűnik fel az ortodox zsidó hagyományokat jobban tisztelő „chasid" mozgalom, melyet Izrael ben Elzier, másként Bal-Semtov (Best) (1700–1960) alapított. Ebben a korszakban a chasidistákkal szemben álltak a szintén a Talmud alapján álló „misnagdam"-ok, jiddisül: „mitnadim", mely inkább mérsékelt mozgalom volt, a Talmud alapján álltak, de nem ragaszkodtak annyira rabbijukhoz. E mozgalom egyben a németes és így germanizált zsidóság mozgalma volt. Ebben a korszakban született meg a zsidó modernizmus, a „haskala" mozgalma is, mely a teljes asszimiláció álláspontján állt és azt hirdette, hogy az utcán légy polgár, otthon pedig zsidó.

Külön fejezetet képez a II. Lengyel Köztársaság, a két világháború közötti korszak zsidó története. 1931-ben Lengyelország népességének 9,8%-a volt zsidó és 24 százalékuk lengyelnek vallotta magát Rafael Zebrowski tanulmánya szerint. 1931-ben a zsidó népesség 76,4%-a városokban lakott. E korszakban általában a kézművesek 50%-a zsidó volt. A 10 főt foglalkoztató üzemeknek mindössze 2,3%-a volt zsidó kézen: ekkor a zsidók elsősorban nagyiparosok, gyárosok. Ekkor a zsidók 80%-a jiddisül beszélt és mindössze 8 százalékuk használta a héber nyelvet. Egy korabeli jelenség: a zsidó mezőváros, a „stetl", mely elsősorban kirakodó vásárhely volt, ahol zsidó kézművesek is dolgoztak és tevékenykedtek. Ezen „stetl"-ekben megtalálhatjuk a zsidók imaházait, temetőit, iskoláikat és kóser mészárszékeiket: ilyenek voltak „faluközösségeik" vagyis lengyelül „gmina"-ik. A két világháború közötti korszakban szerveződött meg a lengyel egyesített cionista mozgalom. Pilsudski korszaka után — mint Jerzy Tomaszewski tanulmányában olvashatjuk —, a zsidókat korlátozó első rendelkezések is megszülettek 1939-ig, vagyis a második világháború kitörésének idejéig. Alkotmányos úton tiltották a sakterolást, a kóser mészárszékeket, azonban ez a rendelkezés nem csak a zsidókat sújtotta ekkor, hanem a köztársaság területén még ekkor is élő mohamedán karaimokat is.

A további tanulmányok sorában Stanislaw Krajwski a judaizmus egyes alapvető elemeit mutatja be. A tóratekercs szakrális fontosságán túl a „micvą"-féle jótevést hangsúlyozza. A zsidó közösség élén a rabbi áll és kezében van a „chalacha" joga, a bíráskodás és a vallási tanok értelmezésének, magyarázatának joga. Daniel Grinberg a zsidók törzsi megoszlásaival foglalkozik. Így adottak voltak az elnémetesedett zsidók, akiknél elmaradottabbak voltak a lengyel zsidók. Említi a zsidóság egyes válfajait a lengyel területeken. A szefárdoktól megkülönbözteti az askenázi zsidókat. A szefárdok elsősorban a mediterrán térségből, Spanyolország területéről vándoroltak be és több arab vonást és jegyet őriztek meg. Ezzel szemben az askenázi zsidók héberül beszéltek és sokkal intellektuálisabbak voltak, mint a szefárdok.

Bozena Umninska a hagyományos zsidó jog alapján a zsidó nők és asszonyok jogi helyzetét mutatja be. A zsidó társadalom alapvetően patriarchális jellegű és a családon belül a „micvą"-t, a jócselekedetet az utódok nemzése jelentette. A zsidók a 9. századig poligámiában éltek, azonban későbbi egyházi beavatkozásra tiltották a többnejűséget, elsősorban az askenázi zsidók esetében, amíg viszont a szefárdoknál az arab hatások eredményeként a poligámia sokkal tovább volt érvényben és gyakorlatban. A zsidók szerint a házasság a nemi kapcsolat létesítésével kezdődik és ez lehet nemi erőszak is, de ezen aktus után az ifjú legénynek ki kellett fizetnie a lány szüleinek a menyasszonyi váltságpénzt. A lányokat 13. a fiúkat a 18. évüktől kezdődően tekintették nemileg érettnek. A nemek közötti szeparatizmus ugyancsak erős volt a zsidóság köreiben. A kereszténységhez hasonlóan a nemi élet elsőrangú célja az utódok nemzése, és így a maszturbációt erősen tiltották. A hagyományos jog szerint az asszonyokat erősen sújtotta a „nidda", a havi vérzés időszaka, amikor is velük semmiféle kapcsolatot nem lehetett fenntartani és a közösségi társas életből is ki voltak zárva, tiltva. A válás a férfi előjoga volt és ezt csak ő kezdeményezhette. A zsidó eljegyzés szerint a férfi a „ketuba"-t, a házassági szerződést átnyújtotta a menyasszonynak, amibe bele volt foglalva a „get". Ez azt a vagyont jelentette, melyet az ifjú az asszonynak biztosított, melyből az asszony, ha tőle férje elvált, fenntarthatta magát, vagy ismételten házassági kötelékre léphetett. A régi zsidó jog szerint a férj szabadon létesíthetett nemi viszonyt házasságán kívül. Ha

nem férjes asszonnyal létesített szexuális kapcsolatot, akkor ez nem is számított házasságtörésnek. A régi zsidó kánonok szerint a házasságtörést kövezéssel szankcionálták, azonban ezt az előírást Krisztus működésének idejében már nem vették szigorúan. „Aguna"-nak nevezték azt az állapotot, amikor az asszony férje hír és nyom nélkül eltűnt. Ekkor a férj testvére vagy rokona vehette el az ilyen asszonyt. A házasság alapvető követelménye az utódok nemzése, de ha már volt két gyermek, akkor fogamzásgátlást is alkalmazhattak. Az abortuszt ugyan tiltották, de ha a szülés veszélyt jelentene az asszonyra, akkor ez megengedett volt.

A soron következő tanulmányok a zsidó temetőkkel és a zsinagógákkal foglalkoznak. Jan Jagielski tanulmánya rámutat, hogy a zsidókat általában kelet–nyugati irányban földelték el. A sírkövek fontos része a „macevą", ahol a különböző szakrális szimbólumokat vésték ki. De a foglalkozásra utaló jelképeket is, az órát, ha valaki órás volt, vagy pedig a kígyót, ha valaki orvos volt. Eleonora Bergman a zsidó zsinagógák építészetével foglalkozik. Külön hangsúlyozza a „bimą" központi helyét. Ez egy négyszögű, hat- vagy nyolcszögű mennyezetes emelvény volt, ahol a tóraolvasás történt.

A második kötet tanulmányai is foglalkoznak a zsidóság szakrális kérdéseivel, így azzal, hogy a „chasidizmus" miként hatott kultúrájukra, művészetükre és öltözködési szokásaikra. Említik a „haskala" mozgalom szerepét és jelentőségét, majd pedig a sírkövek „macevą" szimbolikájának kérdésére is kitérnek a szakrális művészettel foglalkozó szerzők (lásd menora „ígéret földje" szimbolikáját).

A második kötet azonban elsősorban a genocidium, a „holocaust" tanulmányozása kapcsán érdemel figyelmet. Michail Grynberg tanulmánya rámutat, hogy Lengyelországban a zsidók nem tűrték ellenállás nélkül a hitleri genocidiumot. Számos utalás és adat van arra vonatkozóan, hogy a németek — elsősorban a zsidók fizikai ellenállása következtében — megsemmisítő táborokat voltak kénytelenek felszámolni és bezárni. Arra vonatkozóan is vannak bőségesen adatok, hogy a fegyveres ellenállási mozgalomba is bekapcsolódtak zsidók, elsősorban a déli és dél-keleti területeken. Itt az Armia Krajowa és a Bataliony Chlopskie egységeivel egyesültek fegyveres partizánharc folytatása céljából. Andrzej Zbikowski tanulmányában arról olvashatunk, hogy a szovjet megszállási övezetben a lengyel zsidóság helyzete távolról sem volt egyértelmű. Voltak olyanok, akiknek zsidó kultúrájukról le kellett mondaniuk, viszont ennek fejében középszintű adminisztratív beosztást elfoglalhattak. Különösen nehéz volt azoknak a sorsa, akik ragaszkodtak lengyel állampolgárságukhoz. Ezeket távoli északi és szibériai munkatáborokba deportálták.

A második kötet tanulmányai szociológiai eszközökkel is vizsgálják és elemzik továbbiakban a zsidó sztereotípiákat, elsősorban a „zsidó-kommunizmus"-sal kapcsolatos zsidóellenes megnyilvánulásokat.

A két kötet elérte a kitűzött célt. Jól mutatják be a lengyel zsidóság történetét és a zsidó szellemi mozgalmak kihatását a zsidóság mindennapi életére. Mindössze azt a hiányérzetünket szeretnénk jelezni, hogy a zsidó települések fajtái és azok szerkezete nem elég világosak a közreadott tanulmányok alapján.

Tagányi Zoltán

A DUNÁNTÚL SZOLGÁLATÁBAN

Előadások Rúzsás Lajos emlékének.
Szerkesztette: Horváth Gyula
MTA Regionális Kutatások Központja és a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, Pécs, 1995. 166 o.

A magyar történetírásban egyre szaporodnak azok a tanulmánykötetek, amelyekben főleg a mai középnemzedék tagjai emlékeznek volt mesterükre. Érdekesen sokszínű az effajta tanulmánykötetek motivációja, hiszen olyan történészek tiszteletére jelentetnek meg emlékköteteket, akik a megelőző politikai rezsim nehéz körülményei között is meg tudtak maradni a politikamentes szakmai erkölcs merev határai között, hosszú távú példát mutatva a történészi elhivatottságra. Persze a szakmai központosítás miatt az emlékkötetek főleg a fővárosi szaktudósoknak állítottak emléket. Ezért is olvastam nagy kíváncsisággal a magyar gazdaságtörténet fejlődése szempontjából a hatvanas

évektől egyre fontosabbá váló dél-dunántúli térség egyik nagy formátumú egyénisége, Rúzsás Lajos emlékének szentelt kötetet.

A kötet a Rúzsás Lajos emlékére Pécsett megrendezett tanácskozás előadásainak anyagát tartalmazza. Elsősorban a térség történészei, társadalom- és gazdaságkutatói vettek részt a konferencián. Így aztán a kötetet sokkal nagyobb emocionális töltet jellemzi, mint a nagyobb lélegzetű budapesti kiadványokat, hisz akik előadásukkal, szaktanulmányukkal részt vettek a kötet megtöltésében, azok személyesen is kötődtek Rúzsás professzorhoz. Rúzsás Lajos szakmai tevékenysége összekapcsolódott a térség potenciális történetkutatói lehetőségeivel: a Dunántúli Tudományos Intézettel, az egyetemmel, a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportjának tevékenységével stb.

A kötetet két személyes jellegű visszaemlékezés nyitja meg. *T. Mérey Klára* Rúzsás életpályáját, *Horváth Gyula* pedig a regionális kutatóintézet eddigi történetét ismerteti. Szorosan illeszkedik ezekhez *Vonyó József* írása a Magyar Történelmi Társulat dél-dunántúli csoportjának eddigi tevékenységéről. Ezek a bevezető gondolatok segítik az olvasót eligazodni abban a történeti környezetben, amelyben Rúzsás Lajos élt és alkotott, de ugyanakkor rámutatnak annak sokszor politikailag és szakmailag ésszerűtlen vonásaira is. S bár e sorok írója messze nem hisz abban az optimista véleményben, miszerint egy szervezet, amelyet korábban felülről szerveztek és irányítottak, valaha is demokratikusan működő, alulról szervezett társasággá válhat (45.), mégis úgy gondolja, hogy áthidaló jelleggel együtt lehet élni vele.

A szakmai tanulmányok sorát *Benda Gyula* munkája nyitja, amelyben megpróbálta Rúzsás Lajosnak az 1960-as években írt várostörténeti munkásságát értékelni, egy mai sokoldalúbb városkutatási platformról szemlélve. Bírálatát nem érzem elég keménynek, rendkívül sok benne az eufemisztikus elem. Végül is Benda megállapítja, Ruzsás „hivatkozásai egyértelműen bizonyítják, hogy az 1930-as évek német gazdaságtörténete... mellett alig egy-egy modernebb „keletnémet" résztanulmány és néhány összefoglaló juthatott el hozzá". Nyilván nagyon nehéz ma már azt megmondani, hogy abban a korban mennyire volt egy dunántúli várostörténeti tanulmány modern, de a korszak több hasonló jellegű alkotását ismerve megállapíthatjuk, hogy lehetett volna Rúzsás modernebb is. Úgy érzem, hogy az 1960-as évektől meginduló paradigmaváltás elemei Rúzsás későbbi — például agrártörténet-írói — munkáiba sem épültek be kellő határozottsággal, bár kétségtelen, hogy a sok túlburjánzó ideologikus elem mintha csökkenőben volna.

Benda Gyula értékelését *Bácskai Vera* tanulmánya követi, amely a dunántúli városhálózat 18. századi rendszerét elemzi. A már korábban (1984, 1988) megjelentetett városiasodás-történeti munkáinak eredményeit is felhasználva, azok gondolati síkján mozgva közelíti meg témáját a szerző. Érdemes kiemelni Bácskai Vera néhány megállapítását. Az egyik a városok, a központok cserélődésére vonatkozik, hiszen a 18. századdal korábban jelentős uradalmi központok veszítettek jelentőségükből, s helyettük a városfejlődés már más dimenziók mellett zajlott: kulturális, államigazgatási, kereskedelmi, piacközponti funkciók váltak a városiasodás generátorává. Arra is rámutat a szerző, hogy az egész korszakot a kisvárosok világa jellemzi, s ez egyben a mezőgazdasági tevékenység uralmát is jelenti. Megállapítja a szerző, hogy a mezővárosok a belkereskedelem területén lényegesen erőteljesebben viselkedtek, mint a kis számú szabad királyi város. S végül említsük meg a polgár átalakulásáról mondottakat: a mezővárosi kézművesek, kereskedők öntudatát a „...parasztoktól való elhatárolódás szándéka a felfelé irányuló, a szabad királyi városok polgáraival való azonosságtudat táplálta", ami persze alapvetően az azonos szerepkörből adódott. Bácskai Vera tanulmánya a kötet legszínvonalasabb darabja, dolgozatának szemlélete, frissessége követendő szakmai mintának állítható bárki számára.

Kajtár István a városi önkormányzatok 18–19. századi sajátosságaival foglalkozott, egy olyan témával, aminek rendkívül nagy a szakirodalma. A szerző azt ígéri bevezetőjében, hogy „...az összefüggések erővonalainak bemutatására" összpontosít, az európai és hazai folyamatokat együttesen szemléli. Mindezt nem érezzük megvalósultnak a tanulmány alapján. A folyamatok együttes kezelése helyett a szokásos történetírói módon előbb leírja az európai jelenségeket, aztán rátér a magyarra. Kajtár írása egyértelműen jogtörténeti tanulmány, amelybe általános történeti, demográfiai elemek is beépülnek, bár nem elég mélyen. Ugyanakkor érdekes ismereteket szerezhetünk arról, hogy mekkora volt a városok vagyona, milyen mértékű volt a hivatali ügykezelésük, milyen zárszámadással zárták például az 1908. évet, stb. A tanulmánynak vannak lényegi deskriptív elemei, amelyek viszont fontosak lehetnek egyéb források szempontjából is (megemlítjük például a személyzetre a hivatali szervezetre vonatkozó leírásokat, avagy kiemelhetnénk a választott képviselők foglalkozási megoszlásáról mondottakat). Meg kell azonban jegyeznem, hogy a szerző nagyvonalú

az adatokkal: az odavetett táblázatok forrástanilag megkérdőjelezhetők, néha adatok hiányoznak belőlük, a táblázatok magyarázata, ami különösen fontos következtetések levonására adott volna alkalmat, rendszerint elmarad.

Rúzsás Lajos szakmai kutatásaiban az 1960-as évektől egyre nagyobb szerepet játszott az agrártörténet. Két jelentős alkotását is érdemes kiemelni, mégpedig a baranyai parasztságról írtakat, illetve a Magyarország története kötetben megjelent mezőgazdasági tanulmányát. Nyilván ez ihlette a kötet következő három tanulmányának szerzőit. A sort *Szili Ferenc* nyitja, aki a Somogy megyei kereskedelemről ad rövid összefoglalót. Szili ez irányú kutatási eredményeit már ismerjük, a tanulmány új kutatási eredménnyel a korábban megjelent kötethez képest nem szolgál. Néhány gondolatát azonban érdemes kiemelnünk. A kereskedelem leggyengébb pontjának a közbiztonság hiányát tartja, talán érdemesebb lett volna bővebben is kifejteni álláspontját. Nagy figyelmet szentel az infrastruktúra változásainak: az útépítés, a vízi utak kezelése, bővítése valóban neuralgikus pontja volt az ország gazdaságának. Rendkívül tanulságos és egyben izgalmas leírásokat olvashatunk a vásárokról, a piacok működéséről, a kiépülő uradalmi ügyintézésről, a csárdákról, a kereskedőkről — ezek jelentősen növelik a tanulmány értékét. Ugyanakkor nem hallgathatom el annak megállapítását sem, hogy — ellentétben a szerző állításával — Magyarországon a 19. század első felében még nem volt közgazdaság-tudomány, Tessedik, Fényes, Nagyváthy természetesen nem közgazdász, hanem a gazdaság valamilyen területével foglalkozó szakember.

Ódor Imre nemességtörténeti cikkel jelentkezett. A tanulmánykötetben megjelent rövidke írás a Baranya megyei kurialista nemesekkel foglalkozik. A szerző eddig már több írást is közzétett ebben a témában, így a tanulmány sok eredetit a korábbiakhoz képest már nem vonultat fel. A dolgozatból közel száz — a 18. század első felében élt — kurialista és armális nemes hosszú küzdelmét ismerhetjük meg, ahogy megpróbálták elkerülni a jobbágysorba süllyedést. Növelhette volna a tanulmány értékét, ha valamilyen nagyobb összefüggésben szemléli a szerző ezen egyszáz ember szabadságvágyát, így túlságosan epizódszerepű a leírás.

Simonffy Emil a nagykapornaki uradalom úrbérrendezését vizsgálja egy rövid dolgozatban. Mivel erről a kérdésről effektíve legalább 250–300 kisebb-nagyobb tanulmányt írtak már, a recenzensben nagyok az elvárások, s a minőségi-módszerbeli újdonságok iránti igény. Ehelyett kaptunk egy hagyományos forráskezelésű munkát, ahol a szerző klasszikus módszerekkel vizsgálja forrásait, megállapításai nem nyúlnak túl a nagybirtok határain. Annyi eredménye természetesen van a dolgozatnak, hogy egy újabb nagybirtok, mégpedig az egy mezővárost és hat falut magába foglaló nagykapornaki uradalom földbirtokrendszeréről relatíve pontos képet kapunk. Érdemes kiemelnünk, hogy a 18. században — itt is — az uradalom pontos határainak kijelölése egy meglehetősen elhúzódó folyamatnak bizonyult. A térség ugyanakkor egy olyan agrárterület, ahol alig folyik majorsági gazdálkodás, így aztán a nagy úrbéres és urasági összezördülés ezúttal is elmaradt. Végül is megfontolandónak érezzük annak kimondását, hogy az uradalom viszonylag rugalmasan tudta kezelni a jogos vagy jogtalan követeléseket. Ebben a térségben az árutermelés majd csak a 19. század második felében vesz nagyobb lendületet.

A szakmai tanulmányok sorát *Hajdú Zoltán* írása zárja, aki a Dél-Dunántúl politikai földrajzi helyzetét mutatja be, rendkívül hosszú időintervallumban, a római kortól napjainkig. A szerző vállalkozását alapvetően elhibázottnak érzem, hiszen előre megadott (előadás illetve megírható oldalszám) keretek között ilyen időtáv áttekintéséből szükségszerűen két jellegzetesség fakad: egyrészt a szakmai szemléltetés szegénysége, másrészt a tárgyszerűen bizonyítás hiánya. Hajdú Zoltán tanulmánya is ezzel a két nehézséggel küszködik. A Krisztus után 33-tól induló politikatörténeti áttekintés vázlatosra sikeredett, így ismeretek szempontjából sok kívánnivalót hagy maga után. Valamit javul a helyzet a 19. századhoz érve, amikor a duális államszerkezetben élő dél-dunántúli térségről kapunk újszerű tájékoztatást. Nem érzem ugyanakkor kidolgozottnak a Dél-Dunántúl fogalmat: a szerző megközelítése egyértelműen területi alapú, talán érdemes lett volna e fogalom egyéb vonatkozásain is töprengeni, ez csak javíthatta volna a politikatörténeti vizsgálatot. Kiemelem viszont azt, hogy a tanulmány végén bőséges és sokoldalú irodalomjegyzék található.

Az emlékkötetet két egység zárja. Az egyik — szokásos módon — Rúzsás Lajos szakirodalmi tevékenységének felsorolását adja, Sziráki Zsuzsanna összeállításában. Technikai gondom van vele, mégpedig az, hogy nem szerencsés egy szakmai életmű tanulmányok, kötetek, stb. szerinti csoportosítása. A kötetek és kisebb tanulmányok ugyanis óhatatlanul kijelölnek egy-egy sajátos időintervallumot az ember életében, jobban kiderül az olvasó számára, hogy az általa személyesen nem ismert ember életében milyen „szakmai korszakok" rajzolódnak ki. A részletes bibliográfiát Benda Gyula által közreadott néhány levél zárja, amelyek Rúzsás Lajos és Benda Kálmán még az

iskolában kezdődő barátságába engednek bepillantást az 1940-es évekből, illetve egy megváltozott ideológiai korszakban, az 1960-as években. Nem biztos, hogy ez utóbbit szerencsés volt beszerkeszteni a kötetbe, sokféleképpen értelmezhető levelekről van szó, s a levelek alapján ez az ember nem az, akinek emlékére a kötet íródott.

Végül is a kötetről „vegyesen jók" a benyomásaim. Vannak benne jó, gondolatébresztő tanulmányok, de ugyanakkor a szakmai színvonalat tekintve egyenetlen. Színvonalas szerkesztői munka, szép kivitel, elkülönített szakmai tömbök jellemzik. Érdemes kézbe venni.

Kaposi Zoltán

VÁLLALKOZÓ POLGÁROK A DUNÁNTÚLON A DUALIZMUS KORÁBAN

Az MTA Történettudományi Intézete, az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága, az MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága és a Laczkó Dezső Múzeum veszprémi konferenciája 1994. október 13–14. Szerkesztette V. Fodor Zsuzsa. Veszprém, 1995. 263 l.

A „Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában" című tanulmánykötet az 1994-ben Veszprémben megtartott történészkonferencia előadásait tartalmazza. A konferencia megrendezése és a kötet megjelenése fontos eseménye a hazai gazdaságtörténeti kutatásnak, hiszen Magyarország gazdaságtörténetének általános fejlődési tendenciáit feltáró vizsgálatok után szükség van a gazdaság és társadalom regionális szintű alapos tanulmányozására éppúgy, mint az egyes, kiemelkedő vállalkozók, illetve vállalkozások regionális és országos szerepének meghatározására.

A kötet első tanulmányában *Gyáni Gábor* az ipari vállalkozás szerepét vizsgálja a dunántúli fejlődésben. A szerzőnek sikerül meggyőznie az olvasót arról, hogy az iparosodás és az urbanizáció sokszor külön utakon zajlott, s a jogosan feltételezhetőnél kevésbé szoros a köztük lévő kapcsolat, ami nem jelenti azt, hogy az ipar nem járult hozzá az adott városi település foglalkozási szerkezetének modernizálódásához, hanem sokkal inkább azt, hogy a dualizmuskori vidéki Magyarország esetében nincs szoros kapcsolat az urbanizáció, mint népességkoncentráció és a „gyáriparosodás" között. Többféle ok következtében ugyanis nem az ipar játszotta a központi szerepet a városiasodásban Magyarországon. 1910-ben a 10 ipari jellegűnek minősíthető 50 ezer főt meghaladó népességszámú város lakosságának csak 1/3-át alkotta az ipari népesség. A szerző rámutat „Észak és Dél" ellentétére is a Dunántúlon: míg az északi megyékben a lakosság 20–25%-a élt 1900-ban városokban, addig a dél-dunántúli megyékben 10–15%. Három város — Győr, Pécs, Szekszárd — elitjének összehasonlítása a századfordulón igazolni látszik Gyáni Gábor tézisét: Magyarország egyik legiparosodottabb városa, Győr esetében sem következett be a századfordulót követően az ipari tőke igazi térfoglalása, pedig Győrben ekkor már a fejlődés motorja a gyári nagyipar volt.

E bevezető tanulmány után *T. Mérey Klára* a Dunántúl déli részének (Tolna, Baranya, Somogy és Zala megyék) „átalakulását" vizsgálja az ipari vállalatok és vállalkozások tükrében 1876 és 1910 között. A szerző a Soproni Kereskedelmi- és Iparkamara 1876-os felmérésére, az 1910-es népszámlálás adataira és az 1910. évi országos gyáripari és munkásstatisztikára támaszkodik elemzésében. 1876 és 1910 között az ipari népesség megkétszereződött és szerkezete is átalakult. Különösen látványosan növekedett a gépiparban és az építőiparban dolgozók száma és százalékaránya. Csökkent viszont az élelmiszeripar és textilipar relatív súlya. Ugyancsak az említett források alapján vizsgálja a tanulmány a vállalkozók és alkalmazottak arányának alakulását. Sajnálhatjuk, hogy amint „Észak és Dél" ellentétét Gyáni Gábor is felvetette tanulmányában, T. Mérey Klára vizsgálatainak tükörképét senki nem készítette el a Dunántúl északi megyéiről.

A dualizmuskori gazdaság egyik legdinamikusabb növekedését az infrastruktúra, azon belül is a vasútépítés mutatta. A kötetben bemutatásra kerülő városok esetében is szinte valamennyi szerző megemlíti, sok esetben hangsúlyozza a vasútvonal kiépítésének vagy éppen hiányának (pl. Veszprém, Keszthely) jelentőségét. *Majdán János* a helyiérdekű vasútvonalak kiépítésében érdekelt vállalkozói réteg szerepére mutat rá 1884 után, amikor a fővonalak kiépítését követően az állami költségvetés közvetlenül már nem támogatta a vasútépítést. A dunántúli helyiérdekű vasútvonalak létesítésében három fő vállalkozó típust különböztet meg és vizsgál a szerző: a kezdeményezőket,

a részvényjegyzőket és a kivitelezőket. Mindhárom csoport a korabeli társadalom szinte minden rétegét képviselte. A kezdeményezők többsége jogi helyzetét tekintve magánszemély, de a Magyar Általános Hitelbank két vonal építését is intézte saját hatáskörében, míg a Sopron környéki vicinálisokat egy helybéli pénzintézet támogatta. Foglalkozási összetételüket vizsgálva az előmunkálati engedéllyel rendelkezők egyik nagy csoportja országgyűlési képviselő, míg sokan a közigazgatás különböző szintjein voltak alkalmazottak. A kezdeményezők területi elhelyezkedését tekintve kiderül, hogy elsősorban Sopron, Vas, Fejér és Zala megyék vállalkozóit és testületeit érdekelte a vicinálisok építése. Ami a részvényjegyzőket illeti, főleg az érintett mezőgazdasági nagyüzemek tulajdonosai vagy bérlői közül sokan jegyeztek nagy összegű törzsrészvényeket, mint például Festetich Pál gróf 100 ezer koronaértékben a Balatonszentgyörgy-Somogyszob vonalon. Rajtuk kívül a tőkés vállalkozók, a bankok és a takarékpénztárak, de legnagyobb számban, igaz jóval kisebb összegekkel, az érintett vidékek polgárai is befektettek és hozzájárultak a vonalak kiépítéséhez. Végül még egy fontos adalék: a Dunántúlon egyetlen olyan helyiérdekű vasút sem épült, amelyiket ne támogatott volna város vagy község.

Közgazdasági értelemben nem tekinthető vállalkozásnak, annak legfeljebb csak elemeit tartalmazza a *Szili Ferenc* által kutatott délkelet-dunántúli kivándorlók mozgalma. A téma azonban érdekes, és sajnos kevésbé tárgyalt a szakirodalomban, a levéltári források szűkössége miatt. A tanulmányból kiderül, hogy a Szlavóniába irányuló kivándorlásban elsősorban a vállalkozó szellemű parasztgazdák vettek részt. Ingó- és ingatlan vagyonukat pénzzé tették és a Szlavóniában termékeny és olcsó föld megvásárlására, fordították. A családi vagyon értéke néhány évtized múlva tetemesen megnövekedett. Jelentős népesség- és anyagi veszteség érte a Dunántúl déli megyéit (Somogyot, Baranyát, Zalát) és néhány dél-alföldi megyét. A kivándorlók véglegesen letelepedtek a Dráván túl és a második nemzedék, már elvesztette anyanyelvét, identitását és az anyaországgal való kapcsolatát is. Kezdetben még a Dunántúli Evangélikus Református egyházkerület jelentős missziót végzett, felügyelte és látogatta, ahol lehetett segítette ott élő híveit, azonban a kivándorló katolikus magyar lakosság ilyen védelmet nem kapott, mivel az itt lévő plébániák a horvát egyházmegyékhez tartoztak.

Kövér György az Osztrák-Magyar Bank „bankpiaci" forrásait vizsgálta a Dunántúlon. A szerző szerint sok helyi mélyfúrásra, összehasonlító elemzésre lenne szükség ahhoz, hogy választ találjunk arra, vajon hol voltak a dunántúli „bankpiacok" vállalkozó-polgárai. Kövér György csak rávilágít néhány lehetőségre: a főváros elszívó hatására vagy arra, hogy az OMB nélkül is megfelelően boldogulni tudtak. Minderre pedig az OMB dunántúli fiók- és mellékhelyeinek vizsgálata révén jut a szerző. A világháború előestéjén a 42 magyarországi fiókból 7, a 106 mellékhelyből 17 volt a Dunántúlon található. Kitűnő forrásként szolgálnak egyrészt az egyes fiókok váltóbíráló testületének megválasztását őrző okmányok, mert váltóbírálónak csak nagy tekintélyű, jelentős vagyonnal bíró, anyagilag független személyeket jelöltek, illetve választottak. Másrészt még tanulságosabb a fiókok hitelnévsorainak összeállítása során a bankkerület legjobb adósainak tanulmányozása. Meglepő, hogy az 1880-as években Győrből senki sem került fel a legjobb adósok jegyzékébe. Nagykanizsáról is mindössze ketten, egy nagykanizsai termény- és borkereskedő, valamint egy barcsi terménykereskedő, míg a pécsi fiókból egy magánbankár került a megtisztelő listára. Mindemellett az is figyelmet érdemel, hogy a helyi pénzintézetek tőkeereje is meglehetősen alacsony volt.

Halász Imre egy kisebb régió, Zala megye pénzintézeteit vizsgálta a korszakban a helytörténeti irodalom és a Magyar Compass segítségével. Zala megyében 1845 és 1910 között 24 pénzintézet jött létre. A pénzintézetek létrehozása Zala megyében az országos hálózat kiépülésének tendenciáját követi. A megye első takarékpénztárát Nagykanizsán alapították, amely egyike volt az 1848 előtt hazánkban létrejött 36 takarékpénztárnak. A dél-zalai város gazdasági és piacközponti szerepét tovább fokozta a tény, hogy jelentős pénzügyigazgatási központ lett, s már 1879 őszén megnyílt a városban, az 1878-ban megalakult OMB fiókja.

Mohos Mária egy hagyományos mezővárosi gazdaság és társadalom modernizációját mutatja be Tapolca példáján. A választás azért is sikeres, mert egyben a zsidóságnak a 19. századi Magyarország gazdasági életében játszott jelentőségét is felvillantja regionális szinten. Tapolca a 19. század elején a helyi jelentőségű piacközpontok sorába tartozott, a század végére azonban kiemelkedő centrummá vált a regionális borkereskedelemben. A helyi zsidó közösség létszáma 1910-ben többszöröse volt mind a Zala megyei, mind az országos átlagnak. Már az 1830-as években megalakult a hitközség, megindult az anyakönyvezés, zsinagógát építettek és 1850-től már hatosztályos iskolájuk volt, ahol 1860-tól már magyar nyelven tanítottak. Fő megélhetési forrásuk 1867 után is a

borkereskedelem, azonban a hasznot sokan ipari vállalkozásokba fektették: mészgyár, szeszgyár, fűrésztelep, ecetgyár jött létre. De alakultak kultúrával kapcsolatos vállalkozások, így könyvkereskedés, sőt könyvkölcsönzés is. A legnagyobb borkereskedők részt vettek a helyi bankok alapításában és igazgatásában, amelyek törzsrészvények jegyzésével támogatták a Tapolca-Keszthely vasútvonal kiépülését. Tapolca Fő-téren épült szállodája, a posta, a kávéház vagy a járásbíróság épülete mind a leggazdagabb borkereskedők hozzájárulását tükrözik a város infrastruktúrájához. E meghatározó családok neve nemcsak a virilis-jegyzékeken tűnik fel, hanem a városi jegyzőkönyvek is arról tanúskodnak, hogy kezdetben, mint tiszteletbeli, később „rendes" tanácsosokként Tapolca elismert személyiségei voltak.

A Dunagőzhajózási Társaság mint vállalkozás bemutatása *Huszár Zoltán* tanulmányában csakúgy, mint a tapolcai borkereskedők esetében a vállalkozásnak a telephelyére, azaz a városra gyakorolt hatását is érzékelteti. Bár Pécs környékén már a 18. század végétől folyik szénbányászat, a modern európai színvonalú bányászat 1852-ben a DGT első geológiai kutatásaival kezdődött. De nemcsak a technikai színvonalban következett be változás, hanem a társaság jelentős, sok esetben egyedülálló szociálpolitikát folytatott az általa létrehozott bányatelepeken. A bányaiparhoz értő szakmunkások toborzásakor pedig Közép-Európa szinte minden nemzetéből kerültek ide lakosok. *Szita László* Pécsről szóló írásában a vállalkozó polgárság és a helyi hatalom kapcsolatát vizsgálja a 19. században. Az 1860-as évekig a pécsi önkormányzat vezetésében a vállalkozó ipari csoportok ismert családjai közül alig sikerült valakinek figyelemre méltó szerephez jutni. Ellenkezőleg, a hajdani, minden újítástól idegenkedő, de még továbbélő céhiparos dinasztiák befolyása alatt állt az önkormányzat. Nem a városon belüli ipari szerkezetváltást támogatták, hanem tőkéjüket szőlőkbe, földbérletekbe, bérházakba fektették. Ez a politika több vállalkozó család gazdasági hanyatlását, bukását eredményezte. A bankok és kereskedők is hasonlóan érzéketlenül álltak hozzá 1848 és 1878 között az ipari vállalkozások támogatásához. Így aztán az öt legjelentősebb pécsi gyár (pl. a Zsolnay, az Angster orgonagyár) — melyek jelentős kivitelre is termeltek a II. világháborúig — életben maradását és fejlődését találmányainak, technikai újításainak köszönhette. Csak az 1880-as évek hoztak fordulatot a vállalkozók és hitelezők, illetve a vállalkozók és az önkormányzat viszonyában. A pécsi polgárok műpártoló tevékenysége is ekkor élénkült meg *B. Horváth Csilla* szerint, aki ezt a tevékenységet ismerteti a 19. század közepétől az I. világháborúig. Elsősorban ösztöndíjakat alapítottak, vagyonukból végrendeletükben alapítványokat hoztak létre. Egyetlen, még ma is élő, fiatal színészeknek adományozott díjon kívül azonban a többi alapítvány és ösztöndíj tőkéjét elvitte az I. világháború utáni pénzromlás.

Szabó Péter tanulmánya a győri kézműves polgárság vállalkozásellenes mentalitásáról éppen annak a rétegnek a szerepére világít rá, amely Pécsett is az 1870-es évek végéig gátat szabott a vállalkozói lendületnek. A szerző szerint a kibontakozó nagyipari fejlődés hiába igényelte volna a vállalkozó szellemű, alkalmazkodni képes stratégiát, a céhrendszer védőhálójában nevelődött iparos-nemzedék számára az erős céhes kötöttségek, különösképp a verseny tilalma, a szervezet önvédelmi rendszere és túlélési élményei összhatásukban megkérdőjelezték a vállalkozás értelmét és hasznát. Győr gazdasági felemelkedése azonban megtörtént, s ennek a folyamatnak kezdeményezője és sokáig irányítója Zechmeister Károly polgármester volt, akinek a szerepét *Tóth László* tanulmányából ismerhetjük meg alaposan. A polgármester iparos családból származott. Ügyvédi és közigazgatási múlttal rendelkezve, nagy energiával vetette bele magát a szükséges reformok gyors végrehajtásába. Ügyes kölcsönfelvételekkel és bölcs városi adópolitikájával, a városi kölcsönkötvények kibocsátásával és a magánalapítványok támogatásával nemcsak a város fejlődését biztosította (hidak, telefonhálózat, csatornázás korszerűsítése, stb.), hanem teljes mértékben fedezni tudta a város szociális kiadásait is. 1905-re a jelentős mértékben megnőtt lakosság foglalkozási összetétele is megváltozott: a lakosság 58.6%-át az ipari és kereskedelmi ághoz tartozók tették ki. Visszavonulása után még életében ő lett a nagy városépítő és ipartelepítő, akit mindenki tisztelt, ellentétben, a kötetben *Tokaji Nagy Erzsébet* által bemutatott, városáért szintén sokat dolgozó szombathelyi polgármesterrel, Éhen Gyulával. Szombathelyen azonban nemcsak Éhen Gyula városfejlesztő tevékenységét nem értékelte különösképpen a város, hanem Tapolca példájával ellentétben, 1910-ben, a városban gazdasági vezető szerepet betöltő kereskedőcsoportét sem.

Keszthely a 19. század első felében másodrendű kereskedelmi központ volt. *Tar Ferenc* két család szerepét tartja figyelemre méltónak a város fejlődésében: egyrészt a Festetics családét, amely a 18. század közepe óta birtokolta a keszthelyi uradalmat és tette azt birtokai központjává. A Festetics György által alapított Georgikon már a 18. század végén hírnevet szerzett a városnak. 1861-ben, amikor megépült a Déli Vasút Társaság jóvoltából az első balatoni vasútvonal, a valójában

Balatonszentgyörgy község területén fekvő állomás a „Keszthely" nevet kapta, jóllehet 10 km választotta el a várostól. A Keszthely–Balatonszentgyörgy helyiérdekű vasút létrejöttében már nemcsak a Festetics család, hanem az 1844-ben a városba kerülő Reischl család is szerepet játszott. A család több tagja is hatással volt Keszthely életére: egyikük több mint 30 évig városbíró, a bíró unokaöccse pedig a század végén a város legnagyobb üzemét, a serfőzdét vezette, majd bérbe vette az uradalomtól Hévízfürdőt, amely ekkor vált európai rangú fürdővé, s kitűnően kiegészítette az 1870-es évek végétől fokozatosan kiépülő, idegenforgalmilag jelentős fürdőhellyé váló Keszthelyt. A város választójogosultjainak arányában is észlelhető ez a fejlődés: mert amíg 1878-ban a választásra jogosultak 100%-a, addig 1883-ban már csak 40%-a került ki a birtokosság köréből.

Veszprémet, amelynek azelőtt jelentős gabona-, bor- és gyapjúpiaca volt, szintén elkerülte a déli vasút. *V. Fodor Zsuzsa* szerint még a kiépülő nyugati vasút (Székesfehérvár–Celldömölk) sem tudta ellensúlyozni a déli vasút elszívó hatását. Már csak 1896 után, a Győr–Veszprém–Dombóvár helyiérdekű vasút létrejöttével lesz a város vasúti csomópont. Bár Veszprémet sem kerülte el az 1880-as évektől meginduló általános ipari fellendülés, melynek nyomán szűrposztó-gyár, cementgyár, téglagyár, vajgyár létesült, a több mint 15%-os munkanélküliség következtében nagy számban vándoroltak ki mind a városból, mind a megyéből. 1906 után egy újabb fellendülést élt meg a város és sok kudarc, kemény munka után megalakult a megyeszékhely legnagyobb ipari vállalkozása, a Veszprémi Kötött- és Szövött Iparáru-gyár Rt. A sikerhez itt is, amint azt Győr vagy Szombathely esetében is láthattuk, szükség volt rátermett, fogékony emberekre: ilyen volt Szeglethy György polgármester és báró Hornig Károly megyéspüspök.

Farkas Gábor a székesfehérvári vállalkozó polgárokról nyújt átfogó képet, a kötetet lezáró tanulmányban. Székesfehérvár Veszprémmel ellentétben közúti és vasúti csomóponttá fejlődött a 19. század végéig. Ennek ellenére a 20. században a jellegzetes vidéki középvárosok közé tartozott: bár pénzintézetei — amelyek az 1870-es évek óta fokozatosan létesültek és virágoztak — még mindig az egész megye nagybirtokosainak és a vidéki nagyvállalkozóknak szolgáltattak hitelt, a város gyáripara és kereskedelme főleg a helyi igényeket szolgálta. A tőkés vállalkozók 1900-tól mindinkább elvándoroltak a városból, pedig Székesfehérvárott sem az 1848 előtti nemesség, sem pedig tőkeszegénysége miatt a hagyományos polgárság nem vált a tőkés fejlődés mozgatórugójává az 1850-es és 60-as években. A gyorsan növekvő gazdaság főszereplői kezdettől fogva a zsidó burzsoázia és egy vékony, az 1850-es években bevándorolt német-cseh-morva kereskedő réteg volt. A szerző úgy véli, hogy a tőkés fejlődés 19. század végéig tartó szakasza Székesfehérvár helyzeti energiáiból táplálkozott, s e források kimerülésekor a nagytőke felhagyott a további üzletkötésekkel és másutt, elsősorban a közeli fővárosban vagy a Monarchia iparosodottabb településein kereste a boldogulást.

Két érdekes német nyelvű tanulmány nyújt lehetőséget egy határon túli, de szomszédos régióval való összehasonlításra. *Peter Eigner* a bankok és az iparvállalatok közötti kapcsolatokat vizsgálja a személyi összefonódások tükrében a 10 legnagyobb bécsi részvénytársasági bank esetében 1907 és 1916 között. A Monarchia finánccburzsoáziáját a túlnyomóan zsidószármazású elit alkotta, amely nagyobb részében bevándorló volt, főleg Cseh- és Morvaországból és Sziléziából. Végül a szerző fölvázolja a bankvezérek életútjainak legfontosabb típusait. *Hannes Stekl* kísérletet tesz arra, hogy általánosító következtetésre jusson az osztrák kis- és középvárosok vállalkozóinak politikai és gazdasági szerepére, társadalmi pozícióira vonatkozóan önéletrajzok és életrajzi feldolgozások alapján. Igen érdekes a tanulmánynak azon része, amely bemutatja, hogy e vállalkozók tevékenysége nyomán, hogy alakult át a települések városképe és infrastruktúrája. Befejezésül kitér a családi viszonyokra és kapcsolatokra és a vállalkozók szociális helyzete szerint változó házasodási stratégiára.

Örültünk, hogy a kötet szerkesztője fontosnak tartotta az egyes tanulmányok német nyelvű rezüméinek megjelentetését, hiszen e nélkül aligha válhatnának széleskörűen is ismertté a térségben. Ugyanakkor hiányoljuk, hogy a két osztrák történész által megírt tanulmánynak még magyar nyelvű rezüméje sem készült, holott a teljes fordítás sem lett volna érdektelen. A szakmai kapcsolatok szempontjából pedig hasznos lett volna a kötetet a szerzők személyére vonatkozó tájékoztatással kiegészíteni.

A *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon* megpróbált számot adni a hajdani Pannónia iparfejlődéséről és városiasodásáról. A kérdés országos szintű megítéléséhez még várjuk a soron következő konferenciák, illetve kötetek tanulmányait Magyarország többi régióinak vizsgálatával.

Nagy Mariann

Magyary-Kossa Gyula:

MAGYAR ORVOSI EMLÉKEK

HOGYF Editio, Budapest I–II. k. 1994 (368 + 337 o.), III. k. 1995 (522 o.), IV–V. k. 1995 (254 + 340 o.)

A magyar tudomány és kultúra szempontjából rendkívül figyelemre méltó alkotást tart kezében az olvasó, amelynek I–II. kötete eredetileg 1929-ben, III. kötete 1931-ben, IV. kötete 1940-ben jelent meg; ezek 1994–1995. évi reprint kiadását tarthatjuk most kezünkben. Nóvum azonban a IV. kötettel egybekötve megjelent V. kötet, amely a szerző hagyatékából sajtó alá rendezett anyagot tartalmazza. Érdemes — egy rövid tájékozódás erejéig — megismerkedni az egész sorozattal.

Dr. Magyary-Kossa Gyula (Debrecen 1865 – Keszthely 1944) életműve meghatározó a magyar orvostörténet szempontjából, de mindazok számára is fontos, akiket a kultúrtörténet általában érdekel. Életműve meghatározó a magyar orvostörténeti kutatás szempontjából. Pályáját a mai budapesti Állatorvostudományi Egyetem (akkor: Állatorvosi Főiskola) gyógyszertani tanszékén kezdte, ahol 1894-től, mint mb. tanár, 1896-tól mint ny. r. tanár működött. 1920-tól az MTA levelező tagja, 1921-től ny. rk. tanár a Pázmány Péter Tudományegyetem orvostörténelmi tanszékén. Érdeklődésének homlokterében a gyógyszerészet és az orvostörténet állt. Időt és fáradságot nem kímélve dolgozott; volt olyan év, amikor — saját bevallása szerint — csak az Országos Levéltárban nyolc hónapot töltött. Munkájába mindezek eredményét beépítette. A megjelent kötetek vegyesen tartalmaznak már korábban — különféle helyeken — megjelent cikkeket, illetve új adatokat. Magyary-Kossa Gyula munkája olyan alkotás, amely egyszerre dicsekedhet hihetetlen adatgazdagsággal és kiváló irodalmi stílussal: valóban olvastatja magát. Figyelmének középpontjában — ez már rövid tájékozódás után kiderül — az adatok mögött mindig az *ember* áll. Ez teszi művét — magas tudományos színvonala mellett is — széppé és élvezhetővé; bizonyítva egyszersmind: a kettő nincs ellentétben egymással.

Munkájának céljáról, belső indítékairól ő maga vall az első kötet bevezetőjében: „Mikor én ezeket az adatokat gyűjtögetni kezdtem, akkor még a régi magyar orvosokról édeskeveset tudtunk, — jóformán semmit. Biográfiák bőven akadtak... de arról, hogy... milyen volt az egész milieu: nem nyújtottak kellő felvilágosítást... Közben Magyarország külső és belső ellenségei szorgalmasan emlegették azt a bizonyos *magyar ugart*, mely csak azóta kezd egyet-mást produkálni, mióta ők is megtermékenyítik, annak előtte nem termett rajta se fű, se fa, csak királydinnye és koldustetű. Ezek a gonosz célzatú ráfogások hatalmasan ösztönöztek arra, hogy szerény erőmmel tovább kutassam a régi magyar orvosok kultúrtörténetébe vágó emlékeket, annál inkább, mert meg voltam győződve, hogy ezek a rágalmak csakis azért élhetnek tovább, mert mi magyarok sohasem törődtünk valami sokat a múltunkkal s régi kultúránk sok-sok emléke ma is ott hever, feldolgozatlanul, a levéltárak iratkötegeiben, a nem publikált magánlevelek sokaságában, művészettörténeti ereklyékben stb." Mindehhez nem szükséges további kommentár.

Lássuk közelebbről az egyes köteteket.

Az I. és II. kötet (egybekötve) rövidebb terjedelmű írások gyűjteménye. A régi magyarországi orvosi gyakorlattal foglalkozó cikkből megismerhetjük az orvosok társadalmi helyzetét a középkoron át az újkorig, valamint a gyógyítással foglalkozó személyeket: képzett orvosokat, sebészeket (borbélyokat), bábaasszonyokat. Nem maradnak ki ugyanakkor a kuruzslók, még az orvosi tevékenységet is végző hóhérok sem. Mindez — a többi íráshoz hasonlóan — adatok, források, hivatkozások tömegével megtűzdelve és lábjegyzetekkel ellátva.

Történeti szempontból — a III. és IV. kötet adattárán kívül — az I. kötet a legérdekesebb, ti. az orvosokat közelebbről érintő kuriózumok és esetleírások mellett ebben a kötetben kaptak helyet azok a tanulmányok, amelyek — tárgyuknál fogva — túlmutatnak az orvostörténet körén. Ide tartozik, pl. Mátyás király sebesülése, melynek következményeit éveken át viselte, a régi közegészségügyi viszonyok: járványok, a megelőzésüket célzó intézkedésekkel együtt; fürdőélet Magyarországon stb. Ide sorolható továbbá az a cikk is, amely a fiatal Kossuth Lajos 1831. évi sátoraljaújhelyi kolera-biztosi tevékenységével foglalkozik. „Apróbb adatok" címmel az első kötet végén néhány oldal terjedelmű rövid leírásokban találunk érdekességeket.

A II. kötet az elsőhöz hasonló felépítésű, végén az első két kötetre vonatkozó név- és tárgymutatóval. Kiemelésre érdemes belőle a „Szent Margit asszony öve" c. cikk, mely a szülés különböző módjait és az ahhoz kapcsolódó hiedelmeket taglalja széles néprajzi keretben. Szintén igen régi

kulturális örökség a gyógyító erejű királyi érintésbe hit, mely elsősorban francia- és angolhonban élt. A szerző főként a francia királyok példáját veszi elő, részletesen leírva, hogyan folytak le ezek a szertartások. (A huszadik századi angol szépirodalom sem felejtette el ezt az örökséget: ld. Tolkien világhírű művét, „A gyűrűk urá"-t.) A II. kötet végén található rövidebb írások elsősorban a magyar egészségügy történetével foglalkoznak: pestisjárványokhoz kapcsolódó kutatások; a legrégibb magyar orvosi munka; a törvényszéki orvostan kezdetei Magyarországon; a pest-budai kórházak múltjából; adatok a Magyar Gyógyszerkönyv történetéhez – hogy csak néhányat említsünk.

A III. kötettel kezdődik a tulajdonképpeni adattár, azaz az egyes adatokat rövid terjedelemben (néhány sortól fél–egy oldalig) időrendben feldolgozó rész. Bevezetőjében részletes tájékoztatást találunk a forrásokról (azok kritikájával együtt), valamint ehhez csatolva a többször idézett — nyomtatott és kéziratos — források betűrendes mutatóját. A csak egyszer idézetteket lábjegyzetben hozza. Az adattár 1000-től a 17. század végéig terjed 1675 tételben, mindenfajta tematikai csoportosítást mellőzve. A skála hihetetlenül széles: gyakorlatilag mindenre kiterjed a szerző figyelme, ami valamilyen módon kapcsolatba hozható az orvostörténettel. Az olvasó — akár a kötetben lapozgat, akár a végén található igen részletes név- és tárgymutatót böngészi — az első pillanattól kezdve a bőség zavarával küzd. Kiemelni így igen nehéz. Mindamellett említést érdemel, hogy a szerző — a fent jelzett időhatárok között — a középkori templomos és johannita kórházakon kezdve — végigkíséri a hazai kórházak, ispotályok történetét. Az ide vonatkozó adatok több évszázadot ölelnek fel. Mindezeken túl a kötet a kultúrtörténet iránt érdeklődők számára a különféle adatok valóságos tárháza: gyógyítási és étkezési szokások, babonák stb. Részletesen taglalja az egyes betegségek múltbeli előfordulását, így a hírhedt „morbus hungaricus"-t is.

A sorozat befejező része a IV–V. kötet (egybekötve). A IV. kötet a III. kötet adattárának 18. századi folytatása (1799-ig, 741 tételben), illetve pótlások (742–821. tétel) az előzőekhez (a honfoglalástól kezdve; zömmel 15–17. századi adatok). Részletes forrás-, név- és tárgymutatót itt is találunk.

Az V. kötet a fentiekkel ellentétben valódi nóvum. Kiadása nem jöhetett létre Magyary-Kossa Gyula életében. A második világháború után jegyzeteit családja Svájcba menekítette, így vált lehetővé kiadásuk évtizedek múltán. Tartalmát és felépítését tekintve hasonló az előzőkhöz. (Tárgymutatóval szintúgy ellátva.) Első része az „Értekezések" címet viseli. Témájuk — az eddigiekhez hasonlóan — különböző. Így pl.: mérges növények és ezek termesztése; pestis- és kolerajárványok Magyarországon. A történészt is érdekelheti a „Stáhly Ignác szerepe a pesti kolerazavargásban (1831)" c. írás. Hasonlóan érdekfeszítő Wesselényi Miklós 1821–22-es útinaplója, amelyben pontosan leírja a nála alkalmazott orvosi eljárásokat. Mindenképpen kiemelésre érdemes ebből a kötetből Magyary-Kossa Gyula akadémiai székfoglalója: „Adatok a magyar géniusz biológiájához". A mintegy 20 oldalas, jegyzetekkel bőven ellátott szöveg nagy elmeéllel mutatja be néhány (a címmel ellentétben nem csak magyar) példán azt a típust, amelyet „géniusz"-nak nevezünk; jellemezve főbb ismérveit és társadalmi hatásait. A székfoglaló — témájából következően — több tudományágat is érint egyszerre: antropológiát, filozófiát, szociológiát, szellemtörténetet. A magyar géniuszok közül elsősorban a költők, írók érdeklik a szerzőt: Arany, Petőfi, Jókai — hogy csak a legismertebbeket említsük. Külön fejezetben található az adattár kiegészítése: pótlások a korábbiakhoz, illetve folytatása 1943-ig. Ezen belül különös figyelmet érdemel, amit a szerző Széchenyi István Döblingbe vezető útjáról és Batthyány Lajos haláláról elmond. Ebben a kötetben kapott helyet továbbá Magyary-Kossa Gyula képgyűjteményének katalógusa (SOTE). A kötetek szemléltető ábrái is innen valók, kivéve néhány színes fotót, köztük a szerző mellszobrát ábrázoló képet. Az illusztrációkról általában véve elmondhatjuk, hogy — viszonylag csekély számuk ellenére — könnyebbé teszik a megértést, sőt több ízben fontos tudománytörténeti információkkal egészítik ki a leírtakat. Az utolsó kötetet — egyben az egész sorozatot — a szerző életrajza zárja, fia, ifj. Dr. Magyary-Kossa Gyula (1916–1992) tollából.

A mű e nehéz időkben történő kiadását mindenekelőtt a Svájcban élő ifj. Dr. Magyary-Kossa Gyuláné fáradságot és földrajzi távolságot nem ismerő lelkesedése és ügyszeretete tette lehetővé. Ugyanitt kell megemlékeznünk a Magyar Orvostörténelmi Társaság és annak elnöke, Dr. Karasszon Dénes, a SOTE Központi Könyvtára, a Batthyány Alapítvány és a Pharmavit Rt. támogatásáról, amelyek a sikerhez szintúgy nélkülözhetetlenek voltak.

Zichy Mihály

Brigitte Studer

UN PARTI SOUS INFLUENCE

Le Parti Communiste Suisse, une section du Komintern 1931 à 1939.
Lausanne 1994. L'Age d'Homme 818 o.

EGY BEFOLYÁS ALATT ÁLLÓ PÁRT

A Svájci Kommunista Párt, a Komintern tagozata, 1931–1939.

Mielőtt magáról a műről szólnék, néhány szóban ezúttal illő bemutatni a szerzőt. Ugyanis ezt a minden szempontból rendkívüli munkát, amely a lausanne-i egyetem tanárának disszertációja — nem valami idősebb, egykori, vagy sok évtizedes tapasztalatokon edződött szerző írta, hanem egy Bázelben 1955-ben született ifjú hölgy, aki a svájci, illetőleg a párizsi egyetemeken tanult, végzett. Lausanne-ban (illetőleg jelenleg éppen az Egyesült Államokban vendégprofesszorként) tanít, akit szívesen látnak a különféle nemzetközi konferenciákon, szaktekintélyt vívott ki magának.

A magyar olvasót már az is meghökkentheti, hogy a lausanne-i egyetemen ilyen témában írja, védi valaki a disszertációját. Hátha még, ha ehhez hozzávesszük, hogy ez a munka 818 oldalon jelenhetett meg, s akadt kiadó, amely vállalta e feladatot. Mindenként egy más világ.

Studer munkája abban a tekintetben is rendkívüli, hogy szinte hihetetlen gazdagságban és mélységben dolgozta fel a Komintern irodalmat, amely lassanként ugyanolyan tengernyi lesz, mint az I. világháború, avagy néhány más szintén frekventált témáé. Studer ugyanúgy feldolgozta ennek során az 1920-as évek egykori írásait és az utolsó 90-es évek termését, jól ismeri az angol, amerikai, francia és német történeti feldolgozásokat — s mindennek alapján, valamint sokféle kutatása (s persze a svájci szereplők ugyancsak gazdag írásai alapján) szélesívű képet fest a Komintern egész történetéről, szervezeti felépítéséről, módszeréről —, s mindenekelőtt arról, hogy milyen úton befolyásolta az egyes kommunista pártokat, milyen szerepet játszottak az olyan különleges szervek, mint a közép-európai szekció, s annak kik voltak a vezetői.

Megjegyzendő, Studer nem azt a nálunk (és néhány más országban) meghonosodott hagyományt követte, hogy először egy historiográfiai fejezetet közölt volna és azután tette volna közzé az általános Komintern háttér-fejezetét, hanem ezt együtt tette meg, az egyes problémakörökhöz illesztette jegyzetekben a téma vonatkozó irodalmát, jelezve az ellentétes avagy eltérő álláspontokat, mind történeti síkban, mindpedig a mély felfogásbeli különbségeket. Érdekesek Studer kiemelései is, és rövid, egymondatos észrevételei, valamint azok a megjegyzései, amelyekben a témák lezáratlanságára, avagy éppen az eltérő és ütköző vélemények megmerevedésére utal. Így abban a vonatkozásban is, hogy a Komintern jellegében mikor, milyen, mely változások következtek be, mekkora volt a folytonosság, illetve a diszkrepancia, avagy kifejezett törés Lenin és Sztálin között.

A jól megalapozott első fejezetek után tér át Studer tulajdonképpeni témájára, a svájci kommunista párt történetének bemutatására. Ámde ehelyütt is külön alfejezetekben kellett (természetesen mindenkor éreztetve a különböző korok eltérő vonásait) kitérnie a külső, Komintern és egyéb nemzetközi hatásokra. (Itt jegyezhetjük meg, hogy a kötetben jónéhány Svájcban megfordult magyar kommunista neve tűnik fel: mindenekelőtt persze Alpári Gyuláé, de szó esik a Komját házaspárról, s persze Kun Béláról, de Sinkó Ervinről is.)

A Komintern-fejezetnek vannak olyan „hagyományos" és elkerülhetetlen alfejezetei, mint a Komintern és a szovjet külpolitika kölcsönös viszonya. Ám amellett, hogy ebben az alfejezetben is figyelemreméltó új gondolatok és adatok találhatók, semmiként nem tekinthető agyonkoptatott témának az, aminek Studer ilyen alcímet adott: „Az ortodoxiától a megtorlásokig" — ami önmagáért beszél.

A kötet második, szintén még alapozó fejezete közelebbről vizsgálja a Komintern életében bekövetkező változásokat 1929–1931 között. Itt olyan alfejezetekre bukkanhatunk, amelyek egyfelől a belső ellenállást (és az ellenállók különféle csoportjait, személyiségeit) mutatják be, majd az ellenállás letörését, annak módját, — és mindezekről kesernyés összegező, a következtetéseket is levonó zárófejezetet olvashatunk.

A kötet harmadik nagy fejezete tekinti át az 1931–1939-es évek hosszú, s ebben az esetben is sokszorosan ellentmondásos történetét, immár fokozottan nemcsak a Komintern, hanem a svájci kommunista párt történetében. A lázadásokat a moszkvai irányvonal ellen, a moszkvai letörések

történtét, hogy mit jelentett Hitler és a fasizmus hatalomra jutása Németországban Svájc és a svájci kommunisták számára. Természetesen a Svájci Kommunista Párt életében is fontos volt a Komintern VII. kongresszusa, az új, népfrontos politika meghirdetése — de Studer e korszakot és változásokat rendkívül kritikusan elemzi, s e fejezetnek jellegzetes alcímet adott: „Amikor a politika változik, de az irányvonal nem." Ebben az 1937–1939-es eseményeket tárgyaló részben Studer kifejezetten csak taktikai irányváltozásról ír, s hangsúlyozza a svájci párt rövid pórázra fogását, s hogy e korszakban a párt kongresszusait mennyire Moszkvából készítették elő.

Persze ezek csak a fő vonalak. A svájci pártban is megtalálhatóak azok a régi formátumos vezetők, akiknek volt saját véleményük (Fritz Platten, Jules Humbert-Droz és mások), akik vagy a megtorlásoknak lettek áldozatai (és ezeknek száma ugyancsak légió a svájci pártban is), vagy félreállíttattak. (Persze külön téma, hogy a megtorlásoknak azok is áldozatává lettek, akik nem hangoztattak „eretnek" nézeteket.)

Studer a munka második részében tárgyalja azután a tisztán svájci témákat. Nagy teret biztosít a szervezeti kérdéseknek, majd egy külön nagy fejezetet olvashatunk arról, hogy milyen volt a svájciak helye a Kominternben. (Ez a fejezet sok szempontból példamutató is lehetne, hiszen ilyen alapossággal, úgy tudom, nem készült és nem is készül hasonló „mélyfúrás" pl. a magyar részvételről.) Studer ehelyütt nemcsak azt dolgozta fel, hogy a svájciak közül kik kerültek be a Komintern vezető szerveibe, s hogy mikor, mit csináltak és mi történt velük, hanem azt is, hogy az 1930-as évek különféle időszakaiból kik kerültek a moszkvai pártiskolákra. Ezek az alfejezetek is Studer minuciózus pontosságát dícsérik. Megkülönbözteti a Lenin-Iskolát, illetve az egyéb Komintern-iskolákat, jelzi, hogy hogyan történt a jelöltek kiválasztása, hogy mennyi volt a svájci delegálható tanulók száma (a franciákkal, vagy az osztrákokkal összevetve, nagyon szerény), hogy a kiválasztás az érintett pártok joga volt, s ez konkrétan miként történt Svájcban. Ámde Studer ennél is jóval messzebb ment: igyekezett nyomon követni, hogy mi történt a hallgatókkal, kik kerültek feljebb a mozgalom ranglétráján, kik lettek a megtorlások áldozatai — illetőleg kik „tűntek el" —, akikről mindmáig nem lehet tudni semmit.

Ugyanennek az alfejezetnek van még egy további érdekes vonása, hiszen Studer nő, és abban a Nyugat–Középnyugat-Európában él, ahol az utolsó 20–30 évben nagyon nagy figyelmet fordítottak a tényleges női egyenlőségre, s bizonyos fokig a munkásmozgalom történetét is ebben a szellemben átírták. A nők helyzetére, szerepére Studer mindvégig nagy figyelmet fordít — és így ennél az alfejezetnél rávilágít, hogy az évente jelölhető három svájci hallgató (meg egy fiatal negyedik) között alig voltak nők. Ez volt a helyzet, ám Studer megint nem elégedett meg a tények rögzítésével; feltárta, hogy Svájcban is akadtak női jelentkezők, de ezeket még Svájcban a hazai pártvezetőség hárította el nagyon eltérő megfontolásból. Vagyis a mozgalom nagyon „férfi jellegű" volt. Ám ugyanennél a rálátásnál Studer kitér azon első vonalbeli vezetők feleségeinek történetére is, akik a Svájci Kommunista Párt történetében ugyancsak szerepet játszottak — igaz, mindig csak a második, illetőleg a harmadik vonalban.

S a Párizsban tanult és oda rendszeresen visszajáró Studer nem maradhatott érintetlen attól a francia kihívástól, hogy a politikai mozgalmakat és pártokat nem csak felül, hanem alul, „a bázison" is vizsgálják. Így a kötet hatodik fő fejezete kifejezetten szociológiai módszerrel közelít a Svájci Kommunista Párt történetéhez. Megvizsgálja a vezető káderek összetételét, hangsúlyozza, hogy a mozgalomban általában kevés a nő, majd a latin ajkú Svájcból kikerülő Studer hangsúlyozza, hogy az egész pártban hangsúlyos volt a német elem túlsúlya, s ezen belül is Zürich és a zürichiek befolyása. (Különben ugyanezt kimutatja a pártiskolákra küldöttek kiválasztásánál is, amit ugyanígy nagy pontossággal vizsgál meg.) Kitekint arra is, hogy a tagok többnyire a városokból kerültek ki. Külön alfejezetben vizsgálja „az egyszerű párttagok" összetételét, helyzetét, s külön-külön alfejezetet szentelt „a neves, nagy családok" leszármazottainak, illetve a külföldről bevándoroltaknak, majd megint külön alfejezetben vizsgálja a Svájcban és a Svájci Kommunista Párt történetében különösen fontos „elit értelmiségiek", az írók, illetve az egyetemek világának kommunista nagyjait. (Ezeknél az alfejezeteknél feltűnnek olykor a nálunk is jól ismert személyiségek, mint Kurt Tucholski, Ernst Toller, Ernst Fischer, Romain Rolland, Ignazio Silone, Arthur Koestler, Willy Münzenberg és Elias Canetti.)

Studer nagy figyelmet fordított a nemzedéki összefüggésekre, külön nagy fejezetet szentelt a fiatalok részvételének, arányának bemutatására. Figyelmét nem kerülte el a különféle antifasiszta, kommunista befolyás alatt működő szervezetek tevékenysége.

Tanulságos, hogy a tényszerű, történeti folyamatokat és szervezeteket rengeteg új adattal bemutató alfejezeteket rendszeresen követik azok az alfejezetek, amelyekben Studer a jelenségeket

elemzi, így a 30-as évek népfrontos korszakában külön alfejezetet szentel annak, hogy a „széles nyitás" korában a szervezetek együttműködése mellett ekkor is hogyan jelentkeztek a súrlódások, a törésvonalak.

Külön két alfejezetet kapott a sajtó világa. Külön-külön tárgyalja, hogy milyen szerepet játszottak a svájci kommunisták a Komintern sajtótermékeinél, s azután, hogy magában Svájcban a saját és más orgánumoknál.

Valamennyi témát és alfejezetet lehetetlen még csak felsorolni is. Studer valóban teljességre törekedett, így újabb alfejezetekben tárgyalja a legális és illegális tevékenységet, a Svájci Kommunista Párt érték- és világelképzeléseit, avagy a párt hazai és külföldi segítőit, „útitársait".

Mindehhez Studer külön dokumentum-függeléket csatolt. S alig túlbecsülhető érték: mintegy 150 oldalas annotált életrajzi kislexikont is adott a Svájci Kommunista Párt tagjairól (persze nem csak a vezetőkről). A bibliográfiai melléklet egyedül 40 oldalt tesz ki a munkából.

Mindezek után aligha szükséges tovább bizonyítanom, miért ajánlhatom ezt a munkát minden érdeklődőnek. Persze bizonyos keserűséggel: nálunk aligha jelennek meg hasonló feldolgozások — bármely magyar kiadónál.

Jemnitz János

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL.

Évkönyv 1995. XXI. évf.

(Magyar Lajos Alapítvány, Politikatörténeti Alapítvány) Budapest 1995. 377 o.

Talán nem illik közhelyízű megállapítással kezdeni egy recenziót, mégis leírom: bizonyára örül a nemzetközi munkásmozgalom története iránt érdeklődő nem nagy számú olvasóközönség, a maroknyi kutató, s a rencenzens is, hogy megint megjelent az Évkönyv új kötete. S hogy másik közhellyel folytassam: nem semmi ez a mai világban, amikor régi, sokkal szélesebb olvasókörre számító folyóiratok is elvéreznek, az újak közül pedig sok nem él meg többet egy-két számnál, amikor az évkönyvek mezőnyében a 21 éves kor szinte példátlan.

Ennyi év alatt természetesen kialakult és megszilárdult az Évkönyv szerkezete. Az 1995-ös kötet első blokkjának összeállításához Engels születésének százhetvenötödik és halálának századik évfordulója adta az alkalmat. A kötet szerkesztői (Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor, akik nélkül az Évkönyv bizonyára már rég nem lenne) nyilvánvalóan arra törekedtek, hogy kiegészítsék az Engelsről Magyarországon kialakult képet. Szükség is van erre, hiszen az államszocializmus mind a könyvkiadásban, mind az oktatásban — a propagandáról nem is beszélve — hosszú évtizedeken át ápolta ugyan a „marxizmus-leninizmus klasszikusainak" kultuszát, mégis Engels pályájának sok mozzanata, munkásságának jelentősége homályban maradt, s ami a legjellemzőbb, háttérbe szorult Marxé mellett. Mutatja ezt az is például, hogy az öt leghíresebb Engels-életrajzból csupán egy jelent meg magyarul. Az 1995-ös kettős évfordulóra pedig — s ez mai körülményeink között egyátalán nem meglepő — nem jelent meg könyv Magyarországon sem Engels életéről, sem a munkásságáról. Az Évköny Engels-emlékblokkja — bármennyire színes és értékes is — természetesen nem sokat változtathat az eddigi Engels-kép töredékességén. Hozzá kell tennem, hogy a szerkesztők magyarázkodása ellenére sem egészen értem, hogy miért nem lehetett terjedelmesebb ez a blokk, ha volt még néhány fontos közleményük Engelsről (mint írják), miért halasztották azok közreadását az 1996-os Évkönyvre, hiszen ha most közölték volna, nemcsak ennek a blokknak az értéke növekedett volna, hanem a későbbi olvasó és kutató egy helyen találhatta volna meg a szóban forgó dokumentumokat és írásokat.

Az Évkönyv második blokkját a száz évvel ezelőtti, az 1895-ös évről, az ahhoz kapcsolódó eseményekről szóló tanulmányok alkotják. Vadász Sándor ugyan egy korábbi esemény, az 1893-as német parlamenti választás jelentőségét, s annak szociáldemokrata értékelését elemzi tanulmányában, a választásokból az SPD számára levont tanulságok számba vétele azonban valahogy mégiscsak kapcsolódik az évfordulóhoz. Kimondottan 1895. évi esemény volt a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítása elnevezésű forradalmi szervezet megalakulása Szentpétervárott, amelyről Irina M. Puskarjova írt rövid tanulmányt az Évkönyv számára. Jemnitz János a CGT, a francia szakszervezeti szövetség megszületésének történetét foglalja össze. Szokolay Katalin pedig „Szocializmus

— függetlenség — osztályharc" címmel a lengyel munkásmozgalom múlt századvégi dilemmáiról írt izgalmas tanulmányt.

A következő blokk élén az 1919–1922-es évszám áll, nyilván a nagyjából 75 évvel ezelőtt történtek felidézése tartozik ebbe a blokkba. Pach Zsigmond Pál kicsit régi vágásúnak tűnő írásának („Lenin útja a NEP-hez") témája valóban nem köthető egy meghatározott évhez. J. Nagy László indokolatlanul rövid írása a Francia Szocialista Párt 1920. december 25–29-i kongresszusán történt kommunista–szocialista pártszakadás okait sorolja fel. Jemnitz János pedig három Jules Guesde-levelet közöl 1920-ból.

A negyedik, az 1945-ös blokk a legterjedelmesebb, akkora, mint az előző három együttvéve. Az olasz Aldo Agosti az Olasz Kommunista Párt vezetőjének, Palmiro Togliattinak 1945. évi igazságügyminiszteri tevékenységét és az Olasz Kommunista Párt ugyanazon évi kormányzati tapasztalatait elemzi. Az írás Agosti professzor Togliatti-monográfiájának részlete, amelyből már az 1993-as Évkönyvben is olvashattunk egy részletet. Harsányi Iván nyolc spanyol dokumentumot közöl, amelyek a spanyol baloldal 1945. évi reményeit és kételyeit tükrözik. Az amerikai Malcolm Sylvers, a Velencei Egyetem tanára a New Deal baloldali híveinek 1945-ös eszméit vázolja és dokumentálja. Két hosszabb tanulmányt olvashatunk a német szociáldemokrata mozgalom újjászerveződéséről: Alekszandr Borozdnyakét és Németh Istvánét. Aztán Brigitte Studer tanulmánya olvasható Jules Humbert-Drozról és a svájci szocialista mozgalomról. (Ugyanebben a blokkban olvashatunk még egy Svájcban keletkezett dokumentumot is, amely a szociáldemokrata világmozgalom újjászervezésének tervéről szól.) Az Évkönyv 1945-ös blokkját Margreet Schrevelnek a holland kommunista mozgalom rövid életű újjászervezéséről írt tanulmánya zárja.

„A nemzetközi szakszervezeti mozgalom" című blokkban áttekintést olvashatunk az európai szakszervezetek 1970 és 1990 közötti helyzetéről. A jól szerkesztett, informatív összeállítást a Vasas Szakszervezeti Szövetség bocsátotta az Évkönyv rendelkezésére.

A „Dokumentumok" és „Háttér" című blokkban közölt dokumentumok és írások hasonlóképpen, mint az előző években, az 1995-ös kötetben is sokfélék, sokszínűek, közöttük jó néhány új megvilágításban mutatja a közelmúlt eseményeit, mégis a recenzens számára az Évkönyvnek ez a két blokkja eklektikusnak és megoldatlannak tűnik. Össze lehetne talán vonni ezeket a kötetben hátrább szereplő „Események, évfordulók" című blokkal, egy jól „kitalált" rovatcím alatt.

„A munkás- és szocialista sajtó történetéből" című blokkban Jemnitz János írásai mellett, — aki fáradhatatlan a régi, elfelejtett vagy Magyarországon soha nem is ismert munkásújságok és folyóiratok bemutatásában —, most két német szerző közös cikkét olvashatjuk a majdnem negyven éve megjelent, s különösen a századforduló táján, a német és a nemzetközi munkásmozgalomban kiemelkedő szerepet betöltött „Leipziger Volkszeitung"-ról.

Az 1995-ös Évkönyvben is talán az „Életutak" című blokk a legértékesebb. A 125 éve, 1870-ben született angol H.J. Belloc, a csehországi német szocialista Ludwig Czech, a német Wilhelm Kolb, az orosz L. B. Kraszov, a francia I. F. Loriot, az osztrák Karl Renner, a grúz N. Ny. Zsordanija; a száz éve, 1895-ben született svájci szocialista, majd kommunista Walter Bringolf, az orosz L. M. Reiszner, a kijevi születésű, de Franciaországban élt Boris Souvarine; és az előző kötetekből valamilyen okokból kimaradt, az 1845-ben született francia Jules Guesde és az 1894-ben született Otto Grotewohl pályájának részletes áttekintése olvasható ebben a blokkban. Valamennyi életrajz végén rövid irodalomjegyzék is található, amely felsorolja a szóban forgó személy legfontosabb műveit, a róla írt monográfiákat vagy tanulmányokat. Műfajában, stílusában tulajdonképpen ehhez a blokkhoz kapcsolódik a következő is, amelyben a nemzetközi munkásmozgalom hét, az utóbbi két évben elhunyt személyiségének az életrajza olvasható. Hasonlóképpen pályaképek találhatók a következő blokkban: itt három munkásmozgalom-történész életrajzát közli az Évkönyv.

Természetesen az 1995-ös Évkönyv utolsó részében megtalálható a könyvismertetések blokkja, amely sokkal gazdagabb a szokásosnál, hiszen 11 recenziót közöl.

Az 1995-ös évkönyv újdonsága a kötet végén álló „International Supplement" című új blokk, amely hét angol, illetve német nyelvű dokumentumot és rövid írást tartalmaz. Ez a blokk mintegy hangsúlyozza az 1995-ös Évkönyv egyik jellegzetességét: a szerzőgárda még „nemzetközibbé válását", a magyar szerzők mellett ugyanis ebben a kötetben már 21 külföldi szerző írása olvasható.

Horváth Jenő

AZ IDEIGLENES NEMZETGYŰLÉS ÉS AZ IDEIGLENES NEMZETI KORMÁNY 1944–1945

Szerk.: Feitl István

Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995. 300 o.

„... egy olyan mértékű morális és materiális összeomlás után, ami 1944. október 15-én történt, s olyan politikai és fizikai feltételek mellett, melyek akkor Magyarországon, a hadak országútján uralkodtak, két hét alatt nemzetközi tárgyalásokra képes kormányt, és egy hét alatt komolyan vehető népképviseletet a szó legszorosabb értelmében vett semmiből előteremteni olyan komoly teljesítmény, mely a pillanat minden nyomorúsága s a látható politikai változások külsőségei mögött egy mélyebben fekvő egészségnek és felszabadulásnak a tünete" — írta Bibó István arról a történelmi teljesítményről, amelynek eredményeképpen 1944 decemberében Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány.

E nagy jelentőségű esemény ötvenedik évfordulóján Debrecenben tudományos konferenciát rendeztek, amelyen előadást tartottak a korszak ismert hazai kutatói, neves történészek, egyetemi tanárok. A konferencia anyagára támaszkodva most a Politikatörténeti Alapítvány kiadásában szép kiállítású kötet jelent meg, amelynek szerzői sok oldalról világítják meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Nemzeti Kormány megalakulásának, működésének körülményeit.

Balogh Sándor tanulmánya szerint „Debrecen legfőbb tanulsága talán éppen az, hogy a politikai demokrácia megerősödésének és kiteljesedésének alapvető feltétele a parlamentáris és a közvetlen demokrácia egyidejű jelenléte és hatékony működése."

Korom Mihály számos alig ismert részlettel világítja meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Nemzeti Kormány létrejöttét, felvillantva a moszkvai tárgyalások kulisszatitkait is.

Vida István moszkvai levéltárak forrásait tárja a szakma és az olvasók elé, amelyekből többek közt azt is megtudhatjuk, hogy Kovács Béla már 1944. december 20-án végzetesen összekülönbözött Puskin követtel a kommunista párt „titkos" hadállásainak megítélésében.

Vígh Károly Bajcsy-Zsilinszky Endre mártíriumáról, utolsó napjairól ad közre megrázó dokumentumokat, érzékeltetve, hogy a nemzet emlékezetében helye kell, hogy legyen azoknak is, akik egyetlen napig sem voltak a hatalom birtokában.

Izsák Lajos Zsedényi Béla tevékenységét ismerteti az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökévé történt megválasztásától 1947-es ellehetetlenítéséig. Az elemzés — kimondatlanul — bizonyítja, hogy Zsedényi Béla, Sulyok Dezső és Vásáry István mellett, a nemzeti demokrácia legjelentősebb képviselője volt.

Föglein Gizella az átmeneti időszak államfői intézményét, mindenekelőtt a Nemzeti Főtanács jogkörét, működését elemzi.

Gyarmati György a korszak parlamentarizmusának korlátairól értekezik. Rámutat például arra, hogy miközben Bárdossy László politikai perében a hadbalépés esetén a parlament előzetes hozzájárulásának elmulasztását kifogásolták, addig a Németországnak szóló 1944–45-ös hadüzenet esetében már a törvényhozás utólagos hozzájárulásának szükségessége merült fel.

Benkő Péter a Nemzeti Parasztpárt szerepét elemzi az Ideiglenes Nemzeti Kormányban, arra a következtetésre jutva, hogy a pártnak a belügyminiszteri kulcstárca inkább terhére volt, mint hasznára.

Veress Géza a debreceni fordulat jellemzőiről és következményeiről írva megállapítja, hogy az új politikai elit kontraszelektálása eredményeképpen volt csak lehetséges, hogy az olyan politikailag és erkölcsileg is alkalmas politikusok, mint Sulyok Dezső, Zsedényi Béla, Valentiny Ágoston, Vásáry István, Pfeiffer Zoltán stb. végül is kirekesztődtek a hazai politikai életből.

Gergely Jenő a magyarországi egyházak helyzetéről ír, érzékeltetve, hogy az egyházak vezetői az 1945-ben kiépülő új rendszert provizóriumnak tekintették, ami igaz is volt, ám ehhez az állásponthoz csak az olyan tántoríthatatlan jellemek tudtak hűek maradni, mint Mindszenty József.

Somlyai Magda a képviselői életrajzokról, Feitl István az Ideiglenes Nemzetgyűlés vitáiról értekezik. Szőke Domonkos a demokrácia és diktatúra választójáról szólva Bibó Istvánt idézi: „aki Magyarországból szovjet tagállamot akar csinálni, az hazaáruló, aki Magyarországon Habsburgot akar restaurálni, az is hazaáruló, aki pedig Magyarországot az elé a hamis alternatíva elé próbálja állítani, hogy csak e kettő között választhat, az kétszeresen hazaáruló, mert e kettő között ott van a harmadik, egyedül helyes út, a belsőleg egyensúlyozott, de radikális reformpolitikát folytató, demokratikus, független szabad Magyarország lehetősége."

A kötet tanulmányait elolvasva ellentmondást nem tűrően merül fel a kérdés: eleve eldöntött pályán haladtak az események az ország 1944–45-ös szovjet megszállása után, s vezettek a szovjet típusú állami–társadalmi berendezkedés meghonosításáig, avagy Magyarországnak volt esélye arra, hogy megvalósítsa a progresszív erők akaratát, a parlamentarizmuson, emberi szabadságjogokon, nemzeti függetlenségen alapuló demokratikus államot? S ha volt rá esély, hol romlott el a dolog?

Kinek van igaza? Kovács Imrének, aki szerint „utólag nem lehet mást mondani csak azt, hogy a nemzeti szuverenitás felelős képviselői azért kényszerültek belső és külső emigrációba, mert ezt már 1944-ben megtervezték..."?

Vagy Nagy Ferencnek, netán az általa idézett Tildy Zoltánnak: „Amíg közülünk sokan azt hitték, hogy a nemzetközi viszonyok lecsillapodása után a különböző ünnepélyesen aláírt megállapodások értelmében a megszállók el fogják hagyni Magyarországot, és a nemzet a maga életét élheti, addig Tildy csendesen, de gyakran megismételte jóslatát: ez a magyar nemzedék nem fog megszabadulni a szovjet befolyástól. A kérdés, hogy kinek volt igaza, eldőlt. Ma már őszintén és töredelmesen bevallhatjuk, hogy sem az ország újbóli leigázására irányuló szovjet törekvés nem csökkent volna, sem a Nyugat támogatása nem fokozódott volna akkor sem, ha Tildy — borúlátását és aggodalmait feladva — maga is velünk együtt lázadozott volna."

Vagy Sulyok Dezső látta jól: „Bár ezt az újabb tragikus bukást elsősorban a nagy külpolitika minket érdemtelenül sújtó baklövései okozták, belső politikánk élfiguráinak súlyos bűnei nélkül mégsem kellett volna az ország bolsevizálódásának ilyen rövid idő alatt bekövetkeznie. Egy olyanféle állapot nálunk is fenntartható lett volna, mint amilyet Finnország ki tudott magának verekedni. Talán később — az osztrák ügy rendezetlensége és az ezzel járó megszállás miatt — összeomlottunk volna. De hogy az 1947-es bolsevista győzelemben döntő szerepet játszottak belpolitikai tényezők is, az kétségtelen."

A kérdés máig eldöntetlen, a megnyugtató válaszra pedig mind nagyobb szükség lenne nemzeti önbecsülésünk, önismeretünk szempontjából. Ehhez juttatja közelebb az olvasót a Politikatörténeti Alapítvány új kötete, melyet Feitl István szerkesztett. Félő azonban, hogy az ezer példányban megjelent munka, amely könyvesbolti terjesztésre nem került, éppen azokhoz nem jut el, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rá: tanárokhoz, közéleti szereplőkhöz, a múltunk iránt érdeklődő ifjúsághoz.

Szerencsés Károly

Láng Imre

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK TÖRTÉNETE 1945 UTÁN
A TRUMAN-KORSZAK
Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1995. 244 o.

Láng Imre újabb tanulmányát tulajdonképpen az 1988-ban kiadott *Az Egyesült Államok gazdaságpolitikája és külpolitikája, 1933–1939* folytatásának lehet tekinteni több szempontból is. A szerző az 1945–1953 közötti éveket veszi górcső alá, s rendkívül alapos tárgyi ismeretekkel mutatja be a 20. század amerikai történelmének egyik legfontosabb periódusát. Az előző monográfiához képest egy jelentős hangsúlyeltolódásra rögtön fel lehet figyelni: míg az 1930-as éveket a *New Deal* révén a belpolitika uralta, addig az annak folytatásaként szánt trumani *Fair Deal* meghúzódott a nagy roosevelti kísérlet árnyékában és mindössze mintegy összekötő kapocsként szolgált Lyndon B. Johnson 1960-as évekbeli *Great Society*-jéhez. Ennek megfelelően Láng Imre elsősorban a külpolitikai kérdésekre koncentrál. S valóban, ezekben az években alakult ki az a stratégiai, világgazdasági és politikai keret, amely — alapjában véve — egészen az 1980-as évek végéig jellemezte az Egyesült Államok külpolitikáját. Rendkívül alapos értékelést kapunk a hidegháborút elindító események lefolyásáról, kezdve az atombomba ledobásának politikai-stratégiai kérdéseitől a koreai „forró" háború világpolitikai hatásaiig.. A két világrendszer érdekszférája fokozatosan elkülönült ezekben az években és a „frontvonalak" lényegében megmerevedtek — legalábbis Európában. Mindehhez az intézményi keretet az 1947-es Truman Doktrína, a Marshall-terv (Európai Újjáépítési Terv), valamint az amerikai katonai-biztonsági *establishment* átszervezése jelentette. Elméletileg-filozófiailag George Kennan 1946-os „hosszú távirata", s az abban javasolt

„feltartóztatás" és a Nemzetbiztonsági Tanács 1950-es 68-as számú direktívája alapozta meg a Truman-kormány külpolitikai irányvonalát a kommunista tömbbel szemben. A tanulmányban választ kapunk arra, hogyan alkalmazta ezeket az elveket és intézményeket az Egyesült Államok a kor egymást követő válságaiban: a német-kérdésben — beleértve a nyugati megszállási zónák két lépcsőben való egyesítését és a Szövetségi Köztársaság létrehozását, a német semlegesség és egyesítés kérdését, a berlini légihíd megszervezését és jelentőségét —, a nyugati integráció kialakításában, melyben elsődleges szerepet kapott a NATO létrehozása, a kelet- és közép-európai szovjet térhódításra adott válaszaiban, valamint a Távol-Keleten végbemenő olyan történelmi jelentőségű változásokban, mint a kommunista Kína megszületése, vagy az Észak-Korea által kiprovokált háború. Láng Imre mindehhez széleskörű forrásbázisra támaszkodik: a vonatkozó dokumentumokra, a publikált és elérhető memoárirodalomra, valamint a rendkívül gazdag — amerikai — szakirodalomra. Külön kiemelendő a nagyvonalú és alapos gazdaságtörténeti elemzés, mely talán a tanulmány legjobban sikerült és legmaradandóbb része. A szerző itt részletesen bemutatja a II. világháború alatt és után kialakított nemzetközi gazdasági intézményeket, a Bretton Woods-i konferencia eredményeképpen létrejött Nemzetközi Valutaalap és a Világbank szerepét és a hozzájuk fűződő amerikai érdekeket, az európai gazdasági stabilitás megteremtését célzó lépéseket, melyeknek a középpontjában a George C. Marshall külügyminiszter nevével fémjelzett program állt. Meggyőző képet kapunk arról, hogy a gazdasági lépések milyen módon kapcsolódtak az amerikai politikai és stratégiai célkitűzésekhez, s hogyan szolgálták a globális amerikai célokat.

Néhány kritikai megjegyzést azonban mindenképpen tenni kell. Először is, a rendkívüli fontosságú 1947-es Nemzetbiztonsági Törvényt a szerző mindössze egy lábjegyzetben tárgyalja (148. old.), holott ez a törvény teremtette meg azt a modern bürokráciát, amely alkalmassá tette az Egyesült Államokat a hidegháborús globális szerep ellátására az integrált fegyveres erők és az integrált hírszerzés révén. Némileg a háttérbe szorul a katonai kérdések tárgyalása. A Szovjetunió, köztudottan, fölényben volt Európában a hagyományos fegyverzetek tekintetében, s — többek között — ezért próbálta a Truman-kormány megtartani az atommonopóliumot: az Egyesült Államok elsősorban a stratégiai légierővel ellensúlyozta a szovjet szárazföldi erőfölényt Európában. Ennek a stratégiának az egyik legnyilvánvalóbb példáját az 1948–49-es berlini válság adta, amikor az amerikaiak atombombák szállítására is alkalmas B-29-es bombázókat telepítettek Nagy-Britanniába. Súlyosabb kérdés az egész hidegháború megítélése. Láng Imre mintha az amerikai újbaloldali, vagy „revizionista" történészek álláspontját venné át, akik az Egyesült Államokra hárították egyértelműen a hidegháború kirobbanását. A szerző „Az amerikai külpolitika és külgazdaság-politika változásai, 1945–1946" című fejezetben részletesen elemzi a háború utáni, a Szovjetunióval szembeni „ellenséges" lépéseket, például a kölcsönbérleti szerződés felmondását, a kölcsön és hiteltárgyalások kudarcát, az atomfegyverek nemzetközi korlátozására szolgáló Baruch-tervet, s — általánosságban — az amerikai univerzalizmus különböző megnyilvánulásait. A fenti lépések kétségtelenül hozzájárultak a kétoldalú amerikai-szovjet kapcsolatok romlásához, de azt is meg kell — kellett volna — említeni, hogy a roosevelti békülékenyebb, kompromisszumokra törekvő politikát részben azért váltotta fel a keményebb trumani megközelítés, mert az amerikaiak 1945 késő tavaszán-nyarán leszámoltak a Szovjetunióhoz, és a személy szerint Sztálinhoz fűződő illúzióikkal, többek között a Közép-Európában történtek miatt. Láng Imre kissé szemérmesen beszél a szovjet birodalom terjeszkedő politikájáról: például egyszerűen „politikai fordulatnak" minősíti az 1948 februári csehszlovákiai kommunista puccsot (109. old.), vagy minden kommentár nélkül közli azt az 1946 augusztusában előterjesztett átlátszó szovjet javaslatot, mely a Dardanellákat és a Boszporuszt török–szovjet „védelem" alá helyezné (86. old.) A legújabb szakirodalom már egyértelműen kihangsúlyozza mindkét fél felelősségét, illetve azt, hogy mind az amerikaiak, mind a szovjetek kölcsönösen félreértették egymás szándékait, s William Shakespeare darabjának a címét parafrálva akár „tévedések tragédiájáról" is beszélhetnénk a korai hidegháború egyes válságait illetően.

Maga Harry S. Truman elnök és a Demokrata Párt is szerette volna mindenképpen kihangsúlyozni a folyamatosságot Franklin D. Roosevelt *New Deal*-je és Truman *Fair Deal*-je között. A két belpolitikai programcsomag, a *Great Society*-vel kiegészülve, alapvetően megváltoztatta az amerikai belpolitikai viszonyokat: a szövetségi kormányzat és a tagállamok, az állam és az egyén, valamint az állam és a gazdaság egymáshoz való kapcsolatát. Kicsit leegyszerűsítve: megteremtették a „jóléti államot", annak minden előnyével és hátrányával egyetemben. Láng Imre ennek a folyamatnak a gazdasági oldalát kellő részletességgel és alapossággal tárgyalja. Bemutatja a két vezető párt, a Demokrata és a Republikánus Párt gazdasági filozófiája közötti eltéréseket, a II. világháború utáni gazdasági rekonverzió okozta nehézségeket, a Kongresszusban az 1940-es évek végén több-

séget szerzett — mind republikánus, mind demokrata — konzervatívok által az elnökre erőltetett jogszabályokat (mint például a Taft-Hartley Törvényt), valamint a szakszervezetek szerepét a gazdasági folyamatokban. A szerző két fejezetben foglalkozik a gazdasági változások társadalmi hatásaival is, bár mindenképpen érzékelhető, hogy inkább a gazdasági kérdések taglalása áll hozzá közelebb. A féloldalasság különösen szembetűnő a modern, elsősorban amerikai szakirodalom tükrében, ahol az ún. hagyományosabb témákat újabbakkal egészítették ki. Ezek közül kettőnek a hiánya említhető: a nők és a színesbőrűek helyzetének és megítélésének alaposabb bemutatása. Az előbbiek esetében drámai változásokról beszélhetünk: a munkába állt nők száma abszolút és relatív mértékben is emelkedett, a dolgozó nők összetételének megváltozott (egyre több családos nő vállalt munkát) ugyanúgy, mint a nők által betöltött munkahelyek milyensége (növekedett a „fehér- és kékgalléros" nők száma a „rózsaszíngalléros", azaz hagyományos női munkakörök rovására) s akkor még nem is beszéltünk a demográfiai tényezőkről, vagy a hagyományos családmodell fellazulásáról. Ami pedig a színesbőrűeket illeti, a II. világháború és annak következményei az ő helyzetüket is alapvetően befolyásolták. Igaz, a polgárjogi mozgalom megindulását általában a Brown-ügyben hozott 1954-es Legfelső Bírósági döntéstől szokták eredeztetni, de a legújabb kutatások már az 1930-as évek végére, s az 1940-es évek elejére teszik a mozgalom megszületését.

A belpolitikai részek tárgyalásánál lehet felvetni a jegyzetek hiányát. Több helyen is olyan adatokat hoz a szerző, melyeket vitatni lehet. Például, a 212. oldalon azt olvashatjuk, hogy „az 50-es évek felmérési adatai szerint a lakosság mintegy fele a hivatalos létminimum alatt élt". Ezzel szemben általánosan elfogadott tény, hogy az 1950-es évek gazdasági fellendülést hoztak az Egyesült Államoknak: az éves infláció 2% és a munkanélküliség 5% alatt maradt, az össznemzeti jövedelem megduplázódott, mindez 1954-es dollárértéket alapul véve 25%-os reálbérnövekedést jelentett, míg a reálbérek 30%-kal nőttek tíz év alatt. (vö. Schaller–Scharff–Schulzinger: *Present Tense. The United States since 1945*, 1992. 126. old.)

A könyvet, az impresszum szerint, egyetemi segédkönyvnek szánták. A már említett jegyzetek mellett azonban egy név- és tárgymutató hiánya is nehezítheti az érdeklődő egyetemi hallgatók és olvasók tájékozódását. A fentiek alapján azt a véleményt is meg lehet kockáztatni, hogy a cím némileg félrevezető, hiszen a Truman-korszak átfogó bemutatása helyett inkább az Egyesült Államok korabeli gazdaságpolitikájáról és külpolitikájáról esik szó, s ezekről a területekről valóban megbízható és autentikus képet kapunk. Ilyen értelemben is mondhatjuk, hogy Láng Imre tanulmánya előző monográfiájának folytatását jelenti.

Magyarics Tamás

Huszár Tibor

A HATALOM REJTETT DIMENZIÓI

A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 379 o.

A második világháborút lezáró 1947. évi békeszerződések életbe lépését követően hihetetlenül felgyorsultak a nemzetközi és a belpolitikai események. A három szövetséges nagyhatalom (Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Szovjetunió) addigi koalíciója felbomlott; politikai, gazdasági, katonai téren Európa kettészakadt. Létrejött a „megosztott világ", egy nyugati és egy keleti térféllel. Sajátos módon mindkét térfél meghatározó tényezője a korábbi, antiináci szövetséges nagyhatalom egyike volt: az USA a nyugati világ vezető ereje; a Szovjetunió pedig a keleti világ domináns hatalma lett. E bipoláris rendszer keleti felébe tagozódott be — geopolitikai helyzeténél fogva és egyéb, tényleges alternatíva híján — Magyarország is. Huszár Tibor e „betagozódási" folyamat logikáját követi nyomon „A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács 1948–1949" c. monográfiájában.

A szerző a bipoláris világ orwell-i „duplagondolat"-ával indítja könyvét. A duplagondolat jelensége kapcsán talán kézenfekvőnek tűnhet két további, illetve korábbi filozófiai gondolkodás és értelmezés megemlítése is. A weimari köztársaság utolsó éveiben létrejött ún. frankfurti iskola szerint az emberi gondolkodásnak alapvetően két (egy pozitív és egy negatív) dimenziója van. Az egyik a mindenkori status quo-t igazoló, ún. pozitív dimenzió; a másik pedig a kritikai, negatív

dimenzió. A második világháború után Herbert Marcuse „Az egydimenziós ember" c. elemzésében azt állapította meg, hogy a gondolkodás kritikai oldala megszűnőben van, illetve rejtve marad. Míg a fentebbiek az emberi gondolkodás dimenzióit elsősorban filozófiai eszközökkel kívánták megközelíteni és értelmezni, addig Huszár Tibor könyve a hatalom, a status quo dimenzióit — annak politikai, jogi, intézményi és személyi aspektusait, illetve azok kombinációit — a történettudomány eszközeivel látja és láttatja a Magyar Tudományos Tanács (MTT) létrejöttének és működésének az elemzésével.

A monográfiában jól követhető, hogy az MTT történetének tulajdonképpen mindegyik szakasza a hazai politikatörténet valamilyen meghatározó, jellemző fázisához „igazodott".

A Magyar Tudományos Tanács életre hívásáról — de facto — a Magyar Kommunista Párt (MKP) PB 1948. évi májusi ülése határozott. Ez a fórum az MTT-ről szóló tervezet részletes kidolgozására egy alkalmi bizottságot (Gerő Ernő, Révai József, Kállai Gyula, Szőnyi Tibor, Rusznyák István) küldött ki, mely mindössze tíz napot kapott a tervezet elkészítésére. E feltűnő sietség mögött az a meggondolás húzódott, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) létrehozásáig elvileg „kész helyzetet" akartak teremteni e területen.

A Magyar Tudományos Tanácsról szóló 1948:XXXVIII. tc. — formailag a parlamentáris szabályoknak megfelelően — 1948. szeptember 8-án született meg. A törvény szerint az MTT feladata a magyar tudomány és felsőoktatás irányítása volt (döntéshozó jogosítványokat azonban de jure nem kapott). Működését közvetlenül a miniszterelnök (Dinnyés Lajos) felügyelte; tagjait pedig a kormány javaslata alapján a köztársasági elnök (Szakasits Árpád) nevezte ki. Az MTT élén az Elnökség állott, amely valójában reprezentatív szerv volt. Az MTT három szakosztályra (társadalomtudományi, természettudományi, műszaki) tagolódott; a szakosztályok határozatait az Elnökség emelte jogerőre. Jelentékeny hatalmi jogosítványokkal csak az MTT elnöke (Gerő Ernő) rendelkezett, aki ellenőrzés nélkül végezhette munkáját és csak az MDP PB Titkársága — azaz tudományon kívüli intézmény — felé volt beszámolási kötelezettsége. Az MTT mellett Titkárságot hoztak létre, amelynek vezetője az ügyvezető titkár volt, személyzete pedig a miniszterelnökség létszámába nyert besorolást.

A Magyar Tudományos Tanács tehát formailag (de jure) állami testület volt; a valóságban (de facto) azonban az MKP, majd pedig az MDP szándékainak megfelelően formálódott és működött. Az állampárt a tudománypolitikai céljai gyakorlati végrehajtására használta fel; egyszerre volt eszköze a régi struktúra lebontásának és az új intézmények létrehozásának.

Jellemző, hogy az MTT tényleges megalakítására csak közel fél esztendővel a törvény megszületését követően, 1949. február 4-én került sor, az alakuló ülésére pedig február 25-én. E nyilvánvaló csúszás, illetve késedelem meghatározó oka éppen a politikai–ideológiai szférában történt átrendeződések — a Népfront körüli koncepcionális bizonytalanságok és többszöri módosulások — késleltető hatása volt.

A Magyar Tudományos Tanács első plenáris ülése — kiemelendő annak exkluzív jellegét — a Parlament épületében, a Minisztertanács tanácstermében zajlott. Gerő Ernő elnöki megnyitója a bipoláris világ létrejöttére figyelmeztetett, megjelölve a barátot és az ellenséget — „kifelé" és „befelé" egyaránt. Beszédében a Szovjetunió kötelezően kultikus és a „Nyugat" kötelezően kritikus megítélése fogalmazódott meg. E kettéhasadt világban nem voltak, nem lehettek autonóm szférák, semleges övezetek — mindenkinek az egyik vagy másik oldalra kellett állnia: „Lenin, Sztálin neve figyelmeztet bennünket arra, hogy az utolsó évtizedben gigantikus fejlődés ment végbe. Ideje ezt a tényt mindenkinek tudomásul vennie és nem utolsó sorban a tudományos munkásaink ama részének, mely ezt még nem tette meg és ideje ebből a felismerésből a szükséges tanulságokat levonni." (40. o.)

Gerő Ernő az ideológiai–politikai követelmények prioritásának kategórikus megfogalmazását olyan, országépítő célok (az 5 éves népgazdasági terv; 10 éves villamosítási és öntözési terv stb.) megfogalmazásával kapcsolta össze, melyekben bizonyos tudományok szerepe konkrétan is definiálható volt. Tudatosan nem szólt ugyanakkor pl. a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) státusával kapcsolatos elképzelésekről; a felsőoktatás átfogó reformjáról (a magyar felsőoktatást alapjaiban megrendítő változtatásokról); a politikai–ideológiai okokból és célokból tervezett kádercserékről. Bár ezek nem kerültek le a napirendről, de publikussá tételük — ekkor még — nem volt időszerű.

Az MTT legfontosabb szervének, a Pártkollégiumnak az 1949. évi májusi megalakítása az országgyűlési választások időpontjához „igazodott". Huszár Tibor könyvének legelgondolkodtatóbb fejezeteit éppen ezen testület működési mechanizmusának az elemzései adják.

Pártkollégium valamennyi miniszteriális jellegű intézményben működött Magyarországon a „fordulat" éveiben; de azok nem az adott intézmény párttagjait tömörítették, hanem a párt KV tesületeinek „meghosszabbított karjaiként" működtek; vagyis éppen általuk valósult meg a párt és az állam (kormány) csúcsainak az összeolvasztása. Ily módon jött létre a pártfelügyelet közvetlen kiterjesztése a gazdasági, katonai, közigazgatási, kulturális és tudományos élet irányító testületeiben — pl. az MTT-ben és megfelelő közvetítéssel az MTA-ban is.

A politikai úton életre hívott Pártkollégium működésének formálisan nem volt jogalapja; de jure illegitimnek volt tekinthető. Az 1949. évi alkotmány (1949:XX. tv.) a párt vezető szerepét nem foglalta törvénybe (ezt csak az alkotmány módosításáról szóló 1972:I. tv. tartalmazta). Az MTT ügyrendjében a Pártkollégium irányítását tételesen nem fogalmazták meg. Sőt, az MTT ügyrendjét maga a Pártkollégium készítette, nem pedig az MTT-t felügyelő minisztertanács.

A Pártkollégium elnöke Gerő Ernő lett, aki az MDP PB tagja, államtitkár, pénzügyminiszter, az MTT elnöke, az MTT Elnökségének az elnöke is volt egyszemélyben. (A Pártkollégium tagjai: Alexits György, Révai József, Kossa István, Hevesi Gyula, Lukács György.) A Pártkollégium kompetenciáját az MTT működését érintő valamennyi kérdésre kiterjesztették, ami gyakorlatilag korlátlan mozgásteret biztosított Gerő Ernő számára. Bár erre felhatalmazása nem volt, a Pártkollégium érdemben jogalkotóként működött.

A Pártkollégium döntései a tudományos nyilvánosságban egyáltalán nem voltak ismertek, mivel annak irányító szerepe a szigorúan bizalmas mechanizmusok körébe tartozott. Nyilvánosságra azok az MTT Elnöksége neve alatt, állami rendelkezésként jelentek meg. A Pártkollégium a magyar tudomány és felsőoktatás legfőbb döntéshozó fórumaként kívánt funkcionálni, s minden lényegesnek ítélt folyamatot az ellenőrzése alá akart vonni.

Tény, hogy a háború után a tudományos kutatás és a felsőoktatás modernizációja elodázhatatlan volt; a progresszív értelmiség régi követelése volt a plebejus rétegek gyermekeinek beemelése az értelmiségbe. A gyakorlatban azonban ez kontraszelektálódó őrségváltássá torzult: a hatalom által önkényesen használható eszközzé kívánták „szelidíteni" a tudományt; egyidejűleg hegemón helyzetbe hozva azokat, akik az „új gondolkodásmódot" meghonosítják. Ezt a feladatot legmaradéktalanabbul a Pártkollégium vezette Magyar Tudományos Tanács teljesítette. E tényen az sem változtatott, hogy a Pártkollégium új kutatóintézetek létrehozásában is kezdeményező szerepet játszott (pl. a későbbi Központi Fizikai Kutatóintézet; Erdészeti Tudományos Intézet; Agrokémiai Intézet; Alkalmazott Matematikai Intézet).

A tudománypolitikával összefüggésben Huszár Tibor négy különböző hatalmi és döntéshozatali dimenzió, kommunikációs tér (1. MTA Igazgató Tanácsa és osztályai; 2. Az MTT, illetve annak szakosztályai; 3. az MTT Pártkollégiuma; 4. szovjet–magyar információs csatorna) meglétére következtet. A szerző tényekkel és adatokkal bizonyítja, hogy e különböző kommunikációs terekben más-más volt a „beavatottság" foka. Igen tanulságosak a monográfiának azon fejezetei, amelyek az egyes kommunikációs terek közötti „átmeneteket", vagy éppen azokat elválasztó „falakat" illusztrálják; illetve azt, hogy „belülről" átlátható volt az egész többlépcsős térszerkezet, „kifelé" haladva azonban csökkent az információk száma és az áttekinthetőség.

Hogy csupán néhány példát említsünk:

Az MTT, illetve annak szakosztályai „beavatottként" káderezték, minősítettek egyetemi professzorokat és akadémikusokat; ugyanakkor egy „belsőbb körben" már éppen a korábbi minősítők szakmai, vagy politikai hitelességét kérdőjelezték meg (jelezve–bizonyítva, hogy a bűnbakképzéshez ürügyet mindig lehetett találni). Így a különböző minősítések sokkal inkább a mindenkori minősítőket, semmint a minősített személyeket jellemezték.

A Pártkollégiumnak a kiemelendő tudósok és kutatók anyagi helyzetéről — bér és nyugdíj korrekciós intézkedések; tudományos pótlékok; javadalmak; kiváltságok (gépkocsik, kórházak, telefonok, üdülők használata stb.) — szóló rendelkezésének volt olyan kitétele, amely érzékeltette az intézkedések paternalista jellegét, továbbá annak (indirekten megfogalmazott) politikai függőségét, t.i.: „ez a juttatás bármikor visszavonható".

A Magyar Tudományos Tanács Pártkollégiuma 1949 júniusában — a Rajk-per árnyékában — foglalt állást a Magyar Tudományos Akadémia bekebelezésének forgatókönyvéről. Eszerint az MTA-nak magának kellett kezdeményeznie az MTT-vel való „egyesülést" oly módon, hogy az MTA nem kommunista tagjaitól induljon ki egy kampány, „amelyben az Akadémia jelenlegi célkitűzését és szervezetét elavultnak minősítik"; hogy ezáltal a törvényesség látszata is megőrződjön. E javaslathoz fűzött megjegyzés kiemelte: „Módszerünk lényege tehát abban áll, hogy az Akadémiát csupán »korszerűen átszervezzük«, valójában azonban azt érjük el az átszervezéssel, hogy a reakciós elemek

(1–2 elszigetelt kivételtől eltekintve) teljesen eltűnnek, s az Akadémia a Párt intencióinak megfelelően irányíthatóvá válik anélkül, hogy a régi Akadémiát formálisan szétvertük volna." (169. o.)

Az MTA bekebelezését csak a hatalmi dimenziók és kommunikációs terek átláthatatlansága esetén — bizonyos szinteken pedig a folytonosság látszatának az egyidejű megőrzésével — lehetett megvalósítani. A helyzetet (a „Tiltás"–„Tűrés"–„Támogatás" jegyében) igyekeztek többértelművé tenni; nemcsak az éberség és a félelem bénító közérzületét, a biztonságérzet megingatását erősítették — hangsúlyozza Huszár Tibor —, de jövőképet, modernizációs programot is kínáltak. Az MTA szuverenitásának felfüggesztése a jogállam intézményei felszámolásának és az állampárti intézményrendszer kiépítésének a folyamatába tartozott. A tudás-elit tagjai e váltást korántsem egyféleképpen élték meg és értelmezték. A monográfia a tudósi, közéleti, emberi magatartások és sorsok sokféleségét, nem egyszer megdöbbentő eseteit mutatja be.

Az olvasó áttekintheti az új Akadémiai Törvény (1949:XXVII. tv.) megszületésének egyes stációit, amelyek lényegében a Pártkollégium koncepcióinak realizálását jelentették: az MTA betagolását az állampárti politikai intézményrendszerbe; az MTA autonómiájának felfüggesztése, az MTT-nek az MTA-val való „egyesülése" útján.

Az MTA újjászervezésével „őrségváltás" ment végbe annak vezető posztjain és tagságában is. A puccsszerűen elfogadtatott új alapszabály szerint az Akadémia tagjai tiszteleti, belső és külső tagok lehettek. (Új tiszteleti tag lett Gerő Ernő a műszaki tudományok osztályán és Révai József a társadalmi tudományok osztályán.) A tagok jogállásában a legjelentősebb változás a tanácskozó tagság intézménye volt: „A tanácskozó tagok eddigi tagsági címüket »tanácskozó« megjelöléssel továbbra is használhatják, az Akadémia osztályainak ülésein — a zárt üléseket kivéve — részt vehetnek és tudományos kérdésekben felszólalhatnak. Szavazati joguk, valamint szervezeti és vagyoni kérdésekben felszólalási joguk nincs." (196. o.) Az „új" Akadémia „tanácskozó tagjai" lettek többek között: Andreánszky Gábor, Balla Antal, Balogh Artúr, Bibó István, Boér Elek, Domanovszky Sándor, Eckhardt Sándor, Gajzágó László, Gáldi László, Gerevich Tibor, Hajnal István, Holub József, Horváth Barna, Lazicius Gyula, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Mendöl Tibor, Molnár Kálmán, Navratil Ákos, Pattantyús Géza, Sík Sándor, Supka Géza. A „tanácskozó tag" kifejezés eufémizmus volt: a gyakorlatban a kizárás szinonímája, fedőneve lett.

A tudás-elit alapvetően politikai indítékok alapján való megrostálása, akadémikusok tömeges eltávolítása az MTA-ról — Alföldy András, Áprily (Jékely) Zoltán, Baranyai Lipót, Bay Zoltán, Békésy György, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Márai Sándor, Moór Gyula, Papp Simon, Pátzay Pál, Ravasz László, Tamási Áron és mások — a nemzet szellemi potenciálját alapjaiban érintette. Az új állam csak az általa diktált feltételek alapján megújult Akadémia számára biztosította a működtetéshez szükséges feltételeket és pénzügyi fedezetet.

A monográfia forrásbázisát az MTA Levéltárában, az MTA Könyvtárának Kézirattárában, a Magyar Országos Levéltár MDP–MSZMP Iratok Osztályán és a Politikatörténeti Intézet Levéltárában fellelhető, a témára vonatkozó iratok, jegyzőkönyvek és egyéb archívumi anyagok képezik. A vaskos kötet végén — Nattán Júlia összeállításában — közel ötszáz olyan személy (tudós, politikus) életrajzi adataival ismerkedhet meg az olvasó, akik a könyvben elemzett folyamatok aktív szereplői, vagy szenvedő alanyai voltak.

Huszár Tibor könyve „csupán" egyetlen intézmény, a Magyar Tudományos Tanács történetét, a tudománypolitikában betöltött helyét és funkcióját vizsgálja. A kötet mindazonáltal ennél sokkal többet tár fel: esettanulmányként értékelhető a „megosztott világ" keleti felébe történő „betagozódási" folyamat logikájának, az állampárti hatalom működési mechanizmusának, különböző (nyílt–köztes–rejtett) dimenzióinak a bemutatásával, illetve az ezek közötti kapcsolatok, átmenetek és mozgások leképezésével.

Föglein Gizella

KISKUNDOROZSMA

Tanulmányok. Szerkesztette Kövér Lajos és Tóth Sándor László.
Szegedi Somogyi Könyvtár kiadása, Szeged, 1995. 750 o. + fényképmellékletek.

Kiskundorozsma Szeged melleti, majd „vonzáskörzeti község", később „városhoz tapadó, azzal összenőtt település" — jellemzi Dorozsma helyzetét a szerzők egyike, Fábián György. Bellon

Tibor néprajzkutató pedig arra figyelmeztet: „a Szeged tőszomszédságában fekvő Dorozsmára menynyire nem terjedt ki a kutatói érdeklődés". A szegedi táj olyan nagy kutatói, mint Erdei Ferenc és Bálint Sándor figyelmét sem keltette fel e büszke, elveszett függetlenségét gyakran ma is felemlegető jászkun település, melynek egyetlen történeti monográfiáját a falu szülötte, Sztriha Kálmán kanonok–plébános készítette el (1937). Ezért fontos alapmunka a tizennyolc szegedi kutató — s Radnóti Tamás, a vállalkozás titkárának szervező — munkájaként megjelent hatalmas kötet.

A könyv része, és utolsó darabja egy másfél–két évtizede elképzelt nagyívű tervnek, melyet Hegyi András szerkesztőként kezdett megvalósítani: megírni a Szeged környéki települések történetét. Algyő, Tápé, Szőreg, Deszk monográfiája után, a közben elhúnyt Hegyi András feladatát átvett kollégák szerkesztésében jelent meg egy fontos és szimbolikus évben: a jászkun redemptio 250. évfordulóján.

A kötet az említett sorozat négyes tagolódását követi: a természet- és gazdaságföldrajzi fejezeteket a történelmi rész követi, ezt pedig az anyagi, tárgyi és szellemi kultúra (egyszóval a néprajz és nyelvészet) fejezetei zárják. Hatalmas melléklet egészíti ki a tanulmányokat: a dorozsmai redemptusok (18. sz.), a nagy adózók és közbirtokosok névsorai (19. sz.), az első világháború áldozatainak névsora, az 1851-es birtokfelvallási jegyzőkönyv, 144 fénykép, valamint 25 grafikai ábra és térkép.

*

A meglepően nagy alapkutatáson épülő, jól illusztrált természetföldrajzi fejezet (Andó Mihály) alapozza meg a régész Nagy Erzsébet tárgyszerű, e század terepbejárásainak és ásatásainak mérlegéről készített szolíd kutatási beszámolóját. A korai neolitikumtól kezdve (Körös-csoport népe) bronzkori, hun, szarmata, avar leletek jelzik e Szegedhez közeli kistájon a folyamatos emberi településeket, s a honfoglaláskori temetők a 10. századi benépesülést, amelyet a Dorozsma-nemzetséghez köt a szerző éppúgy, mint Petrovics István, aki a honfoglalástól Mohácsig ívelő félévezredről ad képet. E hatalmas korszakban „még a tucatot sem éri el ... a fennmaradt oklevelek száma", írja Petrovics. Rekonstrukciója mégis meggyőzően bizonyítja az Ajtony fennhatósága alá tartozást, és a „de genere Durusma" fonalán a Garaiakhoz tartozás ügyeit. Az 1478-as oklevél, mely egy hosszú pereskedést lezárva születik, jó alap Petrovics számára, hogy bemutassa a középkori, elpusztuló (mongolok) és újjászülető falut.

A középkori monostorral kapcsolatos kérdések és viták összefoglalása is komoly teljesítmény, s külön kiemelendő: a szerző diszkréten, de határozottan megjelöli azokat a pontokat, ahol az első monográfus, Sztriha Kálmán megállapításai nem helytállóak.

Fontos megállapítás az is: Dorozsma sorvadása nem a török pusztulással kezdődött, érzékelhető ez már a 15. század végén. Tóth Sándor László itt veszi fel a fonalat. Ugyancsak levéltári forrásokon alapuló kutatások alapján mutatja be („A pusztától az újjátelepítésig") a térség 16–18. századi történetét.

Meggyőző a falu pusztulásával kapcsolatos hipotézise (1526. szept. 28.), plasztikus a prédium–periódus leírása és a pusztákért való, ekkor kezdődő hosszú vita bemutatása Szeged és a Német Lovagrend között, valamint az is, hogy jelzi a forrásokban való hiányokkal kapcsolatos gondjait.

Rákos István „Az újjáépítéstől 1848-ig" írja meg a falu történetét, beleillesztve Dorozsmát immár a Kiskun Területbe. A jászkun telepítés, a Szegeddel való konfliktusok, az 1719-es községgé nyilvánítás, a redemptio ügyei a legfontosabbak. Rákos ugyancsak példásan feltárta a levéltári forrásokat, szép gazdaság- és társadalomtörténeti áttekintést ad, s ebből logikusan tudja levezetni a mezővárossá nyilvánítás (1838) eseményeit, kb. 9000-es lélekszámú községet jelenítve meg. E periódusban kezd formálódni az a gazdasági szerkezet, mely a 19–20. században markánssá válik (erről Sebesi Judit és Juhász Antal írt). Az állattenyésztés (juh) dominanciája, a törpebirtokosok túlsúlya, erős nincstelen réteg, kezdődő szőlőtelepítések, piaci kapcsolatok és a tanyásodás kezdetei, a dohánytermelés kísérletei, az iparosság izmosodása a főbb témák.

Figyelmet érdemel a községi–mezővárosi önkormányzat bemutatása is, amely a helyi gazdaeliten belüli családi rivalizálás kezdeteit jelzi, s amelyet a későbbi fejezetek egészen az 1950-es évekig (napjainkig?) bemutatnak.

Ebben a komoly, gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve önigazgatástörténeti (Sebesi Judit) képben könnyed fejezet Kövér Lajosé, aki a települést az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején mutatja be. Kövér feladata nem volt hálás: Dorozsma természetesen nem epicentruma a szabadságharc történéseinek. Ezt tudja Kövér is, ezért nem akarja túldimenzionálni a község sze-

repét e periódusban, de néhány „sztorit" azért tud mondani. Petőfi 1848-as választási kampányát (Dorozsma is Petőfi választási körzetéhez tartozik s ő maga is tart beszédet Dorozsmán); hasonlóan „Mária főhadnagyhoz" (Lebstück Mária), aki esküvőjét itt tartotta. Persze az is kiderül: a redemptiós községben a jobbágyfelszabadítás hatása a falu társadalmára korlátozott jelentőségű volt.

Géczi Lajos 1849–1967 között tekinti át a mezőváros történetét, a közigazgatásra, a városi életre és városgazdaságra figyelve. A fejezet tanulsága igen fontos: az önkormányzat kezd *városi* szempontok szerint tevékenykedni, s perspektivikusan szemlélni községe jövőjét. Géczi önkorlátozása jogos éppúgy, mint Sebesi Judité, aki az 1867–1918 közötti fejezetet írta meg, hiszen a gazdaságról, társadalomról, népéletről Juhász Antal írt hatalmas, jól megalapozott fejezetet (1850–1918).

Sebesi és Juhász nyomán világossá lesz: a dualizmus periódusa a dinamizmus és a megtorpanás–megmerevedés korszaka Dorozsma számára. Ennek csak felszíni jele, hogy 1872-ben elveszti mezővárosi státuszát és nagyközséggé lesz: az érdekeltek egyetértésével. Miközben a falusi polgárosodás izmosodása, a paraszti–cívis elit dinamizmusa és viszályai evidens, fontos fejlődési jegyekként ekkor váltak karakterisztikussá. A községi legelők felosztása és a tanyásodás dinamizmusa, a szőlőtelepítés expanziója, a juhtenyésztés felfutása majd megroppanása, egy hatalmas (a lakosság kb. 1/3-a) agrárproletár — kubikus, téglás — réteg kialakulása, a kereskedelmi és pénzügyek modernizálódása (3 pénzintézet alakul a faluban), az első korszerű üzemek megjelenése (2 gőzmalom, fűrészmalmok) jelzik ezt, valamint az is, hogy megkezdődik a hatalmas dorozsmai határban olyan tanyacentrumok formálódása, amelyek az 1950-es években válnak majd önálló falvakká (Bordány, Üllés, Zsombó).

Nagy Miklós két fejezetben az 1918–19-es, illetve az 1919–1944-es periódust mutatja be. Gondunk azzal van, hogy e fejezetek „munkásmozgalom-centrikusak", és ezért a korszak belső *arányait* nem jelzik kellően. A „civil szervezetek" két világháború közötti bemutatása — szóval a mindennapok történései — még akkor is hiány, ha Bellon Tibor szép néprajzi fejezete („Népszokások"), elsősorban szóbeli gyűjtés alapján, némileg enyhíti ezt. Hiányolható a szisztematikus levéltári kutatás is, bárha e periódus fő sajátosságait a fejezet érzékelteti. Nagy István a koalíciós időszakot mutatja be (1944–48); talán túl sokat ír az általános magyar eseményekről, s kevesebbet Dorozsmáról. A források nyilvánvaló hiányát a szerző kortársi interjúkkal pótolhatta volna.

A recenzens számára az is kérdés, hogy Kanyó Ferenc kutatásait, — aki a második világháború dorozsmai áldozatait gyűjtötte össze — (egy szélesebb „össz-szegedi" keretben), miért nem használta e fejezet, illetve a szerkesztők miért nem konzultáltak Kanyóval, akinek megjelenés előtt áll e munkája.

Fábián György 1948–1960 közötti periódusról írt fejezete gazdag levéltári alapon épült. Különösen érdekes az 1944-ben kezdődő koalíciós *elitcsere* (mely — hadd tegyük hozzá — gyanúnk szerint a régi családi rivalizálásokat „modernizálta": a Dorozsmán alakuló pártok családi meghatározottságai meglepően erősnek tűnnek), a szövetkezetesítés sikertelensége az 1950-es években. Fontosak a földreformról írottak: a földhiány miatt az 1219 igénylőből csak 298 kapott némi földet. A *nincstelenség*, a földtelenség, mint Dorozsma történetének egyik állandó tényezője, túlélte tehát a II. világháborút.

Fontos a falu által elkészített hároméves terv bemutatása — mert ma is aktuális! —; a „nagy-Szeged" terv első kísérletei és kudarca (a jugoszláv határ közelsége miatt); a közművelődésről alkotott kép és a politikai körkép — beleértve 1956-ot is, amely, mint a szerző jelzi: Dorozsmán nem mutatott sok említésre szolgáló eseményt; (ámbátor: a falu emlékezetét és Fábián forrásait érdemes lenne szembesíteni!), a társadalmi szerkezet és változásainak bemutatása, az új (kommunista, „népfrontos") elitcsere jelzése.

Külön kiemelendő, hogy Fábián az első, aki, ha röviden is, de felveti a cigánykérdést. Mert hát arról van szó: Kiskundorozsmán a 18. századtól folyamatosan jelentős cigány csoport élt. A kötet szerkesztői egy önálló fejezetet képzeltek e témakörről: sajnálatos módon ez mégsem készült el.

Fábián — és a kötet — az 1960-as évek elején zárja le Dorozsma történetét. Sajnos. Gyanúnk, hogy egy *„koncepcionális"*, és egy *taktikai* megfontolás eredményeként. Az eredeti sorozatkoncepció valószínűleg a „szocializmus alapjainak lerakása" pillanatát tartotta „illőnek", ahol le lehet zárni a kötetet. Ez lehetett a koncepcionális ok. A „taktikai": 1973-ban Kiskundorozsmát Szegedhez *csatolták*, amit már az 1980-as években erős helyi kritika illetett. „Taktikusabb" volt tehát e kérdést elkerülni.

Így persze két szerző meglehetősen furcsa helyzetbe került. Abonyiné Palotás Jolán („Gazdaságföldrajzi viszonyok") és Szabó Tibor („Oktatás és közművelődés"), akik az 1980–90-es éveket,

tehát a jelent tekintették át, valójában alap nélkül kellett, hogy építkezzenek. Áttekintő fejezeteik hasznosak, információban gazdagok, de — a fentiek miatt — kérdéseket keltők, ezért: úgy tűnik, még meg kell írni Dorozsma 1960–1990 közötti történetét is.

*

Az olvasó konstatálhatja, hogy a recenzens elsősorban a 20. századot illetően fogalmazta meg hiányérzeteit, kritikai megjegyzéseit. Ez nyilvánvalóan nem a szerzők, s még kevésbé a szerkesztők bírálata. Egy nagy — kitűnő — vállalkozás mérlegét próbáltam csupán megvonni, megkeresve azokat a pontokat, ahol további kutatásokra lenne szükség. S ez épp a közelmúlt, a lassan elköszönő évszázad. Mert hát éppen Szabó Tibor, az utolsó fejezet szerzője, a *Dorozsmai Napló* 1993-as februári számának említésével zárja a kötetet: Dorozsma rosszul érzi magát Szegedhez „csatoltan"; nem respektálják identitását egy olyan nagy-Szeged keretében, mely ma is centralizált városállamként viselkedik, s nem érdekli, mi is történik a „nagykörúton túl", s egyfajta „kolóniaként" kezeli Dorozsmát, Tápét, Szőreget, Algyőt, Gyálarétet, azaz a csatolt falvakat. Úgy tűnik tehát: e kötetnek súlyos aktuális üzenete is van!

A recenzens itt be is fejezhetné, ha nem tartaná illőnek és fontosnak, hogy jelezze: a kötetben Szabó József nyelvész két szép és igényes fejeztet írt Dorozsma földrajzi neveiről és a nyelvjárásokról, Juhász Antal a dorozsmai kocsigyártó mesterségről, Katona Imre a kubikosokról és téglásokról, Bucsuháziné Lovai Margit a szélmalomról, Bellon Tibor pedig egy vibrálóan érdekes tanulmányt a népszokásokról.

Anderle Ádám

20. SZÁZADI EGYETEMES TÖRTÉNET

I. kötet. 1890–1945.

Diószegi István–Harsányi Iván–Krausz Tamás–Németh István (szerk.):

Korona Kiadó, Budapest 1995. 588 o.

A történész, ha nehezen is, de időnként rászánja magát arra, hogy összegezze ismereteit egy adott korszakról. Ösztönzést különösen akkor kap erre, amikor látja hallgatói hogyan „kínlódnak" az események, információk rengetegében egy szigorlat során. S e kínlódást, tévelygést nem feltétlenül a felkészülés hiánya okozza, hanem az, hogy nincs egy útmutató, egy „jelzőtábla", mely segítene rendszerezni a vizsgához szükséges ismereteket. Ez a helyzet szüli meg, előbb vagy utóbb azt az összegzést, melyet az egyetemi nyelv egyszerűen „jegyzetnek" nevez. S ha a szerző vagy szerzői gárda ambiciózusabb, akár tankönyv is lehet a műből, s ezáltal átlépheti az egyetem falait, hogy a történelem tágabb közönségének érdeklődését is kielégítse. Valami ilyesmi történik a „20. századi egyetemes történet" című munkával.

Már a számok is imponálóak, s ambiciózus vállalkozást sejtetnek. Ezt jelzi az öt egyetemet, főiskolát és három generációt képviselő huszonkét szerző. A tapasztalt, neves professzorok és a közép generáció mellett megjelent a legifjabb korosztály, a doktoranduszok, illetve — ma divatos kifejezéssel élve — a PhD-sek nemzedéke is. Időben és különösen térben nagy ívű a vállalkozás, mert nem csupán Európával foglalkozik, hanem átfogja a földgolyó egészét. Az igényességet jelzi az a törekvés, hogy a politika, a gazdaságtörténet mellett társadalom és kultúrtörténetet is kap az olvasó. Számvetés, leltár ez a könyv a század végén, az ezredforduló előtt egy szörnyű évszázadról. Az olvasó, s így a recenzens is persze nem csupán emiatt kezd el morfondírozni.

Az egyik dolog, ami a könyv átrágása után foglalkoztatja, az a szerzők nagy száma abból a szempontból, hogy a már imponálónak nevezett mennyiség mennyiben segítette a vállalkozást. Egy időben s térben hatalmasat fogó munka első látásra kétségtelenül a szakemberek nagyobb létszámát igényelheti, hiszen egy vagy néhány szerzőtől nem várható el, hogy politikához, gazdasághoz, kultúrához egyaránt értsen Európában vagy azon kívül. A nemzetközi szakirodalomban is találkozunk szerzői teamekkel, ha nem is ekkora létszámúval hasonló munka esetén. Igaz, az ellenkezőre is van példa, amikor egy szerző írja meg az egész világ vagy Európa történetét (Pl. Robert Schnerb: Le XIXe siècle, Quadrige (PUF, Paris 1968) 1993, Robert Gildea: Barricades and Borders. Europe 1800–1914, Oxford University Press 1987., s még lehetne sorolni példákat). S bár szakértelem szempontjából a szerzői közösségek javára billen a mérleg, a nemzetközi szakirodalom alapján a

recenzensnek az a tapasztalata, hogy az igazán sikeres munkák az egy, maximum két fős szerzői vállalkozásokhoz kapcsolódnak. A siker titka pedig nem a részletekben van, hanem a koncepcióban, ahogy a könyv írója valamilyen szempontrendszernek alárendelve összefogja a bemutatott kort. S ez azt is kompenzálja, ha a szerző egy-egy részkérdésnek nem igazán a szakértője.

Az általunk vizsgált munka a szerkesztők szerepét kiemelő részek, részletek összege. A könyv mintha egy hatalmas, az esetek jó részében élvezetes tanulmány gyűjtemény lenne, amit csupán az fog össze, hogy valamennyi bemutatott ország vagy régió története a 20. században játszódik le. Ez persze egy újabb kérdést is felvet.

Mi az egyetemes, a világtörténelem? Egyenlő lenne az országok, régiók összességével vagy más is kell ahhoz, hogy az egyetemes jelző kikerülhessen? Ha kontinensünk történetét nézzük, megállapíthatjuk, hogy vannak olyan folyamatok, amelyekre ráillik az ún. európai fejlődés elnevezés, még akkor is, ha ezek a jellemzők nem konkrétan jelennek meg mindenütt, hanem tendenciózusan érvényesülnek. S vannak olyan jelenségek, melyek csupán egy-egy ország, régió sajátjai. Az egyetemesség pedig a két vonal, a fő jellemzők és a sajátosságok együttesében, összehasonlító elemzésében érvényesül.

A könyv számára a fejlődés fő vonalát elsősorban a külpolitikai mozgás jelenti. S bár ebben van igazsága a szerzőknek, mégis a gazdaság és a politika belső változásaihoz képest ez egy szűkebb fejlődési sávot képvisel. Ráadásul azzal a veszéllyel jár, hogy a külpolitika bizonyos eseményei ismétlődnek. Megjelennek ugyanis a nemzetközi kapcsolatoknál, s megjelennek akkor is, amikor egy-egy ország külpolitikájáról van szó. Ugyanilyen ismétlődés figyelhető meg a háborúk esetében. Van egy-egy összefoglaló az első, illetve a második világháborúról, de az egyes országoknál is bemutatják a szerzők a háborús szerepet, a háború hatását az adott országra. S ebben, mármint az ismétlésekben következetes a könyv. Abban viszont nem, hogy a művelődéstörténet minden esetben megjelenjen. S abban sem, hogy mit jelent a művelődéstörténet. Életmódot, szokásokat, irodalmat, tudományt vagy mindegyiket? Ahány szerző, annyi változat.

Dicséretesen következetes viszont abban, hogy a kis országokat is bemutatja. Igaz, teljességre csak Európában törekszik. A többi kontinens történeténél inkább a nagy, a meghatározó országokra koncentrál, s a kisebb országokról csupán néhány lexikonszerű információ jelenik meg.

A recenzensnek néhány apró, de bosszantó elnézést is meg kell említenie. Az egyik a három császár szövetségének az évszáma, amely nem 1881, hanem 1873. Az előbbi évszám ugyanis már a szövetség megújítását jelentette. Ugyancsak valami félreértés vagy elnézés lehet az a megállapítás miszerint „Bulgária pótlása céljából Moszkva Montenegróban próbálta visszaszerezni elveszett befolyását...". S mindez a 19. század nyolcvanas éveiben történik, amikor az orosz külpolitikát még Szentpétervárott intézték, mert ez volt a főváros. Ezen apróságokat csupán ezért említi a recenzens, mert a könyv elsősorban az egyetemi oktatást akarja szolgálni, ezért illik figyelni az adatok pontosságára.

A könyvet azonban a hibák ellenére is elsősorban az elején már említett erényei miatt érdemes kézbe venni egyetemi hallgatónak éppúgy, mint a történelem iránt csak érdeklődő olvasónak. Ami pedig a javított kiadást vagy a világtörténelmet a második világháborútól napjainkig bemutató második kötetet illeti szerző és szerkesztő számára az első rész hiányosságai kellő tanulságul szolgálhatnak.

Majoros István

Jane Lewis

WOMEN IN BRITAIN SINCE 1945.

Women, Family, Work and the State in the Post-War Years

Blackwell, Oxford, Cambridge 1994. 149 o.

NŐK HELYZETE NAGY BRITANNIÁBAN 1945 UTÁN.

A nők, a család és az állam a II. világháború után

A Brit Jelenkorkutató Intézetet (Institute of Contemporary British History) 1986-ban alapították azzal a céllal, hogy koordinálja a Nagy Britannia II. világháború utáni történetének különböző területein folyó kutatásokat. Az Intézet munkája során nemcsak konferenciákat szervez,

hanem egy negyedévenként megjelenő lapot, a *Contemporary Record*-ot és egy rendkívül sikeres könyvsorozatot is kiad. A *Making of Contemporary Britain* című könyvsorozat napjainkra immár tucatnyi kötetében a témák legkiválóbb történész szakértői írnak a nagyközönség számára érthető, tudatosan népszerű stílusban, mint például Alec Cairncross a brit gazdaságtörténetről, Arthur Marwick a kultúráról, John Darwin a brit birodalom hanyatlásáról. Az Intézet vezetősége azzal a céllal indította útjára a sorozatot, hogy kielégítse a nagyközönség részéről a jelenkor iránti nagyfokú érdeklődést. Külön értéke a sorozatnak, hogy a szerzők figyelembe veszik az oktatás és az oktathatóság szempontjait minden szinten, hiszen a köteteket egyaránt segédeszközként használhatja a témát tanító középiskolai tanár vagy egyetemi oktató és diák, és a kötetekhez szervesen csatalakozó bibliográfiai összefoglaló pedig az érdeklődőknek nyújt további tájékoztatást.

Ebben a sorozatban jelent meg Jane Lewis, a patinás oxfordi All Souls College professzorának, számos brit nőkérdéssel történelmi perspektívában foglalkozó kötet szerzőjének összefoglaló munkája. A kötet arra a kérdésre keresi a választ, hogy ha a II. világháború után a brit társadalom alapvető változásokon ment át, akkor ez milyen változást hozott a nőknek. Választ keres arra, hogy melyek voltak az előzményei, okai és következményei a korszak legfontosabb trendjeinek. Ezek a trendek a házas nők fokozott munkába állása, a válások száma növekedése, az egyszülős vagy csonka családok, a házasság nélkül együtt élők arányának növekedése. A női munkavállalás növekedése megítélésében nem egységes az irodalom, hiszen egyrészről a nők önálló keresethez jutása növelte az egyenjogúságot, másrészt fokozta a szegregációt, mert a nők általában 30%-kal kevesebb bért kapnak ugyanazért a munkáért, mint a férfiak. Az 1945 utáni éveket tehát nem lehet csupán a gazdasági önállóság, illetve a válások megkönnyítése és a fogamzásgátlás elterjedése révén a szexuális autonómia kiteljesülésének tekinteni. Nagy-Britannia „társadalmi nem" (gender) alapján történt megosztottságát szélesebb perspektívában elemezve Jane Lewis rámutat arra, hogy Nagy Britanniában a fizetett munkavállalás ugrásszerű növekedése nem járt együtt a fizetetlen házi munka mennyiségének radikális csökkenésével. A nők helyzetében bekövetkezett, valóban forradalminak nevezhető változás esetében pedig a szerző felteszi a kérdést, hogy a kodifikációban bekövetkező könnyítések valóban ennek a „megengedő szándéknak" voltak-e következményei, és hogy milyen mértékben és hogyan változtak az értékek és a társadalmi attitűdök és hogy ezek a változások milyen mértékben jelentettek változást nemcsak a nők, hanem a férfiak életében. Az általánosan kirajzolódó kép nem a brit nők autonómiájának növekedését mutatja ki, hanem a kétségtelen változások ellenére a függő helyzet színesedését. A brit nők vagy a férjük keresetétől függenek, mint a hagyományos polgári családban, vagy az állam jóléti juttatásaitól vagy a saját bérüktől. Ez utóbbit sem lehet egyértelműen megítélni, hogy ilyen függés mennyiben járul hozzá a függetlenséghez. Ezt a kérdést a szerző részletesen vizsgálja a női munkavállalás trendjeit, motivációit elemző fejezetében. A „dolgozó anya", mint kifejezés Nagy Britanniában is az 1950-es évek terméke. Jól kifejezi, hogy az ún. kettős teher nem csak szocialista típusú emancipációt követő kelet-európai államok nőpolgárait sújtotta, hanem a II. világháborút követő gazdasági fellendülés egyik szükséges kísérőjelensége volt.

A „társadalmi nem" és a családpolitika az 1940 és 1980-as években című fejezetben Jane Lewis rámutat arra, hogy a nőkön, mint társadalmi csoporton belüli differenciálódás nőtt, de az előnyök, melyek a fokozódó női munkavállalással elérhetők, rendkívül törékenynek bizonyulhatnak, hiszen nincsenek meg sem az egyéni, sem a közösségi szinten a garanciák annak tartós fenntartására. Angliában is kialakult egy sztereotípia arról, hogy milyen a „megfelelő" család: ez feltétlenül két-szülős, melyek közül csak az apa végez a kenyérkereső munkát, és a gyerekek (több, mint egy) az elfogadott. Jane Lewis elemzi a családnak, mint a társadalom megtartó egységével kapcsolatos vitákat a múlt század végén, az 1940-es és az 1980-as években. Mindhárom korszak azonos jellemzője az állam által a család jövője iránt érzett aggodalom: a család nem teljesíti az elvárt feladatokat. Míg az első korszakban elsősorban a fokozódó női munkavállalástól féltették az apa tekintélyét és a családban betöltött szerepét, addig a világháború után a két keresős modell általánossá válásával az állam egyre fokozódó szerepvállalása próbálja fenntartani a család szerepét. Az 1980-as években a konzervatív politika erősödésével egyidejűleg az állami szerepvállalás csökkenését figyelhetjük meg. A hagyományos családmodell, a *pater familias*-tól való eltérést az angol társadalom a bekövetkezett forradalmi változások ellenére is devianciának tekinti. A családpolitika esetében a fő kérdés, hogy az állam milyen szinten avatkozik be az egyén és a család kapcsolatába, hogyan viszonyul a nő társadalmi feladataihoz, összeegyeztethetőnek tartja-e a női munkavállalást az anyasággal. Ezzel a kérdésfelvetéssel — mutat rá Jane Lewis — a család és ezzel az egyén intim élete kilépett a nyilvános politikai élet zajos színpadára.

„A megengedő pillanat" fejezetben *a szerző* az 1960-as években bekövetkezett házasodási és szexuális viselkedés forradalmi változását elemzi. A várakozásokkal ellentétben a házasságok száma jelentősen emelkedett, de a házasulók életkora csökkent. Történetileg elemzi, hogy ennyiben játszott szerepet a korai házasságkötésekben a terhesség és mi okozta a törvénytelen születéseket azaz a házasság elmaradását terhesség esetén. A válási arány azonban a korábbiakhoz képest a II. világháború után a hatszorosára nőtt.

A nők és a munka vizsgálatakor Jane Lewis figyelmeztet a női munkavállalás elemzésekor a kutatókra leselkedő csapdákra. A valóban nagyarányú női munkavállalás esetében feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a munkavállalók nagy része részidős és, hogy nem minden pénzkeresettel járó munka szerepel a statisztikákban. A női fizetett munka jellemzője, hogy a nők alacsony presztízsű, rosszul fizetett munkát végeznek. A szexuális szegregáció jelenségének elemzésekor Jane Lewis a szakirodalmat elemezve rámutat arra, hogy azok vagy kizárólag a nő szempontjából vizsgálják, hogy miért és milyen munkát vállalnak a nők, vagy kizárólag a férfi szempontjából elemzik, miért és hogyan diszkriminálják a férfi vezetők döntéseikben akarva-akaratlanul a nőket. Rendkívül kevés az olyan elemzés, még Nagy Britanniában is, mely a szexuális szegregációt, mint folyamatot vizsgálná a folyamat szereplőivel, mint a férfi, a nő, a szakszervezetek, az állam és a munkaadó viszonyában. Az otthon végzett fizetetlen munka esetében az 1945-ös esztendő nem sok változást hozott. A házimunka jellegzetessége, hogy kitölti a rendelkezésre álló időt, gépesítettség fokozásával ugyan szaktudás értéke csökken, de ugyanakkor a család nagysága is csökkent az idők folyamán. Mindezeket a jellegzetességeket figyelembe véve az 1974-es felmérés eredményei szerint a házimunkák háromnegyedét mégis kizárólag a nők végzik. Ha a férfi a családban az egyedüli kenyérkereső, akkor ez természetesen indokoltnak tűnik. A női felszabadítási mozgalom (Women's Liberation Movement) e téren is újdonságot hozott, hiszen a női kettős identitás: anya és munkavállaló egyidejűségének támogatásával új lehetőségeket nyitott meg.

A női jólét és az állam viszonyának tárgyalásakor felhívja a figyelmet arra, hogy az 1945 utáni általános volt a politikusok körében az a téveszme, hogy a teljes foglalkoztatás célkitűzése és az emelkedő reálbérek automatikusan javítani fogják az állampolgárok jólétét. A törvényhozásban nem vették figyelembe a nők speciális szempontjait, így a brit jóléti állam alapjául szolgáló Beveridge-terv is a családot, mint hagyományos egységet tekinti alapul, nem veszi figyelembe a családon belüli különböző helyzeteket és abból fakadó rászorultságot. A világháború utáni jóléti politika fő jellegzetessége, hogy a nőket kizárólag a fizetetlen, házi munka elvégzésére tartják alkalmasnak és ha a feleség kap is fizetést, az csak másodlagos lehet a férj fizetéséhez képest, mind fontosságában, mind nagyságában. A jólétet segíteni hivatott szociálpolitika nem tudott kitörni a társadalmi egyenlőtlenségekből, sem magát azokat a struktúrákat sem tudta megváltoztatni, melyekből az egyenlőtlenségek fakadnak. Az állam közbejöttével a nők függése növekedett az állami juttatásoktól, egyidejűleg azonban a kenyérkereső férfiaktól való függésük csökkent. Az 1945 utáni évek jellemzője, hogy nők függősége az államtól folyamatosan nőtt, mind a szociálpolitikai juttatásoktól, mind az állam által biztosított eszközök révén a szexuális autonómia gyakorlásában. Jane Lewis elemzi a brit szociálpolitika főbb állomásait, rámutatva arra, hogy az állam szerepe a nők ellen elkövetett házasságon belüli erőszak esetében nem nőtt olyan gyorsan, mint ahogyan a riasztó statisztikai adatok indokolnák. Ezt a jelenséget a szakirodalomban „társadalmi patriarchátusnak" nevezik, és kutatások rámutatnak arra, hogy a házas anyák esetében közel sincs olyan erős társadalmi nyomás a munkavállalásra, mint hajadon anyák esetében. Az állami szociálpolitika az anyákat helyezi a középpontba, mint védendő csoportot és nem a nőket. A válási tárgyalásoknál is a bíróság esetében az a farizeus álláspont érvényesül, hogy mesterségesen egyenlően kezelik a férfiakat és a nőket, feltételezve, hogy egyenlő mértékben jutnak hozzá az anyagi forrásokhoz. A nőknek nincsenek érdekvédelmi szervezeteik, a szakszervezetek kifejezetten férfi szervezetek, ezzel is magyarázható, hogy a nők elsősorban az állami szociálpolitikától várják sorsuk jobbra fordulását.

Az egyenlőség felé ? teszi fel a kérdést a szerző az utolsó fejezetben a feminista mozgalom elemzésekor. Az 1960-as évek feministái felismerték, hogy a férfiakkal való egyenjogúság elérése illuzórikusnak tűnik, ezért bevezették a „társadalmi bér" fogalmát, mely a női fizetetlen, otthon végzett munkát van hivatva honorálni. Az esélyegyenlőségért folytatott harc állomásait, a törvényeket értékelve Jane Lewis rámutat arra, hogy noha az egyenlő szabadságért és jogokért folyó harc ugyan felerősíti a társadalmi nemek közötti különbséget, de más eszköz pillanatnyilag nem áll sem a törvényhozók, sem a feminista politikusok rendelkezésére, hogy módosítsák ezt a társadalmi egyenlőtlenséget.

Jane Lewis könyve részletes bibliográfiával zárul, melyhez tematikus eligazító megjegyzéseket is fűzött. A könyv legnagyobb erénye, hogy bemutatja ennek a rendkívül ellentmondásos korszaknak a kutatási eredményeit, kiemelve a szakértők közötti vitás pontokat, megközelítési különbségeket, de ugyanakkor azonban sehol sem törekszik kizárólagosságra. A szerző az objektív angolszász történetírás legjobb hagyományait követi azon a komplex területen (nőtörténelem) is, amelynek tudományos értékeit más országokban még csak most kezdik felismerni.

Pető Andrea

Szirtes Gábor

NAGYVÁROSI GERILLÁK

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1995. 189 o.

A történetírásban vannak vissza-visszatérő témák. Az idők változása újra meg újra a felszínre dob egy-egy jelenséget, ám egyben új rálátások lehetőségét teremti meg, az előkerült okmányok, vagy az időközben fölhalmozódott tapasztalat fényében. Nyilván semmi sem ismétlődik meg ugyanúgy, de éppen ez csábít az összevetésre, a több-kevesebb analóg mozzanatnak, még inkább a változás okainak a feltárására.

A 20. században a terror sokféle változatát figyelhette meg a történet- és a politikatudomány. Szemtanúja, nem egyszer elszenvedője volt az állami erőszaknak, de találkozott a társadalom elesettjei, vagy kiábrándultjai által gyakorolt terrorral is. Mindkettőnek, amióta a világ világ, megvolt az ideológiája, vagy legalább az ideológiai máza is. Az erőszakot gyakran humanisztikus eszmék és célok hangoztatása kísérte, bár voltak egzaltált sámánjai és felbérelt, cinikus professzionistái is.

A második világháború után *a hatalmat célba vevő politikai terror első nagy hulláma* a hatvanas évek utolsó harmadában árasztotta el Európa több országát. A pisztolygolyóhoz, vagy a plasztikbombához mellékelt programbrosúrák jellege szerint jobb- és baloldali, vulgo „fekete", vagy „vörös" terrort szoktak megkülönböztetni, noha a vallott ideológia milyensége sem ad mindig elég támpontot a besoroláshoz.

Szirtes Gábor, egy érdekes könyvkiadói vállalkozás, a pécsi Pannónia-könyvek sorozatszerkesztője a zavarba ejtően bőséges kínálatból talán a legrejtélyesebb mozzanatot veszi szemügyre kis könyvében: a „baloldali" terror egy szeletét, a *városi gerillamozgalmat és doktrínáit*. Minthogy a hispán világból származó „gerilla" szónak átható dzsungel- és bozótillata van, maga a szóösszetétel is zavarba ejtő. Ám a téma szakirodalmában ez bevett kifejezés. Ennek a harcmodornak a hordozói és feltalálói ugyanis éppen arra jöttek rá a hatvanas években, hogy a helikopter korában sokkal nehezebb elrejtőzni akár a legsűrűbb őserdőben mint a városi „betondzsungelben". Mint Szirtes idézi a korabeli terroristák kézikönyvének számító „Stockholmi útmutatóból": „Névtelenek vagyunk és nincsenek külön ismertető jegyeink."

Ám a szerző nyilván érzékelte, hogy a téma még így is óriási, továbbá hogy nem is minden eleme egyformán jelentős. Így két országra, *Olaszországra és a korábbi Német Szövetségi Köztársaságra* szűkítette a vizsgálódását. Ez szerencsésnek mondható, mivel a „műfaj" két klasszikus szervezete, az olasz Vörös Brigádok (Brigate rosse – BR) és a német Vörös Hadsereg Frakció (Rote Armee Fraktion – RAF) a kifejlett „baloldali" terrorizmus doktrinálisan és szervezetileg is leginkább megalapozott osztagai voltak. De hogy a szűkítés ne legyen egyben csonkítás, Szirtes azért az eszmei előfutárokra is kitér. (Ilyen az argentin Ernesto Che Guevara, a francia Régis Debray, a brazil Carlos Marighella, az algériai Frantz Fanon.) Még pontosabban: azokat az elmélet-foszlányokat vizsgálja, amelyeket a terrorizmusnak ez a változata kiragadott a szövegeikből. A „tercermundista" gyökerek később is éreztették a hatásukat a városi gerilla-doktrínán. Ettől még Fanon egyes nézeteinek a felhasználása a terrorizmus igazolására éppúgy nem minősíti a maghrebi orvos–filozófust mint Nietzschét Hitler, vagy Marxot Berija, Pol Pot stb.

Egyébként a szerzőt is (joggal) birizgálja az a probléma, hogy *mi köze van a „vörös" terrorizmusnak és eszméinek a szélesebb politikai baloldalhoz és legelterjedtebb (szociáldemokrata vagy leninista) társadalomelméleteihez. Bemutatja, hogy a gerilladoktrína kialakítói bőségesen éltek a marxi és a lenini idézetek és terminológia eszközével. Sőt tovább megy: igyekszik kimutatni a lenini politikai életműnek azokat a pontjait, amelyek — valamilyen értelmezésben — kapcsolódási pontot kínálhattak a nyugat-európai „baloldali" terroristáknak. „Náluk — írja Szirtes — az eszmei előz-*

mények absztrakt sémákba merevedtek, s párosultak a hatvanas évek végének tiltakozó mozgalmai harcos légkörével, a rendőri erők brutális fellépésének kitörölhetetlen emlékével, a nyugat-európai szociáldemokrácia és a kommunista mozgalom útkereső kísérleteinek lebecsülésével, és a rendszer meghaladására képes stratégia hiánya által kiváltott türelmetlenséggel", bizonyos nemzetközi folyamatok végletekig sarkított megítélésével.

Szirtes elemzése végig a történelem és politikatudomány keskeny mezsgyéjén halad, az egész írás logikája azonban történeti. A négy nagy témaegység közül az első a *hatvanas–hetvenes évekbeli baloldali terrorizmus feltehető kiváltó okaival* foglalkozik. Ebből a szempontból vizsgálja más protestáló mozgalmak (netán kudarcuk) katalizáló hatását. A jelenség szociális bázisát is vizsgálja. Ez az elemzés egyik kényes pontja, hiszen a kor politikai fejlődésének egyik jellegzetessége éppen az, hogy a társadalom szociális rétegződésének markáns változásai miatt adott politikai mozgalmak a korábbinál kevésbé karakterisztikusan kötődnek meghatározott társadalmi rétegekhez. Szerencsére a szerző nem próbál egy valamely társadalmi csoportot „kinevezni" a terrormozgalom hordozójának, noha utal bizonyos tendenciákra. Azt azonban helyénvalóan állapítja meg, hogy míg a német baloldali terror a sokszázezer állástalan diplomás egy csoportjának a kockázatos szabadidő-tevékenysége volt, az olasz „vörösök" soraiban nem ritkán munkások is előfordultak, rendszerint az első nemzedékes, faluról jött, nem szervezett rétegből.

A második nagy fejezet magát a „sztorit" beszéli el (ez a címe is). Itt tárja elénk a szerző a két, nagyon különböző állam politikai–szociális közegét és maguknak *a bemutatandó szervezeteknek a kialakulását*, gyakran több fázisú át- és újjáalakulások során. Mint írja, már kezdeti eszméik felismerhetően a marginalizáltak helyzetét tükrözték. A „belső harmadik világot", a fejlett társadalom reményvesztett elesettjeit kívánták fölrázni és egyesíteni, akiknek a sorsával a szervezett munkásmozgalom mintha nem akart volna törődni; az alsó középosztályok újonnan pauperizálódott csoportjait.

A harmadik rész magát a *városi gerilladoktrínát* ismerteti, amelynek hordozói, a „harmadik világ előretolt osztagaként" magukba a metropoliszokba akarták áttenni az „offenzív imperializmus ellenes harc" súlypontját. Mint a már említett stockholmi útmutatóból kiderül, az erőviszonyok tekintetében valójában nincsenek illúzióik. Nagyon is tisztában vannak az állam katonai–rendőri fölényével. Ezért alapelvük, hogy nem bocsátkoznak frontális harcba. „Támadunk — mondják —, odaütünk és aztán ismét visszavonulunk."

A negyedik, legterjedelmesebb fejezet a *doktrínákra alapozott terrorista praxis* tényeit és jellemzőit mutatja be. Noha éppen ez a problémakörnek annak idején a médiumokban is naponta megjelent része, kifejtése mégsem tűnik ismert dolgok felsorolásának, aminthogy a terrorizmus akkori jelensége sem mozdulatlannak. Támadásaik *fő célpontja eredetileg az állam*, közvetlen célja pedig „a rendszer haszonélvezőinek a támadása és felelősségre vonása". Ám jól tudják, hogy erőszakcselekményeik önmagukban nem rendíthetik meg a hatalmas államgépezetet. Ezért akcióik közelebbi, közvetlen célkitűzése „a tömegek felrázása és forradalmasítása".

Ám amikor láthatóan ezt sem érik el, a fegyveres akciók lassan elveszítik eredeti értelmüket. Többé nem konkrét ellenséges célpontok racionális érvekkel úgy-ahogy magyarázható megsemmisítését szolgálják. Már csak *értelmetlen, elkeseredett jelzések*, amelyekkel a társadalom félreszorítottjai — vagy akik érzéseik megfogalmazására vállalkoznak — üzennek a világnak, eltorzult formában jelezve a mélyben munkáló súlyos kórt.

A baloldali terrormozgalmak, különösen jelenségszinten a maguk idején persze az újságok első oldalaira kerültek. Azt sem lehet mondani, hogy a politológia ne foglalkozott volna az őket mozgató társadalmi tapasztalatokkal, életérzésekkel. Az azonban részben már rajtuk túlmutató dilemma, hogy a fennálló társadalommal olyannyira elégedetlen csoportok miért nem húzódtak a befolyásos baloldali szervezetek védőszárnyai alá, sőt miért fordult a dühük nem kis mértékben éppen ellenük. Ennek az okai sokfélék lehetnek. Először is a kialakult nemzetközi és társadalmi helyzetben *nagyobb emancipációs lehetőségeket láttak* azoknál, amelyekre a német szociáldemokraták, vagy akár az olasz kommunisták törekedtek. Ráadásul a nagy baloldali szervezetek „bűnbeesése" — mint a szerző rámutat — a terror hívei szemszögéből bizonyítható volt. Olaszországban ez a közép-bal kísérlet, majd a megújulóban lévő OKP és a kereszténydemokrácia egyik szárnya közötti párbeszéd, közeledés időszaka. Az NSZK-ban ugyanezek az évek a szociáldemokrata–kereszténydemokrata nagykoalíció, majd a szociálliberális kiskoalíció, mindenképpen a szemben álló társadalmi erők közötti konszenzuskeresés jegyében telnek. Az „autentikus" baloldal erői tehát, beleütközve a nyugati társadalmi–világgazdasági–katonai realitás falaiba, egyre inkább *rendszeren belüli korrekciós megoldásokat keresnek*. Végtére is a divatos összefoglaló történelmi kompendiumok

a korszakot a Nyugat nagy sikertörténeteként, a jóléti állam csúcspontjaként, a nagyobb visszaesések nélküli hosszú konjunktúra időszakaként ábrázolják, amelyben egy-egy tartósabb, vagy tömegesebb munkabeszüntetés is fehér hollónak számított, nemhogy a szélsőségesek által sürgetett frontális attak. A bér éppúgy folyamatosan emelkedett, mint a vállalkozói nyereség, vagy a szociális juttatások tömege. Minek tulajdonítható tehát az értelmiség és a diákság tekintélyes részének — s még csak nem is a legelesettebbeknek — a dühös kitörni vágyása?

A könyvből kiderül, hogy a baloldali terrorizmus jelenségét *nem lehet kizárólag az anyagi tényezők oldaláról vizsgálni*. Ne felejtsük, a mai liberálisok akkor balról (újbaloldalról) rohamozták mind a nyugati, mind a keleti rendszereket, azzal vádolva őket, hogy erőforrásaikat egyoldalúan az emberek anyagi szükségleteinek a kielégítésére fordítják, és megfeledkeznek más, „radikális" (értsd: elvileg újfajta) szükségleteikről, például arról, hogy szeretnék átlátni a körülöttük állandó mozgásban lévő, tőlük mindinkább elidegenedő világ mechanizmusait és jogot nyerni a beavatkozásra a gépezet működésébe. (Ne felejtsük: ugyanez a participációs ideológiák és tervek évada is, Berlinguertől de Gaulle-ig és a német Mitbestimmung-ig.) Szándékosan sorakoztatom a kor kifejezéseit, hogy emlékeztessek a hangulatára is.

Valóban a kor hangulatát fejezték ki a baloldali városi gerilladoktrínák? Vagy csak egy vékony (zömmel humán) értelmiségi réteg korértelmező próbálkozásai? Avagy későbbi földindulásoknak (a világgazdasági korszakváltásnak, az államszocializmus válságának és összeomlásának) a figyelmeztető előrengései? Vagy egyszerű elemzési és cselekvési mulasztások következményei? Végtére is adva volt egy társadalom, amelynek a széles értelemben vett szellemi munka iránti igényei ugrásszerűen megnőttek. Ám nem teremtette meg az értelmiségi képzés, átképzés és továbbképzés adekvát intézményrendszereit és finanszírozási technikáit, még kevésbé tudott gondoskodni a főiskolát, egyetemet, s hovatovább a középiskolát végzettek munkába állításáról. Az egyetemek padjaiban két-háromszor annyi diák szorongott, mint ahányra tervezték őket, hogy azután tétlenül ődöngjenek az utcákon. S hogyan feledkezhetett meg erről a szociológia, a pszichológia, és a politológia tudományos eredményeire oly büszke nyugati elit? Oly igen elkényelmesedett volna, hogy nem reagált a figyelmeztetésekre? És miért nem vették elég komolyan ezeket a fejleményeket a csalhatatlannak látszó történelemelemzési módszer frigyládájának az őrzői, a nagy baloldali szervezetek?

A téma szinte érintetlennek tűnő részét tárgyalja Szirtes írásának az a része, amely azt mutatja, be milyen volt „az államok válasza a terrorista kihívásra". A merénylettaktika szokatlansága miatt *a visszavágás sem fért bele a legitimitás addigi kereteibe*. Az establishment azonban el volt szánva rá, hogy megvédi magát, és végrehajtja az államon és rendfenntartó szervein az ehhez szükséges módosítást. Ebben az elszántságban többféle kockázat is rejlett. Hogyan lehet sokkal hatékonyabbá tenni a rendőri ellenőrzést, bizonyos demokratikus elvek és eljárások sérelme nélkül? Nem csúsznak-e át a terror elleni rendkívüli intézkedések a társadalmi rend minden bírálójával szembeni differenciálatlan fellépésbe? Ráadásul a terrorcselekmények durvulása felidézte egy ilyen irányú szélső konzervatív nyomás és tömegkonszenzus lehetőségét is. Szirtes egyrészt azt mutatja be, hogyan születtek meg azok *a hatalmat erősítő megszorító intézkedések, amelyek az állam kezébe hatékonyabb eszközöket adtak a terrorista csoportok leküzdésére. Másrészt azt is, hogy ezek a lépések meglehetősen nagy egyetértéssel találkoztak a társadalom különböző rétegeiben és végeredményben sem Német-, sem Olaszországban nem kezdték ki a jogállam alapjait.*

Érdekes a jegyzetapparátusban követni a jelenség keltette korabeli figyelmet és a róla kialakított sokféle, időnként eltérő véleményt. Ám némi hiányérzetet kelt, hogy a szerző alig élt az utókor retrospektív véleményeinek és elemzéseinek a felidézésével. Végül is a baloldali terrorista mozgalmak nagy időszaka már tizenöt–húsz éves múlt, és ennek a jó néhány évnek az irodalmi termése alig jelenik meg a jegyzetekben. Enyhíti, bár nem küszöböli ki ezt a fogyatékosságot, hogy ő maga viszont már a hosszabb távlat előnyeit felhasználva ítél a számos negatív következménnyel járó városi gerillamozgalmakról és fokozatosan kiürülő, elszürkülő, elvaduló ideológiájukról.

A mellékletben érdekes táblázatok találhatók a korabeli terrorcselekmények földrajzi és „módszertani" megoszlásáról. A szereplő személyek és szervezetek időnként szédítő kavargásában üdvös rendet teremt egy-egy név- és szervezetmutató. Ötletes Molnár Tamás borítója a lőfegyver célgömbjébe bevett nagyváros ábrázolásával. A kép homályos, ami talán azt fejezi ki — nem szeretném önkényesen értelmezni a szándékát —, hogy az, aki a fegyvert a markában szorítja, maga sem látja világosan a célt.

Harsányi Iván

SZOCIALNIJE DVIZSENYIJE NA ZAPADE

Moszkva. Rosszijszkaja Akademija Nauk. Insztitut Vzseobscsej Isztorii. 1994. 289 o.

SZOCIÁLIS MOZGALMAK A NYUGATON

Rendkívül sikeres és izgalmas tanulmánykötetet vehet kézbe az érdeklődő az utolsó 30–35 év történetéről. A tanulmánykötet már „befutott" és fiatalabb történészek írásait teszi közzé Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Németország — és az Európán-kívüli világból az Egyesült Államok — történetéből. A kötet főszerkesztője J. Sz. Drabkin, akit sokan jól ismerhetnek monográfiáiról, amelyeket jó húsz évvel ezelőtt az 1918. évi német forradalomról írt. A kötetről megjegyezhető, hogy az egyes „országtörténetek" után egy olyan összefoglaló tanulmányt találhatunk benne, amely az európai integráció megvalósulásával foglalkozik, majd végül éppen Drabkin (aki természetesen a német fejezet szerzője is) párhuzamokat is érzékeltető külön fejezetet írt az átfogó tanulságokról, gondokról és gondolatokról.

E némiként semmitmondó, ám az ismertetésnél mégis elkerülhetetlennek tűnő sorok után két ország példáján kísérlem meg érzékeltetni, hogy mennyire fontos és gondolatébresztő munkáról van szó — egy olyan területről, amelyet a mi történetírásunk úgyszólván egyáltalán nem érintett. A két ország Franciaország és Nagy-Britannia.

A francia fejezetnek nyitó dátuma „természetesen" 1968. A „párizsi tavasz" eseményeit és összefüggéseit már nem boncolja ugyan a szerző, de megjegyzi, hogy a munkások, az értelmiségiek és a diákok különálló, de olykor összefüggő tömegmozgalmai új kérdéseket vetettek fel, amelyek a későbbi korszakra is kihatottak, s hogy egy igazán mély és érvényesülő demokráciát és egyúttal érdekérvényesítést vetettek fel, illetve igényeltek.

E fejezet első alfejezetének címe is már némiként mellbevágó (legalábbis az 1990-es évek derekán): „Ki az úr az ipari termelésben?" Hiszen, mint a szerző, A. Szemjonov megállapítja, a technikai/tudományos forradalom és az ipar átstruktúrálódása nyomán a munkásosztály maga is megváltozott, és sok mindent elveszített, amit hosszú évtizedeken át (vagy nemzedékek során) kiverekedett magának. A változások olyan hétköznapi kérdéseket érintenek, mint hogy milyenek a kollektív szerződések napjainkban, kinek joga, s hogyan történik a munkások elbocsátása; a munkások korábbi kölcsönös szolidaritásérzése helyén miként hódít tért az individualizmus, illetve a paternalizmus, ezeket felülről jócskán sugallják is nekik.

Ennél az alfejezetnél Szemjonov némi történeti visszapillantást is nyújt, hiszen a modern Franciaországban ezek a kérdések nagyon éles formában vetődtek fel mind 1918–1920, mind 1936–1938 között, s sem az összecsapásokat, sem az elért eredményeket nem lehetett kitörölni hosszú időre egyik fél tudatából sem.

Ám 1945 új fordulatot tudott hozni Franciaországban is. Itt is (mint nálunk) 1946-ban született meg az a törvény, amely a munkahelyeken legalizálta az üzemi bizottságokat. S ez a törvény Franciaországban azóta is érvényben van — sőt él is! Franciaországban a feltétlen paternalizmus megbukott és a munkáltatók és a menedzserek is „az élettől" rá vannak szorítva a dialógusra, a kompromisszumok keresésére. Nemcsak a nagy politikában, hanem a munkahelyen is. Olyannyira nem érvényesül az „egyszemélyi vezetésű" irányítás, hogy az üzemi tanácsokban az elnöki poszt a tulajdonosé (vagy megbízottjáé), de a döntéseket megszavazzák, és az üzemi tanácsoknak betekintésük van minden kérdésbe (a termelési, finanszírozási, elbocsátási ügyekbe is).

Persze ebben az esetben is igaz, hogy a de jure helyzet nem azonos a de facto valósággal. Miként Szemjonov idézi, e törvény betűje szerint minden 50 munkást alkalmazó vállalatnál létesülnie kellene Üzemi Bizottságnak és Üzemi Tanácsnak — ám az 1965-ben Franciaországban működött 27 ezer vállalat közül csak 9 ezerben léteztek ilyen bizottságok, illetve tanácsok ezeknek 2/3-uk csak formálisan tevékenykedett.

Mindebből különféle tanulságokat lehetett leszűrni. Még de Gaulle életében, 1966-ban a gaulle-isták is olyan új törvényt hoztak, amely a tulajdonosokat pénzbüntetés terhe alatt arra kötelezi, hogy vállalataiknál hozzák létre a megfelelő ÜB-ket. A program és a valóság azonban ezután sem (s a gaulle-isták alatt sem) esett egybe. 1971-ben az üzemek kevesebb mint 50%-ánál, 12 000-nél voltak ilyen bizottságok. S további tanulság: a legaktívabbak ezek az állami vállalatoknál voltak, ahol egyúttal a legerősebbek voltak a hagyományos nagy szakszervezetek. Még pontosabban: a vasutaknál, a villamosenergiai, a gázszolgáltató vállalatoknál, és a szénbányáknál.

További kettős tanulság: még az 1940-es években az élet kikényszerítette, hogy az egyes munkahelyi ÜB-ken túllépve iparági bizottságok is alakuljanak. Másfelől viszont tény, hogy ezeknél a dolgozóknak csak a részvételre, a dolgok megvitatására volt joguk.

Ám az 1960-as évek derekán, éppen a technológiai/tudományos forradalom következményeit észlelve, a munkások és a szakszervezetek is látták: megváltozott a munkásság összetétele, de a foglalkoztatás is, megjelent a tartós munkanélküliség. Ettől kezdve az ÜB-ben is állandó követelés, hogy a munkásoknak legyen joguk ott ülni a munkásfelvételnél is. Így azután nem véletlenül a forró 1968-as évben született meg az a törvény, amely a munkahelyeken nemcsak az üzemi bizottságoknak, hanem a szakszervezeteknek is biztosította nemcsak a jelenlétet, hanem a termelés (és foglalkoztatás) minden kérdésébe a beletekintési jogot. S ismét a valóság: 12 évvel később, még 1980-ban is csak az üzemek 60%-ában működtek ilyen szakszervezeti bizottságok (de több, mint amennyi a működő üzemi bizottságok száma).

Szemjonov sok más új jelenségre is figyelmeztet. Szerinte a felmérések azt tanúsítják, hogy az 1960-as évektől a munkásokat nem annyira munkahelyük tulajdonjoga (állami vagy privát), hanem a konkrét munkafeltételek foglalkoztatták — s ezek javításáért folytattak olykor nagyon is kiterjedt sztrájkokat. Ezeknek a sztrájkoknak egyik új jellemzője volt, hogy gyakran több iparágra is kiterjedtek, s több szakszervezet összefogásából táplálkozhattak. (Nem ritkán a sztrájkolóknak is különféle célkitűzéseik voltak.)

Analízisében Szemjonov megkülönbözteti a támadó és a védekező sztrájkokat. Figyelmét nem kerüli el a gazdasági ciklusok alakulása sem. Az 1974-es nagy olajválság nem az egyszerűen ismétlődő ciklusok válságtermékeit hozta meg a francia dolgozóknak: ekkor kezdődött meg az a tömeges munkanélküliség, amit mind a mai napig nem tudtak enyhíteni a különféle politikai színezetű kormányok. Mindennek volt egy olyan vetülete, hogy válságba, majd szomorú leépítésre került a hagyományosan erős francia vas- és acélipar, valamint a szénbányászat. Ez persze Franciaországban is ellenállásba ütközött, heves védekező sztrájkok zajlottak le, s érintette egyes régiók leépülését is. Ez már a közelmúlt nem egészen befejezett történelme.

Szemjonov bonckés alá veszi a Mitterrand-korszak teljesítményét is. Megint vizsgálja az ismertebb fordulatokat, a pozitív nagy reményekkel induló kezdetet, majd a visszavonulást is. Ám Szemjonov az ismertebb mozzanatokon túl rávilágít, hogy 1983-ban a szocialista vezetésű kormány olyan törvényt fogadtatott el a parlamenttel, amely lehetővé tette, hogy a szakszervezetek az 50 munkásnál kevesebbet foglalkoztató vállalatoknál is létrehozzák a maguk szekcióit. Ez azonban nem kevesebb mint 6 millió embert érintett. Végeredményben az 1980-as évekre nem a szakszervezeti jogok beszűkülése, hanem kiterjedése volt a jellemző, amit előmozdított az is, hogy törvényes úton is biztosították, hogy a munkahelyeken munkavédelmi és higiéniai bizottságok alakuljanak, amelyeknél a szakszervezeteknek is nagy befolyásuk volt.

Persze a valóságban ez sem egyedül és egyenesvonalúan érvényesült. A CGT mellett megerősödtek más szakszervezetek, ezeknek a felfogása is változott, bekövetkezett a szakszervezeti tagság visszaesése is és a különféle szociális küzdelmek már úgy zajlottak le, hogy azokat vagy többirányultságú szakszervezet vezette le együtt, avagy olyan emberek álltak az élükre, akik nem képviseltek egy szakszervezetet sem. Szemjonov külön alfejezetet szentelt a diákmozgalmaknak, amelyeknek az utolsó tizenöt évben oly sok új vonása van, s tudvalévő, a diákok merőben új szervezeteket hoztak létre. Különben a diákság helyzete és mozgalmai minden országfejezetben (érthetően) külön-külön alfejezetet kaptak, ugyanúgy, mint a különféle „zöld mozgalmak".

A kötet 5., a brit helyzetről áttekintést adó fejezete, úgy vélem, minálunk még sokkal inkább felderítetlen területre vezet. Hiszen az 1960-as és 1970-es évek Nagy-Britanniájáról nagyon kevés magyar írás született. E fejezet szerzője, A. V. Subin igen gondosan elemzi a Wilson- és Callaghan-kormány pozitív és negatív eredménylistáját. Subin egyértelműnek és vitathatatlannak ítélte azt a kellemetlen „igazságot", hogy a munkáspárti kormányok csak a „dolgozók kárára vezethették ki az országot a válságból" (177. o.) és oldhatták meg a „modernizációt", amit viszont a szigetországban igen sokan vitattak és több írás is született, amely az alternatív megoldások lehetőségét taglalta.

Subin tanulmányának viszont érdeme, hogy olyan folyamatokat ír le, amelyek nálunk tökéletes homályban maradtak. Ugyanis nálunk nagy ritkán, lehetett arról olvasni a lapokban, hogy a szakszervezetek, illetőleg a sok tíz-, esetenként százezres tömegtűntetések az 1970-es évek első felében mint bénították a konzervatív kormány szakszervezetellenes törvényjavaslatait, miként bontakoztak ki nagy sztrájkok e törvények ellenére is, majd végül hogyan következett be a már nálunk is ismert végkifejlet, a tory Edward Heath vezette kormány megdöntése 1974-ben. Csakhogy

Subin áttekintéséből jól látszik a folyamat (s nemcsak egyetlen, egyszeri mozzanat), majd ugyanezen a nyomvonalon persze fény derül arra is, hogy a hosszú Thatcher-korszakban ezek a szakszervezetellenes törvények miként kerültek napirendre, hogyan erőltették át a parlamentben, miért nem került ekkor sor keményebb ellenállásra. Mindennek hátterében a szigetországban is ott áll a hagyományos nagy iparágak leépülése, és nagy szakszervezetek megrendülése, a bányászok esetében tudatos elsorvasztása.

Ezek azonban csak a fő vonalak. Nem lehet megfeledkezni a nagyon éles szociális polarizációról, ami a munkásság sorában is végbement, s aminek azután további következményei voltak. Miként arról sem, hogy a kékgallérosok mellett mind a tanárok, mind általában a közalkalmazottak és kiváltképpen az egészségügyi alkalmazottak, akik a nagy modernizációnak és a privatizálásoknak kárvallottai, s semmiként sem haszonélvezői voltak (főként amikor a Thatcher-féle szociális kiadások megkurtítása egyre nagyobb méreteket öltött), nemcsak nagy és ütőképes szervezeteket hoztak létre, hanem sztrájkolni is tudtak. Mikor a konzervatívok elérték a bányászok és a bányászszakszervezet „eltüntetését", akkor hamarosan új ellenfelekkel és alternatívákkal találták magukat szemben.

E nagy összefüggések mellett Subin írásában is sokféle kisebb „gyöngyszemre" is bukkanhatunk. Itt gondolok a híres clyde-vidéki hajóépítő üzem „fordított sztrájkjára", amikor a munkások a bezárás ellen lázadtak fel, vették kezükbe a termelést és hosszú hónapok után ők győztek: a gyárat nem zárták be. Ugyanígy érdekes, hogy Angliában is az 1970-es években a szakszervezetek és a tömegmozgalmak a konzervatívokat is rászorították, hogy az üzemekben bevezessék (törvények révén) a paritásos bizottságokat, az egyeztetések rendszerét. A folyamat persze nem volt egyenesvonalú, s Subin írásából kirajzolódnak a görbék, a visszaesések is.

Emellett Subin hangsúlyosan nemcsak „felülről" nézi a folyamatot. Sőt, még a Munkáspárttal szemben is azt veti fel, hogy a labouristák a munkahelyi demokráciát túlságosan az állami intézkedések útján képzelik megteremthetőnek, alkalmasint pedig az állami és szakszervezeti csúcsok tárgyalásában bíznak. Subin viszont nagy figyelmet fordít az alulról való építkezésre, a különféle helyi bizottságok rendszerének, a híres munkásbizalmiak („shop stewardok") élő és befolyásos jelenlétére. S ez is az 1970-es évek izgalmas története.

Már a későbbi, az 1980-as évek thatcherista korszakának egyik oldalterméke a „munkásrészvényesek" megjelenése. Ismeretes, hogy mindettől Thatcher is, a konzervatívok is mily sokat vártak. Mindenesetre a változás e téren is komolyan vegendő. 1979 és 1987 között a munkásrészvényesek száma 3 millióról 8,7 millióra emelkedett, de a részvényesek száma (s itt azt mos nem is érintve, hogy mekkora a munkásrészvények értéke és ereje!) csak a lakosság 20%-át teszi ki. Vagyis a társadalom ilyen úton való „megváltása" Margaret Thathernek sem sikerült.

Fontosabb ennél az a mély társadalmi átstruktúrálódás, amely éppen az 1970–80-as években ment végbe, aminek következtében a munkásság aránya tényleg hirtelen szűkült össze, míg a szolgáltatásoknál foglalkoztatottak aránya hihetetlenül gyorsan ugrott meg (ez utóbbiak aránya 1960-ról 1985-re a 49%-ról 64%-ra emelkedett).

Miután a kiemelt két ország fejlődéstendenciáit és problémáit érzékeltetni igyekeztünk, s ezzel kis fényt vetve a kötet egészének felépítésére is, még néhány szót illik mondani Drabkin zárófejezetéről. Ebben az alfejezetek szinte magukért beszélnek. Drabkin is első helyre teszi alfejezetei között a szociális változásokat, majd a következő alfejezetben elemzi, hogy mind a gazdaságban, mind a politikában milyen strukturális változások történtek az utóbbi 20–30 évben. További két alfejezetben is az abszolút jelen, illetőleg már a jövő felé fordul. Az egyikben azt mutatja be, hogy jelenleg milyen kidolgozott alternatívákat kínálnak ebben a „nyugati" világban, a másikban pedig már arról ad áttekintést, hogy milyen jövőképeket kínálnak ugyanebben a térségben.

A kötet, úgy vélem, magáért beszél. Világos, hogy a történész véna mellett a kutatók gazdasági és szociológiai szempontokat tartottak szem előtt. Gondolom, az is érdekes, hogy a nagy múlttal rendelkező moszkvai intézet, a IVI, milyen erőteljesen fordul napjaink történéseinek vizsgálatához, s hogy ezen a téren a teammunkájuk eredményeket is tud felmutatni.

Jemnitz János

BOBA IMRE

(1919–1996)

Váratlanul, ám nem előzmények nélkül érkezett 1996. január 11-én a lesújtó hír: Boba Imre, az University of Washington (Seattle, Washington, USA) történelem tanszékének nyugalmazott egyetemi tanára, a 20. századi magyar és nemzetközi történetírás egyik igen figyelemre méltó és roppant eredeti alakja nincs többé.

Egészségi állapotának 1995 nyarától bekövetkezett hirtelen rosszabbodása akadályozta meg Boba Imrét abban, hogy megvalósítsa az évre tervezett magyarországi útját. Olyan ember volt, aki szívesen és gyakran jött Magyarországra, ahol mindig is otthon érezte magát. Dacára annak, hogy meglehetősen régen, kevéssel a II. világháború után kényszerült elhagyni Magyarországot, és fogadott hazája, az Amerikai Egyesült Államok liberális légköre után idehaza — „hivatalos körökben" — leginkább csak gyanakvással találkozott. A családi kapcsolatokon és a szakmán kívül ide kötötték gyermek- és ifjúkorának emlékei is. Mint mindig, most is tele volt tervekkel. Kalocsán szándékozott kutatásokat végezni, mert az utóbbi időben egyre erőteljesebben foglalkoztatta az itteni érsekség kialakulásának kérdése. Előadásra is készült, amely ugyancsak Kalocsán a Szent István napok alkalmából hangzott volna el Szent Adalbert családi kapcsolatairól. Erejéből azonban már csak a téma rövid összegzésére futotta, s így legfontosabb megállapításai — ha nem is a saját tolmácsolásában, de azért — eljutottak az érdeklődőkhöz.

Boba Imre 1919. október 23-án született. Magyar anya és lengyel apa gyermekeként Győrben látta meg a napvilágot. A Magyarországra szakadt édesapa kívánságának következtében Boba 1929-ben Lengyelországba került. Új hazájában, az I. világháború után létrejött Lengyel Köztársaságban egyrészt az ottani rokonság szerény anyagi támogatása, másrészt a lengyel kultuszminisztérium ösztöndíja fedezte iskoláztatásának költségeit. Boba Imre 1939-ben fejezte be tanulmányait az ún. humán kisgimnáziumban, ami a magyar gimnázium hat osztályának felelt meg.

A második világháború közvetlen kitörése előtt, 1939 augusztusának utolsó napjaiban Boba, magyar állampolgárként, visszatért Győrbe. Nem sokkal később, 1939. szeptember 1-jén, a német hadsereg átlépte a lengyel határt és meglepően rövid idő alatt legázolta Lengyelországot. A nácik elől nagyszámú lengyel katonai és polgári menekült érkezett magyar földre. Ebben a feszültségektől terhes időszakban, a hagyományos barátság jegyében, a magyar kormánynak még arra is volt gondja, hogy a menekültek gyermekei számára lengyel nyelvű elemi és középiskolákat állítson fel. A legnevezetesebb középiskola Balatonbogláron működött. Boba Imre is itt szerzett érettségi bizonyítványt 1941 tavaszán.

Mivel érdeklődésének homlokterében a történelem, a finnugor nyelvtudomány és a szlavisztika állott, ezért a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára jelentkezett. Egyetemi tanulmányait 1941. novemberében kezdte meg. Diákévei alatt többek között Szekfű Gyula, Lukinich Imre, Kniezsa István, Domanovszky Sándor, Horváth János, Zsirai Miklós és Dávid Antal előadásait hallgatta. Az abszolutóriumot 1946. március 2-án szerezte meg. A tanulás mellett azonban „más jellegű" munkát is végzett, tudniillik még 1939-ben megkeresték a Magyarországon menedékre lelt lengyelek képviselői. Arra kérték, legyen segítségükre a tisztek külföldre menekítésében. Boba, aki szabadon mozgó „lengyelnek" számított, igen fontos láncszemnek bizonyult. 1944. március 19-éig, Magyarország német megszállásáig egyetemistaként a londoni lengyel emigráns kormány budapesti kirendeltségén dolgozott összekötőként. A lengyel ellenállási mozgalomban kifejtett tevékenységének fontosságát bizonyítja, hogy Boba Imrét Wladislaw Anders tábornok, a lengyel hadsereg főparancsnoka 1947 augusztusában a Katonai Érdemkereszt ezüst fokozatával tüntette ki. Boba a német megszállást követően sem hagyott fel az ellenállási mozgalomban végzett munkával, s gyakran került életveszélyes helyzetekbe. Sajátos módon Budapest „eleste" sem hozta meg számára a várt szabadságot, hiszen a szovjetek, mindent elkövettek a „londoni" lengyelek kézre kerítése érdekében. Boba azonban a még mindig aktív lengyel ellenállási mozgalom segítségével külföldre tudott menekülni. Ausztrián és Olaszországon keresztül Angliába szökött. Innen a Szabad Európa Rádió müncheni stúdiójához került, ahol a „Szomszédunk házában" [Mi történik Magyarországon?] című rovat szerkesztője lett. Később, 1952 és 1959 között, politikai tanácsadóként dolgozott.

Az 1959-es év jelentős változást hozott Boba Imre életében: doctorandusként felvételt nyert az University of Washingtonra. A hároméves kurzus végén, 1962-ben történelemből megszerezte a Ph.D. fokozatot. Disszertációjának témájául a vikingek, a nomádok és a szlávok 9. századi történetét választotta. Értekezése 1967-ben könyv alakban is megjelent (Northmen, Nomads and Slavs: Eastern Europe in the Ninth Century. The Hague, Mouton, Harrassowitz. 135 pp.), és legtöbbet hivatkozott munkája lett. Boba professzor tudományos pályája, amely széleskörű oktatási tevékenységgel párosult, tehát viszonylag későn, a hatvanas évek elejétől kezdve bontakozott ki. Boba Imre 1962-ben tanársegédi (assistant professor) kinevezést kapott az University of Washingtonra. 1967-ben társprofesszorrá (associate professor), majd 1971-ben teljes rangú egyetemi tanárrá (full professor) nevezték ki. Hivatalos címe ettől fogva: Professor of History and International Studies. Nemcsak az Újvilágban, hanem Európában is tanított, hiszen 1990-ben vendégtanárként a Tübingeni Egyetemen töltött egy szemesztert, továbbá élete végéig társtanára (adjunct professor) volt a Londoni Lengyel Egyetemnek.

Előadásai és szemináriumai gyakorlatilag egész Közép-Kelet-Európa koraközépkori történetét felölelték. Oktatói tevékenysége szervesen kapcsolódott kutatómunkájához, amely elsősorban az orosz, a lengyel, a morva, a horvát, a cseh és a magyar történelem 9–10. századi problémáit boncolgatta. Ebben nagy segítségére volt gazdag nyelvtudása, amely a szláv nyelvek, valamint a középkor ku-

tatásához nélkülözhetetlen latin nyelv mellett, az angol, a német és a magyar nyelv aktív használatára is kiterjedt. Bobát főleg az állam kialakulásának, valamint a középkori állam és egyház viszonyának kérdései foglalkoztatták. Legismertebbekké a Szláv Apostolok, Cirill és Metód tevékenységével, valamint a Morávia fekvésével kapcsolatos kutatási eredményei váltak. Rendkívül meghökkentő, akár úgy is fogalmazhatnánk: kimondottan eretneknek számító nézetei olykor óriási szakmai viharokat kavartak, olykor a közömbösségnél is rosszabb elhallgatás falaiba ütköztek. Arra is volt példa — éppen Moráviával kapcsolatos elméletét illetően —, hogy több prominens szlovák történész — persze nézetének cáfolása nélkül — Boba felvetését áltudományosnak és Csehszlovákia-ellenesnek bélyegezte. A kicsinyes támadások szerencsére cseppet sem szegték kedvét. Boba professzor egyébként nyitott, közvetlen egyéniség volt, aki rendkívül jó kapcsolatteremtő képességgel rendelkezett. Ehhez járult kifogyhatatlan energiája, amelyet fáradhatatlan konferencia-járása és tudományszervező tevékenysége is jelez. Az utóbbival összefüggésben érdemel említést, hogy Boba Imre hosszú évekig társszerkesztőként segítette a müncheni *Ungarn-Institut* évkönyvének, az *Ungarn Jahrbuch*nak a megjelenését, és általában igen tevékeny alakja volt az emigrációba kényszerült magyarságnak. Ráadásul azon tudósok közé tartozott, akik 1989-et messze megelőzően már szoros kapcsolatot teremtettek a hazai tudományos élet képviselőivel, s lehetőségeikhez mérten támogatták is őket, illetve a köréjük szerveződő vállalkozásokat. Boba professzornak Magyarországon a leggyümölcsözőbb szakmai együttműködést a szegedi egyetem medievistáival és szlavistáival sikerült megvalósítania. Ugyancsak szoros szálak fűzték Boba Imrét a részben szegedi székhelyű Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösségéhez (METEM). Számos tanulmánya jelent meg, illetve áll megjelenés előtt a METEM folyóiratában, a Magyar Egyháztörténeti Vázlatokban, s Moráviáról írt könyvének magyar fordítását is a METEM adja ki. Boba professzornak ez a negyed évszázaddal ezelőtt angol nyelven megjelent munkája méltán tarthat igényt a magyar olvasók figyelmére is, hiszen mondanivalója számos ponton kapcsolódik a honfoglaláshoz, amelynek 1100. évfordulójáról épp az idén emlékezünk meg. Boba Imre sajnos nem érhette meg könyve magyar nyelven való megjelenését... Emlékét kegyelettel megőrizzük.

Petrovics István

CONTENTS

STUDIES — *György Gyarmati:* Struggle for Administrative Power: Party Struggles Within the Coalition at the Time of Dual Power in 1946 — *Tamás Magyarics:* The United States and Hungary, 1957–1967 — ARTICLES — *Jenő Gergely:* The Christian Parties and the Elections, 1920–1947 — *Máté Molnár:* Boycott of the International Federation of Trade Unions against Hungary, 20 June – 8 August, 1920 — *Gábor Vincze:* Land Reform in Transylvania in 1945 as a Means of Rumanian Policy towards the Minorities — DOCUMENTS — *Péter Sipos:* Records of József Heszlényi About Hungarian Military High-Command in the Second Half of the 1930s — REVIEWS — CHRONICLE

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *György Gyarmati:* Lutte pour la possession de l'administration publique. Luttes des partis au sein de la coalition dans la période du dualisme du pouvour en 1946 — *Tamás Magyarics:* Les États Unis et la Hongrie, 1957–1967 — COMMUNICATIONS — *Jenő Gergely:* Les partis chrétiens et les élections (1920–1947) — *Máté Molnár:* Le boycottage de l'Union des Syndicats Internationale contre la Hongrie entre 20 juin et 8 août d'1920 — *Gábor Vincze:* La réforme agraire transylvaine d'1945 comme moyen du lutte de la politique minoritaire roumaine — DOCUMENTS — *Péter Sipos:* Les notes de József Heszlényi sur le haut commandement militaire hongrois dans la deuxième moitié des années 1930 — LITTÉRATURE HISTORIQUE — CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN — *György Gyarmati:* Kampf um die Erwerbung der Verwaltung. Die Parteikämpfe innerhalb der Koalition zur Zeit des Machtdualismus im Jahre 1946 — *Tamás Magyarics:* Die Vereinigten Staaten und Ungarn, 1957–1967 — MITTEILUNGEN — *Jenő Gergely:* Die christlichen Parteien und die Wahlen (1920–1947) — *Máté Molnár:* Der Boykott des Internationalen Bundes der Gewerkschaften gegen Ungarn: vom 20ten Juni bis 8ten August 1920 — *Gábor Vincze:* Die Bodenreform in Siebenbürgen im Jahre 1945 – eines der „Kampfmittel" der rumänischen Minderheitenpolitik — DOKUMENTE — *Péter Sipos:* Vermerke von József Heszlényi über die ungarische militärische Obrigkeit der zweiten Hälfte der 1930er Jahre — HISTORISCHE LITERATUR — CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Дьёрдь Дьярмати:* Борьба за обладение управлением. Внутрипартийные борьбы во время властного дуализма в 1946 г. – *Тамаш Мадьярич:* Соединённые Штаты и Венгрия в 1957–1967 гг. – СООБЩЕНИЯ – *Енё Гергей:* Христианские партии и выборы (1920–1947 гг.) – *Мате Молнар:* Бойкот Международного Союза Профсоюзов против Венгрии: с 20-го июня до 8-го августа 1920-го г. – *Габор Винце:* Земельная реформа в Трансильвании в 1945 г. – одно из "боевых средств" румынской политики, касающейся национального меньшиства – ДОКУМЕНТЫ – *Петер Шипош:* Заметки Йожефа Хесленьи о высшем венгерском военном руководстве во второй половине 1930-ых г. – *Шандор Орбан:* Документы, касающиеся появления и программы Христианской Демократической Народной Партии в 1945 г. – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ХРОНИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számunk tartalmából

Makkay János: A sárkány meg a kincsek
Kovács László: A kora Árpád-kori pénzújításról
Tóth Sándor László: Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz
Mesterházy Károly: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben
Holler László: A magyar korona keletkezésének kérdéséről
Györffy György: Népek és nyelvek a honfoglalás térségében
Veszprémy László: Troppaui Márton (Martin von Troppau) a középkori magyar historiográfiában
Bertényi Iván: Szent László kultuszának Anjou-kori történetéhez

E számunk munkatársai

Anderle Ádám a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (JATE Hispanisztika tanszék, Szeged) – *Föglein Gizella* egyetemi adjunktus (ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti tszk, Budapest) – *Gergely Jenő* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti tszk, Budapest) – *Gyarmati György* kandidátus, tudományos munkatárs (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest) – *Harsányi Iván* kandidátus, egyetemi tanár (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Horváth Jenő* kandidátus, főiskolai tanár (ELTE TFK, Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kaposi Zoltán* kandidátus, egyetemi docens (Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs) – *Magyarics Tamás* egyetemi adjunktus (ELTE BTK Amerikanisztikai Tanszék, Budapest) – *Majoros István* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (JPTE Újkortörténeti Tanszék, Pécs) – *Molnár Máté* kandidátus, egyetemi oktató (Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézete, Budapest) – *Nagy Mariann* egyetemi tanársegéd (JPTE BTK, Pécs) – *Pető Andrea* tanársegéd (Közép-Európai Egyetem, Budapest) – *Petrovics István* egyetemi adjunktus (JATE Bölcsészettudományi Kar Középkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged) – *Sipos Péter* kandidátus, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest,) – *Szerencsés Károly* egyetemi adjunktus (ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest) – *Tagányi Zoltán* kandidátus, főmunkatárs (MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest) – *Vincze Gábor* szakreferens (JATE Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjtemény, Szeged) – *Zichy Mihály* munkatárs (Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára, Budapest)

A szám ára: 150,–Ft ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztővel készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word 5.0, vagy a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron, mert a scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud megfelelő hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja* „hagyományos" formában, mert a szövegszerkesztő generált (automatikus) lábjegyzeteit a ventura-program nem fogadja el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában.

Előfizetési díj egy évre: 900,–Ft
Egy szám ára: 150,–Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1389 Budapest, Pf. 149.

1996 AUG 16 352

1996 130. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Folyóiratok Szeged

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

4-6

A HONFOGLALÁS 1100. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE

Makkay János: A sárkány meg a kincsek
Kovács László: A kora Árpád-kori pénzújításról
Mesterházy Károly: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben
Tóth Sándor László: Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz
Holler László: A magyar korona néhány alapkérdéséről

SZÍNES KÉPMELLÉKLETTEL

SZÍNES KÉPMELLÉKLETÜNK KÉPALÁÍRÁSAI

Ékkövekkel kirakott aranycsésze, szászánida munka. *Bibliothèque Nationale, Paris.*

Az „égberagadási jelenet" a nagyszentmiklósi kincs 2. korsóján: sasmadár fiatal asszonyt repít a magasba. *Kunsthistorisches Musem, Wien.*

Az „égi vadászat" ábrázolása a nagyszentmiklósi kincs 2. korsójának 3. korongján: emberarcú oroszlánon ülő és nomád módra hátrafelé nyilazó koronás fejedelem.

Hegyikristályba vésett ábrázolás a párizsi csésze (1. kép) közepén. Általában II. Khoszrau sáhinsáh (591–628) ábrázolásának tartják, de a korona tanúsága szerint Péróz sáhinsáh látható rajta (457–484).

Szerkesztőségünk megköszöni a *Bibliothèque Nationale*-nak és *Rácz István* fotóművésznek, hogy rendelkezésünkre bocsátották felvételeiket, s engedélyezték közlésüket.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1)155–77–72
130. ÉVFOLYAM 1996. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Makkay János: A sárkány meg a kincsek 733
Kovács László: A kora Árpád-kori pénzújításról 823

KÖZLEMÉNYEK

Mesterházy Károly: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben 861
Tóth Sándor László: Megjegyzések a honfoglalás szakaszaihoz 877
Holler László: A magyar korona néhány alapkérdéséről 907

KISEBB CIKKEK

Györffy György: Népek és nyelvek a honfoglalás térségében 965
Terplán Zoltán: Az etelközi fejedelemválasztás és vérszerződés kérdéseiről 969
Veszprémy László: Troppaui Márton (Martin von Troppau) a középkori magyar historiográfiában 978
Bertényi Iván: Szent László kultuszának Anjou-kori történetéhez 985

FIGYELŐ

Kiss Attila: Gondolatok egy késő-antik életrajzi sorozat kapcsán 990
Bálint Csanád: Magna Moravia a magyar Alföldön? 992
Györffy György: Még egyszer Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok c. művéről 999

TÖRTÉNETI IRODALOM

Norbert Kersken: Geschichtsschreibung in Europa der „Nationes". (Ism.: *Veszprémy László*) 1008
Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás (Ism.: *Zsoldos Attila*) 1010
Eva Sibylle – Gerhard Rösch: Kaiser Friedrich II und sein Königreich Sizilien (Ism.: *Radó Bálint*) 1011
Bozsóki Pál Gerő: Keresztes hadjáratok (Ism.: *Terplán Zoltán*) 1015
Corpus testimoniorum vetustissimorum ad historiam slavicam pertinentium (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1017
Jacek Gzella: Małopolska elita władzy w okresie rządów ludwika węgierskiego w polsche w latach 1370–1382 (Ism.: *Bagi Dániel*) 1018
Βασιλικη Νεραντζη–Βαρμαζιη: Το Βυζαντιο και η δνσν (1354–1369) (Ism.: *Bagi Dániel*) 1019
Krzysztof Baczkowski: Walka o węgry w latach 1490–1492 (Ism.: *Bagi Dániel*) 1020
Habsburg Ottó: V. Károly. Egy európai császár (Ism.: *Anderle Ádám*) 1021
Tóth István György: Szent Lajos utódai (Ism.: *Szántay Antal*) 1023
Jezsuita okmánytár (Ism.: *Tóth István György*) 1024
Relationes missionariorum de hungaria et transilvania (1627–1707) (Ism.: *Heckenast Gusztáv*) 1028
Hudi József: Pápa város önkormányzata a késő feudalizmus időszakában (1730–1847) (Ism.: *Stipta István*) 1029
Levéltári Közlemények. Mutató 1923–1993. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1030

E számunk a Soros Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap Folyóiratkiadási Szakmai Kollégiuma segítségével jelent meg.

Makkay János

A SÁRKÁNY MEG A KINCSEK

I. Az iráni népek sárkányjelvényétől Artur lovag sárkányos zászlajáig

Dienes István
kedves barátom
emlékének

A késő-középkori Magyarország egyik legnevezetesebb és sokfelé ágazott családja, a Báthoriak (akiknek egyike volt a kiváló lengyel király, István 1575–1586 között) leszármazási kapcsolatban állott két ősi, ófelnémet vagy óészaki germán nyelvet beszélő családdal a *Gutkeled, Cledtgud, Cledguth* nemzetségből, egészen pontosan két ógermán harcossal: *Gut*-tal és *Keled*-del. Ők a 11. század közepén jöttek volna be Magyarországra a Szent István halálát követő zavaros évtizedek idején, vagy még Szent István uralkodásának vége felé. Bizonytalan források[1] úgy tudják, hogy vagy a Svábföldön található Hohenstaufból, vagy Svédországból érkeztek. A legendák szerint a nemzetség fiai, *Opos* vagy *Bátor Opos* és *Vid* együtt megölték az Ecsedi-lápban tanyázó sárkányt. Ez a történet lett a magja a Báthori-család részleteiben egyébként ismeretlen mitikus ősmondájának. Amit az is bizonyít, hogy a család címerében egy saját farkába harapó éles fogú sárkány látható (10. tábla 4).

Dankó Imre kiváló tanulmányban[2] hasonlította össze ezt a sárkányölő-mesét a Beowulf-történet ama részével, amely Beowulfnak a sárkánnyal való harcát írja le. A Krisztus utáni 5–6. században az óészaki germánság körében keletkezett *Beowulf-monda* angolszász törzsek révén került át Britanniába, és legkorábbi kézirata is ott maradt ránk a 10. századból.[3] A bonyolult történet lényeges jellemzői rokonságot mutatnak az Ecsedi-láp sárkánymondájával.[4] A tartalmi párhuzamok sorából lényegesek a következők: mind Beowulf, mind Bátor-Opos idegenből érkezett jövevény. Mindketten önként ajánlják fel segítségüket a királynak, illetve az országnak a veszedelemben. Mindketten vízi szörnnyel, sárkánykígyóval kelnek élet-halál harcra, és győzelmük után be kell mutatniok a sárkány hullját. A király mindkettőjüket gazdagon megajándékozza. A harc színhelye mindkét esetben mocsár; az a sárkány lakhelye, benne egy várral vagy barlanggal. Mindkét esetben a hatalmat és népet egy ellenséges szörnnyel szemben támogató jelentős személyiségről van szó, akit a hatalom tettei jutalmául népszerűsíteni akar. Végül Dankó szerint az Ecsedi-láp sárkánymondája lényegében a Gutkeledek által az *ógermán* őshazából valahonnan hozott Beowulf-monda adaptációja, ami nálunk széles körben elterjedt. Emiatt a magyar szörny-, sárkány- és kígyóképzetek később keletkeztek, mint germán-angolszász megfelelőik, és így az utóbbiak az őstársadalmi

állapotok több tényezőjét őrizték meg, mint a magyar hitvilág.[5] Opos és Vid harcában azonban *a hős vagy szent kard* nem játszik szerepet, és sem a sárkány kincsének megszerzése, sem a sárkány temetése nem szerepel. Ugyanakkor a Beowulf-történetnek nagyon lényeges része a sárkány kincsének, a sárkány által őrzött ősi törzsi kincsnek a megkaparintása.

Ezt a kincset egy, akkorra már eltűnt nép utolsó fia rejtette volt el. Mivel pedig ennek a népnek a története a végéhez érkezett, ennek az ősi törzsi kincsnek nem is volt már igazi értéke. Ezért rejtették el, és került ezzel az élők világából egy kövekből rakott sírhalomba. Maga a kincs főleg fémkupákból, más edényekből, fegyverekből és páncélokból állt, sok arany is volt benne, továbbá egy arany jelkép vagy zászló, azaz *segn eallgylden*. Az értékek eme gyűjteménye tehát pusztán egy kipusztult nemzetség sírmellékleteivé lett,[6] egy örökre elrejtett kincs sajátosságaival. A kincs tetején fekvő vagy alvó, kincsőrző kígyó vagy sárkány — *hordweard* — pedig az elrejtett értékek bolygathatatlan örök nyugalmát vigyázza.

Különös módon *Decebál* dák királynak a Hunyad megyei *Sztrigy* vagy *Sargetia* folyó völgyében, *Sarmizegetusa Regia* mellett Krisztus után 106-ban, *Trajanus* 2. dák háborúja végén elásott kincseinek elrejtése és felfedezése néhány részletben rendkívül emlékeztet a kincsőrző sárkány germán történetére.[7] Mintha a Beowulf-történet olyan emlékeket is megőrzött volna, amelyek először a rómaidák háborúk eseményeit és óriási kincsszerzéseit elbeszélő legendákban öltöttek volna testet iráni nyelvű népek ajkán. Hasonló legendák persze a különböző eurázsiai népeknél bármikor korábban is megszülethettek. Viszonylag jó adataink vannak Decebál elképesztő gazdagságú kincseinek az elrejtésére, és a Krisztus utáni 106 késő őszén, valamint 1543 körül való megtalálására. E két nagy kincs arany- és ezüstérmék óriási tömege mellett nemesfémből készült edényekből, nyers arany és ezüst lemezekből állott. 1543-ban azonban előkerült még egy aranyból kalapált, kígyót vagy sárkányt ábrázoló tárgy is. Ez az 1,75 kg súlyú és üreges testű sárkány az utolsó dák uralkodó, Decebál személyes tulajdonába tartozott, és így nem lehetett más, mint a dák király hadijelvénye.[8] Az alábbiakban először az azóta elkallódott dák aranysárkánnyal kapcsolatos kérdések elemzése következik.

* * *

1715 és 1718 között II. Rákóczi Ferenc franciául írta meg emlékezéseit a Habsburgok ellen vívott Szabadságharcról. Ő korábban örökségként jutott az Ecsedi-lápban fekvő Ecsedi vár tulajdonába, atyai nagyanyjától, aki a legutolsó női tagja volt a Báthori nemzetségnek vagy családnak.[9] Rákóczi a keserű száműzetésében ránk örökítette családjának egy fölöttébb érdekes régi hagyományát is. Hosszú századokkal Ecsed várának építése előtt, amikor a *szkíták* bevándoroltak Hungáriába,[10] az Opos nemzetség egyik fia megölte a láp sárkányát: „*Ez a tó rendkívül gazdag halakban.... A nevezetes Báthori-család egyik ága Ecsedtől vette nevét, s e vár akkor jutott öröklés útján családom birtokába, mikor ez a család apai részről való nagyanyámmal kihalt. Címerében három sárkányfog volt, a fogak körül egy sárkánnyal. Minden időkben az volt a hagyomány, hogy amikor a szkíták letelepedtek az országban, egyikük az Opos-nemzetségből megölt egy sárkányt azon*

a helyen, ahol aztán ezt a várat, jobban mondva házat építette, mert az erősséget csak néhány századdal később építették. Ekkor kapta a Bátor nevet. Emlékszem, hogy a kincstárunkban őrzött ritkaságok között láttam egy buzogányt, amellyel Bátor a szörnyeteget megölte. De a fegyver kicsisége nagyon kétessé teszi a hagyományt."[11]

Sem tagadni, sem bizonyítani nem tudom, hogy a fiatal Rákóczi számára neveltetése idején rendelkezésre álló olyan könyvek, amelyek foglalkoztak a szkítákkal is, tartalmaztak-e adatokat a régi iráni és más nyelvű népek sárkányokkal kapcsolatos hiedelmeiről. Hasonlóképpen, azt sem tudjuk, hogy a Báthori-család őseinek eredeti germán mitikus hagyománya már a Gutkeledek bevándorlása előtt, germán hazájukban kapott-e olyan keleti, iráni, mondjuk alánoktól származó hatásokat, amelyek tartalmaztak a sárkányhittel kapcsolatos elemeket is.[12] Így Rákóczi sárkányölő-történetének a szkítákkal kapcsolatos része aligha lehet más, mint ősi helyi, alföldi hagyományok továbbélése egészen attól kezdve, amikor hajdanában iráni nyelvet beszélő, iráni mitológiát és hősi történeteket recitáló népek éltek az Alföldön. Ilyen időszak sok volt az Alföld történetében, a középső rézkor végén bevándorolt gödörsíros népességtől kezdve egészen a kunokkal együtt beköltöző alán-jász töredékekig. Most azonban csak azokra a szarmata-alán népekre gondolunk, akik a Krisztus utáni 1. századtól éltek itt egészen a később érkező és ősmagyar nyelvet beszélő magyarokba való beolvadásukig 567-et követően.[13]

Ugyanezt tartjuk annak a Világkrónikának a szkítákkal kapcsolatos részéről, amelyet Székely István írt, és 1559-ben jelent meg Krakkóban. Ebben történetileg rendkívül pontosan keltezte az alföldi Csörszárkok vagy Ördögárkok építésének idejét. Azt írta, hogy az Ördögárkot még az előtt építették, amikor a hunok [a Krisztus utáni 5. század legelején] bejöttek Hungáriába. A gyönyörű, de régisége miatt nem mindig könnyen érthető szöveg a következő: „Ez — ti. Seita pannoniai király — a Csersz árokját megvítta, kit nem azért híttanak Csersz árokjának, hogy azon a Csersz király felesíget hozott volna magának, hanem azért, hogy az árkot az országnak ótalmára legelőszört az csenáltatta volna, még Attilának előtte".[14] Évszázadok jórészt elvetélt tudományos találgatásai után a Csörszárkok építési idejéről, ma be kell látnunk, hogy Székely keltezése nagyon pontos volt: ezt a hatalmas árkokból-sáncokból álló rendszert az Alföldön élt iráni népek, alánok és szarmaták építették a hun foglalás előtt, a Krisztus utáni 3. század második felében.[15]

Iráni nyelvű, valamint dák népeknek, akik a rómaiaktól és a germánoktól keletre éltek, voltak olyan szokásaik, amelyek sok részletben hasonlítanak az Ecsedi-láp vagy a Beowulf-monda sárkány-történetéhez. A dákok is ismerték a kincsőrző sárkány hitét, és megvolt náluk a sárkány alakú katonai zászló is. Ezek természetesen összehasonlíthatóak más indo-európai nyelveket beszélő népeknek, így a görögöknek egy szörnyű sárkány megölésére vonatkozó mítoszaival is, pl. amikor Apollón megöli a Delphi kapuit őrző sárkányt, Pythont. A hasonlóságok azonban csak nagyon általánosak. F. Vian például úgy látta, hogy az égben trónoló királyságról szóló mitikus történet, amelyben egy sárkány formájú szörny is szerepel, eredetileg még az indoeurópai népek együttélésének korából származik, és

csak jóval később keveredett egy szintén széltében elterjedt, de nem indoeurópai, hanem közel-keleti eredetű sárkányölő-motívummal.[16]

A legfeltűnőbb hasonlóságok nem lehetnek csak a puszta véletlen egyszerű játékainak eredményei. Ha pedig szélesebb körben is összehasonlítjuk őket, főleg indoiráni nyelvű népek kulturális sajátságai között, kitekintve más indoeurópai nyelvű népekre is, érdekes összefüggésekre bukkanunk. A leginkább szembeötlő jelenség az a számos kapcsolat, amely egyes közép- és új-iráni nyelvű népek (szkíták, alánok, szarmaták, ó-oszétok) és a sztyeppre került türk csoportok (hunok, avarok, onogurok, a honfoglaló Árpád népe) emlékanyaga és hitvilága között figyelhető meg[17] a Krisztus utáni első évezred egész folyamán, különösen azután, hogy a hunok 375 táján átkeltek a Volgán, és átjutottak az Urálon is, éppen a protougorok lakta Káma-vidékre érkezve.[18] Valaha az északnyugati vagy északi iráni nyelvet beszélő kimmerek, majd utódaik, a szkíták éltek a nagy indoiráni nyelvterület nyugati végén, utánuk pedig nyelvi és kulturális utódaik, a szarmaták törzsei és az alánok. Az utóbbiak mindaddig a Volga, a Kárpátok és az Al-Duna közötti sztyeppen és attól délre éltek, míg a terjeszkedő, majd a hunok elől nyugat felé húzódó gótok, majd már a hunok és az őket követő más türk népek nyomására a Krisztus utáni 4. század közepétől a 8. századig *véglegesen* elhagyták ősi lakhelyeiket, vagy beolvadtak türkökbe és szlávokba. A menekülők főleg a római birodalom peremeire költöztek, Pannoniába, a Balkánra, nyugaton Galliába.[19] Előbb-utóbb mindenütt beolvadtak az őslakókba, vagy az utánuk érkezett más népekbe, így a magyarságba. Az alánok egy része, az ó-oszétok, dél felé tért ki, a Kaukázus irányába, utódaik a mai oszétok. A jazig és roxolán nevű szarmata törzsek viszont a Római Birodalom közreműködésével a Kr. u. 1. század közepén, majd a 3. században áttelepültek a Kárpát-medencébe az Alföldre. A feltevés szerint a jazigok, a *Iazyges*, a Kárpátok keleti szorosain át először Erdélybe, majd onnan az Alföldre. A roxolánok, *Roxolani* ekkor az Al-Duna vidékeire költöztek, majd a 3. században tovább a Kárpát-medencébe. Kr. u. 62-ben és 69-ben még az Al-Duna mellől támadták Moesiát.[20] Az első betelepülésnél a kérdés mindmáig az, hogy mit szólt hozzá az akkor hatalma teljében lévő dák királyság. Mindenesetre a Kr. u. 1. század végén a dákok és a szarmaták, főleg a nehéz lovasság fegyverbarátságban, együtt intéztek erős támadásokat Moesia ellen, és ezt a szövetséget Domitianus politikája válthatta ki.[21]

Az irániak és türkök közötti, említett kapcsolatok egyik fő témája az isten kardjában, sőt az isteni kardban való hit, és a vele kapcsolatos ritusok voltak. A türk nyelvű népeknél nagyon jellemzőek voltak a *máglyaáldozatok*nak nevezett égetett halotti áldozatok. Ezeknek része volt az isteni kard elhelyezése vagy feláldozása sajátos módon kialakított áldozóhelyeken. Ezek az égetett halotti áldozatok nagyon hasonlítanak ősi eredetű olyan termékenységi áldozatokra, amelyek főleg a régi iráni népeknél voltak szokásosak.[22] Ez érthetővé teszi, hogy az ilyen ritusokban miért szerepelt egy, általában nemes fémből készült mágikus tál, csésze vagy kehely is, és a benne mint égi eredetű jelképben való vallásos hit, hiszen ez is a régi iráni népek hitvilágából öröklődött a türk népekre.[23] Lényegüket tekintve ezek az *emlékező halotti áldozatok* már évezredek óta, a kései neolitikus–korai bronzkori Szrednyíj Sztog és gödörsíros kultúráktól kezdve nagyon jellemzőek

voltak a sztyeppen élő ősiráni és óiráni népek temetési szokásaira.[24] A népvándorlás korában ezek a sajátosan iráni eredetű halotti áldozati formák meghonosodtak az egymást követően Közép-Ázsiába, majd az európai sztyeppre érkező hunok, kazárok, avarok, onogurok és más türk nyelvű törzsek, például a kunok körében, de megmaradtak a türk birodalmakban tovább élő, vagy nyugatra került szarmaták és alánok jellegzetes szokásaiként is.[25]

Mindezek szempontjából jelentős, hogy először H. Nickel, majd C.Scott Littleton értékes, jóllehet figyelemre alig méltatott tanulmányok sorában kifejtették, hogy az Artur királyról és a Kerekasztal Lovagjairól, valamint a Grál kehelyről szóló történetek nem a Brit Szigetek kelta örökségéből keletkeztek, mint azt az Artur-kutatás véli, hanem egy úgynevezett „szkíta hagyományból" erednek.[26] Az Artur-mondakör és az iráni hagyományok közötti, a mitológiára és az epikus szerkesztésre kiterjedő hasonlóságokat főleg a történeti és mai oszét epikus költészetben lehet megfigyelni. Hasonlóságok azonban nemcsak az epikus költészet és a mitológia területén figyelhetők meg, hanem tárgyi leletek — például a fegyverzet — vagy más ábrázolások körében is. Nos, az alább következő történet egy ilyen *anyagi kapcsolat*tal kezdődik. Nem más ez, mint egy aranyból készült és réges-rég megtalált kígyószerű sárkány, egy katonai zászló fémből készült feje, amely a dákok és Decebál király szimbóluma volt. A kérdés jelentőségét jól mutatja az a tény, hogy a Traianus oszlop reliefjein ábrázolt sárkányjelvényeket úgy tekinti a kutatás, mint a Róma dák háborúiban a dákok segítségére sietett szarmata, azaz iráni segédcsapatok (vagy esetenként a kvádok) sajátosságát.

Wolfgangus Lazius (1504–1565) Ferdinánd császár orvosa és történésze volt, és hosszú éveket töltött Budán és feltehetően Erdélyben is. 1551-ben megjelent könyvében[27] ő számolt be arról a hatalmas kincsről, amelyet 1543 körül Erdélyben, Hunyad megyében a Sargetia völgyében véletlenül találtak meg arra csónakázó halászok vagy pásztorok. Laziusnak még közöletlen kéziratai tartalmaznak olyan részleteket is az 1543-ban talált kincs egyes tárgyairól, amelyek könyvének kiadásaiban nem szerepelnek, viszont egybevágnak a kincsre vonatkozó más, régi, bár nála későbbi források adataival.[28] Lazius tudott arról, hogy közvetlenül Fráter György meggyilkolása után az alvinci várban lévő kincstárában talált értékek közül Castaldo elküldött Ferdinánd császárnak ezer Lysimachus aranyérmet, és az ezer arannyal teli arany sárkányt: *mille lysimachos ac draconem aureum pondere quingentorum ducatorum caesari ceu spolium Viennam transmissit.* Az aranyérmekkel megtöltve talált, őrzött és Bécsbe küldött *fél kígyó* vagy *sárkány* nem egy kettévágott kígyótest volt, hanem egy üreges testű és ötszáz arany súlyú (1,75 kg) sárkányfej.[29] Súlya és tartalma szerint tehát nem tömör aranyszobor volt, hanem egy olyan belül üres és lemezből kalapált tárgy, amelyet még poncolt ábrázolások is díszíthettek. Más kérdés, hogy milyen lehetett egy dák sárkányzászló fém feje, amire alább kíséreljük meg megadni a választ.

1670-ben egy erdélyi krónikás, Milesz Mátyás is feljegyzett egy Laziustól valószínűleg független fontos adatot az 1543-as kincsről: 1543-ban a Sargetia völgyében egy arany kígyót találtak a pásztorok a Lysimachus trák király érmeiből álló hatalmas kincshalom legtetején: *Oben war eine güldinne Schlange, gleichsam wie ein Hütter darauffgesetzt*, mintha az őrizte volna az egész kincset.[30] Ez az

aranysárkány a Martinuzzi alvinci kincstárában talált óriási kincsek és értékek ama részéhez tartozott, amely az 1543-ban talált Decebál-kincsből került Martinuzzihoz: aranyérmék özöne, veretlen arany és ezüst lemezek, néhány műalkotás (legalább két aranyszobor), feltehetően sok-sok ezüstedény, és végül az arany sárkány. Ez utóbbi aranyérmékkel együtt Fráter György hálószobájában volt egy fa pénzesládában. Nyilvánvaló, hogy ez a sárkány azonos azzal a fél kígyóval, amelyet 1543-ban a kincshalom tetején találtak meg, és amely arany sárkányt Castaldo felküldött Ferdinánd császárnak. A fél kígyó ugyanis nem más, mint egy sárkányos hadi lobogó elején lévő sárkányfej, amely az eddig ismert kevés esetben mindig fémből van.

A Decebál-kincsek lelőhelye a Sargetia völgyében, valamint azok a leleteik, amelyekről ismerünk valamilyen közelebbi részletet, biztossá teszik, hogy az 1543-as kincset is Decebál parancsára rejtették el Kr.u. 106 nyarán, de még Bicilis árulása után sem került a rómaiak kezébe.[31] A *Colonna Traiana* domborművei és római érmék ábrázolásai azt mutatják, hogy Daciát hajdani hadi jelvényével, egy olyan sárkányfejes zászlóval jelképezték, amely más, iráni nyelvű népek hadi zászlaja is volt.[32] A Colonna Traiana ábrázolásain láthatunk két szarmata zászlóvivőt a szarmata lovasok között (4. tábla 3–4), akiknek kezében sárkányos lobogó van,[33] tehát a sárkányos hadi zászlók hozzátartoztak a szarmata páncélos lovasság felszereléséhez is. Fentebbi adataink szerint az elrejtett kincsek a dák királynak a személyes kincstárába tartoztak, melyet Decebál és királyi elődjei évszázadok alatt halmozták fel.[34] Eszerint a Krisztus születése körüli időkben a sárkányos zászló nemcsak az iráni nyelvű népeknél, például a szarmatáknál, hanem a dák királyságban is a hadsereg hadi zászlója és feltehetően az egyik királyi címer volt. A sárkány vagy sárkánykígyó másik, jelképes, szerepe a dákoknál is a kincsőrzés volt.[35]

172–173 között *Marcus Aurelius* császár nehéz háborút vívott a jazigok, markomannok és a kvádok ellen. *Cassius Dio* (részben *Xiphilinus* kivonataiban[36]) részletesen leírja a háborúknak talán a Felvidéken, talán az Alföldön lezajlott érdekes eseményét, az *esőcsodát*. Ezt *Marcus Aurelius* császárnak az a vitatott, és valamivel későbbi hamisításnak tartott levele is tartalmazza, amelyet ő maga írt volna a Senatushoz. Alföldi András összefoglalása szerint egy *vesztes csata után* a császárt a kvádok földjén szorongatta az ellenség, annyira, hogy szomjhalál fenyegetett. „Mivel a magyar Felvidéken bőven van víz, ezt csak a római haderő teljes körülzárása esetén magyarázhatjuk meg. A csodának vett hirtelen viharos zápor megrémíti a barbárokat és új erőt ad a rómaiaknak, akik így keresztülvágják magukat az ostromzáron. Ez 173 nyarán játszódott le."[37] A forró nyáron játszódó eseményre azonban nemcsak egy, a Felvidéken történt körülzárás lehet a magyarázat, hanem az is, hogy a csatára nem a Felvidéken, hanem az Alföldön, mondjuk valahol a Nagykunságon (amely a Kárpát-medence legszárazabb része) vagy a Hortobágyon került sor. Ahol az ellenfelek között ott lehettek a szarmatákhoz társult kvádok is. Az esőcsoda egyébként akkor történt, amikor a római sereg teljes harci rendben éppen csatára készen felállt,[38] nem lehetett tehát szó vesztes csata utáni, körülzárt helyzetről.[39] A Nyssa-i *Gregorios* püspöktől (330 után – 394)[40] megőrzött 4. századi adatok szerint a csata kimenetelét az döntötte el, hogy

a szomjazó rómaiak a zivatar után ismét találtak vizet az éledő kisebb-nagyobb patakokban, ami egyébként nem az Alföldre, hanem a Felvidékre utal. Az esőcsodáról beszámolt *Eusebius* is[41] hierapolisi *Apollinaris*tól eredő adatok alapján, aki viszont kortársa volt az eseményeknek, és így adatai közvetlenül a hadjárat utáni időből származhatnak.[42] Egy másik megbízható forrás *Tertullianus*.[43] Végül pedig *Dio Cassius* írt a legrészletesebben a hadjáratról.[44] A források nagy pontossággal fedik vagy egészítik ki egymást, ami azt jelenti, hogy feltétlenül a hadjárat idején, vagy kevéssel azután készült iratra, netán mégis egy, a Senatushoz intézett, olyan levélre mennek vissza, amelyet az akkor Rómában tartózkodó Apollinaris ott olvashatott, legkorábban 174–175-ben, és legkésőbb 182 körül. Az *esőcsoda* magyarázata egyébként az, hogy eső utáni sárban a szarmata/alán nehézlovasság talán harcképtelenné vált: az iráni lovasok a nedves időben fegyvereiknek nem vették hasznát: csúszkáltak a lovak (*Tacitus Hist.* I, 79).

Végül csak egy 14. századi kéziratból ismert magának az állítólag Marcus Aurelius által írott levélnek a szövege,[45] miszerint az ellenség, feltehetően a kelta kotinusok 74 sárkányt helyeztek el Marcus Aurelius seregének az útjába:[46] *ἐν τῃ μεθορίᾳ καμὼν καὶ παθών, ἐν Κοτίνῳ καταλαμβανομένου μου ὑπό δρακόντων ἑβδομήκοντα τεσσάρων ἀπὸ μιλίων ἐννέα*. Ennek a mindenképpen eredeti hagyományt őrző szövegnek a legegyszerűbb értelmezése az, hogy Marcus Aureliusnak a szarmaták elleni hadjáratáról van szó, ahol a szarmaták oldalán ott lehettek kotinusok és kvád segédcsapatok egyaránt.[47] A 74 *dracones* pedig minden bizonnyal 74 sárkányfejes zászló volt a szarmaták-alánok és a germán segédcsapatok hadmozdulatainak a segítésére. Az aranysárkány-zászló Artur seregében a hadvezér harcálláspontját jelezte (lásd lentebb!).

A római birodalomnak az évszázadok alatt iráni népek (különféle szarmaták, alánok, párthusok, perzsák) és germán barbárok ellen vívott háborúi során a sárkányos lobogó a római seregek hadi jelvényévé is lett. Kígyósárkánnyal vagy sárkánnyal ellátott zászlók először egyes cohorsok jelképei voltak, majd azt követően a 4. századtól kezdve légióké is.[48] A római hadseregben alkalmazott sárkányzászlóra a legelső adat *Gallienus* idejéből ismert (253–268), amikor a császár *decennalia*-ja alkalmából a menetben *dracones* is felvonultak.[49] A 4. században a sárkány volt a katonai jelvénye a *taifali*-nak nevezett lovasságnak (10. tábla 5).[50] A provinciák nem latinizálódott lakosságából, vagy a barbárok soraiból verbuvált, vagy fogságba ejtettekből alakított segédcsapatok általában továbbra is azokat a támadó és védő fegyvereket és katonai szimbólumokat használták, amelyekhez korábban már hozzászoktak. A Britanniába került szarmata vagy alán *cataphractarii* például megőrizték jellegzetes sisakjukat, lemezpáncéljukat és sárkányos zászlajukat. Az 5. századi vandálok római csapatokkal szemben is használták a hagyományos sárkányos zászlót, éppen úgy, mint akkor már ellenfeleik is: a festett textilekből készített, a szél által felfújt és lebegtetett szörny rémítő hangjának keltésére.[51] *Ammianus Marcellinus* említi, hogy *Iulianus Apostata* császár (Kr. u. 332–363) 357-ben a strasbourgi csatában egy hosszú lándzsára tűzött sárkányos zászlót tartott a kezében: *Igitur cum equites nihil praeter fugae circumspectantes praesidia, vidisset longius Caesar, concito equo, eos velut repagulum quoddam cohibuit. Quo agnito per purpureum signum draconis, summitati hastae longioris*

aptatum, velut senectutis pandentis exuvias, stetit unius turmae tribunus, et pallore timoreque perculsus, ad aciem integrandam recurrit.[52] „Amikor a caesar a távolból észrevette, hogy a lovasok már csak biztos menedéket keresnek, megsarkantyúzta lovát, és sorompóként elállta útjukat. Mihelyt fölismerték őt hosszú lándzsája hegyére tűzött sárkányjelvényéről, mely olyan látványt nyújtott, mintha a sárkány bőre lebegett volna a szélben, az egyik lovasszakasz tribunusa megtorpant, és rémületében sápadozva visszavágtatott, hogy újra fölvegye a harcot."[53]

Szintén *Ammianus Marcellinus* írta le azt a diadalmenetet, amelyet *II. Constantius* császár tartott Rómában 357-ben, amikor *et tamquam Euphratem armorum specie territurus aut Rhenum altrinsecus praeeuntibus signis insidebat aureo solus ipse carpento fulgenti claritudine lapidum uariorum, quo micante lux quaedam misceri uidebatur alterna. eumque post antegressos multiplices alios purpureis subtegminibus texti, circumdedere dracones hastarum aureis gemmatisque summitatibus illigati, hiatu uasto perflabiles et ideo uelut ira perciti sibilantes caudarumque uolumina relinquentes in uentum.* „Mintha csak az Euphratest vagy a Rajnát akarta volna elrémíteni fegyvereinek csillogásával. Előtte vonultak kétoldalt a hadijelvények, ő egymaga ült drágakövekkel ékes aranykocsiján, melynek ragyogásában sajátságos fények látszottak összevegyülni. Az elöl haladó tarka menet után a császárt bíborfonalból szőtt sárkányok vették körül, amelyek aranyozott és drágakövekkel díszített lándzsahegyekre voltak erősítve. Tátott szájukon beáramlott a levegő, s így olyan látványt nyújtottak, mintha dühösen sziszegnének. Farkuk ide-oda kígyózott a szélben. Kétfelől kerek pajzsot és sisakforgót viselő, villogó páncélba öltözött fegyveresek meneteltek, a vibráló fényben tündökölve."[54] Barbárok kezében van a sárkányzászló egy 1931-ben Portonaccio-ban talált szarkofág domborművein a Kr. u. 2. század végéről (8. tábla 1),[55] valamint a 3. század közepe táján készült szarkofágon a római Porta di San Lorenzo mellől (8. tábla 2), ahol a *draco* egy lovas római katonai parancsnok kezében van.[56] Két sárkányos zászló és *draconarius* látható *Nagy Konstantin* császár Rómában 312-ben felállított diadalívének domborművei között is (7. tábla 5 és 10. tábla 6),[57] éppen úgy, mint ahogy *draconarii* vannak *Galerius* császárnak (293–311) Thesszalonikában 300 körül épített diadalívén (7. tábla 1).[58] Sárkányos hadi jelvényeket, *dracones* tartanak azok a római katonák is, akik a ságvári (Tricciana) 4. századi temető egyik sírjában talált *scrinium* bronzlemezén láthatók.[59]

A markomann háborúk végén *Marcus Aurelius* meghódoltatta *Zantikos*t, az alföldi irániak királyát, akik 175-ben kénytelenek voltak Róma számára kiállítani egy 8000 teljesen felszerelt nehéz páncélzatú lovasból álló sereget: *cataphractarii.*[60] Marcus közülük 5500 lovast áthelyezett Britanniába: *οἱ Ἰάυγες ἐς ὁμολογίαν ἦλθον... καὶ ἱππέας εὐθὺς ὀκτακισχιλίους ἐς συμμαχίαν οἱ παρέσχον, ἀφ᾽ ὧν πεντακισχιλίους καὶ πεντακοσίους ες Βρεταννίαν ἐπεμπε.*[61] Nemcsak azért, hogy kivonja őket a bajcsinálás állandóan csábító lehetőségéből *Pannonia Barbarica*-ban, hanem azért is, hogy a mintegy 11 lovas segédcsapatnak megfelelő katonai erőt bevethesse a Hadrianus faltól északra is.[62] Ezeknek az iráni, alán-szarmata csapatoknak az egyik garnizonja volt a [*numerus*] *equitum Sarmatarum Bremetennacensium*, ebből származik egyik állandó telephelyük neve is: a rómaiaknál *Bremetonnacum*, *Bresnetenaci veteranorum*, *bremetenraco*, a színhelyen *Bremetenna-*

cum.[63] Ilyen telepeik voltak Lancaster, Ribchester (*Coccium*, Preston elővárosa), Chester (*Castra*, tőle valamivel délre van *Deva*, a XX. legió tábora) stb. római katonai erődei. Ezek a telepek, különösen Ribchester mellett *Bremetennacum veteranorum* a római uralom végéig, a 4. századi római kivonulásig állottak.[64] 1890-ben Chesterben (*Deva*) előkerült egy töredékes római sírkő, egyedülálló emléke a nehéz fegyverzetű, Marcus által áttelepített, a Hadrianus fal mellett élő iráni lovasoknak. Keltezése a Kr.u. 2. század vége vagy a 3. eleje. Egy ujjatlan köpenyt viselő, alacsony rangú katona jobb felé lovagol rajta (10. tábla 3). Két kezével emel feje fölé egy dák vagy iráni típusú sárkányos zászlót, jobbján kard van, magas kúpos sisakja sima fém tarajával szintén alán-szarmata jellegű. Ló és lovasa egyaránt lemezpáncélba van öltözve. Ilyen védőfegyverzet harcoson és lovon a szarmata és alán lovasságra volt jellemző.[65]

A chesteri sárkányos zászló elülső része fémből — bronzból? — készült sárkányfejet ábrázol, a textilből varrott test pedig egy szélzsákhoz hasonlít, és így az állat a fúvó szélben kelt életre. Valószínű, hogy az ilyen zászlók a velük jelzett, főleg nehéz páncélos lovassági csapattestek pontos helyzetét mutatták a harcban, továbbá az íjászok számára a szél irányát. Közismert, hogy a közép-ázsiai és a sztyeppi iráni népek — szkíták, szarmaták, alánok — kiváló íjászok voltak. Tudásukat a későbbiek a szkítáktól örökölték, akiknek alighanem a neve is egy 'íjász' jelentésű szóból ered. Egy indoeurópai **skeud-* tőből vezethető le egy még szintén indoeurópai kori **skud-o* alak 'lövő, íjász' jelentéssel, és ebből származik az az ősiráni **Skuda-* nomen agentis, amelyből a *szkíta* név eredt.[66]

Ennek a jellegzetesen iráni katonai taktikának és jelképnek a legjobb leírása a Kr.u. 2. században élt *Flavius Arrianus* Taktikájában olvasható. Arrianus *Cappadocia* kormányzója volt *Hadrianus* alatt, és ő verte le a nagy alán inváziót 134-ben. Pontos ismeretei voltak tehát az iráni népek hadviseléséről. A harcban követendő lovastaktikát leíró görög szövege szerint *σημείοις δὲ διακεκριμένοι ἐπελαύνουσιν, οὐ τοις Ρωμαϊκοις μόνον, ἀλλὰ καὶ τοις Σκυθικοις, τοῦ πο-ικιλωτέραν τε καὶ ἅμα φοβερωτέραν γιγνεσθαι τὴν ἔλασιν. τὰ Σκυθικὰ δὲ σημεῖά ἐστιν ἐπὶ κοντῶν ἐν μήκει ξυμμέτρω δράκοντες ἀπαιωρούμενοι. ποιοῦνται δὲ ξυρραπτοὶ ἐκ ῥακῶν βεβαμμένων, τάς τε κεφαλὰς καὶ τὸ σῶμα πᾶν ἔστε ἐπὶ τὰς οὐρὰς εἰκασμένοι ὄφεσιν, ὡς φοβερώτατα οἷόν τε εἰκασθῆναι. καὶ τὰ σοφίσματα ταῦτα ἀτρεμούντων μὲν τῶν ἵππων οὐδὲν πλέον ἢ ῥάκη ἂν ἴδοις πεποικιλμένα ἐς τὸ κάτω ἀποκρεμάμενα, ἐλαυνομένον δὲ ἐμπνεόμενα ἐξογκοῦνται, ὥστε ὡς μάλιστα τοῖς θηρίοις ἐπεοικέναι, καί τι καὶ ἐπισυρίζειν πρὸς τὴν ἄγαν κίνεσιν ὑπὸ τῆ πνοῆ βιαίᾳ διερχομένη. καὶ ταῦτα τὰ σημεῖα οὐ τῇ ὄψει μόνον ἡδονὴν ἢ ἔκπληξιν παρέχει, ἀλλὰ καὶ ἐς διάκρισιν τῆς ἐπελάσεως καὶ τὸ μὴ ἐμπίπτειν ἀλλήλαις τὰς τάξεις ὠφέλιμα γίγνεται.*[67] „A lovasok gyors galoppban előrevágtatnak, zászlók szerint szakaszokra tagolódva, mégpedig nemcsak római, hanem szkíta zászlók szerint is, miáltal a kezdet sokkal gazdagabb lesz színekben, ráadásul pedig félelemkeltőbb is. Az utóbbi [tehát szkíta] zászlók sárkányformájúak, amelyek a megfelelő méretben póznákra erősítve azokról lógnak alá. Színes [textil- vagy bőr-] darabokból vannak összevarrva. Fejük és testük egészen a farokig olyan rémületet keltően utánozza a sárkányok alakját, amennyire csak lehet. Ez az egész a következő ravasz terv céljaira szolgál: amikor a lovak nyugodtan állnak, az ember nem lát többet, mint lelógó színes csíkokat.

Lovaglás közben azonban felfúvódnak a szélben, és ezáltal rendkívül hasonlóvá válnak az említett állatokhoz [sárkányokhoz], és egy kicsit sziszegnek is, amikor a gyors mozgás közben a levegő erővel áthatol rajtuk. Ezek a hadi jelvények nemcsak egy kellemes, de azért egyben rémítő látványt nyújtanak, hanem egyúttal a harci tagozódásra is szolgálnak, és megakadályozzák, hogy az egyes csapatrészek összekeveredjenek. A zászlóvivők ugyanis, akik az irányváltoztatásokban és kanyarodásokban a legjobban képzett katonák, rendre körbe lovagolnak vagy előre törnek, a többiek azonban pusztán csak arra ügyelnek, hogy az ő saját hadi jelvényüket figyeljék. Így pedig nem zavarodik össze a hadirend....''[68] Vegetius katonai oktatókönyve szerint *dracones etiam per singulas cohortes a draconariis feruntur ad proelium.*[69] A sárkányvívők oktatását forrás is említi: *scola draconariorum.*[70]

Lucianus Sophista nagyjából ugyanezt jegyezte fel az iráni párthusok harci szokásairól, amikor hivatkozott egy régi történetíró, a korüntoszi *Philonom* munkájára: „... ő ugyanis azt írta a párthusok sárkányairól — amennyire én megtudtam, ezek náluk a katonai alakulatok zászlói, és azt hiszem, hogy a csapategységek vagy nagyobb regimentek első sorában viszik őket — hogy nagy élő sárkányok, amelyek perzsa területen jöttek a világra [a Kaukázusban fekvő] Hiberiaban. Ezek a sárkányok hosszú rudakra vannak kötözve — mint ugyancsak írta volt —, amikor támadásba kezdenek, magasra emelik őket, és már tisztes távolságból ezzel fenyegetik az ellenséget.''[71]

* * *

A régészeti leletek között két olyan fémtárgyról tudok Eurázsiából, amelyek a forrásokból ismert sárkányzászlók fejrészéből maradtak ránk. Az egyik bronz, és a rajnai *Niederbieber* római castellumának a *canabae*-jában került elő. Keltezése a Kr. u. 3. század első fele.[72] 30 cm hosszú, felső oldala aranyozott, az alsó pedig ezüstözött (10. tábla 2). Nyitott szájú sárkányfej éles és hegyes fogakkal, erősen fogazott taréjjal. Teste hengeres, és a nyaknál lévő hátsó vége tölcséresen kiszélesedő peremű. A perem átlyukasztásai arra szolgáltak, hogy azokba erősítsék a textilből vagy bőrből készült festett szalagokat, a szélben sziszegő sárkánytestet. Egy széles függőleges átfúrás az egész fejen áthalad, ebbe dugták be azt a lándzsát, dárdát, vagy karót, amelyen a sárkányfejet vitték. A darab vagy az egyik legkorábbi emléke annak, hogy a római katonaság is használta a sárkányos zászlót, vagy azt bizonyítja, hogy a rajnai limes e szakaszánál szolgáltak alán, germán, vandál etc. *foederati.*

A másik darab ezüstből készült, részben aranyozott, és 1939-ben a pétervári Vogul-Osztyák Múzeumból került az Ermitázsba. Ez a jellegzetes szászánida-kori tárgy egy keverék-jellegű sárkányfejet ábrázol, együtt a kutya és a farkas vonásaival. Hossza 60 cm, súlya 1090,8 gramm, szája tátott, fogai hegyesek és élesek, oldalán domborított díszek vannak. Feje tetejének függőleges átfúrásába erősítették a fejet hordozó nyelet (10. tábla 1).[73] Keltezése szórványleletként nem biztos, típustanilag először a Kr. utáni 7. századba tették, és úgy vélték, hogy a szászánida leletek ama csoportjába tartozik, amelyek zöme a Permi Kormányzóság területén

került elő. Tehát ott, ahol hajdanában csak finnugor népek éltek, a magyarok elődei vagy közeli rokonai.[74] Ezért volt a darab a Vogul-Osztyák Múzeumban. Az Ermitázs 1964-es Vezetője szerint viszont a sárkányzászló-fej a Tyumeni Kormányzóság területén került elő 1917 előtt, annak a Vogul-Osztyák/Hanti-Manszi területén, és a Krisztus utáni 4–5. századból való.[75] Szerintünk ez a rendkívüli, szászánida-eredetű darab nem lehetett tárgya annak a fura kereskedelemnek, amely ezüst szászánida-tálakat közvetített a Szászánida Birodalomból a finnugorok Volga-Káma vidéki területeire. Inkább arra gondolunk, hogy ez a sárkányfej egy olyan katonai sárkányzászló fémrésze volt, amely iráni, európai vagy fehér hun, avar, onogur, kazár, szövetséges alán harcosok kezén kallódott el akkor, amikor hódító hadjáraton vagy rablókörúton voltak északon. Mondjuk prémeket vagy rabszolgákat szerzendő a finnugoroktól.

Ha a darab valóban a 7–8. századba tartozik, akkor egy másik lehetősége is van arra, hogyan került a szászánida birodalomból a messzi északra. Furcsa, de igaz, hogy az Ermitázs és más nagy múzeumok remek iráni — szászánida — készítésű ezüst edényei főleg uráli és uráli-vidéki, vagy kámai lelőhelyeken kerültek napfényre. Olyan kereskedelmi kapcsolatok keretében juthattak oda, amikor perzsa — szászánida — kereskedők főleg drága prémekért adták őket cserébe. Ezek az edények, amelyeknek díszítései nagy ragadozókra vadászó perzsa királyokat éppen úgy ábrázolnak, mint fantasztikus állatokat, nagy népszerűségnek örvendtek az erdős zóna hajdani finnugor népeinél, és vallásos ceremóniákban használták őket.[76]

Jelenleg ez a két megtalált (számomra ismert) darab az egyedüli párhuzama annak a tárgyilag már nem létező, de elképzelhető fél kígyónak vagy fél sárkánynak, azaz sárkányfejnek, amely aranyból volt, és 1543 táján találták meg a Sargetia völgyében, Decebál sebtében elrejtett kincseinek egyik olyan halmazában, amelyre a rómaiak nem bukkantak rá. Ebből azonban az következik, hogy az iráni típusú sárkányos hadizászló egyúttal a dákok katonai és hatalmi szimbóluma is volt. Azoké a dákoké, akiknek az etnikai és nyelvi hovatartozása az indoeurópai népek családja körében elégséges források híján mindmáig vitatott, de valószínű, hogy vezető rétegük egy nyugatiráni dialektust beszélt, mint Erdély korábbi, szkíta-agatürzosz vezető rétegének utódai.

A Traianus és Marcus Aurelius Rómában álló oszlopain is látható sárkányos zászlók minden részletükben tökéletesen megfelelnek e források, ábrázolások és tárgyak adatainak. A sárkány feje hasonlóan az Ermitázs darabjához, farkas-szerű vonásokkal bír és fémből készült, a test egyéb részei kígyóformájúak, és valamilyen szerves anyagból, textilből, bőrből vagy prémből vannak. Ilyen sárkányos zászlók láthatók a *Colonna Traiana* alaptömbjén a két dák háborúban szerzett trófeák között (1. tábla).[77] A 134. részlet a dákok katonai jelvényeinek egy részét mutatja, egy öreg és sisak nélküli dák gyalogost a sárkányos zászlóval (2. tábla 1–2).[78] A 138. részlet a római előnyomulást mutatja, közeledve a *Tibiscus*, a mai Temes (és nem a Tisza) folyóhoz. A már elfoglalt dák erősségeket karóba húzott dák fejek és egy elfogott (?) sárkányos lobogó jelzik (3. tábla 1–2).[79] A 146–148. részleteken a dák lovasság a Tibiscus hullámain át menekül, két öreg gyalogos nagy ovális pajzzsal sárkányos zászlókat emel a magasba, miközben teljes vaspán-

célt, lemezpáncélt öltött szarmata/alán lovasok — *Equites cataphracti* vagy *cataphractarii* — érkeznek segítségére a dák lovasoknak és íjászoknak, sőt már támadnak is egy római erősséget (3. tábla 3–4).[80] A 198. részleten dákok vonulnak vissza egy sűrű őserdőben, két öreg és szakállas férfi emeli még magasra a két sárkányos lobogót (2. tábla 3–4; 7. tábla 4).[81] A 227–229. képek ismét a dákoktól szerzett hadi trófeákat mutatják, dák és iráni támadó- és védő fegyvereket, továbbá sárkányos lobogókat (4. tábla 1–3).[82] Mivel mindegyik sárkányfej rendkívül hasonló az Ermitázsban őrzött darabhoz, valószínű, hogy a zsákmányolt sárkányos lobogók zömmel az iráni — szarmata/alán — segédcsapatok zászlai voltak. Vagy pedig, hogy a dák sárkányos lobogók éppen olyanok voltak, mint az irániak. Az ilyen *opima spolia* 'gazdag fegyverzsákmány' általában olyan védőfegyverekből állott, amelyeket az ellenség főembereitől zsákmányoltak. Végül a colonna 292–293. képein már minden reményüket vesztett dákokat látunk, akik fejvesztetten menekülnek a háború utolsó óráiban, de még magasra emelik a talán legutolsóként őrzött sárkányos lobogót. Közben azonban más katonáik már készülnek a méreggel történő tömeges öngyilkosságra (5. tábla).[83] Némiképpen sematizált, de lényegében hasonló, motívumként alkalmazott dák sárkányos jelvények láthatók a *Tropaeum Traiani* egyik-másik domborművén is (8. tábla 3).[84]

Azok a sárkányos zászlók, amelyek a *Marcus Aurelius* tiszteletére röviddel 174 után emelt colonnán láthatók, lényegében azonosak a Colonna Traiana zászlaival a markomannok, kvádok és szarmaták trófeáinak társaságában (6. tábla).[85] Ez ismét arra utal, hogy az előrenyomuló Marcus seregének útjába helyezett 74 sárkány egyszerűen 74 önálló csapattestet jelentett. A sárkányos lobogók tehát, megfelelően Arrianus szövegének, arra szolgálhattak, hogy a római támadás alatt folyamatosan jelezzék a védekező csapatok helyzetét. Ehhez azonban az kellett, hogy mind a 74-et, és ez alapján a 74 csapattestet, biztosan meg lehessen különböztetni egymástól. Ha ez nem így volt, akkor arra gondolhatunk, hogy a rómaiak által a hadjárat alatt megfigyelt sárkányzászló-lobogtatások — és nem a csapattestek — száma volt összesen 74.

Mivel Decebál kincseit a második dák háború legvégén, Kr.u. 106. koraőszén rejtették el, az 1543-ban megtalált színarany sárkányfej a jelenleg ismert legkorábbi fém fejrész sárkányos zászlóból. Forrásaink és ábrázolásaink egyértelműek abból a szempontból, hogy az ilyen hadi zászlók nemcsak az iráni nyelvű szarmaták és alánok jellegzetes hadi felszerelése voltak, de hozzátartoztak a dákok szimbólumaihoz is. Egy aranyból készült sárkányos zászló jelenléte Decebál dák király hagyatékában ugyanis nem lehet egyszerűen csak annak a következménye, hogy szarmata/alán segédcsapatok érkeztek a dákok segítségére a Traianus elleni háborúkban. Így például a Colonna Traiana 148. képe (3. tábla 4) mutatja teljes vas lemezpáncélba öltözött szarmata lovasság, *cavalleria Sarmatica* érkezését. Ők az *Equites cataphracti* vagy *cataphractarii,* akiket két, sárkányos lobogót hordozó gyalogos követ, sajátos, turbánszerű fejfedővel. Lehet, hogy ők nem is iráni, hanem a közéjük keveredett dák harcosok. Etnikai azonosításuk azonban nem ilyen egyszerű! Hiszen Alföldi András megállapította, hogy „Az alánokról hitelesen tudjuk, hogy lándzsás taktikájuk dacára páncél nélkül harcoltak és a jazigok ábrázolásai közül egyetlenegy sincs, amely *catafractarius* gyanánt mutatná be őket. Azt még

csak megértenénk, hogy fejedelmeik a Traján-oszlopon az euráziai lovasnépek hosszú köpönyegét viselik páncél helyett, hiszen nem verekedni jöttek a császár színe elé. Súlyosabban esik azonban a latba, hogy a Marcus császár rómavárosi dombormüves oszlopának kép-krónikájában, ahol a római csapatok pikkelypáncélját mindig gondosan kifaragták, a jazigok mindig csak ingben-köpenyben verekszenek, mint germán szövetségeseik."[86] Lehet, hogy a 69-es, roxolánok elleni háború adja meg a magyarázatot, amikor a kilencezer fős roxolán sereg egy része lemezpáncélba öltözött lovas volt. Ez a főemberek és a legelőkelőbbek vértezete, amelyet vaslapocskákból vagy igen kemény bőrből illesztenek össze: *tegimen, ferreis laminis aut praeduro corio consertum.*[87] A *tegimen* ugyanis egy hosszú kabát. Ezek a lemezpáncélba öltözött lovasok tehát nem jazigok, hanem roxolánok, azaz fehér alánok voltak, amint azt végül Alföldi is sejteni engedte.[88] Köpenyszerű lemezpáncélzatuk (*lorica squamata,* illetve *lorica plumata,* utóbbinál csak a lovas ujjai, arca, valamint a ló farka és szeme volt védtelen; a kifejezések modernek!) csaknem a teljes testüket beborította, beleértve a lovakat is. Ha az Al-Duna mentén laktak, akkor 101–106-ban is részt kellett venniök a Traianus elleni háborúkban. Mi nem is tudunk mindig különbséget tenni alán, roxolán, jazig etc. etnikum között, és ezért említjük összefoglaló néven őket szarmata/alánként, máskor jazigként vagy roxolánként.

Felmerül a kérdés, hol lehet megtalálni ennek a jellegzetesen iráni páncélzatnak, a pikkely- vagy lemezpáncélnak a párhuzamait, összefüggésben a közép-keleti–közép-ázsiai, perzsa és masszagéta-khorezmi mintára vaspáncélt öltött iráni lovasok sárkányos zászlajával.[89]

Mind a sárkányos zászlónak, mind a szögletes (lemezpáncél) vagy kerekded (pikkelypáncél) lemezekből álló páncélnak a legjobb párhuzamai azok az ábrázolások, amelyek 1980-ban kerültek elő Üzbegisztánban, a Kara (Fekete) Darja mellékvizének, a Saganak-nak a völgyében, Szamarkand-tól északra, a Kurgántepe város Orlat nevű helyén feltárt temetőben. A 2. kurgánsírban két 13,5x10,5 cm-es csontlapot találtak.[90] Méretük, formájuk szinte teljesen azonos a honfoglalás kor fém tarsolylemezeiével.[91]

Mindkét lemezt finoman bekarcolt, de ma már nagyon kopott jelenetek díszítik (11. tábla 1).[92] Az egyik lemezen három lovas vadkecskét, vadlovat (kulánt) és szarvast üldöz.[93] A másik lap (8. tábla 1–2) nyolc, nehéz fegyverzetű harcos párviadalát vagy közös viadalát ábrázolja (1,2,3 és 7 az egyik oldal, 4, 5, 6 és 8 a másik), amint különböző fegyvereikkel egymásra támadnak (az 1. harcos a 6. ellen, a 2. a 4. ellen, a 3. az 5. ellen, és végül a 7. a 8. ellen, illetve fordítva). A nyolcból öt lovas-katona (1–4. és 6.), míg hárman gyalog harcolnak (5. és 7–8.). A jelenet nem háborút, hanem nemzetségi vagy családi viszályt, esetleg tényleg párviadalt ábrázol. Valószínű, hogy egy mitikus iráni monda, hőseposzban is elmondott esemény megjelenítése. Ezt bizonyítja az a Sirázból származó, 1507–1508 között festett iráni miniatúra, amely Khoszrau és Bahrám Csóbín harcát ábrázolja. Öt pár lovas küzd karddal, lándzsával és íjjal egymással, és meglepő pontossággal őrizte meg mind az orlati lemez jelenetét, mind az ezer évvel korábbi Khoszrau-legendát.[94] Az orlati lemez támadó fegyverei között is nehéz, egyenes kard, hosszú lándzsa, és íj van,[95] és egyetlen esetben harci balta (a 8. harcos, 14.

tábla 1, 15. tábla). Mindegyikükön bőr és vas lemezpáncél van, amelyek szerkezetükben és szabásukban eltérnek egymástól (pl. nagyobb vaslemezek sorai, tetőcserepek módjára vászon vagy bőr vértre erősítve).[96] A páncélok megoszlása nem követi a két csoportra bomlást. A 2. lovas előre döf igen hosszú lándzsájával, de egy sárkányos lobogót is visz, amelynek csak hátsó, nem fém része van, ami megfelel a tárgyalt sárkányos lobogók sivító és színes textiltestének (12. tábla 2 és 16. tábla). Sajnos, éppen ennek a részletnek a rajza nem teljesen világos (11. tábla 1). Annyi kivehető, hogy a zászló a sisakjához, a páncéljához vagy a nyergéhez volt erősítve, mivel mindkét kezével markolja lándzsáját. A kidolgozott fej nélküli sárkánynak a teste alul egy halfarokhoz hasonlít. Érdemes megemlíteni, hogy az igen hosszú, két kézzel tartott döfőlándzsa már a perzsa *cataphractarii* jellegzetes fegyvere volt, amit nemcsak Tacitus említ meg (a szöveget egyesek két kézzel forgatott hosszú kardnak, mások lándzsának tartják), hanem a Colonna Traiana is ábrázol.[97] Ugyanakkor Kr. u. 3. századi szarmatakori ábrázoláson (a Don alsó folyása melletti Koszikában talált ezüstedényen) egyaránt előfordul könnyű fegyverzetű és pikkelypáncélos szarmata lovas is a két kézzel fogott hosszú lándzsával.[98]

Pugacsenkova a Kr. e. 2. század és a Kr. u. 1. század vége közé keltezte a sírt, de azért inkább a korábbira. A harcosok ethnikumát illetően közép-ázsiai — szogd — szarmatákra vagy *szarmatoid irániakra* [alánokra?] gondolt, és egyedüli tárgyi párhuzamként az Ermitázs sárkányfejére utalt.[99] M. V. Gorelik viszont a lemezeket érvek nélkül a Kr.e. 4. századba keltezte.[100] Egyúttal hosszú listát adott azokról a legkorábbi pikkely- és lemezpáncélokról, amelyek Japántól Koreán, Kínán, Kelet- és Közép-Ázsián át egészen Délkelet-Európáig a Kr. e. 2. századtól a Kr. u. 8–9. századig előkerültek, vagy ábrázolásokból ismertek.[101] Pugacsenkova és Gorelik is megemlítette, hogy a lekerekített vagy szögletes vaslemezekből összeszerelt steppei lemez- és pikkelypáncélok eredete a szkíta védőpáncélzatra megy vissza, de további részletekről nem írtak.

A Fekete-tenger északi vidékein folytatott újabb ásatások ebben a kérdésben sok eredményt hoztak. A Kherzonészoszi területen Krasznij Podol mellett egy harcos kurgánsírját tárták fel 1974-ben. A mellékletek között két szkíta vas lemezpáncél is volt a Kr.e. 5. és 4. század fordulójáról.[102] A legkorábbi szkíta lemezpáncélok a 6. századból ismertek, és legalább 400 (!) előfordulásukról tudunk, de csak 60–70 hasonló szarmata kori leletről van adatunk.[103] Ezt a páncéltípust a szkíta lovasság közel-keleti hadjáratai során ismerte meg és vette át, majd alakította tovább.[104] Az átvétel elkezdődhetett már a szkíták elődeinek vagy katonai rétegének, a kimmer harcosoknak közel-keleti hadjáratain is. A kérdés eldöntése azért nem egyszerű, mert ha elfogadjuk, hogy a kimmer nyelvállapot nem más, mint a szkítaság egy korábbi, Kr. e. 10–8. századi állapota, akkor egyelőre nem tudunk pontos időhatárt vonni aközött, mi az, ami még kimmer, és mi az, ami már szkíta. A kiindulási prototípus mindenesetre az asszír hadseregnél bevezetett páncélzat volt, egy nagyon fontos különbséggel: a szkíta pikkelypáncél fedte és védte a harcos és a ló testének a nagy részét, az asszír viszont a lovat nem védte.[105]

Az a tény, hogy a dák királyság virágkora (Burebistától Decebál haláláig) előtt Kelet-Európában, főleg a sztyeppi szkítáknál már széltében ismert volt a vas

lemezpáncél, több, mint valószínűvé teszi, hogy az ilyen páncélok használata a szarmatáknál/alánoknál nem feltétlenül vagy nem mindig közép-keleti perzsa eredetre vezetendő vissza.[106] Másrészt viszont az is tény, hogy az achaimenida perzsa vagy a kelet-európai szkíta és szkíta-kori anyagból nem ismerünk sárkányos zászlókat. A tanulság ebből az, hogy ha a lemezpáncélt és a sárkányos zászlót együtt tekintjük úgy, mint egy adott iráni nép jellegzetes védőfegyver-típusát és harci szimbólumát, akkor ábrázolásaink és forrásaink legjobb, sőt egyedüli párhuzamának ma kizárólag csak a közép-ázsiai *szarmatoid* [talán alán] orlati harcosok páncéljai és sárkányos lobogója kínálkoznak. Ilyenformán a sárkányos zászló és a teljes vas lemezpáncélzatba öltözött lovasság együttes jelenléte Traianus dák háborúi idején a dákok oldalán (3. tábla 4) akár arra is visszavezethető, hogy a Kr. u. 1. század első felében közép-ázsiai alánok [szarmatoid irániak] jutottak el a Volga és a Dnyeper közé. Majd, amikor *Diophatos*tól, *VI. Mithridates* hadvezérétől a század közepe táján vereséget szenvedtek, behatoltak a Dnyeper és az Al-Duna közötti területre is, ahol akkor már jazigok éltek.[107] Végül pedig a jazigokkal együtt csoportjaik bejöhettek a Kárpát-medencébe is.

Az alánok az eurázsiai sztyepp, a félsivatagos zóna és az elsivatagosodott Közép-Ázsia félelmetes hadi erejű és hírű nomádjai voltak már a Kr. e. 1. században. Az európai alánok eredetével számos eltérő elmélet foglalkozik. Vannak, akik szerint közép-iráni nyelvet beszélő, egykor az Észak-Kaukázusban élt szkíta vagy aorsz törzsek voltak a helyi őseik. Nem kell tehát számolnunk azzal, hogy messze keletről jöttek a délorosz sztyeppre. Mások a közép-ázsiai masszagétákra vezetik vissza őket, vagy az Altáj vidékén élt Pazürük törzsekre, sőt az észak-kínai Huszung vagy Jüe-csi népekre.[108] Egy további elméletben a Kr. sz. körüli időkben az egy közép-iráni dialektust beszélő alánok egyes harcias csoportjai Közép-Ázsiában éltek, az Aral-tótól keletre lévő Alániában. (Dialektusuk azonban nem tért el lényegesen a tőlük nyugatra vagy jóval nyugatabbra élő szarmaták, jazigok vagy roxolánok nyelvétől.) Így Orlat, a kurgánsíros temető éppen ezeknek a közép-ázsiai alánoknak a feltett területén van, és a nyolc harcost joggal tarthatjuk alán lovasoknak és gyalogosoknak. A Kr.u. 1. század elején — egyelőre ismeretlen okokból — ezek a közép-ázsiai alánok indultak el nyugat felé, és jutottak el a Volgától nyugatra eső sztyeppre. Majd közvetlenül a római–szirák háborút, Krisztus u. 49-et követően behatoltak a Don és a Dnyeszter közé, arra kényszerítve az aorszok, szirákok, roxolánok és királyi szarmaták törzseit, hogy maguk is nyugat felé törjenek.[109] Nagyon valószínű, hogy alánok csoportjai csatlakoztak ezekhez a rokon, iráni dialektust beszélő, nyugat felé tartó törzsekhez. Iráni nyelvű lovasnépek bevándorlása a Kárpát-medencébe a Kr. u. 1. század közepe táján nyilván magával hozta az iráni típusú lemezpáncél és sárkányos zászló ismeretét is, jóllehet lemezpáncélokról egyelőre csak közvetett forrásokból tudunk, a sárkányos zászló esetében pedig főleg *csak* dákokkal kapcsolatos adataink vannak. Úgy gondolom, hogy ez a gondolatmenet a legegyszerűbb feltevéssor annak megmagyarázására, hogy sárkányos zászlók és a teljes testet borító lemezpáncélok miért figyelhetők meg a dák háborúk emlékein részben mind a dák és iráni csapatok (sárkányos zászló), illetve az őket támogató szarmata-alán segédcsapatok oldalán (páncélzat).

Van egy másik megoldási lehetőség is, de ez meglehetősen távol áll ettől a feltevés-sortól. Eszerint a dákok által esetleg használt ilyen védőfegyverzet, valamint katonai szimbólum (a sárkányos zászló) annak az eredménye is lehet, hogy ősi rokonság és szoros kapcsolat volt már a Kr. e. 3. század előtt is a terület szkíta és proto-dák etnikumai között. Ennek megfelelően, amit a szkíták ismertek, azt ismerhették és használhatták a proto-dákok is. A lemezpáncélok esetében ez a szkíták oldaláról könnyen bizonyítható. A sárkányos lobogó esetében azonban nehezen, hiszen ez a katonai szimbólum, minden iráni származása ellenére egyelőre ismeretlen a szkíták régészeti anyagából. Elméletileg, de csak elméletileg tehát, a dák sárkányos hadizászló akár levezethető is lenne azoknak a közép-iráni nyelvű népeknek, a szkítáknak, szigünnáknak, agathürzoszoknak az örökségeként, akik a dák hatalom előtt itt éltek mind Erdélyben, mind az Alföldön.[110] Ha ti. lennének ilyen leletek. A legalább négyszáz szkíta kori vaspáncélos sírlelet azonban azt jelzi, hogy mindeddig nem puszta véletlenségből nem bukkantak sárkányos zászló nyomaira vagy ábrázolásaira a szkítáknál. Egy ilyen jelentős tárgynak, mint a sárkányos hadi lobogónak a megléte a dákoknál, és hiánya a dákok előtt a dákok területén élt szkítáknál tehát sokféleképpen értékelhető. Akár azzal is számolhatunk, hogy a dákok viszonylag későn valahonnan kívülről vándoroltak be Erdélybe, és kiindulási területük, úgynevezett átmeneti őshazájuk sem keleten, a szkíták földjén, sem messze délen, a trákok és görögök mellett, sem nyugaton, a pannónok vagy illírek között nem lehetett. Ez misztikussá tenné a később ténylegesen létező dákság előtörténetét, hiszen átmeneti őshazaként maradna az Aldunának a Vaskapu közelébe eső része, illetve Északnyugat-Bulgária. Vagy pedig azzal kell számolnunk, hogy a dákok egy iráni nyelvű vezető réteg volt, de különbözött a szkítától és szarmatától, és így eredetileg is megvolt náluk az egyébként az iráni népekre jellemző sárkányhit és sárkányos hadilobogó is. Utóbbi a fémből készült fejjel, a színes, lobogó testtel, és a hozzá társuló haditaktikával. A jelen pillanatban ezt az utóbbi lehetőséget tartom a valószínűbbnek: a dákok egy vezető rétege iráni dialektust beszélt. Ez a feltevés egyelőre nem igazolható egyértelmű nyelvi tényekkel.

II. Az Artur-legenda keleti, iráni vonásai

A sárkányos zászlók és az iráni *cataphractarii* szoros kapcsolatban voltak tehát egymással, és ez a tény jelentős számú további kérdést vet fel és hoz magával. Fontos közöttük az Artur lovagra vonatkozó mondai hagyomány néhány jelentős vonása, és azok úgynevezett „szarmata kapcsolatai". A hetvenes évektől két amerikai kutató, először H. Nickel, majd C. Scott Littleton mutatott rá arra,[111] „hogy az Artur királyra, valamint a Kerekasztal Lovagjaira vonatkozó, valamint a Szent Grál Kehely megszerzésére való törekvésről szóló legendák gyökerei nem a Brit Szigetek és Bretagne ősi helyi kelta előzményeire mennek vissza, mint ahogy azt ma a legtöbb Artur-kutató tartja, hanem inkább egy 'szkíta eredetű hagyományra".[112] Ilyen származásra vagy kapcsolatra utaló jelekre legelőször a 60-as évek végefelé kezdtek egyes kutatók felfigyelni, főleg olyan epikus motívumok közötti hasonlóságokra,[113] amelyek az oszét Nárt sagák és az Artur monda-

kör elemei között mutatkoznak. Az oszétok az észak-kaukázusi Oszétiában élő iráni nyelvű nép, amelynek a nyelve és kulturális hagyományai bizonyítják, hogy egyenes leszármazottja azoknak az alán — ó-oszét — törzseknek, akik a hunok elől húzódtak le a sztyeppről az Észak-Kaukázusba a Kr. u. 4. század második felében. Az ó-oszét nyelv és kultúra a magyar őstörténet szempontjából kiemelkedő jelentőségű, mert nyelvtudományunk szerint a magyar nép iráni jövevényszavainak egyik fontos rétegét az ó-oszétoktól vettük át, valamikor a Kr.u. 4. és 9. század között, még a Kárpátoktól keletre, sőt a Kaukázus lábainál.[114]

Az oszét Nárt eposz a maihoz közelítő formában a Kr.u. 13–14. századra alakult ki, de különböző korú és etnikumú rétegekből áll, amelyek meghatározó része a szkíta és a szarmata kor iráni etnikus hagyományaira vezethető vissza. Ilyen *a varázserejű csésze, a Nartyamonga*, amelynek birtoklására hőstettek, az ellenség megölése adnak jogot, és csak az emelheti fel (annak a parancsára emelkedik fel), vagy az ihat belőle, aki a legnagyobb hőstettről őszintén számol be a hősök lakomáján, amolyan kerekasztalánál. Továbbá egyes temetési szokások, *a kard kultusza*, az ellenség vagy az áldozat jobb kezének a levágása, a szarvas, mint totemős, stb. A minket érintő részletek főleg az úgynevezett *viharciklus*, vagy *Batradz/Batraz* ciklusa körül csoportosulnak. Batradz, a Nárt hős, mint viharisten, megküzd az égi istenekkel, de végül ő maga is meghal, és híres kardját a tengerbe vetik.[115]

A Nárt eposz nem mindig oszét változataiban *a varázserejű csésze* Nartyamonga, Wacamongae vagy Uacamonga néven szerepel. Az egyik oszét történet elmondja Batradz esetét az Uacamonga-császárral. Sok kincse volt a nártoknak, de a legtöbbre Uacamong császárját tartották. Ennek volt egy csudálatos tulajdonsága: ha valaki a lakomázók közül igazat beszélt hőstetteiről és dicsőségéről, magától emelkedett egyenesen az illető ajkához. De ha valaki pusztán dicsekedett, el sem mozdult a helyéről. Egy vacsorán a nártok dicsekedve mesélték egymásnak hőstetteiket. De akármennyit beszéltek is, Uacamong császárja nem mozdult a helyéről. Mikor azonban Batradz adta elő három részletben hőstetteit a dauagok (az embereket és állatokat védő szellemek) ellen, a császár felröppent, és apjának térdére, övéhez és szájához emelkedett.[116]

Az Artur-mondakörről és a Kerek Asztal Lovagjairól szóló történeteket a kutatás a kelta mitológia szerves részének tartja. A korai források szerint *Artur* félig mondai, félig történeti személy volt inkább Britannia északi részén. A kelta származású, de romanizálódott brit őslakosok vezéreként a Kr. u. 5. század végén, a 6. elején vezette az ellenállást a kontinensről behatoló, és végül győzelmet arató angolszászok ellen, de ezen kívül is számos hőstett fűződik nevéhez. (Ezeknek az angolszászoknak kellett magukkal hozniuk Britanniába a Beowulf-történet sárkány-legendáját, ha igaz, hogy a Beowulf eme része kimondottan az ó-északi-germán körből származna.) Artur alakjához és legendáihoz idővel további képzetek társultak, így főleg *a Grál-monda*, bár a hős mindvégig hiába keresi a kapcsolatot a tisztító erejű Grállal. A monda magva azonban az, hogy Artur csak úgy tudott uralomra jutni Britannia fölött, hogy *Merlin*, a kelta mágus segítségével megszerezte a tó úrnőjének varázserejű kardját, *Excalibur*-t, amelyet egy titokzatos kéz emelt a vizek fölé (vagy ki tudta azt venni egy hatalmas kő alól, mint a fiatal *Theseus* is tette). Palotájában, a *Camelot*-ban volt a híres *Kerekasztal*, amely körül

Artur legkiválób lovagjai ültek. A lakomaterem közepén állt az a mágikus erejű üst, amelyet Artur a másvilágra, Annwn-ba tett útján szerzett. A lovagok elsősorban a Grál-kehely felkutatása közben számos hőstettet hajtottak végre. Mikor Artur unokaöccse, *Mordred* szemet vetett Artur feleségére, *Guinevere*-re, sor került a Camlann melletti csatára. Mordred és Artur párviadalában az előbbi és sok lovag meghalt, Artur halálos sebet kapott, és egy tündér Avalon szigetére, a holtak birodalmába vitte. Előzőleg azonban sor került még a kard csodájára.[117]

Nos, az Artur mondakör és az oszét Nárt eposz közötti legfeltűnőbb kapcsolatok a következők:

a. az a mód, ahogyan Artur és Batradz megszerzik mágikus erejű kardjukat. Artur Escalibur-t vagy Caliburnus-t a Tó Asszonyától kapja, míg Batradznak a szépséges és varázserejű Szatana, saját anyja adja azt a kardot, amely a hős apjáé volt.

b. A tóba vagy a vízbe hajított kard motívuma, és az, ahogyan Artur és Batradz várják halálukat. Mindkettő halálos sebet kapott, és már-már gyászoló kísérőik a tenger partjára viszik őket. Batradz megparancsolja nekik, hogy hajítsák mágikus erejű kardját a tengerbe, Artur ugyanezt kéri egyetlen hívétől, Bedivere-től. Mindkét történetben kétszer is megkísérlik félrevezetni a haldoklót, eldugva előlük a kardot. És amikor végül mégis belehajítják a kardokat a tengerbe, mindkét történetben csodás dolgok esnek meg. Az Artur-monda egyik 15. századi változatában egy kéz emelkedik ki a háborgó vízből, és ragadja meg a kardot. A Nárt eposzban a víz vérvörösre és viharosra változik.

c. Mindkét történetben fontos szerepet kap egy mágikus csésze, kehely vagy éppen üst. Az Artur-legendában a Szent Grál, az oszét Nárt eposzban a Nartyamonga, a nártok szent kupája. Ez a kupa vagy kehely, mint láttuk is, mindkét mondában csak a legbátrabb, legnemesebb és legigazabb harcosoknak kínálja fel magát.[118] A G. Dumézil által közölt oszét szövegek szerint[119] ez a Nartyamonga vagy Uac[i]amonga egy nagy, üst-szerű kehely, amely sohasem szárad ki, és az, akinek rendelkezésére áll, sohasem akar többé másból enni vagy inni. Ráadásul mágikus erejű képességet is tud adni, például jövőbelátást. De csak az ihat belőle, aki félelem és gáncs nélküli, *hero sans tache.* Ezért állandó a vita, hogy ki legyen méltó az őrzésére. Máskor az oszét kehely csak akkor nyújtja magát ivásra, ha egy nagyon bátor harci kalandot a résztvevő a valóságnak megfelelően mesél el. Az Artur-hagyományokban pedig Lancelotnak, annak ellenére, hogy kiváló harcos, nem adatik meg a Grál, mert közismert Guinevere-rel kapcsolatos árulása. Közös a két mondavilágban az a részlet is, hogy végül csak a lovagok csapatának a vezetői, Batradz, illetve Galahad voltak képesek a kehely megszerzésére. Nem kétséges, hogy lényeges különbségek is vannak a Szent Kehely oszét és nyugati hagyományai között, mivel a Szent Grál a középkori formájában már egy keresztény szimbólum lett, míg a Nartyamonga mindvégig megmaradt pogány jelképnek. Másrészt azonban, a Szent Grálnak is megvoltak a maga mélyen gyökerező kereszténység-előtti, pogány előzményei, hiszen egy 10. századi, de jóval korábbi hagyományokra visszatekintő welszi vers beszél Arturról és egy mágikus üstről: Artur, még nem mint király, a Halottak Szigetéről, Annwn-ból megszerzett egy üstöt vagy inkább kelyhet, amelyet *sötétkék zománc díszített, és gyöngyök voltak a pereme körül.*[120] Éppen e díszítés miatt a *szarmata kapcsolat* keretén belül nem

a szkíta, szarmata vagy hun kori üstöknek felel meg ez a szerzemény, hanem az ékköves nemesfém-csészéknek és kelyheknek, különösen pedig az ún. szarmata polikróm stílus tárgyainak.

Littleton szerint annak a történetnek a közvetlen előképe, amelyből az Artur monda és a Szent Grál legendája kialakult, nem a kelta hagyományokban található meg, hanem abban a szarmata hagyatékban, amely, köszönhetően a rómaiaknak, a Kr. u. második században honosodott meg Britanniában, mint a szarmata kapcsolat egy további megnyilvánulása.[121] A mágikus csésze kérdéseire egyébként az alábbiakban még visszatérünk.

d. Közös vonásokat mutatnak a mágikus erejű kardhoz kapcsolódó szokások és ritusok, melyek régi iráni hagyományokra mennek vissza, közöttük áldozati, főleg halotti áldozati szertartásokra.[122]

e. Vannak strukturális hasonlóságok Artur két legodaadóbb híve, Sir Kay és Sir Bedivere, valamint oszét megfelelőik, az Urizmag és Szoszlan páros között.[123]

f. Más párhuzamok a nyelv területére tartoznak, mivel Artur kísérői közül néhánynak a neve iráni jellegeket mutat: Bedivere, Kay és végül Artur mondabeli apja, Uther Pendragon.[124] Artur unokaöccsének, *Gâwân*-nak a neve iráni etimológiával rendelkezik: **Gāhmurt* «– *Gehmurt* és **Gāven* «– *Gaevani*, hét halhatatlan mitikus iráni uralkodó sorában az első és az utolsó, míg közöttük ott van a mitikus Kay Xusro is.[125] Hasonlóképpen, a nyugat-európai legendakörben szereplő *Parzivâl* annyit jelent, hogy 'perzsa hős', **Pārsī val.*[126]

Ezeknek, és más hasonlóságoknak az alapján Scott Littleton úgy látta, hogy a két hagyomány, az arturi és a nárt, annak ellenére, hogy forrásaikat hatalmas időbeli és területi távolság választja el egymástól, feltétlenül kapcsolatban kellett, hogy álljanak egymással. Szerinte ez elsősorban a már többször említett *szarmata kapcsolat*. A Kr.u. 4. században a hun támadás elől Galliába menekült alánok vallásos hagyatéka újabb elemekkel bővítette ezt az első iráni hatást. Feltevését megerősítette, amikor felfigyelt *Dio Cassius* adatára a *cataphractarii* Britanniába való áttelepítéséről.[127] Ekkor már önmagától adódott a következtetés: a *szarmata kapcsolat* egész egyszerűen nem más, mint annak az 5500 nehéz fegyverzetű szarmata/alán *cataphractarii*-nak a vallásos és egyéb hagyatéka, akiket Krisztus után 175-ben Marcus császár telepített át Britanniába. Ők hozták magukkal azt a hitvilágot és azokat az etnikus sajátságokat, amelyekből később az Artur-le-gendakör kialakult.[128] Annak addig Britanniában semmiféle helyi hagyománya és előzménye nem volt, kivéve talán a lovagok tanácskozására szolgáló *kerekasztal*t. Azonban mint arról már több tanulmányban írtunk, ez a kerekasztal nem más, mint a indoeurópai népek több más dialektusánál jól ismert kerek és szent tanácskozó kör, a *hierosz küklosz, hof, hringus, Ding, Dingstette,* etc. amelynek voltak ősi helyi hagyományai Britanniában is.[129] Kérdés, hogy 175-ben vagy 400 körül ezek az egészen a Stonehenge-re, sőt annál is korábbra visszavezethető hagyományok éltek-e még olyan erővel Nyugat-Európa hajdan kelta, de már romanizált vidékein, hogy befolyásolhatták a szarmata kapcsolatot. Valószínű, hogy igen, és ez derül ki egy R. Wenskus által feltárt adatból. A Noyon-i Eligius püspök 7. században keletkezett *vita*-jában olvasható, hogy egy Limoges vidékéről származó szerzetes frank társainak pogány szokásokat, többek között táncokat akart

bemutatni a templom előtt, azonban ezzel azok heves ellenállását váltotta ki: *numquam tu, Romane, quamvis haec frequenter taxes, consuetudines nostras evellere poteris, sed sollemnia nostra sicut actenus fecimus, perpetuo semperque frequentabimus, nec ullus hominum erit, qui priscos atque gratissimos possit nobis umquam prohibere ludos.* Wenskus szerint itt egy régi frank, azaz ősi germán szokásról van szó, amelynek nyilván a kultikus összejöveteleknél volt szerepe, a *Ding*, a szent kör, a kerekasztal, azaz a *mallus* során.[130]

Littleton azzal summázta a kérdést, hogy Artur, *dux bellorum*, aki 500 körül legyőzte a behatoló angolszászokat a Badon Hill-i csatában, valószínűleg a szarmata/alán bevándorlóknak a kései leszármazottja volt. Harci taktikája is rendkívül emlékeztet mindarra, amit a szarmaták és az alánok, és szélesebbb körben a szkíták katonai technikájáról és fegyverzetéről tudunk. A rómaiak elleni hadjáraton alkalmazott *cataphractarii*-taktikában a csapatok mögött védett helyen volt Artur harcálláspontja, ahonnan a parancsokat osztogatta, és ahol a sebesültek (maga Bedivere is) és a kimerültek menedéket találtak. A helyet egy felállított *aranysárkány* jelezte a csapatoknak.[131]

Néhány évvel korábban H. Nickel olyan következtetésekre jutott, amelyek szinte meg is fosztják Littletont az első felismerés érdemétől.[132] Ő a szarmata kapcsolatok listáját a következő, fontos részletekkel körvonalazta:

g. Artur apja, *Uther Pendragon* valaha készíttetett két veres, aranyozott sárkányos zászlót. Egyiküket odaajándékozta a winchesteri katedrálisnak,[133] a másik viszont a ő saját katonai zászlaja maradt, és ezért nevezte őt Geoffrey of Monmouth *Caput Draconis*-nak, 'Sárkány-fej'-nek = talán *Pendragon*.[134] Uther Pendragon halála után ez a sárkányos zászló magáé Arturé lett, amint például egy 1300 körülre keltezhető miniatúra is mutatja (9. tábla 2). Sir Thomas Malory Morte Dartur-jában ez a sárkányzászló még nagyon jól őrizte az ősi iráni hadi jelvény jellegzetességeit. Artur álmot lát, és *Hym semed that a dredeful dragon dyd drowne moche of his peple, and he cam fleynge oute of the West, and his hede was enameled with asure, and his sholders shone as gold, his bely lyke maylles of a merueyllous hewe, his taylle ful of tatters, his feet ful of fyne sable, and his clawes lyke fyne gold, and an hydous flamme of fyre flewe oute of hys mouthe, lyke as the londe and water had flammed all of fyre.*[135] Az angolszászok győzelme után azonban a sárkányos katonai zászló náluk is meghonosodott. Ezt mutatja például a bayeux-i szőnyegen II. Harald (az utolsó angolszász király 1066-ban, Hitvalló Eduárd sógora) egyik zászlóvivője 1066-ban a hastingsi csatában, egy sárkányos zászlót emelve a magasba (9. tábla 1).[136] De ugyanazon a szőnyegen egy lemezpáncélos angolszásszal viaskodó normann pajzsán is sárkány látható (7. tábla 3). Szintén a római világ öröksége, hogy volt sárkányos lobogó a karoling seregben is, mint a nehéz fegyverzetű lovasság zászlaja (9. tábla 4). Közvetlen iráni örökség révén őrződhetett viszont meg a sárkányos zászló a kései avarságnál, ha igaz, hogy a bánhalmi nagyszíjvégen az oroszlános lábú lovon ülő két lándzsás páncélos lovas között sárkányos lobogó látható, mint Fettich Nándor gondolta volt.[137]

h. Nickel magyarázatot keresett arra, hogy a Britanniába került szarmata *cataphractarii* zárt társadalma hogyan tudta következetesen megőrizni etnikus sajátságait az egész késő-római időszakban, sőt egy darabig még azt követően is.

Az egyik ok az lehetett, hogy *cuneus Sarmatorum Bremetennacum*, ill. [*Numerus*] *equitum Sarmatorum Bremetennacensium Gordianorum* nevű katonai alakulatuk nem állandóan aktív csapat volt. Így a római légiók kivonásakor nem csatlakoztak azokhoz, hanem régi telepeiken (Chester, Ribchester, etc.) maradtak.[138] Tény, hogy még akkor is szarmatáknak nevezték őket, amikor már negyed évezrede éltek Britanniában. Arturnak, vagy valamely más katonai vezetőjüknek tehát volt módja arra, hogy nehéz fegyverzetű lovasságként vezesse őket harcba a Badon Hill-i csatában, és másutt is a hódító germán angolszászok gyalogsága ellen. A *cataphractarii* szarmata/alán ősei hajdan germán (markomann és kvád) csapatokkal harcoltak vállvetve Marcus seregei ellen. Most azonban arról volt szó, hogy ki lesz Britannia ura: az érkező angolszászok, avagy az elrómaisodás után már őslakóvá lett szarmaták/alánok.

i. Sir Bedivere, azaz *Bedwyr*, *Bedrawc* fiának nevével kapcsolatban, a Nickel által javasolt megoldás rossz. Abból kiindulva, hogy a névnek nincs jó etimológiája a keltában, azt ötlötte ki, hogy a türk *bahadur* 'hero, brave, hős, bátor' jelentésű szóból származik, beleszámítva a magyar *bátor* [nála hibásan *batur*] szót is.[139] Egy ilyesféle magyarázat persze támogatná azt, hogy a Báthoriak cimerén miért látható a farkába harapó sárkány (10. tábla 4). Hasonlóan VII. Henrik angol király címeréhez (9. tábla 3).[140] A magyar *bátor* természetesen a türk *bayatur* 'bátor' szóból származik,[141] de ezen túl semmi köze nincs a *Bedwyr*-hez. Az orlati lemez ismeretében pedig feleslegessé vált Emel Esin feltevése is, amely szerint a sárkányos zászló türk felfedezés lett volna.[142] Nickel eszmefuttatásai viszont a mágikus Szent Grál kehely keleti — iráni, majd főleg perzsa — kapcsolatairól[143] teljes összhangban vannak azzal, amit erről korábban írtunk,[144] és amit alább még el szeretnénk mondani. Ugyanakkor az ún. *tamgák*, alán és szarmata írásjel-szerű motívumok kérdésében Nickel nem vett tudomást arról a gazdag magyar és orosz irodalomról, amely szerint a szarmaták/alánok gyakran használtak ilyen jeleket mind Közép-Ázsiában, mind a Fekete-tenger vidékén, és nyilvánvalóan tőlük öröklődött az avarokra.[145] Az igazság persze az, hogy az avarok ilyen jeleivel foglalkozó magyar kutatás sem gyakran idézi Nickel tanulságos cikkeit. Bóna cikkéből mégis kiderül, hogy e tamgák származása az iráni, szászánida világban keresendő.

j. Nem mellékes hasonlóság az sem, hogy a sir Balin által megölt nő nem más, mint a Tó Úrnője. Legalábbis tehát nevében azonos azzal a rejtélyes varázslónővel, akitől Artur a mágikus erejű kardját kapja.

k. Nickel végül még egy részlettel gazdagította az Artur-legenda szélesebb értelemben vett iráni (szarmata) kapcsolatainak listáját. Ez egy nőről és egy hős harcosról szól, akik egy fa alatt vannak, és a nő az alvó vagy csak pihenő férfi fejét az ölében tartja. A magyar olvasónak azonnal világos, hogy itt a Szent László-legenda ama jelenetéről van szó, amelyet a magyar középkor csodás templomi falfestményei örökítettek ránk, amelyek az ősi magyar epikus költészetben is megvoltak, de balladák és mesék csak töredékeit őrizték meg.[146] Sőt, éppen ez a részlet a megmaradt töredéke az elenyészett, Arany János által alighanem rossz helyen keresett hőseposznak. A jelenettel kapcsolatban csak a legritkább esetben utalnak, ha egyáltalában utalnak a kutatók az Artur-legendával való összefüggésekre.[147] Demény István Pál kitűnő munkájában még azt is megállapította, hogy a legendát

ábrázoló képsorozatok végén megfestett motívum, a hősi álom a megmentett nővel és fejbenézéssel, fa alatt és esetleg még fán függő fegyverekkel eddig csak a magyar anyagból került elő.[148] Mivel pedig ráadásul nagyon tisztázatlan a hasonlóságoknak a háttere, ismertetjük a kérdést. Nickel természetesen tud a Szent László-legendáról.

III.A Szent László-legenda pihenési jelenete és kapcsolatai

Az Artur-legendakörnek vannak részletei,melyek *szorosan összefüggnek* a Grál-kehely mondájával, és vannak további közös motívumok is. Az egyik a Sir Balin és Sir Balan történet,[149] a másik pedig az ismert Parszifal-legenda. Közös elem például az, hogy a hősnek két kardja is van (sir Balin egyik neve a Kétkardos Lovag); mindketten száműzetésben vannak; élet-halál harcot vívnak fel nem ismert testvérükkel, miközben egyik kardjuk darabokra törik; majd egy vörös lovaggal viaskodnak, akit levágnak; a Grál birtoklója, Grál király egy combsérülés miatt megfosztatik férfierejétől. *Végül mindkét történetben szó van egy nőről, aki egy fa alatt ül, és egy alvó — vagy a küzdelem után már sebeibe belehalt? — férfi fejét tartja az ölében.*[150] A sir Thomas Malory által a 15. században feljegyzett történet — *Morte d'Arthur* — ugyanis tartalmazza a *Waltharius-legenda* legfontosabb elemét. Nem tudunk arról, hogy a magyar kutatás utalt volna már e jelenet és a Szent László-legenda rendkívüli hasonlóságára.[151]

A fa alatt pihenés jelenete lényeges része a Waltharius-nak, ennek a legkésőbb a 10. századból ismert hőskölteménynek.[152] Ez a Walter-ének, *Waltharius manu fortis*, a Nibelungenlied talán legkorábbi változata. Főszereplői Alpher király fia, *Aquitániai Walter* nyugati gót herceg, *Hildegund* burgundiai hercegnő, Herrich király leánya, Trójai *Hagen* nemes férfiú a rajnai frankok királyi házából. Mind túszok vagy kezesek a hun király, Etzel, azaz *Attila* udvarában.[153] Attila Hagent és Waltert hadvezéreivé teszi. Ők azonban hazavágynak, és először Hagennek sikerül elmenekülnie. Walter és jegyese, Hildegund hamarosan követik. Walter a menekülésre hun [avar] módra fegyverkezik fel, *pro ritu Pannoniarum*,[154] tehát egy, a bal oldalára függesztett kétélű hosszú karddal, *spatha*-val, *laevum femur ancipiti praecinxerat ense*, valamint egyélű rövid karddal, *semispatha*-val a jobb oldalán: *atque alio* [*ense*] *dextrum, pro ritu Pannoniarum; Is tamen ex una tantum dat vulnera parte.*[155] A menekülők Attila kincseivel a Duna völgyén át veszik az irányt, táplálékul Walter madarakra vadászik és horgászik. Amikor átkelnek a Rajnán, Walter két olyan hallal fizet a révésznek, amelyeket az előző éjjel fogott a Dunában. A révész, meglepődve a számára addig ismeretlen, dunai, halakon, elmegy, és eladja őket a király konyhájának, közben elmondja a különös menekülők történetét, benne a gyönyörű leánnyal, Hildegunddal. Gunther, a fiatal és öntelt frank király (Hagen is e frank trón várományosa volt!) ekkor úgy dönt, hogy elkobozza a menekülőktől a kincseket, amelyeket szerinte magukkal hoznak a hun udvarból, jóllehet onnan nemrégen megérkezett rokona, Hagen tiltakozik ez ellen. Gunther ugyanis arra gondol, hogy Attila udvarában Hildegund volt az első feleség kincstárának az őrzője. Walter és Hildegund eközben elérik a Vosges erdőségeket. Walter úgy dönt, hogy végre álomra hajtja a fejét, hiszen hosszú

napokon keresztül mindig csak ő őrködött. Megkéri Hildegundot, *hadd hajthassa fejét az ölébe*, és csak akkor ébressze fel, ha olyan porfelhőt lát emelkedni valahol a távolban, amelyet vágtató lovasok vernek fel. Hildegund rövidesen megpillant 13 közeledő harcost, és felébreszti Waltert. Az *felölti fegyvereit, [amelyeket egy közeli fára aggatott fel?]*, és tesz kardjával néhány próbasuhintást. Ekkor a lány átkulcsolja Walter térdét, ölné meg őt, hogy ne eshessen a (hunoknak vélt) lovasok fogságába. Walter azonban felismeri a közeledő Hagennek a sisaktaréját, és biztosra veszi, hogy békével jönnek. A mindenképpen zsákmányra vágyó Gunther azonban harcra akar kelni Walterral. Hagen először visszautasítja, hogy megvívjon régi fegyvertársával, és egy pajzson ülve figyeli a párviadalt. Walter a *lovak*at és Hildegundot egy közeli szorosba viszi, és ott, ahol a támadók csak egyenként tudnak vele harcba szállni, tizenegyet megöl közülük. A viadalok iráni-styeppi módra folynak: mindig más és más fegyverrel. Végül Hagen is párbajra kel, mivel az egyik megölt hős a nénjének a fia volt. A harc végső szakaszában Hagen és Gunther áruló módon egyszerre támadnak rá Walterra. Gunther hamarosan csaknem végzetes sebet kap, de rövidesen Walter kardja is darabokra törik Hagen kemény sisakján. Amikor pedig Walter csalódottan eldobja megmaradt kardcsonkját, Hagen hirtelen levágja Walter kinyújtott jobb kezét. Erre Walter átteszi pajzsát a bal kezéből a jobba, úgy, hogy ráhurkolja a pajzs szíjait jobb kezének csonkjára, majd baljával kirántja azt a rövid kardját, amelyet a jobb oldalára övezett — *semisphatam quam dextrum cinxisse latus memoravimus illum* — és egyetlen ütéssel kiveri Hagen egyik szemét és hat fogát. Ekkor befejezik a viadalt, Hildegund bekötözi sebeiket, ők pedig megújítják régi barátságukat, és Hagen közli, hogy ő is a jobb oldalon fogja viselni a kardját. Nickel fontos, keletre, a styeppre mutató elemnek tartja még, hogy a hősnek, Walternak, két kardja is van, hogy a viadal többféle fegyverrel zajlik, hogy előfordul a fára való felakasztás is (párhuzama megvan a Molnár Anna balladában).

A Waltharius vonatkozó sorai a következők:

'Huc', mox ut vidis iuvenis, 'huc' inquit 'eamus,
His iuvat in castris fessum componere corpus.'
Nam postquam fugiens Avarum discesserat oris,
Non aliter somni requiem gustaverat idem
Quam super innixus clipeo; vix clauserat orbes.
Bellica tum demum deponens pondera dixit
Virginis in gremium fusus: 'circumspice caute,
Hiltgunt, et nebulam si tolli videris atram,
Attactu blando me surgere commonitato,
Et licet ingentem conspexeris ire catervam,
Ne excutias somno subito, mi cara, caveto,
Nam procul hinc acies potis et transmittere puras.

....

532 At procul aspiciens Hiltgunt de vertice montis
Pulvere sublato venientes sensit et ipsum
Walthariun placido tactu vigilare monebat.
....
542 Comminus ecce coruscantes mulier videt hastas,
Ac stupefacta nimis: 'Hunos hic' inquit 'habemus',
In terramque cadens effatur talia tristis:
545 'Obsecro, mi senior, gladio mea colla secentur,
Ut, quae non merui pacto thalamo sociari,
Nullius ulterius patiar consortia carnis.'

Walter tehát Hildegundot párviadalban menti meg az őt elrabolni készülő Gunthertól. Egy jelenetben *Hildegund egy erdőben egy fa alatt ül, és az alvó Walter fejét tartja az ölében, miközben a fegyverek egy fára vannak aggatva. Népballadáink fára akasztott lányfejeivel az 545–547. sorok rokonok: Hildegund nem akar a hunok testi vágyának zsákmánya lenni, inkább vágja le a fejét Walter. Igazi magyarázatot talál ezekben a sorokban a 'fejbenézés' is: a gusztustalan és nyilván csak a mongolokra és más keletiekre jellemző tetvészés helyett világos, hogy Walter határozott kérésére gyengéd érintéssel, becézéssel, cirógatással kell őt felébreszteni: attactu blando me surgere commonitato, ne excutias somno subito, placido tactu vigilare.* Ez a népballadák *költögetési motívuma.* Minden szerkezeti eltérés ellenére (a pihenés a bajvívás előtt van,[156] nem a leányrablót kergető hős az üldöző, hanem a rablók érkeznek, ect.) a Walthariusnak, a Morte d'Arthur-részeknek és a Szent László-monda pihenési jelenetének legalább négy alapvető eleme rendkívül szoros rokonságot mutat, és ez közös eredetet sejtet. Ezt a közös eredetet azonban a styeppi türk nomádok csak továbbíthatták nyugatra, de a történet nem tőlük származik, hanem az iráni népektől. Ráadásul a sebekre gyógyírt a Grálban, a szent kehelyben hozó szűz a Parszifal-történetben megfelel annak a Hildegundnak, aki a megsebzett hősöknek hűsítő italt kínál fel *egy gyógyító erejű aranycsészéből.* Ez további iráni összefüggésekre utal.

Mivel Walter és Hildegund a hunok országából menekülnek, és Walternak éppen a hun [azaz avar] szokásnak megfelelően van két kardja, Nickel a mondai történet keleti eredetét gyanította és kereste, részben sikerrel.[157] Csak részben sikerrel, mert a fa alatt ülő és a hős fejét az ölében tartó nő motívumának tökéletes előképét évtizedekkel a zseniális Nagy Géza után fedezte fel újra,[158] egy valószínűleg iráni nép, az ázsiai szkíták régóta ismert szibériai aranylemezének ábrázolásán.[159] Ilyenformán a mesés motívum keleti, iráni népektől való eredete biztosra vehető, pusztán csak az a kérdés, hogy milyen módon jutott el — közös forrásból-e, vagy külön-külön — a Szent László-legendába, továbbá Artur és lovagjai, illetve a Nibelungenlied mondakörébe.[160] Nickelnek is igaza van abban, hogy a szibériai aranylemez egy mitikus történet ábrázolása,[161] valamilyen hősi eposz vagy ének képi megjelenítése, de egyelőre nem ismerjük az összefüggő történetet. Látni fogjuk, hogy az a középkori Magyarországon még élt, de Nagyvárad lerombolásával és a Szent László-kultusz romlásával örökre elveszett.

A két áttört aranylemez az elülső és a hátsó fele egy rejtélyes rendeltetésű tárgynak. Ismeretlen lelőhelyről származnak, még 1716-ban kerültek Szibériából Pétervárra. A 15,2 x 12,1 cm-es elülső lemez súlya 459,3 gramm. Keltezésük a Kr. e. 4–3. század, etnikailag a szkíta stíluskörbe tartoznak, bár más jegyeik attól akár függetlenek is lehetnek.[162]

A lemezeken egy sík terepen lombos fa áll, és törzséhez két felszerszámozott hátas ló van kikötve. Előttük szolga ül, aki a jobb oldali ló kantárjához kötött szíjat tartja. A fára fel van akasztva a férfihős kardja, nyíltartó tegeze és íjja, míg ő maga vízszintes helyzetben fekszik a földön, fejét egy, a fa szélső ágai alatt ülő nő ölébe fektetve. Nem alszik, hiszen szeme nyitva, míg bal kezével a nő térdét fogja. A nő a kabátja alól kiérő egyik kezével a hős haját érinti, *fejébe néz*, azaz becézi, simogatja.

László Gyula többször megírta, hogy a lemezen ábrázolt történést legelőször a kiváló Nagy Géza hozta összefüggésbe a Szent László-legendasor legutolsó jelenetével, a pihenéssel.[163] Nagy Géza szerint [amelyet László csak rövidítve idézett, kihagyva a számunkra legfontosabb részt; alább dőlt betűkkel[164]] „Tárgya nagyon jól ismeretes nálunk középkori templomaink falfestményei után. A Szt. László-legenda végső jelenetét ábrázolja, melyről hallgatnak az írott emlékek, de megvan a falfestményeken az ország egyik határszélétől a másikig, midőn t.i. Szent László a kúnnal való viaskodás után, lovát fához kötve, fejét a megmentett leány ölébe hajtva, megpihen.[165] *Charles de Linas, a ki szintén közölte a rendkívül értékes vert és áttört aranylapot..., az alakok arczvonásaiban a parthus-typust keresi. Mennyiben vezethető vissza ezen emlék ideje a parthus-korig s mennyiben nem: ma még alig dönthető el. De annyit már ez idő szerint is megállapíthatunk, hogy ahhoz az emlékcsoporthoz tartozik, mely a népvándorlás korából ered, nem tekinthető tehát olyan kincsnek, melyet esetleg a tatárok raboltak el Magyarországból.* Ebből aztán egy más dolog is következik, az t.i., hogy Szt. László-legendánkba pogány korból eredő mondai elemek is keveredtek."

A kérdés tehát a továbbiakban kettős: a. *melyek voltak eredendően ezek a pogány származású részletek*, és b. *mi az összefüggés a keleti pogány legenda* (beleértve most a Szent László-legenda motívumát is) *ilyen eleme és az Artur-mondával rokon Walt-harius-történet hasonló jelenete között*. Nagyon fontosnak tartjuk, amit Nagy Géza írt: e motívumban ősi iráni (párthus) pogány hagyatékot lehet látnunk. Iráni eredetre utalnak azok az ábrázolások, mondai és mitológiai elemek is, amelyekre a kérdéssel foglalkozó szerzők rendre felhívják a figyelmet.[166] Előfordul például kései iráni miniatúrákon, hogy íj, nyiltegez és kard vannak egy fára akasztva, miközben Khoszrau sáhinsáh lóhátról meglesi kedvese, Sirin fürdőzését.[167]

László Gyula gyönyörű könyvében[168] gyakorlatilag a Szent László-legenda pihenési jelenetére vonatkozó szinte összes megoldási javaslatot ismertette. Ő maga úgy látja, hogy a falfestmények alapjául szolgáló legenda nagyrészt honfoglalás előtti, pogány örökségünk, és nem uz, besenyő vagy kun. Egy keleti eredetű hősi ének, amely gazdagodott egy Molnár Anna-jellegű balladás szöveggel, s így keletkezett volna Szent László-legendánk. Eszerint a legendában a birkózás és a pihenés lenne a pogány keleti hagyomány a széltében ismert „fejbe nézéssel" együtt.[169] Utal természetesen török-tatár, mongol[170] és iráni[171] párhuzamokra,

Vargyas Lajos adataira támaszkodva, de ott marad a kérdés, hogyan kerülhettek ilyen távoli motívumok a magyar népköltészetbe és legendakörbe, amikor a magyarság nagy tömegében nem ázsiai, hanem európai nép. Szóba jönnek nála az Árpád honfoglalása előtt itt élt türk népek, így az avarok, akiknek a kora telítve volt keleti népekkel, irániakkal éppen úgy, mint türkökkel.[172] Végül úgy summázza a kérdést, hogy „... a Szent László-legenda a magyar nép Keletről hozott egyik — elpusztult — hősi énekének keresztény lecsapódása.... Tekintettel arra, hogy a falfestmények a középkori Magyarország határterületein vannak, feltehetően egy ősi segítő hősnek az emlékét kapcsolták Szent Lászlóhoz. Mivel pedig a székelyek jelenléte éppen a keleti és nyugati határvidékeken tömeges lehetett, és a székelyekről feltehető, hogy az első honfoglalás népeiből maradtak a Kárpát-medencében -... - ezzel megteremthetjük a magyarázatát a Belső-Ázsia felé vezető képi és mondai elemeknek. Ezek sajátos *interpretatio ecclesiastica* révén kerülhettek templomainkba".[173] A pogány, keleti elem mibenléte az egyetlen, amely ebben a csaknem végleges történeti értékelésben még tisztázásra vár.

Vargyas Lajos és Demény István Pál a legenda elemeinek számos keleti, nyugati és déli kapcsolatára mutattak rá a népköltészetben, a balladák világában.[174] Vargyas szerint a fa alatti jelenet a pihenéssel kimutathatóan a magyarság felől terjedt nyugati és északnyugati irányban.[175] A Waltharius-történet és az Artur-részletek ismeretében azonban világos, hogy Vargyas tévedett, hiszen 895 utáni magyar népköltési anyag még nem jelenhetett meg a 10. század elejétől nyugaton, az Artur-kör keletkezési idejéhez pedig még a 8–9. század is késői. Vagy a magyar etnikum kárpát-medencei megjelenését kell tehát korábbra tennünk, vagy más megoldást kell keresnünk. Abban van igaza Vargyasnak, hogy a jelenet keletről jutott el nyugatra, és esetleg még abban is, hogy ezt a jelenetet a magyarok szibériai típusú hősénekekből örökölték a honfoglalás előtti időkből (ha 895 előtti keleti átvételről van szó, valamelyik vagy több türk néptől). László Gyula ebben a szibériai kérdésben jobb megoldást talált: az egykori szibériai késői szkítaság hagyatékára gondolt.[176] Azonban mi azokkal a sztyeppi iráni, és nem szibériai, népeket mozgató vándorlásokkal hozzuk kapcsolatba a Szent-László-legenda pihenési jelenetét, amelyek a Kárpát-medence (és a római birodalom) közvetítésével a sárkányos zászlót és az Artur mondakör elemeit is elterjesztették nyugaton. A megfelelő motívumok, itt most a pihenési jelenet, a még pogány magyar hitvilágba és népköltészetbe akár még a Kárpátoktól keletre, akár már a Kárpát-medencében átkerülhettek, az ősmagyar népcsoportok megjelenését ott vagy itt megérő iráni, szarmata/alán népektől. A szibériai lemez és más emlékek ugyanis kétségtelenné teszik, hogy iráni eredetű népmesei-epikai-mitológiai történetről van szó.

Fontos, hogy eljutott erre a következtetésre később maga Vargyas Lajos is, de csak egy rövid vitacikkében.[177] Mint írja, az európai lovagi kultúra kialakulása akár össze is függhet a styeppi lovasnomád örökséggel. H. Nickel például a lovagi kultúra kialakulásának és az Artur-mondakörnek az eredetét styeppi gyökerekre rámutatva vetette fel. És Vargyas itt néhány mondatban ismerteti a „szarmata kapcsolat" fentebb már felvázolt összefüggéseit Scott Littleton és Nickel cikkei alapján, nem hivatkozva az egyik fő bizonyítékra, a sárkányos zászlóra, és természetesen nem tudva még a dák aranysárkányról. Megemlíti viszont Nickel után

azt, hogy annak a VI. légiónak, amelyben a britanniai szarmata/alán lovasok harcoltak, a praefectusa egy bizonyos *Lucius Artorius Castus* volt, aki korábban Pannoniában szolgált. Nevéből, az Artorius-ból alakulhatott az először egy tisztséget, majd egy mondai királyt jelölő szó, az *Artur*.[178] Ehhez nincsen semmi hozzátenni való, sőt látni fogjuk, hogy egy másik, szintén Szent Lászlóhoz kapcsolódó fontos iráni eredetű elem megerősíti az elmondottakat. Előbb azonban röviden foglalkozni szeretnénk egy, a Szent László-történethez kapcsolódó *mai legenda* keletkezésével is.

Ez röviden a következőkben foglalható össze: a kutatók kivétel nélkül azzal magyarázzák a Szent László-legenda ábrázolásainak templomi elterjedését, hogy főleg a frissen megkeresztelkedett székelyekhez kötik a legenda átvételét, kialakítását, elterjesztését, fennmaradását, megfestését. Mivel pedig az immár hagyományos felfogás szerint a székelyek hajdanában még török nyelvű népek voltak, akiket (más, török etnikumokkal, pl. a besenyőkkel együtt) az Árpádok a gyepűk védelmére telepítettek vagy szorítottak ki, körben az országban a nyugati és délnyugati végektől Biharig és Abaújig, ez a feltevés könnyűszerrel magyarázhatná keleti török elemek (a pihenési jelenet *szibériai*, török-tatár párhuzamai!) átvételét. A freskók székelyföldi megjelenése csak akkor kezdődhetett el, amikor királyaink talán Szent Lászlótól kezdve a székelyek már keresztény elődeit a mai Szászföldre, majd a Székelyföldre telepítették volna. A gyepűn élő, határvédő, peremekre került székelyek tétele mint érv folyamatosan jelen van László könyvében is: László király a határőrvidékek szentje, tisztelete határvédő törzseinknél tömörödött, a legenda a határőrvidékek sajátos emlékeihez tartozik, és éppen a határvédő népek kereszténységre térítésével bukkan fel, a képek a középkori Magyarország határterületein vannak, bár színmagyar környezetben.[179]

A tétel ingatagságát először is az mutatja, hogy Ócsa (!), Tereske, Nagyvárad, Karaszkó, Szalonna, Vizsoly,[180] Kisvárda sohasem volt határőrvidék. Hiszen hogyan lehetett volna Kisvárda határőrvidék a 895–955 közötti nagyfejedelmi központban?! Nem volt soha határőrvidék Pápa, Napkor és Laskod sem, a legújabban felfedezett vagy kimutatott Szent László-freskók lelőhelyei.[181] A megmaradt és az ismert, de elpusztult freskók elterjedési területe pedig tökéletesen kirajzolja a török hódoltság határait. A jelenetnek a Székelyföldön, a Szepességben és Gömörben való sűrű előfordulását tehát valami más körülménnyel kell magyarázni. Talán avval, hogy a zömmel kis templomokhoz tartozó elzárt falusi közösségek sajátos, hagyományőrző, „elmaradott" népművészetéről van szó. (A három terület egyébként a Kárpát-medence legelzártabb részei közé tartozik, ahol Árpád honfoglalói a 10. században nem is telepedtek meg.) Nagyvárad viszont, és névrokona, Kisvárda Szent László tiszteletének központja volt.[182] Felmerül azonban egy sokkal általánosabb kérdés is, mégpedig az, hogy a székelység valóban a határőrvidékekre kiszorított, majd azok nyugati részéről keletre áttelepített, eredetileg nem magyar nyelvű nép lett volna?

A *székelység mint peremjelenség* ósdi tételének megértéséhez idézni szeretnék Mályusz Elemér posztumusz megjelent zseniális munkájából: „A francia nyelvatlasz eredményeiből... fontos következtetéseket találtam levonhatónak,... Nyelvészeink azt a megfigyelést, hogy a Székelyföldön és Göcsejben, tehát az ország keleti és nyugati szélén, de csak ott, sok azonos nyelvi és néprajzi jelenség talál-

ható, úgy magyarázták, hogy ezeknek oka a határőrző katonaságnak az Árpád-korban a nyugati végekről keletre áttelepítése. Ezt a hipotézist sok érvvel lehetett támogatni, s aki nem ismerte a nyelvi jelenségek terjedésének módját, nem is tudta cáfolni. A francia nyelvatlasz éppen a lényegről, aminek tárgyalását a magyar nyelvtudomány elmulasztotta, adott felvilágosítást. Megállapítása szerint a francia nyelvterület szélén lévő jelenségek valamikor a központban, Île de France-ban is éltek, sőt innen terjedtek tovább, itt azonban a művelődés fejlődése során újabb elemek váltották fel őket, ami a széleken, a fejlődés lassúbb üteme következtében, nem következett be. A felismerés, hogy a szélek azonos vonásai valamikor az egész nyelvterületen uralkodó állapotok relictumai, revelációszerűen értette meg velem nemcsak a székely–göcseji probléma, hanem a nyelv életének lényegét is."[183]

Mályusz olyan *peremjelenségekről* ír, amelyek az indoeurópai nyelvtörténetnek régi, jól ismert kérdései. Arról van szó, hogy egy-egy önálló és zárt nyelvterület (mint amilyen a mai értelemben vett, 895 utáni korai ómagyar is volt) peremein megtalálható, a peremre kerülést követően kialakuló szabályszerű nyelvi eltérések (székely - göcseji) lehetnek megőrzött, vagy elszigeteltségben létrejött *archaizmusok*, vagy különféle *újítások, innovációk*.[184] A kérdés igen fontos például a kisázsiai anatóliai ág, elsősorban a hettita megértésében. Itt a késő-indoeurópai alapnyelvből elágazott más dialektusoktól való eltérések többféleképpen is értékelhetőek: éppen a peremhelyzet miatt lehetnek olyan *megőrzött archaizmusok*, amelyek a protohettita igen korai kiválása után a nagy indoeurópai tömb egymástól akkor teljesen még el nem vált dialektusaiban azóta elenyésztek (1., indo-hettita vagy nővérnyelv-elmélet I.). Avagy ezek a régies vonások igen korán önállóan alakultak ki az anatóliai előjében, a proto-anatóliaiban (*archaikus saját újítások*), igen korai elválása után, és ezek az újítások a teljesen még fel nem bomlott késő-indoeurópai alapnyelvre már nem terjedtek ki (2., nővérnyelv-elmélet II). Másrészt magyarázhatók az eltérések *későbbi, fiatal, saját újítások* révén is, a felbomlott indoeurópai alapnyelv valamelyik dialektus-csoportjától való, szabályszerű, nyelvfa-szerinti elválás után. Így lehetnek csak a hettitára és részben kisázsiai rokonaira jellemző peremújítások, a kiválás után saját belső fejlődés és más nyelvcsaládokkal (hatti, sémi, eblai, ismeretlen eufráteszi-tigriszi kihalt nyelvek, etc.) való kapcsolatok eredményeként. Az ilyen újítások általában nem terjednek el az egész zárt nyelvterületen (3., leánynyelv-elmélet). Más újítások viszont egy-egy nyelvterületnek éppen a központi területein következnek be, ezek a *középponti újítások* (4., leánynyelv-elmélet), ahonnan sugarasan kifelé elterjednek, de ehhez igen hosszú idő kell, és őstörténeti körülmények között nehéz megállapítani, hol is volt egy központ. Ezek így rövidítve elmondva kétségtelenül igen bonyolult dolgok, de több ezer évig tartó, nagy régiségű és nagy területeken zajló folyamatok tudományos leírása nem könnyű dolog. Ez is oka lehetett annak, hogy nyelvtudományunk a székelyekkel kapcsolatos nézetének a kialakításakor nem sok figyelmet fordított az alaposan kidolgozott indoeurópai perem-modellekre. Mint ismét Mályusz mondta, „a magyar történeti nyelvészkedés rendkívül egyoldalú, hatása alatt nyelvtudományunk megfeledkezik kötelességéről olyannyira, hogy még hozzávető felvilágosítást sem tud adni a nyelv tulajdonképpeni életéről."[185] Egyértel-

mű, hogy Mályusz az utolsó, negyedik modellre gondolt, és ebből a következő tanulságok vonhatók le:

a. a székely, göcseji (és más, rokon, Mályusz által nem említett ún. peremnyelvterületek, pl. a szerémségi, mosoni, soproni, morvaföldi) a korai egységes ómagyar nyelvterület olyan peremei, ahová a központi újítások csak nagyon lassan jutottak el, teljességben helyenként máig sem. A székelyek, göcsejiek és más *peremnépek* peremeken való elterjedési helyzete nyilvánvalóan egy olyan korai magyar települési terület külső gyűrűje, amely terület mindenütt ősmagyarok lakta térség volt, de peremein a 10. században Árpád honfoglalói még nem telepedtek meg, míg az ősmagyarság más, centrálisabb területein azonban már igen. E peremnyelvjárások egymástól való eltérései törvényszerűen annak a következményei, hogy más és más külső nyelvterülettel érintkeztek, más és más külső hatások alá kerültek. Rokonvonásaik az egész nagy nyelvterületre kiterjedő közös újítások eredményei lehetnek, de azt sem zárhatjuk ki, hogy akár 895 előtt, akár azután csoportjaikat innen oda vagy onnan ide telepítették. De nem csak a nyugati peremekről keletre.

b. Ennek megfelelően nincsenek, nem is voltak, és nem is létezhetnek adatok arra, hogy a székelyek elődeit a nyugati peremekről a 11. század vége után királyaink telepítették át. Ilyen okleveles adatokat nem ismerünk, senki sohasem közölt. Az áttelepítésre vonatkozó vélemények puszta spekulációk. Legújabban még a székelyekre vonatkozó legkorábbi okleveles adat eredetiségét[186] is kétségbe vonták, alighanem joggal.

c. Az a. pontból következően a székelyek elődei soha nem beszélhettek más nyelvet, mint magyart, ómagyart, ősmagyart, és így tovább visszafelé az uráli alapnyelvig, ha úgy tetszik, a nosztratikusig.

d. A Szent László-legenda nagyrészt peremeken megmaradt sok ábrázolása tehát nem a határőrök kedvenc témája volt, hanem az egész korai magyar nyelvterületre jellemző motívum, egy hőseposz képi megjelenítése, amely hőseposzt a magyarság elődei feltehetően még az ősmagyar nyelvállapot idején iráni nyelvű néptől vagy népektől ismerték meg. Az átvétel helye attól függ, hogy mikortól kezdve számol valaki ősmagyar nyelvet beszélő nép megjelenésével a Kárpát-medencében. Ha 895-től, akkor azt fogja mondani, hogy a Kárpátoktól keletre, ha a 7. század végétől, akkor már gondolhat az Alföldön, sőt alighanem a Dunántúlon is továbbélő irániaktól (szarmaták/alánok) való átvételre. A következő fejezet adataiból erre az utóbbira lehet, sőt kell következtetnünk. Felmerülhet az iráni motívumnak türk népek közvetítésével való átvétele is (az avar korban továbbélő szarmatáktól/alánoktól), ennek kifejtése azonban most rendkívül bonyolítaná a kérdést, és mi nem is hiszünk benne. Fel kell hívnunk arra a figyelmet, hogy a kereszténység megismerésének és felvételének ideje 895 után nem az a korszak volt, amikor a magyarság keleti pogány hőseposzokat vehetett volna át bárkitől. Az átvételt célszerű tehát jóval korábbra keltezni. A következő fejezetekből reméljük kiderül, milyen közvetítésekre gondolhatunk.

IV. Az Árpádok ékköves aranycsészéje és a szászánidák díszedényei

Az osztrák évkönyvek bécsi folytatásai 1276-nál jegyezték fel, hogy IV. Béla halála után egyik leánya a nyolc közül, Macsói Anna hercegnő a királyi kincstárból illetéktelenül (?) vagy Béla sugalmazására Prágába vitte az Árpádok ama kincseit, amelyek ott részben már Attila király óta őriztettek. Csakhamar megindultak azonban egy dunai szigeten a tárgyalások II. Ottokárral a koronát is magában foglaló értékek visszaadására: promittens *rex Boemie memorato regi Ungarie omnes thesauros reddere, quos aliquando amita ipsius regis Ladislavi Anna regina de Mazowe asportaverat eique tradiderat, videlicet duas coronas aureas et sceptra regalia, ac preciosissimam amphoram auream nobilissimis gemmis undique adornatam mire pulchritudinis, et alia quam plura clenodia aurea que a tempore regis Ungarie Attile, et ab aliis successoribus suis usque nunc in Ungaria fuerant conservata.*[187]

A kincsek elszállítása csak 1270-ben történhetett meg, mert IV. Béla 1270. május 3-án halt meg. Szűcs Jenő posztumusz könyvében, amely sajnos forráshivatkozások nélkül jelent meg, egy ettől eltérő forrásváltozatot említ: rögvest IV. Béla halála után (tehát 1270 kora nyarán) a király legédesebb leányának nevezett Anna macsói hercegnő [*1226–1270 után; *n.b.* Béla királynak nyolc lánya és két fia született!] sebtiben szekérre rakatta mindazokat a tárgyakat „országunk kincsei" (*thesaurus regni nostri*) közül, amelyekhez hozzáférhetett, s mintegy apja végakarata szellemében, Prágába menekült velük, vejéhez, a cseh királyhoz. A kincsek között (ez idő tájt kezdett kialakulni a hiedelem, hogy azokat „a magyar királyok Attila ideje óta gyűjtötték") ott volt két arany korona is, továbbá jogarok, egy kard, egy „szék", nyakláncok, korsók és egyéb értékes ötvösművek. Szűcs szerint valószínűtlen, hogy akár a szóban forgó koronák, akár a jogarok (*sceptra regalia*) valamelyike azonos lett volna a fehérvári bazilika kincstárában őrzött koronázási jelvényekkel. Az elhurcolt kard azonban már csakugyan az a régi koronázási kard lehetett, amely utóbb (1368) a prágai dóm kincstárában bukkan majd fel „Szent István kardjaként.... A hír hallatára István éktelen haragra gerjedt; állítólag magyarosan elkáromkodta magát".[188]

Az adat főleg abban különbözik az előbbitől, hogy szerepel benne egy *szék*, *sella* is. A forrás az V. István és II. Ottokár között Pozsonyban 1271-ben kötött béke két okirata július 3-ról, illetve 14-éről. Eszerint V. István végérvényesen lemondott az Anna által elvitt értékek egy részéről: *Renuntiamus insuper iuri et actioni nobis et nostris heredibus competentibus de insigniis regalibus, corona videlicet, gladio, monili, sella, scutellis et aliis clenodiis ac thesauro delatis per dominam Annam in regnum Bohemorum.*[189] Ebben a szerződésben az egyik, II. Ottokárnak adott *scutella* bizonyára azonos a *preciosissima amphora aurea nobilissimis gemmis undique adornata, mire pulchritudinis* remek ékköves csészével (azt is bizonyítva, hogy a Szent László-féle *scutella* is ilyen csésze volt, jóllehet csak ezüstből)[190]. Deér is közölte az elsőként idézett szövegváltozatot, amelyet a *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium anno* 1266/1267 1276-ban jegyzett fel: *Thesaurus et ornatus, videlicet duas coronas aureas...* etc.[191] Az Anna hercegnő által elvitt értékek nem a zágrábi Medvevárban őrzött hercegi vagy báni kincsek voltak, mint Szűcs vélte később, hanem az Árpádok fehérvári regáliái, és

vannak adatok arra, hogy Béla király a halálos ágyán adta át őket Anna leányának, hogy ne kerülhessenek a gyűlölt V. István kezébe. A kincsek sorsa a kortársakat is erősen foglalkoztatta, közülük minket most az ékköves csésze érdekel. Hiszen úgy tűnik föl, hogy ez a remekmívű edény az Árpádok nagyon-nagyon régi, még pogány kori hagyatékának a része volt.

Ez alighanem ki is derül a László szenttéavatásával kapcsolatos adatokból. A nagy király életével és halálával kapcsolatban a 13. század első felében hat csodát tartottak nyilván az *Acta Sanctorum*-ban. A Szent Király legendája elmondja a hatodikat, *az ezüst csésze történetét* is: *Quidam itaque miles, urgente necessitate scutellam argenteam, quam patri suo pius rex donaverat, cuidam comiti venalem exposuit, sed eam idem comes, ardore cupiditatis illectus, a se furtim sublatam esse confinxit. Rex itaque Stephanus* [Stephanus II, rex Hungariae, 1116–1131], *Colomanni filius hanc causam Walthero, Waradiensi episcopo* [1119/24–1138] *legittimo fine terminandam commisit, qui de meritis beati regis certissime confidens, per sententiam iudiciariam decrevit, quod eadem scutella super sepulchrum sancti regis Ladislai poneretur, ut comprobaret dominus, quis illorum eam iuste deberat habere. Comes ergo nimium de se presumendo scutellam accepturus ad sepulchrum accessit, statimque cecidit, velud mortuus et vehementur attonitus neque scutellam meminit accipere neque de terra potuit resurgere. Pauper vero miles ad sepulchrum humiliter accedens, quod suum erat, deo gratias accepit*: „egy vitéz nyomasztó szükségében ezüst ivócsészéjét, melyet apjának a kegyes király adományozott, egy ispánnak eladásra kínálta, de az ispán a kapzsiság szenvedélyében azt hazudta, hogy éppen tőle lopta. István király, Kálmán fia, Valter váradi püspököt bízta meg, hogy ezt a pert törvényes eljárással folytassa le. A püspök nagy bizonysággal bízva a boldog király érdemeiben, olyan bírósági ítéletet hozott, hogy tegyék a csészét Szent László sírjára: bizonyítsa be az Úr, ki érdemli meg kettejük közül igazság szerint. Az ispán pedig maga felől nagy reménységben lépett a sírhoz, hogy megragadja a csészét: mint egy halott zuhant le nyomban, és súlyos kábulatában sem a csészét nem tudta megragadni, sem a földről nem tudott felkelni. A szegény katona szintén odamegy és Istennek hálát adva elviszi jószágát."[192] Horváth Cyrill szerint a csodának nincs előzménye az általa átkutatott legendákban, és így alighanem egy váradi istenítélet emléke. Ennek azonban már az is ellentmond, hogy a valószínűleg Nagyváradon röviddel 1192, tehát a szenttéavatás után keletkezett Szent László zsolozsma himnusza[193] magát a szent Királyt nevezi igazságosan ítélő edénynek:

Királyoknak gyöngye, éke,
László, mennynek sorsosa.
Ég királyát ki követted,
Országunkat védelmezzed,
Légy hazádnak bajnoka.

Magyaroknak menedéke,
Angyaloknak társvezére,
Égi kegynek edénye,
Üdvözlégy, ó, kiváltságos,
Jeles edény, igazságos
Ítéletnek edénye.

Egy 15. századi magyar vers, az Ének Szent László királyról[194] pedig azt zengi, hogy

Idvezlégy kegyelmes szent László kerály!
Te szent léleknek tiszta edénye,
Szíz Máriának választott vitéze.

Úgy véljük, hogy az ezüst csésze története Krisztus kelyhének eredetileg ősi keleti, sémi szimbólumát, a Grál kelyhet és egy szintén ősi pogány hagyományt, az iráni eredetű mágikus csésze fennmaradt emlékét ötvözte ismét egységbe (miután a Grál kehelyben már eredetileg is vegyültek keresztény és pogány elemek), és őrizte meg. Az 1294-ben már álló loretoi Casa Santa ókeresztény hagyományai alapján a 16. században összeállított loretoi litánia szerint a Boldogságos Szűz

Igazság tükre,
Bölcseség széke,
Örömünk oka,
Lelki edény,
Tiszteletes edény,
Ájtatosság jeles edénye.[195]

A felemelt László, a *szentlélek tiszta edénye* tehát nem más, mint az *igazság tükre*, a Boldogságos Szűz igazságának lovagja. Azért dönthetett a csésze tulajdonjogáról Váradon a király hajdani ezüstcsészéje, mert *az igazság tüköre* volt. (Az a gyanúnk, hogy a katona apjának ajándékozott csésze egy honfoglalás kori ezüstcsésze volt.) A bazilikában László oltárán lejátszódott ítélet pedig pontosan megfelel a Szent Grál kehellyel és az oszét nárt hőseposz Nartyamonga nevű kupájával kapcsolatos csodás elemeknek. A Szent Grál a keresztény liturgiában azt a kelyhet jelképezi, amelyből Jézus az Utolsó Vacsorán bort kínált a tanítványoknak: „Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, a szövetségé, amelyet sokakért kiontanak a bűnök bocsánatára."[196] A pogány kehely első fokon a szkíták aranycsészéire megy vissza.[197] Borzsák István részletesen bizonyította, hogy az iráni achaimenida perzsáknál a szent aranycsésze vagy aranykehely a perzsa királyság égi fényességét, égi eredetét jelenítette meg, ez volt a *xvarenah*, és éppen elnyeréséért igyekezett Nagy Sándor a róla szóló regény szerint minél több aranycsészét megszerezni a perzsa király, Dareios lakomáján.[198] A Grál és az oszét Nartyamonga kelyhek ennek megfelelően csak a legbátrabb, legnemesebb és legtisztább harcosoknak állottak rendelkezésre, csak az ihatott belőlük, aki igaz, félelem és gáncs nélküli volt, és a valóságnak megfelelően beszélt el valamit. Éppen ezért volt oly fontos a kérdés, hogy ki is legyen tehát méltó a kehely tulajdonára, mert árulóknak nem adható oda. A *Guinevere*-t elcsábító bűnös *Lancelot* ezért soha nem nyerheti el a Grált. A sir Malory által összegyűjtött *Morte d'Arthur* 6. énekének végén leírt jelenet tökéletesen, szinte szóról-szóra egyezik a váradi csészecsodával: Lancelot a Grált keresve egy várba érkezik, ahol „the door opened and Lancelot had a glimpse of the *holy vessel covered with red samite,* but when he tried to enter, in spite of a voice that forbade him, a breath like fire smote him and *therewith he fell to the earth, and had no power to arise ... and lost the power of*

his body, and his hearing, and his seeing ... seeming dead to all people." *Mint egy halott zuhant le nyomban, és nem tudott felkelni a földről, sem látni vagy hallani.* Nem kétséges, hogy a Szent László sírjára tett mágikus ezüst csésze pogány kori hagyományt is őrzött, ugyanazokat a képzeteket is képviselte, mint a Szent Grál egyik, pogány, arturi összetevője, előképe, vagy a pogány Nartyamonga. A László-legendában szereplő *scutella* (a *scutra* kicsinyített alakja, a latin *scutum*-ból, 'pajzs') egyébként eredetileg négyszögletes vagy kerek, kissé gömbölyded fatálcát jelentett, amelyen a poharakat és kelyheket adták kézről-kézre a *convivium*-on lakomázók.[199] A 13. század eleji váradi krónikás azonban nem tálcát, hanem kelyhet vagy csészét fejezett ki a latin *scutella*-val.

Nem véletlen tehát, hogy a honfoglalás kor hagyatékában ritka leletként három ezüstcsésze is előkerült,[200] de az sem, hogy az Árpádok kincstárában őriztek egy ékkövekkel díszített csodálatos és színarany csészét vagy kelyhet. Felvetődik tehát *a mágikus csészék* kérdése, és az, hogy e keleti, iráni eredetű tárgy, fogalom, és a hozzá kapcsolódó szokások hogyan és mikor került Európába. Feltéve, hogy a szkíták által valószínűleg meghonosított szokás itt teljesen feledésbe merült.

A párizsi Bibliothèque Nationale szászánida csészéjét sokáig általában II. Khoszrau Parvéz (590/591–628) kelyhének tartották, újabban inkább I. Khoszrau Anósírván (531–579) vagy I. Kavad (488–497 és 499–531) pompás darabjának vélik. Ugyanis a középső hegyikristály vésetén a király koronája rájuk utalna.[201] Bóna helyesen mutatott rá, hogy a keltezéshez felhasznált koronaábrázolások közül a csészén láthatóhoz a legjobban [sőt kizárólag csak] Péróz koronája hasonlít (457/459–483/484).[202] Hajlik is ennek a keltezésnek az elfogadására, de végül annyiban marad, hogy a párizsi csésze „a hun korszakkal *egykorú* perzsa alkotás – szűkebb keltezésre azonban továbbra sem alkalmas". Bálint Csanád, akinek módjában volt kézbe is vennie a csészét, meglepve állapította meg, hogy „Az iráni művészet kutatói nemcsak meg sem kísérelték, hogy vizsgálataikat ez irányban [ti. az ötvöstechnika, a kőfoglalatok] is kiszélesítsék, de a jelek szerint annak sem szenteltek különösebb figyelmet, hogy a Xusrō-tál általuk legjobb párhuzamaként emlegetett wolfsheimi dísz az 5. század közepe tájáról vagy második harmadából származik". Következésképpen Bálint Harmatta érveinek hatására I. Khoszrau korára (531–579) gondol a tál készítési idejeként, bár inkább egy, az 5. századra, annak második harmadára eső időpontot tartana helyesnek, azaz Attila, és a nagyszéksósi leletek földbe kerülésének, idejét.[203]

Az utóbbi években két tanulmányban is foglalkozott a Khoszrau-csésze kérdéseivel Harmatta János.[204] Véleménye szerint sem magyarázható meg a Grál képzete az Artûs-mondakör kelta eredetű mondai elemeiből. Éppen ezért már másfél száz éve vannak kísérletek arra, hogy a Grál ideáját,mint legkorábbi feldolgozásaiból, Chretien de Troyes (Li contes del Graal, Perceval li Gallois) és Wolfram von Eschenbach (Parzivâl) eposzaiból ismerjük, a középkori Kelet kultúrájából származtassák. A két tanulmányban nincs jele annak, hogy Harmatta figyelembe vette mindazt a régi vagy új forrásanyagot, melyet a szarmata kapcsolat kérdésében fentebb összefoglaltunk. A korábbi értelmezési kísérletek három csoportjának rövid ismertetése után rámutat, hogy a mondabeli Kayanida-uralkodók, akik az iráni hagyomány szerint részben pré-zoroasztriánus uralkodók vol-

tak, egy csodálatos köralakú várban éltek, amelynek hét fala volt: aranyból, ezüstből, acélból, bronzból, vasból, kristályból és drágakövekből.[205] Ebben a várban őrizték a mitikus király, Kay Xusrō „csodás erejű táljá̄t, amelyben látni lehetett az egész világot". A két monda számos eleme közötti párhuzamok alapján nem nehéz „felismerni a hasonlóságot... a csodatevő Grál és Kay Xusrō csodás erejű tálja között". Ezért feltehető, hogy „a Grál-legenda lényeges elemei a Kayanidák és a Xusrō-tál történetének irodalmi feldolgozására vezethetők vissza". Különböző keleti és hispániai szálakon keresztül ez jutott volna el Wolframhoz. Chretien de Troyes szerint a Grál színtiszta aranyból van, csillogó és szikrázó drágakövekkel díszítve (akárcsak a Khoszrau-csésze),[206] és ugyanolyan tulajdonságokat tulajdonítanak a Grálnak, mint a irániak a legendák szerint a Khoszrau-csészének, illetve annak a hét fallal körülvett, valójában soha nem létezett királyi palotának, ahol a csészét őrzik: biztosítja a mindennapi kenyeret, meghosszabítja az életet, mágikus ereje minden Nagypénteken (Iránban a Nourúz nevű tavaszünnepen) megújul,[207] amikor egy galamb száll le az égből, és egy fehér ostyát tesz a csészébe. Mindkettőt egy-egy királyi család őrizte hegyi várában, a Grált az Anjouk a csodakastélyban: le Chastelmarveil. Mindezek a hasonlóságok túl szorosak és számosak ahhoz, semhogy véletlenekkel vagy egymástól független párhuzamos alakulásokkal magyarázhatnánk őket.

Minden arra utal tehát, írja Harmatta, hogy a Grál legenda keletkezése a Khoszrau-kehellyel kapcsolatos iráni képzetekben keresendő.[208] Hiszen a forrásul szolgáló iráni adatok között tárgyi valóságként ott van a Xusrō-kehely, amely Nagy Károly és a karolingok kincstárában volt. Ez egy 30 vagy 28 cm átmérőjű remekmű, amelynek közepén ott van a Xusrō Anōšruvān, azaz I. Khoszrau Anusírván (531–579) portréját ábrázoló hegyi kristály. (Tudjuk, hogy a csésze ennél jóval korábbi, és fentebb említett pontosabb keltezése alapvető fontosságú sorsának megállapításában.) Harmatta ezzel kapcsolatos véleményét csaknem szószerint idézzük (a nem perzsa nyelvész számára érthetetlen és fölösleges diakritikus jelek nélkül):

„A tál talpgyűrűjének belső oldalára feliratokat karcoltak be, éspedig 5 pehlevi (középperzsa), 1 hephtalita és 1 arab feliratot. Ezek segítségével tisztázni lehet a tál történetét.

Készült Xusrō Anōšruvān, azaz I. Khoszrau (531–579) számára, s a szászánida sáhinsáhok féltett kincsei közé tartozott, amelyet az utolsó szászánida, III. Jazdagird az arabok elől menekülve is magával vitt keletre, Szisztánba, majd Nisápurba, ahol Ádur Burzén Mihr szentélyének ajánlotta fel, de azután mégis magával vitte tovább Mervbe. Itt került sor a nyugati türk Tirek tarkhán, a badhgési hephthalita uralkodó seregeivel való találkozásra, és Jazdagird halálára 651-ben. A tál egy hephthalita előkelő, a török nevet viselő *Irk Är* birtokába jutott, a szászánida kincstár más darabjai pedig a türkök kezébe. Badghés vára azonban, a hephthalita fejedelmi központ 703–704-ben az arabok kezébe, a szászánida kincsek pedig a kalifa kincstárába kerültek. Így küldhette el a remekmívű csészét Harun al-Rašīd kalifa valamelyik követségével Nagy Károlynak ajándékba. A Saint Denis apátság krónikái szerint a tálat Kopasz Károly karoling uralkodó

adományozta az apátságnak 877-ben, ennél az időpontnál tehát korábban kerülhetett a Karolingok birtokába."[209]

Ha tényleg komolyan gondolja Harmatta, hogy a csészét a kalifa küldte ajándékba Nagy Károlynak, akkor fölösleges az óvatossága az ajándékozás keltezésében: ebben az esetben csakis Nagy Károly halála, tehát 814 előtt kerülhetett a Karolingok tulajdonába [és nem birtokába]. Meglepő, hogy a csészén M. Ebert hajdan csak egyetlen, megfejthetetlen feliratot talált, Harmatta viszont 1969-ben hét (!) feliratot figyelt meg, és mindet meg is fejtette.

A Saint Denis-i Krónika legelső, ma ismert szerkesztése a 13. század elejéről való, és eszerint Kopasz Károly karoling uralkodó (875–877) 877. június 14-én ajándékozta oda a csészét, a Salamon zsidó király hajdani kupájának vélt értéket a Saint Denis apátságnak, közvetlenül mielőtt Itáliába indult volna. A Salamon-legendát csak 1786–1792 között sikerült megcáfolni, akkortól a csészét már szászánida tárgynak tartják.

Harmatta végül felvetette a kérdést, hogyan kerültek tehát a csodás kehellyel kapcsolatos képzetek Európába (a kehely idekerülésére ugyanis már megtalálta a megoldást). A választ Wolfram von Eschenbach Parszifál-jának egy részletében lelte meg. Eszerint egy bizonyos *Flegetânîs*, származására nézve zsidó, sőt egyenest Salamon király nemzetségéből való költő (neve talán perzsa eredetű, és *asztrológust* jelenthet) írt egy munkát a perzsa Kayanida-dinasztiáról és a Khoszrau-csészéről [pontosabban a Grál kehelyről], ami összekötettést jelent a moszlim Közép-Kelet és — az arabok által megszállt Spanyolország területén át — a nyugati mondavilág fentebb említett alkotásai között. Végül Harmatta megállapítja, hogy a Grál-legenda a középkori Európa fontos kulturális tényezője, amelynek eredete az iszlám Irán hagyatékában keresendő.[210]

A szászánida fémművesség szinte legkiválóbb darabjainak furcsa szétszóródása és jórészt legkeletibb Európába — sőt korai finnugorok birtokába — való kerülése megköveteli, hogy ezt a kérdést általában vegyük szemügyre. Kiderül, hogy a Khoszrau-csésze egyáltalában nem áll magában.

Egy 1870-ben Mainz közelében, a Rajna jobb partján, Wolfsheim-ben talált sír leletei között előkerült egy piros kövekkel berakott, fura formájú és szerkezetű arany csüngődísz is, amelynek felirata *Ardasír*, *Artaxšahr*, közép-perzsa név. Mivel a sírban ott volt *Valens* császár (364–378) alig kopott solidusa is, II. Ardasír szászánida uralkodóról van szó (379–383). Bóna szerint a sír halottja nem gót, hanem keleti, hun vagy alán volt, és a felirat és a pénz dátumainál jóval később, az V. század első harmadának vége felé hunyt el a Rajna jobb partján.[211] Ha persze elvonatkoztatunk valamilyen hun hadjárattól, és a hunok elől menekülő alánokra gondolunk, akkor egy ennél jóval korábbi keltezés is elképzelhető. Harmatta szerint egyébként a csüngő nem lehetett I. Ardasír [helyesen II. Ardasír, hiszen I. Ardasír 224–241 között volt király, és rá, mint tulajdonosra soha senki nem gondolt] ékszere, hanem inkább egy hasonló nevű szászánida-kusán uralkodóé, Ardasír-é (kb. 303–310). Amikor II. Hormizdot [itt Harmatta ismét összetéveszt két szászánidát: helyesen I. Hormizdot] 309-ben a még kiskorú fia, II. Sápúr követte a trónon, az északi türkök, azaz hiónok (egyidőben a déli arabokkal) betörtek az országba. Ardasír kusánsáh talán ellenük esett el, és így jutott csüngője és arany

nyakperece a hiónitákhoz.[212] A tárgy tehát rablóhadjáraton került a hjón/hión/hun, vagy a hunokhoz csatlakozott alán harcos kezébe. A hadjárat állhatott a szászánidák szolgálatában, de indulhatott ellenük is. Lehetett tehát a csüngő zsold, jutalom vagy zsákmány. Felsorolunk majd néhány lehetőséget, amelyek egyikébe talán a wolfsheimi csüngő nomád gazdájának iráni kalandja is besorolható. Harmatta szerint szogdiai hiónitáktól (*Chionitae*) a kazahsztáni hunokhoz, az európai hunok elődeihez került, majd azok közvetítésével juthatott el Győr területére a Széchenyi téri hun kori temető 5. sírjában talált érem, egy kusán uralkodó kb. 281–293 között vert bronzpénze is.[213]

A fentiek ismeretében tehát aligha meglepő, hogy Kuvrát kagán 1912. június 11-én a Dnyeper bal oldali mellékfolyójának, a Vorszklának a völgyében, Malaja Perescsepinánál, a sztyep és az erdős sztyep határánál megtalált sírjában olyan szászánida arany- és ezüstedények is voltak, amelyek kétségtelenül a szászánida királyi udvar számára készültek. Az egyik aranyozott ezüsttál II. Sápúrt (Kr. u. 309–379, sőt egyesek szerint I. Sápúrt, 240–270) ábrázolja hegyikecske-vadászaton. Az Ermitázs katalógusa a darab készítését Sápúr uralmának elejére, 310–320 közé teszi, a tálat tehát Kuvrát sírjába kerüléséig 350 évig tartották különböző kincstárakban, vagy használták folyamatosan. Werner szerint a tálra bekarcolt szogd számjelek szerint már 300 éves régiségként került Kuvrat tulajdonába, tehát valamikor a 7. század első harmadában, mondjuk 600 és 633 között.[214] Ezen kívül még négy szászánida-készítésű aranyedény és egy ugyancsak aranyozott ezüsttálacska volt Kuvrat sírjában,[215] amelyeknek közelebbi keltezése nehezebben állapítható meg. Mivel a hajdani birodalomból kikerült, ma ismert szászánida fémedények sorában mindeddig ezek az egyedüli színarany darabok, ami rendkívül különös, de kétségtelen tény, jogos a feltevés, hogy eredetileg szászánida uralkodók számára készültek, és Kuvrat udvarába vagy diplomáciai ajándékként, vagy hadizsákmányként, vagy zsoldként, de semmiképpen sem prémkereskedelem révén jutottak.[216]

A valamikor 610 előtt született Kuvrat egy Organa nevű kagán unokaöccse volt, 610 után Bizáncban nevelkedett, ahol megkeresztelték, és 635 körül lépett nagybátyja örökébe. Amikor sikerült leráznia a Baján-dinasztia uralmát, már ő volt az onogurok kagánja. Ekkor kötött Heraclius császárral szövetséget, aminek kapcsán egy követség a császár gazdag ajándékait és a patriciusi rangot hozta számára. Heraclius 641-ben halt meg, Kuvrat pedig később, már II. Constans uralma idején, tehát 642–668 között, talán 650 körül. Werner szerint sírjába betették teljes kincsét.[217] Egy másik változata szerint csak Malaja Perescsepinán történt meg, hogy egy uralkodó teljes kincsét, vagy annak csak egy részét, elsősorban nemesfémből készült és ünnepi bankettekre szolgáló edénykészleteit betették az elhúnyt sírjába.[218] Eszerint tehát Kuvratnak voltak ünnepi bankettekre szolgáló edénykészletei. Mi sem mutatja jobban a sztyeppi és a pontusi onogur uralkodó réteg perzsa kapcsolatait, mint az a két szászánida aranyozott ezüsttál, amelyek a Malaja Perescsepina közvetlen közelében lévő Novüe Szanzsarü-ban, illetve nyugatabbra, a Bug bal oldali vizének a völgyében, Glodoszüban kerültek elő, gazdag nomád főnökök feldúlt sírjaiból.[219] Ha tehát be is tették Kuvrat sírjába az összes, tulajdonába került szászánida nemesfém-edényt, azok csak egy részét jelentették azoknak a szászánida korsóknak, tálaknak és kelyheknek,[220] amelyek

hun, avar, onogur, más türk és alán nomádok kezébe kerültek a 4–8. évszázadok során, beleszámítva most a wolfsheimi szászánida csatot is.

Werner kiemelte azt a körülményt, hogy az ugyancsak kagáni rangúnak tartható albán (Vrap+Erseke) kincsek kelyhei teljesen különböző típusok, mint a Kuvrat-sírban és a vele rokon, magyarországi előkelő avarok sírjaiban talált, arany- és ezüst kelyhek.[221] Végül úgy találja, hogy a két albániai kincs egy avar kagánnak a kincstárából származik, aki a Kárpát-medence ura volt a 7. század középső harmadában. Feltehetően az a Kuber, Kuvrat fia rabolhatta el onnan őket, aki jóval Kuvrat halála után a felbomló onogur birodalomból érkezett az avar kagán udvarába, aki őt, mint archónt megbízta a zömmel a Szerémségben élő, és oda a 615–620-as években hozott bizánci foglyok — *Sermesianoi* — fölötti uralommal. Mivel ezek a foglyok vissza akartak térni hazájukba, Kuber élükre állt (apja Bizáncban nevelkedett és patricius volt), és miután öt csatában legyőzték az avar kagánt, sikerült elmenekülniök. Werner szerint Kuber ezekben a csatákban tette rá kezét a kagán kincstárára. Nem ad azonban magyarázatot arra, hogy ebben az esetben miért eltérőek a kehelytípusok a két albán kincsben, illetve a kárpát-medencei fejedelmi sírokban. A történet tehát ilyen formájában csak találgatás. Mindenesetre éppen olyan sikeres kirablása lehetett volna ez az avar kincstárnak, mint a jó száz évvel későbbi, amikor szintén az avar kagán [Kuber után megmaradt, vagy azután gyűjtött] kincse került két külön alkalommal a frankok kezébe.[222] Alföldi András szavaival „Az avar kagán óriási aranykincsét megszerezte Nagy Károly, és gazdagon megajándékozta belőle udvari embereit, katonai parancsnokait, birodalmának fontosabb templomait és kolostorait."[223] Ha valós Alföldi Andrásnak az a feltevése, hogy az Agaune-i St. Maurice monostor arany kannájának zománcozott, lapos gömbsüveg-alakú lemezei egy olyan avar kori kagáni jogar részei voltak, amely Nagy Károly avar kincséből származott,[224] akkor nem csalfa ködképek üldözését jelenti, ha más, a késő avar kori kagán kincstárából származó tárgyak nyugati nyomait is keresi valaki.

Készítettünk egy rövid listát arról, hogy milyen feltehető utakon kerülhettek ki a szászánida királyok kincsei, főleg az edények a sztyeppre és az erdős zónába. Az Ermitázs régi nyilvántartásai megbízható adatokat tartalmaznak arról, hogy a Krisztus utáni 3–8. század között a Közép-Keleten készült szászánida, szászánida-jellegű és poszt-szászánida, perzsiai, baktriai, szogd, talán indiai és esetleg örményországi aranyozott ezüst (és nagyon ritkán arany) edények (főleg tálak, csészék és korsók), kisebb számban más tárgyak hol kerültek elő Oroszország területén.[225] Nos, a tágabb előkerülési terület szempontjából 57 tárgy (a Kuvrat sírjában talált darabok nélkül) a következőképpen oszlik meg:

	darab
a Permi Kormányzóság területén, részben a Káma folyó vidékén,	33
a harkovi kormányzóságban,	3
a volhiniai kormányzóságban,	1
a vjatkai kormányzóságban,	14
Baskíriában,	3
Oszétiában,	1
ismeretlen helyen került elő.	2

A készítés idejét tekintve,[226] a darabok megoszlása tipológiai alapon, ritkán konkrét adatok szerint a következő:

	darab
3. század 70-es évei	1
310–320 között [II. Sápúr alatt és számára?]	2
II. Sápúr (309–379)	2
III.Sápúr (383–388)	3
IV. vagy V. Bahrám (388–399 v. 421–439)	1
Péróz (457/459–484)	1
5–6. század	1
valamelyik Khoszrau?	1
II. Khoszrau (591–628)	2
valamilyen szászánida uralkodó	4
6–7. század	11
550–650	8
600–650	6
600–700	3
8. század eleje	1
600–800	6
700–900	2

A sztyeppre és azon túlra került darabok száma tehát a 6–7. században rendkívül megugrik, II. Khoszrau 2 darabját is beleszámítva, 30 tárgyról van szó, az összesnek legalább feléről. Ez aligha a véletlen eredménye. Azok a hadi események,[227] amelyek során ezek a leletek és ma még meg nem talált, vagy már régen elkallódott társaik a sztyeppre, a nomádokhoz kerülhettek, kagáni és más fejedelmi kincstárakba, a következők (is) lehettek:

1. Amikor I. Hormizdot 309-ben kiskorú fia, II. Sápur (309–379) követte a trónon, az északi türkök, azaz chionok (egyidőben a déli arabokkal) betörtek az országba.[228]

2. II. Sápúrnak még sikerült legyőznie a Közép-Keletet támadó hiónitákat, a fehér vagy hephthalita hunokat, akiket letelepített birodalma keleti és északkeleti peremein, és akik melléálltak a Róma elleni háborúiban. Halála (379) után azonban 395–396-ban ezek a hunok feldúlták Arméniát, Észak-Szíriát, Kappadókiát, Észak-Mezopotámiát és feltehetően Észak-Irán egyes részeit is, majd a perzsa főváros, Ktesiphon felé vonultak, de ott vereséget szenvedtek. A rablóhadjárat terveit illetően voltak olyan hírek, hogy a hunok Jeruzsálem kincseit is el akarták rabolni. A hunok kiindulási területe a Dontól nyugatra eső térség, tehát nem a későbbi Kazária, hanem Kuvrat későbbi országa volt![229] Vajon nem ekkor került-e az európai hunok kezébe a Szeged-nagyszéksósi üveg- vagy kőberakásos serleg, a Khoszrau-csésze egyetlen igazi párhuzama? A 4. század közepétől telepedtek meg a hephthalita hunok Baktriában, és 460–530 között kiterjedt birodalmuk volt Afganisztán központtal.[230]

3. Péróz (457/459–484) trónharcot folytatott bátyja ellen, és csak a hephthalita hunok (onogurok) segítségével kerülhetett trónra. Ennek ellenére háborúkat

vezetett ellenük, de 469-ben fogságukba esett, ahonnan csak magas váltságdíj [!] fejében szabadult, sőt egy darabig fiát, Kavád-ot túszként kellett náluk hagynia.[231]

4. Péróz 483–484-ben ismét háborút indított a hephthalita hunok ellen, de fogságukba esett. Szabadon engedése után (bizonyára nem csekély váltságdíjért) ismét háborúba kezdett, de csaknem egész serege odaveszett, ő is elesett. A halála előtti percekben királyi koronáját és egyéb jelvényeit eldobta magától, hogy ne kerüljenek a hunok kezébe (a csata után nyilván oda kerültek).[232] A béke feltétele az volt, hogy a perzsák évente súlyos adót fizetnek a hunoknak.[233] Az adófizetést 488-ban tagadták meg a perzsák, amikor Balas (483–488) nevű ideiglenes királyuk nagy győzelmet aratott a hunok felett.

5. I.Kavád 488–531 között kétszer ült a pávatrónon, mert a nemesek 497-ben letaszították és börtönbe vetették. Megszökött, és a hephthalitákhoz menekült, akik 498/499-ben visszatették a trónra.[234] Bizonyára nem ingyen. Uralkodásának végén, majd I. Khoszrau idején kerültek sorra Iustinianus császár perzsa háborúi 526–532 között, és a bizánci győzelmek során sok szászánida érték kerülhetett a birodalomba.

6. 552–558/559 között az avarok a türkök elől menekülve nyugat felé vándoroltak. Egy-két forrás szerint[235] ezek az avarok eljutottak a Közel-Keletre, átkeltek az Eufráteszen, és „falaikat lerombolva hatalmas városokat döntöttek le".

7. I. Khoszrau Anósírván (531–579) 557 táján megtagadta az évenkénti sarc fizetését a hephthalitáknak, és szövetségre lépett a nyugati türkökkel. Nagy győzelmet arattak a fehér hunok fölött, és felosztották azok királyságát: a türköké lett az Oxusztól északra fekvő terület.[236]

8. Harmatta szerint a Budapest, Tihanyi-téri közép avar temető 5. sírjában előkerült ezüst kelyhen 7 feliratot sikerült megfigyelnie, amelyek közül egy szogd, egy hephthalita, 5 pedig avar rovásírásos. Ha a számuk és megfejtésük tény, a hephthalita szerint a kehely első tulajdonosa egy hephthalita *fenséges úr* volt, neve *Bando,* a 6. sz. hatvanas évei táján Pendzsikent királya. Mikor a nyugati türk [kazár?] csapatok 560–565 között a várost elfoglalták, zsákmányuk lett az ezüstkehely is, más nemesfém-tárgyakkal együtt.

9. A Kiskőrös-vágóhídi avar temető 1. sírjában talált ezüstkehely Harmatta szerint felirata alapján egy bizonyos *Barzo*-é, Bokhara hephthalita uralkodójáé volt. Mikor a nyugati türk – hephthalita háborúban a nevezetes nyugati türk kagán, Sizabulos/Szizavulosz katonái 560–565 táján megölték Barzo-t, a kehely Szizavulosz-é lett, majd tőle egy olyan „türk előkelő birtokába kerülhetett, akinek utódai a nyugati türköktől elszakadva a közép-avar kor etnikai hullámával eljutottak a Nagyalföldre".[237]

10. 569–570-ben viszont a nyugati türkök nagy erővel megtámadták a szászánida birodalmat, és elfoglalták a korábbi hephthalita királyság egész területét Kelet-Iránban.[238]

11. 588–589 között, IV. Hormizd (579–590/591) idején egy iráni nemes hadvezér, Bahrám Csóbin legyőzte a hephthaliták segítségére siető nyugati türköket, és több győzelmet aratott a Kaukázusban a kazárok fölött is. Maga Bahrám egy nyíllövéssel megölte a nyugati türk kagánt. Később Bahrám vezetésével lázadás tört ki IV. Hormizd ellen, a királyt megölték, Bahrám pedig királlyá koronáztatta

magát. A későbbi II. Khoszrau (590–628) Maurikiosz császár segítségével visszanyerte a trónt, Bahrám a nyugati türkökhöz menekült, akik később a király kérésére megölték. 590-ben a száműzetésben lévő II. Khoszraunak egy *Rusafaya* nevű edessai előkelő megmutatta óriási számú arany- és ezüstedényét. Ezeket 622-ben elrejtették Heraclius elől, de a 9. század elején az arabok megtalálták, és Harun al Rasid elkobozta őket.[239]

12. 611-ben háború tört ki a perzsák és a hephthaliták, továbbá a kusánok között, és a nyugati türk kagán csapatokat, 30 ezer fegyveres vitézt küldött utóbbiak, a vazallusai segítségére. A türkök nagy győzelmet arattak, és egészen Rayig és Iszfahánig nyomultak előre.[240]

13. 621–628 között zajlottak Heraclius császár szászánida-háborúi. Ezek során 623-ban elfoglalta és kirabolta Sízben (Takht-e Szulejmán) a hatalmas szászánida szentélyt. Harmadik perzsa hadjáratán 627-ben Dasztagirdben kifosztotta II. Khoszrau kedvelt palotáját, ahol rengeteg kincset talált.[241] Összefogott a Kaukázuson átkelt kazárokkal,[242] és megostromolta Ktésziphont. Ez volt az első bizánci-kazár kapcsolatfelvétel. Nem tisztázott még, hogy ekkor a kazárok a saját szakállukra cselekedtek, vagy nyugati türk kagánjuk parancsára, és hogy más nyugati türkök is részt vettek-e a hadjáratban, amelyben Heraclius végeredményben végzett a szászánida állammal. A hadjáratok céljaira Heraclius óriási mennyiségű ezüstöt kapott kölcsön a Hagia Sophia székesegyháztól. Ez az ezüst nagyrészt a vandálok által 455-ben Rómában zsákmányolt ezüstből származott, amit 534-ben Karthágóból Belizár vitetett Konstantinápolyba. A kölcsönt Heraclius a perzsa hadjárat nemesfém-zsákmányából fizette vissza. Nyilván nagy számban voltak benne arany- és ezüstedények is.[243]

14. Amikor a szászánidák és Bizánc között ezek a háborúk folytak, Ton Jabgu nyugati türk kagán egészen az Indus folyóig nyomult előre, és elfoglalta a legfontosabb városokat.[244]

15. Az utolsó szászánida király, III. Jazdagird (632–651) 637-ben (Qádisszijánál) és 641-ben (Nahávand mellett) végleges vereséget szenvedett az araboktól. 637-ben a királyi kincstár arab kézre került Ktésziphonban. Tételezzük föl, hogy Jazdagird megmentett kincsekkel együtt menekült 651-ben a mervi perzsa helytartóhoz, Mahoé-hez, aki sógori viszonyban volt a nyugati türk kagánnal. Mahoé értesítette a kagánt, aki segítségére sietett. Egy más változat szerint a hephthalita Nézak tarkhán jött segítségül. Ekkor Jazdagird tovább menekült Mervből, de nem jutott messzire, mert még Merv mellett egy malomban a molnár egy malomkővel agyonverte.[245] Harmatta szerint, amikor az arabok közeledtek fővárosához, Ktésziphonhoz, Jazdagird valószínűleg kincstárával együtt Szisztánba, majd Nisápurba ment. Mikor ott hívei cserbenhagyták, egészen Mervig menekült, és ott került sorra tragikus találkozása a nyugati türk Tirek tarkhánnal és katonáival. Megölték Jazdagirdot, és kincsei, a Khoszrau-csészével együtt Tirek vezérei és katonái kezébe kerültek, a csésze egy Irk Ir/Är nevű parancsnoké lett.[246]

16. Kr. u. 656–661 között azonban az arabokat a nyugati türkök még ki tudták szorítani Kelet-Iránból, és a kagán vagy jabgu Szisztánban helyreállította egy időre III. Péroznak, III. Jazdagird fiának az uralmát.[247]

Ez a 16 jelentős és többé-kevésbé ismert esemény talán elegendő annak jelzésére, hogy bármelyik styeppi uralkodó népnek bőven volt alkalma arra, hogy a szászánida birodalom központjaiból, vagy a peremvilágából, Baktriából, Szogdiánából, Arméniából, sőt Indiából ezüstöt és aranyat, finom textileket, edényeket, közöttük nemesfém korsókat és tálakat, vereteket, nyakláncokat, csüngőket, érmeket, trónusokat és egyebeket raboljon. Amennyiben tudniillik a sztyeppre került ilyen leletekben *zsákmányt* vagy *hadisarcot* akarunk látni, és nem egy békekötés utáni évenkénti *adót* vagy diplomáciai *ajándékot*, illetve katonai segítségnyújtásért adott egyszerű *fizetséget* és *vérdíjat*, sőt, mint láttuk, pártütő perzsák vagy menekülő királyok által *kimenekített javakat*. Értékes tárgyaknak a sztyeppre való kerülésére a legésszerűbb magyarázat Harmatta Jánosé:

„Bando kelyhe [a Budapest-Tihanyi téri avar temető 5. sírjából; lásd fentebb a 8. pontot!] a hephthaliták elleni türk hadjárat során vagy később egy türk törzsfő vagy előkelő birtokába kerülhetett, akinek nemzetsége azután az avar vándorlás második hullámával a Nagyalföldre jutott el s a kelyhet is magával hozta. Mindenesetre a kelyhet török nyelvű rovásírásos feliratainak bizonysága szerint hosszú időn át használták türk vagy avar előkelők. Utolsó tulajdonosa talán az egyik rovásírásos feliratában említett *Uqu Apa tudun* volt, akivel azután mellékletként el is temették.... Barzo kelyhe viszont [a Kiskőrös – vágóhídi temető 1. sírjából; lásd fentebb a 9. pontot!] a nyugati türk *qayan* zsákmányából egy olyan türk előkelő birtokába kerülhetett, akinek utódai a nyugati türköktől elszakadva a közép-avar kor [onogur] etnikai hullámával eljutottak a Nagyalföldre. Barzo hephthalita uralkodó ezüst kelyhét a türk rovásírásos feliratok tanúsága szerint a türk vagy avar előkelők sokáig használhatták, míg végül utolsó tulajdonosával együtt a kiskőrös-vágóhídi temető 1. sírjába került. A kiskőrös-vágóhídi és a Tihanyi téri közép-avar temetőkben talált ezüst kelyhek hephthalita feliratai fontos történeti tanulsággal is szolgálnak. Világosan bizonyítják ugyanis, hogy hephthalita eredetű tárgyak csak az ún. középavar hullámmal kerülhettek a Nagyalföldre. Ezek egyúttal azt is világosan mutatják, hogy a Duna-menti avarokhoz csatlakozó új etnikai elemek Közép-Ázsiából érkeztek és a kelyhekre karcolt, a szogd és hephthalita feliratoknál későbbi türk rovásírásos feliratok tanúbizonysága szerint török nyelvűek voltak."[248]

Könnyűszerrel érvényesíthető Harmatta értelmezése a Kuvrat sírjába került *igazi szászánida*, valamint peremszászánida edények esetében is, jóllehet az arany kancsó készítését a szászánida dinasztia összeomlását követő időre teszik, tehát 651 utánra,[249] ami Kuvrat halálának feltételezett 642-es vagy 650-es időpontja miatt aligha lehetséges (vagy Kuvrat mégiscsak 650 után halt meg, illetve pontatlan a kancsó említett keltezése)[250]. Persze, közvetlenül nem tudunk arról, hogy akár Kuvrat, akár 621-et vagy 650-et követően birodalmának onogurjai részt vettek volna Perzsia-ellenes hadjáratokban, bár Heraclius császár gyerekkori és felnőtt barátjáról, Kuvratról, a későbbi patriciusról ezt alighanem fel kellene tételezni (lásd fentebb a 13–14. pontokat is!).

Fodor István rámutatott, hogy a honfoglalás kor művészetének számos eleme vezethető vissza a Krisztus utáni 3–7. század szászánida művészetére. Az iráni fémművesség legismertebb termékei éppen virágkorukat élték ekkoriban,

elsősorban azok az aranyozott ezüst dísztálak, amelyek az említett korszak második felében, tehát az 5–7. században szép számban kerültek el — mint fentebb már láttuk is — nemcsak a sztyepp nomádjaihoz, hanem fura módon az attól északra élő erdőlakó népekhez is. [Ezek az erdőlakó népek finnugor dialektust beszélő közösségek voltak, az Urálhoz közel eső kámai és permi vidékeken nyilván protougorok vagy már proto-obi-ugorok és proto-permiek.] Az ezüst tálak zöme az Urálban és a Káma vidékén lévő lelőhelyeken került elő. Úgy jutottak oda, hogy perzsa kereskedők cserélték el őket drága prémekért. Kérdés azonban, hogyan lehet megmagyarázni, hogy perzsa királyok vadászatát, perzsa mitológiai jeleneteket és déli állatokat (oroszlán, gazella, párduc) ábrázoló ezüst tálak olyan kedveltek lettek a finnugor erdőlakók körében. A válasz az, hogy ezek a tálak nem sírokból, sem nem telepeken vagy kincsleletekben kerülnek elő, hanem az erdőlakók szent berkeinek hagyatékából, ahol pogány vallásos szertartásaikat mutatták be. A tálak valamilyen fontos szerepet játszhattak e szertartásokban.[251] Kétségtelen, hogy több olyan ezüsttál is van, amelyeket a még ma is finnugorok lakta területen találtak, és talán sámánkodó szertartás közben ábrázolnak karddal felszerelt sámánokat.[252] Ezek a darabok a Felső-Káma vidéken, a Toboli kormányzóságban kerültek elő, nem királyi műhelyek termékei, csak utánoznak a Krisztus utáni 6–7. századba tartozó szászánida-jellegű ezüsttálakat. Kétségtelen, hogy ábrázolásaik sem a szászánida udvar vallását és igényeit fejezték ki, így Fodor érvelését logikusnak kell tartanunk. A többi fejedelmi darab zöme sem készülhetett azonban a finnugorokkal való prémkereskedelem ellentételeként, nem is beszélve a Kuvrat sírjába tett arany edényekről. Ezek az előbb ismertetett és hasonló hadi események során kerültek a nyugati türk, avar, kazár, előbb-utóbb azonban főleg onogur kagánok és embereik kezére, akik az általuk megszállt, vagy uralt óriási területeken kincstáraikban őrizték őket, és időnként az alájuk tartozó (főleg finnugor, és részben protoszláv) őslakóknak is adtak belőlük. Csak így lehet ugyanis megmagyarázni azt az ellentétet, amely az Ermitázs számos ilyen ezüst, finnugor területen talált edényének és a Kuvrat sír hat darabjának előkerülési körülményei között van. Ha tudniillik ezek a szászánida edények az erdőlakókkal való cserekereskedelemben ellentételként, fizetségként kerültek volna a sztyeppre és attól északra, nagyjából éppen oda, ahol finnugor, elsősorban protougor/ősmagyar és protopermi népek kerültek nyugati türk vagy avar, különösen azonban onogur uralom alá, akkor miért éppen Kuvrat sírjában van a legértékesebb hat darab. Mint láttuk, színarany edények teljességgel hiányoznak a birodalomból kikerült megmaradt szászánida nemesfém-edények sorából. Kivéve *egyetlen* kincsleletet, mivel a kagáni vagy főnöki sírokban eredeti, királyi szászánida nemesfém-edény Kuvrat sírján kívül különös módon nincs![253] Nem habozunk kimondani, hogy éppen ez volt az a terület, történelmi helyzet és időszak, amelyben onogur vezetés alatt kialakult az az előmagyar-onogur együttélés, amelyben a magyar történettudomány ma már teljes mértékben egyetért. És amely a 7. század utolsó harmadában az ősmagyarul beszélő közösségek nagy tömegeit hozta be a Kárpát-medencébe, egy tétel, amelyben a magyar történettudomány képviselői viszont nem értenek egyet.[254]

Harmatta, aki oly világos érvekkel magyarázta meg a szászánida fémedényeknek a sztyeppre való kerülését, nem gondolt arra, hogy *a Khoszrau csészének*

ugyanez lehetett a sorsa: Kuvrat kincstárába, vagy valamely más styeppi nagyúr birtokába jutott, valamelyik úton azok közül, amelyekre fentebb utaltunk, és amelyeket oly szemléletesen foglalt össze éppen Harmatta. Majd onnan valamikor a Kárpát-medencébe hozták, leginkább a középső avar korral érkező új, onogur hullámmal. Mondjuk Kuber bejövetelekor (akinek nyilván fejedelmi ajándékokat kellett hoznia ahhoz, hogy az avarok kagánja mint menekülőt befogadja, és megtegye vezérré éppen annak a Kuvratnak a fiát, aki néhány évtizeddel korábban lerázta az avar kagán uralmát). Csak annyi további feltevés szükséges ehhez, hogy Kuvrat sírjába nem tették be egész kincstárát, legalábbis ünnepi bankettekre szolgáló edénykészleteinek nem mindegyikét. Éppen ezért emeltük ki ezt Werner munkáiból. Természetes, hogy csak kincsei egy részét tették a sírba, a zömét öt fia örökölte. Kérdés, hogy ez a *maradék* hogyan oszlott meg az öt fiú között. Mi jutott Bajánnak, mi Kubernak, főleg mi annak a valójában mindmáig ismeretlen nevű fiúnak, aki az Adria partjára költözött. További kérdés, hogy a Kubernak jutott részből mi került az avar kagán kincstárába. Vagy megfordítva a kérdést: ha Kuber tényleg öt csatát nyert az avar kagán ellen, és sikerült kirabolnia a kincstárát is, szerzett-e vissza a hajdan apjától, Kuvrattól örökölt kincsekből is a kagán korábbi darabjai mellett. Amelyek között az előbbi feltételek szerint ugyacsak szép számmal lehettek akár szászánida-eredetű tárgyak is. Csupa olyan kérdés, amelyeket szerencsés történeti adatok, és főleg el nem kótyavetyélt régészeti leletek (az avar Sotheby-kincs) oldhatnak majd csak meg. Mindenesetre úgy véljük, hogy a Khoszrau-csésze nomádok kezére jutott akkor, amikor III. Jazdagird meggyilkolása után kincseit elrabolták, vagy még halála előtt ő maga elmenekítette azokat (lásd lentebb!). A szászánida-perzsa királyi hatalom ilyen szimbólikus erejű tárgyát alighanem az utolsó lehetséges pillanatig magánál tartotta a menekülő sah. Az tehát a kérdés, hogy kik szerezték meg Jazdagird időben a szabírokhoz el nem menekített, maradék kincseit: az arabok, vagy a nyugati türkök. Mivel nem tételezzük fel, hogy legértékesebb családi darabjait Jazdagird hátrahagyta volna szabad prédára a két, araboktól elszenvedett vereség után, azt tartjuk valószínűnek, hogy a kincstár egy része a Khoszrau csészével együtt nyugati türk vagy onogur kézre jutott. Ha pedig már korábban, közvetlenül az arab háborúk után sikerült tőle megszerezni, akkor még biztosabb az, hogy a nyugati türkök vagy bárminő nomád segédcsapat birtokába került. A leglogikusabb feltevés persze az lenne, hogy a Heraclius császárhoz társult nyugati türk népek között onogurok is voltak, és a bizánciak győzelme után a gyermekkori barát, Kuvrat szerezte vagy kapta meg a csészét. Akár már a bizánci-perzsa háborúkban 621–628-ban, akár úgy, hogy patriciussá avatásakor a Khoszrau-csésze is része volt a császár által küldött gazdag ajándékoknak.[255] Van egy további lehetőség is, az, hogy 628-ban a nagy ellenség Bizánc ostromakor az avarokat támogató perzsák értékes ajándékokat adhattak az avaroknak.[256] Ebben az esetben a Khoszrau-csésze akár egyenesen az alföldi kagáni kincstárba kerülhetett. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindez nem több puszta feltevésnél.

Van néhány történeti forrás, amely az első feltevést sugallja. Az al-Balhi–al-Isztahri–Ibn Haukal vonalon maradt fenn az a hagyomány, amely szerint „Mondják, hogy a perzsa királyok egyikének egy arany trónja volt, s amidőn uralma (az

iszlám hódításai következtében) elhanyatlott, a (trónt) *Szerîr*-re vitték, (illetőleg) azt egy perzsa király oda vitte. Úgy értesültem, hogy ez a (király) Behrâm Dsûbîn nemzetségéből lett volna s ott mai napig is ez a család uralkodik, s azt is mondják, hogy ez a trón[257] *Khoszrau* családja (a Szászánida-ház) valamelyik tagja számára készíttetett volna, (a mely család azt) sok éven át használta is."[258] Al-Maszúdi lényegében ugyanezt írta meg, némi többlettel: e tartomány, tehát a dagesztáni Szerír királya „keresztény vallású... és Bahrâm Dsûr-tól származik. ... amikor Jezdedserd, a Szâszânidák dynastiájának utolsó királya, az arabok elől megfutamodott, arany trónját és drágaságait egy Bahrâm Dsûr nemzetségéből való férfi felügyelete alatt e tartományba előre elküldötte, hogy biztos helyen legyenek, míg maga is oda érkeznék. Ez a fejedelem Khoraszânban megöletvén,... követe Szerîr tartományban megtelepedett s ott a királyi hatalmat magához ragadta, amely utána családjában örökössé lett..."[259] A mai kutatás eredményeivel szóról-szóra egyező híradások valóságában semmi ok nincs kételkedni, és abban sem, hogy Szerîr országa nem más, mint a szabírok, azaz kazárok országa.[260] Nyilvánvaló, hogy III. Jazdagird-nak már halála előtt sikerült kincstára egy részét elmenekíteni, mégpedig éppen ama Bahrám Csóbín utódainak a segítségével, aki 588–589 között, IV. Hormizd idején legyőzte a nyugati türköket, és több győzelmet aratott a Kaukázusban a kazárok fölött is (lásd fentebb a 11. pontot!). Annak idején Bahrám Csóbín egy lázadás után sáhinsáhhá koronáztatta ugyan magát, de II. Khoszrau (590–628) Maurikiosz császár segítségével visszanyerte a trónt. Ekkor Bahrám a nyugati türkökhöz menekült, akik később a király kérésére megölték. A perzsa-arab források szerint azonban utódai mégis vezető szerepet játszottak a szabírok, azaz kazárok észak-kaukázusi, dagesztáni országában (a Káspi-tó nyugati partján, a Volga-torkolattól délre), ahol a kazár kagánnak természetesen ez a perzsa trón lett a trónusa: „A királynak egy arany és egy ezüst trónja van."[261] Jazdagird drágaságai tehát a kazár kagán kezébe kerültek.

A nomád fejedelmek kedvelték az arany trónust, mint arról Zimarchosz bizánci követ a türk kagánnál, Szizavulosz-nál 569-ben tett látogatása után beszámolt: Szizavulosz „egy sátorban volt, kétkerekű aranyszéken ült, amelyet, ha kellett, egy ló húzott.... Másnap... Szizavulosz egy teljesen aranyból készült kereveten ült. A helyiség közepén aranykannák, korsók, sőt aranyhordók is voltak.... A következő napon egy másik helyiségben voltak, ahol arannyal bevont faoszlopok, továbbá arannyal bevont kerevet volt, melyet négy aranypáva tartott. A helyiség előtt hosszú sorban kocsik álltak, amelyeken nagy tömeg ezüstholmi volt, tálak és kosarak, amelyek szépsége és finom kivitele még az ilyesmihez hozzászokott bizáncit is bámulatra késztette...."[262] A sáhinsáhok pávatrónja kétkerekű kibitkára téve a türk kagán sátrában, és hozzá akár több Nagyszentmiklósra való aranyedény! A tányérok és tálak tehát nem lehettek mások, mint szászánida edények, hiszen a bizánci császár követe aligha álmélkodott volna bizánci készítmények szépségén. Lehet, hogy a trónt, kereveteket és edényeket I. Khoszrau ajándékozta, amikor 557 táján szövetségre lépett a nyugati türkökkel a hephthaliták ellen? (lásd a 7. pontot!). Vagy a szászánida birodalom elleni 568–570-es nyugati türk támadás legelső hadizsákmánya volt? (lásd a 9. pontot!).

A sztyepp nomádjainak és más barbároknak a főnökei egyébként mindig is a civilizált világból szerezték be trónszükségletüket. Már II.*Constantius* császár aranyos trónusát elrabolták a szarmaták (*Sarmatae limigantes*), amikor Acimincumnál (Titel környékén) egy magas földhányásra épített emelvényen elhelyezett trónján ülve fogadta őket. Az egyik szarmata által adott jelre azonban (a császár felé hajította csizmáját) a tömeg vad üvöltéssel megtámadta az emelvényt, és a császárt csak lélekjelenléte és gyors lova mentette meg. A barbár áradat pillanatok alatt lemészárolta a testőröket, „Az aranyos kárpittal díszített császári szék a támadók könnyű zsákmánya lett."[263] De már a Kr. e. 7. és 6. század fordulóján megszereztek a Közel-Keleten háborúzó szkíták egy rekeszes és oroszlánokat ábrázoló színarany díszítésű trónust. A híres Kelermes-kurgánban előkerült trón valamilyen későasszír–újbabilóni királyi palotából került a szkíták kezére.[264] Nem hagyhatjuk itt említés nélkül, hogy van olyan nézet, amely szerint a Zöldhalompusztán egy szkíta kurgánban talált arany nyakláncot a közép-keleti hadjáratokon a szkíták zsákmányolták és hozták a Kárpát-medencébe.[265]

Harmattához lényegében hasonló hátteret rajzolt fel Deér József az avar kagán hatalmas kincstárának a kialakulásáról és sorsáról, amikor annak a frankok általi kirablásával és megszerzésével foglalkozott.[266] Kuber általi esetleges kirablásáról már volt szó. Einhardus sorai felhalmozására vonatkoznak:[267] *omnis pecunia et congesti ex longo tempore thesauri direpti sunt neque ullum bellum contra Francos exortum humana potest memoria recordari quo illi magis ditati et opibus aucti sint. Quippe cum usque in id temporis pene pauperes viderentur, tantum auri et argenti in regia repertum, tot spolia praetiosa in proeliis sublata, ut merito credi possit hoc Francos Hunis juste eripuisse quod Huni prius aliis gentibus injuste eripuerunt.* Deér értelmezése szerint pénzekből (*pecunia*) és más arany- és ezüst értékekből állott a kagáni kincs egyik része. A másik, amely korábbi kagánok kezén hosszú ideig gyűlt össze, a pénzforgalmat még nem használó keleti nomád népek kincsfelhalmozási szokásairól tanúskodik. Az ő kincseik nemcsak a ménesek és gulyák voltak, hanem prémek is, amelyekhez részben vadászattal, részben az erdős zóna és a déli magas kultúrák közötti közvetítő kereskedelem révén jutottak, továbbá selyem a Kína, Perzsia és Bizánc között részben általuk továbbított forgalomból. A legfőképpen kedvelt tárgyak azonban az arany és ezüst edények voltak, amelyeket háborúkban zsákmányoltak, vagy ajándékként kényszerítettek ki szomszédos népekből. Egy ilyen módokon felhalmozott kagáni kincsgyűjteményt láthatott a nyugati türk kagán udvarában 568-ban vagy 569-ben a bizánciak követe, Zimarchosz (lásd fentebb!). Ki volt téve a kagán ezzel annak, hogy kincseit egy ellenség alkalmasint megszerezheti, de mégsem bocsájtotta áruba, nem kótyavetyélte el. Amíg uralmon maradt a nomádok bizonyos csoportja fölött, addig fokozatosan halmozódott ilyesféle vagyona is, mégpedig a legyőzöttek kincseiből, akik hasonló módon jutottak hozzá. Egy olyan hatalmas uralkodó réteg tehát, mint a belső ázsiai avaroké is volt, uralmának tetőpontján csaknem az egész styeppi világ összes nemesfém kincsét megszerezte, és egy részét bizonyára magával tudta hozni Európába. Ott pedig tovább növelte azokkal, amelyek Sirmium, Singidunum és Friaul elfoglalásakor és 617-ben Konstantinápoly alatt a kezébe kerültek, valamint az évi 80 ezer, majd 120 ezer arany adóból 626-ig. Az ekkor

bekövetkező változások ellenére mindez az érték vagy nagy része továbbra is az avar uralkodó dinasztia kezén maradt, és a fő részét képezte a hatalmas kagáni kincsnek. Amely három részben került a ringből Aachenbe: első részletét Erik friuli herceg küldte oda, egy másodikat esetleg Pippin még hazaindulása előtt, majd a harmadikat Pippin vitte magával (ez a két rész már nem rablásból, hanem a kagán ajándékaiból állhatott). Sajnos, nincs forrás arra, hogy az elrablott rengeteg érték miből állott, csak bizonyos elégtételként jegyzi meg néhány forrás, hogy az avarok által az oltárokról rabolt sok-sok szertartásedény most visszakerült régi helyére: *Vasa aurea sacrata, argentea, fictilia, et multa vasa sanctorum, quae illi crudeles et impii de ara sacritissima rapuerunt, per istum defensatorem ad propriam reversa.*[268] Aligha kétséges, hogy a kagáni kincs megszerzése és az aacheni kincseskamra felállítása között összefüggés van. Ezt követte a kincs szétosztása az udvar és a pápai udvar, a birodalom világi és egyházi méltóságai, a bel- és külföldi templomok és monostorok között. Deér hozzáteszi még, hogy egy nomád uralkodó kincstáráról a legjobb képet a nagyszentmiklósi kincs nyújtja.[269]

Természetesen mindig izgatta a kutatói fantáziát, hogy mi lett a hatalmas, a northumberlandi krónika szerint állítólag 15 négyökrös szekéren elszállított kagáni kincs sorsa.[270] Bóna megemlíti — források nélkül, talán Fehér M. Jenő „adatai" alapján? — azt, hogy Nagy Károly negyedik felesége, Liutgarda királyné Paulinus aquileiai pátriárkának küldött egy arany karperecpárt: *duas armillas auri obyrizi pensantes 24 denarios.* Egyebek mellett egy hun, tehát avar, díszkard és a hozzá tartozó díszöv (*unum balteum et unum gladium Huniscum*) és két selyemköpeny: *et duo pallia sirica* jutott Offának, az angliai Mercia királyának,[271] a pápának küldött értékek jegyzékét azonban nem ismerjük.[272]

Igazán komoly kísérletet egyetlen darab útjának követésére csak Alföldi András tett.[273] Egy zománcberakásos aranykorongokkal és hosszúkás lemezekkel díszített aranykannát őriznek a svájci Szent Móric-apátságban. A szóbeli hagyomány szerint, akárcsak a Khoszrau-csészét, ezt is Harun al Rasid kalifa ajándékozta volna Nagy Károlynak. Alföldi kimutatta, hogy a feltűnően lapos hasú és keskeny nyakú, egyfülű, színarany korsó hasán két oldalt látható, szárnyas griffet és oroszlánt motívumok között ábrázoló két, lapos gömbsüveg formájú korong, továbbá a nyakat borító hosszúkás zománcozott lemezek hajdan egy avar hatalmi jelvényként szolgáló jogar fejét, illetve nyelét díszítették. Ez a jogar a posztszászánida civilizáció aranyművességének köréből származott, feltehetően egy nagyon korai iszlám művészeti központban készült, de még szászánida hatások alatt, közvetlenül a szászánida uralom összeomlása után (azaz a 7. század utolsó harmadában). Annyi köze van a bizánci művészethez, hogy hasonló motívumok bizánci mázas téglákon is vannak.[274] Alföldi bizonyítja, hogy a korai avarok ismertek egy hasonló jogarformát, és tudjuk azt is, hogy fémművészetükben a korai iszlám motívumainak jelentős hatása érezhető, amely művészetben egyébként komoly szerepet játszott a zománcberakás. Alföldi utal arra, hogy a nagyszentmiklósi kincs egyes darabjain zománcberakás nyomai látszanak.[275] Ez bizonyíték amellett, hogy a Közel-Kelet posztszászánida-kori iszlám műhelyeiben készült, zománcberakással díszített remekművek, és így alighanem a nagyszentmiklósi kincs darabjai is, eljutottak a Kárpát-medencébe. Az avar kagán hatalmas aranykincse

végül Nagy Károly kezébe került, és amikor a császár abból ajándékokat adott, egy olyan fontos apátság, mint a Szent Móric, bizonyára részesült belőle. Ha pedig feltételezzük, hogy a kincsben volt egy kagáni jogar is [és miért ne lett volna], akkor több, mint jogos a feltételezés, hogy ezt a pogány szimbólumot szétszerelték, hogy egy istentiszteleten használt szent edényt, a Szent Móric apátság kannáját díszítsék darabjaival. Nem kizárt, hogy a kanna aranya is az avar kincs része volt. Alföldi egyébként a honfoglaló magyarság fémművessége, továbbá a dunai bolgárok és a posztszászánida művészet motívumai között szoros rokonságot mutatott ki, bevonva a körbe a bezdédi tarsolylemezt és több más leletet.[276] Összefoglalóan itt csak annyit, hogy Alföldi cikke megerősít abban a véleményünkben, hogy Khoszrau csészéjét nem a kalifa ajándékozta Nagy Károlynak, hanem az is a kagáni kincstárból került Aachenbe, 795–796-ban. A kérdés általános részéről e tanulmány befejezésében lesz szó.

V. A nagyszentmiklósi kincs néhány kérdése

Aligha véletlen, hogy Alföldi András ezt követően három részre osztott tanulmányban foglalkozott a nagyszentmiklósi kincs keleti párhuzamaival.[277] A cikkek összefoglalható tanulsága az, hogy számos adat támogatja a kincs közép-keleti, de semmiképpen sem bizánci összefüggéseit, és Alföldi szerint azt, hogy rokonvonásai leginkább a szászánida királyság bukását közvetlenül követő, posztszászánida–korai arab fémművességben vannak. Összehasonlításaiban viszonylag kevés figyelmet szentelt a szászánida tálaknak, kancsóknak és kelyheknek.

Nincsen szándékunkban részletesen foglalkozni az európai régészet és művészettörténet egyik legfontosabb együttesével, a nagyszentmiklósi kinccsel. De furcsálljuk azt, hogy immáron kétszáz évvel megtalálása után, mindmáig nem került sor arra, hogy darabjainak összes közölt párhuzamait (főleg az egész világ múzeumaiban szétszórt szászánida tálakat, kancsókat, csészéket és kelyheket) mellétéve elemezzék a darabok kapcsolatait. Sőt, e két évszázadban még arra sem nyílt alkalom, és ez jellemző a kérdés magyar kutatóira, hogy a kincs megtalálásáról szóló magyar nyelvű levelet közzétették volna. Mielőtt tovább lépnénk, szeretnénk ezt a kapitális mulasztást pótolni. Részben azért, hogy ebben a bonyolult kérdésben az olvasó lélegzetvételhez jusson.

Nos, az iratot Nákó Kristóf szentmiklósi földesúr bérlője, *Németh József* írta 1799. szeptember 16-án a budai királyi kamara valamelyik hatalmasságához. Hangsúlyozta benne a kincshez fűződő jogait, és részesedést kért a vételárból. A régies nyelvű, de kiváló magyarsággal írott levél a következőképpen szól:

Méltóságos Kegyelmes Úr!

Azon itt Nagy Sz. Miklóson Neza Wuin nevezetű rácz paraszt gazda ember által találtatott arany edényekből álló kincs eránt, (melly is Pesten az Ngy Sz. miklósi Uraság Provisorja, Bárczellini úrnak rendeléséből az görög ugyan ide való kereskedőktől elvétetett, és az után az királyi fiscusnak által adatott:) ezen következendőket kívántam Director Urnak tudtára adni.

Juliusnak 3-dik napján ezen folyó esztendőben találta és ásta ki azon paraszt ember egy árkat akarván csinálni véletlenül ezen kincset az földbül, nem tudván vele mit csinálni, jelenti ezen dolgot két itt lakozo görög kereskedőknek, ugymint Marko Demetrovicsnak és Trandafil Pantovicznak, ezeknek ezen talált kintsnek harmad részét oda ajánlván, hogy ha azt el adhatják és pénzre tehetnék; ezek sem kívánták magok hasznokra nézvén, ezen dolgot valamely mágistrátusi személlyel közleni, és ezen találmányt fel adni, inkább közlöttík azt egy azon időben itt tartozkodo Nika Naum nevezetű görög kereskedővel, kinek is pénsz lévén az kezénél ezen kintsnek nagyobb részét az találotul ugy amint tsak akarta meg vette: titokban maradt ezen dolog egész huszadig augusztusig: ezen a napon hallottuk és tudtuk meg ezen egész környűlállásokat, és es az Uraság Pandelia Avrámovits nevű kasztnárja, mellyet is mindjárt az Uraság Provisorjának Barczellini Urnak meg jelentettük, ki is azon paraszt gazdát az Uraság házához hivattván, és jelenlétünkben ez eránt azt ki kérdezvén, kisült mindjárt az egész dolog; s meg is vallotta, ezen említett Neza Wuin mindjárt, hogy ő ezen arany edényeket az fenn nevezett görög kereskedőknek adta légyen el. Az Provisor mindjárt el küldött ezen kereskedők után, de ezek már ekkor ezen arany edényeket magukkan vévén, el mentek az akkori Pesti vásárra, nyilván, hogy azt ott valakinek el adják. Barczellini Provisor ez után mindjárt az Uraság Pesti Expeditorjának, Marcus Wagnernek stáfeta által valamelly rendelést küldött, de minemüt, azt nem tudhatom, mivel est velem nem közlötte, én pedig ezeket mindjárt tudtára adtam Kikindán lakozó Cameralis Fiscális Csapó János Urnak, de ez sem volt akkor oda haza Kikindán, és tehát tsak későn lévő hazajövetele után vette ezen levelemet.

Hogy ha itt az Denuntians valamely Remuneratziot érdemel és reménylhet, tehát valoban senkit sem illet illyetén Remuneratio most mint engemet és az Uraság Kastnárját, mert nálunk nélkül ez óráig sem nyilatkozott volna ki ezen kintsnek találása, mi adtuk ezt, a midőn azt meg tudtuk, az Provisornak, ugymint az Uraság első és főbb tisztviselőjének azt mindjárt és legelsőben tudtára, és én ugyantsak azon időben meg jelentettem azt Csapó János Cameralis Fiscalis Urnak mint Homo regiusnak.

Követem végre, hogy illy hosszas jelentéssel kivántam Kegyelmes Urnak terhére lenni reménylvén, hogy azt engedelemmel fel venni méltósztatik. Ki magamat Kegyes Grátiájában ajánlván maradok különös tisztelettel.

N.Szt.Miklós 16. Septembris 1799.

alázatos szolgája
Németh József
Nako Ur Nagy St Miklosi
Uraságának Contragense[278]

Több, mint száz évnek kellett eltelnie, amíg ezzel a valóban fantasztikus lelettel érdemben foglalkozott a tudomány. Hampel József könyvnyi tanulmányát[279] ugyanis nem tekintem komoly tudományos elemzésnek. Hampel fűt-fát összehordó hosszú és zavaros írása már kora színvonalának sem felelt meg, és bár utal a 2. és 7. korsó szászánida párhuzamaira,[280] mégis *gót és gepida elemekkel*

*telített hun kori, sőt hun együttes*nek tartotta a kincset, nagy megelégedéssel írván, hogy „a nagy-szent-miklósi lelet rejtélyeit megoldottam,... Ha Salamonnak [Salamon Ferencz] sikerült valószínűvé tennie, hogy Szeged volt Attila király székhelye, miért ne tolnók azt néhány mérfölddel odább Nagy-Szent-Miklósra? E föltevés megfejtené, miért találtuk épen itt, e helyen, egy csomóban három nép: a góth, hún, gepida nép fejedelmi hagyatékának jelentékeny töredékét. És ezzel valószínűségre emeltük Pulszky Ferencz 1878-ban a m. tud. akademia nagygyülésén tett nyilatkozatát, melyben hajlandó volt a húnoknak tulajdonítani a nagyszentmiklósi kincset."[281]

Mások dolga megfejteni, miért nem sikerült mindmáig még részleges egyetértésre sem jutni a nagyszentmiklósi kincs művészi környezetének, műhelyeinek, birtoklásának, felhalmozásának és elrejtésének kétségtelenül nem egyszerű, de azért megfejthetetlen titoknak sem tartandó kérdéseiben. Mint jellegzetes példára, az avar és a magyar őstörténet két jeles szakértőjének jelentősen eltérő véleményére utalunk. Bóna István szerint „a kétségtelenül közép-ázsiai vagy kaukázusi, Szaszanida perzsa eredetű hagyományokat, motívumokat, szimbólumokat leszámítva – nincs közvetlen köze az Eurázsiából ismert más 8–10. századi ötvösművészetekhez sem". Továbbá nemcsak lelőhelye, hanem a fémművességben és az edénykészítésben megtalálható párhuzamai (Bócsa, Bábony, Átokháza, Ozora, Nemesvarbók, Budapest, Zsély, Ada, Mödling, Dunacséb, több más, meg nem nevezett késő avar [kori] sír, a 7. század végén feltűnő, közép-ázsiai eredetű festett avar korsók) alapján a késő avar kori művészet körébe tartozik.[282] A kincs aranya viszont „a 7. századi avar vagy pontusi onogur-bolgár kagáni kincstárból származik.... A nagyszentmiklósi kincs a fentiek szerint a késő avar kultúra, írás, nyelv, művészet, vallás és mitológia páratlan emléke. A kincs soha nem került sem frank, sem bolgár kézbe. Valószínűleg 796-ban menekítették Pippin elől a Tiszántúlra, és Krum, vagy Omurtag bolgár támadásakor ásták el".[283]

Ehhez képest teljesen más felfogást képvisel ugyanabban a kötetben Györffy György, aki szerint „Lehet, hogy Ajtony volt az elrejtője a nagyszentmiklósi aranykincsnek, amely a Marosvár és Nagyősz között fekvő Nagyszentmiklóson került elő. A kincs eredete régóta vitatott,... régészetileg több kelet felé mutató csoportra különíthető, és így az idők folyamán több helyről tezaurált együttesnek is tekinthető".[284] Györffy felfogása persze abban az esetben lenne különösen figyelembe veendő, ha át tudná hidalni az éppen szerinte kihalt, kipusztult, éhen halt[285] avarok utáni néptelen 9. századot, és meg tudná magyarázni, hogy a 796 és 895 között állítólag néptelen Alföldön milyen közvetítéssel örökölhette Ajtony a 11. század elejére a kincset. Ha viszont abból indul ki valaki, hogy a 9. század elején az Alföldet elfoglaló Krum és Omurtag, vagy csak Glad utódja volt a 11. századi Ajtony,[286] akkor Bóna és Györffy felfogása akár összhangba is hozható. Csak annyit kell feltételezni, hogy Pippin érkezésekor 796-ban a kagáni kincstárból elmenekített rész végül Krum vagy Omurtag kezébe került, és így nem a Tiszántúlra menekült avarok ásták el a bolgárok elől, hanem a bolgárok egyik utódja rejtette el a honfoglaláskor vagy a 11. század elején. (Egy olyan lehetőséget nyilván kizárhatunk, hogy a 796-ban elrejtett kincset éppen Krum vagy Omurtag emberei találtak volna meg, bár ez elvileg nem lehetetlen.) A kincs különböző *másodlagos*

sajátságai és feliratai a legnagyobb összhangot a 8–10. századi dunai-bolgár hatalom nyelvi és társadalmi viszonyaival mutatják: eredeti keleti, főleg szászánida művészeti elemek és mitológiai motívumok, viszont türk rovásírás alkalmazása együtt szláv foglalkozásnév használatával[287] a görög írás és nyelv valamelyes, valamint a bizánci kereszténység ismeretében, illetve jelenlétében. Ezek így együttesen nem annyira kései avar, hanem valamilyen bolgár jelenlétet mutató területen fordulhattak elő a 7–10. század között. Ez a bolgár jelenlét a kincs lelőhelye miatt pedig csakis a kárpát-medencei bolgár uralom területein lehetett, akkor, amikor a kereszténység már jelen van. Megismételve, kárpát-medencei onogur bolgárok, görög nyelv-és íráshasználat és kereszténység szláv jelenléttel együtt kizárólag csak a Krum és Omurtag általi megszállás idején és azt követően képzelhető el. Mindez azonban nem a kincs tárgyainak készítésére, hanem csak 9–10. századi őrzési helyeire, valamint másodlagosan készített feliratairа és jelképeire (a keresztre) vonatkozik. Világosan mutatja a feliratok és a kereszt másodlagos, az eredeti ötvösmunkától teljesen független és későbbi készítését az, hogy a 9. és 10. számú görög feliratos csészéknél 'a görög feliratokat, a keresztet és a rovásjeleket lapos, ívelt ponccal verték bele az aranyba, és a középső, görög feliratos korongot utólag forrasztották be, valami másnak a helyébe, amelyet a „megkeresztelés" érdekében kivágtak... A kereszt és a felirat egyébként is idegen elem a kincs egészén belül, valami nem oda tartozó. Ezt a kutatók eddig nem vették figyelembe, sőt... éppen a görög felirat alapján keltezték és magyarázták a kincset, pedig ez... csak az átalakítás korára jellemző".[288] A 9. és 10. csésze a fenekükre beforrasztott kereszttel jó bizánci párhuzamokkal rendelkezik, ami azt mutatja, hogy a javítás intenzív bizánci kapcsolatok idején történt, mondjuk akkor, amikor a bolgárok a keleti egyházat választották 860 után. A 21. csésze feliratának elkészítése aláhúzott görög *B* betűje alapján csak 820 utánra keltezhető.[289] Ez így együtt biztosan kizárja, hogy a kincset 796-ban menekülő késő avar koriak elásták volna. Vagy ha elásták, akkor az avar-frank háborúk után Krumék oldalára álló kései avar koriak elárulták a rejtekhelyet. Ilyesmi más, egészen nagy kincsek esetében is előfordult már a Kárpát-medencében.

A kincs tárgyainak stílusa és készítési helye vagy helyei teljesen más kérdés. Mind Györffy, mind Bóna elmélete teret ad annak, hogy a nagyszentmiklósi kincsnek valamiképpen köze van Kuvrat országának történetéhez és Kuvrat kincstárához. Bóna szerint például az arany Kuvrat kincstárából is származhat. Véleményünk szerint nemcsak a feldolgozandó arany, hanem a kincsnek legalább az a része is Kuvrat kincstárában volt, amelyről teljesen világos, hogy nem késő avar kori helyi, kárpát-medencei, vagy esetleg bizánci készítmény. Ilyenek elsősorban azok a darabok, amelyek kétségtelen szászánida rokonsággal rendelkeznek (lásd lentebb!).

Érdekes, hogy Nagy Gézának 1907-ben[290] és Révai Nagy Lexikonában[291] 1916-ban nagyon röviden megfogalmazott véleménye mennyire előrevetíti Bóna és Györffy mai nézetét, hiszen szinte e kettő szintézise: A kincs a frank-avar háborúk idején a kagáni kincstár megmentett vagy elrejtett részéhez tartozott. „E kincs meglehetős magában álló; hasonlót hiába keresünk a római, bizánci vagy Szászánida-emlékek közt, stílusa eltér a megszokott európai stílusoktól,... de a

figurális kompozíciói, a pikkelyes páncélú kopjás lovas, baljával üstökénél fogva cipelve maga után összekötött kezű foglyát, az emberarcú koronás griffen ülő s hátrafelé párducra nyilazó pikkelyes páncélú fejedelem, a meztelen leányt magával ragadó kiterjesztett szárnyú sas, ugyanez abban a változatban, hogy a meztelen alak itatja a sast, a dámvadat marcangoló griff, emberfejű szárnyas oroszlánon nyargaló szakállas, és lótestű emberen nyargaló csupasz arcú ember, békát fogó gólya stb. annyira elütnek az európai emlékektől, hogy az analogiákat Ázsiában kell keresnünk. Az egyes jelenetek nagy rokonságban vannak a nemrégiben még alig ismert szibíriai szkitha-parthus-hunn kultura körébe tartozó figurális kompozíciókkal, úgy hogy itt kell keresni a Nagyszentmiklósi kincs eredetét, azzal a megjegyzéssel, hogy amaz durvább kivitelű, míg emitt az indiai befolyásnak vannak nyomai.... Mindenesetre fejedelmi kincs volt, mely nemzedékről-nemzedékre szállt. Egyes nyomokból következtetve, valamelyik hunn-bolgár fejedelmi házé volt s utolsó tulajdonosa valószínűleg a Szt. István által legyőzött marosmelléki Ajtony volt,...". Mintha 1907 és 1987 között semmi sem történt volna az ügyben! Az viszont tény, hogy az állandóan emlegetett szászánida-párhuzamok módszeres elemzésére mindmáig nem került sor. Még Alföldi András cikkeiben sem. Azokról a motívumokról van elsősorban szó, amelyeket már Nagy Géza felsorolt.

A 2. korsó győztes fejedelme, páncélba öltözött lovasa a zászlós lándzsával bal kezében férfit hurcol, a nyeregből pedig a fogolyhoz hasonló arcvonású férfiú levágott feje csüng alá. A lovas kengyel nélkül lovagol.[292] Az ábrázoláson semmi olyan nincs, ami csak vagy főleg 7–9. századi onogur vagy kárpát-medencei avar ábrázolás vagy készítmény lenne, és egyáltalában nem olyan, amilyennek Bizánc a türköket elképzelte.[293] (Alighanem ezért csodálkozott Zimarkhosz Szizavulosz sátraiban az edényeken: nem olyanok voltak, mint amilyennek Bizánc a türköket elképzelte.) Ezzel szemben a lemezpáncél, a sisak, a levágott fej, a fegyvertelenség, a kengyel, sőt a nyereg hiánya kimondottan egy ilyen késő avar kori vagy bizánci attribúció, készítés, rokonság ellen szólnak (késő avar kori lemezpáncélt egyébként nem ismerünk), és egyúttal iráni, szászánida-perzsa vagy alán-perzsa rokonságot sugallnak. A páncélzatról fentebb bőven volt szó. Az orlati alán harcos nyergéről levágott emberfő csüng (12. és 13. táblák, a 6. harcos). Van olyan iráninárt hősi történet, amely elmondja, hogy a győztes a megölt ellenfél fejét a nyergére akasztva tér haza: „Szoszruko levágta ellenfele fejét, átfúrta a fület, nyergéhez kötözte, elvitte, és anyja lába elé hajította."[294] A győztes fejedelem fémsisakját oldalt pedig két coboly-fark díszíti, ahogy azt a korai hiungnu lovasokon a kínaiak megfigyelték.[295] Az ábrázolás témájának azonban az általam ismert szászánida fémedényeken nincs igazi párhuzama.

A 2. korsó következő jelenetén szárnyas griff vagy szenmurv teper le dámszarvast. A jelenet a szászánida edényeken két részben ismerhető fel: külön látjuk a griffet, és külön a szarvast vagy őzet, de művészi kivitelük szinte azonos.[296] Ismert viszont jó párhuzama grúz területről a 4. századból (! - lásd a 311. jegyzetet!) Ebben a jelenetben a sumerekig visszamenő hagyatékot keresni természetesen a sumer-magyarológia malmára hajtja a vizet.[297]

A 2. korsó 3. korongján az „égi vadászat" jelenete van, a lemezpáncélba öltözött király vagy fejedelem hátrafelé nyilaz egy párducra, miközben emberarcú,

bajszos és koronás szárnyas oroszlánon ül.[298] A hátrafelé nyilazó vadászó fejedelem a perzsa ezüsttányérok egyik igen kedvelt témája,[299] de igaza van Lászlónak abban, hogy a nagyszentmiklósi vadász nomád módra nyilaz. Ezeknél a részleteknél azonban talán fontosabb, hogy az emberfejes oroszlánnak szinte tökéletes párhuzama van a szászánida birodalom peremvidékéről, a baktriai kusán birodalom területéről, Kr. u. 1–3. századi ábrázolásban, amely valamilyen griff és emberfejes oroszlán kettősét ábrázolja (7. tábla 2).[300] Az oroszlántesthez tartozó emberarc eme pontos párhuzama időben jóval közelebbi a szászánida művészethez, mint az akhaimenidák magas koronájú emberfejes oroszlánja, jóllehet abból származhat.[301] Nem is beszélve arról, hogy a nagyszentmiklósi emberarcú oroszlán fején királyi korona van, amely két elemét is mutatja Péróz (459–484) vagy III. Jazdagird (632–651) koronájának: a négy elemből — abroncs és lépcsős alapzat, két griffszárny, a lépcsős alap tetején újhold, benne Péróznál napkorong, Jazdagirdnál csillag[302] — megvan az újhold és a szárnyak. Olyan magas rangú valaki tehát, aki minden, csak nem szászánida uralkodó. Ilyen ábrázolás Khorezmtől és a Dél-Kaukázustól nyugatra és északra, a 7. századnál később sehol és soha nem készülhetett, beleértve a nagyszentmiklósi 2. korsót is.

A nagyszentmiklósi 2. korsó negyedik, és a 7. korsó elülső és belső oldalán látható ábrázolásokról[303] lényegében felesleges is beszélni, hiszen az „égberagadás" jeleneteinek olyan kiváló, mondhatjuk tökéletes párhuzama van a szászánida művészetben, amely feleslegessé teszi más, görög, bizánci hasonlóságok és előképek keresgélését, és főleg egy olyan álláspont képviseletét, miszerint „nem tudunk dönteni afelől, hogy honnan származott át [az égberagadás] képének sejthetőleg a régmultból hagyományozott formája".[304] A remek tál azonban nem egy *Cserdyn* nevű helységben került elő,[305] hanem a Permi kormányzóság Anyikovszkaja nevű falujában, csak a cserdyni járási múzeum közvetítésével jutott az Ermitázsba. Keltezését 600–650 közé teszik, és közép-keleti készítménynek tartják.[306]

A részletfelvételeken és részletrajzokon látható mesés állatoknak, griffeknek és egyebeknek[307] szintén kiváló párhuzamaik vannak a szászánida edényeken. Így a 19. szilke 4. és 6. mesebeli állatának.[308] Különösen fontos a 20. csésze lótestű, de négy grifflábú, griffszárnyú és griff-fejű keveréklényének szinte tökéletes párhuzama, a kidolgozás egyes részleteinek eltérései ellenére, a 7.század első felébe keltezett tálon.[309] Hasonlóképpen igen jó párhuzama van a 15–16. számú tálacskák közepén lévő korong mesebeli állatának a 6. század végéről, a 7. század első feléből.[310] A 2. korsó és a 21. csésze állatküzdelmi jelenetének valóban pontos párhuzama látható egy Azerbajdzsánban talált dél-kaukázusi típusú 4–5. századi ezüsttál fenékkorongján.[311] Végül ugyancsak jó párhuzamaik vannak a rakamazi korong madarának lábai között lógó madaraknak is.[312] Vegyük mindehhez hozzá azt, amit Füzes Miklós állapított meg a nagyszentmiklósi kincs ábrázolásainak növényvilágával kapcsolatban: a növények elterjedési területe a Volga deltavidékére vagy esetleg a Kaspi-tó délnyugati partvidékére jellemző (pl. a káspi lótusz).[313] Ebből jómagam nem azt a következtetést vonnám le, mint amit a kiváló szerzőpáros: az embertan, állattan és a növénytan eredményei azt látszanak bizonyítani, „hogy az edények vagy a Volga vidékén vagy esetleg a Káspi-tó délnyugati partvidékének területén készültek.... Ehhez a régész-történész csak annyit

tehet hozzá, hogy mai tudásunk szerint mind a késő avarok, mind pedig a bolgárok és Árpád magyarjai is erről a területről jöttek a Kárpát-medencébe....Rá is tudunk mutatni a kincs 'előéletének' színterére: a Volga-Urál-Kaukázus vidékére, arra a területre tehát, ahol azoknak a népeknek az 'előélete' is lejátszódott, akiknek körében megalkották és használták a kincs edényeit".[314] Ha ugyanis az előbb említett legfeltűnőbb szászánida és más hasonlóságok keltezését is megnézzük, akkor látjuk, hogy azok egyetlen kivétellel (8. század) a 310 és 650 közötti időre esnek.[315] Láttuk azt is, hogy II. Sápúr edénye 300 évig volt kincstárban, mígnem Kuvrat birtokába, majd sírjába került. Ebből kiindulva mi úgy véljük, hogy a nagyszentmiklósi kincs legtöbb darabja még a szászánida birodalom fennállása alatt, leginkább a 600 körüli években készült valahol a szászánida birodalom északkeleti vagy északi peremterületén, például Baktriában, vagy akár Azerbajdzsánban.[316] Nem a perzsa udvar számára, hanem más valakik, nomád fejedelmek céljaira. Vagy azoknak a megrendelésére, vagy nekik szánt ajándék (vérpénz, zsold, váltságdíj etc.) céljából. Hogy hogyan és mikor került hozzájuk, és tőlük tovább a Kárpát-medencébe és kiknek a kezén, arra nézve inkább a fentebb felsorolt 16 pontra utalnánk, semmint pontosan megnevezett népekre. A lényeg az, hogy keletről jött hódítók keletről hozták, nem is biztos, hogy egyetlen alkalommal, de az első készlet egyetlen darabja és a 2. legtöbb edénye sem készült a Kárpát-medencében, sőt Európában sem. Elrejtésének területén, tehát az Alföldön csak átalakították és feliratozták, feltehetően új, legutolsó tulajdonosa vagy tulajdonosai. Akik, vagy embereik tudtak valamelyest görögül, ismerték a kereszténységet, volt valami közük a szlávsághoz, de használták még a rovásírást is. Annyit vennénk több, mint valószínűnek, hogy legtöbb darabja egy ideig Kuvrat kincstárának a része volt.

Ami a kagáni kincstár 796-ban történt kirablását és elszállítását, illetve egyes darabjainak elajándékozását illeti, Bóna István fenntartja, hogy Erik friuli herceg 795 októberében kirabolta a kagáni székhely kincstárát, és óriási kincset zsákmányolt, amelyet 795 decemberében elküldött Aachenbe. Ami viszont Pippin 796-os hadjáratát illeti, arról ma már azt véli, amit a források ténylegesen írnak,[317] hogy ti. „A kagáni székhelyet nem dúlta fel, nem rombolta szét, ezzel a hamis és kétes dicsőséggel majd csak 34 évvel később Einhard, Vita Caroli-ja tünteti ki".[318] Ezzel azonban veszélybe került az az elmélete, hogy 791–796 között a kincs el nem rablott részét, vagy a Tiszántúlra menekített darabokat a kései avarok elrejtették volna, és végeredményben ez, vagy ennek egy csoportja lenne a nagyszentmiklósi kincs. 795-ben ugyanis (amennyiben egy központi kagáni kincstárral számolunk) nyilván nem került sorra elrejtés, hiszen akkor nem lett volna teljes meglepetés Erik érkezése, és nem lett volna 15 négyökrös szekérre való elszállítani való. 796-ban pedig békés találkozás történt, és ha el is rejtettek kincseket, például a későbbi nagyszentmiklósit, akkor Pippin békés távozása és megajándékozása — *Et rex Pippinus reversus est cum pace et thesauro magno in Franciam*[319] — után alighanem elővették volna őket. Bóna a nehézséget úgy hidalja át, hogy Pippin elől csak átmenekítik a Tiszántúlra a kincstár maradványait, ahol egy részét Krum vagy Omurtag bolgár támadásakor ássák majd el, mint pl. a nagyszentmiklósi kincset, más részei pedig szétszóródnak.[320] Ezzel a

megoldással azonban két nehézség is van. Először is 796-ban a frankoktól tovább is elzárkózó kései avarok a Tiszántúlra menekültek, a feltevések szerint annak is az északabbi felére.[321] Nagyszentmiklós pedig délre van a Marostól. Másrészt kik írják rá 796 előtt a tárgyakra a görög feliratokat, kik forrasztják vagy kalapálják be a 9. és 10. csészébe az új fenékrészt a kereszttel? Egyáltalában, mely késő avar kori kagánok voltak keresztények 796, sőt 804 előtt, kik neveznek a kagán udvarában már szláv szóval egy fontos foglalkozást, az ispánt, kiknek az emberei ismerik úgy-ahogy a görög írást, és így tovább.

Meggyőzőbbnek tartjuk ezért Vékony és Györffy véleményét, miszerint a kincset Ajtony rejtette el.[322] Részben azért, mert a kincsleletek elrejtésének van egy csaknem mindig megfigyelhető szabálya: általában a tulajdonos lakhelye, székhelye közelében ássák őket a földbe. Nagyszentmiklós pedig alig 4 km-re délre esik *Sunad*-tól, azaz Marosvártól azaz *urbs Morisena*-tól.[323] Krum vagy Omurtag délről jövő támadásakor pedig a tiszántúli kései avar kori főnökök miért éppen dél felé menekülve rejtették volna el kincsüket. Hogy azután nemsokára az állítólagos bolgár ellenség katonai szövetségese vagy zsoldosai legyenek. Másrészt ezzel egy csapásra meg lehet magyarázni az előbb említett átalakításokat. Főleg egy olyan esetben, ha elfogadjuk, hogy Glad/Galád és Alpár, de alighanem Salán/Szalán is nem képzeletbeli, Anonymus által kiagyalt személyhelynevek voltak, hanem a Krum és Omurtag által elfoglalt Dél- és Közép-Alföld keresztény, sőt már délszláv anyanyelvű bolgár uralkodói. Ne felejtsük el, hogy a kereszténység végleges felvételekor 865-ben a szlávok a pogánysághoz ragaszkodó bolgár-török arisztokrácia 52 nemzetségét mind egy szálig kivégezték. Ebből máris világos, hogy a két csészébe a keresztet 865-ben helyezték be sürgősen, akkor tehát a kincs nem lehetett a földben. De nem lehetett a földben 820 után sem, amikor a 21. csésze görög felirata készült. Ha valóban tartozott a kincshez egy lánc és egy kereszt is, akkor az ugyanezt bizonyítja.[324] Sokáig mind Glad, mind Alpár létezését tagadták. Ma már azonban az eddig csak az anonymusi meseszövésben költött hősnek tartott Gladról Bóna, aki korábban fűt-fát összeírt róla, azt mondja, hogy nem kizárt, hogy Glad Ajtony „apja vagy nagyapja volt".[325] Legújabban Györffy is elfogadja már, némileg általakított névvel, hogy élt Alpár/Labor/Laborc, sőt Glad is.[326]

Véleményünk szerint a nagyszentmiklósi kincs Krum-Omurtag háborúi során vagy után bolgárok kezébe, egy olyan bolgár főemberhez került, aki az Alföld ura lett, és az ő utóda, vagy Salán/Szalán a honfoglaláskor, vagy majd csak Ajtony, Doboka fia Csanád támadásakor rejtette el birtokai területén, marosvári központja közelében. Egy ilyen lehetőség ellen nem komoly érv, amit Bóna hozott fel: „A 7–8. században készült avar fejedelmi edényeket azonban nem lehet századokkal későbbi személyekhez és eseményekhez kötni, amióta pedig az edényekre utólag rákarcolt rovásfeliratok ábécéjének szinte pontos párja Szarvason 8. századi avar csont tűtartó feliraton [helyesen: feliratán] is előkerült, azóta még elrejtését sem szabad az Avar Birodalom bukásánál későbbre keltezni."[327] Először is, láttunk olyan szászánida edényt, amely készítése után „csak" három századdal később élt személyhez és eseményhez köthető: Kuvrat a személy, temetése az esemény. Másrészt Bóna itt elfelejtkezik arról a régészeti alapszabályról, hogy az edényekre

eredetileg vagy akár utólag rákarcolt (rovás)feliratok nem határozzák meg a ráírás idejét. Tehát az elrejtés szempontjából nem *terminus ad quem*-et, hanem csak *terminus post quem*-et jelentenek: a rákarcolás után bármikor (akár a mohácsi csata előtti napokban is) elrejthették őket. Nyilván külön kell választani tehát a 23 edény készítésének idejét (1., amit a legfiatalabb elkészítése zár le), használatának és kincstárban való őrzésének idejét, ami akár évtizedekre vagy évszázadokra is terjedhetett a legelső (és nem a legidősebb) darab megszerzését követően (2),[328] és végül az elrejtés idejét (3), ami későbbi az előbbi kettőnél, de nem tudni, hogy mennyivel. Felhalmozott kincsek esetében a 3. általában hamar követi a 2. befejeződését, de nem mindig. Például akkor sem, ha a kincs vagy kincstár idegen kézbe kerül. Az amerikaiak például 35 év alatt semmit sem tettek hozzá a magyar koronázási ékszerekhez. A nagyszentmiklósi kincsnek pedig nem azért nincs semmi köze az Eurázsiából ismert más 8–10. századi ötvösművészetekhez,[329] mert darabjai valahol a késő avar kori uralom területén készültek. Azért nem lehet semmi köze más 8–10. századi ötvöstermékekhez, mert darabjai nem a 8–10., hanem a 6–8., főleg pedig a 6–7. században készültek.

A legendák szerint Harun al Rasid bagdadi kalifa (786–809) legalább három remek tárgyat ajándékozott Nagy Károly császárnak: szóbeli hagyomány szerint a svájci Szent Móric-apátságban őrzött kancsót,[330] csak kései forrásokból ismerve a bécsi Attila- vagy Nagy Károly-szablyát,[331] és végül a Khoszrau-csészét, amelyre az adatok elég koraiak, bár szintúgy legendásak. Hiszen a történet azzal kezdődik, hogy Salamon zsidó király csészéje volt, *opus Salamonis*, amely később Harmatta szerint ahhoz a *történeti tényhez társult* („*cette idée fut associée au fait historique*"), hogy Harun al Rasid ajándékokat küldött Nagy Károlynak Salamon király előkerült kincséből.[332] A három tárgyból kettő teljes épségben megvan, és nincs kétség, hogy tényleg messze keletről kerültek Aachenbe. A harmadik át van alakítva, és keleti eredetét csak gyanítjuk. Kérdés azonban, hogy a *három legenda* közül miért éppen a Khoszrau-csésze esetében fogadjuk el azt, amit a legenda, és most már történeti tényként Harmatta állít róla, hogy ti. a bagdadi kalifa ajándéka. Ahelyett, amit fentebb vázoltunk.

A Karoling-uralkodók és az Abbaszida-kalifák kapcsolataira vonatkozólag komoly történeti források állanak rendelkezésre, és ezeket egy 20 évvel ezelőtti monográfia össze is foglalta.[333] Érdekes, hogy míg az ajándékozásokra vonatkozó mesebeli adatokat (Salamon király kincse és mások) sokáig valósaknak tartották, addig a hiteles forrásokat viszont – meséknek.[334] A követségek Nagy Károly oldaláról egyértelműen igazolhatók, azok a jeruzsálemi patriarchához mentek, és ezt kiegészítették a Szentföldre menő európai zarándokok. Károly azonban keresste a tengeren túli uralkodók barátságát is, azért, hogy az ott élő keresztények helyzetén segíthessen. Nos, 765 és 807 között legalább három-három követjárásra vannak adatok, és a legtöbb esetben esik is szó a kalifa ajándékairól, amelyekhez esetenként a bizánci császár ajándékai járultak. Találunk közöttük drága textileket (*pallia sirica multa et preciosa*), orgonát (*misit Constantinus* [V, 757-ben] *regi Pippino cum aliis donis organum*), egy fehér indiai elefántot, amelyet Abul-Abbász-nak hívtak, és amely Lippenheimben 810-ig élt (*elephas cum aliis donariis a rege Persarum — cum alia munera praetiosa — imperatori per legatos mittitur*),

a *praetiosa* közelebbről drágaköveket és aranyat jelent, relikviákat és keresztet a Szent Sírtól (*Reliquiae domini Salvatoris* atque *De sepulchro Domini*). 807-ben a kalifa és a patriarchák közös követsége által a császárnak hozott ajándékok között volt egy finom vászonból való sátor (amelynek még a sátorzsinórja is kiérdemelte a csodálatot), selyemruhák, keleti illatszerek, krémek, balzsamok (*vestes et aromata*), továbbá egy vízóra, amelyet maga Harun küldött Károlynak: *fuerunt praeterea munera... et horologium ex auricalco arte mechanica mirifice compositum.* Továbbá majmok, fűszerek, gyógyszerek, kenőcsök, nárdusolaj.[335] Edényekre nem találtam említést (bár nem kizárt, hogy voltak ilyenek is az ajándékok között, de nem volt módom az eredeti okiratokat tanulmányozni). További fontos körülmény, hogy a kalifa követségei *nem Spanyolországon keresztül* érkeztek vagy mentek, hanem Észak-Afrikából először Pisába hajóztak, és onnan tovább az Alpokat délről kerülték meg, máskor Trevison vagy Massilián át, és vissza is hajóval Észak-Afrikába. Végeredményben tehát legendákon kívül semmi bizonyíték sincs arra, hogy a Khoszrau-csészét tényleg Harun küldte volna a császárnak. Több, mint valószínű, hogy a Khoszrau-csésze soha nem is volt a bagdadi kalifa vagy bármely arab uralkodó tulajdonában az utolsó szászánidák után, hanem legkésőbb akkor, amikor Mervben megölték III. Jazdagirdet, kazárok, onogurok vagy bármiféle nyugati törökök kezére került. A csésze legkésőbb azt követően, más összegyűjtött értékekkel együtt az onogurok kincstárában volt, és jóval Kuvrat kagán halála után a késő avar kori kagánok kincstárába került a Duna-Tisza közén lévő ringben. Innen rabolta el sok minden mással együtt 795-ben Erik herceg (vagy kapta ajándékba Pippin), és így jutott Aachenbe, az akkor létrehozott Karoling-kincstárba, Nagy Károly tulajdonába. Úgy gondolom, hogy ez sokkal valósabb rekonstrukciója a csésze hosszú útjának a szászánida királyi kincstártól az aacheni udvarig, mint Harmatta hipotézisei.

VI. Összefoglalás

Összefoglalásunk nagyon rövid lesz. Három, egymással összefüggő témát igyekeztünk új szempontok szerint, és amennyire ma külföldi könyvek híján lehetőségünk volt rá, új adatokat is figyelembe véve megvizsgálni:

az Európába irániak révén került sárkányos zászló és a vele kapcsolatos arturi mondakör, amelynek tárgyi maradványa és gazdag irodalmi hagyatéka van,

egy, inkább csak ábrázolásokban fennmaradt hősi történet, a Szent László-legenda pihenési jelenete, amelynek igazi mivolta széles összefüggéseinek vizsgálata nélkül nem derülhetne ki,

valamint a leletekben, történeti forrásokban és nagyon régi legendákban is ránk maradt jelenség, a mágikus csésze hite. A Szent Grál, a Nartyamonga, az Árpádok ékköves arany-, és Szent László ezüst csészéje, a Khoszrau-csésze és nagyszéksósi párja kérdései.

Mind a háromban közös az, hogy egészen nyilvánvaló a keleti eredetük, azon belül pedig a ma rendelkezésre álló történeti, régészeti, irodalmi és vallástörténeti források szerint az ókori iráni népek (styeppiek és nem styeppiek) hagyatékára vezethetők vissza. Ez nem jelenti azt, hogy egy részletesebb elemzés ne tudná

itt-ott kimutatni még korábbi összefüggéseiket az Ókori Kelet vagy Közép-Ázsia régi bronzkori vagy újkőkori civilizációinak anyagából. Például a mágikus csésze esetében, ahol gondolhatnánk például Istár istennő szent csészéjére. Erre azonban most nem vállalkozhattunk. A közös keleti eredet világosan kitűnik felsorakoztatott érveinkből. Megoldásra várt viszont annak az útnak, vagy azoknak az utaknak a megrajzolása, amelyeken ezek a jelenségek és tárgyak eljutottak Európába.

Köztudott, hogy óiráni és középiráni nyelveket beszélő styeppi népeknek a nyugat felé tartó útja évezredekig a Kárpát-medence és főleg az Alföld felé vezetett, ahol eleinte általában meg is állapodtak. Azok a régi iráni szokások, amelyeket nyilván magukkal hoztak és meghonosítottak, így nyilván már a mágikus csészével vagy a szent karddal kapcsolatosak is, az ő révükön tehát közvetlenül nem terjedhettek tovább nyugat felé. Ennek ellenére valószínű, hogy mind a rézkorban a gödörsíros kultúra ún. kurgán-népei, mind a vaskorban a kimmerek, szkíták, szigünnák és agatürzoszok jelentős befolyással voltak a Balkán és Közép-Európa további fejlődésére. Ezeknek a hatásoknak az emlékei azonban a római korban és a népvándorlás viharaiban elenyésztek. Ha meg mégsem, akkor ma már elég nehéz kimutatni őket a későbbi európai kultúrák sokszorosan átalakult hagyatékában, amelyekre újabb keleti, iráni hatások rakódtak. Ilyen elemzések azonban szép számmal vannak.

Megváltozott a helyzet attól kezdve, hogy Róma a birodalomhoz csatolta Kis-Ázsiát, Pannoniát és egy ideig Daciát, és keleti frontvonalain az Alföld északi részétől egészen a Perzsa öbölig évszázadokon át érintkezésben volt különböző iráni népekkel: szarmatákkal, alánokkal, perzsákkal. Ezek a népek a jórészt a görögök által kialakított európaitól lényegesen eltérő fegyverzetükkel jelentős folyamatokat váltottak ki a birodalomban. Hiszen katonailag fel kellett készülni az ellenük vívott háborúkra, és azok megnyerésére. Innen van, hogy a római hadvezetés e keleti irániak számos katonai újítását bevezette a legióknál is: lovas íjászok, nehéz és középnehéz páncélos lovasság. Másrészt egyre több keleti, főleg iráni nyelvű katona és népesség került be a birodalomba vagy a közvetlen peremeire. Részben mint *foederati*, részben mint menekülő betelepülő, és beolvadt a legkülönbözőbb helyeken, mint Galliában vagy Britanniában. Másutt tartósan megtelepedett, és főleg a peremeken sokáig megőrizte etnikumát. Az Alföld éppen egy ilyen határtérség volt, ahol a szarmaták/alánok törzsei évszázadokra berendezkedtek, és fenn is maradtak.

A tanulmány adatai számomra azt mutatják, hogy a megvitatott három, a régi iráni népekre különösen jellemző keleti, ázsiai sajátság ilyesféle iráni kapcsolatok alapján került be Nyugat- és Közép-Európa őseurópai szokásainak, hitvilágának, legendáinak és epikus történeteinek az addig eléggé zárt etruszk-római–kelta–germán világába. Sőt, mi több, nagy a valószínűsége, hogy nem is bekerült, hanem egyenesen ilyen keleti iráni hatások révén alakultak ki ezek a jól körülírható mitikus-epikus formakörök. Mint például az Artur-legenda körüli vita mutatja. Van közöttük, amely a tényezők összejátszása miatt csak nyugaton maradt meg (éppen az Artur-legenda), keleten a maga máig élő oszét párhuzamaival, és eredeti keleti, iráni származása nem a Kárpát-medence hagyományain át mutatható ki. Holott hasonló legendákat az Alföldön élt irániak: szarmaták/alánok is

bizonyára ismertek. Hiszen innen vitték magukkal Britanniába! Ez a legendakör azonban itt úgy enyészett el, hogy nem került írásos rögzítésre, mert itt az irodalmi írásbeliség jelentős késéssel köszöntött be. Hőseposzunk tehát nem azért nincs, mert nem volt, hanem azért, mert nem rögzítették írásban, mielőtt széthullott volna. Más esetekben ennél erősebb a kárpát-medencei hagyomány, mint például a Szent László-legenda jelenete, ami annak köszönhető, hogy itt a pogány elem erős keresztény megerősítést kapott Szent László hatalmas alakján és életművén keresztül. Másrészt azért, mert a nyugattól eltérően, itt képi alkotásokban is rögzítették. Nálunk Szent László szerepe és annak ellenére, hogy egyes részei bekerültek a szenttel foglalkozó zsolozsmákba, imákba, énekekbe, mégis az irodalmi rész morzsálódott le jobban, ott nyugatabbra a képi megfogalmazás. Ez is oka volt annak, hogy a kérdés kezdeti vizsgálatakor a hatvanas években a pihenési jelenetet szinte nyugati elemnek fogták fel a középkori magyar hagyományban. Van végül olyan összetevő is, a mágikus csészével kapcsolatos képzetvilág, amely mind tárgyi valóságában, mind irodalmi alkotásban megőrződött. Szinte azonos jelleggel maradt meg nyugaton és nálunk egyaránt, jóllehet az Árpádok Hungáriájának szomorú sorsa a 14–15. század után szinte véglegesen kiirtotta a forrásokat, amelyeket még ma sem szűntünk meg rombolni.

A három emlékcsoport határozottan mutatja azt, amit talán úgy fogalmazhatunk meg, hogy a keleti iráni népeknek (és az őket leigázó, de számbelileg hozzájuk képest jelentéktelen türköknek) lovas seregeik győzelmei révén terjedő keleti, ázsiai világa hozzájárult az európai lovagi kultúra kialakulásához. Ennek anyagi vonásai (pl. a fegyverzet, lószerszámzat) hamar meghonosodtak, átalakultak és továbbfejlődtek. Szimbolikája, és leginkább irodalmi, epikus hagyománya a legendákban és balladákban azonban gyakorlatilag a 20. századig fennmaradt. Esetenként nem könnyű megkülönböztetni, mi az belőle, ami eredetileg is iráni népek (például alánok vagy éppen a *cataphractarii*) révén jutott el már korán nyugatra, mi az, ami a Birodalom bukása során és után menekülő keleti népekkel, végül ami iráni elemekkel átitatódott más népek (mindenféle germánok, türkök és korai szlávok) kezén és ajkán került el nyugatra vagy nyugatabbra. Egy, két, sőt akár három felülrétegződéssel is módosítva az eredeti emléket. Ez a körülmény nehezíti meg mindmáig az olyan bonyolult alkotások teljes történeti megértését, mint a Nibelung-ének, vagy akár Kézai hun legendájának valós magva. A sajátosan *magyar*, helyesebben réges-rég magyarrá vált elemek ugyanis ugyanebből a keleti, styeppi kultúrából öröklődtek, felülrétegezve egy teljesen más jellegű, igen ősi uráli-finnugor hitvilágot. Mégpedig két lehetséges úton: már kinn a sztyeppen is átkerülhettek az ősmagyar hagyatéknak akár a finnugor, akár a türk elődjébe. De éppen így megtörténhetett ez már a Kárpát-medencében is: átvétel az itt továbbélő iráni lakosságtól. Ebben az utóbbi esetben azonban már nem vehette külön-külön át őket a létrejövő magyar egység külön finnugor és türk ága. A Báthoriak és Rákóczi Ferenc sárkány-története azért bonyolult dolog, mert akár mindhárom elem: a nyugatra került és onnan visszatért legenda, és a helyben vagy keleten átvett magyar hagyomány is találkozhat benne, de lehet akár külön az egyik vagy kettőjük kevert maradványa. Látható, hogy a kelet és nyugat közé szorult régi magyar hitvilágban és csekély ránkmaradt irodalmi hagyatékában az

iráni eredetű elemek jóval erőteljesebbek, mint azt a kutatás általában véli. Ennek egyik fő oka az lehet, hogy az Alföldön a bejövő ősmagyar nyelvű nép igen nagy számú továbbélő iráni népességgel került érintkezésbe, és mire nyelvileg beolvasztotta őket, addigra a kölcsönszavak mellett igen sok mondai és epikai elemet átvett tőlük. Érdekes tény, hogy népünknek ez a nagy asszimiláló képessége éppen a legkritikusabb időre, a török hódítás korára főleg Erdélyben és a Felvidéken meggyengült. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy hosszú ideig kutatott pogány őseposzunkat már Arany János is hiába kereste. Csekély töredékek maradtak meg abból Szent László alakja köré kristályosodva, amit Arany azért nem találhatott meg, mert az első Szent László-freskók felfedezése már csak az Őszikék költőjét találta életben.

IRODALOM

A rövidítéseket lásd *M. Tulok*: Abbbreviations of periodicals and series of archaeology and auxiliary sciences. ActaArchHung 36, 1984, pp. 333–384.

Apor 1994 = *Apor Éva*: Irán, birodalmak, hagyományok. 2. kiadás, Bp., 1994.

Alföldi 1942 = *Alföldi András*: A pesti oldal új urai. A szarmata jazigok. In: Budapest Története, szerk. Szendy Károly. I: Budapest az ókorban, I. rész. Bp., 1942, pp. 172–235.

Alföldi 1948 = *A. Alföldi*: Die Goldkanne von St-Maurice d'Agaune. Zeitschrift für Archaeologie und Kunstgeschichte 10, 1948, pp. 1–27.

Alföldi 1951–1952–1954: *A. Alföldi*: Études sur le trésor de Nagyszentmiklós. I. CArch 5, 1951, pp. 123–149. II. CArch 6, 1952, pp. 43–53. III. CArch 7, 1954, pp. 61–67.

Alföldi 1969 = *A. Alföldi*: An Ugrian creation myth on early Hungarian phalerae. AJA 73, 1969, pp 359–361.

Athleta Patriae = *Athleta Patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. *Mezey László*. Bp., 1980.

Attila 1940/1986 = Attila és hunjai, szerk. *Németh Gyula*. Bp., 1940, reprint Bp. 1986.

ÁMTF = *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp.

Bartoli–Belloni–Ciaccone 1672 = *Pietro Santo Bartoli–Pietro Belloni–Alfonso Ciaccone:* Colonna Traiana eretta dal Senato e Popolo Romano all'imperatore Traiano Avgvsto nel svo foro in Roma. Scolpita con l'historie della gverra dacica la prima e la seconda espeditione, e vittoria contro il re Decebalo. Roma, 1672.

Bálint 1995 = *Bálint Csanád*: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok. Szeged, 1995.

Björkman 1965 = *Walther Björkman*: Karl und der Islam. In: Karl der Grosse, pp. 672–681.

Borgolte 1976 = *Michael Borgolte*: Der Gesandtenaustausch der Karolinger mit den Abbasiden und mit den Patriarchen von Jerusalem. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 25. München, 1976.

Bóna 1973 = *Bóna István*: Nagy Károly nyomdokain. In: Évezredek hétköznapjai. Bp., 1973, pp. 141–163.

Bóna 1980 = *I. Bóna*: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. ActaArchHung 32, 1980, pp. 31–95.

Bóna 1987 = *Bóna István* in: Magyarország története, 1. köt. 2. kiadás, Bp., 1987.

Bóna 1993 = *Bóna István*: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: Honfoglalás 1994, pp. 67–75.

Bóna 1993a = *Bóna István*: Attila. Valóság és mitikus torzkép. Rubicon 4: 30, 1993: 6, pp. 4–22.

Csernyenko 1991 = *E.V. Csernyenko*: Eisengepanzerte „Ritter" der skythischen Steppe. In: Gold der Steppe 1991, pp. 131–135.

Dankó 1989 = *Dankó Imre*: Bátor Opos-Vid és Beowulf.Angolszász-magyar mondapárhuzam az Ecsedi-láp sárkányának mondájában. JAMÉ 24–26,1981–1983, 1989, pp. 23–31.

Deér 1965 = *Josef Deér*: Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches. In: Karl der Grosse, pp. 719–791.

Deér 1966 = *Josef Deér*: Die Heilige Krone Ungarns. DAWW Philosophisch-Historische Klasse, 91, Wien, 1966.

Demény 1992 = *Demény István Pál*: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája. Erdélyi Tudományos Füzetek 212. Kolozsvár 1992.

Eadie 1967 = *John W. Eadie*: The development of Roman military cavalry. JRS 57, 1967, pp. 161–173.

Eckhardt 1940/1986 = *Eckhardt Sándor*: Attila a mondában. In: Attila 1940/1986, pp. 143–216.

Erdélyi–Pataky 1968 = *Erdélyi István–Pataky László*: A nagyszentmiklósi kincs... lelet-körülményei. MFMÉ 1968, pp. 35–43.

Fettich 1940/1986 = *Fettich Nándor*: A hunok régészeti emlékei. In: Attila 1940/1986, pp. 227–264.

Fettich 1953 = *Fettich Nándor*: A Szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sirlelet. ArchHung 32, Bp., 1953.

Fodor 1975 = In search of a new Homeland. Bp., 1975.

Fodor 1994 = *Fodor István*: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: Honfoglalás 1994, pp. 47–65.

Garbsch 1978 = *Jochen Garbsch*: Römische Paraderüstungen. MBV 30, München,1978.

Gold der Steppe 1991 = *Renate Rolle et alii* (szerk.): Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine. Schleswig, 1991.

Györffy 1994 = *Györffy György*: Vezéri szálláshelyek emlékei. In: Honfoglalás 1994, pp. 129–138.

Hampel 1884 = *Hampel József*: A nagy-szent-miklósi kincs. ArchÉrt 18, 1884, pp. 1–166.

Harmatta 1986 = *Harmatta János*: Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In: Attila 1940/1986, pp.i-xxxix.

Harmatta 1987–1988 = *Harmatta János*: Hephthalita feliratok avar lelettárgyakon. AT 33: 2, 1987–1988, pp. 144–152.

Harmatta 1992 = *J. Harmatta*: La coupe de Xusrō et l'origine de la légende du Graal. 67. session annuelle du Comité, Union Académique Internationale, 1992. Bruxelles, 1992, pp. 81–92.

Harmatta 1994 = *Harmatta János*: A Grál-legenda iráni forrásai. AT 38, 1994, pp. 165–169.

Harnack 1894 = *A. Harnack*: Die Quelle der Berichte über das Regenwunder im Feldzuge Marc Aurel's gegen die Quaden. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1894, pp. 835–882.

Harper 1991 = *P.O. Harper*: The Sasanian ewer: questions of origin and influence. Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan 5, 1991, pp. 67–84.

Haussig 1985 = *Hans-Wilhelm Haussig*: Die Runen des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós in ihrer Bedeutung für die Runenschriften Europas. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 19. Wiesbaden, 1985, pp. 17–52.

Herrmann 1988 = *Georgina Herrmann*: Perzsa reneszánsz. Bp., 1988.

Homann 1985 = *H. Homann*: Drache. RGA 6: 1–2, 1985, pp. 131–136.

Honfoglalás 1994 = *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Bp.,1994.

Karl der Grosse = Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. Hrsg. von *W. Braunfels*. Band I: Persönlichkeit und Geschichte. Hrsg. von *H. Beumann*. Düsseldorf, 1965.

Kiechle 1965 = *F. Kiechle*: Die 'Taktik' des Flavius Arrianus. BRGK 45, 1964 [1965], pp. 87–129.

László 1993 = *László Gyula*: A Szent László-legenda középkori falképei. Bp.,1993.

László–Rácz 1977 = *László Gyula–Rácz István*: A nagyszentmiklósi kincs. Bp., 1977.

László Király Emlékezete 1977 = *Katona Tamás* (szerk.): László Király Emlékezete. Bp., 1977.

Lukonin 1978 = *Wladimir G. Lukonin*: Persien. Deutsche Bearbeitung von W. Hinz. München, 1978.

Lukonin 1986 = *Wladimir Lukonin*: Kunst des alten Iran. Leipzig, 1986.

Makkay 1986 = *J. Makkay*: Angaben zur Archäologie der Indogermanenfrage, I. Idg. **pel* und die Grabenanlagen. ActaArchHung 38, 1986, pp. 13–29.

Makkay 1989 = *J. Makkay*: Einige Bemerkungen zur Deutung der Grabenanlagen aus dem indogermaischen Sprachgebiet. JMV 73, 1990, pp. 471–490.

Makkay 1990 = *J. Makkay*: Weitere Bemerkungen zu der Frage der Grabenanlagen. ComArchHung 1989, pp. 222–225.

Makkay 1992 = *J. Makkay*: Zu der Frage der in Boghazköy-Hattuša gefundenen Kultanlage. AION 14, 1982, pp. 73–93.

Makkay 1994a = *J. Makkay*: Horses, nomads and invasions from the steppe from an Indo-European perspective. In: The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. Papers from the International Symposium held in Naples 9–12 November 1992, ed. by Bruno Genito. Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi Asiatici, Series Minor, 44. Napoli, 1994, pp. 149–165.

Makkay 1994b = *Makkay János*: A magyarság keltezése. 2. kiadás. Szolnok,1994.

Makkay 1995a = *Makkay János*: Decebál kincsei. Századok 129: 5, 1995, pp. 967–1032.

Makkay 1995b = *János Makkay*: The treasures of Decebalus. OJA 14: 3, 1995, pp. 333–343.

Makkay 1995c = *János Makkay*: The treasures of Decebalus. Specimina Nova, Pécs, sajtó alatt (Makkay 1995a teljes angol változata)

Makkay 1995d = *Makkay János*: Attila kardja, Árpád kardja. Szeged, 1995.

Mályusz 1994 = *Mályusz Elemér*: Népiségtörténet. Bp., 1994.

Minzsulin 1991 = *A.I. Minzsulin*: Skythische Rüstung im Experiment. Die Kriegerbestattung von Gladkovscsina. In: Gold der Steppe 1991, pp. 137–142.

MEH = *Györffy György* (sajtó alá rendezte): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 2. kiadás. Bp., 1975.

MHK = *Pauler Gyula–Szilágyi Sándor*: A magyar honfoglalás kútfői. Bp., 1900.

MŐT 1985 = *Czeglédy Károly*: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1985.

Németh 1983/1988 = *Németh Péter*: A kisvárdai római katolikus templom Szent László-ábrázolása. In Németh Péter: Királyok, ispánok, jobbágyok. Debrecen, 1988, pp. 49–71, ill. korábban in Tanulmányok Kisvárda történetéből. Bp., 1983, pp. 12–23.

Nickel 1973 = *H. Nickel*: About the sword of the Huns and the „Urepos" of the steppes. MMJ 7, 1973, pp. 131–142.

Nickel 1975 = *H. Nickel*: Wer waren König Artus' Ritter? Waffen- und Kostümkunde 17, 1975, pp. 1–28.

Porada 1980 = *Edith Porada*: Alt-Iran. 3. kiadás. Baden-Baden, 1980.

Pugacsenkova 1987 = *G.A Pugacsenkova*: Iz khudozsesztvennoj szokroviscsnyicü Szrednyevo Vasztoka. Taskent, 1987.

Pugacsenkova 1989 = *G.A. Pugacsenkova*: Drevnosztyi Miankalja. Taskent, 1989.

Reichert 1993 = *H. Reichert*: Feldzeichen. RGA 8: 3–4, 1993, pp. 307–316 és 319–326.

Richmond 1945 = *I.A. Richmond*: The Sarmatae, *Bremetennacvm Veteranorvm* and the *Regio Bremetennacensis*. JRS 35, 1945, pp. 15–29.

Rossi 1684 = *Gregorio Rossi*: Historia di tvtte le gverre di Transilvania fatte da Traiano Imperatore disegnata con ogni cvra et esattezza dalla sva colonna eretta in Roma. Roma, 1684.

Scott Littleton 1979 = *C. Scott Littleton*: The Holy Grail, the Cauldron of Annwn, and the Nartyamonga. A further note on the Sarmatian connection. The Journal of American Folklore 92, 1979, pp. 326–333.

Scott Littleton 1982 = *C. Scott Littleton*: The new comparative mythology. 3. kiadás. Los Angeles–London,1982.

Scott Littleton 1983 = *C. Scott Littleton*: From swords in the earth to the sword in the stone: a possible reflection of an Alano-Sarmatian rite of passage in the Arthurian tradition. In: Homage to Georges Dumézil. E.C. Polomé kiad. Washington, 1983, pp. 53–67.

Scott Littleton–Thomas 1978 = *C. Scott Littleton–Ann C. Thomas*: The Sarmatian connection: new light on the origin of the Arthurian and Holy Grail legends. The Journal of American Folklore 91, 1978, pp. 512–527.

Seston 1968 = *W. Seston*: Feldzeichen. RAC Lieferung 53, Stuttgart, 1968, cc. 689–711.

Szádeczky-Kardoss 1992 = *Szádeczky-Kardoss Samu*: Az avar történelem bizánci forrásai. Szeged, 1992.

Thaly 1886 = *Thaly Kálmán*: Attila paizsa. Századok 20, 1886, pp. 441–443.

Tóth–Horváth 1992 = *Elvira H. Tóth–Attila Horváth*: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét, 1992.

Trever–Lukonin 1987 = *K. V. Trever–V. G. Lukonyin*: Szasszanidszkoe szerebro. Leningrad, 1987.

Vékony 1972 = *Vékony Gábor*: A nagyszentmiklósi kincs görög feliratainak olvasatához. AT 19: 1, 1972, pp. 111–121.

Werner 1984 = *Joachim Werner*: Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. ABAW Philosophisch-Historische Klasse, N.F.91. München, 1984.

Werner 1986 = *Joachim Werner*: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Studien zur Archäologie der Awaren, 2. Wien, 1986.

Wild 1962 = *F. Wild*: Drachen im Beowulf und andere Drachen: mit einem Anhang Drachenfeldzeichen, Drachenwappen und St. Georg. Sitzungsberichte der Akad. d. Wiss. Wien, Phil.-Hist. Klasse 238: 5, 1963.

Yatzenko 1993 = *S.A. Yatzenko*: The „Alanian Problem" and Central Asian elements in the culture of the nomades of Sarmatia on the boundary of I-II. c.A.D. Peterburgskii Arheologitseskii Vestnik 3,1993, pp. 60–72.

Yusupov 1985 = *E.Yu. Yusupov*: Miniatures, illuminations of Nisami's „Hamsah". Taskent, 1985.

JEGYZETEK

[1] A Gutkeledekre és az Ecsedi-láp területén fekvő korai birtokaikra lásd *Németh* 1983/1988, pp. 49–72.

[2] *Dankó* 1989, pp. 23–31. De már korábban is: *Uő:* Egy történeti mondánk vándorlása. Ethnographia 84:3, 1973, pp. 325–331. – A Beowulf teljes magyar fordítására legújabban Beowulf, ford. Szegő György. Budapest, 1994, 100 p. – A Beowulf-történet sárkánya és más sárkányok közötti összefüggésekre lásd *Wild* 1962, pp. 44–54.

[3] Egyes, sárkánnyal kapcsolatos vonatkozásaira lásd *Wild* 1962, passim.

[4] *Dankó* 1989, pp. 27–30.

[5] Ibid. pp. 27–31.

[6] *P.C. Bauschatz:* The well and the the tree. World and Time in Early Germanic Culture. Amherst, 1982, pp. 94–105.

[7] *Makkay* 1995a, 967–1032. – *Makkay* 1995b, pp. 333–343. – *Makkay* 1995c, a Századokban megjelent részletes tanulmány teljes angol változata.

[8] *Makkay* 1995a, p. 981.

[9] Báthori Zsófia (1626–1680) Rákóczi György felesége volt, és I. Rákóczi Ferenc édesanyja, azaz a nagyságos fejedelem apai nagyanyja.

[10] A régészeti adatok szerint a legkorábbi szkíta bevándorlás a Kárpát-medencébe a Krisztus előtti 7. és 6. század fordulóján történhetett meg. Ezt megelőzően azonban már a harmadik évezredi gödörsíros kultúra óta több esetben is sor kerülhetett keleti iráni népek beköltözésére. A részletekre lásd *Makkay* 1994a, pp.149–165.

[11] II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Archivum Rákóczianum III.osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei, I. Bp. 1978, pp. 128–129. (francia eredeti) és p. 373., (Vas István magyar fordítása). A forrásra tudomásom szerint Thaly Kálmán figyelt fel legelőször, legalábbis ebből a szempontból: Hagyományos ősmagyar emlékek. Századok 20, 1886, pp. 1–9, illetve *Thaly* 1886, pp. 441–443.

[12] Az egyik ilyen lehetőség az lehetne, hogy ilyen iráni elemek az Artur-legenda kapcsán kerültek el iráni nyelvű népektől még a római uralom idején Britanniába. Mint látni fogjuk, az Artur-legenda egyes részletei lehetővé tesznek egy ilyen kapcsolatot. Bátor Opos sárkányverő buzogánya 1688. január 17-ig Munkácson volt, Zrínyi Ilona kincstárában. Azt követően a rabló és fosztogató osztrákok kezén nyoma veszett. *Thaly Kálmán*, op. cit. pp. 441–443.

[13] A kérdésre lásd *Makkay* 1995d, pp. 88–106, és *Makkay* 1994b, pp. 148–151.

[14] Chronica ez vilagnac yeles dolgairol Székel Estván Craccoba niomtatott. Lásd *Borzsák István:* Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig. MTAK I., Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 30, 1978, 439. – További részletekre lásd *Makkay* 1995d, pp. 62–64, további irodalommal.

[15] Az Ördögárkok vonalán legújabban Borsod megyében folyó kutatásokra lásd Fischl Klára előadását 1995-ben a Régészeti Társulatban (sajtó alatt). – *U. Fiedler* amatőr véleménye visszalépés: Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. Arch. Korrespondenzblatt 16, 1986, pp. 457–465.

[16] *V. Vian:* Le mythe de Typhée et le problème de ses origines orientales. In Éléments orientaux dans la religion grec ancienne. Paris, 1960, pp.17–37. – Scott Littleton 1982, p.179.

[17] *Makkay* 1995d, passim.

[18] Erre a fontos kérdésre lásd *Érdy Miklós* tanulmányát: Hun and Xiong-nu type cauldron finds throughout Eurasia. Eurasian Studies Yearbook (korábban Ural-Altaische Jahrbücher) 67, 1995, pp. 5–95, különösen 18–23. V.ö. még *I.P. Zaseckaja–N.A. Bokovenko:* The origin of Hunnish cauldrons in East Europe. In The archaeology of the steppes. Methods and Strategies, Bruno Genito kiadásában, Nápoly, 1994, pp. 701–724.

[19] *B. Bachrach:* The history of the Alans in the West. Minneapolis, 1973, passim.

[20] Több, mint ötven év távlatából is az iráni nyelvű szarmaták, jazigok, roxolánok bevándorlására vonatkozólag a legjobb *Alföldi András* összefoglalása: 1942, pp.172–182. Lásd még *Richmond* 1945, p. 17. Néhány fontos történeti forrás: *Ptolemaeus*: Geographia III,7,1, V,9,11, *Strabo* VII,3,17, *Tacitus*: Annales VI,33, XII, 29–30, Historiae I,79, III,5, *Ovidius*: Ex Ponto IV,7,9, Tristia II,191, *Plinius*: Naturalis Historia IV,80, Scriptores Historiae Augustae, Vita Marci, 27, *H. Dessau:* Inscriptiones Latinae Selectae (ILS) 852, 853, 986. A 62-es támadásra ILS,986, a 69-esre *Tacitus:* Historiae I,79, valamint *Josephus*: Bellum Iudaicum 7,4,3.

[21] *Eadie* 1967, pp. 165–166.

[22] A *Makkay* 1995d-ben, pp. 18–61. felsorolt adatokhoz társul még néhány további antik adat, lásd *O.J. Maenchen-Helfen:* The world of the Huns. Los Angeles–London, 1973, pp. 278–280.

[23] *Makkay* 1995d, pp. 28–30.

[24] *J. Makkay:* Angaben zur Archäologie der Indogermanenfrage, V. Funerary sacrifices of the Yamna-complex and their Anatolian (Hittite) and Aegean (Mycenaean and Homeric) parallels. ActaArchHung 44, 1992, pp.213–237. Nagyon hasonló halotti áldozatokat találtak Kétegyházán a gödörsíros vagy kurgán- temetkezésekben két esetben is: *I. Ecsedy:* The people of the Pit-grave Kurgans in Eastern Hungary. Budapest,1979, pp.28–30, az 5. and 6. kurgánokban. – *Haussig* 1985, pp. 27–28, 33. Haussig szerint is a türk népek az iráni szkítáktól vették át a halotti lakomának ezt a formáját. A rómaiaknál *parentalia* volt a neve az ilyen halotti áldozatoknak, v.ö. *Ovidius*: Fasti, II, 533, és *Augustinus*: Confessiones, VI,2,24, ráadásul *quasi parentalia superstitioni gentilium essent simillima.*

[25] *Makkay* 1995d, passim.

[26] *Nickel* 1975. – *Scott Littleton–Thomas* 1978. – *Scott-Littleton* 1979. – Idem 1982, p. 262. – *Scott-Littleton* 1983.

[27] Commentariorvm Reipubl. Romanae illius, in exteris prouincijs, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim:... Basileae, per Ioannem Oporinum, 1551 és 1591. Lib. XII, cap. VI, pp. 1093–1094. Két későbbi kiadása Frankfurt,1598, és Amsterdam, 1698 (*non vidi*). Az én kiemeléseim.

[28] *Explicatio thesauri recens apud Transylvanos reperti, et piscatorem quendam in vado flvvii cvivsdam detecti.* Manuscript in the Bavarian State Archives, Munich, cod. lat. 9216, p. 11r: „Numi aurei ex Thesauro recens apud Transylvanos opera Piscatoris cuiusdam detecto, quorum mihi copia fieri potuit, duas Graecas habuere inscriptiones, quarum altera literis his, ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ, hoc est, regis Lysimachi, altera vero, ΣΩΖΟΝ [sic!, helyesen ΚΟΣΩΝ], salvatorem vel liberatorem."

P. 11v. „Dacijs per scopulos decurrentibus adhuc visitur, thesaurum distraxisse diversa in loca, ac vada rationi consonum est, atque propterea non integrum thesaurum occuluerat, Caesarum Traianum reperisse. Hunc accedit, quod is ipse thesaurus recens repertus anno post occultationem 1400 per piscatorem detectus fuerit: et quantum audio parum infra Albam Iuliam, quam Transylvani appellavit, ubi in loco dicto Varhel vel Gradisca Sarmizegetusa regiae quondam Decebali (quam in Ulpiam suam Traianam Caesar Traianus Nerva, nomine mutato, converterat) rudera extant. quantum ex inscriptionib[us] apparet, ibi et Sargetiae armis [?] et thesauri reperti in monumentis mentio fit, quorum mihi quorundam per D. Stephanum Scher, Senatorem Vienni, et

D. Joannem Verber Budensem Sacerdotem copia facta est, quorum quasdam subiungam fidei ergo rapsodias."

Lazius, Wolfgangus: Dekaden der österreichischer chronicae in latein beschrieben. Manuscript in the Austrian National Library, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 8664, Cod.7961, fol. l^{r}-21^{v}. Cf. *Michael Mayr:* Wolfgang Lazius als Geschichtschreiber Österreichs. Innsbruck, 1894, pp. 56–57.: Castaldo, berichtet Lazius, übersandte aus dem gefundenen Schatze des Mönches dem König tausend Lysimachen und einen goldenen Drachen im Gewichte von fünfhundert Dukaten nach Wien, den grösseren Theil aber behielt er für sich. Nicht nur diese Goldstücke habe er selbst gesehen, da sie ihm von Ferdinand zur Erklärung übergeben worden waren, sondern bereits mehrere Jahre vorher haben Kaufleute, welche von Wallachen in Siebenbürgen kauften, die gleichen Münzen erhalten. Alle seien drei Dukaten schwer und tragen die gleiche Inschrift und das gleiche Bild.[2]

Note [2] on p. 57: Fol. 189f: Quoniam de thesauro monachi constabat caesari,mox ab obitu mille lysimachos ac draconem aureum pondere quingentorum ducatorum caesari ceu spolium Viennam transmisit, cum meliorem sibi abegisset partem. Porro non illos solum mille aureos conspexi, quorum quilibet trium ducatorum habebat pondus, a caesare ipso mihi ad interpretandum exhibitos, verum etiam a mercatoribus passim, qui a Walachis in Dacia emerant, pluribus antea annis oblatos conspexeram, quorum erat omnium eadem inscriptio idemque symbolum, videlicet facies iuvenis imberbis, diademate cincti in capite, in quo duo cornua hircina eminebant, et in altera parte icon Palladis sedentis cum inscriptione graeca: Βασιλεωσ Λυσιμαχου, id est regis Lysimachi. – Az egész kérdésről részletesen lásd *Makkay* 1995a, p. 981., továbbá ugyanott, Források, Bucholtz (pp. 995: *eine halbe goldne Schlange mit Lysimachus-Münzen angefüllt*), Lazius (p. 1009: *draconem aureum*), Miles (p. 1011: *eine güldinne Schlange*).

[29] *Cf. F.B. von Bucholtz:* Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Wien, 1836, Bd. VII.,p. 293: *eine halbe goldne Schlange mit Lysimachus-Münzen angefüllt.*

[30] Miles, Mátyás: Siebenbürgischer Würg–Engel oder chronicalischer Anhang des 15 Seculi nach Christi Geburth aller theils in Siebenbürgen theils Ungern und sonst Siebenbürgen angräntzenden Ländern fürgelauffener Geschichte.... Hermannstadt–Nagyszeben, 1670. Reprint kiadás, Böhlau, Köln, 1984. p. 45.

[31] További részletekre lásd *Makkay* 1995a, passim, valamint *Makkay* 1995b és 1995c, a források adataival.

[32] *J. Winkler:* Personificarea Daciei pe monedele romane imperiale. StCl 7, 1965, pp. 230–231, további adatokkal. – *Reichert* 1993, pp. 313–314.

[33] *Reichert* 1993 p.313. – *K. Cichorius:* Die Reliefs der Traianssule. Berlin, 1896, Textband 2, Taf. 23, Bild 74 u. 75. – *Bartoli–Belloni–Ciaccone* 1672, Tab. 22, a 146. részlet.

[34] Részletesen *Makkay* 1995a, különösen 1995b, 1995c.

[35] *Homann* 1985, pp. 132–133.

[36] *Dio Cassius* 72, 8–10.

[37] *Alföldi* 1942,p.197, és a 269. jegyzet, további teljes irodalommal 1942-ig.

[38] *Harnack* 1894, p.854.

[39] Azokat a kifogásokat, hogy a senatushoz intézett levél hamisítvány voltát az bizonyítaná, hogy szerinte térdre borult keresztények imádkoztak a csodáért (ami Marcus Aurelius idején valószínűtlen lenne), értéktelenné teszi, hogy Marcus „felszabadított rabszolgák tömegeit, balkáni rablókat, gladiátorokat" is felhasznált csapatai kiegészítésére és újak létesítésére (*Alföldi* 1942, p.195). Miért ne lehettek volna közöttük keresztények is? Egy *praefectus praetorio, Vitrasius Pollio* egyébként feltehetően éppen az a kijelölt személyiség volt, aki ebből az alkalomból a császár kegyelmi végzését továbbította a provinciák keresztényeihez (lásd *Harnack* 1894, p. 863, 3. jegyzet!). Pollio nevét egyébként említi ez a senatushoz intézett, állítólag Marcus Aureliustól származó levél is.

[40] Orat. II. in XL martyres, Opp. Paris, 1638, III. kötet, 505–506. *Harnack*, 1894, p. 860. után. A legenda azon alapszik, hogy a Marcus Aurelius hajdani csatáiban résztvett *legio XII fulminata* 40 kisörményországi keresztény katonáját *Licinius* császár (307–324) alatt Sebaste-ben kivégezték, ők voltak a 40 mártir. A légió előd je ott volt a szarmaták-kvádok elleni felvidéki és alföldi csatákban, sőt vannak, akik nevét – *fulminata* – kapcsolatba hozzák az esőcsoda alatti villámlással. Lásd *Harnack* 1894, p.859!

[41] Ekklesiastiké istoria V,5,4.

[42] *Harnack* 1894, pp. 836–841.

[43] A 197-ben keletkezett Apologeticum-ban, cap. 5, valamint Ad Scapulam, 4. *Harnack* 1894, pp. 841–844.

[44] 72, 8–10. A 8. és 10. fejezet *Dio Cassius* beszámolója, a 9. *Xiphilinusé*, amit nagyrészt *Eusebiustól* vett át: *Harnack* 1894, pp. 844–847.

[45] *Iustinus martyrus* (165-ben szenvedett mártirhalált Rómában) Apologiájának függelékeként maradt fenn: *Harnack* op. cit. p.862–864.

[46] *Harnack* 1894, pp. 835–882, különösen p.864.

[47] *Reichert* 1993, pp. 313–314. – Ezt az értelmezést zavarja, hogy 171-ben a kotinusok a rómaiak szövetségesei voltak a markomann háborúkban: *Dio Cassius* 72, 12.

[48] *Garbsch* 1978, p. 15. - *Reichert* 1993, p. 314.

[49] [*Flavius Vopiscus Syracusius*]: Historia Augusta, vita Gallieni 8,5.

[50] *Nickel* 1975, Fig. 12. *Notitia Dignitatum*, no.428.

[51] *Sidonius Apollinaris* (szül.430 körül): a 458-ban a nyugat-római császárhoz írott Panegyricus Maioriani, carm. V, 402: *iam textilis anguis discurrit per utramque aciem, ... pannoque fuorem aura facit; Nemesianus:* Cynegetica 82; Historia Augusta, Gallienus, 8. V.ö. *Reichert* 1993, pp. 314–315.

[52] *Ammianus Marcellinus*, xvi, 12, 38–39. V.ö. még xv, 5, 16: *Silvanus... cultu purpureo a draconum et vexillorum insignibus ad tempus abstracto* = Silvanus... ideiglenesen levétette a sárkányjelvényekről és zászlókról a bíbort,... Lásd még *Seston* 1968, col. 697. – *Aurelianus* császár szíriai hadjáratán a Napisten templomát Palmyrában a 3. legiohoz tartozó *signiferes* és a *draconarius* vezetésével rabolták ki: [*Flavius Vopiscus Syracusius*]: Historia Augusta, Divus Aurelianus, xxxi.

[53] A fordítás *Ammianus Marcellinus*: Róma története. Ford. Szepesy Gyula. Bp.,1993, p. 112. után.

[54] *Ammianus Marcellinus* xvi,10,6–7, ed. J.C. Rolfe, op. cit. 1956, vol. I, pp. 244–245, valamint *W. Seyfarth*, Berlin, 1968, pp. 174 és 176.

[55] *Kiechle* 1965, p. 121, 14. tábla 2 és 15. tábla 2.

[56] *S. Aurigemma:* Die Diokletiansthermen und das Museo Nazionale Romano. Roma, 1954, no.221, 33. tábla. – *H. Helbig* hrsg.: Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom, Band 3, 4. kiadás, 1969, Nr. 2126 és 2354. – *Kiechle* 1965, p. 121, 14. tábla 1, 15. tábla 2.

[57] *Seston* 1968, col. 697, Fig. 3. – *H. L'Orange – A.v. Gerkan:* Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens. Studien zur Spätantiken Kunstgeschichte 10, 1939, 12b. and 13a. táblák, és Kiechle 1965, 13. tábla.

[58] *H. von Schönebeck:* Byzantinische Zeitschrift 37, 1937, pp. 361–362.

[59] *A.Radnóti:* Római kutatások Ságváron. ArchÉrt 66, 1939, pp.160–161, and Fig. 129. – Lásd még *A. Burger:* The Late Roman cemetery at Ságvár. ActaArchHung 18, 1966, pp.116–117, 147, Pl. 95. Erre az adatra Tóth Endre hívta fel a figyelmemet, amit köszönök.

[60] *Dio Cassius*: Romaiké istoria 72.16.1. – *Notitia dignitatum* occ. 40,54.

[61] *Dio Cassius* 72.16.

[62] *Richmond* 1945, pp. 16–29.

[63] *Richmond* 1945, p. 15. A név egy kelta *bremeton* szóból alakult.

[64] Ibid. - *Scott Littleton* 1982, pp. 263–264.

[65] *Richmond* 1945, p. 17, 24. jegyzet. – *R.P. Wright–I.A.Richmond:* Catalogue of the Roman inscribed and sculptured stones in the Grosvenor Museum, Chester. Chester and North Wales Archaeological Society, 1955, p. 51, and no. 137 on pl. XXXIV. – *T. Strickland:* The Romans at Wilderspool. The story of the first industrial development on the Mersey. Warrington, 1995, p. 39. Erre az adatra Nagy Mihály hívta fel a figyelmemet, amit köszönök. Hálás vagyok Tim Strickland adataiért is. — Carnuntumi reliefeken is látható sárkányos lobogó: *H. Althof:* Waltharii Poesis. II. Leipzig, 1905. 412.

[66] *Szemerényi Oszvald:* Four old Iranian ethnic names. Sitzungsberichte der Österrreichischen Akademie der Wissenschaften 371 = Veröffentlichungen der Iranischen Kommission, Band 9, Wien, 1980,pp. 18–21. Újra közölve in *Szemerényi O.:* Scripta Minora. Selected essays in Indo-European, Greek, and Latin, ed. by P. Considine and J.T. Hooker. IV. Indo-European languages other than Latin and Greek. Innsbruck, 1991, pp. 2064–2067.

[67] *Arriani Nicomediensis* Scripta Minora. Tactica, recognovit R. Hercher. Lipsiae, 1854, 35,1–5, p.131, és Opera Flavii Arriani quae exstant omnia, edidit A.G. Roos, vol. II. Scripta minora et

fragmenta. Lipsiae, editio stereotypa correctior G. Wirth, 1968, Tactica 35,1–5, pp. 166–167. – V.ö. *Kiechle* 1965, pp. 92–95, görög szöveg, német fordítás és kommentárok.

[68] *Garbsch* 1978, p. 39.

[69] *Vegetius*: epitoma rei militaris, ii,23.

[70] *Codex Iustinianus*, 1,27.

[71] Quomodo historia conscribenda sit, 29. — Sárkányos zászlót emelő párthus íjász rekonstrukcióját lásd *Ruquiah Behzadi:* The less known peoples of Central Asia and the Iranian Plateau. Teheran, 1994., p. 37., ábra. — A sárkányos zászló legelső felbukkanására a párthusoknál I. Mithridates (Kr.e. kb. 171–138) idején, 140–139 körül lásd *Harmatta János:* Mithridates és Kamniskires. AT 38, 1981, pp. 111 és 129–131. A szászánida-korból egyelőre nincs adat hasonló lobogóra.

[72] *Garbsch* 1978, p.88, 48. tábla 3. A leletre Tóth Endre hívta fel a figyelmemet, amit köszönök.

[73] *K.V. Trever:* Un étendard Sassanide. Musée de l'Ermitage, Travaux du Département Oriental, tome III, Léningrad/St.Petersbourgh, 1940, pp.167–178, Pls. I–II. – *Lukonin* 1978, 159. ábra. Lukonin a Krisztus utáni 5. századra keltezi a leletet. – V.ö. még *V.G. Lukonin:* Isszkusztvo drevnyevo Irana. Moszkva, 1977, kép a 203., számozatlan oldalon, 7–8. század. A lelet legújabban közölve Weihrauch und Seide. Alte Kulturen an der Seidenstraße. Wien, 1996, Fig. 166, p. 424, trónus lábaként.

[74] *Trever–Lukonin* 1987, pp. 122–17, további adatokkal.

[75] Gosudarstvenny Ermitage. Kratkii Putevod'itel' po muzeiu. Leningrad, 1964, p. 186.

[76] *Fodor* 1975, pp. 244–245.

[77] *Bartoli–Bellori–Ciaccone* 1672, a két első számozatlan oldalon, *trophei.*

[78] Ibid., 18. tábla.

[79] Ibid., 19. tábla.

[80] Ibid., 22. tábla.

[81] Ibid., 44. tábla.

[82] Ibid., 58. tábla.

[83] Ibid., 93-94. táblák.

[84] Almásy Katalin felvétele 1995-ben, a kép átengedését köszönöm.

[85] *I.P. Bellori–P.S.Bartoli:* Columna Cochlis M. Aurelio Antonino Augusto dicata eius rebus gestis in Germanica, atque Sarmatica expeditione erecta ac utriusque belli imaginibus anaglyphice insculpta. Roma, 1704, 37–38. táblák.

[86] *Alföldi* 1942, p. 177.

[87] *Tacitus*: Historiae, I,79.

[88] Ibid., XXXIII. tábla, pikkelypáncélba öltözött roxolánok a Traianus-oszlop reliefjén.

[89] A lemezpáncélnak az asszír hadsereg lóra ültetett íjászainál való legelső alkalmazására Kr.e. a 9. század végétől, III. Tukulti-apil-Ésarra, hagyományos magyarsággal Tiglatpilézár korától kezdve lásd Eadie 161–163. Ugyanott adatok a közép-keleti és közép-ázsiai, iráni népeknél való legkorábbi megjelenése is.

[90] *Pugacsenkova* 1987, pp. 56–65, valamint szám nélküli ábrák.

[91] *Fodor* 1975, pp. 255–261, és 36–39. táblák.

[92] Rajzaink A.I. Szemjonov szentpétervári kolléga eddig még nem közölt eredeti rajzai, melyeket az ő szíves engedélyével közlök.

[93] *Pugacsenkova* 1987, az 58. oldalon látható kép. – Eadem: Drevnosti Miankal'a. Taskent, 1989, Fig. 72.

[94] *Yusupov* 1985, 90. kép.

[95] *Ovidius*, Tristia V,6,9 szerint a szarmata íjászok nyílhegyei mérgezettek voltak.

[96] *Pugacsenkova* 1987, az 57. oldalon látható kép. – *Pugacsenkova* 1989, a 71. ábra.

[97] *Tacitus*: Historiae, I, 79. – *Cichorius:* Die Reliefs der Traianssäule. Berlin, 1896, Band II, Taf. 28, 37. kép. V.ö. *Richmond* 1945, p. 17 és *Eadie* 1967, p. 165, a *contus Sarmaticus.*

[98] VDI 1994: 1, pp. 172–181.

[99] *Pugacsenkova* 1987, p. 62. – Megköszönöm Kulcsár Valéria és Istvánovits Eszter segítségét fontos oroszföldi adatok megismerésében és megszerzésében.

[100] Zascsitnoe vooruzsenyie sztepnoi zonü Evrazii i primükaiuscsih k nyei territorii v I. tüsz. n.e. In Voennoe gyelo naszelenyija juga Szibirii i Dalnyevo Vasztoka, szerk. V.E.Medvegyev and Ju. Sz. Khugyjakov. Novoszibirszk, 1993, pp. 149–179., különösen Fig. 2,6–10 on p.152.

[101] Korai avar lovas katonák lemezpáncéljaira, beleértve a nagyszentmiklósi aranykancsó lovagját is, lásd *Bóna* 1980, pp. 42–46. – Legújabban közölt korai avar kori lemezpáncél-leletekre lásd *Pásztor Adrien:* Neuere Angaben zum Fragenkreis der frühawarenzeitlichen Rüstungen. Altum Castrum vol. IV, Visegrád, 1995, pp. 58–78. Késő avar kori lemezpáncél-lelet nincs, a nagyszentmiklósi fejedelem lemezpáncélja tehát késő avar kori páncélt nem ábrázolhat.

[102] *A.V. Simonenko – A.I. Kubyšev:* Skythische Funde der letzten Jahrzehnte: Ein Blick in die aktuelle Feldforschung der Südukraine. In Gold der Steppe 1991,pp. 75–76, Fig. 1. – A.V. Szimonyenko szóbeli közlése, amit nagyon köszönök.

[103] *Csernyenko* 1991, pp. 131–135. – *Minzsulin* 1991, pp.137–142.

[104] *Csernyenko*, op. cit. 1991, p. 131. – *P. Connolly:* Greece and Rome at war. London, 1988, p.70. – Szkíta katonai csoportok közel-keleti hadjárataira lásd *I.M. Diakonoff:* Methodological notes on ethnic historiography („the Cimmerians"). In Ethnic problems of the history of Central Asia in the early period (second Mill. B.C.). Proceedings of the International Symposium on Ethnic Problems of the Ancient History of Central Asia, Dushanbe,1977. Moscow, 1981, pp. 90–100, és szintén *Diakonoff:* The Cimmerians, in Monumentum G. Morgenstierne, vol. I. Acta Iranica, 2. Série, Hommages et Opera Minora, vol. VII. Leiden, 1981, pp. 103–140, további irodalommal.

[105] *Eadie* 1967, p. 162.

[106] *Alföldi* szerint (1942, p. 176) a szarmata pikkelypáncél iráni örökség volt ugyan, de nemcsak a perzsáknál találjuk meg, hanem Dél-Oroszországtól Kináig az egész eurázsiai styeppeövben.

[107] Der Kleine Pauly, Band 4. s.v. *roxolani.*

[108] *Yatzenko* 1993, pp. 60–72.

[109] *Yatzenko* 1993, pp.71–72. – *J. Harmatta:* Studies in the history and language of the Sarmatians. Szeged, 1970, pp. 31–34.

[110] Jelenlétükre a Kárpát-medencében lásd *Makkay* 1994a, pp. 154–159, további irodalommal.

[111] *Nickel* 1975 – *Scott Littleton–Thomas* 1978, pp. 512–527. – *Scott Littleton* 1979, pp. 326–333. — *V. I. Abajev:* Selected writings, I. Vladikavkaz, 1990, pp. 206–207.

[112] *Scott Littleton* 1982, p. 262.

[113] *J. Grisward:* Le motif d'épé jetée au lac: la mort d'Artur et la mort de Batraz. Romania 9, 1969, pp. 289–340.

[114] A kérdés mai állásához lásd *Makkay* 1994b és *Makkay* 1995d.

[115] *Sz.A. Tokarev:* Mitológiai enciklopédia. Budapest, 1988, II. kötet, pp. 279–281. további irodalommal.

[116] *V.I. Abaev:* Szkifo-evropejszkije izoglosszü. Moszkva, 1965, pp. 83–84. Orosz fordítása: Szkazanyija o nartah. Chinvali, 1981, pp. 267–268. Magyar fordítása Istvánovits Márton tollából, aminek ismeretét Istvánovits Eszter szívességének köszönhetem.

[117] *Tokarev*, op. cit. vol. I, pp. 573–574.

[118] *Scott Littleton* 1982, pp. 262–263.

[119] Légendes sur les Nartes. Paris, 1930, pp. 136–137.

[120] *Scott Littleton* 1979, pp. 326–333. – Zománcberakásos és gyöngyözött peremű edény üst nem lehet, csak kehely vagy csésze.

[121] Ibid. p. 332.

[122] *Makkay* 1995d, passim, különösen pp. 18–61. Az ott felsorolt pontuszi és meótiszi kardkultuszra vonatkozó antik források mellett tanulságosak azok is, amelyeket *O.J. Maenchen-Helfen* sorolt fel (The world of the Huns. Los Angeles–London, 1973, pp. 278–280). Lásd még a 22. jegyzetet!

[123] *Scott Littleton* 1979, p. 326, 2. jegyzet.

[124] Ibid. – *Scott Littleton–Thomas* 1978, pp. 517–518.

[125] *Harmatta* 1994, p. 167.

[126] *Harmatta* 1994, p. 167.

[127] *Dio Cassius*: Romaiké istoria 71.16.1.

[128] *Scott Littleton* 1979, p. 326.

[129] *Makkay* 1986, 1989, 1990 és 1992, ahol minden fontos adatot megtalál az olvasó. Arról nem tehetünk, hogy a brit kutatás csak azt fogadja el saját országáról, amit ő maga állapít és ír meg.

[130] Die deutschen Stämme im Reiche Karls des Großen. In Karl der Große 1965, pp.185–186, továbbá ugyanő: Bemerkungen zum *thunginus* der Lex Salica. In Festschrift P. E. Schramm, Wiesbaden, 1964, pp. 230–235.

[131] *Scott Littleton* 1982, p. 264. – *C. Scott-Littleton–Linda A. Malcor* összefoglalása a kérdésről – From Scythia to Camelot. A radical reassessment of the legends of King Arthur, the Knights of the Round Table and the Holy Grail, New York–London, 1994, 401 p. – nem volt még a kezemben, de első ismertetése szerint (JIES 23, 1995, pp. 226–228) a korábbi tanulmányok érveinek bő lére eresztett tárgyalása. *Geoffrey of Monmouth:* Historia Regum Britanniae, X, 6 és X, 9.

[132] *Nickel* 1975, pp. 1–28.

[133] Lehet, hogy ezzel függ össze az a sárkány, amely a winchesteri zsoltáros könyvben Hitvalló Eduárddal, az utolsó előtti angolszász királlyal (1042–1066) összefüggésben szerepel: *Wild* 1962, Abb. 10.

[134] *Nickel* 1975, pp. 2–3 és 11. A modern és tudományos keltológia szerint tisztán kelta eredetű szóösszetételről van szó: *penn* 'head' + *dragwn* 'leader' azaz egy 'főparancsnok, vezér' jelentésű szóról. A Nickel által javasolt két etimológia, azaz *Pan Draco* 'Dragon prince', valamint egy türk *tarkan/Aba Tarqan* –» *Tarchont/Tarquinius* –» *ban-tarkan* –» *Bandragan* –» *Pendragon* levezetés nekem amatőr megközelítésnek látszik. Nickel nyilván sokkal képzettebb művészettörténésznek, mint nyelvésznek.

[135] *Nickel* 1975, p. 33 és Fig. 2. — Le Morte d'Artur, Caxton's Malory, ed. by J. W. Spisak. Berkeley and Los Angeles, 1983, I, p. 124, Book five, i2 recto (4). Tellér Gyula fordításában: Artur „csudálatos álmot látott: iszonytató sárkány fojtogatta népe legjavát; napnyugat felől röpült elő a sárkány, feje azúrzománcos, válla aranyragyogású, hasa-pikkelyzete csudaszín, farka csupa libegő-lobogó, lába tiszta fekete, s karma mint a sárarany. Rettenetes tüzet fújt pofája, akárha földek-vizek tűzben állanának". Arthur királynak és vitézeinek ... históriája. Budapest, 1970, p. 81. Nyilván ilyenek voltak a rómaiak elleni csatában felállított sárkányok is (lásd a 131. jegyzetet!).

[136] *Nickel* 1975, Fig. 13

[137] *Philip Dixon:* Barbarian Europe. Lausanne, 1976, Fig. 110, egy, a svájci Szent Gallen kolostorban őrzött kódex után. — *Fettich Nándor:* A bánhalmi avar leletekről. SzMMÉ 1984–1988, pp. 124 és 128.

[138] *Nickel* 1975, pp. 6–7.

[139] Ibid. p.12.

[140] Ibid. p. 12, és Fig. 14c.

[141] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, vol. I. 2. kiadás, Bp., 1984, s.v. *bátor*, p. 258.

[142] Tös und Mondjuk. Central Asiatic Journal 16, 1972, 15 sqq.

[143] *Nickel* 1975, p. 17, és a 62–63. jegyzetek.

[144] *Makkay* 1995d, pp. 28–30.

[145] Lásd *Yatzenko* 1993, Fig. 2., továbbá *Bóna* 1980, pp. 70–73, és 18–21. ábrák. Jegyzetei között nincs nyoma, hogy ismeri *H. Nickel* tanulmányát: Tamgas and runes, magic numbers and magic symbols. Metropolitan Museum Journal 8, 1973, pp. 165–173.

[146] A 16. század közepén a monda még élő hagyomány volt, mint azt Székely István Világkrónikájából tudjuk (Bp., 1960, 167v - 168r.). Az adatra *Demény* 1992, p.8.

[147] Vargyas Lajoson kívül kivétel Dobos Ilona kandidátusi disszertációja, amely tudtommal nem jelent meg nyomtatásban, és amelyet, sajnos, csak László Gyula könyvéből ismerek: *Dobos Ilona:* Történeti mondáink legkorábbi rétege. Budapest, 1974. Vö. *László* 1993, p. 41. Dobos Ilona a Nagy Károly- és a Cid-mondakörben, továbbá az iráni mondakörben talált a Szent László-legendával kapcsolatos rokonvonásokat. *Eckhardt Sándor* nagy tanulmányában [1940/1986, p. 176.] azonban nem ismerte fel ezt az összefüggést, hiszen Szent László nevét csak az Ősgestával kapcsolatban említi.

[148] *Demény* 1992, p. 19.

[149] Sir Thomas Malory feljegyzésében, Morte d'Arthur, *J. W. Spisak* op. cit. 1983, I, p. 70, Book two, 10, 31: Balin, the Knyght with Two Swerdes. v.ö. *Nickel* 1973, p. 141. *Nickel* szerint ez a történet főbb vonásaiban a magyar Molnár Anna ballada lényeges összetevőit mutatja.

[150] *Nickel* 1975, pp. 4–5, és Fig. 3. – Lásd még *Nickel* 1973, p. 138.

[151] Vízkelety András például, aki részben a germanisztika felől nézi a kérdést (*László* 1993, p. 41), szemmel láthatólag nem tud erről az összefüggésről: Nomád kori hagyományok vagy udvari-lovag toposzok. Irodalomtörténeti Közlemények 85, 1981, pp. 253–275, és legutóbb A legkedveltebb szentünk. Élet és Tudomány 50: 50, 1995. dec. 15, 1579–1582. Nincs nyoma ilyen utalásnak *Eckhardt* kitűnő munkájában sem: 1940/1986, pp.175–178, ott, ahol a *Waltharius manu fortis*-ról ír. Pedig fel kellett volna, hogy tűnjön neki, hogy Attila fájlalja, amikor felesége levágja a már megkötözött Hagen fejét (p. 178). A Szent László-legendában László a hajánál fogja a legyőzött

kun vitézt, s a lány vágja le a fejét, ráadásul esetenként a kun görbe kardjával. A sebezhetetlen hőst ugyanis csak a saját fegyverével lehet megölni. *Demény* 1992, pp. 16–17. – Nem említi vagy nem ismeri a Waltharius és a Szent László-legenda eme hasonlóságát *Bóna István* sem: 1993a, passim. Dienes István volt az egyetlen, aki némileg más összefüggésben — két kard használata — tudott a Waltharius-történetről: ArchÉrt 96, 1969, p. 120. A Waltharius-kérdéshez *E. E. Ploss* (szerk.): Waltharius und Walthersage. Hildesheim, 1969.

[152] A *Waltharius*-t feltehetően örökre elveszett germán előzmények alapján az a latin szöveg őrizte meg, amelyet egy svájci szerzetes, I. Szent-Galleni Ekkehart (meghalt 973-ban) jegyzett le. Mások szerint egy Geraldus nevű strasbourgi szerzetes latin nyelvű epikus költeménye (lásd *Eckhardt* 1940/1986, p. 175). Múlt századi közléseire és tartalmi kivonatára lásd *Nickel* 1973, pp. 138–139, 10. jegyzet. Idézetünk *K. Strecker* szövegkiadása után: Die lateinischen Dichter des deutschen Mittelalters. MGH, Poetarvm Latinorvm Medii Aevi VI/I. Weimar, 1951. Hildegund arany császéjére lásd *Nickel*, 1975. p. 5, illetve *Strecker* 1410. és 1424. sorok, a fegyverek fára akasztására *Nickel* 1973, p. 139, ill. talán a 960. sor.

[153] *Eckhardt* 1940/1986, p.175.

[154]Nickel 1973, p. 138, 12. jegyzet.

[155] *Nickel* 1973, p. 138, 12. jegyzet, további forrásadattal. *Waltharius*, 336–338. sorok

[156] Ez előfordul a Szent László-legendában is, a bántornyai freskón, ahol a kun fejét cirógatja a lány. *Demény* 1992, p. 18.

[157] Fontos felfigyelnünk itt arra, hogy *Bóna István* Kézai hun-történetének fontos szerkezeti elemeit a frank-avar háborúk csatáiban, különösen a 791-es cezumauri csatában találja meg: *Bóna* 1973, pp. 154–155. Innen már csak egy lépés (lett volna) Kézai Simon hun történetének némi rehabilitálása. Érdekes, hogy a Waltharius-legenda a hunokat Avares, Avaranses-nek nevezi: *Nickel* 1973, p. 138, 12. j.

[158] A felfedezés egyszerű volt: az adatok egy bizonyos Szabó Györgytől, a Robert Lehman Gyűjtemény múzeumi őrétől származnak: *Nickel* 1973, p. 142.

[159] Ő is úgy járt tehát ezzel a *felfedezéssel*, mint a két székely, Nagy Géza és László Gyula munkáit következetesen mellőzve sokan mások, M.P. Grjaznov, vagy V. Dvorákova, akik újra és újra felfedezték a spanyolviaszkot, nem akarva tudni arról, hogy László Gyula már 1943-ban részletesen írt a kérdésről. Az adatok *László* 1993, pp.35–41. Hasonló, páros veretekre, amelyeket kardhüvelyre szerelt függesztőknek vél, lásd *Nickel* 1973, 15–16. képek. A p. 138, 12. jegyzet szerint a magyar huszárok a 17. századig két karddal mentek a harcba: bal oldalt egy scimitar, görbe és rövid vágó-kard függött az övükről, jobb térdük alatt pedig ott volt a nyergen egy szúrókard.

[160] 1975, 3. ábra, és p. 5.

[161] *Nickel* 1973, p. 139, hivatkozással *M. Rostovtzeff* tanulmányára: The Great Hero of Middle Asia and his exploits. ArtAs 4, 1930–1932, pp. 99–17. – Gold der Skythen aus der Leningrader Eremitage. Ausstellung der Staatlichen Antikensammlungen am Königsplatz in München, 1984. München, 1984, Nr. 83, pp. 155–156, 83. tábla.

[162] Ibid.

[163] *Munkácsy Mihály* + ng [*Nagy Géza*] könyvismertetése: Orosz műemlékek és régiségek. Kiadják gr. J. Tolstoj és N. Kondakov, I-VI. kötet. Szentpétervár, 1889–1899. ArchÉrt 47, 1913, p. 260.

[164] *László* 1993, p. 24.

[165] Szent Lászlónak a kunnal való viaskodása a cserhalmi-kerlési ütközet után oly közismert, hogy nem szükséges ismertetni. Az archaikus változat a 14. századi krónika-kompozícióban maradt fenn: László király emlékezete p. 37, cap. 103. A változatokra lásd *Demény* 1992! A pihenési jelenet, mint arra már Nagy Géza utalt, nem szerepel a történetekben. Nem ismeri *Bonfini* sem: Rerum Ungaricarum Decades 2.3.128–133.

[166] Az adatokat lásd *László* 1993, pp. 9, 26, 30, 32, 41, 98, 186, 201–202., mindenütt további irodalommal.

[167] *Yusupov* 1985, 91., 103. és 181. képek. Feltűnő, hogy a fegyverek Sirinhez is tartozhatnak. A Khoszrau-val kapcsolatos jelenet bizonyára nagyon régi perzsa hősénekre megy vissza, amely a pihenés jelenetét igazi lényegének megfelelően szerelmi együttlétként énekelte meg. Nem lehet véletlen,hogy egy iráni eredetű hősének kései változatában is a férfi főszereplő még mindig II. Khoszrau sáhinsáh. A pihenési jelenet iráni eredetét ezek az adatok is megerősítik.

[168] *László* 1993, pp. 24–44 és 183–196, különösen 24–27, 35–42, 203–204.

[169] *László* 1993, pp. 35 és 38.

[170] Ibid. p. 186.

[171] Ibid., pp. 9, 26, 30, 32, 39, 41, 98, 186, 201–202.

[172] Ibid. p. 186.

[173] Ibid. p. 191.

[174] A részletekre *László* 1993, pp. 37–38. A pihenés jelenetének párhuzamaira az Artur-legenda késői változataiban lásd *M. R. Scherer:* About the Round Table. New York, 1945/1974, pp. 20 és 34 (Merlin és Nimuë), p. 22 (Artur és a három királynő), 42 (az egyszarvú és Izolda), 43 (Izolda és Trisztán).

[175] *Vargyas Lajos:* Kutatások a népballada középkori történetében, II. A honfoglalás kori hősi epika továbbélése balladáinkban. Ethnographia 71, 1960, pp. 479–523, és *ugyanő:* Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában. In Athleta Patriae pp. 9–18.

[176] 1993, p. 26.

[177] Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok. Ethnographia 94, 1983, pp. 301.

[178] Ibid. pp. 300–301, valamint *H. Nickel:* The Dawn of Chivalry. In From the lands of the Scythians. New York, é.n. pp. 150–152 (non vidi). *Ugyanő* 1975, p. 9.

[179] *László* 1993, pp. 14, 43, 163, 183, 186, 187, 191, 203, 205.

[180] Vizsoly érthetetlen módon hiányzik László munkájából! A vizsolyi templomban fő helyen látható Sárkányölő Szent György alakja. Szerepéhez a Szent László-legendával kapcsolatban lásd *László* 1993, pp. 41, 187, 194, 215. Nem tudunk arról, hogy a magyar kutatás utalt volna már arra, hogy Simone Martini nevéhez, az Árpád-ház szentjeit, főleg Szent Lászlót megörökítő nagy művészhez is fűződik leányt szabadító Szent György-ábrázolás: San Giorgio libera la Principessa. *G. Contini – M. Chr. Gozzoli:* L'opera completa di Simone Martini. Milano, 1970, pp. 102 és 106, nos. 41 és 61.

[181] *Lángi József:* Új, eddig ismeretlen Szent László-ábrázolások. Műemlékvédelem 39: 4, 1995, pp. 183–191.

[182] *Németh* 1983/1988.

[183] *Mályusz* 1994 [írta 1936–1937],p.13.

[184] Vö. például *O. Szemerényi:* Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. 4. kiad. Darmstadt, 1990, II,6. Vö. *Makkay János:* Az indoeurópai népek őstörténete. Bp., 1991, pp. 34, 62, 75.

[185] *Mályusz* 1994, p. 13.

[186] Eszerint az 1088-as, *Bóna* szerint 1092–1095-ös *Scicul* későbbi betoldás: *Kordé Zoltán:* A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. Aetas 1993: 3, p. 31. A kérdéshez általában *Makkay* 1994b, pp. 111–123.

[187] Continuatio Vindobonensis a. 1267–1327, pars Annalium Austriae. Ed. MGH Pertz, SS. IX., p. 708. — Continuatio Praedicatorum Vindobonensium anno 1266 (1267), ugyanott, p. 730. *A.F. Gombos:* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae, tomus I, Budapest, 1937, p. 785, anno 1276. *Gyurikovits György* már 1835-ben közölte ezt a szövegrészt, meglepő pontossággal és némileg eltérő szöveggel: *Promittens Rex Boemie memorato Regi Ungarie omnem thesaurum et ornatum reddere, quem aliquando amita ipsius Regis Ladizlai asportaverat, videlicet duas coronas, sceptra, amphoram pretiosam, et alia multa et in comparabilia chlenodia Regis Atyle.* Historiai jelesség. Tudományos Gyűjtemény 19: xi, 1835, pp. 129–130. Gyurikovits szerint a müncheni királyi könyvtárban őrizték azt az, egy Vorágo Jakab nevű szerzőtől származó, Legendát, amelynek része volt *egy többnyire az Austriai Tartományt érdeklő Kronika. Bóna István* szinte kételkedik abban, hogy az osztrák források értesülései pontosan megfeleltek a valóságnak: 1993a, pp. 14–15. *Deér* 1966, pp. 256–270. Öt párhuzamos forrást említ adatok nélkül *Kulcsár Péter:* A magyar ősmonda Anonymus előtt. ItKözl 91–92, 1987–1988, p. 540.

[188] *Szűcs Jenő:* Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993, pp. 140–141. A kard egy korona és feltehetően a csésze társaságában akkor maradt Prágában, amikor V. István az 1271. július 3-án és 14-én kötött pozsonyi békében, nyilván a koronázó Szent korona visszaszerzése érdekében lemondott jónéhány királyi jelvényről: lásd a következő jegyzetet!

[189] *Deér* 1966, pp. 252–270: Die Plünderung des Kronschatzes der Arpaden im Jahre 1270, p. 258.

[190] Lásd lentebb!

[191] *Deér* 1966, p. 256, és a 301. jegyzet, a forrás adatával.

[192] *E. Szentpétery:* Scriptores rerum Hungaricarum, I-II. Budapest, 1937–1938. Vol. II, 1938, p. 524–525, Legenda S. Ladislai regis, c. 10. – Magyar fordításaira lásd *Horváth Cyrill:* Középkori

László-legendáink eredetéről. Irodalomtörténeti Közlemények 38, 1928, pp. 22–56. *Ugyanő:* Szent László-legendáink eredetéről. Budapest, 1928, p. 28. Horváth fordítása nem egészen pontos. A megbízható, de viszont nem teljes fordítást (Kurcz Ágnestől) lásd in László király emlékezete, p. 57, Legenda Szent Lászlóról, Magyarország királyáról 1240 körül, cap. 10. — A történet vége érthetetlen módon Kurcz Ágnes fordításából egy másik kiadványban is lemaradt: Árpád-kori legendák és intelmek, válogatta *Érszegi Géza.* Bp., 1983, p. 101. – *Bonfini* változata néhány apró részletben eltér a legenda szövegétől, mintha Váradon még saját maga is hallotta volna a történetet: egy vitéz és egy tehetős úr közötti vitáról ír, akinél a vitéz elzálogosította volt a tálat. Mikor tartozását megadva, néhány hónap múlva visszakérte, a tehetős úr nem adta, mert megtetszett neki, de azt állította, hogy nem zálogképpen van nála, hanem mindig is az övé volt. A bíró ítélete úgy hangzott, hogy a tálat annak kell ítélni, aki az isteni László sírjáról, a szent helyről sértetlenül el tudja vinni. *Bonfini:* Rerum Ungaricarum Decades 2.4. 295–299, Kulcsár Péter fordítása, Bp., 1995, p. 327. Legelőször írt a császérről *Bunyitai Vince:* A váradi püspökség története, I. Nagyvárad, 1883, pp. 54–55. Az Anjou Legendárium utolsó 2 képe mutatja, hogyan nem tudta elvenni az ezüsttálat a nemes, és hogyan vette el a tálat a szegény: László Király Emlékezete, 1977, 28–29. képek.

[193] *Dankó József:* Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Budapest, 1893, pp. 175–176. Magyar fordítása *Csanád Béla* tollából in László Király Emlékezete pp. 27–29.

[194] Ibid. p. 83.

[195] *Werner Lajos:* Hozsánna. Budapest, 1948, p. 62.

[196] *Máté* 5,26,27–28.

[197] Lásd *Makkay* 1995d, pp. 28–29, 31, 50–52. Nem tudunk most foglalkozni azokkal a bőséges adatokkal, amelyek szerint a mágikus kehely vagy csésze fogalma neolitikus előzményekre megy vissza, amit az idolplasztikában az edénytartó szobrocskák mutatnak.

[198] *I. Borzsák:* Vom zentralasiatischen xvarenah zur Attilas Bestattung. In From Alexander the Great to Kül Tegin. Studies in Baktrian... sources for the history of Pre-Islamic Central Asia, ed. by *J. Harmatta.* Budapest, 1990, pp.55–62. *Ugyanő:* Népmese? Királytörténet? Rituális dráma? Az MTA II. Oszt. Közleményei 33, 1982, pp. 103–110, illetve Dragma. Válogatott tanulmányok. Bp., 1994, pp. 79–86. Lásd még *Makkay* 1995d, pp.28–30. – A kupahordozó előkelő tisztség volt a szászánidáknál a Kr. u. 3. században: *O. Szemerényi:* Iranica V, 68–70. In Scripta Minora, IV. Innsbruck, 1991, p. 1973. – V.ö. *Alföldi András:* A serlegkínálás ritusa. FolArch 3–4, 1941, pp. 6–10. — *Harmatta János* in AT 28, 1981, p. 123.

[199] *Cicero:* Tusculanae Disputationes III,19. – *Ulpianus:* Digestorum liber 34, 2, 20. — Malory szövegének modern angol átírására lásd *sir Thomas Malory:* Le Morte d'Arthur. New York, 1934, Book XVII, 15. *Spisak* op. cit. I, pp. 496–497.

[200] *Fodor* 1994, p. 59. párhuzamként keleti ezüsttálakkal, amelyek alighanem szászánida hatás alatt készült kezdetlegesebb darabok: 3. tábla.

[201] Az ábrázolásra lásd *Fettich* 1940/1986, p. 242, V. tábla. – *Fettich* 1953, pp. 39–40. és a XXXVII. tábla.

[202] *Bóna* 1993, p. 174. A királyi koronák típusaira lásd Porada 1980, 106. ábra a 202. oldalon. – The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Spring 1984, 5. és 63. kép. – *Lukonin* 1978, Abb. 59–64, 71, 81–85, 118,120–129, 132–133, 141–142, 144, 156, 158, 203. – *R. Ghirsman:* Az ókori Irán. Budapest, 1985,101.,103–104. ábrák.

[203] *Bálint* 1995,p. 12.

[204] *Harmatta* 1994, pp. 165–169. – *Harmatta* 1992, pp. 81–92.

[205] A sokfalú várak értelmezéséhez lásd *Makkay* 1995d, pp 65–87. — A szertartási helyeket körülvevő kilenc fal magyarázatára (lásd *Makkay* 1995d, pp. 65–87!) szolgálhat a Merlin-történet egy részlete: *Merlin* és a varázslónő *Nimuë* (*Niviene, Viviane, Nina,* aki egyébként azonos a Tó Úrnőjével, akitől Artur Escaliburt, a csodás kardot kapja) a bretagnei *Brocéliande* erdőségben egy bozótos és virágos rétre érkeznek. (Nimuë már korábban megkérte Merlint arra, tanítsa meg, hogyan kell a semmiből vagy levegőből egy mágikus tornyot építeni.) Merlin a bozótban *egy fa árnyékában, fejét Nimuë ölébe hajtva, elaludt.* Ekkor Nimuë a fátylával egy kört húzott a bozótban, majd *began her enchantments, such as Merlin had taught her, and made the ring nine times and nine times the enchantments. When Merlin woke, him seemed that he was in the fairest tower of the world and the most strong; — and he said to the damsel: Lady ye have me deceived, but if ye will abide with me, for none but ye may undo this enchantment. And because the damsel loved him she spent most of her time in the magic tower,* fogolyként őrizve Merlint az elvarázsolt várban vagy

kastélyban. Lásd *M. R. Scherer:* About the Round Table. New York, 1945/1974, pp. 20. és 34. Az avar *hringus* karoling-kori elképzelésébe nyilván egy ilyen arturi hagyomány is belekerült. Eredetileg azonban bizonyára a sokfalú iráni mítikus vár gondolatáról van szó. Például arról a hétfalú, köralakú várról, amelyben Kay Khoszrau csodás tálját is őrizték (lásd a 206. jegyzetet). Megfelel nekik a népballadák hétszeres vassal körülvett háza, vagy a háromszoros vasház: *Vargyas* 1960, p. 513.

[206] *Harmatta* 1992, p. 90.

[207] Erre a lehetőségre egyébként *Harmatta* előtt évtizedekkel már Camilla Trever felfigyelt Nagyszentmiklós kapcsán: *László–Rácz* 1977, p. 59.

[208] *Harmatta* 1992 és 1994.

[209] *Harmatta* 1992. – *Harmatta* 1994, pp.168–169.

[210] *Harmatta* 1992, p. 91.

[211] *Bóna* 1993, pp. 174, 205 és 210. A csatformájú csüngő nem lehetett a nyakperec tartozéka, ahogy Bóna véli. Hátoldalára a felirattal lásd *Fettich* 1940/1986, p. 243, VII. tábla 1a. – *Fettich* 1953, pp. 31, 51–53, XXVI. tábla 1–8. és XXVII, 1a. Nem mellékes, hogy mind Fettich, mind Bóna szerint a wolfsheimi csüngő és a Khoszrau-csésze díszítési rendszere, a rekeszek sakktábla-szerű elhelyezése szoros rokona egymásnak, illetve a Szeged-nagyszéksósi berakásos csészének. Fettich időrendi sora szerint a csüngő a legkorábbi, azt követte a nagyszéksósi csésze, mint pontuszi görög utánzat, és végül az ismét szasszanida műhelyből való Khoszrau-csésze. A Szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi lelet aranypántos facsészéjére, elektronpántos facsészéjére, rekeszes díszű csésze részére, talpas és hajdan kőberakásos elektroncsészéjére lásd *Fettich* 1953, XV. tábla 1, XVI. tábla 1–16a, XVII. tábla 1–1a., illetve *Bóna* 1993,pp. 221 és 255, és 25. kép a 70. oldalon, és 90. kép a 127. oldalon (elektroncsésze töredéke), 26/1. kép a 71. oldalon és a 88. kép a 125. oldalon (aranypántos facsésze darabja), 26/2. kép a 71. oldalon (elektronpántos facsésze darabja), p. 255 és a 89. kép a 126. oldalon (talpas elektronkehely, hajdan kőberakással), a kehely vagy serleg perzsa rokonai üvegből: p. 235, és a 64a-c. ábrák a 144. oldalon. *Bóna* könyvének használatát szinte lehetetlenné teszi primitív ábra-, rajz-, kép- és táblaszámozása, és a listák követhetetlen bonyolultsága. – A fatestű és arannyal díszített, vagy inkább koponyatetőt mintázó arany csészékre lásd *Bóna* 1993, VII. tábla (Szilágysomlyó), továbbá *Tóth–Horváth* 1992, Abb. 72,1–2 és Abb. 74,1–6.

[212] *Harmatta* 1986, pp. IX-X.

[213] Ibid., p. IX.

[214] *Werner* 1984, p. 9,Taf. 6. – *Trever–Lukonin* 1987, a 6–7. színes táblák, valamint p. 107, no.2, és p. 126, no. 19. nem említik a feliratot.

[215] *Trever–Lukonin*, 1987, p. 126, no. 19,1–6.

[216] *Werner* 1984, pp. 11–12, és 34, Taf. 9,21, Taf. 8,18–19, Taf. 10,22, és végül Taf. 5. – *Trever–Lukonin* 1987,p. 126, No. 19, valamint a 61–68. képes táblák, további irodalommal. — Feltűnő az arany edények és ékszerek hiánya a szászánida emlékanyagban, Kuvrat edényein kívül a Khoszrau-csésze és a Wolfsheimi csat ismert: *Ph. Grierson* in Ecclesiastical silver plate. Washington D. C., 1993, p. 142.

[217] *Werner* 1984, pp. 38–40.

[218] *Werner* 1986, p. 18.

[219] *Werner* 1984, p.12. – *J. V. Baran–A. A. Kozlovskij:* Die Nomaden der südrussischen Steppen im 1. und beginnenden 2. Jahrtausend n. Chr. In Gold der Steppe 1991, p. 23–35. – A Glodoszü-ben talált töredékes edényhez lásd *Harper* 1991, p. 67, 3. jegyzet.

[220] A Kuvrat-sírban talált aranykehely rajza: *Lukonin* 1977, ábra a 141. oldalon.

[221] Van némi hasonlóság viszont az ovális szilkék között (Ada, Nagyszentmiklós, Vrap): *Werner* 1986, 5. ábra.

[222] *Deér* 1965, pp. 786–790.

[223] *Alföldi* 1948, p. 14 és 27. – V.ö. *Werner* 1986, pp. 60 és 68.

[224] *Werner* 1986, p. 60, a 174. jegyzet.

[225] Az adatok *Trever–Lukonin* 1987, pp. 107–127 után.

[226] Nagy Géza már 1901-ben (!) kimutatta, hogy a permi kormányzóságba került szászánida tálak, illetve érmek zöme mely perzsa uralkodók idejéből származik. Ezek alapján úgy látta, hogy Justinianus és I. Khoszrau (pontosan I. Kavád és I. Khoszrau között, 526–532 között), illetve Heraclius és II. Khoszrau háborúi alatt (621–628 között) volt lehetséges, hogy nomádok hozzájuthassanak az edényekhez és az érmekhez. *Nagy Géza:* Népvándorláskori turán öltözet. ArchÉrt 35, 1901, p. 318.

[227] *Harmatta* János: A magyar őstörténet középiráni forrásai. MNy 89: 3, 1993, pp. 336–337. sok olyan forrást tartalmazhat a perzsa birodalom és a tőle északra élt török törzsek kapcsolataira, amelyeket én nem tudok áttekinteni. — Vannak adatok arra, hogy II. Khoszrau és Jazdagird aranytárgyakat ajándékozott előkelőségeknek: Harvard Theological Review 25, 1932, pp. 63–69; *Euagrius:* The ecclesiastical history. London, 1898, VI, 21. — Byzantinische Zeitschrift 48, 1955, pp. 89–100.

[228] *Harmatta* 1986, p. X. A helyes adat itt is I. és nem II. Hormizd.

[229] *Czeglédy Károly:* A szír Nagy Sándor-legenda. MŐT 1985, pp. 342–343.

[230] *Herrmann* 1988, p.124.

[231] *Ibid.* p. 124.

[232] *Kedrenos:* Synopsis hist. c. 623.

[233] *Herrmann* 1988, p. 125.

[234] *Ibid* p. 125.

[235] *Szádeczky-Kardoss Samu:* Az avar történelem forrásai, I. Szeged, 1992, pp. 16 és 19, *Corippus:* In laudem Iustini, valamint *Victor Tonnenensis* és *Isidorus.*

[236] *Herrmann* 1988, p. 126.

[237] *Harmatta* 1987–1988, pp. 144–152. – *Harmatta* János: Nyugati türk uralom Kelet-Iránban (Kr. u. 650–750). AntTan 38,1994, p. 150. – Szizavulosz szászánida-edénygyűjteményéről lásd lentebb!

[238] *Harmatta* 1994, p. 150.

[239] *Herrmann* 1988, p. 129. — *Czeglédy* in MŐT 1985, pp. 331–332. — Chronique de Michel le Syrien, ed. J. B. Chabot. Paris, 1899–1924, II, 380–381, III, 13–14.

[240] *Harmatta* 1994, p. 151. – *Czeglédy Károly:* A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. In MŐT 1985, pp. 194–195.

[241] *Czeglédy* in MŐT 1985, pp. 183–187. — *Herrmann* 1988, p. 130.

[242] Heraclius szövetségesei a második keleti hadjárat során 626-tól *Theophanes* szerint a kazároknak nevezett türkök voltak: *Szádeczky-Kardoss* 1992, p. 180. – *Apor* 1994, p. 114. – *Czeglédy Károly:* Herakleios török szövetségesei. In MŐT 1985, pp.183–187. – *Ugyanő:* A szír Nagy Sándor-legenda. MŐT 1985, pp. 350–352.

[243] *T. S. Noonan:* Why dirhams first reached Russia: the role of Arab-Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe. AEMA 4, 1984, p. 174. — *M. Mundell Mango:* The monetary value of silver revetments and objects. Ecclesiastical silver plate in 6. c. Byzantium, ed. by S. A. Boyd – M. Mundell Mango. Washington D. C., 1993, p. 135.

[244] *Harmatta* 1994, p. 152.

[245] *Herrmann* 1988, p. 131. – *Czeglédy* in MŐT 1985, p. 201.

[246] *Harmatta* 1992, p. 86.

[247] *Harmatta* 1994, p. 154.

[248] *Harmatta* 1987–1988, pp. 150 és 152.

[249] *Harper* 1991, pp. 74–75.

[250] Halálának manapság feltételezett 642-es vagy 650-es éve egyébként nem adatokon, hanem találgatásokon alapul.

[251] *Fodor István* könyvének a későbbi, angol kiadásából idéztünk: In search of a new homeland. Budapest, 1975, pp. 244–245.

[252] *V.Ju. Lescsenko:* O ritualnom iszpol'zovanyii szerebrjanüh szoszudov sz otversztijami. Kratkie Szoobscs. 150, 1977, pp. 48–54. Ilyen, inkább utánzás jellegű az utemilszki és muzsi ezüsttál is: *Fodor* 1994, 3. tábla fenn és lenn. — *V. I. Sliakova:* Szerebrjannyi szoszud iz sz. Juldus. SA 1977:4, pp. 287–292.

[253] *Tóth–Horváth* 1992, Abb. 69, 1–6, 71,1–5, 76,4. Ezek inkább ázsiai füles kancsók fém utánzatai.

[254] *Makkay* 1994b, passim.

[255] Heraclius ajándékokat küldött Kuvratnak patriciussá avatása alkalmával: *Werner* 1984, pp.39–40.

[256] Erre a lehetőségre már *Nagy Géza* utalt (ArchÉrt 35, 1901, pp. 318–319): a bizánciak világosan írják, hogy az avarok pénzért a perzsákat segítették a császár ellen. Az általam ismert források ezt ilyen egyértelműen nem mondják ugyan, de maga a szövetség és az együttműködés tény: *Szádeczky-Kardoss* 1992, pp. 174–175, 178–179, 181, 183, 184, 186, 190–191, 194, 203.

[257] Khoszrau trónjára lásd *E. Herzfeld:* Der Thron des Khosro. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen 41, 1920., pp. 1–24 és 103–147. Az óraművel ellátott trónus ábrázolása egy, az Ermitázsban lévő ezüsttálon: *Trever–Lukonin* 1987, 29 tábla.

[258] MHK, pp. 233–234.

[259] MHK pp. 274–275.

[260] MHK, p. 275, 1. jegyzet, ahol idézi *Procopiust:* de bello Gothico, 4,11.

[261] MHK, p. 188.

[262] *Menander Protector Historicus* sorai az Excerpta de legationibus-ból, fragm. 7, ed. C.de Boor: Excerpta de legationibus gentium ad Romanos, II. Berlin, 1903, pp. 192–193. A magyar fordítás MEH 1975, pp. 77–78.

[263] *Ammianus Marcellinus* XIX,11,7–8.

[264] *L. Galanina–N. Grach:* Scythian art. Leningrad, 1986, Nos. 42–43. a kelermesi 3. halomból és szórványleletek. Szerintük kisázsiai zsákmányból származnak. *A. Leskov:* Grabschätze der Adygeen. München, 1990, pp. 14–15.

[265] *K. R. Maxwell-Hyslop:* Western Asiatic jewellery. London, 1971, p. 208, és a 167. kép. A 166. képen a nyaklánc egyetlen párhuzama, a Zivijei darab látható.

[266] *Deér* 1965, pp. 787–791.

[267] *Einhardus:* Vita Karoli Magni, cap. 13, MG SS. rer. Germ., 1911, p.18. *Deér* 1965, p.787, 473. jegyzet, további forrásokkal és négy hibával.

[268] *Deér* 1965, p. 727, az 56. és 58. jegyzetben idézett két forrás adata együtt.

[269] *Deér* 1965, pp. 789–791.

[270] Fordítására lásd *László–Rácz* 1977, p. 13.

[271] *Deér* 1965, pp. 730–731.

[272] *Bóna* 1973, pp. 152. – *Váczy Péter:* A frank háború és az avar nép. Századok 108, 1974, pp. 1051–1052.

[273] *Alföldi* 1948, pp. 1–27.

[274] *Alföldi* 1969, p. 359.

[275] Hivatkozással *N. Mavrodinovra:* Le trésor protobulgare de Nagy-Szent-Miklós. Budapest, 1943, p.177.

[276] *Alföldi* 1948, pp. 20–21.

[277] *Alföldi* 1951–1952–1954.

[278] A kutatás számára ismeretlenül maradt levelet kis facsimilével közöltem a Pest Megyei Hírlap 39: 11, 1995. január 13. számában, a 9.oldalon.

[279] *Hampel* 1884.

[280] *Hampel* 1884, pp. 83–85.

[281] *Hampel* 1884, pp. 117 és 165.

[282] Tegyük hozzá: azért, mert a kései avarok utánozták a kagánjuk kincstárában lévő darabokat, edényeknek és főleg az előkelők mindennap látott drága ruháinak mintáit. Ilyen utánzások csak *ante quem* keltezik magát a nagyszentiklósi kincset, a kincs megfelelő edénye tehát a legelső utánzás előtt készült és került a kagán kincstárába.

[283] *Bóna* 1987, pp. 344–346 és 1599–1600.

[284] *Györffy* 1987, pp. 769 és 1636.

[285] *Györffy György–Zólyomi Bálint:* A Kárpát-medence és Etelköz népe egy évezred előtt. Honfoglalás és Régészet. Bp., 1994, pp. 27–33. Az elképesztő ötletet azóta Györffy másutt is kifejtette (Hová lettek az avarok? História 17: 3, 1995, pp. 3–9.), így kétségtelen, hogy ma ez az ő tudományos felfogása. Rövid kommentárunkra lásd *Makkay János* in Anthropologiai Közlemények 36, 1994, 154–156. Györffy hihetetlen teóriájának hátterében azt gyanítjuk, hogy a Kárpát-medence lakatlanságáról korábban gyártott ötletei már nem sokáig védhetők, és ezért új „bizonyékokat" kellett támogatásukra előkotornia.

[286] *Makkay* 1994b, pp. 58–59.

[287] A *Boila zoapan* feliratból a *zoapan*-t az óegyházi szláv *županъ*ból lehet származtatni: *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp.,1974, I, pp. 224–225. TESz II, Bp., 1970, s.v. ispán.

[288] *László–Rácz* 1977, p. 151.

[289] *G. Vékony:* Die griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. ActaArchHung 25, 1973, p. 305. — AT 19, 1972, pp. 111–121. — *R. Göbl–A. Róna-Tas:* Die Inschriften des Schatzes

von Nagy-Szentmiklós. Wien, 1995. p. 22. Hihetetlen, hogy 200 évvel a kincs felfedezése után csak ilyen gyenge munkát lehetett írni és kiadni erről a csodálatos leletről.

[290] A honfoglalók. Ethnographia 18, 1907. pp. 259–268 és 321–339, különösen 337–339.

[291] XIV, 1916, p 241.

[292] *László–Rácz* 1977, az 1–3. képek és pp. 60,65–67.

[293] Mint azt *Györffy* vélte valaha: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959, pp. 107–108.

[294] *Istvánovits Márton* kéziratban lévő műfordítása alapján, amelyet Istvánovits Eszter szívességéből ismerek. Egy *Szoszruko* című, a kabardoknál feljegyzett történet.

[295] *Ligeti Lajos:* Az ázsiai hunok. In Attila 1940/1986, p. 42,

[296] *László–Rácz* 1977, pp. 67–69. és az 5–7. képek, illetve *Trever–Lukonin* 1987, 56., 63.,73.,93. táblák.

[297] *László–Rácz* 1977, pp. 68–69, Ján Dekán valamilyen csacskaságára hivatkozva.

[298] *László–Rácz* 1977, pp. 69–73 és 8–11. képek.

[299] *Trever–Lukonin* 1987, 8–9: II. Sápúr, 20–21: perzsa király, 7. század, 34–35: főember, 8. század.

[300] *Yu. A. Rappoport:* Cosmogonical subject on Khwarezmian vessels. Szrednyjaja Azija v drevnosztyi i Szrednyevekove. B.G. Gafurov és B.A. Litvinszkij szerk., Moszkva, 1977, p. 61, 13. kép, középen jobbra.

[301] Utóbbit említi hivatkozások nélkül *László–Rácz* 1977, p. 71.

[302] *Porada* 1980, a 106. ábra a 202. oldalon. – Péróz koronájára szászánida érmeken lásd *E.V. Riveladze:* La circulation des monnaies dans le Tokharistan. La culture urbaine de la Bactriane-Tokharistan et de la Sogdiane. Matériaux du Colloque Soviéto-Français, Samarcand, 1986. Taskent, 1987, a 128. oldalon lévő tábla, 1–13.

[303] *László–Rácz* 1977, pp. 73 és 91–97, valamint a 12–14, illetve a 15 és 19–24. képek.

[304] *László–Rácz* 1977, p. 91.

[305] Mint *László–Rácz* írják, 1977, p. 59.

[306] *Trever–Lukonin* 1987, pp. 113–114, no. és p. 126, no. 22, valamint az 57–58. színes táblák. A p. 89. megemlíti, hogy egyik fontos párhuzama az égberagadási jelenetnek a Quedlinburgi székesegyház 11. századi ereklyetartójának textilmaradványán látható. *Lukonin* 1977, p. 126. szerint ez a textil 9. századi. A nyugatra került olyan textilekre, amelyek a keleti – frank királyi cserék tárgyai lehettek, lásd még Alföldi 1948, p. 13. – *Deér* 1965, p. 789. – *Werner* 1986, p. 60.

[307] 1977, ábrák a 118., 120., 136., 158. oldalakon.

[308] *László–Rácz* 1977, a 118. oldalon a 6. ábrához *Trever–Lukonin* 1987, 56. és 106. tábla, a 4. ábrához *Trever–Lukonin* 1987, 101. tábla, és általában *Trever–Lukonin* 73., 84. és 933. táblák.

[309] *László–Rácz* 1977, 128. oldal 1, és részben 136. oldal 1, a 21. csésze, illetve *Trever–Lukonin* 1987, pp. 117–118, és 106. tábla.

[310] *László–Rácz* 1977, 158. oldal 1. ábra, illetve *Trever–Lukonin* 1987, 73. tábla.

[311] *Erdélyi–Pataky* 1968, p.36, 8. jegyzet. A típus párhuzamaira lásd *A. Javakhishvili–G.Abramishvili:* Jewellery and metalwork in the Museum of Georgia. Leningrad, 1986, 57–58, 63–64, 68–69, 75. és 78. táblák, 3–4. század.

[312] *László–Rácz* 1977, p. 93, illetve *Trever–Lukonin* 1987, 79–83. táblák.

[313] *László–Rácz* 1977, pp. 182–184.

[314] *László–Rácz* 1977, p. 185.

[315] Az adatok az előbbi jegyzetekben.

[316] Részben elfogadható ebből a szempontból *Haussig* véleménye: 1985, p. 31.

[317] Erre a megoldásra korábban is lehetett volna gondolnia.

[318] Az avar birodalom végnapjai. In Honfoglalás 1994, p.73.

[319] *Váczy Péter:* A frank háború és az avar nép. Századok 108, 1974, pp. 1052–1053.

[320] *Bóna* 1987, pp. 341–346.

[321] *Makkay* 1994b, pp.52–53, további adatokkal.

[322] *Vékony* 1972, pp. 120–121. A kereszt beforrasztása azonban a 9–10. csészékbe nem Ajtony megkeresztelkedésével kapcsolatos, hanem inkább egy 9. századi bolgár-szláv elődjének a megkeresztelésével. Ajtonynak ugyanis a 10. század végén semmi oka nem volt sietségre, bolgár-szláv elődeinek azonban 865 körül igen.

[323] *Györffy György* ÁMTF I, Bp., 1963, pp. 850–853: *Ohtum... quem... Sunad filius Dobuca nepos regis in castro suo iuxta Morisium interfecit.*

324 *Erdélyi–Pataky* 1968, pp. 42–43. – *Ugyanők:* Die Belohnung der Finder des Attila-Schatzes von Nagyszentmiklós. MFMÉ 1971:2, p. 145.

325 Erdély rövid története. Bp., 2. kiadás, 1993, p. 116.

326 *Györffy* 1994, p. 131. – Ami Salán/Szalánt illeti, sok minden függ attól, hogy *Benkő Loránd* értelmezésének hány százalékát vehetjük végleges igazságnak (Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? MNy 91: 4, 1995, pp. 402–411.) A régi korszakok történetkutatásában ritkák a végleges megoldások, gyakoribb, hogy csak a fele.

327 Erdély rövid története, op. cit. p. 117.

328 Példának hozzuk fel a magyar királyi koronázási jelvények összegyűjtését évszázadokon keresztül, a gyűjtés befejeződését, majd évszázadok múlva 1849-ben vagy 1945-ben az elrejtésüket. Mindkettő lehetett volna akár végleges is.

329 *Bóna* 1987, pp. 344–346 és 1599–1600.

330 *Alföldi* 1948, p. 1, további irodalommal: a csaknem 1500 éves apátság saját hagyománya szerint.

331 *Zoltán Tóth:* Attila's Schwert. Budapest, 1930, pp. 4–5, valamint pp. 207–208, 1. jegyzet. Tóth leszögezi, hogy erre a legendabeli ajándékozásra legelőször Nagy Géza figyelt fel, éppen úgy, mint arra is, hogy az aacheni, azaz bécsi szablya és az Árpádok hajdani, Salamon anyja által elajándékozott kardja egy és ugyanaz: „Egy meglehetős kései hagyomány szerint ezt a kardot Harun al-Rasid khalifa küldte Nagy Károlynak. Nem tudom, mennyi hitelt tulajdoníthatunk e hagyománynak, de ha való is, a kard csak archaeologiai adalékul szolgálna ahhoz az összeköttetéshez, a mi volt a bagdadi udvar s aztán a Kaukázus, kozár állam és Közép-Ázsia közt. Mert a kard csak e vidékről kerülhetett Bagdadba. De az is meglehet, hogy az egész hagyomány csak a későbbi századokban keletkezett a kardról,...". *Nagy Géza:* Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. ArchÉrt 30, 1896, p. 350, *jegyzet. Tóth utal arra, hogy Nagy nyilvánvalóan nem ismerte (szerintünk csak nem említette) azt az osztrák munkát, amely ennek a hagyománynak a forrása volt: *Chr. G. Murr:* Beschreibung der ehemals zu Aachen aufbewahrten drey kaiserlichen Krönungs-zierden. Wien, 1801, p. 22. Tóth megemlékezik arról, hogy 1896 után Nagy Géza nekilátott, hogy egy nagy viselettörténeti munkában fejtse meg az Árpád szablya, azaz a bécsi szablya kérdéseit, amit Nagy turkesztáni-számánida eredetűnek tartott, eredetileg a khorezmi eredetű Abáké volt, és onnan került Aba Sámuel királysága alatt az Árpádok kincstárába. Attilához éppen az Árpádok Attila-tudata miatt kötődött. A további kutatásokban azonban megakadályozta *Hampel* József nézete, aki a szablyát jóval későbbinek vélte, 11. századinak, és a külfölddel rosszindulatú megjegyzésekkel ellátva ismertette meg Nagy Géza csak magyarul megjelent véleményét. Feltehető, hogy a millecentenárium alkalmas időpont, hogy igazságot szolgáltassunk Nagy Gézának, aki soha nem tudhatta meg, milyen nagy bölcsességet mondott ki a szablya közép-ázsiai származásával pontosan száz évvel ezelőtt. A kérdés jól mutatja azt is, hogy *Hampel József* milyen nagy rákfenéje volt a magyar régészetnek (lásd még a nagyszentmiklósi kérdést is, ahol ugyancsak Nagy Gézának volt, lett igaza *Hampel* csacskaságaival szemben).

332 *Harmatta* 1992, pp. 82–83.

333 *Borgolte* 1976. Vö. még *Björkman* 1965.

334 *Borgolte* 1976, p. 3.

335 *Borgolte* 1976, pp. 10, 36–38, 47, 52–53, 60, 63, 86–87, 132. – *Björkman* 1965, pp. 677–678.

János Makkay

LE DRAGON ET LES TRÉSORS

(Résumé)

Suivant les résultats des récherches récentes: le cycle arthurien et la légende de saint-Graal s'acclimataient dans l'Europe de l'Ouest (Angleterre, Normandie Bretonne soit Britanny et Hispanie) par l'intermédiaire de tels groupes parlant la langue iranienne; qui s'établissaient dans ce territoire dans l'époque de l'empire romain. Par ex. l'empereur Marcus Aurélius en 173 après J.–C. transférait 5500 soldats de cavallerie pesamment armés, d'origine alaine-sarmatique, parlant la langue iranienne à Britannie, à coté du mur Hadrien. L'une des preuves est le drapeau de dragon (dragon standard) qui parait souvent dans les histoires du cycle arthurien. Le premier chapître de l'étude traite l'histoire de ce drapeau de dragon étant en liaison avec les anciens peuples de langue iranienne. L'histoire est éclairée surtout par les nouvelles données qui étaient publiées par l'auteur concernant le trésor Décébale trouvé en 106 après J.–C. dans l'époque de la 2ème guerre dace par l'armée romaine. Étant qu'une partie de ce trésor n'était trouvée que cca en 1543 et là-dedans une tête de drapeau de dragon aussi. Le 2ème chapitre résume les traits caractéristiques des peuples iraniens d'origine orientale du cycle arthurien. La spécificité de ceux-ci nous conduit au 3ème chapitre dans l'interprétation du „scène du repos de la légende saint-Ladislas. C'est un motif fréquent des variantes britanniques et continentales (bretonnes puis françaises) du cycles arthurien. Il éclate que dans son arrière-plan il faut chercher les mêmes groupes ethniques comme dans le cas du drapeau de dragon. L'analyse du chapitre suivant donne le même résultat. Cette analyse s'occupe de l'origine de la tasse d'or ornée des pierres précieuses fines (a wondrous golden cup decorated with many precious stones) gardée jadis dans le trésor de la maison arpadienne. Dans le 13ème siècle on croyait que celle-ci était la tasse du roi Attila. Nous ne connaissons que 2 tasses semblables: l'une qui est gardée à Paris — nommée Chosroes-cup — et l'autre qui se trouve dans le site de Röszke–Nagyszéksós comme l'une des trouvailles provenantes du sacrifice funéral d'un roi hunnique peut-être même du roi Attila. Les données démontrent 2 évidences: La tasse Chosroes est d'origine sassanide c'était la tasse du chah Peroz (456/459–484) qui est parvenue après dans le trésor du chagan Kuvrat au milieu du 7ème siècle et d'ici dans le trésor du chagan avare du bassin carpathique.

En 795/796 — au cours des expéditions militaires de Charlemagne la tasse est arrivée à Aix-la Chapelle (Aachen) dans le trésor impérial. Un miracle enregistré pendant la canonisation du saint-Ladislas parle d'une tasse miraculeuse d'argent. Il était découvert que les événements concernants cette tasse sont analogues à une scène finale de la légende de saint-Graal: aperçevoir le saint-Graal c'est interdit pour Lancelot le pécheur. C'est évident que les éléments mythologiques et légendaires du saint-Graal parvenaient par une entremise iranienne à l'Ouest tandis que la succession des Sarmates–Alains — vivant en grande masse sur la Grande Plaine Hongroise — parvenait sur place dans la mythologie hongroise: dans les siècles 7–9èmes. Un tour semblable à la tasse du Peroz faisait le célebre trésor de Nagyszentmiklós. Le dernier chapitre s'occupe de l'origine iranienne, sassanide et de la datation de ses pièces (les cruches no 7 et 2 d'importance suprème sont été produites avant le milieu du 7ème siècle) également des circonstances de la dissimilation de ce trésor. Selon l'interprétation sans parti: celui-ci n'était pas enterré en 795/796, n'était pas caché à l'Est par les Avares réfugiant vers la région de la Tisza, mais il est tombé dans les mains des ducs des Bulgares danubiens qui occupaient avant La Grande Plaine Hongroise des Avares. Le trésor est devenu la partie d'héritage des familles de ces ducs. Plus probablement dans l'époque de la conquète arpadienne c'étaient le due Glad ou Salanus qui l'ont caché où il était enterré au début du 11ème siècle quand un déscendant de Glad: Ajtony s'est révolté contre saint-Étienne. Nous savons que le lieu où on a trouvé le 3 juillet 1799 n'est que 4 km du siège principal de ces ducs bulgares: Marosvár (urbs Morisena). Deupis 200 ans c'est l'étude présente qui publie la première fois (!) la lettre écrite en langue hongroise qui rend compte sur la découverte, de laquelle lettre pendant 200 ans la science historique hongroise ne prenait pas connaissance.

THE DRAGON AND THE TREASURE TROVE

by János Makkay
(Summary)

Recent research has found that the Arthurian legend and the legend of the Holy Grail have been introduced in Western Europe (England, Brittany, and Spain) by the groups of people of Iranian origin settling down there at the time of the Roman Empire. Emperor Marcus Aurelius, for example, settled down 5,500 Sarmatian-Alanian heavily armoured cavalrymen of Iranian tongue by Hadrian's wall in Britain in 173 A. D.. An evidence for this is the dragon standard that occurs several times in stories of the legend of King Arthur.

The first chapter of the present article deals with the history of this dragon standard and its relationship with the old Iranian peoples. It is especially interesting in the light of the author's recently published research results concerning Decebal's treasure found by the Roman troops in the course of the Second Dacian War in 106 A. D.. Part of the treasure was namely found around 1543 and included a golden dragon head as part of a dragon standard.

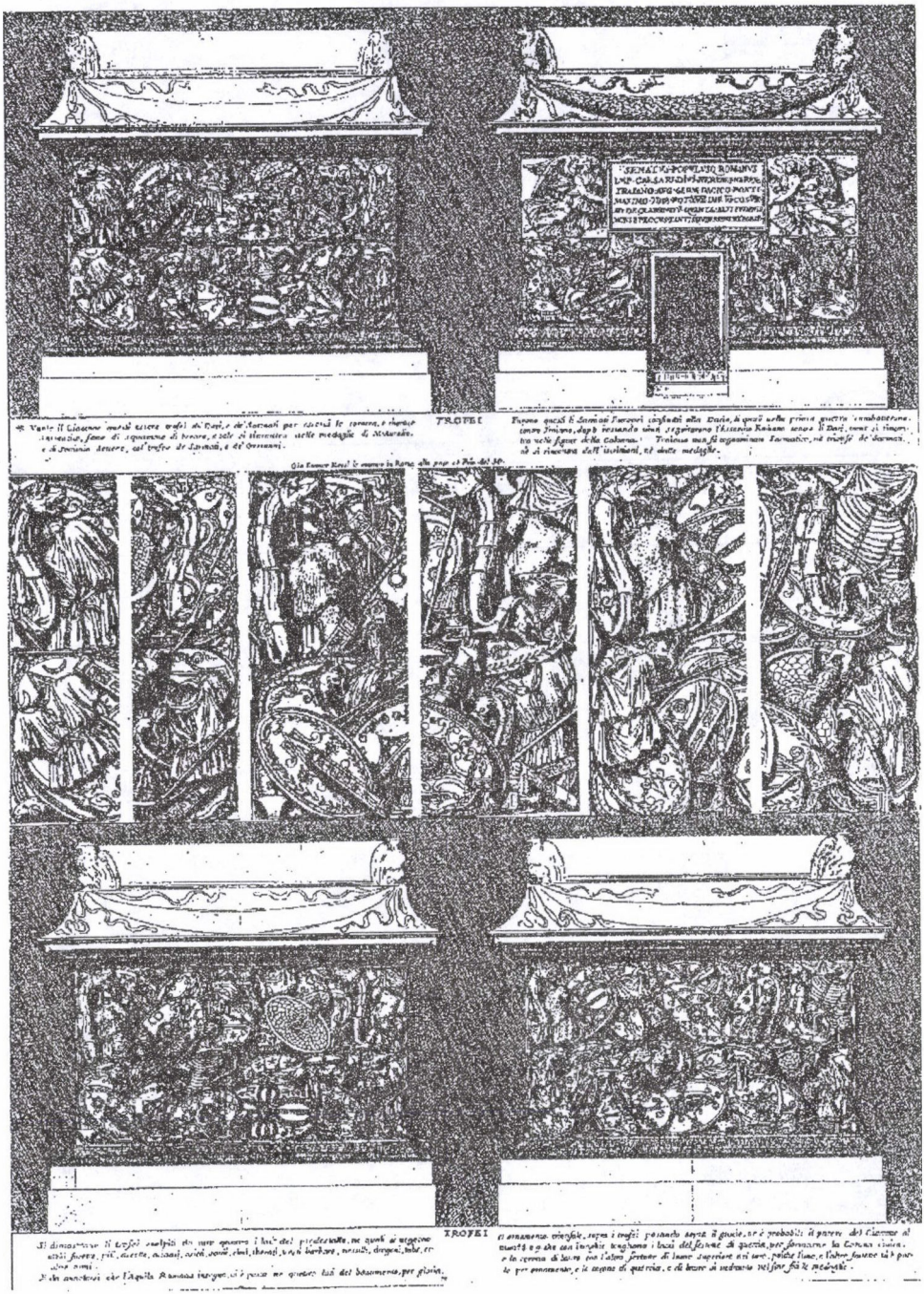
Chapter 2 summarizes the oriental, i.e., Iranian traits of the Arthurian cycle. An important element of them led the author to the interpretation of a certain part of the Hungarian legend of King Ladislas the Saint, namely to its repose scene. A similar episode frequently occurs also in the British and continental (Breton and later French) varieties of the Arthurian theme. The common root turns out to be the same Iranian element as in the case of the dragon standard.

The next chapter dealing with the origin of a wondrous golden cup decorated with many precious stones from the treasury of the House of Árpád comes to the same conclusion. In the 13th century, this cup was thought to have belonged to King Attila the Hun. Only two such cups are known to have existed. One of them is the Chosroes cup kept in Paris and the other is a cup found at Röszke-Nagyszéksós as part of the funeral sacrifice of a king of the Huns, probably Attila himself. The Chosroes cup is of Sassanian origin and belonged to Shah Peroz (457/459-484 A. D.). In the middle of the 7th century it got into the treasury of Khagan Kuvrat, then it was owned by the Avar khagan in the Carpathian Basin. During the Avar campaign of Charlemagne in 795-796, the cup got to the imperial treasury at Aachen.

One of the miracles recorded in connection with the canonization of Ladislas I was about a silver cup working miracles. The events in connection with the cup are exactly the same as the ones in one of the closing scenes of the story of the Holy Grail: the sinful Lancelot is not allowed to see the Holy Grail. So it becomes obvious that the mythological and legendary elements of the story of the Holy Grail have been brought to the West by Iranian groups settling there. The Hungarians inherited them from the Sarmatians and Alanians living on the Great Plainsoly Grail. in large numbers in the 7th-9th centuries.

The fate of the famous Nagyszentmiklós treasure was similar to that of the Peroz cup. The Iranian, i.e., Sassanid origin of the former, the dating of its pieces (jars no. 2 and 7 were made before the 7th century A. D.) and the circumstances of its hiding are dealt with in the last chapter of the article. The impartial analysis of the available data lead us to the conclusion that the treasure was not hidden in the ground in 795-796 by the Avars fleeing towards east to the territory beyond the River Tisza, but was taken from them by the Lower Danubian Bulghars occupying the Great Plains and got into the treasury of the Bulgarian princes who bequeathed it to their successors. It is very likely that the treasure was buried by Bulghar leaders Glad or Salanus when Árpád and the Hungarians arrived in 896. Or it might have been buried in the early 11th century when a late successor of Glad, Ajtony revolted against Stephan I. The site where the treasure was found on 3 July, 1799 is only four kilometers south of Marosvár, the fortified seat of these princes of Bulgarian origin (*urbs Morizena*). The present article is the first to publish the Hungarian-language letter reporting on the discovery, totally neglected by Hungarian historiography in the past two hundred years.

MELLÉKLETEK

1

2

3

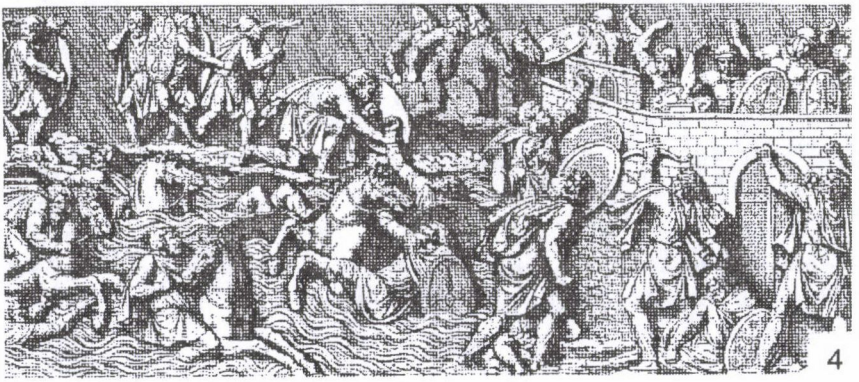

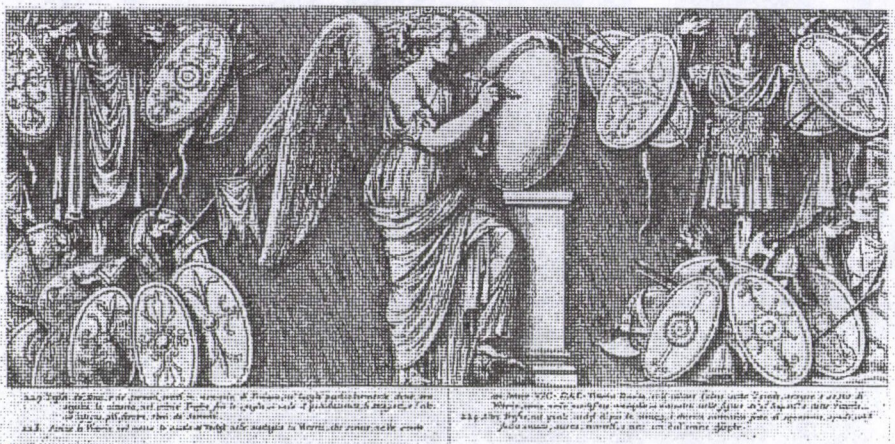
4

1

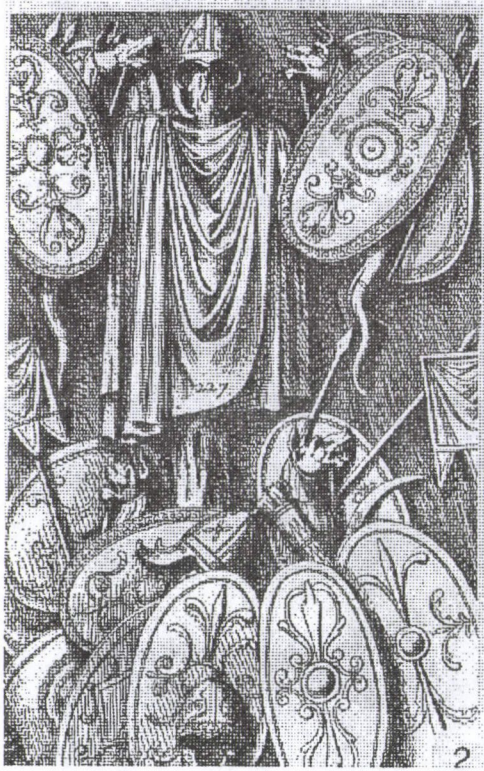

2

3

4

1

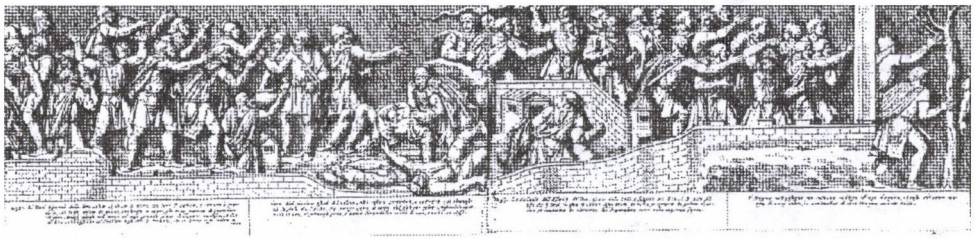

2

3

4

5

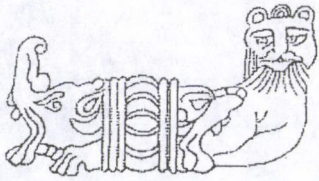

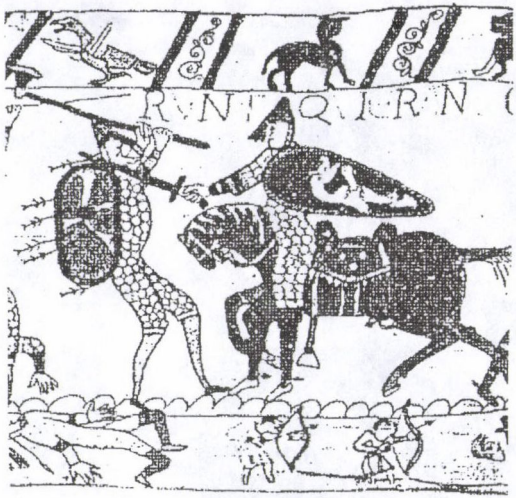
6

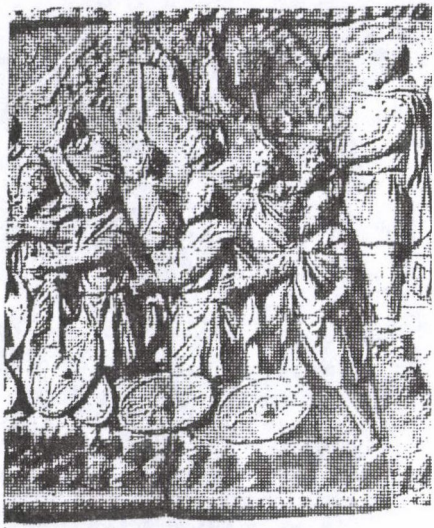
1

2

3

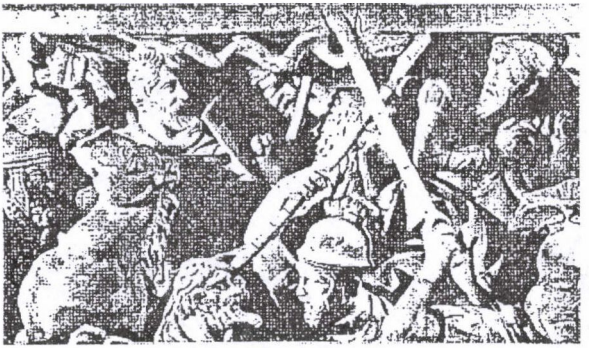

4

5

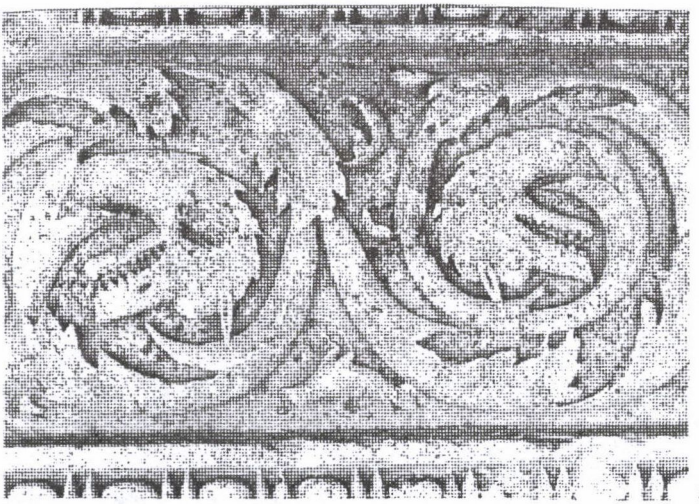
7

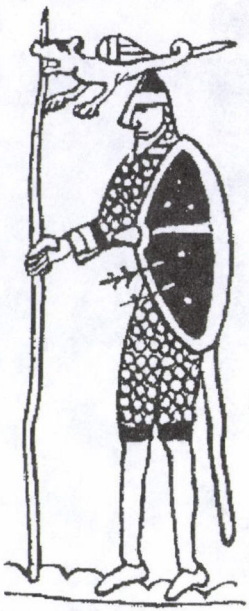
1

2

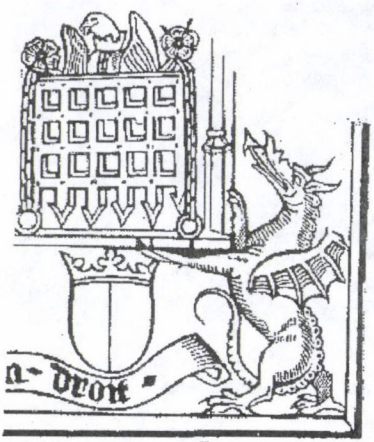
3

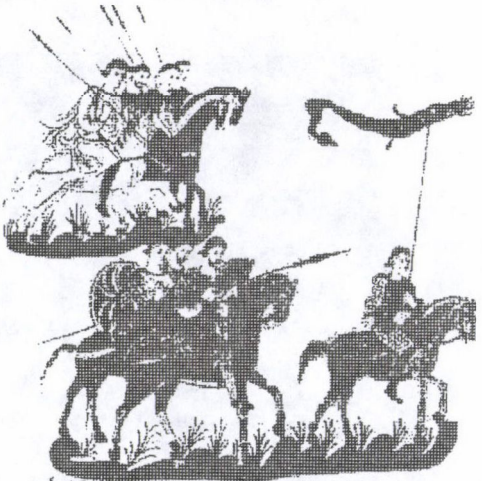
1

2

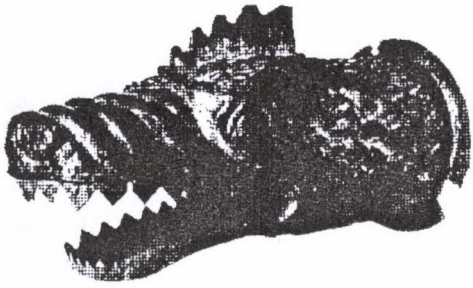
3

ITSY LIAM SOBAL· ET CONVERTIT
IOAB· ET PERCVSSIT IOBMINVAL
LE SALINARVM XII MILIA

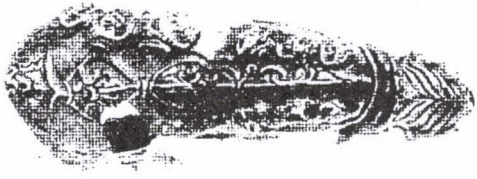
4

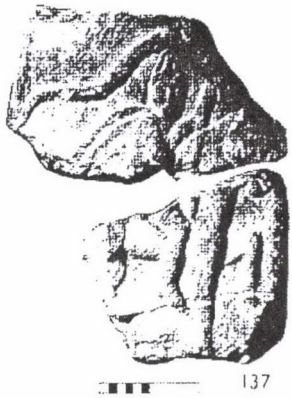
1

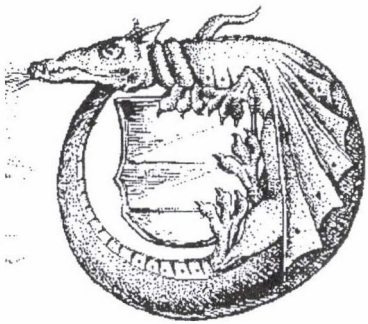
2

3

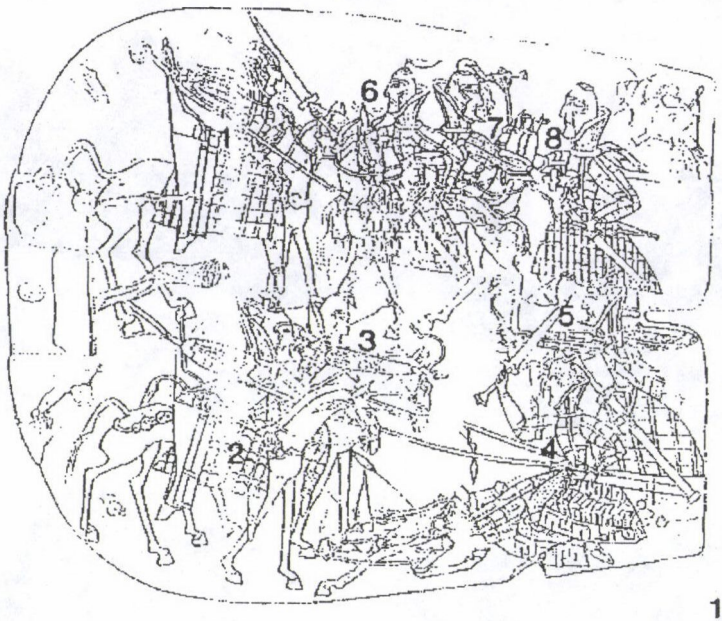
4

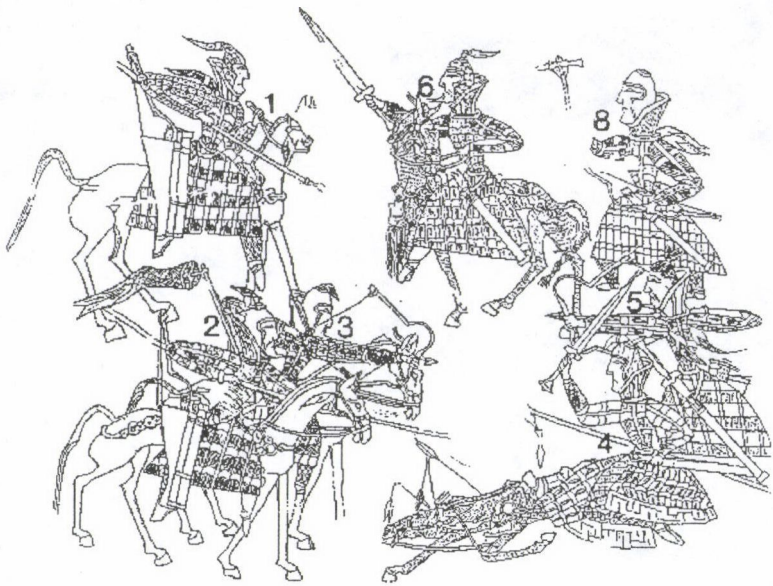
5

6

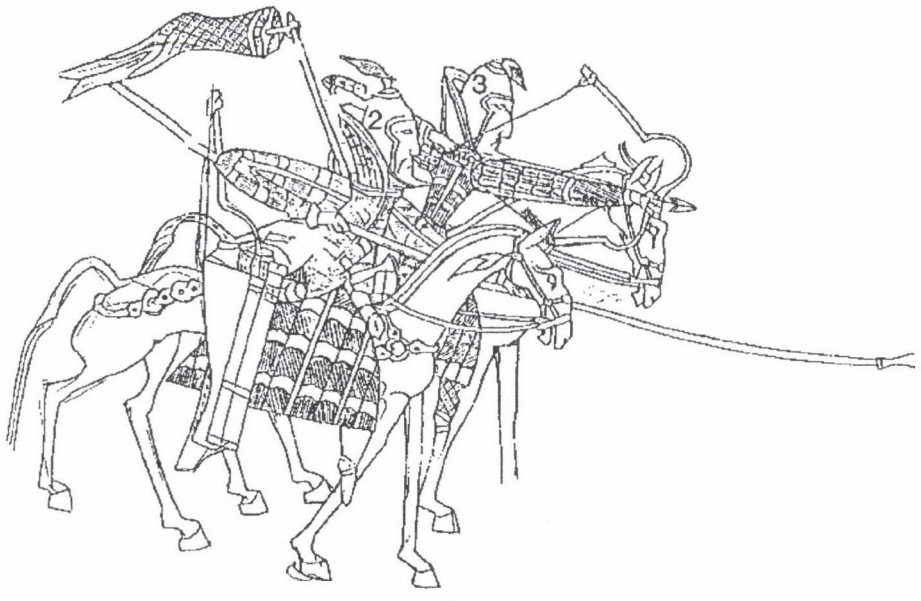
1

2

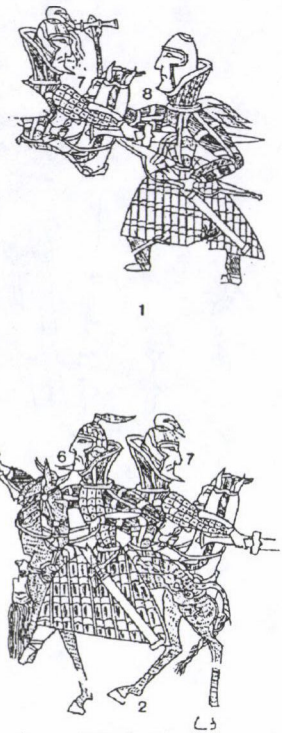
1

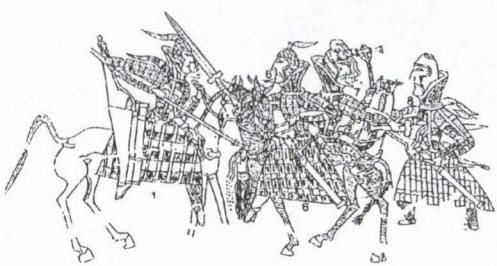
2

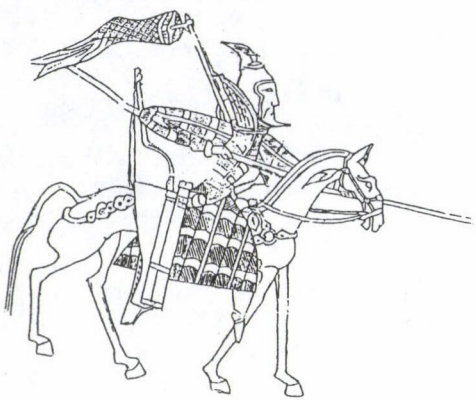
13

14

15

16

Kovács László

A KORA ÁRPÁD-KORI PÉNZÚJÍTÁSRÓL

1. Bevezetés és külföldi példák

Ismeretes, hogy a korai Árpád-kor általam vizsgált szakaszában (1000–1141)[1] némely király több érmetípust is kibocsátott. Egy érmét mindegyik uralkodó veretett,[2] hiszen az érmeverés a gazdasági szükségletek kielégítése mellett a királyi felségjogok egyik legfontosabb megnyilvánulása volt: egy országban a pénzverés bevezetése ugyanúgy presztízscélokat is szolgált, mint egy új uralkodónak saját kibocsátású érmével való jelentkezése.[3] Az érmeverés kezdetén alkalomszerű kibocsátásra is többször sor kerülhetett,[4] később, ha a király a „bemutatkozó" veretét követően további típust vagy típusokat is forgalomba hozott, akkor eljárását a korszak általánosnak vélt pénzügyi tevékenységével, a periodikus pénzújítás vagy kényszerbeváltás (*renovatio monetae, reluitio monetae, mutatio monetae*) gyakorlatával szokás a hazai szakirodalomban magyarázni.[5] Az alábbiakban a külföldi majd a magyar korabeli gyakorlatra vonatkozó nézeteket tekintem át, az utóbbiakat az előbbiek legújabb eredményeivel összevetve.

1.1. Karoling birodalom, Anglia

A Karoling birodalomban Kis Pippin király (751–768) és Nagy Károly király majd császár (768–800–814) korától kezdve a pénzcserét kapitulárék (rendeletek) sorozata szabályozta.[6] Uralomváltáskor, vagy egy pénztípusnak a birodalom egészére kiterjedő érvényesítése alkalmából, továbbá az elhasználódott régi érmék cseréje során, a lakosságnál tezaurált vagy külföldre került érmék pótlására bocsátották ki az új, nem egyszer jobb minőségű és kötelezően előírt érmeképű denárokat, éspedig leginkább a nagy országos vásárok idején, amikor a tömegesen összegyűlt kereskedők sok készpénzt igényeltek. A művelet célja tehát a pénzforgalom elősegítése, nem pedig a kincstári haszonszerzés volt. A lakosság mégis ellenállt, mert egyes vidékeken a pénzhasználatot még általában sem szokta meg, másutt pedig a régi denárok birtokosait a csere alkalmával anyagi veszteség érte. A pénzújításra ekkor még csupán a körülményektől függően néhány évenként került sor.[7]

A periodikussá vált gyakorlat legkorábbi adatai az angolszász Angliából ismeretesek, ahol Edgar király (959–975) pénzreformjának megfelelően a használatban lévő összes érmét demonetizálták, azaz kivonták a forgalomból, beolvasztották és előre meghatározott ideig (kezdetben hat, majd három évig) érvényes, „szabványos" kialakítású új denárrá verték.[8]

1.2. Csehország

A következő forrásadat Csehországból való, ahol Cosmas, a prágai székesegyház krónikaíró dékánja († 1125) a halálos ágyán fekvő II. (Jámbor) Boleslav cseh herceg (967/972–999) szájába adva örökítette meg a periodikus kényszerbeváltás újabb, évente többször is megismételt változatának bírálatát: „Tiszteld a pénzt, de takarékoskodj, tiszteld a formát. Ha az állam ugyanis túlságosan merész, a hamis pénzekkel gyorsan semmivé válhat jövedelme... Bizonyos, hogy sem szerencsétlenség, sem pestis, sem halál, sem az, ha az ellenség az egész földet rablással és tűzzel elpusztítja, nem okoz Isten népének olyan kárt, mint a pénz gyakori megváltoztatása és csalárd rontása. Mely járvány, vagy pokoli Erinnys kíméletlensége fosztaná ki, pusztítaná el, vagy tenné tönkre a kereszténységet úgy, mint az úri pénzrontás? Azok pedig, akik ezek után az igazság gyengülésével és a rosszaság megerősödésével lábra kapnak, nem hercegek, hanem tolvajok, nem Isten népének vezetői, hanem semmirekellő adószedők, a legkapzsibb, könyörület nélküli emberek, akik nem félnek a mindent látó Istentől, akik a pénznek évente háromszor vagy négyszer való megváltoztatásával az ördög csapdájába estek, hogy elpusztítsák Isten népét."[9] Bár felvetődött, hogy II. (Jámbor) Boleslav a pénzújítás ötletét bizonyos pénztípusok Angliából történt átvételével egy időben kölcsönözhette, ma már nem fogadják el a *renovatio monetae* ilyen korai csehországi meglétét. Pavel Radoměrskýnek az érmék ezüstfinomsági statisztikájára[10] épített elmélete alapján Rudolf Turek arra a következtetésre jutott, hogy a krónika valójában I. Břetislav cseh herceg (1037–1055) 1050 táján bevezetett pénzreformjának emlékét őrizte, amelyben az uralkodó egyrészt a márkarendszert honosította meg, másrészt új kincstári gyakorlatot foganatosított. Utóbbinak volt lényeges eleme a lakosságot sújtó kényszerbeváltás, valamint a következménye a nagy tömegű és sajátosan megfogalmazott érmeképű veretek kibocsátása.[11] Természetesen az is lehetséges, hogy Cosmas inkább saját kora, azaz I. Vladislav cseh herceg (1109–1118, 1120–1125) pénzügyi politikájáról fogalmazta meg lesújtó véleményét, de ez a magyarázat sem több feltételezésnél.[12] Az Angliát kivéve inkább 12–13. századból adatolt módon gyakorolt *renovatio monetae* 11. századi csehországi megléte ellen szól egyrészt a Cosmas idézett adatában említett, s az évenkéntinél is rövidebb üteme miatt feltétlenül anakronisztikus jellege, másrészt az ottani korabeli kincsek összetétele. Miközben a 10–11. századi Anglia megfelelő korú kincsleleteinek állományában oly módon ismerhető fel a *renovatio monetae* visszatükröződése, hogy 33 kincsből 15 egyetlen, további 7 pedig mindössze 2 érmetípusból állt,[13] a 11. század elejétől a 13. század 2. feléig keltezhető 40 csehországi kincs mindegyikének érmei hosszú időtávot fogtak át és több érmetípust tartalmaztak.[14] Következésképpen ha volt is (ütemezésére tekintet nélküli) pénzújítás, azt alkalmanként nem hajthatták következetesen végre, mert a lakosság megőrizte az értékesebb régi érméknek legalábbis egy részét.[15] Hogyan magyarázható viszont az, hogy a cseh uralkodók igen sok érmetípust bocsátottak ki?[16] Feltehető, hogy nem mindig az érmék értékében (súlyában és ezüstfinomságában), hanem az érmekép művészi kivitelezésében történt csak a változás. Ennek oka a korabeli pénzverés technikájában rejlett, amelynek során ugyanazon típus felső és alsó verőtöveit akár naponkénti véletlen változatossággal párosították, s elhasználódásuk mérté-

kében hol az egyiket, hol a másikat cserélték ki, vagy alkalomadtán, tehát nem periodikusan egyszerűbb volt teljesen új típust tervezni. Vagyis a nagy típusválasztéknak inkább technikai, mint a periodikus *renovatio monetae* kincstári gyakorlatában rejlő magyarázata lehet.[17]

Végül is a 11. század 2. felében Csehországban a pénzújításnak működnie kellett, de ennek üteme még aligha volt megállapodott.

1.3. Németország

Németországból korai, azaz 11. századi adat egyáltalán nem ismert. A helyzetet Gert Hatz a következőképpen jellemezte: „A *renovatio monetae* kérdését a 11. században a német viszonyokra alkalmazva nehéz megválaszolni. Biztos írásos bizonyítékai csak a 12./13. századból maradtak ránk."[18] Walter Hävernick már korábban rámutatott, hogy Karl Theodor Eheberg kísérelte meg még a 19. században a periodikus *renovatio monetae* gyakorlatát a 9–10. századi évenkénti vásárok szükségleteire alapozva feltételezni oly módon, hogy egy vásáron bevezetett pénzt a következő évben ugyanott kötelező lett volna becserélni.[19] Ilyen országos rendszer azonban nem létezett, sőt a helyi rendszer a német pénzverés tagoltsága miatt, egy nagyobb országrész városainak körzetében még később is eltérően alakult. Ezért jelenthette ki Walter Häwernick a Pfalztól a torkolatig terjedő Rajna vidéket és a hozzá csatlakozó Hessent és Westfáliát vizsgálva, „hogy ezen a vidéken a pénzújítás szabályos alkalmazása csak 1100 körül alakult ki, sőt néhány helyen csak 1100 után vált gyakoribbá. Vagyis nem a szász-frank kor e művelet virágkora, ahogyan azt Eheberg vélte, ezért a megnövekvő piaci tevékenységhez a szabályozott pénzújításnak semmi köze nem volt. Csak a következő időszakban, a helyileg korlátozott forgalmú pfennig-érmék korában, vagyis a 12–13. században vált a pénzújítás szabályszerűvé. Ezért is tűnt el a nevezett érmékkel együtt a 13. század végén, amikor a mindenütt érvényes kereskedelmi pénzek, a heller/fillér, a turnose, a sterling és az arany gulden elterjedése a helyben vert érmék kényszerbeváltását legkésőbb 1300 körül hatástalanná tette."[20] A 12. század elején mindenesetre igyekeztek kizárni az idegen vereteket a helyi forgalomból, s e korlátozás mellett határozták meg a helyi veretek időbeli korlátját is: a régit bizonyos veszteséggel kellett beváltani az újra. A kényszerbeváltást azonban nem minden kibocsátó tudta maradéktalanul végrehajtatni, mert kibocsátásainak érmeképeit a lakosság nem tudta a másokétól megkülönböztetni.[21] Walter Häwernick alapos tanulmányának adatgyűjtéséből további ismertetése helyett csak azt emelem ki, hogy forrásadatai csupán az 1140-es évektől vannak.[22] A periodikus pénzújítás 12–13. századi elterjedését és évenkénti ritmusát az ugyancsak a Rajna vidék kincsleleteit vizsgáló Wolfgang Heß is elismerte, de feltételezte korábbi előzményeit is.[23] Mégsem lehet véletlen tehát, hogy Wolfgang Hahn a 9–11. századi bajor pénzverést tárgyalva a kényszerű pénzújításnak még a létét is tagadta. Rámutatott, hogy a keresztes érmeképeken a kereszt szárai között jelentkező díszek (sziglák) változtatása elegendő volt arra, hogy az uralomváltás új érmeképi igényét kielégíthessék, sőt még erre is csak akkor került sor, ha a régi és az új kibocsátó neve azonos volt. Ugyancsak kiváltó okot jelentett pl. a gyámsági kormányzás vége, vagy a kibocsátó rangemelkedése: *dux* helyett *rex* vagy *imp* köriratváltással.

Mégis a fentiek ellenére, még feltűnő névkülönbség esetén is gyakran elmaradt a sziglák változtatása, ha pedig megtörtént, egyedi oka volt.[24] Egy másik tanulmányában Wolfgang Hahn maga is állást foglalt a periodikus pénzújítás bajorországi 12. századi kezdete mellett.[25]

1.4. Lengyelország

Noha a lengyelországi pénzújítást mindeddig nem hozták, mert időbeli eltolódása miatt nem is hozhatták fel a 11. századi Magyarországra vonatkozó feltevések alátámasztására, áttekintését a jó kutatottsága indokolja. Az ottani gyakorlat első említése Vincent Kadłubek krakkói érsek (1208–1223) krónikájában maradt fenn, éspedig III. Miesko első uralkodási időszakára (1173–1177) vonatkoztatva.[26] Mivel az állítás vitatottá vált, Stanisław *Suchodolski* önálló tanulmányt szentelt a témának, s ennek elején rámutatott, hogy a *renovatio monetae* bevezetéséhez három feltétel egyidejű fennállására volt szükség. 1/ a gazdasági fejlődés megfelelő szintje, szervezett apparátus a pénzbeváltás lebonyolításához, elégséges létszámú lakosság, megfelelő mennyiségű technikai eszköz és ezüst, 2/ a teljes érmeképek gyakori változtatása a könnyű megkülönböztetés céljából, 3/ a forgalomban lévő régi érmék beváltására elegendő új érme kiverésének lehetősége.[27] Az utóbbi pontból következett az a jelentős megállapítás, hogy a cseréhez szükséges érmemennyiség ezüst alapanyagát előre raktározni kellett, mert készletek hiányában a jelzett időben nem állhatott rendelkezésre elegendő új pénz, a forgalomban lévő csaknem összes régi veret beváltására. Ilyen esetben a műveletet el kellett halasztani, vagy ki kellett hagyni. „Nem kétséges, hogy néhány típus miért oly csekély példányszámú, nemritkán csak részben változtatott érmeképekkel. E típusokat két beváltás között bocsáthatták ki." – írta.[28] Az egyes uralkodók pénzverését és érmeleleteit áttekintve jelenthette ki, hogy I. Miesko (950–992) és Bolesław Chrobry (992–1025) típusonként oly kis mennyiségű érmét verethetett, hogy a kényszerű pénzbeváltásra csak később, Vastag Bolesław (1058–1079) és Vładisław Herman (1079–1102) uralkodása alatt kerülhetett volna sor. Mivel azonban utóbbiak összesen néhány, s ráadásul egymáshoz is hasonló érmét bocsátottak ki, periodikus pénzújítás valószínűleg ekkor sem történt.[29] III. (Ferdeszájú/Krzywousty) Bolesław (1102–1138) egymást követő érméin már megfigyelhető a teljes érmeképek változása, ugyanakkor néhány típusát a kis példányszám miatt el kell a többitől különíteni; ezek kibocsátásának nem közvetlen gazdasági oka lehetett, s ezért a pénzújításban sem vehettek részt.[30] Az 1107 utánra keltezett 2., a bizonytalan korú 3. és az 1135 utáni kibocsátásúnak vélt 4. típus érmeképei bizonyos történeti eseményeket tükrözhetnek, mégis cserére, éspedig a herceg használára kivitelezett pénzújításra készülhettek, amit átlagsúlyuk összevetése alapján is sejteni lehet. A herceg hosszú uralkodása alatt lebonyolított 3 kényszerbeváltási műveletet még nem lehet kifejlett *renovatio monetae*nak tekinteni, hiszen átlagosan több mint 10 éves periódussal lehetne számolni![31] II. (Száműzött) Vładisław rövid uralkodása alatt (1138–1146) 4 érmét hozatott forgalomba, de közülük a 3. típus talán eleve nem készült beváltási céllal,[32] nem úgy, mint a többi. Kibocsátásuk dátumát nem ismerjük ezért átlagosan 2–2.5 évenként kerülhetett sor a *renovatio monetae* műveletére.[33] Göndör Bołesław (1146–1173) uralkodásához tel-

jes biztonsággal csupán 4 típus köthető, az első kettőt valószínűleg 1157-ig, a második kettőt pedig 1157–1166 között bocsáthatta ki. A jól megkülönböztethető, s politikai események tükrözésével magyarázható érmeképű denárok mindegyike pénzújítás céljára készült, de Stanisław *Suchodolski* nem számította közéjük a herceg további 3 késői veretét, amelyeket kis példányszámuk miatt ki is zárt a *renovatio monetae* lehetőségéből. Ily módon a beváltási periódus 4–5 évre emelkedett, s gyakorlata a herceg uralkodásának végével meg is szakadt.[34] Stanisław *Suchodolski* a következő összefoglalással zárta tanulmányát: „A 11–12. századi Lengyelországban a profitszerzésre az uralkodók pénzügyi politikájában három periódus különböztethető meg. A 11. században a nominál- és a reálérték közötti különbséget szerezték meg az egyes típusok kibocsátása folyamán az érmék súlyának és ezüsttartalmának fokozatos csökkentésével. III. (Ferdeszájú/Krzywousty) Bolesław (1102–1138) uralkodása átmeneti periódus volt. Egyrészt állandóan csökkentette a finomságot és a súlyt oly módon, hogy megváltoztatta a kibocsátási szabványt (azaz megnövelte az egy fontból kivert denárok számát), másrészt megkezdte a régi érmék új pénzre történő kényszerbeváltását. A *renovatio*ra meglehetősen ritkán került sor: még nem volt megszervezett rendszer, s lehetséges, hogy kezdetben valóban csak az a szükséglet váltotta ki, hogy elkerüljék azt a veszteséget, amelyet a különböző reálértékű érmék egyidejű forgalma okozott volna. II. (Száműzött) Vladislaw (1138–1146) 1. típusának kibocsátása idején a szabvány ugyancsak fokozatosan romlani kezdett. Ettől az időtől kezdve, azaz a harmadik s egyben az utolsó periódusban (kb. 1140–1170) a pénzújításra gyakrabban került sor, s e művelet az uralkodók pénzügyi politikájának lényeges elemévé vált."[35]

2. A 11–12. századi magyar gyakorlatra vonatkozó vélemények

2.1. Bevezetés

A *renovatio monetae* cseh-, német- és lengyelországi 11–12. századi gyakorlatára vonatkozó véleményeket azért tekintettem át, mert a hazai szakirodalomban az első két területről bekövetkezett hatással szoktak számolni. Az áttekintésből kiderült, hogy az alkalmankénti pénzcseréket követően, szabályos, bár különféle ütemű kényszerbeváltásra csak a 12. században került sor. Az alábbiakban a jelenség magyarországi gyakorlatára vonatkozó feltevéseket ismertetem előrebocsátva, hogy a 11. század 2. felére sejtett meghonosodásához a fentiek alapján csak a cseh hatást lehet számításba venni. Megemlítem még, hogy a Stanisław *Suchodolski* jelzette 3 elvárás[36] közül Magyarország a 11. század közepére kettőnek bizonyosan megfelelt. A lakosság nagysága, a gazdaság színvonala, s az államszervezeti és pénzügyi apparátus már I. (Szent) István korában kialakult,[37] az ezüstbányászat is megindult, feltehetőleg Selmecbányán,[38] és megteremtődött a forgalomban lévő régi érmék beváltására elegendő új érme kiverésének lehetősége is. Ezért az alábbiakban a teljes érmeképek gyakori változtatása követelményének vizsgálatára szorítkozhattam, amely éppen a tárgyi hagyatékban követhető nyomon.

A magyarországi periodikus pénzújítás bevezetésének kora még nem tisztázott. Az összefoglaló áttekintést nyújtani kívánó Thallóczy Lajos szerint „a pénzbeváltás legelső nyomai hazánkban 1191-ig érnek föl".[39] A pénzújítás igényét

szerinte a lemezpénzek (brakteáták) 12. század végi felbukkanása és viharos elterjedése váltotta ki, ugyanis e rendszerint csak egyik oldalukon vert érmék olyan gyorsan megkoptak, hogy újakra kellett cserélni őket (pénzcsere = *cambium*). A pénzváltó hasznán (*monetagium*) kívül a kibocsátó is nyereségre akart szert tenni, ezért az uralkodók egyre gyakrabban és egyre nagyobb haszonnal kötelezték alattvalóikat a pénzváltásra.[40] Thallóczy Lajos azonban nem csak a brakteáták felbukkanását keltezte túl későre,[41] hanem tévesen kapcsolta össze elterjedésüket a kényszerű pénzújítással, ráadásul az általa bizonyíthatónak vélt gyakorlat első említésének tekintett pécsi oklevél hamisnak bizonyult.[42] A III. Béla gazdaságát tárgyaló Pauler Gyula rá is mutatott, hogy „nálunk is már egy század, ha nem már László, de bizonyosan Kálmán király ideje óta, mint Európa szerte mindenütt, évenként, sőt néha többször is, új pénzt vertek, és mindenki köteles volt a régi pénzét ez újjal, gyakrabban rosszabbal, becserélni, még pedig, mintegy az új pénz verése költségei fejében, némi veszteséggel, mi a »kamara hasznát« mint nevezék, alkotta".[43] Helyesen jegyezte meg, hogy „az úgynevezett bracteatákat inkább a pénzbeváltás következményének, mint okának tekinthetjük. Úgy látszik, László, vagy még inkább Kálmán korától kezdődik, s azóta van királyainknak az az aránylag sokféle pénze".[44] Hóman Bálint abból indult ki, hogy „pénzleleteink tanúbizonysága alapján ezt az időpontot jóval korábbra, I. András és Salamon korára kell helyeznünk".[45] Magát a pénzújítási műveletet a következőképpen vázolta: Amikor az uralkodók kevesellni kezdték a pénzverés hasznát,[46] további pénzforgalmi jövedelem után néztek, s azt a pénzújítás/kényszerbeváltás elrendelésében találták meg: azaz „...időnként — kétévente, évente, sőt évenként többször is — új pénzt bocsátottak ki, a melynek forgalomba hozatalával a régebbi kibocsátású pénz értéke devalválódott. Az alattvalók, sőt az országon keresztülutazó idegenek is, kötelesek voltak külföldi és régi pénzeiket bizonyos értéklevonással új s igen gyakran silányabb minőségű, értéktelenebb pénzre beváltani".[47] Az azonban csupán 13. századi adatokból ismert, hogy Magyarországon „az új pénz ideje (*tempus novae monetae*), vagyis a kötelező pénzbeváltás ideje évenként hat hétig tartott, március 15-től (vagy virágvasárnapjától) Szent Györgyig. Ez idő alatt a kamaraispánok, ill. embereik az egész országban szertejártak és forgalomba hozták az új pénzt, a melyet az ország minden lakosa köteles volt elfogadni, illetve a pénzbeváltási időszakban bizonyos mennyiségű új pénzt beváltani".[48] Szent György napjával, azaz április 24-vel kezdődően az új pénz is veszteni kezdett az értékéből, s ily módon az évenkénti új pénz húsvéttól húsvétig tartó forgalmi periódusát követően a legközelebbi pénzkibocsátáskor már csak fele értékben váltották be a régebbit az újabbra: pl. kettő régiért adtak egy újat.[49] Hóman Bálint elmélete olyannyira elfogadottá vált, hogy a legújabban Györffy György sem tért el tőle a rendszer működtetését illetően.[50] Miután azonban a fentiekre nézvést a 12. század végénél korábbi magyarországi írott forrás nem maradt,[51] nem elégséges csupán e késői forrásadatokból visszakövetkeztetni a 11–12. században sejtett gyakorlatra, hanem annak korabeli nyomait a több érmetípust kibocsátott magyar királyok pénzverésének ránk maradt emlékeiben kell megkeresni. E munka jelenleg csupán a kutatási helyzet felvázolását eredményezhette, ugyanis gyakran azt sem ismerjük, hogy egy-egy uralkodó hány érmetípust veretett, s nem tudjuk felállítani

érméik sorrendjét sem, pedig a periodikus pénzújítás menetében az egymást váltó érméknek mindenkor jól megkülönböztethetőknek kellett lenniük.[52] Az érmekorpuszokban szereplő, s egy-egy uralkodó teljes érmeverését megjelenítő típusmennyiség azonban bizonytalan, már Hóman Bálint rámutatott arra, hogy önálló besorolást nyertek bélyegváltozatok (= verőpárváltozatok) és hibrid veretek[53] is, s „ha minden ily változatot külön fajnak tartanánk, sokkal több éremfajt kapunk, mint a mennyit XII. századi uralkodóink — az évi pénzkibocsátás rendszere mellett — verethettek".[54] Az alábbiakban az I. (Szent) István és II. Béla uralkodási ideje (1000–1141) közötti magyar királyok pénzverését a lehetséges pénzújításra vonatkozó nézetek szempontjából tekintem át.[55]

2.2. I. (Szent) Istvántól Péterig (1000–1046)

I. (Szent) István király (1000–1038) ugyan több érmetípust veretett, de kibocsátásait nem a pénzújítás igénye, hanem a pénzverés megindításának többszöri nekirugaszkodása magyarázhatja: van olyan vélemény, amely szerint a királyi pénzverde kétszakaszosan és nem is egyazon helyen működött: az elsőben, 1000 és 1020 között a gyártás még csupán alkalomszerű és kevéssé fejlett volt, s ez idő alatt 3 típusban (H3, H2 és H4)[56] mindössze néhány (tíz)ezer denárt gyártott, majd a másodikban, azaz 1015 után, rendszeresen s fejlettebb keretek között millió számra bocsátotta ki a közismert H1 típusú denárait.[57] Ez a típusválaszték azonban egyelőre bizonyítatlan, s nem megoldott az érmesorrend kérdése sem. Időközben egyre elfogadottabbá vált az a nem kizárólagos vélemény, hogy I. (Szent) István a LANCEA REGIS köriratú denárt (H2) a talán már 1000 karácsonyán megkezdett, és 1001. január 1-re befejezett koronázási szertartása alkalmára, vagy kevéssel azt követően bocsáthatta ki, s később is alkalomszerűen verettethette tovább e korlátozott forgalmúnak mutatkozó érmét. Hagyományosan obolusnak nevezett, s országa határain belül és kívül egyaránt széleskörűen elterjedt denára (H1) forgalomba hozatalának[58] időpontja még nem tisztázott, van képviselője a H2-vel való csaknem egyidejű, és a csak 1015–1020 tájára tehető fellépésének is. Említett esetleges további denárainak elismerése még várat magára.

1. táblázat

I. (Szent) István érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint.

A rövidítések feloldása: *A*: hiteles sírlelet, *B*: feldúlt temetőből való szórványlelet, *C*: temetőásatás közöletlen lelete, *D*: településásatási lelet, *E*: kincslelet, *F*: lelőhelyes szórványlelet

I. Szent István érméi (db)							
Típus	**A**	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**Össz.**
H1	128	7	1	2	71	12	221
H1a	6	2			6	1	15
H1b	6	2				1	9
H1c	1						1
H2	1	1			42	1	45
?H3							
?H4							
H?	37	9	1	2	78	12	139
Össz.	**179**	**21**	**2**	**4**	**197**	**27**	**430**

A magyar érmészek felfogása szerint a hátlapján +BRESLAVVA CIV(ITAS) köriratú típus (H3) csupán utánveret, míg a korábban ugyancsak utánveretnek tekintett obolusrajzú, de nehezebb denársúlyú típus (H4), amennyiben hiteles kibocsátása beigazolódik, feltételesen a H2 és a H1 forgalmi ideje közötti hiányt töltötte volna be.[59] I. (Szent) István király érmefajtái kibocsátásának mennyiségi arányait leleteinek megoszlása is jelzi: a H1 típusból 385,[60] a H2-ből 45 szerepel kárpát-medencei teljességre törekvő adatgyűjtésemben,[61] miközben a H3 és H4 hiánya egyelőre a magyar veretként való besorolásuk legnagyobb nehézsége.

Véleményem szerint a H3 és H4 denár jelenleg nem vehető számításba, a forgalmi pénznek tekinthető H2 pedig alkalmi kibocsátása és csekély ismert példányszáma alapján semmiképpen sem állhatott csereviszonyban kölcsönös ritkaságuk miatt a H3 és H4 denárral, míg éppen gyakorisága miatt a H1 típussal sem.[62] A H1 jelzetű denárt a forgalomból csak I. András uralkodásának elején vonhatták ki, amit a sírleletekben a H8 típussal való gyakori közös előfordulása bizonyít (*9. táblázat*[63]), s a kincsleletek szerint pedig a lakosság még I. (Szent) László uralkodásának idejéig is őrizte példányait (*10. táblázat*).

Első királyunk trónjának örököse, Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) viszont olyannyira egyetlen érmetípust (H6) veretett, hogy nem lehet különbséget tenni uralkodása első (1038–1041) és második (1044–1046) szakaszában kibocsátott érméi között sem.[64] Ugyancsak egyérmés (H7) volt Aba Sámuel (1041–1044) is, így a pénzújítás kérdése először I. András pénzügyi politikájával kapcsolatban vetődhetett fel.

2.3. I. András, Béla dux és I. Béla (1046–1063)

I. András (1046–1060) ugyanis az I. (Szent) István H1 jelzetű érméjének érmeképeit másoló, s ezért joggal elsőnek tekintett H8 típusú veretét követően egy újabbat (H9) is forgalomba hozatott. Ennek ránk maradt példányait (vö. *2. táblázat*) a korábbi szakirodalomban három külön típusként kezelték, mert a megfigyelhető körülnyírás mértéke szerint az eredeti 17 mm átmérőjű érmék mellett egy-egy 14, ill. 10 mm átmérőjűre csökkent példányokból álló csoportját is elkülöníteni vélték (H9 = CNH 12–14).

2. táblázat

I. András érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint

I. András érméi (db)							
Típus	A	B	C	D	E	F	Össz.
H8	138	3	4		395	1	541
H9	96	4	3		1100	6	1209
H?	20	4	2	2	28	1	57
Össz.	**254**	**11**	**9**	**2**	**1523**	**8**	**1807**

Ez a felfogás úgy alakult ki, hogy Réthy László még csupán e méretkülönbségeket jegyezte meg,[65] Jeszenszky Géza viszont már úgy magyarázta a H9 példátlan mértékű körülnyírását, hogy I. András vagy inkább Salamon uralkodásának zavaros idejében a köznép az eredetileg nagyobb és nehezebb pénzérméket

(CNH 12) azért csonkította meg, hogy egy könnyebb pénzlábhoz igazítsa azokat (CNH 13–14), miközben a lenyírt érmeszélekből nem kis nyereségre tett szert.[66] Hóman Bálint arra gondolt, hogy I. András tudatosan törekedett a pénzláb növelésére és a pénz értékének csökkentésére, s a pénzújítás vélt korabeli cseh gyakorlatából következtetett úgy, hogy a 11. században „először Csehországban, s nem sokkal utóbb nálunk is I. András és Salamon korában a periódusonként való pénzújítás vagy kényszerpénzváltás rendszere lépett életbe".[67] Az „Európa szerte csak Csehországban" kimutatható újdonságra való gyors reagálást nem tekintette véletlennek, hiszen „I. András leánya és Salamon nővére, Adelhaid hercegnő, a morva Vratiszlávnak, a későbbi cseh királynak volt felesége. E rokoni kapcsolat magyarázza meg a cseh rendszer magyarországi meghonosodását".[68] Úgy találta, hogy a csekély leletszámból rövid forgalmi idejűnek ítélt H8 (CNH 11) típusú denár még az elődeiénél (H1, H6, H7) is könnyebb pénzláb alapján készült, s bár a nehezebb H9 (CNH 12) követte, kevés forgott belőle teljes súlyban, mert a H9 leletpéldányainak többsége körülvágottan bukkant fel. Ez „a csonkítás — tömeges előfordultát figyelembe véve — sem a pénzverők ügyetlenségének, sem egykori pénzhamisítóknak és csalóknak rovására nem írható. Minden jel arra mutat, hogy ezeket az obolusokat már a királyi pénzverdében a kibocsátás előtt megcsonkították. Valószínű, hogy a korábban teljes nagyságban forgalomba hozott pénzt is beváltották s azután megcsonkítva újra forgalomba hozták".[69] A kincstári manipulációk feltételezése mellett természetesen azt sem zárhatta ki, hogy a kereskedők vagy a magánszemélyek is körülvághatták a kezükhöz került ép érméket.[70] I. Andrásnak a pénzei körülnyíratásával végrehajtott értékcsökkentő eljárásáról vallott nézetét Hóman Bálint később is fenntartotta,[71] sőt Günter Probszt még 1958-ban is változtatás nélkül vette át.[72] Feltevését jóval később Györffy György utasította el,[73] viszont Gedai István még a legújabban is azt jelentette ki, „hogy I. András rendelte el a pénzek eleinte kétévenkénti, majd évenkénti beváltását új pénzre".[74] Az ütem jelzése azért is meglepő, mert Hóman Bálint nem állapította meg az I. András korában bevezetni vélt pénzújítás periódusát, hiszen uralkodása idejére csak primitív formában meghonosított változatát, a körülnyírást keltezte.[75] Nem véletlen, hogy a *renovatio monetae* kérdését önálló munkában tárgyaló Stanisław *Suchodolski* I. Andrással kapcsolatosan e gyakorlattal szintén nem számolt.[76] Megjegyzendő, hogy miután fentebb kiderült, hogy a periodikus pénzújítás műveletét I. András korában nem lehetett cseh környezetből kölcsönözni, hiszen ott sem működött ekkor még, Hóman Bálint feltevése azért sem volt szerencsés, mert a cseh pénzverés a magyartól teljesen eltérő módon fejlődött. Ezt több, gyakran párhuzamosan tevékenykedett hercegi, ill. időnként királyi és hercegi pénzverde (Brno, Mělník, Olomouc, Plzeň, Podivín?, Prága, Vyšehrad, Znojmo) párhuzamos tevékenysége, valamint nagy számú típus, típusváltozat kibocsátása jellemezte. Így mind az első magyar királyokkal egy időben hatalmon volt cseh hercegek, mind pedig a részben apósával, majd sógorával párhuzamosan uralkodott II. Vratislav (1054–1061–1086–1092) oly nagy számú érmetípust veretett,[77] hogy azzal a magyar kibocsátás tempóját még I. (Szent) László korában sem lehet összevetni! Igen tanulságos az I. András uralkodási idejére utaló *terminus post quem*-ű 2 csehországi kincs összetétele is: az 1004–1055 közé keltezhető 4 kg érmét tartal-

mazott želčany kincsben 22, az 1012–1055. évek közül való 3000 példányos prágai kincsben 18 típust számláltak össze,[78] vagyis a következetes pénzbeváltást a kincsleletek cseh környezetben sem tükrözték, mert nem is tükrözhették.

A magyarországi leletanyagra vonatkozó adatgyűjtésem tanúsítja, hogy fennmaradt példányszáma nyomán, s Hóman Bálint megfigyelésével szemben, a H8 forgalma nem lehetett lényegesen kisebb sem elődei (H1, H6, H7) összesített, sem utóda (H9) forgalmánál,[79] s azt a kincs-, főleg pedig a sírleletek igazolják, hogy a H1, H6, H7 és a H8 típusú veretek egy időben is forgalomban voltak, nyilvánvalóan az I. (Szent) István király halálát követő évtized zavaros viszonyai között, s legalább az I. András uralkodásának elején bekövetkezett rendteremtés befejezéséig (*9–10. táblázat*). A H8 és a H9 cseréjének dátumát azonban nem tudjuk meghatározni, de együttes forgalmuk nem túl gyakori régészeti bizonyítékai (*9–10. táblázat*) meggyőzően tanúsítják, hogy a H8 következetes kiváltása a H9 révén vagy nem is volt a király törekvése, vagy nem járt sikerrel. Ráadásul amennyire a nem éppen megfelelő arányú ép példány alapján végzett méréseim eredménye elfogadható, akkor a H8 és a H9 átlagsúlya nem is tért el lényegesen egymástól,[80] vagyis cseréjükre nem kincstári, hanem politikai okból kerülhetett sor, mintegy a H1 és a H8 kapcsolatával jelzett konszolidálási folyamat lezárultán. A H8 és a H9 csaknem egyenlő átlagsúlya cáfolja Hóman Bálintnak azt a feltevését is, hogy a nagy súlykülönbségük váltotta volna ki a nehezebb H9 körülnyírásának ötletét. Éppen ellenkezőleg, nemcsak a király H9 típusú, s a körülnyírást — de egyáltalán nem a feltételezett tudatos mérethatárok közötti új érmenagyságokat kialakítani sejtett csonkítást — valósággal sugalló, elődeiétől lényegesen különböző érmeképű[81] veretének, hanem saját korábbi, valamint elődei és utódai csaknem összes típusának számos példánya, ha nem is a H9-nél megfigyelt s egyelőre megindokolhatatlan arányban,[82] elszenvedte ezt a barbár súlycsökkentést. Mindkét típus (H8–H9) viszonylag rövid ideig volt használatban, a sírleletek ugyanis Salamon (*9. táblázat*), a kincsek pedig I. (Szent) László koráig (*10. táblázat*) való forgalmát jelzik.

A periodikus pénzújítás megléte elleni további érvnek tekinthető, hogy a királlyal csaknem egy időben országló Béla dux 10–12 évi hercegsége idején (1048/1050 körül – 1060. december 6.) megelégedett egyetlen típus (H11) kibocsátásával, s az a leletek tanúsága szerint szabadon forgott együtt királyi bátyja mindkét típusú veretével, bár önálló kincslelete is előfordult (*9–10. táblázat*).[83] Cserére azért sem volt szükség, mert az ép érmék átlagsúlya igen közel állt egymáshoz.[84] Nem lehet véletlen az sem, hogy Béla királyként is egyetlen típus (H12) kibocsátására szorítkozott, amely a leletek tanúsága szerint annak ellenére forgott együtt saját hercegi, s ritkábban I. András vereteivel, hogy érmeképei az előzőkétől nem különböztek, s átlagsúlya mindannyiuknál lényegesen kisebb volt.[85] Ez a súlycsökkentés azonban „nem tekinthető a szorosabb értelemben vett »*mutatio monetae*«nek. Trónváltozáskor az új uralkodó mindig új pénzt veretett s gyakorta nem a korábban vert pénzek pénzlába alapján. Béla is így tett, de új könnyű pénzei rövid uralkodása idején azonos pénzláb alapján verettek."[86] Nem lehetetlen, hogy elődei érméinek körülnyírása még uralma alatt is folytatódott. A forgalmi veszteség elkerülésére I. Béla bizonyára kezdeményezte a pénzcserét, de a fentebbiek szerint, azt nem sikerült következetesen végrehajtatnia. Csak kincsleletek bizonyítják a

H12 jelzetű denár I. (Szent) László korába is benyúló forgalmát (*10. táblázat*). Mindössze tehát egyetlen érmét kibocsátó pénzverésének emléke még egy évszázad múltán is fennmaradt. Igaz, az emlékezés tárgyát, miszerint „...pénzt veretett, nagy érméket színtiszta ezüstből, ...egész életében nem változtatta meg a pénz értékét",[87] a korábbi elfogadó véleménnyel[88] szemben, Györffy György a legújabban az apa helyett a fia, I. Géza korához kötötte.[89] A leírás azonban egyikük pénzverésére sem illik, mert jelen ismereteink szerint sem I. Béla, sem I. Géza érméit nem különböztette meg a nagyságuk vagy finomságuk elődeik vagy utódaik vereteitől,[90] s Györffy György is a beszámoló további részletei alapján alkotta meg álláspontját.[91] Magam azonban éppen a korabeli gyakorlatra nem jellemző *„mutatio moneta"* kifejezés használata miatt valószínűbbnek tartom, hogy e szöveg különböző korú információk szövedékeként állt össze, s a személyi vonatkozása egyelőre eldönthetetlen.

I. András király tehát nem vezethette be a periodikus pénzújítást, és a H9 típusú denárainak a korabeli veretekénél lényegesen nagyobb mennyiségű és mértékű körülnyírását sem lehet a *renovatio monetae* primitív formájú kezdeményezésének tekinteni. A H8–H9 egyelőre nem meghatározható időponttól számítható cseréjét nem hajtották végre maradéktalanul.

2.4. Salamon, Géza dux és I. Géza (1063–1077)

Az 1053-ban született, s 1063-ban gyermekként trónra lépett Salamon nevében a 6 évvel idősebb felesége irányította a kormányzást, bizonyíthatóan beleértve a pénzügyeket is.[92] Nem véletlen tehát, hogy Salamon érméinek a magyar pénzverés korábbi típusaitól elkülönítő sajátosságait — így a király térdalakjának vagy csupán koronás fejének ábrázolását, továbbá a H17 hátlapi feliratának 3 vízszintes sorba rendezését — a kutatás közvetlen német hatással magyarázta, amely a Judit kíséretében sejthető német pénzverő mester(ek) kezemunkája által öltött testet.[93] Ennek tudatában jelentette ki Györffy György, hogy a „pénzújítás bizonyára nem az egyetlen reform volt, amit Judit királyné német mintára a magyar udvarban meghonosított,"[94] sőt hozzáfűzte: „a tényleges periodikus pénzújítás...csak Salamon alatt honosodott meg Magyarországon; amint az az új veretek számából következtethető, a király nevében Judit királyné kétévenként veretett új pénzt."[95]

Salamon pénzpolitikája azonban nem ítélhető meg ilyen biztonsággal, mert érmetípusainak száma, sorrendje és keltezése egyaránt vitatható. Miután a kutatástörténeti áttekintést korábban már közreadtam,[96] itt csak arra utalok, hogy Gohl Ödön, Jeszenszky Géza és Hóman Bálint tévesen önálló típusként kezelte a H17 (CNH 22) valójában nem is létező határok közé szoríthatónak ítélt méretváltozatait (CNH 22–22a–22b), s emiatt a király 6 kibocsátásával számolt (H14–H17 = CNH 19, 20, 21, 22, 22a, 22b). Hóman Bálint világosan meg is írta, hogy a király „tízévi uralkodása alatt öt ízben bocsátott ki új pénzt (a hatodik kibocsátás már Géza korára esik) – a mi kétévenkénti rendszeres pénzújításra mutat".[97] Véleményét még 1958-ban is elfogadólag idézték.[98] Györffy György is átvette ezt az álláspontot, de annyiban módosította, hogy a H14 félsúlyú obolusát (H– = CNH 19a) is önállónak értékelve már 7 érmetípust feltételezett, s ezt az általa elismer-

ten is bizonytalan sorrendű típusszámot a király uralkodásának hosszával összevetve szintén a kétévenkénti pénzújítás bizonyítékának ítélte.[99] Mindkettejük érvelésében szerepet játszott az az ugyancsak Gohl Ödön és Hóman Bálint képviselte feltevés, hogy Salamon az utolsónak tekintett érméjét (H16) nem uralkodása (1063 ősze; koronázás 1064 húsvétja – 1074 tavasza) idején, hanem már I. Géza és I. László királysága alatt, a pozsonyi várba zárva (1074 nyara – 1080 dereka vagy vége) verette. Miután az utóbbi elmélet általam megkísérelt régészeti bizonyítása vagy cáfolata egyaránt sikertelen maradt,[100] az érmék típusszámát és sorrendjét tekintve Huszár Lajos óvatos véleményét tanácsos követni, amely szerint a király mindössze 4 érmefajt (H14–H17) hozott forgalomba, s azokat is csupán trónjának birtoklása idején. Ez a leegyszerűsített álláspont azonban bizonytalanságokat takar mind az érmetípusokat, mind méreteiket és állapotukat, mind pedig a sorrendjüket illetően. A típusválaszték azért nem végleges, mert eddig besorolatlan változatok meglétéről is tudunk.[101] Az elfogadott típusok sír-, ill. kincsleletekben való együttes előfordulását vizsgálva pedig arra a megállapításra jutottam, hogy nincs kellő alapja annak, hogy eltérjünk a hagyományos, ám minden bizonyítékot nélkülöző H14–H17 sorrendtől annak hangsúlyozásával, hogy e bizonytalan sorrendben a H16 helye teljességgel ismeretlen. Itt azonban arra is utalnom kell, hogy a nagyobb H14 és a kisebb H15 veret előlapjának érmeképe annyira hasonló volt,[102] hogy a pénzújítás elvei szerint semmiképpen sem válthatták volna egymást. Ráadásul az így kényszerűségből négyre csökkentett típusválaszték nem minden tagja készülhetett a kényszerbeváltás céljára, hiszen a véletlenül ránk maradt példányok igen eltérő mennyiségűek. A szinte lappangó, s a tárgyalt időszak egyik legritkább veretének tekinthető H16 teljes biztonsággal zárható ki a cseréből, de gyakoriságát tekintve a H14 és H15 sem vethető össze a király legelterjedtebb, H17 típusú érméjével.

3. táblázat

Salamon érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint

	Salamon érméi (db)						
Típus	**A**	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**Össz.**
H14	47	2	2		34	2	87
H14/15			1				1
H15	26	2		1	19	1	49
H16	2						2
H17	99	6	8	9	792	13	927
H?	13	4	5	1	4	3	30
Össz.	**187**	**14**	**16**	**11**	**849**	**19**	**1096**

Ezért még az sem biztos, hogy a Salamon 10–11 éves uralkodási ideje és 6–7 típusa alapján feltételezett kétévenkénti pénzcsere helyett csupán 4 típussal számolva 2–2.5, hárommal pedig 3–3.5 évenként kerülhetett-e új kibocsátásra a sor.[103] A beváltást viszont nem követelhették meg vagy végezhették el következetesen, mert a sírleletek a gyakoribb előfordulású H14 és H17 típusnak I. (Szent) László (*9. táblázat*), a kincsek pedig Kálmán koráig (*10. táblázat*) fennmaradt

forgalmát bizonyítják, a szóban forgó érmefajták egymástól, ill. az utódokétól különböző átlagsúlya ellenére.[104] Mivel pedig az eldöntetlen sorrendhez, s a kevés példányon mért átlagsúlyhoz a bizonytalan ezüstfinomság, valamint a típusok eltérő mennyisége is csatlakozik, e sok óvatosságra intő tényező miatt a pénzcseréjével kapcsolatos kincstári törekvés célja sem állapítható meg. Ezért a *renovatio monetae* gyakorlata mellett és ellen is hozhatók fel érvek: mellette a több típus tulajdonképpeni létezése, továbbá a H17 jelzetű denár két, bár kevésbé hiteles kincsben való nagyobb mennyiségű egyedüli előfordulása,[105] végezetül az a tény, hogy a H14–H17 érmeképei ugyan alapvetően különböznek Salamon király összes elődjének vereteitől, mégis az egymáshoz hasonló zárt csoportjuk miatt aligha tükrözhettek eltérő eseménytörténeti hátteret,[106] vagyis kibocsátásuknak kizárólag financiális oka lehetett. A fentieknek ellene szól viszont az, hogy a számításból kizárható H16-on kívüli H14–H15–H17 hármasból kettőnek kifejezetten hasonló érmeképe volt, vagyis a H17 típusnak mindenképpen a másik kettő közé kellett ékelődnie. Azt viszont fentebb jeleztem, hogy az eltérő mennyiségi adatok nem utalnak arra, hogy a ritkább H14 vagy a H15 típust a H17 teljes cseréje igényével hozhatták volna forgalomba. Ellene szól továbbá még a nem periodikus kincstári célú pénzújítás meglétének az is, hogy a Salamon királyságával párhuzamosan 10 évig (1064 január – 1074 nyara) uralkodott Géza dux — apja nyomdokán haladva — csupán egyetlen érmetípust veretett (H18),[107] sőt királyként sem biztos, hogy nem így járt-e el. Amennyiben a H19 és a H20 önálló kibocsátásnak tekintendő,[108] akkor az utóbbi rendkívüli ritkasága miatt semmiképpen sem készülhetett pénzcsere céljára. Amúgy is nehezen képzelhető el, hogy a hasonló érmeképű H18, H20 és H19 sorozatban váltotta volna egymást!

Összegzésképpen tehát elmondható, hogy Salamon uralkodása alatt megkezdődött a régi érmék ritka és rendszertelen cseréje, amelyet a pénzleletek bizonysága szerint nem sikerült következetesen végrehajtani. Géza hercegi minőségében nem, sőt talán királyként sem élt ezzel a jövedelemszerző lehetőséggel.

2.5. I. (Szent) László (1077–1095)

Hóman Bálint monográfiáját követően rögzült, hogy I. (Szent) László „már számolt a periódusonként való kényszerpénzújításnak a külföldön meggyökeresedett és András idején hazánkba is utat talált rendszerével. Tizenkilenczévi[109] uralkodása alatt tíz éremfajt bocsátott forgalomba, tehát — mint Salamon — kétévenként élt a pénzújításban rejlő jövedelmi forrás kihasználásával. A pénzújításból húzható váltási jövedelmet élvezte, de nem használta azt fel — legalább is rendszeresen nem — alacsony nyerészkedési célokra. Pénzeinek súlya és finomsága mutatja, hogy nemcsak megelégedett a kor felfogása szerint jogos pénzverési illetékkel, hanem a kétévi pénzkibocsátás rendszerét a pénzláb megjavítására is felhasználta".[110] Hóman Bálint e kétéves ütemezésnek megfelelően sorba is rendezte a király vereteit, amelyek közül a második típus (H23) példányain megfigyelte az I. András H9 jelzetű denáránál tapasztalthoz hasonló körülnyírást. Ez a csonkítás „előfordul szórványosan a következő érmefajoknál (H29, H25, H22, H28, H30) és tetőpontra jut a (H24) sz. éremben...A csonkítás eredetét — tekintettel a körülnyírt példányok nagy számára — ezeknél is, mint I. András pénzeinél, a

királyi pénzverőben kell keresnünk."[111] Mivel a pénzújítás rendszeres körülmények között ismétlődött, Hóman Bálint feltette a kérdést: milyen külső körülmények kényszeríthették a királyt arra, hogy „hirtelenében és bármi úton-módon", vagyis a pénzverdében történő „hivatalos" érmecsonkítással kíséreljen meg többletjövedelmet szerezni? A választ a keltezett érmesorrendből kapta meg: váratlan háborús költségeket kellett az uralkodónak előteremtenie. 1079-ben apósa, Rudolf sváb herceg, német ellenkirály (1077–1080) melletti kiállásakor IV. Henrik császárral (1056–1084–1105) szemben (H23), 1091–92. fordulóján pedig a horvát, kun és orosz hadjáratok céljára (H24).[112]

Hóman Bálint nagy hatású elmélete mindmáig érvényben maradt.[113] Gondolatmenetének két összefonódó ága közül a kétévenkénti pénzújítást bizonyított tényként fogadták el, az érmesorrendet viszont többen is kétségbe vonták. Mint ahogy Hóman Bálint a Réthy László ajánlotta sorrenden változtatott, az övét Jeszenszky Géza, Rádóczy Gyula és Egri János dolgozta át. Az egymást váltó elméletek az elődök véleményének cáfolatára épültek, de elfogadható új eredményre mindeddig nem jutottak. A vegyes többérmés sírleletek érmeegyütteseiből, valamint az egyáltalán értékelhető kincsleletek állományából a jelenlegi adatok birtokában magam sem tudtam a régi feltevések valamelyikének elfogadása, vagy új sorrend felállítása mellett dönteni. Csupán azt vázolhattam, „hogy a H21, H22, H29 után a H23, H24, H25 következhetett egyelőre ismeretlen sorrendben, majd a H26–H27 és a H29–H30 talán egymást követő, de páronként meg nem állapítható sorrendű kettőse".[114] Mindebből következik, hogy a kétéves keltezési rendszer és pénzújítás feltételezett változatai, beleértve a sajátomat is, egyelőre elfogadhatatlanok (*4. táblázat*).

4. táblázat

I. (Szent) László érméinek időrendje különféle szerzők szerint.

A rövidítések feloldása: Hóman: *Hóman Bálint* 1916, 196–197, 230–231 (3. jegyz.); Jeszenszky: *Jeszenszky Géza:* Szent László korabeli magyar éremlelet és tanulságai. Numizmatikai Közlöny 38–39 (1939–1940, 29–31; Rádóczy: *Rádóczy Gyula:* I. László pénzeinek korrendi meghatározása metrológiai alapon. Az Érem 24 (1968) 4; Egri: *Egri János* 1992, 8–13 (114. jegyz.); Kovács: *Kovács László* 1994 (1. jegyz.)

Verési év	Hóman	Jeszenszky	Rádóczy	Egri	Kovács
1077	H21	H21	H21	H21	H21
1079	H23	H22	H24	H22	H22
1081	H29	H24	H25	H26	H29
1083	H25	H29	H30	H29	H23–H25
1085	H22	H23	H28	H27	H23–H25
1087	H28	H25	H22	H23	H23–H25
1089	H30	H26	H23	H28	H26/H27
1091	H24	H27	H26	H30	H26/H27
1093	H26	H28	H29	H25	H28/H30
1095	H27	H30	H27	H24	H28/H30

Mivel még nem végleges a típusok sorrendje és emiatt a keltezése sem, továbbá az érmék átlagos ezüstfinomságának ingadozása sem ismert, ezért csupán

a változó átlagsúlyokra[115] hagyatkozva a pénzújítást kiváltó okokat sem lehetett meghatározni. Az érmeképek változásainak eseménytörténeti indoklásai sem meggyőzőek, ezért azok inkább financiális igényre jöhettek létre.[116] A király nem minden érmetípusa készülhetett a teljes csere lebonyolítására, ugyanis a H30 lényegesen, a H28 pedig jelentősen ritkább társainál (*5. táblázat*),[117] ezért az sem lehetetlen, hogy pénzújítási céllal 2–3 évenként csupán 8 típust bocsátottak ki.

5. táblázat

I. (Szent) László érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint

I. Szent László érméi (db)							
Típus	**A**	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**Össz.**
H21	13		1		90		104
H21/22				1			1
H22	45	5			70	3	123
H23	15	1			440		456
H24	62	3		1	240	1	307
H25	32	2			752	1	787
H26	17	1	1		203	1	223
H27	60	2	1		606	3	672
H28	34	4			15	3	56
H29	44	2			199	1	246
H30					14	1	15
H?	33	8	9	2	28	21	101
Össz.	**355**	**28**	**12**	**4**	**2657**	**35**	**3091**

Ezek sírleletei (*9. táblázat*) a király érmefajtáinak sokkal szorosabb együttforgását jelzik más uralkodók pénzeivel mint a kincsek, amelyek teljes bizonyossággal tanúsítják, hogy I. (Szent) László veretei legtöbb elődje pénzei kíséretében előfordulnak, másrészt még II. István idejében is a földbe rejthették őket (*10. táblázat*). A *renovatio monetae* további bizonyítékának tekinthető, hogy 3 olyan kincset is ismerünk, amely több-kevesebb hitelességgel a király egytípusú, H27 fajú érméiből állt (*10. táblázat*).[118]

Összefoglalásul kimondható, hogy I. (Szent) László uralkodása alatt minden bizonnyal működhetett a talán már periodikus kényszerbeváltás, de ennek ütemét a szükséges adatok bizonytalansága, ill. hiánya miatt egyelőre nem lehet megállapítani.

2.6. Kálmán, II. István és II. Béla (1095–1141)

I. (Szent) László utódai alatt lényeges változás következhetett be a pénzújítás gyakorlatában, ezt a változást azonban csak sejteni tudjuk. Ennek az az oka, hogy nem lehet meghatározni az egyes uralkodók által veretett érmetípusok számát, mivel minden bizonnyal már Kálmán idején megindult a királynév nélküli, anonim denárok kibocsátása. Éppen Hóman Bálint alkotta meg a Kálmán és III. Béla között uralkodó királyok érmeválasztékának névvel jelzett és anonim veretekből összeállított rendszerét, azt is kimondhatta, hogy „az éremfajok száma azt bizonyítja, hogy Szent László két közvetlen utóda, hozzá hasonlóan, kétévenként bocsátott ki új pénzt, de II. Béla óta, már a XIII. században is szokásos évi pénz-

újítás vált rendszerré."[119] Bár az anonim denárok általa javasolt, királyok szerinti csoportosítását a magyar érmészet nem fogadta el,[120] a reá épített elmélet felülvizsgálat nélkül nyert polgárjogot.[121]

Ha Kálmánnak csupán a vitathatatlanul saját nevével jelzett érméit emeljük ki a neki tulajdonított denárok sorából, azaz a H31–H43 közül a H31–H34, H37–H38, H40–H41 típusú denárokat, valamint a valószínű H35 és H39 jelzetűeket,[122] akkor ez a felsorolt 10 veret a király uralkodásának 21.5 éve (1095. július 29. után – 1116. február 3.) alatt valóban a kétévenkénti pénzújítás üteméhez közelít, hiszen a kétéveshez 11, az évenkéntihez 21 veretét kellett volna regisztrálnunk.[123] Azonban e veretek némelyike semmiképpen sem készülhetett a pénzbeváltás céljára, ugyanis a többinél jóval ritkábban fordul elő: ilyennek kell tekintenem a H35 és a H37, de talán a H38 és a H32 jelzetű denárokat is (*6. táblázat*).

6. táblázat

Kálmán érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint

	Kálmán érméi (db)						
Típus	**A**	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**Össz.**
H31	7	2			497		506
H32	5				50	2	57
H33	9	2			171	3	185
H34	6				190		196
H35	13					3	16
H36							
H37	18	1				2	21
H37/38		1					1
H38	24	3			20	1	48
H39	5				296	3	304
H40	5				117		122
H41	9	2			263	2	276
H42							
H42a	3	1				1	5
H43							
H?	34	8	3	2	111	10	168
Össz.	**138**	**20**	**3**	**2**	**1705**	**27**	**1905**

Ily módon azonban csak 6–8 hiteles típus pénzújítási célra történt kibocsátásával számolhatunk. Mivel bizonytalan, bár valószínű, hogy a csupán numizmatikai változatok nem tekinthetők önálló kibocsátásnak, az anonim denárok között kell lappangania a hiányzó 3–5, illetve 13–15 típusnak. Ha tehát a névmegjelölés nélküli, de hasonló érmeképekből válogatunk,[124] akkor további 5 érmefajta (H42a, H76, H84, H95, H98)[125] beszámításával a kétévenkénti periódus megkívánta 11–13 típus közelébe jutnánk ugyan, de az ilyen eredményt semmiféle külső bizonyíték nem támasztaná alá. Ráadásul a pótolt 5 típus gyakoriságának ismerete nélkül hiba volna mindőjüket a periodikus pénzújítás céljára kibocsátottnak tekinteni. Az egymást váltó típusok kincstári begyűjtése továbbra sem volt maradéktalan, ezt az amúgy is csökkenő mennyiségű sírmelléklet már csak halványan (*9. táblázat*), az ugyancsak kevés kincslelet (*10. táblázat*) összetétele viszont még erőteljesebben tanúsítja. A sorrend, az átlagsúly, az ezüstfinomság meghatározatlansága

és az egyenetlen példányszám okozta nehézségekről I. (Szent) László pénzverésénél írottak Kálmán vereteire is érvényesek, hiszen a korábbi vélemények, és saját anyaggyűjtésem alapján is csupán pénzverése kezdetét kísérelhettem meg meghatározni úgy, hogy az első vereteként valószínű H31 denárt, s a H33, H35 és a H38 ismeretlen sorrendű hármast követően a kibocsátási sorrend homályban maradt.[126] Ha tehát Kálmán uralkodása alatt anonim denárok pénzújítás céljára való kibocsátásával is számolunk, akkor a két- és egyéves vagy éppen más (!) periódus gyakorlatának feltevése között nem lehet dönteni.

Ha a fenti módon II. István vereteit is áttekintjük, akkor uralkodásának csaknem pontosan 15 éve (1116. február – 1131. március 1.) alatt kétévenként összesen 8, évente 15 denárt kellett volna veretnie.[127] Nevével jelzett érméje azonban mindössze 4 van (H44–H47),[128] s talán ötödikként hozzájuk sorolható még a H54 is.[129] Gyakoriságuk azonban lényeges különbségeket mutat: a H46 biztosan, a feltételezett H54 pedig bizonyára elkülönült a többi, egyébként szintén kis példányszámú érmefajtától (*7. táblázat*).

7. táblázat

II. István érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint

	II. István érméi (db)						
Típus	**A**	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**Össz.**
H44	6	1			75		82
H44a							
H45	9	1			106	1	117
H45a							
H46							
H47	2	1				1	4
H47a	7	1	1		201		210
H48						2	2
H?	5	1	2	1	1363	5	1377
Össz.	**29**	**5**	**3**	**1**	**1745**	**9**	**1792**

Ha tehát legfeljebb 3 pénzújítási célra kibocsátott érméje jöhet számításba, akkor a kétéves periódushoz 8, az egyéveshez 15 típusnak ugyancsak az anonim denárok között kell meghúzódnia. A fentebb vázolt módszerrel azonban már csak további 2 érmefajta besorolásával számolhatunk,[130] s ez a mennyiség a periódus megállapításához elégtelen. A korábban használatos bizonyító anyagból a sírleletek már hiányoznak, a szóba jöhető 2 kincslelet pedig II. István érméinek együttes, ill. elődjével közös forgalmát jelzi (*10. táblázat*), hagyományosan tanúsítva a kényszerű pénzcsere következetlenségét. Miután a király vereteinek száma, sorrendje, átlagsúlya[131] és színezüsttartalma még Kálmán vereteiénél is kevésbé meghatározott, példányszáma egyenetlen, ill. csekély, a periodikus pénzújítás valószínű gyakorlatának ütemezése még csak nem is körvonalazható.

II. Béla csaknem 10 éves (1131. április 28. – 1141. február 13.) uralkodása alatt a kétévenkénti pénzújítással 5, az évenkéntivel 10 denárt bocsáthatott ki.[132] Nevével jelzett vereteinek száma azonban csak 4,[133] csekély példányszámuk (*8. táblázat*) viszont nem irányadó, mert olyan kincsekben is előfordultak, amelyek anonim denárokat is tartalmazván kimaradtak adatgyűjtésemből.

8. táblázat

II. Béla érmeleleteinek származási módja érmetípusai szerint

	II. Béla érméi (db)						
Típus	**A**	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**Össz.**
H49	26	3				1	30
H50	9	5				1	15
H50a							
H51							
H52							
H53	1	1				1	3
H54	8	1				2	11
H?	11	8	1	2	16	7	45
Össz.	**55**	**18**	**1**	**2**	**16**	**12**	**104**

E veretek körében a hasonlóság szerinti válogatás is csődöt mond,[134] de elemezhetetlenek a további, csupán hézagosan rendelkezésünkre álló adatok is (*9–10. táblázat*).[135] Mindebből következik, hogy a II. Béla kori periodikus pénzújítás részleteiben egyelőre nem vizsgálható.

2.7. Visszatekintés

Felvetődhet a kérdés, van-e egyáltalán értelme a hasonló érmeképek alapján történt válogatásnak? A válasz nagyon bizonytalan,[136] bár egyéb módszerrel olyan eredményre jutottam, amely akár ki is egészítheti a fentebb írottakat. Más kiindulási alapból, nevezetesen a petőfalvi (Peteni, jud. Covasna, Románia) és a zabolai (Zăbala, jud. Covasna, Románia) telepített székely/magyar falvaknak a 12. század közepétől használatba vett köznépi temetőjében feltárt érmeanyaga elemzéséből feltételesen II. Géza és III. Béla uralkodási ideje közé lehetett besorolni a következő anonim denárokat: H76, H112, H117a, H127, H140, H149, H150a, H164, H167, H171.[137] Amint a felsorolásból kiderül, a Kálmán és II. István pénzveréséhez feltételesen csatlakoztatott anonim denárok (H76 H79, H84 H88, H95, H98 H105, ill. H171–173, H179–180) közül csupán a H76 és H171 (és hibridjei) szerepeltek a következő félévszázadra sejtett veretek között, tehát a két csoportosításnak lehet, más módszerrel tovább ellenőrzendő valóságtartalma is!

Hóman Bálint lesujtó véleménye szerint a II. István uralkodása alatt megindult pénzromlás II. Béla utolsó vereteinél ért a tetőpontra, s az érmék átlagsúlyának és ezüsttartalmának csökkenésében fejeződött ki,[138] ezért „II. Béla, a tehetetlen vak király, pénzverése elrettentő példája a középkori pénzverési visszaéléseknek, a királyi *hamispénzverésnek*".[139] Véleménye nyomán vált általánossá az a felfogás, hogy ez a tendencia beilleszkedett az európai pénzromlási folyamatba, amely II. Béla vagy még inkább II. Géza (1141–1161) uralkodásától kezdődően jelentkezett, amikor is a vert ezüst inkább csak váltópénzként szolgált, az igazi értékpénz pedig a veretlen ezüst, a súly szerint mért és finomság szerint meghatározott ezüstrúd volt.[140] Mivel azonban II. Bélát illetően Hóman Bálint sorrendben a H97, H54, H82, H100, H102 típusú, a bizonytalan meghatározású H54 kivételével anonim denárokra építette gondolatmenetét,[141] elfogadásával szemben egyelőre az óvatosság ajánlatos.

2.8. A Kárpát-medence sír- és kincsleletei

Hogyan viszonyulnak a fenti áttekintés eredményeihez a Kárpát-medence sír- és kincsleletei?

A sírleletek között ritkák azok, amelyekben ugyanazon uralkodó eltérő típusú veretei vagy több kibocsátó érméi láttak napvilágot, s még ezek számát is csökkentenem kellett, hiszen a meghatározhatatlan példányt is tartalmazó, tehát finoman keltezhetetlen síregyütteseket el kellett hagynom. Hogy a maradékról ítélni lehessen, a következő arányokat kell szem előtt tartanunk: anyaggyűjtésem 1667 érméje 1371 sírból származik, ezek közül 126 volt többpénzes (9.19 %). E 126 temetkezésből 38-ban ugyanazon típusból volt több példány (2.77 %), további 32 csontváz érméi közül pedig legalább egy-egy meghatározhatatlan kibocsátójának bizonyult (2.33 %), vagyis csupán 56 értékelhető többpénzes temetkezés maradt; az összes síradatnak mindössze 4.08 %-a (*9. táblázat*)! Bármennyire csekély is ez az arány, mégsem lehet lemondani véletlenszerűen összeállt alkotóelemeinek áttekintéséről, mert a korabeli pénzújítás hatékonyságának ez az egyik lehetséges becslési módja. Amint azt az egyes uralkodók pénzverését tárgyalva fentebb kifejtettem, az így kiválasztott sírmellékletek tanúsága szerint a beváltást soha nem sikerült következetesen elvégezni. Mivel a többpénzes temetkezésekre a 2 különféle típusú pénz adása volt a jellemző (44+5 esetben), 3 típust pedig mindössze 7 alkalommal mellékeltek, feltételezhető, hogy a falusi hétköznapi pénzforgalomban sem sokkal több típus vett egyszerre részt, hiszen a hozzátartozók abból emelték ki a halottnak mellékelt, egyformán értékesnek ítélt vereteket.[142]

A kis számú sírlelet összetételénél jóval kevésbé hiteles nagy darabszámú kincsek vizsgálatánál merülhet fel inkább az a gyanú, hogy nem az elrejtésük idejében forgott pénzállomány összetevőit jelzik, hanem tarkaságuk a hosszú, netán nemzedékeken keresztül ívelő gyűjtésük következménye volt (*10. táblázat*). A kincsleletek ugyanis az érméknek a sírokban megfigyelt hosszú használati idejéhez hasonló, de még inkább megnyúlt forgalmára engednek következtetni, hiszen egyes példányaik akár több évtizeddel későbbi zárópénzű kincsek alkotórészeiként is ránk maradtak. A leletek jelzése szerint I. (Szent) István érméi még I. Géza kori kincsekbe is bekerültek, míg Aba Sámuel és I. András érméi a Salamon, Péteré, Béla duxé, I. Béláé és I. Gézáé az I. (Szent) László, Salamoné és Géza duxé a Kálmán, I. (Szent) Lászlóé a II. István, s esetleg a II. Béla, Kálmáné és II. Istváné pedig a II. Béla uralkodása alatt elásott kincseknek is összetevői maradtak. Ha egy-egy olyan viszonyszámmal jellemezzük a kincsek gyakoriságát, amelyet királyonként az uralkodása idejére keltezhető kincsek számát az uralkodási éveivel elosztva kaphatunk, akkor a 18 uralkodási évére jutó 17 kincsből nyert 0,94-dal I. (Szent) László kora mutatkozik a leggazdagabbnak (*11a. táblázat*). Ez az időszak azonban más szempontból is kiemelkedőnek látszik. A kárpát-medencei kincsekben 14 és 1 között változott a magyar érmék típusszáma,[143] s szemlátomást I. (Szent) László korától szaporodtak meg a gazdag típusválasztékú kincsek, bár a csupán egyetlen típusúakat tartalmazók jelentős része is az ő uralkodási idejéből származtatható (*11b. táblázat*).[144] Az értékelés nehézségére utal, hogy míg a gazdag típusválaszték a pénzújítás elleni, az egytípusú összetétel viszont mellette szóló érvként használatos. Nem segíti a tisztánlátást az sem, hogy a király utódai alatt a kincsek száma

megritkul, s miközben a nagy típusválaszték fennmarad, az egytípusú állomány eltűnik, holott éppen egy ellentétes folyamat nyomára számíthatnánk.

3. Összefoglalás

Befejezésül tehát megállapítható, hogy az uralkodónként több érmetípus kibocsátásából kikövetkeztetett, rendszertelen ütemű(?) pénzújítást inkább cseh, mint német hatásra Salamon király vezethette be, s I. (Szent) László uralkodása alatt alakulhatott ki a periodikus (kétévenkénti?) váltásnak a tanulmányozott időszakban teljes következetességgel soha nem működött rendszere. Mivel utódai érméivel kapcsolatban ma még igen sok a bizonytalanság, egyelőre nem állapítható meg, hogy ez a rendszer élt-e, s ha igen: meddig élt tovább. Kérdés az is, hogy a vizsgált időszak határa, 1141 előtt egyáltalán kialakult-e az éves ütemű pénzújítás hazai gyakorlata?

TÁBLÁZATOK

9. táblázat (2 részben)

A Kárpát-medence köznépi és **templomkörüli** temetőinek többpénzes sírjai zárópénzük fiatalodó sorrendjében rendezve. A rövidítések feloldása: *Aba*: Aba Sámuel, *Gd*: Géza dux, *Gr*: I. Géza, *Bé*: II. Béla, *t/db*: a sírban talált magyar érmetípusok száma / a sírban talált összes érme darabszáma. A típusszámba nincsenek beszámítva a változatok, ill. a bizonytalan típusok, ha az uralkodónak meghatározható típusát is tartalmazta a sírlelet.

A lelőhely neve	sírszám	I. István			Péter			Aba	I. András			Béla dux/rex			Salamon				t/db
		H1	H1a	?	H6	H6a	?	H7	H8	H9	?	H11	H11/12	H12	H14	H14/15	H15	H17	
1. Szabolcs	19.	2	1																2/3
2. Batajnica	31.	1			1														2/2
3. Magyarhomorog	66.	2			1														2/3
4. Magyarhomorog	120.	2			1														2/3
5. Magyarhomorog	155.	1			2														2/3
6. Magyarhomorog	173.	1			1														2/2
7. Szomotor	64.		1			1													2/2
8. Pétervására	2.			1			1												2/2
9. Székesfehérvár	2.			4			1												2/5
10. Biharkeresztes	36.				1			1											2/2
11. Magyarhomorog	199.	2						1											2/3
12. Csanytelek	17.				1				1										2/2
13. Ellend-I	254.	1							1										2/2
14. Magyarhomorog	114.	1			1				2										3/4
15. Magyarhomorog	121.				2				2										2/4
16. Magyarhomorog	132.	1							1										2/2
17. Magyarhomorog	136.				1				3										2/4
18. Pécs-Somogy	49.	1							1										2/2
19. Püspökladány	160.				1				1										2/2
20. Sorokpolány	55.	1							1										2/2
21. Várfalva	28.	2				1			2										3/5
22. Csanytelek	23.			1						1									2/2
23. Gáva	10.								1	1									2/2
24. Magyarhomorog	31.			1							1								2/2
25. Magyarhomorog	37.			1							1								2/2
26. Rácalmás	604.						1				1								2/2
27. Várfalva	35.								1		1								2?/2

A lelőhely neve	sírszám	I. István			Péter			Aba	I. András			Béla dux/rex			Salamon				t/db
		H1	H1a	?	H6	H6a	?	H7	H8	H9	?	H11	H11/12	H12	H14	H14/15	H15	H17	
28. Bijelo Brdo	107.								1					1					2/2
29. **Esztergom**	24.									2		13		17					3/32
30.Magyarhomorog	405.												1	1					2?/2
31. Rezi	4.								1			8		48					3/57
32. Sarkadkeresztúr	90.											1		1					2/2
33. Sarkadkeresztúr	126.											1		1					2/2
34. Szeged-Szőreg	25.											1		1					2/2
35. Tiszalök	15.											1		1					2/2
36. Kiskunfélegyháza	40.												1		1				2/2
37. Sárrétudvari	13.														1	1			2?/2
38. Biharkeresztes	95.														1		1		2/2
39. Sarkadkeresztúr	41.									1							1		2/2
40. Szentkirály	20.											1					1		2/2
41. Halimba	638.														1			1	2/2

		Salamon		Gd	Gr	I. (Szent) László						Kálmán				Bé	
		H 14	H 17	H 18	H 19	H 21	H 22	H 26	H 27	H 28	H 29	H ?	H 31	H 33	H 35	H 38	H 49	
42. Magyarhomorog	289.			1	1													2/2
43. Magyarhomorog	452.				1	1												2/2
44. Sarkadkeresztúr	5.			1	1	2												3/4
45. Sarkadkeresztúr	21.				1	1												2/2
46. Oroszlámos	1/1903.					1	1											2/2
47. Püspökladány	409.					1	1											2/2
48. Deszk-D.	207.							1	1									2/2
49. Oroszlámos	2/1903.	1					1		1									3/3
50. Mezőberény	43.		1				1				5							3/7
51. Magyarhomorog	288.						1				2							2/3
52. Szeged-Szőreg	13.										1	1						2?/2
53. **Madar**	38.									1						1		2/2
54. **Moraván**	130.												1			1		2/2
55. **Kaposvár-61. út**	501.														6		8	2/14
56. **Moraván**	54.													1			1	2/2

10. táblázat (A: Nr.1–26, B: Nr. 27–45, ld. a köv. lapokon; megjegyzés: a táblázat B. részlete technikai okokból átrendezve): A Kárpát-medence 1000–1141 közötti kincsleletei zárópénzük sorrendjében; a hitelesnek tekinthető kincsek neve **kövérrel** írva. A rövidítések feloldása: *AS*: Aba Sámuel, *Bd*: Béla dux, *Br*: I. Béla, *Gd*: Géza dux, *idegen*: nem magyar veret, *mh*: meghatározatlan veret, *típusok*: a kincs érmetípusainak száma: nincsenek beszámítva a változatok, ill. a bizonytalan típusok, ha az uralkodónak meghatározható típusát is tartalmazta a kincs, ?: valószínűleg több érme volt, +: biztosan több érme volt, *k*: környéke.

Lelőhelyek: 1. Nagyharsány; 2. Szabadka; 3. Lámkerék; 4. Baksa; 5. Visonta; 6. Bögöt; 7. Vác; 8. Budapest–XXII; 9. Felsőfalu; 10. Jászberény; 11. Alsólendva; 12 Jászberény–Borsóhalom; 13. Kiskunhalas; 13. Ism. (Moson m.); 15. **Hódmezővásárhely;** 16. Nyitraludány; 17. Apagy; 18. Ism. (Dunántúl); 19. Ism. (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.); 20. Kiskunlacháza; 21. Ism. (Nyitra m.); 22. Nagytapolcsány; 23 **Dömsöd**; 24. Gecse; 25. Székesfehérvár; 26. Ism. (Baja k.).27. Ism. lh. (Magyarország); 28. Ism. lh. (Magyarország); 29. Biharszentandrás; 30 Hort; 31. **Gölle**; 32. **Badacsonytomaj**; 33. **Magyarfráta**; 34. Somogyvár; 35. Torda; 36. Ism. lh. (Szerém m.); 36. Ism. lh. (Felvidék); 38. Siófok; 39. Kisasszonyfa; 40. Ism. lh. (Székesfehérvár k.); 41. Andornaktálya; 42. Ism. lh. (Bács m.); 43. **Mosonytétény**; 44. Garamszentbenedek; 45. Homoródszentpál

10. táblázat

Lelőhelyek	I. István				Péter		AS	I. András			Bd	Br	Salamon				Gd	I. Géza		I. László				idegen	mh	összesen	típusok
	H1	H1a	H2	H?	H6	H?	H7	H8	H9	H?	H11	H12	H14	H15	H17	H?	H18	H19	H20	H21	H23	H25	H29				
1.			42																					31		75?	1
2.	+					+																				?	2
3.						1																				1+	1
4.	+						+																			275+	2
5.	13				3		2																			18?	3
6.	7				4		1	6	14																	32?	5
7.	+				2	+	+			+																200?	4
8.				48			40	52		20																2000?	4
9.				+			+			+														+		200+	3
10.				27	3		2			8																40+	4
11.											129															129+	1
12.											596	72														668	2
13.											1	8														9?	2
14.											163		6													169?	2
15.	25					58	1	326	1072				1		59											1542	6
16.				3			1	5	14		1		2	10	227											263?	8
17.															82											82	1
18.															218											218?	1
19.															1											1+	1
20.															1											1	1
21.												2	+	+	+	+	3									5+	5
22.	2										18	1			191		1569	27	2						45	1857+	6
23.											10	5	20	9	2	4				1						51	6
24.																		2		29						31+	2
25.															1						33					34?	4
26.	24	6					4	6				1	2							21	54	27	132	4	12	298+	10
	71	6	42	78	12	59	51	395	1100	28	918	89	31	19	782	4	1577	29	2	51	87	27	132	4	57		

		Lelőhelyek																		Össz.
		27.	28.	29.	30.	31.	32.	33.	34.	35.	36.	37.	38.	39.	40.	41.	42.	43.	44.	45.	
Péter	H6											1									1
Bd	H11											3									3
Salamon	H14											3									3
	H17											9			1						10
Gd	H18		1									334			2						337
I. Géza	H19											144									144
	H20											4									4
I. (Szent) László	H21				2							35	1		1						39
	H22	+			1	18					15	18	2	5	11						70
	H23					18					41	276	7		11		+				353
	H24	+			88						14	121	11		6		+				240
	H25		97	9		54						368	2				+				530
	H26			161			10						12		114			67			364
	H27				19		30	120	185	48		24	39		123		+	18			606
	H28					14							1								15
	H29										14	5	2		13						34
	H30														1			13			14
	H?												28							+	28
Kálmán	H31														28	45		424			497
	H32																+	50			50
	H33															87		84			171
	H34															11		179			190
	H38																	20			20
	H39																	296			296
	H40																	117			117
	H41																	263			263
	H?																		111	+	111
II. István	H44																	75			75
	H45																	106			106
	H47a																	201			201
	H?																		1363		1363
II. Béla	H?																			16	16
idegen				1		1					2	7									11
mh															66	+			253		319
összesen		?	98?	171	110	105	40	120	185?	48?	86?	1632?	105+	200+	377?	150+	?	1913	1474?	16+	
típusok		2	2	2	4	4	2	1	1	1	4	14	9	1	11	3	5	14	2	3	

11. táblázat

A lelőhely neve	db	tól–ig	k/u	t	A lelőhely neve	db	tól–ig	t
1. Nagyharsány	75+	1000–1038	0.03	1	1. Ism. lh. (Felvidék)	1632+	1038–1095	14
2. Baksa	275+	1000–1044		2	2. **Mosonytétény**	1913	1077–1131	14
3. Visonta	18?	1000–1044	0.40	3	3. Ism. lh. (Székesf. k.)	377?	1063–1116	11
4. Szabadka	?	1000–1046		2	4. Ism. lh. (Baja k.)	298+	1000–1095	10
5. Lámkerék	1+	1038–1046	0.66	1	5. Siófok	105?	1077–1095	9
6. Bögöt	32?	1000–1060		5	6. Nyitraludány	263?	1000–1074	8
7. Vác	200?	1000–1060		4	7. **Hódmezővásárhely**	1542	1000–1074	6
8. Budapest–XXII.	2000?	1000–1060		4	8. Nagytapolcsány	1857+	1000–1077	6
9. Felsőfalu	200?	1000–1060		3	9. **Dömsöd**	51	1048–1095	6
10. Jászberény	40+	1000–1060		4	10. Bögöt	32?	1000–1060	5
11 Alsólendva	129?	1048–1060	0.43	1	11. Ism. lh. (Nyitra k.)	5+	1060–1077	5
12. **Jászberény-Borsóhalom**	668	1048–1063		2	12. Ism. lh. (Bács m.)	?	1077–1116	5
13. Kiskunhalas	9?	1048–1063	0.66	2	13. Budapest–XXII.	2000?	1000–1060	4
14. **Hódmezővásárhely**	1542	1000–1074		6	14. Jászberény	40+	1000–1060	4
15. Nyitraludány	263?	1000–1074		8	15. Vác	200?	1000–1060	4
16. Ism. lh. (Moson m.)	169?	1048–1074		2	16. Székesfehérvár	34?	1063–1095	4
17. Apagy	82?	1063–1074		1	17. **Gölle**	105	1077–1095	4
18. Ism. lh. (Dunántúl)	218?	1063–1074		1	18. Hort	110	1077–1095	4
19. Ism. lh. (SzSzB m.)	1+	1063–1074		1	19. Ism. lh. (Szerém m.)	86?	1077–1095	4
20. Kiskunlacháza	1	1063–1074	0.64	1	20. Visonta	18?	1000–1044	3
21. Nagytapolcsány	1857+	1000–1077		6	21. Felsőfalu	200?	1000–1060	3
22. Ism. lh. (Nyitra k.)	5+	1060–1077	0.66	5	22. Andornaktálya	150+	1095–1116	3
23. Ism. lh. (Baja k.)	298+	1000–1095		10	23. Homoródszentpál	16+	1077–1141	3
24. Ism. lh. (Felvidék)	1632+	1038–1095		14	24. Baksa	275+	1000–1044	2
25. **Dömsöd**	51	1048–1095		6	25. Szabadka	?	1000–1046	2
26. Székesfehérvár	34?	1063–1095		4	26. **Jászberény-Borsóhalom**	668	1048–1063	2
27. Gecse	31+	1064–1095		2	27. Kiskunhalas	9?	1048–1063	2
28. Ism. lh. (Magyarország)	98?	1064–1095		2	28. Ism. lh. (Moson m.)	169?	1048–1074	2
29. Ism. lh. (Magyarország)	?	1077–1095		2	29. Gecse	31+	1064–1095	2

A lelőhely neve	db	tól–ig	k/u	t	A lelőhely neve	db	tól–ig	t
30. Biharszentandrás	172?	1077–1095		2	30. Ism. lh. (Magyarország)	98?	1064–1095	2
31. Hort	110	1077–1095		4	31. Biharszentandrás	172?	1077–1095	2
32. **Gölle**	105	1077–1095		4	32. **Badacsonytomaj**	40	1077–1085	2
33. **Badacsonytomaj**	40	1077–1095		2	33. Ism. lh. (Magyarország)	?	1077–1095	2
34. **Magyarfráta**	120	1077–1095		1	34. Garamszentbenedek	1474?	1077–1131	2
35. Somogyvár	185?	1077–1095		1	35. Nagyharsány	75+	1000–1038	1
36. Torda	48?	1077–1095		1	36. Lámkerék	1+	1038–1046	1
37. Ism. lh. (Szerém m.)	86?	1077–1095		4	37. Alsólendva	129?	1048–1060	1
38. Siófok	105?	1077–1095		9	38. Apagy	82?	1063–1074	1
39.Kisasszonyfa	200?	1077–1095	0.94	1	39. Kiskunlacháza	1	1063–1074	1
40. Ism. lh. (Székesfehérvár k.)	377?	1063–1116		11	40. Ism. lh. (Dunántúl)	218?	1063–1074	1
41. Ism. lh. (Bács m.)	?	1077–1116		5	41. Ism. lh. (SzSzB m.)	1+	1063–1074	1
42. Andornaktálya	150+	1095–1116	0.14	3	42. Kisasszonyfa	200?	1077–1095	1
43. **Mosonytétény**	1913	1077–1131		14	43. **Magyarfráta**	120	1077–1095	1
44. Garamszentbenedek	1474?	1077–1131	0.14	2	44. Somogyvár	185?	1077–1095	1
45. Homoródszentpál	16+	1077–1141	0.10	3	45. Torda	48?	1077–1095	1

A Kárpát-medence 1000 és 1141 közé keltezhető kincsleletei elrejtésük (a), ill. típusmennyiségük (b) sorrendjében. A kövérrel nyomott sorok a többékevésbé hiteles adatokat jelzik. A rövidítések feloldása: db: a kincs idegen és meghatározhatatlan veretekkel is kiegészített érmeszáma,?: valószínűleg több érme volt, +: biztosan több érme volt, -tól -ig: a kincs legkorábbi érméjét kibocsátó uralkodó első, ill. a legkésőbbit kibocsátó utolsó uralkodási éve, k/u: egy uralkodó királysága idején elrejtett kincsek száma/az uralkodási éveinek száma, t: a magyar veretek típusszáma, m: megye, k: környéke, SzSzB: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Székesf.: Székesfehérvár, ism. lh: ismeretlen lelőhely

JEGYZETEK

[1] Az alábbiakban minden hivatkozás nélkül használtam fel az 1994. május 16-án a TMB-nek átadott és 1995. október 11-én megvédett akadémiai doktori disszertációmat: vö. *Kovács László*: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Budapest 1994.

[2] Valószínűleg a kutatás elégtelenségének következménye, hogy a tanulmányozott korszakot követő bő félévszázadban uralkodott III. István (1162–1172), IV. István (1163) és III. László (1204–1205) magyar királyoknak mindeddig egyetlen biztos veretét sem ismerjük, ld. *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest, 1979, 39, 42.

[3] *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916, 169–170; hasonlóan: *Huszár Lajos*: Szent István pénzei. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I–III. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest 1938, II: 337; *Hóman Bálint*: Magyar történet. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. I–IV. Budapest 1941[7], I: 214. stb; a legújabban: *Stanisław Suchodolski*: Noch einmal über die Anfänge der ungarischen Münzprägung. Wiadomości Numizmaticzne 34 (1990) = Polish Numismatic News 5 (1991) 164–176.

[4] Pl. *Stanisław Suchodolski* 1990, 174–176 (3. jegyz.).

[5] Pl. *Hóman Bálint* 1916, 412 (3. jegyz.).

[6] A pénzcserét és a régi denárok használatának tilalmát 781, 794, 809, 818/819, 823–825, 829, 832, 864. és 865. évi rendeletek írták elő: *Stanisław Suchodolski*: Renovatio monetae in Poland in the 12th century. Wiadomości Numizmaticzne 5 (1961) = Polish Numismatic News (Wrocław – Warszawa – Kraków) 1 (1961) 58: 7. jegyzet.

[7] *Stanisław Suchodolski* 1961, 58 (6. jegyz.); vö. *Karl Theodor Eheberg*: Ueber das ältere deutsche Münzwesen und die Hausgenossenschaften besonders in volkswirtschaftlichen Beziehung. Mit einigen bisher ungedruckten Urkunden über die Strassburger Hausgenossen. Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen (Leipzig) II:5 (1879) 65–69; *A. Luschin von Ebengreuth*: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. München – Berlin 1926[2], 260–264; *Arthur Suhle*: Die Muenze von den Anfängen bis zur europäischen Neuzeit. Leipzig 1969, 100, 105.

[8] *Stanisław Suchodolski* 1961, 59 (6. jegyz.); *Stanisław Suchodolski*: Początki mennictwa w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej (Beginnings of coinage in Central, Eastern and Northern Europe). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971, 254; *Michael Dolley*: The coins. In: The archaeology of Anglo-Saxon England. Ed. by David M. Wilson. London 1976, 358; *Ruth Mazo Karras*: Early twelfth-century Bohemian coinage in light of a hoard of Vladislav I. American Numismatic Society, Museum Notes (New York) 30 (1985) 204.

[9] Nagy Károlynak fiához, Pippinhez intézett fiktív szavait tolmácsolta a halálos ágyon fekvő II. (Jámbor) Boleslav fiának III. (Vörös) Boleslavnak (999–1002): „Dilige denarium, sed parce, dilige formam. Res enim publica, licet si nimis audacta, per formam nummismatis falsam cito erit ad nihilum redacta...Certe nulla clades, nulla pestilencia nec mortalitas nec non, si hostes totam terram rapinis, incendiis devastarent, magis populo Dei nocerent quam frequens mutacio et fraudulenta peioracio nummi. Que pestis aut que infernalis Herinis inclemencius spoliat, perdit et attenuat christicolas quam fraus in nummo herilis? Atqui post hec senescente iusticia et invalescente nequicia surgent non duces, sed fures, non rectores populi Dei, sed nequam exactores, avarissimi sine misericordia homines, Deum omnia cernentem non timentes, qui ter vel quater in anno monetam mutando erunt in laqueum diaboli ad perdicionem populi Dei.": *Jaroslav Pošvář*: Nálezy mincí a renovatio monetae (Renovatio monetae et les trouvailles de monnaies). Numismatický Sborník (Praha) 3 (1956) 144: 4. jegyzet; *Ruth Mazo Karras* 1985, 205–206: 51. jegyzet (8. jegyz.); vö. *A. Luschin von Ebengreuth* 1926, 261 (7. jegyz.). A fordításban Jankovich B. Dénes és Bóna István volt segítségemre, amit ezúton is megköszönök.

[10] Az ilyen vizsgálatok eredményeivel kapcsolatos óvatosság szükségességére, ill. a korábbiak eredményeivel való csaknem összevethetetlenségére rámutatott: *Ruth Mazo Karras* 1985, 194–203 (8. jegyz.).

[11] *Rudolf Turek*: K úloze české mince v období denárovém (Zur Rolle der böhmischen Münze in der Denaren-Epoche). Numismatické Listy (Praha) 34 (1979) 161; vö. *Pavel Radoměrský*: Peníze Kosmova věku (1050–1125). Numismatický Časopis (Praha) 21 (1952) 109–116, 164; *Jiří Sejbal*: Dějiny peněz na Moravě (Die Geldgeschichte von Mähren). Blok 1979, 41–42, 117–118; *Ruth Mazo Karras* 1985, 204: 46. jegyzet (8. jegyz.).

[12] *Ruth Mazo Karras* 1985, 206 (8. jegyz.).

[13] *Ruth Mazo Karras* 1985, 205 (8. jegyz.).

[14] A Jaroslav Pošvář által összegyűjtött 60 db és 4894 db (ill. 4 kg) között változó darabszámú kincsekben a következő érmetípus mennyiségeket találták: 150, 60, 55, 41, 34, 24, 19, 17, 14, 10, 8, 6 típus (1x–1x), 27, 20, 15, 13, 5, 2 típus (2x–2x), 22, 18, 11, 4 típus (3x–3x), 3 típus (4x): *Jaroslav Pošvář* 1956, 153–155: 1–2. táblázat (9. jegyz.). Tehát gyűjtése idején egyetlen olyan csehországi kincs sem volt ismert, amelyben kizárólag egytípusú érmék láttak volna napvilágot!

[15] *Jaroslav Pošvář* 1956, 264 (9. jegyz.); vö. *Jiří Sejbal* 1979, 41–42, 117–118 (11. jegyz.). *Ruth Mazo Karras*, aki tanulmányában egy I. Vladislav (1109–1118, 1120–1125) kori kincsleletet dolgozott fel, rámutatott azon metrológiai adatok hiányosságaira, amelyeken a jelenleg elfogadott cseh érmekronológia és a csillapodó pénzrontás elmélete alapult, s úgy vélte, hogy szilárd metrológiai vagy forrásbeli meglapozás nélkül az új pénz kényszerű elfogadásával járó periodikus pénzújítás elméletét megrendíti az a tény, hogy oly sok kincs, oly bő típusválasztékot tartalmazott: *Ruth Mazo Karras* 1985, 209 (8. jegyz.). Lengyelországban Marian Gumowski volt hasonló véleményen, de korábban *Stanisław Suchodolski* éppen a csehországi viszonyokra hívatkozva utasította el a azt. A kincsek tagadhatatlan típusgazdagságát azzal magyarázta, hogy a *renovatio monetae* hiányosan, csak a piacokon vagy más olyan helyeken hajtották végre, ahol nagy tömeg gyűlt össze, azonkívül számolnunk kell a hivatalosan a forgalomból kivont régi érmék szándékos elrejtésével is: *Stanisław Suchodolski* 1961, 58 (6. jegyz.).

[16] II. Vratislav a hercegsége (1061–1085) alatt 4–7, a királyi koronázását követően (1085–1092) viszont csak 1 típust veretett, viszont II. Břetislav (1092–1110) 2–3, II. Bořivoj (1100–1107) 4, Svatopluk (1107–1109) 3, I. Vladislav (1109–1118) 8, II. Bořivoj (1118–1120) 5, I. Vladislav (1118, 1120–1125) 12 típust: *Stanisław Suchodolski* 1961, 69 (6. jegyz.). A csak bizonyos részletekben eltérő változatokat jóval kisebb számú típusba vonta össze: *František Cach*: Nejstarší české mince. I: České denáry do mincovní reformy Břetislava I. Praha 1970; II: České a moravské denáry od mincovní reformy Břetislava I. do doby brakteátové. Praha 1972, No. 345–562. A túlságosan kis példányszámban ránk maradt típusok nem szolgálhattak a teljes érmemennyiség cseréjét szándékozó pénzújítás céljára, ezért II. Vratislav és II. Břetislav alatt egy érmetípus 3–7 évig, II. Bořivoj I. periódusa alatt mintegy 2 évig maradhatott a forgalomban, majd Svatopluk és I. Vladislav 1. periódusa alatt 1 évig, II. Bořivoj és I. Vladislav 2. periódusa folyamán pedig mindössze félévig. foroghatott egy-egy típus. Évenkénti kettőnél gyakoribb pénzújítás ezidőben sem volt, s erre is csupán 1118 után került először sor, amely feltevés talán nem kategórikusan mond ellent prágai Cosmas fentebb idézett beszámolójának: *Stanisław Suchodolski* 1961, 69 (6. jegyz.).

[17] *Ruth Mazo Karras* 1985, 184–189, 206, 209–210 (8. jegyz.). A verőtövek előállításának gyártásmenete: *Jarmila Hásková*: Die böhmische Münztechnik in der Zeit der Feudalismus. Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege (Berlin) 20–21 (1976) 562–566.

[18] 1995. június 20-án kelt szíves levelét, s az abban adott szakirodalmi tájékoztatást ezúton is megköszönöm.

[19] *Karl Theodor Eheberg* 1879, 65–96 (7. jegyz.); *A. Luschin von Ebengreuth* 1926, 260–266 (7. jegyz.); *Walter Häwernick*: Münzverrufungen in Westdeutschland im 12. und 13. Jahrhundert. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 24 (1931) 129–130.

[20] *Walter Häwernick* 1931, 130 (19. jegyz.).

[21] *Walter Häwernick* 1931, 130–131 (19. jegyz.).

[22] *Walter Häwernick* 1931, 133–134 (19. jegyz.); vö. *Stanisław Suchodolski* 1961, 59 (6. jegyz.).

[23] „...kiderült, hogy a hosszabb időszakonkénti forgalomból való kivonásnak már korábban szokásosnak kellett lennie. Az időszakok verőhelyenként és az egyes korszakokban is nagyon különbözőek voltak. Mindenekelőtt az Ottó-kori veretek többségének volt hosszú forgalmi ideje,...valamint a wormsi Heinricus rex denároknak, amelyeket jelen ismereteink szerint II. (Szent) Henriktől (1002–1014–1024) III. Henrik (1039–1046–1056) császári korszakáig változatlanul vertek. Ezzel szemben pl. az 1039 és 1120 közötti időszak speyeri érmesorozata legalább 24 típusból áll, amelyek érmeképileg határozottan különböznek (Az érmekép, s nem a körirat volt a főként analfabétákból álló lakosság számára a fő megkülönböztető jegy). Ez esetben típusonként kevesebb mint 4 éves átlagos forgalmi idő mutatkozik.": *Wolfgang Heß*: Münzstätten, Geldverkehr und Märkte am Rhein in Ottonischer und Salischer Zeit. In: Beiträge zum hochmittelalterlichen Städtewesen. Hrsg. von B. Diestelkamp. Stf. A, Darst. 11 (1982) 124–125. Wolfgang Heß tanulmányában 15 kincset tárgyalt, s ezekben az alábbi típusszámok voltak: 2 (5x), 5, 1 (2x), 43, 41, 26, 17,

7,? (1x–1x). A két tisztán egytípusú érmés kincs egyike 1002/46 között lezárt 65 példányos, másika 1102/24 között lezárt 400 példányos volt: *Wolfgang Heß* 1982, 129: Nr. 4, 131: Nr. 10.

[24] *Wolfgang Hahn*: Moneta Radasponensis. Bayerns Münzprägung im 9., 10. und 11. Jahrhundert. Braunschweig 1976, 30.

[25] Megemlítette, hogy a 12. század első két évtizede a bajor pénztörténet egyik homályos korszaka. Ezzel kapcsolatban utalt az 1840-ben lelt unternbiberti kincs elégtelen közlésére, „amely sok kérdést nyitva hagyott. Emiatt borítja sötétség a periodikus pénzújítás kezdeteit s vele együtt a politikától függő típusváltásról a helyi piaci szabályozásra való áttérést." *Wolfgang Hahn*: Das Herzogtum Bayern in der Münzpolitik der Salischen Könige. In: Fernhandel und Geldwirtschaft. Beiträge zum deutschen Münzwesen im sächsischer uns Salischer Zeit. Ergebnisse des Dannenberg-Kolloquiums 1990. Hrsg. von Bernd Kluge. Sigmaringen 1993, 83. A Magyarországon elérhetetlen tanulmány különnyomatát a Szerzőnek ezúton is megköszönöm.

[26] *A. Luschin von Ebengreuth* 1926, 262 (7. jegyz.); *Stanisław Suchodolski* 1961, 57–58 (6. jegyz.).

[27] *Stanisław Suchodolski* 1961, 59 (6. jegyz.).

[28] *Stanisław Suchodolski* 1961, 61 (6. jegyz.).

[29] Részleges csere történhetett, amikor Vastag Boleslav a pénzverése kezdetén kivonta a forgalomból a Sachsenpfennigek egy részét, s 1076-ban szintén, amikor a koronázása alkalmával mindkét oldalán új érmeképű pénzt adott ki. Ezzel szemben nem kerülhetett sor cserére Vladislav Herman uralkodásának kezdetén, akinek érméi előlapjukon elődjének hercegi, hátlapjukon királyi vereteihez hasonlók: *Stanisław Suchodolski* 1961, 61 (6. jegyz.).

[30] *Stanisław Suchodolski* 1961, 61 (6. jegyz.).

[31] *Stanisław Suchodolski* 1961, 62–63 (6. jegyz.).

[32] Kis példányszámán kívül érmeképei sem túl eredetiek, előlapja a herceg előző, 2., hátlapja pedig az azt megelőző 1. típusára hasonlít: *Stanisław Suchodolski* 1961, 67 (6. jegyz.).

[33] *Stanisław Suchodolski* 1961, 64–67 (6. jegyz.). A 2. típus a legnagyobb példányszámú lengyel középkori érmefajok egyike, amelyek vizsgálatával lehetett bemutatni a kölcsönös verőtövi kapcsolatok rendszerét, vö. *Stanisław Suchodolski* 1961, 64–67, 65: ábra (6. jegyz.).

[34] *Stanisław Suchodolski* 1961, 67–68 (6. jegyz.).

[35] *Stanisław Suchodolski* 1961, 75 (6. jegyz.).

[36] *Stanisław Suchodolski* 1961, 59 (6. jegyz.).

[37] Vö. *Györffy György*: István király és műve. Budapest 1977, 332–347; *Györffy György*: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: Magyarország története 10 kötetben. I: Főszerk.: Székely György. Budapest, 1984, 778–807, 819–825.

[38] *Györffy György* 1977, 102, 109, 338–340, 343–344 (37. jegyz.); *Heckenast Gusztáv*: Bányászat és kohászat. In: Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század.). Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1994, 80.

[39] „III. Béla ugyanis a pécsi püspök szabadalom-levelében elősorolja annak kiváltságait, s a többiek közt megengedi, hogy a pénzbeváltók székhelyén ne üzérkedjenek, hanem egy más, a lakosok kedve szerinti városban szabadon kereskedjenek. Igen valószínű, hogy ez idő tájba esik a pénzbeváltás kezdete: egyrészt, mert v a l ó d i lemezpénzt eddigelé nem találtak a XII. század végénél előbbit, másrészt okleveles tárainkban szorgos kutatásaink daczára sem bukkantunk előbbi időre utaló bizonyítékra." *Thallóczy Lajos*: A Kamara Haszna (Lucrum camerae) története kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Budapest 1879, 21–22.

[40] *Thallóczy Lajos* 1879, 3–9 (39. jegyz.).

[41] Felbukkanásukkal a 12. sz. elejétől kell számolnunk, de félbrakteákat, azaz a hátlapon gyengén vert, ezért brakteának tűnő vereteket már I. László is kibocsátott.

[42] *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest 1899, I. 507, II. 590–593.

[43] *Pauler Gyula* 1899, I. 336 (42. jegyz.).

[44] *Pauler Gyula* 1899, I. 507: 546. jegyzet (42. jegyz.). Pauler Gyula a pénzfajok I. (Szent) László és Kálmán alatti szaporodására az MNM É választékának Érdy Kálmán készítette jegyzéke alapján figyelt fel: *Érdy Kálmán*: (Érmészeti adalékok). Archaeologiai Értesítő 4 (1870) 323–324.

[45] *Hóman Bálint* 1916, 412: 1. jegyzet (3. jegyz.).

[46] A pénz kibocsátásakor a király a törvényes finomságú ezüstből fontonként nem a törvényes darabszámot verette ki, hanem többet. Ebből a pénzverési illetéknek tekintett különbözetből finanszírozta magát a gyártást, s a maradék képezte a kincstár hasznát. A 11. században a külön-

bözet egyre nőtt, „a pénzverési illeték elvesztette illeték jellegét s indirect adóvá alakult át. A pénzverési jog ezáltal regalevá, a királyi jövedelmek egyik fő forrásává, a pénzverési haszon rendes királyi jövedelemmé vált.": *Hóman Bálint* 1916, 412 (3. jegyz.).

[47] *Hóman Bálint* 1916, 413 (3. jegyz.).

[48] *Hóman Bálint* 1916, 415 és uo. 1–3. jegyzet (3. jegyz.).

[49] *Hóman Bálint* 1916, 417–418 (3. jegyz.).

[50] *Györffy György* 1984, 869, 872–874 (37. jegyz.).

[51] A *monetarius* (pénzverő, pénzváltó?) 1111-ből, a *redditus monetae* (pénzjövedelem) említése pedig 1212-ből maradt fenn: *Pauler Gyula* 1899, I. 507: 546. jegyzet (42. jegyz.). A *cambium, concambium* (/pénz/váltás, /pénz/újítás) 1271, 1279-ből, a *collecta lucri camerae, collecta monetae, lucrum camerae* (kamara haszna adó: az el nem fogadott új pénz fejében szedett rendkívüli adó) 1229, 1231, 1234-ből, a *cursus monetae* (pénzforgalom, az új pénz forgalomba hozatala) 1279-ből, a *decima monetae, decima de proventu monetae* (a pénzverési és pénzváltási jövedelem tizede) 1279-ből, a *nova moneta* (új pénz, a folyó évben kibocsátott pénz) 1222, 1271-ből, a *renovatio monetae, mutatio monetae, revolutio novae monetae* (pénzújítás) 1255, 1271-ből, a *tempus novae monetae* (az új pénz ideje) 1255-ből, a beváltás körülményeinek leírása 1265, 1271-ből adatolt: *Hóman Bálint* 1916, 415: 1–2. jegyzet, 660–675 (3. jegyz.).

[52] „Az új pénznek rajzban is könnyen feltűnő eltérést kellett mutatnia a megelőző egy-két fajhoz képest. Ha az új pénzt a régitől nem lehetett volna megkülönböztetni, bizonyára senki sem igyekezett volna a reá nézve anyagi teherrel járó pénzváltási kényszernek engedelmeskedni, hanem használták volna tovább is a régi pénzt. A gyakori pénzújítás főczélja a lakosság minden rétegét terhelő indirect adójövedelem behajtása volt. A saját érdekeit szem előtt tartó kincstárnak tehát minden módon meg kellett akadályoznia, hogy a nép e teher alól könnyen kivonhassa magát. Legegyszerűbb mód erre az egymást követő pénzek változó rajza volt....Az éremtypusok visszatértét viszont az magyarázza meg, hogy az öt-hat, sőt tíz év előtti pénz rajzának ismétlésével a kincstárt már nem érhette nagyobb károsodás, mert a többévi pénzújítással a hasonló rajzú régi pénz jóformán teljesen forgalomból vonatott. Újabb és újabb typusok képzésétől a pénzverés állandó charaktere miatt is tartózkodni kellett." *Hóman Bálint* 1916, 246–247 (3. jegyz.); vö. *Stanisław Suchodolski* 1961, 59 (6. jegy.); *Wolfgang Heß* 1982, 124–125 (23. jegyz.).

[53] „A hybrid-veretek részben az előző vagy következő évi pénzkibocsátás hátlapjával vert téves veretek, részben pedig — valószínűleg a pénzverőmunkások visszaéléseire visszavezethető — hamispénzek." *Hóman Bálint* 1916, 248–249 (3. jegyz.).

[54] *Hóman Bálint* 1916, 248 (3. jegyz.).

[55] Az egyes uralkodók verette érmék típusválasztékával és sorrendjének megállapításával disszertációmban foglalkoztam, ezért e kérdéseket itt nem érintettem.

[56] Az érmék típusjelzésének feloldása: H = *Lajos Huszár* 1979 (2. jegyz.); CNH = *Réthy László*: Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. Budapest 1899. szerint.

[57] *Stanisław Suchodolski* 1990, 174, és 174: táblázat alapján (3. jegyz.).

[58] A forgalomba hozatal módjáról: *Györffy György* 1984, 824–825 (37. jegyz.).

[59] A vélemények részletes bemutatása: *László Kovács*: Über den Schatz von Nagyharsány und den Lanzen-Denar Stephans I. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 46 (1994) 370–378.

[60] A 385 szám a H1, H1a, H1b, H1c és a H? típusok példányszámának összessége, ugyanis a király típusba nem sorolt érméi kivétel nélkül a H1-hez, vagy annak valamelyik változatához tartoznak.

[61] Gyűjtésemből e vonatkozásból nem tudtam értelmezni azokat az adatokat, ahol további ismeretlen mennyiségű érmére történt utalás. Itt jegyzem meg, hogy ámbár a sírokba a hétköznapi forgalomból kiemelt pénzeket helyezték, azok nem a forgalomban volt típusok példányai arányának, hanem egy temetkezési szokás alkalmazása gyakoriságának jelzései. Amint a táblázatokból kitűnik, a sírmellékletek körében megkülönböztettem a hiteles sírleletből (*A*), a feldúlt csontvázak mellől (*B*), továbbá a közöletlenül maradt sírleletekből (*C*) való példányokat, s az utóbbiak körében egy-egy típus darabszám nélküli említésénél mindannyiszor 1 példánnyal számoltam. Arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy a királyi Magyarország területén kevés ugyan a kincslelet (*E*), de a bennük elrejtett érmemennyiségek mégis rendszeresen meghaladják a sírokban lelt példányokét. Anyaggyűjtésem sajátos záróhatára következtében néhány, főleg II. Béla által kibocsátott típus ismert mennyisége lényegesen több az általam itt közreadottnál, ugyanis nem számoltam azokkal a kincsleletekkel, amelyek 12. századi anonim denárokat is tartalmaztak. A szórványleleteknek az

említett temetői példányokon túl további minősített esetei a telepásatásokról valók (*D*), ezért a szórványleletek (*F*) kategóriájába a lelőhelyes, de előkerülési adat nélküli példányokat soroltam. Végezetül megjegyzem, hogy a MNM Éremtára példányaival itt nem számoltam, hiszen a szakirodalomból ismert kincsleletek, ill. a szórványleletek kiszűrése csaknem megoldhatatlan feladat az egykori állományt meg nem őrzött, s típusok szerint dobozolt anyagban.

[62] Egyetértésben Stanisław *Suchodolski* lengyel vonatkozásban kifejtett véleményével: *Stanisław Suchodolski* 1961, 61 (6. jegyz.).

[63] A 9. táblázat nem tartalmazza azoknak a többérmés síroknak az adatait, amelyekben vagy ugyanazon típus több példánya, vagy akár egy meghatározhatatlan példány is előkerült. Nem tartalmazza továbbá a Mačvanska Mitrovica (opšt. Sremska Mitrovica, Jugoszlávia) – Zidine/Širingrad 215. sír bizonytalan meghatározású Kálmán? (6x), II. Béla/II. Géza?(x) érméit.

[64] Az előlapján hibás +PETVS REX köriratú H6a változatot nem lehet önálló típusnak tekinteni.

[65] *Réthy László* 1899, 12: Nr. 12–14 (56. jegyz.).

[66] I. András H8 verete a szokásos típus, „mely Szent István óta — utódai alatt talán kissé csökkent átlagsúllyal — addig fenntartotta magát. Később más típus szerint vert és ezen új típus szerint vert darabok — ami hazánkban a 11. században példátlan — erősen körülmetélve forogtak közkézen. Nem egyes darabokról van itt szó, hanem az ezen típus szerint vert pénznek nagy százalékáról; tudjuk, hogy nem könnyű teljesen ép, körülmetéletlen példányt találni. Ez nem lehet pusztán élelmes izmaeliták műve. Itt történt valami. Úgy látszik, a közönség maga idomította, alkalmazta hozzá egy behozott könnyebb pénzlábhoz a kezén lévő régibb és be nem vont pénzeket és a forgalom befogadta a csonkított darabokat. Hogy ez még I. András vagy csak Salamon idejében történhetett-e, annak eldöntésére hiányzik minden támpontunk. Valószínű az utóbbi, mert elképzelhetetlen, hogy egy uralkodó könnyebb pénzlábat hozzon be és azt in specie ki ne veresse, a régi jobb pénzt be ne vonja. Ez csak Salamon zavaros ideje alatt történhetett meg.": *Jeszenszky Géza*: Az alsóhelbényi éremlelet töredékéről. Numizmatikai Közlöny (Budapest) 13 (1914) 64–65.

[67] *Hóman Bálint* 1916, 412 (3. jegyz.).

[68] *Hóman Bálint* 1916, 414–415 (3. jegyz.).

[69] *Hóman Bálint* 1916, 213–214 (3. jegyz.).

[70] Szerinte „a magánosok üzérkedését...az egyes leletekben talált ezüstforgácsok bizonyítják, amelyeken a pénzek lemetszett vonalkörös szegélyei láthatók. A CNH 14. sz. alá sorozható túlságosan körülvágott — átlagban 0.2098 g súlyú — pénzek minden bizonnyal az üzérkedő kalmárokra vezethetők vissza." Ezért azokat I. András pénzrontásánál nem vette figyelembe: *Hóman Bálint* 1916, 215 (3. jegyz.).

[71] „... a pénzláb fokozatos és céltudatos megrontásának kétes dicsősége, Szent István korában a nemzetközi forgalomban is kedvelt pénzünk hitelének tönkretétele I. András nevéhez fűződik. Ő kezdte meg a pénzverési regálé teljes pénzügyi kihasználását, évről-évre jobban körülnyírt s így ezüstértékben csökkenő aprópénzt hozva forgalomba. A periódusonként való pénzkibocsátásnak ezzel a kezdetleges módszerével a pénzverés hasznát, ami Szent István korában a forgalomba hozott pént ezüstértékének 5.88 %-ára rúgott, 45.46 %-ra fokozta. I. Béla útját vágja e gazdasági szempontból káros rendszernek, de Salamon nyugati mintára újra bevezeti a kényszerpénzváltást ..." *Hóman Bálint*: Magyar történet. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. I–IV. Budapest 19352, I: 214.

[72] *Bálint Hóman*: Geschichte des ungarischen Mittelalters. I–II. Berlin 1940, 286; *Ladislaus Réthy*: Corpus nummorum Hungariae. Eingeleitet und übersetzt von Günter Probszt. Graz 1958, 8. Bevezetőjében Günter Probszt Hóman Bálint fenti munkájának idézőjelek között közreadott részleteire külön nem hívatkozott, vö. *uo.* 12: 3–4. jegyzet.

[73] I. András „gazdasági intézkedési közül említést érdemel, hogy tizennégy év alatt két eltérő feliratú féldenárt veretett. Ezek ugyan súly és finomság tekintetében alatta maradtak István király pénzeinek, de nem jelentettek süllyedést elődeihez képest. Elődei sokkal hosszabb ideig forgott pénzei gyakran körülnyírt állapotban kerülnek elő. Volt aki ebből egy primitív pénzújításra, a beszedett pénzek kincstári körülnyírására, valamint újbóli forgalomba hozatalára következtetett, ezt a kétes értékű dicsőséget azonban el kell hárítanunk I. András felől, mivel vidéki kincsleletekben magánosok által lenyírt peremek is előkerültek." *Györffy György* 1984, 854–855, 1664 (37. jegyz.).

[74] *Gedai István*: A magyar pénzverés kezdete. Budapest 1986, 68. Ezzel csak a korábbi véleményét ismételte meg, miszerint „lényeges változást jelentett az érmekibocsátásban, hogy I.

András alatt kezdetét vette a kényszerű pénzújítás, éspedig először minden második évben, majd évente adtak ki pénzt, ami a kincstárnak jelentős hasznot hozott". *István Gedai*: Die Münzprägung des ungarischen Mittelalters. Numismatische Vorlesungen (Berlin) 2 (1979) 3; *Gedai István*: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez (Numismatic dates to the question of the duchy). Folia Archaeologica (Budapest) 20 (1969) 101; „Endre I. liess vier Typen prägen, er gab jährlich neue Münzen aus, wobei sich der Münzfuss änderte..." *István Gedai*: Numizmatische Angaben zur Frage des „Dukatus". A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged) 1969/2, 208.

[75] Hóman Bálint 1916, 214, 227, 415 (3. jegyz.)!

[76] A pénzcsere kapcsán Magyarországon először Salamon tevékenységére utalt: *Stanisław Suchodolski* 1961, 68 (6. jegyz.).

[77] Vö. 16. jegyzet!

[78] Vö. *Jaroslav Pošvář* 1956, 153–155: 1–2. táblázat (9. jegyz.).

[79] A H1 említett 385 példányához a szóban forgó érmék a következőképpen arányultak uralkodónként, ill. az 1. táblázat jelrendszere szerint: Péter (H6, H6a, H?) denárai: A: 49, B: 6, C: 4, D: 2, E: 72, F: 7, össz: 140 db, Aba Sámuel (H7) denárai: A: 14, B: 2, C: 0, D: 0, E: 51, F: 3, össz: 70 db, azaz H1–H6–H7 együtt: 595 db, vö. H8: 541 db, H9: 1209 db. A H9 nagy száma a hódmezővásárhelyi (Csongrád m.) Salamon korában elásott kincs 1072 példányának köszönhető, amelyben a H8 csupán 326 darabbal szerepelt, vö. *10. táblázat*.

[80] A H8-nak a szakirodalmi adatokból egyesített átlagsúlya 0.58 g-nak, az MNM É mindössze 3 mérhető ép példányáé viszont 0.67 g-nak bizonyult, míg a H9 szakirodalmi átlagsúlya 0.69 g-nak, ill. a mért 0.68 g/71 db-nak mutatkozott.

[81] A körülnyírás történhetett a külső gyöngykör, továbbá az első, ill. a második vonalkör külső vagy belső oldala mentén, sőt előkerültek kerek középrész-kivágatok is. Az ép példányok átmérője 15.5–18.0, a körülnyírtak csoportjaié 14.0–17.0, 13.5–16.5, 12.5–15.5 mm között, míg a középrész kivágatoké 8.5–13.0 mm között ingadozott.

[82] A MNM É gyűjteményében pl. a H1–1a–1b esetében 176:244, a H6–6a esetében 13:21, a H7 esetében 6:6, a H8 esetében 3:27, a H9 esetében pedig 71:168 volt az ép, ill. a többé-kevésbé körülnyírt példányok mennyisége.

[83] A hitelesnek is tekinthető alsólendvai (Lendava, opšt. Lendava, Szlovénia) kincsben 129 db H11 denárról maradt említés.

[84] Béla dux (H11) denára: A: 81, B: 4, C: 7, D: 1, E: 921, F: 4, össz: 1018 db. Az eldönthetetlen dux/rex veretekkel sem itt, sem a királyi kibocsátásnál nem számoltam! Saját méréseim szerint az érintett ép érmék átlagsúlya: H8: 0.67, H9: 0.68, H11: 0.70 g volt.

[85] I. Béla (H11) denára: A: 92, B: 4, C: 4, D: 0, E: 89, F: 0, össz: 189 db. Saját méréseim szerint a H12 átlagsúlya 0.56 g volt.

[86] *Hóman Bálint* 1916, 221 (3. jegyz.).

[87] A 14. századi Képes Krónika e részlete a 12. század közepén íródott:"...*fabricari nummos magnae monete ex purissimo argento,...omnibus enim diebus vite sue in tota Hungaria non est mutata moneta*": Chronicon pictum cap. 52: Képes Krónika. Bev.: Dercsényi Dezső. Budapest 1964, II. 119; *Hóman Bálint* 1916, 219 (3. jegyz.); *Györffy György* 1984, 868–869, 886–887 (37. jegyz.).

[88] Vö. *Hóman Bálint* 1916, 219–221 (3. jegyz.).

[89] *Györffy György* 1984, 886–887 (37. jegyz.).

[90] Hóman Bálint sorravette mindazok — Pauler Gyula, Marczali Henrik, Békefi Remig, Domanovszky Sándor — nézeteit, akik 12–13. századi interpolációnak tekintették e beszámolót, de elutasította őket, mert alapjuk az a „feltevés volt, hogy I. Béla pénzei *nem* különböztek elődei és utódai pénzeitől. Hozzájárult ehhez az is, hogy az évi pénzújítás rendszerének első írott *nyomai* III. Béla idejéből valók. Mivel azonban e két feltevés téves, a reájuk alapított következtetés sem állhat meg". *Hóman Bálint* 1916, 220: 1. jegyzet (3. jegyz.).

[91] A beszámoló itt nem idézett részletei, valamint a Gézavására = Szombathely névegyezés adata alapján vélte úgy, hogy I. Géza vásári reformot hajtott végre, a templomoktól független új helyet jelölve ki, s a zsidó kereskedők visszaszorítását célzóan szombat helyett a vasárnapi megtartást írva elő számukra: vö. *Györffy György* 1984, 886–887 (37. jegyz.).

[92] A Jehuda-ha-Kohen mainzi rabbi (1070) döntvénytárában fennmaradt három magyarországi jogeset egyikéből kiderült, hogy az 1060-as években a mainzi Simon zsidó számára éppen Judit királyné engedélyezte, hogy Simon 100 font ezüstjéből a „pénzverésre ügyelő" pénzt verethessen. A másik két jogeset azt tanúsította, hogy mainzi zsidók élénk kereskedelmet folytattak a magyar királyságban: *Györffy György* 1984, 872 (37. jegyz.). Kritikai szövegkiadása: Diplomata

Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I: Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi præfuit Georgius Györffy. Budapest 1992, 186: Nr. 59.

[93] *Hóman Bálint* 1916, 194–195 (3. jegyz.); *Györffy György* 1984, 873 (37. jegyz.); *Kovács László*: Salamon pénzveréséről. Századok 125 (1991) 94–95.

[94] *Györffy György* 1984, 874 (37. jegyz.).

[95] *Györffy György* 1984, 873 és 869 (3. jegyz.).

[96] *Kovács László* 1991, 79–81 (93. jegyz.).

[97] *Hóman Bálint* 1916, 227, 415 (3. jegyz.). A hatodik kibocsátás Géza kori voltára való utalás: uo. 205–206, 225, 227: 1. jegyzet.

[98] A *Kovács László* 1991, 79–81. oldalain (93. jegyz.) kifejtett kutatástörténethez pótlólag jegyzem meg, hogy röviden összefoglalva a következőképpen vélekedett: „... Salamon nyugati mintára újra bevezeti a kényszerpénzváltást. Kétévenként új és értékben folyton hanyatló pénzt bocsátott ki, melynek forgalombahozatalával a régi értékét vesztette s csak a pénzverési haszon levonása ellenében volt újra beváltható. Uralkodása alatt a pénz ezüsttartalma, értéke 25%-kal csökkent, s a tervszerű pénzrontás elviselhetetlen terhet rótt a háborúban amúgyis rengeteget szenvedett alattvalókra." *Hóman Bálint* 1935, 282 (71. jegyz.); vö. Bálint Hóman 1940, 286–287. (72. jegyz.); *Ladislaus Réthy – Günther Probszt* 1958, 8 (72. jegyz.). Az idézett szöveg a későbbi kiadásokban is változatlan maradt, pl. *Hóman Bálint* 1941, 282 (3. jegyz.).

[99] *Györffy György* 1984, 869, 872–874 (37. jegyz.).

[100] Vö. *Kovács László* 1991 (93. jegyz.).

[101] Az MNM É-ban a H14 típus mellett annak kisebb, s gyöngykörös előlapi szegélyű változatára is rábukkantam, s valóságosan létezett a Hóman Bálint említette változat (vagy a denár obolusa?) is (H-; CNH 19a). Nem lehetséges viszont a típusokon belül elkülönült mérethatárokat megállapítani, ugyanis az ép érmék elég széles átmérőhatárok között készültek, pl. H14: 17.0–18.0, H15: 14.0–16.5.0, H16: 13.5–14.0, H17: 13.5–18.5! mm között, de az utóbbiak körében körülnyírt példányok is előfordultak, s az ép: körülnyírt arány 134:339 volt. A ritka változatok/típusok természetesen nem készülhettek a pénzújítás céljára.

[102] Az átlagsúlyok: H14: 0.68 g/49 db, H15: 0.46 g/25 db. Ránézésre leginkább a hátlapi érmekép középső körének és szóelválasztó keresztjének együttesében volt észrevehető különbség, elhanyagolva a hátlapi köriratban jelentkező eltérést, amit az írástudatlan köznép aligha érzékelt.

[103] Stanisław *Suchodolski* is Salamon 3–4 évenkénti pénzcseréjére gondolt: *Stanisław Suchodolski* 1961, 68 (6. jegyz.).

[104] Salamon érméinek átlagsúlya: H14: 0.68 g/49 db, H15: 0.46/25 db, H16: 0.59/6 db, H17: 0.54 g/134 db; vö. Géza dux H18: 0.70 g/308 db, I. Géza: H19: 0.54 g/19 db, H20: 0.70 g/5 db.

[105] Egyrészt nem maradt adat arról, hogy az apagyi (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) kincs 82 db H17 példánya a teljes állományt jelentette-e, másrészt a 218 db H17 érmét csak „dunántúli" leletként említettek: MNM Éremtára leltárkönyve B. 34./1903 (*10. táblázat*).

[106] A képes ábrázolásokban lényegesen gazdagabb lengyel pénzverés érmeképeinek eseménytörténeti hátterét és a belőle következő kronológiai lehetőségeket részletesen mutatta be: *Stanisław Suchodolski* 1961, 62–68 (6. jegyz.). A tárgyalt időszak (1000–1141) magyar pénzverésében egyedül a H2 hordoz konkrét, s talán H27–H28, ill. a H30 magyarázható jelentésű képi ábrázolást, utóbbiakhoz: vö. *Györffy György*: Szent László. In: László király emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Budapest 1977, 19–20.

[107] Géza dux (H18) denárai: A: 18, B: 1, C: 0, D: 0, E: 1914, F: 1, össz: 1934 db. A darabszámot főként a nagytapolcsány – alsóhelbényi (Topoľčany, časť Dolné Chlebany, okr. Topoľčany, Szlovákia) kincs 1569 és egy ismeretlen lelőhelyű felvidéki kincs 337 példánya emelte meg.

[108] A H19 és a H20 a szakirodalomban nincs következetesen megkülönböztetve, ezért mennyiségi adatai bizonytalanok: I. Géza H19 denárai: A: 12, B: 0, C: 0, D: 0, E: 173, F: 2, össz: 187 db, H20: A: 1, B: 0, C: 0, D: 0, E: 6, F: 0, össz: 7 db. A H20 tulajdonképpen a H19 változata, csupán abban különbözve attól, hogy az előlapján annak két gyöngyköre helyett két vonalkör látható, ami talán ránézésre is megkülönböztethetővé tette a H19 példányaitól. Hóman Bálint bélyegváltozatnak tekintette a H20 típust: *Hóman Bálint* 1916, 228: 2. jegyzet. (3. jegyz.). A MNM É-ban végzett kis példányszámú mérésem alapján az átlagsúly: H19: 0.54 g/19 db, H20: 0.70 g/ 3 db.

[109] A 18 évet egy negyedévvel meghaladó uralkodására (1077. április 24/25. után – 1095. július 29.) úgy osztható el a 10 érmefajta, hogy az elsőt a trónralépése évében bocsáthatta ki, majd — figyelembe véve az új pénz elterjesztésének ugyan csak a 13. századból adatolt húsvét körüli

dátumát is — kétévenként húsvét táján. Az utolsót tehát még halálának évében, 1095-ben is: vö. *Hóman Bálint* 1916, 230 (3. jegyz.).

[110] *Hóman Bálint* 1916, 229 (3. jegyz.).

[111] *Hóman Bálint* 1916, 229 (3. jegyz.).

[112] *Hóman Bálint* 1906, 230 (3. jegyz.).

[113] „A királyi kincstár egyik fő jövedelmi forrása a pénzverésből és a pénzváltásból származó haszon: a *lucrum camerae* 'kamara haszna' volt. László — Salamont követve — kétévenként új pénzt veretett; tizennyolc éves uralkodása alatt tíz alkalommal veretett esztergomi pénzverdéjében LADIS(C)LAUS RE(X) feliratú új érmeket." *Györffy György* 1984, 904 (37. jegyz.).

[114] Vö. *Kovács László*: Régészeti jegyzetek I. László király érméinek sorrendjéhez. Numizmatikai Közlöny (Budapest) 88–89 (1989–1990) 63–76; a legújabban: *Egri János*: I. László pénzeinek tipológiai és kronológiai sorrendje a formula geometrica alapján. Kézirat. Mezőtúr 1992.

[115] I. (Szent) László ép érméinek a MNM Éremtára gyűjteményében mért és a szakirodalomból átvett, összesített átlagsúly adatai az általam javasolt sorrendben: H21: 0.64 g/19 db, H22: 0.72 g/40 db, H29: 0.84 g/33 db, H23: 0.65 g/67 db, H24: 0.75 g/53 db, H25: 0.65 g/62 db, H26: 0.85 g/116 db, H27: 0.77 g/180 db, H28: 0.70 g/45 db, H30: 0.66 g/21 db.

[116] Korábban — Salamon német hatásra veretett érméit leszámítva — I. (Szent) István király H1 jelzetű denárainak érmeképei jelentették utódai számára a mintát, amelyet I. (Szent) László első két denárán (H21–H22) maga is követett, de az utánuk forgalomba hozott, egymást váltó denárainak előlapja mind-mind új terv szerint készült. Verőmesterei felhasználtak bizonyos hagyományos érmeképi elemeket: a H1 denár előlapi érmeképének négyosztatúságát (H25, H26), annak hosszú ékekkel (H29), vagy a hasonlóan elrendezett felirattal (H30) díszített változatát, továbbá Salamon denárai királyábrázolásának fejét (H23, H24), vagyis teljesen új érmeképet csupán a Golgota hármas keresztjének (?) magyarázott H27 és H28 denár előlapja hozott. A hagyományosan 1091 húsvétján kibocsátani vélt utóbbi két típus egyikének érmeképét magyarázta Györffy György a király dalmáciai hódításaira való utalásként: vö. *Györffy György* 1977, 19 (106. jegyz.), az 1095 húsvétjára keltezett H30 előlapját díszítő keresztet pedig az uralkodó által tervezett keresztes hadjárattal hozta kapcsolatba: uo. 20; *Györffy György* 1984, 938 (37. jegyz.).

[117] I. (Szent) László ép és körülnyírt érméinek típusonkénti mennyisége az MNM É tudatosan szaporított gyűjteményében: H21: 40, H22: 87, H23: 131, H24: 192, H25: 93, H26: 122, H27: 187, H28: 66, H29: 92, H30: 23 db.

[118] Nem számítottam közéjük a kisasszonyfa (Baranya m.) – kőrisdombi kincset, amelynek munkagép által lelt mintegy 200 érméjéből mindössze 5 db H22 denár maradt, továbbá a nagyvárad (Oradea, jud. Bihor, Románia) – biharszentandrási (Sîntandrei) kincset, amelyről csak a legújabban derült ki, hogy a típusválasztékát ki kell bővíteni, s H25(171) helyett valójában H25(9) és H26(161) denárt tartalmazott: *Alexandru Săşianu*: The Oradea – Sântandrei hoard of coins issued by Saint Ladislas. In: International historical conference 900 years from Saint Ladislas death. Oradea, 16th–18th june 1995. Oradea 1995, 13. A H27 denár elsősorban erdélyi kincsei a típus hagyományos keltezése (*8. táblázat*) alapján olyan magyarázatot nyertek, hogy feltehetőleg a Kapolcs vezette 1091. évi kun betörés elől rejthették el őket: vö. *Kovács László* 1989–1990, 72–74 (114. jegyz.).

[119] *Hóman Bálint* 1916, 259 (3. jegyz.); *uő.* 1935, 401 (71. jegyz.).

[120] Vö. *Unger Emil*: Magyar éremhatározó. Középkor I. füzet. Budapest 1960; *Lajos Huszár* 1979, 36 (2. jegyz.).

[121] A legutóbbi összefoglalás is teljesen Hóman Bálint gondolatmenetére épült: „Kálmán és II. István, I. Lászlóhoz hasonlóan kétévenként bocsátott ki új pénzt, de II. Béla óta az évenkénti pénzújítás vált gyakorlattá. A rendszeres pénzújítás a királyi kincstár jövedelmét gyarapította, ugyanis a kibocsátott új pénz csak rövid ideig tartotta értékét, majd fokozatosan vesztett ebből. Egy év alatt a pénz értéke felére csökkent, a pénzváltók két régi dénárt vettek egy újért." *Kristó Gyula*: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története 10 kötetben. I: Főszerk.: Székely György. Budapest, 1984, 1089.

[122] Kihagyni ítéltem a H36, H42–H43, s fenntartással kezeltem a H35, H39 típusokat. A H35 előlapi köriratát Huszár Lajos ugyan Réthy László ötletét követve CA-LA-MA-RE alakban adta meg, azonban valójában a Rupp Jakab féle olvasat a helyes éspedig a LVBANVRE, ami talán mégis kapcsolatban lehet a CALMANRE (H31–H33) vagy inkább a COLVMBANVSRE (H37) névalakkal: vö. *Leszih Andor:* Az andornaktályai Kálmán denárlelet. Numizmatikai Közlöny (Budapest) 41 (1942) 32. A H36 az előző típus köriratát jelsorral helyettesített változata. A H39 ugyancsak tévesen +CALAMA-nak olvasott előlapi köriratú, holott valójában +ADANVE vagy +VDANVE áll

rajta. *Rupp Jakab*: Magyarország ekkorig ismeretes pénzei, lerajzolva, történeti s pénztudományi kútfők után megmagyarázva. I: Árpádi korszak. Pest 1841, 49. A +CALMA alak: *Réthy László* 1899, 14 (56. jegyz.); a +CALAMA alak: *Lajos Huszár* 1979, 37. nyomán (2. jegyz.). A H42 a H41 jelsorrá romlott köriratú változata, a H43 pedig a H41–H42 hibridverete.

[123] Mivel Kálmán 1116. február 3-án húnyt el, az elfogadott feltevés szerint 1116 húsvétjára már nem bocsáthatta ki 1116. évi, azaz 22. denárát!

[124] Sajnos egy olyan feltevés sem igazolható, hogy a királyneves veretek leromlását jelezné anonimmá válásuk, hiszen így szoros kapcsolatot lehetne kimutatni a denárok e két fajtája között. E logikusnak tűnő elgondolás alapján azonban nem lehet az összes anonim veretet a királyneves denárokhoz kötni. Mégis ezt a módszert alkalmazva, a H31 és H33 előlapi érmeképe alapján talán a H102 és hibridjei (H103, H104?, H105), valamint a H40 denár előlapképe alapján talán a H76, H77 és csegelye (H79), ill. a H95, H98, H99 és hibridjei meg csegelye (H100–H101), végezetül az ugyancsak fentebb elhagyott H42, H42a, H43, s velük együtt a H41 előlapja nyomán talán a H84–H86 és csegelye (H87) lenne Kálmán veretei közé számítható. Ha pedig végezetül az így kiemelt érmék közül a körirati és érmeképi romlás további állomásainak tekinthető, változatszerű típusokat, hibridvereteket és csegelyeket elhagyjuk, a H42a, H76, H84, H95, H98 jelzetű maradékot lehetne a király típusai közé felvenni. – A módszerrel szembeni ellenvetésre: vö. 136. jegyzet; esetleges alátámasztására: vö. 52. jegyzet!

[125] Meg kívánom jegyezni, hogy e „spontán válogatás" más eredményt hozott, mint a korábban hagyományos elrendezés, amely szerint az említett veretek közül a H76, H84 II. István, a H95 II. Béla személyéhez volt kötött, míg a H98–H99 egyáltalán nem nyert besorolást. Az általam elhagyni ítélt típusok közül a H42a Kálmán, a H101 II. Béla veretei közé került, míg a H36, H43, H77–H79, H85, H88 egyik király vereteinek sorát sem gazdagította; vö. *Lajos Huszár* 1979, 36 (2. jegyz.).

[126] Kálmán ép érméinek a MNM Éremtára gyűjteményében mért és a szakirodalomból átvett, s összesített átlagsúlya az általam javasolt kezdősorrend (H31, H33~H35~H38, a többi bizonytalan) figyelembevételével: H31: 0.48 g/33 db, H33: 0.51 g/29 db, H35: 0.42 g/24 db, H38: 0.44 g/11 db, H32: 0.46 g/76 db, H34: 0.41 g/29 db, H36: 0.50 g, H37: 0.50 g/128 db, H39: 0.41 g/96 db, H40: 0.47 g/37 db, H41: 0.44 g/24 db, H42a: 0.18 g/53 db.

[127] II. István ugyancsak a tél végén, 1131. március 1-én halt meg, tehát hagyományosan 1131. húsvétjára már nem adhatta ki az 1131. évi denárát.

[128] Valószínű, hogy az általam az MNM É-ban megfigyelt numizmatikai változatoknak tekinthető H44-, H44=, H45a, H47- jelzettel ellátott denárok (leszámítva a H44- obolust) nem önálló veretek, amelyeket önálló kibocsátási évhez kötve kellene a király vereteinek sorába illeszteni.

[129] Ha a H47: STE – STE és a H47-: TE – TE feliratai nyomán e veretek II. István kori kibocsátását elfogadjuk, akkor a hasonló érmeképű T – T vagy E – E jelzésű H54 típusú denároktól sem lehet megtagadni ezt a besorolást. Utóbbi típust Huszár Lajos is csak feltételesen tekintette II. Béla denárának. *Lajos Huszár* 1979, 38 (2. jegyz.).

[130] A H47 előlapképe alapján a H171 és hibridveretei (H172–H173), továbbá a H179 és hibridje (H180) lehetne még II. István veretei közé számítható. Ha az említettek közül, a H54-et, valamint a körirati és érmeképi romlás további állomásainak tekinthető, változatszerű típusokat ugyancsak elhagyjuk, mindössze 2 használhatónak ítélhető veret (H171, H179) marad. Az érintett érmék közül korábban a H180 II. Géza, a H171 III. István személyéhez volt hagyományosan kötött, a H172–H173, H179 pedig nem nyert besorolást, vö. *Lajos Huszár* 1979, 36 (2. jegyz.).

[131] II. István ép érméinek a MNM Éremtára gyűjteményében mért és a szakirodalomból átvett, s összesített átlagsúlya a hagyományos sorrend szerint: H44: 0.33 g/3 db, H45: 0.55 g/35 db, H46: 0.53 g/3 db, H47: 0.44 g/81 db, H47a: 0.35 g.

[132] II. Béla szintén a tél végén, 1141. február 13-án halt meg, tehát hagyományosan 1141. húsvétjára már nem adhatta ki azévi denárát.

[133] Ez a szám tartalmazza a kiírt nevű H50 és H53 denárt (és ennek az általam a MNM É-ban megfigyelt H53-, H53= jelzetű numizmatikai változatait), a bizonytalan feloldású, négyféle numizmatikai változatban kiadott H49 denárt (H49, H49+, H49-, H49=), s a feltételesen a király veretei közé sorolt H54 típust, nem tartalmazza viszont a numizmatikai változatnak tekinthető H51 típust, a H52 típusú csegelyt, továbbá a H49a obolust.

[134] Ugyanis a II. István verette H47 alapján oda sorolt denárok a H53 nyomán II. Béla veretei közé is beilleszthetők lennének.

[135] II. Béla ép érméinek a MNM Éremtára gyűjteményében mért és a szakirodalomból átvett, s összesített átlagsúlya a hagyományos sorrend szerint: H49: 0.39 g/22 db, H50: 0.37 g, H51:?, H52:?, H53: 0.19 g/37 db, H54: 0.22 g/48 db.

[136] A módszer abból a szempontból eleve hibáztatható, hogy ha egy uralkodó minél több hasonló érmeképű veretet bocsátott volna ki, annál nehezebb lett volna olyan sorrendben forgalomba hozni őket, hogy eleget tegyenek a könnyű megkülönböztethetőség követelményének. Ha pedig a fenti ok miatt, éppen a köriratosokhoz hasonló érméket hagynánk ki egy-egy uralkodó típusválasztékából, akkor reménytelenné válna a besorolás lehetősége. – vö. 124. jegyzet!

[137] *Kovács László*: Sejtések a 12. századi anonim denárokkal kapcsolatban. Századok 131 (1997), sajtó alatt.

[138] *Hóman Bálint* 1916, 268 (3. jegyz.).

[139] *Hóman Bálint* 1916, 268 (3. jegyz.).

[140] *Hóman Bálint* 1916, 269–273 (3. jegyz.); *Kristó Gyula* 1984, 1090 (121. jegyz.).

[141] *Hóman Bálint* 1916, 267 (3. jegyz.).

[142] Nagy számú érme mellékletének különleges eseteiben természetesen más magyarázati lehetőség is felmerülhet: a hozzátartozók nem vették észre a halott nadrág- vagy csizmaszárában elrejtett „vagyonát, pl. Rezi (Zala m.) – Gyöngyösi csárda 4. sír: 57 denár, Kaposvár (Somogy m.) – 61. sz. út 501. sír: 14 denár; a hozzátartozók a temetéskor a halott fejtájékára egy marék érmét szórtak, pl. Esztergom (Komárom-Esztergom m.) – Szt. Mihály templom 24. sír: 32 denár; (*9. táblázat*: Nr. 31, 54, 29).

[143] Itt kell visszautalnom arra, hogy legalábbis Jaroslav Pošvář 1956-ban közreadott gyűjtéséig a cseh kincsleletek között tisztán egytípusú érmékből álló nem volt. *Jaroslav Pošvář* 1956, 153–155: 1–2. táblázat (9. jegyz.); a német leletek között viszont 2 is előkerült: *Wolfgang Heß* 1982, 129, 131 (23. jegyz.); vö. 14. és 23. jegyzet!

[144] Témánk szempontjából közömbös, hogy mi volt az egytípusú érmék kincseinek elrejtését kiváltó konkrét ok — vö. *Kovács László* 1989–1990, 72–74 (114. jegyz.) — fontosabb az, hogy akadtak olyan pillanatok, amikor valakinek minden bizonnyal friss kibocsátású érmék nagyobb mennyiségben voltak a birtokában. A magyarázat nem minden korszakra érvényes, nem áll pl. a magyar érmékből csak egy típust tartalmazó nagyharsányi (Baranya m.) kincs esetére, amelynek körülnyírt és kopott példányai hosszú forgalomról tanúskodnak (*10. táblázat*).

László Kovács

SUR LA RÉNOVATION MONÉTAIRE DE DÉBUT DE L'ÉPOQUE ARPADIENNE

(Résumé)

1. 1–4. C'est un fait connu que dans la période de début de l'époque arpadienne analysée par moi (1000–1141)[1]: certains rois ont émis plusieurs types de monnaie.[2–3] Au début des émissions à l'occasion s'effectuaient aussi,[4] puis si le roi suivant son émission „débutante" a mis en circulation des autres types de monnaie: la littérature spéciale hongroise explique souvent cette pratique par l'activité jugée comme générale de l'époque: celle de la rénovation monétaire périodique et du change forcé d'argent (renovatio monetae, reluitio monetae, mutatio monetae.)[5] Pour découvrir les manières de models possibles j'étudiais les opinions faites de la mise en jeu dans l'empire carolingien,[6–7] dans l'Angleterre,[8] dans la Bohémie,[9–17] en Germanie[18–25] et en Pologne.[26–35]

2. 1–7. Sous l'influence bohémienne dans la 2ème moitié du 11ème siècle en Hongrie: on peut trouver des changes d'argent à l'occasion, dans cette époque le pays remplissait les conditions de la rénovation monétaire définies par Stanisław Suchodolski.[36–38] Le roi saint-Étienne (1000–1038) n'a émis que le denier H[1] pour le mettre en circulation (H1 où H: *Huszár*, Münzkatalog[3]), de denier H2 était une émission à l'occasion et on discute du problème que les deniers H3–H4 étaient des émissions officielles ou non (tableau 1.) Peter (1038–1041, 1044–1046) et Samuel Aba (1041–1044) ont émis chacun un type (H6, H7).[56–64] La 2ème émission du roi András I. (H9) — suivant le denier H8 — exemplaires en diverses — n'étaient que des monnaies rognées (pas par le Trésor!).[65–75] (Voir tableau 2.) Le changement de ces 2 types est explicable plutôt par des causes politiques,[76–82] tandis que son contemporain, le duc Bela (1048) puis son succédent, le roi Bela I. (1060–1063) se contentaient d'émettre seulement chacun un type de monnaie (H11–H12).[83–91] Les types de monnaie, l'ordre chronologique et la datation d'argent du roi Salamon (1063–1074) sont discutés (probablement: 4 H14–H17; voir tableau 3.)[96–101] et ces monnaies ne pouvaient se succéder en conséquence de leurs effigies semblables (H14–H15) et de leur quantité différente (H16 H14–15 H17). En même temps on peut supposer l'existence du change rare, pas systématique et inconséquant: pour les causes financières (102–106), malgré que le contemporain le duc Geza (1064–1074) et puis le roi Geza I. se contentaient d'chacun un type. Le duc Geza a émis le denier H18, le roi Geza I. le H19 et peut-être le H20?[107–108] les 10 types de monnaie (H21–H30) et le règne de 19 ans de Saint-Ladislas (I.) (1077–1095) suggère de supposer qu'il faisait frapper des nouvelles monnaies tous les 2 ans. Malgré l'ordre chronologique de ces types est discuté (voir tablesu 4.), la titre d'argent de ces monnaies n'est pas analysée, quelques pièces parmi elles n'étaient utilisées que dans une domaine rétréci (voir tableau 5.); ce qui est vraiement problématique que le roi a émis 10 types tous les 2 ans, ou plutôt 8 types en 2–3 ans pour renouveler l'émission.[109–118] Malheureusement au temps de ses succédents on ne peut pas définir la quantité des types de monnaie frappés par les divers rois, car il est indiscutable que déjà dans l'époque du roi Coloman (1095–1116) l'émission des deniers anonymes est commencée. Coloman (1095–1116) faisait frapper 10 (H31–H41; voir tableau 6.) types dont quelques (H32, H35, H37–H38) n'ont pas jusqu-ici un ordre chronologique et leur type même est inconnu, et ils n'étaient pas émis pour le but de rénovation monétaire. (Parmi des anonymes on peut supposer le classement des types H42a, H76, H84, H95, H98 mais il y a encore des autres possibilités,[136–141] lesquelles ne composent également une période de rénovation:[119–126] comme la quantité semblable au de monnaie du roi Étienne II. (1116–1131) et celle du roi Bela II. (1131–1141), soit: 5 (H44–H47, H54? voir tableau 7. et 2 (H171, H179)[127–131] respectivement 4 (H49–H50, H53, H54?; tableau 8.).[132–135]

2.8 Les 1667 monnaies des tombeaux de l'époque du bassin carpathique proviennent de 1371 sépultures; parmi elles étaient 126 qui gardaient plusieures monnaies, dont 38 tombeaux avaient plus exemplaires de même type, en 32 au minimum 1 monnaie n'était pas définissable, donc ne restait que 56 enterrements avec plusieurs types de monnaie (4,08% — voir tableau 9.). Le change de monnaie n'était jamais conséquent: dans ces enterrements on déposait 2 types de monnaie en 44+5 cas, 3 types en 7 cas; soit plus de types ne pouvait pas arriver dans la circulation monétaire.[142]

La composition des trouvailles (tableau 10.) prouve aussi la circulation durable des émissions. Le quotient k/u dans l'époque de saint-Ladislas est le plus grand: (0,94; 18 ans) 17 trouvailles (tableau 11.) et de temps de son règne s'est multiplié la quantité des toruvailles de plusieurs types et celle du type unique.[143-144] La première est l'argument contre la rénovation monétaire, l'autre pour cette rénovation. Dans l'époque de ses descendants: la quantité des trouvailles se réduise, et cependant le choix riche des types reste: les émissions de type de la même sorte disparaîssent, bien qu'on puisset supposer un processus contraire.

3. Enfin on peut constater que la rénovation monétaire irrégulière concluée de l'émission de plusieurs types de monnaie par les divers rois: c'était peut-ètre l'initiative du roi Salamon qui l'introduisait sous l'influence plutôt bohémienne que germanique. Et c'était peut-ètre sous le règne de saint-Ladislas que le système du change d'émission (tous les 2 ans?) périodique se formait, lequel système ne fonctionnait jamais conséquemment dans la période analysée. Étant donné que il y a jusqu'ici une incertitude relative aux émissions de ses succédents: on ne peut pas constater que ce système fonctionnait ou pas et si oui, jusqu' à quand. Il reste encore un problème resté: si avant 1141 — la fin de la période examinée — se constituait la pratique de la rénovation monétaire par an du pays ou non?

RENOVATIO MONETAE IN THE EARLY ARPADIAN AGE IN HUNGARY

by László Kovács

(Summary)

It is well known that in the period of the early Arpadian Age recently analyzed by the author (1000-1141 A. D.)[1] some kings issued several types of coins.[2-3] At first, coins were issued on occasion[4], but later it was customary to explain the repeated issue of another type or types of coins after the introduction of a new mint by the practice of a periodical *renovatio monetae* or *reluitio*, or *mutatio monetae* (a compulsory exhange of money).[5] To establish the possible place of loaning, the author surveyed opinions on the Carolingian,[6-7] British[8], Czech[9-17], German[18-25], and Polish[26-35] practice.

In the second half of the 11th century, Hungary introduced occasional exchange.[39-55] At that time the country was already up to the standards of *renovatio* set by Stanislaw Suchodolski.[36-38] Stephan I, the Saint (1000-1038) had only one denar minted (H1 where H = *Huszár*, Münzkatalog[3]) to be circulated. H2 was an occasional issue, and the official character of H3 and H4 is questionable (see Table 1). Kings Peter (1038-1041, 1044-1046) and Samuel Aba (1041-1044) had one type of coin minted each (H6 and H7).[56-64] The first coin issued by Andrew I (1046-1060) was H8 that was followed by H9, some pieces of which varied greatly in size and were merely (not necessarily officially) trimmed[65-75] versions of the original (see Table 2). The exchange of the two types was presumably due to political reasons.[76-62] The contemporary *dux* Bela (1048-1060), later also as King Bela I (1060-1063) was also satisfied with having one type of coin minted (H11 and H12).[83-91] The types, the sequence, and the dating of the coins minted by King Salomon (1063-1074) are uncertain, though the king is considered to have been a great reformer along German patterns[92-95] (presumably H14-17; see Table 3).[96-101] These types could not be equivalents owing to their different image (H14-H15) or different amount (H16–H14–H15–H17). Still, there might have been a rare, occasional, and inconsistent exchange due to financial reasons[102-106], though contemporary *dux* Geza (1064-1074) and even perhaps King Geza I was content with one type each (H18 and H19–20?).[107-108] The fact that King Ladislas I (1077-1095) had ten different types of coins (H21-H30) and ruled for nineteen years suggests that he might have had a regular *renovatio* every second year. Although the order of these types is debated (see Table 4), their silver content has not yet been established, and some of them (H28, H30) seem to be local (see Table 5), the only question is if the king issued ten types every second year or eight types every two or three years as part of the process of *renovatio*.[109-118] In the case of his successors, the order of the individual types cannot be established, since anonymous denars were issued beginning with King Coloman (1095–1116). Coloman issued perhaps ten types of coins (H31–H41, see Table 6), some of which (H32, H35, H37-38) were not minted for the purposes of *renovatio*, and their order or serial number is unknown for the time being. Some anonymous pieces could probably be included into the series, e.g.,

H42a, H76, H84, H95, and H98, but there is also another possibility.[136-141] However, no periodical *renovatio*[119-126] can be established in these cases, just like in the case of Stephan II (1116-1131) and Bela II (1131-1141) with 5 (H44-H47, H54?; see Table 7) and 2 (H171, H179) or 4 types (H49-H50, H53, H54?; see Table 8).[132-135]

Among contemporary grave finds from the Carpathian Basin 1667 coins have been found in 1371 graves. In 126 graves there were several of them, in 38 the coins were identical, and in 32 graves the type of at least one coin could not be established. So there were only 56 graves with several coins that could be analyzed and interpreted (4.08 per cent, see Table 9). Exchange was never consistent. Two types of coins could be found in 44+5 cases, and three types in seven cases. This could be the approximate number of types used simultaneously.[142]

The composition of treasure finds (see Table 10) proves that the individual types were in circulation for a long time. The k/u ratio was the highest during the reign of Ladislas I (0.94:18 years/17 treasures; see Table 11), and from that time on the various types became more and more numerous, and there was an increasing number also of treasure troves including one type of coins only.[143-144] The former statement supports the arguments against *renovatio*, while the latter supports the ones for it. The successors left fewer tressure troves to posterity, but the great variety of types remained. At the same time, no finds contain only one type in spite of the contrary expectations.

To sum up, an irregular (?) *renovatio monetae* must have been introduced by King Salomon more on Czech than on German pattern, and during the reign of Ladislas I a periodical change appeared (every two years). The system was, however, never consistent in the examined period of Hungarian history. Since uncertainty prevails as regards the coins of King Ladislas's successors, the survival of the system cannot be established for the time being. It is also not sure if a yearly *renovatio was introduced before the end of the period at all.*

Mesterházy Károly

AVAROK, SZLÁVOK, MAGYAROK A BÜKK-HEGYSÉGBEN

A Nagyalföld északi peremét a Duna-kanyartól kezdve hegyek sora szegélyezi: a Börzsöny, a Mátra, a Bükk és a Zempléni hegyek. Ezek legmagasabb pontja is csak 1000 m körül van. Közülük legnagyobb kiterjedésű a Bükk, amely nevét egykor legjellemzőbb fájáról kapta. A hegység kelet-nyugati irányban a Sajó völgyétől a Tarna völgyéig 45 km, észak-déli irányban pedig Mályinkától Kácsig kb. 25 km. Három nagyobb egységre oszlik. Középső részét a Magasbükk vagy Bükk-fennsík alkotja: ez kb. 20 km hosszú és 6–7 km széles, magassága 900 m, melyből további 50 csúcs emelkedik ki még magasabbra. A Déli-Bükk átlagmagassága 650–700 m. Az Északi-Bükk, melynek egy része szintén eléri ezt a magasságot, a hozzá csatlakozó Upponyi-hegységen keresztül ereszkedik le a Sajó völgyébe (1. kép).[1]

Két nagyobb város alakult ki mellette: nyugaton Eger, keleten pedig Miskolc. A hegyet kisebb-nagyobb falvak veszik körül. Valamennyinek legalább 800–1000 éves múltja van. A Bükk belseje azonban a 18. századig település nélküli volt. Ma is csak három községe van, melyek az egykori hutákból fejlődtek ki: Répáshuta (1766), Huta, később Óhuta (1730, 1766), és Újhuta (1766). Az utóbbi nevét Bükkszentkeresztre változtatták, Óhutából Bükkszentlászló lett.[2]

A Bükk-hegységet nagy kiterjedésű erdő borította, melynek szélein és irtásain falvak települtek. Az erdők csendjében bencés, ciszterci és pálos kolostorokat építettek. Az I. István által alapított egri püspökség[3] a hegy nyugati oldalán terjeszkedett. Észak felé néhány km-re németeket telepítettek (Németi, ma Felnémet). Falujukat 1261 óta említik. Felnémet határában 1347-ben kezdik építeni egy korábbi remetelak alapjain új kolostorukat a pálosok.[4]

Északkelet felé, Felsőtárkányban 1329–33 közt karthauzi szerzeteseket telepít az egri püspök,[5] s ugyanitt ismernek egy Lambot-égés irtásföldet,[6] amely valószínűleg az 1298-ban említett Lomboth vallon telepes nevét őrzi. De még Egertől délre is erdőségek voltak, melyek irtásain jött létre Tálya falu (ma Nagytálya). A tatárjárás után alapíthatták vallon telepesek, mint neve is mutatja (1275: Tala latine). A szó az ófrancia taille–irtvány szóból származik.[7] Irtványra utalhat Zsérc neve is, amely szláv eredetű, és az erdőégetéssel nyert tisztásra vonatkozó Žár helynévből alakult.[8] 18. századi irtáson létesült Répáshuta is, amely előbb répás-répatermelő föld volt.[9] Még északabbra, Apátfalván a ciszterek alapítanak egy monostort 1232-ben (ma Bélapátfalva),[10] amely szintén az erdőben, annak szélén feküdt. A keleti oldalon, Miskolc mellett délre, Tapolcán bencés apátság

volt. 1219-től ismerjük.[11] Diósgyőrben, Miskolctól néhány km-re nyugatra újabb pálos kolostor alakult 1304-ben.[12] Az erdei magányban élő pálos remeték, akik a Bükk rejtettebb részén, a mai Dédes mellett 1240 óta éltek, szintén kolostort építettek, amely 1313-ban már állt. Ez volt a szentléleki kolostor.[13] A hegy déli lábánál fekvő Kácson a 11. században épült egy bencés apátság, de csak 1248-tól van rá okleveles adatunk.[14]

A viszonylag késői falu- és kolostoralapítások arra vallanak, hogy az erdőség a mainál kiterjedtebb volt. Az erdő volt az élet alapja és az életviszonyok meghatározója. Az erdőség fái közt egykor uralkodó volt a bükk, az északi oldalon ma is az. Rajta kívül a tölgy is gyakori.[15] Diósgyőr mellett fenyvesek is voltak,[16] és erre lehet következtetni Szomolya nevéből is, amely szláv eredetű, és valószínűleg fenyőszurok-gyanta jelentésű.[17] Az egykori forrásokból gyümölcserdőkről, nevezetes körtefákról is tudunk. Így a Miskolc melletti Nagygyőr neve 1304-ben Gyous Geur, 1315-ben Gyovs Gewr.[18] Csokva és Ormány között 1362-ben egy vadkörtefa a határjel, amely még 1374-ben is szerepel a határjárásban.[19] Szomolya 1269-es határjárásában is említenek egy nevezetes vadkörtefát, de egy kökényest is (kukenkerek).[20] A szórványos gyümölcsfa előfordulások mellett azonban erdei gyümölcsösökre gyanakodhatunk Visnyón, melynek szláv eredetű nevében (1239: Wisna) a meggy szó őrződött meg.[21] Hasonlóképpen Szilvásvárad neve arra utal, hogy erdeiben, a Szilvás patak mentén szilvások, szilváskertek voltak (1373: Ziluaswarad).[22] Gyakori fája a Bükknek a mogyoró, bár magyar helynevekben önállóan nem jelentkezik. A Liszkópataka nevét azonban Kiss Lajos Kniezsa István nyomán a szlávból magyarázza, jelentése pedig mogyorós lenne (1240: Liscopotoka, Tardona határjárásában).[23]

Mindezek a gyümölcsök, gyümölcsfák az erdők mellékhasználatát, egykor pedig főhasználatát segítették elő,[24] és a gyűjtögető életmód fennmaradását biztosították. A múlt századi, sőt 20. század közepi néprajzi leírások is említik, hogy a hegyek lábánál megtelepült falvak lakói szakosodva, munkamegosztásban használták fel a természet javait. A gyufa feltalálásáig, sőt még azután is egy ideig Bükkzsérc lakói taplót gyűjtöttek, kiszárították, s aztán eladták az Alföldön. Varbón kaszanyelet, Cserépfalun kocsirudat, petrencerudat és fakanalat, Dédesen orsót és rokkát készítettek fából.[25] Gyűjtötték a gyantát, a fenyőszurkot, mint erre Szomolya szláv nevéből következtetni lehet.[26] Ipari tevékenység volt a faszén és mészégetés. A tűzifa kitermelése mindenütt folyt, de ez a korai időben kisebb jelentőségű volt. A fő erdei használathoz tartozott a vadászat. Erre nemcsak a Medvefő helynév utal (Tardona 1240-es határjárásában Medwefeu, és Medwefew Varbó 1303. évi határjárásában), de még a 15. század végén is élt medve a Bükkben, mint erről a nem egészen szent életű Estei Hippolit egri püspök vadászata tanúskodik.[27]

A honfoglaló magyarok nem túl sűrűn, de három oldalról is megtelepedtek a Bükk lábánál. Természetesen a sík vidéket részesítették előnyben: a Tisza és a Sajó mentét, az Eger patak alsó folyását, de az alacsony dombokon és a folyóvölgyekben a hegyvidéken is megtaláljuk sírjaikat. A 10. századi szórványos leletek, melyeket néha kis leletmentő ásatásokkal hitelesítettek, szinte kivétel nélkül a síksági részről származnak: Tiszakeszi, Tiszaszederkény, Ároktő a Tisza mellett,

a Bükkhöz közelebb Mezőcsát, Mezőkeresztes, Kistokaj, Muhi, Szakáld, majd a Bükkaljában Bogács, Tibolddaróc. A hegy keleti oldalán Diósgyőrben, Miskolc–Mélyvölgyben és a reptér szomszédságában találtak temetőket. A Bükk északi oldaláról máig sem ismerünk 10–11. századi sírleleteket. Csak távolabb, a Sajótól északra, az egykori megyeközpont környékén találtak néhány egyszerűbb temetkezést, melyek majd mind 11. századiak (Borsod, Edelény, Monaj, Aszaló). Az Eger patak környéki temetőket Bartalos Gyula, Nagy Árpád és Szabó János Győző mutatta be (Eger–Szépasszonyvölgy, Eger–Répástető, Eger–Almagyar, Eger–Kiskanda, Maklár, Novaj).[29] A lelőhelyek többségéről egy-két sírt mentettek meg (Eger–Répástető, Bogács, Szakáld), és lehet, hogy nem is volt több temetkezés a közelben. Több temető biztosan népesebb közösséghez tartozott (Kistokaj, Eger–Szépasszonyvölgy, Ároktő–Dongóhalom), és vannak későbbi, faluhoz köthető nagy sírszámú temetők is (Diósgyőr, Eger-Vár, Tibolddaróc), melyek a 11. században voltak használatban.

Az első foglalással megszállt területeken kisebb-nagyobb fegyveres közösségek temetőivel találkozunk. Eger–Répástetőn két fegyveres vitéz került elő, lovával, egyiküknek szablyája volt, a másiknál csak íj és tegez. Szakáldon lószerszámos lovassírok kerültek elő, sírjaikban nyugati pénzek, nyílcsúcsok, veretes csizma, íjtegez függesztője marad ránk. Tiszaszederkényben három lovas sírt tártak fel, egyikben bezdédi-verebi típusú övveretek, szablya, íj, 10 nyílcsúcs, tegez volt.[30] Csak régi leírásból ismert a maklári és novaji temető, itt is lovas sírokról van említés. Az első foglaláskor nyitott nagyobb temetők közé tartozik az Eger–szépasszonyvölgyi, melynek Bartalos Gyula becslése szerint 28 elpusztított és 34 feltárt sírja legalább 100–150 síros temetőre enged következtetni. A megmentett leletek kivétel nélkül a 10. század első két harmadára jellemzőek. Három sírban volt lószerszám, közülük az egyikben szablya és részleges lótemetkezés is. A leggazdagabb női sírban aranygyűrű, egy ezüst és egy bronz karperec, díszes állatalakos, áttört hajfonatkorong volt, sírjába edényben útravalót is adtak.[31] Hasonló korúnak és kiterjedésűnek látszik a kistokaji temető, melynek 79 sírját meg is mentették. Egyelőre közöletlen.

Nagyrészt elpusztított korai temetők közé tartozik a Miskolc-reptéri is.[32] Évtizedek során kisebb-nagyobb részleteket mentettek meg belőle, s az ilyen sírcsoportok között 200 m távolság is lehet. A leletek között itt is előfordul a szablya, kengyelek, oldalpálcás zabla, részleges lovastemetkezés, de az 1959-es feltárás szegényes sírcsoportjában egy ereklyetartó mellkereszten kívül alig-alig volt melléklet. A szórványleletek között van egy bronz állatfejes karperec is. E két utóbbi tárgy a 10. század közepe után, inkább a 10. század utolsó harmadára jellemző. Ha valóban egy temetőhöz tartoznak a sírok, akkor az előbbiektől sokban eltérő, legalább 1000 sírt tartalmazó temetőről lehet szó. A bizonytalanságot a megmentett sírok közötti nagy távolság okozza. A második sírcsoport 200 m körüli távolsága inkább két temetőre vall, hiszen egyetlen 10–11. századi temetőnek sincs ilyen nagy kiterjedése, még az 1000 sírosaknak sem (Halimbán és Majson a szélső sírok legnagyobb távolsága 120 m, Csekejen 160 m). Ha viszont két temetőt találunk egymáshoz ilyen közel, akkor a fegyveres réteget képviselő közösség hasonló nagyságú lehetett a kistokaji temetőben nyugvókéhoz, és a 10. század első

két harmadából származik. A második temető szegényes sírjait ebben az esetben jórészt megsemmisítették a homokbányászás során, pedig legkorábbi sírjai döntő fontosságúak lennének a fejedelmi hatalom kiépülésének kezdeteihez.

Valamivel jobb helyzetben vagyunk Eger és környékének korai településtörténetét illetően. A mai város észak–déli hossztengelyében folyik az Eger patak, melynek széles medre időnként folyóvá duzzad. A város déli oldalán melegvíz források vannak, melyeknek szabadon áramló vize egykor lefolyástalan vízállássá nőtt. A honfoglaló temetők e vizektől keletre és nyugatra egyforma távolságra, nagyjából az 1970-es évek városszélén, a dombhátak peremén helyezkedtek el: a szépasszonyvölgyi és kiskandai a jobb parton, az almagyari és répástetői a balon.[33] E temetők és kis falvaik közül egyik sem érte meg a 11. századot, sőt a sírleletek alapján még a 10. század végét sem. Ekkor történhetett meg a falvacskák fejedelmi hatalom alá kerülése,[34] majd a fejedelmi birtokká lett terület megszervezése, a lakosság egy részének a Várhegyre való költöztetése, és ott valamilyen udvarház és templom létesítése. Kozák Károly feltárásai településnyomokat, egy kerektemplomot és egy háromosztású épületet hoztak felszínre,[35] melyek azonban ma már alig látszanak. Sőt fellelésük idején is csak hipotetikusan voltak rotundának minősíthetők a nevezett épület maradványai. Közlésük Kozák hirtelen halála miatt előzetes beszámolónak látszik.[36]

Valamivel bizonyosabb ismereteink vannak a püspökség megalakulása utáni időszakról. Az egri püspökség az elsők közé tartozott, bár ezt bizonyító alapító oklevele a tatárjáráskor elégett. Az alapítás koraiságát azonban egyértelműen bizonyítja a Várhegyen épült első román kori templom, és a köréje megásott sok sír. Ezekből Kozák Károly majd 400-at feltárt, főleg a templom mellett létesített későbbi keleti, ún. setét kapu déli oldalánál, de a templom nyugati fala előtti részen is. Külön érdekessége ennek a temetőnek a 367. sír, amelyben egy bal oldalára fektetett, felhúzott lábú csontvázon honfoglalás kori típusú nyílcsúcsot találtak. Hasonló jelenséget a várnépek visegrádi temetőjében is megfigyeltek. Ez talán arra utal, hogy már a 10. század legvégén megkezdődött ide a temetése. A további temetkezések egyértelműen a 11. század elejéről valók. Ezt bizonyítják a 203. sír állatfejes bronzkarperece és S végű hajkarikái, fonott ezüst gyűrűje, és azok a sírok, melyekben kis méretű, vaskos ezüst huzalú S végű hajkarikák voltak (269., 278. sír). Ezek ugyanis Nyitrán még I. István pénzei nélkül kerültek elő, a híres nagyharsányi kincsben pedig az István király pénzének vélt „lancea regis" típusú veretekkel. A következő fázist már Kálmán király pénzei keltezik ebben a temetőben. A korai rétegnek még egy különös vonása van. Három sírban (K. 128–129., és 278. sír) is ún. Köttlach-kultúrába tartozó zománcos ruhakapcsoló tű és félhold alakú fülbevalók kerültek elő. Ezek a mai Szlovénia és Ausztria, az egykori karantán szlávok területére jellemző ékszerek azonban nem import áruk, mert azokban a sírokban, melyekben előfordulnak, több ékszer is idegen eredetű. Már Kozák K. is ide telepített szláv asszonyokról írt velük kapcsolatban. Az is feltűnő, hogy a Mátra vidékén Verpeléten és Pétervására is hasonlók kerültek elő. A régészeti leletek alapján tehát a 11. század elején karantán népesség került Egerbe és tágabb környékére.[38]

Eger vidékének és vele együtt a Bükk délnyugati részének fontos forrása IV. Béla 1261-es, és V. István által átírt 1271-es oklevele, amely az egri püspökséget megerősítette javaiban. Ez az oklevél egy különös egységről beszél, az egri völgy falvairól, melyeket Nagygyőrtől, azaz Diósgyőrtől kezdődőnek mond.[39] Kétségtelen, hogy Diósgyőr nincs és sohasem volt az egri völgyben. E különös szakaszban az oklevél megfogalmazója talán a 13. századi állapotokat is belevetítette a korábbi adományozások leírásába. Arról lehet szó, hogy a 13. századi adományként megszerzett Cserép falu északi határa valahol a Bodzáshegy (Bozyasheg) táján összeért Nagygyőr földjével, a mai Diósgyőrtől DNy-ra kb. 9 km-re.[40] Cseréptől nyugatra pedig szinte összefüggő birtoktest alakult ki a 13. század derekáig. Cserép 1248-as határai azt jelzik, hogy a hegy lábánál települt falvak a hegy belsejébe is felnyúltak. Hasonlóképpen az Északi-Bükk határjárásokból ismert korai faluhatárai is lenyúltak a Garadna vizéig vagy Garadnáig, így Varbó határa 1303-ban,[41] vagy Dédesé 1221-ben a falutól délre legalább 6 km-re, ahol később felépült Dédeskő vára.[42]

Egyelőre azonban a Bükk keleti oldalának településeit vizsgáljuk. A honfoglalók első nemzedékétől a 11. századig folyamatos temetőket nem ismerünk. Legalábbis teljesen és hitelesen feltárt temető e tájon nincs. Az ismert 10. századi temetők, illetve temetőrészek a 10. század utolsó harmadában megszakadnak. A 11. századi temetőrészek esetleges korábbi szakaszai is ismeretlenek. Úgy látszik, hogy a 10. század végén itt is „birtokoscsere" következett be. Erre utalhat egy kétélű kard (Petersen Y típus) a Miskolc-reptéri temetőből.[43] Ha az 1950-es évek ásatási becslései a reptéri homokbánya sírcsoportjainak távolságáról tévesek, és mégis egyetlen nagy temetőhöz tartoznának a sírok, akkor több fogódzónk lenne a települések folyamatosságáról, az átrendeződés mértékéről.

Jelen pillanatban annyi látszik bizonyosnak, hogy a Bükk keleti oldalán is megjelent a fejedelmi hatalom. Időpontja nem lehet lényegesen eltérő a nyugati oldalétól. A keleti oldal legfontosabb, stratégiai pontjának Diósgyőr látszik. Az erdők aljában, természettől is védett helyen, források tövében, természetes sziklára épült egy szokásos gerenda–cölöpvázú földvár, melynek nyomait az 1963-as ásatások hozták felszínre. A jelenleg álló, Nagy Lajos kori vár alatt megtalálták a feltehetően tatárjárás utáni első kővár alapfalait, melyek ovális alakban körülfogták a természetes sziklafelszínt. Ezek alatt a falmaradványok alatt minden átmetszésnél vöröses–fekete réteget találtak, és több helyen cölöplyukakat és gerendákból rótt cölöpépítmény nyomait figyelte meg Czeglédy Ilona. A rétegekben talált cserepek azonban nem 9–10. századiak, mint az ásató vélte,[44] hanem inkább 10–11. századiak. Hiányoznak ugyanis a 9. századra jellemző szögletes edényperemek, melyeken gyakran hullámvonalköteg vagy betűzködött díszítés látható. Ugyanakkor nagy részben tagolt peremtöredékek kerültek elő, karcolt vonaldíszítéssel. Készítési technikájuk, az alapanyag finomsága is a későbbi korra jellemző. Megerősíti vélekedésünket, hogy maga a szerző e cserepeket a karosi és karcsai „szláv" telepek leleteivel hasonlította össze. Azóta kiderült, hogy a karosi „szláv" telep edényei fordulnak elő a karosi honfoglaló temető sírjaiban is.[45] A diósgyőri vár tehát ispánsági váraink zömével egy időben, a 10. század legvégén, vagy az ezredfordulón épült. Maga Nagygyőr borsodi várföld volt,[46] ami azt jelenti,

hogy egyidejűleg indult meg északon és délen is a megye megszervezése. Borsod ellátta a határvár funkcióit, Győr pedig a belső szervezési feladatokat végezte. A szervezés első „bizonyítékai" a vár szolgálatára rendelt népek új települései. Hozzájuk tartozik két, egymáshoz nagyon közel fekvő diósgyőri temetőrészlet: a Lankás úti sír, amelyben két bronz karperec és S végű hajkarika volt, és a Lankás úttal párhuzamosan futó Vörös úti sírlelet, amelyben sok S végű hajkarika és bronz karperec került elő.[47] Mindkét sír a 11. század elejéről való. A temető legkorábbi sírjai keltezhetnék az ispáni vár kiépülésének kezdetét.

A diósgyőri központ körül jelennek meg az első magánbirtokok, a Miskolcnak nevet adó Miskolc nemé és másoké. Miskolc korai temetőjét nem ismerjük, de a város területéről már kerültek elő korai település maradványok, házak.[48] Így bizonyos, hogy a reptéri temető népessége önálló, bár írott forrásból nem ismert faluhőz tartozott. Nem kizárt azonban, hogy az ezredforduló átszervezéseinek esett áldozatul, és lakóit betelepítették Miskolcra. Az anonymusi hagyományt tehát úgy értelmezhetjük, hogy Bors, mint első ispán építtette Nagygyőr várát is, később pedig, még István király idején nemzetsége a vár mellett kapott nagyobb birtokot a Tapolcától a Sajó vízéig.[49]

A két szélső pont, tehát Eger és Miskolc–Nagygyőr között terült el a vidék ősfoglaló nemzetségének maradványbirtoka. Az anonymusi hagyomány és a krónikák feljegyzései ugyan eltérnek, amennyiben Anonymus nemzetségi hagyományok alapján a Bükkaljára, Kácsra és környékére helyezi központjukat, míg a krónikák a Sajó torkolat vidékét jelölik meg.[50] Valójában egyidejűleg mindkét hagyomány igaz lehet, hiszen az úr méltóságú Örs és honfoglalás kori elődei nem csupán egynegyed megyényi területet mondhattak magukénak, hanem egy tized országot. Az is valószínű, hogy a honfoglalás után is megmaradt különleges viszonyuk a fejedelmi családdal, sőt jóval azután is, hiszen bizonyíthatóan meghagyták ősi, első foglalású földjeik központját, amelyen az ország egyik legnagyobb cölöp–gerenda szerkezetű várát, az Anonymusnál említett Örsúr várát megépítették (Borsod vára 1,7 ha, Örsúr vára 2,4 ha területű).[51] A 12. század végéig a nemzetség a legnagyobb hatalmú családok egyike volt, amelyiknek két kővára is volt. Az egyik Kácson, ahol a nemzetség kultuszközpontja, a Szt. Péter tiszteletére szentelt monostor is állt,[52] a másik pedig Örsúr földvára mellett, attól délre mintegy 100 méterre, a Várhegy déli fokán.[53] A vár alatt, majd 60 méterrel mélyebben, a patakvölgyben, a 8–9. századi településen, annak népeit is megtartva alakult ki a váralja falu, melynek nevét az Örsúr nemzetség egyik családja őrizte meg (1292: Laurentius de Waralya).[54] A településen 10 évig folyt régészeti kutatás, amely több száz éves folyamatos lakottságot bizonyított a honfoglalás előtti időtől egészen a 15. századig.[55]

Sajnos, az Örsúr nem kezén maradt falvakból egyetlen honfoglalás kori sírt vagy temetőt sem ismerünk. Csupán Tibolddarócról vannak nagyon bizonytalan adataink 11. századi temető létéről. De az egyszerű köznépi sírleletek legfeljebb arról tanúskodhatnak, hogy Örsúr nemzetségének falvaiban ugyanolyan volt a 11. század elején a szolganép helyzete, mint máshol. Valamivel beszédesebb a kácsi templomban talált sírlelet, egy arany S végű hajkarika, amely azt bizonyítja, hogy a nemzetség monostora már a 11. század második felében állt.[56]

Annak ellenére, hogy a nemzetség a fejedelem feltűnő kegyében maradt, az eredeti birtokoknak nagyon kis töredékét tarthatta meg. A zárt központi birtoktömböt (Váralja–Örsúr vára, Sály, Kács, Geszt, Leány, [Bükk]Ábrány, Tibolddaróc)[57] három oldalról a királyi, majd később várföldek szorították közre. Északkeletről Nagygyőr, s lehet, hogy északról is, mert a Garadna mentén bizonytalanok az Árpád-kori faluhatárok. De magának Garadnának a szláv neve is arra utal, hogy várföld volt.[58] Kissé nyugatabbra Dédes volt várbirtok, s dél felé a Bükk közepéig elnyúltak határai (1221).[59] Az Északi-Bükkben várbirtok volt még Parasznya (1269), Radostyán (1219), Kondó (1240), Jétyő (1280), feljebb Kazinc (1240), és Csokva (1221).[60] Ismeretlen időben, de talán még a 11. században került északkeleten az egri püspökséghez Kisgyőr,[61] és nyugaton már az alapításakor az egri völgy nagy része. A déli oldalon jóval ismeretlenebbek a 11. századi birtokosok, hiszen a 14. századi adatok ritkán hasznosíthatók a 11. századra nézve. Így ismeretlen Vatta előtörténete. De már Mezőkeresztes, amely (Mező)Nyárádhoz tartozó föld volt, besenyők földje volt. Ők nyilván fejedelmi telepítéssel kerültek földjükre, és a király adományozta el őket szabadságuk megtartásával a jeruzsálemi ispotályos kereszteseknek 1238-ban.[62] Nyárád más része szerzetesi birtok volt Barátinyárád néven (1323),[63] korábbi birtokosa ismeretlen. Bizonytalanok a (Mező)Kövesdre vonatkozó adatok is. Ezzel szemben az ország számos pontján feltűnnek az Örs helynevek, szinte olyan számban, mint a törzsi helynevek.[64] Vajon nem az elkobzott borsodi, illetve Tisza-menti birtokokért kapták cserébe ezeket a falvakat a „törzs" nemzetségei, vagy már a Dunántúl elfoglalásával is részesedtek az új szerzeményű földből, miként ez más nemzetségeknél, pl. a Katapán nemzetségből való családoknál is feltehető? A Budaörs határában feltárt első nemzedékbeli sírok[65] az utóbbi lehetőséget is felvetik. S bár az elmondottak alapján a bükkalji és Tisza menti borsodi földeket is Örsúr eredetibb uralmi területének gondolhatjuk, az innen már említett korai sírokat mégsem tekinthetjük automatikusan Örsúr népe temetőinek. Továbbra is várnunk kell a Kács–Sály körül, esetleg Szalonna körül felbukkanó temetőkre.

Örsúr nemzetsége azonban nem lakatlan földre települt. Erre már 1979-ben egyértelmű bizonyítékunk volt, amikor a sályi ásatásokon, az egykori Váralja településén két gödörházat sikerült feltárni Gádor Juditnak. Az egyik ház betöltéséből késő avar jellegű cserepek és három késő avar övveret került elő.[66] Ettől a településtől délre kb. 5 km-re, de még Sály határában késő avar temetőt találtak, melynek néhány sírját szakszerűen tárták fel.[67] Az avar temető és az avar kori telep a nagy távolság miatt nem tartozhat össze, bár a temetőhöz tartozó telep helye ismeretlen. Csak érdekességként említem meg, hogy a sályi avar temető egyik sírjában nagyon leegyszerűsített formában jelentkezik egy olyan övveret, amely a Komárom hajógyári (lodenice) temető 103. sírjában még teljes szépségében található meg.[68] Ezek után már az sem meglepő, hogy újabb hasonmás mintájú csatot közöltek Orosházáról.[69] A sályi övveret az eredeti kompozíció árnyképének tetszik csupán. De kétségtelen, hogy a veretek és a csat egykorúak, és azonos műhely termékei. A műhely-kérdések kutatása azonban az avar bronzművesség területén még éppen hogy csak elkezdődött.

A Bükk-hegység környékéről viszonylag kevés avar lelőhelyet ismerünk, és azok ugyanúgy feltáratlanok, mint a 10–11. századi temetők. Földrajzi helyzetük is megegyezik a magyar temetőkével: a síkságon találhatók (Mezőnyárád, Mezőkövesd, Mezőnyék vagy Nyékládháza, Hejőkeresztúr, Muhi), egészen a hegyek lábáig (Sály, Tard, Miskolc), és feljebb a Sajó és a Bódva völgyében (Alsózsolca, Sajószentpéter, Edelény). Két lelőhely léte bizonytalan (Szirmabesenyő és Cserépfalu). Ezeket csak Csallány Dezső sok hibás adatot tartalmazó avar leletkatasztere sorolja fel.[70] A többi lelőhely anyaga ellenőrzött, vagy ha újabbak, már hitelesnek tekinthetők.[71] Bizonytalan egy további település megítélése is: 8–10. századra kelteznek egy Kazincbarcikán előkerült vasolvasztót.[72] Mint látni fogjuk, nem biztos, hogy avar településhez tartozik.

A Bükk nyugati oldalán levő avar kori lelőhelyeket Szabó J. Győző gyűjtötte össze. Az Eger és a Laskó patak mentén öt lelőhely sorjázik (Magyarad, Maklár, Egerlövő, Pusztaszikszó és Felnémet),[73] feljebb Bélapátfalva, melynek kulturális kapcsolatai megközelítőleg azonosak a sály–latori avarkori településével.[74] A Bükk-aljában és közvetlen közelében kizárólag késő avar kori temetőket ismerünk. A legközelebb eső kora avar temetők a Csörsz-árok vonulatain belül találhatók, mint erre először Szabó J. Győző felfigyelt.[75]

Lehet, hogy a régészeti kutatás hiánya miatt nem sikerült avar megtelepülésre valló nyomokat találni a Bükk-hegységben. Még annyit sem, mint a magyar honfoglalás korából. Pedig egészen bizonyos, hogy a Bükk fennsíkját mind a magyarok, mind az avarok felhasználták. Óhután, azaz Bükkszentlászlón van egy nagy földvár, melynek építői a Kyjatice kultúra népei, és az erődítés további felhasználói a kelták voltak.[76] A vár szondázó ásatása során honfoglalás kori nyílcsúcsot is találtak.[77] A néprajzi irodalomból tudjuk, hogy a szilvásváradiak még 1950 táján is tavasztól őszig a fennsíkon tartották a gulyát félszilajon, korábban pedig egész évben.[78] Nyilván így hasznosították az állattartó avarok és magyarok is.

A kutatás hiányosságai ellenére mégis van két támpontunk a Bükk-hegység avar- és honfoglalás kori lakosságára. Két szerencsés ásatásról számolhatunk be bővebben. Az egyik a sály–latori (váraljai) egykori település, a másik a bélapátfalvi késő avar kori temető. A latori település egy része 8–9. századi, melyet nem csak az említett késő avar kori övveretek igazolnak, hanem a 8–9. századra keltezhető házak, objektumok sora. A 17. házban pl. olyan vasvésőt találtunk, a kemence kövei közé beszúrva és bennfelejtve, melynek tökéletes hasonmása az ipolyviski (Viskovce nad Iplom) avar temetőből ismert.[79] A sály–latori 11. ház vasfeldolgozó műhelynek bizonyult, mellette a vassalakot egy kupacba rakták le. A kovácsolás során átégetett padlóról egy nagy, négyszögletes agyagtepsi oldaldarabját találtuk meg.[80] A település kerámiája nagyon hasonlít a késő avar kerámiához, de sok vonásában el is tér attól. Az edénytípusok közül hiányzik a cserépüst, a sütőharang, mely jellemzője az avar telepeknek, a díszítésmódok közül pedig az avarokra jellemző perem becsipkedés, betűzdelés. A szláv településeken viszont gyakori az agyagtepsi, a viszonylag rövid nyakú, alig kihajló peremű fazéktípus. A telep táji fekvése is szokatlan lenne az avar településekre, hiszen az avar falvak síkvidékiek, széles ártereken helyezkednek el, lazán, egymástól távol fekszenek a házak vagy egyéb építmények. A latori település a Bükkbe beékelve, keskeny patakvölgyben,

erdőtől védetten húzódik talán 100 méter hosszan, tehát szűkös, erdősülésre–bokrosodásra hajló helyen.

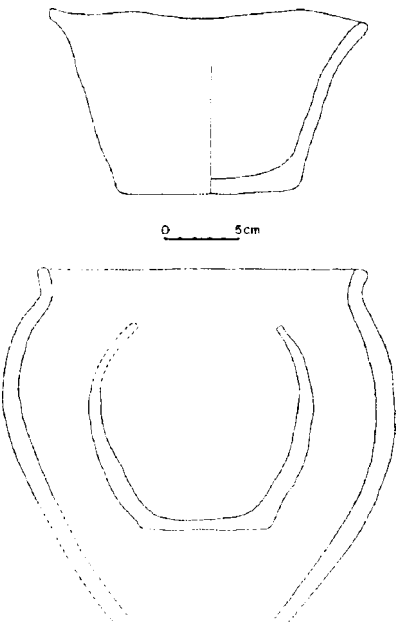
E település temetője lehetne a bélapátfalvi temető, amely 360 m magasan, szintén erdők közé ékelve feküdt, hasonlóan a lengyelországi korai szláv telepekhez.[81] Ilyen magasságban már nincsenek sem avar, sem honfoglaláskori magyar települések, vagy temetők. Nagyon jellemzőnek látszik a sírok különböző tájolása. Van köztük fejjel keletre, nyugatra, északra és északnyugatra fekvő. Az ilyen sokféle irányban megásott sírok, illetve eltemetett halottak bizonytalan, kialakulatlan hitvilágra utalnak. A szilárd túlvilághittel rendelkező népek, így az avarok is egy jellemző főirányban tájolták halottaik sírját, s ez a tájolás az egész népre jellemző az adott időszakban. A szláv népek azonban feltűnésüktől kezdve hamvasztották halottjaikat. A Kárpát-medencében éppen avar hatásra kezdtek felhagyni ezzel a szokással, bár ÉK-Magyarországon szinte a 10. század elejéig számolhatunk vele. A bodrogközi Királyhelmecen pl. a hamvakra vagy az urnákra halmokat emeltek.[82] Lengyelország területéről biztosan 10. századi csontvázas sírt nem is találtak, s így ott a hamvasztás az egész 10. században fennmaradt.[83] Valószínűleg szláv halomsírokról olvashatunk oklevelekben is: a Galánta körüli halmokat pogánysírként említik 1299-ben.[84] A 8. században már megjelennek a szláv csontvázas temetkezések, majd főleg a 9. században elhagyják a hamvasztást. Mivel azonban még átalakulóban van hitviláguk, szokásrendszerük, így a temetkezések egy-egy temetőben nagyon változatosak. A nagygurabi temetőben még előfordul a hamvasztás, de a sírok túlnyomó többsége csontvázas. A halottakat azonban nem egy irányban fektetik, különböző a sírok formája és mélysége is.[85] Ugyanígy a Zsitvabesenyőn feltárt temetőben (Papföld), főleg a déli temető csoportban, különféle irányban fektetett zsugorított csontvázak fordulnak elő.[86] A nagyvendégi temetőben a 9. században halmos sírokba temetkeztek, de pl. az 1. halomban még urnasírt is találtak a csontvázakon kívül.[87] A lehető legtarkább képet mutatja a Dévény-plébániatemplom mögötti (Devin-Za kostolom) temető. Ebben kizárólag csontvázas temetkezések fordulnak elő, de tájolásuk lehet Ny–K, ÉNy–DK, É–D, DNy–ÉK, K–Ny, ÉK–DNy, DK–ÉNy (az első adat a fej, a második a láb irányát jelöli).[88] A még késő avar kori cseklészi temető területén is előfordulnak az urnasírok (85. és 86. sír), amelyek már az avar edényekre hasonlítanak. De a temető ÉK-i sírcsoportjában rendkívül vegyes a sírok tájolása — pedig a sírleletek teljesen azonosak az avar sírok mellékleteivel. Kérdéses, hogy ebben az esetben szokásaikban elszlávosodott avarokat, vagy elavarosodott szlávokat kell-e látnunk.[89] Valószínűbb az utóbbi lehetőség, mert a legkésőbbi avar temetőkben egységes a tájolás. A kaposvári vagy sopronkőhidai temetőben egységesen Ny–K-i tájolással találkozunk (bár már itt is van kivétel), azaz szilárd másvilágról való képzetek vetületével.[90]

A bélapátfalvi temetőben a sírmellékletek, ékszerek közt is van olyan, amelyik inkább a korabeli szláv (morva) temetőkre jellemző. Az egyik sírban granuláció díszes fülbevaló öntött utánzata került elő, melynek az említett dévényi temetőben van közeli párhuzama.[91]

Természetesen, ahogy a sály–latori településen előfordulnak avar öntvények, ugyanúgy a bélapátfalvi temetőben is találtak avar csont tűtartót, avar fülbeva-

lókat. A két népesség között már régóta szoros kapcsolatok voltak, hiszen nem merev határvonal választotta el egymástól a két népességet, hanem viszonylag széles határzóna, melyben avarok közt szlávok éltek (pl. Bajcs–Farkas puszta),[92] és előretolt avar hídfőállásokkal is számolhatunk.

A szláv települések mérete, lakosságuk létszáma nagyon különböző lehet. A kisebbek közé tartozik a bélapátfalvi, ahol egy család két nemzedéke, lényegében egy nagycsalád (14. sír) élt kis tanyáján. Sályban ugyan bizonytalan a telep nagysága, de több 8–9. századi ház maradt meg, aminek alapján kisebb falura következtethetünk. A szláv falu és az avar lakosság ismeretlen helyen levő faluja között fennálló kapcsolatokat kétségtelenné teszik az avar eredetű tárgyak, a fazekasság számos közös vonása.

Korai szláv edények Sály-Latorból (Váralja)

Erről a szláv népességről a korai oklevelek közvetlenül nem vallanak, de a máig is élő szláv helynevek egyértelműen bizonyítják 10–11. századi jelenlétüket. A latori településhez legközelebb Cserépfalu 1248. évi határjárásában említenek egy Szuduszkafő (Zuduskafeye) határpontot, amely egy szláv „összeszorulat" jelentésű szóra megy vissza. Kiss Lajos szerint viszonylag késői, a 11. század elejénél nem korábbi az átvétele a magyar nyelvben.[93] Ez az adat azért fontos, mert a Bükk déli oldaláról való. A többi adat főleg az Északi-Bükkből származik. Főleg Tardona (1240), Ludna (1240), és Varbó (1303) határainak leírása gazdag szláv helynevekben,[94] de a határjárásokon kívül is sok községnek vagy pataknak van szláv eredetű neve, amely a 11–13. századi oklevelekben is előfordul (1. térkép).[95] Ezeken kívül a korai okleveles adattal nem rendelkező szláv helynevek jelentős része is honfoglalás előtti lehet. A régészeti kutatások tehát közelebb visznek (vihetnek) e helynevek korának megállapításához.

A legkorábbi okleveles adatok egy késő avar kori szláv lakosság meglétéről tanúskodnak, melynek Mátravidéki településtörténeti jelentőségére először Szabó J. Győző mutatott rá.[96] Ugyancsak ő vélekedett először úgy, hogy e szláv lakosság esetleg a korai avarokkal egyidejűen vagy már korábban megjelent a Mátra és Bükk északi nyúlványain.[97] E kérdésben teljesen osztjuk az ő véleményét. A szláv lakosságnak egyrészt azért is korábbinak kell lenni a 8–9. századnál, mert mind Bélapátfalván, mind a sály–latori (váraljai) telep 8–9. századi részében erősen kevert régészeti hagyaték jellemzi őket. Sok az avaroktól átvett szokás (csontvázas temetkezés), és sok az átvett avar tárgyak száma is (avar tűtartók, fülbevalók, fazekak). Egy újonnan érkező nép egyénibb kultúrával jelentkezik. Másrészt si-

került megtalálni a korai szlávok hagyatékát a Bükkben. Az egyetlen biztos nyom éppen Sályban, a váralja falu helyén van. Már az ásatások első évében (1982) feltártunk egy olyan négyzetes gödörházat, melynek kő kemencéje volt (igaz, teljesen lerombolva), betöltéséből pedig több kg cserepet sikerült megmenteni. Az ezekből majdnem összeállítható három edény egyike egy ferde falú kis tál, van egy kisebb fazék, mindkettő szabadkézi, és egy nagy „utánnakorongolt" fazék, egy jellegzetes prágai-korcsak típusú szláv edény felső fele (2. kép). Mindhárom díszítetlen. A tál legjobb párhuzama Nyitrán a Mikov dvor nevű részről került elő, de ott éppen a korábbi, a császárkori szinthez kapcsolják.[98] A nagy fazék jellemzője a széles szájnyílás, az öblös has, a rövid, kissé ferdén álló, majdnem szögletes alakítású perem. Talán a Galántával összevont Taksonyból (ma Matuškovo), Alsómislyéről (Nižna Misla, volt Abaúj-Torna m.), Sziládról (Siladice-poloha Bodoš, volt Nyitra m.), Kisváradról (Nitrianski Hradok),[99] vagy a lengyelországi Kromolinból (woiw. Legnica) való nagy fazekakkal vethető össze. (3. kép)[100] Ez utóbbit Parczewski a 2. fázisba keltezi, azaz abszolút időben a 7. század első felébe.[101] A felvidéki szláv temetők anyaga alapján formailag a legkorábbi csoportba sorolható edényünk. Meggondolandó azonban a kézi korongon való kidolgozása, szinte szimmetrikus alakja, amely a legkorábbi anyagban nem fordul elő. Ezért a sály–latori korai szláv házat tágabb időszakra, a 7. századra keltezzük, bár nincs kizárva valamivel korábbi használata sem. Így is legalább 100–150 éves időköz választja el az avar kori településtől. A feltárt 24 házból ez az egyetlen származik ilyen korai időből. Ennek ellenére nem hihető, hogy magában álló ház volt, hiszen a feltárt felület kicsi. Valószínű azonban, hogy a korai szláv megtelepülésnek ilyen volt a formája, az egy-két házból álló tanyák voltak a jellemzőek, melyek erdei tisztásokon, patakok mentén, források közelében meghúzódtak.

A szláv lakosság előnyomulását a Bükk déli lábáig semmi sem akadályozta. A korai avarok településterülete 25–30 km-rel délebbre kezdődött, a szarmata sáncokon belül.[102] Történetileg tehát nincs kizáró oka annak, hogy az avarok megjelenésével egykorú is lehet a Bükk vidékére való szláv betelepülés, mint ahogyan Parczewski és Fusek kutatásaiból következtethető.[103] A végső szót, ha van ilyen egyáltalán, nem a kerámia tipológiájából levonható következtetések fogják megadni, hanem az elkövetkező idők jól keltezhető ásatási anyagai.[104]

JEGYZETEK

[1] *Keszthelyi István:* Nemzeti park a Bükkben. In: Bükki nemzeti park. Szerk.: Sándor András. Bp., 1983. 21–38.; *Dr. Tóth Géza:* A Bükk felszíni fejlődése és mai formakincse. In: Bükki nemzeti park 62–105.

[2] *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára (továbbiakban: FNESz) II. Bp. 1988[2] 408., I. 271.

[3] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (továbbiakban: Történeti Földrajz) III. Bp. 1987., 80–89.; *Kovács Béla:* Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger, 1987. 27., 29–30.

[4] *Györffy György:* Történeti Földrajz III. 118–119.; *Kovács Béla:* Elpusztult középkori kolostorok Heves megyében. Egri Múz. Évk. 4 (1966) 79–80.; *Fodor László:* Az almárvölgyi páloskolostor régészeti feltárása. In: Egyházak a változó világban. Szerk.: Bárdos I. – Beke M. Bp., 1991. 171–177.

[5] *Kovács Béla:* Elpusztult középkori kolostorok... 80–82.; *Kovács Béla:* A Bükk a magyar történelemben. In: Bükki nemzeti park 313.; *Németh Péter:* Adatok a felsőtárkányi karthauzi kolostor építéstörténetéhez. Egri Múz. Évk. 5 (1967) 73–85.; *Kovács Béla:* Az egri egyházmegye 105.

[6] *Györffy György:* Történeti Földrajz III. 138.

[7] *Bárczi Géza:* Tálya MNy 25 (1929) 263–266.; *Bárczi Géza:* A középkori vallon–magyar érintkezésekhez. Sz 71 (1937) 410., 416.; *Györffy György:* Történeti Földrajz III. 50., 138.; *Kovács Béla:* Adatok az egri völgy középkori településtörténetéhez. In: Dolgozatok Heves megye múltjából. Szerk.: Szabó J. Győző. Eger, 1970. 41.; *Kiss Lajos:* FNESz II. 611.

[8] 1248: Serch.: *Györffy György:* Történeti Földrajz I. Bp. 1966.[2] 817.; *Kiss Lajos:* FNESz I. 271. Más lehetőséget is jelez, a szerb–horvát žirec, žir = makk jelentés alapján, amely tölgyekre utal.

[9] *Kiss Lajos:* FNESz II. 408.

[10] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 755–756.; *Kovács Béla:* Elpusztult középkori kolostorok 74.; *Valter Ilona:* Die archäologische Erschliessung des Zisterzienserklosters von Bélapátfalva. Acta Arch. Hung. 33 (1981) 179–200.

[11] *Borovszky Samu:* Borsod vármegye története I. Bp. 1909. 21–22.; *Marjalaki Kiss Lajos:* A tapolcai apátság 1214-i adatának hitelessége. In: *Marjalaki Kiss Lajos:* Történeti tanulmányok. Miskolci Várostörténeti Közlemények I. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 1987. 48–54.; *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 809.

[12] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 774.; *Kovács Béla:* Az egri egyházmegye 120.

[13] *Marjalaki Kiss Lajos:* A szentléleki zárda legrégibb okleveles adata. Tardona határjárása 1240-ben. In: Történeti tanulmányok 45–47.; *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 770.; *Kovács Béla:* Az egri egyházmegye 119–120.

[14] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 778.; *Kozák Károly:* Adatok Kács történetéhez. Herman Ottó Múz. Évk. 7 (1968) 231–266.

[15] A Bükk hegység neve az Árpád korban nem fordul elő, csupán Tardona 1240. évi határjárásában említik a bükk (byk) és tölgyfát (... terram comitis Nicolai in qua est quercus): *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 736.; 810–811.

[16] 1391: „silva nostra vulgariter feketeerdw nominata prope Dyosgewr", *Szendrei János:* Miskolc város története és egyetemes helyirata III. Oklevéltár Miskolc város történetéhez 1225–1843. Miskolc 1890. 69. 43. okl.; *Csőre Pál:* A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Bp. 1980. 285. Kutatásai szerint a feketeerdő általában fenyőerdő. Uo. 106., 118.

[17] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 809., III. 136., 187.; *Kiss Lajos:* FNESz II. 592.

[18] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 774.; *Sugár István:* Borsodi oklevelek a Heves megyei levéltárban 1245–1521. Miskolc 1980. 156., 271. regeszta.

[19] *Sugár István:* Borsodi oklevelek 142., 254. regeszta és 143., 255. regeszta.

[20] *Sugár István:* Borsodi oklevelek 238., 395. regeszta; *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 809.

[21] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 816.; *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. Szerk.: Serédi Jusztinián. II. Bp., 1938. 408.; *Kiss Lajos:* FNESz II. 219.

[22] *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bp. 1890. 180.; *Kiss Lajos:* FNESz II. 583. A Szilvás patak mai neve Szilvásváradnál Szalajka. A diósgyőri pálosok 1364-ben a klastrom és a Szinva közti Szilvás eleje határrészt kapják cserébe egy Csenik melletti földért, 1373-ban pedig az ennek közelében levő meggy nevű erdőt: *Borovszky Samu:* Borsod vármegye I. 52–53.

[23] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 810., 786.; *Kniezsa István:* Magyarország népei 408.; *Kiss Lajos:* FNESz II. 41.

[24] *Csőre Pál:* A magyar erdőgazdálkodás 97., 121., 210–211., 217.

[25] *Bakó Ferenc:* Hegyek, erdők, emberek. In: Bükki nemzeti park 333–348.

[26] *Kiss Lajos:* FNESz II. 592. A gyantát használták világításra: *Márkus Mihály:* A magyar népi világítás. Népr. Ért. 32 (1940) 92–93.; a nők a fonóban rágták nyálképzés fokozására, l. *Gunda Béla:* Gyanta. In: Magyar néprajzi lexikon II. Bp. 1979. főszerk.: Ortutay Gyula. 335. Az erdei munkások fogés gyomortisztításra használták. *Gunda Béla:* Szurok. In: Magyar néprajzi lexikon 5. Bp. 1982. 119. A Bulgáriában megtelepedő szlávok egyik törzsének nevében is a gyanta-szurok szó maradt meg: szmola a szmoljánok nevében, valószínűleg természeti környezetük révén. l. *Cankova-Petkova, Genoveva:* Gesellschaftsordnung und Kriegskunst der slawischen Stämme der Balkanhalbinsel (6–8. Jh.) nach den byzantinischen Quellen. Helikon. Rivista di tradizione e cultura classica II/1–2. Nápoly, 1962. 266.

[27] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 810., 815.; *Zolnay László:* Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971. 106–109.; *Óváry Lipót:* Az MTA Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. I. füzet Bp., 1890. 252–253. 1095. regeszta.

[28] *K. Végh Katalin:* Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. Herman Ottó Múz. Évk. 9 (1970) 79–107.; *Révész László:* Honfoglalás és államalapítás kori temetők Miskol-

con. In: Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéhez. Szerk.: Rémiás Tibor. Miskolc 1992. 91–120.; *Wolf Mária:* Régészeti adatok Miskolc középkori történetéhez. Uo. 121–153.

[29] *Bartalos Gyula:* Honfoglalás kori s egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. Arch. Ért. 19 (1899) 353–358.; *Nagy Árpád:* Az Eger-szépasszonyvölgyi X. századi temető. Egri Múz. Évk. 6 (1968) 69–100.; *Szabó J. Győző:* Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn. Egri Múz. Évk. 2 (1964) 105–139.; *Szabó J. Győző:* Heves megye régészeti emlékei II. Heves megye műemlékei I. szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1969. 41–43., 54–55.

[30] *K. Végh Katalin:* Honfoglaláskori sírleletek Tiszaszederkényből. Arch. Ért. 119 (1992) 62–67.

[31] *Bartalos Gyula:* Honfoglaláskori s egyéb régiségleletek 358.

[32] *Révész László:* Honfoglalás és államalapítás kori temetők 98–107.

[33] *Nagy József:* Eger története. Eger, 1978. 12.

[34] *Szabó J. Győző:* Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk.: Havassy Péter –Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 32–35. és *Kovács Béla:* Az egri egyházmegye 30. szerint is a nagyfejedelem uralmi területéhez tartozott a terület a 10. század utolsó harmadában.

[35] *Kozák Károly:* Árpád-kori falu maradványainak feltárása az egri várban I. Agria = Egri Múz. Évk. 19 (1982–83) 75–109.

[36] *Kovács Béla:* Eger. In: Korai magyar történeti lexikon. főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994. 179.; *Kovács Béla:* Az egri egyházmegye 22.; *Kozák Károly:* Az egri vár feltárása VII. (1957–1988). Agria 25–26 (1989–1990). 333–338.

[37] Annak ellenére, hogy csak a 11. század végétől számolnak Egerben román székesegyház meglétével, már a 11. század elején is kellett egy kápolnának vagy templomnak lennie, amely köré temetkezni kellett Eger népének. *Kovács Béla:* Az egri egyházmegye 94. szerint a körtemplomon kívül egy palotakápolna tételezhető fel, s a székesegyház Szt. László korában épül csak fel.

[38] *Kozák Károly:* Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I. Egri Múz. Évk. 16–17 (1980). 157–182., II. Egri Múz. Évk. 18 (1981) 5–46., III. Agria 22 (1986) 5–33.

[39] *Szentpétery Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/1. Bp. 1943. 120. No. 2123.: „videlicet tota vallis Agriensis, incipiendo a terra nobilium de Beel et a terra Noggeur castri nostri de Borsad". *Kovács Béla:* Adatok az egri völgy középkori településtörténetéhez 39–40.; *Kovács Béla:* Az egri egyházmegye 29.

[40] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 767–768.; *Sugár István:* Borsodi oklevelek 134., 243. regeszta.

[41] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 815.

[42] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 769–770.

[43] Révész L. szerint helyesebb e kard lelőhelyét a reptéri homokbányánál keresni, mint a Szentpéteri kapunál: *Révész László:* Honfoglalás és államalapítás kori temetők. 105.

[44] *Sz. Czeglédy Ilona:* Előzetes jelentés a diósgyőri vár 1963. évi feltárásáról. Arch. Ért. 91 (1963) 229–238.; *Uő.:* Beszámoló a diósgyőri vár 1963. évi régészeti feltárásáról. Borsodi Szle 8 (1964): 3., 70–75.; *Uő.:* A diósgyőri vár. Bp. 1988. 31.; *Nováki Gyula–Sándorfi György:* A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Bp.–Miskolc 1992. 33–36., 71–72.: megindokolják, hogy mint keskeny talpú sánc, nem azonos a szélestalpú sáncokkal a kora. Ez azonban nem feltétlenül jelent időbeli különbséget, éppen a hivatkozott abaújvári vár látszik egykorúnak a diósgyőrivel.

[45] *Wolf Mária:* Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepekről. Móra Ferenc Múz. Évk. 1984–85/2 (1991) 588.

[46] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 774.

[47] *K. Végh Katalin:* Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek 80.; *Révész László:* Honfoglalás és államalapítás kori temetők 107–108.

[48] *Komáromy József:* A miskolci Sötétkapu-melletti ásatás jobbágyházai. A Miskolci Herman Ottó Múz. Közl. 1 (1955) 118–121.: sajnos bizonyító anyag nélkül közreadott szakszerűtlen ásatás.

[49] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 741., 774., 789.

[50] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 740.

[51] *Gádor Judit:* A sály-latori nemzetségfői központ kutatása. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Szerk.: Fodor István – Selmeczi László. Bp. 1985. 115–125.; *Nováki Gyula – Sándorfi György:* A történeti Borsod megye várai 43–45.

[52] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 778.

[53] *Parádi Nándor:* A kácsi középkori lakótorony. Herman Ottó Múz. Évk. 21 (1982) 9–29.

[54] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 814.

[55] *Parádi Nándor:* A sály-latori palmettás zablapálca. Fol. Arch. 36 (1985) 173–180.; *Mesterházy Károly:* Az Örsúr nemzetség Váralja faluja. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös 1986. 85–103.; *Borovszky Samu:* Borsod vármegye története I. 59.: 1447-ben már pusztának írják Váralját.

[56] *Kozák Károly:* Adatok Kács történetéhez. Herman Ottó Múz. Évk. 7 (1968) 231–266.; *Mesterházy Károly:* Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany S végű hajkarikák. Alba Regia 20 (1983) 143–151.

[57] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 741. és a községeknél.

[58] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 773.; *Kiss Lajos:* FNESz I. 497.

[59] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 769–770.

[60] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 800., 801., 782., 778., 780., 768.

[61] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 774–775.

[62] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 781.

[63] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 794.

[64] *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László:* Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I. Acta Hist. Szeged 44 (1973) 58–59.; *Török Sándor* (Györffy Gy. bevezetésével): Mi volt a neve a három kabar törzsnek Sz 116 (1982) 991., 1057., 1020–1021.

[65] *Melis Katalin:* Honfoglaláskori leletek Budaörs-Tűzkő-hegyről. Bud. Rég. 29 (1992) 95–106.

[66] *Hellebrandt Magdolna – Simán Katalin:* Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1979. évben. Herman Ottó Múz. Évk. 19 (1980) 94.

[67] *K. Végh Katalin:* Avarkori leletek a miskolci múzeumban. Herman Ottó Múz. Évk. 7 (1968) 47–90.

[68] *Trugly Sándor:* Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komarno II. Slovenska Arch. 41 (1993) 191–352.; *Uő.:* Griffek és oroszlánok népe. Kalligram, Pozsony 1994. 7. kép.; *K. Végh Katalin:* Avarkori leletek 11. t. 3–7.

[69] *Juhász Irén:* Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza. Monumenta Avarorum Archaeologica I (1995) 16. t. 9. és 29. t. 9.

[70] *Csallány Dezső:* Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956. No. 951. és 169.

[71] *K. Végh Katalin:* Avarkori leletek.; *Lovász Emese:* Késő avar temetőrészlet feltárása Alsózsolcán. In: Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből 75–89.

[72] *Lovász Emese:* Késő avar temetőrészlet 85.

[73] *Szabó J. Győző:* A Bükk emberföldrajza az újkőkortól a magyar honfoglalásig. In: Bükki nemzeti park 303.

[74] *Szabó J. Győző:* Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. Comm. Arch. Hung. 1987. 83–98.

[75] *Szabó J. Győző:* Heves megye népvándorláskori történetének néhány kérdése. In: Dolgozatok Heves megye múltjából 30–37.; *Uő.:* Topographische Angaben zur spätvölkerwanderungszeitlichen Siedlungsgeschichte des Mátra-Gebietes. Študijne Zvj. 16 (1968) 245–251.; *Uő.:* Heves megye régészeti emlékei II. In: Heves megye műemlékei I. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp. 1969. 41–63. A külső Csörszárok vonalán kívül, Szabolcs megyében sem kerültek elő avar leletek, mint írja *Bóna István:* A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Szerk.: Cservenyák László. Nyíregyháza, 1993. 115.

[76] *Hellebrandt Magdolna:* Miskolc kelta kora. In: Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből 33–74.

[77] *Nováki Gyula – Sándorfi György:* A történeti Borsod várai 16–17.; *Párducz Mihály:* Bükkszentlászló–Nagysánc. MTA Régészeti Intézetének Közleményei I. Bp. 1970. 99–100.

[78] *Bakó Ferenc:* Hegyek, erdők, emberek... 336.

[79] *Nevizánszky, Gábor:* Kostrové pohrebisko z doby avarskej riše vo Vyskovciach nad Iplom. In: K problematike osidlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku. Nitra 1991. 103–165. I. t. 8.

[80] *Malinowski, Tadeus:* Wczesnosredniowieczne praznice w Wielkopolsce. Przeglad Arch. 11. kötet 32–33 füzet (1957–58) 1959. 68–80.

[81] *Parczewski, Michal:* Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen. Veröffentlichungen der Österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 17 (1993) 107.

[82] *Budinsky-Krička, Vojtech:* Kralovsky Chlmec. Zachranny vyskum na slovanskom mohylniku. Nitra 1980. A leletek korát késő avar szíjvég és honfoglaló nyílcsúcs jelzi: XXI. t. 5, 8. A zemplénagárdi korai szláv leleteket halomsírból származóknak határozta meg Wolf Mária: A Felső-Tisza vidék 9. századi szláv emlékei. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Bp. 1994. 119–128.

Míg azonban a hamvak meghatározása nem történik meg, a lelőhely jellege (temető-e vagy telep) nem bizonyított.

[83] *Zoll-Adamikova, Helena:* Wczesnosredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Malopolski II. Prace Komisji Archeologicznej 11 (Warszawa–Wroclaw–Krakow–Gdansk 1971) 139, 143, 213.

[84] *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században 466.: „magalan que sepulture paganorum nuncupatur". A magalan szót a szláv mogylany — mogyla — sír szóból magyarázza. Vö. a Galánta–Taksony körüli szláv temetőkkel, 99. jegyzetben.

[85] *Chropovsky, Bohuslav:* Slovanské pohrebisko z 9. storočia vo Velkom Grobe. Slovenska Arch. 5 (1957) 176–214. A 122. sírban honfoglaló nyílcsúcs is volt, tehát a 10. század elejéig használatban maradt.

[86] *Kraskovska, Ludmila:* Viskum v Bešenove v roku 1950. Slovenska Arch. 6 (1958) 423.

[87] *Porubsky, Jozef:* Slovansky mohylnik vo Velkych Hostiach, okr. Bánovce/Bebr. Slovenska Arch. 3 (1955) 222–234.

[88] *Plachá, Veronika – Hlavičová, Janá – Keller, Igor:* Slovansky Devin. Bratislava 1990. 69–70.

[89] *Kraskovsky, Ludmila:* Pohrebisko v Bernolakove. Slovenska Arch. 10 (1962) 443–445.

[90] *Bárdos Edith:* IX. századi temető Kaposvár határában. Somogyi Múz. Közl 7 (1985) 5–45.: Kaposvár, 61-es út.; *Török Gyula:* Sopronkőhida IX. századi temetője. Bp. 1973.

[91] *Plachá, Veronika – Hlavičová, Janá – Keller, Igor:* Slovansky Devin. F. 35. kép.

[92] *Nevizánszky, Gábor:* Slovanské žiarové pohrebisko v Bajči-Vlkanove. Arch. Rozhl. 44 (1992) 393–417.

[93] *Kiss Lajos:* Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok. MNy 82 (1986) 166–168.; *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 767–768.

[94] *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 810., 786., 815.

[95] *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században 407., 408–409. E helynevek jelentése jobbára a természeti környezetre, növényzetre vonatkozik, pl. Varbó füzes patak értelmű: *Kiss Lajos:* FNESz I. 733.; *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 785.; Tardona személynévi, de szilárd, nem ingoványos talajra vonatkozhat: *Kiss Lajos:* FNESz II. 619. Csernely alapszava a szl. fekete: *Kiss Lajos:* FNESz I. 324. Tapolca és Tapolcsány jelentése melegvízű forrás vagy patak: *Kiss Lajos:* FNESz II. 615. Garadna jelentése várhoz tartozó és Borsod megyében négy is volt belőle: *Kiss Lajos:* FNESz I. 497., *Györffy György:* Történeti Földrajz I. 736. Parasznya neve a köles, illetve a prószalepény szóval egyezik: *Kiss Lajos:* FNESz II. 319.

[96] *Szabó J. Győző:* Heves megye népvándorláskori történetének néhány kérdése 33–37.; *Uő.:* Heves megye régészeti emlékei II. főleg 53–44., és 58. A szláv helynevek felhasználhatóságát a legkorábbi településtörténethez azonban koránt sem kíséri egyöntetű helyeslés, l. *Parczewski, Michal:* Die Anfänge... 122.

[97] *Szabó J. Győző:* A Bükk emberföldrajza... 302.; *Uő.:* Heves megye régészeti emlékei II. 61. 156. jegyzet.

[98] *Fusek, Gabriel:* Včasnoslovanské sidlisko v Nitre na Mikovom dvore. Slovenska Arch. 39 (1991) 291–292., 294.

[99] *Fusek, Gabriel:* Slovensko vo včasnoslovanskom období. Nitra 1994. 14. t. l., 46. t. 4., 52. t. 6., 62. t. 3.

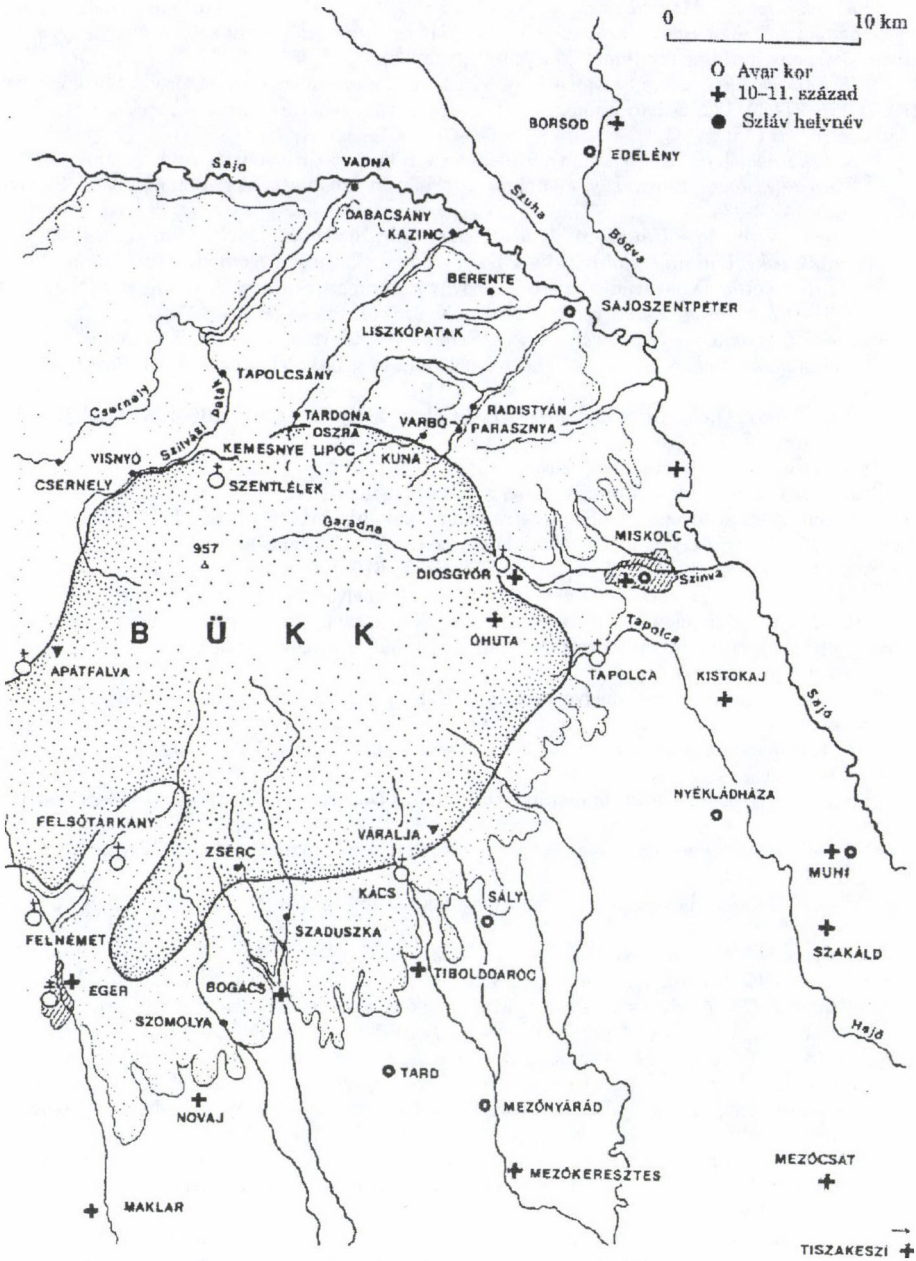
[100] *Parczewski, Michal:* Die Anfänge... 31. t. 3.

[101] *Parczewski, Michal:* Die Anfänge... 93.

[102] *Szabó J. Győző:* Heves megye népvándorláskori történetének néhány kérdése 34–35.; *Uő.:* Topographische Angaben... 245–249.; *Točik, Anton:* Pohrebisko a sidlisko z doby avarskej riše v Prši. Slovenska Arch. 11 (1963) 172.: korábban A. Točik úgy vélte, hogy Közép-Szlovákia, a Mátra és a Bükk északi oldala dél felől települt be szlávokkal. Erre a persei temető szlávnak tartott avar emlékei alapján következtetett. Abban nyilván igaza volt, hogy az avarok dél felől telepedtek meg Persén.

[103] *Parczewski, Michal:* Die Anfänge... 93., 125.; *Fusek, Gabriel:* Zur Chronologie der frühslawischen Periode in der Slowakei. in: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit bis zum Frühmittelalter. Krakow 1992. 293–295.; *Fusek, Gabriel:* Slovensko vo včasnoslovanskom období 109.

[104] E módszer alapján *Mechthild Schulze-Dörrlamm:* Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. Jahrbuch RGZM 35 (1988) 373–478. a honfoglaló magyarok Kárpát-medencei megtelepedését a honfoglalás évszámának elfogadott 895. elé tette. Ezt végül is a 862-es évi kalandozás csak támogatja. Még sem állíthatjuk, hogy a magyarok már 862-ben megtelepedtek a Kárpát-medencében.

A Bükk-hegység 7–11. századi települései

Tóth Sándor László

MEGJEGYZÉSEK A HONFOGLALÁS SZAKASZAIHOZ

A magyar törzsszövetség 9. század végi Kárpát-medencei honfoglalása a magyar történelem egyik legfontosabb eseménye, s ennek megfelelően számos tanulmány foglalkozott már vele. Ennek ellenére a kevés, s nehezen értelmezhető forrás miatt a honfoglalás pontos időpontja, menete és üteme bizonytalan, még az évet illetően sem tudott a történeti kutatás egyértelmű, kétségeket kizáró álláspontot kialakítani.[1] Jelen írásunkban vázoljuk a honfoglalás szakaszairól a szakirodalomban fellelhető főbb nézeteket. A források alapján megkíséreljük a honfoglalás valószínű időpontját (időpontjait) megadni, s a honfoglalás szakaszait illetően állást foglalni. Arra is választ igyekszünk keresni, hogy miért övezi a magyarok Kárpát-medencei letelepedését ilyen bizonytalanság, miért nem észlelte a korabeli Európa pontosan a magyarok honfoglalását.

1. A honfoglalás szakaszai a történeti irodalomban

A múlt század vége felé, 1882-ben a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, mint legfőbb illetékes felkérést kapott annak megállapítására, hogy „Magyarország ezredéves állami létének" megünneplése tárgyában „legelső kérdés" megoldására, ti. „a magyarok bejövetele és államalapítása időpontjának, illetőleg évének" meghatározására. A „legilletékesebb szakférfiakból álló testület" axiómaként szögezte le, hogy „a honfoglalás és állam-alapítás (e két fogalmat szinonimaként használták — T. S. L.) nem volt egy esztendő műve", a magyarok „ismételve megjelentek mai hazánk területén, mielőtt itt állandón megtelepedtek". A Történelmi Bizottság két szakaszt állapított meg: „a magyarok benyomulása etelközi lakhelyekről mai hazánk területére, és itt állandó megtelepedésük, vagyis a honfoglalás kezdete. A második: a mai Magyarország egész területének megszállása, vagyis a honfoglalás befejezése." A felkért négy szakértő e kérdésekben eltérő véleménye után a Történelmi Bizottság úgy foglalt állást, hogy „888 előtt a magyarok mai hazánk területén nem telepedtek meg, és 900-ban mai hazánk területének elfoglalása be volt fejezve, a magyar állam meg volt alapítva". E tizenkét esztendőn belül a bizottság „a honfoglalás kezdetének és befejezésének esztendejét pontosan kijelölni" nem vállalta. Arra hivatkozott, hogy „az egykorú kútforrások határozatlan és hézagos természete többé-kevésbé valószínű hypothezisek felállítására utasítja a történetírót; de nem teszi lehetővé a honfoglalás kezdete és befejezése esztendejének olyatén megállapítását, a mely ellen a történeti kritika többé komoly kifogást nem támaszthat".[2] A felkért négy szakértő közül a legkevésbé Botka Tivadar nézetét vette figyelembe a bizottság,

aki részint Anonymus, részint pedig más források (Metód-legenda stb.) alapján 884-re tette a magyarok megtelepedésének kezdetét. Szerinte 884–892 között a Dunától keletre levő részeket szállták meg a magyarok, 892 után terjeszkedtek tovább.[3] Szabó Károly Regino évszámára építve 889-re tette Etelköz elhagyását, a Kárpát-medencébe való benyomulást, míg a teljes meghódítást, a dunántúli részek birtokbavételét az itáliai kalandozás évére, 899-re keltezte.[4] Salamon Ferenc a többi kutatótól eltérően döntő körülménynek nem a honfoglalás kezdetét, hanem a bizonyosabban meghatározható befejezését tekintette. Ezért felvetette az itáliai hadjárat végét, s a Pannóniába való visszatérés időpontját jelentő 900-as évet. Végül azonban az itáliai hadjáratot megelőző, az általa 895–896-ra tett bolgár háborút követő évre, 898-ra tette a dunántúli országrész meghódítását, s ezáltal a honfoglalás befejezését. Salamon értelmezésében a honfoglalás nem szakaszos jellegű, lényegében egyszeri, egy évhez köthető betelepedéssel számolt.[5] A Millennium megünneplését, s a további kutatás irányát illetően Pauler Gyula hipotézise vált meghatározóvá. Pauler korábbi cikkeiben, a bizottság számára készített véleményében, s későbbi könyveiben is két elhatárolható szakaszra bontotta a honfoglalás folyamatát. Szerinte a besenyők 895-ben a bolgárok ellen harcoló magyarokra támadtak, akik 895 végén Etelközt elhagyni kényszerültek és a Kárpát-medence keleti felét szállták meg. Néhány év szünet után, itáliai kalandozásukat követően Pannóniát (Dunántúlt) is elfoglalták.[6] Marczali Henrik a Magyar Nemzet Története első kötetében 896-ra tette a honfoglalás kezdetét, a magyarok megjelenését a Kárpát-medencében, s az itáliai kalandozást megelőzően, 899 elejére Pannónia végleges megszállását, a honfoglalás befejezését.[7] Azt lehet mondani, hogy a századfordulótól kezdve hosszú ideig általánosan elfogadott volt a honfoglalás szakaszos jellege. A kutatók túlnyomó többsége, Salamon Ferenccel ellentétben, az első szakaszra, a honfoglalás kezdetére helyezte a hangsúlyt, azt szinte magával a folyamat egészével azonosította. Eltérés csak abban mutatkozott, hogy a besenyő–bolgár támadás időpontjától függően 895-re vagy 896-ra helyezték a magyarok Kárpát-medencei beköltözését.[8]

Bizonyos fokig Hóman Bálint kutatásai módosítottak e modellen. Újdonság elméletében, hogy 893-tól népvándorlási hullámmal számolt, s jórészt ehhez kapcsolta a magyarok 895-re tett beköltözését. Feltevése szerint 898-ban, 900-ban és 902-ben is foglalásokra került sor, tehát nem két, hanem több ütemben történt meg a Kárpát-medence teljes birtokbavétele.[9] Hóman elméletét elfogadták, s sokáig e koncepció határozta meg a honfoglalás menetéről kialakított képet.[10] Hosszú idő után Györffy György fejtett ki új feltevést a honfoglalás lefolyását, szakaszait illetően. Györffy átvette Hómantól a 893-tól számítható népvándorlási hullámról vallott elméletét, s Hómantól eltérően nem 889-re, hanem 893-ra tette a magyarokat ért első besenyő támadást. Hóman a 892-es morvaországi és 894-es pannóniai kalandozásokat ugyan a honfoglalás előkészítéseként és a tudatos nyugatra törekvés jeleként értékelte, de nem számolt a magyarok betelepedésével ezen akciók alkalmával. Györffy szerint 894-ben Szvatopluk halála után a Pannóniát dúló sereg a Felső-Tisza vidékére vonult, s itt várta be Árpád 894 őszén vagy 895 tavaszán megérkező honfoglaló seregét, amelyet hamarosan követett a hét törzs besenyők elől a Kárpát-medencébe menekülő népe. Györffy nézete sze-

rint „a magyarok 894–900 között nagyjából három szakaszban vették birtokba Pannóniát: 894–895 között a Felső Tisza-vidéket és Erdélyt, 895–900 között a Dunától keletre terjedő részt és 900-ban a Dunától a Fischa és Kis-Kárpátok vonaláig."[11] Több vonatkozásban hasonló hipotézist fejtett ki Kristó Gyula. Szerinte „a magyar honfoglalás...892–893 táján kezdődő és 900-ban befejeződő, közel egy évtizedig elhúzódó folyamat volt." Feltevésében szerepel a 893-tól számítható népvándorlási hullám, de ezt Györffyhez hasonlóan csak a második, általa 895-re vagy 895–896-ra tett, a törzsszövetség egészét érintő szakaszhoz kapcsolta. Kristó Aventinusra, a Fuldai Évkönyvekre és részben a Krónikára építő elmélete szerint a Kurszán vezette katonai segédnépek már 892-ben betelepedtek vagy laza fennhatóságuk alá vonták a Kárpát-medence keleti felét. Ezt az akciót a szállásterület kiterjesztéseként értékelte, amely nem jelentette ugyanakkor Etelköz feladását. Erre csak a besenyők által kikényszerített 895-ös vagy 895-896-os honfoglalás során került sor. A honfoglalás harmadik szakaszát szerinte is a dunántúli terület 900. évi megszállása jelentette.[12]

A honfoglalást előkészítő, fő és befejező fázisokra tagoló felfogás dominánsnak mondható,[13] ugyanakkor más elméletek is jelen vannak a honfoglalással kapcsolatban. A hagyományos, Hómanra és Paulerre visszanyúló, a honfoglalást 895. vagy 896. és 900. évi,[14] illetőleg 895., 900. és 902. évi szakaszokra tagoló felfogással is találkozunk.[15] Más nézet szerint a honfoglalás „pontos éve 894", amikor a magyarok előbb Bulgáriában kalandoztak, majd birtokba vették a Garam-Duna vonalig terjedő területet, ahova a bolgár–besenyő támadás következtében a hét törzs népe menekült. E hipotézis azonban nem foglalkozik Pannónia birtokba vételével, s a honfoglalást csak a Kárpát-medence keleti felének elfoglalására és a nép ezt követő megjelenésére korlátozza.[16] A honfoglalást egyszeri és nem szakaszokra bontható eseményként értékelte Váczy Péter. Egyedi, távolról Salamon Ferencére emlékeztető feltételezése szerint a magyarok sem 892-ben, sem pedig 894-ben nem telepedtek be a Kárpát-medencébe. Váczy elvetette a besenyő támadás összekapcsolását a bolgár háborúval, így a hagyományos 895-ös időpontot is. Felfogása szerint a magyarok a frank Pannónia 900. évi birtokba vétele előtt nem adták fel Etelközt, sőt határait sem terjesztették ki a Kárpátokon túli részekre. A besenyők a magyarok itáliai hadjárata (899–900) alatt támadtak Etelköz ellen, s ekkor 900 őszén kényszerültek a magyarok a Kárpát-medencébe.[17] A kutatás jelenlegi állását egészében úgy értékelhetjük, hogy a 100 évvel korábbi álláspont két sarkalatos pontja lényegében érvényben maradt. ti. hogy a honfoglalás folyamat volt, s szakaszokra tagolódott. Változás annyiban történt, hogy jelenleg 892 (894) és 900 között értelmezik a Kárpát-medence birtokbavételét, a 892 előtti időszakot egyértelműen kizárták a kutatók. A honfoglalás döntő szakaszát szinte kizárólag 895–896-ra tették, amikor a Dunától keletre levő, morva és bolgár fennhatóságúnak tartott területek meghódítására került sor. Ettől néhány évvel későbbi eseménynek tekintették a frank uralom alatt álló Pannónia 900-ra tett megszállását.

Alapvetően fontos kérdés, hogy érvényesült-e a Kárpát-medence megszállása során tervszerűség, illetve tényleg időbeli különbségekkel szállták-e meg az új hazát a magyarok, vagy legalábbis kétséges ez. A „szakaszos hódítás" sémája

széles körben elterjedt, s különböző történeti eseményekre alkalmazzák. Így például a 16. századi magyarországi oszmán terjeszkedés négy fázisát (az ellenséges ország pusztítása, döntő csatában az ellenséges haderő leverése, a hűbéri függés és a teljes bekebelezés) állapította meg a kutatás.[18] Etelköz besenyő, s a Kárpát-medence magyar meghódítása kapcsán jómagunk is szakaszos hódítási-foglalási modellt említettünk, amelynek első fázisában pusztítottak a támadók, második fázisában pedig letelepedtek a feldúlt területen, azaz oszmán analógiával élve a hódítás első és negyedik szakaszát különböztettük meg.[19] Tudatos nyugatra törekvést, tudatos honfoglalást tételezett fel több kutató is.[20] Györffy György a Felső-Tisza vidék általa 894-re tett megszállása kapcsán, majd Árpád ezt követő bevonulása kapcsán hangsúlyozta a tervszerűséget, amelyet megzavart a váratlan besenyő támadás.[21] Vele szemben a honfoglalás első két szakaszát illetően tagadta a tudatosságot Kristó Gyula, bár ő is utalt arra, hogy a besenyő és kazár veszély miatt a magyar szállások nyugat felé tolódtak a 880-as években.[22] A történeti kutatásban tehát korántsem egyértelműen elfogadott a tudatos, tervszerű honfoglalás modellje, ráadásul ez utóbbi sem tartalmazza egyértelműen azt, hogy a magyarok több fázisban szándékoztak elfoglalni a Kárpát-medencét. Így tehát azzal számolhatunk, hogy a magyar honfoglalást azért tartotta szakaszos jellegűnek a kutatók többsége, mert szerintük néhány éves időbeli eltéréssel szállták meg a magyarok az ország keleti és nyugati részeit.

2. A honfoglalás szakaszainak időrendi kérdései

Ahogy arra utaltunk, szinte alig vetődött fel a magyar történetírásban az a lehetőség, hogy a honfoglalás menete másként alakult. Alapvetően szükséges, hogy megvizsgáljuk, vajon a források alapján beszélhetünk-e több ütemben történt honfoglalásról, milyen lehetséges időpontok merülhetnek föl a magyarok beköltözésének időpontjaként. Rendkívül izgalmas probléma az is, hogy vajon a korabeli Európa — amint azt az egykorú források tükrözik — hogyan észlelte a magyarok Kárpát-medencei megjelenését. Régi felismerés, hogy a kései magyar krónikás hagyományban szereplő különböző évszámok (677, 872, 884 stb.) nem alkalmasak a honfoglalás időpontjának megállapítására.[23] Hasonló a helyzet a kortárs Regino egyébként értékes híradásával, aki 889-re tette a besenyők által elűzött magyarok kiköltözését hazájukból.[24] Több kutató is rámutatott arra, hogy a művét 908-ban befejező prümi apát utólag sorolta be a magyarokkal kapcsolatos híradásait egy évhez, így évszámát a korábbi történetírás is legfeljebb a Levediából Etelközbe költözés dátumaként fogadta el.[25] A kutatásban a honfoglalás folyamatának kezdő időpontjául felmerült többek között 892 is. Az időponttal kapcsolatban több nehézség adódik. Elsőként említenénk azt, hogy a magyar honfoglalás kiváltó okának a források (Regino, Konstantinos) alapján mindenképpen a besenyők Etelköz elleni elementáris erejű támadását kell tekintenünk, amelyre a magyarok később is félelemmel emlékeztek vissza.[26] Regino évszáma nem jöhet szóba, így ezt Konstantinos császár műve egyes passzusai segítségével határozhatjuk meg hozzávetőleges pontossággal. A bizánci uralkodó leginkább datálható megjegyzése szerint (DAI 37. caput) a besenyőket 50 vagy 55 éve érte az úzok és

kazárok támadása, amelynek következtében elhagyták korábbi szállásaikat, s a magyarokét foglalták el.[27] A szakirodalom túlnyomórészt a DAI 948–952 közöttre tehető keletkezési idejétől számította az 50 vagy 55 évet, aszerint, hogy az elvetett szám esetében számkiesést vagy téves betoldást tételezett fel. Ennek megfelelően 893–897-es évszámokhoz jutunk az 55-ös szám segítségével, illetőleg 898–902-es évszámot nyerünk az 50-es szám alkalmazásával. A szakirodalomban az előbbi kombináció nyert polgárjogot, s a honfoglalást kiváltó besenyő támadást (vagy támadásokat) a 893–897 közötti évekre helyezték.[28] Nézetünk szerint a 37. fejezet alapján 893–902 közötti időpontban valószínűsíthetjük a magyarokat Etelközből kiűző besenyő akciót.[29] E keltezés alapján kevés az esélye annak, hogy már 892-ben megszállták volna a magyarok, illetve katonai segédnépeik a Kárpát-medence egy részét, ahogy azt Kristó Gyula feltételezte. Az amúgy is nagy, általa a Dnyepertől az Al-Dunáig számított (s keleten a Donig uralt) etelközi szállásokat nemigen kellett „kiterjeszteni" nyugat felé, hacsak a besenyő és kazár szomszédság miatt nem számolunk új haza keresésének tervével. A 892-es „elő-honfoglalás" dátuma a némileg bizonytalan hitelű, kései Aventinus szövegének, s a Fuldai Évkönyveknek a morvaországi kalandozásra vonatkozó dátumának összekapcsolásán alapszik.[30] Ez azért vitatható, mert Aventinus tudósítása az általában 895–896-ra tett honfoglalásra utal, nem pedig egy előzetes foglalásra, a fennhatóság kiterjesztésére. A Fuldai Évkönyvek ugyanakkor a 892-es évnél semmiféle magyar foglalásról nem tudnak. Györffy György 894-re tett „elő-honfoglalását" illetően is merülhetnek fel kétségek. Kristó Gyula utalt arra, hogy a „Kárpát-medence 894 évi birtokba vételének nincs megbízható forrásbázisa", a Fuldai Évkönyvek adata a pannóniai kalandozásról nem tekinthető ilyennek.[31] Váczy Péter szerint ekkor még a magyarok csak zsákmányolni jártak Pannóniában, ezt jelzi az is, hogy Arnulf frank császár ekkor még nem, csak 896-ban hozott intézkedéseket a tartomány védelmére.[32] Azt is meg kell jegyeznünk, hogy Györffy koncepciója szerint egy 893-ban kezdődő népvándorlási hullám következményeként „893–895-ben lehet két ütemben lezajlott két besenyő támadással számolni, de ez még a népvándorlás egykorú észlelői számára is csak egy elmozdulást jelentett".[33] Paradoxon, hogy Györffy egyáltalán nem számolt egy általa 893 őszére vagy 894 tavaszára tett ún. első besenyő támadás hatásával, s nem ezzel indokolta 894 őszén a Felső-Tiszavidéki „elő-honfoglalást". *Nézetünk szerint sem a 892-es, sem pedig a 894-es honfoglalási akció feltevése nem indokolt, mindkét esetben csak kalandozásokkal számolhatunk*, amelyek célja nem lehetett sem a leendő haza felderítése, sem pedig a jövendő szállásterület megszállásának előkészítése, amennyiben a besenyők 894-ben még nem űzték ki Etelközből a magyarokat.[34]

Valószínűnek tartjuk tehát, hogy a besenyő támadást megelőzően nem került sor a Kárpát-medence megszállására, így a három fázisra tagolódó modellt megkérdőjelezzük. Kérdés, hogy mikor jöttek be az Etelközből kiűzött magyarok a foglalás igényével, azaz mikorra tehetjük a honfoglalás kezdetét. Itt hangsúlyozni kívánjuk, hogy természetesen nem a megtelepedés időben elnyúló folyamatára gondolunk, hanem a megszállás kezdetére. A honfoglalást kiváltó besenyő támadást a DAI 37. fejezete alapján 893–902 közé tehetjük. Ezen időhatárokon belüli pontosabb időmeghatározást több forrás segíti. Az egyik a DAI 40. fejezete, amely

beszámol Bölcs Leó bizánci császár (886–912) és Simeon bolgár uralkodó (893–927) közti háborúról, amelybe bizánci felkérésre a magyarok is bekapcsolódtak, s győzelmeket arattak. A földjükre visszatérő magyarok ellen a békét kérő Simeon felbérelte a besenyőket, s amikor a magyarok hadjáraton voltak, a besenyők Simeonnal együtt támadtak, s kiűzték a földjük őrzésére hátrahagyott magyarokat, családjaikat pedig leölték. A hadjáratból visszatérő magyarok látván pusztává lett földjüket, elmentek s letelepedtek új hazájukban, a Kárpát-medencében.[35] E történet alapján a kutatás jobbára a bizánci–bolgár, illetőleg a bolgár–magyar háború időpontjához kapcsolta az etelközi besenyő támadást, majd a honfoglalást. A bolgár–magyar háború időpontja sem ismert azonban, legfeljebb következtetni lehet egyes adatokból arra. Ilyen például az, hogy Simeon nagy valószínűséggel csak 893-ban került a trónra, mivel a Fuldai Évkönyvek 892-ben még Vladimirt tudták a bolgárok uralkodójának.[36] Egyedül csak a Fuldai Annalesben maradt ránk e háború időpontja, de zavaró módon két évnél is említették ezt. A 895-ös évnél tömören csak az olvasható, hogy „az avarok megrohanták a bolgárok határait, de azok megelőzték őket, és seregüknek nagy részét leölték".[37] A 896-os évnél részletes tudósítás olvasható a bizánci–bolgár, majd a magyar–bolgár háborúról, a magyarok kezdeti sikereiről, majd végső vereségéről.[38] A kutatók egy része hitelt adott a Fuldai Évkönyveknek, s a fenti dátumok valamelyikének, esetleg mindkettő figyelembevételével 895-re[39] vagy 895–896-ra,[40] vagy 896-ra[41] tette a bolgár–magyar háborút. Salamon Ferenc értelmezésével szemben, miszerint két évben, 895-ben és azt folytatva, 896-ban is háború volt a magyarok és bolgárok között, a történeti kutatás inkább Pauler Gyula értelmezését fogadta el. Pauler úgy vélekedett, hogy ugyanarról az eseményről számolt be kétszer a Fuldai Annales írója, s a bővebb tudósítás forrását a Fuldai Évkönyvekben is említett, Arnulf császárnál 896-ban megfordult bizánci követben, Lázár püspökben látta.[42] A fentiek miatt egyesek a bolgár–magyar háborút és a honfoglalást egyaránt 895-re helyezték,[43] mások az előbbit 895-re, míg az utóbbit 895–896-ra vagy 896-ra tették,[44] egy harmadik álláspont szerint pedig mindkét esemény 896-ban történt.[45] A honfoglalást 896-ra keltező feltételezés azon alapul elsősorban, hogy a Fuldai Évkönyvek a bolgár–magyar háborúról szóló részletes, 896-i beszámoló végén azt említették, hogy „végül, miután még ugyanezeken a vidékeken több ütközetet vívtak egymással, a császár erre az időre Pannónia védelmét a Mocsárvárral együtt Brazlavra, a hercegére bízta".[46] A történeti irodalom ebből azt a következtetést szűrte le, hogy a magyaroknak már a közelben kellett lennie, s erre reagált Arnulf keleti frank uralkodó.[47] Más nézet szerint 894-ben volt a magyar–bolgár háború.[48] Györffy György indoklása szerint „ezt a hadjáratot, amelyet a bizánci források a 891-i napfogyatkozás és István pátriárka halála (893) után beszélnek el, a 894. évre kell tennünk, mert utána, de még a 895-i besenyő támadást megelőzően Leó császár és Simeon cár olyan intézkedéseket tett, amelyek hosszabb tengeri utakat igényeltek."[49] Györffy datálása mindazonáltal annyiban mégis figyelembe veszi a Fuldai Annales adatát, hogy az Etelközre zúduló besenyő akciót, s Simeon bosszúhadjáratát 895-re tette, s lényegében csak a sikeres bolgáriai magyar kalandozást helyezte 894-re. Nem lehet eleve kizárni azt, hogy a Fuldai Annales, tekintettel a térbeli távolságra is, egy évvel később számolt

be röviden a magyar–bolgár háborúról, mint az ténylegesen történt. Ráadásul a 895-ös rövid híradás vélhető bizánci informátorát hasonlóképpen felfedezhetjük a Fuldai Évkönyvekben, mégpedig a 894 végén Arnulf császárnál járt bizánci követben, Anastasiusban.[50] Talán nem lehetetlen, hogy egy 894-re vonatkozó információt a Fuldai Évkönyvekben a következő év elejére tettek át. Mindenképpen vitatható kérdés a bolgár–magyar háború pontos időpontja, amelyet a fentiek alapján 894–896-ra tehetünk, s legvalószínűbb időpontját 895-ben jelölhetjük meg.

Egy fontos kérdés, amelyet nem kerülhetünk meg, hogy vajon a bolgár–magyar háború időpontjából következtethetünk-e a besenyő támadásra, illetőleg a honfoglalásra. Mindez annak függvénye, hogy vajon hitelt adunk-e Konstantinos császárnak a DAI 40. fejezetében szereplő történetének vagy sem. A történeti kutatás jobbára elfogadta a bizánci császár híradását a bolgár–besenyő összefogásról s együttes támadásról a magyar szállásterület ellen, miközben a magyar csapatok valahol hadjáraton voltak, kalandoztak.[51] Jó néhány kutató kételyének adott hangot a 40. fejezet tudósítását illetően, s azt a valóságot némiképpen torzító forrásként értékelte.[52] Valóban van néhány elgondolkoztató körülmény a DAI e passzusában, amelyet nehéz pontosan értelmezni. A kutatás rámutatott arra, hogy Konstantinos szerint a besenyőket ugyanúgy kétfelől érte támadás az úzok és kazárok részéről, mint ahogy a magyarokat a besenyők és a bolgárok részéről.[53] Ennek kapcsán bizonyos kétely övezte a bolgár–besenyő szövetséget is, hogy vajon nem a bizánci császár rekonstruálta-e az eseményeket a bizánci diplomácia gyakorlatát figyelembe véve.[54] Ráadásul Konstantinos az egyetlen, aki a DAI egyetlen passzusában hírt adott e szövetségről, más forrás ezt nem erősíti meg, sőt többnyire ellene szólnak más források, illetve megfontolások. A Fuldai Évkönyvek és Georgius Monachus Continuatus a vereségek utáni végső bolgár győzelemről számoltak be, míg az orosz évkönyvek és Bölcs Leó csak a bolgár vereségekről tudósítottak. Ahogy az említett források csak bolgár-magyar harcoktól tudtak, hasonlóképpen Regino és Konstantinos más passzusai szerint a magyarokat kizárólag a besenyők űzték ki korábbi hazájukból.[55] Tovább növelheti a kételyt az a körülmény, hogy a bizánci császár szerint Simeon hasonló kalandozó hadjáratra bérelte fel a besenyőket, mint amilyenben a magyarok vettek részt Bulgária ellen. Erősítheti e gyanúnkat, hogy a híradás szerint a besenyők leölték a magyarok családjait, kiűzték a földjük őrzésére hátrahagyott magyarokat, de nem telepedtek le ott, hiszen a hadjáratból visszatérő magyarok pusztán találták szállásaikat. Ez azért is érthetetlen, mivel a történeti kutatás jobbára azt tételezte fel e tudósítás alapján, hogy a besenyők azért szövetkeztek a bolgár uralkodóval, mert elveszítették Urál és Volga közti szállásaikat az úzok és kazárok támadása következtében, s új hazára volt szükségük.[56] Ezért jegyezhette meg okkal Kristó Gyula, hogy a besenyők e szövetség nélkül is kénytelenek lettek volna Etelközre törni.[57] A DAI 40. fejezetében Etelközre rontó besenyők aligha veszthették még el hazájukat, legalábbis a konstantinosi leírás nem erről tanúskodik.

Hasonló rejtély az, hogy hova mehettek hadjáratra a magyarok, amikor a „besenyők Simeonnal együtt" Etelközre támadtak. A történeti kutatásban felmerült az, hogy még Bulgáriában harcolt a magyar sereg és itt szenvedett vereséget.[58] Ennek ellentmond az, hogy a konstantinosi híradás szerint a sikeres

bulgáriai hadjárat után a magyarok visszatértek saját földjükre, Simeon pedig békét kötött Leó császárral. Ezután a magyar haderő eltávozott, a besenyők pedig Simeonnal együtt támadtak a magyar családokra és a földjüket őrzőkre. Ez azt jelenti, hogy Konstantinos „kivonta" a magyar haderőt vagy legalábbis kalandozásra vonuló részét az etelközi katasztrófából.[59] E rejtélyt azzal a hipotézissel sem lehet megoldani, amely szerint Simeon Havasalföldön, tehát az etelközi szállásterület délnyugati részén támadt a magyarokra.[60] Elfogadhatónak tűnhetne az a magyarázat, amely a magyarok pannóniai kalandozásával, majd a honfoglalás megkezdésével magyarázza a magyar haderő távollétét Etelközből.[61] Itt is adódik azonban néhány megoldhatatlannak tűnő kérdés. Egyrészt, amint arra utaltunk, a Fuldai Évkönyvekben a 894-es évnél szerepel a pannóniai kalandozás, s csak a 895-ös évnél a bulgáriai háború. Másrészt Konstantinos a DAI 38. fejezetében megemlítette, hogy a besenyők a magyarokat fejedelmükkel, Árpáddal együtt űzték el. Így Árpád nem vonulhatott be a Kárpát-medencébe diadalmas honfoglaló hadai élén, miközben népét váratlan besenyő támadás érte, mivel éppen hogy e tudósítás értelmében még ő is Etelközben volt.[62] Halvány lehetőségként marad még az, hogy valamely Etelközhöz közeli szláv törzs ellen ment portyázni a magyar haderő. Ilyen akciókat a muszlim források 870–880 körüli időkre vonatkozó híradásai szerint gyakran folytattak a magyarok.[63] Ha mindezen kételyek ellenére elfogadjuk a DAI 40. fejezetében szereplő történetet, lehetségesnek tarthatjuk, hogy a 894–895 táján lezajlott bolgár–magyar háború következményeképpen, bolgár felkérésre besenyő támadás érte az etelközi szállásterületet, amelyet a magyar törzsek a kalandozásra kivonult haderő távollétében nem tudtak visszaverni. E rekonstrukció esetén lehetséges a magyar honfoglalás kezdeti, első szakaszát feltételezni 894–896 között, amelyet a DAI 40. fejezete a kalandozó hadjáratból visszatérő sereghez, a 38. fejezet viszont éppen a szállásterületről Árpád vezetésével a besenyők által kiűzött magyarokhoz kapcsolt. Konstantinos szerint az Etelközből elmenekült magyarok, illetve a kalandozásból Etelközbe visszatért magyarok a morvák földjét, „Nagy Moráviát" foglalták el, amelyet azonosított a későbbi magyar szállásterülettel, Turkiával és a folyók felsorolása (Temes, Maros, Körös, Tisza) alapján a Kárpát-medence keleti részeire tett.[64] Utalnunk kell azonban bizonyos akadályokra. Egyrészt arra, hogy e rekonstrukció esetén azt kell feltételeznünk, hogy mind a magyarok, mind pedig a besenyők kalandozó hadjáraton voltak. Az előbbiek távolléte megkönnyíthette a besenyők, míg a besenyők távolléte a támadó úzok és kazárok dolgát. A véletlenek ilyen láncreakciószerű egybeesése azonban nem túl valószínű. Ráadásul a Fuldai Évkönyvek 896-os adata alapján 896-ban tételezhetnénk fel magyarok megjelenését a Dunától keletre levő térségben. Lehetséges azonban, hogy Arnulf mindössze Itáliába való távozása miatt — amely kapcsolatban állhatott császárrá való koronázásával 896 elején — bízta Pannóniát Brazlavra, s egyáltalán nem a közeli magyar veszély vagy jelenlét miatt. Ez esetben az Annales írója kötötte össze a voltaképpen egyáltalán nem összetartozó eseményeket: a bulgáriai harcokat és Brazlav megbízatását, amelyet a fentiek alapján 895-re is tehetünk.[65]

A besenyők etelközi támadásának meghatározásában segíthet a népvándorlási hullám közelebbi időrendjének tisztázása. A magyar történeti kutatás Hóman

Bálint óta számol egy 890-es évekre tehető, nagyarányú kelet–nyugat irányú népességmozgással, amely hozzávetőlegesen az Aral-tótól a Kárpát-medencéig terjedt.[66] Konstantinos császár a DAI 37. fejezetében erről csak azt jegyezte fel, hogy 50 vagy 55 éve az úzok és kazárok támadásának hatására a besenyők nagy része elvándorolt régi, Volga és Urál vidéki hazájából, egy részük helyén maradt és az odaköltöző úzokkal együtt élt. A bizánci császár azt is feljegyezte, hogy a hazát kereső besenyők a magyarokat űzték el, s azok földjén telepedtek le.[67] Munkájának más fejezeteiben (38., 40., 41. fejezetek) arról is szólt, hogy a hazát kereső magyarok a morvák rovására szereztek maguknak új hazát.[68] A DAI alapján egy olyan, 893–902 közé tehető vándorlási hullám vázolható, amelynek során az úzok a besenyők, a besenyők a magyarok, a magyarok pedig a morvák földjére telepedtek le. A besenyőket megmozdító eseményekről muszlim források is beszámoltak. A kortárs at-Tabari szerint Iszmail ibn Ahmed khoraszáni (szamarkandi) emír 893 tavaszán sikeres támadást indított a steppei türkök ellen.[69] Ötven évvel későbbi tudósításában Maszúdi úgy számolt be erről az eseményről, hogy a támadás a karlukok ellen folyt. Maszúdi azt is megemlítette, hogy egy másik művében foglalkozott azzal, hogy „mi volt az oka annak, hogy a türkök e négy fajtája (ti. a magyarokat és besenyőket négy névvel illeti – T. S. L.) Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a Guzziya (ti. úzok – T. S. L.), a Harluhiya (ti. karlukok – T. S. L.) és a Kimakiya (ti. kimekek – T. S. L.) között a Gurgán-tó (ti. Aral-tó – T. S. L.) mentén".[70] Míg Hóman Bálint a tudósításhoz ragaszkodva úgy vázolta az eseményeket, hogy a szamanida emír támadása a karlukokat érte, s az úzok csak később kapcsolódtak be, Györffy György az úzokat értette türkökön, s közvetlenül ellenük irányuló támadásként mutatta be a 893-as arab akciót. Hóman 893-tól kezdődő népvándorlást említett, Györffy György pedig 894 körüli népvándorlásról emlékezett meg.[71] A történeti kutatás jobbára elfogadta azt, hogy a 890-es években számolhatunk egy népvándorlással. Van olyan nézet, amely klimatikus változással, kiszáradási periódus kezdetével magyarázta a népmozgást.[72] A kutatók többsége a vázolt háborúkkal kapcsolta össze e vándorlást.[73] Zimonyi István úgy értékelte a források tudósításait, hogy a karlukok, kimekek, úzok közötti korábbi egyensúly felborult, s ez vezetett a vándorláshoz.[74] Van olyan álláspont is, amely szerint nem kell közvetlen összefüggést keresnünk az arab uralkodó 893. évi támadása és a vándorlás között.[75] Nézetünk szerint mindenképpen óvatosan kell eljárnunk a feltételezett népvándorlási hullám rekonstruálása és időrendje kapcsán. Egyfelől utalnunk kell azokra a jogosnak tűnő kételyekre, amelyek szerint óvakodnunk kell attól, hogy feltehető helyváltoztatások esetén mindenáron egy keletről nyugatra irányuló, láncreakciószerűen végbemenő népvándorlási hullámot konstruáljunk.[76] Ebben az esetben is több probléma akad. Egyrészt bizonytalan, hogy Konstantinos leírását és a muszlim források tudósításait összekapcsolhatjuk-e. Az is kétséges, hogy ha az emír portyáját e népmozgás kiinduló pontjául egyáltalán elfogadhatjuk, mennyi idő múlva mozdultak ki szállásaikról az érintett népek, s e folyamat mikor érte el a magyarokat. Ezért bizonyos óvatossággal úgy foglalhatunk állást, hogy a legkorábban 893-tól meginduló népmozgások a Konstantinos 37. fejezetéből is kikövetkeztethető 893–902-es intervallumban érinthették az úzokat, a besenyőket

és a magyarokat, akik valóban szállást váltottak ekkor. Pontosabb időmeghatározást azonban e vándorlás ismeretében sem adhatunk.

Kérdés, hogy vannak-e még adataink a honfoglalás időpontjának meghatározására. További közvetett információ található Konstantinos művének 41. fejezetében. Eszerint Szvatopluk halála után fiai „egy esztendőt békességben töltöttek" majd „viszály és meghasonlás támadt köztük, belháborút indítottak egymás ellen, s jöttek a türkök, teljesen tönkretették őket, és elfoglalták országukat".[77] Szvatopluk halálát a Fuldai Évkönyvek és Regino is 894-re tették,[78] így a konstantinosi történet szó szerinti értelmezése szerint egy év múlva, 895-ben számolhatunk belháborúval. Kétséges persze ez esetben is, hogy vajon értelmezhetjük-e a szóban forgó tudósítást úgy, hogy a belháború kitörésekor azonnal, tehát még 895-ben megjelentek a magyarok. Az a lehetőség is fennáll, hogy a belháború kitöréséhez kell kapcsolni a magyarok felbukkanását, s a morva belviszály nem feltétlenül egy évvel Szvatopluk halála után robbant ki. A Fuldai Évkönyvek 898-ban említették a morva belháború kitörését, amiből az következhetne, hogy a magyarok valamikor ez után jelentek meg.[79] Végezetül az is felmerülhet, hogy Morávia bukásához kössük a magyarok megjelenését és foglalását, amely 902-ben következhetett be, amikor már bajorok és magyarok harcoltak Morávia területén.[80] A DAI 41. fejezetéből tehát azt szűrhetjük le, hogy a magyar honfoglalás bizonyosan Szvatopluk 894. évi halála után következett be. Regino is utalt arra, hogy Szvatopluk országát fiai csak rövid ideig tartották hatalmukban, mivel a magyarok mindent földig romboltak.[81] Bizonytalan azonban, hogy 895-re vagy 898 körüli időre, esetleg akár 902 tájára tegyük-e a magyar hódítást. Pontosabb datálást tehát e konstantinosi passzus sem tesz lehetővé.

A magyar honfoglalás kapcsán megemlíthető még az orosz őskrónika két adata. Az egyik a magyarok Kijev melletti vonulását és a szlávok földjén való letelepedést, a frankok elűzését a bizánci éra szerinti 6406, azaz a Kr. u. 898-as évre tette. Ugyancsak az orosz évkönyvek a bolgár–magyar háborút 6410-re, azaz Kr. u. 902-re helyezték.[82] Kronológiai szempontból pontosnak aligha véljük ezeket az adatokat, de mindenképpen figyelemreméltó, hogy mindkét dátum azon az időhatáron belül mozog, amelyet a DAI 37. fejezete alapján megadhatunk (893–902). A 13. századi Albericus Trium Fontium a 893-as évnél említette a magyarok honfoglalását Alino (Álmos?) vezérlete alatt.[83]

Összességében úgy foglalhatunk állást a honfoglalás kezdetét illetően, hogy ennek pontos időpontját a rendelkezésre álló források alapján nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. A DAI 37. fejezetét figyelembe véve 893–902 közé, a 40. fejezet híradása alapján talán 894–896 közé, a népvándorlási hullám, illetve az idevonható források (DAI 37. c., Tabari, Maszúdi) bizonytalan időrendjét követve 893 utánra, a DAI 41. fejezetét követve 894 utánra (895, 898 és 902 tájára), a Fuldai Évkönyvek Brazlavra vonatkozó információja alapján feltételesen 896-ra tehetjük a magyarok távozását Etelközből. Hangsúlyoznunk kell, s ez a felsorolt évszámok igen tág intervallumot felölelő jellegéből is kitűnik, hogy korántsem biztos a magyarok megjelenése a Kárpát-medencében 895 vagy 896 táján. Ha mégis elfogadjuk ezt a hagyományos évszámot a magyar honfoglalás első szakasza

időpontjául, hangsúlyoznunk kell, hogy *ekkor csak a Kárpát-medence keleti, morva és bolgár fennhatóságú területei kerülhettek magyar kézre.*

Egy másik lehetőséget is fel kell vetnünk, amelyet a szakirodalomban Salamon Ferenc, Gombos F. Albin és Váczy Péter képviseltek. Eszerint nemhogy 895-ben, de még 896-ban sem jöttek be a magyarok a Kárpát-medencébe.[84] Mivel a rendelkezésre álló forrásokban még közvetve sem találunk adatot a magyarok felbukkanására e térségben 897-ben, nem túl valószínű, hogy ebben az évben telepedtek volna be. A szakaszos hódítás elmélete szerint azért nem szerepelnek a magyarok hitelt érdemlő forrásokban a 896–897-es években, mert ekkor rendezték soraikat a besenyő vereség után, biztosították az újonnan megszállt területet.[85] A 898-as év szerepel ugyan az orosz őskrónikában, de e forrás a korai időszak évszámait tekintve kevéssé mondható megbízhatónak. Hasonlóképpen említi Liudprand is a magyarok megmozdulását ez évben, de az általa leírt itáliai akció a szakirodalom helytállónak tűnő nézete szerint 899-ben volt.[86] Így Salamon 898-as évvel számoló feltevése aligha helytálló. Komolyabban szóba jöhet a 899-es és a 900-as év. Az előbbi azért, mert ekkor Arnulf császár hívására a magyarok Itáliára törtek és beavatkoztak az ottani harcokba. Az itáliai kalandozás 899 tavaszán indult, s a magyarok nyilván keresztül haladtak a Brazlavra bízott Pannónián. Elvileg ugyan ekkor is elfoglalhatták volna Pannóniát, de ez kevéssé valószínű.[87] 899. szeptember 24-én a Brenta folyónál Arnulf ellenfele, Berengár király felett arattak győzelmet a magyarok.[88] Az itáliai kalandozás áthúzódott a következő évre is, s csak 900 nyarán tértek vissza a magyar csapatok. Erre abból következtetett a történeti kutatás, hogy Theotmár salzburgi érsek 900 tavaszára, illetve július 15-re datált levelében már tudott arról, hogy Itália ismét szabaddá vált, azaz a magyarok kivonultak onnan.[89] Pannónia megszállását több tényező is elősegítette. Az egyik a morvák 898-tól kezdődő belháborúja, amelybe a frankok is beavatkoztak. Arnulf 898-ban és 899-ben is csapatokat küldött Morvaországba.[90] Nem tudunk viszont arról, hogy 892-höz hasonlóan magyar csapatok is részt vettek volna e harcokban, Arnulf csak az itáliai harcokban alkalmazhatta veszélyes szövetségeseit. A másik, Pannónia megszállására ösztönző tényező Arnulf császár 899. decemberi halála lehetett. A császár halálával megszűnt ugyanis a szövetség a magyarok és a frankok között.[91]

A Dunántúl megszállását a történeti kutatás különbözőképpen rekonstruálta. A Fuldai Évkönyvek szerint az Itáliából visszatérő magyarok „ugyanazon az úton tértek vissza, amelyen jöttek, elpusztítván Pannónia nagy részét".[92] Pauler Gyula ebből arra következtetett, hogy „ekkor tehát a Dunántúlt, Pannóniát még nem bírták, mert saját birtokukat csak nem pusztították volna el".[93] Hóman Bálint szerint a visszatérő sereg „megsemmisítette Braszláv herceg Balaton-vidéki hűbéres tartományát", s „néhány hónap múlva, még 900 nyarán felkerekedtek Tisza vidékén és a Garam és Vág közt tanyázó törzsek s a Dunán átkelve, minden ellentállás nélkül vették birtokukba Pannóniát".[94] Deér József óvatosabb megfogalmazása szerint „a brentai csata megvívása után, 900 táján, megkezdették az addig frank fennhatóságú Dunántúl birtokbavételét."[95] Györffy György úgy vélekedett, hogy „Árpádnak és Kurszánnak elég volt az itáliai sereget hazahívni" Arnulf halála után. „A Pannónia területén áthaladók megálltak, és helyi ellenál-

lásoktól eltekintve harc nélkül birtokba vették Pannóniát" 900 nyarán.[96] Kristó Gyula rekonstrukciójába bevonta a Fuldai Évkönyvek 900. évi, bajorok elleni küzdelmekről szóló tudósítását, amelynek végén találhatjuk azt a jól ismert és fontos megállapítást, hogy a magyarok győzelmeik után „visszatértek oda, ahonnan jöttek, sajátjukba, Pannóniába".[97] Aventinus híradása szerint a Duna déli partján vonuló Kuszál király elözönlötte Pannóniát, az Ennsig pusztított, majd visszatért. Kristó utalt még az Annales Alemannici és az Annales Sangallenses maiores, valamint Liudprand tömör, 900. évi bajor-magyar harcokról beszámoló híradásaira is.[98] E források alapján arra következtetett, hogy a hódításra kiszemelt pannóniai terület pusztítását az Itáliából visszatérő sereg, az elővéd végezte el, ami előkészítette a birtokba vételt. A foglalást a „Duna mögül előtörő, Kurszán vezette törzsszövetségi csapatoknak tulajdoníthatjuk", „900-ban a magyarok kezére jutott a Duna–Garam vonaltól nyugatra eső Kárpát-medencei terület, s ezzel lezárult a magyar honfoglalás". Szerinte ellentétben a másik két szakasszal, a honfoglalás „harmadik fázisától, a Duna-Garam-vonaltól nyugatra levő terület elfoglalásától bizonyos fokú tudatosságot nem lehet megtagadni."[99] Váczy Péter értékelése szerint a „Fuldai Évkönyvek 900. évi bejegyzésének hitele vitán felül áll". Rekonstrukciója szerint a besenyők akkor támadtak az etelközi magyarokra, amikor a magyar had távol, Itáliában kalandozott 899 augusztusától 900 augusztusáig. Az Etelközbe visszatérő had útközben alaposan feldúlta Pannóniát, majd elpusztított szállásterületéről megmaradt javaival és népével visszatért Pannóniába. Váczy feltételezése szerint Pannónia elfoglalását a Fuldai Évkönyvek „kifejezetten a magyarok bajor hadjáratával kapcsolatban említik, s ennek időpontja 900 késő ősze. Ugyanis a zsákmányukkal Pannóniába térő seregek redierunt, unde venerant, ad sua in Pannoniam. Minthogy a magyarok ebben az időben már Pannóniát birtokolták, a honfoglalók útjába eső Alföld és Erdély se kerülhette el annak sorsát, és ugyanúgy magyarrá lett".[100]

Több kérdésre is választ kellene adnunk a Fuldai Évkönyvek 900. évi, a honfoglalás szempontjából kulcsfontosságú híradásával kapcsolatban. Az egyik, hogy vajon már 900 nyarán birtokba vették-e az Itáliából visszatérő csapatok a Dunántúlt vagy csak a bajorok elleni őszi hadjárat során került sor erre. A másik, s talán még lényegesebb kérdés, hogy vajon a honfoglalás második (vagy befejező) szakaszának kell-e ezt tekintenünk vagy pedig ekkor történt meg ténylegesen a honfoglalás. Biztos választ egyértelmű források hiányában nem adhatunk egyik kérdésre sem. Az első kérdéssel kapcsolatban arra gondolunk, hogy feltehetően a magyarok csak 900 ősze után kezdhettek letelepedni Pannóniában. E kései letelepedésre azért gondolunk, mert Pannóniát 894-ben is feldúlták a magyarok, majd valószínűleg kevéssé kímélték 899-es tavaszi vagy nyári átvonulásuk során, s bizonyosan újból feldúlták Itáliából való visszatérésükkor. Valószínű, hogy a bajor hadjárat előtt 900 nyarán vagy őszén már megszállták a területet, de tartós letelepedéssel csak akkortól számolhatunk, amikor visszatértek a bajor hadjárat után Pannóniába. Nehezebb válaszolni a második kérdésre, amely a honfoglalás szakaszosságát érinti. Kétségtelen ugyanis, hogy a 900. évi pannóniai birtoklást bizonyító adaton kívül nincsenek közvetlen, egyértelmű adataink a honfoglalás időpontjáról. Lényegében csak a DAI 40. fejezete bolgár–magyar háborút és be-

senyő támadást említő tudósítása és a Fuldai Évkönyvek 895-ös és 896-os bolgár-magyar harcokra és Brazlav pannóniai megbízatására vonatkozó híradása értelmezhető a honfoglalásra utaló, 896 tájára keltezhető, korántsem biztos és egyértelmű információkként. Ennek megfelelően lehetségesnek kell elfogadnunk egy olyan értelmezést is, hogy a bolgár-magyar háború volt előbb, 895 táján és a besenyők később támadtak, 899-ben vagy 900-ban, amikor a magyarok egy része valóban távol kalandozott.

3. A honfoglalás szakaszai a forrásokban

Fontos kérdés lehet, hogy a korabeli Európa, azaz a korabelinek mondható források hogyan érzékelték a magyar honfoglalást; egyszeri megjelenésként vagy több szakaszban történt hódításként. Eddigi elemzésünk is érzékeltethette azt, hogy a kortárs, 9. század végi, 10. század első feléből származó tudósítások szinte alig vettek tudomást arról, hogy a magyarok letelepedtek a Kárpát-medencében.

A magyarok letelepedéséről lényegében csak két forrás számolt be. Az egyik a Fuldai Annales volt, amely a magyarok 892-es morva, 894-es pannóniai, 895-ben és 896-ban említett bolgáriai, 899-es itáliai és 900. évi bajor kalandozása után szólt arról, hogy a magyarok saját földjükre tértek vissza, Pannóniába. A másik Konstantinos császár későbbi, 10. század közepi munkája, amelynek több fejezetében is olvashatunk arról, hogy a magyarok a morvákat előzve telepedtek le „mai földjükön", amelyet a bizánci császár Turkiának nevezett, s a Dunán kívül a Dunától keletre levő folyókkal (Temes, Maros, Körös, Tisza) írt le. A történeti kutatás arra is következtetett e leírásból, hogy talán e Turkia volt a magyarok első, 895 és 900 közti hazája.[101] A szakaszos hódítás felfogása szerint tehát Konstantinos őrizte meg a „morva", valójában morva és bolgár fennhatóságú keleti területek 895–896 körüli meghódításának emlékét, míg a Fuldai Évkönyvek a második szakaszról, Pannónia 900. évi annektálásáról tudtak. Ez az értelmezés természetesen elfogadható, de nem az egyetlen lehetséges hipotézis. Mindenekelőtt arra hívnánk fel a figyelmet, hogy Konstantinos láthatóan csak a Bizánchoz közelebbi területek iránt érdeklődött, a Dunától nyugatra levő, pannóniai területről kevés felvilágosítást adott. Közölte ugyan, hogy nemcsak Moravia (vagy Nagy Moravia) területén laknak magyarok, hanem a Duna és a Száva között is,[102] de e terület megszerzéséről nem szólt. Hasonlóképpen a Fuldai Évkönyvek látókörébe sem fért be a Dunától keletre levő rész, csak a frank hűbéres Pannónia. Így voltaképpen nem tudhatjuk, hogy a „morva" területek, illetve a frank területek elfoglalása vajon tényleg különböző időben, vagy nagyjából egy időben történt-e. Bizonyos az, hogy a bizánci császár egy időhöz kötötte a magyarok megtelepedését új hazájukban, s a Fuldai Évkönyvek is csak egyszer említették a magyarok visszatérését saját földjükre.

A többi, korabeli forrás még kevesebb értelmezhető információt ad e vonatkozásban. Jellemző Regino esete, aki közvetlen kortársa volt a magyar honfoglalásnak, krónikáját e fontos esemény után, 908-ban fejezte be. Regino tudott arról, hogy a besenyők űzték ki a magyarokat régi hazájukból, s arról is, hogy a magyarok földet kerestek, ahol „lakni tudnak és megtelepedhetnek". Meglepő módon

a prümi apát igazán nem észlelte, hogy a magyarok ténylegesen le is telepedtek a Kárpát-medencében, s 889-es évszáma sem hihető. Tudósításában vannak olyan mozzanatok is, amelyek közvetve utalhatnak letelepedésre, illetve a terület szakaszos birtokbavételére. Szerinte a magyarok „először a pannónok és avarok pusztaságait kóborolták be, vadászattal és halászattal keresvén mindennapi élelmüket, majd a karantánok, morvák és bolgárok határait rohanják meg gyakori ellenséges becsapásokkal".[103] Gondolhatnánk arra, hogy Regino először a Dunától keletre levő avar „pusztaság" birtokba vételére utalt, majd a karantánok határainak megrohanásával a honfoglalás második szakaszára. Valójában aligha erről lehet szó. A pannónok és avarok „pusztaságai" (solitudines) a Kárpát-medence nyugati és keleti felére egyaránt utaló kifejezés lehet, a kóborlás pedig nem férhet össze a letelepedéssel. A karantánok mellett a morvák és bolgárok határairól is megemlékezett, azaz itt lényegében a 892 és 900 közötti kalandozó akciókról tett említést. Regino esete példaértékű lehet, hiszen a fontos értesülések birtokában levő krónikás sem észlelte a magyarok letelepedését. A kortársak a magyarok kalandozásait, pusztításait feljegyezték s a magyarokkal úgy számoltak, mint egy váratlanul megjelenő, majd távozó harcias néppel. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy *a kalandozások szinte „eltakarták" a kortársak szeme elől a Kárpát-medencei megtelepedést*, s csak egy idő után jöttek rá, hogy a rabló, pusztító akciók szaporodása mögött az is rejlik, hogy a magyarok közelebbi, új hazájukból intézik támadásaikat. E tévedéshez az is hozzájárulhatott, hogy míg a magyarok 890 előtt csak elvétve kalandoztak Etelköztől nyugatra, a 890-es években három kalandozó akciójukról (892, 894, 895) is tudunk.

Van-e nyoma a forrásokban annak, hogy a magyarok több szakaszban vették birtokba a Kárpát-medencét. A *korabeli vagy közel korabeli források*, ahogy arra utaltunk, lényegében *egyszeri hódításként* értelmezhető híreket adtak az eseményről. A későbbi forrásokban találkozunk olyan tudósításokkal, amelyek több ütemben történt honfoglalásról számolnak be. A XIV. századi krónikakompozícióban több helyen is találunk erre utaló passzusokat. Miután az új hazát kereső magyarokat egy katasztrófa érte, a sasok támadása, amely siettette Magyarországra való bejövetelüket, először Erdélyt szállták meg, ahol „egy ideig maradtak", s „megpihentek és barmaikat erőhöz juttatták".[104] A Krónika szerint Erdélyben ölték meg Árpád apját, Álmost, „nem mehetett ugyanis be Pannóniába".[105] A Szvatoplukhoz küldött követség (fehérló-monda) után a magyarok benyomultak Magyarország közepére, s a Duna mellett vívott csatában legyőzték e föld urát, Szvatoplukot, aki maga is a folyóba veszett.[106] A leírásból egy-két szakaszra tagolódó honfoglalás következik: előbb Erdély, majd pedig Pannónia (a Krónika tudósítása a Duna körüli területre utal, de ez nem egyértelműen a Dunántúl) megszállása. A Krónika 54. fejezete szerint Szvatopluk legyőzése, a pannóniai megszállás után hat évet pihentek a magyarok, s csak a hetedik évben támadták meg Moraviát és Bohemiát.[107] E tudósítás alapján gondolhatnánk arra, hogy Erdély és a Dunától keletre levő terület megszállása után iktattak be rövidebb, a Krónika által hat évre tett szünetet a magyarok, s utána indítottak hadjáratot, amelynek eredményeképpen 900-ban a Dunántúlt is megszállták. Egy ilyen értelmezés ellen szól, hogy a Krónika Pannónia (egész Magyarország Erdély kivé-

telével) meghódítása, azaz a honfoglalás utáni időre teszi a magyarok hatéves nyugodt időszakát. Összességében azt mondhatjuk, hogy bár a Krónika alapján két szakaszra tagolhatjuk Magyarország megszállását, valójában a terület meghódítása egyetlen, Szvatopluk elleni hadművelettel történt. A Krónika szemléletében Erdély nem tartozott Pannóniához, Magyarország végeinek említette. Ezért úgy véljük, hogy a Krónika tudósításából sem következtethetünk két szakaszra tagolódó honfoglalásra. Anonymus feltehetően 13. század elején írott Gestája szerint sok hadművelettel vették birtokukba a magyarok új hazájukat számos ellenfelükkel szemben 903 és 907 között.[108] E mű alapján nem lehet rekonstruálni azt, hogy vajon két vagy három szakaszra tagolható-e a honfoglalás, legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy P. mester szerint Árpád irányításával öt évet vett igénybe a honfoglalás.

Idevonható forrás még a kései, 16. századi humanista történetíró, Aventinus elveszett forrásokat is hasznosító történeti munkája. Aventinus szerint a magyarok két hullámban szállták meg új hazájukat. Arnulf császárral szövetségben harcolt Kuszál király, aki zsoldként kérte tőle az elfoglalt területet, „mindkét Dáciát a Tiszán innen és túl, amerre csak a Garam folyótól, a Svév hegytől és a Duna folyamtól a Fekete-tengerig ez kiterjed," amelyeket „Magyarországnak, Erdélynek..." neveznek.[109] E hódítás után hat évig, Arnulf haláláig a magyarok békén maradtak, s csak utána támadtak. Ekkor előbb a bajorokkal szövetséget kötve a morvákat rohanták meg, s Morvaország egy részét elfoglalták. Majd a bajorok ellen háborúskodva az Aventinus által Bajorország részeként feltüntetett Pannóniát is elözönlötték.[110] Kétségtelen, hogy a történeti irodalomban meggyökeresedett, a honfoglalást két szakaszra tagoló elméletnek lényegében megfelel Aventinus híradása. Kérdés persze az, hogy mennyiben tekinthetjük e kései tudósítást hitelesnek. Kronológiája aligha pontos, hiszen Arnulf 899-es halálából következne, hogy a magyarok honfoglalásának első szakasza, mivel utána hat évet pihentek, 892 vagy 893-ban volt. A 892-es időpont mellett szólhat, hogy a Fuldai Évkönyvek Arnulf morvaországi hadjáratáról a 892-es évnél számoltak be.[111] Az időrendi pontatlanságból persze nem feltétlenül következik az, hogy Aventinus tudósítása téves lenne a magyar honfoglalás szakaszos jellegét illetően. Talán érdemes arra is utalni, hogy mind a Krónika, mind pedig Aventinus szerint a magyarok megpihentek egy-egy foglalásuk után.

Ki kell térnünk arra a kérdésre is, hogy vajon mekkora ellenállásba ütköztek a honfoglaló magyarok a Kárpát-medence megszállásakor. Az ellenállás mértéke bizonyos fokig magyarázhatná azt, hogy a magyarok miért több szakaszban vették birtokba a területet. Közismert az a tény, hogy az Avar Kaganátus frank és bolgár támadások hatására a 9. század elején bekövetkezett összeomlása után egyetlen politikai hatalom sem terjesztette ki hatalmát a Kárpát-medence egészére, több hatalom osztozott a területen, amely ezek perifériáját jelentette. A bolgárok fennhatósága Erdélyre és a Tiszántúl, valamint a Duna-Tisza köze egy részére terjedhetett ki.[112] A morva uralom a Felvidéken érvényesülhetett elsősorban. Egyes feltételezések szerint Szvatopluk Nagy Moráviája a Duna-Tisza közén, illetve a Tiszántúl (Temes-Maros köz) vidékén volt.[113] A keleti frank uralom a dunántúli

és Dráva-Száva-közi szláv fejedelemségek (Pribina, majd fia Kocel Mosapurc központú állama és Brazlav drávai állama) felett érvényesült.[114]

A kortárs források alapján keveset tudunk a magyar hódítással szembeni ellenállásról. Regino a magyarok megszállta területekre utalhat az „avarok és pannónok pusztái" kifejezéssel, s a Kárpát-medencét fennhatóság alatt tartó hatalmakra a morvák, bolgárok és karantánok határainak megrohanásának említésével.[115] Konstantinos a DAI 13, 38, 40. és 41. fejezeteiben csak Szvatopluk országának elpusztításáról, a morvák elűzéséről és a magyarok ottani letelepedéséről tudósított.[116] Úgy tűnik, hogy a bizánci császár csakis a morvákat tudta a magyarok ellenfeleinek, híradása alapján legfeljebb tehát a morvák ellenállását tételezhetjük fel. A Fuldai Évkönyvek 900-ig nem tudósítanak a magyarokkal szembeni harcokról, 894-ben és 899-ben megemlékeznek pannóniai pusztításaikról. 900 őszén a keleti frank fennhatóság alatt levő Pannónia elfoglalásakor ütköztek ellenállásba a magyarok, ekkor két bajorok ellen kalandozó seregük közül az egyik vereséget szenvedett.[117]

Sajátos módon a későbbi források részletesebben számoltak be a magyarokkal szembeni ellenállásról, a magyarok honfoglaló harcairól. Kiemelkedő helyet foglal el e szempontból Anonymus, aki regényes gestájában elsősorban arról számolt be, hogy milyen ellenfelekkel szemben hódították meg a magyarok új hazájukat. A művét feltehetően a 13. század elején alkotó P. mester kevéssé ismerhette a honfoglalás valódi eseményeit és történeti szereplőit, ezért történeti helynevekből és talán a még élő szájhagyomány, nemzetségi tradíció alapján alkotta meg gestáját. Mindezen fenntartások dacára utalnunk kell arra, hogy Anonymus konstrukcióinak lehetett történeti magva is. Így a Duna-Tisza közti területet uraló bolgár fennhatóság alatt levő Salán vezér vagy a Temes–vidéken birtokló, bolgár és szláv segítséget igénybe vevő Glad vezér alakjai tükrözhetik a Dunától keletre levő terület Bulgáriához való tartozását, amelyet régészeti és írott források alapján a történeti kutatás is feltételezett.[118] A Maros és Szamos közti terület P. mester tudósítása szerint Ménmaróté volt, akinek nevében a morva (marót) népnév perszonifikációját láthatjuk.[119] A Dunántúlon Anonymus rómaiakról emlékezett meg, s bár ennek többféle értelmezése lehetséges,[120] nem kizárt, hogy a keleti frankok reminiszcentiájáról van szó.[121]Nem adhatunk hitelt Anonymusnak abban a vonatkozásban, hogy a magyaroknak valóban ilyen nevű vezérek ellen, s ilyen sok csatát kellett vívni, de a terület egykori hovatartozásának emléke bizonyos, elhalványult, értelmét vesztett formában még a 13. század elején is fennmaradhatott. A Krónika, ahogy arra már utaltunk, Szvatoplukot tudta a terület egyetlen birtokosának, akit a magyarok az új haza felderítése és jelképes „megvásárlása" (fehér ló epizód) után a Duna mellett csatában győztek le, amelyben Szvatopluk is életét vesztette. [122] Kézai Simon a magyarok egyetlen ellenfelének Szvatoplukot tudta, aki felett a Rákos folyó közelében, Bánhida mellett arattak győzelmet, amelynek hírére a Veszprém várában levő Marót, Szvatopluk apja is meghalt.[123] Anonymushoz képest tehát a krónikás hagyomány jóval kevesebb legyőzendő ellenféllel és csatával számolt, s kizárólag a morva fejedelemben jelölte meg a végül is alulmaradó ellenséget. A nem kortárs külföldi források közül az orosz őskrónika a magyarok szlávokra való rátelepedését említette.[124] Aventinus szerint a magya-

rok Kuszál vezetésével előbb a két Dáciát foglalták el a morvák rovására és Arnulf beleegyezésével, majd néhány éves szünet után Morvaország egy részét, s a bajor fennhatóság alatt levő Pannóniát szállták meg.[125]

A források zöme a morvákat jelölte meg a magyarok — egyetlen — ellenségének, akiket elűztek (Konstantinos), akiktől új hazájukat elfoglalták (Konstantinos, Krónika, Kézai; s részben Aventinus és Anonymus), akiket csatában legyőztek (Krónika, Kézai). A források (Anonymus kivételével) nem tudnak semmit a bolgárok ellenállásáról, s a keleti frank ellenállás is csak 900 őszén bontakozik ki (Fuldai Évkönyvek, Aventinus). Nem érthetünk egyet Györffy Györggyel, aki a Fuldai Évkönyvek egy passzusát — mely szerint több ütközetet vívtak a bolgárok és a magyarok — a magyarországi bolgár végekre értelmezte, s itteni harcokat tételezett fel, amely végén „minden bolgár ellenállás összeomlott Erdélyben és a Maros síkságán".[126] Hasonlóképpen az sem bizonyítható, hogy a bolgárok váraikra támaszkodva fejtettek volna ki ellenállást a honfoglaló magyarokkal szemben.[127] Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy nem tanúsíthattak a bolgárok ellenállást magyarországi végeik és fennhatóságuk védelmében, ennek mikéntje és mértéke azonban nem határozható meg. Problematikus a forrásokban egyedüli ellenfélként megjelölt morva ellenállás helye és mértéke is. 892-ben a magyarok Morvaországot dúlták, ekkor, valamint 902-ben, amikor már újfent Morvaország területén jártak és a bajorokkal viaskodtak a már legyőzött fejedelemség birtokáért, bizonyára ütközhettek valamilyen ellenállásba. Nem tűnik azonban egyértelműnek és bizonyítottnak, hogy a morva állam perifériájának tekinthető Kárpát-medencei területekért folytak-e a morvák és a magyarok között harcok. Szvatopluk 892 után nem harcolt a magyarokkal, sőt szövetséget is kötött velük. Ennek része lehetett 894-es pannóniai kalandozásukban, amelynek évében a morva fejedelem is elhunyt. A 894 őszén kötött bajor–morva béke után a magyaroknak hosszú ideig (898-ig) nem nyílt módjuk arra, hogy a frank–morva viszálykodást saját érdekükben kihasználják. A morva belviszály kitörését, majd a frank beavatkozást a morva belügyekbe sem használták ki a magyarok 900 előtt a morvák elleni fegyveres fellépésre.[128] Egy esetben számolhatunk közvetlen morva–magyar harcokkal az említett 892-es és 902-es eseteken kívül, ha ti. Nagy Morávia a Dunától keletre levő, a magyarok által megszállt területen volt, s így e régió nem a morva fejedelemség perifériájának számított. E hipotézis elvetését vagy bizonyítását nem tekinthetjük e tanulmány feladatának. A keleti frank (bajor) ellenállás mértékét 900 ősze előtt joggal alacsonynak értékelte a történetírás.[129] Sem 894-ben, sem pedig 899–900-ban nem tanúsított Pannónia ellenállást a magyar kalandozó csapatokkal szemben. 900 őszén került sor az első bizonyítható ellenállási kísérletre, s az egyik kalandozó magyar csapat vereségére. Hét évvel később kísérelték meg csak a keleti frankok elvesztett tartományuk, Pannónia visszaszerzését, de 907. július elején a brezalauspurci (vagy braslavespurchi) csatában vereséget szenvedtek.[130] Áttekintésünkből kitűnhet, hogy a *magyarok egészen 900 őszéig érdemleges ellenállásba feltehetően nem ütköztek a Kárpát-medence meghódításában*, legyőzendő ellenfélre nem bukkantak, nagyobb csatát az új haza birtoklásáért egészen 907 júliusáig nem kellett vívniuk.

4. Az etelközi vész és a honfoglalás

Okkal tehetjük fel a kérdést, hogy miért kellett volna a magyaroknak több szakaszban meghódítani a Kárpát-medencét, ha egyszer nem tételezzük fel azt, hogy tudatos séma szerint hajtották végre az új haza megszerzését, s ráadásul a megszállandó területen számottevő ellenállásba nem ütköztek. A történeti kutatás e paradoxont, a magyarok 895–896 és 899–900 közti „pihenését", a Dunántúl későbbi meghódítását alapvetően az etelközi vésszel, illetőleg a kedvezőtlen helyzettel igyekezett indokolni. Az egyik magyarázat szerint a magyarok „rendezték soraikat", idő kellett ahhoz, hogy a „bolgárok és a besenyők által okozott legmélyebb sebek begyógyuljanak".[131] A másik indoklás szerint „a magyar fejedelmek, hátukban a besenyőkkel és oldalukban a bolgárokkal, óvakodtak ellenségeik számát gyarapítani; nem támadták meg újból Pannóniát, de fenntartották a jó viszonyt" a morvákkal is.[132] A fentiek elégségesen magyarázzák a magyarok fokozott és egyébként furcsának tűnő óvatosságát, ti. a Kárpát-medence két szakaszban való megszállását. Ebben az esetben viszont fel kell tételeznünk, hogy a magyarok valóban majdnem végzetes, nagy vereséget szenvedtek és az etelközi vész során valóban szinte fennmaradásuk forgott kockán.[133] Ha elbagatellizáljuk a besenyőktől és a bolgároktól elszenvedett vereség súlyosságát, besenyőkkel való szerződést tételezünk fel,[134] vagy besenyő-komplexumot felróva a magyar történetírásnak csekélynek tüntetjük fel e vereséget,[135] nem világos, hogy mi késztette a magyarokat Etelköz elhagyására, és miért nem vették birtokba teljes egészében új hazájukat.

Az etelközi vereség kapcsán állást kell abban is foglalnunk, hogy vajon a bolgároktól elszenvedett vereséget vagy pedig a besenyőktől elszenvedett csapást kell-e fontosabbnak tekintenünk. Kétségtelen tény, hogy a bolgárok is legyőzték a magyarokat egy döntő csatában, erre a Fuldai Évkönyvek és Georgius Monachus Continuatus is utal, s a magyarok veszteségeit mindkét forrás nagynak tünteti fel.[136] E vereség azonban nem vezethetett az etelközi szállásterület elhagyásához, mivel nagy valószínűség szerint nem Etelközben, hanem Bulgáriában vívhatta Simeon fejedelem az ütközetet a kalandozó magyar sereggel szemben.[137] Van olyan felfogás, amely a bolgároknak a besenyőkkel vetekedő szerepet tulajdonít az etelközi vészben, mivel a magyar sereget ők győzték le a döntő csatában.[138] Olyan nézettel is találkozhatunk a történeti irodalomban, amely korábbra (a levediai tartózkodás idejére) helyezi a besenyő csapást, s Etelköz elhagyását szinte kizárólag a bolgár támadással kapcsolja össze.[139] Véleményünk szerint a magyarok Etelközből való távozását elsősorban a besenyők magyar szállásterület ellen intézett rohama váltotta ki, ez Regino és Konstantinos híradásai alapján okkal feltételezhető. Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy a szállásterületüket elvesztett besenyők támadtak-e Etelközre vagy pedig a bolgárok által felbérelt besenyők nagyszabású kalandozó akciójáról van-e szó, amellyel válaszoltak a magyarok bulgáriai kalandozására. Regino tudósításában a „kiűzés" szót használja, s utal arra, hogy a besenyők számukat illetően és vitézségben felülmúlták a magyarokat (numero et virtute praestarent).[140] Mindez inkább az első változat mellett látszik tanúskodni, a magyarok és besenyők frontális összeütközésének valószínűségét támaszthatja alá. Konstantinos híradásai ellentmondásosnak tűnnek e tekintet-

ben is. A bizánci császár a DAI 37. és 38. fejezeteiben a kiűzetést említi, s az előbbi esetben azzal indokolja a besenyők előrenyomulását, hogy azok elvesztvén szállásterületüket a magyarokra támadva szereztek maguknak új hazát.[141] Hasonló nyílt, vereséggel végződő összeütközés emléke tükröződhet a 8. fejezetben, amikor Gábriel bizánci követ Etelköz visszaszerzésére biztató ajánlatát a magyar vezetők azzal utasították vissza, „hogy mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók".[142] Más konstantinosi passzusok ellenben inkább egy, a magyar sereg egy részének távollétében végrehajtott nagyarányú besenyő portyázást sejtetnek. Legismertebb ezek közül a 40. fejezet már idézett híradása, amely szerint a besenyők akkor támadtak, amikor a magyarok hadjáraton voltak, s a szállásterületüket őrzőket kiűzték, családjaikat pedig teljesen megsemmisítették.[143] A DAI 4. és 13. caputjai a 40. fejezethez hasonló híradást tartalmaznak. A 13. fejezetben azt olvashatjuk, hogy „a besenyők is meg tudják támadni a türköket s őket alaposan kifosztani".[144] A 4. fejezetben a bizánci császár azt fejti ki, hogy a besenyőkkel való szövetség esetén a bizánci birodalomnak nem kell tartania sem a magyarok, sem pedig az oroszok támadásától, mert félnek a besenyők haderejétől, amelyet a bizánciak ellenük fordíthatnak, mialatt ők a bizánciakkal hadakoznak. „Mert a besenyők, amennyiben kötelezi őket a császár iránti barátságuk, és az ő levelei és ajándékai megnyerik őket, könnyen rátörhetnek mind az oroszok, mind a türkök földjére, asszonyaikat és gyermekeiket rabságba ejthetik, és földjüket végigzsákmányolhatják."[145] Konstantinos arra is utal másutt, hogy a besenyők a bolgárok és az oroszok ellen is többször indítottak portyákat. A besenyők „gyakran végigportyázzák Oroszországot, s alaposan megkárosítják és feldúlják azt".[146] A bizánci császár szerint a besenyők „túlnyomó fölényükkel és erejükkel" fölébe kerekedtek a bolgároknak is, s „több ízben tönkreverték és kifosztották őket".[147] Konstantinos tudósításai alapján nehéz eldönteni, hogy vajon a besenyők bolgár felkérésre egy nagy portyát indítottak-e Etelköz ellen, amelynek során egyszer vagy többször vereséget mértek az Etelközben maradt magyar csapatokra, s feldúlták a szállásterületet, majd visszatértek saját hazájukba vagy pedig Volga és Urál közti szállásaik elvesztése miatt intézték e támadást. Egyik lehetőséget sem zárhatjuk ki. Valószínű, hogy voltak összecsapások a magyarok és a besenyők között Etelköz megtámadásakor, s ezekben a magyarok rendre alulmaradhattak, s ezért, miután megtapasztalták a támadó besenyők nagyobb számát és erejét, utasították vissza a Gábriel közvetítette bizánci ajánlatot.[148] Mindenképpen a besenyő támadás lehetett a döntő lökés Etelköz elhagyására.

Nem egyszerű feladat a honfoglalást kiváltó etelközi vész és háttere rekonstruálása. A besenyők támadására a magyarok 895 tavaszán vagy nyarán (esetleg 894 nyarán, kora őszén) bizánci felkérésre indított bulgáriai kalandozását követően kerülhetett sor. Ekkor Bölcs Leó bizánci császár az arabok elleni háborúban való lekötöttsége miatt a Simeon bolgár uralkodó által indított háborúban vereségeket szenvedett, ezért a bulgárok ellen felbérelte a magyarokat. Követe, Nikitász Szklírosz hadihajókkal ment a Dunához, felvette a kapcsolatot a magyarok két fejedelmével, Árpáddal és Kuszánnal, ajándékokkal és az ejtendő bolgár foglyok kiváltásának ígéretével felbérelte őket Bulgária megtámadására. A magyarok

Dunán való gyors átszállításában segédkezett az Efsztháthiosz patrícius vezette hadiflotta. Egyidejűleg Nikiphorosz Phókasz vezetésével diverziós támadás is indult a bolgárok által részben legalábbis elfoglalt Makedóniában, sőt Bölcs Leó béketárgyalási kísérlettel is próbálta megtéveszteni Simeont. A magyarok átkelését nem tudták megakadályozni a helyi bolgár erők, akadálytalanul pusztították Bulgáriát. A magyarok ellen vonuló Simeon is két (vagy három) összecsapásban vereséget szenvedett a bizánci hajóhad által támogatott magyar csapatoktól. Az egyik változat szerint Simeon Mundraga várába szorult be a magyarok elől, a másik szerint a Duna menti Disztrába.[149] A bolgár-magyar harcokat rekonstruáló kutatás úgy vélekedett, hogy feltehetően előbb Disztra, majd Mundraga vidékén arattak győzelmet a magyarok, akik egészen Preszlavig nyomultak előre, majd a bizánciakkal kiváltatva foglyaikat Etelköz felé vették útjukat.[150] Lehetségesnek véljük, hogy a magyarok előbb mélyen benyomulva Bulgáriába Mundraga táján vették fel a küzdelmet Simeonnal, majd kifelé vonulva az őket követő Simeont Disztra közelében győzték le másodízben. Az sem lehetetlen, hogy a kalandozó magyar sereg két részre oszlott, ezért szerepelnek a forrásokban két, egymástól távoli helyen (Mundraga és Preszláv, illetve Disztra). A továbbiakat illetően is változatlan nehézségek mutatkoznak. Bizonyos az, hogy a kalandozó magyar sereg befejezettnek tekintette a hadjáratot, s a bizánciakkal ki is váltatta a bolgár foglyokat. Simeon békét kért, mire Leó császár visszarendelte hadiflottáját és a Makedóniában levő Phókasz seregét is. Úgy tűnt, hogy a bizánci–magyar szövetség győzelmet aratott. Simeon azonban hamarosan ellentámadást szervezett, s ennek eredményeképpen egy újabb csatában legyőzte a magyarokat. Georgius Monachus Continuatus szerint azért diadalmaskodhatott Simeon, mert a bizánciak nem segítették a magyarokat. A magyarok ellen indított hadjárat során Simeon „az összeseket lemészárolta".[151] A Fuldai Annales is tud egy harmadik, bolgár győzelemmel végződő csatáról, amelyben a bolgárok is jelentős — az Évkönyvek írója által bizonyára jelentős túlzással húszezer lovasra tett — veszteségeket szenvedtek. Feltehetően ugyanezen vereségről a 895-ös évnél röviden úgy emlékezett meg az Annales Fuldenses, hogy a bolgárok a magyar seregnek „nagy részét leölték".[152] Fontos kérdés, hogy hol került sor erre a döntő összecsapásra. A történeti kutatásban több álláspont van ezzel kapcsolatban. Az egyik szerint a kalandozó sereget még Bulgáriában érte Simeon támadása.[153] Más nézet szerint Simeon akkor támadt, kapta oldalba a Havasalföldén át Erdély felé menekülő magyarokat, amikor azokat Etelközből kiűzték a besenyők.[154] Újabb feltevés szerint a magyarok — ahogy azt Konstantinos császár állította a DAI 40. fejezetében — valóban visszatértek sikeres kalandozásuk után Etelközbe, s itt a szállásterület délnyugati részén, Havasalföldön folyt le a döntő csata a magyarok fő serege és a támadó Simeon között.[155] Véleményünk szerint Georgius Monachus Continuatus híradása alapján inkább a Bulgáriában kalandozó sereg vereségét tételezhetjük fel, miután a Simeon békekérése által megtévesztett Leó visszahívta a hadiflottát, valószínűleg a magyar sereg visszaszállítására nem került sor. A magyarok magukra maradtak, talán éppen a Dunán való átkeléskor érte őket Simeon újabb támadása, amely elkeseredett és kiegyenlített küzdelemben Simeon pirruszi győzelmét hozta.

További kérdés, hogy mikor jöttek a besenyők Etelköz ellen. A történeti kutatásban túlnyomórészt az a nézet fogalmazódott meg, hogy a bulgáriai dúlások és az őt ért vereségek miatt Simeon bosszút forralt, s ellenfele, Bölcs Leó taktikáját követve szervezte meg ellentámadását. Előbb békét kért Leótól, amivel elérte a bizánci hajóhad és sereg visszavonását. Majd hozzálátott, hogy ellene összefogó ellenségeit, a magyarokat és a bizánciakat külön-külön leverje. Előbb a magyarok elleni hadjáratot szervezte meg, hogy eltávolításuk vagy kiiktatásuk után zavartalanul fordulhasson fő ellenfele, Bizánc ellen. Felvette a kapcsolatot a magyarok rettegett ellenfeleivel, a besenyőkkel, s megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a magyarokat.[156] E feltevés szerint tehát abban a konstantinosi kifejezésben, hogy „a besenyők Simeonnal együtt a türkök ellen jöttek", az tükröződik, hogy Simeon a magyarok bulgáriai kalandozását nem sokkal követően a besenyőkkel szövetségben hadjáratot indított a magyarok ellen. Kristó Gyula szerint a bizánci császár tudósításában „inkább a szövetségre utaló együttes akciót sejthetünk, semmint a besenyők és Simeon ténylegesen közös arcvonalon való felvonulását a magyarok ellen"; „Simeon az Al-Dunánál", a Havasalföldön harcolt a magyar haderő zömével, míg a „besenyők a Dnyepernél" a határvédőkkel, a szakrális fejedelem (Álmos) kíséretével.[157] Györffy György kétségét fejezte ki a bolgár–besenyő szövetség megkötését illetően, de hangsúlyozta azt, hogy a szállásterületükről elűzött besenyők megjelenése a magyarok hátában „kiváló alkalmat szolgáltatott" a magyarok elleni hadjáratra. Nézete szerint előbb a besenyők támadták meg a szállásterületen maradt népet, s a kabar határvédő elemek nem tudták e támadást feltartóztatni. A Havasalföldön át menekülő magyarokat Simeon seregével oldalba kapta és megtizedelte. Györffy szerint a besenyő–bolgár győzelmet elősegítette, hogy az Árpád vezette sereg távol volt, a Kárpát-medencében.[158]

A besenyők etelközi támadásának rekonstrukcióját illetően két, eddig kevésbé figyelembe vett körülményt kell hangsúlyoznunk. Az egyik, hogy Simeon a DAI 40. fejezetének híradása szerint békét kötött Bölcs Leóval. Ezt a történeti kutatás általában arra a fegyverszünetre értette, amire Georgius Monachus Continuatus utalt. Eszerint Simeon a vereségek hatására békét kért, mire Leó császár visszavonta csapatait és elküldte Chüroszphaktész Leót. Simeon Mundragában tartotta vissza Leót, s a magyarok által ejtett foglyok visszaadását kötötte a béke feltételéül. Ezután indított támadást a magyarok ellen. A történeti kutatás a konstantinosi híradás nyomán túlnyomórészt úgy vélte, hogy a besenyőkkel szövetségben és egyidőben, ha nem is egy fronton hadakozott Simeon.[159] Nézetünk szerint lehetséges, hogy a besenyők támadását arra az időre tegyük, amikor Simeon valóban békét kötött a bizánci császárral, nem pedig fegyverszünetet. A bolgár uralkodó előbb legyőzte a bizánciak által magukra hagyott, s talán még Bulgária területén levő, visszavonulni szándékozó magyar csapatokat, majd pedig a bizánciak ellen fordult, s felettük is diadalmaskodott Bulgarofügonnál, majd megkötötte a békét.[160] Itt tehát inkább Georgius Monachus Continuatusnak adhatunk hitelt, semmint Konstantinosnak, aki szerint a magyar kalandozó csapatok vereség nélkül tértek vissza Etelközbe. Lehetségesnek véljük, hogy a besenyők csak a bolgár–bizánci háború befejezése után zúdultak Etelközre, talán valóban

bolgár felkérésre, de az is elképzelhető, hogy szállásaik elvesztése ösztönözte őket erre a támadásra. Kevésbé tartjuk valószínűnek a véletlenek egybeesését, ti. hogy Simeon éppen akkor kérte fel e kalandozó hadjáratra a besenyőket, amikor azok e nélkül is arra kényszerültek volna, mivel új haza keresésére szánták el magukat.[161]

Mérlegelnünk kell a besenyő támadás idejének meghatározásakor azt is, hogy a magyarok éppen hadjáraton voltak, amikor a „besenyők Simeonnal" a szállásterületen maradottak ellen jöttek. Ahogy arra már utaltunk, a kritikus 894–896 közötti években nem tudunk olyan magyar kalandozásról, amely a DAI 40. fejezetében leírt történettel összhangban állna. Nem jöhet szóba a 894-es pannóniai kalandozás, mert a Fuldai Évkönyvek tanúbizonysága szerint ez megelőzte a bolgár–magyar háborút, egy évvel korábban volt. Nem számolhatunk a bulgáriai magyar kalandozással sem az említett passzus hitelessége esetén, mivel Konstantinos nem tud magyar vereségről, a kalandozó sereg érintetlenül tér vissza a hadjáratból a közben a besenyők által feldúlt szállásterületre. A bizánci császár leírása alapján legfeljebb arra gyanakodhatunk, hogy a besenyők és a bolgárok együttesen dúlták fel a magyar szállásokat, űzték ki a határőrzőket és gyilkolták le a magyarok családjait. Szerintünk azonban a hangsúly a besenyők támadásán van, még arra is gondolhatunk, hogy Simeon bolgárjai nem vettek részt ebben az akcióban, csak a bolgár uralkodóval kötött egyezségre utal a „Simeonnal együtt" kitétel.

A DAI vonatkozó passzusa tehát igen sok kérdést vet fel. E tudósítás elfogadása esetén el kellene vetnünk azt, hogy a bolgárok a magyarok seregét legyőzték (melyre viszont két forrásunk is egyértelműen utal), keresnünk kellene egy magyar kalandozó akciót (a 894-es pannóniai korainak, a 899-es itáliai kicsit késeinek tűnik a bolgár–magyar háborúhoz, mint viszonyítási alaphoz képest). Ezért bizonyos óvatossággal kell kezelnünk a 40. fejezet híradását, de elvetnünk sem szabad teljesen, csak más, e vonatkozásban hitelesebbnek tűnő forrásokkal kell összevetnünk.

Értelmezésünk szerint a magyarok, feltehetően 895 folyamán (késő tavaszán, nyarán) sikeres kalandozást bonyolítottak le Bulgáriában. Ebben a hadjáratban részt vevő sereg nagysága, összetétele vitatott a szakirodalomban. Egyes feltevések szerint a törzsszövetségi haderő vonult Bulgária ellen, míg más nézet szerint csak a kabarok néhány ezer harcosa vett részt a kalandozásban.[162] Magunk arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy mivel a bizánci követ két magyar fejedelemmel egyezett meg, elsősorban e két törzset érinthette a bulgáriai akció.[163] Padányi Viktor is úgy vélekedett, hogy két törzs, hadtest — a Jenő és a Nyék — vett részt a bulgáriai hadműveletekben tízezer fős kontingenssel.[164] A kalandozó sereg vezéreként a legtöbben Árpád fiát, Leventét jelölték meg, akiről Konstantinos a bulgáriai portyázás megemlítése után megjegyezte, hogy abban az időben fejedelem (arkhón) volt.[165] Kristó Gyula szerint Levente Árpádot követően fejedelem volt, arról viszont nem tett említést, hogy ki vezette a Bulgáriába küldött törzsszövetségi hadat.[166] Kétségtelenül nehéz állást foglalni a bulgáriai kalandozásban résztvevő sereg nagyságát és vezetését illetően. Jelentéktelennek e sereget nem tekinthetjük, hiszen a források szerint Simeonnak csak harmadízben sikerült

felülkerekednie, s saját hada is komoly veszteségeket szenvedett még a győztes csatában is. Okkal merült fel egy nagyobb sereg lehetősége, hiszen a magyar törzsszövetség két vezetője, Árpád kündü és Kuszán (Kuszál?) gyula (?) tárgyalt a bizánci követtel.[167] Felmerült az is a kutatásban, talán nem ok nélkül, hogy e két fejedelem a hét magyar (Hetumoger) törzs, illetve a kabarok élén állt.[168] Arra is utalt a történeti kutatás, hogy a 9. században a kalandozások törzsszövetségi keretben folytak, azaz valamennyi törzs részt vett bennük a gyula irányításával.[169] Éppen Konstantinos említette, hogy a magyarok hadjáraton voltak, amikor besenyő támadás érte Etelközt, amelynek őrzésére hátrahagytak csapatokat. E megfontolandó szempontok ellenére is úgy véljük, hogy csak a tárgyalásban részt vevő két fejedelem törzsét illetően látjuk bizonyítottnak a kalandozásban való részvételt, hiszen ők kapták az ajándékokat, ők vállalták a kockázatot és ők részesedhettek annak sikeréből is. Ha hitelesnek fogadjuk el a muszlim források alapján, hogy 20 ezer harcosa volt a magyarok kündüjének, a magyar–kabar törzsszövetség tíz törzsére (hét magyar és három kabar) egyenként 2 ezer harcost számíthatunk.[170] Ha valóban „csak" két törzs hadereje portyázott Bulgáriában, legkevesebb 4 ezer főre; ha az egyik résztvevő a kabarok „törzse", valójában népe (törzsszövetsége) volt, 8 ezer főre becsülhetjük a kalandozó hadat.[171] E számítás mellett szólhat a magyarok 899–900-as itáliai portyája, amikor Berengár itáliai király 15 ezer főre tett seregét háromszor annyira tették a források, mint a magyarokét, amelyet így 5 ezer főre becsülhetünk.[172] Nézetünk szerint aligha lenne helytálló, ha a 20 ezer fős magyar haderő nagyobb részéről feltételeznénk, hogy Bulgáriában portyázott és ott végül is megsemmisítő vereséget szenvedett. Ha ezen kívül még azt is hozzászámítanánk, hogy közben a besenyők is meglepték az otthon maradott kontingenst és a magyarok családjait, valóban olyan „végpusztulást" kellene feltételeznünk, amelynek fényében mind a honfoglalás, mind még inkább a nemsokára beinduló kalandozások (köztük az itáliai) nehezen lennének érthetők. Valószínűbbnek véljük, hogy *egy 4–8 ezer főre tehető, talán Árpád fia Levente és/vagy Kuszán vezette haderő kalandozott Bulgáriában és végül jelentős, de a forrásokban eltúlzott mértékű vereséget szenvedett.*

A besenyők e bulgáriai háború után támadtak a magyarokra. E támadásra sor kerülhetett még 895-ben, de lehetséges hogy valamely más évben (896–900 között?) rohanták meg Etelközt. A szemben álló erők nagysága bizonytalan, a szakirodalom általában Konstantinos alapján azt feltételezte, hogy a besenyők azért voltak létszámbeli fölényben, mert váratlanul támadtak és a magyar főerők távol voltak. Ennek megfelelően jobbára nem számoltak csatával, nyílt összeütközéssel, csak a magyar határvédő csapatok — akiket a kabarokkal vagy a szakrális fejedelem katonaságával azonosítottak — elűzésével.[173] Magunk úgy vélekedtünk, hogy mivel Árpád Etelközben volt a támadás idején, s Konstantinos a besenyő támadások egyikének leírásánál csatára és a magyarok hadseregére utal, jelentősebb mértékű ellenállást tanúsíthattak a magyarok. Feltettük, hogy a nagy etelközi folyók gázlóinál több összecsapást vívhattak, amelyekből a besenyők kerültek ki győztesen.[174] A fentieken kívül egyéb szempontokat is számba vehetünk a besenyő támadás megítélésekor. Korántsem biztos és bizonyított, hogy a magyarok csak és kizárólag törzsszövetségi jellegű kalandozásokat vezethettek a 9.

században. A kalandozó és otthon maradó kontingens arányát pontosan nem ismerjük, a 899–900-as itáliai kalandozás esetében ez 1:4-hez arányúnak (5 ezer: 20 ezer) tűnik, ami persze korántsem bizonyos.[175] Azt is fel kell tételeznünk, hogy a besenyők, ha valóban kalandozó akcióban mértek súlyos csapást a magyarokra, szintén aligha vonultatták fel teljes haderejüket. Bizonyos, hogy voltak összecsapások a kalandozó besenyők és az otthonmaradó magyar csapatok között, nem ellenállás nélkül adták fel Etelközt. Végül pedig, az a tény, hogy a kalandozásból visszatérő magyarok nem találtak Etelközben sem besenyőket, sem pedig magyarokat, arra vallhat, hogy a besenyők kalandozásukkal csak előkészíteni akarták Etelköz birtokbavételét, vagy pedig csak később szorultak arra, hogy a magyarok távozását kihasználva letelepedjenek Etelközben.

Egy nagy vereség esetén indokolttá válhat az a magatartás, hogy a Kárpát-medence keleti, bolgár és morva fennhatóságú sávját szállják csak meg a magyarok, s Arnulffal annak haláláig kerülik az összetűzést. Megmagyarázhatóvá válik a magyarok passzivitása néhány évig az etelközi vész fényében. Tudjuk azt, hogy a magyarok a hasonlóan nagy, s ráadásul nem a szállásterületen elszenvedett augsburgi vereség után hasonlóan viselkedtek, kalandozó hadjáratot nem vezettek.

5. Konklúziók

Összegezve a magyar honfoglalás egyszeri vagy szakaszos jellegére vonatkozó fejtegetéseinket, a következőket állapíthatjuk meg. A történeti irodalomban a honfoglalást általában két, újabban három szakaszban végbement folyamatnak tételezték fel. A korabeli források alapján inkább arra következtethetnénk, hogy a magyarok egyszerre vették birtokba a Kárpát-medencét. Konstantinos császár az általa morva fennhatóságúnak tartott keleti területek, míg a Fuldai Évkönyvek a frank uralom alatt levő Pannónia magyar kézre jutását tartotta szem előtt. Lehetséges, hogy az előbbi megszállására korábban, 895–896 táján került sor, de az sem lehet kizárt, hogy ezt is 900-ban szállták meg, mint Pannóniát. A későbbi forrásokban (Krónika, Aventinus) szakaszos hódításról olvashatunk; előbb Erdély (illetve a Dunától keletre levő „Dácia") majd Pannónia megszállásáról. A rendelkezésünkre álló források alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy vagy több ütemben foglalták-e el a magyarok a Kárpát-medencét.

A Kárpát-medence politikai helyzete aligha támogatja a szakaszos hódítás elméletét, mivel a magyar hódítás különösebb akadályokba nem ütközhetett. Lényegében csak egy körülménnyel magyarázhatnánk azt, ha a magyarok valóban két szakaszban szállták volna meg új hazájukat, ez pedig a besenyő támadás következményei, a súlyos veszteségek. A végzetes vereség indokolhatja, hogy a magyarok megelégedtek a Kárpát-medence keleti felének megszállásával, s csak néhány év elteltével, kihasználva Arnulf halálát és a morva–frank viszályt szállták meg a Dunántúlt. Nem tudjuk azonban biztosan, hogy valóban elválasztotta-e néhány éves szünet a Kárpát-medence keleti és nyugati felének elfoglalását. Ennek megfelelően *bizonytalan az is, hogy 895–896-ot vagy 900-at (esetleg mindkettőt) tekinthetjük-e a honfoglalás évszámának.* Bizonyosra vehetjük, hogy 895–900 között, a bulgáriai magyar kalandozást közvetlenül követően vagy valamennyi

idő elteltével támadtak a besenyők Etelközre. A besenyők kalandozásszerű hadjáratot vezethettek, amelynek során több összecsapásban legyőzték az ellenálló, s a szállásterületen levő magyar csapatokat, akik Árpád vezetésével elhagyták Etelközt. A besenyők dolgát megkönnyíthette, hogy — amennyiben helytálló a DAI 40. fejezetének híradása — a magyarok egy része kalandozó hadjárat miatt távol volt. Ezt a hadjáratot feltehetően nem azonosíthatjuk a 894. évi pannóniai vagy a 895-re tehető bolgáriai kalandozással. Kétséges az is, hogy e besenyő hadjáratot valóban Simeon bolgár uralkodó felkérése eredményezte-e vagy pedig a besenyők szállásterületük elvesztése miatt rohanták meg Etelközt. Valószínűnek tartjuk, hogy a magyarok két törzse volt érdekelt a bulgáriai kalandozásban, s Simeon a bizánciakkal kötött fegyverszünet után előbb őket győzte le Bulgáriában, majd a bizánciakat is. A bizánciakkal kötött béke után kerülhetett sor a besenyők Etelköz elleni akciójára, a besenyők azonban nem vették rögtön birtokba a magyarok elpusztított szállásterületét. Ennek megfelelően a magyar honfoglalás 895–900 között egy vagy két ütemben történhetett, aszerint hogy a Dunától keletre eső területet és Pannóniát egyszerre vették-e birtokba vagy pedig pár éves fáziskülönbséggel.

JEGYZETEK

[1] A honfoglalás kronológiai problémáira összefoglalóan l. *Tóth S. L.:* A honfoglalás időpontja. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (továbbiakban: AUSZ) 102 (1995) (továbbiakban Tóth 1995) 3–10.

[2] Millenárium az Akadémiában. Századok 17 (1883) (továbbiakban: Millenárium) 185–186, 194.

[3] Botka T.: A magyar ezeréves jubileum kérdéséhez. Századok 15 (1881) 465–492.; Millenárium 186, 214.

[4] Szabó K.: Millenárium 205–211.

[5] Salamon F. Millenárium 205–211.

[6] Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900 (továbbiakban: *Pauler* 1900) 32, 149–153.; uő., Millenárium 195–199.

[7] A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A Magyar Nemzet Története. Szerk. *Szilágyi S. I.* Bp. 1895 (továbbiakban: MNT) 28, 113, 120.

[8] 896-ra l. 6–7. jegyzet; l. még *Karácsonyi J.:* A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Oradea-Nagyvárad, 1924 (továbbiakban: *Karácsonyi* 1924). 68–70.; uő.: A magyar nemzet honalapítása 896–997-ig. Oradea Mare–Nagyvárad, 1925 (továbbiakban: *Karácsonyi* 1925). 5, 8–9.; *Rohonyi Gy.:* A honfoglalás története. Bp. 1896 (továbbiakban: *Rohonyi* 1896). 155, 157, 161–162.–Ő 896-ra tette ugyan a kezdetet, de a 899-re datált befejezésre helyezte a nagyobb hangsúlyt; 895-re tette a honfoglalást pl. *Macartney, C. A.:* The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1930 (továbbiakban: *Macartney* 1930). 187.

[9] Hóman B.: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 7. Bp. 1923 (továbbiakban: *Hóman* 1923) 33–34, 38.; *Hóman B.–Szekfű Gyula:* Magyar történet I. Bp. é. n. (1928) (továbbiakban: *Hóman B.*, MT I.) 90–91, 118–122.

[10] L. pl. *Deér J.:* A honfoglaló magyarság. In: *Ligeti L.* (szerk.): A magyarság őstörténete. Bp. 1943. (továbbiakban: *Ligeti* 1943) 123.; *Czeglédy K.:* A magyarság Dél-Oroszországban. In: *Ligeti* 1943. 122.; *Moravcsik Gy.:* Byzantium and the Magyars. Bp. 1970. 50, 52.

[11] Györffy Gy.: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság 16 (1973) 1. sz. (továbbiakban: *Györffy* 1973) 1–16.; uő.: Honfoglalás, megtelepedés, kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A. Bp. 1977. (továbbiakban: *Györffy* 1977) 129, 135.; l. még Magyarország története tíz kötetben I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A. Bp. 1985. (továbbiakban: Mtört) I/1. 593.

[12] *Kristó Gy.:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980 (továbbiakban: *Kristó* 1980) 156–160, 199, 201–204, 210, 215–217.

[13] Vö. 11. és 12. jegyzetek; l. még *Fodor I.:* Verecke híres útján. Bp. 1975 (továbbiakban: *Fodor* 1975) 231–236.

[14] Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. 9–10.; *Bartha A.:* A magyar honalapítás. Bp. 1987 (továbbiakban: *Bartha* 1987). 90.; *Németh Gy.:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1992.[2] (továbbiakban: *Németh* 1992) 235, 239.; *Fodor I.:* A magyarság születése. Bp. 1992. 145.

[15] Makk F.: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1993 (továbbiakban: *Makk* 1993).7–9.

[16] Dénes J.: A honfoglalás időpontjáról. Életünk 26 (1988) 93–96.

[17] Váczy P.: A magyar honfoglalásról. In: uő.: A magyar történelem korai századaiból. Bp. 1994. 17–20.

[18] L. pl. *Inalcik, H.:* Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica 1954. 103, 107.; *Rázsó Gy.:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437). Hadtörténelmi Közlemények 1973. 410.; *Szakály F.:* Vesztőhely az út porában. Bp. é. n. (1986) 114–115.; az elmélet összefoglalására és bírálatára l. *Tóth S. L.:* Megjegyzések a „szulejmáni ajánlathoz" (a török Porta magyarországi politikája 1526–1529) AUSZ 86 (1988) 32, 38–39.

[19] Tóth S. L.: Az etelközi magyar–besenyő háború. Századok 122 (1988) (továbbiakban: *Tóth* 1988) 568.

[20] Hóman B., MT I. 73–74.; *Deér J.*, In: *Ligeti* 1943. 123.

[21] Györffy 1977. 129.

[22] Kristó 1980. 148, 200–201.

[23] A krónikás hagyomány évszámaira l. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit E. Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938 (továbbiakban: SRH) I. 41, 53, 164, 206, 284.; II. 32.; e hagyomány kronológiai megbízhatatlanságára l. pl. Millenárium 187–188, *Pauler Gy.*, Millenárium 195–196.; l. még *Györffy* 1977. 124.

[24] Vö. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Reginoni Abbatis Prumiensis chronicon. Rec. F. Kurze. Hannoverae, 1890. (továbbiakban: SRG Regino) 131–133.; fordítására l. *Györffy Gy.* (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (továbbiakban MEH). Bp. 1986.[3] 204–209.; legújabb fordítására l. A honfoglalás korának írott forrásai. szerk. Kristó Gy. Szeged, 1995. (továbbiakban: HKIF) 194–200.

[25] L. pl. *Pauler Gy.*, Millenárium 195–196.; *Györffy Gy.*: A besenyők európai honfoglalásának kérdéseihez. Történelmi Szemle 14 (1971) (továbbiakban: *Györffy* 1971) 282–283.

[26] Összefoglalóan erre l. *Tóth* 1988. 564, 569–570.

[27] L. *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. A görög szöveget magyarra fordította Moravcsik Gy. Bp. 1950 (továbbiakban: DAI). 166–167.; l. még *Moravcsik Gy.:* Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Bp. 1984 (továbbiakban: ÁMTBF). 40–41.; vö. még HKIF 118–119.

[28] Összefoglalóan erre l. *Salamon F.*, Millenárium 203–205.; Constantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio. vol. II. Commentary. Ed. by. R. J. H. Jenkins. University of London, 1962 (továbbiakban: Commentary) 144.; vö. még a 893–897-es datálásra *Bartha A.:* A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 96., Grégoire, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 1937. 633.

[29] 889–902 közti intervallumra l. *Tóth* 1988. 548–549.; 893–902 közé tette uő., l. *Tóth* 1995. 5.

[30] Kristó 1980. 151–152.; Aventinus tudósítására l. *Gombos, F. A.:* Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Budapestini 1937–1938 (továbbiakban: Catalogus). I. 343.; a Fuldai Évkönyvekre l. uo. I. 132.; fordításukra l. MEH 210, 263.; HKIF 188–189, 268–271.

[31] Kristó 1980. 170.

[32] Váczy 1994. 18.

[33] Györffy 1977. 125.

[34] Tudatos nyugatra törekvésre, az új haza felderítésére l. *Hóman B.:* MT I. 73–74..; a szállásterület megszállásának előkészítésére l. pl. *Györffy* 1973. 8–10.; *Györffy* 1977. 125.

[35] DAI 176–177.; ÁMTBF 47.; MEH 120–121.; HKIF 128–129.

[36] Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Annales Fuldenses. Rec. F. Kurze. Hannoverae, 1891 (továbbiakban: SRG AF) 121.; fordítására l. MEH 211.; HKIF 189. a Vladimir–Simeon váltásra l. már Millenárium 192, 196.

[37] SRG AF 126.; MEH 211; HKIF 190.

[38] SRG AF 129–130.; MEH 211–212.; HKIF 190–191.

[39] L. pl. *Marczali H.*, MNT I. 113.; *Pauler* 1900. 31–33.; *Macartney* 1930. 185–187.; *Hóman B.*, MT I. 119.; *Obolensky, D.:* The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453. London, 1971. 106.; *Diaconu, P.:* Les Pétchenegues au Bas-Danube. Bucuresti, 1970. 11.

[40] Kristó 1980. 198–199.

[41] L. *Salamon F.*, Millenárium 201–203.; Karácsonyi 1924. 68–70.

[42] Pauler 1900. 150. o. 61. jz.; l. még *Macartney* 1930. 185–186.; *Kristó* 1980. 196–197.

[43] L. előző jegyzet

[44] Kristó 1980. 198–199.

[45] Salamon F, Millenárium 201–203.

[46] SRG AF 130.; MEH 212.; HKIF 191.

[47] Pauler Gy. Millenárium 196, 198.; *Salamon F.*, uo. 205.; *Marczali H.*, MNT I. 28, 113.; *Györffy* 1977. 132.

[48] L. pl. *Hóman B.*, MT I. 89–91, 119.; *Fodor*, 1975. 232.; *Vajay, Sz.:* Der Eintritt des ungarischen stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). Mainz, 1968 (továbbiakban: *Vajay* 1968). 25–26.; *Karlin-Hayter, P.:* Studies in Byzantine Political History, Sources and Controversies. London, 1981. 26.; *Dénes* 1988. 93–96.

[49] Györffy 1973. 9–10.; uő., MEH 33.; uő., Mtört. I. 589.

[50] SRG AF 126.; MEH 211.; HKIF 190.

[51] L. pl. *Fehér, G.:* Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten. Bp. 1921 (továbbiakban: *Fehér* 1921). 183, 190.

[52] Pauler 1900. 152. o. 61. jz.; *Marquart, J.:* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903 (továbbiakban: *Marquart* 1903). 525.; *Hóman B.*, MT I. 91.; *Tóth* 1988. 562–563.

[53] Toynbee, A.: Constantine Porphyrogenitus and His World. London, 1973. 466–467.

[54] Hóman B., MT I. 91.; *Györffy* 1973. 9.; uő., MEH 36.; uő. Mtört. I/1. 593.

[55] A forrásokra l. MEH 107, 117–119, 212.; ÁMTBF 40–41, 43–44, 45, 205–206.; HKIF 119, 125, 128–129, 149, 175–176, 190–191, 195.; e források értelmezésére l. pl. *Tóth* 1988. 564.

[56] L. pl. *Hóman B.*, MT I. 90.; *Györffy* 1977. 126, 128.; uő., Mtört. I/1. 584.

[57] Kristó 1980. 185.

[58] Pauler Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenárium. Századok 14 (1880) 112–114.; *Marquart* 1903. 524–525.; *Fehér* 1921. 123.; *Hóman B.*, MT I. 89.; *Czeglédy K.*, In: Ligeti 1943. 121.; *Vajay* 1968. 26.

[59] Tóth 1988. 564.

[60] Vö. *Kristó* 1980. 188.; l. még uő.: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986 (továbbiakban: *Kristó* 1986). 9.

[61] Györffy 1973. 9–10.; *Györffy* 1977. 129.; l. még *Fodor* 1975. 232–234.

[62] Vö. DAI 172–173.; ÁMTBF 45.; a megállapításra l. *Tóth* 1988. 562.; vö. még *Kristó Gy.:* Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1994 (továbbiakban: *Kristó* 1993). 38.

[63] Szabó K.: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest, 1869. 48–49.

[64] L. DAI 176–177.; ÁMTBF 48.; a Turkia fogalom összefoglaló elemzésére l. *Tóth S. L.:* A „konstantinosi" Turkia értelmezéséhez. Magyar Nyelv 92 (1995) 55–64.

[65] Vö. *Váczy* 1994. 19.; a Brazlavnak adott megbízatás indoklása Rómába vonulással, l. *Györffy* 1977. 132.

[66] Pl. *Hóman B.*, MT I. 90.. *Györffy* 1971. 283. o. 16. jz.; *Kristó* 1980. 171.; *Zimonyi I.*: The Origins of the Volga Bulgars. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged, 1990 (továbbiakban: Zimonyi 1990). 169–175.

[67] DAI 166–167.; ÁMTBF 40–41.

[68] DAI 172–173, 176–177, 180–181.; ÁMTBF 45, 47.

[69] HKIF 60.

[70] Uo. 57, 58.

[71] *Hóman B.*, MT I. 90.; Györffy 1977. 125, 127, 130.

[72] Veres P. T.: A magyar nép etnikai történetének vázlata. Valóság 15 (1972) 5. sz. 8–12.

[73] Vö. 66. jegyzet; l. még *Czeglédy K.*, in: Ligeti 1943. 121–122.; *Kristó* 1986. 7.

[74] Zimonyi 1990. 169–175.

[75] Czeglédy K. későbbi véleményét idézi *Senga T.:* Moravia bukása és a honfoglaló magyarok. Századok 117 (1983) (továbbiakban: *Senga* 1983) 309. o. 10. jz.

[76] Vajda L.: A népvándorlások kérdéséhez. Századok 129 (1995) 107–143.

[77] DAI 180–181.; ÁMTBF 50.; a régebbi irodalomban az „egy év után" helyett inkább „egy bizonyos idő után" fordítás volt elterjedt, vö. erre pl. *Salamon F.*, Millenárium 205.

[78] SRG AF 125.; SRG Regino 143.; MEH 208, 211.; HKIF 189, 199.

[79] SRG AF 131–132.; MEH 212–213.

[80] Vö. Bajor Évkönyvek, Catalogus I. 91.; fordítására l. HKIF 202.; értelmezésére l. pl. *Kristó* 1980. 232.; *Senga* 1983. 339–340.

[81] SRG Regino 143.; MEH 208.; HKIF 199.

[82] MEH 126.; HKIF 174–175.

[83] Catalogus I. 23.; HKIF 263–264.–az adatot Álmos fejedelemsége mellett szóló érvként értelmezte *Kristó* 1993. 21.

[84] Vö. 5. és 17. jegyzetek; vö.még *Gombos F. A.:* A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904). Hadtörténelmi Közlemények 1927 (továbbiakban: *Gombos* 1927) 456.

[85] 897-re datálta a besenyő kalandozást és a honfoglalást *Bury, J. B.:* The Treatise De administrando imperio. Byzantinische Zeitschrift 15 (1906) (továbbiakban: *Bury* 1906) 565–566.; vö. még *Breit J.:* A magyar nemzet hadtörténelme I–II. Bp. 1929. 27–30.; a magyarok Kárpát-medencei jelenlétére l. pl. *Györffy* 1977. 132.; *Kristó* 1980. 204–205.

[86] Catalogus II. 1470–1471.; MEH 226–227.; értékelésére l. *Kristó* 1980. 205.

[87] Vö. Catalogus II. 1313.; MEH 215.; *Gombos* 1927. 472.

[88] A brentai csatára l. Liudprand híradását, Catalogus II. 1471–1472.; MEH 226–229.; elemzésére l. *Gombos* 1927. 468–470.

[89] Theotmár levelére l. MEH 217–222.; HKIF 185–187.; 900. július 15-re tette *Györffy Gy.*, MEH 43.; 900 tavaszára l. MEH 217.; l. még *Kristó* 1980. 210.

[90] SRG AF 131–133.; MEH 212–213.

[91] Györffy 1977. 132.

[92] SRG AF 135.; MEH 213–214.; HKIF 192.

[93] Pauler Gy., Millenárium 195–196.

[94] *Hóman B.*, MT I. 121–122.

[95] Deér J., in: *Ligeti* 1943. 123.

[96] Györffy 1977. 134.

[97] Vö. 92. jegyzet

[98] Aventinus híradására l. Catalogus I. 344–346.; MEH 265–269.; HKIF 272–276.; a többi forrásra l. Catalogus I. 91, 199. II. 1469.

[99] *Kristó* 1980. 215–216.

[100] Váczy 1994. 17–21.

[101] L. pl. *Bury* 1906. 564.; *Györffy Gy.*, Mtört. I/1. 596–597.; *Senga* 1983. 313.; *Németh* 1992. 240–241, 245.

[102] DAI 182–183.; ÁMTBF 51.; MEH 123.; HKIF 135.

[103] SRG AF Regino 132.; MEH 206.; HKIF 198.

[104] SRH I. 286–287.; MEH 129–130.; HKIF 358.

[105] SRH I. 287.; MEH 130.; HKIF 359.

[106] SRH I. 287–289.; MEH 130, 132.; HKIF 360–362.

[107] SRH I. 302.

[108] Árpád 903-ban kezdi meg a Kárpát-medence birtokbavételét és 907-ben hal meg, l. SRH I. 52, 106.; MEH 147, 176.; HKIF 298, 339.

[109] Catalogus I. 343.; MEH 263.; HKIF 268–269.

[110] Catalogus I. 344–346.; MEH 265–269.; HKIF 272–296.

[111] SRG AF 121–122.; MEH 210.; HKIF 188–189.

[112] Vö. pl. *Marczali H.*, MNT I. 91, 106, 120.; M.tört. I/1. 370–373 (Bóna I. írta).; Erdély története három kötetben, I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai L.–Mócsy A. Bp. 1986 (továbbiakban ET I.). 199–200 (Makkai L. írta).; *Györffy* 1977. 131, 132.; *Kristó* 1980. 160, 192.

[113] L. pl. *Boba, I.:* Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Haque, 1971. kk. 76–85.; *Püspöki Nagy P.:* Nagymorávia fekvéséről. Valóság 12 (1978) 11. sz. 60–82.; *Szegfű L.:* Vata népe. AUSZ 67 (1980) 13–15, 18.; *Kristó* 1980. 161–166.; *Senga* 1983. 307–344.

[114] Pl. *Karácsonyi* 1924. 89–92.; *Marczali H.*, MNT I. 88–90, 107.; Mtört. I/1. 360–365 (*Bóna I.* írta)

[115] SRG Regino 132.; MEH 206.; HKIF 198.

[116] ÁMTBF 37, 45, 48, 50.; MEH 117, 119, 121, 122.; HKIF 114, 119, 125, 129–130, 134.

[117] SRG AF 134–135.; MEH 213–214.; HKIF 191–193.

[118] Anonymus Salán ősének nevezi Keanus Magnust, Bulgária vezérét; Gladot bolgár segédcsapatok is segítik, l. MEH 144–145, 169.; HKIF 294, 328.; Györffy Gy. szerint a 10. századi magyar törzsi területek és a helynevek szolgáltak alapul Anonymusnak a honfoglalóknak ellenálló vezérek országai leírásakor, l. Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. In: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás. Bp. 1988. (továbbiakban: *Györffy* 1988)67–84.

[119] MEH 145.; HKIF 294.; a morvákkal kapcsolatos magyar mondát tételez fel *Váczy P.:* Nagymorávia és a magyar honfoglalásmonda. In: *Váczy* 1994. 28–33.; utal arra, hogy Anonymus népe kozár volt, s így elveti a morva reminiszcentia lehetőségét is *Györffy* 1988. 84.

[120] Az értelmezési lehetőségekre l. pl. *Kristó Gy.:* Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983 (továbbiakban: *Kristó* 1983). 132–190.

[121] Erre az értelmezésre l. *Hóman B.*: A magyar hun-hagyomány és hun monda. Bp. 1925. 60.; Pais D.: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp. 1926. 135.; Kristó Gy. álláspontja szerint Anonymus tévesen ugyan, de az antik rómaiakra gondolt, l. *Kristó* 1983. 139–142.

[122] Vö. 106. jegyzet

[123] MEH 188.; HKIF 350–351.

[124] MEH 126.; HKIF 174–175.

[125] Vö. 109. és 110. jegyzetek

[126] *Györffy* 1977. 131–132.

[127] Marczali H., MNT I. 120.; ET I. 199 (Makkai L.).; kisebb ellenállást tételezett fel *Hóman B.*, MT I. 121–122.; a Dunántúlon és Felvidéken lehetett valamivel nagyobb mértékű az ellenállás, l. *Ferdinandy M.:* Mi magyarok. Tíz tanulmány a magyar történelemből. Bp. 1941. 62.

[128] Erre az értelmezésre a Fuldai Évkönyvek alapján l. pl. *Györffy* 1977. 132.; *Kristó* 1980. 205–206.; beavatkozást tételezett fel morva oldalon *Karácsonyi* 1925. 10–11.

[129] Pauler 1900. 41.; *Hóman B.*, MT I.. 122.; *Györffy* 1977. 134.; *Kristó* 1980. 215–216.

[130] Forrásaira l. HKIF 202, 210, 266.; Pozsonnyal azonosítják többnyire a csata helyszínét; a csatára l. még *Vajay* 1968. 43.; *Kristó* 1980. 236–237.

[131] *Kristó* 1980. 204–205.

[132] *Györffy* 1977. 132.

[133] Tóth 1988. 568–570.

[134] László Gy.: A „kettős honfoglalás". Bp. 1978. 190–191.; uő.: "Emlékezzünk régiekről". Bp. 1979. 129.

[135] Az ún. besenyő-komplexus legteljesebb kifejtésére és a honfoglalás tudatos, tervszerű hadműveletként való értelmezésére l. *Padányi V.:* Dentumagyaria. h. n. 1956 (továbbiakban: *Padányi* 1956) 372–376, 411–420.; őt követve l. még *Nagy Gy.:* Az ellopott magyar őstörténet. Kísérlet a magyar eredet kérdésének megoldására. Bp.–Zürich, 1994. 84–88.; *Bakay K.:* Kik vagyunk? Honnan jöttünk? Szombathely, 1994. 97–100.

[136] SRG AF 129–130.; MEH 107, 211–212.; ÁMTBF 61, 64.; HKIF 149, 191.; értékelésére l. Tóth 1988. 564.

[137] Vö. 58. jegyzet

[138] L. pl. *Rohonyi* 1896. 61.; *Kristó* 1980. 188–189.; *Kristó* 1986. 9–10.

[139] Pl. *Karácsonyi* 1924. 69–70. – Szerinte a besenyők 862-863 körül Onuguriából (Levediából) űzték ki a magyarokat, 896-ban csak besenyő veszély volt, támadás nem.

[140] SRG Regino 143.; Catalogus III. 2038–2039.; MEH 206.; HKIF 197.

[141] DAI 166–167, 170–173.; ÁMTBF 40–41, 43–44, 45.; HKIF 119, 123, 125, 128–129.

[142] DAI 56–57.; ÁMTBF 36–37.; HKIF 113.; Regino és Gábriel tudósításainak összevetésére l. Tóth 1988. 566.

[143] DAI 176–177.; ÁMTBF 47.; HKIF 128–129.

[144] DAI 64–65.; ÁMTBF 37.; HKIF 114.

[145] DAI 50–53.; ÁMTBF 35.; HKIF 112.

[146] DAI 48–49. (2.caput)

[147] DAI 52–53. (5. caput)

[148] Erre az értelmezésre l. *Tóth* 1988. 567.

[149] Mundraga-ra l. DAI 176–177.; ÁMTBF 47.; HKIF 148.; Disztrára l. ÁMTBF 60, 63.; MEH 126.; HKIF 176.

[150] A magyarok bulgáriai kalandozására összefoglalóan l. *Zlatarski, V. N.* Istorija na parvovo bolgarsko carstvo. Tom. 2. Sofia, 1927. 283–313.; *Györffy* 1977. 128, 130.; *Kristó* 1980. 176–181.;

Tóth 1988. 551, 560, 563–564.; uő.: Hungarian–Bulgarian Contacts in the Ninth Century. In: Szegedi bolgarisztika. Hungaro–bulgarica V. szerk. *H. Tóth I.* Szeged, 1994. 74–76.

[151] ÁMTBF 60, 63.; MEH 107.; HKIF 149.

[152] SRG AF 130.; MEH 212.; HKIF 191.

[153] Vö. 106. jegyzet

[154] *Györffy* 1977. 130.; vő. még uő. Mtört. I/1. 590–591.; *Fodor* 1975. 232–234.; Magyarország hadtörténete I. szerk. Borus J. Bp. 1984. 19 (Borosy A. írta).

[155] *Kristó* 1980. 188–189.; *Kristó* 1986. 9–10.

[156] *Kristó* 1980. 182–184.; l. még *Tóth* 1988. 560–561.

[157] *Kristó* 1980. 188–189.

[158] *Györffy* 1973. 9.; *Györffy* 1977. 130.; uő, MEH 36.

[159] Vö. 154. és 155. jegyzetek; l. még pl. *Pauler* 1900. 32.; *Hóman B.*, MT I. 90–91.

[160] ÁMTBF 160, 163.; MEH 107.; HKIF 149.

[161] Erre l. *Kristó* 1980. 185.; *Györffy* Gy., MEH 36.

[162] Nagyobb seregre l. *Hóman B.*, MT I. 89.; törzsszövetségi hadra l. *Kristó* 1980. 179–180.; kabar seregre l. *Marquart* 1903. 52, 522.; *Macartney* 1930. 114, 122.; *Györffy* 1977. 128.

[163] Tóth S.L.: Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben. Századok 108 (1984) 110.

[164] Padányi 1956. 376, 421–427.

[165] Pauler 1900. 149.; *Hóman B.*, MT I. 89, 144.; *Macartney* 1930. 114, 178.; *Vajay* 1968. 26.; *Makk F.*: Kiknek az élén állott Levente? (Egy konsztantinoszi szöveghely értelmezéséhez) AUSZ 82 (1985) 5.; Liuntika–Levente alakjára összefoglalóan l. *Tóth S. L.*: A Liuntika-rejtély. Magyar Nyelv 90 (1994) 168–176.

[166] *Kristó* 1980. 180.; *Kristó* 1993. 50–52.

[167] Árpád főfejedelem voltára és Kurszán gyula tisztségére l. pl. *Pauler* 1900. 31.; Macartney 1930. 178.; *Czeglédy K.*: Árpád és Kurszán (az Árpád-ház megalapításához). In: uő.: Magyar őstörténeti tanulmányok 1985. 124, 127–128.; *Tóth* 1988. 573–574.; Kurszán gyula tisztségére l. összefoglalóan *Kristó* 1980. 220–228.; újabban a Kusál nevet jelölte meg a helyes névalaknak uő. 1993. 53–93.

[168] Vékony G.: Egy kazár felirat a Kárpát-medencében. Életünk 24 (1987) 4. sz. 383.

[169] E feltevésre l. *Kristó* 1980. 349–350.; uő.: Magyar kalandozások–kalandozó magyarok. In: *Makk F.* (szerk.): Fejezetek a régebbi magyar történelemből. Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 44.; vö.még *Györffy* 1977. 143–144.

[170] A 20 ezer lovasra l. MEH 87.; HKIF 32 (Ibn Ruszta), 35 (Gardézi), 41 (Hudúd al-Álam), 44 (Marvazi).

[171] Tízezer főre tette Padányi 1956. 376, 421–427.; 1–2 ezer főre *Györffy* 1977. 128.; csak a kabarokra l. 162. jegyzet, nagyobb, törzsszövetségi haderő l. uo.

[172] E kombináció alapja János velencei pap krónikájában szereplő 15 ezer fős Berengár had, l. HKIF 239.; a kombinációra l. *Pauler* 1900. 36.; csak 2 ezer főt tételezett fel *Gombos* 1927. 470.

[173] Kabar határvédő csapatokra l. *Györffy* 1977. 130.; a szakrális fejedelem, Álmos katonaságára és a határvédőkre l. *Kristó* 1980. 189.

[174] Tóth 1988. 566.

[175] Vö. 172. jegyzet

Holler László

A MAGYAR KORONA NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSÉRŐL*

Amióta 1790. február 21-én a korona II. József rendeletére Bécsből Budára érkezett — amely kalandos történetének nem első, s tudjuk, nem is utolsó hazatérése volt —, számos tudományos dolgozat foglalkozott vele, ennek ellenére még ma is jelentős kérdések megválaszolatlanok.

Jelen tanulmány három alapvető kérdéssel foglalkozik. Az első fejezetben azt vizsgálom, hogy a korona fő összetevői milyen sorrendben készültek. A korona alsó részének a készítés során kialakított szándékos aszimmetriáinak a jellemzőiből azt a következtetést vonom le, hogy a felső rész készült korábban, az alsó részt pedig kifejezetten a felső résznek koronává történő kiegészítése céljából készítették.

A második fejezet az alsó és felső rész egyes összetevőinek készítési idejét vizsgálja. A zománcképek vizsgálata alapján megállapítom, hogy a Michael császárt és Konstantinost ábrázoló képek nem tartoznak az alsó rész eredeti zománcképeinek sorozatába, a Türkia királyát ábrázoló kép viszont igen. A két császár-kép készítési ideje 1074–1078 közé esik. Az alsó rész többi képével fennálló nagyfokú stílusazonosság alapján az egész alsó rész készítési idejét 1071 és 1081 közötti időre teszem. A felső rész apostolképeinek készítési idejét, epigráfiai érvek segítségével 1026 és 1042 közé, a zárólemezen lévő Jézus-kép készítését 1042 és 1071 közé teszem, maga a felső rész boltívrendszere álláspontom szerint az apostolképekkel együtt készült.

A harmadik fejezet a Türkia királyát ábrázoló zománckép feliratával foglalkozik. Egyfelől a feliraton szereplő görög névről megállapítom, hogy milyen hangalak átírásaként állhatott elő, másrészt I. Géza magyar király nevének hangalakját rekonstruálva kimutatom, hogy a kettő nem azonos. Ezután a 10–12. századi bizánci források vizsgálata alapján arra a megállapításra jutok, hogy bár a 10. században Türkia és a türkök valóban Magyarországot és a magyarokat jelentették, de ez a 11. századra módosult, csak korábbi forrásokból származó átvételek esetén fordulnak elő ilyen értelemben. Ezek alapján levonom azt a következtetést, hogy a képen ábrázolt személy nem lehet I. Géza magyar király. Azzal a feltételezéssel élve, hogy a kép egy 11. századi uralkodót ábrázol, megkísérelem rekonstruálni Türkia elhelyezkedését.[1] Ez után a felirat uralkodói címének kialakulására vonatkozó véleményemet közlöm.

* Köszönetemet szeretném kifejezni *Bertényi Iván* úrnak, az ELTE Középkori Magyar Történeti Tanszék tanszékvezető egyetemi tanárának, *Kapitánffy István* úrnak, az ELTE Görög Nyelvi és Irodalmi Tanszék tanszékvezető egyetemi docensének a kézirat szakterületükbe vágó egyes részeinek az átolvasásáért és értékes megjegyzéseikért, valamint *Engel Pál* akadémikusnak lektori véleményéért.

Végül a 11. századi magyar pénzérmék vizsgálata alapján megállapítom, hogy I. István és más 11. századi magyar királyok bizánci típusú koronát viseltek.

1. MILYEN SORRENDBEN KÉSZÜLTEK A KORONA RÉSZEI?

1.1 A korona részeinek készítésére vonatkozó elképzelésekről

A koronára vonatkozóan az alábbi szóhasználattal élek: Elöl: az a negyedkörív, melynek közepén Jézus íves lezárású képe van. Jobb oldal: szemből nézve jobb oldal (Gábriel arkangyal oldala). A korona három fő alkotórésze: az alsó rész, a felső rész és a kereszt. A kereszttel a jelen tanulmányban nem foglalkozom. Az alsó rész a hengerpalást alakú abroncsból, a felette lévő pártából és az abroncsra rögzített függőkből áll. Valójában a párta zománcképeinek hátlapja, illetve az áttetsző zománclapok kerete egybefügg az abroncs lemezével.[2] A korona felső része négy darab negyedkörív alakú boltívlemezből, és a négyzet alakú zárólemezből tevődik össze.

A korona készítésére vonatkozóan számos elképzelést fogalmaztak meg. Az 1994-es Korai Magyar Történeti Lexikon szócikke a felső rész eredetére vonatkozóan hét különféle elképzelést, jelenlegi alakjának kialakulási idejére vonatkozóan 1074 és a 15. század között hat különböző álláspontot említ meg.[3] A legutóbbi időszakban széleskörűen publikált két elmélet álláspontja a következő:

1. Az alsó és a felső rész különböző helyen és időben készült, ezeket később egyesítették. Az alsó rész bizánci eredetű, 1074–1077 között készült. A felső rész valószínű készítési helye Magyarország, ideje az 1160–1180 körüli időszak. A felső rész Jézus képéhez az alsó rész képe szolgált mintául. A keresztet utólag illesztették rá.[4]

2. A korona egységes egészként készült a kereszttel együtt. A készítés ideje a 8–9. század, helye a Kárpát-medencében lévő avar kagáni udvar. Az uralkodókat ábrázoló három kép helyén más képek voltak eredetileg.[5]

Vizsgálataimhoz a koronáról készült színes fényképeket használtam,[6] amelyek hasznosak lehetnek az olvasó számára is. Felhasználtam továbbá a koronára vonatkozó mérési adatokat és megfigyeléseket.[7]

1.2 A korona aszimmetriája.

A magyar korona alapjában véve egy nagyon szimmetrikus műalkotás. Szinte tökéletesnek mondható a jobb- és baloldal szimmetriája: a két oldal a hosszanti tengelyre nézve tükörképe egymásnak. Apróbb részleteket megfigyelve azonban észrevehetjük, hogy a korona aszimmetrikus tulajdonságokkal is rendelkezik. Az alábbiakban aprólékos vizsgálat tárgyává teszem ezeket az aszimmetria-vonásokat, mert ebből a korona részeinek készítési sorrendjére vonatkozó döntő fontosságú következtetéseket kívánok levonni. Nevezetesen azt bebizonyítani, hogy a korona alsó részét kifejezetten a már rendelkezésre álló felső rész koronává történő kiegészítésére készítették. Legjobb tudomásom szerint ez a gondolat sehol nem merült fel eddig a korona kiterjedt irodalmában. A két rész készítésére vo-

natkozó számos eddigi elképzelés alapjában véve három csoportra bontható: a felső rész később készült; a két rész egymástól függetlenül készült; vagy a két rész egyidejűleg készült és egységes művet alkot. A bizonyítandó állítás tehát ellentétes minden eddigi koronakészítési elmélettel.

Szeretném hangsúlyozni, hogy aszimmetriák alatt nem a korona története során bekövetkező deformációkat, sérüléseket értem, hanem az ötvösmű olyan tulajdonságait, amelyeket az alsó rész készítése során, valamilyen célból szándékosan alakítottak ki az ötvösmesterek.

Az abroncs elülső oldalán, a Jézus-kép alatti mezőben egy lekerekített háromszög alakú, polírozott, nagy zafírt látunk. Szemből nézve, ezt a zafírt tartalmazó mezőt jobbról és balról határoló bordázott aranyhuzalok közötti távolság a fényképek alapján 58 mm. Ez vetületi távolságot jelent, vagyis a húrnak a hosszát. A mezőben a zafírkő szimmetrikusan helyezkedik el. Azonban a felette elhelyezkedő 47 mm széles Jézus-képnek a szimmetriatengelye nem esik egybe az abroncson lévő középső mezővel. A bal oldalon a mező bal széle és a Jézus-kép bal széle közötti vízszintes távolság kb. 3 mm, míg a jobb oldalon a mező jobb széle és a zománckép jobb széle között kb. 8 mm van. Feltűnő viszont, hogy a Jézus-kép pontosan szimmetrikusan takarja a mögötte elhelyezkedő elülső boltívet. (1. ábra)

Hasonló, bár kisebb mértékű aszimmetriát találunk a hátsó oldalon is. Itt az abroncson lévő nyolcszögletű, fazettás csiszolású zafírt tartalmazó mező szélessége 50 mm, a Michael császárt ábrázoló zománckép pedig az alsó szélénél kb. 44 mm széles, azonban a különbség nem egyenletesen oszlik el a két oldal között. Tegyük fel egyelőre, hogy a korona alsó része önálló, a felső résztől független ötvösmunka. Első kérdésünk, hogy vajon indokolhatná-e valami a fent leírt aszimmetriát? Nos, igen. Ez akkor lenne indokolt, ha az alsó rész alaplemezének kiszabásánál hibásan jártak volna el és a Jézus-kép és a Michael császár-kép hátlapjai középvonalának távolsága az abroncs kerülete mentén *nem* ugyanannyi lenne az egyik irányban haladva, mint a másik irányban. Ekkor ugyanis nem helyezkedhetne el a két hátlap pontosan egymással szemben, az abroncs hosszanti szimmetriatengelyén. Ekkor is inkább az oldalsó mezők különböző szélességű kialakítása lenne a kevésbé feltűnő megoldás, de nem lenne kizárható, hogy az ötvösök mégsem ezt alkalmazták.

Ezt a lehetőséget azonban fényképek alapján elvégzett méréssel sikerült kizárnom. Észrevettem ugyanis egyfelől, hogy a Jézus-kép alatt a gyöngyök helyzetét biztosító két aranykarika pontosan a zománckép hátlapjának középvonalában helyezkedik el, ezzel pontosan kijelölik az elülső rész mértani közepét. Másfelől a hátsó függő elhelyezésére szolgáló tartószem pontosan Michael császár képe hátlapjának középvonalában helyezkedik el, s ezzel kijelöli a hátoldal geometriai közepét. Lemérve a két zománckép hátlapközepe közti távolságot az abroncs belső éle mentén, mindkét irányban 317 1/2 mm adódott, s ezzel egyértelművé vált, hogy az abroncs alaplemeze teljesen szimmetrikus. (2. ábra) (T–1 – Félkövér T-vel és sorszámmal jelölöm azokat az állításaimat, amelyek tudomásom szerint az irodalomban eddig nem szerepeltek, illetve ellentétesek az irodalomban található véleményekkel.)

Második kérdésünk, hogy lehetséges-e, hogy az abroncson a zománcképek és ékkövek elhelyezésére szolgáló mezők véletlenül hibás kijelölése okozta ezt az aszimmetriát, amit a készítés során már későn vettek észre, és nem tudtak módosítani rajta. Elvileg ez lehetséges lenne, de mivel a jobb- és baloldalt elhelyezkedő zománcképek és ékkőmezők szélessége páronként majdnem azonos, 1 mm-nél nem nagyobb az eltérés a párok tagjai között, ezért ezt a lehetőséget ki kell zárjuk.

Mivel magyarázható akkor ez a meglepő aszimmetria? Ennek megértéséhez megvizsgáltam az elülső és hátsó mező aszimmetriájának mértékét. Egy nagyon egyszerű geometriai tény, hogy ha egy téglalapot egyik oldala irányában, mondjuk jobbra, x-szel eltolunk, akkor a régi szimmetriatengelyétől mérve a baloldala x-szel rövidebb, a jobboldala x-szel hosszabb lesz. Ezért a régi tengelytől jobbra és balra eső részek hosszának a különbsége 2x lesz. A fényképek alapján mintegy negyedmilliméteres pontossággal tudtam méréseket végezni. Megállapítottam, hogy a geometriai középtől mérve a mező jobb oldali része 4 1/2 mm-rel hosszabb, mint a bal oldali, azaz az elülső mező tengelye 2 1/4 mm-rel esik jobbra a geometriai középtől. (1. ábra) A hátsó oldalon pedig 1 1/2 mm az eltérés a tengelyek között ugyanabban a forgási irányban. Ezután megvizsgáltam a felső rész eredeti felszegecseléseinek a furatait. Érdekes tény és a tervszerű munkát jellemzi, hogy a szegecselési távolságok mind a négy mezőben 34 3/4 mm-nek adódtak, ami pontosan a 2/3-a a boltívek 52 mm-es szélességének. A szegecspárok középpontjainak elhelyezkedése a következő: Elöl pontosan egybeesik a geometriai középvonallal, hátul 1/2 mm-re esik a geometriai középtől a korona bal oldala felé. Az ovális zafírkövek által díszített mezőkben pedig mindkét oldalon a mezők középvonalától 3/4 mm-re, a korona eleje felé esik. Ami nagyon figyelemreméltó, hogy mindkét oldalsó mezőben *a szegecselési helyek majdnem a mező szélére esnek.* (T–2)

Ezt követően az eredeti függőtartó szemek elhelyezkedését vizsgáltam meg. Az alsó részen jelenleg kilenc függő van, azonban a készítésekor csak öt számára készítettek tartószemet, amelyeket az abroncs alsó széléhez forrasztottak. (Jelenleg ezek közül csak négy tart függőt, öt függőtartót utólag szereltek fel.) Megvizsgáltam ezeknek az *eredetileg* felforrasztott tartószemeknek a helyzetét az abroncs kerülete mentén. (3. ábra) Amint azt fentebb már megállapítottam, a hátul lévő pontosan a hátsó zománclemez középvonalában helyezkedik el. Az oldalt elhelyezkedő négy szem közül az elülső kettő a Jézus-kép zománclemezének középvonalához képest közel szimmetrikusan helyezkedik el: a kerület mentén mérve jobbra 130, balra 131 1/2 mm távolságra van. Viszont a két hátrébb lévőt, a hátul középen lévőhöz képest jelentős aszimmetriával forrasztották fel: a jobb oldalon 125 1/2 mm-re, a bal oldalon 130 mm-re. (3. ábra) **(T–3)** Mivel az abroncson lévő mezők kiosztása és a függőtartó szemek elhelyezése két teljesen független művelet, ezért e két független, de **azonos irányú és mértékű aszimmetria** véletlen megjelenése véleményem szerint teljesen valószínűtlen, viszont mindkettő pontosan indokolható azzal a feltételezéssel, hogy az abroncsot egy már meglévő, és kis aszimmetriával rendelkező felső részhez készítették.

Tételezzük fel ugyanis, hogy a rendelkezésre álló felső részen a boltíveknek a zárólemezhez történő rögzítése nem teljesen pontosan 90°-os szögben történt,

hanem attól kissé eltérően. Feltételezem, hogy a felső rész ekkor sérülésmentes, hibátlan állapotú volt. Noha a 0.4 mm vastag aranylemezek elég hajlékonyak, de a boltívek és a zárólemez rögzítése merev volt. Ha az előlre kerülő boltívet pontosan a Jézus-kép tengelyébe állították, akkor a jobbra és balra álló boltívek helyzete nem volt pontosan merőleges az abroncs szimmetriatengelyére: a jobb oldali boltív 4 1/2 mm-rel közelebb esett a korona hátsó része felé, mint a bal oldali. Azért, hogy a boltívek felszegecselését az ékkővel díszített mezők szélén lehessen elvégezni, ami a legbiztonságosabb rögzítést szolgáltatja, az ovális ékköveket tartalmazó, jobb és bal oldali mezők helyzetét jelölték ki először. Ezután fenntartva a szabályos mezőtávolságokat a zománcképek és az ékkövek számára, jelölték ki az abroncs elülső részén a mezők határvonalait. Ebből adódott, hogy az elülső mező bal széle a Jézus-kép középvonalához 4 1/2 mm-rel közelebb esett, mint a jobb széle. Így jött létre az elülső mező aszimmetriája. Ezután hátrafelé haladva jelölték ki a mezők helyét. Ekkor egy picit „csalt" az ötvösmester, ugyanis a jobb oldalon, a Damján-kép és a hátrafelé utána következő ékkő mezője számára összesen 1 1/2 mm-rel kisebb helyett hagyott, mint a bal oldalon a Kozma-kép és az utána következő mező számára. Ebből adódott, hogy hátul 4 1/2 mm helyett csak 3 mm a különbség a mező két része között, s ezért a hátsó mező tengelye 1 1/2 mm-rel tolódott el a geometriai középtől.

Ugyanez a feltevés megmagyarázza a függőtartó szemek aszimmetriáját is, mivel szemből nézve fenntartották a geometriai középhez képest majdnem azonos távolságot, de oldalt feltűnő lett volna, hogy a bal oldali hátsó függő a felső rész boltívjének sávján kívül helyezkedik el, míg a jobb oldalon azon belül, ezért a jobb oldalon a hátrafelé elhelyezkedő függőt 4 1/2 mm-rel közelebb forrasztották a hátsó középvonalhoz. Ezzel elérték, hogy a jobb oldali hátsó függő is a boltíven kívülre került.

Milyen mértékű eltérés okozhatta ezt az aszimmetriát? Az abroncs belső kerülete 635 mm.[8] Ezt felhasználva, közelítőleg körnek tekintve az abroncsot nagyon könnyen jó közelítéssel megbecsülhetjük az eltérés mértékét: 2.25: 635 x 360° = 1.3°, a 90°-tól való ekkora eltérés eredményezhette az abroncs aszimmetriáját. Tehát eredetileg az elülső és a jobb oldali boltív között 91.3°, a jobb oldali és a hátsó között 89°, a hátsó és a bal oldali között 91°, végül a bal oldali és az elülső között 88.7°-os szög lehetett. (3. ábra) **(T–4)**

Mivel ez a feltételezés az abroncson észlelt és a készítés korai fázisában létrejött mindkét aszimmetria okát és annak szándékosságát megmagyarázza, ezért igazoltnak tekintem a következőket: **A felső rész készen volt az alsó rész elkészülte előtt, tehát korábban készült. Az alsó részt kifejezetten a felső rész koronává történő kiegészítése céljából készítették. (T–5)**

Ebből adódik az a következtetés is, hogy *a felső rész Jézus-képe nem az alsó rész képének az utánzata, hanem pont ellenkezőleg, az szolgált mintául a párta Jézus-zománcképéhez.* **(T–6)**

Röviden szeretnék megemlékezni a korona alsó részének egy harmadik aszimmetriájáról is. Nevezetesen arról, hogy az abroncs nem kör-, hanem ellipszis alakú. Hosszanti belső átmérője — pontosabban az ellipszis nagytengelye — 209 mm, a keresztirányú átmérője — azaz az ellipszis kistengelye — 198 mm. Ennek

az aszimmetriának a vizsgálatára nem volt szükségem ahhoz, hogy a fenti állításaimat igazoljam. Pedig ennek az aszimmetriának is az az oka, hogy az alsó részt a készen lévő felső részhez készítették. A korona eredeti alakjának a rekonstruálása kívül esik ennek a tanulmánynak a keretein, de annyit röviden megemlítek, a fényképek vizsgálatából megállapítottam, hogy a boltíveket az eredeti helyzetükhöz képest egy negyedkörívvel elforgatták, s eredetileg az elülső és a hátsó boltív volt a leghosszabb. (T–7)

2. MIKOR KÉSZÜLTEK A KORONA RÉSZEI?

2.1 Az alsó rész

2.1.1. Az alsó részről. A korona alsó része a felső rész koronává történő kiegészítése céljából készített, gondosan tervezett műalkotás. A gondos tervezettségre utal az egész ötvösmunka számos szimmetria-vonása. Michael császár képét kivéve, a zománcképek mérete és alakja esztétikusan illeszkedik az abroncshoz. A három hátsó zománcképet leszámítva, a képek elrendezése teljes jobb-bal szimmetriát mutat ikonográfiai szempontból is, ebből következik, hogy a két arkangyal, a két katonaszent, a két orvosszent, valamint az alsó rész Jézus-képe egyértelműen ehhez a koronához készült, tehát *ezen zománcképek készítésének ideje és helye azonos a korona alsó részének készítési idejével és helyével. A zománcképek felirata és összes stílusjegye alapján az alsó rész készítésének helye minden kétségen kívül Bizánc.*

2.1.2. Az alsó rész zománcképeiről. A Michael császárt ábrázoló zománckép magassága 8 mm-rel nagyobb, mint a foglalatáé, ezért eredetileg nem ehhez a koronához készült és bizonyosan más kép volt a helyén. Mivel számára a koronán más lehetséges hely nincs, ezért nyilván egy más tárgyon volt korábban.

A Konstantinos-kép teljes stílusazonosságot mutat Michael császár képével, ezért nagyon valószínű, hogy ez a kép sem ehhez az abroncshoz készült. Összetartozásukra vonatkozó gyanúnkat megerősíti, hogy mindkét képen ábrázolt személy egyenesen előre néz (és nem oldalra, mint a többi képen) és mindkét képnek piros színű a felirata (és nem fekete). Továbbá mindkét uralkodó majdnem teljesen azonos koronát visel a fején, azonos maniakiont hord a nyakán és majdnem azonos labarumot tart a jobb kezében.

Tegyük alaposabb vizsgálat tárgyává az abroncson elhelyezkedő zománcképeket méreteik szempontjából. A képeket a rövidség kedvéért betű- és számjellel látom el, a jobb oldalon lévőket elölről hátrafelé ZJ1-től ZJ4-ig, a bal oldalon ZB1-től ZB4-ig jelölve. Így például Gábriel arkangyal képe a ZJ1-es, a Konstantinos-kép a ZJ4-es. A magasságot M-mel, a szélességet SZ-szel jelölöm, az adatok milliméterben értendők. Az első két oszlopban a zománclemez teljes mérete szerepel, a második két oszlopban az ábra és a felirat együttesének a teljes befoglaló méretei, a harmadik két oszlopban csak az ábrák főtömegének magassági és szélességi mérete, végül az utolsó oszlopban az ábráknak és feliratoknak a zománclemez széléhez legközelebbi pontjának a távolsága a lemez szélétől. Az első két

oszlop adatai az irodalomban szereplő mért értékek. A további öt oszlop adatát fényképek alapján állapítottam meg.

	A zománclap mérete (Irodalom alapján)		Ábra + felirat befoglaló mérete		Ábra főtömegének befoglaló mérete		Min. táv.
	M	Sz	M	Sz	M	Sz	
ZJ1	34	33.0	29.0	29.0	27.0	24.0	1.5
ZB1	34	32.5	29.0	27.5	27.5	24.0	1.5
ZJ2	34	33.0	28.0	27.5	28.0	24.5	1.5
ZB2	34	32.5	29.5	27.0	28.5	24.5	1.5
ZJ3	34	33.0	29.0	28.0	29.0	22.5	2.0
ZB3	34	32.5	29.0	27.5	29.0	22.0	1.5
ZJ4	34	34.0	30.5	**31.0**	28.0	22.0	**0.0**
ZB4	34	32.5	30.0	28.5	30.0	24.0	1.5

Jól látható, hogy a Konstantinos-kép méretadatai eltérnek a többitől: a kép szélessége nagyobb, mint a többié, s *különösen feltűnő, hogy a Konstantinos név rövidítési jele, a vízszintes vonal teljesen a zománckép szélére esik.* **(T–8)** Ezek alapján biztonsággal állíthatjuk, hogy **sem Michael császár képe, sem Konstantinos képe nem ehhez a koronához készült.**

A következő kérdés az, hogy a harmadik, uralkodót ábrázoló kép (5. ábra) vajon az eredeti sorozat része volt-e vagy sem. Az alábbi indokok ellene szólnak annak a feltevésnek, hogy ez a kép sem lett volna rajta eredetileg a magyar koronán.

1. A képről készült nagyított színes fotó alapján látható, hogy a zománckép jól illeszkedik a keretébe, a kép kicserélésének nyoma nem állapítható meg.

2. A kép stílusa, rajzolata pontosan beleillik a két arkangyalt és a négy szentet ábrázoló sorozatba. (Például az oldalra néző szemek, ellentétben a Konstantinos-képpel.)

3. A kép feliratának fekete színe ugyanolyan, mint az abroncson lévő többi hat képen, ellentétben a Konstantinos kép feliratának piros színével.

4. A zománclapnak és az ábrának a jellemző magassági és szélességi adata egyezik a többi hat kép adataival, a feliratnak a kép szélétől való minimális távolsága a többi képpel megegyező módon 1.5 mm.

5. Végül még egy észrevétel, ami tudomásom szerint eddig minden kutató figyelmét elkerülte, a következő. Az abroncson elöl helyet foglaló két arkangyalt, Mihályt és Gábrielt, bájos arcú kisgyermekként ábrázolták, a hátrébb elhelyezkedő két katonaszentet, Györgyöt és Demetert, mint szakálltalan, dús hajú ifjút, a mögöttük található két orvosszentet, Kozmát és Damjánt, rövidebb hajú, szakállas középkorú férfiként. Az egyre növekedő életkor ábrázolásának ez a szabályos rendje az átgondolt tervezésnek a bizonyítéka. Ebbe a rendbe tökéletesen illeszkedik Türkia királyának hosszú szakállal, idős férfiként történő ábrázolása. **(T–9)**

A fentiek alapján véleményem szerint Türkia királyának a képe az abroncs zománcképeinek eredeti sorozatához tartozik. (T–10) Tekintettel arra, hogy a korona abroncsán a zománcképek párokat alkotnak, ebből következik, hogy Türkia királyával szemben lévő kép is földi uralkodót ábrázolt. **(T–11)**

2.1.3. Mikor készült az alsó rész? Noha teljesen bizonyosak lehetünk afelől, hogy a bizánci császárokat ábrázoló két kép eredetileg nem volt rajta a magyar koronán, mégis erős stílusbeli hasonlóság mutatható ki az alsó részen lévő többi képpel. Ez a hasonlóság megnyilvánul a képek kompozíciójában, az arcok rajzolatában, mint például az orr, a száj alakja, a szemöldök és az orr találkozása, továbbá az öltözet egyes motívumaiban, például a csúcsával felfelé forduló szívalakú minta a császárok, valamint Türkia királya és Demeter ruháján, a nyakat körülfogó és a vállra hulló ruhadarab Konstantinos és az arkangyalok öltözetében, a kard markolata Michael császár és Türkia királyának a képén, a piros foglalatú zöld színű dicsfény a császárok, az arkangyalok és a szentek képén (az egyetlen kivétel György, akinél a keret kék színű). A fentiek alapján az alsó rész zománcképeinek készítési műhelyét azonosnak kell tekintenünk, nagyon valószínű, hogy egy művész készítette a képeket és készítési idejük is nagyon közel kell legyen egymáshoz. Ezek miatt a rendkívül szoros stílusbeli azonosságok miatt *a bizánci császárokat ábrázoló zománcképeket joggal használhatjuk fel a teljes alsó rész készítési idejének a meghatározásához*; véleményem szerint a képek készítési ideje között néhány évnél hosszabb idő nagyon valószínűtlen.

A két császárkép készítési idejét a képeken ábrázolt személyek meghatározzák. Michael császár képének felirata: MICHAEL, A RÓMAIAK KRISZTUSHÍVŐ CSÁSZÁRA, A DOUKAS. Konstantinos császár képének a felirata: KONSTANTINOS (vagy KONSTANTIOS), A RÓMAIAK CSÁSZÁRA, A BÍBORTEREMBEN-SZÜLETETT. A rómaiak császára kifejezés a bizánci császárt jelenti. A Michael-kép feliratának utolsó szava egyértelművé teszi, hogy Michael Doukasról van szó, aki 1071 októberétől 1078. március 31-ig volt bizánci császár.

A két császárportrén látható uralkodói jelvények hasonlósága azt mutatja, hogy azonos korban élt személyekről van szó, a képek alakjának és méretének különbözősége viszont azt mutatják, hogy Konstantinos rangban jelentősen alatta volt Michaelnek. Azt, hogy a kép nem Konstantiost, Michael társcsászári rangban lévő testvérét, hanem 1074-ben született Konstantinos nevű gyermekét ábrázolja, — többek között — az alábbi érvek is alátámasztják:

– Az egyetlen olyan iratban, amelyben Michael és két öccse teljesen kiírt aláírása található, mindhármuk családi neve, a Doukas is szerepel.[9]

– A koronán Konstantinos baljában piros szalaggal átkötött irattekercset tart, ellentétben Michaellel, akinek baljában kard van. Ismerve testvérének a hadseregben betöltött szerepét, valószínűsíthető, hogy ha ő lenne a képen, karddal a kezében lenne ábrázolva. (**T–12**)

– A Konstantinos-portré gyermekarcú személyt ábrázol, olyan ruhadarabot visel a vállán, mint az arkangyalok. Ilyen öltözetet viselnek az arkangyalok a velencei Pala d'Oro zománcképein is.[10] Ez az ábrázolás szorosan összecseng a fiatal Konstantinosról Anna Komnene által adott leírással.[11] (**T–13**)

Történeti érvek alapján kizárható, hogy a fenti feliratú zománcképek 1078 után készültek volna.

A fentiek alapján a két császárkép készítésének valószínű ideje az 1074 és 1078 közötti időszak. Az alsó rész többi képével fennálló nagy-

fokú stílusazonosság alapján a többi kép készítési idejét az 1071 és 1081 közötti időszakra tehetjük.

2.1.4. A császárportrék eredeti funkciója. Végül érintem azt a kérdést, hogy mi lehetett az az ötvösmű, amely számára Michael császár és fia, Konstantinos zománcképe készült. Abból kiindulva, hogy a Michael császárt ábrázoló zománckép alakra nézve nagyon hasonló a magyar korona pártáján található két íves zománckép foglalatához, s nyilván emiatt is kerülhetett a hátsó kép helyére, adódik a feltételezés, hogy mindkét zománckép egy korona számára készült. Arra vonatkozóan, hogy vajon ki lehetett az a Bizánci Császárságban, aki uralkodói fejékén kívánta hordani e két férfiú arcképét, valószínű jelöltnek Michael Doukas császár feleségét, az ifjú Konstantinos édesanyját, „Alániai" Máriát tartom. Mária 1071 és 1073 között ment férjhez Michael Doukas császárhoz és egyetlen gyermekük született. *Úgy vélem, hogy a két zománckép Mária koronáját ékesítette, amely nem sokkal fiuk születése után készülhetett.* **(T–14)**

A két zománckép egymás felett helyezkedhetett el, Michael császár képe úgy, mint a Jézus-kép a magyar koronán, Konstantinos képe pedig közvetlenül alatta. Jó elképzelésünk lehet erről a koronáról, ha megnézzük a Hagia Sophia két mozaikképét,[12] az egyiket, amely II. Ioannes Komnenos császárt és feleségét, a magyar származású Eirene császárnőt ábrázolja, valamint azt, amelyiken Alexios Komnenos látható. A két férfi koronája szinte azonos, elöl kiemelkedően egy félköríves és alatta egy négyzet alakú ékítmény látható. Alapjában ilyen lehetett Mária császárné koronája, a női koronákra jellemző törött vonalú kiegészítő pártaelemekkel ellátva.

2.2 A felső rész

2.2.1. A felső részről. A korona felső része eredetileg nem korona céljára készült ötvösművészeti alkotás.

A korona felső részének három összetevője van: az apostolképek, a zárólemezen elhelyezkedő Jézus-kép és maga a felső rész váza. Az apostolképek teljesen azonos stílusúak, így nyilvánvalóan egyszerre készültek. A Jézus-kép számos eltérő vonással rendelkezik, így valószínű, hogy az apostolképektől függetlenül készült. Maga a felső rész vázát — nyilvánvalóan — az adott méretű zománcképek hordására készítették, kérdéses azonban, hogy az apostolképekkel egyidejűleg vagy később készült. Ezért ezt a három komponenst külön-külön kell megvizsgálnunk.

2.2.2. Az apostol-képekről. *Első fontos észrevételünk, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, úgynevezett „Monomakhos-korona" zománclemezei egyrészt sok hasonlóságot mutatnak a magyar korona felső része boltíveinek zománclemezeivel, másrészt átmenetet képeznek a felső rész és az alsó rész zománclemezei között.*

A Monomakhos-lemezekhez[13] történő hasonlítás azért nagyon fontos, mert e zománcképek közül három a bizánci zománcművészetnek azon rendkívül kevés emléke közé tartozik, amelyeken az uralkodók személyük azonosítására alkalmas felirattal együtt vannak ábrázolva, és így a zománclemezek készítésének a legko-

rábbi időpontja biztonsággal megállapítható, és a készítés valószínűsíthető időintervalluma szintén behatárolható.

A Monomakhos-lemezek közül csak a hét darab nagy lemezzel foglalkozom, a két kicsiny kör alakú zománclemezzel nem. A hét darab, íves záródású lemez stílusban és alakban egymáshoz nagyon hasonló, nyilvánvalóan Bizáncban közel egyidőben készült művészi zománclemez sorozat darabjai. A legnagyobb lemezen IX. Konstantinos Monomakhos császár feliratos képe van, két másik, valamivel kisebb zománclemezen Zoe és Teodora császárnők feliratos képe szerepel. A további két felirat nélküli lemezen egy-egy táncosnő, a két legkisebb lemezen pedig az „Igazság" illetve az „Alázat" görög feliratú allegorikus nőalakja áll. (4. ábra)

IX. Konstantinos Monomakhos császár 1042. június 11-től 1055. január 11-én bekövetkezett haláláig uralkodott. Zoe és Teodora VIII. Konstantinos császár lányai voltak, a császárnő címet Zoe két nappal apja halála előtt kapta meg 1028-ban, s 1050-ben bekövetkezett haláláig viselte. Teodora 1042 április 20-án kapta meg a címet, s IX. Konstantinos elhunytát követően 1056. augusztus 31-ig, haláláig egyedül uralkodott. A fenti kronológiai adatok alapján nyilvánvaló, hogy a *zománclemezek 1042 után készültek. A Monomakhos-lemezek készítésének legvalószínűbb időintervalluma az 1042 és 1050 közötti időszak.*

Melyek a Monomakhos-lemezek és a magyar korona apostolképei közötti hasonlóságok?

1. A zománclemezek befoglaló formája álló téglalap.

2. Az apostol-lemezeken az alakok főtömege egy boltíves alakzat, melynek magasság/szélesség aránya 2.1–2.2 között van, míg az önmagukban boltíves Monomakhos-lemezek közül az öt nagyobbnál a lemezek magasság/szélesség aránya 2.2–2.3 között változik, a két legkisebbnél pedig ez az arány 2.1.

3. Az alakokat kétoldalt majdnem kivétel nélkül szimmetrikusan elhelyezkedő geometrikus vagy szőlőindás mintázat fogja körül.

4. A keretező mintázat két oldalán a hét apostol-lemez közül ötnél egy-egy állat, köztük háromnál egy-egy madár rajza szerepel, a Monomakhos-lemezek között ötnél találkozunk négy vagy hat madár rajzával.

A Monomakhos-lemezek nemcsak a magyar korona felső részének apostol-lemezeivel mutatnak hasonlóságot, hanem más jellegzetességeik kifejezetten az abroncs zománcképeivel állítják őket párhuzamba. Így mintegy átmenetet képviselnek a két rész zománcképei között. Tehát az összehasonlítást egyfelől magyar korona felső részének épen maradt és látható hat darab apostolképe, másfelől a hét darab íves záródású Monomakhos-lemez, harmadrészt pedig a magyar korona abroncsán elhelyezkedő hat darab, szenteket ábrázoló zománcképek csoportjai között végezhetjük el. Néhány az átmenetet mutató tulajdonságok közül: (**T–15**)

5. *A zománcképek telítettsége*: Az apostolképeken nincs arany háttér, csak egy aranycsík, amely az egész képet, a főalakot és a feliratot keretezi, s két kép esetén az alak vállvonalában a képet megosztja. A Monomakhos-lemezeken az alakok aranyháttér előtt jelennek meg, de ezt a háttérmezőt sűrű mintázat és felirat tölti ki. Az abroncs képein az alakok nagyméretű aranyháttér előtt helyezkednek el, a háttérben csak a felirat jelenik meg.

6. *Az alakok fejét körülvevő glória:* Az apostolképeken a fejeket a fejek méreténél alig valamivel nagyobb, keskeny vöröses vagy kékes glória öleli körül, amelynek nincs kerete. A Monomakhos-lemezek mindegyikét és az abroncs képeit viszont széles, zöld színű, piros csíkkal keretezett glória veszi körül.

7. *A szájak megformálása:* Az apostolképeken a szájak alsó vonala többnyire egyenes, a Monomakhos-lemezeken a nőalakoké keskeny, ovális. IX. Konstantinos császáré viszont már hasonlít az abroncsképek kifejezőbb, gondosan formázott, két hullámos vonalból képezett szájformájához.

8. *A szemek alakja:* Az apostolképeken a szemgödrök két oldalát nem nagyon eltérő sugarú ív alkotja, a szemalakok tehát oválisak, a másik két csoport képén viszont az egyik oldalon csúcsban végződik a szemgödör.

9. *Az orrok alakja:* Az apostolképeken elnagyoltak, az orrcimpák rajza kétoldalt erősen kiszélesedő, a többi lemezen finomabb vonalú, és az orrcimpák megformálása is finom.

10. *A szemöldök és az orrvonal találkozása*: Az apostolképeken megtörik, szinte derékszöget ad, a két másik csoporton finom ívben olvadnak össze.

Mivel a feliratok alapján egyértelmű, hogy a Monomakhos- és az abroncsképek Bizáncban készültek, ezért a hasonlóságok alapján felmerül a gyanú, hogy az *apostolképek is valamilyen szálon kapcsolódnak a bizánci ötvösművészethez, noha a feliratuk latin betűs.* A valószínűen 1042 és 1050 között készült Monomakhos-lemezek átmeneti tulajdonságai az apostolképek és az 1071–1081 között készült abroncsképek között pedig arra a következtetésre vezetnek, hogy *az apostolképek 1050 előtt, sőt nagyon valószínűen 1042 előtt készültek.* **(T–16)**

A Monomakhos-lemezekkel kapcsolatban tudomásom szerint még senki nem hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen érdekes analógia vonható a magyar koronázási palást gallérjával. Mindkét tárgy hét darab, íves záródású egységből áll, középen a legmagasabb, és kétoldalt csökkenő méretű párokból. A gallér íves ablakaiban található szimmetrikus madárábrázolások és „filigrános" díszítések további figyelemre méltó hasonlóságot mutatnak a Monomakhos-lemezekkel. A gallér hossza körülbelül ugyanakkora, mint a magyar korona kerülete, így felvetődik az a gyanú, hogy eredeti funkciója fejdísz lehetett. A jelenleg hozzávarrt, hat kis karikával ellátott pánt pedig a ruházat kiegészítője, a rajta lévő kerek ábrázolások párhuzamba állíthatók a Monomakhos-lemezekkel együtt talált két kerek zománcképpel. **(T–17)**

2.2.3. Az apostolképek feliratairól. Az apostolképeken található latin nyelvű, helyenként különleges betűalakú feliratok jobbra láthatók. Az eredetileg a felső részen lévő nyolc darab apostolképből hétnek a felirata olvasható közvetlenül, az alsó rész Jézus-képe mö-

gött lévőről csak tükör segítségével állapítható meg, hogy eredetileg Szent Bertalant ábrázolta. A felirata töredékesen betűzhető ki: az ART és OLO betűcsoportok láthatók, és megállapítható, hogy nem szerepelt a feliraton az SCS rövidítés.[14]

A nyolc felirat összesen 71 betűt tartalmaz, valamint az SCS feliratokban a C betű felett hat vagy hét esetben vízszintes rövidítésjelet, s a IOhS feliratban az O betű felett hajlított rövidítésjelet.

Az egyetlen jel, amelynek alakjából nem lehet azonnal egyértelműen megállapítani, hogy milyen betűt jelöl, az az IOhS felirat **h** betűje. Moravcsik Gyula a magyar korona feliratával foglalkozó munkájában[15] ezt a H betű jelének tekintette, a IOH[ANNE]S feloldás alapján. Nem lenne kizárható azonban az sem, hogy a **h** jel N betűt jelölne, ugyanis ez a betűalak kiterjedten használatos a 10–11. században Bizánc pénzein az N betű jelölésére. Bizánci zománcképeken pedig a Ioannes név IωAN/ rövidített alakban is előfordul, ahol a / (virgula) a rövidítés jele.[16] I. Ioannes Zimisces császár (969–976) miliaresionjának előoldalán a császár neve IωAhhI alakban szerepel,[17] ami nemcsak a **h** jel N-betűkénti szerepére mutat példát, hanem azt is mutatja, hogy a IOhS alakot lehet a Iohannes név IO[HA]N[NE]S rövidítéseként is származtatni. Még az N betű mellett szólna az is, hogy az apostolképek feliratában két másik helyen szerepel H betű, a THOMAS-ban és a PHILIPUS-ban, és itt szabályos H alakot találunk. N betű viszont csak egy szerepel ezen kívül a feliratokban, mégpedig az ANDREAS-ban, ez az N betű azonban láthatóan nagyon nehézkes rajzolatú. Mivel azonban a **h** jel valóban gyakran jelöl H betűt a bizánci pénzek feliratain, ezért végül is indokolt ezt a jelet a H betű jelének tekinteni. Akár az N, akár a H jelének tekintjük azonban, *a h jelnek nagybetűként történő alkalmazása kifejezetten a bizánci görög írás jellegzetessége, annak sajátja.*

A feliratokban összesen tehát: 21 darab S, 8 darab C, 6 darab A, 5 darab O, 4–4 darab I, P, V, 3–3 darab H, L, R, T, 2 darab E, 1–1 darab B, D, M, N, és U fordul elő.

A feliratokban négy **V** alakú jel és egy **U** alakú jel szerepel, mind az öt u hangot jelöl. Az egyetlen U alakú jelnél, a PAULUS második U-jánál figyelemreméltó a vízszintes szakasznál lejjebb nyúló jobboldali vonal, amely ugyancsak a bizánci pénzek jellegzetes U betű alakja. Például számos császár pénzén az IhSUS XPISTUS feliratokon ilyen alakú U betű szerepel. Ezután a T betűket vizsgálva, a három T betű közül kettő szabályos alakú, egynél azonban a függőleges szárhoz egy vízszintes vonal is csatlakozik, és így nagy τ betűt formáz, amely szintén gyakori a bizánci pénzeken. Így tehát három betű kifejezetten a görög írás jellegzetességeit hordozza magán.

A feliratokra vonatkozó másik fontos észrevétel, hogy ugyanaz a betű gyakran különböző alakban jelenik meg. Ez annál is inkább meglepő, mert a zománcképek azonos stílusa alapján szinte bizonyos, hogy azokat egy művész készítette. A fent már említett kétféle H (3 esetből), kétféle T (3 esetből), valójában háromféle U (5 esetből) mellett feltűnő a háromféle A (6 esetből), a kétféle R (3 esetből). Meglepő továbbá a nagyon kezdetleges, A betűnek indult N, és a ferde vonalú P a PETRUS névben.

A fentiekben leírt jellegzetességek, így a feliratokban jelentkező görögös h, U és τ jelek, valamint a latin betűk bizonytalan használata véleményem szerint azzal magyarázhatók meg, hogy *az apostol-lemezeket egy görög anyanyelvű, a latin betűs írásban nem eléggé gyakorlott művész készítette.*(**T–18**)

Azt feltételezem, hogy a bizánci származású művész ötvösmesteri tanulmányait folytatta Konstantinápolytól távol egy olyan ötvösműhelyben, ahol a latin volt a hivatalos egyházi nyelv. Ott, talán mestermunkaként készítette az apostolképeket – véleményem szerint az egész boltív-rendszerrel együtt. (Ezt a feltételezést annál is inkább megkockáztathatom, mert ötvösművészeti és ikonográfiai jellegzetességek alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy melyik középkori ötvösműhelyben készült a korona felső része. Ennek tárgyalása és bizonyítása azonban nem e tanulmány feladata.)

A görögös betűalakok megjelenése ugyanakkor arra is lehetőséget nyújt, hogy a képek készítési idejét behatároljuk. Ehhez a bizánci pénzek feliratait hívom segítségül. A Bizánci Birodalom pénzein, amely a Római Birodalom örökösének tekintette magát, hosszú évszázadokon keresztül fokozatos volt az átmenet a latin betűs feliratoktól a görög betűsök felé, még a görög szavak esetén is. Noha ez az átmenet a 11. századra jobbára megtörtént, a bizánci pénzek tanúsága szerint például a 11. század első felében a latin **C** betűt a görög kappa helyett használták rendszeresen, míg a század második felében ugyanezt a latin betűt a szigma helyett. Tehát bizonyos latin betűk használata szokásban volt Bizáncban.

Vizsgáljuk meg a feliratok **A** betűit! A hat **A** betű közül egy szabályos latin **A**, de ötnek nincs középső szára. Az öt közül három viszont egy vízszintes vonallal rendelkezik az ék alakú rajzolat tetején. Ezt az **A** betűt láthatjuk például Szent Jakab névfeliratában. (Lásd az apostolképek feliratainál)

Ez a különleges jel adja meg a kulcsot számunkra az apostol-lemezek datálásához. Ugyanis *ezt a típusú A betűt a bizánci pénzek közül kizárólag VIII. Konstantinos császár pénzein találjuk meg.*[18] **(T–19)** Mégpedig mind a „histamenon"-ján, mind pedig az egyik „tetarteron"-ján, a császár nevét tartalmazó feliratban. A pénzeknek ezen az oldalán a császár mellképe látható, az alábbi felirattal: KONSTANTINOS BASILEUS ROMAION, azaz: KONSTANTINOS, A RÓMAIAK CSÁSZÁRA.

A pénzek másik oldalán Jézus mellképe látható, ezen az oldalon a feliratban lévő egyetlen A betű már másmilyen, szabályos latin nagy A, csak a szárakat összekötő vonal nem vízszintes, hanem balról jobbra ferdén emelkedő.

Mivel VIII. Konstantinos mindössze 1025 december 15-től 1028 november 12-ig uralkodott, így pénzei 1026 és 1028 között készültek. Ebből következik, hogy ebben a pár évben ez volt a „hivatalos" betűforma, s az apostolképeket készítő művész írási szokásait ez bizonyosan befolyásolta. Alátámasztja ezt az is, hogy a pénzeken a Konstantinos nevét tartalmazó feliratban két N betű is sze-

repel, amelyek az apostolképek feliratainak **h**-jával azonos alakúak, egy U betű, amelynek formája szintén hasonló az apostol-lemezek egyetlen **U** betűjéhez, és két T betű, amelyeknek az alakja a vizsgált formájú T-betűvel egyezik meg.

Mivel a datálás ezen az észrevételen nyugszik, végigvizsgáltam 886-tól 1180-ig a bizánci uralkodók pénzein előforduló A betűk alakját. Arra a megállapításra jutottam, hogy ez a különleges alakú A betű egyetlen más uralkodó pénzén sem jelenik meg. A másik fajta, az apostolképeken is előforduló, vízszintes szár nélküli betűalak megtalálható VIII. Konstantinos közvetlen elődje, II. Basileios (976–1025) pénzein, majd ezután IV. Michael (1034–1041) érméin.

Ezt a megfigyelést a fentebb leírtakkal összevetve azt a következtetést vonom le, hogy a korona apostol-képei 1026 és 1042 között készülhettek. **(T–20)**

2.2.4. A zárólemez zománcképéről. Ahogy a 2.2.1. pontban említettem, a zárólemezen lévő Jézus-képet az apostol-lemezektől elkülönítve vizsgálom meg.

Egyrészt jól látható, hogy az arc számos vonása megegyezik az apostol-lemezek rajzolatával, így a száj alakja, annak alsó vízszintes vonala, a szem, az orr, a fül alakja, a szemöldök és az orr vonalának a találkozása. Ebből arra következtetek, hogy a képet ugyanaz a művész készítette, mint az apostolképeket.

Másrészt számos tulajdonsága gyökeresen eltér az apostol-lemezektől és a Monomakhos-lemezekhez teszi hasonlóvá. Így a zománckép kitöltetlensége, a Jézus alak arányos fejmérete, a glória zöldje és piros határvonala. Az apostolképek oldalsó teret kitöltő geometrikus díszítése a Jézus trónját körülölelő fák belsejébe szorul, a mintázat viszont megegyezik a Fülöp-kép mindkét oldalának, vagy a János-kép jobb oldalának geometrikus inda-motívumával. A zárólemezen Jézus ruhájának redőzete összehasonlíthatatlanul kidolgozottab az apostolképekénél.

Különösen figyelemre méltó a trónt kétoldalról körülölelő fáknak az ábrázolása. Ugyanis csak öt olyan zománcképről van tudomásom, amelyen ez a díszítés megjelenik. Ezek a következők:

- a magyar korona pártájának közepén lévő Jézus-kép,
- a magyar korona felső részének zárólemezén lévő Jézus-kép,
- a Monomakhos-lemezek közül az allegorikus nőalakot ábrázoló két kép, melyeknél csak e két fa látja el az oldaldíszek funkcióját, (4. ábra)
- a Hahuli Triptichon (jelenleg Tbiliszi Múzeumban) negyedköríves, Istenanyát ábrázoló képtöredéke.[19] Ez a kép technikájában, rekeszvezetésében, színhasználatában, kvalitásában jelentősen elmarad a magyar korona zománcképeitől, így kizártnak tartom azt az irodalomban felvetett elképzelést, hogy ez a kép a magyar koronán lett volna, Michael császár képe helyén. **(T–21)**

Vajon mikor készülhetett a zárólemez zománcképe? Erre vonatkozóan ismét a bizánci pénzekhez, mint jól datálható és számos Jézus-ábrázolást tartalmazó segédeszközhöz próbáltam folyamodni. Kiderült, hogy a nagyon sokféle Jézus ábrázolás között, a háttámla nélküli trónon ülő megoldással csak ritkán találkozhatunk bizánci érméken.[20] A legkorábbi ilyen ábrázolást IV. Michael (1034–1041) Tessalonikiben veretett „histamenon"-ján találhatjuk, melyből egy példány ismeretes. Ezt követően I. Isaakios (1057–1059), majd VII. Michael (1071–1078) és III. Nicephorus (1078–1081) pénzein fordul elő. Jézus kéztartása azonban ezeken a pénzeken nem olyan, mint a korona zománcképén. A numizmatikusok érdekes

megfigyelése, hogy egy-egy tipikussá váló ábrázolási mintának gyakran megvan a „hivatalos" mintája, előképe. Nos, Jézusnak háttámla nélküli trónon való ábrázolására a legkorábbi minta ismereteim szerint a konstantinápolyi Hagia Sophia déli emporáján található mozaikkép, amely felirata szerint IX. Konstantinos Monomakhos császárt és Zoe császárnőt ábrázolja Jézus két oldalán.[21] Jól láthatóan a császár nevét, sőt fejét is kicserélték az idők folyamán és Zoe arcát is valószínűleg eltávolították száműzetése idején. Feltehetőleg Zoe első férje, III. Romanos képe szerepelt először a mozaikon, aki 1028. november 28-tól 1034. április 11-ig uralkodott, s Zoéval trónralépése előtt 2 nappal kötött házasságot. *Így ez a mozaikkép legkorábban 1029-ben készülhetett, de valószínűsíthetően 1029 és 1034 között készült.* Ábrázolása mintául szolgált mind a pénzérmék tervezőinek, mind a zománcművészek számára. Ennek az ábrázolásnak nagyon pontos másolata például a Hahuli Triptichon Jézust ábrázoló egyik zománcképe.[22] Számos részlete jól azonosítható a zárólemez Jézus-képével is, a trónus párnájától a fej körüli glóriába foglalt kereszt száraiban lévő díszítésig. Úgy vélem tehát, hogy a Hagia Sophia mozaikja a mintája a korona felső részén található Jézus-képnek.

Figyelembe véve az alábbi megfigyeléseket, melyek szerint:

- az apostollemezek 1026–1042 között készülhettek,
- a Jézus ábrázolás mintaképe 1029–1034 között készült,
- a Jézus-lemez számos hasonlóságot mutat a Monomakhos-lemezekkel,
- a Monomakhos-lemezek 1042 és 1050 között készülhettek,
- a Jézus-kép kitöltöttség szempontjából átmenetet képvisel a Monomakhos-lemezek és az abroncs képei között,
- az abroncs képei 1071 és 1081 között készülhettek,
- az abroncs Jézus ábrázolása a felső rész képe alapján készült,

teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a felső rész Jézus-képe 1029 és 1081 között készült, és igen nagy valószínűséggel pedig, hogy 1042 és 1071 között. **(T — 22)**

Ha a vizsgált zománcképek készítési idejének mediánját kellene megbecsülni, az eddigi megfigyeléseim alapján *az apostolképek számára 1034-et, a Monomakhos-lemezek számára 1045-öt, a felső rész Jézus-képe számára 1057-et jelölnék meg.* **(T–23)** Megjegyzem, lehetséges, hogy a két allegorikus alak nem teljesen egyidőben készült a többi Monomakhos-lemezzel.

2.2.5. A felső rész boltív-rendszerének készítéséről. A felső rész vázát nyilvánvalóan az előre megtervezett méretű zománcképek számára készítették. Kérdés azonban, hogy ezt a vázat az apostolképekkel egyidejűleg készítették-e, vagy pedig az apostol-lemezek másodlagos felhasználásúak és eredetileg más tárgyon voltak találhatók.

Ennek megválaszolása szempontjából fontos lenne annak a megállapítása, hogy az apostol-lemezeket már eredetileg pontosan olyan ívesre készítették-e, mint a korona felső részét, vagy nem. A koronát megvizsgáló kutatóknak erről gyökeresen ellentétes véleményük volt. Az nyilvánvaló, hogy az apostolképek erősen töredezettek, különböző mértékben hajlítottak, van köztük egyenes, sőt homorú is.

Az apostolképek hajlítottságával kapcsolatban fontosnak tartom azt a zománctechnikai szakmai fogást, hogy noha a zománcozott tárgy égetés közben

megvetemedik, de lehűtés közben a zománclemez alakítható, ha ezt megfelelő pillanatban, még éppen izzó színének elvesztése előtt kezdik és gyorsan hajtják végre. Továbbá a zománc nagyfokú feszültsége folytán hajlamos a megrepedezésre, ez a kedvezőtlen jelenség az ideális hűtési sebesség megválasztásával kerülhető el.[23] Ebből tehát az következik, hogy az előírt hajlítottságú és repedezettség-mentes zománc előállítása a mester gyakorlottságán és tapasztalatán múlik.

Milyen érvek és megfigyelések szólnak a másodlagos felhasználás mellett és ellen? Az apostollemezek másodlagos felhasználása mellett szólnak az alábbiak:

A fényképek alapján megállapítható, hogy *a felső részen lévő gyöngyök igen nagy része, feltehetően valamennyi, át van fúrva. Ez a gyöngyök másodlagos felhasználására utal*, azt mutatja, hogy a gyöngyök korábban egy másik tárgyon lehettek. **(T–24)**

Az apostol-lemezek töredezettségének oka lehet a keretbe történő hajlításuk.

A zárólemez zománcképe nyilvánvalóan később készült, esetleg már kifejezetten az egész felső rész kompozíciójának részeként.

A felső részen található 8x8=64 almandin és 9x8=72 gyöngy a 8-as és 9-es szám dominanciáját szem előtt tartó tervezésre utal, ennek jelét a zárólemez képén is megtalálhatjuk: a képen a napnak nyolc sugara van, a holdat pedig kilenc csillag veszi körül.

Ezzel szemben a felső résznek az apostol-lemezekkel együtt történő készítése mellett szól:

A legkevésbé töredezett zománckép megfelelően ívesre készült.

A zománcképek kerete többszöri ki- és befoglalás nyomát őrzi, így könnyen lehetséges, hogy a zárólemez képe is ki lett cserélve.

A váznak eredetileg lehetett abroncsszerű alsó része is, ekkor a 72 gyöngynél és 64 almandinnál több is lehetett rajta; a nyolc napsugár és kilenc csillag ezekkel nem függ össze.

Az apostolképek és az egész felsőrész-váz közötti művészi analógia: amint az apostol-lemezeken az alakokat kétoldalról sűrű, szabályos, de mégis mozgalmas, laza és hajlékony díszítő motívumok veszik körül, ugyanúgy veszik körül az apostol-lemezeket a sűrűn futó arany-filigránok, a gyöngy és almandingránát díszek. **(T–25)** Ebből a szempontból sokkal erősebb az analógia a váz és az apostolképek, mint a váz és a Jézus-kép között.

Az érvek mérlegelése alapján az a véleményem, hogy az apostolképeket a felső rész boltíveinek céljára, azzal egyidőben készítették.

3. KI VAN A KÉPEN?

3.1 A felirat

A következő fejezet tárgya a magyar korona egyetlen egy zománcképe, pontosabban annak a felirata lesz. Ez a korona abroncsán a bal oldali 4-es kép. (5. ábra) Az, hogy a kép egy uralkodót ábrázol, fejdíszéből, valamint a jobb- és balkezében tartott hatalmi jelvényekből egyértelműen következik. Eddig úgy hivatkoztam erre a képre, hogy Türkia királyát ábrázolja. 1790 óta egyöntetű tudo-

mányos álláspont szerint ezen a képen I. Géza magyar király látható. Ebben a fejezetben azt szándékozom bebizonyítani, hogy a képen látható uralkodó **nem I. Géza magyar király!**

A zománckép felirata a következő:

ΓΕωBITZAC ΠICTOC KPAΛHC TOYPKIAC,
melynek latin betűs átírása:
GEOBITZAS PISTOS KRALES TOURKIAS

A görög nyelvű feliratot középkori görög nyelven olvasva, s a kapott hangalakot a magyar nyelv mai hangjelölési szokásainak megfelelően átírva a következő közelítő hangalakot kapjuk: {JEOVIDZÁSZ PISZTOSZ KRÁLISZ TURKÍÁSZ}. Az eredeti görög szöveg jelentése: GEOBITZÁSZ, TÜRKIA HÍVŐ KIRÁLYA.

A feliratban szereplő KPAΛHC szó, amely a 12. század elején több, később említendő forrásban is uralkodó, király jelentéssel fordul elő, nyilván itt is király jelentéssel bír. A ΠICTOC szó egyértelműen melléknév, Michael császár képén is megtalalálható, ott „Krisztusban hívő" jelentéssel. Jelen esetben fordítható hívőnek és hűnek egyaránt.

A felirat a 29 betűn kívül két hangsúlyjelet is tartalmaz; az egyik a ΓEωBITZAC A és C betűje között felül elhelyezkedő, pipa alakú, a másik a KPAΛHC szó P betűje felett, egy ferde, talpára állított T betű alakú hangsúlyjel. (Tekintettel arra, hogy a felhasznált görög betűcsoportban hangsúlyjelekkel ellátott betűk nincsenek, ezért ezekre a jelekre csak a szövegben tudok utalni.)

A felirattal a korona újkori története során legelőször 1790-ben foglalkoztak, azt követően, hogy II. József rendelete alapján a koronát Bécsből Budára hozták. Ekkor nyílt először alkalom arra, hogy középkori görög szöveget olvasni tudók lejegyezzék a zománcképek feliratait, s ezek a feliratok még 1790-ben több publikációban napvilágot is láttak. E publikációk mindegyike a fenti szöveg első kilenc betűjét „Geovitz despotes"-nek értelmezte, a következő okok miatt.

A ΓEωBITZAC utolsó két betűje, az A és C betűk egymás mellett állnak a feliratban. Mivel a felirat mindhárom A betűjének a szára, hasonlóan a többi zománcképen lévő A betűkhöz, szinte egyáltalán nem halad túl lefelé az A betű vízszintes vonalán, ezért egyaránt olvashatók A-nak és Δ-nak (deltának). Az A és C betű közötti hangsúlyjelet a felirat tanulmányozói a középgörög szövegekben és zománcképeken is gyakran alkalmazott rövidítésjelnek gondolták, és ezért az A és C betűt a közöttük lévő jellel együtt a despotes rövidítésének fogták fel.

Már az igen nagy meglepetést okozott, hogy a korona felső részén latin nyelvű, az alsó részén azonban görög nyelvű feliratok vannak. Ebből egyrészt levonták azt a következtetést, hogy a koronát két külön készült részből állították össze, másrészt kétségtelenné vált, hogy az alsó rész bizánci eredetű. Így hirtelen kérdésessé vált, hogy a korona részei hogyan kapcsolódnak Magyarországhoz. A felső részt az I. István király által kapott korona részének gondolták, de valamilyen magyar vonatkozást az alsó résznek is tulajdonítottak.

A Michael bizánci császárt ábrázoló zománcképen a Doukas felirat egyértelművé tette, hogy VII. Michael császárról van szó, arra pedig senki nem gondolt, hogy az őt ábrázoló zománckép eredetileg nem volt rajta koronán. Az kézenfekvő

volt, hogy a Konstantinos kép Michael császár fiát ábrázolja. Ezért csak a harmadik kép nyújtott némi esélyt valamilyen magyar vonatkozású összefüggésre. Mivel az ismeretes volt a tudósok előtt, hogy Türkia VII. Konstantinos császár történeti művében Magyarországot jelentette, így a legkézenfekvőbb feltételezés az volt, hogy a harmadik kép egy VII. Michaellel egyidőben uralkodó magyar királyt ábrázol, sőt ő is kapta ajándékba tőle. Mivel VII. Michael 1071-től 1078-ig volt bizánci császár, az ebben a periódusban uralkodó magyar királyok, Salamon, I. Géza és I. László közül, a név első két betűje alapján csak Géza jöhetett szóba. Ezt alátámasztani látszott a „Géza" névnek a külföldi forrásokból ismert sokféle alakja egyfelől, másrészt a magyar krónikák beszámolója arról, hogy Géza még herceg korában milyen nagylelkű magatartást tanúsított a bizánci hadifoglyok szabadon engedésével.

Így már 1790-ben megszületett Weszprémi István publikációjában az a feltételezés, hogy ez a zománckép I. Géza magyar királyt ábrázolja.[24] Ennek a feltételezésnek meglepően széles körű és alapos filológiai apparátus alkalmazásával történő alátámasztása található meg Koller József 1800-ban Pécsett kiadott, a magyar koronáról szóló könyvében.[25] Ebben a munkában a szerző közel 40 oldalon át foglalkozik a Türkia királyát ábrázoló kép feliratával, oly alapossággal, hogy az általa adott indoklás lényegében mind a mai napig általános elfogadásra talált bizantológusok és koronakutatók között egyaránt.

Az egyetlen említésre méltó esemény az elmúlt kétszáz évben mindeddig annyi volt, hogy Moravcsik Gyula 1935-ben akadémiai székfoglalójában[26] immár fényképfelvételek birtokában megállapította, hogy az A és C betűk közötti jel nem rövidítési, hanem hangsúlyjel, ezért az első szó nem „Geovitz despotes"-nek, hanem „Geovitzász"-nak olvasandó. Ezt azzal is alátámasztotta, hogy kimutatta: a despotesi cím a 12. sz. közepéig csak a bizánci császárt illette meg, így ez nem lehetett a képen ábrázolt király Bizáncból kapott címe.[27] Ezt követően az Egyetemes Philológiai Közlöny hasábjain még némi vita folyt e tárgykörben,[28] de 1938-ban Moravcsik megerősítette álláspontját, hogy a felirat helyes olvasata „Geovitzász" és a kép I. Géza magyar királyt ábrázolja.[29] Ez az állítás mind a mai napig megmaradt — a magyar koronával kapcsolatos legváltozatosabb nézetek, elméletek és feltételezések közepette is — a néhány megkérdőjelezetlen fix pont egyikének.

Az egész fejezetben négy munkára sokszor fogok hivatkozni, ezért ezekre az alábbi rövidítések szerint hivatkozom.

ÁMTBF: Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium. Budapest 1988. Sajtó alá rendezte: Ritoók Zsigmond és Kapitánffy István.

BT: Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica 2. kiadás. Berlin 1958. I–II. kötet

GOMBOS: Gombos Albinus Franciscus: „Catalogus fontium historiae hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI". I–II–III. kötet, Budapest 1937–1938. IV. kötet: Mutatók. Összeállította Csapodi Csaba. Budapest 1946.

GYÓNI: Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar-görög tanulmányok 24. kötet. Budapest, 1943.

Mivel a következőkben gyakran lesz szükség arra, hogy világosan megkülönböztessem a leírt betűsort a kiejtett hangalaktól, ezért ez utóbbi jelölésére a {.....} kapcsos zárójelpárt fogom alkalmazni. Például: „a középkori itáliai latinban a c kiejtése lehetett {c}, {cs} és {k}; a {k}-t a magyarországi latin vegyesen jelölte k-val és c-vel". A kapcsos zárójelen belül a fonetikus magyar átírásnak megfelelő betűket fogom használni a nyelvészeti irodalomban használt különféle jelölési módok helyett. Az irodalomból vett, különféle hangjelölési rendszerben megadott hangalakokat is egységesen, az általam használt fonetikus magyar nyelvi jelöléssel adom meg. Tehát például a régi magyar zárt e hang jele, az ë helyett e-t írok, a régi magyar ß hang helyett v-t, a kettős magánhangzók összetartozásának jelét elhagyom, az affrikáták nyelvészeti jelei helyett azok magyar megfelelőit használom. A vagylagos hangalakok hullámvonal jele helyett kiírom a *vagy* szót, a hangfejlődést egyszerű nyíllal (→) jelölöm.

3.2 ΓΕΩΒΙΤΖΑC

3.2.1. A görög szó. Hogy a zománckép felirata a rajta *ábrázolt személyre vonatkozik,* az a bizánci zománcképek hagyományából egyértelműen következik, s ezt a szokást mutatják a magyar korona alsó részének görög feliratos zománcképei is. Legelőször is a felirat első szavát tesszük alapos vizsgálat tárgyává.

Ez nyilván a képen ábrázolt *személy neve,* hiszen az analógiaként használható, másik két, uralkodót ábrázoló képen is a bal felső sarokból induló szöveg első szava az uralkodó nevét, illetve annak rövidítését adja, amit a középkori görög nyelvben szokásos ún. görögösítő névvégződéssel, jelen esetben az AC végződéssel láttak el.

Első nagyon fontos megjegyzendőnk, hogy *ez a név,* pontosabban fogalmazva ez a betűsor a magyar korona zománcképén kívül *egyetlen egy fennmaradt bizánci történelmi munkában, eddig megvizsgált görög nyelvű oklevélben, feliraton, pecséten sem fordul elő.* Ezt annak alapján mondhatjuk, hogy az elmúlt évszázadok során a középkori írásos történeti forrásokat és más emlékeket igen alapos rendszerező munkának vetették alá, és nemcsak az egyes művekhez, hanem az egész bizánci irodalomhoz készültek névmutatók, amelyekben ez a név máshol nem szerepel.

Arra a kérdésre, hogy a címben szereplő névnek *mi lehetett a kiejtése a középkori görög nyelvben,* egymáshoz közelálló válaszokat találunk az irodalomban. Moravcsik a {*jeovicasz*} vagy {*jeovicsasz*} hangalakokat jelöli meg a szó kiejtéseként.[30] Gyóni szerint ez a hangalak {*jeovidzas*}, az a feletti vízszintes vonal azt jelenti, hogy itt hosszú a-ról van szó.[31]

Tekintettel arra, hogy középkori görög nyelvben az idegen nyelvek idegen hangjainak a saját betűkészlettel történő átírására bizonyos szabályosságok alakultak ki, ezek ismeretének segítségével vizsgálhatjuk meg, hogy eredetileg *milyen idegen nyelvi hangalakok* jöhetnek szóba, amelyeknek a címben szereplő betűsor a görög nyelvű *átírása lehet.*

A középgörög nyelvben a Γ betű jelölheti a {g}, { j}, {gy}, {dzs} hangokat. Az E betű elsősorban az {e}, továbbá az {i}, {a}, {ö} hangokat, az ω betű elsősorban az {o} hangot, esetenként az {u} és {ö} hangokat, a B betű elsősorban a {v} és alkalmanként a {b} hangot, az I magánhangzóként az {i}, esetenként {ü} és {u} hangokat, a TZ betűkapcsolat pedig a {c} és {cs} valamint néha a {dzs} hangokat jelölheti.[32]

Ami az AC végződést illeti, ez egy úgynevezett görögösítő végződés. A görög nyelvi szövegekben az idegen nyelvből származó személy- és helynevek vagy eredeti alakjukban szerepelnek, vagy a görög személy és helynevekhez hasonló végződést kapnak. Ez a görögösítő tendencia különösen jellemző a görög anyanyelvű szerző által, magas irodalmi és stiláris igénnyel írott szövegekre. A személynevek esetén a tipikus görögösítő végződések az -ης, -ις, -ας, -ους, és -ος. A magyar nyelvi — és kis részben szláv — szórványemlékek vizsgálata alapján Gyóni az alábbi szabályszerűségeket vonta le:[33] (A palatális mássalhangzók azok, amelyek képzésénél a nyelv a szájpadláshoz simul, ilyen a {gy}, {ly}, {ty})

„1. Az -ης és -ις végű idegen nyelvi személynevekben -i végű, vagy esetleg palatális, jésített mássalhangzóra végződő idegen nyelvi hangalakot kell keresnünk. Biztosan -i végű volt az átírt hangalak, ha az -ης, -ις végződés hangsúlyos. 2. Az -ας végű szórványokban az -a végű személyneveket és szókat fogunk találni. 3. Az -ους végűek az -u végű idegen nyelvi nevek és szók görögösítései. 4. Az -ος végű szórványok mögött általában -n -re és egyéb, nem palatális mássalhangzókra végződő idegen nyelvi szók várhatók."

Gyóni a palatizáltat abban az általánosabb értelemben használja, hogy az {s}-t (az {sz}-hez képest), és a {cs}-t (a {c}-hez képest) is „palatizáltnak" tekinti, mivel ezeket valamivel hátrébb képezzük a párjuknál, Gyóni szakszerű megfogalmazása szerint ezek postalveolárisak az alveolaris párjukhoz képest.[34]

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az -ας végződés egy eredetileg -a végű szó átírásának és görögösítő végződéssel való ellátásának eredményeképpen jött létre.

Ha a név mássalhangzóra végződött volna, tehát {c} vagy {cs} hangra, akkor nem -ας, hanem -ης, -ις, vagy -ος végződést kapott volna.[35]

Arra vonatkozóan, hogy a görögösítő végződésen éles hangsúlyjel van a várt hajlítottal szemben, Moravcsik több példát is említ a 11. századi kéziratokból:[36]

Még érdemes külön foglalkoznunk az egymás után álló két magánhangzó, az εω lehetséges hangalakjával. Egyfelől van példa arra, hogy ez a két betű egy névben egymás mellett áll, és két külön hangot jelöl: ilyen a Γεωργιος, amely név megtalálható a magyar korona alsó részének baloldali 2-es zománcképén is. Ebben a névben az ω éles hangsúlyt kap, amelynek jele a magyar korona zománcképének feliratában is szerepel.

De másfelől arra is van példa, hogy egy ε és közvetlenül utána álló másik magánhangzó, például az egymás után álló ει betűpár csak egyetlen hangot, az {i}-t reprezentálja. Így például a Τειχωνας szóban.[37]

Azt a jelenséget, hogy idegen nyelvek egy magánhangzóját a görög szövegben több egymás után álló magánhangzó képviseli, Moravcsik külön is megemlíti.[38]

Erre vonatkozóan azonban Gyóni — mintegy ellenvetésként — megjegyzi,[39] hogy a Moravcsik által adott példákban az átírt magánhangzó mélyhangú, s a jelölésükre alkalmazott mindkét görög magánhangzó mély. Gyóni ezután megjegyzi még, hogy a mi esetünkben, ha a magyar {e} hangot jelölné az *εω* betűpár, a mélyhangú *ω*-nak nincs létjogosultsága. Ez késztette Németh Gyulát arra — folytatja Gyóni —, hogy a nevet (az *-ας* végződés nélkül) egy mélyhangú, {gyovics} hangzású változat feljegyzésének tekintse.

Továbbá Gyóni könyvében megtalálhatjuk a Győr névnek *Γηωρ* alakú említését, ahol az *η* nem külön hangot jelöl, hanem azt, hogy a szóbeli Γ betű nem a {g} hangnak, hanem annak palatizált párjának, a {gy}-nek felel meg.

A fentiek miatt azt a lehetőséget is komolyan figyelembe kell vennünk, hogy az *εω* magánhangzópárból az *ε* a Γ palatizált voltát van hivatva jelölni, s nem képvisel külön ejtendő hangot.[40]

Ez a lehetőség annál is inkább felmerül, mivel arra ugyan több példa is ismeretes, hogy a *Γε* betűkapcsolat a {gye} szótagot, a *Γυ* betűpár a {gyu} szótagot jelöli az idegen nyelvből történő átíráskor, de olyan esettel nem találkoztam, hogy a *Γω* betűpár a {gyo} szótagnak felelne meg. Így feltehető, hogy ha a {gyo} vagy {gyö} szótagot próbálták átírni görög nyelvre, mint például a Győr szó esetében, szükség volt a {gy} lágyságának külön jelölésére.

Milyen hangalak átírásának tekintették eddig a magyar nyelvészek a *Γεωβιτζας* szót? Megjegyzendő, hogy mindannyiunkat erősen befolyásolta, hogy az átírandó hangalak a Géza névvel kapcsolatba legyen hozható.

1928-ban Németh Gyula azt írta:[41] „A *Γεωβιτζ* alakot {Gyevics}-nek olvashatjuk.....{Gyovics}-nak is lehetne olvasni;."

1935-ben Moravcsik Gyula:[42] „a *Γεωβιτζας* egy magyar {Gyeovicsa} alak átírása lehet."

1943-ban Gyóni Mátyás:[43] „Ha feltesszük, hogy szórványunkban az *ε* nem jelöl külön magánhangzót, hanem csak a *γ* palatizálására szolgál, akkor Németh Gyulának ez a feltevése (vagyis *Γεωβιτζ* = {Gyovics}) közelíti meg legjobban az igazságot." De pár sorral lejjebb: „Szerintem tehát egy magyar Gyeüvicsa névalak {gyeüvicsa} hangalakja van átírva a *Γεωβιτζας* szórványban.

Ha az eddigieket megpróbáljuk összegezni, akkor a következőket mondhatjuk. A szóeleji *γ* az valószínűleg {gy}, esetleg {j} hangot jelöl. Az *εω* magánhangzópár jelölheti az {eo}, {eö}, vagy az {o}, {ö} magánhangzókat. Ez utóbbiak esetén az első hang viszont szükségképpen {gy}. A *βιτζ* betűcsoport legvalószínűbb ejtése a {vics}, amely különben a szláv nyelvekben gyakori patronim képző. Végül egy {a} hang hallatszott a név végén.

A fentiek alapján a *Γεωβιτζας* név legvalószínűbben egy {gyovicsa} hangalak átírása. (T–26) Függetlenül az első szótag ejtésétől, a szó tartalmaz egy {vics} vagy {vitz} hangalakú részt.

3.2.2. A Géza név a bizánci forrásokban. Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon a *Γεωβιτζας* név valóban I. Géza magyar királyt jelöli-e, először a Géza névnek a bizánci forrásokbeli előfordulásait kell megvizsgálnunk. I. Géza (1074–1077) nincs említve a bizánci forrásokban, de II. Géza (1141–1162) igen.

II. Géza neve három bizánci forrásban fordul elő, éspedig Ioannes Kinnamos, Niketas Choinates és Theodoros Skutariotes munkáiban.[44]

Ioannes Kinnamos történeti munkája az 1118 és 1176 közötti időszakkal foglalkozik, Manuel császár titkára volt, művét feltehetően az 1180–1183 közötti időben írta. Művében 13-szor fordul elő II. Géza neve. Niketas Choniates munkája az 1118-tól 1206-ig terjedő időszakot tárgyalja. Munkája feltehetően hosszabb idő alatt készült, a 12. század 80-as éveitől kezdve a 13. század 20-as éveiig. Valószínüleg ismerte Kinnamos munkáját. Művében II. Géza 6-szor van név szerint említve. Theodoros Skutariotes történeti munkája 1282 után készült. Művében szintén 6-szor fordul elő II. Géza neve, ugyanis bizonyos szórendi és stilisztikai változtatásoktól eltekintve a II. Géza említéseit tartalmazó szövegrészek nagyon pontosan követik Choniates szövegét.

II. Géza említése két különböző alakban történik: Γειτζας és Ἰατζας alakban. (A névalakok utolsó szótagjában lévő *α* betük feletti hullámos vonal a hajlított hangsúly jele, az I előtt álló '-jel úgynevezett „gyenge hehezeti jel", amely lényegében azt jelenti, hogy az {i} hangot {h} hang nélkül kell kiejteni.)

Az első alak csak Kinnamosnál fordul elő, mégpedig háromszor, II. Géza első három névszerinti említésekor. Az utána következő tíz esetben a második névalak fordul elő. A másik két írónál csak a második alak jelenik meg.

Kétségtelenül van formai hasonlóság a Γεωβιτζας és a Γειτζας nevek között. A Γειτζας minden betűje megjelenik a Γεωβιτζας névben, csakhogy ez utóbbiban *a szó közepén egy magán- és egy mássalhangzóval több van*! Ez a hangalakjukra vonatkozóan azt jelenti, hogy *a Γεωβιτζας egy szótaggal hosszabb!*

Ezért *erősen kérdésessé válik*, hogy ugyanannak a névnek az átírása-e a két görög szó. Az a lehetőség is felmerül, hogy hetven-nyolcvan év alatt megváltozott a Géza név hangalakja. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához alapos vizsgálat alá kell vegyük a Géza névnek a korabeli és a későbbi forrásokban előforduló alakjait.

3.2.3. Vélemények a Géza név hangalakjának fejlődéséről. A Géza név nagyon sok változatban fordul elő a forrásokban. (Gombos névmutatója 64 változatot sorol fel, s a névmutató nem teljes). Ez a változatosság nem véletlen, s éppen a nevet alkotó hangoknak a latin nyelvű átírás számára nehezen kezelhető voltából fakad, de éppen ez a változatosság nyújt lehetőséget a számunkra a név korai hangalakjának a rekonstruálásához.

Legkorábban, 1889. és 1892. között Nagy Géza és Karácsonyi János foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy mi volt a név középkori kiejtése. Végül is Karácsonyi János 1894–ben[45] a középkori oklevelekben előforduló helynevek vizsgálata alapján bebizonyította, hogy a név kiejtése a 12. és 14. század között a {Gyejcsa}→{Gyécsa}→{Gyécse}→{Décse} átalakuláson ment keresztül. Ebből az is következik, hogy a ma használatos {Géza} hangalak teljesen hibás újkori olvasaton alapszik.

A további cikkek között kénytelen vagyok megemlíteni Németh Gyula rövid tanulmányát.[46] A Γεωβιτζ feliratot (az *-ας* végződés nélkül) I. Géza nevének tartotta és ezen előfeltevéssel alakította ki véleményét a név hangfejlődéséről. A név előfordulásának néhány példája alapján az alábbi korai hangfejlődést vélelmezte:

{Gyevics}→({Gyeücsa} vagy {Gyeüsa})→{Gyeisa}. Ennek a feltételezésnek az elfogadása szolgált később alapul Moravcsik Gyula 1935 és 1938 között írt tanulmányaihoz, és a *Γεωβιτζας* = Géza azonosítás univerzális elfogadásához.

1943-ban Gyóni röviden ismertette az addigi irodalmat.[47] A Géza név korai kiejtésére utalva joggal észrevételezte, hogy: „... ez a magyar {gyeücsa} vagy {gyeüsa} hangalak még messze áll a görög {jeovidzas} kiejtésű szórványtól." De pár sorral lejjebb állítja, hogy „... jogosultnak látszik Moravcsik Gy. feltevése, mely szerint szórványunk egy ómagyar {gyevicsa} hangalak átírása". Majd saját véleményét közli: a *Γεωβιτζας* szóban a {gyeüvicsa} hangalak van átírva.

Végül még egy értékes tanulmányt említhetek meg: 1956-ból Czeglédy Károly cikkét.[48] A szerző a Géza név eredetének és etimológiájának minket alapjában véve nem érintő tárgykörét részlegesen összekapcsolja a hangalak fejlődésének problematikájával, s ebben a kérdésben igyekszik hasznosítani a külföldi forrásokban fellelhető névalakokat is. A cikkben megfogalmazott gondolatok a következőképp tehetők áttekinthetővé. A hangalak fejlődésére vonatkozóan a problémát három részre bontja.

A legkorábbi fejlődésre nézve, így a *Γεωβιτζας* alak magyarázatához azt feltételezi, hogy a nevet az ősmagyar nyelv a törökből {dzsevu} alakban vehette át, ennek kicsinyítőképzős változata volna a {dzsevicsa}, amelyből származik a *Γεωβιτζας* átírás.

A további hangfejlődésre vonatkozóan két vonalat állapít meg a ({Gyeücsa} vagy {Gyeüsa}) alakból kiindulva: Az egyik: ({Gyeücsa} vagy {Gyeüsa})→({Gyeicsa} vagy {Gyeisa})→{Gyécsa}→{Gyicsa}.

Feltételez egy másik fejlődési vonalat: ({Gyeücsa} vagy {Gyeüsa})→{Gyöücsa}→{Győcsa}, amelynek azonban {Gyöücsa} fázisa a magyar nyelvemlékekben nem lelhető fel, s ebből ágazik le a {Gyöücsa}→{Gyoicsa} fejlődési vonal.

Meg kell jegyeznem, hogy minden eddig említett nyelvészeti tanulmánynak két alapvető hiányossága van. Egyrészt eleve abból indulnak ki, hogy a korona felirata I. Géza nevét tartalmazza. Másrészt nem kötik időponthoz, még akár évszázadhoz sem, a 12. századnál korábbi hangalakokat, s egy feltételezett, nagyon korai hangalakkal igyekeznek a korona 1070-es évek táján keletkezett feliratát azonosítani.

3.2.4. I. Géza magyar király neve az 1074–1077 közötti forrásokban.[49] Annak az eldöntéséhez, hogy a *Γεωβιτζας* görög névalak jelölhette-e I. Géza magyar király nevét, éspedig éppen királysága, azaz az 1074 és 1077 közötti években, elsőrendű fontosságúak azok a források, amelyek ebből az időszakból származnak s bennük I. Géza neve szerepel. Ezek száma rendkívül csekély.

A magyarországi adatokat illetően elsősorban szóba jönnének az I. Géza által kiadott oklevelek. Az utókornak mindössze egy ilyenről van biztos tudomása, 1075-ből, a Garam folyó menti Szent Benedek monostor alapításakor, annak javára tett adományok felsorolását tartalmazó oklevél.[50] Ennek eredetije azonban nem maradt fenn és sem a 16. századi másolata, sem interpolált változatai nem adnak biztos támpontot Géza nevének 11. századi írására vonatkozóan.

I. Géza király nevének hiteles korabeli feljegyzése található az általa kiadott kétféle ezüstpénz közül az egyiken.[51] A pénz előoldalának felirata: +GEVCA REX.

A feliratban szereplő „V" jel egyértelműen az U betű-t jelenti, mivel a pénzeken az ívelt betűalak kialakítása nehézkes volt, a betűk teljes magassága ugyanis mindössze 2.5 mm. Az U betűnek ez a V alakja például I.Géza másik ezüstpénzén[52] a DVX szó középső betűjében, vagy az I.Géza után uralkodó I. László király ezüstpénzein[53] a LADISLAVS, ill. LADISCLAVS feliratban megjelenik. A pénzeken előforduló GEVCA betűsor tehát a **GEUCA** névalaknak felel meg.

A korabeli külföldi forrásokat VII. Gergely pápa által Rómából Gézához írott három levél képviseli. A levelek dátuma a következő:[54]

1.: 1074. március 17.; 2.: 1075. március 23.; 3.: 1075. április 17.

Mindhárom levél szinte betűre pontosan ugyanazzal a mondattal kezdődik: „GREGORIUS episcopus servus servorum Dei Geuse Ungarie duci salutem et apostolicam benedictionem." azaz: Gergely püspök, Isten szolgáinak szolgája Gézának, Magyarország hercegének üdvözletet és apostoli áldást [küld].

A Győrffy által közölt szövegekben az eltérés a három mondat között mindössze a következő: A harmadik levélben a Geuse és Ungarie szavak szóvégi e-je ę, azaz e caudata, míg a másodikban közönséges e. Az első levélben pedig az Ungarie duci szavak helyén, kaparás felett a „Geuse duci Vngarorum" szöveg szerepel, tehát itt kétszer van leírva a „Geuse" név, az első szóvégi e-je e caudata. Az ę (e caudata) az ae betűkapcsolat gyakori jelölése a 11. században.

Tekintve, hogy Géza neve itt részes esetben áll, az alanyesetnek megfelelő névalak a **GEUSA.**

3.2.5. A Géza név a 12. századi magyarországi forrásokban. Ahhoz, hogy a fenti névalakok kiejtését rekonstruálhassuk, szükséges a későbbi források adatainak is a vizsgálata. Ehhez a 12. századi oklevelekben és pecséteken előforduló névalakokat gyűjtöttem össze, amelyek mindegyike II. Géza magyar király nevét tartalmazza. II. Géza dénárjának[55] nehéz olvashatósága miatt ennek az érmének a feliratával nem foglalkozom. Az oklevelek II. Géza, III. István és III. Béla oklevelei. A Géza nevet lehetőleg fakszimile, vagy a legpontosabbnak tűnő forrásközlés alapján jegyeztem le, amelyet *kurziválással* jelölök.

Az oklevelek adatait a következő sorrendben közlöm: Először az évszámot, mellette, ha hamis, ezt követően a Szentpétery-féle sorszámot, majd a Fejér-féle gyűjteménybeli kötet és oldalszámot, majd esetleges további forrásközlésre vonatkozó utalást. Ha az illető oklevél a Fejér-féle gyűjteményben szerepel, de csonka alakban, amelyik a Géza nevet nem tartalmazza, akkor a kötet és oldalszám zárójelbe kerül. Végül jobboldalt az oklevélben szereplő névalak, illetve névalakok állnak vagy az eredeti alakban, vagy a ragozott alak esetén az abból következtethető alanyesetben. Számmal jelölöm, ha az illető névalak abban a forrásban egynél többször fordul elő. A forrásokra alkalmazott rövidítések magyarázata a jegyzetekben található meg.[56]

Keletkezés	Szentpétery	Fejér	Egyéb forrásközlés	Névalak
1142	69.	II. 118.	*Smiciklas* II. 49.	GEYSA
1143	70.	II. 120.	*Smiciklas* II. 54.	GEUCHA
1145. Hamis	71.	*II. 120.*	MS. I. 103.	GEYZA
1146	72.		*PRT. I. 597. No. 9.*	GEYSA, GEISA
1146	73.	(II. 128.)	*PRT.* I. 598–9. No.10.	GEIZA

Keletkezés	Szentpétery	Fejér	Egyéb forrásközlés	Névalak
(1141–46)	74.	II. 88.	*MKSZ. 1892–93. 14.*	GEUZHA
(1142–46)	76.	II. 117.	*PRT. I. 597. No. 8.*	GEICA
1148	77.	*II. 129.*		GEISA, GEYZA 2
1150	78.	(II. 130.)	*PRT. I. 599–600. No. 11.*	GEIZA
1151	79.	II. 130.	*Smiciklas* II. 53.	GEYSA
(~1151)	80.		*PRT. I. 600–601. No. 12.*	GEYSA
1152	81.			GEYSA
1152	82.	II. 131.	*PRT. I. 601–602. No. 13.*	GEYSA
1156	84.	*II. 140.*	MS. I. 107.	GEYSA
(~1156)	85.	*VII./5. 119.*	Sopron I. 1.	GEYZA, GEYSSA
1157	86.	II. 146.	*FL: 2.*	GEYTHSA
1157 Hamis	87.	II. 144. és VII./5. 116.	*PRT. I. 603–604. No. 15.*	GEYSSA
(~1157–58)	90.		*FL: 7.*	GEYSSA 2
1158	Oklevél pecsétje		*FL: 3.*	GEISA
1158	91.	II. 153.	*Smiciklas II. 86.*	GEYZA 2
1158	92.	II. 155.	*Smiciklas II. 87.*	GEYZA
1158 Hamis	93.	*II. 147. és III./2. 118.*		GEYSA 2
1158 Hamis	94.	*II. 152.*	MS. I. 112.	GEYCHA
(1161)	96.	II. 161.	*Wenzel:* VI. 102.	GOVISO
1162	101.	*II. 164.*	MS. I. 117. = Sopron I. 2.	GEYSA
(1163–64)	104.		*HOkmT. VI. 3. No. 2*	GEYSA 3
(~1164)	106.	IX./7. 634.	*Marczali II. 317.*	GEICA
1165	107.	*II. 170.*	MS. I. 118.	GEYSA
1165	109.	*II. 171.*	(MS. I. 119.)	GEYSA
1166	111.	II. 174.	*HOkmT. VII. 1.*	GECHA
1172	120.	II. 185.	*PRT. I. 604. No. 16.*	GEYSA
1172	Oklevél pecsétje		*PRT. I. 604. No. 16.*	GEYSA
1181	131.		*Smiciklas II. 176.*	GEYSSA
1186 Hamis	146.	II. 228.	*FL: 20.*	GEYSA
1188	147.	(VII./1. 177.)	*Smiciklas II. 225.*	GEYCA

Az okleveleken és pecséteken előforduló összesen 44 névalak a következő csoportokba osztható: A névalak után zárójelben az előfordulások száma:

„GEU" névkezdettel: **GEUCHA (1), GEUZHA (1)**

„GEY" névkezdettel: **GEYSA (18), GEYSSA (5), GEYZA (7), GEYCA (1), GEYCHA (1), GEYTHSA (1)**

„GEI" névkezdettel: **GEISA (3), GEIZA (2), GEICA (2)**

„GE"+ mássalhangzó kezdettel: **GECHA (1)**

„GO" névkezdettel: **GOVISO (1)**

Ezekhez az alakokhoz a következő megjegyzéseket kívánom fűzni:

Az első csoportba két névalak tartozik. Mint láttuk, I. Géza nevét GEUCA-nak és GEUSA-nak írta, ezért ebben a két alakban a régi 11. századi kiejtésnek megfelelő alakot tételezek fel. A „GEY" és a „GEI" kezdetű alakokat a név korabeli kiejtésének megfelelő, jellegzetes leírásának tekintem, az előfordulásuk aránya is ezt igazolja. A „GE" + mássalhangzót tartalmazó GECHE névalak csak egyetlen egyszer fordul elő, de feltételezem, hogy íráshiba van az oklevélben: kimaradt az i betű a c elöl. Számunkra a legérdekesebb a GOVISO alak, a benne szereplő „VI" szótag miatt. Mivel ez az alak külföldi forrásban maradt fenn, ezért ezzel később foglalkozom.

3.2.6. A Géza név a 12–15. századi külföldi latin nyelvű történeti forrásokban. I. és II. Géza magyar királyok neve a külföldi latin nyelvű forrásokban nagy változatosságban fordul elő, ezek kialakulásának magyarázata nagyon érdekes nyelvészeti problémakör. Mindebből a jelen tanulmány számára csak két kis szegmentumra van szükségünk. Egyrészt megvizsgálom I. és II. Géza nevének cseh nyelvterületen fennmaradt alakjait, amelyek fontos segítséget nyújtanak a név 11. századi kiejtésének rekonstruálásához. A másik, hogy a forrásokban fellelhető GOVISO alakkal kapcsolatban, amely megfeleltethető a {gyovicsa} hangalaknak, tisztázni kell, hogy ez egy ténylegesen létező névalak átírásából származik-e vagy sem. Az I. Gézára vonatkozó adatokat ○ jellel, II. Gézára vonatkozó adatokat ● jellel jelöltem. A névalak után a forrás keletkezési idejére vonatkozó információ Gombos alapján, majd a Gombos gyűjteménybeli sorszám és oldalszám szerepel, s végül a forrás megnevezése rövidítve. A névalakok alanyesetét tüntettem fel. A cseh források névváltozatai a következők:

○	DEUCA	12. század	3914	1672	Necrologium Gradicensis
○	DEUCA	1174 után	4907	2292	Vincentius Pragensis: Annales
●	DEUCA	1174 után	4907	2292	Vincentius Pragensis: Annales
○	DEUTHA	1380 után	4298	1994	Pribico: Cronica Boemorum
●	DEUTHA	1380 után	4298	1994	Pribico: Cronica Boemorum

3.2.7. A Géza név 11–12. századi hangalakjának a rekonstruálása. A név 11. század végi alakját I. Géza pénzén szereplő, leghitelesebb magyarországi adat alapján a következő négy részre bonthatjuk: G — EU — C — A, amely a II. Géza alatti források figyelembevételével a 12. században a tipikusnak mondható G — EY — S — A alakba ment át.

A nyelvészeti ismeretek alapján[57] a hangalak az alábbi módon rekonstruálható.

A G betű {g} vagy {gy} hangot jelölhet. A kettő közül a döntéshez elegendő, ha az előző pontban említett cseh adatokra hivatkozunk. Bár a 11. századból nemigen maradtak fenn eredeti csehországi oklevelek, a 12. századi adatok egyértelműen amellett tanúskodnak, hogy a kezdetektől fogva a d -t használták a {gy} hang jelölésére.[58] Még a múlt században éppen ez volt Volf György fő érve Asbóth Oszkár elméletével szemben, aki a magyar írási rendszer kialakulását cseh közvetítés segítségével próbálta magyarázni. Ugyanis a legkorábbi írott emlékekben a cseh források a *d*-t, a magyarok viszont a *g*-t használták a {gy} hang jelölésére. *A névnek a cseh forrásokbeli DEU kezdete azt mutatja, hogy erre a területre még a 11. század végén használt alakjában jutott el a név, és ez az alak maradt meg a későbbi forrásokban is.* **(T–27)** A cseh alakokból egyértelműen következik, hogy a név első hangja a {gy} volt.

Az EU betűpár önmagában jelölhetne {eu}, {eü}, {ev} hangpárokat, de az {ej} fejlődésből visszakövetkeztethetően a névben eredetileg az {eü} kettőshangzó volt. A fejlődés során ebből {ej} hangpár fejlődött, amelyet EY vagy EI betűpárral jelöltek.

A harmadik egység, a C betű jelölhet {c}, {cs}, és {k} hangot. A GEU - hoz csatlakozó C, S, CH és ZH, illetve a GEY-hez és GEI-hez csatlakozó S, SS, Z, C,

CH, THS betűk ill. betűcsoportok egyértelművé teszik, hogy ebben az esetben a {cs} hang jelölésére szolgált.

Az egyes időszakokban a {c} és a {cs} jelölésére az alábbi jeleket használták:[59]

Időszak	A „C" hang jelölésére	A „Cs" hang jelölésére
	az alábbi jeleket használták	
1055–1109	C	C
1111–1131	C, Z, ritkán CZ, ZC	C, SC, CH, Z, S
1131–1141	C	C, S, CH, ritán: SC, Z, SH, SCH
1146–1172	C, ritkán: DZ, TZ, ZT	C, S, Z, ritkán: CH, CZ, ZH, THS

A névalakokban sokszor előforduló s betű kizárja, hogy a névben a {c} vagy a {k} hang lett volna.

Végül az A betű a nevet lezáró szóvégi {a} hangot jelöli. Az, hogy az {a} hang a név korai alakjában is ejtve volt, arra abból következtethetünk, hogy az 1055 és 1109 közötti oklevelekben előforduló két szóvégi {cs} hang jelölésére szolgáló c betű után i illetve u betű jelöli a szóvégi, elmosódott jellegtelen magánhangzót, ilyen funkcióban az a betű nem fordul elő. **A név hangalakja tehát a I. Géza uralkodása alatt {gyeücsa} volt, amely a 12. század közepére {gyejcsa} alakba ment át.**

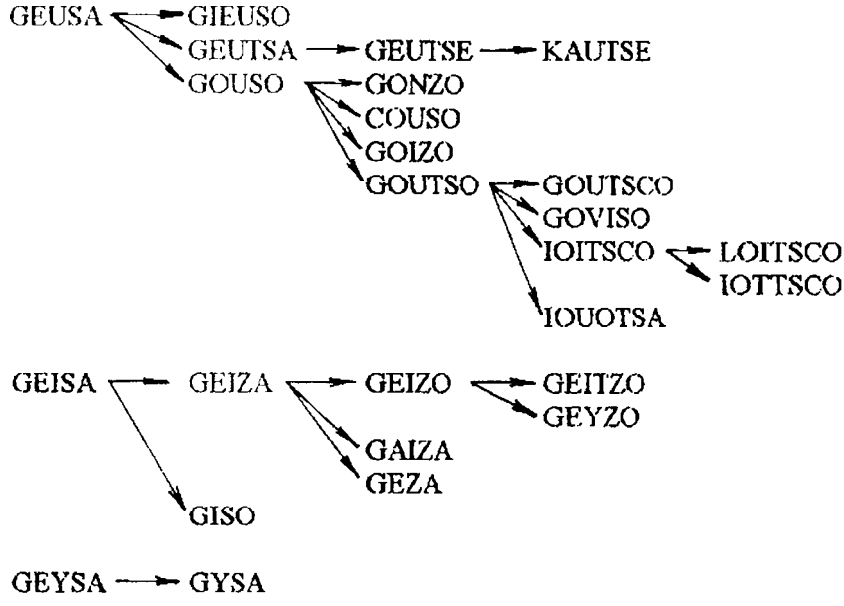
Ezzel kapcsolatban még az a kérdés vár megválaszolásra, hogy ha I. Géza pénzein a magyarországi helyesírást tükröző GEVCA névalakot használták, akkor VII. Gergely pápa által neki írott levelekben miért említik GEUSA néven. A V használatát az U helyett már megindokoltam. De miért használták az S-t a C helyett? A magyarázat szerintem a következő: A magyarországi latinban a {c} és {cs} hang jelölésére kezdetben egyaránt a c jelet alkalmazták. A {cs} hang az ókori latin nyelvből hiányzott, a középkori Itáliában pedig nyelvjárástól és az utána következő magánhangzótól függően ejtettek a c betűt {c}-nek, {cs}-nek vagy {k}-nak. Pontosabban {cs}-nek csak magas magánhangzók előtt ejtették a c -t, mély magánhangzók előtt {k}-nak hangzott. Az itáliai latinban az s betű szintén nyelvjárástól függően hangozhatott {sz}-nek vagy {s}-nek. Lehet, hogy I. Géza oklevelének írója azért választotta az s jelet a c helyett a pápához írt — fenn nem maradt — levelében, amelynek helyesírását azután a pápai levél követte, mert annak {s} ejtését közelebb érezte a {cs} hanghoz. Ugyanis a c betű használatával a {gyeücsa} hangalak helyett {geuka}-t olvashattak volna, amely az eredetitől jóval távolibb, mint a {geusa} hangalak. **(T–28)**

3.2.8. A Goviso alak magyarázata. Két helyen fordul elő a forrásokban: Az egyik II. Gézának valószínüleg 1161-ben Eberhard salzburgi érsekhez írt levelének a másolatában, amely a 3.2.5. pontbeli táblázatban szerepel.[60] Tartalmát Szentpétery a következőképp ismerteti: „II. Géza király az elődeik között fennállott jóviszonyra való hivatkozással (Eberhard) salzburgi érseknek barátságát ajánlja, a császár ellenében védelmet ígér neki s felszólítja őt, hogy pettaui Frigyest [F. de Pettowe] az ország háborgatása miatt fedje meg." Ezt a levelet korábban Fejér közölte,[61] aki szövegközlésében forrásként Hansiz: Germ. Sacr. II. kötetének

272. oldalát jelöli meg, és közlésében II. Géza nevéül a COUSO alakot adja meg. Később Wenzel szövegközlésében,[62] akinek forrása a bécsi császári udvari könyvtár „kézir. 629. sz. 55. levél" jelzetű másolat, adja a GOVISO alakot. Eberhard válaszolt II. Gézának, a választ Fejér szintén Hansiz alapján közli,[63] és megtalálható Gombosnál is,[64] aki viszont Tengnagel: Vet. monum. kiadását használta és ennek 430. oldala alapján közölte a válaszlevelet. Figyelemre méltó, hogy a két szöveg nem egyezik teljesen, s a válaszban II. Géza neve GOUSO alakban szerepel. Ezek a levelek magyarországi forrásban nem maradtak fenn, csak ausztriai másolatokban.

A GOVISO alak ezen kívül felbukkan a Chronicon Garstense-ben két helyen is, II. Géza neveként, az 1146-os és 1162-es évnél.[65] Mindkétszer alanyesetben van a név. Ugyanakkor II. Géza nevét az 1163. évnél is említi ugyanez a krónika, itt a birtokos esetben álló névalak: GOUIS. Ezek az információk már segítséget nyújtanak a névalak kialakulásának megmagyarázásához. Figyelmre méltó, hogy a Chronicon Gartense-ben I. Géza is meg van említve, a neve accusativusban áll és IOTTSCONEM alakban van. Ez mutatja, hogy a két magyar királyra vonatkozó hírek külön-külön csatornákon jutottak el a krónika írójához, s a névalakok annyira eltorzultak, hogy már nem volt felismerhető az eredeti nevek hasonlósága.

Az osztrák–német névalakok nagy változatosságot mutatnak és számos sajátossággal rendelkeznek. Anélkül, hogy a részletekbe belemennék, közlöm I. és II. Géza nevének német nyelvterületen jelentkező névalakjai jelentős részének általam összeállított kialakulási ábráját, amely speciális német kiejtésbeli és helyesírási jelenségek, valamint az átírásnál elkövetett, könnyen magyarázható hibák eredményeképpen jöttek létre. **(T–29)**

A GOVISO alak kialakulásának egyik lehetséges módja a GOUSO-ból, hogy a {cs} hang TS -sel való jelölésével létrejön a GOUTSO forma, és ebben a T vízszintes vonalának a megrövidülése, vagy hiánya miatt I lett, s ezért az U és V azonos alakú jelét a másoló V-nek volt kénytelen olvasni, hogy a három egymás melletti magánhangzót elkerülje. Másik lehetőség, hogy közvetlenül a GOUSO alakból a középkori latinban gyakori W jelnek VI-ként való olvasásából adódik. A II. Géza és Eberhard levelezésének fennmaradt másolataiban a COUSO és GOVISO alakok arra utalnak, hogy ezek közös eredetije a GOUSO volt, amelynek ezek hibásan másolt alakjai. Ebből következik, hogy *a GOVISO alak nem reprezentál olyan eredeti hangalakot, amelyben a {vi} szótag előfordulna, csak hibás átírásról van szó.*

3.2.9. A bizánci névalakok magyarázata. Tekintettel arra, hogy sem Németh Gyula,[66] sem Gyóni Mátyás,[67] sem Czeglédy Károly[68] nem adtak magyarázatot II. Géza nevének Ἰατζας alakjára, ezért szükségesnek érzem ezt e tanulmányon belül pótolni. Ehhez tudnunk kell, hogy a Γειτζας kiejtése {jidzász}, ha az ι-n diakritikus pontok vannak, akkor {jeidzász}, míg a Ἰατζας névalak kiejtése {íadzász}.[69] Amint a 3.2.7. pontban megállapítottam, a Géza név 12. századi magyar hangalakja {gyejcsa} volt. Ennek természetes középgörög átírása Γειτζας a (ahol a ι-n diakritikus pontok vannak). Bizonyára így is jegyezték le a nevet. Kinnamos is ezt az alakot használta a név első három, egymás utáni említésekor, azonban a kéziratok tanúsága szerint a diakritikus pontok nélkül. Ezek hiányában a név kiejtése viszont {jidzász}, s a további alakok már e kiejtett forma alapján lettek lejegyezve. A szókezdő {j} természetes átírása ι-val történhetne, de két ι nem állhat egymás után. Mivel a második szótag hangsúlyos, az első szótag magánhangzója színtelenné válik, s könnyen {jadzász}-nak ejtődik, s ennek természetes átírása a Ἰατζας. (**T–30**)

3.2.10. Következtetés. A fentiekből azt a következtetést vonom le, hogy I. Géza nevének rekonstruált korabeli {gyeücsa} hangalakja nem egyeztethető össze a koronán található Γεωβιτζας felirattal. (**T–31**) I. Géza nevének más leírt alakjából sem következtethettünk arra, hogy a 11. században létezett volna olyan hangalak, amely megfeleltethető lenne a görög átírásban található névnek. Ha ugyanis a {gyeücsa} hangalak került volna átírásra, az valószínűleg Γεουτζας alakban jelenne meg, hasonlóan ahhoz, ahogy a {gyejcsa} alakot szabályszerűen találhattuk meg a Γειτζας görög formában. Ha pedig esetleg a pénzeken látható GEVCA betűsor került volna átírásra, amely látszólag tartalmaz V hangot, annak is Γεβτζας lenne az átírása.

Mivel rendkívül valószínűtlen, hogy egy nagy precizitással megtervezett műalkotásra hibásan írt névalak kerüljön, ezért **már az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a korona zománcképe nem I.Gézát ábrázolja.**

3.3. TOYPKIA

3.3.1. A türkök és Türkia a bizánci forrásokban. A vizsgált zománckép feliratának utolsó két szava: KPAΛHC TOYPKIAC, latinbetűs átírásban: KRALES TOURKIAS, melyek jelentése: TÜRKIA KIRÁLYA.

A krales szóval kapcsolatban most csak egyetlen észrevételre szorítkozom, további fontos megjegyzéseket pedig a 3.4. pontban fogok tenni. Az észrevétel a következő: A krales kizárólag Európában volt használatos az uralkodói cím megjelölésére, a bizánci források pedig csak olyan esetben használják, ahol a helyi nyelvben is ez volt az uralkodó címe. Ezért Türkia kétségtelenül európai területet jelentett. Ez azért fontos, mert a 11. században már nagyon sokszor használják a görög nyelvű források a türk szót Ázsiában található török törzsek megnevezésére.

A továbbiakban megválaszolandó kérdés az, hogy a zománcképTürkia szava, amelyet több, mint 200 év óta egyértelműen Magyarországgal azonosítanak, tényleg Magyarországot jelenti-e?

A *τουρκοι*, azaz törökök jelentésű görög szó a 6. századtól a 16. századig terjedő több, mint ezer év alatt nagyon sokszor fordul elő a görög nyelvű történeti forrásokban. Moravcsik Gyula Byzantinoturcica c. munkájában — ránézésre — mintegy három és fél ezer forráshely van megjelölve, ahol ez a népnév előfordul. Jelentése az évszázadok során változott, Moravcsik a következő jelentéseket különbözteti meg:[70]

1.	6–7. század:	„Ősi törökök"
2.	9. század:	„Kazárok"
3.	9–11. század:	„Magyarok"
4.	11–14. század:	Az úgynevezett „Vardarióták"
5.	9–10. század:	Az arabok és perzsák közötti törökök
6.	11–13. század:	„Szeldzsuk", „Mameluk" és rokon török törzsek
7.	14–16. század:	„Oszmánok"

Ezek közül a harmadik csoportba, tehát a „magyar" jelentésűek közé közel 150 adat tartozik, amelyek közül 68 VII. Konstantinos bizánci császár két művében fordul elő.

Nagyon meglepő ezek után, hogy a *Τουρκια*, azaz a „törökök területe, országa" jelentésű szó ugyanez alatt az évezred alatt mindössze 48-szor fordul elő a görög nyelvű történelmi forrásokban — a magyar korona általunk vizsgált zománcképén található említésen kívül. A továbbiakban is mindenütt ki fogom hagyni az adatok közül a magyar korona feliratát, hiszen éppen a többi adatból szándékozom következtetni ennek a feliratnak a jelentésére.

Az adatokat Moravcsik a következő csoportokba sorolja:[71]

1.	6. század:	A törökök területe:	3 említés
2.	9. század:	A kazárok országa:	4 említés
3.	10–11. század:	A magyarok országa:	15 említés
	ebből 2 jelentése bizonytalan, a fennmaradó 13-ból		10 említés
	VII. Konstantinos: De administrando imperio c. munkájában.		
4.	11–14. század:	A szeldzsukok és mamelukok országa	19 említés
5.	15–16. század:	Az oszmánok országa	7 említés

Jól ismert, hogy a bizánci történelmi források Magyarországot, és különösen a magyarokat, mint népet nagyon sokféle néven említik. Ezzel a kérdéssel ala-

posan először Darkó Jenő foglalkozott 1910-ben,[72] majd ugyanennek a kérdéskörnek a latin forrásokbeli vizsgálatával Hóman Bálint.[73] Moravcsik Gyula a magyar történelem bizánci forrásaival foglalkozó munkájához külön táblázatot és rövid tanulmányt csatolt a bizánci forrásokban előforduló, a magyarokra vonatkozó népnevekről.[74] Későbbi nagyszabású munkájában a magyar nép nevére 19 variánst sorol fel,[75] a magyarok lakta területre vonatkozóan 11 variánst.[76]

Az általunk vizsgált időszakban a magyarok lakta ország megnevezésére a következő névalakok fordulnak elő: Τουρκια = Türkia, Ουγγρια = Ungria, Μυσια = Mysia, Παννονια = Pannonia, Παιονια = Paionia.

Vizsgáljuk meg ezeknek az alakoknak időszakonkénti előfordulási gyakoriságát a bizánci forrásokban. A forrásokban előforduló említések számát foglaltam táblázatba, Moravcsik munkái alapján[77] (+jellel az általam talált források szerepelnek).

Időszak	Türkia	Ungria	Mysia	Pannonia	Paionia
10. század	11	1		1	
11. század	3 + 2	2		3	
12. század első fele	1	4		1	
12. sz. második fele		10	8	6	14
13. század		23			3

A táblázatból levonható az a következtetés, hogy a 10. században majdnem kizárólag a Türkia megnevezés fordul elő, de a 12. század közepétől már nincs használatban. Ezért alapos, egyenkénti vizsgálatnak kell alávetni a 11. századi és a 12. század első feléből származó adatokat.

Tekintettel arra, hogy az országnév ebben az időszakban nagyon kevés forrásban fordul elő, szükségesnek tartottam, hogy a magyarokra vonatkozó türk népnév előfordulásainak alakulását is megvizsgáljam. Moravcsik besorolását vettem alapul, azokat az adatokat, amelyek hovatartozását kétségesnek tekintette, a magyarok közé vettem. Külön csoportba tettem az eredeti, valamint egy korábbi forrás többé-kevésbé szószerinti átvételében előforduló említéseket. Az ún. vardarióta türkökre vonatkozó néhány adatra a pecsétekkel kapcsolatban térek ki.

	Türkök = magyarok Eredeti szövegben	Türkök = magyarok Átvett szövegben	Ungrok = magyarok
9. század (899)	1		
10. század	106 (5 kétséges)	13	5
11. század	10+1 (3 kétséges)	9	4
12. század első fele	1	5	9
12. sz. második fele	0+1		12
13. század			19

A táblázat adatai megerősítik, hogy a 10. század folyamán gyakran használták a türk megjelölést a magyarokra, a 12. században már gyakorlatilag nem. Figyelemre méltó, hogy a 10. századi források — valószínűleg — mind 969. előtt keletkeztek. A 10. századból származó 106 említés közül 68 adat VII. Konstan-

tinos császár két művében található. A 11. századra és a 12. század első felére eső forrásokat az alábbiakban egyenként meg fogom vizsgálni.

A latin nyelvű forrásokban a türk népnév a magyarokra vonatkoztatva csak a 10. századi, Konstantinápolyban következtében is megfordult Liudprand Antapodosis-ában fordul elő,[78] aki főleg az ungri népnevet használja.

3.3.2. A magyarokra vonatkozó ország- és népnevek a 11. században és a 12. század első felében kerletkezett bizánci forrásokban. Az alábbiakban megvizsgálom mindazokat a görög nyelvű forráshelyeket, amelyek a 11. században vagy a 12. század első felében keletkeztek, s amelyekben a Türkia országnév vagy türk népnév előfordul és Moravcsik munkái szerint a magyarokra vonatkozik. Mindössze négy olyan további adatra sikerült bukkannom, amely Moravcsik nagyszabású gyűjteményeiben nem szerepel, ezek közül is az egyik kevéssel a 12. század közepe után keletkezett. Ezeket is ismertetem. Először foglalkozom VII. Konstantinos „De administrando imperio" néven ismert munkájával, tekintettel arra, hogy ebből értékes információkat kapunk arra vonatkozóan, hogy mit jelentett Türkia a 950-es években.

Néhány figyelmet érdemlő 10. századi forrás után sorra veszem a későbbieket, azokat is, melyekben az Ungria országnév vagy az ungrok népnév szerepel, majd ismertetem a pecséteket. Az idézeteket — egy kivétellel — az ÁMTBF fordításai alapján közlöm, az oldalszám megjelölésével. Igyekeztem teljes pontossággal ragaszkodni a fordításokhoz, melyekben a népnév mindenütt türknek, az országnév viszont Turkiának van írva, ami nem teljesen konzekvens.

1. VII. KONSTANTINOS CSÁSZÁR: A BIRODALOM KORMÁNYZÁSA. (ÁMTBF: 30–51. o.) Csak egy részletet idézek, amely Türkia helyzetét ismerteti:

40. fejezet: „... A türkök pedig a besenyőktől előzetve elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most laknak. Ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol *Turkia* kezdődik, Traianus császár hídja, azután még három napi útra ettől a hídtól Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstantinos császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Sirmion Belgrádtól két napi útra, és azokon túl a kereszteletlen Nagy Moravia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvjatopluk uralkodott.

Ezek a Duna folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, ahol *Turkia* egész szállásterülete van, mostanában az ott folyó folyók nevéről nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tutis, harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza..."

Ez az idézet elég pontos leírását adja a türkök lakta területnek, elsősorban a jól azonosítható folyónevek: Duna, Száva, Temes, Maros, Körös, Tisza, továbbá a városnevek: Belgrád, Sirmion = Szávaszentdemeter = Sremska Mitrovica, Traianus császár hídja = Turnu Severin segítségével. Számunkra fontos, hogy Belgrád és Sirmion, mint Türkia határvárosai vannak említve.[79]

2. KRÓNIKA A PÁPÁKRÓL (ÁMTBF: 27. o.) Egy 13. és egy 16. századi kéziratban fennmaradt krónikatöredék a pápák történetével foglalkozik, a 891–928 közötti időben. A szövegben kétszer szerepel az ungri a magyarok neveként és egyszer Ungria, Magyarország megjelölésére. Noha a latin eredeti kétségtelenül a 10. századból való, a görög keletkezésének ideje kétséges, ezért ez nem nyújt

megbízható adatot arra nézve, hogy az ungri és Ungria kifejezéseket már a 10. században használták a bizánci források.

3. BASILEOS ÉLETE (ÁMTBF: 28–29. o.) Egy 10. századi munka kétszer használja az ungri népnevet és egyszer az Ungria országnevet, ami már kétségtelen bizonyíték arra, hogy a magyaroknak ez a megnevezése már ekkor használatos volt.

4. LUKAS ÉLETE (ÁMTBF: 29. o.) A szintén 10. századi iratban viszont a türk népnév fordul elő egyszer.

5. GEORGIOS BARÁT FOLYTATÁSA. (ÁMTBF: 52–65.o.) Ez a krónikafolytatás 963–969 között készült, s a 842-től 948-ig terjedő időszakkal foglalkozik. Két változatban maradt fenn. Nagyon érdekes, hogy egy, a 830-as években történt esemény kapcsán ugyanazt a népet egyszer ungroknak, majd kétszer hunoknak s kétszer türköknek nevezi, teljesen szinonimaként használva a három nevet. A további részekben és a későbbi kéziratban már a türk nevet használja konzekvensen.

6. ISMERETLEN SZERZŐ A HADÜGYRŐL (ÁMTBF: 73. o.) Ebben a műben, mely valószínűleg 963–969. között készült, szerepel az alábbi mondatrész: „...nemcsak a bolgárok ellen lehet kémeket alkalmazni, hanem a többi szomszédos nép ellen is, így Besenyőországban, *Turkiában* és Oroszországban is,...." Ez a Türkia, amely határos a Bizánci Birodalommal, minden bizonnyal Magyarországot jelenti. Érdekes azonban, hogy a műben kétszer szerepel a türk népnév, viszont az arabokkal együtt említve, s ezért bizonyosan nem Európában élő népre vonatkozik. *Ez az első példa arra, hogy egy kéziraton belül a türk népnév nem Türkia lakóit jelenti.* Ez az oka, hogy Moravcsik a Türkia előfordulást a kétséges jelentésűek közé sorolja.

7. ATHANASIOS ÉLETE (ÁMTBF: 74–77. o.) Ennek az életiratnak mindkét változatában, melynek eredetije a 11. század elején készült, szerepel egyszer a nomád skyták kifejezés, amely a magyarokra vonatkozik és kétszer a türk népnév, amelynek jelentését Moravcsik lábjegyzetében kétségesnek tartja. „Hogy kik voltak ezek a türkök, az a szövegből nem derül ki. Gondolhatunk az ún. vardarióták ra vagy a magyarokra." A vardarióták lehet, hogy délre szakadt magyarok voltak. Mindenesetre a leírás földrajzi adataiból az derül ki, hogy ezek a türkök Macedóniában bukkantak fel.

8. SZENT GYÖRGY CSODÁI (ÁMTBF 77–79. o.) Ebben a 11. század elején keletkezett, két változatban fennmaradt munkában szerepel a következő kifejezés: „...*a nyugati népek*, azaz a bolgárok, magyarok, skythák, médek és türkök..." A magyarokat a görög szövegben az ungri képviseli, és külön szerepelnek a türkök. Ehhez Moravcsik a következő lábjegyzetet fűzi: „A felsorolt népek közül a skythák talán a besenyőkkel, a médek pedig az arabokkal azonosíthatók. Egyébként megfigyelhető, hogy egyes írók halmozzák a népneveket anélkül, hogy azok jelentésével tisztában lennének. Valószínűleg itt is ilyen jelenséggel állunk szemben." Ez valóban lehetséges, de az is lehet, hogy a szöveg írója számára *az ungri és a türk két külön népcsoportot jelentett* és ezt a lehetőséget nem szabad számításon kívül hagyni.

9. SZINÓDUSI HATÁROZAT[80] Ezt a konstantinápolyi szinódusi határozatot, amely 1028. januárjában kelt, Moravcsik nem említi. A hat aláíró metropolita közül az egyik: *Ἰωαννου Τουρκιας* azaz Ioannes, *Türkia* [metropolitája].[81]

10. METROPÓLIA JEGYZÉK[82] A konstantinápolyi patriarchátus alá tartozó metropóliák egy 1039 után keletkezett jegyzékében a hatvanadik helyen szerepel Türkia metropóliája.[83]

11. IOANNES SKYLITZES (ÁMTBF: 81–92. o.) munkája a 811-től 1057-ig terjedő időszakot fogja át, és a 11. századi művek közül a magyarokra vonatkozó legtöbb hivatkozás ebben található. Előfordul benne a türk és ungri népnév, (13-szor, ill. 1-szer), valamint a Türkia és Pannónia nevek is (kétszer, ill. háromszor). Az adatok az alábbiak:

1. csoport. A 943-ig terjedő időszakra vonatkozó részekben 9-szer fordul elő a türk népnév. Ezek a helyek Bekker kiadásában[84] Oldal:sorszám szerint: 255:3,5,16,18,22, 256:8, 308:14, 316:1, 319:4. Ezek a részek Theophanes világkrónikájában lévő szövegrészeknek átiratai, amely kis módosításokkal veszi át György barát krónikája folytatásaként ismert munka B variánsa hatodik könyvének megfelelő részeit. A türk népnév is majdnem minden esetben eredeti átvétel ebből, két esetben pedig a szöveg bővítéseként került a munkába. Mivel ez utóbbi munka 963 táján, Theophanes folytatása pedig 963–969. között készült, ezek a szövegrészek 10. századi szövegek majdnem szószerinti átvételei, és így a névhasználat is erre az időre jellemző, és nem a 11. századra. Figyelemre méltó, ahogy Skylitzes a türkök legelső említésekor kiegészíti a szöveget. Theophanes folytatásában a szövegrész így szól: „...Niketast hadihajókkal a Duna folyóhoz küldi, hogy adjon ajándékot a *türköknek*, hogy Symeont leverjék." Ezt Skylitzes így bővíti: „...Niketas patrikiost a Dunán át *az ungroknak is nevezett türkökhöz* küldte, hogy azok átkelvén a folyón Bulgáriát kellő módon feldúlják." Ennek oka szerintem, hogy Skylitzes szükségesnek érezte *az előző században használt népnevet ellátni az aktuális használatnak megfelelő magyarázattal.*

2. csoport. A Bekker-féle kiadás 328:3–13 közötti szakaszában előfordul a türk népnév, a türkök fejedelme és a Türkia püspöke kifejezés is. A magyar történet szempontjából fontos részlet forrása, amely a 900-as évek közepéről tudósít, nem maradt fenn. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a 10. századi szóhasználatot vette át. A Türkia megnevezését tartalmazó szövegrész a következő: „Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theopylaktos *Turkia* püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez." Noha Türkia területe nem határozható meg a szöveg alapján, a türk fejedelemmel való kapcsolata nyilvánvalóvá teszi, hogy itt harmónia van a szóhasználatban, Türkia a türkök országát jelenti, és ebben hasonlít VII. Konstantinos munkájában tapasztalt szóhasználathoz.

3. csoport. A Bekker-féle kiadásban a 372:6 valamint a 384:15 és 384:22 helyeken (ez utóbbi hiányzik Moravcsik: BT-beli listájából!) háromszor szerepel a türkök neve 967 és 970 közötti eseményekkel kapcsolatban, melyek forrása szintén nem ismeretes. Ezek közül érdemes idézni a 384:15-beli előfordulást szö-

vegkörnyezetével együtt: „De az oroszok és ezek vezére...szövetségesekként magukhoz vették a besenyőket és *a nyugaton, Pannoniában megtelepedett türköket*,...".

4. csoport. A legfontosabb idézet a Bekker kiadás 527. oldalán az 1040-es évre vonatkozik, tehát sokkal későbbi időre, mint az eddigi idézetek. *Ez az egyetlen középkori forrás, amelyben a „**Türkia királya**" kifejezés előfordul — a magyar korona zománcképén kívül.* Ebben a mondatban egyúttal előfordul a Pannonia név is. Az idézetet a 13. forrásban, Michael püspök kiegészítésével együtt közlöm.

5. csoport. Még egyszer fordul elő a Pannonia szó a műben, (Bekker kiadás: 582. o., ezt a helyet csak a BT említi, az ÁMTBF.-ben nincs említve). Az 1050. körüli időben a besenyőkről ezt írja: „A besenyők népe skytha nép,.... A Duna tulsó partján élnek, a Borüsthenos folyótól Pannoniáig elterülő síkságokon,...".

12. IOANNES SKYLITZES FOLYTATÁSA (ÁMTBF 95–96. o.) az 1057–1079 közötti időszakkal foglalkozik. Hogy vajon ez is Skylitzes munkája-e, vagy másé, az erre vonatkozó kérdés nincs eldöntve. Két idézetben van szó a magyarokról. Az első szemelvény az 1059-es évre vonatkozik, a magyarok kétszer vannak benne említve, mindkétszer *ungri* néven. Megjegyzem, hogy ugyanerről az eseményről, nagyjából hasonló időben író Michael Attaleiates a sauromaták nevet alkalmazza a magyarokra. A második idézet az 1070-es évekre vonatkozik, és ebben a Magyarország királya kifejezés is szerepel, Magyarország az *Ungria* szóval, a királyi cím pedig a *kral* szóval van jelölve.

13. MICHAEL PÓTLÁSAI (ÁMTBF: 97–98. o.) Michael diabolisi püspök néhány kiegészítést tett Skylitzes munkájához a kézirat 1118-ban történt lemásolása során. Két részletben van szó a magyarokról. Az első a 10. század végére vonatkozik. Ebben Magyarország királyáról esik szó, Magyarország *Ungria*ként, a király *kral*-ként van említve. A másik szemelvény pontosan a Skylitzesnél említett, 4. csoportba tartozó idézetnek a kiegészítése, s így az 1040-es évre vonatkozik. A szöveg a következő, Michael kiegészítése dőlt betűvel:

„Ebben az évben történt Bulgária elpártolása is ilyen módon. Egy bizonyos bolgár, Petros, kinek mellékneve Deleanos, egy bizánci férfi szolgája, elszökve a fővárosból Bulgáriában csavargott, és eljutott Moravosig és Belgrádig (Pannónia erődjei ezek, melyek a Dunán túl fekszenek, és szomszédosak **Türkia királyával**), és azt híresztelte, hogy ő Romanosnak, Samuel fiának a fia, *akit neki **Ungria királyának** a leánya szült, az a leány, akit [Romanos] még Samuel életében meggyűlölt és elűzött, és feleségül vette a csodaszép larissai Eirenét.* Felrázta a bolgárok népét, amely kevéssel előbb hajtotta nyakát rabigába és nagyon vágyódott a szabadság után."

Moravcsik fordításában a „Türkia királyával" kifejezést „a magyar királlyal", „Ungria királyának" kifejezést „Magyarország királyának" kifejezéssel fordította, ezeket szándékosan helyettesítettem az eredeti szóval.

14. IOANNES ZONARAS (ÁMTBF: 98–101.o.) történeti munkája kevéssel 1118 után készült, s számunkra roppant fontos adatokat tartalmaz. A magyarokról tíz helyen tesz említést munkájában. Az oldal- és sorszámot Büttner-Wobst kiadásából idézem.[85] Az idézetekben, ahol az ÁMTBF ungrosokat használ, meg-

tartottam az eredeti formát, ahol magyarokat ír, ott viszont az eredeti görög alak átírásaként ungrokat használok.

SKYLITZES		ZONARAS	
Hely	Idézet	Hely	Idézet
255:3:	az ungroknak is nevezett türkök	443:1	türkök, akiket ungrosoknak is neveznek
255:16	türkök	443:10	ungrok
255:22	türkök	443:15	ungrok
256:8	türkök	444:2	türkök
328:3	türkök	484:7	a türkök (már előbb is mondottuk, hogy az ungrosokat így nevezik)
372:6	türkök	512:13	a türkök, vagyis ungrosok
384:15	a Pannoniában megtelepedett türkök	523:18	a Pannoniában lakó türkök
SKYLITZES FOLYTATÁSA			
645:17	ungrok	671:5	ungrok
645:21	ungrok	671:6	ungrok
		748:2	ungrok

A fentiekből a névhasználat változására vonatkozó döntő fontosságú következtetéseket vonhatunk le. Az első hét adat tartalmi átvétel Skylitzestől, aki munkáját a 11. század második felében írta. Ő csak egyszer, a legelső alkalommal használta „az ungroknak is nevezett türkök" magyarázó formulát, s utána változtatás nélkül használta a forrásai alapján a türk népnevet. Ellenben az 1118 után működő Zonaras már mindössze egyszer vette át magyarázó megjegyzés nélkül a türk népnevet és egyszer a Pannoniában lakó türkök formulát, viszont háromszor már az ungrok névre utaló, magyarázó szöveggel együtt használta a türk szót, két további esetben pedig helyettesítette a Skylitzes szövegében található türkök szót az ungrok szóval. Ezután egymás után kétszer szerepelnek a magyarok egy 1059-re vonatkozó részletben, a tartalmilag alapul szolgáló Skylitzes folytatásához hasonlóan ungrokként említve. Végül még egy helyen, amely 1118-ra vonatkozik s valószínűleg Zonaras saját fogalmazása, az ungrok szerepelnek. *Ez mutatja, hogy a 12. század első negyedére gyakorlatilag megszűnt a türk népnév magyar jelentése.*

15. MICHAEL GLYKAS (ÁMTBF: 108–109. o.) Az 1118-ig terjedő történeti munkában egyszer fordul elő a magyarok neve, a fentebb említett 1059-beli eseményekkel kapcsolatban, ungrikok alakban.

16. ANNA KOMNENE (ÁMTBF: 101–108. o.) I. Alexios császár lányának 1148-ban befejezett munkája az 1069-től 1118-ig terjedő időszakkal foglalkozik. Az írónő, bár erősen archaizáló tendenciával, de konzekvensen használja a népneveket, a magyarokat mindenütt dákoknak nevezi.[86] Viszont Magyarország megnevezésére, amely kétszer fordul elő munkájában, az Ungriát használja.

17. ISMERETLEN SZERZŐ KRÓNIKÁJA. (ÁMTBF: 338. o.) Egy 14. századi kéziratban található, 1118-ig terjedő történelmi munkában még előfordul a Türkia szó Magyarország jelentéssel. Az idézet a következő: „Ez a császár...Ez feleségül adta fiának, Ioannesnek a nyugati *Turkiá*nak is nevezett Magyarország fejedelmének leányát." Az idézetbeli Magyarország az eredetiben Ungriaként van megnevezve.

A keletkezési idejére nézve nincs adat, Moravcsik szerint ez a mű rokonságot mutat Theodoros Skutariotes történeti munkájával, aki azt 1282 után írta. Valóban, Skutariotes munkájában van egy mondat, amely tartalmában összehasonlítható a fenti idézettel: „ Amikor a császár látta, hogy a nyugati népek, de nem kevésbé a keletiek is mindenfelől zavarognak,...követeket küld Paionia fejedelméhez (királynak szokta őt nevezni a köznyelv), és annak leányát elsőszülött fia, bíborbanszületett Ioannes császár számára menyasszonyul kéri." (ÁMTBF. 301–302. o.) Véleményem szerint érdemes összevetni ezt az idézetet Zonaras egyik részletével, amelyben Ioannes Komnenosról írja: „...feleségül vette a magyarok népe fejedelmének leányát,..." (ÁMTBF. 101. o.) Mindhárom idézetben fejedelem szerepel és nem király, ez szerves kapcsolatot feltételez közöttük.

Az ismeretlen szerzőjű munka írója tudta, hogy valamikor Magyarországot Türkiának hívták, de az írónak tudomással kellett bírnia egy másik, keleti Türkiáról is. Valószínűnek tűnik, hogy ez alatt a szeldzsuk törökök birodalmára kell gondolnunk. A forrás mindenesetre azt mutatja, hogy a szöveg írásakor Magyarország használatos neve az Ungria volt.

18. NÉPNÉVJEGYZÉK (ÁMTBF.-ben nem szerepel, BT. II. 321. o.) Egy 12. századi népnévjegyzékben előfordul még a türk népnév a magyarokra vonatkoztatva: „ Az ungrok pedig, akik türköknek is mondatnak".

19. SZINÓDUSI HATÁROZAT[87] (Moravcsik nem említi) az 1157–1169/70 közötti időből.

A határozat 11. pontja így szól: „Szent Basileus törvényét (13. törvény), amely megbünteti azokat, akik háborúban öldökölnek, megkülönböztetés nélkül kell alkalmazni, mindegy, hogy az ellenség egy türk, vagy inkább egy magyar vagy egy szerb."

3.3.3. A Türkia országnevet vagy türk népnevet tartalmazó bizánci pecsétek. Három olyan pecsétről van tudomásom, amelyen Türkia vagy a türk szó szerepel. Ezek közül kettőt Moravcsik is ismertet (ÁMTBF. 253.o.). A pecséteket először publikáló Laurent 1963-ban módosította az egyik pecsét olvasatát, Moravcsik még az eredeti publikáció olvasatát közli. A módosított olvasatot Oikonomides is elfogadta. Megjegyzem, hogy a fennmaradt bizánci pecsétek jelentős száma mellett sem ritkaság, hogy egy-egy tartományból mindössze 1–2 darab jutott az utókorra. A három pecsét rövid leírása a következő:

P1. ANTONIOS, TÜRKIA PÜSPÖKE[88]

A felirat jelentése: (Laurent újabb olvasata szerint):

Antonios, Türkia proedrosa, szerzetes és synkellos pecsétje.

Az előlapon Szent Demeter álló alakja, jobb kezében lándzsát tart, bal kezét földre támasztott pajzs tetejére helyezi. A jobb oldalon megcsonkított felirat, amelynek a jelentése: Szent Demeter.

Becsült kora: 11. század.

P2. THEOPHYLAKTOS, A TÜRKÖK PÜSPÖKE[89]

A felirat jelentése: Uram, segítsd meg Theophylaktost, a türkök püspökét.

Az előlapon: Szent Demeter mellképe szemből, jobb kezében lándzsát, bal kezében pajzsot tart. Két oszlopban felirat, melynek jelentése: Szent Demeter.

Becsült kora: 11. század.

P3. DEMETRIOS, A TÜRKÖK PÜSPÖKE[90]

A felirat jelentése: *Oltalmazz engem, Demetriost, a türkök püspökét.*

Az előlapon az Istenanya álló alakja,kezeit a mező szélén megjelenő isteni kéz felé emeli. Kétoldalt az Istenanya kifejezés rövidítése.

Becsült kora: 11–12. század

Felmerül a kérdés, hová lokalizáljuk a pecséteken említett Türkiát.[91] A magyarra püspöki rangként fordított egyházi méltóságok a három pecséten különbözőek: az elsőn proedros, a másodikon episcopos, a harmadikon tutisz. A pecséteken szereplő személyek más forrásból nem azonosíthatók. Laurent eredeti elgondolása 1939-ben az volt, hogy a türkök, illetve Türkia püspöke a Magyarországon található, a bizánci egyház kötelékébe tartozó ortodox lakosság feje volt. Később a Szent Demeter ábrázolások arra késztették, hogy a türkök püspökségét a Thessaloniki fennhatósága alá tartozó, úgynevezett vardarióta türkök püspökségének gondolja, ugyanis Thessaloniki fő védőszentje Szent Demeter volt. A Vardar folyó völgyében lakó népet néhány 11–14. századi bizánci forrás vardarióták nak nevezi, melyek közül öt a „vardarióta türk" megnevezést használja. Egy 14. századi forrás szerint perzsa eredetűek, de nem zárható ki az sem, hogy a honfoglaló magyaroktól a 10. században leszakadt népcsoport maradványai. Oikonomides nem osztja teljesen Laurent újabb véleményét, megjegyzi, hogy Sirmium védőszentje is Szent Demeter volt.

Összefoglalva a források vizsgálatából levonható következtetéseket, az alábbiakat állíthatjuk: A magyar nép nevének a megjelölésére a türk szó 970-ig nagyon elterjedt volt. Viszont abból a 26 előfordulásból, amely a következő 180 évből ránk maradt, 14-ről egyértelműen kimutatható, hogy mely korábbi forrás szó szerinti, vagy tartalmi átvételéből származik. A P2, P3 és 18-as forrást kivéve az összes többi is 10. századi eseményről emlékezik meg, így valójában ezek sem eredeti szövegek. A 11. és 12. században a szerzők egyre növekvő mértékben magyarázatokat fűztek a türk népnévhez, vagy kicserélték az ungrok névvel. **A 12. század első negyedére szinte teljesen eltűnt a türk népnév magyar jelentése.** (T–32) Semmi nyomát nem találtam viszont annak az elképzelésnek, hogy a türk szó a hivatalos népnévhasználat, az ungrok pedig a köznyelvi névhasználat lenne, amely elképzelés Darkó munkája nyomán[92] az irodalomban többször jelentkezett.

Türkia is egyértelműen a magyarok által lakott területet jelentett a 10. században. A 11. és 12. századi adatok száma viszont mindössze hat. Közülük egy (Skylitzes 2. csoport) a 10. századra vonatkozik, a 17-es adatból látható, hogy az aktuális szóhasználat az Ungria volt. A 9-es, 10-es és P1 adatok egyházi vonatkozásúak, közülük csak a 9-es datált (1028-ra), így nem nyújtanak információt arra nézve, hogy közigazgatási értelemben milyen területet jelentett Türkia 1071–1081 között. Annál fontosabb a hatodik adat, amelyet részletesen a következő pontban vizsgálok meg.

3.3.4. A Türkia királyára vonatkozó szemelvény vizsgálata. A 13-as számú forrásnál kiegészítésével együtt már idézett szemelvény számunkra fontos részlete a következő: *„Petros... elszökve a fővárosból Bulgáriában csavargott, és eljutott Moravosig és Belgrádig (Pannonia erődjei ezek, melyek a Dunán túl fekszenek, és szomszédosak Türkia királyával),..."*

Az idézetben — a magyar korona feliratával pontosan egyezően — *κραλης Τουρκιας*, azaz Türkia királya szerepel. Ezért úgy vélem, hogy ugyanarról a Türkiáról van szó ebben az idézetben, mint a korona zománcképén. Noha a *κραλης* szó 1070–1080 közötti pontos jelentését nem biztos, hogy ismerjük, de azt jogosan valószínűsíthetjük, hogy Türkia alatt egy többé-kevésbé önálló államalakulatot kell értenünk. Abból a szempontból tehát, hogy a koronán szereplő Türkia azonos-e Magyarországgal, meghatározó jelentőségű, hogy ebben az idézetben vajon Magyarországot kell-e alatta értenünk, vagy sem.

A zománcképről azt vélelmeztük, hogy 1071 és 1081 között készült. Az első felmerülő kérdés, hogy a fenti idézet vajon mikorra vonatkozik? Maga az esemény, amelyről beszámol, 1040-ben történt. Első látásra ebből az következne, hogy a Türk Királyság nyilván ekkor létezett. Azonban a mondat jelenidejű szóhasználata nem teszi egyértelművé, hogy az a tény, miszerint Türkia szomszédos az említett helyekkel, vajon a tárgyalt esemény idejére, vagy az esemény *leírásának* idejére vagy mindkettőre vonatkozik-e.

Azzal kapcsolatban, hogy Skylitzesnek a bizánci történelmet 1057-ig tárgyaló műve mikor készült, sőt a szerző életrajzi adataira sincsenek egyértelmű, közvetlen értesüléseink. Abból a tényből, hogy a műben nincsenek személyesen átélt eseményekre történő utalások, a szakirodalom feltételezi, hogy Skylitzes 1045 után született.[93] Különböző véleményekre adott okot a mű előszavának egy mondata, amely arra utal, hogy Skylitzes és Psellos (1018–1096/97) kortársak voltak. Könnyen lehetséges, hogy Psellos az előző generációhoz tartozott. Annyit tudunk, hogy Skylitzes magas katonai tisztségeket töltött be, mikor 1092-ben I. Alexios császárhoz egy jogi beadványt intézett. Halála évét sem ismerjük. Moravcsik véleménye szerint ez a 11. század utolsó évtizedére eshetett. Ha viszont történelmi munkájának folytatását is ő írta, amit Moravcsik nemleges véleményével szemben más kutatók lehetségesnek tartanak, akkor még 1101-ben élnie kellett, s ezért e kutatók a 12. század első évtizedére teszik a halála idejét. Konkrét információk híján kénytelen vagyok nyitva hagyni ezt a kérdést, megjegyezve, hogy a mű keletkezésére az 1070–1080-as évek a legvalószínűbbek.

Mielőtt az idézetben szereplő Pannonia és Türkia jelentését megvizsgálnánk, foglalkozzunk a két várossal, Belgráddal és Moravossal. Belgrád értelmezése problémamentes, Moravosé már korántsem. Belgrád neve pontosan ugyanebben az alakban többször szerepelt már VII. Konstantinosnál is, amelyet az 1. szám alatt idéztünk. Így teljesen egyértelműen azonosítható a jelenlegi Belgráddal. De mit is jelent a „Dunán túl" kifejezés? A bizánci történetírók mindent a fővárosból, Konstantinápolyból szemléltek. Így azt gondolhatnánk, hogy a fentemlített helyek a Dunától északra lehettek. De ha a középkori Belgrád térképét megnézzük,[94] látható, hogy a vár és a város a Szávának a Dunába ömlésétől délre helyezkedik el. Moravos alább tárgyalt minden szóbajöhető értelmezése is azt mutatja, hogy a Dunától délre helyezkedett el az erőd. Így a „Dunán túl fekvő" kifejezés azt jelenti, hogy *Pannonia nézőpontjából* fekszenek ezek az erődök a Dunán túl.

Moravos város négy különböző azonosítási kísérletével találkoztam az irodalomban. Moravcsik könyvében Branitzovával azonosítja.[95] A régészeti szakirodalom szerint a középkori Branitzova nem a mai Braničevo, hanem Kostolac te-

rületén volt, amely a Mlava folyó Dunába ömlésénél fekszik.[96] Ezzel szemben Gelzer a várost a (déli) Morava folyó Dunába ömléséhez helyezi, mintegy 15 km-re nyugatabbra az előbbitől.[97] Kulcsár Margit és Kulcsár Péter az ókori Margus várossal azonosítja és azt a mai Požarevac helyére teszi, amely a Morava és a Mlava folyók között, a Dunától körülbelül 10 km-re délre fekszik.[98] Boba Imre álláspontja szerint viszont Sirmiummal azonos.[99]

Ez utóbbi feltételezés könnyen kizárható, nemcsak azért, mert a szerző forrásszerű bizonyítékot nem hoz fel állítása mellett, hanem mert a 11. századi bizonyítékok ellene szólnak annak, hogy az általunk keresett Moravos azonos lenne Sirmiummal. Ez azonban még nem zárja ki teljesen azt, hogy a 9. századi Metód püspök székhelye ne lehetett volna Sirmium — ahogyan azt Boba véli —, noha erre egyértelmű írott források nem utalnak.

Moravos városra csak néhány adat utal a 11. századi forrásokban: 1020 körül keletkezett II. Basileos három oklevele, amelyben az általa meghódított Bulgáriában az érsekségre lefokozott egyházmegye püspökségeinek területét, s a hozzájuk tartozó egyházi személyek számát határozza meg.[100] Ezek közül az elsőben, amelyet a szakirodalom 1019-re datál, a 11. helyen, Nis püspökségét követően és Belgrádét megelőzően szerepel Branitza püspöksége, amelyhez tartozó egyik település Moravisk, amelyik bizonyosan azonos Moravossal. A körzet behatárolható területe alapján a Sirmiummal való azonosítás azonnal elesik. Mivel Branitza és Moravisk külön településként szerepel, ezért *Moravcsik Moravos* azonosítása sem fogadható el. A második oklevélben, amely keletkezése 1020-ra tehető, szerepel Moravos avagy Branitzova püspöke. Ezekből az következik, hogy 1020 táján Moravos bizánci fennhatóság alatt volt, s Branitza környékén, a Morava folyónak Nistől északra eső területén feküdt.

A második adat Hersfeldi Lampert Annaleseiből való részlet, amelyben a szerző 1059-ben a Szentföldre tett zarándokútjának egyik állomását idézi fel:[101] „1059. A karácsonyt Morouwa városban ünnepeltem, a határon Magyarország és Bulgária között." Ez fontos értesülés: 1059-ben a város Magyarország és Bulgária határán feküdt, tehát határváros volt, közelebbi lokalizálást nem kapunk.

A harmadik adatnak tekintem a Skylitzes idézetét, mely szerint Moravos Pannonia erődje, megközelíthető Bulgáriából és szomszédos a Türk Királysággal.

A negyedik, számunkra érdekes adat Anna Komnena Alexiásában szerepel: 1081 februárjában hírnököt küldenek Ioannes Doukas cézárhoz, aki „Moroboundou-i birtokán" tartózkodik. Feltételezhető, hogy ez a birtok, a Morava folyó közelében, attól keletre feküdhetett, s az idézet a terület bizánci fennhatóságát mutatja.[102]

S végül Theophylaktos, Achrida metropolitája 1092–93-ból származó egyik levele említi Morovos püspökét, ami tehát azt jelenti, hogy a helység a 11. század végén is a bizánci egyház hatókörébe tartozott.[103]

A fenti adatokból pontosabb helymeghatározás nem adódik. Ez nem zárja ki sem a Morava-Duna torkolattal, sem Požarevac-cal való azonosítást, de mindkettő nehézsége, hogy ilyen nevű helység az adott ponton nem ismeretes. *A város és a folyó nevének azonossága mindenesetre annyit valószínűsít, hogy Moravos erődje a Morava folyó közelében feküdt*, ennyi elegendő a gondolatmenet folyta-

tásához. Mindamellett megjegyzem, hogy későbbi és közvetett adatokból visszakövetkeztetve az a vélemény alakult ki bennem, hogy *Moravos a jelenlegi Cuprija település helyén volt.* (T–33)

Ezután foglalkozhatunk Pannonia és Türkia jelentésének a vizsgálatával. Először is le kell szögeznem, hogy a szövegből egyértelmű, hogy Pannonia és Türkia nem jelentheti ugyanazt, azaz nem lehetnek egymás szinonímái. Hiszen a két erőd nem lehet egyszerre része is egy területnek és szomszédos is vele. Ezért két lehetőség van: az egyik, hogy Pannoniát, mint ókori római tartományt, vagy tágabb értelemben, mint földrajzi egységet használja Skylitzes, s ebben az esetben Türkia jelentheti Magyarországot. A másik lehetőség, hogy Pannoniát Magyarország értelemben használja az író, ekkor viszont Türkia nem lehet azonos Magyarországgal. Ez utóbbi lehetőség azért is merülhet fel, mert Magyarország másfajta megnevezése nem fordul elő Skylitzes munkájában. A lehetőség gyanúvá válik azáltal, hogy ha Belgrád és Moravos nem Magyarország erődei lennének, akkor a legvilágosabb szóhasználattal vagy Bulgária, vagy a rómaiak erődjeinek nevezhetné őket a szerző, de nem ezt teszi. Gyanúnkat a második értelmezés mellett tovább erősítheti, hogy az ókori Pannonia provincia keleti határa Belgrádnál volt, és a Morava folyó, amelynek feltehetően a közelében volt Moravos városa, már nem Pannonia, hanem Moesia része volt. De ezek még önmagukban nem meggyőző bizonyítékok, a feladat tehát annak a megállapítása, hogy mit jelenthet az idézetbeli Pannonia.

Először is Skylitzes művében előforduló két másik Pannonia említést vegyük szemügyre (Skylitzes szemelvényeinek 3. és 5. csoportja). Az első így szól: „De az oroszok és ezek vezére...szövetségesekként magukhoz vették a besenyőket és a nyugaton, Pannoniában megtelepedett türköket,...". Ebből nem vonható le egyértelmű következtetés arra nézve, hogy milyen terület megjelölésére szolgál a Pannonia fogalom. A másik idézet már többet mond: „A besenyők népe skytha nép,.... A Duna túlsó partján élnek, a Borüsthenos folyótól Pannoniáig elterülő síkságokon,...".. A Borüsthenos a Dnyepert jelenti. Érdekes, hogy itt a Duna tulsó partja a Dunától északra lévő területeket jelenti, a konstantinápolyi nézőpontnak megfelelően. Ami lényeges, hogy itt Pannonia nem jelentheti az ókori tartomány területét, hiszen a magyar Alföldön nyilván nem laktak a besenyők, a Pannoniáig elterülő síkságok pedig csak a Keleti Kárpátok ívétől keletre fekvő részeket jelenthetik. A Keleti Kárpátok területének ókori neve Dacia volt, és a mondat csak úgy értelmes, ha Pannonia alatt az 1050 körüli Magyarországot értjük.

De vajon támogatják-e ezt az elnevezést a magyarországi adatok? A legegyértelműbb bizonyítékokat a magyar pénzérmék nyújtják. Ugyanis Péter, Aba Sámuel, I. András, Salamon, I. Géza majd valamennyi pénzének hátoldalán megjelenik a Pannonia felirat valamilyen alakban, s a sorban az utolsó I. László legkorábbi érméje.[104] Hogy a felirat semmiképp sem Pannonhalmát, hanem Magyarországot jelenti, ezt nemcsak Hóman Bálint állította határozottan az egykorú oklevelekre alapozva,[105] hanem Salamon egyik pénzének Panonia Tera felirata is bizonyítja.[106]

Ez tehát kétségtelenül megmutatja a hivatalos magyarországi névhasználatot is: *1038 és 1080 között Pannonia Magyarországot jelentette.* Támogatják ezt

az írásos emlékek is, például Szent András és Benedek legendája, amelyet Mór pécsi püspök 1064 és 1075 között írt, vagy Szent István király nagy- és kis legendái, melyek 1077–1083 táján íródtak.[107] Nem akarok elmélyedni a források részletezésében, csak utalok Hóman Bálint által a témának szentelt könyvében megfogalmazott összegező megállapítására: A 10. és 11. századi nyugati latin források, melyek a magyarokat következetesen ungri néven említik, az országot Pannoniának nevezik.[108] A fentiekből látható, hogy Pannoniának Magyarország értelmű használata 1080-ig teljesen indokolt, megegyezik a hazai és a nyugati névhasználattal és ennek alapján komolyan feltételezhető, hogy Skylitzes is ilyen értelemben használta.

A következő döntő kérdés az, hogy vajon Belgrád és Moravos, amelyek a Dunától délre fekszenek, vajon tényleg lehettek-e Magyarország erődjei és ha igen, mikor?

Az első forrás, amelyet igénybe vehetünk, a magyarországi krónikakompozíció.[109] Belgrád 1071. évi, háromhónapos ostromáról ez számol be a legrészletesebben. A leírásból nyilvánvaló, hogy Belgrád határvár volt Magyarország és Bulgária között, melyet bolgárok és görögök védtek. Abból a részletből, hogy: „A király és a herceg pedig árulással vádolták Alba Bulgaricát, mert a békét megszegve, önként átengedte a rabló bessusokat Hungaria kifosztására.", következik, hogy létezett egy korábbi békemegállapodás, amely szerint nem engedhették volna át a besenyő csapatokat a Szerémségbe. Ebből a forrásból még annyit tudunk, hogy Salamon és Géza csapatai később, feltehetően 1072-ben Nis-ig hatoltak előre. Nis közel 200 km-re van a Morava völgyében a Morava dunai torkolatától, a csapatok is nyilván ebben a völgyben haladtak. A krónika ennek a hadjáratnak a kapcsán nem tesz említést más városról. Nist feltehetőleg nem tartották hosszabb ideig magyar kézen, mert igen távol feküdt Magyarország törzsterületétől, de nem okvetlenül ugyanez a helyzet a Duna-melléki területekkel.

Egy másik, a fentihez kapcsolódó forrás, Ioannes Kinnamos 1180 és 1183 között írt történeti munkája, további információkkal szolgál. Ezt olvassuk benne: „A hunok népe sokszor, sokat száguldotta be a rómaiak földjét. *Kevéssel Alexios Komnenos császár előtt Sirmiont is elfoglalták, és a Duna melléki városok közül sokat rabszíjra fűzve egészen Naissosig jutottak.*"[110] A hunok alatt a magyarokat kell érteni, Naissos Nist jelenti, Alexios Komnenos 1081-ben lett császár. Ebből tehát megtudjuk, hogy a magyarok *1071-et követően, de 1081 előtt* sok Duna melléki várost is elfoglaltak, mielőtt Nisig jutottak, és Sirmiont is elfoglalták. Ebből következik, hogy közvetlenül előtte ezek a városok nem voltak magyar kézen, de az idézet első mondatából sejthető, hogy korábban is voltak időszakok, amikor ezek a városok, vagy ezek némelyike magyar fennhatóság alatt állt.

Ezekből az évekből származó két érdekes ólompecsét került elő a földben töltött kilenc évszázad után: 1973-ban a belgrádi vár ásatásain a magyar Salamon király pecsétje,[111] 1980-ban pedig Sirmium térségében Alexios Komnenos pecsétje volt az archeológusok munkájának gyümölcse.[112] A pecsét feliratából, amelyen Alexios Komnenos rangja és címe sebastos és megas domesticos, megállapítható, hogy a pecsét 1078 nyara és 1081 áprilisa közötti időből származik. Ebből a leletet publikákó Ferjančić azt a következtetést vonja le, hogy Sirmium nem volt tartósan

magyar kézen az 1071–72-es harcokat követően, és bizánci fennhatóság alatt állott 1078–1081 táján. Noha ez az egyetlen pecsét nem tekinthető a bizánci fennhatóság teljesértékű bizonyítékának, de Bizánc és Sirmium kapcsolatának, — esetleg diplomáciai kapcsolatoknak?! — mégis bizonyítéka. A későbbiekre vonatkozóan Ferjančić is arra a következtetésre jut, hogy az 1096-os keresztes hadjárat idején már Sirmium és környéke magyar fennhatóság alatt állott.

A legértékesebb információkat az 1096. évi keresztes hadjárat leírásából nyerhetjük. A legrészletesebb a közel egykorú aacheni Albert beszámolója.[113]

Ebből a leírásból teljesen egyértelműen kiderül, hogy 1096-ban a magyarok és a bolgárok közötti határ a Maroa folyó volt, (egyszer Maroc-nak írva), amelyet én a Morava-val azonosnak gondolok, s amelynek a magyar oldalán Mallevilla, a bolgár oldalon pedig Belegrave feküdt. Mivel a leírásban a helynevek sokszor ismétlődnek, más értelmezés nem képzelhető el. Egy idézet az I. könyv 7. fejezetéből: „Ő [Walter] tehát támadás, vagy bármilyen ellenséges megrohanás nélkül, *eljutott Bellegrava-ig, a bolgárok városáig, átkelvén Malevillán, ahol a magyarok királyságának határa van. Innen a Maroc folyón békésen áthajózott.*"

Azt, hogy itt csak egy dél-észak irányú folyóról lehet szó, még jobban alátámasztja a később író, de a helyzetet nyilván jól ismerő Guilelmus Tyrius megfogalmazása:[114] „Ő [Galterus] pedig Kálmán királyságán teljes békességgel haladt át, és a Maroe folyóhoz, amely egyben a *királyságnak a keleti határa* is, épségben érkezett meg. Azon átkelve, seregeivel a bolgárok határához ért, és megérkezett egy helyre, amelyet Bellegravia-nak neveznek." A leírások földrajzi részleteiből következik, hogy az Albertusnál és Guilelmusnál is előforduló *Bellegrava minden eddigi feltételezés ellenére nem azonos Belgráddal vagy Fehérvárral.* **(T–34)** De emellett szól az is, hogy Belgrád neve konzekvensen d-vel, (Belegrada), Bellegrava viszont v-vel íródik. Továbbá nem lehetett egy jelentős vár — ellentétben Belgráddal —, hiszen vezére Nisbe menekül, mert nem tartja biztonságos helynek.[115] Még egy további információt kaphatunk Bellegraváról a „Chronica regia Coloniensis"-ből, az 1189. évi harmadik keresztes hadjárat során Barbarossa Frigyes császár Magyarországon történő átvonulásának leírásából:[116] „... a Duna folyása mentén Brundusium-ba érkeztek. Itt nyolc napig pihentek,...Volt itt a császárnak egy birtoka, amely *Belgrave*-nak hívnak, amelyben két nemes Alsatiából a béke megszegése miatt le lett nyakazva. Brundusiumból eltávozva átkeltek a bolgárok határán,..." Nyilvánvaló tehát, hogy Bellegrava Brundusium mellett található.

Arról, hogy az 1189-es keresztes hadjárat idején is éppen a Morava folyó volt Magyarország keleti határa, a források egybehangzóan nyilatkoznak. Brundusium, azaz Barancs fölötti fennhatóság többször változott a 12. század során. 1182-ben III. Béla foglalta el, majd Margit lánya hozományaként a bizánci császárnak engedte át.[117] Az 1189-es keresztes hadjáratra vonatkozóan idézem például Hermannus Cornerus leírását,[118] (de idézhetném Arnoldus Lubecensist is[119]): „Innen a *Marowa folyóhoz* mentek, ahol Magyarország királya a [német] császárnak sok liszttel megrakott szekeret küldött, ugyanitt a király búcsút mondva a császárnak négy tevét ajándékozott neki, drága ajándékokkal díszítve, ötezer florenus értékben. Ugyanazon a napon Görögország hercege jött a császárhoz, egy arany vázát adott neki, amelyet két fülénél fogva lehetett fölemelni, és annyi élelmet,

amely nyolc napig elegendő volt a seregnek. Minden keskeny utat járhatóvá tett számára Görögország hercege és végigvezette őt Bulgárián, Keresztelő János ünnepe körül."

A fentiekből azt a következtetést vonom le, hogy Magyarország határát a Duna folyótól délre, délkeleten a Morava folyó alkotta 1059-et követően a 11. és 12. század folyamán hosszabb időszakokon keresztül. A keresztes hadjáratról szóló beszámolókból egyúttal az is kiderül, hogy Magyarország déli határát nem szigorúan a Duna vonala képezte, hiszen csak így lehetett megközelíteni a Dunába délről beleömlő Morava folyót magyar területen keresztül. **(T–35)**

Ilyenmódon most már sokkal értehetőbb a Skylitzes idézet magyarázkodása: az erődök a Dunán túl, azaz attól délre helyezkednek el, mégis Pannoniához, azaz Magyarországhoz tartoznak. Figyelemreméltó a mondatban a δε szócska, amely a fordításában nem jelenik meg, *de* amely a Pannonia szót teszi hangsúlyossá: „*Pannonia* erődjei ezek, melyek a Dunán túl fekszenek..." *Feltehetően a Duna déli partja az 1071–72-es hadjárat után megszakítás nélkül magyar fennhatóság alatt állott a Száva és a Morava torkolata közötti szakaszon az első keresztes hadjárat idejéig,* tehát Belgrád és Moravos Magyarország erődjei voltak, Türkia pedig szomszédos volt ezekkel az erődökkel. Mivel Bulgária nyugati határa a Morava folyó volt, így kikövetkeztethető, hogy hogyan is lehettek az említett erődök *szomszédosak* Türkiával: Türkia északi határa majdnem elért a Dunáig, leszámítva a déli parton fekvő erődítményeket és a parti sávot, keleti határa a Morava folyó közelében lehetett.

A gondolatmenet befejezéséül még egy fontos érv, amely amellett szól, hogy Türkia nem Magyarországot jelenti a Skylitzes idézetben. Ugyanis ebben a szövegrészben Türkia királya szerepel, a király krales alakban. Az ehhez a mondathoz 1118-ban kiegészítést tévő Michael püspök (13-as szemelvény) a Magyarország királya kifejezésben a királyt ugyancsak krales-nak írja, de Magyarországot Ungriá-nak, holott *ha ugyanannak az országnak a királyát akarta volna jelölni, akkor az országnevet is ugyanúgy kellet volna írnia! Tehát alaposan feltételezhető, hogy számára mást jelentett Türkia és Ungria!*

Összegezve: a 3.3.1.–3.3.4. pontban felsorakoztatott adatok és érvek alapján az a következtetés vonható le, hogy a Skylitzes idézetben Türkia nem Magyarországot jelentette. **(T–36)**

3.3.5. Hol helyezkedett el Türkia a 11. század második felében? Arra vonatkozóan, hogy a *11. században létezett egy Türkia nevű államalakulat,* a fenti Skylitzes-szemelvény teljes értékű bizonyítéknak tekintendő. A szövegben szereplő görög krales szó a későbbi adatok szerint uralkodót, királyt jelent, emiatt Türkia, ha esetleg csak formálisan is, de önálló területet jelent.

A magyar koronán szereplő zománckép felirata a roppant szegényes 11. századi források között egy rendkívül értékes további bizonyíték a Türk Királyság létezése mellett. Meg kell jegyeznem a logikai pontosság kedvéért, hogy ez két feltételezés elfogadása mellett érvényes. Egyrészt el kell fogadjuk a zománcképek stílusazonosságból levont azon következtetést, hogy Türkia királyának portréja az eredetileg *nem* ehhez a koronához készített, VII. Michaelt és Konstantinost ábrázoló zománcképekkel nagyjából egyidőben készült. Másrészt ha ezt el is fo-

gadtuk, nem szükségszerű, hogy egy műalkotás élő személyt ábrázoljon, lehetséges, hogy a 11. századi zománckép egy korábban élt uralkodót ábrázol. Az előző pontokban ismertetett gondolatmenet azonban megengedi azt a feltételezést, hogy a 11. században létezett egy Magyarországgal nem azonos Türkia, s a továbbiakban ebből a feltételezésből kiindulva próbálom meghatározni ennek a helyét.

Ahhoz, hogy Türkia kiterjedését pontosabban behatároljuk, idézem a szakirodalomból Horvátország határainak leírását, annak legnagyobb 11. századi kiterjedése idején, IV. Peter Kresimir uralkodásának (1058–1074) végén:[120] „A határvonal a Neretva jobb partjától kiindulva azon a hegyláncon húzódik keresztül, amely a vízválasztó az Adriai-tenger és a Száva mellékfolyói között a felső Drináig, a Drinával együtt haladt a mai Zvornik közeléig, itt nyugat felé fordult a Spreča Bosznába ömlése helyéig és a Bosznát követve annak a Szávába ömléséig, ahonnan északnyugati irányban a Papuk és Krndija hegységvonulatok mentén a Dráváig nyúlt a régi Vaska helység közelében. Innentől a Dráva képezte az északi határt. A folyót elhagyva a határ körülbelül a mai Steiermark és Kraina határával esett egybe, de a mai dél-krainai Metlika környéke minden bizonnyal még Horvátországhoz tartozott. A Kupa forrásvidékétől a határvonal az Adriai-tengerig haladt, melyet a Rasa-torkolatnál ért el. Végül a Dalmát-Horvát Birodalomhoz tartozott számos sziget a Cres és Krktől a Hvar és Vis szigetekig."

A fenti leírást térképen végigkövetve elég pontosan körvonalazódik Türkia lehetséges területe: az a földrajzi vákuum, amely Bulgária, Szerbia, Horvátország és Magyarország területe között található: *A keleti határvonal a Morava közelében húzódott, a mai Kruševacnál feltehetően északnyugati irányba fordulva a Nyugati-Morava ágat követve, Rogačica táján elérve a Drinát, melynek folyását követte Zvornikig, ahonnan a Spreča és a Boszna völgyében elérte a Szávát. Az északi határa a Száva közelében haladt Belgrádig, ahonnan a parti részt leszámítva folytatódott a Morava közeli területekig.* **(T–37)** Némi indoklást nyújt a terület elnevezésére, hogy határos a 10. századi Türkiával. Ennek a területnek a Drinától nyugatra eső fele a következő századokban Boszniaként ismert.

Ezek után még két lépés van hátra. Az egyik a források áttekintése abból a szempontból, hogy feltételezésem nem ütközik-e ellentmondásba valamilyen történelmi adattal. Nos, mind a Horvátország, Bosznia, Bulgária történetét tárgyaló monográfiákból, mind a témánkat érintő szakcikkekből[121] az derült ki, hogy az 1040 és 1090 közötti, felkelésekben és háborúkban bővelkedő fél évszázadból rendkívül kevés adattal rendelkezünk az általunk vizsgált területre vonatkozóan és nem találkoztam egyetlen olyan ténnyel sem, amely a feltételezésemmel ellentmondásban lenne. A következő lépés a források vizsgálata abból a szempontból, hogy feltételezésem a globális történelmi folyamatok rendszerébe mennyiben illeszkedeik, és Türkia létének milyen időbeli behatárolását teszi elképzelhetővé. Az 1070-es évek kevéssé ismert, bár minden bizonnyal forrongó eseménysoráról[122] csak egyetlen, fontos folyamatot emelek ki.

1073. áprilisában foglalta el a pápai trónt VII. Gergely, akinek legfőbb célja egy Európa nagy részét magába foglaló keresztény birodalom megteremtése volt. Ezzel függnek össze koronaküldései is. 1075 októberében Zvonimir horvát király VII. Gergely legátusától veszi át a koronát és fogad hűbérességet a pápának, II.

Boleszláv lengyel király 1076. karácsonyán veszi át a pápai koronát. 1077-ben Michael Bodin kapja meg a zétai (szerb) király címet a pápától,[123] aki a Bizánccal 1072-ig fennállott jó viszonyát felrúgva, a zétai függetlenségi törekvések vezetője lett. A pápa erőfeszítéseket tett az 1070-es évek közepén, hogy Magyarországot és Oroszországot is hűbéresévé tegye, noha ezek nem jártak sikerrel. Pár évvel később, 1080-ban Guiscard Róbert normann fejedelem is a pápa vazallusa lett, aki 1081-ben szállt partra Dyarrchionnál és súlyos háborúkat folytatott Bizánc ellen. Úgy vélem, hogy ez az erőteljes folyamat is hozzájárult ahhoz, hogy a bizánci vezetés támogassa a Birodalom északnyugati részén, az önálló és erőteljes pápai befolyás alatt álló horvát és szerb királyság, valamint a szintén potenciális veszélyt jelentő magyar királyság által körülvett területen egy Bizánccal szövetséges viszonyban lévő államalakulat létrejöttét. Ha hinni lehet azonban az egyetlen szűkszavú forrásnak ami erről tudósít, a diokleiai névtelen pap krónikájának,[124] valamikor a nyolcvanas évek folyamán, pontosan meg nem határozható évben Konstantin Bodin Rassát és Boszniát bekebelezte. A szűkszavú tudósítás mindössze ennyi: „Bodinus testvéreivel együtt leigázta Rassát...Azután elfoglalta Boszniát és odahelyezte Stephanus fejedelmet..." Ez együtt járhatott az önálló Türkia megszűnésével is.

Így a történelmi adatok azt sugallják, hogy a Türk Királyság létezését a horvát koronaküldés és Bosznia elfoglalása közötti időben, azaz 1075–1085 közötti időszakban tartsuk valószínűnek.

3.4. KPAΛHC

A fejezet végére hagytam a krales szó vizsgálatát. A nyelvtudomány a krales vagy kral szóval kapcsolatban sem annak keletkezésével, sem a magyar nyelvi alak kialakulásával kapcsolatban eddig nem jutott egyértelmű végkövetkeztetésre. A szlavisztika szakértői az egyes szláv nyelvek jellemző hangalakjainak és az írott alakoknak a vizsgálatából, valamint művelődéstörténeti adatokból azt egyértelműen megállapították, hogy a szó a magyar nyelvbe egy ún. „trat-tipusú" déli szláv nyelvből került, de nem a bolgár nyelvből.[125] Azt is észrevették a nyelvészek, hogy nem egy ősi szláv uralkodónévről van szó, mint amilyen például a knyaz, a vojvoda, a vladika, hanem egy újkeletű szóról. A Nagy Károly nevéből való származtatást azonban teljesen megalapozatlannak tartom, mivel a szó Nagy Károly halálát követő két évszázadban nem fordul elő méltóságnévként bizonyítottan írott forrásban. Ez az eredeztetés a modern szakirodalomban is szerepel, néha éppen olyan szerzőre hivatkozva, aki ennek a magyarázatnak a nehézségeit taglalta.[126]

A legkorábbi időszakban keletkezett forrás, amelyben a kral szó megjelenik „korolj" alakban, a 9. század végi Metód-legenda. Ebben négyszer fordul elő: kétszer a német, egyszer a morva és egyszer magyar uralkodó jelentésben. Azonban nagyon alapos tanulmányában Király Péter meggyőzően bizonyította, hogy a „korolj" alakokat a 12. századi orosz másoló írta a szövegbe, helyettesítve az eredetileg használt másfajta méltóságneveket.[127]

Az időben következő forrás a veszprémvölgyi monostor alapítólevele lenne, ha az eredeti szövegben ténylegesen szerepelt volna a kral szó — attól függetlenül,

hogy a 10. század végéről, vagy a 11. század elejéről származónak tekintjük-e. Mivel azonban csak 12. század eleji átírásban maradt fenn,[128] ezért felvetődik a kérdés, hogy vajon nem az átírás folytán került-e a szövegbe ez a szó. Véleményem szerint épp ez a helyzet, a kral a 12. század eleji szóhasználatot mutatja. Ugyanis a nyilván eredeti, a görög nyelvű rész végén található ún. átokformulában megjelennek a bazileusz és az arkhon címek, de a kral nem. Márpedig az oklevélmásolatot 1109-ben készítő Simon pécsi püspök bizonyosan azonos azzal a Simonnal, aki 1108-ban I. Alexios Komnenos és Bohemund szerződését a magyar király képviseletében kézjegyével ellátta.[129] Ebben — Anna Komnene leírása alapján — a magyar király kralesként van említve, s ezt a Bizáncban elfogadottá vált szóhasználatot alkalmazhatta Simon püspök egy évvel később az oklevél másolatának elkészítésekor. Az is ellene szól annak, hogy az eredeti oklevélben szerepelt volna a kral alak, hogy ebben az esetben egy nyilvánvalóan szláv eredetű szó jóval korábban jelenne meg Magyarországon, mint szláv nyelvi közegben.

A krales szónak időben következő előfordulásai éppen a hosszasan elemzett Skylitzes idézet, valamint a magyar korona felirata. Ezt követi egy 1100 körülre datált horvát glagolita felirat, amelynek jelentése: „Zvonimir, a horvátok királya", amely tehát bizonyosan 1075 után keletkezett.[130]

Ezután jelennek meg egymás után a magyar uralkodóra vonatkozó krales adatok: Skylitzes folytatásában (12-es szemelvény), amely az 1070-es évekre vonatkozik, és a 11. század végefelé íródott; értesülések 1104-re vonatkozóan az orosz évkönyvek legrégibb, Laurentius kéziratában,[131] az 1108-as szerződés előbb említett Anna Komnene-féle ismertetésében, a veszprémvölgyi oklevél 1109. évi átírásában, majd Michael püspök 1118 évben írodott kiegészítéseiben kétszer (13-as szemelvény).

S ha most ismét a vizsgált Skylitzes idézethez fordulunk, akkor egy kulcsot kaphatunk a kral szó eredetének a magyarázatához. Nem lehet kétségünk afelől, hogy a szövegbeli krales egy uralkodói cím, mint ahogy a korona képén is egy uralkodó van megjelenítve. Azonban eddig nem hívtam fel a figyelmet arra a furcsaságra, hogy a szövegünk képletesen fogalmaz: az erődök ugyanis „Türkia királyával szomszédosak", vagyis az ő általa uralt területtel. Mármost a {kráj} egy ősi szláv szó, fő jelentése a jelenlegi orosz vagy horvát nyelvben egyrészt valaminek a határterülete, széle, másrészt ország, terület, vidék. Az oroszban ezenkívül megvan az „önálló közigazgatási egység" jelentése is,[132] a horvátban pedig „mellett" jelentésű elöljárószó.[133]

A fentiek alapján a következő forgatókönyv szerint képzelem el a király szavunk kialakulását. Amint láttuk, 10. század folyamán a bizánci nyelv a magyarok lakta területet Türkiának hívta. Ez a szóhasználat megjelenhetett a magyaroktól délre lakó szlávok között is, s a Száva-Duna vonalától délre eső területeket Türkia határvidékének nevezhették saját nyelvükön. Innen származhatott a {kráj Turkié}-szerű kifejezés, amelyet átvehetett a bizánci szóhasználat is. Később a bizánci szóhasználatban nemcsak a területet, hanem annak a vezérét is a {kráj Turkíász} kifejezéssel illették. A vezér címének {kráj} hangalakjához az *-ης* görögösítő végződés járult, amelynek palatizáló funkciójáról a 3.2.1. pontban Gyónira hivatkozva ejtettem szót. Ezzel a vezér címének írott görög alakja a *κραλης* lett. Ennek a kétértelmű használatnak a nyomát őrzi a Skylitzes idézet,

abban a ritka nyelvészeti élményben van részünk, hogy mintegy az átalakulás pillanatát érhetjük tetten. Tehát ennek az eredetileg terület, határvidék értelmű szláv szónak a vezér, uralkodó jelentésű használata a középgörög nyelvben jelent meg, és ez az oka, hogy először csak Türkiával kapcsolatban van róla adatunk, méghozzá kettő. Ez a szóhasználat származhatott át a két szomszédos országba, Magyarországra és Horvátországba. Ez utóbbiba talán közvetlenül, Magyarországra pedig feltehetően a bizánci szóhasználat folyományaként, s ez magyarázza a 11. század végi és a 12. század eleji előfordulásokat. Innen terjedt tovább a szó a szláv nyelvterületen, a magyar nyelvben pedig a Melich János által már 1908-ban leírt fejlődési utat bejárva eljutott a mai király alakhoz.[134] **(T–38)**

Ez a magyarázat nemcsak a király szó kialakulását magyarázza meg, hanem egy lényeges indokot szolgáltat arra nézve, hogy Türkia nem lehet azonos Magyarországgal, hiszen a kral szó hangzásában idegen mind a finnugor, mind a török nyelvektől, használata és jelentésének a transzformációja csak szlávok lakta nyelvterületről kiindulva képzelhető el. Figyelembe véve viszont a szlavisztika azon megállapítását, hogy a szó eredetét a horvát dialektusban kell keressük, Türkiának Horvátország melletti elhelyezkedésére egy nyelvészeti érvet is kaptunk. **(T–39)**

E pont befejezéséül megjegyzem, hogy a Gyovicsa vagy Gyovitza név hangzásbeli jellegzetessége kifejezetten megfelel az előbbiekben körvonalazott területen használt délszláv dialektus tipikus személy- és helynévhasználatának. **(T–40)** S talán az sem teljesen véletlen, hogy az általam az előbbiekben körvonalazott Türkia határán, az Ibar folyónak a Nyugati-Moravába ömlésénél található egy Kraljevo nevű város.

3.5. Összefoglalás

A 3. fejezetben megállapítottam, hogy I. Géza korabeli névalakja mind írott, mind kiejtett formában különbözött a korona zománcképén található névtől. Másrészt Gyovicsa, Gyovitza vagy ehhez hasonló nevű király a 11. századi magyar uralkodók sorában nem ismeretes. Ez megalapozta a gyanút, hogy a zománckép feliratában Türkia nem Magyarországot jelenti. Az adatok alaposabb vizsgálata azt mutatta, hogy a bizánci források a Türkia kifejezést keletkezésükkel egyidejű megnevezésként Magyarország értelemben csak a 10. században használták. A 11. századi Skylitzes idézet körültekintő elemzése viszont ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy az ebben említett Türkia nem azonos Magyarországgal. Ennek a feltevésével körvonalaztam, hogy hol és mikor létezhetett Türkia a 11. században. Végül arra a meglepő feltételezésre jutottam, hogy a király szavunk bizánci közvetítéssel éppen Türkia vezérétől származhat, akinek uralkodói címe a 10. századi Türkia határterületének a megnevezéséből vezethető le, s ez egyúttal megvilágítja a 10. és 11. századi Türkia genetikus kapcsolatát is.

Ezek után levonhatjuk azt a következtetést, hogy **nem I. Géza képe szerepel a magyar koronán, és semmiféle írott forrás, tárgyi bizonyíték vagy közvetlen történelmi érv nem szól amellett, hogy ezt a koronát akár ő maga, akár a felesége kapta volna Bizáncból. (T–41)** Ezzel — véleményem szerint —

egyrészt egy két évszázadon keresztül fenálló elképzelés került a történelmi tények sorából a megalapozatlan hipotézisek tárházába, másrészt ez a felismerés az 1. és 2. fejezetben igazolt állításokkal együtt megteremti az alapot a korona bizánci és magyarországi történetének a további tanulmányozásához.

4. MILYEN KORONÁJA VOLT I. ISTVÁN KIRÁLYNAK?

Az eddigiek után talán meglepőnek tűnő fordulattal kívánom zárni e tanulmányt, mégpedig azzal, hogy a 11–12. századi magyar királyoknak bizánci mintára készült koronájuk (is) volt s ezt a koronát már I. István király is használta. Könnyen lehetséges, hogy ez a bizánci császár ajándéka volt, bár ez nem teljesen bizonyos.

Erre a következtetésre a 11–12. századi magyar pénzérmék koronaképeinek a vizsgálatával jutottam, amelyek a bizánci koronák két fontos jellegzetességével rendelkeznek. Az egyes érmék besorolásánál tartottam magam Huszár osztályozásához, H-val jelöltem a Huszár-féle számozást.

A feltűnő legfontosabb bizánci jellegzetesség a két oldalt az arcra lecsüngő függők, amelyeken ékkövecskék helyezkednek el, s amelyről Anna Komnena sok helyen idézett koronaleírása is megemlékezik.[135] Megtalálhatjuk ezeket a függőket magán a magyar koronán, amelyek végein háromlevelű lóhere alakban féldrágakövek vannak, és hasonlóképpen a magyar korona Michael császár és Konstantinos ábrázolásain látható koronákon is.

Ha figyelmesen megnézzük például Salamon király (1063–1074) H14 számú érmét, a király háromnegyed alakos képén jól láthatóak az arc két oldalán koronájának függői, amelyek végén kis kör jelöli a rajta elhelyezkedő ékköveket (6. ábra). Ez a jellegzetesség megtalálható Salamon többi érmén kívül például I. László (1077–1095) H24 számú, II. István (1116–1131) H44 számú, II. László (1161–1162) H59 számú érmein, és III. Béla (1172–1196) nevezetes, H72 számú kétalakos rézpénzén is.

Ez utóbbi, amely a magyar pénztörténet első rézverete, előlapján két nagyon hasonló, ülő uralkodó alakot ábrázol. Az előlapon ábrázolt mindkét uralkodó függőkkel ellátott koronát visel. Az egyik melletti felirat REX BELA, a másik melletti feliratot sokáig REX STS-nek olvasták, s ebből arra következtettek, hogy az valamelyik István királyt ábrázolja. Azonban az érme nagyított képén jól látható, hogy a felirat valójában SCS, a C feletti vízszintes vonallal, pontosan úgy, ahogy a magyar korona felső részének zománcképein szerepel a sanctus szó rövidítése. Ebből következik, hogy a jelentése szent, s ilyen módon bizonyosan a III. Béla uralkodása alatt 1192-ben Váradon szentté avatott I. Lászlót ábrázolja. Ezt az észrevételt először csak 1994-ben publikálták,[136] amivel a pénz ábrájára és kibocsátójára vonatkozó sokévtizedes vita egyértelműen eldőlt. Ennek a numizmatikai problémának a megoldásához tehát a magyar korona apostolképei szolgáltatták a kulcsot, míg az apostolképek datálásához éppen numizmatikai eszközöket vettem igénybe.

A másik jellegzetesség, amely figyelmet érdemel, a koronák felső részén található díszítés. Ha megnézzük IX. Konstantinos császár képét a Monomakhos

lemezen, látható koronájának a tetején középen és a két szélén egy-egy kis fehér kör, amely valamilyen díszt ábrázol. A magyar koronán lévő Michael császár és Konstantinos portrékon a koronáik tetején hasonló három dísz látható, közülük a középső ugyanolyan háromlevelű lóhere alakú, mint a függők végén ábrázolt ékkövek. Ez utóbbi koronák nem zárt koronák voltak: a Michael császár esetében piros, Konstantinosnál zöld színű vékony csík a korona tetején a benne lévő szövetsapkát ábrázolta. Így a háromlevelű lóhere alakú felső dísz a korona hátsó kerületén helyezkedett el. Pontosan ilyen háromágú díszítést láthatunk Salamon előbb említett érméjén ábrázolt koronán is, hátul középen, részben takarva a korona abroncsa által, és kétoldalt a két függő felett. Ezeknek a háromágú díszeknek az alakja egy pontból kiinduló, három, nyíl alakú vonalkával van jelölve az érmén. Ugyanez a három darab háromágú karom jelentkezik I. László és II. István említett pénzein is. II. László érméjén és a hozzá nagyon hasonló III. Béla rézpénzén látható stilizált koronaábrázolásokon viszont már a háromágú karmok helyét három kereszt veszi át. Nagyon érdekes, hogy mindegyik említett érmén a kétoldali díszek közvetlenül a függők felett helyezkednek el, amelyek távol esnek az arctól. Ez a távolság II. László pénzén a legkifejezettebb. **Ezekből a jellegzetességekből arra következtetek, hogy az előbbiekben említett pénzeken tipikus bizánci koronát ábrázoltak, s így a 11. és 12. században a hivatalos magyar uralkodói korona bizánci típusú volt. (T–42)**

Az ábrázolások két csoportba sorolhatóak, a Salamon, I. László és II. István pénzén látható, háromágú levélalakot formázó díszekkel rendelkező, valamint a II. Lászlónál és III. Bélánál látható, kereszt alakú díszítéssel ellátott két típusra. Fontos észrevennünk, hogy az abroncsot két-két párhuzamos vonal vagy egy pontozott vonal jelképezi, és *semmi jele a magyar korona jellegzetes pártakiképzésének, sem a boltíveknek.* Ezért bátran állíthatjuk, hogy **a magyar pénzeken** minden bizánci jellegzetessége ellenére **nem a ma ismert magyar koronát ábrázolják.**

Noha e tanulmány kereteibe nem fér bele a magyar korona eredeti alakja rekonstruálásnak többrétű, érdekes problémaköre, azonban nem mulaszthatom el itt felhívni a figyelmet arra, hogy a magyar korona két legszélső transzlucid zománclemeze foglalatának felső részén egy-egy furat látható. Ez különösen a baloldali, Szent Andrást ábrázoló zománckép előtti lemeznél feltűnő. A magyar pénzek ábrázolásának analógiájára lehetségesnek tartom, hogy ezeken a helyeken háromágú levéldíszek voltak eredetileg. Ezek szemből nézve a korona szélén helyezkedtek el, az oldalsó függők felett. Mivel oldalról csak egy ékkő látszott, ezért a Michael császár és Konstantinos képeken oldalt csak egy-egy ékkő van ábrázolva, a sematikusabb pénzrajzokon viszont háromágúaknak vannak feltüntetve. **(T–43)** Hasonlóképp valószínű, hogy a Michael császárt ábrázoló zománckép foglaltának a tetején is ilyen háromágú vagy kereszt alakú dísz helyezkedett el. Erre a lehetőségre a foglalat tetején lévő, jól látható sérülés, és a közvetlen koronavizsgálatok adatai is utalnak.[137]

Salamon érméi az egyértelműen datálható, koronás királyt ábrázoló magyar pénzek közül a legkorábbiak. Az ábrázolást német mintával magyarázza Hóman Bálint.[138] Hóman a sokszáz féle korai németországi érme közül azt a néhányat jelöli meg analógiaként Dannenberg katalógusából,[139] amelyeken függőkkel ellá-

tott koronás fők vannak ábrázolva. Ezek mind III. Henrik (1039–1056) érmei közül valók, ez azt jelenti, hogy neki is volt függőkkel ellátott koronája. Más szempontból joggal kritizálta Hóman hivatkozásait Kovács László[140] és emeli ki e pénzek egyéni jellegzetességeit.

Hogy már I. Istvánnak is ilyen lehetett a koronája, arra nézve közvetett bizonyíték az a mindössze három példányban ismeretes magyar aranypénz, amelynek előlapján STEPHANVS REX, hátlapján PANNONIA felirat található.[141] (7. ábra) A mintájául szolgáló bizánci solidusok tipikus 4.4 g súlyánál kissé nehezebb, 4.52 g súlyú. Előoldalán glóriával körülvett koronás uralkodót ábrázol, amely az uralkodó szent voltára utal. Ez a tény, valamint a betűk jellegzetességei és a PANNONIA felirat alapján valószínűleg nem I. István idejéből, hanem feltehetően I. László idejéből származik. Könnyen elképzelhető, hogy I. István szentté avatása alkalmából készült emlékpénzről van szó, s nem forgalmi pénzről, ez magyarázza a fennmaradt példányok kicsiny számát. Az ábrázolt koronának jól kivehetően kétoldalt függői vannak, a függők végén kis kör jelezte dísszel, felül pedig háromszor három köröcske (egyikük nem kivehető) ugyanazokat a díszítő elemeket ábrázolja, mint amely a fentebb ismertetett érméken látható. **Így ha a szentté avatáskor is bizánci típusú koronával ábrázolták I. Istvánt, akkor ebből arra következtetek, hogy ilyen koronája lehetett eredetileg is, és pontosan ugyanennek a koronának az ábrázolásával találkozhatunk a magyar pénzeken a 12. század 30-as éveiig. (T–44).**

S eképpen váratlanul, utólag még egy érvet kaptunk arra nézve, hogy nem I. Gézát ábrázolja a magyar korona zománcképe. Ugyanis akár magával vitte koronáját Salamon 1074-ben Mosonba, akár nem, nem hihető, hogy a ténylegesen használt hivatalos magyar koronától ennyire különböző uralkodói fejékkel ábrázolták volna a magyar királyt a megjelenítés pontosságára láthatóan sokat adó bizánci ötvösművészek. A zománcképen ábrázolt korona nyilvánvalóan egy szerényebb uralkodói jelvény, egy szerényebb jelentőségű és méretű államalakulat vezetőjének tulajdona lehetett. **(T–45)**

S ha az I. Géza számára történt bizánci koronaküldés gondolatával szegényebbek is lettünk, de gazdagabbak azzal az ismerettel, hogy Salamon, sőt valószínűleg már I. István király koronája bizánci típusú volt, és hogy ez a korona maradt a magyar uralkodók koronája hosszú évtizedeken keresztül.

JEGYZETEK

[1] A fenti eredményeimet népszerűsítő formában a magyar korona visszaadásának 18. évfordulója alkalmából a Családi Lap c. folyóirat 1996. január 6-i számában megjelent „Új felismerések a magyar koronáról" című írásomban ismertettem.

[2] *Péri József*: Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról. I. Magyar Iparművészet 1994. 1. szám. 3–6.; *Papp László*: Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról. II. Magyar Iparművészet 1994. 1. szám. 6–9.

[3] Korai magyar történeti lexikon. Főszerkesztő: Kristó Gyula Budapest 1994. 634. [Bertényi Iván]

[4] *Kovács Éva – Lovag Zsuzsa*: A magyar koronázási jelvények. Budapest, 1980. 56–58., valamint: *Lovag Zsuzsa*: A magyar koronázási jelvények. Budapest 1986. 10.

[5] *Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna*: Magyarország Szent koronája. Vaja 1986, 1988. 155–156.

[6] *Kovács Éva – Lovag Zsuzsa:* A magyar koronázási jelvények. Budapest 1980.

[7] *Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna*: i.m. (1986)

[8] *Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna*: i. m. 30.: 635 mm. *Kovács Éva – Lovag Zsuzsa*: i. m. 23. adata: 63.6 cm.

[9] *Dölger, F.*: Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. 2. Tom. Berlin 1925. No. 1003.

[10] Il Tesoro di San Marco, La Pala d'Oro. Firenze 1972. No. 16–27. Tav. XI–XVI.

[11] *Anne Comnéne:* Alexiade. Tom. I. Ed. Leib, B. Paris 1937. III. I. 3.; 104.

[12] *Kádár Zoltán – Tompos Erzsébet:* A Hagia Sophia. Budapest 1987. XXI. tábla és 66.

[13] A Monomakhos-lemezekről a legrészletesebb ismertetés: *Bárányné Oberschall Magda:* Konstantinos Monomachos császár koronája. Archeologica Hungarica XXII. Budapest 1937.

[14] *Csomor Lajos – Lantos Béla – Ludvig Rezső – Poór Magdolna:* Magyarország Szent koronája. Vaja 1988. 244. 64. rajz.

[15] *Moravcsik Gyula:* A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv, Budapest, 1938. III. 464.

[16] Il Tesoro di San Marco: Il Tesoro e il Museo. Firenze 1972. No. 36. Könyvtábla hátsó oldalán, jobboldali felső zománckép.

[17] Catalogue of the Byzantine Coins. Ed. Grierson. Washington. 1966.Vol. III. 596.

[18] Catalogue of the Byzantine Coins. Ed. Grierson. Washington. 1966. Vol. III. 708–710. valamint: Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale Paris 1970. Vol. II. 624–625.

[19] *Amiranasvili, S.:* Hahuli Triptih, [grúz nyelven] Tbiliszi, 1972. 55. számú kép.

[20] Catalogue of the Byzantine Coins. Ed. Grierson. Washington. 1966. Vol. III. 159.

[21] *Kádár Zoltán – Tompos Erzsébet:* A Hagia Sophia Budapest 1987. XVII. tábla

[22] *Amiranasvili, S.:* Hahuli Triptih, [grúz nyelven] Tbiliszi, 1972. 67. számú kép.

[23] *Brepohl, Erhard:* Iparművészeti zománctechnika Budapest 1984. 102.

[24] *Weszprémi István:* Magyar országi öt különös elmélkedések. Az első szakasz 1790. június 25-én lett publikálva a bécsi „Hadi történetekben." Említi: *Moravcsik Gyula:* A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv. Budapest. 1938. III. 426. 3. lábjegyzet.

[25] *Koller, Joseph:* De sacra regni Ungariae corona commentarius Quinque-Ecclesiis MDCCC.

[26] *Moravcsik Gyula:* A magyar szent korona görög feliratai. Székfoglaló. Felolvasta 1935. máj. 6-án. Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXV. kötet 5. szám. Budapest. 1935.

[27] A despotesi címről azóta Guilland készített összefoglaló tanulmányt, amely végigköveti a cím történetét a 6. századtól: Revue des Etudes Byzantines 17, 1959. 52–89.

[28] *Darkó Jenő:* A Dukas Michael-féle korona célja és jelentősége. Egyetemes Philológiai Közlöny LX. évf. 1936. 113–148. Erre reagál: *Moravcsik Gyula:* A magyar szent korona görög feliratainak olvasásához és magyarázatához. Egyetemes Philológiai Közlöny LX. évf. 1936. 152–157.

[29] *Moravcsik Gyula:* A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv. Budapest 1938. III. kötet.423–472. = Szent István Emlékkönyv. Részleges reprint. Budapest 1988. 675–724. old.

[30] *Moravcsik Gyula:* A „Géza" név a magyar Szent Koronán. Magyar Nyelv. XXXI. évfolyam 1935. május-június 5–6. szám. 137–140. – a továbbiakban: *Moravcsik Gyula:* A Géza név. 139. *Moravcsik Gyula:* A magyar szent korona görög feliratai. Székfoglaló. Felolvasta 1935. máj. 6-án. Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXV. kötet 5. szám. Budapest. 1935. = Egyetemes Philológiai Közlöny LIX. évfolyam 1935. 113–162. – a továbbiakban: *Moravcsik Gyula:* Görög feliratok. – 31. *Moravcsik Gyula:* A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István Emlékkönyv. Budapest 1938. III.kötet 423–472 = Szent István Emlékkönyv. Részleges reprint. Budapest 1988. 675–724. 446.

[31] *Gyóni:* 36.

[32] BT II. kötet 31–36.

[33] *Gyóni:* 196.

[34] *Gyóni:* 192.

[35] Erre utal: *Moravcsik Gyula:* Görög feliratok. 31. 132. sz. lábjegyzet.

[36] U.o. 33. 134. sz. lábjegyzet

[37] BT. II. kötet 32.

[38] *Moravcsik Gyula:* A Géza név. 140., *Moravcsik Gyula:* Görög feliratok. 32. 133. számú lábjegyzet.

[39] *Gyóni:* 39.
[40] *Gyóni:* 39.
[41] *Németh Gyula:* Géza. Magyar Nyelv XXIV. évfolyam 1928. 147–151.: 147.
[42] *Moravcsik Gyula:* A Géza név. 140.
[43] *Gyóni:* 39.
[44] BT: II. kötet: 109., ÁMTBF: Névmutató.
[45] Turul, 1894. XII. 20–23.
[46] *Németh Gyula:* Géza. Magyar Nyelv XXIV. évfolyam 1928. 147–151. o
[47] *Gyóni:* 38–40.
[48] *Czeglédy Károly:* Géza nevünk eredete. Magyar Nyelv. LII. évfolyam 1956. 325–333.
[49] Az oklevelekre vonatkozóan a következő gyűjteményeket használtam, melyekre a továbbiakban rövidítéssel fogok utalni.: Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia Volumen I. Ab Anno 1000 usque ad annum 1131. Ed. Györffy György Budapest 1992. *Szentpétery Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. kötet. Budapest 1923. *Georgii Fejér:* Codex Diplomaticvs Hungariae ecclesiasticvs ac civilis. I–XI. kötet. Buda 1829–1844. A pénzek vonatkozásában: *Lajos Huszár:* Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. Budapest 1979
[50] *Györffy:* No. 73.A, *Szentpétery.* No. 20.
[51] *Huszár:* No. 19, 20.
[52] *Huszár* No. 18.
[53] *Huszár* No 21, 22, 23.
[54] *Györffy:* 1.: No. 66. 192., 2.: No. 71. 200., 3.: No 72. 202.
[55] *Huszár:* No. 55.
[56] Az oklevelekre vonatkozó szakirodalmi utalásoknál a következő rövidítéseket használom PRT: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek rend. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. I–V, VII–XII. Budapest, 1902–1912. Smiciklas: *Smiciklas T.:* Codex diplomaticus regni Chroatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. Zagreb. 1904–1934. FL: *Fejérpataky László:* III. Béla király oklevelei. Budapest, 1900. HOkmT: Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghelyi Dezső. I–VIII. Győr, Budapest 1865–1891. Wenzel: *Wenzel Gusztáv:* Árpádkori új okmánytár VI. Pest, 1867. MKSZ: Magyar Könyvszemle. Közrebocsátja a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára. Budapest. Marczali: A magyar nemzet története. I–XX. Szerkeszette Szilágyi Sándor. III. kötet. *Marczali Henrik:* Magyarország története az Árpádok korában Budapest 1896. Reprint: Budapest 1995. MS: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. Tom. III. collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. I–III. kötet. Esztergom 1874, 1882, 1924. Sopron: Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre I–II. Sopron. 1889–1891.
[57] *Kniezsa István:* Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Budapest 1954.
[58] Uo. 68–69.
[59] *Kniezsa István* i. m. adatainak felhasználásával.
[60] *Szentpétery.* No. 96.
[61] *Fejér:* II. kötet 161–162.
[62] *Wenzel Gusztáv* i. m. VI. kötet 102.
[63] *Fejér:* II. kötet 162.
[64] *Gombos:* No. 2034.
[65] *Gombos:* No. 1345. 559.o.
[66] *Németh Gyula:* Géza Magyar Nyelv XXIV. évfolyam 1928. 148.
[67] *Gyóni:* 40.
[68] *Czeglédy Károly:* Géza nevünk eredete. Magyar Nyelv LII. évfolyam 1956. 330.
[69] *Gyóni:* 40.
[70] BT. II. kötet 320–327.
[71] BT. II. kötet 320.
[72] *Darkó Jenő:* A magyarokra vonatkozó népnevek a byzánci íróknál. Budapest, 1910.
[73] *Hóman Bálint:* A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. Budapest 1917.
[74] *Moravcsik Gyula:* A magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1934. 244–249.
[75] BT. II. kötet 360.
[76] BT. II. kötet 364.

[77] BT II. kötete és az ÁMTBF adatait dolgoztam fel, az adatok nagy része mindkét munkában szerepel, előfordul azonban egy-egy adatnál, hogy az egyikből hiányzik. A veszprémvölgyi kolostor alapítólevelét a források között nem vettem figyelembe, mert ez magyarországi és nem bizánci eredetű forrás.

[78] *Gombos:* No. 3527. 1470, 1472.

[79] VII. Konstantinos Türkiával kapcsolatos részeire vonatkozó nézeteket összefoglalja: *Tóth Sándor László:* A konstantinosi „Turkia" értelmezéséhez. Magyar Nyelv. XCII. évf. 1996. 1. szám. 54–63. Sajnos a környező országok leírásában a 40. és 13. fejezet közötti ellentmondásáról csak említést tesz, annak feloldására vonatkozó véleményeket a cikk érdemben nem ismerteti.

[80] *Grumel, V.:* Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I. Fasc. II, 1936. No. 835. *Rhallès, G. A. – Potlès, M.:* Συνταγμα των Θειων και ιερων κανονων, V. Athenes, 1855. 25–32.

[81] Megemlékezik erről az adatról Makk Ferenc a Korai Magyar Történeti Lexikon Budapest. 1994. „bizánci egyház" szócikkében, 109. Véleménye szerint a székhelynek Magyarországra lokalizálása teljességgel elfogadhatatlan.

[82] *Darrouzès, J.:* Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Paris. 1981. Notitia No. 13. E recensio. 370. 803. sor.

[83] A 10. szám alatti adatot magyar nyelvű publikációban először — tudomásom szerint — Baán István ismertette: *Baán István:* „Turkia metropolitája" Századok, 1995. 1167–1170. Következtetését, amelyet a 10. számú adatra alapoz, s amely szerint a 12. század második felében önálló, Konstantinápoly alá tartozó metropólia volt Magyarországon, megalapozatlannak tartom. Ugyanis a listával kapcsolatban Darrouzès három dolgot vélelmez: a 12. századi állapotokat tükrözi, kompilációnak tekintendő, azaz nem egy időpontbeli állapotot tükröz, és a benne előforduló Turkia az Otranto melletti Turcicumot jelenti valójában. (Lásd. *Grumel, V.:* Regestes des actes du patriarcat de Constantinople, Vol. I. Fasc. II, 1936. No. 792.) Baán meggyőzően cáfolja ez utóbbi feltevést, hallgatólagosan elveti a kompiláció-jellegből fakadó időbeli bizonytalanságot is, de kritika nélkül elfogadja, hogy Turkia egyházmegyéje létezett a 12. század második felében. Ennek léte azért nagyon kérdéses a 12. században, mert a 10. sz. adaton kívül 1028 után egyetlen metropolia-listán sem fordul elő. Mivel a listán szerepel Rhoszia egyházmegyéje, amely 1039-től ismert, ez indokolja az adat általam használt kronológiai besorolását.

[84] Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus Bonnae. 1839. 43–638.

[85] Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XIII–XVIII., ed. Büttner-Wobst, Th. Bonnae. 1897.

[86] Anna Komnene konzekvens népnévhasználatáról lásd: *Gyóni Mátyás:* A paristrioni „államalakulatok" etnikai jellege. Budapest. 1942. A magyarokra vonatkozó említések: 49.

[87] *Grumel, V.:* Regestes des actes du patriarcat de Constantinple, III. 140–142.

[88] *Laurent, V.:* Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tom V. 1. No. 472. 346.

Nesbitt, John – Oikonomides, Nicolas: Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art Vol. 1. No. 36.1. 103.

[89] *Laurent, V.:* Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tom V. 1. No. 473. 347.

Nesbitt, John – Oikonomides, Nicolas: i. m. No. 26.1. 88–89.

[90] *Laurent, V.:* Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tom V. 2. No.1611. 441.

[91] Makk Ferenc véleménye szerint, akinek az első két pecsétről van tudomása, nem valószínű, hogy tulajdonosaik valaha is eljutottak Magyarországra. Lásd: Középkori Magyar Történeti Lexikon Budapest. 1994. „bizánci egyház" szócikk, 109.

[92] *Darkó Jenő:* A magyarokra vonatkozó népnevek a byzánci íróknál. Budapest, 1910.

[93] *Thurn, I.:* Ioannis Skylitzae Synopsis historiarum Berlin 1973. Bevezető. VII.

[94] Isztorija Beograda. Beograd, 1974. I. kötet.

[95] ÁMTBF. 92. 19–es lábjegyzet

[96] *Popović, M– Ivanišević, V.:* Grad Branicevo u szrednyem veku. Starinar. XXXIX. 1988. 125–176.

[97] *Gelzer, H.:* Ungedruckte und weinig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche. II. Byzantinische Zeitschrifts. 1893. 52–53. Gelzer mindössze átveszi Golubinszkíj 1871-es munkájában közölt feltételezést, hogy a Morava torkolatánál hasonló nevű helység létezett.

[98] Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades Tomus IV. Pars II. Appendix. Fontes. Index. Ed. Kulcsár, M. et Kulcsár, P. Budapest. 1976. 234. (Megjegyzem, hogy az indexben említett második helyen, a 3.dekád 7. könyv 178. mondatnál nincs szó magáról Morava városról, csak a

Morava folyó mentén fekvő városról, ami Kruševaccal azonos. Lásd: *Antonii Bonfinii:* Rerum Ungaricarum Decades. Basileae. 1568. 500.)

[99] *Boba, Imre:* Moravia's history reconsidered Washington 1971. 2. skk.

[100] Fontes Historiae Bulgaricae XI.= Fontes Graeci Historiae Bulgaricae VI. Serdica. é. n. 40.

[101] *Lampert Monachi Hersfeldensis:* Annales. Berlin 1957. 64.

[102] *Anne Comnéne*: Alexiade. Ed. Leib, B. Paris. 1937–1945. I. 81.

[103] *Theophylacti Achridensis:* Epistulae. CFHB. 16/2. 190.

[104] *Huszár:* No.: 6–7., 9., 11–12., 14–21.

[105] *Hóman Bálint:* Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest. 1916. 192.

[106] *Huszár:* No. 15.

[107] Árpád-kori legendák és intelmek: Budapest 1983. 13.; 23., 24.; 16. Scriptores Rerum Hungaricarum Ed. Szentpétery, E. Budapestini, MCMXXXVIII.. Vol. II. 357.; 378. 381.; 393.

[108] *Hóman Bálint:* A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban. Budapest 1917. 27.

[109] Képes krónika. Fordította: Bellus Ibolya. Budapest. 1986. 134–141. Scriptores Rerum Hungaricarum Ed. Szentpétery, E. Budapestini, MCMXXXVIII.. Vol. I. 369–377.

[110] ÁMTBF: 225.

[111] *Gaj-Popovic, D.:* Olovna bula madarskog kralja Salomona. Godinsjak grada Beograda 25. 1978. 163–167.

[112] *Ferjančić, B.:* Bizantijski pecat iz Sirmijuma. Zbornik radova Bizantoloskog instituta XXI. 1982. 47–53.

[113] A magyar vonatkozású részletek: *Gombos* 34–45.

[114] *Gombos* 1106.

[115] *Gombos* 37.

[116] *Gombos* 482.

[117] Korai Magyar Történeti Lexikon Budapest. 1994. 82.

[118] *Gombos* 1158–1159.

[119] *Gombos* 306.

[120] *Sisic, Ferdinand:* Geschichte der Kroaten. Zagreb. 1917. 259.

[121] Például: *Wasilewski, Tadeusz:* Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle. Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, No. VIII.2 1964. 465– 482. *Györffy György:* A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. MTA Társ.-Tört. Osztály Közleményei. Budapest 1952. I–II. fejezet 325–344.

[122] Sok adatot tartalmazó összefoglalás: *Makk Ferenc:* Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. 1987. Különösen 36–40.

[123] A három uralkodó pápai elismerésére, ill. koronaküldésére lásd pl. Makk Ferenc: Magyar külpolitika 896–1296. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged. 87., 97. Michael Bodin királyi címére vonatkozóan VII. Gergely egy 1078-as levele szolgáltat információt, amelyben a szlávok királyaként levelezett vele. Erről: *Székely György:* Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. Századok, 1984. 942.

[124] Letopis popa Duklanina Ed. Sisic, F. Beograd – Zagreb 1928.

[125] *Melich János:* Szláv jövevényszavaink. Nyelvtudományi Közlemények. XXXII. kötet 1902. 419–421. *Melich János:* Megjegyzések a „király" szóhoz. Magyar Nyelv IV. évf. 1908. 24–29. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. kötet. Budapest. 1970. 494.

[126] *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest. 1974. 268–269. Hivatkozik pl. Melich János 1902-es munkájára, holott ebben erről nincs szó. Viszont később *Melich János:* Megjegyzések a „király" szóhoz (Magyar Nyelv IV. évf. 1908. 28.) írja: „Nagyon nehéz a német Karl, Karal szóból a szláv alapalakot kifogástalanul megagyarázni." Egyetért ezzel *Gyóni:* 74. is.

[127] *Király Péter:* A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 141. szám. Budapest. 1974. Elsősorban 45–56.

[128] ÁMTBF: 79–81.

[129] ÁMTBF: 106–107.

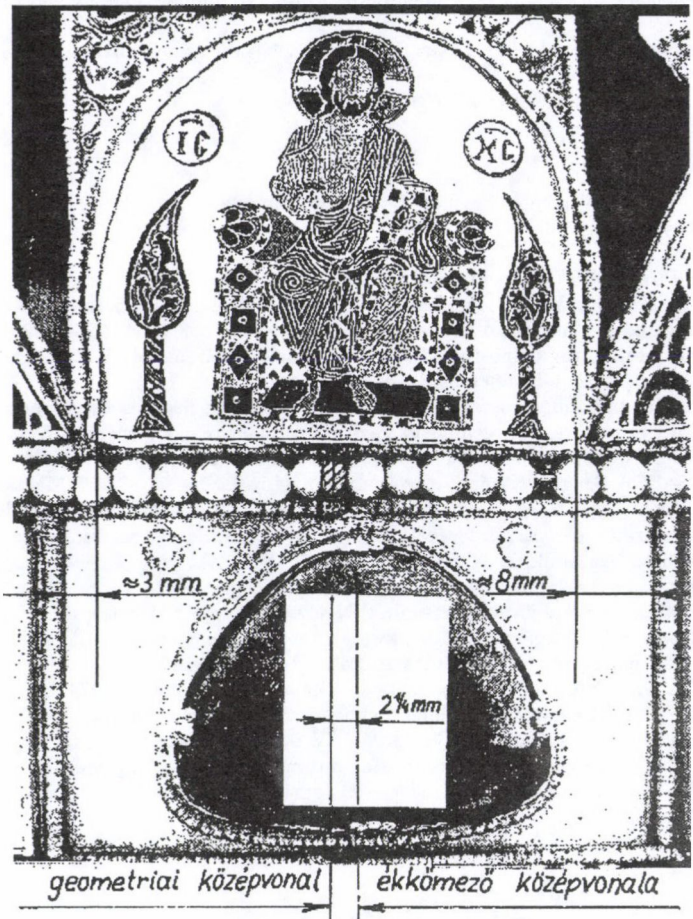
[130] *Király Péter* i. m. 52.

[131] *Király Péter:* A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 141. szám. Budapest. 1974. 47. Az orosz évkönyvek kéziratairól, és azok egymáshoz kapcsolódásáról lásd: *Font Márta:* Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Budapest. 1996. 119–129.

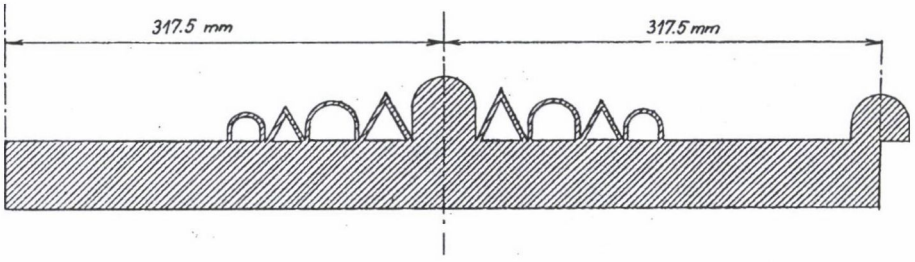
[132] Szlavar russzkovo jazika. Ed. Ozsegov. Moszka 1982.
[133] *Skok, P.:* Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1971. Vol. II. 176–177.
[134] *Melich János:* Megjegyzések a „király" szóhoz. Magyar Nyelv IV. évf. 1908. 26.
[135] *Anna Comnene:* Alexiade. III. könyv 4.1. Ed Leib, B. Tom I. Paris. 1937. 113–114.
[136] *Káldos István:* Ki lehet a másik király? (Ismételten az első magyar rézpénzekről.) Az Érem. 1994. 2. szám 8–11.
[137] *Papp László:* Időszaki jelentés a Szent Korona ötvösvizsgálatáról. II. Magyar Iparművészet 1994. 1. szám. 6–9.
[138] *Hóman Bálint:* Magyar Pénztörténet 1000–1325. Budapest. 1916. 194–195.
[139] *Dannenberg, H.:* Die Deutschen Münzen der sachischen und frankischen Kaiserzeit. Vol. I. Berlin. 1876. No. 831, 833–835, 846–848, 1099, 1100; pontosabban az 1100a.
[140] *Kovács László:* Salamon pénzveréséről. Századok 1991. 94–95.
[141] *Gedai István:* Magyar uralkodók pénzeiken. Budapest. 1991. Fedéllap és 20.

MELLÉKLETEK

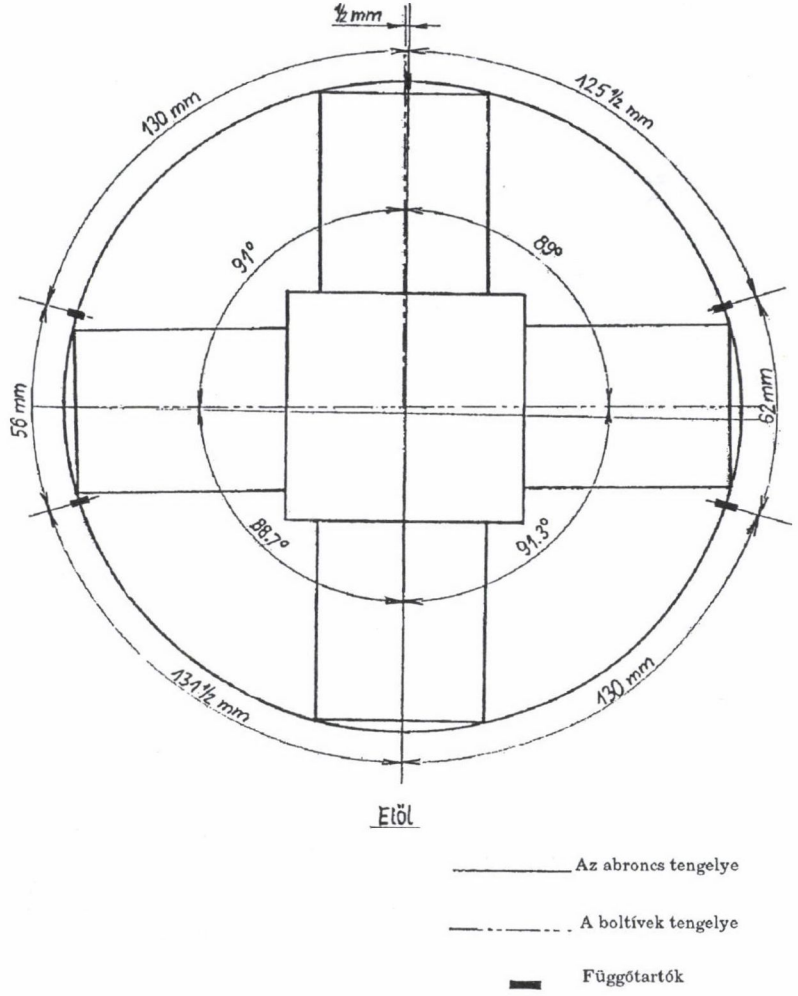
1. ábra. A párta elülső zománcképe és az alatta lévő ékkőmező

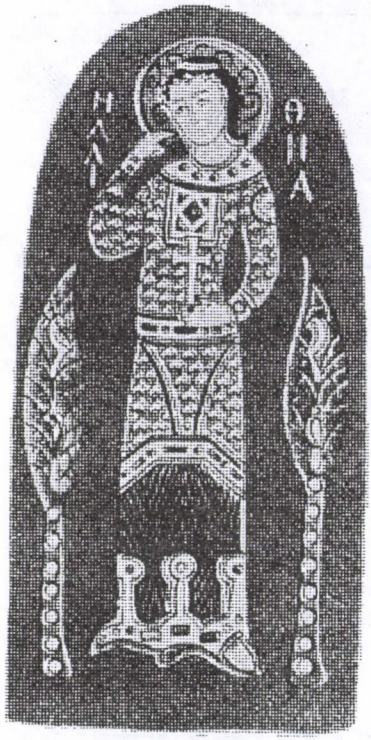
elhelyezkedésének aszimmetriája

2. ábra. A korona alsó része. Az abroncs és a párta összefüggő lemezének kiterített rajza

3. ábra. Elvi összeállítási vázlat felülnézetben a boltívek elhelyezkedéséről

4. ábra. Az Igazság.
A Monomakhos-korona egyik lemeze.

5. ábra. Türkia királya.
Zománckép a magyar koronán.

6. ábra. Salamon királyt ábrázoló ezüstpénz.

7. ábra. I. István királyt ábrázoló aranypénz.

Györffy György

NÉPEK ÉS NYELVEK A HONFOGLALÁS TÉRSÉGÉBEN*

Nincs hely rá, hogy e rövid áttekintésben bemutassam azokat a néppé válással kapcsolatos új, figyelemreméltó nézeteket, amelyek az utóbbi 40 év európai történeti irodalmában — főként *Reinhard Wenskus* úttörő kutatásai és *Szűcs Jenő,* majd *Róna-Tas András* hazai közvetítése nyomán — ismertté váltak.

A Kárpátok térségének és a Keleten hozzá csatlakozó füves pusztáknak a népessége az ember itteni megjelenése, mintegy 100 000 év óta, már csak a jégkorszakok és más éghajlati változások miatt is cserélődött, ami azt jelenti, hogy itt kialakult s folyton helyben lakó népekkel nem számolhatunk. Az Európában legelterjedtebb nyelvcsaládok, az indoeurópaiak, az uráliak és az altájiak képviselői Keletről költöztek e térségbe, s jó részük itt különült csoportokba. Elszaporodásukban jelentős szerepe lehetett az állandó élelmet és vitaminokat biztosító állattenyésztésnek, a más népek fölé rétegződést és csoportok alakulását pedig elősegítette a gyorsabb közlekedés lehetősége, vízvidéken a hajózás, füves síkságon pedig a ló háziasítása, ami Európa és Ázsia határvidékén, az uráliak feltételezett őshazájának déli peremén következett be. Komolyan számolhatunk azzal a már századunk elején felvetett nézettel, hogy az e tájon kialakult előmagyarok az első lótartó népek közé tartoztak.

Az egyes nyelvcsoportok beszélői jobbára az életmódjuk folytatásának megfelelő földrajzi térségben terjedtek szét; a szlávság és a finn-ugorok az erdős tájakon, a nagyállattartó népek pedig a füves pusztákon, styeppeken. Az utóbbiak itteni legismertebb képviselői az irániak, a kimmerektől a szkítákon át az alán jászokig; őket követték a jobbára török nyelvű nomádok a hunoktól a kunokig. Törzseik már mozgékony életmódjukból kifolyóan is előszeretettel léptek termék-kiegészítő kapcsolatba styeppi peremnépekkel; térségünkben, pl. az irániak szlávokkal és finn-ugorokkal. Ez gyakran olyan együttélést eredményezett, ami népalakuláshoz és népnévadáshoz vezetett. Így adott, pl. az iráni szarmaták horvát nevű törzse nevet a mai Galícia térségében lakó szlávoknak, kik közül a fehér horvátok a 10–11. században a lengyel etnikumba olvadtak, más részük az avarok támadása nyomán már a 6. században az Adria mellé költözött. Iráni és finn-ugor népek szoros kapcsolatát több finnségi népnév őrzi, s a *magyeri*, az ugorság egyik fő összetevője nevének *magy-* (*mans ~ mens*) gyökere is iráni eredetű.

Herodotos szkítai földleírásában alig találunk olyan népet, amely másfélezer év után is régi nevén e térségben lakna. Ennek oka a népek szüntelen alakulásában keresendő. Valószínű, hogy az erdőlakó szlávok és az uráliak olyan nagycsaládi-nemzetségi közösségekben éltek, amelyek egy-egy folyóvidéket alig léptek túl, s nevüket is olykor a folyóról kapták (pl. Morava –» régi *Marahani*, Visztula –» viszlyán, Timok –» timocsán). A moz-

*Az előadás az MTA Őstörténeti Bizottsága által rendezett „Honfoglalás és nyelvészet" c. konferencia 1994. december 5-én tartott előadásaként hangzott el, mely „A Honfoglalásról sok szemmel" c. sorozat III. kötetében (Balassi Kiadó) jelenik meg.

gékony styeppnépek és a szomszédságukban lakók törzs- és népnévadása változatosabb, de nevükben olykor ezek megőrizték régebbi népek, törzsek emlékét.

Noha a 463 körül térségünkbe költözött ogur törzsek, a saragurok és onogurok, más ogur néven jelentkező társaikkal egymással is hadakozó csoportokba szerveződtek, mindamellett rokon nyelvükön kívül őrizték népi összetartozásuk tudatát. Jellemzi ezt egy történeti mozzanat, amit bizánci források alapján *Walter Pohl* nagy avar történetében, *Róna-Tas András* pedig a nemzeti tudatról írt tanulmányaiban emelt ki. A 6. század derekán a szlávokkal egyesült, hunnak is mondott kutrigurok megtámadták Bizáncot, mire 559-ben Jusztinián görög császár felkérte a Donon túl lakó utigurok vezérét, hogy támadja meg a kutrigurokat, azzal, hogy ha ezeket legyőzik, akkor a továbbiakban nekik adja a kutriguroknak fizetett adót. Erre az utigur vezér azt felelte, hogy istentelen dolog lenne, ha ők saját törzsrokonaikat (homofüloi) teljesen kiirtanák, mert azok velük nemcsak egynyelvűek, hanem lakásuk, ruházatuk és életmódjuk is hasonló, bár más vezéreknek engedelmeskednek. A császár kérésének ugyan készek eleget tenni, de csak azzal, hogy a kutrigurok lovait elveszik, s így ezek többé nem tudnak ártani a „római"-nak nevezett bizánciaknak.

A *kutrigur* (eredetileg *tokurogur* azaz „kilenc-nyíl" törzs) az ezt követő türk, majd avar támadás nyomán Thrákiába, a Balkánra költözött. Nyelvük és népiségük megőrzése megkönnyítette számukra, hogy ezt követően a velük egynyelvű és egyazon életmódot folytató *onogur* bolgárokból kivált *onogundur* (régi magyar nyelven *nándor*) dunai bolgárokkal egy néppé váljanak.

Hasonlóan alakulhatott ez időben a keletebbre lakó magyar törzsek sorsa is. A távoli szemlélők olykor a hun törzsekhez sorolták őket, de szomszédjaik az Onogur vagy a Türk Birodalomhoz való tartozásuk révén, ezek összefoglaló nevén *onogur*nak vagy *türk*nek is nevezték őket. Megtartva nyelvükkel és szokásaikkal magyar népi tudatukat is, megőrizték emlékét a tőlük elszakadt rokonaik, a baskírföldi és transzkaukázusi magyarokkal való népi összetartozásuknak. A nép és nyelv megmaradásának döntő mozzanatai mégsem tudati elemek voltak, hanem a tartós közös uralom alá tartozás, az egybefogó politikai keret.

Európában a 9–11. század volt a néppé válás klasszikus korszaka. Ez volt az az időszak, amikor a latin és görög kereszténység erejében megújult két római birodalom intézményrendszerével megszilárdította azokat a szomszédos félbarbár országokat, amelyekben egy-egy szervezőképes dinasztia katonai kíséretével, uralmi szervezetével nem csupán a jobbára egynyelvű uralkodó nemzetség népét, hanem más eltérő nyelvű csatlakozott törzseket is összefogott. Ez a folyamat Skandináviától az Al-Dunáig bekövetkezett, de ettől keletre a mohamedán bagdadi kalifátus is képes volt északi határán túl hasonló országszervezésre. Így jött létre, pl. az igen fejlett Volgai Bolgárország a Volga és a Káma összefolyása alatti térségben.

Ami az uralmat ideológiailag stabilizáló világvallások egyikének felvételét illeti, több uralkodó, pl. a normann rúszok és a kazárok „kagán"-ja versenytárgyalást is tartott arról, hogy melyik tételes vallást válassza. Hogy ilyenek tényleg lezajlottak, azt a válaszút elé került mongol nagykán kérésére a hitvitán résztvevő Rubruk ferences szerzetes részletes beszámolójából ismerjük. Ekkor Dzsingisz kán unokája, Güjük kán a meddő viták után sem döntött a felveendő vallás kér-

désében. Valójában az uralkodók számára az új hit választásánál a külpolitikai és kereskedelmi szempontok a hitvitáknál többet nyomtak a latba. Ezért döntött a Bizánccal sűrűn érintkező kijevi fejedelem a görög-keleti vallás, míg az arab támadásoktól tartó és a Földközi-tengeri térség zsidóságán keresztül a távolsági kereskedelemből hasznot remélő kazár kagán a zsidó hit mellett. A sokat vizsgált, de máig is csak hézagosan ismert kazár judaizmus sorsában a természeti és hadi csapásokon kívül annak is szerepe lehetett, hogy a soknyelvű és sokhitű Kazárország ellenséges mohamedán államok közé ékelődött.

A magyarság 830 körül a Dontól az Al-Dunáig terjedő etelközi térségében lakva már viszonylagos önállóságot vívott ki a kazár kagán uralma alól. Miután maga is átvette a korai türk-kazár kettős fejedelemség uralmi rendjét és katonailag erősebb lett régi urainál, nem befolyásolta a későbbi kazár hitválasztás, de érintette az azt követő belső és külső ellentét. Kazár belharcok folyománya lehetett, hogy a kazár uralom ellen fellázadt három alávetett népcsoport, közte mohamedán khorezmi kálizok és alánok, valamint török néprészek a hét magyar törzshöz csatlakoztak. Mindamellett kerültek e kabar törzsek közé távolsági kereskedelmet bonyolító zsidó hitűek is.

Nézetem szerint a honfoglaló magyar törzsek uralmi szervezete és tudatvilága folytonosságot mutat a belsőázsiai türkökével; ezért nevezték — főként a bizánciak — a magyarokat türköknek, sőt a kazároktól való megkülönböztetés végett „nyugati türk"-öknek is; ezért honosodott meg a magyarok közt a türk rovásírás, és ezért vehették át a magyarok a nyugati türkök hitét követve az égben lakónak elképzelt kagánhős, Istemi tiszteletét.

Az Etelközben lakó magyarok a Fekete-tenger melléki görög gyarmatvárosok mellett már korábban megismerkedtek a görög rítusú kereszténységgel. Érintette őket a bizánci misszió 700 körül, amikor a II. Jusztinián görög császár és kazár felesége a krími Dorosz városában görög érsekséget alapítottak, honnan missziós püspököket küldtek Etilbe, a Volga torkolatánál fekvő kazár fővárosba, valamint számos kazár uralom alá vetett néphez, így az onogurnak és hunnak nevezettekhez is. Cirill és Metód görög rítusú szláv misszionálása idején Cirill a kazár uralom alatt lévő Krímben szelídített meg rá támadó magyar harcosokat, a honfoglalás előtt néhány évvel pedig a magyarok „királya" Metódot az Al-Dunánál keresztény uralkodóhoz illő módon, ajándékokkal és csókkal fogadta, arra kérve az érseket, hogy imáiban emlékezzék meg róla. Így nem csoda, hogy a magyarok Al-Dunáig terjedő hazáját leíró egyik perzsa geográfus a magyarokat Kmoskó értelmezése szerint a Jézus-hitűek közé sorolta. Ez adott időben nem azt jelentette, hogy a nép kereszténnyé vált, hanem csak azt, hogy a magyarok fő fejedelme, bizonyára a korábban a kazároknak alávetett kende vagy kündü s udvarának tagjai megkeresztelkedtek.

A Kárpát-medencét, mely a kettéváló Római Birodalom peremén terült el, mindig is erősen befolyásolták az Európában zajló történelmi folyamatok. Területét a nyelvileg és népiségében eltérő csoportokra tagolódott indoeurópaiak népesítették be. Krisztus születése idején a medence nyugati felében, Pannónia nagy részén még az Alpok felől erre terjeszkedett kelták éltek; a Fertő-tótól fel az Északi Kárpátok hegyein át Kelet felé különféle germán törzsek laktak. A Nagy-alföldön a régi lovas szkíták helyébe a velük rokon szarmata jazigok költöztek, míg Erdély

tájaira a Balkánon megerősödött dákok nyomultak. E változó térszín történelmi szerepe a rómaiak hódításaival nőtt meg, akik az 1–4. században birtokolták Pannónia nagy részét, harcoltak a germánok és a szarmaták ellen, meghódították, és örökre szétszórták a dákokat (101–271). Végül is a rómaiakat és civilizációjuk emlékeit a nagy népvándorlás sodorta el.

Többek szerint az éghajlat szárazabbra fordulása okozhatta a hunok Belső-Ázsiából való előretörését, amely magával sodorta az iráni alánok és számos Délkelet felé terjeszkedett germán nép, köztük a gótok, vandálok és langobárdok Nyugatra költözését, akik útba ejtették a Duna-völgy kárpáti térségét is. E költöző népek mindegyike elenyészett; az 1000 évet csak egy-két germán törzs beolvadó félben lévő maradékai élték meg; így a térségünkbe a 3. században költözött germán gepidák, akik itt Attilának hódoltak, de 455-ben a hunok ellen fordultak, végül 562-ben a türkök által űzött avarok alattvalói lettek. Az Avar Birodalom közel 350 éven át fogta össze a térségbe nyomult nomád avarokat, az általuk ide sodort szlávokat, a türkök által szanaszét űzött onogur–bolgárok nem csekély részét és az itt legyőzött gepidákat. Végül is eltűnésüket az a másfél évszázadon át (750 és 900 között) tartó s az egész északi félgömböt sújtó katasztrofális szárazsághullám okozta, melynek hatására az avarok és a velük lakó megtelepült népek, köztük a gepidák is éhínségre jutottak és szétmenekültek. Zömük beolvadt a környező szlávokba, miközben a gepidák *teut* neve átszállt az erdőkbe és nedvesebb térségekbe húzódott szlavon *tót*okra.

Kérdés, hogy maradtak-e romanizált latin népelemek a Kárpát-medencében Dácia 271. és Pannónia 4. század-végi kiürítése után. Erdélyből nemcsak a dákok, karpok és az etnikumukat megszüntető többnyelvű római katonaelem tűnt el, hanem a korábban és később itt lakott gepida lakosság is. A római városok neve, melyeket a helyben lakottak akkor is őriztek, ha új nép költözött helyükbe, csak a Duna vonalától Délre s Nyugatra maradtak fenn. A 10–13. században latin nyelvű, „román"-nak, vagy a neolatin népek nevén „vlach"-nak, szláv többes számban „vlaszi"-nak is nevezett nép a bizánci és latin források sora szerint a mai Macedónia területén lakott; e tájon, a mai Vranje városban székelt a vlachok püspöke, aki az ohridai görög-keleti rítusú érseknek volt alávetve. Amilyen mértékben a 13–14. század folyamán eltűntek a Balkánról, úgy jelentek meg az Ungro-Vlachiának nevezett Havasalföldön és a románul Ardealnak nevezett Erdélyben. Mivel a 11. században István király az egész Kárpát-medence magyar és szláv lakosságát a latin hitre térítette, nem magyarázható, hogy a latin nyelvű vlach nép az esztergomi „latin" érsekség alá tartozó Kárpát-medencében vette volna fel a bolgár–szláv rítusú kereszténységet.

Más kérdés, hogy az írott forrásokban Nagy- és Kis-Valachiának nevezett macedóniai és szerbiai térség vlach–„román" lakossága nyájait nyaranta felhajtotta-e Pannóniába legeltetni, amiről az avar időkre nézve Bíborbanszületett Konstantin császár is említést tesz. Ha juhtartó pásztornépség nyájaival a hegygerinceken távoli területre időszakos legeltetésre el is kóborolt, a térségünket sújtó 9. századi aszályos ínség nem kedvezett a száraz pusztává vált avar–pannon és havasalföldi legelők felkeresésének. Pannónia és Moesia határterülete volt annak a térségnek, amelyben római városnevek továbbéltek, s többen felteszik, hogy a Balaton-felvidéken a rómaiak alatt meghonosodott szőlőművelés az avar uralom alatt is továbbélt, így újból felmerült a

romkontinuitás gondolata; olyan közvetett városi továbbélés, amikor csekély helyben maradottak adnak át neveket és kultúrjavakat. Ezt az időjárási viszonyok a keszthelyi kultúra csapadékosabb térségében a nagy szárazság ellenére is megengedték.

Az etelközi magyarok tavasztól őszig az erdős styepp csapadékosabb vízmellékeire húzódva átvészelték a 9. századi száraz időszakot, majd 895-ben, amikor Keletről besenyő támadás érte őket s ez idő tájt az időjárás is kedvezőbbre fordult, beköltöztek a Kárpát-medencébe. Egykorú leírás szerint a térség nagy részén, az Alföldeken „pannonok és avarok pusztái" terültek el, a Dunántúl nagy része a bajor–frank uralom alatt élő alpesi karantán szlavonok lakhelye lett; a Dunától északra a morva szlávok végvidékei terültek el.

Miután Árpád és fiai erős katonai kíséretükkel 900-ban e gyéren lakott nyugati végvidéket is hódoltatták, a honfoglaló „hétmagyar"-ok a csatlakozott kabarokkal s az itt talált népelemekkel olyan uralmi keretben egyesültek, ami lehetővé tette a latin kereszténységgel szilárdított nyugati államrend kiépítését, s ezzel a Pannóniának is nevezett Hungária évezredes fennmaradását.

IRODALOM

A néppé válástól a germán népalakulásokból kiindulva ld. *R. Wenskus:* Stammesbildung und Verfassung. Das Werden des frühmittelalterlichen Gentes. 1977; orosz megközelítésben *Ju. V. Bromlej:* Etnosz és néprajz. Bp. 1976; a steppei török és korai magyar fejlődésre vetítve: *Szűcs J.:* A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szerk.: Zimonyi I. Bp. 1992; *Róna-Tas A.:* Nép és nemzet. Valóság 1989/6. 1–13. – *Uő.:* A magyarság korai története (Tanulmányok). Szeged, 1994. 167–179., s egyéb dolgozatai e kötetben. A török népnevekre és népalakulásokra ld. *Németh Gy.:* HMK. 20–27., 75–79; a kutrigurokra ld. Uo. 91.; *Moravcsik:* ByzTurc. I.[2] 66–67, II.[2] 171–172; Az onogurokra uő: MNy. 26 (1930) 4–18, 89–109; a korai iráni steppenépekre ld. *Pauly-Wyssova:* Realenc. címszavai alatt. A törökökre bő irodalmat ad: *D. Sinor:* L'introduction. Wiesbaden 1986; görög rítusú kereszténységükre *Moravcsik Gy.:* A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. Sz. István Emil. Bp. 1938. I. 173–212; Uő. Studia Byzantina Bp. 1967. 245–259; Az európai steppenépek irodalmára ld. *Moravcsik:* ByzTurc. 1958.[2] 100–200; az avarokra uo. 70–78; *Czeglédy K.:* Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp. 1969. 55–89; *Bóna I.:* Az avarok. Magyarország története. Bp. 1984. I/1. 310–346, I/2. 1594–1960; *Ligeti L.:* A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. MNy. 82 (1986) 129–154; *W. Pohl:* Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 198; *Szádeczky-Kardoss S.:* Az avar történelem forrásai I. Szeged, 1992. *Csongor B.:* Kínai források az ázsiai avarokról. (Orientalisztikai munkaközösség. Történelem és kultúra. 9.) Bp. 1992.

A 750 és 900 közötti félgömbi szárazsághullámról, mint az avarok bukásának okáról: *Györffy Gy. – Zólyomi B.:* A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. A honfoglalásról sok szemmel. I. 13–37.

Terplán Zoltán

AZ ETELKÖZI FEJEDELEMVÁLASZTÁS ÉS VÉRSZERZŐDÉS KÉRDÉSEIRŐL

Árpád magyarjainak a 9. század végi kárpát-medencei megtelepedése előtt az utolsó hazája Etelköz volt, vagy ahogyan a „Névtelen jegyző" nevezi a „Gesta Hungarorum"-ban, „Dentumoger"[1]. Ezen a területen történt a 895. évi honfoglalást megelőző időszak két meghatározó fontosságú politikai eseménye: a magyar törzsszövetség első fejedelmének a megválasztása és a vérszerződés megkötése. Ezek a döntések nemcsak az etelközi tartózkodás idejére határozták meg a magyar törzsszövetség politikai kereteit, hanem az új hazában, a Kárpát-medencében is döntően befolyásolták azokat (elég itt csak arra utalni, hogy 1301-ig Árpád-háziak voltak a fejedelmek és királyok). Éppen politikai jelentősége miatt érdemes feltennünk azt a látszólag köny-

nyen megválaszolható kérdést, hogy a fejedelemválasztás és a vérszerződés megkötése egy politikai eseménynek a két összetartozó mozzanata, vagy pedig két, egymástól időben és értelmében is eltérő döntés. Első ránézésre könnyű feleletet adni, de ha részletesebben körbejárjuk a kérdéskört, rájövünk, hogy nem érdemes ez esetben sem felszínes és gyors választ adni.

Azt, hogy a két esemény összetartozik és egyidőben történt, azt a Névtelen jegyző — Anonymus — művéből tudjuk. Érdemes munkájának azokat a részeit elemezni, melyek Álmos vezér fejedelemmé választásával és a hét vezér vérszerződésével foglalkozik. Másfelől fontos az egyetlen, külföldi forrást is idézni, amely a magyar törzsek fejedelmének a személyével, megválasztásának a körülményeivel foglalkozik. Ez Konstantinos Porphyrogenitos bizánci császár „De administrando imperio" című munkája, amely a 10. század közepén íródott.[2] A két történeti mű összevetése, elemzése talán közelebb visz minket ahhoz, hogy minél pontosabb választ kapjunk a feltett kérdésre. (Két dologra nem szeretnék tanulmányomban kitérni: Levedi „első vajda"-ságának kérdésére, és a „kettős fejedelemség" intézményére, amelyet csak az arab és perzsa források tartottak fenn).[3]

Először tekintsük át azt a kérdéskört, hogy vajon kit, mikor és főképpen miért választottak meg a magyar vezérek nagyfejedelmükké. Ugyanis az ezekre a kérdésekre adható válaszok sokat segítenek az elején feltett kérdés megválaszolásában. A fejedelem választása politikai igény, egyúttal lehetőség is volt, és összefügg annak eldöntésével, hogy a vérszerződés formailag ehhez kapcsolódott, vagy pedig egy ettől eltérő értelmű politikai szövetkezés volt. Kezdjük a magyar törzsszövetség fejedelmének a megválasztásához időben közelebb eső forrással.

Konstantinos császár 950 körül keletkezett „De administrando imperio"-nak elnevezett művében ezt írja a magyar törzsszövetség első fejedelmének a személyéről:

„... megtetszett annak a [kazár] kagánnak ez a beszéd [az, amit Levedi mondott neki Álmosról és Árpádról], és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszélték ezt a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme."[4]

Konstantinos császár egyértelműen írja azt, hogy a besenyőktől elszenvedett vereséget követően a magyar törzsek, nemzetségek vezetői a kazár kagán embereivel való tanácskozás után úgy döntöttek, hogy Álmos vezér fia, Árpád legyen a nagyfejedelem, ebben a tisztségben az első.[5]

Azonban a forrás azt nem említi, hogy ez melyik évben történt, vagy pedig azt, hogy hány évesek lehettek abban az időben a fontosabb személyek. Egyedül csak Levediről jegyzi meg azt, hogy kazár feleségétől nem született gyermeke. Ebben talán az rejlik, hogy Levedinek és a feleségének az életkoruk miatt már valószínűleg nem is lehetett gyermekük, tehát a fejedelemválasztás idején Levedi idős ember lehetett. Álmosról és Árpádról még ennyit sem tudunk meg, Konstantinos rájuk vonatkozó jelzői nem az életkorra utalnak, hanem inkább politikai jelentőségűek.

Amilyen egyértelműen jelentette ki Konstantinos császár, hogy Árpád lett a magyarok fejedelme, olyan egyértelműen

írja ugyanezt a Névtelen jegyző Álmos vezérről:

„Tehát a hét férfiú szabad akarattal és egyetértéssel vezérül és parancsolóul választotta magának, sőt fiai fiának is a végső nemzedékig Álmost, Ügyek fiát és azokat, akik az ő nemzetségéből származtak, mivel Álmos vezér, Ügyek fia, továbbá azok, akik az ő nemzetségéből származtak, jelesebbek voltak nem dolgában, meg hadban is hatalmasabbak. Tudniillik az a hét fejedelmi személy nem dolgában előkelő, hadban hatalmas, hűségben állhatatos férfiú volt".[6]

Anonymus szerint Árpád csak követi apját a fejedelmi tisztségben, de már nem az Etelközben, hanem „Hung várában", a Kárpát-medence északkeleti részén választják fejedelemmé azt követően, hogy a magyarok Álmos vezetésével elkezdték meghódítani a területet:

„Álmos vezér tanácsot tartván [„Hung várában"] és övéit mind megesketvén, még életében vezérré és parancsolóvá tette fiát, Árpádot."[7]

Ettől a résztől kezdve Álmos vezérről már nem olvashatunk Anonymusnál. Az Árpád megválasztásával záruló fejezetet követően a Névtelen jegyző már arról ír, hogy a 903. évben Árpád vezetésével a Kárpát-medence melyik területeit foglalták el a magyar vezérek, nemzetségek.[8]

Azonban Anonymus Konstantinos császár híradásánál egy nagyon fontos adattal többet közöl. A Névtelen jegyző azt írja, hogy Álmos 819-ben született.[9] Emellett még azt is közli, hogy a 884. esztendőben „... a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnak hívnak, kijött Szcítia földjéről nyugat felé."[10] Ezt az évszámot közvetlenül a fejedelemválasztás és a vérszerződés kötését követően közli, tehát ezt úgy is értelmezhetjük, mintha a Szcítiából való kiköltözés közvetlenül ezeket az eseményeket követné. Ha elfogadjuk Álmos születésének évszámául a 819. évet[11], akkor a fejedelemválasztás idején, 880 körül, már idősebb ember lehetett. Fia, Árpád 35–40 éves lehetett akkor, ha Álmos a 60. éve körül járt, így alkalmas volt arra, hogy néhány évvel később apjától átvegye a fejedelmi tisztséget. Ez azonban még mindig nem válasz arra, hogy ki lehetett a magyarok első fejedelme. Tovább kell még értelmeznünk a források adatait. Véleményem szerint több oka van annak, hogy a magyar törzsek vezetői közvetlenül az etelközi területekre vonulás után választották meg maguk közül a fejedelmet. Az első ok az lehetett, hogy a kazároktól való függetlenedést, amely már a 830-as években elkezdődött[12], egy komoly katonai vereség megállíthatta, vagy legalábbis lassíthatta. Egy kedvező politikai folyamat, amely magával vonzotta a nyilván ugyanilyen kedvező társadalmi, gazdasági változásokat, a vereséget követő súlyos helyzetben megtorpanhatott.[13] A kazár kagánnak is valószínűleg ennek a kezdődő magyar függetlenedési folyamatnak a megállítása lehetett a célja akkor, amikor magához hívatta Levedi vajdát. Ugyanis ha egy neki behódoló fejedelem vezetése alatt egyesíti a vereség után meggyengült magyar törzseket, akkor ez azzal járhatott volna, hogy a függetlenedési folyamat megáll, majd visszatér az a hatalmi és politikai helyzet, melyben a magyarok még a kazár függés idején éltek.[14] A magyar törzsek vezetői előtt minden bizonnyal világos volt a kazárok ezirányú törekvése, és valószínűleg felismerték azt, hogy olyan vezért, fejedelmet kell maguk közül választani, aki hosszabb távon szembe tud szállni ezzel a kazár céllal mind politikai, mind katonai téren.

A kazárok újbóli hatalmi törekvései mellett pedig ott volt még egy fontos indok arra, hogy a magyar törzseket összefogó

fejedelmet válasszanak. Ez pedig az volt, hogy az újonnan elfoglalt szállásterület földrajzi helyzete katonai szempontból nem volt megfelelő.[15] Katonailag nehezen védhető terület, három oldalról olyan erős szomszédokkal, akik ellen a magyar törzsek külön-külön kevés eséllyel vehették volna fel a harcot egy esetleges ellenségeskedéskor. Kelet felől a besenyők törzsei a magyarok mellett éltek, és valószínűleg a közelségük, a közvetlen szomszédságuk fenyegetőleg hatott. Észak felől is harcias, erős szomszédja volt a magyaroknak, a kijevi varég állam, amely a 9. század közepén szerveződött egységes fejedelemséggé. A Skandináv-félszigetről érkező vikingek déli irányba hajóztak le a nagy kelet-európai folyókon, és már 839-ben eljutottak az Azovi-tenger partjára, 860-ban pedig már Konstantinápoly megtámadására is volt elég erejük. Néhány évvel ezután a támadás után Kijev varég fejedelme, Oleg, egyesítette a Volhov-Lovaty-Dnyeper folyók menti városokat, melyek néhány évtizeddel korábban alakultak mint a varég kereskedők települései.[16] Ez az energikus, egyre gazdagodó, katonailag is erős fejedelemség szintén fenyegetést jelenthetett az Etelközben élő magyar törzsekre, bár katonai összecsapásokról nincs tudomásunk a varégok és a magyarok között.

A harmadik szomszéd, aki lehetséges ellenfélként szóba jöhetett, a dunai bolgár állam. Ibn Ruszta ugyan azt írja róluk, hogy „Többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek náluk",[17] a magyar törzsek vezetői azonban nyilván nem becsülték le az erejüket akkor, mikor mint lehetséges ellenfél, szóba kerültek a bolgárok.

Erős szomszédai voltak az Etelközbe érkező magyaroknak, és mint láttuk, a Kazár Birodalom is újból megpróbálta kiterjeszteni fennhatóságát a függetlenedő magyar törzsekre.

Ezek alapján vontam le azt a következtetést, hogy a magyar törzseket összefogó fejedelem választásának a politikai igénye már nem sokkal az Etelközbe költözés után felmerülhetett a 850-es évek végén.[18] Ekkor kerülhetett sor a kazár kagán ajánlatára, ami ugyancsak a fejedelemválasztásra irányult, csak természetesen nem olyan értelemben, ahogy azt a magyar törzsek vezetői gondolták.

Ezekben az években — Anonymus műve alapján — Álmos ereje teljében lévő, 35–40 éves ember lehetett. Fia, Árpád még kisgyerek kellett hogy legyen akkoriban, és ismerve a sztyeppei lovasnomád népek szokásait, mint lehetséges fejedelem nyilván nem került szóba a neve.

Több oldalról is vizsgálva az első fejedelem személyének a kérdését, megválasztásának idejét és körülményeit, arra juthatunk, hogy elfogadhatjuk hitelesnek Anonymusnak azt az állítását, hogy a magyarok első fejedelme Álmos vezér volt.[19] (Ezt egyébként a többi középkori magyar forrás is állítja.)

Ezeknek a magyar fejedelem megválasztásának szempontjából véleményem szerint fontos katonai, politikai okoknak rövid összefoglalása után érdemes lenne azt tisztáznunk, hogy milyen formai keretek között történhetett ez a választás. Mind Konstantinos, mind a Névtelen jegyző leírja művében ezt a formai keretet, de egymástól eltérő módon. Konstantinos császár szerint miután a magyar vezetők közös egyetértéssel elfogadták Árpádot, mint a magyarok fejedelmét „... a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelték".[20] Ezt a kis, rövid mondatrészletet már sokan, sokféleképpen értelmezték. A véleményeket két nagyobb csoportba lehet sorolni. Az első szerint a pajzsraemelés bizánci szokás volt, a kazárok csak átvették ezt a külsőséget a Bizánci Birodalomtól.[21] A másik vélemény szerint, a-

melyet talán Kristó Gyula fogalmazott meg a legpontosabban, ez azt jelenti, hogy az első magyar fejedelem vállalta a kazár függést, s Álmosnak a későbbiekben „kazár mintára ki kellett alakítania a kettős fejedelemséget".[22]

Az első állítással szemben az lehet fontos érv, hogy ha ez a pajzsraemelés Bizáncból átvett szokás lett volna a kazároknál, azt nagyon valószínű, hogy Konstantinos császár nem hallgatta volna el. Nem azt írta volna, hogy ez kazár szokás, hanem — legalább célzott volna rá —, hogy a kazárok ezt csak átvették a bizánciaktól.

A második elmélettel szemben is Konstantinos császárra utalnék. Ha a magyar törzsek felett a kazár függőség továbbra is megmaradt volna akármilyen mértékben is, Konstantinos nyilván erről is tett volna említést a művében. A pajzsraemelés szokásában egyszerűen csak arról lehetett szó, amit már Vámbéry Ármin a század elején megfogalmazott: a türk népeknél — nemcsak a kazároknál — a fejedelmet pajzsra vagy nemezdarabra emelték annak jeléül, hogy a törzsek vezetői őt választották meg arra, hogy egységesen fogja össze és irányítsa az addig külön szerveződő törzseket.[23] Ez lehetett ennek a jelentése a magyarok esetében is. Az eddigi esetleges, alkalmi szövetségeket, amelyeket a különböző törzsek egymással kötöttek — akár katonai, akár politikai céljaik elérése miatt — felváltotta egy újfajta, sokkal szorosabb szövetség, a törzsek szövetsége, vagy Kristó Gyula véleménye szerint, a nomádállam.[24]

Álmos személyének a megválasztása azt tükrözi, hogy megvolt a politikai igény arra, hogy egymással szövetségre lépjenek, de ebbe az irányba vitték a magyar törzsek vezetőit a kedvezőtlen katonai, politikai fejlemények, illetve az etelközi szállásterület védelmének az igénye.[25] A magyar törzsek politikai történetében ez a fejedelemválasztás döntő fontosságú, hiszen itt már a törzsek szövetségéről beszélhetünk. Konstantinos is ezért ír erről művében részletesen, illetve ezért teszi azt hozzá, hogy Árpád előtt a magyaroknak nem volt fejedelme, és azóta is az ő nemzetségéből kerülnek ki a fejedelmek. (Igaz ugyan, hogy Konstantinos császár Árpádot nevezi meg mint a magyarok első fejedelmét és nem Álmost, de ez ebben az esetben nem túlságosan fontos.)

Érdekes módon ez az egyetlen külföldi forrás, amely megnevezi a magyarok első fejedelmét, ír megválasztásának módjáról, hiszen a korabeli arab és perzsa művek csak a kettős fejedelemség intézményéről szólnak, a tisztségek neveit adják csak meg konkrét történelmi személy említése nélkül, a Bizánctól nyugatra író krónikások pedig nem is foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A magyarok első fejedelmének a személyéről, megválasztásának körülményeiről Konstantinos császár forrásán kívül csak a középkori magyar gestákban, krónikákban olvashatunk. A legrészletesebben talán a már többször idézett Névtelen jegyző ír „Gesta Hungarorum" című művében, csakhogy nála másképpen történnek a fejedelemválasztás eseményei. Anonymus nem ismer magyar törzseket, nem ad meg törzsneveket, egyszerűen csak hét magyar vezérről ír, akik maguk közül választottak fejedelmet, Álmost. Nem említi azt sem, hogy pajzsra emelték volna Álmos vezért. Említ viszont egy nagyon fontos mozzanatot: a vérszerződés megkötését.[26] Anonymus művében a vérszerződés leírása közvetlenül azután szerepel, hogy Álmos fejedelemmé választását leírta, az utána következő fejezet pedig a Kárpát-medence irányába tartó magyar törzsszövetség vonulásának a történetét kezdi mesélni. Anonymus tehát fontos he-

lyen szerepelteti munkájában a vérszerződést, a magyarság meghatározó politikai eseményei között. Közvetlenül a fejedelemválasztáshoz kapcsolja, azzal egyidőben megtörtént eseményként ír róla, majd ezt követően a magyar törzsek elindulnak, hogy elfoglalják új hazájukat.

Anonymus művében a vérszerződésnek két fontos mozzanata: a vezérek szövetségkötése és az ezt megerősítő öt pontbál álló eskü: „Majd a fent említett férfiak (a vezérek) mindegyike Álmos vezérért — pogány szokás szerint — saját vérét egy edénybe csorgatta, s esküjét szentesítette."[27]

A Névtelen jegyző ezt „pogány szokás"-nak tartja, szerinte a fejedelem megválasztását ezzel erősítették meg, illetve a szóban elhangzott konkrét nyilatkozattal.[28] Első ránézésre teljesen elfogadhatónak tűnik Anonymus állítása a vérszerződésről, politikai jelentőségéről. Ezt az is alátámasztja, hogy művének egyéb részleteiből kiderül, tisztában van a „pogány szokás"-okkal, azokkal a szokásokkal, melyek a Szent István királysága előtti időkben voltak ismertek a magyar törzsek között.[29] Azonban Vámbéry Ármin már előbb említett művében ír arról, hogy „Mindazelőtt bármely szerződés a régi nomádoknál vérszerződés volt", majd hozzáteszi: „További ily szerződést, amely természetesen csak élőszóból állhatott, két különböző rész között, nem pedig ugyanazon egy népnél lehetett kötni, és ilyenféle szerződést, azaz szóbeli megállapodást csupán magyarok és kabarok vagy magyarok és panonniai avarok maradványai közt lehetne feltételezni."[30]

Vámbéry Árminnak ezzel a kijelentésével egyetért kortársa, Illés József is: „Az összes ismert esetek közt (a vérszerződésre, mint szokásra utal itt Illés József) azonban egyet sem tudunk olyat felfedezni, mely fejedelem szabad választására vagy alkotmányos feltételek megállapítására vonatkoznék. Vannak fegyverbaráti szövetkezések, békekötések, államcsíny vagy kormányváltozás előidézésére szolgáló összeesküvések, amelyeket különböző módon saját vérükkel erősítettek meg a szerződő felek; olyan vérszerződés azonban, a minőről Anonymus beszél, még egy sem ismeretes."[31]

A század elejének két nagynevű történésze mellett László Gyula is hasonló gondolatot fogalmaz meg egyik tanulmányában: „Annak ugyanis, hogy egyazon nép nemzetségei egymás közt kössenek vérszerződést, semmi értelme nincsen."[32] A vérszerződés célja az volt, hogy az eképpen szerződő felek egymás rokonai legyenek ezután: " A rokoni szövetség megkötése, vérrokonok közt a vérbosszú és általában a harc tilos lévén, a törzsközi összeütközések és belső harcok megakadályozására szolgált."[33] A cél tehát elsősorban a vérrokonság megkötése volt, amit egymással rokonságban nem álló népek, törzsek kötöttek — és amint Illés József felsorolásából kitűnik —, általában nagy horderejű politikai, katonai szövetségek eldöntésekor került erre sor. (Csak zárójelben jegyzem meg: a vérszerződés, mint politikai egyezmény és szövetségkötés az 1945 előtti magyar történészeket jobban foglalkoztatta, mint a legutóbbi néhány évtized tudósait.)[34]

Visszatérve az előző gondolathoz: a 9. század végén a Kárpát-medencében honfoglaló magyarság egységesnek tűnik, a régészeti anyagok is ezt bizonyítják, illetve Konstantinos császár is arról ír, hogy a magyarok csak a kabarok csatlakozásával váltak kétnyelvűekké.[35] A magyar törzseknek nem volt szükségük arra, hogy egymással vérszerződést kössenek, ugyanis már rokonok voltak. Úgy tűnik, hogy a Névtelen jegyző nem ismerte a vérszerződés eredeti, türk értelmét. (A fontosságával tisztában lehetett, hiszen részle-

tesen ír erről mindjárt a fejedelemválasztás után és a kárpát-medencei honfoglalás megkezdése előtt.)

Azonban ha nem a magyar törzsek egyenrangú vezetői kötöttek egymással vérszerződést, akkor felvetődik a kérdés: egyáltalán történt-e ilyen politikai esemény az Etelközben vagy ez csak Anonymus elképzelése volt. Mielőtt választ keresnénk erre a kérdésre, érdemes idézni egy részletet Anonymus művéből: „... a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnak hívnak, kijött Szcítia földjéről nyugat felé. Közöttük kijött Álmos vezér, a Magóg király nemzetségéből való Ügyek fia, jó emlékezetű férfiú, uruk és tanácsadójuk nekik; kijött pedig a feleségével meg a fiával, Árpáddal, valamint a nagybátyjának, Hüleknek két fiával: Szovárddal és Kadocsával, továbbá ugyanerről a vidékről való szövetséges népeknek megszámlálhatatlan sokaságával."[36]

A vezérek és Álmos rokonságának az említését követően „szövetséges népek"-et említ Anonymus, akiket nem nevez meg név szerint.[37] Konstantinos császár azonban tud egy népről, akik az Etelközben csatlakoztak a magyarokhoz: „... az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. (...) és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték el őket. (...) Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan."

Néhány sorral lejjebb ezt mégegyszer megismétli: „És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le. Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására átkelvén a Dunán és megtámadván Symeont, teljesen legyőzték..."[38]

Két fontos dolgot tudhatunk meg ezekből a mondatokból. Az első az, hogy a kabarok három törzse egy fejedelem irányítása alatt az Etelközben csatlakozott a magyarokhoz. (Konstantinos császár más helyen és összefüggésben csak az általa „Etelköz"-nek nevezett magyar szállásterületeket tartja a „besenyők földjének", vagyis annak a területnek, ahol a 10. század közepén a besenyők éltek.[39]) A második pedig az, hogy ez a kabar csatlakozás Bölcs Leó császársága idejében — vagy néhány évvel korábban — történt, tehát a kárpát-medencei honfoglalást megelőző években. Hogy ez pontosan mikor történt, arról Konstantinos császár nem ír.

A kabarok csatlakozása a magyar törzsekhez nyilván nem volt véletlenszerű: szövetségeseknek gondolták a magyarokat a kazárok elleni küzdelmükben, nem kellett attól tartaniuk, hogy a magyar vezetők kiszolgáltatják őket ellenfeleiknek. Véleményem szerint ez a csatlakozás azután történt már, hogy a magyarok megválasztották a fejedelmet — vérszerződés kötése nélkül —, és folytatódtak a törekvések, hogy teljesen elszakadjanak a kazár függéstől. Ez 862 után, az első Kárpát-medencébe vezetett hadjáratot követő években lehetett, de még a 881. évi katonai akció előtt. A 881. évi Bécs környékén történt hadjáratban ugyanis már — nagy valószínűséggel — kabarok harcoltak a magyarok oldalán, mint egymás szövetségesei.[40] A kabarok csatlakozása valószínűleg a 862 és 881 közötti években történhetett, és ez a szövetség már nyerhetett megerősítést vérszerződéssel, hiszen a kabarok nem voltak a magyarok rokonai.[41] Politikai érdekeik azonban azonosak voltak — függetlenedés a Kazár Birodalomtól —, és ezen céljuk elérésében számíthattak egymásra, mindkét törzsszövetség erős szövetségest találhatott a másikban. A magyaroknak azért is előnyös lehetett ez a szövetség, mert az etelközi területeket három oldalról erős

népek határolták — mint arról feljebb szóltunk.

A kabarok három törzse egy fejedelem vezetése alatt nyilván nagy létszámú harcos, asszony, gyerek csatlakozását jelentette a magyarokhoz. Talán nem merész az a feltételezés, hogy Anonymus — anélkül, hogy konkrétan megnevezné őket — rájuk értette azt, mikor a magyarokkal együtt vonuló „ugyanerről a vidékről való szövetséges népeknek a megszámlálhatatlan sokaságá"-ról ír. A magyarság honfoglalás előtti időszakának két döntő fontosságú politikai eseményét, a fejedelemválasztást és a vérszerződés megkötését nem választotta el egymástól hosszú időszak. A Névtelen jegyző korából tekintve, az 1200-as évek elején, úgy tűnhetett, mint egyetlen, de meghatározó politikai döntés, a fejedelemválasztás két mozzanata, amelyek egymással szorosan összetartoznak. Ehhez a felfogáshoz esetleg az is hozzájárulhatott, hogy a kabar törzsek vezetője fejedelem volt, tehát Álmossal egyenrangú,bár a magyar törzsek alávetett népként kezelték a kabarokat.[42] A 9. század második felében még lehetett annak jelentősége, hogy a kabarok és fejedelmük csatlakozott a magyarokhoz, de több évszázaddal később, a középkori Magyar Királyság idején ez már nem tűnt túl jelentős politikai eseménynek. Fontossággal inkább az bírt, hogy Álmos megválasztásával kezdődött az Árpádházi uralkodók korszaka (a „kettős fejedelemség" intézményéről, tisztségéről középkori krónikásaink nem tudnak).

Anonymus művében a magyar fejedelemválasztás és vérszerződés közvetlenül az előtt szerepel, hogy a magyarok és a „szövetséges népek" elindultak kárpát-medencei új hazájukba. Valószínűleg Anonymus evvel próbálta érzékeltetni azt, hogy a magyarok a nagy esemény előtt döntő fontosságú politikai döntést (döntéseket) hoztak. Ezt még azzal is megerősítette, hogy leírta a vezérek és Álmos fejedelem „esküjét", mint ami az egész eseményt keretbe fogja és megerősíti.[43] „A vérszerződés történeti tény, de Béla király névtelen jegyzőjénél olvasható pontozataiban a hagyomány már az író korának alkotmányjogi felfogásával vegyült."[44] Hóman Bálint véleménye áthidaló megoldást keres az eskü pontjainak magyarázatára. Nem utasítja el mereven, és nem is próbálja csak II. András király korából magyarázni az eskü pontjait, jogfelfogását. Nagyon valószínű, hogy a kárpát-medencei honfoglalás előtti időszak jogszokásai, hagyományai (a „consuetudo") tovább éltek a középkori keresztény Magyar Királyság idején is, főképpen Árpád-házi uralkodóink korában.[45] (Sajnos a keresztény törvénykezés előtti időszak magyar jogszokásairól nagyon kevés az ismeretünk.)[46]

A források alapján vizsgálva az Etelközben történt fejedelemválasztást és a vérszerződés kötését, két következtetést összegezhetünk.

Az első az, hogy nem egyetlen politikai döntés egymással értelmében összefüggő mozzanatairól beszélhetünk, hanem két, időben és szándékában is eltérő döntésről van szó. A fejedelemválasztás, mely valószínűleg 854 és 862 között történt, a besenyőktől vereséget szenvedett, az újbóli kazár függés lehetősége előtt álló magyar törzsek vezéreinek az elhatározása volt, hogy az alkalmankénti szövetséget, szövetségeket felváltsa egy erőteljes törzsszövetség. Álmos személyében olyan fejedelmet választottak, akiről feltételezték, hogy van elég ereje és tekintélye, hogy a későbbiekben felmerülő diplomáciai és katonai problémákat megoldja.

A második pedig az, hogy a vérszerződés a fejedelemválasztást követően, de

még 881 előtt történt. A magyar törzsszövetség kötötte a csatlakozó három kabar törzs fejedelmével, hogy erős és megbízható szövetségesei legyenek egymásnak.

A két politikai döntést nem sokkal később, a 890-es években jelentős események követték. Az Etelközt elhagyó magyar törzsszövetség és szövetségeseik a Kárpát-medencébe vonultak, azt néhány év alatt elfoglalták és új politikai kereteket alakítottak ki az avar birodalom bukása óta sem politikailag, sem gazdaságilag nem egységes területen.[47] Hogy ez az esemény, a 890-es években történt magyar honfoglalás előre eltervezett, katonailag és diplomáciailag előkészített volt-e vagy sem, ebben megoszlanak a vélemények régóta.[48]

JEGYZETEK

[1] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (MEH) Szerk.: Györffy György. Bp. 1986[3]. 135., illetve az ehhez tartozó 269. jegyzet. A magyar honfoglalás kútfői (MHK) Szerk.: Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Bp. 1900. 393.

[2] Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai (ÁMT) Szerk. és ford.: Moravcsik Gyula. Bp. 1988. 34–51.

[3] A „kettős fejedelemség"-ről összefoglaló jelleggel: *Kristó Gyula:* Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993. A forrásokra: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (MEH) Szerk.: Györffy György. Bp. 1986.

[4] ÁMT 44–45.

[5] Levedit következetesen „vajdá"-nak nevezi Konstantinos, Árpádot „nagyfejedelem" („megas arkhon") tisztséggel nevezi meg.

[6] MHK 398–399.

[7] MHK 411.

[8] MHK 411–413.

[9] MHK 396.

[10] MHK 401.

[11] *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1995. 14–15.

[12] *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 137.

[13] *Kristó Gyula:* Levedi törzsszövetségétől... 142.

[14] Nyilván ezt fejezi ki Konstantinos császár művében az a rész, hogy Levedi vajdát a kazár kagán magához hívatja azért, hogy legyen ő a magyarok első fejedelme. ÁMT 44.

[15] *Hóman–Szekfű:* Magyar történet I. k. Bp. 1935. 70.

[16] *Oscar Halecki:* Európa milleniuma. Bp. 1993. 98–108.

[17] MEH 88.

[18] *Kristó Gyula:* A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. 120.

[19] *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* Az Árpád-házi... 12–15.

[20] ÁMT 45.

[21] ÁMT 45., illetve az ehhez a részhez tartozó 27. jegyzet.

[22] *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* Az Árpád-házi... 14.

[23] *Vámbéry Ármin:* A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bp. 1895. (Reprint 1989.) 176–177. és az ehhez tartozó 2. jegyzet.

[24] *Kristó Gyula:* A magyar állam... 97–127.

[25] *Illés József:* A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor. In.: Árpád és az Árpádok. Szerk.: Csánki Dezső. (Újra kiadva Bp. 1916.)

[26] A vérszerződésről a legutóbbi tanulmány: *Imre Boba:* The Federal Structure of the Earliest Hungarian Polity: The Role of the „Covenant of Blood". Ural-Altaic Yearbook 63 (1991) 99–113.

[27] MHK 399.

[28] MHK 399–400.

[29] Például: MHK 401.

[30] *Vámbéry Ármin:* A magyarság... 175.

[31] *Illés József:* A magyar... 34–35.

[32] *László Gyula:* Szent István és a honfoglalók. In.: Doctor et Apostol. Szent István tanulmányok. Szerk.: Török József. Bp. 1994. 11.

[33] *Hóman–Szekfű:* I. k. 72.

[34] Hogy ez a mai történészeket kevésbé foglalkoztatja, arra csak két jellemző példa a legutóbbi évek jelentősebb összefoglaló munkáiból: *Engel Pál:* Beilleszkedés Európába 1440-ig. (Magyarok Európában I. k.) Bp. 1994. 95–100. (Ebben a részben a vérszerződés egy-két mondatban szerepel.) Korai Magyar Történeti Lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. (Külön szócikkben a vérszerződés nem szerepel.)

[35] ÁMT 46.

[36] MHK 401.

[37] Erre már *László Gyula* felfigyelt: id. mű: 11.

[38] ÁMT 46–47.

[39] *Váczy Péter:* A magyar történelem korai századaiból. Bp. 1994. 12–16.

[40] *Kristó Gyula:* A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja. Szeged, 1994. 70–72.

[41] Ezt megemlíti Konstantinos császár is: ÁMT 46.

[42] Erről a kérdésről legutóbb: *Kristó Gyula:* A magyar állam... 97–127.

[43] MHK 399–400.

[44] *Hóman–Szekfű:* I. k. 72.

[45] *Hóman–Szekfű:* I. k. 226.

[46] Erről a kérdésről legutóbb: Magyar alkotmánytörténet. Szerk.: Mezey Barna. Bp. 1995. 13–14.

[47] Erről az időszakról, a Kárpát-medence 9. századi politikai eseményeiről részletesen: Magyarország története. I. k. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely György. 345–375. (A vonatkozó részt Bóna István írta.)

[48] Példának két ellentétes vélemény a legutóbbi néhány év munkáiból: „Valószínű, hogy a honfoglalás, tervszerű, előre megfontolt akció volt..." Magyarország hadtörténete. I. k. Főszerk.: Liptay Ervin. Bp. 1985. 17.(A vonatkozó részt Borosy András írta.) „... a magyarokat Etelköz elhagyására a besenyők fellépése kényszerítette." *Kristó Gyula:* Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Bp. 1996.

Veszprémy László

TROPPAUI MÁRTON (MARTIN VON TROPPAU) A KÖZÉPKORI MAGYAR HISTORIOGRÁFIÁBAN

Troppaui Márton krónikájának a középkori Magyarországon használt kéziratairól szinte semmit sem tudunk.[1] Biztos, hogy ennél szermögyűjteménye- (prédikáció-), valamint az elsősorban jogi érdeklődésű középkori magyarországi irodalomban jogi konkordanciája, a Margarita decreti seu tabula Martiana decreti népszerűbb volt. Ennek ellenére krónikája idézettségére vonatkozóan már lényegesen több adat áll rendelkezésünkre. Nyilvánvalóan krónikás művére a magyarországi történetírók is mint a középkori kronológiában eligazító kézikönyvre tekintettek s hasznosították azt, esetenként névszerint is hivatkoztak rá. Persze tudjuk, hogy éppen népszerűsége miatt a „Cronica Martiana" megjelöléssel nem csak Martinus művét jelölték. A krónika közvetlen magyar vonatkozásai különösebb érdekességet nem tartalmaztak. Ami mégis az volt, ti. Kálmán magyar király lemondása az invesztitúra jogáról, arra annak kényelmetlen következményei miatt a magyar középkorban nem hivatkoztak.[2]

A középkori magyar historiográfiának jól érthető okokból szüksége volt eligazító kézikönyvekre. A hun-magyar rokonság, illetve azonosság történetírói megformálása ugyanis a világtörténeti események és évszámok közötti eligazodást feltételezte, legalábbis az Attila nevéhez kapcsolódó események és a kortárs római császárok és pápák kapcsán. Nem kevésbé nehéz feladattal szembesültek a történetírók, amikor a hun és magyar történelem közötti századokat próbálták meg az időszámításban érzékeltetni. Ez önmagában megoldhatatlan feladat, amikor a történészek még ma is vitatkoznak a magyarok egy vagy több honfoglalásának a pontos évszámáról. Nem kevésbé bizonyult megoldhatónak az Attila halálának valós évszáma /453/ és a magyarok Kárpát-medencei jelenlétének 9. század végi említései közötti űr kitöltése.

Az 1200 körül alkotó névtelen magyar krónikás sajátos logikával a catalaunumi csata 451. évére tette a hunok magyarországi bevonulását, majd a magyarok vándorlására vonatkozó 819. és 884. évek megemlítése után 903-ra a magyar honfoglalást.[3] Közülük a 884 valószínűleg Regino 889. évszámának rossz olvasatából származik.

Martinus Polonus évszázada, a 13. század a magyarországi historiográfiában is fordulatot hozott. A magyar krónikának kiváló és színvonalas átdolgozói, ill. folytatói akadtak. Közülük az 1282 és 1285 között alkotó Kézai Simon krónikája maradt fenn, mégha nem is eredetiben

és betoldásoktól terhelten.[4] Kézai igen alaposan járt el: hihetetlenül sokat olvasott a hun történethez: Viterbói Gottfriedet, Jordanest, Isidorust, a Nagy Sándor-történet latin és görög változatait, esetleg még hispániai krónikákat is. Nagy valószínűséggel ismerte Martinus történeti munkáját is, noha érthető, hogy a hun eseményeket nagyon röviden tárgyaló Martinus háttérbe szorult forrásai között. Kétségbevonhatatlannak látszik azonban, hogy Kézai a catalaunumi csata leírásakor két momentumot is Martinustól emel át: a burgund király legyőzését, valamint az elesettek vérének folyammá való dagadását. Hasonlóképpen Attila és Leo pápa találkozásának a leírására is hatással lehettek Martinus sorai.[5]

Kézai krónikájának ma fennmaradt szövege csak két évszámot hoz: a hun foglalás 700. és a magyar honfoglalás 872. évét, ami mögött elsősorban azt a meggondolást kereshetjük, hogy a krónikás felfogása szerint Attila unokája részt vett a magyar honfoglalásban. Kézai maga nyilván tisztában volt a megközelítően helyes évszámokkal, de az eredeti kéziratok híjával sosem tudhatjuk meg, hogy Kézai autográf kéziratához hogyan viszonyulnak a mára hagyományozott évszámok.[6]

Természetes, hogy a 14 és 15. századi magyarországi történeti alkotások, az ún 14. századi krónikaszerkesztés, majd a 15. század végén Thuróczy krónikája rákényszerültek a hun és a korai magyar történelem évszámainak és szereplőinek a kritikai korrekciójára.[7] A 14. századra meggyökeresedett az a felfogás, hogy Attila 124/125 évig élt, 44 évig uralkodott, ebből 28-at társuralkodóként. Hiteles forrásból származott 453. évi haláléve, egyeduralkodóvá válásának 445. éve. E valós és képzelt számokból valóságos zsonglőrködés alakult ki az egyes krónikaváltozatok között.

A hunok magyarországi benyomulását a források egy csoportja (Knauz kódex egyes kéziratai, Laskai Osvát, Jakob Unrest)[8] 417-re teszi, amit a 28 éves (445 és 417 különbsége) társuralkodói uralom, majd Bleda 445. évi halála után egyeduralma követett. Meglehet, hogy a rejtélyes 417-es évszám olyan történeti feldolgozásból származik, ami szerint ebben az évben ment férjhez Galla Placidia Flavius Constantiushoz, s születhetett meg frigyükből a magyar-hun történetben is szerepet játszó Honoria.[9]

Ezzel szemben a krónikaszerkesztés Képes Krónika kézirata a hun történet kezdetét, Attila vezérré választását a 373. évre tette[10] (+28: 401 a királlyá választása), s a szerkesztő a 373. évhez megadta Valens császár és Celestinus pápa nevét. Ebben nyilvánvaló a világtörténetek használatának nyoma, mégha nem is Martinusé, hanem olyan munkáké, mint Viterbói Gottfried Speculum regumja.[11] A világkrónikák éppen Valens uralkodására, 373. kezdőévvel teszik a hunok kivonulását Szkítiából. A Krónikaszerkesztés Budai Krónika kézirata még egyszerűbben a 453 évből vonta le a 125-t és a hun történet kezdőévének a 328-t adta meg, de ehhez nem is keresett pápa-császár párhuzamot.

A Képes Krónika szerkesztője a 373. évből számolva, ahhoz 72-t hozzáadva Bleda halálának évét, azaz 445-t teszi meg Attila halála évének is. Bizonyosan egyszerű szövegromlás, hogy a Képes Krónika a magyar történelem kezdetét 677-re helyezi, amihez a teljesen máskor uralkodott III. Constantinus császárt (5. sz.) és Zacharias pápát (8. sz.) rendeli hozzá. Ezzel szemben a Budai Krónika-család 888. éve igen közelebb áll a valósnak tekinthető évszámhoz.

Thuróczy a magyar és hun történelem közé 300 évet tesz. A magyarok ki-

vonulásakor uralkodó császárt és pápát valószínűleg Martinus alapján határozza meg. Attila 445. évi feltételezett halálához hozzáad 301 évet, s az így nyert 746. évhez rendeli hozzá V. Constantinust (742–751) és Zacharias pápát (741–751). Martinusnál (SS XXII 460) a 754. évnél találjuk együtt az említett császárt és pápát, miként talán már a Képes Krónikában is eredetileg együtt szerepelhettek, hiszen ott már „sicut scribitur in cronica Romanorum" olvasható (26. fej., Scriptores I,284). Hasonlóképpen Thuróczy korrigálta a hazai krónikás hagyomány ellentmondásait, amikor a 373. évhez az örökölt Celestinus helyébe Valens (364–375) kortársát, I. Damasus pápát iktatta.[12]

A Krónikaszerkesztés részéről Martinus használatát még tovább valószínűsíti, hogy a megelőző, 24. fejezetben Attila halálának évét 72 évvel bejövetelük után, 445-re, az Attila valós halálozási évének megfelelő II. Marcianus császár és — tévesen — első Gelasius pápa uralkodására teszi. Ezt követően írja le Marcianus álmát, amely Jordaneshez képest olyan többletet tartalmaz (qui tunc Constantinopolim morabatur, MGH SS XXII, 454), amely kétségtelenné teszi a Martinustól való kölcsönzést.

Thuróczy Martinust név szerint is említi művének 10. fejezetében. A szkítákról szólva nem fogadja el „frater Martinus, qui Romane historie compendium generavit" véleményét arról, hogy a hunok, gótok és vandálok azonosak lennének, csak nevükben különbözve (MGH SS XXII 453, 454.) egymástól. Talán a 6. fejezetben is rá vonatkozik egy megjegyzése, amikor a gótokról szólva a következőket írja: „multa et varia... in Romanorum scribuntur historiis" (MGH SS XXII, 453.).

Különös jelentősége van Martinus neve előfordulásának a 16. század elején alkotó magyar pálos szerzetes, Hadnagy Bálint munkájában. A szerző 1507-ben írott, majd 1511-ben nyomtatásban is megjelent Remete Szent Pál életrajzában arra törekedett, hogy bebizonyítsa Pál elsőségét a remeték között. Fejtegetései során kronológiai ellentmondásba keveredett, mivel Jacobus de Voragine adata nem volt összhangban Szt. Jeromos állításával, aki a szent születését Decius és Valerianus uralkodásának idejére tette. Nála szerencsére nem csak tekintélyelvű hivatkozásról van szó: a szerző valóban megtalálhatta a budaszentlőrinci monostor könyvtárában Martinust, aki meggyőzhette arról, hogy a 252. év volt Decius első uralkodási éve ("fuit primus annus Decii ut Chronica docet Martiana"). Az általa követett modernebb forrás, Jacobus Bergomensis Cronicarum supplementum-ja ugyanis 251-re teszi Decius uralkodásának kezdetét, s fennmaradt a szerző autográf fogalmazványa is, amelyben Martinus neve még nem szerepel.[13]

A középkori magyarországi historiográfia érdekes alkotása Johannes de Utino Világkrónikájának magyar vonatkozású függeléke.[14] A latin, majd németre is lefordított krónika Johannes de Utino domonkos szerzetes Bertram aquileiai pátriárkának ajánlott munkája, amelynek ajánlását a kéziratok 1344 és 1349 közé datálják. A kéziratok egy csoportja Ádámtól Krisztusig halad a krónikarészben, majd a pápák és császárok kronológiáját adja meg (10 kézirat). Két 15. századi kéziratban a pápák és császárok kronológikus táblázata krónikává bővül: az egyikben /pápák/ 1484-ig ill /császárok/ 1493-ig, a másikban (pápák) 1417-ig jutnak el. A mi szempontunkból a harmadik csoport az érdekes, mivel ez már a magyar királyokról is tartalmaz egy kéthasábos, szinoptikus arcképekkel ellátott, szerkezetében a pápa-császár krónikát követő

részt. A magyar rész 1459-ig, a pápák 1458-ig, a császárok 1452-ig jutnak.

A magyar szakirodalom, noha két kéziratát a 19. század óta ismerte, Vizkelety András előtt nem nagyon foglalkozott a krónikával, mivel annak a magyar királyokkal foglalkozó része már ismert krónikák kivonata, s így közvetlen forrásértéke csekély. A legutóbbi évek kutatása azonban jelentős változásokat hozott. Gert Mellville-nek sikerült tisztáznia, hogy Utino a Krisztus koráig terjedő részben Petrus Pictaviensis (1205) Kompediumát dolgozta át.[15] A kézirattal, különösen annak magyar vonatkozású részeivel kapcsolatban azonban még mindig számos probléma vár tisztázásra: Mennyiben szolgált Martinus krónikája a császár-pápa krónika forrásául, hogyan viszonyul egymáshoz a magyar királyok és a császár-pápa rész, különböző vagy azonos szerzőik voltak?

A korábbi magyar szakirodalom biztosra vette, hogy a császár-pápa krónika Martinus munkájának egyszerű kivonata.[16] A kérdés ennél bonyolultabb, s Vizkelety Andrásnak van igaza, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy Johannes de Utino pápa-császár krónikája valamint a Martinus-krónika között annyi, s olyan jelentős eltérés található, hogy nem beszélhetünk egyszerű kivonatolásról. Meglehet, sőt igen valószínű, hogy Martinus műve is a források között volt, de a szerző vagy a későbbi átdolgozók más világkrónikákból is jócskán meríthettek.

Nem kevésbé nehéz a kéziratok teljes körének összehasonlítása nélkül választ adni a szerzőség kérdésében. A magyar királyok-rész szerzője otthonos volt a magyar történelemben, s jó érzékkel vonatolta ki a 14. század közepéig a Képes krónikát, ami kronológiai okokból zárja ki, hogy Johannes de Utino maga használta volna a Képes Krónikát. A hazai krónikakutatás klasszikusának, Mályusz Elemérnek az a sejtése, hogy egy szerkesztő műve lenne a pápa-császár krónika és a magyar királyok krónikája, még bizonyításra szorul. Egy közös szerző szerkesztéséről valószínűleg nem beszélhetünk. A pápa-császár-rész és a magyar királyok fejezete között még azonos személyek vagy események leírásában sem fedezhető fel hasonlóság, egymástól teljes mértékben független alkotásoknak tűnnek. Ugyanakkor egyáltalán nem valószínűtlen, hogy a krónikák folytatására, illetve kiegészítésére Magyarország területén, vagy annak közelében, esetleg egy, az országhoz kötődő személy részéről egyidőben került sor. Ezt erősíti meg Gert Mellville, aki felfigyelt arra, hogy a nagyszámú kézirati hagyomány meglepően azonos szöveget őrzött meg ("eine Rezeptionell zentrale Fortsetzung"). Ez valóban arra utalhat, hogy Utino munkájának egy központi folytatása és bővítése készült, valamikor a 15. század közepén. Ezt tűnik megerősíteni az augsburgi —jelenleg még Münchenben őrzött, Ms II.Lat.l. — kézirat néhány lapjának tanúsága, amelyek szintén tartalmazzák a hun-magyar krónikából származó betoldásokat. Mivel az augsburgi egy olyan kézirat, amely egyébként a magyar királyokról szóló részt nem tartalmazza, úgy tűnik, hogy a magyar királyok-függeléket nem tartalmazó kéziratok is megőrizték a pápa-császár krónika magyar, hun-magyar vonatkozású részeit.

A pápa-császár krónika szerkesztője ezzel szemben bizonyos magyar, bajor, délnémet érdeklődést árul el: pl. Martinustól átvéve Gizellának tulajdonítja a magyarok keresztény hitre térítését, vagy éppen Martinussal szemben a 976. évhez fontosnak véli megjegyezni az inkább helyi tiszteletnek örvendő regensburgi Szt. Wolfgang nevét, lényegesnek tartja, hogy

beleszője a történetbe a magyarországi németek Nagy Károlynak tulajdonított betelepítését. Ennek tudható be az is, hogy a magyarok honfoglalásakor a Martinusnál szereplő avarokat a bajorok nevével helyettesíti (ami — Mályusz véleményével ellentétben — nem a magyarok németellenességének jele).[17]

E magyar vonatkozású kiegészítések közé tartozik az is, amikor a pápák krónikájába a Martinusnál (XX. Jánosnál) szereplő Imre herceg nevéhez hozzáteszi, hogy szerémi herceg, a Martinusnál szintén szereplő (IX. Benedeknél) Szt. Gellért megemlített mártírhalálához hozzáfűzi, hogy az Buda mellett történt. Különösen érdekesek az Attila-történethez fűzött megjegyzései — erre l. a függeléket —, annál inkább, mivel a hun-magyar azonosságot nem szövi be a történetbe, attól eltekintve, hogy egyszer az Ungari helyett Hunus-t ír, illetve Attilát egy helyütt magyar királynak mondja. Igy például 410-ben Honorius-ról tudni véli, hogy lányát Attila vette el, ami pedig csak a magyar krónikás kitalálása. 424-ben arról ír, hogy Attila levágta testvére, Buda fejét. Az is érdekes, hogy a név magyar változatát, Budá-t használja a szokásos Bleda, Bela helyett. 442-ben pedig tudni véli, hogy Attilát ezüst és arany (koporsóban) a Szerémségben alámerítve temették el, s beleszövi Attila városának a magyar-német hagyományban ismert Etzilburg nevét is, a mellette lefolyt ütközetet Krimhild csatájának nevezi. Megfogalmazása nyugodtan tekinthető a 14. századi krónikaszerkesztés egyik mondata parafrázisának: „ Sicambriae.. est praelium Crumhelt". A 410. évnél hasonlóképpen a magyar hagyomány látszik megcsillani, amikor teljesen tévesen Honoriusról jegyzi meg, hogy annak leányát Attila vette feleségül. (Mint láttuk, Honoria Constantius leánya volt)[18]

A kutatás Drági Tamás személyében véli azonosítani a magyar bővítés, ill. a császár-pápa krónika átszerkesztőjét, vagy a más által szerkesztett szöveg felfedezőjét, esetleg mint megbízót, a possessor bejegyzés tanúsága szerint ugyanis a krónika vatikáni kéziratának példánya az ő birtokában volt. A Magyarország déli határai menti Szerémség nevének kétszeri betoldása, Cillei Ulrik említése, a Szilágyi Mihályra tett utalások valószínűsítik személyét, aki szintén a déli területeken állt hivatali szolgálatban, s végül, feltehetően Szilágyi Mihály szolgálatában 1461-ben a vicebánságig vitte. Az 1470-es években jogi pályára lépett, s az ország egyik főbírája lett, a királyi personalis praesentia forum feje, a királyi bírói pecsét kezelője.[19]

Drági személye jól illeszkedik a magyarországi történetírók sorában megfigyelhető tendenciához: a történetírók vagy komoly jogi érdeklődéssel rendelkeztek, részben tanulhatták is (az 1200 körüli névtelen, a 13. század végén Kézai Simon, a 14. században Tótsomlyósi Apród János (Küküllei), a 15. században Drági, majd Thuróczy pedig hivatásos jogászok voltak). Drági szerepe a nagy 15. századi krónikaszerkesztés, a Thuróczy krónika létrejöttében egyértelmű, a szerző a bevezetőben köszönetet mond neki.

A Johannes de Utino kéziratok egy csoportjában, így a Drági-féle kéziratban is megtalálható magyar történeti kompilációja egy egyedülálló kísérlet a Martinus műve által képviselt képes kronológikus világtörténet műfajának meghonosítására. Ebben az értelemben Martinus műve, függetlenül attól hogy mennyiben vált a kompendium konkrét forrásává, mindenképpen döntő, ösztönző tényező volt, hogy a magyar történetszemlélet kitörjön addigi provincializmusából, s világtörténeti keretbe kerüljön. Drági példánya az át-

dolgozó halála után is Budán maradt, s a királyi könyvtár többi kötetével kerülhetett a török elől először Csehországba, onnan a harmincéves háború alatt a svéd, Krisztina királynő birtokába, majd 1668 után Rómába.[20] Az elmondottak teljes mértékben igazolni látszanak Martinusnak műve bevezetőjében leírtakat: „scire tempora summorum pontificum et imperatorum theologis et iurisperitis expedit" (MGH SS XXII, 397).

FÜGGELÉK

A császár-pápa krónika fontosabb magyar, illetve hun-magyar vonatkozású helyei (a vatikáni Drági-féle kézirat alapján):

anno 364: „Iovianus de Hungaria" (mint római császár!)

anno 376, Valens: „Huni de paludibus exiverunt, Hungariam intrantes et devicto exercitu Romanorum iuxta civitatem Tulnam in Austria in quadam villa vocata Czeisselmuer(!), quo exercitu praefuit Theodoricus de Verona, et dux Maternus de Savaria oriundus"

anno 410: „...Honorius, cuius filiam Athila rex Hunorum duxit in uxorem"

anno 425: Theodosius: „Et Budam fratrem suum capite truncavit"

anno 442, Martianus: „et post Pannoniam reversus ibique tumulentus de nocte suffocatus est per suos in Sirmio argento et deaurato positus et dimersus, post cuius mortem in Etzelburgk(!) fuit bellum Crimhelonium(!) omnium praeteritorum bellorum maximum."

anno 802: Carolus Magnus: „Huius tempore comites, palatini, Rolandus et ceteri Sarracenis in Hispania superatis proditione Ganelonis comitis occiduntur, prius transierunt per Hungariam..., hic habita victoria 10000 Saxonum ad Septem Castro et ad terram Sepusiensem locavit"

anno 912, Conradus: „Et Hungari partes Teutonie gravi plaga devastaverunt et Augustam civitatem obsidentes, idem imperator ad preces Sancti Udalrici eiusdem civitatis episcopi adsolvit ipsam et omnes Ungaricos interfecit, duobus ipsorum capitaneis captis et Ratispane(!) suspensis."

anno 976: „S. Adalbertus...sanctum Steffanum primum regem Hungarie christianum baptisavit"

anno 1014,Hainricus: „Hic...sororem suam Giselam sancto Steffano, regi Hungarie tradidit in uxorem et ad fidem vocavit"

anno 1099, Hainricus IV: „Sanctus Ladislaus rex Hungarie virginitate observata migravit ad Dominum"

anno 1221, Fredericus II: „Huius tempore Tarthari Ungariam tempore regis Bele ad tres annos possiderunt et Colomannum fratrem regis Bele interfecerunt, eciam Hainricum ducem Slesie filium sancte Hedwigis"

Pápa-történet

anno 444, Leo I.: „Hic Athile regi Hungarie cum multitudine cleri obviam venit. Super cuius capitem vidit angelum in acie(!) gladium habentem, qua visione Atila perterritus omnia postulata Romanis apostolica data licentia concessit."

anno 1024, Johannes XIX: „Huius tempore Sanctus Emericus dux Sirmiensis primi regis Hungarie christiani Steffani filius cum sponsa sua virgo obiit"

anno 1033, Benedictus IX:" Huius tempore Sanctus Gerhardus episcopus Chanadiensis supra bigam ligatus circa Budam praecipitatus martyrio coronatus"

anno 1226, Gregorius IX:" Et Sanctam Elisabeth regis Hungarie filiam canonizavit"

anno 1285, Honorius IV:" Huius tempore Tarthari maximam partem Hungarie devastantes et in exitu quidam potentissimus Thartharorum contra imperatorem Thartarorum conflictum in campo Tharthan(!) habuit, ita ut ex utraque parte perierunt 352000, ubi vis earum periit"

anno 1294, Bonifacius VIII: „Hic misit Karolum regis Sicilie puerum ll annorum ad instanciam baronum in Hungariam, qui primo tempore Clementis quinti vix est ibidem coronatus"

anno 1390, Bonifacius IX:" Hic Karolum regis Sicilie filium pro rege Hungarorum coronare iussit"

anno 1439, Fridericus II: „His temporibus multe gwerre in regno Hungarie sunt exorte inter barones et praelatos"

anno 1455, Kallixtus III: „Huius tempore multi crucesignati contra Turcos pro recuperatione civitatis Constantinopolitane per Hungariam cum illustrissimo rege Ladislao regni eiusdem ac illustri comite Ulrico Cilie descenderunt et nullus principum ad hoc passagium se movit, licet multi artesani et pauperes permoti sunt..."

JEGYZETEK

[1] Eredetileg előadásként hangzott el a Stiftung Haus Oberschlesien 1995. évi ülésszakán, Königswinterben.

Martinusra l. *Anna Dorothee von Brincken* műveit. Összefoglalóan: *Uő:* Martin von Troppau, in Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter. Hrsg. v. Hans Patze. Sigmaringen 1987. (Vorträge und Forschungen 31) 155–194. és *Uő*: Martin von Troppau, in Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. Bd.6. 157–166.

A magyarországi kéziratkatalógusokra l. *Július Sopko:* Stredoveké latinské kódexy v slovenskych knizniciach. Martin 1981. 144-145. Nr. 133. Jelenlegi őrzőhelye Univerzitná kniznica v Bratislave Ms1207.15/1 (1443) „Paulus Steinheimer de Augusta" bejegyzés szerint legfeljebb magyarországi használatú. Nem magyar eredetű az Országos Széchényi Könyvtár Clm. 203. számú Krónika-kézirata sem. *Bartoniek Emma:* Codices Latini medii aevi. Bp. 1941.

A magyarországi kéziratokra és ősnyomtatványokra általában l. *Csapodi Csaba–Csapodiné Gárdonyi Klára:* Bibliotheca Hungarica. 1–4.k. Bp. 1988–1995. Krónikára: 3216, Margarita-ra: 15. sz.kézirat Nr. 119., 123., 1646., nyomt. Nr.1215, 1830, 2477, 2606, 3215,

[2] A „Cronica Martiana" értelmezésére l. Verfasserlexikon op.cit. 165. Hazai recepciójára *Mezey László:* Deákság és Európa. Bp. 1979 123. Martinus magyar vonatkozású helyeinek kiadása *Gombos Ferenc Albin:* Catalogus fontium historiae Hungaricae 2.k. Bp. 1937. 1574–1576.

[3] Hazai kiadása Scriptores rerum Hungaricarum. Bp. 1937. Kiad. Szentpétery Imre. 1.k. 13–118., szintén Reginóra vezetik vissza a Budai krónika évszámát: 888, amelyet a Váradi és Zágrábi krónikák (Zágrábi 889) is követnek. l. *Domanovszky Sándor:* Attilától Árpádig. Adalék krónikáink kritikájához, in Melich János emlékkönyv Bp. 1942. 61.

[4] Scriptores im. 1. k. 129–194.

[5] A párhuzamos helyek közlése *Karácsonyi János:* A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Bp. 1905. 12–14. Különösen vö. a „torrens effectus"-"torrens efficitur" (Kézai) szavakat és Scriptores im. 1. k. 153, 154, 159, 160.

[6] Elsőként Tóth Zoltán lett arra figyelmes, hogy a Kézainál szereplő 172 év feltételezi a Kézainál egyébként nem szereplő további, Attilával kapcsolatos évszámok ismeretét. A 72 ugyanis a 44 uralkodási és 28 vezéri évek számának együttese. A problémát részletesen tárgyalta már *Domanovszky S.:* Attilától Árpádig im. 61–62.

[7] A Krónikaszerkesztésre Scriptores im. 1.k. 217–506., Thuróczyra *Johannes de Thurócz:* Chronica Hungarorum. l.Textus. Ed. Elisabeth Galántai–Julius Kristó. Bp. 1985.

[8] *Laskai Osvát:* Sermones de sanctis... Biga salutis intitulati (Sermo de Sancto Stephano, Nr.76.), *Jakob Unrest:* Ungarische Chronik. Hrsg. v. Adolf Armbruster, in Revue Roumaine d'Histoire 13, 1974 482., A Knauz-krónika évszámvariánsaira tett megjegyzés forrása Tóth Zoltán hagyatéka MTAK Kézirattár 5034/1.

[9] *J. R. Martindale:* The Prosopography of the Later Roman Empire. Cambridge 1980, 888–889. Az utalást Tóth Endrének (Magyar Nemzeti Múzeum) köszönöm.

[10] A hagyományos okfejtés szerint talán Orosius adata nyomán kerül be a mgyarországi historiográfiába: 375, a hunok megtámadják a keleti gótokat. *Kristó Gyula–Mályusz Elemér:* Commentarii t. 1. 85.

[11] Gotefridus Viterbiensis in MGH SS XXII, 183.: „Celestinus...fuit autem sub Valentiano imperatore". Martinus a 376. évnél hunok helyett szkítákról tesz említést.in MGH SS XXII, 26. Valószínűleg eredetileg a Valentinianus (Valens) és Celestinus császár-pápa páros a 373. évhez tartozott, amit később a 15. században pl. Unrest a 417. évhez kapcsol.

[12] Összefoglalóan l. a Thuróczy-krónika kiadását kísérő kommentárt 1. k. 27, 40, 47, 58, 61, 78–79, 83, 85, 118, 149.

[13] Vita divi Pauli. Velence, 1511. Vonatkozó oldal 7v. A kéziratra *Sarbak Gábor:* Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnyomtatványában, Magyar Könyvszemle 112,1995 161–169. L. még *Tarnai Andor:* „A magyar nyelvet írni kezdik". Irodalmi gondolkozás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 122–124., 213.

[14] Maga a világkrónika még kiadatlan. A magyar királyokkal foglalkozó függelék kiadásai *Toldy Ferenc:* Anaclecta monumentorum Hungariae historica. Pest 1860. 75–86., *Mátyás Flórián:* Historiae Hungaricae fontes domestici 3.k., Pécs 1884. 266–275.

[15] *Vizkelety A.:* Johannes de Utino világkrónikájának szöveghagyományozása, Magyar Könyvszemle 101, 1985 195–209. (Németül Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino, in De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jh. Hrsg. v. W. Milde–W. Schuder. Berlin–New York, 1988. 289–309.) *Norbert II. Ott:* Typen der Weltchronik–Ikonographie. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht, in Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft 1, 1981 29–55., *Gert Mellville:* Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise, in Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein (mint 1. jegyz.) 76–79. Egy újabb Utino-kéziratról hírt adó tanulmányra Vizkelety A. hívta fel a figyelmemet *Tilo Brandis:* Ein mittelhochdeutscher Papst-Kaiser-Rotulus des 15. Jhs., in Festschrift Albi Rosenthal. Hrsg. Rudolf Elvers. Tutzing 1984 67–80. (Jelzete Berlin, Staatsbibl. Ms. 143)

[16] *Karácsonyi János:* Adalékok krónikáink történetéhez. Magyar Könyvszemle 3, 1895 219–229., *Zsák I. Adolf:* A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai. Magyar Könyvszemle 17, 1909 224–251. *Mályusz Elemér:* A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 76.

[17] Anno 880, Karolus III: „Hiis temporibus gens Hunnorum...in Pannoniam venit et eiectis inde Bavariis usque hodie permanserat"

[18] Itt jegyezzük meg, hogy a 14. század elején Paulinus Minorita Világrónikájában érdeklődik a magyar, ill. a hun történet magyar forrásai iránt (Kézai), de úgy tűnik, hogy Paulinus és Johannes de Utino hun–magyar adatainak forrása eltérő vö. *Veszprémy L.:* La tradizione unno-magiara nella Cronaca universale di fra' Paolino da Venezia. in Spiritualità lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo. Cura di S. Graciotti e C.Vasoli. Firenze, 1995 355–375.

[19] *Bónis Gy.:* A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 254–259., *Mályusz E.:* A Thuróczy-krónika forrásai im. 76–77.

[20] A kódex útjára *Vizkelety A.* im. 206–207.

Berényi Iván

SZENT LÁSZLÓ KULTUSZÁNAK ANJOU-KORI TÖRTÉNETÉHEZ*

Az utóbbi két évtizedben immár harmadszor kerül sor Szent László király emlékének a megünneplésére. 1977-ben uralma kezdetének volt a 900., 1992-ben szentté avatásának a 800. évfordulója, idén halálának a 900. évfordulóján tisztelgünk előtte. Minthogy az egyes évfordulók alkalmából írt tudományos munkák alapos kidolgozása, majd megjelentetése olykor több évet is késik, nyugodtan mondhatjuk, hogy immár csaknem két évtizede a László királyra emlékezés időszakát éljük. Ennek a gondolatkörnek a jegyében a rá vonatkozó források kiadása[1] mellett sor került egyes bel- és külpolitikai jellegű intézkedéseinek és azok hatásainak a vizsgálatára,[2] a hagyományőrző és a liberális nézőpontú egyháztörténet-írás egyaránt kijelölte a helyét a magyar szentek sorában, illetve megkísérelte „tipizálni" személyét a szentek nemzetközi kul-

* A Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Alapítvány „Egyház és társadalom" c. ülésén 1995. november 24-én elhangzott előadás.

tuszában.[3] Nagyon tanulságos ugyanakkor, hogy — nyilván a források megszabta lehetőségek eredményeként is — a róla szóló irodalom legnagyobb része a nagy király „utóéletével", tiszteletének alakulásával foglalkozik.[4] Régészeink, művészettörténészeink, irodalomtörténeti, egyháztörténeti kutatóink és historikusaink részletesen vizsgálták a Szent László-legendákat és a nagy király tetteiről szóló hagyományok továbbélését. Bemutatták a szent király liturgiáját a középkorban, elemezték alakja megjelenítését a krónikákban, a középkori falfestészet, a kódexfestészet és az ötvösség különböző tárgyain. Tanulmányozták hermáját, írtak az Erzsébet királyné (†1380) végrendeletében említett képéről, a Kolozsvári testvérek által 1390-ben alkotott, de a török időkben megsemmisült váradi szobráról, stb., stb.

A legkülönbözőbb irányú vizsgálatok, s ezek eredményeinek a nyomán igen nehéz még színesebbé tenni a szent király kultuszáról kialakított, már eddig is gazdagon árnyalt képet. Most mégis kísérletet teszünk erre, mert úgy tűnik, hogy egyes numizmatikai és szfragisztikai források felhasználásával eszmetörténeti és politikatörténeti szempontból egyaránt érdekes megfigyelésekre juthatunk.

A Szent László-kultusz régóta vizsgált kérdése, milyen széles körben tisztelték a lovagkirályt az egyes korszakokban, volt-e ennek a tiszteletnek valamilyen kihatása a napi politikára, illetve az ország és királya előtt álló feladatok befolyásolták-e a László-kultusz alakulását. Van olyan — nem megalapozatlan — kutatói vélemény, amely az egészen korai időszakra teszi a csatamezőn már életében eszményképet formáló László népszerűségét.[5] De — az egyes krónikakutatók szerint — 1100 körül írt krónikaszerkesztés is megörökítette László tetteit,[6] II. István király (1116–1131) már a 12. század első harmada végén a László sírja feletti hegyre temetkezett.[7] Az újabb és újabb krónikaátdolgozásokban, egyházi énekekben szereplés folyamatossá tette László élő alakját a királyi udvar köreiben,[8] az 1192-es szentté avatás után pedig népszerűsége a kor vallásos miliőjében minden hívő számára magától értetődővé vált.[9] A 13. századtól egyre nagyobb számban ismert templomi faliképek, freskóciklusok[10] és a 14. századi Magyar–Anjou legendárium László-ábrázolásainak a hasonlóságai[11] arra vallanak, hogy a királyi udvarban élő és a köznépi vallási László-kultusz közel álltak egymáshoz. Általában elfogadható az a felfogás, miszerint ez a kultusz[12] Károly Róbert (1308–1342) idejében lendül fel, Nagy Lajos (1342–1382) udvarában virágzik ki, s továbbélése Zsigmond (1387–1437) uralkodása után is kétségtelen.[13] Legfeljebb az kérdőjelezhető meg, hogy az Anjou-kor valamelyik szakaszában ez a tisztelet az addigihoz mérten még tovább fokozódott-e.

A kultusz mértékéről író kutatók a kérdés történetét vizsgálva általában nem értékelték kellő súllyal a lovagkirály szereplését a királyi pénzeken és Mária királynő (1382–1395) pecsétjén. Pedig a numizmatika oldaláról már figyelmeztettek az arany forintokon,[14] dénárokon[15] és garasokon[16] egyaránt feltűnő László-ábrázolásokra, amelyek a lovagi ideálok eszmevilágában, Nagy Lajos uralma idején jelentkeztek.[17]

A pénzeken és Mária királynő pecsétjén látható, csatabárdos lovagkirály ábrázolásoknak a kutatók közül Marosi Ernő szentelt nagyobb figyelmet,[18] s László alakjának a pénzeken elterjedő használatát elemezve igen helyesen figyelmeztetett arra, hogy a pénzeken ábrázolt kép a középkorban lehetséges egyik leghatalmasabb „média" igénybevételét jelentette a

lovagkirály népszerűsítése és egyben ábrázolásának az egységesítése terén is.[19] (Vizsgálatunk tárgya más lévén, a király ábrázolásának művészettörténeti jellegű megállapításaira most nem térünk ki.) Marosinak a pénzek fontosságáról alkotott véleményét magunkévá téve még hozzátehetjük, hogy a 14. század egyszerre volt a pénzhamisítások és a pecséthamisítások „virágkora".[20] Ebben a miliőben bízvást mondhatjuk, hogy minden korabeli pénzhasználónak elemi érdeke fűződött ahhoz, hogy alaposan szemügyre vegye az adásvételeknél használatos pénzérméket — s velük a rajtuk szereplő lovagkirály alakját. Így nyugodtan kijelenthetjük, hogy (még az akkori, a modern korinál jóval szerényebb pénzforgalom mellett is) Szent László pénzérméken való szerepeltetésével Nagy Lajos nem az *egyik* leghatalmasabb, hanem egyértelműen a *leghatalmasabb* népszerűsítő eszközt választotta a lovagkirály kultuszának a terjesztésére. Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti, hogy az Egyház által a különböző vallási szertartások kapcsán, vagy a nagyszámú templomi freskó révén népszerűsített Szent László ábrázolásoknak a széles néptömegekre gyakorolt hatását lebecsülnénk. Ezek nélkül a pénzek veretei különben is élettelen, „holt" ábrázolások maradtak volna. Mindenesetre a pénzek állandó, a hamisítások kivédését szolgáló gondos vizsgálata folyamatos, szinte mindennapos érintkezést jelentett a lovagkirály alakjával az ország egész lakossága számára. E tény viszont amellett tanúskodik, hogy László kultusza már Nagy Lajos uralma derekán tetőződhetett, mert az 1350-es évek derekán került az addig hagyományos (Firenzéből átvett) Szent János ábrázolás helyébe a lovagkirály alakja.[21]

Ami Mária királynőnek ugyancsak Marosi Ernő által vizsgált felségpecsétjét illeti, az annak a hátlapján szereplő Szent László ábrázolás propagandisztikus hatása a mindennapi élet szempontjából kisebb, hiszen ezt a pecsétet a pénzekkel összehasonlítva jóval ritkábban használták. Mégis a királynői felségi pecsét hátlapján, a középkori értelemben vett állampecséten való szereplés politikai és erkölcsi súlya igen komolyan esett a latba! Az a tény pedig, hogy Nagy Lajos uralmától kezdve a lovagkirály *szuverén uralkodói* pénzeken, majd Mária királynő *autentikus* pecsétjén szerepelt, a szent király kultuszának egyfajta — középkori értelemben vett — „hivatalossá" tételét is jelentette.[22] Marosi Ernő több pecséttani megállapításával, s főként Mária királynő pecsétábrázolása, valamint az 1386-os „sigillum regnicolarum Hungariae" és az 1401-es „sigillum Sacrae Coronae Regni Hungariae" párhuzamairól alkotott, s a Szent Korona eszmét is ide vonó véleményével nem tudunk egyetérteni. Azt a felfogását viszont teljes mértékben elfogadjuk, hogy a királynői felségi pecsét hátlapján László alakja a kortársak szemében — egyebek mellett — egyfajta égi, „legfelsőbb garanciaként" is megjelent a pecsét hitelességének a biztosítására.[23]

Mivel a Nagy Lajos uralma derekán csúcsára jutó Szent László kultusz elemzésével ez ideig főként művészettörténészek foglalkoztak, vizsgáljunk most meg egy történészi megközelítésből fakadó további kérdést is: miért éppen a szintén lovagkirálynak tekintett Nagy Lajos uralma idején virágzott a leginkább a lovagszent kultusza. Amint ez szinte közismert, Nagy Lajos uralkodásának csaknem az egészét háborúskodással töltötte. Ez már önmagában is indokolja a katonai erényekben gazdag, személyes bátorságát bizonyító László tiszteletét.[24] A László legendakör azonban nem egyszerűen a lovagszent alakját mutatja be előttünk, hanem kiemelten előtérbe helyezi a „po-

gány" kunok (voltaképpen a besenyők) ellen vitézkedő király alakját, amely a templomi freskókon is igen nagy gyakorisággal szerepel. — A Névtelen Minoritának tulajdonított szöveg szerint, a székelyek Nagy Lajos korabeli tatárellenes hadjárata idején Szent László király maga is ott küzdött a magyar sereg élén.[25] Bár a törökök csak 1354-ben jelentek meg a Balkánon, hamarosan erősen előretörtek, s Nagy Lajos uralma vége felé már Magyarországot is veszélyeztették, 1375-ben Erdélybe is betörtek.[26] Ennek ellenére elsősorban nem a törökökben kell látnunk azt a „pogány" ellenséget, akivel szemben a kereszténységet védelmező szent király kultusza először eszmei fegyverként szolgálhatott. Az akkoriban még ugyancsak „pogány" litvánok a 14. században valóságos nagyhatalommá fejlesztették országukat, sikerrel mérték össze fegyvereiket az orosz fejedelmekkel, a Német Lovagrenddel, s azzal a Lengyelországgal, amelyet Nagy Lajos király trónra lépésétől kezdve örökségének tekintett, s amelynek koronáját 1370-ben el is nyerte. Lajos mindjárt uralma elején, 1344-ben (egy nemzetközi keresztes hadhoz csatlakozva) részt vett egy litvánellenes hadjáratban, majd 1351-ben, 1352-ben, s ezt követően még máskor is élete végéig háborúzott a litvánokkal. Hadjáratai stratégiai eredménytelenségét mutatja, hogy Lengyelországot ugyan sikerült mindig megvédenie, de csak 1377-ben sikerült elfoglalnia a litvánoktól azt a Belcet, amelyet már negyedszázaddal korábban is ostromolt.[27] Minden okunk megvan tehát arra, hogy a „pogány" ellen harcoló, s így is szimbólumnak tekinthető Szent László kultuszának „hivatalossá" tételét elsősorban Lajos litván politikájával, hadjárataival hozzuk kapcsolatba. Ezeknek a helyét aztán minden további nehézség nélkül elfoglalta a másik „pogány" ellenfél, a török elleni harcra példát adó szent király kultusza. A litván veszély ugyan a 14. század végén, Lajos Hedvig leányának Jagello litván fejedelemmel kötött házasságát, majd a litvánok keresztény hitre térését követően megszűnt; a török, a másik „pogány" azonban még hosszú évszázadokra fennmaradó veszélyt jelentett, s a harcos lovagszent tiszteletét a vallási kultusz mellett az országot védelmező eszményképként is fenntartotta.

JEGYZETEK

[1] Die heiligen Könige. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Th. Bogyay, J. Bak, G. Silagi. Graz–Wien–Köln, 1976. (Ungarns Geschichtsschreiber 1.) 155–165., László király emlékezete. A szöveget Kurcz Ágnes válogatta. Budapest, 1977.

[2] *Györffy György:* A lovagszent uralkodása. — Történelmi Szemle (XX), 1977. 533–564. *Kumorovitz L. Bernát:* Szent László vásártörvénye és Kálmán király pecsétes cartulája. – In: Athleta Patriae. Szerk.: Mezey László, Budapest, 1980. (Hungaria Sacra 1.), a továbbiakban: Athleta Patriae, 83–109., *Gerics József:* Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban. Athleta Patriae 111–134., *Dümmerth Dezső:* A titokzatos jelbeszéd. A magyar szent királyok nemzetsége. Panoráma, 1989., 88–134., *Gerics József:* Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában. Aetas, 1994/1. 28–35. A Magyarország történetét összefoglaló, s Szent László alakját e keretben elhelyező munkák felsorolásától eltekintünk.

[3] Szent László király. Összeállította Szőke Gyula és a Szent László Alapítvány. Budapest, 1993. 56., *Dümmerth Dezső:* i. m. passim, *Klaniczay Gábor:* Az Anjouk és a szent királyok. Fejezetek a középkori szenttisztelet történetéhez. – In: *Tüskés Gábor* (szerk.): „Mert ez Isten hagyta..." Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, 1986. 65–87.

[4] A már idézett és még idezendő munkákon kívül vö. *Kerny Terézia* tanulmányait: A katonaszentek ikonográfiájának néhány sajátossága és szerepe a középkori magyar művészetben. – Ars Hungarica, 1984. 167–176., *Uő.:* A Szent László évforduló 1993-ban megjelent irodalma. – Művészettörténeti Értesítő, XLIII (1994) 3–4. sz. 297–302.

[5] *Dümmerth Dezső:* Az Árpádok nyomában. Panoráma, 1977. 268.

[6] Vö. *Gerics József:* Legkorábbi Geszta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961., 107., *Mezey László:* Athleta Patriae.

Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásainak alakulása. – Athleta Patriae, 23–24.

[7] *Török József:* Szent László liturgikus tisztelete. – Athleta Patriae, 140.

[8] *Mezey László:* Athleta Patriae, 21–55.

[9] Már az 1191–1195 közé datálni szokott Praykódexben is szerepel két Szent László-mise könyörgésekkel. – *Török József:* Athleta Patriae, 143., Vö. *Wehli Tünde* véleményét is a kultusz 12. század végi, a szentté avatást követő gyors elterjedéséről. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk.: Marosi Ernő. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Magyarországi művészet) I. 207. (Az Árpád-házi szentek közül az ő kultuszát tartja a legelterjedtebbnek.)

[10] *Lukács Zsuzsa:* A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben. – Athleta Patriae, 163–179.

[11] *Klaniczay Tibor:* Hagyományok ébresztése. Budapest 1976. 134.

[12] A 14. század eleji királyi udvari kultuszt mutatja a Vencel király (1301–1304) által használt László név, majd az új dinasztiában az Anjou-családban Károly Róbert fiának, az 5 éves korában meghalt László hercegnek (1324–1329) a neve. – *Kurcz Ágnes:* Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 213., *Bertényi Iván:* Nagy Lajos király. Budapest, 1989. (Népszerű történelem, a továbbiakban: *Bertényi:* Nagy Lajos) 47.

[13] *Dercsényi Dezső:* Nagy Lajos kora. Budapest, 1942. 54–55., illetve *Kurcz Ágnes* az előző lábjegyzetben i. m. 213.

[14] *Réthy László*: Corpus Nommorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár II. Vegyesházi királyok kora. Budapest, 1907. (a továbbiakban: CNH II.) 64A és B., Magyarországi Művészet, I. 498.

[15] CNH II. 94A., B., C., D., Magyarországi Művészet I. 498.

[16] CNH II. 67., Magyarországi Művészet I. 498.

[17] *Gedai István:* A pénzverés Nagy Lajos korában. In: Művészet I. Lajos korában 1342–1382. Katalógus. Szerk.: Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Lívia. Budapest, 1982. 153. és *uő. (G. I.):* Pénzverés. In: Magyarországi Művészet I. 243–245.

[18] *E. Marosi:* Der grosse Münzsiegel der Königin Maria von Ungarn. Zum Problem der Serialität mittelalterlicher Kunstwerke. – Acta Historiae Artium XXVIII. (1982) 3–22. (A továbbiakban: Der grosse Münzsiegel) és *Uő.:* Der Heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jahrhundert. – Acta Historiae Artium XXXIII. (1987) 211–256. (A továbbiakban: Der Heilige Ladislaus.)

[19] „Die allgemeine Verbreitung der Münzen kann als *eines der mächtigsten Media* in der Verbreitung und in der Vereinheitlichung seiner Darstellungstradition betrachtet werden." – *Marosi:* Der Heilige Ladislaus, 234.

[20] *Wilhelm Ewald:* Siegelkunde München und Berlin. 1914. 235–241., *I. Bertényi:* Die Schrift als Beweis der Authentizität von Urkunden mit beschädigten Siegel in 14. Jahrhundert in Ungarn. – Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. XCIII. Band, 1985. 48–49., *Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946. 171. és 382.

[21] Magyarországi Művészet, I. 498.

[22] A kultusz szempontjából — ha a királyi pénzekhez és a királynői pecséthez mérten másodlagosan is — természetesen szerepet játszottak más, Szent Lászlót megjelenítő pecsétek is, így a váradi és a zágrábi székesegyházak, illetve Báthori András és Czudar Imre váradi püspökök pecsétjei is. – Magyarországi Művészet I. 206., és *Marosi:* Der Heilige Ladislaus, 212–213.

[23] Der Heilige Ladislaus ... erscheint ... als eine himmliche Instanz, als eine oberste Garantie für die Autentizität des königlichen Siegels". – *Marosi:* Der grosse Münzsiegel ... 8.

[24] Kerny Terézia is Nagy Lajos politikájával hozza összefüggésbe az „ideális lovag" Szent László gyakori szereplését a 14. századi lovagkirály uralkodása idején. – A Katonaszentek... 168.

[25] Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephalo et Vaticano croniscisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum. Recensuit et praefatus est M. Florianus. (Historiae Hungaricae Fontes Domestici, vol. III.) Quinque Ecclesiae, 1884. 152.

[26] *Kumorovitz L. Bernát:* I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi és „török" háborúja. – Századok, CXVII. (1983) 919–982.

[27] *Reinhard Wittram:* Baltische Geschichte. Das Ostseelande Livland, Estland, Kurland 1180–1918. Grundzüge und Durchblicke. Unveränderte Abdruck der ersten Auflage von 1954. Darmstadt, 1973. 27–28., 38.; 51–52. – *Bertényi:* Nagy Lajos, 56–57. és 101–106.

Kiss Attila

GONDOLATOK EGY KÉSŐ-ANTIK ÉLETRAJZI LEXIKON SOROZAT KAPCSÁN*

1971-ben jelent meg „The Prosopography of Later Roman Empire" [továbbiakban: PLRE] sorozat I. kötete, mely a 260–395 közötti időszak, 1980-ban a sorozat II. kötete a 395–527 közötti időszakra, és végül 1992-es kiadási évjelzéssel, (de valójában csak 1995-ben jutott el hozzánk) a sorozat befejező, az 527 és 641 közötti időszakra vonatkozó része.

A sorozat hallatlanul érdekes és fontos munka. Aki már beleolvasott vagy olvasta az előző két részt, az tudja, hogy mit várhatott a III. kötettől és a hosszú várakozás után alig tudja letenni az izgalmas olvasnivalót.

A hangzatos „prosopography" cím mögött tulajdonképpen egy életrajzi lexikon-sorozat áll, melyben betűrendben szerepelnek a korszak résztvevői — a forrásokban megtalálható adatok szerint. A kötetek megadják az egyes szereplők nevének eredetét (germán, perzsa, arab, stb.); a szereplők származására, családjára, „nemzetiségére" vonatkozó adatokat, majd a rendelkezésre álló forrás-adatok mennyiségétől függően életrajzukat, így pl. a Bizánci Birodalomban élők hivatali rangban való emelkedésének lépcsőit.

A sorozat címe azonban jóval kevesebbet sugall, mint amit — tegyük hozzá igen bőségesen — tartalmaz. A munkában ugyanis nemcsak a késő római birodalom személyiségeit, hanem mindazokat a személyeket megtaláljuk, akik a 260 és 641 közötti késő-antik világ változó — általában szűkülő — határain belül és azon kívül az antik forrásokban előfordulnak. Angliától Perzsiáig és Örményországtól Gibraltárig tehát mindazok a személyek színre lépnek, akik valamilyen formában az antik világgal kapcsolatban voltak vagy egyáltalán az antik forrásokban felbukkantak. A népvándorláskor kutatói számára tehát minden név szerint ismert „hősünk" szerepel a PLRE-ben.

Minden egyes kötet végén táblázatok, családfák könnyítik meg a különféle méltóságok kronológiai sorrendjében, ill. a szereplők rokoni kapcsolataiban való eligazodást.

A történetírás, jellegéből fakadóan, mindig az egyestől halad az általános felé, az elbeszélő források, oklevelek, levelek, iratok, stb, stb. alapján rajzolja meg, rekonstruálja — a források mennyiségétől és minőségétől függően — a megtör-

* *Jones, A.H.M. – Martindale, J.R.– Morris, J.*, The Prosopography of the Later Roman Empire I. A.D. 260-395. Cambridge 1971. pp. 1–1152; *Martindale, J. R.*, The Prosoprography of the Later Roman Empire II. A.D. 395-527. Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1980. pp. 1–1342; *Martindale, J. R.*, The Prosoprography of the Later Roman Empire. III. A.D. 527–641. Cambridge 1992. pp. 1–1575.

ténteket; s von le belőlük általános következtetéseket. A modern történetírásból, éppen az általános törvényszerűségeket kutató jellege miatt, ellentétben a múlt század vagy a század eleji történetírás narratív jellegével, egyaránt eltűnnek a primér forrásokból megismerhető, az eseményeket elhatározó, azokat véghez vivő/vagy azokat elszenvedő „nagy" és „kis" emberek és tetteik s helyettük általában a TÖRTÉNELEM vagy a történeti folyamatok lép(nek) fel. A PLRE egészen más utakat jár be.

A három kötetet tekintve a 260 és 641 közötti évek szereplőinek életrajzi lexikonjában az egyes ember lép elénk, akinek tettei — amennyiben a források tükrözik az eseményeket — meghatározzák azt a képet, amit összességében a TÖRTÉNELEM vagy a TÖRTÉNETÍRÁS tükröz. Azzal, hogy a munka X vagy Y életét követi nyomon, X vagy Y szemszögéből filmszerűen látjuk vagy véljük látni a korszak nagy eseményeit: nem ezt vagy azt a hadjáratot vagy háborút látjuk, hanem azt, hogy X vagy Y ott hol járt, melyik csatában vett részt, azaz nemcsak a történetírásra jellemzően az egész mozaikot engedi látni ez a megoldás, hanem lehetőség van arra is, hogy lássuk az egyes mozaikszemeket is. Így pl. ugyanúgy szerepel a bizánci császár, aki kiadja a parancsot, és egyenként azok a személyek, akik azt a parancsot végrehajtják egy-egy háborúban, de elénk lépnek az ellenség személyiségei is, akik a császári akarattal elhatározott intézkedést – lévén más állam katonái/vezetői/polgárai — megakadályozzák, ha tudják. De mindkét oldalon e szereplők, nem mint arcnélküli katonák vagy polgári tisztviselők lépnek elénk, hanem mint személyiségek, akikről — ha van forrás — e munkából tudni lehet, hogy mikor és hol születtek, kik voltak szüleik, testvéreik, gyermekeik és éppen a PLRE szerkezete miatt nemcsak azt lehet megtudni róluk, hogy ebben vagy abban az évben mit tettek, hanem — ha van róla forrás — akkor azt is, hogy korábban mit tettek, mi volt a rangjuk és később mi lett a sorsuk. A források, ill. a történelem természetéből fakadóan természetesen minél magasabb pozícióban van valaki, annál többet lehet tudni az illetőről és családjáról, tulajdonságairól és sorsáról.

Nem lehet a kötetek olvasásakor fel nem figyelni arra, hogy a politikában részt venni a kora-középkorban sem volt veszélytelen feladat. Az életrajzok egy jelentős, számottevő részénél meg lehet állapítani, hogy a politikai élet résztvevőit a szó legszorosabb értelmében megtizedelték a háborúk, lázadások, trónviszályok, politikai gyilkosságok.

Amit tudni lehet a korszak személyeiről, „kicsikről és nagyokról", sokat – keveset, azt a PLRE szerzői összegyűjtötték. S nem csak összegyűjtötték, hanem minden egyes esemény, időpont mögött ott áll a forrás származási helye, sőt sok esetben a forrás maga, eredeti nyelven idézve; minden egyes adatról tehát tudni lehet: honnan származik és mennyit ér, mennyire megbízható. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a denaturált történelem/történelemírás mögött újra megjelent a történelmet alakító avagy azt elszenvedő ember vagy az a személy aki ezért vagy azért felbukkan egy-egy forrásban, anélkül, hogy bármi köze is lenne „a nagy történeti eseményekhez".

Ha valamit a Kárpát-medencei kora középkori történelemmel foglalkozó történészek és e történelmet, talán kényszerűségből is a régészet oldaláról megközelítő régészek, sajnálhatnak, az az a közismert tény, hogy mind a II., mind a III.

kötet az írott források jellege és száma következtében elsősorban Bizánc, Hispánia, a frank királyság, Afrika, és Itália területére ad adatokat. Kutatási területünkre — a Kárpát-medencére — vonatkozóan az életrajzi lexikonban szereplő személyek száma igen csekély, s róluk is, általában, viszonylag keveset lehet tudni. Nem is beszélve arról, hogy egyetlen olyan Kárpát-medencei személlyel kapcsolatos eseményt sem lehet találni, ahol az esemény földrajzi helye még csak megközelítően is ismert lenne.

Sajnos, teljességre ez a munka sem törekedhetetett, mert egy francia szerkesztésű munka (H.I. Marrou: Prosopograhie chrétienne) a PLRE munkáival párhuzamosan az egyházi személyeket gyűjti össze, s így ezekről a PLRE lemondott. Kár, mert éppen arról az időszakról van szó. amikor a Római Birodalom nyugati felében a késő római világi elit már, a kora-feudális elit pedig még nem teljesítette maradéktalanul politikai feladatát, s az így létrejött űrt részben az egyházi hierarchia személyiségei töltötték ki.

A PLRE köteteit olvasva merül fel a magyar történész/régész olvasóban az a gondolat, hogy, miként a PLRE köteteinek írói összeállították a 260 és 641 közötti időszak történeti jelentőségű szereplőinek és korszak forrásokban fennmaradt „civil" személyeinek életrajzi lexikonját, ugyanúgy a magyar történetírás számára is megvalósítandó feladat kellene legyen pl. a magyar honfoglalás-kori és Árpád-kori (895–1301) Magyarországra vonatkozóan az életrajzi lexikon elkészítése. Ennek a munkának az előfeltételei „Az Árpád-kori Magyarország Történeti Földrajza" köteteinek elkészülte után már adottak lesznek: „csak" össze kell gereblyézni az elbeszélő és okleveles forrásokból mindazokat a személyeket, akikről már vagy még „tudunk" – csak nem ebben az ABC-ben rendezett életrajzi formában, hanem az elbeszélő forrásokba vagy oklevelekbe beleágyazva és éppen ezért ott részben el is veszve, éppen a PRLE kötetei mutatják meg, hogy a legkülönfélébb forrásokban felbukkanó adatok egymás mellé helyezésével a sok-sok csak nevében ismert személy mellett ugyanarról a személyről és ugyanarról a korszakról mennyire más kép alakítható ki. Bizonyítván, hogy a madártávlat mellett indokolt lehet a béka-perspektíva is.

Bálint Csanád

MAGNA MORAVIA A MAGYAR ALFÖLDÖN?*

Ritka játéka a véletlennek, hogy ugyanazon témáról ugyanazon évben (nagyjából) ugyanazon eredménnyel jelenjék meg két könyv. Közülük a kölni egyetemen e könyv kéziratával doktoráló M. Eggers (továbbiakban: **E**) munkája készült el hamarabb, a philadelphiai egyetem professzora, Ch. R. Bowlus (továbbiakban: **B**)

* *Martin Eggers:* Das „grossmährische Reich" Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert. in: Monographien zur Geschichte des Mittelalters (herausgegeben von Friedrich Prinz) 40, Stuttgart, Anton Hirsemann Verlag, 1995, 525 p.

Charles R. Bowlus: Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. University of Pennsylvania Press, Middle Ages Series, Philadelphia 1995, 420 p.

kéziratban olvashatta — de nem használta — azt. Tanulságos összehasonlítani a két szerző érdeklődését, olvasottságát, mert az egyéni, alkati eltéréseken túl a két ország kora középkori történeti kutatásáról is kapunk egy-egy pillanatfelvételt. **B.** azt a hagyományos történeti irányzatot követi, melyet az École des Chartes fémjelez és amelyet a szerző — elragadtatott szavai szerint (p. XVII) — a Monumenta Germaniae Historica könyvtárában művelhetett. Érdeklődése középpontjában a karolingok állnak, azon belül is elsősorban a politikatörténet és a birodalom adminisztrációja. Figyelme Keleten alapvetően csak a birodalom határáig terjed, azon túl pusztán azon esetekben, amikor az ottani események valamilyen módon vagy a karoling, vagy a bizánci birodalommal, de legalábbis azok történetírásával érintkeznek; így a bajor hercegség 8–9. századi története is kizárólag a Nagy Károlyi politika szemszögéből nézve szerepel, alig titkolva a szerzőnek a birodalomszervezés iránti rokonszenvét. Ugyanezt a szemléletet tükrözi az a szembebeállítás is, mely szerint míg a magyar kalandozások Ny-Európa ellen irányultak, addig a német seregek csak alkalomszerűen támadták meg a Dunántúlt a 10–11. század során (p. 266) – no igen, de miért? Mert egy ilyen támadás lehetősége vagy a magyarok ereje vagy megfelelő politikai *és* katonai helyzet hiányában föl sem merülhetett, az ország bekebelezésére irányuló 1051-es hadjárat pedig vereséget szenvedett... **E.** már ezen ifjúi munkájában is a német Südostforschung jellegzetes képviselőjeként áll előttünk; imponáló jártasságot mutat a téma szempontjából releváns közép- és délkelet-európai kutatásban, nem mellőzve a nemzeti nyelveken megjelent műveket sem. Bibliográfiája a méretét és részletességét tekintve imponáló, petittel szedve 40 oldalt tesz ki, míg az olyan, csak egyszer idézett cikkek mint pl. Gerics J. in: ActaUnivEötvös, sectio hist. 1957 (!); Ligeti L. cikke az avarok nyelvéről (!) lapalji jegyzetben szerepelnek. **B.** bibliográfiája feleannyi, a források listáján túl 20 oldalból áll. Jártassága a témakörben leginkább érintett közép-európai történeti és régészeti szakirodalomban, de még a térség földrajzában is (vö. „Preßburg = Czech Bratislava") komoly kívánnivalókat hagy maga után. Tájékozódása esetlegességéről, ha nem éppen a tájékozatlanságáról árulkodik, hogy Hunfalvy *Péterről* ír (mentségére szól, hogy a hivatkozott Sós Ágnes-műben a keresztnév csak a kezdőbetűvel szerepel!), s a ma már jóval fontosabb szerzőket és műveket mellőzve viszont pl. gyakorta hivatkozik Márki Sándorra. Ez persze csak apróság és sokkal lényegesebb ennél, hogy a téma szempontjából döntő jelentőségű, egyáltalán nem idejétmúlt és nem-nemzeti nyelven közzéadott, a témáját a legközvetlenebbül érintő, világszerte ismert folyóiratokban megjelent művekre nem támaszkodott, mint pl. Bóna I.: Cundpald fecit...; Váczy P.: Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren, s bajosan képzelhető el érdemi hozzászólás a könyv kérdésköréhez Bóna I. teljesen idevágó cikke nélkül (Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens...) – összehasonlításképpen: ezeket **E.** használta! Az pedig már nehezen nézhető el, hogy — mégha ezek magyar nyelven jelentek is meg — olyan munkát mellőzött, mint pl. Bóna I. a Magyarország Története I. kötetében (**E.** ezeket is ismeri). Még mostohábban bánt el a cseh és szlovák történészek és régészek munkásságával: közülük a legjelentősebbek, B. Dostál, J. Cibulka, V. Hrubý, F. Kalousek, V. Vavřínek egyetlen művel sem szerepelnek a könyvében, a csehszlovákiai „nagymorva"

régészet nesztora, J. Poulík pedig mindössze egy cikkével! Ugyanígy jártak szerzőnknél a délszláv kutatók is. **B.** a könyve számára alapvető információkat meríthetett volna M. Čorović-Ljubinković-nak éppen a 9. századi Nyitra-vidék és Észak-Szerbia kapcsolatait, D. S. Radojičić-nak a szerbek cirill-metódi hagyományait fejtegető cikkeiből s legfőképpen S. Čirković Boszniáról írt monográfiájából, valamint V. Popović-nak a Sirmium c. sorozat első kötetéhez írt előszavából. Végül meg kell említenünk, hogy a magyar régészet az utóbbi két évtizedben komoly eredményeket ért el a 9. század kutatásában (vö. az idézett Sós Ágnesen kívül Szőke B. M. és Müller R.). A kelet-európai könyvtárakhoz szokott recenzens természetesen nagy megértéssel tud viseltetni aziránt, ha valaki nem a témájához jól ellátott könyvtárakban kénytelen dolgozni, de tapasztalatból azt is tudja, hogy e nehézségek nagy része némi utánajárással még a világ ezen felében is elhárítható. Amikor pedig előre kiszámítható, hogy a végkövetkeztetés a kutatás túlnyomó részének ellenállásával fog találkozni, akkor a szerző számára különösen tanácsos a témakör irodalmában való teljes elmélyedés; vagy pedig eleve célszerűbb lett volna a könyv súlypontját máshová, pl. a keleti frank adminisztráció és társadalmi szerkezet megvitatására helyeznie, mely témákban **B.** vitathatatlanul otthon van.

E. műve a téma mindenre kiterjedő, részletes elemzését adja. Decimális felépítésű könyve kutatás- és ideológiatörténeti előzményeket taglaló Bevezetésből és 4 fejezetből áll. Az utóbbiak tematikája és belső felépítése szinte nem is képzelhető el másként, mint ahogyan azt **E.** végezte el: *1.* A Kárpát-medence a morvák első megjelenése előtt, *2.* Moravia új lokalizálása és története Mojmir és Rasztiszláv alatt, *3.* Moravia terjeszkedése Szvatopluk alatt, *4.* A magyar honfoglalás és annak politikai, etnikai következményei. A könyv végén 3 *Exkurs*us olvasható a szomszéd országokra vonatkozó karoling földrajzi terminológiáról, Samo birodalmáról és annak állítólagos folytatódásáról, valamint a „zsupán" és „bán" címek eredetéről. Az egyes alfejezetek valamennyi lehetséges részkérdés megvitatását tartalmazzák, kiragadott példákkal: 1.1.4. az avar „vazallus kaganátus", 1.1.5. az „avar pusztaság", 1.2. a bulgár fennhatóság az Alföldön, 1.3.5. a magyar nyelv délszláv jövevényszavai, 2.2.4. a „Marót" helynevek, 3.2.2. szláv hercegségek a Dél-Adriánál, 3.3.2. Pribina és Kocel dukátusa, 3.4. Csehország esete, 4.1.1. Szvatopluk birodalmának összeomlása, 4.2. a magyar honfoglalás és a kalandozások, 4.3.3. Bosznia és Szerbia egyesülése Csaszlav alatt, 4.4.6. A „Velehrad"-mítosz és a „Zobor" hegy, mint fiktív „nagymorva" helynevek stb. A könyvet mutatók és 22 térkép zárják le. Az utóbbiak között vannak eredetiek és másoktól átvettek (pl. a frankoknak az avarok és a magyarok elleni hadjáratainak útvonalai, a Bajor Geográfus által említett népek lakóhelyei, Szvatopluk birodalmának kiterjedése, a Kárpát-medence és a volt Jugoszlávia területének politikai térképe 925 táján, ill. F. Dvornik a „nagymorva birodalomról", Patay P. az alföldi szarmata sáncról stb.), sokatmondóak (**E.** saját tervezésű térképei) és irrelevánsok (az utóbbiak közé tartozik a „Marót" és „Várkun" típusú helynevek elterjedése, Kézai Simon Szvatopluk-történetének színterei).

E. és **B.** Szvatopluk hatalmi területét („birodalmát") a Kárpát-medencének lényegében ugyanarra a területére lokalizálja. **E.** „valódi Moravia-nak" a Dunától

K-re eső magyar Alföldet tartja, melynek északi határa az Északi-középhegység lábánál, a déli a Duna vonalát követve húzódik. A keleti határt a Nyírség közepénél és az Erdélyi-középhegység előhegyeinél nyitva hagyja, mely területhez 870/871 körül csatolták a Szerémséget, a Dráva-Száva közében a majdani Valkó megye területét, Boszniát és a Belgrádtól D-re eső vidéket. Ehhez az alföldi Moraviához kapcsolódott 874/880 körül a „vulgarii" területének meghatározott Nyitra-vidék (lényegében a mai Ny-Szlovákia) és a Felső-Visztula menti viszlánok földje, 884-ben a Rábától K-re elterülő Pannonia, 884-ben vagy 890-ben a Rábától Ny-ra eső részek, s 890-ben Csehország és Morvaország. **E.** Szvatoplukkal szövetségesnek tartja a dalmáciai horvátokat, Zachlumia és Travunia területét is. **B.** Moravia határait ennyire nem tolja ki, de Szvatopluk eredeti felségterülete tekintetében megegyezik **E.** felfogásával: az szintén a magyar Alföld. Ennek hipotetikus határát É-on az Északi-középhegység lábánál, ÉK-en a Bodrogközben, K-en és DK-en az Erdélyi-középhegységnél húzta meg, s délen ugyanúgy számítja hozzá a Szerémséget és a későbbi Valkó megye területét, mint német kollégája. A későbbi terjeszkedések révén előbb a K-Dunántúl, majd a Vágtól K-re eső területek, végül az attól Ny-ra, a Kamp folyóig terjedő vidék kerültek volna e politikai alakulat hatalma alá. (Grafikusa nem tudta, hogy a Maros nem ér véget Arad, a Körös pedig Nagyvárad táján.)

Köztudott, hogy a 9. századi magyar Alföld politikai fennhatóságáért már korábban is versengett a volt csehszlovák, a bulgár és — kijelentések szintjén maradva — a szerb történettudomány. A magyar történészeknek is van az 50-es évek óta egy csoportja, amelyik a honfoglaláskor előtt és alatt számottevő szlávságot feltételez itt. A nálunk általános történeti felfogás szerint az ország mai területén az abodritok és timocsánok 818-as Alsó-Tisza-vidéki megtelepedését megelőzően jelentős számú szlávsággal nem lehet számolni. A magyar régészet pedig nem tud kimutatni az Alföldön egy 9. századi szláv leletcsoportot, s ez a hiány olyan jellegű, hogy nem írható sem a kutatás elégtelen voltának, sem a régészet módszertani korlátainak számlájára (ld. alább).

E. Szvatopluk központjának forradalmian új lokalizálásával jócskán meghökkenti az olvasót: úgy véli, hogy az a későbbi urbs Morisena, Marosvár majd Csanádvár volt. A román kutatás vitatni fogja Szvatopluk személyét, de nyilvánvalóan ujjongva üdvözli majd régi-új tétele „bizonyítását", hogy ti. azon a helyen a magyar honfoglalás, ill. Szt. István hadjárata előtt egy „államalakulat" központja volt. Kolozsvári régészek végeztek ugyan Csanádon a 70-es években próbaásatásokat, de azok megközelítőleg sem a kívánt eredményt hozták (kizárólag késő Árpád-kori leletek kerültek elő, korábbi rétegek meglétének még csak gyanúja nélkül), ezen kívül a helység és környéke a kora középkori régészet tekintében *terra incognita*, az utolsó ásatást Kisléghi Nagy Gyula végezte a századelőn! A Csanádvárra történt lokalizálás azért is érdekes, mert különben **E.** — **B.**-tól eltérően — egyáltalán nem tájékozatlan a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti hagyatékával kapcsolatban; egy lábjegyzetben értesülünk arról, hogy a Bjelo Brdo-i kultúra délszláv eredetéről és a magyar ethnogenezisről egy önálló, új koncepciót alakított ki magának, amit majd egy külön műben fog kifejteni, vö. p. 381, 1. j.

B. könyve a hosszú és személyes hangvételű előszót követő 10 fejezetből áll. Általános és módszertani kérdések, Bajorország, a karolingok délkeleti terjeszkedése, az Orient megszervezése, lázadások, a Metód föllépésével előállt kritikus helyzet, Szvatopluk és Arnulf, a magyar honfoglalás és az Ostmark társadalmi tagozódása adja e fejezetek témáját. Két rövid függelék zárja a könyvet, az Ann. Fuldenses egyik helyének és Theotmar salzburgi érsek levelének elemzései.

B. munkájából a magyar kutatást — érthető módon — elsősorban a frankok avar hadjáratai és az Alföld 9. századi sorsa érdekelhetik; a magyarokkal kapcsolatos fejezet nemigen tartalmaz új elemeket. Most sajnálhatjuk igazán, hogy Bóna I.-nak az avar összeomlást elemző cikkei (Soproni Szemle és *in*: Évezredek homályában, Honfoglalás és régészet) nem jelentek meg idegen nyelven; hasznos lenne, ha a világ tudná, hogy Deér J. alapvető munkája és W. Pohl avar könyve után/mellett más megfigyelések is erősítik azt a szerencsére terjedőben levő felfogást, mely szerint Nagy Károly avarellenes hadjáratai egyáltalán nem voltak olyan sikeresek, mint azt a császár udvari történetírója nyomán az egész európai történettudomány nagy része napjainkig vélte. A kagán és jugurrus halálát, az avar fegyelem és harci szellem összeomlását a „könyörtelen frank nyomással" magyarázza. (Az avar „pacifikálás" egyáltalán nem diadalmas menetét nézve más jelző szerencsésebb lett volna.) **B.** figyelmen kívül hagyja annak lehetőségét, hogy azok az avarok, akik minden jel szerint bírtak politikai érzékkel, maguk is latolgathatták, hogy miként válaszoljanak a „frank nyomásra". A styeppi társadalmakat ismerő kutató azt is jól tudja, hogy egy-egy politikai alakulat milyen törékeny tudott lenni. Így hát törvényszerű, hogy a „szembeszállni vagy meghódolni", „pogányság vagy kereszténység" dilemmájában megosztott lehetett az avar vezetőréteg. Erik friuli őrgróf 796-os hadjáratának értékelésekor a legutóbbi években megjelent cikkekből hiányzik Bóna I. magyarul megjelent helyzetértékelése: a kagáni kincstár kifosztása és a tömérdek arannyal való zavartalan elvonulás az avar belső összeomlás látványos bizonyítéka.

B. úgy helyezi Moraviát a magyar Alföldre, hogy a bulgár fennhatóság kérdését kizárólag a nyugati évkönyvek adatai alapján, jobbára közvetett úton véli megoldani. Itt lett volna igen hasznos, ha a Kárpát-medence 9. századi történetének más típusú adatait is figyelembe veszi. Regino „Awarum solitudines" adatának meglepő értelmezése, avar zsoldosok jelenléte 811-ben a bulgár seregben (Szádeczky-Kardoss S. németül megjelent cikkét nem ismeri), Onegavon bulgár tarkán Tiszába fulladása a 820-as években, a 9. század 1. feléből származó Alsó-Tisza vidéki adai sírlelet figyelembe vétele mind **B.** könyve hasznára vált volna. Végül — mindkét könyv végkövetkeztetésével szemben — hadd tolakodjam ide saját, németül is olvasható megfigyelésemmel: az Alföld kiugróan jól kutatott városainak, a stratégiai jelentőségű Körös- és Maros-torkolatok táján a nagyszámú 8. századi és a szintén nagyszámú 10. századi leletanyag között nem különül el még egy vékonyka, a 9. századra keltezhető réteg sem. Természetesen lehetséges ezt az avarok teljes kipusztulásával magyarázni, de lehetséges úgy is, hogy nem volt itt semmilyen politikai-etnikai szervezet, mely egy önálló régészeti kultúrát létrehozott volna – miként az a Dunától É-ra és Erdélyben s az Aldunánál bekövetkezett (ld. még alább).

Ami mindkét könyvet illeti: Magna Moraviának Délre, a magyar Alföldre történő lokalizálása kizárólag írásos források (alapvetően bizánci, nyugat-európai és arab) elemzésére alapul; régészeti adatok egyáltalán nem állnak rendelkezésre. Nincs itt hely az adatok és a következtetések ismertetésére s elemzésére. Egy körülményt teszek itt szóvá, mely elkerülte a déli teória híveinek figyelmét. Elméletük alátámasztásához hivatkoznak Ibn Rusztára, aki keresztény morvákról ír, mégpedig olyanokról, akik az arabokkal kereskednek. Nos, az arab kereskedelem európai útvonala pontosan ismert (Cordoba – Mainz – Prága – Krakkó – Kijev – Itil), az semmiképpen sem érinthette a Morava menti, déli morvák lakterületét, amiként még sokszorosan hipotetikusan sem tudok elképzelni akár csak közvetett érvet sem, mely a magyar Alföldön lakó, arabokkal kereskedő morvákra lenne vonatkoztatható.

Magna Moravia délre való áthelyezésének cáfolatára közkeletű és szinte mindent eldöntő érvnek kínálkozik a hivatkozás a cseh és szlovák régészet eredményeire. A leletek kora, száma, jellege oly egyértelműen összhangban látszik állni Magna Moraviának északra történt lokalizálásával, hogy Boba Imre könyve megjelenéséig a tudományos gondolkodásban más lehetőség még csak föl sem merült és a „déli elmélet" negyedszázad elmúltával, ma sem tűnik egyébnek, mint a kutatást színesítő, ámde irreális kuriózumnak. A volt csehszlovákiai leletekkel kapcsolatban hangsúlyozandó: *1*) semmilyen alap sincs a kormeghatározásukat kétségbe vonni (legföljebb azt lehet mérlegelni, hogy egy részük nem nyúlt-e át a 10. század elejére is), *2*) a leletek magas száma és történeti jelentősége letagadhatatlan, *3*) a csehországi és szlovákiai leletanyag elvitathatatlanul egyedi, úgy is mondhatni: önálló régészeti kultúrát képez – a korlátozott területi elterjedését figyelembe véve mi sem volt hát kézenfekvőbb, mint e jelenséget egy politikai alakulattal is kapcsolatba hozni. E régészeti kultúrával kapcsolatban idekínálkozik három megjegyzés.

1) A régészeti leletanyag az „Észak vagy Dél" vitában mindaddig nem használható fel döntő érvként, amíg a szerb régészet legalább is el nem kezdi a Dél-Alföld és a Morava környéki 9. századi emlékek feltárását; addig ui. a leletanyag tekintetében egyszerűen nincs két leletcsoport, amik között dönteni lehetne. A kutatási helyzet sajnos nem kedvező: ezt mi sem illusztrálja jobban, mint hogy az egykori Jugoszlávia területéről az első szláv hamvasztásos sírokat 1972-ben tették közzé (összehasonlításul: a magyar régészet ugyanezt a típusú feladatát a honfoglalók hagyatékával kapcsolatban 1832-ben végezte el). A Vaskapunál folytatott nagyszabású leletmentések, a Sirmium területén végzett ásatások áttörést jeleznek a szerbiai ásatási politikában, de ezek a jelen téma kutatása számára egyelőre igen szerény részadatokat kínálnak. Márpedig 9. századi temetők, települések, templomok, földvárak sora szükségeltetnék annak érdemi mérlegeléséhez, hogy a régészeti emlékek alapján egyáltalán van-e, s mi az esélye Magna Moraviának a magyar Alföldre és a Délvidékre történő lokalizálásának!

2) Az a régészeti kultúra, melyet a volt Csehszlovákiában tártak fel és „nagymorvának" szokás meghatározni, egyfelől elvitathatatlanul önálló jelenség — elsősorban az ékszerek és a kerámia tekintetében —, másfelől nincsen azonban egyetlen vonása sem, melyet ne lehetne avar, bizánci és frank gyökerekből levezetni. (Ez utóbbi önmagában semmit sem jelent, ui. így van ez sok más régészeti

kultúrával is, esetünkben pedig a földrajzi helyzet következtében éppenséggel ez az összetétel az egyedül kézenfekvő). Az sem meglepő, hogy egy régészeti kultúra többé-kevésbé korlátozott területi elterjedést mutat, esetünkben a (volt cseh-szlovákiai) „nagymorva" régészeti kultúra a Nyitra és Břeclav közti területen koncentrálódik. Komoly elméleti — és alapvető régészeti következtetéseket magában rejtő — kérdés, hogy egy kultúra határát hol, minek alapján húzzuk meg; melyik távoleső lelőhely számítható a törzsterületen belülre, ill. kívülesőnek? Egy konkrét és az adott témához kapcsolódó példa: a Zalaszabar-borjúállási temető „nyitrai típusú" ékszerei valóban az odamenekült Pribina kíséretét jelzik (amint ez elterjedt vélekedés), vagy pedig a (volt csehszlovákiai) „nagymorva" régészeti kultúra kisugárzását, szórványát tükrözik? A Dunántúlon a 70-es évek óta egyre egyértelműbben meghatározható a 9. századi leletanyag. A Dunától Keletre ilyen, ill. megközelítőleg ilyen nincsen – ma már tudjuk, hogy ez egyáltalán nem az élet teljes megszűntét jelzi az Alföldön, hanem csak annyit, hogy a frank fennhatóság oda nem terjedvén ki, ott nem mutatható ki a keleti frank régészeti peremkultúra. (Figyelemre méltó, hogy a 9. századi Kárpát-medencében két ízben, az avaroknál és a frank Pannónia esetében is egy politikai alakulat létéhez kötődik egy régészeti kultúra sorsa.) Ez pedig azt jelenti, hogy ha egyszer megindul is a Dél-Alföldnek és a Morava völgyének intenzív régészeti kutatása, az ott előkerülő leletanyagot akkor is csak nagyon hosszú idő múlva lehet majd ilyen alapvető történeti kérdések mérlegelésébe bevonni. Hangsúlyozandó azonban, hogy a jól kutatott magyar Alföldön még csak ilyen gyanúba hozható leletcsoport sincsen, márpedig a régészeti adatbázis forrásértékét még a legszkeptikusabbak sem tagadhatják!

3) **E.** a Bevezetés 0.2. alfejezetében historiográfiailag vizsgálja a Cirill-Metód misszionak és a „nagymorva" örökség álmának a cseh és szlovák történetírásra gyakorolt hatását. Érdemes lenne ezt a munkát a régészet illetékességi területén is elvégezni. Amikor a II. világháborúból győztesen kikerülő Csehszlovákiában — Közép-Európában páratlan méretű — állami, politikai támogatással elkezdődtek azok az ásatások, melyek a jelenleg ismert „nagymorva" régészeti kultúrát hozták napvilágra, vajon a leletek politikatörténeti és kulturális hovatartozásának megítélésében milyen mértékben játszhatott közre az a kutatástörténeti tény és pszichológiai körülmény, hogy a Monarchiától függetlenedni kívánó csehek és szlovákok történetírása a nemzeti gondolat ébredése, a 19. század eleje óta Magna Moraviában lelte föl a megteremtendő államisága *ősi* (a Biblia óta elterjedt felfogás szerint: *„tehát jogos"*) előzményét?

A két könyv vitathatatlanul nagy tudományos teljesítmény. Megmutatják, hogy az írásos források újszerű elemzésével (de kizárólag azokra támaszkodva) — a közelmúltban elhunyt Boba Imre kísérletétől eltérően — meggyőzőbben is a tudományos világ elé tárható annak lehetősége, hogy Magna Moraviát ne a mai Szlovákia nyugati felében és Morvaországban feltételezzük. Hiba lenne azonban, ha a Bobáénál jobban felépített érvrendszer, a hagyományostól teljesen eltérő beállítás a nem-történész olvasókban kétségeket ébresztene az írásos források szavahihetőségét, felhasználhatóságát illetően. Még nagyobb hiba lenne releváns régészeti adatok pillanatnyi hiánya miatt apátiába süllyedni a kérdés régészeti

kutathatóságát illetően. M. Eggers és Ch. R. Bowlus művei vitára s főleg kutatásra sarkallnak – köszönet nekik ezért!

Györffy György

MÉG EGYSZER SZŰCS JENŐ: AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK C. MŰVÉRŐL

Szűcs Jenő 1988-ban bekövetkezett halálával századunk második felének olyan kiváló történetírója szállt sírba, akit méltán illethetünk a zseniális jelzővel. Éppen ezért nehéz a torzóban maradt, a szerző által is befejezetlennek tartott és kiadásra nem ítélt alkotásról (Az utolsó Árpádok. Bp. 1993.) véleményt mondani egy olyan pályatárs részéről, aki kezdetektől figyelemmel kísérte a kiváló mű létrejöttét, formálódását, sőt az első változatnak baráti szívességből bíráló olvasója volt, s olykor utóbb is vitapartnere maradt.

Szűcs Jenő hasonló feladatot kapott, mint e sorok írója: a „Magyarország története tíz kötetben" c., már eredetileg is húsz kötetre tervezett, de máig be nem fejezett könyvsorozat egy-egy középkori részének megírása. A nagyszabású munkát a MTA Történettudományi Intézetének vezetősége indította el, eredetileg Molnár Erik, majd Pach Zsigmond Pál főszerkesztése és Pamlényi Ervin, majd Glatz Ferenc szerkesztése alatt, akik a befolyásos marxista történész szerkesztőbizottság véleményét is figyelembe véve fogták egybe a jobbára a MTA Történettudományi Intézetben dolgozó kutatókat; rajtuk kívül főleg az egyetemeken működő ismert szakembereket kérve fel munkatársnak.

A munka elkezdését 1968-ban kibővített vitaülés előzte meg, mely a legmagasabb tudományos és ideológiai követelményeket állította a kiszemelt munkatársak elé. Ámbár a korszakbeosztás is megbeszélés tárgya volt, a munkatársak kiválasztásáról csak a szerkesztőbizottság döntött, Szűcs Jenőnek az Árpád-kor tatárjárás utáni végét jelölve ki, noha ő rendkívüli felkészültsége miatt a középkor bármely századának megírására sikerrel vállalkozhatott volna. Erre alkalmassá tette, hogy tárgyát mindig a teljes forrásanyag összegyűjtésével közelítette meg, s az egyes források vallomását beható és a lényegre tapintó vizsgálattal ragadta meg. Módszeréhez tartozott, hogy minden adatát, annak tartalmát elemezve, kategorizálta s behelyezte az egyetemes történelemnek a legújabb nézetekből megismert összképébe.

Írói stílusa veretesnek indult; teljességre törekvése mindamellett arra vezette, hogy semmilyen fontosnak látszó adatot ne mellőzzön. Ebből fakadt, hogy alkotásai, főként első fogalmazásban túl hosszúak és nehezen követhetők lettek. Része volt ebben annak is, hogy előszeretettel használta a nyugati történeti-szociológiai művekben elterjedt idegen szavakat. Az elmúlt évtizedeket jellemezte, hogy a marxizmus helyett az angol irodalom felé tájékozódó igényesebb kortársak szinte idegenkedtek attól, hogy éljenek a magyar nyelv erejét és szépségét adó egyszerű és világos kifejezésmóddal, előnyben részesítve a nyugati irodalom ismeretéről valló műszavakat. Szűcs maga is tisztában volt vele, hogy művei kevéssé

olvasmányosak, de igyekezett utólag csiszolni, rövidíteni. Arra azonban nem maradt ideje, hogy utóbb írt alkotásait, melyekkel maga is elégedetlen volt, újra átdolgozva kiadásra bocsássa. Így lépett ki életünkből, számos kitűnő torzót hagyva maga után. Hogy ezek kiadása mégis milyen hasznos, arra legyen elég felhozni az 1992-ben Szegeden kiadott őstörténeti művét. Ennek eredeti címe kandidátusi értekezés formájában „Gentilizmus. A barbár etnikai tudat" volt, de kiadás előtt félretette. Egyrészt még ki akarta egészíteni (nem csekély mértékben az angol származású orosz tudós, N. J. Bromlej nézetének ismertetésével, és az az óta elhunyt kiváló lengyel történésznek, Benedykt Zientarának a közép-keleteurópai nemzeti tudat kialakulását más módon magyarázó bírálata alapján),[1] másrészt, mert utólag belátta, hogy a főcímül választott műszó, melyet a jeles német történész, Reinhold Wenskus vezetett be a német történeti irodalomba, de ott sem vált közkeletűvé, hazánkban nem érthető. Így a szerkesztő, Zimonyi István megfogadva néhányunk tanácsát, akik ismertük Szűcs nézetének változását magáról a címről is, a találóbb „A magyar nemzeti tudat kialakulása" címen tette közzé a művet. A munka kiadása bizonyítja, hogy igen értékes tudományos alkotás veszett volna el, ha nem jut az olvasók elé.

„Az utolsó Árpádok" kéziratával Szűcs Jenő szintén elégedetlen volt, s ebben a formában nem is kívánta megjelentetni. E mű korszakhatárait ugyanis nem maga a szerző, hanem a „Magyarország története tíz kötetben" sorozat szerkesztői határozták meg a II. kötet beosztásával, Szűcs Jenőnek az 1241—1301 terjedő hat évtized történetét jelölve ki megírásra. Ez a korszakolás azonban nem ad lehetőséget a 13. század fő vonulatának a bemutatására. A tényleges változás 1200 körül indult el, s a tatárjárással nem valami gyökeresen új fordulat kezdődött, hanem a gazdaságban és a társalomban megindult változás megtörve, és mintegy a trianoni katasztrófára emlékeztetően az ország jelentős területének, ezúttal a belső elpusztult részeknek a kikapcsolódásával kezdett regenerálódni, de jobbára a korábban megkezdett irányba.

A nagy fejezet a művelődést tárgyaló fejezetek és a magyarázó jegyzetek nélkül 1980 tájára készült el, s a szerző e sorok íróját tisztelte meg azzal, hogy a vastag, közel 1200 oldalas kéziratot kórházi magányában elolvassa, s bíráló javaslatokat tegyen tartalmi és stiláris tekintetben. E feladatnak igyekeztem állapotomhoz képest eleget tenni, s észrevételeimet gyógyulásom kezdetén írásba foglaltam.

Megjegyzéseim egy részét a szerző értékesítette, főleg a terjedelem és a stílus vonatkozásában. Az eredeti kézirathoz képest még két rövidebb változat készült; a közel 1000 gépelt oldalt felölelő most megjelent önálló könyv (eredetileg a Gondolat kiadó részére), s egy kb. 800 oldalas nagy fejezet a tíz kötetes történet számára; ezek gondozásában a szerző barátjának és kollégájának, Engel Pálnak volt oroszlánrésze.

Összehasonlítva Szűcs Jenő alkotását a korábbi jelentős Árpád-kori magyar történetekkel, megállapíthattam, hogy Szűcs műve rendelkezik azokkal az erényekkel, amelyeket legkiválóbb pozitivista történetírónk, Pauler Gyula páratlan

[1] Szeculum 32 (1981) 301–316.

forrásismeretével és a politikai történet összefüggésének kibontásával felmutat, sőt egyetemes látókörével és új eredményeivel olykor meg is haladja azt (nem tekintve, hogy Paulert nem kötötte egy korszakhatár, és felfogását műve végén rendkívül értékes forrás- és irodalomismertetéssel, kritikai magyarázó jegyzetekkel láthatta el, amit Szűcs is tervbe vett). Paulernek az adatokat a szövegben részletező, s ezzel stílusát kissé nehézkessé tevő irályán Marczali Henrik könnyedebb elbeszélő millenniumi története segített, akinek Pauler után már nem volt szüksége minden okleveles adat összegyűjtésére, s eseménytörténeti mondanivalóját világosabban tárhatta elő, lemondva a maga korában unalmasnak ható gazdaság- és társadalomtörténet vázolásáról. Hóman Bálint a „Magyar Történet" forrásgyűjtésében ugyancsak nem végzett oklevélkutatást; olvasmányosságra törekvő, bár Szekfű irályát el nem érő munkájában inkább Karácsonyi Jánosnak a nemesi nemzetségekre vonatkozó kutatásai alapján a főúri csoportharcokat, a külpolitikai kapcsolatokat, az egyház szerepét és a pénzügyeket emelte ki.

Szűcs mindhárom nagy elődjétől tanult. Paulert követte, amikor igyekezett minden forrásadatot — az újabban előkerülteket is — kritikailag értékelni, s Hómant, amikor az uralkodóréteg politikáját és a gazdasági viszonyokat még behatóbban bontotta ki, de minden elődjén túltett azzal, hogy az agrártársadalom rétegeit és a mezőgazdasági technika fejlődését (Georges Duby nyomán), valamint a városhálózat kifejlődését újszerűen mutatta be, számos eddig nem értett jelenségre mutatva rá. Egyetemes történeti igényességét szemlélteti, hogy a 13. századi magyar viszonyokat behelyezte a korabeli Nyugat-Európa fejlődésébe, s vizsgálta, hogy úgynevezett „feudalizmusunk" mennyiben maradt le a nyugateurópai fejlődéstől.

Mindamellett Szűcs nem egészen azt adta, amire a kiadott könyv címe utal. Egy olvasó azt várná, hogy „Az utolsó Árpádok" kötet főleg a négy király — IV. Béla, V. István, IV. László és III. Endre — személyiségét, uralkodását és tetteit ismerteti. Már előre is hangsúlyozom, hogy e négy király egyéniségének fő vonásait és azt, hogy e rendkívül viharos korszakban hogyan próbáltak úrrá lenni a nehézségeken, s hol vétettek, Szűcsnek elődeinél is jobban sikerült megragadnia. Különösen kiemelem, hogy IV. Béla uralkodásának bárói támaszait, s ezek szinte intézményes összességét, akik döntéseire a király 1242 után gyakran hivatkozott, Szűcsnek sikerült feltárnia. Ehhez hozzátenném, hogy IV. Béla és V. István a rájuk való hivatkozást akkor is csak legitimációs jogcímnek hozták fel s valójában az uralkodók maguk döntöttek, még ha a tanácsadókat meg is hallgatták. Szűcs elődeit is felülmúlva ábrázolta IV. Béla és István ifjabb király ellentéteinek kifejlődését, s érzékeltette, hogy a kiváló szervező és hadvezér V. István túl későn és rövid időre történt uralomra jutásával mit veszített az ország kormányzása. Felfogásommal egyezően szemléletesen bontja ki, hogy a tizenéves és kétszeri elrablást szenvedett Kun Lászlónak, a kor kiváló és minden csatát megnyert ifjú hadvezérének kifejlődésére és tragikusan végződő uralkodására milyen negatív hatással volt a Rómából ideküldött pápai legátus, aki még arra a képtelenségre is megeskette az ifjú királyt, hogy a beköltözött kunokat keresztény viseletre, életformára és sátrak helyett házakban lakásra kényszeríti. Viszont Szűcs nem fogadta el nézetem, hogy Ladomér érseknek azon másolatban megmaradt két, 1288.

évi, a volt ferences IV. Miklós pápához intézett levele, amely a király bűneit gyűlölettől fröcsögő hangvétellel és több ponton cáfolhatóan ecseteli, egy ferences elfogultságú írnok előzetes fogalmazványa. Az általam kiadott és kiadásra előkészített kora Árpád-kori levelek fele ilyenszerű célzatos írnoki fogalmazvány. Az uralkodók és főemberek általában ma sem maguk fogalmazzák irományaikat; még inkább így volt ez a korai középkorban, amikor az írástudás ritkaságszámba ment, s az uralkodókat, főpapokat notáriusok vették körül. Ezek stílusgyakorlatként írt levelei ugyan tükrözik a királyi vagy főpapi udvar hangulatát, de fogalmazványaik többsége ritkán, vagy soha sem került elküldésre, mint ahogy a pápának ezt követően Lászlóhoz intézett válaszlevelében (Theiner Mon. Hung. I. nr. 577–578.) ugyan utal rá, hogy elmarasztaló vádakat olvasott, de enyhébb formában. Az mindamellett kiderül, hogy Kun László az őt gyermekkorától ért lelki sérüléseket nem tudta kiheverni és megalázkodás helyett a meggondolatlan, olykor makacs szembeszegülés útját választotta, ami végül is vesztét okozta. A pápai udvar a Szicíliában trónra segített Anjou I. Károly révén próbálta Bizáncból s a Keleti Mediterráneumból a görögöket kiszorítani, s ebbe a Bulgáriába hadat vezetett V. Istvánt kettős házassági szerződéssel kapcsolták be (P. Herde: Karl I. von Anjou. Kohlhammer 1979. 84—85), ami által az alig 7 éves Kun Lászlóra rálőcsölték a szicíliai gyermekasszonyt, aki tőle későbbi együttlét után sem tudott gyermeket szülni. Ezt követően László inkább szép kun főrangú leányokkal töltötte idejét. Ezen a mai angol trónörökös életét ismerve nem csodálkozunk, s csak álszentségnek tartom, hogy a korabeli főpapság jó része László fő bűnéül rótta fel az udvarhölgyek „felkelő hold"-jához (Édua kun neve, „Aj-dova" ezt jelenti), a bizonyára lovaglásban is jó társhoz való ragaszkodását.

A tartományúri harcok kezdete mindamellett nem írható László terhére; ezek kialakultak már IV. Béla és V. István, apa és fiú nyílt harcai idején. Szűcs kitűnően bontja ki, hogy a Velencéből jött III. Endre milyen intézkedésekkel próbált rendet teremteni, egyebek mellett a hatalmaskodó főurak várai lerombolásával, s hogy ez nem maradt írott malaszt, azt a felső vármegyék várlerontó bizottságának eredetiben fennmaradt oklevele tanúsítja (Dl. 75 163; a borsodi Velezd várra vonatkoztatta Fügedi: Vár és társadalom. Bp. 1977. 18, 51). Szűcs meggyőzően mutatja be, hogy III. Endrével egy, a közjó érdekében eredményesen kormányzó uralkodó dőlt ki, s méltán fordult az ország hangulata siralomra az Árpádok aranyágacskájának letörésekor.

Mindent összevéve a kötetben megtaláljuk azt, amit a cím ígér: az utolsó Árpádok bemutatását. Ha ebben mégis némi hiányt fedezünk fel, az IV. Béla uralkodásának eleje. Szűcs a hibás megbízást követve csak vázlatosan ábrázolta IV. Béla ifjúságát (születése, neveltetése és uralkodásának kezdete), noha ismeretéről tanúbizonyságot tesz. Ennek ki nem bontása nélkül azonban a jellemrajz, sőt fontos intézkedések előzményei nem érthetők meg világosan. Csak utalok rá, hogy a városalapítás már II. Endre alatt megkezdődött; Endre bajor telepesekkel már az 1220-as években új kereskedővárost hívott életre Pesten és Óbudán, sajnos nagyrészt a római erődök elbontásával és azok köveiből, megfosztva ezzel a lakosságot a későbbi időben esedékessé váló védekezéstől. IV. Béla újítása volt, hogy a városi polgárokat a szomszédos hegyekre, püspökvárakba telepítette össze. A

főegyházat szolgálóknak az összeköltöztetése a királyi udvar és az ispáni vár népeivel azonban többször olyan ellentétekhez vezetett, ami miatt ezt utólag vissza kellett csinálni, míg a vidéki várépítés, pl. a várjobbágyok emelte gömöri Dánoskőn hasznosnak bizonyult.

Melyek azok az általános szempontok, amelyek a befejezetlen alkotásban hiányolhatók?

Szűcs olyan mértékben elemzi hőseit, hogy IV. Bélával szinte lelkileg azonosul; látja zord és merev karakterének hibáit s ennek következményeit, ugyanakkor látja a közjó érdekében való tényked ését, s ennek nyomán elfogadja a köztudat „második országépítő" értékelését, történelmünk egyik legnagyobb reformerének tekintve őt. Ezáltal azonban nézetem szerint csökkenti elhibázott döntéseinek tragikus következményeit, s annak a felelősségnek a súlyát, ami IV. Bélát a tatárjárás miatt terheli. Az országépítő 35 éves uralkodása, már trónra lépésétől amikor a tanácsurak jó részét, kiket az anyja ellen szőtt összeesküvésben részesnek tartott fiú megkínoztatott — (noha nézetem szerint Gertrúd megölése hírére fellélegzett II. Endre királlyal együtt az egész ország) —, az urak tanácskozó székeit kidobatta és elégettette, s elrendelte, hogy csak írott kérvénnyel lehet hozzá fordulni. Mindez végül is oda vezetett, hogy a virágzó európai monarchiából egy belsőleg meghasonlott, nagyrészt „kiürült", kaotikus térség lett. Szűcs értékelésével összhangban van, hogy elhibázottan kisebbíti annak a napjainkig kiható csapásnak a következményeit, amit a tatárjárás okozott. Ennek elhárítására és kivédésére ugyanis IV. Bélát, merev, diplomáciára és kompromisszumokra képtelen, apolitikus egyénisége és páratlan hadvezéri tehetségtelensége tragikus módon alkalmatlanná tette. (Minden csatát elveszített, még azt is 1246-ban, amelyben fő ellenfele, Babenberg Frigyes elesett). Utólag igyekezett tanulni a nagy katasztrófából, de következményeit tekintve a jelentős várépítési politika kétélű fegyvernek bizonyult. A városok erődítése ugyan a polgárságnak és a főembereknek egy várható második mongol invázió esetén menedéket biztosított, de a falusi nép zömét alig védte meg. Ugyanakkor a várakat építő új főúri réteg csoportharcai a királyi családtól a rab cselédekig mindenkit sújtottak, s lehetetlenné vált a régi központosított uralmi rend és kormányzat visszaállítása, ami III. Béla uralmát jellemezte, vagy ennek olyatén kiharcolása, mint amire Károly Róbert sajnálatos következményeket kiváltó belharcok után képes volt.

Magának a tatárjárásnak a következményei sem érthetők meg a keleteurópai előzmények bemutatása nélkül.

Arra a kérdésre, hogy mekkora volt e pusztítás (a tatárjárással kapcsolatos kun harcokkal egyetemben) véleményünk szélsőségesen eltér. Nézetem szerint az ebben való állásfoglalás részben alkati kérdés, és szinte már a génekben eldől, hogy ilyen alapvető kérdésekben ki hogyan fog állást foglalni; borúval fog-e tekinteni a sorscsapásra, vagy el sem hiszi azt. Tapasztalatom szerint a legtöbb történésznek már a beható vizsgálat megkezdése előtt előre kialakult véleménye van ilyen alapvető kérdésekben. Így Szűcs Jenő könyvében lényegében ugyanazt az álláspontot képviseli, amit 1953-ban a „Művelt Nép" kiadónak „A tatárjárás" c. füzetében Lederer Emma pártos útmutatása nyomán megírt, és sajnos e munkában is megismételt. Hajlíthatatlanságából következik, hogy ebben más adat-

gyűjtés, más vélemény nem volt képes nézetét befolyásolni. (Itt jegyzem meg, hogy hátránynak tartom a tudomány művelésében. ha valaki túl jól emlékezik arra, amit leírt, míg előnynek, ha tud felejteni, s a kérdés újbóli vizsgálásánál saját régi állásfoglalását is feledve újból a forrásokból, a tényekből, indul ki.)

Nézetem szerint a mongol invázió hazai következményeit eredményesen felmérni csak igen beható, megyéről megyére és faluról falura haladó történeti és régészeti vizsgálattal lehet, amihez az Árpád-kori történeti földrajz és a régészeti topográfia készítése is hozzásegít. Magam az eddigi kötetekben 32 megye feldolgozására kerítettem sort, s ezekben vizsgáltam az ismert települések és falucsoportok sorsát 1241 előtt és későbbi felmerülésükkor. Ezek eredményeit részben Szűcs is ismerte, de statisztikai adatait átértékelte és saját elgondolásához igazította.

Közismert, hogy statisztikai módszerekkel még gazdag adatsorokból is a kívánt eredményeket lehet kihozni. Ezt tudva, a hézagos középkori adatok számsorai kiértékelve valóban megkérdőjelezhetők. Mindig terveztem, hogy további megyék feldolgozása után összegzem az újabb adatokat és összevetem a nemzetközi irodalom eredményeivel, de eddig nem került rá sor. Azt láttam, hogy a történeti statisztika hazai és külföldi eredményeit Párizsban tanulmányozó Fügedi Erik nagyjából elfogadta számításaimat (Annales 1969. 1299–1300), s tudtam, hogy Baratier és Bautiers tanulmányainak számsorai Burgundia és Provence térségének 13.—14. századi népesedési viszonyairól összhangban vannak felfogásommal, de nem olvastam el Zientara összefoglalását a Közép-Keleteurópai térség e korbeli népesedéséről (Lexikon des Mittelalters II. 18), s átugrottam Duby összegzésén is e kérdés nyugateurópai állásáról (L' économie rurale. I. Paris 1962. 212—213), holott e művet forgattam.

Most látom, hogy a lengyel kutatás a magyarhoz hasonló forrásadottságok (pl. az 1332–42. évi pápai tizedlajstrom Dél-Lengyelország térségére) hasonló eredményekre jut a népességszám és népsűrűség tekintetében, s amit Duby kihoz a „L'économie rurale" c. könyvében, nagyon tanulságos a mi viszonyainkra is. Szűcs Duby felfogását kitűnően értékesítette agrártörténeti tanulmányában, de nem vette figyelembe demográfiai eredményeit.

Fügedi 1969-ben még azon a Nyugaton is vallott álláspontón volt, hogy korszakunkban évi 0,2 ezrelék népszaporulattal kell számolni. Duby nyomán tudjuk, hogy a fordítós eke 11–12. századi elterjedése, ami dupla gabonahozamot és népesedésszámot eredményezett, a 12. század végétől nálunk is éreztette hatását. Erre mutatnak az aradi (1177/202), tihanyi (1211) és még inkább az egy emberöltővel későbbi, pannonhalmi (1240) összeírások népes falvai 40-et messze meghaladó családszámokkal. Ez zavartalan fejlődés esetén oda vezetett, hogy Burgundiában a népesedési ráta 0,2-ről 0,35-re, Németországban 0,38—0,42-re emelkedett. (Provenceban egy 9 faluból álló településcsoport népességszáma 1267-től 1318-ig 440 főről 722-re nőtt, ami fél évszázad alatt közel 65 %-os emelkedést jelent.)

Hová vezetett volna ez a mongol invázió zömének máshová irányulása esetén? A tatárok eredetileg Németországra akartak rontani (A tatárjárás emlékezete. Magyar Helikon, Bp. 1891. 99), de IV. Béla diplomáciát nem ismerő válaszadásaival, no meg az oroszok biztatására Magyarországot szemelték ki fő célpontnak. A halicsi orosz helytartó tanácsolta ura, Dániel király Magyarországra me-

nekülése után Batu kánnak: „Itt az idő, hogy Magyarországra támadj, mert országuk hatalmas; ha időzöl, összeszedelőzködnek ellened és be nem engednek országukba!" (Uo. 86). Hozzávéve azt a Pauler által is túlzott számúnak tartott 40 000 [halicsi] fejszés embert, aki a vereckei „Orosz-kaput" megtisztította a ledöntött szálfa-torlaszoktól, amivel a magyarok elzárták, nem hihettük el Lederer Emmának, hogy „IV. Bélának, egyik legnagyobb Árpád-házi királyunknak érdeme, hogy segítséget a szomszédos Oroszországtól és annak a tatárokkal szemben álló fejedelmétől kért és kapott, és ekként megmentette az országot a tatár járomtól". (A tatárjárás Magyarországon és annak nemzetközi összefüggései. Bp. 1952. 33.)

A számszerűségekre visszatérve, a Pest várostól Mezőtúrig és Dél-Nógrádtól Pusztaszerig terjedő váci püspökség jövedelme 1185 körül 700 márka ezüstre rúgott. Ha csak szerényebb 0,35 szaporodási rátát tételezünk is fel, ami az ország földjének termékenységét csodáló Freisingi Ottó nézete ismeretében emelhető is, szerény növekedés esetén 1185-től az 1328/1332 évekig a lakosság megduplázódásával és közel 1500 márka püspöki jövedelemmel kellene számolnunk. Valójában a váci püspök jövedelme az Anjou-kor első harmadára 450–500 márkára süllyedt, tehát az elvárható harmadára! (Ez bizony nagyjából egyezik a történeti földrajz I. kötete adatai ismeretében írt népesedési számításommal, amit Fügedi és Zientara is elfogadott.)

De milyen indokok alapján is képvisel Szűcs más nézetet? Szűcs a népesség gyarapodására demográfiai „trend"-eket is hoz fel (pl. 164. l.: „a katasztrófát a népességszaporulat különös dinamikája kellett hogy kövesse"); s kétli, hogy a mongol hódításkor öncélúan tobzódó „genocidium" is volt (5. l.). Szűcs életében még nem tombolt a délszláv etnikai tisztogatás. (Az a nem orientalista Szűcstől nem is volt elvárható, hogy jól ismerje a Dzsingisz-fiak udvarában fogalmazott Titkos Történetből azt a mítoszból kinőtt parancsuralmi dinasztia-szemléletet, amit jól kiegészít a káni udvarban megfordult pápai követ, Plano Carpini remek jellemzése a mongolokról: minden alávetettől feltétlen engedelmesség követelése; a népben szolidaritás egymás iránt; általános idegengyűlölet, ami a megszállt országokban ravasz cselekkel párosult tömegmészárlásokhoz vezetett. Ennek legismertebb kortársi leírásait Örmény- és Magyarországról olvashatjuk. (A tatárjárás emlékezete. 1981. 65–81, 211—293). Szűcs nem tekint arra, hogy az Aral-tótól az Al-Dunáig terjedő térségből szinte minden ország elpusztult: az ősi Khorezm, Magna Hungaria azaz Baskíria, Magna Bulgaria a Volga mellett, a mordvinok lakta Burtász-ország, a Don menti Alánia, Kunország a későbbi Moldvával és Havasalfölddel, és jórészt elnéptelenedett az Al-Dunától délre húzódó Parisztrion. A nyolc-vásáros és 400 templomos Kijevnek a lakosságszámát 1240 előttre 35 000–40 000 főre becsülik (Riss, Lexikon der Mittelalters II. 19), míg 1243-ban Plano Carpini alig 20 házban talált itt lakókat, ami kb. 200 fős lakosságra mutat (Hösch, Uo. V. 1190–1131; vö. Györffy: Napkelet 77); az Aszenidák vlach-kun-bolgár cársága alatt élő és 1256 körül a tatárok által kemény adókkal sújtott vlachok is eltűntek az Észak-Balkánról (Uo. 120), hogy aztán tömegesen a Bihar hegység és a Kárpátok térségében jelenjenek meg (Györffy; Történeti földrajz I. 579 kk., II. 448—449, III. 474—478).

Szűcs látta Erdély és az Alföld pusztulását, de ezt Zichy Ladomér régi nézetét követve a kortárs szemtanú Rogerius túlzásának tekintette, hasonlóan mint a csapást túlélő Planctus írójának siralmait (ld. Vas István remek verses fordítását: A tatárjárás emlékezete. 1981. 153—163).

Az Alföldtől a Dunántúlt és a szélterületeket külön választva az utóbbiakról a valósnál kedvezőbb statisztikai eredményeket hozott ki. Az elmúlt évtizedekben még alig számoltunk a történeti éghajlattannal, mint az emberi megélhetést nagyban meghatározó tényezővel. A Kárpát-medence mai és régi csapadéktérképe részben más-más tájak egybetartozását mutatja, ez pedig az Alföld, Dunántúl, Nyugati és Keleti Felvidék elválasztást keresztezi. A kora Árpád-kort ismertető művemben közölt csapadéktérképből (István király 402. l.) is megmutatkozik, hogy a Nagy- és Kis-Alföldet kitöltő szárazabb térség (a 600 mm csapadék alatti szint) az Alföldhöz kapcsolja a Dunántúl K-i és É-i részét s a ma többnyire Dél-Szlovákiának írt felső Kisalföldet, viszont levágja belőle az Alföldek peremeit. Ez az oka, hogy az eredetileg legsűrűbben lakott sík vidékek, melyek amúgy is a mongolok felvonulási útjába estek, egyaránt elpusztultak, s e pusztulást a 13. század derekán ismét jelentkező száraz időszak (ld. Honfoglalás és régészet. Bp. 1993. 18., 1. kép) fokozta. Így érthető, hogy itt kaptak szálláshelyet a tatárjárás után másodízben beköltöző kunok: a közismert Nagy- és Kis-Kunságon kívül a Marostól É-ra és D-re fekvő térség, Fejér-megye, a nyitrai sík és Szabolcs-megye részein (ld. „A magyarság keleti elemei" Bp. 1990. 300–301. l. térképét). Ilyen módon Szűcsnek a pusztulás területi megoszlását és méreteit összesítő adatai, a földárakat is bevonó újszerű hozzájárulásával, átértékelendők és a pusztulás országos méreteit az eltérő vidékek átlagát nagyjából 50 %-ra tevő nézetemmel szemben 15—20 %-ra becsülő végeredménye aligha fogadható el. E tekintetben további megyék beható vizsgálata új eredményeket is hozhat, s még 45 év után is érnek meglepetések, mert korábban nem gondoltam arra, hogy a tatárok Moson-megye keleti és felső felét is elpusztították Bécsújhelyig (ld. Fejér IV/1. 238; Tört. földrajz IV. Moson-megye, sajtó alatt).

Ezeket nem ismerve következtette Szabó István a kicsiny Ugocsa megyét feldolgozó nagy monográfiája nyomán, hogy a tatárjárás pusztítása kisebb volt; az általa feldolgozott terület ugyanis nem esett sem Batu kán, sem Kádán többtízezres seregeinek felvonulási útjába. Kétségtelen, hogy az alföldi peremvidéken, ahol a lakosság az erdőkben elrejtőzhetett és az éhínség is jobban átvészelhető volt, sok volt a túlélő.

Ilyen helyen odavándorlással is számolni kell, viszont téves az a nézet, hogy a Kárpátok völgyeibe és medencéibe (így a zólyomi uradalomba, Szepesbe, Sárosba, a kárpátaljai gyepűelvére, Székelyföldre és Havasalföd–Moldvába) a II. Endre alatt megindult magyar szétvándorlás akár kisebb mértékben is tovább folytatódott volna. Ellenkezőleg: a tatárjárás pusztítása okozta, hogy a 12. század második felétől 1240-ig rohamosan gyarapodó magyarság népfeleslege nem volt képes a Kárpátok igen gyéren lakott peremvidékeit betölteni; ezért tűnt az 1300 év körül itt járt francia utazó számára a városokban bővelkedő ország területe belül mégis üresnek. (A lakatlan erdős hegyvidék üresen maradt a főleg Károly Róbert által 1330 után beindított új telepítések jövevényei számára; e francia utazó a méltán

szépnek tartott blachokat 1300 táján még középbalkáni hazájukban, Macedónia és Thesszália között találta.)

Amíg az íráskényszertől hajtott, s velem szemben mindig ellentétes nézeteket ömlesztő Kristó Gyula a pusztulás méretéről Szabó István és Szűcs Jenő eredményét fogadta el (Tíz kötetes történet I. 1714.),[2] addig örvendetes, hogy a fiatalabb szegedi nemzedék képviselője, Almási Tibor 1994-ben, a „Korai magyar történeti lexikon"-ban a tatárjárásról írva (665.) már az említett „Tatárjárás emlékezete" kötet újabb eredményeit figyelembe véve önállóan tudott és mert ítélni.

[2] E nézetet ismételte meg Kristó a „Magyarország történeti demográfiája I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. Az 1995. február 16-án Budapesten megrendezett Népesedéstörténeti Konferencia előadásai. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1995. 132 o." füzetben. A kötet szerkesztője, Kovacsics József professzor más nézeteket is ismertető bevezetőjében a 24. oldalon 500 000 fős eredményemet fogadja el. Kristó Gyula hozzászólása nem egész 5 oldalas előadásomhoz (37–41.) 43 oldalt tesz ki (42–95.)! Ezt átfutva, de képtelen lévén elolvasni, látom hogy Kristó az alacsony lélekszám „kimutatáshoz" támaszul az ősrégész Makkay János becslését is felhozza, nem mondva el hozzá, hogy Makkay a László Gyula-féle kettős honfoglalás híveként a honfoglalókhoz csak „Árpád magyarjai"-nak az itt talált magyarokat felülrétegző türk népét számítja, mivel e türkökhöz képest szerintük a honfoglalók a magyar nyelvű köznépet már itt kellett hogy találják. (A magyarság keltezése, Bp. 1993.) Szemlélteti nézetét, hogy tudós szerkesztőnk e kötetben — főként a sok írásból jól ismert nevű szerzőket szólaltatva meg — szerepeltette magát László Gyulát is, számtalanszor megírt, de itt csak 4—5 oldalon visszaadott nézetével (122–126.). A kettős honfoglalásnak ez az 1283 körül író Kézai Simon óta nagy hagyományokkal rendelkező elgondolása (vö. Györffy György: Az Árpád-kori magyar krónikák, Századok, 1993, 391–412.) mindamellett e megfogalmazásban sem számíthat nagy publicitásra, mert a borsos árú (1335 Ft + ÁFA), kisujjnyi füzetet a tanuló ifjúság aligha fogja tudni megvásárolni.

Norbert Kersken

GESCHICHTSSCHREIBUNG IN EUROPA DER „NATIONES"

Nationalgeschichtliche gesamtdarstellungen im mittelalter
(Münstersche Historische Forschungen Bd. 8.)
Böhlau Verlag. Köln–Weimar–Wien, 1995. 963 o.

A „NEMZETEK" EURÓPÁJÁNAK TÖRTÉNETÍRÁSA

Nemzettörténeti ábrázolások a középkorban

Az európai latin historiográfiával foglalkozó segédkönyvek, lexikonok (Repertorium fontium Historiae..., 1962 – Historikerlexikon, 1991 stb.), a nemzeti történetírásokkal foglalkozó tanulmányok sora után egy egyedülálló kézikönyvvel gazdagodott a medievisztikai szakirodalom. Kersken műve, amely az eredetileg a münsteri egyetemen disszertációként készült el, a kezdetektől a 14. századig nyújtja az európai latin nyelvű nemzeti történeti alkotások bemutatását, elemzését. Kritériumait inkább bővebben, mint szűkebben értelmezi, így időben — kitekintésképpen — eljut egészen a 16. századig, míg a historicus és cronicus műfaj értelmezési problémáit megkerülve, figyelme az évkönyv- és a hagiográfiai irodalmon túl szinte mindenre kiterjed, mégha természetesen nem is téveszti szem elől munkája tárgyát: a nemzeti történeteket bemutató alkotásokat. Hogy persze pontosan mit is értenek a nemzeti történeten és azt hogyan nevezik, az országonként változó. A nem-német nyelvterületen általában Nationalgeschichte, Guenéen-nél a Nationalgeschichte mellett Volksgeschichte, Schmale-nál Staatsvolkgeschichte. Bizonyosan, a műfaj felöleli mindazon alkotásokat, amelyek egy nép, etnikum, egy ország, territorium vagy egy szuverén uralmi terület történetét vizsgálják a kezdetektől — néhány kivétellel — az író koráig. Tipológiai fejtegetései igyekeznek finoman különbséget tenni az egyes terminusok között. Úgy véli, hogy a nemzeti történeti alkotások között csak néhány esetben beszélhetünk Volksgeschichté-ről (pl. Dudo, John of Fordun, Vinzenz Kadlubek, Kézai Simon), amelyekben a hangsúly az etnikum történetére helyeződik. Ezt Kersken azzal magyarázza, hogy e művek az etnikum történetét jórészt még a későbbi territorium kialakulása előtti időben tárgyalja (norman, skót, magyar) vagy maga az államszerveződés következett be későn és folyamatos változásoknak kitéve, mint a lengyelek esetében. A többség esetében azt inkább a királyság (Königtum, Herrschaftsbildung) vagy a dinasztia történetét központba állító írói megközelítésről beszélhetünk. E szempontok természetesen keveredhetnek egyazon ország történetírásában, sőt egyazon műben és annak egymást követő folytatásaiban.

A szerző kilenc nemzet 75 historiográfiai alkotását veszi számba, s egyúttal a mű gerincét is e rész képezi (13–731. o.). Sorban követi egymást Hispánia, Normandia, Anglia, Skócia, Norvégia, Dánia, Lengyelország, Csehország s végül Magyarország, de mindvégig utal a kötetben részletesen nem tárgyalt országok szerzőire és alkotásaira (pl. Óorosz évkönyvek, francia krónikák). Az egyes nemzetek tárgyalása lehetőség szerint azonos szerkezetet követ: historiográfiai áttekintés, az egyes alkotások és szerzők részletes bemutatása, az adott nép eredet-történetének elhelyezése, a múlt és a jelen (Zeitgeschichte) bemutatása s végül egy lényegre törő, de semmiképpen sem formális összefoglaló értékelés. A sorból jól észrevehetően hiányzik Németország, ahol a Widukind-dal jellemezhető kezdetek után csak a 16. századtól beszélhetünk nemzeti történetekről, s hiányzik Franciaország, ahol ugyan II. Fülöp Ágost korától, a 12–13. század fordulójától joggal beszélhetünk a műfaj létéről. Kersken ez utóbbi tárgyalásától mégis eltekint, részben gyakorlati, terjedelmi okokra, részben a források részbeni kiadatlanságára hivatkozva.

A munka fő, s legterjedelmesebb részét egy legalább annyira érdekfeszítő fejezet követi, a források összehasonlító elemzését jelölve meg céljaként (731–860. o.). A sok szempontot felvető és igen alapos fejtegetésekre csak röviden tudunk utalni. A műfaj példaértékű előfutárai jóval azelőtt megszülettek, hogy a későbbi értelemben vett nemzeti történetírásról beszélhetnénk (Tours-i Ger-

gely, Frankok története, Fredegar krónikája, Izidor Gótok története, Beda egyháztörténete, vagy éppen Jordanes Gót története, Paulus Diaconus Langobárd története). A kötet szerkesztőjének tipológiájába illő első alkotások a 9–10. század fordulóján, ill. a 10. században születnek meg (Angolszász krónika, Widukind, Richer de St. Rémi). Megközelítésükben igen különböző szövegek voltak, vagy egy népvándorláskori gens és az általa megszállt terület (Siedlungsgebiet), vagy egy, az antik geográfusok által hagyományozott történeti földrajzi egység (Hispania, Gallia, Britannia) történetét választották munkájuk tárgyául. A középkori nemzeti történetírások kialakulása szempontjából a döntő időszak mégis a 12–13. század. Az 1180 és 1280 közötti időszakban azután megszaporodnak a művek és a műfaj egyfajta fénykoráról beszélhetünk. Több országban ekkor jelennek meg a legelső történeti munkák (norvég, dán, délszláv művek). Ott, ahol már voltak előzményei a műfajnak (spanyol, francia, lengyel, dán, angol szerzők), történeti szintézisek készültek el, mindösszesen 12 különböző országban 45 történeti munka. A műfaj következő meghatározó időszaka 1310 és 1390 közé esik, amikor kilenc ország 30 historiográfiai alkotásával számolhatunk, köztük a skót nemzeti történetírás megalapításával (John of Fordun). A kötet időhatárain túllépve a 15. század közepétől a 16. század közepéig 11 ország 60 művel képviselteti magát, miközben először jelentkezik a svéd, svájci, holland, itáliai, ír és ismét a német nemzeti történetírás.

Az elemzett szempontok között találjuk a szerzőket (a 75 szövegből 30 névtelen, szerzetesrendek szerepe, krónikafolytatások kérdése), a szerzőket történetírásra inspiráló tényzőket (egyharmaduknál találunk ajánlást vagy megbízásra való utalást), a szöveghagyományt (egy vagy több példányban maradt fenn, nemzeti nyelvű fordítások, nyomtatott kiadások), a műfajt (nemzeti-, világkrónika, rímes forma), a bemutatott történeti korszakok arányát (múlt, Zeitgeschichte), a kronológiai tájékozódást (külön kitekintéssel a magyar krónikák kaotikus őstörténeti évadataira), néprajzi–földrajzi országleírásokat, az őstörténet ábrázolását (vándorlás, honfoglalás, mítikus nemzeti hősök, törvényhozás, városalapítás, keresztény hitre térés).

A szerző a magyarországi krónikairodalmat illetően is feltűnően tájékozottnak tűnik, legalábbis bibliográfiai hivatkozás szintjén, szinte mindenről tud (672–730. o.). Részletesen tárgyalja a Kézai-krónikát, a 14. századi krónikaszerkesztés kéziratait, Heinrich von Mügeln krónikás alkotásait. A 14. századi krónikaszerkesztésnél Kersken is szembetalálja magát a korábbi krónikákból való átvételek kérdésével, amivel jó érzékkel nem foglalkozik. Úgy tekinti, hogy ha a krónikának egy passzusa benne van a 14. századi krónikaszerkesztésben, akkor az érvényes a 14. századi krónikás szemléletére is. Ez részben igaz, hiszen a krónikás el is hagyhatta volna a neki nem tetsző részeket, részben így azonban az adott kor szempontjából semleges szövegrészeket is érdemtelenül ki lehet emelni. Tekintettel arra, hogy a hazai krónikások, Kézai bizonyosan, használták Anonymust, sok minden az ő Gesztájára vezethető vissza — amire néhány esetben maga a szerző is figyelmes lesz. Mégis, mivel Anonymus művét, mint pusztán egy origo gentis típusú krónikát nem tekinti a nemzeti történeti műfaj keretébe illőnek, néhány esetben ősforrás szerepe elsikkad. Apró elnézésekre, hiányokra természetesen könnyen felfigyelhetünk, de ezek éppen a vizsgálódás széles látóköre, a nyelvi nehézségek miatt, az egyes források eltérő feldolgozottsága miatt, esetleg az eltérő nézeteknek köszönhetően elkerülhetetlenek voltak. El lehet gondolkozni azon, hogy a magyar részre vonatkozó — bibliográfiai, tartalmi — kiegészítéseket, pontosításokat milyen formában lenne célszerű közreadni, esetleg egy német folyóiratban. Csak példaként néhányat: nem tud Kézainak a MGH-beli töredékes kiadásáról, nem használja a Thuróczy-krónika kommentárját, ami pedig a legmodernebb bibliográfiai bevezetés a hazai krónikairodalomba, nem tud Johannes de Utino kéziratban fennmaradt 15. század közepi magyar krónikájáról, vagy arról, hogy Kézai forrásai között ott van Martin von Troppau, vagy a Nagy Sándor-történet, miként arról sem, hogy milyen hangsúlyos helyet kapott a hazai krónikairodalomban a magyarországi törvényhozás alapjainak a megvetése. Ez utóbbiról, a krónikahely Gratianusra és Izidórra visszamenő forrásairól olvashatott volna Gerics József egyébként idézett Domanovszky-tanulmányában. Addig is nyugodtak lehetünk, hogy egy színvonalas, jó érzékkel megírt összefoglalás igazítja el a magyarul nem tudókat a középkori magyar krónikakutatás sokszor tekervényes útjain. C. A. Macartney korábbi angol nyelvű összefoglalásánál (The Medieval Hungarian Historians, 1953) egy rövidebb, de sokkal kiegyensúlyozottabb és szakszerűbb szintézis jelent meg. Bibliográfiájában a hazai kutatók a magyar fejezetre vonatkozóan jó néhány eddig mellőzött vagy ismeretlen adatra fognak bukkanni, nem is szólva a nem-magyar fejezetekről.

Az összefoglaló jellegű kézikönyvekre nagy szükség van. A hazai használóknak kétségkívül a nálunk kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert népek történetírásának bemutatása lesz hasznukra (pl. skandinávok, spanyol, skót), de a magyar historiográfiai alkotások szerkezetének és toposzainak

értelmezésében is nagy segítséget nyújthat a jelen munka. A munkának eddig még nem említett nagy előnye, hogy a lábjegyzetekben hosszú mondatokat idéz a tárgyalt munkáknak a téma szempontjából kulcsfontosságú passzusaiból. A magyar elbeszélő szövegek új fordításainak, kommentárjainak készítésénél hasznos segédeszköznek fog bizonyulni. Meglehet, hogy Kersken haszonnal forgathatta volna Kristó Gyula nemrég megjelent művét a hazai krónikairodalom kezdeteiről, de az egészen biztos, hogy a Kersken műve ismeretében a magyar szerző is kitágította volna műve látókörét s még nagyobb teret szentelt volna az európai historiográfiai párhuzamok bemutatásának. Amit eddig már jó néhányan sejtettek, azt a jelen mű kétségbevonhatatlanul bebizonyította: a korabeli európai történeti alkotások ismerete nélkül a hazai művek is értelmezhetetlenek. Magában álló alkotásként írjuk le őket, noha nem azok. A tucatszám elemzett művek ismeretében Kersken joggal állapíthatja meg például a magyar Anonymus egyedülálló voltát s kiemelkedő jelentőségét a latin nyelvű historiográfiában.

A könnyebb tájékozódást segítendő, szinoptikus táblázat mutatja be országonként az egyes alkotásokat, táblázat azok szerkezeti arányait (bevezető, történeti–néprajzi bevezető, őstörtént, múlt és a Zeitgeschichte eseményei), az egyes művek első nyomtatott kiadásait (861–873. o.). Végül egy részletes, naprakész bibliográfia nyújt eligazítást a forrásokról és a szakirodalomról, szintén országonkénti tagolásban (878–928. o.).

Veszprémy László

Gerics József

EGYHÁZ, ÁLLAM ÉS GONDOLKODÁS. MAGYARORSZÁG A KÖZÉPKORBAN

METEM-könyvek 9.

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp. 1995. 318 o.

Már megjelent tanulmányok összegyűjtését és — egyetlen kötetbe rendezve — újbóli kiadását két szempont teszi indokolttá. Lehetővé válik ily módon egyfelől az, hogy a pillanatnyi publikálási lehetőségektől függően különböző folyóiratokban, évkönyvekben, tanulmánykötetekben elszórtan napvilágot látott dolgozatokat hosszas és nem ritkán bosszantó nehézségekkel terhelt könyvtári búvárkodás nélkül vehesse kezébe az olvasó. Másfelől pedig, ha egyetlen szerző tanulmányai töltik meg a kötetet, reprezentatív képet kaphatunk a szerző munkásságáról. E két szempont találkozása már eddig is jó néhány gyakran forgatott kötetet helyezett a középkor kutatóinak és szerelmeseinek könyvespolcára s ezek gyűjteménye most egy újabb, értékes kiadvánnyal gazdagodott.

A METEM-könyvek kilencedik köteteként hagyta el a nyomdát az a könyv, mely Gerics Józsefnek, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara középkortörténetet előadó professzorának válogatott tanulmányait teszi közzé. A huszonhat dolgozat több mint harminc év kutatói munkásságába enged betekintést. A kötetben helyet kapó írások közül az első 1962-ben jelent meg, a két utolsó pedig 1994-ben, többségük mindazonáltal az 1980-as évek termését tárja az olvasó elé. Két tanulmány társszerzője Ladányi Erzsébet, aki egyúttal magára vállalta a gyűjteményes kötet sajtó alá rendezéséből adódó feladatok nagy részét is.

A tanulmányok jelentős része jól felismerhető tematikai csoportok köré rendeződik, bemutatván, hogy elsősorban mely kérdések kötötték le az elmúlt évtizedekben Gerics József kutatói figyelmét. Több írás foglalkozik Szent István korával, különféle szempontok szerint vizsgálva a magyar történelem e közérdeklődésre méltán számot tartó korszakát. A tanulmányok az államalapító királlyá avatásáról tudósító forráshelyek minden addigi kísérletnél pontosabb értelmezését adják meg aprólékos és körültekintő filológiai elemzés segítségével, hozzájárulnak Szent István egyik uralkodói jelvényével, a lándzsával kapcsolatos vitás kérdések megoldásához, bemutatják az istváni mű és a kor nyugati államelmélete közötti szoros kapcsolatokat s foglalkoznak a Magyarország Szent Péternek történt állítólagos felajánlására vonatkozó hagyomány bolgár párhuzamával és értelmezési lehetőségeivel.

A tanulmányok egy másik csoportja kronológiai szempontból pontosan illeszkedik a Szent István-tanulmányokhoz, amennyiben ti. az államalapító halála után bekövetkező, köztudottan súlyos bel- és külpolitikai konfliktusokkal terhelt korszak néhány olyan mozzanatát teszi vizsgálat tárgyává, melyeknek kulcsfontosságú szerep jut az időszak egészének értékelésében. Megállapításaik

lényeges pontokon módosítják és bővítik Péter és Aba Sámuel, valamint a magyarországi egyház kapcsolatáról való addigi ismereteinket, miközben a korszakra vonatkozó források egymáshoz való viszonyát, hagyományozódásuk szövevényes rendjét illetően is számos kérdést tisztáznak. Ez utóbbi annál is inkább természetesnek tekinthető, mert Gerics József munkásságának egyik fő vonulatát éppen a magyar középkor elbeszélő forrásainak kritikai vizsgálata teszi ki. Már tudományos pályafutása elején olyan értekezésekkel jelentkezett (1957, 1961), melyek mindmáig nélkülözhetetlen olvasmányai a Kézait vagy a legkorábbi gesztaszerkesztéseket illetően tájékozódni kívánóknak, érthető tehát, hogy a jelen kötetben is fellelhetők olyan tanulmányok, amelyek a középkori latin szövegek által bőségesen felkínált rejtvények megfejtésén fáradozó filológus műhelyébe kalauzolják el az olvasót. E tanulmányok hol egyes szövegek mintáinak és forrásainak azonosítására, hol különböző forráshelyek közötti kapcsolatok megállapítására vállalkoznak — hozzátehetjük mindjárt: meggyőző érvelés után sikerrel. Máskor a forrásszövegek elemzése olyan eszmetörténeti szempontból lényeges kérdésekre vet fényt, mint amilyen a Salamon gyermekkori koronázásakor használt szertartásrend azonosítása vagy egyes krónikás szövegek jogbiztosító eszközként való felhasználásának igazolása. Az eszmetörténet egyébként is éppoly központi helyet foglal el Gerics József munkásságában, mint a filológia, s az előbbi eredményes műveléséhez nem kis részben éppen az utóbbi szolgáltatja a szellemi muníciót. Ennek tudható be, hogy a tanulmánykötet lapjain találkozhatunk olyan írásokkal is, melyek kifejezetten a középkori ember gondolatvilágának egyes jelenségeit boncolgatják. Ezek egy része a szerzőnek a rendiség európai és magyarországi kezdeteiről írott monográfiája (1987) előtanulmányai közül való, más írások e kérdés előtörténetéhez kapcsolódnak. A kötet önálló csoportját alkotják végezetül azok a dolgozatok, amelyeket témájuk jogtörténeti jellege fűz fel egy közös szálra. Ezek egyike a királyi kúria bíróságait átszervező, az 1370-es években véghez vitt reformok néhány lényeges mozzanatával ismerteti meg olvasóját, míg egy másik az utóbb III. András 1298. évi törvényéhez csatolt keltezetlen királyi tanácsi határozatban felbukkanó jogintézmények és terminológiai elemek Árpád-kori meglétét tisztázza. Ide sorolandó a nemesi és a királyi jog kérdéseit taglaló, Ladányi Erzsébettel közösen írt tanulmány is, bár ez esetben a jogtörténeti elemzés szélesebb, a középkori magyar társadalom történetének alapkérdéseit érintő kontextusba ágyazódik be. Ez persze, korántsem véletlen. A középkori társadalmak egyes csoportjainak leírásához általában is a jogi kategóriák jelentik a legbiztosabb fogódzókat, főként azért, mert maga a középkor is ezeket részesítette előnyben például a vagyoni helyzettel vagy a társadalmi presztízzsel szemben. A magyar társadalom esetében az elvi szempont mellé egy gyakorlati is társul. Az ismert forrásadottságok mellett a társadalomtörténeti kutatások Magyarországon szükségképpen jogtörténeti jellegűek is, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, mert a társadalomtörténet forrásaiként — nem számítva az elbeszélő kútfők részint szórványos, részint többnyire csak vitathatóan datálható utalásait — döntő többségükben kifejezetten jogi szövegek (törvények, oklevelek) állnak a kutatás rendelkezésére.

A kötetben közölt tanulmányok megállapításai a dolgozatok első megjelenésétől eltelt évek során beépültek a modern magyar medievisztikába. Amint az szokás, ki-ki legjobb meggyőződése szerint vitázhat vagy egyetérthet velük, egyet nem lehet: megkerülni őket. Éppen ezért, Gerics József tanulmányainak kiemelkedő jelentősége miatt illeti köszönet a kiadót, mert a kötet közreadásával lehetővé tette, hogy Gerics József tanulmányainak egy jelentős része a szűk szakmai közvélemény előtt ismert kiadványok mellett immár egyetlen kötetbe gyűjtve, az eddiginél jóval szélesebb olvasóközönséghez juthasson el.

Zsoldos Attila

Eva Sibylle – Gerhard Rösch

KAISER FRIEDRICH II. UND SEIN KÖNIGREICH SIZILIEN

Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1995. 200 o.

II. FRIGYES CSÁSZÁR ÉS SZICÍLIAI KIRÁLYSÁGA

A két szerző annak a nagy Hohenstauf uralkodónak szicíliai királyságával ismerteti meg az olvasót, kinek politikája jelentős mértékben felelős Németország középkori széttagolódásáért. II. Frigyes, I. Rőtszakállú Frigyes unokája betetőzte azt a folyamatot, mely a Birodalomban az Ottók szász dinasztiájának 1024-ben bekövetkező kihalásával kezdődött meg. A közhatalom fokozatosan

felaprózódott, a központi hatalom gyengült, míg az invesztitúraharc, a német hűbéri jogfejlődés uralkodóra nézve — különösen a franciaországival összevetve — hátrányos elemei, valamint a városok viszonylagos fejletlensége és gyengesége tovább csökkentették a német királyok, illetve császárok beleszólását birodalmuk ügyeibe. A száli frank dinasztiát követő Stauf-Welf ellentét és ellenségeskedés, az itáliai pártok, a római nemesség küzdelmeibe való beavatkozások összefüggésükben arra vezettek, hogy a Birodalomban a rendi intézmények és a modern bürokrácia az egyes területi fejedelemségek szintjén születtek meg. Erre a szétaprózódási folyamatra — mely szomorú képet mutat az egykorú francia és angol fejlődéssel összehasonlítva — a koronát két esemény tette fel. Az egyik a középkor minden bizonnyal legnagyobb horderejű csatája volt, amikor 1214-ben Bouvines-nál II. Fülöp Ágost francia király seregével szemben alulmaradt az angolok és a velük szövetséges, a Birodalom egységesítését és a keleti terjeszkedést szorgalmazó bajor és szász Welfek hadserege. A másik kétségkívül magának II. Frigyesnek szicíliai trónrakerülése volt.

Az első két fejezetben Frigyesről mint anyai ágon a szicíliai normannok, atyai ágon a császári Staufok örököséről olvasunk. Rövid összefoglalás található itt a virágzó középkor egyedülálló gazdasági és népesedési fejlődéséről, a keresztes háborúnak a Nyugat szellemét megélénkítő hatásáról, a teológia fénykoráról, az Egyház egységét veszélyeztető eretnek szektákról, illetve az azt megmentő, ám II. Frigyes által éppúgy nem kedvelt koldulórendekről. Elénk tárul a Mediterráneum felezővonalában fekvő páratlanul szép és termékeny sziget és „gabonaraktár" a maga történetileg meghatározott összetettségével, antik, görög, zsidó, arab, normann műveltségével, épületeivel, művészeti alkotásaival. Megismerjük a szicíliai normann uralom sajátosságait és azt az utat, amelyen II. Vilmos király gyermektelen halála, majd a pápa által elismert Lecce-i Tankréd halála után VI. Henrik császár, Konstancának, II. Roger lányának férje megszerezte a Staufok számára Szicíliát, vérfürdőktől sem riadva vissza.

Amikor 1194 karácsonyának másnapján Konstanca császárné életet adott a trónörökösnek, aki a Hauteville-ek és a Hohenstaufok dinasztiáit személyében egybekapcsolta, Petrus de Ebulo campaniai költő bizánci–arab ízlés szerint Vergilius módjára dicsőítette és magasztalta a kis Frigyest. Közismert, hogy a középkor a vergiliusi sorokat nem Augustusra, hanem Krisztusra értette. Eszerint a Stauf császáreszme hihetetlen felfokozásáról volt szó. Az uralkodót — hogy hangsúlyozzák tisztének a pápától független, közvetlenül isteni eredetét — nem haboztak a Messiáshoz hasonlítani. A IV. lateráni zsinatot összehívó III. Ince pápa ugyanakkor magát mint Krisztus földi helytartóját Istennél lejjebb, de embernél magasabbra helyezte. II. Frigyes szicíliai–normann nagyapja, II. Roger pedig számos elemet átvett a bizánci császárkultuszból, ahol a Basileus Romaion több volt, mint Isten kegyelméből uralkodó, hiszen éppúgy felkent, mint a Krisztus. Mindezek mellett Stauf II. Frigyes születésének körülményeit sokan sokféleképp vitatták, elsősorban a pápai udvar és Szent Ferenc rendje.

1197-ben a német fejedelmek a gyermeket királyukká választották. Tehát már választott római király volt, amikor atyja halála után anyja 1198 pünkösdjén Palermoban Szicília királyává koronáztatta. Rövidesen meghalt viszont az erőskezű és határozott Konstanca is. Fia gyámjának a középkor talán legkiemelkedőbb egyházfejedelmét, III. Incét tette meg. A szerzők szerint Frigyes egyéniségére nagy hatással volt, hogy kiskorúsága idején Szicíliában mindenki őrá hivatkozott, miközben mindenki a maga érdekét tartotta szem előtt. Sok részletet tudunk meg Frigyes ifjúkoráról. A normann szokásjog értelmében tizennégy évesen lett nagykorú. III. Ince Aragóniai Konstancát szemelte ki számára feleségül.

Frigyes 1208 decemberében kezdte meg önálló szicíliai uralkodását. A kötetben részletesen olvashatunk az ifjú király határozott, ellentmondást nem tűrő politizálásáról, arról, hogyan került összeütközésbe a normann nagyapja élvezte uralkodói jogok védelmében magával korábbi gyámjával, a pápával is, illetve mit jelentett ekkortájt nagybátyja, Sváb Fülöp és IV. Ottó küzdelme a németországi helyzet alakulására nézve.

Megismerhetjük Frigyes hajón és szárazföldön megtett kalandos útját a magukat éppen ekkoriban a nagypolitika ghibellin–guelf ellentétéről nevezni kezdő itáliai pártok uralta területeken, illetve az Alpokon átkelve a Rajnán lehajózva elért egészen Mainzig. Itt Siegfried érsek 1212. december 9-én királlyá koronázta. Aachen, a hagyományos koronázóváros a Welfek kezén volt még. Rövidesen harc nélkül vonulhatott be Aachenbe is, ahol 1215-ben ismét megkoronázták. A harcot más vívta meg helyette: II. Fülöp Ágost francia király Bouvines mellett. Frigyes e csodálatos sikert Isten különös kegyelmének tulajdonította. IV. Ottó megveretett, a Staufok Szászországot is megtörték.

A szerzők megállapítása szerint abban, hogy II. Frigyes egyszerre tarthatta meg az Impériumot és a Regnum Siciliae-t, nagy szerep jutott a pápa engedékenységének. Bár még III. Ince

megígértette Frigyessel, hogy fia, Henrik javára lemond Szicíliáról, ez nem következett be. Ince utóda, III. Honorius következetesen szorgalmazta a kereszteshábóru folytatását. Az elképzelés szerint Egyiptomra kellett volna megsemmisítő csapást mérni ahhoz, hogy a Szentföld felszabadulhasson. A kereszteseknek nagy szükségük volt a Stauf uralkodó segítségére, aki maga is igényt tartott erre a védelmező szerepre csakúgy, mint Nagy Károly aacheni kultuszának felhasználására. Frigyes azt hangoztatta, hogy az eredményes hadjárathoz szüksége van helytartóra a Birodalomban. Fiát Frankfurtban római királlyá választották. Sok érdekes összefüggést ismertetnek itt a szerzők, köztük Frigyes vonzódását a ciszterciekhez, illetve barátságát Hermann von Salzaval, a Német Lovagrend nagymesterével.

Frigyes császárrá koronázására 1220-ban került sor Rómában. A szerzők leírják ennek részleteit, Frigyesnek a városba érkezésétől kezdve a Szent Péter templom káptalanjába való belépésén és a szentmisén át egészen a Römerzug végéig. Ez a ceremónia alkalmad ad arra, hogy egy külön alfejezet foglalkozzék a jórészt a bécsi Udvari Kincstárban őrzött koronázási jelvényekkel és öltözettel.

A Staufok családja már valósággal körülzárta a pápát és az Egyházi Államot. Frigyes szerencséjére 1219-ben a keresztes hadjárat Damiette előtt a Nílus-deltában elakadt, így ideje jutott arra, hogy a Imperiumból 1220-ban, röviddel a császárkoronázás után a Regnumba visszatérve rendet teremtsen a déli királyságban. Még az év decemberében megjelentek a capuai asszizák, melyekből a Szicíliai Királyság normann hagyományainak, az erős királyi hatalom visszaállításának nyilvánvaló igényét olvashatjuk ki. A király elvette mindazok birtokát, kik jogosultságukat nem tudták bizonyítani. Örökösödés esetén, sőt még a vazallus házasságkötéskor is beleszólási joga volt a seigneur-nek. Ezek a királyi jogok időközben feledésbe mentek, ám Frigyest most a hatékony „mintaállam" megalkotása érdekében feleleventette ezeket.

Miután mindennek előfeltétele volt a dél-itáliai bárók megtörése, akik most a pápánál tettek panaszt, a püspökségek betöltésének mindig kényes kérdése mellé egy újabb is társult. A Kúriát viszont leginkább az zavarta, hogy miután a császár-király Szicíliában gyakorlatilag megszüntette az arab jelenlétet, sokukat az apuliai Lucerába vitette, ahol ők ettől kezdve Frigyes védelmét élvezték, és az iszlám jog szerint élve fejadót fizettek más vallású védelmezőjüknek. Tehát az uralkodó éppen nem szívesen látta áttérésüket. A „szaracénváros" az Egyházi Államtól nem is messze épült fel, s mint ilyen, hallatlan eset volt az egész kereszténységben. Kezdték kétségbe vonni Frigyes kereszténységét.

A szerzők méltatják Frigyes igyekezetét az első állami egyetem felállításával kapcsolatban. Nápolyban már nem a tanárok és diákok universitas-a volt a döntő, hanem az uralkodói vezetés. A teológiát minden bizonnyal domonkosok oktatták. Innen került ki Aquinói Szt. Tamás. Egyedül medicinát nem adtak elő, mert az Salerno privilégiuma volt. A nápolyi egyetem legfőbb célja az állami tisztviselők kiképzése volt.

Az állam további erősítését szolgálta a flotta felfejlesztése a normann ősök nyomában járva, illetve az észak-itáliai városok megtörésének kísérlete is. Ez utóbbi azonban kudarcot vallott. Akár Barbarossa Frigyessel szemben, II. Frigyessel szemben is összekovácsolódott egy lombard liga.

Frigyes számára rossz előjel volt az, hogy az új pápa a (IX.) Gergely nevet vette fel. A Péter-utódtól idegen volt a Staufok életformája és nagyon kedvelte a ferencesek szegénységi mozgalmát. Miután a császár leállította azt a keresztes háborút, melyre ígéretet tett, Gergely kiközösítette. A kötet szerzői a pápa megdöbbenéséről számolnak be, mivel a császár a feloldozás elnyerése nélkül 1228-ban mégis elindult a veszélyes útra. Ha valami felbőszítette a Szentszéket, az éppen a császár hadjárata volt. Frigyes egyszerűen megegyezést kötött Malik al-Kamil egyiptomi szultánnal, aki az Omár- és a Sziklamecset kivételével átadta neki Jeruzsálemet, sőt Betlehemet, Názáretet, Jaffát, Akkót, Szidont, Caesareát és a tenger és Jeruzsálem közötti területet. Az egyezményt keresztény, de még inkább muzulmán részről érthető hevességgel támadták. Frigyes eközben továbbra is kiközösített volt, s most ebben az állapotában belépett a Szent Sír templomba és a Megváltó sírjáról felvett koronával magát koronázta meg. A kortársak még emlékeztek Bouillon Gottfriedre, aki a töviskoronás Jézus városában csak a Szent Sír védőjének merte magát nevezni. A császár a szultánt jóbarátjának mondta és szívesen öltött magára keleti ruhát.

Eközben a pápa Itáliában katonákkal igyekezett tőle elhódítani elsősorban Apuliát. A császár hazatértekor a pápai zsoldosok megfutamodtak. Stauf Frigyes, aki második felesége révén eleve Jeruzsálem örökösének tartotta magát, most mindent saját dicsőségének tulajdonított. A szerzők emlékeztetnek arra, hogy a néphit szerint az utolsó császárnak kellett volna egyesítenie a keleti és nyugati császárságot. Bármennyire vonatkodott is a pápa, a kiegyezés szükségszerű volt.

Külön fejezet szól az 1231. évi melfi konstitúciókról. A szerzők megállapítása szerint a korábbi felfogással ellentétben ezekkel kapcsolatban nem beszélhetünk egyedülálló jogkodifikációról. Sokkal inkább a 13. század uralkodóinak természetes igényét kell hangsúlyoznunk, hogy a jog legfőbb őreinek magukat tekinthessék és az önbíráskodást kizárják. Mindenképpen a jövőbe mutató az, hogy II. Frigyes számúzte az istenítéleteket a bizonyítási eljárásból. A konstitúciók, melyekben a császár mint „lex animata in terris" és Jusztiniánusz méltó utóda jelenik meg, Szicíliában 1819-ig érvényben maradtak.

A kötetben rövid tájékoztatást kapunk Frigyes abszolutista államának gazdasági életéről, gabonakivitelre alapozott kereskedelméről, a 13. századi aranypénzeket, még az 1252-es firenzei forintot is időben megelőző augustalékról, melyeknek verését 1231-ben kezdték meg, a normannok által az Ile-de-France-ban megismert gótika szicíliai jelenlétéről, sőt bizonyos megközelítés szerint egy 13. századi reneszánszról, csakúgy, mint a Palermó utáni új királyi székhely, Foggia kiválasztásának szempontjairól és a számos kis vár megépítéséről. Frigyest sokan elmarasztalták a világi építkezés egyoldalú támogatásáért.

A császár mindeközben elhanyagolta a németországi ügyeket. Már 1220-ban átengedte a királyi felségjogok gyakorlását az egyházi fejedelmeknek. 1231–32-ben ugyanezt megadta a világi fejedelmeknek is. Legidősebb fiával való összeütközéséről és a pápa haragjának ismételt kihívásáról részletekbe menően olvasunk. A császár nem csupán a fiával szövetkező lombard felkelőkkel küzdött meg, hanem Szardíniáért is kinyújtotta kezét, holott azt a pápák az állítólagos konstantini adomány részének tekintették. Frigyes 1237-ben győzött ugyan Cortenuovánál a lombardok felett, de a következő esztendőben Bresciánál súlyos vereséget szenvedett tőlük. Ráadásul 1239 virágvasárnapján IX. Gergely pápa másodjára is kiközösítette az uralkodót, mondván, hogy Frigyes el akarta űzni őt az Örök Városból. Ugyanazon a napon meghalt von Salza nagymester is, aki a pápa és a császár között mindig eredményesen közvetített.

A szerzők véleménye szerint kortársai közül csak al-Kamil egyiptomi szultánt lehet II. Frigyessel a tudomány szeretetében összehasonlítani. Valószínűsítik, hogy gyermekkorában arabok is oktatták. Keresztes hadjárata óta nagy tisztelője volt az arab kultúrának. Nyelvüket is beszélte, amint latinul, görögül, franciául, provanszálul, németül, illetve szűkebb hazája nyelvén és valószínűsíthetően héberül is tudott. Montecassino kolostorának hatása udvarára viszonylag csekély volt. Salerno és az általa alapított nápolyi egyetem mellett az új uralkodói székhely, Foggia emelkedett ki. Palermo viszont láthatóan hanyatlásnak indult. A kötet felsorakoztatja azokat a keresztény, muzulmán és zsidó tudósokat, akiknek közvetítésével — természetesen az ebből a szempontból legfontosabb Toledo mellett — a Staufok új udvarában számos ókori tudáselem ismertté vált. II. Frigyes nagy barátja volt a természetnek is. Maga is többször beszámolt megfigyeléseiről. Egy alkalommal például bevarratta néhány sólyom szemét, hogy megállapítsa, látás vagy szaglás útján ismerik-e fel a táplálékot. Ellenfelei ennél gonoszabb — akár embereken végzett kísérleteket is számlájára írtak, bár minden bizonnyal hamisan. Nem véletlenül állt viszont mágus hírében. Nagyon érdekelte a csillagászat és a csillagjóslás is. Az orvostudományt támogatta, az orvosok és gyógyszerészek működését engedélyhez kötötte. Udvarából nem hiányozhatott a lovagi költészet sem, melyet maga is művelt.

Második kiközösítésekor joggal számított arra, hogy a pápa nem éri majd be ennyivel és Szicíliát is el akarja tőle venni. Ezért a királyságban rendkívül megszigorította az óvintézkedéseket, sőt még ugyanebben az évben megszállta Spoleto harcegséget, hogy Észak- és Dél-Itália között biztosítsa az összeköttetést. A szerzők szemléletesen írják le a pápa rátermettségének következményét: mikor már Rómát is fenyegette a császár, IX. Gergelynek sikerült a várost teljesen a maga oldalára állítania. Végül IV. Ince tette le Frigyest a császári és királyi trónról 1245-ben. Ennek a döntésnek csak Frigyes 1250-ben bekövetkező halála tudott érvényt szerezni. A közbeeső időben politikája mérhetetlenül sok szenvedést okozott Itália-szerte. A pápa nem véletlenül fontolgatta, hogy a Szentszék Angliába költözik.

A császár IV. Konrádot tette meg örököséül. Halálos ágyán kiengesztelődött az Egyházzal, megkapta a feloldozást, Palermo érseke megáldoztatta és feladta az utolsó kenetet. Az 56 szép képpel megjelentetett kötet utolsó lapjain a Frigyes-kultusz továbbéléséről olvasunk. Halálhírét a pápák többször keltették már, s a végítélethez kapcsolódó várakozások is fűződtek személyéhez. Nehezen hitték tehát el halálát mind szeretett Szicíliájában, mind pedig Németországban, ahol élete végéig idegen maradt.

Radó Bálint

Bozsóki Pál Gerő

KERESZTES HADJÁRATOK

Agapé könyvkiadó Szeged, 1995. 343 o.

A középkori Európa latin kereszténységű országait a 11. század végétől kezdődően évszázadokon keresztül mozgásban tartotta a történészek által „keresztes hadjáratok"-nak elnevezett katonai — és részben politikai — események sora. A kezdeti cél a Szentföld visszafoglalása volt a mohamedán hódítóktól, később — az 1200-as évektől — az eretnekek elleni hadjáratokat is értették rajta, illetve az oszmán-törökök ellen vívott háborúkat is. Ezekben a keresztes hadjáratokban Könyves Kálmán király uralkodásától kezdve a középkori Magyar Királyság többször részt vett (gyakorlatilag az 1514-ben meghirdetett keresztes hadjáratig).

Történészeink 1945-ig több alapvető műben foglalkoztak a korszakkal (például Áldássy Antal), a háborút követő időszakban azonban csak külföldi szerzők könyvei jelentek meg magyarul a témáról. A magyar történettudósok hosszabb-rövidebb tanulmányokban, cikkekben írtak a keresztes hadjáratokról, általában a nagyobb, összefoglaló jellegű művekben szerepeltek a kor eseményei. (Az egyetlen kivétel az 1514-es parasztháború, melyről több könyv is íródott. Ezek azonban többnyire magyar szempontból vizsgálják a kort, nem pedig azért, hogy beillesszék egy nagyobb európai történelmi folyamatba.) Ezért örvendetes, hogy az első nyugat-európai keresztes hadjárat meghirdetésének kilencszáz éves évfordulójára (II. Orbán pápa 1095 novemberében, a clermonti zsinaton szólította fel a keresztényeket a Szentföld visszafoglalására) magyar szerzőtől olvashatunk egy olyan munkát, mely átfogó jellegű, megpróbálja folyamatként ábrázolni a történteket.

Bozsóki Pál Gerő neve majdhogynem ismeretlen a hazai történészek előtt. Ez nem véletlen, hiszen a ferences szerzetes hosszú évtizedek óta külföldön, főképpen Franciaországban él és dolgozik. A Sorbonne-on végzett, és hosszú időt töltött el a Szentföldön. Történeti munkái csak 1990 óta jelenhetnek meg Magyarországon — mindezt a kötet elején olvasható előszóból tudhatjuk meg, melyet Török József professzor írt. Ő volt a munka egyik lektora Szántó Konrád és Szepesi Zsuzsanna mellett.

A rövid tanulmánynak is beillő előszót megelőzi a könyv elején az egyik zsoltárból vett szép idézet. A Jeruzsálem központi szerepét hangsúlyozó zsoltár-részlet a bevezető a 12 fejezetre osztott könyvhöz.

Bozsóki Pál Gerő az első fejezetben földrajzi ismertetéssel kezdi művét. Bemutatja a Szentföldet, Palesztínát, és röviden áttekinti a történeti eseményeket a bibliai időktől Jézus születéséig. A második fejezetben folytatja a történeti áttekintést Jézus életétől, a kereszténység kezdetétől, majd a 4. századi eseményektől kezdődően részletesen tárgyalja a Szentföld és a környező államok politikai viszonyait. Bemutatja Jeruzsálem és a Szentföld korabeli lakosainak az életét, mindennapjaikat csakúgy, mint a keresztény szent helyeket, illetve a zsidó és a mohamedán vallás kiemelkedő fontosságú emlékeit. Olvashatunk a különféle katonai, politikai összecsapásokról, melyeknek célja a Szentföld elfoglalása volt, és nagy teret szán a szerző a 8. századtól kezdődő mohamedán hódításoknak, azok hatásainak az elemzésére. A fejezet két utolsó eseménye a keresztes hadjáratok előzményei között talán a legfontosabb volt: az 1054. évi egyházszakadás és a bizánciak manzikerti veresége 1071-ben.

A következő fejezet, mely a legterjedelmesebb a munkában, „A keresztes hadjáratok rövid krónikájá"-t tartalmazza. Bozsóki Pál Gerő a clermonti zsinat (1095) közvetlen előzményeitől tekinti át a nyolc keresztes hadjárat történetét. Az egyes hadjáratok eseményeinek az áttekintése világos és pontos, jól összefogott. A szerző felhasználja a korabeli krónikák leírásait éppúgy, mint a legújabb kutatási eredményeket, melyeket Nyugat -Európában és az Egyesült Államokban a témáról publikáltak. Csoportosításai a fejezeten belül jól elhatároltak és érthetőek, a különböző európai és szentföldi hatalmi viszonyok között jól tájékozódik, és mindezt érthetően, szabatosan meg is fogalmazza. A téma és a korszak vonzza a történészeket abba az irányba, hogy próbáljanak meg minden egyes részletről szólni, és ezáltal összességében átláthatatlanná válik ez az izgalmas időszak. Bozsóki Pál Gerő a tapasztalt és a témában jól tájékozódó történész biztonságával elkerüli ezt a helyzetet, és a bonyolult politikai és hatalmi összefüggéseket is precízen mutatja be, és közben elkerüli a felszínesség látszatát is.

Érdemes röviden kitérnünk a fejezet első gondolatára: a szerző a pápaság által meghirdetett keresztes hadjáratnak két eredet-okát adja meg. Véleménye szerint II. Orbán pápa — de a későbbi

pápák is — úgy gondolták, hogy Bizáncot a mohamedán ellenes harcaiban segítő, támogató had szervezése és Szentföldre irányítása az 1054-es egyházszakadás következményeit mérsékelheti, végső soron megszüntetheti. A bizánci pátriárka újra el fogja ismerni Róma püspökének az elsőségét a keresztény egyházon belül. Ezekről az elképzelésekről csak a negyedik keresztes hadjárat befejezése után, Konstantinápoly nyugati keresztesek általi elfoglalását követően (1204) derült ki, hogy — valószínűleg — nem fognak megvalósulni gyorsan. A másik eredet-ok az, hogy a 8. századtól kezdődő mohamedán hódításokkal szemben eleinte csak védekező nyugat-európai, latin kereszténységű államok a 11. század végére annyira megerősödtek — minden belső problémájuk ellenére —, hogy támadásba tudtak lendülni a hódítókkal szemben. Ez kezdetben csak a Bizánci Császárság katonai segítése volt, később azonban már önálló keresztes hadjáratokat is vezettek a Szentföld visszafoglalására, illetve az Ibériai-félsziget mohamedán területei ellen.

A fejezet Akkon elestével (1291) zárul, azzal az epizóddal, amivel a szentföldi nyugat-európai keresztény államok elvesztették utolsó területeiket is. A nagy ívű fejezet elolvasása után csak egy dolog miatt van hiányérzetünk: a Bizánci Latin Császárság története nincs elég alaposan megírva, az alfejezetekhez kapcsolódva említi csak meg Bozsóki Pál Gerő ennek a keresztes államnak a történetét. A fejezetben szó van több Magyarországgal kapcsolatos eseményről, de II. András király szentföldi hadjárata külön részt kapott. A negyedik fejezetben írja le pontosan és részletesen a „három király hadjáratá"-nak is nevezett eseményt a szerző. Az utóbbi néhány évtizedben talán nem is írtak erről a témáról ilyen alapossággal. Mindehhez járul még az, hogy a fejezet irodalomjegyzékét és jegyzeteit összefoglaló részben — a könyv végén— a szerző három olyan kérdést is feltesz, amelyre még mindig nincs pontos válaszunk. Ezek a feltevések további gondolkodásra késztethetik a korszakkal foglalkozó történészeinket.

Az ötödik fejezetben 1291-től az elmaradt mantovai kongresszusig tekinti át az eseményeket. „A nemzeti jellegű vagy részleges keresztes hadjáratok" címet viselő rövid fejezetben szó van például a spanyol „reconquistá"-ról vagy a Magyar Királyság bogumilok elleni harcairól, tehát nem a Szentföld visszafoglalására indított keresztes hadjáratokról.

A „Kudarcban és tragédiában végződő részleges keresztes vállalkozások" című hatodik fejezetben az 1212-es gyerekek hadjáratától kezdve az 1514-ben meghirdetett magyarországi keresztes hadjáratig szó van azokról az akciókról, melyek nem tartoznak a keresztes hadjáratok fő eseményei közé, de mindenképpen figyelmet érdemlőek és jellemzőek erre a sokszínű korszakra.

A hetedik fejezet „A lovagrendekről" írt összefoglaló, sok magyar vonatkozással, például „A magyar ispotályosokról" vagy „A magyar templomosok"-ról szóló részekkel.

A nyolcadik és a kilencedik fejezet témájára joggal mondhatjuk azt, hogy hiánypótló a mai történeti tárgyú szakirodalomban. A „Női arcképcsarnok a keresztes hadjáratok korából" című fejezetben három részben női életutakat, sorsokat mutat be a korszakból. Aragóniai Elvira, Provánszi Margit életének eseményei mellett szerepel a Margit királynéról vagy az Árpádházi Szent Erzsébetről írtak is. Érdekessége a fejezetnek a „Névtelen arab/török feleségek"-ről szóló rész, melyben azokról az asszonyokról van szó, akik keresztény férfiakhoz mentek feleségül. Az ő életükről a korabeli krónikákból alig tudunk meg valamit, jogállásukról csak a fennmaradt törvények alapján alkothatunk képet.

Mindenképpen hiánypótló a „Zarándokjelvények, ereklyék, emlékek" című fejezet is. A keresztes hadjáratok keresztényi alapokra épültek — ezt kijelenthetjük akkor is, ha ettől a nemes szándéktól többször el is tértek —, és ez megmutatkozik a keresztesek ruházatában, viseletében, a lovagok fegyverzetén, felszerelésén is. A fejezet alcímei is erről árulkodnak: „Tarisznya és bot", „Lábbeli és főfedő", „II. Orbán pápa vörös keresztje", „Pajzsok és címerek" — hogy csak néhányat említsünk a sok fontos terület közül.

Ezután egy rövid fejezet összefoglalja a korszak zsidóüldözéseit, melyek drámai és sajnálatos velejárói voltak Nyugat-Európában a keresztes hadjáratoknak. A fejezetet a magyarországi zsidók helyzetéről írtak fejezik be.

A következő részben olyan, ma már részletkérdésnek tűnő problémákat, témákat dolgoz fel a szerző, melyek a keresztes hadjáratok idején nagy jelentőséggel bírtak. Bozsóki Pál Gerő részletesen ír például a keresztes hadjáratok kezdeményezési jogáról és feltételeiről, toborzási feltételekről, a „Költségvetési és pénzügyek"-ről vagy a „Görög és latin egyházi hierarchiá"-ról.

Az utolsó fejezet a keresztények, a keresztesek szentföldi építkezéseiről említ fontos dolgokat. Szó van a „Vallási jellegű építkezésekről", „Názáret"-ről, „Betlehem"-ről, „A Szentsír-bazilikáról", katonai építkezésekről. A fejezetet „Végszó" zárja. Ez a munka rövid összefoglalásának is tekinthető.

A könyv végén minden fejezethez jegyzetek és részletes bibliográfia tartozik. A korabeli krónikák és a későbbi szakirodalom nagy része francia, mert mint Bozsóki Pál Gerő írja, a francia történészek foglalkoztak a legtöbbet a középkori Európa e meghatározó korszakával. A több száz forrás- és szakmunka átolvasása közben azonban gyakran találkozhatunk német, angol vagy egyesült államokbeli munkákkal is, magyar azonban — sajnos — nagyon csekély akad ebben a részletes irodalomjegyzékben. Pedig a középkori Magyar Királyságnak az évszázadok során több keresztes hadjáratban volt fontos szerepe.

A könyvben több térkép, sok ábrázolás, genealógiai táblázat, templom alaprajz található, amely megkönnyíti az események követését. Összefoglalásképpen joggal állapíthatjuk azt meg, hogy Bozsóki Pál Gerő műve hiánypótló munka, amely a keresztes hadjáratok meghirdetésének kilencszáz éves évfordulójára jelent meg.

Terplán Zoltán

CORPUS TESTIMONIORUM VETUSTISSIMORUM AD HISTORIAM SLAVICAM PERTINENTIUM. SZVOD DREVNEJSIH PISZ'MENNIH IZVESZTIJ O SZLAVJANAH. TOM I. (I–VI VV.) TOM II. (VII–IX VV.)

Összeáll. L. A. Gindin, Sz. A. Ivanov, G. G. Litavrin; felelős szerkesztők: Gindin és Litavrin; a II. kötetnek külön szerkesztőbizottsága van.

Moszkva, 1991–1995. Nauka, „Vosztocsnaja Literatura" RAN, 472 o., 1 térk.; 589 o.

A SZLÁVOK TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ LEGRÉGIBB ÍROTT EMLÉKEK GYŰJTEMÉNYE

Az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete adta ki ezt a két igényes kötetet. A kétnyelvű kiadvány az államalakulás előtti időszak vonatkozásában közli az ismert forrásszövegeket, az I. kötetben az ókori latin szerzőkkel kezdve, akik a venedekről írtak, s folytatva a koraközépkori forrásokkal. Mindazok a források kiadásra kerültek, természetesen excerptumok formájában, amelyek valamilyen módon a szlávokat, mint etnikumot érintik, ha nem is a szlávok nevével. A számbajöhető források közül csak kettőt hagytak ki, a Bajor Geográfust, akinek munkáját a II. kötettel egyidőben adták ki Moszkvában, és a De conversione Bagoariorum et Carantanorum néven ismert forrást, mert ez túlságosan nagy terjedelmű kommentárt kívánt volna meg. A szemelvények nem az ábrázolt események sorrendjében, hanem a forrás létrejöttének időrendjében kerültek kiadásra. A II. kötet ettől csak annyiban tér el, hogy külön közli a görög, a latin és a keleti forrásokat (két arabot, két grúzt és egy szíriait, ezek csak néhány mondatosak).

A I. kötet bevezetője kitér a korábbi kiadványokra, amelyek sokszor egy-egy országra terjednek ki, s a területre vonatkozó forrásokat mind tartalmazzák. Itt viszont csak a szláv vonatkozásúak találhatók meg. A kiadást szükségessé tették az újabb régészeti eredmények, meg az a körülmény, hogy ezeket a forrásokat sokszor megbízhatatlan fordításokban használták és azokat elemezték. Ezért most minden forrásról új fordítás készült, nem egy esetben a kommentárokban megindokolva az olykor semleges megfogalmazásokat, ha az eredeti forrás nem egyértelmű. A felhasználók esetében továbbra is elsőrendűen az orosz fordítás figyelembevételére számítanak, a kommentárokra utaló szám csak az orosz szövegben található meg.

Minden egyes forrást megelőz egy bevezető, ez közli a forrásra, ha ismert, a szerzőre vonatkozó tudnivalókat, azután a szöveghagyományt, többnyire a szövegek filiációját is, meg a fontosabb eddigi szövegkiadásokat. Ahol fontos, ott a szövegvariánsokat a lapalján jelzik. A szöveg után közlik a természetesen a forrás többszörösét kitevő kommentárokat, amelyek történeti és nyelvészeti magyarázatokat vegyesen tartalmaznak.

Minden kötet végén található az illető kötet vonatkozásában a használt rövidítések jegyzéke, a bibliográfia, külön a forráskiadások és a feldolgozások, természetesen külön a cirill betűs és a latin betűseké, a görög betűsek a latin betűsekkel egy betűrendben, azután a személynevek mutatója, a szereplők és szerzők vegyesen, az utóbbiak kurzívval megkülönböztetve, a források szerzői fettel,

azután az etnonymok és politonymok, a földrajzi nevek, minden esetben külön cirill, latin és görög ábécé szerint, a II. kötetben ugyanilyen sorrendben a használt terminus technicusok jegyzéke.

Az I. kötet közli a venedekre (venetekre) vonatkozó ókori forrásokat, bár a forrásközlők szerint ezek nem vonatkoznak a szlávokra, viszont a szerkesztők szerint ez vitatható, mert akkor nem érthető a német Windisch, Wendisch és a finn venä, amelyek egyértelműen szlávokat jelentenek. Általában jellemző, hogy a kommentárok óvatosan foglalnak állást vitás kérdésekben, sok esetben jelzik, hogy még nincs végleges megoldás.

Az összeállítók a magyar szlavisták és bizantinológusok (Király Péter, Olajos Teréz, Szádeczky-Kardoss Samu) munkáira is hivatkoznak, persze, amennyiben idegen nyelven jelentek meg, s még azt is tudják, hogy Prokopiosz Titkos történet c. munkája 1985-ben magyarul is megjelent.

Meg kell elégednünk ilyen formális ismertetéssel, hiszen akár csak a közölt források felsorolása jelentősen megnövelné a terjedelmet, érdemi elemzés pedig beláthatatlanná tenné. Hallatlan erudicióval készült munkáról van szó, a nemzetközi szakirodalom fölényes ismeretéről. Sok évi munka gyümölcse ez a két kötet. Nyilvánvaló, hogy a korai szláv államokra vonatkozó források ilyen jellegű összegyűjtése sok vaskos kötetet kívánna meg. A nagymorva államra vonatkozó források sincsenek meg, hiszen azokat Csehszlovákiában jónéhány éve öt kötetben jelentették meg. Pedig a nagymorva állam még belefért volna a két kötet időrendi kereteibe. Az első bolgár cárság még inkább, de ennek vonatkozásában is csak a szlávokra vonatkoztatható szemelvények találhatók, (gyakran avarok vagy venedek néven emlegetik őket).

A korai szláv történelem forrásainak majdnem teljes bemutatása történt meg ebben a két kötetben. Nagyon jó, hogy így együtt vannak. A tudományos világ nagy hálával tartozik a két kötet összeállítóinak. Valószínűleg évtizedekre szóló munkát végeztek el. És ezt a munkát csak dicsérni lehet.

Niederhauser Emil

Jacek Gzella

MAŁOPOLSKA ELITA WŁADZY W OKRESIE RZĄDÓW LUDWIKA WĘGIERSKIEGO W POLSCE W LATACH 1370–1382

Toruń, 1994. 174 o.

A KIS-LENGYELORSZÁGI HATALMI ELIT NAGY LAJOS LENGYELORSZÁGI URALMA IDEJÉN 1370–1382

Jacek Gzella munkája hiánypótló, hiszen Nagy Lajos lengyelországi uralmáról ilyen aspektusból még nem született lengyel monográfia: a lengyel történetírást sokkal inkább a dinasztikus, diplomáciai kapcsolatok és a politikai történet érdekelte a magyar király lengyelországi uralkodásában. A könyv beleilleszthető egy sorozatba: Tomasz Nowakowski szinte ugyanilyen címmel, hasonló szempontok szerint írta meg könyvét a kis-lengyelországi nemességről a krakkói trónért folyó hatalmi vetekedés időszakát áttekintve (Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288–1306. Bydgoszcz, 1993.). S itt kell említeni Wojciech Fałkowski munkáját is, amely Jagelló Kázmér uralkodásának időszakát tárgyalja a hatalmi elit problematikája szempontjából (Elita władzy w Polsce za panowania Kazimierza Jagiellonczyka [1447–1492]. Warszawa, 1992.).

A szerző — a bevezetésben bevallott szándékai szerint is — a korabeli politikai elit származásának, hivatalviselésének, családi kapcsolatainak megírását tűzte ki céljául: könyvének három fejezetre való felbontása is (a hatalmi elit fogalma, kialakulása; genealógiai kapcsolatok az egyes családok között; politikai–gazdasági szerepük az államban) ennek megfelelően történt meg.

Az első fejezetben a szerző röviden vázolja a széttagoltság korabeli Kis-Lengyelország régi nemesi családjainak kihalását, s a 14. században később jelentős szerephez jutó famíliák felemelkedését. Közben — talán egy kicsit túl didaktikusan is — megmagyarázza, hogy mit értünk hatalmi eliten, hogy kik emelkedhettek a kor szokásainak megfelelően e hatalmi elit sorai közé. Gzella rámutat, hogy Łokietek Ulászló egyesítő politikája következtében a politikai szerepvállalás lehetősége egyre inkább a kis-lengyel nemesség kezébe került, hiszen Łokietek Ulászló, majd fia, Nagy Kázmér is rájuk támaszkodott az új rend bevezetése közben. Családonként és azon belül szemé-

lyenként veszi sorra az új politikai vezető réteg tagjait, s mindegyik esetben közli a rájuk bízott hivatalokat is.

A második fejezetben a szerző aprólékosan bemutatja a korabeli kis-lengyel nemesi családok közötti családi kapcsolatokat, kitér az egyes családok közötti házassági kötelékekre is. A fejezet végére szemléletessé válik az az összefonódás, amely a nevezett családok között létrejött.

Végezetül a harmadik fejezetből megtudhatjuk, hogy mekkora gazdasági erővel rendelkeztek a korabeli elit képviselői. Egyébként itt érdekes lehet, hogy találkozunk olyan nemesekkel is, akik csupán egy-két faluval rendelkeztek, s nem mutatható ki, hogy vagyonuk valamilyen módon növekedett volna.

Magyar szempontból a szerző egy lényeges megállapítást tesz: Nagy Lajos lengyelországi uralma idején nem következett be nagyobb mobilitás a hatalmi eliten belül, a király nem nevezett ki lényeges számú új hivatalnokot, azaz nem történt elitváltás. A 14. és 15. századi lengyel elbeszélő forrásokban Nagy Lajost szívesen emlegették a kázméri mű lerombolójának, olyan uralkodónak, aki megbolygatta az addigi adminisztrációs rendszert, saját híveit — akik természetesen kis-lengyelek voltak — ültette mindenütt hivatalba. Ezt a régi felfogást, amelyet a lengyel történetírás egy része is magáévá tett, megcáfolja Jacek Gzella munkája, hiszen kiderül belőle: a két utolsó Piast uralkodó alatti kis-lengyel hatalmi elit őket túlélvén, Nagy Lajos uralkodása alatt is változatlan maradt.

A szerző gazdag forrásanyagot vonultatott fel munkája megírásához, felhasználta a kis-lengyelországi oklevélgyűjtemény megfelelő részeit, amelyeket szinkronba hozott a vonatkozó elbeszélő forrásokkal; ugyancsak bőségesen merített a szakirodalomból is. A magyar viszonyokhoz képest szerényebb volumenű lengyel oklevéllállományból az író rengeteg oklevelet használt fel, amelyeket — saját bevallása szerint is — már publikáltak ugyan, de ilyen célra még nem használták fel azokat. Azonban kár, hogy a lábjegyzetekben nem jelölte meg, hogy az egyes okleveleket az eredeti, vagy valamilyen késői másolata alapján adták ki. Ezt egyébként az oklevélgyűjtemények szerkesztői mindenütt jelzik.

Jacek Gzella könyve mindenképpen hasznos információkkal és új gondolatokkal szolgál Nagy Lajos lengyelországi uralma tekintetében, széles forrás- és irodalomanyagon nyugszik, és fejezetenként is segítséget nyújt a téma iránt érdeklődőknek.

Bagi Dániel

Βασιλικη Νεραντζη–Βαρμαζη

Το Βυζαντιο και η δνσν 1354–1369

Συνβολνη στην ιστσρια των πρωτων χρονων της μονοκρατσριας του Ιωαννη Ε′ Παλαιολογου

Thesszaloniki, 1993. 167 o.

Vasziliki Nerandzi-Varmazi

BIZÁNC ÉS A NYUGAT
(1354–1369)

Adalék V. Palaiologosz János császár uralkodásának első éveihez

Vasziliki Nerandzi-Varmazi, thesszaloniki egyetemi tanár munkája nagy vállalkozás, hiszen, mint ahogy a szerző is megjegyzi munkája előszavában, V. Palaiologosz Jánsról eddig még nem készült monográfia.

A könyv az említett császár uralkodásának egy meghatározott szakaszát tárgyalja. Trónraléptével foglalkozva, mindenekelőtt általános képet ad a korabeli bizánci állam politikai, gazdasági helyzetéről, s arról, hogy az új császárnak milyen nehézségekkel kellett szembenéznie, valamint szól a külkapcsolatok szükségességéről és alakításáról. Ezt követi a környező államalakulatok bemutatása, Bizánc és a Nyugat korabeli politikai kapcsolatainak taglalása. A mű rávilágít, hogy a

bizánci állam egyre gyengülő belső egysége hogyan vezetett el lehetséges nyugati szövetségesek felkutatásához. Bemutatja a kapcsolatkereső próbálkozások kudarcait is.

Teret szentel a korabeli Magyarország bemutatásának is. Ez a kép nyilvánvalóan azért elnagyolt és vázlatos, mert csak annak tükrében kapott helyet a könyvben, hogy miként alakultak a bizánci állam külkapcsolatai. A szerző hosszasan ecseteli V. Palaiologosz János budai útját, részletesen ír arról, hogy milyen pompával fogadta Nagy Lajos a bizánci császárt. A Budán tartott tárgyalások után V. Palaiologosz János felkerekedett Avignonba, hogy segítséget kérjen a pápától, aki azonban a segítség fejében azt követelte, hogy a császár, az ortodox papság és az egész nép térjen át a katolikus hitre. A szerző részletesen ismerteti a pápa e tárgyban írott leveleit is. A tárgyalások a pápa hajthatatlansága miatt meghiúsultak, a császár nem volt hajlandó teljesíteni a feltételeket, s így a Budára való visszatéréskor Nagy Lajos is elutasította a bizánci uralkodó segítségkérését. A szerző — egyik szakirodalmi forrására, J. Meyendorffra hivatkozva — ezt úgy értelmezi, hogy mindezért csak „a fanatikus magyar királyt és a hajthatatlan pápát terheli felelősség".

A következő fejezet Szavojai Amadeus anatóliai hadjáratát mutatja be, minek következtében V. Palaiologosz János végül is rákényszerült, hogy Rómában 1369 őszén felvegye a katolikus vallást.

A könyv tehát eseményszerű összefoglalása a bizánci birodalom tizenöt évének, melyben a hangsúlyokat a külpolitikai kényszerű útkeresésekre, valamint V. Palaiologosz János császár ebben játszott szerepére helyezi.

A szerző igen gazdag forrásanyagra támaszkodik: a bizánci forrásokon kívül a nyugati kútfőket is feldolgozza. A felhasznált szakirodalom pedig széles skálát nyújt az elmúlt 30–50 év folyamán a témában írt könyvekről, ill. szakcikkekről.

Bagi Dániel

Krzysztof Baczkowski

WALKA O WĘGRY W LATACH 1490–1492

Z dziejów rywalizacji habsburgsko–jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju

Kraków 1995. 168 o.

HARC MAGYARORSZÁGÉRT 1490–1492

A Duna-medencei Habsburg–Jagelló rivalizálás történetéhez

Krzysztof Baczkowski, a Jagelló Egyetem Középkori Egyetemes Történelem Tanszékének professzora ezúttal a Hunyadi Mátyás halálát követő két év politika- és diplomáciatörténeti bemutatására vállalkozott, lengyel szemszögből. A szerző már több művében szentelt figyelmet ennek a korszaknak és témának, e jelenlegi munkája méltó folytatása az 1975-ben megjelent, az 1515-ös bécsi kongresszust feldolgozó munkájának és az 1980-ban napvilágot látott monográfiájának, amelyben a Jagelló-dinasztia rivalizálását mutatta be Hunyadi Mátyással. (Az 1515-ös bécsi kongresszus. Okai, lefolyása, jelentősége, Varsó 1975, ill. A Jagellók harca Korvin Mátyással a cseh koronáért 1471–1479-ben. Krakkó, 1980.)

K. Baczkowski bevezetőjében a korszakot a nagy közép-európai integrációs kísérletek korszakaként jellemzi, amelyek ugyanúgy jellemezték a magyar, mint a lengyel uralkodókat, nem is beszélve a Habsburgokról.

Az első fejezetben Hunyadi Mátyás magyar király személyét mutatja be, s rámutat, hogy a király legnagyobb tragédiája az volt, hogy nem volt törvényes férfiági örököse, s így a környező államok uralkodóházai — a Habsburgok és a Jagellók — azonnal bejelentették igényüket a magyar trónra. A szerző megállapítása szerint ez törvényszerűen vezetett a Jagelló és Habsburg család versengéséhez, s mivel Miksa 1486-ban követséget küldött Moszkvába, hogy egyfajta szövetséget hozzon létre Jagelló Kázmér ellen, a Mátyás-kérdés lassan nemzetközi méreteket kezdett ölteni.

A második fejezet Mátyás halálától II. Ulászló megválasztásáig kíséri figyelemmel az eseményeket. A szerző mindenek előtt a magyarországi helyzetet elemzi és mutatja be: melyik trónkövetelőnek mennyi esélye volt megszerezni Szent István koronáját. Szemléletes képet kapunk az ország állapotáról, a királyi tanács szándékairól, Beatrix terveiről az Ulászlóval esetleg kötendő házasságáról. A szerző a hangsúlyt mindenképpen arra helyezi, hogy a királyi tanács tagjainak véleménye volt döntő a kérdésben, így abban is, hogy melyik trónjelöltet ne támogassák. A szerző

rámutat, hogy Ulászló személye a magyar országnagyok számára nemcsak viszonylagos gyengesége miatt volt szimpatikus, hanem amiatt is, hogy cseh uralkodó lévén, személye békét hozhatott volna Morvaországban, Sziléziában és Lausitzban, valamint egy esetleges magyar–cseh szövetség létrejöttét is elősegíthette volna. Ugyanebben a fejezetben taglalja a szerző Korvin János lemondását a trónigényről, valamint II. Ulászlónak a nemesség egy része által történő megválasztását, amely konfliktusokhoz vezetett nemcsak a Habsburg-párttal, hanem a lengyel Jagellókat támogatókkal is.

A harmadik fejezetben János Albert és Miksa támadásáról ír a szerző Magyarország, illetve II. Ulászló ellen, részletesen elemzi János Albert Budára érkeztét, s rámutat, hogy II. Ulászló támogatói jelentősebbek lehettek, hiszen testvére kénytelen volt — a trónigényről való lemondás nélkül — eredménytelenül elhagyni Budát. Ugyanilyen részletes képet kapunk Miksa 1490-es magyarországi hadjáratáról s annak sikertelenségéről is, s végül János Albert Felső-Magyarországról történő kiűzéséről.

Az utolsó fejezetben pedig a konfliktus lezáródásáról olvashatunk a pozsonyi békéig, illetve annak a magyar rendek által történt elismeréséig.

K. Baczkowski jelentős levéltári és nyomtatott forrásanyagot használt fel munkájához, amelyben szinte egyenlő arányban szerepelnek lengyel, magyar és osztrák dokumentumok. Ugyanezt az arányosságot követte az irodalom felhasználásában, a vonatkozó lengyel és német művek mellett jelentős számú magyar irodalmat is felhasznált a könyv megírásához.

Bagi Dániel

Habsburg Ottó

V. KÁROLY. EGY EURÓPAI CSÁSZÁR

Európa, Budapest, 1994. 421 o.

Ritka historiográfiai esemény, hogy tudós szerző az európai történelem egyik nagy személyiségéről — ötszáz év múltán — a kutatói tárgyilagosság ambícióját fenntartva, saját családtörténetének részeként értekezzen.

Érthető lehetne ezért a szerző elfogultsága, — egyébként egyfajta mértéktartó, pozitív elfogultság jellemzője is a könyvnek — ám Habsburg Ottó mégsem apológiát ír.

Azt a Habsburg uralkodót választja dolgozata tárgyául, aki saját korában — a szerző felfogása szerint — az ő mai, saját 20. századi európai politikusi normáit leginkább felmutatta. A politikus–szerző a mai európai kérdésekhez, problémákhoz keresett történelmi előképet V. Károly személyében, s az európai egységgondolat és a békés egymás mellett élés előzményét kívánja meg bemutatni a császár politikai életművében.

A szerző V. Károly művének mai aktualitását hangsúlyozza az előszóban, s ez a gondolat zárja is le a kötetet. S ez a munkán végighúzódó *alapszempont* is.

*

A könyv szerkezeti felépítése V. Károly életének, tevékenységének különböző európai színterei szerint alakul, s így a könyv a 16. század első felének európai politikai és eszmetörténete is.

A gyermekkor–ifjúkor színterét, Burgundiát bemutató fejezetben, s a későbbi részekben is fel-felsejlő burgund-vonatkozások a magyar nyelvű történeti szakirodalomban újdonságnak számítanak. Az egyes térségek tárgyalása kapcsán (Itália, Németország, Hispánia, Amerika) ugyanakkor a kor fő problémáit, és V. Károly ezekhez való viszonyát mutatja be a szerző.

Meggyőző, ahogy „a burgund tényező" jelentőségét mutatja be a könyv; a 15. században és a 16. század elején Burgundiában dobog Európa szíve: földrajzi helyzete miatt kulturális szintézis, az európai konfliktusok egyik központja („negyedik csatamező"); az európai egységnek ezért nem véletlenül ma is szimbóluma (Brüsszel!). Károly itt, Burgundiában tanulhatta meg az összeurópai látásmódot és érzékenységet, érvel a szerző.

Károly neveltetésének és ifjúságának bemutatása nagy empátiával történik, ezért a recenzens sajnálja, hogy Habsburg Ottó oly természetesen vette át a spanyol és európai történetírásban olvasható kliséket és sztereotípiákat az édesanyáról, az „őrült" Johannáról. A források olvastán — hiszen a szövegből kitűnik, hogy a munka hatalmas primér forrásanyag feldolgozásán alapul —

legalább a gyanú felmerülhetett volna atekintetben (s a legjobb alkalom kínálkozott volna egy ilyen revízió elvégzésére), hogy az édesanya–királynő őrültségéről szóló makacs történetírói elfogultságokat korrigálni kellene.

Johannának a spanyol comuneros-mozgalom idején tanúsított bölcsessége — amit a szerző említ is — ugyanis figyelmeztető momentum lehetett volna. No meg talán az is, hogy ennek az „őrült" királynőnek minden gyermeke nagyívű, tehetséges személyiséggé vált, akiknek anyjukhoz való bensőséges viszonya is kételyeket támaszt — „őrületét" illetően.

V. Károly tevékenységében — s ezt a Habsburg-ház történetének általános sajátosságaként értelmezi a szerző — a fősége alá tartozó államok, most formálódó nemzetek *feletti* szempontokat látja meghatározónak, s ez a császár politikai konfliktusainak alapja is, írja.

Ez „A kor nagy problémái" kapcsán (a harmadik fejezetnek ez a címe) világosan kitűnik. Habsburg Ottó az ekkor születő nacionalista elfogultságot — ami sokhelyütt idegengyűlöletté válik — tekinti a kor konfliktusai alapforrásának. Luther fellépésekor és a reformáció születésénél ezt a tényezőt meggyőzően mutatja be, ahogy azok az érvei is meggyőzőek, amelyek a *latin* országok reformációval kapcsolatos gyengébb affinitását bizonyítják.

Fontos a császár és pápa közötti konfliktusok elemzése is, s azon megállapítása hasonlóképpen, amely szerint a pápák császárral szembeni korlátolt politikája nagyban elősegítette a reformáció sikerét.

A kötet fontos értéke a kor nagy személyiségeinek bemutatása és mikroportréinak rajza. Finom elemzést olvashatunk Lutherről és Károlyhoz való (kölcsönös megbecsülésen alapuló) viszonyáról; ezen túl Ultrechti Adorján bíboros, majd pápa portréja; a császár Erasmushoz való viszonya; tanítója és tanácsadója, Chievres figurája és jelentősége valamint Las Casas páter személye említhetők elsősorban, de a Dürerről és Machiavelliről írottak is újdonságot jelentenek. Meghökkentő, de gondolatébresztő az az állítás például, mely Machiavelli politikai koncepcióját a jakobinizmus és a 20. századi totalitarizmusok előzményeként értelmezi.

Az egész művön végighúzódó felfogás a császári méltóság értelmezését érinti. Habsburg Ottó értelmezésében V. Károly számára a császári méltóság a keresztény egység, az igazságosság és a béke, valamint a szociális érzékenység szimbóluma. Birodalmi egységtörekvései ezért szenvednek vereséget a 16. század nacionalista önzésén, véli. A könyv több eset kapcsán (a német parasztháború, indián-kérdés) arra hoz példákat, hogy a köznép érdekei és a császári koncepció találkoztak, szinte egy „népi császár" víziójának jegyében. Habsburg Ottó ezért látja úgy, hogy Károly számára a császári méltóság inkább erkölcsi és szellemi méltóság, semmint világi hatalom, a császár ezért a középkort, a középkori lovagot, annak univerzalitását szimbolizálja. V. Károly nem reneszánsz személyiség, hangsúlyozza Habsburg Ottó. E tekintetben, írja, Károly „korszerűtlen" személyiség — időszerűsége csak napjainkban jött el.

Sorolhatnánk a munkának a 16. század politikatörténetével kapcsolatos érdekes, fontos vagy meghökkentő megállapításait, mégis inkább a mű V. Károly személyiségével kapcsolatos megjegyzéseit érdemes áttekintenünk. Úgy tűnik, hogy a szerző V. Károly életében két periódust határol el. Az elsőben egy halogató, tanácsadóira erősen támaszkodó, illúziókkal teli, a másodikban viszont (kb. 1535-től) egy határozottabb, önálló politikus kontúrja tűnik elő, akinek eszményei — Európa vallási és politikai egysége — az egyre viharosabb nemzetközi körülmények között is mindvégig ugyanazok maradtak.

Bár az olvasó folyamatosan érezhet egyfajta elfogultságot a szerző részéről kedves hősével kapcsolatosan, ez azonban nem zavaró, s nem akadályozza az olvasót a következtetések levonásában. Magunk azt mondhatnánk — a témához illő hasonlattal, amit talán a szerző is elfogad, — hogy V. Károly a *politika Don Quijotéja* egy, az új világ vajúdását mutató zavaros korszakban.

Mindazonáltal jeleznünk kell: az olvasó a cím alapján az *életrajz* műfaját várná, ám a könyv inkább *korrajz*, s Károly életének személyes vonatkozásai az elvártnál vázlatszerűbben vagy esetlegesen jelennek meg. Sokat elárult volna például Károlyról, ha fiához, Fülöphöz, vagy unokájához, Don Carloshoz való viszonyáról többet ír a szerző. Az erről szóló irodalom ismeretében ugyanis meglepő, hogy V. Károly még a legsúlyosabb európai konfliktusok közepette is milyen nagy figyelemmel irányította például unokájának nevelését. Sajnálni lehet azt is, hogy a testvér, (II. Lajos felesége), Mária is csak egy-egy pillanatra tűnik fel a könyv lapjain. A róla szóló kutatások ugyanis egy nagyívű politikus–asszonyról tudósítanak, aki 1526 után császár-bátyjának egyik leghívebb és legbölcsebb támasza, aki V. Károly és Ferdinánd között is gyakran lépett fel közvetítőként.

Fia, a leendő II. Fülöp részletesebb bemutatása nemcsak a fenti „családtörténeti" vonatkozások szempontjából nagy hiány. A könyv értékelő részeiben ugyanis V. Károly és II. Fülöp között

egyenlőségjelet tesz a két uralkodó pozitív megítélését illetően; emberi–politikai habitusukat, történelmi jelentőségüket tekintve a szerző nem disztingvál kellőképpen. Fülöp, s ehhez nem kell a „fekete legenda" elfogultságát reprodukálnunk, — Károlyhoz képes — kevés szimpatikus vonást mutat.

V. Károly és II. Fülöp közötti különbségek finom elemzésének elmaradása nem kellene, hogy feltétlenül kritika tárgya legyen, ha a szerző más utalásai ezt nem kényszerítenék ki. A Fülöppel kapcsolatos alapállás és értékítélet ugyanis alighanem összefügg Habsburg Ottó *hispanidad*-felfogásával. És azt kell mondanunk: a szerző e tekintetben valószínűleg illúziók foglya. A magyar olvasónak tudnia kell, hogy az *hispanidad* a pánhispán gondolatkörök fasiszta változata, mely Ramiro de Maeztú munkássága révén és után a Franco diktatúra hivatalos ideológiája lett, a *hispanismo* sokfajta (liberális, demokratikus, kereszténydemokrata, stb.) változatát félresöpörve. Az *hispanidad* a „dicső" spanyol múltban keresett bázist, V. Károly és II. Fülöp birodalmi teljesítményében és II. Fülöp harcos katolicizmusában találva meg legitimációs bázisát. Az hispanidad — és itt ellent kell mondjunk a szerzőnek — ezért *nem vált* „központi gondolattá az Atlanti-óceán mindkét partján". S ezért érzi a Latin-Amerika-kutató apologetikus túlzásnak azt is, ha Amerikában V. Károly kapcsán a „keresztény beállítottságú szociálpolitikáról" esik szó a 16. században.

Mindezért is tűnik úgy a recenzensnek, hogy végül is érthető és megbocsátható elfogultsággal, de a szerző végső megállapítását — hogy tudniillik, az „emberiség ősi eszméihez tartozó"-nak véli a „birodalmi gondolat megtestesülését" — történelmi szempontból megalapozatlan kijelentésnek kell tekinteni.

S ez a fajta konklúzió az oka annak, hogy az olvasó eltűnődik: történelmi, avagy politikai esszét olvasott-e? Az olvasó mindenesetre azzal csukhatja be az érdekes könyvet, hogy *két* szimpatikus Habsburgot ismert meg: V. Károlyt, az utolsó középkori lovagot, és a szerzőt Habsburg Ottót, aki V. Károly császárról és koráról adott hírt a magyar olvasónak.

Vallva persze önmagáról is, amikor némileg apologetikus ízzel *egy ökumenikusan keresztény, demokratikus és szociális európai birodalom* paramétereiben helyezi el hősét.

Egy biztos, a szerző V. Károly helyiértékét Európa történetében pontosan jelöli ki: Nagy Károly és Napóleon között ő a legnagyobb európai uralkodó.

Anderle Ádám

Tóth István György

SZENT LAJOS UTÓDAI

(A világtörténelem nagy alakjai)

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1995. 75 o.

Az ismeretterjesztő életrajzi sorozat (sorozatszerkesztő: Nagy Mézes Rita) újabb kötete a kora-újkori Franciaország uralkodóit mutatja be. A rövid Bevezető (5.) Szent (IX.) Lajos király hagyományának továbbélését és a Bourbon-ház legitimációjában betöltött szerepét vázolja, indokolva ezzel a kötet címének megválasztását is. Franciország utolsó Valois (III. Henrik, 7–22.) és első Bourbon (IV. Henrik, 23–33.) uralkodójának életrajzát követik a szentkultuszt nevükben is ápoló Bourbon királyok életrajzai: XIII. Lajos (34–42.), XIV. Lajos (43–53.), XV. Lajos (54–64. old.) és XVI. Lajos (65–75. old.), akinek kivégzésével — valamint fia, „XVII.Lajos" és a restaurációval trónra lépő XVIII. Lajos sorsára való utalással — zárul a könyv.

Tóth István György kitűnően megszerkesztett, lendületesen és szórakoztatóan megírt könyvet alkotott. Az egyes életrajzok önmagukban is megálló portrék és korrajzok, ugyanakkor egymáshoz jól kapcsolódó és egymást folytató-továbbfűző fejezetei a kora-újkori Franciaország történetének. Ez a novellafüzért eredményező szerkesztésmód az egyes életrajzokon belül is felismerhető: mintha Saint-Simon herceg válogatott emlékiratait olvasnánk avatott történész tolmácsolásában. A könyv és a kiadói sorozat műfajának s céljának megfelelően természetesen a személyes, a magánéleti elemek és események kerültek előtérbe az állam, a politika, a gazdaság és társadalom történetének „nagy" kérdéseivel szemben. Így nagyobb teret kapott egy-egy merénylet, vagy egy-egy többé (de inkább) kevésbé gáláns királyi kaland elbeszélése, mint a királyok közszereplésének bemutatása. Ez sem hiányzik azonban a könyvből: a szerző lényegre törő bekezdésekben ismerteti Franciaország politikai történetének főbb eseményeit, s bemutatja az uralkodók legjelentősebb miniszterei, ta-

nácsadóit is (Sully azonban csak egy portré képen szerepel a könyvben). A téma, a magánélet bemutatása adta lehetőségeket a szerző kitűnően használja ki, hogy felvillantsa a mindennapi életet és az embert középpontba helyező történeti kutatások újabb eredményeit is. Gyermeknevelés, családi élet, „gender history", szexualitás, érzelmi élet, valamint az egészségügy és orvoslás történetének ismeretanyagát a szerző éppúgy beavatottan és biztos kézzel használja, mint a nyelvtudás (például III. Henrik kapcsán, 11. és 22.), vagy a könyvnyomtatás, az alfabetizáció és olvasói kultúra történetéről nyert kutatási eredményeket. Ez utóbbiak alapján a szerző például több esetben utal a király és közvélemény viszonyára, s hangsúlyozza a közvélemény formálódásának politikai jelentőségét.

A könyv elsősorban a középiskolás olvasókhoz és a „laikus" érdeklődőkhöz szól, akiknek nemcsak ismereteit bővíteni, de történelemszemléletét is formálni fogja. Ebben szerepe lesz a kitűnően válogatott és technikailag is jól megvalósított reprodukcióknak is. Sajnos az ismeretterjesztő könyvek sokszor óvatosan mérik az ismereteket, és nem könnyítik meg az olvasó további tájékozódását. E könyvnél szerkesztési hiba, hogy a képek alkotóit nem nevezték meg, s a portrék több esetben nem a megfelelő szövegrészhez kerültek (például 20–22.). A könyv végén fel lehetett volna tüntetni a képek eredetijének lelőhelyét is, ahogyan egy rövid, akár néhány idegennyelvű könyvet is megnevező bibliográfia, és a Bourbonok leszármazási táblája még teljesebbé tette volna a könyvet.

Szántay Antal

JEZSUITA OKMÁNYTÁR

I/1–2. Erdélyt és Magyarországot illető iratok 1601–1606.

Sajtó alá rendezte: Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. Bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály.

Szeged, 1995. 698 o.

Az „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez" című sorozatban megjelent két fél kötetben a jezsuita okmánytár első kötete. Összeállítói között megtaláljuk Lukács Lászlót, a római magyar jezsuita történészt, aki nyolcvanhatodik életévében is töretlen energiával dolgozik a jezsuiták 16–17. századi története forrásainak közzétételén. Lukács László hatalmas életműve a kora újkori római egyháztörténeti források kiadásának nemzetközileg is elismert példája: kiadta a rend korai pedagógiai tárgyú dokumentumait, a Magyarországra vonatkozó 16. századi jezsuita iratokat, és a Magyarországot is felölelő osztrák rendtartomány katalógusait, amelyekből minden itt működött jezsuita pályafutása jól nyomon követhető.

Lukács László munkáját folytatva Balázs Mihály szegedi irodalomtörténész két fiatalabb kollégájával összefogva indította újra, immár nem Rómában, hanem Szegeden, a magyarországi jezsuitákra vonatkozó források kiadását. A kötet előszavát Balázs Mihály írta, és bár ez nincs feltüntetve, nyilvánvalóan ő az okmánytár szerkesztője és a jegyzetek jó részének írója is.

Az okmánytár a Lukács László kiadásában Rómában megjelent, és a 16. századi jezsuita forrásanyagot a teljességre törekedve közlő Monumenta antiquae Hungariae folytatása. A 17. századi iratanyagot, írja Balázs Mihály, nem biztos, hogy ugyanilyen részletességgel közre lehet majd adni, hiszen a források száma az idő előrehaladtával egyre nő, de a század elejének iratanyagát, kb. Bethlen Gábor uralkodásának kezdetéig, a korábbi kötetekben megvalósított teljesség igényével fogják közölni.

Az iratokat magyar regesztával látták el, mert a veretes latin szövegeket enélkül csak kevesen tudnák követni. A Monumenta előző kötetei, állapítja meg az előszó, miközben nem kis elismerést váltottak ki külföldön, alig hasznosultak a magyarországi kutatásban és oktatásban, ezért most magyar jegyzetekkel és regesztákkal segítik a kutatókat. Ugyanakkor, ha az idegennyelvű kiadásra a későbbiekben lehetőség lesz, az egyszer számítógépre vitt szövegeket később könnyen újra ki lehet adni, kevesebb jegyzettel és idegennyelvű regesztával.

Nem volt könnyű az iratanyag behatárolása: a szerkesztők minden magyarországi vagy erdélyi jezsuita tollából származó iratot felvettek köteteikbe, akárcsak a máshonnan való jezsuitától származó, de erre a térségre vonatkozó iratokat. Ezt sokszor csak úgy lehetett megvalósítani, ha pl. a kötet szerkesztője az ausztriai rendtartomány irataiból kiemelte a magyarországi vonatkozá-

sokat, és csak ez utóbbiakat közölte. Az okmánytár iratainak nagy része Rómából, a jezsuita rend központi levéltárából származik, de találunk sok iratot más római gyűjteményekből, így mindenek előtt a vatikáni titkos levéltárból, és más kisebb római levéltárakból és könyvtárakból.

Nehezebb helyzetben voltak, szögezi le az előszóban Balázs Mihály, a nem római iratanyag feltárásakor. Hatalmas kéziratos anyagra támaszkodhattak: A jezsuita rend múltjának régebbi (Hevenessy Gábor, Kaprinay István) és újabb kutatói (Szittyay Dénes, Jakab Elek, Károlyi Árpád, Veress Endre) rengeteg iratot gyűjtöttek, ám ezek ellenőrzése a sokszor pontatlan jelzetek, a levéltárak átcsoportosítása miatt nem mindig sikerült. Mindenesetre az okmánytár feltünteti, ha a kutatóelődök valamely iratról akárcsak kivonatot is készítettek, és az „örökölt" másolatokat igyekeztek összeolvasni az eredetiekkel, ahol ez nem volt lehetséges, azt közölték. Az okmánytár összeállítói igen sok helyről gyűjtötték irataikat, a bécsi levéltárakat éppúgy átnézték, mint a magyarországiakat vagy erdélyieket. Az átnézett levéltárak listája még annál is hosszabb, mint amit a rövidítésjegyzék mutat, mert a KvLT rövidítést a szerkesztők elfelejtették feloldani, ez minden bizonnyal Kolozsvár város levéltárát rejti. Az persze valószínű, hogy ezután is fognak előkerülni a jezsuitákra vonatkozó, és ebből az időszakból származó iratok, de ez elkerülhetetlen minden okmánytár esetében.

Balázs Mihály előszava részletesen szól arról a nehézségről is, amellyel minden okmánytár kiadója szembe kell, hogy nézzen: a tárgykörébe eső korábbi publikációk kérdéséről. Elvi és praktikus szempontokat egyaránt érvényesítettek annak eldöntésére, hogy mit közöljenek újra a korábbi kiadásokból: újra publikálja az okmánytár a Veress Endre által — gyakran sok hibával — kiadott iratokat, kivéve az ugyanezen Adattár 7. kötetében közölteket, hiszen — bár volna ott is mit javítani — így ugyanazon sorozaton belül kétszer jelent volna meg a szöveg. Hasonlóképpen egyetérthetünk a szerkesztők döntésével a Pázmány-levelek kérdésében: újraközlik a régebben kiadott leveleket, de két, a hazai könyvterjesztésbe is bejutott római kiadványban nemrég közreadott levelekről csak kivonatot adnak.

Az okmánytár nagy gondossággal igyekezett felderíteni, hogy az itt közölt iratok közül mi látott már napvilágot. Ezt azzal egészíthetjük ki, hogy a 78. sz. iratot Veress Endre az Erdélyi Múzeum 1906. évfolyama 377–378. lapjain már közreadta, és nem kiadatlan a 294. sz. irat latin szövege sem, közzétette már a 18. században Pray György, majd a múlt században Fraknói Vilmos: a Pázmány Péter levelezése című okmánytárának, amelyet a szerkesztők is sokat idéznek, éppen ez az első irata. A 202. számú iratnál egymás alatti sorokban ezt találjuk: Kivonat: Veress: Basta II. 390., majd Kiadva: Veress: Basta II. 390., valójában a megadott helyen Veress Endre *kihagyásokkal* közölte Giorgio Basta levelét.

Az okmánytár szerkesztői az iratokat részletes magyar regesztákkal látták el, nagyban megkönnyítve az esetleg kevésbé jó latinos, vagy nagyobb anyagrészeket gyorsan áttekinteni akaró kutatók dolgát. A regeszták általában jól adják vissza a források szövegét, csak kisebb javítanivalókat találtam: az 54. számú iratot pl. nem Székesfehérvárról, hanem a Fehérvár melletti táborból (e castris prope Albam Regalem) keltezte az írója, — mivel a város ostromáról van szó, ez nem mellékes. Ha az egyik jezsuita, mint a 3. sz. iratban ezt egy rendtársa írja róla, „cum una publica faemina discessit", akkor azt csak szeméremből fordíthatjuk úgy, hogy „megnősült", valójában az annyit jelent, hogy a páter „egy prostituálttal elszökött".

A szövegeket igen gondos jegyzetek kísérik, amelyek minden bizonnyal elsősorban Balázs Mihály tudását dicsérik. Bár az előszó szerényen azt írja, hogy az előmunkálatok hiánya nagyban meghatározta a jegyzetek színvonalát, valójában rendkívül gazdag, bőséges lábjegyzetek segítik az olvasót, a szerkesztők igyekeztek minél több személyt, utalást azonosítani, az összefüggéseket megmagyarázni, néhány irathoz 70–80 magyarázó jegyzetet is illesztettek (pl. 168., 347. és 425. sz.). Semmi felesleges, vagy tudálékos nincs ezekben a lábjegyzetekben, amelyek a kor történelmi és — nem meglepő módon, hiszen irodalomtörténészek készítettek történeti okmánytárat! — irodalomtörténeti munkáinak igen alapos búvárlásáról tanúskodnak.

Különös gondossággal jártak el a szerkesztők a kelet nélküli iratok lehetséges keletkezési időpontjának megállapításakor, jó példa erre az 5., 126–128. sz., a 270., 280. és a 365. sz. irat datálása, ahol gondosan mérlegelték, hogy minek alapján dönthető el, mikor keletkezett egy-egy levél vagy feljegyzés.

A jezsuita okmánytár elsősorban természetesen a hazai egyháztörténet kutatói, az ellenreformáció kezdeteivel foglalkozók számára jelent nagy segítséget. A Balázs Mihály által írt előszó részletesen és igen árnyaltan mutatja be, hogyan küzdöttek a jezsuiták a katolikus vallás elterjesztéséért a 17. század első éveinek forgatagos politikájában. A jezsuita okmánytár két kötete azonban

számos más tudományág képviselőjének is kínál forrásanyagot. A művészettörténészek éppúgy fontos adatokat találhatnak benne, mint ahogy a gazdaságtörténet számára a jezsuiták gazdálkodására vonatkozó iratok lehetnek érdekesek, és a háborúkban bővelkedő évek hadtörténetéhez is hasznos adalékokat nyújtanak az itt közölt beszámolók. A könyvtártörténet és az irodalomtörténet művelői különösen sok mindennek örülhetnek az itt közölt iratok olvastán, lévén a jezsuita a leginkább tudós rend a szerzetesrendek közül, és a jegyzetek is elsősorban erre irányítják az olvasó figyelmét, hiszen irodalomtörténészek munkáját tartjuk a kezünkben. Még olyan látszólag az egyháztörténettől távol eső területeket kutatva is érdemes lesz azonban az okmánytár köteteiért nyúlni, mint a babonák és hiedelmek kérdése, sőt az időfogalom kutatóinak is megéri majd átpörgetniük az okmánytárat, amelyből kiderül például, hogy a jezsuiták büszkén jelentették: a Vágsellyén újonnan felszerelt toronyóra már a negyedórákat is harangütéssel jelezte (187. sz.).

Egy okmánytár esetében persze a legfontosabb az, hogy mennyire megbízhatóan közli a kiválasztott szövegeket. Ezt ellenőrizendő, elhatároztam, hogy néhány számomra könnyen hozzáférhető, az Országos Levéltárban őrzött iratot összeolvasok ezzel a kiadással.

Mindjárt az összeolvasható iratok kiválasztása gondot jelentett azonban, a jelzetek jó része ugyanis hibásnak, vagy hiányosnak bizonyult. A megadott mikrofilm-tekercseken egyszer sem találtam meg az adott iratokat, azok mindig néhány tekerccsel távolabb voltak fellelhetőek. Máshol összekeveredtek a győri, nagyváradi és nagyszombati jelzetek, a regestrata és az irregestrata acta dobozai, felcserélődött a numerus és a fasciculus száma, vagy éppen mind a kettő hiányzott, és így a jelzet több folyóméter iratot fedett le. Ezen iratok egy részét később, más helyen sikerült megtalálnom, sok azonban visszakereshetetlennek bizonyult, mert a megadott jelzet értelmezhetetlen volt. Hibás vagy hiányos jelzetűek voltak a Magyar Kamara Archívuma Acta Jesuitica és az Erdélyi Fiskális Levéltár anyagából a 85., 86., 91., 98., 103., 104., 120., 129., 158., 159., 230., 233., 247., 250., 251., 252., 253., 261., 265., 291., 297., 377. számú iratok, azaz a legtöbb ezen fondokból közölt irat. Remélem, hogy a többi, nem római jelzet esetében a vizsgálódás nem járna ennyire negatív eredménnyel. A pontos jelzetekre a további kötetekben fokozottan kell majd figyelni.

Végül 23 iratot olvastam össze, és ezek között egyetlen hibátlant sem találtam. Kifogásaim részben olvasati hibákból erednek, részben pedig a szövegkiadás olyan felfogásából, amellyel nem tudok egyetérteni.

Az iratok egy részében a szövegben csak ragozási hibákat találtam, pl. dominationis áll dominationibus helyett, ezeket akár sajtóhibának is tekinthetjük. Nehezebben érthetőek a dátumokban szereplő latin számnevek hibái. Noha a legtöbb összeolvasott irat kalligrafikus kancelláriai nyomtatott betűkkel íródott, és az évszámokat betűvel kiírták, mégis a két kötetben a számnevek tarka változatait találjuk, ráadásul legtöbbször két s-sel írva, mintha az évszámoknak is volna felsőfoka (sexentessimo, 159. sz., sexingesimo, 36. sz., további példák: 158., 162., 171., 174., 233., 355. sz.). Hiba csúszott az aláírásokba is: a királyok nem szokták aláírásaikban feltüntetni az uralkodásuk sorszámát, de az okmánytár szerint Rudolf császár minden alkalommal mint Rudolfus secundus írt volna alá, pedig az uralkodó mindig kalligrafikus betűkkel írta ki: Rudolphus m. p. (pl. 36., 37., 169. sz.).

Más esetekben a szép nyomtatott betűkkel kiírt latin szövegben nem találtam hibát, de a helynevek nem egyeztek: így szerintem Ompaycza és Benedik áll a 91. sz. iratban, Benedic, Olá Gáld, Felseő Gáld, Tóthfalud, Tordae az általam helyesnek tartott olvasatok a 103. számúban, Beregzaz a 294. számúban, stb. Míg egy-egy hibásan írt latin szót az olvasó gyakran könnyen kijavít magában, a helynevek azonosítása ebben a korban amúgy sem könnyű feladat, egyetlenegy betű eltérés már egészen más falu felé terelheti a kutatót, ezért a helynevek betűhív írása különösen fontos.

Más eltérések az általam helyesnek tartott szövegtől nem figyelmetlenség következményei, hanem egy olyan szövegkritikai felfogást tükröznek, amelyet a magyar történeti forráskiadás Benda Kálmán és Kenéz Győző által képviselt hagyománya nézetem szerint már meghaladott, és ezt a történeti felfogást szerintem az irodalomtörténészeknek is érdemes lesz átvenniük.

Az okmánytár sehol sem tünteti fel, hogy mi saját kezű az iratokban és mi nem. Igaz, egy eredeti Pázmány-levél esetén talán nem túl nagy nyereség az olvasó számára, ha tudja, hogy csak az aláírás saját kezű, vagy pedig az azt megelőző udvariassági formula is Pázmány kezétől származik-e. Egyrészt azonban a történeti forráskiadásban ezt, a saját kezű részeket, kötelező jelezni, másrészt pedig ennek igen sokszor nagy forrásértéke van. Pl. korántsem mellékes, hogy egy szerzetest dicsérő levél, mint erre sok példát találtam a római Propaganda-levéltár iratai közt, a tartományfőnök saját kezű aláírásával, de egyébként végig a megdicsért kezével íródott-e. Veress Endre,

akinek forrásközléseit a bennük hemzsegő pontatlanságok miatt ma már aligha tartaná bárki is követendő példának, mégis jól látta ezt, egyik jegyzetét (124. o. 2. j.) az okmánytár kiadói is átveszik: „Az egész oklevelet (*a kézvonások tanúsága szerint*) végig Keresztúri György secretarius írta, valószínűleg minta nélkül, azért elütő a védőlevelek megszokott formulájától." A 130. számú iratról onnan tudjuk, hogy az Zanitius jezsuita feljegyzése, mert első kiadója, Veress Endre, bár megtalálhatatlanul pontatlan jelzetet közölt, azt mégis megjegyezte, hogy „manu Zanitii", azaz Zanitius kezével íródott az okmány. Különösen fontos lett volna feltüntetni azt, hogy kinek a kézírása a 294. számú levél, amelynek szintén nincs aláírása, így azt, hogy ez Istvánffy Miklós levele, onnan tudjuk, hogy az elejétől a végéig a történetíró jellegzetes betűivel vetették papírra.

Ebben az Istvánffy-levélben nem az a fő eltérés az itt közölt szöveg és az én olvasatom között, hogy szerintem a levél közepén videtur helyett reor-t kell olvasni, még csak nem is az, hogy egy nehezen vagy éppen sehogy sem kiolvasható szó után zárójel nélküli kérdőjel került, mintha Istvánffy kételkedett volna a leírtakban. Az igazi eltérés a szövegkritikai jegyzetek hiánya. A kiadást olvasva azt gondolhatnánk, hogy egy szépen leírt tisztázatot tartunk a kezünkben, pedig ez egy rengeteget javított fogalmazvány, igen sok beszúrással és kihúzott szavakkal, sorokkal. Az csak kiadói felfogás kérdése, hogy hány megjegyzést teszünk, és mit tüntetünk fel a kihúzott, de jól olvasható szövegrészekből, vagy pedig mit tartunk ezekből fölöslegesnek. Én személy szerint úgy gondolom, hogy ha a főszöveg jól olvasható, akkor a bőséges szövegkritikai lábjegyzetek csak segítik a szöveg megértését. A legfontosabb eltéréseket, kihúzott változatokat azonban én mindenképpen közöltem volna. Ezt valószínűleg a kiadók is így gondolhatták, mert a kötet elején megadják, hogy milyen jellel fogják jelölni a kihúzott vagy olvashatatlan részeket, ezeket a jeleket azonban szinte sohasem alkalmazzák, és ahol mégis, ott *nem a megadott értelemben*, hanem rövidítést vagy betoldást jelölve használták (405., 515. o.).

A történeti forráskiadás szabályainak az sem felel meg, hogy a szerkesztők sok esetben az irat elején egyszerűen kihagyják az okmányt kiadó felsorolt címeit (30., 98., 103., 120., 124. sz.), ezek az oklevelek minden megjegyzés nélkül az eredeti szöveg negyedik sorában kezdődnek. A kiadásból gyakran lemaradt az aláírás, akár eredeti iratról, akár másolatról volt szó, és szinte sohasem tüntetik fel azt, ha pecsét is van az okmányon, ami pedig szintén fontos lenne, hiszen a pecsét felirata, címere, vagy éppen hiánya sok információt adhat. (Ilyen pl. a 27., 98., 103., 265. sz. okmány, és sok más, össze nem olvasott irat esetében is feltételezhető, hogy az eredetit aláírta a császár vagy az erdélyi fejedelem, és pecsétet is nyomatott rá).

Az általam összeolvasott iratokon ezenkívül csak igen ritkán, és akkor is igen hiányosan tünteti fel az okmánytár a hátoldalon lévő szöveget, így a címzést vagy a feljegyzést arról, hogy mikor kapta meg a címzett a levelet (pl. Accepi 28. Septembris – 28. sz.), és a hátoldalon levő többi megjegyzést. A 27. számú irat esetében a 2. jegyzet megállapítja, hogy „az ügy folytatásáról semmit sem tudunk", pedig az irat hátoldalára írt feljegyzésekből ez kiolvasható lenne.

Egy oklevél hátlapja ugyanolyan fontos, mint az eleje. Erre jó példa a 36. számú irat, amely a kiadók szerint „Rudolf császár a vágsellyei rektornak és a jezsuitáknak" írt levele. A levél hátoldalán szerintük ez a címzés áll: „Religiosis ac Reverendis dominis Patribus Jesuitis in Selye degentibus etc. Amicis nobis observandissimis." A levél túloldalán ilyen szöveg nincs, ott valójában ez olvasható: „Reverendissimo Francisco Forgach de Ghimes episcopo ecclesiae Nitriensis locique ejusdem comiti perpetuo et consiliario nostro etc. fideli nobis dilecto", azaz ez Rudolf császár Forgách Ferenc nyitrai püspökhöz írt levele. A levél első szava megerősíthet abban, hogy nem tévedünk, ez a szó ugyanis nem Reverende, ahogy a kiadók olvasták, hanem Reverendissime, nem tisztelendő, hanem főtisztelendő, azaz egy főpap volt a címzett. (Ez is jól mutatja, hogy a látszólag oly fölösleges udvariassági formuláknak, címfelsorolásoknak, megszólításoknak milyen nagy jelentőségük van, egy történeti forráskiadó nem hagyhatja el ezeket!) Így már az sem meglepő, hogy a császár a rektorról harmadik személyben beszél, ugyanakkor viszont a címzettet kéri fel a jezsuiták és a birtokos urak közti vitában a határ vizsgálatára — a jezsuita rektor aligha lett volna alkalmas pártatlan döntőbírónak.

A 60. számú iratról az okmánytár csak rövid kivonatot ad: „A fogalmazványként ránk maradt rendkívül nehezen olvasható irat esetében megbízható szöveget nem tudunk adni, ezért csak a tartalmi összefoglalást közöljük", írják a kiadók. A közölt regeszta: „A vágsellyei jezsuiták levele a szepesi kamarának. Csak abban az esetben egyeznek bele a falucserébe, ha ez nem jelent veszteséget számukra."

Tapasztalataim szerint a megalapozott tudás legbiztosabb jele az, ha valaki nem fél bevallani azt, amit nem tud. Mivel nincs olyan ember, aki valamely kor minden iratát el tudná olvasni, ezért

első pillantásra ez a mondat jól illett — hangsúlyozzuk ezt most, az olvasati hibák felsorolásakor is! — ehhez a komoly, alapos okmánytárhoz. Kikértem azonban a jelzet alatt található iratot, és az semmiképpen sem nevezhető olvashatatlannak, de még csak különösebben nehéz paleográfiájúnak sem. Egy recenzió keretébe nem fér bele egy *in extenso* forrásközlés, de egy regesztával szeretném segíteni az olvasókat.

Megkapták a címzettek levelét a Liptó és a Zólyom megyében fekvő falvaik Alsószeli és Salgó falvakkal való cseréje ügyében. A bányavárosi kamarás urak erre már korábban biztatták őket, de elöljáróik megkérdezése nélkül erre nem felelhetnek. Ha az elöljárók beleegyeznek, ők sem ellenkeznek és a kollégiumhoz közelebbi falvakra cserélik azokat, ha a király egyenértékű birtokot ad. Szükséges azonban az alapos mérlegelés, különösen a vallás kérdésében, nehogy a nagy fáradsággal katolikus hitre térített jobbágyaikat az uradalmi tisztek visszatérítsék az eretnekségre. Ezért a vallási kérdésekről szükséges volna a király privilégiumlevele, mely szerint a vallási ügyekben, és különösen a plébános kijelölésében ezek a falvak csak a megyéspüspöktől vagy az annak nevében eljáró esperestől, az esztergomi egyház kanonokjától függjenek, és katolikus plébánost, nem pedig eretnek prédikátort kapjanak. Ha Illésházy a Nyitra megyei Salgót, amelyet Suránnyal együtt örökáron vett, nem akarja odaadni, akkor a király Alsószelit a Zólyom megyei Zselnicére is elcserélheti, a liptói Háromszlécs (pro tribus Zlech) birtokért pedig Sárfő falut (amely a szentgyörgyi uradalomhoz tartozik) adhatja a kollégiumnak. Sopornya falut is — amelyet meg lehet venni a Thurzóktól — és vele együtt Szeli falut el lehet cserélni a Liptó megyei Háromszlécsért, így a jezsuiták sem szenvednek kárt, és a kamara is jól jár. Egymagában azonban sem Szeli, sem Sopornya nem felel meg Háromszlécsnek, amelyek (ti. a három Szlécs) biztos helyen fekvő, népes falvak.

A fenti megjegyzéseimmel szeretnék segíteni abban, hogy az új jezsuita okmánytár remélhetőleg mihamarabb elkészülő újabb kötetei már a történeti forráskiadás szempontjainak megfelelően jelenjenek meg. A szövegközlés hibái ellenére is bízvást megállapíthatjuk azonban, hogy ez a hatalmas anyagot közlő, gazdagon jegyzetelt, kitűnő bevezető tanulmánnyal ellátott jezsuita okmánytár a magyar művelődéstörténet sokat forgatott kézikönyve lesz, igazi alapmunka, amelyet a 17. század első évtizedének kutatói mindig a kezük ügyében tartanak majd.

Tóth István György

RELATIONES MISSIONARIORUM DE HUNGARIA ET TRANSILVANIA (1627–1707)

Edidit István György Tóth. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1.)
Budapest–Roma 1994. 459 o.

MISSZIONÁRIUSOK JELENTÉSEI MAGYARORSZÁGRÓL ÉS ERDÉLYRŐL (1627–1707)

A római katolikus egyház akkor már több mint félezer éves magyarországi hegemóniáját a 16. század második negyedében megtörte a reformáció és a török hódítás. A század végére a katolicizmus kisebbségbe szorult a három részre szakadt országnak mindhárom részében; a 17. században a Hódoltság, az Erdélyi Fejedelemség, de még a Királyi Magyarország is missziós területté lett a római egyház számára. Ezért fordult az 1622-ben alapított Hitterjesztés Szent Kongregációjának figyelme Magyarország és Erdély felé. Ide küldött misszionáriusainak jelentései az egyháztörténet, a művelődéstörténet és a történeti demográfia rendkívül értékes, történetírásunkban eddig alig hasznosított forrásai.

A Hitterjesztés Szent Kongregációjának vatikáni levéltárára mint magyar történeti forráslelőhelyre Vanyó Tihamér hívta fel a figyelmet 1971-ben a Levéltári Közleményekben megjelent tanulmányában, ebből a levéltárból merítette Moldvai csángó-magyar okmánytárának oroszlánrészét Benda Kálmán 1989-ben kiadott forráspublikációjában. Tóth István György Benda munkatársaként ismerkedett a De propaganda fide gazdag anyagával, s a hálás tanítvány az ő emlékének ajánlja ezt a munkáját.

A kötetet tömör, alig 30 oldal terjedelmű tanulmány vezeti be. Ebben Tóth István György ismerteti a Hitterjesztés Szent Kongregációját, jelentőségét a Római Kúrián belül — tagja volt még bíboros korában több későbbi pápa is —, tájékoztat a Magyarországon és Erdélyben működött misszionáriusokról, felkészültségükről, nemzetiségükről (olaszok, délszlávok, magyarok), az ebből

fakadó nyelvi problémákról, az ország megosztottságából következő egyházjogi nehézségekről — a magyar király által kinevezett püspökök nem működhettek sem a Hódoltságban, sem Erdélyben, és részletesen foglalkozik a jelentések demográfiai információival. Végül számot ad a kiadás szempontjairól.

A forráskiadás természetesen válogatás. A kiadó elsősorban olyan iratokat közöl, amelyek a hívőkről tájékoztatnak, lehetőleg számszerű adatokkal. A kötetben 40 jelentés teljes szövegét olvashatjuk, olaszul vagy latinul, 24 különböző misszionáriustól, akik közül 3 világi pap, 5 minorita, 12 obszerváns ferences és 4 pálos szerzetes, nemzetiségüket tekintve 8 olasz, 6 délszláv és 10 magyar. A 40 jelentésből 30 eddig kiadatlan volt, 10 már megjelent különböző, nehezen hozzáférhető kiadványokban, de Tóth ezeket is az eredetiből közli, feltüntetve a kiadástól eltérő olvasatait.

Az iratkiadás mintaszerű. Az irat sorszámát és dátumát rövid (vagy, ha az irat nyelvezete ezt indokolja, hosszabb) regeszta követi magyarul és németül. Ez után következik a levéltári jelzet, az esetleges korábbi kiadás, majd az irat tartalma ugyancsak magyarul és németül, végül az eredeti szöveg. Minden irathoz filológiai és tárgyi jegyzetek csatlakoznak, ezek tárgyszerűek és amennyire meg tudom ítélni, hibátlanok. A kiadványt terjedelmes bibliográfia és pontos név- és tárgymutató zárja le.

A Misszionáriusok jelentései-t a Római Magyar Akadémia, a Ráday Gyűjtemény és az MTA Történettudományi Intézete közösen adta ki, a szép nyomdai munka az Intézet Kiadványcsoportját és az Akaprint Kft.-t dicséri. Olyan forráskiadvánnyal gazdagították a történettudományt, amelyet ezután a 17. század, a Hódoltság és a Székelyföld történetének kutatói nem nélkülözhetnek. Tóth István György pedig ezzel a munkájával bebizonyította, hogy a forrásközlésben is a történész középgeneráció legjobbjai közé tartozik.

De nullus liber sine macula ... A sorozat címébe alaktani hiba csúszott: in Roma helyett (mert ilyen a latinban nincsen) locativus: Romae kellene.

Heckenast Gusztáv

Hudi József

PÁPA VÁROS ÖNKORMÁNYZATA A KÉSŐ FEUDALIZMUS IDŐSZAKÁBAN (1730–1847)

Fejezetek Pápa város történetéből 2.

Pápa, 1995. 198 o.

A figyelemre méltó tanulmány egy fontos magyarországi város történetének több mint száz évét fogja át. Pápa korabeli históriája a helyi érdekkörön túli tanulságokkal szolgál, hiszen a település a vizsgált időszakban egy kiterjedt magánbirtok igazgatási központja, főesperességi székhely és a vármegye politikai életének centruma volt. A helytörténeti kutatás komplex közelítési módszerével feltárt anyagokra építő és jó stílusban megírt tanulmány joggal tarthat igényt a Századok olvasóinak figyelmére, számos gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti adalékkal egészíti ki általános várostörténeti ismereteinket. A könyv méltatása alkalmat kínál néhány jogtörténeti alapkérdés felvetésére is, hiszen a szerző — mint az előszóban olvashatjuk —, elsősorban az e tudományszak körébe vágó *igazgatástörténet* legfontosabb helyi tendenciáit kívánta vizsgálni. Ami a rendelkezésére álló forrásokat illeti, nem volt könnyű helyzetben, hiszen a kutatott időszak helyi végrehajtással kapcsolatos levéltári iratai rendkívül hiányosak. A recenzens úgy tapasztalta, hogy a tanulmány az „igazgatás" kifejezést szűken értelmezve a *belső végrehajtásra*, a köznapi értelemben vett önkormányzatra koncentrált, nem tekintette e körbe tartozónak a *külső igazgatást*, a település vármegyével és központi kormányszékekkel való viszonyát, közigazgatási kapcsolatát. A település *magán* és *egyházi* igazgatási viszonyai is a kutatói érdeklődés körén kívül maradtak; ebben az értelemben a köztörténeti közelítésmódnak és értelmezésnek megfelelő „igazgatástörténeti" munkáról van szó. Ebből a felfogásból következett a feldolgozandó anyag kiválasztása: a szerző a helyi levéltárban fellelhető töredékes archivált anyagot gyűjtötte össze, nem tekintette feladatának a városigazgatási tevékenységet egyre inkább befolyásoló kormányhatósági normák, vármegyei statútumok, az országosan érvényesülő közjogi szokásrendszer vizsgálatát. A 18. század végére alakult ki az országos közigazgatás szervezeti rendje, erre az időszakra épültek ki az állami igazgatás központi, területi szervei és vívták harcukat a vármegyeközpontú középszintű és helyi igazgatással.

Közigazgatás-történetileg ez a folyamat úgyszólván feltáratlan, az állami végrehajtó apparátus szervezeti és működési rendszerét elemző tudományos kutatások a múlt század végére megszakadtak, és csupán a Magyary-féle közigazgatás-tudományi intézet révén éledtek fel rövid időre. A szerző is csupán néhány utalást tesz az egyébként a hivatkozottnál valamivel gazdagabb jogtörténeti irodalomra. (I. Historiográfiai áttekintés 9–16. o.)

A jól feldolgozott, friss szemlélettel összeállított tanulmány néhány terminológiai kérdést is felvet. A címben szereplő *„önkormányzat"* fogalmának értelmezése máig bizonytalan, a közigazgatás-történeti irodalomban lényeges tartalmi elemeire nézve két felfogás alakult ki. A hagyományos, német eredetű álláspont szerint a normákban megtestesülő vagy informálisan közvetített központi elvárások helyi megvalósítását és a szabályozatlan helyi viszonyokról való döntési hatáskört jelenti (*Selbstverwaltung*), egy másik nézetcsoport az önkormányzat lényegét az intézmények külső szervek által nem befolyásolt végrehajtói — szervező tevékenységében látja. Ez utóbbi esetben az igazgatástörténeti szempontokat érvényesítő munkák külön fejezetben taglalják egy település állami és önkormányzati igazgatásának kérdéseit. Egyik, a 19. század első harmadára is vonatkoztatható felfogás sem jelent azonban *autonómiát*, a külső szervektől való teljes függetlenséget. Ilyen nagy mozgásteret a korabeli magyar városok sem élveztek, hiszen a vizsgált periódusban már pl. az érvényesülés igényével megjelenő központi normákat végre kellett hajtaniuk. Ezért látszana szükségesnek egy alapos szakmai vita arról, hogy a könyv 43. oldalán szereplő önkormányzati hatalmi körök (politikai igazgatás, kommunális ellátás, gazdálkodás, adó és pénzügy, egyházi, szociális igazgatás, egészségügy, bíráskodás) közül melyek tartoztak önálló városi kompetenciába és milyen ügytípusokban érvényesült magánföldesúri, egyházi, vármegyei, magyar vagy udvari dikasztériumi akarat. Tapasztalataim szerint az alsó szintű igazgatási egységek érdekeik védelmében egyre többet hivatkoznak törvényre, helytartótanácsi normára. Ezek stabilitást jelentettek a változó helyi érdekekkel szemben, alkalmanként egyedüli garanciát kínáltak a magánföldesúri, vármegyei túlkapások ellen.

A korabeli helyi közélet meghatározó eleme a *bíráskodás* volt. Ennek a városon belüli szervezeti rendjére, a bírák és ítélkező testületek hatáskörére pontos utalásokat találunk. A remélhetően elkészülő Pápa monográfia is csak akkor lesz azonban teljes, ha az igazságszolgáltatás működéséről, az ügyek természetéről — az igazgatási ügyforgalomhoz hasonlóan precíz — tételes feldolgozás születik.

A jellegadó dunántúli város 18–19. századi története rendkívüli tanulságokkal szolgál a közhatalom gyakorlásának rendi megosztottságáról is. A nehezen kialakult egységes városi igazgatás mellett párhuzamosan élt a nemesi község és a zsidók települési részkormányzata. Annak ellenére, hogy a nemesi község működéséről jegyzőkönyv nem maradt fenn, fontos részleteket ismerhetünk meg a testületi és egyedi szervek működéséről. A zsidó közösség viszonyainak és önkormányzatának bemutatása a könyv egyik legsikerültebb fejezete, amelyben a vizsgált várossal azonos nagyságrendű települések korabeli állapotára is utalás történik.

A könyvet egy széleskörű várostörténeti bibliográfia zárja, amelyből kiderül: e városigazgatásról szóló mű megírásához az állam- és jogtudomány művelői, a közjogtörténet kutatói csekély mértékben járultak hozzá. Ennek csupán töredékrészi magyarázatát adja, hogy a szerző figyelmét elkerülte néhány fontos mű (Hajdu Lajos, Ruszoly József munkái) a döntő ok, hogy a levéltári forrásokon alapuló szakkutatások nyomán ezideig nem született biztos elvi alapon álló, a fogalmakat korabeli értelmük szerint következetesen használó, köztörténészek figyelmére érdemes *igazgatástörténeti* monográfia.

Stipta István

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK. MUTATÓ 1923–1993

Összeáll. Szabó Anikó.

Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1995. 355 o.

A 70 éves folyóiratnak ez a mutatója mintaszerű, minden oldalról megközelíthetővé teszi a tartalmat. A rövid Bevezető az általános tudnivalókat közli a mutató használatához, egyes rovatokban még külön is vannak eligazító magyarázatok. Az elején az egyes évfolyamok könyvészeti adatai találhatók meg, természetesen időrendben. Az első nagyobb rész az Összevont tartalommutató (19–142. o.). Ez a szerzők neve alatt sorolja fel a folyóirat minden egyes közleményét, az illetők által ismertetett munkákat is, csillaggal és petittel elkülönítve a cikkektől. Több szerző esetén

mindegyiknél megismétlik az egész felvételt. Az elején külön jegyzék van a szerző által használt monogrammokról és egyéb rövidítésekről, de ezeket minden tételnél is feloldják. A felvételek egyébként olyan pontosak, hogy a neveket mindig az adott formában írják, tehát hol Föglein, hol Főglein. Mindössze egy hiányosságot sikerült itt felfedeznünk: Zimányi Vera Mráz Vera néven publikált cikkei így szerepelnek, a Zimányi alatt publikáltak is, de a kettőt nem köti össze valamiféle utalás.

A továbbiakban külön jegyzéket közöl a mutató a Forrásközlések rovatban megjelent cikkekről, külön a forrásokat és forrásrészleteket is tartalmazó cikkekről, azután a nekrológokról, a folyóiratban megjelent bibliográfiákról. A második leghosszabb rész az ismertetéseket közli az eredeti szerzők betűrendjében (161–318. o.), de külön még az ismertetett folyóiratok jegyzékét, az egyes ismertetések persze külön-külön szerepelnek. Végül egy Általános mutató az Összevont tartalommutató sorszámára utalva nagyjából a cikkek tárgyszavaira tér ki, személynevekre csak akkor, ha az illetőkről van szó.

A Mutató valóban teljes képet ad, ennél részletesebb már csak az egyes tanulmányokban szereplő személy-, helynevek és tárgyak katalógusa lehetne, a bevezető ilyen szándékról is tanúskodik. Ha ilyen akribiával készül, mint ez a Mutató, bizonyára ugyancsak nélkülözhetetlen lesz.

Niederhauser Emil

CONTENTS

STUDIES — *János Makkay:* The Dragon and the Treasure Trove — *László Kovács: Renovatio monetae* in the Early Arpadian Age in Hungary — ARTICLES — *Károly Mesterházy*: Avars, Slavs, and Hungarians in the Bükk Mountains — *Sándor László Tóth*: Remarks on the stages of the Hungarian Conquest — *László Holler:* Some fundamental questions of the Hungarian royal crown — SHORTER CONTRIBUTIONS — *György Györffy:* Peoples and Languages in the Region of the Hungarian Conquest — *Zoltán Terplán*: The election of the prince in Etelköz, called the region between rivers and the problems of the compact sealed with blood — *László Veszprémy:* Martin von Troppau in Medieval Hungarian Historiography — *Iván Bertényi:* To the Cult of Ladislas the Saint During the Reign of Our Anjou Kings — OBSERVER — HISTORICAL LITERATURE

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *János Makkay:* Le dragon et les trésors — *László Kovács:* Sur la rénovation monétaire de l'époque préarpadienne — COMMUNICATIONS — *Károly Mesterházy:* Avares, Slaves, Hongrois dans le montagne Bükk — *László Sándor Tóth:* Remarques sur les diverses étapes de la conquète arpadienne — *László Holler:* Des quelques questions fondamentales de la couronne royale de Hongrie — PETITS ARTICLES — *György Györffy:* Peuples et langues dans le terrain de la conquète arpadienne — — *Zoltán Terplán:* Election du prince dans la région dite Etelköz (région entre les fleuves) et des questions de l'alliance scellée par le sang (écoulé dans une coupe) — *László Veszprémy:* Martin de Troppau (Martin von Troppau) dans l'historiographie hongroise du moyen âge — *Iván Bertényi:* Pour l'histoire du culte da saint-Ladislas dans l'époque de la maison d'Anjou — OBSERVATEUR — LITTÉRATURE HISTORIQUE

INHALT

STUDIEN — *János Makkay:* Der Drache und die Schätze — *László Kovács:* Über die Münzreform in der frühen Arpadenzeit — MITTEILUNGEN — *Károly Mesterházy:* Awaren, Slawen, Ungarn im Bükk-Gebirge — *László Sándor Tóth:* Bemerkungen zu den Etappen der Landnahme — *László Holler:* Über einige Grundfragen der ungarischen Krönungskrone — KLEINERE ARTIKELN — *György Györffy:* Völker und Sprachen im Raum der Landnahme — *Zoltán Terplán:* Fürstenwahl in Etelköz (Region zwischen den Flüssen) und über die Frage des Blutvertrags — *László Veszprémy:* Martin von Troppau in der mittelalterlichen ungarischen Geschichtsreibung — *Iván Bertényi:* Zur Geschichte des Kults von Ladislaus des Heiligen in der Epoche der Anjou Konige — BEOBACHTER — HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Янош Маккаи:* Дракон и сокровища — *Ласло Ковач:* О денежной реформе эпохи королей из династии Арпадов — СООБЩЕНИЯ — *Карой Мештерхази:* Авары, славяне и венгры в горах Бюк — *Ласло Шандор Тот:* Заметки к этапам завоевания родины — *Ласло Холлер:* О некоторых основных вопросах венгерского королевского венца — МЕНЬШИЕ СТАТЬИ — *Дьёрдь Дьёрффи:* Народы и языки в пространстве завоевания родины — *Золтан Терплан:* Избрание князя в Этелькёзе и о вопросах скрепления соглашения кровью — *Ласло Веспреми:* Мартон фон Троппау в средневековой венгерской историографии — *Иван Бертени:* К истории культа Святого Ладислауса в эпоху королей из Анжуйской династии — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Diószegi István: Bismarck és Magyarország, 1871–1875
Gergely András: A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán
S. Lengyel Márta – Spira György: Metternich távozása a kancellári székből egy magyar udvaronc leírásában
Tilkovszky Loránt: Basch Ferenc a népbíróság előtt

E számunk munkatársai

Anderle Ádám a történelemtudomány doktora, tszv. egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem Hispanisztika tanszék, Szeged) – *Bagi Dániel* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudomány Kar, Pécs) – *Bálint Csanád* a történelemtudomány doktora, igazgató (MTA Régészeti Intézet, Budapest) – *Bertényi Iván* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori Magyar Történeti tanszék, Budapest) – *Györffy György* akadémikus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Heckenast Gusztáv* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Holler László* (Budapest) – *Kiss Attila* a Magyar Nemzeti Múzeum főmunkatársa – *Kovács László* a történelemtudomány doktora, igazgatóhelyettes (MTA Régészeti Intézet, Budapest) – *Makkay János* a történelemtudomány doktora (MTA Régészeti Intézet, Budapest) – *Mesterházy Károly* kandidátus, főmunkatárs (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) – *Niederhauser Emil* akadémikus (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Radó Bálint* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs) – *Stipta István* kandidátus, intézeti igazgató (Miskolci Egyetem Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet) – *Szántay Antal* segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Terplán Zoltán* főiskolai tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kara, Budapest) – *Tóth István György* kandidátus, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tóth Sándor László* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem Középkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged) – *Veszprémy László* tudományos munkatárs (Hadtörténeti Intézet, Budapest) – *Zsoldos Attila* kandidátus, munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 150,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztővel készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word 5.0, vagy a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron, mert a scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud megfelelő hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja* „hagyományos" formában, mert a szövegszerkesztő generált (automatikus) lábjegyzeteit a ventura-program nem fogadja el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában.

Előfizetési díj egy évre: 900,–Ft
Egy szám ára: 150,–Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1389 Budapest, Pf. 149.

51593

1996 130. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Gergely András: A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán
Urbán Aladár: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások
Diószegi István: Bismarck és Magyarország 1871–1875
Pajkossy Gábor: Kölcsey követi lemondásának történetéhez
Molnár András: „A zalai ágyúzás". Zala megye önkéntes adózói (1845–1848)
S. Lengyel Márta – Spira György: Metternich távozása a kancellári székből egy magyar udvaronc leírásában

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1)155-77-72
130. ÉVFOLYAM 1996. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Gergely András: A Frankfurt–Budapest szövetség kialakulása 1848 tavaszán 1033
Urbán Aladár: Népítélet Lamberg felett. Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások 1063
Diószegi István: Bismarck és Magyarország 1871–1875 1117

KÖZLEMÉNYEK

Pajkossy Gábor: Kölcsey követi lemondásának történetéhez 1191
Molnár András: „A zalai ágyúzás". Zala megye önkéntes adózói (1845–1848) 1211
S. Lengyel Márta – Spira György: Metternich távozása a kancellári székből egy magyar udvaronc leírásában 1241

KISEBB CIKKEK

Kádár Judit: Michael Joseph Quin találkozása Széchenyi Istvánnal az Al-Dunán 1277
Foki Ibolya: Magyar katolikusok Moldva-Oláhországban a 19. század közepén 1287

FIGYELŐ

Anderle Ádám: Spanyol bevándorlók Latin-Amerikában a 19. és 20. században 1296

BESZÁMOLÓ

Egyházpolitikai törvények centenáriuma (*Balogh Margit*) 1304
Konferencia az elitről (*Müller Rolf*) 1307

TÖRTÉNETI IRODALOM

Daniel Roche: La France des Lumières (Ism.: *Tóth István György*) 1315
Claus Scharf: Katharina II., Deutschland und die Deutschen (Ism.: *Radó Bálint*) 1316
A reformkori Buda–Pest (Ism.: *Spira György*) 1322
Spira György: Az újjáéledő Széchenyi vagy a legnagyobb magyar szatirikus (Ism.: *Hermann Róbert*) 1325
„Azok a szép (?) napok..." (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1326
Baranyai történetírás 1992/1995 (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) 1328
Hernádi László Mihály: A baranyai helytörténetírás repertóriuma (1968–1993) (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) 1330
Degré Alajos emlékkönyv (Ism.: *Szabó István*) 1331
Zylberberg, Michel: Une si douce domination (Ism.: *Majoros István*) 1333
A megszeliditett fény. Müller Miklós (Ism.: *Rozsnyai Jenő*) 1335
Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (Ism.: *Heckenast Gusztáv*) 1337
Zounuk (Ism.: *Kratky Tamás*) 1337
Pavlo Robert Mahocsij: Halicsina (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1338

E számunk a Soros Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap Folyóiratkiadási Szakmai Kollégiuma segítségével jelent meg.

Gergely András

A FRANKFURT–BUDAPEST SZÖVETSÉG KIALAKULÁSA 1848 TAVASZÁN

A népek tavasza Közép-Európában csak egyetlen, történetesen együtt ülő parlamentet talált: a magyar rendi országgyűlést. Frankfurtban márciusban még a német államok laza szövetsége, az 1815-ben alapított *Bundesversammlung* ülésezett. Az eddig tehetetlennek, illetve Metternich engedelmes eszközének mutatkozó szervezet már március első felében élénk, és az alkalmazkodás jeleit mutató politikai működést fejtett ki. Eltörölték a cenzúrát, készséget mutattak saját szervezetük tökéletesítésére, párbeszédet kezdtek a forradalom embereivel és szervezeteivel, rendeleteik révén legalizálták a forradalmat. Az egyes német tartományok azután liberális küldöttekkel cserélték fel az eddigi Metternich-iskola diplomatáit, s emellett tizenhét tagú bizalmi testületet (*Vertrauenskollegium*) állítottak fel a hivatalos képviseletek mellett. Bécs ebbe a testületbe az alsó-ausztriai tartománygyűlési ellenzék tagjaként feltűnt, de inkább a hivatalnok-nemességhez számítható *Anton von Schmerling* lovagot delegálta. (A *Vorparlament*be is meghívták, de annak tanácskozásait lekéste.) Schmerling itt három tagú, egy-egy porosz, osztrák, s harmadik országbeli képviselőből álló *Bundes-Exekutiv-Organ*-t, afféle ideiglenes kormányt indítványozott. A porosz *Camphausen* is támogatta elképzeléseit, de tervét nem sikerült elfogadtatnia. A *Bund* szerveit senki nem tartotta hivatottnak arra, hogy fontos kérdésekben döntsön, s a háromtagú végrehajtó hatalom sem ígérkezett elég határozottnak, egységesnek, erősnek.[1] Április 26-án hozta nyilvánosságra a *Bundesversammlung*, illetve az általa létrehozott *Vertrauenskollegium* a maga alkotmánytervét. (A *Vertrauenskollegium* tanácskozásait a vezető liberális politikus Heinrich von Gagern testvére, Max vezette.) Kelet- és Nyugat-Poroszországot felvették a Bundba (a többségében lengyelek által lakott Posent nem), államformaként az örökös császárságot ajánlották (Schmerling persze Habsburg császárra gondolt), továbbá kétkamarás parlamentet javasoltak. Rögzítették az alapjogokat.[2] Figyelemre méltó a *Bundestag* május 11-i határozata is, amely kívánatosnak tartotta, „hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés működése idején az egyes tagállamok tartománygyűlései lehetőleg halasztassanak el és csak a legsürgetőbb okok fennforgása esetén hivattassanak egybe".[3] Ez a döntés egyaránt irányult Bécs és Berlin ellen, hiszen itt is, ott is külön alkotmányozó nemzetgyűlést hívtak egybe, nem szólva a javában ügyködő tartománygyűlésekről.

Március 30-a és április 3-a között tanácskozott Frankfurtban a német alkotmányozó nemzetgyűlést előkészíteni hivatott előparlament (*Vorparlament*). Több mint ötszáz, többnyire baloldali-demokrata érzelmű tagja között a poroszok és a délnyugat-németországi küldöttek alkották a többséget, osztrák alig volt so-

raikban. Többen, köztük a radikális Struve javasolta: helyezkedjenek a *népfelség* álláspontjára, vagyis eleve zárják ki a dinasztiákkal, kormányokkal való egyezkedéseket. Heinrich von Gagern a népfelség elvét annyiban elfogadta, hogy az alkotmány életbe léptetését nem tette dinasztikus alku tárgyává, ugyanakkor követelte: a gyűlés nyilvánítsa ki, „hogy Németországban visszhangozzék — Poroszországban az Északi- és Keleti-tengernél, Ausztriában Magyarországig — az a szándékunk, hogy ragaszkodunk a monarchiához".[4] *Zimmermann* javaslatára azután elhatározták, hogy a *Vorparlament* kötelező érvényű határozatokat nem hoz, hogy ne kösse meg a nemzetgyűlés kezét.[5] A viták mérséklése irányában hatott, hogy a *Vorparlament* nem maradt együtt, hanem a további előkészítés munkáját Gagern javaslatára egy ötven tagú bizottságra bízták.

A *Vorparlament*nek egy-két fontos kérdésben mégiscsak határoznia kellett: honnan küldjenek egyáltalán követeket Frankfurtba s kikre bízzák a döntést? Ami az utóbbit illeti, a legegyszerűbb megoldást választották: az általános választójog mellett voksoltak, alkalmazását pedig rábízták az egyes országokra (a legtöbb helyen azután közvetett választási rendszert alakítottak ki).[6] A területi kérdéseket illetően Gagern amellett foglalt állást, hogy ne döntsenek végérvényesen. A képviselőküldést nem tette volna kötelezővé, s eredetileg azzal számolt, hogy a még metternichi Ausztria inkább kívül marad (megkönnyítve ezáltal az egység megteremtésének munkáját), majd szövetségre lép az egységes Németországgal. Hogy ne alakuljon ki német–Habsburg birodalmi „dualizmus", további szövetségesi kapcsolatokra gondolt, így például a lengyel területekkel, Magyarországgal, Schleswiggel. Ezáltal Németország körül szövetségesi hálózat alakulhatna ki.[7] A *Vorparlament* azonban a márciusi bécsi forradalom híre után immár nem tessékelhette ki Ausztriát. A Habsburg Birodalom a forradalom és alkotmányígéret dacára sem esett szét — hangoztatta a bécsi küldött, Wiesner.[8] Gagern most módosított álláspontján: megpróbálta felderíteni, hogy hogyan lehetne lerakni egy *nagyobb* német egység alapjait.[9] A *Vorparlament* csakugyan nem döntött végérvényesen, például Posen képviseltetése eldöntetlen maradt, mindenesetre „szent feladatnak" tekintették Lengyelország helyreállítását (s a későbbi állításokkal ellentétben a legtöbben tudták, hogy ez háborút jelent Oroszországgal).[10]

Az *ötvenes bizottság* (*Fünfziger-Ausschuß*) összeállításakor hat osztrákot hívtak meg: Bachot, Schuselkát, Andrian-Werburgot, akiknek liberális ellenzéki tevékenysége már a forradalmat megelőzően is ismert volt, azután Schwartzert, az *Österreichische Zeitung* szerkesztőjét, Schulert, a tiroli ellenzék egy vezetőjét és a cseh történetírót, Palackyt.[11] (Utóbbi távolmaradását azután április 12-i lemondólevele tette híressé. Schmerling lépett a helyére.) Az ötvenes bizottságban már nagyobb teret kaphatott az osztrákok véleménye. Újra hangsúlyozták, hogy a forradalmon átment, alkotmányossá váló Ausztria nem esik széjjel, most dolgozza ki az alsó-ausztriai tartománygyűlés a parlamentarizmus bevezetését. Az osztrák küldöttek vetették fel a nemzetiségi jogok biztosításának szükségességét is. *Kuranda* garanciát követelt a szláv nemzetiség számára, *Wiesner* ezt arra enyhítette volna, hogy a nyelvet és a művelődést garantálják, egyebekben a nemzetiségek szabadon osztoznak — jóban és rosszban — a szabad németek sorsában.[12] Az ötvenes bizottságban folytatott viták a nemzeti önrendelkezés problémáit érin-

tették, hiszen a „nemzetiség garantálása" vétójogot, vagy a kilépés jogának biztosítását is jelenthette. (Az ötvenes bizottság ugyanakkor titokban elhatározta Isztria bekebelezését: az egységes Németországnak szüksége lesz a Földközi-tengeri kijáratra.)[13]

Az *ötvenes bizottság* tiltakozását jelentette be a *Wiener Zeitung* április 21-i számában megjelent nyilatkozattal szemben, amelyben az osztrák kormány fenntartotta jogát a Frankfurtban hozott határozatok jóváhagyására, s bizottságot küldött ki a kérdés megvizsgálására.[14]

A Habsburg birodalmi problémák igazi bonyolultsága azonban csak a Prágába, Palacky visszautasításának okait felderíteni Frankfurtból indított küldöttség visszatérésekor derült ki. A küldöttek az egyetértés megteremtésének reményével indultak el: liberális felfogásuk hite szerint a szabad nemzetek között nem lehetnek konfliktusok, csak félreértésekről lehet szó, melyek tisztázhatók. A küldöttség először Bécsbe ment, s itt a hangulat megváltozását regisztrálhatták: a német egység iránti lelkesedés április végén–május elején alábbhagyott: a bécsiek attól féltek, hogy a német egységbe olvadva fővárosból kisvárossá süllyednek, s ezért legfeljebb laza államszövetséget fogadnának el. — A német demokraták persze bíztak abban, hogy „előbb vagy utóbb azok az osztrákok, akik most megjátsszák a merevet és büszkét, megalázkodva könyörögnek majd a német porta előtt, hogy Isten nevében kérjék, hogy engedjék be őket, nehogy a szlávok felzabálják őket... Ausztria a legjobb úton halad afelé, hogy tönkremenjen, és aztán minden erre vonatkozó feltételt el fog fogadni.[15]" A német egység elleni hangulat kialakulása lehetett a valószínű oka, hogy az osztrák államvezetés (személy szerint Lebzeltern külügyminiszter-helyettes és Pillersdorf belügyminiszter) ki merte jelenteni a Frankfurtból érkezett tájékozódó küldöttségnek: a bécsi kormány ellenzi a szorosabb német egységet, mindenesetre „a jelen pártharcok közepette temporizálniuk kell".[16]

A frankfurti küldöttség tagjai az igazán kiábrándító tapasztalatokat Prágában szerezték. A tárgyalásokon heves vitákra került sor. „Végül a csehek nyíltan beismerték, hogy céljuk Csehország, sőt a többi osztrák tartomány elszakadása a Német Szövetségtől, és egy nagy szláv birodalom megteremtését óhajtják, amely aztán önálló országként léphetne kapcsolatba Németországgal."[17] Az erőszakra csak erőszakkal lehet válaszolni: Schilling, a tárgyalóküldöttség vezetője, május 3-i beszámolójában az ötvenes bizottság előtt kijelenti, s a másnapi *sajtó* közzéteszi, „hogy Csehországot, ha jóakarattal nem lehet, akkor a kard élével kell megtartaniuk. Ugyanebben a fenyegetett helyzetben, mint a németek, vannak a magyarok, akik ellen Magyarország szlovák népességét lázadásra bújtogatják. Arról van tehát szó, hogy a magyarokkal közösen kell cselekednünk, hogy a szláv mozgalmakkal szemben, amelyek emisszáriusok által Illíriában, Boszniában, Bukovinában élesztetgetnek, hatékonyan szembe tudjunk szállni.[18]" A bizottság *jegyzőkönyve* szerint pedig Schilling ekként tájékoztatott: „a csehek a magyarokat bárddal és láncos buzogánnyal — melyek ott közhasznúak — akarják leigázni". Ő megmondta Prágában: nem kér az olyan szabadságból, amely egy nép, a magyarok kiirtása árán vívható ki. „Magának az osztrák kormánynak is kívánatosnak kell lennie, hogy egy pontot találjunk, ahol az Ausztriától csaknem teljesen különvált

Magyarország bizonyos mértékig csatlakozhat Németországhoz. A felszólítást magához Magyarországhoz kell intéznünk, hogy Ausztriával és Németországgal kéz a kézben energikusan lépjünk fel a szlávok erőszakosságai ellen."[19] Végül harmadik forrásunk, a frankfurti *osztrák követ jelentése* szerint Schilling „leszögezte, hogy a németek élete Csehországban nincs biztonságban, kifejtette, hogy a *cseheket a kard élével és az általuk fenyegetett magyarok* valószínű *támogatásával kell arra kényszeríteni, hogy a Német Szövetségben maradjanak.*[20] Az ötvenes bizottság a beszámoló nyomán határozatot hozott: nem engedhetik meg, hogy egy a *Bund*hoz tartozó tartomány kiszakadjon. Szorgalmazták a *Bundesversammlung*nál is, hogy Csehországban mindenképpen tartsák meg a választásokat.[21]

Frankfurt tehát a sajtó útján is kinyilvánítva szövetséget kínált a magyaroknak: szálljanak közösen szembe a szláv fenyegetéssel. Elképzelésük szerint így nemcsak egy szövetségest nyernének a szlávok elleni harcban, hanem Magyarországot szorosabban hozzákapcsolnák a német érdekekhez. A szövetség mindenesetre Bécsen átnyúlva köttetnék. Utóbbiakat vigasztalhatja az erősödő német–magyar kapcsolat: Magyarország mégsem önállósul teljesen. Hogy azután a Dunamedencében magyar vagy német hegemónia alatt alakul majd birodalom, azt a jövő dönti el.

Frankfurt nem annyira *új*, mint inkább *első* külpolitikai orientációját a *Deutsche Zeitung* több részes, a főszerkesztő *Gervinus* professzor által írott *Der Entwurf der deutschen Verfassungsurkunde* c. cikksorozata hirdeti meg. Kiinduló megállapításai között leszögezi: az osztrák minisztérium, hacsak nem kerül az egész egység élére, nem fog kérni a német egységből. A francia fenyegetés erős közép-európai hatalmat tesz szükségessé. „Úgy tűnik, mintha Ausztria egyes alkotórészeire akarna szétesni." Németországnak kell helyébe lépnie![22] Az osztrák *Reichstag* egybehívásával Ausztria lényegében már túllépett a német egységen, s ott várhatóan szlávokból áll majd a többség. Bekövetkezett, amitől régen is tartottak: a szabad Ausztria sem eléggé német. Poroszország viszont megszüntetve–megőrizve (*aufgehoben*) marad Németországban.[23] Ausztria germanizálása teljes képtelenség, hiszen a népek önállóságra, elkülönülésre törnek. „A több részből összetevődött államok természetes részeikre bomlanak." Ausztriát hivatása nem nemzeti szerepre, hanem keletre szólítja, „ahol keleti nem-német népessége [vagyis a magyarok – *G. A.*] elsősorban az irányításra hivatott, már csak száma és földrajzi fekvése folytán is".[24] A Balkánon pedig a szlávokra kell támaszkodnia. A magyarok mindig is követelték, hogy az uralkodó nyári rezidenciája Budán legyen. A keleti súlypontot komolyan fontolóra kell venni; a magyar, délszláv, német érdekek egyenlő kezelése e térségben rendkívül fontos, s a magyarok értenek ehhez, hiszen már Szent István is a soknemzetiségű ország előnyeiről beszélt.[25] Az egyik lehetőség, ha Ausztria keleti hivatása felé fordul, felébresztve a magyar, szláv, illír népek alvó erejét, s egészen elfordul Németországtól. A másik lehetőség pedig az, ha Ausztria nem mond le a német elemről, a (külső) német szövetségesre támaszkodik, de ekkor harcba kerül majd a szláv elemmel. Egy harmadik megoldásra, középútra van szükség, vagyis olyan német támogatásra, amely nem a német túlsúlyra alapozza a Habsburg Birodalom fennmaradását. Az osztrák császár nem lehet egyidejűleg német császár, Európa nem tűrné egy

hetven milliós birodalom megteremtését — utasítja vissza Gervinus a röpiratírók némelyikének tervezgetéseit. A megoldás a következő: „lépjen be Ausztria, mint a Német Szövetség bármely más tagja minden fenntartás és különleges jogállás nélkül a Német Szövetségbe eddigi német tartományaival (földrajzi helyzete folytán nem nélkülözhetjük Csehországot), ekként a magyarok és szlávok nemzeti önállóságot illető aggodalma egyszer s mindenkorra megszűnik. Ausztria német csapatait soha többé nem fogják ott felhasználni." A kezek, a pénz és a kultúra azonban arrafelé még hiányzik, s mindezt Németország tudja biztosítani. „Már régen ajánlatos lett volna egy szövetség Magyarország és Németország között." Bécs városa egyébként kimaradhatna — a magyar határig — az egyesülő Németországból, hogy a császár függetlenségét ezáltal biztosítsák.[26]

Az újság más ekkori vezércikkei Posen — legalább részleges — önállóságát, az orosz elleni háború lehetőségét latolgatják. „Nem vagyunk a polgárháború hívei, de a háborúnak nem vagyunk ellenségei; mindazt, ami arra irányul, hogy az erjedés anyagait a külföld felé irányítsuk, nem katasztrófának, hanem jótéteménynek tartjuk."[27] A lap híranyaga tudósít a magyarországi eseményekről, így a szerbekkel folytatott belső vitákról. Gervinus még május végén is az orosz elleni háborút szorgalmazza, hiszen ehhez biztosítva van a magyar támogatás. — Van azonban egy másik, szörnyű lehetőség is: ha Ausztria az orosz oldalára áll. Erre ugyan nincs bizonyítékuk, de tudják, hogy tervezik. És akkor az orosz rátámadhat Németországra.[28] Egy másik elemző szerint a rekcionárius párt Bécsben a szlávizmusnak, az orosznak nyújt kezet. Velük szemben a német patrióták a magyarokba helyezik reményüket, és bíznak abban, hogy e két nemzet a szláv és reakciós vágyálmokat megsemmisíti. Frankfurt és Bécs szakítása elkerülhetetlen.[29] A román forradalom eredményeit sem tudják kihasználni mindaddig, amíg karjuk csak Pestig, esetleg a Vaskapuig nyúlhat.[30] A magyarokkal történő kapcsolatfelvételnek kedvező kereskedelempolitikai eredményei is lehetnek.[31]

A bontakozó magyar–német szövetséget felismerve politizáltak az erdélyi szászok is. Április 22-én Nagyszebenből a szászok (pontosabban: „az ifjú németség Erdélyben") udvari ágensük, Sartorius segítségével a Frankfurtban tanácskozó osztrák Schuselkához (Brassó díszpolgárához) fordultak, s Erdélynek Magyarországgal történő egyesítése, az *unió*, számukra várható veszélyeire hívták fel a figyelmet. „Csak egy csoda menthet meg az egyesüléstől", vagyis Erdély és Magyarország uniójától — ismerték el. Ezért csak arra kérték Frankfurtot, hogy forduljon a pesti országgyűléshez: továbbra is biztosítsák ott a szászok jogait.[32] A nagybefolyású német tornászegyesületnél ugyanezzel a kéréssel jelentkeztek a szász tagozattól, s ezt is eljuttatták Frankfurtba.[33] Az erdélyi szászok a frankfurti nemzetgyűlés erkölcsi védelme alá helyezték magukat. Az ötvenes bizottság elé Schuselka terjesztette a kérést azzal, hogy a német nemzetgyűlés majd forduljon a magyar *Reichstag*-hoz a baráti kéréssel, hogy a szászok nemzetiségi és törvényhatósági jogait az erdélyi unió ne csorbítsa. Megjegyezték, hogy éppen most, amikor egy német–magyar szövetség körvonalai bontakoznak ki, remény van a probléma eredményes megoldására. A többség ezt támogatta, s azt már nem, hogy a szászok „állami önállóságát" emlegessék, megmaradtak a „helyhatósági önkormányzat" (*Munizipialverfassung*) kifejezésnél.[34]

Május végén az erdélyi szászok újabb offenzívát indítottak. A Bécsben élő „erdélyi németek" (!) röpiratban ismertették a „szász nemzet" álláspontját az unió kérdésében. Magyarország máris önállósult, Erdély bekebelezésével pedig túlhatalomra tesz szert. Erdély jogai így megsemmisülnek, hiszen hiába lép a rendi jogok helyébe a népképviseleti rendszer, ez csak a „többség diktatúráját" hozhatja.[35] „Ha Erdély Magyarországgal együtt a sérthetetlen, a királynak nem felelős, tehát szuverén magyar nádor régenssége alá kerül, akkor minden egyensúly elveszett a Monarchiában, akkor a Monarchia két birodalommá történő kettéválása bevégzett ténnyé válik" — állapítják meg, lényegében helyesen, s ők nem tudják az esküt letenni egy olyan alkirályra, „aki ma még császári herceg, holnap azonban már magyar (ein Magyare) lehet".[36] Az államjogi aggodalmak azonban aligha voltak újak, s aligha válthattak ki szorongást Frankfurtban. (Jellemző, hogy az argumentációban az Erdély többségét kitevő románokról szó sem esik.) Az unió szász részről történő elfogadásakor, május végén, ott munkált a német–magyar szövetség gondolata is: az osztrák birodalomra támaszkodó államhűség kártyáját akkor nem lehetett kijátszani. Karl Gooß segesvári követ például nyugat és kelet közelgő harcával érvelt a kolozsvári diétán az unió mellett. Mindenesetre az erdélyi szászok, mint az erdélyi románok, Innsbruckba is küldöttséget menesztettek: a király tagadná meg az erdélyi országgyűlés uniótörvényének szentesítését. A román és a szász küldöttség fogadására azonban már csak egy nappal e törvény szentesítése után, június 11-én került sor, s az uralkodó, Esterházy miniszter jelenlétében, az utóbbi fogalmazványát felolvasva sajnálattal közölte, hogy kérésükkel megkéstek. (Jellemző, hogy Innsbruckban az éppen az uniótörvény szentesítése miatt is ott időző magyar miniszterelnökkel, Batthyány gróffal a szász küldöttség tagjai nem voltak hajlandóak tárgyalni.)[37] Az innsbrucki szász küldöttség jelentkezett Bécsben az uralkodót immár helyettesítő János főhercegnél is, aki azzal küldte volna haza őket: „hagyják, hogy hadd forrja ki magát az egész".[38] Ehelyett Frankfurthoz fordultak, ahol már egy másik küldöttség is buzgólkodott.

Az erdélyi szászok jól szervezett, ajánlólevelekkel ellátott félhivatalos küldöttséget indítottak Frankfurtba május végén. Budán felkeresték István nádort, aki biztosította őket, hogy ha a magyar országgyűlés elszakadna Ausztriától, ő huszonnégy órán túl nem maradna az országban — személyével tehát mintegy garanciát kínált a szászok aggodalmaira, nyilván az előbb ismertetett röpiratra is reflektálva. Pesten a küldöttséget a kormány részéről Deák Ferenc igazságügyminiszter fogadta. Kijelentette: az uniót illetően nem szabhatnak *feltételeket*, mert ilyeneket csak önálló hatalom állíthat. Az unió bekövetkezte után Frankfurtba megérkező szász küldöttek, Geltsch brassói tanár vezetésével, most már azt akarták elérni, hogy a magyar–német szövetség tervezetébe foglalják be a német nemzetiség jogainak biztosítását. A parlament nemzetközi jogi bizottságában tárgyalták a kérdést, tehát nem német belügyként. A problémakör, nyilván a már ott lévő magyar követek diplomáciai munkájának eredményeként is, a frankfurti nemzetgyűlés plenáris vitájára nem került. A szász delegáció eredmény nélkül ért haza Nagyszebenbe július 1-jén. Két nap múlva ezért újra elindították Geltschet a szász *universitas* emlékiratával. Most a szász területi különállás biztosítását

kérték, alkotmányuk és közigazgatásuk érintetlenségét, külkapcsolatokra is kiterjedő nyelvhasználati jogokat. (Az emlékiratot a magyar országgyűléshez is, Ferdinándhoz is eljuttatták.) Augusztus 7-én Geltsch átadta Frankfurtban kívánságaikat, de a frankfurti parlamnt plenáris ülésén csak óvatosabb búcsúüzenetét olvasták fel, amelyben azt kérte: a német–magyar államközi szerződésbe vegyék fel az erdélyi szászok jogainak biztosítását.[39]

Május végén megérkeztek Frankfurtba a Habsburg Birodalom lengyeleinek képviselői is. A galíciai lengyel nemzeti tanács meghatalmazása szerint feladatuk „mindazon lépések megtétele, amelyeket a lengyel kérdés megoldásához szükségesnek tartanak".[40] *Reh* frankfurti demokrata képviselő júniusban azt indítványozta, hogy Krakkó nyerje vissza 1846-ban elveszített önállóságát, Galícia és Posen többségében lengyel részei váljanak önállóvá.[41] Az indítványok hátterében alighanem a lengyel küldöttek agitációja rejlett, s azt is feltételezhetjük, hogy a lengyel küldöttek útnak indítása (meghatalmazásuk Bécsben május 19-én kelt) a magyar diplomácia sugalmazására történt. A júniusi forradalommal hatalomra került új havasalföldi vezetés ugyancsak mihamar tájékoztató levéllel fordult a frankfurti nemzetgyűléshez. (Küldöttjük, Maiorescu, csak jóval később, szeptemberben érkezett meg Frankfurtba.) A román fejedelemségek ügye akkor váltott ki nagyobb érdeklődést, amikor június végén az orosz csapatok megszállták Moldvát. A cár csak habozva, a nemzetközi következményektől tartva járult hozzá az akcióhoz, noha a török egyetértése biztosítva volt.[42] Palmerston jól látta Londonban, hogy Szentpétervárott nem annyira Konstantinápolyra, mint inkább Budára figyelnek. A bécsi porosz követ ugyancsak azt jelentette, hogy az akció „egy a felkelő horvátoknak nyújtott segítség", s Kossuth is hangoztatta Pesten, hogy az akció alkalmasint a Habsburg Birodalom ellen irányul.[43]

Szászok, lengyelek, románok mellett az osztrákok, pontosabban a *bécsiek* is foglalkoztatták a német egység megteremtésén Frankfurtban buzgólkodókat.

Május 15-én ugyanis Bécsben *újabb* forradalom tört ki. Látszólag megismétlődése volt a két hónappal korábbinak, hiszen most is a társadalmi elégedetlenség tört fel olymódon, hogy a követelésekben egy demokratikus alkotmány és egy „népies" (*volksthümlich*) kormány iránti vágy, valamint a német egység iránti óhaj jutott kifejeződésre. „Egykamarás országgyűlést és a Németországhoz való legszorosabb egybetartozást óhajtjuk" — hangzik a barrikádépítők jelszava.[44] (Jellemző, hogy Palmerston ekkoriban éppen amiatt aggódik, hogy a Bécsben tervezett felsőház túlságosan demokratikusra sikeredik, s akkor nem lehetséges a stabil kormányzás.[45]) A forradalom látszólagos ismétlődése azonban korántsem azt eredményezte, hogy most teljesen győztek ugyanazok az erők, amelyek márciusban csak felemás módon. A májusi forradalom az április 25-én kihirdetettel szemben egy demokratikus alkotmány érdekében tört ki: cenzusos választójog helyett általános választójogot, oktroj helyett alkotmányozó birodalmi gyűlést, két kamara helyett egyet követelt a nép. A szociális ellentétek azonban már oly nyíltan napvilágra kerültek, hogy ezek a demokratikus politikai célok még időlegesen sem teremtettek társadalmi egységet. A májusi forradalom már valóban csak a nép: az egyetemistákat tömörítő „aula", a munkásság és a kézművesek forradalma volt; az alkotmányos, szociális és nemzeti törekvések különös együt-

tese. A polgár még nem fordult ellene, de már távolságtartással figyelte. S ez a győztes bécsi nép követelte most a „schwarzgelb", reakciós színezetű, szláv jellegűvé alakulni látszó Habsburg birodalommal szemben a demokratikus egység mielőbbi megvalósítását. Jellemzőek egy, a bécsieket májusban mozgósító plakát szavai: „Bécsiek! Gyermekeiteket cseh iskolába akarják küldeni"; a kormány is ezt támogatja, sőt a Habsburg-ház is! Nem kell a *schwarzgelb* szín, a császár köszönjön le; „Magyarországnak megvan a maga királya, mi egy főherceget akarunk!"[46] (Nyilván István nádorra és János főhercegre vonatkoznak az utalások.)

A forradalmár bécsiek még a frankfurtiakat is figyelmeztetik: „mi osztrákok május 15-én azon útra léptünk, amely a legjobb kormányformához, a *népies* (*volksthümlich*) alapzatú alkotmányos monarchiához vezet. Ahhoz, hogy Németország *egysége* valósággá váljék, parlamentjének nem kevésbé szabadelvűnek kell lennie, mint mi voltunk."[47] A bécsi forradalom győztesei szinte diktálnának Frankfurtnak, még azt is megpróbálják, hogy a már megválasztott osztrák képviselők mandátumát a változott néphangulatra való hivatkozással elvitassák.

Az udvar május 17-én elmenekült Bécsből, a dinasztia tekintélye a mélypontra süllyedt, a Habsburg Birodalom csakugyan felbomlónak látszott. A bécsi kormány átalakult, élére Pillersdorf került. — Őrültek mindennek Frankfurtban? Igen is, meg nem is: ők nem ilyen *népi* egység-vágyat, hanem az osztrák–német *polgárság* nemzeti törekvéseit köszöntötték volna szívesebben. A feltétel nélküli, a Habsburg Birodalom felbomlasztását is vállaló német egység — mint a *Deutsche Zeitung* ekkori programjában is láthattuk — Frankfurtban liberális polgári gondolat, Bécsben azonban jószerivel már csak a forradalmi demokratáké. Igaz, az alább ismertetendő júniusi prágai események a bécsi polgárokat még egyszer meggondolkodtatják: nekik talán nagyobb szükségük van, lehet Németországra, mint ennek a Habsburgokra.[48]

Frankfurt megpróbálja kitapogatni a bécsi forradalmárok erejét, szándékait. Június 15-én tárgyalnak a forradalmi Bécs három küldöttével, akik az osztrák képviselők újjáválasztása végett jöttek Frankfurtba. Vendéglátóik jól látják, hogy a bécsiek nézetei nem egységesek és nem kiérleltek. Azok mindenesetre szoros egységet óhajtanak Németországgal „a legliberálisabb alapzaton". Császár helyett Direktóriumot látnának szívesen az új birodalom élén. Tudják, hogy a velük tárgyaló Gagern nézete ezzel nem egyezik, de szerintük Franciaország sorsa megmutatta, hogy a monarchia nem képez igazi társadalmi garanciát. (Gagern szerint a francia válság oka: nem engedték a középrétegeket a parlamentbe, a hatalomba.) Ugyanakkor a bécsiek nemcsak a csehek, hanem az olaszok, lengyelek iránt is csekély szimpátiát mutatnak, utóbbiak csak annyi tartományi különállást kaphatnának, amennyit a poroszok a poseni lengyeleknek szánnak.[49]

A Habsburg-udvar Innsbruckba menekült, oda követte a diplomácia. A külügyminisztérium Bécsben maradt, de május elején kinevezett új vezetője, a János főherceg és Schmerling köréhez tartozó, nyugdíjas napjait eleddig Freiburgban töltő Wessenberg báró útközben betegeskedik, s nem tudja eldönteni, hogy Münchenből Bécsnek vagy Innsbrucknak induljon-e. Pedig a birodalom talán legégetőbb válsága, az olasz tartományok elszakadása (vagy megtartása) döntéseket igényelt. A birodalmi vezetés a mielőbbi rendezésre törekszik, hogy legalább a

válsággócok egyikét felszámolja. A békeszándékot, a széleskörű autonómiát május elején a forradalmi Milánó, az erőviszonyokat rosszul felmérve, visszautasítja, noha az engedmények messzemenőek. A szomszédokkal kialakított jó kapcsolat több haszonnal járhat, mint a szigorúan fenntartott szuverenitási igények — hangoztatja Londonba küldött utasításában Ficquelmont osztrák külügyminiszter.[50] Radetzky is olyan eligazítást kap, hogy a hadsereg helyzete remélhetően lehetővé fogja tenni az előnyös és sikert ígérő tárgyalási alap megteremtését.[51] Mivel a közvetlen tárgyalások eredményre nem vezettek, május közepén Bécsből angol közvetítést szorgalmaznak. Messzemenő engedmények kilátásba helyezésének engedélyezésével indítják ezért Londonba *Hummelauer* rendkívüli követet, aki már arról beszél, hogy a jövőben Magyarország lesz egy új állam magva, és ha szükséges, még a fővárost is ide helyezik át.[52] Útközben Frankfurtban Schmerlinggel is tárgyalásokat folytat.

Londonban azután az olasz tartományok teljes önállóságát biztosító javaslatot terjeszt elő: önálló alkotmány, önálló alkirállyal, nemzeti hadsereg, amely békeidőben otthon állomásozik, kereskedelmi szerződés, olasz minisztérium Bécsben. Még a kért ellentétel nagyságrendje is a magyar különállásra emlékeztet: évi négymilliót igényel a közös költségekre, és tízmilliót az államadósságok fizetésére.[53] Palmerston a Lombardiáról való teljes lemondást szorgalmazza, s ehhez Wessenberg is hozzájárul, majd Hummelauer is beleegyezik Londonban.[53] Palmerston végül, az udvar Innsbruckba menekülésének éppen beérkező hírére immár Velence tartomány átadását is követeli, a közvetítést elutasítja, így a londoni tárgyalások is megszakadnak.[54]

Hogyan jussanak el a békéhez? Május 31-én Innsbruckban újra hangoztatják: „a megbékélés minden körülmények között, még a hadiszerencse kedvező fordulata esetén is, elengedhetetlen". A júniusban hivatalát végre elfoglaló külügyminiszter, Wessenberg báró sem tud egyebet ajánlani az uralkodónak, mint „az itáliai béke lehető leggyorsabb megkötését", s ugyanezen a napon, június 12-én Ferdinánd határozott utasítást küld Radetzkynek fegyverszünet megkötése végett. Wessenberg is megírja Radetzkynek: Lombardia bizonyos feltételek mellett kiválik majd a monarchiából.[55]

Közben Radetzky dűlőre akarja vinni a dolgot. Június 11-én győzelmet arat Vicenzánál, s ezért félreteszi a fegyverszüneti utasítást, újabb erősítést követel, még 25 000 embert akar, amennyivel már győzni fog. Wessenberg viszont óvja nagyobb győzelmektől, mert ez nemzetközi bonyodalmakkal járna.

Csakhogy az újra megkísérelt közvetlen tárgyalások sem vezetnek eredményre, feltételekről hallani sem akarnak Milánóban. Ebben a patthelyzetben Radetzky táborából *Schwarzenberg* tábornokot küldi Innsbruckba és Bécsbe. A herceg június 24-i emlékiratával az udvart is, a minisztériumot is meggyőzi: előnyösebb békét lehet kötni a háború folytatásával. Wessenberg magáévá teszi ezt az elképzelést, s ekként dönt a bécsi minisztertanács. Július 1-jén a *Wiener Zeitung* közli a hírt: folytatódik a háború.[56]

A májusi bécsi forradalom eseményei megint mozgásba hozták a birodalom nemzeteinek önállósodási törekvéseit. Amíg a márciusi forradalomnál a kezdeményező magyarok megoldásait vették át a cseh liberálisok, most egymás lépé-

seiről nem tudva, mégis meghökkentően azonos logika szerint cselekedve törekednek pozíciószerzésre a cseh konzervatív–liberálisok és a magyar nemzeti–liberálisok — s az eredmény még markánsabban különbözik, mint március–áprilisban.

Prágában még április végén, a szlovák L'udevit Štúr javaslatára, „hogy Pest és Frankfurt leigázási törekvéseivel a legkönnyebben, a leggyorsabban és a legbiztosabban szálljanak szembe", szláv kongresszus egybehívását határozták el, amelyet a bécsi kormány illegálisnak, veszélyesnek tartott, s a magyar kormány is tiltakozott ellene, követelve egyúttal ismét Galícia önállóságát.[57]

A májusi bécsi forradalom hírére azonnal mozdult a hivatalos Prága: küldöttséget menesztettek az Innsbruckba menekült császárhoz: jöjjön körükbe, Prágába! Brünnből hasonló kéréssel jelentek meg a morva rendek.[58] Leo Thun gróf prágai kormányzó pedig a májusi válságot önálló cseh kormány kiépítésére használta fel. Észrevette, hogy rés van az uralkodó és a kormány, Innsbruck és Bécs között, s ezen keresztül próbált közvetlen kapcsolatot találni az udvarral. Prágában, hogy kész helyzetet teremtsen, május 28-án ideiglenes, ám felelősnek nevezett kormánytanácsot alakított, s a császártól engedélyt kért, hogy az április 8-án kiadott „cseh chartára" hivatkozva (amely csupán uralkodói ígéreteket tartalmazó manifesztum volt) az új rendszert rögtön életbe léptesse. Thun azzal érvelt az uralkodó előtt, hogy Bécs képtelen a kormányzásra, szükség van arra, hogy egy törvényhozó tartománygyűlés és felelős kormány működjék Prágában.[59] Thun tehát arra tett kísérletet, hogy az érlelődő szociális és nemzeti feszültségek számára politikai–államjogi formákat teremtsen, illetve azokat e nemzeti–alkotmányos vívmányokkal részlegesen leszerelje.

A bécsi minisztertanács természetesen tiltakozott a császárnál, s kérte, hogy ne hagyja jóvá a prágai kéréseket, hiszen egy helytartóság címe alatt a csehek gyakorlatilag teljesen különválnának, s szorgalmazták Thun leváltását. Innsbruckban azonban kompromisszum születik: a prágai kormányt ugyan nem ismerik el, de június 8-án megígérik a helytartótanácsot az április 8-i alapon. A közbejött események azonban elsodorták ezt a megoldást.[60]

Érdemes itt megjegyezni, hogy a Bécs és Innsbruck között támadt résen próbált a hatalom felé nyomulni a csehországi főhadparancsnok, Windisch-Grätz herceg is. Forma szerint együttműködött Thunnal, mert azt remélte, hogy egyenesen a császártól kaphat parancsokat. Május 30-án ugyancsak közvetlenül az uralkodóhoz fordult, kérve a direkt utasításokat vagy egy széleskörű felhatalmazást, továbbá katonai támogatást.[61] Latour bécsi hadügyminiszter ellenségesen figyelte ezt a hadseregvezetés szétbomlásához vezethető akciót, s Windisch–Grätzet számadásra szólította fel. A hatalmi vetélkedésben lényegében a pénzügyi támogatáson (illetve hiányán) múlik minden, s erről Bécsben döntenek. (Radetzky ugyancsak az anyagi ellátmányra utalva nem tud Béccsel szakítani.) Windisch–Grätz tehát a maga nagyobb szabású ellenforradalmi terveivel várakozni kényszerül.[62] Június 3-án megkezdte tanácskozásait a prágai szláv kongresszus. A Habsburg Birodalom szlávjai gyűlésnek szánták, ám néhány más országbeli szláv delegátus révén összeurópai jellege kerekedett. A kongresszus lényegi munkája mégis a Habsburg Birodalom átalakítására irányult. A birodalmat, a forradalmi

erőszak és az uralkodói abszolutizmus különös elegyítésével (amely a birodalom szlávjainak nemcsak államjogi, hanem társadalmi heterogenitását is jól tükrözi) szláv föderatív állammá kívánták alakítani. A liberális elvek itt kevéssé érvényesültek, hiszen a már létező népképviseletek, akár az együtt ülő Frakfurtban, akár az összehívott Pesten és Bécsben aligha támogatták volna e terveket. A prágai szláv kongresszusnak az uralkodó iránti lojalitástól csöpögő nyilatkozatai ezért korántsem a hagyományból, a formák követéséből fakadtak. Valóban megnyerni, meggyőzni igyekeztek a császárt (vagyis az udvart), hogy szláv alapokra helyezkedve lábalhat ki a birodalom válságából. Az uralkodó jórészt német környezetét aligha vonzotta e terv, nem szólva arról, hogy közelebbről sántított e program. A nyugati birodalomrészben ugyanis a történelmi alapokon akart föderalizálni, vagyis Csehország — történelmi jogon — a cseheké lett volna. Magyarországot viszont új, éspedig etnikai alapokon kívánták felosztani, az ellenforradalmi erőszak segítségével: Jellasics meghódítja Magyarországot, s a szlávoknak, románoknak tartományokat hasít ki. De nem járna-e akkor a csehországi németeknek is önálló tartomány? — lehetett felvetni a kérdést. (A május elején Palackyval tárgyaló Kuranda is felemlíti beszámolójában a frankfurti nemzetgyűlésben: meghökkentő volt látni, hogy Palacky mennyire ellentétes, hol forradalmi, hol históriai elveket vall. A birodalom föderalizálásának e különböző módjai újra megütköznek majd a Kremsierbe telepített *Reichstag* 1849. évi alkotmányozási vitáiban.[63]) Az ellentmondások áthidalása nem sikerült, s talán ezek elöl menekülve került sor a prágai pünkösdi felkelésre, amelynek legfőbb követelése Windisch-Grätz eltávolítása és a nemzetőrség felfegyverzése volt. Így azután a kongresszus nem fejezte be munkáját. A politikai és társadalmi céljait tekintve nagyon is bizonytalan felkelésnek kétségkívül a nemzeti színezete volt a leghatározottabb: csehek küzdöttek itt a német fegyveres erő ellen. Windisch-Grätz, elsőként használva ágyúkat barikádok ellen, egy-két nap alatt leverte a felkelést.

A cseh–német szembenállás alapján ítélték meg az eseményeket Frankfurtban is. Az újságok készülődő Szent Bertalan-éjről írtak, melyet a csehek rendeztek volna. Windisch-Grätznek az életük megmentéséért köszönetet mondó német polgárok küldtek hálaüzenetet. Egy röplap a herceget az új rend védőjeként méltatta, Lipcse díszpolgárává választotta. Frankfurtban néhányan akár német csapatokkal támogatták volna a prágai felkelés leverését, a többség azonban június 7-én egyelőre csak egy, az osztrák-szláv kérdést megvizsgáló bizottság kiküldése mellett döntött.[64] E bizottság június 18-án elkészült jelentése nem mondott újat: a szlávok nagy birodalom létesítésén munkálkodnak. Központja Prága lenne, s először csak a Habsburg Birodalom szláv népeit kívánják uralomra juttatni, de végcéljük egy hatalmas szláv birodalom megteremtése, amely a köztük lakó németeket és magyarokat is magában foglalná.[65] (A valóságos fejlemény viszont az, hogy Windisch-Grätz újra felveszi a kapcsolatot Innsbruckkal, immár sikerrel, s egy császári kézirat megadja neki — egyelőre titokban, miniszteri ellenjegyzés nélkül — a kért teljhatalmat.[66])

Mi történt ezekben a napokban Magyarországon? Említettük már, hogy Bécsben a hangulatot április végén–május elején sikerült részlegesen a magyar különállás ellen hangolni. Május elején az *Augsburger* cikkei Magyarország teljes

különállásáról, Bécs irányában egyenesen ellenséges fellépésről tudósítottak, amellyel szemben indokoltnak látszik az az álláspont, hogy a horvátok engedetlenségét kell támogatni. Erdély és Magyarország uniója révén a Habsburg Birodalmon belül olyan *Sonderbund* teremtődik — utal e Svájcból kölcsönzött szóval a polgárháború lehetőségére egy másik Bécsben írt cikk —, amelyet nem lehet tűrni.[67] A magyarok Bécsben már-már a bűnbak szerepét vették át: a kereskedelmi gondok, a magas árak az ő elzárkózásukra vezethetők vissza stb.[68] Valóságos szenzáció számba ment, amikor Bécsben is kitudódott: az uralkodó május 7-én a magyarországi katonaságot a magyar hadügyminiszter alá rendelte.[69] Pillersdorf belügyminiszter már május 10-én a magyar államjogi vívmányok visszavételét indítványozta, lényegében a bécsi kormány hatáskörének összbirodalmi kiterjesztését szorgalmazva.[70] A magyar kormány valóban féltékenyen őrködött frissen megszerzett önállósága felett, illetve igyekezett mielőbb életbe léptetni azt. (Ennek volt része az előbb említett május 7-i uralkodói rendelet a csapatok alárendeléséről, amelyet Batthyány miniszterelnök eszközölt ki Bécsben.) Június 10-én a magyar miniszterelnök Innsbruckban elérte, hogy az uralkodó az erdélyi unió-törvényt is szentesítse. Az *unió* ezzel bevégzett ténnyé vált. Jelentőségét az ellenfelek is pontosan látták: tizenötmillió fő körüli középhatalom volt itt kialakulóban.

A magyar kormány külpolitikájában megpróbálta kiépíteni a diplomáciai érintkezést a nagyhatalmakkal, illetve arra törekedett, hogy legalább konzuli hálózatot teremtsen.[71] De mi állott e törekvések hátterében? A következetesen végig vitt alkotmányos kormányzási elv? Az elszakadás? A Habsburg Birodalom súlypontjának áthelyezése?

A Batthyány-kormány külpolitikai koncepcióját az óvatosság, a kivárás, több szempont egyidejű mérlegelése jellemezte.[72] Lépéseinek megértéséhez azonban szükségünk van annak ismeretére, hogy a legkedvezőbb esetben milyen fejleményekkel számolt, s bekövetkeztük esetén maga mire törekedett.

A Batthyány-kormány külpolitikai optimumát a kérdés kutatója, Hajnal István, találó kifejezéssel *nagymagyar koncepció*nak nevezte.[73] A Batthyány-kormánynak az is feladata volt, hogy megoldást találjon arra az esetre, ha a Habsburg Birodalom csakugyan felbomlik, ha az olasz tartományok leválnak, s a német szövetséghez tartozók Frankfurtban egyesülnek. Mindez 1848 tavaszán nem is tűnt oly távolinak. Elég egy pillantást vetni a térképre ahhoz, hogy kiderüljön: Magyarország (Horvátországgal, Erdéllyel) már egységet alkot, környezi a Lengyelország helyreállításáig sehova sem tartozó Galícia, Horvátország mellett fekszik a zömmel délszlávok lakta Dalmácia. E területek, ha Habsburg jogar alatt maradnak, központjukat immár Budán találhatják meg. Tehát a Németországhoz nem kerülő Habsburg területek, persze továbbra is Habsburg vezetés alatt, egy budai központban egyesülhetnek. Az új, kisebb Habsburg birodalom stabil rendező erő lehet (akár vár hivatás más Habsburgokra Németországban, akár nem), s mintegy húszmilliós népességével kellő erőt is fejthet ki külső hódítás ellenében. Ami pedig a Balkán viszonyait illeti, a török alól önállósuló fejedelemségek természetes központjukat találhatják meg (különböző föderációs és konföderációs formákban) ezzel a magyarok dominálta birodalommal, tehát idővel a román fe-

jedelemségek, vagy a szerb fejedelemség délről ugyancsak a magyarközpontú birodalom köré csoportosulhat. A koncepciónak vannak nacionalista vonásai, hiszen a magyarok vezető, domináló szerepe kétségtelen, s ezt a kortársak a magyar történelmi jogokkal még külön is alátámasztották. Hogy mennyi volt benne az illúzió, annak kimondásakor már óvatosabban kell fogalmaznunk. A Batthyány-kormány ugyanis nem feltétlenül elérendő célként, hanem csak egyik lehetőségként gondolt minderre (alapvető előfeltétele volt nyilvánvalóan a német egység). Egyébként a kormány, minimális programjaként, megelégedett a lényegében perszonális uniós 1848 áprilisi megoldással (de ebből már semmiképpen nem kívánt engedni).

Ha a változó helyzet által esetleg kínált közbenső megoldásoktól eltekintünk, két lehetőség állott tehát a magyar kormány előtt: az 1848-as, perszonális uniós megoldás fenntartása, illetve az ország függetlenítése, alkalmasint a Magyar Királyság és néhány szomszéd tartomány együvé szervezése, egy magyar központú birodalom kialakítása. Utóbbi terv nem volt antidinasztikus: Habsburg vezetés alatt (vagy a főág, Ferdinánd és leszármazottai Budára költöztetésével, vagy István főherceg nádor királyi székbe emelésével) képzelték el. E lehetőségkeretekkel a Batthyány-kormány csaknem valamennyi tagja egyetértett, s bel- és külpolitikájában, amennyire a feltételek alakítása rajta múlott, érthetően inkább a kedvezőbb változat elősegítésén munkálkodott. — 1848 késő nyarán már azután egyre valószínűbbnek látszott, hogy a dinasztiát e terveknek megnyerni nem lehet. Így merült fel, harmadik lehetőségként: Magyarország a *Habsburgok nélkül is* vállalkozik függetlensége megteremtésére. Ekkor majd a magyar politika útjai elválnak: Batthyány csak a Habsburgokkal, Kossuth viszont ellenükre is el tudja képzelni az átalakulást. (Akár más dinasztiával, akár anélkül — de ez már 1849 kérdése lesz.) A külpolitikai feltételek jó részének befolyásolása nem állott a Batthyány-kormány hatalmában. A jövőtervek realitásának értékelésekor az ország belpolitikai stabilitását kell számba vennünk: szilárd volt-e egyáltalán az a Pest–Budai hatalmi központ, amelynek esetleg Bécs szerepét kellett (ha redukáltabb formákban is) átvennie? Volt-e ereje, hatalmi bázisa?

Az időben meghozott radikális jobbágyfelszabadítási törvény folytán parasztfelkelés nem fenyegetett. Más, számottevő, nehezen kezelhető szociális feszültség — a társadalmi viszonyok fejletlensége folytán — nemigen akadt. A belpolitikai helyzet szilárd volt, a kormány a július elején összeülő országgyűlés óriási többségét tudhatta maga mögött. Talán Európa egyetlen országa volt Magyarország, ahol 1848 márciusa és októbere között nem került sor kormányváltozásra. A közigazgatás engedelmesen működött, az egyház lojálisnak mutatkozott, a hadsereg felesküdött az alkotmányra, emellett a kormány önálló fegyveres erő, a honvédség szervezésébe kezdett. Az egyetlen, és végül megoldhatatlannak bizonyult feszültséggócot a nemzetiségi kérdés alkotta. Jellasics horvát bán kezdettől felmondta az engedelmességet; a szerbek májusi karlócai gyűlésükön területi autonómiát követeltek, s júliusban megvalósítása érdekében táborba szállottak; a románok ellenezték az erdélyi uniót s kezükbe kívánták venni Erdélyt. Magyarországon nemzetiségi viszály, polgárháború fenyegetett (s 1848 őszén ki is tört). A kormány azonban bízott abban, hogy végszükség esetén fegyveres erejével teremt rendet.

Az ország centrális, magyarlakta, legfejlettebb területeit, illetve az ország nyugati kapcsolatait a nemzetiségi viszály közvetlenül nem fenyegette.

A társadalom és gazdaság általános fejlettsége nyugat felől nézve erős agrártúlsúlyt mutatott, ez az agrártársadalom azonban teljesítőképes volt, termelt annyi exportfelesleget, amely az állam kiépítéséhez, a gazdaság fejlesztéséhez szükséges hiteleket biztosíthatta. A térségben — Kelet vagy a Balkán felől nézve — a magyar társadalom volt a legfejlettebb. Míg a környező népek csak álmodoztak „ősi" területeik visszaszerzéséről, Magyarország létezett, államhatalma működött. Az ipari forradalom még váratott magára, de a hatalmi szempontból döntő tényező, a hadsereg ekkoriban még inkább a lélekszám és a szervezés, mint a gazdasági fejlettség függvénye volt. (Poroszország története is ezt mutatja.) A magyar parlament 1848 júliusában 200 000 főnyire is felfejleszthető hadsereg mellett döntött. Óriási szám ez, s közel járt az ország emberi és anyagi teherbíróképességének határához, de a magyar önvédelmi háború teljesítményéhez mérten reális döntésnek mutatkozott.

A stabilitásra hivatkozva szorgalmazhatta a kormány a szilárdság egyik további biztosítékát, és a nagymagyar koncepció megvalósításának első lépését, vagyis azt, hogy az uralkodó költözzék Budára. István nádor, a király távolléte esetén uralkodói jogokkal felruházott helytartó maga is úgy próbált szabadulni nehéz és kényes helyzetéből, hogy az uralkodónak a Budára költözést ajánlotta. Már május 15-én ezt kérte egy Ferenc Károlyhoz intézett levelében,[74] s amikor az udvar Innsbruckba menekülésének híre Budára érkezett, az egész kormánnyal együtt állandóan ezt a lépést szorgalmazta. Hiszen a király budai tartózkodása esetén semmilyen tiltakozó nemzetiségi politika nem vonhatta volna kétségbe a magyar kormány legitimitását, akkor Budára költözött volna a diplomáciai kar, vagyis Esterházy magyar külügyminiszter birodalmi szerepkörbe kerül...

A bécsi májusi forradalom tehát az ottani kormány gyengeségének napvilágra kerülése mellett közvetlenül is szolgálta a magyar liberálisok politikai céljait. A bécsi forradalom pesti értékelése ugyanakkor inkább negatív jellegű volt, a bécsi nép éretlenségét hangoztatták, a szociális mozgalmakat kárhoztatták (amelyeket persze Párizsban „titokban működő, királyi gazdagsággal ellátott pártok idézik elő") stb.[75] Az udvar május közepi Innsbruckba menekülése István főhercegben is nagy riadalmat váltott ki: „az osztrák ház széthull" — mormogta maga elé.[76] Mindenesetre a minisztériummal egyetértésben újra és határozottan kérte az uralkodót: jöjjön Budára. Ha erre mégsem kerülne sor, úgy nevezzék ki — a nagy távolság miatt — teljhatalmú helytartónak (vagyis ruházzák fel a királyi jogköröknek immár teljességével).[77] A magyar minisztertanács határozata is így szólt, hozzátéve a célt: „hogy az összes birodalom politikája határozottabb elvek szerint vezettessék". A király Budára hozatalát május végén ismételten szorgalmazta a magyar sajtó.[78] (A király magyarországi tartózkodásának terve viszont ismét felszította a bécsiek ellenszenvét a magyarok iránt.)

Az uralkodó — gyenge egészségi állapotára hivatkozva — nem mozdult Innsbruckból. Június 14-én János főherceg kapott megbízást a császártól: helyettesítse őt a birodalom nyugati részében, Bécsben. A Ferdinándot ugyancsak felkereső István nádor viszont június 26-án kapta meg a kért felhatalmazást, vagyis

Magyarországon (most már Erdéllyel együtt) az uralkodó teljes jogú helyettese lett. Teljhatalma még a törvények szentesítésére is kiterjedt! (Királyi teljhatalma augusztus 14-ig tartott, amikor a Bécsbe jött Ferdinánd visszavonta azt.) Spontán módon tehát nemcsak a perszonális unión, hanem már az áprilisi megoldáson, a nádori kibővített jogkörökön is túlmenő, a nagybácsi és az unokaöccs országlásán alapuló kettős kormányzás alakult ki a Habsburg Birodalomban 1848 nyarán. Az akták többé nem jutottak el Innsbruckba, a diplomáciai testület is visszatért Bécsbe. Az öreg és az ifjú főherceg azonban — noha egymást támogató, jó viszony volt mindig közöttük — meg sem próbálta, hogy a birodalmat valahogyan e keretek között (s mondjuk frankfurti segítséggel) konszolidálja. Képességük és bátorságuk sem volt elég hozzá — koncepciójuk meg végképp hiányzott.[79]

Június 8-án István nádor, az eddigi magánleveleket most ellenjegyzett államirattal váltva fel, megismételte az uralkodó budai meghívását. A Kossuth miniszter által fogalmazott irat (az ellenjegyzés Széchenyié) hangsúlyozza, hogy „minél inkább zavarodnak Európa körülményei, minél inkább bomladozik az austriai birodalomban a rend s tágul a kapocs, mely a birodalmi tartományok egységét képezé: a magyar nemzet annál lelkesebb indulattal érzi a Felséged iránti hála, hűség és ragaszkodás kedves kötelességét". Ők vannak hivatva „rendíthetetlen támaszpontot nyújtani", s elég volt a minisztériumnak figyelmeztetni a nemzetet, hogy nyugalomra van szükség, „hazánkban amerre csak a magyar faj lakik mindenütt megszilárdult a rend... nincs ország Európában, melly rendezettebb állapot képét mutatná, mint Magyarország belseje". Ha pedig a király ide jön, a nemzetiségi pártütésnek „polgári vér ontás nélkül véget vethet... Magyarország épségbeni megtartásában fekszik kulcsa a dinasztia jövendőjének" — mindezt pedig Innsbruckból intézni lehetetlen.[80] A kérést nagy nyomatékkal és láthatóan teljes befolyását latba vetve ismételte meg Esterházy, az Innsbruckban időző magyar külügyminiszter. Szerinte is Magyarország a legnagyobb, legerősebb, legfontosabb tartomány — s ennek következményeit le kell vonni. A herceg már részletes útitervet is felvázolt, s személyével garantálta, hogy az uralkodó a legnagyobb biztonságban lesz Magyarországon.[81] A magyar minisztertanács egyúttal június 18-án arról hozott határozatot, hogy felkérik János főherceget: személyesen menjen Horvátországba, s próbálja megbékíteni Jellasicsot. János azonban csak a Bécsben folytatott Jellasics és Batthyány közötti egyeztető tárgyalások kezdeményezését vállalta, amelyek viszont eredménytelenek maradtak.[82]

Június 10-én érte el a magyar kormány legteljesebb belpolitikai önállóságát. Az uralkodó aláírta azokat az okmányokat, amelyek tisztségéből elmozdították Jellasics horvát bánt (a tábornok ellenszegülve hivatalában maradt); a katonai Határőrvidéket a magyar kormány alá rendelték; továbbá, mint utaltunk rá, ekkor került sor az erdélyi unió-törvény szentesítésére. Államjogilag biztosított, katonai szempontból sem kedvezőtlen helyzetben várhatta be a Batthyány-kormány a további fejleményeket. Ekkorra már megtörtént a kapcsolatfelvétel a legfontosabb irányban: Frankfurttal.

A magyar kormány frankfurti követküldésének körülményeivel többször, igen alaposan foglalkozott a magyar történetírás,[83] mégsem mondhatjuk, hogy valamennyi körülménye tisztázott. 1849-es perében Batthyány miniszterelnök,

érthetően, arra hivatkozott, hogy a követküldést János főherceggel egyeztették. János azonban májusban nem volt Frankfurtban, ekkor még az uralkodót sem helyettesítette Bécsben. Kossuth 1848. július 11-i beszédében a követküldést úgy állította be, hogy azt a frankfurti nemzetgyűlés összehívásának hírére határozták el — noha a döntés később született. A legvalószínűbb, hogy a prágai szláv kongresszus meghirdetését követően kezdték a dolgot fontolóra venni. A követküldés gondolata Frankfurtban is felmerült. A prágai visszautasítás után elhangzott olyan javaslat: küldjön a frankfurti nemzetgyűlés követeket Bécsbe, hogy a nézeteltéréseket tisztázzák.[84] 1848 e parlamenti „követei" nem annyira a klasszikus diplomácia emberei, mint inkább a párbeszéd és megértés nyomán előálló egyetértés eszközlői voltak.

Ami a magyar követküldés közvetlen indítékát illeti: a legvalószínűbb, hogy a Frankfurtban május elején a csehekkel folytatott prágai megbeszélésekről beszámoló küldöttek által szorgalmazott szövetségkötési ajánlat jutott el Pest-Budára, akár a sajtó útján, akár közvetlen felkérés formájában.[85]

A követküldést a minisztertanács közösen határozta el, s egyetértett vele István nádor is. A hivatalos iratok megszövegezésében több miniszter vett részt.[86] A május 14-én kiállított *megbízólevelet* István nádor és Batthyány miniszterelnök írta alá. Ebben a követek diplomáciai státusára nem történik utalás. A kinevező irat megbízza őket, hogy előbb Bécsben tárgyaljanak az ottani minisztériummal az osztrák tartományok és Németország viszonyairól, majd menjenek Frankfurtba, és segítsék elő a baráti kapcsolatok továbbfejlesztését, mind kereskedelmi, mind politikai tekintetben.[87] Az irat — érthetően — hivatkozik a *Pragmatica Sanctio*ra, csak éppen az 1848-as áprilisi törvények előbeszédével ellentétben, ahol „válhatlan" együvétartozásról van szó, itt a *Pragmatica Sanctio* folytán fennálló „szoros" kapcsolat említtetik csupán. Batthyány törvényhez igazodó eredeti szövegezését („elválhatatlan") a minisztertanács javította át az enyhébb formára: „szoros kapcsolat".[88]

A követek *utasítása* már jóval konkrétabb, s abból kiderül, hogy fő feladatuk a frankfurti küldetés. Ebben az okmányban, amelyet egyedül Batthyány írt alá, a követeket *kormány-meghatalmazottaknak* (*Regierungs-Bevollmächtigte*), missziójukat *követségnek* (*Gesandschaft*) nevezik. Feladatuk a német–magyar szövetség szorgalmazása Magyarország önállóságának, nemzetiségének elismerése alapján. (Egyértelmű, hogy Magyarország önálló szerződő partner.) Az utasítás kijelenti, hogy magyar részről ellenzik a Monarchia eddigi német tartományainak szláv jellegűvé formálását, mivel ez az orosz befolyás megnövekedésével járna. Ha Németország ezt eltűri, Magyarország kénytelen lesz máshol keresni szövetségeseit. Kereskedelmi szempontból Magyarország ugyan nem kíván belépni a német vámszövetségbe, a *Zollverein*be, de politikai szövetség esetén kereskedelempolitikai téren jelentős engedményekre lesz hajlandó.

Az utasítás utolsó pontja realitásérzékről tanúskodik. Kétségtelen ugyanis, hogy a kisebb, nemzetiségek lakta, egyelőre a birodalomhoz tartozó Magyarország jobban ráutalt a szövetségre, mint (az ugyan még nem létező, de keletkezésében a magyar jóindulattól nem függő) Németország. Magyarország tehát ellentételként azokat a kereskedelmi előnyöket és lehetőségeket ajánlja, amelyeket oly

gyakran emlegettek a német liberálisok a forradalmat megelőzően — vagyis magyar politikai előnyökért német gazdasági előnyöket kínál cserébe.

Végül a diplomáciában szokásos harmadik okmány, a nádor és a miniszterelnök által aláírt titkos utasítás[89] kiköti a király vagy a nádor hozzájárulását a szerződéskötéshez, majd leglényegesebb pontjában szövetségkötésről beszél, „tekintet nélkül azon változásokra, amelyek a frankfurti parlament határozatai folytán az osztrák állam és a német *Bund* között bekövetkezhetnek". Itt tehát az fogalmazódik meg, hogy ha az osztrák tartományok nem lépnének be az egységes Németországba, hanem szláv alakulattá fejlődnek, Magyarország akkor is, vállalva a konfliktust a nyugati birodalomféllel, Németország szövetségét keresi.[90]

Két személyt jelöltek ki követté, valószínűleg ezzel is jelezni kívánván, hogy nem szuverén uralkodó személyes megbízottjáról van szó. A rangidős Pázmándy Dénes ekkoriban Kossuth hívei közé tartozott. A tekintélyes birtokos nemes korábban is foglalkozott külpolitikai kérdésekkel.[91] Követtársa, Szalay László, ekkor a Deák Ferenc vezette igazságügyminisztériumban volt osztályfőnök. Publicisztája és jogtudományi munkássága révén ismert volt Németországban. Tudósításokat írt a württembergi királyság bécsi követségének a magyar országgyűlésekről. Régi barátságban állt Mittermaier jogászprofesszorral, a *Vorparlament* elnökével. Eredetileg a magyar centralista körhöz tartozott, de külföldi kiküldetésében mindvégig Kossuth külpolitikájának, az önálló Magyarország következetes hívének mutatkozott.[92]

A magyar követek május 15-én keltek útra. 17-én érkeztek Bécsbe, éppen akkor, amikor az udvar távozott onnan. Félve attól, hogy bezárják a városkaput, csak Esterházy magyar külügyminiszterrel értekeztek, s 18-án indultak tovább.[93] Esterházy 19-én írt át Pillersdorf belügyminiszternek: kívánatos lenne egy előzetes egyeztetés a magyar képviselők és a bécsi minisztérium között. „Annak közlése kéretik, hogy mi az, ami ezen küldetést illetően olyan természetű, amely a küldöttek különleges utasítását tenné szükségessé."[94]

Az osztrák belügyminiszter május 20-án válaszolt, s röviden kijelentette: „teljesen egyetért" a misszióval, további instrukciót nem kíván adni.[95] Pillersdorf aligha tehetett egyebet. Jogi szempontból a magyar küldetést nem kifogásolhatta, hiszen az osztrák diplomácia többször leszögezte ezekben a napokban, hogy a birodalom külpolitikája nem lehet teljes egészében „német", hiszen vannak nemnémet tartományaik is. Ha más német országok lemondanak majd az önálló diplomáciai képviseltetésről Frankfurt javára, Ausztria emiatt nem teheti. Ezen az alapon nem szakították meg a diplomáciai kapcsolatot Dániával, amely háborúban állott a német *Bund*dal, sőt Berlinben erre hivatkozva vállalták a dán állampolgárok érdekvédelmét.[96] Tartalmilag pedig Pillersdorf egyelőre — mint láttuk — „temporizálni" kényszerült. Még egyet is érthetett az utasítással: nem célszerű az osztrák tartományokat szláv uralom alá juttatni, sőt a kiküldetés jóváhagyásával Frankfurt előtt is bizonyíthatott: Bécs nem azonosul Prágával. Bizonyos fokig tehát a magyar követküldés *nem* keresztezte pillanatnyi diplomáciai szándékait.

Ugyanakkor Pillersdorf Innsbruck irányában igyekezett tisztázni magát a Frankfurt–Budapest szövetség egyengetésének esetleges vádjától. Az események-

kel egyidőben, május 19-én levelet írt Ferenc Károly trónörökösnek, amelyben leszögezte: Magyarország elválása „a német tartományoktól" fájdalmas csapás a birodalom számára. „Ennek egy bizonyítéka lelhető fel abban, hogy Magyarországról két képviselőt küldtek Frankfurtba a német parlamenthez." A kivárást a magyarokat illetően nagyon is helyénvalónak tartja — teszi hozzá —, elhallgatva, hogy maga is hozzájárult a küldetéshez.[97]

A követküldés ténye hamar köztudottá vált. A *Frankfurter* bécsi tudósítója május 16-án kissé eltúlozva jelentette: „A magyarok két deputátust fognak Frankfurtba küldeni, hogy Németországgal véd- és dacszövetséget kössenek."[98] Két nappal később keltezett jelentésében Szarvasy, a király személye körüli minisztérium alkalmazottja és az *Augsburger* állandó tudósítója már pontosabb információkat küld lapja számára: két *kormánymeghatalmazott* kel útra, feladatuk a vámtörvényhozás és a kereskedelempolitika figyelése, ez ügyben kiterjedt felhatalmazásuk van, s ő is hozzáteszi, hogy a magyarok rá vannak utalva a véd- és dacszövetségre, s ismerteti a követek életrajzát.[99] Egy május végi csehországi választási röpirat ugyancsak felhívja a figyelmet a magyar követküldésre: lám, a magyar kereskedelmi érdekek is Frankfurt irányába mutatnak, ettől a fejlődéstől Csehország sem szigetelheti el magát.[100]

A magyar követek május 19-én vasúttal Boroszló felé mentek, hogy megismerkedjenek az egyes német tartományok politikai érzületével. Ahogyan haladtak tovább Szászországon át Frankfurt felé, egyre izgatottabbnak találták a lakosság hangulatát.

Május 24-én érkeztek Frankfurtba, s a megbízólevél másolatát mellékelve írásban jelentkeztek Gagernnél, a parlament ideiglenes elnökénél. (Érkezésüket az előzetes sajtótudósítás révén nagy érdeklődéssel várták, a lapok még ezt a bejelentkező levelet is közzétették.)[101] Gagern rögtön másnap reggel, „szívélyesen és méltóan" fogadta őket.[102] Kijelentette, hogy a legkevésbé sem kételkedik Magyarország függetlenségében. Utasításukra reflektálva elmondta, hogy egyáltalán nem áll szándékukban, hogy a német nemzeti-nyelvi törekvéseket Magyarországon támogassák. „Mi németek éppenséggel inkább túl sokan vagyunk, semmint kevesen, mégis alig tudjuk összehozni az eddigi Németországot is." Gagern tehát, korábbi elveihez híven, a germanizálást, németesítést elutasította, s érzékeltette a magyarokkal, hogy a *Bund* határain kívüli egységre nem gondol. „A bécsi forradalom az Önök műve" — jelentette ki Gagern, utalva a márciusi forradalomnak a magyarok szempontjából kedvező következményeire, és sajnálkozásának adott kifejezést az osztrák kormány mostani tanácstalanságát illetően. A német–magyar szövetséggel teljes mértékben egyetértett, s külön örömét fejezte ki azért, hogy a magyar küldöttek nem a *Bund* még meglévő intézményeihez, hanem az új nemzetgyűléshez fordultak. Gagern szerint a parlament rövidesen nemzetközi bizottságot alakít, s egyelőre ezzel a szervvel tarthatják közvetlenül a kapcsolatot.[103]

Még ugyanezen a napon, a szokásos kinyomtatást be sem várva, Gagern a parlament ülésén bejelentette a magyar követek megérkezését és felolvasta megbízólevelüket. A bejelentést nagy éljenzés fogadta, a magyar küldötteknek a gyűlésben díszhelyet ajánlottak fel.[104] Az eseményről (az ovációkkal együtt) Menshengen frankfurti osztrák követ is beszámol, kommentár nélkül, egyetlen információt

téve hozzá: „biztos forrásból tudom, hogy megkísérlik majd, hogy egy egyesült Lengyelország terve iránt rokonszenvet ébresszenek".[105] (Ennek azonban nincs nyoma, s nem is valószínű, hogy e feladatot magukra vállalták volna.)

Az ülés után az osztrák képviselők egy csoportja kereste fel a magyar követeket, s meghívták őket klubjukba, ahol nagyon barátságosan beszélgettek velük. Az osztrák képviselők némelyike egyenesen István nádor császárságát hozta szóba előttük, amelyben persze — tehetjük hozzá — a magyarok iránti szimpátia mellett ott van a naivitás: ilyen egyszerű módon akarnák az egész Habsburg Birodalmat beléptetni a német egységbe. Az osztrák képviselők azonban — állapítja meg Pázmándy — egészen alárendelt szerepet játszanak.[106]

Május 26-án a Gagern köréhez tartozó Schulz képviselő indítványozza, hogy a keleti, közelebbről az al-dunai német érdekek érvényesülését egy magyarokkal kötendő szövetséggel biztosítsák. A Közép-Európát merész röpirataival átalakítgatni tervező Moering képviselő ehhez csatlakozva mondja a magáét: célja „egy hatalmas, egységes Közép-Európa (Mitteleuropa), amely erős kézzel tartja a mérleget kelet és nyugat, autokrácia és köztársaság között", s ennek érdekében kívánná „Ausztria a Német Szövetséghez nem tartozó tartományainak csatlakozását megkönnyíteni és megvalósítani", mivel Magyarország az összekötő kapocs a Duna-torkolat felé, amely közvetítést teremt az Északi- és a Fekete-tenger, vagyis Amerika és Ázsia között.[107] Egyszerre jelenik meg tehát az önálló államok szövetkezésének gondolata (Gagern és a magyarok álláspontja), illetve a nem-német országokat is beolvasztó állami egység koncepciója. Frankfurt mindig az előbbi javára dönt. A Schulz-féle indítványt július elsején abban a formában fogadják el, hogy „sürgősséggel ajánlják az ideiglenes végrehajtó hatalomnak a Németország és Magyarország közötti szövetség mielőbbi megfontolását".[108]

Május 27-én foglalták el helyüket a magyar küldöttek a Pál-templomban. Ekkor Titus Mareck grazi baloldali képviselő „a magyar küldöttek megérkezésére való utalással" sürgősségi indítványt tett nemzetiségi kérdésben. Amennyire a jegyzőkönyvekből és a sajtótudósításokból összegezhető, azt javasolta, hogy a német *Bund*on belül mondják ki a nemzetiségek egyenjogúsítását, és ugyanezt követeljék meg minden olyan országtól, amely Németországgal szövetséget köt.[109] Élénk vita után a nagy többség a kérdést az alkotmánybizottsághoz utalta. Pázmándy bosszankodva vette tudomásul az ellendemonstrációt, amely a magyarokat kétségkívül legsebezhetőbb pontjukon, a külön nemzetiségi jogok el nem ismerésén keresztül támadta meg.

Mareck „magyarellenes" indítványa különös utat járt be. A frankfurti alkotmánybizottság elfogadta javaslatát, beiktatta az alkotmánytervezetbe a „népiségek szabad kifejlődését", a szabad nyelvhasználatot települési területükön. Az intézkedés a végleges alkotmányszövegbe is bekerült! 1849 júliusában pedig, amikor a magyar liberálisok és a magyarországi nemzetiségek a megbékélést keresték, éppen ez a megoldás szolgált mintaként az akkor elfogadott magyar nemzetiségi törvényhez![110]

A magyar követek nagy aktivitást fejtettek ki, s általában mindenütt rokonszenvvel fogadták őket, csak a konzervatívok, illetve az osztrák képviselők egy része mutatkozott ellenségesnek. Utóbbiak a horvátokba vetették reményeiket,

akiknek dinasztikus támogatása Frankfurtban nyílt titok volt.[111] Pázmándy név szerint is említi Schmerling, Sommaruga, Mühlfeld, Bruck ellenük folytatott politikáját. Közülük különösen Schmerling nagy ügyességgel jár el, látszólag liberális és egységbarát pózban tetszeleg.[112] A magyar küldöttek május végén köszöntötték Gagernt a nemzetgyűlés elnökévé történt megválasztása alkalmából. Válaszában Gagern újból kiemelte, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy létrejöjjön a két nemzet szilárd egysége és barátsági szerződése. (Érdemes talán megemlíteni, hogy a küldöttek itt magukat a magyar *kormány meghatalmazottainak* [*Bevollmächtigte*] nevezték, Gagern viszont a magyar *minisztérium megbízottjainak* [*Beauftragte*] titulálta őket.[113])

1848 júniusában Pázmándy, mivel képviselővé, majd a képviselőház elnökévé választották, visszatért Magyarországra. Szalay egyelőre bizakodással figyelhette a fejleményeket.[114] A *Paulskirché*ben megkezdődött az alkotmány tárgyalása, a magyar szövetséget illetően pedig a jobbközéptől a szélsőbalig terjedően egységesnek mutatkozott a képviselők álláspontja.

A május–júniusi időszak publicisztikája az általános közhangulatot tükrözte vissza. A tekintélyes *Deutsche Vierteljahrsschrift* Ausztria fennmaradását csak laza föderáció formájában tudja elképzelni: Galícia, Magyarország és a német Ausztria három *Reichstag*ot teremtsen, s hárman alkossanak közös szerveket közös ügyeik ellátására.[115] Mások a sok kis tartomány föderációjában látják Ausztria jövőjét.[116] A néha már-már monomániás eszmék mellett józan hang a Deym grófé: az összes lehetőséget számba veszi — s mindegyikkel szemben meglehetősen szkeptikus.[117] Többen felismerik, hogy a német egység gondja nemcsak az osztrák–porosz rivalizálás, hanem az, hogy mindkettőnek vannak Németországon kívüli területi. Constantin Frantz éppen a tendenciát erősítené: Poroszország egyesülne a helyreállítandó Lengyelországgal, s így hasonló helyzetben lenne, mint Ausztria. A két legerősebb német hatalom csak laza szövetséget alakítana ki Németországgal, mintegy közvetítenének a kelet felé.[118] Mások a nyugati oldal számára szőnek hasonló terveket, a belgák, hollandok, svájciak belépését egyengetnék.[119] Az efféle logikai konstrukciók azonban nyilván keveseket elégítettek ki. A háttérben pedig már megkezdődött a hatalomhoz közelebb állók érdemi politikai vetélkedése.

A bécsi kormány németországi politikájának meghatározó személyiségei a forradalommal kerülnek az események középpontjába. Schmerling lovag az ötvenes bizottság tagja, majd a nemzetgyűlés képviselője, május 19-től pedig a *Bundestag*ban Ausztria képviselője, s ezzel a *Bundesversammlung* elnöke. Május elején felkeresi Freiburgban Wessenberget. Rábeszéli az aktív szerepvállalásra (előbb a tervezett Direktóriumba szánja, ténylegesen osztrák külügyminiszter lesz.) Wessenberg „már akkor igencsak egyértelműen az ellen nyilatkozott, hogy a magyaroknak további engedményeket tegyenek".[120] Mivel pedig a magyarok ekkor már elérték a teljes önállóságot, a kijelentést aligha lehet másként érteni, minthogy Wessenberg elutasította a perszonális uniós megoldást. Wessenberg a német egységet is ellenezte, csak laza államszövetséget tartott elképzelhetőnek. Szerinte a régi *Bund* szervezete nagyon is megfelelő, legfeljebb a képviseleti elvet kell hozzáigazítani.[121] Schmerling ugyancsak hallani sem akar arról, hogy Ausztria feloldódjék Németországban.[122] Ugyanezt az elvet képviseli Pillersdorf Bécs-

ben.[123] Az osztrák miniszterelnök kénytelen-kelletlen elismeri ugyan, hogy a horvát–magyar államjogi viszályban a törvényes igazság a magyaroké. Ám a politikában nem mindig a formális jog dönt — teszi hozzá cinikusan Ferenc Károlynak írt levelében. Nem lehet attól eltekinteni, hogy a szlávok azok, akik csüggenek az összmonarchián, Magyarország magatartása pedig „legalábbis kétes". Ugyanakkor a szlávok nacionalizmusa is veszélyes irányba megy — egyelőre tehát a kivárás a helyénvaló politika. Persze — teszi hozzá álszent módon — Magyarország ügyeire neki nincsen befolyása.[124] Schmerling és a bécsi miniszterek között csak annyi ellentét van, hogy mindegyikük a saját politikájához kívánja megnyerni János főherceget. Schmerling az uralkodócsalád népszerű tagját a tervezett frankfurti Direktóriumba szánja, a bécsiek saját helytartójuknak szeretnék megtartani. A birodalom a szétesés szélén van, Frankfurt az utolsó horgonyunk! — jajdul fel az Innsbruckba küldött Doblhoff miniszter.[125] A bécsi miniszterek megpróbálják kimozdítani Innsbruckból a dinasztiát — sikertelenül.[126] Annyit érnek el, hogy a császár János főherceget bízza meg: helyettesítse őt Bécsben.[127] Schmerling saját terveit látja veszélyeztetve: Ausztria számára rendkívül fontos, hogy János ott lehessen Frankfurtban. Hát nincs más főherceg? „Hol van Ferenc Károly főherceg a korona legközelebbi örököse? Hogy lehet, hogy ily fontos időkben nem foglalja el azt az első helyet, amely megilleti?"[128] Schmerling folyvást követeli, hogy Ferenc Károly vállaljon a monarchia stabilizálásában nagyobb szerepet.[129]

Közben a frankfurti nemzetgyűlés is döntés előtt áll: mi legyen a következő lépés azután, hogy kiküldtek egy alkotmánybizottságot, amely megkezdte egy alkotmánytervezet készítését? Általános óhaj, hogy még az alkotmány hónapok múlva esedékes életbeléptetése előtt ideiglenes végrehajtó hatalmat kell teremteni. Az egyik ilyen terv a Direktóriumé, a másik szerint a parlament elnöke (tehát Gagern) alakítson ideiglenes kormányt. A Direktórium tervét elvetik, ám János főherceg neve forgalomban marad. A végrehajtó hatalom miként jéről folytatott vitára már több mint kétszázan jelentkeztek, amikor Gagern egyedül, egyeztetés nélkül döntő lépésre szánja el magát. Június 24-én fellépett a szónoki emelvényre: „egy merész fogásra szánom el magam (ich tue einen kühnen Griff), és én azt mondom Önöknek, nekünk magunknak kell megalkotnunk az ideiglenes központi végrehajtó hatalmat". Vagyis nem a kormányokkal-udvarokkal egyeztetve, hanem a népfelség elve alapján. Nagy gesztus volt ez a baloldal irányában. Ugyanakkor e tisztségre „nem azért, hanem annak dacára, hogy fejedelmi sarj (nicht weil, sondern obgleich er ein Fürst ist)", János főherceget javasolta.[130] S melyik udvar vállalta volna egy főherceg visszautasítását, csak azért, mert választás útján nyerte el államfői hivatalát? Talán Poroszországnak lett volna hozzá ereje...

Az adott helyzetben egy osztrák főherceg-kormányzó még Berlinben is elfogadhatónak látszott, hiszen Ausztria meggyengült, szétbomlását sokan bevégzett ténynek tekintették. Usedom frankfurti porosz követ ugyancsak e megoldás érdekében emelt szót, mondván, hogy János ellensúlyként porosz miniszterekkel fog majd kormányozni. A választás amúgy is ideiglenes![131] Emellett Gagern saját személyével is nyomást tudott gyakorolni: mindenki számba vette és érvként hangoztatta, hogy ha nem fogadják el a választást, vagy János visszautasítja, nincs más hátra, mint Gagern kormányzósága.[132] A forradalom továbbfejlesztésének

rémképével tehát e ponton a régi hatalmakat meghátrálásra lehetett kényszeríteni. Gagern jó taktikusnak bizonyult. Tévesen számolt ugyan azzal, hogy Poroszország — Ausztriához hasonlóan — tartományaira bomlik („feloldódik Németországban", ahogyan a porosz király márciusban ígérte), és ezért osztrák–porosz vetélkedés nélkül létrejöhet a német egység. Berlinben felismerték számításait, s inkább keresték az egyetértést Béccsel, nehogy elszigeteltségbe kerüljenek. A *Deutsche Zeitung* poroszbarát köre viszont éppen ezért nagyon haragudott Gagernre: a baloldal diadalának, külpolitikai bonyodalmakat okozó republikánus gesztusnak tartották Gagern „merész fogását". Ellensúlyként Gervinus sem tudott jobbat ajánlani — mint Gagern kancellárságát.[133]

1848. június 30-án János főherceget a frankfurti nemzetgyűlés birodalmi kormányzóvá (*Reichsverweser*) választotta. Utána a legtöbb szavazatot Gagern kapta. Egy szavazat jutott István főhercegnek is: *a Prato* báró tiroli képviselő szavazott rá, aki néhány nap múlva Tirol olasz részének a Bundból való kiválását indítványozta – a baloldalhoz tartozó, a nemzeti önrendelkezést hirdető olasz lelkész feltehetően a magyarok iránti rokonszenvét akarta szavazatával kifejezésre juttatni.[134]

Aligha volt kérdéses, hogy János — Ferdinánd hozzájárulása után — elfogadja a frankfurti megbízatást. „Végtére is akkortájt Ausztria szétesésével számolt" — emlékezik vissza Heinrich von Gagern.[135] De talán még pontosabban fejezte ki János politikai megfontolásait (a személyes-, presztízs- és nosztalgikus szempontok természetesen eleve Frankfurt mellett szóltak) az idősebb Gagern, Hans-Christoph, Jánoshoz írt gratuláló levele: „Magának Ausztria üdvének is Frankfurt, az Ön új állása, az Ön mostani hivatása a legszilárdabb horgony. Ön ott Bécsben nem mentheti meg Lombardiát, sem Magyarországot nem kötheti szorosabban, sem a szláv mozgalmakat nem tudja kordában tartani. Az én közelemben [az idős Gagern Frankfurt közelében élt – *G. A.*] van a gyógyír, a legjobb eszközök, hogy Ausztria számára is elérje mindazt, ami lehetséges."[136]

1848 júniusára tehát körvonalazódott a sajátos Frankfurt–Budapest közötti német–magyar szövetség, amely nem irányult eleve „Bécs" ellen: egy liberális, a német egységben gondolkodó osztráknémet kormánypolitika azt elfogadhatta volna. Bécsben azonban, mint közismert, sem a júliusban összeülő alkotmányozó gyűlés, a *Reichstag*, sem a bécsi kormány nem ezen az úton járt.[137]

A forradalom sorsa végső soron nem a politikai központokban, hanem — ezeknek alárendelten vagy önállósulva — a hadseregek parancsnokságain dőlt el. Kormányt tudott Frankfurt és Budapest teremteni. A kortársakon: a liberális kormányhatalom konszolidálásán, a külpolitikai helyzeten, ennek részeként e kormányok külpolitikai aktivitásán, a hadseregen, illetve ezen eszközök birtokbavételén és nem utolsósorban a társadalmi támogatottságon múlott, mit lehet realizálni a térség átalakítására vonatkozó liberális jövőtervekből.

A bekövetkezett kudarc pedig a történész feladatává teszi annak mérlegelését: volt-e egyáltalán realitása 1848 tavasza liberális közép-európai külpolitikai koncepcióinak? — A kérdés megválaszolása az 1848 nyári–őszi hónapok közép-európai kül- és belpolitikájának feltárását igényli.[138]

JEGYZETEK

[1] *Valentin, Veit:* Geschichte der deutschen Revolution 1848–1849. I–II. Berlin, 1930–1931.

[2] *Huber, Ernst Rudolf:* Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte 1803–1850. Stuttgart, 1961.

[3] Bundesarchiv Außenstelle Frankfrut (BAF) Fünfzigerausschuß. (DB 50) Verhandlungen mit der Bundesversammlung (DB 50/20) Nº. 42.

[4] Verhandlungen des deutschen Parlamentes. (Hrg. v. Friedrich Jucho) Lieferung 1. Frankfurt a. M. 1848. 11.

[5] Frankfurter Ober-Post-Amt-Zeitung 1. April 1848. (Frankfurter) (A Frankfurter számított a frankfurti parlament, majd a kormány félhivatalos orgánumának. Cikkei névtelenek.)

[6] *Botzenhart, Manfred:* Deutscher Parlamentarismus in der Revolutionszeit 1848–1850. (Handbuch der Geschichte des deutschen Parlamentarismus 1.) Düsseldorf, 1977.

[7] BAF Nachlaß (NL) Gagern p. 79–80.

[8] *Jucho:* i. m. II. 55–62.

[9] BAF NL Gagern p. 90.

[10] *Valentin:* i. m. I. 475.

[11] Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (HHStA) Staatskanzlei (St. K.) Deutsche Akten (Dt. A.) Karton (Kt.) 80. p. 370.

[12] *Jucho:* i. m. II. 55–62.

[13] *Meyer, Eduard:* Die außenpolitischen Ideen der Achtundvierziger. Berlin, 1938. 55.

[14] *Jucho:* i. m. II. 265.

[15] BAF NL Venedey (Rochau – Venedey, Bécs, 1848. ápr. 30.)

[16] HHStA St. K. Dt. A. Kt. 81. p. 18–19.

[17] Uo.

[18] Frankfurter, 4. Mai 1848.

[19] *Jucho:* i. m. 298–305.

[20] HHStA St. K. Dt. A. Kt. 81. p. 19. (egykorú kiemelések).

[21] Protokolle der deutschen Bundesversammlung. Frankfurt, 1848. § 437.

[22] Der Entwurf der deutschen Verfassungsurkunde II. Deutsche Zeitung, 2. Mai 1848. p. 967. (A Deutsche Zeitung a német liberálisok 1847 közepén alapított központi orgánuma volt, amely 1848 közepéig Heidelbergben, majd Frankfurtban jelent meg. Cikkei névtelenek. A jellel szereplő szerzőket feloldja: *Bergsträsser, Ludwig:* Die Heidelberger Deutsche Zeitung und ihre Mitarbeiter. Historische Vierteljahrsschrift Bd. 31. (1937).

[23] Uo. VII. 7. Mai 1848. p. 967.

[24] Uo. VIII. 8. Mai 1848.

[25] Uo. IX. 9. Mai 1848.

[26] Uo. X. 10. Mai 1848.

[27] Die Dinge im Osten. Uo. 12. Mai 1848.

[28] Auspizien der Nationalversammlung II. Uo. 28. Mai 1848.

[29] Österreich und Deutschland. Uo. 1. Juni 1848.

[30] Rußlands Stellung im südostlichen Europa. Uo. 30. Mai 1848.

[31] Uo. 31. Mai 1848.

[32] *Sachsenheim, Friedrich:* Aus Briefwechsel und Aufzeichnungen des siebenbürgischen Hofagenten Friedrich Soterius von Sachsenheim (1821–1856), besonders über das Jahr 1848. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift, 1936. 1–2.; BAF DB 50. Petitionen für die Verfassung Deutschlands (DB 50/27).

[33] Der Turner, 4. Mai 1848. Nº. 18.

[34] Frankfurter, 7., 9. Mai 1848.

[35] Die Vereiningung Siebenbürgens mit Ungarn vom Standpunkte der sächsischen Nation beleuchtet. Wien, 1848. (1848. május 21-i dátummal jelent meg.)

[36] Uo. 15–16.

[37] *Martius, Irmgard:* Großösterreich und die Siebenbürger Sachsen 1848–1859. München, 1957.; *Göllner, Carl:* Die Siebenbürger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848–1849. Bukarest, 1967. 151.

[38] *Göllner:* i. m. 167.

[39] Allgemeine Zeitung (Augsburger) Nº 323 B. (18. Nov. 1848.); *Göllner:* i. m. 169.; *Folberth, Otto:* Der Prozeß Stephan Ludwig Roth. Graz–Klön, 1959. 80–97. (Az Augsburger volt a legelterjedtebb német nyelvű újság. Kiváló tudósítói hálózattal rendelkezett az egész közép-európai térségben. Tárgyilagosságra törekedve különböző álláspontú cikkeket közölt, 1848 előtt azonban a bécsi kormány orgánumának számított. Cikkei névtelenek.)

[40] BAF Deutsche Verfassungsgebende Reichsversammlung (DB 51). Ausschuß für völkerrechtliche und internationale Fragen. (DB 51/412). p. 99–100.

[41] DB 51/409. p. 6.

[42] *Nifontow, A. S.:* Rußland im Jahre 1848. Berlin, 1954. 292–293. *Maiorescu, Titu:* Scisori din anni 1848–1858. Convorbiri Literare 32. (1898) 6–10.

[43] *Sproxton, Charles:* Palmerston and the Hungarian Revolution. Cambridge, 1919. 81–83.; BAF NL Küntzel (Berichte des preußischen Botschafters. Kopien.)

[44] Frankfurter, 21. Mai 1848. (Bécsi jelentés máj. 16-ról.)

[45] *Weisbrod, Kurt:* Lord Palmerston und die europäische Revolution von 1848. Diss. Heidelberg, 1967. 174–175.

[46] Universitätsbibliothek Frankfurt, Sammlung von Flugschriften (FUB SF) 16. 100. Bd. 4. Nº 204/b.

[47] BAF DB 51/412 p. 86. (1848. jún. 8.)

[48] *Kudlich, Johann:* Rückblicken und Erinnerungen. Wien, 1872. 242.

[49] BAF Reichsministerium der Auswärtigen Angelegenheiten (DB 53), Stellungnahmen der Bundesstaaten zum Verfassungsentwurf (DB 53/10) Heft 2. p. 1. („Feljegyzés a bécsi közbátorsági bizottmány három képviselőjével folytatott beszélgetésről 1848. június 15-én.")

[50] *Ficquelmont, Ludwig:* Aufklärungen über die Zeit vom 20. März bis zum 4. Mai 1848. Leipzig, 1850. 17–20.

[51] *Birnbacher, Walburga:* Die Pazifikation des Grafen Hartig in Oberitalien April–Juni 1848. Wien, 1969. (Diss.; Nationalbibliothek) 174.

[52] *Sproxton:* i. m. 24.; *Valentin:* i. m. II. 28.

[53] *Wessenberg, Johann Philipp:* Briefe aus den Jahren 1848–1858 an Isfordnik Kostnitz I. Leipzig, 1877. 232–237.; HHStA Kabinettarchiv (KA) Sammelbestände 5. NL Hummelauer p. 1–16.; *Birnbacher:* i. m. 235.

[54] *Düriegl, Günter:* Die Stellung Ungarns zur österreichischen Revolution 1848. Wien, 1966. (Diss., Nationalbibliothek) 130.; *Birnbacher* i. m. 238–246.

[55] HHStA KA Ministerrats-Akten (MR) Kt. 43. Nº 941. p. 371–372. (Doblhoff — miniszertanács, Innsbruck, 1848. jún. 10.)

[56] *Regele, Otto:* Feldmarschall Radetzky. Wien–München, 1957. 271.; *Schönbichler, Henriette:* Radetzky's Stellungnahme zu den politischen Vorgängen der Jahre 1847–1856. Wien, 1950. (Diss., Nationalbibliothek) 35–36.; *Birnbacher:* i. m. 267–268., 302.

[57] *Jordan, Ludwig Joseph:* Slawenkongress. Prag, 1850. 10.; HHStA MR Kt. 3. Nº 901–905. p. 813. (A magyar minisztérium május 19-i jegyzéke).

[58] Uo. p. 804.

[59] *Prinz, Friedrich:* Prag und Wien 1848. Probleme der nationalen und sozialen Revolution im Spiegel der Wiener Ministerratsprotokolle. München, 1968. 47–51.

[60] HHStA MR Kt. 4. Nº 1068. p. 666–667. (Doblhoff-minisztertanács, Innsbruck, 1848. jún. 8.)

[61] Uo. Nº 986. p. 430–433. (Windisch-Grätz levele, Prága, 1848. máj. 30.)

[62] *Prinz:* i. m. 52–58.

[63] Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der deutschen constituierenden Nationalversammlung zu Frankfurt a. M. Bd. I–VIII. Hrsg. v. Franz Wigard. Leipzig, 1848–1849. (St. B.) Bd. I. 664.

[64] *Prinz:* i. m. 73–78.; *Helfert, Joseph Alexander:* Fürst Alfred Windisch-Grätz und Graf Leo Thun in den Prager Juni-Tagen 1848. Separatdruck Historisch-politische Blätter 98. Heft 3. München, 1886.; *Jordan:* i. m.; FUB SF 16. 100. BD 4. Nº 177/b (Windisch-Grätz und Bombardement in Prag 15 Juni 1848.)

[65] HHStA St. K. D. A. Kt. 81 (III) p. 65–70.; 105.

[66] *Windischgrätz, Alfred:* Der k. k. österreichische Feldmarschall Fürst Windischgrätz. Eine Lebens-skizze. Aus den Papieren eines Zeitgenossen der Sturmjahre 1848 und 1849. Berlin, 1886. 132.

[67] Ungarns und Siebenbürgerns Stellung zur Gesamtmonarchie. Augsburger, 1848. Nº 128 B.; 129 B. — „Gerold A. küldte be Bécsből" — árulja el a szerzőt a Cotta-Archivban (Schiller Institut, Marbach) őrzött kiadói példány.

[68] *Strobach, Wolfgang:* Ungarn im Spiegel der öffentlichen Meinung in Wien im Jahre 1848. Wien, 1947. (Diss., Nationalbibliothek)

[69] Augsburger 1848. Nº 139. 2214. (Máj. 18.) — „a tudósítást egy magyar államhivatalnok írta" — jelzi a kiadói példány.

[70] *Schmitt-Brentano, Antonio:* Die Armee in Österreich. Militär, Staat und Gesellschaft 1848–1867. Boppard am Rhein, 1975. 353.

[71] *Sproxton:* i. m. 39.; *Hajnal István:* A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957. 47–48., 58., 124. (Oldalszám-hivatkozásaink a munka 1987. évi második kiadására utalnak.) — Mindemellett — bécsi iratokból kitűnően — saját konzuli hálózat megteremtése mellett a Batthyány-kormány a meglévő császári konzulátusokkal is igyekezett közvetlen kapcsolatot teremteni, azokkal pl. magyar nyelvű levelezést folytatott.

[72] *Alter, Wilhelm:* Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848–1849. Berlin, 1919. (A munka jó része hamis levéltári jelzeteken és adatokon alapul!); *Waldapfel Eszter:* A független magyar külpolitika 1848–1849. Bp. 1962.; *Hajnal:* i. m.; *Urbán Aladár:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986.; *Erdődy Gábor:* A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban. Bp. 1988.

[73] *Hajnal:* i. m. 113–117.

[74] HHStA KA Geheimakten (GA) Kt. 15. p. 15–19.

[75] Marczius Tizenötödike, 1848. jún. 1.

[76] *Széchenyi István:* Napló (S. a. r.: Oltványi Ambrus) Bp. 1978. 1250. (1848. máj. 18-i bejegyzés.)

[77] HHStA KA GA Kt. 3. p. 3–6.

[78] *Erdődy:* i. m. 51.

[79] *Gergely András:* Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Gyomaendrőd, 1989. 83.

[80] HHStA Staatskonferenz-Akten (St. konf.) 1848 Kt. 4. Nº 1273. p. 395–398.

[81] HHStA KA GA Kt. 3. p. 3–6.

[82] *Gergely:* i. m. 98–101.; *Urbán:* i. m. 405–426.

[83] *Szalay László:* Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandschaft in Deutschland. Zürich, 1849.; *Szalay Gábor:* Szalay László levelei, életrajzi vázlattal és megjegyzéssel ellátva. Bp. 1913.; *Károlyi Árpád:* Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I–II. Bp. 1932.; *Hajnal:* i. m.; *Waldapfel:* i. m.; *Nehring, Karl:* Die Beziehungen Ungarns zur deutschen Nationalversammlung im Jahre 1848. Südostforschungen, 86. (1977); *Urbán:* i. m. *Mavius, Götz:* Dénes von Pázmándy der jüngere 1816–1856. Ein Beitrag zur Geschichte des Parlamentarismus in Ungarn. (Studia Hungarica 29.) München, 1896. (Egyik munka sem dolgozott fel frankfurti anyagot.)

[84] *Károlyi:* i. m. I. 308.; Frankfurter, 16. Mai 1848.

[85] Körülbelül egy hétig tartott, míg a levelek Frankfurtból Pest–Budára érkeztek, tehát a csehekkel folytatott prágai tárgyalásokról május 12-e táján értesülhettek Pesten. Egy bécsi május 14-i tudósítás megjegyzi: „a magyarok már belátják, hogy mi is fenyegeti őket és minket. Külügyminiszterük kormányunknál nemzete nevében Ausztria legszorosabb és mihamarabbi kapcsolatát szorgalmazza Németországgal". Deutsche Zeitung, 1848. Nº 141. 1122. (máj. 21.)

[86] Batthyány, Kossuth, Szemere, Deák dolgozott az iratokon, maga István nádor is javított rajtuk. *Károlyi:* i. m. I. 128.; *Hajnal:* i. m. 72–74.

[87] *Szalay:* (1849) i. m. 5–7.

[88] *Stiles, Henry:* Austria in 1848/49. II. London, 1852. 49.

[89] *Károlyi:* i. m. II. 1.

[90] *Hajnal:* i. m. 72–73. Hajnal „különös, vegyes tartalmú... adminisztratív természetű iratról" beszél: a bizalmas természetű („titkos") utasítás ez, amelyet nem kellett bemutatni a fogadó országban.

[91] *Mavius:* i. m. 24–52.

[92] *Hajnal:* i. m. 74–76.

[93] *Nehring:* i. m. 48.

[94] HHStA PA Informationsbüro (IB) Kt. 2. Hungarica p. 59–65. (A király személye körüli minisztérium elkobzott iratainak jegyzéke, idézetünk e jegyzékből származik.)

[95] *Szalay* (1849) i. m. 8.

[96] A koppenhágai osztrák követnek „az a feladata, hogy csupán a nem-német osztrák államok képviselőjének tekintse magát" — mondta Wessenberg külügyminiszter a bécsi Reichstagban 1848. augusztus 29-én. A berlini helyzetről: HHStA St. K. Preußen. Weisungen 1848. Kt. 197 p. 80.

[97] HHStA NL Schlitter Kt. 1. Konv. 2. p. 45–46.

[98] Frankfurter, 21. Mai 1848. (május 18-i bécsi tudósítás).

[99] Augsburger, 1848. 23. Mai Nº 144. a. B. 3–4. (május 18-i bécsi tudósítás).

[100] *Gerstner, Franz Xaver:* Die Stellung Österreichs zum deutschen Bunde und zum Frankfurter Parlamente. Prag, 1848. 13.

[101] Frankfurter, 29. Mai 1848.

[102] *Szalay* (1849) i. m. 9.

[103] *Nehring:* i. m. 48. (Szalay és Pázmándy május 27-i jelentése).

[104] *Szalay* (1849) i. m. 9.; *Nehring:* i. m. 48.; St. B. I. 85.

[105] HHStA St. K. Dt. A. Kt. 81. p. 283.

[106] *Nehring:* i. m. 50. (Pázmándy május 27-i jelentése).

[107] Verhandlungen der deutschen verfassunggebenden Reichsversammlung zu Frankfurt am Main. Bd. 5. Hrsg. v. Konrad Dietrich Haßler. Frankfurt am Main, 1848–49. (*Haßler*) 74–75.

[108] St. B. I. 677.; *Haßler:* i. m. I. 71.

[109] St. B. I. 118. — A parlamenti napló csak a Német Szövetségen belül élő nemzetiségek egyenjogúsítására vonatkozó felszólítást regisztrálja, azonban a sajtójelentésekből és a magyar követek beszámolóiból kiderül, hogy a jövendő Németország minden szövetségesére is vonatkozott a nemzetiségi jogegyenlőség szorgalmazása.

[110] Pázmándy bosszús érzéseiről: *Nehring:* i. m. 37. — A német és a magyar nemzetiségi törvény kapcsolatát a „minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése" formula közössége mellett a vitákban megmutatkozó hasonlóságokra alapozzuk, a kérdés közelebbi elemzést érdemel.

[111] *Nehring:* i. m. 51. (Pázmándy június 17-i jelentése.)

[112] Uo.

[113] BAF NL Gagern V. p. 118.

[114] Pázmándy sokkal szkeptikusabb volt: a sok professzor „szubjektív és objektív" szempontból fogja fel a dolgot, és „oly sokáig disztingválnak és szubdisztingválnak, hogy végül az egészből nem lesz semmi". *Nehring:* i. m. 51. (Pázmándy — Pulszky, Frankfurt, 1848. jún. 17.)

[115] *Pipitz, E.:* Österreichische Zustände. Deutsche Vierteljahrsschrift, 1848. II. (Mai) 245–273.

[116] *Garnier, J. H.:* Soll Deutschland österreichisch oder Österreich deutsch werden? Rastatt, 1848.

[117] *Deym, Graf Friedrich:* Drei Denkschriften. Karlsbad, 1848.

[118] *[Franz, Constantin:]* Polen, Preußen und Deutschland. Ein Beitrag zur Reorganisierung Europas. Halberstadt, 1848.

[119] *Schellwitz, C. H.:* Parlaments-Fragen. IV. Die Stellung Oestreichs zu Deutschland. Leipzig, 1848.

[120] BAF NL Schmerling Emlékiratok (másolat) II. 20.

[121] BAF NL Schmerling Briefwechsel (másolatok) XI. 117., 119., 125. (Wessenberg — Schmerling, Bécs, 1848. máj. 12., 21., 29.)

[122] BAF NL Schmerling Emlékiratok (másolat) III. 12.

[123] HHStA St. K. Dt. A. Kt. 81. p. 211.

[124] HHStA NL Schlitter Kt. 1. Konv. 3. p. 45–46.

[125] BAF NL Schmerling Briefwechsel (másolatok) XI. 12. (Doblhoff — Schmerling, Innsbruck, 1848. jún. 15.)

[126] HHStA St. K. Dt. A. Kt. 81. p. 34–36. (Wessenberg – Schmerling Innsbruck, 1848. jún. 10.)

[127] Pillersdorf többször hívta János főherceget, hogy jöjjön Bécsbe, anélkül, hogy erre felhatalmazása lett volna. *Pillersdorf, Johann:* Handschriftlicher Nachlaß des Freiherr von —. Wien, 1863. 140–144.

[128] HHStA St. K. Dt. A. Kt. 81. (II) p. 120–124. (Schmerling – Wessenberg, Frankfurt, 1848. jún. 22.)

[129] Uo. 160–162. (Schmerling — Wessenberg, Frankfurt, 1848. jún. 25.)

[130] *Valentin:* i. m. II. 30–32., 37.

[131] BAF NL Küntzel VIII. 62–67. (Usedom porosz követ jelentéseinek másolatai).

[132] HHStA St. K. Dt. A. Kt. 81. (III) p. 153–156. (Trautmannsdorf berlini osztrák követ jelentései).

[133] Unsere auswärtige Politik. Deutsche Zeitung, 1848. Nº 164. 1385. (24. Juni); [*Gervinus:*] Die Verhandlungen über die Zentralgewalt. Deutsche Zeitung, 1848. Nº 179. (29. Juni); [*Gervinus:*] Die provisorische Zentralgewalt und ihre Lage. Deutsche Zeitung, 1848. Nº 182. (2. Juli).

[134] HHStA St. K. Dt. A. Kt. 82. (I) p. 381. (Az olasz területek kilépésének gondolatát a frankfurti gyűlés augusztus 12-én visszautasította).

[135] BAF NL Gagern V. 144.

[136] BAF János főherceg iratai III. 218. (Hans Christoph von Gagern — János főherceg, Hanau, 1848. jún. 30.)

[137] *Gergely András:* Magyar küldöttségek Bécsben 1848 szeptemberében. In: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.: Orosz István és Pölöskei Ferenc) Bp. 1994. 291–304.

[138] A kérdés további vizsgálatával foglalkozik a szerző 1995-ben benyújtott akadémiai doktori értekezése: Közép-Európa és liberálisai 1848-ban.

András Gergely

LA FORMATION DE L'ALLIANCE FRANCFORT–BUDAPEST AU PRINTEMPS DE 1848

(Résumé)

Le but direct indiqué par les libéraux allemands de Vormärz fut la création de l'unité allemande sans la maison des Habsbourg, étant persuadés que l'Autriche de Metternich serait incapable de se renouveler. Après la révolution de Vienne; la situation se changea: il se trouvait impossible de ne plus compter des provinces allemandes vécues des révolutions. Par conséquent au cours d'avril de 1848 le Vorparlement — rassemblé d'ailleurs pour préparer l'Assemblée Nationale de Francfort — invita toutes les provinces de l'Alliance Allemande antérieure. Mais à la mis avril la lettre de démission de Palacky devint publique dans laquelle il fit savoir que les Tchèques ne se présenteraient pas à Francfort en préférant l'état autonome des Habsbourg.

Dans la confusion des idées et des opinions nous pouvons distinguer les premières traces d'une nouvelle orientation de la politique extérieure de la région récemment réorganisée: la formation du contact entre Francfort et Budapest. Ce fut une série d'articles du professeur Gervinus dans le *Deutsche Zeitung* qui proclamèrent de la part des libéraux allemands cette nouvelle orientation selon laquelle le peuple hongrois pourraient être un partenaire fort dans l'empire des Habsbourg en état d'éparpillement. Leurs intérêts économiques sont pareils ainsi que ceux de la politique extérieure; ils pourraient s'allier dans le cas de la grande menace, l'attaque russe.

Les mouvements nationaux de la région s'orientaient aussi vers Francfort. Les Saxons de la Transylvanie cherchaient précisément leur soutien à défendre leurs droits d'autonomie. Bientôt des Polonais de l'empire des Habsbourg se présentèrent aussi — avec l'espérance de la reconstitution de la Pologne — ensuit les Roumains de la Valachie et de nouveau les Autrichiens après la révolution du 15 mai de Vienne. Les Italiens et les Tchèques n'y furent pas représentés: les premiers refusant toutes négociations avec Vienne, les derniers — organisés par du gouverneur Thun — voulurent acquérir l'indépendance dans le cadre de l'empire des Habsbourg par l'accord de Vienne et d'Innsbruck.

Ce fut même à Francfort à la suit de la lettre de démission de Palacky que l'on décida d'envoyer une délégation et à Vienne et à Prague pour explorer la situation de la région. Le rapport de la délégation publié à Francfort en juin retraça un tableau décevant sur certaines combinaisons slaves, notamment celles de la création d'un nouvel empire slave — apparemment tsariste, avec une constitution tout à fait instable — qui aurait pu se fonder sur l'intégration des provinces autrichestchèques considérées jusqu'ici comme parties de l'Allemagne future. A l'opposé d'une guerre contre la Russie c'est le danger slave directe et une guerre de voisinage qui nous menace - déclara le rapport. Il faut s'allier aux Hongrois menacés eux aussi de cette affaire pour consolider la sécurité de la nouvelle Allemagne et empêcher ces projets slaves conseillèrent-ils à Francfort. Cette proposition de Parlement fut mentionnée par la presse. C'est probablement sous l'influence de ces nouvelles de Francfort que le gouvernement hongrois décida d'envoyer des délégués à l'Assemblée Nationale de Francfort. On n'exclue pas bien entendu la commission directe même si les sources hongroises n'apportent pas là aucunes allusions.

A propos de l'unité allemande on prit au sérieux en Hongrie la possibilité de la désintégration de la monarchie des Habsbourg. En Hongrie un empire moyen de 15 millions d'habitants se formait éventuellement par la suite de l'union avec la Transylvanie fait en juin, dont le gouvernement ambitieux eut pour but — dans le cas de l'existence réelle de l'unité allemande entière — de substituer l'empire de Vienne à l'empire de l'hégémonie hongroise avec le centre Buda sous le sceptre des Habsbourg en espérant qu'ils pourront y intégrer les principautés balkaniques déjà indépendantes de l'occupation turque. ce fut précisément la „conception de la grande Hongrie" (exposé par István Hajnal.)

La délégation de Francfort fut accompagnée de la proposition d'alliance dans le cadre de cette politique extérieure. Le pouvoir grand et moyen libéral de la région pourrait s'allier pour l'intérêt de la nouvelle stabilisation de la région, d'abord contre la menace russe; en proposant bien entendu un accord commercial. (Cette proposition avait sans doute une pointe austrophobe de la part de la

Hongrie; elle voulait précipiter de cette manière le processus de l'unité allemande et l'accession de l'Autriche.

La délégation fut suivie par une grande propagande de presse et l'acceptation des délégués hongrois fut convenable à leurs espérances. On leur proposa des places d'honneur dans l'église de St Paul et l'assemblée conseilla unanimement (!) au gouvernement allemand de conclure le plus vite possible le contrat avec la Hongrie.

Le gouvernement de Vienne – à la suite de sa faiblesse „temporaire" (se servant de sa propre expression) devait attendre. Dans ce cas là il consentit à convaincre l'archiduc Jean d'accepter son élection à la fonction du gouverneur allemand impérial, et il ne contesta plus la délégation hongroise. On repéra bien à Vienne (en voulant garder l'unité de la monarchie Habsbourg) que c'est à Francfort où on décide l'avenir de l'Europe Centrale, même de leur point de vue.

THE FRANKFURT-BUDAPEST ALLIANCE IN THE SPRING OF 1848

by Gergely András

(Summary)

The direct aim of the German liberals of *Vormärz* was to create German unity without the Habsburg Empire, since they found Metternich's Austria incapable of renewal. However, the situation changed after the revolution of Vienna, and the revolutionary German provinces of Austria could no longer be left out of consideration. So the *Vorparlament*, aiming to prepare the national assembly in Frankfurt officially, invited all provinces of the former German Federation in April, 1848. In the middle of April, however, Palacky's letter of refusal meant that the Czechs would not have themselves represented and were for a separate Habsburg Empire.

In this turmoil of views and ideas, the relationship developing between Frankfurt and Budapest represented the first sign of a new orientation in foreign policy in this region about to be reshaped. In Germany it was the series of articles by Professor Gervinus that represented the new orientation of the German liberals for the first time on the pages of *Deutsche Zeitung*. It advocated that in the disintegrating Habsburg Empire the Hungarians could be reliable partners, since their political and economic interests were similar. In case of a Russian attack they could be suitable allies.

Also the national movements of the region sought partners in Frankfurt. The Saxons of Transylvania sought support in defence of their right for autonomy. They were soon followed by the Poles of the Habsburg Empire who hoped for the resurrection of Poland, then came the Romanians of Wallachia, and the Austrians again after the revolution of Vienna on March 15. The Italians and the Czechs were missing. The former were not willing to negotiate with Vienna, and the latter wished to remain within the Habsburg Empire and gain independence led by Head of Province Thun, and with the consent of Vienna and Innsbruck.

When the politicians of Frankfurt got Palacky's letter of refusal, they decided to send a delegation to Vienna and Praha to analyze the situation there. The report of the delegation in June gave a sad picture of the Slav plans of an obviously pro-Tsar Slav empire on totally uncertain constitutional basis to be brought about to the detriment of Germany, including also the Austrian and Czech provinces of the future German Empire. The delegates spoke of an imminent danger coming from Germany's Slav neighbours instead of a Russian threat. To prevent the realization of these plans and to ensure the security of Germany the similarly endangered Hungarians should be contacted as future allies, the delegates concluded. Their motion was published also in the press. Urged by the news from Frankfurt (perhaps also on German request, though no sources are available to prove it), the Hungarian government decided to send delegates to the national assembly in Frankfurt.

When the idea of German unity arose, the dissolution of the Habsburg Empire was seriously considered in Hungary. With the Union of Transylvania brought about in June, a middle-sized empire of fifteen million was about to be formed in the region, the ambitious government of which considered the possibility of an empire based on Hungarian hegemony and with Buda as its centre quite probable after the realization of a full German unity, though under Habsburg ruler. They even thought of annexing the principalities of the Balkans liberated from Turkish rule one by one. This was the idea of "Greater Hungary" described by István Hajnal.

The Hungarian delegation had also an offer of contracting an alliance up their sleeves. The liberal great power was to form an alliance with the medium one of the region to bring stability and security from the Russian threat. A commercial treaty was also offered. The offer had obviously an anti-Habsburg motive as well on Hungary's part, wishing to accelerate the formation of German unity and the union of the Austrians.

The arrival of the Hungarian delegation was much publicized in press and was as welcome as the Hungarians had expected. The delegates were offered a place of honour in St. Paul's church and the assembly unanimously(!) recommended the proposed alliance to the German government.

The Viennese government admitted to be forced to play for time and follow the policy of wait and see. So they agreed to Archduke John of Habsburg's accepting the post of German Imperial Regent, and did not protest against the Hungarians sending a delegation to Frankfurt, either. Wishing to preserve the unity of the Habsburg Empire, Vienna realized the importance of the Frankfurt assembly in deciding the fate of Central Europe.

Urbán Aladár

NÉPÍTÉLET LAMBERG FELETT

Beszámolók, emlékezések, tanúvallomások

1848 szeptemberében nemcsak az első felelős magyar kormány léte, hanem az áprilisi törvények, az alkotmányos átalakulás eredményei is veszélybe kerültek. Radetzky lombardiai győzelmei lehetővé tették, hogy az áprilisban Innsbruckba menekült udvar augusztus közepén visszatérhessen Bécsbe. A helyzetét megszilárdulva érző Wessenberg-kormány elérkezettnek látta, hogy határozott lépéseket tegyen a „magyar kérdés" megoldására. Ennek volt része az uralkodóval augusztus 31-én jóváhagyatott Államirat (Staatschrift), amely az áprilisi törvények érvényét, s ezzel valójában a Batthyány-kormány jogszerű létét vitatta. Az augusztus végén Bécsbe utazott, s a had- és pénzügyi törvények szentesítését megkísérlő Batthyány és Deák nem tudott érdemi tárgyalásokat folytatni. A Pest-Budára gyakorolt nyomást tovább növelte, hogy a báni méltóságából júniusban formálisan felfüggesztett, de tevékenységében nem akadályozott Jellasicsot szeptember 4-én ellenjegyzés nélküli királyi kézirattal visszahelyezték hivatalába. Ebben az uralkodó kijelentette: meg van arról győződve, hogy „legfelsőbb parancsaimnak pártütőleg ellenszegülni, vagy azon kapcsot, melly századok óta Magyarhon mellékországait magyar koronámhoz köti ... önnek szándokában soha nem lehetett". Ezt követte a magyar országgyűlés küldöttségének szeptember 9-én Schönbrunnban adott semmitmondó királyi válasz, amelynek következtében a kormány 11-én lemondott.

Ezen a napon, szeptember 11-én Jellasics inváziós serege — előzetes figyelmeztetés nélkül — átlépte a Drávát. István nádor másnap ismét Batthyányt bízta meg kormányalakítással, de Bécsben ezt nem hagyták jóvá. Előbb, így szólt az indokolás, az új kormány személyi összetételét kívánják megismerni. A válságos helyzetben a nádor az országgyűlés felkérésére elvállalta a horvát erők ellen gyülekező magyar sereg fővezérletét. Mivel azonban a király eltiltotta a nádort attól, hogy fegyveres akciókban vegyen részt, Jellasics pedig sértő módon kitért a főherceg által javasolt találkozó elől, István nádor szeptember 22-én titokban elhagyta a Veszprémnél gyülekező sereget és másnap — Batthyányval folytatott megbeszélés után — Bécsbe távozott.

Az alább ismertetendő fejlemények valójában itt kezdődtek. A jelen tanulmány célja, hogy további adatokkal egészítse ki Lamberg királyi biztosi küldetésének történetét, áttekintse a halálának körülményeiről szóló beszámolókat és emlékezéseket — azok ellentmondásait —, valamint a hazai történetírás egymást követő generációinak állásfoglalásait. Végül összegezni kívánja mind a fővárosi hatóságok 1848 október-decemberi, mind az osztrák katonai nyomozószervek

1849–1854 közötti tevékenységének eredményeit. Egyben kísérletet tesz arra, hogy az ellentmondásos adatok fényében meghatározza Kolosy György szerepét a Lamberg feletti népítélet során, az egyetlen olyan személyét, akit az osztrák hatóságok a királyi biztos gyilkosaként végeztettek ki 1850 elején.

Lamberg küldetése

A Wessenberg-kormány engedményekre akarta kényszeríteni a magyar minisztériumot. Nem kezdeményezte azonban Jellasics fegyveres fellépését, azért az udvari körök (a „kamarilla") voltak a felelősek, s annak terveibe — tudomásunk szerint — csak Latour hadügyminiszter volt beavatva. A horvátok fellépése azonban — mint azt már Károlyi Árpád megállapította — kezdetben nem volt az osztrák kormány ellenére. Azt várta, hogy a magyarokat az inváziós sereg előnyomulása engedékennyé teszi. A magyar ellenállás szerveződéséről érkező hírek azonban aggasztani kezdték a bécsi kormányköröket. Az azonnali fegyveres konfrontációt el akarták kerülni, mivel gazdasági nehézségeik miatt Jellasicsot sem katonasággal, sem pénzzel nem kívánták segíteni. Amellett a Wessenberg-kabinetnek számolnia kellett a bécsi magyarbarát demokratikus és radikális közvéleménnyel, amely a császárváros széles, szociálisan elégedetlen rétegeinek támogatását élvezte. Ez a közvélemény felháborodással vette tudomásul, hogy a Reichstag — egész napos vita után — szeptember 19-én nem fogadta a Deák vezetésével érkezett magyar parlamenti küldöttséget. Mindehhez járultak még külpolitikai, nevezetesen a frankfurti parlamenttel kapcsolatos megfontolások, amelyek — mint erre újabban Gergely András rámutatott — kívánatossá tették az osztrák kormány számára a konfliktus, a fegyveres összeütközés elkerülését.[1]

Jellasics rehabilitálása, hivatalába való visszahelyezése addigi politikájának elismerését jelentette. Nem kapott parancsot arra, hogy támadja meg Magyarországot, de már a szeptember 4-i királyi kézirat kibocsájtása előtt értesült arról, hogy Gratzon keresztül hadiszekeret fog kapni. Tisztázásra vár még, hogy a bán, aki egyben Horvátország és a katonai határőrvidék egy részének is főparancsnoka volt, Latour hadügyminiszterétől — közvetítők útján — milyen biztatást kapott. Az kétségtelen azonban, hogy az osztrák hadügyminisztérium kerülő úton juttatott felszerelést az inváziót készülő horvát seregnek, de pénz nem tudott a hadjárathoz biztosítani. A magyar sereg visszahúzódása miatt a horvátok az első napokban akadálytalanul vonultak előre. A meglehetősen vegyes hadsereget azonban pénz hiányában csak rekvirálások útján lehetett élelemmel és takarmánnyal ellátni. Mindez egyrészt rontotta a fegyelmet (a nem reguláris alakulatok féktelenül raboltak), másrészt a magyar lakosságot egyre ellenségesebbé tette. Továbbá, mivel Jellasics a szeptember 16-án nála járt magyar tiszti küldöttségnek nem tudta igazolni, hogy felsőbb parancsra lépte át a Drávát, Bécshez fordult segítségért. Szeptember 17-én fivérét: Anton Jellasics kapitányt Varasdon át Bécsbe küldte. A bizalmas futárnak egyrészt sürgetnie kellett az osztrák kormány világos álláspontját a Magyarországon állomásozó katonaságot illetően (hogy azok csatlakozzanak a bánhoz), másrészt el kellett érnie a hadügyminiszternél, hogy a horvát inváziós sereg immáron rendes, a táborba szállt sorkatonaság ellátmá-

nyát kapja. Latourt a megkeresés igen kellemetlenül érinthette. Válaszát ugyanis szeptember 19-én, feltehetően a Reichstagnak a magyar küldöttek elutasításának napján lefolyt nagy vitája után fogalmazta meg. (Az ellenzék ennek kapcsán kritizálta a kormány politikáját Magyarország irányában és elítélte Jellasics támadását is.) Jellasics kapitány szeptember 22-én érkezett meg Latour válaszával, amely kevés örömet okozott a horvát főhadiszálláson. A hadügyminiszter arról tájékoztatta ebben a bánt, hogy ő „mint a Reichstagnak felelős miniszter" nem tekintheti a horvát inváziós erők egységeit osztrák alakulatoknak, mert ezt a „hallatlan helyzetet" a minisztériummal nem fogadtathatná el. Azzal vigasztalt viszont, hogy minden nap vár egy császári manifesztumot, amely elismeri a horvátok jogait, s vagy meghozza a „kiegyenlítést", vagy elhatározó nyilatkozatot tartalmaz „az illegális magyar kormány ellen". Amint ez megtörténik — nyilatkozta Latour — ő szabad kezet nyer és a bán minden kívánságát teljesíti.[2]

A Reichstag szeptember 19-i ülésén a magyar küldöttség fogadását elutasító határozat a képviselők szláv többségének volt köszönhető. Erre nemcsak a német egység hívei (a radikálisok) figyeltek föl, de maga a kormány is. Ez az esemény új dimenziót adott ugyanis Jellasics akciójának. A Wessenberg-kormány ekkor már nemcsak a fegyveres összeütközéstől, a cs.k. hadsereg kettészakadásától tartott, hanem attól is, hogy Jellasics győzelme a szlávságnak nemkívánatos túlsúlyt biztosítani a birodalomban, s magát az osztrák alkotmányosságot is veszélyeztetné. Az osztrák kormány ezért szeptember 21-én felségelőterjesztést készített. Ebben az osztrák és a magyar minisztérium közötti megegyezést, valamint a Buda ellen vonuló horvát sereg megállítását sürgették. Ez utóbbit egy olyan fővezér kinevezésével kívánták elérni, aki a Magyarországon található *összes* fegyveres erő felett (így a horvát inváziós csapatok felett is) rendelkezne. Ez Jellasicsot korábbi állapotába helyezné vissza, s így — esetleges győzelme esetén — nem fenyegetné az alkotmányos szabadságot. A tervezet Esterházy Pál külügyminiszter személyi javaslatát és közreműködését feltételezte, aki lemondott ugyan szeptember 5-én, de visszalépését a király még nem fogadta el. Esterházy azonban nem vállalta a közreműködést, lemondására hivatkozva.[3]

Időközben készült a Latour által remélt királyi manifesztum is. Helyesebben egyszerre kettő: egyik az ország lakosságához, a másik az országban állomásozó haderőkhöz. Születésük pontos körülményei még tisztázásra várnak, de a jelek szerint a Wessenberg-kormány szeptember 21-i előterjesztésének szellemében készültek, s szeptember 22-i dátummal bocsátották ki azokat. Az ország népéhez szóló dokumentum — többek között — a Batthyány-kormány egyes tagjainak magatartását ítélte el, mert azok az ország és az örökös tartományok közötti kapcsolat lazítására törekedtek és kifogásolta az olasz segély megtagadását. Majd az újoncozásról és a papírpénz kibocsájtásáról szóló, nem szentesített törvények életbe léptetésének „vészterhes irányát", valamint a hadsereg egységének megbontására irányuló törekvéseket nehezményezte. Ügyes fordulattal a horvát-szlavón követelések következetes fenntartását „egy egész hű nemzet kívánságainak" minősítette, s fájlalta, hogy a kibékítési törekvések eredménytelenek maradtak. Így a korona kötelessége az ellentétek kiegyenlítése és a kibékítés, melyet az uralkodó magára vállal. Ismét elítélve a törvénytelen újoncozást és a sorkatonaság

„elcsábítását", a manifesztum befejezésül garantálta a személy- és vagyonbátorságot és elvárta Magyarország és a „kapcsolt részek" népességétől, hogy „az ország tartós megnyugtatására, az alkotmányos rend helyreállítására és fenntartására célzó intézkedéseimet nyugodtan várják el". A Magyarországon állomásozó hadsereghez intézett manifesztum elsősorban a sereget ért sérelmeket (sorkatonák átcsábítása a mozgó nemzetőrségbe és a szabadcsapatokhoz, méltatlan bánásmód a magyar ezredeknél szolgáló idegen tisztekkel) hangoztatta és elítélte, hogy a magyar-horvát viszályban mindkét fél a katonai erőt hívta segítségül. A lakossághoz intézett felszólítás terjedelméhez mérten rövid nyilatkozat a századokon át létezett „testvéri egyetértés" megőrzését sürgette és felszólított minden katonai parancsnokot, hogy „minden lehető eszköz használatával" törekedjék arra, hogy „ugyanazon egy hadsereg részeinek ellenséges találkozása elkerülhessék". A nyomtatott németnyelvű kiáltványokat Latour azonnal megküldte Jellasicsnak. Futárja gróf Mensdorf őrnagy szeptember 24-én Balatonkilitinél érte el a bán főhadiszállását. Jellasicsot nyilván a hadsereghez intézett manifesztum érdekelte, s azt — bár a futár előtt „aranyat érőnek" minősítette — nem tartotta elég határozottnak. Ami érthető is, hiszen a király valójában nem legalizálta a horvátok katonai kalandját. Ugyanakkor úgy tűnik, mintha ezek a manifesztumok elsősorban mégis a horvát sereg önbizalmát lettek volna hivatva növelni, s azokat egyelőre a magyar lakosság körében nem is terjesztették. Jellasics Fehérvárott németül kinyomtatta őket, s ezekből jutott — vesztére — Zichy Ödön poggyászába.[4]

Szeptember 24-én, amikor a bán megkapta a manifesztumokat, a Budáról titokban eltávozott István főherceg nádor már megérkezett Bécsbe. Mivel a Magyarországon állomásozó katonai erők főparancsnokának kinevezése változatlanul napirenden volt, meghallgatták az ő véleményét is. (Wessenberg elhatározottságát csak növelte az a hír, hogy az akadálytalanul előnyomuló bán nem volt hajlandó a nádorral — egy királyi főherceggel! — találkozni.) István a pozsonyi hadosztályparancsnokot, gróf Lamberg Ferenc altábornagyot ajánlotta. A választás azért esett reá, mert neve ismert volt, s mert személyével egyetértettek az aktivizálódott és az udvari körökkel kapcsolatot tartó konzervatív magyar politikusok is, akik Bécsben vagy környékén (pl. Badenben) tartózkodtak. István így szeptember 24-én levélben kérette magához Lamberget, aki másnap — a már létező Bécs-Pozsony közötti vasúton — meg is érkezett. Az érdemi megbízást Lamberg természetesen Wessenberg miniszterelnöktől kapta. A helyzetet azonban bonyolította, hogy az udvar által gyanakvással kezelt István főherceg szeptember 25-én lemondott nádori tisztéről. Ezzel az áprilisi törvények értelmében a király távollétében betöltött *alter ego* szerepe — ami a végrehajtó hatalom feletti ellenőrzést jelentette — megszűnt. Lamberg azonban a polgári főhatalmat nem akarta elvállalni. Ezért a konzervatív magyar tanácsadók gróf Majláth György országbírót javasolták erre a tisztségre mint királyi helytartót. (A régi alkotmány értelmében a távollevő vagy nem létező nádor esetében ez szabályos eljárás lett volna. Az áprilisi törvények azonban eltörölték a Helytartótanácsot, s ezzel a helytartói tisztséget is.) Majláth György kinevezését Wessenberg csak szeptember 26-án tanácsolta az uralkodónak, így valószínű, hogy István főherceg — aki szeptember 26-án délben elutazott Frankfurtba — erről mit sem tudott. Mindenesetre

szeptember 25-én kelt, a nádorságról történt lemondásáról Batthyányt tájékoztató levelében csak Lamberg küldetését említette. Az egyidejűleg kelt másik levélben pedig azt közölte az ügyvezető miniszterelnökkel, hogy a király nem fogadta el Batthyány kormányalakítási feltételeit (ti. hogy a horvát erőket állítsák meg, s papírpénz kibocsájtását megelőzendő nyújtsanak kölcsönt), s ezért gróf Vay Miklóst bízta meg a kormány megalakításával.[5]

Az idő sürgetett, ezért még szeptember 25-én elkészítették a Lamberg kinevezését tudtul adó császári manifesztum fogalmazványát, s ezzel a dátummal azonnal nyomdába adták. Pontosabban: az előzőek mintájára külön nyilatkozat készült a magyarországi lakosság, s egy másik az országban állomásozó katonaság számára. Másnap, szeptember 26-án elkészült a császár Lamberghez intézett megbízólevele, amelyben „az összes Magyarországon található csapatok" főparancsnokának nevezte ki az altábornagyot. Egyben arra utasította, hogy gyorsan, s amennyire lehetséges; teljes fegyverszünetet teremtsen. A nap folyamán megszületett a királyi kézirat Batthyányhoz, amelyben tudatja Lamberg kinevezését és felszólítja, hogy támogassa a tábornok küldetését. Az előkészületek azonban „gazda nélkül" történtek, s ez késleltette Lamberg indulását. A magyar lakossághoz intézett manifesztum ugyanis nemcsak Lamberg békeküldetéséről, s az országban található minden katonai alakulat és fegyveres csapat feletti főparancsnoki kinevezéséről nyilatkozott. A béketeremtésről szólva a császárnak a szeptember 19-én osztrák területről a Nyitra megyébe betört szlovák-cseh légió elleni fellépésről is szólnia kellett – gondolták a kiáltvány megfogalmazói. Ezért a manifesztum eredeti szövegében az a kitétel szerepelt, hogy a Felső-Magyarországon „kitört nyugtalanságot" a Morvaországból érkező katonai erő fogja elnyomni. Ezt azonban — a jelek szerint Windisch-Grätz ellenszegülése miatt — törölni kellett, s a módosított szöveg (a későbbi magyar fordítás szerint) csak a szükséges intézkedésekről beszél, amelyekre sor került, hogy „a törvényes rend Felső-Magyarországban is helyre állíttassék". A változtatás szükségessége szeptember 26-án derült ki, amikor az eredeti szövegezésű manifesztumok már Lambergnél voltak Pozsonyban. Ekkor Latour a változtatás szükségességéről értesítette a királyi biztost és kérte: várja meg a nyomtatás alatt álló új szövegek megküldését. Ez a magyarázata annak, hogy Lamberg — bár küldetése sürgős volt — még szeptember 27-én is Pozsonyban volt, s innen küldte meg a császárnak memorandumát, amelyben kifejtette aggályát, hogy Jellasics feltehetően nem fog neki engedelmeskedni.[6]

A futár a nádornak szeptember 25-i lemondását bejelentő és Vay miniszterelnöki kinevezését tudósító leveleivel 27-én délelőtt érkezett Pestre. Batthyányt nem nagyon lephette meg a főherceg lemondása, hiszen a nádor bécsi útja előtt Batthyányval találkozva már említette ezt a lehetőséget. Vay Miklós kinevezésének politikusként nem örülhetett, mivel az az ő hivatalvállalási feltételeinek elutasítását jelentette. (Magánemberként feltételezhetően megkönnyebbült, mert így terhes hivatalától megszabadult.) Lamberg királyi biztosi kinevezése ugyanakkor Jellasics megállításának lehetőségét ígérte. Batthyány jó viszonyban volt egyébként is Lamberggel, aki szeptember 10-én a Bécsből visszatérő miniszterelnöknek csapatokat bocsájtott rendelkezésre, mivel Batthyány a fővárosban — az ered-

ménytelenül visszatérő országgyűlési küldöttség megérkezésekor — zavargásoktól tartott. Az altábornagy egyébként ismert volt publicisztikai tevékenységéről, s 1843 őszén az Akadémia tiszteletbeli tagjának is ajánlották, — egyébként sikertelenül. (Ajánlói között első helyen állott Teleki József, az elnök.) 1848 áprilisában Josipovics, a frissen kinevezett zágrábi főispán Lamberget ajánlotta horvát bánnak az engedelmességet megtagadó Jellasics helyett. Amikor pedig úgy hírlett, hogy a szerb felkelők ellen táborba szálló katonaság parancsnoka Bechtold altábornagy kassai hadosztályparancsnok lesz, akkor őt a Győrben megjelenő *Hazánk* c. lap június 24-én „a bécsi bukott bürokrácia" emberének minősítette, s helyette Lamberg kinevezését tartotta kívánatosnak, akiben „egy magyar hadvezér minden kellékei megvannak". (Május végén Latour a fenti katonai erők főparancsnokának Bechtold — vagy Lamberg kinevezését javasolta István nádornak.) Mivel Batthyány Lamberg kinevezésének kézhez vételekor kétségesnek tartotta, hogy a magyar sereg, amely már Székesfehérvárt is feladta, sikerrel tud majd ellenállni a horvát seregnek, ezért Lamberg főparancsnoki megbízatását az egyetlen lehetőségnek látta, hogy Jellasicsot megállítsák. Mivel bízott Lambergben, feltehetően az sem aggasztotta, hogy az országba az ő előzetes tudta nélkül — a szlovák szabadcsapatok elleni fellépés jogcímén — Morvaországból katonaságot vezényelnek. Erről az uralkodónak az ország népéhez intézett szeptember 25-iki nyomtatott manifesztuma *első* példányából értesült, amelyet a nádori levelek mellé „nem hivatalos mellékletként" csatoltak, – mint ezt perében később vallotta.[7]

Az országgyűlés szeptember 27-én délelőtt tíz órakor ült össze, ahol Batthyány utasítására ismertették Jellasics elfogott postájából a három legfontosabbnak tartott levelet. (Köztük Jellesics Latournak intézett köszönetét és rendszeres támogatást kérő levelét, valamint a Kulmer báróhoz intézett sorokat, amelyben a megígért kiáltványt sürgeti.) Fél tizenkettő táján a miniszterelnök megbízottja egy órás szünetet kért, valamint azt, hogy „a hadügybeni érintkezésre megbízott hat tag" — vagyis a Ház szeptember 22. óta létező honvédelmi bizottmánya — keresse őt meg, mert velük sürgősen értekezni kíván. Batthyány azután a hat képviselő (és tudomásunk szerint Pázmándy házelnök, továbbá az új kormányba miniszteréknek javasolt politikusok) előtt ismertette a lemondott nádor két levelét, valamint a király szeptember 25-iki, nyomtatásban megküldött két manifesztumát. Az utóbbiakon csak a király aláírása szerepelt, de Batthyány feltehetően ezt csupán „technikai kérdésnek" tekintette, hiszen Esterházy lemondása miatt nem volt Bécsben „a király személye körüli miniszter". A miniszterelnök közölte az értekezlettel, hogy ellenjegyzi majd a Latour megbízásáról szóló királyi kéziratot, s mivel a nádor levele szerint Lamberg mint királyi biztos „kibékítés végett a táborba le is küldetett", ő is azonnal a táborba megy. Azt kérte a jelenlévőktől, hogy a futár által hozott iratokat a képviselőkkel „tanácskozmányban" (vagyis zárt ülésen) ismertessék. Ez déli tizenkét óra után megtörtént. A zárt ülésen elhangzottakat délután már az egész város ismerte, derül ki a *Marczius Tizenötödike* aznap délután öt óra után megjelent számának tudósításából. Ez nemcsak a nádor lemondását, Lamberg és Vay kinevezését említette, de azt is, hogy a király a katonasághoz és a néphez proklamációt bocsájtott ki. A tudósítás így fejeződött be: „Lamberg generálról azt hiszik, hogy már táborunkban van, s személyesen

vitte meg a többször említettük királyi manifestumot. Három órakor Batthyány Fehérvár felé utazott, s útja sikeréről holnap jelentést teend a háznak."[8]

A komitéban (zárt ülésen) folytatott tanácskozásról nem készültek jegyzőkönyvek. Batthyány felháborodásából és Pázmándy Dénes képviselőházi elnök mentegetőzéséből azonban bizonyosak lehetünk abban, hogy a miniszterelnök a képviselőktől is kérte, hogy amíg távol van, a Ház ne tartson ülést. A radikálisok azonban Latour és Jellasics nyilvánosan beigazolódott kapcsolatának ismeretében, valamint a horvát sereg közeledése miatt gyanakvással fogadták Lamberg küldetését. Madarász László kezdeményezésére — aki maga is tagja volt a bizottmánynak — tiltakozó akciót szerveztek, s Madarász személyesen ment vonaton Kossuthért, akivel Cegléden találkozott. Kossuth este nyolc és kilenc között érkezhetett meg, s ezt követően a képviselők egy csoportja tanácskozást tartott, majd 31 aláírással a vonakodó Pázmándy elnököt a képviselőház összehívására kényszerítették. Beleegyezése után „mozgósították" a képviselőket (feltehetően az Egyenlőségi Társulat segítségével), s éjjel tizenegy órakor összeült az aznapi második *nyilvános* ülés. Itt zsúfolt karzat előtt először Madarász fejtette ki véleményét a két királyi manifesztum törvénytelen jellegéről, majd fel is olvasta azokat. (Mivel szövegében azok csak a zárt ülésen részt vett képviselők előtt voltak ismertek.) Ezt követően Kossuth — oldalán karddal — lépett a szószékre, s elsorolta alkotmányos aggályait, egyben előterjesztette már elkészített határozati javaslatát. Ezt a jelenlévő képviselők felállva „közegyetértéssel" elfogadták. A határozat az alkotmány nevében eltiltotta Lamberg Ferencet az országban állomásozó fegyveres erők, vagy bármely fegyveres csapatok főparancsnokságától, s a polgári és katonai hivatalokat pedig az „érvénytelen s alkotmány felforgató állítólagos királyi rendelet" elfogadásától, az annak való engedelmességtől. A *Pesti Hírlap* szeptember 28-áról kelt tudósítása szerint „egész este roppant tömeg gyülekezett a Redout-terem [a képviselőház színhelye] körül". A karzatok korán megteltek — írja, ami azt jelzi, hogy a szervezők az utca népét is mozgósították. A tudósító jól érzékelteti a főváros hangulatát, amelyet — mint mondja — a tömeg között járva tapasztalt: „A legingerültebb kitörések valának hallhatók mindenfelé, magyar és német nyelven egyaránt." Mivel a Ház határozata már másnap reggel falragaszokon megjelent, az előbbi tudósítás szerint 28-án reggel megújult a csoportosulás, s „a legélénkebb részvéttel olvasá mindenki a képviselők nyilatkozatát a nemzethez és a hadsereghez".[9]

A képviselők és a közönség ezen a napon, tehát szeptember 28-án délelőtt várták vissza a táborba utazott miniszterelnököt. Batthyány — mint ismeretes — Lamberget nem találta ott. A horvát táborba átküldött Bubna őrnagy a királyi biztost ott sem találta, s Jellasics az őrnagy által bemutatott nyomtatott manifesztumnak nem is akart hinni. (Érvei indokoltak voltak: a nyomtatványt nem tekintheti hiteles dokumentumnak, s az udvarnak erről a lépéséről ő nem kapott értesítést.)

Batthyány számára a helyzet érthetetlen volt, hiszen a nádor 25-én kelt levelében azt közölte, hogy Lamberg „a táborba le is küldetett". Mivel a királyi biztos megbízatását sürgősnek kellett tekinteni, ha az összecsapást meg akarja akadályozni, már neki is meg kellett volna érkeznie vagy Pestre – vagy a táborba.

Mint láttuk, a késedelem oka a lakossághoz intézett proklamáció megváltoztatása és újranyomása volt. De miért nem a táborba ment Lamberg? – merült fel sokszor a kérdés, hiszen a lemondott nádor ezt tartotta indokoltnak, s nyilván ezt is tanácsolta. A magyarázat egyébként István főherceg lemondásának következményeiből ered. A királyi helytartói tisztség megürülésével — tekintettel a rendkívüli helyzetre — annak pótlásáról feltétlenül gondoskodni kellett. Így került sor Majláth György országbíró ideiglenes helytartói kinevezésére, akinek megbízatása megkönnyítésének érdekében az uralkodó a pesti országgyűlést december 1-ig elnapolta. Wessenberg és Latour úgy vélték, hogy Magyarországon nemcsak a magyar kormány alá tartozó csapatok állomásoznak, így a császár azok közös főparancsnokát kinevező kéziratára nem kell ellenjegyzés. A helytartó kinevezéshez, valamint az országgyűlés elnapolásáról szóló királyi rendeletet ők is, miként magyar tanácsadói is, Batthyányval ellenjegyeztetni kívánták. Ezért Wessenberg szeptember 26-án kelt levelének bevezető mondatában hangsúlyozta, hogy a Lambergnek átadott és Batthyány által ellenjegyzendő két királyi kéziratot „szíves közvetítés céljából" mellékeli. Ez a kéziratba pótlólag beiktatott utasítás egyértelművé tette Lamberg számára, hogy küldetésének első állomása a főváros kell hogy legyen.[10]

Amint a nyomozás a későbbiekben megállapította, Lamberg és kísérete szeptember 27-én délután négy órakor indult Pozsonyból – vagyis egy órával azután, hogy Batthyány elutazott a martonvásári táborba.

Szeptember 28-ika eseményei

1848 szeptemberében felgyorsultak az események, újabb és újabb fejlemények kerültek a figyelem középpontjába. Így Lamberg halála is csak rövid ideig volt téma. Ugyanakkor a történtek kétségtelenül egyedülállóak és egyben éles fordulatot jelentettek az osztrák-magyar kapcsolatokban. Ezért a naplók és az emlékiratok jelentős része foglalkozott az esettel, új ismereteket közölve — és régi tévedéseket továbbgörgetve. Érdemes tehát áttekinteni a korabeli — a friss ismeretek alapján megfogalmazott — információkat, majd azt is, hogy a szemtanúk vagy az események közelről megélt kortársak miként emlékeztek erre a „vérengző csütörtökre", amikor a spontán népharag elhatározó fordulatot adott az 1848-as magyar forradalom eseményeinek. Ezt követően természetesen az a szándékunk, hogy röviden összegezzük azt is, hogy az ismertetett információkat miként hasznosította a történetírás.

A napilapok és a szemtanúk beszámolói

Szeptember 28-án reggel a főváros lakossága hirdetményekből értesült az országgyűlés éjszakai, Lamberg elleni határozatáról. Mivel köztudottá vált, hogy délelőttre várják Batthyány visszatérését a táborból, így a Redout körül egyre szaporodtak a hírekre várakozók. Tíz óra előtt a képviselők is gyülekezni kezdtek, eredetileg az ülésteremben. Pázmándy házelnök felszólítására azonban a mellékterembe vonultak, mert — mint a képviselőház jegyzőkönyve mondja — „minis-

terelnök gróf Batthyány Lajostól a velencei táborból hivatalos levél érkezvén hozzá, azt előbb bizottmányi ülésben kívánja felolvastatni". A levél nem ismert, s a beszámolók sem utalnak tartalmára. Az azonban nem kétséges, hogy Batthyány két dologról tudósíthatott: egyrészt, hogy Lamberg nem érkezett meg a táborba, de nincsen Fehérvárott, Jellasics főhadiszállásán sem. Másrészt azt közölhette, hogy a Lambergre várva a horvátokkal 24 órás fegyverszünetet kötöttek. A miniszterelnök futárja — több lap egybehangzó tudósítása szerint — Vasvári Pál volt. Vasvári — megállapíthatóan — személyesen is beszámolt a titkos tanácskozáson, majd a képviselőház erkélyéről tájékoztatta az összegyűlteket a magyar sereg hangulatáról. Elmondotta, hogy a Jelasiccsal kötött fegyverszünetnek rossz a visszhangja, s másnap támadni akarnak – akár kapnak erre parancsot, akár nem.[11]

A tudósítások Vasvári érkezését hol déli tizenkettőre, hol egy órára teszik. Mivel ugyanez a két időpont szerepel azokban a közleményekben, amelyek Lamberg megérkezésének köztudottá válását jelölik, Vasvárit illetően a korábbi időpont a valószínűbb. Ugyanis a képviselőház erkélyéről csak a még nyugodt, várakozó tömegnek tarthatott beszédet. Lamberg megérkezésének híre valamikor egy óra után terjedt el azzal, hogy a tábornok már Budán van, a vár kapuit bezáratni készül és lövetni fogja Pestet. „Az utcán hirtelen tömegek kezdtek alakulni" — írta a délutáni lapként megjelenő *Marczius Tizenötödike* aznapi száma. „Sokan közöttük lőfegyverekkel ellátva, legtöbben pedig lengyel kaszákkal kezökben." A *Közlöny* másnapi száma valamivel pontosabb: az ijesztő hír villámgyorsan terjedt el, „s egy perc alatt Budapest utcáin dobok peregtek, nagy számú nemzetőrség fegyvert ragadott, számosan kaszával fegyverkezének fel." A *Pesti Hírlap* ugyancsak szeptember 29-iki száma szerint „Fegyverre! Budára az áruló ellen!" kiáltások hangzottak. Majd magyarázatot kapunk a kaszafegyver megjelenésére: „El a nagy kaszárnyába! kaszáért, akinek fegyvere nincs!" — kiáltozá a tömeg. A szerkesztő beszámolója így folytatódik: „Egy pár perc alatt már százanként lehetett látni kaszás, és botokkal, puskákkal felfegyverzett tömegeket, ugyancsak nemzetőrökkel s itt-ott sorkatonákkal, kik példátlan lelkesedéssel siettek Budát, a pesti néppel, a nemzet részére biztosítani."

Ez a puskákkal, kaszákkal és kardokkal felfegyverzett tömeg indult meg százával a hajdóhídon át Budára. Eddig a tudósítások egybehangzóak. Lamberg elfogásának, illetve halálának körülményeit azonban nem egyformán ismertetik. A *Marczius* aznapi száma szerint „Lamberg a nép kezébe került — s elfogatván, kocsiban hozatott Pestre". Kísérői egyre nyugtalanabbul látták, hogy „a köznép dühe" lecsillapíthatatlan. Félelmük igazolódott. „Mert egy a tömeg közül a generalt keresztül szúrta, mire a boldogtalanra a közellevők egészen rárohantak, kezökre kerítették s megölték." A *Kossuth Hírlapja* másnapi rövid „vezércikke" a történteket nem teljesen így vázolta. Eszerint: „Mintegy 2 óra lehetett délután, midőn gr. Lamberg egy bérkocsin jő a hídon, Pest felé, hihető az országgyűlést szétoszlatandó. A nép ezreit dühösség szállja meg a férfiú látásán, ki egyszerre semmivé teendi az alkotmányt, megtámadják Lamberget. Ő leszáll kocsijából, de ez még inkább felbőszíté a tömeget, úgy mind nyilt vallomása is, hogy ő gróf Lamberg, egy perc alatt megtörtént az ezredéves magyar históriában hallatlan

merény, és Lamberg le volt mészárolva." Ez utóbbi leírás tehát nem a Budáról fogolyként hozott Lambergről beszél, hanem a fenyegetően Pestre induló tábornokról. Mindkét tudósítás pontatlan, mert Lamberget Pestről Budára menet a hajóhíd budai hídfőjében tartóztatták fel, s gyalogszerrel indultak vele védelmezői Pestre — de csak a híd közepéig jutottak. A *Közlöny* tudósítása az említett hibát nem követi el, de a menekülő Lamberget mutatja be mint áldozatot. Szeptember 29-iki vezércikke szerint Budán a várkapukat megszállta a nemzetőrség. „Eközben az űzőbe vett altábornagyot bal csillagzata a hídra vezeté, hol bérkocsija megállítván, kikérdeztetett, s miután magát gr. Lamberg altábornagynak vallá, a felbőszült sokaság által kaszákkal s egyéb fegyverekkel megtámadtatott, s kocsijából kiszökvén, az utána és elébe roható tömeg által irtózatosan legyilkoltatott..." Mindhárom tudósítás tartózkodik attól, hogy a döbbenetes kegyetlenséggel végrehajtott gyilkosság részleteit ismertesse. Az *Oposition* ezt bőségesen pótolta szeptember 27-én este megjelentetett különkiadásával. Ez a lap nemcsak a tömeg gyilkos dühét, a gróf ruházatának letépését és a holttest lábánál fogva történt vonszolást, valamint a Károly-laktanyában megkísérelt felakasztását írja le hátborzongatóan. Új elem a tudósításában, hogy egy a bécsi Akadémiai Légióhoz tartozó személy ismerte fel és rángatta ki a grófot a kocsiból — aki ezen beszámoló szerint is Pestre tartott. A cikk arról is ír, hogy Lamberg állítólag pisztolyt rántott, lőtt — de hibázott, s ebben a pillanatban karddal mellbe szúrták.[12]

A fent elősorolt részletek eltérése fakadhat abból, hogy a cikkek szerzői nem voltak az események szentanúi. (Azonkívül a gyilkosságot valóban a Budáról Pestre haladó gróf ellen követték el a híd közepén.) A *Kossuth Hírlapja* azonban szeptember 30-án, amikor kiegészítéseket fűzött a két nappal korábbi eseményekhez, valamit megmásított. Előző napi számában a szeptember 28-i tudósításban az állott, hogy Lamberg „mai nap megérkezett fővárosunkba". Az azt követő események során — többek között a rendőrség és a nemzetőrség jelentéseiből — világossá kellett hogy váljék, miszerint ez a közlés pontos volt. Másnapi számában a *Kossuth Hírlapja* visszatérve az eseményekre. „adalékul" a következőképp kezdte kiegészítését: „Miként tudva van, gr. Lamberg már az előtti nap megérkezett Budapestre, s azonnal értekezésbe tette magát az itteni katonasággal, mellynek már parancsokat is osztott ki." Ezt követően a lap újabb információkkal szolgált. Többek között azzal, hogy a Lamberg elfogására a budai várba érkezett tömeg Hrabovszky főparancsnokot saját lakásán támadta meg, mert értesült arról, hogy Lamberg először őt kereste fel. A tudósítás erről az esetről beszámolva érzékelteti, hogy azért a hivatalos közegek sem voltak tétlenek. Kevésen múlott — mondja a cikk —, hogy maga Hrabovszky is áldozatul esett a nép dühének, „csak néhány ismert népszerű férfiúnak sikerült a katonai főkormányzónak életét megmenteni". (A *Közlöny* már az előző napon jelentette: „A rendőrség és több képviselő tagok Budára siettek a dolog mibenlétét megtudni".) A továbbiakból kiviláglik, hogy a tömeg Ürményi koronaőr kocsiját is megtámadta, mert az hitték, hogy abban Lamberg ül, s csak mikor megismerték, akkor engedték tovább. Ez a beszámoló mondta el, hogy amikor Lamberg kocsiját megállították, nyakán már egy döféssel megsebesítették. A gróf azt kérte, hogy vigyék Kossuthhoz vagy az országgyűlésre, de mert féltek, hogy az országgyűlést akarja feloszlatni, a tömeg a

kérelemre nem hallgatott, „hanem szúrták és vágták mindenfelől". Végezetül megtudjuk, hogy minden oltalmazási kísérlet sikertelen maradt, „a nép bosszúja tetőpontra hágott, s Lamberg agyonszúrva vérében feküdt". Ezt követően a kaszások egy része a képviselőházba ment, „tudtul adván annak a történteket, de ott e tettre kimondatott a rosszallás". A többiek a holttestet „felrántá'k" és a Károly-kaszárnyába hurcolták, hol fel akarták azt akasztani, „de néhányak közbejövetele ezt megakadályoztá". A cikk fontos információja végül az, hogy „a megholtnál találtatott véres iromány ok tartalma a képviselőházban az elnök által elmondatott". Ezek szerint Majláth György országbíró „királyi helytartónak volt kijelelve", de mert kinevezése miniszteri ellenjegyzés nélkül történt, azt — mint ezt biztos adatokból tudni — Majláth nem volt hajlandó elfogadni. „Az irományok között — folytatódik a királyi biztostól szákmányolt iratokról a beszámoló — volt egy rendelet is, miszerint az országgyűlés decemberig felfüggesztetik. Mi azonban a kamarilla nyelvén alighanem teljes feloszlatást jelent." A *Kossuth Hírlapjá*nak a részletes tájékoztatását a *Pesti Hírlap* szerkesztői olyan fontosnak tartották — beleértve tehát Lamberg érkezése időpontjának megváltoztatását —, hogy másnap, az október 1-i számban, a „Fővárosi hírek" rovatban némi módosítással megismételték. Egyetlen vonatkozásban új ez a szöveg, épp a Lambergnél talált okmányok kapcsán. Elmondva, hogy sem a Majláth kinevezését, sem az országgyűlés feloszlatását elrendelő irat nem volt ellenjegyezve, hozzáteszi: „Hacsak a Batthyányhoz intézett levelek, mellyek szintén az iratok között találtattak, a miniszterelnökhöz ellenjegyzés végett nem küldettek. E levelek egyébiránt felbontatlanul hagyattak."[13]

Ezek a levelek az akkor nyilvános ülésben tanácskozó országgyűlés elnökéhez kerültek. Ez az ülés délután kettőkor kezdődött, s napirendjét a délelőtti tanácskozmány határozta meg. Batthyány távolléte ugyanis azt jelentette, hogy mivel nincsen kormány, az ügyvezető miniszterelnök elutazása ezekben a kritikus órákban végrehajtó hatalom nélkül hagyta a fővárost — amelytől mintegy két napi járóföldre van az ellenség. Ezért született a zárt ülésen az a határozat, hogy Batthyány távolléte miatt a Honvédelmi Bizottmányt kell ideiglenesen a végrehajtó hatalommal felruházni. Pázmándy elnök alig nyitotta meg az ülést, amikor zaj támadt a baloldali ajtónál. Előbb Balogh János barsi képviselő kért szót, aki olyan hírt hallott, hogy Budán a scwarzgelbek kezükbe kaparintották a koronát. Majd egy idegen közölte, hogy a Budára irányított ágyúk átszállítását ő megakadályozta. (Az „idegen" megjelölés nyilván csak arra vonatkozik, hogy az illető nem képviselő, s nem kívánták megnevezni.) Pázmándy ekkor erélyesen, az ülés feloszlatásával fenyegetve csendet teremtett. Majd a zárt ülésben hozott határozatot nyilvánosan is elfogadtatta, hogy amíg a miniszterelnök a táborban van, a már kinevezett hattagú választmányt, pontosabban annak három jelenlévő tagját bízza meg a ház „a rend és a csend fenntartásával", illetve minden olyan intézkedéssel, amelyet a jelenlegi helyzet megkíván. Az előterjesztést a képviselők egyhangúlag — felállással — elfogadták.

A fentiek a *Közlöny*nek az országgyűlésről szóló hivatalos tudósítását követik. Ez jelzi ugyan, hogy az ülés megnyitásakor valamiféle rendzavarás történt, de nem említi meg Lamberg megölését — amiről ekkorra már a ház tudomást

szerzett. Az országgyűlés hivatalos jegyzőkönyve azonban rögzítette a történteket, ami azzal függ össze, amit a *Kossuth Hírlapja* — már idézett tudósításában — úgy foglalt össze, hogy a kaszások híradását Lamberg haláláról rosszallták. A jegyzőkönyv szerint az elnök „mindenekelőtt az időközben történt véres esemény fölött, — melly szerint bár alkotmány- és törvényellenesen királyi biztosul neveztetett gróf Lamberg Ferenc altábornagy a felbőszült nép által a budapesti hajóhídon megöletett, — a ház nevében és megeggyezésével rosszallást nyilvánított". A jegyzőkönyv sem szól azonban arról a később sokat emlegetett eseményről, hogy egy fiatal ember véres karddal rohant be az ülésterembe. Azt, hogy ez megtörtént, a *Kossuth Hírlapjá*ban október 15-én a bécsi vádakat cáfolva tagadta Hunfalvy Pál. A tagadás azonban nagyon diplomatikus fogalmazásban történt: lehetett úgy is értelmezni, hogy csak azt kívánta cáfolni, hogy a jelenetet a karzat örömrivalgása kísérte volna.[14]

Lamberg halála egyébként még másnap is témája volt az országgyűlésnek. A szeptember 28-án délután tartott nyilvános ülés viszonylag rövid volt. Kitűzött feladatát teljesítette: meghozta határozatát, hogy a rendkívüli helyzetben a Honvédelmi Bizottmány legalább három tagjának együttes intézkedésére van szükség. Ezt követően Pázmándy rövidesen be is zárta az ülést, utalva arra, hogy a továbbiakban az intézedés a végrehajtó hatalommal felruházott bizottmányi tagokra hárul. De azt javasolta, hogy hat órakor jöjjenek össze, s ha az ideiglenes végrehajtó hatalom tagjai szükségesnek tartják, tanácskozzanak. (Az ülés gyors berekesztése érthető. A képviselők a felfegyverzett és felbőszült tömeget egy óra után a képviselőház balkonjáról láthatták a hídra özönleni újabb és újabb hullámokban. Tanúi lehettek a Lamberget hozók és az újonnan Pestről érkezők találkozásának, s hallhatták a bőszült ordítást, amely Lamberg megölését, majd a Dunába vetését követelte. Az ülés végeztekor a tetemet már végigvonszolták a képviselőház szomszédságában, s a közeli Károly-laktanyába vitték. Itt és a környező utcában ekkor ezrek és ezrek tolongtak. Pázmándynak az ülés kezdetén sikerült a tüntetők behatolását megakadályozni — de nem kívánta megérni egy újabb „küldöttség" érkezését.) Az esti zárt tanácskozásra sor került, de a részleteit nem ismerjük. Csak az bizonyos, hogy egyrészt ekkor ismerték meg a képviselők a Lambergtől elvett iratokat, másrészt szó esett a történtek értékeléséről. Ez utóbbit maga Kossuth erősítette meg 29-én a nyilvános ülésen, amikor „a tegnapi tanácskozmányban" tett előterjesztésére utalt, amelyet a „valóban szerencsétlen esemény" miatt tett.

A szeptember 28-án este tartott képviselői tanácskozáson — mint a későbbi fejlemények ezt sejtetik — nem alakult ki egységes vélemény a Lamberg feletti népítélettel kapcsolatban. Ezt érzékelteti a *Közlöny*, amely másnapi vezércikkében az események rövid ismertetése után Lamberg halálát politikai gyilkosságnak minősíti, s reméli, hogy azt a nemzet „nem fogja magáénak ismerni". Elítélve azokat, akik „a szelidségéről annyira ismeretes" pesti népet ilyen tettre ingerelték, az írás leszögezi: „Gróf Lamberg nem a becsület mezején esett el, hanem elesett úgy, mint a legelvetemültebb ármány által felzaklatott népbosszú áldozata." A cikk a bűnvádi eljárás egyértelmű követelésével fejeződik be. „Egyébiránt úgy hisszük — szól a szerkesztőségi állásfoglalás — a konstituált hatalmak köteles-

ségöknek ismerik a véres katasztrófa iránti törvényes lépések által az igazságnak és emberségnek megadni azon elégtételt, mellyet a törvények igényelnek."

Kossuth a fenti véleménnyel értett egyet. Ezért szeptember 29-én a déli egy órakor kezdődött ülésen megismételte előző este hangoztatott véleményét, miszerint nem tartaná elegendőnek, ha a ház az előző napi szerencsétlen események miatt csupán jegyzőkönyvileg fejezné ki „megilletődését". Ezért határozati javaslatot készített, amelyet azonnal fel is olvasott. Ennek lényege az volt, hogy a miniszterelnök egyrészt fejezze ki sajnálkozását az uralkodónak, másrészt kérje őt, hogy királyi tekintélyével segítse a „konstituált törvényes hatóságokat" a rend és a közbátorság fenntartásában. A szöveg egyben bizalmát fejezte ki Batthyány iránt, s hogy hivatalát mindaddig folytatja, amíg „más törvényszerű minisztérium nem alakul". A határozati javaslat másik gondolatköre a Lamberg-gyilkosságot érintette. Eszerint: „a képviselőház megvárja a két testvérfőváros hatóságaitól, nemzetőreitől, s minden jó polgáraitól, hogy a miniszterelnököt ezen törekvésében gyámolítandják. Pest városa hatóságának pedig kötelességévé teszi, hogy gróf Lamberg Ferenc meggyilkolása iránt a kellő vizsgálatot megtévén, a törvény értelmében járjon el". Az elnök felszólítására elsőként Irinyi József nyilatkozott, miszerint őt „aggodalommal tölti el" az indítvány. Nem helyesli ugyan, ami történt, de csak formahibát lát benne, mert őszerinte a kivégzett személy megérdemelte a halált, „csakhogy nem kellett volna olyasmit az utcán elkövetni, hanem forma szerint elítélni". A tervezett vizsgálat szerinte „lehangolná" a főváros szellemét, s egyébként sem tartja helyesnek, hogy a parlament utasítsa eljárásra Pest városát. Kossuth azonnal reagált, s kijelentette; úgy is fel lehet fognia dolgot, hogy a törvényhatóság ismeri kötelességét, s erre nem kell figyelmeztetni. Neki azonban az a véleménye, hogy a képviselőháznak is tudnia kell, hogy mi történt és hogyan. Halász Boldizsár azt fejtegette, hogy szerinte Pest városa tudni fogja kötelességét. A képviselőház eddig nem kormányzott, most se avatkozzék a kormányzás ügyeibe. Fejezze ki sajnálkozását, de ne rendeljen vizsgálatot. Kállay Ödön ezzel nem értett egyet, s kijelentette: „azon indítvány, mellyet Kossuth követtársunk tett, politikailag a legokszerűbb". S mivel felkiáltások jelezték a Kállayval — illetve Kossuthtal — való egyetértést, az elnök elrendelte: aki egyetért az indítvánnyal, álljon fel. A jegyzőkönyv szerint a képviselők nagy többsége felállt. A ház ezzel a nyilatkozatával bizalmát nyilvánította Batthyány iránt – mintegy ellensúlyozva azt a bizalmatlanságot, amelyet a Lamberg elleni határozattal vele szemben is kifejezett. Egyben elindult a Lamberg-ügy vizsgálata, ami az eljövendő három hónap során valóban csak arra adott választ, hogy mi és hogyan történt.[15]

Az áttekintett események és az azokkal kapcsolatos információk nemcsak a képviselők számára voltak hozzáférhetőek, de a sajtó és az ezekben a napokban gyakran kibocsájtott hirdetmények útján a főváros és a vidék lakóinak is többnyire ismertek voltak. A vidékieket levelek útján is informálták, amelyek révén ellenőrizhető, hogy az újságokon túl — vagy azoktól eltérően — milyen ismeretekhez jutott egy-egy személy és annak környezete. A hozzáférhetővé vált levelek közül talán a legérdekesebb Madách Károlynak, a hadügyminisztérium biztossági osz-

tálya fogalmazójának bátyjához, Madách Imréhez október 2-án intézett levele. Eszerint beszélik, hogy Lamberg talán nem is fogadta volna el a királyi biztosságot. Ezzel szemben Madách Károly „hivatalból" úgy tudta, hogy „Lamberg már Töröknél [ti. a biztossági osztály vezetőjénél] volt, kit mint királyi biztos eltiltott a seregünknek mind élelmiszereket, mind pénzt küldeni". Majd így folytatja: „Mire Török azt válaszolta, hogy miután küldetése ministeri ellenjegyzés nélkül, s így törvénytelenül történt, neki engedelmeskedni nem fog. Mire Lamberg ismét kérdezte, hátha erőhatalmat fog használni, Török felelte, hogy akkor ő is kénytelen lenne az erő megtorlására erőt használni." A levélíró ehhez hozzáteszi, hogy Lamberg „kivégzését", főleg annak kegyetlenségét nem helyesli, de meg van győződve arról, hogy ellenkező esetben Pest „a legnagyobb vértontás színhelye lett volna". Ezt azért hiszi, mert a nemzetőrség egy része elismerte volna Lamberg megbízatását, a másik nem, s ez összeütközést eredményezhett volna. Az információ nem teljesen egyedi. Egyrészt nyoma van annak, hogy a budai nemzetőrséget — amelyhez lakhelye szerint Madách Károly is tartozott — szeptember 28-án a Vérmezőn tartandó szemlén fel akarták szólítani, hogy elismeri-e vagy sem Lamberg küldetését. (Madách tehát ezek hangulatának ismeretében nyilatkozott.) Másrészt egy, már idézett október 1-i feljegyzés így kezdődik: „September 28-án Lamberg már Pestre [mint tudjuk: Budára] érkezett, s azzal kezdte békítő működését, hogy hadseregeink élelmezését rögtön betiltotta." Az utóbbi információ is hivatali körökből származik, s megerősíteni látszik Madách Károly állítását.[16]

A nyomtatásban megjelent levelek közül igen érdekes beszámolót tartalmaz a szemtanú Rómer Flóris másnap, tehát a friss benyomások alapján írott levele. Eszerint ebédjénél ült Pesten a Dunaparton a „Nagypipa" vendéglőben úgy két óra körül, amikor a kiáltozást hallotta, hogy itt van Lamberg, s „el kell fogni az árulót". (Az időpont meghatározása a kor embereinél csak hozzávetőleges.) Látta, amint a várost pillanatok alatt előzönlötték a kaszás emberek, s futottak, illetve fiakereken igyekeztek Budára. Ő maga is Budára sietett, s ott a híd végénél volt, amikor sietve egy fiaker érkezett, amelyben azt mondták, hogy Lamberg ül. Pillanatok alatt két szurony és öt kasza mered rá a betört ablakon. Mikor megvallotta, hogy ő Lamberg, akkor azt kiáltották: „No akkor ki veled, kutya!" A beszámoló szerint Lamberg ekkor felkiáltott: „az Istenért és felebaráti szeretetért hagyjatok békét, én senkit se bántottam!" Az ezrekre menő csőcselék erre ordítással és átkozódással válaszolt, és „egy Porosz hercegről elnevezett ezredből a közelmúltban [a honvédekhez] átállott közvitéz szuronyával átszúrta, miközben állítólag egy légionárius a fején sebesítette meg". Rómer leírja, hogy a dühöngő tömeg megindult áldozatával Pest felé, a híd közepén a Dunába akarták dobni, — de az nem világos, hogy ekkor a gróf élt-e még. Majd megtudjuk, hogy a holttestet lábánál fogva vonszoltál, s ő olyan közel került hozzá, hogy látta a gróf fülében az arany fülkarikát. A továbbiak leírását azonban (a holttestnek a Károly-laktanyában történt felakasztási kísérletét) feltehetően a beszámoló csak a hallottak alapján mondja el. Az azonban érdekes megállapítása, hogy a „mészárlás" alig tartott három percig, ami nyilván úgy értendő, hogy ennyi idő után Lamberg már halott volt.[17]

Az ismert levelezésgyüjtemény további információkat tartalmaz, illetve alátámaszt már ismert állításokat. Így egy szeptember 30-án Pestről kelt levél megerősíti, hogy „az első vágást egy bécsi német deák tette, másodikat egy magyar katona a porosz herceg ezredjéből". Egy másik, a szeptember 28–29-i eseményekről beszámoló levél elsőként a Dorottya utcán (vagyis az Újépület felől) a hídhoz „robogva szállított" ágyúkat említi, minek oka — mint mondották — az a hiedelem volt, hogy felülről gőzösök német katonaságot hoznak. Ez a levél pontos információkat tartalmaz Lamberg elfogását illetően: „a hídnak budai vége táján ... kocsijából leszállíttatott, s Pest felé gyalog vezettetett". A levélíró is úgy tudja, hogy a híd közepén „a nagy részint kaszás rúddal fegyveztett bőszült tömegtől össze meg össze vágatott, s kasza nyelekre fektetve az Invalid-laktanyába vitetett halva". A levél említi, hogy „bőszült suhancok" fel akarták a holttestet akasztani, „mígnem a nemzetőrség által szét nem verettek". Információt kapunk az első támadóról is: „mint mondják, egy bécsi aula növendéke esmért reá elsőben is, minthogy polgári öltönybe volt, s az első csapást is, mint állítják, bécsi kar tette". A levél elmélkedik Lamberg vakmerősége felett, hogy ilyen ingerült körülmények között előzetes értesítés vagy „illendő kíséret nélkül" merészelt jönni. A levélíró a jól értesültek közé tartozik, mert tudja, hogy a Lambergnél talált levelek között van egy, amely „Jellasicsnak szoros királyi parancsolatot tartalmaz az eránt, hogy őt a sereg fővezérének esmérje, s neki engedelmeskedjen". (Igaz, az előző levél szerzője pedig tudott Fligely őrnagy elfogásáról, s arról, hogy a nála talált levelek alapján megállapítható volt, hogy Jellasics Lambergnek nem akart engedelmeskedni, illetve seregét megállítani.) Végezetül ismerjük Wesselényi Miklósnak október 1-én Pozsonyból Kazinczy Gáborhoz intézett levelét, amelyben a gróf roszszallóan számol be arról, hogy két nappal korábban a hajón azt beszélték, hogy Lambergtől „sértő arrogancia volt Pestre jönni", sőt árulónak nevezték. Igaz, joggal feltételezhetjük, hogy ennek a véleménynek leghatározottabb képviselője a Kossuth által elsőként kinevezett kormánybiztos, Újházy László volt, aki szintén Pozsonyba tartott.[18]

A kortársak egy-egy ügyről való tájékozottságának többnyire hasznos forrásai a naplók, akár személyes emlékeztetőnek, akár a jövő tájékoztatására íródnak. Ezek értéke természetesen különbözik, mindenekelőtt szerzőjének ismeretköre, tájékozódási lehetősége szerint. Ismerjük Jakab István belügyminiszteri tanácsos naplóját, aki mind hivatala, mind lakása révén a budai várban tartózkodott. Rövid feljegyzései arról számolnak be, hogy a „bécsi akadémikusok" [ti. a légió tagjai] játszottak szerepet a Fortuna fogadó (ahová Lamberg szállt), a főhadparancsnokság, valamint a várszínház épületének „kimotozásában", ahol a bútorokat és kályhákat is összetörték, Lambergnek sikerült Pestre jutnia, de a hídon „a bécsi tanulók" felismerték, „megrohanták s a kocsiból kirántván, 17 szúrással iszonyatosan meggyilkolták". Alacsonyabb szintről szemlélte a dolgokat a nehéz írású Josef Kehrer pesti polgár, aki naponta — néha órára pontosan — regisztrálta benyomásait. Tőle tudjuk meg, hogy szeptember 26-án 150 bécsi önkéntes érkezett, s hogy 28-án délután fél kettőkor Lambert altábornagsy a híd közepén „durch Säbel und Pickenstiche ermordet". Nem kétséges, nem volt szemtanú, s így csak hallomástól tudhatta, hogy a népnek a Károly-laktanyában 1000

kaszát osztottak ki. Nem tudjuk, nemzetőr volt-e, s ő is fegyverben állott-e az Újpiac terén, s részt vett-e ez egész éjszaka során folytatott őrjáratokban, amelyekről beszámolt. Végül a műfaj sajátos példájaként említhetjük Vizer János munkáját, aki Budán 1850-ben rendszerezte ismereteit elérhető források és dokumentumok felhasználásával. Ő is az egy órát jelöli meg a fegyveres és kaszás emberek megjelenése időpontjául, s megemlékezik a képviselő Balogh János — később letagadott — mozgósító szerepéről. Úgy tűnik, hogy Lamberg halálát a lapokból rekonstruálta, mert szerinte is Budáról akart Lamberg bérkocsiban Pestre átkelni, amikor a hajóhídon felismerték. Megjegyzi, hogy bár a hatóságoknak meghagyták a gyilkosság kivizsgálását, de ezt nem hajtották végre, legalábbis ilyen iratok nem kerültek nyilvánosságra.[19]

Ezek a naplók megőrizték, de nem terjesztették — vagy ha igen, úgy csak szűk körben — a Lamberg-ügyre vonatkozó ismereteket, akár helyesek voltak azok, akár tévesek. Az információk továbbadását a nyomtatott művek szolgálták. Ezek között első helyen a fürge tollú Szilágyi Sándor munkája áll, amely Pesten 1850-ben jelent meg. Ez — érthetően — Lamberg vonatkozásában nem tartalmaz újdonságokat, hanem idézi a sajtó tudósításait. Újdonságokat nyújt viszont a Levitschnigg lovag által produkált két kötet, amely Pesten jelent meg 1850-ben és a „Kossuth und seine Bannerschaft" hangzatos cím alatt kínálta magát. A kötetkék politikusi arcéleket rajzoltak meg — többnyire szarkasztikusan —, természetesen nemcsak Kossuth híveiről. Így Batthyánytól és Eötvöstől Szemeréig, vagy Görgeytől Perczelig 1848–49 első és másodvonalbeli politikusainak és katonáinak hosszabb-rövidebb jellemzése megtalálható a gyűjteményben. A Lamberg-ügyhöz Balogh János képviselő és a gyilkosként kivégzett Kolosy György bemutatása szolgáltat adalékot. Megemlítendő még, hogy ez idő tájt német és angol nyelvterületen egymás után jelentek meg a különböző, többnyire a magyar forradalom és szabadságharc leverése után megélénkülő érdeklődéstől ösztönzött kiadványok. Nem lehet célunk ezek áttekintése, részben azok gyakori pontatlansága, részben főleg azért, mert a hazai ismereteket aligha szolgálták. Egyet azonban érdemes megemlíteni. Ez Pulszky feleségének, Walter Teréznek emlékirata, amely 1850-ben jelent meg Lipcsében németül, illetve Londonban és Philadelphiában angolul. A munka Lamberg halálával kapcsolatban nem sok újat tartalmaz (ifjabb Majláth György eszerint figyelmeztette volna Lamberget az őt fenyegető veszélyre, de az kinevette; a hídon egy őrmester ismerte fel a tábornokot — s egy bécsi diák, valamint egy erdélyi származású fiatal magyar mérték rá az első csapást), de információi bekerültek Stilesnek, az Egyesült Államok volt bécsi követének 1852-ben megjelent munkájába.[20]

Az információk bőségét árasztja az 1848–49-es dokumentumokat publikáló Janotyckh 1851-ben megjelent kiadványa, akinek a gyakorlata az volt, hogy néhány esetben magyarázatot fűzött az anyagok által bemutatott fejleményekhez. Így történt ez Lamberg halálával kapcsolatban is, amikor úgy látta, hogy a közölt dokumentumok nem elegendőek a történtek megértéséhez. Mivel pedig 1850 végére — amikorra háromkötetes munkájának összeállítását befejezte — már a hadbíróság jóvoltából sok mindent lehetett tudni, Janotyckh kétoldalas összegezése egyik legfontosabb forrása lett a szeptember 28-i eseményeknek. A fejlemé-

nyek bemutatását Vasvári megérkezésével kezdi, majd elmondja, hogy Balogh képviselő volt az, aki a népet felszólította, hogy a Budára megérkezett Lamberget fogják el. Itt olvashatunk először arról, hogy Hajnik Pál, az országos rendőrség vezetője még a tömeg előtt Budára kocsizott, hogy meggyőződjék Lamberg megérkezéséről, aki ti. a Fortuna vendégfogadóban (ma: Fortuna u. 4.) vett ideiglenes szállást. (A fogadó egy alkalmazottja jelentette a budai nemzetőrségnek, hogy Lamberg megérkezett.) Janotyckh szerint a királyi biztos haladéktalanul Hrabovszkyhoz, a budai főparancsnokság vezénylő tábornokához ment, hogy a további intézkedéseket megbeszéljék. Itt nem talált „szolgálatkész meghallgatást". Hrabovszky ekkor adjutánsát adta Lamberg mellé, aki Pestre igyekezett, hogy megszerezze a miniszterelnöki ellenjegyzést a királyi kéziratokra, majd „az országgyűlést személyesen eloszlassa". (A Hrabovszky elleni hadbírósági ítélet ismeretében könnyű volt — bármiként történt is — a főhadparancsnok kelletlenkedését állítani, miként Lamberg elszántságáról nyilatkozni, hogy ti. személyesen akarta feloszlatni az országgyűlést. Talán ezért nem említi az írás azt, hogy Lamberg civilben volt.) Janotyckh azt mondja, hogy Blazovich őrnagy, Lamberg kísérője valamilyen ürüggyel visszamaradt, s a gróf egyedül kocsizott Pestre. Míg Lamberg Batthyányt kereste — mivel Budán is úgy tudhatták, hogy esedékes visszatérése a táborból —, Hajnik is megérkezett Budáról. Janotyckh jól informáltságát mutatja, hogy tud arról (ami csak a hadbírósági jegyzőkönyvekből tudható), miszerint a képviselőháznál a kocsiból kiszálló Hajniktól megkérdezték: „Ist der Verräther schon hier?" Az igenlő válaszra ekkor kezdődött a Nagyhíd utcán és a hídfőben tolongó tömeg feltüzelése, amelyben egy bizonyos D... (ti. Dénes Lajos, akit ezért ekkor már elítéltek) kiemelkedő szerepet játszott. Az így feltüzelt tömeg egy része állandó kiáltozás és átkozódás közepette a hajóhídon Budára özönlött, ahol elsőként a főhadparancsnokság épületét — Lamberget ott gyanította — támadta meg és kutatta át. (Közben — jegyzi meg Janotyckh — a képviselőház balkonjáról számos képviselő nézte kedélyesen az utcai jelenetet.) A Pesten tartózkodó Lamberg, aki nem találta otthon Batthyányt, s az utcákon tapasztalható izgatottság miatt nem tartotta lehetségesnek, hogy a képviselőházba menjen, vissza akart térni Budára. (A legendagyártóban fel sem ötlött annak a lehetősége, hogy a királyi biztosnak utasítása volt arra, hogy az országgyűlés elnapolását elrendelő királyi kéziratot ellenjegyeztesse. Enélkül ennek megkísérlése eszébe sem juthatott.) A budai hídfő közelében felismerték és kirángatták a kocsiból. Néhány nemzetőr azonban megmentette a grófot a csőcselék első dühkitörésétől, és az őrszobára vitte. A „halált lihegő söpredék" — amely pillanatonként növekedett — már azzal fenyegetett, hogy ha nem adják ki azonnal a grófot, úgy lerombolja az őrség épületét. Ekkor Lamberg, látva helyzete tarthatatlanságát, maga kívánta azt, hogy az országgyűléshez kísérjék. Stern százados, a nemzetőrség parancsnoka is pontosan ezt akarta, s ez a kíséret megakadályozhatta volna a bekövetkezett vérengzést. Időközben az a hír terjedt el Pesten, hogy Hrabovszky a várkapukat bezáratta és a várost lövetni fogja. A hamis hírre riadalom támadt, az üzleteket bezárták, riadót doboltak, s egy kaszákkal, fejszékkel és furkósbotokkal felfegyverzett proletárcsapat „egy bizonyos Kolosy" vezetésével megindult a hídon, hogy az állítólag bezárt erődöt elfoglalja. Ez volt az a csapat, amellyel a gróf kísérete

a Szt. János kápolnája közelében (vagyis a híd közepe táján) találkozott. Vezetőjük elsőként rohant a grófra, s azt kardjával a földre sújtotta. A dühöngő tömeg kaszavágásai és ütései alatt a gróf pillanatok alatt kilehelte lelkét. Az ellenséges hangvételű, de tényszerűen gazdag beszámoló végén Janotyckh megerősíti, hogy az *Opposition* általa is közreadott tudósítása megfelel a valóságnak, közli, hogy Kolosyt halálra ítélték, s azt, hogy Lamberg meggyilkolásában való főbünössége világosan kiderült — de a forradalmi kormányzat korábban efölött szemet hunyt és a honvédség soraiban mint százados szolgált.[21]

A történetet a Pest–Buda leírását 1852-ben megjelentető Palugyai Imre sem kerülhette meg. Az ismertetést a szeptember 27-én éjszaka Lamberg ellen hozott határozattal kezdi, majd Lamberg megérkezésének hírét szeptember 28-án déltájban adja meg, ismerteti a nemzetőrség riadóztatását, s hogy sokan kaszákkal fegyverkeztek fel. A tragédiát azonban pontatlanul beszéli el, mert szerinte délután két óra tájban Lamberg a budai várból jött ki bérkocsin, s már a budai hídfőhöz ért, amikor „a felbőszített néptömeg" kaszákkal és egyéb fegyverekkel útját állta. Szerinte is „kiszökött" a gróf a kocsiból, s az „utána és elébe rohanó tömeg által" nyakán kaszával megsebesítették. Majd a hídfőben lévő nemzetőrségnek a kérését, hogy Lamberget mint foglyot letartóztatva, a képviselőháznak átadják, figyelmen kívül hagyták és „irózatosan legyilkolták". A tudósítás így folytatódik: „maga után vérnyomot hagyó teste a hajóhídon végig iszonyú lármatombolással, s a meggyilkoltnak vérébe fürösztött kardok, kaszák feltartása mellett, a Károly nevét viselő aggkatonai laktanyáig, az utcákon keresztül hurcoltatik". Megemlíti, hogy a képviselőház Pest városára bízta a nyomozást, de ez nem járt eredménnyel. A gyilkosságban részt vevők „egyik fő cinkosát" 1850-ben a hadbíróság ítélete alapján kivégezték. Végül közli, hogy Lamberg hamvait Pestről Budára hozva, 1849. február 1-jén ünnepélyesen eltemették.[22]

A kortársi emlékezet és az utókor

A Lamberg halálával kapcsolatos friss információk a sajtótudósítások, vagy a gyorsan megjelent kiadványok révén terjedtek el. Ismertetéseik nem mindig voltak pontosak, de a későbbiek során a megemlékezéseknek forrásul szolgáltak. A levelek esetleírása feltehetően csak szűkebb körben terjedhetett, míg a naplók szövege többnyire tartósan ismeretlen maradt – és esetleg későbbi publikációknak szolgált forrásul. (Így támaszkodott például 1848–49-es naplófeljegyzéseire Hunfalvy Pál a Budapesti Szemle 1888. évi köteteiben megjelent két tanulmányában.) A Lamberget sújtó népítélet ismertetéséhez a későbbi emlékiratok és visszaemlékezések számos adalékot szolgáltattak, amint azok nyomtatásban megjelentek. Így hiába rajzolta meg kortársai politika portréját 1856–57 között Pálffy János, miközben ekkortájt írta meg emlékiratait Mészáros Lázár is, ha az előbbi csak 1939-ben, míg az utóbbi már 1867-ben megjelent. Mivel az alábbiakban az egyes információk torzulását, illetve új állítások megjelenését kívánják röviden nyomon követni, ismertetendő munkákat — önálló köteteket vagy cikkeket — kronológiai rendben tekintjük át.

A magyar forradalom és szabadságharc első igényes, hazai szerző részvételével készült összefoglalása 1859–60-ban jelent meg francia nyelven. Szerzője Irányi Dániel, 1848-as képviselő és kormánybiztos, aki saját tapasztalatai és az addig megjelent emlékiratok felhasználásával — Chassin francia történész segítségével — készítette el munkáját. Irányi úgy tudja, hogy Lamberg már Budán volt 28-án reggel, s átment Pestre Majláth Györgyhöz, akit nem talált otthon. Pestről egy bérkocsiban utazva a Budáról visszatérő, kaszákkal felfegyverzett tömeg a hídon felismerte és végzett vele. Az esetet egy nemzetőrtiszt jelentette a bizottmányi ülést tartó képviselőháznak. A nyomában érkező kaszás tömeget azonban a ház elnöke megakadályozta, hogy az az ülésterembe nyomuljon. Ezt követően a ház összeült, elítélte a történteket és utasította az illetékes hatóságokat, hogy nyomozza ki a bünösöket.[23]

A szabadságharc történetének következő jelentős összefoglalása ugyancsak külföldön született, de magyar nyelven, Szerzője Horváth Mihály, a Szemere-kormány volt vallás- és közoktatási minisztere. Az 1865-ben Genfben megjelent munka a napilapok korabeli tudósítását követi, mindenekelőtt *Kossuth Hírlapját*, mert nemcsak azt fogadja el, hogy Lamberg már az előző napon megérkezett Budára, hanem ír Ürményi kocsijának feltartóztatásáról is, amely ebben a tudósításban szerepel. Horváth előadásában Lamberget a hídon, Budáról Pestre menet tartóztatták fel, s miután kilétét nem tagadta, kocsijából kirángatták és megölték. Horváth Mihálynál tehát nem szerepel a királyi biztosnak Majláth Györgynél tett látogatása, így nem kellett abban állást foglalnia, hogy otthon találta-e őt Lamberg. A fentiek alapján mondja el Horváth azt is, hogy a Lambergnél talált iratokat miként vitték a képviselőházba, s az miként ítélte el a történteket. 1867-ben Pesten jelent meg az időközben 1858-ban meghalt Mészáros Lázár kétkötetes munkája. Ő szeptember 28-án még a déli táborban volt, így az eseményeket hallomásból ismerte. Emlékezéseiben elmondja, hogy Lamberg Melczer Andor ezredes, volt hadügyi államtitkár kíséretében érkezett, amit addig sem a korabeli sajtó, sem más munka nem emlegetett. Mészáros is úgy tudja, hogy Lamberg nemcsak Batthyányt, de Majláth országbírót sem találta. A volt hadügyminiszter szerint Lambergnek tudnia kellett a főváros nyugtalanságáról, így nagy merészség volt egyedül jönnie. (Ezt csak a sürgősség mentheti – mondja az emlékező, mert különben „az ármányos ausztriai kabinetnek kellene tulajdonítani, hogy az ördögöt kihívni, vagy előidézni akarta") Mészáros végül megemlíti, hogy Kossuth Balogh Jánost küldte ki Lamberg elfogására, s hogy „a gyilkosok egyikének neve, bár nyilvános titok volt, kitől sem ismertetett, és ez később a törvények büntető erejét nem is érezte".[24]

1867-ben Emich Gusztáv, a magyar akadémia nyomdásza hasznos kézikönyvvel: az 1848–49-es események napi krónikájával lepte meg olvasóit. A nagy gonddal készült, a korabeli napilapokat és az addig megjelent kiadványokat feldolgozó — s máig haszonnal forgatható — munkát Szeremlei Samu hódmezővásárhelyi lelkész állította össze. Lamberg halálát a *Közlöny* és a *Pesti Hírlap* cikkei alapján ismerteti. Mivel azonban a szerző az események idején 11 éves volt, s vidéken élt, a tudósításoknak a Duna hídjára tett megjegyzését az 1849 óta használatos Lánchídra értette, s ezzel egy új hibaforrást iktatott be a történtek leí-

rásába. 1868-ban viszont a *Honvéd* c. lap Kovách Ernőnek, az 1848 szeptember végén frissen kinevezett főhadnagynak és szemtanúnak a beszámolóját közölte. A szerző már csak a hajóhídról lábánál fogva vonszolt hullát látta. „Borzasztó látvány volt – írja; a lemészárolt többé nem hasonlított emberi alakhoz, hanem egy véres hústömeggé vált, ruházata ezernyi foszlányokra tépve, a test számtalan vágás és szúrás által összeroncsolva, sőt találkoztak olyanok is, kik a dühtől elvakítva, széttépett öltönyének egy-egy rongyát leszakítván, véres ereklye gyanánt tevék el, miután azt diadalérzettel szuronyra tűzve körül hordozták volna." A szerző ott volt a Dunaparton, amikor az Újépület magasságában egy uszályokkal érkező gőzöst megállítottak, kapitányát a tömeg partra kényszerítette és faggatta: uszályai azért üresek-e, mert a szállított katonákat Vácott partra tette? Kovách Ernő saját naplófeljegyzéseit használta, s talán az utolsó kortárs és szemtanú, aki emlékezeti tévedések nélkül számolt be a fejleményekről.[25]

1870-ben, Batthyány újratemetése idején több kiadvány jelent meg, amely a miniszterelnök életútjával, s így az 1848-as eseményekkel foglalkozott. Lamberg halálával kapcsolatban azonban ezek a munkák semmi érdemlegeset nem tartalmaztak. Kevés új elem található a Vargyas Endre által 1879-ben kiadott, s címében is „a nép számára" írt 1848–49-es összefoglalásban. A szerző Lamberg előző napi megérkezéséről beszél, s az ő előadása szerint is Budáról Pestre indulva, a gróf kocsiját a hídhoz érve tartóztatták fel. Megbizonyosodva, hogy ő az akit keresnek, „megrohanták kardokkal és kaszákkal a kocsit, Lamberget nyakán egy tőrdöféssel megsebesítették, s kirántották a kocsiból". A nemzetőrök védték Lamberget, s kívánságára Kossuthhoz akarták kísérni. De a feldühödött nép karddal, puskával és kaszákkal rohanta meg, s a gróf néhány pillanat múlva „sűrű szúrások alatt vérben fetrengett a hídon". Eddig a leírás — kivéve azt, hogy Lamberg első sebét tőrdöfésre vezeti vissza — megfelel az ismert verzióknak. Az azonban már a szerző felületessége, hogy szerinte az áldozat zsebében talált iratok egyike Majláth Györgyöt országbírónak (!) nevezte ki. Több fontos információt ígértek Pulszky Ferenc 1880-ban megjelent emlékezései, mivel ő Lamberg küldetése idején a bécsi magyar külügyminisztérium vezetője volt. Pulszky azonban érthetően a bécsi eseményekre koncentrált, s Lamberg megölésére kevés figyelmet fordított. Szerinte a gróf éjjel érkezett Pestre, s elsőnek Majláth Györgyöt kereste fel, aki megütközött az ellen nem jegyzett kéziratok miatt, s azt ajánlotta, hogy sürgősen keresse meg a táborban Batthyányt. Lamberg azonban nem hallgatott rá, átment Budára, de akkorra már a riadóztatott nemzetőrség elfoglalta a vár kapuit, mert Lamberg megérkezése már tudott volt. „Ő tehát — folytatja Pulszky — visszasietett a bérkocsin polgári öltönyben az egyenruha fölött", s a hídon fegyveres néppel találkozott, „felismerték, szétdarabolták, zsebében találták utasításait, azokat az országgyűlésbe bevitték". Ezek a sorok azt sugallják tehát, hogy Lamberg Pestre érkezett, hogy a budai várba nem tudott már bemenni, s hogy visszatérőben „polgári öltönyben az egyenruha fölött" (?!) ismerték fel és ölték meg. 1880-ban még egy változatot olvashattak az érdeklődők Lamberg haláláról Molnár György színésznek — az 1861-ben létrehozott budai népszínház alapítójának — Szabadkán megjelent emlékirataiban. Eszerint az „árulás" hangoztatása hozta lázba a fővárost, de az összeverődött nép nem tudta, milyen veszély fenyeget. Egyesek

már látni vélték, hogy Budán ágyúkat szegeznek az országgyűlésre. A „Fel Budára!" jelszó mozgásban hozta a kaszákkal felfegyverzett tömeget, amely a hajóhídra tódult, amely azután a várban Hrabovszkytól követelte Lamberget. „Közben — folytatódik az elbeszélés — a Kolosi jogász által vezetett csapat — követve a kaszások tömegétől — találta a várból zárt bérkocsin Fehérvár felé igyekvő Lamberget, hogy Jellasicsot — mint beszélték — Budára vezesse." A szerző szerint amikor a tömeg Lamberg kocsiját körülfogta, a gróf tagadta kilétét, de Kolosy kijelentette: „Ismerem Bécsből!". Majd a kocsi ajtajában álló Lamberget kardjával nyakonszúrta. A tömeg ezt követően a hídon Pest felé hurcolta áldozatát, mikor szembetalálkoztak egy szuronyos fegyverekkel felszerelt csapattal. Egy őrmester ráismert (?) Lambergre, s „Halj meg áruló!" kiáltással keresztülszúrta. A felbőszült tömeg a grófot összeszurkálta, széttépett véres ruháját emlékül elvitte, „de irományait és pénzét beszolgáltatta". A történet befejezése is tartalmaz új elemet: a nép a holttestet a lábánál vonszolta végig a hídon Pestre, de a hídfőben szurony és kaszahegyre tűzve mutatták fel a Redout-épület erkélyén álló képviselőknek.[26]

1881-ben az akkor 68 esztendős, hányatott sorsú Kászonyi Dániel kétrészes újságcikkben emlékezett az 1848 szeptemberi napokra, s Lamberg halálára. Ő Balogh János szerepére helyezte a hangsúlyt, s azt állította, hogy a tömeggel Budáról visszatérő Balogh ismerte fel Lamberget, aki azt mondotta, hogy Kossuthtal akar beszélni. Ekkor egy Bakó nevű, Porosz herceg gyalogezredbeli káplár szuronyát a grófba döfte, egy bécsi diák kardjával mellbe szúrta, majd Kolosy fejbe verte. Kászonyi szerint az agyonszurkált, letépett ruhájú Lamberg testét „kaszákra tűzve" vitték a Károly-laktanyába, ahol az udvaron a földre dobták. Balogh szerepétől eltekintve, az elmondottak már ismerősök voltak. Annál nagyobb újdonságnak tűnt — és az eljövendő leírásokban gyakran idézett — Gelich Richárd, honvéd őrnagynak és emigránsnak a szabadságharc katonai szemmel megírt történetében adott tájékoztatója. Gelich jól értesültségét hangsúlyozandó közli, hogy Lamberg Melczer ezredes és Philippovich százados kíséretében érkezett. Majd a korábbi ismertetések hiányosságaira és pontatlanságaira hivatkozva „a leghitelesebb följegyzések és közlések alapján" terjedelmes lábjegyzetben ismerteti a Lamberg-gyilkosság részleteit. Eszerint Lamberg a nevezettek kíséretében délelőtt fél 10-kor érkezett Óbuda felől, s a budai várban a Fortuna vendéglőben szált meg. Polgári ruhát öltve előbb Hrabovszky főhadparancsnokot kereste fel, aki azonnal tájékoztatta, hogy Pest-Buda utcáin falragaszok hirdetik, hogy aki a gróffal szóbaáll, azt hazaárulónak tekintik. Lamberg ekkor kijelentette: „ő azzal a szándékkal jött, hogy békét csináljon és az összeütközést a magyar királyi és a cs. kir. határőrvidéki csapatok közt megakadályozza. Más küldetést, úgymond, nem is vállalt volna el". Mindenekelőtt Batthyányval akart beszélni, mire Hrabovszky azt tanácsolta, hogy siessen, s mellé adta egyik segédtisztjét. Ez a tiszt azonban — állítja Gelich —, amint a budai várdombról lekocsiztak, arra hivatkozva, hogy valamit elfelejtett, visszatért. Lamberg így egyedül hajtatott át Pestre. Közben a Fortuna vendéglőben szolgáló fiatal ember jelentette a királyi biztos megérkezését a budai vár nemzetőrségi főőrhelyén. A hír hallatán Hajnik, a rendőrség igazgatója Budára sietett, s megbizonyosodva annak valóságáról, jelentette azt a képviselőház elnökének. Eközben egy nagy embercsoport gyűlt össze

a Ház előtt, majd „kaszákkal és fütykösökkel fölfegyverkezve" Budára indult, hogy Lamberget keressék. A gróf nem találta Batthyányt — aki akkor Bécsben volt (!) —, Majláth Györgynél időzött vagy két óra hosszát, s úgy délután 2–3 óra között indult vissza Budára, „minthogy a nagy népizgalom miatt lemondott abbeli szándékáról, hogy az országgyűlésbe menjen". Már a budai hídfőhöz ért, amikor Bakó káplár a 34. sorezredtől felismerte, mások az ordították: „Itt van az áruló!" és Lamberget kirángatták a kocsijából, Bátor nemzetőrök — ti. a hídőrség — kiszabadította a grófot, s az őrszobára vitte. A felizgatott tömeg azonban „az őrtanyát le akarta rombolni", mire maga Lamberg kérte Stern nemzetőri századost, az őrség parancsnokát, hogy vigyék az országgyűléshez. Ezt meg is kísérelték, s amikor Lamberg védelmezőivel a hajóhíd közepéhez érkezett, egy újabb fegyveres csoporttal találkoztak, akiket Kolosy jogász vezetett. Ez a tömeg azért indult el Pestről, mert híre futott, hogy Hrabovszky be akarja záratni a vár kapuját és lövetni az országgyűlést. Kolosy amint megpillantotta a grófot, „embereivel utat tört magának és a szegény grófot fejére mért súlyos kardcsapással földre terítette". A csőcselék dühét Gelich is a korábbiakhoz hasonlóan mondja el. Azt hangsúlyozza még, hogy a pesti hídfőnél ágyúkat szegeztek ki, s a nemzetőrség egy része fegyverben állott. A leírásban tehát a Pozsonyból érkező Lamberg kíséretének, valamint a hídőrség parancsnokának a megnevezése az újdonság. A meg nem nevezett segédtiszt megfutamodásának — egyébként a nyomozás során valótlannak tűnő — története korábbról már ismert volt. Ami Lamberg Harbovszkynak tett nyilatkozatát illeti, nem teljesen zárható ki, hogy a királyi biztos tett valamiféle nem harcias nyilatkozatot – mégha ez ellentétesnek is tűnik a Madách Károly levelében leírtakkal. Ugyanakkor az 1858-ban hazatért, majd reaktivált és 1878-ban tábornokként nyugdíjazott Gelich szabadon rekonstruálhatta a történteket, mivel a tíz évi várfogságra ítélt Hrabovszky 1852-ben a börtönben meghalt.[27]

1882-ben a napi sajtó tudomásunk szerint először vonta kétségbe, hogy Kolosy György lett volna Lamberg gyilkosa. A *Budapesti Hírlap*ban júliusban megjelent cikk „Hol ölték meg Lamberg grófot?" címmel — megadva a választ, hogy nem a Lánchídon — valójában a gyilkos személyével foglalkozott. Szerzője leszögezte: nem tudja, hogy mennyire bizonyosodott be, hogy Kolosy mérte az első csapást, de a közvélemény ártatlannak tartotta. Amikor ő a gyilkosság után mint nemzetőr a Redout-épülethez sietett, akkor találkozott bizalmas ismerősével, Dienes Lajossal, aki azt mondta, hogy ő tette az első szúrást. Dienes azonban szeretett nagyot mondani. Három nap múlva a lapban egy névtelen szólt hozzá a kérdéshez és elmondta: együtt ült az Újépületben a gyilkossággal vádolt Dienessel, aki később tisztázta magát a vád alól és szabadult. Az írás idézi Dienes nyilatkozatát: „Ott voltam midőn Lamberget a hídon, hintajában Budáról haladva felismerték és zajt ütöttek az emberek, én magam is kiáltoztam, de hozzá nem nyúltam." Három hét múlva újabb közleményre került sor, amely az ellen az állítás ellen tiltakozott, hogy „egyetemi polgárok" lettek volna Lamberg gyilkosai. A cikk szerint puska vagy kard alig volt a tömeg kezében, leginkább „vasrudak és iparos eszközök" voltak láthatók. A szerző elmondja, hogy ő szemtanú volt és egyetemi polgár, s ismerte Kolosyt. Nem ő volt a tettes, mert állítólag egy szakáltalan ifjú

mért csapást a grófra, s Kolosy pedig szakállas volt. Szerinte az események elindítója „egy akkori, felső megyebeli híres képviselő" volt, elkövetője pedig nem egy ember. Majd hozzáteszi: maga is látta a tömeg élén Kolosyt, amint „egy véres, jurátus-féle kardot villogtatott". A tömeg Kolosyt tekintette a tett elkövetőjének, s ez hízelgett neki. Így keletkezett az a közvélekedés, hogy ő ölte meg Lamberget.[28]

1883-ban volt a forradalom 35. évfordulója. Ekkor jelent meg az 1875-ben elhalálozott Kemény Zsigmond titkárának, Beksics Gusztávnak „Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés" c. munkája, amely élénk visszhangot váltott ki. Irányi Dániel röpiratban támadta meg Beksics könyvét, amely Keményt mint politikust és publicistát méltatta. Válaszul Irányi vádjaira Kovács Lajos, Széchenyi volt munkatársa és minisztériumának osztályvezetője, a debreceni „békepárt" prominens tagja terjedelmes írásművel válaszolt „A békepárt a magyar forradalomban" címmel. Irányi röpiratában a Lamberg-üggyel csak mellékesen foglalkozott, visszautasítva Keménynek még 1850-ben megfogalmazott vádját, hogy a karzatok az országgyűlés felett „terrorizmust gyakoroltak". Egyszer ugyan — írja Irányi —, Lamberg meggyilkolása napján fegyveres nép kezdett betódulni a terembe, mire Pázmándy parancsoló hangon odadörgött: „a törvény nevében parancsolom, takarodjanak ki", s a nép azonnal csendesen kivonult. Kovács Lajos válaszába csak röviden érintette Lamberg halálát, de az 1848-as szeptemberi napokról külön, három részből álló tanulmányban közölte emlékeit. Ezek az írások hasznos információkat tartalmaznak, de a Lamberg-ügy kapcsán bekövetkezett politikai fordulatot — Bécs nyiltan ellenséges magatartását — kizárólag Kossuth és Madarász szeptember 27-i fellépésére vezeti vissza. A szeptember 28-i eseményekről szólva csak Kovácsnál szerepel az alábbi megállapítás: „Midőn az utcára kiléptünk, föltünt a sok idegen, paraszt ruhában az utcákon barangoló nép. Azt mondották, hogy ezek a Kossuth által rendezett népfölkeléshez tartozó csoportok, melyek a táborba fognak indíttatni. Fegyverzetök kaszából állott." Elmondása szerint az országgyűlés ülésezett, s éppen Kossuth beszélt, amikor egy ismeretlen lépett hozzá, s halkan mondott valamit. Ez jelentette Lamberg megérkezését, — amit Kossuth azonnal közölt is a képviselőkkel. Ezt követően Balogh János ment oda hozzá, valamit halkan beszéltek, majd Balogh távozott. Rövidesen megszólalt a „lármadob", s az utcákon katonák, nemzetőrök s egyszerű emberek gyülekeztek, többnyire fegyveresen. A szónokok megmagyarázták a csődület okát, s a népet — a már többször ismertetett — álhírekkel felizgatták. Elhangzott a jelszó: „Budára!" — és a tömeg a várban kikutatta a vendéglőt, ahová Lamberg szállt. Mivel a városkapitány a tömeget nem tudta lecsillapítani, elindult, hogy értesítse a grófot a veszedelemről. „Meg is találta gróf Lamberget — hangzik az új változat — a budai várkertben, ki mit sem gyanítva az őt fenyegető veszélyről, ott sétált." A városkapitány tájékoztatása után Lamberg a kert Duna partjára nyíló ajtaját tudakolta, s kérte, hogy a kapitány hozasson neki oda egy kocsit. Ez megtörtént, s a gróf a hídra hajtatott, ahol felismerték és meggyilkolták. Az őt felismerő fiatalember véres kardjával felment az országgyűlés üléstermébe, ahol nagy megdöbbenést keltett, majd „csapatával csakhamar eltűnt". (Kovács maga is képviselő volt, de — mint mondja — ő ekkor nem volt jelen.) Az emlékezés szentel néhány

sort Balogh János nyilatkozatának is, aki „szinléstelen fájlalommal" említette a gyilkosságot, s azt, hogy milyen jó viszonyban volt Lamberggel. Ő provokálta a „Sturm"-ot, de nem is sejtette, hogy „az izgatásnak ily véres kimenetele lehet". Kovács Lajos említi az üres rakhajók okozta izgalmat, s azt, hogy Hajnik, a rendőrség vezetője elmondotta neki: csak este tízre sikerült a holttestet a szervitákhoz átvitetnie. Ebben a történetben tehát Lamberg nem szervezkedik, nem keresi Batthyányt, nem tud az őt fenyegető veszedelemről, hanem békésen sétálgat a királyi vár kertjében.[29]

Az eljövendő évek során — megállapíthatóan — nem került nyilvánosságra érdemi megnyilatkozás Lamberg halálával kapcsolatban. Az élet rendje szerint egyre fogytak az emlékezők, s lassan megnyílt a tér a hivatásos történészek számára. Ezt megelőzően azonban szólnuk kell két emlékiratról, amely nem jelent meg nyomtatásban, de megérdemlik a figyelmet, s a kortársak előtt sem voltak ismeretlenek. Az értékesebb szerzője Gedeon László, aki 1848 szeptemberében honvéd századosként és a honvédség főparancsnoka segédtisztjeként szolgált. Emlékezéseit egy élményeiről szóló beszélgetés után, felkérésre vetette papírra – bevallottan Horváth Mihály és Gelich pontatlanságainak korrigálására. Elbeszélése szerint a Károly-laktanyai hivatali helyiségében ebéd közben hallotta, hogy riadót dobolnak. Az utcán értesült a híreszteléről, hogy Lamberg két zászlóalj katonasággal érkezett és a budai várat el akarja foglalni. Segédjével Budára sietett, s már odaát a hídfőt és az ottani vámházat is elhagyták, amikor a hídra özönlött nép zaját meghallották. Egy Pest felől sebesen érkező bérkocsit láttak, amelyet egy nemzetőr a lovat oldalba szúrva állított meg. Gedeon szerint a tömegből szuronyokal döfködtek a kocsiba, amelyben egy sötétzöld kabátos civil volt, akit nyakán már megsebesítettek, s aki — amint Gedeon felrántotta a kocsi ajtaját — szinte a karjaiba esett. Segédjével a nép dühétől meg akarták az illetőt védeni, s a vámház falához hátráltak vele. (Az emlékező itt kifejezetten cáfolja Gelich állítását, miszerint a grófot kirángatták a kocsiból, illetve, hogy az őrházba vitték volna.) Gedeon szerint csak ezt követően tudta meg, hogy akinek segítségére siettek, az Lamberg altábornagy, – ami nyilvánvalóan emlékezeti tévedés. Az azonban, hogy Lamberg „polgári öltönye oldalzsebéből egy nagy hosszú borítékú, hárompecsétes nevére címzett levelet kihúzva és a borítékot hirtelen felszakítván előmutatta az abban rejlett három más lepecsételve volt levelet" – igen valószínűnek hangzik. Az elbeszélő szerint ő és segéde védelmezték Lamberget, s amikor az beleegyezett, hogy Pestre kísérjék, a híd közepéig baj nélkül eljutottak. Itt egy újabb Pestről jövő tömeggel találkoztak, amikor a vérveszteségtől elgyengült gróf megállt, amit a nép ellenszegülésnek vélt. Mivel ekkor Gedeont puskatussal mellbeverték, elkábult és elsodródott Lamberg mellől. Így viszont látta, hogy a híd kocsiútját kettéosztó gerendára felállva egy közel öles (vagyis majdnem 190 cm) termetű, atléta alkatú „fekete hosszú szakállú, vitorla vászon blúzba öltözött, mintegy 30–40 év közti kaszával felfegyverzett ember" kaszájával hátulról hatalmasat ütött Lamberg fejére, aki azonnal összeroskadt. Ekkor a Pest felől érkezett csoportból „egy fiatal német diák kinézésű, alig 18 éves fiú" spádéval (tőrszerű karddal) a grófot keresztülszúrta, aki ekkor élettelenül terült el. Az emlékező itt beszámol arról, hogy a megvadult tömeg miként vetette magát Lam-

berg testére, majd elmondja, hogy a körülötte levőktől „összerimánkodta" a grófnál látott leveleket, s nemcsak ezeket kapta meg, hanem Lamberg óráját, kulcsait és egy Szt. György tallért is. A leveleket sietve a képviselőházba vitte, s beszámolva a történtekről, azokat Pázmándy elnöknek adta át. A nála maradt értéktárgyakat viszont a Károly-laktanyában Hajlik rendőrfőnökre bízta, miként az ottani néhány honvéd segítségével a felakasztástól megóvott Lamberg hulláját is. Az események az elmúlt 34–35 év alatt némileg módosulhattak — így Lamberg holttestét a meggyalázástól nyilván nem tudta néhány honvéd megvédeni —, de elképzelhető, hogy valóban Gedeon százados volt az, aki a leveleket Pázmándyhoz eljuttatta.

A másik emlékirat szerzője Kacskovics Lajos, Pest városi tanácstag és 1848-ban Ferencváros országgyűlési képviselője. A későn, 80 éves korában megírt emlékezéseit fenntartással kell fogadnunk. Azt még esetleg elhihetnénk, hogy a képviselői konferenciára (tehát a zárt ülésre) Balogh János „blouse-ban, szuronyos puskával" rontott be, s „az elnöki emelvényhez (!) fordulva" mondta: „Jelentem alásan, hogy Lamberget meggyilkolták a hídon!" Az azonban, hogy Lamberg meggyilkolása előre kitervelt lett volna, s Láng Ignác Pest városi főkapitány emiatt előtte napon elhagyta a fővárost, hogy a Majláth országbírótól bérkocsin érkező Lambergre az egymástól bizonyos távolságra álló bécsi aulisták tapssal hívták fel a figyelmet, ez nyilván kitalált történet. Az pedig egyenesen öregkori képzelgés, hogy „mint helyettes kapitány" ő ment a Károly-laktanyába, s a dühöngő népet szépszóval ő csendesítette le.[30]

A hivatásos történészek sorát Gracza György nyitotta meg ötkötetes és a maga korában igen elterjedt munkájával. Ő a Lamberg-ügy kapcsán Gelich leírását vette alapul, s annyi eltérést találhatunk, hogy Kolosyt egzaltált személyiségnek állítja be. Őt 1892-ben Marczali Henrik követte az 1825 utáni Európa történetét összefoglaló színvonalas munkájával. Ő is Lamberg szeptember 27-i esti érkezését fogadja el, a halál helyszínét azonban a Lánchídra teszi. Ami újdonság Marczali ismertetésében az az értékelés, amely szerint Lamberg kinevezése ugyan törvénytelen, de személye garancia volt arra, hogy nem a magyar államiság teljes megsemmisítése volt a cél – amint az később bekövetkezett. Az 1848/49. után született történészek sorában Márki Sándor — Beksics Gusztávval közösen publikált — munkájában ugyancsak Gelich nyomán halad. Lamberg küldetése kapcsán Marczalival ért egyet, amikor úgy fogalmaz, hogy a király a Batthyányhoz intézett kéziratokkal azt a szándékát fejezte ki, hogy nem eltörölni akarja a magyar alkotmányt, hanem megelégszik annak felülvizsgálatával.[31]

A forradalom és szabadságharc közelgő ötvenedik évfordulója kapcsán került sor a még élő kortársak emlékezéseinek publikálására. 1897-ben jelent meg a volt kormánybiztosi titkár, idősb Ábrányi Kornél — elmondása szerint szemtanú — színes és terjedelmes leírása Lamberg haláláról. Ő úgy tudja, hogy Lamberg — aki szeptember 28-án délelőtt érkezett — Hrabovszky főhadparancsnoknál szállt meg, s érkezése után Batthyányt értesítette: délután felkeresi, hogy királyi megbízólevelét bemutassa. Batthyány várt is rá, s Lamberg a főparancsnok adjutánsa, Blazovich Károly kapitány kíséretében indult el a várból. A városban 3 és 4 óra között terjedt el a hír, hogy a királyi biztos megérkezett. Így a hajóhíd budai

hídfőjénél már nagy tömeg állta útját a Pestre igyekvő Lamberg és kísérője zárt kocsijának. A betört üvegű és összeszurkált kocsiból az őrtálló nemzetőrök menekítették ki Lamberget, Blazovich pedig — Ábrányi szerint — visszarohant a várba segítségért. A történet innen már a szokásos: Lamberggel kíséről Pestre indulnak, de a híd közepén egy újabb, szembejövő tömeggel találkoznak. Amiben új ez a leírás, hogy az előző napon Kassáról érkezett Porosz herceg gyalogezred „dezertált" (vagyis a honvédekhez átállott) katonáinak tulajdonítja a fő szerepet Lamberg megölésében. Megemlíthetjük még Pongrácz Lajos, volt pénzügyminiszteri tisztviselő emlékezéseit, aki a Szervita-téri szállásáról indulva keveredett az eseményekbe – de valójában csak a Lamberg holttestét vonszoló tömegről voltak emlékei. Balogh János szerepét nem valami hihetően adja elő, s úgy tudja, hogy Kossuth Lamberg halála napján este tért vissza Ceglédről a fővárosba. Az idős szerző korábbi írásait gyűjtötte kötetbe, de a Lamberg haláláról szóló részek valószínűleg csak itt jelentek meg.[32]

A szemtanúk közül a — a tudtunkkal — legutolsó emlékezés Kőváry László — az 1849 júniusában Bem mellé delegált „hadtörténeti jegyző" — írása, amely az 1848–49. Történelmi Lapok hasábjain jelent meg. Elbeszélése nem sok új elemet tartalmaz, ha csak azt nem tekintjük annak, hogy szerinte „a Károly-kaszárnya lakói" — vagyis a sorkatonák is — az ott tárolt kaszákkal fegyverkeztek fel. Bár nem hangsúlyozza, de leírásából úgy érthető, hogy Lamberget Pestről jövet, a hajóhíd közepén tartóztatták fel és ölték meg. Emlékezése szerint látta, amint a Károly-kaszárnyában három katona „három kiegyenesített kaszán" nyújtja fel a hullát, hogy az udvaron a kaputól jobbfelől a lámpahorogra felakasszák. Befejezésül elmondja, hogy a laktanyából a tömeget a riadóztatott nemzetőrség szorította ki. A következő emlékezés „Ki ölte meg Lamberget?" címmel Bányai Elemér írása volt a *Budapesti Napló* 1906. márciusi számában. Az ismertetés az eddigi információkat használja, kivéve azt az állítást, hogy Lamberg nem találta Batthyányt Pesten, mert az Bécsbe ment, hogy a királyi biztossal találkozzék! Említésre méltó még Hamvay Ödönnek, Damjanich levelezése sajtó alá rendezőjének a *Pesti Napló* 1913. januári számában megjelent írása, amely az események ismertetésében Gelichre támaszkodik. A továbbiakban azonban a per iratai alapján Kolosy vallomását idézi, amely szerint 1849 telén Komáromban előtte és a 71. honvédzászlóalj tisztjei előtt Balogh János — akkor a zászlóalj őrnagya — olyan kijelentést tett, hogy Kossuthtól egyértelmű parancsot kapott Lamberg elfogására. Hamvay egyébként Kolosy 1850. január 23-i kivégzésére emlékeztetve úgy nyilatkozik, hogy halálával „eggyel szaporította a nemzet vértanúinak számát".[33]

*

Hamvay 1913-ban megjelent cikke világossá teszi, hogy a Lamberg ügyében folytatott vizsgálat anyagai már hozzáférhetőek voltak, s azt igyekeztek is hasznosítani. 1918 után Batthyány Lajos pörének a bécsi udvari levéltár titkos iratai közé rejtett anyaga is előkerült. Ezeknek használatáról tanúskodik Wertheimer Edének a Pester Lloyd 1923. májusi számában megjelent írása, amely címében ugyan Lamberg halálára utal, valójában azonban a Lamberg gyilkosság ügyében

Batthyány és Balogh János ellen folyó vizsgálatot ismerteti. Balogh esetében a felbujtás vádját, a hadbírósági kihallgatások során szeptember 28-i magatartása kapcsán elhangzott tanúvallomásokat összegezi. Majd röviden összefoglalja Balogh 1859. évi amnesztia nélküli hazatérését, letartóztatását és még 1859 végén bekövetkezett amnesztiáját. Batthyány esetében megállapíthatóan az egész anyagba betekintése volt, de csak azt vizsgálta, hogy miként igyekeztek felelőssé tenni Batthyányt Lamberg haláláért. Ez azzal a gyanúsítással függött össze, hogy Batthyány szándékosan hagyta el a fővárost Lamberg érkezése előtt, hogy ne kelljen a királyi kéziratokat aláírnia. Batthyány azután ezt a vádat sikeresen védte ki, részben azzal, hogy ő Lamberget kereste a táborban, részben pedig azzal, hogy a törvények értelmében a két királyi leirat aláírásának megtagadása kötelessége volt.[34]

Az eljövendő évek a Lamberg-ügy kapcsán nem sok újdonságot hoztak. Meg kell azonban említeni az 1878-ban elhalálozott Szárazberki Nagy József (1848–49-ben a Bihar megyei Ugra képviselője) 1931-ben megjelent emlékezéseit. A szerző csak annyiban volt szemtanú, hogy a képviselőház erkélyéről ő is figyelte a hajóhídon játszódó jeleneteket. Az események leírása itt is tartalmaz emlékezeti tévedéseket (így azt, hogy Majláth sem volt otthon), de úgy tűnik, hogy valóban kapott információkat Blazovich őrnagytól, Hrabovszky segédtisztjétől, aki Lamberget elkísérte. Eszerint Lamberg azért indult egyedül vissza Budára, mert Majláth lakásánál a kocsiban maradt őrnagy figyelmeztette a visszatérő grófot, hogy a lármázó nép őt keresi, s ekkor Lamberg egy másik bérkocsiban előre küldte Blazovichot, hogy készítse elő menekülésüket. (A nyomozás adatai igazolják ezt a változatot.) Egyébként Károlyi Árpád 1932-ben megjelent kétkötetes nagy munkája nem foglalkozik Lamberg halálának részleteivel, s Szekfű Gyula is csak Lamberg halálát regisztrálja.[35]

1939-ben 1848–49. szereplőinek ismerete szempontjából fontos kortársi emlékezés jelent meg: Pálffy Jánosnak, a képviselőház alelnökének jellemrajzait tartalmazó két kötetke – amely sajnos félbemaradt vállalkozás. (Mivel Pálffy a szereplőkkel ábécé sorrendben foglalkozott, 1856-ban kezdett munkáját 1857 áprilisában a halál megszakította, s akkor még csak az L-betűig jutott.) Lamberg haláláról Eötvös Józsefről szólva emlékezik meg, akivel aznap együtt mentek ebédelni, mit sem tudva arról, hogy Lamberg megérkezett. Batthyányról nyilatkozva ír Pálffy Lamberg küldetéséről, s Balogh Jánosról szólva elmondja, hogy a népet mozgósítva miként vette el a képviselőháznál őrt álló nemzetőr fegyverét, s az eseményekben játszott szerepe miatt miként távolította el Kossuth Baloghot hivatalos küldetésben a fővárosból. Pálffy jellemzéseit elsőként Mód Aladár hasznosította az 1949-ben, a centenárium alkalmából megjelent tanulmányában, idézve a Lamberg elleni népmozgalom szociális összetételéről adott leírást. Ugyancsak a királyi biztos ellen fellépők társadalmi helyzetére utaló forrásokat hasznosít Spira György is az 1952-ben megjelent Kossuth Emlékkönyvben publikált nagy tanulmányában. Ember Győző szintén a Kossuth Emlékkönyvben publikált tanulmányában a Honvédelmi Bizottmány létrejöttével foglalkozott, így Lamberg halálát csak érintőlegesen említette. Természetesen ő is — miként az előző két szerző is — a korábbi közleményeknek azt a szinte általánossá vált állítását fo-

gadta el, hogy Lamberggel a nép akkor végzett, amikor Budáról Pestre indult, hogy az országgyűlést feloszlassa.[36]

Az MTA Történettudományi Intézetében az 1950-es évek közepére elkészült és 1959-ben meg is jelent Spira György munkája, az 1848–49-es események összefoglaló áttekintése és értékelése. A szerzőnek itt kellő tere volt Lamberg küldetésének és halálának leírására. Spira elfogadta a királyi biztos előző napi megérkezését, valamint azt, hogy Lamberg Majláth keresésére indult, de nem találta. Így értelemszerűen az ő leírásában a Pestről Budára visszatérő grófot tartóztatták fel a hajóhídon. A mozgalom spontaneitását hangsúlyozva, a szerző a *Budapesti Hírlap* 1882-ben megjelent egyik cikkét idézi, amely szerint a tömeg kezében „leginkább vasrudak és iparos eszközök" voltak láthatók, jóllehet utal arra, hogy a tömeg hamarosan kiegyenesített kaszákkal fegyverkezett fel. A történtek — ti. Lamberg halála — két óra körüli meghatározása azt mutatja, hogy a szerző a valószínűbb időpontot választotta. Spira elfogadja az egyedül Kovács Lajos leírásában szereplő állítást, hogy „a Kossuth által toborzott alföldi népfelkelők" is részt vettek az eseményekben, „akiknek első csoportjai éppen ekkor jelentek meg a fővárosban". 1964-ben több szerző tollából új népszerű országtörténet jelent meg. Varga Jánosnak, az 1848–49-es részek szerzőjének a szövegében csak egy bekezdésnyi terjedelem jutott Lamberg halálának. Ő is a Budáról Pestre tartó úton bekövetkezett népítéletről beszél, s nála is szerepelnek a Jellasics ellen gyülekező népfelkelők.[37]

A Lamberg-ügy következő leírásával Nemeskürty Istvánnak 1977-ben megjelent, a 48-as honvéd hadseregnek katona forradalmárairól írott könyvében találkozunk. Az altábornagyot a szerző természetesen nem sorolja a katonaforradalmárok közé, de személyével foglalkozik, mivel az Itáliából hazatérő Mészáros Lázár hadügyminiszter emlékirataiban elmondja, hogy Lamberget meg akarta nyerni munkatársának. Ennek pedig az a magyarázata, mondja Nemeskürty, hogy Lamberg volt a cs. kir. hadsereg egyetlen tábornoka, aki magyar nyelven cikkeket írt és könyvet adott ki. Mészáros akciója nem járt sikerrel, mert az altábornagy „az új alkotmánynak inkább ellensége, mint barátja volt...", de Lamberg 1848 előtti konzervatív reformtörekvéseinek ismerete Mészárost feljogosította erre a lépésre. Nemeskürty elfogadja Károlyi Árpád véleményét, hogy „a józanabb bécsi kormánykörök" Lamberget Jellasics túlkapásainak megakadályozására akarták felhasználni. A királyi biztos személyiségének olyatén bemutatása azonban, hogy a gyakorlati politikában való tökéletes járatlanság jellemezte, s hogy „fellegekben járó konzervatív idealizmusát" bizonyítja tragédiája, hogy Batthyányt kereste „polgári ruhában, gyanútlanul bolyongott a végtelenségig felizgatott Pest-Budán", nem tűnik reálisnak. Lamberg szeptember 28-i programjának leírása viszont sok vonatkozásban megfelel a nyomozás eredményeinek, beleértve kíséretének és elhelyezkedésének, valamint a Hrabovszkyval való tárgyalásának ismertetését. Nemeskürty is elfogadja azonban a főhadparancsnok által a királyi biztos mellé adott segédtiszt eltűnésének történetét, Bakó sorezredi — de „a honvédséget szolgáló" — tizedes szerepét pedig szépíti azzal, hogy nevezett „felismerte és letartóztatta" Lamberget. A leírás szerint a tragédia akkor következett be, amikor Stern nemzetőri százados vezetésével visszakísérték a grófot Pestre, akit a hajó-

hídon félúton szitkozódó tömeg tartóztatott fel, Kolosy joghallgató karddal Lamberg fejére sújtott, s az összeesett altábornagyot „több tucat szúrással megölték". Ezt követően 1978-ban jelent meg Budapest történetének IV. kötete, s a következő évben pedig a „tízkötetes" 6. kötete. Mindkettőben Spira György írta az 1848–49-es részeket. Utóbbi inkább Lamberg küldetésének részleteivel, s az országgyűlés szeptember 27-én éjjel hozott határozatával foglalkozik, s feltételezi, hogy a királyi biztos ekkor már titokban Budára érkezett. (Erre egyébként a *Kossuth Hírlapjának* tudósítása nyújtott alapot.) A Lamberg elleni népítéletben részt vevő alföldi népfelkelők szerepéről szólva pedig megállapítja: ezek már „azt is megmutatták, hogy a honvédelmi bizottmány korántsem fog magára maradni", már ti. ha érvényt kíván szerezni a képviselőház akaratának. A Budapest története IV. kötetében írott részekben már nem szerepel Lamberg megérkezésének időpontja, sem az, hogy megölésekor Pestre vagy Budára igyekezett-e. Ennek oka nyilván az, hogy hitelesnek fogadta el Gedeon László százados — már korábban idézett — emlékezéseit, amelyekből egyértelműen kiviláglik, hogy Lamberg kocsiját Pestről érkezve a budai hídfőben állították meg. A főváros levéltárát is hasznosítva, Spira György állapítja meg először, hogy a 28-i események miatt elmaradt a főváros nemzetőrség ekkorra tervezett táborba indítása.[38]

1983-ban jelent meg magyar fordításban Deák István eredetileg angolul publikált munkája az 1848-as magyar forradalomról. A szerző szakított a magyar történetírás Lamberget magától értetődően az ellenforradalom szálláscsinálójának tekintő álláspontjával. Szerinte Lamberg küldetése valóban Jellasics megállítása volt, s nem mutat az sem szélsőségesen magyarellenes tervekre, hogy erre a küldetésre egy magyar — és konzervatív reformernek ismert — tábornokot szemeltek ki. Lamberg tragédiája nála is a Budáról Pestre történő kocsizás során következett be, de az ellene fellépő tüntetőket differenciáltabban ábrázolja, miszerint a grófot „felismerték, kirángatták a kocsijából, ütlegelték, elvezették, és végül egy katonákból, iparoslegényekből és diákokból álló tömeg megölte". A következő évben publikálták Splényi Béla 1877-től írott emlékiratainak két kötetét. Szerzője nem tekinti magát szemtanúnak — bár nem sokkal Lamberg halála után Budáról Pestre jövet látta a vérnyomokat —, de a rémhírek és a város hangulata szempontjából ezek a kései emlékezések is hitelesnek tűnnek. Amit Lamberg haláláról tud, azt bevallottan elbeszélés alapján közli, annak lényege, hogy Lamberget Budáról Pestre indulva, a hídfőben felismerték, ezért — rosszat sejtve — a hídőrség nemzetőri kapitányától védőőrizetbe vételét kérte, de az ezt nem teljesítette. Így a gróf kocsijával megindult Pestre, a felbőszült nép követte, a híd közepén feltartóztatták, kirángatták a kocsiból és megölték. Splényi megfigyelésének igazi érdekessége az, hogy tudósít: a gyilkosság után további rendzavarás nem történt; „valóban csodálatos, hogy annyi vidéki paraszt jelenléte, a nép alsó osztályainak csoportosulása mellett semmi kihágásról nem volt hallani, és nem félt ilyentül senki". 1985 újabb meglepetést hozott, mert megjelent Supka Géza 1949/50-ben elkészült, de kéziratban maradt nagy körképe 1848–49-ről. A munka érdekessége, hogy Supka a bécsi Kriegsarchivumból származó Lamberg–Latour levelezést közöl, s ezek alapján igen negatívan értékeli a királyi biztos személyét és küldetését. Magát a gyilkosságot a már ismert irodalom felhasználásával áb-

rázolja. Az 1980-as évek érdekessége még, hogy 1988-ban megjelent Frideczky Lajos 1848-as képviselőnek és 1849. évi kormánybiztosnak családi hagyatékból az Országos Levéltárba került emlékezése. A meglehetősen későn, 1892-ben rögzített visszaemlékezésben érthetően akadnak pontatlanságok, de ezek a sorok ismereteink szerint a legrészletesebben ismertetik az 1848 szeptember végi napok eseményeit és hangulatát. Frideczky elbeszélésének középpontjában Balogh János szerepe áll, aki — szerinte — már szeptember 27-én, az országgyűlés határozata után megbízást kapott Kossuthtól, hogy Lamberget fogassa el. Az emlékezésen látszik, hogy írójuk korábbi írásokkal frissítette fel emlékezetét (Lamberg előző este megérkezett, Batthyány ekkor már Bécsben volt), de azt jól tudta, hogy Lamberg Pestről indult Budára, amikor a hídon felismerték. A polgári ruhás altábornagyot a zárt kocsiban egy Porosz hercegbeli katona ismerte fel, s ő sebesítette meg szuronyával. Frideczky szerint az a fiatalember aki véres kardjával berohant az országgyűlés üléstermébe, az hozta a Lambergnél talált három levelet, „melyek két helyen átlyukasztva véresek voltak". A kiadvány használhatóságát növeli, hogy az emlékezések sajtó alá rendezője, Varga János bőséges magyarázó jegyzeteiben hasznosította a fővárosi hatóságok 1848 október–december közötti nyomozásának dokumentumait is.[39]

Historiográfia áttekintésünk végén még megemlíthetjük, hogy 1991-ben megjelent Trefort Ágoston 1856–59 között írott, tömör önéletírása, amely rögzíti e napok eseményeit — dátumeltolódással —, amelyek végül ahhoz vezettek, hogy szeptember 29-én Trefort és sógora, Eötvös József családjukkal együtt elhagyták az országot. 1992-ben egy az eddigi ismereteket összegező terjedelmes írás jelent meg a Kritika hasábjain, majd 1994-ben egy a történelmi érdekességeket összegező népszerű kötetben Lamberg küldetésének és halálának olyan leírása, amely — a korábbi ismereteken túl — elsőként hasznosította Frideczky memoárjait és Hrabovszky altábornagy 1848. szeptember 28-án este Latourhoz intézett jelentését.[40]

A nyomozás két szakasza

Az elmondottak érzékeltetik, hogy Lamberg halála körül már az első pillanatban volt bizonytalanság. A sajtó közleményei pontatlanok voltak (például Lamberg megérkezését illetően), s az események ismertetése a kezdetektől nem volt egybehangzó. Az emlékezések pedig a műfaj törvényszerűségei szerint alakultak: megbízhatóan elraktározott részletek és hasznos információk keveredtek az előbbiek hitelességét is megkérdőjelező emlékezeti tévedésekkel, a szóbeszédek eleve torzult állításaival, a jólértesültség látszatát keltő fontoskodással. Annak oka, hogy közel másfélszáz év alatt annyi valótlan elemet társítottak Lamberg halálához, a nyomozás eredményeinek nem — vagy csak részleges — ismeretében keresendő. A történetírás viszonylagos érdektelensége a Lamberg-gyilkosság részletei iránt pedig abból fakadhatott, hogy a történtek lényegén mit sem változtatott az, hogy Budáról Pestre, vagy Pestről Budára hajtatva érte utol végzete a kockázatos küldetésre vállalkozó királyi biztost. Valójában csak a következmények voltak fontosak: az október 3-i királyi manifesztum, Jellasics kinevezése Lamberg helyébe, s az országgyűlés feloszlatása.

A részletek természetesen nem érdektelenek. Ismeretükben tisztázható az, hogy a gyilkos indulatú népmozgalom mennyire volt spontán, mi volt Balogh képviselő szerepe, sorkatona, bécsi önkéntes vagy kaszás népfelkelő ejtette-e az első sebet Lambergen. Ezekre és egyéb részletkérdésekre adhatnak választ az országgyűlés által elrendelt vizsgálat, valamint az osztrákok kiterjedt nyomozása. Mivel mind a fővárosi hatóságok, mind az osztrák hadbíróság vizsgálati anyaga rendelkezésre állnak, segítségükkel áttekinthetjük a Lamberg-ügy legfontosabb részleteit a polgári és katonai hatóságok előtt tett nyilatkozatok és vallomások felhasználásával.[41]

A két főváros hatóságainak vizsgálata

Az országgyűlés szeptember 29-én a Lamberg-gyilkosság körülményeinek kivizsgálását a fővárosra bízta. Az eseményekkel természetesen a Lamberg megérkezéséről kapott értesítést követően a belügyminisztérium, pontosabban a június 11-én a Károly-laktanyában az olasz katonaság és a magyar honvédek közötti összeütközést követően megszervezett Országos Rendőri Hivatal foglalkozott. Ennek vezetője, Hajnik Pál volt az, aki Lamberg megérkezését a Fortuna fogadóban ellenőrizte, s ő volt az, aki a gróf holttestének elhelyezéséről intézkedett. Lamberg holmijának lefoglalását, annak leltárba vételét a belügyminisztérium akkori vezetője, Kemény Dénes államtitkár rendelte el még 28-án este. A Buda város polgármesteréhez küldött rendelkezés szerint Jászay Antalt, a rendőrségi osztály titkárát küldte ki azzal a mindkettőjüknek szóló meghagyással, hogy a királyi biztos „papírjait egy borítékban mind kettőjök pecsétje alatt kezemhez szolgáltassák". Még ugyanezen az estén Hajnik Pál arra utasította a budai polgármestert, hogy intézkedjék: Lamberg legénye (jägere) kivehesse a gróf utipogygyászából azokat a ruhaneműeket, amelyek a holttest felöltöztetéséhez szükségesek. A mellékelt iratok szerint ez még aznap este kilenckor meg is történt.[42]

Pest városa nem várt az országgyűlés hivatalos írásbeli felszólítására — ami majd csak október 2-án kelt —, hanem Rottenbiller polgármester elnökletével még szeptember 28-án délután összeült a tanácsnokok rendkívüli ülése, amely Láng Ignác főkapitányt és a városi tiszti ügyészt Buda város kapitányával együttműködve a Lamberg halálának körülményei és a megölésben részt vettek személye iránt szigorú vizsgálatra utasította. A bizottság a munkáját szeptember 30-án kezdte meg a Fortuna bérlőjének meghallgatásával. (A budai hídfő őrségének parancsnoka már az előző napon beadta írásos nyilatkozatát.) Október 22-ig a pesti és a budai városházán huszonhat tanút hallgattak meg, köztük őrszolgálatban volt nemzetőröket és más hivatalos (városi alkalmazásban lévő) személyeket, bérkocsisokat és a jelek szerint önként jelentkező tanúkat. Október 23-án pedig megkeresték a budai főhadparancsnokságot, hogy a Lamberget kísérő Blazovich őrnagy nyilatkozatát kérjék, mindenekelőtt az általa vitt iratok tartalmáról. Ezt követően készítette el a bizottság október 28-i kelettel az „előleges jelentést", amely a november 2-i tanácsülés elé került. A jelentés összegezve az addigi eredményeket, azzal fejeződik be, hogy előzetes jelentésük benyújtását azért tartották szükségesnek, hogy tájékoztassanak addig is, „míg a még eddig közbe jött aka-

dályok miatt ki nem hallgatott, s ne tallán még megnevezendő tanú vallomásaiból a tény szerzőit kipuhatolandjuk". A tanácsülés utasította Láng Ignác főkapitányt és kiküldött társait a vizsgálat erélyes folytatására, „valamennyi érdeklettek" kihallgatására, a netaláni akadályok jelentésére, hogy a vizsgálat mihamarébb befejezhető legyen, hogy „a kimerítő és a honvédelmi bizottmánynak felterjesztendő" jelentés elkészülhessen.[43]

A négytagú bizottság (Pest és Buda helyettes városkapitányai, Pest tiszti ügyésze, Buda főügyésze) folytatta tevékenységét, de a december 20-án beadott jelentés mellett új nyilatkozatok és vallomások nem voltak. Vagyis az eltelt időben a bizottság csak az eddigi tanúvallomásoknak és nyilatkozatoknak az érintett személyek szerint illetékes város tanácsülése előtti nyilvános megerősítésével foglalkozott. A véglegesnek szánt jelentés a Fortuna bérlőjének vallomásával kezdődik, aki szerint szeptember 28-án déli 12 óra tájban érkezett a tábornok, szobájába ment, polgári ruhába öltözött és bérkocsin elhajtatott. Az 51. számú budai bérkocsis volt az, aki Lamberget először a főhadparancsnokság épületéhez, majd onnan Pestre, Majláth György lakásához vitte. Vallomása szerint Lamberg „darab idő múlva" egy másik úrral jött ki a főhadparancsnokság épületéből (a jelentés közli, hogy ez Blazovich őrnagy), akinél „több kézirat" volt. A kocsis szerint a gróf felmenve Majláth lakására az őrnagyot lenn hagyta az iratokkal, majd üzent, hogy vigye fel azokat. Az őrnagy az iratok nélkül jött le, gyalog eltávozott, majd a pesti 14. számú bérkocsival visszatérve, ismét fölment a lakásba, s visszatérve ezzel a kocsival elhajtatott. Az 51. számú bérkocsis — elmondása szerint — mintegy másfél órát várakozott, majd amikor leküldtek neki két pengő forintot, visszatért Budára. Lamberg ugyanis a pesti 121. számú bérkocsival távozott, amelyet Majláth komornyikja rendelt a ház udvarára, ahol a „második lépcsőn" várakozott az az úr, aki „Schnell in die Festung" utasítást adta. A Hatvani utcából (Majláth lakásától) az Uri és a Kishíd utcán hajtott, de a puskákkal és kaszákkal felfegyverzett nép miatt egyre nehezebben haladt. A hídhoz érve, a vámháznál megkérdezte, hogy mi az izgalom oka, s azt a választ kapta, hogy „Lamberg a budai várat becsukatta". Ekkor — mondja a tanú — hallotta, „miként a kocsiban ülő gróf a batár leeresztve volt ablakait felhúzta", s az előablakon betekintvén azt látta, hogy utasa a kocsi egyik sarkába húzódva „arcát a felső ruhába rejtegeté". A budai oldalon a hídvámnál megálljt kiáltottak, a tömegből odaugrók kaszákat és szuronyokat szegeztek a kocsira, azt kiabálták, hogy „Hier ist der Schwarzgelbe!". A gróf a tanú szerint eleinte tagadta kilétét, s magát megfeszítve, akadályozta, hogy a kocsiból kirángassák. Végül a baloldalt lévőknek ez sikerült. Ekkor a kocsis, mivel egyik lovát ágyékba szúrták, elhajtott.

Stern Móric könyvkötő, a budai nemzetőrség főhadnagya és a hídőrség parancsnoka szerint úgy fél kettő tájban különféleképp felfegyverzett emberek jöttek át a hídon Pestről, akik — mint hallotta — a várba mentek Lamberget keresni. A hídon érkezők között egy idő után feltűnt egy batár, amely előtt és mögött egyaránt fegyveresek vonultak. A kocsi előtt haladók azt követelték az őrparancsnoktól, hogy állítsa meg azt. Ez megtörtént, s az ő elmondása szerint a kocsi ajtaját kinyitva kérdezte, hogy ki az illető. „Ich bin der Feldmarschall-Lieutenant Graf Lamberg" – volt a válasz. Ezt követően nagy erőfeszítéssel sikerült neki és

egyik altisztjének a grófot, akinek a nyaka már vérzett, megvédeni attól, hogy már a kocsiban agyonszúrják. A tanú könyörgésére a tömeg beleegyezett, hogy Lamberget a törvény kezére adják és hogy Kossuthoz vezessék. Ezt maga a gróf is kérte, s a tömeg ebbe beleegyezett. Mikor ígéretet kapott, hogy Lamberget sértetlenül adják át, ő visszafordult, s később az őrszolgálatot is átadva, hazatért. Stern úr vallomását Alberti altiszt (egyébként budai dohánykereskedő) egészítette ki, miszerint Lamberg érkezése előtt „egy fiatal ember" kinézésére „szőke, hosszasképű, szépkinézésű" fiatalember jött az őrparancsnokhoz, hogy állítsa meg „az itt jövő fiakert". Mivel kérte, hogy írják fel a nevét, így tudják, hogy Takács Zsigmondnak nevezte magát. (Ezt követően Pest és Buda hatóságai ilyen nevűt nem találtak a városban.) Alberti ott volt főhadnagya oldalán a kocsi megállításakor, s elmondta, hogy a kocsi túlfelén a betört ablakon keresztül kaszákkal szurkáltak be a batárba. A kocsiból kiszállt Lamberget kardjukkal védelmezték, s a tömeg az őrház falához szorította őket úgy, hogy mozdulni sem tudtak. A sokaság pedig a fejük felett vagy a hátuk megett kísérelte meg szurkálni a grófot. „Ekkor — monja a tanúval felvett jegyzőkönyv — ő kivesz, vagyis elővesz egy papírost, azt szétszakítja és belőle két levelet vesz elő, mellynek mindegyikén három-három pecsét, éspedig császári kétfejű sasos pecsét volt, ezt fölfogta és mondá: „Meine Herren, da habe ich Briefe abzugeben, führen Sie mich zum Kossuth". A leveleket elvették, egyesek fel akarták azokat bontani, de a nagy többség ezt nem helyeselte. Ezt követően elindultak a hídon Lamberggel Pest felé, s „a középtájon lévő János képnél agyonszúrták".

Az elmondottak rekonstruálták Lamberg halálát. A bizottságnak ezt követően valamit kellett mondania a gyilkosság elkövetőiről. Erről a következőképp nyilatkozott: „Mi már most a grófnak a néptömeg általi kivégeztetését illeti, erre nézve mind személyes a hely színén később merített meggyőződésünk, mind pedig a tanúk vallomásából az derül ki, hogy ő a hajóhíd budai részén, a Szent János szoborral átelenes oldalponttól mintegy hat ölnyire a karfa mellett gyilkoltatott meg. A tettes iránt eltérnek egymástól a tanúk vallomásai." Ezt azzal támaszja alá a jelentés, hogy név szerint említi azt a hat tanút, akiknek vallomásából az tűnik ki, hogy „midőn a nép Lamberg tábornok holttestét a hídról Pestre vonszolta, a néptömeg élén egy bécsi önkéntes jött kivont véres karddal, ki fennen hirdette magát a tábornok gyilkosának". A következő tanú szerint a gróf gyilkosa egy katona lett volna, kit a gróf állítólag egykor megfenyített, de egy másik tanú is említette, hogy az eset után a katonák közül „többen véres szuronnyal jöttek a hídon keresztül". Az említett bizonytalanságért a jelentés a Honvédelmi Bizottmányra hárítja a felelősséget: „Ezen fonalon kötelességünknek ismerők ugyan a vizsgálatot tovább folytatni, hanem mivel mind a katonák, mind a bécsi önkéntesek a kormány rendeletéből a tett után másnap korán reggel a Jellachich tábora ellen küldettek, s azok mai napig is az ország különböző részeiben táboroznak, további lépéseket irányukban mind eddig nem tehettünk".[44]

A jelentés ezt követően két tanúra hivatkozva említi, hogy a véres karddal a tömeggel vonuló (a Váci utcán és a városháza terén is megforduló) fiatalember neve Kolosy, vagy Hollósy volt. Kolosy nevűt azonban csak Kolosi Gergelyt találták, a nemzeti színház pénztárosát, aki nem azonos az említett ifjúval. Neki a-

zonban van egy öccse, aki jelenleg a táborban van. A bizottság, amely jelentését a Honvédelmi Bizottmány számára készítette, ehhez óvatosan hozzátette: „Ezen egyénre nézve tehát véleményünk szerint a további vizsgálat elrendelendő volna."

A jelentés említi, hogy az egyik tanú arról számolt be, miszerint az Újpiactéren mint nemzetőr szolgálatot teljesítve egy arra jövő „középkorú ember" azzal dicsekedett, hogy a kezében lévő puskával ő lőtte meg Lamberget. Ez azonban valótlanság, állapítják meg, mivel a hídon lövés nem történt, s a boncolási jegyzőkönyv sem ismer lőtt sebet. Fontos vallomást tett az 5. zászlóalj 4. századának hadnagya (civilben cipészmester), aki aznap délután a Károly-laktanya őrségének parancsnoka volt. Elmondta, hogy alig tudta megakadályozni a laktanyába betóduló tömeget, hogy emberei fegyverét el ne vegyék. Rövidesen azután „népcsoportok alakultak az udvaron kaszákkal és puskákkal felfegyverkezve" és kivonultak a laktanyából. Vezetőiket azonban nem tudta megnevezni.

A bizottság az utolsók között szerezte be a Blazovich őrnagyot a várba visszavivő 14. számú pesti bérkocsis vallomását. Eszerint az őrnagyot a várban a gránátos laktanya mellé vitte (ahol Ottinger tábornok lakik?), ahonnan egy ismeretlen úrral tért vissza, akivel együtt az Országház utcán a Főtérig (ahol a bérkocsik állnak) vitették magukat. Ott kiszálltak és az őrnagy kifizette a fuvart. Ennek a vallomásnak ismeretében kérték a főhadparancsnoktól Blazovich Károly őrnagy nyilatkozatát, amelyet ugyancsak mellékeltek. Ennek a nyilatkozatnak az érdekessége az, hogy az őrnagy előadása szerint a Majláth György lakásához vezető rövid úton beszélgettek az altábornaggyal. (Az út rövidségét az magyarázza, hogy ekkor még megvolt a várnak a Tabánra nyíló, a hajóhídhoz közel eső kapuja.) Blazovich szerint Lamberg kijelentette, hogy zsebében olyan parancs van, amelynek értelmében a bánnak az ellenségeskedést azonnal meg kell szüntetnie. Egyben közölte, hogy küldetését kifejezetten azzal a feltétellel fogadta el, hogy az országba betört Hurban pánszláv vezér eltávolítására meghozzák a szükséges rendszabályokat. Végül Blazovich szerint az altábornagy úgy nyilatkozott, hogy ha bármelyik fél őt mint királyi biztost nem ismeri el, úgy azonnal hajlandó küldetéséről lemondani és Pozsonyba visszatérni. Blazovich beadványának további érdekessége az, hogy amikor Lamberg kívánságára iratokat vitt utána Majláth lakására, ő akkor közölte vele, hogy Batthyány nem tért vissza még a táborból. Ezt az altábornagy nagyon sajnálta, s ekkor bízta meg az őrnagyot, hogy térjen vissza a várba, értesítse Melczer ezredest, hogy intézkedjék a továbbutazáshoz szükséges lovakról. (Lamberg saját kocsiján érkezett, — de a lovakat bérelte.) A nyilatkozat valójában azt írja körül, hogy Lamberg ekkor már felfogta veszedelmét — az utcáról feljött Blazovich beszámolhatott neki a tapasztalható izgalom okáról —, ezért küldte előre az őrnagyot – és ezért maga sem a ház előtt ácsorgó bérkocsival indult vissza Budára. Blazovich nyilatkozata végül beszámol arról, hogy Melczert értesítve elváltak útjaik. Ő sietve a főhadparancsnokság épületéhez ment, amelyet bezárva és tömegtől körülvéve talált. Ekkor Pestre sietett, Kossuthnak jelentést tett, aki Hrabovszkynak menlevelet (?) adott, s az őrnagy ekkor három úr kíséretében fiakeren visszatért, de akkorra már a főparancsnok nem volt életveszélyben.

A december 20-án kelt jelentés aláírói tudták, hogy eredeti megbízásukat valójában nem teljesítették. Mivel az előzetes jelentéshez viszonyítva új eredményt nem mutattak fel, ezt azzal mentegették, hogy egyes tanúk ideiglenes eltávozása miatt nem tudták a vallomásokat hitelesíteni (ti. a városi tanácsok színe előtt). Bíztak abban is, hogy „talán idő haladtával a tény körülményeinek s a tetteseknek biztosabban nyomára akadhatunk" – mentették magukat. Ez azonban — folytatódik az érvelés — „talán csak azért sem sikerülhetett, mivel panaszos nem létiben munkálkodásunkban a közvélemény által kellőleg nem támogattatánk".[45]

A bizottság tehát a közvélemény érdektelenségére panaszkodott. De lehetőségei is korlátozottak voltak. Mint városi hatóság nem hallgathatta ki Hajnik Pált — vagy legalábbis nem tudunk ilyen kísérletről. (Egyébként logikus lett volna a vizsgálattal az Országos Rendőri Hivatalt megbízni. Annak idején azonban Pest városa hevesen tiltakozott annak felállítása ellen, féltve saját rendőrhatósága illetékességét. Most ez megbosszulta magát.) Bár a képviselők mentelmi jogát az 1848. évi népképviseleti országgyűlés nem ismerte, nem került sor Balogh János kihallgatására sem, igaz ő rövidesen el is hagyta a fővárost. De a bizottság Baloghra egyébként is tekintettel volt, mert nem feszegette azt, hogy ki volt az a személy, aki az országgyűlés üléstermében kirendelt nemzetőr fegyverét elvitte. Mivel az eltávozott katonaság ügyével érdemben nem foglalkozhattak, mellőzték az összefoglalásban azt a tanúvallomást, amely arról számolt be, hogy az események kezdetén három bérkocsi jött át a hídon, s az első kettőben a Porosz herceg gyalogezred katonái ültek fegyveresen, a harmadikban pedig bécsi önkéntesek.

Az egyedi vallomásoknak van még további érdekessége is. Így a parasztok emlegetése (az egyik szemtanú szerint egy falusi ember szúrta mellbe Lamberget) magyarázatot nyer azáltal, hogy az egyik beszámoló szerint az illető „a híd mellett, a heti vásáros hajók mellett" volt. Vagyis heti vásár lévén, ez megmagyarázza a falusi emberek jelenlétét, akik tehát nem Kossuth által toborzott népfelkelők voltak. (Nincs annak nyoma, hogy ezekben a napokban népfelkelők érkeztek volna Pestre. Ennek nem is lett volna értelme. Azokat a Dunához irányították, legközelebbi táboruk Kunszentmiklóson volt.) Mivel annak idején Hunfalvy a *Kossuth Hírlapjá*ban cáfolta, hogy Zsembery vezette volna a népet „a Dunán hajókban lévő kaszákhoz", ez azt jelenti, hogy dunai hajókon is voltak — nyilván elszállításra berakodott — hadi kaszák, amelyek a „kofahajók" árusai-munkásai megszereztek.

A jelentést kísérő tanúvallomásokkal kapcsolatban még két dolgot kell megjegyeznünk. Az egyik Lamberg kocsija feltartóztatásának helye. A Pest megyei (pontosabban: a budai) 1. nemzetőri zászlóalj 5. századának kapitánya — egyébként gyógyszerész — mondotta el a következőt: „Amint a Szarvas kávéháznál lefelé jövök, látom, hogy a hídfői vámház és a híd kávéház közti téren egy nagy embertömeg egy bérkocsit feltartóztatott..." Vagyis a hajóhidat már elhagyta a pesti 121. sorszámú bérkocsi, amikor megállásra bírták. A másik kérdés épp ennek a fiakernek kocsisa által elmondottakkal függ össze. Így nyilatkozott a vele való bánásról: „Én a kocsi bakról háromszor lerántattam, és ruháim írások végett kikutattattak, még kalapomból a bélés is kiszakítatott. Azután kocsimról a lámpásokat leütötték, az egész kocsit kikutatták, még az ülő vánkosokat is felszakí-

tották, és kocsimat több oldalról kaszákkal és szuronyokkal keresztül szúrták." Jóllehet a leírás értelmetlen rongálásról számol be, de a kocsis megmotozása — írások keresése — valami helyszíni irányítót, sugalmazót feltételez, aki a királyi biztos iratainak megszerzésére bíztatott. (Érdemes megjegyezni, hogy a tanúvallomások egy része nem egyszerű emberekről, hanem katonákról és polgárokról beszél, s utóbbiak között nagy számmal fiatalokról.)

Lamberg halálakor a vele volt értékek (gyűrűk, arany zsebóra stb.) elvesztek. A fővárosi nyomozás során ilyenek nem kerültek elő. A jelentés azonban megemlíti, hogy a gróf „álfogait" (műfogsorát) megtalálták, s azt végül a budai kapitányi hivatalnak beszolgáltatták. A jelentéshez csatolták a szeptember 29-én készült boncolási jegyzőkönyvet, amely döbbenetes látlelete a Lamberg testét — részben már hulláját — elborított súlyos sebeknek.[46] A két város hatóságainak jelentése végül csatolta a Luther Márton tanútól — a Fortuna bérlőjétől — elvett proklamáció egy példányát. Ez azonban nem található az iratok között.[47]

*

A december 20-i jelentést Pest város tanácsa csak 24-én, vasárnap — és karácsony előestéjén — vitatta meg. Ennek végzése egyrészt az volt, hogy Kolosi Gergelytől kérjenek személyleírást rokonáról, másrészt kiderítendő, hogy a Károly-laktanyában kinek a közvetlen felügyelete alatt voltak a kaszák. Végül meghagyták a bizottságnak, hogy tisztázza: a gyilkosság idején és annak környékén a nemzetőrség mely alakulatai, s kiknek közvetlen parancsnoksága alatt teljesítettek szolgálatot. Kolosy személyleírását még másnap megszerezték, s Kasselik János is benyújtotta december 25-i dátummal feljegyzését a Károly-laktanyában tapasztaltakról, de a továbbiakra már csak az osztrákok bevonulása után került sor. Az így összegyűlt vallomásokat és nyilatkozatokat azután 1849. január 15-én Rottenbiller polgármester eljuttatta Havas József királyi biztoshoz.

Az ily módon már az osztrák hatóságok rendelkezésre bocsátott anyagban a legtöbb információt a Károly-laktanya „házmestere" szolgáltatta. Jelentése szerint fél kettő tájban többszáz ember jelent meg a laktanyában és fegyvert követelt. A 38. sz. raktárban több ezer kaszafegyver volt, ezt feltörték, s mindenki vitt egyet. A tömeg Lamberg tetemével gonoszul bánt, s ennek csak a nemzetőrség megérkezése vetett véget. A jelentés befejezésül azt is közölte, hogy a Porosz herceg gyalogezred katonái a laktanya 1. udvarában fegyvereikkel a levegőbe lőttek. (Nyilván az események befejeztével.) Ami azt jelenti, hogy ezek — feltehetően a honvédekhez átállott — sorkatonák töltött fegyverrel vettek részt az akcióban. A szeptember 28-án a pesti hídfőnél, illetve a kaszárnyánál őrségben volt nemzetőri század (5. zj 4. szd) kapitánya — aki otthon tartózkodott — két óra tájban hallotta a riadót, míg a ténylegesen a helyszínen szolgálatot teljesítő főhadnagy szerint déltájban dobolták a riadót. Érdemi információval egyikük sem tudott szolgálni, főleg nem a gyilkos személyét illetően. Az egység „józellemű" őrmestere arról számolt be, hogy miként akadályozta meg, hogy az ügyeletes tiszt szobájában lévő 40 fegyvert elvigyék. Arra nem tudott felvilágosítást adni, hogy a többszáz főnyi tömeg a fegyvert és a kaszát miként szerezte.

Kasselik János tanácsnok nyilatkozata szerint mint kirendelt nemzetőrtiszt ott volt a laktanya udvarán, amikor Lamberg holttestét őrizték. Ekkor Strauss Vilmos rendőrtisztviselő egy fiatal katonára hívta fel a figyelmet, s azt súgta: ő is megszúrta Lamberget. Ezt az illető meghallotta, s mutatta véres szuronyát, hogy meddig dőlte azt a grófba. Ez a rendőrtisztviselő azután január 23-án a Pest városi ügyészi hivatalnak jelentést adott be, amit pótlólag csatoltak a nyomozati anyaghoz. Ebben nevezett nem kevesebbet állított, hogy ő akadályozta meg Lamberg tetemének felakasztását, ő vitette át a halottat a szervitákhoz, s ő intézkedett, hogy másnap megtörténjen a temetés. Az állításban nem kevés túlzás van, hiszen a dolgokat Hajnik intézte, aki elmenekült. A viszamaradt rendőrtiszt azonban kétségtelenül együttérzően viselkedett, mint az később Lamberg inasának vallomásából kiviláglott.[48]

Az osztrák katonai vizsgálóbizottság eredményei

Windisch-Grätz, a Magyarország ellen meginduló császári haderő főparancsnoka nemcsak a lázadók katonai erejének felszámolására, hanem a lázadás vezetőinek és a pártütő kormánnyal együttműködőknek az elfogására és megbüntetésére törekedett. Az utóbbi feladatok ellátására a főparancsnok még 1848. december 20-án elrendelte egy az ő felügyelete alatt működő hadseregrendőrség felállítását. Ennek élére Rudolf Köpp von Felsenthal rendőrtanácsost állította, aki a bécsi októberi forradalom leverése után a városparancsnokság mellett tevékenykedő rendőrségi osztályt vezette. Melléje adták a bécsi forradalmi események vizsgálatában nagy tapasztalatot szerzett Johann Maschek rendőrbiztost. Windisch-Grätz már december 24-én intézkedett, hogy Pozsonyban állítsák fel a forradalmi tevékenységet vizsgáló bizottságot. Felsenthal lovag december 31-én Győrbe ment, ahol bizalmi embereket igyekezett beszervezni, akiknek segítségével megindult a forradalmi sajtótermékek begyűjtése. Egy megbízható emberét pedig még a császári csapatok bevonulása előtt a fővárosba küldte, hogy információkat gyűjtsön. Pest elfoglalása után Windisch-Grätz rendeletére létrejött a III. hadsereg mellett működő „cs. kir. katonai és polgári központi bizottmány" (K. K. Militär- und Politische Central-Commission), amely első ülését 1849. január 10-én tartotta a budai főhadparancsnokság épületében. Első osztálya az ún. „Untersuchung Section", amely a vizsgálatokat folytatta, a másik az ún. „Politische Section", amelynek feladata az információk gyűjtése volt. Ennek az utóbbinak lett vezetője Felsenthal.[49]

A Politische Section elsődleges feladata a forradalmi főváros nyugalmának biztosítása, a kompromittált személyek nyomozása és elfogása volt. Ezen sürgős biztonsági feladatokhoz azonban járul egy nem kevésbé fontos, a császár kifejezett parancsára folytatandó eljárás: Lamberg gyilkosainak felkutatása. Az október 3-i manifesztum ugyanis rendelkezéseinek hatodik pontjában a következőt tűzte ki feladatul: „Királyi biztosunknak különösen meghagyjuk, hogy aziránt őrködjék, mikép gróf Lamberg Ferenc kir. biztosunk megtámadói s gyilkosai, úgy ezen kebellázító merénylet indítói és részvevői ellen a törvények teljes szigora szerint eljárassék." Így érthető, hogy Felsenthal már január 14-én Havas Józsefhez, a

fővárosok kir. biztosához fordult és kérte, rendelje el: a Lamberg-gyilkosság eddig rendelkezésre álló iratait az érintett városkapitányi hivatalok sürgősen terjesszék elő. Mint láttuk, ennek a rendeletnek Rottenbiller polgármester másnap már eleget tett.

A Lamberg-ügy nyomozását rábízták Maschek rendőrbiztosra, akit erre Bécsben szerzett tapasztalatai kiválóan alkalmassá tettek. Ott ugyanis hasonló feladattal kellett foglalkoznia: Latour gyilkosainak kellett nyomára jönnie. (Természetesen Bécsben a fegyveres felkelés előzményeit, annak résztvevőit és vezetőit is keresni kellett.) A rendőrbiztosnak munkája elkezdéséhez nemcsak a pestbudai nyomozás anyaga állott rendelkezésre, hanem már munkája kezdetén megkapta Karl Redelnek, Lamberg inasának (jägerének) 1848. december 30-án Bécsben hivatalosan jegyzőkönyvezett nyilatkozatát. Redel beszámolója teszi egyértelművé, hogy Lamberg és kísérete Pozsonyból két kocsival szeptember 27-én délután négy órakor indult. Az egyik kocsiban a gróf és Melczer ezredes, a másikban egy kapitány utazott a „szolgálati iratokkal". A Fortuna fogadóhoz 28-án 3/4 12-kor értek, azt követően Lamberg civilbe öltözött és egy zárt kocsiban a főhadparancsnokságra hajtatott. Innen a fejleményeket Redel csak a Fortunában lejátszódottak alapján tudta elmondani. Ennek lényege, hogy a királyi biztos távozása után fél órával három civil érkezett, élükön Hajnik, akik hivatalosan tudakolták Lamberg megérkezését. A nevezettek távozása után Melczer ezredes érkezett civilben, akit a főhadparancsnok egyik segédtisztje tájékoztatott a veszélyes helyzetről, s aki az utazás előkészítését tartotta szükségesnek. Melczer is eltávozott, s ezt követően az utcán riadót doboltak, majd néhány pillanat múlva nemzetőrök rontottak be, kinyittatták az altábornagy szobáját, siétve átnézték a holmiját. Ezután két őr maradt a szobában: egy sorkatona a Porosz herceg gyalogezredből és egy nemzetőr. (Redel a kutatást vezető személyről, a két őrről és egy harmadik hozzájuk csatlakozóról igen pontos személyleírást adott.) Elmondása szerint az említett őrség mintegy háromnegyed órája volt ott, amikor kocsin érkező újabb személyek közölték, hogy a grófot a hídon leszúrták. Úgy 3/4 3 körül megjött Hajnik, aki a jäger kérdésére megerősítette gazdája halálát. Redelt Hajnik magával vitte, amikor kocsikon a budai városházára vitték Lamberg holmiját, vele volt, míg Hajnik Hrabovszkyval tárgyalt Lamberg temetéséről, majd magával vitte Pestre, hogy védelmezze. (Ezt a nyilatkozó is így tekintette.) Redel ott várt Hajnikra a szerviták folyosóján, amíg a rendőrfőnök Lamberg temetéséről tárgyalt, majd együtt mentek el a szemközti Károly-laktanyába a holttestet megnézni. Még aznap este visszatért Budára, ahol a hivatalos személyek jelenlétében a lepecsételt csomagokból kivette a Lamberg felöltöztetéséhez szükséges holmikat, de erre aznap nem került sor. Redel beszámolója szerint ő Budát harmadnap Lamberg segédtisztjével hagyta el, aki csütörtök este gőzhajóval megérkezett, de sikerült inkognitóját megőriznie.[50]

Maschek rendőrbiztos január 15-én kezdte meg munkáját. Első „ügyfele" Novák Dániel építész volt, feltehetően önként jelentkező, aki Balogh János képviselő és Hajnik tevékenységéről számolt be. Január 17-én Luther Mártont, a Fortuna bérlőjét, 18-án Stern Móricot, a híd budai hídőrségének aznapi parancsnokát hallgatták ki. Ezzel megindul a gépezet, s 19-én már három jegyzőkönyv

készült, majd naponta 3–5 beszámoló jegyzőkönyvezésére került sor. A beszámolók a budai várban, a hídfőnél, a hídon, vagy a pesti utcákon, a Károly-laktanyában történtekről, esetleg a kávéházakban folyt beszélgetésekről egyaránt beszámoltak. Bár egy-két esettől eltekintve nem találni az anyagban névtelen vagy névvel ellátott feljelentéseket, a megidézett tanúk egy része véres ruházattal hazatért vagy Lambergtől származó tárgyakkal rendelkező személyekről szólt, akikre nyilván „konfidensek" hívták fel a figyelmet. Névvel azonban kevés személyt említenek, mert a többség arra hivatkozott, hogy ismeretlen emberek („csőcselék népség") volt jelen a tett elkövetésénél. Kolosy György nevét természetesen sokan említik, de bőven hallani Balogh János vagy Hajnik szerepéről is. Külön kérdéskör a nemzetőrség, főleg azok tisztjeinek beszámolója.

A Lamberg gyilkosság felbújtói és elkövetői ellen nagy lendülettel és szívós következetességgel folytatott nyomozás iratanyaga 1849 januárjától 1854 júniusáig — amikor a vizsgálat munkanaplóját (Tagebuch) véglegesen lezárták —, 834 iktatószámot kapott, ahol egy-egy szám alatt (mind pl. a fővárosi nyomozás esetében) testes konvolutum található. Az anyagot 1941-ben géppel számozták be, s akkor ez a munka több mint 1800 foliót eredményezett — miközben ekkor már többek között a 157–248, valamint a 433–619. iktatószámok alatti iratok hiányoztak, amelyek sorában a munkanapló alapján ugyancsak nagyobb iratcsomókról tudunk. A meglévő hatalmas anyag természetesen magába foglalja a nyomozó hatóság levelezését, jelentéseinek a fogalmazványát, de nagy többségében mégis jegyzőkönyvekből (szemtanúk beszámolóiból, majd hivatalos vizsgálati jegyzőkönyvekből) áll. Ezek számos eddig nem ismert részletet világítanak meg, vagy tartalmaznak esetleg egymásnak ellentmondó nyilatkozatokat is. Mindezek áttekintése azonban ebben a tanulmányban lehetetlen, azok a nyomozás történetét feldolgozó munka számára kínálnak értékes anyagot. A következőkben ezért csak arra kívánunk összpontosítani, hogy miként sikerült az ügyet presztizskérdésként kezelő nyomozóhatóságnak az első pillanattól név szerint emlegetett Kolosy Györgyöt elfogni, s mint a gyilkosság „fő tettesét" halálra ítélni.[51]

Kolosy bűnrészessége a fővárosi nyomozás eredményeinek ismeretében — és nyilván a szóbeszéd alapján — annyira valószínűnek tűnt, hogy Trattner ezredes, a III. hadsereg mellett működő igazságügyi osztály által létrehozott központi vizsgálóbizottság elnöke már január 20-án kérte Havas József királyi biztost, hogy Kolosi Gergelyről, a Nemzeti Színház volt pénztárosáról és rokonságáról részletes információkat szerezzen. Az időközben beszerzett információk alapján azután február 15-én a Politische Section litografált körlevélen hét körözött egyén személyleírását küldte meg a hatóságoknak. Ebben első helyen Kolosi Gergely és Balogh János állott. Ezt követően február 20-án nyújtotta be a szekció a maga első beszámolóját (Vortrag) felettes hatóságának, a III. hadsereg rendőri osztályának (Polizei Section). Ez az előterjesztés először az általánosan ismert fővárosi eseményeket foglalta össze szeptember 27-én estétől az országgyűlés szeptember 29-i határozatáig. Majd áttekinti a rendelkezésre álló információkat (mintegy 80 új jegyzőkönyv birtokában) s értékeli is azokat. Balogh szerepének hangsúlyozása mellett több gyanúsítottat sorol fel, de Kolosyt — 14 tanúvallomásra hivatkozva — a „fő tettesnek" minősíti.[52]

A „politische Section" második beszámoló jelentése már február 26-án elkészült. Ez nem foglalkozik Kolosy személyével, hanem sietve felterjesztette egy névtelen levél alapján letartóztatott jurátus elfogásáról szóló jelentését, annak kihallgatási jegyzőkönyvét, valamint — többek között — egy a gyilkosság napján véres ingben hazatért szabó iránti szomozás során keletkezett tanúvallomási és kihallgatási jegyzőkönyveket. Nyilván ezzel a gyorsasággal akarták igazolni a munka tempóját.[53]

A harmadik beszámolóra április 19-én került sor, amely további mintegy 80 jegyzőkönyv anyagának összefoglalása alapján készült. A közel két hónap elteltével benyújtott jelentés első részében megfogalmazza a szekció által maga elé tűzött feladatot, amikor kijelenti, hogy a Lambergen ejtett sebek számát, a test vonszolásának távolságát és idejét, valamint azt kívánja kideríteni, hogy mely sebek keletkeztek a gróf életében és melyek halála után. Ezt követően rögtön kifejti ennek nehézségeit, hogy ez a „danaidák munkája" lesz, s nagy bölcsességgel és megfontolással kell a tényállás megítélésben eljárni. Ez a fejtegetés ahhoz a véleményhez vezet, hogy minden megállapíthatóan „vérrel szennyezett" gyanúsított ügyét majd a bírónak kell megvizsgálnia. Ez az irat néhány személy esetében az első jelentésben foglaltakat kiegészíti, de Kolosy ügyében csak annyi újat tartalmaz, hogy a győri városparancsnokság jelentése szerint az ősz folyamán ott volt kórházban. Ennek a beszámolónak az az érdekessége, hogy a már említett nagyszámú jegyzőkönyv bizonyítékai alapján három, a gyilkosságban való részvétellel alaposan gyanúsítható személyt (véres kézzel vagy ruhával, véres szuronnyal és Lamberg tárgyaival látták őket) a bíróságnak átadni javasolt.[54]

A harmadik beszámoló már a honvédsereg tavaszi sikereinek árnyékában készült. Pest 1849. április 24-én felszabadult, s Budáról másnap a hadseregparancsnokság mellé rendelt Central-Commission is „visszavonult". (Batthyányt és fogolytársait április 23-án szállították el.) Mikor az osztrákok visszatértek Pest-Budára, Haynau a vizsgálatokat változatlanul Maschek vezetésével folytató szekciót Pestre telepítette. Felettes hatóságának új hivatalos neve „der Polizei-Section des k.k. Armee-Oberkommando" lett. Az információgyűjtés, a kihallgatások — amelyek április 20-tól szüneteltek — július végén újrakezdődtek. A szekció első jelentését (ezentúl Referat az elnevezése) azonban csak október 28-án nyújtotta be. Ennek valószínű oka, hogy mind a morálisan felelősnek (felbujtónak) tartott Balogh János, mind pedig a Lamberg-gyilkosságért leginkább tettesnek tekintett („der Hauptmörder") Kolosy hollétéről — elfogott levelek révén — ekkor már kellő információval rendelkeztek.[55]

Kolosy Györgyről tudták az osztrák hatóságok, hogy a honvéd hadseregben szolgált, s századosságig vitte. Azt is tudták, hogy erdélyi származású, s népes családja Felsőfejér megyében él. Mivel nem rendelkeztek információval arról, hogy Kolosy elhagyta volna az országot, ezért keresésére utasították a nagyszebeni katonai parancsnokságot. A véletlen, vagy pontosabban: a jól kiépített besúgói hálózat a hadbíróság kezére játszott. Kolosy ugyanis a temesvári csata után rokoni kapcsolataira támaszkodva Brassóban és környékén húzódott meg, s mert hamis névre szóló papírokat is szerzett, értesíteni kívánta Pesten maradt szerelmét, Bosch Annát. A kis levélke azonban, amelyet valószínűleg fuvaros hozott, nem

került a lány kezébe. Pontos címzése: „An Fräulein Anna Bosch, Tochter des Herrn Josef Bosch Gastgeber bei Spieluhr in Pesth" viszont felhívta az osztrák hatóságok figyelmét a Bosch-családra. A 20 éves Annát és testvérét, a 18 éves Lajost, aki a szabadságharc alatt őrmesteri rangot szerzett, azonnal letartóztatták. A levélen nincsen dátum, érkezésének ideje bizonytalan. Ez valamikor október második felében lehetett, mert némi időnek el kellett telnie ahhoz, hogy Kolosy — aki állandóan helyet változtatott — Brassóban értesüljön szerelme fogságba vetéséről. Mint vallomásából később kiderült, ezt nem tudta elviselni. Némi mérlegelés után Pestre indult, ahová november 7-én este vonaton megérkezett és a Tigris fogadóban szállt. Másnap letartóztatták.[56]

Kolosy kihallgatását azonnal megkezdték. A november 8-án felvett jegyzőkönyv az előzetes tájékozódást szolgálta. A terjedelmes anyag beszámol a gyanúsított családjáról, életútjáról, tanulmányairól. Ez utóbbiból kiderül, hogy nem jogász volt, hanem a másodéves elvégzett bölcsész, s a között a 16 fiatal között volt, akiket Eötvös József pedagógiai tanulmányok érdekében Poroszországba akart küldeni. A vád tárgyával kapcsolatban Kolosy elmondta, hogy a riadót követően kardját és pisztolyát magához véve, a hídon ő is Budára ment. A budai hídfő közelében találkozott a Lamberget kísérő négy nemzetőrrel, s a tömeggel, amely a grófot körülvéve azt meg akarta sebezni. Őt is elfogta a düh, s le akarta lőni Lamberget. Látva azonban az ezt észrevevő Lamberg rémületét, meggondolta magát, s mintegy 200 lépésen át megkísérelte a nemzetőrökkel együtt védeni a grófot, akit már a nyakán és a hátán megsebeztek, s erősen össze volt vérezve. A tömegben lévő Porosz herceg gyalogezred közlegényei közül a legdühödtebb több ízben le akarta szúrni Lamberget, de ezt sikerült megakadályoznia – egészen a Szt. János szoborig. Ekkor ez a közvitéz szuronyával melledőfte az eddig védelmezett grófot, aki a földre zuhant, s magával rántotta Kolosyt is. Elmondása szerint ekkor ő is megsebesült a jobb lábán szurony vagy kaszaszúrástól, s egész ruhája véres lett. Feltápászkodva magasra emelte az áldozat vérével szennyezett kardját, s azt kiáltotta:„Itt van Lamberg vére!" A tömeg ekkor magával ragadta a képviselőház üléstermához, s ott a sokaság kiabálta a fenti szöveget – de onnan eltávolították őket. Ekkor az ünneplő tömeg őt Pest utcáin hurcolta végig.

A vallomás befejezésében Kolosy elmondta, hogy október elején Vasvári csapatával ment a táborba, ahol kocsiról leesett, s Pesten kórházba került, s ott október 15-étől megkapta a hadnagyi kinevezését a 15. honvédzászlóaljhoz. Pozsonyba vezényelték, a zászlóaljhoz, majd azzal Komáromba ment. Innen 1849 júniusában szabadságra Pestre jött, s Komáromba már nem tudott visszatérni. A sereggel visszavonulva részt vett a temesvári csatában, onnan Lugosra vonultak, majd Facsetről ő Erdélybe indult.[57]

Kolosy elfogása a szekció nagy sikere volt. Érthetően gyorsan le akarták zárni az ügyet. Így már november 15-én sor került a szabályszerű — vagyis bizottság előtt megejtett — kihallgatásra („ordentliche Verhör"). A vallomás lényegére koncentrálva elmondhatjuk, hogy Kolosy ezen a napon kitartott a tényállás rögzítésekor előadott verziójánál, hogy ti. a vérző Lamberg zuhant rá és kivont kardjára. (A lelövési szándékáról azért mondott le, vallotta most, mert megértette, hogy az elfogott grófot Kossuthhoz akarják vinni.) Elmondta, hogy amikor az

említett sorkatona egy erős döféssel átszúrta a grófot, az holtan zuhant a földre. Szerelmére hivatkozott, hogy annak mutatta a kardját, amelynek csak az egyik oldala volt véres, s nem a hegye. Nem tudta, hogy Bosch Annát már az ő megérkezése előtt kihallgatták, s a lány elmondta: Kolosy bevallotta neki, hogy kardjával ő is mért egy csapást Lamberg fejére. Így a másnapi kihallgatáson módosította vallomását, s bevallotta: a szuronydöfés után földre zuhant gróf fejére egy ütést mért, aminek következtében a fejtetőn nyílt seb keletkezett. Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy az egyetlen seb, amelyet a grófon ejtett, az nem szúrás volt, mert a kardja tompa (életlen) volt, így szúrást nem lehetett vele tenni.

Kolosy tehát a kezdeti átlátszó védekezés után vállalta részvételét a véres eseményben. De a kényszerű beismerés előtt, már az első kihallgatás alkalmával igen önérzetesen viselkedett, s közölte: nem fél a jövőtől. Ha a gyilkosság részesének tartják, büszkeséggel tölti el az, hogy nemzete gyilkosa gyilkosának tekintik, s Magyarország úgy fog tekinteni rá mint mártírra és felejthetetlen hősre. Ez a nyilatkozat sejteti, hogy Kolosy nem sok esélyt adott magának, hogy halálbüntetés nélkül megússza. (Ne feledjük: alig hat hete végeték ki Batthyányt, akinek ügyében az utolsó pillanatig enyhe ítéletet vártak.) Innen az önérzetes magatartás, s az igény — a tettét szépítő történet feladása után —, hogy higgyenek neki.

Kihallgatóinak annyiban szolgáltatott új információkat Kolosy, hogy elmesélte azt a komáromi várban lezajlott asztali beszélgetést, ami az osztrák hatóságok őt köröző rendelet és a beígért jutalom kapcsán történt. Ekkor ugyanis Balogh János, a várban szolgáló 71. honvédzászlóalj őrnagya elmondotta, hogy — állítólag — írásos parancsot kapott Kossuthtól, hogy Lamberget fogja el. Kolosy egyébként a gyilkosság idején ott megforduló személyek közül senkit nem ismert — vagy nem akart ismerni. A pótlólag november 27-én tartott rövid kihallgatáson azonban megkísérelt személyleírást adni a grófot leszúró közkatonáról.[58]

Kolosy vallomása, amelyben elismerte, hogy kardjával megsebezte Lamberget, sorsára komoly következménnyel járt. Jóllehet a boncolási jegyzőkönyv alapján nagy valószínűséggel a szuronydöfést tekinthetjük halálosnak, s a fejen lévő sérülések közül is a kaszával ejtett vágások tűnnek veszélyesnek, Kolosyra már régen kimondták: ő a „Hauptmörder". Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy ha a szuronyát használó sorkatona ekkor a hadbíróság kezében van, őt tekintik a főbűnösnek. Annál is inkább, mert Bosch Anna is azt vallotta, hogy Kolossynak rövid kardja volt (ezt az ítéletbe is belefoglalták), s ezzel szúrni valóban nehezen lehetett volna. Kolosy azonban értelmiségi volt, s honvédtiszt, így kivégzésének politikai propagandisztikus értéke is volt. Ilyen körülmények között a kihallgatások végeztével november 30-án a szekció már olyan jelentést terjesztett fel a III. hadsereg parancsnoksága mellett működő „Polizei-Section"-nak, hogy Kolosy bűnössége „tökéletes megállapítást nyert".[59]

Kolosy hivatalos kihallgatását az a Leuzendorf vezette, aki Batthyány pörének anyagát is összeszedte és halálos ítéletét meghozta. A vezetésével összeült hadbíróság 1850. január 18-án hozta meg ítéletét a 24 éves Kolosy György ügyében. A tényállás rövid ismertetése szerint a vádlott „a vérszomjas tömeggel", a Szt. János kápolnáig kísérte „szerencsétlen áldozatát", ott azonban „kardjával hatalmas csapást mért a fejére és a homlokára Lambergnek, aminek következté-

ben a nemes gróf a padozatra zuhant". Ezt követően elmondja még az ítélet, hogy a vádlott az őt követő tömeg kíséretében miként hordozta végig a véres kardot a város utcáin. Így született meg a hadi cikkelyekre és az 1848. októberi császári manifesztumra hivatkozva az egyhangú ítélet: kötél általi halál. Az ítéletet Haynau január 20-án megerősítette, 22-én reggel kihirdették és 23-án reggel 8 órakor az Újépület háta megett végrehajtották.[60]

*

Kolosy György elítélésével és kivégzésével a Lamberg-gyilkosság nyomozása természetesen nem szünt meg. Inkább azt mondhatjuk, hogy a kierőszakolt siker meghatározta a további feladatokat. A szekció már említett jelentése, amely Kolosy bűnösségének kétségtelen megállapításáról szólt, mellékelve a kihallgatási jegyzőkönyv kivonatát, politikailag jól kihasználhatónak tekintette a Baloghra vonatkozó részeket. Ezeknek értelmében — mint fogalmazták — mind Balogh, mind pedig Kossuth „teljes bizonyossággal a gaztett intellektuális előídézőinek tekinthetők". Egyben javasolta az előterjesztés, hogy a Kolosy által említett, Lamberget kísérő négy nemzetőrt (akikről eddig nem esett szó a vallomásokban), valamint a grófot szuronyával átszúró 34. Porosz herceg gyalogezredhez tartozó közvitézt kísérelték megkeresni. Mindez azt mutatja, hogy Kolosy információit tulajdonképen hitelesnek tekintették. Végül ez az előterjesztés név szerint javasolta egyesek ügyének felülvizsgálatát, másoknak letartóztatását, amelyet a hadseregparancsnokság mellett működő rendőri különítménynek kellett elrendelnie.[61]

Az osztrák katonai és politikai rendőrség félelmetes gépezete a gyilkosságban való bűnrészesség vádjával végül 1851 szeptemberében hét személyt állított bíróság elé: Rudolf Woyna ausztriai születésű 43 éves vámtisztviselőt, Virágh Mihály 42 éves volt alkalmazottat, Oláh József 27 éves, volt 34. gyalogezredi őrvezetőt, Krisko János Nepomuk, 28 éves ügyvédet (aki egyébként Csányi bécsi futára volt), Takáts Zsigmond 34 éves írnokot (a forradalom idején kapitányt), Bártfay János 37 éves vasúti tisztviselőt, korábban a 34. gyalogezred közvitézét, valamint Dénes (Dienes) Lajost, a vakok intézetének volt tanárát, aki a függetlenségi háború idején a Ruhabizottmánynál dolgozott. Az 1851. szeptember 15-én kihirdetett ítélet: „zwanzigjähriger Shanzarbeit in schweren Eisen betraft". Az elítéltek között egyaránt találunk felbujtókat, lehetséges tetteseket és olyanokat, akiknél Lamberg értéktárgyait látták. A nyomozóhatóságok elvben befejezettnek tekinthették munkájukat.[62]

A véletlen azonban még egy gyanúsítottat a hatóságok kezére játszott: Weber Sándor gyógyszerészsegédet, akit 1848. szeptember 28-án egész testén véres ruhával és egy véres mellénnyel — ami gyaníthatóan Lembergé volt — láttak hazatérni. Amint meghallotta másnap, hogy a tettesek ellen vizsgálatot rendeltek el, előbb vonattal Vácra, majd hajóval Bécsbe ment. Ott egy korábbi Havasalföldre érvényes útlevéllel külföldre szóló útlevelet szerzett. Közben szállásadónője feljelentette, mert nemcsak búcsú nélkül távozott, de 40 Ft-nyi lakbérével is adós maradt. Weber Sándor — pontosan nem tudni mikortól — ekkor már Takács Sándorként szerepelt, s Hamburgon át Liverpoolba, majd New Orleansba, onnan Cincinnatiba, majd New Yorkba, Panamába s Kaliforniába ment. (Itt tartózkodott

legtovább, négy hónapon át aranyat keresett.) Majd Panamán keresztül Liverpool és London érintésével Hamburgba ment, ahol az ottani amerikai konzultól útlevelet szerzett. Ezzel a Berlin–Drezda–Prága– Bécs–Pozsony útvonalon 1853. május 8-án Pestre érkezett. A sógornőjétől azonban megtudta, hogy a hatóságok ismerik névváltoztatását. Ekkor sietve Bécsbe ment, s onnan Párizsba készült, de a brünni pályaudvaron letartóztatták. Bár 1853. május 13-án rendőrkézre került, ítélete csak 1854. június 20-án született meg: 15 év sáncmunka, nehéz vassal súlyosbítva.[63]

Végül meg kell említenünk Balogh János képviselő esetét, akit — mint láttuk — gyilkosságra felbujtónak, Lamberg haláláért morálisan felelősnek tarottak az osztrák hatóságok. Balogh a Bars megyei ellenzék ismert alakja, az 1848-as országgyűlés baloldalához tartozott, s a szeptember közepén a bécsi Reichsrathoz utazott országgyűlési küldöttség tagjaként felvette a kapcsolatot a császárváros radikálisaival. A szeptember 28-i események után megállapíthatóan igyekszik távolmaradni a fővárostól, s ehhez hivatalos segítséget is kap. Október 2-án még Pesten van (ekkor védekezik az országgyűlés előtt a *Pester Zeitung* vádja ellen), majd a táborba megy és — tudomásunk szerint — Csányi küldi a főseregtől Perczelhez. Ő hozza Perczel október 5-i jelentését Pestre, s másnap beszámol az országgyűlés előtt is. Jelen van a Schwechátnál lezajlott ütközetnél, ezért november 5-én tiszteletbeli őrnagynak nevezik ki. Előbb Nagyváradra küldik a népfelkelést szervezni, de Hodossy Miklós kormánybiztos nem hajlandó vele dolgozni. Ekkor Kossuth november 12-én a trencsényi és nyitrai népfelkelés szervezésére küldi. Decemberben már a fővárosban van, s átveszi a frissen szervezett 71. honvédzászlóalj parancsnokságát.[64]

Balogh 1849 telén Komárom várában volt, de a nyári visszavonulás idején egységével elhagyta azt. Feltehetően ott volt Temesvárnál, s Kolosy vallomásából tudjuk, hogy utoljára Lugoson találkoztak, ahol Balogh két lovat vásárolt. Október végén az osztrákok egy elfogott levél jóvoltából tudták, hogy Viddinben van, s a 4. jelentés úgy ítélte meg: adott a bűnvádi alapja, hogy mint a Lamberg-gyilkosság „morális felbujtójának" kiadatását kérjék a Portától. Erre tudtunkkal nem került sor, s Baloghot az emigrációban lévő vezetők között távollétében 1851. január 25-én halálra ítélték.[65]

Nem követve az ekkor 54 éves Balogh életútját, csak azt említenénk meg, hogy az internálásból kiszabadulva előbb Máltára, majd Angliába ment. 1859 novemberében azonban saját elhatározásból Szászország felől, Bodenbachnál átlépte az osztrák határt. Johann Balogh de Galantha, a neves „politischer Flüchtling" megjelenése, s az, hogy vizsgálatnak kívánja korábbi szerepét alávetni, némi izgalmat okozott a bécsi rendőrminisztériumban. Prágából Pestre szállították, s a pesti Polizei-Direkzion már november 20-án jelentette átvételét, másnap pedig Balogh ügyét áttették a budai Landesgerichthez. Az iratok hiányoznak, így nem ismerjük a kihallgatás anyagát sem. Az iktatókönyvből megállapíthatóan Bars megye még 1851-ben — az ítélet kihirdetése után — kérte, hogy volt képviselőjének kegyelmezzenek meg. Most „az engedély nélkül hazatért" politikai menekült ügyét felelevenítve újratárgyalni — a nyáron Itáliában elszenvedett vereség és a néhány hete aláírt, Lombardia elvesztését szentesítő zürichi béke légkörében

— igen kínos lett volna. Így már december végefelé megérkezett Pestre az értesítés, hogy Balogh ügye „a legmagasabb kegyelmezésre" van kijelölve. Balogh 1860 elején szabadult, aki azután az 1861-es országgyűlésen ismét ott volt megyéje képviselői között.[66]

Balogh János megkegyelmezésével tehát lezárult a „szeptemberi fordulat" véres mérföldkövének tekinthető Lamberg-ügy utolsó felvonása. Néhány év, s megkezdődhetett az emlékezések publikálása és a történteknek a legkülönfélébb szándékokból és emlékezeti tévedésekből eredő átszínezése.

JEGYZETEK

[1] *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bp. 1932. I. 77–81. *Gergely András*: Közép-Európa és liberálisai 1848-ban. (Kézirat, 1995.) 208–223.

[2] Anton Jellasics küldetésére, Latour id. levelére ld. *Ferdinand Hauptmann*: Jellačić's Kriegszug nach Ungarn 1848. Graz 1975. II. 13, 22, 128–131. Jellasics seregének szervezésére és állapotára az inváziót megelőzően és annak folyamán: id. mű I. 35–65. A horvát sereg magatartására, a kiáltvány sürgetésére, s arra, hogy azt A. Jellasics küldetése eredményének tartják: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez, 1848–1849. (S.a.r. Pap Dénes) Pest 1869. II. 51–57, 68–69, 89–91.

[3] A szept. 21-i előterjesztés, valamint az Esterházyhoz és Wessenberghez intézendő kézirat fogalmazványának szövegét ld. *Károlyi* II. 26–29; ld. még uo. I. 81–83.

[4] Mensdorf gróf megérkezésére és fogadtatására ld. *Hauptmann* II. 23, 213, 282. A manifesztum német szövege plakátokon ismert (ld. OL 1526 utáni gyűjtemény. R 32 1848/49-es nyomtatványok), s a Wiener Zeitung 1848 szept. 28-i számában megjelent szöveg fordítását a Pesti Hírlap (PH) október 5-én közölte. A hivatalosnak számító fordítás csak később készült el, azt az ősz folyamán az osztrákok posta útján — a hatóságoknak megküldve — próbálták terjeszteni. A lakossághoz intézett felhívás szövege magyarul a hivatalos „Gyüjteménye a Magyarország számára kibocsájtott legfelsőbb manifesztumoknak és szózatoknak..." Budán 1849. 1–5; a hadsereghez intézett uo. a Függelékben, 23–24. Pap D. okmánytárában (II. 39–44.) a hivatalos szövegváltozatot közli. Az OL R 32 nyomtatványai között a lakossághoz intézett manifesztum egy megszólítás nélküli példánya található, amelyre rávezették: „1848. Sept. 29-én reggel kiosztotta az exbán Székes Fehérvárott — de tömegestül elkoboztatott." A sereget érintő kiáltványt Jellasics Mensdorf útján megküldte Móga tábornoknak, a magyar sereg parancsnokának is. Levélváltásukra ld. *Hauptmann* II. 134–135. (Mógának az időközben eltávozott nádorhoz intézett jelentése nem található az OL N 31. István nádor levéltára, miniszteri iratok 1848:2509. ikt. sz. alatt.) Zichy Jenő vallomására, hogy a bán által Székesfehérvárott kinyomatott manifesztumok példányait vitte magával ld. *Görgey István*: 1848 júniusától novemberéig. S.a.r. és az Okmánytárat összeállította Katona Tamás. Bp. 1980. 215–16.

[5] *Károlyi* I. 84–90; *Urbán Aladár*: Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 701–706. *Gergely András*: Áruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye. Bp. 1989. 126–129. Gergely A. id. kéziratos munkája 124. (A szerző mindkét esetben azon a véleményen van, hogy a nádort lemondatták.) István fhg. említett szept. 25-iki leveleit ld. *Károlyi* II. 34–35.

[6] Lamberg kinevezésének másolata, Majláth megbízásának eredetije, Wessenberg Lamberghez intézett levelének fogalmazványa, a „Manifest an Meine Völker Ungarns" eredeti fogalmazványa (a javításokkal): Staatsarchiv, Wien. Staatskanzlei Interiora, Korrespondenz. Nachlass Wessenberg Kt. 80. (Az említett iratok másolatát Gergely András bocsátotta rendelkezésemre, melyet ez úton is köszönök.) A király Batthyányhoz intézett két leiratát közli *Károlyi* II. 36–37; a Lamberg kinevezéséről szólónak magyar fordítását ld. *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf 1865. I. 516. A manifesztum szövegmódosításának feltételezett okára ld. *Gergely*: Áruló vagy áldozat? 129. Latour levele Lamberghez szept. 26-án: OL II 15 BM Rendőri osztály ir. 1848–1–755. (Az eredeti sk. levelet Latour halála után holmijai között találták.) A két manifesztum német szövege plakátokon ismert a bécsi állami nyomda kiadásában (ld. a R 32 alatti gyűjteményt). A manifesztumok szövegét a Wiener Zeitung szept. 27-én az Abend Beilageban közölte; ennek fordítását a PII okt. 8-i száma hozta nyilvánosságra. Mint a szept. 22-iki nyilatkozatok

esetében, ettől eltér a 4. jegyzetnél említett osztrák hivatalos kiadás szövege. Pap D. id. mű II. 78–79. a hivatalos kiadvány alapján adja a manifesztum fordítását. (Mivel a hivatalos osztrák kiadvány — s annak Bécsben kiadott eredeti német változata — nem közli a szept. 25-én a hadsereghez intézett felhívás szövegét, az nem szerepel Pap D. okmánytárában sem.) Lamberg említett, küldetésének nehézségeiről szept. 27-én a császárnak beszámoló beadványára ld. *Gergely* id. kéziratát, 224.

[7] Lamberg tiszteletbeli akadémiai tagságra történt ajánlását ld. Hadtörténelmi Közlemények 1895. 139–140. Joszipovich Antal ápr. 27-iki levele Szemere Bertalannak: OL H 9 BM elnöki ir. 1848:160. (Ld. még *Károlyi* I. 88.) Latour kinevezési javaslatára ld. *Thim József*: A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története. Bp. 1940. I. 175. – Lamberg szerepe szept. 11-ike, vagyis a horvát támadás után közelebbi vizsgálatot érdemel. Szept. 16-án ugyanis Lamberg azt kérte Latourtól, hogy a magyar kormány által az országból kiindított Wallmoden vértesezred elindulását akadályozza meg, vagy késleltesse, ill. hogy azt Schlosshof környékére (vagyis Dévényújfalu magasságában, közvetlenül a határ túloldalán) telepítsék; ld. *Supka Géza*: 1848–1849. Bp. 1985. 293–294. A Wallmoden lovasságot Lamberg végül Hurbán szlovák felkelői ellen rendelte, de ezredesük szept. 21-én Bécsbe ment, s nem is tért vissza. Az ezred pedig szept. 24-én este titokban megindult és Schlosshofig vonult; ld. OL H 75 HM általános iratok 1848:7854. Szept. 26-án Lamberg a Győr és Moson megyéből ugyancsak az ország elhagyására utasított Kress könnyűlovasság maradását rendelte el; szept. 30-án ezután az ezred három osztálya — egy jelentés szerint — megindult Fehérvár felé, hogy Jellasicshoz csatlakozzon; ld. HM ált.ir. 1848:7856. (A Kress lovasság végül Magyaróvárott várta meg a visszavonuló horvát sereget.) Latour már mint a Magyarországon állomásozó katonaság főparancsnokát utasította Lamberget szept. 26-án, hogy a Szász királyról elnevezett dragonyos ezred felett belátása szerint rendelkezzék; ld. *Supka* 295. — Mészáros Lázár Lamberg megbizatását egyik fél szempontjából sem vélte rossznak (feltétlen császárhű volt, – de becsületes magyar embernek tartotta); azt azonban az altábornagy merészségének minősítette, hogy katonai erő nélkül jött az izgatott fővárosba; ld. *Mészáros Lázár* emlékiratai. Pest 1867. I. 194–200. — Arra, hogy Batthyány azt a nyomtatványt kapta meg, amely a Morvaországból érkező csapatokat említi, s ezt küldte át Jellasics táborába, amikor Lamberget kerestette, ld. *Hauptmann* II. 220.

[8] Az országgyűlés de. ülésére ld. a Közlöny szept. 29-i beszámolóját, valamint az ülés jkvét; utóbbit közli: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. Beér János, Bp. 1954. 254. A Marczius Tizenötödike a zárt ülésről szóló aznapi tudósítását közli az előbbi munka, 529.

[9] Az éjszakai ülés előzményeire és lefolyására ld. a Közlöny szept. 29-iki számát. Kossuth beszédére és az általa előterjesztett javaslatra: Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. S.a.r. Barta István. Bp. 1952. 39–42. Az országgyűlés határozatára: Népképviseleti országgyűlés 254–255. A Közlöny szept. 28-iki száma végén lapzártakor (vagyis éjféltájt) beiktatott egy rövid tudósítást az éjszakai ülésről. Arról, hogy másnap reggel a határozatot közlő falragaszok már megjelentek, a Figyelmező szept. 29-iki országgyűlési tudósítása ír. Arra, hogy Kossuth szept. 27-én tájékozódás céljából eredetileg is vissza akart térni a fővárosba, szept. 26-án tudósította feleségét; ld. KLÖM XIII. 33. — A fentiek alapján tehát Batthyány mindkét manifesztum nyomtatott német szövegét megkapta, s a „Manifest an Meine Völker Ungarns" címűt — mint az a Közlönyből Madarász megjegyzése alapján egyértelmű — magával vitte a táborba. Másolata maradt vissza, míg a hadsereghez intézett pedig eszerint eredeti formában. (Érdekes módon az országgyűlés határozatának szövege melletti irományok között — ld. Népképviseleti országgyűlés, 255. old., 381. sz. jegyzet — csak a lakossághoz intézett kiáltvány eredeti német szövegének kézírásos másolata és annak fordítása található.) Mindezek alapján némi fenntartással kell kezelnünk Pulszky emlékiratait, amely szerint a bécsi állami nyomdából kicsempészett példányt másoltatott le két példányban és azokat Szontágh Pállal, a külügyminisztérium fogalmazójával azonnal Pestre küldte, egyet Batthyánynak, egyes Kossuthnak. (A futár Batthyányt már nem találta, a Kossuthnak szánt példányt személyesen vitte „Szolnok tájára".) Ld. *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. Bp. 1958. I. 416–417. Mivel a nádor leveleit és a nyomtatott kiáltványokat a külügyminisztérium futárának kellett vinnie, nehezen képzelhető, hogy Pulszky — a külügyminisztérium akkori vezetője — két futárt küldött volna közel egyidejűleg – főleg akkor, ha a kiáltványokat eredetiben sikerült biztosítania. Egy bizonyos: Batthyányt és az országgyűlést nem a manifesztumok kéziratos példányai tájékoztatták. Az azonban nem kizárt, hogy Pulszky már nem emlékezett pontosan, hogy mi történt, s hogy Szontágh — a nádor leveleivel együtt — egy-egy eredeti nyomtatott példányát vitte a manifesztumoknak. (Megjegyzendő még, hogy mivel a jelek szerint a lakossághoz intézett manifesztum hivatalos magyar változata ekkor még nem készült el, így e sorok írójának a „Batthyány Lajos miniszterelnöksége" c. munkájában a 712. lapon tett megjegyzése téves, hogy a miniszterelnök nyomtatott német és magyar példányokat kapott volna.)

[10] Wessenberg szept. 26-iki levele fogalmazványának lelőhelyét ld. a 6. jegyzetnél. Ennek ismeretében *Gergely*, Áruló vagy áldozat? 129. már megállapította, hogy Wessenbergnek ez a kiegészítő utasítása döntötte el Lamberg sorsát. Károlyi ismerte ugyan ezt a fogalmazványt, s bár tartalmának lényegét közölte is (id. mű I. 90.), a fogalmazvány margójára vezetett kitételre azonban nem fordított figyelmet. Az I. köt. 95. lapalji jegyzetében ezt írta *Károlyi*: „...véglegesen nincs még tisztázva, miért ment Lamberg Budára, s miért nem a táborba, ahol semmi baja nem történt volna".

[11] Batthyány értesítésének megérkezésére: Népképviseleti országgyűlés, 255. A fegyverszünetre: *Hauptmann* II. 26, 140–142. (Uo. Jellasics jelentése Lamberghez, amelyet Fligely őrnagy vitt, akit másnap a magyarok elfogtak.) Vasvári futárszerepére: Marczius Tizenötödike (MT) szept. 28., Nemzeti szept. 30., Figyelmező okt. 1. (Utóbbi szerint délelőtt két titkos tanácskozmány is volt, aminek egyik magyarázata az lehet, hogy a verbászi táborból is érkezett futár.)

[12] Az Opposition Extrablatt szövegét ld. *Johann Janotyckh von Adlerstein* (Red.): Archiv des ungarischen Ministeriums und Landesvertheidigungsausschusses. Altenburg 1851. II. 384–386. A bécsi diák, „ein wiener Freiwilliger" szerepére, aki felismerte Lamberget, utal az „Extra-Blatt zur Abend-Beilage der Wiener Zeitung vom 30. September 1848" (Ld. 1848/49-es nyomt.) A Figyelmező szept. 29-i száma is arról ír, hogy a Budára kocsizó Lamberget „a napokban nagy számmal érkezett bécsi tanulók egyike" ismerte fel. Érdekesen alakult a császárvárosban a bécsi diákok pesti szereplésének megítélése. Az egyik akkor frissen kiadott munka elismeri, hogy a bécsi légionáriusok ott voltak a Hrabovszky elleni fellépésnél, hogy ők állították meg Lamberg fiakerét, de azt állítja — egy német szemtanúra hivatkozva — hogy a gróf gyilkosa nem bécsi, hanem egy magyar, aki Bécsben volt orvostanhallgató. Ld. Denkschrift über die Wiener October-Revolution. Verfasst von W. G. Dunder. Wien 1849. I. 26–28. A Latour gyilkosai ellen folytatott vizsgálat eredményeit összefoglaló kiadvány a Bécsben Magyarország számára toborzott önkéntesek egyikét tekintette Lamberg gyilkosának. Ld. [*Emanuel Kopetzky*:] Ergebnisse der von dem kaiserlich-königlichen Militär-Gerichte geführten Untersuchung wider die Mörder des k.k. Kriegsminister, General-Feldzeugmeisters Theodor Grafen Baillet von Latour. Wien 1850. 128–129. A bécsi légió tagjai a jelek szerint büszkék is voltak kezdeményező szerepükre a Lamberg-gyilkossággal kapcsolatban. Egy naplófeljegyzés szerint az 1848. október 2-án Erzsiben tartózkodó alakulat egyik tagjáról tudni lehetett, hogy „a derék ács" (?) volt az, aki „első terité le Lamberg tábornagyot". Ld. Thóbiás Dani 48-i hadnagy és segédtiszt napló töredéke 1848–1852. OSzK Kézirattár, Oc. Hung 644. (Hermann Róbert szíves közlése.)

[13] A Kossuth Hírlapja (KH) szept. 30-i cikkét — a befejező sorokat elhagyva — közli Pap D. id. mű II. 103–105. (Mind a KH, mind a PH szövegében megtalálható a történet, hogy amikor Lamberg az egyik katona segítségét kérte, az azzal tagadta meg, hogy ő nem áruló.) Ürményi Ferenc koronaőr szept. 29-én kelt panasza, hogy őt vélték Lambergnek, ill. hogy azzal gyanúsították: a koronát Lambergnek akarta átadni; OL II 2. az Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) iratai 1848:2089. A PH okt. 1-i száma azt is megjegyzi, hogy „a véres irományok között" megtalálták Wessenbegnek Lamberghez intézett levelét is. (Ezt a nyomozás később igazolta.) A Lambergnél talált kéziratok legteljesebb felsorolását a Nemzetőr okt. 1-i száma adja, köztük a király szept. 26-án Jellasicsot Lamberg kinevezéséről tudósító kéziratát. (Szövegét ld. *Károlyi* II. 37.) A Lambergnél talált levelekre ld. még *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára. Bp. 1952. II. 126.

[14] Az országgyűlés szept. 28-i nyilvános üléséről a Közlöny szept. 30-i száma tudósít; ld. még Népképviseleti országgyűlés 255. A tömegnek a képviselőház épületébe történt behatolása egy verzióját rögzítette ismeretlen okt. 1-i feljegyzése: „a tömeg az iratokkal s véres kaszákkal a képviselők házába rontottak e szavakkal: itt a hivatalos jelentés Lamberg haláláról!" Ld. 1526. utáni gyűjt. R 123. Vörös Antal gyűjt. (Hermann Róbert szíves közlése.) Hunfalvy cáfolata egy többrészes cikk, „Néhány bíráló észrevétel a bécsi politicáról" utolsó darabja, amelyben a Wiener Zeitung állításait cáfolja ill. utasítja vissza; az írás végén emlegetett A. Burnes angol ügyvivőt 1841-ben gyilkolták meg Kabulban és a Wz szerint a brit parlament ezért üzent hadat Afganisztánnak és foglalta el fővárosát.

[15] Az országgyűlés szept. 29-i ülésére ld. KLÖM XIII. 48–51; a Kossuth által fogalmazott nyilatkozat uo. 51–52. Utóbbit ld. még: Népképviseleti országgyűlés 256–257. A képviselőházban lezajlott vitára aznap du. a MT is reagált. A nép haragja szerinte „isten bosszuló keze", s ezt borzasztó volt látni. Mad így folytatja: „A tömegek legnagyobb része a város legszegényebb osztályaihoz látszott tartozni. Azokhoz, kikről hiszik, hogy anyagi érdekek reménye nélkül nem mozdulnak. És íme ők ma a szabadságért... egy rájuk nézve képzeményi eszméért tették ki magukat veszedelemnek." Majd felidézve „a rohanó elem" iszonyatát, „a tömérdek kaszák,a szuronyos fegyverek, a vad kiáltás", s magának a gyilkosságnak az emlékét, a cikk eljut a következtetésig: „A tegnapi események okozóiról kívánatos, hogy azok fel ne fedeztessenek. Legyen érte felelős az, kit felelésre

vonni nem lehet, a nép, s azon vak szenvedély, melly által ők a bosszuló isten kezében csak büntető eszközzé lehettek." A Lamberg ellen fellépő tömeg összetételéről Pálffy Jánosnak, a képviselőház alelnökének is hasonló volt a véleménye: a roppant tömeg között voltak „puskával, karddal, bottal, vasvillával felfegyverzett, nyers, rongyos, meztelen nyakú és karú vad alakok, millyeket én sem azelőtt, sem azután soha nem láttam Pesten". Ld. *Pálffy János*: Magyarországi és erdélyi urat. S.a.r. Szabó T. Attila. Kolozsvár 1939. I. 141.

[16] Ld. Madách Imre Összes Levelei. S.a.r. Staud Géza. Bp. 1942. I. 163. (Hermann Róbert szíves közlése.) A budai nemzetőrség Vérmezőn tervezett szemlejére a későbbi nyomozás során történik említés. Az okt. 1-i névtelen feljegyzésre — amely talán maga is a sajtó számára készült — ld. a 14. jegyzetet.

[17] Ld. *Waldapfel* II. 129–130. A fülkarikára tett megjegyzés ellenőrizhető Lamberg ismert kőnyomatos ábrázolásán, ahol a bal fülén jól látszik a drágaköves fülébevaló.

[18] Az id. leveleket azok sorrendjében ld. *Waldapfel*, Levelestár II. 134–135, 125–127, 146–147. A hosszabb id. levél szerint Hrabovszky figyelmeztette Lamberget, hogy veszélyes feladatot vállalt; ld. uo. 126.

[19] Ld. *Jakab István* naplója 1848–49-ből. OSzK Kézirattár. Quart. Hung. 1315. fol. 12–13. *Kehrer Joseph*: Die Ereignisse von 14 und 15-ten März 1848–1849. uo. Quart. Germ. 713. I. fol. 76–77. (Kehrer következetesen Lampert-et ír. Az OL A 45. Magyar Kancelláriá elnöki ir. 1848:153. sz. iratát, amely 1848. március 14-én kelt, az altábornagy is Lambert-ként írta alá.) *Vizer János*: A magyar forradalom legújabb eseményeinek rövid vázlata. Szemtanúk s egyéb hiteles adatok után, valamint a legfelsőbb manifesztumok és szózatok gyűjteményével bővítve. Budán 1850. uo. Oct. Hung. 354. I. 83–85.

[20] Ld. *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom története 1848 és 49-ben. Pest 1850. 164. *Heinrich Ritter v. Levitshnigg*: Kossuth und seine Bannerschaft. Silhouetten aus dem Nachmärz in Ungarn. Pest 1850. Baloghra és Kolosyra ld. II. 190–192. ill. 266–269. *Theresa Pulszky*: Memoirs of a Hungarian Lady. Philadelphia 1850. 172–173. *William H. Stiles:* Ausztria in 1848–49. New York 1852. II. 84–85. A szerző hivatkozik Pulszky Teréz munkájára, de megállapíthatóan magától Pulszkytól is szerzett — nyilván annak amerikai útja során — információkat. (Pulszky Teréz könyvének fordítása: Egy magyar hölgy emlékiratai. Bp. 1986.)

[21] Ld. *Janotyckh* II. 386–388. (A cikk szerint Lambergen több, mint 30 kaszavágást ejtettek.) Ezt az összefoglalást hasznosította Neustaedter tábornok, aki megírta Jellasics életrajzát; ld. *Josef Neustaedter*: Le Ban Jellacic et les évenments en Croatie depuis l'an 1848. Zagreb 1942. II. 104–105. A kézirat Jellasics 1859-ben bekövetkezett halála és a szerző 1868. évi halálozási dátuma között keletkezhetett. (A munkára Hermann Róbert hívta fel a figyelmemet.)

[22] *Palugyai Imre*: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest 1852. I. 87–90. A szerző Lamberg érkezését lábjegyzetben adja meg. Eszerint: „Reggel 10 órakor Poson felül egyszerű kocsiban, segéde kíséretében érkezve, a Buda vára „Fortuna" vendéglőben szállott meg."

[23] A munka magyar kiadását ld. *Irányi Dániel–Charles-Louis Chassin*: A magyar forradalom politikai története 1847–1849. S.a.r. Spira György. Bp. 1989. II. 33.

[24] *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Genf 1865. I. 525–527. *Mészáros Lázár* Emlékiratai. S.a.r. Szokoly Viktor. Pest 1867. I. 196–203. (A bécsi politikára tett megjegyzés csak a munka kéziratos változatában szerepel; MTA Kézirattár, Tört. 2r — 105.) Melczer Andor ezredest az uralkodó június végén nevezte ki hadügyi államtitkárnak, de csak augusztus elején érkezett meg Budára. Szept. 12-én lemondott, s szept. 19-én átadta hivatalát, majd Bécsbe utazott. Kossuth Hírlapjának „Tudni valók" címmel beküldtek egy tudósítást arról, hogy Melczer, aki a HM-ben az ágyúk és lőszerek kiadását akadályozta és ezért megrótták, majd lemondott, Lamberg kíséretében érkezett Budára. Az írást azonban nem közölte a lap. Ld. OL R 110 Kossuth Hírlapjával kapcsolatos ir.

[25] *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest 1867. I. 224–225. *Kovách Ernő* (honvéd őrnagy): A horvátok lefegyverzése Ozoránál. A Honvéd, 1868. 262–263. A szerző naplóját ld. *Galsai Kovách Ernő* Naplója, II. rész. Az 1848/9. évi magyar szabadságharcz eseményeiről. OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 1419/2. 18–19. (Érdekes módon a kéziratban a Lánchíd szerepel!)

[26] *Vargyas Endre*: Magyar szabadságharc története 1848–1849-ben. A magyar nép számára. Bp. 1879. 228–229. (Képpel.) *Pulszky* id. mű I. A forradalom alatt. Bp. 1880. 171. (Pulszky Teréznek a 20. jegyzetnél idézett munkája szerint is Pestre — és nem Budára — érkezett Lamberg Pozsonyból.) *Molnár György*: Világos előtt. Szabadka 1880. 92–95. Molnár leírását veszi át — és hivatkozik

is rá — *Váradi Antal*: Elmúlt időkből. Cikkek és rajzok. Bp. 1917. 17–22. (Mindkét munkára Hermann Róbert hívta fel figyelmemet.) Molnár a Lamberget keresztülszúró őrmester szájába a következő kijelentést adja: „Ma reggel meg akart vesztegetni minket is!"

[27] *Kászonyi Dániel*: Gróf Lamberg és a pákozdi csata. II. rész. PH 1881. okt. 1. (Kászonyi szerint a bérkocsiban Lamberg mellett egy másik katonatiszt is ült.) *Gelich Richárd*: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben. Bp. [1882] I. 223–226. Jellemző az 1848 szeptember végi események egymásra torlódására, hogy Gelich már nem emlékezik arra, hogy Batthyány még ekkor nem Bécsben, hanem a táborban volt. Egyébként Gelich azt állítja (I 216–217.), hogy Lamberget nem találva a táborban, Batthyány visszatért Pestre, hol három királyi kézirat várt rá: Lamberg és Majláth kinevezéséről és az országgyűlés elnapolásáról, hogy azokat ellenjegyezze. Mint láttuk, szó sem volt arról, hogy Lamberg kinevezésének ellenjegyzését is várják Batthyánytól. Mint az megállapítható, Gelich információit részben Janotyck id. összefoglalójából vette.

[28] [*Ney Ferenc*] Hol ölték meg Lamberg grófot? Budapesti Hírlap 1882. jől. 23.; *y.l.*: Lamberg megöléséhez. uo. júl. 26. (Melléklet); Még egyszer Lamberg gróf megölése. uo. aug. 14. (Meg kívánjuk jegyezni, hogy Kolosy nevét — amelynek háromféle írásmódjával találkozunk —, egységesítettük. A kihallgatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint ő Kolossy-ként írta a nevét.)

[29] *Irányi Dániel*: Megjegyzések Kemény Zsigmond emlékirataira. Bp. 1883. 10. *Kovács Lajos*: A szeptemberi napok 1848-ban. I. Budapesti Szemle 36 (1883). 71–73. Kovács szerint Batthyány már szept. 27-én, amikor Lamberget nem találta, visszaindult a fővárosba, de „útjában újabb híreket vevén", visszatért a táborba. Gelich állításához hasonlóan Kovács is azt írja, hogy Batthyány három kéziratot kapott — vagyis Lamberg kinevezését is —, hogy azokat ellenjegyezze.

[30] Gedeon emlékezése két példányban maradt fenn Csengery Antal hagyatékában; az egyiken lévő javítások alapján arra lehet következtetni, hogy publikálni akarták. Ld. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 1665. (Az emlékezést először Spira György használta a Kossuth Emlékkönyvben megjelent — később még említendő — tanulmányában.) Kacskovics emlékezései: *Kacskovics Lajos* életrajza, 1806–1888. uo. Fol. Hung. 1329. Kacskovics szerint „egy blouse-ba öltözött nemzetőr (Kolosi), ki később ezért a császáriak által haditörvényszékileg elítéltetve felakasztatott, keresztül szúrta [ti. Lamberget], s halva hurczolták ki a kocsiból". Ez tehát teljesen és kizárólagosan Kolosyt tekinti gyilkosnak, aki még a kocsiban agyonszúrta volna Lamberget.

[31] *Gracza György*: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története. Bp. 1889–1898. II. 350–354. *Marczali Henrik*: A legújabb kor története, 1825–1880. Bp. 1892. 680–682. *Márki Sándor–Beksics Gusztáv*: A modern Magyarország. Bp. 1898. 137–138. A századvég kiadványai között megemlíthetünk még egy népszerű munkát: ld. *Brankovics György*: A magyar szabadságharc története. Bp. én. [1899] 100–102. Ez is Gelich leírását követi, de csak két királyi kéziratról beszél, amit Lambergnél találtak. Itt kívánjuk megemlíteni, hogy Görgey István 1910-ben elkészült munkája, amely Görgey Artur életrajzát dolgozta fel 1848 őszéig, ugyancsak Gelichet követi mind Lamberg megérkezését, mind halála körülményeit illetően. A grófnál talált iratok történetét úgy ismerteti, hogy azokat Kossuth adta át a Pestre visszatért Batthyánynak: ld. *Görgey István*: Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Bp. 1916. 392–393. (Azt helyesen közli, hogy mi volt a két királyi kézirat, amit Batthyánynak ellenjegyeznie kellett volna.)

[32] *Id. Ábrányi Kornél*: Életemből és emlékeimből. Bp. 1897. 84–95. (A leírás egyes elemei kiállják a kritikát, de döbbenetes az a befejezése, amely szerint Lamberg holttestét nem vihették a Károly-laktanyába, mivel „nem maradt abból egy porcika sem, eltünt az a föld felszínéről mindenestül, mint egy tésztagyurmány, melyen ezer és ezer ember tapos keresztül.") *Pongrácz Lajos*: Szemelvények egy régi vármegyei táblabírónak hátrahagyott dolgozataiból. Bp. 1868. 18–20. Pongrácz is ír arról, hogy „az aulista Kolosit — ki állítólag Lamberget megölte volna — itt-ott az utcákon megéljenezték". (Az „aulista" kitétel a bécsi Aulára utal.)

[33] *Kőváry László*: Visszaemlékezések a forradalom derüsebb napjaira. Emlékirat jubileuma alkalmából. Kolozsvár 1898. (Klny. az 1848–49. Történelmi Lapok-ból.) 57–58; ugyanő: „Történelmi apróságok" címmel a Lamberg haláláról szóló részeket röviden összefoglalta; ld. Századok 1898. 467–468. (Gedeon László emlékezései is szólnak arról, hogy a kaszárnya udvarán a Lamberg holttestét látni akaró népnek „azt 3 vagy 4 szuronyra szúrva felemelték és mutogatták".) *Zuboly* [*Bányai Elemér*] Ki ölte meg Lamberget? Pesti Napló 1906. márc. 7. *Hamvay Ödön*: Egy történelmi büntény nyomában. Pesti Napló 1913. jan. 30.

[34] *Wertheimer, Eduard*: Zur Ermordung des Grafen Lamberg (28. September 1848). Nach neuen Quellen. Pester Lloyd 1923. máj. 28. Érdekes, hogy Károlyi Árpád nem hivatkozik erre az írásra.

[35] *Szárazberki Nagy József* Emlékjegyzetei. Bp. 1931. 147–149. A szerzőt egyébként — névazonosság alapján — egy ideig a Lamberg megölésében való részvétellel is gyanúsították; uo. 193–197. (Károlyi Árpád munkájára ld. az 1. jegyzetet.) *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. Bp. 1936. V. 416.

[36] Pálffy János munkájára ld. a 15. jegyzetet; az említett részek: I. 48–49; 59–61; 140–142. (Pálffy úgy emlékezik, hogy Hajnik a holttestet Budára vitette: II. 5.) *Mód Aladár*: Pártharcok és a kormány politikája 1848–49-ben. Bp. 1949. 74–76. *Spira György*: Kossuth szövetsége a baloldallal és a tömegekkel. Kossuth Emlékkönyv, Bp. 1952. 204–205. (A szerző a Csengery Antal hagyatékából idézett emlékirat leírása alapján kétségbe vonja, hogy Kolosy lett volna Lamberg gyilkosa.) *Ember Győző*: Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén. uo. I. 186. A szerző itt óvatosan, de a korábbiakban határozottan állította, hogy az országgyűlésnek az a határozata, miszerint a miniszterelnök távollétében a Honvédelmi Bizottmány intézkedjék, már Lamberg halálának ismeretében született. Ezt Barta István vitatta, mivel egyes emlékezések szerint a gyilkosság három óra tájban történt, s az országgyűlés nyilvános ülése már két órakor elkezdődött: ld. KLÖM XIII. 43. 2. jegyzet.

[37] *Spira György*: A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp. 1959. 267–269. (Képpel.) *Varga János*: Az 1848–49-i polgár forradalom és szabadságharc. Ld. Magyarország története. 2. kiad. Bp. 1967. I. 516.

[38] *Nemeskürty István*: „Kik érted haltak szent Világszabadság". A negyvennyolcas honvéd hadsereg katonaforradalmárai. Bp. 1977. 21–26; 222–225. (Említi, hogy a lefokozott és bebörtönzött Hrabovszky ellen a legfőbb vád az volt, hogy nem gondoskodott Lamberg védelméről; 307.) *Spira György*: A forradalmi ország szíve, 1848–1849. Ld. Budapest története Iv. 61. (A Csengery-hagyatékban fennmaradt emlékezés szerzőjét: Gedeon László századost Spira azonosította ebben a munkájában.) *Spira György*: Polgári forradalom (1848–1849). Ld. Magyarország története, 1848–1890. Bp. 1979. 258. Spira mindkét kötete közli Orlay Petrich Soma ceruzarajzát Lamberg haláláról. Úgy tűnik, hogy ez az ábrázolás áll a legközelebb a valósághoz, mert itt az is látszik, hogy Lamberget védelmezik. A *Rózsa György–Spira György*: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973. 397. sz. kép a budai oldalon ábrázolja az eseményeket, — úgy ahogyan Bécsben elképzelhették a leírások alapján. Az előtérben egy aulista, aki kardját készül Lambergbe döfni, míg egy munkás-külsejű személy lándzsával hasba szúrja a földre terült grófot. (A rajzoló nem tudta, hogy milyen az egyenesre pántolt kasza!) *Spira* 1959-ben megjelent munkája, 268. közli a legismertebb ábrázolást, amely egyértelműen a Lánchíd pesti oldalát mutatja, ahol egy ősz atyafi leszúrja a földre zuhant grófot. *Vargyas Endre* munkájában (227.) a kocsiból már kirángatott Lamberget balról az egyik tollas-kalapos személy szúrja mellbe, míg egy másik jobbról most emeli szúrásra tőrét. *Gracza* II. 221. ábrázolásán ugyancsak leszúrja a grófot az egyik szereplő, míg az előtérben egy bécsi légionárius és egy szűrös-kaszás alak látható. Ezen a képen feltűnően jól öltözött személyek szerepelnek. (Terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk a szereplők ruházatában kifejeződő társadalmi hovatartozásukkal.)

[39] *Deák István*: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983. 188–190. *Splényi Béla* emlékiratai. S.a.r. Fábri Anna. Bp. 1984. II. 52–55. (Splényi arra is emlékezett, hogy milyen érdektelenség mellett került sor 1849 elején Lamberg újratemetésére, amelyet Windisch-Grätz rendelt el; II. 116.) *Supka Géza*: 1848–1849. S.a.r. Fábri Anna. Bp. 1985. 276–285. (Lamberg és Latour levelezése: uo. 292–295.) *Frideczky Lajos* memoárja. Középszinten a történelemben. S.a.r. Varga János. Salgótarján 1988. 36–40; 71–72.

[40] *Trefort Ágoston* önéletírása. S.a.r. Csorba Csaba. Sátoraljaújhely 1991. 59–62. *Lányi András*: Lamberg szívében kés. Kritika 1992/9. 3–5. (Kötetben: A másik köztársaság. Liget könyvek, 1993.) *Hermann Róbert*: Népharag Lamberg ellen. Lincselés a hídon. Ld. Halmos Ferenc–Katona Imre József (szerk.): Száz rejtély a magyar történelemből. Bp. 1994. 130–131.

[41] A pesti és budai rendőrkapitányság által folytatott kihallgatások jegyzőkönyveinek és összefoglaló jelentéseinek eredeti példányai együtt találhatók a Hadtörténeti Levéltárban, a budai osztrák haditörvényszék vizsgálati anyagaival, levelezésével és jelentéseivel; ld. Kriegsgericht zu Ofen, 1852–7–81. (A két testes iratcsomóra Böhm Jakab, a levéltár volt vezetője 1977-ben hívta fel a figyelmet.) A katonai vizsgálóbizottság előterjesztései és beszámolói — egyéb iratok kíséretében — megtalálhatók az OL Abszolutizmuskori levéltár, D 37 Általános iratok 1034. sz. alatt. Erre Fábiánné Kiss Erzsébet hívta fel a figyelmemet, s az átrendezett terjedelmes anyagban Bakács Bernadette kereste azt meg számomra. Utóbbiaknak és Böhm Jakabnak ez úton is szeretném köszönetemet kifejezni.

[42] Az elmondottakra ld. BM rend. oszt. 1848–1–636, 720. Az utóbbi szám alatt Hajnik szept. 29-én kelt utasításának fogalmazványa is, amely megengedi, hogy a Lamberg holmijában található tárgyakat, amelyek állítólag Melczer ezredesé, azokat kiadják. (Itt fekszik a tételes leltár, amely szeptember 29-én készült, s amely a Lambergnél talált pénzösszeget is feltünteti. Szerepel rajta az

is, hogy a gróf holmija között „3 csomó nyomtatványok" is voltak, amelyeket — az iratokkal együtt — a belügyminisztériumba küldtek át.) Feltételezhetően a Lamberg kíséretében érkezett Melczer ezredes holmija kiadásának elrendelése, valamint az, hogy ezek szerint a belügyminisztérium tudtával csendben elhagyhatta Budát, lehetett az oka, hogy a Kossuth Hírlapja nem közölte munkatársának a 24. jegyzetben említett kis hírét az ezredes szökéséről. — Végezetül meg kell említenünk, hogy a rendőri osztály 720. és 755. sz. iratcsomójában található Lamberg szeptember 29-én megejtett boncolása után a bebalzsamozás és a temetés költségeinek kimutatása 631 ft 25 xr-ról, valamint a költségek fedezéséről szóló levelezést. A temetés a szerviták kriptájában történt (ide vitték a tetemet szeptember 28-án este és szállították át másnap a Rókus-kórházba boncolásra). Windisch-Grätz 1849 januárjában elrendelte „a nagy bűnösen meggyilkolt" gróf Lamberg újratemetését, amely 1849. január 31-én megtörtént, amikor délután 5 órakor — minden felekezet harangjainak egy órás zúgása mellett — a kaporsót átszállították „a budai várban lévő katonai templomba". Ld. Havas királyi biztos sk. körlevelét az érintett plébánosok, lelkészek és szerzetesi előljárók aláírásával: Abszolutizmuskori lt. D 30 Havas József kir. biztos iratai, 1849:563.

[43] A jelentést nem Láng Ignác, a bizottság vezetésével megbízott Pest városi főkapitány írta alá első helyen, hanem Pekáry Imre városi alkapitány, „mint a kiküldött főkapitány úr akadályoztatása folytán kiküldött helyettes vizsgáló". A jelentés részleteivel nem foglalkozunk; a végleges jelentés eredményeit alább ismertetjük. A következő 45. jegyzetben szerepel a pest-budai nyomozás iratainak lelőhelye.

[44] Ezeknek az alakulatoknak a táborba szállításáról azonnal döntött az OHB. A Porosz herceg gyalogezred eredet állományában megmaradt két századának, illetve a honvédekhez átállt másik két századának azonnali táborba indításáról Kossuth még szeptember 28-án este tájékoztatta Batthyányt; ld. KLÖM XIII. 47.

[45] Az áttekintést az összefoglaló jelentés szövegének helyenként a hivatkozott vallomások részleteivel kiegészítve összegeztük. Az okt. 28-i előzetes és a december 20-i végleges jelentés a IIL Kriegsgericht zu Ofen, 1852–7–81. első (65. rakt. számú) csomójában Nr. 17. alatt. Ugyanitt találhatók a peranyag 17. egységeként kezelt pest-budai vizsgálat anyagai (döntő többségben a vallomások), amelyek 1–33. sorszám alatt *ad A*-jelöléssel csatlakoznak a Nr. 17. számozású köteghez.

[46] A Lenhossék József által aláírt boncolási jegyzőkönyv alapján — mint azt dr. Orbán István kórboncnok főorvos megállapította — „legalább négy haláloki sérülés lehetséges". Ezek közül a legvalószínűbbnek azt tartja, amelyet a jegyzőkönyv így ír le: „a szív tüdő ütere és függ-ere a kezdeteiknál ált[al] szúrva". Ez a sérülés ugyanis — írja dr. Orbán — egyértelműen halálos, „mert ha tényleg *a kezdeteknél* van, akkor szívtamponádban pillanatokon belül a sérült meghal". A szakvélemény a halál várható bekövetkeztét 5 percben adja meg. Mint láttuk (17. jegyzet) Römer Flóris szerint a „mészárlás" alig tartott három percig. (Dr. Orbán István véleményes nyilatkozatát ez úton is köszönöm.)

[47] A nyomtatvány hiánya lehet a véletlen műve. Mivel azonban ez gyaníthatóan a királynak szeptember 25-én a hadsereghez intézett manifesztuma, így eltüntetése az osztrák hadbíróság részéről szándékos volt. Ezt a manifesztumot ugyanis — mint azt a 6. jegyzetben említettük — sem a magyar, sem a német nyelvű hivatalos kiadvány nem közölte. Ennek oka az volt, hogy ez a manifesztum egyértelműen kijelentette, hogy az uralkodó Lamberget a táborba küldte. Mivel Batthyány ellen vádként azt is fel akarták használni, miszerint azzal a szándékkal hagyta el a fővárost, hogy ezzel elkerülje ellenjegyzési kötelezettségét, az ennek a vádnak alaptalanságát bizonyító nyomtatványt el kellett tüntetni. A vádra ld. *Károlyi* I. 76; Batthyány Lajos főbenjáró pöre. S.a.r. Urbán Aladár. Bp. 1991. 339.

[48] A 45. jegyzetnél feltüntetett iratkötegben A–G *ad A* ad Nr. 17. jelölésű iratok a pesti pótnyomozás dokumentumai. (A pest-budai hatóságok nyomozati anyagát használta Varga János is Frideczky memoárjainak jegyzeteihez; ld. id. mű 71–72.) — A Lamberg-gyilkosság tetteseinek fővárosi nyomozására visszatekintve Irányi így nyilatkozott: „Vajon komolyan keresték-e őket? Nem tudom. De ahhoz, hogy megtalálják és megbüntessék a gyilkosokat a pesti városi tanácsnak igazi polgári bátorságra, szinte hősiességre lett volna szüksége. A közhangulat ekkor már annyira túlfeszített volt, hogy a városi hatóság képtelen lett volna letartóztatni a bűnösöket." *Irányi–Chassin*, II. 33.

[49] Ld. *Sashegyi Oszkár*: Az abszolutizmuskori levéltár, Bp. 1965. 166–167; *Károlyi* I. 51–52, 57.

[50] A Karl Redel beszámolóját rögzítő jegyzőkönyv: Kriegsgericht zu Pest, 1852–7–81. Nr. 1. Redel nem nevezi meg a második kocsiban utazó kapitányt. Ez Philippovich volt, aki Latour szept. 26-án kelt — de utóirattal csak másnap ellátott — levelét, a királyi rezoluciókat, a nyomtatványokat vitte Lambergnek: ld. BM rend. oszt. 1848–1–755. Philippovich érkezése után indult meg Lamberg

kísérőivel szeptember 27-én délután. Redel utal arra beszámolója végén, hogy Melczer ezredes — aki 30-án reggel előttük hagyta el Budát és úgy vették fel útközben — a gyilkosságról több részletet tudhat, mert a parton volt. Melczertől azonban a jelek szerint nem kértek nyilatkozatot. Nem csatolták a vizsgálat anyagához Hrabovszky főparancsnok 28-án este kelt, Latourhoz intézett jelentését sem, amelyben az őt ért támadásról is beszámolt. (A jelentés gépelt másolatát ld. HL 1848/49-es gyüjt. 2/160.) Hrabovszky ellen hamar megindult az eljárás; Batthyány pörének anyagában megtalálhatóak január végéről a volt miniszterelnökkel kapcsolatos vallomásai. Az ellene folytatott eljárás iratai azonban hiányoznak.

[51] A Lamberg-ügy iratait a pesti hadbíróság levéltárában a 65–66. számú iratcsomó tartalmazza. Az egész anyag áttekintését biztosító Tagebuch a 66. csomó elején található.

[52] Trattner ezredes — Havas Józsefnek, 1849. jan. 20; ld. Havas J. ir. 1849: 382, 789. A litografált személyleírás: Kriegsgericht Pest, 65. csomó, f. 1061. (Nincs ikt. száma.) Az 1849. febr. 20-i jel. id. 65. iratcsomó, Nr. 100. Felterjesztett változata: OL Abszolutizmuskori lt. D 37 Általános ir. 1034. (lelőhelye: 6. doboz, 4. tétel). A jelentés aláírói: Felsenthal és Maschek.

[53] A 2. jelentés munkapéldánya: uo. 65. csomó, Nr. 101; a felterjesztett példány: Ált. ir. 1034. (Az egész anyag — 399 fol. — egy ikt. számon szerepel; az iratok időrendje viszonylagos.)

[54] A 3. jelentés: munkapéldánya: uo. 65. csomó, Nr 247; felterjesztett példánya: Ált. ir. 1034.

[55] A 4. jelentés munkapéldánya: uo. 66. csomó, Nr. 400; felterjesztett példánya: Ált. ir. 1034.

[56] A Bosch Annának szóló levél: 66. csomó, Nr. 391. A kisméretűre (kb. 5x10 cm-re) összehajtott levélke mindkét külső oldala szennyezett, az egyik hajtogatás mentén rongyolt; feltehetően csizmába rejtve hozták. A levél tudatja, hogy nem jöhet, s ad egy nevet,akinek révén üzenni lehet majd. Aláírása: „Der Gute Fr(anza) Georg", vagyis azon a néven, amire Kolossy zászlóaljának feloszlása után, Facsetről Erdélybe tartva, Jankutól (?) dokumentumot kapott. (A név zárójelbe tett része ki van kaparva.) A levélkét okt. 27-én — vagyis a 4. jelentés dátumát megelőző napon — tették irattárba, a következő megjegyzéssel: „Brief des Georg Kolosy fals (így) Franza". (Kolosy családnevét csak a letartóztatás után írták helyesen: két s-el.)

[57] Kolosy letartóztatására ld. Abszolutizmuskori lt. D 45 K.k. Militär und Civil-Gouvernement, Justiz Section, 29. csomó, Nr. 201. „Arrestanten Verzeichnis" (Neugebäude) 6. Sept. 1849 — März 1852. Kolosy tartózkodási helyét is megtudták a hatóságok, amint a Bosch Annához intézett levelet elfogták. A Kolosy letartóztatására Szebenbe küldött expressz utasítás azonban elkésett, mert közben Kolosy Pestre utazott, immáron Donáth névre kiállított útlevéllel. (A vallomásából tudjuk, hogy egy a kolerában elpusztult rokona személyazonosságát használta.) Pesten azonban felismerték és letartóztatták; ld. *Levittschnigg* II. 268. (A szerző úgy tudja, hogy Kolosy első kihallgatása délután 3-tól 7-ig tartott.) Kolosy első kihallgatása: Constitut, 8. Nov. 1849. Kriegsgericht, 66. csomó, Nr. 405. Kolosy György volt őrmester hadnagyi kinevezése: Közlöny 1848. okt. 31.; a továbbiakra ld. *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp. 1988. 323–324.

[58] Kolosy hivatalos kihallgatási jkve: 66. csomó, Nr. 427. (Ez a Tagebuch sorszáma; valójában a 66. csomó elején található.) Bosch Anna kihallgatási jkve nem található; vallomásának ismertetése az okt. 28-i jelentésből. (Bosch Anna és öccsének fogvatartásáról sincsen adat a Neugebäude id. fogolykimutatásában.)

[59] Ld. 66. csomó, Nr. 489. A jelentés aláírói: Nedelkovics Stabsauditor és Michalowski Oberstlieutenant.

[60] A Kriegsgericht-Protocoll, valamint az Urtheil a 66, csomó elején található, de eredeti sorszáma hiányzik. Kolosy vallomásának arra a részletére, hogy mi történt az országgyűlés ülésterménél ld. Népképviseleti országgyűlés, 530. Az ítélet szövegét — kis változtatással — a végrehajtásra hivatkozva (tehát sajtóközlemény alapján) közli: *Levitschnigg* II. 268–269. Kolosy rövid kardja feltehetően ún. bécsi "légióskard" volt; ld. erre *Lugosi József–Temesy Ferenc*: Kardok. Bp. 1988. 236–239. sz. minták.

[61] Ld. az 59. jegyzetet. A négy kísérő nemzetőr szerepe ellentmondani látszik Gedeon László emlékezéseinek (ld. 30. jegyzet), annál is inkább, mert Kolosy — vallomása szerint — szeptember 20-tól a százados irodájában dolgozott. Igaz, Gedeon említi, hogy segédjével ment a hídra és védelmezte Lamberget – de annyi év után miért nem nevezte meg? Mindenesetre a tények valamelyes ismeretében azt feltételezhetjük, hogy az ő verziója amikor Kolosy helyett egy hatalmas, fekete szakállú, vitorlavászon blúzos személyt jelöl meg, aki kaszával földre sújtotta Lamberget, valójában Kolosy bűnössége ellen szól.

[62] Ld. Votum informativum, 1851. szept. 13., továbbá Urtheil. 1851. szept. 15. 66. csomó elején, szám nélkül. (A Tagebuch alapján Nr. 784.) Takács Zsigmondra ld. *Bona*: Kossuth kapitányai, 594.

Jnotyckh id. összegezése (21. jegyzet) családneve kezdőbetűjével emlegeti Dénes Lajost. Ezt tekinthetjük önigazolásnak is, mivel nevezettet ő jelentette fel 1849. jan. 26-án; ld. 65. csomó, Nr. 35.

[63] Weber–Takács ügyére ld. Votum informativum, továbbá Urtheil, 1854. jún. 19–20.: 66. csomó elején, Nr. IV. ad Nr. 784. Érdekes, hogy sem Kolosy, sem az előző hét elítélt, sem Weber–Takács ítéletét nem vette fel *Szinnyei József* gondos hírlapi repertóriuma II. kötetébe (Bp. 1885.).

[64] Balogh okt. 6-i szereplése az országgyűlésen: Közlöny 1848. okt. 8. Jelenléte a schwechati ütközetben, s címzetes őrnagyi kinevezése: OHB 1848: 2299. Népfelkelési kormánybiztosi megbízatása Biharba: OHB 1848:1936, 2553–2554. Trencséni és nyitrai megbizatása: OHB 1848:2712, 2714; KLÖM XIII. 418–419. Balogh katonai pályafutására ld. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban, 1848–49. Bp. 1987. 98.

[65] A Balogh Jánosról 1849 októberében rendelkezésre álló információkra ld. a 4. jelentést (55. jegyzet); az ellen folytatott vizsgálat és ítélet anyagát: Kriegsgericht zu Pest, 1851–10–23. A dokumentumok természetesen hiányosak, ami a hadbírósági anyagok egészére jellemző. Így nem találni Pázmándy Dénes 1849. szept. 7-i kihallgatási jkvét – mint általában a Pázmándyra vonatkozó iratokat.

[66] Balogh hazatérésére ld. OL D 43. Abszolutizmuskora ált. iratok. 1859. évi ikt. kve, 1849:3598, 3607, 3620, 3625, 3680, 3850, 3936. (Az adatokat Bakács Bernadette szívességének köszönhetem.) Wertheimer szerint Balogh már 1859. szeptember 16-án átlépte az osztrák határt, s a határbiztosnak kijelentette, hogy „bűnbánóan aláveti magát őfelsége kegyelmének"; ld. id. cikk a Pester Lloyd 1923. máj. 28-i sz.-ból. Ld. még Balog nekrológját: Vasárnapi Újság 1872. 7. sz.

Aladár Urbán

VERDICT POPULAIRE SUR LAMBERG.

(Résumé)

Le 28 septembre de 1848, sur le pont de bateaux entre Buda et Pest des manifestant indignés ont tuérent le général de division, député du roi, le comte Ferenc Lamberg. La mission du comte fut de prendre le haut commandement de toutes les forces militaires résidant en Hongrie. Dans ce cas le député du roi aurait pu arrêter l'armée croate qui s'approchait vers la capitale hongroise; et par la conduite du ban de Croatie nommé Jellasics le 11 septembre sans déclaration de guerre dépassa la frontière hongroise.

L'étude présente examine d'abord les circonstances dans lesquelles le gouvernement autrichien décida d'élire Lamberg au député du roi sans vérification prévalable. Elle analyse ensuite la question pourquoi Lamberg ne fut pas allé aux troupes opposées dans la région de Székesfehérvár, pourtant il informa le premier ministre Lajos Batthyány après la démission du palatin-archiduc Etienne.

Batthyány fut parti le 27 septembre pour rencontrer Lamberg dans le camp hongrois à Martonvásár et le lendemain Lamberg le général de la division fut arrivé aussi à Buda. Selon sa mission il aurait dû contresigner la nomination du suppléant du palatin abdiqué de Hongrie par le premier ministre hongrois et passer le message royal pour l'ajournement de la diète hongroise. (La cour n'exigeait pas le contresigne de la nomination du député du roi, ce qui fut de toute façon la violation ouverte des nouveaux lois d'avril réglant les conditions constitutionnelles.)La diète hongrois fut déjà informée le 27 septembre sur la nomination illégitime de Lamberg et pendant sa séance de nuit exceptionnelle l'a déclarée anticonstitutionnelle et a défendu pour toutes les autorités civiles et militaires de collaborer avec le député du roi. Le lendemain midi lorsque l'arrivée de Lamberg fut découverte, le peuple alarmé de Pest passa le pont de bateaux en masse armée pour arrêter le député du roi. Cependant Lamberg s'habilla en civil et traversa Pest dans une voiture de louange. Mais — sans avoir réglé ses affaires — il ne trouva pas le premier ministre et il se retourna à Buda où il fut reconnu et tué cruellement par des coups de couton.

L'étude veut présenter la description des événements contemporaines également les mémoires et leurs déformations. Elle donne une aperçu sur la manière de vue de cet événement dans les oeuvres des historiographes. Elle analyse enfin les résultats de l'enquête des autorités de la capitale menée entre octobre et décembre de 1848 ordonnée par la diète. Mais dans cette atmosphère cet effort fut impossible car l'opinion publique l'entreprise de Lamberg — issu d'une famille propriétaire naturalisée hongroise — considérait comme lèse-patrie. Enfin l'étude suit comment les autorités autrichiennes reportaient l'attention vers l'étudiant György Kolosy; transylvanien: arrêté comme fauteur „principal" de l'assassinat. Il fut condamné à mort et exécuté à Pest en janvier de 1850.

POPULAR VERDICT OVER LAMBERG

by Urbán Aladár
(Summary)

On September 28, 1848 Count Ferenc Lamberg, lieutenant general and royal commissioner was murdered by the furious crowd on the pontoon-bridge connecting Pest and Buda. The count had it in his commission to take over the high command of all military forces stationing in Hungary. In that case the royal commissioner would have been in the position to stop the Croat army drawing near the Hungarian capital that crossed the border on September 11 led by General Jelai, viceroy of Croatia without any declaration of war.

The article discusses the causes of the Austrian government's decision to appoint Lamberg royal commissioner without the counter-signature of the Hungarian prime minister. It is also explained why Lamberg refused to go to the armies confronting each other around Székesfehérvár, though the resigning palatine, Archduke Stephen of Habsburg informed Prime Minister Lajos Batthyány of his going there.

On September 27 Batthyány went to the Hungarian camp at Martonvásár to meet Lamberg, while the latter arrived at Buda the following day. As instructed, he should have had the appointment of the deputy of the resigning palatine and the royal ordinance adjourning the Hungarian diet confirmed or counter-signed by the new Hungarian prime minister. (The Court did not want the appointment of the royal commissioner himself to be confirmed, which was an open violation of the the April Laws regulating constitutional conditions in the country.)

Rumours of Lamberg's unlawful appointment reached the Hungarian diet on September 27, and its special session on the same night qualified it as unconstitutional. The diet also prohibited any cooperation with the royal commissioner on the part of all military and civil authorities. The following day, when the people of Pest heard news of Lamberg's arrival at Buda, excited groups of armed citizens crossed the Danube on the pontoon-bridge to capture him. In the meantime Lamberg, wearing civilian clothes and sitting in a hackney-coach, crossed the river toward Pest. Not having found the prime minister there, he wished to return to Buda, but was recognized and killed by several stabs of knives.

The article wishes to introduce contemporary reports, memoirs, and their distortions, together with the presentation of these events in historiography. Finally it discusses the results the Pest authorities managed to reached between October and December, 1848, when they investigated the case of Lamberg's murder on the instruction of the diet. However, the efforts of Lamberg coming from a naturalized Hungarian landowning family being considered as high treason in Hungary, it was impossible to find out the truth. The attention of the Austrian authorities was finally directed at a student of Transylvanian origin called György Kolossy, who was captured, sentenced to death and hanged in January, 1850 as the main perpetrator.

Diószegi István

BISMARCK ÉS MAGYARORSZÁG*

1871–1875

Benjamin Disraeli, a brit konzervatív ellenzék vezetője 1871. február 9-én beszédet mondott az alsóházban. Külpolitikai témákat érintve az éppen befejeződött porosz–francia háborút német forradalomnak nevezte, és azt mondta rá, hogy jelentősebb esemény, mint az előző évszázad francia forradalma. Hozzáfűzte, hogy a német forradalom, vagyis a német egység következtében a hatalmi egyensúly teljesen széttörött, és éppen Anglia az az ország, amelyet a nagy változások hatása leginkább érint, és amely a változásokat leginkább megszenvedi.[1] A huszadik századra érvényes jóslattól eltekintve alapos retorikai túlzás volt ez a megnyilatkozás, hiszen a kontinentális egyensúly korántsem tört szét, és Anglia inkább hasznot húzott, mint károsodott a francia és az orosz visszaszoruláson, de túlzásaival együtt valahogy a lényeget érzékeltette. Azt, hogy az egységes Németország létrejöttével új fejezet kezdődött a nemzetközi kapcsolatok történetében.

Az európai nemzetközi rendszer az 1648-as vesztfáliai béke óta a hatalmak közötti sajátos erőegyensúlyon nyugodott. A rendszer már a kortársaktól az európai pentarchia elnevezést kapta. A pentarchia, az ötök uralma a centrumban Ausztria és Poroszország, a szárnyakon Franciaország és Oroszország hatalmi státusát jelentette, a kontinens partjain túl pedig a tenger védte Angliáét. Az öt nagy persze korántsem harmonizált mindig egymással, és a hatalmi politikai legbensőbb természetéhez igazodva nemegyszer kísérletet tett a mások rovására történő megerősödésre, sőt arra, hogy az egyensúly helyébe saját hegemóniáját léptesse. Nagy Frigyes a közép-európai porosz vezetőszerep megszerzésével, XIV. Lajos, majd Napóleon pedig az európai francia főhatalom megteremtésével próbálkozott. Eredmény nélkül. Az érintett hatalmak, illetve a pentarchia államainak egyesített erői elegendőeknek bizonyultak ahhoz, hogy a rendbontót jobb belátásra bírják. A pentarchia szellemiségével persze az is együttjárt, hogy a jobb belátásra kényszerített kihívót nem fosztották meg hatalmi státusától. Amint ez legutóbb az 1815-ös bécsi kongresszuson Franciaországgal kapcsolatosan történt.

Az európai pentarchia szemszögéből nézve a német egység létrejötte nem azért jelentett elsősorban dilemmát, mert a hatalmi rendszer egy újabb lehetséges kihívóval találta magát szembe. Az ilyen kihívások kezelésének két évszázad óta megvolt a kialakult módszere. A dilemma azért volt minden eddiginél súlyosabb,

* A szerző a kézirat elkészítéséhez szükséges külföldi levéltári kutatásokat az OKTK Magyarságkutatás főirány támogatásával végezte.

mert nem lehetett biztosra venni, hogy Európa egyesített ereje elegendő lesz az esetleges német hegemóntörekvések visszaszorítására. Disraeli aggodalmának alighanem ez a kétkedés lehetett a tulajdonképpeni indítéka.

Az egyesített Németországnak persze számos olyan fogyatékossága volt, amelyek eltanácsolták a hegemóniát megcélzó szerepvállalástól. Hiányzott mindenekelőtt a nemzeti kohézió. A német határok között élő tekintélyes lengyel, dán és francia népesség semmi közösséget nem vállalt a frissen alakult birodalommal. Az új állam a vallási homogenitást is nélkülözte, és ha a katolikus délt a francia háború idején magával is ragadta a nemzeti lelkesedés hulláma, a mámor elmúlta után változatlanul idegenkedett a protestáns északtól. A geopolitikai adottságok mindennek nevezhetőek voltak, csak kedvezőeknek nem. A centrális elhelyezkedés, a három nagyhatalommal való közvetlen szomszédság olyan adottság volt, amely fegyveres konfliktus esetén súlyos hátrányokat jelenthetett. Más körülmények ugyanakkor egyenesen ösztönöztek arra, hogy Németország ne elégedjen meg az 1871-es állapotokkal. A bismarcki mű az újabbkori német történelem legnagyobb teljesítményének számított, de nem volt befejezett, hiszen a birodalom nem zárta határai közé a német etnikai állomány egészét. Az etnikai totalitásra való törekvés, amely a nacionalizmus természetében rejlett, önmagában is a kihívás irányába mutatott, és a történelmi tapasztalatok szerint az újkori államalakulást szabályozó eszmei–politikai áramlat nem sok készséget mutatott a mértéktartásra. Az egyesítés sikerélményéből fakadó nagynemzeti magabiztosság ugyanakkor kisebbségi komplexussal párosult, és ez megintcsak cselekvésre inspirált. A sérült német nemzeti tudat, amely nem tudta feldolgozni a kisállami kiszolgáltatottság és a franciáktól elszenvedett megaláztatás történelmi élményét, és a bekerítettség érzését sem tudta megemészteni, ösztönzést és támaszt adott egyszerre a hagyományos európai egyensúlyt tagadó nagyszabású külpolitikához.

A frankfurti béke után nem lehetett előre tudni, hogy az egyesített Németországban az aktív hatalmi politikára ösztönző, vagy attól visszatartó tényezők bizonyulnak-e súlyosabbaknak. Azt azonban látni lehetett, hogy a birodalom határain belül olyan erők koncentrálódtak és olyan lehetőségek szunnyadtak, amelyek Németországot képessé tették arra, hogy akár egész Európával szembeszálljon. Már maga az 1871-es állapot is német túlsúlyt testesített meg: a negyvenegymilliós népesség, amelynél csupán Oroszországé volt nagyobb, a valamennyi kontinentális európai országénál nagyobb bruttó társadalmi termék, a technika és az indusztrializáció magas foka, a vasútvonalak sűrűsége, a négyszázezres állandó és a másfél milliós mozgósítható hadsereg csupa olyan adottság volt, amellyel a hatalmak külön-külön semmiképp, és együttesen is csak nehezen versenyezhettek. A porosz, majd az észak-német fejlődés tempóját ismerve nem lehetett kételkedni, hogy a német fölény évről évre fokozódik. A brit konzervatív pártvezérnek ebből a szempontból igaza volt, amikor a német egyesítés jelentőségét a francia forradalomhoz mérte.

A német egység várható következményei azonban, amelyek az európai államférfiaknak fejtörést okoztak, német részről sem voltak problémamentesek. A kedvező adottságok mintegy predesztinálták Németországot arra, hogy megpróbálkozzék a kontinentális vezetőszerep megszerzésével. Európa azonban nem a

gyarmati expanzió terrénuma volt, és nem is Észak-Amerika, ahol az Egyesült Államok vetélytárs nélkül terjeszkedhetett, hanem az akkori világ legerősebb hatalmainak kontinense, amely hatalmakat Németország nem győrhette minden további nélkül maga alá. Másrészt viszont nehezen igazodhatott a többiekhez, amikor nagyobbnak és erősebbnek érezte magát azoknál, és valóban az is volt. A dilemma, amely Európa számára a német kihívás visszaszorításának kérdéses voltában jelentkezett, Németország számára az igazodás és az igazítás alternatívájában fogalmazódott meg: nagysága és ereje ellenére tud-e alkalmazkodni az európai hatalmi rendszerhez, avagy elegendőnek érzi-e adottságait ahhoz, hogy Európát a maga képére formálja.

A politikai döntések az objektív adottságok mérlegelésének eredői, de azokba az államférfi szubjektív indulatai is belejátszanak. Bismarckban, aki 1862 óta a német külpolitika minden fontos döntését meghozta, kétségkívül volt bizonyos hajlam arra, hogy keresse és ne kerülje ki a konfliktusokat. Mint minden német, ő is franciafóbiás volt, a koalíciók lidércnyomása alatt élt, és késztetést érzett arra, hogy cselekvéseiben a „mindent vagy semmit" elvéhez igazodjék. Államférfiúi nagysága azonban abban mutatkozott, hogy nem hagyta eluralkodni magán ezt a Bibó István által német hisztériának nevezett jelenséget,[2] hanem többnyire a körülmények diktálta racionalitással döntött. És noha alaposan felforgatta a közép-európai állapotokat és mindig ellenezte a német ügy európaizálását, a hagyományos hatalmi érdekekkel szemben teljes tisztelettel viseltetett. Königgrätz után Bécsig masírozhatott volna és annektálhatta volna Ausztria német tartományait, de megelégedett azzal, hogy a Habsburg-monarchiát kiszorítsa Németországból. Egyértelmű jelzése volt ez egyúttal annak, hogy a német egyesítést a Zollverein kereteire, tehát Európa szempontjából elfogadható mértékre kívánja redukálni. A prágai béke után, a tizennyolcadik századi kabinetpolitika szellemében késznek mutatkozott arra, hogy Franciaországot területi kompenzációban részesítse, és nem rajta múlott, hogy a próbálkozás zátonyra futott. A Franciaország elleni háborút is úgy fejezte be, hogy noha Elzász-Lotharingiát annektálta, az „ősellenség" megőrizhette nagyhatalmi státusát. A jövő nagy kérdése az volt, hogy Bismarck a német egység létrejötte után is időszerűnek tartja-e még a hagyományos hatalmi érdekeket respektáló mértéktartást.

A történeti irodalomban egészen a legutóbbi időkig közkeletű és elfogadott volt az az állítás, hogy a birodalmi kancellár a frankfurti béke után Németországot „szaturáltnak" tekintette, és nem törekedett másra, mint az 1871-ben elért status quo fenntartására.[3] Visszaemlékezéseiben maga Bismarck is azt írta, hogy Elzász-Lotharingia német annektálása volt az a határvonal, ameddig Németország még elmehetett, de Franciaország meggyengítését és Németország további térnyerését Európa nem tűrte volna el.[4] Az újabb történeti kutatások ezzel szemben azt érzékeltetik, hogy Bismarck nagyon is átélte az igazodás–igazítás dilemmáját, és nem rendelkezett kialakult és végérvényes elképzeléssel arról, hogy hogyan lehet feloldani, és egyáltalán fel lehet-e oldani azt az ellentmondást, amely Ludwig Dehio találó kifejezését használva, Németország „félhegemón státusából"[5] fakadt. Ennek az előfeltevésnek az alkalmazása a birodalmi kancellár egész 1871 utáni politikáját új megvilágításba helyezheti. Célszerűnek látszik ezért, ha Bismarck-

nak a Monarchiához, és ezen belül Magyarországhoz fűződő viszonyának bemutatása során az eddigi statikus értelmezés helyett ezt az elasztikus közelítést alkalmazzuk.

*

A birodalom megalakulását és a frankfurti béke aláírását követő első időszakban semmi jel nem mutatott arra, hogy Bismarck megpróbálná kihasználni azokat az előnyöket, amelyek Németország hatalmi súlyának megnövekedéséből adódtak. A birodalmi kancellár politikáját, mintha semmi sem változott volna, a régi beidegződések irányították. Franciaország még mindig a kontinens első katonai hatalmának szerepét akarja játszani, és bármely váratlanul felmerülő kedvező politikai bonyodalom, vagy külső szövetség kilátása esetén újra megtámad bennünket[6] — írta 1872 januárjában az uralkodó számára készített felterjesztésében. Mi más volt ez, ha nem a hagyományos frankofóbia megnyilvánulása? A másik régi görcs, a bekerítéstől való félelem munkált benne akkor, amikor hol a katolikus hatalmak: Franciaország, Spanyolország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország összefogásától,[7] hol pedig a kaunitzi koalíció feltámadásától, Franciaország, Oroszország és Ausztria szövetségétől tartott.[8] Hogy Franciaország adottságai elégtelenek a katonai vezetőszerephez, és hogy az egyesített Németország mégsem a fridericiánus Poroszország, úgy tűnik, egyelőre nem befolyásolták gondolkodásmódját.

A kishitűségre valló alapállásból csak az következhetett, hogy Bismarck a birodalmat telítettnek nyilvánította, és minden olyan feltételezést elutasított, amely szerint Németországnak szándékában állana az 1871-ben kialakult határok megváltoztatása. Mindenekelőtt azokra a határokra bírt ez érvénnyel, amelyek a német etnikai testen húzódtak keresztül, és amelyek a német etnikai állomány jelentékeny részét kirekesztették az újonnan alakult nemzetállamból. Hogy a porosz–francia háború során ismételten biztosítékot adott abban a tekintetben, hogy nem áll szándékában a Monarchia német koronaországait bekebelezni,[9] azt még lehet taktikai húzásnak minősíteni. De ugyanezt a garanciát a háború után is többször megadta, legutóbb az osztrák–magyar közös külügyminiszterrel végbement gasteini találkozása alkalmával.[10] Hasonló határozottsággal utasította el azt a bizonyos orosz körökben mutatkozó gyanakvást, hogy Németország néhány éven belül a balti tartományok meghódítására törekednék.[11] Bár a gyanú, hogy a német expanzió az etnikai határokon is túllép, ekkoriban még ritkán merült fel, Bismarck a Beusttal való beszélgetése során szükségesnek látta azt is kijelenteni, hogy Németország nem gondol sem Dánia, sem Hollandia megszerzésére.[12] Hogy Németország respektálja az európai hatalmi viszonyokat és nem törekszik semmiféle túlsúlyra, azt Rudolf Bennigsennek, a birodalmi gyűlés többségét alkotó nemzeti liberális párt vezetőjének 1871 márciusi beszédéből tudhatta meg az európai közvélemény.[13]

A történelmi tapasztalatok tanúsága szerint a valamely állam számára kedvező állapotokat soha nem lehetett egyoldalú nyilatkozatokkal fenntartani. Hogy Németország nem akart többet az 1871-ben elérteknél, az önmagában nem volt biztosíték arra, hogy az új helyzetet az érintett hatalmak is tudomásul veszik.

Franciaországra állt ez elsősorban, amely nemcsak Elzász-Lotharingia elveszítése fölött nem tudott napirendre térni, de azt sem tudta végleg tudomásul venni, hogy keleti határaira immár egy birodalom nehezedik. A francia revanstörekvéseket az egyesített Németország önerőből elháríthatta — az 1870–71-es háború ezt meggyőzően igazolta —, arra azonban nem érezte eléggé erősnek magát, hogy a társakat találó Franciaországgal egyedül szembeszálljon. A Nagy Frigyes-i kor kedvezőtlen tapasztalataitól sugallt, 1871-ben már sok tekintetben aktualitását vesztett értékítélet késztette Bismarckot arra, hogy a birodalom megalapítását követő első években a német külpolitika középpontjába Franciaország elszigetelését, és a lehetséges németellenes koalíció létrejöttének megakadályozását állítsa.

A hatalmi csoportosulások a történelem tanúsága szerint mindig is az érdektalálkozások és az érdeküközések mentén alakultak ki. Bismarck abból indult ki, hogy legalább három európai hatalomnak: Oroszországnak, az Osztrák–Magyar Monarchiának és Olaszországnak érdekei fűződnek ahhoz, hogy ne nyújtson segítő kezet a viszonyok megváltoztatására törő Franciaországnak, és hogy ragaszkodjék a fennálló állapotokhoz, a régebbiekhez csakúgy, mint az 1871-ben létrejöttekhez. Oroszország esetében változatlanul a lengyel osztozkodás alkalmával szerzett területek zavartalan birtoklását vélte olyan összekötő kapocsnak, amely a cári hatalmat továbbra is Németország mellé állítja, és ugyanakkor eltávolítja Franciaországtól. Úgy vélte, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiának is csak félnivalója lehet Franciaországtól, hiszen ez a hatalom, amint ez III. Napóleon tette, bármikor pártfogásába vehette a soknemzetiségű államalakulat elégedetlen nemzeteit. Azt sem tévesztette szem elől, hogy Olaszországot ugyancsak mély ellentétek választják el Franciaországtól, hiszen a katolikus egyházfő Párizstól várt és remélt támogatást a pápai állam visszaállításához. A három hatalmak Bismarck véleménye szerint a konzervatív szolidaritás is Németországhoz fűzte, mert együttesen érdekeltek voltak abban, hogy meggátolják a Párizsból kiinduló republikánus–szocialista felforgatást.

A külpolitikai irányvétel, amely az 1871-es állapotokat Franciaország elszigetelése révén akarta biztosítani, számos felületen érintkezést talált a hatalmi politikai érdekekkel, de a hatalmi politika természetéből következően ellentmondásoktól sem volt mentes. Oroszország, amely másfél évtizeden át védőernyőt tartott Poroszország fölé, és Közép-Európában mindent alárendelt a lengyelországi status quo fenntartásának, a Balkánon és Közép-Ázsiában maga is a változtatások eleme volt, és összeütközésbe kerülhetett Angliával és az Osztrák–Magyar Monarchiával. A Monarchia ugyancsak balkáni ambíciókat táplált, és a félsziget határain túlterjedő konfliktusokat gerjeszthetett. Németország, amely Franciaország elszigetelése és a meglévő állapotok fenntartása érdekében társulni óhajtott ezekkel a hatalmakkal, többbrendbeli veszélynek tette ki magát. Orosz–osztrák–magyar konfliktus esetén a döntőbíró hálátlan szerepét kellett eljátszania, orosz–angol összeütközés esetén pedig saját érdekeivel ellentétes kötelezettségeket kellett vállalnia. Hogy a Németországgal elégedetlen partner, vagy a sértett fél nem közeledik aztán majd Franciaországhoz, azt végképp nem lehetett kiszámítani. A konzervatív szolidaritás pedig, mint minden eszmei indíttatású kölcsönösség, az államközi kapcsolatok járulékos eleme volt csupán, amely rögtön

elveszítette hatékonyságát, mihelyt a hatalmi szempontokkal diszharmóniába került. Azt lehet ezért mondani, hogy a szövetségi politika, amelyet Bismarck a régi beidegződések alapján előnyben részesített, perspektivikusan nem ígért több garanciát, mintha Németország saját erejére hagyatkozva vállalkozott volna az 1871-es állapotok fenntartására.

*

Annak a politikának az esélyei, amely az 1871-ben kialakult állapotokat az Oroszországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával való együttműködés révén akarta fenntartani, a frankfurti béke után nem voltak kedvezőtlenek. Az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok nem hagytak semmi kívánnivalót maguk után. Német részről újra és újra hangsúlyozták, hogy a kipróbált és szilárd baráti viszonyt mindenek elébe helyezik,[14] és ez a német szándék Pétervárott sem maradt viszonzatlanul. Amikor Novikov bécsi orosz követ arról számolt be, hogy a cseh vezetők szerint Németország a balti tartományok bekebelezésére készül, II. Sándor indulatosan ráírta a jelentés margójára: micsoda képtelenség![15] Pétervárott a tervezett német együttműködési elgondolások ellen sem emeltek kifogást. Oubril, a berlini orosz követ a Bismarckkal való többszöri beszélgetésből azt szűrte le, hogy a birodalmi kancellár a három császár közötti egyetértés felélesztéséről ábrándozik, és mit sem kíván jobban, mint Ausztria megnyerését. A követ azt a véleményét is közölte, hogy ebben a programban semmi riasztót nem talál Oroszország számára, és véleménye, a jelentés lapszélére írt megjegyzés szerint, a cár egyetértésével találkozott.[16] Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatosan szerzett újabb tapasztalatok is okot adtak a bizakodásra. Az 1870 decemberében végbement, a kibékülést manifesztáló Beust–Bismarck levélváltás óta[17] a Monarchia részéről számos jel mutatott arra, hogy új alapokra kívánják helyezni a Németországhoz fűződő kapcsolatokat. A barátságos gesztusok mögött az a Beust 1871. május 18-i emlékiratában kifejtett, és az uralkodó által jóváhagyott elgondolás húzódott meg, amely szerint tudomásul kell venni Poroszország új németországi pozícióját, együttműködésre kell törekedni a Közép-Európában uralkodó nagyhatalommal, és német közvetítéssel Oroszországgal is modus vivendit kell találni.[18] Ez a külpolitikai program fő vonásaiban megegyezett a Bismarck-féle háromcsászár koncepcióval. A Monarchiában német szemszögből nézve mindamellett számos bizonytalansági tényező mutatkozott. Az udvari körök támogatását bíró cseh külpolitikai törekvések, amelyeknek a Hohenwart-kísérlet adott realitást, azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy a Monarchia túlságosan közel kerül Oroszországhoz, a magyar ambíciók meg azzal, hogy Németország a két hatalom közötti választás kényszerhelyzetébe sodródik. Az 1871 nyár végén lezajlott gasteini és salzburgi találkozások, amelyeken Bismarcknak alkalma nyílt megismerkedni Beust külpolitikai programjával,[19] mindenesetre azt a reményt keltették, hogy a háromcsászár politika útjából Bécsben is elhárultak az akadályok.

Bismarck, aki mindig hajlamos volt arra, hogy a személyi vonatkozásoknak a kelleténél is nagyobb jelentőséget tulajdonítson, egykori riválisában, Beustban látta a legfőbb garanciát arra, hogy a Monarchia a jövőben Németországhoz igazítsa politikáját. És Bécs éppen ebben a tekintetben szolgált kellemetlen megle-

petéssel. Braun államtanácsos, ugyanaz a személy, aki Beustot éppen öt éve Drezdából Bécsbe invitálta, 1871. november 6-án felkereste a közös külügyminisztert, és az uralkodó nevében felszólította, hogy nyújtsa be lemondását. A csodálkozó Beust mi mást tehetett, még aznap megírta felmentési kérelmét.

A közös külügyminiszter meglepetését a Bécsben szolgálatot teljesítő diplomaták is osztották, és nehezen találtak magyarázatot a váratlan uralkodói húzásra. Bose, a szász követ a láthatatlan hatalom, az udvari kamarilla befolyására gyanakodott, amely már Szavojay Jenő életét is megkeserítette, és amely Beust egyetlen támaszát, az uralkodó bizalmát is felmorzsolta.[20] Bajor kollégája, Bray-Steinburg tárgyszerűbb magyarázattal szolgált, amikor Beustnak a Hohenwart-kísérlettel kapcsolatos következetlen magatartására mutatott rá, arra, hogy kései interveniálásával súlyos sérelmet okozott a korona méltóságának és tekintélyének.[21] Hasonlóképp vélekedett Novikov is, aki emellett személyi és lélektani okokat is fennforogni látott.[22] Hogy a közös külügyminiszter felmentésében külpolitikai természetű indítékok is közrejátszhattak, az érdekes módon egyik diplomata fejében sem fordult meg.

Bismarckot, amit ezt maga írta, váratlanul érte Beust elbocsátása, de minthogy Schweinitz jelentéseiből semmi érdemlegeset nem tudott meg, az okokról ő is csak találgatni tudott. Azt gyanította, hogy mint protestánst a Hohenwart-politika klerikális vezetői és a császári család gyóntatópapjai kedvéért áldozták fel, de azt sem tartotta kizártnak, hogy a bankárokhoz és a spekulánsokhoz fűződő kapcsolatai miatt rendült meg állása.[23] Gorcsakov orosz kancellár, akivel ezt a véleményét megosztotta, semmivel sem volt jobban tájékozott, és Novikov jelentése nyomán csupán annyit feltételezett, hogy a Hohenwart-kísérlettel kapcsolatos ellentmondásos viselkedése okozta bukását.[24] A Berlin és Pétervár közötti meglehetősen ideges üzenetváltásban nincs nyoma annak, hogy bármely részről sajnálnák Beust távozását, de a berlini szász követ véleménye szerint a német fővárosban mutatkozó nyugtalanságnak nagyon is meg volt a politikai tartalma. Könneritz úgy tudta, hogy a gasteini és salzburgi találkozások óta német részről minden erővel támogatták Beust politikáját, és azt szerették volna, ha a zseniális államférfi, aki öt év óta alakította a Monarchia sorsát, továbbra is hivatalában marad.[25]

Hogy az osztrák–magyar közös külügyminiszter kitől kapta Berlinben ezt a hízelgően kedvező minősítést, nem derül ki Könneritz jelentéséből. Az viszont igen, hogy német ítélet szerint Beust távozásával az általa képviselt külpolitikai irányvonal sorsa is bizonytalanná vált. Annál is inkább, mert Beust felmentésével egyidejűleg arról is értesültek, hogy Andrássy Gyula kapott közös külügyminiszteri kinevezést. Az addigi magyar miniszterelnök reputációja egészen a legutóbbi időkig nem volt jó Berlinben. A német követi és főkonzuli jelentések eleinte egyébről sem szóltak, mint arról, hogy Andrássy túlságosan vonzódik Franciaországhoz,[26] később meg arról, hogy Németországot az Oroszországgal való szakításra akarja rábírni.[27] Ezeknek az információknak a hatására Bismarck akkor sem tartotta kívánatosnak Andrássy külügyminiszterségét, amikor még hadilábon állt Beusttal,[28] az osztrák–magyar közös külügyminisztertől Gasteinben nyert biztosítékok után pedig még kevésbé. A berlini gyanakvás, hogy a bécsi Ballha-

usplatzon végbement őrségváltásnak mégiscsak van külpolitikai tartalma, Andrássy politikai múltját tekintve, ilyenformán nem volt alaptalan. Ferenc József kabinetirodájának aktái arról árulkodnak, hogy a feltételezés a jelenre nézve is megállta a helyét. Az osztrák–magyar uralkodó 1871 novemberi döntésének valamennyi indítékát persze mindmáig nem derítette fel a történetírás,[29] és valószínű, hogy ezután sem fogja. A külpolitikai motiváció azonban kiderül Andrássynak egy jóval későbbi emlékiratából. A hivatalától akkor már hat éve megvált egykori közös külügyminiszter saját kinevezésére visszaemlékezve azt írta, hogy az uralkodó azt szabta feladatául, hogy a három császári hatalom háromszögében középen helyezkedjék el, úgy, hogy a másik két hatalom ne kerüljön közelebb egymáshoz, mint a Monarchiához. Ha ez sikerül, akkor a természetellenes német–orosz szövetség megszűnik, és helyébe a Monarchia és Németország szövetsége lép.[30] Meglehet, hogy a visszaemlékező Andrássy a végeredményt vetítette rá az indulásra, de a középen való elhelyezkedés mindenképpen az uralkodó szándéka lehetett. Ez a szándék pedig korántsem egyezett azokkal az elgondolásokkal, amelyeket Beust az 1871. május 18-i felségfelterjesztésében kifejtett, és amelyekre akkor ő is áldását adta.

Miért, miért nem, a bécsi német követ számára nem volt igazán nagy szenzáció, ami a Ballhausplatzon történt. Schweinitz november 9-én azt jegyezte naplójába, hogy egy kellemes vadászaton hetvennégy nyulat lőtt, és csak ezt követően tett említést arról, hogy Andrássy lett a külügyminiszter.[31] De azért még aznap fontos információt továbbított Berlinbe. Az új külügyminiszter elmondta neki, hogy felhívta az uralkodó figyelmét arra, hogy Beust elbocsátása olyan látszatot kelthet, hogy a Németországgal való jó egyetértés veszélybe került. Az uralkodó erre őszinte meggyőződéssel azt válaszolta, hogy a jó egyetértés csak most, és Andrássy személye által válik valósággá.[32] A hírre Bismarck megnyugodott, vagy legalábbis meg akart nyugodni. Megtáviratozta Pétervárra, hogy egyelőre biztosítva érzi magát, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában semmilyen változás nem következik be. Mint írta, Beust és Andrássy annyira egybehangzóan beszélt Salzburgban, hogy az utóbbitól már csak ezért sem vár változtatást. A pétervári német követnek címzett, de Gorcsakov tájékoztatására szánt táviratban Ferenc József kijelentéséről is szó esett, azzal a nem lényegtelen retusálással, hogy a „Németországgal való jó egyetértés" helyébe a „békepolitika" került.[33] A pétervári visszajelzés is megnyugtató volt a tekintetben, hogy a bécsi személycserét az orosz fővárosban sem fogják fel tragikusan. Reuß arról számolt be, hogy az orosz kancellár Andrássy személyét nem ítéli meg olyan szigorúan, mint korábban, amikor Oroszország kifejezett ellenségének tartotta. Gorcsakov persze nem fogadja tárt karokkal Andrássyt, és magatartását annak orosz politikájától teszi függővé, de az új külügyminiszter jelleme mindenesetre több bizalmat ébreszt, mint elődjéé, aki sok bosszúságot okozott.[34]

A német kancellár sok mindent tudott Andrássyról, várható politikájáról is voltak sejtései, de azoknak a véleményére is kíváncsi volt, akik a helyszínen, Pesten és Bécsben ismerhették meg a magyar államférfit. A pesti főkonzul és a bécsi követ felszólítás nélkül is tudta kötelességét, és nem késlekedett a részletes jellemzéssel. Waecker-Gotter valóságos tanulmányt írt, amelyen majd két hétig

dolgozhatott, mert csak november 22-én bízta a futárpostára. A terjedelmes jelentés első harmada, azon kívül, hogy Berlinben megtudhatták belőle, hogy Andrássy soha nem hazudik, nem sok újdonsággal szolgált. A főkonzul ebben a részben, saját korábbi jelentései alapján, az addigi magyar miniszterelnök külpolitikai természetű megnyilatkozásait összegezte. A német fővárosban azért ha akarták, észrevehették, hogy az Andrássyról készített utólagos portré kedvezőbb, mint amilyen a régebbi jelentésekből kirajzolódott. A magyar miniszterelnök Poroszországhoz fűződő viszonyát a főkonzul nem tartotta akkor ennyire problémamentesnek, és a porosz–francia háború idején Andrássy francia-vonzalmai miatt is igencsak aggodalmaskodott. A jelentés harmadik harmada már nagyobb érdeklődésre tarthatott számot, mert sokkal inkább aktuális dolgokkal foglalkozott, olyanokkal, amelyekről nem szóltak a korábbi jelentések. A főkonzul megírta, hogy Andrássy, mint minden magyar, rokonszenvvel viseltetik Törökország iránt, és hogy ez a rokonszenv részint a betegek közötti szolidaritásból (a Monarchia ugyanabban a bajban szenved, mint Törökország), részint a pánszlávizmustól való közös félelemből fakad. Szerbiával szemben bizalmatlan, Romániát viszont, amelyet becsül, mindenképpen meg akarja óvni a túlzott orosz befolyástól. Waecker-Gotter szerint Andrássytól távol áll az a gondolat, hogy a Monarchia az Al-Duna mentén terjeszkedjék, mert a soknemzetiségű birodalom, és főként Magyarország szerinte nem viselne el már további megterhelést. Bizonyára jóleső érzéssel olvasták Berlinben, hogy Andrássy Franciaországot a nagypolitikában egyideig még nem tartja számbavehető tényezőnek, és hogy ezt az országot társadalmi viszonyaiban súlyosan betegnek véli, amely betegség rövidesen újabb jelentkezési formákban fog majd megnyilvánulni. A német külügyminisztériumban minden bizonnyal a jelentés középső harmadát tartották leginkább figyelemre érdemesnek, azt a részt, amelyben Waecker-Gotter az új osztrák–magyar közös külügyminiszter Németországgal és Oroszországgal kapcsolatos nézeteit taglalta. Abban örömüket lelhették, hogy a főkonzul Andrássyt elkötelezett németbarátnak mutatta be, aki a jelenlegi jó viszont nagyrészt saját magának tulajdonítja, és azt úgy tekinti, mint a Monarchia hatalmi állásának és politikai aktivitásának előfeltételét. Azt viszont már aligha olvashatták viszolygás nélkül, hogy Andrássynak éjjelnappal Oroszország jár a fejében, és hogy az összeütközést ezzel a hatalommal előbb vagy utóbb elkerülhetetlennek tartja. És noha Waecker-Gotter nem erősítette meg a gyanút, hogy Andrássy Németországot is magával akarja rántani, az a feltételezés, hogy az új közös külügyminiszter vérmérsékleténél fogva hajlamos a konfliktus előidézésére, így is elég riasztóan hatott.[35]

Schweinitz meglehetősen rövidre fogta mondanivalóját, és ennek megfelelően már három nappal Andrássy hivatalba lépése után elküldte jelentését. Waecker-Gottertől eltérően nem annyira politikai portrét rajzolt, mint inkább a személyes tulajdonságokat összegezte. Korábbi jelentéseiben is írt már jellemrajzot, de figyelmet érdemel, hogy most mit tartott fontosnak kiemelni. Egy bekezdés csupa dicséretből állt. Bátorság, önbizalom, ravaszság és politikai éleslátás csodálatos módon vannak együtt Andrássynál, írta, és egy olyan büszke és független férfinak, mint ő, elődjétől eltérően nincs szüksége arra, hogy kicsinyes eszközöket vegyen igénybe hivatali állásának megőrzése érdekében. A kritikának szánt másik

bekezdés sem volt igazán bírálat. Hogy nagyon jól beszél, de nem ír elég jól, és hogy saját hangját jobban szereti hallatni, mint másokra odafigyelni. Így lehetett ezzel akkor, és így van ma is minden államférfi, akit a siker elkapatott, márpedig Schweinitz szerint Andrássyt a szerencse elkényeztette, honfitársai pedig istenítették. Hízelgő és egyben szórakoztató jellemzés volt ez egészében véve, el is ütött a szokványos követi jelentésektől, a politikai ítélet azonban, ami pedig fontosabb volt, nem hangzott ilyen kedvezően. Andrássy ambícióit érzékeltetendő Schweinitz emlékezetbe idézte, hogy a francia háború kezdetén a bécsi orosz ügyvivő megkérdezte tőle, hogy mit ígértek Ausztriának, hogy semleges maradjon, és hogy ő azt felelte: az életet. Úgy vélte most, hogy Andrássy ennyivel nem fog megelégedni, legalábbis tartósan nem. Hogy világosabb legyen, mire gondol, hozzátette még ehhez: minél engedékenyebbnek mutatkozik majd Andrássy a közép-európai politikában, annál inkább követelő lesz az ellenszolgáltatások tekintetében, mihelyt valamelyest biztonságban érzi magát.[36]

Andrássynak bizonyára voltak sejtései arról, hogy milyen kép él róla a diplomáciai köztudatban. Ezeket a Ballhausplatz-ra beérkező információk csak megerősítették. A pétervári osztrák–magyar ügyvivő például, tudván, hogy nem szolgál kellemes hírrel, kicsit restellkedve arról számolt be, hogy új főnökét a vezető orosz lapok kedvezőtlenül fogadták.[37] Andrássy nem volt hivatásos diplomata, de felfogta, hogy az előítéletté rögzült vélemények korlátozzák majd mozgásleheto-ségeit, ezért első feladatának az előítéletek eloszlatását tartotta. A kinevezését követő napokban sorra tárgyalt a külképviseletek vezetőivel, és minden alkalommal, a beszélgető partner elvárásait figyelembe véve, kifejtette külpolitikai programját.

Elsőként, még Bécsbe költözése előtt, a pesti francia főkonzullal beszélt. Biztosította Castellane-t, hogy változatlanul rokonszenvezik Franciaországgal, és reméli, hogy Franciaország mielőbb betölti azt az űrt, amelyet maga után hagyott. Nem titkolta a főkonzul előtt, hogy szoros baráti kapcsolatokat akar Németországgal, de biztosította, hogy őrködni fog azon, hogy Ausztria–Magyarország ne váljon a porosz politika eszközévé. Oroszországgal kapcsolatban azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a cár és a kormány jó kapcsolatokat akar a Monarchiával, és csupán azt nehezményezte, hogy nem mindig tudják kivonni magukat az egyenetlenséget szító elemek befolyása alól. És mintegy cáfolva a neki tulajdonított szándékokat, hangsúlyozta, hogy a Monarchiában is meg van az akarat arra, hogy jó kapcsolatokat építsen ki Oroszországgal.[38] Novikovval tárgyalva másról, mint az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokról, nem is esett szó. Andrássy tisztára úgy beszélt az orosz követ előtt, mint egykori elődje, Metternich kancellár annak idején. Sokan azt hiszik róla, mondta, hogy magyar programmal, és a kelet egy darabjával a zsebében érkezett ide, holott politikája nem más, mint a kölcsönös egyetértés, következésképp a kitűnő kapcsolat Oroszországgal, és nemcsak a holnapra, hanem, amennyire lehetséges, a távolabbi jövőre. Közölte a követtel, hogy miután az uralkodó nem híve a terjeszkedésnek, és a Monarchia nem gyanúsítható azzal, hogy Románia, Bosznia, vagy bármely más tartomány annektálására törekednék, nincs olyan felület, ahol az orosz és az osztrák–magyar érdekek összeütközhetnének. Kijelentette, hogy ügyelni fog arra, hogy a galíciai kérdés ne árnyé-

kolja be a két hatalom kapcsolatát, és csupán annyit kért viszonzásul, hogy Oroszország is tartózkodó legyen a Habsburg-dinasztia jogara alá tartozó népekkel szemben.[39] Schweinitzcel beszélgetve a Monarchia és Németország kapcsolatairól természetesen egészen mást mondott, mint a pesti francia főkonzulnak. Azt hangsúlyozta, hogy a Németországgal való együttműködés képezi politikai rendszerének alapját, és az egész rendszer elmozdulna, ha ezt a bázist megrázkódtatás érné. Nyomatékkal szólt arról is, hogy ezt a politikát nem Beusttól vette át, hanem legjobb meggyőződése szerint maga választotta. A bécsi német követ előtt mindez nem volt újdonság, hasonlókat sokszor hallott már Andrássytól, inkább azt találhatta különösnek, hogy beszélgető partnere a hangsúlyozott németbarátságnak most nem tulajdonított oroszellenes tartalmat. Az osztrák–magyar közös külügyminiszter, mint az előző napon Novikovnak, most Schweinitznek is kijelentette, hogy jó kapcsolatokat akar kialakítani és fenntartani Oroszországgal, a galíciai lengyel agitációt nem fogja eltűrni, és hogy a Monarchia nem óhajt gyarapodni, hanem nyugalmat kíván, hogy viszonyait konszolidálja.[40]

Andrássy próbálkozása, hogy a köztudatban róla meglévő kép helyébe a maga rajzolta önarcképet állítsa, nem bizonyult teljesen eredménytelennek. Castellane a vele való beszélgetés után azt írta Párizsba, hogy Andrássy sok meglepetést fog majd okozni, és egyesek fenntartásaira éppúgy rácáfol majd, mint mások reményeire. Jelentésében kiemelte, hogy jóllehet az új külügyminiszter intim kapcsolatokat akar kiépíteni Németországgal, Franciaország szempontjából előnyös, ha a Monarchia külügyeinek élén olyan ember áll, aki szükség esetén ellenállást is tud tanúsítani.[41] Hogy Novikovra hatást gyakorolt, aktaszerűen kimutatható. Az orosz követ, amikor Andrássy kinevezéséről értesült, annak a véleményének adott kifejezést, hogy miután az új külügyminiszter nem különbözik elődjétől, kiválasztásának csak az lehet az oka, hogy személye az Oroszországgal szembeni ellenségeskedést szimbolizálja.[42] Az Andrássyval folytatott, fentebb részletezett beszélgetés után viszont azt írta, hogy mindaz, amit Andrássy a Monarchia és Oroszország közötti viszonyról, valamint Galíciáról mondott, rendkívül jó benyomást tett rá.[43] A pétervári visszajelzés is azt mutatta, hogy a barátságos szavaknak ott is volt foganatja. Gorcsakov utasításában az állt, hogy rokonszenvesnek találják Andrássy programját, és ugyancsak azt kívánják, hogy ez a program kiindulópontja legyen az Oroszország és a Monarchia közötti bensőséges kapcsolatos kialakulásának.[44] Schweinitzet, aki előtt korábban sokszor kiterítette lapjait, már nem tudta ilyen könnyen megingatni véleményében. A német követ, miután végighallgatta Andrássy másfélórás monológját, és csupán Galíciával kapcsolatosan tett megjegyzést,[45] nem késlekedett, hogy bizalmas jelentésében kifejezze kétségeit. Azt írta, hogy az Oroszország elleni preventív háború, mint ultima ratio, változatlanul része Andrássy politikai koncepciójának, és hogy a külügyminiszter az önbizalom felkeltése érdekében a Monarchia erőit egy ilyen háborúban akarja kipróbálni.[46]

Az Andrássy személyével és politikájával kapcsolatos német–orosz véleménycsere, amely Beust bukásának napján megkezdődött, november közepén is folytatódott. Mindkét felet erősen foglalkoztatta, hogy mit kezd majd Andrássy a galíciai lengyelekkel. Reuß a Gorcsakovval folytatott beszélgetés alapján azt je-

lentette, hogy az orosz kancellár megnyugtatónak találta az ezzel kapcsolatos újabb értesüléseket, és feltételezi, hogy Andrássy nem intrikál majd a lengyelekkel Oroszország ellen.[47] Bismarck azt válaszolta, hogy Gorcsakov kijelentéseiben részben saját véleményét ismeri fel, amelyet Andrássyról salzburgi benyomásai alapján kialakított, és amelyet az orosz kancellárral szeptember elején Berlinben személyesen közölt. A német kancellár tetszését úgy látszik annyira megnyerte Andrássy metaforája a túltelített magyar hajóról, hogy a hasonlatot újra megírta Pétervárra. De azért arra is felhívta Gorcsakov figyelmét, hogy Andrássy a lengyelt az egyetlen olyan szláv népnek tartja, amelyet Oroszország agresszív politikája ellen felhasználhat, hozzátéve, hogy ebben a tekintetben nem nyugtatta meg teljesen Andrássyt.[48]

Hogy az újabb információk, Waecker-Gotter és Schweinitz kritikus elemzése, valamint Andrássy eufemisztikus bemutatkozása mennyiben befolyásolták Bismarck ítéletét, annak nincs közvetlen nyoma a berlini külügyminisztérium aktáiban. A kancellár a pesti főkonzul terjedelmes beszámolóját végig olvasta ugyan, néhány vonást húzott és néhány kérdőjelet tett a margóra (oda például, ahol az al-dunai terjeszkedéstől való elhatárolódásról volt szó), de csak annyiban reagált, hogy megkérdezte: Schweinitz olvasta-e a jelentést.[49] A bécsi követ jelentése még ennyi figyelemben sem részesült. Bismarck csupán az osztrák–magyar külképviseletekhez küldött és a német külügyminisztériumnak is átadott Andrássy köriratra válaszolt, de ez nem volt több, mint udvarias diplomáciai formaság.[50] Más vonatkozásban mégis kiderül, hogy a kancellárra nem hatottak a kedvezőtlen információk. Beust, aki londoni nagykövetei kinevezést kapott, útban állomáshelyére megállt Párizsban, ahol újra mérgezett nyilakat lőtt Németországra. Bismarck azonnal reagált. Beust megint bebizonyította, írta Schweinitznek, hogy mennyire elégedettek lehetünk a politikai ügyek élén Bécsben bekövetkezett személycserével. A változás sokkal inkább tárgyszerű, a személyi érdekektől és szükségletektől kevésbé függő, ezért állhatatosabb és komolyabb politikát helyes kilátásba.[51] A megnyilatkozás arra vall, hogy Bismarck, aki eredetileg csak abban bizakodott, hogy a bécsi személycsere nem hoz politikaváltozást, most már egyenesen reményeket fűzött Andrássyhoz.

*

Az Andrássy-család Bécsbe költözése alkalmával, 1872. január 23-án Schweinitz hosszú, és a diplomáciai levelezés műfajába nem egészen illeszkedő jelentést postázott Berlinbe. A német külképviselet vezetője valósággal elragadtatással írt Andrássy grófnéról, erről, ahogy kifejezte magát, élénk, elegáns és mindig szép asszonyról, aki magától értetődő természetességgel vállalta azt a szerepet, amely férje állásából adódóan ráhárul. A követek feleségei, mint írta, mivel csak szervilis módon utánozták a bécsi hercegnőket, teljesen alkalmatlanoknak bizonyultak arra, hogy társasági központot hozzanak létre. Most Andrássy grófné szalonjában végre találkozhat a hazai és a külföldi társaság. Az Andrássy-palotáról írottakból is szinte sugárzott az elragadtatás. Az érdekes magyar házaspár jelenléte, írta, mintegy varázsütésre néhány hét alatt megváltoztatta a társaságtól idegen szász nő (Beust felesége) tisztátalan háztartását, a szalontól a lépcsőkön át egészen a

konyháig és az istállóig. Szép huszárok, udvari vadászok, elegáns szolgák, valamennyien kanárisárga inasruhában, pompás lovak, lószerszámok, atlaszselyemmel borított gálahintók, csincsilla bundába öltöztetett kocsisok és hajdúk — egyszóval csupa pompa, de minden hivalkodás nélkül, az Andrássy-házaspár és az egész publikum örömére.[52]

Schweinitz lelkesedése nem volt egészen érdek nélküli. Az éppen ötvenéves diplomata házasodás előtt állott, a bécsi amerikai követ leányát szándékozott nőül venni,[53] és bizonyára arra is gondolt, hogy lesz hol megjelennie huszonhárom éves feleségével az oldalán. A beszámoló szokványostól eltérő tartalma azonban abból is adódhatott, hogy a német diplomatának nem volt politikai természetű jelenteni valója. Andrássyt december elején látta utoljára, aki biztosította őt, hogy nemcsak a Deák-pártot, hanem egész Magyarországot maga mögött tudja,[54] majd mint nagykövet karácsony előtt átadta megbízólevelét Ferenc Józsefnek,[55] de egyéb érdemleges információval nem tudott szolgálni. Bécsben pedig ekkoriban igencsak fontos dolgok történtek, de ezekbe nem avatták be az újdonsült nagykövetet.

1872. február 17–19-én katonai-politikai konferencia zajlott le a Hofburgban. A tanácskozáson, amely az uralkodó elnöklete alatt folyt, Albrecht főherceg, a hadsereg főfelügyelője, Kuhn közös hadügyminiszter, Beck ezredes, az uralkodó katonai irodájának vezetője, és az újonnan kinevezett közös külügyminiszter vett részt. Ezen a fórumon Andrássy nem disszimulált, mint a Novikovval és a Schweinitzcel folytatott beszélgetés során, hanem valódi önmagát adta. Kijelentette, hogy ha a Monarchiát veszély fenyegeti, az csak keletről, Oroszország oldaláról jöhet, és kilátásba helyezte, hogy két éven belül háborúra kerül sor ezzel a hatalommal. Az összeütközés, mint mondta, azért elkerülhetetlen, mert Oroszország, az uralkodók személyétől függetlenül hagyományosan terjeszkedő politikát folytat, a német és az olasz példát követve a szlávokat akarja egyesíteni, és hogy célját keleten elérje, át akarja törni az osztrák–magyar sorompót. Andrássy részletesen taglalta a két éven belül esedékes háború katonai vonatkozásait, de a diplomácia feladatait, vagyis saját tennivalóit is kijelölte. Mint mondotta, a Monarchia a két legutóbbi háborút, az 1859. és az 1866. évit azért veszítette el, mert egyszerre két ellenféllel kellett harcolnia. A feladat szerinte most abban állott, hogy ezt a viszonylatot visszájára fordítsák, és olyan feltételeket hozzanak létre, hogy a Monarchia szövetségesekkel az oldalán harcolhasson a magára maradt ellenséggel. Andrássy külpolitikai programja ebben a katonákból álló testületben nem aratott osztatlan sikert. Kuhn közös hadügyminiszter kitartott korábbi véleménye mellett, hogy a Monarchiát nem keletről, hanem Poroszország részéről fenyegeti a legnagyobb veszély, Albrecht főherceg pedig azt hangsúlyozta, hogy még egy Oroszország elleni szerencsés hadjárat sem lenne több, mint a hadsereg becsületbeli sikere. A hűvös fogadtatás ellenére az uralkodó mégis azzal zárta a tanácskozás politikai részét, hogy a Monarchia számára az Oroszország elleni háború a leginkább valószínű, és hogy az előkészületeket úgy kell foganatosítani, hogy két éven belül minden készen álljon. A közös külügyminiszter külpolitikai programja, amint ez várható is volt, a legfelsőbb helyről ezáltal zöld jelzést kapott.[56]

A februári tanácskozáson Andrássy nem részletezte, hogy mely hatalmak bevonásával szándékozik létrehozni a kettő egy ellen kombinációt, és az egyik lehetséges partnert, Angliát nem is említette. Valószínűleg azért nem, mert eddigre kiderült, hogy a szigetországgal kapcsolatos elgondolásai nem valósíthatók meg. A közös külügyminiszter ezzel kapcsolatos próbálkozásainak csaknem minden mozzanatát felfedte a történetírás. A bécsi angol nagykövet december végi jelentését az Andrássyval folytatott tárgyalásokról már Wertheimer Ede felhasználta a század elején készült Andrássy-életrajzában,[57] a kapcsolatok alakulásáról Beustnak adott tájékoztatást a harmincas évek közepén Fritz Leidner közölte teljes terjedelemben,[58] és újabban Rainer Schmidt a brit külügyi levéltár aktáinak felhasználásával az angol magatartás indítékait is felderítette.[59] A különböző forrásokból kitűnik, hogy az osztrák–magyar közös külügyminiszter egy, a Monarchiából, Angliából, Németországból és Olaszországból álló négyes koalíció létrehozását célozta meg, és azzal érvelt kombinációja mellett, hogy különben az elszigetelődéstől félő Németország a cári Oroszországgal lép szoros szövetségre. Andrássy emellett azt is hangsúlyozta, hogy angol–orosz konfliktus esetén a jelentős fegyveres erővel rendelkező Monarchia hathatós támogatást nyújthat a szárazföldi hadsereget nélkülöző szigetországnak. Az ajánlat azonban Londonban nem talált kedvező fogadtatásra. Granville brit külügyminiszter azt válaszolta 1872 január elején, hogy a négyes együttműködés nyugtalanságot váltana ki Európa egyéb államaiban, és csupán arra mutatkozott hajlamosnak, hogy a Monarchiával alkalomadtán véleményt cseréljen.[60]

A katonai–politikai konferencián Németország konkrétabb formában is szóba került. Andrássy két alkalommal is azt mondta, hogy kívánatos, hogy a Monarchia és az Oroszország közötti háború esetén ennek a hatalomnak legalább a semlegességét elérjék. Amikor azonban az első napi tanácskozás vége felé Albrecht főherceg azt a kívánságát fejezte ki, hogy háború esetén legalább egy porosz hadtest kooperáljon a Monarchiával Oroszország ellen, a közös külügyminiszter minden átmenet nélkül hangot váltott. Azt a meggyőződését fejezte ki, hogy a jelenlegi németországi status quónak a Monarchia részéről történő biztosítása esetén már most biztosan el lehetne érni, hogy Poroszország a Monarchia oldalán vegyen részt az Oroszország elleni háborúban. A jegyzőkönyv javított és végleges szövege szerint azonban Andrássy ehhez hozzátette, hogy egy ilyen kezdeményezés Elzász-Lotharingia státusának garantálását vonhatná magával, ezért egy ilyen lépést nem tartana tanácsosnak.[61] Figyelmet érdemel azonban, hogy a jegyzőkönyv eredeti tisztázatban ez utóbbi mondat helyén az áll, hogy a közös külügyminiszter az uralkodó hozzájárulását kérte, hogy Berlinben a szükséges lépéseket már most megtegye.[62] A szövegösszefüggésből nyilvánvaló, hogy a tanácskozáson nem a korrigált változat hangzott el, mert az uralkodó csak az eredeti mondatra mondhatta, hogy a pillanatot még korainak tartja. Az a körülmény is az eredeti változat mellett szól, hogy Andrássy kimutathatóan más alkalommal is élt ilyen kétes hitelű korrekcióval.[63] De akárhogy is volt, a közös külügyminisztérium aktáiból kiderül, hogy Andrássy addigra az uralkodó kifejezett parancsa nélkül is kezdeményező lépéseket tett Berlinben. 1871 december végén az Andrássyhoz közel álló gróf Károlyi Alajos kapott berlini nagyköveti kinevezést. Az új nagy-

követnek, Andrássy szóbeli instrukciói szerint Bismarck tudomására kellett hozni, hogy a Monarchia békepolitikát folytat, jó viszonyt akar Oroszországgal, de mindenekelőtt a Németországgal való szövetség létrehozására törekszik.[64] Arról, hogy a szövetség Oroszország ellen irányulna, Károlyinak ugyan nem kellett szót ejtenie, de az adott összefüggések között a német kancellár számára ez aligha lehetett kétséges.

Valamely hatalom számára tulajdonképpen hízelgő lehet, ha egy másik ország, különösen olyan, amely korábban ellenfelének számított, most szövetségét keresi. Bismarck azonban inkább kényelmetlennek, mint örvendetesnek találta ezt a felajánlkozást. A birodalmi kancellár figyelmét 1871 utolsó hónapjaiban a kultúrharcra való felkészülés és a francia revans megelőzésére irányuló igyekezet kötötte le, és az osztrák–magyar szövetségi ajánlat sem az egyik, sem a másik vonatkozásban nem mutatkozott használhatónak.

A német történetírás a legkülönbözőbb magyarázattal szolgált arra, hogy Bismarck nem sokkal a császárság proklamálása után miért nyitott frontot a katolikus egyház és a birodalmi gyűlés katolikus színezetű frakciója, a Centrumpárt ellen. Az interpretációban olyan szélsőséges megfogalmazások is helyet kaptak, hogy Bismarck, személyes hajlamainak engedve, a konfliktus kedvéért idézett elő konfliktust,[65] illetve hogy egyszerűen eszközévé vált a doktriner módon politizáló nemzeti liberális pártnak,[66] amely párt parlamenti támogatását nem nélkülözhette. Nem lehet kétségbe vonni, hogy a nagy készülődésben, majd az 1872 januárjától kibontakozó offenzívában bőven akadtak irracionális elemek. A birodalmi alkotmány a kancellár számára, aki egyben porosz miniszterelnök is volt, különleges státust biztosított. Az általános választójog alapján létrehozott birodalmi gyűlés ugyanis semmilyen jogosítvánnyal nem rendelkezett a kancellári poszt tekintetében. A kancellár kinevezése és elbocsátása, a parlamenti erőviszonyoktól függetlenül, kizárólag az uralkodó hatáskörébe tartozott, és a birodalmi gyűlés a kancellár döntéseit sem befolyásolhatta.[67] A kancellárnak a bonapartista diktátoréra emlékeztető hatalmát ebben a struktúrában csupán parlamenten kívüli befolyások: az uralkodó környezetéből érkező hatások és a vezérkar részéről mutatkozó ambíciók veszélyeztethették. A személyi hatalmára idegesen érzékeny birodalmi kancellár azonban úgy élte meg a Centrum-frakció kezdeményezéseit, mint a kancellári pozíció, sőt mint az állam elleni merényleteket. És miután alaposan túldimenzionálta a jelenséget, az elhárítást is hasonlóképp túlméretezte. A tervezett lépéseket persze, a személyi hatalom féltéséből adódó irracionális indítékok mellett, racionálisnak nevezhető politikai meggondolások is inspirálták. Az a feltételezés, hogy a Centrum az újonnan alakult birodalom ellenfeleinek: a délnémet katolikusoknak, a hannoverieknek, a lengyeleknek és az elzásziaknak a gyűjtőpártjává válik, és hogy a katolikus hatalmakban külső támaszt talál, nem volt teljesen alaptalan. Más kérdés, hogy az 1872 januárjától életbe léptetett drasztikus intézkedések, az iskolafelügyeletről szóló törvény, a szószéki tilalom és a többiek inkább siettették, mint fékezték ennek a folyamatnak a kibontakozását. De akárhogy is volt, az osztrák–magyar szövetségi ajánlat semmiképp nem illeszkedett a készülő és beinduló kultúrharc követelményeihez. Mert bár elfogadása kiküszöbölte volna azt a lehetőséget, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia egy

lehetséges katolikus koalícióhoz csatlakozzék, a német belső viszonyokra kedvezőtlen hatást gyakorolt volna. A porosz konzervatívokban amúgy is meg volt a hajlam, hogy a Centrumhoz közeledjenek, és az orosz kapcsolat megrontása következtében ehhez csak újabb ösztönzést kaptak volna.

Az 1871. május 10-én Majna-Frankfurtban aláírt német-francia békeszerződés értelmében Franciaország keleti megyéi német megszállás alatt maradtak, és a kiürítésre csak az öt milliárdos hadisarc kifizetésének rendjében, fokozatosan kerülhetett sor. A német katonai jelenlét önmagában is lehetetlenné tett bármiféle francia revansot, de ilyenre Franciaország a súlyos háborús vereség és a párizsi kommünben csúcsosodó sokféle belpolitikai feszültség miatt különben sem gondolhatott. A viszonyokkal reálisan számoló francia államfő, Adolph Thiers nap mint nap tanújelét adta, hogy kész eleget tenni a békeszerződésben vállalt kötelezettségeknek, Bismarck mégsem tudott szabadulni a lehetséges francia visszavágás lidércnyomásától. Az újonnan kinevezett párizsi ügyvivőnek, gróf Waldersee-nek 1871 augusztusában azt a tájékoztatást adta, hogy bizonytalan viszonyok előállta esetén német részről nem várják meg, hogy a franciák támadjanak, hanem ötszázezer katonával maguk indítják meg az ellenségeskedést.[68] 1871 november végén a német katonák ellen elkövetett merényletek ürügyén a császárnál keresztülvitte, hogy az egész franciaországi megszállási övezetben újra kihirdessék az ostromállapotot.[69] A Párizsból érkező információk csak növelték aggodalmát. Már szeptemberben arról értesült, hogy a francia nemzetgyűlés az évi újonckontingenst az eddigi százezerről százhúszezerre emelte, decemberben pedig arról, hogy a francia hadvezetés hatszázezer gyalogos kiállítására képes.[70] Az is nyugtalanította, hogy a berlini orosz ügyvivő a prágai béke Észak-Schleswigre vonatkozó cikkelyének végrehajtásáról érdeklődött, és hogy azt a reményét fejezte ki, hogy a francia jóvátételi törlesztés akadozása esetén Németország nem indít majd háborút Franciaország ellen.[71] A mindig is meglévő gyanakvás és a kedvezőtlen információk késztetik majd arra, hogy 1871 január végén, mint fentebb már utaltunk rá, figyelmeztesse az uralkodót: váratlan politikai komplikáció, vagy külső segítség kilátása esetén Franciaország újra megtámadja Németországot.[72] Ugyan mit segíthetett ilyen esetben az Andrássy-által felajánlott szövetség?

Bismarck 1871. január 12-én fogadta Károlyit, nemsokkal azután, hogy az új osztrák-magyar nagykövet Berlinbe érkezett. Barátságos gesztus volt ez kétségkívül, hiszen elődjével, Wimpffen gróffal sokszor hónapokon át nem állt szóba. Amit azonban Károlyitól hallott, aligha lehetett kedvére való. A nagykövet szavai arról árulkodtak, hogy a bécsi Ballhausplatzon végbement személycsere mégiscsak valamiféle politika változást foglalt magába. A birodalmi kancellár azonban leplezte bosszúságát, és arról sem tett említést, hogy őt most egészen más dolgok foglalkoztatják. De nem köntörfalazott, rögtön a dolgok közepébe vágott. Jóllehet Károlyi egy szót sem szólt arról, hogy mely hatalom ellen kellene a Monarchiának és Németországnak szövetségre lépnie, Oroszországról kezdett beszélni. Németországot oly bensőséges viszony fűzi Oroszországhoz, jelentette ki, hogy nem könnyű elképzelni, hogy azt valami is megzavarhatná. A bensőséges viszony egyik eleme a porosz részről mutatkozó hála, mert ő nem ért egyet Schwarzenberg sokat idézett mondásával, amely szerint a politikában a hála nem játszik szerepet.

A másik tényező a két uralkodó közötti személyes rokonszenv. A szent szövetség eszmevilágában élő orosz cártól nem várható, hogy a Poroszország iránti barátságtól eltérjen. Bismarck azonban hozzátette mindehhez, hogy az Oroszország iránti hála azért nem terjed odáig, hogy ha Oroszország a Monarchia ellen valami merényletet követne el, ahhoz porosz részről segítséget nyújtanának. Ilyen eshetőség II. Sándor életében nem várható, de kormányváltozás alkalmával, úgyszintén a két uralkodó személyében megtestesülő dinasztikus barátság megszűnése esetén Németország is megváltoztatná Oroszországgal szembeni politikáját.[73]

A reálisan mérlegelő Károlyi úgy kommentálta a kancellár monológját, hogy Németország közvetítő kapocs akar lenni Oroszország és a Monarchia között, azzal a céllal, hogy a két hatalom közötti konfliktust megakadályozza. Mindabban azonban, amit Bismarck Oroszországról és az orosz viszonyok lehetséges változásáról mondott, ő is a Monarchia és Németország közötti kapcsolatok további gyümölcsöző fejlődésének csíráit vélte felfedezni. Az újonnan kinevezett nagykövet nem tudhatta, hogy a kancellár ebben a tekintetben önmagát ismételte, hiszen 1870 januárjában a porosz–orosz viszonyról, az oroszországi helyzet lehetséges változásairól, és az ebből adódó következményekről ugyanezt üzente az akkor még magyar miniszterelnök Andrássynak.[74] Azt viszont nehéz megérteni, hogy a valamennyi információ birtokában lévő közös külügyminiszter hogyan mondhatta az 1872. február 17-i katonai–politikai konferencián, hogy már most biztosan el lehetne érni, hogy Poroszország a Monarchia oldalán vegyen részt az Oroszország elleni háborúban.[75] Mindenesetre Andrássynak, hogy Károlyi metaforájával éljünk, nem volt türelme annak kivárásához, hogy a csírák maguktól induljanak gyümölcsöző fejlődésnek. 1872. április 17-én közölte a bécsi német nagykövettel, hogy Ferenc József, a német császár előző évi látogatását viszonzandó, az őszi német hadgyakorlatok alkalmával Berlinbe szándékozik utazni.[76]

Aehrenthal báró, a századfordulót követő évek osztrák–magyar közös külügyminisztere egy, a Monarchia és Oroszország kapcsolatairól szóló, 1895-ben készült emlékiratában határozottan azt állítja, hogy Andrássy azért kezdeményezte a berlini találkozót, hogy az Oroszország elleni védelmi szövetséget létrehozza, és hogy a Monarchia számára keleten a lehetőség szerint szabad kezet biztosítson.[77] A korabeli dokumentumok végeredményben alátámasztják ezt a vélekedést. Az utazás céljáról Andrássy április 27-én azt írta Károlyinak, hogy a két uralkodó találkozója konszolidálja majd Berlin és Bécs viszonyát, és megadja azokat a garanciákat, amelyek a bizonytalan jövő miatt feltétlenül szükségesek.[78] A levélben előforduló „garanciák" értelemszerűen ugyanazt jelentik, mint Aehrenthal emlékiratában a „védelmi szövetség". Andrássyt szemlátomást nem befolyásolták a korábbi kedvezőtlen berlini visszajelzések, és Károlyi legutóbbi levele sem gyakorolt rá hatást. Változatlanul kitartott 1870 őszén kialakult meggyőződése mellett, hogy a német–orosz ellentétek kibékíthetetlenek, és hogy Németország Elzász–Lotharingia annektálása miatt rá van utalva a Monarchiára.[79] 1872 áprilisában arról beszélt a bécsi bajor követnek, hogy az Oroszországhoz való szorosabb kapcsolódás mind Németország, mind a Monarchia szempontjából háborús elkötelezettséget jelentene,[80] júliusban pedig kijelentette a bécsi amerikai

követnek, hogy Németországnak Elzász-Lotharingia annektálása miatt egyszerűen nincs választási lehetősége.[81]

Ferenc József kilátásba helyezett berlini látogatása német szemszögből nézve önmagában örvendetes esemény volt, hiszen a königgrätzi vesztes megjelenése a németországi változások végleges tudomásulvételét szimbolizálhatta. Berlinben ezt így is értelmezték, de azzal is tisztában voltak, hogy Ferenc József nem csupán a szimbolikus gesztus megtételéért szánta el magát az utazásra. Bismarck ezzel kapcsolatos fenntartásai adekvát módon tükröződnek Schweinitz megnyilatkozásaiban. A bécsi német nagykövet, amikor Andrássy április 17-én közölte vele az uralkodó utazási szándékát, rögtön azt válaszolta, hogy a kölcsönös közeledés útján megteendő minden újabb lépésnek az az előfeltétele, hogy ne vetüljön árnyék a német–orosz kapcsolatokra.[82] Egy hónappal később, amikor arról jelentett, hogy Ferenc József előreláthatólag szeptember 6-án érkezik majd Berlinbe, beszámolt arról, hogy Bécsben túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a látogatásnak. Mint írta, Andrássy is túlbecsüli e lépés jelentőségét, és meg kellett mondania a közös külügyminiszternek, hogy Ferenc József járt már egyszer Berlinben.[83] Károlyi is abban összegezte a látogatás várható fogadtatásával kapcsolatos benyomásait, hogy a tárgyalások aligha vezethetnek majd másra, mint a keleti kérdéssel kapcsolatosan jóindulatú német semlegesség kinyilvánítására, amit német–francia háború esetére természetesen hasonló kötelezettség vállalással kell viszonozni, de valódi védelmi szövetség megkötésére a jelenlegi körülmények között nem lehet számítani.[84]

Hogy Ferenc József és II. Vilmos találkozása ebben a tekintetben milyen eredményre vezetett volna, végül is eldöntetlen kérdés maradt. Ignatyev konstantinápolyi orosz követ július 11-én Radowitz-cal, német kollégájával beszélgetve azt állította, hogy pétervári politikai körökben semmi nyugtalanítót nem találnak Ferenc József berlini látogatásában. A néhány orosz újságban mutatkozó elutasító hangvétel is csupán abból fakadt, hogy a magyar lapok a látogatást úgy állították be, mint az Oroszország elleni demonstrációt.[85] Az egyébként jól informált Ignatyev azonban alaposan tévedett. Az orosz cár nagyon is nyugtalankodott a tervezett kettős randevú miatt, és július 15-én egyenesen megkérdezte a pétervári német nagykövetet, hogy nem látnák-e őt is szívesen Berlinben? Reuß a váratlan kérdést értelmezve azt írta, hogy a cár nem akarja, hogy legjobb barátja egy harmadikkal tárgyaljon, miközben ő az ajtó előtt várakozik.[86] Bismarck eléggé kelletlenül reagált a cár önmeghívására, mondván, hogy a hármas találkozó alkalmas lesz arra, hogy elbátortalanítsa a háborúra spekuláló elemeket, és hogy visszafogja Gorcsakov buzgóságát a római és a lengyel kérdésben.[87] De a birodalmi kancellár azt is felfogta, hogy így mentesül attól a kényelmetlenségtől, ami az osztrák–magyar szövetségi ajánlat újabb visszautasításából adódna. Ennek megfelelően II. Sándor üzenetet kapott, hogy szívesen látják Berlinben, Ferenc József pedig értesítést, hogy oda az orosz cárt is meghívták.[88]

A váratlan fordulat Bécsben érthető módon nagy zavart keltett. A berlini utazásnak az udvari és a katonai körökben így is sok ellenzője volt, és a hármas találkozó végképp nem kecsegtetett sikerrel. Schweinitz azt írta, Ferenc József számára a cárral való találkozás sem személyi, sem politikai tekintetben nem

kívánatos. Személyi tekintetben azért nem, mert így háttérbe szorul a német császárral, a hadsereggel és a publikummal szemben, politikailag meg azért nem, mert Andrássy végcélja, hogy meggyengítse a porosz–orosz intimitást és annak helyébe a Monarchia iránti elkötelezettséget állítsa, így elérhetetlenné válik.[89] A német nagykövet azonban egy másik jelentésében azt is feltételezte, hogy az uralkodó és minisztere a külsőségekben barátságosan üdvözli majd a II. Sándorral való találkozást, és Andrássy úgy állítja majd ezt be, mint saját politikájának sikerét. A kormány pozíciója ugyanis a csehekkel és a délszlávokkal szemben valóban megerősödik. A nagykövet azzal a prognózissal zárta jelentését, hogy Andrássy elég bölcs lesz ahhoz, hogy a három császár találkozójából adódó előnyöket kihasználja, de a távolabbi jövőre vonatkozó terveit nem fogja feladni.[90]

Lord Odo Russel, a berlini angol nagykövet az 1872. szeptember 6–11. között lezajlott három császár találkozóról írva annak a véleményének adott kifejezést, hogy Bismarck eredetileg a Németország és a Monarchia közötti szövetséget akarta létrehozni, hogy ezáltal megszabadítsa az új német birodalmat attól a gyámkodástól, amelyet a cár mindig rá akart erőszakolni a porosz királyra. A nagykövet azt is feltételezte, hogy a cár Gorcsakov tanácsát követve azért hívatta meg magát Berlinbe, hogy semlegesítse az osztrák–magyar–német találkozó exkluzív jellegét, és jelenlétével újra hangsúlyozza Oroszország hagyományos protektorátusát Poroszország felett.[91] Nem kizárt, bár még bizonyításra vár, hogy II. Sándornak valóban lett volna ilyen szándéka, az azonban biztosra vehető, hogy a nagykövet feltételezése német vonatkozásban nem állja meg a helyét. A német diplomácia ebben a tekintetben nemhogy nem kezdeményezett, hanem egyenesen eltanácsolta Andrássyt az ilyen próbálkozástól. Maga Bismarck a berlini találkozón történtekre visszaemlékezve azt állítja, hogy azon majdnem sikerült létrehoznia a három császár szövetségét.[92] Az emlékeit tollba diktáló öregedő államférfit azonban ezen a ponton cserbenhagyta memóriája. Nincs, vagy legalábbis az azóta eltelt több mint száz év során nem került elő olyan dokumentum, amely ezt az állítást alátámasztotta volna.

A berlini találkozó forrásbázisa persze ma is rendkívül szegényes. Az uralkodói összejövetellel foglalkozó, még a harmincas években készült disszertáció szerzője a bécsi levéltárban jobbára csak ceremónia protokollokat talált,[93] és maguknak sem sikerült sem a bonni, sem a moszkvai külügyi levéltárakban érdemleges újabb forrásokra bukkannunk. Mindaz, ami Berlinben történt, és ami Bismarck szándékait és tetteit illeti, ma is a kiadott német, orosz és angol források alapján rekonstruálható.

A dokumentumokból kiviláglik, hogy Bismarck, amint az Odo Russel is megállapította, a kezdeményezése nélkül létrejött császártalálkozót „termékeny képzeletével és határtalan leleményességével" Németország javára fordította. Ezt azzal érte el mindenekelőtt, hogy a találkozónak szigorúan protokolláris jelleget adott, és kínosan vigyázott arra, hogy a három uralkodó együttléte ne nyerjen semmiféle politikai tartalmat. Amint Odo Russelnek elmondta, azt akarta, hogy a császárok tetszetős csoportot alkossanak, hogy Európa bennük lássa a béke élő szimbólumát, és hogy csupán bámultassák magukat, anélkül, hogy bámit is beszélnének.[94] Azzal is Németország javát szolgálta, hogy kizárta a konkrét politikai

kérdések megtárgyalását, és elérte, hogy a részvevő uralkodók és külügyminiszterek mindig külön-külön tanácskoztak, és soha nem ültek közös tárgyalóasztalhoz.[95] Attól tartott ugyanis, hogy az ilyen együttes véleménynyilvánítás a német külpolitikai problémák internacionalizálását eredményezné. Hogy orosz részről volt ilyen szándék, azt korábban az észak-schleswigi kérdésben tapasztalta, de jó érzékkel feltételezte, hogy Gorcsakovnak Franciaországgal kapcsolatosan is lett volna mondanivalója. A gyanú nem is volt alaptalan. Az orosz kancellár éppen a találkozó előtt jelentette ki a berlini francia nagykövet előtt, hogy Oroszországnak erős Franciaországra van szüksége,[96] és a találkozó után Odo Russelnek is megmondta, hogy Oroszországnak nem áll érdekében Franciaország további gyengítése.[97] Bismarck számára minden inkább kívánatos volt, mint az, hogy az ilyen kijelentések egy konferencia-jellegű tanácskozáson hangozzanak el. Végezetül Bismarck a berlini találkozó adta lehetőséget kihasználta arra, hogy a három császár szövetségéhez vezető utat egyengesse. A német–orosz intimitás jegyében elárulta ugyan Gorcsakovnak, hogy Andrássy az előző évi gasteini találkozó alkalmával meg akarta őt nyerni Oroszország ellen, de egyébként igyekezett kiegyenlíteni az Oroszország és a Monarchia között meglévő ellentéteket. Amikor Gorcsakov közölte vele, Andrássytól kielégítő magyarázatot kapott Galíciára és a Keletre nézve, sietett kijelenteni, hogy valahányszor ő érintkezésbe került Andrássyval, a magyar arisztokratát mindig következetesnek és szavahihetőnek találta.[98]

A berlini találkozó német szemszögből pozitívnak tekinthető. A körülmények szerencsés alakulása folytán Bismarck nem került abba a kényelmetlen helyzetbe, hogy a Monarchia és Oroszország között választani kényszerüljön. Andrássy az eredeti úticélt, az oroszellenes szövetség megkötését szóba se hozta, sőt az angol nagykövetnek mondottak szerint örömmel fogadta Bismarck feltételeit, hogy a találkozón zárják ki a különleges kérdések megtárgyalását. A német kancellár joggal mondhatta ezután, hogy Andrássy olyan, hogy nála jobbat nem is kívánhatna.[99] A nagy elégedettség mindamellett nem volt teljesen indokolt. Andrássy a berlini találkozón túlságosan közel került Oroszországhoz; Gorcsakov ezt követően csupa jót írt és mondott róla,[100] és Langenau, a pétervári osztrák–magyar követ is alig győzte közvetíteni az oroszok elismerő kijelentéseit.[101] Schweinitznek persze igaza lett: Andrássy soha nem adta fel a távolabbi jövőre vonatkozó terveit,[102] de az oroszokkal kezdett flörtölése a német kancellárnak a későbbiekben még sok gondot okozott.

*

A három császár berlini találkozóján nem történtek lényeges dolgok és Bismarck még a keveset is bagatellizálta, de az esemény ahhoz azért kellően jelentős volt, hogy még egy jó hónapon át a diplomáciai levelezés tárgya maradjon. Andrássy alighogy hazaérkezett a német fővárosból, rögtön táviratilag tájékoztatta Ludolf grófot, a konstantinápolyi osztrák–magyar ügyvivőt. A táviratban egyebek mellett az állt, hogy a Gorcsakovval folytatott tárgyalásai során ő a török birodalom fenntartásának és megerősítésének álláspontját képviselte, és hogy benyomásai szerint az orosz kancellárnak sem áll szándékában, hogy a portával szembeni ellenséges elemeket támogassa.[102] Andrássy felhatalmazta az ügyvivőt, hogy

a táviratban foglaltakat a török külügyminiszter mellett az angol nagykövettel is közölje,[103] de azokról valahogy Radowitz, a német ügyvivő is tudomást szerzett. Az értesülést természetesen azonnal Berlinbe továbbította, de abban a túlszínezett változatban, hogy az uralkodók és első minisztereik között teljes egyetértés jött létre az Ottomán Birodalom fenntartása tekintetében.[104] Radowitz nem fűzött kommentárt ehhez a török külügyminiszterre visszavezethető információhoz, de Bismarck enélkül is nagyon jól tudta, hogy a török integritás kérdésében azért „teljes egyetértés" nem alakult ki. A berlini találkozó szeptember folyamán az orosz diplomáciai levelezésben is téma maradt. Novikov arról jelentett, hogy Andrássy elmondta neki: biztosította Gorcsakovot, hogy Galícia nem lesz a zavar forrása a szomszéd hatalmak számára, és hogy a közös külügyminiszter újra hangsúlyozta előtte a dualizmus jogállami jellegét, szemben a szláv szupremáciára alapozott föderatív berendezkedéssel, amelyet terjeszkedési hajlamai folytán rablóállamnak nevezett.[105] A bécsi orosz követ ugyanakkor sajnálkozva számolt be arról, hogy az osztrák és a magyar sajtó a berlini találkozó után is ellenséges maradt Oroszországgal szemben. Mindezek alapján úgy vélte, hogy Andrássy erejét meghaladó feladatra vállalkozik, ha tisztázni akarja honfitársait, hogy azok rosszindulatúak lennének Oroszországgal szemben. Novikov véleménye a jelentés margójára írt megjegyzés szerint a cár egyetértésével találkozott.[106] Szeptember végén Novikov is tájékoztatást kapott a berlini találkozón történtekről. A tájékoztatásból kiérződött egy kis neheztelés amiatt, hogy Andrássy a balkáni kérdésben vonakodott előre proklamálni a be nem avatkozás elvét, de egyébként Pétervárott „vitathatatlanul gyakorlati értékkel bírónak" nyilvánított mindazt, amit az osztrák–magyar dualizmus defenzív jellegéről mondott.[107] A berlini találkozóval kapcsolatos brit nézetekről Beust, a Monarchia londoni nagykövete szerzett információkat. Megtudta, hogy a három császár összejövetele nem okozott gondot az angol kormánynak, de azt is, hogy Granville úgy hiszi, hogy Bismarck a „harmadik vendég" érkezésétől egyáltalán nem volt elragadtatva.[108]

A brit külügyminiszter vélekedése, amely Odo Russel jelentésére vezethető vissza, szép példája annak, hogy az ellenőrizetlen hiedelmek bizony még az egyébként racionális londoni ítéletalkotást is befolyásolták. De akár el volt ragadtatva Bismarck az orosz cár berlini érkezésétől, akár nem, 1872 őszén már nem az uralkodói összejövetel foglalkoztatta. Figyelmét újra a Franciaországgal kapcsolatos fejlemények kötötték le. Ez alkalommal azonban nem maga a német–francia viszony, mint annak a német külügyi szolgálaton belüli értelmezése. Az újonnan kinevezett párizsi nagykövet, Harry Arnim gróf ugyanis szinte egyébbel sem foglalkozott jelentéseiben, mint a lehetséges francia revans és a francia államforma közötti összefüggéssel. A nagykövet annak a véleményének adott kifejezést, hogy a francia köztársaságból sugárzó fertőzési veszély napról napra növekszik, és hogy Thiers kormánya a tartós béke és Németország szemszögéből nézve veszedelmesebb, mint bármely monarchista kormányforma.[109] Arnim ezért a Franciaországgal szembeni politika konzervatív–monarchista szellemű felülvizsgálatát indítványozta, és azt szuggerálta leveleiben, hogy a német kormány a francia belügyek tekintetében szakítson eddigi passzivitásával, és vállaljon kezdeményező szerepet a monarchista restaurációban.[110]

Franciaország államformája Bismarckot 1870. szeptember 4. után tisztára csak gyakorlati szempontból érdekelte. A kérdés úgy fogalmazódott meg számára, hogy melyik az a kormány, amely fegyverszünetet, illetve békét tud kötni Németországgal, és amely a megállapodás betartására is képes. Ebből a szempontból eredetileg a bonapartistákat részesítette előnyben, a restaurációs kísérletekhez segítséget is nyújtott, de a köztársaságiaktól sem zárkózott el teljesen, mondván, hogy az utóbbiaknak meg van az az előnyük, hogy a kormányhatalmat birtokolják.[111] Az alapjában véve gyakorlatias álláspont az 1871 februárjában lezajlott, és monarchista többséget eredményező franciaországi nemzetgyűlési választások után nyert politikai tartalmat. Olyan utasítást adott akkor a félhivatalos sajtónak, hogy az orleanistákat mint az újabb háború letéteményeseit mutassa be, a köztársaságiakat pedig olyanoknak, akik kedvezőbb kilátásokat nyújtanak.[112] A francia államforma kérdése mindamellett 1872 őszéig nem foglalkoztatta különösképp, és a revanssal, mint olyannal, a lehetséges államformától függetlenül számolt. Harry Arnim fellépése késztette aztán arra, hogy a konzervatív köztársaságot előnyben részesítő gyakorlati politikáját megfelelő argumentációval alátámassza. A monarchista berendezkedés előnyeit ecsetelő nagykövettel szemben arra mutatott rá, hogy a köztársaság tartósítja a francia elszigetelődést, minthogy elrettentő hatást gyakorolt egész Európára,[113] a restaurációs törekvések indítványozott támogatását pedig azzal utasította el, hogy nem Németország dolga, hogy Franciaországot a rendezett monarchia helyreállításával hatalmassá, és Németország addigi barátai számára szövetség kötésre alkalmassá tegye.[114]

A német történetírás mindig is erős hajlamot mutatott arra, hogy a birodalmi kancellárnak a köztársaságot előnyben részesítő álláspontjában az előítélet nélküli rugalmasság újabb megnyilvánulását lássa, a párizsi nagykövet érvelésében pedig az elfogult doktrinerizmus tüneteit fedezze fel. Gustav Adolf Rein „A forradalom Bismarck politikájában" című munkájában teljesen meggyőzőnek találja a birodalmi kancellár argumentációját,[115] és még a kelet-német kritikai álláspontot képviselő Heinz Wolter is mentesnek véli azt minden dogmatizmustól.[116] Valójában ebben az esetben Bismarck éppúgy doktriner volt, mint kevésre becsült vitapartnere. Az államforma és az agresszivitás, valamint az államforma és a szövetkezés között ugyanis nem mutatható ki egyenes összefüggés. Bismarck, mint minden múlt századi államférfi, ismerte a történelmet, szeretett is példálózni vele, de a tapasztalatokból valahogy nem akarta ezt a szabályt kiolvasni. Pedig tudnia kellett és tudta is, hogy a francia monarchiának egyaránt voltak agresszív és békés korszakai, úgyszintén azt is, hogy az első francia köztársaság forradalmi háborút folytatott, a második meg bátortalanságával tűnt ki. Azt a tételt pedig, hogy a köztársaság, mint államforma elriasztja a szövetségeseket, éppen saját hazája történelme cáfolta, hiszen Poroszország az 1795-ös bázeli béke után szorosan együttműködött a francia respublikával. És ha már nem is mint aktív politikus, de azt is megéri majd még, hogy a köztársasági Franciaország és a cári Oroszország egymásra találjon. Külpolitikai aktivitásnak és szövetségek létrejöttének, amint a történelmi példák is illusztrálják, vajmi kevés köze van az állam- és kormányformákhoz. Ezek valamely állam belső adottságaiból és a nemzetközi körülményekből fakadnak, amelyeket az ideológiai színezetű rokon- és ellenszen-

vek színezhetnek ugyan némiképp, de alapjában véve nem befolyásolhatnak. A Bismarck által egy alkalommal doktrinernek minősített Andrássy[117] ezt jobban megértette, és a birodalmi kancellártól eltérően nem tulajdonított különösebb fontosságot Franciaország államformájának. Schweinitz az Andrássyval folytatott többször beszélgetésből azt szűrte le, hogy az osztrák–magyar közös külügyminisztert hidegen hagyják a franciaországi belső zavarok, és egyik párt irányába sem mutat különösebb előszeretetet.[118]

Cselekvéseiben és döntéseiben mindig is pragmatikus birodalmi kancellárról mindamellett méltánytalanság lenne feltételezni, hogy ne lett volna tisztában azzal, hogy az államközi kapcsolatok alakulásában az állam- és kormányforma mégiscsak másodlagos jelentőségű. Hogy ilyen mértékben belemélyedt ebbe az alapjában véve akadémikus jellegű polémiába, annak a valódi okai igazából nem is Franciaországgal voltak kapcsolatosak. Szubjektív jellegű és a kancellár mentalitásából fakadó indítékokról volt szó mindeneklőtt. Bismarck a porosz, majd a német külpolitikát saját felségterületének tekintette, és abba senki részéről nem tűrt beleszólást. Más országok diplomáciai szolgálatában mindennapos volt, hogy a nagykövetek javaslatokkal álltak elő az őket fogadó országgal szembeni magatartás alakításában, és a külügyminiszterek ezt általában nem tekintették hatásköri túllépésnek. Bismarck szemében azonban a nagykövetek nem partnerek voltak, hanem, amint egyszer kifejezte magát, dekorált levélkézbesítők,[119] akiknek feladata az utasítások egyszerű végrehajtására korlátozódott. Harry Arnim ezt az iratlan szabályt sértette meg, és a kancellár vele szemben nem csupán a kialakított külpolitikát, hanem személyes autoritását is védelmezte. Amint a császárnak méltatlankodva írta: semmi kedve ahhoz, hogy a Landtagban, a Reichstagban és a kormányban folytatott harcok mellett, valamint a szociális- és sajtóbefolyás elleni viaskodás közben még az ügyek vezetéséhez szükséges hivatali tekintélyt is írásos polémiával küzdje ki magának.[120] Bismarck meg volt győződve arról, hogy ez a tekintély őt „a hosszú évek tapasztalatai és ismeretei alapján kialakított politika folytán" vitán felül megilleti.[121]

A párizsi nagykövettel folytatott ingerült polémiában, ha lehet, még fontosabbak voltak a porosz belpolitikai vonatkozások és a belőlük adódó lehetséges személyi konzekvenciák. A liberális kurzus és a Kulturkampf, mint már említettük, visszatetszést szült a porosz konzervatív táborban, és a kancellár politikája ebben a közegben egyre nagyobb ellenállásba ütközött. A porosz Landtag-képviselők egy része éppúgy elégedetlenkedett, mint a tábornoki kar és a diplomáciai testület számos személyisége. Ott volt ebben a sorban mások mellett Thile külügyi államtitkár, Reuß pétervári, és Schweinitz bécsi nagykövet. A konzervatív kritika az uralkodó közvetlen környezetében is jelentkezett, és maga a császár is úgy nyilatkozott 1872 szeptemberében, hogy ez így nem mehet tovább, és hogy vissza kell térni a konzervatív alapokhoz.[122] A kancellár belpolitikájával szembeni opozíció külföldön is támogatásra talált. Reuß 1873 márciusában nem minden szándékosság nélkül azt jelentette Pétervárról, hogy Gorcsakov sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy Bismarck a porosz felsőházban élesen kirohant a konzervatívok ellen, mert ezzel az uralkodónál saját pozícióját gyengíti.[123] Ebben az összefüggésben Harry Arnimnak a kancellár francia politikája ellen irányuló kriti-

kája a konzervatív fronde része volt csupán, Bismarck ingerült polémiája pedig a Kulturkampf, és mindenekelőtt saját kancellári állásának védelmezése.

Bismarck nemcsak a nagypolitikának volt igazi mestere, de a porosz bonapartizmus természetét is túlságosan jól ismerte ahhoz, hogy ezen a terepen versenyre lehessen vele kelni. Miközben fölényes argumentációval utasította el Arnim kezdeményezéseit, pozíciójával élve politikai ellenfeleit vagy hidegre tette, vagy diszkreditálta. Hermann von Thile külügyi államtitkárnak az előbbi sors jutott. A rutinos diplomatának, aki tíz éven át töltött be vezető beosztást, egy jelentéktelen protokolláris ügy miatt távoznia kellett a külügyi hivatal éléről. Az államtitkáron Auguszta császárné sajnálkozása sem segített.[124] Harry Arnim egyelőre elkerülte ezt a sorsot, bár Bismarck mindent elkövetett, hogy az uralkodó őt is menessze, de a nagykövet is megkapta a magáét. Bismarck 1873 márciusában, azon a címen, hogy Arnim nem az utasításnak megfelelően járt el, kivette a nagykövet kezéből a jóvátétel törlesztéséről és a francia területek kiürítéséről Párizsban folyó tárgyalásokat, és ő maga írta alá a kiürítést 1873 szeptemberére kilátásba helyező megállapodást.[125] Mi más volt ez, mint az alkalmatlansági bizonyítvány kiállítása? Az uralkodóval szemben a sokszor bevált lapot játszotta: újra megpendítette lemondásának lehetőségét. Az 1873 áprilisában készült felterjesztésben, amelyben a polémia kényszere miatt méltatlankodott, azt is megírta, hogy maradék ereje hamar elhasználódik, ha Arnim-féle alakokkal kell az uralkodó kegyéért versengenie.[126] Ebben a kabinettpolitikai ízű játszmában a külső tényezőt sem hagyta figyelmen kívül. Gorcsakov intelmeire válaszolva nehezményezte ugyan, hogy az orosz kancellár német belpolitikai ügyben nyilvánított véleményt, de aztán, mintegy igazolva önmagát, alaposan eláztatta a porosz konzervatívokat. A pétervári nagykövetnek címzett levélből Gorcsakov megtudhatta, hogy nem is konzervatívok ezek, hanem zúgolódó intrikusok, akik valaha miniszterek voltak, vagy legnagyobb bánatukra soha nem lettek azok, hogy ezek az intrikusok úgy nyilvánítanak véleményt az egyes törvényjavaslatokról, hogy azoknak még az első oldalát sem olvassák el, és hogy az igazi konzervatívok az uralkodó és a kormány táborában találhatók.[127] Az ingerült hangvételű levélből, ha akart, a pétervári nagykövet is érthetett.

Minden bizonnyal a porosz belpolitikai fejleményekkel és a kancellári pozíció védelmével függött össze, hogy 1873 április végén a Pétervárra látogató I. Vilmos császár kíséretében Moltke vezérkari főnökkel együtt Bismarck is az orosz fővárosba utazott. Legalábbis erre enged következtetni a kancellár környezetéhez tartozó volt bajor miniszterelnök, Hohenlohe herceg naplófeljegyzése, amely szerint Bismarck saját jelenlétével akarta hatástalanítani a császárra váró vénasszonyos sugdolózásokat.[128] Hogy ebben a vonatkozásban mi ment végbe az orosz fővárosban, arról csupán másodlagos források tájékoztatnak. Langenau, a Monarchia pétervári követe, aki szerint az orosz közvélemény hűvösen fogadta a látogatókat,[129] úgy tudta, hogy az egész személyi ügyet a két uralkodó és a két kancellár is megbeszélte.[130] Ha ez így volt, akkor bizony Bismarck alárendelt pozícióba manőverezte bele magát, hiszen aligha volt összeegyeztethető Németország félhegemón státusával, hogy kifejezett német belügyben egy idegen nagyhatalom fővárosában tegyenek igazságot. Az alárendelődés a Gorcsakovval folytatott esz-

mecseréjéből is kiérződött. Amikor az Oroszországgal való bensőséges kapcsolatot az egyetlen racionális porosz politikának nevezte, nyilvánvalóan nem szimulált, de mi másért jelenthette ki, hogy a keleti ügyekben teljesen Oroszország rendelkezésére áll,[131] mint azért, hogy saját személyét II. Sándor és Gorcsakov előtt fontossá és pótolhatatlanná tegye.

A szórványos források arra engednek következtetni, hogy ezek a manőverek nem igazán érték el céljukat. A pétervári német nagykövetet nem sikerült jobb belátásra bírnia, és a személyét körülvevő orosz gyanakvást sem sikerült eloszlatnia. Reuß egyszerűen blöffnek minősítette a lemondási szándékot, amit a kancellár előtte is hangoztatott,[132] II. Sándor pedig változatlanul forradalmárnak, a hagyományos viszonyok felforgatójának tekintette Bismarckot, és továbbra sem titkolta ellenszenvét.[133] Ráadásul az egyik indíték, ami miatt Pétervárra utazott és az oroszok előtt alázatoskodott, rövidesen tárgytalanná vált. A francia nemzetgyűlés 1873 május végén lemondásra kényszerítette Thiers-t, és helyébe Mac Mahon tábornokot választotta meg a köztársaság elnökének. A monarchista restauráció, amelynek pártolása miatt olyannyira elmarasztalta Harry Arnimot, napirendre került. A komor diagnózis, hogy Franciaország Mac Mahon alatt alkalmasabbá vált a szövetkezésre, és a riadt prognózis, hogy a monarchia alatt, amelyhez Mac Mahon csak átmenetet képez, még nagyobb mértékben azzá válik,[134] ezen a kilátáson mitsem változtatott. Az engedetlen párizsi nagykövetnek, aki szembeszállt nagyhatalmú főnökével, mindamellett bűnhődnie kellett merészségéért.[135]

Bármennyire is jó színben igyekezett feltüntetni magát Bismarck Pétervárott, olyan kötelezettséget nem volt hajlandó vállalni, amelyet nem vélt összeegyeztethetőnek a német állami érdekekkel. Reuß még 1873 február elején arról tájékoztatta, hogy Berg tábornagy, a varsói katonai körzet parancsnoka egy orosz–német–osztrák–magyar defenzív hármasszövetség gondolatát hozta szóba előtte. Katonai konvencióról lett volna szó, amelyben a három hatalom arra vállalt volna kötelezettséget, hogy háború esetén 200 ezer főt számláló hadsereggel a megtámadott szerződőtárs segítségére siet. A magasrangú, de a nagypolitikában kissé járatlan katona csupa előnyt látott saját ajánlatában, amely szerinte a Monarchiának az egzisztenciát, Németországnak a franciákkal szembeni biztonságot, Oroszországnak pedig az európai béke jótéteményét garantálta volna.[136] Bismarck nem osztotta az orosz tábornagy szárnyaló lelkesedését. A jelentés margóján a kölcsönös segélynyújtásról szárazon annyit jegyzett meg, hogy a saját hadsereg biztosabb, a modus procedendiről meg annyit, hogy az egész érvénytelen, ha Ausztria nem csatlakozik. Az első széljegyzetet feltehetően az motiválta, hogy még francia támadás esetén sem látott volna szívesen német földön orosz katonát, a másodikat meg az, hogy még a látszatát is kerülni akarta annak, hogy a Monarchia ellen szerződik Oroszországgal. A pétervári látogatás alkalmával 1873. május 6-án sor került ugyan a katonai konvenció aláírására,[137] amelybe, feltehetően technikai okokból, nem került bele az Ausztriával kapcsolatos megszorítás, de Bismarck azt változatlanul csak a Monarchia csatlakozása esetén tekintette érvényesnek.

A pétervári osztrák–magyar követ értesülései szerint Bismarck az orosz államférfiak előtt kifejezte azt a kívánságát, hogy Oroszország bensőséges kapcsolatot alakítson ki a Monarchiával, olyant, mint amilyen ez utóbbi és Poroszország között hosszabb idő óta fennáll.[138] Hogy a „bensőséges kapcsolaton" az orosz–német katonai konvencióhoz való csatlakozást értette-e, nem derül ki a követ értesüléseiből. Rainer F. Schmidt az Andrássy szövetségi politikájáról szóló könyvében ilyen szándékot tulajdonít Bismarcknak, mondván, hogy a kancellár 1873 koratavaszán meg akarta puhítani az osztrák–magyar közös külügyminisztert, az általa idézett berlini követi jelentések azonban nem támasztják alá ezt az értelmezést.[139] Andrássyt bizonyos értelemben nem is kellett megpuhítani. A magyar arisztokrata persze kitartott eredeti meggyőződése mellett, és Oroszországot változatlanul olyan hatalomnak tekintette, amely a Monarchia létét veszélyezteti. Az 1873. január 8-án tartott közös minisztertanácson úgy nyilatkozott, hogy a háborús fenyegetés orosz részről továbbra is fennáll, és hogy az újabban megjavult kapcsolatok ellenére a békét három évnél hosszabb időre nem tudja garantálni. Ennek megfelelően ugyanezen a fórumon sürgette a stratégiai vasutak mielőbbi kiépítését, és szót emelt a mozgósítási rendszer tökéletesítése és a fegyverkezés befejezése mellett.[140] Minthogy azonban a feltételezett orosz fenyegetés elhárítására sem Anglia, sem Németország szövetségét nem tudta megnyerni, arra kényszerült, hogy Oroszországgal keressen közvetlen megegyezést. Novikov már 1872 júliusában arról küldött jelentést, hogy Andrássy egy formális egyezmény létrehozásának lehetőségét pendítette meg előtte.[141]

Az osztrák–magyar közös külügyminiszter megítélése, mint fentebb már említettük, orosz kormánykörökben nem volt kedvezőtlen. A berlini találkozót követően ez újabb bizonyosságot nyert azáltal, hogy II. Sándor Andrássy megítélésében nem a gyanakvó Ignatyevnek, hanem az osztrák–magyar közös külügyminisztert „becsületes riválisnak" nevező Novikovnak adott igazat.[142] A formális egyezmény megkötéséért azonban az Andrássyt egyre jobban becsülő Gorcsakov sem lelkesedett. Novikovval egyetértésben részint azért nem, mert ez korlátozta volna Oroszország jövőbeni mozgáslehetőségeit, részint azért nem, mert az egyezmény kompromittálta volna Oroszországot a szlávok szemében, és semmilyen területen nem nyújtott volna kellő viszonosságot.[143] Az orosz–német katonai konvenció aláírása előtt is azt tanácsolta a cárnak, hogy a megállapodást ne hozzák a bécsiek tudomására, mert a Monarchia nemcsak hogy csatlakozni nem fog, de elárulja a titkot Angliának, és az indiszkréció nehéz helyzetbe juttatja Oroszországot Franciaországgal szemben.[144] Az 1872-es Andrássy-ajánlat elutasításakor, Novikovnak válaszolva Gorcsakov a cár egyetértésére hivatkozhatott, de ez most nem állott fenn. II. Sándor most azt írta a kancellár előterjesztésének felzetére, hogy ami Ausztriát illeti, lesz még idő a megbeszélésre.

A megbeszélés azt eredményezte, hogy II. Sándor és Gorcsakov 1873 júniusi bécsi látogatása alkalmával mégiscsak felajánlottak a Monarchiának, hogy csatlakozzék az orosz–német katonai konvencióhoz.[145] Feltehető, hogy Bécsben nem akkor szereztek először tudomást a megállapodás létezéséről, mert a szerződés tervezete, ami a külügyi iratok között található,[146] aligha készülhetett a helyszínen. A német közvetítésről pedig csak annyit lehet tudni, hogy Bismarck június

6-án tájékoztatta a berlini osztrák–magyar nagykövetet az orosz–német katonai egyezményről.[147] De akár volt előzetes tudomás, akár nem, Andrássy elzárkózott a csatlakozástól. A cár és a kancellár előtt alkotmányos nehézségekre hivatkozott,[148] de az elutasítás valójában külpolitikai tőről fakadhatott. A katonai konvenció a Monarchiát Oroszország mellé állította volna egy lehetséges orosz–angol konfliktusban, emellett Németország fegyvertársává tette volna egy újabb német–francia háborúban. Mindez szögesen ellenkezett Andrássy stratégiai elgondolásaival, ráadásul még viszonosságot sem nyújtott volna. A hetvenes évek első felében a Monarchiában ugyanis, az egy orosz háborútól eltekintve, nem számoltak olyan fegyveres konfliktussal, amelyben szükség lett volna valamilyen szerződőtárs katonai közreműködésére.

Mindamellett Andrássy nem akarta kihasználatlanul hagyni az orosz szerződőkészséget. De csak olyan megállapodásra volt hajlandó, amely nem teszi a Monarchiát a két szomszéd nagyhatalom fegyverhordozójává. Az uralkodók által aláírandó szerződéstervezetben ezért csupán annyit irányzott elő, hogy az európai béke veszélyeztetése esetén a szerződő felek, más szövetség keresése nélkül, egymással konzultálnak, és speciális konvenció megkötésére csak akkor kerül sor, ha a konzultáció eredményeként a katonai akciót szükségesnek ítélik.[149] II. Sándor némi ingadozás után 1873. június 6-án Schönbrunnban aláírta ezt a Heinz Wolter által szellemesen „kevésre kötelező politikai szándéknyilatkozatnak"[150] nevezett szerződést,[151] mert, amint arról I. Vilmosnak beszámolt, azt a pétervári konvenció céljaival egyezőnek találta. Egyúttal kifejezte reményét, hogy a német császár nem zárkózik el attól, hogy csatlakozzék a megállapodáshoz.[152]

Az orosz cár ausztriai látogatása alkalmával eredetileg I. Vilmos is Bécsbe szándékozott utazni, és csak betegsége miatt mondta le az újabb három-császár összejövetelt. Nincs szó tehát arról, hogy Németország előtt bármit el akartak volna titkolni. A megállapodás mégis közvetlen német részvétel nélkül jött létre, és Bismarcknak a cár levelére írt széljegyzeteiből érződik is emiatt egyfajta sértődöttség. A cárnak arra a mondatára, hogy az orosz–német katonai konvenció természetesen érvényben marad, azt vetette oda, hogy egyáltalán nem, arra pedig, hogy reméli, hogy I. Vilmos hozzájárul az új osztrák javaslathoz, azt jegyezte meg, hogy az egész csak akkor érvényes, ha mindhárman elfogadják.[153] Miután a szerződést már ketten aláírták, ennek a megjegyzésnek csak az lehetett a jelentése, hogy német részről korántsem magától értetődő a csatlakozás. Hogy Bismarck elégedetlen volt és sértődött, abból is kitűnik, hogy közvetlenül a bécsi császártalálkozó előtt írt felterjesztésében az orosz politikát és Gorcsakovot igencsak éles szavakkal illette.[154]

A józan megfontolás végül mégis fölébe kerekedett a nagyobbrészt presztízsszempontokból származó fenntartásoknak. Mert ha van is némi igazság Langenau megállapításában, hogy a Monarchia és Oroszország német közvetítés nélkül talált egymásra,[155] a végkifejlet alapjában véve egybevágott a német hatalmi érdekekkel. A Monarchia és Oroszország közötti megállapodás először is azt jelentette, hogy Bismarck, legalábbis egyelőre, mentesült a két hatalom közötti választás kényelmetlenségétől, amely választást Andrássy, amióta hivatalban volt, újra és újra szorgalmazta. Másodszor azt, a három császár megállapodása követ-

keztében érvénytelennek nyilváníthatta az orosz–német katonai konvenciót, amellyel igazából soha nem rokonszenvezett. Nem, mert a közép-ázsiai orosz terjeszkedés miatt konfliktusba sodródhatott Angliával, és azért sem, mert az újabb háborúban az egyedül harcoló Franciaországgal szemben Németországnak nem volt szüksége külső segítségre. A közös politikai vonal kialakítását kilátásba helyező „politikai szándéknyilatkozat" pedig, és német szempontból ez volt a legfontosabb, Franciaország elszigetelését tartósította, és kizárta azt a lehetőséget, hogy a nyugati szomszéd társakkal az oldalán támadjon rá Németországra.

Mindezen megállapítások persze csak dedukciók, amelyeknek nincs közvetlen forrásbázisuk. Ez utóbbiakból, ráadásul későbbiekből, csak annyit lehet megtudni, hogy Bismarck a három császár szövetségének létrehozását, amellyel az egykor egymással bizalmatlan Oroszországot és Ausztria–Magyarországot közelhozta egymáshoz, saját fáradozásai megkoronázásának tekintette.[156] De akárhogy is volt, amikor Bismarck 1873. október 17-én I. Vilmos kíséretében Bécsbe érkezett, már nyoma sem volt a marginálisokból kiérződő elégedetlenségnek. Meglátogatta Novikovot, és mintha soha nem neheztelt volna az oroszokra, a hétéves háború óta zavartalanul fennálló német–orosz barátságot méltatta,[157] Andrássyval pedig barátságos eszmecserét folytatott.[158] I. Vilmos a Hofburgban rendezett díszebéden pohárköszöntőjében a három uralkodó szövetségéről mint az európai béke és a népek jólétének zálogáról beszélt,[159] október 22-én pedig aláírta a schönbrunni megállapodáshoz való csatlakozásról szóló nyilatkozatot.[160] Bismarck, amint ez ilyenkor szokásos, a háttérben maradt, de hogy elégedett lehetett a történtekkel, kitetszik abból a derűs hangulatú levélből, amelyet elutazása után Andrássyhoz intézett. A külügyminiszter vendégszerető házánál szerzett kellemes emlékekről volt ebben szó, valamint a közelgő országgyűlési tevékenység krónikus fájdalmairól, amelyet csak úgy tud elviselni, hogy a mindenható felruházza őt embertársai nézetei felőli csekély vélemény páncéljával. Egyenlőtlen harc lesz ez, mint írta, mert ellenfelei azáltal, hogy csak saját pártjukat, és nem az uralkodót és az országot szolgálják, olyannyira fölötte állnak. A küzdelmet mégis meg kell vívnia.[161] A apátiára és melankóliára hajlamos német államférfi csak azért lehetett ilyen bizakodó és harcias, mert sikerélményként könyvelte el a bécsi tartózkodást. A három császár szövetsége, amelynek létrehozására 1867 tavasza óta állhatatosan törekedett, immár tető alá került.

*

Miközben a Monarchia nyugati fele 1871-ben súlyos alkotmányos válságot élt át, és a következő években is nehezen konszolidálta viszonyait, Magyarország, miként a kiegyensúlyozódni látszó nemzetközi kapcsolatok, a stabilitás képzetét keltette. A Deák-párt szilárd többséggel rendelkezett a parlamentben, a kormány ugyanaz volt, mint 1867-ben, a miniszterelnök személyében is csak azért történt változás, mert Andrássy közös külügyminiszteri kinevezést kapott. A belpolitikai szilárdság impresszióját csak erősítette, hogy a Deák-párt az 1872-es választásokat is megnyerte, és a képviselőházban továbbra is abszolút többséget mondhatott magáénak. Az 1871 novembere óta hivatalban lévő miniszterelnök, Lónyay Menyhért kormányzása idején mindamellett a Deák-párt kohéziós ereje csökkenni kez-

dett. Részint személyi okok miatt. Az új miniszterelnök nem volt olyan népszerű személyiség, mint Andrássy, és a párt Andrássy távozását és Deák fokozatos visszavonulását is megérezte. Az erőtlenedéshez ugyanakkor a Monarchia másik felében végbemenő fejlemények is hozzájárultak. Jóllehet a Hohenwart-krízis a magyar elvárásokkal egyezően oldódott meg, a fejleményekből egyértelműen adódott a következtetés, hogy a kormányzati bázis valamiféle kiszélesítése Magyarországon is elkerülhetetlen. A Deák-párton belüli válság beszédes jele volt, hogy amikor 1872 őszén egy ellenzéki képviselő a parlamentben korrupcióval vádolta meg a miniszterelnököt, senki sem vette védelmébe. Az új miniszterelnök, Szlávy József alatt a Deák-párt kifejezetten bomlásnak indult. Egyidejűleg a legerősebb ellenzéki párt, a Balközép részéről határozott közeledés mutatkozott a kormánypárt, pontosabban a hatvanhetes alap irányába. Tisza Kálmán pártja már a közjogi radikalizmust tükröző bihari programba is belefoglalta, hogy kerülni szándékozik olyan izgalmak előidézését, amelyek a hazára nézve veszélyessé válhatnak. A választások tapasztalatai meggyőzték a pártot arról, hogy „izgalmak előidézése nélkül" nem juthat kormányra, s mivel ez utóbbi volt tulajdonképpeni célja, ezért a kormánypárthoz való közeledést választotta. Persze nem egyszerűen a bársonyszékek iránti leküzdhetetlen vonzalomról volt szó. Deák Ferenc érvei arról, hogy Magyarországnak szüksége van a Monarchiára, Tisza Kálmán számára sem voltak idegenek, és a kiegyezés óta eltelt évek a hatvanhetes rendezés előnyeit és életképességét is megmutatták. 1873 végén a hatvanhetes közjogi alap irányába mutató mozgás indult meg a pártok soraiban. A Tisza-párti és a Deák-párti képviselők egy részéből hatvanhetes alapon álló középpárt szerveződött, a Tisza-pártiak egy másik része pedig Függetlenségi Párt néven a negyvennyolcasokkal egyesült. Ebben a helyzetben az 1874 elején hivatalba lépő utolsó Deák-párti kormány, Bittó István kabinetje már csak átmeneti képződmény lehetett. 1875. március 1-jén a Deák-párt és a Balközép egyesült és felvette a Szabadelvű Párt nevet, 1875 októberében pedig, miután az egyesült párt fölényesen megnyerte a választásokat, Tisza Kálmán kapott miniszterelnöki kinevezést. A képviselők túlnyomó többsége Tisza Kálmán mögé sorakozott, és az ellenzék jelentéktelen kisebbséggé zsugorodott.

A hetvenes évek első felének magyarországi belpolitikáját beárnyékolták az egyre bizonytalanabbá váló pártviszonyok, és az a dinamizmus, amely a kiegyezést követő első években a modern állami és társadalmi rendszer törvényi alapjainak lerakásában mutatkozott, egyelőre megtorpant. A kormánypolitika nagyobb részt arra irányult, hogy a Deák-párt kezdődő válsága következtében, a párt parlamenti pozícióit az erősödő ellenzékkel szemben biztosítsa. Ezt célozta Lónyay 1872-es választójogi reformtervezete, amely azonban a parlamenti obstrukció következtében nem emelkedett törvényre. Mire a tervezetből 1874-re törvény lett, a vagyoni és műveltségi cenzus emelésével tovább szűkítve a választásra jogosultak számát, eredeti funkcióját a fúzió előestéjén már elveszítette. A Horvátországgal kapcsolatos politikának is az volt a vezéreszméje, hogy a hovát szábor a magyar kormány iránti lojális képviselőket küldjön a pesti parlamentbe. Miután ez az unionisták többszöri választási veresége következtében nem adódott magától értetődően, a szábor feloszlatásától és a választási eredmények manipulálásától sem

riadt vissza. A kifárasztás taktikája eredményt hozott, és a magyar–horvát kiegyezés 1873-as megújítása, amelyben kisebb engedményeket tett Horvátországnak, egyelőre megnyugtatta a kedélyeket. Hasonló kicsinyes meggondolások vezették a kormányt a többi nemzetiséggel szembeni politikájában, bár ennek egyre csökkent a jelentősége, mert szlovák képviselők alig jutottak be a parlamentbe, az erdélyi románok pedig passzivitásba vonultak. A kormány az egyházügy terén nagyobb mértéktartást tanúsított és respektálta a szerb és a román egyház törvényben biztosított autonómiáját, a vezető testületek választásának alkalmával azonban ezen a területen is élt a befolyásolás eszközeivel. A nemzeti egyenjogúságról és a népiskolai oktatásról szóló törvény éreztette kedvező hatását: a nemzetiségi nyelvhasználat a közéletben általában nem ütközött akadályba, az írni-olvasni tudók száma évről évre emelkedett, a törvényeket megszegő községi és megyei közegekkel szemben azonban a kormány nem lépett fel mindig kellő eréllyel. A modern polgári államrendszer kiépítésének korábban megkezdett munkája a hetvenes évek első felében a közigazgatás korszerűsítésében folytatódott. 1873-ban a szerb, a román és a német határőrvidéki területeket beolvasztották a környező megyékbe, 1874 elején pedig megkezdték az előmunkálatokat az évszázadok óta fennálló erdélyi szász önkormányzat felszámolására. A változtatások be nem vallott, de nehezen tagadható indítéka a magyar szupremácia erősítésének szándéka volt. Más területeken azonban jóval csekélyebb volt a modernizáló hajlam. Deák Ferenc 1873-ban, utolsó parlamenti beszédében sürgette az egyház és az állam szétválasztását, de az ezzel kapcsolatos törvénykezés még több mint két évtizedig váratott magára.

Az 1867-es kiegyezés után a magyar gazdaság megindult a tőkés fejlődés útján. A belpolitikai önállóság visszanyerése lehetőséget adott a kormánynak, hogy a maga eszközeivel a gazdaság segítségére siessen. A polgári közigazgatás és jogrendszer kiépítése önmagában biztonságot adott, de kifejezetten gazdasági jellegű törvények megalkotására is sor került. A magyar tőkés gazdaság kibontakozását a birodalom nyugati felével létesített vám- és kereskedelmi közösség is előmozdította. A magyar gazdaság szerkezete olyan volt, hogy a nemzeti jövedelem mintegy egyharmada a külkereskedelem révén realizálódott. A magyar export számára a közös vámterület biztos piacot nyújtott és a kivitel háromnegyed részét felvette. A gazdasági fejlődés feltételeit tovább javította, hogy a Monarchia, és ezen belül Magyarország bekapcsolódott a világkapitalizmus vérkeringésébe. Ennek azért volt különös jelentősége, mert Magyarország, a korábbi gazdasági fejlődés alacsony szintje miatt sem elegendő tőkével, sem elegendő szakképzett munkaerővel nem rendelkezett. Az európai kapitalizmus a 19. század második felében expanzív szakaszát élte, fölös mennyiségben rendelkezett szabad tőkével, és a várható haszon fejében a fejlődésbe frissen bekapcsolódott területeken is szívesen eszközölt befektetéseket. Mindezen kedvező tényezők hatására a magyar gazdaságban viharosnak mondható fejlődés mutatkozott. A gabona- és lisztkivitel a többszörösére emelkedett, a szén- és vastermelés évi átlagban 13–18 százalékkal növekedett, 1867 és 1873 között 4000 kilométer új vasútvonal épült, és ugyanebben a hét évben a beruházások az előző hét évhez viszonyítva meghatszorozódtak. Ezt a rohamos, de sok tekintetben megalapozatlan fejlődést az 1873-as európai

méretű túltermelési válság törte meg, amelyet még súlyosbított ugyanezen év nagy árvíze és rendkívüli szárazsága, valamint sok halálos áldozatot követelő kolerajárványa. A válság kritikus helyzetbe juttatta az amúgyis krónikus deficittel küszködő államháztartást. A modern polgári állam kiépítése sok pénzt emésztett fel: több mint duplájára nőtt a köztisztviselők létszáma, költségigényes volt az út- és vasútépítés, az oktatás korszerűsítése, a honvédség létrehozása, de emellett a közös ügyek költségeihez és az osztrák államadósság átvállalt részének törlesztéséhez is hozzá kellett járulni. Az állam bevételei nem fedezték a kiadásokat, és az államháztartás csak külföldi kölcsönök felvételével tudta biztosítani működését. Az évről évre növekvő tartozás miatt a válságos 1873-as esztendőben kilátástalannak tűnt az újabb hitelfelvétel, és az államháztartás a fizetésképtelenség küszöbére sodródott. A csődöt végül az év utolsó hónapjaiban felvett 153 milliós kölcsönnel sikerült elkerülni, az államháztartás egyensúlyának helyreállítása ezt követően azonban közel két évtizedet vett igénybe.[162]

A hatalmi politika szempontjából Magyarország a hetvenes évek első felében változatlanul érdeklődésre tartott számot. Berlinben és Pétervárott az eddigi tapasztalatok alapján tisztában voltak azzal, hogy Magyarország a közös külpolitika alakításának jelentékeny tényezője, és Párizsban is tudták, hogy mennyire fontosak a magyar fővárosból érkező hatások. Persze amióta Andrássy volt a külügyminiszter, a magyar külpolitikai szándékokkal Bécsben is szembesülhettek — maga Andrássy mondta Schweinitznek 1871 decemberében, hogy a külpolitikában az egész ország mögötte áll —,[163] de azért továbbra sem volt fölösleges a helyszínen való tájékozódás. Hogy milyen helyet foglal el Magyarország a Monarchián belül, hogy belső viszonyainak alakulása, gazdaságának állapota erősíti-e, avagy gyengíti pozícióját, arról mégiscsak a magyar fővárosban szerezhettek leginkább megbízható információkat. A Bécsben működő követeknek erre alkalmat nyújtott a delegációk kétévenkénti pesti ülésezése, úgyszintén az országgyűlés berekesztése és megnyitása, amikor az uralkodót és az udvart kísérve a magyar fővárosba tették át székhelyüket, a konzulok és főkonzulok pedig, akik tulajdonképpen maguk is diplomáciai szolgálatot láttak el, mindig is Pesten tartózkodtak. A régebben létesített francia, angol, német, olasz és török főkonzulátus mellett újabban az orosz főkonzulátus is megkezdte működését.[164]

Bray-Steinburg báró, Bajorország bécsi követe 1872 áprilisában az országgyűlés berekesztése alkalmával ugyancsak Pesten tartózkodott, és hosszú jelentést készített a magyarországi állapotokról. A konzervatív felfogású diplomata, akinek eddig nem sok jó szava volt a magyarokról és a dualizmusról, most, az ország utóbbi években végbement fejlődését érzékelve, nem fukarkodott az elismeréssel. Méltatta a jelentős gazdasági haladást, Pest kivirágzását, amely a bécsihez mérhető, úgyszintén a magyar vidéknek a vasútépítésekből adódó fellendülését. A politikai viszonyokról már nem volt ilyen jó véleménnyel. Úgy látta, hogy a politika mezején most ugyan elsősorban a pártok küzdenek egymással, de már közelinek vélte azt az időt, amikor Magyarország főként a nemzetiségi küzdelmek terénuma lesz. Pártpolitikai vonatkozásban is abban látta a problémát, hogy az oppozíciónak előbb-utóbb sikerül megnyernie a nemzetiségeket. Ha pedig a szlávok és a románok a perszonálunió programja mögé sorakoznak, az az összmo-

narchia végének a kezdetét jelenti.[165] Bray-Steinburgot ügyvivői minőségben helyettesítő Fugger nem hitt ennek a riasztó jóslatnak. Az ügyvivő a Deák-párt fölényes győzelmét eredményező, 1872 júliusában lezajlott választások után nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy a magyar, és ebből adódóan az összmonarchiai viszonyok konszolidálódnak.[166] Bray-Steinburg azonban nem adta fel korábbi meggyőződését, és változatlanul úgy tartotta, hogy a magyarok, a Deák-pártiak csakúgy, mint a Tisza-pártiak, végső soron a Monarchiától való elszakadásra törekszenek.

Az országgyűlés berekesztése alkalmával Schweinitz is Pesten tartózkodott, és nem kerülte el figyelmét, hogy Somssich Pál, az országgyűlés elnöke záróbeszédében rokonszenvet mutatott Franciaország iránt, és bizonyos fenntartással élt Németországgal szemben. Az országgyűlés elnöke a francia–porosz háborúra utalva sajnálkozva beszélt arról, hogy letiporták azt a nemzetet, amely minden viszonyok között első katonai hatalomnak számított, és kétségét fejezte ki abban a tekintetben, hogy Magyarország megtalálja-e azt az alapot, amelyre nyugodtan és a siker reményével fektetheti jövőjét.[167] Aligha lehetett ezt másképp értelmezni, mint a Németországgal szembeni bizalmatlanság megnyilvánulását. Andrássy sietett megnyugtatni Schweinitzet,[168] de az eset azt mutatta, hogy a külpolitikában az egész ország azért mégsem áll mögötte. Hogy az incidens hátráltatta Somssich titkos tanácsosi kinevezését, nem vigasztalta meg a német nagykövetet, akinek már voltak tapasztalatai arról, hogy Magyarországon nem lelkesednek fenntartás nélkül a bismarcki Németországért. A Franciaország iránti jóindulat, és vele együtt a Németországgal szembeni averzió a hetvenes évek első felének Magyarországán valóban nem volt elszigetelt jelenség. Deák Ferenc is azt mondta az őt felkereső francia főkonzulnak, hogy Poroszország durva hibát követett el akkor, amikor elfoglalta Elzász-Lotharingiát, ahogy kifejezte magát, ezt a két szerencsétlen tartományt.[169] A főkonzul a Németországgal szembeni elhidegülést jó érzékkel I. Vilmos 1873 áprilisi pétervári látogatásával hozta összefüggésbe, de arra is volt magyarázata, hogy a közvélemény számára Franciaország miért rokonszenves. Szerinte a magyarok nagyon jól tudják, hogy Franciaország, bármely kormányformát választ is véglegesen magának, Poroszországtól eltérően, soha nem kelt felfordulást a szomszédos országokban, és soha nem támogat forradalmi mozgalmakat.[170] A főkonzult ezért lepte meg némiképp, hogy amikor Mac Mahont köztársasági elnökké választották, a magyar sajtó erőteljes republikánus húrokat pengetett, és Szlávy József miniszterelnök azt mondta neki, hogy a bécsi közös minisztertanácson aggodalom mutatkozott a franciaországi változások miatt. Beaumont igyekezett megnyugtató információkkal szolgálni, és a magyar miniszterelnököt is biztosította, hogy Mac Mahon nem az orleanista vagy a bonapartista, hanem a rend embere.[171] Hogy a magyarországi reagálásoknak Párizsban is jelentőséget tulajdonítottak, kitetszik azokból a levelekből, amelyekben Remusat, majd az őt felváltó Broglie külügyminiszter helyeselte a főkonzul megnyilatkozásait,[172] illetve hogy felszólította, hogy mindent kövessen el, hogy a magyar sajtót megfelelő irányba befolyásolja.[173]

A bécsi orosz követet kevésbé érdekelte, hogy a magyarok hogyan vélekednek a németekről és a franciákról, őt inkább a dél-keleti viszonyok foglalkoztatták.

Ezért továbbította Lónyay jegyzékét, amelyben a magyar miniszterelnök a montenegrói megbízottnak tett állítólagos pétervári ígéretek miatt tiltakozott,[174] és ezért küldött részletes jelentést arról, hogy egy Belgrádban megjelent brosúra, amely egy orosz vezetés alatt álló szláv konföderáció létrehozását sürgette, a magyar sajtóban milyen nagy felháborodást keltett.[175] A magyar szándékok megítélésében Novikov most, a korábbiaktól eltérően, nagyobb higgadtságot mutatott. Erre az alábbi eset szolgál bizonyságul. Egy cseh föderalista politikus, akit jelentésében nem nevezett néven, azt bizonygatta neki, hogy Andrássy a német kancellár engedelmes eszköze, és segédkezik neki abban, hogy a Monarchia súlypontja Bécsből Pestre helyeződjék át. Mindezt azért teszi, mert ennek fejében Magyarország uralma alá vonhatja az egész aldunai medencét, beleértve Szerbiát és Romániát, és határait egészen Konstantinápoly kapujáig terjesztheti ki. Novikov nem hitt ennek a mesének és azt írta Pétervárra, hogy mi sem illusztrálja jobban az egész feltételezés képtelenségét, mint az, hogy informátora szerint a magyarok Károly román fejedelmet Magyarország királyává akarják választani.[176] A francia főkonzul, amikor arról értesült, hogy Londonból a magyarokat arra ösztönzik, hogy a Balkánon terjeszkedjenek, hasonló véleményt formált. Mint írta, Magyarországon ép ésszel senki sem álmodhat arról, hogy visszaállíthatják Károly Róbert királyságát, és a szerbek, románok és bosnyákok újabb tömegeit ölelhetik keblükre.[177]

Az orosz államférfiak, mint fentebb említettük, egyre jobb véleménnyel voltak Andrássyról, de a kedvező megítélést nem általánosították és a magyarokra nem vonatkoztatták. Különösen állt ez II. Sándorra, aki a követi jelentéseket igencsak barátságtalan széljegyzetekkel látta el. Az oroszokat tulajdonképpen nyomasztotta, hogy 1849-ben fegyveresen avatkoztak be Magyarországon, és valahogy önmaguk előtt is tisztázni igyekeztek szerepüket. Ignatyev, a konstantinápolyi követ, aki mint fiatal tiszt vett részt a magyarországi hadjáratban, arról beszélt Andrássynak, hogy az orosz csapatok fegyelmezetten, de minden lelkesedés nélkül harcoltak, hogy tisztjeik a magyarok miatt többször párbajoztak az osztrákokkal, és hogy az oroszoknak jutott a kiváltság, hogy fegyverrel a kézben udvariasan és lojálisan győzhették le az ellenfelet. Andrássy azt válaszolta, hogy ő ezt magyarázza már régóta bolond magyarjainak, hozzátéve, hogy 1849-ben az oroszoknak jutott a győző, az osztrákoknak pedig a hóhér szerepe. Mindezt megtoldotta azzal, hogy ha van még harag egyáltalán a magyar szívekben, úgy az sokkal inkább a németek, mint az oroszok ellen irányul. A cár azt jegyezte meg arra, hogy ennek éppen az ellenkezőjét tapasztalják.[178] A berlini találkozó után, amint fentebb már ugyancsak említettük, egyetértett Novikovval abban, hogy Andrássy hiába igyekszik tisztázni honfitársait, azok változatlanul Oroszország ellenségei maradnak.[179] A cárnak bizonyos értelemben igaza lett. Ferenc József pétervári látogatása előtt, amely látogatásra a későbbiekben még visszatérünk, II. Sándor azzal a kívánsággal állt elő, hogy az orosz tiszteket is tüntessék ki azzal az emlékéremmel, amelyet Ausztriában az 1848–49-es hadjáratokban való részvétel elismerése céljából alapítottak.[180] Andrássy szárazon csak annyit válaszolt erre, hogy az emlékérmet a császári–királyi hadsereg tagjai számára hozták

létre, és a kitüntetés kizárólag csak nekik adható.[181] A magyar szívekben meglévő harag ezek szerint mégis az oroszok ellen is irányult.

A magyarországi pártviszonyok alakulása, a Deák-párton és a Tisza-párton belül végbemenő, végső soron a hatvanhetes alap irányába mutató mozgás nem foglalt el olyan helyet a követi és főkonzuli jelentésekben, mint amilyent súlyánál fogva megérdemelt volna. Valószínűleg azért nem, mert az egyébként jól tájékozott diplomaták sem értették mindig, hogy mi is történik tulajdonképpen, és óvakodtak az elhamarkodott véleményformálástól. Schweinitz és kollégája, Waecker-Gotter, a pesti főkonzul nagyobbrészt csak a szimpla történéseket regisztrálta, és olyan eset, mint Lónyay bukásakor, amikor a főkonzul megjegyzéssel kísérte az eseményt, mondván, hogy a miniszterelnököt a balpárt és a Deák-párt együttesen gyűrte le, igencsak ritkán fordult elő.[182] Bray-Steinburg nem félt attól, hogy kommentárt fűzzön a történtekhez, de többnyire alaposan melléfogott. A Bittó-kormány kinevezésének 1874 márciusában azért örvendezett, mert mint írta, a baloldal vezetőjének a kormányba való belépése e párt elveinek győzelmével és az összmonarchia közjogi bázisának elhagyásával lett volna egyértelmű.[183] Novikov sokkal óvatosabb volt, és az új kormány kinevezését csak mint tényt közölte jelentésében.[184] A francia főkonzul hasonlóképp, aki ebből az alkalomból csupán azt a nemzetkarakterológiai megjegyzést tette, hogy a magyarok szélsőségesek: az egyik nap azt hiszik, hogy mindent elveszítettek, de a másikon már azt, hogy mindent megnyertek.[185] A bajor követet az sem nyugtatta meg, hogy magától Ferenc Józseftől hallotta, hogy Tisza Kálmán nem olyan szélsőségesen liberális, ahogy mondják róla, hanem, mint minden magyar, konzervatív és arisztokrata.[186] Amikor 1875 márciusában a Deák-párt és a Balközép fúzióra lépett és Tisza Kálmán belügyminiszteri kinevezést kapott, annak az aggodalmának adott kifejezést, hogy a kiegyezés alapelveit tagadó többség kerül majd be a parlamentbe, és a tiszta perszonálunió létrehozása nem várat sokáig magára.[187]

A francia főkonzult nemigen érdekelték a magyarországi pártviszonyok, ő inkább a belpolitika egyéb kérdéseire fordított figyelmet. A jelentésekből kiérződik, hogy Beaumont nem rokonszenvezett a liberalizmussal, és inkább azok a megnyilvánulások nyerték el tetszését, amelyeket konzervatív meggyőződésével egyezőnek talált. Deák Ferencnek az egyház és az állam szétválasztását sürgető parlamenti beszédről részletes jelentést küldött, és érthetetlennek mondta, hogy az antiklerikális sajtó miért tálalta úgy ezt a beszédet, mint saját nézetei kifejezését. Szerinte az idős államférfi a klérus jogai tekintetében olyan konzervatívnak mutatkozott, amennyire csak lehetséges, ami érthető is, hiszen Deák szünet nélkül harcolt a forradalmi szélsőségek ellen, és megakadályozta, hogy Magyarországon proklamálják a köztársaságot.[188] Párizsban persze így is felfogták, hogy Deák indítványa méltányossága ellenére sem az egyház érdekeit szolgálja. Broglie azt válaszolta, hogy Deák elmélete nem alkalmazható minden államban és társadalomban, de ő is elismerő szavakkal adózott a magyar államférfi mértéktartásának.[189] A főkonzulnak a választási törvény tervezetéről írt jelentéséből kiérződik az elégedettség afölött, hogy a tervezet nem engedett teret az általános választójog megteremtésére irányuló veszedelmes aspirációknak,[190] a magyarországi zsidókérdésről írt beszámolójából pedig kihallatszanak az antiszemita fel-

hangok. Beaumont hibáztatta a liberális törvénykezést, hogy az nem nyújt védelmet a zsidók veszedelmes inváziója ellen. A Romániában folyó önkényes zsidóüldözéseket ugyan nem tartotta követendőnek, de úgy vélte, hogy a magyarok azért okosabbak is lehetnének, mert így a zsidók arányának és befolyásának növekedése veszedelmes mértéket ölt Magyarországon.[191]

A magyar belpolitikával foglalkozó követi és főkonzuli jelentésekben jelentős helyet foglalt el a nemzetiségi kérdés és a magyar kormányok nemzetiségi politikája. A Bécsben és Pesten működő diplomaták tisztában voltak Magyarország sajátos etnikai összetételével, tudták, hogy a magyarság részaránya nem éri el az ötven százalékot, és az ebből adódó problémákat sűrűn taglalták. Novikov, akit elsősorban a szlávok érdekeltek, felfigyelt arra, hogy 1872 januárjában feloszlatták a zágrábi diétát, ahol hatvan nemzetivel szemben csak tizenhárom unionista képviselő foglalt helyet. Megjegyezte, hogy Belgrádban örülnek a magyar–horvát egyezkedés csődjének, de azt is megírta, hogy korai az öröm, mert Zágráb maga pályázik arra, hogy a délszlávok centruma legyen.[192] A horvát nemzetiek memorandumáról megállapította, hogy az a cseh alapcikkelyekre hasonlít, és egyetértett Potocki volt osztrák miniszterelnök véleményével, hogy a magyarok félnek a szlávoktól, és Deák Ferenc jobban, mint bárki más. Abban sem kételkedett, hogy, amint a lengyel nemzetiségű politikus kijelentette, a magyarok a közös ellenség ellen a zsidókkal fognak össze.[193] Pedig lett volna helye a kétkedésnek. A zsidók ugyan egyre jelentősebb helyet foglaltak el az ország gazdasági életében, de a politikában nem játszottak semmiféle szerepet. Bray-Steinburg nem rokonszenvezett a magyarokkal, de nem lehet vitatni, hogy megértette a nemzetiségi kérdés jelentőségét. Persze azt alaposan el is túlozta, mert már az országgyűlés berekesztése alkalmával 1872 novemberében azt jósolta, hogy a pártok harcait rövidesen a nemzetiségek küzdelmei foglalják el.[194] A magyarokat nem tartotta olyan előrelátónak, mint saját magát, mert, amint egy másik jelentésében írta, azok csak mostanában kezdik felmérni a nemzetiségi összetételből adódó veszélyeket. Annyit azért megengedett, hogy Pesten azért örülnek az uralkodók tervezett berlini találkozójának, mert a szlávok ebből megérthetik, hogy Oroszország részéről semmiféle segítségre sem számíthatnak.[195] A konzervatív beállítottságú diplomatát persze a nemzetiségi kérdés nem önmagában érdekelte — ő igazából a szláv és román törekvésekkel sem szimpatizált —, hanem mint olyan jelenség, amely a Monarchia létét befolyásolja. Miután megállapította, hogy a nemzeti öntudat feléledőben van, és a nemzetiségek fölött uralkodó magyarság veszélyeztetve érzi magát, kissé csavaros gondolatmenettel oda jutott, hogy a szláv és a román fenyegetés tulajdonképpen az Osztrák–Magyar Monarchia szilárd kötőanyaga. A magyarok ugyanis megértik, hogy viszonylagos nyugalmukat a Monarchiával való közösségüknek köszönhetik, amely rögtön eltűnnék, mihelyt a magyar oppozíció elkülönülési vágyai teljesülnének.[196]

A francia főkonzulnak nem voltak ilyen közjogi tőről fakadó előítéletei, és ennek megfelelően a nemzetiségi kérdést és a magyar kormányok nemzetiségi politikáját nagyobb higgadtsággal szemlélte. Ebben a tekintetben Emil Picot-tól, a temesvári konzultól is különbözött, akinek jelentései valóságos vádbeszédek voltak a magyar kormány ellen, és aki a francia kormányt arra akarta rábírni,

hogy magyarországi politikáját a szlávokra és a románokra építse.[197] Beaumont tartózkodásában feltehetően az is kifejeződött, hogy a francia kormány nem tette magáévá ezt a javaslatot. A főkonzul elismerte, hogy a magyar kormány törődik a nemzetiségi oktatásüggyel és hogy tiszteletben tartja az egyházak autonómiáját, de jó érzékkel megállapította, hogy e magatartás mögött az a szándék húzódik meg, hogy a politikai szabadságjogok hiányát a vallásügy terén tett engedményekkel kompenzálja.[198] A különböző társadalmi szervezetek részéről mutatkozó magyarosítási törekvések nem kerülték el figyelmét, de jelentéseiben arról is beszámolt, hogy a magyar kormánynál ezek a törekvések semmiféle támogatással sem találkoznak. A magyarosításról egyébként az volt a véleménye, hogy a magyar nyelv szinte kizárólagos használatával ezen a téren a magyarok már elérték az elérhetőt.[199] A magyarosodás előrehaladásáról kialakított véleményét neves politikai és kulturális személyiségek eredeti nemzetiségének felemlegetésével illusztrálta, de példáit nem mindig választotta meg szakszerűen. Csak a kellő tájékozottság hiányának tudható be, hogy az Andrássy nemesi előnévben előforduló Csíkszereda helynevet rutén eredetűnek minősítette.[200] Az 1874 tavaszán kidolgozott új megyebeosztást, amely pedig egyértelműen a magyar fennhatóság erősítését volt hivatva szolgálni, mint üdvös és szükségszerű intézkedést lelkesen üdvözölte, mondván, hogy a tervezet szakít a ma már értelmetlen hagyományokkal és eltakarítja a civilizáció útjában álló akadályokat. A tiltakozók, így a hátrányosan érintett erdélyi szászok mellett nem volt egyetlen szava sem.[201] Külön érdekessége a dolognak, hogy Szapáry Gyula belügyminiszteri államtitkár, a tervezet kidolgozója, a főkonzulon keresztül felvilágosítást kért Franciaország adminisztratív beosztásáról, és a diplomáciai levelezés tanúsága szerint a szükséges információkat meg is kapta.[202] Tartalmi reagálásról nincs szó a levélváltásban, de feltehető, hogy a párizsi kormány nem kifogásolta, hogy a magyarok a francia mintához igazodnak.

Az erdélyi szász autonómia tervezett felszámolásáról, pontosabban ennek a német kormány általi fogadtatásáról Bismarck is véleményt nyilvánított. A kancellárt nem az osztrák és a német sajtóban megjelent, a szászok sorsa fölött sajnálkozó híradások késztették erre, hanem az államérdeket szem előtt tartó külpolitikai megfontolások. Ferenc József pétervári látogatása alkalmával, 1874 februárjában a pétervári német nagykövet ugyanis ennek az utazásnak az indítékairól olyan információkat szerzett, amelyek Berlin számára meghökkentőek lehettek. A nagykövethez eljutó információk szerint Andrássy a német külpolitika kiszámíthatatlanságával magyarázta ezt a Schweinitz tudomása szerint is majdnem mindenki által ellenzett utazást.[203] Senki sem tudhatja, mondta állítólag az osztrák–magyar közös külügyminiszter, hogy nem jön el-e egyszer az az idő, amikor a Német Birodalom a nemzeti párt nyomására, vagy más okokból, nemcsak a német államok további egyesítésére érez majd késztetést, hanem arra is, hogy hatalmi szféráját az osztrák–németekre is kiterjessze. Az osztrák monarchia keletre való szorítása azonban Oroszország számára nem lehet kívánatos. A Monarchiának ezért rá kellett vennie Oroszországot, és ez történik a látogatás alkalmával, hogy a német kormánynál meglévő befolyását az ilyen eshetőség megakadályozására vesse latba.[204]

A jelentést olvasva Bismarck nem találta meglepőnek, hogy a pétervári találkozón nem mutattak lelkesedést Németország iránt, és hogy a német szándékokkal kapcsolatosan aggodalmak is megfogalmazódtak. De azt már furcsállotta, hogy magyar politikusnak is kétségei vannak, hiszen a német kormány ez idáig mindent elkövetett, hogy a Monarchia magyar fele érvényesíthesse jogos befolyását. A mutatkozó kétségeket a kancellár a dunai fejedelemségekre és az erdélyi szászokra vezette vissza. Feltételezés volt ez csupán, és a kancellár valójában nem tudhatta, hogy Andrássy miért beszélt úgy Pétervárott, ahogy beszélt, de miután megtalálni vélte a rejtett indítékot, szükségesnek tartotta, hogy a román kérdésben tett többszöri megnyugtató nyilatkozat után az erdélyi szászokkal kapcsolatos véleményt Andrássy tudomására hozza. A régikeletű szász önállóság elveszítése széles körökben feltűnést keltett, írta Schweinitznek, a német kormány azonban soha a legkisebb tápot sem adta annak a gyanúnak, hogy a német származású idegen alattvalók érdekében interveniálni, vagy azok fölött védnöki jogot igényelni szándékoznék. Az ilyen gondolattól az erdélyi szászok esetében éppoly távol áll, mint attól a kísértéstől, hogy a Baltikum, az Egyesült Államok, vagy Svájc német népességét nemzeti, vagy nyelvi alapon védelmébe vegye. Ha a németeknek Magyarországon, vagy Erdélyben okuk van a panaszra, azt a német kormány sajnálja, de ez nem befolyásolja a magyar kormányhoz való viszonyában, és abban, hogy továbbra is tartózkodjék az ország belügyeibe való beavatkozástól.[205] A szászokkal szembeni, nagypolitikai tőről fakadó rideg elutasítást már aligha enyhítette, hogy a kancellár kései visszaemlékezéseiben mégis megrótta a magyarokat, hogy azok csúnyán bántak a magyarországi németekkel.[206]

Ebben az összefüggésben érdemes még megemlíteni, hogy Bismarck a bécsi nagykövetnek szóló instrukció elkészítése után két nappal, 1874. február 27-én hosszasan elbeszélgetett Jókai Mórral, a Balközép képviselőjével, a *Hon* című napilap szerkesztőjével. Az erdélyi szász autonómia ügyét és az ezzel kapcsolatos német kormánypolitikai megfontolásokat nem hozta szóba vendége előtt, ezeket nyilván a hivatalos diplomáciai ügyintézés tevékenységi körébe tartozónak tekintette. De hogy kijelentette, hogy a Lajta innenső oldalán a németek, a túlsó partján a magyarok hivatottak az uralomra, és hogy bár a Monarchia többi népei is adnak jó katonákat, de adminisztratív tehetséggel, államférfiúi képességekkel, intelligenciával és tulajdonnal csak a németek és a magyarok rendelkeznek,[207] az már összefüggésben lehetett a két nappal azelőtt leírtakkal. A hízelgő és a magyar hiúságot legyezgető szavakkal feltehetően a megrendült magyar bizalmat szándékozott helyreállítani. Az a mondata viszont, hogy Európa keleti részén kis nemzeti államok alapítása lehetetlen, itt csupán történelmi államok létezhetnek, messze túlmutatott minden aktuálpolitikán. Arra vallott, hogy a pragmatizmus apologetája azért a teoretikus érzéknek sem volt híjával.[208]

Bismarcknak a magyar adminisztratív tehetséget méltató, a sajtóban is nyilvánosságot kapott szavai a lehető legjobbkor hangzottak el, mert bizony az 1873-as esztendő nem várt nehézségei alaposan megrendítették az addig töretlen magyar önbizalmat. A gazdaság egészét megrázkódtató krízisre és az államháztartás csőddel fenyegető válságára természetesen a helyszínen működő diplomaták is felfigyeltek és azt jelentéseikben részletesen kommentálták. Bray-Steinburg, aki

egy évvel korábban még elismeréssel írt a magyar gazdaság fejlődéséről, most kárörömmel állapította meg, hogy a financiális krízis a magyar büszkeségen mély sebet ütött. A bajor diplomata szerint a nehézségeket elsősorban a honvédség létrehozása okozta, ez a fölösleges és teljesen célját tévesztett intézmény, amely csupán arra volt jó, hogy a magyar hiúságot kielégítse.[209] Bray-Steinburg szerint az önmaga kormányzására még éretlen magyarság csak saját magát okolhatja a nehézségekért, mert hét év alatt rombadöntötte saját pénzügyeit, elhasználta azt a néhány embert, aki az ügyintézéshez értett és a Deák Ferenc által létrehozott kormánypártot a bomlás küszöbére sodorta.[210] A mindent a közjog szemüvegén át szemlélő diplomata a krízis egyetlen pozitív hatását abban látta, hogy a beismert tehetetlenség hosszú időre megbénítja a magyar elszakadási vágyakat.[211] A francia főkonzulnál nem mutatkozott ilyen tömény rosszindulat. Beaumont hajlott arra, hogy a gondokat ne a magyarok hibáival, hanem külső okokkal: a természeti csapásokkal és az öt év óta ismétlődő rossz terméssel magyarázza.[212] A bajor követtől eltérően abban sem kételkedett, hogy a magyarok képesek arra, hogy saját erejükből legyűrjék a nehézségeket. Úgy vélte, hogy ez a bátor, hazáját szerető és ritka jó képességekkel rendelkező nép megtalálja majd a leginkább megfelelő megoldást. Márcsak azért is, mert hat év önállóság után a bajokért nem okolhatja a bécsi kormányzatot.[213] A francia főkonzul arra is talált méltató szavakat, hogy a magyar delegáció 1874 tavaszán a pénzügyi nehézségek ellenére megszavazta a közösügyi költségvetést.[214]

A francia külügyminiszter a főkonzul jelentéseire válaszolva sajnálkozott amiatt, hogy a pénzügyi válság szanálására irányuló erőfeszítések eddig még nem vezettek gyakorlati eredményre. Mindamellett reményét fejezte ki, hogy az országgyűlés tartózkodni fog olyan megoldástól, amely bár orvosolná a jelenlegi helyzetet, de természetéből adódóan a jövőt kompromittálná. A magyar pénzügyek, mint írta, túlságosan jelentős helyet foglalnak el az európai piac műveleteiben ahhoz, hogy a francia kormány ne kövesse érdeklődéssel a folyó műveletek minden fázisát, amelytől talán Magyarország hitelképessége függ.[215] Kormánypolitikai érdeklődésre vallott az is, hogy a francia külügyminiszter valamivel később arra szólította fel a főkonzult, hogy informálódjék a francia magántőke magyarországi befektetései lehetőségeit illetően.[216] A magyar államháztartás válságával szemben a berlini kormánykörök sem maradtak közömbösek. Andrássy kérésére Bismarck hajlandóságot mutatott arra, hogy a magyar keleti vasút részvényeire adandó német állami kölcsön ügyében közbejárjon,[217] a magyar kormány félhivatalosnak számító *Pester Lloyd* értesülése szerint pedig az 1873 novemberében kibocsátott 76 milliós magyar állami kölcsönből a német birodalmi kormány 12 milliót vett át.[218]

Hogy a francia külügyminiszter azért óvta volna a magyar országgyűlést a „jövőt kompromittáló döntésektől", mert a német pénzügyi támogatás igénybevétele esetén a magyarországi német politikai befolyás erősödésétől tartott, olyan kérdés, amelyre csak további kutatások után lehet választ adni. Mint ahogy arra is, hogy a német pénzügyi intervenció szolgált-e egyáltalán ilyen célokat. Az azonban kétségtelen, hogy a magyar krízisnek volt olyan vetülete, amely a német és az orosz külpolitikai érdekeket közvetlenül érintette. Berlinben és Péterváron

attól tartottak, hogy a válság aláássa a dualista berendezkedés bázisait és megrendíti Andrássy külügyminiszteri pozícióját, azokat a pilléreket, amelyekre újabban a Monarchiával kapcsolatos politikájukat építették.

Az aggodalom már az orosz kancellár 1873 decemberében a bécsi orosz követhez intézett utasításából kiérződött. Gorcsakov végtelen sajnálkozással értesült arról, hogy Andrássy pozíciója megingott, mert, mint írta, ő nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a magyar politikus továbbra is hatalmon maradjon. Andrássy visszalépése, ismerve a magas bécsi körök határozatlanságát, újra bizonytalanná tette a három udvar közötti együttműködés szilárdságával kapcsolatos számításokat.[219] A német külpolitika ebben a tekintetben egy kicsit az orosz mögött maradt, mert Bismarck csak Schweinitz 1874. január 13-i jelentéséből szerzett tudomást arról, hogy bizonyos bécsi körök a magyar pénzügyi nehézségeket a dualizmus megszüntetésére és a centralizmus visszaállítására akarják kihasználni.[220] A bécsi nagykövet a Berlinbe továbbított hírt egyebek mellett a *Neues Wiener Tagblatt* január 8-i cikkére alapozta, amelyből valóban kiérződtek a centralista felhangok.[221] A levélre válaszolva Bismarck kétségét fejezte ki, hogy az osztrák–németeknek valóban érdekükben állna a dualizmus megszüntetése, de érdekes módon nem a centralizmus visszaállításától óvott. Arra hívta fel az osztrák alkotmánypártiak figyelmét, hogy a dualizmus fenntartása alkotmányos garanciát jelent a klerikális–szláv törekvésekkel szemben.[222] A nem egészen logikus fordulat arra vallott, hogy Bismarck nem annyira az osztrák liberálisok sorsáért aggódott, mint inkább a lehetséges változás Németország szempontjából hátrányos külpolitikai következményeitől tartott.

Bismarck utasítására Reuß az orosz kormány álláspontjáról is informálódott,[223] és némi megnyugtatással szolgálhatott, hogy Pétervárott hozzá hasonlóan vélekednek. Gorcsakov azt mondta, hogy ő is valószínűnek tartja, hogy a dualizmus feladása után Ausztriában a szláv–lengyel és a klerikális elemekre támaszkodnának, ami sem Oroszországnak, sem Németországnak nem állana érdekében. Ha ugyanis egy ilyen fordulat végbemenne, az Andrássy bukását jelentené. Márpedig Andrássyban azt a személyt kell látni, aki a Németországgal és az Oroszországgal való jó egyetértést kialakította, eltűnése ezért semmiképp sem kívánatos. Oroszország most elégedett Ausztria magatartásával, de a belső viszonyokban végbemenő változás újra mindent megkérdőjelezne. A pétervári nagykövet azt is megemlítette levelében, hogy nem volt még alkalma, hogy a magyarországi viszonyokról a cárral is beszéljen. Tudja azonban, hogy bár II. Sándor személy szerint nem kedveli a magyarokat, Andrássyval, az egykori forradalmárral szembeni ellenszenve, az utóbbi korrekt magatartásából következően, lényegesen alábbhagyott.[224]

A Pétervárról érkező információk úgy tűnik, megnyugtatták Bismarckot, mert egy ideig nem tért vissza a témára. 1874 decemberében azonban Pesten megjelent Asbóth János „Magyar conservativ politika" című röpirata, amely Schweinitz szerint élesebb támadás volt a magyar arisztokrata ellen, mint amilyent az osztrák konzervatívok szócsöve, a *Vaterland* valaha is indított,[225] és ez a kancellár számára újra aktuálissá tette az Andrássy-problémát. Asbóth János jónevű konzervatív publicista volt, aki már korábban is feltűnést keltett írásaival, most a „Ma-

gyar conservativ politiká"-ban lesújtó kritikában részesítette a magyar liberalizmust. Azt állította, hogy a liberálisok 1848–49-ben katasztrófába vitték az országot, az abszolutizmus éveiben sunyi módon meghúzták magukat, majd amikor újra lehetőség nyílt a politikai cselekvésre, elorozták a konzervatívoktól a kiegyezés programját. A hatvanhét utáni liberális kormányzat csupa katasztrófa volt: a nemzetiségi törvény aláásta a magyar fennhatóságot, a közigazgatás reformja anarchiához vezetett, a doktriner elveken alapuló gazdaságpolitika pedig teljes csődöt eredményezett. Asbóth az „ázsiai állapotok" előidézéséért elsősorban Andrássyt tette felelőssé, aki nagyúri nemtörődömséggel intézte az ország ügyeit, és csak azzal törődött igazán, hogy hogyan foglalhatná el Beust helyét a Ballhausplatzon. A röpirat szerzője magabiztosan állította, hogy a katasztrofális helyzetből egyedül a konzervatívok képesek a kivezető utakat megmutatni, de meglehetősen eklektikus programot produkált. Valódi konzervatív elgondolás jószerivel csak a választójogi cenzus felemelése, a képviselői napidíjak megszüntetése és a felsőház arisztokratikus szellemű megformálása volt, javaslatai nagy részét a liberálisoktól és a közjogi ellenzéktől kölcsönözte. Az például, hogy „a nemzetiség, mint összesség külön jogokat nem bírhat, külön jogindividualitás nem lehet", eredetileg liberális álláspont volt, amit Asbóth csak annyival tudott kiegészíteni, hogy argumentálni a konzervatív politika nem fog, „hanem argumentum lesz, ha kell a mitrailleuse is".[226] A közjogi természetű indítványokban még ennyi eredetiség sem volt: a delegációk felszámolását, a magyar vezényleti nyelv bevezetését és az Ausztriával való vámközösség megszüntetését egy az egyben a Balközéptől vette át.

A javaslatok eklektikus volta ellenére a liberális kormányzat kíméletlen kritikája meggyőzőnek tűnt, és amint az a válságos helyzetekben lenni szokott, rendkívül nagy publicitást kapott. A francia főkonzul két alkalommal is részletes tartalmi ismertetést küldött, elnézést kérve a terjengősségért, de mint írta, a brosúra akkora szenzációt keltett Pesten, hogy hasznosnak vélte az alapos bemutatást. Beaumont, aki maga is rokonszenvezett a konzervatív eszmékkel, az elismeréssel sem takarékoskodott. Méltatta a röpiratban fellelhető kétségtelen értékeket, és hangsúlyozta, hogy Asbóth jó iskolát végzett.[227] A konzervatív szerző könyvére a magyar belpolitikával kevéssé törődő Novikov is felfigyelt, de az ügy őt kizárólag külpolitikai szempontból érdekelte. Tudni vélte, hogy az Andrássy elleni támadást a konzervatívok eminenciása, Sennyei Pál inspirálta, de azt is, hogy a közös külügyminiszter fölényes és magabiztos, és az egész afférral nem sokat törődik. Az orosz nagykövet úgy látta, hogy Andrássy pozícióját a császár bizalma, a magyarországi presztízs, valamint a személyéhez fűződő berlini és pétervári érdek továbbra is szilárddá teszi, és a körülötte keringő kósza híreknek nincs semmiféle hitele.[228]

Bismarck, mint fentebb már említettük, Schweinitz jelentéséből értesült a legújabb pesti fejleményekről, és a nagykövet jóvoltából a „Magyar conservativ politika" című brosúra tartalmával is megismerkedhetett.[229] Mai fogalmaink szerint nehezen képzelhető el, pedig így történt: a napi tennivalókkal agyonterhelt, és az emiatt sokszor panaszkodó kancellár időt és energiát fordított arra, hogy a tartalmi ismertetést nemcsak végigolvassa, hanem hogy Asbóth javaslataival vitába is szálljon. Méghozzá szakszerűen és hozzáértően, kimutatva, hogy Asbóth-

nak a közjogi struktúra átalakítására irányuló javaslatai nemcsak a korona számára elfogadhatatlanok, hanem alapjában véve elhibázottak. Persze a kancellárt továbbra is Andrássy sorsa érdekelte legjobban, de a brosúrával való megismerkedés után sem látott okot az aggodalomra. Úgy vélte, hogy Asbóth, mindazokkal együtt, akik a kiegyezés megújítása alkalmával nem óhajtanak magyar politikust az ügyek élén, lebecsülik a magyar politikus múltját, jelenét és jövőjét. Szerinte a bírálók is be fogják látni, hogy könnyebb a közös külügyminisztert kritizálni, mint helyébe utódot találni. Bismarck az Andrássy által beiktatott külpolitika kilátásait illetően sem mutatkozott borúlátónak. Reményét fejezte ki, hogy a három császár együttműködése, a békének ez a jótékony záloga, Andrássy távozása után is még sokáig fennmarad. A schwarzenbergi időszakra emlékeztető abszolutizmus esetén ugyanis, amellett, hogy a német–orosz együttműködés tovább szilárdulna, a Monarchia nyugati orientációja olyan mértékben gyengülne, amilyen mértékben az abszolutizmussal szembeni belső ellenállás erősödne. Mindezen gondolatokat Bismarck a Schweinitznek küldött terjedelmes levélben fogalmazta meg, amelyet végül azzal zárt, hogy bármilyen ellenségekkel kell is Andrássynak megküzdenie, az Asbóth-féle programnak szerencsére csekély kilátása van arra, hogy valaha is megvalósuljon.[230]

*

1873 decemberében, amikor Bismarck a kellemes bécsi benyomásokra visszaemlékező és a rá váró nem kívánt parlamenti csatározásokra utaló levelét megírta,[231] a német törvényhozásban valóban súlyos ütközeteknek kellett elébe néznie. Az egyházpolitikai törvénykezés, amely az államhatalom erősítését és a szentszéki befolyás kiküszöbölését szolgálta, változatlan intenzitással folyt. Nem eredmény nélkül. Az 1873. évi májusi törvények azzal, hogy a lelkészképzést állami felügyelet alá helyezték és az egyházi közegek fegyelmi jogkörét megszüntették, az egyházat mintegy állami intézménnyé, a papokat pedig állami hivatalnokokká tették. Mindamellett az egyház és az állam teljes szétválasztása még a jövő távlatában ködlött. Halaszthatatlan sürgős feladat volt viszont az újabb véderőtörvény megalkotása, mert a katonai költségvetésre legutóbb 1871-ben adott provizórium lejáratához közeledett. Az idő annál is inkább sürgetett, mert az újabb Reichstag-választás 1874 januárjában esedékessé vált, és nem lehetett teljesen biztosra venni, hogy a választások után is megmarad-e az addigi kényelmes kormánytöbbség. A véderőtörvény beterjesztése végül mégis a választások utánra maradt, és valóban olyan törvényhozással kellett elfogadtatni, amelyben az ellenzék az eddiginél jóval nagyobb arányban képviseltette magát. A Bismarck támaszának számító nemzeti liberálisok megőrizték ugyan eddigi 150 mandátumukat (sőt azt kettővel meg is növelték) de a kormánnyal szemben toleráns konzervatívok jelentősen visszaestek. A centrumpártiak ugyanakkor csaknem megduplázták mandátumaik számát, úgy hogy a többi ellenzéki frakcióval együtt a Reichstag közel egyharmadát tették ki.[232]

Az adott parlamenti arányok érthetővé teszik, hogy Bismarck, az Andrássynak írott levelétől eltérően, mégsem vállalta a „küzdelem megvívását", hanem kompromisszumos megoldást keresett. Annál is inkább, mert nagyon jól tudta,

hogy a nemzeti liberálisok sem a militarizmus odaadó hívei. Ez utóbbiak azt az álláspontot képviselték, hogy a parlamentarizmus elveivel egyezően, a Reichstag évről évre állapítsa meg a hadsereg békelétszámát és a hozzátartozó költségvetést, a vezérkar viszont azt, hogy a véderőtörvényt minden időbeni megkötés nélkül, korabeli szóhasználattal élve az „aeternatus" elvének alkalmazásával szavazzák meg. Bismarck javaslata a köztes megoldás, a „septennatus" volt: a békelétszám és a költségvetés hét évre történő megállapítása, amit a Reichstag 1874 áprilisában megnyugtató többséggel el is fogadott. A megoldás tulajdonképpen megnyugtató volt, hiszen a német hadsereg a maga 402 ezres békelétszámával a kontinens legerősebb fegyveres erejének számított, és ezen a hét év múlva újra esedékes parlamenti jóváhagyás sem változtatott. A vezérkar mindamellett elégedetlenkedett és attól sem enyhült meg, hogy Bismarck ettől kezdve többnyire tábornoki uniformisban jelent meg a nyilvánosság előtt.[233]

A német–francia kapcsolatok alakításában változatlanul hiányozni látszott ez a bölcs belátásból adódó kompromisszum-készség. Ezen a területen valahogy a német történelmi tapasztalatok mélyén gyökerező frankofóbia munkált benne is, és késztette gyakorta irracionális és a körülményekkel nem mindig adekvát cselekvésre. Mac Mahon elnökké választását például kénytelen volt tudomásul venni, de ha már tenni nem tudott ellene, legalább a formákban akadékoskodott. A végrehajtó hatalom szintjén végbement személyi változások az eddigi gyakorlat szerint nem érintették az államközi kapcsolatokat, és a külképviseletek akkreditációjának érvényességét sem befolyásolták. Bismarck ez esetben szakított az évszázados gyakorlattal és elvárta, hogy Mac Mahon maga jelentse be megválasztását a Párizsban működő képviseleteknek, ez utóbbiak esetében pedig ragaszkodott a megbízatás megújításához.[234] Az osztrák–magyar és az orosz diplomáciára sem vet jó fényt, hogy asszisztált ennél az udvariatlan és kicsinyes eljárásnál.[235]

Hasonlóképp jókora aránytévesztés mutatkozott abban is, ahogyan a francia püspöki pásztorlevelekre reagált. Még 1873 augusztusában Nancy püspöke arra szólította fel híveit, hogy imádkozzanak azért, hogy Elzász-Lotharingia újra visszatérjen Franciaországhoz. A püspöki felhívás, amelyet más magas egyházi személyek hasonló megnyilatkozásai követtek, nem maradt meg a templomok ajtajai mögött, hanem meglehetősen nagy sajtónyilvánosságot kapott. Maga a megnyilatkozás, mint olyan, nem volt rendkívüli: egy olyan országban, ahol szerencsés módon hiányzott az állam mindenhatósága és a sajtót sem korlátozták, a szabad vélemény-nyilvánítás mindennaposnak számított. Még az is szokványos volt, hogy Bismarck mindezért rosszallását fejezte ki és hogy a francia külügyminiszter azt válaszolta, hogy a kormánynak nincsenek eszközei a püspökök befolyásolására.[236] Az államközi kapcsolatokban rutinszerűnek tekinthető ügy azonban meghökkentő módon folytatódott. Jóllehet Arnim grófot, a párizsi nagykövet, helyére téve a jelentéktelen epizódot, megnyugtató jelentést küldött, hangsúlyozva, hogy a jelenlegi francia kormánynak nem áll szándékában a békét veszélyeztetni,[237] és Chambord grófjának a nevezetes liliomos lobogó—trikolor konfliktus miatt bekövetkezett visszalépése folytán a legitimista restauráció közvetlen veszélye is elmúlt, Bismarck hangot váltott és goromba fenyegetőzésbe kezdett. Miután már szeptemberben elfogadhatatlannak minősítette a francia kormány válaszát,[238] ok-

tóber 30-án egyenesen a preventív háború lehetőségét pendítette meg. Ha Párizsban nem teljesítik kívánságunkat, írta a német nagykövetnek, nagyon jól tudjuk, hogy mit gondoljunk a francia kormány szándékairól. Nem vagyunk azonban olyan balgák, hogy ha egyszer a háború elkerülhetetlenné válik, belemenjünk abba, hogy az ellenség válassza meg a maga számára legmegfelelőbb alkalmat és időpontot.[239] A francia kormány engedett a nyomásnak: megintette a püspököket és a napilapokkal szemben szankciókat alkalmazott, de Bismarcknak semmi sem volt elég. Egy 1819-es francia rendeletre hivatkozva azzal a képtelen követeléssel állt elő, hogy állítsák bíróság elé Nancy püspökét, majd hogy a francia kormányt a kétségbeesésbe kergesse, 1874 januárjában újra megfújta a megelőző háború harsonáját.[240] Hideg fejjel végiggondolt lélektani hadviselésnek hihetnénk ezt az egész eljárást, a levélváltás során alkalmazott, és belső használatra szánt kifejezések azonban arra vallanak, hogy nemcsak erről lehetett itt szó. A francia állam és nép elvetemült hajlamairól[241] és a franciák rabló-mentalitásáról[242] csak olyasvalaki beszélhetett, akit nem csupán a hideg számítás, hanem valami egészen mélyről fakadó hisztéria mozgatott.

A végkifejlet alátámasztani látszik ezt a feltételezést. Bismarck miután kitombolta magát, belátta, hogy nincs olyan francia bíróság, amely, akár a kormány nyomására is, elítélné Nancy püspökét. Az a felmerült lehetőség pedig, hogy német bíróság indítson eljárást, a komolytalanság határát súrolta. Nem maradt más, mint befejezettnek nyilvánítani az ügyet, és ez 1874 februárjában meg is történt.[243] Az egész esetet mérlegre téve azt lehetne mondani, hogy a kardcsörtetés sikerrel járt, mert hiszen a francia kormány sok tekintetben engedett a német nyomásnak. Nem valódi siker volt ez azonban, csupán annak a látszata. A jelentéktelen ügyben elért presztízs-győzelem ráadásul veszedelmesen csábított arra, hogy a francia engedékenységből messzemenő, de korántsem helytálló következtetéseket vonjanak le.

A hónapokig húzódó pásztorlevél incidens német–francia ügy maradt, és egyetlen más európai kormány sem avatkozott a vitába. Bismarck ezt annak tulajdonította, hogy Franciaország az európai királyi udvarok szemszögéből nézve Mac Mahon alatt sem vált alkalmassá arra, hogy vele szövetségre lépjenek.[244] A francia alkalmasságot a kancellár most is, mint korábban kizárólag a feltételezett monarchista restaurációval kapcsolta össze, és az a lehetőség, hogy az érintett udvarok más szempontok alapján is közelíthetnek a problémához, fel sem merült előtte. A francia viszonylat ennek megfelelően a három császár szövetségének létrejötte után sem játszott szerepet Németországnak az Osztrák–Magyar Monarchiához, illetve Oroszországhoz fűződő kapcsolataiban.

A Németország és a Monarchia közötti viszony 1873–1874 fordulóján német szemszögből nézve nem hagyott semmi kívánnivalót maga után. Már csak azért sem, mert a legfrissebb tapasztalatok szerint Andrássy felhagyott azzal a törekvésével, hogy Bismarckot színvallásra bírja Oroszországgal szemben. Csupán az ausztriai belpolitikai helyzet labilitása és Andrássy pozíciójának bizonytalansága adott okot az aggodalomra, de ez nem bizonyult megalapozottnak. Külön megnyugtatással szolgált, hogy amint már említettük, az osztrák–magyar dualizmus további fenntartásának szükségességéről vallott vélemény Pétervárott is egyetér-

tésre talált.[245] A harmonikusnak mondható kapcsolatokra Ferenc József pétervári utazása vetett némi árnyékot. Osztrák konzervatív körökben hajlottak arra, hogy, amint ez Langenau feljegyzéseiből is kitűnik, az utazást úgy értelmezzék, mint a Németországgal szembeni emancipációt,[246] és ez a nézet a bécsi konzervatív–klerikális sajtóban is kifejezést kapott.[247] A német sajtó viszont, és ebben az *Augsburger Allgemeine Zeitung* vitte a vezérszólamot, gorombán figyelmeztetett arra, hogy a Monarchia meg ne kísérelje elválasztani Németországot Oroszországtól.[248] Az osztrák–magyar szándékokkal kapcsolatos gyanakvást Reuß jelentése is alátámasztotta. A pétervári nagykövet, amint azt magyar nemzetiségi politikai összefüggésében már említettük, 1874. január 18-án azzal a nyugtalanító információval szolgált, hogy Andrássy az orosz kancellárral való tárgyalása során Ausztria német bekebelezéséről úgy beszélt, mint nem kizárható lehetőségről.[249]

A pétervári nagykövet értesülései azonban más vonatkozásban nem voltak ilyen riasztóak. Gorcsakov elmondta neki, hogy az Andrássyval folytatott eszmecsere csak megerősítette őt korábban kialakított kedvező véleményében, de azt is, hogy figyelmeztette az osztrák–magyar külügyminisztert: a Monarchia balkáni terjeszkedését, vagy a törökellenes mozgalmak felkarolását Pétervárott oknak tekintik a szakításra. Andrássy az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok bécsi megítéléséről hasonlóképp kedvező, és német szempontból tulajdonképpen közömbös információkkal szolgált. Hogy az 1872-es berlini találkozó óta semmi olyan nem történt, ami árnyékot vethetne a két hatalom kapcsolatára, hogy benyomása szerint az orosz kormány őszintén törekszik a jóviszonyra, és hogy ez leginkább a Keleten érezhető, ahol korábban állandóan huzakodtak. Andrássy azt is elégedetten állapította meg, hogy az oroszok nem támogatják többé a Monarchia ellen irányuló különböző szláv törekvéseket. Mindamellett Andrássy kijelentette, hogy bár számára az Oroszországgal való jó kapcsolat nagyon fontos, ő továbbra is a három hatalom változatlan összetartozásának tulajdonít legnagyobb jelentőséget.[250]

A diplomaták, ha egymással tárgyalnak, többnyire szimulálnak vagy disszimulálnak: vagy azt akarják elhitetni, ami nincs vagy pedig létező dolgok nem létezéséről akarják meggyőzni a másikat. Andrássy azonban amikor a három hatalom összefogásának elsődlegességéről beszélt, kivételesen igazat mondhatott. Miután Németországot nem sikerült elválasztania Oroszországtól, a cári nagyhatalommal szembeni gyanakvása pedig nem szűnt meg, csak azt maradt számára, hogy elérje, hogy Németország és Oroszország ne kerüljön közelebb egymáshoz, mint az Osztrák–Magyar Monarchiához.[251] Ez pedig teljesen Bismarck szájaíze szerint való volt, mert amint Hohenlohe hercegnek mondta, előnyösebb, ha a két szomszéd hatalom jóviszonyban van egymással, mintha Németországnak választania kellene közöttük.[252] Alighanem ez lehet a magyarázata annak, hogy a birodalmi kancellár a Pétervárról érkező nem kifejezetten kedvező híreket is kellő higgadtsággal fogadta. A német annexiós szándékkal kapcsolatos kijelentés persze hosszas magyarázkodásra késztette, de hogy azt, mint fenntebb már említettük, Andrássy magyar mivoltával és az erdélyi szászokkal hozta összefüggésbe, arra vallott, hogy a kijelentésnek nem tulajdonít nagypolitikai jelentőséget. Különben is természetesnek találta, hogy egy ilyen találkozón a Német Birodalom szándékaival kapcsolatos fenntartások hamarabb kifejezésre jutnak, mint egyébként, és

hogy a részvevők a távollevő harmadik hatalom rovására közelednek egymáshoz. A Reußtól származó értesüléseket nem is vette készpénznek, és nem tartotta kizártnak, hogy az információk elferdítve jutottak el a nagykövethez. Mindenesetre utasította Schweinitzet, hogy minden sürgősség nélkül tisztázza, hogy vajon megrendült-e Andrássy Németországba vetett bizalma, és hogy a Monarchiával szembeni német rokonszenv a jövőben számíthat-e kölcsönösségre.[253] Említést érdemel még, hogy Bismarck, mintegy emlékezve a rossz szájízt maguk után hagyó sajtópolémiákra, azt is szükségesnek tartotta leszögezni, hogy az *Augsburger Allgemeine Zeitung* Bécsben nehezményezett cikkével semmi közösséget nem vállal.[254] A cáfolat teljesen hitelesnek tekinthető. A szóban forgó cikk szerzője, amint azt Ulrich Lappenküper az újság kifizetési listái alapján megállapította, Polit Mihály, a magyar parlament szerb képviselője volt,[255] aki mint ilyen viszont semmiképp nem állhatott a berlini sajtóiroda szolgálatában. (További tisztázást igényel, hogy Polit Mihály, ha valóban ő volt a szerző, hogyan írhatott olyan cikket, amely semmilyen rokonságot nem mutat korábbi publicisztikai megnyilvánulásaival.)

Az orosz fővárosban történtekre reagálva Bismarck egy február végén Reußhoz intézett levelében Franciaországot is érintette, de meglehetősen akadémikus módon. Igaz, a pétervári német nagykövet jelentése az Andrássyval e tárgyban folytatott beszélgetése is erre ösztönözte — az osztrák–magyar külügyminiszter a francia belpolitika és az esetleges revans közötti összefüggéseket taglalta —,[256] de a kancellár szemmelláthatólag szívesen vesztegelt ennél a témánál. Megint leírta, hogy a köztársaság ártalmatlan, az erős kézzel kormányzott Franciaország viszont veszélyes, és azzal zárta levelét, hogy nem kételkedik abban, hogy egy restaurált Franciaország az osztrák külpolitika bármely vezetője számára hasznos figura lenne a Németországgal folytatott sakkjátszmában.[257] Mindez azonban csupán a jövő lehetősége volt számára, a jelenre nézve semmi gyanú nem merült fel benne. Pedig lehetett volna oka rá. A pétervári osztrák–magyar követ II. Sándor pohárköszöntőjét úgy értelmezte, hogy az a pásztorlevelek körül keltett hisztéria miatt Bismarck ellen is irányult,[258] Andrássy pedig miután hazatért, a pesti francia főkonzul kérdésére válaszolva, hogy hozott-e nekik valami jót az orosz fővárosból, azt felelte, hogy igen, a csapás, amelyet Franciaországra akartak mérni, pillantnyilag elháríttatott.[259] A kijelentés arra vall, hogy a pétervári tárgyalások során Franciaország nem éppen Németország szempontjából kedvező módon jöhetett szóba. Valamivel később Andrássy azt üzente Mac Mahonnak, hogy abban a törekvésében, hogy visszaszerezze Franciaország korábbi súlyát az európai hatalmi rendszerben, számíthat az Osztrák–Magyar Monarchia támogatására.[260] A mindig is gyanakvó német kancellárt, aki Franciaország más hatalmakhoz fűződő kapcsolatait kizárólag a monarchista restauráció szemüvegén át szemlélte, ezen a téren cserbenhagyta veszélyérzete.

Bismarck nem kért azonnali információt Schweinitztől arról, hogy valóban megrendült-e Andrássy bizalma Németország iránt, de a bécsi nagykövet már másnap, 1874. február 26-án válaszolt. Biztosította a kancellárt, hogy Andrássy teljes bizalommal viseltetik a német politika céljait illetően, és hogy a külügyminiszternek az a meggyőződése, hogy az osztrák örökös tartományok megszerzése

nem erősítené, hanem csak gyengítené a német birodalmat.[261] Schweinitz kétségtelenül helyesen ítélt, hiszen mint tudjuk, Andrássy az 1872. február 17-én tartott katonai–politikai konferencián, tehát egy nem éppen poroszbarát környezetben nemlétezőnek nevezte a német annexiós szándékot.[262] A nagykövet azonban mégis, mintegy hitelt adva a pétervári információknak, azzal zárta jelentését, hogy Andrássy a jószomszédi kapcsolatokat csak úgy véli fenntarthatóaknak, ha Németország befejezettnek tekinti hatalmi szférájának kiterjesztését, és a német kérdést nem akarja a keleti kérdéssel együtt véglegesen megoldani.

Az ügy Schweinitz részéről azonban nem zárult le ennyivel. A bécsi nagykövet, talán arra gondolva, hogy túlságosan is megnyugtatta főnökét, április végén nem kis aggodalommal a hangjában arról számolt be, hogy Andrássy túl gyakran találkozik Novikovval, és eltitkolják előle, hogy miről tárgyalnak. Schweinitz feltételezte, hogy Andrássy egyetért Gorcsakovval abban, hogy a békét nemcsak Franciaország, hanem Németország is veszélyeztetheti és annak a véleményét adott kifejezést, hogy az orosz kancellár a Monarchiával való együttműködés révén akarja visszaszerezni Besszarábia déli részét, amelyet Oroszország a krími háború következtében elveszített.[263] A nagykövetnek azonban nem voltak jók a megérzései. Novikov valóban gyakran találkozott Andrássyval, de az általa írt jelentések tanúsága szerint a tárgyalásokon csak olyan témák jöttek szóba, mint a szerb szélsőségesek elleni együttműködés[264] és a román kereskedelmi szerződés,[265] egyik alkalommal pedig, eléggé éles szóváltás közepette, a Przemysl erődítésére megszavazott rendkívüli költségvetés.[266] A Pétervárról érkező utasítások közül, a Martens-szerződésgyűjtemény udvarias prezentálásától eltekintve,[267] csupán az érdemel említést, hogy a belgrádi orosz főkonzul jelentéseit Andrássy rendelkezésére bocsátották.[268] Szorosabb barátkozásra csupán az utalt, hogy az egykori muszkavezető, Zichy Ferenc gróf, konstantinápolyi nagyköveti kinevezés kapott, amit Novikov úgy értékelt, hogy a Monarchia az Oroszországhoz fűződő kapcsolataiban visszatér az 1849 előtti tradíciókhoz,[269] de ezt nem akarták és nem is tudták eltitkolni a nyilvánosság elől.

Bismarck természetesen maga sem tudhatta, hogy Andrássy és Novikov miről is folytat oly gyakran eszmecserét, de a helyszínen szolgálatot teljesítő tapasztalt diplomatánál jobban megérezte, hogy mi is motiválhatta a szoros kontaktust. Bernhard Ernst von Bülow, aki 1873 szeptemberétől a külügyminisztériumi államtitkár tisztét viselte, azt válaszolta a bécsi jelzésre, hogy a birodalmi kancellár érthetőnek találja, hogy Andrássynak és Novikovnak többféle tárgyalnivalója van egymással, és azt is, hogy megbeszéléseikről Németország képviselőjét nem tájékoztatják. A lengyel és a török ügyek alkalmat adnak nekik a megbeszélésekre, és a közöttük létrejövő megállapodás az első esetben német szempontból csak örvendetes lehet, a másodikban pedig teljesen közömbös.[270] A lakonikus, de határozott hangvételű levél arra vallott, hogy Bismarck ebben az értelemben nem óhajtott többé foglalkozni az Andrássy-problémával. Amikor 1874 decemberében újra visszatért rá, egészen más közelítésben tette.[271]

A Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti, harmónikusnak mondható kapcsolatokra az Észak-Schleswig-i kérdés vetett némi árnyékot. A Monarchiával kötött 1866-os prágai béke értelmében ez a nagyobbrészt dánok

által lakott terület azzal a megszorítással került Poroszországhoz, hogy a végleges hovatartozást népszavazásnak kell eldöntenie. A prágai béke megkötése óta eltelt nyolc év során a Monarchia semmi jelét nem adta annak, hogy élni kívánna szerződésben biztosított jogaival. Poroszországot azonban nyugtalanította ez a provizórikus állapot, és hogy a lehetséges népszavazás kimenetelét a maga javára fordítsa, mindent elkövetett, hogy a dánokból jó németeket faragjon.[272] Az anyanyelv használatának tilalmában csúcsosodó asszimiláció persze elhúzódó folyamat volt, és ha a Monarchia nem is kezdeményezett, bárkinek alkalom kínálkozott arra, hogy Németországnak kellemetlenkedjék. Mint fentebb utaltunk rá, a berlini orosz ügyvivő már 1871 végén szóban hozta Bismarck előtt az Észak-Schleswig-i kérdést,[273] 1874 második felében pedig a diplomáciai jelentések és újságcikkek sokasága taglalta, hogy mi is történjék a prágai béke vonatkozó cikkelyével. Az osztrák és az orosz sajtóban az angol királynő elnöklete alatt tartandó nemzetközi döntőbíróság ötlete merült fel, a francia külügyminiszter Dánia semlegesítésének gondolatával állt elő, és a dán uralkodóházzal rokoni kapcsolatban lévő orosz cár is kifejezésre juttatta, hogy jó néven venné, ha Németország ebben a kérdésben engedékenységet mutatna.[274] Bismarckot érthető módon nyugtalanította ez a nagy sajtónyilvánosság, amelyről jó érzékkel feltételezte, hogy az orosz kormánykörök jóváhagyását bírja, ezért október közepén határozott lépésre szánta el magát. Utasította Schweinitzet, hogy nemhivatalos és bizalmas módon informálódjék: Andrássy nem volna-e hajlandó arra, hogy beleegyezzék a prágai béke ötödik cikkelyének hatályon kívül helyezésébe.[275]

Andrássynak az Észak-Schleswig-i kérdéssel kapcsolatos politikája a német történetírásban jóval nagyobb teret kapott, mint amilyent ténylegesen megérdemelt. Martin Winckler 1961-ben felfedezte azt, amit Walter Platzhoff már a húszas évek elején tudott:[276] hogy ti. Andrássy nem Bismarck bécsi rezidense. Ezt az eléggé magától érthetődő tényt Martin Winckler felháborítónak találta és alaposan elmarasztalta az osztrák–magyar külügyminisztert. Jobb ügyhöz méltó buzgalommal igyekezett bebizonyítani, hogy Andrássy Németországgal szembeni magatartása, sőt egész külpolitikája az Észak-Schleswig-i kérdés körül forgott és azt célozta, hogy ennek az ütőkártyának a megfelelő időben történő kijátszásával rábírja Bismarckot arra, hogy támogassa a Monarchia balkáni hatalmi ambícióit.[277] Alexander Scharff, aki ugyancsak megkapta Wincklertől a magáét, joggal mutatott rá, hogy Andrássy számára az egész Észak-Schleswig-i kérdés perifériális probléma volt, és a Németországhoz fűződő kapcsolataiban elhanyagolható szerepet játszott. Ha a prágai béke ötödik cikkelye ütőkártya is volt Andrássy kezében, azt a gyakorlatban soha nem játszhatta ki, mert mint egy történelmi államalakulat vezető politikusa nem léphetett fel a nemzeti elv alkalmazása érdekében.[278] A tárgyszerű és logikus érvelés ellenére harminc évvel később Rainer F. Schmidt mégis úgy találta, hogy Martin Wincklernek volt igaza.[279]

Pedig Alexander Scharff álláspontját nemcsak a meggyőző érvek támasztják alá, hanem azok az akták is, amelyeket még a húszas évek közepén a német külügyminisztérium levéltárából hoztak nyilvánosságra. Ezekből az aktákból kiderül, hogy Schweinitz tévedett ugyan, amikor feltételezte, hogy Andrássy nagyvonalúan beleegyezik majd a szóban forgó cikkely hatályon kívül helyezésébe,[280]

de az is, hogy az osztrák–magyar közös külügyminiszternek nem állt szándékában, hogy a kézizálog birtokában megzsarolja Németországot. Andrássy, amikor Schweinitz szóba hozta előtte a prágai béke revíziójának lehetőségét, rutinos diplomata módjára azt válaszolta, a dolgot előbb meg kell fontolnia és meg kell beszélnie az uralkodóval, és mintegy önmagától is megkérdezte, hogy vajon mit szólna az egészhez az orosz kormány, de egyúttal biztosította a német nagykövetet, hogy a Monarchiában senki sem gondol arra, hogy Németországot az Észak-Schleswiggel kapcsolatos kötelezettségére emlékeztesse. Nem titkolta, hogy azért nem, hogy a nyelvi határ elve, amelynek alapján az újjárendezés végbemehet, a Monarchia számára mint olyan, elfogadhatatlan.[281] Ezzel kapcsolatban az olasz kormányhoz intézett jegyzékére is utalt, amelyben az etnográfiai határ képtelen volta mellett argumentált.[282] Andrássytól ennél többet aligha lehetett várni, már csak azért sem, mert a külügyminiszter rövid időn belül a végleges választ is kilátásba helyezte. Időközben Berlinben rájöttek, hogy nem célszerű Andrássyt ebben a kérdésben színvallásra bírni,[283] mégis amikor a beszélgetésről számotadó jelentés megérkezett — és ez lehet az alapja Martin Winckler teóriájának —, Bismarck bosszúsan és elégedetlenséggel a hangjában reagált. Ha Andrássy, legjobb ausztriai barátunk ebben a kérdésben ily kevéssé készséges velünk szemben, válaszolta a nagykövetnek, nagyjából tudhatjuk, hogy a jelenlegi politikai helyzetben egyáltalán mit várhatunk a Monarchiától.[284]

Az Észak-Schleswig-i kérdés önmagában nem adott okot erre a konklúzióra, és hogy Bismarck mégis ilyen lemondóan reagált, az egyéb indítékokból fakadt. A kancellár, mintegy revideálva pár hónappal azelőtti önmagát, valamiféle németellenes osztrák–magyar–orosz közeledésre gyanakodott. Noha ezt a közeledést, amint Reußnak írta, pillanatnyilag még nem találta aggasztónak,[285] számos jelből arra következtetett, hogy mindkét udvarban felerősödtek a németellenes tendenciák. Albrecht főherceg 1874 augusztusi pétervári utazását is ilyen jelzésnek fogta fel, és feltételezte, hogy a főherceg olyan értelemben tárgyalt a cárral, hogy az kedvezett ezen irányzatok céljainak.[286] Schweinitz, akitől ebben a tekintetben információt kért, azzal, hogy a főherceg németellenességét hangsúlyozta,[287] csak megerősítette gyanakvását. Az osztrák–magyar akták ismeretében azt kell mondani, hogy a gyanú minden alapot nélkülözött. Albrecht főherceg még 1873 júniusában, a cár bécsi látogatása alkalmával maga mondta Langenaunak, hogy teljesen félreállították és a politikára semmi befolyása nincs,[288] és ebben a tekintetben egy év leforgása alatt semmi sem változhatott. Az 1874 augusztusi látogatás tisztára protokolláris természetű volt, és a főherceg nem kapott mandátumot politikai eszmecserére.

Ha a Monarchiával kapcsolatos feltételezések nélkülözték is a reális alapot, az Oroszországhoz fűződő viszony alakulása valóban okot adott a nyugtalanságra. A német–orosz kapcsolatok 1874 közepétől fokozatosan rosszabbodtak, és az addig kifejezetten barátságos viszonyt egyre több nézeteltérés terhelte meg. Hogy a két hatalom nem talált közös hangot olyan harmadrangú ügyekben, mint a román kereskedelmi szerződés[289] és a török–montenegrói határkonfliktus,[290] annak még nem volt túlzott jelentősége, de a mindkét részről fontosnak tartott kérdésben, a spanyol köztársaság elismerésének ügyében is összekülönböztek. Bismarck po-

litikai okokból az elismeréshez ragaszkodott, II. Sándor elvi okokból vétót emelt, és még Andrássy közvetítő javaslatát is elfogadhatatlannak nyilvánította (hogy ti. ne a köztársaságot mint olyant, hanem csak a végrehajtó hatalmat ismerjék el).[291] Amikor 1874 augusztusában az Andrássy-formula szerint sor került az elismerésre, mindkét részről kölcsönösen megnehezteltek egymásra. II. Sándor azt mondta a német nagykövetnek, hogy nem Oroszország, hanem Németország lépett külön útra, Bismarck pedig amiatt panaszkodott, hogy az oroszok nem támogatták őt, holott azt az állami érdekek sérelme nélkül megtehették volna.[292] A viszony mindenesetre tovább romlott, és ennek beszédes jele volt, hogy olyan jelentéktelen kérdésben, hogy a belgrádi főkonzulátuson a német, avagy az orosz főkonzul minősül-e rangelsőnek, a két külügyminisztérium között valóságos jegyzékháború keletkezett.[293] Az év végére az Oroszország iránti bizalom oly mélyre süllyedt, hogy Berlinben hitelt adtak azoknak az értesüléseknek, hogy orosz hivatalos körök németellenes bázison készek egyezkedni a lengyelekkel, és hogy az orosz vezérkar németellenes célzattal csapatösszevonásokat szándékozik végrehajtani Lengyelországban.[294] Andrássy 1870-es, akkor képtelenségnek tűnő prognózisa, hogy a pángermánizmus és a pánszlávizmus zászlói előbb vagy utóbb összeütköznek,[295] 1874 végén már nem látszott merő fantáziának. Mindehhez még hozzájött a Franciaországhoz fűződő viszony orosz részről kezdődő újjáértékelése. Hogy 1874 decemberében Mac Mahon-nak átnyújtották a legmagasabb orosz kitüntetést, a Szent András-rendet, azt még protokolláris gesztus gyanánt lehetett felfogni, de a *Golos* c. lap cikkét nem lehetett félreérteni. A moszkvai újság 1875 január elsején azt írta, hogy hibás az a feltételezés, amely szerint a köztársasági Franciaországgal nem lehet szövetségre lépni. A szövetségképesség tekintetében ugyanis nem az államforma, hanem Franciaország ereje és katonai felkészültsége a mértékadó.[296] Nem lehetett kétséges, hogy a figyelmeztetésnek Bismarck volt a címzettje.

Feltehető, hogy a kancellárt nem lehetett eltéríteni doktriner véleményétől, hiszen Hohenlohe herceget, az újonnan kinevezett párizsi követet 1874 májusában is még a régi szöveggel bocsátotta útjára,[297] és a római nagykövetnek is azt írta 1874 novemberében, hogy Franciaország belső konszolidációja német szempontból nem kívánatos.[298] A német–orosz viszony rosszabbodása azonban nem hagyta hidegen, de ahogy ez a nagy átrendeződések alkalmával lenni szokott, a magyarázatot a felületen kereste és személyi okokban találta meg. Először is abban, hogy Suvalov grófot 1874 nyarán londoni nagykövetté nevezték ki, és ezzel eltávolították Pétervárról az orosz külpolitika németbarát irányzatának legbefolyásosabb képviselőjét. Másodszor abban, hogy a Berlin és Pétervár közötti információcserében rövidzárlat keletkezett. Reuß, a pétervári nagykövet 1874 augusztusában egy vadászat alkalmával balesetet szenvedett és októberben Hollandiába utazott gyógykezelésre. Az őt ügyvivői minőségben helyettesítő Alvensleben nem bizonyult Gorcsakov egyenrangú partnerének,[299] Oubrilt, a berlini orosz nagykövetet meg már régóta alkalmatlannak tartotta arra, hogy üzeneteit Pétervárra továbbítsa.[300] Az orosz udvar döntéseire nem volt befolyása, de úgy gondolta, hogy minden megoldódik, ha a normális kommunikáció helyreáll. Ezért 1875 február elején egyik bizalmasát, a keleti ügyekben járatos Radowitzot rendkívüli

követi minőségben ideiglenes jelleggel megbízta a pétervári német nagykövetség vezetésével.

A diplomáciai gyakorlatban szokatlan volt, hogy az ideiglenesen távollévő nagykövetet közel egyenrangú rendkívüli követtel helyettesítsék, és hogy Bismarck mégis ezzel a megoldással élt, a pétervári külképviseleteken rögtön találgatásokra adott alkalmat. Le Flô, a pétervári francia nagykövet 1875 áprilisában, meg nem nevezett forrásokra hivatkozva azt jelentette Párizsba, hogy Radowitz az újabb francia–német háború esetére az orosz magatartásról puhatolózott, és Oroszország semlegessége esetére a Balkánon adandó kompenzációt helyezett kilátásba.[301] Langenau 1875 júliusában azt jegyezte fel, hogy Radowitz felajánlotta, hogy Oroszországnak teljesen szabad kezet biztosítanak a Keleten, ha az a Nyugaton támogatja Németországot, de az oroszok ezt az álnok ajánlatot visszautasították.[302] Gorcsakov, aki pedig igencsak tudhatta, hogy mi is történt tulajdonképpen, maga is tápot adott mindenféle gyanúsítgatásnak. Március közepén azt írta Oubrilnak, hogy Bismarck nem küldte volna bizalmasát Pétervárra, ha nem azt akarta volna kipuhatolni, hogy az oroszoknak nincsenek-e hátsó gondolataik a Kelettel kapcsolatban.[303] A diplomáciai körökben keringő találgatások és gyanúsítások 1887-ben nyilvánosságra jutottak azzal, hogy Le Flô egy párizsi lapban közreadta 1875-ös jelentéseit.[304] Radowitz, aki ekkor már konstantinápolyi nagykövet volt, rögtön cáfolta az egykori pétervári francia nagykövet állításait,[305] és ezzel mindmáig tartó publicisztikai és történetírói polémiát indított útjára.

A vita 1918-ig nagyobbrészt csak a visszaemlékezők szópárbaja volt, a történészek akkor kapcsolódtak be érdemlegesen, amikor az első világháború után a német külügyminisztérium levéltára megnyílt a kutatók számára. Hajo Holborn 1925-ben kiadta a Radowitz-misszió aktáit és az iratok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a küldetés a német–orosz nézeteltérések tisztázására irányult, és a misszióval kapcsolatos többi állítás nem egyéb, mint Gorcsakov politikai indíttatású és személyes célzatú kitalálása.[306] Hajo Holborn forrásokra alapozott véleménye évtizedeken át mértékadónak számított, de téziseit a hatvanas évektől, nagyobbrészt spekulatív alapon, többen megkérdőjelezték. Köztük Andreas Hillgruber is, aki úgy vélekedett, hogy a Radowitz-misszió Bismarck részéről kísérleti léggömb volt abban a tekintetben, hogy Délkelet-Európát fel lehet-e osztani az Osztrák–Magyar Monarchia feje fölött német és orosz érdekszférára.[307] A Bismarckkal szembeni kritikus vélekedéseket Ulrich Lappenküper 1988-ban megkísérelte szilárd forrásbázisra helyezni. Ebben a tekintetben valóban imponáló munkát végzett, mert az orosz kivételével csaknem valamennyi európai ország külügyi levéltárát átkutatta, de azon túl, hogy aprólékosan bemutatta, hogy a kívülállók hogyan vélekedtek, a dolog érdemét tekintve nem sikerült Hajo Holbornt megcáfolnia. A prekoncepció kudarcát aligha oldja fel az a feltételezés, hogy a „terhelő bizonyítékokat" bizonyára megsemmisítették.[308] Mindamellett a német történetírásban ez a spekulatív kritikai közelítés általános maradt, és Ernst Engelberg Bismarck-életrajza, amely ebben a vonatkozásban orosz levéltárakból származó bizonyító anyagra épült, és szétoszlatta a Radowitz-misszió körül terjengő legendát,[309] mindezidáig nem sok figyelemben részesült.

A szerteágazó kortársi polémiához és a terjengős történeti irodalomhoz viszonyítva maga a Radowitz-misszió meglehetősen tartalmatlannak tűnik. Ha a hitelt nem érdemlő diplomáciai értesülésektől és a tudatos orosz dezinformációktól eltekintünk, nem marad más, mint a nézeteltérések tisztázására irányuló igyekezet, majd pedig az orosz viszonosság megnyerését célzó homályos tájékozódás. A küldetés első felében Radowitz, a német kancellár instrukcióinak megfelelően, a német álláspontot tolmácsolta a török–montenegrói incidens és a belgrádi protokoll-vita kapcsán, és az orosz–lengyel viszony alakulásával kapcsolatos német aggodalmakat jelezte. Jelentéseiben elégedetten nyilatkozott az orosz reagálásról: az orosz kancellár kész volt arra, hogy keleti megbízottjait a német diplomatákkal való együttműködésre utasítsa,[310] a cár pedig, aki a két hatalom közötti legkisebb nézeteltérést is el akarta kerülni, határozottan cáfolta, hogy németellenes bázison ki akarnának egyezni a lengyelekkel.[311] Bismarck korántsem volt ennyire elégedett: a lengyelekkel kapcsolatos gyanakvása a megnyugtató szavak ellenére sem múlt el, és a Keleten továbbra is hiányolta a viszonosságot.[312] Radowitz az újabb instrukcióknak megfelelően nagyobb határozottsággal lépett fel: újra szóbahozta a német sérelmeket és érzékeltette, hogy Németország egyenrangú partnere Oroszországnak,[313] de ezzel küldetése eredeti célját ki is merítette.

Ami ez után következett, nem volt benne az eredeti forgatókönyvben. Február végén ugyanis újra nyugtalanító hírek érkeztek Párizsból Berlinbe. Előbb nagyarányú francia bankjegy-kibocsátásról, majd tízezres nagyságrendű lóvásárlásról szóltak az információk, amit a német fővárosban a háborús készülődés jeleként értelmeztek. Ezek az újabb körülmények késztették Bismarckot arra, hogy Radowitzon keresztül jelezze Péterváron: Németországnak az Európát háborúval fenyegető Nyugat az érzékeny pontja, a béke legbiztosabb garanciája pedig az orosz szimpátiával kapcsolatos francia hiedelmek cáfolata lenne.[314] A válasz, amit erre kapott, felért egy arculcsapással. Gorcsakov azt válaszolta, hogy kétségkívül meglévő francia szimpátiái nem befolyásolják politikáját, és a tapintat hiányának minősítette, hogy Franciaországot egyáltalán szóbahozták előtte.[315] Aligha hihették ezek után Berlinben, hogy a kapcsolatokban mutatkozó feszültség csupán a megfelelő személyi kontaktus következménye. A Radowitz-misszió így ahelyett, hogy tisztázta volna, méginkább nyilvánvalóvá tette a nézeteltéréseket.

*

Berlinben és Pétervárott egyaránt hajlamosak voltak arra, hogy a német–orosz viszonyban mutatkozó elhidegülést személyi okoknak: Gorcsakov hiúságának és Bismarck ingerlékenységének tudják be. Az államközi kapcsolatok alakulásában a politikusok indulatainak kétségkívül van némi szerepe — Erzsébet cárnő például a hétéves háború során azért csatlakozott a kaunitzi koalícióhoz, mert megharagudott Nagy Frigyesre —, de ennek a tényezőnek a szerepe soha nem elsődleges. Gorcsakov korábban is hiú volt, Bismarck pedig ingerlékeny, ennek ellenére Oroszország és Németország tíz éven át zavartalanul együttműködött. A kezdődő diszharmónia most sem szubjektív indítékokból származott, hanem abból, hogy az 1871-ben végbe ment átalakulás alapjában véve megváltoztatta a két hatalom pozícióját, valamint abból, hogy egyelőre egyik részről sem voltak

képesek arra, hogy alkalmazkodjanak a megváltozott körülményekhez. Korábban Poroszország európai középhatalom volt, amely orosz védnökség alatt vívhatta meg a német egyesítő háborúkat, ugyanakkor, mintegy viszonzás gyanánt, megfelelő ellenszolgáltatást nyújtott Oroszországnak a lengyelekkel kapcsolatos politikában és a keleti kérdésben. Az egyesített Németország a kontinens legerősebb katonai hatalmasságává emelkedett, és a német–orosz érdekközösség szálai is alaposan elvékonyodtak. Az orosz biztonság szempontjából igencsak aggasztó volt, hogy a nyugati szomszéd másfélmillió katonát tudott csatasorba állítani, és a növekvő aggodalmat immár az a tudat is egyre kevésbé mérsékelte, hogy Franciaországgal és Angliával szemben szüksége van Németországra. A másik oldalon abban láttak okot az aggodalomra, hogy Oroszországban 1874-ben bevezették az általános hadkötelezettséget, és hogy megkezdték a német határok felé irányuló, a hadászati felvonulást szolgáló stratégiai vasútvonalak kiépítését. A viszonyt az is megterhelte, hogy a két hatalom továbbra is olyan stílusban kommunikált egymással, mintha minden a régiben maradt volna. Az oroszok 1871 után is lekötelezettjeiknek tartották a németeket és továbbra is gyámkodni akartak fölöttük, a németek meg mindenképpen meg akartak szabadulni az oroszokkal szembeni kisebbrendűségi kompexusuktól. Az egyébként nem túl jelentős kérdések, mint a spanyol köztársaság elismerése, vagy a belgrádi diplomáciai protokoll, azért duzzadtak aránytalanul nagyra, mert egyik részről sem értették meg, hogy a pozíciókkal együtt a szerepek is megváltoztak. A Radowitz-misszió is ezért bizonyult a süketek párbeszédének.

A német diplomáciában az oroszokkal szemben mutatkozó értetlenség 1875 tavaszán más vonatkozásban is jelentkezett, és a rosszul megválasztott szerep alaposan összekuszálta a birodalom külkapcsolatait. Az év első hónapjaiban Berlinben kétségkívül számos olyan fejleményt regisztrálhattak, amely német szempontból nem volt kedvezőnek minősíthető. Még január végén a belga püspökök rokonszenvüket nyilvánították a német klérus iránt, a belga kormány pedig német megkeresés ellenére nem indított eljárást ellenük. Február elején az olasz kormány zárkózott el attól, hogy egy pápai körirat miatt felülvizsgálja a Vatikán szuverenitását biztosító garanciatörvényt. Ugyancsak ezekben a napokban Bécsben az uralkodó unokaöccse, Johann Salvator főherceg tollából megjelent egy, a tüzérség újjászervezésével foglalkozó brosúra, amelynek az volt a politikai mondanivalója, hogy a német annexiós törekvésekkel szemben a Monarchiának az orosz szövetségben kell oltalmat keresnie. Február végén, mint már említettük, a nagyarányú francia lóvásárlásról érkeztek hírek Berlinbe, március 12-én pedig arról, hogy a francia nemzetgyűlés elfogadta azt a törvényt, amely az eddigi három helyett négyre emelte a gyalogezredeken belüli zászlóaljak számát. A hadilétszám szempontjából ez 144 ezer főnyi növekedést jelentett. Az előző napon azt is megtudták Berlinben, hogy Ferenc József az olasz királlyal való találkozás céljából április első napjaiban Velencébe szándékozik utazni.

Kedvezőtlen hírek voltak ezek kétségkívül, de nem adtak okot különösebb borulátásra. A belga püspöki kar akciója és a belga kormány vonakodása nem érdemelt különösebb figyelmet, azt pedig, hogy az olasz kormány nem tett eleget a német kérdésnek, aligha lehetett úgy értelmezni, hogy Róma revideálja a Vati-

kánnal szembeni politikáját, hiszen legnagyobb félelme változatlanul az volt, hogy a pápa netán visszaszerzi világi hatalmát. Az osztrák főherceg pamfletjével kapcsolatosan Andrássy sietett megnyugtatni Schweinitzet, hogy annak semmi köze sincs a hivatalos politikához,[316] Ferenc József tervezett velencei látogatásáról pedig megírta Károlyinak, hogy az az előtte végbemenő dalmáciai utazás természetes következménye,[317] és ezt a nyomaték kedvéért a német nagykövet előtt is megismételte.[318] A Franciaországból érkező híreket a párizsi német külképviselet tette a helyére. A lóvásárlással kapcsolatosan Hohenlohe megírta, hogy a legnagyobb figyelemmel sem sikerült olyan jelre bukkannia, amely a francia kormány közeli háborús szándékára utalna,[319] a katonai attasé pedig még a gyalogos alakulatokat átszervező törvény elfogadása előtt olyan szakvéleményt adott, hogy a tervezett intézkedések nem utalnak közvetlen háborús szándékra.[320]

A külföldön szolgálatot teljesítő diplomaták helyzetükből adódóan az egyes jelenségekre figyelnek, a döntésre hivatottak viszont a mozzanatok összességét mérlegelik. Ami külön-külön megnyugtató lehet, az összességében még riasztónak minősülhet. Az utóbbi hónapok történéseit mérlegelve Bismarck ilyen közelítésben juthatott arra a megállapításra, hogy Franciaország hamarabb talpraállt, mint feltételezték, hogy a három császár szövetsége nem garantálja Franciaország teljes elszigetelését, és hogy a nyugati szomszédnak esélye van arra, hogy szövetségesekkel az oldalán támadjon rá Németországra. Hogy a kancellár így gondolkodott, arra Hohenlohe herceg a tanú, aki előtt Bismarck március 22-én a Németország ellen formálódó különféle hatalmi koalíciókról beszélt. Így az osztrák–olasz–francia szövetségről, amelynek nem tulajdonított különösebb jelentőséget, mert mint mondta, Ausztriát 400 ezer katonával elintézhetik, de a Franciaország és az Oroszország közötti szövetségről is, amelyet már sokkal aggasztóbbnak tartott.[321] Hasonló hangot ütött meg az uralkodó számára április 5-én készített felterjesztésében, ahol arról írt, hogy Franciaország hamarabb akcióba léphet, mint eredetileg gondolták, és hogy Németország nem lehet biztos az iránta barátságos hatalmakban. A Monarchiát és Olaszországot ebben a sorban néven is nevezte, de Oroszországot, feltehetően az uralkodóra való tekintettel, más értelemben említette.[322] A történéseket folyamatukban szemlélve azt kell mondani, hogy nem Bismarck ítélt helyesen, hanem azok, akik a részletek alapján általánosítottak. A kancellárnak csak annyiban volt igaza, hogy Franciaország kiszabadult a karanténból, de hogy rövidesen támadni fog, és főként hogy valamiféle hatalmi koalíció tagjaként emel kezet Németországra, nem volt egyéb, mint beteges kényszerképzet. A frankofóbia és a bekerítéstől való félelem, mint a frankfurti béke óta annyiszor, megint elhomályosította Bismarck tisztánlátását, és megakadályozta abban, hogy a jelenségeket higgadtan mérlegelje. A korábbiakhoz képest csak az az apokaliptikus vízió volt újdonság, hogy Németországnak valamennyi kontinentális hatalommal, Franciaországgal, Olaszországgal, az Osztrák–Magyar Monarchiával és Oroszországgal szembe kell szállnia. A félelem szülte kényszerképzet fonákja volt ez, de mint ilyen, a német egység létrejöttével keletkezett hatalmi politikai ellentmondás egyik lehetséges feloldása. Az a variáció, hogy Európát a maga képére formálja, amivel a huszadik századi Németország majd két ízben is megpróbálkozik.

A bismarcki elemzésből persze akkor nem adódott ilyen grandiózus program, de az analízis ahhoz bőven elegendő volt, hogy gyakorlati alkalmazásából háborús riadalom keletkezzék. A válság, amely „Krieg-in-Sicht" krízis néven vonult be a történelembe, számos történelmi munka tárgya volt már ez ideig,[323] nem szükséges ezért, hogy minden mozzanatát részletezzük. Elegendő, ha néhány kritikus, és a történeti irodalomban is vitatott pontját érintjük. A háborús riadalom a *Kölnische Zeitung* április 5-i, illetve a *Post* c. berlini lap április 8-i cikke nyomán keletkezett (az utóbbi címéből adódott a válság elnevezése). Puskaporszagú írás volt mindkettő, az előbbit az Osztrák–Magyar Monarchiának, az utóbbit Franciaországnak címezték. Bismarck április 10-én feltehetően azért, mert az uralkodó rosszallását fejezte ki,[324] azt írta a párizsi nagykövetnek, hogy a két cikk őt magát is meglepte.[325] A kancellár azonban ha nem is olvasta nyomdába adás előtt a két írást, azokat nem találhatta szándékaival ellentéteseknek. A kölni lap cikke a külügyminisztérium sajtóirodáján készült, és annak minden szavát úgy megfontolták, mint egy állami iratát,[326] a berlini újság cikkíróját pedig Lothar Bucher, a kancellár közvetlen munkatársa instruálta.[327] Hasonlóképp vitatott, hogy Bismarck mit is akart tulajdonképpen a nagy sajtóoffenzívával. Ernst Engelberg szerint csak fel akarta a hatalmak figyelmét hívni a francia fegyverkezés veszélyes voltára, de nem állt szándékában a kerettörvény visszavonatása. Véleményét Moltke esetében arra a kijelentésre alapozza, hogy egy nagy nemzettel szemben nem lehet ilyen igényt támasztani, Bismarck esetében pedig a bizonyítékok hiányára.[328] Andreas Hillgruber ezzel szemben úgy véli, hogy Bismarck a politikai-lélektani nyomással éppen ezt, a kádertörvény visszavonását akarta kikényszeríteni, hogy ezáltal Franciaországot másodrangú hatalom színvonalára degradálja és függő helyzetbe juttassa Németországtól.[329] A német külügyminisztérium valóban nem küldött ilyen jegyzéket Párizsba, a dokumentumok mégis Andreas Hillgruber mellett szólnak. A német megnyilatkozásokban ugyanis refrénszerűen ismétlődött, hogy a francia fegyverkezés Németország számára elfogadhatatlan. A két ominózus újságcikk után Bismarck rögtön utasította Hohenlohét, hogy ebben az értelemben nyilatkozzék,[330] Bülow egy újabb instrukcióban arra mutatott rá, hogy Franciaország háromszáz év óta, mihelyt elég erősnek érezte magát, rögtön rátámadt Németországra,[331] és Károlyival beszélgetve Bismarck is azt mondta, hogy a kerettörvény végrehajtása feltartóztathatatlanul háborúba viszi Franciaországot.[332] Mi másért hangoztatták ezt kitartóan német részről, ha nem azért, hogy Franciaország mondjon le hadseregének tervbe vett átszervezéséről. Végül a preventív háború problémája. Ernst Engelberg joggal mutatott rá, hogy ezekben a hetekben nyoma sem volt Németországban semmiféle háború készülődésnek,[333] de nem is erről szól a történet. A kortársak és a történészek arról vitáztak, hogy a megelőző háború, mint olyan, szerepelt-e egyáltalán Bismarck politikai repertoárjában. Gerhard Ritter, a német történetírás egykori doyenje, aki Bismarckot a felelős államművészet inkarnációjának tartotta, tagadó választ adott, mondván, hogy a kancellár béke idején ellene volt minden preventív háborúnak, háború alkalmával pedig a béke mielőbbi megkötésére törekedett. Tézisét természetesen az 1875-ös válságra is vonatkoztatta.[334] Gerhard Ritter nyomán egész iskola keletkezett, amely a preventív háborút, mint olyant, teljességgel

a katonai gondolkodás körébe utalta. A Bismarck-apologeták nem vették észre, hogy nagy igyekezetükkel tulajdonképpen elszegényítik a kancellár államművészetét. Nem így Karl-Ernst Jeismann,[335] és nyomában Andreas Hillgruber, akinél a megelőző háború már úgy szerepel, mint a német biztonság garantálásának egyik lehetséges alternatívája.[336] A források kétségkívül őket igazolják. Bismarck 1871 novemberében a Reichstag előtt érvelt a preventív háború jogossága mellett,[337] 1873–74 fordulóján pedig meg is fenyegette vele Franciaországot.[338] És ez 1875 tavaszán sem volt másképp. A válság éppen azáltal érte el kulminációs pontját, hogy a berlini francia nagykövet április 21-én megsürgönyözte Párizsba, hogy Radowitz a megelőző csapásról úgy beszélt neki, mint politikai és morális tekintetben indokolt eljárásról.[339] Radowitz május 12-én készült feljegyzésében másképp adta vissza a francia nagykövetnek mondottakat,[340] de egyéb források azt valószínűsítik, hogy Gontaut-Biron nem tévedett. Ezekben a napokban számos mértékadónak számító lap variálta a témát,[341] a német katonai attasé Pétervárott, a német nagykövet Londonban a preventív háború jogosságáról beszélt, és Hohenlohe hercegnek is az volt a benyomása, hogy a megelőző csapás gondolata Bismarcktól sem idegen.[342]

A válság végkifejlete nem igazolta a német elvárásokat. Franciaország nem viselkedett olyan riadtan és bénán, mint a püspöklevelek miatt indított német diplomáciai offenzíva alkalmával. Decazes francia külügyminiszter a két alarmírozó újságcikk megjelenése után rögtön jelezte aggodalmait Pétervárott és Londonban. Az orosz fővárosból bátorító visszajelzést kapott, és bár az angolok egyelőre nem mutattak interveniáló hajlamot, a francia figyelmeztetés ott sem maradt hatástalan. Április végén, a német háborús fenyegetés hatására, a francia riasztás európai dimenziókat öltött, május első napjaiban pedig Decazes, mintegy Bismarck módszereit kölcsönvéve, a londoni *Times* c. lapban pellengéreztette ki a németeket. A diplomáciai és publicisztikai ellentámadás nem maradt eredménytelen. Az orosz fővárosból jelezték, hogy az egyébként is esedékes berlini látogatás alkalmával hajlandók fellépni a békés kiegyenlítés érdekében, Derby angol külügyminiszter pedig hivatalosan is felajánlotta jószolgálatait. A brit jegyzéket május 9-én nyújtották át a német külügyminisztériumban,[343] és Bismarck azonnal visszavonulót fúvatott. Másnap, május 10-én közlemény jelent meg a *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* c. félhivatalos lapban, amelyben az állt, hogy a Német Birodalom lemond arról, hogy a francia kerettörvény visszavonását követelje.[344] Ennek ellenére a kancellárnak végig kellett hallgatnia a Berlinbe érkező II. Sándor és Gorcsakov békeprédikációját. Bismarck úgy találta jónak, hogy az ártatlant játsza, és tiltakozzék a neki tulajdonított szándékok ellen.[345] Nevetséges és szánalmas szerep volt ez elejétől a végéig: akkor keltett hisztériát, amikor nem volt félnivalója, és akkor retirált, amikor a sarkára kellett volna állnia. Hogy megharagudott Gorcsakovra és megneheztelt Derbyre, ezen mitsem változtatott. A súlyos diplomáciai kudarcért csupán saját magát okolhatta.

Fentebb már szó volt róla, hogy az 1875 tavaszi nagy német kardcsörtetés a Monarchiának is szólt, a „Bismarck és Magyarország" téma keretei között azonban mindenképpen szükséges, hogy ezt a vonatkozást alaposabban is szemügyre vegyük. Andrássy politikájával nem voltak teljesen elégedettek Berlinben, és

erre német szempontból nézve volt is némi okuk. A magyar arisztokrata, aki korábban el akarta távolítani Németországot Oroszországtól, egy idő óta gyanús flörtölésbe kezdett az oroszokkal. Már Ferenc József pétervári látogatása is okot adott a nyugtalanságra,[346] de még inkább az a tapasztalat, hogy a németek és az oroszok közötti vitás kérdésekben Andrássy igen gyakran az oroszokhoz húzott. Így volt ez a török–montenegrói határincidens kezelése körüli vitában,[347] és még inkább a Bismarck által túldimenzionált belgrádi protokoll kérdésben.[348] Andrássy más ügyekben is elhatárolta magát Németországtól. Nem volt hajlandó arra, hogy a nemzetközi méretekben folytatott kultúrharcban Bismarck oldalára álljon,[349] amint ez legutóbb abban is megmutatkozott, hogy rosszallotta a Belgiummal szembeni német eljárást.[350] Az meg egyenesen megdöbbenést keltett Berlinben, hogy nem mutatott rögtöni hajlandóságot arra, hogy a prágai béke ötödik cikkelyét egy újabb szerződéssel hatályon kívül helyezze.[351]

Bismarck valahogy úgy volt Andrássyval, mint Schwarzenberg annak idején Beusttal:[352] a nemzetközi politikában legjobb hadnagyának szerette volna tudni. A magyar arisztokrata önállósága ezért igencsak bosszantotta, a Monarchiával kapcsolatos politikájában számára mégsem ez okozta a legnagyobb gondot. A kancellár soha nem volt teljesen biztos abban, hogy a Monarchia külpolitikájában 1871-ben végbement fordulat végérvényes, és nem tartotta kizártnak, hogy azok az erők, amelyek 1866 és 1870 között Franciaország irányába tájékozódtak, majd 1871 után az Oroszországhoz való közeledést szorgalmazták, újra befolyáshoz jutnak és a Monarchia külpolitikáját németellenes vágányra állítják. A lehetséges „kaunitzi koalíció" bécsi kezdeményezése ellen a Monarchia dualista struktúrájában, a magyar külpolitikai befolyás érvényesülésében és Andrássy személyében látta a legfőbb biztosítékot. Andrássy neki ugyanaz volt a Monarchiához fűződő kapcsolatokban, mint Deák Ferencnek annak idején a magyar belpolitikában: a providenciális férfiú. Ezért volt az, hogy a dualizmus megkérdőjelezéséről, a magyar külpolitikai befolyás csökkenéséről, és Andrássy pozíciójának megrendüléséről érkező hírek mindig aggodalommal töltötték el, és ha esetenkint, mint az Asbóth-brosúra elemzése alkalmával, ki is lépett az államközi kapcsolatok perszonifikálásának hibás köréből,[353] meggyőződése maradt, hogy a három-császár politikának Andrássy az egyedüli biztosítéka. Különösen így volt ez a márciusi zaklatott napokban. A jelek arra mutatnak, írta április 5-én az uralkodó számára készített felterjesztésében, hogy Ausztria magatartása bizonytalan és hogy Andrássy állása kevésbé szilárd, mint amilyen a német érdekek szempontjából kívánatos lenne.[354] Márpedig egy Andrássy nélküli Ausztria csak ellenség lehetett. Ezért volt az, hogy a *Kölnische Zeitung* felfestette a katolikus koalíció rémképét, hogy a kancellár Hohenlohe előtt március 22-én a katonai megoldást hozta szóba,[355] és hogy április 11-én Lucius von Ballhausennek is azt mondta, hogy az Ausztria elleni 1866-os háborút hat héten belül meg lehet ismételni.[356]

A magyar külpolitikai motivációk megítélésénél Bismarcknál, miként korábban, most is mutatkozott egyfajta egyoldalúság. 1870 előtt azt hitte, hogy a magyar külpolitikai megnyilvánulásokat kizárólag a „königgrätzi reflex", a németországi osztrák vezető szerep visszaszerzésétől való félelem irányítja, és az egyéb mozgatórugókat, így a magyar külpolitikai gondolkodást alapjában véve megha-

tározó orosz félelmet nem vette eléggé figyelembe. Most meg abban tévedett, hogy a „königgrätzi relfexet" továbbra is fontos hatótényezőnek tartotta, és azt hitte, hogy a magyarok teljes azonosítják külpolitikai érdekeiket Németországgal. Valójában, amint ez a pesti francia főkonzul jelentéseiből is kiderült, Magyarországon most is erősebb volt a francia-szimpátia, mint a német barátság,[357] az oroszokkal szembeni averzió újra és újra megmutatkozott,[358] és az sem szerzett híveket Bismarcknak Magyarországon, hogy a nagy várakozások ellenére,[359] a német külpolitika 1871 után is Oroszországhoz igazodott. A kritika csak azért nem volt olyan hangos, mint korábban, mert Andrássynak bizalmat előlegeztek.[360] A már Beust által kezdeményezett és Andrássy által szorgalmazott német orientációnak nem a magyarok voltak az elsődleges támaszai, hanem az osztrák–német liberálisok. Bismarck egész magyar-teóriájában csak az állta meg igazán a helyét, hogy Magyarországról 1871 után nem kapott volna támogatást egy olyan külpolitika, amely a Monarchia, és ezen belül Magyarország sorsát össze akarta volna kötni Franciaországéval. Bismarck a magyar külpolitikai befolyás intézményes keretének, a dualizmusnak a jelentőségét is túlbecsülte, és abban is tévedett, hogy a dualista berendezkedés oly nagy mértékben veszélyeztetve lenne. Magyarországon éppen a kritikus időpontban, 1875 márciusában rajzolódtak ki az új belpolitikai stabilitás körvonalai, Ausztriában pedig a Hohenwart-kísérlet kudarca után nem volt esélye egy újabb föderatív próbálkozásnak, mint ahogy más alkotmányos experimentumnak sem. Mindezeket a kancellár azért nem tudta kellőképpen méltányolni, mert a magyar belpolitikáról nem kapott megfelelő információkat, az osztrák liberálisokat pedig, akiket nem tartott eléggé császárhűeknek, a dualizmussal kapcsolatosan tulajdonképpen félreismerte. Az viszont kifejezetten a téves információk rovására írható, hogy Ferenc József környezetében még mindig erősnek hitte az orosz és a francia orientáció híveinek befolyását. Az orosz irányzat képviselőjének tartott Albrecht főherceg, mint már említettük, maga ismerte be, hogy teljesen félreállították,[361] a poroszellenes és franciabarát Kuhn közös hadügyminisztert pedig, aki eddig is inkább csak naplójában politizált, 1874 júniusában felmentették állásából.[362]

A német aggodalom, de egyúttal a Monarchia viszonyainak meg nem értése tükröződött Schweinitz szavaiban is, amikor április közepén azt mondta Andrássynak, hogy nincs rendjén, hogy egy ilyen nagy birodalomban csupán egyetlen emberre hagyatkozhatnak. Andrássy erre azt válaszolta, hogy a kötött menetirány a Monarchiában mindenkire érvényes, és az, hogy együtt haladnak Németországgal, a dolog természetéből: a földrajzi helyzetből és az érdekek közösségéből adódik. Még azt is hozzátette ehhez, hogy az ő helyében Sennyei Pál sem tudna más politikát folytatni.[363] Nem üres diplomáciai szólamok voltak ezek, de Berlinben továbbra is a régi nótát fújták. Schweinitz azt a választ kapta jelentésére, hogy a nagyobbrészt magyar befolyáson alapuló külpolitika meglepően gyorsan megváltozhat, és Andrássy bukása ajtót nyithat a militarista–centralista reakció előtt. Ezzel pedig az Albrecht főherceg által képviselt németellenes és háborús tendenciák jutnának érvényre.[364] A pétervári nagykövetnek is azt írták a német fővárosból, hogy bécsi miniszterváltozás esetén fennáll a veszélye annak, hogy Auszt-

ria francia szövetségben újra megpróbálkozik egykori németországi befolyásának visszaszerzésével.[365]

A német nagykövettel beszélgetve Andrássy azt is szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy a Monarchiában senki sem gondol arra, hogy szövetségre kellene lépni Franciaországgal, és azt a feltevést is határozottan elvetette, hogy Ferenc József a katolicizmus élharcosa akarna lenni.[366] Mindez arra vall, hogy az osztrák–magyar közös külügyminiszter nemcsak általánosságban akarta megnyugtatni a németeket, hanem a *Kölnische Zeitung* gyanúsításaira is reagált. Arról persze nem tudhatott, hogy a német diplomáciai levelezésben a lehetséges osztrák–magyar külpolitikai irányváltást taglalták, és arról még kevésbé, hogy Bismarck bizalmas körben az Ausztria elleni háború lehetőségét is szóba hozta. Más csatornákon keresztül viszont bőségesen érkeztek a riasztó információk. Beust április 17-én megküldte Londonból a *Spectator* cikkét, amelyben az állt, hogy Németország nem Párizs, hanem Bécs ellen támad majd, mert a formálódó koalíciót a leggyengébb ponton akarja átszakítani,[367] május 8-án pedig Decazes francia külügyminiszter küldött Apponyi közvetítésével hasonló figyelmeztetést.[368] A riasztó hírek ezekben a napokban szájról-szájra jártak Bécsben, és Novikov is értesült arról, hogy az angol és a francia nagykövetek mindent elkövettek, hogy Andrássy előtt gyanússá tegyék Németországot.[369]

A válság lezárulása után Andrássy szinte kérkedett azzal, hogy a riasztó hírek őrá semmiféle hatást sem gyakoroltak. Május 17-én megüzente Londonba, hogy ő jobban meg tudta ítélni, hogy milyen veszély fenyegeti a Monarchiát, mint az angol külügyminiszter, és védelmébe vette Bismarckot a neki tulajdonított szándékokkal szemben. Hosszasan fejtegette, hogy Németország, amely még alig konszolidálta viszonyait, nem kezdhet háborút a Monarchia ellen, mert az örökös tartomány bekebelezésével csak saját belső gondjait növelné. Az osztrák–németeknek, akik szokásaikban, sőt nyelvükben is különböznek az észak-németektől, nem tudna olyan pozíciót biztosítani, mint amilyennel azok a Monarchiában rendelkeznek, ráadásul a katolikus és szláv népesség szaporításával az amúgy is meglévő nyugtalanságot és rezisztenciát erősítené.[370] A bécsi francia nagykövet zavartkeltő tevékenységére utalva ugyanaznap Apponyinak is megírta, hogy egy percig sem vette komolyan, hogy Ausztria lehetne Bismarck áldozata,[371] a Károlyinak küldött levélben pedig a franciák eljárását a kopók által üldözött nyúl manőveréhez hasonlította, amely egy másik nyulat azért akart felriasztani, hogy a kutyák annak a nyomába eredjenek.[372] Ez a nagy kérkedés akár gyanút is ébreszthetne a kutatóban, hiszen máskor is előfordult már, hogy Andrássy a végkifejlethez igazította azt, amit mondott, vagy tett, de most nem erről volt szó. A külügyminiszter valóban kellő higgadtsággal fogadta az alarmírozó híreket. A *Spectator* cikkéről szóló jelentést azzal a széljegyzettel látta el, hogy Bismarck tartózkodni fog attól, hogy az Ausztria megtámadására ösztökélő tanácsot kövesse,[373] a kopók által üldözött nyúl hasonlatot pedig már a francia figyelmeztetést közvetítő Apponyi-levél margójára ráírta.[374] Még korábban, április 28-án azt üzente Párizsba, hogy a bismarcki politika nervózus oldalait ne vegyék olyan nagyon komolyan, mert ő biztos abban, hogy Vilmos császár ilyen idős korában nem fog lóra ülni, hogy a már megszerzett babérokat újra kockára tegye.[375]

A kritikus napokban azért Andrássy mégsem volt annyira nyugodt, mint ahogy azt utóbb feltüntette. Bármennyire is hitt ugyanis abban, hogy Bismarcknak nincsenek annexiós szándékai a Monarchiával szemben, azt is nagyon jól tudta, hogy a háborút nem csupán a területszerzési szándék motiválhatja. Az információk pedig éppen arról szóltak, hogy a kancellár a Monarchia elleni fellépésével a formálódó németellenes koalíciós gyűrűt akarja széttörni. Az orosz interveniáló szándékról értesülve különben miért táviratozta volna meg május 2-án a dalmáciai úton lévő Ferenc Józsefnek, hogy a kiszámíthatatlannak tűnő berlini politikával szemben bizonyos nyugalommal nézhetnek a közeli jövő elé, és hogy az uralkodó legalább az oroszokban biztos lehet.[376] A válság lezárulása után az uralkodónak küldött értesítés pedig, hogy mi megkaptuk a békét, a németek a leckét,[377] úgy hangzott, mint egy megkönnyebbült sóhajtás. Azt kell ezért gondolni, hogy Andrássy csak színlelte a nagy nyugodtságot, és a kritikus napokban ő sem volt teljesen mentes a Bismarckkal szembeni gyanakvástól. Csak ezzel a közelítéssel lehet feloldani azt az ellentmondást, hogy miközben megnyugtatta a franciákat, nemcsak tudomásul vette, hanem ösztönözte is a készülő orosz intervenciót,[378] és azt sem kifogásolta, hogy az angolok is eljárjanak a német fővárosban.[379]

Andrássy, aki a válság során színlelt nyugalmával késztette csodálkozásra a Bécsbe akkreditált diplomatákat, az utolsó fázisban a kormányoknak is meglepetéssel szolgált. Amikor ugyanis május 9-én Londonból felszólítást kapott, hogy csatlakozzék a brit fellépéshez, elutasítóan válaszolt.[380] Az elzárkózás indítékáról május 17-én, tehát már a válság lezárulása után azt írta a társulást szorgalmazó Beustnak, hogy fölösleges lett volna csatlakoznia, mert előre látta, hogy a három császár szövetsége, és különösképp II. Sándor és Ferenc József egyetértése amúgy is minden veszélyt elhárít.[381] Nem utólagos szépítés volt ez, mert az utolsó napokban valóban így argumentált. Május 8-án azt írta Károlyinak, hogy a Monarchiának nem érdeke, hogy bármi módon beavatkozzék, mert ezt Oroszország a tradíciókból és az uralkodók közötti rokoni kapcsolatokból adódóan sokkal hatékonyabban megteheti,[382] május 9-én pedig azt mondta Novikovnak, hogy az európai nyomáshoz való csatlakozásnak olyan színezete lenne, mintha a Monarchia a három császár szövetségének egyik tagállama ellen a kívülállókkal szövetkezne.[383] Azt is jó érzékkel feltételezte, hogy az angolok és a franciák a krízist tulajdonképpen a császárok közötti egyetértés megbontására akarják felhasználni.[384] Ez az óvatos, majdhogynem szkeptikus magatartás abból fakadt, hogy Andrássy 1875-ben másképp ítélte meg a nemzetközi helyzetet és a Monarchia lehetőséget, mint külügyminiszteri indulásakor, amikor még a közeli német–orosz szakításban és az angolokkal való szövetség megkötésében reménykedett. Az ítélet megváltozása karakterisztikusan kirajzolódik abból a levélből, amelyben Beustnak az angol–orosz–osztrák–magyar szövetség lehetőségét szóba hozó elgondolására válaszolt. Nem a közeli német–orosz szakításról volt már ebben szó, hanem arról, hogy a Németország és az Oroszország közötti viszály a házasságon belüli civódásra hasonlít, amely előáll és gyakran ismétlődik anélkül, hogy válásra vezetne, és nem az angol szövetség utáni vágyakozásról, hanem arról, hogy Angliának nem kevésbé van szüksége a Monarchiára, mint a Monarchiának Angliára.

És mindehhez még hozzáírta azt a szép metaforát, hogy ha a Monarchia feladná jelenlegi kapcsolatait, a mesebeli hollóhoz válna hasonlatossá, amely kiejtette a csőrében tartott sajtot, hogy annak vízben tükröződő képét megkaphassa.[385] Mi más volt ez, ha nem a három császár szövetségének apológiája? Andrássy, aki annak idején csak kényszerből csatlakozott ehhez a társuláshoz, három év tapasztalatai után immár úgy tekintett a három császár szövetségére, mint a Monarchia biztonságának legfőbb garanciájára. Ebben a helyzet megítélésben volt egy jó adag anakronizmus, hiszen a német–orosz kapcsolatokban ekkor mutatkoztak meg a repedés első jelei, de a szkepszistől sugallt rezervált viselkedés eredményesnek bizonyult. Az orosz cár, amint ezt a Novikov-jelentésre írt széljegyzet tanúsítja, egyenesen el volt ragadtatva attól, hogy Andrássy nem hallgatott Beustra,[386] és az osztrák–magyar tartózkodás, amint majd az alábbiakból még kiderül, Berlinben is kedvező visszhangot keltett. Egyet lehet ezért érteni Rainer F. Schmidttel, aki Andrássy sikeres manőverezését Metternich és Schwarzenberg teljesítményéhez hasonlította.[387]

Andrássyt a válság megnyugtató lezárulása után is feszélyezte, hogy a Monarchia és Németország kapcsolataiban feszültség keletkezett. Annál is inkább, mert Károlyitól május 15-én is arról értesült, hogy Berlinben még mindig tartja magát az osztrák–magyar katonai körök németellenességéről és a katolikus koalíció létrehozásának szándékáról kialakított vélemény.[388] Szükségesnek látta ezért, hogy május 23-án terjedelmes levélben cáfolja meg ezeket a szerinte téves hiedelmeket. A levél címzettje Károlyi volt, de közvetve Bismarcknak szólt, ezért természetesen nem említette, hogy a kancellár manőverei őt is nyugtalanították, azt pedig még kevésbé, hogy a német kudarc milyen nagy elégedettséggel töltötte el.[389] Megírta viszont, amit már Schweinitznek is mondott: a két állam kapcsolatainak nem ő az egyedüli személyi garanciája. Az igazi biztosíték a császár akarata és a két delegáció hajlandósága, márpedig mindkét tényező a Németországgal való szoros együttműködést szorgalmazza. Hangsúlyozta, hogy a berlini hiedelmekkel ellentétben, Bécsben semmiféle németellenes katonai reakció nem létezik, a katolicizmussal kapcsolatos feltételezés pedig félreértésen alapul. Azt is nyomatékosan kijelentette, hogy a Monarchia érdekeinek semmiképpen nem felelne meg, ha Franciaország visszanyerné egykori európai vezető szerepét, mert ezáltal a Monarchia határai mentén elhelyezkedő félbarbár nemzetek újra külső támaszra lelnének. Hogy mindezek ellenére feszültség keletkezett a Monarchia és Németország kapcsolataiban, azt Andrássy egyszerűen annak tudta be, hogy Schweinitz téves információkat küldött Berlinbe, és az osztrák–magyar külpolitika belső meghatározói tekintetében félretájékoztatta Bismarckot. Andrássy a német nagykövetet szimpatikus személyiségnek tartotta, és nem tételezett fel róla tudatos rossz szándékot, de úgy gondolta, hogy túlságosan visszahúzódó és tartózkodó ahhoz, hogy hozzájusson a megfelelő információkhoz. És hogy ilyen, azt elsősorban egyébként rokonszenves felesége okozza, aki kivonja magát mindenféle társasági életből. Hogy valóban így volt-e, vagy csak Andrássy adott hitelt a hercegnők közötti sugdolózásnak, ma már megállapíthatatlan. Mindenesetre a nagykövet felesége, aki miatt Schweinitz annak idején olyannyira lelkesedett a pompás Andrássy palotáért,[390] szálka lett az osztrák–magyar külügyminiszter

szemében. És miután a kapcsolatok megromlását kizárólag személyi okoknak tudta be, a megoldást is ebben vélte megtalálni. Azzal a kívánsággal zárta levelét, hogy Schweinitzet rendeljék vissza és más személyiséggel helyettesítsék.[391]

Bismarck május 28-án válaszolt Károlyinak, és bár, mint írta, orvosai eltanácsolták a szellemi munkától, az Andrássy levélben érintett valamennyi kérdésre érdemi feleletet adott. Schweinitzet természetesen védelmébe vette, és csupán annyit engedett meg, hogy a nagykövet hajlamos a teoretizálásra, és szeret nem létező dolgokat akadémikus módon taglalni. Egyébként, mint írta, Berlinbe küldött jelentéseiben sokkal inkább osztráknak mutatkozott, mint ahogyan Bécsben beszélt. A továbbiakban biztosította Károlyit, hogy Schweinitz semmiben sem járult hozzá a Berlinben és más európai fővárosokban mutatkozó izgatottsághoz; ezt sokkal inkább a klerikálisok, a lengyelek, az osztrák tisztek és újságok, valamint Beust okozták. A kancellár nyomatékkal hangsúlyozta, hogy ő maga egy percig sem volt izgatott, és elégedetten állapította meg, hogy a bécsi udvar volt az egyetlen, ahol a berlini izgatottságról elterjedt hamis hírek semmiféle visszhangot nem keltettek. A Monarchia és Németország közötti viszony jelenlegi és jövőbeni alakulásáról írottakat sem hagyta válasz nélkül, és egyetértését fejezte ki az osztrák–magyar külügyminiszterrel. Ha Andrássy közreműködése meg is szűnik, amitől isten óvjon, írta, ő is azt hiszi, hogy az uralkodók akarata és a népek érdeke továbbra is biztosítja a baráti együttműködést, bárki is áll az ügyek élén a Monarchiában és Németországban.[392]

Ezeket az utolsó sorokat Bismarck alighanem jobb meggyőződése ellenére írta le, hiszen az újabb tapasztalatok csak megerősítették régi hiedelmét, hogy egy Andrássy nélküli Monarchia nem lehet Németország megfelelő partnere. A május 10-i kényelmetlen kibeszélés alkalmával[393] azt mondta Gorcsakovnak, hogy a Monarchiától addig nem tart, amíg Andrássy van hatalmon, de ha egy császári leirat következtében más kerül kormányra, azon már el kell gondolkodni.[394] A Károlyival június 6-án, tehát tíz nappal a fentebb ismertetett levél megírása után folytatott beszélgetés során még inkább sarkítottan fogalmazott. A magyar befolyás gyengülése és a Schwarzenberg-féle centralista irányvonal érvényesülése Németország szempontjából veszélyes helyzetet teremtene, mondotta. Ez pedig arra késztetné Németországot, hogy a legközelebbi veszély elhárítása érdekében először Ausztriával szemben alkosson frontot. Riasztó jövőkép volt ez, és tisztára úgy festett, mint április elején a *Kölnische Zeitung* fenyegetőzése. Ellentmondásnak tűnhet, és valóban az is volt, hogy a kancellár mégis lehetségesnek tartotta, hogy Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között olyan kapcsolat alakuljon ki, amely a két hatalom biztonságát kölcsönösen garantálja. Az ellentmondás feloldására szolgáló szavakat maga Bismarck ejtette ki amikor arra utalt, hogy a két hatalom ilyen jellegű kapcsolatát nemzetközi jogi alapra kívánja helyezni.[395] Annyit jelentett ez, hogy olyan szerződéses viszony kialakítását képzelte el, amelyet a törvényhozó testületek is szentesítenek. Egyedül ebben látta a biztosítékot arra, hogy a Monarchia Andrássy távozása után is Andrássy politikáját folytassa.

Egyértelmű jelzés volt ez a jövőre nézve, de inkább csak a távolira, mert Bismarck az ilyen jellegű kapcsolatok kialakulását a dolgok természetes fejlődé-

sére szándékozott bízni. Andrássy hasonlóképp, mert ráírta ugyan Károlyi jelentésének margójára, hogy lehetségesnek tartja, hogy Bismarck ajánlatot tesz majd, de nem sokkal ezután küldte el azt a szkeptikus hangvételű levelet Beustnak, amelyben a német–orosz nézeteltéréseket házasságon belüli civakodáshoz hasonlította.[396] A „Krieg-in-Sicht-Krisis" e fenntartások ellenére mégis fordulóponttal felérő esemény volt Németországnak az Osztrák–Magyar Monarchiához fűződő kapcsolataiban. Ha túlzás is a Bismarck utáni időszak szürke eminenciásának, Friedrich von Holsteinnek az a megállapítása, hogy a kancellár orosz politikája ettől kezdve gyökeresen megváltozott, és nem Oroszországot, hanem csupán Gorcsakovot tartotta szem előtt,[397] tagadhatatlan, hogy a német külpolitika prioritásai átrendeződtek. Az Osztrák–Magyar Monarchia, amely a francia–porosz háború után csak ajtónálló lehetett a német–orosz hatalmi klubban, immár elsőszámú partnerré lépett elő.

JEGYZETEK

[1] *Monypenny, W. E. – Buckle, G. E.:* The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. London 1922. II. k. 466.

[2] *Bibó I.:* Az európai egyensúlyról és békéről. In: *Bibó I.:* Válogatott tanulmányok. Első kötet. 1935–1944. Budapest 1986. 381–382.

[3] *Hildebrand, K.:* Deutsche Außenpolitik 1871–1919. München 1989. 58–60.

[4] *Bismarck:* Die gesammelten Werke. Bd. 15. Erinnerungen und Gedanken. Kritische Neuausgabe auf Grund des gesammten schriftlichen Nachlasses. Von. G. Ritter und R. Stadelman. Berlin 1932. 399., valamint A hármasszövetség. Fordította Pingizer Klára. Aetas. Történettudományi folyóirat 1944/2. 173.

[5] *Dehio, L.:* Das sterbende Staatensystem. In: *Dehio, L.:* Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert. München 1955. 123–141.

[6] Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Samlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: Große Politik). Hrsg. von J. Lepsius, A. Mandelssohn Bartholdy, F. Thimme. I. k. Berlin 1924. 110.

[7] Károlyi an Andrássy. Berlin, den 15. Mai 1875. Haus- Holf und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Wien. Ministerium des Aeußern. Politisches Archiv. III. Preußen. K. 109.

[8] Große Politik I. k. 93.

[9] *Bismarck:* Die gesammelten Werke. Politische Schriften. Bearbeitet von F. Thimme. Bd. 6b. 1869–1871. Berlin 1931. 417–418.

[10] *Beust, F. F.:* Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen. Stuttgart 1887. II. k. 486.

[11] *Wolter, H.:* Bismarck Außenpolitik 1871–1881. Außenpolitische Grundlinien von der Reichsgründung bis zum Dreikaiserbündnis. Berlin 1983. 83.

[12] V.ö. a 10. jegyzettel.

[13] *Wolter:* Bismarck Außenpolitik 81.

[14] Bismarck an das Auswärtige Amt. Gastein, den 4. September 1871. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (a továbbiakban: PA) Bonn. I. A. A (Europa) 42.

[15] Novicow à Gortchacow. Wienne, le 24 février/8 mars 1871. № 34. Archiv Vnyesnyej Politiki Rosszii (a továbbiakban: AVPR) Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 120.

[16] Oubril à Westman. Berlin, le 1/13 octobre 1871. № 211. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 17.

[17] Correspondenzen des kaiserlich-königlichen Ministerium des Aeußern. Wien 1871. 4. k. Anhang. 8. – Das Staatsarchiv. Sammlung der offiziellen Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart. Hrsg. von L. U. Aegidi und A. Klauhold. Berlin 1870. 20. k. 105–106.

[18] *Lutz, H.:* Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 25 (1972) 180–183.

[19] *Beust*: Aus drei Viertel-Jahrhunderten II. k. 485.

[20] Bose an Friesen. Wien, den 15. November 1871. Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium Nº 3203.

[21] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 10. November 1871. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2439.

[22] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 29 octobre / 10 novembre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 120.

[23] Bismarck an Reuß. Berlin, den 11. Novembre 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 60. Bd. 3.

[24] Reuß an Bismarck. St. Petersbourg, den 13. November 1871. PA Bonn. I. A. A. l. (Österreich) 60. Bd. 3.

[25] Könneritz an Friesen. Berlin, den 9. November 1871. Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium Nº 3291.

[26] Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 26. Juli 1870. PA Bonn. Frankreich 70 Bd. 15.

[27] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 18. Oktober 1870. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 59. Bd. 3.

[28] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 6b k. 505.

[29] *Lutz, H.:* Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871. Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1979. 466.

[30] Andrássy an Kaiser Franz Joseph. Budapest, den 24. November 1885. HHStA Wien. Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 19.

[31] Denkwürdigkeiten des Botschafters General v. Schweinitz. Berlin 1927. I. k. 293.

[32] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 9. November 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 60. Bd. 3.

[33] Bismarck an Reuß. Berlin, den 13. November 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 60. Bd. 3.

[34] Reuß an Bismarck. St. Petersbourg, den 13. November 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 60. Bd. 3.

[35] Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 22. November 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 58. Bd. 2.

[36] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 11. November 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 60. Bd. 3.

[37] Frankenstein an Andrássy. St. Petersbourg, den 24/12 November 1871. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. X. Rußland. K. 64.

[38] Castellane à Remusat. Pest, le 12 novembre 1871. Archiv Diplomatique (a továbbiakban: AD) Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 29.

[39] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 9/21 novembre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 121.

[40] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 22. November 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 60. Bd. 3.

[41] Castellane à Remusat. Pest, le 14 novembre 1871. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 29.

[42] V. ö. a 22. jegyzettel.

[43] V. ö. a 39. jegyzettel.

[44] Projet de lettre particulière à Mr. Novicow à Vienne, le 26 janvier 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 107.

[45] *Schweinitz:* Denkwürdigkeiten I. k. 293.

[46] *Schmidt, R. F.:* Die gescheiterte Allianz. Österreich-Ungarn, England und das Deutsche Reich in der Ära Andrássy (1867 bis 1878/79). Frankfurt am Main 1992. 84–95.

[47] V. ö. a 24. jegyzettel.

[48] Bismarck an Reuß. Berlin, den 18. November 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 60. Bd. 3.

[49] V. ö. a 35. jegyzettel.

[50] *Wertheimer, E.:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest 1913. II. k. 24.

[51] Bismarck an Schweinitz. Berlin, den 15. Dezember 1871. PA Bonn. I. A. A. l (Österreich) 41. Bd. 15.

[52] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 23. Januar 1872. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 61. Bd. 1.

[53] *Schweinitz:* Denkwürdigkeiten I. k. 294.

[54] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 3. Dezember 1871. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 60. Bd. 3.

[55] *Schweinitz:* Denkwürdigkeiten I. k. 294.

[56] *Lutz, H.:* Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn zu Beginn der Ära Andrássy. Das Protokoll der Wiener Geheimkonferenzen vom 17. bis 19. Februar 1872. Geschichte und Gesellschaft. Festschrift für K. R. Stadler. Wien 1974. 29–41.

[57] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 17–21.

[58] *Leidner, F.:* Die Außenpolitik Österreich-Ungarns vom Deutsch-Französischen Kriege bis zum Deutsch-Österreichischen Bündnis 1871–1879. Halle 1936. 14–20.

[59] *Schmidt:* Die gescheiterte Allianz 86–93.

[60] *Diószegi, I.:* Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1871–1877 Budapest, 1985. 35.

[61] *Lutz:* Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn 36–37.

[62] *Lutz:* Politik und militärische Planung in Österreich-Ungarn 42.

[63] *Diószegi I.:* Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 1870–1871. Budapest 1965. 50–51.

[64] Károlyi an Andrássy. Berlin, den 14. Januar 1872. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 104.

[65] *Gall, L.:* Bismarck. Der weiße Revolutionär. Frankfurt am Main, Berlin, Wien 1981. 470.

[66] *Gall:* Bismarck. Der weiße Revolutionär 488.

[67] *Huber, E. R.:* Deutsche Verfassungsgeschiche seit 1789. Bd. III. Bismarck und das Reich. Stuttgart 1963. 820–831.

[68] Große Politik I. k. 71.

[69] Große Politik I. k. 101–103.

[70] Große Politik I. k. 108–109.

[71] Große Politik I. k. 107–108.

[72] V. ö. a 6. jegyzettel.

[73] V. ö. a 64. jegyzettel.

[74] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 6b k. 206–207.

[75] V. ö. a 61. jegyzettel.

[76] Große Politik I. k. 197.

[77] Denkschrift des Freiherrn von Aehrenthal im Mai-Juni 1895 über die Beziehungen Österreich-Ungarns zu Rußland 1872–94. HHStA Wien. Min. des Außern. Polit. Archiv. I. Allgemeines. K. 477.

[78] *Schmidt, G.*: Die Drei-Kaiser-Entretenie 1872. Diss. Wien 1936. 33.

[79] Andrássy Kállaynak. Terebes, 1870. október 24. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fol. Hung. 1833.

[80] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 2. April 1872. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2440.

[81] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 74.

[82] Schweinitz an Bismarck. Pest, den 17. April 1872. PA Bonn. I. A. A. i (Österreich) 61. Bd. 1.

[83] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 17. Mai 1872. PA Bonn. I. A. A. a (Europa) 44. Bd. 1.

[84] Károlyi an Andrássy. Berlin, den 18. Mai 1872. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 105.

[85] Radowitz an Bismarck. Bujukdere, den 11. Juli 1872. PA Bonn. I. A. A. a (Europa) 44. Bd. 1.

[86] Große Politik I. k. 197–198.

[87] Große Politik I. k. 199.

[88] Große Politik I. k. 200.

[89] Schweinitz an das Auswärtige Amt. Wien, den 24. Juli 1872. PA Bonn. I. A. A. a (Europa) 44. Bd. 1.

[90] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 26. Juli 1872. PA Bonn. I. A. A. a (Europa) 44. Bd. 1.

[91] *Taffs, W.:* Conversations betwen Lord Odo Russel and Andrássy, Bismarck and Gorchakov in September 1872. Slavonic Review 8 (1929/30) 707.

[92] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 15. k. 398., valamint Aetas. Történettudományi folyóirat 1994/2. 172.

[93] *Schmidt:* Die Drei-Kaiser-Entrevue 85–87.

[94] *Taffs:* Conversation Russel 703–704.

[95] Große Politik I. k. 201.

[96] *Wolter:* Bismarcks Außenpolitik 121.

[97] *Taffs:* Conversation Russel 704–705.

[98] *Meyendorff, A.:* Conversation of Gorchakov with Andrássy and Bismarck in 1872. Slavonic Review 8 (1929/30) 407–408.

[99] *Taffs:* Conversation Russel 703–704.

[100] Projet de lettre particulière à Mr. Novicow à Vienne, le 20 décembre 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 107.

[101] Mein Wirken als Gesandter in St. Petersbourg. Von F. Freiherr Langenau. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 332.

[102] V. ö. a 90. jegyzettel.

[103] Telegramm in Ziffern an Grafen Ludolf. Wien, den 13. September 1872. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Arhiv. XII. Türkei. K. 99.

[104] Radowitz à Bismarck. Bujukdere, le 15 septembre 1872. PA Bonn. I. A. A. a (Europa) 44. Bd. 2.

[105] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 6/18 septembre 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 106.

[106] Novicow à Westman. Vienne, le 23 septembre/5 octobre 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 107.

[107] Projet de lettre particulière à Novicow à Vienne, le 16 septembre 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 107.

[108] Beust à Andrássy. Londres, le 11 octobre 1872. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Arhiv. VIII. England. K. 78.

[109] *Wolter:* Bismarcks Außenpolitik 122.

[110] Große Politik I. k. 153.

[111] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 6b k. 667.

[112] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 6b k. 701.

[113] *Bismarkc:* Die gesammelten Werke. Bd. 14/2. Briefe 1862–1898. Hrsg. von W. Windelband und W. Frauendienst. Berlin 1933. 851.

[114] Große Politik I. k. 159.

[115] *Rein, G. A.:* Die Revolution in der Politik Bismarcks. Göttingen, Berlin, Frankfurt 1957. 194–198.

[116] *Wolter:* Bismarck Außenpolitik 122.

[117] Diktat des Reichskanzler Fürsten von Bismarck. Varzin, den 6. Oktober 1876. PA Bonn. I. A. B. q (Türkei) 144 adh. II.

[118] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 1. September 1873. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 62. Bd. 2.

[119] *Wolter:* Bismarcks Außenpolitik 68.

[120] *Bismarck:* Die gesammelten Werke. Politische Schriften. Bd. 6c. 1871 bis 1890. Bearbeitet von W. Frauendienst. Berlin 1935. 37.

[121] Große Politik I. k. 156–157.

[122] *Engelberg, E.:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas. Berlin 1990. 96.

[123] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 6c k. 34.

[124] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 97.

[125] Große Politik I. k. 183–184.

[126] V. ö. a 120. jegyzettel.

[127] *Bismarck:* Die gesammelten Werke. 6c k. 34–35.

[128] Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst. Hrsg. von F. Curtius. Stuttgart und Leipzig 1907. II. k. 98.

[129] V. ö. a 101. jegyzettel.

[130] *Wolter:* Bismarcks Außenpolitik 127.

[131] *Goriainow, S.:* Le Bosphore et les Dardanelles. Etude historique sur la question des détroits. Paris 1910. 308.

[132] *Schweinitz:* Denkwürdigkeiten I. k. 301.
[133] *Schmidt:* Die gescheiterte Allianz 138.
[134] Große Politik I. k. 189.
[135] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 100–101.
[136] Große Politik I. k. 202–203.
[137] Große Politik I. k. 203–204.
[138] *Wolter:* Bismarcks Außenpolitik 128.
[139] *Schmidt:* Die gescheiterte Allianz. 135.
[140] *Diószegi:* Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 47–48.
[141] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 27 juin/9 juillet 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 106.
[142] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 3/15 décembre 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 107.
[143] Projet d'une dépêche confidentielle à Mr. Novicow à Vienne, le 18 juillet 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 107.
[144] Krasznij Archiv 1 (1922) 24.
[145] Große Politik I. k. 205.
[146] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 113.
[147] *Schmidt:* Die gescheiterte Allianz 528.
[148] V. ö. a 145. jegyzettel.
[149] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 113–114.
[150] *Wolter:* Bismarcks Außenpolitik 129.
[151] Große Politik I. k. 206–207.
[152] Große Politik I. k. 205.
[153] Große Politik I. k. 206.
[154] Bismarck Außenpolitik 151.
[155] V. ö. a 101. jegyzettel.
[156] Große Politik I. k. 208.
[157] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 8/20 octobre 1873. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1873. gy. 121.
[158] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 136.
[159] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 134.
[160] Große Politik I. k. 207.
[161] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 14/2. k. 858.
[162] A fenti összegező áttekintésnél felhasznált alapmunka: Magyarország története 1848–1890. Főszerkesztő: Kovács Endre. Szerkesztő. Katus László. II. k. Budapest 1979. A politikai történethez ld. még: *Mérei Gy.:* A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Budapest 1971. – *M. Kondor V.:* Az 1875-ös pártfúzió. Budapest 1959. – A nemzetiségi kérdéshez: *Kemény G. G.:* Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon 1867–1892. Budapest 1952. – A gazdaságtörténethez: *Berend T. I. – Szuhay M.:* A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest 1973. – Az államháztartáshoz: *Matlekovits S.:* Magyarország államháztartásának története 1867–1893. I–II. k. Budapest 1894.
[163] V. ö. az 54. jegyzettel.
[164] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 6/18 juillet 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 106.
[165] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 19. April 1872. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2440.
[166] Fugger an König Ludwig II. Wien, den 10. Juli 1872. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2440.
[167] *M. Kondor:* Az 1875-ös pártfúzió 94.
[168] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 191–192.
[169] Beaumont à Remusat. Pest, le 2 mai 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.
[170] Beaumont à Remusat. Pest, le 21 mai 1873. AD Paris Correspondance politique des consuls. Autriche 30.
[171] Beaumont à Remusat. Pest, le 4 juin 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[172] Remusat à Beaumont. Versailles, le 17 juin 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[173] Broglie à Beaumont. Versailles, 13 septembere 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[174] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 19 avril/1 mai 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 106.

[175] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 29 mai /10 juin 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 106.

[176] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 8/20 mars 1873. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1873. gy. 120.

[177] Beaumont à Decazes. Budapest, le 26 octobre 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[178] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 27 juillet / 9 août 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 106.

[179] V. ö. a 106. jegyzettel.

[180] Langenau an Andrássy. St. Petersbourg, den 29. Dezember 1873. HHStA. Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. X. Rußland. K. 66.

[181] Andrássy an Langenau. Wien, den 17 Januar 1874. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. X. Rußland. K. 66.

[182] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 194.

[183] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 23. März 1874. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2442.

[184] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 5/17 mars 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 139.

[185] Beaumont à Decazes. Budapest, le 17 mas 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[186] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 15. Februar 1875. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2443.

[187] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 8. März 1875. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2443.

[188] Beaumont à Broglie. Pest, le 12 juillet 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[189] Broglie à Beaumont. Versailles, le 16 juillet 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[190] Beaumont à Decasez. Budapest, le 5 août 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[191] Beaumont à Decasez. Budapest, le 3 mai 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[192] Novicov à Gortchacow. Vienne, le 11/23 janvier 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 106.

[193] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 26 janvier/7 février 1872. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1872. gy. 106.

[194] V. ö. a 105. jegyzettel.

[195] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 23. August 1872. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2440.

[196] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 21. Oktober 1874. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2442.

[197] Picot à Remusat. Temesvár, le 17 août 1871. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 29.

[198] Beaumont à Broglie. Pest, le 4 mai 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[199] Beaumont à Broglie. Pest, le 29 août 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[200] Beaumont à Broglie. Budapest, le 8 décembre 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[201] Beaumont à Decazes. Budapest, le 3 mars 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[202] Decazes à Beaumont. Versailles, le 31 mars 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[203] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 14. Februar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 65.

[204] Reuß an Bismarck. St. Petersbourg, den 18. Februar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 65.

[205] Bismarck an Schweinitz. Berlin, den 25. Februar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 41. Bd. 16.

[206] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 15. k. 401., valamint Aetas. Történettudományi folyóirat 1994/2. 174–175.

[207] *Bismarck:* Die gesammelten Werke. Bd. 8. Gespräche 1871 bis 1890. Hrsg. von W. Andreas. Berlin 1926. 105–106. valamint *Kohut, A.:* Bismarck és Magyarország. Budapest 1915. 106.

[208] *Rothfels, H.:* Bismarck und der Osten. Leipzig 1934. 33.

[209] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 21 November 1873. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2441.

[210] Bray-Steinburg an König Ludwig II. Wien, den 21. Februar 1873. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2441.

[211] V. ö. a 209. jegyzettel.

[212] Beaumont à Decazes. Budapest, le 7 mai 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[213] Beaumont à Broglie. Pest, le 19 août 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[214] Beaumont à Decazes. Budapest, le 24 mai 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[215] Broglie à Beaumont. Versailles, le 4 décembre 1873. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 30.

[216] Decazes à Beaumont. Paris, le 15 janvier 1875. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 32.

[217] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 201–202.

[218] *M. Kondor:* Az 1875-ös pártfúzió 124.

[219] Projet de lettre particulière à Mr. Novicow à Vienne, le 6 décembre 1873. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1873. gy. 121.

[220] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 13. Januar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 1.

[221] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 178–179.

[222] Bismarck an Schweinitz. Berlin, den 18. Januar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 1.

[223] Bismarck an Reuß. Berlin, den 18. Januar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 1.

[224] Reuß an Bismarck. St. Petersbourg, den 31. Januar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 1.

[225] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 17. Dezember 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 3.

[226] *Asbóth J.:* Magyar conservativ politika. Budapest 1875. 151–152.

[227] Beaumont à Decazes. Budapest, le 18 décembre 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.

[228] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 17/29 décembre 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 140.

[229] V. ö. a 161. jegyzettel.

[230] Bismarck an Schweinitz. Berlin, den 24. Dezember 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 3.

[231] V. ö. a 161. jegyzettel.

[232] *Haselmayr, F.:* Diplomatische Geschichte des zweiten Kaiserreiches. 1. Buch. Von russischer Freundschaft zu russischem Groll (1871–1878). München 1955. 89.

[233] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 170.

[234] Große Politik I. k. 188–189.

[235] Andrássy à Apponyi. Vienne, le 29 mars 1873. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. IX. Frankreich. K. 97.

[236] Große Politik I. k. 211–212.

[237] Große Politik I. k. 214.
[238] Große Politik I. k. 213.
[239] Große Politik I. k. 221.
[240] Große Politik I. k. 235.
[241] Große Politik I. k. 216.
[242] Große Politik I. k. 241.
[243] Große Politik I. k. 238.
[244] Große Politik I. k. 239.
[245] V. ö. a 224. jegyzettel.
[246] V. ö. a 101. jegyzettel.
[247] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 138.
[248] *Winckler, M.:* Bismarcks Bündnispolitik und das europäische Gleichgewicht. Stuttgart 1964. 14.
[249] V. ö. a 204. jegyzettel.
[250] Reuß an Bismarck. St. Petersbourg, den 16. Februar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 65.
[251] V. ö. a 205. jegyzettel.
[252] *Hohenlohe:* Denkwürdigkeiten II. k. 119.
[253] V. ö. a 205. jegyzettel.
[254] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 142–144.
[255] *Lappenküper, U.:* Die Mission Radowitz. Untersuchungen zur Rußlandpolitik Otto von Bismarck (1871–1875). Göttingen 1990. 69.
[256] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 123–124.
[257] Große Politik I. k. 239–240.
[258] V. ö. a 246. jegyzettel.
[259] Beaumont à Decazes. Budapest, le 17 mars 1874. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 31.
[260] Andrássy à Apponyi. Bude, le 15 mai 1874. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. IX. Frankreich. K. 101.
[261] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 26. Februar 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 65.
[262] V. ö. az 56. jegyzettel.
[263] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 26. April 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 2.
[264] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 5/17 mars 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 139.
[265] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 2/14 avril 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 139.
[266] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 2/14 avril 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 139.
[267] Projet d'une lettre particulière à Mr. Novicow à Vienne, le 3 avril 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 140.
[268] Projet d'une lettre particulière à Mr. Novicow à Vienne, le 20 février 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 140.
[269] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 12/24 mars 1874. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1874. gy. 139.
[270] Bülow an Dönhoff. Berlin, den 9. Mai 1874. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 2.
[271] V. ö. a 230. jegyzettel.
[272] *Diószegi I.:* Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika Európában a XIX. században. Budapest 1991. 25.
[273] V. ö. a 71. jegyzettel.
[274] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 163–171.
[275] Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 1864–1879. Die Diplomatische Akten des Auswärtigen Amtes zur Geschichte des Artikels V. des Prager Friedens. Hrsg. von W. Platzhoff, K. Rheindorf und J. Tiedje. Berlin 1925. 384–385.
[276] *Platzhoff, W.:* Die Anfänge des Dreikaiserbundes 1867–1871. Unter Benützung unveröffentlichten Materials. Preussische Jahrbücher 188 (1922) 307.

[277] *Winckler, M.:* Zur Zielsetzung und Methoden der Nordschleswig-Politik Graf Julius Andrássys 1871–1879. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. 85–85. (1961) 243–274.

[278] *Scharff, A.:* Bismarck, Andrássy und die Haltung Österreichs zum Nordschleswigschen Vorbehalt. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. 87 (1962) 181–256.

[279] *Schmidt:* Die gescheiterte Allianz 333–334.

[280] Bismarck und Nordschleswigsche Frage 387–388.

[281] Bismarck und Nordschleswigsche Frage 390–391.

[282] Andrássy an Wimpffen. Vienne, le 24 mai 1874. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. XI. Italien. K. 84.

[283] Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 393.

[284] Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 395.

[285] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 172.

[286] Bismarck und die Nordschleswigsche Frage 384–385.

[287] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 173–174.

[288] V. ö. a 101. jegyzettel.

[289] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 185.

[290] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 275–276.

[291] Andrássy an Mayr, Wien, den 14. August 1874., ill. Mayr à Andrássy. St. Petersbourg, le 16 août 1874. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. X. Rußland. K. 66.

[292] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 178–179.

[293] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 291.

[294] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 257–258.

[295] Andrássy Kállaynak. Terebes, 1870. október 24. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 1833.

[296] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 303.

[297] *Hohenlohe:* Denkwürdigkeiten II. k. 118–119.

[298] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 381.

[299] *Wolter:* Bismarcks Außenpolitik 173.

[300] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 181–183.

[301] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 11.

[302] V. ö. a 246. jegyzettel.

[303] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 187., ill. 667–668.

[304] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 12.

[305] *Holborn, H.:* Bismarcks europäische Politik zu Beginn der siebziger Jahre und die Mission Radowitz. Mit ungedruckten Urkunden aus dem Politischen Archiv des Auswärtigen Amtes und dem Nachlass des Botschafters von Radowitz. Berlin 1925. 146–148.

[306] *Holborn:* Bismarcks europäische Politik zu Beginn der siebziger Jahre 88.

[307] *Hillgruber, A.:* Die „Krieg-in-Sicht"-Krise 1875. – Wegscheide der Politik der europäischen Grossmächte in der späten Bismarck-Zeit. In: *Hillgruber, A.:* Deutsche Großmacht- und Weltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert. Düsseldorf 1979. 2. kiad. 45.

[308] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 22.

[309] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 183–189.

[310] *Holborn:* Bismarcks europäische Politik zu Beginn der siebziger Jahre 121–122.

[311] *Holborn:* Bismarcks europäische Politik zu Beginn der siebziger Jahre 103–106.

[312] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 348–349.

[313] Große Politik I. k. 58.

[314] *Holborn:* Bismarcks europäische Politik zu Beginn der siebziger Jahre 140.

[315] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 394.

[316] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 373.

[317] Andrássy an Károlyi. Wien, den 21. März 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

[318] Bericht des Generallieutenant von Schweinitz. Berlin, den 30. März 1875. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 63. Bd. 4., valamint *Schweinitz:* Denkwürdigkeiten I. k. 309.

[319] Große Politik I. k. 245.

[320] Große Politik I. k. 247.

[321] *Hohenlohe:* Denkwürdigkeiten II. k. 152.

[322] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 462.

[323] Hillgruber és Lappenküper már idézett munkái mellett ld. még *Herzfeld, H.:* Die deutsch-französische Kriegsgefahr 1875. Berlin 1922. – *Recouly, R.:* Les grandes crises diplomatiques franco-allemandes. I. La crise de 1875. Revue de France 12 (1932). – *Winckler, M.:* Der Ausbruch der „Krieg-in-Sicht"-Krise vom Frühjahr 1875. Zeitschrift für Ostforschung 14 (1965) 671–713. – *Wereszycki, H.:* Alarm wojenny 1875 roku w Świetle niewyzyskanych źródel (Az 1875-ös háborús riadalom kiadatlan források tükrében). Kwartlanik historyczny 1961.

[324] Große Politik I. k. 255.

[325] Große Politik I. k. 254.

[326] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 193.

[327] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 465.

[328] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 199.

[329] *Hillgruber:* Die „Krieg-in-Sicht"-Krise 1874. 45–46.

[330] Große Politik I. k. 254.

[331] Große Politik I. k. 269.

[332] Károlyi an Andrássy. Berlin, den 1. Mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 108.

[333] *Engelberg:* Bismarck. Das Reich in der Mitte Europas 197.

[334] *Ritter, G.:* Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus" in Deutschland. Erster Band. Die altpreußische Tradition (1740–1890). München 1965. 3. kiad. 315., ill. 290.

[335] *Jeismann, K–E.:* Das Problem des Preventivkrieges im europäischen Staatensystem mit besonderem Blick auf die Bismarckzeit. Freiburg in Br. – München 1957. 83–91.

[336] *Hillgruber:* Bismarcks Außenpolitik. Freiburg 1972. 137.

[337] *Hillgruber:* Die „Krieg-in-Sicht"-Krise 1875. 42.

[338] V. ö. a 239. és 240. jegyzetekkel.

[339] Documents diplomatiques français (1871–1914). 1re série (1871–1890). Párizs 1929. I. k. 417.

[340] Große Politik I. k. 275–277.

[341] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 466.

[342] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 495.

[343] Große Politik I. k. 272–273.

[344] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 535.

[345] Károlyi à Andrássy. Berlin, le 12 mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 108.

[346] V. ö. a 249. jegyzettel.

[347] Telegramm in Ziffern an Grafen Zichy. Wien, den 28. Jänner 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Arhchiv. XII. Türkei. K. 110.

[348] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 378–379.

[349] *Wertheimer:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora II. k. 238–239.

[350] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 18/30 mars 1875. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 112.

[351] V. ö. a 284. jegyzettel.

[352] *Berger, M.:* Österreichs auswärtige Politik (Die Ministertätigkeit des Grafen Beust 1866–1870/71) und das Vaterland. Diss. Wien 1947.

[353] V. ö. a 230. jegyzettel.

[354] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 462.

[355] V. ö. a 321. jegyzettel.

[356] *Lucius v. Ballhausen, R.:* Bismarck-Erinnerungen des Staatsministers Freiherr Lucius von Ballhausen. Stuttgart–Berlin 1920. 72.

[357] V. ö. a 167. jegyzettel.

[358] V. ö. a 106. jegyzettel.

[359] *Diószegi:* Ausztria–Magyarország és a francia–porosz háború 226–227.

[360] *Diószegi:* Die Außenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 221–222.

[361] V. ö. a 101. jegyzettel.

[362] *Srbik, H.:* Reichskriegsminister Freiherr von Kuhn 1868–1874. In: Srbik, H.: Aus Österreichs Vergangenheit. Von Prinz Eugen zu Franz Joseph. Salzburg 1949. 214–216.

[363] Schweinitz an Bismarck. Wien, den 16. April 1875. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 41. Bd. 16.

[364] Bülow an Schweinitz. Berlin, den 22. April 1875. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 41. Bd. 16.

[365] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 491.

[366] V. ö. a 366. jegyzettel.

[367] *Lappenküper:* Die Mission Radowitz 521.

[368] *Leidner:* Die Außenpolitik Österreich-Ungarns 38.

[369] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 27 avril/9 mai 1875. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 122.

[370] Andrássy à Beust. Vienne, le 17 mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 84.

[371] Andrássy à Apponyi. Vienne, le 17 mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. IX. Frankreich. K: 102.

[372] Andrássy an Károlyi. Wien, den 23. Mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

[373] V. ö. a 367. jegyzettel.

[374] V. ö. a 368. jegyzettel.

[375] Andrássy an Apponyi. Wien, den 28. April 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. IX. Frankreich. K. 102.

[376] Andrássy an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 2. Mai 1875. HHStA Kabinettsarchiv. Geheim Akten. K. 18.

[377] Andrássy an Kaiser Franz Joseph. Wien, den 13. Mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 108.

[378] Novicow à Gortchacow. Vienne, le 27 avril/9 mai 1875. Nº 62. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 122.

[379] Andrássy à Beust. Vienne, le 6 juin 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 84.

[380] Andrássy à Beust. Vienne, le 10 mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 84.

[381] Andrássy à Beust. Vienne, le 17 mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 84.

[382] Andrássy an Károlyi. Wien, den 8. Mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

[383] Novicow à Gortchacow. Wienne, le 27 avril/9 mai 1875. Nº 62. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 122.

[384] V. ö. a 382. jegyzettel.

[385] Andrássy an Beust. Wien, dem 15. Juni 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. VIII. England. K. 84.

[386] V. ö. a 383. jegyzettel.

[387] *Schmidt:* Die gescheiterte Allianz 176.

[388] Károlyi an Andrássy. Berlin, den 15. April 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

[389] V. ö. a 377. jegyzettel.

[390] V. ö. az 52. és 53. jegyzetekkel.

[391] Andrássy an Károlyi. Wien, den 23. Mai 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

[392] *Bismarck:* Die gesammelten Werke 14/2 k. 868–869. – A levél tartalmi kivonata: Friedrichsruh, den 27. Mai 1875. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 41 secretissima.

[393] V. ö. a 345. jegyzettel.

[394] *Hillgruber:* Die „Krieg-in-Sicht"-Krise 1875. 49.

[395] Károlyi an Andrássy. Berlin, den 6. Juni 1875. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 109.

[396] V. ö. a 385. jegyzettel.

[397] *Schmidt:* Die gescheiterte Allianz 543.

István Diószegi

BISMARCK ET LA HONGRIE 1871–1875

(Résumé)

L'auteur — en se basant de ses recherches faites dans les archives des affaires étrangères de Vienne, Bonn, Moscou et de Paris ainsi que dans des archives d'état de Munich et de Dresde — cherche la réponse à la question suivante: quelle position avait-elle occupé la Hongrie à cette époque dans la politique de puissance de l'Allemagne. La Hongrie – en tant qu'état de la double Monarchie Austro-Hongroise avait un rôle vraiment imposant dans la formation de la politique extérieure commune, ce qui devint encore plus marquant entre 1871–79 lorsque Gyula Andrássy dirigeait les affaires étrangères.

Dans la préface de l'étude l'auteur retrace les traits principaux de la politiques extérieure allemande après 1871 et unanimement aux constatations de l'historiographie il précise que Bismarck voulait stabiliser les résultats dus à la fondation de l'empire et pour conserver le status quo il jugeait utile l'alliance des trois empereurs. L'orientation francophile antérieure d'Andrássy et son antirussisme vigoureux ne convenait pas aux attentes du chancelier allemand, donc il acceptait avec des réserves l'élection du politicien hongrois à la fonction du ministre des affaires étrangères. Ses réserves s'étaient vérifiées dans la mesure où Andrássy à l'époque de la visite de l'empereur austro-hongrois essaya de convaincre Bismarck à soutenir ses projets antirusses. Le chancelier refuse d'y consentir; il réalisa sa propre conception en organisant la rencontre des trois empereurs pendant l'été plus exactement en automne de 1873.

Dans la deuxième partie de l'étude l'auteur présente — d'après des rapports des députés accrédités à Vienne et des consuls fonctionnant à Pest — quelle image se forma sur la Hongrie dans l'opinion publique de la diplomatie contemporaine. Il s'étale sur la question comment les diplomates du monde percevaient les conditions économiques et la politique intérieure du gouvernement hongrois vers les nationalités. A la base des rapports et des instructions diplomatiques il constate que les Allemands les Russes et les Français on trouvaient également important que le régime dualiste crée en 1867 reste sans changement et l'influence hongroise existe dans la politique extérieure commune. Ce rapport surtout à Bismarck qui rattachait directement la survie de la coopération triple et l'intangibilité de la structure dualiste avec la fonction du ministre des affaires étrangères d'Andrássy.

Dans la partie finale de l'étude l'auteur présente la formation des relations allemandes-russes et conclut qu'à cause des leurs oppositions multipliées la Monarchie et à l'intérieur de la Monarchie spécialement la Hongrie devint plus important dans la politique extérieure allemande. Cette tendance se renforçait bien pendant l'alarme de guerre de 1875 quand la Russie se dévalua dans les yeux de Bismarck, par contre la Monarchie, conduite par Andrássy se révalua.

BISMARCK AND HUNGARY, 1871–1875

by Diószegi István

(Summary)

Based on research in Foreign Office archives in Vienna, Bonn, Moscow, and Paris, as well as in national archives in Munich and Dresden, the author attempts to define the place of Hungary in German power politics in the given period. As one of the two political centres of the dualist Austro-Hungarian Monarchy, Hungary influenced the joint foreign affairs significantly, especially when Gyula Andrássy became the joint Minister of Foreign Affairs between 1871 and 1879.

In the introductory chapter of the paper the author outlines the main features and trends of German foreign policy after 1871 and, confirming the statements of earlier historical literature, he establishes that Bismarck wished to stabilize the results reached with the establishment of the empire, and considered the League of the Three Emperors the best means of preserving the *status quo*. The Francophil and strongly anti-Russian attitude of Andrássy did not fall in line with the demands of the German chancellor, so he expressed his reservations at Andrássy's appointment for the post of Minister of Foreign Affairs. His reservations seemed to be justified, when during the

Austro-Hungarian ruler's visit to Berlin in 1872 Andrássy tried to win Bismarck over to his anti-Russian plans. The German chancellor refused to consider these plans and realized his own views in the summer and autumn of 1873, when he brought about the League of the Three Emperors.

The second part of the paper deals with the image of Hungary in contemporary diplomacy created by reports given by ambassadors accredited in Vienna and consuls working in Pest. The economic and political conditions of Hungary, and the nationality policy of the Hungarian government are introduced through the eyes of the foreign diplomats. On the basis of instructions sent to foreign representations the author establishes that the Germans, the Russians, and the French considered it equally important to maintain the dualist system brought about in 1867, just like the Hungarian influence in it. This applied especially to Bismarck, who even linked the maintenance of the tripartite cooperation with the integrity of the dualist state and the activity of Andrássy as Foreign Minister.

In the final chapter the author analyzes the changes in the relationship of Germany and Russia, and concludes that, owing to their ever stronger opposition, the Monarchy and Hungary assumed a growing importance for German foreign policy. This tendency became still stronger during the war hysteria in 1875, when Bismarck lost most of his appreciation toward Russia and found the Austro-Hungarian Monarchy led by Andrássy much more important.

Pajkossy Gábor

KÖLCSEY KÖVETI LEMONDÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ*

1834. augusztus 30-án hirdették ki a pozsonyi országgyűlésen azt a két nappal korábban kelt uralkodói döntést, amely a több mint kilenc hónappal korábban felterjesztett nyolc úrbéri törvényjavaslat tárgyában született. A leirat anyagi engedményeket sürgetett a jobbágyság javára, a három leglényegesebb reformjavaslatot, az önkéntes örökváltságot (V. tc. 2. §.), az úriszék korlátozását (VII. tc.) és a jobbágyok személyi és vagyonbiztonságát (VIII. tc.) azonban elutasította. Miután a kormány Pozsonyban nem tudta megfordítani az erőviszonyokat, „más, hatékonyabb módhoz folyamodott — így Horváth Mihály —, szétrebbenteni az [alsó táblán lévő] ellenzéki többséget".[1] Mivel számos megye is megváltoztatta a követeinek adott utasítást, 1834 decemberére a három reformjavaslat szorgalmazói kisebbségbe kerültek az alsó táblán. 1834. november 10-én Szatmár megye is megváltoztatta a követeinek — Kölcsey Ferencnek és Eötvös Mihálynak — adott, mindaddig pártoló utasítását. A követek, miután Kölcsey a vármegye december 9-i közgyűlésén sikertelenül kísérelte meg az eredeti utasítás visszaállítását, lemondtak tisztségükről. Az említett megyegyűlésen Kölcsey hívására megjelent és többször is felszólalt Wesselényi Miklós báró is, akit az egyik felszólalásában állítólag mondottak miatt 1835 februárjában hűtlenségi perbe fogtak. Közleményünk két, eddig ismeretlen Kölcsey-dokumentumot hoz, bemutatja keletkezésük körülményeit és utóéletüket, így kíván hozzájárulni az ekkori kormányzati politikának és Kölcsey politikusi pályájának jobb ismeretéhez.[2]

A történetírás mindeddig nem tárta föl, miért tartott több mint kilenc hónapig — 1833 novemberétől 1834 augusztusáig —, amíg a törvényjavaslatra vonatkozó uralkodói elhatározás megszületett: egyszerűen lassan őröltek-e Bécs — azaz a Magyar Kancellária, a miniszteri konferencia és a kabinetiroda — malmai, vagy ellenkezőleg, tudatosan húzták el „ott fent" a döntést, illetve annak nyilvánosságra hozatalát, hogy az erőviszonyok az alsó táblán, illetve a megyékben megforduljanak, illetve a kormányzat megfordíthassa azokat.[3] A kérdés megválaszolása kívül esik e közlemény keretein. Saját kutatásaim viszont azt valószínűsítik, hogy Reviczky Ádám gróf magyar kancellár csupán azt követően tett

* A közlemény a Kölcsey Ferenc Összes Művei c., az OTKA által támogatott vállalkozás (T 018294 témavezető: Szabó G. Zoltán, MTA Irodalomtudományi Intézet) keretében készült; közlő feladata a Wesselényi védelme c. rész sajtó alá rendezése.) E közlemény elkészültét segítette, hogy használhattam a Magyar Kancellária Kölcseyre vonatkozó elnöki iratanyagának (MOL A 45) egy részéről készült, az Intézetben őrzött fénymásolatokat. Azokból a megjegyzésekből is sokat merítettem, amelyeket az — elsősorban irodalomtörténészekből álló — Kölcsey-munkacsoport tagjai fogalmaztak meg e közleménnyel kapcsolatban.

lépéseket a megnyerhetőnek ítélt megyék utasításának megváltoztatására, hogy 1834. szeptember végén, október elején kiderült: a királyi elhatározást a leglényegesebb kérdésekben csak a kisebbség támogatja az alsó táblán.

A leirat kihirdetése után újrakezdődött az úrbéri törvénycikkek kerületi vitája. Szeptember 27-én az önkéntes örökváltság ügyét (V. tc. 2. §.) harminchárom, október 3-án a jobbágyok személyi és vagyonbiztonságának ügyét (VIII. tc.) harmincegy megye továbbra is védelmébe vette.[4] Wirkner Lajos kancelláriai titkár, Reviczky bizalmasa 1834. október 4-én vetette fel: az önkéntes örökváltság ügyében „elkerülhetetlenül szükségesnek tűnik, hogy a kormány — hacsak nem hajlandó engedni ebben a kérdésben, amelyben hatalmas csapást mérnek az ősiségre — hatást fejtsen ki a megyékben". Egyben javaslatot tett arra, mely megyékben kinek a segítségével változtatható meg az utasítás — „ha a megnevezett 14 vármegyéből csak 9 eleget tesz a felszólításnak — összegezte —, megvan a többség". E lehetőség bizonnyal már hamarabb is szóba került. Reviczky ugyanis a fenti levelet keresztezve a VIII. tc.-kel kapcsolatban kérte ki titkára és Mailáth Antal gróf tanácsát, „mely megyékben érhető el jó utasítás". A kancellár szerint 19 megye nyújthat „bizonyos reményt", a megyék fele esetében azonban — nyilvánvalóan a dolog kiszivárgásától tartva — kockázatosnak ítélte, hogy ez ügyben a fő- vagy alispánhoz forduljon.[5] Reviczky végül október 7-én tizenhat megye főilletve alispánjának és Scitovszky János rozsnyói püspöknek a segítségét kérte „a legszigorúbb hivatali titok terhe alatt" ahhoz, hogy az augusztus 28-i rezolúcióban — az V. tc. 2. §., a VIII. tc. vagy mindkettő tekintetében — kifejezett uralkodói akarat „az országgyűlésen támogattassék, a követeknek pedig, amennyiben arra szükség lenne, e célból külön utasítás adassék".[6] November folyamán Reviczky legalább négy további megye és a szabad királyi városok szavazatának biztosítását szorgalmazta, s azonnal riasztotta a megye alispánját, amikor arról értesült, hogy a követ (mint Szabó Péter győri vagy Patay Sámuel abaúji követ) arra hivatkozva szavazott a rezolúció ellen, hogy új (megváltoztatott) utasítását még nem vette kézhez. E szigorúan bizalmas akcióban mások is részt vettek: Baranya esetében például Somssich Pongrác személynök, továbbá Mailáth Antal, aki a megyében tartózkodó követet, Répássy (vagy Répás) Lipótot és Csausz István pécsi őrkanonokot kereste meg, Reviczky pedig — Wirkner tanácsára — „a teljesen megbízható, alkotmányos" Gál József helyettes alispánhoz fordult.[7] A kormányzat erőfeszítései nyomán számos megye megváltoztatta a követeknek szóló utasítást. Egyes követek — így a szatmári Eötvös Mihály — továbbra is meggyőződésük szerint szavaztak, az erőviszonyok mégis megfordultak. 1834. december 10-én kilenc, az örökváltság ügyét két hónappal korábban még támogató megye már ellene szavazott (Zemplénben viszont ellenkező irányba módosult az utasítás), másnap pedig a jobbágyok személyi és vagyonbiztonsága ügyében ugyancsak kilenc megye követe szavazott a két hónapival ellentétesen.[8] A kormányzat akciója természetesen nem maradt titokban — arról „egy idő óta mindenféle hírek szárnyalnak", írta 1834 decemberében Kossuth —, az ellenzék egyenesen tudni vélte, „minden főispány praesidialist kapott". Az 1834. december 10-i országos ülésen éles vita kerekedett. „Mi nem folyhatunk bé a királyi rezolúciók kiadásába, a kormánynak sem kellene befolyni utasításaink készítésébe" — mondta pl. kor-

mánypártiak által alkotmányellenesnek minősített beszédében Csepcsányi Tamás békési követ —, s jobbnak látta volna az országgyűlés eloszlását, mint „ilyen állásban, a kormánynak ily befolyása mellett oly törvényeket alkotni, minőket a kormány ezen az úton előnkbe szab".[9]

A szatmári követutasítás megváltoztatásával előbb sem Reviczky, sem Wirkner nem számolt. Kende Zsigmond, a megye első alispánja azonban — miután október 14-én azt jelentette, hogy a megye következő közgyűlése december 9-én kezdődik —, október 26-án már arról értesítette a kancellárt, hogy Vécsey Miklós főispán a megyébe érkezett, „s a 9-d. decemberi közgyűlésünket bé nem várhatván, némely sürgetősebb tárgyaknak saját elnöksége alatt lehető elintézése végett" november 10-ére közgyűlést írt ki.[10] (Egykorúlag vitatták, szabályosan történt-e a közgyűlés összehívása, azaz megtartotta-e Vécsey az előírt tizenöt napot.) A Joseph Graf Sedlnitzkynek, a Polizeihofstelle elnökének alárendelt országgyűlési titkosrendőrség úgy tudta: Vécseyt Mailáth Antal gróf instruálta a teendőkről, ami könnyen hihető, hiszen a zempléni főispán — mint láttuk — be volt avatva az akcióba, és tanácsaira, személy- és helyismeretére Reviczky rendszeresen támaszkodott.[11] A közgyűlés — a követek október 26-i jelentése kapcsán — három pontban fogadott el pótutasítást: a megye a robotot elmulasztó jobbágyot az országgyűlés eredeti (az uralkodó által viszont enyhített) javaslatánál szigorúbban kívánta volna büntetni, az örökváltság és a jobbágyok személyi és vagyonbiztonsága kérdésében pedig a királyi rezolúció pártolását kötötték követeik lelkére.[12]

Kölcsey november 17-én keltezte és másnap küldte el újabb követjelentését, amelyben arról számolt be, hogy alakult a nyolc úrbéri törvénycikk sorsa az október 16. és november 17. között lezajlott országos ülések vitája során. „E szerént szerencsés vagyok a Tekintetes Karoknak és Rendeknek jelenteni, hogy az úrbér az első országos vítatáson ezúttal keresztül ment, s a királyi válaszból sok jó elfogadtatván, a három nevezetes czikkely (V, VII, VIII.) pedig előbbi állásában meghagyatván" — összegezte a lényeget a jelentés végén egy nyomban ki is húzott mondatban. Kende Zsigmondhoz másnap, a követjelentés kísérőleveleként elküldött leveléből kitűnik, Szatmárból visszatérő követtársa, Eötvös Mihály már „előhíreket hozott az akkor még meg nem történt november 10-i gyűlés|ről|".[13] Kölcseyék vélhetően a Pozsonyba visszatérő Vécsey főispántól vették kézhez megváltoztatott utasításukat. A titkosrendőrség szerint Kölcsey több napon át távol maradt a kerületi ülésekről (amelyek a főrendi tábla visszautasító válaszai nyomán újból az úrbéri törvényjavaslatokat tárgyalták), és írással foglalatoskodott.[14] A követeknek a megyéhez címzett előterjesztése, amelyben az eredeti utasítás helyreállítását kérik, november 25-ére készült el.

Kölcsey annak figyelembe vételével fogalmazta meg az előterjesztést, hogy azt — a megyei ügymenetnek megfelelően — a közgyűlésen felolvassák, s ezt követően döntenek róla a jelenlévők. Az új utasítás nyomán — írta Kölcsey — „két esztendős pályánkat egyszerre kettévágva szemléljük, s azon gyötrelmes helyzetben találjuk magunkat, mellyben az útasítás iránti hűség és lelkiismeretünk szózata közt úgy kell választanunk, hogy ha egyiket követjük, a másiktol szíveinket vérrel leszünk kénytelenek elszakasztani". Ebben a helyzetben fordul előterjesztésével a megyéhez. A szöveg mindvégig feltételezi, hogy a követeket és

választóikat közös ellenzéki értékek kötik össze: a befejezésben Kölcsey küldőitől az alsó táblának, „az ország képviselőjének" a támogatását kérte a kormánnyal szemben, sőt attól óvja a megye rendjeit, hogy „az oppositiónak saját [küldői] kívánságára kell[jen] elsüllyednie, s a kormánypárt intéseit néman követni".

A beadvány kiemelten foglalkozik az önkéntes örökváltság kérdésével. Leszögezi ugyan, „alig van valami, amiben mind a földesúr, mind a jobbágy érdekei úgy párosulva lennének: mint a kérdésben forgó törvényben", a dolog természetéből eredően mégis elsősorban olyan — jogi és közgazdasági — érveket sorakoztat fel, amelyek a földesurak érdekeltségét mutatják be, és így azt a célt szolgálják, hogy meggyőzzék a közgyűlésen megjelenő földesurakat, nemeseket. Az örökváltság törvénybeiktatása — szemben annak ellenzőivel és a megye előző közgyűlésen hozott határozatával — egyáltalán nem ellentétes az ősiséggel és nem veszélyezteti, hanem érvényesíthetővé teszi, azaz megerősíti a földesúrnak a jobbágyföldek feletti rendelkezési jogát. Ráadásul, Kölcsey taktikus érvelése szerint ez ellensúlyozza — és csak ez képes ellensúlyozni — azt, hogy a meghozandó törvények gyengíteni fogják a földesuraknak a jobbágyokkal szembeni pozícióit. A jobbágyok máris jogot kaptak arra, hogy telkük haszonvételét maguk adhassák el; a jobbágy-földesúri viszonyból nem sikerült kiküszöbölni a végrehajtó hatalom beleszólását; az úriszékek fenntartásának kötelezettsége súlyos megterhelést jelent majd a „kisbirtokú" nemességre nézve. Az örökváltság elvetésével „a földesúr birtoka minden becsétől megfosztatnék": a földesur elesne birtokai pénzzé tételének az egyedüli lehetőségétől, mivel a nemesi birtok örökös eladhatása továbbra sem lehetséges. Az örökváltság útján viszont „a földesúr [...] sokkal nagyobb summákat nyerhet, mint mostani körülmények közt a majorságbirtokért; egyszersmind majorságait s királyi haszonvételeit megtarthatja, s azokon eddig nem lehetséges javításokat eszközölhet". A földesurak mellett Kölcsey külön is megszólítja a potenciális hallgatóság egy csoportját, a jobbágytelket művelő nemeseket, illetve irántuk kívánja a szerencsésebb sorú nemesek szolidaritásérzését felébreszteni. Valószínűleg a nagykárolyi uradalom nemességét, vagy annak egy részét kell alattuk értenünk. Vécsey főispán Kende Zsigmond alispánnak november 27-én írt levele szerint Kölcsey „feleteb csudálkozott, hogy a károlyi nemesség hogy álhatott ezen [t. i. a november 10-i] instrukcióra", s „mesterkedéseit [t. i. az utasítás megváltoztatását] a károlyi kisebb nemesség által kívánja kivinni".[15] Kölcsey érvelése szerint a nemesek e csoportját kettős méltánytalanság érné, mivel a törvényhozás állami adó alá vetette őket; az örökváltság viszont lehetőséget nyújthatna arra, hogy kimenekedjenek a földesúri terhek alól, egyben egyedül ezen az úton válhatnának tulajdonossá.

Kölcsey 1834 júniusától egyre borúlátóbban szemlélte a diéta munkáját. „Az úrbéri, a fororum coordinatiót illető dolgozatunkban tagadhatatlanul a liberalismus, a haladni akarás volt főmozgatónk [...] de most [a polgári törvénykönyv első tizenegy cikkelyének végeztével] egyszerre megfordúltunk; s nemcsak nem haladunk, de hátrafelé megyünk". Az amúgy is kisszámú liberális tábor számára minden egyes követ — különböző okokból történt — lemondása érzékeny veszteséget jelentett. Kölcsey fokról fokra kedvetlenedett el: „bizony nem lesz csuda, ha idestova mi is elmenetelünkről fogunk gondolkodni". Az uralkodó leiratának kihir-

detését követően nyomban felvetődött az az eshetőség — ami végül bekövetkezett —, amikor is a lemondás egyenesen politikai-erkölcsi kötelesség lesz: „könnyen megeshetik, hogy a megyéktől rossz utasítások jőnek, s a többség elhagy bennünket. Ha így fogna történni, akkor az oppositio eltemetve lesz; s nekünk nem lesz egyéb hátra, mint követségünkről azonnal lemondani." Ugyanakkor a leirat által követelt „materialis engedmények" elfogadtatását belső meggyőződésből sürgette, de abból a politikai megfontolásból is, hogy így másodszorra kikényszeríthessék a Bécs által elutasított „moralis concessiókat". Ehhez viszont nélkülözhetetlen lett volna a szilárd megyei hátvéd. A kormányzati akció kibontakozása nyomán mind felismerhetőbbé vált a veszély, hogy — az úrbéri reformok vesztén túlmenően — annak precedens értéke is lehet: „a kötelező utasítások lesznek az országgyűlés, s általa a nemzeti szabadság sírjává, mivel azokat a kormány kéj szerént fogja eszközleni." Az ellenzéki vezérkar úgy látta, az erőviszonyok megváltoztatásához szükséges, hogy Kölcsey személyesen nyújtsa be a megyében előterjesztését. Kölcsey nem látta kilátástalannak küldetését; mindenesetre arra az esetre, ha beadványuk nem járna sikerrel, megfogalmazta — ugyancsak kettejük nevében — lemondó nyilatkozatukat.[16]

Elutazása napján, november 27-én — miután a főrendi tábla visszavetette az alsó tábla határozatát — a kerületi ülésben újból szavaztak az örökváltság kérdéséről. Az országgyűlési titkosrendőrség jelentése szerint a feszültség a teremben a tetőfokára hágott, mivel várható volt, hogy a javaslat már aznap elbukik. Három megye (Baranya, Csongrád és Heves) követe új, megváltoztatott utasításának megfelelően szavazott. 23 megye követe — közöttük Eötvös Mihály és Szabó Péter (Győr) utasításuk ellenére —, a Hajdú kerület követe (egy jelentés szerint a királyi városok is) az előző döntés mellett voksoltak, 18 megye, Horvátország, Turopolje és a káptalanok követe pedig ellene, míg a többi nyolc megye követe távolmaradt a szavazástól. Így — mint Kossuth írja — „a 2-ik §-nak örökös kötései [...] még most is megállottak". Mint hamarosan kiderült, utoljára.[17]

Kölcsey utazásának valódi célját óvatosságból titkolni igyekezett. Az általában igen jól értesült Wirkner november 26-án még úgy tudta, Kölcsey Szemere Pálhoz készül néhány hétre, s elutazását inkább azokkal az — utóbb alaptalannak bizonyult — híresztelésekkel hozta kapcsolatba, amelyek szerint a liberálisok, ha az örökváltság és a jobbágyok személyi és vagyonbiztonsága kérdésében az országgyűlésen alulmaradnak, a parasztság körében gyűjtenek támogató aláírásokat. Reviczky 1834 márciusában, azt hívén, Kölcsey hazautazásának politikai célja van, ottani bizalmasait: Gerzon Antal máramarosszigeti kamarai adminisztrátort, Schlachta Márton szatmári kanonokot, Svaiczer Gábor nagybányai bányafőfelügyelőt és Vay Ábrahám máramarosi főispánt, beregi adminisztrátort hívta fel Kölcsey megfigyelésére. Most, Wirkner tájékoztatása alapján, Sedlnitzky rendőrminiszter mellett, pesti bizalmasait: Mérey Sándort, a tartományi biztosság igazgatóját és Steinbach Ferenc jogügy-igazgatósági ügyészt riasztotta; közülük Mérey is csak arról tudott beszámolni, hogy Kölcsey már átutazott Pesten, s Szemerénél is csak röviden időzött. Az országgyűlési titkosrendőrség viszont szemfülesebbnek bizonyult. November 28-án már jelentették, hogy Kölcsey, írnokával, Décsey Lászlóval együtt az előző nap elutazott; Pozsonyban azt híresztelte, Bécsbe készül, a

Dunán átkelve azonban Köpcsény felé irányította a kocsit; Nagykárolyba utazik, célja az, hogy Wesselényi közreműködésével visszavonassa az új követutasítást, kudarc esetén pedig követtársával együtt lemond. Reviczky, akit az a hír is foglalkoztatott, hogy Kölcsey a magyar országgyűlési ifjak kérésére megyéje levéltárában kívánja elhelyezni az erdélyi országgyűlési ifjaknak a magyar ifjakhoz intézett válaszlevelét, e jelentésről csak késve, december 7-én értesült. Ekkor utasította Wirknert, Mailáth Antallal együtt beszéljenek Vécsey főispánnal, aki — tette hozzá a kancellár — „kétségtelenül mindent elkövet Kölcsey üzelmeinek meghiúsítására, és akkor, ha előbbi tartja szavát, lemondása igazi nyereség lenne". A szatmári főispán már ettől függetlenül cselekedett: november 27-én írt Kende Zsigmond alispánnak, Uray Bálint másodalispánnak és másoknak, húzzák keresztül Kölcsey tervét. Kölcsey hazatérte után, december 2-án írt Wesselényinek: a levél Décsey útján 6-án reggel érte el a bárót, aki másnap reggel útra kelt, és 8-án este Nagykárolyban volt.[18]

Wesselényi ellen a másnapi gyűlésen történtekre hivatkozva indult meg a magyarországi per. A Fiskus 1835 elején, majd a védelem 1838 első felében számos tanút hallgatott ki (a tanúvallomások megbízhatósága természetesen rendkívül változó), majd Kölcsey és Wesselényi a védőiratban is összefoglalták, mi is történt a gyűlés folyamán. A gyűlés lefolyását tehát nagy vonalakban ismerjük, ezért elegendő, ha csak a mindeddig kevésbé ismert mozzanatokra szorítkozunk.[19]

Wesselényit 1835 májusában, már perbefogása után hibáztatták: a gyűlésen eleve vesztett ügyet vállalt. „... szent ügyért mentem küszdeni — barátom segedelmére siettem, s ha ez hiba volt, ily hibákat ejteni nem szégyen — rögzítette álláspontját. — De nem is volt a manchai hőshöz illő vállalat, ha gyalázatos árulással meg nem csal Kende, bizonyos győzelmünk." Kende, akinek mint a gyűlés levezető elnökének kulcsszerep jutott, az előző este — jegyezte fel a báró 1834. december 9-én — „a legnagyobb fogadkozások közt volt [...] hogy mindent elkövet [a november 10-i „illiberalis utasítás"] megváltoztatására.". Kende a gyűlést követően Vécseyhez írott jelentésében maga is megírta: miután Kölcsey jövetelének célja ismertté vált, színleg támogatta őt, nehogy szervezkedjen, december 8-án avval áltatta Kölcseyt és Wesselényit, „az ügyet sokan támogatják és az kivihető", majd a nagykárolyi nemesek hadnagyának a segítségével ellensúlyozták Décsey késő esti agitációját, így közülük „alig húszan" jelentek meg a gyűlésen. Kovács Sándor volt főjegyző is arról győzködte a nagykárolyi taksás nemeseket, ne higgyenek az őket etető-itató Wesselényi „édes szavának". A másnapi gyűlésen Urayék szervezésében számos gencsi nemes (kisnemes) jelent meg, Kölcseynek és Wesselényinek viszont nem sikerült a nagykárolyi — többségükben minden bizonnyal taksás, jobbágytelken ülő — nemeseket mozgósítaniuk.[20]

A Csillag fogadóban megtartott közgyűlésen Kölcsey november 18-i (még nem az örökváltságról szóló) követjelentése került először napirendre. Felolvasását követően Uray másodalispán — elébe vágva a „másik jelentésként" emlegetett november 25-i előterjesztés megtárgyalásának — egyszerűen az egy hónappal azelőtt megszavazott követutasítás fenntartását javasolta. Ami ezután történt, annak okai nem egészen világosak. Wesselényi, akinek a számára az elnöklő Kende kétszínűsége ekkorra már egyértelművé válhatott, szót kért; majd miután az

elnök arra hivatkozva nem adta meg neki a szót, hogy Kölcseyék előterjesztése még hátra van, követői támogatásával másfél, két vagy két és fél órán keresztül ténylegesen megakadályozta annak a szövegnek a felolvasását, amelynek az érvelését támogatni kívánta. A bárót viszont az ellentábor („a megrészegített s elámított csoport")[21] nem engedte szóhoz. Wesselényi kérése formailag jogos volt (hiszen Uray felszólalhatott), és — legalábbis kezdetben — a báró érthetően tarthatott attól is, hogy Kende Uray javaslatát netán azt megelőzően nyilvánítja elfogadottnak, hogy Kölcsey ellenérveit egyáltalán meghallgatnák. Kende álláspontja formailag szintén jogszerű volt, ugyanezt azonban Urayval szemben nem érvényesítette.

Nem volt szokás, hogy a hazalátogató követ részt vegyen, sőt felszólaljon megyéje gyűlésén. Kölcsey aktív részvételét egyesek kifogásolták is. Az előterjesztés elhangoztával először ő kapott szót (erre alább visszatérek). Ezt követően Wesselényi, aki többször is felszólalt. Az első beszédet Wesselényi kiváló modern monográfiája „taktikai remekműnek" nevezte; az előterjesztés szövegének ismeretében megállapíthatjuk, hogy a báró ebben a felszólalásában lényegében Kölcsey érvelésmódját, sőt érveit reprodukálta.[22] Később, valószínűleg már azt követően, hogy Kende kimondta a határozatot, tartotta meg Wesselényi azt a beszédet, amelynek egyes állítólagos kifejezései azután a per alapjául szolgáltak.[23] A vita végén Kölcsey a maga és követtársa nevében bejelentette lemondását, másnap pedig benyújtotta a még Pozsonyban megfogalmazott nyilatkozatot.

Kölcsey és Eötvös „princípiumért" mondott le. „Mit valánk teendők? — fogalmazta meg Kölcsey utóbb, 1835. február 9-i búcsúbeszédében a pótutasítás következtében előállott dilemmát. — Engedni? Az szívünk győződésével meg nem fért. Nem engedni? Azt követi kötelességünk nem hagyta." A kötelező követutasításnak eredetileg annak megakadályozása volt az egyik funkciója, hogy az udvar Pozsonyban anyagi előnyök, kinevezések, kitüntetések kilátásba helyezésével megnyerhesse a rendi vagy nemzeti érdekek szolgálatára választott követeket. E funkció továbbra sem vesztette el értelmét, ezért elvszerű ellenzéki politikus esküjétől függetlenül sem hagyhatta figyelmen kívül, mit ír elő számára az utasítás. A vármegye iránti lojalitás viszont a személyes meggyőződéssel került konfliktusba. Ez a konfliktus a követtársak előtt sem volt ismeretlen. „Nagyobb szomorúsággal, s mélyebb megilletődéssel még soha nem szólaltam e teremben, mint ma e fontos tárgyban, azonban bármit érezzek is, küldőim mostani systhemánk szerint követi helyheztetésemnél fogva, utasításai kijelentését szorosan megkívánván tőlem" — indokolta például 1834. december 10-én Patay Sámuel abaúji követ azt, hogy új utasítása szerint az örökváltság ellen szavaz. Más követekhez hasonlóan Kölcseyék megtehették volna (s Eötvös meg is tette), hogy egy ideig figyelmen kívül hagyják az utasítást, de evvel csak elhalasztották volna a konfliktus feloldását. Hogy legitim módon képviselhessék azt, ami a meggyőződésük, Kölcsey és társa benyújtották folyamodványukat a megyéhez. Azt követően azonban, hogy a megye megerősítette az új utasítást, nem maradt más út számukra, mint a lemondás, mivel a személyes meggyőződés és a vármegye iránti lojalitás konfliktusa csakis ezen az úton („e tett által, megóván elveinket, küldőink ellen sem vétkeztünk" — jelentette ki Kölcsey) volt feloldható. Meglehet, több követ elked-

vetlenedésében, majd lemondásában is szerepet kapott ez a konfliktus, jelenlegi ismereteink szerint azonban elsőként Kölcsey és Eötvös indokolta nyíltan evvel lemondását. Így értékelték azt egykorúan is: „Lemondása nagy benyomást tesz — rögzítette Kölcseyről Pulszky Ferenc 1835 januárjában —, főkép mivel az első példája, hogy egy követ elvből mond le." A Kölcseyék tiszteletére rendezett búcsúlakomán, 1835. február 9-én aztán Patay bejelentette, „ő is az urbéri V-ik cikkely miatt lép le pályájáról, s ugyanazon elvek miatt mához egy holnapra többé nem követ".[24]

Kölcsey 1834. november 10-én a nyilvánosság előtt a kormányra hárította a felelősséget az örökváltság meghiúsításáért: „a magyar nemesség az adózó népnek tulajdonszerezhetésre valahára utat nyitni szándékozott, s az, ki ezen jótékony szándéknak ellene vetette magát, a kormány volt!" A kijelentés, bár egyoldalúságokat tartalmazott, jelentős igazságtartalommal is rendelkezett, mindenesetre összhangban állott az érdekegyesítésnek a parasztság megnyerésére irányuló, ekkor bontakozó stratégiájával. Kölcsey azonban tisztában volt a kudarc mélyebb okaival is. A nagykárolyi gyűlés keserű tapasztalatai után, 1835. január 13-án Pozsonyban Pulszky előtt hosszabban is kifejtette nézeteit. Itt — legalábbis Pulszky feljegyzése szerint — az országos és vármegyei hatalmi pozíciókat kezében tartó, nagybirtokos vagy nagyobb birtokkal rendelkező „olygarchiát" hibáztatta, sőt azt állította, („képzelhetetlen, milly változást teszen az úrbér behozatala az országban") az úrbéri törvények adott formájukban (az úrbéri perek közigazgatási útra kerülése, a legelőelkülönözésre vonatkozó rendelkezések, az úriszék fenntartásának kötelezettsége) az „olygarchiát" erősítik a „kisebb nemesség", a „kisnemesség" rovására. Az örökváltság lett volna „azon kapu, melly által lassan a feudalismusból az új ideákra minden rendülés nélkül által mehettünk volna": elbuktatása nyomán viszont — Wesselényivel összhangban — úgy látta: „kettő a lehetőség, vagy egy általános zendülés, vagy egy úrbéri reform, de nem illy ártatlan alakban, mert legalább a proprietás, melly most pénzen adatik, ingyen fog adatni". Az örökváltság ugyanis megadta volna a lehetőséget azoknak, „akik már érettek", hogy mindjárt szabaddá legyenek, így viszont mint „egy dagasztó kovász maradnak a nép között"; a jobbágytelkek haszonvétele („dominium utile") szabad adásvételének gyakorlata pedig elhomályosítja a földesúr tulajdonjogát („dominium directum"), a jobbágyok az utóbbiért már nem lesznek hajlandók fizetni, s a nemesség elesik attól a tőkétől, „mellyel majorságát instruálhatta volna".[25]

A nagykárolyi vármegyegyűlésről a kormányzathoz elsőként beérkező jelentések kiemelték ugyan, hogy annak lefolyása viharos volt, nem tértek ki azonban Wesselényinek a kormányzatot támadó hozzászólására. A Wesselényi elleni nyomozás támpontjául — és erre a báró is csak utóbb, 1838 elején ébredt rá — az a Zichy Ferenc gróf bihari főispán kezére jutott beszámoló szolgált, amelyben a fiatal Csanády István december 11-én — ellenzéki szellemben — apja számára „rövideden" összefoglalta a szem- és fültanú Péchy László elbeszélését. József nádor december 21-én ennek alapján rendelte el a vizsgálatot, egyúttal utasította a királyi jogügyigazgatóságot, a nyilvánosság kerülésével járjanak utána annak is, vajon elhangzott-e a gyűlésen Kölcsey szájából az a kijelentés, amelyet Péchy, illetve Csanády így foglalt össze: „őtet az oppositio küldi, s kéri, hogy az utasítást

változtassák meg". A nádor ugyanaznap Kendét is jelentéstételre szólította fel. Az alispán, akit az örökváltság — és Kölcsey — megbuktatásában vállalt szerep miatt lelkifurdalás gyötörhetett, magától az érintettől kért tanácsot, mit válaszoljon. Kölcsey csak azt ismerte el, hogy mondta: követtársa s több barátja tudtával s egyezésével jött le, „...ez, s a küldetés között felette nagy a különbség". Kende óvatosan egyensúlyozva, de a válasz figyelembe vételével tette meg jelentését. A nádor ugyan megerősítésnek vette ezt, s a Wesselényi ügyében eljáró fiskális (aki szintén nem látta a különbséget) is azt jelentette: a jelenlévők szinte mind megerősítették a kijelentés elhangoztát. Intézkedés azonban nem történt. Reviczky mindenesetre felszólította a királyi jogügyigazgatót, tegye kötelességét, ha Kölcsey a diétán mondandó búcsúbeszédében olyasmit mondana, ami a törvényekbe és a közrendbe ütközik.[26] Annak, hogy a kormányzatot Kölcsey perbefogása ténylegesen foglalkoztatta volna, nincsen nyoma: önmagában a kijelentés miatt nehezen lehetett volna pert indítani, s arra szükség sem volt, hiszen Kölcsey, úgy tűnt, kikapcsolódott az országos politikából.

Mindjárt lemondásának másnapján Wesselényiben felmerült, hogy barátját Biharban vagy a partium-beli Közép-Szolnokban kellene követté választatni. Kölcsey mindkét jelölést vállalta. A kormányzat erőfeszítései ellenére Biharban öt nap múlva visszahívták az egyik követet, a december 23-án sorra került választáson azonban a Wesselényi támogatta Kölcsey csak 583 voksot szerzett, míg vetélytársa több mint 2000-et. Közép-Szolnok megyében megválasztása biztosnak látszott ugyan, az erdélyi országgyűlés január végén elrendelt feloszlatása miatt azonban nem jelenhetett meg Kolozsvárott. Szatmárban, az 1835. január végén sorra kerülő választáson Kölcsey végül is elvi okból nem vállalta a jelölést, mivel ugyanazt az utasítást kellett volna képviselnie, amely miatt lemondani kényszerült. Ezt követően — valahányszor csak egy követ lemondása szóba került — a kormányzat értesülése szerint több megyében is (Békés, Szabolcs, Ung, Zemplén) felmerült, hogy követté válasszák. A kormányzat minden alkalommal megtette az éppen szükséges lépéseket, de — úgy tűnik — a tervek egyetlen esetben sem öltöttek komoly formát. Bécsben a fenti esetekben tanúsított figyelemmel kísérték azt az 1834 júniusától költőnket is foglalkoztató elképzelést is, hogy Kölcseyt az Akadémia titkárává válasszák. Reviczky Döbrentey Gábor — nemkívánatosnak tekintett — újraválasztásánál is aggályosabbnak tartotta azt, hogy „a demagóg Kölcseyt ahhoz a lehetőséghez juttassák, hogy üzelmeit e tisztséggel takarózva még kiterjedtebb körben űzhesse". A kancellár, aki — Wesselényi Pozsonyból való távoltartása mellett — a választás meghiúsítása végett eszközölte ki az 1835. januári igazgatóválasztmányi gyűlés elhalasztását, 1835 augusztusában, az Akadémia közgyűlését megelőzően álláspontjához megszerezte a nádor és az uralkodó jóváhagyását is. A kormányzat azonban fölöslegesen aggódott: Kölcsey már 1835 januárjában eldöntötte, nem vállalja a titoknoki állást.[27]

Az iratok közlése során elhagytam a hiányjeleket, a rövidítéseket feloldottam, a kis- és nagybetűk írását és a központozást a maihoz közelítettem, ugyanakkor arra törekedtem, hogy a Kölcseyre jellemző nyelvállapotot megőrizzem. A törléseket, javításokat nem tüntettem fel.

IRATKÖZLÉS

1.
1834. november 25. Pozsony

Kölcsey és Eötvös Mihály Kölcsey fogalmazta előterjesztése Szatmár megyéhez

Előterjesztés a Megyéhez
Posony, November 25-d. 1834.

Tekintetes Rendek,

Szívünk mélyében hordjuk a tiszteletet, mellyel a Tekintetes Rendeknek tartozunk, szívünk mélyében a hálát, mellyel a reánk ruházott, megbecsülhetlen bizodalomért örökre kötelesek vagyunk; s egyfelöl ezen tisztelet és hála által vezetve, másfelöl a Tekintetes Rendek iránti hűségre tett szent esküvéstöl kötelezetve: a Tekintetes Rendektöl venni szokott útasításoknak engedelmeskedni mindeddig, valamint örömünknek tartottuk, úgy megszeghetetlen tartozásunknak ismertük. Kedvező sorsunk úgy hozá magával, hogy az eddig folytatott országgyűlési tanácskozások alatt útasításaink saját elveinkkel s meggyőződésünkkel szerencsés egyezésben állottak; s nevezetesen az urbéri munkálat folytában előbb a főrendekkel, azután a kormánnyal tartott küszdéseikben küldőinkre és lelkiismereteinkre egyiránt támaszkodhattunk. Mennél boldogabbak valánk e helyzetben: annál váratlanabb gond lepte meg kebleinket, midőn a Tekintetes Rendek által e folyó hónap 10-dik napján készített s az urbéri czikkelyeket tárgyazó potló útasitás felöl értesíttettünk. Az urbéri V. czikkely 2-dik szakaszában megállított örökös megválthatás s az adózó nép személyes és vagyonbeli bátorságárol hozott VIII-dik czikkely olly elveket foglalnak magokban, mellyekért két esztendő lefolyta alatt mind a főrendekkel, mind később a kormánnyal csüggedetlen s egész elszántsággal küszdöttünk; mivel azokat az egész Haza boldogságára elkerülhetlen szükségesnek változatlan meggyőződéssel hittük; mivel azoknak igazságos voltok felöl lelkeinket egészen elfoglaló érzelmek támadtak fel benünk. Most, midőn a Tekintetes Rendek ezen érzelmekkel ellenkező útasítást adni jónak látták: két esztendős pályánkat egyszerre kettévágva szemléljük, s azon gyötrelmes helyzetben találjuk magunkat, mellyben az útasítás iránti hűség és lelkiismeretünk szózata közt úgy kell választanunk, hogy ha egyiket követjük, a másiktol szíveinket vérrel leszünk kénytelenek elszakasztani. Illy állapotban nincs más mód, mint a Tekintetes Rendek kegyességéhez és bölcsességéhez folyamodnunk, könyörögvén, hogy következő alázatos előterjesztésünket figyelembe venni méltóztassanak.

A Tekintetes Rendek tisztelve említett útasításában az V. és VIII. czikkelyeken kivül az irtásokrol szolló III. czikkelyröl s a IV. czikkelynek a restelkedő jobbágy büntetését tárgyazó 6-dik pontjárol[28] is tétetik szó. Az irtásokat ami nézi, mi az országos felirásban foglalt szerkezetet mindég homályosnak hittük, s félvén, hogy e homály bírói önkéjes magyarázatokra fog alkalmat szolgáltatni; s ezen önkéjes magyarázatok nemcsak a jobbágyi, de a földesúri birtokot is örökösen bizonytalanná, s a Királyi Helytartótanács mindenkori tetszésétöl függövé teszik: azon szerkezetnek elejétöl fogva ellene voltunk; s elejétöl fogva bizonyos időszak

felállítását tartottuk szükségesnek, amit később maga a királyi válasz is elfogadott.[29] Azonban mind akkor, mikor az időszak elvét a Karok és Rendek táblájánál először vítattuk; mind akkor, mikor a királyi válasz értelmünket elfogadta: minoritásban maradtunk, sem a Karok és Rendek, sem a főrendi tábla az időszak elfogadásához nem hajolván. E kérdés már most csak úgy jöhet ismét tanácskozás alá, ha a kormány az időszakhoz továbbá is ragaszkodni fog; s az irtás czikkelyét másodszor is visszaküldendi. Azon esetre, ha ez megtörténnék, bátrak vagyunk a Tekintetes Rendeket a czikkely homályos voltára figyelmeztetni; mindenesetre azt teendők, amit a Tekintetes Rendek bölcsesége erészben parancsolni fog.

A IV. czikkely 6-dik pontjára nézve, engedjék meg a Tekintetes Rendek alázatosan megjegyeznünk, hogy itt a királyi válasz az országos felírásnál a jobbágyra nézve lágyabb lévén:[30] már az is elegendőnek látszik, ha az országos felírás tartalmát, melly mellett a Karok és Rendek újra megmaradtak, kivívhatjuk; s ugyanazért a pontnak még keményebbé tétele semmi esetben kivihető nem leszen. Amit midőn megjegyeznénk, egyszersmind kötelességünk szerént említésbe hozzuk, hogy a Tekintetes Rendeknek az engedetlen jobbágyok miatt támadt aggodalmát a VII-dik törvényczikkelynek az urbéri vétségekről szolló, s a királyi válasz következésében újonnan készült 5. szakasza (mellyet az urbéri törvényczikkelyek sorában már régebben bemutatni szerencsénk vala)[31] bőv mértékben el fogja oszlatni.

Az V. törvényczikk 2-dik szakaszát, azaz a jobbágyi szolgálat alol lehető örökös megváltást illetőleg kénytelenek vagyunk bővebben kiterjeszkedni.

E szakasz értelme ez: ha a földesúrnak tetszik, szabad lesz neki, a maga tulajdon telkére nézve az azon lakó jobbággyal örökösen felmentő egyezést tenni, mégpedig olly nagy summában, amillyenben egymással megegyezhetnek, s a felsőség minden névvel nevezendő befolyása nélkül. Így magyarázza ezt mind maga a törvényszerkezet, mind a Főrendekhez küldött legközelebbi üzenet.

Hogy ezen törvény a földesúri jusoknak nemcsak nem árt, hanem inkább azoknak szabad gyakorlását a tulajdonnal való bánásban megerősíti: magában kitetszik. Ha e törvény a királyi válasz értelmében félrevettetnék: akkor a földesúr birtoka minden becsétől általán fogva megfosztatnék. Méltóztassanak a Tekintetes Rendek megemlékezni, hogy az urbéri törvények első czikkelyében a telek haszonvételének szabad eladhatása a jobbágynak az ország által megengedtetett,[32] s ezt a királyi válasz is helybenhagyta. Mi leszen már a földesur jusaibol, ha a telek ugyan övének mondatik, de azt eladni csak a jobbágy bír hatalommal? Mi leszen a földesur jószágának becséből, ha telkét eladnia nem leszen szabad, mégpedig annak, ki azt legnagyobb áron fogná megvenni? Mert hogy itt az örök megváltást az ősiség principiuma ellenzené, annak nyolcz egész század tapasztalása ellent mond. Hány szabad királyi, hány kiváltságos városok vagynak az országban? Ezek mind az örökös megváltás után állottak elő, s közöttök számtalanok vagynak, mellyek eredetileg nem a status javai, hanem nemes familiák birtokai közé tartoztak. Az illyenek, midőn magokat megváltották, egyfelöl az ország birtokosainak számát nevelvén, a nemzet és nemzeti alkotvány erősbedését eszközlék; másfelöl a földesuraknak olly tetemes tőkepénzeket nyújtottak, mellyeknek törvényes kamataik az eddig bevett jövedelmeket messze felülhaladták.

Hogy a birtokos nemesség a maga nyolczszázados szabad eladhatási jusában épen most gátoltassék, az annyival veszedelmesebb; mert, ha az urbéri czikkelyeket s a királyi választ általtekintjük, lehetetlen fájdalommal nem látnunk: miképen azokban sok homály, bizonytalanság, meg nem határozott szokásokra útalás s több eféle találkozik. E környülménnyel vessük össze azt, hogy az országgyűlési oppositio minden törekvése ellen is, a Helytartótanács bírósága az urbéri ügyekben megállíttatott;[33] s nyilván ki fog tetszeni, hogy a földesur és jobbágy közti minden viszonyok a végrehajtó hatalom szabad tetszésétől fognak függeni. Ha már most a birtokos nemes a maga nyolcz század óta szabadon gyakorlott jusából kiüttetik, s az V. czikkely 2-dik szakaszában csak kimondott, nem pedig újon alkotott megváltási törvénnyel nem élhet: természetesen alatta marad azon terhes következéseknek, mellyek az urbéri pörekben, az egész ország tapasztalása szerént, eddig is nem kevéssé terhelték. Annyival inkább, mert az úriszék általános eltörlését kivívni nem lehetvén, a jobbágyok egymásközti pöreikben tartandó úriszékek (miknek fenntartását a nagy uradalmakkal bíró nemzetségek annyira akarják) a kisbirtoku nemességet egymás után épen úgy teendik semmivé: mint az örökös megváltásokbol nyerendő summák felemelhetnék.[34] S ez utolsó méginkább kiviláglik, ha meggondoljuk; miképen csak az örökös megváltás az a mód, melly szerént a földesur, midőn a jobbágytelket a szolgálat alol felmenti, és e felmentésért sokkal nagyobb summákat nyerhet, mint mostani környülmények közt a majorságbirtokért; egyszersmind majorságait s királyi haszonvételeit megtarthatja, s azokon eddig nem lehetséges javításokat eszközölhet.

Alig van valami, amiben mind a földesúr, mind a jobbágy érdekei úgy párosulva lennének: mint a kérdésben forgó törvényben. Mert ha a földesúri jusok fennmaradása, ha az urbéri törvények állapota s a birtok becsének lehető felemelkedése az örökös megváltásrol szolló czikkelyt a földesurnak kívánatossá teszik: nem szükség magyarázni, hogy a jobbágyra nézve örvendetesbet tenni nem lehet. S itt bátrak vagyunk említésbe hozni, hogy e kérdés alkalmával, nemcsak adózó jobbágyokrol vagyon szó, hanem, hogy az egész országban s nevezetesen a Tekintetes Rendek megyéjében több ezer nemes háznépek vagynak, kik földesúri hatalom alatt levő telken laknak. Mellyik familia az, bár most még olly gazdag és ragyogó legyen is, melly bizonyos lehetne benne, hogy tagjai egyszer akkor el nem szegényednek, s nem lesznek kénytelenek jobbágytelken keresni nyughelyet? Az illyeneknek sorsa az adózó néppel egy; s már most annyival inkább, mert a tiszai, kevesebb számu megyék törekedése ellen is, adó alá rendeltettek.[35] Ezen adó alá rendelést készen elfogadák az ország főrendei, készen elfogadá a kormány. Az adózás alol semmi igyekezet őket többé fel nem mentheti. Lehetséges-e már most, Tekintetes Rendek, ezen reájok nézve minden bizonnyal kedvetlen állapotot még azzal is tetéznünk, hogy a földesúri terhek alol lehető kimenekedést előttek bezárjuk? Ezen jobbágytelkeken lakó nemesség és az adózó nép az, melly az ország legnehezebb terheit viselni fogja. Könyörgünk a Tekintetes Rendeknek, ne tiltsák meg nékik a módot, melly különben is a földesur jóakaratától van felfüggesztve, s mellynek haszna a földesurra is kiárad — hogy magokat tulajdonbírásra felemelhessék. Mert ha a kérdéses örökös megváltás a százados szokás ellenére megtiltatik: mit használna a capacitás is akár az adózónak (kinek számára azt még

kivívni úgy sem lehetett),[36] akár a nemesnek? Mindaddig, míg a nemesi birtok örökös eladhatása törvényesen meg nem állíttatik; mindaddig, míg a jobbágyi szolgálat örökös megválthatása tiltatik: az a nemes, vagy akárki más, kinek atyjárol jószága nem maradt, úgy áll az országban, mint idegen; s a városokat (mellyek az egész nemzetet csakugyan be nem fogadhatnák) kivévén, nincs hely, hol pénzért olly birtokot szerezhessen, hol magát állandónak tekinthesse, s mellyet maradékának, mint bizonyost, hátrahagyhasson. Királyi adományt szerezni nem minden ember szerencséje; s adózó népünket s a birtoktalan nemességet ezen bizonytalan szerencsére útasítani, bizony elkeserítő dolog lenne.

Félvén a Tekintetes Rendek türelmével visszaélni, elhallgatjuk, amiket e tárgyra nézve még nagy bőséggel előhoznunk lehetne; s még csak az urbér VIII. czikkelyére nézve veszünk magunknak bátorságot alázatos észrevételeinket előterjeszteni.

Hogy senki a hazában meghallgatás és bírói ítélet nélkül személyében és vagyonában ne háborgattassék: ez olly elv, melly nélkül semmi társaság fel nem állhat; olly elv, mellyet sem a királyi válasz, sem a Tekintetes Rendek kétségbe nem vesznek. Csak attol látszanak a Tekintetes Rendek tartani, hogy ez a VIII-dik czikkelyben kimondott elv hoszu pörekre adhatna alkalmat. De az ordo processualis és a büntető törvénykönyvhöz adott instructio criminalis bizonyosan arra valók lesznek, hogy ott az igazság kiszolgáltatásának legrövidebb úta meghatároztassék; s magok a Tekintetes Rendek mind erre, mind a testi büntetésekre nézve czélirányos útasításaikat még az országgyűlés előtt megkészítették.[37] Itt azonban, az urbéri czikkelyek közt, ezekre kiereszkednünk az ország többsége bizonyosan nem fogná czélirányosnak ítélni. De mivel a törvényosztálybeli munkálatban csalhatlanul előjövendenek; s mivel ott a Tekintetes Rendek útasításának erészben, úgy hisszük, teljes sikerrel eleget tehetünk; bátrak vagyunk alázatos tisztelettel könyörögni: ne engedjék a Tekintetes Rendek a minden népek közt szentnek ismert elv kimondását a kérdéses VIII. czikkelyben akadályoztatni. A czikkely már egyszer megkészült; s ha kitörűltetik, minden bizonnyal azt kell következtetni: *hogy tehát Magyarországon az adózót kihallgatás nélkül is személyében s vagyonában háborgatni lehet.* Olly állítás, mitöl a Tekintetes Rendek emberszerető szíveik bizonyosan vissza fognak borzadni. Annyival inkább, mert ellenségeink e kettőt hányják legmérgesebben szemeinkre: hogy az adózónak ez országban sem tulajdona, sem személyes bátorsága nincs. Itt az idő e kaján szemrehányást örökösen megszégyenítenünk. Itt az idő kilencz millio polgártársainkat a törvény oltalma alá helyhezni, hogy ne csak pártfogás és kegyelem legyen védelmök.

Mindezek után lehetetlen elhallgatnunk, hogy az V. és VIII. czikkelyekben foglalt elvekért már két év óta küszdünk; s míg azok a Karok és Rendek táblájánál alkottattak; míg a főrendi táblával legalább is ötszöri visszaküldés alatt folytatott vítatással megállíttattak: a Tekintetes Rendek semmi észrevételeket azok ellen tenni nem akartak; sőt viseletünkkel való megelégedésöket érdemünk feletti kegyességgel kijelenteni méltóztattak. E kegyességben bizakodván, mindent elkövettünk, amit az országos felírásban foglalt elvek kivívására szükségesnek gondoltunk; sőt a királyi válasz megérkezte után is előbbi bizakodásunknál fogva az

elejétöl fogva választott pályán változatlan maradván: a kérdés alatti elveket (mint e hónap 18-dikán költ hívatalos jelentésünkben a Tekintetes Rendeknek bejelenteni el nem múlattuk) még egyszer győzedelemmel kiküszdeni segítettük. Midőn a Tekintetes Rendek a királyi választ elfogadták, még akkor nem lehetett tudniok, hogy a képviselő Tábla a maga előbbi értelmét ezúttal is megtartotta;[38] s a válasz elfogadását nem tulajdoníthatjuk egyébnek azon kívánságnál, hogy a kormány és ország közti egyezkedés hamarabb megkészűljön. E kívánság teljesedését a Karok és Rendek állhatatos megmaradása úgy is meg nem engedvén: már most nincs egyéb hátra, hanem a Tekintetes Rendeket tartozó tisztelettel megkérnünk, hogy a kormány és a Karok és Rendek közt fennforgó vítatásban, a Karok tábláját, mint az ország képviselőjét, elhagyni ne kívánkozzanak. Mi leszen belőlünk, ha saját küldőink vonják meg tőlünk pártfogásokat? Mi leszen belölünk, ha évekig tartott állhatatosság után saját küldőink fogják parancsolni, hogy nehezen kivívott elveinkröl lemondjunk? Mi leszen belőlünk, ha az oppositiónak saját küldőink kívánságára kell elsűlyedni, s a kormánypárt intéseit némán követni? Nem, a Tekintetes Rendek nem fogják a nemzet képviselőjit, nem fogják saját követeiket elhagyni! Ezt reméljük, ezt hisszük mi; s bizodalommal ujitjuk még egyszer könyörgésünket, mellyet ez alázatos előterjesztésben a Tekintetes Rendeknek benyujtani nem csak merészeltünk, de az egész haza iránt tartozó szent kötelességnek ismertünk.

Kölcsey sk. fogalmazványa. MTAKKt. Jogt. Ogy. Ívrét. 2. III. 27.

2.
1834. november 25., Pozsony

Kölcsey Ferenc és Eötvös Mihály lemondása követi tisztségéről

[Tekintetes Rendek!][39]

Azon pótló útasítás, mellyet a Tekintetes Rendek mult November hónap 10-dikén az urbéri törvényczikkelyekre nézve hozni méltóztattak, szíveink meggyőződésével s ezen meggyőződésen épült országgyűlési viseletünkkel egyenes ellenkezésben állván: azon gyötrelmes helyzetben vagyunk tétetve, hogy ha a Tekintetes Rendek útasítását követjük, saját lelkiismeretünkön kell erőszakot tennünk; ha pedig meggyőződésünk mellett maradunk, a Tekintetes Rendeknek esküdött hívségünket szegjük meg. E kétséggel teljes helyzetben nincs más mód, mint azon esetre, ha a Tekintetes Rendek a felebb tisztelt útasítás teljesítése alol benünket felmenteni nem méltóztatnak: megköszönni a reánk ruházott szép bizodalmat, s képviselői pályánkrol leszállani. Midőn ezen sorok a Tekintetes Rendeknek alázatosan benyujtatnak, fogadják el tőlünk mély tisztelettel tölt köszönetünket azon megbecsülhetlen bizodalomért, mellyet két év lefolyta alatt birni szerencsések valánk; mi részünkröl mindég önérzéssel fogunk visszaemlékezni az időre, melly alatt a Tekintetes Rendek képét, az egész Haza színe előtt viselni boldogok valánk. Éljenek szerencsésen a Tekintetes Rendek; Isten virágoztassa e nemes Megyét, mellyet jó és bal sorsban örökre szeretett Hazánknak vallandunk. Mély tisztelettel kegyeikbe ajánlottak maradván [a Tekintetes Rendeknek

Pozsony november 25-dikén 1834. alázatos szólgái Kölcsey Ferencz m. k. Eötvös Mihály m. k. országgyűlési követek][40]

Kölcsey sk. fogalmazványa. MTAKKt. Jogt. Ogy. Ívrét. 2. III. 28.
Közel egykorú másolat. MOL Kossuth-gyűjtemény. II. V. 1. Vörös Antal (R 123) b. 65.[41]

JEGYZETEK

[1] *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből. 3. kiad. Bp., 1886. I. 392.

[2] A két közölt irat az MTA Kézirattárában (MTAKKt.) őrzött nagyobb Kölcsey-irategyüttesbe (Jogtan. Országgyűlés. Ívrét. 2. és 80.) tartozik, amely — noha nem teljesen ismeretlen (ld. *Bártfai Szabó László*: Naplók, emlékiratok és feljegyzések Magyarország történetéhez 1815–1867. Háborús Felelősség, 1929/1930. 482.) — mindeddig lényegében elkerülte a kutatók figyelmét. Magam 1993 tavaszán bukkantam a fenti iratokra. A hét iratköteg több száz, jórészt Kölcsey kezétől származó oldalt tartalmaz, amelyekből a tartalom alapján négy nagyobb csoport különíthető ki: 1. A Szatmár vm. részéről az 1827:8. tc. által kiküldött országos bizottság munkálatainak (az operátumoknak) a véleményezésével megbízott bizottság iratai (Jog. Ogy. Ívrét. 2. I–III., részben VI. köteg). 2. A Kölcsey és követtársa, Eötvös Mihály által készített követjelentések (28, illeteve 9) fogalmazványai (Uo. III. köteg, illetve Jogt. Ogy. Ívrét. 80.), legnagyobb részben autográfok. (Kölcsey huszonhárom jelentése — a tisztázat alapján — kiadva: Kölcsey Ferenc Összes Munkái. Szerk. *Szauder József—Szauder Józsefné.* (a továbbiakban: KFÖM) Bp., 1960. II. [s. a. r. Merényi Oszkár] és *Merényi Oszkár*: Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey dokumentumok. Bp., 1961.; három jelentés — 1833. február 15., 1834. május 17., november 17., továbbá a november 25. kelt előterjesztés és lemondó nyilatkozat szövege ismeretlen és kiadatlan.) 3. Kölcsey által fogalmazott országgyűlési felirat- és üzenettervezetek, 1832–1833-ból (Jogt. Ogy. Ívrét. 2. IV. köteg). Végül 4. — s ez a legjelentősebb novum — Kölcsey országgyűlési naplójegyzetei az 1833. október 30. és az 1835. február 5. közötti időszakból, részben írnokai, így Décsey László, részben pedig Eötvös Mihály által vezetve (Uo. V. köteg). Kölcsey ezeket nevezte — naplójával szemben, mely „a múlt nyár" [1833] augusztusáig van készen" — „naponkénti jegyzéseinek" (ld. Kölcsey — Wesselényinek, 1834. április 3. KFÖM. III. 622.): funkciójuk egyfelől az volt, hogy megkönnyítsék Kölcsey és követtársa eligazodását az országgyűlés ügymenetében, s segítséget nyújtsanak a követjelentések elkészítéséhez, másfelől pedig — legalábbis 1834 júniusáig, júliusáig — az, hogy nyersanyagul, vezérfonalul szolgáljanak az Országgyűlési Napló esetleges folytatásának.

[3] A Kancellária a nyolc törvényjavaslatról 1834 januárjában–márciusában sorozatos tanácskozások során alakította ki érdemi véleményét. A kancellár az első hét törvénycikk jegyzőkönyvét elkészültük után, február 9. és március 28. között folyamatosan terjesztette fel, az utolsó törvényjavaslatról készült véleményt azonban csak június 16-án(!). Ld. MOL A Magyar Kancelláriá levéltára. Acta Diaetalia (A 96) III. 2/c. 20. csomó; Uo. Acta praesidialia (A 45) (a továbbiakban: MKanc. eln.) 1834:156, 179, 212, 251, 287, 298, 366, 925. Az uralkodó elhatározása június 28. és július 8. között született meg; az ezek alapján szerkesztett leirat szövege: [...] 1832-ik esztendőben karácson havának 16-ik napjára rendeltetett magyar ország gyűlésének írásai. (a továbbiakban: Országgyűlés írásai, 1832–1836) III. 29–49.

[4] Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. (Kossuth Lajos Összes Munkái) (a továbbiakban: KLÖM). S. a. r. *Barta István*. III. Bp., 1949. 559. és 571.

[5] MKanc. eln. 1834: 1592, 1614.

[6] MKanc. eln. 1834: 1592. A Reviczky által megkeresett személyek: az V. tc. 2. ügyében: Niczky János vasi alispán, Komáromy István Abaúj megyei alispán, Almássy Lajos szepesi alispán, Pyrker László egri érsek, hevesi főispán, Babarczy Imre csongrádi alispán, Gyürky Pál krassói főispán; a VIII. tc. ügyében Vay Ábrahám beregi adminisztrátor, Tihanyi Ferenc Nógrád megyei alispán, Mérey Sándor somogyi főispán, Keglevich János gróf barsi főispán, Rohonczy János Veszprém megyei alispán és Pálffy Fidél gróf Árva megyei főispán; mindkettő ügyében: Tököly Péter csanádi adminisztrátor, Martinidesz László Torna megyei alispán, Zichy-Ferraris Ferenc gróf Győr megyei főispán, Szegedy Ferenc Verőce megyei főispán és Scitovszky János rozsnyói püspök. Többeknek utóbb Reviczky újra írt, november 1-én az alispán mellett Torna megye főispánját, Szilassy Józsefet is megkereste, aki egyébként — legalábbis Duschek Ferenc kancelláriai titkár szerint — abban reménykedett: koronaőrré választják. (Uo. 1934: 1768)

[7] MKanc. eln. 1834: 1806, 1837, 1876, 1915, 1942, 1984, 1985; Acta praesidialia secretiora (A 49) (a továbbiakban: MKanc. eln. titk.) 1834:210. Az újonnan megkeresettek: (a baranyai Gál mellett) Zichy Ferenc gróf bihari, Orczy Lőrinc báró aradi főispán, Folger Ferenc kanonok és Svaiczer Gábor, az új selmecbányai főkamaragróf (Zólyom és a bányavárosok ügyében) és kilenc város bírája, illetve polgármestere.

[8] KLÖM IV. Bp., 1959. 52.; *S. Sándor Pál*: A jobbágykérdés az 1832/36-os országgyűlésen. Bp., 1948. 132. l. 411. jegyzet. Az örökváltság ügyében Abaúj, Baranya, Csongrád, Győr, Heves, Krassó, Veszprém, Ung és Verőce, a jobbágyok személyi- és vagyonbiztonsága ügyében Arad, Árva, Baranya, Győr, Heves, Pest, Torna, Veszprém és Zemplén megye szavazata változott meg; a zempléni fordulat körülményeire ld. *Erdmann Gyula*: Zemplén vármegye reformellenzéke 1830–1836. Miskolc, 1989. 66. — Hangsúlyozzuk: nem azt vizsgáljuk, hány megyében változott meg a követutasítás (ez további kutatásokat igényelne), hanem azt, hogyan szavaztak a megye követei, utasításuktól függetlenül. Wirkner szerint pl. (vö. MKanc. eln. 1834: 1614.) az örökváltság ügyét a szeptember végi szavazás során Verőce és Heves követe utasítás híján, Bihar és Torna követe pedig annak ellenére támogatta. Eötvös Mihály viszont december 10-én és 11-én arra hivatkozva voksolt a november 10-i új utasítással ellentétesen, hogy reménye van az eredeti utasítás visszaállítására.

[9] KFÖM III. 690. (Kölcsey — Wesselényinek, 1834. december 2.); KLÖM IV. 32. sköv.

[10] MKanc. eln. 1834: 1720, 1782. — Vö. 1834:1523 is (Reviczky szeptember 26-án kelt rendelete valamennyi alispánhoz a meghirdetett közgyűlések időpontjának bejelentéséről).

[11] *Takáts Sándor*: Kölcsey és a titkosrendőrség. In: Uő.: Magyar küzdelmek. [Bp., 1929.] II. 478. — Vö. MKanc. eln. passim, kül. 1834: 1965 (Reviczky — Wirknernek, november 26.: emlékeztesse Mailáthot kijelentésére, „daß er ein Verzeichnis solcher Männer, an welche man sich mit Zutrauen wenden könnte, verfassen und mir [t.i. Reviczkynek] zuschicken wolle") és ekkori titkára, kellemesi Melczer István visszaemlékezésével: „az 1832/6. hosszú országgyűlésnek a kormány részéről mintegy mozgató eleme gróf Mailáth Antal [...] vala". „a bécsi döntő személyiségekkel sűrű levelezésben állott." (K. M. I.: Deák Ferenc békekövetsége. Hazánk, II. 165.)

[12] Közölve: *Merényi*: i. m. 90–92.; Kölcsey követjelentése: uo. 87–89.

[13] Kölcsey 1834. november 18-i (kiadatlan) követjelentése: MTAKKt. Jogt. Ogy. Ivrét. 2. III. köteg 26. (a fogalmazványon a keltezés: november 17., utóbb a jelentésre mindig mint november 18-án keltre hivatkoznak); KFÖM III. 689.

[14] *Takáts*: i. m. II. 479. Az országgyűlési titkosrendőrség jelentései szerint (MOL Hungarica aus der Privatbibliothek S. M. Kaiser Franz I. (I 50) (a továbbiakban: Privatbibliothek) 127. köt. f. 263., 218., 203., 165.) november 21-én és 22-én Kölcsey, november 24-étől, hétfőtől fogva viszont Eötvös szavazott Szatmár megye nevében.

[15] *Taxner-Tóth Ernő*: Kölcsey Ferenc és Vécsey Miklós kapcsolata (Egy levél ürügyén). In: Remény s Emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferencről. Szerk. Taxner-Tóth Ernő, G. Merva Mária Bp.–Fehérgyarmat, 1990. 94–95. — Hogy Szatmár megyében hol, s hány nemes élt jobbágytelken, nem állapítható meg. A megye ugyanis 1828-ban nem tett eleget annak az utasításnak, amely előírta, hogy az e kategóriába tartozó nemesek számát településenként tüntessék fel. Így a megyei összegzés is hiányzik. (Ld. MOL Regnikoláris levéltár. Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827 ordinata /N 26/)

[16] Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal. S. a. r. bev., *Taxner Tóth Ernő*. Bp., 1983. (a továbbiakban: KFlevKZs) 142., 139., 149. (Kölcsey — Kendének, 1834. július 11., június 29., szeptember 1.); KFÖM III. 691. (Kölcsey — Wesselényinek, 1834. december 2.)

[17] MOL Privatbibliothek 127. köt. (a szavazás eredményét — mint általában — négy besúgó is rögzítette, némileg eltérő módon); KLÖM III. 740. (Csak a szavazás számszerű végeredménye, a három elpártolt megye megemlítésével)

[18] MKanc. eln. 1834:1965 (Wirkner — Reviczkynek, 1834. november 26.); MKanc. eln. titk. 1834:53, 91–93, 133 (Reviczky és szatmári bizalmasainak levélváltása); MKanc. eln. 1834:1965 (Reviczky — Méreynek és Steinbachnak, 1834. november 29.) 2123 (Mérey — Reviczkynek, 1834. december 13.); *Takáts*: i. h.; MKanc. 1834:2044 (Reviczky — Wirknernek, 1834. december 7.); MKanc. 1834:2004 (Vécsey — Reviczkynek, 1834. december 2.) és *Taxner-Tóth*: i. m. (1990) 94–95. (Vécsey — Kendének, 1834. november 27.); KFÖM III. 690–692. (Kölcsey — Wesselényinek, 1834. december 2.), MOL Filmtár 8368. doboz (Décsey — Wesselényinek, 1834. december 2.), Uo. 5495. doboz (Wesselényi: Napló, 1834. december 6–8. Idézi: *Szabó G. Zoltán*: A Kölcsey-napló Wesselényije és a Wesselényi-napló Kölcseyje. In: Remény s Emlékezet, i. m. 64.).

[19] A gyűlés lefolyására általában ld. *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Bp., 1965. 271–273.

[20] Wesseéámyi: Napló, 1835. május 2. (Wesselényi Ragályi Tamás megjegyzéseire reagált) és 1834. december 9. (MOL Filmtár, 5495. d.); MKanc. eln. 1835: 36. (Kende és Kovács Sándor december 9-i beszámolója Vécsey főispánnak, mindkettő német fordításban).

[21] Wesselényi: Napló, 1834. december 9. MOL Filmtár 5495. d.

[22] *Trócsányi*: i. m. 272. Beszédének gondolatmenetét Wesselényi minden bizonnyal utólag írta le. Másolatai: 1. MOL Wesselényi-család. (P 702) 5. cs. VA 666) (Vörös Antal sk. másolata, Wesselényi által javítva); 2. Uo. 6. cs. (VA 681) 34–37.; 3. OSzKKt. Quart. Hung. 1062. Romlott szövegű, hiányos másolat alapján kiadva: *Nedeczky István*: Deák. A képviseleti alkotmány megalapítása. Bp., 1876. 99–103.

[23] A beszéd (és az Uray Bálint vádjára adott válasz) abban a formában ismeretes, ahogyan azt Wesselényi „még tisztán emlékezvén, nemsokára a gyűlés után" leírta. (Wesselényi — Kölcseynek, 1835. március 2. (A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Szemere-tár. XIV. 87.) Az eredetit nem ismerjük; Vörös Antal sk. másolata, a báró javításaival: MOL Wesselényi-család (P 702) 5. cs. (VA 666). Számos másolat ismeretes, az általam ismert legkorábbi (OSzKKt. Quart. Hung. 10. 91r–93r (Kecskeméti Csapó Dániel másolata) és Quart. Hung. 1514. II. 74r–75v (Pulszky Ferenc másolata) 1835. márciusában készültek. Első kiadása: *Toldy István*: A magyar politikai szónoklat kézikönyve ... Pest, 1866. II. 371–372.; további közlések, hetedik alkalommal, és eddig utoljára *Kardos Samu* (1905) tette közzé.

[24] KFÖM II. 165. (Kölcsey búcsúbeszéde, 1835. február 9.); [...] 1832-ik esztendőben karácson havának 16-ik napjára rendeltetett magyar ország gyűlésének jegyző könyve. IX. Pozsony, 1835. 474. (Patay Sámuel felszólalása); OSzKKt. Quart. Hung. 1514. II. 63r. és *Szabó G. Zoltán*: Kölcsey és az országgyűlési ifjak. In: Kölcsey Társaság. Társasági Füzetek 1. Szerk. Csorba Sándor. Fehérgyarmat, 1988. 42. (Pulszky Ferenc naplója, 1835. január 13.); KLÖM IV. 188. (Patay bejelentése).

[25] KFÖM II. 163. (Kölcsey 1834. november 10-i beszéde); OSzKKt. Quart. Hung. 1514. II. 62r–63r. Pulszky feljegyzéséből részleteket idéz: *Szabó G. Zoltán*: i. m. (1988) 40.

[26] OSzKKt. 1041. 22. (Wesselényi — Beöthy Ödönnek, 1838. február 10.: „Hihető, hogy a fiscus által idézett constructio azon levélből [t. i. Csanády István leveléből] van kiírva vagy egybetoldva"); MOL Regnikoláris levéltár. Archivum secretum archiducis palatini Josephi. (N 22) Politiam [...] spectantia (a továbbiakban: JN:Titk. pol.) 1834:306; *Jakab Elek* (s. a. r.): Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere. Kolozsvár, 1876. II. 258. (Csanády István — Cs. Ferencnek, 1834. december 11.); KFlevKZs 159., 153–154. (Kende — Kölcseynek, 1834. december 27., Kölcsey — Kendének, 1834. szeptember [december!] 27. a két — itt egymástól elszakított — levél összetartozására *Taxner-Tóth*: i. m. (1990) 96. l. 47. jegyzet) és MOL Kanc. eln. 1835:91. (Kende — József nádornak, 1834. december 28., a jelentés szövegezése — Kölcsey „*casuali quorumdam interpellatione turbatum dixisse, se non tantum suo lubitu sed scientibus et conscientibus collega suo et quibusdam aliis amicis* (qui relate nominatim ad art. V. urbarialem partes oppositionis tuebantur) *venisse adeoque petere, ut verba sua exaudiantur*. Recordor adhuc, eum praeter superius dicta tali circiter phrasi in flumine orationis aliquando usum fuisse: Könyörgök a tekintetes Rendeknek az oppositio nevében is, quae loquendi formula omnibus fere linguis communis intensitatem petitionis tantum denotare videbatur." — az általam kiemelt részben a Kölcseyét követi); Uo. (József nádor — Reviczkynek, 1835. január 7.); JN:Titk. Pol. 1835:41, 54. (Beöthy Sándor királyi jogügyigazgató — József nádornak, 1835. február 11. és 22. előtt); Kanc. eln. 1835:150. (Reviczky — Beöthy Sándornak, 1835. január 14.)

[27] *Trócsányi*: i. m. 274–276. (Ravaszdy visszahívásának megakadályozására ld. MKanc. eln. 1834:1916, 1982, 1993, 2025, 2030, 2084, 2085, 2103); KFlevKZs 159–161. (Kölcsey — Kendének, 1835. január 12.); Kölcsey esetleges újraválasztására: MKanc. eln. 1834:2225, 1835:17, 73, 87, 134, 610, 827 (Békés); 1934:2240, 1835:29, 73, 86, 147, (Szabolcs), 1835: 115, 182, 224, 265, 297, 360, 385, 472, 541, 554, 1064, 1331 (Ung); 1835: 705 (Zemplén), vö. *Taxner-Tóth Ernő*: Kölcsey és a magyar világ. Bp., 1993. 288. l. 184. jegyzet; Kölcsey titoknokká választása: Kanc. eln. 1835:20, 62, 120, 131, 135 (Reviczky 1835. január 10. felségelőterjesztése, az idézet innen), 214, 247, 1667, vö. *Taxner-Tóth*: i. m. (1993) 290–293. — A kormányzat élénk érdeklődést tanúsított az ellenzék terve iránt (vö. Zarka János Vas megyei követ — Vörösmartynak, 1835. január 5. Vörösmarty Mihály Összes Művei. 18. Levelezés II. S. a. r. *Brisits Frigyes*. Bp., 1965. 80–81.) is, hogy Kölcseynek és Eötvösnek emlékérmet készíttetnek. (MKanc. eln. 1835: 57, 102, 230, 256, 280, 326, 375; MKanc. eln. titk. 1835:20) Reviczky, akinek Mérey Sándor 1835. február 17-én jelentette, hogy Kölcsey Pesten előző napi elutasításáig modellt ült Anton Einslének, s portréját Bajza az *Auróra*ban meg kívánja jelentetni, utóbbiban annak bizonyítékát látta, hogy „dieser Almanach [...] sich zum Vertreter und

Propagandisten zu Gunsten der sogenannten Herren der Oppositionsparthey aufwerfe", s a cenzúra közbelépését sürgette. (MKanc. eln. titk. 1835: 44)

[28] A IV. tc. 5. §. utolsó, 6. szakaszáról van szó.

[29] A leirat (Országgyűlés írásai, 1832–1836. III. 34.) — az országgyűlés alsó tábláján kisebbségben maradt, Kölcsey által is támogatott állásponttal (vö. 1833. augusztus 1-i felszólalásával, KFÖM II. 178–180.) összhangban annak kimondását kívánta, hogy az 1807 előtt tett irtások a jobbágyoktól nem vehetők, illetve válthatók vissza, s a törvény rendelkezései csak az ezután keletkezett irtásokra vonatkozzanak; az uralkodó kívánsága végül — vö. „A jobbágyok hasznairól" szóló 1836:6. tc. 1. §. foglaltakkal — nem lett törvénnyé. Ld. még Kölcsey 1834. október 23-i beszédét is (KFÖM II. 146–148.)

[30] A földesúr az eredeti törvényjavaslat (IV. tc. 5. §. 6. szakasza) szerint a jobbágy költségére „kettőztetve", míg a leirat szerint egyszerűen a jobbágy költségén végeztetheti el „az elmulasztott úri munkát"; az 1836:7. tc. (A jobbágyi tartozásokról) utóbb az utóbbihoz hasonló módon szabályozza a kérdést.

[31] Az eredeti törvényjavaslat 5. §-a mindössze egy szakaszból állt: a királyi leirat nyomán a Rendek egy 13 szakaszból álló paragrafust fogalmaztak meg (ld.: Országgyűlés írásai, 1832–1836. III. 249–254.), utóbb a VIII. tc. bukása után Deák javaslatára (vö. KLÖM IV. 95.) e paragrafus élére került a jobbágyok személyi és vagyonbiztonságának elve. (Vö. „A földesúri törvényhatóságról és az úrbéri perről" szóló 1836:10. tc.-kel is.) — Kölcsey előző követjelentésével (*Merényi*: i. m. 87–89.) küldte meg a törvényjavaslatnak a kerületi ülésben átdolgozott és az országos ülés elé október 16-án került szövegét.

[32] A 6. §-ban. (Vö. „A jobbágyok költözéséről" szóló 1836:4. tc.-kel.)

[33] Azaz a királyi leirat rendre visszautasította azt a nyolc úrbéri törvénycikkely számos pontján érvényesülő törekvést, hogy a földesúr és a jobbágy közötti vitás úrbéri ügyeket másodfokon „a törvény útjára", tehát a bíróságok elé utalják; így ezeket az ügyeket továbbra közigazgatási úton, a Helytartótanács útján intézték.

[34] Az úriszék eltörlését — amikor az előbb, 1833. május 22-én, illetve szeptember 12-én az úrbéri munkálat, majd a bíróságok „elrendelése" kapcsán 1834. április 8-án felmerült — alig néhány vármegye követe támogatta. (KLÖM I. 402., II. 201., III. 42.) Kölcsey 1833. szeptember 12-i felszólalásában az úriszék korlátozását javasolta, november 9-én eltörlése mellett tört lándzsát, majd (miután az országgyűlés által elfogadott úrbéri VII. törvényjavaslat az úriszéket csak korlátozta), november 25-én a törvénykezési munkálat vitája során az ellen szólalt fel, hogy a nemesek, különösen a kisebb nemesek kötelesek legyenek úriszéket fenntartani. Utóbb, 1834 áprilisában — távollétében — követtársa, Eötvös harmadmagával az úriszék eltörlését támogatta. (KLÖM II. 201. és uo. 27. jegyzet, KFÖM II. 100–101., KLÖM III. 42.)

[35] A jobbágytelken ülő nemeseket avval kapcsolatban vetették adó alá, hogy lehetővé vált a jobbágytelki haszonvételek szabad adásvétele. (Ld. az 1836:4. tc. 6. §-át és a 11. tc.-et.) A kérdés — akárcsak az 1825/27. évi országgyűlésen — rendkívül heves vitákat váltott ki. Tizennyolc megyében (kilenc dunáninneni, hét dunántúli és két horvátországi megyében) e nemesi kategória már korábban is adózott; adó alá vetésüket, mint Kölcsey is írja, elsősorban a tiszai megyék követei ellenezték. Az 1833. október 7-i országos ülésen pl. 13 vármegye követe — köztük Kölcsey követtársa — volt „magának a thesisnek is ellene", hat követ pedig halasztást kért: a 19 megye közül 15 a tiszai megyék közül került ki. (KLÖM V. 75. l. 4. jegyzet, Uo. II. 277. sköv.; arra, hogy a törvényt számos megye — jórészt éppen a tiltakozó megyék — 1848-ig sem hajtották végre ld. *Varga János:* Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843). Somogy Megye Múltjából 11. Kaposvár, 1980. 188–191.)

[36] A jobbágyok birtokbírhatásának kérdése előbb az úrbéri V. tc. 2. §. (az örökváltság) vitája során, 1833. április 27–28-án, illetve szeptember 4-én (KLÖM I. 337–343., II. 154–164.) merült fel, majd — a törvénykezési munkálat vitája során, a polgári törvénykönyv I. tc. 4. §. kapcsán — 1834. június 4-én került napirendre (Uo. III. 209–219.); valamennyi alkalommal leszavazták. Kölcsey — utasítása szerint, melynek megváltoztatását 1833 januárjában hiába kérte — az első alkalommal nemmel szavazott, a harmadik alkalommal hallgatott, majd követtársával 1834. június 10-én kelt követjelentésükben kérte utasítása módosítását. Egyidejűleg sürgette Kende segítségét. (KFlevKZs 28. (Takáts Péter: Kende Zsigmond); 135., 137., 138. (Kölcsey — Kendének, 1834. június 7., 10., 15.) A megye közgyűlése szeptember 9-én úgy foglalt állást, hogy „az anyautasítás megtagadó tartalma alatt egyedül a magyarul nem tudókat, külföldieket és zsidókat kívánják megtartatni". (*Merényi*: i. m. 78., 80., vö. KFlevKZs 152. Kölcsey — Kendének, 1834. szeptember 21. is.)

[37] A jogyügyi operátumból a bíróságok elrendezésére vonatkozó törvénytervezetek (Projectum articulorum de fororum coordinatione, eredetileg 15, az átdolgozás nyomán 25 törvénycikk) és a polgári törvénykönyv (Projecta legum civilium) kerültek az országgyűlés napirendjére, a perrendtartás (Projectum ordinis processualis) és a büntető-törvénykönyv tervezete (Codex de delictis eorumque poenis) nem. A megye az operátumokkal kapcsolatos álláspontját az 1832. novemberi közgyűlésen alakította ki. Kölcsey erre a határozatra utal: alapul a kiküldött bizottság — jelentős részben Kölcsey által fogalmazott — tervezete szolgált, a rendek azonban számos jelentős változtatást is tettek.

[38] Az országgyűlés alsó táblája a megye új utasítása elfogadásának napján, november 10-én szavazott az örökváltság, november 17-én a jobbágyok személyi- és vagyonbiztonsága ügyében.

[39] A []-be tett rész a fogalmazványról hiányzik.

[40] A []-be tett rész a fogalmazványról hiányzik.

[41] A másolat a Szatmár vármegye levéltárának Közgyűlési iratok c. — jelenleg lappangó — sorozatába tartozó tisztázatról készült.

Molnár András

„A ZALAI ÁGYÚZÁS"

Zala megye önkéntes adózói (1845–1848)

„Mit mondasz a zalai ágyúzásra, mellyel Deák Széchenyi szívtelen pisztolylövésére válaszolt?" – kérdezte Kossuth 1845. március 26-i levelében Wesselényi Miklóstól. Mint ismeretes, Széchenyi István 1845. január 24-én írott, és a Jelenkorban hat nappal később megjelent, „A pistoly idő előtti elsütése" c. cikke kíméletlen bírálatban részesítette Bezerédj Istvánt, az ellenzék tolnai vezéregyéniségét, amiért Bezerédj megyéje 1844. december 26-i közgyűlésén önkéntes adófizetésre kötelezte magát. Bezerédj példáját Tolnában Augusz Antal másodalispán és Bartal György tiszteletbeli főjegyző, Pest megye 1845. január 16-i közgyűlésén pedig Rosty Albert, Kossuth Lajos és Besze János táblabírák követték. Kossuth és Besze hasonló ajánlatot tett Esztergom megye január 21-i közgyűlésén is, míg Rosty Fejér megye február 17-i, majd Békés megye március 31-i közgyűlésén állt elő ilyen indítvánnyal. Fejérben Fiáth István, Madarász László, Kenessey Ferenc, Meszlényi Rudolf, Madarász József, Kovachich Kandid, Salamon Lajos, Horváth László és Markus István csatlakozott Rosty önkéntes adózásához, Békésben pedig az a Szeghő József táblabíró követte, aki korábban Csongrád megye március 10-i közgyűlésén mondott le az adómentességről. Vas megye 1845. január 27-i közgyűlésén Bertha Antal táblabíró nyilatkozatához csatlakozva Széll József másodalispán, Bezerédy László főjegyző, Szabó Miklós tiszteletbeli főjegyző, Hetyei István számvevő és fia, ifj. Hetyei István uradalmi ügyész és táblabíró, Szabó György tiszti alügyész, Chernel Elek uradalmi ügyész és táblabíró, Zarka Sándor főszolgabíró, végül Glavina Lajos táblabíró vállalt önkéntes adófizetést.

Pest város tanácsához március 1-jén intézett beadványában Eötvös József báró és Trefort Ágoston kötelezte magát önkéntes adóviselésre. Szatmár megye március 5-i közgyűlésén Domahidy András táblabíró, Torontál március 13-i közgyűlésén pedig Brassay György plébános és Parcsetich Hugó táblabíró mondott le az adómentességről. Nógrád megye április 14-i közgyűlésén Laczay Károly, Sztranyóvszky Péter és Sembery László ajánlkozott önkéntes adófizetésre, de hasonló felajánlások történtek — Horváth Mihály szerint — Sárosban és Hontban is, miközben Széchenyi említett cikke nyomán kisebb hírlapi vita kerekedett.

Széchenyi — talán önvédelemből? — elhatárolta magát Bezerédj önkéntes adózásától, kijelentvén, hogy Bezerédj nem az ő elveit valósítja meg, mert az önkéntes adózás csak megosztottságot és ellenállást szülhet. Széchenyi szerint Bezerédj önadóztatása főként azért elhibázott lépés, mert a közteherviselést csak az országgyűlés vezetheti be, mégpedig kötelező erejű törvénnyel. Válaszul Szé-

chenyi — személyeskedéstől sem mentes — bírálatára Rosty Zsigmond majd Eötvös József vette védelmébe Bezerédj eljárását, és visszautasították Széchenyi vádjait. A vitában megszólalt maga Bezerédj is, mire Széchenyi február 27-én újabb cikkben ellenezte az önkéntes adóvállalást, amelyet csupán szabad felajánlásnak, nem pedig valóságos adózásnak tekintett.

Három nappal azután, hogy Széchenyi második írása megjelent, 1845. március 2-án este a megyegyűlésre gyülekező zalai nemesség liberális vezérkara is aláírásgyűjtésbe kezdett. Ezt, a több mint kétszáz önkéntes adózó által kiadott, Deák Ferenc nevével fémjelzett nyilatkozatot értette Kossuth „a zalai ágyúzás" alatt, amellyel Deák áttételesen ámbár, de Széchenyi önadóztatást bíráló cikkeire is válaszolt. Bezerédj példáját számos megyében követték ugyan kisebb csoportok, e kezdeményezések azonban nem váltak tömegessé, országos méretekben elszigeteltek maradtak. A zalai nemesség soraiból többen ajánlkoztak önkéntes adózásra, mint az ország más megyéiben és városaiban együttvéve, ezért — már csak arányánál fogva is — a zalai liberálisok önadózása tekinthető a legjelentősebbnek. Az alábbiakban e felajánlás közvetlen előzményeinek rövid összefoglalása után felvázoljuk az adóviselés gyakorlati megvalósítása érdekében tett zalai lépéseket, elemezzük magát a megvalósítást, azután pedig arra keresünk választ, hogy kikből állt, és milyen indítékok, szándékok vagy érdekek szerint szerveződött az adózást önként vállaló helyi liberálisok tábora.[1]

A közteherviselés ügye Zalában (1843–1844)

A megyei kiadások fedezésére szolgáló háziadó nemesek és nem nemesek általi közös fizetése „első lépés volna a teendők során" – jelentette ki Deák (egy Wesselényihez írott levelében) még 1843 februárjában. Zala megye országgyűlési követutasításokat összeállító választmánya, mely alig egy hónappal később ült össze, szintén magáévá tette ezt az alapelvet. A követutasítás tervezetének 8. pontja előírta, hogy „a megyei háziadóra nézve igyekezzenek követ urak törvényt eszközölni, melyben határozottan kimondassék, hogy a megyei belső közigazgatásnak minden terheit s költségeit, melyeket eddig egyedül az adózó nép viselt, ezentúl a nemesi rend is az adózó néppel együtt birtokarány szerint, mint állandó és rendes terhet viselni köteles". A megye 1843. április 4-i közgyűlésén azonban a klérus által felbérelt kortessereg — összhangban az előző évben kibontakozott országos tendenciával — leszavazta e tervet, és megbuktatta az ország infrastrukturális fejlesztésére vonatkozó liberális elképzeléseket is. Deák, aki egyébként is pesszimistán ítélte meg az országgyűlés kilátásait, ilyen utasítás mellett végképp nem vállalt követséget. Miután Zalában senki sem akart (vagy mert) Deák helyére lépni, meg kellett ismételni a követválasztást. A megismételt követválasztás ürügyül szolgált a liberálisok számára, hogy újratárgyaltassák a követutasításokat. Hosszú hónapokon keresztül folyt a korteskedés, amelynek során a liberálisok szinte erejükön felül költekeztek, hogy megnyerjék az adózás ügyének a kisnemesi szavazók tömegeit. 1843. augusztus 31-én közel hatezer zalai nemes jelent meg a követválasztáson. Miután túlnyomó részüket a liberálisoknak sikerült mozgósítani, a többség megszavazta a követutasítás szabadelvű pontjait is, és követté

választotta Deákot. Deák azonban — reálisan felmérve a politikai erőviszonyok változékonyságát — már előre lemondott a követségről, és szándékán barátai sem tudtak változtatni. A mérhetetlen anyagi áldozattal és energiával kiharcolt liberális követutasításokat ilyen módon egyetlen zalai követ, Kerkapoly István első alispán képviselte az országgyűlésen.[2]

Az 1843/44-es országgyűlésen azonban nem lehetett nyíltan napirendre tűzni a háziadó ügyét, mert a támogató utasításokkal ellátott követek eleve reménytelen helyzetben, kisebbségben voltak. A kérdést — a követutasításokat megkerülve — az ország közszükségeinek fedezése tárgyában kiküldött országos választmány vette tárgyalás alá. Noha a választmány konzervatív többsége is elfogadta a közteherviselés elvét és az országos közpénztár felállításához szükséges adó kivetését, a háziadó közös fizetését csupán a választmány javaslataihoz csatolt egyik — a zalai követ, Kerkapoly István által is támogatott — különvélemény indítványozta. A háziadó elvállalásának javaslatát — amint az az alsótábla erőviszonyainak ismeretében várható is volt — már a követek kerületi ülése leszavazta, így a háziadó ügye már azelőtt elbukott, hogy a felsőtáblára került volna. A közteherviselés elvét azonban — az említett választmány, majd pedig az alsótábla javaslatára — a főrendek is elfogadták. Elfogadták a nemesi adózást, és az ezen alapuló országos közpénztár felállítását is, a felajánlott összeget azonban sokallták. Az adómegajánlás összegét illetően eljárásjogi vita alakult ki az országgyűlés két táblája között, amely megakadályozta a küszöbön álló megegyezést. Az országgyűlés utolsó heteiben ilyen módon zátonyra futott a közteherviselés ügye anélkül, hogy azt az udvarnak nyíltan meg kellett volna vétóznia.[3]

Eközben Zalában is módosultak némiképp a politikai erőviszonyok és követutasítások. A Deák lemondása körüli éles, személyeskedésektől sem mentes vita eltávolította egymástól a korábbi jó barátokat. A zalai liberálisok pártvezérei, Csány László és Zalabéri Horváth János áruba bocsátották birtokaikat, és visszavonultak a közügyektől. A vezérek nélkül maradó liberális tábor jó egy évre széthullott. Az 1844. június 10-én tartott tisztújításon gyakorlatilag már csak a konzervatívok kortesei jelentek meg, és számos liberális tisztviselőt lecseréltek. A tisztújítási „diadalon" felbuzdulva több száz konzervatív kortes jelent meg a megye szeptember 26-i közgyűlésén is, amely az újabb országgyűlési pótutasításokat tárgyalta. Kerkapoly István ugyanis pótutasítást kért (szeptember 12-i, időszaki követjelentésében) az ország közszükségeinek fedezésére felajánlott összeg felosztási kulcsára, valamint az adó beszedésének és kezelésének módjára nézve, továbbá a tervezett vasútépítések ügyében is. A követutasítást kidolgozó megyei választmány — amelyben helyet kapott maga Deák is, és amely döntően liberális szellemű volt — által indítványozott konkrét pótutasításokat ugyan jóváhagyta a megye közgyűlése, a jelenlévő nemesség többsége azonban már előzetesen kinyilvánította, hogy „az ország közszükségei fedezésére kívánt sommák megadásához járulni nem fog", így kénytelen volt az elnökölő másodalispán határozatban is kimondani, hogy Zala megye részéről „jelenleg semmi nem adatik". A konzervatívok ilyen módon ismét leszavazták az alaputasítás 8. pontját, anélkül, hogy annak tárgyalását bárki napirendre tűzte volna.[4]

Az adófizetést megtagadó zalai utasítás persze semmilyen hatással sem volt az országgyűlés munkájára, mert az alsótáblán helyet foglaló követek között mind a kerületi, mind az országos ülésben kisebbségben maradt a zalai követre kényszerített utasítás, amint erről később Kerkapoly István is tájékoztatta a megye soron következő közgyűlését. Ezen, a november 4-én kezdődő közgyűlésen nem vettek részt konzervatív kortesek, így a jelenlévő intelligencia közakarattal megváltoztatta a szeptember 26-i végzést, és határozatban rögzítették, hogy visszatérnek az 1843. augusztus 31-én elfogadott elvekhez, amelyek szerint „mind a beligazgatási költségeknek, mind a nemzeti pénztár alapítására szükséges terheknek viselésében a nem nemesekkel a nemesi rendet is birtokarány szerint közösen, állandóul és rendesen részesíttetni kívánják".

Deák, aki már az előző közgyűlésen igyekezett meggyőzni az ellentábor szavazóit, most is meghatározó szerepet játszott a liberális határozat visszaállításában. Ő fogalmazta meg — mind nyilvános beszédében, mind barátaihoz ekkortájt írott leveleiben — a zalai liberálisok által követendő új taktika lényegét: „tegyen bár az ellenfél korteserővel bármit a haladás elvei ellen, mi azt a legközelebbi gyűlésen, melyre ők korteseket nem hoznak, meg fogjuk változtatni!"[5] Deák kezdeményezése nyomán 1844 novemberében újjászerveződött a zalai liberálisok vezérkara. December 2-án fényes, mintegy kétszáz személyes vacsorát adott, majd rögtönzött bált rendezett Zalaegerszegen a liberális tábor. Ekkor békültek ki Csányék Deákkal, és ekkor történt az is, amire Deák Csapody Pálhoz intézett (december 4-i) levele utal: „Lacinak [tudniillik Csány Lászlónak] kívánságára és igen sok másokéra is aláírtunk egy kis programot". Az aláírások — írta Deák — „számosak, sőt többen azok közül, kik eddig vagy ingadozók, vagy kétszínűek voltak, hozzánk állottak, s a programot aláírták, és még nyilvános elleneink közül is némelyek". Az 1844. december 2-án született, és a „megye haladásának eszközlésére készített" program aláírói kijelentették, hogy minden hatalmukban álló törvényes és becsületes eszközzel pártolni fogják és elősegítik a békés átalakulást, amelynek célja a polgári alkotmány kifejtése és szélesebb, biztosabb alapra állítása. Meggyőződéssel hiszik és vallják, hogy a teendők között jelenleg legfontosabb „az állandó és közös teherviselés", mind a beligazgatási költségekre (háziadóra), mind pedig az ország egészének felvirágzását elsősegítő egyéb fizetésekre nézve. Kezüket és becsületszavukat adják tehát egymásnak, hogy a törvénynek és becsületnek, igazságnak és méltányosságnak korlátai között mindent megtesznek e megyében, ami hasonló meggyőződést fog ébreszteni polgártársaik körében, és arra fogja őket bírni, hogy „a törvényhozás rendes útján", egyesült erővel igyekezzenek megvalósítani mind a közteherviselést, mind pedig a haza felvirágzását elősegítő más intézkedéseket.

Erre az elvi nyilatkozatra hivatkozott Széchenyi, amikor Bezerédjt bírálva kijelentette, hogy „frigyesüljünk minden de facto tett helyett inkább, mint — ha jól vagyok értesítve — a zalai programm is tartja, azon célnak elérésére, hogy törvény szorítsa, s pedig mindenekelőtt a fizetni szeretőt a fizetni nem szeretővel egy phalanxba, és azután ilyessel eszközöljük a hon előmenetelét, és nem egyes pistoly-elposszantásokkal".[6] Széchenyi azonban (talán szándékosan is) félreértelmezte a zalai programot, mert az valójában nem volt Bezerédj tettének alterna-

tívája. Nem csak azért nem volt alternatívája, mert korábban született mint Bezerédj felajánlása, hanem azért sem, mert a zalai liberálisok kimondták azt is, miszerint minden tőlük telhetőt el fognak követni — bizonyos korlátok között — megyéjükben a közteherviselés népszerűsítése érdekében. A zalai ellenzék kereste az ehhez vezető utakat — az útkeresést tükrözi programjuk is —, és Tolna, Pest, valamint más megyék példája, továbbá a kérdés körül kibontakozott hírlapi vita nyomán végül maga is az önkéntes adózásban vélte felfedezni a célravezető eszközt.

Lelkes felajánlás – hanyag adófizetés

1845 első negyedévi közgyűlése március 3-án kezdődött Zalában. A liberálisok kivárhattak kissé, hogy lássák, nincsenek-e konzervatív kortesek, mert a legfontosabb előterjesztésüket nem az első, hanem a második napon, március 4-ének reggelén tették. A háziadó fizetését önként vállaló zalai nemesek nyilatkozata kijelentette, hogy addig is, míg a nemesi rend adómentességét az igazság és közérdek kívánataihoz képest végképp megszünteti a törvényhozás, tettleges részt kívánnak venni a közteher viselésében, ezért kötelezik magukat, hogy amíg élnek és Zala megyében laknak vagy birtokolnak, a megye beligazgatási költségeinek birtokarányosan rájuk eső részét (vagyis annyit, amennyi a beligazgatási költségekből rájuk esne, ha mindenki birtokarányosan részt venne ezen teherviselésben) évenként a megyei házipénztárba mint rendes adót be fogják fizetni. Magától értetődvén, hogy ha majd a törvény állandó és rendes adó fizetésére kötelezi a társadalom minden osztályát, akkor rájuk nézve is e kötelezés helyett a törvény rendelete fog szabályul szolgálni. (A nyilatkozat megfogalmazása, az adózás indoklása rokonítható Bezerédjével, bár Bezerédj nem csupán a házi, de a hadiadó fizetését, sőt a közmunkák terhének pénzbeli megváltását is vállalta.) A március 2-án készült nyilatkozat — amelynek értelmi szerzője talán Csány László lehetett — beadására közakarattal Deák Ferencet választották.

A császári titkosrendőrség értesülései szerint Deák állítólag kezdetben még ellenezte az önkéntes adózást (elítélően nyilatkozott a tervről, amely elébe vág az országgyűlésnek), de Csányék meggyőzhették, mert a nyilatkozatot mégis ő írta alá elsőként, és a nyilvánosság előtt már maradéktalanul azonosította magát az üggyel. Az önkéntes adózásról szóló nyilatkozatot — amelyhez Deák nyomán mintegy kétszázan csatlakoztak a közgyűlés kezdetéig — Deák a következőkkel indokolta. Már évek óta, különösen pedig a legutóbbi időben számosan voltak Zalában, akik komoly megfontolás után hangot adtak meggyőződésüknek, hogy igazságos lenne és a haza érdekét szolgálná, ha a nemesség az adózó néppel együtt, birtokarányosan viselné a megyei beligazgatás költségeit. Ennek igazságossága és hasznossága annyira világos, hogy nem csupán saját véleményükként kívánták ezt kimondani, hanem polgártársaikat is igyekeztek rábírni arra, miszerint velük kezet fogva adják utasításba: törvény mondja ki a nemesi rendnek e kötelességét. Meg voltak győződve, hogy a nemesi adómentesség megszüntetése az ország közszükségei között az első helyen áll, és ilyen értelemben foglalt állást a megye országgyűlési követutasítása is. Azonban az országgyűlés többsége nem támogatta

az ügyet, mert — jellemző deáki érvelés — „mint nagyobb fontosságúnak, idő kelle, míg az eszme megérjen, és az ige testté legyen". Az országgyűlést berekesztették, és miután kötelező törvényt másokra, valamint a közteherviselés egészére hozni nem lehetett, a zalai nemesség soraiból többen legalább személyükre nézve eleget kívántak tenni korábbi fogadalmuknak; legalább saját maguk részesülni kívántak a beligazgatási költségek birtokarányos viselésében. Széchenyi második cikkére reagálva Deák nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy „rendes adónak" fizetésére kötelezték magukat, és ha valaki nem fizetné, akként kellene behajtani, mint bármilyen más adótartozást. Végezetül Deák kérte az adózók nyilatkozatának felolvasását és a megye intézkedését az adóalapot képező birtokok összeírására valamint az adókivetésre nézve, majd hozzátette: ezentúl is minden igyekezetével azon lesz, hogy „általában az országgyűlés határozza el azt, miszerint a közterhek viselésében a nemesi rend részt vegyen".

Deákot követően Zalabéri Horváth János cs. kir. kamarás terjesztette elő az aranyodi nemes közbirtokosok kilenc aláírással hitelesített nyilatkozatát, amely szerint ők is elfogadják a beligazgatási költségek viselését, és annyi adót fizetnek, amennyit a többség meghatároz.

A közgyűlésen elnökölő Kerkapoly István első alispán dicséretesnek nevezte, hogy az intelligenciának nagy része önként ajánlkozik a háziadó viselésére, de még nevezetesebbnek tartotta azt, hogy „egy úgynevezett nemesi község, dacára az őt körülvevő homálynak és előítéleteknek, egy sorba állítja magát a felvilágosodottakkal". Zala megye közgyűlése az alispán javaslatára választmányt nevezett ki a birtokösszeírások előkészítésére és a kivetési kulcs kidolgozására. A 18 tagú, tekintélyes táblabírókból és megyei főtisztviselőkből álló bizottság elnöke Kerkapoly István első alispán lett, és helyet kapott benne Deák Ferenc is.[7]

A zalai nemesség önkéntes adózásának híre csakhamar elterjedt az országban. Csány László jó barátja, Szabó János szentgyörgyvölgyi ügyvéd már március 4-én tudósította az esetről a Pesti Hírlap szerkesztőségét. A Pesti Hírlap március 9-i, vasárnapi száma kiemelt helyen, a vezércikk előtt közölte az önként adózó zalai nemesek gyorspostán érkezett nyilatkozatát és névsorát, a március 20-i szám pedig részletes, Deák felszólalását is idéző tudósítást közölt a zalai közgyűlésről. A közgyűlési tudósító nem fukarkodott az elismerő jelzőkkel. Hasonló módon erősítette a haladó zalai nemesség nimbuszát Hegedüs József veszprémi ügyvéd is, akinek nyílt levelét a Pesti Hírlap március 27-i száma közölte. Hegedüs „kis Amerikának" nevezte Zalát, amiért Bezerédj pisztolyára „Deák, Csány, Horváth, Batthyány s századok ágyúi dörögtek salve-visszhangot a maga idejében". Hegedüs maga is csatlakozott az önkéntes adózókhoz, és különösen az aranyodi közbirtokosok felajánlását méltatta.

A zalai példa hatásának is köszönhető, hogy Csongrád nemessége — megkésve ugyan, de mégis — viszonylag szép számmal csatlakozott az önkéntes adózók táborához. Csongrád megye 1845. június 16-i közgyűlésén Klauzál Gábor vezetésével hatvanegyen kötelezték magukat a háziadó önkéntes fizetésére. A csongrádi liberálisok kezdeményezését a helyi konzervatívok közül is számosan támogatták. Nyilatkozatuk szövege erősen hasonlít a zalai felajánláséra, bár annál rövidebb. A csongrádi adózásban kulcsszerepet kell tulajdonítanunk Klauzál Gá-

bornak, aki e kérdésről személyesen is véleményt cserélhetett Deákkal, amikor április elején Pesten találkoztak.[8]

A március 4-én kinevezett választmány a soron következő, május 26-án kezdődő közgyűlés idején ült össze. Május 27-től kezdődően „több ideig" tanácskoztak, és — vélhetően Deák tanácsára — arra az álláspontra helyezkedtek, hogy mivel a zalai nemesi birtokok legnagyobb része még nincs hitelesen felmérve, nem tudnak más alkalmasabb adókivetési kulcsot találni annál, mint amelyet az országos választmány az ország közszükségeire ajánlandó összegnek az egyes megyék közötti felosztására alkalmazott. Azt indítványozta tehát a zalai választmány is, hogy a megye házipénztárába fizetendő évenkénti adómennyiségből a katonai veszteségi (katonai elszállásolási és élelmezési költségek) rovatnak levonása után fennmaradó összeget a megye kiterjedéséhez képest holdszám szerint osszák fel, és amennyi ezen összegből egy-egy holdra esik, azt tartozzanak az önkéntes adózók évenként mint rendes adót a megye házipénztárába a birtokukban lévő nemesi javak után befizetni. A választmány javasolta, hogy a közgyűlés utasítsa a megye tisztviselőit, miszerint írják össze az önkéntes fizetést vállalók névjegyzéke nyomán az adóalapnak tekinthető nemesi birtokokat; szántóföldeket, réteket, szőlőket, erdőket és legelőket. A választmány meggyőződése szerint „az örök igazságnál fogva" vállalták el az illetők a beligazgatási költségek birtokarányos fizetését, ezért az adózók, amennyiben nem tudnak hiteles felméréseket előmutatni, birtokuk mennyiségét és kiterjedését lelkiismeretük szerint, „tiszta lélekkel, s nyílt kebellel" vallják be. Miután az adózást vállalók névsorában számosan akadnak olyanok is, akik nem rendelkeznek Zalában nemesi birtokkal, és tőkéjük kamataiból, hivatali fizetésből, vagy pedig bizonyos, évenként meghatározott pénzösszegből éltek, őnekik „igaz lelkiismeretük szerint" nyilatkozniuk kell, hogy évente mekkora összeget kívánnak fizetni – ezt kellene rögzíteni az összeírásokban. Az adóalapok és konkrét adóösszegek bevallásának így elkészített összeírásait mutassák be a választmánynak, hogy az majd intézkedni tudjon az adókivetésről, vagy ha a körülmények ezt szükségessé tennék, a birtokok eltérő minőségéből fakadó aránytalanságok kiküszöböléséről.

A választmány javaslatait még a májusi közgyűlés utolsó napjaiban jóváhagyták, és utasították a főszolgabírákat az összeírások elvégzésére, azzal a kikötéssel, hogy megbízatásukat augusztus elsejéig teljesítsék. Kimondták, hogy az adó beszedését a következő, augusztus 18-ra meghirdetett közgyűlésen kívánják elrendelni, ezért addig a választmány készítse el az adókivetés pontos kulcsát, a számvevői hivatal pedig dolgozza ki az adó felosztását. [9]

Amikor az alispán által vezetett megyei választmány augusztus elején kézbe vette az addig elkészített összeírásokat, mindenekelőtt az adó kulcsának meghatározását látta szükségesnek. Miután a beligazgatási költségek viseléséhez nem járult hozzá a megye nemességének egésze, és az adózást vállalók birtokai sincsenek nagyrészt hitelesen felmérve — szögezte le a választmány — más célszerű és megbízhatóbb adókulcsot nem tudnak találni, mint a megye egész kiterjedését alapul venni, és mivel a megye egész területe mintegy 100 négyzetmérföldet, vagyis 1.333.333 holdat tesz ki, ebből a hasznavehetetlen területeket leszámítva, a hasznavehető egymillió hold földre holdszám szerint felosztani a háziadónak

azon részét, amely a katonai veszteségek levonásán túl marad. Igaz ugyan, hogy eszerint a soványabb földek után ugyanannyit adóznának, mint a jobbak után, de e csekély különbséget másképp nem lehetne korrigálni, csak akkor, ha a megye egész területét újra osztályoznák, ám ez a munka olyan sok fáradságba és költségbe kerülne, hogy azt távolról sem pótolná az a „csekély néhány ezer forintnyi adó", ami az önkéntes adózóktól a házipénztárba be fog folyni.

A fenti elvből kiindulva (a katonai veszteségek levonása után maradó) az évi háziadót, amely 87.000 pengőforintot tett ki, elosztották a megye 1.330.000 holdnyi hasznos területével. Így egy holdra megközelítőleg 4 ezüstkrajcár adó esett volna, de mivel a szántóföldek, rétek és szőlők jobban jövedelmeznek mint az erdők és legelők, ezért abban állapodott meg a választmány, hogy az előbbiek, mint „valóságos járt [megművelt] földek" után holdanként 4 4/8 krajcárt, míg az utóbbiak után 3 6/8 krajcárt fizessenek az önkéntes adózók. Miután a véghezvitt összeírások 29.048 4/8 hold szántóföldet, rétet és szőlőt, valamint 20.178 2/8 hold erdőt és legelőt vettek számba, az önkéntes adózók birtokaira a fentiek szerint 3439 forint 47 6/8 krajcár adó esett. Hozzászámították ehhez a 458 forint 8 krajcárnyi felajánlást, amelyet az ingatlannal nem rendelkezők tettek, így összesen 3897 forint 55 6/8 krajcár adót kellett birtok aránylag (ill. a felajánlás arányában) az önkéntes zalai adózók között felosztani. (Az összeírások hiányosságainak pótlása után ez az összeg 4.414 forint 18 3/8 krajcárra nőtt.)

Zala megye augusztus 18-i közgyűlése a választmány javaslatát jóváhagyta, és elrendelte az adó kivetését, ill. beszedését.[10] A zalai nemesség ekkor életbeléptetett önkéntes adózása 1848 novemberéig tartott. A megye állandó bizottmányának december 4-i ülésén mondták ki, hogy miután 1848. november elsejétől a korábban adómentes osztály törvény szerint minden közterhekben a volt adózókkal közösen részesül, ennélfogva mindazok lekötelezése, akik a beligazgatási költségek viseléséhez önként járulásukat megajánlották, megszűntnek nyilváníttatik.[11]

Az önként vállalt adó kivetését illetően sajnos hiányosak az adataink. Birtokösszeírások a megye hat járása közül csupán a szántóiból és a lövőiből maradtak fenn, ám ezek még az adott járások területét sem fedik be, csupán egyes alszolgabírói vidékeket. A közgyűlési jegyzőkönyvek utalásaiból kitűnik, hogy az elvileg évenként megismételt összeírások már eredetileg is hiányosak voltak, mert sok esetben nem készültek el, vagy nem adták be őket időben. A kész összeírások jórészt az adószedőknél maradtak, és ugyanúgy nem kerültek be a megye levéltárába, mint a hiányzó adókivetési táblázatok. Az „önkéntes adózásról szóló járásonkénti részletes kivetést a számadó sohasem kapta kezére, de szorgalmatosabb kutatás után a levéltárban sem találta meg" – mérgelődött az 1846/47. évi számadás készítése közben a megye főszámvevője.[12]

Adókivetési kimutatás csupán az 1845/46. adóévből maradt fenn. A táblázat járásonként (azokon belül szolgabírói vidékenként) rögzítette az összeírt nemesi javak, valamint az utánuk és egyéb jövedelmek után fizetendő adó mennyiségét.[13] Az 1846-ban készült adóalap összeírások a következőképpen vették számba a megye adózó nemesi birtokait (1200 négyszögöles magyar holdban):

1. táblázat

Járások	Szántó, rét, nemesi szőlő (hold)	Erdő, legelő, hegyvámos szőlő (hold)	Összesen (hold)
tapolcai	4850. 3/8	4802. -	9652. 3/8
szántói	6229. 5/8	3874. 4/8	10.104. 1/8
kapornaki	13.065. 7/8	11.811. 2/8	24.877. 1/8
egerszegi	4890. -	806. 4/8	5696. 4/8
lövői	1673. 4/8	355. -	2028. 4/8
muraközi	92. -	14. -	106. -
az egész megye	30.801. 3/8	21.663. 2/8	52.464. 5/8

A két csoportba osztott nemesi javak után fizetendő, valamint a nemesi birtokkal nem rendelkezők által összegszerűen felajánlott háziadó az alábbiak szerint oszlott meg járásonként (ezüstforintban):

2. táblázat

Járások	szántó, rét, nemesi szőlő után fizetendő adó		erdő, legelő, hegyvámos szőlő után fizetendő adó		birtoktalanok által ajánlott		Összesen	
	ft	krajcár	ft	krajcár	ft	krajcár	ft	krajcár
tapolcai	363	46 5/8	300	7 4/8	96	30	760	24 1/8
szántói	467	13 3/8	242	9 3/8	19	59	729	21 6/8
kapornaki	979	56 5/8	738	12 4/8	236	-	1954	9 1/8
egerszegi	366	45	50	24 3/8	120	45	537	54 3/8
lövői	125	30 6/8	22	11 2/8	57	50	205	32
muraközi	6	54	-	52 4/8	25	-	32	46 4/8
az egész megyében	2310	6 3/8	1353	57 4/8	556	4	4220	7 7/8

A fentiekből kitűnik, hogy a megye 1.330.000 holdra becsült hasznosítható földterületének mintegy 3,9 %-ára vetették ki az önkéntes nemesi adót. Az adózó nemesi javak majd fele, 47,4 %-a a kapornaki járásban feküdt. Nem egészen ötödrészük (18,4 % ill. 19,3 %) a tapolcai és szántói járásban, tizedük (10,8 %) pedig az egerszegi járásban volt található. A lövői járásban, különösen pedig a muraköziben alig-alig vettek számba önként adózó nemesi birtokokat (3,9 % és 0,2 %). Nagyjából hasonló arányt és sorrendet kapunk, ha a felajánlások nyomán kivetett adó összegét járásonként összehasonlítjuk. Itt is toronymagasan a kapornaki vezet (46,3 %), a tapolcai, szántói és egerszegi járások együttvéve adóznak csupán ugyanennyit (18 %, 17,3 % és 12,7 %). A lövői járás nemesei 4,9 %-ban, a muraköziek pedig mindössze 0,8 %-ban részesedtek elvileg az önkéntes adózásból. (A területi eltérések okaira az adózók névsorának elemzésekor később még visszatérünk.)

Ha az adó évenkénti kivetésének és beszedésének részletei nem is, de végösszegei nyomon követhetők a főadószedői számadások alapján. A főszámvevő évente bevételként könyvelte el a tárgyévi kivetés összegét ugyanúgy, mint az előző évben be nem fizetett hátralékot, majd a bevételek és kiadások összesítésénél a tartozást hiányként szerepeltette (a „kiléptetések" rovatban). A tervezett bevétel és a hiány különbsége jelentette a tényleges bevételt. Zala megye önként adózó nemesi javaira évente az alábbi mennyiségű adót vetettek ki, ill. az alábbiak szerint történt a tényleges adófizetés[14]:

3. táblázat

Adóév	tervezett bevétel (kivetett adó)		tartozás, halmozódó hátralék		tényleges adófizetés	
	forint	krajcár	forint	krajcár	forint	krajcár
1844/45	4419	18 3/8	2888	25 6/8	1230	52 5/8
1845/46	4220	7 7/8	4401	17 3/8	2707	16 2/8
1846/47	3046	26 3/8	6222	22 7/8	1225	20 7/8
1847/48	3157	14 6/8	8277	11 3/8	1102	26 2/8
Összesítve	14.543	7 3/8	8277	11 3/8	6265	56 -

Látható, hogy 1847-re számottevően csökkent a kivetett adó összege. Ennek pontos okát nem ismerjük, csupán feltételezhető, hogy vagy tisztviselői mulasztásról van szó (hiányosan írták össze az adózó nemesi javakat), vagy ténylegesen csökkent az adóalap, ami leginkább birtokeladásokkal magyarázható, miután nem tudunk róla, hogy hivatalosan bárki is visszalépett volna az adózástól. (A lövői járás 1847-es adóalap-összeírásából kiderül: az adókulcs nem változott.) Zala megye házipénztárának tervezett bevételei 1845 és 1848 között 206.600 ft-tól 281.617 forintig mozogtak. Ehhez képest az önkéntes nemesi adózókra kivetett adó — négyéves átlagban — alig haladta meg a tervezett bevételek 1,5 %-át. A megye költségvetésében tehát még akkor sem képviselt volna jelentős tételt az önkéntes nemesi adó, ha azt pontosan be is fizetik. Ez pedig korántsem történt meg. Az első évben mindössze a kivetett adó 30 %-át lehetett tényleges bevételként elkönyvelni. „Ezen első évi nevezetes tartozás korántsem annak tulajdonítható, mintha az önkéntes ajánlók a fizetésben hanyagok lettek volna, hanem mivel ezen ajánlatot még csak 1845. évi augusztus 18-i közgyülekezetben (de úgy, hogy már 1844. évi első novemberben kezdetét vegye) állapítván meg, míg illető járásbeli fő- és alszolgabíró urak az ajánlók birtokait összeírván, azokra a járandó adót kivetették, a katonai év lefolyt, és így a számadásoknak berekesztésével az ezen évre fizetett önkéntes adó is a jövő évi számadásba vezettetett" – próbálta megmagyarázni a cseppet sem lelkesítő kivitelezést később a megye főszámvevője (aki egyébként maga is adózott).[15] 1846-ban befizették ugyan az az évre esedékes adó 64 %-át, de ennek hátraléka és az előző évről maradt tartozás összege már meghaladta az 1846. évi adókivetés összegét. A hátralék 1847-ben több mint duplája lett az az évi adónak, így 1848 novemberéig (az önkéntes adózás megszűntéig) összesen csupán 43 %-át fizették be az addig kivetett adónak. Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a tervezett bevételhez képest a házipénztárnak amúgy is volt

évente 10–30 % közötti hiánya. A hiánynak azonban nem kis része éppen az önkéntes adó hátralékából fakadt: 1845-ben 9,5 %-a, 1846-ban 17,3 %-a, 1847-ben pedig 20,2 %-a. 1848-ban azért volt ez az arány csak 10 %, mert a házipénztár teljes hiánya is magasra emelkedett, meghaladta a tervezett bevételek 30 %-át.

A tényleges adófizetésre, ill. a tartozásokra nézve csak a tapolcai járásból rendelkezünk adatokkal, 1848-ból.[16] Itt az előző években 1127 forint 24 4/8 krajcár tartozás halmozódott fel. 1848-ra 404 forint 54 4/8 krajcár adót vetettek ki, ám miután egész évben nem történt befizetés, az önkéntes adózás megszüntetéséig 1835 forint 19 krajcárra rúgott a tartozások összege. Az egész megye tartozásának 22,2 %-a a tapolcai járásból eredt, míg a járásra kivetett adó csupán 18 %-a volt a megye teljes adójának. A tapolcai járás 15 településére vetettek ki önkéntes háziadót, de azt 1847 végéig mindössze a felsőörsi nemesi javak után fizették pontosan (hátralék nélkül), ill. Szigligetnek volt csak minimális tartozása. Öt település birtokosai egy-egy éves, további öt település két-két évi, Balatonfüred, Szepezd és Tördemic adózói pedig hároméves hátralékkal tartoztak. Utóbbiak szinte semmi adót sem fizettek, miután az 1848-ban esedékes adóval a járás egésze adós maradt. Hasonló tendencia érvényesülhetett a megye többi járásában is, mivel az önkéntes adó 57 %-át nem sikerült beszedni. A hanyagnak tűnő adófizetésnek persze több oka is lehetett. A megyehivatalok szervezeti és szemléletbeli korszerűtlensége általában véve is nehézkessé, rendkívül lassúvá és körülményessé tette az ügyintézést. A táblabírói világ „patópálos" ráérőssége Zalában is rányomta bélyegét mind az adót kivető és behajtó tisztviselők, mind pedig az adózást önként vállalók mentalitására. Noha a megye nemesei nem pillanatnyi felindulásból vállalták az adófizetést, amint alábbhagyott a kezdeti lelkesedés, többen rádöbbenhettek, hogy a remélt dicsőség elszáll, az adó pedig újabb koloncként ott marad a nyakukban. Az 1846-os rossz termés után megcsappanó jövedelem, és az egyre súlyosabbá váló eladósodás (a titkosrendőrség jelentése szerint számosan akadtak az adózók között olyanok is, akik erősen eladósodtak) még azokat is visszatarthatta az adófizetéstől, akik arra különben meggyőződésből vállalkoztak. Az önkéntes adózás részleges kudarca persze még Zala megyében sem egyedülálló jelenség; a korábbi évek helyi közcélú felajánlásai általában még ennyi eredményt sem hoztak. Részben beigazolódott a Nemzeti Újság borúlátó jóslata, melyet még a márciusi adófelajánlás alkalmával tett a helyi tudósító. Mi „részünkről óhajtjuk — szólt a konzervatívok véleményét összegző szkeptikus megjegyzés —, hogy eme önkéntes adózók annak idejében [...] a fizetésre is oly készek legyenek, mint most az ígéretre; mit kötve hiszünk, mert sokan szinte ily lelkesedéssel ajánlottak a Deák-alapítványra, de ígéretükkel még ma is adósak", pedig azóta már kilenc év telt el![17]

Az önkéntes adózók zalai tábora

Az adózást önként vállalók aláírási ívére, melyet március 2-án maga Deák kezdett meg, két nap alatt összesen 220-an jegyezték fel nevüket. Az aranyodi közbirtokosok nyilatkozatán kilenc név szerepelt, egyikük azonban már a közös nyilatkozatot is aláírta. Március elején ilyen módon 228-an vállalkoztak Zalában

önkéntes adófizetésre. (A Pesti Hírlap a március 9-én közzétett névsort két újabb tudósításban is kiegészítette, de még így sem közölte valamennyi zalai önkéntes adózó nevét.) Felajánlásuknak nem csupán az országban, de saját megyéjükben is kevés követője akadt. Zala megye 1845. május 26-i közgyűlésén heten, a július 14-i közgyűlésen ketten, majd augusztus 18-án öten csatlakoztak a mozgalomhoz. Több önkéntes adóvállalást a megye közgyűlési jegyzőkönyve nem rögzített, és a hiányosan fennmaradt adóalap-összeírások között is csupán két további személyre akadtunk, akik az első összeírás alkalmával léptek be az adózók táborába. Jelenlegi ismereteink szerint tehát a köztherviselés bevezetése előtt Zalában összesen 244 fő fizetett — elvileg legalábbis — önkéntes háziadót nemesi birtoka vagy jövedelme alapján.[18]

Az önkéntes adózók zalai névsora önmagában kevéssé értékelhető, mert pusztán neveket tartalmaz. Más, döntően levéltári forrásokkal összehasonlítva azonban nagy pontossággal meghatározható az illetők lakhelye, rangja, képzettsége és foglalkozása. Részben sikerült kideríteni életkorukat és éves jövedelmüket is, továbbá tetten érhetők bizonyos hierarchikus és családi kötődések. Mindezek alapján megközelítő pontossággal felvázolható és elemezhető az adóviselők zalai táborának társadalmi összetétele.[19]

Az önkéntes adózók létszáma a megye teljes nemesi férfilakosságával (családfők, fiúk és unokák) összevetve a következőképpen oszlott meg járásonként:[20]

4. táblázat

Járások	nemes férfiak létszáma	nemesek %-os aránya a járások között	adózók létszáma	adózók %-os aránya a járások között
tapolcai	2786	27,4	38	15,6
szántói	1713	16,9	42	17,2
kapornaki	1932	9,0	62	25,4
egerszegi	1941	19,1	63	25,8
lövői	1484	14,6	25	10,2
muraközi	308	3,0	9	3,7
zalai településhez nem köthető	-	-	5	2,1
az egész megyében	10.164	100,0	244	100,0

A táblázatból kitűnik, hogy némileg eltérő arányt mutat a nemes férfiak és a nemesi adózók járásonkénti megoszlása. Legnagyobb eltérés a tapolcai járásban mutatkozik. Míg megyei méretekben mintegy 2,4 %-ra rúgott az adózó nemesek aránya, a legjelentősebb létszámú nemesi népességgel rendelkező tapolcai járásban ez az arány csak 1,3 % volt. Legnagyobb arányban a kapornaki és egerszegi járásban adóztak a nemesek (3,2 % mindkettőben). A csekély nemesi népességű muraközi járásban is viszonylag magas, 2,9 % volt az adózók aránya, míg a szántói, főképp pedig a lövői járás adózóinak aránya elmaradt a megyei átlagtól (2,2 %, ill. 1,7 %). Ezek az eltérések alapvetően két okra vezethetők vissza: egyik a járások viszonylag eltérő birtokszerkezete, másik pedig az, hogy a megye tisztviselő-értelmisége (közülük került ki — mint a későbbiekben látni fogjuk — az önkéntes adózók zöme) bizonyos járásokban koncentrálódott. A hatalmas muraközi ura-

dalmak konzervatív mágnások kezén voltak, ezért e járásban alacsony volt mind a köznemesség, mind pedig azok aránya, akik közülük adózásra adták a fejüket. A tapolcai járást, valamint a szántói és lövői járás egy részét döntően kúrialisták, kisnemesek lakták, akik általában tartózkodtak a politizálástól, kivéve, ha kortesek mozgósították őket a választások alkalmával. Az önkéntes adózók több mint 50 %-a a kapornaki és egerszegi járásból került ki, azokból a járásokból, ahol a hivatalviselő nemesség legjelentősebb része élt. Nem véletlen, hogy a legnagyobb létszámú önkéntes adófizetőt — az egyes településeket tekintve — a megyeszékhelyen, Zalaegerszegen találjuk (18 fő). Ha összehasonlítjuk az adózók, és az általuk fizetendő önkéntes adó járások közti arányát, megállapíthatjuk, hogy e téren kimagaslóan a kapornaki járás vezet. A közel azonos létszámú kapornaki és egerszegi adózók közül a kapornaki járás adózói 46,3 %-ban, míg az egerszegié csak 12,7 %-ban részesültek a kivetett adó összegéből, noha az adózók mindkét járásban a tisztviselő nemesség soraiból kerültek ki. A különbség oka, hogy a kapornaki járásban rangosabb, vagyonosabb középbirtokosok, míg az egerszegiben zömmel szerényebb jövedelmű tisztviselők, megyei hivatalnokok lakhattak.

Az önkéntes adózók társadalmi összetételét illetően a Pesti Hírlap csak annyit közölt, hogy voltak köztük mágnások, gazdag nemesek, megyei tisztviselők, özvegyek, papok, és egy nemesi község, ill. feltüntette a közlő némelyek rangját, címét, foglalkozását vagy hivatalát is. Összehasonlítva ezt különböző levéltári forrásokkal, a következőképpen pontosíthatjuk az adózók zalai táborának társadalmi összetételét:[21]

5. táblázat

Foglalkozás (vagy társadalmi állás)		Számuk	Ebből		
			cs. kir. kamarás	Zala megyei táblabíró	ügyvéd
pap		8	-	5	-
volt cs. kir. katona (tiszt)		5	1	3	-
birtokos	mágnás	3	-	-	-
	közép- és kisbirt.	8	1	2	-
	aranyodi közbirtokos	9	-	-	-
	asszony	8	-	-	-
megyei alkalmazott	fizetett v. tiszteletbeli tisztviselő	126	1	43	36
	táblabíró	40	-	40	11
uradalmi alkalmazott	ügyész	12	-	10	12
	egyéb	4	-	1	-
egyéb alkalmazott (jegyző)	kir. táblai	2	-	-	-
	városi	3	-	-	1
független értelmiségi	ügyvéd	11	-	-	11
	mérnök	1	-	-	-
	gyógyszerész	1	-	-	-
egyéb (festő)		1	-	-	-
ismeretlen		2	-	-	-
Összesen		244	3	104	71

Az adózást vállaló zalai papok legtöbbje egyházi hivatása mellett jelentős közéleti tevékenységet is folytatott. Ötüket táblabírói címmel tisztelte meg Zala megye. Egy református lelkész kivételével valamennyien katolikusok voltak. Königmayer Károly a besenyői Skublics családnál tevékenykedett nevelőként, és házigazdáit követve lett adózó. Adózott Deák Ferenc és Csány László falujának, Kehidának és Csánynak plébánosa is. Lekovits Ferenc csányi plébános egyébként már az 1841-es vallási viták során felhívta magára a figyelmet: „Levelek rokonomhoz a vegyes házassági ügyben" címmel írt könyvet. Öt katolikus plébános a veszprémi püspök alárendeltje volt. A közteherviselés melletti kiállásuk annál inkább méltányolandó, mivel köztudott, hogy püspökük, Zichy Domokos pénzelte 1843-ban a Deákot és a háziadót megbuktató zalai korteseket. Azáltal, hogy aláírták az önkéntes adózók nyilatkozatát, nyíltan szembefordultak püspökük konzervatív politikájával, és egyházi előmenetelüket, állásukat is kockára tették. Zala megye reformkori közéletének egyik nevezetes egyénisége volt a jobbágyszármazású novai esperes, Pländer Ferenc (akinek plébániája a szombathelyi egyházmegyéhez tartozott). Pländer néprajzi és nyelvészeti értekezéseket tett közzé a Tudományos Gyűjteményben, rendszeresen látogatta a megyegyűléseket, és meggyőződéses konzervatív lévén, szinte állandóan vitában állt a zalai liberálisokkal. Talán a közteherviselés ügye volt az egyetlen kérdés, ahol mégis velük együtt szavazott. Valószínűleg származása okán, az adózó jobbágysággal érzett szolidaritásból támogatta már 1843-ban is — méghozzá kiemelkedő módon — a háziadó elfogadását, és ezért csatlakozott az önként adózókhoz.[22]

Csatlakozott az adózókhoz öt nyugalmazott vagy kilépett cs. kir. katona, egy őrnagy, két kapitány, egy főhadnagy, és egy kadét, Csány László eladósodott és birtokát vesztett unokaöccse, Püspöky Grácián is. Négyükről tudjuk, hogy a huszárságnál szolgáltak, majd Zalában letelepedvén, birtokaikon gazdálkodtak hosszabb-rövidebb ideig. Egyikük cs. kir. kamarási címet kapott, míg kettejüket Zala megye tiszteletbeli táblabírájává nevezték ki. Zalabéri Horváth József és Skublics József rendszeres, míg Kisfaludy Móric és Püspöky Grácián alkalmi látogatója volt a megyei közgyűléseknek. Az ötödik katonatiszt, Márffy János Lőcse közelében, Szepes megyében élt. Zalában csupán részbirtoka volt, ám amikor hírét vette az önkéntes adózásnak, levélben fordult Zalabéri Horváth János cs. kir. kamaráshoz, a zalai ellenzék egyik vezéregyéniségéhez: „Zala lelkes fiai szerint én is szentnek tartom azon elvet: »amennyi javával él a polgár hazájának, szintannyi terhét is tartozik annak viselni«. Annálfogva kérem alázatosan méltóságodat, ha a mérnök a vagyonok fölmérésével foglalkozik, méltóztasson az én csekélységemet is a többi adózókéhoz méretni. Egy csöpp harmat is éleszti a száraz palántát."[23]

A táblázatban birtokosként tüntettük fel mindazokat, akiknek képzettségét, foglalkozását vagy hivatalviselését nem sikerült kideríteni, viszont tudjuk róluk, hogy rendelkeztek kisebb-nagyobb nemesi földbirtokkal (amely egyébként a tisztviselők és táblabírák legtöbbjének is tulajdonában volt); közéjük tartozott mindenekelőtt két gróf és egy báró. Zala megye legvagyonosabb mágnásai nem csupán az önkéntes adózástól, de általában véve a megyei közélettől is távolmaradtak. A legnagyobb uradalmak birtokosai, így pl. Eszterházy Pál vagy Battyhány Fülöp herceg esetében ez érthető is, mert nem e megyében laktak. De távol maradtak

a keszthelyi Festeticsek is, akiknek pusztán csáktornyai uradalma közel 100.000 forintot jövedelmezett évente. A helyi politikai életben rendszeresen résztvevő, szerényebb vagyonú és jövedelmű mágnások általában a liberális ellenzékhez tartoztak. Az adózók között találjuk a szentgróti Batthyány Károly grófot, a szigligeti Puteány József bárót és a kustányi Schmiedegg Kálmán grófot. Batthyány szentgróti uradalmának jövedelmét 1835-ben 9.193, Puteány báró szigligeti bevételeit 4.165, végül Schmiedeggék kustányi jövedelmét 3.175 ezüstforintra becsülték. (Összehasonlításul: Széchenyi István zalai birtokainak — a pölöskei és szentgyörgyvári uradalomnak — jövedelmét mintegy 19.000 forintra becsülték ugyanekkor.) Batthyány Károly és Puteány József már az 1830-as évek közepétől a Deák Ferenc és Csány László nevével fémjelzett szabadelvű politizálás hívei és anyagi támogatói voltak. Csány legközelebbi baráti köréhez tartozott a kustányi birtokszomszéd, Schmiedegg József gróf is, akinek halála után Csány lett az özvegy pártfogója és fiának gyámapja. Schmiedegg grófné és fia (akik egyébként nem is Zalában, hanem a Somogy megyei Berkiben, egy jelentős uradalmi központban laktak) nyilván Csány hatására szegődtek az adózás hívévé.[24]

Azok között, akiket közép- és kisbirtokosként tüntettünk fel, három egyszerű köznemes mellett ott találjuk Deák Ferenc unokaöccsét (a Tolna megyei Pakson élő Jozefa nővérének fiát), Nemeskéri Kiss Eduárdot, aki Kehidán bérelt birtokán gazdálkodott, Zalabéri Horváth Eduard söjtöri birtokost, aki cs. kir. kamarási címe ellenére korábban nem vállalt a megyében számottevő szerepet, és ott van három Vas megyében élő, Zalában csupán birtokló nemes, akik közül kettő, Orczy Ignác és Reiszig Alajos Zala megye táblabírája is egyben. Számukra azonban ez jobbára puszta cím, mert ha alkalmanként meg is jelentek Zalában, a megyei igazgatás vagy igazságszolgáltatás munkájában már nem vehettek részt. Reiszigről tudjuk viszont, hogy meggyőződéses liberális és a vasi ellenzék egyik hangadója volt; hevesen támadta pl. az adminisztrátori rendszert és Vas megye főispáni helyettesét.[25]

Zala liberális megyevezetése talán arra volt a legbüszkébb, hogy egy kisnemesi község, Aranyod közbirtokosai testületileg — minden helyben lakó családfő — csatlakoztak az adózókhoz. Valamennyien egyszerű köznemesek voltak, hivatalt egyikük sem viselt, sőt négyen közülük — köztük egy özvegyasszony — nem tudtak még írni-olvasni sem. Közös nyilatkozatukat társuk, Takáts Elek írta és fogalmazta, vele beszélgethetett a Pesti Hírlap alkalmi tudósítója. Takáts állítása szerint csupán a lelkiismeretükre és igazságérzetükre hallgattak — senki másra — amikor aláírták a nyilatkozatot, és elsők akartak lenni „az adómentességről lemondásban". Ők csak azt tették önként, amit már rég tenniük kellett volna „a haza, a közjó iránt" – tette hozzá, és reményét fejezte ki, hogy példájukat a megye más közbirtokosai is követni fogják. A Pesti Hírlap szerkesztőségi megjegyzése szerint az aranyodiak „80–90 holddal bíró egyének" voltak, a valóságban azonban alig 10–20 holdnyi földbirtokkal rendelkeztek. Birtokuk éves jövedelmét 1835-ben általában 4–20 forintra becsülték, csupán a Sipos testvérek özvegy édesanyjának jövedelme közelítette meg a 60 forintot. Más politikai állásfoglalásukat nem ismerjük, és arról sem tudunk, hogy bármelyik liberális megyei vezetőhöz rokoni, baráti vagy hivatali kapcsolat fűzte volna őket. Elgondolkodtató viszont, hogy cse-

kélyke birtokaikat adózó liberálisok tekintélyes uradalmai ölelték körül: Batthyány Károly gróf szentgróti, és Horváth János cs. kir. kamarás zalabéri uradalma – ez a körülmény már eredményezhetett bizonyos gazdasági nyomást vagy függőséget.[26]

A reformkori Zalában is érvényesült az a feudális jogfelfogás, amely szerint bizonyos politikai jogok gyakorlása nem személyhez, hanem nemesi tulajdonhoz kapcsolódott. Így pl. nem csupán a felnőtt nemes férfiak rendelkeztek a tisztújításokon szavazati joggal, hanem azok az asszonyok is, akik valamilyen módon nemesi földbirtokot örököltek. Nem elhanyagolható az a szerep sem, amelyet a nők a helyi társasági élet szervezésében töltöttek be. Ezek után természetesnek vehetjük, hogy Zala nemes hölgyei is kivették részüket az adózásból. Schmiedegg grófnéról már esett szó, és említettük azt is, hogy az aranyodiak között szintén volt egy özvegyasszony. Thassy Judit a liberálisok zalai vezérkarához tartozó fiát, Tolnay Károlyt, Horváth Györgyné pedig férjét követve adózott. Három további özvegyasszony és egy férjezetlen hölgy férfitestvérének példája nyomán válhatott adózóvá.[27]

Zala megye önkéntes adózóinak többsége valamilyen formában részt vállalt a vármegye önkormányzati, közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezetének munkájában; közéjük tartozott az adózók mintegy kétharmada. Az 1830-as és 1840-es években 126-an töltöttek be valamilyen megyei tisztséget, további 40 fő pedig táblabíróként, alkalmi feladatokat ellátva segítette munkájukat. A tisztviselők közül legtöbben jogot végeztek, számosan rendelkeztek ügyvédi diplomával, négyen pedig okleveles mérnökök voltak. Az 1844 és 1847 között hivatalban lévő tisztikar 58 választott tisztviselője (és kinevezett főtisztviselője) közül mindössze kilencen — az idős levéltáros, két járási aladószedő és hat esküdt — nem adóztak, a többiek valamennyien. Adózott az első és második alispán, a főjegyző és az aljegyzők, a főadószedő, a főügyész és az alügyészek, a számvevő és segédje, a járási főszolgabírák, valamint az alszolgabírák, aladószedők és az esküdtek többsége is. Adóztak ezenkívül a mérnökök, katonai biztosok (és a pandúrok hadnagya), egyes tisztviselők írnokai, valamint adózott számos tiszteletbeli — nem fizetett — tisztviselő; aljegyző, alügyész vagy esküdt is. A tisztikar ilyen arányú adózása némileg meglepő, mert 1844-ben (a konzervatívok tisztújítási győzelmekor) jelentős számban léptek olyanok is hivatalba, akik 1843-ban még ellenezték a háziadó fizetését.

Úgy tűnik, a társadalmi presztizs egyik kulcskérdése lett Zalában 1845 tavaszán az önkéntes adózás, és aki csak valamit is adott magára, mind szükségét látta, hogy adózzon. A zalai nemesség „értelmes része" szinte erkölcsi kötelességének érezte a háziadó vállalását. A „becsületes emberek sorából én is ki ne maradjak" – indokolta pl. felajánlását egy, az adózókhoz később csatlakozó esküdt.[28] A helyi hatalom megtestesítője hivatalosan ugyan a megye fizetett tisztikara volt, valójában azonban nem ők, hanem a legtekintélyesebb táblabírák birtokolták a hatalmat. A közgyűlési jegyzőkönyvek ülésről ülésre rögzítették a jelenlévő tekintélyek névsorát. E névsorok mind a megye formális, mind pedig informális hierarchiáját tükrözik. Az informális hatalmi piramis csúcsán egy kb. 30 főnyi táblabírói csoportosulás állt, élén Deák Ferenccel, Zalabéri Horváth Já-

nossal, Csány Lászlóval, Oszterhueber Józseffel, Hertelendy Györggyel, Skublics Józseffel, Hottói Nagy Antallal vagy pl. ifj. Csuzy Pállal. Ez a kör határozta meg az 1840-es években Zala megye politikai irányvonalát, és ez a kör igyekezett rangjával, tekintélyével befolyása alatt tartani a megye tisztikarát, annak segítségével pedig a köznemességet. A zalai liberálisok ugyanúgy a feudális társadalom struktúrájából fakadó előjogaik segítségével érvényesítették befolyásukat, mint máshol a konzervatívok. Zala megye nemesi társadalmában szinte külön kasztot alkotott a többnyire jogi műveltséggel rendelkező intelligencia, az a pár száz főnyi tisztviselői kar, akiket a kisnemesség egyszerűen csak kabátosoknak (kaputosoknak) nevezett. A zalai szavazójogi összeírások több alkalommal is elkülönítették és „lovagi rend" elnevezéssel illették azt a kört, amely a tisztviselőket adta. A politikai elitet nem csupán barátság és politikai elkötelezettség fűzte egymáshoz, hanem számos rokoni, vérségi kötelék is. Az önként adózók névsorában pl. 17 olyan családot találunk, amelynek legalább három tagja adózott. Legnagyobb létszámban a Hertelendy, Farkas és Dervarics család képviseltette magát. Csány László — közelebbi-távolabbi — rokonságához nem kevesebb, mint tíz adózó tartozott. (Csányval rokonságban álltak az Inkeyek — és általuk Csuzy Pál —, valamint Püspöky Grácián és Csertán Sándor. Csertán sógora volt Séllyey Elek, Séllyeynek pedig Glavina Lajos és a söjtöri Sümeghyek voltak rokonai.) Azt nem tudjuk, hogy a házassági kapcsolatok, vagy a politikai szövetségek köttettek-e előbb, de tény: egymást csak erősítették.

A megye hivatalban lévő tisztikara, és mindazok, akik valaha is hivatalra pályáztak, bizonyos függőségi kapcsolatban voltak a politikai elit liberális vezérkarával. A tisztikar java része egész életében nem tett mást, mint alkalmazkodott a pillanatnyi erőviszonyokhoz; ha kellett a konzervatívokkal, ha kellett — mint pl. 1845 tavaszán — a liberálisokkal szemben voltak lojálisak. Zala hajdani birtokos nemességének jelentékeny része az 1840-es években már ott tartott, hogy megélhetését inkább hivatalviselésre volt kénytelen alapozni, semmint gazdálkodásra. Míg a megyei tisztviselők 50-től 800 forintig kerestek évente, és egy főszolgabíró 400, egy alszolgabíró 200, egy esküdt pedig 200 forint rendes fizetést (és ki tudja még mennyi alkalmi jövedelmet) kapott hivatali munkájáért, birtokaik jövedelme számos esetben nem érte el még a legalacsonyabb fizetést sem. Kevés olyan birtokos nemes szolgált a megye tisztikarában, akinek birtokaiból, gazdálkodásából származó jövedelme meghaladta hivatali javadalmazását, következésképp kialakult egy olyan nemesi tisztviselőréteg, amely számára nem politikai-erkölcsi, hanem kenyérkereseti kérdés volt a hivatalviselés. Ezért találunk a zalai önkéntes adózók között szép számmal olyanokat is, akik feltehetően nem belső meggyőződésből adóztak, hanem alkalmazkodási és megélhetési kényszerből „hódoltak be" a megyét uraló liberálisoknak.[29]

A megye hivatalszervezetének tevékenységéhez némiképpen kapcsolódtak azok is, akik máskülönben uradalmi alkalmazottak voltak. Az adózók között legnagyobbrészt uradalmi ügyészeket találunk, de akadt köztük két tiszttartó, valamint egy-egy levéltárnok és kasznár is. Mindenképp ki kell emelni közülük a zalai születésű, 1848 előtt nagyobbrészt Vas megyében élő Glavina Lajost, aki a körmendi Batthyány-uradalom levéltárnoka volt. Táblabíróként mind Vas, mind

pedig Zala megyében számos hivatali megbízást kapott. Egyike volt Vas megye önkéntes adózóinak is; vasi jövedelmei alapján 11 ft 15 krajcár adót ajánlott fel. Azok, akik táblabírói címmel rendelkeztek, több-kevesebb rendszerességgel részt vettek a megyei közgyűlés vagy a törvényszékek munkájában is. Többen, így pl. Hertelendy György a liberális hatalmi elit legszűkebb köréhez tartoztak. A királyi táblai vagy városi jegyzők nem álltak közeli kapcsolatban e körrel. Az ő adózásukban talán nagyobb szerepe lehetett az egyéni meggyőződésnek, mint az érvényesülési vágynak. Csatlakozott az adózókhoz tizenegy olyan ügyvéd, és egy mérnök is, akik — tudomásunk szerint — egyenlőre függetlenek voltak, nem álltak alkalmazásban, azonban valamilyen szállal a liberális vezetőkhöz kötődtek. A kanizsai gyógyszertár-tulajdonos, és a keszthelyi festő adózásának indítékait nem ismerjük, talán valamely — rejtve maradt — személyes kapcsolat motiválhatta őket.

A fentiekből kitűnik, hogy inkább ábránd, semmint valóság volt a Pesti Hírlap tudósítójának megállapítása, mely szerint „e megyének nemcsak intelligentiája, hanem a sok árnyéktól környezett köznemesség is tettlegesen kezd adómentességének megszüntetéséhez fogni". Valójában az adózók alig 10 %-a került ki az egyszerű köznemesek soraiból. Mindazok, akiket egy-egy választási korteshadjárat idején eszem-iszommal és ígérgetésekkel — vagy egyszerűen csak pénzzel — sikerült mozgósítani, korteskedés nélkül távol maradtak az egyik legnagyobb jelentőségű liberális megmozdulástól. Az a többezres köznemesi tömeg, amellyel Csányék 1843 augusztusában megszavaztatták a háziadót, most néma maradt, és passzivitásuk Deákot igazolta: a legfontosabb liberális reformoknak még a máskülönben ellenzéki fellegvárnak tartott Zalában sincs szilárd társadalmi bázisa, tömeges támogatottsága.[30]

Az önkéntes adózók életkorát és birtokaik jövedelmét csak részben, 94 ill. 88 fő esetében sikerült megállapítani. Ha azonban ezeket az eseteket véletlenszerűen kiválasztott mintának tekintjük, legalább hozzávetőlegesen meghatározhatjuk az adózók életkori összetételét és jövedelemarányait. Az adózók életkora 1845-ben az alábbiak szerint alakult:

6. táblázat

életkor (év)		létszám (fő)	
- 20	18–20	4	4
21–30	21–25	9	28
	26–30	19	
31–40	31–35	14	29
	36–40	15	
41–50	41–45	7	16
	46–50	9	
51–60	51–55	9	14
	56–60	5	
61 -	61–63	3	3
Összesen	18–63	94	94

Az átlagéletkor 36,5 év körül mozgott. A legfiatalabb adózó a 18 éves Schmiedegg Kálmán gróf, a legidősebb pedig a 63 esztendős Deák József, kehidai plébános volt. Az adózók mintegy kétharmada nem volt idősebb 40 évesnél, sőt egyharmaduk nem töltötte be még a harmincadik életévét sem. A megye legtekintélyesebb politikai vezetői ugyan mind 40 év felettiek voltak, az adózók derékhadát azonban a 20–40 éves korosztály adta, soraikban azokkal az elkötelezett ifjú liberálisokkal, akikre — mint zalai barátaira — a márciusi ifjak egyike, Degré Alajos később így emlékezett: „Minő tűzről pattant fiatalság volt ez!" A Degré által felsorolt zalai fiatalok — egy-két kivétellel — mind vállalták az önkéntes adózást. Meggyőződésükhöz a szabadságharc idején is hűek maradtak, és Degré szavaival élve „kitűnő honvédek lettek".[31]

A nemesi javak 1835-ös becslésekor természetesen még csak azon adózók jövedelmét vehették számba, akik 1845-ben már az idősebb korosztályhoz tartoztak, miután a fiatalabbak birtokai még rendre a szülők kezén voltak. Az adózók között 88 olyan személyt találunk, aki 1835-ben már saját nemesi tulajdonnal bírt, és önállóan gazdálkodott. Ezen birtokosok jövedelme a következő volt:

7. táblázat

Jövedelem (ezüstforint)	létszám	létszám %-a
- 50	28	32
50–100	10	11
100–500	32	37
500–1000	8	9
1000–5000	10	11
Összesen	88	100

Az adózók között különösen két réteg szerepel nagyobb arányban. Közel harmadrészük jövedelme 50 forint alatt volt, sőt 20 %-uk jövedelme alig érte el a 20 forintot. Az adózók legnagyobb része 100–500 forintnyi jövedelemre tett szert, különösen a 100–200 forint körüli jövedelműek aránya volt viszonylag magas (17 %). A már említett mágnásokat leszámítva az 1835-ben még bátyjával, Deák Antallal közösen gazdálkodó Deák Ferenc jövedelmét becsülték a legmagasabbra (3316 forint). Őt követte Bogyay Lajos (2627 forint) és Botka Mihály (2320 forint), majd Chinorány Boldizsár (1836 forint), valamint a Zalabéri Horváthok, Eduard és Vilmos következtek (1575 és 1274 forinttal). Rajtuk kívül mindössze özv. Rajky Jánosné és Hertelendy Imre rendelkeztek 1000 forintnál magasabb jövedelemmel (1119 ill. 1073 forint). Az Inkey testvérek, Gyika Jenő és Csuzy Pál — lévén fiatalabbak — még nem szerepelhettek az 1835-ös összeírásban, de tudjuk róluk, hogy tekintélyes uradalmak örökösei voltak. Az Inkeyek palini uradalmának jövedelmét mintegy 28.000 forintra, a Gyika család bellatinci uradalmának jövedelmét közel 32.000 forintra, idősebb Csuzy Pál becsehelyi birtokának jövedelmét pedig kb. 10.000 forintra becsülték. Ezek az uradalmak nem csupán az örökösök számára tették lehetővé a független, ellenzéki politizálást, de jelentős anyagi támaszt nyújthattak az egész zalai liberális tábor számára is.[32]

Már említettük, hogy Zala megye önkéntes adózóinak személyenkénti összeírásai rendkívül hiányosan, töredékesen maradtak fenn. Így alig-alig rendelkezünk adatokkal arról, hogy egyénenként mennyi önkéntes adót fizettek. Míg a birtokosok holdszám arányában kellett hogy fizessenek, a birtokkal nem rendelkezők meghatározott összeget ajánlottak fel. Mindössze 24 ilyen felajánlás konkrét összegét ismerjük. Legnagyobbrészt 1 vagy 2 forintnyi adót ajánlottak fel (13 ill. 7 fő), ennél több adót csak négyen fizettek, legtöbbet, 10 ft-ot az ifjú Schmiedegg gróf. A szántói és a lövői járás adózóinak töredékes összeírásaiban a birtokosok között is a mindössze 1–2 forintot fizetők voltak többségben, és ritka kivételnek számított Gyika Jenő, aki 40, vagy Reiszig Alajos, aki 32 forintot fizetett. Zala megye önkéntes adózói 1845-ben fejenként átlag 18 forintot ajánlottak fel. Az adózók társadalmi összetételének ismeretében valószínűsíteni lehet, hogy a jelentősebb számú átlag alatti adózás mellett lehetett néhány kiugróan magas összeget ajánló zalai adózó is, ez eredményezhette azt az átlagot, amely nagyjából megfelelt az országos tendenciának. A zalaiak áldozatvállalása elmaradhatott ugyan a vagyonos Bezerédj István 300 forintnyi felajánlásától (amelyből 298 forintot be is fizetett), de hasonló nagyságrendű volt, mint Kossuth adózása. Kossuth esztergomi adójával megegyezően 20 pengőforintot ajánlott Tolnában Bartal György, Pesten Eötvös József és Trefort Ágoston, Békésben Szeghő József és Nógrádban Sembery László. Torontálban 5 ft-ot kívánt adózni Parcsetich Hugó, és a vasi liberálisok által felajánlott adó összege is 5–20 forint között mozgott, de a tíz vasi önkéntes adózó közül csak ketten fizettek 10 forintnál kevesebbet.[33]

1845 tavaszán a liberális ellenzék ugyan számos megyében próbálta önkéntes adózással népszerűsíteni a közteherviselést, ám tettük sehol, így Zalában sem váltott ki igazi tömegmozgalmat. A zalai liberálisok felajánlása sem volt sokkal több végeredményben egy nemes gesztusnál, mert a megye házipénztárába ilyen módon befolyó csekélyke összegnek kevés gyakorlati haszna lehetett. Kísérletük mégsem tekinthető egészen sikertelennek, mert az önkéntes adózás legalább lelkileg összekovácsolta az 1844-ben szétesső, tetszhalottá váló zalai ellenzéket, és újabb erőt adott, büszkeséget és morális tartást kölcsönzött a megye politikai elitje számára, hogy tisztességgel megállja majd helyét a forradalom és szabadságharc idején.

FÜGGELÉK

Zala megye önkéntes adózói[34]

Ágoston József (1799–?) ügyvéd, táblabíró, alszolgabíró, Zalalövő (l. j.)

Árvay István (1818–1889) ügyvéd, tiszteletbeli megyei alügyész [1846/47-ben Zala megyei, 1848-ban országgyűlési gyorsíró], Ola (e. j.)

Baka János esküdt, Baksa (l. j.)

Bán Sándor (1806–1877) nyugalmazott cs. kir. őrmester, főadószedői (megyei) írnok, [1848-ban honvédszázados], Zalaegerszeg (e. j.)

Baranyay József ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Teskánd (e. j.)

Baranyay Pál (1811-?) ügyvéd, táblabíró, gyámi szolgabíró [1848-ban honvédfőhadnagy], Teskánd (e. j.)

Barcza Sándor ügyvéd, táblabíró, megyei főügyész, Csabrendek (t. j.)

Batthyány Károly gróf (1800–1852) liberális birtokos [1848-ban nemzetőr őrnagy], Szentgrót (sz. j.)

Bertalan Lajos (1813–?) ügyvéd, tiszteletbeli megyei alügyész, Tapolca (t. j.)

Bertalan Vince megyei pandúrkapitány, Kozmadombja (l. j.)

Bessenyei Ákos (1812–1873) B. Barnabás fia, tiszteletbeli esküdt, Szentmihály (k. j.)

Bessenyei Barnabás (1808–1847) táblabíró [1837/40-ben alszolgabíró], Szentmihály (k. j.)

Bessenyei Ernő (1818–1886) ügyvéd [1848-ban honvédszázados], Gelse (k. j.)

Bogyay György táblabíró, Csabrendek (t. j.)

Bogyay József (1806–1872) alszolgabíró [1847/49-ben főszolgabíró], Sármellék (sz. j.)

Bogyay Lajos (1803–1875) ügyvéd, táblabíró, főszolgabíró, Haláp (t. j.)

Bogyay Pál (1797–1886) táblabíró, aladószedő, Sármellék (sz. j.)

Boros Ferenc (1806–1877) katolikus pap, káplán, Kapornak (k. j.)

Boros István [1847/49-ben esküdt] Bőrönd (e. j.)

Botka Mihály (1823–1872) alszolgabíró, Újfalu (k. j.)

Bölts György (1813-?) ügyvéd, tiszteletbeli megyei alügyész, Baksa (l. j.)

Chepely József okleveles mérnök, megyei másodmérnök, Nemespécsely (t. j.)

Chernel Ignác (1807–1894) ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Nagykanizsa (k. j.)

Chinorány Boldizsár táblabíró [1828/34-ben főszolgabíró], Nagykanizsa (k. j.)

Csák György [1835/37-ben esküdt] megyei katonai biztos, Keszthely (sz. j.)

Csány László (1790–1849) táblabíró [1848-ban kormánybiztos, országgyűlési képviselő, 1849-ben miniszter], Nagykanizsa (k. j.)

Csárits Ferenc (1807–1895) esküdt, Vesica (m. j.)

Cseh László (1817–?) ügyvéd, alszolgabíró, Sümeg (t. j.)

Csertán Sándor (1809–1864) ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész [1848-ban kormánybiztos és országgyűlési képviselő], Nemesapáti (k. j.)

Csesznák János (1810–?) ügyvéd, táblabíró [1834/37-ben másodalügyész], Szentilona (m. j.)

Csesznák László ügyvéd, táblabíró, tiszteletbeli megyei alügyész, Perlak (m. j.)

Csillagh Lajos (1789–1860) másodalispán [1848/49-ben első alispán], Bekeháza (e. j.)

Csillagh László (1825–1876) Cs. Lajos fia, ügyvéd, táblabíró [1848-ban honvédszázados], Bekeháza (e. j.)

Csontos Pál táblabíró, Pakod (k. j.)

Csutor Imre (1813–1891) táblabíró, tiszteletbeli megyei aljegyző [1847/49-ben másodaljegyező], Salomvár (l. j.)

Csuzy Pál ifj. (1819–1850) táblabíró [1847/48-ban országgyűlési követ, 1848/49-ben honvédőrnagy], Becsehely (e. j.)

Dallos György alszolgabíró, Felsőörs (t. j.)

Deák Ferenc (1803–1876) ügyvéd, táblabíró [1832/33-ban helyettes alispán, 1833/36-ban, 1839/40-ben és 1848-ban országgyűlési követ, 1848-ban miniszter és országgyűlési képviselő], Kehida (k. j.)

Deák József (1782–1854) katolikus pap, plébános, Kehida (k. j.)

Deák Károly (1815–?) tiszteletbeli esküdt, Tárnok (e. j.)

Deák Lajos (1818–1879) táblabíró, tiszteletbeli esküdt [1848/49-ben honvédszázados], Tárnok (e. j.)

Dervarics Ákos (1816–1891) D. János fia, táblabíró, Kilimán (e. j.)

Dervarics András táblabíró, Szentlászló (e. j.)

Dervarics János (1790–1869) táblabíró, Kilimán (k. j.)

Dervarics Klementina (özv. Rogáts Jánosné) birtokos, Tárnok (e. j.)

Dervarics László (1788–?) ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Gutorfölde (e. j.)

Dienes Bénó ügyvéd, táblabíró, tiszteletbeli megyei alügyész, Szentpéterúr (k. j.)

Dienes László ügyvéd, táblabíró, tiszteletbeli [1840/44-ben fizetett] megyei alügyész, Szentpéterúr (k. j.)

Diskay Ignác ügyvéd, táblabíró, Kővágóörs (t. j.)

Diskay Lajos alszolgabíró, Kővágóörs (t. j.)

Előry István ügyvéd, táblabíró, Gulács (t. j.)

Essy Imre táblabíró, esküdt, Kővágóörs (t. j.)

Fábián Gedeon (1798–?) okleveles mérnök, Alsóörs (t. j.)

Fábián István ügyvéd, táblabíró [1817/25-ben első alügyész] Ola (e. j.)

Fábián Pál esküdt, Zalaegerszeg (e. j.)

Fábiánics Ignác szentgróti uradalmi tiszttartó, Misefa (k. j.)

Farkas Benjámin (Károly) főszolgabíró, Balatonederics (sz. j.)

Farkas Endre ügyvéd, táblabíró [1837/44-ben alszolgabíró], Kálócfapuszta (e. j.)

Farkas Erzsébet (kisasszony) birtokos, Alsóbagod (e. j.)

Farkas Franciska (özv. Gaál Károlyné) birtokos, Galsa (sz. j.)

Farkas Imre táblabíró, főszolgabíró, Alsóbagod (e. j.)

Farkas János (1798–1863) megyei katonai biztos [1848-ban honvédszázados], Nagykanizsa (k. j.)

Fitos Bernárd tiszteletbeli esküdt, Kökényesmindszent (e. j.)

Fodor Lajos okleveles mérnök, tiszteletbeli megyei mérnök, Sümeg (t. j.)

Füzik Ignác táblabíró, Gógánfa (sz. j.)

Füzik Kálmán tiszteletbeli esküdt, Galsa (sz. j.)

Gaál Bertalan (1809–?) ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Galsa (sz. j.)

Gábelics Imre ügyvéd, alszolgabíró, Krisovec (m. j.)

Glavina Lajos táblabíró, körmendi uradalmi levéltárnok [1848-ban országgyűlési képviselő], Perlak (m. j.)

Gombosy János ügyvéd, Andráshida (e. j.)

Göde Károly okleveles mérnök, tiszteletbeli megyei mérnök, lakóhelye ismeretlen.

Gyika Jenő (1817–?) táblabíró [1847/48-ban főszolgabíró, 1848/49-ben honvédőrnagy], Bellatinc (l. j.)

Gyömörey Gáspár (1794–1864) táblabíró, Gógánfa (sz. j.)

Győrffy Dániel ügyvéd, Köveskál (t. j.)

Győrffy János ügyvéd [1847/49-ben alszolgabíró], Köveskál (t. j.)

Háry Ágoston (1810–?) megyei levéltári lajstromozó [1848/49-ben segédszámvevő], Zalaegerszeg (e. j.)

Háry József (1821–?) ügyvéd, megyei másodalügyész, Zalaegerszeg (e. j.)

Hegedűs József ügyvéd, Veszprém

Hegyi Domonkos [1830/31-ben esküdt], Ságod (e. j.)

Hegyi Énok ügyvéd, uradalmi ügyész, Ságod (e. j.)

Hertelendy Elek királyi táblai jegyző, Gulács (t. j.)

Hertelendy György ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Sümeg (t. j.)

Hertelendy Imre (1794–1880) táblabíró [1837/44-ben főszolgabíró], Vindornyalak (sz. j.)

Hertelendy József (1789–?) táblabíró, Karmacs (sz. j.)

Hertelendy Kálmán (1820–1875) alszolgabíró [1848/49-ben honvédszázados], Lesencetomaj (sz. j.)

Hertelendy Károly ifj. uradalmi tiszttartó, Kustány (sz. j.)

Hertelendy Lajos H. József fia, esküdt, Karmacs (sz. j.)

Hertelendy László (1817–1865) H. Imre fia, tiszteletbeli megyei aljegyző [1847/49-ben alszolgabíró] Vindornyalak (sz. j.)

Hetyey János ügyvéd, tiszteletbeli megyei alügyész, Zalaegerszeg (e. j.)

Horváth Eduárd (Zalabéri) cs. kir. kamarás, birtokos, Söjtör (k. j.)

Horváth Ferenc [1837/40-ben esküdt], megyei katonai biztos, Zalaegerszeg (e. j.)

Horváth György (Szentgyörgyi) (1801–?) ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Boldogfa (e. j.)

Horváth János (1815–?) ügyvéd, tiszteletbeli esküdt [1848/49-ben honvédfőhadnagy], Boldogfa (e. j.)

Horváth János (Zalabéri) (1788–1853) cs. kir. kamarás [1831/34-ben első alispán, 1832/34-ben országgyűlési követ], Zalabér (k. j.)

Horváth József (Zalabéri) cs. kir. kamarás, nyugalmazott cs. kir. kapitány, birtokos, Szentmihály (k. j.)

Horváth Péter főszolgabíró [1848-ban országgyűlési képviselő], Kapelsak (m. j.)

Horváth Vilmos (Zalabéri) (1803–?) táblabíró [1848/49-ben másodalispán és kormánybiztos], Kaszaháza (e. j.)

Horváth Zsigmond tiszteletbeli esküdt, Zalaegerszeg (e. j.)

Horváth Zsigmond ügyvéd Diskai-puszta (t. j.)

Inkey János (1825–1915) táblabíró, tiszteletbeli aljegyző [1848/49-ben honvédszázados], Palin (k. j.)

Inkey Kázmér (1818–1882) táblabíró [1840/44-ben alszolgabíró, 1848/49-ben honvédőrnagy], Palin (k. j.)

Inkey Sándor (1809–?) táblabíró [1834/37-ben alszolgabíró], Palin (k. j.)

Jakabfy Gergely táblabíró, főszámvevő, Hetés (k. j.)

Juranits Lajos tiszteletbeli esküdt, Karmacs (sz. j.)

Kecskeméti Albert okleveles mérnök, tiszteletbeli megyei mérnök [1848/49-ben honvédszázados], Balatonfüred (t. j.)

Kelemen Pál közbirtokos, Szentmihály (k. j.)

Kerkapoly István (1789–1848) első alispán [1830-ban és 1843/44-ben országgyűlési követ], Kővágóörs (t. j.)

Kéthely Ferenc (1810–1855) táblabíró, alszolgabíró, Gelse (k. j.)

Király István esküdt, Baksa (l. j.)

Kisfaludy Móric (1814–1893) kilépett cs. kir. főhadnagy, táblabíró [1848/49-ben honvédalezredes], Gógánfa (sz. j.)

Kiss Eduard (Nemeskéri) (1816–1880) Deák Ferenc unokaöccse, gazdálkodó, Kehida (k. j.)

Kocsis László megyei katonai biztos, Kiskomárom (sz. j.)

Koltay József táblabíró, Alibánfa (k. j.)

Koppány Ferenc (1792–?) főadószedő, Zalaegerszeg (e. j.)

Kossár József ügyvéd, uradalmi ügyész, Nemesvita (sz. j.)

Kovács Antal ügyvéd, tiszteletbeli megyei alügyész, Zalaegerszeg (e. j.)

Kovács Lajos megyei levéltári kiadó, Zalaegerszeg (e. j.)

Kozáry László (1808–?) alszolgabíró, Tárnok (e. j.)

Könczöl Ferenc táblabíró, tiszteletbeli megyei aljegyző, Hottó (e. j.)

Königmayer Károly (1818–1892) kat. pap, házitanító [majd Nyögéren — Vas m. — plébános], Besenyő (e. j.)

Kőszeghy Károly közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Külley József gyámi szolgabíró, Szentbalázs (k. j.)

Laskóy Ferenc közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Laskóy Károly esküdt, Szentgrót (sz. j.)

Laskóy László [1840/44-ben és 1847/49-ben esküdt], Szentgrót (sz. j.)

Légmán Elek ügyvéd, táblabíró, Zalaegerszeg (e. j.)

Légmán Imre (1799–1854) táblabíró [1848/49-ben honvédszázados], Óhíd (sz. j.)

Lekovits Ferenc (1812–1862) katolikus pap, plébános, táblabíró, Csány (k. j.)

Lengyel Károly (1816–?) ügyvéd, tiszteletbeli megyei alügyész, Felsőörs (t. j.)

Léránt János táblabíró, Söjtör (k. j.)

Léránt Tamás L. János fia, esküdt, Söjtör (k. j.)

Lukács Mihály (?-1856) református lelkész, táblabíró, Becsvölgye (e. j.)

Major József ügyvéd, Csáktornya (m. j.)

Márffy János nyugalmazott cs. kir. őrnagy Mecsedelfalva, Szepes megye

Márton István tiszteletbeli esküdt, Köveskál (t. j.)

Marton József táblabíró [1829/37-ben alszolgabíró], Andráshida (e. j.)

Marton Pál táblabíró, Andráshida (e. j.)

Mészáros József (1783–1865) katolikus pap, plébános, táblabíró, Nemesapáti (k. j.)

Mezriczky Péter (1799–1884) ügyvéd, táblabíró, Kővágóörs (t. j.)

Mihálovits Károly táblabíró, Csabrendek (t. j.)

Mitsky Endre ügyvéd, Zalaegerszeg (e. j.)

Molnár Alajos (1812–?) ügyvéd, megyei első alügyész, Baglad (l. j.)

Molnár Elek M. János fia, Baglad (l. j.)

Molnár János ügyvéd, táblabíró, főszolgabíró, Baglad (l. j.)

Mórocza János birtokos, Alsóörs (t. j.)

Nagy Antal táblabíró, Hottó (e. j.)

Nagy Antal táblabíró, Mihályfa (sz. j.)

Nagy Farkas ügyvéd, táblabíró, tiszteletbeli megyei alügyész, Andráshida (e. j.)

Nagy József (1808–?) ügyvéd, táblabíró, aladószedő, Balatonfüred (t. j.)

Nagy József (1824–?) táblabíró [1848/49-ben honvédfőhadnagy], Andráshida (e. j.)

Nagy Károly alszolgabíró, Andráshida (e. j.)

Nagy László N. Antal fia [1847/49-ben esküdt], Mihályfa (sz. j.)

Nagy Pál (1806–?) táblabíró, Zalapataka (l. j.)

Nagy Pál táblabíró [1834/37-ben alszolgabíró], Mihályfa (sz. j.)

Nagy Sándor (1808–?) másodszámvevő [1848/49-ben számvevő], Zalaegerszeg (e. j.)

Nagy Sándor táblabíró, esküdt [1847/49-ben adószedő], Köveskál (t. j.)

Nikola Ádám gyámi szolgabíró, Sümeg (t. j.)

Novák Ferenc N. Gáspár fia, ügyvéd, táblabíró, másodaljegyző, Szentgrót (sz. j.)

Novák Gáspár táblabíró [1810/15-ben főszolgabíró], Szentgrót (sz. j.)

Orczy András birtokos, birtoka Misefán (k. j.), lakóhelye: Bádonfa (Vas m.)

Orczy Ignác táblabíró, birtoka Misefán (k. j.), lakóhelye: Bádonfa (Vas m.)

Orosz Ferenc (1795–?) táblabíró, helyettes alispán, Boncodfölde (e. j.)

Oroszváry László ügyvéd, táblabíró, Nagygörbő (sz. j.)

Osvald Károly (1804–?) királyi táblai jegyző, Zalaegerszeg (e. j.)

Oszterhueber György táblabíró, Csabrendek (t. j.)

Oszterhueber József (1792–1869) Deák Ferenc sógora, ügyvéd, táblabíró [1848/49-ben helyettes alispán], Pusztaszentlászló (k. j.)

Oszterhueber Kristóf ügyvéd, tiszteletbeli esküdt [1848/49-ben alszolgabíró], Sümeg (t. j.)

Paár Károly (1822–?) megyei levéltári írnok [1848-ban szabadcsapatbeli főhadnagy], Zalaegerszeg (e. j.)

Pados Antal (1797–?) nemesi közösség jegyzője [1848/49-ben honvédszázados], Keszthely (sz. j.)

Pethő Mária (özv. gróf Schmiedegg Józsefné) (1793–1847) birtokos, Kustány (sz. j.)

Pirovits Károly (1816–1886) ügyvéd [1848/49-ben honvédszázados], Nagykanizsa (k. j.)

Plánder Ferenc (1796–1867) katolikus pap, esperes, táblabíró, Nova (e. j.)

Puteány József báró (1807–?) liberális birtokos [1848-ban országgyűlési képviselő], Szigliget (t. j.)

Püspöky Grácián (1817–1861) Csány László unokaöccse, kilépett cs. kir. kadét, táblabíró [1849-ben honvédfőhadnagy], Gelse (k. j.)

Rajky Lajos (1825–?) [1847/49-ben alszolgabíró], Felsőrajk (k. j.)

Reiszig Alajos (1821–1853) ügyvéd, táblabíró [1848-ban Vas megyei országgyűlési képviselő], birtoka Reszneken (l. j.), lakóhelye: Kámon (Vas m.)

Rosty Vince (?-1857) ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Sümeg (t. j.)

Saáry Dénes ügyvéd, tiszteletbeli aljegyző, Diszel (t. j.)

Saáry Gergely táblabíró, Diszel (t. j.)

Saáry Pál táblabíró, Diszel (t. j.)

Sáska Benedek ügyvéd, táblabíró, Baglad (l. j.)

Sáska Imre ügyvéd, Baglad (l. j.)

Schmiedegg Kálmán gróf (1827–1855) Pethő Mária fia, Csány László gyámfia, birtokos [1848/49-ben honvédszázados], Kustány (sz. j.)

Séllyey László (1816–1886) alszolgabíró [1847/48-ban főszolgabíró], Söjtör (m. j.)

Septey Ádám alszolgabíró, Kövesút (sz. j.)

Simon János alszolgabíró, Kálócfa (l. j.)

Simon Mihály táblabíró [1834/44-ben főszolgabíró], Bükk (e. j.)

Simon Pál (1814–1897) táblabíró [1848-ban országgyűlési képviselő], Baksa (l. j.)

Sipos János közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Sipos Károly közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Sipos Pál (1790–?) tiszteletbeli esküdt [1848/49-ben honvédfőhadnagy], Tófej (e. j.)

Skublics József (1784–1850) nyugalmazott cs. kir. kapitány, táblabíró, Besenyő (e. j.)

Skublics László (1820–?) S. József fia, ügyvéd, táblabíró, tiszteletbeli megyei aljegyző, Besenyő (e. j.)

Sohár Károly esküdt, Baksa (l. j.)

Somogyi Alajos uradalmi kasznár, Kerecseny (k. j.)

Soós József aladószedő, Baksa (l. j.)

Sümeghy Ferenc főszolgabíró, Söjtör (k. j.)

Sümeghy Mihály (1794–?) ügyvéd, táblabíró [1821/28-ban főszolgabíró], Söjtör (k. j.)

Svastics János táblabíró, Zalaegerszeg (e. j.)

Szabó György ügyvéd, Keszthely (sz. j.)

Szabó János ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Szentgyörgyvölgye (l. j.)

Szabó László – ismeretlen

Szabó Sámuel (1813–1890) ügyvéd, táblabíró [1848/49-ben honvédszázados], Zalaegerszeg (e. j.)

Szalay Ferenc (1822–?) festő, a nemesi község hadnagya, Keszthely (sz. j.)

Szente Lajos táblabíró, Kálócfa (l. j.)

Szép Károly gyógyszerész, gyógyszertártulajdonos, Nagykanizsa (k. j.)

Szigethy Dániel táblabíró [1834/37-ben főszolgabíró], Óhíd (sz. j.)

Szigethy Ferenc közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Szigethy Imre közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Szigethy Józsefné közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Szládovics Gergely táblabíró, Boldogfa (e. j.)

Szládovics Magdolna, Horváth György uradalmi ügyész felesége, birtokos, Boldogfa (e. j.)

Szmodics József táblabíró, Muraszerdahely (m. j.)

Szűcs Gergely városi jegyző, Keszthely (sz. j.)

Szűcs Pál (?-1878) ügyvéd [1848/49-ben honvédszázados], Sümeg (t. j.)

Takáts Alajos (1820–1896) ügyvéd, tiszteletbeli alügyész [1848/49-ben honvédhadnagy], Sümeg (t. j.)

Takáts Elek közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Tarsoly Ferenc közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Tarsoly Mátyás közbirtokos, Aranyod (k. j.)

Thassy Gábor alszolgabíró, Szentmihály (k. j.)

Thassy Judit (özv. Tolnay Gáborné) Tolnay Károly anyja, birtokos, Nagygörbő (sz. j.)

Thassy Lajos esküdt, Szentmihály (k. j.)

Thassy Mihály táblabíró, Zalalövő (l. j.)

Tkaltsits József esküdt, Hodosan (m. j.)

Tolnay Károly (1813–1897) ügyvéd, főszolgabíró [1847/48-ban országgyűlési követ, 1848-ban országgyűlési képviselő], Nagygörbő (sz. j.)

Tóth Lajos (1816–?) ügyvéd, városi főjegyző, Nagykanizsa (k. j.)

Töreky Ferenc táblabíró [1819/28-ban másod-, 1828/31-ben első alügyész], Nemesvita (sz. j.)

Töreky József [1834/44-ben esküdt], Nemesvita (sz. j.)

Tuboly Alajos aladószedő [1847/49-ben alszolgabíró], Kispáli (e. j.)

Tuboly Farkas ügyvéd, tiszteletbeli megyei alügyész, Kispáli (e. j.)

Tuboly Lajos ügyvéd, táblabíró, Zalaegerszeg (e. j.)

Tuboly Mihály főjegyző, Nagylengyel (e. j.)

Varga Lajos (1801–?) ügyvéd, táblabíró [1847/49-ben főszolgabíró], Balatonfüred (t. j.)

Varga Sándor – ismeretlen [vagy talán azonosítható V. Lajos fiával, aki 1823 körül született Balatonfüreden és bölcsészeti, valamint jogi tanulmányokat végzett]

Vasdinyey Lajos királyi táblai jegyző [1848/49-ben esküdt], Ramocsa (l. j.)

Vida Mihály tiszteletbeli esküdt, Koppány (k. j.)

Vidák István (1805–1855) katolikus pap, plébános, táblabíró, Alsópáhok (sz. j.)

Viosz Imre táblabíró, Andráshida (e. j.)

Zakál György táblabíró, Nemesnép (l. j.)

Zakál János [1840/44-ben és 1848/49-ben esküdt], Szentgyörgyvölgye (l. j.)

Zakó Dániel (1819–?) tiszteletbeli esküdt, Resznek (l. j.)

Zathureczky Ferdinánd ügyvéd, táblabíró, uradalmi ügyész, Palin (k. j.)

Závár Regina (özv. Rajky Jánosné) birtokos, Felsőrajk (k. j.)

Zob János első aljegyző [1847/49-ben alszolgabíró], Szentpéterúr (k. j.)

JEGYZETEK

[1] Kossuth szavait idézi: *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. Bp. 1943. 2. köt. 494. Az önkéntes adózás körüli vitáról általában: *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Genf, 1864. 2. köt. 362–363.; *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. Bp. 1904. 1. köt. 429–430.; *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp., 1930. 2. köt. LXXXVII-XC., 449–466.; *Szabad György*: Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi – Kossuth vita. Tanulmányok Deák Ferencről. (Zalai Gyűjtemény 5.) (Szerk. Degré Alajos) Zalaegerszeg, 1976. 262–263.; *Vörös Károly*: A magyar reformellenzék harca a polgári átalakulásért (1840–1947). Magyarország története 1790–1848. (Főszerk. Mérei Gyula). 2. jav. kiad. Bp., 1983. 2. köt. 951.; *Csapó Mária*: Tolna megye a reformkori politikai küzdelmekben. Bp., 1989. 169–170. Mindezeken túl Bezerédj felajánlásáról: Pesti Hírlap (P. H.) 1845. jan. 2. (418. sz.) 1., jan. 19. (423. sz.) 40–41.; *Bodnár István – Gárdonyi Albert*: Bezerédj István (1796–1856). Bp. 1920. 2. köt. 141–146.; Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. (Szerk. K. Balog János) Szekszárd, 1978. 1. köt. 411–412. Pest megyéről: P. H. 1845. jan. 19. (423. sz.) 41., jan. 23. (424. sz.) 49., vö. Nemzeti Újság (N. Ú.) 1845. jan. 19. (11. sz.) 43. Esztergomról: P. H. 1845. jan. 30. (426. sz.) 65. Kossuth nyilatkozatát újabban közölte: Komárom megyei helytörténeti olvasókönyv. (Szerk. Ortutay András) Tatabánya, 1988. 204–207. Fejérről: N. Ú. 1845. febr. 28. (34. sz.) 134. vö. Madarász József emlékiratai. Bp., 1883. 91. Békésről: P. H. 1845. ápr. 17. (453. sz.) 252. Csongrádról: N. Ú. 1845. márc. 27. (48. sz.) 191., P. H. 1845. márc. 30. (443. sz.) 208. Vas megyéről: Vas Megyei Levéltár (VaML) Vas megye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (kgy. jkv.) 1845:256.; vö. N. Ú. 1845. febr. 13. (25. sz.) 99.; P. H. 1845. febr. 16. (431. sz.) 107–108. Pestről: P. H. 1845. márc. 6. (436. sz.) 150. Szatmárról: P. H. 1845. márc. 23. (441. sz.) 191. Torontálról: P. H. 1845. márc. 27. (442. sz.) 199., Nógrádról: Nógrád Megyei Levéltár. Nógrád megye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei 1845: 790–792. (Á. Varga László levéltárigazgató szíves közlése.); P. H. 1845. máj. 6. (464. sz.) 297. Sárosról és Hontról: *Horváth Mihály* 2. köt. 363.

[2] Deák idézett szavait közölte: *Bártfai Szabó László* 1. köt. 441. A zalai követutasítás tervezete: Zala Megyei Levéltár (ZML) Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai (kgy. ir.) 1843:1007., vö. P. H. 1843. ápr. 23. (241. sz.) 267–268., ápr. 30. (243. sz.) 286–287. A közteherviselés körüli 1843-as zalai követválasztási küzdelmekről: *Kónyi Manó*: Deák Ferencz beszédei. Bp., 1882. 1. köt. 480–528.; *Váczy János*: Deák Ferenc emlékezete. Levelek. 1822–1875. Bp., 1890. 95–120.; *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 362–384.; *Takáts Sándor*: Deák Ferenc és a titkosrendőrség. Emlékezzünk eleinkről. Bp. é. n. 546–553.; *Degré Alajos*: Zala megye reformkori követutasításai. Levéltári Közlemények 1974. 145–146.; *Varga János*: A kormányszervek előkészületei az 1843. évi diétára. Századok 1980. 5. sz. 727–748.; *Molnár András*: Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson. Levéltári Szemle 1987. 2. sz. 47–59.; *Uő.*: Csány László a zalai reformellenzék élén. Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. (Zalai Gyűjtemény 30.) Zalaegerszeg, 1990. 39–45. Legújabban *Uő.*: „Deák Ferenc nékünk nem királyunk!" Az 1843-as zalai követválasztás anatómiája. Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991. (Összeáll. Gerő András) Bp. 1993. 9–26.

[3] *Horváth Mihály* 2. köt. 240–244.; *Vörös Károly* 908–911.; *Molnár András*: Batthyány Lajos a reformkorban. Zalaegerszeg, 1996. 90–96.

[4] Zala megye 1844-es tisztújításáról és annak előzményeiről: *Molnár András*: Csány László 46. A szept. 26-i zalai közgyűlésről: ZML Zala megye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (kgy. jkv.) és kgy. ir. 1844:3197–3198.; P. H. 1844. okt. 3. (392. sz.) 678.; okt. 10. (394. sz.) 697.; N. Ú. 1844. okt. 8. (57. sz.) 241–242.; *Kónyi Manó* 1. köt. 529–530.; *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 388–389.; *Váczy János* 142.

[5] Zala megye 1844. nov. 4-i közgyűléséről: ZML kgy. jkv. és kgy. ir. 1844:3319–3321.; Magyar Országos Levéltár (OL) R 90. Kossuth Lajos iratainak időrendi része I. 4. cs. Deák levele Kossuthhoz.

Kehida, 1844. nov. 2 – nov. 21. (vö. *Váczy János* 134–135. Hasonlóképpen írta le a történteket Deák Wesselényi Miklóshoz, és Csapody Pálhoz címzett leveleiben is: *Váczy János* 143., 151.); P. H. 1844. dec. 1. (409. sz.) 280–281.; N. Ú. 1844. nov. 16. (80. sz.); *Kónyi Manó* 1. köt. 530–532.; *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 390.

[6] A december 2-i zalai összejövetelről: P. H. 1844. dec. 12. (412. sz.) 845.; *Váczy János* 152. (Deák levele Csapody Pálhoz, Zalaegerszeg, 1844. dec. 4.) A „zalai program" egykorú másolata (dátum és aláírások nélkül): ZML Zalavári apátság házi levéltára. Loc. 8. Fasc. 2. No. 129. Széchenyihez került példányát közölte: *Viszota Gyula* 2. köt. LXXXVII. A zalai példány közlése: *Molnár András*: Csány László 48–49. Széchenyi hivatkozott cikkét kiadta még: *Zichy Antal*: Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei. Bp., 1894. 2. köt. 451–458. (A zalai programról: uo. 457.)

[7] A zalai önkéntes adózók nyilatkozatainak eredeti példányai: ZML. kgy. ir. 1845:530–531. A március 3-i közgyűlésről: ZML. kgy. jkv. 1845:530–531.; OL A 105. Magyar kancelláriai levéltár. Informationsprotocolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion 1845. márc. 28. (12. ülés) 147. sz. 20–22.; P. H. 1845. márc. 13. (438. sz.) 167.; N. Ú. 1845. márc. 23. (47. sz.) 186.; Deák szavait idézte: P. H. 1845. márc. 20. (440. sz.) 183.; vö. *Kónyi Manó* 1. köt. 542–543.; *Ferenczi Zoltán* 1. köt. 430.

[8] Az adózók névsorát közli: P. H. 1845. márc. 9. (437. sz.) 157. Ezt foglalja össze röviden, gyakorlatilag Széchenyi véleményét osztva: N. Ú. 1845. márc. 18. (44. sz.) 175. A névsor kiegészítései: P. H. 1845. márc. 23. (441. sz.) 192., jún. 3. (479. sz.) 363. A zalai adózók méltatásai: P. H. 1845. márc. 20. (440. sz.) 183., márc. 27. (442. sz.) 198. A csongrádi adózók nyilatkozatát (dátum nélkül) közli: Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv 1. A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig. (Szerk. Blazovich László) Szeged, 1985. 311–312. A dátum pontosítását és a konzervatívok részvételét illetően Labádi Lajos szentesi levéltárigazgatónak tartozom köszönettel!

[9] ZML. kgy. jkv. és ir. 1845:1949.

[10] ZML. kgy. jkv. és ir. 1845:3546.

[11] ZML. Zala megye állandó bizottmányának jegyzőkönyve 1848:2488., 2648.

[12] ZML. Nemesi összeírások. Önkéntes adózók összeírásai 1845–1847. Az összeírások hiányosságaira panaszkodott Nagy Sándor főszámvevő 1848. nov. 6-án: ZML. Zala megye állandó bizottmányának iratai (áll. biz. ir.) 1848:2282. A hiányzó kivetésről: ZML. Zala vármegye főadószedőjének iratai. „Főadószedői számadás Zala megye hadi, hadfogadói és házi pénztárainak 1846/47. katonai évben lett bevételeiről és kiadásairól" (a továbbiakban Főadószedői számadás) bevételek, 4. sz.

[13] ZML. kgy. ir. 1846:4517. (Jakabfy Gergely főszámvevő jelentésének melléklete. Munkánkban e táblázatot összegezve és kettébontva közöljük.) A megye használat alatti földjét illetően Fényes Elek közlésétől eltérően az adókulcsot kidolgozó zalai választmány által írt számot vettük alapul. (Fényes 1 104 365 holdban határozta meg a megye hasznosított területét: Magyarország leírása. 2. rész. Magyarország részletesen. Pest, 1847. 80.)

[14] ZML. Főadószedői számadások az 1844/45., 1845/46., 1846/47. és 1847/48. katonai évekről. (A „bevételek" és a „kiléptetések" rovatok összesítése.)

[15] ZML. Főadószedői számadás 1844/45. A megjegyzés a „kiléptetések" rovatban olvasható (5. sz.).

[16] ZML. áll. biz. ir. 1848 decembere, szám nélkül. „Tapolcai járásból a megyei földes és birtokos nemes urak által a beligazgatási költségek viselésére ajánlott adónak mennyiben lett lerovásáról 1847/8-ik esztendőre készített táblás jegyzés". Zalaegerszeg, 1852. ápr. 20.

[17] OL. A 105. Inf. prot. 1845. márc 28. (12. ülés) 22.; N. Ú. 1845. márc. 23. (47. sz.) 186.

[18] A zalai adózók nevei: ZML. kgy. jkv. és ir. 1845:530–531., 2085–2090. (máj. 26.), 2871. (júl. 14.), 3470., 3546–3547.; ZML. Önkéntes adózók összeírásai 1845., lövői járás; P. H. 1845. márc. 9. (437. sz.) 157., márc. 23. (441. sz.) 192., jún. 3. (479. sz.) 363.

[19] Az egyes adózók kilétét, életkorát, rangját, foglalkozását (képzettségét), lakóhelyét és jövedelmét az alábbi levéltári, kéziratos és könyvészeti források segítségével sikerült megállapítani, ill. pontosítani: ZML. Nemesi összeírások. Zala megye nemesi javainak 1835-ös összeírása (becslése); Zala megye nemeseinek 1845-ös lajstroma; Önkéntes adózók összeírásai 1845–1847.; Választók összeírásai tisztújítási célokra 1840–1847.; Zala megye központi választmányának iratai 1848., választói névjegyzékek; kgy. jkv. 1843/47. (a jegyzőkönyvekben rögzített jelenléti névsorok, illetve a jkv-k betűsoros mutatói); Zala vármegye törvényszékének iratai. A törvényszéki üléseken megjelent táblabírák, ügyvédek és ügyészek fizetési jegyzékei; Zala megye cs. kir. megyefőnökének iratai. Miscellanea 1849/50. Folyamodások hivatalért, u. o. Útlevelek 1850–1860., elnöki iratok 1855. XX. A. 395., 1857. XX. B. 24. (tisztviselői pályázatok), ZML. Séllyey család levéltára. Séllyey László iratai, gyászjelentések. A kgy. jkv-k és főadószedői számadások alapján készült kéziratos feldolgozás: *Molnár*

András: Zala vármegye tisztviselőinek névtára 1810–1849. Könyvészeti források: *Szalkay Gergely – Németh János*: Ipar-czímtár 1846. Pest, 1846. (ügyvédi névtár) 163–181.; *Nagy Iván*: Magyarország családai Pest, 1857–1865. 1–12. köt.; *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891–1914. 1–14. köt.; *Kempelen Béla*: Magyar nemes családok. Bp., 1911–1932. 1–11. köt.; Magyar nemzetiségi zsebkönyv. Második rész: Nemes családok 1. köt.; *Schneider Miklós*: Vas vármegye nemesi összeírásai. Szombathely, 1942. 1. köt.; *Balogh Gyula*: Vasvármegye nemes családjai. 2. kiad. Szombathely, 1901.; *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. 2. bőv. jav. kiad. Bp., 1987.; *U. ő.*: Kossuth Lajos kapitányai. Bp., 1988.; *U. ő.*: Az 1848/49-es honvédsereg Zala megyei születésű tisztjei. A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849. (Zalai Gyűjtemény 33.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1992. 5–52.; *Mejlinger Katalin*: Zala megyei képviselők 1848–49-ben. Nótárius. A zalai honismereti mozgalom folyóirata 1988. 2–3. sz. 3–14.; *Molnár András*: Pártküzdelmek költészete. Paszkvillusok, kortesversek a reformkori Zalából. Művelődéstörténeti tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 31.) (Szerk. Turbuly Éva) Zalaegerszeg, 1990. 193–227.; *U. ő.*: Zala megye politikai viszonyai az 1840-es évek második felében. Festetics Leó főispáni helyettes jelentései és emlékirata. Zalai történeti tanulmányok 1994. (Zalai Gyűjtemény 35.) (Szerk. Bilkei Irén) Zalaegerszeg, 1994. 93–181.; Zalai életrajzi kislexikon. (Szerk. Gyimesi Endre) Zalaegerszeg, 1994.

[20] Miután a zalai adózók között akadtak olyanok is, akik csupán a kétséges (valamilyen okból nem igazolt) nemesek közé tartoztak — így pl. ifj. Csuzy Pál —, a kétségtelen nemesek összesítését járásonként kiegészítettük a kétségesekével, így kaptuk a táblázat első oszlopában szereplő számokat. Az adatok forrása: ZML. Zala megye nemességének 1845-ös lajstroma. (Ebből csak a kétségtelen nemesekre vonatkozó adatokat közölte: P. H. 1847. máj. 2. (873. sz.) 284. (*Fényes Elek* 85. pedig csupán a nemességüket igazolt családfők számát adta meg, miközben a zalai nemesség teljes létszámát 26.915 főre tette.) Az 1845-ös nemesi lajstrom összesítésében egyébként számolási hiba van, mert csupán 376 főt írtak a kétséges nemesek közé, míg településenként összeszámolva 450 fő volt a valós létszámuk. A táblázat zalai településhez nem köthető rovatába részben azok kerültek, akiknek kilétét nem sikerült azonosítani (Szabó László), vagy azonosításuk bizonytalan (Varga Sándor), részben pedig azok az azonosítottak, akiknek nem találtuk meg zalai lakhelyét (Göde Károly mérnök), illetőleg zalai birtokát (Hegedüs József és Márffy János).

[21] P. H. 1845. márc. 9. (437. sz.) 157. és márc. 20. (440. sz.) 183. Az itt közölt adatok pontosítására és kiegészítésére a 19. jegyzetben felsorolt források szolgáltak.

[22] A református lelkészről: *Pais Sándor – Nagy Kolozsvári István*: Göcseji kálvinisták. Zalaegerszeg, 1989. 151.; *Pataky László*: Az őrségi református egyházmegye története. Bp. 1992. 226. A katolikus papokról: *Pfeifer János*: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). München, 1987. Königmayerről és Lekovitsról: *Szinnyei József* 7. köt. 51. hasáb és 7. köt. 1014. hasáb, Plánderről: *Degré Alajos*: Plánder Ferenc élete, egyénisége, politikai nézetei. Plánder Ferenc: Göcsejről. (A Göcseji Múzeum közleményei 29.) (Szerk. Szentmihályi Imre) Zalaegerszeg, 1970. 41–54. Plánder 1843-as véleménye az adózásról: ZML. Letétek. Egyedi vegyes iratok gyűjteménye. 5766. Plánder bejegyzései a novai keresztelési anyakönyvbe. (gépelt másolat)

[23] Márffy János levele: ZML. kgy. ir. 1845:2087. (Kelt Mecsedelfalván, 1845. máj. 1.)

[24] Mindhárom zalai mágnás tagja lett 1847-ben az Ellenzéki Körnek is. (OL. R 151. Az Ellenzéki Kör iratai. Tagdíjfizetési névjegyzékek 1847–1848. Az Ellenzéki Körnek egyébként Zalából rajtuk kívül csupán Csány László, ifj. Csuzy Pál, Deák Ferenc és Zalabéri Horváth János voltak tagjai.) Batthyány és Puteany reformkori politikai szerepéről, valamint a Schmiedegg-család és Csány László kapcsolatáról: *Molnár András*: Csány László 20–60.

[25] Reiszig életrajzi adatai: VaML. A szombathelyi r. k. plébánia halotti anyakönyve 1853. okt. 6. Vas megyei szerepéről: *Tilcsik György*: Politikai tendenciák Vas megyében a feudalizmus bomlásának végső szakaszában. Vasi Szemle 1984. 1. sz. 84–103.; *Molnár András*: Metternich sógora Vas megyében. Zichy-Ferraris Bódog adminisztrátorsága 1845–1847. Vasi Szemle 1992. 3. sz. 355–366.

[26] Az aranyodiak adózásáról szóló hírlapi tudósítás: P. H. 1845. márc. 27. (442. sz.) 198. Négyük írástudatlanságáról adózási nyilatkozatuk árulkodik (ZML. kgy. ir. 1845:531.) Földbirtokaik nagyságáról: ZML. Zala megye cs. kir. úrbéri törvényszékének iratai. Úrbéri földkönyvek. Aranyod birtokkönyve, 1854.

[27] A nemesi tulajdonnal rendelkező asszonyok politikai jogairól: *Degré Alajos*: Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. Fejér megyei történeti évkönyv 7. (Szerk. Farkas Gábor) Székesfehérvár, 1973. 121–139.; *Molnár András*: Zala megye reformkori tisztújításai 1819–1847. Levéltári Szemle 1989. 3. sz. 18–30.

[28] Az 1845-ben hivatalban lévő tisztviselők adatairól, ill. az 1844-es tisztújításon bekövetkezett változásokról: *Molnár András*: Zala vármegye tisztviselőinek névtára 1810–1849. (kézirat) Fitos Bernárd esküdt — fiatalkorában a pályakezdő Deák Ferenc alügyészi írnoka — idézett kijelentése: ZML. kgy. ir. 1845:2090.

[29] A „lovagi rend" zalai elkülönüléséről: *Degré Alajos*: Pálóczy Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás. Tanulmányok (Zalai Gyűjtemény 2.) (Szerk. Degré Alajos) Zalaegerszeg, 1974. 43–67.; *U. ő.*: Szavazási rend 136–137. Az 1840-es évek szavazójogi összeírásai mintegy 500 tisztviselőt és vagyonosabb nemest tartottak számon Zalában. A zalai tisztviselők fizetéséről: ZML. Főadószedői számadások az 1834/35 és 1844/45. katonai évekről. A tisztviselők fizetésének éves összesítése a „kiadások" rovatban. (1835 és 1845 között változatlan volt a zalai tisztviselők fizetése.)

[30] Glavina Lajos vasi adózásáról: VaML. kgy. jkv. 1846:282. Szép Károly kanizsai gyógyszerészről: *Blázy Árpád*: A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében 1711–1847. (Zalai Gyűjtemény 1.)(Szerk. Degré Alajos) Zalaegerszeg, 1974. 30. A köznemesség adózásáról szóló idézet: P. H. 1845. márc. 20. (440. sz.) 183. Deák Ferenc kiváltképp 1843. szeptember 3-án, Klauzál Gábornak írt levelében adott hangot kétségeinek a zalai nemesség politikai megbízhatóságát illetően. (vö. *Váczy János* 97–120.)

[31] *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. (Szerk. Ugrin Aranka) Bp. 1983. 155–156. A zalai liberálisok fiatalabb generációjának szabadságharc alatti helytállásáról lásd *Bona Gábor* idézett műveit.

[32] A zalai liberálisok közül csupán Csány László és Deák Ferenc birtokait, valamint vagyoni és jövedelemviszonyait ismerjük közelebbről. *Molnár András*: Csány László 8–16.; *Uő.*: Deák Ferenc mint „mezei gazda". Levéltári Szemle 1992. 1. sz. 32–43.; *Uő.*: Deák Ferenc birtokai. Egy zalai középbirtokos család gazdálkodása a 19. század első felében. Gazdaságtörténeti tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 34.) (Szerk. Kapiller Imre) Zalaegerszeg, 1993. 41–75. Csány egyébként még 1843-ban eladta csányi birtokát, majd Nagykanizsán telepedett le, és a vételárból maradt tőkéjének jövedelméből élt.

[33] A zalai adózók felajánlásai: ZML. Önkéntes adózók összeírásai 1845–1847. Bezerédj tényleges fizetéséről: *Bodnár István – Gárdonyi Albert* 2. köt. 145. Kossuth felajánlása: P. H. 1845. jan. 30. (426. sz.) 65. Bartal tolnai adózása: Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. 1. köt. 412. Eötvösről és Trefortról: P. H. 1845. márc. 6. (436. sz.) 150. Szeghő József békési adójáról: P. H. 1845. ápr. 17. (453. sz.) 252. Sembery Lászlóról: P. H. 1845. máj. 6. (464. sz.) 297. Parcsetich Hugó felajánlásáról: P. H. 1845. márc. 27. (442. sz.) 199. A vasiak adójáról: VaML. kgy. jkv. 1846:282.

[34] Zala megye önkéntes adózóinak névsorát a könnyebb áttekinthetőség érdekében betűrendben közöljük. Az adózó neve és rangja után feltüntetjük születési és halálozási évét, családi kapcsolatát valamely más adózóval, képzettségét, címét (táblabíró), 1845-ben viselt hivatalát, foglalkozását, vagy társadalmi állását. Szögletes zárójelben közöljük az 1845 előtt vagy 1845 és 1848 között betöltött legmagasabb tisztségét, valamint azt is, ha az illető a szabadságharc idején említésre méltó szerepet játszott. Közöljük az adózó lakhelyét, vagy ha más megyében lakott, zalai birtokát is. A zárójeles rövidítések feloldása: (t. j.) tapolcai járás, (sz. j.) szántói járás, (k. j.) kapornaki járás, (e. j.) egerszegi járás, (l. j.) lövői járás, (m. j.) muraközi járás.

S. Lengyel Márta – Spira György

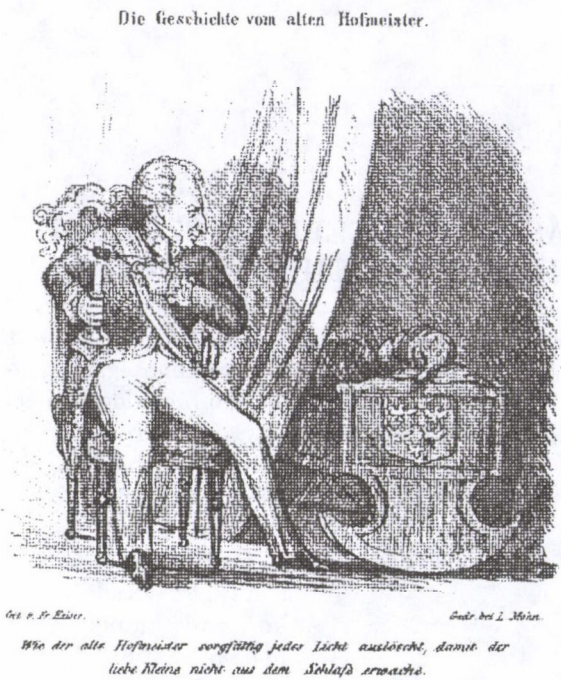
METTERNICH TÁVOZÁSA A KANCELLÁRI SZÉKBŐL EGY MAGYAR UDVARONC LEÍRÁSÁBAN

A címben említett írásmű[1] nem akárkinek a tollából került ki. Szerzője az erdélyi udvarhű mágnások közül „politikai és államtudományi képességgel" leginkább megáldott[2] Jósika Samu báró volt, akiről egyik elvbarátja, Kemény Ferenc báró főkormányszéki tanácsos azt vallotta, hogy Erdélyben ő „az egyedüli okos kormány embere",[3] a magyar liberalizmus atyja, Széchenyi István gróf viszont azt, hogy „nagy szofista",[4] akinek a baráti társaságában a tisztességes ember úgy érezheti magát, „mint Dániel" az oroszlánok között.[5]

Jósika Samu
Borsos József olajfestménye, 1846 (TKCs)

S hogy Jósika miért tartotta szükségesnek megörökíteni azokat a Bécsben 1848. március 13-án és 14-én szeme láttára lezajlott eseményeket, amelyek nemcsak a nagyhatalmú államkancellár, Clemens Wenzel Lothar Metternich-Winneburg herceg bukását idézték elő, hanem romba döntötték magát a kancellár nevével — avagy „az éjfél

A vén hopmester, aki minden fényt kiolt
L. Mohn litográfiája Friedrich Kaiser rajza alapján (TKCs)

hercege" (Fürst Mitternacht)[6] névvel — fémjelzett éjsötét rendszert is: nem nehéz kitalálnunk. Nyilvánvaló, hogy ennek két oka lehetett. Egyrészt az, hogy ő maga is ennek a rendszernek odaadó híve és Metternich mindenre kész fegyvertársa volt, aki a bécsi forradalom kirobbanásáig — egy másik elvbarátjának, Ambrózy Lajos bárónak, Temes vármegye adminisztrátorának a szavaival — úgy „állott helyén, mintha újkori Atlas módjára a sűlyedő monarchiát vállaira akarta volna venni".[7] A másik ok meg az lehetett, hogy a szóban forgó események, akár magát Metternichet, őt is teljesen váratlanul, meglepetésszerűen érték s ezért mélyen felkavarták, emlékezetében pedig kitörölhetetlen nyomokat hagytak.

Hogy Jósika a metternichi rendszer törhetetlen híve, azt maga a szisztéma névadója is világosan kifejezésre juttatta, mikor 1844 novemberében az addigi erdélyi kancellár, Noptsa Elek báró leköszönése után ezt az ekkor még csak 39 esztendős embert alkancellárrá neveztette ki s ebben a minőségében őt állíttatta az erdélyi kancellária élére. Hiszen az őt kinevezéséről tájékoztató uralkodói kézirat nyilvánvalóan Metternich véleményének adott hangot, mikor úgy fogalmazott: „Bizonyosra veszem, törekedni fog arra, hogy... mindenben megfeleljen bizodalmamnak."[8] És hasonló váradalmat szólaltattak meg az udvarhű elemek irányítása alatt álló erdélyi hatóságok hódoló feliratai is, amelyek a következő hetekben elborították Jósika íróasztalát. A kinevezést tökéletesen indokolja — olvashatjuk az egyikben — a címzettől elvárható „ingatlan hűség... a felséges Austriai ház iránt".[9] Jósika — áll egy másikban — kétségkívül világossá fogja tenni „a nemzetnek a felséges uralkodó ház aránt" táplált „tántoríthatatlan ragaszkodását".[10] Senki sem múlhatja felül — hangoztatta a harmadik — Jósikának „a felséges uralkodó ház aránt annyiszor tanúsított tántoríthatatlan hívségét".[11] Jósika — jövendölte a negyedik — „a felséges uralkodó ház iránt tanúsítandó hívségénél fogva csüggedést nem ismerendő buzgalommal... fog megtenni mindent, mit... hazánk jobb létre juthatására megtehet".[12] És így tovább és így tovább.[13]

Az ünnepelt pedig ezekre a szóvirág-koszorúkra, megóvni igyekezvén a köteles szerénység látszatát, annyit válaszolt, hogy a feliratokból örömmel veszi ki az alárendelt hatóságoknak „felséges fejedelmünk... leg-kegyesebb szándékiban való megnyugvását";[14] s ebben, akár a feliratok hasonló szólamaiban, nyilvánvalóan többet kell látnunk, mint a királyhűség szokványos, de mélyebb tartalom nélküli érzékeltetését. Amint egészen bizonyosan lelkéből beszélt Jósika akkor is, amikor 1846 decemberében főkancellárrá léptették elő és ebből az alkalomból vezető munkatársaihoz intézett szózatában arról a szilárd meggyőződéséről biztosította hallgatóit, hogy „leg-kegyesebb urunk bennünk királyi jogainak mindenkori hív őrjeire biztosan számít".[15] Hiszen amíg az erdélyi kancellária élén állt, mindvégig ebben a szellemben tevékenykedett is. Vagyis Metternich hűséges hitvese, Zichy-Ferraris Melanie grófnő Jósika 1844-i kinevezését meg azt, hogy az ő hasonszőrű társát, Apponyi György grófot nem sokkal előbb a magyar udvari kancellária irányításával bízták meg, teljesen érthetően könyvelte el olyan lépésként, amely „roppant hatást gyakorol a jó érzelműekre, a rosszakaratúakat pedig... zavarba fogja ejteni".[16]

S a Melanie szemében rosszakaratúaknak minősülő elemeket — azaz a magyarországi és erdélyi ellenzékieket — zavarba éppenséggel nem ejtette ez a két kinevezés, hiszen az a körülmény, hogy ekkor két kemény kezű politikust állítottak a magyar és az erdélyi kancellária élére, természetszerű megkoronázása volt az adminisztrátori rendszer kiépítésének, vagyis annak, hogy ez idő tájt — ugyancsak Metternich kezdeményezésére[17] — széles hatáskörű (és jól fizetett) főispáni helytartókat küldtek az olyan vármegyékbe, amelyek élén ellenzéki vagy akár udvarhű, de nem eléggé tevékeny főispán állott, s ilyen módon próbálták elérni, hogy a megyék többé ne keresztezzék a kormányzat törekvéseit, a következő, 1847 őszén esedékes magyar országgyűlésre pedig a megyék többsége konzervatív követeket válasszon. Annál nagyobb zavarba ejtette viszont a metternichi gárdát s benne Jósikát is — igaz, csak néhány esztendővel később — egy sokkal megrázóbb fejlemény: az, hogy az 1848 elején kibontakozott európai forradalmi hullám az év márciusában már a Habsburgok országait s magát a birodalom székvárosát is elborította.

A francia forradalom február 24-i győzelme óta ugyanis Bécsben is felfigyeltek a forradalmi áradat közeledésére, de még Metternich is abban a hiedelemben volt, hogy érdemleges veszély csupán kívülről, Franciaország felől fenyeget,[18] s elegendőnek vélte, ha Ausztria összehangolja Poroszországgal a francia veszély elhárítása érdekében teendő lépéseit. (Ezért kérte ő már február 29-én, hogy a porosz király, IV. Frigyes Vilmos az együttműködés módozatainak kidolgozása végett sietve küldje Bécsbe utazó nagykövetét és tanácsadóját, Josef Maria Radowitz tábornokot.[19] Radowitz pedig március 4-én már Bécsbe is érkezett, s haladéktalanul megkezdte tárgyalásait Metternichhel és munkatársaival, ami azután a herceget olyan reménnyel töltötte el, hogy „rövid időn belül" megnyugtató megoldásra fognak jutni.[20])

Azt viszont, hogy a forradalom maguknak a Habsburgokat uraló országoknak a területén is fel fogja ütni a fejét, Metternich és társai még legvadabb rémálmaikban sem látták előre. Legfeljebb a birodalom észak-itáliai tartományaiban,

Lombardiában és Venetóban immár hónapok óta érlelődő erjedéstől tartottak. Az ottani főhadparancsnok, Joseph Radetzky gróf tábornagy ezért már január első felében kérte, hogy a rendelkezésére álló csapatok létszámát az addigi 78 ezer főről növeljék kereken 100 ezer főre.[21] S Bécsben elismerték ugyan a kérés indokoltságát,[22] Radetzky követeléseinek azonban a nehézkes ügyintézéshez szokott osztrák bürokraták így is csak nagy huzavona után és csupán részben tettek eleget[23] — zömmel horvátországi és szlavóniai határőrzászlóaljak Itáliába vezénylésével.[24]

Arra pedig, hogy Magyarországon is forradalom törhet ki, egyáltalán nem számítottak. Igaz, Metternich már 1844 vége felé hangot adott annak a véleményének, hogy „Magyarország immár a forradalom poklának a kapujában áll".[25] Erről a figyelmeztetéséről azonban 1848 elejére a jelek szerint maga is megfeledkezett. Vagy — meglehet — ő is, társai is belelovalták magukat abba a hitbe, hogy az adminisztrátori rendszer megtette a magáét, jóllehet az 1847 novemberében Pozsonyban csakugyan megnyílt magyar országgyűlés alsótábláján a konzervatív követeknek nem sikerült többségre vergődniük. S hiába riogatták Bécset a pesti liberális és radikális értelmiségiek szervezkedéséről sűrű egymásutánban hírt adó titkosjelentések:[26] azt, hogy ez a szervezkedés komoly támaszává lehet az országgyűlési ellenzéknek, Bécsben — úgy látszik — számításon kívül hagyták. (Mert ha nem hagyják számításon kívül, akkor Radetzky megerősítésének a kedvéért nyilván nem gyengítik meg a horvátországi és szlavóniai határőrezredeket, amelyeket elsősorban vehettek volna igénybe egy magyarországi forradalmi mozgalom elfojtására.)

S amivel a bécsi hatalmasok a jelek szerint legkevésbé számoltak, az az volt, hogy magában a császárvárosban is forradalom robbanhat ki. De hát hogy is gondolhatták volna, hogy a határtalan béketűrésükről és az isten kegyelméből uralkodó koronás fő iránti áhítatos ragaszkodásukról ismert derék bécsi rántotthús-evők valaha is a lázadás útjára fognak lépni? Holott a Hofburg környékén tömegével éltek olyan proletárok, akiknek nem bécsi szeletre, de még üres kenyérre sem igen tellett. És igen nagy volt azoknak a bécsi kereskedőknek és iparűzőknek a száma is, akiket mélységesen nyugtalanított az 1848 tavaszán immár hónapok óta érlelődő pénzügyi válság: hogy az osztrák Nemzeti Bank a mérhetetlen államadósság fedezésére egy ideje nyakló nélkül bocsát ki nemesfémre nem váltható bankjegyeket és ez a forgalomban lévő papírpénz rohamos értékvesztését vonja maga után. Nem beszélve a cenzúra és egyéb kötöttségek béklyóiban vergődő szellemi emberekről, akiknek már réges-rég elegük volt abból, hogy gondolataikat nem terjeszthetik szabadon.

A robbanást előidézni képes gyúanyag tehát — ha a hatalmasok figyelmét elkerülte is — mélyen befészkelte magát a társadalomba. És a március 13-át megelőző napokban immár a felszínen is kezdett megmutatkozni, hogy az emberek tekintélyes hányada változást akar s mindenekelőtt az abszolutisztikus rendszert személyében mintegy megtestesítő Metternich eltávolítását kívánja. Amit nyíltan is kifejezésre juttattak a bécsi tudományegyetem és az itteni ipartanoda hallgatói, mikor március 12-i gyűlésükből küldöttséget menesztettek a Burgba s küldötteik révén értésére adták Ferdinánd császár legfiatalabb nagybátyjának, az államértekezleti tanács élén a legcsekélyebb szellemi erőfeszítésre is képtelen ural-

kodót helyettesítő Lajos főhercegnek, hogy „minden baj okozójá"-t az „általánosan gyűlölt" kancellárban látják s ezért az ő elmozdítását követelik.[27] Ugyanaznap este pedig már több főúri társaságban jósolgatták, hogy másnapra „elszabadul a pokol", „kitör a forradalom",[28] sőt Esterházy Ferenc gróf együgyű hitvese, Sigray Felicia grófnő (aki arról volt nevezetes, hogy „nem mindig tudja, mit beszél") ezen az estén jónak látta magától a kancellár nejétől megtudakolni:

– Hát igaz, hogy ti holnap eltávoztok?

A Metternich-házaspárt azonban az efféle megnyilatkozások sem hozták ki a sodrából, s ebben alighanem döntő része volt a legfőbb udvari rendőri és könyvvizsgáló hivatal elnökének, Joseph Sedlnitzky grófnak, aki 11-én, teljesen magabiztosnak mutatkozva, kijelentette nekik, hogy „semmi sem fog történni", de ha mégis történik valami, ő akkor is gondoskodik majd az államkancellária megvédelmezéséről.[29]

Ha pedig Metternichet eszerint teljesen váratlanul érte a március 13-i forradalom kitörése, akkor semmi csodálatos nincs abban, hogy nemkülönben váratlanul érte ez Jósikát is. Amit maga sem rejthetett véka alá, mikor 13-án délelőtt 11 óra tájt az erdélyi kancelláriának a Vordere Schenkenstraße 48 alatti épületéből[30] az államkancelláriának a Ballplatzon magasodó[31] palotájába tartott s meglátta az alsó-ausztriai rendi gyűlés reformok kezdeményezésével kecsegtető legújabb ülésszakának megnyitása alkalmából a rendek herrengassei[32] székháza felé özönlő emberek forradalmi jelszavakat harsogó sokezres tömegét, majd összetalálkozott a közelben, a Wallnerstraße egyik házában lakó s most hivatalhelyére, az erdélyi kancellária tőszomszédságában[33] található magyar kancellária felé igyekvő magyar alkancellárral, Szőgyényi Lászlóval, az pedig elképedve kérdezte tőle:

– Quid ad hoc?

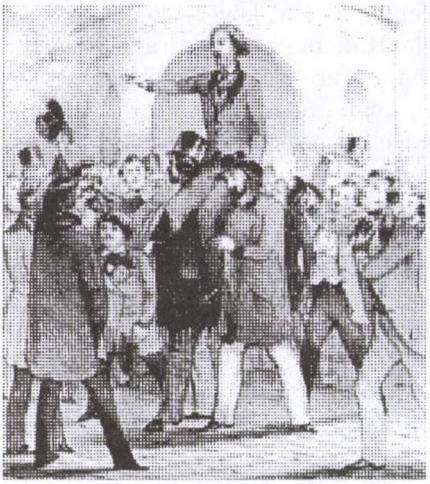
Erre ugyanis ő, „ki a történhető mozgalmakra nézve mindeddig a leghitetlenebb volt", csupán annyit tudott válaszolni, hogy „meg nem foghatja, miként engedik ezt meg".[34]

Innen kezdve azonban kövessük magának Jósikának az elbeszélését, amely (magyar fordításban) így hangzik:

1848. MÁRCIUS 13–14.

A következő sorok nem adják ama végzetes napok történetét. Nemcsak azért, mert ehhez pillanatnyilag nem állanak rendelkezésemre a források; mindenekelőtt az események ok-okozati összefüggései azok, amelyek felderítését akkorra kell halasztani, amikor a még oly valószínű következtetések helyére is kritikailag megalapozott tényeket állíthatunk majd. Ezek csupán visszaemlékezések ama nagyszerű személyiség tartására, viselkedésére, szavaira, akinek a bukását az 1848-i forradalom vezérkara és aljanépe a béklyóiból kibontakozott szabadság diadalaként ünnepelte, a csalódott jelenkor pedig megszégyenítve és némán a legnyomorúbb irigység és a legkorlátoltabb rövidlátás mindennél csúfosabban égető sebének ismeri el. Amit Metternich herceg akkoriban jelenlé-

[a] Wertheimer Ede az 1. jegyzetben hivatkozott publikációjából ezen a helyen elhagyta a *Gesindel* szót.

Burian a felvonulók vállán
Litográfia (HMStW)

temben tett és mondott, nem kapcsolódik közvetlenül az ausztriai házat megsemmisüléssel fenyegető események folyamatához, mindazonáltal maradandóan hozzájárul egy olyan férfiúnak a jellemrajzához, akinek a világesemények fő sodrában egy fél évszázadon át elfoglalt állása minden idők figyelemre legméltóbbjai közé tartozik. Ilyen körülmények között, a döntő fordulópontokat meghatározó pillanatokban gyakran egy-egy szó, holmi apróságnak tetsző *détail* egy-egy további ecsetvonással teszi teljessé a képet, amelynek hűségére a történelem jogot formál, hogy eljövendő nemzedékek számára ébren tartsa, mi a különbség valódi nagyság és ama csillogó aranyfüst között, amellyel pártszenvedély díszíti ki bálványait.

*

Március 13-án a délelőtt folyamán az erdélyi udvari kancelláriából átmentem Metternich herceghez, hogy jelentést tegyek a magyar országgyűlés legújabb tanácskozásairól, amelyek nagyon aggasztó irányba fordultak. Apponyi betegen feküdt valami ideglázban; a távirati beszámolók és W[35] jelentései ezért hozzám érkeztek. A Kreuzgasséban[36] összefutottam egy körülbelül 90 fős — néhány diákból és csőcselékből[a] álló — tömeggel, amelyet jókora botot lengetve és a szabadságot éltetve egy bizonyos Joelson[37] vezérelt; két ingujjas kézműveslegény vagy munkás egy teljesen kimerültnek látszó fiatalembert vitt a vállán; ez Burian[38] diák volt, aki az államkancellária előtt a herceg elleni kirohanásokkal teli beszédet[39] tartott volt. Az egész menet holmi részeg rorátéra hasonlított;[b] a legkisebb őrjárat előtt szétporladt volna és a szabadság hordozói valószínűleg a csatornába vetették volna képviselőjüket.

Melanie Metternich hercegné
Moritz Michael Daffinger festménye alapján készült pontozó modorú rézmetszet (TKCs)

[b] Wertheimer említett publikációjából kihagyta e mondat idáig terjedő első részét is, amely a német eredetiben így hangzik: *Der ganze Aufzug glich einer besoffenen Mette;*

Metternich herceg
Eduard Heuß és F. Heister litográfiája (Magántulajdon)

Amikor a herceg előtermébe léptem, a ház személyzetét — kancelláriai hivatalnokokat stb. — egybegyűlve találtam; Reymond[40] néhány ceruzával firkált jegyzetet hozott Buriannak az ablakokba felkiabált közhelyeiről; a hercegné e szavakkal jött elibém: „Finom kis barát Ön — igazán nagy szükségünk volt volna széles vállára, és csak most jön, amikor már elmúlt a veszély." Hasonló hangnemben válaszoltam, és a herceghez mentem, aki az oldalsó teremben (a távozóban lévő) Pilgram[41] álladalmi tanácsoshoz éppen e szavakat intézte: „Mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy ez az utcai garázdaság ne ismétlődjék meg." Úgy tetszett nekem, az a meggyőződése, hogy a pillanatnyi felbolydulás elfojtására tökéletesen elegendőek lesznek a megszokott közegek és rendszabályok; további intézkedésekről a Lajos főherceghez egybehívott konferenciá-

nak[42] kell határoznia. A hercegné kissé aggodalmaskodott, vajon gyalogosan veszély nélkül odamehet-e a herceg; én megnyugtattam, mert valóban semmitől sem kellett tartani; a Ballplatzon már egy osztag vadász állt,[43] nem volt semmiféle népcsődület; néhány személy kíváncsiságból a bástyáról a herceg előtermébe vezető kis vashídra nyomakodott; mikor azonban Karl Hügel[44] figyelmeztette őket, hogy ez a teher meghaladhatja a híd hordképességét, ellenkezés nélkül visszavonult mindenki.

A herceg — akinek közben megtettem jelentésemet — karon fogott, jobbján Karl Hügel haladt. A személyével kapcsolatos aggodalmakról egyáltalán nem vett tudomást, a konferenciára menet mégis így szólt hozzám: „Különös, mint igazolódik idővel némely általam szükségesnek tartott dolog célszerűsége. Egy földalatti járat vezet a Burgból az államkancelláriába, amely hosszú ideje be van temetve. 1830-ban jeleztem, hogy adódhatnak körülmények, amikor egy ilyen összeköttetés kívánatos volna, s indítványoztam helyreállítását, ám a dolog annyiban maradt." A Burgban magára hagytam a herceget.

A teremben Münchhel[45] és másokkal együtt, akiknek a nevét elfelejtettem, ott voltak Radowitz, Hess és Dreihann[46] tábornokok, akik az államkancellária egyik szobájában szövetségi katonai ügyekről tanácskoztak. Amikor a herceg távozáshoz készülődött, Radowitz a másik két úrhoz fordult, mondván: „Úgy vélem, most újra folytathatjuk munkálatainkat." — Hamarosan hosszú időre félbe kellett szakítani őket!

Este felé futárt kaptam Pozsonyból. Egyre kedvezőtlenebbül alakultak a dolgok, a nádor elvesztette a fejét[47] és sajátkezű levelet küldött Lajos főhercegnek. Az államkancelláriába siettem vele. Az utcák teljesen nyugalmasak voltak. A Landhausnál[48] eldördült néhány lövés[49] óta a városnak ez a része mintha kihalt volna. A Minoritenplatzon gránátosok, a Ballplatzon vadászok álltak. Az első szalonból, amelyben a hercegné családjával együtt a legmélyebb konsternációban ült, Sándor grófné[50] az ajtóig jött elibém egészen magánkívül: „Tudja már, apám lemondott?" Mintha villám csapott volna belém, s rohantam át Lajos főherceg lakosztályához.[51]

Ezen a ponton azonban meg kell szakítanunk Jósika elbeszélését, mivel ő, nem lévén tanúja a Metternich lemondását megelőző eseménysornak, erről mit sem mond, márpedig kerek képet csupán ezeknek az eseményeknek az ismeretében alkothatunk a történtekről.

Tudnunk kell tehát, hogy a délután folyamán számos küldöttség kereste fel a Burgot. Először is az alsó-ausztriai rendeké, amelyet a rendi gyűlés elnöke, Alberto Raimondo Zeno Montecuccoli-Laderchi gróf Landmarschall vezetett s amely szerette volna elfogadtatni az udvari körökkel a rendi gyűlés reformjavaslatait — így mindenekfölött azt az indítványt, hogy hívjanak egybe egy Ausztria valamennyi tartományának a képviselőiből (de az eddigiektől eltérően nem csupán kiváltságosokból) alakítandó közös tanácskozó testületet —, mert abban a reményben volt, hogy efféle intézkedésekkel még mindig megbékélésre lehet majd bírni a forradalmi tömegeket, azaz ily módon helyreállítható lesz „a kormányszervek iránti teljes bizodalom".[52] Beállított azután a Burgba számos tekintélyes

bécsi polgár, akiknek a kívánságait az Alsó-Ausztriai Iparegylet március 6-i felségfelirata abban foglalta össze, hogy a kormányzat a fenyegető veszedelem elhárítása végett „a legbölcsebb és legcélirányosabb eszközök" igénybevételével tegyen meg mindent a megrendült hitelviszonyok és a pangó ipar fellendítéséért.[53] Ezeket a polgárokat pedig követte a helybeli polgárőrség tisztikarának néhány tagja is azzal a feltett szándékkal, hogy kierőszakolják a nép szemében legfőbb szálka, Metternich eltávolítását.[54]

Megjelent továbbá a Burgban a bécsi egyetem két küldöttsége is, amelyekre a hallgatók annak a követelésüknek a tolmácsolását bízták, hogy haladéktalanul fegyverezzék fel őket. Az első deputációt maga a rektor, Sebastian Jenull jogászprofesszor vezette (nyakában a rektori aranylánccal), a másodiknak pedig, amelyet az első küldöttség visszatértét türelemmel kivárni képtelen medikusok indítottak útnak, Johann Alexander Lerch doktor, az orvosi kar dékánja állott az élén.[55]

De hiába nőtt óráról órára a Burgban kilincselni próbáló emberek száma: hosszú ideig úgy látszott, mindnyájan üres kézzel lesznek kénytelenek távozni. Azt például, hogy magának a koronás főnek fejthessék ki elgondolásaikat, nemcsak a rendek képviselői, de még a rektor vezette professzorok sem voltak képesek elérni, jóllehet a bécsi egyetem immár fél évezrede fel volt ruházva azzal a kiváltsággal, hogy rektora, ha magára ölti fényes hivatali jelvényeit, bármikor az uralkodó színe elé járulhat.[56] És az államértekezleti tanács tagjai sokáig szintén megközelíthetetleneknek mutatkoztak, mivel ülésük végeérhetetlennek tetszett. Amikor pedig az ülésen résztvevő magas állású urak végre rádöbbentek, hogy a szorongató helyzetből kivezető utat egyesült erővel sem képesek megtalálni s, berekesztve a terméketlen tárgyalást, mégiscsak előjöttek a tanácsteremből, eleinte semmi megnyugtatót nem tudtak mondani a rájuk egyre türelmetlenebbül váró embereknek.

Lajos főherceg
Johann Stadler litográfiája, 1840
(TKCs)

Metternich például kurtán odavetette a rendi gyűlés küldötteinek, hogy reformokra ne is gondoljanak, mert „a kormánynak kötelessége, hogy kitartson a maga állásaiban és hogy semmiféle engedményt ne tegyen". S engedményeket — fűzte hozzá — még a császár sem tehet, mert „őrá korlátlan hatalma eleiről háramlott át" s ezért ezt a hatalmat „neki meg kell őriznie és csorbítatlanul kell átadnia utódjának". A lázongó tömegektől pedig — folytatta — nincs miért tartani, mert „a nyugalmat rövidesen helyre fogják állítani"; „a csőcseléket szükség esetén erőhatalommal kell... elhallgattatni", fejezte be mondókáját, s láthatóan bizonyosra vette, hogy az erőszak hatni is fog. Amikor pedig a lesújtott rendek erre Lajos főherceghez fordultak — abban a reményben, hogy nála talán inkább fognak meghallgatásra lelni —, Metternich nem átallotta megkérdezni tőle:

– Van császári fenségednek felhatalmazása őfelségétől engedmények tételére? — Holott a kancellár éppoly jól tudta, mint bárki más, hogy a szerencsétlen Ferdinánd, aki maga is tisztában volt uralkodásra való alkalmatlanságával, még soha semmilyen ügybe nem szólt bele elhatározó módon. A császári *alter ego* pedig a kérdésre Metternich várakozásának megfelelően persze azt válaszolta:

– Nincs. — Mire a herceg diadalmasan odavágta a rendeknek:

– Imhol, Uraim, most tudják, mihez tartsák magukat.

A helyzet komolyságával tisztában lévő rendek azonban ennek ellenére sem tágítottak, s ezekután az uralkodó öccsénél és trónjának örökösénél, Ferenc Károly főhercegnél próbáltak szerencsét, kifejtve neki, hogy a felzaklatott kedélyeket csupán akkor lehet lecsillapítani, ha a kormány kifejezésre juttatja, hogy feltett szándéka „a rendszer megváltoztatása" s ennek jeleként haladéktalanul szabaddá teszik a sajtót, majd sietve összehívják az országos rendi gyűlést. Ferenc Károly pedig — Metternichtől és Lajos bátyjától eltérően — kijelentette, hogy osztja nézeteiket.

Ezen felbuzdulva, a rendek elhatározták, hogy beszélni fognak még Lajos főherceg bátyjával, János főherceggel is, aki — a stíriai tartomány kormányzója lévén — Grazban székelt ugyan, de most alkalmilag éppen Bécsben időzött s aki, mivel idestova két évtizede egy közrendű postamester lányát vette volt feleségül, népbarát hírében állott. Vele azonban egyelőre mégsem sikerült eszmét cserélniök, mivel — mint kiderült — Lajos főherceg időközben újabb tanácskozást kezdett Metternichhel és az udvar néhány más hangadójával s ebbe Jánost is bevonta. Így hát jobb híján Franz Hartig gróf állam- és konferencia-miniszterhez fordultak, az viszont nyeglén csak annyit mondott, hogy a kormányzat semmiféle engedményre nem hajlandó ráállani s nem tart igényt az ő tanácsaikra, mert maga is „tudja, mit tegyen, s azt fogja is cselekedni"; majd szintén bevonult a tárgyalóterembe.

A leforrázott rendek tehát továbbra is csak vártak-vártak, s közben a jelenlévő polgároktól újabb meg újabb híreket kaptak a császárváros utcáin érzékelhető feszültség szakadatlan növekedéséről. Mígnem végül néhány polgárőr-tiszt kereken kijelentette, hogy részengedmények most már mit sem változtathatnak a helyzeten s ezért „Metternich hercegnek le kell köszönnie". Ennek a követelésnek az indokoltságát pedig mindenki azon nyomban átlátta, hiszen mindenki előtt tüstént világossá vált, hogy „ha Metternich, akit kétségkívül az eddigi, az abszolút rendszer tartópillérének ismernek, visszalép, akkor ezzel kimondatik a rendszer megváltoztatása" s a felzaklatott emberek lecsillapítására immár „egyedüli eszköz" egy ilyen gyökeres rendszerváltoztatás kilátásba helyezése.

Mire azonban idáig eljutottak, megnyílt a tanácsterem ajtaja s a várakozók körében megjelent a rangsorban (és hatalomban) mindjárt Metternich után következő állam- és konferencia-miniszter, Franz Anton Kolowrat-Liebsteinsky gróf, ő pedig, bár köztudomásúan régi ellenlábasa volt Metternichnek, kereken elutasította a kancellár lemondatásának az ötletét, sőt még azt is, hogy erről az elgondolásról egyáltalán tájékoztassa a herceget. S a színen nem sokkal ő utána ismét feltűnő Lajos főherceg szintén elutasította az ötletet, sőt „egyenesen kivihetetlennek nyilvánította, hogy fontos hivataláról lelépjen ez az ember, aki oly

rég és oly kitűnően szolgálja a császárt". Arra viszont hajlandóságot nyilvánított Lajos, hogy megkérje Metternichet, menjen ki a rendek közé ő is s hallgassa meg saját fülével, mit kívánnak.[57] (Ami persze annak volt a jele, hogy — kimondatlanul ugyan — mégiscsak beletörődött eddigi legfőbb segítőtársának a távozásába.)

Ezzel a főherceg és Kolowrat — este hét tájban — visszatért a tanácsterembe, s ott tovább folytatódott a terméketlen vita. Elsőül Metternich ragadta meg a szót, de ő a kormányzat reformhajlandóságának a kinyilvánítására egyedül a sajtószabadság bevezetését indítványozta, s egyébként most is annak a véleményének adott hangot, hogy fegyveres erővel kell elfojtani a forradalmi mozgalmat.[58] A többiek azonban egyre türelmetlenebbül hallgatták, hiszen tudták, hogy az egyetemisták mindössze este kilencig hajlandóak várni a felfegyverzésüket engedélyező határozatra s készek arra, hogy ha addig nem születik meg a döntés, akkor maguk gondoskodjanak fegyverek szerzéséről.[59] Amikor tehát a kancellár már vagy másfél órája szónokolt, János főherceg előhúzta az óráját és félbeszakította, mondván:

– Hercegem, már csak fél óránk van, és még nem tárgyaltunk a népnek adandó válaszról. — Mire Kolowrat szelíden megjegyezte:

– Császári Fenség, huszonöt éve ülök együtt Metternich herceggel ebben a konferenciában, s mindig anélkül hallottam őt beszélni, hogy rátért volna a lényegre.

– Ma azonban rögvest rá kell térni – jelentette ki János, majd Metternichhez fordult:

– Tudja Ön, hogy a népvezérek az Ön lemondását követelik? — Erre pedig Metternichnek nem jutott eszébe talpraesettebb válasz, mint hogy őt a jelenlegi uralkodó apja és elődje, a néhai Ferenc császár annak idején, halálos ágyán megeskette, sohasem fogja cserben hagyni fiát, esküje alól pedig csupán akkor érzi magát feloldozottnak, ha a császári család is visszalépését kívánja.

S a herceget ekkor két kellemetlen meglepetés érte. Először az, hogy mindkét jelenlévő főherceg — János is, sőt Lajos is — kívánatosnak nyilvánította lemondását. Másodszor pedig az, hogy Ferdinánd, aki — nem árt ismételni — még soha semmilyen ügybe nem szólt bele elhatározó módon s akire Metternich mégis mint határozathozatalra egyedül feljogosított orgánumra hivatkozott nemrég (midőn Lajos főherceg először elegyedett szóba a rendi gyűlés küldötteivel), ekkor abban a — nem tudni, honnan származó — hiedelmében, hogy az isten kegyelméből trónra került uralkodó a népakarat letéteményese, váratlanul maga is véleményt nyilvánított, nem kevesebbel örvendeztetve meg az elképedt tárgyalófeleket, mint hogy:

– Végtére is én vagyok az uralkodó, én pedig elhatározásra jutottam. Mondjátok meg a népnek, hogy mindenhez hozzájárulok.[60]

Így tehát „a mi jó öreg Metternichünk" beleesett a maga állította csapdába, s mivel kiútja nem maradt, felöltve a közönyösség álarcát, bejelentette, hogy ha ekként állnak a dolgok, akkor csakugyan kénytelen leköszönni.[61] Majd pedig kisétált abba a terembe, amelyben a rendek várakoztak, s — mert senkinek sem akarta tudomására hozni, hogy már az uralkodóház tagjai is távozását kívánják

Metternich közli a rendekkel, hogy kész leköszönni
František Kollarž litográfiája (HMStW)

— megkérdezte az uraktól, mit óhajtanak. Erre előlépett egyikük, August Breuner gróf udvari tanácsos, s a következő szózatot intézte hozzá:

– Főméltóságod nagy és Ausztriának nagy szolgálatokat tett férfiú, akit mint ilyent mi fennen tisztelünk. De nem titkolhatjuk el Ön előtt, hogy a rendszer, amelyet Ön képvisel, általános panasz tárgya s hogy az emberek sürgős megváltoztatását kívánják. Egy férfiú, aki az országot úgy szereti, mint Főméltóságod, bizonyára kész áldozatot is hozni érette. Mikor kérjük Önt, adja fel állását, akkor arra kérjük, hozza meg ez áldozatot. Ezzel Ön megnyugtatandja a várost és a félelmetesen felkavart kedélyeket.

S ezeket a szívhez szóló szavakat az alsó-ausztriai rendi gyűlés liberális követi csoportjához tartozó Anton Doblhoff-Dier báró még azzal toldotta meg:

– Főméltóságodnak réges-rég halhatatlan dicsőséget biztosított működése; az áldozat, amelyet ma hoznia kell, csak öregbíteni fogja dicsőségét.

Metternich pedig, akit nyilván nem hatott meg, hogy ömlengéseikkel láthatóan a rendek is igyekeznek megédesíteni az általa lenyelendő keserű pirulát, meghallgatván az urakat, „rövid szünet múltán" tőle telhetően „méltóságteljes tartásba" vágta magát, majd „teljesen tiszta hangon s anélkül, hogy bárminő belső felindulást mutatott volna", az előadottakra annyit felelt:

– Rendben van, Uraim, tudomásul veszem, mit kívánnak. Remélem, hogy hosszú szolgálatommal hasznára valék hazámnak; ha most állásom elhagyásával lehetek hasznára, akkor kész vagyok erre. Jól van, ezennel kijelentem Önöknek, hogy beadom lemondásomat.

Mire hallgatói meghajtották magukat, s tudván „méltányolni e lépés nagyságát", köszönő szavakat rebegtek. Az alsó- és felső-ausztriai fellebbviteli főtörvényszék egyik tanácsosának, Anton Schmerling lovagnak a személyében azonban akadt közöttük valaki, aki most arra kérte fel a herceget, hogy nyeljen le még egy keserű labdacsot: hogy mostani bejelentését ismételje meg a szomszédos teremben várakozó polgárok és polgárőr-tisztek előtt is. Ámde Metternich vonakodott:

– Hagyjuk ezt, nem szeretem az üdvrivalgásokat. — Végül azonban mégiscsak engedett, s odajárult a polgárok elé, mondván:

– Önöknek is megismétlem, Uraim, amit épp most jelentettem ki: kész vagyok beadni lemondásomat, ha ez szükséges a nyugalom helyreállításához. — Ezeket a szavakat pedig „hangos", sőt akár „lármás"-nak is minősíthető örömujjongás fogadta, s azután a polgárőr-tisztek sietve eltávoztak, hogy városszerte kikürtöljék, milyen felemelő fordulatnak voltak tanúi.[62]

Ez történt tehát a Burgban, mielőtt Jósika Samu betoppant Lajos főherceg itteni lakosztályába. Innen kezdve azonban kövessük újból Jósika előadását:

Már az előszobában láttam néhány teljesen ismeretlen embert — köztük diákokat —; az ablaknál állt zord arckifejezéssel Clemens Hügel[63] és Fritz Thun:[64] az előbbi megerősítette előttem a hihetetlennek rémlő értesülést. A következő pillanatban a fogadóterembe léptem. Ennek egyik sarkában észrevettem Breuner grófot és Anton Pergent;[65] a szoba közepén egy szelencével a kezében a herceg állt szokott méltóságteljes tartásával, a felindulás legcsekélyebb jele nélkül; előtte János és Ferenc Károly főhercegek, akik éppen köszönetet mondtak neki áldozathozataláért. A herceg így válaszolt: „A kötelességteljesítés nem áldozat; ha egyszer olybá veszik,/úgy látják[c], hogy további szolgálatom akadályozza a nyugalom helyreállítását, kötelességem hivatalomat letenni őfelsége kezébe." Odaléptem a herceghez és tomboló dühömben csak ezeket a szavakat tudtam kipréselni magamból: „Hercegem, micsoda gyalázat!" Ő jobbját szokott családias gesztusával karomra tette és azt mondta: „Igaza van, micsoda gyalázat." Én: „De, az Isten szerelmére, oda a Monarchia." A herceg: „Bizony, oda."

Ezután átadtam Lajos főhercegnek a nádor levelét; míg ő egy oldalt álló asztalnál elolvasta, volt néhány pillanatom, hogy körülnézzek a szobában. — Egy fekete díszruhás egyén — később mondották nekem, Lerch doktor volt — sűrű hajlongások s tiszteletének és csodálatának bizonygatása közepette búcsúzott a hercegtől. A herceg néma kézfogással köszönt, válaszra azonban egyáltalán nem méltatta, és leült, hogy nyugodtan beszéljen a jelenlévők néhányával.

Hallottam, hogy az oldalsó szobában János főherceg azt mondja: „Grazba megyek; ott kevés csapat van ugyan, de Tirolt és Stájerországot megtartom a császárnak." (A következő reggelen Wrbnánál[66] voltam, aki a Glacis-n[67] lévő csapatokat vezényelte, amikor három megrakott kocsit láttunk a Ferenc-kapun[68] át 2 század huszár fedezete alatt elhajtani a vasút[69] felé. A főherceg volt, aki családjával elhagyta a fejetlenség helyét, hogy tartományokat mentsen! „Igen, kedves Wrbnám, manapság csak az nevezhető boldognak, aki jó vasat hord az oldalán." Ezek voltak a megmentő és későbbi kormányzó[70] utolsó szavai!)

Kolowrat gróf és Hartig gróf azoknak a leiratoknak a megtárgyalásával és szerkesztésével volt elfoglalva, amelyek a nyugalom fenntartása érdekében nyughatatlan ifjak fegyverrel való ellátását és egy nemzetőrség veszélyes játékait

[c] Ezen a helyen Jósika egymás fölé írt két rokonértelmű kifejezést — nyilvánvalóan azért, mert minél hívebben szerette volna megörökíteni Metternich szavait, de visszaemlékezésének papírra vetésekor már nem emlékezett rájuk pontosan.

voltak hivatva engedélyezni a nagyrészt mit sem tudó és mit sem kívánó polgároknak.[71] Észrevettem még Windisch-Grätz herceget,[72] aki túlságosan későn érkezett, semhogy a katasztrófát elháríthassa; ő egy pillanatra elhagyta a konferenciát, hogy felvegye egyenruháját — egy ilyen kis körülményen múlott talán, milyen irányba fordul a jövő! —; s láttam több jövő-menő személyt, de túlságosan zaklatott voltam, hogysem e rövid idő alatt sok részletet felfogjak, annál is inkább, mivel Lajos főherceg igen hamar átadta nekem a nádor levelét, mondván: „Kérem, olvassa el, s mondja el nekem a tartalmát, mert én teljesen zavarodott vagyok."[73] Egyáltalán: ő volt az egyedüli a legmagasabb állású személyek közül, aki — mélyen megindulva — átlátni tetszett a való tényállást és ennek az eseménynek felmérhetetlen következményeit. Minden egyéb egy halottasszoba képzetét keltette bennem, ahol a távozót körülvevő ünnepélyes csend, aggódó szorongás és néma tisztelet az elszálló végső lélegzetvétel után kitér az olyan hangos tevékenység és szorgos foglalatosság elől, aminővel a temetésről való anyagi gondoskodás munkája folyik — a gyászolókra való tekintet nélkül. A nagy államkancellár nem volt többé. Máris úgy tettek-vettek, mintha soha itt sem volt volna.

Metternich herceg számára nem maradt más hátra, mint hogy elhagyja a helyet, ahol az emberek — egy új korszakba élvén bele magukat — jelenlétét már anakronizmusnak kívánták tekinteni. A herceg karját az enyémbe öltötte, és Clemens Hügellel együtt a Bellarián[74] át az államkancelláriába mentünk. Itt egy század gránátos állt. Ezt a — sajnos túlságosan is szép — napot meglehetősen hűvös est követte; a herceg azt mondta nekem, amikor kiléptünk: „Ugyancsak kemény dolog e szegény emberek számára, hogy az egész hideg éjszakát itt kell eltölteniük." Ezen kívül egy szót sem ejtett az odavezető rövid útszakaszon; vonásaiban, tartásában délelőtt óta a legcsekélyebb változás sem következett be. Az előteremben a hercegné ezzel a kérdéssel jött elibénk: „Eh bien, est-ce que nous sommes tous morts?" „Ouis, ma Chère, nous sommes morts," volt a válasz; ezután bement vele a dolgozószobájába, ahová gyors léptekkel csaknem közvetlenül követte őt Windisch-Grätz herceg.[75] Nekem haza kellett mennem, hogy még éjjel futárt menesszek Pozsonyba stb. stb., és ezen a napon többé nem láttam a herceget.

Éjszaka felébresztett Clemens Hügel. Ő irodalmi symposionjai révén gyakran érintkezett professzorokkal, tudósokkal, fiatal művészekkel stb. stb., — nem mind voltak iránta egyformán hálátlanok —, s ezen a csatornán keresztül megtudta, hogy 14-én, a főszerepet a lengyelekre[76] osztva, tüntetni szándékoznak a herceg ellen, hogy Bécsből való távozásra kényszerítsék. Megtanácskoztuk egymással, mi lenne a legcélszerűbb tennivaló, és abban állapodtunk meg, hogy kora reggel a hercegnél találkozunk.

Amikor a városon való áthaladtom után (miközben feltűnt nekem a szemlátomást foglalkozásnélküli emberek beáramló sokasága) a herceghez érkeztem, papírjainak nyugodt rendezgetése[77] és több iratnak a villába[78] való kiküldésére, másoknak az irattárakban való letételére vonatkozó utasítások osztogatása közben találtam őt. Hügel és én elébe tártuk, hogy szükségessé vált Bécs elhagyása. A csehországi uradalmakba való utazást az ottani hangulat kétes volta miatt

nem tanácsolhattuk, de Rechberg gróf,[79] aki itt is bizonyságot adott arról a későbbiekben sokszor kipróbált nemes készségéről, hogy a herceget áldozatosan szolgálja, felajánlotta tartózkodási helyül bajorországi kastélyát, s Liechtenstein herceg[80] hasonlót tett Feldsberg[81] vonatkozásában. A herceg pillanatnyilag nem látszott osztani aggodalmainkat, mindazonáltal maga is oda nyilatkozott, hogy szándékában áll hamarosan elhagyni az államkancelláriát, nehogy a cs. Burg közelében való időzése tápot adjon olyan téves híreszteléseknek, mintha továbbra is beleszólna a dolgokba. Eközben máshonnan is érkeztek hírek kellemetlenségekről, amelyek a herceget fenyegethetik; a hercegné aggódott — érette, sohasem magáért —; végül megjött Taaffe gróf, hogy további döntés meghozataláig felajánlja a hercegnek a Burgtól távolabb fekvő lakását.[82]

Én lementem az utcára, hogy egy kicsit körülnézzek. Alig értem a Ballplatzra, nekem rontott fivérem[83] — Wrbna ordonánca — az értesüléssel: a császár Windisch-Grätz herceget feljogosította, hogy Bécsben ő gyakorolja a korlátlan polgári és katonai hatalmat.[84] Visszasiettem a hírrel a herceghez, s ő ezt mondta nekem: „Ez az egyedüli és a legokosabb, amit ilyen körülmények között tenni kellett." Hogy ennek az intézkedésnek miért volt olyan csekély az eredménye, nem tartozik ide;[85] nekem egyébként minden okom megvan feltételezni, hogy e lépés megtételében döntő része volt a hercegnek, akit még késő este — Windisch-Grätz herceggel való találkozása után — a császárnéhoz hivattak.[86] Közvetlenül ezután született meg az államkancellária elhagyására vonatkozó döntés; a herceg, ahogyan a legnyugodtabb pillanatokban, sietség, elhamarkodás és bizonytalankodó tétovázás nélkül, higgadt mérlegelés alapján hozta meg döntését.

A közbeeső időben történt, hogy Vesque v. Püttlingen[d] udvari tanácsos[87] bejött a herceg dolgozószobájába s vádlón *kifakadt, mennyire elhagyatott marad az államkancellária, ha a herceg kitart elhatározása mellett*, és elég orcátlan volt ahhoz, hogy őt a Monarchia iránti kötelességeire emlékeztesse.[88] A herceg nyugodt méltósággal Lebzeltern álladalmi tanácsoshoz[89] utasította,[90] akire a külügyek vezetése ideiglenesen átruháztatott; én azonban elvesztettem a türelmemet, s úgy ráförmedtem néhány keresetlen szóval, hogy tanácsosnak vélte elhagyni a szobát. Teljesen holmi kém látszatát keltette bennem, néhány nappal később tollas diákkalapban és egy nagy szablyát vonszolva láttam is őt az utcákon feszíteni.[91]

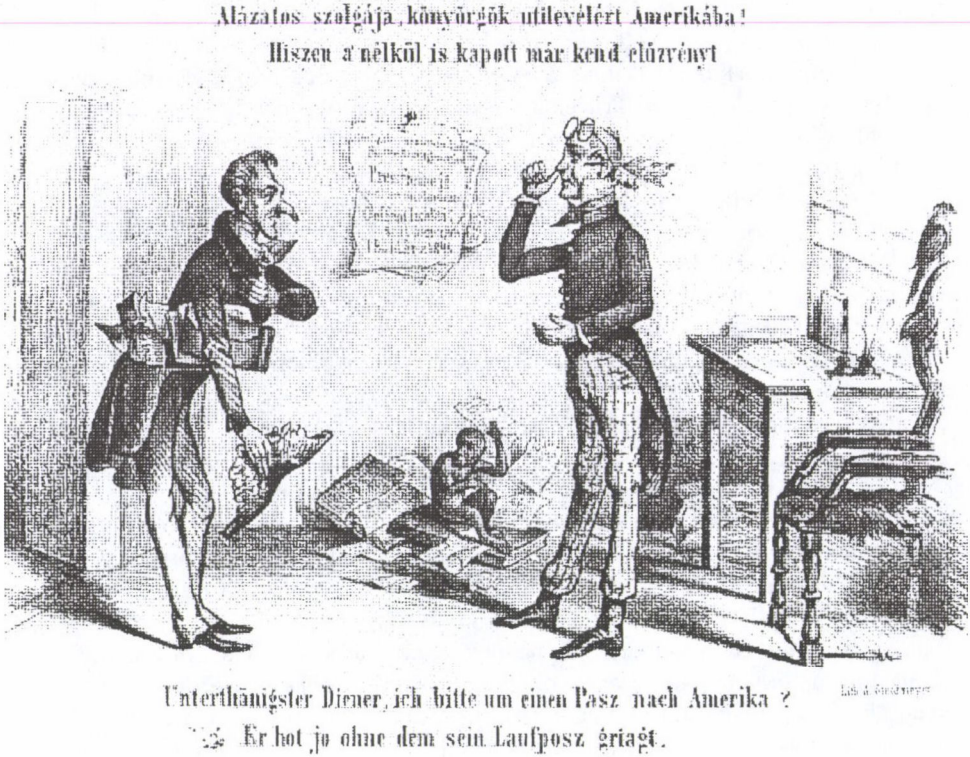
Nekem kellett volna a hercegnét a bástyán átvezetnem, a herceg néhány perc múlva követett volna bennünket, közben Rechberg a gyermekekkel[92] Esterházy Helén grófnéhoz[93] ment volna. Alig értem azonban a hercegnével a bástyáról a Taaffe gróf lakásába vezető kis ajtóhoz, amikor hirtelen rettegés fogta el s kijelentette nekem, nem képes elválni az urától, vissza kell őt vezetnem. Én előadtam neki, hogy a herceg semmiféle veszélynek nincs kitéve, de engednem kellett kívánságának. Eközben visszaérkezett Taaffe gróf: házáig az utca teljesen üres, a hercegné egészen nyugodtan nyújthatja neki a karját, miközben én a herceggel a bástyán át a házába érek. Így egyidőben indultunk el.

[d] Ezt a nevet Wertheimer kihagyta az 1. jegyzetben idézett publikációjából.

A bástyára néző sarokteremben meglehetősen sok ember gyűlt össze, nagyobbrészt a ház cselédségéhez és az államkancellária személyzetéhez tartozók (Philippsbergre[94] és Reymondra emlékszem közülök; a *gros bonnets*-ból senki sem volt látható); szemmelláthatóan mély megindultsággal a herceg köré nyomakodtak, ő pedig búcsúzóul barátságosan kezét nyújtotta nekik; az öreg kancelláriai küldöncök zokogva csókolták a kezét.

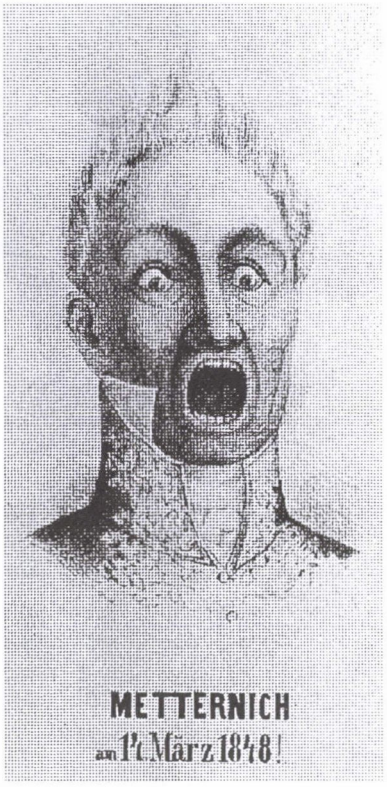
Karl Hügel körülbelül 50 lépéssel ment előttünk a bástyán, hogy a Taaffe-lakás bejáratát kinyittassa, azután jött a herceg jómagammal, néhány lépéssel mögöttünk Richard[95] hóna alatt a herceg irattárcájával. Egyetlen emberrel sem találkoztunk, kivéve a porosz követségi titkárt, Oriola grófot,[96] aki azonban — valószínűleg, hogy ne keltsen feltűnést — nem látszott rólunk tudomást venni.

Bármennyire szerettem is volna az utolsó órákat a közelében tölteni, hamarosan el kellett hagynom a herceget, hogy gyermekei számára, akiknek vasúton kellett elutazniok, a rendőrségen álnévre szóló menetleveleket[97] szerezzek,

Az útlevélért esdeklő
A. Strohmeyer litográfiája (TKCs)

Liechtenstein herceggel megbeszéljem a herceg Feldsbergbe való utazását stb. stb. Elutazása előtt azonban még kétszer láttam őt néhány pillanatra, amikor is gyermekei utazásával kapcsolatos utasításait osztotta ki nekem. Külsejében változatlanul, ugyanazzal a csendes higgadtsággal, amellyel oly gyakran tárgyalta a legfontosabb ügyeket, adta elő nekem a legcélszerűbb eljárási módot, feljegyezte egy kis papírlapra — amelyet még ma is őrzök — az utazó személyek számát, a vonaton elfoglalandó helyüket, egyszóval: a menekülés pillanataiban, a sors ilyetén változása után ugyanaz a nagy ember volt, akit én — hatalmának csúcsán — évek óta csodáltam és tiszteltem volt. Egyetlen szemrehányó szó sem hagyta el ajakát a vele szemben alkalmazott példátlanul méltatlan bánásmód miatt; felháborodásnak nyomát sem mutatta, az utolsó pillanatig megőrizte azt a kiegyensúlyozott tartást, amely mind köz-, mind magánéletének mindig jellemző ismérve volt.

A magát kiegyensúlyozottnak mutató Metternich, amilyen lelke mélyén volt
Litográfia (Sammlung Helfert, Moszkva)

Hogy mennyire igénybe vettek e nap eseményei — a betegágyában e katasztrófáról mit sem sejtő Apponyi állapota, a magyar országgyűlésről érkező s egyre rosszabbul hangzó hírek, a Burgban a délután folyamán lejátszódott jelenetekben való részvétel —, körülményesebb magyarázatot igényel. Az izgalomtól egészen kimerülve még Taaffféhoz igyekeztem, hogy elbúcsúzzam a hercegtől és tájékoztassam mindazokról a fontos dolgokról, amelyeknek tanújok voltam. Útközben összetalálkoztam Waldsteinnel,[98] aki rábeszélt, hogy apósa[99] közelben lévő lakásán vegyek magamhoz valamit. Ettem néhány falat kenyeret és ittam egy pohár bordóit — alig álltam már a lábamon —; ez a késlekedés megfosztott attól a szerencsétől, hogy a herceget még egyszer láthassam. Ő röviddel előbb eltávozott a hercegnével és Karl Hügellel Bretzenheim herceg[100] kétfogatúján.

*

Eddig terjed Jósika Samu Metternich távozásáról szóló visszaemlékezése. Ehhez a szöveghez azonban szerzője még hozzáillesztett egy rövid függeléket, amely (magyarul) így hangzik:

Csatolom a másolatát egy levélnek, amelyet a herceg március 20-án Feldsbergből Clemens Hügelhez intézett, nem csupán a barátságos szavak miatt,

amelyekkel megemlékezik rólam — bármily büszke lehetek is rájuk —, hanem annak újabb bizonyítékaként, mennyire hű maradt önmagához a herceg szemléletmódja minden körülmények között, akár nagy akár kicsiny ügyről volt is szó:

„Kedves Clemens, L.[101] hírt ad majd rólunk. Mindnyájan jól vagyunk; ha Ön szintén, akkor minden rendben. Ego quidem valeo, si vales, bene est.

Mondja meg Jósikának, jól tette, hogy maradt; szolgáljon tudomásul neki magának és Apponyi György grófnak, hogy örökké barátjuk maradok. Mindketten férfiak, ez pedig manapság ritka portéka. Évekig kiabáltam férfiak után; szavam pusztába kiáltott szó maradt. Nagyon félek, hogy Magyarországra menthetetlenül mostoha idők következnek. Ha a fékevesztett demagóg mozgalmat beleplántálják egy évszázadokkal elmaradott társadalomba, az szükségszerűen anarchiára vezet.

Küldje el nekem a napisajtó összes szennyterméket, s kivált azokat, amelyek személyem elleni támadásaikkal engem megtisztelnek, magukat pedig bemocskolják.

Kérje meg Nagyméltóságod nevemben Hummelauer udvari tanácsost,[102] hogy ugyanezen megítélés alapján ismertessen meg az angol sajtó produktumaival. A nekem küldendő hírlapok között kívánom látni a *Preußische Staats-Zeitung*ot, a *Nationalt*, a *Journal des Débats*-t és kiváltképpen a *Charivari*t,[103] amely ma az összes lapok legjobbja. Stb. stb. stb."[104]

S mit lehet ehhez hozzáfűzni? Alighanem csak két észrevételt.

Az egyik, hogy Jósika a maga szemszögéből méltán lehetett büszkre Metternich elismerésére, hiszen őt és Apponyi barátját nem más, mint legfőbb példaképe — de úgy is mondhatnók: eszményképe — minősítette ritka portékaként megbecsülendő igazi férfinak.[105]

Másik észrevételünk pedig az, hogy — eltérően Apponyitól, aki Metternich nyomdokaiba lépve, március 14-én már maga is felmentését kérte a magyar udvari kancellária vezetése alól[106] — ő bizony valóban helyén maradt, legalábbis még négy hétig, s csupán április 10-én mondott le,[107] mikor végérvényesen eldőlt, hogy az uralkodó másnap szentesíteni fogja a bécsi és a március 15-én kitört pesti forradalom hatására úgyszintén forradalmi útra lépett magyar országgyűlés által az előző hetek során tető alá hozott törvénycikkeket, köztük a VII-et is, amely kimondotta „a magyar koronához tartozó Erdélynek Magyarországgal egy kormányzás alatti teljes egyesültét", ezt csupán „Erdély hova hamarébb összehívandó országgyűlésének megegyezésétől" — azaz Erdély sejthetően nem soká késő hozzájárulásától — téve függővé. A „független magyar felelős ministerium alakításáról" rendelkező 1848:III. törvénycikk ugyanis előírta a végrehajtó hatalmat eddig Magyarországon gyakorló feudális kormányszékek felszámolását, s nyilvánvaló volt, hogy Magyarország és Erdély újraegyesülésének megvalósulása után ugyanez a sors vár majd az erdélyi udvari kancelláriára is. Jósika pedig ilyen körülmények közepette teljesen érthetően úgy érezhette, hogy kisebb tekintélyvesztéssel távozhatik hivatalából, ha még a pozsonyi uniós törvénycikk szentesí-

tése előtt — vagyis szemre önként — lép le, mint ha megvárja, hogy őt is jószerével kiebrudalják a kancellári székből.

De ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy Jósika sem lemondása előtt, sem ennek megtörténte után nem hagyott fel a politikai tevékenységgel, s még mielőtt kézhez vehette volna a Clemens Hügelhez intézett Metternich-levelet, azaz kezdettől fogva azon volt, hogy kiérdemelje március 14-én elmenekült mesterének az elismerését. Már másnap, 15-én megbeszélést folytatott például a Pozsonyból aznap Bécsbe érkezett Wirkner Lajossal, a magyar kancellária titkárával (aki addig a magyar országgyűlés székhelyén az ellenzéki követek megfigyelésével foglalatoskodott), s abban egyezett meg vele, hogy kezdeményezni fogja az immár több mint két éve üresedésben lévő horvát báni szék betöltését (hogy Horvátország irányítása megbízható személy kezébe kerüljön s így Magyarhonnak ez a társországa kiindulópontjává lehessen egy idővel a magyar forradalom eltiprására indítandó fegyveres fellépésnek). Csak éppen arra nézve nem volt ötletük, hogy ki legyen a horvát bánná kinevezendő megbízható személy.

De huszonnégy óra elteltével megoldódott ez a gondjuk is. Mikor ugyanis a következő napon ismét összeültek, váratlanul betoppant Jósikához a magyar országgyűlésen résztvevő horvát főrendek egyike, az aznap szintén Bécsbe érkezett Franjo Kulmer báró, s ő, aki „a dinasztia iránt ... a legőszintébb ragaszkodással viseltetett", hallván, miről tanakodnak, nemcsak felkarolta a báni tisztség mielőbbi betöltésének a gondolatát, hanem mindjárt annak a véleményének is hangot adott, hogy „a fönnforgó viszonyok között alig találkozhatnék alkalmasabb egyéniség a báni méltóságra", mint Josip Jellačić báró ezredes, a 10. (1. báni) határőrgyalogezred parancsnoka, aki „igen megbízható... katona s azonfölül Horvátországban közbecsülést és általános szeretetet élvez". Jósika pedig, bár Jellačićot csupán hírből ismerte, nyomban magáévá tette ezt a személyi javaslatot, s felhatalmazta Kulmert, hogy az ő nevében is továbbítsa Lajos főherceghez.[108] Ami meg is történt, és a főherceg tetszésével találkozott, majd elnyerte Kolowrat legteljesebb helyeslését is, s ezt az utóbbi sietve tudomására hozta az uralkodónak is.[109]

Így született meg az a március 20-i uralkodói kézirat, amelyben őfelsége tudatta az udvari haditanáccsal, hogy Jellačićot „a lehető leggyorsabban" (értsd: még a Magyarországon alakulóban lévő önálló kormány hivatalba lépése előtt) horvát bánná szándékozik kinevezni,[110] s még ugyanaznap megszületett a haditanács élén álló Gustav Hohenlohe-Langenburg herceg táborszernagynak a magyar kancelláriához intézett átirata is, amelyben Hohenlohe közölte, hogy Jellačićot, aki — a korábbi horvát bánoktól eltérően — nem tábornok, csupán ezredes, nézete szerint soron kívül vezérőrnaggyá kellene előléptetni.[111] Ezek után pedig már csak formális szerep hárult a Lajos főherceg elnökletével 21-én tartott udvari konferenciára, amelyre meghívást kapott Jósika is.

Jósika azonban itt mindenesetre szükségesnek ítélte kifejteni, hogy a magyarokkal régóta viszálykodó horvátoknak „alkalmas vezérre van szükségük, ki nemzetiségükhöz tartozván, hűségüket, katonai szervezetüket és sértett nemzetiségi érzelmeiket a trón érdekében felhasználni képes volna", s ezért sürgősen be kellene tölteni a báni tisztséget, mégpedig „az uralkodóházhoz rendületlenül hű" Jellačićcsal, aki — a korábbi bánokkal ellentétben — nem magyar, hanem

„maga is horvát". Ez ellen pedig a jelenlévők közül egyedül a magyar kancelláriát Apponyi lemondása óta vezető Szőgyény emelt kifogást, főleg azt hangsúlyozva, hogy egy ilyen nagy horderejű döntés meghozatala előtt — mint a múltban is szokás volt — ki kellene kérni a magyar nádor véleményét is s a nádort ez alkalommal már csak azért sem lenne célszerű megkerülni, „mert a bán alattomos kinevezése Pozsonyban gyanúsításokra s újabb ingerültségre adna okot".

Ez az ellenvetés „kedvetlen fogadtatásban részesült", de teljesen hatástalan mégsem maradt. István főherceget tehát másnap táviratilag Bécsbe rendelték, s mikor este megérkezett, Lajos bátyja tájékoztatta Jellačić kinevezésének a tervéről, mégpedig úgy, mint ami „egyenesen ő felsége akarata". S István eleinte vonakodott ugyan, arra hivatkozva, hogy a magyar Ellenzéki Párt elnöke, Batthyány Lajos gróf már megkapta a miniszterelnöki kinevezést s ezért „nem szabad ily fontos lépést a háta megett megtenni", végül azonban mégiscsak áldását adta a dologra.[112]

Ilyen előzmények után március 23-án megszületett a Jellačić báni kinevezéséről szóló királyi diploma,[113] majd április 6-án a bécsi forradalom hatására létrehozott, de egyelőre Kolowrat elnöklete alatt álló osztrák miniszteriális kormány kinyilvánította azt a nézetét, hogy ennek a bölcs lépésnek a betetőzése végett növelni is kellene az újdonsült bán hatáskörét,[114] s ennek megfelelően egy két nap múlva kelt uralkodói kézirat úgy rendelkezett, hogy Jellačić kapjon — ismét soron kívül — altábornagyi előléptetést és — bár a horvátországi császári csapatok korábban sohasem voltak alárendelve a bánnak — most ő vegye át a horvátországi főhadparancsnokságot is.[115] Jósika tehát a következő hónapokban elégedetten gondolhatott vissza arra, hogy az ő buzgólkodásának nem csekély része volt a magyar forradalom Vendée-jának a kialakításában.[116]

Jósika azonban tisztában volt azzal, hogy az ellenforradalom horvátországi támaszpontjának a kiépítése az éremnek csupán az egyik oldala s ezzel párhuzamosan gondoskodni kell arról is, hogy a magyarok minél nehezebben készülhessenek fel a horvát területről adandó alkalommal kiinduló fegyveres ellenforradalmi támadás elhárítására. Amikor tehát március utolsó hetében az uralkodói kabinetirodából (a kialakult — bár alkotmányos alapokkal nem bíró — gyakorlatnak megfelelően) megrostálás végett a magyar udvari kancellária diétális bizottsága, majd pedig az államértekezleti tanács elé került a független magyar kormány hatáskörét szabályozni hivatott törvénycikknek a pozsonyi országgyűlés által kidolgozott tervezete, Jósika — aki egyik testületnek sem volt tagja, az utóbbinak a tárgyalásain azonban meghívottként tevékenyen részt vett — minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy a törvény a magyar hadügyminisztériumot szinte teljesen megfossza mozgási lehetőségétől s gyakorlatilag alárendelje az osztrák hadügyminisztériumnak.[117] Az ő jobb ügyhöz illő buzgólkodásának is része volt hát abban, hogy a törvénytervezet ügyében a magyar országgyűléshez intézett március 28-i királyi kézirat a törvényjavaslat szövegének nagymérvű módosítását követelte.[118]

Jósika ezzel kapcsolatos fáradozásai azonban végül mégsem bizonyultak annyira sikereseknek, amennyire sikeresek a báni szék betöltését célzó erőfeszítései voltak. A magyar országgyűlés ugyanis szenvedélyesen elutasította a királyi

*rescriptum*ban foglaltakat, s az országgyűlés mellett felsorakozott az utca is — nem utolsósorban Pesten, miért is az ország közigazgatását Budáról irányító helytartótanács rangidőse, Zichy Ferenc gróf kényszerítve érezte magát arra figyelmeztetni Bécset, hogy ha az udvar nem enged, akkor „Magyarország a dynastia részére elveszett".[119] Az udvari körök pedig erre jobbnak látták meghátrálni, s a törvényjavaslat módosítására irányuló követeléseik legnyomatékosabbjait március utolsó napjára elejtették.[120]

És a közfelháborodás Jósika személyét sem kímélte, jóllehet az emberek Magyarországon nem tudhatták, legfeljebb sejthették, mit is művelt ő az előző napokban a kulisszák mögött. Az országgyűlés alsótábláján helyet foglaló liberális követi csoport vezérszónoka, Kossuth Lajos a március 28-i *rescriptum* másnapi vitájában követtársainak harsány helyeslése közepette kijelentette, hogy ha továbbra is olyan emberek, mint „báró Jósika, Erdélynek méltatlan kancellárja, kinek Magyarország dolgaiba semmi szólója nem lehet, folynak a magyar dolgokba", akkor az ilyen „egyéneknek mint hazaárulóknak proscribáltatását" fogja indítványozni.[121] A kemény szó pedig visszhangra talált Jósika szűkebb pátriájában, Erdélyben is: az átalakulás ottani híveinek az érzéseit jól tükrözi, hogy ennek a megrögzött ellenforradalmárnak az arcképét április 8-án Kolozsvárt, majd május elején Székelyudvarhelyen is ünnepélyesen tűzre vetették.[122]

Jósikát azonban az efféle érzelemkitörések sem rendítették meg s legkevésbé sem ösztönözték arra, hogy letérjen a maga elé tűzött útról. Igaz, akad, aki azt állítja, hogy „az Európán végigságuldó óriási vihar... hazánk annyi jelesével együtt báró Jósika Sámuelt is elsodorta a küzdelem teréről";[123] de ez teljességgel alaptalan állítás: a kancellárságról történt lemondása után Jósika eltávozott ugyan Bécsből, de nem tért vissza Erdélybe,[124] hanem anyja, özv. Jósika János báróné Csáky Rozália grófnő salzburgi kastélyába költözött, s ott folytatta áldásos tevékenységét. Egyébként nem egyedül, hanem a vele tartó Apponyi György társaságában.[125] Mert Apponyi április 5-én éppenséggel közzétett a sajtóban egy nyilatkozatot, amelyben kijelentette, hogy jogtalanul vádolják őt „a nemzet kívánságai" elleni intrikálással, mivel kötelességének ítéli „politikai alapelveit... alárendelni a tények hatalmának",[126] arra azonban egy pillanatig sem gondolt, hogy tartsa is magát a nyilatkozatában foglaltakhoz.

Hogy a két kenyeres pajtás mi mindent tett salzburgi támaszpontján az ellenforradalom szolgálatában: annak részletezése túlságosan messzire vezetne. Egyet azonban okvetlenül ki kell emelni: hogy figyelő szemüket itt is rajta tartották Jellačićon, akitől oly sokat vártak, s ha segítségére lehettek valamiben, akkor akár alárendelt állású személyekhez illő munkák elvégzését sem haboztak magukra vállalni. Mint például szeptember elején, mikor előttük is nyilvánvalóvá lett, hogy Jellačić napokon belül megindítja Magyarország elleni — általuk régóta áhított — támadását, s erre Bécsbe siettek, hogy Kulmer báró ottani szállásán éjt nappallá téve megfogalmazzák — éspedig minél szívhez szólóbb szövegezésben — azokat a bán nevében a Dráva menti határ átlépésekor kibocsátandó kiáltványokat, amelyek azt voltandtak hivatva tudatni Magyarország lakóival és a magyar földön állomásozó császári csapatokkal, hogy a támadók nem ellenséges cél-

zattal, hanem csupán a magyarországi hatalombitorlók eltávolítása végett bontották ki a kétfejű sassal ékesített hadilobogókat.[127]

Teljesen érthető hát, ha Jósikának ezekután mélységes csalódással kellett elkönyvelnie, hogy a szeptember 11-én hadra kelő Jellačić mégsem volt képes egyetlen csapással megsemmisíteni a magyar rebelliót, hanem miután szeptember 29-én Pákozdnál megszégyenítő vereséget szenvedett a még csak szerveződőben lévő, de máris bátran útját álló honvédcsapatoktól, október elején az időközben másodszor is felkelt Bécsig kényszerült menekülni. Ez azonban még csak a hősünket érő csapások elseje volt, amelyet azután gyors egymásutánban követtek mások is. Mindenekelőtt az, hogy októberben a magyar forradalom leverésére Erdélyben szintén meginduló császári csapatok oldalán fegyvert fogtak a forradalomtól szűkkeblű nemzetiségi politikája révén elidegenített erdélyi románok tízezrei is, a hős román lándzsások harci tevékenysége azonban nagyrészt abban merült ki, hogy felégették a védtelen vagy csak gyenge nemzetőri alakulatok által védett magyarlakta városokat, tömegmészárlást rendezve lakóik soraiban, közben pedig felprédálták a magyar birtokosok udvarházait is — s nemcsak azokéit, akik az átalakulás hívei voltak, hanem azokéit nemkülönben, akik állhatatosan kitartottak a Habsburgok mellett, így a Jósika bárók tulajdonában lévőket is.[128]

Jósika Samu anyja tehát a forradalmas 1848. esztendő vége felé, amikor Salzburgban a család jószágain esett károknak még csak egy részéről tudtak, érthető keserűséggel vallotta meg egyik jóemberüknek, hogy örül, amiért öt éve elhantolt férje „nem érte [meg] ezen irtóztató időt", hiszen birtokaikon „mindent mindenütt porrá tettek", ami lesújtó bizonysága annak, hogy „szappan buborék minden a világon! minden múlandó! egy óra semmivé tesz évek által telt szorgalmas működést".[129] Samu fia pedig, aki a jelek szerint nem örökölte anyjának költői vénáját, velősen annyit állapított meg, hogy „ha Zentelkén, Keresztúron, Buzán, Szamosfalván kívül, melyek leg-jövedelmesebb jószágaink valának, a többi is el-pusztul, koldusok vagyunk",[130] hiszen egyedül zentelki várkastélyuk kirablásából és felégetéséből százezer forintnyi káruk származott.[131] S mert a vétlen emberek sokaságának legyilkolása róla sem pergett le teljesen hatástalanul, néha egészen vad kijelentésekre ragadtatta magát. Például, hogy Erdélyben most szörnyűségesebb dolgok történnek, „mint Hora idején".[132] Vagy hogy „az oláhok... olyan rémségeket vittek végbe, amelyekhez képest a galíciaiak [1846-ban] csak gyermekjátékok" voltanak. S hevesen kikelt a „becstelen" bécsi lapok ellen, amelyek mindezekről mélyen hallgatnak — jeléül annak, hogy elérkezett „a hazugság korszaka".[133] Arról viszont nem ejtett szót, hogy a rémtettek és a hazugság korszakának az eljöveteléért nem érzi-e felelősnek önmagát is.

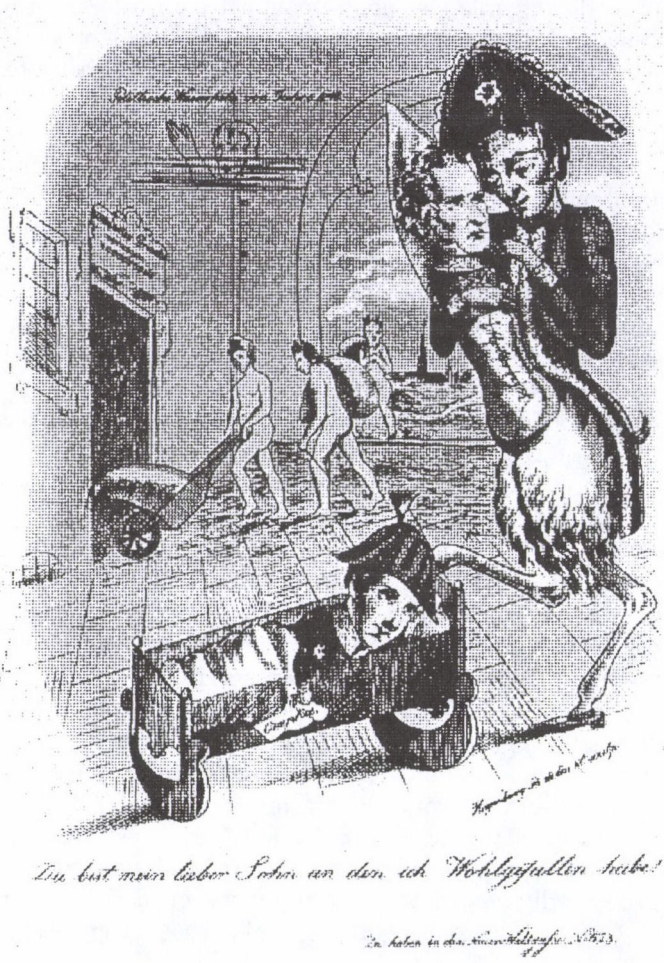
Amit azonban itt vagy amott elpanaszolt, az enélkül is cselekvésre sarkallta a fekete-sárga tábor némely irányadóit. Persze nem arra, hogy megzabolázzák román fegyverbarátaikat vagy hogy megróják az erdélyi dúlásokat hallgatásba burkoló lapokat. Ám arra az egyre rábírta panaszolkodása az udvari köröket, hogy legalább anyagilag igyekezzenek veszteségeiért valamelyest kárpótolni eme hű szolgájukat. S ezzel nem is vártak soká a december 2-i trónváltozás után (mikor is lemondatták trónjáról Ferdinánd császárt és trónöröklési jogáról Ferenc Károly főherceget, uralkodóvá pedig kikiáltották az utóbbi elsőszülöttjét, az ifjú

Ferenc Józsefet). Az új uralkodó ugyanis alig négy hónappal trónra lépte után úgy rendelkezett, hogy Jósikát addig, amíg újból állami szolgálatba nem kerül, részesítsék évi hatezer forintnyi kegydíjban,[134] vagyis korábbi kancellári fizetésének[135] a felével azonos összegű járadékban. Majd azt is értésére adták a volt erdélyi kancellárnak, hogy a pénzsegélyt nem ajándékba fogja kapni: egy uralkodói kézirat néhány nap múlva már arra utasította, hogy tüstént utazzék Magyarországra s az ottani főhadszíntéren április eleje óta sorozatos vereségeket elszenvedő császári csapatok vezényletét egyidejűleg átvevő Ludwig Welden báró táborszernagynak legyen segítségére az ország polgári kormányzatának a vitelében, mivel Jósika „kipróbált hű érzületétől" őfelsége ezzel kapcsolatban „megnyugtató eredményt" vár.[136] Ez pedig Jósikát kis időre akár olyan reménnyel is eltölthette (volna), hogy rövidesen ismét megnyílik előtte a nyilvános politizálás lehetősége s azután megint legalább akkora súllyal szólhat majd bele a birodalom sorsának az alakításába, mint amekkorával egy évvel korábbi kényszerű visszavonulása előtt tehette ezt.

Csakhogy közben kénytelen volt már átesni a következő csalódáson, amelyet alighanem az előzőeknél is nehezebben tudott megemészteni, még ha az újabb csapást nem minősíthette is teljesen váratlannak. Az őszi hónapoktól fogva ugyanis egyre nyilvánvalóbbá kellett lennie előtte, hogy azoknak az osztrák politikusoknak a többsége, akikkel vállvetve küzd a magyar forradalom eltiprásáért, a forradalom reményebeli leverése után nem pontosan ugyanúgy tervezi megszabni Magyarország további sorsát és az országnak a birodalom keretei között elfoglalandó jövőbeli helyét, ahogyan ő, s ráadásul az udvar meg az új uralkodó is (aki elődjétől eltérően azon van, hogy a végső döntést minden fontos ügyben magának tartsa fenn[137]) alapjában véve ennek a többségnek a nézeteit tette magáévá. Hiszen Jósika elgondolásainak a kiindulópontja az volt, hogy „az osztrák államegyüttest (*Staatenkomplex*) csakis a tartományok eszesen korlátozott és belügyeik vonatkozásában ősi intézményeik alapján álló önkormányzata, a Monarchia egészét illető ügyek összességének pedig nemkülönben eszesen abszolutisztikus központi vezetése mentheti meg a felbomlástól, idegenek gyámkodásától vagy évekig tartó belső zűrzavartól".[138]

Azt a véleményt azonban, hogy miközben helyreállítják a birodalom kormányzatának a magyar forradalom által megingatott egységét, egyközpontúságát, aközben helyre kell állítani a birodalom keretei között egyesített tartományok — s köztük mindenekfölött Magyarország — arisztokratikus önkormányzatát is, a Jósika által reméltnél jóval szűkebb kör osztotta. Osztották persze a magyar Konzervatív Párt vele eszmerokonságban lévő vezérférfiai — az Apponyik, a Szőgyényk és elvbarátaik —,[139] s osztották a horvát aulikusok — a Kulmerek és Jellačićok — is,[140] akiknek elsősorban magától értetődően Horvátország korábbi — Magyarországon belüli — autonómiájáért vérzett a szívük. Az ellenforradalom osztrák hívei közül viszont vajmi kevesen vallottak hasonló nézeteket.

Hasonló nézeteket vallott például Metternich, aki néhány nappal a magyar forradalom összeomlása után (amelyről akkor még nem értesült) azt írta Jósikának, hogy Magyarország szerinte nem olvasztható bele a közbirodalomba, mert „könnyelmű beolvasztások rossz gyümölcsöket teremnek". Ezért — fejtegette —

Metternichet elvitte az ördög, mondván: „Te vagy az én szerelmes fiam, akiben én gyönyörködöm"
B. Hagenburg rézmetszete (TKCs)

éppúgy „nem tudok elképzelni *egy nem magyar Magyarországot*", amint „nem tudom elképzelni egy a közös osztrák testtől különvált [Magyarország] boldogulását" sem.[141] És sok tekintetben hasonló nézeteket vallott Windisch-Grätz is, ami érthetővé teszi, miért nyilatkozott róla Jósika úgy, hogy az ő szemében ez a katona „politikai tekintetben is magasabban áll, mint néhány hivatásos műállamférfi (*Staatskünstler*)".[142] Csak hát Metternich a forradalom hónapjait a balsors által rákényszerített angliai számkivetettségben vészelte át, s már csak azért sem igen folyhatott bele az udvari körök politikai vonalvezetésének az alakításába — bármennyire törekedett is erre —, Windisch-Grätz pedig Welden elődje volt a december közepe óta Magyarországon harcoló császári csapatok élén, s a vezényletet áprilisban azért volt kénytelen átengedni emennek, mert a magyarországi hadszíntéren nemcsak hogy nem tudta kiverekedni a győzelmet, hanem éppen hogy súlyos vereségeket szenvedett, úgy hogy mire visszatért az udvarba, már bukott embernek számított, akinek a szavára nincs miért adni.

Akiknek viszont adtak a szavukra, azok a Jósika által lefitymált „hivatásos műállamférfi"-ak voltak, így mindenekfölött az 1848. november 21-én az osztrák kormány élére állított Felix Schwarzenberg herceg tábornok, a birodalom korábbi nápolyi követe és az egyidejűleg belügyminiszterré kinevezett Franz Seraph Stadion-Warthausen gróf korábbi tengermelléki, majd galíciai kormányzó. Ezek az

emberek pedig — Jósikához hasonlóan — azt a célt tűzték maguk elé, hogy helyreállítsák a birodalomnak a forradalmi mozgalmak — elsősorban a magyar forradalom — által megtépázott egységét, de biztosítani kívánták, hogy ez az egység a jövőben teljesen kikezdhetetlen legyen, s ezért — Jósikával ellentétben — olyan szigorúan központosított államgépezetet szándékoztak létrehozni, amely nemcsak a birodalom kül-, had- és pénzügyeinek egységes irányítását teszi majd lehetővé, hanem az államélet minden területét átfogja majd, amellyel tehát még a Magyarország és a birodalom más tartományai által 1848 előtt élvezett — egyébként fölöttébb szűkkörű — önkormányzati jogoknak a helyreállítása is összeegyeztethetetlen volt.

S Jósika meg a vele mindvégig egyetértő Apponyi elismerte, hogy „a korábbi állapotokhoz való teljes visszatérés lehetetlen", de a korábbi állapotok teljes semmibevételét képtelenek voltak helyeselni. Minden követ megmozgattak ezért, hogy Schwarzenbergéket nézeteik megmásítására bírják, kivált azzal érvelve, hogy amíg „Magyarország a rebellisek hatalmában" van, addig az általuk képviselt politika meghirdetése csak káros következményekkel járhat, hiszen ellenállásuk fokozására fogja bírni a magyarokat.[143] Maga Jósika 1849 januárjában „csaknem naponta" felkereste Schwarzenberget vagy Stadiont, s február elején már-már úgy látta, nem is eredménytelenül buzgólkodik: sikerült elérnie, hogy tárgyalófelei „némiekben helyesbítsék eszméiket".[144] És ekkor segítséget kapott Windisch-Grätztől is: az ellenforradalomnak ez a bajnoka (aki mellesleg sógorságban állott Schwarzenberggel) egy február 7-én Schwarzenberghez intézett levelében ellentmondást nem tűrő hangon leszögezte, hogy ha „az arisztokrácia sok tagja rosszul viselkedett" is Magyarországon, ez semmi esetre sem lehet akadálya annak, hogy „akár itt, akár a többi tartományban ne arisztokratikus formákból merítsünk kezességet a jövőre vonatkozólag".[145]

A sok fáradozás azonban csak első pillantásra látszott gyümölcsözőnek, amennyiben február 12-én Schwarzenberg a császár nevében felszólította Apponyit, hogy saját elnökletével hozzon létre Bécsben egy Jósikából és más megbízható magyar urakból álló „nemhivatalos és tanácsadó bizottmányt", amelynek az lesz a rendeltetése, hogy „a minisztériummal való legszorosb... egyetértésben" „terjessze elő a Magyarország és a közbirodalom kapcsolatainak újjáalakítását illető szükséges javaslatokat".[146] Csakhogy még mielőtt ez a bizottmány összeállíthatta volna a maga javaslatait, Ferenc József március 4-én a maga nevében már közzé is tette az újjászervezendő birodalom Schwarzenbergék kidolgozta „alkotmány"-át, ez az irat pedig Magyarországtól különálló koronatartománnyá kiáltotta ki Erdélyt, Horvátországot és a hozzá csatolandó Szlavóniát, az ország déli szélein húzódó katonai határőrvidéket, valamint a Bácskából és a Temesközből később megszervezendő szerb vajdaságot, s mind ezeket a tartományokat, mind a maradék „magyarországi királyság"-ot, az „egy és oszthatlan ausztriai császárság" részeivé nyilvánította, felruházva őket azzal a joggal, hogy a birodalmiaknak nem minősülő ügyeket a maguk területén önállóan intézzék, de azt is félreérthetetlenné téve, hogy az államélet minden csak kicsit is fontos ágazata a birodalmi ügyek körébe tartozik s ezek kezelése „kizárólag a császárt illeti".[147]

Az alkotmányoktroj pedig egyszeriben kihúzta a szőnyeget az Apponyi-féle tanácsadó bizottmány talpa alól. A bizottmány március 8-án mindenesetre tilta-

kozó feliratot intézett Schwarzenberghez, s ebben kivált az „alkotmány" 71. paragrafusa ellen emelt kifogást, mivel az kimondotta, hogy „a magyarországi királyság alkotmánya annyiban tartatik fen, hogy azon szabályok, mellyek ezen birodalmi alkotmánnyal nincsenek öszhangzásban, erejöket elvesztik".[148] A bizottmány tagjainak az erejéből — vagy bátorságából — azonban nem tellett többre, mint annak megállapítására, hogy „a magyar alkotmány nagyobbik és fontosabbik része... nincs összhangzásban" az új birodalmi alkotmánnyal s ezért március 4-vel „a magyar alkotmány... érvénytelenítettnek tekintendő". Egyben kinyilvánították azt a reményüket, hogy „a végrehajtás során még lehetséges lesz emez oly nyerseknek rémlő ellentéteknek az enyhítése", s bejelentették, hogy „a dolgok ezen állapotában a bizottmány bár őszintén törekszik eleget tenni a legfelső utasításnak, munkája továbbfolytatása során nem... tudja magát a siker reményével" kecsegtetni s ezért önmaga feloszlatására készül.[149]

Mielőtt azonban ez ténylegesen megtörtént volna, a bizottmány még vagy két hétig együtt maradt, s kidolgozott egy terjedelmes előterjesztést, amely ismételten hangsúlyozta, hogy a birodalom egységének biztosítására a javaslattevők véleménye szerint is mindent meg kell tenni, de az egyes tartományok történelmi jogokon alapuló önkormányzatát ennek ellenére fenn kellene tartani.[150] A Schwarzenberg-kormány viszont — mint Jósika eleve is bizonyosra vette[151] — továbbra is hajthatatlanul ragaszkodott az oktrojált alkotmányban foglaltakhoz. Így pedig Jósika továbbra sem szabadulhatott attól az aggodalomtól, hogy az oktrojált alkotmánnyal Schwarzenbergék csak „a rebellió bűnös vezéreinek szolgáltattak új eszközt a bújtogatásra",[152] vagyis hogy „*ebből az alkotmányműből* a magyar forradalom fog új tápanyagot meríteni".[153]

Ettől fogva tehát semmi értelmét nem látta annak, hogy a következőkben is megpróbáljon hatást gyakorolni a kormánypolitikára. Legfeljebb azt igyekezett még kieszközölni, hogy ha már a kormány Magyarországnak semmiféle tényleges önkormányzati jogot nem óhajt biztosítani, legalább az egyes osztrák minisztériumokban létesítsenek a magyar ügyek intézésére hivatott különálló osztályokat. De még ezt sem tudta elérni,[154] s ezért mindinkább felhagyott a mindennapi politikai tevékenységgel; még annak a legfelső utasításnak sem tett eleget, hogy legyen segítségére Weldennek a magyarországi polgári közigazgatás megszervezésében (amire amúgy sem nyílott lehetősége, mivel Welden április végére az előrenyomuló honvédcsapatok elől már Magyarország nyugati határszéléig volt kénytelen hátrálni).

Így viszont maradt ideje arra, hogy egy 1849. július 2-án kelt hosszú levélben megírja Metternichnek, min ment át ő és Apponyi az előző esztendő végzetes márciusa óta,[155] s végre papírra vesse mindazt, amit ama — számára oly rossz emlékű — hónap 13. és 14. napján Bécsben átélt.[156]

RÖVIDÍTÉSEK

AHA = Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
CK = Akten des Centralkomitees
ENML = Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (jelenleg az Arhivele Statului Judeţul Cluj kezelésében)
HAZ = Historijski arhiv u Zagrebu
HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
HMStW = Historisches Museum der Stadt Wien
JCsHbL = A Jósika bárói család hitbizományi levéltára
KA = Kabinettsarchiv
KL = A magyar kancellária levéltára
KrAv = Kriegsarchiv, Wien
MKA = Minister Kolowrat-Akten
MRA = Ministerrats-Akten
NFP = Neue Freie Presse
OBJ = Ostavština bana Josipa Jellačića
OJ = Obitelj Jellačić
OL = Magyar Országos Levéltár, Budapest
ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv
præs. = Acta Præsidialia
PrR = Präsidialreihe
SBPr = Separat-Billeten-Protokolle
SchCsOL = A Schwarzenberg hercegi család orlíki levéltára
SPr = Separatprotokolle
StOATř = Státní oblastní archív v Třeboni
StR = Staatsrat
SzIÖM = Gróf Széchenyi István Összes Munkái
TKCs = A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka, Budapest
VTr = Vorträge
WHKrR = Wiener Hofkriegsrat

JEGYZETEK

[1] Der 13. und 14. März 848, ENML JCsHbL 239. csomó (Jósika Samu kéziratai). Német eredetiben (némi pontatlansággal és szövegcsonkítással) kiadta *Eduard Wertheimer:* Nach siebzig Jahren (Baron Samuel Josika über Sturz und Flucht Metternichs /13. und 14. März 1848/). NFP 1918. márc. 13., 19235. sz. 1–4. Magyarul ez a visszaemlékezés még sohasem jelent meg.

[2] Báró Petrichevich Horváth János naplója, *Petrichevich Horváth Emil* (szerk. és bev.): A Petrichevich család naplói III, Bp. 1941, 96.

[3] Gróf Széchenyi István naplói, 1837. aug. 28., SzIÖM XIV (szerk. és bev. Viszota Gyula), Bp. 1937, 110.

[4] Uo., 1839. júl. 3. Uo. XIV, 295.

[5] Uo., 1845. máj. 21., Uo. XV (szerk. és bev. Viszota Gyula), Bp., 1939., 212.

[6] Ezen a címen a lipcsei Reclam-kiadó 1845–46 fordulóján egy (írójának kilétét jótékony névtelenségbe burkoló) regényt is kiadott.

[7] *Wertheimer Ede:* Báró Ambrózy Lajos kiadatlan emlékirataiból. Budapesti Szemle VC (1898), 19.

[8] Uralkodói kézirat Jósika Samuhoz, Bécs, 1844. nov. 26., ENML JCsHbL 231. csomó (Jósika Samu hivatalos iratai).

[9] Kivonat a kolozsvári városi tanács 1844. dec. 28-i ülésjegyzőkönyvéből a 6070. sz. jegyzőkönyvi bejegyzés szövegével, uo.

[10] Haller Ignác gr. Küküllő megyei főispán és Kispál Albert főjegyző Jósika Samuhoz, Dicsőszentmárton, 1845. jan. 20., uo.

[11] Daniel Elek, az erdélyi kir. tábla elnöke és Donáth Sándor ítélőmester ua.-hoz, Marosvásárhely, 1845. jan. 21., uo.

[12] Közép-Szolnok vm. (Kiss László főjegyző aláírásával) ua.-hoz, Zilah, 1845. febr. 6., uo.

[13] Ld. még a következő feliratokat: Teleki József gr. erdélyi főkormányzó, Lázár László gr. főkormányszéki tanácsos és Radnótfái Sámuel titoknok ua.-hoz, Kolozsvár, 1844. dec. 9., uo.; Johann Wachsmann, a Szász Egyetem *comes*e és Johann Hintz jegyző ua.-hoz, Nagyszeben, 1844. dec. 10., uo.; Bánffy Miklós gr. Alsó-Fejér megyei főispán és Pogány Károly főszolgabíró ua.-hoz, Nagyenyed, 1844. dec. 19., uo.; Gal József marosszéki főkirálybíró és Káldi Nagy Gergely aljegyző ua.-hoz, Marosvásárhely, 1845. jan. 10., uo.; Noptsa László br. Hunyad megyei főispán és Simon János főjegyző ua.-hoz, Déva, 1845. márc. 6., uo.

[14] Jósika Samu (azonos szövegű) válasza az üdvözlő feliratokra, s. d. [Bécs, 1845 tavasza], uo.

[15] Jósika Samu beszéde az erdélyi kancelláriai tanács tagjaihoz, s. d. [Bécs, 1847 eleje], uo.

[16] Aus dem Tagebuche der Fürstin Melanie, 1844. nov. 24–30., Aus Metternich's nachgelassenen Papieren (szerk. Richard Metternich-Winneburg és Alfons Klinkowström) VII, Wien, 1883, 17.

[17] Idősb Szőgyényi-Marich László országbíró emlékiratai I (szerk. Thallóczy Lajos), Bp., 1903, 26.

[18] Vö. *Adolf Schmidt:* Zeitgenössische Geschichten, Berlin, 1859, 672–673.; *Heinrich Srbik:* Metternich, der Staatsmann und der Mensch II, München, 1925, 273.

[19] Metternich Karl Wilhelm Ernst Canitz br. tábornok porosz külügyminiszterhez, Bécs, 1848. febr. 29., Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII, 595., magyar fordításban közli *Deák Imre* (szerk.): 1848 ahogyan a kortársak látták (A szabadságharc története levelekben), Bp. é. n. [1943], 18.

[20] Radowitz IV. Frigyes Vilmoshoz, Bécs, 1848. márc. 4., *Josef Radowitz:* Nachgelassene Briefe und Aufzeichnungen zur Geschichte der Jahre 1848–1853 (szerk. Walter Möring), Stuttgart–Berlin, 1922, 10.

[21] Erről Ignaz Hardegg-Glatz gr. lovassági tábornok, a bécsi udvari haditanács elnöke Metternichhez, Bécs, 1848. jan. 12., ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK 1848:78–79.

[22] Ua. ua.-hoz, Bécs, 1848. jan. 17., uo. 1848:126; ua. hat hadkerületi főhadparancsnokhoz, Bécs, 1848. jan. 17., uo., 1848:125; jegyzőkönyv a haditanács és az egyetemes udvari kamara vegyesbizottságának 1848. febr. 19-i üléséről, uo. 1848:475.

[23] Gustav Hohenlohe-Langenburg hg. táborszernagy, a haditanács első alelnöke (aki Hardegg február 17-én bekövetkezett halála után átvette a haditanács vezetését) Radetzkyhez, Bécs, 1848. febr. 27., uo.

[24] Vö. *Ferdinand Hauptmann*: Jelačić's Kriegszug nach Ungarn 1848 I, Graz, 1975, 34.

[25] Ld. Metternich emlékiratát: Ueber die ungarischen Zustände, Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII, 51. Az eredetiben: „Ungarn steht bereits in der Vorhölle der Revolution."

[26] Egy sereg ilyen jelentést kivonatosan ismertet *Tábori Kornél:* Titkosrendőrség és kamarilla (Akták–adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból), Bp., 1921, 65–83.

[27] *Jos[eph] Alois Ditscheiner:* Der Wiener Freiheitskampf oder ausführliche Geschichte der ereignißvollen acht Tage in Wien von 12. bis 19. März 1848, Wien, 1848 10. Vö. *Schmidt* 699.; *Viktor Bibl:* Metternich, der Dämon Österreichs, Leipzig–Wien, é. n. [1936], 365. A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy a bécsi egyetemistáknak akadt — igaz, nem Bécsben, hanem Hamburgban — előfutáruk is egy jelentékeny liberális publicista, az ekkor már jóideje emigrációban élő Franz Schuselka személyében. Ő ugyanis a párizsi forradalom kitörésének hallatára már február 27–28-án írt egy újabb röpiratot, s ebben leszögezte, hogy az osztrák kormányzatnak „fel kell adnia teljességgel negatív s ezért romboló politiká"-ját, e politika legfőbb képviselőjét pedig „nyugállományba kell helyezni". (*Franz Schuselka:* Oesterreich über alles, w e n n e s n u r w i l l !, Hamburg, 1848, 15. Vö. *Bibl* 362.; *S. Lengyel Márta:* Egy osztrák röpiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé II, Századok 1961, 76–78.)

[28] *Srbik* II, 261.

[29] Aus dem Tagebuche der Fürstin Melanie, 1848. márc. 12–16., i. h. VII, 539.

[30] Az épületnek (és a magyar kancellária vele szomszédos épületének) a leírását adja *Richard Perger, Gottfried Mraz* és *Gecsényi Lajos:* Das ungarische Palais in Wien, Wien, 1994. Az épület mai címe: Bankgasse 4.

[31] Ballplatz 19 (ma: Ballhausplatz 2) alatt álló.

[32] Herrengasse 30 (ma: 13) alatt található.

[33] A Vordere Schenkenstraße 47 (ma: Bankgasse 6) alatt.

[34] Idősb Szőgyényi-Marich László... emlékiratai I, 53.

[35] Wirkner Lajos, a magyar udvari kancellária titkára, aki a harmincas és a negyvenes években a magyar országgyűlések ülésezése idején mindig a diéta székhelyén, Pozsonyban tartózkodott s onnan titkosjelentésekben tájékoztatta főnökeit a magyar országgyűlési ellenzék viselt dolgairól. Erről kertelés nélkül vall maga *Wirkner Lajos:* Élményeim (Néhány lap 1825-tól 1852-ig terjedő pályám naplójegyzeteiből), Pozsony, 1879, 67–69., 150–151., 176.

[36] Ma: Metastasiogasse.

[37] Joelsonról mindössze annyit tudunk, hogy — a bécsi forradalom sok más részvevőjéhez hasonlóan (Vö. *Hermann Meynert:* Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848 und 1849 in ihren Ursachen und Folgen, Wien, 1853, 130.) — zsidó volt (Báró Petrichevich Horváth János naplója, i. h. III, 97.).

[38] Burian a bécsi ipartanoda egyik lengyel nemzetiségű hallgatója, egy köztiszteletnek örvendő krakkói asztalosmester fia volt. Említést tesz róla *Fryderyk Hechel* naplója: Kraków i ziemia krakowska w okresie wiosny ludów (szerk. és bev. Henryk Barycz), Wrocław, 1950, 1848. márc. 26., 107. (Erre a forrásra Kovács István volt szíves felhívni figyelmünket.)

[39] Ez a Jósikát felháborító beszéd ilyen kitételeket tartalmazott: „Testvérek! Csak mértéktartást, nyugalmat, rendet!" „Csak mértéktartást! a mérsékelt haladás útján fogjuk elérni a szabadságot! Hiszen a mi császárunk jóságos, kegyes úr, s ő meg fog adni nekünk mindent, amit kérünk!" „A mi jóságos uralkodónk máris mindent megadott volna, de álnok tanácsadókkal van körülvéve!" „Ezek a tanácsadók önként távozni fognak!" (*Ditscheiner* 11–12.) Felháborodottan és a szónokot megszállottnak bélyegezve, de tartalmát illetően hasonló értelemben ismerteti még a beszédet Melanie Metternich naplója, 1848. márc. 12–16. (i. h. VII, 539.), s a beszédről elítélően, de mértékletességét kényszeredetten elismerve emlékezik meg a forradalomellenes *Meynert* is, 128. Burianról egyébként tudni kell, hogy elsősorban ő volt az, aki megakadályozta, hogy a bécsi Rennweg 546 (ma: 27) sz. alatt fekvő Metternich-villát március 13-án este megrohanó néptömeg az épületben található műalkotásokat tönkretegye vagy elrabolja. Erről is tudósít Hechel naplója az előző jegyzetben idézett helyen.

[40] Ludwig Heinrich Reymond, az államkancellária tanácsosa.

[41] Johann Baptist Pilgram br. állam- és konferenciatanácsos.

[42] Mármint az államértekezleti tanács aznapi ülésének.

[43] A laktanyákat már reggel kilenckor riasztották, s fél tíztől kezdve katonaság fogta körbe a Burgot, majd csapatok vonultak a Ballplatzra, a Minoritenplatzra és az Am Hofra. Később több helyütt ágyúkat is felállítottak, az utcákra pedig a lakosság megfélemlítése végett járőröket vezényeltek. Végül délután félhárom tájt ágyúkkal rakták meg a városfalak bástyáit és lezárták a városkapukat (*Meynert* 129.), majd este bevonult a Burgba a magyar és az észak-itáliai nemesi testőrség is (ld. az uralkodó sógornőjének, Zsófia fhg.-nének a naplójegyzetét, 1848. márc. 13–15., közli *Fritz*

Reinöhl /szerk./: Aus dem Tagebuch der Erzherzogin Sophie, Historische Blätter 1931, 117., valamint Anton Schmerlingnek az 57. jegyzetben idézendő visszaemlékezéseit).

[44] Karl Alexander Hügel br. osztrák diplomata.

[45] Joachim Eduard Münch-Bellinghausen gr. állam- és konferenciaminiszter, Ausztria képviselője a Német Szövetségben.

[46] Heinrich Hess lovag altábornagy, a főszállásmesteri törzsnek, ill. Ignaz Dreihann lovag tábornok, az udvari haditanács központi katonai irodájának a parancsnoka.

[47] Jósika itt arra utal, hogy a magyar országgyűlés alsótáblája március 3-án elfogadta az ellenzéki követi csoport élén álló Kossuth Lajos felirati javaslatát, amely többek között azt követelte, hogy Magyarország belkormányzatát bízzák parlamentáris felelősségnek alávetett független magyar kormányra (a javaslat szövegét közli *Pap Dénes* /szerk./: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849 I, Pest, 1868, 1–4.), a felirat azonban egyelőre nem kerülhetett az uralkodó elé, mert a felsőtábla a következő tíz napban nem tartott ülést s így napirendjére sem tűzte a javaslatot, a nádor, István főherceg viszont a bécsi forradalom kitörésének hallatára 13-án elhatározta, hogy másnapra egybehívja a főrendeket s velük is elfogadtatja a javaslatot.

[48] Értsd: az alsó-ausztriai rendek székházánál.

[49] A déli órákban a rendek székháza felé nyomuló katonaság Felső- és Alsó-Ausztria, valamint Salzburg főhadparancsnokának, Albrecht főherceg altábornagynak a vezényszavára tüzet nyitott az átalakulásért tüntető — de eközben az uralkodóházat is éltető — tömegre, öt ember halálát okozva (*Ditscheiner* 27.; *F. A. Nordstein:* Geschichte der Wiener Revolution, Leipzig, 1850, 55.; *Meynert* 130.).

[50] A kancellár lánya, Leontine Metternich-Winneburg hg.-nő, Sándor Móric gr. felesége.

[51] A Hofburgba.

[52] Ld. az alsó-ausztriai rendek 1848. márc. 12-i felségfeliratát, közli *Meynert* 119–121.

[53] Ezt a felségfeliratot közli *Ditscheiner* 5.

[54] Uo. 32.

[55] Uo. 34–36.; *Nordstein* 58–61.

[56] *Ditscheiner* 34.

[57] Mindezekről a rendi küldöttség egyik tagjának, Anton Schmerling lovagnak a visszaemlékezései, ÖStA HHStA Sonderbestand Bienerth–Schmerling; valamint e visszaemlékezések alapján *Alfred Arneth:* Anton Ritter von Schmerling (Episoden aus seinem Leben), Prag–Wien–Leipzig, 1895, 65–75.

[58] *Srbik* II, 281.

[59] *Ditscheiner* 36.; *Nordstein* 62.

[60] *Srbik* II, 282.

[61] Az idézet forrása Zsófia főhg.-né naplójegyzete, 1848. márc. 13–15., i. h. 117.

[62] Mindezekről ismét Schmerlingnek az 57. jegyzetben hivatkozott visszaemlékezései: ill. *Arneth* 75–76.

[63] Clemens Wenzel Hügel br. udvari tanácsos, a titkos házi, udvari és állami levéltár igazgatója.

[64] Friedrich Thun-Hohenstein gr. stockholmi osztrák követ.

[65] Anton Pergen gr. ezredest, a császár egyik szolgálattévő kamarását.

[66] Ladislav Wrbna-Freudenthal gr. altábornagy alsó-ausztriai hadosztályparancsnoknál.

[67] Glacis-nak nevezték a bécsi városfalakat kívülről körülövező s a külvárosokat az óvárostól elválasztó beépítetlen térséget.

[68] Ma használatos nevén: Heldentor.

[69] A déli (gloggnitzi) vasút indóháza.

[70] Az egységes Németország megteremtése végett Frankfurtba egybehívott alkotmányozó nemzetgyűlés János főherceget 1848. június 29-én birodalmi kormányzóvá választotta.

[71] Ezekről az engedményekről a bécsieket egy március 14-i keltezéssel és Johann Talatzko br.-nak, az alsó-ausztriai tartományi kormány elnökének az aláírásával kibocsátott hirdetmény tájékoztatta, szövegét közli *Ditscheiner* 55–56., *Nordstein* 69–70. és *Meynert* 146.

[72] Id. Alfred Windisch-Grätz hg. altábornagy csehországi főhadparancsnokot, aki ekkor átmenetileg épp Bécsben tartózkodott, hogy innen azután tovább utazzék tervezett következő, németországi állomáshelyére (Aus dem Tagebuche der Fürstin Melanie, 1848. márc. 12–16., i. h. VII, 541.).

[73] Hogy mi állott a levélben, azt Jósika — mint látjuk — nem árulja el, s az ő mulasztását magunk sem tehetjük jóvá teljes pontossággal, mivel a levélnek nem sikerült nyomára bukkannunk. De nagyjából ennek híján is kikövetkeztethetjük, miről szólhatott a levél. Tudjuk ugyanis, hogy István főherceg, aki március 14-én este Bécsbe sietett (Vö. *Tóth Lőrincz:* Mikor ment István nádor

Bécsbe?, Századok 1898, 753–754.; id. *Orczy Gyula:* A bécsi küldöttség, uo. 846–847.; *Spira György:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a, Bp. 1964, 23.) s onnan a magyar országgyűlés másnap szintén oda utazó küldöttségével együtt, azaz csupán 17-én tért vissza Pozsonyba, bécsi időzése során egy alkalommal azt mondta Lajos bátyjának, hogy „Magyarország elvész az uralkodóház számára, ha nem engednek Kossuthnak" (*[Josef] Doblhoff[-Dier]:* Mittheilungen aus dem Jahre 1848 I, NFP 1898. márc. 20., 12059. sz. 21. Erre az adatra Gergely András volt szíves felhívni figyelmünket.). Tudjuk továbbá, hogy ugyanő mások előtt már 14-én is tett hasonló kijelentéseket Pozsonyban (*Spira:* 1848 Széchenyije 47.). Bizonyosra vehetjük tehát, hogy ő 13-án Lajoshoz intézett levelében szintén efféle véleménynek adhatott hangot.

[74] Ez a Glacis-nak az a része volt, amelyen ma a Naturhistorisches Museum áll.

[75] Windisch-Grätz ekkor azt fejtette ki Metternich előtt, hogy „a császárnak el kellene utasítania az ő lemondását, és könyörögve kérte őt a megtörtént [lemondás] visszavonására. De Clemens — írja felesége — nem az az ember, aki megmásítja szavát vagy komédiázik" (Aus dem Tagebuche der Fürstin Melanie, 1848. márc. 12–16., i. h. VII, 543.).

[76] Metternich hasonló tévedés áldozataként még 1852-ben, önéletrajzi töredékének az írásakor is abban a meggyőződésben volt, hogy a bécsi forradalomban „idegen hangadók és mint munkavezetők lengyelek" játszották a főszerepet (Autobiographische Denkschrift, Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII, 625.).

[77] A herceg már 13-án este megírta az uralkodónak címzett lemondólevelét (szövegét ld. uo. VII, 603–604., magyar fordításban közli *Deák Imre* 26., a kabinetirodán március 16-án történt iktatását tanúsítja: ÖStA HHStA KA SPr 1848:888), 14-én pedig papírra vetette két leghívebb külső szövetségesének, I. Miklós orosz cárnak, illetve IV. Frigyes Vilmos porosz királynak szóló búcsúlevelét (szövegüket ld. Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII, 605–607.).

[78] Ez a Rennwegen álló (a 39. jegyzetben már említett) Metternich-villa volt, amelyről a herceg ekkor még nyilván nem tudta, hogy az előző estén hajszál híján a rá támadó forradalmi tömegek kezére került.

[79] Johann Bernhard Rechberg-Rothenlöwen gr. osztrák diplomata, volt Rio de Janeiro-i osztrák követ.

[80] Alois (Louis) Joseph Liechtenstein hg., a Liechtensteini Hercegség uralkodója.

[81] Feldsberg (cseh nevén: Valtice) Alsó-Ausztria Morvaországgal határos északi szélén feküdt. Ma Csehországhoz tartozik.

[82] Ludwig Patrick Taaffe gr., az osztrák legfelső bíróság elnöke a Löwelstraßén lakott.

[83] Jankó, azaz ifj. Jósika János br., a 11. (székely) huszárezred századosa.

[84] Jósika János értesülése helytálló volt: egy uralkodói döntés Windisch-Grätzet valóban teljhatalommal ruházta fel. Az erről szóló hirdetményt ugyancsak Talatzko tette közzé március 14. délutánján. Szövegét közli *Ditscheiner* 57–58.; *Nordstein* 70–71.; *Meynert* 149–150.

[85] Részünkről viszont ide kívánkozik az az észrevétel, hogy a dolog nem Windisch-Grätzen múlott, hiszen ő „dölyfös arisztokrata módjára" sohasem — ezekben a napokban sem — rejtette véka alá „a nép iránti megvetését" (*Nordstein* 71.), s 14-én annak a szent meggyőződésének adott hangot Josef Mittrowsky-Nemischl gr. tábornok, a császár egyik szolgálattévő kamarása előtt, hogy „egyedül a kartács az, minek meg kell szüntetni a zavart" (Báró Petrichevich Horváth János naplója, i. h. III, 106.). A helyőrség pedig égett a vágytól, „hogy lőhessen, vághasson", s úgy látszott, „csak a parantsot várja a fel lépésre" (Petrichevich Horváth János aláíratlan és címzés nélküli levele sógorához, Bornemissza János br. erdélyi főkormányszéki tanácsoshoz, s. l. [Bécs], 1848. márc. 17., dél, ENML JCsHbL 247. csomó /Jósika Samu magánlevelei/, közli Andics Erzsébet /szerk. és bev./: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben II, Bp. 1952, 14., de úgy, mintha Jósika János levele volna, holott a levélíró Jósika Samut nem fivéreként, hanem a maga és a címzett sógoraként említi). De hiába mutatkozott a helyőrség (vagy — fogalmazzunk mértéktartóbban — a tisztikar) soraiban harci készség, „Windischgrätz hercegnek is tevékenysége nem sokára az udvarnak csüggetegsége által elzsibbadott. A legnagyobb uraságok általában semmi oly rendszabályba nem akartak beléegyezni, mi vérontást idézhetett volna elő" (Báró Petrichevich Horváth János naplója, i. h. III, 107.). És ez teljesen érthető is. A bécsi helyőrség létszáma ugyanis március 13-án alig 9 ezer volt, s ez a szám a város környékén állomásozó csapatok ide rendelése folytán 15–16-ig 22 ezerre nőtt (uo. III, 97–98.), a megfélemedett udvari körök azonban a jelek szerint ezt az erőt sem találták elég nagynak ahhoz, hogy a siker reményében birkózzék meg az itteni forradalmi tömegekkel, s ezért nemcsak további fegyvercsörtetésre nem merték áldásukat adni, hanem egyenesen kerülendőnek ítéltek minden olyan lépést, amely a bécsiekben elültethette volna azt a hitet, hogy a hadsereg

ellenük indítandó általános támadásra készül. Amikor például Windisch-Grätz március 14-én azt javasolta, hogy azonnal hívják vissza szolgáltattételre a helyőrség szabadságon lévő tagjait (ld. Hohenlohe felségfelterjesztését, Bécs, 1848. márc. 14., ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK 1848:695/662), a javaslatot az államértekezleti tanács még ugyanaznap elutasította (ld. a felségfelterjesztés hátán olvasható uralkodói döntést, Bécs, 1848. márc. 17., ill. ÖStA HHStA KA SPr 1848:870), s amikor a javaslat 16-án másodszor is az államértekezleti tanács elé került, az továbbra sem tágított elutasító álláspontjától (vö. uo. 1848:895).

[86] A Savoyai házból származó császárné, Mária Anna elkeseredetten értesült arról, hogy férje kénytelenségből hozzájárult néhány „förtelmes" (*abscheuliche*) engedményhez, s mert elejét akarta venni további hasonló lépések tételének, Metternichet arra kérte, maradjon meg hivatalában, a megbeszélésre általa ugyancsak meghívott Windisch-Grätzet pedig arra, hogy „tüstént vegye át a felkelők elleni vezényletet". Amire Metternich persze megint tagadó választ adott, Windisch-Grätz viszont igenlőt. (*Friedrich Schütz:* Die Verfassungskämpfe in Oesterreich, NFP 1907. dec. 15., 15560. sz. 2.) A császárné egyben azt is szóba hozta, hogy férjének a történtek után véleménye szerint le kellene mondania trónjáról. Metternich azonban, amennyire helyeselte Windisch-Grätz megbízatását, annyira ellenezte a trónváltozás ötletét, mondván, hogy amíg a trónörökös, Ferenc Károly elsőszülöttje, Ferenc József főherceg a legközelebbi augusztus 18-án el nem éri a nagykorúságot, addig nincs alkalmatos személy, aki a jelenlegi uralkodó helyére lépjen; s evvel ez a téma lekerült a napirendről. (Erről Metternich „Denkschrift in Betreff der Abdankung des Kaisers Ferdinand" című 1852-ben született kézirata alapján *Srbik* II, 285.)

[87] Ifj. Johann Vesque br. ténylegesen nem udvari, hanem kancelláriai tanácsos volt. Pályafutásáról *Rudolph Lothar*: Staatsmann und Komponist (Zum fünfzigsten Todestag des Freiherrn Johann v. Vesque-Püttlingen), Neues Wiener Journal 1933. okt. 29., 14.347. sz. 14.

[88] Amire nyilván felbátorította a báró urat, hogy korábban mint magánszemély is bejáratos volt a Metternich-házaspárhoz s mindig „szívesen látott vendég" volt náluk. (*[Josef] Doblhoff[-Dier]*, i. h. 20.)

[89] Franz Lebzeltern-Collenbach br.-hoz, aki a kancellária munkatársi gárdájának rangidőse volt.

[90] S egyébként még annyit vágott oda Vesque-nek válaszul: – Nekem azt mondották, hogy ha leköszönök, akkor nyugalom lesz, s így a választás számomra nem volt kétséges. (Uo. 23.)

[91] Aminek a magyarázata persze nem az, hogy kém volt, hanem, hogy más közéleti kitűnőségekhez hasonlóan ő is jónak látta belépni a forradalom vívmányaként megalakult nemzetőrségbe. (Vö. uo. 25.)

[92] Lothar, Melanie (Mélange) és Paul Metternich-Winneburg hg.-gel, ill. hg.-nővel.

[93] Metternich korábbi vejének, Esterházy József gr.-nak a második feleségéhez, Helene Bezobrazowhoz.

[94] Eugen Philippsberg volt svájci osztrák ügyvivőre.

[95] A herceg 19 esztendős fia, Richard Clemens Lothar Metternich-Winneburg hg.

[96] Alfons Oriola gr.-ot.

[97] Ezeket a papírokat „Mayer grazi földbirtokos" és neje, valamint személyzetük nevére állították ki (Aus dem Tagebuche der Fürstin Melanie, 1848 márc.–ápr., i. h. VIII, Wien, 1884. 7.; *Srbik* II, 292).

[98] Waldstein-Wartenberg János gr.-fal, a tengermelléki kormányzóság számfeletti tanácsosával.

[99] Zichy István gr. volt Veszprém megyei főispán.

[100] Ferdinand Bretzenheim hg. Zemplén megyei földbirtokos, L. P. Taaffe sógora, a hegyaljai bortermelők társulatának megalapítója.

[101] Leontine, azaz Sándor Móric gr.-né, aki március 21-én felkereste apját és mostoháját Feldsbergben, de mikor ők másnap tovább utaztak a morvaországi Alamóc (Olomouc, Olmütz) felé, visszatért Bécsbe (Aus dem Tagebuche der Fürstin Melanie, 1848. márc.–ápr., i. h. VIII, 5.).

[102] Karl Hummelauer udvari tanácsost, aki azután a következő hónapokban a kulisszák mögött igen nagy szerepet játszott az ellenforradalmi visszavágás előkészítésében.

[103] Itt félreértések elhárítása végett megjegyzendő, hogy ehelyütt természetesen a párizsi *Charivari*ról van szó s nem Lauka Gusztáv azonos című lapjáról, amely ekkor még nem létezett, csupán 1848. július 1-jén indult hódító útjára Pesten.

[104] E levél eredeti német szövegét Clemens Hügel által Jósikához továbbított s Jósika által gondosan megőrzött tisztázata alapján töredékesen közli *Andics*: A nagybirtokos arisztokrácia II, 30., de úgy, mintha 1848. márc. 20-án még *Bécsben* kelt volna. Andics Erzsébet egyébként ehelyütt közli a levél Jósika által elmellőzött két utolsó mondatát is, amely magyarul így hangzik: „Beszélje

meg ezt Pilattal. Valamennyi lapot visszaküldöm." — Az itt említett Joseph Anton Pilat lovag a kancellária tanácsosa volt s főleg sajtóügyekkel foglalkozott.

[105] S ráadásul ezt nemcsak nekik maguknak hozta tudomásukra. Vö. Metternich Karl Ludwig Ficquelmont gr. osztrák külügyminiszterhez, [Feldsberg,] 1848. márc. 20., Aus Metternich's nachgelassenen Papieren VII, 614.

[106] Apponyi felségfelterjesztése, Bécs, 1848. márc. 14., ÖStA HHStA KA StR MKA 1848:698. Vö. uo. SPr 1848. márc. 18.:924.

[107] Jósika Samu felségfelterjesztése, Bécs, 1848. ápr. 10., ENML JCsHbL 239. csomó és ÖStA HHStA KA VTr (MRA) 1848:225. Az előbbi helyen található fogalmazványa alapján közli *Andics*: A nagybirtokos arisztokrácia II, 63–64., valamint *Ştefan Pascu és Victor Cheresteşiu* (szerk.): Revoluţia de la 1848–1849 din Transilvania I, Bucureşti, 1977, 386–387. A beadványnak a kabinet-irodára érkezését tanúsítja ÖStA HHStA KA SPr 1848. ápr. 11.:1380. A lemondásról tájékoztatja a legérdekeltebbeket: Jósika Samu az erdélyi főkormányszékhez, s. d. [Bécs, 1848 ápr.], ENML JCsHbL 231. csomó; ua. Teleki Józsefhez, Bécs, 1848. ápr. 11., uo., A Teleki grófi család kendilónai levéltára, közli *Deák Imre* 61–62. és *Pascu–Cheresteşiu* I, 444–445.

[108] *Wirkner* 208–209.

[109] Kolowrat felségfelterjesztése, [Bécs,] 1848. márc. 20., ÖStA HHStA KA StR MKA 1848: 721., német eredetiben közli *Károlyi Árpád* (szerk. és bev.): Németujvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre II, Bp. 1932, 610. és *Pascu–Cheresteşiu* I, 34., magyar fordításban adja *Deák Imre* 36–37.

[110] Uralkodói kézirat Hohenlohéhoz, Bécs, 1848. márc. 20., az előző jegyzetben idézett felterjesztésen, közli *Károlyi*: Németujvári gróf Batthyány Lajos II, 610–611. és *Pascu–Cheresteşiu* I, 34., továbbá ÖStA HHStA KA SBPr 1848:339, uo., KrAv WHKrR PrR/CK 1848:747 és OL KL praes. 1848:163. Az utóbbi helyen található másolata alapján közli *Andics*: A nagybirtokos arisztokrácia II, 26.

[111] Hohenlohe a magyar kancelláriához, Bécs, 1848. márc. 20., ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK 1848:747 és OL KL praes. 1848:163. Az utóbbi helyen található tisztázata alapján közli *Andics*: A nagybirtokos arisztokrácia II, 26–27.

[112] Mindezekről a megbeszéléseken mindvégig jelenvolt Idősb Szőgyényi-Marich László... emlékiratai I, 65–68. A 21-i konferencia lefolyásáról Jósika tájékoztatása alapján hasonló értelemben tudósít Báró Petrichevich Horváth János naplója is, i. h. III, 110. A 21-i konferenciát tévesen egy nappal későbbre időzíti a 116. jegyzetben idézendő helyen *Horváth Mihály* és *Károlyi Árpád*, valamint a 127. jegyzetben idézendő helyen *Spira György*.

[113] Uralkodói kézirat a horvátokhoz, Bécs, 1848. márc. 23., HAZ OJ 6/4, közli *Stephan [Stevan] Pejaković* (szerk.): Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848, Wien, 1861, 25–26. és *Andics*: A nagybirtokos arisztokrácia II, 35–36. A kinevezésről tájékoztat: uralkodói kézirat István főhg.-hez, Szőgyényhez, Hohenlohéhoz, Jellačićhoz és Haulik György zágrábi püspök báni helytartóhoz, Bécs, 1848. márc. 23., ÖStA HHStA KA SBPr 1848:357 (a Hohenlohéhoz intézett kézirat tisztázata: ÖStA KrAv WHKrR PrR/CK 1848:797, a Jellačićhoz intézetté: AHA OBJ I–A–1); Szőgyényi István főhg.-hez, Jellačićhoz és Haulikhoz, Bécs, 1848. márc. 24., OL KL Acta Praesidialia Secretiora 1848:66 (az István főhg.-hez intézett átirat tisztázata: OL Regnicolaris levéltár, Nádori levéltár, István nádor levéltára, Közpolgári iratok 1848:564, a Jellačićhoz intézetté: AHA OBJ I–E/V–3); Hohenlohe Jellačićhoz, Bécs, 1848. márc. 25., uo. II–F–9. Jellačić vezérőrnagyi kinevezését tanúsítja egy erről szóló uralkodói diploma, Bécs, 1848. márc. 23., uo. II–F–8. Hogy a báni és a tábornoki kinevezésre vonatkozó döntés kivételes gyorsasággal született meg, azt nyomatékosan kiemeli Kulmer Jellačićhoz, Bécs, 1848. márc. 30., uo. I–D/I–1a, közli *Gjuro [Đuro] Šurmin* (szerk.): Beiträge zur Geschichte 1848–1849 (Briefwechsel Kulmer–Jellačić), Agramer Tagblatt 1912. jan. 4., 4. sz. és *Alfred Makanec* (szerk.): Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848, Narodna starina 1934., 45.

[114] ÖStA HHStA KA Österreichische Ministerrats-Protokolle 1848. ápr. 6./VTr (MRA) 1848:97.

[115] Uralkodói kézirat Pietro Zanini altábornagy osztrák hadügyminiszterhez, Bécs, 1848. ápr. 8., uo. SBPr 1848:505. Az altábornagyi kinevezésről ennek alapján még ugyanaznap kiállított uralkodói diploma, valamint Zanini Jellačićhoz intézett — Bécsben 1848. ápr. 13-án kelt — tájékoztatója mindkét kinevezésről: AHA OBJ II–F–11.

[116] Jellačić báni kinevezésének történetét és Jósika benne játszott szerepét részletesen tárgyalja *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig III, Pest, 1868, 423–428.; a SzIÖM VI/2 (szerk. és bev. Viszota Gyula) Bp. 1930, bevezetése CCCLXV–CCCLXVII.;

Károlyi: Németujvári gróf Batthyány Lajos I, Bp. 1932, 378–381.; *Ferdo Šišić*: Kako je Jelačić postao banom, Beograd, 1937, 37–38.; valamint *Andics:* A nagybirtokos arisztokrácia I, Bp. 1981, 32–35. Károlyi Árpád azonban — hogy tisztára mossa Jósikát, aki szerinte is „minden alólról jövő reformnak ellensége", de e konzervatív történetíró sajátos logikája szerint ezzel összeegyeztethetően „jó magyar érzésű vérbeli aulikus" is volt (*Károlyi Árpád* /szerk. és bev./: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt, Bp. 1936, 20.) —, Kolowratnak (a 109. jegyzetben hivatkozott) március 20-i felségfelterjesztéséből kiindulva, úgy állítja be a dolgot, mintha a Jellačićra vonatkozó személyi javaslatnak Kulmer „egész bizonyosan Kollowrat (*így, két l-lel*) sugalmazására" nyerte volna meg a mit sem sejtő erdélyi kancellárt. Ezt a Károlyi által semmivel sem bizonyított verziót azonban már megcáfolta *Andics Erzsébet* (a most idézett helyen), s az ő érveihez még hozzátehetjük, hogy a Pozsonyból Bécsbe csak március 16-án érkező s azután Wirknert lakásán kereső, majd onnan egyenest az erdélyi kancelláriára siető (*Wirkner* 209.) Kulmernek ezen a napon ideje sem volt arra, hogy előzőleg Kolowrattal is érintkezésbe lépjen. Azt pedig, hogy Jósika, bár Jellačićot korábban nem ismerte s a kineveztetésére vonatkozó ötletet Kulmertől vette, kezdettől fogva úgy tekintett erre a horvát katonabáróra, mint aki minden bizalmat megérdemel, mert bárki másnál alkalmasabb lesz móresre tanítani a lázadó magyarokat, egyértelműen igazolja Metternich e legjobb erdélyi követőjének további ténykedése (amelyről még lesz szó).

[117] Nem utolsósorban azt indítványozta, hogy az uralkodó kereken utasítsa el a felterjesztett törvényjavaslat jóváhagyását s szólítsa fel a magyar országgyűlést egy teljesen új miniszteriális törvénytervezet kidolgozására (*Károlyi:* Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek 75.).

[118] A kir. válaszleiratot közli *Pap Dénes* I, 35–37.

[119] Zichy Szőgyényhez, Buda, 1848. márc. 29., közölve: Idősb Szőgyényi-Marich László... emlékiratai I, 234–235.

[120] Ezt tanúsítja a miniszteriális törvényjavaslattal foglalkozó második — a nádorhoz intézett — kir. válaszleirat, Bécs, 1848. márc. 31., közli *Pap Dénes* I, 44–45.

[121] Kossuth felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1848. márc. 29-i második ker. ülésén, Kossuth Lajos Összes Munkái XI (szerk. és bev. Barta István), Bp. 1951, 702.

[122] *Károlyi:* Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek 180.; ill. *Eugen Friedenfels:* Joseph Bedus von Scharberg (Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert) II, Wien, 1877, 37–38.

[123] *Szádeczky Béla:* Báró Jósika Sámuel erdélyi kanczellár (1805–1860), Kolozsvár, 1912, 9.

[124] Holott ezt állítja *Eduard Wertheimer:* Ungedruckte Tagebuchblätter des Hofkanzlers Baron Samuel Jósika, Österreichische Rundschau 1909 (XIX), 193.

[125] Vö. Báró Petrichevich Horváth János naplója, i. h. III, 113–114.

[126] Agramer Zeitung 1848. ápr. 13., 38. sz. 184.

[127] *Spira György:* Egy ellenforradalmi suskus 1848 nyárutóján, *Spira György:* Jottányit se a negyvennyolcból!, Bp. 1989, 157–160.

[128] A Jósika-birtokokon végbement pusztítás hatalmas méreteiről képet adnak azok a jelentések, amelyeket a kezelésükkel megbízott gazdatisztek küldtek időről-időre Jósika Samu anyjának, így Iacob Moga Zentelkéről, 1848. okt. 27-én; ua. Kolozsvárról, 1848. dec. 2-án; Veress Lajos uo.-nan, 1848. dec. 4-én; ua. és Moga uo.-nan, 1848. dec. 16-án; Veress Lajos uo-nan, 1849. szept. 4-én; Ramontzai Pál Csákygorbóból, 1849. dec. 31-én. Valamennyinek az őrzési helye: ENML JCsHbL 417. csomó (Jósika Jánosnéhoz intézett levelek).

[129] Özv. Jósikáné Radnótfái Sámuelhez, az erdélyi kancellária volt titkárához, Salzburg, 1848. dec. 13., uo. 418. csomó (Jósika Jánosné által írott levelek).

[130] Jósika Samu ua.-hoz, uo., 1848. dec. 19., uo. 249. csomó (Jósika Samu magánlevelei).

[131] Ua. jóbarátjához, Friedrich Schwarzenberg hg. szolgálaton kívüli ezredeshez, Salzburg, [1848] dec. 1., StOATř SchCsOL Friedrich Schwarzenberg iratai II-56/90.

[132] Ua. anyjához, [Bécs, 1848.] nov. 29., ENML JCsHbL 417. csomó.

[133] Ua. Friedrich Schwarzenberghez, Bécs, 1849. febr. 23. StOATř SchCsOL Friedrich Schwarzenberg iratai II-56/90.

[134] Erről Philipp Krauß br. osztrák pénzügyminiszter Jósika Samuhoz, Bécs, 1849. ápr. 6., ENML JCsHbL 247. csomó, közli *Andics*: A nagybirtokos arisztokrácia III, Bp. 1965, 160.

[135] Hogy kancellárként évi 12 ezer forintot fog húzni, arról Friedrich Kübeck br., a bécsi udvari kamara elnöke ua.-hoz, Bécs, 1847. jan. 5., uo. 231. csomó.

[136] Uralkodói kézirat ua.-hoz, Alamóc, 1849. ápr. 12., uo. 247. csomó, közli *Andics:* A nagybirtokos arisztokácia III, 186.

[137] „Ő felsége — mondta róla Szőgyénynek Ferenc József első miniszterelnöke (és első számú tanítómestere), Felix Schwarzenberg herceg — mindenben saját belátása és akarata szerint tesz; ő uralkodik, minden az ő parancsa szerint megy, s nekem és a többi miniszternek engedelmeskednünk kell." (Idősb Szőgyény-Marich László... emlékiratai II /szerk.: Thallóczy Lajos és Jungerth Mihály/, Bp. 1917, 40. idézi és kommentálja *Somogyi Éva:* Ferenc József, Bp. 1989, 50.)

[138] Jósika Samu Metternichhez, Bécs, 1849. júl. 2., közli *Andics:* A nagybirtokos arisztokrácia III, 329.

[139] „... Hogy Magyarországot, Horvátországot és Szlavóniát, valamint Erdélyt" „minden teketória nélkül" belehányják „az új konyhaművészet nagy fazekába, szörnyű hibának tartom", írta például Apponyi egy Bécsben, 1849. márc. 8-án kelt levelében Szőgyénynek (közölve: Idősb Szőgyény-Marich László... emlékiratai II, 197–198.), s álláspontját Szőgyény is osztotta (vö. uo. II, 12–13., 24–27.).

[140] „Én is egységes, nagy, hatalmas Ausztriát akarok — írta példának okáért Kulmer —, de olyat, amilyennek Isten megteremtette, különféle... múltjuk és történelmük folyományaként egyfajta önkormányzatra feljogosított nemzetekből állót, semmi esetre sem akarok azonban olyan német Ausztriát, olyan német felsőbbséget..., amilyenre sajnos több oldalról törekednek" (Kulmer Jellačićhoz, Bécs, 1850. júl. 10., AHA OBJ I–E/VIa–9). S ennek a véleményének Kulmer azzal is nyomatékot adott, hogy bár Ferenc József trónra léptekor tárca nélküli miniszter lett s miniszteri állását csupán 1852 elején veszítette el, a következő év novemberében öngyilkosságot követett el, mégpedig úgy, hogy tüntetőleg az általa előzőleg elnyert Ferenc József-rend vállszalagjára akasztotta fel magát. (Splény Béla emlékiratai /szerk. Kendi Mária és Fábri Anna/ II, Bp. 1984, 366. Erre az adatra Szabó G. Zoltán volt szíves felhívni figyelmünket.) Jellačić pedig, bár mindvégig „urának hű szolgája" maradt — mint az ismert Grillparzer-műre ironikusan utaló *Széchenyi István* emlékeztetett rá: Önismeret, Széchenyi István Válogatott Művei (szerk. Spira György) III, Bp. 1991, 498. —, Kulmerrel való egyetértését többek között úgy juttatta kifejezésre, hogy az ő halálának az évében felírt Bécsbe a német hivatalos nyelv horvátországi bevezetése ellen (Jellačić Karl Krauß lovag osztrák igazságügyminiszterhez, Zágráb, [1853] jún. 8., HAZ OJ 6/67).

[141] Metternich Jósika Samuhoz, Richmond, 1849. aug. 18., közli *Andics:* A nagybirtokos arisztokrácia III, 387–388. A kiemelés a levélírótól. Vö. *Andics Erzsébet:* Metternich és Magyarország, Bp. 1975, 310., 328–331.

[142] Ld. Jósikának a 131. és a 138. jegyzetben hivatkozott levelét. (Az idézet az előbbiből.) — Windisch-Grätz és Jósika nézetrokonságának — s egyben a sors iróniájának is — ékes jele, hogy az előbbi kérte, de történetesen épp azon a napon kérte az uralkodótól az utóbbinak mint „teljes bizalmát bíró személy"-nek a magyarországi közigazgatás irányítására szóló megbízatással az ő főhadiszállására történő kiküldését (ld. Windisch-Grätz felségfelterjesztését, Buda, 1849. ápr. 12., német eredetiben közli *Andics:* A nagybirtokos arisztokrácia III, 185. és — némileg eltérő — magyar fordításban *Deák Imre* 348.), amelyen őfelsége hasonló feladattal a Windisch-Grätz felváltására kiszemelt Welden mellé rendelte emezt (ld. a 136. jegyzetben hivatkozott uralkodói kéziratot).

[143] Ld. Jósikának a 138. jegyzetben hivatkozott levelét, i. h. III, 326.

[144] Jósika Samu anyjához, Bécs, 1849. febr. 1., ENML JCsHbL 417. csomó. Hogy Schwarzenberggel és Stadionnal ismételten megbeszélést folytatott, azt tanúsítja Jósika 1848. jan. 13-i, 17-i és 30-i naplójegyzete is, *Wertheimer:* Ungedruckte Tagebuchblätter, i. h. 194–196.

[145] Windisch-Grätz Felix Schwarzenberghez, Buda, 1849. febr. 7., közli *Andics:* A nagybirtokos arisztokrácia II, 464.

[146] Felix Schwarzenberg Apponyihoz, Alamóc, 1849. febr. 12., közölve uo. II, 487–488.

[147] „Birodalmi alkotmány az ausztriai császárság számára", uo., 1849. márc. 4., Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szózatoknak..., Buda, 1849, 47–65.

[148] Uo. 58.

[149] Az Apponyi vezette bizottmány Felix Schwarzenberghez, Bécs, 1849. márc. 8., közli *Andics:* A nagybirtokos arisztokrácia III, 24–25.

[150] Közli *Hanns Schlitter:* Versäumte Gelegenheiten (Die oktroyierte Verfassung vom 4. März 1849), Zürich–Leipzig–Wien, 1920, 94–143.

[151] Ld. az ő 1849. márc. 24-i naplójegyzetét, *Wertheimer:* Ungedruckte Tagebuchblätter, i. h. 199.

[152] Ld. a 138. jegyzetben említett levelét, i. h. III, 326.

[153] Így 1849. márc. 8-i és 11-i naplójegyzete, *Wertheimer:* Ungedruckte Tagebuchblätter, i. h. 198. (Az idézet az utóbbiból. A kiemelés a naplóírótól.)

[154] Erről megint a 138. jegyzetben hivatkozott levél, i. h. III, 327.

[155] Ld. ismét a 138. jegyzetben említett levelet, i. h. III, 323–329.

[156] Hogy pontosan mikor írta meg ezt a visszaemlékezést, azt nem tudjuk megmondani, mivel kéziratát Jósika nem látta el keltezéssel. De bizonyosra vehetjük, hogy ez az írásmű hamarabb keletkezett, mintsem Jósika kézhez vette volna az ő július 2-i levelére Metternich által augusztus 18-án adott (a 141. jegyzetben hivatkozott) választ. Ebben a válaszlevélben ugyanis Metternich éppoly elismerően nyilatkozott róla és Apponyiról (i. h. III, 389–390.), akár 1848. március 20-án Clemens Hügelnek küldött levelében. Feltételezhetjük tehát, hogy ha a visszaemlékezés megírásakor már Jósika kezében volt volna ez a később kelt s neki magának címzett levél is, akkor visszaemlékezésének függelékében erről ugyanúgy megemlékezett volna, ahogyan megemlékezett a Hügelhez intézettről.

Kádár Judit

MICHAEL JOSEPH QUIN TALÁLKOZÁSA SZÉCHENYI ISTVÁNNAL AZ AL-DUNÁN

Michael Joseph Quin (1796–1843) egyike volt azoknak a reformkorban Angliából érkezett utazóknak, akik valószínűleg a szigetország külpolitikai érdekeit veszélyeztető úgynevezett „keleti kérdés" kiéleződése, a cári birodalom európai expanziós törekvései miatt keresték fel Magyarországot. Quin ügyvéd végzettségű politikai újságíró volt, aki a Morning Chronicle és a Morning Herald című napilapokban jelentette meg bel- és külpolitikai cikkeit, hasonló témájú könyveket is publikált, s 1836-ban saját lapot is alapított, a katolikus Dublin Review-t.

Steam Voyage Down the Danube című kétkötetes műve 1835-ben jelent meg a londoni Bentley Kiadónál.

Quin úticélja Konstantinápoly volt. Pesten szállt hajóra, s 1834. október 1-jén az orsovai kikötőben találkozott Széchenyi Istvánnal, aki az Al-Duna szabályozása királyi biztosaként tartózkodott a térségben. Széchenyinek ez volt a negyedik al-dunai útja: 1834. augusztus 30-án indult Pestről, s Bukarestbe készült, hogy a havasalföldi hoszpodár, Ghika herceg támogatását megnyerje azokhoz a dunai munkálatokhoz, melyeket a hoszpodár fennhatósága alá tartozó folyómederben, illetve partszakaszon kívánt elvégeztetni. A gróf másnapra meghívta ebédre az ismeretlen újságírót, majd felajánlotta, hogy mivel útjuk egy darabig egyfele visz, tartson vele Ruszcsukig, a Duna jobb partjánál fekvő török kikötővárosig.[1] Quin ezt követően egy hetet töltött a gróf társaságában, s könyvében e találkozás alapján, a Széchenyitől származó ismereteire támaszkodva számolt be — elsőként angol nyelven — a magyarországi reformtörekvésekről. Orsovától Gladováig a gróf kocsiján utaztak: megtekintették a Vaskapunál folyó munkálatokat, s Széchenyi megmutatta az újságírónak Traianus emléktábláját és hídjának maradványait. Gladovánál hajóra szálltak, hogy Vidinbe utazzanak, mivel Széchenyi útközben értesült arról, hogy a folyó szabályozásába a vidini pasa is „beleszól",[2] s így látogatást tett nála, hogy megnyerje a gőzhajózás ügyének.

Quin könyvében két fejezet szól e találkozásról; leírása kiegészíti ismereteinket Széchenyi negyedik al-dunai útjáról. A gróf e napokról ugyanis csupán rövid feljegyzéseket készített naplójában, mivel lehangolták az utazás során támadt nehézségek, s sikertelennek érezte útját. A vidini pasánál tett látogatást például így értékelte naplójában: „Das ganze ging kalt, stumm und dumm vorüber" — „Hidegen, szótlanul és ostobán telt az egész."[3] Michael J. Quin leírása megismertet azokkal a viszontagságokkal, amelyekkel Széchenyinek nap nap után szembe kellett néznie; s beszámolója nyomán egyben a gróf karakteréről is árnyaltabb képet alkothatunk.

Az itt közreadott szöveg az *Aetas* 1995. évi 1–2. számában megjelent fordítás folytatása,[4] Quin útleírása első kötetének 165–194. oldalaiból.

*

Gladova környékét egymást követő festői hegyláncok alkotják, a Duna felé lejtenek, s keblüket a déli nap elé tárják.

Jelenleg megműveletlenek, de aligha kétséges, hogy néhány éven belül szőlőskerteket alakítanak ki rajtuk, amire talajuk igen alkalmas. A grófot [Széchenyit] különleges öröm tölti el, valahányszor törekvéseinek várható eredményeire gondol, melyek szülőföldje e folyójának minden országában megvalósulhatnak.

Este teára voltunk hivatalosak a helység katonai, azaz inkább karanténparancsnokához.[5] Éppen alkonyodott, amikor elindultunk a hajóról. Aranyszínben pompázott a láthatár, kelet felé fölragyogott a horizont, és az újhold úgy jelent meg Szerbia áttetsző egén, mint egy törékeny ezüstsarló. Soha korábban nem láttam még havi pályájának ilyen korai szakaszán. Mintha a hegyek csúcsait épp akkor érte volna el az első napsugár! Megértettem, hogy miért a holdat választották nemzeti jelképükké: ahogy föltűnt az égbolton, mintha a mennyország egyik angyalának íja lenne, szinte rajongást kiváltóan csodálatos.

Házigazdánk, egy kék egyenruhás havasalföldi tiszt, jóképű, jóindulatú fiatalember volt. Háza, azaz inkább kunyhója cserényből készült. Mindkét oldalon bevakolták sárral, s bár belül ki is meszelték, a falak egyenetlensége vesszőfonadékról árulkodott. A tető is hasonló stílusban készült. Ágyát, egy a föld szintjénél alig magasabb matracot, mely ülőalkalmatosságul is szolgált, az egyik sarokban helyezte el. Szobájában két asztal is állt. Ezek egyike pipereasztal és múzeum volt egyben. A gyűjtemény különféle, például borostyáncsutorás török pipákból, egy ezüstcsengőből, egy ollóból, burnótos szelencéből, zenedobozból, kis utazótáskából, egy óriási ezüstórából, zsebkésből, egy erős illatot árasztó üvegcséből és egy pomádés tégelyből állt. E tárgyakat barna gézfátyollal óvta. A falon élénkszínű szőnyeg lógott, közepén egy mameluk vadászkutyát tartott pórázon. Szobájának ebben a részében helyezte el igen ízlésesen a kardját, puskáját, tölténytartó dobozát, lőportartóját, jatagánját, övét és váll-lapjait.

Társaságunk hamarosan megszaporodott barátunk egy tiszttársával, egy beteges kinézetű, félszemű férfival, aki nagy termetű, kövér, csúnya nő kíséretében jelent meg. A nőnek egy szál foga sem volt, és nagyon kicsípte magát. Nem volt fiatal, mégis szemlátomást meghódította kísérője szívét, aki miután talált számára egy széket, maga a lába előtt egy zsámolyon helyezkedett el, s a nő kövér kezét fogva azt gyakran megcsókolta. Később megtudtam, hogy a hölgy nagyon gazdag, s amikor hírül vette a gőzhajójárat létesítését, az ország belsejéből Gladovára jött, hogy férjet keressen magának. Útja, minden jel szerint, sikerrel kecsegtetett.

A teát vizespoharakból ittuk, tejjel és rummal, amit tekintettel a hűvös estére, mindnyájan kiválónak tartottunk. Közben felhúzták a zenedobozt, s ez nagy örömére szolgált a *szerelmeseknek*. A gróf játékos könnyedséggel, tettetés nélküli lereszkedéssel vett részt a jelenetben. Itt megnyilvánuló szerencsés tulajdonsága, hogy környezetével anélkül tudja egyenlőnek éreztetni magát, hogy közben viselkedésének természetes nemességét elvesztené, az oka annak, hogy honfitársai közt oly példátlan népszerűségnek örvend. Az estét whisttel fejeztük be a kabinunkban; a gróf játszott az asztallal, Tasner úr[6] ellen és ellenem.

A következő reggel is felvirradt (október 5.), de a szekereknek vagy a szállítmánynak, amire vártunk, hírét sem hallottuk. Mindnyájunkat bosszantott a késlekedés, ami teljesen érthetetlennek tűnt, mivel korábban azt a hírt kaptuk, hogy már megérkeztek Orsovára. A gróf szert tett egy lóra, s azt mondta, hogy

ellovagol a Vaskapuig, hátha találkozik útközben a karaván-nal. Mivel ez hiú reménynek bizonyult, elment Orsovára, ahol a felfogadott összes ökröt és férfit mély álomba merülve találta! Saját maga fogta be az ökröket a szekerek elé, és megvárta amíg végre az egész csapat elindul. A havasalföldiek lustasága rendíthetetlen. Ha a gróf, szerencsére, utánuk nem néz, akár egy hétig is Orsován maradtak volna.

Poggyászunkat újra fölrakattuk a hajóra, s másnap délben a lehető legnagyobb örömmel indultunk útnak Gladováról. Mivel a Duna szintje rendkívül alacsony volt, Traianus hídjáig csak igen lassan haladhattunk, onnét a folyó már mélyült. A gróf megmutatta a Balkán-hegység kiemelkedőbb csúcsait: a messze távolban kék párának látszottak az égen. A vidék a folyó mindkét partján teljesen megműveletlennek tűnt. Lankás hegyek alkotják, amelyek, ha majd felszántják őket, busásan megfizetik földműveseik fáradozását. A füvet kiégette a hosszan tartó szárazság: hét vagy nyolc hónapja csak zápor eshetett. Tavasszal az élénkzöld ruhát öltő hegyek látványa csodálatos lehet. De még így is, a Duna minden egyes kanyarulatánál — és ezek a kanyarulatok megszámlálhatatlanok — a táj csupaszon és kietlenül is újabb és újabb látnivalóval lepett meg.

A déli nap tüzének kitett havasalföldi part különösen alkalmasnak látszik a szőlőművelésre. De az egész országot régóta az anarchia uralja, s a Magyarországra menekült emberek csak mostanában kezdenek visszatérni. Lakóhelyeiket még mindig a lehető legegyszerűbb módon és átmeneti jelleggel építik, mert nem bíznak a jelenlegi békés állapotok tartós fennmaradásában. Ha a népesség megnő, ha életkörülményeik megjavulnak, ha szorgalmukat rend és törvény védi, s ha a portyázó seregek rablásaitól biztonságban érezhetik magukat — néhány év leforgása alatt paradicsommá változtathatják az egész vidéket. A tőlünk jobbra eső szerb területen is nagy dolgok mehetnek végbe. A föld zsírosnak és porhanyósnak látszik, s a táj szépsége sem marad el a havasalföldié mögött.

Néhány órányira Orsovától a Duna oly szeszélyesen kanyarog, hogy ismét Moldova felé veszi útját, s újra ugyanazok a hegyek bukkantak fel a láthatáron, amelyek mellett korábban már elhaladtunk. Ezek a hegyek északkeleti irányban szelik át Szerbiát, s ott olyan csoportozatot alkotnak, mint az Appenninek, részben elválasztva így a fejedelemséget Bulgáriától. Éjszakára Vervónál[7] álltunk meg.

Utunkat október 7-én hajnalban folytattuk, így korán Calafatba értünk. Itt három havasalföldi karanténtiszt csatlakozott hozzánk, mivel a gróf a vidini pasánál szándékozott látogatást tenni. Még most is láthatók a sáncok maradványai, melyeknek szomszédságában komoly ütközet folyt az utolsó orosz–török háborúban,[8] s amelyeket a törökök feldúltak. Az oroszok feltételezhetően nyolcezer embert vesztettek a csatában, bár a jelentésekben halálozásról nem esett szó. Bulgária egyik fontos városa, Vidin innét lenyűgöző látványt nyújt. A mecsetek fölött, a török városokra oly jellemző magas ciprusok közt húsz minaret kiemelkedő, fehér tornyát számláltam meg. A szomszédos síkságon több gyalogsági csapat ütött tábort. A sátraik felől hallatszó szüntelen zaj és az osztagok állandó csatarendbe állítása alapján a pasa vezénylete alatt állhattak. Úgy látszott, a regimenteket jól felfegyverezték, s teljesen tisztában vannak a számukra előírt hadmozdulatokkal.

Vidinhez közeledve a táj benépesült és rendkívül festőivé vált. A folyón számos csónak siklott ide-oda a város és a tábor között, vagy ringott a kikötőben, ahol rengeteg városlakó gyűlt össze — köztük sok nő — és bámulták a gőzhajót. Két vagy három csoport hölgy, akiket a nekik szóló tiszteletteljes köszöntés, valamint öltözékük alapján előkelő származásúnak ítéltem, távolabb húzódott a tömegtől. Hófehér batisztfátylat és hosszú zöld, illetve skarlátszínű köpenyt viseltek. Férfi kísérő nélkül voltak és meg-megállva sétálgattak: mintha így akarták volna az emberek tudomására hozni, hogy szabadon járhatnak-kelhetnek.

A gróf, miután engedélyt kapott a török hatóságoktól, hogy partra szállhasson, hétköznapi öltözékét a magyar főnemesek udvari viseletével váltotta föl, ami különlegesen szép és sikkes. A huszártisztek egyenruhájára emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy mind az ujjas, mind a köpönyeg bíborszínű bársonyból készült. A gróf kardja, kardszíja és annak óriási csatja pompás volt. Ezenkívül a császári kamarási aranykulcsot, illetve még három vagy négy osztrák rendjelet is viselt nyaklánccal. Volt olyan jó, hogy Tasner urat és engem is meghívott, kísérjük el. Tasner úr úgy is nézett ki, mint egy titkár, de nekem is alkalmazkodnom kellett a török szokásokhoz, s a gróf kíséretének egy tagjaként kellett megjelennem, így az elkövetkező órákra a gróf *háziorvosává* változtam!

A pasa, akinél tiszteletünket kívántuk tenni, az a hírneves Husszein volt, aki a legutóbbi háborúban megvédte Sumlát az oroszoktól.[9] Az a hír járja róla, hogy a Török Birodalom egyik legkiválóbb férfia és legjobb katonája, de mivel Ibrahim kétszer is megverte Szíriában,[10] kegyvesztetté vált és visszahívták. Ellenségei a Portánál fáradhatatlanul munkálkodtak, hogy felhívják személyére a selyemzsinórt őrző eunuch figyelmét, de a szultán méltányolta Husszein tehetségét és sohasem kételkedett hűségében. Ha Konstantinápolyban maradt volna, valószínűleg korábbi pozícióját is visszanyerheti, de igen magas ranggal, tábornagyként *száműzték* a vidini kormányzóságba [Pachalik], ahol igyekszik megfeledkezni szerencséje forgandóságáról, s olyan regimentek fölállításán fáradozik, amelyeket fegyelem dolgában az egész hadsereg példaképének szán. Husszein őszinte hazafi — szívből gyűlöli Oroszországot —, s kétségtelen, hogy ha dinasztiaváltással fenyegető forradalom törne ki a fővárosban, Mohamed[11] ügyének nagyszerű bajnoka lenne.

Miután a karantén személyzetének tagjaival partra léptünk, hatalmas embertömegen vezettek át, akik a lehető legnagyobb előzékenységgel köszöntöttek minket. A pasa palotájához kísértek; az épület éppen a város bejáratánál állt. Egy nyitott lépcsőn legelőször is egy széles balkonra vezettek föl bennünket, ahonnét nagyszerű kilátás nyílt a folyóra. Ott találtuk a pasa főtisztjét, aki hagyományos török pózban ült egy fából készült, szőnyeggel borított díványon. Két vagy három párnával támasztotta meg a hátát, s hosszú borostyáncsutorás pipát szívott. Nyolc vagy tíz szolga vette körül. Néhány közülük görög vagy európai stílusú, de nyomorúságos öltözéket viselt, mezítláb voltak, fejükön azzal a görög vörös sipkával, ami olyan, mintha vörös anyagból készült hálósipka lenne, kék selyembojttal a csúcsán. Ez a bojt véleményem szerint egyáltalán nem illik hozzá.

A gróf elfelejtett tolmácsról gondoskodni. Így mindnyájan érzékelhető zavarba jöttünk, amikor a kormányzóhelyettes nem tudta megkérdezni tőlünk, mi járatban vagyunk, s ha kérdezett is, nem tud-

tunk rá válaszolni. Leplezetlen kíváncsisággal méregettük egymást, már amennyire ez segített valamit. Tisztában voltunk vele, hogy mindkét részről milyen nevetséges helyzetben vagyunk, amiből szerencsére fél óra múlva kimentett minket Husszein orvosának a megjelenése.

Ez a férfi firenzei születésű volt, de már korán Törökországba küldték szerencsét próbálni, s mára szinte teljesen elfelejtette az anyanyelvét. Tettette, hogy tud franciául, és a vidini alkormányzói udvarban elsőrangú nyelvtudósként tisztelték. Öltözéke a görög sipkából, kék köpenyből és nadrágból, szürke kötött harisnyából és sárga papucsból állt. Sötét tekintete és arcának a bűnösség tudatát tükröző pirulása, valamint ideges beszéde rögtön figyelmeztetett minket, hogy egy kalandor társaságában vagyunk, aki szükség esetén nem tagadná meg képességei titkos alkalmazását kenyéradójának ellenségeivel szemben. Arckifejezése alapján ítélve sok bűnt követhetett el, s később a karanténhoz tartozó kísérőinktől megtudtuk, hogy feltételezésünk egyáltalán nem volt alaptalan.

A gróf franciául közölte, hogy a pasánál kívánja tiszteletét tenni, mire megtudtuk, hogy a pasa nem tartózkodik otthon; kedvenc fiával a város mellett letáborozott csapatokat ment ellenőrizni, de bármelyik pillanatban megérkezhet, mert elküldték érte a kocsiját, s utána küldtek egy futárt is, hogy megsürgesse visszatértét. Az orvos a dívány végénél állt, s mint valójában mi is, Törökország szokásaihoz alkalmazkodó öltözetet viselt. Amikor alkalma nyílt a kormányzóhelyetteshez szólni, kezét először a homlokára, majd az ajkaira és a mellkasára tette, a szálemmal köszönés szokásai szerint, ami engem egyfolytában a római katolikusok keresztet vetésére emlékeztetett. Eközben meghozták kárpitozott székeinket a gőzhajóról, hogy betarthassuk a karanténszabályzatot, azaz semmit se érintsünk, ami a pestist terjesztheti. Ekkor leültünk és egymást bámultuk, mint már korábban is, vagy egy órán át. A csöndet néha a kormányzóhelyettes törte meg egy-egy, az orvoshoz intézett kérdésével, aki tolmácsolta azokat a grófnak. A gróf válaszolt, szavait az orvos lefordította a kormányzóhelyettesnek, aki bólogatott, meglepettnek látszott, s puffadt orcájából óriási füstfelhőket eregetett ki.

Ami engem illett, orvosi minőségemben nem igazán éreztem jól magam. Attól féltem, hogy az orvos szakmai kérdéseket tesz föl nekem, s kiderül teljes tudatlanságom a tárgyat illetően; mert hogy az igazat megvalljam, soha életemben nem nyitottam ki egyetlen orvosi könyvet sem. Szerencsére éppúgy került minden orvosi témát, mint én, s nagyon valószínű, hogy ugyanazon okból. Pipákat és kávét hoztak, s ez egy időre változatosabbá tette a jelenetet. A szolgák kínos gondossággal nyújtották át a tálcán a kis porcelán csészéket és pipákat, nehogy ruházatuk bármely része hozzáérjen öltözékünkhöz.

A kormányzóhelyettes kövér, beteges kinézetű, körülbelül ötvenéves férfi lehetett, s szinte a bárgyúságig komor. Válaszaink a szokásos kérdésekre, hogy honnét jöttünk, mit akarunk és merre tartunk, egyáltalán nem keltették föl az érdeklődését. Miután kimerítette ezeket a témákat, újra egyféle álmodozó szibarita tompultságba süllyedt, mintha dohányának illata a paradicsom parfőmje lenne. Tényleg nagyon jó illata volt, a kávéja pedig a legízletesebb, amit eddig kóstoltam. Az orvos még fiatal ember volt, de ő is sápadtnak, megviseltnek és idegesnek látszott. Sokat panaszkodott a vidini levegőre, különösen egészségtelennek tartotta. Azt mondta, hogy Sztambulhoz képest, ahol tizenhárom esztendőt töltött,

itt rendkívül hideg az időjárás. A város és különösen a palota egyfelől ki van téve a Duna kigőzölgésének — itt a kiszélesedő folyót óriási felületen érik a napsugarak —, másfelől a fagyos léghuzatnak, ami a Balkán-hegység felől zúdul a városra. Kétségtelenül nagyon elégedetlen volt sorsával, s a homlokán kereszt-irányban húzódó, gyötrelemről árulkodó ráncok önkéntelenül is arról tanúskodtak, hogy megbánta amiért áttért a mohamedán hitre.

Végre kocsizörgést hallottunk az udvarról. Azonnal jelentették, hogy a pasa visszatért, s hogy néhány perc mulva a színe elé bocsátanak minket. Körülbelül húsz vagy harminc rongyos tisztből álló sorfal közt mentünk végig, akik közül néhányan turbánt és virágos selyemköpenyt viseltek, s egyszerre tágas szalonba értünk. Kék szőnyeg borította, s egyetlen bútora egy dívány vagy inkább pad volt, amit sárga damaszttal fedtek le, s a szoba falai mentén körben helyeztek el. Husszein a hagyományos törökülésben helyezkedett el az egyik sarokban. Kinézetre körülbelül ötvenöt éves lehetett, barna arcbőrén alapos nyomot hagyott a himlő, s reszketett, mintha ópiumevő volna. Szeméből a hatalom gyakorlása által megszerzett rendkívüli intelligencia sugárzott. Sötét oliva színű, cobolyprém szegélyű szövetköpönyeget viselt, és a piros görög sipkát a kék selyembojttal. Belépésünk pillanatától beszélgetésünk végéig egyfolytában dohányzott. Jobbján, szintén törökülésben, kedvenc feleségétől született tíz év körüli fia foglalt helyet. Pontosan ugyanolyan öltözéket viselt, mint atyja, és minden kétséget kizáróan a legszebb fiú volt, akit életemben láttam. Magas homlok, sötét, szépen ívelő szemöldök, hosszú, fekete pillák, csillogó mogyorószín szemek, lágy, ovális formájú orca, a kicsattanó egészség pírjával. Ajkai olyan pirosak voltak, mint a rózsa, s ő maga, tudatában magas státuszának, ugyanakkor mégis töprengő arckifejezésű, s mindezek tetézve még egy itáliai szépségénél is tökéletesebb vonásokkal: akár Raffaello egyik angyalának modellje is lehetett volna. A fiú és atya közti kirívó ellentétet megértheti mindenki, aki látta a Bölcsesség és Igazság szobrát[12] a római Szent Péter-székesegyházban, vagy aki el tudja képzelni a vihart arató, felhőpalástot viselő Telet, amint visszatér, hogy rápillantson a vidám Tavaszra.

Husszein hangját, mely természettől fogva nyers volt, nyilvánvalóan meglágyította ennek a bájos ifjúnak a jelenléte. Az orvos segítségével nagyon kedvesen felszólított, hogy foglaljunk helyet az időközben ebből a célból behozott székeinkre. Így együtt elég furcsa csoportozatot alkothattunk: a díványon dohányzó pasa, mellette a fia egy ezüstsípban végződő lovaglóostorral a kezében; a gróf, aki a pasával szemben ült, magyar díszruhában; Tasner úr és jómagam, feketében és fedett fővel a gróf balján ülve; a három karanténfelügyelő pedig velünk egyvonalban álldogálva. Közvetlenül a gróf mögött állt az inasa díszes libériában és a vadőre Lincoln-zöld színű öltözékben, felhajló szélű, zöld, tollas kalappal a fején — mindkettőjük kezében egy-egy ezüstveretű duplacsövű vadászpuska. Mögöttük pedig cipő vagy papucs nélküli tisztek és szolgák egész serege. Lábujjuk kikandikált harisnyájukból, az európai és keleti öltözékek minden fajtája megtalálható volt viseletükben, s teljesen elfoglalták a pasa és az ajtó közti területet.

Miután átestünk a bemutatkozás formaságain, a gróf a firenzei segítségével közölte, hogy Vidinből Bukarestbe tart, s kötelességének érezte, hogy tiszteletét tegye a pasánál. Elmondta, hogy magyar nemes, akit az osztrák császár megbízott azoknak a munkálatoknak az irányításá-

val, melyek nélkülözhetetlenek a Pozsonytól a Fekete-tengerig terjedő dunai gőzhajózás könnyebbé tételéhez, ahonnét aztán Sztambul is elérhető lesz. A vállalkozás, amennyiben megvalósul, éppoly hasznos lesz Törökország, mint Magyarország számára, és megragadja az alkalmat, hogy mindehhez megnyerje a pasa támogatását. Husszein üdvözölte a grófot, kifejezte örömét, hogy találkozhatott vele, de említést sem tett a vállalkozásról, amit úgy látszott, hogy meg sem értett. Ezután majd negyedóra hallgatás következett, ami alatt mindnyájan azon törtük a fejünket, hogy mivel lehetne megtörni ezt a nyomasztó csendet.

Végül, miután elszívta a pipáját, a pasa megkérdezte, hogy szeretik-e a császárt Magyarországon. A gróf igenlően válaszolt, hozzátéve, hogy aki ismeri a császárt, annak lehetetlen nem szeretnie kimagasló erényei miatt. Azután azzal kísérelte meg a beszélgetés fenntartását, hogy utalt a békére, amely a törökök és magyarok közt oly hosszú időn át fennálló ellenségeskedés után végre beköszöntött. Husszein azonban röviden lezárta ezt a témát azzal az aforizmával, hogy mindig jobb az embereknek békében élni, mint háborúban. Ezt a közhelyet nagyon önelégülten mondta, igazságát mindenki elismerte, s így újabb negyedóra telt el ünnepélyes hallgatással, ami igazán nagyon kínos volt.

Miután a következő gondolat megszületéséhez szükséges idő eltelt, a pasa megjegyezte, hogy a császárnak számos kiváló tehetségű tiszt áll a szolgálatában. A gróf megerősítette ezt. A csönd megint átvette a parancsnoki botot, s mi mindnyájan újra az igézete alá kerültünk.

Ekkor a szolgák csodálatos borostyáncsutorás pipákat hoztak be, átnyújtották nekünk, majd újabb szolgák jártak körbe, lakkozott tálcával, amelyen édességet szolgáltak fel poharakban. Mivel azonban ehhez a tálcán lévő ezüstkanalakat is használnunk kellett volna, és az ezüst állítólag terjeszti a pestist, karanténos barátaink közbeavatkoztak, és nagy bosszúságomra eltiltottak ettől az élvezettől. Az édesség mellett ugyanis sörbetes poharak is álltak. A pasa mosolygott, bár nem tetszett neki őreink aggályoskodása, amit nyilván hazája iránti bizalmatlanságnak érzett.

Ezt követően egy aranytálcán kis porcelán kávéscsészéket hoztak be; mindegyik áttört ezüstkupakkal volt befödve. Azután lakkozott kannában kávét hoztak. A tálcát és a kannát a szolgák a padlóra tették, egyikük átnyújtott egy csészét a főtisztünknek, aki levette róla az ezüstkupakot, megtöltötte az illatos itallal és a gróf kezébe adta. Tasner urat és engem ugyanilyen módon szolgáltak ki. A pasa és fia sörbetet fogyasztottak. Miután a szertartás végére értünk, a pasa megkérdezte, hogy a gőzhajó lemegy-e Sztambulig. A gróf azt válaszolta, hogy a folyó még nem hajózható végig a teljes útvonalon, de ha egy másik hajó, melyet naponta várnak, Triesztből Galacba érkeznék, a Pozsony–Sztambul távolságot nyolc nap alatt meg lehetne tenni. Ez a kijelentés annyira meglepte Husszeint, hogy önkéntelenül fölkiáltott. Tisztjei és szolgái megrökönyödésükben égnek emelték a karjukat. Mindazonáltal nyilvánvaló volt, hogy Husszein nem barátja az efféle vállalkozásoknak, mivel semmi jót nem jósolt belőlük Törökországnak.

A gróf, úgy vélvén, hogy a beszélgetés elég hosszúra nyúlt, fölállt, s elköszöntünk. Kijövet az egyik szolgának tíz aranydukátot adott, hogy osszák szét maguk között. A török szokásoknak megfelelően cselekedett, miszerint ha egy előkelőség meglátogat egy másikat, le kell rónia ezt az adót a szolgák javára. A leg-

több esetben ez az egyetlen fizetség, amit kapnak. A grófnak az volt a szándéka, hogy a két vadászpuskát a pasának ajándékozza, de az orvos–kalandor közvetítése kettejük között oly pontatlan és hebehurgya volt, hogy lehetetlen lett volna azzal a kellő méltósággal átadni őket, mely megadta volna az ajándék értékét. S talán a gróf úgy érezte, hogy fogadtatása hűvös volt.

Szerettünk volna átsétálni Vidinen, s megismerkedni ezzel a jelentős szerepet játszó várossal, de karanténtisztjeink hallani sem akartak róla. Sőt, Vidinnek még a porától is meg kellett szabadulnunk: csizmánk talpát meg kellett mártanunk a folyóban. Hajónkra visszatérve így hát kénytelenek voltunk megelégedni a távoli Balkán-hegység által körülvett város erődítményeinek és mecseteinek távcsövön át szemlélt látványával. A pasa háremének épülete kimagaslott a többi látványosság közül, de egyetlen kukucskáló, csillogó szempárt sem pillanthattunk meg a rácsok mögött, mellyel minden egyes ablakot fölszereltek. Annyit megtudtunk, hogy legfőbb lakói az a két hölgy, aki hosszú, fekete köpenyben, erősen elfátyolozva állt a hárem alatt a Duna-parton. Kíváncsiságunk azonban, ezen a feltételezésen túl kielégítetlen maradt.

A havasalföldi tisztek velünk étkeztek. A beszélgetés során megtudhattam, hogy a karantén intézménye, mely teljes foglalkoztatást biztosít a hoszpodár egész csapatának, teljesen a bukaresti orosz konzul irányítása alatt áll. Ennélfogva vettem a bátorságot, hogy megjegyezzem, vendégeink inkább tekinthetők orosz, mint havasalföldi tiszteknek, amennyiben bármely országban lévő karantén működésének szabályozása a fölötte álló irányító hatóság különleges joga. Ez a megjegyzés, amely a legkevésbé sem a megelégedettségemet tükrözte, belőlük épp az ellenkező hatást váltotta ki: az úriemberek meglehetősen elégedettnek látszottak, hogy cári alkalmazottnak tekintem őket, de a hoszpodárt is annak tartották. Hozzá is tették, hogyan is lehetne ezt kétségbe vonni, hiszen a herceg, akit a konstantinápolyi szultán nevezett ki hoszpodárnak, maga is orosz egyenruhában jár.

A két tartomány, Havasalföld és Moldva valódi politikai helyzetéről alig tudnak valamit Angliában. Legnagyobbrészt szláv népesség lakja őket, ide tartoznak a görög katolikus görögök is; végtelenül gyűlölik a törököket, s Oroszországhoz egyaránt köti őket vallási és nemzeti szimpátia. Bár a hódítás következtében kénytelenek elismerni a Porta fennhatóságát, s a tartományokat, amelyeket Oroszországtól csak a Prut és a földrajzi határ választja el, éveken át két helyi születésű, a Porta által kiválasztott, hoszpodárnak kinevezett herceg kormányozta,[13] a szultán bizalmának elvesztéséig. A boszszantóan magas vámok és az igazságszolgáltatás helytelenségei állandó elégedetlenséget váltottak ki a nép körében, akik a cár védelmét követelték a török hatóságok erőszakosságával és túlkapásaival szemben. A cár szívesen meghallgatta panaszaikat, s azzal az ürüggyel, hogy megígérte, vallásukat szabadon gyakorolhatják — amit valójában soha nem tiltott senki —, közbenjárt az érdekükben. Az 1812-ben megkötött bukaresti békében garantálták vallásgyakorlási jogaikat. Az 1839. évi drinápolyi békét, amelyet a legutóbbi háború befejeztével kötöttek, úgy tekinthetjük, mint amelyben gyakorlatilag átadták ezeket a tartományokat Oroszországnak.

A szerződés, illetve a később hozzácsatolt cikkelyek szerint a hoszpodárt a szultán élethossziglan nevezi ki — nem pedig egy bizonyos időre, mint korábban — egy listáról, melyet a tartományokban élő, meg-

határozott nagyságú vagyonnal rendelkező személyek állítanak össze, s az általuk megválasztásra javasolt hercegek névsorát tartalmazza. Jelentéktelen évi adót kell fizetniük a szultánnak, aki *fennhatóság* címén megtartja névleges uralmát e területek fölött. Az Oroszország irányítása alatt álló szigorú karantén — a hatalmas birodalomra óriási veszélyt hozna a Törökországból átjutó pestis —, ez az intézmény, amely a Duna egész havasalföldi partja mentén megfigyelhető, gyakorlatilag azt jelenti, hogy a Török Birodalmat fegyveres erők segítségével elkülönítik annak északi *tartományaitól*!

A Duna másik oldalán fekvő Szilisztra városát, s ezzel Törökország legjelentősebb erődítményét, mely egész Bulgáriát irányítja, s utat nyit Konstantinápoly felé, örökre átadták Oroszországnak. Azért mondom, „örökre", mert az utolsó orosz–török háború következményeként Törökország hatalmas hadisarccal adós, s a megállapodás szerint Szilisztrában addig állomásoznak orosz csapatok, amíg a hadisarc egészét meg nem fizetik. A különböző feltételeket azonban úgy szabták meg, hogy a pénz megfizetésének *idejét* a cár határozhassa meg, aki valószínűleg elnapolja majd az utolsó részletek fizettetését *sine die*. Ennek a jellemző orosz diplomáciának a segítségével addig birtokolhatja Szilisztrát, amíg csak akarja, ez pedig egyenlő a Törökország fölötti morális fennhatóság biztosításával.

Azért, hogy beavatkozásukat e térségben tökéletessé tegyék, a drinápolyi békében azt is kikötötték, hogy a Duna besszarábiai torkolatán kívül, amit már a bukaresti béke megkötésekor megszereztek, az egész deltavidéket átengedik nekik [a törökök], s azért, hogy fennhatóságuk a Dunának azon a szakaszán is zavartalan legyen, a delta bulgáriai részének hat mérföldes távolságnyira örökre lakatlannak kell maradnia. Ezeknek az egyezségeknek a következtében a dunai hajózás, de legalábbis a folyó összeköttetése a Fekete-tengerrel teljes mértékben orosz ellenőrzés alá került, a valóságban a Törökországtól elszakított Havasalföld és Moldva pedig az Orosz Birodalom részévé vált. A szultán *fennhatósága*, a hoszpodárok kinevezésének őt illető joga csak diplomáciai fogás, „porhintés" Európa szemébe.

Ebéd után folytattuk utunkat, de olyan sekélynek találtuk a folyót, hogy megálltunk és embereket küldtünk előre, keressenek mélyebb csatornát. Irányításuk segítségével, bár néha egy-egy homokzátonyhoz súrlódtunk, egészen estig haladhattunk. Éjszakára Argugradnál[14] álltunk meg. A következő reggel tovább indultunk, de körülbelül kilenc órakor a hajó homokzátonynak ütközött és úgy lecövekelt, mintha egyenesen a folyó fenekéből nőtt volna ki. Mivel már előre számoltunk egy efféle baleset bekövetkeztével, magunkkal hoztunk Argugradból egy lapos fenekű csónakot, hogy megszabadítva rakományától könnyíthessünk a gőzhajón. Amikor azonban a zátonynál megmértük a vízmélységet, csüggedten állapíthattuk meg, hogy még ha a rakományt, a kazánt, a gépet és mindent kiteszünk is, akkor sincs a legkisebb esélyünk sem a továbbhaladásra, mivel úgy beszorultunk, mintha egy boszorkány varázsolt volna oda. Mindenesetre úgy látszott, hogy ugyanaz a sors vár ránk, mint arra a három helybéli hajóra, amelyek körülbelül egy mérföldre előttünk, „gyümölccsel" alaposan megterhelve, úgy beágyazódtak a Dunába, akár a kősziklák.

A kormánykerekeket visszafele forgatták, hogy legalább lebegő állapotba kerüljön a gőzös, de azok minden eredmény nélkül forogtak. Ekkor kiürítették a kazánt, de a hajó így is rendíthetetlenül megmozdíthatatlan maradt. Kidobtuk a vas-

macskákat, hogy a gőzös fölemelkedjék, de miután az összes kötelünk elszakadt és már minden lehetséges módszert kipróbáltunk, kétségbeesetten fölhagytunk a további kísérletezéssel.

A gróf úgy döntött, hogy a nap maradékát a fedélzeten tölti, s ha kiszabadulásunkra nem ígérkezik más lehetőség, Calafatba küldet lovakért, és kocsin teszszük meg az utat Giurgiuig,[15] illetve Bukarestig. Szolgálatkészen fölajánlotta, hogy magával visz a kocsiján, hogy ne okozzon nehézséget Giurgiuból Ruszcsukba átmennem, ahol lovakat szerezhetek, melyek átvisznek a Balkánon Konstantinápolyba. Úgy számítottam, hogy a lovakért Calafatba menni egy napot venne igénybe, megszerzésük valószínűleg újabb egy napba telne; egy harmadikba, hogy visszatérjenek és partra szállítassuk a poggyászt, s mindezek után egyáltalán nem biztos, hogy Giurgiuig vezető járható utat találunk, anélkül, hogy előbb el ne kelljen mennünk Bukarestbe. Nem nagy örömmel néztem elébe ennek az újabb késésnek, mivel az utazásra alkalmas évszak rohamosan a végéhez közeledett.

Estefelé, amint az utazásom útjában álló akadályok miatt türelmetlenül járkáltam fel-alá a fedélzeten, egy itáliai hajóács, akit Gladovánál vettünk fel, közölte, hogy hajó van a láthatáron. [...] A grófnak, aki Tasner úrral éppen a levelezéssel volt elfoglalva, alapos meglepetést okoztam, amikor tudattam vele további szándékomat, s elbúcsúztam tőle. Habár egyáltalán nem számított rá, hogy ilyen hamar búcsút mondunk egymásnak, rögtön átlátta, hogy ezt a lehetőséget, hogy Ruszcsuk felé azonnal folytathassam az utamat, nem szabad elszalasztani. Őszintén meg is mondta, hogy egyáltalán nem biztos abban, hogy szárazföldön Bukarestbe vagy Giurgiuba lehet jutni. Mivel ő már megtette az utat Konstantinápolyból Zimonyba, számos tanáccsal látott el az útvonalat illetően, s utasította a kapitányt, aki beszélte a havasalföldiek nyelvét, hogy lásson el egy a Gőzhajózási Társaság ruszcsuki képviselőjéhez intézett levéllel.

Barátaimtól elválva átszálltam az ión hajóra, ahol azonnal elválasztottak maguktól a karanténkorláttal. A gőzhajó legénysége összesereglett és üdvözölt minket amikor elindultunk, s a grófl, akinek kedvességét sohasem fogom elfelejteni, addig integetett a zsebkendőjével, amíg a növekvő sötétségben el nem tűntünk a láthatáron.

[Fordította Kádár Judit]

JEGYZETEK

[1] A mai bolgár Rusze.

[2] Gróf Széchenyi István Naplói. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából összeállította Zichy Antal. Budapest, Athenaeum R. Társulat Kiadása, 1884. 292.

[3] Gróf Széchenyi István Naplói. Szerk. és bev. Viszota Gyula. Budapest, 1934. IV köt. 497. – Széchenyi István, Napló. Vál., szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Gondolat, 1978. 772.

[4] *Kádár Judit:* Előszó Michael Joseph Quin útleírásához. – *Michael Joseph Quin:* Gőzhajóutazás a Dunán. (Találkozás Széchenyi Istvánnal.) Aetas, 1995. 1–2. sz. 194–208.

[5] Karantén: a járványok terjedésének meggátlására szolgáló intézmény, mely valójában orosz irányítás alatt állt, akik arra használták, hogy a Török Birodalom meggyengítése céljából akadályozzák a dunai kereskedelmet.

[6] Tasner Antal (1808–1861) ügyvéd 1833 augusztusától 1848. szeptember 5-ig volt Széchenyi titkára, s több külföldi útjára is elkísérte a grófot.

[7] Bár Széchenyi naplójában is Vervo szerepel – ilyen nevű helység nem található a korabeli térképeken. Talán a Duna jobb partján, Kladovától pár kilométerre fekvő Vrbovicz nevű településről van szó.

[8] Quin az 1828–29. évi orosz–török háborúra utal. A háborút lezáró drinápolyi béke (1829) nyitotta meg az orosz kereskedőhajók előtt a Boszporuszt és a Dardanellákat — azaz lehetővé tette, hogy a cári flotta kijusson a Földközi-tengerre.

[9] Hussein, Gavanos Oglu. 1848-ban „Miklós czár mélyen behatolt Bolgárországba, midőn Hu-

szein pasa 100 ezer főből álló seregével útját állotta vala." *Lázár Gyula:* A Török Birodalom története. 2. jav. kiad. Nagy-Becskerek, 1890. 536.

[10] Muhammed Alinak, az egyiptomi kormányzónak a fia. A kormányzó a Portától Szíria átengedését követelte, s 1832-ben Ibrahim pasának vezetése alatt támadást indított a szultán ellen. Az 1833-ban Küthajában kötött békében a Porta átengedte Muhammed Alinak Szíriát.

[11] II. Mahmúd szultán (1808–1839).

[12] II. Pál pápa mauzóleuma, amelyet Giuglielmo della Porta készített.

[13] Havasalföld hoszpodárja Constantin Ipsilanti, Moldváé pedig Alexander Moruzi volt. Oroszbarátságuk miatt 1806-ban elűzte őket a Porta. A cár azzal válaszolt, hogy megszállta a két dunai fejedelemséget. Az 1812-ig tartó háború a bukaresti békével zárult le, mely korlátozott autonómiát garantált Szerbiának.

[14] Argugrad (Széchenyi naplójában Argulgrad): nincs ilyen nevű helység a korabeli térképeken. Talán Arcsarral, a Vidintől 20 km távolságban lévő településsel téveszthették össze.

[15] Quinnél Giurgeva. Román kikötőváros Ruszéval szemben.

Foki Ibolya

MAGYAR KATOLIKUSOK MOLDVA-OLÁHORSZÁGBAN A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN*

Havasalföldön és Moldvában, a két szomszédos fejedelemségben már a korai középkortól kezdődően kimutatható a magyar népesség. Míg Moldvában a Pruttól nyugatra, főként a Szeret, Szucsava és Tatros folyók által határolt területen való jelenlétük a 13. századtól kezdődően folyamatos, addig a középkori havasalföldi magyarság az idők folyamán beolvadt a többségi nemzetbe. Csak a 19. századtól kezdődően gyarapodott újból az oláhországi magyarság létszáma. A 19. században itt található magyar népesség azonban eredetét és összetételét tekintve lényegesen különbözött moldvai rokonaitól. A moldvai magyarság települései a Szeret és a környező folyók mentén viszonylag összefüggő láncolatot alkottak, amelynek lakói többségében falvakban éltek és vagy a korai középkorban idetelepülő ősök leszármazottai, vagy a későbbi századok során ide kivándorolt kisebb-nagyobb székely csoportok utódai voltak. Ezzel szemben az Oláhországban, a 19. századtól kezdődően ismét jelenlévő magyarság zömét az újonnan bevándorolt, a század második felétől az egyesült Románia gazdasági lehetőségeit, a növekvő munkaerő-szükségletet kihasználó telepesréteg képezte. Ezek jelentékeny része Erdély, különösen pedig a Székelyföld elszegényedő vidékeiről érkezett, és azon nyomban szét is szóródott a különböző nagyvárosokban. Az oláhországi magyarság tehát — szemben a moldvaiakkal — túlnyomórészt városlakó volt és hiányzott belőle az évszázadok óta együtt élő, a tradíciókat őrző, többé-kevésbé zárt közösségek összetartó ereje. Ennélfogva az asszimiláció is sokkal gyorsabban és intenzívebben zajlott le az ő esetükben, mint moldvai sorstársaiknál.

A moldva-oláhországi magyarok létszámáról az ellentmondásos statisztikai adatok miatt megbízható számok nem állnak rendelkezésünkre.[1] 1839-ben a moldvai magyarság létszámát 57.000 főre, az oláhországi magyarságét az 1840-es évek elején 12.000 főre tették.[2] Tíz évvel később, az 1850-es évek elején a moldvaiak létszáma 45–50.000 körül, az oláhországiaké 15–20.000 körül mozgott.[3] A Szent László Társulat kiküldöttei 1868-ban 60–63.000 közöttire becsülték a moldvai katolikus népességet. Ennek kilenctized részét, tehát kb. 56.000 főt magyarnak, a többit más nemzetiségű katolikusnak te-

* A témához kapcsolódó eddigi kutatásokhoz támogatást nyújtott az *MTA-Soros Alapítvány*, a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány* és az *„1000 éves a magyarországi iskola" Alapítvány*. Segítségüket ezúton is köszönöm.

kintették. Az oláhországi magyarság létszámát 30.000-ben állapították meg.[4]

A román belpolitika fő törekvése a két fejedelemség egyesülését (1859) követő évtizedekben a román etnikum és nyelv, valamint a görögkeleti vallás túlsúlyát biztosító nemzeti egység megvalósítására irányult. A kultúrpolitika egészét, a közigazgatást, de még a belső pártpolitikai küzdelmeket is teljes egészében ennek rendelték alá. 1878-ban a San Stefano-i békével Romániához csatolták Észak-Dobrudzsát. Ezzel jelentős számú bolgár népesség jutott román uralom alá, ami csak fokozta az ország már amúgy is bonyolult nemzetiségi problémáit. A legfontosabb célkitűzés a jogi, kulturális és társadalmi homogenizálás, az ország különböző részei közötti partikuláris különbségek felszámolása volt. A magyar nemzetiség fönntartása és megmaradása szempontjából tehát — az adott körülmények között — létfontosságúvá vált a nemzeti kultúra közvetítésére alkalmas intézmények megléte vagy hiánya. Az anyanyelvű kultúra leghatékonyabb átadása az egyház és az iskolai oktatás intézményrendszerének keretein belül történhetett.

Az egyesült fejedelemségek lakosságának többsége a görögkeleti vallást követte, így a többi felekezet számára az ország lényegében missziós területnek számított. Az itt élő magyarság túlnyomó részben katolikusokból, kisebb részben reformátusokból tevődött össze. A római katolikus és református egyház a moldva-oláhországi missziós tevékenység, az itteni egyházközségek és felekezeti iskolák támogatása révén nyújthatott számukra védelmet a görögkeleti egyház terjeszkedése, s ezáltal az uralkodó nemzet asszimilációs törekvései ellen, hiszen a görögkeleti hitre való áttérés egyúttal a nemzetiségi beolvadást is jelentette.

A magyar reformátusok főként Oláhországban tömörültek, ahol számuk a 19. század elejétől folyamatosan gyarapodott. Egyházi szervezetüket hamar kiépítették és öntudatos papjaik révén rendkívül aktív kulturális és társadalmi életet éltek. Ezzel kétségbevonhatatlan érdemeket szereztek az ottani magyarság nemzeti tudatának megerősítésében. Mindezt elősegítette, hogy az erdélyi református püspökség felügyelete alá tartoztak, ami biztosította számukra a Magyarországgal való folyamatos és közvetlen kapcsolatot.[5]

A katolikusok helyzete ettől lényegesen különbözött. Moldvában a középkorban még meglévő magyar egyházi befolyás[6] az ország három részre szakadása, valamint a reformáció erdélyi elterjedése következtében megszűnt. A 16–17. századtól különböző nemzetiségű (horvát, bosnyák, lengyel, olasz) misszionáriusok érkeztek ide, részben ferencesek, részben jezsuiták. Mivel a missziót 1622-től a római Hitterjesztés Szent Kongregációja (de Propaganda Fidei) irányította, egyre több helyen tűntek fel olasz papok.[7] Ettől kezdve általános a panasz a magyar nyelvű papok hiánya miatt. 1622-től 1812-ig a misszió élén álló prefektusok közül ötvennégynek a neve ismert, de egy magyar sem fordul elő közöttük.[8] A moldvai magyarság ezután többször folyamodott magyar papokért. Püspöki vizitátorok, utazók, különböző egyházi és világi személyiségek a 17. századtól a 19. századig mindig ugyanarról számoltak be: Az idegen nemzetiségű papok nem tudják a magyar anyanyelvű hívek lelki szükségleteit kielégíteni, a nép és a lelkész közt nincs valódi kontaktus, közvetítő nyelvként az oláhot használják, a plébániák némelyike elhanyagolt. Mindez a beolvadás veszélyével fenyegeti az ottani magyarságot.[9] A kérések, panaszok hatására időnként küldtek egy-egy magyar minorität Mold-

vába, különösen a 19. század első felében többen is megfordultak itt. A század közepén azonban megszakadtak a magyar minorita rend és a misszió kapcsolatai, s az olasz papok túlsúlya végképpen meghatározó lett Moldvában.[10]

Oláhországban a 17. század közepétől az obszerváns ferencesek bolgár-oláh tartománya látta el a missziós feladatokat, akik között számos magyar szerzetes tevékenykedett. A 19. század első felében pedig szinte kizárólag magyar obszervánsokat találunk Oláhországban.[11] 1863-tól azonban a missziót itt is a Hitterjesztés Szent Kongregációja vette át, amelynek az eredménye ugyanaz lett, mint Moldvában azzal a különbséggel, hogy ott olasz minoriták, itt pedig olasz passzionisták látták el a lelki gondozást.[12] Mindez végzetes következményekkel járt a romániai magyarságra nézve, mert ekkor vette kezdetét az az időszak, amikor vagy véglegesen letelepedni vágyó, vagy csak ideiglenes megélhetési forrást kereső magyar bevándorlók egész serege árasztotta el Románia nagyvárosait.[13] A magyar papok száma megfogyatkozott. 1851-ben 8 magyar lelkész működött Moldvában.[14] 1868-ban a katolikus lelkészek száma 26–31 közötti, közülük 4 a magyar nemzetiségű. Az itteni olasz hitküldérek közül ketten beszéltek magyarul. Oláhországban ugyanekkor a 15 katolikus lelkész között ugyancsak 4 magyar teljesített szolgálatot.[15]

A magyar egyházi befolyás visszaszorulása maga után vonta az addig itt-ott még létező magyar nyelvű iskolai oktatás megszűnését is. Az újonnan létrehozott Romániában ugyanis az ország vegyes nemzetiségű összetétele miatt egyfajta félelem alakult ki a nemzetiségekkel szemben, akikben az ország egységének potenciális veszélyeztetőit látták. Ez a félelem később általános idegengyűlöletté változott.[16] Ebben a politikai légkörben az államilag igazgatott községi népiskolákban folyó oktatást teljes egészében az uralkodó nemzeti ideológia szolgálatába állították. 1886-ban a román közoktatási törvényjavaslat előadója, Andre Vizanti többek között a következőket mondta a javaslat indoklásakor: „Nagyon sok és igen fontos körülmény követeli azt, hogy az *összes nyilvános és magániskolákban* a román nyelvet fel kell emelnünk a tannyelv rangjára... Szabad-e a román nyelvet mellőzni csak azért, mert mai fejlettségében nem felel még meg az összes eszményi kívánságoknak, s nem éppen megfelelő az összes gondolatok kifejezésére?... De hát hogy is ne tanulnók a román nyelvet, miért ne ösztönöznénk minden *román állampolgárt*, hogy tanulja és szerezze meg általa azt a hatalmas védőpajzsot, mely fennmaradásának biztosítéka? *Hogyan tudnók elnézni, hogy valamely román iskola tantervében csak névleg szerepeljen a román nyelv, amely román iskola nagy részben a román állampolgárok pénzén tartatik fenn...* És végül *hogyan tűrhetjük továbbra is azt a szomorú látványosságot*, mit az ország községeiben és *eléggé jelentékeny területeken* tapasztalhatunk, hol a *lakosok* — dacára annak, hogy szintén román állampolgárok — *hazájuk nyelvét még nem is ismerik, nem hogy értenék, s így a nemzet más polgáraival meg sem értethetik magukat, de nem érezhetik azt a szent tüzet, azt az összetartást sem, melyet egyes-egyedül csak az azonos és közös nyelv és nemzeti érzés adhat meg*!"[17]

Romániában az ún. nyilvános iskolákban állami tanterv szerint, kizárólag román nyelven oktattak. Voltak még ezenkívül az ún. magániskolák, ide sorolták a felekezeti iskolákat is. A magániskolák kétfélék lehettek. Az egyikbe román alattvalók gyerekeit is felvehették, feltéve

ha az iskolában a hivatalos tantervet tanították, természetesen román nyelven. Ezekben előzetes jóváhagyás után más tantárgyakat és más nyelveket is oktathattak. A másik típusú magániskolába csak külföldi polgárok gyerekei járhattak, de bizonyos tantárgyakat itt is az állami tanterv alapján és román nyelven kellett tanítani.[18] A magyar kisebbség jó része ez utóbbit egyáltalán nem látogathatta, mivel vagy román állampolgár, vagy honosságát vesztett, ún. román protektorátus alatt élő idegen volt, akit eltiltottak a csak külföldiek számára fönntartott intézményektől.[19] A Szent László Társulat kiküldöttei 1868-ban lesújtó benyomásokat szereztek a moldva-oláhországi magyar iskolai oktatás állapotáról. Jelentésükben ezt írják: „Számos csángó faluban fordultunk meg, s ha nemzeti iskola[20] után tudakozódtunk mindenütt azt a választ kaptuk, hogy *nincs sem tanító, sem iskola...* Nemzeti népiskolák hiánya az, mi a szegény csángó magyarokat századok óta marcangolja. Valóban oly hiány, mely már ezer meg ezer csángó családnak elolahosításával bosszulta meg magát. Hát ha hozzá gondoljuk, hogy még az oláh kormány is szegény csángó véreink felé fordítja fegyverét! Távol attól, hogy utóbbiak vallását, s nemzetiségét kellően méltányol[n]á, minden törekvését oda irányozta, kiváltképpen mióta a szél Bukarest felől leng, *hogy őket nemzetileg megölje, s oláhokká tegye.* Ide céloznak minden reformjai, többek közt azon intézkedése is, melynél fogva újabb időben minden jóravaló magyar községben iskolát állított, oly iskolát, melyben »*oláhdászkel*«[21] tanít, ki amellett, hogy *görög nem egyesült vallású*, azon — a kormány által ily néptanításban fő kellék gyanánt tekintett — tulajdonnal bír, hogy *egyetlen szót sem ért magyarul.* Ezen iskolában magyar szónak hangzania sem szabad; sőt — miképp több példa mutatja — az illető kat[olikus] lelkésznek csak azon föltét alatt szabad átlépnie ezen iskola küszöbét, ha *oláh* nyelven oktatja vallásra *tiszta magyar ajkú gyermek híveit.*"[22]

Itthon, az anyaország eléggé ismerte már a szomszéd országbeli magyarok sorsát. A század első felében több beszámoló, tudósítás jelent meg róluk és akadt néhány utazó is, aki meglátogatta őket.[23] Hazai részről elsősorban magyar papok küldésével igyekeztek bajaikat orvosolni, az 1840-es évek végén pedig már csángó fiatalok is tanultak Magyarországon.[24] Szervezettebb kereteket öltött ez a pártfogó tevékenység 1847-től a „Jó és olcsó könyvkiadó társulat" létrehozásával, amely 1852-től a Szent István Társulat nevet vette fel. A társulat, mely különböző kiadványok terjesztésével a katolikus hit- és erkölcstan megismertetését, a katolicizmus elveinek népszerűsítését tűzte ki célul, gondoskodását minden magyar katolikusra ki kívánta terjeszteni. Így belevette programjába a moldva-oláhországi katolikusok ügyének felkarolását is[25], akik ezentúl többször kaptak a társulattól ajándékkönyveket, ingyenes újságokat. Az 1857. november 5-i választmányi ülésen Danielik János egri kanonok hívta fel a figyelmet a moldvai magyarság sorsára. Ugyanakkor megbízták Haynald Lajos erdélyi püspököt, hogy tájékozódjon a magyar katolikusok ottani helyzetéről, s a szerzett információk alapján tegyen javaslatot a támogatás módjára vonatkozóan.[26] S ami a legfontosabb: fölvállalta a társulat azt is, hogy anyagi lehetőségeihez mérten tanítókat, papokat képeztet ki a romániai és a szintén kisebbségi sorsban élő bukovinai magyarság számára.[27] Mindennek azért volt nagy jelentősége, mert a társulatot az ország főpapjai alakították meg, s a világi tagok között is mindvégig prominens személyiségeket ta-

lálunk. (Pl. Fogarasy Mihály nagyváradi kanonok, később erdélyi püspök, gróf Károlyi István, Lonovics József csanádi püspök, egri, majd kalocsai érsek, gróf Cziráky János, Toldy Ferenc, gróf Széchen Antal, gróf Apponyi György, báró Eötvös József, Somogyi Károly esztergomi kanonok, Deák Ferenc, Czuczor Gergely, Pauler Tivadar, Rómer Flóris, Vas Gereben, Semmelweis Ignác, Ipolyi Arnold, Bartakovics Béla egri érsek, Peitler Antal váci püspök, Haynald Lajos kalocsai érsek és mások.) Így lehetett némi reményt táplálni az iránt, hogy a társulati tagok állami és egyházi befolyása révén megteremtődnek a hathatós segítségnyújtás feltételei.

A társulat ez irányú működése egyre inkább megerősítette azt a már korábban megfogalmazódott felismerést, hogy szükség van egy olyan társadalmi szervezetre, amely a Keleten élő keresztények, mindenekelőtt a bukovinai, moldvai és oláhországi magyarok támogatását tekinti fő feladatának. A Szt. István Társulat tagjainak kezdeményezésére és közreműködésével így jött létre 1861. május 5-én Lonovics József és Károlyi István elnökletével a Szt. László Társulat.[28] Az alapszabályokban megfogalmazott célkitűzések között a következő szerepel az első helyen: „... a szűkölködő keleti keresztényeknek, és ezek közt kivált az ezen tájakon letelepedett magyaroknak nevelő, oktató és egyéb jótékony intézetek föllállítása – és fönntartására segítséget nyújtani."[29]

Ezután a Szt. László Társulat folytatta a Szt. István Társulat által megkezdett munkát. A későbbi évtizedekben rendkívül nagy aktivitást fejtett ki a határon túli, különösen a romániai és bukovinai magyar katolikusok ügyében. A vállalt célkitűzés megfelelő teljesítése érdekében a társulat közvetlen információkat kívánt szerezni a határon túli magyarok helyzetéről. Ezért 1868-ban Simor János hercegprímás kezdeményezésére Kubinszky Mihály kalocsai kanonok, Majer Károly ügyvéd és Veszely Károly marosvásárhelyi esperesplébános személyében elküldte tagjait Moldva-Oláhországba, akikhez kísérőül szegődött Imets Fülöp Jákó tusnádi gimnáziumi igazgatótanár és Kovács Ferenc károlyfehérvári hittanár.[30] A megbízottak hazatérésük után a társulat győri közgyűlésén részletesen beszámoltak tapasztalataikról.[31] Megrázó képet festettek a moldvai magyarság elhagyatottságáról, az oláhországiak szétszóródottságáról és elzüllésérőL, az anyanyelvű papok és tanítók nélkül felnövő nemzedékek eltűnő magyarságtudatáról, a beolvadás óriási veszélyéről. Kovács Ferenc írja a moldvaiakról: „Érzékenyen sújtja moldvai testvéreinket továbbá az is, hogy nemzeti papjaik nincsenek. Egész Moldvában *csak négy* magyar papot találunk... Az olasz hitküldérek közül csupán kettő beszéli a magyar nyelvet... A többiek kivétel nélkül »idegenek Izraëlben«, egy sem lévén köztök, ki bárcsak valamennyire beszélené a magyar nyelvet. Ilyenek aztán oláh nyelven érintkeznek híveikkel, oláh nyelven predikálnak — ha predikálnak — azaz: oly nyelven, melyet csak a férfiak, de nem mindenütt a nők és gyermekek is értenek... A legszánandóbb téveszméktől félrevezettetve, s az oláh kormány önző pártfogása mellett – minden törekvésöket oda irányozzák, hogy a nép szívéből a nyelv szeretetét kiirtsák, s az általuk kevesebb bajjal megtanult oláh[h]oz szoktassák; mi mellett még féltékenyek is lévén jócskán jövedelmező beneficiumaikra, az itt-ott közikbe származó magyar hitküldéreket — főleg ha nem minoriták – üldözőbe veszik, álutakon addig kínozzák, vádolják, míg elvégre őket — a magyar papjaikért élő-haló hívek nagy szomorúságára — le-

rázniok sikerül."[32] Az oláhországi nagyvárosokba került, bevándorolt magyarok sorsát Ploieşti példáján Imets Fülöp mutatja be szemléletesen: „Az elolához hosítás Ploesten is rémítőleg foly; egyéb módok mellett nevezetes az, hogy a magyar természetes gyermekek jobbára mind oláh keresztkúthoz kerülnek;... A szülő-szolgáló, oláh gazdája iránti hízelgésből is pópákhoz küldi gyermekeit, a lelencek roppant száma természetesen mint oláh neveltetik fel itt úgy, mint Bukarestben. Ezekből kerülnek ki később a legrajongóbb *dacoromanok*. Ez a legérzékenyebb magyar adó. Valamint régebben a vad Solymánok által elhurcolt magyar ifjak- s gyermekekből képeztetének a legszilajabb jan[i]csárok Zrínyi népe ellen: úgy ma vérünkből képződnek legélesebb elleneink; e bajt a missiói papság résen állása némileg mérsékelthetné, de nem akadályozhatja a ruman elöljárók fanatismusa miatt."[33]

A kiküldöttek megállapításai a korabeli Magyarországon vészkiáltásként hangzottak, mivel a Szt. László Társulaton kívül nem volt semmilyen egyházi vagy világi szervezet, amely a határon túli magyar kisebbséggel való törődést fölvállalta volna. A teendőkkel kapcsolatos javaslatok hamar megfogalmazódtak: Sürgősen gondoskodni kell a moldva-oláhországi magyarok anyanyelvű papokkal és tanítókkal való ellátásáról. Ennek érdekében több irányú tárgyalásokat kell folytatni. Ki kell eszközölni, hogy a pápa engedelmével a moldvai és oláhországi missziók területén magyar nemzetiségű papokat alkalmazzanak a iaşi és bukaresti prefektus irányításával. Indítványozni kell, hogy az ezen missziók területén élő katolikusokat helyezzék magyar püspökségek fennhatósága alá (a moldvaiakat az erdélyi, az oláhországiakat a csanádi püspökséghez). Tárgyalni kell a román kormánnyal, hogy a magániskolák keretein belül tegye lehetővé magyar tanítók működését. Iskolákat kell felállítani az egyházközségekben, gimnáziumokat kell létrehozni, meg kell alapítani a pap- és tanítóképzéshez szükséges intézeteket. Ezekbe helyi növendékeket kell felvenni. Magyar papokat kell kiküldeni, akik megteszik az előkészületeket és addig is törődnek a magyar nyelvű oktatással.[34]

Még ugyanezen a közgyűlésen a Szt. László Társulat felállított egy ún. csángó bizottmányt, amelyet teljes rendelkezési joggal ruházott fel a moldva-oláhországi magyarok vallási és iskolai ügyeit illetően.[35] Ezzel egyidejűleg drámai hangú felhívást intézett az összes megyés püspökhöz, érsekhez és a hercegprímáshoz, amelyben tájékoztatta őket a romániai magyar katolikusok helyzetéről és kérte, hogy pártolják, illetve adakozásaikkal segítsék a társulat kisebbségvédő tevékenységét, mert „a mintegy ötven-hatvanezer[36] Duna-fejedelemségi magyar ajkú katolikust azon veszély fenyegeti, hogy maholnap vallását és nemzetiségét levetkőzve elolához hosodik, s a szkizma karjaiba dől."[37] A csángó bizottság működése folytán sikerült elérni, hogy 1869-ben a magyar püspöki karnak az első vatikáni zsinat folyamán tett előterjesztésére a Hitterjesztés Szent Kongregációja beleegyezett, hogy magyarországi minorita atyák vegyék át a moldva-oláhországi magyar katolikusok lelki gondozását. Az egyedüli feltétel az volt, hogy a hitküldéreknek a római Szt. Antal Kollégiumban kell nevelkedniük. A társulat hozzájárult az e célból Rómába induló minoriták útiköltségéhez, a magyarországi minorita rend számára pedig kártalanítás, ill. segélyezés címén minden egyes, a moldva-oláhországi misszió részére nevelendő növendékért évi 130 Ft-ot fizetett.[38] Rövidesen ezután három magyar minorita utazott Moldvá-

ba, két magyar obszerváns ferences pedig Oláhországba.[39]

Az anyanyelvű papokról való gondoskodás mellett a társulat más formában is igyekezett támogatni a határon túli katolikus magyarságot. Kezdettől fogva figyelmet fordított a moldva-oláhországi és bukovinai magyar fiatalok hazai taníttatására, segélyeket juttatott iskolák, templomok fenntartásához és építéséhez, ottani lelkészek, tanítók alkalmazásához.[40] A segélyezés alapjául szolgáló bevételek részben a tagdíjakból és gyűjtésből, részben egyházi és világi személyek nagyobb összegű adakozásaiból származtak. Ha a segélyezés céljára rendelkezésre álló teljes pénzügyi keret felhasználását nézzük, legnagyobb arányban mindvégig az ún. keleti katolikusok, s ezen belül is a Romániában élő magyarok részesültek támogatásban.[41]

A Szt. László Társulat megalakulása után is állandó és közvetlen kapcsolatban állt a Szt. István Társulattal. A segélykérelmek teljesítésénél és elbírálásánál sokszor együttműködött a két társulat. A Szt. István Társulat azonban a későbbiekben egyre inkább a könyvkiadásra és könyvterjesztésre koncentrált, s ebből kifolyólag főként könyvküldeményekkel segítette az anyanyelvi kultúra hiányától szenvedő magyar kisebbséget.

Egészében véve azt mondhatjuk, hogy a két társulat a segélyezés révén ért el igazán eredményeket. Adományai Moldva és Oláhország legkülönbözőbb településeire jutottak el. Ez legtöbbször pénz vagy könyv formájában érkezett, de előfordult az is, hogy a Szt. László Társulat berendezési tárgyakat vásárolt egy-egy iskola vagy templom számára. S itt magán a segítés tényén, a törődésen volt a hangsúly, hiszen egy-egy magyar tanító vagy lelkész az anyanyelv és a hit intézményes kereteken belül történő ápolásának egyetlen lehetőségét jelentette. A moldva-oláhországi magyarság pedig nyelvével és katolikus hitével különítette el magát az ortodox többségtől.

A Szt. István Társulat és a Szt. László Társulat erőfeszítései természetesen nem hoztak végső megoldást. Egy-egy tanító kiképzése, vagy pap kiküldése úgy tűnik csak ideig-óráig enyhítette a nehézségeket. A század hetvenes-nyolcvanas éveiben — s a későbbi évtizedekben is — újból a régi panaszokkal találkozunk, s újabb elképzelések, javaslatok születnek a problémák eredendő okainak megszüntetésére. Ezek a javaslatok azonban minduntalan beleütköztek a korabeli Románia agresszív nacionalizmusába, amely nem tűrt el semmiféle másságot és elkülönülést, ennélfogva létében fenyegette az országban lévő vallási és etnikai kisebbségeket. Pedig a szomszédos állam számára is megfontolandóak lettek volna Hegedüs Lóránt nak a századfordulón megfogalmazott gondolatai: „Túlról sorban Fehér-Oroszország kolostorai jelennek meg fenyegető sorokban, kinek nem jutna tőlök eszébe, hogy ha van két faj, amelyet közös érdekeknek kellene összetartani: az a két faj a miénk és a románoké. E közös vállvetett egyetértés helyett azonban egyik sem ismeri a másikát, mindegyik több-kevesebb lenézéssel szól szomszédjáról, s odaát oly torztüneteit látjuk az áthevült fantáziának, amelyek egyszerre nagyzolók és kicsinyesek. Talán lesznek, akik gondolkozni fognak azon, hogy amíg egymásnak mindig csak árnyjátékokként jelenünk meg, addig a kölcsönös megismerésnek és tanulásnak mennyi alkalmát szalasztjuk el."[42]

JEGYZETEK

[1] A romániai hivatalos népszámlálásokból és egyéb statisztikákból nem lehet megfelelő adatokat nyerni a moldva-oláhországi magyar népességre vonatkozóan. A nemzetiségeket vagy nem tüntették föl, vagy "magyarok"-on magyar állampolgárt, illetve osztrák-magyar alattvalót értettek, akik között számos nem magyar nemzetiségű akadt. Ugyanakkor a Romániába bevándorolt és később hontalanná vagy román állampolgárrá vált magyarok nincsenek kimutatva. Különösen az előbbiek száma volt nagy. A moldvai csángókat eleve a román nemzetiséghez sorolták. A magyar népesség létszámának megállapításánál csak az itt megforduló utazók és a témával foglalkozó kutatók becsléseire, a különböző egyházi összeírásokra, a katolikus népességgel kapcsolatos adatokra lehet hagyatkozni. Mindezek folytán pontos meghatározásokat nem lehet végezni. Vö.: *Thirring Gusztáv*: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság Budapest, 1904. (Továbbiakban: Thirring) 54., 304.; *Mikecs László*:Csángók Budapest, 1941. (Továbbiakban: Mikecs) 248–249., 251–253.; *Raffay Ernő*: A vajdaságoktól a birodalomig Szeged, 1989. (Továbbiakban Raffay) 90–91.; *Oberding József György*: Az óromániai magyarság Pécs, 1940. (Továbbiakban: Oberding) 21–22., 46–47.; *Domokos Pál Péter*: A moldvai magyarság Budapest, 1987. (Továbbiakban: Domokos) 116–119.

[2] *Döbrentei Gábor* kérdései, s Petrás Ince feleletei a moldovai magyarok felől Buda, 1842. 11. Mikecs Petrás Ince adatait túlzottnak véli. (*Mikecs* 248.) *Ürmösy Sándor*: Az elbujdosott magyarok Oláhországban Kolozsvár, 1844., adatait összegzi: *Mikecs* 251.

[3] *Domokos* 117–119.; *Mikecs* 252.; *Auner Károly*: A romániai magyar telepek történeti vázlata Temesvár, 1908. (Továbbiakban: Auner) 77.; *Veszely, Imets* és *Kovács* utazása Moldva-Oláhhonban 1868. Marosvásárhely, 1870. (Továbbiakban: Imets, vagy: Kovács) (A bevezetést Veszely Károly írta, Imets Fülöp Jákó és Kovács Ferenc úti beszámolójánál az oldalak számozása újra kezdődik. Munkánkban főként a két utóbbi szerző adatait használtuk, így rájuk külön-külön hivatkozunk.) *Kovács* 53.

[4] *Imets* 101–102., 160.; *Kovács* 53–54., 118. Imets Fülöp Jákó és Kovács Ferenc — mint majd később látni fogjuk — kísérőként csatlakoztak a Szent László Társulat hivatalos kiküldötteihez. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban őket is kiküldötteknek nevezzük.

[5] *Oberding* 34–41.; *Mikecs* 235–241.; *Auner* 68–69.; *Sebestyén Ede*: A romániai magyarok élete Budapest, 1904. (Továbbiakban: Sebestyén) 44. Az oláhországi reformátusok száma 1831-ben még csak 5–600 fő. Vö.: *Oberding* 35–36.; Kovács Ferenc 1868-ban a csekély számú moldvai reformátussal együtt 3793-ra tette számukat. Vö.: *Kovács* 118.

[6] A középkori magyar egyházi jelenlétre Moldvában és Havasalföldön lásd: *Sánta János*: Régi magyar püspökségek a mai Románia területén Dés, 1914.

[7] *Benda Kálmán*: A moldvai magyarok (csángók) a XVI–XVII. században. In: Moldvai csángó–magyar okmánytár 1467–1706. I–II. Budapest, 1989. Szerk.: Benda Kálmán (Továbbiakban: Benda) 20., 41–45.; *Mikecs* 193–194.

[8] *Domokos* 67.

[9] *Benda* 43–44., 47–48., 342–347., 667–669.; *Domokos* 87–88., 92–101., 107–111.; *Auner* 37–42., 48–51., 59–60., 64–65., 72–76.

[10] *Auner* 66–67., 72–76.; *Domokos* 108., 110., 115–116.

[11] *Auner* 39., 44–45., 47., 61., 70.; *Oberding* 30–31.

[12] *Oberding* 31–32.; *Imets* 160.; *Kovács* 116.

[13] Ez a bevándorlás még századunk első felében is tartott. Erre vonatkozóan lásd: *Hegedüs Lóránt*: A székelyek kivándorlása Romániába Budapesti Szemle 1902. 306–308. szám (Továbbiakban: Hegedüs), illetve *Mikecs* 251–255.; *Thirring* 311–313.

[14] *Rendek*: A moldvai magyarok hit és nyelv tekintetében Családi Lapok 1852. I. félév 95–98. *Jerney János*: Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845. I-II. Pest, 1851. I. 321–324.

[15] *Imets* 102–103., 159–160.; *Kovács* 53–55., 117–118. Kovács 26, Imets 31 katolikus lelkészt említ Moldvában.

[16] *Raffay* 11–14., 89–90., 97.; *Barna Endre*: Románia nemzetiségi politikája és az oláh ajkú magyar polgárok Kolozsvár, 1908. (Továbbiakban: Barna) 13–18., 28–31. (Barna Endre Barabás Endre írói álneve. Vö.: 18. jegyzet.)

[17] Idézi: *Barna* 45–46. (A kurzív szöveg eredeti kiemelés.)

[18] *Barna* 48–49.; *Barabás Endre*: Románia közoktatásügye Kolozsvár, 1908. 34–36.

[19] *Sebestyén* 30., 46., 48.

[20] Értsd: magyar iskola

[21] oláh tanító

[22] *Kovács* 54–55. (A kurzív szöveg eredeti kiemelés.)

[23] A tudósítások közül csak néhányat említünk: *J****: A magyarok Moldovában Tudományos Gyűjtemény 1818. 8. kötet; *Y.*: A magyarok régi lakhelyeiről próbatétel Tudományos Gyűjtemény 1825. 6. kötet; 1832-ik évi levél a moldvai magyarokrul Századunk 1845. febr. 11. 12. sz.; *Nagy Ajtai Kovács István*: Moldva magyar nyelven beszélő lakosainak egy része Székelyföldről oda kiköltözött székelyek maradéka Tudományos Gyűjtemény 1836. 12. kötet; *N-Z-*: A moldovai magyarok jelen sorsa Társalkodó

1837. nov. 18. 92. sz.; *Gegő Elek*: A moldvai magyar telepekről Buda, 1838.; *Döbrentei Gábor* kérdései, s Petrás Ince feleletei a moldovai magyarok felől Buda, 1842.; *Ürmösy Sándor*: Az elbujdosott magyarok Oláhországban Kolozsvár, 1844.; 1840-es évek: több újságcikk a Jelenkorban, a Nemzeti Újságban, a Budapesti Híradóban és más lapokban; Utazók: Gegő Elek (1836.), Ürmösy Sándor (1841., 1843.), Jerney János (1844/45.).

[24] Nemzeti Újság 1846. dec. 3., 1846. dec. 4., 1846. dec. 6., 1847. márc. 12.

[25] *Notter Antal*: A Szent István Társulat története Budapest, 1904. (Továbbiakban: Notter) 15–16., 18., 62., 87.

[26] *Notter*: 47–48., 89., 148.; A bukovinai és moldvai magyarok Magyar Sajtó 1857. nov. 6. 254. sz.

[27] *Notter* 87–89., 120–121.

[28] *Notter* 105–108.; *Szemes József*: A Szent László Társulat története 1861–1941. Veszprém, 1942. 20–22.

[29] Magyar Országos Levéltár P 1431 Szent László Társulat (Továbbiakban: MOL P 1431) 71/1863.

[30] A Szent László Társulat 1867. évi szeptember 24. és 25-én Esztergomban tartott V. közgyűlésének jegyzőkönyve Pest, 1867. 18.; MOL P 1431 4. csomó 1. tétel 171/1867.; MOL P 1431 1. csomó 1. tétel 1859–1863. szám nélkül: Az 1867. okt. 31-i választmányi gyűlés jegyzőkönyve 6. pont; Uo.: Az 1868. máj. 15-i választmányi gyűlés jegyzőkönyve 19. pont

[31] A Szent László Társulat 1868. szept. 22. és 23-án Győrött tartott VI. közgyűlésének jegyzőkönyve Pest, 1868. (Továbbiakban: Győri kgy. 1868.) 66–116.; Utazásuk élményeit nyomtatásban is megjelentették, vö.: 3–4. jegyzet.

[32] *Kovács* 55–57. (A kurzív szöveg eredeti kiemelés.)

[33] *Imets* 169–170. (A kurzív szöveg eredeti kiemelés.)

[34] Győri kgy. 1868. 13–15., 81–86., 101–102., 113–116.

[35] MOL P 1431 5. csomó 1. tétel 175/1868.; Győri kgy. 1868. 13–15.

[36] Ez kb. a moldvai magyarság létszáma 1868-ban, az oláhországiak — akik megközelítőleg harmincezren voltak — nincsenek ebbe beleszámítva. Vö.: 1–4. jegyzet

[37] MOL P 1431 5. csomó 1. tétel 179/1868.; Győri kgy. 1868. 14.

[38] MOL P 1431 1. csomó 1. tétel 1859–1863. szám nélkül: Az 1869. szept. 14–15-én Pécsen tartott VII. rendes közgyűlés jegyzőkönyve 8. és 27. pont MOL P 1431 5. csomó 1. tétel 146/1869.; A Szent László Társulat 1871. május 31-én Pesten tartott VIII. közgyűlésének jegyzőkönyve Pest, 1871. (Továbbiakban: Pesti kgy. 1871.) 42–43.

[39] MOL P 1431 6. csomó 1. tétel 8/1870., 39/1870.; Pesti kgy. 1871. 43.

[40] A Szent László Társulat irataiban végig találunk erre vonatkozó adatokat. Az 1860-as évek elején pl. a bukovinai Molnár János és a bukaresti születésű Toncs Sándor nevét ismerjük azok közül, akik a társulat pénzén Magyarországon tanultak. A társulat rendszeresen segélyezte a bukaresti, ploieşti-i, brăilai magyar katolikusok intézményeit. Alkalomszerűen pedig nagyon sok moldvai és oláhországi település közösségének küldött kisebb-nagyobb összegű adományokat.

[41] Erre vonatkozóan az egyes közgyűlések jegyzőkönyveihez csatolt titkári jelentések szolgáltatnak adatokat.

[42] *Hegedüs* Budapesti Szemle 1902. 308. szám 235.

Anderle Ádám

SPANYOL BEVÁNDORLÓK LATIN-AMERIKÁBAN A 19. ÉS 20. SZÁZADBAN

A spanyol történetírásban napjainkban jelentek meg az első kritikai megjegyzések arról, hogy a spanyol historiográfia az elmúlt fél évszázadban igen belterjessé vált. Egyrészt arról van szó, hogy szinte teljességgel hiányzott az egyetemes történeti tematika, illetve más országok történetének kutatása. Latin-Amerika történetének kutatása is csak úgy és annyiban volt érdeklődés tárgya, amennyiben az a nemzeti történelem része.[1] Ez az oka a 16–18. századi gyarmati témák túlsúlyának a spanyol kutatásokban és publikációkban: csupán a gyarmati Amerika története számított és számít komoly akadémiai teljesítménynek. A független Latin-Amerika történetének spanyol kutatói még kevesen vannak, s a hazai tudományos közéletben perifériára szorultak.

Ez a hispanocentrista szűklátókörüség persze szoros kapcsolatban volt a Franco-korszak hivatalos kultúrpolitikájával, melyet erős „spanyolizmus" és konzervativizmus jellemzett.

Az sem meglepő ugyanakkor, hogy új törekvések, felfogások-megközelítések először a hispán perifériákon jelentkeztek, legerőteljesebben a katalán történészek között, az *Annales*-iskola hatására.

A tömeges spanyol kivándorlás kutatása — amely 19–20. századi jelenség — e feltételek közt ugyancsak hiánytéma volt, ám ezt igen közvetlen politikai korlátozások is akadályozták a Franco-diktatúra idején. Ennek oka egyfelől az volt, hogy a polgárháború után a köztársasági menekültek döntő része a latin-amerikai országokban kapott menedékjogot. Másfelől, mert a spanyol kivándorlók döntő része az északi tartományokból származott (Galícia, Asturias, Baszkföld, Katalónia), s a szélsőséges spanyolista centralizmussal szemben a kisnemzetek hazai kultúráját és mozgalmait támogatta, ezért a Franco-éra hivatalossága őket ellenségének tekintette. Harmadrészt, a diktatúra hivatalos véleménye szerint a kivándorlók tette nemzetellenes lépés volt, ezért az összességében kb. 3–3.5 millió főt kitevő amerikai spanyol közösségekkel nem tartottak a Franco-kormányok kapcsolatot.

Ez magyarázza, hogy a Latin-Amerikába irányuló spanyol kivándorlás kutatása csupán 1975 után kapott nagy lendületet, különösen az északi, észak-keleti zóna említett „autonómiáiban". Ezek a kutatások ugyanakkor — ahogy ez más európai országok esetében, így nálunk is történt — a *sui generis* latin-amerikai

témák felé fordíthatják a kutatókat, dinamikusan kitágítva az egyetemesség felé a jelenkori spanyol historiográfia tematikáját.

*

Jelen áttekintésünk természetesen nem kíván mérleget vonni a jelenkori spanyol történetírásról — bárha tanulságai nyilvánvalóan nagyok és érdekesek — a fenti sorok csupán a szükséges bevezetést kívánták szolgálni a bemutatásra kerülő öt kötet előtt. A tárgyalandó könyvek Colombresben (Asturias) a 90-es évek elején megalapított *Archivo de Indianos* által indított „Cruzar el charco" sorozatban jelentek meg. Maga a levéltár elnevezése is érdekes. *„Indiano"-nak* akkor kezdték nevezni e század elején a meggazdagodott spanyol emigránsokat, akik visszatértek Hispániába, amikor az addig használt „americano" („amerikás") egyre inkább csupán az észak-amerikaiak illetve az USA-beli emigráció elnevezésére szűkült. Az „indiano" ugyanakkor nem az amerikai indiánra (=indio) utal, hanem Amerika spanyol szóhasználatban még ma is használt elnevezésére: „Indiák" (Las Indias). Az alapítványként működő emigrációs levéltárat gazdag indianók, a Caja de Asturias, az oviedói egyetem és Asturias autonómia kormánya tartja fenn. Ez a levéltár ösztönzi a kutatásokat és hozta létre ama kiadványsorozatot, amelynek neve „Cruzar el charco", nem nélkülözi a humort sem (szószerinti jelentése ugyanis: „átszelni a pocsolyát"). Hogy ezesetben igen komoly szándékról és szinvonalról van szó, jelezheti a sorozat kiadói tanácsa, melyet három nemzetközileg is ismert katalán történész jegyez: Jordi Nadal, Jordi Maluquer és Antonio Macias Hernández. E sorozatban eddig öt kötet jelent meg, (adataikat tanulmányunk végén közöljük). *Blanca Sánchez Alonzo* az argentínai, *Jordi Maluquer* a kubai, *Herbert Klein* a brazíliai spanyol emigráció ügyeit tárgyalja. Ezen túl két különleges téma kapott helyet a sorozatban. A mexikói *Mario Cerutti* „Spanyol vállalkozók és a kapitalista társadalom Mexikóban" című kötete, valamint *J. R. García Lopez* könyve „A latin-amerikai spanyol emigránsok pénzátutalásai a 19–20.században".

Az eddigi kötetek alapján a Hispániából Latin-Amerikába irányuló kivándorlás dimenziói meglehetősen pontosan érzékelhetőek. A spanyol és latin-amerika bevándorlási statisztikák, országos és helyi levéltárak, kikötői iratok, latinamerikai emigráns sajtó, stb. alapján egyfelől egyértelmű, hogy a kivándorlás fő kibocsátó zónái északon voltak: Galícia, Asturias, Santander, Baszkföld és Kasztília, valamint a Kanári-szigetek. És ehhez hozzátehetjük: olyan zónák ezek, ahol a kisbirtok, ("minifundio") a domináns:[2] a latifundiumok ugyanis megkötötték a paraszti munkaerőt. Egyértelmű a „célországok" sorrendje is: Argentina (csaknem 2 millió kivándorló), Kuba (egy millió felett – ebből 1902–1931 között nyolcszázezer) és Brazília (750.000 fő) a listavezetők. Más országokban[3] csupán néhány tízezres nagyságrendet ér el számuk, bár gazdasági súlyuk (pl. Mexikóban) esetenként igen jelentős lehetett. A három listavezető ország esetében egyértelmű, hogy az ültetvényes, illetve élelmiszerexport-gazdaság munkaerőigénye volt a fogadóképesség fő tényezője: Kubában a cukor, Brazíliában (São Paulo) a kávéültetvények igénye a döntő tényező a rabszolgaság eltörlése után. Argentínában a

juhtenyésztés és a búza exportigényei szívnak fel spanyolországi százezreket – az olasz bevándorlók után a második legnagyobb európai bevándorló népességet adva így a két atlanti-parti ország számára. A bevándorlási hullám csúcsa 1880–1929/30 közé tehető – ami Kuba esetében érdekes elsősorban, ahol az 1898-as spanyol vereség után is folyamatos és tömeges a spanyol bevándorlás.

Kuba esetében Maluquer a cukor világpiaci árának és a spanyol bevándorlás létszámának görbéit egymásra vetítve, azok teljesen azonos mozgásával kívánja bizonyítani: a cukortermelés érdekei határozták meg a kubai bevándorlási politika és a bevándorlás „mozgását". Ami nyilvánvalóan így van, még akkor is, ha a bizonyított szoros korreláció — cukorár és bevándorlók száma — gyanút kelt, legalábbis Hamilton híres görbéi óta aki a Spanyolországba érkező nemesfém mennyiségének és a 16. századi árak mozgásának azonos ritmusából vont le — később hibásnak bizonyult — következtetéseket.

Az mindenesetre kitűnik mindhárom esetben, hogy az 1930-as évektől mindenütt leállt a bevándorlás — és nemcsak a spanyolországi —, helyét a munkaerőpiacon az induló demográfiai robbanás körülményei közepette a belső források vették át, igazolva az ezidőbeli bevándorlásellenes, nacionalista politikákat is Latin-Amerikában.

Mindhárom célország esetében jelentős a *visszavándorlás*, jelzik a kutatók, ám ez nehezen számszerűsíthető, mindenesetre több százezres nagyságú lehet.

Ebben a spanyol „fecskemozgalom" (az 1920-as években a Bethlen-kormány is kísérletezett ezzel)[4] játszott igen fontos szerepet – jelzik e munkák.

Vizsgálva az emigráció konkrét eseteit, megállapítható, hogy a három országban eltérő stratégiákat és modelleket látunk. Kubában az a meglepő, hogy döntően városi, a fővárosra és környékére koncentrálódott a spanyolok megtelepedése. A legnagyobb létszámú gallego közösség a kiskereskedelmet, a vendéglátást monopolizálta Havannában; a katalánok a külkereskedelemben szereztek erős pozíciókat. A közeli és hasonló klímájú Kanári-szigetekről tízezrek (döntően családok) viszont a zafra (cukornádaratás) idénymunkáira érkeztek. Kuba a cukornádaratás rettenetesen nehéz munkáját ezen túl döntően karibi fekete vendégmunkásokkal oldotta meg. Argentínában is a fővárosban és körzetében koncentrálódott a spanyol bevándorlás – s ezen túl is döntően városi jellegű (73,8 %-ban). Megfigyelhető, hogy itt sokan szereznek földtulajdont is (főképpen baszk bevándorlók). A városokban erősek kézműves és kereskedő csoportjaik, viszonylag magas a házicselédek és napszámosok aránya: az utóbbiak az építkezéseken dolgoztak. Mind Kubában, mind Argentínában statisztikailag kimutatható, hogy a spanyol bevándorlók közt az analfabéták aránya alacsonyabb, mint az országos átlag. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert Braziliában Klein éppen az ellenkező eredményre jut: a spanyol bevándorlók közt az analfabéták száma magasabb volt a brazil átlagnál. Nagyobb részük Galícia legszegényebb paraszti rétegeiből érkezett, s nem a városokban, hanem São Paulo kávéültetvényein lettek kolónusok, rettenetesen nehéz feltételek közé kerülve. Klein adatait alátámasztja J.R. García López munkája is (könyvére még visszatérünk), miszerint a Spanyolországba küldött pénzátutalásokban a brazíliai spanyol bevándorlók jelentéktelen aránnyal szerepelnek, jelezve ezzel fölhalmozó- képességük erős akadályait.

A három országtanulmány ezen túl igen sok eltérő szempontot vizsgál. Maluquer — ha röviden is — de szót ejt a gallego közösség kubai szerveződéséről, intézményeiről, befolyásos politikai presszió-csoport szerepükről is (csak jelezzük: Fidel Castro családja is galíciai eredetű).

B.Sanchez Alonso az argentínai spanyol szerveződések közül az önsegélyező társaságok szerepét emeli ki, hangsúlyozva: a spanyol többség számára e társaságok szociális juttatásai (egészségügy) voltak döntőek, a társasági életben nem vettek részt. A társaságok vezetőségei — többségükben gazdag kereskedők — számára viszont az argentín politikai elithez való kapcsolódás lehetőségeit adták a társaságok. Brazíliában a spanyol bevándorlók többsége szétszóródott a São Paulo-i fazendákon.

Az országtanulmányok számos más kérdésben adnak igen gazdagon adatolt képet (a nemek aránya, életkor, foglalkozás, az érkezés évenkénti adatai, a spanyolok aránya külföldiek között, a nagyvárosokban, stb.)

Az is említésre méltó azonban, ami nem kerül tárgyalásra. Nem alakul ki pontos képünk például arról, hogy a spanyol kivándorlókat milyen okok is vitték a kontinensek országútjaira. Valójában egy másik munkából, Consuelo Navarronak a Kubába ment gallegókról írott monográfiájából[5] tudjuk: 1812-ben Spanyolországban egy törvény megtiltotta a kisbirtokok szétaprózását, az elsőszülött fiúnak adva az egész paraszti birtokot — (sajátos „paraszti hidalgo" réteg született így) — ezért a kivándorlók döntő többsége a földhöz nem jutó örökösökből toborzódott. Navarro fontos tényként említi a sorozások elől való menekülést is: a 19. sz. második felében, e század elején az értelmetlen gyarmati és marokkói háborúk elől menekültek fiatal férfiak tíz- és százezrei. Demetrio Ramos egy korábbi tanulmánya alapján[6] az is hiányolható, hogy a politikai okok miatt kívándorlóknak még említése sem történik. Etekintetben említésre méltó az az óvatosság, ahogy az 1939 utáni ügyeket és periódust elkerülik a szerzők. A spanyol kolóniák életéről is kevés információt kapunk, ahogy az illegális kivándorlás témáját is csak jelzésszerűen érintik e munkák.

Következtetéseik azonban egy irányba mutatnak: a spanyol bevándorlás a latin-amerikai tőkés nekilendülés nagy korszakában (az ennél is számosabb olasszal együtt) az ekkor érkező külföldi tőke számára biztosította a szükséges munkaerőt.

Ha a három országtanulmány szemléleti újdonságot keveset is ad, adatai újak és roppant fontosak: megerősítik és kiegészítik más európai országok kivándorlásával kapcsolatos ismereteinket. A másik két könyv azonban nagy újdonságot jelent a spanyol és a nemzetközi historiográfiában.

García López a spanyol kivándorlók hazaküldött pénzküldeményeiről írt összefoglaló művet, az 1830–1930 közötti száz évet tekintve át. A teljességet közelítően adatai csupán Asturias esetében lehettek: itt a helyi bankok, kereskedőházak és (egyes esetekben) gazdag indianók (családi) levéltárát, valamint közjegyzői irattárakat tekinthette át. Ezen túl néhány madridi nagybank — pl. az e tőketranszferből kinövő és erre szakosodó Banco Hispano Americano — archívumát látta a szerző, s felhasználta az ilyen témájú első publikációkat is.

García López két periódust különít el. 1880-ig kevés személytől, de hatalmas felhalmozott tőke jön Spanyolországba a hazatelepült indianókkal, már az 1830-as

évektől. 1880-tól a tőketranszfer mellett az állandó, de kicsiny pénzküldemények egyre szélesebb folyama figyelhető meg, százezres negyságrendekben, az otthon maradt családok támogatására.

García López bemutatja a pénzküldés mechanizmusát, lehetséges formáit, rámutatva: a modern spanyol pénzintézetek ebben a viszonyrendszerben és ebből a szerepből születtek meg. Egyre több helyi kereskedő és kereskedőház — amelyek Amerikával kereskedtek — vállalt ilyen pénzügyi tevékenységet és/vagy vált bankká. E helyi vagy regionális bankok kapcsolódtak a nagy angol, francia, USA-bankokhoz, amelyek az amerikai pénzeket gyűjtögették össze – mindaddig, amíg argentín-spanyol és kubai-spanyol bankok át nem veszik e tevékenységet. A küldött pénz döntően három országból érkezett: Argentínából, Kubából és Mexikóból. Figyelemre méltó, hogy Brazíliából nem számottevő a küldött pénz, s ez H. Klein említett megállapításait erősíti az oda érkezett spanyol bevándorlók szegénységéről.

A Spanyolországba érkező nagy pénzek tőkeként működtek: döntő részüket a vasút- és hajógyártásba valamint az iparba fektetik az indianók; jelentős a jelzáloghitelekre történő kihelyezés és államkötvények, városi ingatlanok vásárlása is, de jelen volt — ám csak az említettek után — a földbirtokvásárlás (ám mert az északi zónában a kisbirtok a domináns, nagybirtokok kialakulására nem került sor).

Összegezve a pénzküldemények egy évszázados mozgását, ritmusát és volumenét, García López egyenesen arra a következtetésre jut, hogy a 19. század második felétől tapasztalt tőkés fellendülés Spanyolországban az amerikai spanyol tőke- és pénzküldemények nélkül nem indulhatott volna el. Adatai persze nem adnak teljes képet erről a fontos évszázadról, de bizonyos periódusokról igen, s ez alapján arra az összegező megállapításra jut, hogy az 1880–1931 közötti években éves átlagban kb. 300 millió pesetával lehet számolni, ami tényleg hatalmas és állandó tőkeinjekciót jelentett, azonban az 1920-as években már csökkenő görbét mutat. A kötetnek az utolsó évről (1932) adott összegezését adjuk illusztrációként:

Argentína	195 millió peseta
Kuba	85 millió peseta
USA	50 millió peseta
Mexikó	25 millió peseta
a többi dél amerikai állam	30 millió peseta
Összes egyéb ország	90 millió peseta

részesedést mutat a Spanyolországba érkező átutalásokból.

Érdeme a könyvnek az is, hogy több gazdag indianóról (családi archívum alapján) konkrét esettanulmányt közöl: hogyan szerezték vagyonukat Amerikában, hogyan utalták át, s mibe fektették.

Kivételt e témakörben Mexikó jelent, ahol a 19–20. század fordulóján igen kevés spanyol él, Cerutti adatai szerint alig 30.000 fő. Cerutti a Leoni Egyetem (Monterrey) kutatója, aki a mexikói tőkés fejlődés 1840–1920 közötti időszakát vizsgálva a spanyol bevándorlók (pontosan: baszk, asturiasi és santanderi eredetű) tőkés dinamizmusát konstatálja Észak-kelet Mexikóban, ahol éppen Monterrey lesz a központi zónája a tőkés fejlődésnek. Cerutti ezt a régiót vizsgálja, melynek a helyzete különleges. Az 1840-es években, amikor az Egyesült Államok meghó-

dította a korábbi Mexikó csaknem felét, a rio Bravo határfolyó lett, nyugati partvidéke pedig része az USÁ-ban kibontakozó kapitalista nekilendülésnek. E régió sokat profitált határhelyzetéből. Az 1850–60-as években a Reforma háborúi idején az USÁ-ból történő szállítások (fegyver, élelmiszer) fő haszonélvezője. Hatalmas vagyonok azonban az USA-polgárháború idején születtek, amikor a déli ültetvényes államok, kikötőik blokádja miatt Mexikón keresztül kereskedtek Európával. Matamoros, Monterrey, Veracruz, Tampico ekkor kerülnek a világgazdaság fő áramába. A déli államok gyapotexportja ezeken keresztül — Havanna érintésével — indult Európába, s ugyanúgy érkezett a déli rabszolgaállamokba az európai import. A felhalmozott kereskedőtőke azután befektetésre került: Monterreyben modern fém- és feldolgozóipar született, La Laguna térségében pedig a gyapotültetvények expanzióját láthatjuk, mely a déli államok gyapottermelésének polgárháború alatti kínjait használta ki.

Az így született tőkék egy része a spanyol bevándorlóké — hogy García Lópezre utaljunk vissza —, amely azután az Ibériai-félszigeten csatornázódott be a gazdaságba. Mario Cerutti szerint ez főképpen a mexikói forradalom idején zajlott le, tekintettel arra, hogy a forradalmi tábor az észak-amerikaiak mellett a spanyolokra tekintett fő ellenségként, akiket a gyűlölt diktátor, Porfirio Diaz kegyeltjeinek tartott.

Alighanem igaza van Ceruttinak abban, amikor azt veti fel könyve végén: a visszatért spanyolok esetében nemcsak a hozott és befektetett tőkét kell számításba venni, de azt a modern kapitalista mentalitást is, amit magukkal vittek és meghonosítottak Hispániában. Azt hisszük, ez nemcsak a mexikói példa esetén van így.

Magunk hozzátennénk ehhez azonban egy másik általánosító megjegyzést is – tekintettel arra, hogy a spanyol kivándorlók döntő része az éppen ekkor születő spanyolországi kisnemzetekhez tartozott. A galíciai esetről adott kutatások alapján — melyek a kubai gallego közösség hatalmas, konkrét hozzájárulását mutatják be — a gallego nemzettudat formálódásában (gallego-nyelvű könyvkiadás, folyóiratok indítása, iskolaépítési mozgalom Galíciában kubai-gallego pénzből stb.) játszott szerepüket kell kiemelni; ezt a szerepet a baszk és a katalán esetben is érdemes lenne számbavenni és kutatni – különösen 1939 után, amikor Franco diktatúrája durva represszióval törölt el minden „másságot" Spanyolországban. Ugyanígy komolyan elemezni kellene a spanyol bevándorlók integrálódásának, asszimilációjának folyamatát is. Lehetne még sorolni kérdéseinket vagy hiányérzetünket, ám egy éppen elindult sorozat esetében ezzel még várni illik. Annál is inkább, mert az Archivo de Indianos igen perspektívikus programot képvisel. Ebben a nyaranta szervezett nemzetközi szemináriumok[7] érdemelnek említést, ahol az emigráció-kutatás általános, egyetemes történeti kérdései is helyet kapnak, elmélyítve-szélesítve a hazai-spanyol kutatók problémaérzékenységét is.

*

„Kormányozni annyi, mint telepíteni" („gobernar es poblar") írta a nagy argentín államférfi, Alberdi a múlt század közepén. Tény, hogy minden latin-amerikai

állam a bevándorlás ösztönzésével igyekezett saját gazdaságának lendületet adni. Ám az, hogy mely országok váltak célországgá, sokban függött a felajánlott lehetőségektől (és ígéretektől) – ezért az emigrációkutatásnak ezt a tényt is nagyobb figyelemmel kellene kezelnie. Mindenesetre, az általunk ismertetett esetekben 1870/80–1929/30 között hatalmas európai bevándorlás volt Latin-Amerikába.

Hiszen az Egyesült Államok *után*, abszolút számokat tekintve Argentínába és Brazíliába érkezett a legtöbb bevándorló. E ciklusban *úgy tűnt*, hogy legalábbis Latin-Amerika dinamikus centrumai éppoly nagy lendületet vettek, mint aminek Észak-Amerikában tanui lehettünk. Az eredmény mégsem lett *felzárkózás*. S ez már az indulásnál eldőlt: mindhárom bemutatott ország-eset az ültetvényes, illetve a mezőgazdasági export dominanciáját mutatja, melyek világgazdaságtól való függése rendkívül erőteljes volt. Ehhez képest az a példáinkból előtűnő kép, hogy tudniillik e tőkés fellendülés közepette felhalmozott tőke kiment Latin-Amerikából (s a Spanyolországba érkező tőke aránya az angol, USA, német tőkekivonáshoz képest még meglehetősen alacsony lehetett), csak kiegészíti az összképet és a szomorú végeredményt. A 19. századi *lemaradtunk*-helyzet (atraso, retraso) az 1920-as évekre *elmaradottsággá* (subdesarrollo) vált, jelezve, hogy a mennyiségi különbségek — a fejlett tőkés országokhoz képest — minőségi különbségekké is váltak.[8]Bárha a munkaerő felől meg voltak — meg lettek volna — a felzárkózás feltételei, a tőkebefektetések oldaláról azonban nem. Tőkebefektetés helyett tőkekivonás — talán erről is szólnak a spanyol sorozat kötetei.

Az cikkben ismertetett művek

– Jordi Maluquer de Motes: Nación e inmigración: los españoles en Cuba (ss. XIX y XX). Colombres 1992. p.190.

– José Ramón García López: Las remesas de los emigrantes españoles en América. Siglos y XIX y XX. Colombres 1992, p.211.

– Blanca Sánchez Alonso: La inmigración española en Argentina. Siglos XIX y XX. Colombres 1992, p.168.

– Mario Cerutti: Empresarios españoles y sociedad capitalista en Mexico (1840–1920). Colombres 1995, p.222.

– Herbert Klein: La inmigración española en Brasil. Colombres 1996, p.164.

JEGYZETEK

[1] *Carlos D. Malamud*: La historia contemporánea latinoamericana. En: La Historia en el 90. Ayer 2. Madrid 1991, 50–51.

2 *Consuelo Naranjo Orovio*: Del campo a la bodega: recuerdos de gallegos en Cuba. Ed. do Castro. La Coruña 1988, 27.

3 Chile, Mexikó és Uruguay esetéről lásd Moisés Llordén Miñambres (ed): La emigración española a Iberoamérica. Pasado, presente y futuro. Oviedo 1993, 101–151, 183–193.

[4] Erről lásd Varga Ilona: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között, (kandidátusi értekezés) Szeged 1977.

[5] Lásd a 3 sz. jegyzetet.

[6] Demetrio Ramos Perez: Fases de la emigración española a Hispanoamérica en el siglo XIX. Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas. Band. 13. Köln 1976, 151–174

[7] Az 1993-as szeminárium anyagát lásd Moisés Llordén Miñambres (ed.) Acerca de las emigraciones centroeuropeas y mediterráneas a Iberoamérica: aspectos sociales y culturales. Oviedo 1995.

[8] Erről részletesen *Anderle Ádám*: Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX és a XX. században. Kossuth Kiadó, budapest 1988.

BESZÁMOLÓ

EGYHÁZPOLITIKAI TÖRVÉNYEK CENTENÁRIUMA

(Konferencia az ELTE BTK-án, 1995. november 28.)

Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszéke, Újkori Magyar Történeti Tanszéke és az MTA Egyháztörténeti Albizottsága *Az egyházpolitikai törvények 1894–95* címmel, a törvények elfogadásának 100. évfordulója alkalmából, 1995. november 28-án az ELTE Bölcsészettudományi Karán konferenciát rendezett.

A polgári kori liberális törvényhozás csúcspontjaiként is emlegetett egyházpolitikai törvények megszületését a modernizálódó és egyre inkább pluralisztikusabbá váló magyar társadalom követelményei váltották ki, amelyek már nem voltak összeegyeztethetők a katolikus egyháznak a felekezetközi (interkonfesszionális) és az államot érintő vallási ügyekben élvezett kivételes vezető szerepével. I. Ferenc József király 1894. december 9-én szentesítette, majd december 18-án kihirdették az első három egyházpolitikai törvényt. Az 1894:XXXI. tc. bevezette a kötelező polgári házasságot, az 1894:XXXII. tc. a vegyesvallású házasságokban illetve a házasságon kívül született gyermekek vallásáról rendelkezett, az 1894:XXXIII. tc. pedig a születések, házasságok és halálozások állami anyakönyvezését írta elő. Ezt követően, 1895. október 18-án hirdették ki az 1895:XLII. tc.-t az izraelita vallás bevett vallássá nyilvánításáról, s november 22-én nyert királyi szentesítést az 1895:XLIII. tc. a vallás szabad gyakorlásáról.

A törvények szentesítését a reformok támogatóinak és ellenzőinek hosszú vitái, kormány- és koronaválsággal is tarkított egyházpolitikai küzdelem előzte meg. *Kubinyi András* egyetemi tanár (ELTE) elnöki megnyitó szavai után *Adriányi Gábor*, a bonni Institut für Kirchengeschichte professzora ezen előzményeket ismertette a német külügyminisztérium iratanyagainak tükrében. A bécsi és a budapesti német diplomácia már a kiegyezéstől kezdve élénk figyelemmel kísérte a magyarországi történéseket, így az egyházpolitikát is. Csak gr. Csáky Albin kultuszminiszter 1890. február 26-i ún. elkeresztelési rendeletéről tizennégy jelentés érkezett Berlinbe a bécsi német nagykövettől! Megítélése szerint egyébként a magyar közvélemény meglehetősen egykedvűen kezelte a kérdést, és azt inkább a papság ügyének tartotta. A német kormány a törvények lényegét tekintve azokkal egyetértett, bírálatot csak egyes radikális nemzeti és korona-ellenes körökkel szemben gyakorolt.

Az előzményeket áttekintő előadás után *Gergely Jenő* tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE) az egyházpolitikai törvényjavaslatok főrendiházi vitáját rekonstruálta. A főrendiház a beterjesztések közül elsőként a polgári házasságról szólót kezdte tárgyalni. Elfogadása vagy elutasítása kulcskérdés volt, hiszen a többi logikailag ebből következett, az előadó épp ezért e javaslat sorsával foglalkozott részletesebben. A főrendiházi vita hangulatát a parlamenten kívül is kibontakozó — részint Rómából kezdeményezett és támogatott, részint a magyar püspöki kar pásztorlevelei által inspirált — ellenállás is meghatározta.

A vita szokatlan fontosságát jelezte, hogy az első felszólaló az egyébként igencsak apolitikus Vaszary Kolos bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása volt. Nem-szavazatát teológiai, illetve kánonjogi tételekkel indokolta, s leszögezte, hogy a katolikus egyház hitelvei és a törvényjavaslat alapelvei egymással homlokegyenest ellenkeznek. Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter hasonlóan nagyívű beszédben fejtette ki a liberális álláspontot. Érvelése centrumában az állt: fel kell számolni a feudális eredetű, de felekezetekhez kötődő előjogokat, s meg kell teremteni az egységes polgári nemzetállam, a jogállam intézményrendszerét és jogrendszerét. Ez 1867-et követően nagyrészt megtörtént, ám egyes területeken — így a házasság, anyakönyvezés, vallásszabadság terén — még nem. Nem az egyházak és a vallás elleni harcról van szó, hanem a feladatok újraelosztásáról. Az állam nem vonja kétségbe a házasság erkölcsi és valláserkölcsi mozzanatait, de az nem lehetséges, hogy egy felekezet, jelesen a katolikus, hitelvi szabályait tegyék államilag kötelező érvényűvé. A vita harmadik napján felszólaló Szász Károly református püspök összefoglalta a hazai protestáns egyházak idevágó véleményét: a javaslat erkölcsi, társadalmi és nemzeti szempontból egyaránt üdvös, mert az állampolgári jogegyenlőség kiterjesztését szolgálja.

A hozzászólók állásfoglalásaiból kitűnt: itt a liberalizmus és a konzervativizmus nagy csatája folyik. 1894. május 10-én a főrendiházban a polgári házasságot leszavazták, s csak másodszori tárgyalás után, 128 igennel 124 ellenében, fogadták el azt. A további törvényjavaslatok közül a vallás szabad gyakorlásáról, illetve a zsidó vallás recepciójáról szólók váltottak ki hevesebb disputát. Az előbbi paragrafusai közül kivált a valamely felekezetből való kilépés, illetve belépés jogát vitatták, részben mert ez viszonosságra épült (eddig áttérni csak egyirányba lehetett: zsidóból keresztényre), részben mert lehetővé tette a felekezetenkívüliséget. A recepciós törvényjavaslatot — egyháznagyok felszólalása nélkül — háromszor tárgyalták a főrendek, s harmadszorra is csak a főrendiház elnökének igenje döntött a javaslat mellett.

Ezután *Szabó Dániel* (MTA Történettudományi Intézete) a politikai katolicizmus párttá szerveződését, azaz a Katolikus Néppárt létrejöttének körülményeit, történetének első éveit ismertette. Az egyházpolitikai törvényjavaslatokra reagálva akcióegység alakult ki a főrendiházi ellenzék, a liberalizmussal szemben álló alsópapi, katolikus értelmiségi csoport között: katolikus nagygyűléseket tartanak, megkezdődik a katolikus lakosság társadalmi szervezése. A szándék egyértelmű: megmutatni, hogy a katolikus lakosság egységesen elutasítja az egyházpolitikai reformokat. Miután a hagyományos politizálás eszközeivel nem sikerült megakadályoznia az egyházpolitikai törvények szentesítését, beértek a pártszerveződés előfeltételei, s 1895 elején hivatalosan is megalakult a politikai katolicizmus pártja, a Néppárt. Az előadó részletesen kitért a „pártrendszerinek" is nevezhető előtörténetre — a Szabadelvű Párton belüli mozgásokra, annak kormányképes váltópárt igényére, Zichy Nándor és Esterházy Móric grófok kezdeményezéseire —, elemezte a Néppárt politikusi összetételét, egyházhoz való kötődését és eredményeit. Bár a párt nem tudta felforgatni a magyar politikai pártpalettát, de azon meg tudott maradni, s működése során mindig a szociálkonzervatív erők összefogására törekedett.

A kormányzat az egyházpolitikai törvények ellenében az autonómia-szervezet ígéretével próbálta „kárpótolni" a katolikus egyházat. *Csorba László* egyetemi docens (ELTE) a katolikus önkormányzati szervezet létrehozásának csomópontjait elemezte referátumában. A polgári államszerkezet kialakítása idején, 1848-ban kétféle irányból merült fel a katolikus autonómia igénye. Egyfelől a katolikus főpapok kívánták így elhárítani annak veszélyét, hogy esetleg nemkatolikus kézbe kerüljön a főkegyúri jog gyakorlása. A hívek és az alsópapság liberális csoportjai viszont egy olyan, világi többségű intézményt akartak, amely az egyházi vagyon és az iskolák ügyeinek intézését kiveszi a püspökök kezéből és az egész katolikus közösség ellenőrzése alá helyezi. 1867–1871 között e kétféle irány kompromisszumaként kidolgozták a katolikus autonómia jogkörét és felépítését, de a tervezetet a mérvadó körök elutasították. Sem a kormány nem akarta kiengedni kezéből az új intézmény anyagi alapjának szánt vallás- és tanulmányi alapokat, sem a főpapság nem tartott már annyira a kormány esetleges szekularizációs politikájától, hogy emiatt jogokat adjon át az autonómiának, sem pedig a Vatikán nem kért egy olyan kísérletből, amely szeparatista töltetet is hordozott. Az autonómia-szervezetért indított mozgalom újabb szakaszára az egyházpolitikai törvényeket követően, az 1890-es évek közepétől került sor. Ám a kitűzött célt megintcsak nem sikerült elérni – lényegében ugyanazon okokból, mint negyedszázaddal korábban. Az előadó következtetése szerint az is közrejátszott a nagy szabadelvű nemzedék autonómia-koncepciójának újabb kudarcában, hogy a századvégtől kezdve már a progresszív katolikus erők sem a liberális elvekben, hanem mindinkább egy szociálisan érzékeny újkonzervativizmusban keresték a továbblépés útját.

A konferencia délutáni előadói néhány nemkatolikus egyház és az egyházpolitikai törvények viszonyát vizsgálták. *Fónyad Pál*, az Evangélikus Hittudományi Egyetem megbízott előadója vázolta a 19. századi vallásügyi törvényeket, melyek tendenciájukban a polgári jogegyenlőség irányába mutattak. Ennek tükrében az 1894–95-ös egyházpolitikai törvények az evangélikus egyház jogi helyzetének megerősítését jelentették. A magyarországi evangélikus egyházegyetem akkori négy egyházkerületéből egyedül a dunántúli nem foglalkozott a készülő törvényeknek egyházon belüli hatásával és alkalmazásával, a bányaiban, a dunáninneniben és a tiszaiban viszont igen. Ugyan néhány részletkérdésben eltérő véleményt fogalmaztak meg, de végkövetkeztetésük megegyezett, s azt az egyház egyetemes közgyűlése is megerősítette: az evangélikus egyház nem talált az új egyházpolitikai törvényekben olyan tendenciát, amely az egyház életét és munkáját károsan befolyásolta volna, sőt indirekt az egyházi munka elmélyítésének indítékát látta abban.

Schweitzer Gábor, az MTA Jogtudományi Intézetének munkatársa azt vizsgálta, hogy az egyes egyházpolitikai törvények milyen visszhangra találtak az izraelita felekezeten belül. A törvényjavaslatokat általában tartózkodó hang fogadta. A polgári házasságkötés kapcsán főleg a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötés lehetősége foglalkoztatta a közvéleményt. A zsidó és keresztény házasság zsinagógai áldását viszont még a neológ rabbik sem látták lehetségesnek. (Épp ezért vált híressé az azóta is csak „aradi áldásként" emlegetett eset: Rosenberg Sándor aradi főrabbi a Halachára, azaz a zsidó vallástörvényre hivatkozva

mégis megáldotta egy zsidó nő és egy keresztény férfi házasságát.) A recepciós törvényjavaslat eredeti formulája tartalmazta, hogy keresztény felekezetről át lehessen térni izraelita felekezetre, s épp e pont miatt bukott meg először az országgyűlésben. A gordiuszinak tűnő csomót végül a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény zárórendelkezése vágta át: lehetségesnek tartva minden bevett vallásfelekezetre való áttérést (s a recepció révén a zsidó felekezet is bevett lett), kimondatlanul is biztosítja a zsidó felekezetre való áttérés lehetőségét. A recepció az elfogadását követően terebélyesedett ki; paradox módon 1926-ra, a felsőházi képviselet révén vált teljessé.

A konferencia utolsó előadója, *Kósa László* tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE) a református egyház szemszögéből vizsgálta meg az egyházpolitikai törvényeket. Megállapította, hogy a vallásügyi törvényhozást protestáns oldalról nem egyháztörténeti eseményként értelmezték, hanem az állam és az ultramontán katolicizmus közötti harcként, amiben a protestantizmus csak állampolgári szinten érdekelt. Éppen ezért sem az 1891–93 között ülésező II. egyetemes zsinat, sem a konvent nem tárgyalta a kérdést. A közvéleményt, a politikai élet református résztvevőit viszont foglalkoztatta az aktuális törvényhozás. Állásfoglalásaikra jellemző, hogy a vallásügyi törvényeket jogtörténeti fejlődésnek, a polgári állam és az egyház közötti viszony rendezésének szükségszerű állomásaként fogták föl. A liberális szellemű vallásügyi törvények visszahatottak a református egyház belső életére: liberális irányba tolták az egyház belső szabályozását.

A délutáni ülésszak elnöke, *Izsák Lajos* egyetemi tanár (ELTE) zárszavában kiemelte, hogy az 1894–95-ben meghozott egyházpolitikai törvények a dinamikusan fejlődő magyar polgári társadalom olyan jogszabályai, amelyek nemcsak megfeleltek a kor európai elvárásainak, hanem annak élvonalához tartoztak.

Balogh Margit

KONFERENCIA AZ ELITRŐL

1996. április 26–27-én az ELTE Egyetemi Színpadán, a KLTE történész hallgatóinak Eötvös-köre, az ELTE ÁJTK Politológia Tudományos Diákkörének és Bibó Szakkollégiumának hallgatói konferenciát szerveztek a magyar elitről. A két napos rendezvényen a tárgykör ismert kutatói és a hazai elit prominens képviselői az elitkutatás fontos kérdéseit vitatták meg.

A megnyitó után *A magyar elit kialakulása és történeti tagolódása* című szekcióban elsőként *Veliky János* történész tartott előadást. A reformkorral kezdődő fejlődéstörténeti áttekintésében felvázolta a hazai elit teljesítményének változását. Kifejtette, hogy a reformkorban a társadalom legalább annyira válságban volt, mint ma. A jogi pozíciók bizonytalanná váltak, a gazdaság, hasonlóan a mai viszonyokhoz, nem működött, és a társadalmi csoportok együttműködési képességeivel is komoly gondok voltak. De a válság ellenére, mégis ekkor születtek meg a polgári átalakulás legjelesebb szellemi és kulturális teljesítményei. Az elitről megállapítható, hogy nagy szerepe volt a társadalom helyzetének felmérésében és azoknak a terápiáknak a kidolgozásában, amelyek e gondok megoldásához

hozzájárultak. Sajátos szerepe a 19. század második felében, a gazdasági fejlődés éveiben is megfigyelhető, amikor is olyan összeütközések alakultak ki, amelyek egyrészt integráló szerepét csökkentették, másrészt a polgárosodás eredményeit rontották. A Horthy-kor elitjének szerepe is hasonló módon összetett. Összefogó szerepét ellentmondásos formában töltötte be, szociális érzékenységével szemben is kifogásokat emeltek, és ez utóbbi tény magával hozta a népi-urbánus ellentét kibontakozását. A társadalom 1945–1948 utáni eredményeit figyelve pedig megállapítható, hogy a szerephez jutó „messianisztikus" elit szintén rontotta vagy legalább is messzemenően befolyásolta a hazai társadalom teljesítőképességét.

Veliky ezt követően — abból kiindulva, hogy az elit szerepét és funkcióját a legtöbb elmélet az általános közérdekhez képest jelöli ki — a hazai közérdek értelmezésének fejlődéstörténetét vázolta fel. 1526 után olyan változások következtek be, amelyek alapján a nemzeti (köz)érdek és az állami (udvari) érdek szembekerülhettek egymással, hiszen a Habsburg törekvések eltérhettek Erdély vagy a királyi Magyarország rendjeinek érdekeitől. Eötvös J. S. Millnek írott levelében említi, hogy II. József felvilágosult abszolutizmusának kísérlete — miszerint a partikuláris rendi-nemzeti érdekeket udvari érdekké kovácsolja — nem sikerült, így jutunk el a polgári átalakuláshoz. A reformkor liberális reform-elitjének eredményei viszont épp ezen a téren figyelemre méltóak: az érdekegyesítés révén sikeres kísérletet tesz a szociális és nemzetiségi törekvések közérdekké emelésére. Később, a dualizmus korában azonban újra, mind határozottabban, az állami és közérdek eltérése figyelhető meg, és Trianon csak újabb nehézségeket hozott e tekintetben. A Horthy-kor végén meginduló elitharc és a Holocaustból következő feszültségek az 1945–1946-os fordulat után ugyancsak megnehezítették a csoportérdekek nemzeti érdekké való kovácsolódását.

Veliky — a történeti áttekintése után — fejtegetése zárásaként feltette a kérdést, hogy mi a teendő tehát az elittel kapcsolatban. Véleménye szerint abból kell kiindulni, hogy az elit nemcsak erkölcsöt sugároz, hanem technikai, tudományos funkciója is van, így tehát racionális eszközökkel körül lehet írni helyzetét. Az előadó visszautalt Széchenyire, aki a lelki függetlenekről írva fontos jellemzőként említette meg, hogy ez a csoport nem azonos a többséggel, hiszen „mélyre csak kevesen látnak". Ugyanakkor Széchenyi megjegyzi, hogy az elitnek szocializálnia kell a teljesítményeit, és a tudományosság mellett „a hihető életre" kell törekednie, amellyel el tudja magát fogadtatni a többséggel. Végül az előadó Széchenyi azon tézisére hívta fel a hallgatóság figyelmét, miszerint mindennél fontosabb, hogy legyenek „eszmesúrlódások", amelyekhez idő és hely szükséges.

A délelőtt másik előadója, *Gerő András* történész az elit meghatározásával kezdte előadását. Megítélése szerint az elit legtöbbször azokat jelenti, akik egy adott szerkezetben „felül és belül" helyezkednek el. Ebben az összefüggésben nem elég csak az egyik dimenzióra utalni, hiszen a „felül, de kívül" állapot érthetően mind a politikai, mind a gazdasági és tudományos elitben értékcsökkenést hoz magával (ahol az ilyen helyzetben lévőket kontárnak, illetve egyszerűen egy gazdag embernek tekinthetik).

Gerő fontosnak tartotta leszögezni, hogy az elitre szükség van. Ezzel kapcsolatban felvázolta azokat a magyar törekvéseket, amelyek az elit részleges, vagy

teljes eltörlésére irányultak. Véleménye szerint az első tudatos kísérlet a dualizmus szétesése után következett be, majd a numerus clausus és a zsidótörvények idején, amelyek az adminisztratív vagy a részleges cserét erőltették. Totálissá ez 1948–1949 után vált, amikor az elit egészének eltörlésére történt kísérlet. A folyamat sikertelensége talán 1956 után tudatosult, ti. hogy az elitet nem lehet teljesen lecserélni, maximum részleges cserékben lehet gondolkodni. Továbbá hangsúlyozta, hogy az elitet nem származása (régi-új dimenziója), hanem reagáló készsége minősíti, vagyis az, hogy az adott hatalmi csoport megtalálja-e azokat a reakciókat, amelyek utólag helyesnek bizonyulnak. A helyesség mércéje itt a sikeresség. Az előadó az 1849 utáni önkényuralmi korszak elitjét még racionális koncepciókban gondolkodó csoportnak tekintette, szemben Bibóval, aki a reakciókészség megtörését erre az időszakra tette. Gerő szerint a Tisza István-féle kormányzat cselekszik úgy, hogy nem gondolja át tevékenységének következményeit: például az iparosodás folyamatát tudomásul veszi, ám a vele együtt járó városiasodást vagy a munkásság számának növekedését elutasítja. A legsikeresebb szervezési kísérlet a Kádár-korszak terror utáni éveivel következik be. A rendszer rugalmas vezető réteget alakít ki azáltal, hogy elfogadja az elit totális megváltoztatásának lehetetlenségét. A kísérlet sikerességét bizonyítja a rendszer korporatív elemeinek továbbélése, illetve a Kádár-kori nómenklatúra második vonalának visszatérése 1994 után.

A referátumokat követő *vitát* Veliky kezdte, kifejtve véleményét a népi-urbánus ellentét mai vonatkozásairól. Véleménye szerint nagyon kevéssé kötődik ez az ellentétpár mai viszonyainkhoz, mivel azok a társadalmi csoportok, amelyek egykor a népi, illetve az urbánus gondolkodást hordozták, ma már szociológiailag nem léteznek. Vita a mai és a 2. világháború előtti polgárság összehasonlítása körül bontakozott ki. Veliky fontos tényezőként említette meg: a polgárság reakciókészsége nagyban függ(ött) attól, hogy milyen a világlátása, kultúrája, menynyire kellett a vagyonáért megdolgoznia. Ezeket figyelembe véve a mai polgárság jelentős mértékben eltér az 1945 előttitől. Az 1980-as években inkább a felfelé mutató kapcsolatok játszottak szerepet a vagyonszerzésben, ezzel ellentétben a múlt századi polgári tőke keletkezésében sokkal erőteljesebb hangsúlyt kapott a tudás és az intelligencia. Gerő úgy vélte, hogy a 20. század második felében a vagyon képződésének más útja alakult ki: a folyamatban az információs tőke válik meghatározó jelentőségűvé. Az információs tőke tényleges tőkévé váltásához pedig ugyanúgy ész és tudás kell, mint korábban, de ez már a korviszonyokhoz alkalmazkodva más típusú. A polgárság kulturáltságát érintve megjegyezte, hogy gazdasági helyzetének megtartásához elengedhetetlen az egyén kulturális önkorrekciós képességeinek kialakulása. Az elit és a társadalom egymásról alkotott képét mindkét előadó problematikusnak ítélte. Veliky szerint a mai elit társadalomképe kiegyensúlyozatlannak mondható, pedig a társadalmi érdekek kiválasztásának és összhangzásba hozásának feladatához elengedhetetlen a világos ismeret. Gerő megjegyezte, hogy a társadalomban kialakult panaszkultúra lényegesen megnehezíti az egymásról alkotott valóságos kép kialakulását.

A második szekció *Folytonosság és megszakítottság, az elit a rendszerváltozásban* címet viselte. Az első előadó, *Szalai Erzsébet* szociológus az 1980-as évek

elejétől napjainkig terjedő korszak legfontosabb fejleményeit vizsgálva, a rendszerváltó elit metamorfózisáról beszélt. Tapasztalata szerint az államszocializmus méhében egy társadalmi „ellen-elit" nőtt fel, amely három csoportra tagozódott. A kommunista nómenklatúrán belül megjelenő fiatal, képzett, nyugatias attitűdökkel rendelkező nemzedék, a *késő-kádárkori technokrácia*, úgy vélte, hogy az államszocialista keretek megtartásával kiépíthető egyfajta piacgazdaság. A hatalmi kereteken kívül állt a *demokratikus ellenzék*, amely helyzetéből adódóan külső nyomásgyakorlással kívánta kiterjeszteni a gazdasági, politikai reformokat. Az állami hivatalokban elhelyezkedő, népi és urbánus részre tagolódó *új reformer értelmiség* pedig a társadalom különböző részterületeinek reformjához elengedhetetlenek tartotta a politikai intézményrendszer változását. A különböző elitcsoportok közös jellemzője volt, hogy törekvéseikben nem gondoltak a fennálló egypártrendszer adta keretek meghaladására. A csoportok között szoros informális kapcsolat létezett, ez a latens szövetség alkotta az alapját annak, hogy az 1980-as évek közepétől igen komoly befolyást tudtak gyakorolni a politikai döntésekre. A politikai rendszerváltás elindítását követő hatalmi küzdelem a kapcsolatok megbomlásán túl, a csoportok szétesését is eredményezte. Erős differenciálódás ment végbe a késő-kádárkori technokrácián belül, ahol az állami bürokráciába áramló másod-harmad vonaltól elkülönült egy felső réteg, amely konvertálható szaktudásának köszönhetően a külföldi tulajdonú vegyes vállalatokban helyezkedett el. Az új reformer értelmiség tagjai az államapparátusban és az üzleti szférában egyaránt megjelentek, továbbá egy kisebb csoportja megpróbált, a demokratikus ellenzékben is megjelenő törésvonal mentén, pártpolitikától független szerepkört kialakítani. A technokrácia teljes hatalomátvétele az 1994-es választások után vált valósággá. A politikai hatalom a korábbi közép- és alsószintű vezetők kezébe került, a főbb gazdasági pozíciókat az —1989-től kontinuus — felső üzleti csoport birtokolta, a kulturális élet irányítását pedig a demokratikus ellenzék szerezte meg. Szalai szerint mára a kapcsolatok regenerálódtak és a kialakult hatalmi viszonyok a jövőben — egy nemzedékváltásig — állandósulnak, de nagy veszélyt jelenthet az állam szerepének tisztázatlansága és a kormányzó elitek erős klientúra építése.

Fricz Tamás politológus a népi-urbánus ellentét értékelésével foglalkozott. Véleménye szerint a kérdéskörnek négy alapvető megközelítése létezik. Az első magyarázat *elavultnak* tekinti a vitát, mivel a hátterét biztosító társadalmi csoportok már nem léteznek, és a nemzeti-nemzetellenes ellentétpárt megfoghatatlannak véli a modern demokráciában. Az *álvitát* hangsúlyozó beállítás szerint ez az elitek zárt, belterjes vitája és nem a társadalom valóságos konfliktusainak megjelenítése, ezért nem is lehet alkalmas társadalmi konszenzus létrehozására. Más érvelés a jelenséget az *antiszemitizmus* egyik formájának tekinti, ahol a fogalompár a zsidó-keresztény ellentét elfedését szolgálja, és azonosítja a negatív és pozitív tartalmat hordozó *tradicionalizmus-modernizmus* ellentéttel.

Fricz az utóbbi két megközelítéssel nem értett egyet, szerinte a vita mögött meghúzódó modernizációs elméletek egyrészt hangsúlyosabbak az antiszemitizmusnál, másrészt egyenrangúnak tekinthetők. Az elavultság szociológiailag értelmezhető, de a népi-urbánus ellentét része is a valóságnak, mivel ezek az ér-

tékrendek — hasonlóan Nyugat-Európához — jelen vannak és a korszerűbb nemzeti-univerzális fogalmakkal jobban leírhatók. Az ellentétképzés még inkább álvitának tekinthető, hiszen a rendszerváltás során irracionális elemek is párosultak hozzá, ilyen volt a már említett antiszemitizmus vagy az elit felelőtlen politikája. A politikai elit túlságosan kiélezte ezt a vitát, nem vette figyelembe a társadalom valós érdekeit — igaz, nem is voltak egyértelműek —, így a tömegek demokráciához fűződő viszonyába szükségtelen feszültséget vitt be. Záró gondolatában az előadó megjegyezte, hogy a népi-urbánus vita csak akkor segítheti a demokrácia fejlődését, ha egy konzervatív-liberális vita hátterében marad, és nem uralja a politikát.

Gazsó Ferenc szociológus az elitváltozás 10–15 éves folyamatának természetét a *változékony állandósággal* jellemezte. Az első szakaszban, az államszocializmus felbomlásának időszakában felgyorsult az értelmiség beáramlása a gazdasági és a politikai elitbe, jó esélyt biztosítva magának arra, hogy a rendszerváltásban meghatározó szerepet játsszon és pozícióját gazdasági hatalommá konvertálja. A második szakaszt, az 1990–1994 közötti periódust kettősség jellemezte. A gazdasági szférában fennmaradt a folytonosság, mivel az új menedzser-elit a régi vezetőrétegből, illetve a felemelkedő középszintű pártértelmiségből rekrutálódott, ellenben a közvetlen politikai hatalom új társadalmi csoportok kezébe ment át. A 1980-as évek reformer értelmisége a kormányzatból kirekesztve készült fel a folytonosság helyreállítására. Az 1994-es választások után a káderbürokrácia középső szintje lett a hatalmi tényező, hiszen a képzettebb felső réteg már a gazdaságban helyezkedett el. Gondot jelenthet, hogy a volt állampárthoz kötődő elit nem tud életképes alternatívákat kidolgozni, és a befelé forduló, partikularizálódó vezető réteg saját céljait túlságosan szem előtt tartva elszakad a társadalomtól. A bírálható konszolidációs folyamatot egy versenyképes elitgarnitúra megjelenése szakíthatná meg, aminek kitermelésére viszont a magyar szellemi élet mindeddig nem volt képes.

Elek István közíró — előadását vitaindítónak szánva — arról beszélt, hogy Magyarországon *rendszerváltás ment végbe hatalomváltás nélkül*, mivel az alkalmazkodásra képtelen káderektől megtisztult 80-as évekbeli vezetőréteg új típusú kontraszelekciók által ismét megszerezte a politikai hatalmat. Ez a folyamat részben a békés átmenet feltétele volt, de a teljesítményelvű kiválasztódás elmaradása a szaktudással és politikai ambíciókkal rendelkező rétegek háttérbe szorulását is magával hozta. A demokrácia működésének és elfogadottságának érdekében szükség lett volna a versengő elitek és a középosztály körének bővítésére, akár még a gazdaságosság rovására is. Továbbá az előadó szerint *egy beteg társadalom beteg elitje* produkálta a rendszerváltást, mivel az Antall-kormány alatt is a régi sémák éltek a közemberek tudatában. A népnek továbbra is fenntartásai voltak a hatalommal szemben, és mind szakmai, mind morális tekintetben leértékelte az elitet, így nem alakulhatott ki olyan politikai csoport, amely el tudja magát fogadtatni a társadalommal.

A *vita* Elek gondolataihoz kapcsolódó hozzászólásokkal kezdődött. Fricz rámutatott, hogy a politikai váltógazdaság kialakulásának lehetőségeit nemcsak az elit, de a választópolgárok állampárti kötődése is meghatározza. Gazsó szerint a

régi rendszerhez fűződő kapcsolatok nem egyértelműen befolyásolják a folyamatokat, mivel a volt párttagság politikailag megosztott. A rendszerváltó értelmiség sikertelenségével kapcsolatban megjegyezte, hogy az elit túlértékelte szerepét és nem biztosította az autonóm társadalmi alrendszerek önállóságát. Szalai rámutatott, hogy az elit a magatartásmintákat közvetíti, de ezek minőségétől függetlenül a társadalom képes önálló cselekvésre, ezért egészségesebbnek tekinthető elitjénél. Elekhez hasonlóan maga is károsnak tartotta a népi-urbánus megosztottságot, és kiemelte, hogy a népi oldalnak nagyobb társadalomismeretre van szüksége.

Eszmecsere bontakozott ki az elit keletkezéséről. Elek fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a különböző politikai csoportok nem azonos feltételek között működtek, Gazsó pedig az elit természetes önkiválasztódását és társadalmi betagozódását elemezte. Végül Fricz annak a veszélyéről beszélt, hogy (miként Ausztriában) az elit behatolva a társadalom minden szférájába, a demokrácia kiteljesedését nehezítheti meg.

Az elit funkcionális és szakmai tagolódása című szekcióban *Szelényi Iván* szociológus a posztkommunista elit csoportjairól és ideológiájáról tartott előadást. Véleménye szerint jelenleg a hatalom három elitcsoport között oszlik meg. Az első domináns csoport a *menedzseri-technokrata elit.* Rekrutációs bázisa a későkádárkori nómenklatúrának az a fiatal, magas szaktudású rétege volt, amely a 80-as években a piacgazdaság érdekeit képviselte és a rendszerváltásban is jelentős szerepet játszott. 1989 után ez a csoport megőrizte gazdasági pozícióit, a politikai irányítást pedig a második domináns csoportnak tekinthető *politokrácia* szerezte meg. Később, miután a szaktudás nagyobb jelentőségre tesz szert, az ellenzékiekből, félellenzékiekből álló politokráciából kiválik az erősen ideologizáló, *véleményformáló* (kiegészítő funkciót betöltő) *értelmiség.*

Az elit egységét — 19.századi előképéhez hasonló — közös törekvése teremti meg, hogy ti. kapitalizmust és polgári demokráciát valósítson meg ott, ahol annak objektív feltételei nagyobbrészt hiányoznak. Ideológiája a *menedzserizmus*, amelynek lényege, hogy a társadalmat és gazdaságot nem lehet magára hagyni, szükséges folyamatainak „hands-on micromanagment"-je. Ez sok szempontból ellentétes a korábbi ideológiai premisszáikkal, a technokrácia monetarista- és a disszidens értelmiség civil társadalom-eszméjével, de az 1989 után felismert realitások kikényszerítették a gazdaság és a társadalom folyamataiba való direkt beavatkozásokat. Az ideológia érvényesülésével posztkommunista rituálék is kialakultak, így a korábbi bűnöktől való *megtisztulás,* a közös *áldozatvállalás* és az önkéntes *bűnvallás.* Tehát a mai elit küldetéstudata arra irányul, hogy az emberek lelkén és gazdaságán állandó ellenőrzést végrehajtó átalakulási folyamatot segítsen elő.

Huszár Tibor szociológus előadásában arról beszélt, hogy a 20. századi Magyarország elitjét többször is lefejezték. Az első ilyen kísérlet az *1938–43* közötti őrségváltáshoz kapcsolódott, amikor is a gazdasági elit tapasztalt, nagy kommunikatív tőkével rendelkező tagjai elvesztették irányítási pozícióikat, majd pedig az *1945–48*-as időszak igazoló-eljárásai, B-listázásai okoztak jelentős veszteséget, főleg a tudás-elitben. A folyamat 1949 után vált erőteljesebbé, amikor a civil társadalmat reprezentáló, korporatív egyesületekben tömörülő szakmai elitet eltá-

volították, és a helyébe lépő pártnómenklatúrában pedig a kommunista és szociáldemokrata értelmiséget koncepciós perekkel megtizedelték. Az *1956*-os forradalom után viszont a Nagy Imre-vonalhoz tartozó fiatal értelmiségiek csoportja került ki a hatalomból.

A kontraszelekciók ellenére az ország mégis megőrzi működőképességét. Ennek okai Huszár szerint, hogy az 1949 utáni felső vezetésben a nélkülözhetetlen régi szakemberek megmaradnak, illetve a hosszú ötvenes évek alacsony iskolázottság tekintetében homogénnek tekinthető pártelitje mellett a 70-es évektől magasabb képzettségű és kommunikatív tőkével rendelkező személyek jelennek meg, akik később a felsőbb vezetésbe is bekerülnek. Ez az a második generációs értelmiségi réteg, amely a 80-as években egyre nagyobb szerephez jut és majd a rendszerváltásban is részt vesz.

Lengyel György szociológus a *magyar gazdasági elit és a rendszerváltás kapcsolatáról* tartott előadást. Bevezetőjében — a legfontosabb elitelméletekre hivatkozva — a következő megállapításokat tette: 1.) az elit megújulási szándéka a békés rendszerváltás történeti előfeltétele, mivel mérsékeli a társadalmi elégedetlenséget, 2.) a békés rendszerváltás csak az elitcsoportok közötti konszenzussal tartható fenn.

Magyarországon a kései-tervgazdálkodás időszakának második felében megindult a gazdasági vezetőréteg cserélődése, másfélszeres fluktuációt mutatva a 70-es évekhez képest. Társadalmi összetételére jellemző a diplomások, a férfiak és a párttagok magas számaránya. Emellett megállapítható ennek a rétegnek az elöregedése, az 50 év feletti, idősebb vezetők erőteljes jelenléte. A karrierminták tekintetében fontos említeni a nagy ugrások nélküli, folyamatos emelkedést. A rendszerváltás után a személyi állomány nagy része kicserélődött, ellenben a társadalmi háttér jelentősen nem változott. Az új követelmények magukkal hozták a 30 év körüli, fiatalabb nemzedék megjelenését és a párttagság jelentőségének csökkenését, de a nemek arányában nem történt nagy változás és a felsőfokú végzettség továbbra is belépési feltétel maradt. Ugyancsak nem változtak a karrierminták, mivel szektoron belül mindenki — nagyobb ugrások nélkül — egy beosztással feljebb lépett. Végül az előadó megjegyezte, hogy az átmenet gazdasági elitje egységes, mivel az átalakulás kérdései bizonyos nézetkülönbségeket eredményeztek, ám a megosztottság irányába mutató értékkülönbségek nem alakultak ki.

A *vitában* nagy szerepet kapott a rendszerváltás értékelése. Huszár szerint a társadalomban történtek szerkezeti változások, hiszen a hatalmi összpontosítással szemben a helyi autonómiák intézményi, jogi garanciái megerősödtek, de a demokratikus átalakulást megnehezítik a paternalisztikus hagyományok, a gazdasági nehézségek és a középosztály gyengesége. Lengyel az elit egységével kapcsolatban elmondta, hogy a 80-as években mind a társadalom, mind az elit egységesebbnek mutatkozott, mert a célképzetek ideológiai távolságra voltak az adott helyzettől. Viszont 1989 után, amikor az előbbi célképzetek szembesültek a valóság racionalitásával, ideológiai egyet nem értés alakult ki, amely a csoportok közötti együttműködést rontotta, ám a demokratikus magatartásminták tekintetében a konszenzus a meghatározó. Szelényi most részletesebben tárgyalta saját átalakulás-elméletének néhány elemét. A rendszer-átalakító elit a hatalomgya-

korlás finomabb formáját szerette volna alkalmazni, de nem elég fejlett önreflexiós képessége megakadályozta abban, hogy szembe nézzen az átalakulás árával. És éppen ezért nehezen fogadta el a 89 utáni állapotok anomáliáit. Az értelmiség számára nehézséget okozott az is, hogy az államszocializmus megakadályozta az autentikus polgár kialakulását, és emiatt a demokratikus intézmények civil bázisának „kézi irányítású" megteremtése látszott célszerűnek.

Az elit jelenvalósága című szekcióban kerekasztal-beszélgetésre került sor. A meghívottak: *Bárándy Péter* ügyvéd, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke, *Gergely András* történész, egyetemi docens és *Jurányi György* a Budapest Bank vezérigazgató-helyettese voltak.

A kerekasztal résztvevői egyetértettek abban, hogy az elithez tartozás a szakmán belüli pozíción (formális elit) és elismertségen (informális elit) múlik, ugyanakkor a szerep betöltéséhez felelősségtudat is szükséges. Gergely szerint jelentősége van az elit kommunikációs készségének, amelyet több irányban is konvertálni tud és a szociális élményeknek, amellyel erőteljesebb kapcsolatokat képes teremteni a társadalommal. Az *elit helyzetéről* szólva megemlítette, hogy a rendszerváltás a magas értelmiség hierarchiáját nem érintette, és a korábban keletkezett sérelmek orvoslásaként a pozíciót vesztettek is visszakerültek helyükre. A felsőbb államigazgatásban sem történt jelentős személycsere, mivel az Antall-kormány nem rendelkezett megfelelő számú káderrel. Bárándy a jogi pálya felértékelődésének okait az ország hagyományaiban (jogásznemzet) és a jogi tudás alkalmazásának széleskörű lehetőségében látta. A politikai elitben való nagy arányú jelenlétet pedig azzal magyarázta, hogy a múlt rendszerben a jogászság egyrészt viszonylag független volt, így nem kellett magát elköteleznie, másrészt jól felhasználható igazgatási tapasztalatokkal rendelkezett. Jurányi kiemelte, hogy a bankelitben a pénzvilág pragmatizmusa áttöri a belső, merev korlátokat és erős szelekciót alakít ki.

Végezetül Gergely arra tért ki, hogy a jövőben a teljesítményelvűség eredményezheti az elit morális megújulását. Bárándy a hivatásrendi tudat megerősödését tekintette kívánatosnak, amely kivezetheti a jogásztársadalmat a válságából. Jurányi pedig a bankszférában a professzionalizálódást tartotta elengedhetetlennek, mivel az központi szerepet játszik a gazdaságban.

Bár elitkutatások Magyarországon már régóta folynak és jelentős eredmények is születtek, a konferenciának külön jelentőséget ad, hogy keretei között először történt meg a kérdéskör ilyen jellegű, rendszeres áttekintése. A forráskutatási és módszertani eredmények mellett főként az elit morfológiájával kapcsolatban születtek új megállapítások. Általánosan elfogadott tanulságnak tekinthetjük, hogy a hazai elit nagyon szűk és tágíthatatlan bázison nyugszik. Nem alakult ki teljes összhang abban a tekintetben, hogy az elit milyen mélyen és milyen értékrend szerint tagolódik. A rendszerváltozásban betöltött szerepét viszont nem vitatták, és abban is lényegében mindenki egyetértett, hogy minőségének tisztázásához további kutatásokra van szükség.

Müller Rolf

TÖRTÉNETI IRODALOM

Daniel Roche

LA FRANCE DES LUMIÈRES.

Paris. Fayard, 1993. 651 o.

FRANCIAORSZÁG A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

Daniel Roche, a párizsi Sorbonne professzora a koraújkori francia társadalomtörténet egyik legkiválóbb kutatója, Pierre Goubert tanítványa, szerzőtársa és később utóda a katedrán. Roche disszertációját a vidéki francia akadémiák 18. századi történetéből készítette. Ezután írta meg hatalmas levéltári anyagon alapuló monográfiáját a 18. századi párizsi „kisemberek" kultúrájáról, mindennapjairól, amelyet a francián kívül több más világnyelvre is lefordítottak (Le Peuple de Paris, 1981.). Roche kiadta egy párizsi munkás, Jacques Louis Ménétra naplóját a 18. századból, majd Pierre Goubert-rel együtt egy kétkötetes szintézisben foglalták össze az Ancien Régime, azaz a 16–18. század társadalom-, intézmény- és művelődéstörténetét (Les Français et l'Ancien Régime) I–II. Paris, 1984. Roche ezenkívül két további nagy monográfiát írt a 18. századról: az egyik a felvilágosodás korának „tudós" embereiről szól és a felvilágosodás hatásáról a korabeli értelmiségben, míg a másik, a La Culture des apparences (A látszatok kultúrája) című, rendkívül nagy sikert aratott munkája a 18. századi öltözködési kultúrát mutatja be, szintén hatalmas levéltári anyag feldolgozásával.

Roche most ismertetendő munkája szintézis a 18. századi francia történelemről, mely a szerző érdeklődésének megfelelően ismét a társadalom-, a művelődés- és a mentalitástörténet változásaira összpontosít.

A könyv elején megismerkedünk a korabeli Franciaország földrajzával, továbbá azokkal, akik hivatásszerűen dolgoztak ezen: a szerző bemutatja a geográfusokat, térképészeket, földmérőket, ismerteti, hogy a tudomány előrehaladtával és munkájuk lassú, fokozatos népszerűsödésével hogyan változott a franciák képe saját hazájukról a 18. század eleje és vége között. Egy különösen érdekes fejezet az időfogalom változását elemzi, a költők és a tudósok, a parasztok és a városi emberek időfogalma egyaránt átalakult. A hagyatéki leltárak, árjegyzékek alapján Roche azt is forrásszerűen bizonyítja be, hogyan lett a zsebóra és az állóóra luxuscikkből általánosan elterjedt használati eszköz.

Roche szembeállítja egymással a falusi és a városi Franciaország kultúráját, elemzi a parasztok mindennapi életében a 18. század folyamán végbement változásokat. A kereskedőkről szólva bemutatja a merkantilizmus és a fiziokratizmus hatását, elterjedését a „jobb" körökben. A városi kultúrát részletesen elemzi, különös figyelmet szentel a városba érkezett falusiakra, kulturális konfliktusaikra és viszonylag gyors beilleszkedésükre. Nemcsak Párizs köti le a szerző figyelmét, bár saját kutatásai természetesen elsősorban ehhez a városhoz kapcsolják.

Megismerkedünk a vidéki nagyvárosok, így mindenekelőtt a 18. században különösen virágzó Lyon társadalmával is. Lyonnak a század elején még csak 97 ezer lakosa van, a forradalmat már 150 ezer lyon-i éli meg. A gyors növekedés, amely különösen felgyorsult a 18. század második felében, nem magyarázható természetes szaporodással, csakis a vidékiek nagyszámú városba települése tesz egy ilyen dinamikus fejlődést lehetővé. Roche bemutatja a fejlődésben megrekedt, „álmos" vidéki francia városokat is, ilyen például Angers, Caen vagy Ussel, amelyek társadalmát részletekbe menően elemzi a szerző. A városba bekerült vidéki ember a falunál összehasonlíthatatlanul gyakrabban találkozik a nyomtatott szóval, a könyvvel. A magyar levéltári forrásoknál sokszorta gazdagabb hagyatéki leltári anyag, mely a 18. századi francia közjegyzők achívumaiban várja a kutatókat, lehetővé teszi Daniel Roche számára, hogy bemutassa: párhuzamosan a könyv árának gyors csökkenésével a 18. század folyamán hogyan került mind több kisember kezébe is könyv. A hagyatéki leltárak elemzése mellett Roche nem felejtkezik el azokról a buktatókról sem, amelyeket ez a kiváló forrás rejt. A 18. században ugyanis a nyomtatvány nem azonos a könyvvel,

de még az újsággal sem, a sok röplap, egy-két oldalas képes nyomtatvány, plakát a korabeli emberek tudatát legalább annyira befolyásolta, mint a könyv, de ezeket a tiszavirágéletű, hamar aktualitásukat és érdekességüket vesztő, pár filléres kis nyomtatványokat csak a legritkább esetben vették fel a hagyatéki leltárak listájára. Roche arról sem feledkezik meg, hogy a franciák nemcsak azokat a könyveket olvasták, amelyeket a könyvtárukban megtalálunk: éppen a 18. században mind fontosabb a kölcsönkönyvtárak, klubok, olvasókörök szerepe.

Párizsról szólva Roche rámutat arra, hogy Párizs ebben a században csak megszorításokkal nevezhető Franciaország fővárosának, hiszen a király az egynapi járóföldre fekvő városban, Versailles-ban lakott, és itt élt vele az udvar, a miniszterek, a legfontosabb hivatalok is itt működtek. Versailles ugyanakkor nemcsak a királyi család tagjai és a főurak városa, sok iparos, szolga, szolgáló élt a királyi udvar közelségéből.

Az állam 18. századi fejlődését vizsgálva Roche különösen fontosnak tartja az egyház és a királyság változó viszonyának bemutatását, szól a gallikanizmus és a jansenizmus problémáiról, kihívásairól is, rámutat arra, hogy a 18. században milyen alapvető változások következtek be az egyháznak abban a részében, amely a franciák számára a legfontosabb volt: a vidéki plébániákon. Míg a fővárosban dúlt a szalonokban a szabadkőművesek és konzervatívok küzdelme, a falusi plébániákon egyre képzettebb és öntudatosabb papok foglalkoztak a hívekkel, mindez nem marad hatás nélkül a francia forradalom időszakában sem.

A 18. századi Franciaország fontos demográfiai változások kora is, a nagy pusztító járványok közül a pestist már a század elején végképp legyűrik, az utolsó, a hatékony karanténnak köszönhetően gyorsan izolált pestis francia földön 1720-ban pusztított. Terjed a védőoltás a himlő ellen, a 18. században gyorsan nő Franciaország lakossága, míg a Napkirály még csak mintegy 20 millió alattvalója felett uralkodott, a század végére — igaz, egy valamivel nagyobb területű országban — már 28 millió francia él.

A könyv utolsó részében a szerző, részint saját korábbi kutatásait is összefoglalva, az anyagi kultúra fejlődését mutatja be. Fejlődik a szakácsművészet, a középrétegeknek szánt szakácskönyvekben sok olyan ételt találunk, ami korábban csak az előkelő urak asztalára került. A 17. század végétől gyorsan terjed a kávéivás Franciaországban, megjelennek és a társadalmi élet fontos központjai lesznek a kávéházak, a század végén már minden 250 párizsira jut egy kávéház! Terjed a drágább csokoládé (azaz a forró kakaó) ivása is, amelyet Casanova nyomán sok francia serkentőszernek is tartott. A tea azonban sokkal kevésbé terjedt el francia földön, mint Angliában, sokáig igen drága ital volt, amelyet gyógyszerként, nem pedig élénkítőszerként ittak.

Daniel Roche a 18. századi Franciaországról szóló hatalmas tablót Párizs bemutatásával fejezi be. A 700 ezer lakosú főváros nem azonos Franciaországgal, de Párizs nélkül nem érthetjük meg a francia társadalmat sem.

Daniel Roche nagyszabású szintézise több funkciót is betölthet egyszerre: kiváló összefoglaló történelemkönyv, alkalmas arra, hogy egy-egy kérdésnek a kutató gyorsan utánanézzen, de mindenekelőtt élvezetes olvasmány, amelyet vaskos terjedelme ellenére nehéz letenni.

Tóth István György

Claus Scharf

KATHARINA II., DEUTSCHLAND UND DIE DEUTSCHEN

Verlag Philipp von Zabern. Mainz, 1995. 659 o.

II. KATALIN, NÉMETORSZÁG ÉS A NÉMETEK

Claus Scharf monográfiája a mainzi Európa-Történeti Intézet Egyetemes Történeti Osztályának kiadványa. A szerző elsőként foglalkozik összefoglalóan Nagy Katalin cárnő német kapcsolataival, melyeket — amint erre a könyvet bevezető historiográfiai áttekintés is utal — a Nagy Péterrel kezdődő Nyugat felé fordulás és modernizáció összefüggésrendszerében kíván vizsgálni.

A cárnő az Anhalt-Zerbst hercegi család tagja volt. Claus Scharf részleteiben tárgyalja még Sophie Auguste Friderikeként elkezdett levelezését, mely sokat elárul stettini gyermekéveiről, atyjáról, aki Zerbstet saját bátyjával megosztva kormányozta, anyjáról, akinek sosem mulasztotta el felróni, hogy nála jobban szerette fiát, a II. Frigyessel rossz viszonyt fenntartó Frigyes Ágostot, aki az angoloknak katonákat adott el az amerikai függetlenségi háború idején. Sophie, azaz II.

Katalin cárnő ugyanakkor azt sem felejtette el, hogy anyjának milyen sokat köszönhet, amiért az észak-európai protestáns udvarokba őt bevezette, ekképp egyengetve leánya útját „diplomáciailag". Mind Katalin nagyhercegnő, majd cárnő leveleiből, mind emlékirataiból kitűnik, hogy a Szent Római Birodalomban töltött évei során az evangélikus–református északnémet régióban tett szert jártasságra. Az udvari körök életén és a családját közvetlenül érintő eseményeken kívül csak elvétve szól egyéb kérdésről. Ennek okát részben a fiatal leány érdeklődésében, részben a cárnő tudatos válogatásában kereshetjük.

Scharf nem száll szembe azzal az uralkodó nézettel, hogy Katalin görögkeleti hitre térését megkönnyítette felekezeti közömbössége. Sokat szokták ebben a tekintetben Voltaire-rel folytatott levelezését idézni. Scharf megvizsgálja a cárnőt gyermekéveiben ért vallási-felekezeti hatásokat, melyek segítettek azon meggyőződésének kialakulásában, hogy a dogmatikai merevséggel szemben nagyobb hasznot hoz az állam számára a felekezeti türelem. Érdekes részleteket ismerhetünk meg a református hitvallást tett Hohenzollern uralkodóház és a többségében ágostai evangélikus alattvalók, a Georg Calixt nyomában bizonyos ökumenikus megértést szorgalmazó, sőt újra arisztotelészi indíttatású türelmes irányzat és a lutheránus konfesszionális ortodoxia viszonyáról. Sophie hercegnő olyan korban nevelkedett Poroszországban, amikor ezekhez a pietizmus és a kálvinista, sőt katolikus kisebbség jelenlétének hatása járult.

Hívő evangélikus atyjának — akit nagyon tisztelt — jó barátja volt a lutheri ortodoxia egyik vezéregyénisége, Lorentz Bolhagen. Egyik nevelője a Frankfurt an der Oderben született hugenotta Mademoiselle Cardel volt, akihez szoros barátság fűzte, s akire mint a gyakorlatiasság példaképére emlékezett élete végéig. Ugyancsak sokat köszönhetett a pietista szellemiségű, bibliai igéket és Luther „Asztali beszélgetéseinek" részleteit kívülről megtanultató lelkész-tanárának, az egykori tábori lelkész Wagner tiszteletesnek. Oroszul a cárnő sosem tanult meg tökéletesen, jórészt franciául írt és beszélt, de szívesen váltott át anyanyelvére szóban és írásban egyaránt. Mikor napirendre került pravoszláv hitre való áttérése, mélyen hívő atyja előzetes felmérést végeztetett a Hallében tanult és Johann Arndt „Négy könyvét" oroszra fordító Szimon Todorszkijjal, Pszkov püspökével, a lutheri és görögkeleti hittételek közös vonásairól. Később Nagy Frigyes mulatságosnak tartotta Keresztély Ágost ezirányú aggodalmát, akit egyébként úgy sikerült megnyugtatni, hogy az ágostai és pravoszláv vallás az alapkérdésekben azonos, az utóbbi túlburjánzó szertartásosságát pedig az orosz nép műveletlensége teszi szükségessé.

Claus Scharf a továbbiakban szemügyre veszi Katalin cárnő szabadosság hírében álló magánéletének lehetséges gyökereit csakúgy, mint az orosz arisztokrácia életmódját viszolygással figyelő nagyhercegnő, majd cárnő kritikáját, annak poroszországi neveltetéséből eredő elemeit, valamint Katalinnak államcsínye indoklásában felhasznált érveit. A szerző hangsúlyozza, hogy II. Katalin német kameralista szerzőket is olvasott. 1760-ban jelent meg Szentpéterváron Montesquieu „Esprit des lois"-jának francia nyelvű kritikája Friedrich Heinrich Strube de Piermont tollából. Strube szakterülete a természetjog volt. Jogtudományi írásai mellett filozófiai, történeti, etimológiai munkákat is publikált. Orosz szolgálatba lépett, s harciasan védelmezte az antinormannista dinasztiaeredetet. Katalin visszatetszőnek találta, hogy egy német szükségesnek lássa, hogy franciául védelmébe vegye az orosz despotizmust és nyíltan Montesquieu oldalára állt. Államcsínye után természetesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy személye garancia arra, hogy a despotizmus nem térhet vissza Oroszországba. A cárnő Jakob Friedrich von Bielfeld, Johann Heinrich Gottlob von Justi és Christian Wolff munkáit is ismerte. Ami az iskolaügyet illeti, II. Katalin elismerte tanácsadójának, Grimmnek, hogy nagyon keveset ért ehhez a kérdéshez. Kezdetben jobbára francia és brit iskolamintákat vett alapul. Maga az 1773-ban Péterváron járt Diderot adta a cárnőnek azt a tanácsot, hogy a német protestáns államok iskolatípusait utánozza, ha minden népréteg számára kielégítő iskolaformát akar Oroszországban meghonosítani. Egy ilyen megteremthetőségében Katalin egyébként — ismerve az orosz viszonyokat — mindvégig kételkedett. Miután személyesen találkozott II. Józseffel, megismerkedett a hetvenes évek Mária Terézia-féle oktatásügyi reformjaival. A reform kidolgozója, Johann Ignaz von Felbiger a tervezetbe a szerbséget és a románságot is bevonta, így Katalin lehetségesnek tartotta, hogy a reformot az oroszoknál is bevezessék. A cárnő megkérte a császárt, hogy küldjön Oroszországba szakértőt. II. József megbízásából Felbiger erre a feladatra egyik szerb munkatársát, Theodor Jankovics temesvári iskolaigazgatót választotta ki, akit most a szentpétervári tanárképző igazgatójának tettek meg. Katalin uralkodásának végén a statisztikák szerint 62 ezer diák járhatott iskolába, ami messze elmaradt a kitűzött céloktól. Az Orosz Birodalom ekkor 37 milliós volt.

Katalin cárnő oktatásügyi reformját megelőzte a külföldi, elsősorban német telepesek Oroszországba hívásának programja. Ez mindvégig tulajdonképpen a Nagy Péter által kijelölt úton haladt. Németországban II. Katalin is tehetséges és szorgalmas emberek soha ki nem apadó forrását látta, akiknek munkáját kiválóan lehet Oroszország érdekében kamatoztatni. Leveleiben gyakran említést tesz arról, hogy németeket fogadott, akikkel beszélgetéseket folytatva újra és újra megerősödött elgondolásai helyességében. Rendszerint hozzátette, hogy örömét leli Oroszország átalakításában, megújításában és felvirágoztatásában, melynek legelső lépése a lélekszám emelése, a népsűrűség növelése kell legyen. Ugyanígy boldogságára szolgált, hogy e nemes feladatot ő végezheti el, s neki még módja van Oroszországot reform előtti, eredeti, romlatlan és deformálatlan szépségében, a „sancta natura" állapotában is látni és megismerni. Nem sejthette, hogy ezt még ő utána is sokan elmondhatták magukról. A németek letelepítése nem hozta meg a kívánt gyors eredményt. 1775-ig, az oszmánok elleni első háború végéig mintegy 30 ezer lélek érkezett. Jelentős részt vállaltak ebben a vezető hanzavárosok, Lübeck, Hamburg és Danzig. Az újonnan érkezetteket viszont a vártnál sokkal mostohább körülmények fogadták. Ehhez járult még, hogy számos telepes inkább szerencselovagnak volt minősíthető, mint szorgos földművesnek. Az eredeti elgondolásokkal ellentétben évtizedekbe telt, amíg az új telepesek birtokai mintagazdaságokká válhattak az oroszok számára. A szerző kitér arra is, hogy a helyi orosz hatóságoknak leküzdhetetlen nehézséget jelentett, hogy megértsék a központi akarat lényegét és egyáltalán el tudják képzelni és fogadni, hogy a németeket bizonyos kiváltságok és könnyítések illetik meg. Mindezek következtében a kezdeti esztendőkben a kereskedelem és kézművesség terén a német telepesek sokkal nagyobb haladást értek el Oroszországban, mint az elsődleges fontosságúnak tartott növénytermesztés és állattenyésztés terén. Olvasunk a Volga mentén letelepítettek nehézségeiről, a Szaratov környékén megtelepedőket érő ismételt támadásokról, fosztogatásokról. Pugacsov is felhasználta propagandájában a németellenességet, miszerint az ősi orosz és keresztény hagyományokat német szokásokkal kívánja a központi hatalom lerontani. A nyolvanas évektől jelentősen visszaesett az újonnan behívott németek száma.

Claus Scharf részletesen elemzi a Nagy Katalin cárnő uralma idején Oroszországba érkezett németek művelődéstörténeti szerepét, tevékenységét az oroszországi német, orosz, egyházi szláv, latin, görög, francia, olasz és lengyel nyelvű könyvnyomtatás, a könyvkiadás és könyvtárak, olvasókörök felvirágoztatásában. A cárnő megrendelte Johann Karl Schnoortól a Korán kinyomtatását is, így bizonyítva a nyugat-európai közvélemény előtt, hogy országában még a törökök elleni második háború közepén is teljes a vallási meggyőződés szabadsága. Leveleiben szívesen büszkélkedik a németek által fenntartott és működtetett nyomdák teljesítőképességével. A Volga-mentét, az Ural vidékét, Szibériát, a Kaszpi-tenger és a Kaukázus környékét németek járták be, térképezték fel és írták le. A szerző számbaveszi azokat a német utazókat, tudósokat, közgazdászokat, statisztikusokat, történészeket, akiket a cárnő azzal bízott meg, hogy felfedjék Oroszország még kiaknázásra váró természeti és emberi erőforrásait. A szentpétervári akadémia tagjai között is szép számmal találunk németeket. Claus Scharf megállapítása az, hogy II. Katalin sohasem elégedett meg a látszattal. Őszintén hitte, hogy Oroszországban halaszthatatlan szükség van egy vezető tudósgárda megteremtésére.

A szerző kiemelten kezeli azt a szerepet, melyet az 1710-ben az Orosz Birodalom részévé tett balti területek játszottak Oroszország életében. Livóniában és Észtországban korán meghonosodott a pietizmus is. Nagy Katalin e területeket a német felvilágosodás hídfőállásainak tekintette. Már uralkodása kezdetétől kísérleti terepnek szánta e régiót. Óvatosan megpróbálkozott itt a jobbágyfelszabadítással is, amihez még messze nem látta elérkezettnek az időt az ország belsejében. Nagy számban kerültek ki a baltikumi németek soraiból katonatisztek és diplomaták. Sok mérnök, hadmérnök és kutató mellett kiemelkedett a livóniai Jakob Johann von Sievers, aki Angliát, Dániát, Ausztriát, Svájcot és Itáliát utazta be, majd fontos közigazgatási megbízásokat kapott. Reformelgondolásait a cárnő mindig érdeklődéssel figyelte. A szerző megjegyzi, hogy bármennyire is kivételezetten kezelte Nagy Katalin a balti térséget, szükségesnek tartva a svédek alatt élvezett kiváltságok helyreállítását és a parasztvédelem politikáját, újra és újra emlékeztette az ittenieket arra, hogy ő egész Oroszország és nem csupán a Baltikum cárnője.

Scharf külön fejezetben ismerteti meg az olvasót Katalin irodalmi ambícióival, s azzal, hogy országa és mindenek felett Pétervár kulturális felvirágoztatása elképzelései szerint nagyon fontos politikai jelentőséggel is bírt. Elég itt az Ermitázs megnyitására és nyugat-európai műkincsek felvásárlására utalni. Az irodalmi és képzőművészeti klasszicizmus meghonosításában a német kapcsolatoknak, Johan Joachim Winckelmann írásainak elsődleges szerepet szánt. Szükségesnek

tartotta, hogy német művészeknek Oroszországba hívása mellett ösztöndíjjal oroszok is tanulhassanak német földön, vagy éppen Rómában. Rendszeresen tettek oroszok látogatást a pápai Kúriában, amit javarészt német összeköttetéseiknek köszönhettek. A klasszicizmus Katalin számára politikailag azt az előnyt is jelentette, hogy törökellenes háborúit az antik európai örökség visszahódításaként is bemutathatta. Katalin cárnő mindvégig támogatta az irodalmi köröket is, levelezést folytatott többek között Elisa von der Reche író- és költőnővel. Meggyőződéssel vallotta, hogy le kell küzdeni a felvilágosodás ellen ható áramlatokat, melyek közé a II. Frigyes Vilmos köré csoportosuló rózsakereszteseket is sorolta. Lelkesedett a korabeli német regényekért, elsősorban a szatírikus hangvételűekért. A weimari August von Kotzebue 1781-ben Oroszországba érkezett, s rövidesen Pétervárott és Revalban a német nyelvű színházak támogatójaként tűnt ki. Színre vitték Lessing, Goethe, Schiller és Kotzebue darabjait. Wielandtól, Klopstocktól és Gellertől is számos művet oroszra fordítottak, egyeseket többször is. Katalin szoros kapcsolatot tartott fenn olyan német udvarokkal, melyek élen jártak a német irodalom támogatásában, többek között Braunschweiggal, Darmstadttal, Weimarral, Karlsruheval és Stuttgarttal.

Nagy Katalin cárnő politikájának sarkalatos pontja volt az orosz történetírás nemzeti szempontok szerinti átalakítása, egy, a külföldi történetírás Oroszországgal szemben nagyon kritikus, azt sokszor és sok tekintetben elmarasztaló vonulatával szembeszálló, apologetikus történetszemlélet kialakítása. Kulcsemberének ebben Gerhard Friedrich Müller számított, aki Johann Peter Kohl egyháztörténészt követve jutott Szentpétervárra még 1725-ben, s rá öt évre történészprofesszorrá nevezték ki. Legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy az Orosz Birodalom távolabbi jövőben megírandó történetéhez felkutassa a szükséges forrásokat. Kezdettől fogva külön figyelmet szentelt a külföldi történetírás Oroszországgal kapcsolatos „történeti és földrajzi tévedéseinek". 1733 és 1743 között részt vett a természetkutató Johann Georg Gmelin ún. második Kamcsatka-expedíciójában, amelyre elkísérte történészkollégája, Johann Eberhard Fischer is. Ugyan nem jutottak el Kamcsatkáig, de felkeresték a kelet-szibériai Jakutszkot. Az úton Müller tekintélyes mennyiségű történeti, földrajzi és nyelvtudományi anyagot gyűjtött. Müller, aki élete végéig szoros kapcsolatot tartott fenn német tudósokkal, s ily módon az Orosz- és Németország közötti szellemi összeköttetés egyik meghatározó láncszemévé vált, mindenkor lutheránus–pietista buzgalommal kívánta új hazáját szolgálni. Müller élvezte a cárnő feltétlen bizalmát, aki közvetlenül 1762-es megkoronázása után intézkedett arról, hogy Oroszország történetének forrásait felkutassák és feldolgozzák.

A cárnő által nagyvonalúan támogatott hivatalos történetírásnak legfőbb feladata az volt, hogy bebizonyítsa, az orosz állami fejlődés párhuzamosan halad a nyugat-európaival, s csupán az állandó mongol, svéd és lengyel zaklatások hátráltatták a fejlődésben. Nagyhercegnő korában még mosolyogta Strube de Permont azon törekvését, hogy cáfolja Oroszország despotikus berendezkedését. Cárnőként már modern államnak kívánta láttatni birodalmát, s maga is írt történeti összefoglalást „Tanulmányok az orosz történelemről" címmel. Scharf kétségtelennek tartja, hogy Nagy Katalin utolsó éveiben egyik legfőbb érdeklődési területének az orosz történelem számított. További kiemelkedő munkatársa volt az ugyancsak német Johan Gotthilf Stritter, aki a bizánci történetírók oroszokról írt krónikáit gondozta és dolgozta fel. 1779-ben Müller javaslatára Katalin Strittert birodalmi levéltárossá nevezte ki. Ő kapta azt a fontos megbízást is, hogy iskolai használatra állítsa össze Oroszország történetét. A cárnő ugyanakkor kivetnivalót is talált Stritter elkészült munkájában. Sérelmezte, hogy az oroszokat a finnektől vezeti le, illetve helytelenítette középkori krónikák szövegrészeinek forráskritika nélküli átvételét. Claus Scharf megemlíti, hogy II. Katalin a nyolcvanas és kilencvenes években a német és európai középkor történetét is tanulmányozta. Megjegyzi, hogy ezt is az oroszok történelmével való összefüggések miatt tette. Természetesen hűséggel és elszántan védelmezte az antinormannista eredetelgondolást. A varégokat szláv törzsnek tartotta.

Nagy Katalin cárnőt Scharf megállapítása szerint megelégedéssel töltötte el birodalma kiterjedése, népeinek sokfélesége és még a Szent Római Birodalom lélekszámát is felülmúló sokasága. Eltökélt szándéka volt, hogy a történeti összefüggések felderítése mellett elkészíti a legkülönbözőbb nyelvek rokonsági, leszármazási tábláit, bemutatja hasonlóságaikat és eltéréseiket. Peter Simon Pallas 1786–87-ben, illetve 1789-ben Linguarum totius orbis vocabularia comparativa címmel két kötetet megjelentetett abból az összehasonlító szótárból, melyhez előzőleg maga a cárnő is gyűjtött anyagot. A munka korabeli fogadtatása tudományos körökben meglehetősen visszafogott volt. Mindenesetre Claus Scharf a „Vocabularia comparativa"-ban újabb bizonyítékát látja annak, hogy a cárnő Oroszországban kívánta összpontosítani a tudományokat, ezáltal is növelve birodalma tekintélyét. Mint számtalan más területen, ebben is egykori honfitársai voltak legfőbb segítői.

A szerző a gazdasági, tudományos és művészeti élet terén kibontakozó német–orosz kapcsolatok tárgyalása után a Nagy Katalin alatt az egyes államok udvaraival való dinasztikus jellegű összefonódások kiépítésének lépéseit mutatja be. Legelőször hangsúlyozza, hogy Nagy Frigyes annak idején szívesen látta Zsófia hercegnő és Péter nagyherceg házasságát, most pedig azt szorgalmazta, hogy a cárnő fia számára egy darmstadti hercegnőt, majd annak váratlan halála után egy württembergi hercegnőt válasszon menyasszonyul. A porosz király mindhárom esetben saját családja és az orosz cári család „sógorságát" kívánta elérni, hiszen azok a német családok, melyekből a feleségek származtak, így magáé Zsófia-Kataliné is, a brandenburgi házzal eleve rokoni kapcsolatban álltak. Ezeknek a családoknak férfitagjai rendre II. Frigyes hadseregének tisztjeiként szolgáltak, és a király közismerten a Birodalom protestáns fejedelmeinek védnöke kívánt lenni. Nyilvánvaló célja a Habsburg-ellenes egységfront összekovácsolása volt.

1773-ban Karoline von Pfalz-Zweibrücke Birkenfeld, Hessen-Darmstadti IX. Lajos felesége három még hajadon leányával Szentpétervárra utazott. Katalin hamarosan összebarátkozott Karolinával. Pál nagyherceg a három leány közül Vilhelminát választotta, aki eljegyzése napján áttért a pravoszláv hitre és felvette a Natálija Alekszejeva nevet. Nagy Frigyes, a frigy ösztönzője az eseményt „natalizációnak" nevezte. A cárnő rövidesen nagyon elégedetlenül nyilatkozott menyéről. Felrótta neki, hogy már másfél éve Oroszországban él és még mindig egyetlen szót sem beszél oroszul, ráadásul túlköltekezik és egyáltalán nem érti, melyek az elvárások egy jövőbeli cárnéval szemben.

Natálija Alekszejevna 1776-ban bekövetkezett váratlan halála lehetőséget adott Katalinnak, hogy másodszor jobban válassza meg menyét. Fiának, a későbbi I. Pálnak második felesége a württembergi házból származó Sophie Dorothea lett, aki nagyhercegnőként a Mária Fjodorovna nevet vette fel. Ő is Stettinben született, akárcsak maga Katalin, aki szívesen emlegette, hogy e város adja Oroszország cárnéit és cárnőit. Mária Fjodorovna, akinek családjáról a szerző részletesen szól, két további fiú és hat leány mellett Pál nagyhercegnek megszülte Sándort és Miklóst, akik a későbbiekben I. Sándor és I. Miklós néven Oroszország cárjai lettek. Mária Fjodorovna a 19. század cári családjának „ősanyja" lett. Katalinnal ellentétben ő már ahhoz a generációhoz tartozott, amelyik korlátlan udvari használatra alkalmasnak tartotta a német nyelvet és nem ragaszkodott a franciához.

Miután a tescheni békekötést követően Oroszország közeledni kezdett Ausztriához, Pál nagyherceg és neje, Mária Fjodorovna poroszbarátsága egyre kínosabbá vált Katalin számára, sőt hozzájárult a fiatal pár és a cárnő viszonyának bizonyos fokú elhidegüléséhez. Pál második házassága elvesztette szövetségpolitikai értékét. A helyzeten csak újabb ügyes lépéssel lehetett segíteni. Katalin és II. József most azt tervezték, hogy Lipót toszkánai hereg fiát, Ferencet és Mária Fjodorovna húgát, Württembergi Erzsébetet összeházasítják. A cárnő és a császár megszervezte az orosz trónörökös pár bécsi látogatását is, ahová előzőleg II. József meghívta a nagyhercegnő szüleit. Scharftól sok érdekes részletet ismerhetünk meg Pál és Mária Fjodorovna bécsi tartózkodásával kapcsolatban. Végül 1788-ban a katolikussá lett Erzsébet hozzáment Ferenchez, így a házassági tervet siker koronázta. Nagy Frigyesnek csalódottan kellett látnia, hogy saját dinasztikus jellegű politizálása jórészt eredménytelen maradt és az orosz–porosz jóviszony helyreállítását csak a trónörökös trónraléptétől várhatja. Pál európai körútja, melynek során a császárváros mellett számos más udvart is felkeresett feleségével, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy 1796-os trónralépése után megértéssel fogadja az európai uralkodók és a pápa iszonyodását a francia forradalomtól.

Az utolsó nagy fejezetet a szerző II. Katalin Németországgal kapcsolatos politikájának szentelte. Említést tesz arról, hogy a cárnő önéletrajzában visszaemlékezik gyermekkorának élményére, az első sziléziai háborúra, mikor atyjának is hadba kellett vonulnia és osztrák hadifoglyokat hurcoltak Stettinbe. Katalinban a szerző szerint fokozatosan kialakult a meggyőződés, hogy Oroszországot a hétéves háborúban „rászedték", amikor belehajszolták az amúgy is furcsa és gyanús Bourbon–Habsburg koalícióba. Katalin mint nagyhercegnő s mint férjéhez hasonlóan poroszbarát Erzsébet cárnő idején nagyon megbízhatatlannak számított. Ugyanakkor dilettáns lépésnek, egy német államocska és az Orosz Birodalom érdekei összekeverésének tekintette azt, hogy Erzsébet halála után férje nem csupán békét kötött Frigyessel, hanem támogatást is nyújtott a korábbi ellenségnek. Többek között ezzel indokolta III. Péter teljes alkalmatlanságát a trónra. Azt, hogy 1762-es hatalomátvétele után ő maga sem fordította vissza a folyamatot és nem vezette vissza Oroszországot a háborúba, azzal magyarázta, hogy addigra birodalma teljesen kimerült és eljött az ideje a belső reformok felé fordulásnak. Ami a Szent Római Birodalom két nagy hatalmi pólusát, Ausztriát és Poroszországot illeti, a cárnő elgondolása az volt, hogy ideális esetben egyenlő távolságot

kell tartani mindkettőtől. A szerző megvizsgálja, mennyiben sikerült ezt az elvet a gyakorlatba átültetni.

Az uralkodónőnek röviddel azután, hogy a hatalmat magához ragadta, be kellett látnia, hogy Oroszország hatalmi helyzetét nem biztosíthatja kizárólag az egyensúlypolitika elvei alapján. A szomszédos Lengyelországban is szerencsésebb fenntartani a megosztottságot, ehhez azonban Poroszország hathatós támogatására van szükség. Claus Scharf ismerteti a szász Wettin-vonal és az orosz és porosz érdekek szerinti Poniatowski-párt III. Ágost 1763-as halála után kezdődő versengését, mely egybeesett azzal az idővel, mikor Oroszország részvétele nélkül kötötték meg a békét Hubertusburgban. Végül II. Frigyes terveinek megfelelően 1764-ben Szentpéterváron orosz–porosz szövetségi szerződést írtak alá, melynek értelmében a két hatalom háború esetére kölcsönös katonai segítségben állapodott meg, s Lengyelországban közösen biztosították a királyválasztás jogát. Egyik fél sem kapta meg a szerződéstől azt, amit várt. Frigyesnek látnia kellett, hogy az orosz egyensúlypolitika változatlanul sakkban tartotta Poroszországot, ő viszont nem kárhoztatta országát arra a szánalmas szerepre, hogy nyugodt hátteret biztosítson Oroszországnak Ausztriával vagy a törökkel szembeni politizálásához. Katalin Drezdában is csalódott, mivel ott felerősödött az az elképzelés, hogy csakis a poroszokkal való mielőbbi kiegyezés biztosíthatja Szászország helyreállítását és felemelkedését.

A kötetből megismerhetjük II. József önálló „akciójának", a bajor örökösödési háborúnak a birodalmi-orosz viszonyra kifejtett hatását. A tescheni békét, mely megerősítette a westfáliait és az azóta megkötött valamennyi osztrák–porosz egyezményt is, Oroszország garantálta. Így Nagy Katalin a birodalmi status quo és jogrend védelmezőjének szerepében tetszeleghetett, különösen azután, hogy Franciaországnak ugyanez a szerepe jelentős mértékben visszaszorult. Scharf részletesen szól a császár 1780 tavaszi oroszországi útjáról, melyet közismerten Falkenstein gróf néven járt végig, s melynek során két alkalommal Katalinnal is találkozott. József elégedetten állapíthatta meg, hogy a cárnő egyáltalán nem lelkesedik öregedő szövetségeséért, Frigyesért, s nem rejti véka alá saját törökellenes hódító szándékait sem. Míg azonban József szemében Katalin túlontúl könnyelműen nyilatkozott döntő politikai kérdésekről, Katalinra József nagyon jó benyomást tett. Az uralkodónő hamarosan legjobb barátai közé sorolta II. Józsefet, akinek nagy hálával tartozott azért, amiért szabad kezet kapott tőle oszmánellenes háborúihoz. Ennek köszönhetően 1783-ban Oroszország annektálhatta a krími kánságot. Mielőtt 1787-ben a két uralkodó közös török elleni fellépésre szánta el magát, a császár újabb látogatást tett a cárnőnél. Amíg Katalin a számára ellenszenves II. Frigyest mint uralkodót nagyra becsülte, politikailag sikertelennek ítélte II. Józsefet, akit viszont őszintén gyászolt.

A cárnő tizenegy éves korában megélte Stettinben a nép I. Frigyes Vilmos halála és fia, Frigyes trónrakerülése felett érzett örömét. Ő maga a negyvenes és ötvenes években a porosz királyt kora legérdekesebb európai uralkodójának ismerte meg. Az enciklopédistákhoz hasonlóan nagyra becsülte Frigyest azért, amiért országát látványosan megerősítette. Az uralkodónő maga is tanulmányozta a király tetteit és sikerének okait, s talán éppen ennek köszönhető, hogy amikor Oroszország érdekeinek Poroszországgal szembeni védelmezésére volt szükség, Katalin soha semmilyen engedményre nem volt hajlandó.

Bár II. József halálos ágyáról azt a kérést intézte Katalinhoz, hogy tartsa fenn az osztrák–orosz szövetséget, II. Lipót politikája jelentősen rontott a két birodalom viszonyán. A cárnő sérelmezte, hogy az új császár kivált a törökellenes háborúból és beavatkozott a lengyel politikába. A kötet végén a szerző elemzi II. Katalin politikai, stratégiai elgondolásait a francia forradalom kezdete után, továbbá ezek összefüggéseit a Németországgal kapcsolatos orosz politikával. Katalin mozgósítani kívánta a német államokat a forradalmi Franciaország ellen. Álláspontja szerint a lázadó Franciaország minden jogalapját elvesztette ahhoz, hogy továbbra is a westfáliai béke védnökeként lépjen fel. Ezt a szerepet végérvényesen Oroszországnak kell betöltenie. Katalin a szövetség első vereségéről rögtön felismerte, hogy az történelmi fordulópontot jelentett, amint erről — harminc évvel később — a csatában résztvevő Goethe is nyilatkozott. A szerző Katalin politikai rugalmasságának jeleként értékeli azt, hogy az új helyzetben képes volt az azonnali váltásra: nem kívánta a franciaországi régi rend maradéktalan helyreállítását.

Claus Scharf munkája, melyet bőséges irodalomjegyzék és nyolc leszármazási táblázat egészít ki, érdekes és fontos olvasmány Nagy Katalin cárnő halálának kétszázadik évfordulóján.

Radó Bálint

A REFORMKORI BUDA–PEST

Összeállította és a bevezetőt írta Faragó Éva
Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1995. 145 o.

Faragó Éva értékes és szép könyvvel ajándékozta meg a Budapest múltja iránt érdeklődőket, s ezzel régi adósságot törlesztett le. Hiszen — hogy ne menjünk messzire — az 1848 előtti Bécsről Hans Tietze már hetven éve megjelentetett egy hasonló kötetet (Das vormärzliche Wien in Wort und Bild, Wien, 1925. 116+132 l.). S, igaz, evvel a 248 képet felsorakoztató albummal, méreteit tekintve, még Faragó Éva 87 ábrázolást reprodukáló műve sem vetekedhetik. De ez természetes is, hiszen Hans Tietze jóval fejlettebb várost mutatott be s ennek megfelelően sokszorta gazdagabb anyagból válogathatott.

Annyi azonban bizonyos, hogy aki az 1848 előtti időszakban (amelyet én továbbra sem neveznék reformkornak) Pesten és Budán járt, szinte egyetlen olyan jellegzetes és megtekintésre érdemes városrészt vagy épületet nem találhatott, amelyet ne látnánk viszont az előttünk fekvő munkában. Faragó Éva legfeljebb Óbudával bánt mostohábban, sommásan kijelentve róla, hogy ezt a mezővárosi jogállású települést „a történelem eseményei messze elkerülték" s Pesttel ellentétben még ez idő tájt sem kerítette hatalmába „a nagyvárosi láz" (5. l.), holott — mást nem is említve — ehelyütt működött az ország legnagyobb kékfestő üzeme, a Goldberger-manufaktúra, és itt épült meg az ország legtöbb munkást foglalkoztató gyára, az óbudai hajógyár.

Nagy érdeme viszont Faragó Évának, hogy ő Tietzétől eltérően nem bontotta kötetét két egymástól mereven elkülönülő — egy pusztán egykorú képeket meg egy pusztán egykorú (vagy közel egykorú) forrásszövegeket felvonultató — részre, hanem nagy gonddal (és nyilvánvalóan nem csekély fáradsággal) olyan forrásszövegekből származó szemelvényeket illesztett minden *egyes* képreprodukció *mellé*, amelyek pontosan ugyanarról a városrészről vagy épületről (avagy életjelenségről) szólnak — többnyire színes és igen élvezetes előadásban —, amelyet az adott kép is ábrázol. S ezt a megoldást azért tudta következetesen végigvinni, mert rendkívül szerteágazó szöveges forrásanyagot mozgósított — egykorú útikalauzoktól és statisztikai leírásoktól kezdve hírlapi riportokon és kortársi visszaemlékezéseken át olyan kuriózumokig, amilyen például a Lánchíd alapkövében elhelyezett (a híd megépítésének előtörténetét összefoglaló) oklevél szövege.

Ami mármost a kötetbe bekerült képeket illeti: ezek — mint elöljáróban már utaltam rá — csaknem hiánytalanul elénk tárják, milyenek voltak a negyvennyolcas forradalom (és az egységes, modern Budapest) felé haladó testvér-városok, amelyek közül kivált Pesten éppen az adott időszakban vált uralkodóvá a klasszicista építészet s amelyek ekkortájt felépült tömérdek műemléke közül ma már alig néhányat láthatunk csak saját szemünkkel, hiszen tekintélyes hányaduk már Buda 1849-i ostroma idején megsemmisült, a többiben pedig a második világháború tett végzetes pusztítást. A kötetbe felvett képeken azonban nem csupán épületeket látunk, hanem embereket is, s nem csupán helybelieket, hanem például Pesten vásározó falusiakat nemkülönben — s kit-kit jellegzetes öltözékben, ami mellesleg rávilágít arra, hogy a 19. század első felében a városlakók körében a modernizálódás jeleként már visszaszorulóban volt a hagyományos sujtásos viselet.

Tisztelt olvasóim közül néhányan most bizonyára várják, hogy véleményt nyilvánítsak a képanyag kiválogatásának a mikéntjéről; ettől a szokványos és olcsó kritikusi fogástól azonban meglehetősen ódzkodom. Vannak ugyanis olyan nevezetes épületek — példának okáért a Nemzeti Múzeumé vagy a pesti Kereskedelmi Csarnoké —, amelyeket számos kép megörökített s amelyek itt látható ábrázolását bízvást fel lehetett volna cserélni valamelyik másikkal; én azonban úgy gondolom, a kötet összeállítójának szíve joga volt, hogy válasszon közülök, s ebbe a recenzensnek nincs miért beleszólnia — már csak azért sem, mert a kiválasztott képek mind szép, színvonalas alkotások. Inkább azt emelném ki tehát, hogy a kötet sok újsággal szolgál annak is, aki — mint e sorok írója — valamelyest ismeri a korszak képanyagát. Hadd hívjam fel a figyelmet például M. Schwindt Carl Schwindt rajzai alapján készült akvatintáira (18., 22., 25., 69., 85. sz.) (amelyek technikáját, mellesleg megjegyezve, nem volt indokolt latinosan írni, mivel az *acquatinta* olasz szó), s hadd hívjam fel a figyelmet azokra az acélmetszetekre, amelyeket Thomas Ender rajzairól Radcliffe készített a *Malerische Ansichten der Donau in Ungarn*... című — kevesek által forgatott — kiadvány számára (15., 19., 63. sz.).

Ha mégis véleményeznem kell a képanyag válogatásának a hogyanját: legyen szabad fölemlítenem két problémát. Az egyik, hogy az anyag némileg — mind térbeli, mind időbeli tekintetben — túlmegy a kötet címében megjelölt határokon. Szerepel például a kötetben egy *Barlanglakások Budafokon* aláírással ellátott — önmagában nagyon érdekes — színezett litográfia (29. sz.), jóllehet

Promontorium (amely egyébként csak jóval később kapta a Budafok nevet) önálló közigazgatási egység volt s még a városegyesítéskor sem lett Budapest része. Szerepel továbbá a kötetben Preiszer Józsefnek a Pillwax-kávéház belsejét ábrázoló sokszor reprodukált színezett tollrajza (52. sz.), jóllehet ez a mű már a forradalom kitörése után készült, amiről többek között a rajta látható egyenruhás alakok is árulkodnak. S — megvallom — arra sem mernék mérget venni, hogy valóban az 1848 előtti viszonyokat tükrözik azok az életképek (20., 35–36., 38. sz.), amelyeket eredetileg Prónay Gábor publikált 1855-ben.

Másik problémám pedig az, hogy a kötet lapozgatása közben az olvasóban könnyen támadhat olyan képzet, mintha a testvér-városokban élő emberek annak idején csak sétálgattak, ettek-ittak és szórakoztak volna, munkára viszont sohasem fecsérelték idejüket. Komolyra fordítva a szót: nem tartom kielégítőnek, hogy a kötetbe mindössze két ipari üzem képe került bele: Franz Weiß Valero J. Antal selyem-manufaktúrájának régebbi, Király utcai épületét ábrázoló színezett litográfiája (81. sz.) meg az Antonín Pokorný vasedény-készítő műhelyét bemutató litográfia (80. sz.), bár elismerem, hogy az utóbbit megtalálni a pesti *Der Ungar* közölte hirdetések illusztrációi között igazi *trouvaille* volt. Keveslem ezt a két képet egyrészt, mert meglehetősen semmitmondóak, másrészt, mert ipari üzemet bemutató kép, ha sok nem is, ennél jóval több maradt ránk az adott időből (meg a forradalomra közvetlenül következő évekből, s ez esetben e későbbiek felhasználását sem igen lehetne rosszallani, hiszen a gyárépületek külleme néhány év alatt a viseletektől eltérően nem sokat változott). Hiányolok tehát képet Abraham Ganz budai és Schlick Ignác pesti vasöntödéjéről, Friedrich Werther budai gépgyártó üzeméről, a már említett óbudai hajógyárról (amelyről több kép is rendelkezésünkre áll), Lichtl Károly (1841-ben megszűnt) pesti cukorfinomítójáról, Józef Zarzecki itteni gyufagyártó üzeméről, meg a pesti József-hengermalomról (amelyet szintén több kép is megörökített).

S elismerem, hogy különösebb épülésünkre a most felsorolt üzemek külsejének a látványa sem szolgálna; legfeljebb arról tanúskodnék, hogy a 19. század első felében létesült gyárépületekre is rányomta bélyegét a klasszicista ízlés vagy — ahogyan némely tőle már megcsömörlött akkori műítészek nevezték a „*granarium*-stílus..., mellynek mesterei, ha egy pár oszlopot támasztottak a kapu mellé, a művészet *non plus ultráját* vélték elérni". Annál érdekesebb volna viszont látni a kötetben egyet-kettőt Barabás Miklósnak azok közül a vízfestményei közül, amelyek a Lánchíd építésének munkálatait rögzítették. Nem beszélve az üzemek belsejét és a bennük munkálkodó embereket ábrázoló képekről, amelyekből persze nagyon szegényes a kínálat. Mindenesetre úgy érzem, helye volna a kötetben egyik kedvencemnek, Theodor Glatz 1846-i tollrajzának, amelyen az óbudai hajógyárban dolgozó ácsokat láthatni. S minthogy megtaláljuk a kötetben Nagy Ignác *Magyar titkok* című regényének egyik illusztrációját (49. sz.), én bizony — megvallom — beleillesztettem volna a kötetbe ugyanennek a könyvnek egy másik illusztrációját is, a *Művelt emberkínzás* címűt, amely egy lakásán tevékenykedő szabó-kontár munkaasztala mellé kalauzol el bennünket.

De lehet, hogy mindezt csak a kötet szépsége által kiváltott telhetetlenség mondatja el velem. Mert a kötet szép, és ezt nemcsak a lapjain bemutatott gazdag képanyagról lehet megállapítani, hanem az anyag bemutatásának módjáról is. Az itt látható képek nagy többségéről ugyanis színes reprodukciókat kapunk s meglehetősen jó minőségűeket. Amit azért tartok szükségesnek kiemelni, mert művészettörténész-barátaimtól az elmúlt évtizedek során számtalanszor hallottam, hogy képekről hazai kiadványokban csakis fekete-fehér reprodukciókat szabad közölni, mivel a mi nyomdáink képtelenek előállítani tűrhető színes reprodukciókat. Nos: Faragó Éva könyve arra vall, hogy ezen a téren végre mutatkozik némi örvendetes változás. Ha pedig valami mégis kifogásolható, az az, hogy néhány képet a kötet mértéktelenül felnagyítva ad s ez nem válik javukra az illető képeknek, kivált azoknak a színezett litográfiáknak nem, amelyeket Franz Weiß közölt Carlos Vasquez 1837-i ismert térkép-lapjainak keretrajzaiként (12., 23–24., 28–29., 56–57., 61., 65., 67., 70–71., 73., 76., 78., 81. sz.).

Amennyire dicsérem azonban a kötetbe felvett képek bemutatásának módját, annyira bírálnom kell a melléjük rendelt (s egyébként — ismétlem — nagy ötletességgel összeválogatott) forrásszöveg-szemelvények közlésének a mikéntjét. „A kötetben található írások részleteit — olvashatjuk a forrásjegyzék élén (129. l.) — az első kiadás alapján betűhíven közöljük, kivéve a Jókai-idézeteket", s a kötetbe felvett szövegek meg is felelnek ennek a furcsa bejelentésnek. De hogy miért a különbségtétel, azt a legnagyobb igyekezettel sem tudtam megfejteni. Amint azt sem, hogy Faragó Éva, ha már nem alkalmaz egységes eljárást, miért ingadozik két egyaránt szélsőséges véglet között — olyannyira, hogy például a betűhíven közölt szövegek esetében nemcsak a magánhangzók

hosszúságát nem jelöli a mai helyesírási szabályok meghatározta módon, de még a szövegek lelőhelyéül szolgáló régi kiadványok nyilvánvaló sajtóhibáit is javítatlanul hagyja.

Mivel pedig hasonló megoldásokkal mostanság még történeti szakfolyóiratokban is egyre gyakrabban találkozhatunk (a *Századok*ban is akadt már példa rájuk), nyomatékosan szeretnék emlékeztetni arra, hogy a Magyar Történelmi Társulat immár háromnegyed évszázada közzétett egy forrásközlési szabályzatot s ezen, bár több ponton helyesbítést igényelne, azóta sem módosított. Véleményem tehát — mint már sokszor kifejtettem — az, hogy amíg az említettem szabályzat javított változata meg nem születik, addig a forrásszövegek publikálóinak — már csak az egységesség kedvéért is — ehhez a szabályzathoz kellene tartaniok magukat s a szélesebb közönség használatára szolgáló kiadványok készítőinek is csak annyiban szabad eltérniök tőle, hogy a helyesírásnak valamelyest nagyobb mérvű modernizálását engedhetik meg maguknak. Ha pedig valamely forrásmunka több kiadást is megért szerzőjének életében, akkor a közlés alapjául — mint már egyetemi hallgatóként megtanultam — nem az első, hanem a szerző halála előtt napvilágot látott utolsó kiadást kell venni.

A forrásszöveg-szemelvények tálalását illetően azonban van még egy kifogásom: nagyon hiányolok mellőlük néhány szövegkísérő jegyzetet. A képaláírásokban Faragó Éva általában közli például a régi utca-elnevezések mai megfelelőjét is, s ez nyilván megkönnyíti a Budapest történetében nem különösebben járatos olvasó dolgát. Csakhogy más régi utca-elnevezések előfordulnak a közölt szövegekben is — kivált nagy számban a Wesselényi Miklós naplójából származó részletben (70–73. l.) —, s ezek már magyarázat nélkül maradnak. Magyarázatot igényelnének továbbá a szövegekben felbukkanó régi mértékegységek és pénznemek (példának okáért, hogy mi volt a garas, amivel a 62. l.-tól kezdve többször is találkozhatunk) meg még sok minden egyéb: például, hogy mi volt és hol terült el a pesti Lagerspital (32., 35. l.) vagy hogy hol állt és miről volt nevezetes a Trattner–Károlyi-ház (70. l.) s hogy hol voltak találhatóak a Nagy Ignác felsorolta fogadók (86–87. l.). De véleményem szerint el kellett volna mondani valahol azt is, miért tarthatott igényt kárpótlásra Buda és Pest városa a Lánchíd megépítése miatt (75. l.) meg hogy ki volt Nagy Károly és mit kell tudni az ő névtelenül megjelent *Daguerreotyp*járól (93. l.). Amint bizonyosra veszem, hogy aki elolvassa azt a leírást, amelyet Jókai adott ifjúkori pályatársainak különcködő öltözékéről (84. l.), megfelelő magyarázat híján sokat törheti a fejét, amíg megfejti valamennyi itt fölemlített ruhadarab mibenlétét. Mert ha tud németül, talán kitalálja, hogy a „rájthuzli" lovaglónadrág volt. Ha pedig tud latinul és járatos az állat-rendszertanban is, akkor — meglehet — arra is ráeszmél, hogy „castorkalap"-on hódprémes fejfedőt kell érteni. De már ember legyen a talpán, aki kideríti, miféle kabát volt a „viktória"...

A szövegkísérő jegyzetek hiányát azonban nem csupán az ilyen és hasonló magyarázatok elmaradása miatt fájlalom, hanem mert a közölt szövegekben előfordulnak helyesbítést igénylő pontatlanságok is. Célszerű volt volna megemlíteni például, hogy az 1825–27-i országgyűlést nem 1826–27-ben tartották (mint ez a 114. l.-on olvasható). Igaz, efféle pontatlanságok nemcsak a felhasznált forrásszövegekben, hanem a Faragó Évától származó szövegrészekben is találhatóak. A bevezetésben például azt olvashatjuk, hogy a Nádor-szálló a pesti Belváros déli szélén, a Mészáros utca (a mai Vámház körút) és a Váci utca sarkán, a Két Pisztolyhoz címzett fogadó pedig a Széna piac (a mai Kálvin tér) belvárosi oldalán állott (7. l.), holott ez utóbbi valójában a Széna piac józsefkülvárosi csücskén, az előbbi pedig a Váci utcának a Kígyó meg a Zsibárus (ma: Párizsi) utca közti szakaszán helyezkedett el, s a Váci utca nem is találkozott a Mészáros utcával, mivel a mai Váci utca déli fele annak idején még más — részint Lipót, részint Tyúk utca — névre hallgatott. Bosszantó pongyolaság továbbá, hogy a kitűnő grafikus, Max Felix Paur nevében a második és a harmadik tag mindenütt, ahol előfordul (63., 131., 135., 139., 143. l.), felcserélődött egymással s ez olyan látszatot kelt, mintha Paur vezetékneve Felix volt volna. De talán még nagyobb pongyolaság, hogy a már említett *Der Ungar* címét a szerző mindenütt, ahol hivatkozik rá (84., 132–133., 136–137., 140–141., 144–145. l.), megtoldja egy szükségtelen *n* betűvel — s ráadásul úgy, hogy névelőjét viszont érintetlenül hagyja, jóllehet az *Ungarn* szó semlegesnemű és névelő nélkül használatos.

Ha pedig már itt tartok, hadd említsem fel, hogy a kötet a bevezetés és a képjegyzék szövegét — nagyon helyesen — angol, német és francia fordításban is közli. S külön is szeretnék hangot adni amiatti örömömnek, hogy a német fordításban Buda és Óbuda a magyarkodóink által mára már széles körben elterjesztett rossz szokás felborításával sehol sem magyar, hanem mindenütt német (*Ofen*, illetve *Altofen*) nevén szerepel. Annál értetlenebbül könyvelem el viszont, hogy ezt a helyes gyakorlatot nem követi a francia fordítás: hogy ebben Buda mindenhol magyar nevén jön

elő, holott Budának van francia neve is: *Bude*. S meg kell hagyni, hogy teljesen következetesnek a német fordítás sem mondható: *Kleinzell* helyett ebben is Kiscell olvasható, s az *Ofner* melléknevet ebből is kiszorította a szörnyűséges „Budaer" szófacsarmány.

Az efféle apró szépséghibákat nem azért teszem szóvá, hogy megmutassam, milyen ügyesen tudok csomót keresni a kákán is, hanem hogy a remélhető újabb kiadásokból valamennyi kigyomlálódjék. Ámbár nagy kérdés számomra, megérhet-e további kiadásokat a mai Magyarországon egy olyan könyv, amelynek négy számjegyű ára van. Mert bizony félek, hogy ilyen áron oda sem fog eljutni ez a nagyon értékes munka, ahol leginkább vennék használ: iskoláinkba.

Hacsak segítségükre nem siet a Soros-alapítvány vagy más nagylelkű pártfogó.

Spira György

Spira György

AZ ÚJJÁÉLEDŐ SZÉCHENYI VAGY A LEGNAGYOBB MAGYAR SZATIRIKUS

Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1995. 72 o.

Kifestőkönyv-alakú művet forgathat az olvasó, címlapján egy, Sterio Károly vízfestménye alapján készült, naiv szemléletű litográfiával a Dunán csónakázó Széchenyiről. A színes külső meglehetősen szürke belsőt takar. A képek minősége sok kívánnivalót hagy maga után. Egy részüket mintha a televízió képernyőjéről fotózták volna, ami — televíziós műsor forgatókönyvéről lévén szó — még stílusosnak is tekinthető. Kár, hogy a kötet beltartalma alapján az olvasó a kiadó nevéből nem a „szép" jelzőre asszociál.

Spira György — bevezetője szerint — a forgatókönyvet 1980-ban írta a Magyar Televízió részére. „Kidolgozását, mikor belevágtam, nehéz feladatnak ítéltem, de egyben vonzó feladatnak is, mert nem vagyok megelégedve a múltunk bemutatását célzó eddigi kísérletekkel (azokkal sem, amelyekben magam is közreműködtem), s úgy éreztem, végre lehetőségem lesz túllépni a szokványos megoldások keretein, méghozzá épp az általam legszerencsésebbnek gondolt irányban (...)" Spira György tehát örült, amikor a Magyar Televízió illetékesei kedvezően nyilatkoztak a kéziratról, ám az öröm korainak bizonyult: „a film elkészítését a televízió végül mégis elmellőzte". Spira György ezért döntött úgy, hogy a szöveget nyomtatásban teszi közzé, „hogy munkám, ha már képernyőre nem kerülhetett, legalább az érdeklődő olvasók lelki szeme előtt kelhessen életre". Spirának a kiadással sem volt szerencséje: a Széchenyi halálának 124. évfordulóján írott bevezető tanúsága szerint a szándék és a tett (avagy a tény) között több mint 11 év telt el.

Miért nem lett a forgatókönyvből műsor, s miért kellett ennyit várni a megjelenésre? A hátoldalon található kiadói ajánlás szerint azért, mert a munka középpontjában az a Széchenyi áll, aki „az élete művét megkoronázó *Önismeret* lapjain könyörtelen kritikával tette nevetség tárgyává a Habsburg-birodalomban a negyvennyolcas forradalmak eltiprása után kiépített Bach-rendszert. Márpedig a Kádár-rendszer sokban emlékeztetett a Bach-rendszerre. — Aki tehát elolvassa ezt a könyvet, nemcsak Széchenyi pályafutásáról kap számos új felismeréssel szolgáló képet, hanem sok tekintetben párhuzamot is vonhat a Bach-rendszer és a közelmúltbeli Magyarország viszonyai között".

Azt a nemjóját, gondolhatja az olvasó. Új felismerések meg történelmi párhuzamok egy ilyen vékony kötetben. Ez bizony megéri a 680 forintot!

Csakhogy, az olvasó aztán szemügyre veszi a Szerző portréja mellett található rövid irodalomjegyzéket, s arra jut, hogy a Szerző ott felsorolt főbb munkái — egyetlen kivétellel — a Kádár-rendszer időszakában jelentek meg, s közülük a forgatókönyv-írás időpontja körüli években négy is. Így már kicsit kevésbé hiteles ez az „ellenállói" múlt. Lehet, hogy nem a munka feltételezett politikai mondanivalója volt az oka a megfilmesítés elmaradásának?

Tovább gondolkodik az olvasó, s arra jut: 1981-ben mintha megjelent volna valami a döblingi Széchenyiről. Ha esetleg a szenvedelmes könyvgyűjtők fajtájába tartozik, megtalálhatja polcán Kosáry Domokos „Széchenyi Döblingben" című monográfiáját, ami egy évvel a forgatókönyv születése után részletesen tárgyalta a legnagyobb magyar ottani munkásságát meg a Bach-rendszert is. Hiába, az ördög a részletekben lakozik, nem az ajánló szövegekben.

No, de lássuk magát a munkát. A két hasábba tördelt oldalak egyik hasábjában a szerzői instrukciókat és a másik oldalon látható képek magyarázatát olvashatjuk, a másik hasábban Széchenyi-szövegeket találunk — nagyobb részt a Nagy Magyar Szatírából. A Széchenyi által parodizált Ferenc József és Bach „szatirikusan eltorzított alakban" lép színre az olvasó lelki szemei előtt, s színészek elevenítik meg Széchenyit, Dessewffy Józsefet, Kossuthot és a többi megidézett személyiséget. A jeles alakok műveikből származó idézeteket mondanak fel, amelyeket a Szerző és a Riporter kommentálnak. Spira megvilágít, elmagyaráz, vitatkozik. A kötet tényanyagával nincs is semmi baj. Helytálló a Kossuth-Széchenyi-vita értelmezése a két férfiú eltérő társadalmi programjáról és nemzetközi helyzetmegítéléséről. Pontos a különbségtétel az önkényuralmat elítélő, de a monarchiát fenntartani kívánó Széchenyiről. Logikus a magyarázat Széchenyi öngyilkosságának okairól. Az olvasó csak azt nem érti, miért kellett ez megjelentetni? A szöveg ugyanis csupa olyan tényt foglal magába, ami már a megírás időszakában sem számított újdonságnak, s az 1991-es Széchenyi-évfordulón megjelent népszerűsítő és tudományos munkák többségében is megtalálható.

Némileg érthetetlen a Szerző bírálata, miszerint a Széchenyi-Kossuth-vitában „még napjainkban is alig akad történetíró, aki ment mind az ilyen, mind az amolyan irányú elfogultságoktól". Talán arra gondol, hogy ő a szerencsés kivételek közé tartozik, mert 1959-ben megjelent összefoglaló munkájának szinte kritikátlan Kossuth-ábrázolásától 1978-ra eljutott egy reálisabb Kossuth-képhez.

Az meg kimondottan komikusan hat, ahogy az egyik hasábban a Szerző azon megjegyzésénél: „mint korábban már részletesen kimutattam" — a másik hasábban a következő szöveg olvasható. „A kamera körbepásztáz a szobán, s kis időre megállapodik a szerző egyik könyvének az íróasztalon fekvő példányán." És a másik oldalon láthatjuk is a munkát: Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban. Érdekes, hogy a Szerző nem a munka első, 1964. évi kiadásának ízléses címlapját kívánta bemutatni, hanem a második kiadás fantáziátlan borítóját. Azt a kötetet, amelyik az Akadémiai Kiadó „Korunk tudománya" sorozatában jelent ugyan meg, de „népszerű kiadványként", vagyis csupán minimális tudományos apparátussal. (E munka szolgált egyébként Spira György 1980-ban lezajlott akadémiai doktori minősítésének alapjául.) Az ilyen didaktikus képi megoldások némileg a mű, ti. a megjelent forgatókönyv komolyságát vonják kétségbe.

A kiadvány Spira György — eddigi munkásságában is megmutatkozó — kiemelkedő ikonográfiai tájékozottságáról tanúskodik. A forgatókönyv képi megjelenítése bizonyára nem okozott volna nehézséget a televíziónak. Talán a színészi játék és a szerző narrátori szerepe együttesen volt szokatlan az illetékeseknek? Vagy úgy érezték, hogy a vállalkozással nem csupán Széchenyinek állítanának emléket?

Érthető persze, hogy egy történész szereti, ha egyszer elkészült munkája valamilyen módon eljut az olvasóhoz vagy a nézőhöz. Azon viszont már elgondolkodik az olvasó: manapság, amikor egy-egy szakmunka megjelentetése komoly anyagi nehézségekbe ütközik, mi indokolta, hogy a Soros Alapítvány és a Művelődési és Közoktatási Minisztérium éppen ezt a munkát részesítse támogatásban?

Hermann Róbert

„AZOK A SZÉP (?) NAPOK..."

(Tanulmányok a Monarchia irodalmáról)

Szerk. Fried István. Társszerk. Kelemen Zoltán.

Szeged, 1996. JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék – Tiszatáj Alapítvány. 99 o.

Fried István tanszéke már több tanulmánykötetet tett közzé a tematikából. Ez a mostani is elsősorban a kölcsönhatásokat és a közös kulturális sajátosságokat vizsgálja a klasszikus modernség korában, a századfordulón.

Sánta Gábor Lux Terka (valódi nevén Dancsházi Oláh Ida, 1873–1938) munkásságát vizsgálja. 18 kötete jelent meg, budapesti szocioregényeknek nevezhetők, a nő kiszolgáltatott helyzetét mutatják be, a pénz hatalmát, az írónő kiábrándultságát. Lux Terka Kóbor Tamáshoz áll közel.

Péter László Móra és Bécs kapcsolatát ábrázolja. Valójában csak egyszer, 1929 márciusában járt ott. A szerző aktuális politikai események kapcsán írt Móra-cikkek alapján mutatja be kurucos függetlenségi szemléletét, különösen Ferenc József tevékenysége kapcsán. Kiemeli, hogy Ferenc

Józsefnek minden idegen, ami magyar. A tárcákban németellenessége is megmutatkozik. Kelemen Zoltán Krúdy 1925–27 között írt tárcáit sorolja fel az utolsó Habsburgokról. A Mórához hasonlóan függetlenségi szemléletű Krúdy ezekben a kifejezetten publicisztikai hangnemet használó munkáiban elfogulatlannak mutatkozik, valós és legendás tényeket vegyesen közölve, irónikusan, valójában a birodalom elöregedését ábrázolja. Fried István Márai Sándor munkáiban szétszórtan szereplő Ferenc József-képét világítja meg. Márai azt emelte ki a császárban, hogy a későbbi korokhoz képest erkölcsileg jobb volt. Márai nem monarchista, ezért tud méltányos lenni. A Monarchiát egységes Kulturlandschaftnak tekinti, nem nosztalgikusan idézi, hanem olyan múltként, amelyet érdemes továbbgondolni.

Rózsa Mária a bécsi, 1809-ben alapított és 1814-től hetenként hatszor (1873-ig) mejelenő Wanderer c. újság magyar munkatársait veszi számba. A lap ismeretterjesztő és szórakoztató jellegű volt. 1848 előtt a cenzúra miatt csak óvatosan szólhatott, összosztrák patriotizmust kívánt népszerűsíteni. Ekkor főképp Rumy Károly György írt itt Magyarországot ismertető cikkeket, de Zerffi Gusztáv is szerepelt. 1859-től határozottan liberális jellegű volt, ekkor Falk Miksa írt sokat, nagy befolyása is volt a lapra, vezércikkírója volt. Falk sok magyarországi munkatársat tudott megnyerni, csak az ismertebbek közül gróf Zay Károly, Frankenburg Adolf, Dux Adolf, Vas Gereben, Remellay Gusztáv tartoztak közéjük, sok más kortárssal együtt. Zay a nemzetiségek és a zsidók érdekében cikkezett. Még a konzervatív Somssich Pálnak is helyet adott az egyébként mindvégig magyarbarátnak nevezhető lap.

Nagyon figyelemreméltó Csáky Móric tanulmánya a bécsi operettről. Csáky mások véleményét idézve arra utal, hogy a dekadencia (Karl Kraus) vagy az érték-vákuum (Hermann Broch) jele a műfaj. Saját véleménye az, hogy a modernizálódó Monarchia-beli társadalom, a polgárság igényeit elégítette ki, amely különösen Bécsben volt jellegzetes. Előzményeit a bécsi népi játékban, Nestroy darabjaiban és a magyar népszínműben látja, ezek készítették elő Offenbach recepcióját, mindebből fejlődött ki a bécsi operett. A társadalmi differenciálódásból adódó válságtudatot is reflektálta, meg a paródiában és szatírában megmutatkozó osztrák önreflexiót. Politikai és társadalomkritikai mondanivalója is volt, reagált az aktuális politikai kérdésekre. Az osztályellentétek áthidalására is szolgált, a nemességre vágyó polgár saját karrikatúráját nevethette ki benne. A jeles szövegírók (még Arthur Schnitzler is!) modern gondolatokat is közvetítettek. Ugyanakkor megmutatkozott benne a Monarchia etnikai tarkasága, amely zeneileg már a bécsi klasszikára is hatott Mozarttól Schubertig. Az akkulturáció itt még lehetséges volt, a legnagyobb politikai feszültségek idején is. Népszerűsítésében a katonazenekarok is szerepet játszottak, sok zeneszerző maga is az volt, vagy ilyen családból származott.

A salzburgi irodalomtudós Alois Woldan a második világháború utáni első három évtized „galíciai vonulatú" lengyel irodalmában mutatja ki a tipikusan osztrák szavak meglétét. Ezek akkor is szerepelnek, ha van lengyel megfelelőjük, mert a német kifejezésnek más a konnotációja. A gasztronómia, az öltözködés, a szórakozás tárgyköréből valók a szavak, a már Magris által kimutatott osztrák hedonizmusnak megfelelően. De az államigazgatási és a katonai nyelvből is kerülnek elő kifejezések (az Armeeslawischból). A nyelvkeveredés inkább pozitívnak tekinthető. Az operettekből vett idézetek is ide sorolhatók, de földrajzi nevek is, Mayerling nyilván nem kisvárost jelent, hanem Rudolf trónörökös halálát. Így lesz a jelentésből jel, s ezzel kerül át a mitológia síkjára. Még olyan banális szavak is idetartoznak, mint a Maggi-leveskocka. A tárgyalt lengyel irodalomban is már alig értik.

Lukács István Ivan Cankart tárgyalja, a slovenska moderna (szlovén modernség) talán legjelentősebb képviselőjét. Élete 11 évét Bécsben töltötte, először lelkesedve, azután megcsömörülve és szenvedve. Bécsben idegen volt, de otthon, Ljubljanában sem érezte magát jól. Bécsben ismerkedett meg a modern európai irodalommal, elsősorban német folyóiratok alapján, s szakított az otthon divatos naturalizmussal. Már a reálgimnáziumban megutálta a német nyelvet, de Bécsben német verseket írt. Néhány prózai művében saját lebegését írta meg, hontalanságát Ljubljana és Bécs között.

A tanulmánygyűjtemény egészében sok új, érdekes adalékkal szolgál arról, milyen volt a századforduló Monarchia-beli „aire culturelle"-je, s ennek milyen továbbgyűrűzése mutatható ki. A magyar történelemnek is egyik jelentős meghatározója Bécs és a Monarchia (és nemcsak a századfordulón!), ezért is fogadhatjuk örömmel a kötetet, a mielőbbi folytatás reményében.

Niederhauser Emil

BARANYAI TÖRTÉNETÍRÁS 1992/1995

A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve

Pécs, 1995. 589 o.

A Baranyai Helytörténetírás legújabb kötete négy évfolyamot ölel fel. Az eddig évenként, vagy kétévenként megjelent Levéltári Évkönyv ilyen szokatlan összevonását bizonyára a pénzszűke kényszerítette ki, de szerepe lehet ebben a szerkesztő-levéltárigazgató Szita László nyugállományba vonulásának is.

Belső tartalmát tekintve az anyag bő, a tanulmányok szinte az egész magyar történelmet átfogják — kivéve az Árpád-kort —, a már megszokott magas szakmai színvonalon.

Bizonyára az Anjou-kori okmánytár munkálatai során jutott Koszta Lászlónak az a feladat, hogy a pécsi káptalan kiadatlan okleveleit átnézze. Közülük az 1325–1339 között keletkezetteket közli. A közjogi és birtoktörténeti adatokon túl különösen a numizmatikusok számára találhatók hasznos adatok az oklevelekben, melyekből kiderül, hogy Délkelet-Dunántúlon a báni denárok forogtak a 14. század 20-as, 30-as éveiben.

Szita László két évtizede kutatja a visszafoglaló háborúk történetét a németországi levéltárakban. Most a törökellenes hadjáratok történetének legfontosabb ütközete, a Harsány-hegy melletti csata korabeli sajtóvisszhangját szedte össze. A válogatott gyűjtemény csupán töredéke a feltárt és közlésre váró hatalmas anyagnak, de arra azért alkalmas, hogy érzékeltesse, milyen mértékben foglalkozott az európai, elsősorban a német sajtó a Magyarországon folyó török elleni háborúval.

Amíg Perczel Mór honvédtábornokról bővebben esik szó a szabadságharc történetét feldolgozó művekben, addig öccséről, Miklósról — pályaképének mostani felvázolásáig — jóval kevesebb adat állott rendelkezésünkre. Dobos Gyula az igazgatása alatt működő Tolna megyei Levéltárban található iratanyag alapján követi nyomon a család korai történetét, de a hangsúly természetesen Miklós bemutatására esik. A középnemesi család 19 élő gyermeke közül háromnak — így Miklósnak is — a fiatal Vörösmarty Mihály volt a házitanítója, aki hazaszeretetre nevelt. A történelmi emlékhelyeken tett közös kirándulások ugyancsak maradandó élményt hagytak az ifjakban. Miklós — részben bátyja seregében – végigküzdötte a szabadságharcot, majd a bukás után török földre menekült. Ránk maradt (és mindmáig kiadatlan) naplója jól tükrözi azokat az ellentéteket, melyek az emigrációban élők között dúltak. A pénztartalék rohamos apadása arra késztette a Perczel házaspárt, hogy Amerikába költözzön, ahol biztos megélhetést reméltek. A rokonszenves fogadtatás és segítőkészség után azonban munkához kellett látniuk, ám a megvásárolt farm nem váltotta be a reményeket, s így a kiegyezés után visszatértek hazájukba. Perczel Miklós csakhamar hivatalt is vállalt. Munkássága egy olyan embert állít elénk, aki a kiegyezés céljával mindvégig azonosult, teljes erejével annak gyakorlati megvalósulásáért tevékenykedett.

Az 1939-es országgyűlési választások eredménye egyértelműen a nemzetiszocialisták komoly előretöréséről tanúskodott, hiszen a Nyilaskeresztes Párt a szavazatok 25%-át szerezte meg. A parlamenti harcok baranyai eseményeit elemző Vonyó József jól látja, hogy a kisemberek tömege nem szociális okok miatt, nem a hitleri sikerek hatására sorakozott fel a nyilasok mögött, hanem ennek mélyebb okai voltak.

Tegzes Ferenc összeállítása elsősorban hivataltörténeti oldalról vizsgálja az 1918–21-es baranyai megszállás eseményeit. Eligazító bevezetésében összefoglalja a terület szerb megszállásakor törvényszerűen bekövetkezett változásokat, de egyúttal azt is megállapítja, hogy a közigazgatásban személyi cseréken túl a rendszer egésze megmaradt. A szerb annexiós törekvések erősödésével az egyes hivatalok pecséthasználata is megváltozott, pontosabban a megszállás első idejében használt régi pecsétek helyett fokozatosan a cirillbetűsök léptek életbe. A dolgozata végén található, fáradságos és aprólékos munkával összeállított Baranya megyei pecsétkataszter komoly segítséget jelent a kiállítást rendező muzeológusoknak és az iratokat használó helytörténészeknek.

A megyefai Jeszenszky-kastély építéstörténetének példaszerű feldolgozása a kötet egyik erőssége. A művészettörténész szerző (Sonkoly Károly) kapta feladatul a teljesen lepusztult kastély felújítását, illetve ideiglenes állagvédelmét, de ez anyagi okok miatt félbeszakadt, s nem sok remény van a folytatásra. Munkájának szakszerű elvégzéséhez nélkülözhetetlenül szükség volt az egyes építési periódusok megismerésére. Így született meg ez a magvas, bőven illusztrált tanulmány.

A baranyai Zselicség mai arculatát mutatja be Kapronczay József tanulmánya. A térség gazdasági, kulturális leszakadása már a két világháború között megkezdődött, de katasztrofális méretűvé az 1960-as években vált, amikor a természeti adottságokat figyelmen kívül hagyva, a nagyüzemek létrehozását erőltették. A mezőgazdaság „szocialista átszervezése" gerjesztette a fia-

talok tömeges elvándorlását, a népesség elöregedését, helybeli iskolák megszűnését, a kisközségek összevonását. Lehet-e ezeket a folyamatokat visszafordítani, vagy legalább megállítani? — ez az eljövendő évtizedek legkomolyabb kérdése.

A vaskos kötet mintegy harmada foglalkozik — érthető módon és nagyon helyesen — a Baranyában szép számmal élő nemzetiségek történetével. A tarka etnikai kép már a török alatt kirajzolódik, s a 18. században vált véglegessé. Megfoghatóvá azonban csak az országos összeírások, Mária Terézia úrbérrendezésekor keletkezett iratok, és az egyre sűrűbben megjelenő statisztikák adatsoraival lehetséges. A legnagyobb nehézséget a jelölések (illyr, croaticus, slavonicus, grichisch) nem egyértelmű volta jelenti. Bán Péter széles körű vizsgálata azonban rendet tudott teremteni közöttük. Éppen ezért eredményei szilárdak, rájuk bízvást lehet építeni. Erőssége, hogy az egyházi schematizmusokat is bevonta, s így 1812-től már a vallási hovatartozást is rögzíteni tudja.

A Pécs környéki bosnyákok állattartását Sarosácz György vizsgálta meg. A 17. század végén — más megyékhez hasonlóan — kétszer annyi az ökör, mint a ló, s a lovak tömeges igába fogása nem volt jellemző. A jobbágyság felszabadítása után az állatállomány ugrásszerűen megnőtt. Szól a legeltetés, kaszálás, makkoltatás rendjéről. A szerzőt néprajzi alapképzettsége segítette abban, hogy a források szűkszavú, elejtett megjegyzéseiből a helyes következtetést tudja levonni, úgy is fogalmazhatnám, hogy az iratokat meg tudja szólaltatni.

Szerencsés eset, ha egy kutató saját nemzetiségét vizsgálja. Ez történt a Baranya megyébe települt bolgárok esetében, akikről Gjurov Alexander írt tanulmányt. A bolgárok három hullámban érkeztek a történelmi és a mai Magyarország területére. Az első kettő (14. század és 17. század vége) csak forrásokban fogható meg, a harmadiknak vannak máig kiható következményei. Az 1870-es évekre a Magyarországra átjött bolgár kertészek száma elérte a tizennyolc ezret. Ők honosították meg az árasztásos öntözésű zöldségtermesztést az országban, és termelvényeikkel a legnagyobb városokat látták el.

Pécs reformkori színháztörténetét Márfi Attila dolgozta fel. Az első színésztársaság 1727-ben jelent meg a városban, s minden bizonnyal német volt. A kezdeti, elszórt próbálkozások után nagy lendületet adott a színészet ügyének a bécsi Hof- und Nationaltheater megalapítása 1776-ban. Ettől kezdve sűrűbben keresik fel a magyar vidéki városokat is. Az eszékiek 1785-ben jönnek Pécsre, de csak a 19. század első éveitől válik folyamatossá a német vándorszínészek szereplése Pécsett. Az első magyar színtársulat 1818-ban jeletkezett Balogh István vezetésével. Persze nem maradhattak el a színészbotrányok sem, amit a város vezetősége és népe elég nehezen viselt. Feltételezhetően ez is oka volt annak, hogy végül 1840-ben saját kőszínházat építettek, ahol már magyar színészek játszottak. A Pécsi Magyar Színész Társaságot a nemesség karolta fel, míg a város vezetése inkább a német színészeket pártfogolta. A reformkor utolsó éveiben elcsitultak a harcok, a színpadon már a tudás és művészet vetekedett egymással. Szorosan az előbbi cikkhez kapcsolódik Aszmann Mária összeállítása, mely a pécsi német színjátszás dokumentumaiból ad válogatást. Az iratokat magyar nyelven is közli.

A Levéltári Évkönyv harmadik tömbje, a *Tanulmányok és forrásközlemények a külföldre szakadt és külföldön élő magyarság történetéből*, egyedülálló a maga nemében. Létjogosultsága aligha vitatható. Solymár Imre és Szőts Zoltán folytatja a bukovinai székelyekre vonatkozó források közlését. Az első két rész 1858-ig tekintette át Mádéfalva menekültjeinek történetét, a mostani 1869-ig folytatja az okmányok és újságcikkek újraközlését, s bár az adatok túlnyomórészt ismertek, de így együtt mégis egységes folyamatában láttatják az egyre sorvadó magyar sziget sorsának alakulását. Érdemes lenne László Mihály 1935-ben elkészült kéziratát kiadni és az andrásfalvi református gyülekezet 1861–1921 közöti presbitériumi jegyzőkönyvéből a fontosabb részeket hozzáférhetővé tenni.

Témáján túl szép magyar nyelve teszi vonzóvá Kiss Z. Géza tanulmányát, mely a Drávaszög és Szlavónia református egyházának 19. századi történetét vizsgálja, felhasználva két püspöki látogatás adatait. A Dunamelléki Református Egyházkerülethez tartozó községeket 1817-ben Báthory Gábor, 1886-ban Szász Károly püspök látogatta meg. A két korszak közötti anyagi és erkölcsi romlás, az ősi értékek pusztulása, az egyre terjedő italozás, fényűzés, kártya és az új életmódot biztosító „magzatvesztés" egy szomorú jövő képét vetítik elénk. A mostani délszláv háború pedig — bár ezt ma még nem tudjuk teljes egészében felmérni — jórészt elpusztította, vagy szülőföldjének elhagyására kényszerítette az ottani magyarságot.

Dél-Dunántúlról (Baranya, Somogy és Tolna megyékből) a felesleges munkaerőt már az 1850-es évektől kezdődően folyamatosan és egyre erőteljesebben Horvátország és Szlavónia szívta fel, amint az Szili Ferenc mostani, s korábban megjelent tanulmányaiból kiderült. A kisebbségben

élők sorsa törvényszerűen a fokozatos felszívódás, majd a teljes beolvadás a többségi népbe. E folyamatot lassítani lehet ugyan, megállítani azonban nem. A dolgozat legfőbb és legkegyetlenebb következtetése ez. A magyar kormány támogatta a kivándorlást, hiszen ezzel csökkent a nincstelenek száma az anyaországban, sőt a folyamatot hosszú ideig nem is tekintették kivándorlásnak, hanem olyan emigrációnak, melynek gazdasági és politikai következményei a magyarságra nézve mindenképpen hasznosak. Csak meglehetősen későn ébredtek rá arra, hogy a szerb hatóságok mindent megtesznek elszlávosításuk érdekében. A századelőn (1904) alapított Julián Egyesület már hiába küldött tanítókat, papokat, könyveket számukra, sorsuk megpecsételődött. (Érdemes lenne megvizsgálni, miként történt a megmaradt töredék visszatelepülése az 1941-ben ismét Magyarországhoz került bácskai falvakba.)

A csehszlovákiai magyar főiskolai mozgalom történetéről Sinkó Ferenc írt ma is jól használható, tárgyilagos tanulmányt 1938-ban. Feltáratlan volt eddig a mozgalom 1945-ig tartó története. Fogarassy László, az időközben elhunyt pozsonyi történész ennek megírására vállalkozott.

Ismeretes, hogy a helytörténeti kutatások az 1960-as években vettek új lendületet, s ennek első kézzelfogható bizonyítéka volt Baranya megye történeti évkönyvének megjelenése. (A Dunántúl egyébként is példát mutatott e téren, mert a baranyaival egyidőben Fejér és Tolna megye is — mindhárom helyen a levéltárhoz kötődően — megindította a maga sorozatát.) A több mint negyed századot megélt kiadvány ezzel a kötettel megszűnik. Helyébe egy más szerkesztési elvek szerint készülő sorozat lép, a *Tanulmányok és Források Baranya megye történetéből.*

Kőhegyi Mihály

Hernádi László Mihály

A BARANYAI HELYTÖRTÉNETÍRÁS REPERTÓRIUMA (1968–1993)

Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 1.
Pécs, 1995. 110 o.

A mai kutató egyik legnehezebb feladata, hogy naprakészen karbantartsa tudásszintjét, amihez a hazai és külföldi folyóiratokban megjelent cikkek, tanulmányok, forrásközlések ismerete szükséges. Csakhogy az óriási folyóirat-mennyiség nyomon követése teljességgel lehetetlen. A számítógépes rendszerek, illetve ezek nemzetközi összekapcsolása (Internet) sokat segített e feszítő gond enyhítésében, de mindemellett nem lebecsülhető a nyomtatásban megjelent szakbibliográfiák és repertóriumok szerepe sem. Ezért fogadtuk örömmel a szerző összeállítását, mely a Baranya Megyei Levéltár gondozásában megjelent Baranyai Helytörténetírás és a Baranyai Történetírás köteteiben megjelent közlemények feldolgozását adja.

Ismeretes, hogy a helytörténeti kutatás az 1960-as években vett új lendületet, s ennek első kézzelfogható eredménye volt Baranya megye történeti évkönyvének megjelenése. (Dunántúl egyébként is példát mutatott e téren: a baranyaival egyidejűleg Fejér és Tolna megye is — mindhárom helyen a levéltárhoz kötődően — megindította a maga sorozatát.) Az egyre nagyobb terjedelmű kötetek szerkesztői (Szinkovich Márta, majd Szita László) szívós munkával derítették fel az egyes településekkel vagy témákkal foglalkozó helyi, majd országos szakembereket, akik a sorjázó köteteket látva szívesen adták át közlésre tanulmányaikat. Az egyre erősödő szerzőgárda és az írások színvonala késztette arra Szita Lászlót — talán kissé elkésve is —, hogy a címet Baranyai Történetírásra változtassa, és ezzel jelezze valós belső tartalmukat. Az ő tevékenysége nyomán vált országosan ismertté és elismertté az évkönyv.

A több mint negyedszázadot megélt kiadvány köteteiben megközelítőleg 10 000 oldalon, mintegy 490 ívnyi terjedelemben háromszázat meghaladó tanulmány, forrásközlés jelent meg, száznál is több szerző tollából. Az egy, vagy néhány cikkel szereplők mellett vannak tucatnyi közleményt publikáló történészek is. A tematika felöleli a tudományág majd minden területét, de két kötete (az 1848/49-es szabadságharc helyi eseményeit, illetve a Mohács történetét feldolgozó már-már monografikus számok) messze meghaladja a szűkebb helyi kereteket, és országosan is fontos eseményekre, folyamatokra világít rá.

Az élvonalba tartozó írások mellett természetesen vannak gyengébb közlemények is, melyek elsősorban a „falumonográfiát" írók tolla alól kerülnek ki, akik szemmel láthatóan nem tudtak

megbirkózni az általuk nagy szorgalommal gyűjtött adatanyaggal és nem voltak képesek meglátni az országos történésektől eltérő, sajátos — s éppen ezért fontos — vonásokat. Egy sincs azonban közöttük, mely ne tartalmazná az új, eleddig ismeretlen források tömegét. Minden szerkesztő örök vajúdása: közölje az ilyen típusú dolgozatokat, vagy süllyessze asztalfiókjába? Szita Lászlóé a helyes álláspont: mindazoknak a közleményeknek helyet kell adni, melyek a becsületes szándékon túl eddig nem közölt adatokat tartalmaznak.

A szakmai követelményeknek megfelelően összeállított repertórium címlapja megtévesztő, mert azon egyrészt csak a Baranyai Helytörténetírás címet tüntették fel, másrészt a feltüntetett megjelenési év kétszeresen sem igaz. Tudjuk, hogy ilyen címen csak 1968–1989 között látott napvilágot az említett évkönyv. Hiányzik viszont a Baranyai Történetírás feltüntetése, mely 1990–1995 és nem 1990–1992 között jelent meg. Ez nem csak formai kérdés, hiszen a repertórium tartalmazza az utolsó kötet írásait is. Nyilván az történt, hogy nyomtatás közben változtatták meg a Baranyai Történetírás évszámát 1993-ról 1995-re, de azt már a kötet összeállítója nem tudta helyesbíteni.

A repertórium két részből áll. A szerzők betűrendes tömbjén belül időrendben tünteti fel a cikkeket, melyekhez néhol szögletes zárójelben megjegyzéseket fűz. Ezek olyan esetben fordulnak elő, amikor a tanulmány végén „I. rész" szerepel, és a folytatás nem jelent meg. A címleírások megbízhatóak. Mindössze egy cikket találtunk, amely valamilyen okból kimaradt (Kovács Emil, 1989. 559–592.).

Több a megjegyzésünk a második (tárgyszó) részhez. Számos esetben felvettek olyan tárgyszót, mely a tanulmány címében nem szerepel (Arany Sas patika, iparművészet, licenciátus, Nagyharsány; Stek János, Taizs Mihály, Trianon, Várady Ferenc, Vörösmarty Mihály). Ezek olyan hasznos eligazítások, melyeket az összeállító csak az egyes cikkek alapos átolvasásával tudhatott meg. Néhány esetben további tárgyszavaknak is helye lett volna: aranykalászos gazdamozgalom (Vörös Vince, 1989), dualizmus (Tegzes Ferenc, 1982. és 1987/88.), részvénytársaság (Horváth Csilla B., 1976.), rácok (Szita László, 1974–1975. és Nagy Lajos, 1985–1986.). Süle Tamás cikkét (1989.) az érmek tárgyszó alatt kellett volna hozni, és a numizmatikára csak utalni. Ugyanakkor a plakettek, jelvények felvétele erőltetett. A szerb csapatok tárgyszó felesleges, hiszen a két cikk — helyesen — a kurucok és rácok címszó alatt szerepel. A NEP-et fel kellett volna venni, és utalni a Nemzeti Egység Pártjára, mint ahogyan ez a NÉKOSZ esetében történt. A cukorgyártás helyett a répacukorgyártás lenne a helyes, mivel ez szerepel Kopasz Gábor cikkének (1968.) címében, és legfeljebb utalni lehetett volna az előbbire.

Sorolhatnám még az észrevételeket, de félek, hogy az olvasóban hamis kép alakulna ki a repertóriumról. Pedig alapvetően jó kötetről van szó.

Úgy tűnik — legalábbis Ódor Imre előszavából ez derül ki —, a Baranyai Történetírás kiadása megszűnt. Helyébe egy más szerkesztési elvek szerint készülő sorozat (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből) lép. Ennek első darabja Hernádi László Mihály gondos összeállítása.

Kőhegyi Mihály

DEGRÉ ALAJOS EMLÉKKÖNYV

Szerk.: Máthé Gábor, Zlinszky János. Budapest, 1995. 333 o.

Közel 12 esztendeje, hogy Degré Alajos, a kiváló jogtörténész elköltözött közülünk. Egykori munkatársai, jogtörténész és bölcsész pályatársai és hallgatói tanulmánykötettel tisztelegtek emlékének. A szerzők nagy száma is mutatja: Degré Alajos mély nyomot hagyott maga után, emléke tovább él volt kollégáiban, az őt csupán munkássága révén ismerő fiatalabb történetírói nemzedék tagjaiban egyaránt.

A szerkesztő *Máthé Gábor* Degré Alajos életpályáját tekintette át. Felidézte, hogy az 1909-ben, Zalaegerszegen született tudós családi környezetének jótékony hatására, már ifjú korában mind a jogtudomány, mind a magyar nemzet irányában elkötelezte magát. Jogi pályafutását bíróként kezdte, de már a 30-as évek közepén készített jogtörténeti tanulmányokat, s 1939-től a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára lett. Az ítélőtáblák 1950-ben történt felszámolása után bírói állása megszűnt, ettől kezdve nagyobb energiát szentelt a tudománynak. A pécsi tudományegyetemen oktatott, majd 1957-től levéltáros, 1960-tól 1977-es nyugdíjba vonulásáig a Zala Megyei Levéltár igazgatója volt.

Zlinszky János Degré Alajos tudományos pályafutását érintette. Megemlíti, hogy egyetemi tanulmányai során kiváló szakmai alapokat kapott, így vált lehetővé, hogy első tanulmányai a Quadripartitumról és a Planum tabulareról máig alapműveknek tekinthetők. Később az új értékrendeket képviselő rendszer megfosztotta az egyetemi karrier lehetőségétől, levéltárosként a középkori perjog, a gyámsági jog és a helytörténetírás területén ért el számottevő eredményeket. Levéltárosként folytatott történetírói tevékenységét, életrajzi adatokkal is fűszerezve, szubjektív hangvételű tanulmányban *Kállay István* tekintette át.

Balogh Elemér a Degré Alajos által is kutatott tárgyat választott. („Büntetőjogi tényállások a középkori magyar szentszéki perekben" 25–37.) A tanulmány érdekes adalékokkal szolgál a jog középkori magyarországi szerepéről és az egyházi bíráskodás sajátosságairól. *Benedek Ferenc* „Az actio Publiciana eredete és funkciója" (37–58.) címmel gazdagította az utóbbi években elhanyagolt klasszikus kori római jogi irodalmat. *Béli Gábor* a mestertől tanult és kiválóan alkalmazott módszerekkel dolgozta fel a középkori magyar magánjog egy izgalmas területét. („Az új adomány eredete és önálló intézménnyé válása" 59–67.) *Földi András* a „Werbőczy és a római jog" című dolgozatában (67–77.) szolgált egy sokat vitatott tudományos kérdéshez fontos adalékkal.

Hamza Gábor a Hármaskönyv egy érdekes jellegzetességét dolgozta fel. („A Tripartitum mint jogforrás" 77–87.) A szerző az egyik legvitatottabb magyar jogtörténeti emléket hasonlítja össze a kuriózumnak tűnő, 1683-ból származó Dán Kódex-szel. *Homoki Nagy Mária* „Az úrbéri telek tulajdonjogi helyzete" című dolgozatában (87–99.) a középkori magyar ingatlantulajdon sajátosságait elemzi. Különösen érdekes az úrbéri telek Mária Terézia korabeli felosztásáról és a jobbágyvagyon átörökítéséről írt konkrét esetek feldolgozásán alapuló okfejtése. *Horváth Pál* tanulmányában a tanszabadság utolsó rendi országgyűlés általi törvényesítéséről, a közép- és főtanodai petíciós, valamint az ún. diáktársasági mozgalomról, valamint az első független felelős magyar minisztériumnak a tanszabadsághoz való viszonyáról írt. („Kulturális jogok a megkésett polgári átalakulás időszakában 99–121.) *Kajtár István* a jelenkor-történészek számára is érdekes gondolatokat kínáló tanulmánnyal („Modernizációnk és Európa. Adalékok a politikai vitakultúrához az 1843/44-es rendi országgyűlésen" 121–131.) tisztelgett egykori mestere emlékének.

Kapiller Imre levéltáros, aki az egykor Degré Alajos irányítása alatt működő Zala Megyei Levéltár munkatársa, tanulmányában helytörténeti tárgyat, egy ismert magyar jogász zalai kapcsolatait dolgozta fel. (Kelemen Imre és családja Zalában 131–137.) *Kardos József* az 1933-ban megalakult, Habsburg-barát Nemzeti Pártról írt „Egy legitimista párt rövid története" címmel (137–149.). Munkájában kirajzolódik a korabeli Magyarország egyik lényeges közjogi problémája, az államfői hatalom gyakorlásának kérdése, és az ezzel kapcsolatos parlamenti és választási csatározásokat is megismerhetjük. *Máthé Gábor* a közigazgatási büntetőjog elmélettörténeti hátterét dolgozta fel. A tanulmányból megfelelő ismereteket nyerhetünk a kihágások anyagi jogi intézményesüléséről, a büntetőjogtól való elhatárolódásáról, a közigazgatási hatóságok kihágásokkal kapcsolatos jogairól, valamint a bírósági és közigazgatási kompetencia elhatárolásáról. („A közigazgatási büntetőjog elmélettörténetéhez" 149–161.)

Mezey Barna szintén Werbőczy Tripartitumát, közelebbről annak büntetőjoggal foglalkozó részét választotta témájául. („Büntetőjogi töredékek a Hármaskönyvben" 161–173.) Sikerrel bizonyítja, hogy a Hármaskönyv büntetőjogi rendszere logikus egységet alkot. Kiemeli, hogy a korabeli büntetőjogi források viszonylag szűkösek, elemzi a büntető és magánjog összefüggéseit. *Molnár András*, aki szintén a Zala Megyei Levéltárban tevékenykedik, „Deák Ferenc mint »becsületbeli tiszti alügyész«" címmel készített értekezést. (173–181.) A szerző a Haza Bölcse életének kezdeti, egyik meghatározó periódusát dolgozta fel. *Molnár Imre* a ma már alig kutatott klasszikus római jogi témát választott, tanulmányát „A Gaius-féle Institutio rendszer" címmel adta közre. (181–197.) *N. Szegvári Katalin* a francia ipari és kereskedelmi társulások fejlődését tekintette át a középkortól napjainkig. („A gazdasági szervezetek jogi helyzete Franciaországban" 197–221.)

Pölöskei Ferenc írásában a magyar városok polgári kori történetét tárja elénk. Betekintést nyerhetünk a kezdetet jelentő 1848-as reformokba, majd a dualizmus korának városi önkormányzati rendszerébe, végül a Horthy-kor közigazgatásának átalakulásába. („A városok jogállása a polgári korban" 221–223.) *Pritz Pál* „Pax Germanica" címmel (233–249.) a náci Németország háború utáni békeelképzeléseiről tett közzé tanulmányt. *Rácz Lajos* a magyar katolikus egyház fejének közjogi szerepéről publikált. („A prímások és a magyar közjog" 249–261.) Megtudhatjuk, hogy Magyarország prímása, az esztergomi érsek évszázadokon keresztül fontos közjogi szerepet töltött be hazánk történetében. *Révész T. Mihály* a dualizmuskori Magyarország sajtóügyeiről írt. („Tájékoztatáspolitika a kiegyezés utáni Magyarországon" 261–279.)

Ruszoly József szintén Degré Alajos szűkebb pátriájából választott témát. („Zalai választások a Közigazgatási Bíróság előtt" 279–291.) A tanulmány feldolgozza, hogy a két világháború közötti időszakban milyen választási viták zajlottak le Zala vármegyében. *Sík Ferenc* „Kossuth Lajos jogi reformtervei" címmel publikált az emlékkönyvben (291–299.). A Pesti Hírlap tüzetes áttekintéséből hiteles képet kaphatunk a nagy reformer szabadságharc előtti jogi elképzeléseiről. *Stipta István* az önkormányzatok központi felügyeletének dualizmuskori fejlődését tekintette át. („A főispáni hatáskör törvényi szabályozása 1870, 1886" 299–313.) *Szita János* a Mohács utáni magyar önállósulási törekvéseket dolgozta fel osztrák és magyar nézőpontból („Magyarország és a Habsburg-tartományok kapcsolata 1526 és 1848 között" 313–333.)

Az emlékkönyv jogtörténeti és bölcsészettudományi szempontból egyaránt érdekes alkotás. Mindkét tudományág művelői számára érdekes és maradandó ismereteket tartalmaz. Méltó emléket állít Degré Alajosnak.

Szabó István

Zylberberg, Michel

UNE SI DOUCE DOMINATION

Les milieux d'affaires français et l'Espagne vers 1780–1808

Comité pour l'histoire économique et financière de la France, Ministère des Finances, Paris 1993. 654 o.

EGY OLY SZELÍD URALOM

Francia üzleti körök és Spanyolország 1780–1808

Az első benyomás Michel Zylberberg munkájáról az, hogy *hatalmas, óriási* vállalkozásról van szó. Hatalmas, mert forrásait a madridi, a sevillai, a cadizi, a valenciai, a barcelónai, a párizsi, a bayonne-i, a bordeux-i, a lyoni, a marseille-i, az orléans-i, a pau-i, a roueni, a rennes-i, a londoni és a brüsszeli levéltárakban gyűjtötte össze. Mindezt spanyol, angol és francia nyelvű publikált források egészítik ki, a szakirodalom — ugyancsak a már említett három nyelven — oldalakra rúgó listájáról nem is beszélve. S talán azt sem kell elhallgatni, hogy a szerző nem egyetemi ember — legalábbis a könyv megjelenésekor — , hanem a párizsi IV. Henrik líceum tanára, ami nyilván nem könnyítette helyzetét abban, hogy egy szinte már életműnek is nevezhető hat és félszáz oldalnyi értekezést írjon a 18.századi francia-spanyol gazdasági kapcsolatokról. Az ilyen jellegű feldolgozás azonban nem ritkaság a francia történetírásban, mert aki e tudományra adja a fejét követelmény, hogy mintegy tizenöt esztendei munkával hasonló monográfiát tegyen az asztalra (Változás az utóbbi időben figyelhető meg azzal, hogy Franciaországban szintén a nálunk is elfogadott Ph.D szisztémára tértek át). Ez a feltétele az ún. *államdoktorátusnak*, s ezzel a jelölt a szűk tudományos elit tagjává válhat.

Zylberberg munkáját az segíthette, hogy a nemzetközileg elismert francia gazdaságtörténeti iskolához kapcsolódva, Pierre Vilar tanítványaként kezdhetett kutatásaihoz. A *szelíd dominanciáról* írott munkája azonban a tanítványt kétséget kizáróan mesterré avatta.

Ami a francia gazdaságtörténeti iskolát illeti, a már említett és a spanyol ügyeket kitűnően ismerő Pierre Vilar — nevét a magyar olvasó is ismerheti, hiszen a *Spanyolország története* című munkáját a Gondolat Kiadó 1984-ben jelentette meg — mellett a francia gazdaság problémáinak jeles szakértője, Ernest Labrousse — pl. *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au débat de la Révolution, PUF, 1943* — és Pierre Léon hatása is megemlíthető Zylberberg munkásságára. Ez utóbbi neve jelzi, mint szerkesztő és szerző is a világgazdaság történetét bemutató hat kötetes összefogalalást (*Histoire économique et sociale du monde, Paris 1977.*). Zylberberg könyve ugyanakkor abba a kutatási folyamatba is beilleszthető, mely a gazdaságtörténeti kereteken túllépve a nemzetközi kapcsolatok tágan értelmezett folyamatait vizsgálja oly módon, ahogy ez a *Renouvin iskolához* tartozó René Girault munkásságánál is megfigyelhető, amikor azt a kérdést teszi fel a francia-orosz pénzügyi kapcsolatokat elemezve (*Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1917. Recherches sur les investissements internationales, Paris 1973.*) hogy a francia

kölcsönök eredményeképpen Oroszország a 20. század elejére mennyiben vált függővé Franciaországtól. Zylberberg ezt a kérdést már könyve címébe is beépíti.

Nem könnyű válaszolni a felvetett a problémára. Az elméleti munkák ugyanis, melyeket a bevezetőben ismertet, egyrészt azt mondják, hogy a külföldi szakemberek jelenléte egy országban még nem jelent függőséget. Paul Bairoch ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a 17. század elejéig a fejlődésbeli különbségek nem voltak nagyok az egyes országok között, ez a távolság a 18. században kezdett el növekedni. François Perroux viszont azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági növekedés és a hegemónia elválaszthatatlanok egymástól. Igaz, ezt a megállapítását elsősorban a második világháború utáni fejlődésre vonatkoztatja. S bár vannak akik változatlanul azt a ricardoi nézetet vallják, miszerint a nemzetek közti gazdasági kapcsolatok kölcsönös előnyt jelentenek, Perroux ezt a jelenben agyrémnek tartja, s legfeljebb a beláthatatlan jövő célja lehet az egyenlőség megteremtése. Zylberbergnek tehát az elméleti megközelítés alaposan feladta a leckét. Vigyáznia kellett arra, nehogy korunk egy jelenségét vetítse vissza a 18.századba, miközben meg kellett fontolnia Bairoch már említett megállapítását, melyet Braudel is megerősített azzal, hogy szerinte francia-spanyol viszonylatban a 18. század során a gazdasági erőviszonyok Franciaország javára módosultak, s ez előbb vagy utóbb alávetéshez vezetett. Az említett megállapításokat a szerző kitette a gyakorlat próbájának, azaz megvizsgálta a francia-spanyol gazdasági kapcsolatokat, hogy az elemzés során állapítsa meg, volt-e francia dominancia vagy nem.

Spanyolország nem csupán a francia gazdaság akcióterülete volt. Az évszázadok során a külföldi üzletemberek, németek, genovaiak, flamandok, portugál zsidók mindig jelentős szerepet játszottak a Pireneusokon túl. A 18. században azonban az említett etnikumok eltűntek vagy háttérbe szorultak, és spanyol földön britek és franciák léptek a helyükbe. Úgy tűnt, a 18.század Spanyolországban is a világ többé részéhez hasonlóan a francia-brit vetélkedés jegyében fog eltelni, hiszen 1713-ban az utrechti szerződés a rabszolgakereskedelemben az angoloknak adott előnyt. Javukra szólt az is, hogy Jamaicából hatalmas csempészkereskedelmet folytattak a spanyol gyarmatokkal. Ennek ellenére a 18. század a franciáké. Igaz, ebben szerepet játszott az, hogy a brit kereskedelem, különösen a század közepétől Észak-Amerika, Ázsia — mindenekelőtt India — felé orientálódott. S az is, hogy a 17.századtól Colbert erőfeszítéseinek köszönhetően a francia üzletemberek az egész országot átfogó kereskedelmi hálózatot építettek ki Spanyolországban, s főleg ez a meghatározó abban, hogy a 18.században Franciaország játszik meghatározó szerepet.

A francia kereskedelmi és bankhálózat egy piramist alkotott, melynek csúcsán Madrid és Cadiz állt. Kialakult egy munkamegosztás a két ország között: Spanyolország nyersanyagot, mezőgazdasági termékeket szállított és késztermékeket vásárolt. Ez a jelenség egyértelműen a fejletlenséget mutatja, s nem csupán a 20.században. Adam Smith szerint Spanyolország már VKároly korában is szegény volt, annak ellenére, hogy jelentős mennyiségű nemesfém áramlott az országba. Ez a helyzete azonban Zylberberg szerint egy olyan munkamegosztást is eredményezett, melynek következtében a spanyolok szerepe az volt, hogy kellő mennyiségben szállítsák a kereskedelmi kapitalizmus működéséhez szükséges monetáris eszközöket, azaz a nemesfémet. Akár ezt, akár az előbb említett munkamegosztást nézzük, a spanyol gazdaság alárendelt állapotba került általában a külfölddel szemben, s ez a 18. században Franciaországot jelentette. Zylberberg kutatásai így Bairoch és Braudel megállapításait igazolják. Arra azonban már nehéz egyértelműen válaszolni, hogy a gazdaság mikor kamatozott politikát, azaz a francia gazdasági fölény alapján lehet-e egyértelműen azt mondani, hogy Spanyolország politikailag is alárendelődött. Zylberberg is ezért beszél *szelíd uralomról*, ami azt jelentette, hogy a spanyol függés nem érte el a török vagy a kínai szintet, mivel a franciák nem tudtak olyan egyezményeket rákényszeríteni az országra, melyek teljesen megnyitották volna a francia gazdaságnak s ezáltal a politikai befolyásnak is. Sőt, a 18.század hetvenes éveinek végétől azt látjuk, hogy a spanyol politikai vezetés megpróbálkozott a fejlett gazdaságokhoz való felzárkózással azért, hogy gyarmatbirodalmának ő legyen a szállítója, s ezzel a hazai és a gyarmati piacot saját burzsoáziájának biztosítsa. Ez a tény kettős jelentésű: igazolja a függést, melyet a szerző tényekkel s a párizsi nagykövet jelentéseivel is bizonyít; másrészt igazolja az előbbi megállapítást is, miszerint Franciaországnak se gazdaságilag, se politikailag nem sikerült teljesen alávetnie Spanyolországot.

Zylberberg azt is kimutatja, hogy a spanyol felzárkózási kísérlet felemás módon valósult meg. Bár az export növelése Amerikába sikeres volt, ez mégsem idézett elő szerkezeti változást a gazdaságban, s ennek következtében nem veszélyeztette a francia pozíciókat. Elsősorban azért, mert a hazai iparfejlesztéshez az ország pénzügyi eszközei nem voltak elegendőek. A francia jelenlét

drasztikus csökkentése csak a francia forradalom idején sikerült, amikor a hatóságok a spanyol tömegek súlyos atrocitásokhoz is vezető franciaellenes érzéseit is kihasználták.

A szerző a kérdésfelvetéstől a konklúzióig rendkívül alapos munkát végzett. S bár időnként ez az alaposság azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az olvasó elveszik a részletek tengerében, s még azt is elfelejti, hogy miért íródott a könyv. Mindezért azonban kárpótol az, hogy szinte személyes ismerőseivé válnak a Spanyolországban működő kereskedők vagy bankárok éppúgy, mint francia területen működő kollégáik. S az is, hogy a szerző mindig visszatér az elején elindított vonalhoz, gondolathoz, hogy a végén aztán többszáz oldalas jól kidolgozott és dokumentált munkáját tömören összegezze. A recenzens legfeljebb azon törheti a fejét, hogy a francia gazdaság vajon hogyan használta fel ezt a *szelíd dominanciát* , egyáltalán tudott-e ezzel élni az Angliával folyó világméretű versenyben. Igaz, ez már egy másik história, s Zylberberg nem ezt a kérdést tette fel.

Majoros István

A MEGSZELIDÍTETT FÉNY

Müller Miklós

Szerk. Anderle Ádám

Szeged, 1994. 126 o. + 12 képmelléklet.

LA LUZ DOMESTICADA

Vida y obra de Nicolás Muller

(Ed) José Girón. Oviedo 1995. 425 o.

Magyarországon 1994-ben jelent meg Szegeden a JATE Hispanisztika Tanszékének kiadásában Müller Miklósról, Spanyolországban élő fotóművészről egy kötet. A cím José Ortega y Gasset spanyol filozófus Müllerről írott sorait idézi: „Nicolas Müller, aki megszelidítette a fényt".

A szerzők: José Girón, az oviedói egyetem professzora, Anderle Ádám szegedi egyetemi tanár és a Spanyolországban élő Don Nicolásként ismert fotóművész, aki 28 éve él Hispániában. Az 1970-es évek óta nem aktív, Asturias egy kis falujában él.

A könyv első részében az Orosházán született Müller, gyermekei kívánságára és okulásukra adja közre „Emlékeit", életének magyar korszakát. Orosházi családi ház, három év a szegedi piaristáknál, 4 év a vásárhelyi református kollégiumban – érettségi vizsga. Egyetemi (jogi) tanulmányok Szegeden. Müller itt tagja volt a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának. Ez a híres baráti kör olyan tagokkal dicsekedhetett, mint Ortutay Gyula, Radnóti Miklós, Tolnai Gábor, stb. Közülük Müller legjobban Radnótihoz kötődött.

A negyedik korszak az emigráció kezdete. Franciaország, illetve Párizs a háborús években Tanger Marokkóban, s közben portugáliai nehéz hónapok.

Magyar, sőt helytörténeti vonatkozásai miatt a legérdekesebb az első rész.

A szerző 1978-ban írta ezt az életrajzot spanyolul. Emlékeiben sorra felbukkan a szabadkőműves apa, aki az orosházi zsidó hitközség elnöke volt, de minden keresztény ünnepet megtartott. A röviden, de annál plasztikusabban jellemzett családtagok mellett a keresztények és zsidók élete, a híres vagy kevésbé híres tanárok, a távolabbi rokonok — egy gyermek megfigyelő képességének, de egy felnőtt tudatában megörökítve, későbbi sorsukkal együtt. Fontos szociográfiai leírás.

Orosháza, Hódmezővásárhely, Szeged: Müller a lexikonok tömörségével, de egy író tehetségével tudja érzékeltetni a 30-as évek kisvárosának jellegzetességeit. A Trianon utáni Szeged gyors ütemben épülő egyetemi intézményeivel, klinikáival, színházával vonzó és nyüzsgő metropolisz volt a kisebb városhoz szokott írónak.

Müller 13 éves korától fényképezett. Amikor emigrációba kényszerült, már ismert szociofotós. Fotózott Marokkóban, Tangerben. Párizs a háború ellenére a fény és a barátságok, az emberi segítőkészség városa maradt számára. Barátai elsősorban művészek: Tihanyi Lajos, Brassai (Halász Miklós). Itt lesz barátja Brachfeld Olivér, a híres műfordító is, aki sok magyar írót ismertetett meg a katalán és spanyol olvasókkal.

Amennyire kedveli Párizst és a franciákat, annyira lesújtó a véleménye Portugáliáról. Élményei: a nyomor, a villamosokon feketébe öltözött, de köpködő urakkal, a semmittevő férfiak, a

lehetetlen börtönviszonyok, amelyeket közelről ismert meg. Őt magát lecsukták, barátai szabadították ki.

Müller 7 évet töltött Tangerben. A marokkói város a menekültek és ügynökök valóságos Bábele volt akkoriban. A művészi felfogás, amit egész életében követett, itt teljesedett ki: tájak emberekkel, a munka, a hétköznapok világa; elutasítja a tekintélytiszteletet, vonzódik a szellem kiválóságaihoz.

(Az erdetileg spanyol szöveget Csikós Zsuzsa és Komlódi Zsuzsa fordította magyarra.)

Müller Miklós élettörténetének további részét José Girón, az Oviedói Egyetem tanára írta meg „Két felvétel között" címmel. Az életút további állomásait a folyóiratokban publikált és albumokban összegyűjtött művek jelzik. A „Revista de Occidente", „Mundo Hispánico", az „Espana exporta" című lapok hozták meg a hírnevet, szereztek neki barátokat. Girón a művésszel folytatott hosszú beszélgetéseit is hasznosítja.

Müller Miklósnak 1972-ben volt az első kiállítása Budapesten „Spanyol antológia" címmel. Ez csak erősítette a vágyat, hogy hidat építsen szülővárosa Orosháza és Andrín között. A kis helység 9 óra autóút Madridtól, menedék pihenő és munkahely. A mester már nem veszi kézbe a kamerát, inkább a kiállításaival törődik, lapokat olvas, barátaival telefonon beszélget.

Az előszóból azt is megtudhatjuk, hogy Nicolás Müller életműve nem ismeretlen a magyar olvasók előtt sem. Orosházán 1989-ben Lengyel András szerkesztésében könyv jelent meg „Egy nagy magyar fotográfus: Müller Miklós" címmel, mely magyar korszakát mutatta be.

Anderle Ádám személyes beszélgetéseket, Müller személyes levéltárát felhasználva, a spanyolországi fotótörténeti kutatásokat is használva, a „Fény és pillanat" címmel munkásságának fotótörténeti jelentőségét elemzi, s helyezi el Müller művét a spanyol fotótörténetben.

Anderle Ádám egyik módszere az összevetés a másik híres művésszel, Juan Gyenessel. A két azonos korú, azonos indulású, indíttatású magyar–zsidó fotós világképét elemzi, különbségeiken keresztül mutatva be Müller fotóművészetét. Müllert a dolgozó ember érdekli. Már korai, Magyarországon készült művei is többnyire szegényeket, kubikusokat, parasztokat, munkájuk alatt görnyedő, elgyötört, a szó esztétikai értelmében véve nem szép embereket mutatott. A népi írók mozgalmának nagy tette a a nép életének bemutatása. A „Viharsarok" és más szociográfiát az írók szövegei mellett Müller nagy hatású szociofotóit is megőrizték. Világképe a harmincas évek Magyarországát őrizte meg, témaválasztásában „szociofotós" maradt választott hazájában is.

Juan Gyenes vele ellentétben — írja Anderle — nem riadt vissza az olcsó megoldásoktól sem. Müllert a szellem nagyságai érdekelték, portréin minden póztól mentesen, (rendszerint munka közben) mutatja például az írókat, Azorínt, Pio Baroját, Ramón Meméndez Pidalt, Ortega y Gasset-et, Vicente Aleixandrét, a történész Eugen D'Orsot.

Gyenest a hatalom és presztízs érdekli — államfőket, és exuralkodókat, a spanyol arisztokráciát fotózta szívesen. A „Társaság" fotósa. Munkásságának értékesebb és művészi része a színházi élet, a művészek, a protokoll érdekes pillanatait is megörökítette. A két világháború közötti magyar úri „neobarokk" értékszemélet jelenik meg nagy mesterségbeli tudással kidolgozott képein.

Anderle úgy látja, Müller jelentősége az, hogy a spanyol fotózásban a „neopictorialismo tardio" stílusát elutasítva a szociofotó szemléletét hozta el a spanyol fotózásba.

A könyvet a magyar kiadásban 12 kép egészítette ki.

Ennek a szegedi JATE és az Oviedói Egyetem közös vállalkozásaként készült munkának *spanyol változata* 1995-ben jelent meg Oviedóban.

A könyv jelentősége kettős: megismerteti Müller egész életművét a spanyol nyelvű olvasóval, a 83 évébe lépő művész munkásságával.

Másrészt monografikus jellege miatt fotótörténeti jelentősége van a 167 fényképet, a szerző életében szervezett összes tárlatok jegyzékét, a kritikákat, bibliográfiát, levélmásolatokat is tartalmazó könyvnek.

José Girón a magyar kötetben közreadott fejezetet egy újjal egészíti ki a spanyol kiadásban. Ezen túl a spanyol kötet a magyar változat fejezeteit tartalmazza. A „Conversaciones en Andrín"-ban (Beszélgetésen Andrínban) a művész életrajzának spanyol fejezetéről olvashatunk. Magyar, spanyol és angol nyelvű dokumentáció, fotóanyag, kiállításairól írott újságcikkek adják a beszélgetés alapját. A képek a szöveggel kiegészítve páratlan élményt nyújtanak.

Az olvasó érdekes kultúrtörténeti monográfiát vehet kezébe.

Rozsnyai Jenő

ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH DES UNGARISCHEN

Hrsg. Loránd Benkő. Band II. Lieferung 4–6.
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994–1995. 795–1683 o.

A MAGYAR NYELV ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA

Folyóiratunk 1994. évi 1. száma ismertette a magyar nyelvtudomány e reprezentatív vállalkozásának, a negyedszázaddal ezelőtt kiadott *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára* (TESz) megújított, német nyelvű változatának első kötetét. Az első kötetet példamutató tervszerűséggel két év alatt, három vaskos füzetben (Lieferung-ban) követte a második kötet. Ezzel a munka tulajdonképpen befejeződött, bár remélhetőleg idővel ezt is követni fogja, mint annak idején a TESz három kötetét, egy mutató-kötet.

Jól végiggondolt, következetesen szerkesztett munka esetében természetes, hogy a második kötet jellemzői azonosak az elsőével, hiszen a főszerkesztő és munkatársai is azonosak a két kötetnek. Nem akarom megismételni, nem is lenne indokolt, amit az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (EWUng) első kötetének ismertetésében írtam, de örömmel nyugtázom, hogy az EWUng a pozitív recenziók után a legilletékesebb tudományos fórum elismerését is megkapta: az 1996. évi Akadémiai Díjjal tüntették ki.

Egy történész folyóirat természetesen a történettudomány szempontjai szerint foglalkozik az EWUng-gal. Nagy előnye volt már az első kötetnek is a TESz-szel szemben, hogy számos magyar szó első előfordulását gyakran évszázadokkal korábbról tudta adatolni. Így van ez a második kötetben is, különösen latin eredetű szavaink esetében. Ugyanígy fordít nagyobb figyelmet a történettudomány szempontjából fontos kihalt és elavult szavakra, mint nyőgér, ühegy, üzbég stb. Feltűnően gazdagodott legújabb kori szókincsünk számbavétele: lézer, magnó, videó, xerox és társaik, még az ufó is megtalálható, 1992-es első előfordulással. Bővült egyházi jellegű szavaink csoportja is: miatyánk, misszionárius, üdvözlégy, vigilia, vikárius a TESz-ben még nem található meg, bár évszázadok óta használatosak. És visszakapta helyét reprezentatív szókincsünkben két, nyilván aggályoskodásból mellőzött népnév is, az oláh és a ruszki.

A történész általában csak felhasználja az etimológia eredményeit, érdemben nem nagyon tud hozzászólni. Egy-két esetben erre teszek kísérletet. A nyelvészek azt tekintik egy szó első előfordulásának, amikor az a legrégibb ránk maradt kéziratban megtalálható. Helyesírás-történeti szempontból kétségkívül ez a helyes magatartás. Ezért mondja az EWUng, hogy a *kurva* 1405 óta ismeretes. Pedig már János minorita 14. század közepén keletkezett krónikájában olvasható a latin szövegben ez a magyar mondat: „kurva nőnek fia szaros német"; a szöveg 1476. évi másolatban maradt ránk. A nagyolvasztó 18. századi magyar elnevezéséről,. a *massá*-ról az EWUng 1770-es első előfordulást hoz, az irat azonban egy 1592. évi magyar szöveg hiteles másolata. Ezek után kétségesnek tartom, hogy a magyar massa a szlovák maša átvétele lenne; nyilván mindkét nyelv a latin massa-t vette át. (Hogy a latin s-t a magyarok s-nek ejtették, köztudomású.) A *kunszt* harmadik jelentésében (Pumpwerk zum Heben des Grubenwassers) is régebbi 1885-ös első állítólagos előfordulásánál: 18. század eleji — igaz, kiadatlan — iratokban többször találkoztam vele. A szénégető boksa *mile* nevével már 1606 előtt is találkozhatunk a jászói konvent egy 1499. évi kiadványában (idézi Ila Bálint: Gömör megye. III. Budapest 1946. 136. o.). Latin szövegben wlgo Myleh formában, s ezek után nem utasítanám el a 13. századi Mile helynév idevonását. (Hogy a szó német eredetű, kétségtelen.) Azt hiszem, ennyi apró kifogás az EWUng kollektívájának legnagyobb dicsérete.

Heckenast Gusztáv

ZOUNUK

A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 10.
Szerkeszti: Zádorné Zsoldos Mária
Szolnok, 1995. 366 o.

A kötet tanulmányainak sorát egy régészeti publikáció nyitja meg: az 1984. évi rákóczifalvi, illetve az 1990. évi abádszalóki leletmentő ásatások során előkerült római kori (2–4. századi) szarmata sütőkemencék és edénytöredékek szakszerűen dokumentált leírása, Cseh János tollából.

A következő két tanulmány 18. századi református egyháztörténeti tárgyú: Papp Izabella a szolnoki református egyházközség megalakulásának, Elek György a karcagi református templom építésének történetével foglalkozik, korabeli jegyzőkönyvek, illetve számadások felhasználásával.

Örsi Julianna tanulmányának tárgya annak vizsgálata, hogyan valósultak meg a jászkun törvények, statútumok a mindennapi gyakorlatban a 18–19. század folyamán.

A településközi térkapcsolatok 19. század közepi alakulásának vizsgálatához Vadász Istvánnak az exogám házasságkötésekkel foglalkozó tanulmánya járul hozzá, a Közép-Tiszavidék hét mezővárosa anyakönyvei alapján.

A Nagyatádi Szabó-féle földreform hatásának értékeléséhez jelent adalékot Tolnay Gábor tanulmánya azzal, hogy a föld árának alakulását kíséri nyomon a földreform végrehajtása során.

Jász–Nagykun–Szolnok megye közegészségügyének 1920–1944 közti fejlődését Zádorné Zsoldos Mária az egészségvédelmi, betegségmegelőző és gyógyító tevékenység valamennyi vonatkozásában jól dokumentáltan mutatja be.

Az Évkönyv e hét tanulmányát az Adattár öt közleménye követi:

Benedek Gyula 13 oklevelet tesz közzé a 13. század második feléből, a megye azon részéből, amely Heves megye része volt 1876-ig.

Cseh Géza a Jászságnak egy 17. századvégi összeírásban szereplő leírását közli, míg Bagi Gábor a Jászkun Kerület településeinek 18. század közepén készült leírását. Szikszay Mihály viszont Illéssy János hagyatékából közöl regesztákat Szolnok város múltjára vonatkozó, 1429–1824 közt keletkezett okmányokhoz.

Végezetül az első nagykunsági vadásztársaságoknak az 1870-es, 80-as években történt megalakulásával foglalkozik Oroszi Sándor.

Jász–Nagykun–Szolnok megye levéltárának évkönyvsorozata tehát ezúttal is a korábbi kötetek gazdag anyagához méltó, értékes kötettel gyarapodott.

Kratky Tamás

Pavlo Robert Mahocsij

HALICSINA

Isztoricsni esze

Lviv, 1994, Torontszkij universzitet. Kafedra ukrajinoznavcsih sztudij, 322 l.

GALÍCIA

Történelmi esszék

Paul Robert Magocsi, a torontói egyetem ukrán tanszékének vezetője számos ukrán és ruszin tárgyú könyvet adot ki, többségüket folyóiratunk ismertette is. Ebben a könyvben zömmel az 1980–90-es években angolul kiadott tanulmányait gyűjtötték össze, néhány itt jelenik meg először nyomtatásban.

Az első tanulmány 1983-ban kiadott, Galíciáról szóló bevezetésének mintegy előszava, Galícia történetének rövid áttekintése. Az őskortól kezdi, már i.e. 300 000 lakott. A korai középkorban a morva állam része, azután a kijevi Ruszhoz tartozik. Amikor ez az állam részfejedelemségekre bomlik, a Rurik-dinasztia Rosztiszlavics ága uralkodik itt. Dániel 1253-ban koronát kapott a pápától. 1340–1772 a terület lengyel uralom alatt állt, ekkor került sor a vallási unióra Rómával. 1772 után az osztrák uralom pozitív változásokat hozott, megindult a nemzeti megújulás, sőt ez lett a központja. 1848 után az ukránok már a politikai életben is részt vehettek, bár kisebbségben voltak. Három irányzat alakult ki, a ruszofil, az óruszin és az ukranofil. Nagy volt a kivándorlás Amerikába. A galíciai elemi iskolák 71%-a ukrán volt, 6 gimnázium és 3 gimnázium párhuzamos osztályokkal működött, a lvivi (lembergi) lengyel egyetemen tíz ukrán tanszék volt. Andrej Septickij unitus érsek erősen támogatta az ukrán mozgalmat. 1914-ben az oroszok átmenetileg elfoglalták, utána a háború során ukrán önkéntesek (sztrelecek) a Monarchia hadseregében harcoltak. 1918. november 1-én kikiáltották a nyugat-ukrajnai köztársaságot. Hónapokig tartó fegyveres harcok után a terület Lengyelországhoz került. A szovjet megszállás után hamarosan német uralom alá került Kelet-Galícia, egyesek a németek oldalán harcoltak, mások éppen ellenük. 1945-ben Galícia megszűnt.

Egy 1989-ben megjelent tanulmány a nemzeti megújulás struktúráját mutatja be. Az oroszországi ukránok nem voltak városlakók (1897-ben csak 5,7%). A marxista felfogásban a nacionalizmus csak a polgári korszakban létezik, a nem marxista szerint a végcél a nemzetállam. Ezt az ukránok 1917–21 megkísérelték, de nem sikerült. A struktúra szempontjából Hroch, Chłebowczyk és Niederhauser tipológiája melett felvázolja sajátját, három szakasszal: a nemzeti emlékek gyűjtése, a szervezkedés és a politikai stádium. Ezek persze a történelem menetében keverednek. Utal az identitások többszerűségére (helyi, regionális, etnikai, nemzeti, országos), ezek sokáig megférnek egymással, de a politikai stádiumban a nemzeti tudat már egyeduralkodó. Az oroszországi ukránoknál a három szakasz 1780—1840—1900—1917, Galíciában 1816–1847, 1848–1860, 1861–1918. Az ukrán megújulás első szereplői később vagy a lengyel, vagy az orosz orientációt választották.

1992-ben volt nemzetközi konferencia, amely az alárendelt vagy eltűnő népek kérdését vizsgálta a Habsburg Monarchiában és a Szovjetunióban. Magocsi megkülönböztet alulról induló értelmiségi mozgalmat és felülről, az állam által szervezettet. Az ukránok két idegen nacionalimus uralma alatt éltek, kettős tudattal, a Monarchiában ez Habsburg-lojalitást jelentett, a Szovjetunióban a kommunizmus irántit. A Habsburgok alatt indult meg a nemzeti megújulás, 1910-ben Kelet-Galícia 62%-a ukrán. Volt ukrán iskola, sajtó. Az osztrák kormányzat támogatta az ukrán irányzatot. Persze minden kívánságukat nem érték el az ukránok, Galíciát nem osztották ketté, nem volt ukrán egyetem. 1945-ben a vívmányok túlnyomó többségét eltörölték, a nemzeti szimbólumok tilosak voltak, Ivan Frankót lehetett ünnepelni, de Hmelnyickij orosz kozáknak számított. A cél a szovjet nemzetben való egybeolvadás volt. A galíciai hagyomány ereje azonban erős volt, a kelet-ukrajnai részek viszont eloroszosodtak.

Egy 1979–80-ban megjelent írás Bécs ukrán történeti szempontból fontos forráslelőhelyeit sorolja fel az egyes intézmények szerint, és pontos jegyzéket ad a Nationalbibliothekban őrzött ukrán sajtóanyagról.

Először itt kiadott tanulmányában azt vizsgálja a szerző, hogyan látták az 1848-as Bécset ukrán szemmel, a korabeli sajtó és a kiadott források alapján. Az Orosz Főtanács létrejötte, a Reichsratbeli részvétel a kronológiai határok. Az alkotmányosságot és a jobbágyfelszabadítást örömmel vették, bár ez utóbbi árnyoldalait (kárpótlás) bírálták. A császár iránti lojalitás teljes volt, ezért mutatkoztak magyarellenes hangok, hiszen a magyarok szembefordultak a császárral. A jó császár illúziója teljes volt, a század vége felé ezt a szerepet az orosz császár (1721 óta ez az orosz uralkodók hivatalos címe) vette át.

1982-ben kiadott tanulmányában Magocsi a nyelvkérdést vizsgálja, mint a nemzeti mozgalom tényezőjét. A mozgalom vezetői nyelvészek, vagy a nyelvvel foglalkozók voltak, ruszofil vagy ukranofil irányzatok léteztek a mozgalom számára választott nyelv szerint. Volt még egy harmadik irányzat, az óruszinok, akik az óegyházi szláv nyelvet választották, de a század végére már eltűntek. Az igazi különbség Magocsi szerint a konzervatívok és az újítók között húzódott. Már Mária Terézia a beszélt nyelv alkalmazását sürgette. Az óruszinok és mások is egy ideig a latin ábécé mellett voltak, az 1860-as évek elejére azonban már a cirill használata volt az általános. A hagyományőrzők úgy tartották, hogy az óegyházi szláv a felső rétegeknek való, a beszélt nyelv az alsóknak. Az ukrán narodnyikok a népnyelv mellett foglaltak állást, a kormányzat is. A kérdés az volt, melyik népnyelv mellett, végül a poltavai nyelvjárást vették az irodalmi nyelv alapjául. Miután 1905 után Oroszországban is engedélyezték az ukrán nyelv használatát, a kulturális centrum Kijevbe került át.

Egy 1983-as tanulmány részletesen kifejti az óruszin kérdést, mert Magocsi szerint helytelen ezt azonosítani a ruszofil irányzattal. Az óruszinok konzervatívak voltak, többnyire unitus papok, Bécs iránti lojalitással, bár 1868 után a galíciai lengyel túlsúly miatt ettől elfordultak. Az 1890-es években ebből lett a ruszofil irányzat, ezt helytelen moszkofilnek nevezni. Az óruszinok magukat Kelet tirolijainak tartották. Az intézmények az ő kezükben voltak. Rusz fiainak tekintették magukat, ellenezték a lengyel felfogást, hogy ők a lengyel nemzethez tartoznak. Ruszinoknak nevezték magukat, ez hol csak a kelet-galíciai lakosságot jelentette, hol valamennyi ukránt, hol pedig valamennyi keleti szlávot. Az unitus vallás különböztette meg őket az oroszországi ukránoktól. Az orosz kormányzattól pénzbeni támogatást is kaptak. Az óruszin felfogás a század végére tarthatatlanná vált, mert nem volt kapcsolata a népnyelvvel. Az utolsó szakaszban már Oroszországot tekintették anyaországuknak.

Egy 1991-es tanulmány az 1871-ben alapított Mihail Kacsenovszkij-társaság történetét tárja fel részletesen. Kacsenovszkij (1802–1872) kerületi bíró volt, sokat segített a perbefogott parasztokon. Az unitusok által alapított társaság a mezőgazdasági ismeretek, a jó erkölcsök terjesztését, az antialkoholizmust propagálta évente kiadott 10–11 füzetében. Harcmincegy helyi szervezetük volt

(legalább 20 taggal), olvasóköröket is alapítottak. Elsősorban parasztok voltak a tagjai, 1890-ben 873 tag közül 749. Az öt elnökből csak kettő volt pap, de a papok is nagy számban csatlakoztak az egyesülethez. Az óruszin irányzathoz tartozott a társaság. A századforduló után az ukranofilhoz csatlakozott.

1979-ben Magocsi Nacionalizmus és bibliográfia címmel tartott előadást Ivan E. Levickijről (1850–1913), aki a kelet-galíciai ukrán írásbeliség 19. századi retrospektív bibliográfiáját kívánta összeállítani. Két kötetben 1886-ig jutott el (1888–1895), ez minden nyomtatványt felsorolt. A 19. századi ukrán nemzeti mozgalom tagjainak az életrajzát is meg akarta írni, de 4 füzetben csak a B betű elejéig jutott el. A több mint 4000 címszót tartalmazó bibliográfia mindmáig alapvető forrásmunka, a kortársak is nagyrabecsülték megbízhatóságát.

1993-as tanulmányában a vallási és etnikai öntudat összefüggéseit mutatja be a Kárpátok régiójában. A ruszinok (a Kárpátoktól északra lemko a nevük) mind unitusok. A lengyel, illetve a magyar asszimiláció fenyegette őket. 1918 után — korábbi kezdeményezések után — az ortodox egyház is toborzott közülük híveket, a két egyház versengett egymással. Csehszlovákiában végül is a ruszinok negyedrésze tért át az ortodoxiára. 1946-ban a szovjet hatóságok felszámolták az egyházi uniót, unitusok csak Lengyelországban és Szlovákiában maradtak meg. 1950-ben azonban itt is megszüntették, a lengyelek pedig a lemkókat a nyugati területekre telepítették szét. Csak Magyarországon és Bulgáriában maradtak unitusok (az utóbbiban mintegy 5000 fő). 1956-ban mintegy 10 000 lemko visszatért eredeti településterületére. Csehszlovákiában 1945 után a ruszinok kötelesek voltak magukat ukránnak tartani. 1930-ban mintegy 91 000 volt a ruszinok száma, 1959–60-ban mindössze 35 000, az összes unitus 11%-a. A vallási hovatartozás ma is döntő a nemzeti öntudat szempontjából.

Egy 1990-es előadás az ukrán kérdést vizsgálja Lengyelországban és Csehszlovákiában. 1918-ban a lemkók köztársaságot kiáltottak ki, egyesülni akartak a kárpátaljai ruszinokkal. De felvetődött az Oroszországgal való egyesülés is, még ha ez bolsevik is. Ekkor azonban egyéb lengyel–csehszlovák területi konfliktusok is léteztek, a terület végül a lengyeleké maradt. A ruszofil és ukranofil irányzat mellett ekkor egy ruszinofil is kialakult. A kérdések 1989 után újra felvetődtek.

Nemzetépítés vagy nemzetpusztítás az 1990-ben kiadott utolsó tanulmány címe. A fogalmat Walker Conner 1972-es cikkéből vette át Magocsi. Conner a kérdést világproblémának látja. Magocsi a San folyótól keletre lakó lemkók példáján veti fel a problémát. Ruszinnak vagy rusznaknak tartják magukat. Az ukrán felfogás szerint az ukrán nép egyik etnográfiai csoportja csupán. Kétségtelenül több, helyi, regionális és etnikai identitással rendelkeznek, ahogy erre Magocsi több példát hoz fel egyéb népeknél. Mindenesetre az 1980-as évek lengyelországi változásai alapján megindult egy lemko nemzeti ébredés, anyanyelvű költészettel, fesztiválokkal. Itt világosan látszik, hogy az értelmiség hozza létre a nemzeti mozgalmat. 1945 után a fiatalok inkább lengyelnek vallották magukat. Lemko szempontból a mozgalom nemzetépítő, ukrán szempontból nemzetpusztító. A további menet az ukránoktól és az ukránbarát lemkóktól függ.

Magocsi tanulmányai és előadásai látszólag szűk körben mozognak, a kelet-galíciai vagy nyugat-ukrajnai ukránok és egyéb etnikumok kérdéskörében. Valójában azonban a nemzeti mozgalmak alapvető kérdései kerülnek itt elő: identitás, nyelv, vallás, nemzetépítés vagy nemzetpusztítás. A hazai olvasónak nyilván sok analógia juthat az eszébe. Magocsi mindig alaposan dokumentált, nagy erudícióról tanúskodó munkái kétségtelenné teszik, hogy a nemzeti problematika korunkban mit sem vesztett élességéből, dinamizmusából. Nagy tanulság ez a könyv is.

Niederhauser Emil

CONTENTS

STUDIES – *András Gergely*: The Frankfurt–Budapest Alliance in the Spring of 1848 – *Aladár Urbán*: Popular Verdict Over Lamberg. Reports, Memoirs, Testimonies – *István Diószegi*: Bismarck and Hungary, 1871–1875 – ARTICLES – *Gábor Pajkossy*: To the History of Kölcsey's Resignation as a Deputy – *András Molnár*: „The Bombardment in Zala". Voluntary Taxpayers in County Zala, 1845–1848 – *Márta S. Lengyel – György Spira*: Metternich's Retirement from the Post of Chancellor as Recited by a Hungarian Courtier – SHORTER CONTRIBUTIONS – *Judit Kádár*: How Michael Joseph Quin Met István Széchenyi on the Lower Danube – *Ibolya Foki*: The Hungarian catholics in Moldavia and Wallachia in the middle of the 19th century – OBSERVER – REPORTS – REVIEWS

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES –*András Gergely*: La formation de l'Alliance Francfort–Budapest au printemps de 1848 – *Aladár Urbán:* Verdict populaire sur Lamberg. Reportages, mémoires, confessions – *István Diószegi*: Bismarck et la Hongrie 1871–1875 – COMMUNICATIONS – *Gábor Pajkossy*: contribution à la démission de Kölcsey au titre de député – *András Molnár*: "La canonnade de Zala". Les tributaires volontaires du comtat Zala 1845–1848 – *Márta S. Lengyel – György Spira*: La sortie de Metternich du siège de chancellerie décrite par un homme de la cour hongroise – PETITS ARTICLES – *Judit Kádár*: L'entrevue de Michel Joseph Quint avec István Széchenyi sur le Bas-Danube – OBSERVATEUR – RAPPORT – HISTORIOGRAPHIE

INHALT

STUDIEN – *András Gergely*: Die Entstehung des Bundes von Frankfurt–Budapest im Frühling 1848 – *Aladár Urbán*: Volksgericht über Lamberg. Berichte, Erinnerungen, Bekentnisse. – *István Diószegi*: Bismarck und Ungarn in den Jahren 1871–1875. – MITTEILUNGEN – *Gábor Pajkossy*: Zur Geschichte der Entsagung von Ferenc Kölcsey als Reichstagsdeputierten. – *András Molnár*: "Die Kanonade von Zala". Freiwillige Steuerzahler des Komitats Zala in 1845–1848 – *Márta Lengyel S.* – *György Spira*: Der Abgang aus dem Kanzlersstuhl in der Beschreibung eines ungarischen Höflings – KLEINERE ARTIKEL – *Judit Kádár*: Die Begegnung von Michael Joseph Quinn mit István Széchenyi an der unteren Donau – *Ibolya Foki*: Ungarische Katholiken in Moldau und in der Walachei in Mitte des 19. Jahrhunderts – BEOBACHTER – BERICHT – HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ -- *Андраш Гергей:* Образование союза между Франкфуртом и Будапештом весной 1848 г. -- *Аладар Урбан:* Приговор народа о Ламберге. Известия, воспоминания, признания -- *Иштван Диосеги:* Бисмарк и Венгрия в 1871–1875 гг. -- СООБЩЕНИЯ -- *Габор Пайкошши:* К истории оставки Ференца Кёлчеи как депутата на государственном собрании -- *Андраш Молнар:* Канонада в комитате Зала. Добровольные данники комитата Зала в 1845–1848 гг. -- *Марта Лендьел Ш.–Дьёрдь Шпира:* Уход Меттерниха из канцелярского кресла в записках одного венгерского придворного -- МЕНЬШИЕ СТАТЬИ -- *Юдит Кадар:* Встреча Майкла Джозефа Квина с Иштваном Сеченьи на нижнем течении Дуная -- *Ибоя Фоки:* Венгерские католики в Молдавии и Валахии в середине 19. века -- ОТЧЁТ -- ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számunk tartalmából

Tilkovszky Loránt: Basch Ferenc a népbíróság előtt
Novák Attila: Cionisták, baloldaliak, államrezon
Gáspár Ferenc: A kiskunhalasi tragédia
Munkácsi Krisztina: Berend Béla főrabbi népbírósági pere
Balázs György: A Nemzeti Egység Párt szentesi szervezetének megalakítása és működése (1933–1939)

E számunk munkatársai

Anderle Ádám a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem Hispanisztika Tanszék, Szeged) – *Balogh Margit* munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Diószegi István* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemestörténeti tanszék, Budapest) – *Foki Ibolya* levéltáros (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg,) – *Gergely András* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Újkori Magyar Történeti tanszék, Budapest) – *Heckenast Gusztáv* a történelemtudomány doktora, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Hermann Róbert* munkatárs (Hadtörténelmi Intézet és Levéltár, Budapest) – *Kádár Judit* szerkesztő (MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest) – *Kőhegyi Mihály* igazgató (Türr István Múzeum, Baja) – *Kratky Tamás* nyugdíjas – *Majoros István* kandidátus, tanszékvezető egyetemi docens (Janus Pannonius Tudományegyetem Újkortörténeti tanszék, Pécs,) – *Molnár András* levéltáros, igazgatóhelyettes (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg) – *Müller Rolf* egyetemi hallgató (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Niederhauser Emil* akadémikus, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pajkossy Gábor* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Újkori Magyar Történeti tanszék, Budapest) – *Radó Bálint* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem, Középkori és Koraújkori tanszék, Pécs) – *Rozsnyai Jenő* könyvtáros (József Attila Tudományegyetem Hispanisztika Tanszék, Szeged) – *Spira György* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Szabó István* egyetemi tanársegéd (Miskolci Egyetem Jogtörténeti tanszék) – *S. Lengyel Márta* főmunkatárs – *Tóth István György* kandidátus, főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Urbán Aladár* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti tanszék, Budapest)

A szám ára: 150,–Ft ISSN 0039-809

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztővel készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word 5.0, vagy a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron, mert a scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud megfelelő hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja* „hagyományos" formában, mert a szövegszerkesztő generált (automatikus) lábjegyzeteit a ventura-program nem fogadja el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziratot javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), posta ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában

Előfizetési díj egy évre: 900,–Ft
Egy szám ára: 150,–Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1389 Budapest, Pf. 149.

1996 130. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Novák Attila: Cionisták, baloldaliak, államrezon. (Cionizmus és államhatalom a 30-as évek Magyarországán)
Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. (Basch Ferenc a népbíróság előtt)
Balázs György: A Nemzeti Egység Párt szentesi szervezetének megalakítása és működése. (1933-1939)
Gáspár Ferenc: A kiskunhalasi tragédia. (1944. okt. 11.)
D. Molnár Erzsébet: A jóvátétel hatása a magyar mezőgazdaságra. (A magyar mezőgazdaság helyzete a második világháború végén)
Munkácsi Krisztina: Berend Béla főrabbi népbírósági pere
Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1)155–77–72
130. ÉVFOLYAM 1996. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, HEGYI KLÁRA, IZSÁK LAJOS, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MAKK FERENC, MISKOLCZY AMBRUS, MUCSI FERENC (a szerkesztőbizottság elnöke), NAGY JÓZSEF, NIEDERHAUSER EMIL, PRITZ PÁL, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, VONYÓ JÓZSEF

Felelős szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Novák Attila: Cionisták, baloldaliak, államrezon. (Cionizmus és államhatalom a 30-as évek Magyarországán) 1341
Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. (Basch Ferenc a népbíróság előtt) 1393

KÖZLEMÉNYEK

Balázs György: A Nemzeti Egység Párt szentesi szervezetének megalakítása és működése. (1933–1939) 1451
Gáspár Ferenc: A kiskunhalasi tragédia. (1944. okt. 11.) 1473
D. Molnár Erzsébet: A jóvátétel hatása a magyar mezőgazdaságra. (A magyar mezőgazdaság helyzete a második világháború végén) 1505
Munkácsi Krisztina: Berend Béla főrabbi népbírósági pere 1525
Föglein Gizella: Magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (1946) 1553

FIGYELŐ

Karsai László: Új könyvek a holocaustról és az antiszemitizmusról 1571

TÖRTÉNETI IRODALOM

Egri Történelmi Évkönyv (Ism.: *Szecskó Károly*) 1585

Sz. A. Madievszkij: Rumünszkoe obscsesztvo ot burzsuaznüh preobrazovanij 60-h gg. XIX v. do 1918 g. vüszsie i szrednie klasszü i szloi. Ocserki (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1587
Hungarians and their Neighbors in Modern Times (Ism.: *Huszár Zoltán – H. Prikler Renáta*) 1590
Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpates 1918–1932 (Ism.: *Borhi László*) 1593
Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform 1920–1928. (Ism.: *Szecskó Károly*) 1595
Constanze Baumgart: Stresemann und England (Ism.: *Németh István*) 1596
Anton Czettler: Pál Graf Teleki und die Aussenpolitik Ungarns 1939–1941 (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1599
Hans Holzträger: Kampfeinsatz der Hitler-Jugend im Chaos der letzten Kriegsmonate (Ism.: *Tilkovszky Loránt*) 1602
Baranya (Ism.: *Kőhegyi Mihály*) 1603
Vörös Vince: Politikai utam (Ism.: *Izsák Lajos*) 1607
Ion Calafeteanu: Revizionismul Ungar şi România (Ism.: *Szász Zoltán*) 1609
A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1996., 1997. (Ism.: *Mucsi Ferenc*) 1612

KRÓNIKA

Vörös Károly (1926–1996) (*Szász Zoltán*) 1615

51593

Novák Attila

CIONISTÁK, BALOLDALIAK, ÁLLAMREZON

*(Cionizmus és államhatalom a 30-as évek Magyarországán)**

Bevezetés

A 20-as évek végén döntő fordulat következett be a magyarországi cionista csoportok fejlődésében. Az addig —legalábbis kívülről — egységesnek tekintett mozgalom differenciálódni kezdett. Az 1927-ben legalitást nyert szervezet látszategysége felbomlóban volt, a kialakuló új csoport a magyarországi zsidó ifjúság útkeresését jelenítették meg. Ez az útkeresés a magyarországi cionizmusban új eszmék megjelenését eredményezte, egyebek között a militáns törekvések (lásd a jobboldali Betárt) és a baloldali gondolatok erősödését.

Európa radikális nemzeti és szociális mozgalmai, a kollektivista útkeresés nagy hatással volt a zsidó nemzeti mozgalomra, mely történelmi gyökerét tekintve egyszerre volt kollektivista és liberális, tradicionalista és szekuláris. A cionizmus jócskán merített az eszmék bővülő piacáról, s ami keletkezett, annak egyre kevesebb köze lett a herzli alapvetéshez, s egyre több magához a változó világhoz, vagyis a 20. századi történelemhez.

A magyarországi cionista „pártok" megalakulása először a külföldi mintát követte, de csak az a csoport tudott megmaradni s gyökeret verni, mely társadalmi bázisát szélesíteni tudta és ideológiájában is alkalmazkodni tudott a magyarországi helyzethez.

A baloldali útkeresés természetesen ráirányította a hatóságok figyelmét a cionista mozgalomra. A Horthy-rezsim, mely magát ellenforradalminak nevezte, politikai és ideológiai identitását is részben az antikommunizmusban kereste és találta meg. Ezért sokszor kommunistának tekintettek nem-kommunista, baloldali mozgalmakat, így a baloldali cionizmus is már korán gyanúba keveredett. Ez annak ellenére alakult így, hogy a hivatalos cionizmus az egész korszakban politikailag lojális volt a fennálló rendszerhez, azaz majdhogynem „kormánypárti" volt.

Mégis, az a magától értetődő tény, hogy a Magyar Cionista Szövetség és a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége külföldi központokkal (Jeruzsálem, London stb.) rendelkező zsidó szervezet és hogy sok cionista intézmény kollekti-

* Szeretném megköszönni dr. Hava Eichler (Ramat Gan, Izrael) és Mose Yisrael (Kibuc Afikim, Izrael) önzetlen segítségét. Köszönet vezetőtanáromnak, Sipos Péternek. Sokat segítettek Vörös Boldizsár és Nagy János Mihály baráti tanácsai. A kutatást az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága hároméves és a Soros Alapítvány három hónapos külföldi ösztöndíja tette lehetővé.

vista jellegű volt, gyanúba keverte a cionista mozgalmat. Így később már nem csak a cionista baloldalt, hanem az egész mozgalmat sújtotta a hatósági zaklatás.

Egyes baloldali cionista csoportok (leginkább a Hasomer Hacair), illetve a legális és illegális magyar munkásmozgalom között tényleg voltak kapcsolatok. E kapcsolatok feltárása nem könnyű, mert a levéltári források is csak közvetett bizonyítékokkal szolgálnak és a magyar politikai rendőrség cionistákról alkotott képe terhelve volt a kor baloldalellenes komplexusával, amely mindenhol „Moszkva kezét" kereste és vélte megtalálni.

A magyar cionisták balszárnya, majd később az egész mozgalom zaklatása miatt a külföldi cionista vezetők kül- és belföldön egyaránt, többször is tárgyaltak magyar politikusokkal. A politikai „intervenció" kiváltó oka nemcsak ez volt, hanem a cionista gyűjtések akadályozása és a pénzügyi alapok munkájának megtorpanása is. A beavatkozásra azért is szükség volt, hogy külföldről próbáljanak meg legitimációt biztosítani a nem túl erős magyar cionista mozgalom számára, és hogy így biztosíthassák a tárgyalóképességhez szükséges és e nélkül hiányzó tekintélyt. Dolgozatunkban a külföldi cionista vezetők tárgyalásaival és a cionizmussal nem rokonszenvező hivatalos hitközségi politikát megváltoztatni akaró kísérletekkel is foglalkozunk.

A politikai rendszer, illetve annak rendőrsége tudatában 1935–36 körül kezdett összeállni a cionistákról megalkotandó kép, ekkor alakult ki a végleges sztereotípia arról, hogy mi a cionizmus, milyen csoportjai vannak, és hogyan kell kezelni a zsidó nemzeti mozgalmat.

Egyéni kellemetlenkedések az évtized elején is voltak, de az első komolyabb ügyre csak 1933-ban került sor és gyakorlatilag csak az 1936. III. 27-én leleplezett „Szigeti Péter és társai" néven közismertté vált kommunista szervezkedés némelyik résztvevőjének cionista múltja késztette a rendőrséget arra, hogy komolyabb retorziókat alkalmazzon a cionistákkal szemben.[1]

Összefoglaló jelentések készültek és általános irányelvek születtek. Ezek pedig egységes történetként próbálták meg kezelni a korábbi eseményeket. Így kerültek előtérbe a baloldali csoportok, vagyis a Hasomer Hacair, a Dror, a Poale Cion és a Stam Chaluc.[2]

A Hasomer Hacair alkalmasnak látszott a bűnbak-szerep eljátszására. Szigorúan exkluzív volta, vállalt materializmusa, baloldalisága és különálló nevelési rendszere egyértelműen kommunizmusnak minősült a Budapesti Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó főcsoportja előtt.[3] Ráadásul még a velük nem szimpatizálók is elismerték, hogy tagságuk aktív és képzett, amely — ellenségeik és ellenfeleik szemében — szinte imaginárius erőt kölcsönzött a csoportnak.[4]

A mozgalom, mely a magyarországi baloldali cionizmus főáramát képviselte, sajátos nevelési rendszert hozott létre. A fiatalokat különféle korosztályokba, héber szóval sichvákba osztották be. Ilyen sichvák voltak: Bne Midbar (10–12 éves korig), Cofe Cair (12–14 éves korig), Cofe (14–17 éves korig) és Bogér (17 fölött).[5] A sichvákat más és más pedagógiai elvek szerint oktatták. Ők alkották a helyi csoportot, azaz a ként. A kén vezetőjét kén rosnak hívták. Az egyes sichvák több alcsoportra, ún. kvucára oszlottak. A 17–18 évesnél idősebb fiatalok hachsarára mentek. Hachsarája gyakorlatilag minden cionista szervezetnek, csoport-

nak volt. Télen plúgákat [városi kommunákat] szerveztek. A hachsara — mely később a rendőrség figyelmét is felkeltette — cionista elő- vagy felkészítő kommunát jelent. A hachsarákon résztvevő és Palesztinába készülő fiatalokat chalucoknak, azaz „úttörők"-nek nevezték. A hachsara nem a baloldal találmánya volt, hiszen a cionisták minden platformja tartott fenn ilyen intézményeket. Még az antikommunista Betar, a jobboldali cionista ifjúsági szervezet is állított fel hachsarákat a 30-as években.[6]

A Palesztinába készülő, legtöbb esetben középosztályi háttérrel rendelkező fiataloknak fel kellett készülniük a palesztinai életre, s különféle ipari és mezőgazdasági szakmát kellett tanulniuk. A fizikai munkára való áttérés az „átrétegződés" ideológiája jegyében ment végbe, melyet a palesztinai gazdasági viszonyok is megköveteltek. Az „átrétegződés" ruppini–borochowi elmélete szerint a zsidóság társadalmi szerkezete a galutban, a „szétszóratásban" fordított gúlához hasonlítható: széles értelmiségi–szabadfoglalkozású–kereskedő és csekély ipari és mezőgazdasági munkát végző réteggel rendelkezik.[7] Ez — állítják a cionista teoretikusok — egészségtelen. Meg kell fordítani a gúlát – követelték a baloldali csoportok. Bár ez a folyamat csak Palesztinában mehet végbe, az átrétegződési folyamatot a *galut*ban is meg kell kezdeni s a *hachsar*ák ezt a célt szolgálják. Az elméletnek volt gyakorlati alapja: egy nagy munkaerőhiánnyal küzdő és nagy szűzterületekkel rendelkező fejlődő ország nem kereskedőket és értelmiségieket, hanem földműveseket és ipari munkásokat igényelt.

A brit mandátum területén működő kormány a certifikátokat (bevándorlási engedélyeket), kiadását a Jewish Agencynak engedte át. A szervezet, a fiatalok esetében ezt a hachsarákon való — általában 2 éves — részvételhez kötötte. Az engedélyek elosztásánál azt vették figyelembe, hogy az adott országban milyen erős a cionista mozgalom és milyen mértékben veszélyeztetett az ottani zsidóság.[8] A II. világháború előtti cionizmus ráadásul minőségi és nem mennyiségi *alijára* (Palesztinába való bevándorlásra) törekedett. A Jewish Agency Palesztinán kívüli intézményei az ún. Palesztina Hivatalok voltak. A bevándorlási engedélyeket Magyarországon is a Palesztina Hivatal osztotta szét és elvileg felügyelte a hachsarákat.

A hachsarákon, melyek ipariak vagy mezőgazdaságiak lehettek, a fiatalok együtt laktak, nappal dolgoztak, este pedig szemináriumokat, vitaesteket rendeztek, héberül tanultak vagy járták a „népi táncot", a hórát. Városokban általános volt, hogy egy mozgalomhoz tartozó 10–20 fiatal bérelt egy lakást, nappal különféle üzemekbe jártak dolgozni és este a már említett „programokat" tartották. Vidékre aratni, csépelni jártak.[9] A mezőgazdasági hachsarák általában egy-egy cionistabarát, de nem cionista földbirtokos jóvoltából jöttek létre. Hachsarára — a mozgalmak vezetőségének direktívái szerint — elvileg 17–18 éves kor után mentek a fiatalok. Természetesen egy idő után felmerült a „hachsara vagy hechser" (a rituálisan tiszta élelmiszerre adott rabbisági pecsét – N. A.) kérdése is, azaz, hogy mennyire kell e közösségeknek megtartani a vallási előírásokat. Dr. Richtmann Mózes a cionista többség véleményét 1930-ban így tolmácsolta: „... A halódó zsidóság talán inkább a hachsara, mint a *kasrusz* (a vallási felügyeletet igénylő élelmiszerek rabbinátusi és vallásközségi ellenőrzése és felügyelete – N. A.) útján vezethető vissza a zsidó élethez..."[10]

E csoportok kollektivista jellege, fiúk és lányok együttlakása (a vallásosakat kivéve), a megkeresett pénz köztulajdonba adása a hatóságok előtt a kommunizmussal tette egyenértékűvé a hachsarákat, függetlenül attól, hogy azok jobb- vagy baloldaliak voltak, és rendőri figyelésüket már korán megkezdték. A hachsarák állandóságát nem köthetjük helyhez, hiszen az ország területén e kommunák állandó mozgásban voltak, egy csoport téli hachsarája nyáron egy másik városban vagy tanyán kezdett el működni. Voltak hachsarák, melyek évekig, mások csak hónapokig voltak egy helyen. A hachsarák helyét és tagjaik nevét, valamint létszámát a Palesztina Hivatal, majd később a cionista szövetség illetékesei mindig bejelentették a hatóságoknak. Egy 1937–38-ra visszatekintő emlékezés szerint Buk Miklós, a Magyar Cionista Szövetség főtitkára minden hónap elsején adta át a rendőrségnek a hachsarák adatait.[11]

A hachsarák léte önmagában „időzített bomba" volt, hiszen „kommunisztikus" gyakorlat folyt egy magát hivatalosan antikommunistának nevezett országban.

A cionista fiatalok nyáron táborokat, ún. *mosavák*at rendeztek, melyek szintén a rendőrségi figyelem középpontjába kerültek. Itt cserkészélet folyt, kirándulásokkal, szemináriumokkal és nagy esti tábortüzekkel.

A *sómér*ok (a Hasomer Hacair tagjai) szervezeti alapegysége a kén volt, saját vezetőséggel (*hanhagat–haken*). Az ország területét szervezési szempontból — *galilok*ra, vagyis körzetekre osztották, melynek szintén volt irányító testülete (*hanhagat–hagalil*).

A 30-as évek elejének Magyarországán a következő galilok működtek: északon a miskolci, keleten a gyöngyösi, délen a szegedi és nyugaton a szombathelyi. A galilok évenként értekezletet, vagyis *p'gisát* tartottak.

Az adott ország területén elhelyezkedő szövetség vezetőségét *hanhagat-harasit*-nak nevezték.

Nevelési szempontból három fő egységet különböztethetünk meg: a *kvucát*, a *plúgát* és a *gdud*ot.[12]

A pártosodás kezdetei

A baloldali cionizmus fejlődése 1927-ben indul meg. Ekkor már egy kis csoport vallja magát a Hasomer Hacair hívének.[13] 1928-ban a Barisszia „Chawrutha" (ez volt az egyik legrégibb, általános cionista beállítottságú cionista ifjúsági szervezet) Poale Cion emlékünnepélyt rendez.[14] A Hasomer Hacair ekkor már vidéki kénekkel rendelkezik és egy kis tábort rendez Putnokon. Előadásokat is tartanak, de nem csak a Király u. 36. szám alatti Cionista Otthonban (a Magyar Cionista Szövetség — a továbbiakban M. C. Sz. — székházában – N. A.), hanem az Erzsébetvárosi Körben is.[15] Júliusban megindul a Hapoel Hacair szervezése is.[16] Ezeket a mozgalmakat a palesztinai minta szerint próbálták meg kialakítani. A cionista sajtó jóindulatú közömbössége és a szélesebb magyar közvélemény közönyétől kísérve a szervezés nem ütközött nehézségekbe. Fontos leszögeznünk azt, hogy a Poale Cion és a Hapoel Hacair a későbbi Dror-Habonim és nem a Hasomer Hacair „előszervezetei" voltak.

A Hasomer Hacair 1929-ben Kollárkúton tábort rendez, ahol többek között Jaurès és más szocialista szerzők írásait olvassák.[17] A sómérok létszáma az év végére eléri a 250-et, ez a létszám a következő 2–3 éven belül 600-ra emelkedik.[18] A Hasomer Hacairt ekkor Zsoldos Jehúda (Juda), Zehavi Dávid, Porat Efrájim, Rappaport Dávid és Éli Fábián vezették.

1932-ben csatlakozott a vezetéshez Jakov Grünwald. A 30-as évek elején felépült a kén-moádon (kén-helyiség) Budapesten (Hollán u. 14.), és 2 mezőgazdasági és 2 budapesti ipari hachsarát állítottak fel.

A mozgalom egyik első hachsarája Hatvanban létesült, a Bálint-tanyán. Hatvany Endrét, a lelkes asszimilációpárti Hatvany-család tagját állítólag Éli Fábián vette rá arra, hogy a cionisták bérmunkásként a birtokain dolgozhassanak.[19] Hatvanban azonban nemcsak a Hasomer Hacair, hanem egyéb baloldali mozgalmak, így a Poale Cion csoport tagjai is dolgoztak, s ez közös hachsaraként üzemelt.

A Magyar Cionista Szövetség ezeket az újonnan megalakult szervezeteket a saját keretében akarta tartani. Alapszabályának 19. paragrafusában „az egyesület tevékenységének minél intenzívebbé tétele céljából" lehetővé teszi a szakosztályoknak a választmány általi létrehozását.[20] Ez később gumiparagrafusként szolgált, hiszen a politikai viszonyok alakulásával jobb- és baloldali cionista csoportok legalizációját biztosíthatták, illetve szüntethették meg a szakosztály elnevezés megadásával, illetve visszavonásával. A Dror a M. C. Sz. Ifjúsági- és Könyvtárszakosztálya, a Hasomer Hacair az M. C. Sz. Ifjúsági Kultúrszakosztálya néven működött. Később ilyen kibúvót jelentett a helyi vagy kerületi csoport létrehozása is.

A Drornak Budapesten kívül Miskolcon és Debrecenben voltak helyi csoportjai. A Hasomer Hacairnak pedig Bicskén volt hachsarája.[21]

A baloldali csoportok érdekes módon nemcsak a munkásifjúságból, hanem a Rabbiképző Intézetből és az Izraelita Tanítóképzőből is verbuváltak tagokat, sőt a Rabbiképző baloldali rezervoárként is működött. Már ekkor felmerült — igaz szigorúan a belső vitákat érintve —, hogy a baloldali cionista mozgalmak a nem-cionista és nem-zsidó identitású kommunista és szociáldemokrata pártba áramló, illetve velük szimpatizáló zsidó ifjúság előtti alternatívát kell, hogy képviseljék.[22]

A cionista baloldal megosztottsága kifejeződött az egymásra szórt vádakból, a Dror például nem tartotta eléggé proletár-jellegűnek a Hasomer Hacairt, amiben — társadalmi hátterére tekintettel — volt némi igazság. A veszély ebben a kezdeti periódusban azonban még nem a belső torzsalkodásokban vagy az államhatalom ellenséges hozzáállásában, hanem a hitközségi nomenklatúra idegenkedésében keresendő.

A Dror tagjai megpróbáltak „behatolni" a körzeti templomok által megszervezett napközi otthonokba (elsősorban a József- és a Ferencvárosról van szó), de „...amikor világossá vált a körzeti rabbi előtt, hogy a fiatal nyáj cionista nevelésben részesül, az »istentelen« és hazátlan" cionisták befolyása növekszik, a vezetőket a szó szoros értelemben kitelepítették a napközi otthonokból és nem sok mentette meg őket attól, hogy a tanítóképzőből is eltanácsolják őket, melyet oly „alávalóan" kompromittáltak.[23] 1931 májusának egyik szombatján, a makói ortodox rabbi

(Rabbi Vorhand) átokkal illette a cionizmust, mivel több ortodox ifjú somér lett.[24] De ezek a konfliktusok nem tűntek újnak, hanem a cionizmus lényegi tulajdonságaiból következtek: a zsidó tradícióval, illetve az „izraelita" establishment által vallott hazafias asszimilációs ideológiával való szembenállásból fakadtak.

Az 1930-as év lényegi újdonságokkal szolgált. A Barisszia „Chawrutha" csoport tagjai elhagyták a Hisztadrut Hanoar B'Hungáriát, hogy a Poale Cionhoz csatlakozzanak, amely a Noar Haoved, majd a Dror megalakulásához vezetett.[25]

A Hasomer Hacair ebben az évben súlyos válságot élt át. A viták lefolytatására jó alkalmat adott az ún. világveidák (gyűlések megtartása, melyen az akkori értelemben vett „világ" [főleg Közép-Kelet-Európa és Palesztina] Hasomer Hacair küldöttségeinek a találkozója volt. Ezeket általában háromévenként tartották. A III. világveidát Ruttkán (Vrútky, Csehszlovákia) tartották, ahol az egyik csoport „Necach" néven önállósította magát és kivált. Az ok az volt, hogy túl exkluzívnak tartották a Hasomer Hacair főáramának politikáját és gyakorlatát, s nemzetiségi alapon is mások voltak: a Necach főleg az orosz cionisták mozgalma volt, szemben a lengyelekből álló Hasomer Hacair többséggel. A sómérok által szervezett Kibuc Arci palesztinai kibucmozgalommal szemben a Necach a Kibuc Hameuchadot támogatta. Necach csoport Budapesten is alakult 1931-ben, de igen kevés tagot tudott maga mögé felsorakoztatni.[26] Ez a csoport később a Drort támogatta.

A Hasomer Hacair 1930-ban rendkívül megerősödött. 4 nyári tábort rendezett, közülük az egyik héber nyelvű volt. A hatvani hachsara nyílt záróünnepélyt rendezett október 30-án az Apolló mozgásszínházban (moziban), ahol a fellépők többek között Vörösmartyt is szavaltak.[27] Az év végén Gyöngyösön, Debrecenben és Sátoraljaújhelyen nagy ünnepségeket rendeztek.[28]

A baloldaliak továbbra is zavartalanul fejthették ki tevékenységüket. A Poale Cion 1931 januárjában Pikler Gyulát, a Statisztikai Hivatal volt igazgatóját hívta meg egy előadás megtartására s a Hasomer Hacair ismét rendezvényt tartott az Erzsébetvárosi Körben.[29] A Noar Haoved rendezvényeit, így pl. a Herzl halálára rendezett gyászünnepélyt (Tammuz 20.) a budai hegyekben tartotta.[30] Később ezek a rendezvények általánosakká váltak, s a Herzl évfordulókat a következő években (1931, 1932) a pálvölgyi II. számú katlanban [sic! N. A.] tartották meg.[31] A csoport egyébként a Poel Cedek egyesületet „fedőszervül" használta, hiszen az Egyesület egyik vezetője a Noár Haoved egyik vezetőjének (Szimcha Vajda) volt az apja.[32] A nyári táborozásokat is többször a Poel Cedek révén legalizálták.

A közeledő cionista kongresszusi választások azonban előrevetítették a belső konfliktusokat. Májusban Varsóban a Poale Cion, a Hasomer Hacair és a Hechaluc választási szövetséget hozott létre. A Hechaluc elvileg a hachsarán lévő fiatalok közös szervezete volt (1917-ben Oroszországban alakult meg az első Hechaluc csoport). A szervezet azonban a 20-as évek végén felaprózódott a különféle cionista pártok között. A magyarországi Hechaluc a baloldal szervezete volt, gyakorlatilag a Hasomer Hacair embereiből állt. Az egységes szervezet tehát csak papíron létezett. Korszakunkban több pártnak volt ilyen szervezete: Hechaluc (Hasomer Hacair szervezete [Hechaluc Haklal Hacioni] a klál vagy általános cionisták szervezete) és a Hechaluc Hamizrachi (vallásos cionisták szervezete). Romániában a

Hechaluc birtokokat tudott fenntartani. Ez Magyarországon tilos volt, s a chalucok nyáron zsellérként, télen munkásként dolgoztak.[33]

A szövetséget Erec Israel Haovedetnek (Magyarországon: Erec Izrael Haovedet) nevezték el.[34] A választási megállapodás felosztotta a baloldali szavazatokat a három politikai erő között s Magyarországon az EIH-ra eső mandátumokat a Hasomer Hacair kapta meg. A magyarországi kongresszusi választásokon négy lista szerepelt: Aviva-Barisszia (általános cionisták), Erec Izrael Haovedet (baloldal), Revizionisták (a Jabotinsky-féle jobboldal), és a Mizrachi (vallásosok). Először dr. Gerő László választási főbiztos közölte, hogy az Erec Izrael Haovedet — formai okok miatt — „egyelőre" nem indulhat a választásokon, majd az Erec Izrael Haovedet megpeticionálta a választási eredményt,mert szerinte a választási bizottság az M. C. Sz. Intéző Bizottságának tagjaiból tevődött össze.[35] A M. C. Sz. lapja, —melynek főszerkesztője, Schönfeld József, a revizionisták listavezetője volt, — nyíltan agitált a revizionisták mellett.[36] Az általános cionisták (Aviva-Barisszia) pedig programjukban kifogásolták a Hechaluc baloldali jellegét.[37] A választásokon végül az Aviva-Barisszia győzött, így Magyarországot dr. Fried Frigyes képviselte a június 29-én Bázelban megkezdődő XVII. cionista kongresszuson. Mindenesetre a kongresszusi döntőbírósághoz forduló EIH és a Mizrachi annyit elért, hogy világlistájuknak további szavazatokat ítéltek meg.[38]

A 30-as évek cionista kongresszusain baloldali fölény uralkodott. Ezt az biztosította, hogy az általános cionisták egy része szintén a baloldalt támogatta. A palesztinai delegátusoknak a többsége baloldali volt. A Mapai (Mifleget Poale Erec Jiszrael), a palesztinai munkáspárt rendkívül erős volt.

1932-ben a sómérok tovább gyarapították létszámukat. Szokásos nyári táborozásukon már több mint 350-en vettek részt. Budapesten és Szegeden immár erős csoportok jöttek létre. Szegeden — egyedülálló módon — dr. Fränkel Jenő rabbi, a Mizrachi II. világháború utáni országos elnöke segített a szegedi sómér kén létrehozásában.[39] Nyíregyházán a sómér szervezet 1933-ban állítólag a „legnagyobb titokban" alakult meg.[40] A Hasomer Hacair ebben az évben rendezett először téli hachsarát. A mozgalom december 25-én ünnepelte fennállásának ötéves évfordulóját. Az ünnepségen részt vett az M. C. Sz. elnöke, intézőbizottsági tagjai valamint a vidéki városok 1–1 képviselője is. Noar Haoved kének alakultak Miskolcon és Sátoraljaújhelyen.[41] 26-án ülésezett a Hasomer Hacair moaca harasitja (országos gyűlés), melyen 55 vidéki és 25 pesti küldött vett részt.

Az első problémák

Az 1933-as év fordulópontot jelentett a cionizmus magyarországi történetében. A megerősödött cionista csoportok, intézmények léte felkeltette a politikai jobboldal és a rendőrség érdeklődését.

A Gyulán megjelenő „Magyar Alföld" című „kéthetilap" május 7-én fölreppentette azt a hírt, hogy százötven német menekült zsidót helyeztek el Sarkadon.[42]

Másnap, a megyei közigazgatási bizottság ülésén Apor Vilmos gyulai plébános indítványára megbízták a főispánt, Korossy Györgyöt, hogy „informálódás" után tegye meg a szükséges lépéseket.

A hír hallatán a jobboldali lapok frontális támadást indítottak a Magyar Föld Rt. sarkadi bérgazdaságának főrészvényesei, az „idegeneket" alkalmazó Hatvany-család ellen s részletesen számoltak be arról, hogy az „idegen" zsidók több és jobb ellátásban részesülnek, mint az azonos munkakörben dolgozó „magyarok" és elveszik tőlük a kenyeret.

Az rögtön világossá vált, hogy nem német, hanem magyar zsidókról van szó, de a parlament május 9-i ülésén Turi Béla és Petrovácz Gyula felszólalt az „idegen" munkások ellen.[43] Az igazság az volt, hogy a hatvani hachsaráról 27 mezőgazdasági munkán lévő chaluc ment át a biharmegyei Sarkadra, a Magyar Föld Rt. bérgazdaságába — melynek főrészvényese szintén a Hatvany-család volt. A „horogkeresztes" sajtó rágalmait a Magyar Távirati Iroda is cáfolta. A jobboldali lapok (Magyarság, Nemzeti Újság stb.) és politikai közvélemény ebben az időben még nem ismerte a hachsarákat, így attakját sem a kissé egzotikusnak tekintett cionisták ellen irányította. A támadások kereszttüzébe így a Hatvany-család került: „... Itt nem az a felháborító, hogy a cionista ifjak répát kapálnak, hanem az, hogy egy úgynevezett katolikus magyar bárói família hivatásának érzi a cionista gondolat ilyen támogatását..." — írta „egy magyar földbirtokos-reformer" a Magyarság-ban.[44] A Zsidó Szemle felháborodottan utasította vissza a vádakat s közölte a Palesztina Hivatal közleményét, mely a hatóságtól és a nyilvánosságtól azt kérte, hogy „jóindulatú tudomásulvétellel" járuljanak hozzá ahhoz, hogy „...néhány száz megsemmisülés előtt álló fiatalember (a munkanélküliségről van szó – N. A.) legalább nehéz mezei munkához jusson és kiképzés után olyan helyre vándorolhasson, ahol lelki egyensúlyban, nehéz munkával dicsőséget szerezhet a magyar földművelés jó hírének".[45] A korrektségre törekvő Magyar Alföld pedig közölte a hachsarázók nevét, foglalkozását és illetőségi helyét és védelmébe vette a hachsarázókat.[46]

1933 nyarán — a csendőrség nyomozó osztályparancsnoka bizalmas jelentése szerint három helyen táboroztak cionisták. Az egyikben, Várzsány község (Nógrád vm.) mellett július 4-től 25-ig 85 cionista „cserkész". Közülük 20 fő július 30-ig táborozott ott. Ungár Endre, a budapesti 273. számú tábor alparancsnokának indítványára budapesti, kispesti, óbudai, kiskunfélegyházi és békéscsabai fiatalok jöttek össze táborozni.[47] Ez a tábor teljesen legális volt, hiszen a Természetbarátok Turista Egyesületéhez tartoztak.

A második tábor Bernecebaráti mellett volt. Ezt a tábort a Zsidó Szemlében úgy hirdették, mint a Hasomer Hacair IV. nyári táborát.[48] A tábor vezetője Goldblatt Márton sómér volt. Az újságban szereplő felhívás szerint július 27-től augusztus 5-ig tartott a tábor, de a csendőrségi jelentés szerint már július 7-én megkezdődött 10, majd július 29-e után 9 résztvevővel. A csendőrségi jelentés augusztus 11-ére datálja a tábor „berekesztését".

A problémák a harmadik táborral voltak. A szintén Bernecebaráti melletti erdőrészben augusztus 11-étől 65 cionista táborozott. A tábor vezetője Zsoldos Imre (Jehúda) egyetemi hallgató volt.[49] 17-én a kemencei csendőrörs támogatásával a győri államrendőrség két detektívje jelent meg a táborban, akik leigazoltatták a táborozókat s három kitiltott sajtóterméket foglaltak le. A könyvek szexuális felvilágosító tartalmúak voltak.[50] A csendőrség nyomozó osztályparancs-

noka írásban kereste meg a győri rendőrséget, hogy tájékoztatást kapjon a fellépés indokáról és eredményéről. Elfogás vagy előállítás nem történt, de a csendőrség nyomozó osztályparancsnoka utasította a szécsényi és kemencei őrsöket, hogy „a területükön a magyar cserkész szövetség „Táborozási engedély"-e nélkül táborozott cionista cserkészeket kihágás miatt utólagosan jelentse fel".[51] A feljelentés alapja egy 1924-ből származó belügyminiszteri rendelet, mely a cserkész-szövetség jelvényeivel való visszaéléssel és a cserkésztáborozás ellenőrzésével foglalkozik.[52] A sómér — és ezzel összefüggésben a kommunista-motívum ekkor még nem volt jelen a rendőrségi–csendőrségi szóhasználatban, egyszerűen engedély nélküli táborozókként kezelték őket.

Erről a táborról más forrásból is tudunk és ez talán magyarázatot ad arra, hogy miért a győri rendőrség intézkedett ebben az ügyben.

Az 1936 áprilisában őrizetbe vett Rosenberg Klára, aki a cofe-sichva tagjaként ott volt a bernecei táborban, a győri Hasomer Hacair tagja volt 1932 szeptemberétől 1933 februárjáig, a csoport megszűnéséig.[53] Vallomásában beszámolt a „házkutatásról" és a könyvek elviteléről. S egyéb intimitásokat is megtudunk: „... Azt látta, hogy a táboron kívül leányok teljesen meztelenül fürödtek. Bent a táborban lányokat meztelenül nem látott..."[54] A gyanú motívuma tehát itt még nem közvetlenül a kommunizmus, hanem az erkölcsileg „kifogásolható" tartalmú könyvek olvasása és az „erkölcstelen" viselkedés volt. A táborozás résztvevői rákerültek az államrendészeti nyilvántartólapokra.[55]

De nem csak a sómérok kerültek szembe a hatalommal. A Dror sajóbábonyi táborában csendőrök jelentek meg és az összes táborozót bevitték a miskolci csendőrségre. Szerencsére az egyik tag ügyvéd rokona ki tudta szabadítani őket az őrizetből.[56] Miskolcon házkutatás volt a Dror helységeiben s rövid őrizetbevételre is sor került.[57]

Az 1933-as választásokon a három párt, az általános cionisták (klálcionisták), a Mizrachi és az Erec Izrael Haovedet körülbelül egyforma szavazati aránynyal részesedett a voksokból.[58] Az EIH azonban kifogásolta azt, hogy a klállistát a M. C. Sz. hivatalos listájaként szerepeltették, valamint a szövetség anyagi támogatásban is részesítette az általános cionistákat s állításuk szerint ez is hozzájárult dr. Izsák Ede elnök lemondásához.

A választások ideje alatt a Hasomer Hacair irodájában detektívek jártak, átnézték az ott található anyagokat, majd távoztak.[59] E látogatások az elkövetkező években rendszeressé váltak.

A cionista baloldal zaklatása miatt ősszel a M. C. Sz. közgyűlése — önvédelemből — a választmány határozata szerint feloszlatta az Ifjúsági Kultúrszakosztályt, vagyis a Hasomer Hacairt. A szakosztály fellebbezést adott be a döntés ellen, de a választmány ezt elutasította. A választmányi határozat ugyanakkor lehetővé tette a szakosztálynak, hogy a saját felelősségére fiókegyesületként vagy helyi csoportként szervezkedjen.[60] Válaszul a feloszlatásra az EIH novemberben kiadta „A Zsidó" c. röpiratot, melyben éles hangon polemizált a cionista szövetséggel, illetve annak új elnökével, dr. Miklós Gyulával.[61]

Az Erec Izrael Haovedet tehát nehéz helyzetbe került, hiszen főáramlata, a Hasomer Hacair törvényessége megszűnt. De a Dror helyzete is csak a varsói

központ beavatkozása után javult, s ismét befogadták őket a M. C. Sz.-be, de olyan feltételekkel, amely megnehezítette számukra a szocialista eszme terjesztését. A Poale Cion csoport Mónus Illés, a Népszava főszerkesztője segítségével jutott helységhez.[62]

A Dror és a Poale Cion Rákoskeresztúron állított fel hachsarát. A Dror tagjai ebben az időszakban ausztriai és csehszlovákiai táborokat is látogattak és év végén, illetve 1934 elején ipari hachsarát tartottak fenn Budapesten és Miskolcon. A Bajza utcában külön fiú – és lányhachsarát létesítettek.

A Necach csoport is létesített hachsarát Budapesten.[63]

A baloldal távollétében és a revizionistáktól távolodva november 12-én a M. C. Sz. országos értekezletén az Országos Értekezlet politikai bizottsága hivatalos javaslatában deklarálni akarta, hogy a „Magyar Cionista Szövetség mint olyan, klálcionista (azaz általános cionista – N. A.) alakulat és hivatalosan a klálcionizmust képviseli".[64] Az ifjúsági csoportok természetesen ellenezték ezt, ezért a bizottság dr. Miklós Gyula javaslatára „a béke kedvéért" a hivatalos indítványt levette a napirendről és nem foglalt állást. A bizottság mégis egy olyan javaslatot fogadtatott el az Értekezlettel, amely kimondta azt, hogy az O. E. a budapesti anyaegyesület, a vidéki fiókegyesületek és helyi csoportok elnökségeinek kötelességévé teszi, „hogy az ifjúsági szakosztályok, illetőleg szakbizottságok összeállításánál legyenek figyelemmel arra, hogy olyan személyeket állítsanak a szakosztályok élére, akik garanciát nyújtanának arra, hogy a szakosztályok működésüket az alapszabályok és a törvényes rendelkezések keretén belül fogják kifejteni".[65]

November 19-én Nagykanizsán a rendőrség letartóztatta Skopál Istvánt és társait.[66]

A vád kommunista szervezkedés volt. Skopál, aki rézöntőmunkásként dolgozott Nagykanizsán, Budapestről költözött le a vidéki városba, s 3–4 fős, „kommunista" sejteket hozott létre.

A 10 lefogott közül 7-et rögtön szabadon engedtek s a három főszervezőt Budapestre kísérték. Az ügy azért érdekes, mert Skopál budapesti tartózkodása idején a Rabbiképzőbe járt és a Barisszia cionista csoportot is gyakran látogatta. A rendőrség szerint ott ismerkedett meg a kommunizmus eszméivel s egy ottani tag propagandaanyaggal is ellátta. A már említett 1936. április 4-i rendőrségi jelentés az első jelet itt látta arra, hogy a Hasomer Hacair kapcsolatot tart fenn az illegális baloldallal.[67]

Az említett ügyek is hozzájárultak ahhoz, hogy a rendőrség budapesti főkapitánysága államrendészeti osztálya által 1933 karácsonyán kiadott ún. „Vörös Könyv" három zsidó szervezetet — a Magyar Cionista Szövetséget, a Magyar Zsidó Ifjak Egyesületét és a Magyar Zsidók Pro-Palesztina Szövetségét — államvédelmi okokból aggályosnak talált.[68] Az ok mind a három szervezetnél az volt, hogy kapcsolatban állnak a sómérokkal, ez a szemmel tartás indoka. A Hasomer Hacairről már itt olvashatjuk azokat a kliséket, melyek később teljesen eluralják a jobboldali közvéleményt: „... A Somer-ok állítólag a szabadszerelmet hirdetik, ateisták, elveik nagyban hasonlítanak a kommunista elvekhez s általában mozgalmuk hátterében az állam- és társadalomellenes szervezkedés ismérvei mutat-

koznak. A Somer-mozgalom egy időben mint illegális (a Cserkész-szövetségnél nem igazolt) cserkész-mozgalom mutatkozott..."[69]

A sómérok kizárása és a rendőrségi vizsgálat új helyzetet teremtett. A Magyar Cionista Szövetség — részben önvédelmi okokból is — elhatárolódhatott a baloldaltól. 1934 januárjában, az egyik választmányi ülésen elutasították a Hechaluc csoport külön legalizációját. A Mizrachi javaslatára pedig előírták a hachsarákon a kasruszt.[70]

Mivel a Hasomer Hacair álláspontja szerint cionista jogait sérelem érte (a székel-osztásból és a zsidó nemzeti alapok munkájából kiszorultak stb.), a Cionista Világszervezethez fordultak. A Szervezet februárban Csehszlovákiából dr. Josef Rufeisent küldte Budapestre, aki a Magyar Cionista Szövetség álláspontját fogadta el.[71] A szövetség álláspontja szerint a sómérok veszélyeztethetik a cionista mozgalom fennállását.

A Magyar Cionista Szövetség ekkor került először furcsa helyzetbe. A helyzetet az okozta, hogy a magyar államhatalmi szervek nem éppen baloldalbarát és ráadásul még a nem-kommunista baloldalban is kommunizmust szimatoló beállítottsága miatt enyhén negligálnia kellett a cionizmus világszerte egyik legerősebb irányzatát, a baloldali cionizmust, mely Magyarországon is a szervezett cionisták legalább egyharmadát adta.

A szükségből az általános (polgári) cionistáknak sikerült erényt kovácsolni, hiszen a szövetség gyakorlatilag e kényszer hatására általános cionista alakulattá vált. Az egész korszakra jellemző problémát a baloldaliak panaszai, a külföldi cionista szervek beavatkozási kísérletei és a szövetség magyarázkodásai kísérték. S a belföldi hivatalos közegnek szánva is szükség volt a magyarázkodásra.

1934. február 10-én kommunista szervezkedés gyanújával előállították Remete Lászlót.[72] Remete, aki ekkor 15 éves volt, a Mátyás király reálgimnáziumba járt. A sómér kénben találkozott Leuchter Györggyel, akit kommunistaként ismert.[73] Leuchter megkérte őt, hogy kb. 50 db. röplapot osszon szét az iskolában. A röplapon gazdasági jellegű követelések voltak, valamint tiltakozás a tandíj felemelése ellen. A rendőrségi nyomozás során Leuchterig nem, de Remete Lászlóig eljutottak, ezért egyedül ő állt bíróság elé. A per során — melynek bírája az 1922–1923-ban lezajlott Károlyi-féle függetlenségi perben az ítélet ellen szavazó dr. Németh Péter volt — Remetét Magyarország összes középiskolájából eltanácsolták.[74]

A rendőrség budapesti főkapitánysága politikai nyomozó főcsoportja február 21-én összefoglaló jelentést készített a nagykanizsai szervezkedésről, a bernecei táborozásról és a Remete-ügyről, amelyet megküldtek a főkapitánynak.[75] A politikai detektívek az ügyek mögött a Hasomer Hacairt sejtették. Mégis, a gyanú gyanú maradt és még nem indult meg a módszeres rendőri üldözés.

A Hasomer Hacair helyzetét valamelyest javította az, hogy 1934 júniusában sikerült bejegyeztetni, mint a Magyar Cionista Szövetség VII–VIII. kerületi fiókegyesületét. A csoport élére dr. Fényes Béla ügyvéd került, akinek személyétől a Szövetség vezetése azt remélte, hogy kontrollálni tudja a sómérokat.[76] A Magyar Cionista Szövetség szeptember elején megtartott választmányi ülésén dr. Miklós Gyula elnöki beszámolójában referált a kerületi csoport megalakulásáról.[77] A

helyi csoporttá való átalakulás lehetővé tette a Cionista Szövetségnek, hogy úgy legalizálhassa a Hasomer Hacairt, hogy az alapszabályai szerinti minél nagyobb szabadságot megkapja, ugyanakkor a hatóságok felé hivatkozhasson arra, hogy nem avatkozhat be egy helyi csoport belső ügyeibe.

A Drort is egyre gyakrabban érte rendőri zaklatás. 1934 nyarán a rudabányácskai nyári mosaván rendőrök jelentek meg és feloszlatták a tábort.[78] Ebben az időszakban a Dror négy mezőgazdasági hachsarát hozott létre a nyáron s titkársága Budapesten a Bajza-utcai hachsarán volt.[79] A Drornak azért is kellett számolnia a rendőrségi zaklatással, mert hachsaráin és plúgáin több Németországból menekült cionistát rejtegetett. A bújtatottak nagy része, amint tehette, alijázott.[80]

A balratolódási folyamat a Mizrachit is érintette, hiszen — a rendőrségi tájékozódás szerint — Somer Hadati nevű csoportját a szervezet vezetősége feloszlatta s helyette a Ceire Mizrachit alakította meg.[81]

A Hasomer Hacair ebben az évben Karcagon próbált meg csoportot szervezni, de a kísérlet a helyi rendőrség miatt kudarcba fulladt. A városba érkező Cvi — aki alighanem sliach (küldött) volt — egy helyi műhelyben kezdett el dolgozni. A helyi zsidó közösség fiataljainak csoportos foglalkozásokat szervezett s héber nyelvet is tanított. Amikor azonban a csoportos beszélgetések során a szocializmus problémái is szóba kerültek, a rendőrség rövid úton eltanácsolta a városból s a helyi fiatalok is „figyelmeztetésben" részesültek.[82] Van adatunk arról, hogy nem központi utasításra is megfigyeltek cionistákat (pl. Debrecenben), de az 1935-ös év fordulópontot jelent a cionisták és a hatóságok viszonyában.[83]

Erősödik a nyomás

A belügyminisztérium közbiztonsági osztálya birtokába jutott állítólagos információk szerint több kommunista párt is kérdést intézett a Komintern politikai titkárságához, hogy hogyan viszonyuljanak a cionista mozgalomhoz.[84] Információik szerint a Komintern döntést hozott, melyben megkülönböztette a cionista mozgalmat, melyet — mivel nacionalista mozgalomnak tartott — en bloc elutasított, és a palesztinai kivándorlást, melyet támogatott. A Komintern — állítólag — arra is utasította tagszervezeteit, hogy tájékoztassák a zsidó dolgozókat a valós palesztinai helyzetről és hogy Palesztinában a „Pool Cedek" zsidó munkáspártra szavazzanak.[85] Az információk szerint a Komintern határozata előírta azt is, hogy minden egyes kommunista párt törekedjen a cionista mozgalom munkásszervezeteibe bejutni és ott forradalmi tevékenységet kifejteni.

A dokumentum valóságalapja rendkívül bizonytalan, hiszen más levéltári vagy egyéb források nem támasztják alá e feltételezést, nem is szólva arról, hogy „Pool Cedek" munkáspárt nem is létezett. A Komintern és a Palesztinai Kommunista Párt között voltak kapcsolatok, de az utóbbi kifejezetten anticionista volt, vezetése pedig hosszú évtizedeken keresztül a sztálini vonalhoz igazodott. A többi baloldali cionista párt viszont nem állt direkt kapcsolatban a Kominternnel. Mégis, néha nem teljesen biztos információk és féligazságok történelmet alakíthatnak, ha ezek eleve megfelelnek a befogadó intencióinak. A befogadás pedig

egyfajta önmegerősítés volt, hiszen a Tanácsköztársaság utáni Magyarországon a rendszer politikai és államigazgatási elitjének jó része a zsidóságot egyértelműen a kommunizmussal azonosította.

E jelentés is tartalmazta ezt az előfeltevést. A dokumentum megjegyzi, hogy: „E határozat igazolja azt a feltételezést, hogy Palesztina zsidósága és a Komintern között szoros kapcsolat van." Az írást pedig május 25-én Boór Aladár, a belügyminisztérium VII. (közbiztonsági) osztályának vezetője azzal küldte meg a rendőrség budapesti és vidéki Főkapitányságának és kirendeltségeinek, hogy ennek alapján figyeljék meg a hazai cionisták szervezkedését és közöljék a „konkrét észleleteket".[86]

A hazai viták elkerülése végett nem tartották meg a cionista világkongreszszusi választásokat, hanem a három cionista párt megegyezett abban, hogy 1–1 jelöltet állít ki.[87] A kongresszuson a baloldalt a radikális hatvani ügyvéd, dr. Fodor Lajos képviselte. A Hasomer Hacair kongresszusi jogállásában közben változás következett be. A Cionista Világszövetség Végrehajtó Bizottsága elfogadta a sómérok kívánságát, hogy „Sonderverband"-ként (Különleges Szervezet) szerveződjön meg, amely nagy autonómiát biztosított a szervezetnek és gyakorlatilag elismerte különállását.[88]

1935-ben a Dror és a sómérok magyarországi munkája anélkül folyt tovább, hogy tudatában lettek volna annak, milyen veszély fenyegeti őket. A Dror ipari hachsarát hozott létre Újpesten, a sómérok pedig megerősítették nyíregyházi csoportjukat.[89] A zebegényi sómér táborban 220 sportoló részvételével sportünnepélyt (ún. Somriadot) tartottak, amelyen más cionista ifjúsági szervezetek is részt vettek.[90] A magyarországi Hasomer Hacair erejét mutatja az is, hogy a szervezet IV. világkonferenciáján (melyet Csehszlovákiában, Poprádon tartottak) az 1000 delegátusból 20-an képviselték Magyarországot.[91]

A központosított rendőri megfigyelés nem maradt eredménytelen. Előfordultak a korábbi évekhez hasonló rendőri akciók is, így a Dror ellen többször is voltak házkutatások, de a „veszélyesebb" könyveket nem a mozgalmi helyiségekben tartották, hanem egyes tagok lakásán.[92] A már megszokott akciók mellett nagyobb szabású „puhatolózások" is voltak. Ezek nagyobbrészt a miskolci rendőrkapitányságtól indultak ki.[93]

A rendőrkapitányság november végi (22.) jelentése erőteljes cionista mozgolódásról számol be. Október 20-án Budapestről Miskolcra érkezett Menahem Iczkovits (a rendőrségi jelentés szerint: Iczkó), a Hasomer Hacair sliachja, aki még aznap továbbutazott.[94] November 1-én Grossmann Sándor Szinva utcai lakásán volt megbeszélés (a miskolci sómérok találkozóhelye), ahol — a jelentés szerint — részt vett Weisz Pál is, aki kommunista „bűncselekményért" már büntetve volt, hiszen részt vett az 1932 végi–1933 eleji miskolci kommunista szervezkedésben.

Weisz „A birobidzsáni zsidó kolonizáció Oroszországban" címmel tartott előadást. A vita során az orosz kolonizációt és a palesztinai kibbuc-rendszert hasonlították össze.[95] November 16-án fontos dokumentum került a miskolci rendőrség kezébe. Egy sómér, (Rosenthal Jenő-Juda) olvasásra adta át egy rendőrségi spiclinek a „Kommunista ABC"-t. A rendőrségi jelentés szerint a „füzet külsejéről

ítélve, a cionisták között közkézen forog". Az „ABC"-t ,a belügyminisztériumon kívül Hetényi főkapitányhelyetteshez is eljuttatták.

A 21 gépelt oldalból álló gyűjtemény egyfajta kommunista katekizmus, melyet nyilván oktatási célokra (pl. szemináriumra) használtak. A pedagógiai célzat abból is látszik, hogy a lapok alján az idegen szavak és kifejezések (pl. idea, idealizmus stb.) magyarázatát találjuk meg. A hagyományos marxista fogalmakon kívül a Vörös Hadsereg céljait stb. tartalmazó tételeket is találunk. A szövegek a Komintern VII. kongresszusa előtti leninista–sztálinista dogmatika tartalmi jegyeit viselik magukon. Szociálfasisztákról, szociálsovinisztákról és a vörös terror jogosságáról írnak. Azt nem lehet tudni, hogy ez fordítás vagy önálló szöveg, mindenesetre tartalma és stílusa alapján a szélesebb „néprétegeknek" szánták s teljes világképet akart adni. Ezt mutatja az is, hogy két részből, elméleti és gyakorlati részből áll. Az elméleti rész a marxista alapfogalmakat világítja meg, a gyakorlati a politikai élet útvesztőiben nyújtott fogódzókat az olvasóknak.

A miskolci rendőrség egyéb adatokkal is szolgált. Információik szerint a Dror és a Poale Cion „Chaluc" néven legalizációt nyert. Azt is megerősítették, hogy a Poale Cion budapesti csoportja a Szociáldemokrata Párt révén jutott törvényes pozícióba. A Poale Cion hachsarája a Dembinszky utca 29. sz. alá költözött. A belügyminisztériumot arról is tájékoztatták, hogy a Hasomer Hacair budapesti központja a Kertész utca 14. sz. alatt van, mely ideiglenesen egy másik csoportnak, a Noar Hadati-nak (volt Somer Hadati) is helyisége.[96] A miskolci rendőrkapitányság Iczkovits és Marton Ede (a Magyar Zsidók Pro-Palesztina Szövetsége főtitkára) nyilvántartólapját kérte a BM VII. osztályától, amit csak 1936 június (?) végén kapott meg, azzal a kéréssel, hogy egészítse ki azokat.[97]

Az egyre szaporodó aggasztó jelek ellenére a Magyar Cionista Szövetség novemberi országos értekezletén dr. Fried Frigyes ügyvezető elnök bejelentette, hogy az Intéző Bizottság a „Somér Hacairnak ifjúsági kultúrszakosztállyá való megalakítását a választmánynak ismét javasolni fogja".[98] Ugyanekkor jelentették be azt, hogy a Palesztina Hivatal élére az alijázott Beregi Ármin helyére dr. Fényes Bélát nevezik ki. Fényes céljaként említette meg a certifikátok számának emelését és a chalucok anyagi támogatásának megszervezését.[99] A chalucok rossz anyagi helyzete a cionista sajtó állandó témája volt. Már 1934-ben chaluc-segítő bizottság alakult Hatvany Bertalan, Stern Zsigmond és Bisselisches Mózesné vezetésével, de a chalucok problémáját ez sem oldotta meg.[100] Már Beregi Ármin is napirenden tartotta a kérdést, sokszor összekapcsolva a palesztinai elhelyezkedési lehetőségekkel. A probléma abban állt, hogy a hachsarán résztvevő chalucok sokszor nem kapták meg a megfelelő felkészítést és nem tudtak megfelelni új munkahelyükön. A nem kibbucokba vagy kooperativákba került magyar cionisták Palesztinában ki voltak szolgáltatva az új klímának és az ideológiai elkötelezettséget figyelembe nem vevő munkaadóknak. A Palesztina Hivatal ezért arra is törekedett, hogy a cionista elkötelezettség mellett lehetőleg szakmát is kapjanak a chalucok.[101] A chalucok anyagi gondjait végül — paradox módon — a hitközség is segítette, de ez már a zsidótörvényeknek (legalábbis az első kettőnek) volt „köszönhető".

A cionisták elleni rendőrségi vizsgálatokat jól szolgálta az 1935. december 6-án, a magyar és német belügyi szervek által megkötött titkos kommunistaelle-

nes megállapodás.[102] Az egyezményt, (mely eredetileg 1933 novemberében született), 1935 novemberében terjesztették ki a szabadkőművesekre és a cionistákra.

A megállapodás főleg a belügyi szervek közötti információcserét könnyítette meg, ami adat- és fényképcserét, egymás országaiban való nyomozást stb. jelentett.

A szerződés immár nemzetközi szintre emelte a cionisták üldözését. 1935. december 13-án a csendőrség nyomozó osztályparancsnoksága a belügyminiszterhez írott jelentésében azt állította, hogy a cionista szövetség helyiségében tartott szemináriumi előadásokon a Vörös Segély céljait szolgáló gyűjtés folyik. Az adakozók —szerintük — nem ismerik az adományok rendeltetését.[103]

Az első letartóztatási hullámok és beavatkozási kísérletek

Az 1936-os esztendőben már nem fordulópontról, hanem kifejezett fordulatról beszélhetünk. A hatósági zaklatás már nem csak a baloldali cionistákat, hanem az egész cionista mozgalmat érintette. A hatósági akadályoztatás a „csak" pro cionista Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségére is kiterjedt, melynek adománygyűjtési engedélyét nem hosszabbították meg s az év folyamán rendőrségi eljárást indítottak a szövetség ellen.

1936. március 27-én kommunista szervezkedés vádjával őrizetbe vették Szigeti Pétert és társait.[104] A 39 gyanúsítottból a rendőrség állítása szerint 13-an a Hasomer Hacair tagjai voltak s többen is megfordultak, mint sichva-tagok vagy mint csak egyszerű érdeklődők a Kertész utcai kénben. Többen (7-en) zsidó gimnáziumba jártak. A vád lényege az volt, hogy egymás lakásain kommunista jellegű szemináriumokat tartottak s nyáron vidékre akartak menni, hogy tanítsák az embereket. Több írásos dokumentum is a rendőrség kezébe jutott, így a Hegedűs Ágnes óvónő által felvállalt az „Új középiskoláért" c. pamflet és egy „Szemináriumi Terv" is, amely gyakorlatilag KIMSz-program volt.[105] A hatóság szerint a letartóztatott diákoknak kapcsolatuk volt az illegális kommunista párttal s erre több „bizonyítékot" is találtak. A „Szemináriumi Terv" eredeti kéziratát a KMP által használt papírra írták és a földalatti mozgalomban használt „nyomtatott betűket utánzó kézírással volt írva". Gellén Kláránál megtalálták a KMP „Elvtársi Levél" c. kiadványát. Az is bizonyítékul szolgált, hogy az egyik somérnak (Schwarcz S.) az unokatestvére, Lőwi Imre az 1921:III. törvénycikk alapján már büntetve volt. A „bűntett" sajtó útján elkövetett izgatás volt s Lőwi 1936. március 15-én szabadult.[106]

A cionizmustól a kommunizmusig vezető út — a rendőrség szerint — a Hasomer Hacairon keresztül vezetett, bár a gyanúsítottak között Noar Hadati tag is volt. 9 embert (Szigeti Pétert, Tamási Károlyt, Szegő Jánost, Beck Imrét, Heller Ferencet, Somogyi Lászlót, Lőwi Imrét, Hegedűs Ágnest és Schwarcz Sándort) átadtak a bűnügyi osztálynak. Az átadottak közül Beck, Szegő, Tamási, Heller és Somogyi fiatalkorúak voltak.[107]

A rendőrségi jelentés az Erec Izrael Haovedetet, a Hasomer Hacairt és a Magyar Cionista Szövetséget is elmarasztalta, bár a rendőrség tudatában volt annak, hogy a MCSz elhatárolta magát a sóméroktól. A Hasomer Hacairt és a

Hechalucot teljesen kommunistának tekintették. A kommunizmussal való kapcsolat a hatóságok szerint azonban nemcsak az ateista és kommunista elvek elfogadásából áll, hanem ismét felbukkan a szabadszerelem vádja, mely arra volt hivatott, hogy a sómérok erkölcstelenségét, azaz a keresztény társadalmi normáktól való elhajlásukat morálisan is igazolja.[108]

A felekezeti és a cionista sajtó felháborodottan tiltakozott a kommunizmus vádja ellen. Az Egyenlőség mindenesetre ígéretet tett arra, hogy a jövőben a zsidó gimnáziumokban a cionizmus ellen „óvintézkedéseket" fognak tenni s „külön előadásokkal" fogják a tanulókat védeni a cionisták ellen.[109] A Zsidó Szemle pedig leszögezte, hogy a cionizmus még olyan országokban is elutasítja a kommunizmust, ahol állami törvények megengedik a kommunista szervezkedést. A negatív példa a Szovjetunió, ahol a cionizmus illegális.[110]

A nyomozás azonban tovább folyt. Miklós Gyula, a cionista szövetség elnöke, a rendőrségen tájékozódott az eseményekről.[111] Az elnök minden közösséget megtagadott az Erec Izrael Haovedet „főcsoportjához" tartozó csoportokkal s kijelentette, hogy ideológiájukat helytelenítik.

Az eseményekről dr. Buk Miklós, az MCSz főtitkára értesítette a Cionista Szövetség Executiváját.[112] A Szigeti-féle ex-sómér tagság miatt a rendőrség az összes hachsara-tagot előállította s két nap után, csak Miklós Gyula beavatkozására engedték el őket s az ellenük megindult eljárást megszüntették.

Buk levele érzékeltette azt a hangnemet, melyet a cionistákkal szemben használt a rendőrség. Súlyos gondatlanságnak minősítették azt, hogy eltűrték a baloldal tevékenységét s kifejtették Miklósnak, hogy amennyiben a Magyar Cionista Szövetség ideológiája megegyezik a Hasomer Hacairéval, úgy az egész magyarországi cionista mozgalmat rendőrhatóságilag fogják megszüntetni. Ilyen körülmények között történt meg az, hogy az elnöknek el kellett határolnia magát a baloldaltól. Ezt a lépést a baloldaliak levelekben panaszolták el a különféle cionista központi szerveknek.

A nyomozás során a rendőrség felderítette a főbb csoportok helyiségeit, hachsaráit és személyi viszonyait.[113] A csoportokat baloldaliságuk szerint rangsorolták (Poale Cion, Stam Chaluc, Noar Hadati, Dror, Somer Hacair). A rendőrség információi szerint május 1-e és 3-a között középeurópai baloldali cionista gyűlés lesz Nagyváradon, ahová minden mozgalom (Magyarországról is) elküldi tagjait. A jelentéseket Kassára kell megküldeni s a veidán — állítólag — kommunista szervezetek delegációi is képviseltetik magukat. Ez az információ azonban — a jelentésben is említett — Mose Jiszrael és Juda Zsoldos szerint téves és a Poale Cionnak, illetve a Drornak semmilyen kapcsolata nem volt a kommunistákkal.[114]

A cionizmus „külügyminisztériuma", a Jewish Agency akcióba kezdett. Nachum Goldmann, a szervezet Népszövetség melletti, genfi delegátusa június 22-én memorandumot adott át Velics Lászlónak, aki Magyarországot képviselte Genfben.[115] Arra kérte a hatóságokat, hogy ne akadályozzák a cionisták munkáját.[116] Bár elsősorban a gyűjtési engedély meghosszabbításáról van szó, tágabb körben a baloldaliak zaklatására is gondolnunk kell.

A Hasomer Hacair elleni tágabb körű vizsgálat része volt az, hogy a rendőrség előállította a Kálvária-téri sómér hachsara tagjait.[117] A kihallgatások során feltérképezték a szervezet magyarországi viszonyait, pártkötődéseit. Az egyik előállított (Weisz Henrik) azt vallotta, hogy a szociáldemokrata párt többször felszólította őket, hogy lépjenek be (lehet, hogy Miskolcon), ezt azonban ők többször megtagadták. A Szigeti-féle „csoportban" állítólag volt egy szociáldemokrata párttag: Szenes Ödön, aki a budapesti 135. körzet vezetője volt. A Szigeti-ügyben tágabb körben kihallgatott Wild Tibor tagja volt a szociáldemokrata párt ifjúsági tagozatának.

A rendőrség ismét kommunista „családi kapcsolatokat" tárt fel. Az egyik hachsara-tag, Rosenberg Klára tudott arról, hogy bátyja Rosenberg Jenő ellen kommunista „üzelmek" miatt eljárás indult. Egy másik chaluc bátyja (Trepper László) az Aradi-utcai hachsarán folytatott „bolsevik agitációt".

A rendőrség a hachsara lakóit rendőrségi felügyelet alá helyezte s intézkedett a nem-budapesti illetőségűek Budapestről való kitiltásáról.[118] Az események miatt a sómérok a nyár végén kettő kivételével összes hachsarájukat megszüntették.[119]

Míg a Szigeti-féle „szervezkedés" kommunista kapcsolatai legalábbis valószínűek tűntek s így a velük való bánásmód a rendszer belső logikájának szempontjából következetes volt, addig a Hasomer Hacair ellen hozott intézkedésekről ezt nem lehet elmondani. Mindenesetre a rendőr-főkapitányság politikai nyomozó főcsoportja felkérte az ország összes csendőri és rendőri erőit, hogy saját hatóságuk területén nyomozzanak és tegyenek jelentést a budapesti rendőrfőkapitányságnak.

A rendőrség politikai nyomozó főcsoportja arra is ígéretet tett, hogy a közigazgatási eljárás mellett külön jelentést tesznek a cionista mozgalmakról, s ez április 30-ára el is készült.[120]

A rendőrségi eljárással szinte egy időben a Magyar Cionista Szövetség és a baloldali csoportok tájékoztatták a Jewish Agencyt a történtekről. Április 13-án a MCSz levélben fordult a Jewish Agencyhez.[121] A levélben arról is beszámolnak, hogy egyik este a hachsarák mintegy 100 tagját állították elő. A veszély a MCSz szerint elmúlt, mert a Hasomer Hacair tevékenységét a VII–VIII. kerületre korlátozta. A rendőrség kifogásolta fiúk és lányok együttlakását. Az írásban a cionista szövetség vezetői jó érzékkel tapintanak rá arra, hogy a rendőrség vezetői nem tudnak különbséget tenni a „Palesztina centrikus kollektív(ista) nevelés és a kommunizmus között".

Ez a hozzáállás nyilvánult meg abban is, amikor —valószínűleg a nyár folyamán — márianosztrai táborozókat állítottak elő, akiknek erre nem volt engedélyük.[122]

A Hasomer Hacair „Sonderverband" (Varsó) a Jewish Agencyhez írott levelében elhatárolódott az őrizetbe vett diákoktól s megvádolta a klálcionistákat, hogy ellenük felhasználható nyilatkozatot tettek közzé.[123] A Jewish Agency annyira fontosnak tartotta a történteket, hogy több osztály is együttes ülést tartott az ügyben május 13-án.[124]

A jobboldali sajtó azonnal propagandaháborút indított a cionisták ellen. Az „Új Magyarság" szerint a hachsarákon kommunista agitátorképzés folyik. Ahogy írják: „...A cionista jelleg és az ősi zsidó elnevezések alatt működő szervezetek tulajdonképpen a bolseviki agitátorok véget nem érő tömegeit termelik ki... Sürgősen rendet kell teremteni a cionista szervezetek körül..."[125] A lap „információira" a cionista szövetség intézőbizottsága közleményt adott ki, mely a Zsidó Szemlében jelent meg s amelyben kategorikusan visszautasították a vádakat.[126]

De az ügy tovább gyűrűzött s parlamenti felszólalás lett belőle. Gergelyffy András képviselő május 13-án ismertette a leleplezett kommunista szervezkedést s részletesen foglalkozott a cionistákkal is.[127] Gergelyffy radikális intézkedéseket követelt a cionistákkal szemben s kifejtette, hogy az eddigieket csak tünetieknek tartja. A „radikális" intézkedés ebben az értelemben a szövetség felszámolását jelentette volna. A szövetséget Kozma Miklós belügyminiszter védte meg, aki határozottan különbséget tett a szövetség és a baloldali csoportok között.[128]

Az eseményekkel részben összefüggésben a Magyar Cionista Szövetség május 13-i gyűlésén az Andrássy u. 67. sz. alatti központban verekedés tört ki a revizionisták (jobboldali cionisták) és a baloldaliak között. A rendőrséget is ki kellett hívni.[129] A jobboldali cionisták dühe azonban nem elsősorban a baloldaliak ellen, hanem a cionista szövetség politikája ellen irányult, mivel az 1935-ben MCSz Sportszakosztálya néven futó revizionisták tagságát felfüggesztették.

A kialakult helyzetet a Jewish Agency Szervezeti (Hisztadrut) Osztálya, (mely Jeruzsálemben működött), annyira súlyosnak tartotta, hogy a magyarországi Hechaluchoz írott levelében leszögezte: próbáljanak meg alkalmazkodni a fennálló helyzethez és semmi olyat ne tegyenek, ami a Magyar Cionista Szövetség létét veszélyeztetné.[130] A szövetséget megvédték, mondván, hogy a hatóságoknak a baloldallal kapcsolatos kérdéseire nem válaszolt ellenségesen. Ugyanakkor leszögezték, hogy Palesztinában a Hechaluc képviselőjével tárgyalások folynak a helyzetről.

Ilyen „megnyugtató" levelet több baloldali szervezetnek volt kénytelen írni a Jewish Agency. A Hisztadrut Haovdimnak — a többségi palesztinai szakszervezetnek — írott levélben ki is fejtik, hogy a Cionista Szövetség Magyarországon rá van szorulva a hatalom elismerésére és így a helyzet ott nagyon bonyolult.[131]

A minden eddiginél súlyosabb szituációt jelezte az, hogy Kozma Miklós július 4-én Magyarország összes rendőri szervét az Erec Izrael Haovedettel kapcsolatos nyomozásra és eljárásra szólította fel.[132] Az utasításban keményebb szavakat fogalmaz meg a Magyar Cionista Szövetséggel kapcsolatban, mint a parlamentben, hiszen a szövetség „hallgatólagosan" tudomásul veszi a baloldal működését. A belügyminiszter a cionistákkal szemben alkalmazható rendeleteket is megnevezte és arra is felhívta a figyelmet, hogy csak akkor indítsanak ellenük eljárást, ha bizonyítékok vannak a kezükben.[133]

A már említett Buk-levél arról is beszámolt, hogy a rendőrség a belügyminisztériumnak javasolta a Hasomer Hacair felszámolását.[134] A szervezettel szemben azért is kifogást emeltek, mert két hachsaráján fiúk és lányok együtt laktak. A cionista szövetség leszögezte, hogy egzisztenciális okokból nem avatkozik bele az ügybe. A Pfeiffer Ignác vezette Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége hi-

vatalos állásfoglalása szerint a Hasomer Hacairt minden gyűjtési tevékenységből kizárja. Ez azért volt lényeges, mert a zsidó nemzeti alapok, a Keren Kajemet és a Keren Hajeszod Magyarországon a Pro Palesztina Szövetség szakosztályaiként működtek, ami azt jelenti, hogy a sómérokat kizárták a nemzeti alapok munkájából.

A rendőrségi felügyelet egyeseket még november elején is érintett.[135] Egyébként a felügyeleti rendszer alsóbb szintű végrehajtásánál mutatkozó hibák még a belügyminisztert is arra késztették, hogy utasítást adjon ki: az alsóbb fokú rendőrhatóságok ne bélyegezzenek meg egyes egyesületeket azért, mert a tagjaik között vannak olyanok, akik „felforgató eszmék szolgálatában állanak".[136]

A Szervezeti Osztály kapcsolatba lépett a Jewish Agency népszövetségi delegátusával, Nachum Goldmannal. Goldmann memorandumot adott át Magyarország népszövetségi képviselőjének, melyben kifogásolta a magyarországi cionizmus működési feltételeinek (gyűjtések a zsidó nemzeti alapok számára, előadások és gyűlések tartása stb.) a romlását. A Szervezeti Osztály arra kérte Goldmannt, hogy a cionista világkongresszus befejezése után folytasson tárgyalásokat Rigában és Budapesten.[137] Lettországban a magyarországihoz hasonló okok miatt romlott a helyzet, s ahogy a Szervezeti Osztály fogalmazott, a helyi zsidóság bizonyos erői is elősegítették a helyzet elfajulását. Lettországban az anticionista ortodox szervezet, az Agudat Jiszrael, Magyarországon az „asszimilánsok" gátolják a cionista munkát.

A hitközség és a cionisták kapcsolata korszakunkban igen feszült volt, bár a cionisták többször is megkísérelték, hogy a herzli jelszót valóra váltva, bekerüljenek a hitközségi vezetésbe. Az évtized elején a hitközségi vezetés politikai súlya még minden további nélkül lehetővé tette, hogy fontos cionista rendezvényeket ne tarthassanak meg Magyarországon. Ilyen volt például az, amikor 1932-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter visszautasította a hazai cionisták azon kérését, hogy Magyarország adjon otthont a Jewish Agency világkongresszusának.[138]

A cionista követelések ilyen körülmények között demokratikus jelleget öltöttek, hiszen a hitközségi vezetésbe való bekerülés vágya jogkiterjesztő igényekkel is járt, így nem fogadták el a bekebelezés gyakorlatát és követelték a hitközségi választójog demokratizálását is.[139] A nyomásgyakorlási eszközök között tárgyalások és zajos pártalapítás egyaránt szerepeltek. A cionista perspektíva közben hónapról hónapra aszerint változott, hogy milyen eszközzel és mennyire remélték azt, hogy programjukból bármi megvalósulhat.

A külföldi cionista vezetők beavatkozása is ezek fényében értelmezhető, hiszen hosszas tapogatózások és tárgyalások során sem sikerült megegyezni egy közös gyűjtésről a hitközségi illetékesekkel. A tárgyalások még 1935-ben megkezdődtek a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége (Patai József, Pfeiffer Ignác, Hatvany Bertalan), a hitközség képviselői (Stern Samu, Eppler Sándor), a jeruzsálemi cionista delegátusok és a Magyar Cionista Szövetség között arról, hogy egy a magyar zsidóság speciális helyzetét figyelembe vevő egyesületet hozzanak létre.[140]

A tárgyalások légkörét befolyásolta a cionisták által az 1936 márciusi hitközségi választásra nagy ambíciókkal létrehozott, majd „elhalt" Hitközségi Zsidó

Néppárt megalakulása is (1935. november 11.), mely jól példázta a cionisták kísérletét arra, hogy a nyilvánosságot felhasználva, kívülről próbáljanak meg változást elérni.

A „hazafias" Palesztina-egyesület létrehozásának ötlete nem választható el a Pro Palesztina Szövetség gyűjtéseinek viszonylagos sikertelenségétől, majd a gyűjtési tilalomtól.

1936 áprilisában Patai József, a Múlt és Jövő főszerkesztője és Eppler Sándor, a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára Palesztinába utazott, hogy Hantkéval (Keren Hajeszod vezetője) és Ussischkinnal (Keren Kajemet Lejiszrael vezetője) tárgyaljon. A delegáció tagja volt még a budapesti Chevra Kadisa elnöke és Prof. Büchler.[141] Az április 26-án létrejött találkozó során Eppler kifejtette, hogy a budapesti hitközség megegyezett a cionistákkal abban, hogy átveszik a Pro Palesztina Szövetség munkáját, amelynek bizottsága a Jewish Agency mintájára felerészben cionistákból és nem-cionistákból fog állni. Ussischkinék még azt a javaslatot is elfogadták, hogy a KKL és a KH alapok nettó bevételeinek az 50%-át fordítsák egy palesztinai magyar–zsidó kolónia létesítésére. A magyar tárgyalópartnerek mintegy 50 személy letelepedésére számítottak s a jeruzsálemi vezetők a hivatalos zsidóság Palesztina-munkába való bekapcsolódásától a bevételek 8000 fontra való emelkedését várták. A cionisták ezek után arra számítottak, hogy az Országos Iroda és a budapesti hitközség elnöke közölni fogja a magyar kormánnyal azt, hogy mindkét alap a magyar zsidóság hivatalos intézménye.

A várt bejelentés azonban elmaradt s a novemberben Budapesten Sternnel tárgyaló Hantke sem tudott végleges megállapodást kötni. A véleménykülönbség abban állt, hogy Sternék bele akartak szólni a kivándorlás mikéntjébe és az összegyűlt pénz felhasználásába, ami a Jewish Agency „alkotmányának" megváltoztatásával járt volna s végül ez vezetett a külön hitközségi szervezet megalakulásához.

Goldmann s általában a külföldi cionista szervezetek beavatkozási hajlandóságát a magyarországi cionizmus relatív gyengesége és a magyar diplomáciával köthető külpolitikai üzlet lehetősége indokolta. Goldmann tárgyalásain később sokszor előkerült az az „ajánlat", hogy a magyar cionisták mozgásszabadságáért cserébe a „cionista külügyminiszter" és genfi stábja támogatni fogja Magyarországnak a határokon túli magyarokért tett genfi erőfeszítéseit.

November elején ismét botrányba keveredett a Hasomer Hacair. A hónap első felében Hetényi és csoportja több mint 64 embert vett őrizetbe kommunista szervezkedés gyanújával. A jobboldali sajtó a szervezkedést összefüggésbe hozta Ciano olasz külügyminiszter budapesti látogatásával. Az egyik ilyen elfogott csoportban — melynek vezetője Reingold Antal volt —, feltűnt egy gimnazista lány, Korczán Kata, aki sómér volt, s állítólag 15 diákot szervezett be.[142]

Súlyosabbnak bizonyult az a lebukás, mely november végén a Hechaluc (tkp. a Hasomer Hacair) Klauzál tér 6. III. 12. sz. alatti hachsaráját érintette. A Spitzer Tivadar asztalossegéd által vezetett csoportot, számszerint 12 (Fényes Béla 11 emberről tud) embert előállították a rendőrségen.[143] Spitzer a magyarországi Palesztina Hivatal közvetítésével a Jewish Agency Alija Osztályához írott levelében maga is beszámolt a történtekről.[144] A chalucokat két nap után szabadon enged-

ték s a budapesti 2 hachsarát a Palesztina Hivatal beleegyezésével megszüntették.[145] Spitzer már itt arra kéri a Jewish Agencyt, hogy a rossz helyzet miatt a szokásos mennyiségen kívül is küldjenek minél több certifikátot. Ezt a kérést a levelet elküldő Palesztina Hivatal is támogatta.[146]

A cionista szövetség az előállítások következtében állandó magyarázkodásra és elhatárolódásra kényszerült. A Zsidó Szemlében nem telt el hét anélkül, hogy cikkek vagy nyilatkozatok formájában prominens cionista vezetők a bolsevizmustól, a sómeroktól vagy mindkettőtől ne határolták volna el magukat.[147]

Spitzer később Chaim Barlasnak is írt levelet.[148] Arról panaszkodott, hogy a hachsara megszüntetése nem önkéntes volt, hanem a Palesztina Hivatal arról értesítette őket, hogy a jövőben nem ismerik el. A Hechaluc követelte alijarészesedésének fenntartását.[149]

A Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége helységében december 2-án házkutatás volt s lefoglalták a „Mifal Bicaron" akcióra szánt összegeket. A titkárt, Marton Edét kihallgatták a rendőrségen.[150] A „vád" engedély nélküli gyűjtés volt, de a valós ok inkább a légkör bizalmatlanná válásában kereshető.[151] A rendőri intézkedések következtében a zsidó nemzeti alapok munkája szünetelt. A Magyar Cionista Szövetség a történtekről a Keren Kajemet Lejiszrael, a Keren Hajeszod és a Palesztina Hivatal központjait is értesítette.[152]

A fojtogató rendőri intézkedések a Magyar Cionista Szövetséget radikális lépésre késztették. 1936. december 14-én a szövetség elöljárósága úgy döntött, hogy átveszi a Palesztina Hivatalt. A hachsarák feletti felügyeletet pedig úgy vették át, hogy nem várták meg a Jewish Agency erről szóló határozatát.[153] A Fényes Béla vezette hivatal — állításuk szerint — nem felel meg elvárásaiknak. Ezt maga a bevándorlási osztály vezetője, a márciusban Budapesten tárgyaló Chaim Barlas is elmagyarázta Fényesnek. Ahogy írják: „Ennek a döntésnek bármilyen rövid időre történő elhalasztása nemcsak a hachsara, hanem az egész magyarországi cionista mozgalom létét veszélyezteti."[154]

A hachsarák megszüntetésének okairól és lefolyásáról egy másik dokumentumban is olvashatunk. 1936. december 14-én, tehát a hachsarák átvételére vonatkozó döntés napján, dr. Fried Frigyes a cionista szövetség nevében levélben tájékoztatta a történtekről a Szervezeti Osztályt.[155] Fried egyértelműen abban látta az átvétel indokát, hogy a hatóságok a Palesztina Hivatal felügyeleti jogát egyáltalán nem ismerték el, s mindenért a Cionista Szövetséget tették felelőssé. A rendőrség ezenkívül határozottan azt követelte, hogy még a volt sómérok se vehessenek részt a cionista szövetség munkájában. A Hechaluc (Hasomer Hacair) hachsarája megszűnt s a Stam Chaluc is ígéretet tett az „önfelszámolásra". Közbenjárás végett a cionisták Stern Samuhoz fordultak, aki azt követelte, hogy a hachsarák felügyeletét vegyék át, különben az Országos Iroda sem tudja képviselni az érdekeiket. A sómérokkal tehát minden együttműködést megszakítanak.[156] A székel-bizottságba sem tudják őket felvenni.

Dr. Fried is támogatásáról biztosította a megszüntetett hachsarák tagjainak azon kérését, hogy nagyobb számú certifikáthoz jussanak. Az események következményeként a Hasomer Hacair sliachját, Menahem Iczkovitsot kiutasították Magyarországról.

A sómérok varsói központja és palesztinai (Merhavja) centruma több, a Jewish Agencyhez intézett levélben — a chalucok rossz anyagi helyzetére hivatkozva — sürgette egy külön pénzügyi alap felállítását.[157]

A hachsarák megszűnésével a baloldal hátránya tovább nőtt s a cionista szövetség munkájában csak a Mizrachi és a klálcionisták vettek részt.[158] A hachsarák átvételét követő nap a szövetség körlevélben szólította fel a hachsarákat, hogy helyezzék magukat a cionista szövetség felügyelete alá. A Mizrachi hachsarái a körlevél aláírását megtagadták.[159]

A rendőrség zaklatásai azonban már nemcsak a baloldali csoportokra terjedtek ki. December 21-én a klálcionista hachsarák tagjait előállították a rendőrségen és csak 24 óra után engedték őket szabadon. Az előállítás miértje azért is kérdéses volt, mivel ezek a hachsarák már a cionista szövetség felügyelete alá tartoztak.

Korábban már említettük az adománygyűjtések ügyét. Mivel 1935 végétől gyakorlatilag gyűjtéstilalom volt, a cionista szövetség által a palesztinai arab zavargások zsidó károsultjai számára rendezett gyűjtést a hatóságok illegálisnak ítélték meg.

A belügyminiszter a Magyar Cionista Szövetség „engedélynélküli adománygyűjtése" miatt 1936 novemberében eljárásra szólította fel a rendőrség főkapitányát, a csendőrkerületi parancsnokságokat és a törvényhatóságok első tisztviselőit.[160]

A magyarországi helyzet drámaivá válása aktivizálta a külföldi cionista központokat. A Keren Kajemet LTD a Jewish Agency (Szochnut) Politikai Osztályához írott levelében a cionista tevékenység magyarországi megszüntetésétől tartott.[161] Arról is írnak, hogy kapcsolatba léptek Genfben Nachum Goldmannal s közbenjárásra kérték fel. A KKL említi meg először a magyar áruk palesztinai bojkottjának lehetőségét, melyet Goldmann is magáévá tesz.[162] „Amennyire tudom, 200 000 font értékben szerzünk be Magyarországról árut és ez az összeg nyomós érv" — írta a cionista „külügyminiszter".

A bojkott ötletét azonban Jeruzsálemben 1937 elején elvetették, hiszen — „a taktikai célszerűség kérdésétől eltekintve" — féltek attól, hogy az érintett áruk nem pótolhatók és az importőrök nem fognak engedelmeskedni a Szochnut utasításának. Ezért — írja Lauterbach, a Szochnut Szervezeti Osztályának vezetője— „ettől el kell tekinteni és a kapcsolatok jelentőségére csak pozitívan lehet utalni".[163]

A Bécsben tartózkodó cionista vezető, Nathan Rotenstreich Budapestre akart utazni, de próbálkozása azért bukott meg, mert nézete szerint a magyar cionista vezetők vonakodtak attól, hogy őt meghívják. Az eredeti elképzelés szerint a gazdasági miniszterrel tárgyalt volna a magyar–„palesztinai" gazdasági kapcsolatokról és arról, hogy adjanak devizát a zsidó nemzeti alapoknak. Rotenstreich azt javasolta a Szochnutnak és a nemzeti alapok képviselőinek, hogy lépjenek kapcsolatba az egyiptomi magyar konzullal.[164]

A Palesztina Hivatal és vele kapcsolatosan a Hasomer Hacair problémájának tisztázására a Szochnut Bevándorlási Osztálya Budapestre akarta küldeni Rothenberget, a bécsi Palesztina Hivatal vezetőjét.[165] A Rothenberg-misszióról további adatok nem állnak rendelkezésünkre.[166]

Lauterbach S. Brodetskyhoz, a Jewish Agency politikai titkárához írott levelében igen borús képet fest a magyarországi helyzetről és annak okairól.[167] A cionista tevékenység szünetel Magyarországon és „helyi képviseletünknek sem az autoritása sem a befolyása nincs meg ahhoz, hogy megváltoztassa ezt a politikát". Reakciós rendőri módszerek, a vezető asszimiláns zsidók hatalmas befolyása és prominens hivatalnokok antiszemita hajlandósága fonódik össze azért, „hogy megbénítsanak minden olyan tevékenységet, amely a hivatalosan elismert Cionista Szövetség tolerálásán túl van"— írja.[168] Leszögezi azt is, hogy Goldmann akcióját hasonló kell, hogy kövesse Londonban is.

Az 1937-es év intenzív diplomáciai útkereséssel és rendőri zaklatásokkal telt el. A cionista szövetség lépéshátrányba került, mert gyűjtési tevékenysége megszűnt, s hachsaráiból jó néhányat meg kellett szüntetnie akkor, amikor a hitközség 1937. január 17-én saját Palesztina-szervezetet, a MISZETTÉ-t (Magyar Izraeliták Szentföldi- és Egyéb Telepítéseket Támogató Egyesületet) hozta létre. Az egyesület maga is a cionistákkal való konfrontáció jegyében jött létre. Az alakuló közgyűlésen bírálták az eddigi Palesztina-munka megalapozatlanságát és azt, hogy a pénzekről Palesztinában döntöttek. Bár a közgyűlésen nem zárkóztak el a „Palesztina-munka nagy intézőivel" való kapcsolat elől, de komoly kritikát kaptak a „tisztelt cionista urak", akik a MISZETTE ellen röpiratot is terjesztettek.[169] A szervezet, (melyet a pesti zsidó köznyelv csak „mitesszer"-nek becézett), alapszabályában a „Palesztinában és egyéb államokban letelepedett izr. vallású állampolgárok" támogatását célozta meg. Érdekes módon a cionisták a kezdeti idegenkedés után várakozó álláspontra helyezkedtek, s a Zsidó Szemlében az érdekek és a munka közösségét taglaló cikk jelent meg.[170]

Maga Lauterbach sem tartotta lehetetlennek azt, hogy a magyarországi cionizmus körülményeinek romlása és a hitközségi Palesztina-munka megindulása között lehet összefüggés.[171] Lauterbach ugyanakkor leszögezi, hogy egy esetleges külföldi beavatkozást Budapesten kell előkészíteni.

A MISZETTE ellen a cionista vezetők semmit sem tudtak tenni, csak a megalakulás ténye feletti sajnálatukat fejezték ki, s felkérték Goldmannt, hogy a nem-cionistákkal is lépjen kapcsolatba.[172]

A baloldali cionistáknak tulajdonképpen előnyére vált az, hogy problémáik összekapcsolódtak a magyarországi cionizmus általános bajaival. A Hasomer Hacair illegalitásba szorítása, hachsaráik megszüntetése, embereik rendőri felügyelet alatt tartása és zaklatása immár nem egy kisebbséget ért sérelmek voltak, hanem a mozgalom mozgásszabadsága korlátozásának fontos bizonyítékaivá váltak. A külföldi cionista vezetők bekapcsolódása ráadásul részben a palesztinai baloldali mozgalmak erejének és a sérelmek állandó napirenden tartásának is köszönhető. A palesztinai és lengyelországi Hasomer Hacair vezetőinek hivatkozási alapja ezért nemcsak a mozgalmat ért üldözés felhánytorgatása, hanem annak bizonygatása lett, hogy milyen sikerrel vette ki a részét a párt a KKL és KH számára folytatott gyűjtésekben.[173]

Január elején a palesztinai Hasomer Hacair vezetése, Meir Jaari, Jaakov Chazan és a többiek részvételével zárt ülést tartott Rison Le-Cionban.[174] A magyarországi helyzetet is megvitatták. Többen, pl. Cvi Kolben, szankciókat köve-

teltek a szerintük a baloldal pozícióit rontó Magyar Cionista Szövetséggel szemben, de végül ezt elvetették és beleegyeztek az ideiglenes feloszlatásba. Jaari tényfeltáró bizottság felállítását szerette volna, de ehhez a magyarországi feltételek hiányoztak, mivel a sliachot, Iczkovitsot kiutasították az országból.[175]

A Magyar Cionista Szövetség január 31-i országos értekezletén Miklós Gyula közölte azt a többség számára jól ismert tényt, hogy a „hatóságok kívánságára a somer a Szövetség munkájában nem vehet részt". Ugyanekkor bejelentette a hachsarák átvételét és azt, hogy a Palesztina Hivatal átvételére javaslatot tettek az Executivának.[176] Miklós felhívta a figyelmet arra, hogy csak az jöjjön hachsarára, aki aláveti magát a MCSz „fegyelmének" és ha a legcsekélyebb ellenállással fognak találkozni, akkor azt a hachsarát megszüntetik.[177]

1937 február 12-én Goldmann, a cionista „külügyminiszter" Budapestre érkezett. Itteni, a cionista szövetség előadótermében tartandó előadását a rendőrség biztonsági okokra hivatkozva nem akarta engedélyezni, de többek között a Revíziós Liga főtitkára (dr. Fall Endre) is szót emelt érte, ezért végül engedélyezték.[178] 13-án Goldmann Apor Gáborral tárgyalt a Külügyminisztériumban. Goldmann főleg a magyar és a cionista „külpolitika" érdekközösségéről beszélt. Apor „receptíve" viselkedett, de semmit sem ígért.[179] Az érdekközösségre való hivatkozás — Goldmann részéről — taktikai húzás volt, hiszen a magyar cionisták tevékenységének normalizálása fejében a magyar államnak nyújtandó népszövetségi támogatást ígérte meg. Beszélt arról, hogy még a revízió is érdeke a zsidóságnak, hiszen Romániával ellentétben itt „gyöngyélete" van, ami azt jelentette, hogy tudta azt, tárgyalópartnere mit akar hallani. A Jewish Agency is rá volt szorulva a segítségre, hiszen Palesztina új felosztási tervének szüksége volt a támogatásra.

Közben Londonban megindult a párhuzamos akció: az ottani magyar nagykövettel való tárgyalás előkészítése. Arthur Lourie (memoranduma 17-i keltezésű) és Brodetsky március közepén — a levelek tanúsága szerint — külön-külön meglátogatta a magyar követség titkárát, tájékoztatta a kialakult helyzetről és egy rövid memorandumot adtak át.[180]

Áprilisban és májusban sajátos „levélháború" bontakozott ki a Magyar Cionista Szövetség és a Szochnut Szervezeti Osztálya között. A Hasomer Hacair merhavjai és varsói központja, alapul véve a magyarországi szervezet információit, állandóan panaszokkal árasztotta el a Szochnutot. A sómérok szerint helyzetük romlását részben a Magyar Cionista Szövetség nyilatkozatai okozták. Főleg egy 1936 áprilisában íródott Miklós Gyula cikkre haragudtak meg, melyben az elnök így nyilatkozott: „... ezek az ún. sómérok — ezekről van szó — pörben állanak a cionizmus minden árnyalatával, teli vannak sublimációkkal és egy csomó más ióval és izmussal, amiknek annyi köze van a cionizmushoz, mint a szemetes kocsinak a kémiai laboratóriumhoz".[181] Ez a szemeteskocsi-hasonlat rendkívüli módon sértette a sómérok önérzetét.

Április közepén Lauterbach levelet írt a MCSz-nek, amelyben maga is hivatkozott a Zsidó Szemle inkriminált sorára s magyarázatot követelt. Buk Miklós, a szövetség főtitkára május eleji levelében nem adott érdemi választ s ezért Lauterbach május 20-án újabb levéllel kereste meg Bukot. Ahogy írja, a május 5-i levelet megkapta, de ennek tartalmával nincs megelégedve. Bocsátkozzon a szö-

vetség részletekbe és vagy „ezen vádak alaptalanságát igazolják vagy azokat a kijelentéseket, melyekkel Önök nem azonosulnak, utasítsák vissza". Arra is felhívta a figyelmet, hogy szervezeti és morális okokból kerüljék a vitákat.[182]

A hatóság cionistákkal kapcsolatos beteges félelmének fokozódására jó példa a magyar kir. csendőrség nyomozó osztályparancsnoksága néhány héber nyelvű levelezőlappal kapcsolatos gyanúja.[183] A hírközpont vezetője ápr. 16-i, a BM VII. (közbiztonsági) osztályához írott levelében kérte a levelezőlapok megvizsgálását, „hogy nincsen-e bennük titkos üzelmekre vonatkozó adat" s kérte a lefordíttatásukat, amit végül a BM-nek nem sikerült elérnie.

Az 1937. évi kongresszusi választások kevesebb aktivitást mutattak, mint az elmúlt években. Az Erec Izrael Haovedet ekkor is szerepel, s ekkor emelkedik ki a később legendássá vált ellenálló, Szimcha Hunwald (Hunwald Sándor), aki a csoportot képviselő dr. Fodor Lajos mellett pótdelegátus.[184]

A magyarországi jobb- és baloldali cionisták között a jobboldali orgánum, a Bné Betár szerint a Tisa b'Ab utáni napon verekedés tört ki a cionista szövetség előadótermében. Az összetűzés oka az volt, hogy dr. Fried, a szövetség ügyvezető elnöke előadásán megtagadta a szót Kálmán Imrétől, a revizionisták egyik vezetőjétől.[185]

1937 szeptemberében látott napvilágot a Magyar Cionista Szövetség Választmányának és Országos Intéző Bizottságának szokásos évi jelentése a szövetség 1936/1937. évi működéséről. A jelentésben beszámolnak arról, hogy kettéválasztották a fiú- és a lányhachsarákat, de ezt csak a hachsarák átvétele révén tudták megtenni. A Szinyei-Merse utcában leányhachsara alakult.[186] A jelentés arról is beszámol, hogy a hatóságok az év elején betiltottak egy-két rendezvényt.

A gyűjtések újraengedélyeztetését nem sikerült elérni, ezért Goldmann budapesti „jó emberén", Bukon keresztül felajánlotta, hogy október 14-én vagy 15-én a magyar fővárosba utazik. A külügyi vezetés azonban nem tartotta indokoltnak az utazást, hiszen sem a belügyi, sem az 1937 áprilisában felkért kultuszminisztériumi tárcát nem tudták meggyőzni.[187] Balla hiába kereste fel Szőllősy belügyminisztériumi tanácsost (BM V. aloszt. vez.), ő Sternékre hivatkozva megtagadta az engedély kiadását. Balla még kísérletet tett arra, hogy a „Goldmann irányítása alatt álló nemzetközi zsidó sajtó"-ra hivatkozzon, de Szőllősy és Tomcsányi belügyminisztériumi államtitkár hajthatatlan maradt.

A londoni cionista vezetők október 26-án újabb találkozót javasoltak a magyar követnek. A találkozó november 2-án létre is jött, ekkor Brodetsky és Lourie újabb memorandumot adott át (3-i keltezéssel) a követnek.[188] Lourie (?) Goldmannhoz írott levelében beszámolt arról, hogy az általa készített memorandum alapján vitatták meg a cionista munka kérdését a magyar követtel, s Masirevichet intenzíven érdekelte Palesztina új felosztási terve. E tervről egyébként még szeptember 17-én feljegyzést küldött Goldmann a Genfben tartózkodó Balla Pálnak.[189] A követ arról is beszámolt, hogy volt már egy cionista látogatója, aki — Lourie-ék szerint — a revizionista „Új Cionista Szervezet" küldötte lehetett. Masirevichet sikerült meggyőzniük és a követ meg is jegyezte:"A zionisták kérését indokoltnak s a magyar érdekekkel összeegyeztethetőnek tartom".

A Pesti Izraelita Hitközséget és az Országos Irodát kézben tartó Stern-stáb magyar vonatkozásban mindenképpen befolyásosabb volt, mint a főleg jó „külföldi" pozíciókkal rendelkező cionisták. Ezek a prioritások a miniszteriális támogatás során is megmutatkoztak: Sterneket a belügy- és a kultuszminisztérium, a cionistákat a külügyminisztérium favorizálta.

Kísérlet a hachsarák felszámolására

A november 2-ról 3-ra virradó éjszakán a budapesti rendőrség politikai nyomozó főcsoportja a 30-as évek legnagyobb cionistaellenes „fogását" ünnepelhette. Letartóztatták a Klál kettő, a Poale Cion és a Dror egy-egy hachsaráját, s összesen 35 személyt állítottak elő. Sombor-Schweinitzer november 5-i telefonjelentése 31 ember őrizetben tartásáról tud.[190] A sajtó 36 ember őrizetbevételéről számolt be. A letartóztatások a következő hachsarákat érintették: Szondy u. 63. (Klál –13 tag), Szinyei-Merse u. 28. (Klál B – 7 t.), Murányi u. 37. (Poale Cion – 5 t.), Murányi u. 39. (Noar Haovedet – 11 t.).[191]

A házkutatás során kommunista propagandaanyagot nem találtak, így — ahogy Sombor-Schweinitzer írja —, „bűnvádi eljárást konstruálni aligha lesz lehetséges, közigazgatási úton annál is inkább el lehet járni, mert van közöttük kompromittált kommunista, rendőri felügyelet alatt álló egyén, idegen állampolgár és vidéki ember, akiknek itt rendes foglalkozásuk és kereseti forrásuk nincs".

Az eseményekről egyedülálló beszámoló áll rendelkezésünkre, Chaim Barlas ugyanis ebben az időben Budapesten tartózkodott és november 17-én részletes levelet írt a Szochnut Alija Osztályának.[192] A házkutatások és őrizetbevételek késő este zajlottak le (a Mizrachi hachsaráit nem érintették) és az egyik fő indok az volt, hogy lányokat találtak a fiúk szállásain. A gyanús könyvek ezek voltak: Ramsey McDonald egy könyve, KKL-propaganda-anyagok. Barlas sürgette, hogy küldjenek Hechaluc sliachot Magyarországra, mivel a kapott információk szerint a kvucákat be fogják zárni.

A lefogottakat — állítólag — igen rideg körülmények között tartották: „ámbár őket a rendőrségen nem verték meg, de azért a puszta földön kellett aludniuk, takaró nélkül és emellett meg kell jegyeznem, hogy Budapesten ebben az időben már havazott" — állítja a külföldről Budapestre érkező Bató Lajos.[193]

Bár az őrizetbevetteket 5-én, vagy egyes források szerint 6–7-én szabadlábra helyezték, a vihar nem ült el.[194] A közigazgatási eljárást megindították, a nembudapestiekre pedig a lakóhelyükre való hazatoloncolás várt.[195] November 7-én a bölcsészettudományi karon és a műegyetem udvarán hachsara-ellenes tüntetés volt, ez utóbbi vezetője horogkeresztes jelvényt viselt.[196]

Az őrizetbevételek és a később részletezendő jobboldali sajtóhisztéria (amelyben az úgynevezett „liberális" lapok, így a Miklós Andor-féle sajtó is részt vett) szinte sokkolta a magyar cionista vezérkart. Buk Miklós Barlashoz írt levelében előadja, hogy volt benn a rendőrségen, ahol követelték, hogy a cionista szövetség oszlassa fel a hachsarákat.

A rendőrök a hachsarákon folyó bolsevista propagandáról szóló „bizalmas információ"-ra hivatkoztak. Buk levelében keserűen jegyezte meg: „Amennyiben

itt rövid időn belül valami radikális (lépés) nem történik, akkor kénytelenek leszünk a hachsarákat megszüntetni... és aztán jöhet a szövetség." A magyar cionisták ekkor már maguk is eljutottak a külföldi nyomás igényléséhez.[197]

A Zsidó Szemle különszámot jelentetett meg „Mi az igazság a hachsarák körül?" címmel, mely a Magyar Cionista Szövetség országos intéző bizottságának nyilatkozatát tartalmazta s amelyben kategorikusan cáfolták a híreket. A cáfolat egyben felvilágosítás volt, hiszen tényleg az volt a legnagyobb feladat, hogy elmagyarázzák, hogy mik is azok a hachsarák.[198]

A jobboldali sajtó rendkívül erős propagandakampányt kezdett a cionisták ellen. A sajtótámadások alpári stílusával csak ennek megfelelő tartalmuk állt egyenes arányban.

A Függetlenség november 5-i címlapja szerint: „Magyarországból cionista államot akartak csinálni a »hachsarák«." Ugyanezen lap másnap hosszú írást szentelt a témának: „Ezek a szabadszeretkező, bolsi orgiákat rendező csontkeretes (szemüvegű – N.A.) entellektüelek még csak azt sem mondhatják, hogy hideg volt a falusi cselédház éjszakája..."[199] „Bolseviki istentagadó szervezetet leplezett le a rendőrség"— rikoltotta világgá a Budapesti Hírlap.[200] A jobboldali lapok sejteni vélték az igazságot: a hachsarák mögött Moszkva, a kommunista–cionista világbirodalom, minden keresztény ellensége áll.

Ebből a kórusból — a felekezeti és cionista sajtót leszámítva— üdítően emelkedett ki a Rassay-féle Esti Kurír és a Népszava objektivitása. A Népszava cikkírója „olyan kézből" kapta az információkat, melyek „jól ismerik a cionista mozgalmakat". A Poale Cion szociáldemokrata, az állítólagos bolsevista sómérőkat pedig üldözik Oroszországban — írják. „A cionisták között nincsenek bolsevisták és nincsenek természetesen horogkeresztesek sem. A bolsevistákat másutt keresi és találja meg a rendőrség. Hogy a horogkereszteseket nem találja meg, az nyilván azért van, mert időnként a cionistákkal van elfoglalva" — állítja a bátor írás.[201]

A rendőrség végül hivatalos nyilatkozatot adott ki, melyben közölte, hogy a lefogott cionisták kommunista szervezkedést nem folytattak s a náluk talált könyvek sem ilyen tartalmúak. Egyben enyhe cinizmussal felhívták a cionista szövetség figyelmét arra, hogy „a palesztinai kivándorlással kapcsolatos szervezkedéseiket kisebb mértékre csökkentsék, hiszen tudvalevő, hogy Magyarországról csak igen csekély kvótát engednek bevándorolni Palesztinába".[202]

További problémát jelentett a jobboldali cionisták fokozódó aktivitása. A novemberi őrizetbevételek idején cionista szövetségellenes röpiratokat terjesztettek.[203] November közepén ismét verekedés tört ki a cionista szövetség székházában a revizionisták és más cionisták között, ahol dr. Fried Frigyes előadását zavarták meg a jobboldaliak.[204] A revizionisták egyik vezetője, Kálmán Imre, az Esti Újságban MCSZ-ellenes nyilatkozatot tett, mire a szövetség december 6-i választmányi ülésén az intézőbizottság javaslatára kizárták a szövetségből.[205] Kálmán a Magyar Cionista Szövetség erősödő baloldaliságát és a Hasomer Hacair túlzott jelenlétét kritizálta, s erre ebben az időszakban a cionista vezetők kényesek voltak.

A helyzet teljesen elmérgesedett, a rendőrség akciói, a különféle csoportok belharca és a csoportok között differenciálni nem képes hatóságok hozzáállása arra késztette a magyar cionista vezetőket, hogy a Palesztina Hivatal működését ideiglenes jelleggel felfüggesszék. Dr. Fényes Béla így megvált a hivataltól és ennek ügykörét a MCSz látta el. A november 27-én Budapesten tárgyaló Bató Lajos szintén beszámolt arról, hogy a jobboldali új Cionista Szervezet az alkalmat a cionisták bolsevikokként való megbélyegzésére használja fel.[206] Másrészt arról is tudósított, hogy a rendőrség eljárása miatt a hachsarák megszűntek, és a számításba jövő fiatalok vonakodnak attól, hogy „adott esetben" hachsarán vegyenek részt. „Jelenleg héberül tanulnak, de hogy sikerül-e ezeknek a fiataloknak valamilyen módon a palesztinai fizikai munkára felkészülniük, az több mint kérdéses" — írja. Majd egy kéréssel folytatja: „Mindenesetre arra kérjük a Cionista Szervezetet, hogy a certifikátok szétosztásánál ezeket a fiatalokat mégis lássa el certifikáttal, hiszen nincs arra lehetőségük, hogy az előírások szerint képezzék ki őket."

A Hasomer Hacair problémából minden cionista csoportot sújtó általános cionista probléma lett. A polgári cionisták chaluc szervezete, a Hechaluc Haklal Hacioni is hachsarái bezárására kényszerült, s még a Mizrachi is — egy leányhachsara kivételével — kénytelen volt megtenni ugyanezt a lépést.[207]

A zaklatások vidékre is kiterjedtek. Gonda Lászlót, a debreceni zsidó gimnázium tanárát, aki a helyi cionista szövetség titkára volt, valamikor az év során beidézte az egyik politikai detektív (Misky Árpád), „figyelmeztetve, hogy súlyos következménnyel járhat, ha valamelyik cionista ifjúsági mozgalomról kiderülne, hogy a kommunizmussal rokonszenvezik. A nyomozó meg is mondta, hogy a sómér hácair mozgalomra gyanakszik"— vallott erről később maga az érintett.[208]

A zaklatás eredményeként a Hasomer Hacair lakásokba húzódott vissza s ott hozott létre csoportokat. Egy decemberi rendőrségi jelentés szerint 20–30 ilyen csoport, vagyis „Kibbutz Heim" működött Budapesten.209 A politikai rendészeti osztály megfigyelése szerint a cionista szövetség a hachsarákat Poel-csoportokként próbálja meg legalizálni.

A megújult aktivitást a sliachok gyakori utazásai is megerősítik. Az Erec Izrael Haovedet mint az MCSz Könyvtárszakosztálya nyert legalizációt.

Egy másik, szintén ebben a hónapban született jelentés a miskolci rendőrség információi alapján lezajlott budapesti nyomozásról tudósit.[210] A nyomozati eredmények szerint a sómér csoportok új helyiséget keresnek és a „Somer (a Hasomer Hacair – N. A.) Salome néven új csoportot hozott létre". Mindkét jelentés a mozgalom és a fentebbi csoportok állandó megfigyeléséről számolt be.

1938 februárjában Goldmann ismét Budapesten tárgyalt. Meghirdetett felszólalásait (5-én az MCSz zártkörű vacsoráján és 6-án a szövetség közgyűlésén) ismét csak a külügyi vezetés erőteljes nyomására engedélyezte a Belügyminisztérium. Az engedélyezés körül azért voltak problémák, mert a revizionisták bejelentették, hogy meg fogják zavarni a látogatást s röpiratokat terjesztettek s ezért Reidl Dezső, a rendőrség államrendészeti osztályának vezetőhelyettese a cionistákat le akarta beszélni az előadás megtartásáról.[211]

A cionista jobboldal nem a magyar problémák miatt nem szerette Goldmannt, hanem azért, mert mint a Jewish Agency Népszövetség melletti delegá-

tusa, támogatta Palesztina felosztási tervét s ezzel szembehelyezkedett a „Zsidó állam a Jordán mindkét partján" revizionista jelszavával.[212]

A szövetség a maga részéről különleges óvintézkedéseket tett: az előadásra szóló meghívókat csak szigorú ellenőrzés után adta ki és az Országos Frontharcos Szövetség „rendfenntartó vállalatát" is igénybe akarta venni. Az ügy fontosságát mutatja az, hogy a február 4-i minisztertanácsi ülésen Kánya külügyminiszter személyesen járt közbe Goldmann érdekében Széll József belügyminiszternél.[213] Az Apor Gáborral folytatott eszmecseréről nem maradt fenn dokumentum, ám azt lehet tudni, hogy a látogatásnak közvetlen hatása nem volt.[214] Goldmann február 4-én Tomcsányi belügyminisztériumi államtitkárnál járt s a Pro Palesztina Szövetség gyűjtési engedélye ügyében kapott ígéretet arra, hogy a kérdést gyorsan elintézik.[215]

A Budapesten tartózkodó Goldmann találkozott az Erec Izrael Haovedet képviselőivel, akik megosztották vele a cionista baloldal sérelmeit.[216]

A Zsidó Szemle részletesen beszámolt Goldmann február 6-i, a Magyar Cionista Szövetség Herzl-termében elmondott beszédéről. A „külügyminiszter" a többek között kijelentette: „Egyébiránt le kell szögeznem, hogy Genfben a magyar megbízottak részéről a legnagyobb erkölcsi támogatásban részesültem, mert ők tudják, hogy itt nemcsak a zsidókról van szó, hanem a kisebbség jogáról." A dicséretből a külügyi tárca is részesült: „Gyakran találkoztam politikai munkám közben magyar államférfiakkal, azokkal a kitűnő férfiakkal, akik legalább annyira hivatva vannak a magyar érdekeket képviselni, mint az asszimiláns zsidó notabilitások..."[217]

Az a tény, hogy a cionista mozgalom tevékenysége ilyen mértékben nehezedett meg és hogy pártállás nélkül sújtotta az egész tábort, magára a baloldaliakra is visszahatott. Láthatták azt, hogy gondjaikkal nincsenek egyedül és észlelték, hogy üldöztetésük csak része az egész mozgalomra nehezedő nyomásnak.

A magyarországi Erec Izrael Haovedet február elején levelet írt a Cionista Szervezet Executivájának, mely jelzi ezt az előbb említett irányváltást.[218] Immár nem csak pártjaik nevében beszélnek, hanem a magyarországi cionizmus összes problémáját érintik s fontos javaslatokat tesznek.

Először is helyzetleírást adnak a magyar állapotokról. Kedvező jeleket észlelnek, hiszen egyrészt a hitközség kezd részt venni a Palesztina-munkában, másrészt az ortodoxiának is pozitívabb a hozzáállása, mint régen. Ezt jelzi Rav Blau (1924-től az Agudat Jiszrael irodáját vezette Jeruzsálemben) látogatása és a magyarországi Agudat Jiszrael Nicker Márkus vezetésével történő megalakulása. De a bajokat is sorolják: a KKL-nek nincs gyűjtési engedélye és nincs „normális" ifjúsági mozgalom, ráadásul a Klál-B pártot képviselő cionista szövetségi vezetők furcsa nyilatkozatokat tettek és az Executiva nem avatkozott közbe. „A Cionista Szövetség egyik vezetője szerint elég, ha egy kis csoport létezik, entellektüelekből egy exkluzív klubban, a cionista ideológia megóvásáért" — állították.

Az EIH képviselői azt javasolták, hogy egy pártokközi háromtagú bizottság irányítsa a cionista munkát és az Executiva küldje el képviselőjét Magyarországra. A chalucképzés ügyében ravasz ötlettel álltak elő: mivel a „közös" (valójában sómér) chalucszervezetnek, a Hechalucnak mind a kormány, mind az anyagi tá-

mogatást nyújtani tudó hitközség beleegyezését, illetve támogatását el kellene nyernie, ezért teljes autonómiát igényelnek a Hechalucnak, úgy, hogy a cionista szövetségtől is független legyen.

A Magyar Cionista Szövetség és a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége február 11-én közös beadványban fordultak a magyar kormányzati szervekhez.[219] A beadvány négy pontban foglalta össze a cionizmus problémáit: a gyűjtések akadályozása, a hachsarák ügye, a külföldi előadók akadályoztatásának ügye, és a „revizionista-cionisták ténykedése által ért sérelmek". Mind a négy pontban a munkakörülmények liberalizálását, és az említett problémák megszüntetését kérték. Sérelmezték azt, hogy „egy idő óta" a hatóság nem engedélyezi külföldi előadók előadásait, „illetve az idevonatkozó bejelentéseket nem veszi tudomásul". A beadványban ismét leszögezik azt a tételüket, hogy Magyarországon a cionizmus nem „politikum" és a cionistáknak nincsenek nemzeti kisebbségi aspirációik.

A hachsarák ügyében leszögezték: „A Magyar Cionista Szövetség több ízben kérte az illetékes rendőrhatóságot, hogy ha valamelyik hachsara-tag ellen kifogása van, közölje a szövetséggel az illetőnek a hachsaráról való eltávolítása céljából. A rendőrség részéről ilyen irányú megkeresést a szövetség sohasem kapott. Ennek dacára többször megtörtént, hogy a rendőrség a hachsarák tagjait előállította és mindenkor csak néhány napi kihallgatás után bocsátotta szabadon." Hivatkoznak a negatív sajtókampányra és arra, hogy a hachsarák „önkéntes feloszlás által kényszerűségből" megszűntek. Kérték, hogy utasítsák a rendőri szerveket arra, hogy ha a szövetség a felügyeletet ismét ellátná „és ha a nagyobb arányú palesztinai bevándorlás lehetősége esetén" az előkészítő telepek felállítása ismét lehetővé válna, akkor a rendőrség a telepek munkáját ne akadályozza.[220]

Új stratégiák új taktikák

1938 nyara fordulópont a cionizmus történetében és érdekes módon pozitív változások is történtek.

Július végén a Hasomer Hacair felújította tevékenységét.[221] A Csóványoson országos gyűlést tartottak s nevüket „Hanoar Haivri"-re („A héber ifjú") változtatták. Helyiséget béreltek, titkárságot állítottak fel és vezetőképző-szemináriumot indítottak. A Hanoar Haivri a következő években több könyvet és kiadványt jelentetett meg.[222] Ugyanakkor a következő évben a MCSz VII–VIII. kerületi fiókegyesületének munkája is megélénkült.[223]

A cionista szövetség és a baloldal konfliktusa természetesen nem szűnt meg. Az Erec Izrael Haovedet, illetve pártjai a cionista pénzügyi alapok munkájába szerettek volna ismét bekapcsolódni, hiszen a gyűjtési akcióban a baloldal részvétele 1936-tól szünetelt.[224] Azt ők is jól tudták, hogy gyűjtési tilalom van érvényben az országban, de az EIH-t magából de iure kizáró Pro Palesztina Szövetség hozzáállását szerették volna megváltoztatni. Némely chaluc viszont még mindig rendőrségi felügyelet alatt állt.[225]

1938 októberében a hachsara-tilalmat egy bátor csapat, a Hanoar Hacioni chaverjai törték meg, ők Bodajkon létesítettek hachsarát.[226] Chaim Chermes szellemes visszaemlékezése szerint az illegális hachsara ötlete a Palesztina Bizottság ülésén született meg, s az ottlévők többsége nem hitte, hogy sikeres lesz az akció.

A problémát azonban a chalucok megoldották: „És ezt az akkori magyar törvénykönyvnek köszönhettük. Találtunk benne egy paragrafust, mely szerint az úgynevezett summás-gazdáknak joguk van évadi mezőgazdasági munkások nevében szerződést aláírni, átvenni egyben a fizetést és az ellátásra szóló produktumokat (a „kommenciót"), képviselni a törvény előtt és ellátni munkásait. Így született meg a szerződés, melyet egyrészről Grünfeld Sándor földbirtokos, másrészről Kaszás Mihály, mármint e sorok írója, summás-gazda írt alá. Kilenc férfimunkásra és két főzőasszonyra szólt a szerződés, a „Hanoár Hacioni" tizenegy chalucára. A hivatalos papirosra rákerült a budapesti földművelésügyi minisztérium és a bodajki csendőrőrs bélyegzője... Így utaztunk le Bodajkra".

Chermes beszámolója szerint Grünfeld földbirtokos, a csendőrségtől való félelmében habozott őket oda venni, de aztán megenyhült. Már az első napokban meglátogatta őket a bodajki csendőrőrmester, majd a hónap végén Székesfehérvárról jött le egy detektív s berendelték őket a rendőrségre. „Összeültek és kitalálták, hogy az ispán szétszórja a társaságot a háromezer holdas birtok minden sarkába, Chermes pedig azt mondja, hogy a munkások messze dolgoznak." A detektív bizonytalankodását a tizenegy lepecsételt mezőgazdasági cselédkönyv és Chermesnek a francia követségről származó levele nyugtatta meg. A levél szerint Madagaszkárban is csak „mezőgazdák" telepedhetnek le.[227]

1938 fordulata az első zsidótörvény elfogadásában és az első bécsi döntés hatásaiban rejlik. A zsidótörvény még a hitközséget is arra késztette, hogy komoly erőkkel vegyen részt az átképzésben. A területi visszacsatolások pedig egy jóval erősebb, a demokratikus Csehszlovákia viszonyai között működő cionista mozgalmat juttattak a MCSz fennhatósága alá.

A német-típusú megoldással, azaz a gazdasági megállapodással is kísérleteztek a cionista vezetők.[228] Az első zsidótörvény után a Jewish Agency és a Magyar Nemzeti Bank közösen transzfermegállapodást készítettek elő.[229] Augusztus 21-én J. Grünbaum aláírásával memorandumot adott át a Jewish Agency a Nemzeti Bankhoz, hogy döntsön a transzferegyezményről. Az Agency megbízásából W. Feilchenfeld gyakran tárgyalt a Nemzeti Bankkal, hogy létrejöhessen a szerződés, amely végül is nem jött létre.

1939-ben mind a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, mind a MISZETTE megkapta a gyűjtési engedélyt.[230] A cionista szövetség még korábban elérte, hogy a székelt, mint pártoló tagdíjat felvehesse alapszabályába s ezzel a székelgyűjtést legalizálta.[231]

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a 30-as évek magyar cionizmusa és az államhatalom közötti konfliktus fő forrása a cionista,- és a hazai illegális baloldal feltételezett kapcsolata volt, s még a nem baloldali cionista mozgalmak zaklatása is csak ebben a keretben értelmezhető.

Az az eddigi adatokból is nyilvánvaló, hogy elsősorban személyi kötődésekről beszélhetünk. Ezek a kötődések sokszor egy család életét is meghatározták s az

ok a zsidóság társadalmi helyzetével magyarázható. Az internacionalista kommunista mozgalom nagy hatással volt a zsidóság némely körére, de nemcsak arra.[232]

A zsidó ifjúság beilleszkedni nem tudó részének egyik útja a legális vagy illegális munkásmozgalom felé vezetett. A másik utat a cionista csoportok jelentették, s itt fontos a baloldali Hasomer Hacair szerepe. S mivel a társadalmi háttér azonos, természetesen voltak átfedések. De ezek nem szervezetiek voltak. A kommunista mozgalomnak nem volt cionista frakciója s a cionisták a Szovjetunióban a legbrutálisabb rendőri üldözésnek voltak kitéve. Magyarországon a legtipikusabb történetek arról szóltak, hogy egy zsidó fiatalember valamelyik cionista csoporthoz tartozott, majd ennek kereteit túl szűknek, túl partikulárisnak találva csatlakozott a nemcsak a zsidóság, hanem a proletariátus felszabadításáért küzdő kommunistákhoz. Ilyen volt például később a Rajk-perben már Szalai Andrásként megismert Lendler Ervin és Demeter György (héber nevén Chaim Deutsch) esete is. Ők többed magukkal 1936 elején elhagyták a cionista mozgalmat (s egyben Magyarországot) s csatlakoztak a Spanyolországban harcoló Rákosi-zászlóaljhoz.[233]

Persze az is igaz, hogy a magyarországi Hasomer Hacair jóval baloldalibb volt, mint a más országokban működő csoportok. Ez sokszor Palesztinában is problémát okozott, hiszen többször előfordult az, hogy az alijázott magyar sómérok a kommunistákhoz csatlakoztak és elhagyták a kibbucokat és néha visszatértek Magyarországra.[234]

A magyar szervezet radikalizmusára jellemző, hogy egyes sómérok vagy azok kommunista ismerősei a sómér kénben fejtettek ki kommunista propagandát. Ezt a cionista nevelők (héberül: madrichok) nem nézték jó szemmel, főleg azért, mert alkalmat adhatott a hatósági zaklatásra. Ugyanakkor szervezetileg sem voltak egy platformon a kommunistákkal. A cionista csoportok (egyes jobboldali pártok kivételével) a Cionista Világszervezetet ismerték el döntéshozó szervnek és nem valamelyik kommunista pártot és a Kominternt, így elszigetelődtek a kommunistáktól. Ez akkor is így van, hogyha tudjuk, hogy ideológiailag lehettek azonosságok (materialista világnézet, antiklerikalizmus stb.).

A cionista csoportok mintegy szivacsként szívták magukba a kor különféle eszméit. Ezek az eszmék Közép-Kelet-Európában a militarizmus, a szocializmus illetve a bal- és jobboldali kollektivizmus különféle formáiként jelentek meg.[235] Még a vallásos cionizmus is telítődött a kollektivizmussal.

A hatóságok nemcsak némely kollektivista cionista intézményt tartottak gyanúsnak, de a radikális sómér ideológiát is, melyet így „sikeresen" kevertek össze a Szovjetunió és a Komintern-tagszervezetek hivatalos baloldaliságával.

Az évtized végére új helyzet alakult ki. A zsidó nemzeti mozgalmat a kommunizmussal azonosító szemlélet elérte célját, a mozgalom egésze (a lojális középszárnyat is beleértve) a hazai kommunistákhoz hasonlóan az illegalitás felé sodródott. S ez a törvényen kívüliség a zsidóság helyzetét is kezdte áthatni. – Így alakult át a cionizmus és a hatalom viszonya a zsidóság és a hatalom szövevényes kapcsolatává.

JEGYZETEK

[1] Debrecenben, 1931-ben Avigdor Hameiri, a neves magyar származású héber író előadásakor egy rendőr előadástartási engedélyt követelt, majd utólag az „engedélykérés állítólagos elmulasztásáért" pénzbírsággal büntette az előadás rendezőjét, Gonda Lászlót. (In: *Gonda Moshe Elijáhu:* A debreceni zsidók száz éve. A debreceni zsidók emlékbizottsága kiadása. Tel-Aviv, 1966 után. 173.). 1932. november 6-án a Magyar Cionista Szövetség kiskunfélegyházi csoportja Lord Balfour emlékünnepélye engedélyezését a helyi kapitányság vezetője nem javasolta, „mert zsidó fajvédelmi célokat szolgálna és mivel előzetesen gyűjtést is rendeztek a gyűlés kiadásaira, bár belépődíjat nem fognak szedni". (Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) K 149 20. d. 651. f. /222 OL K 149 BM Res 1932–4–9718. Pest vármegye főispáni titkára telefonjelentése a Magyar Cionista Szövetség tervezett tüntetéséről. 1932. november 4.). Az ünnepséget (mely a Balfour-deklaráció 15. évfordulója alkalmából mintegy 23 városban tartott ünnepségsorozat része volt) végül is engedélyezték; megtartásáról a Zsidó Szemle (a továbbiakban ZsSz) is beszámolt. (ZsSz 1932. november 11. – XXVII. évf. – 38. sz. 4.) Szónokok voltak: dr. Richtmann Mózes és dr. Gerő László.

[2] A S(z)tam Chaluc azoknak a fiataloknak a „mozgalma" volt, akik 18 éves koruk előtt nem kaptak cionista mozgalmi nevelést. (Sztam= „csak" ivritül). Hava Eichler szerint a Stam Chaluc kialakulásának az lehetett az oka, hogy a fiatalok olyan kis falvakból jöttek, ahol nem volt cionista mozgalom. Egy további ok: olyanok is csatlakoztak a mozgalomhoz, akik a politikai vagy a gazdasági helyzet miatt el akarták hagyni az országot. A S(z)tam Chaluc csak a rendőrség szerint volt mozgalom.

[3] Erre jó példa a magyarországi Hasomer Hacair 1932. december 22. és 26. között megrendezett moaca harasit-ja (főtanács – „chief leadership") egyik határozata: „... A felnőtt korosztály feladata az lesz,hogy megalapozza/elmélyítse a materialista világnézetet az élet minden területén..." In: Archion Hasomer Hacair,Givat-Haviva (Izrael). (2)3. 6–2.

[4] Egy 1953 márciusában keletkezett ÁVH tanúkihallgatási jegyzőkönyvben szereplő Dénes Béla (ekkor a kistarcsai internálótábor lakója) így emlékezett vissza: „... Számuk (Hasomer Hacair – N. A.) soha nem volt túl jelentős, mindig kb. a cionista tábor 10%-át képviselték, ami azt jelentette, hogy az 1930-as években 500–700 körül mozgott. Súlyt és jelentőséget azonban hihetetlen aktivitásuk s az a körülmény szerzett számukra, hogy a legképzettebb, legértelmesebb ifjúság volt körükben..." BM Központi Irattára. IV-15b (Gálos Henrik és társa). 1953. III. 14. Dénes Béla, — aki a II. világháború után az Ichud Mapai párt elnöke lett —,1933-ban lépett át a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból a Poale Cionba. (*Dénes Béla:* Ávós világ Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1994. 5.)

[5] A boger: 18 fölötti sichvák beosztását különféleképpen lehet meghatározni. Az Encyclopedia Judaica (Vol 7., Ketar Publishing House Ltd. 1971, Jerusalem, 1372–1373.) és az Encyclopedia of Zionism (Herzl Press–McGrew Hill, New York, 1971, 463–464.) szerint: Bne Midbar: 11–14, Cofim: 14–16 és Bogrim: 17 fölötti korosztály. A cionista mozgalomban) és irodalomban/ azonban más beosztást is találunk. Pl. a „Curot hajjénu" c. 1939-ben kiadott „Hanoar Haivri"(Hasomer Hacair) kiadvány szerint Bne Midbar: 10–13, Cofim: 13–18 (cofim cöirim, cofim, cofim bogrim alcsoportokkal).

[6] Az egyiket, a patinás MIKÉFE-telepen (Bp. X. Keresztúri út 130–134.) hozták létre a 30-as évek első felében. A második 1935–36-ban a Bajnok-utcában (Bp.) jött létre. Ez utóbbin 11–12 ember vett részt. A Betart 1935-ben kizárták a Magyar Cionista Szövetségből. Natan Ben-Chaim közlése (1995 július) és ZsSz 1931. március 20. (XXVI. évf. – 11. sz. 15.).

[7] Lásd *Arthur Ruppin:* Soziologie der Juden. I–II., Berlin 1930–31. és *Ber Borochow:* Cionizmus–Szocializmus. Hechaluc kiadás (Ford.: Szalai György). Bp. 1946.

[8] Különféle certifikát-típusok voltak: pl. a tőkés-certifikát, aki 1000 angol fontot tud kivinni Palesztinába, az megkaphatta. Magyarországról nehéz volt ekkora összeg kivitele. – szakember-certifikát (mérnököknek, iparosoknak.) – chaluc-certifikát.

[9] A hachsarák létrejötte természetesen nem mentes egyfajta narodnyik parasztromantikától sem. A hachsarákról először a Zsidó Szemle 1930-ban számolt be (XXV. évf. 3. sz. 14.): 3 sómér és egy barisszánus alijáját egy év mezőgazdasági hachsara előzte meg. 1934-től több hachsara-beszámoló is születik.

[10] In: ZsSz 1930. július 14. (XXV. évf. 25. sz. 2.). Ugyanő így folytatja: „... Mert (régi és igaz) a dilemma: a zsidóság, ha zsidó akar maradni, vagy a modern világot teljesen negligáló ortodoxia lesz, vagy cionistává válik."

[11] Lásd: Central Zionist Archives (Jeruzsálem, Izrael) (A továbbiakban: CZA) S 6 1918. 1936. december 25. Dr. Fényes Béla (Palesztina Hivatal) levele a Jewish Agency Alija Osztályához. Fényes szerint: „... a hatóságnál a hachsarák bejelentését mindig közvetlenül végeztem..." Chaim Chermes, a Hanoar Hacioni tagja szerint: „... Pedig mi tudtuk, hogy minden hó elsején pontos listát küldött boldogult Buk Miklós, a MCSz főtitkára a rendőrségnek, melyen ott állt a háchsárák tagjainak neve és az otthonok címe". In: „Chalucok és detektívek". Írta: Chermes Chájim. Új Kelet 1968. október 11. (6147. sz. 3. a.).

[12] Mind a három szó csoportot jelent. A kén alapegysége a kvuca volt, magyarra talán az „őrs" szóval lehetne fordítani. Ennél magasabb egységet jelentett a plúga és még magasabbat a gdud.

[13] ZsSz 1933. január 6. (XXVIII. évf. 1. sz. 15.). A Hasomer Hacair éves gyarapodására vonatkozó adatokat innen vettem.

[14] ZsSz 1928. (XXIII. évf. 19. sz. 8.)

[15] ZsSz 1929. május 15. (XXIV. évf. 10. sz. 10.)

[16] A Hapoel Hacairt Wittmann Dénes mérnök és Grausz Miklós kezdi szervezni Magyarországon. Lásd: ZsSz 1929. július 19. (XXIV. évf. 15. sz. 14.).

[17] ZsSz 1929. szeptember 6. (XXIV. évf. 21. sz. 14.). Zahaw cikke.

[18] Lásd *Hava Eichler:* Zionism and Youth in Hungary between the two World Wars (héberül). Ph. D. Thesis. Department of Jewish History. Submitted to the Senate of Bar-Ilan University. Ramat Gan, Israel. March 1982. 109–120. (A továbbiakban: H. E.)

[19] H. E. uo. Eli Fábián (v. Fábián László) a Hasomer Hacair debreceni galiljának volt a tagja, később alijázik és 1934-ben sliachként tér vissza.

[20] A Magyar Cionista Szövetség alapszabályai. Bp. 1936 19. § (III. f.) 19–20.

[21] H. E. 134. és utána.

[22] Lásd: Egy zsidó hős... Joszéf Rosenberg emlékére. Kiadja: A Magyar Cionista Szövetség Dror-Habonim Marxista-Cionista Ifjúsági Mozgalma. Bp. 1947. (Rosenberg, aki a Rabbiképző hallgatója és a Dror mozgalom tagja volt, így látta a kérdést: „A zsidó ifjúság színe-java, a gimnaziták és a főiskolások, a kommunista mozgalomba áramlott, gondolván, hogy ott fognak találni menedéket a fenyegető jövő ijesztő kérdései elől. Sem a kommunisták, sem a szociáldemokraták nem akartak hallani a zsidókérdés létezéséről... Ellenezték az aliját, hivatkozva Marxra, aki szerint minden ország proletariátusa maga kell, hogy megvívja forradalmi harcát..." (80.) Remete Géza, az 1934. február 10.-én őrizetbe vett Remete László bátyja rabbiképzősként tagja volt a Hasomer Hacairnak. (Interjú Remete Lászlóval: 1995. VI. 20. Budapest). Mose Jiszrael a Dror egyik prominens tagja tanítóképzős volt. (Interjú Mose Jiszraellel 1994. március végén: Kibuc Afikim-Izrael.)

[23] Egy zsidó hős.... 83.

[24] ZsSz 1931. március 21. (XXVI. évf. 18–19. sz. 18.): „Perek — tanulás Makón — cionista átokkal (Jömách semom vesichrom). Azzal is megfenyegette a szülőket, hogy kiközösíti őket a közösségből, megtiltja a kasruszt (a vallási felügyeletet igénylő élelmiszerek rabbinátusi ellenőrzése és felügyelete) és az eltemettetést is megtagadja tőlük. Máshol is volt példa az átokra: Tokajon (Jungreisz Nátán-Nándor rabbi).

[25] H. E. 134–135.

[26] 1931-ben a Vay Ádám utcában csoport, később átmentek az első magyarországi hachsarára. Lásd: Dror,Habonim,Haoved. (Moshe Yisrael, dr. Dov Lazar). (Héberül) 1994, Naharia. 67 (A továbbiakban: D. H. H.)

[27] ZsSz 1930. október 24. (XXV. évf. 34. sz. 15.)

[28] ZsSz 1930. november 21. (38. sz. 16.) és december 29. (42. sz. 15.)

[29] ZsSz 1931. január 9. (XXVI. évf. 1. sz. 15.) és január 23. (3. sz. 12.)

[30] ZsSz 1931. július 3. (24–25. sz. 15.). a rendezvényt július 3-án tartották meg, bár Tammuz 20-a július 4-ére esett.

[31] 1932. július 24. (ZsSz július 23. XXVII. évf. 27. sz. 9.) és 1933. július 16. (ZsSz július 14. XXVIII. évf. 27. sz. 12.).

[32] D. H. H. 22–23.: A Noar Haoved első gyűlését (konferenciáját) is a Poel Cedek Egyesület termében tartotta meg. Később moádont szereztek a Páva-utcában s kéneket hoztak létre Pápán és Szarvason. 1935-ig Debrecenben is működött Noar Haoved kén.

[33] In: H. E. 91. valamint Hava Eichler közlése

[34] ZsSz 1931. május 28. (XXVI. évf. 20. sz. 12.)

[35] ZsSz 1931. június 19. (23. sz. 14.)

[36] ZsSz 1931. június 5. (21. sz. 1–2. lap). Dr. Schwartz Andor: „Választás előtt!".

[37] ZsSz 1931. május 28. (23. sz. 6.): „... Tarthatatlannak látjuk azt a helyzetet, hogy az ereci Hachsarára és alijára előkészítő Hechaluc, mint baloldali szervezet működjék és azt kívánjuk, hogy a Hechaluc minden politikától mentesen az összes alijázni kívánó ifjú cionisták kiképző szervezete legyen. Ha ez nem volna lehetséges, úgy szükséges a más irányú chaluc szervezetek felállításának lehetővé tétele is".

[38] ZsSz 1931. július 3. (24–25. sz. 1.). A június 29-én összeült kongresszusi döntőbíróságot S. Gronemann vezette. A korrekcióval dr. Fried is egyetértett.

[39] A szegedi Hasomer Hacair és Hechaluc bemutatkozásán Fränkel Jenő beszédet mondott. (Zsidó Szemle 1932. július 8. XXVII. évf. 26. sz. 8.). Más források is megemlítik e különös történetet: „... Dr. Fränkel Jenő 1916-tól cionista volt és szigorúan hagyományhű felfogásának megfelelően a Mizrachihoz tartozott, mégis a Somér Hacair mozgalom helyi tagozatát szervezte meg, azt akarta, hogy minél több szegedi fiú és lány kerüljön közel a cionizmushoz. Reálpolitikus volt, hiszen Szegeden kevés fű nőtt a Mizrachi számára". (In: Új Kelet 1972. március 24. 7204. sz. 13., Bp. írása.

[40] Lásd: *Gervai Sándor:* Nyíregyháza zsidósága élete. Jeruzsálem, 1963. 44.

[41] DHH 22–23. A Csáky-utcában Poale Cion műhely alakult, mely 1933-ig működött. (67.)

[42] Magyar Alföld. F. sz.: Vermes Ernő. II. évf. 67. sz. 1.: „Százötven németországi menekült zsidót helyeznek el Sarkadon".

[43] „... Amikor a mi mezőgazdasági munkásságunk nem tud megélni, akkor lehetetlenség kívülről telepíteni embereket és nem lehetséges az, hogy azt a réteget, amelyet Németország nem tűr meg, Magyarország vegye fel és szaporítsa vele az itteni munkanélküliek számát. (Zaj bal felől. – Fenyő Miksa: Ez Hatvanyékra nem áll! Hatvanyék cáfolni fogják a holnapi lapokban!) Hatvanyék sohasem tartoztak azok közé a konstruktív elemek közé, akik a nemzettel együtt tudtak érezni..." (Részlet Petrovácz Gyula felszólalásából) (In: Országgyűlés Képviselőházának Naplója XV. kötet Bp. 1933 205–206. Petrovácz Gyula Bp. déli választókerületének keresztény-, gazdasági és szociális párti képviselője volt.)

[44] Magyarság 1933. május 12. (XIX. évf. 107. sz. 11.)

[45] Zsidó Szemle 1933. május 12. (XXVIII. évf. 18. sz. 6.)

[46] Magyar Alföld 1933. május 14. (69. sz. 2.): „A sarkadi szenzáció hiteles valósága: egyetlen német menekült sincs és nem is volt Sarkadon." A lap szerint 27 személyt találtak, de egyiküket (Dreilinger Blankát –budapesti sz.), mivel nem tudta igazolni magyar állampolgárságát, kiutasították Sarkadról. A hachsarán többek között részt vett: Popper György, Ferenc Sándor, Hoffmann Géza, Bischitz Irén, Bokor Géza, Lukács József, Adler Imre, Kálmán László, Friedlander Sándor, Kohn Ilus, Grünfeld Eta, Benyovits Sándor, Rechnitzer Zoltán, Heller Árpád, Nicker Márkus, Steiner László, Pollák László, Weitzner Sándor, Dávid István, Rechnitzer Andor, Winkler László, Korányi Árpád, Dobó László. Többségükben munkások. A legtöbben Békéscsabáról (8 e.), Budapestről (5 e.) jött, a többiek Csongrádról (1 e.), Balassagyarmatról (2 e.), Nyíregyházáról (2 e.), Gyöngyöspatáról (1 e.), Debrecenből (1 e.), Szegedről (1 e.) és Miskolcról (2 e.) jöttek.

[47] OL K 149 149. cs. 1. tétel 1933–1–7484. A m. kir. csendőrség nyomozó osztályparancsnoksága bizalmas összefoglaló jelentése a cionista cserkészmozgalmakról (ad. 936. szám/B. kt. 1933) a belügyminiszternek (a közbiztonsági osztály vezetőjének). 1933. augusztus 23. Ez a tábor a szécsényi őrskörlet Varsány község Felsőtáb pusztához tartozó „Cserepes" erdőrészben volt.

[48] Zsidó Szemle 1933. július 14. (27. sz. 10.): „Felhívás héber táborozásra". Jelentkezni Goldblatt Mártonnál lehetett (Bp. VII. Síp u. 10.). Goldblatt foglalkozása műasztalos volt. A Zsidó Szemlében már korábban is találkozunk a nevével: 1929-ben a cionista ifjúsági konferencián vesz részt (ZsSz 1929. szeptember 19. XXIV. évf. 23. sz. 7.), majd 1932. április 11-én a Király utca 36. sz. alatti Cionista Otthonban az ünnepélyes chaluc-búcsúztatón a Hechalucot képviseli (ZsSz 1932. április 8. XXVII. évf. 14. sz. 11.). A tábor pontos helye a jelentés szerint: a kemencei őrskerület Bernecebaráti községhez tartozó erdőrészen az Oszlopó forrás mellett. Lásd: 47. jegyzet.

[49] Rosenberg Klára vallomása Zsoldoson kívül még Schwartz Ciporát is vezetőként nevezi meg (OL K 149 651. f. 4/336). (Magyar kir. rendőrség politikai nyomozó főcsoportja jelentése a főkapitánynak. 1936. április 4.). Zsoldos Imre egyébként szerepel a „Fekete Könyvben": Zsoldos Imre 1914. I. 13., Budapest, textilkémikus. M. (politikailag megbízhatatlan. – N. A.) 971. Azonossága megállapítható. 971. l. A Fekete Könyvet, melyben a Horthy-rendőrség (a BM közbiztonsági osztálya) a politikai szempontból gyanús személyekről ABC sorrendben nyilvántartást vezetett, a 30-as években többször is kiadták. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő példányokat nagy valószínűséggel 1938-ban adták ki.

[50] A tábor pontos helye a jelentés szerint: a kemencei őrskerület Bernecebaráti községhez tartozó „Kalakocs" (?) erdőrész. A lefoglalt könyvek: – „Szexuális ösztön". „Nemi élet felkeltése". Honan: „Mégis gólya hozza a gyereket". (?) Állítólag a szociáldemokrata párt legális kiadású írásait is tanulmányozták a sómérok. Juda Zsoldos közlése (1995 augusztus).

[51] Juda Zsoldos közlése szerint a detektívek először a sátrakat járták végig, majd ezután került sor a tábor „könyvtárának" megtekintésére, s ezután távoztak.

[52] Az eljárás alapja a nyomozó osztályparancsnok augusztus 23. 1179/B. kt. 1933. számú utasítása, mely a 99.620/1924. számú belügyminiszteri rendeletre épült. A rendelet kimondja: „... Minden cserkészcsapat, amely valamely város vagy község területén táborba száll, 48 órán belül köteles a csapat parancsnoka által az elsőfokú rendőrhatóságnál a Magyar Cserkész Szövetség által kiállított táborozási igazolványát bemutatni és láttamoztatni. Amennyiben az illető csapat parancsnoka a táborozási igazolványt felmutatni nem tudná,a tábort azonnal fel kell oszlatni, és amennyiben még a formaruha és a jelvények jogosulatlan használata is beigazolást nyerne, a csapat parancsnoka és tagjai ellen a fentebb hivatkozott belügyminiszteri körrendelet említett rendelkezése szerint kell eljárni." (In: Rendeletek Tára. Budapest 1925. Kiadja: a Magyar Királyi Belügyminisztérium. 407.)

[53] OL K 149 651. f. 4/336. (Lásd: 36. jegyzet). Rosenberg Klára a táborban Neumann Jenele csoportjába volt beosztva. Neumann Jenele (Jenő) az óbudai főrabbi fia. Fekete Könyv: Neumann Jenő (izr. 1903. Budapest, ezüstműves). KB 613. Azonossága csak valószínű. A csendőrség nyomozó osztályparancsnoka ebben az időben dr. vitéz Damasy Farkas őrnagy. (Lásd: A magyar királyi csendőrség elhelyezési kimutatása. A m. kir. belügyminisztérium kiadása. Budapest, 1933. 5.)

[54] Uo.

[55] A Hasomer Hacair a Zsidó Szemlében is meghirdette nyári táborát. (ZsSz 1933. július 14. 27. sz. 10.) „Felhívás héber táborozásra". Jelentkezni a Síp u. 10-ben lehet Goldblatt Mártonnál. Schmidt Mária idézi több belügyi karton szövegét: „A Magyar Cionista Szövetség ifjúsági kultúrszakosztályával augusztusban Bernece községben táborozott. Onnan előállítva. Kommunista érzelmű." (*Schmidt Mária:* „A harmincas évek magyar cionista mozgalma a rendőri megfigyelés tükrében". In: Történelmi Szemle 1987–88. (3. 349.). A forrás a Budapesti Rendőrfőkapitányság államrendészeti nyilvántartólapjai, melyek a Politikatörténeti Intézetben találhatóak.

[56] DHH 91.

[57] DHH uo.

[58] 741 általános, 721 Erec Izrael Haovedet és 700 Mizrachi szavazat. Lásd: Zsidó Szemle 1933. július 29. (28. sz. 1–2.)

[59] Juda Zsoldos közlése. (1995 augusztus).

[60] ZsSz 1933. október 3. (36–37. sz. 11.)

[61] ZsSz 1933. december 1. (45. sz. 3–4.): „Ifj. dr. Miklós Gyula, a MCSz elnöke nyilatkozik »A Zsidó« címen megjelent ellenzéki hangú cionista röpiratról". A röpirat valószínűleg összefüggésben áll a sómérok 1934-ben megjelent „A Zsidó" c. lapjával. „A Zsidó" c. lap szerepel Scheiber Sándor könyvében (Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992 Bp. 1993 201.).

A Scheiber-gyűjtemény az 1934-es évre datálja „A Zsidó" megjelenését. A Múlt és Jövő 1934 januári száma (XXIV. évf. 64.) szerint a lapot a somér ifjúság szerkeszti és adja ki.

[62] H. E. 136. Springman Samu interjúja.

[63] DHH 67.

[64] ZsSz 1933. november 17. (43. sz. 3.). Dr. Kahan Niszon tett jelentést a politikai bizottság javaslatairól.

[65] Uo.

[66] Az Est 1933. november 21. (XXIV. évf. 264. sz. 9.)

[67] Skopál a „Fekete Könyv"-ben is szerepel: Skopál István, álneve Nyitrai, izr, 1914. V. 13. „Kiskomárom, rézműves, vízvezeték-szerelő KB (azaz kommunista „bűncselekményért" büntetve – N. A.) 784. Azonossága valószínű. A csoportot több hétig figyelték, majd akkor fogták el őket, amikor egy Budapestről érkezett élelmiszercsomagot akartak átvenni a főpostán, melyben a rendőrség kommunista propagandaanyagot sejtett (Új Nemzedék, XV. évf. 266. sz. 8.).

[68] Szervezett tömegmozgalmak Magyarországon. Magyar kir. rendőrség budapesti főkapitányságának államrendészeti osztálya XXX VI. sz. pol. ref. Bp. 1933 Karácsony. A Magyar Cionista Szövetségről ezt írja: „Célja a zsidó állam megalkotása. Hogy a szövetség ezen célja megvalósítására való törekvésében nem kerül-e összeütközésbe a magyar nemzeti állameszmével, állandó szemmel tartása indokolt. Ifjúsági szakosztályának a működését is figyelemmel kell kísérni, hogy az nem

kapcsolódik-e bele a Magyar Zsidó Ifjak Egyesületébe, valamint a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége u. n. Somer (Szumir) (sic! – N. A.) mozgalmába". (36–37.)

[69] Uo. 41–42. Érdekes, hogy a Hasomer Hacair részletes leírását a Magyar Zsidó Ifjak Egyesületével hozza szoros kapcsolatba, melynek vezetője a már említett Fränkel Jenő. A Magyar Zsidók Pro-Palesztina Szervezetét azért akarják „szemmel tartani",mert „... céljuk elérése érdekében a Somer-mozgalmat támogatják..." (42.) Ezt a feltételezést egyébként sómér dokumentumok is igazolták, valóban kaptak anyagi segítséget tőlük.

[70] ZsSz 1934. január 19. (XIX. évf. 3. sz. 13.). Az indoklás szerint: „... minden szakosztálynak külön chaluccsoportja van és így a Hechalucra, mint külön alakulatra szükség nincs." – A választmány érdekessége, hogy Fábián László a Zsidó Szemle megjegyzése szerint, „az egyik palesztinai kibbuc üdvözletét tolmácsolta". Ő valószínűleg azonos Éli Fábiánnal, a Hasomer Hacair debreceni galiljának volt képviselőjével (ZsSz 1930. november 14. XXV. évf. 37. sz. 12.), aki sliachként (küldöttként) érkezett Magyarországra. A másik Hasomer Hacair sliach Dávid Rappaport volt.

[71] Lásd: H. E. 116. ZsSz 1934. febr. 27. (XXIX. évf. 8–9. sz. 14.).

[72] OL K 149 651. f. 4/336. 1936. április 4. A Szigetiékkel foglalkozó dokumentum csak utal rá. A többi információ a Remete Lászlóval 1995 júniusában folytatott beszélgetésekből származik.

[73] Remete László a Peterdy-utcai (Városliget mellett) sómér kénbe járt le. A kénbe járt le Leuchter is, valamint onnan ismerte Deutsch Chaimot (később Demeter György) és Appel Joelt (később Aczél György). A kénhelyiség fölött a pékek szakszervezetének fiókja volt. Ismerte még a Kazár u. 3. sz. alatti sómér hachsarát. Remete László többször részt vett a sómérok drégelypalánki nyári mosaváján. A Mátyás király reálgimnázium az Ilona utcában volt.

[74] Dr. Németh Péter egyike volt annak a két bírónak, aki a Károlyi-per során megszülető ítéletkor nemmel szavazott. Bővebben lásd: *Hajdu Tibor:* Károlyi Mihály. Bp. Kossuth 1978., 378. 1934-ben dr. Németh a III. budapesti kir. büntetőtörvényszék bírája (Bp. V. Markó u. 27.).

[75] Utal rá az OL K 149 651. f. 4/336 (541/2/1936. sz. pol. res.) Az 1934. február 21-i jelentés száma: 885/1933. pol. rend. res.

[76] A bejegyzés Hava Eichler szerint 1934. június 14-én történt. H. E. hivatkozik rá (151.), mint Budapest Székesfőváros Polgármestere Véghatározatára. Magam a Fővárosi Levéltárban nem találtam meg az iratot, csak utalást rá. FL IV. 1477 VIII. ker. Elöljáróság: Cionista Szövetség. Tárgy: helyi csoport átalakulása. Sz.: 40942. Ezen a számon szintén ugyanez szerepel (IV. 1477. VIII. ker. elöljáróság. 1156. raksz. kötet) s egy utószámra utal (78443), ahol csak az olvasható, hogy a Magyar Cionista Szövetség (Kertész u. 39.) (tehát sómér csoportja – N. A.) székhelyet változtatott. A megjegyzés szerint: „Eredetben vissza VII. ker. elölj". A bejegyzés lelőhelye: IV. 1477. VIII. ker. elöljáróság. 1162. raksz. kötet. A Hava Eichler által is olvasott okirat Beregi Ármin hagyatékából (Izrael) került elő. A szöveg szerint: „... A Magyar Cionista Szövetség vezetőségének azt a bejelentését, hogy (VIII. ker. József krt. 3. sz. alatti székhellyel) dr. Izsák Ede főorvos címén (VII–VIII. ker. helyi csoportját megalakította, jóváhagyóan tudomásul veszem..." dr. Szepesváry s. k. tanácsnok. Budapest Székesfőváros Polgármestere. 325/1939-IV. üo. (Hava Eichler közlése).

[77] ZsSz 1934. szeptember 7. (XXIX. évf. 35–36. sz. 23.)

[78] A tábort Vajda Szimcha révén a Poel Cedek legalizálta. A Poel Cedek zsidó jótékonysági egyesület volt, melynek vezetője Vajda apja volt. A szervezet a Chevra Kadisa által eltemetett emberekről kiadott gyászkönyvek és esküvői könyvek kiadásából tett szert némi jövedelemre. Mose Jiszrael (1994 március – Kibuc Afikim – Izrael) és Szimcha Vajda (Vajda Zsigmond) közlése (1995 augusztus –Budapest).

[79] A négy hachsara: Csaroda (22 chaluc), Pack-Weckler gazdaság (Debrecen mellett), Jászberény, Pallay-puszta (?). In: D. H. H. 70. és utána, valamint Mose Jiszrael visszaemlékezése. A Dror ezen kívül városi hachsarát alapított Sátoraljaújhelyen és a még meglévő Haovéd csoporttal közös hachsarát hozott létre a budapesti Podmaniczky-utcában. (Lásd.: uo.)

[80] Lásd H. E. 134. és utána.

[81] OL K 149 651. f. 4/336. (541/2/1936/pol. res.)1936. április 4.

[82] Lásd *Mose Hersko:* A karcagi zsidók története. A karcagi zsidók emlékbizottsága kiadása. Jeruzsálem, 1977. 125. Cvi elmagyarázta a rendőröknek, hogy „a Magy. Cionista Szervezet és ifjúsági mozgalmai legális, engedélyezett mozgalmak, amelyek a főváros környékén nagy nyári táborozásokat is rendeznek, anélkül, hogy a hatóság megakadályozná..." Cvit ennek ellenére eltanácsolták a városból. Hersko szerint egyébként ez volt Karcagon az egyetlen cionista kezdeményezés.

[83] Nem-szervezett rendőri megfigyelésről beszélhetünk pl. Debrecenben, ahol a Balthazár Dezső püspök május 19-i előadásán résztvevő detektív jelentésében megjegyzi, hogy „...jelen volt

ellenben az izr. hitközségnek általam látásból ismert néhány vezetője és ezek közül is két olyan egyén, akiket cionista gyűléseken az elnökségben szoktam látni". (In: OL K 149 166. cs. 7. t. 1935–4–7613. A m. kir. rendőrség debreceni kapitánysága. Hivatalos jelentés.).

[84] OL K 149 163. cs. 1. t. 1935–1–6856. Másolat a 6856/1935. VII. res. B. M. sz. iktatmányból. 1935. május 25.

[85] A dokumentumban említett Pool Cedek munkáspárt rendőrségi fikció, ráadásul héberül sincs értelme.

[86] A jelentés hátoldalán található Boór utasítása. Száma: 6856/1935./VII. res. Szigorúan bizalmas.

[87] A három jelölt: dr. Miklós Gyula (klál), Lindenbaum Lipót (Mizrachi), dr. Fodor Lajos (Erec Izrael Haovedet). In: ZsSz 1935., július 26. (XXX. évf. 28–29. sz. 14.)

[88] Nem minden él nélkül említi ezt meg a jobboldali (revizionista) cionisták lapja, a Kék Fehér (1935. június hó. I. évf. 1. sz. 5.).

[89] DHH. 70. és Gervai Sándor 44. (In: Nyíregyháza zsidósága élete. Jeruzsálem, 1963.) Gervai szerint dr. Wax Aladár vallástanári állását elfoglalva szervezte meg komolyabban a Hasomer Hacairt. Az ő neveltjei vettek részt a mátrahidegkúti táborozáson s a visszatértek 150 főnyi csoportot toboroztak. Majd Üzbégre mentek nyári táborba.

[90] ZsSz 1935. július 26. (28–29. sz. 8.). *Schönfeld Zsuzsi:* „Bialik-évforduló a zebegényi cionista táborban". A Hanoar Hacioni (klálcionista ifjúsági csoport) és az új baloldali szervezet, a Makkabi Hacair tagjai is részt vettek az ünnepségen.

[91] ZsSz 1935. augusztus 23. (32–33. sz. 14.)

[92] DHH 91–92. Az Ifjúsági Könyvtárszakosztályban csak veszélytelen könyvek voltak. A veszélyeseket (Marx, Kropotkin, Engels stb.) a Rosenberg-házban (Teréz krt. 19.) rejtették el.

[93] OL K 149 651. f. /2 1936–1–3453(1 7/17–1935. biz.). A magyar kir. rendőrség miskolci kap. jelentése. 1935. november 22.

[94] Állítólag Temesvárra utazott. Iczkovits, vagy ahogy a jelentés nevezi, Iczkó szervezési kérdésekkel foglalkozott. Lásd: 93. jegyzet.

[95] Weisz Pál az 1933-as ún. „Fried Dezső és társai" ügyében ötödrendű vádlott volt. A bűnvádi eljárást a debreceni kir. törvényszék B. 6980/1932. sz. alatt folytatta le. (OL K 149 651. f. 2. 1935–1–5586.) Fried az 1932 végi–1933 eleji miskolci kommunista szervezkedés fővádlottja volt (a helybeli bőripari munkások szakszervezetében tartott az 1921: III. tc-be ütköző előadásokat), akit a debreceni kir. törvényszék 1933. szeptember 17-én nem jogerősen 1 évi és 4 havi fogházbüntetésre ítélt. Weisz Pálról még 1935. március 14-én (2/1935. pol. res. A m. kir. rendőrség miskolci kapitánysága a belügyminiszternek) azt közlik, hogy „külföldön ismeretlen helyen tartózkodik". A Fekete Könyv adatai szerint: sz. 1909, Miskolc, izr., bőrkereskedő. KB. (926.).

[96] Ezen kívül felterjesztették a „Zsidó" című lap 1935. évi III. évf. május–júniusi számát és három darab, a tárgykörbe tartozó újságkivágást.

[97] In: uo. (12. 324. Res.) Lásd: 95. jegyzet.

[98] ZsSz 1935. november 8. (42. sz. 2.)

[99] ZsSz 1935. november 22. (44. sz. 7.)

[100] ZsSz 1935. augusztus 30. (34. sz. 15.)

[101] Pl. 1936 januárjában a Palesztina Hivatal külön felhívta a figyelmet arra, hogy csak szakmunkások menjenek Palesztinába. /ZsSz 1936. január 3. XXXI. évf. 1. sz. 11.). Május végén a hivatal újabb közleményben tudatta, hogy ha a certifikáton fel van tüntetve az, hogy mezőgazdasági munkás részére adták ki, akkor a palesztinai partraszálláskor egyévi hachsaráról kell bizonyítványt bemutatni (ZsSz 1936. május 26. 21–22. sz. 14.).

[102] In: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1946. Budapest. 1964. Kossuth. 71–72.: „A magyar és német belügyi szervek titkos megállapodása a kommunisták ellen folytatott közös harcról." Az 1933-as tárgyalásokon Magyarországot a már jól ismert Boór Aladár, dr. Csurgay Tibor miniszteri tanácsos és Sombor-Schweinitzer József vezette. 1935-ben, Gömbös szeptemberi németországi látogatása után ismét magyar belügyi delegáció tárgyalt a Himmler vezette német delegációval. A német delegáció tagjai: a rendőrség részéről dr. Best, a kémelhárító csoport vezetője, Müller Obersturmführer (a kommunista ügyek előadója), a hadsereg részéről Canaris admirális, Baumler őrnagy (a defenzív osztály vezetője) és Oster alezredes.

[103] OL K 149 1937–7–4113. A csendőrség információját — később — a budapesti főkapitányság államrendészeti osztálya cáfolta meg. OL K 149 1937–7–4113. /901 (49–1935. fk. állro.) 1936. január 31. A m. kir. rendőrség budapesti főkapitánysága államrendészeti osztálya a belügyminiszternek.

[104] OL K 149 651. f 4/335 (541/1936. sz. pol. res.). A m. kir. rendőrség budapesti főkapitánysága politikai nyomozó főcsoportja jelentése. 1936. március 30.

[105] Remete László interjúja alkalmával (1995 június) említette, hogy Hegedűs Ágnesről. azt mondták a kénben, hogy „sátfán", azaz kommunista lett.

[106] A Fekete Könyv szerint: Löwy Imre (izr., 1908. XII. 10.) szabósegéd KB (525.).

[107] A Negyedszázados harc c. könyv (Bp., 1975. Szerk.: Szabó Ágnes, Vértes Róbert) tévesen április végére teszi a Szigeti-féle szervezkedés időpontját. (337.). A könyv szerint június 5-én a büntető törvényszék Sz. P.-t egyévi börtönre, néhány társát több havi fogházra ítélte. 1937. március 18-án a Kúria Szigeti büntetését másfél évre emelte.

[108] Hegedűs Ágnes vallomása: „... Előadta, hogy megmondották neki, hogy később bekerül a Bogér-ba, illetve a Hechalucba, majd Haksarára. A cofeban hallotta, hogy házasság kizárásával is lehet élni nemi életet, hogy Palesztinában nem kötelező a házasság ehhez. Itt hozták tudomására, hogy a házasságot Isten nem szentesíti meg, mert nincs Isten..." OL K 149 651. f. 4/335.

[109] Egyenlőség 1936. április 2. (56. évf. 14–15. sz. 21.): „Igaztalan támadások a zsidó gimnáziumok ellen". Leszögezik, hogy a két gimnázium a „leghazafiasabb tanintézetek közé tartozik".

[110] ZsSz 1936. április 3. (XXXI. évf. 14–15. sz. 9.): „Cionizmus és bolsevizmus".

[111] Az itt következő tények és információk az OL K 149 651. f. 4/336. sz. dokumentumból származnak. A. magy. kir. rendőrség budapesti főkapitányságának politikai nyomozó főcsoportjának jelentése a Főkapitánynak. (541/2/1936/pol. res.) 1936. április 4.

[112] CZA S 5 2281. Dr. Buk Miklós főtitkár levele a MCSz Executivájához Jeruzsálembe. 1936. július 10.

[113] Most csak a baloldali csoportok kénhelységeit és hachsaráit közöljük. Budapesti hachsarák: Dror: Bajza u. 46. II. 37. Fiúk és lányok együtt laknak. Állítólag 70-en mentek Palesztinába. Stam Chaluc: Barcsay u. 11. II. 20. A hachsara 20 főből áll. 1935 nyarán Iházon volt hachsarájuk. Somer Hacair: Kálvária-tér 18. I. 3. 15-en laknak együtt, férfiak és nők. Ld. 115. jegyzet.

[114] A Komszomol és egyéb részvételről szóló rendőrségi információkat nagy fenntartásokkal kell kezelni. A jelentés szerint ezt egy a Hanhaga Harasit útján érkezett brosúrából tudták meg. A külföldi kommunista brosúrákat — a nyomozás megállapítása szerint — a cseh mozgalom részére menesztett futár útján kapják. Ld. 111. jegyzet. A dokumentum szerint a veidán minden kén és gdud 3–3 taggal képviselteti magát. A veidára Magyarországról Schreiber, Gewürcz Mose, Zsoldos Imre sómérok, Frisch Avram, Schnitzler Lea és Vajda Zsigmond, a Dror tagjai, valamint Israel Mose és Roth Perach, a Poale Cion tagjai mennek. Mose Jiszrael (Kibuc Afikim, Izrael) 1995 júliusi közlése szerint a nevek egy része valódi volt, de nem volt ilyen közép-európai veida. Eli Schreiber (vagy Scheiber) Kibbuc Chacorban meghalt, Zsoldos Imre (Júda) ma Kibbuc Maabarot lakója, Gewürcz Mose is élő személy volt. Frisch Avramot Mose Jiszrael nem ismerte. Schnitzler Lea ma Kfár Szoldban él. Vajda Zsigmond Chaderán él. Mose Jiszrael és Roth Perach nem a Poale Cion, hanem a Dror tagjai voltak. „A veidára a hivatalos ifjúsági munkásinternationalé Prágából és a Komsomol (Kommunista Ifjumunkások Világszövetsége) európai végrehajtó bizottsága, ill. vezetőségének delegátusai Párizsból jelen lesznek".

[115] OL K 149 1936-7-8486.

[116] A Jewish Agencynak ebben az időben sok problémája volt a kelet-európai országokkal. Lettországban 1934 májusában szigorú kormányfelügyelet alá helyezték a cionista csoportokat s ennek következtében 1934 és 1939 között a lett cionista vezetők nagy része elhagyta az országot. Lengyelországban nem a legalitás hiánya, hanem az antiszemita közhangulat érintette hátrányosan a zsidó lakosságot. Jabotinsky, a jobboldali cionisták vezetője egy tömeges alija tervével próbálkozott s többször is tárgyalt a miniszterelnökkel, a külügyminiszterrel és Rydz-Smigly marsallal.

[117] Rubin Endre (géplakatos), Weisz Henrik (villanyszerelőtanonc), Rosenberg Klára (fényező), Schreiber Miksa (kovácsinas), Kreutz Tivadar (szövőtanonc), Burg Sándor (bádogostanonc), Horvát László (szűcssegéd), Grünfeld Sándor (szerszámkovácssegéd), Fehér József (vízvezeték-szerelő), Szlanovits Sándor (cipészsegéd), Weisz Klára (nyomdai munkás), Weisz Margit (varrónő), Gross Gabriella (varrónő), Bachrach Zoltán (asztalossegéd), Diamant Sándor (műszerészsegéd). Ld. 111. j.

[118] A Fekete Könyvben több 1936 március végén – április elején előállított vagy „lenyomozott" sómér ill. családtag szerepel: Schwarcz Sándor? (izr., 1917. VII. 14., Szombathely, köszörűs KB 853.). Szenes Ödön (izr., 1913. X. 3., Budapest, főiskolai hallgató KB 765.). Fürst Ferenc? (izr., 1886., X. 15., lakatos KB 230.). Lengyel István (izr., 1915. IV. 11., Szombathely, textiltechnikus K 509.). Vida Ferenc (álneve: Tunisz) izr., 1911. V. 14., Csongrád, joghallgató (M 935.). Schreiber Miksa?(izr.,1916., Hejőcsaba, s. munkás, lengy. miskolci fszb. 1. 306/1937 örökre U 845.). Rosenberg

Jenő (izr., 1912. I. 12., Győr, szabósegéd. KB 715.). Grünfeld Sándor? (izr., 1903. III. 21. Budapest, kárpitos (KB és) izr., 1903. XII. 27., Nagyszöllős, pincér (K) 277.) Neumann Jenő (lásd: 53. j.), Skopál István (lásd: 67. j.) és Zsoldos Imre (lásd: 49. j.). Schwarcz Sándor és Szenes Ödön a Szigeti Péter féle csoport tagja volt. Fürst Ferenc (?) Miskolcon a Hasomer Hacair cofe sichva vezetője volt. Lengyel István (?) a szombathelyi szervezet egyik vezetője. Vida Ferenc neve az utóbbi nyomozással kapcsolatban merült fel. Schreiber Miksa, a Kálvária-téri hachsara tagja. Rosenberg Jenő, a Kálvária-téri Rosenberg Klára bátyja ellen „kommunista üzelmek" miatt indítottak eljárást. Grünfeld Sándor a Kálvária-téri hachsara tagja. A születési adatok alapján Schwarcz Sándor, Szenes Ödön, Vida Ferenc, Rosenberg Jenő és Lengyel István azonossága százszázalékosan megállapítható. A többieké (kivéve Schwarcz Sándort, kinek azonossága bizonytalan) csak valószínűsíthető.

[119] CZA S 6 1918. 1936. december 7. A Jewish Agency Palesztina Hivatala — dr. Fényes Béla — levele a Jewish Agency Alija Osztályához. A két hachsara közül tulajdonképpen csak az egyik volt sómér, a másik valószínűleg a Stam Chaluchoz tartozott.

[120] OL K 150–1944–VII–5–162–334. „A cionista mozgalom ismertetése". Boór sk. aláírással.

[121] CZA S 5 2281.

[122] A történtekre, az államrendészeti nyilvántartólapok alapján, Schmidt Mária tesz utalást. „A rendőrség feloszlatja ifjú cionisták engedélynélküli táborozását". Lásd: „A harmincas évek magyar cionista mozgalma a rendőrségi megfigyelés tükrében". (349.) Az előállított cionisták pártállása nem tisztázott.

[123] CZA S 5 2281(457/96/. A levél május 5-én íródott.

[124] CZA S 5 2281. 1936. május 11. A Szervezeti Osztály a Hanhalahoz.

[125] Új Magyarság 1936. május 10. (III. évf. 108. sz. 9.): „Állandóan kommunista agitátorképzés folyik a cionista ifjúsági szervezetekben". Szerintük az Erec Izrael Haovedet is kommunista szervezet. A cionisták a legmegbízhatóbb fiatalokat nem Palesztinába, hanem a „kereszténye" közé küldik, bár maguk soraikba keresztént nem fogadnak be.

[126] ZsSz 1936. május 15. /20. sz. 1–2.): „Az M. C. Sz. válasza az Új Magyarság rágalmaira". A nyilatkozatot 11-én fogalmazták meg.

[127] Országgyűlés Képviselőházának Naplója. II. Bp. 1936. 450–455.

[128] Részlet Kozma válaszából: „... Ami már most a cionista szövetség ügyét illeti, mint képviselőtársam elmondotta, ez természetesen belügyminiszteri engedéllyel működik és nem látom semmi szükségét annak, hogy ezen az engedélyen változtassak, mert megállapítást nyert az is, hogy ezek a szervezetek, amelyek kommunista agitációt csináltak a fiatalság körében, tényleg csak fedőszervezetek voltak, mert kapcsolatuk a tulajdonképpeni cionista szervezettel annyira nem volt meg, hogy a kapcsolatot tulajdonképpen éppen csak maga a név jelentette." (Ld. 127. jegyzet.).

[129] Új Magyarság 1936. május 15. (112. sz. 4.): „Véres verekedés a cionisták gyűlésén a mérsékeltek és a szélső baloldaliak között." A jobboldaliak vagy a lakók végül kihívták a rendőrséget s 1–2 embert bekísértek a VI. kerületi rendőrségre.

[130] CZA S 5 2281(1829/341/3/1436). 1936. június 18. Eredetileg a Hechaluc írt egy panaszkodó levelet a Jewish Agencynek május 18-án.

[131] CZA S 5 2264(182/341/3/1612). 1936. július 3. A Hisztadrut Haovdim vezetősége 1936. június 28-án levelet írt a Jewish Agency Szervezeti Osztályának.

[132] OL K 149–1936–7–8299. A magyar királyi belügyminiszter. Szigorúan titkos (8299/1936/VII. res.). A magyar kir. rendőrség valamennyi Kapitányságának és Kirendeltségének, a m. kir. rendőrség Politikai Rendészeti Osztályának (Nagy Sándor r. főtanácsos kezeihez) és a m. kir. nyomozó Osztályparancsnokságnak.

[133] Kozma szerint az Erec Izrael Haovedet kommunista fedőszervezet s kapcsolatban áll a Komszomollal. Az ellenük alkalmazható rendeletek: – az engedélynélküli összejövetelt eltiltó 5481/1914. M. E. – a bejelentés kötelezettségéről szóló 7270/1930. M. E. val. 63410/1–1930. B. M. – a gazdasági munkásoknak a közegészség és közerkölcsiség követelményeinek megfelelő elhelyezése tárgyában kiadott 30. 200/1928. F. M. és 251433/1928. B. M. – az iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyermekek, fiatalkorúak és nők védelméről szóló 1928. évi V. tc., illetve az ennek végrehajtására vonatkozó 150.443–1930. K. M. sz. r. – az erkölcs védelméről szóló 151.000/1927. B. M. – a rendőri felügyelet alá helyezésről és kitiltásról szóló 4352/1920. B. M. és a 3000/1922. B. M. és a 3320/1929. VII. B. M. res. Ld. 132. jegyzet.

[134] Lásd: 112. jegyzet.

[135] CZA S 5 1918. Hunwald Sándor (Andrássy u. 64. I. em.) levele az Alija osztálynak. Arról is beszámol, hogy 4 hachsarájuk van 88 emberrel.

[136] OL K 149. 176. cs. 7. tétel. 1936–7–9152. A belügyminiszter a m. kir. rendőrség budapesti és vidéki Főkapitányának, valamennyi Alispánjának (Szám: 9152/1936/VII. res. /. Tárgy: Rendőri felügyelet alá helyezési határozatok. Bp. 1936. július 30. Részlet: „Újabban sűrűn előfordult, hogy egyes elsőfokú rendőrhatóságok a rendőri felügyelet alá helyezési határozatot azzal indokolják meg, hogy az illetőt azért kell felügyelet alá helyezni, mert mint valamelyik egyesületnek (pl. a Cionista szövetségnek) a tagja az állami és társadalmi rendre káros tevékenységet fejtett ki. – A hatóságok ezzel az indokolással megbélyegzik egyúttal azt az egyesületet is, amelynek az illető tagja, továbbá ennek a megállapításnak más vonatkozásban igen káros hatásai lehetnek... „Egyben az egyesület alapszabály-, és társadalomellenességére vonatkozóan kéri a »kellően indokolt előterjesztést«".

[137] CZA Z 4 10345/1. A Szervezeti Osztály Nachum Goldmann részére Genfbe. 1936. július 5. Goldmann megküldte a memorandum másolatát Jeruzsálembe.

[138] Karafiáth Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter 1932. augusztus 31-i levelében közölte a hírt, mondván, „komolyan lehet attól tartani, hogy ilyen kongresszusnak Budapesten történő megtartása megzavarná a hazai izraeliták körében is a békés viszonyt..." In: ZsSz 1932. szeptember 10. (XXVII. évf. 31. sz. 1–2.).

[139] A bekebelezés (mely középkori eredetű eljárás: „chezkat-ha-jisuv") bizonyos összeg lefizetésével— melyet a hitközség elöljárósága határozott meg — járt. A nem-bekebelezettek csak az „istentiszteleti, szertartási, vallási és oktatási" intézményekben vehettek részt. (A Pesti Izr. Hitközség Alapszabályai Bp. 1931. Wodianer F. és Fiai. II. f. 5–6. §). A bekebelezésről lásd *Avigdor Löwenheim* tanulmányát: „Befogadók és kirekesztők. A Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának hátteréről". In: Múlt és Jövő 1993/3. 10–21.

[140] *Dr. Patai József:* „Dolgozzunk Palesztináért!". Ld. Egyenlőség 1937. január 7. (57. évf. 2. sz. 6.). A jeruzsálemi cionista vezetők Menahem Ussischkin, Keren Kajemet és Arthur Hantke, a Keren Hajeszod elnökei voltak.

[141] A tárgyalásokról a 140. jegyzetben említett Patai-cikk mellett Hantke (?) feljegyzése is beszámol. In: CZA S 5 2281. 1936. április 27.

[142] Esti Újság 1936. november 12. (I. évf. 69. sz. 5.) és Új Magyarság 1936. november 12. (III. évf. 259. sz. 8.). Reingold Antalon kívül 7 nevet említ meg a sajtó.

[143] Új Magyarság 1936. december 4. (III. évf. 78. sz. 4.): „Ismét szervezkedik a zsidókommunista Somer Hacair" és Esti Újság 1936. december 4. (I. évf. 108. sz. 12.): „Megint a Somer Hacair". Az Esti Újság szerint: „...A társaság tagjai ipari üzemekbe jártak befurakodni, nyomdákba, könyvkötőműhelyekbe, varrodákba és egyéb helyekre, hogy ott szerezzenek tagokat az újabb kommunista mozgalomnak..." Az előállítás állítólag november 30-án volt.

[144] CZA S 6 1918. 1936. december 15.

[145] Erről egy másik levél is beszámol. CZA S 6 1918. 1936 december 7. A Jewish Agency Magyarországi Palesztina Hivatala — dr. Fényes Béla — a Jewish Agency Alija Osztályához. Fényes a jobboldali sajtó hecckampányának tulajdonította azt, hogy a Hasomer Hacair bezárta hachsaráit. A Klauzál-téri hachsara megszüntetéséről december 7-én értesítette őket.

[146] CZA S 6 1918. 1936. december 16. A Jewish Agency Magyarországi Palesztina Hivatala levele a Jewish Agency Alija Osztályának. A Hechaluc szervezet által megírt levelet Hasomer Hacair levélnek nevezik, ami egyértelmű azonosságra utal. Ahogy írják: „A mellékelt levél tartalma a tényeknek teljesen megfelel és a magam részéről is arra kérem Önöket, hogy lehetőség szerint legyenek a segítségükre."

[147] *Dr. Izsák Ede:* „Cionizmus és kommunizmus". Zsidó Szemle 1936. november 27. (47. sz. 5.) „... A rendőrségi vizsgálat során minden egyes alkalommal kiderült, hogy a cionista ifjúságnak, mint olyannak, ezen betolakodott, semmiképpen sem cionista célokat szolgáló egyéneknek semmi közük nincs..." A Magyar Cionista Szövetség külön nyilatkozatot is közzétett arról, hogy ifjúsági tagozatai között nem szerepel a Hasomer Hacair. In: Zsidó Szemle 1936. december 8. (48–49. sz. 15.)

[148] CZA S 6 1918. 1936. december 22.

[149] Az igény alapja a Hasomer Hacair és a S(z)tam Chaluc alijarészesedése (23,3 ill. 10,3%). Spitzer követelte, hogy az érintett 85 (ebből 65 igazolt chaluc, 20 hachsara előtt álló) ember (akik számára certifikátot igényeltek) alijajogát ismerjék el. Ahogy írják: „E 85 ember között vannak olyanok, akik a székel-akció miatt (melyet itt a hatóságok nem engedélyeztek) börtönben ültek (? – N. A.), olyanok, akiket a gimnáziumból cionista tevékenység miatt tanácsoltak el és olyanok,

akiket chaluci propaganda miatt helyeztek rendőri felügyelet alá." A cionista szövetséggel való véleménykülönbségről: „A mi álláspontunk és a Cionista Szövetség álláspontja között az a különbség, hogy mi ezeket a certifikátokat különleges certifikátokként kezeljük, s ezek azokat, melyet a részesedésünk után kapunk, nem érinti, ezzel szemben a Cionista Szövetség... a Szochnut jóakaratára bízza, hogy juttat-e nekünk certifikátot vagy sem". A 20 chaluc hachsaraként próbálta magát elismertetni, majd „Haoved" néven próbálkozott meg a legalizációval.

[150]OL K 149 1937-7-4113. A Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége 1936. december 9-i levele az Államrendészeti Osztálynak. Dr. Jordán hivatkozik a Szervezeti Osztályhoz e tárgyban írt december 14-i levélre.

[151] Az eseményről dr. Fried Frigyes is beszámol, az 1936. dec. 14-én a Szervezeti Osztályhoz írott levelében (CZA S 6 1918). Fried információja szerint a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége az ügyben interveniált. A probléma kulcsa a szövetség alapszabályának értelmezésében rejlik. Ha elfogadják, hogy alapszabálya szerint joga van tagjaitól palesztinai célra adományt elfogadni, akkor a rendőrség eljárása jogtalan.

[152] CZA S 6 1918.

[153] CZA S 6 1918. Dr. Jordán Lajos, a Palesztina Bizottság elnökségi tagjának levele a Cionista Szövetség Executivája Bevándorlási Osztályához. A levél dátuma kérdéses.

[154] A Palesztina Hivatalnak nemcsak a hachsara-politikáját, hanem a gazdaságosságát is megkérdőjelezték. A Hivatalban ebben az időben Fényesen kívül főállásban a Mizrachi által delegált Krausz Miklós (titkár) és egy titkárnő dolgozott. Azt is kifogásolták, hogy Fényes idős korú, és ügyvédi munkája miatt nem tudja ellátni a Hivatal vezetésének munkáját. CZA S6 1918. 1936 december? Dr. Jordán Lajos, Palesztina Bizottság elnöksége elnökének levele a Cionista Világszervezet Executivája Bevándorlási Osztályához.

[155] CZA S 6 1918.

[156] A Magyar Cionista Szövetség helyzetét jól mutatják a következő sorok: „...A helyi hatóságok kívánságai következtében nem tudjuk tartani magunkat a cionista kongresszusok általános előírásaihoz, hanem ezeket az előírásokat, amennyiben a helyi törvényeknek ellentmondanak, meg kell változtatnunk..." In: CZA S 6 1918. Dr. Fried Frigyes levele a Cionista Világszövetség Executivája Szervezési Osztályához. 1936. december 14.

[157] A Hasomer Hacair levele a Szochnut Szervezési Osztályához (CZA S 5 2281(315/97).

1936. december 23.). A levélben utalnak arra, hogy megbeszélések voltak J. Grünbaummal, Goldmannal, Berl Lockerrel, de semmilyen eredményt nem tudtak elérni. A következő levelet a varsói központ írta az Alija Osztályhoz (CZA S 6 1918. 1936. december 23.). Legalább 10 alijaengedélyt kérnek.

[158] Ezt hátránynak érezte a Palesztina Hivatal Palesztinában élő volt elnöke, Beregi Ármin is, aki december 23-án a Jewish Agency Alija Osztályához írott levelében aggodalmát fejezte ki a baloldalt ért kár miatt: „politikai vonatkozásban helyrehozhatatlan károkat okozhat". (CZA S 6 1918. Tel-Aviv).

[159] CZA S 6 1918 (158/936). 1936. december 25. A Jewish Agency Magyarországi Palesztina Hivatala (dr. Fényes Béla) levele a Jewish Agency Alija Osztályához. A Mizrachi, és klál-hachsarákra vonatkozó információk itt olvashatók.

[160] OL K 149 176. cs. 7. tétel 1936-7-105 95. Bp. 1936. nov. 25. Az engedély nélküli gyűjtőkkel szemben a 6189/1923. B. M. számú rendelet alapján jártak el.

[161] CZA S25 1989 (405 (sin váv) sin lámed). 1936. december 15.

[162] CZA S 6 1918. 1936. december 27. Dr. Nahum Goldmann levele Genfből dr. Lauterbachnak Jeruzsálembe. Február előtt nem tud Budapestre utazni.

[163] CZA Z 4 10345/1. Lauterbach Goldmannak. Valószínűleg 1937 eleje.

[164] CZA S25 1989. 1936. december 20. Dr. Rotenstreich levele a KKL Főirodájához.

[165] CZA S 6 1918. 1937. január 1. Werner Sender levele Rothenberghez Bécsbe (Palesztina Hivatal, Bécs, I. Marc Anselstrasse 5. [sic! – N. A.]).

[166] Az 1937. január 19-én íródott Lauterbach-levél (Goldmannak, Genfbe) érinti ezt. CZA Z 4 10345/1.

[167] Brodetsky 1932 decemberében már járt Budapesten, így valamennyire ismerte a magyar cionista mozgalom vezetőit és problémáit. Lásd: „MCSz Budapest. 1933. jan. 14. Kézirat gyanánt. Bizalmas! OL K 149 BM Res. 1944-VII-162 334.

[168] CZA Z 4 10345/1. 1937. január 1. Dr. Lauterbach levele S. Brodetskyhoz (77, Great Russell Street, London W. C. L.).

[169] In: „Jegyzőkönyv, felvétetett Budapesten, a Magyar Izraeliták Szentföldi- és Egyéb Telepitéseket Támogató Egyesületének 1937. évi január hó 17-én tartott alakuló közgyűlésén." Ld. Fővárosi Levéltár IV.1476/VII. ker. elölj., 32.941/1937. Az egyesület alapszabályát 1937. május 5-én hagyta jóvá a belügyminiszter (174.414) 1937-VII.a./s 1944. július 7-én Jaross Andor tiltotta be.

[170] *Bisselisches Mózes:* „A Palesztina munka nem lehet hadszíntér".In: ZsSz 1937. február 5. (5. sz. 1–2.l.).

[171] CZA Z 4 10345/1. 1937. január 19. Lauterbach Genfbe (95, Rue de Lausanne) N. Goldmannak.

[172] CZA Z 4 10345/1.1937. február 3. W. Senator levele a Magyar Cionista Szövetséghez. Senator a Jewish Agency Executivájának volt a tagja.

[173] CZA S 5 2281. 1937. február 22. A Hasomer Hacair (Varsó) levele a Szochnut Szervezeti Osztályának Jeruzsálembe.

[174] H.E. 120–125. Ar. Givat Haviva (3) 1.10.5.

[175] Iczkovits legközelebb 1937 februárjában utazott Magyarországra. Lásd: CZA S 5 2281. 1937. február 2. A Hasomer Hacair levele a Szervezeti Osztálynak.

[176] ZsSz 1937. február 5. (XXXII. évf. 5. sz. 3–4.)

[177] *Dr. Miklós Gyula:* „A magyar cionizmus problémái".In: ZsSz 1937. február 5. (5. sz. 6.)

[178] OL K 63 (Külügyminisztérium Politikai Osztály) 412. cs. 1939–43. Bp. 1937. február 12. Balla Pál „Pro Domo" feljegyzése. Balla Pál, a KM Politikai Osztálya egyik titkára volt.

[179] OL K 63 412. cs. 1939–3. M. Kir. Külügyminisztérium. Napi Jelentés.

[180] CZA Z 4 10345/1.1937. március 17. S. Brodetsky Goldmannak Genfbe. A magyar követség címe: 46, Eaton Place, S. W. L. Brodetsky azt írta, hogy meglátogatta a követség titkárát és memorandumot adott át neki. Ugyanakkor Masirevich Szilárd követ március 31-én keltezett levelében azt írja, hogy a „minap" járt itt A. Lourie, s az előadottakról — a követ kérésére — feljegyzést készíttetett. (OL K 63 412. cs. 1939–3 (1147/1937) Valószínűleg két látogatásról van szó.

[181] *Dr. Miklós Gyula:* „Némuljon el a rágalom". In: ZsSz 1936. április 17. (16. sz. 3.)

[182] Mind a három dokumentum lelőhelye: CZA S 5 2281. Április 11.: Lauterbach a MCSznek. Május 5.: Buk Miklós az Executivának. (ő egyébként hivatkozik az 1936. júl. 10-i és dec. 15-i levélre, valamint a Lauterbachnak adott személyes információkra.) Május 20.: Lauterbach a Magyar Cionista Szövetségnek.

[183] OL K 149 185. cs. 7. t. 1937–7–7050. (ápr. 10.: 4152. szám/B. kt.1937. és ápr. 19.: 4600/1937 B. kt.). Fordításra szóba jött Mandel Miklós rabbi neve, de „mivel nem tett hivatali esküt", neve nem bizonyult elég megbízhatónak.

[184] Hunwald Sándor ekkor már az Erec Izrael Haovedet egyik vezetőjeként szerepel. Erre utal június 28-i, Lauterbachhoz írott levele. Lásd: Lauterbach viszont levelét (CZA S 5 2281(1829/341/3/3818). 1937. július 13. Pf. Traumint, Zürich.). Az ekkor már a kongresszus miatt Jeruzsálemet elhagyó és Zürichben tartózkodó Lauterbach gyakorlatilag jóváhagyta az Erec Izrael Haovedet „munkaközösség" azon kérését, hogy benne a Poale Cion és a Hasomer Hacair együtt dolgozhasson. Hunwald Sándor, aki 1931-ben csatlakozott a sómérokhoz, 1936-ban már a vezetőség tagja volt s a mozgalom gazdasági ellátásáért és nemzetközi kapcsolataiért volt felelős. Bővebbet *Galili G.Ervin:* „Komoly Ottó és Hunwald Szimcha vértanúságának évfordulójára". Ld. Új Kelet 1970. január 16. – 6356. sz. 6.

[185] Bné Betár 1937. augusztus (II. évf. 7. sz. 103.). A Fried-féle előadáson a történtek után a „...megjelent sómér rendezőgárda ezt verekedéssel akarta ellensúlyozni, de vesztükre, mert csak a rendőrség közbelépése tudta őket a nemzeti érzésű cionisták dühe elől megmenteni... Ezenkívül... Miklós Gyuláné aggodalmát fejezte ki afölött, hogy a megjelent sómérok verekedést fognak provokálni..." Ilyen eseményekre az MCSz Pro Palesztina Szövetség által a minisztériumokhoz írt Emlékirat is beszámol. OL K 63 412. cs. 1939–43.

[186] A Magyar Cionista Szövetség Választmányának és Országos Intéző Bizottságának jelentése a Szövetség 5697. (1936/37.) évi működéséről. Bp. 1937. 5. A leányhachsarát március 7-én avatta fel dr. Neumann József főrabbi.

[187] K 63 412. cs. 1939–43. Balla „Pro domo" feljegyzése. Bp. 1937. okt. 14., valamint okt. 15. és 22.

[188] Hosszas egyeztetések után november 2-ában állapodtak meg. (CZA Z 4 10345/1). Arthour Lourie (?) Goldmannak nov. 2-án. Masirevich november 8-án értesítette a külügyminisztériumot a látogatásról (OL K 63 412. cs. 1939–43) (1147/1937.).

[189] K 63 412. cs. 1939–43. Balla genfi címe: 33, Quai Wilson.

[190] OL K 149 1937-7-13208.

[191] Erről a sajtó is részletesen számolt be. A hachsarák címét közölte az Esti Újság (1937. november 6. II. évf. 252. sz. 1–2.), az Új Magyarság (november 5. 251. sz. 5.). Ez utóbbi közölte három hachsara lakóinak névsorát. Szinyei Merse u. 27.: Löwy Margit, Krausz Ilona, Sichermann Mária, Sebők Márta, Glück Rozál, Morgenstern Adél, Klein Rebeka. Murányi u. 37.: Szegál József, Szegál Sándor, Roth Ernő, Roth Rebeka, Zöldhegyi-Zeisler György. Murányi u. 39.: Roth Irén és Aranka, Blitz Rózsi, Szegál Helén, Schwartz Jozefina, Rothenstein Melanie. A Szinyei-Merse utcai hachsarán letartóztatott Löwy Margit valószínűleg azonos Towa Lewyvel: „...A harmincas évek végén néhány mádi fiatal utazik Budapestre, az úgynevezett hachsarákra, ahol felkészülnek a kibbuci életre Erec Jiszraelben. A hatóságok és antiszemita újságok »kommunista« propaganda terjesztésével vádolják a hachsarák tagjait és egyiküket — Towa Lewy — letartóztatják..." In: Hakehilla Hajehudit sel Mád. Jerusalajim, 1974, (K.: Arje Levy) (héberül, magyar összefoglalóval) 27. (magyar ny. rész) 73. (héber ny. rész).

[192] CZA S 6 1920. Barlas szerint összesen 72 ember tartózkodik hachsarán (Hechaluc Haklal Hacioni: 22 e., Mizrachi: 24 e., Poale Cion-Dror: 26 e.).

[193] CZA S 6 1920. Bató Lajos december 3-án írott jelentésében („A hachsarák felfüggesztése Budapesten") számolt be a Szochnutnak, a Budapesten november 27-én folytatott megbeszélésekről.

[194] A Friss Újság (november 6. 252. sz. 2.) november 5-ére teszi a szabadon bocsátást, az Esti Kurír írása pedig november 7-én jelenti (november 7. XV. évf. 253. sz.) be ugyanezt. Bató Lajos szerint 6-án történt meg az elbocsátás. Lásd: 193. jegyzet.

[195] Az Új Magyarság értesülése szerint (november 6. 252. sz. 7.) sátoraljaújhelyi, kisvárdai, miskolci, huszti fiatalok vannak közöttük. A Pesti Hírlap szerint (november 6. LIX. évf. 252. sz. 8.) a rendőrség a vidéki tagokat visszatoloncolja lakóhelyükre. Towa Lewy (Szinyei-Merse utcai hachsara) mádi volt. Lásd: 191. jegyzet.

[196] Az Esti Kurír beszámol arról, hogy 7-én délelőtt az órák után 8 tagú csoport tüntetett „Le a Hachsara tagokkal!" jelszóval. Szintén ez a lap számol be a műegyetemi tüntetésről. Ld. XV. évf. 253. sz. 7. A tüntetésekről az Új Kelet is tudósított. Ld. november 11. 256. sz. 8.

[197] CZA S 6 1920. A levél dátuma kérdéses, valószínűleg november 6-án vagy 7-én keletkezhetett, mert Buk utal rá, hogy „holnap" szabadon bocsátják az őrizetbe vetteket.

[198] ZsSz 1937. november 9. (47. sz.). A következő számban is részben megismétlik az információkat (november 19. 48. sz. 1–2. és 4–5.).

[199] Függetlenség 1937. november 5. (LIX. évf., 251. sz. 1–2.) és november 6. (252. sz. 1.): „Hachsarák".

[200] Budapesti Hírlap 1937. november 6. (LVII. évf. 251. sz. 5.).

[201] Népszava 1937. november 7. (65. évf. 253. sz. 9–10.). Az idézett mondatok a 10. lapon olvashatóak.

[202] In: Új Kelet. Lásd: 196. jegyzet. A lefogásokról szóló első rendőrségi jelentést november 4-én adták ki (Függetlenség 1937. november 6. V. évf. 251. sz. 1–2.).

[203] ZsSz 1937. november 9. (47. sz. 4.): „A kárörvendők" valamint november 19. (48. sz. 2.): „Kémeriek a zsidó fronton" (Deutsch József).

[204] Az Esti Újság szerint (november 12. II.évf. 257. sz. 9. Dr. Kapy Rezső: „Verekedés a Cionista Szövetségben") a verekedés 11-éről 12-ére, mig a Függetlenség (november 11. 256. sz. 4.l.) („Cionista csetepaté az Andrássy úton") 10–11-re virradó éjszakára teszi a csetepatét. Az Esti Újság információi: a betárik (a Betar tagjai) röplapokat osztogattak, a baloldali érzelműek verekedni kezdtek, majd dr. Buk kihívta a rendőrséget, akik 7 embert állítottak elő. Dr. Kálmán Imre mentette ki őket. A Függetlenség szerint a dulakodás során a revizionistákat egy szobába szorították be. „Ezek azonban nem hagyták magukat, olyan lármát csaptak, hogy a ház lakói rémülten hívták a rendőrséget." 15 fiatalembert átkísértek a Mozsár-utcai rendőrkapitányságra.

[205] Részlet Kálmán nyilatkozatából: „...Mi nem tudtuk tovább nézni, hogy a kommunista sómérok ellepték a Cionista Szövetséget s ezért kiléptünk és megalakítottuk az Új Cionista Szövetséget... a zsidóságnak felesleges belekeveredni mindenféle bolsevista mozgalomba..." Esti Újság 1937. november 12. A kizárást a Zsidó Szemle 1937. december 10-i száma közli (50. sz. 8.).

[206] ZsSz 1937. november 19. (48. sz. 11.) és Bató Lajos 1937. december 3-i jelentése. CZA S 6 1920.

[207] CZA S 6 1920. A Hechaluc Haklal Hacioni (MCSz Ifjúsági Szakosztálya) levele a Szochnut Alija Osztályának. Az időpont kérdéses, valószínű 1938 első félévében keletkezett. A Mizrachira vonatkozó információt lásd: Hava Eichler 109.

[208] In: *Gonda Moshe Elijáhu:* A debreceni zsidók száz éve. Tel-Aviv, 1966 után. A Debreceni Zsidók Emlékbizottsága kiadása. 195.

[209] OL K 149 1937-7-14273. 1937. december 13. A m. kir. rendőrség politikai rendészeti osztálya. A főkapitány-helyettes a belügyminiszternek (833/1937.4, pol. rend. res).

[210] OL K 149 1937-7-14273. 1937. december 23. A m. kir. rendőrség politikai rendészeti osztálya a belügyminiszternek (833/5.–1937. pol. rend. res.). A miskolci rendőrkapitány 127/3. és 5. alszámú „jelentésében foglaltaknak megfelelően" folytatták le a nyomozást Budapesten.

[211] OL K 63 412. cs. 1939–43. 1937. február 2. Dr. Buk Miklós, az MCSz főtitkára a röpiratot felterjesztette Szegedy-Maszák Aladár követségi titkárnak, a KM politikai osztálya munkatársának.

[212] A magyar revizionisták lapjában, a Bné Betár-ban vitriolos cikkek jelentek meg a Goldmann-látogatás körüli időszakban, gúnyolva a „cionista külügyminisztert": „A peches külügyminiszter-jelölt" (1938 január II. évf. 1. sz. 15.) és „Tanulmány út" (1938 március II. évf. 2. sz. 31.).

[213] OL K 63 412. cs. 1939–43. Zilahi-Sebess Jenő feljegyzése.

[214] OL K 63 412. cs. 1939–43. (340/pol.) 1937. február 2. Szegedy-Maszák „Pro domo" feljegyzése Buk látogatásáról a KM-ban.

[215] OL K 63 412. cs. 1939–43. 1938. február 11. „Emlékirat a magyarországi Palesztina-munka jelenleg fennálló egyes nehézségei tárgyában. Átnyújtja: A Magyar Cionista Szövetség és a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége." Aláírók: Buk Miklós, a MCSz és Marton Ede, a Pro Palesztina Szövetség főtitkára.

[216] CZA S 5 513. 1938. február 3. Az EIH levele (Székely Béla és Hunwald Sándor aláírásával) [a] Cionista Szervezet Executivájának.

[217] ZsSz 1938. február 11. (XXXIII. évf. 5. sz. 4. és 7.)

[218] CZA S 5 513. Székely Béla és Hunwald Sándor levele.

[219] OL K63–1939–43.

[220] Egyes rendőri intézkedéseket azért elfogadnának: „...A Magyar Cionista Szövetség, miként a múltban, úgy a jövőben is kérni fogja és szívesen látja a hachsarák rendőrségi ellenőrzésének minden olyan módját, amely ezen előkészítő telepek tagjait és egyben a Magyar Cionista Szövetséget a zaklatástól mentesíti." Itt nyilván a régi módszerre, a hachsarák helyének és tagjainak bejelentéséről van szó. Lásd: 219. j.

[221] H.E. 189–191. 1939-ben a Hanoar Haivri 11 hachsarával rendelkezett. Juda Zsoldos közlése (1995 augusztus).

[222] Curot Chajjénu... Budapest, 1939. Harmat soksz. *Hunwald Sándor:* Hamadrégot vahmikcaot (Elbeszélések). Budapest, 1939. Lagbaomer. (A zsidó ifjúság ünnepe). Budapest, 1941. Lemosává. Cofiut. Táborba. Budapest, 1941. (Reiss Jissachar): Ilon Hamenahel. Egy kvuca története. Budapest, 1941.

[223] 1939-ben a VII–VIII. kerületi fiókegyesület több kiadványt is megjelentetett. Pl.: A XXI. Cionista kongresszus. Budapest, 1939. F.k.: Hunwald Sándor. Zsidó kultúrprogram ifjúsági csoportok számára. Budapest, 1939. F.k.: Hunwald Sándor. A VII–VIII. kerületi fiókegyesület címe: VII., Síp u. 22.

[224] 1938. augusztus 26-án az EIH nevében dr. Neumann (Bp. V., Csáky u. 24.) levelet ír a Hisztadrut Haovdimhoz, melyben kifogásolta, hogy a klálcionistákkal szemben őket nem támogatják annyira. Már Kurt Blumenfeldnek is tiltakozó levelet írtak. Félnek attól, hogy a MCSz ügyvezető elnöke, dr. Fried Frigyes, aki szeptember elején Jeruzsálembe utazik, sikeres lesz az ottani Keren Hajeszod irodánál, hiszen testvére, Mimi Fried ott dolgozik. Szeptember 5-én a Hisztadrut Haovdim írt Dobkinnak (Szochnut, Alija Osztály), hogy hasson Friedre. In: CZA S6 1919.

[225] 1938 őszén (?) a Vaad Hatnuot Hechaluciot (A chaluci mozgalmak tanácsa v. bizottsága) levelet írt a Szochnut Alija Osztályának (CZA S 6 1920). Egy másik dokumentum is beszámol erről: Krausz Miklós — a Palesztina Hivatal titkára — 1939. május 22-én a Jewish Agency Bevándorlási Osztályához (CZA S 6 1640/3).

[226] *Chájim Chermes:* „Chalucok és detektívek. Egy magyarországi háchsárá évfordulójára". Új Kelet 1968. október 11. (6147. sz. 3 a oldal.) Krausz Miklós 1939. május 22.-i levele szerint csak novemberben alakult meg az első hachsara. In: CZA S 6 1640/3.

[227] A madagaszkári zsidó letelepítés ötlete lengyel és francia antiszemiták ötlete volt, de karrierjét a náciknak köszönhette. 1937–38-ban a sziget francia kormányzója ellenezte, a külügyi

tárca néhány személye támogatta a zsidó menekültek madagaszkári letelepítését. 1938 márciusa előtt Adolf Eichmannt bízták meg azzal, hogy dolgozza ki az erre vonatkozó javaslatát, mely egy többmilliós gigantikus gettó képét vetítette előre. Az 1940 nyarán benyújtott eichmanni javaslat azonban — főleg az 1942-es wannsee-i konferencia felől nézve — inkább a figyelem elterelését szolgálta.

[228]A cionista vezetők már 1933-ban tárgyalásokba bocsátkoztak a német kormánnyal. A tárgyalások 1933 augusztusában kereskedelmi megállapodáshoz vezettek: ez volt az ún. „ha'avara". A megállapodást az Anglo-Palestine Bank és a német gazdasági minisztérium kötötte. A szerződés szerint a német birodalmat elhagyó zsidók tőkéjüket német áruk kivitele formájában transzferálhatták Palesztinába, de csakis oda. Létrejött a „Haavarah" részvénytársaság, mely a német birodalmi bank és a német cionista szervezet felügyelete alatt állt. A részvénytársaság Berlinben létrehozta a Paltreu-t (Palastina Treuhandstelle zur Beratung Deutscher Juden). A gyakorlatban úgy folyt le a transzfer, hogy a jövendő emigránsok a Paltreu számlájára fizettek be összegeket, melyből a Paltreu különféle javakat vásárolt, melyet Palesztinában adott el. 1934. december 1-ig 650 000 márkát transzferáltak a nemzeti alapok pénztárába. A „Haavarah" számlájára befizetett összegek ellentételét a német exportőrök palesztinai követelései képezték. Az ellenszenv ekkor már olyan nagy volt Palesztinában a német cégek iránt, hogy német termékek csak így lelhettek ott piacra. A XIX. cionista kongresszuson (1935) éles vita bontakozott ki az ügyletről s főleg az amerikai cionisták vádolták azzal a szerződés kidolgozóit, hogy megtörik a német áruk bojkottját. A német cionisták visszautasították a vádat, mondván, hogy ez az egyetlen útja annak, hogy megvédjék a zsidó tulajdont és a zsidók veszteség nélkül alijázhassanak. Végül az Anglo-Palestine Bank átadta érdekeltségeit a Jewish Agencynek. In: Palesztina. Gazdasági Szemle. II.évf. 1935 május. 43–44 és részletesen „Haavarah" címszó az „Encyclopedia of Zionism"-ban (Vol. A Herzl Press–McGrew Hill. New York 1971. 437–438.).

[229] Krausz Miklós levele a Jewish Agency Bevándorlási Osztályához. 1939. május 22-én. CZA S 6 1640/3.

[230] Sz.: 115.459(1938.) V. A két szervezet egy szám alatt kapott gyűjtési engedélyt 1939. március 1-től november 15-ig.

[231] OL 185. cs.7. t. 1937–7–6782. A m. kir. állami rendőrség békéscsabai kapitánysága szigorúan bizalmas jelentése a „magyarországi cionista mozgalom bizalmas hírszolgálatá"-ról (108/1937.res.) a belügyminiszternek. Két MCSz körlevelet mellékeltek (III.8.és 25.). A székellel kapcsolatos információk a III. 8-i 15. sz. körlevélben olvashatók. Az 1937. jan. 31-én összeülő OÉ elfogadta, a belügyminiszter 172.435(1937) VII. BM. sz.alatt jóváhagyta az alapszabály-módosítást.

[232] Borsányi György, amikor a zsidóság baloldali mozgalmakban való részvételét vizsgálja, a zsidó ifjúság jelenlétét emeli ki. „...Az 506 izraelita vallású közül 352, azaz a felvettek 70%-a 25 évesnél fiatalabb, amikor nyilvántartásba kerül. Itt tehát a zsidó fiatalság egy részéről van szó, amely nem tud vagy nem akar a fennálló társadalomba integrálódni..." „Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldalról". In: Valóság 1983/9. 26.

[233] H. E. 120–125. Eichler 20 elhagyóról beszél. Szalai András Pécsett volt a Hanaga Somer csoport tagja: „...1930 óta egy trockista cionista mozgalomban vettem részt...". In: Kék Könyv. 139. Elhagyta a cionista mozgalmat, mert csak a zsidókkal foglalkoztak s nem harcoltak a fasizmus ellen. Lásd: *George Garai:* The Policy towards the Jews, Zionism and Israel of the Hungarian Communist Party. London, 1979. 169. Szalai András a Rajk-perben elmondott „vallomásában" még Vági Ferencet nevezte meg cionistának, ami valószínűleg csak rituális átok volt. In: Kék Könyv 139. Demeter György 1945 után a Danubia vállalat igazgatója lett. A spanyol köztársaság védelmében harcolók politikai hovatartozásáról készült „felmérés" csak egy magyar cionistát tüntetett fel. „Magyar antifasiszták részvétele a spanyol köztársaság védelmében". In: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945 Bp., 1964. 109.

[234] Lásd: H. E. 118. és utána.

[235] A cionista jobboldalra (a Jabotinsky-vezette revizionistákra) nagy hatással volt az olasz fasizmus és egyfajta „garibaldis" militarista, vezényszavas nemzeti romantika.

A cikkben előforduló kifejezések magyarázata

Agudat Jiszrael: Ortodox zsidó világszervezet. 1912-ben Kattowitzben keletkezett. Fontos előzménye a X. cionista világkongresszus, amely programjába vette, hogy a cionizmus feladatává teszi a kulturális tevékenységet. Ez — nyíltan — a szekuláris zsidó kultúra meghirdetése volt. Az Agudat Jiszrael feladatának tekintette az asszimiláció, a reformizmus, a zsidó autonómizmus és a cionizmus elleni harcot. Mivel tradicionálisan vallásos szervezet volt, sokat hadakozott a vallásos cionistákkal, a mizrachistákkal.

Alija: (héberül „felmenetel"): a zsidók Izrael földjére való bevándorlása, s aki ezt megteszi, az az olé.

Barisszia „Chawrutha" Poale Cion: A Barisszia a Hitachdut Hanoar B'Hungaria /ifjúsági cionista egyesület a 20-as, '30-as években/ férfitagozata volt. Ennek egyik alcsoportja volt a „Chawrutha" /vagy Chavrutha/, ami héberül baráti kört jelent

Betar: /Brit Trumpeldor=„Trumpeldor Szövetség"/: revizionista ifjúsági szervezet, mely a cionizmus jobboldali irányzatát képviselte. A szervezet a revizionista „vezér", Vladimir Jabotinsky kezdeményezésére, 1923-ban alakult s tömegbázisát a lengyel zsidóság alsó középosztálya alkotta. A Betar Magyarországon 1935-ig mint a Magyar Cionista Szövetség sportszakosztálya működött, majd 1935-ben a szövetség — nemzetközi példára — a Betart kizárta tagjai közül. A magyarországi Betar taglétszáma a területi csatolásokig 2–300 körül mozgott.

Bne Akiva: /„Akiva fiai": itt Rabbi Akibáról van szó/: a vallásos-cionista Mizrachi szervezet ifjúsági „tagozata". A vallásos fiatalok a magyar cionisták 1/3–1/4-ét adták.

Certifikát: A brit mandatárius kormány által a Jewish Agencyn ill. a Palesztina Hivatalokon keresztül szétosztásra szánt bevándorlási engedély. A Jewish Agency két szempont szerint osztotta tovább a certifikátokat: milyen erős az illető ország cionista mozgalma és mekkora az ottani zsidóság veszélyeztetettsége.

Cionista kongresszusok: Az 1897-től működő Cionista Szervezet /1960-tól, a Cionista Világszervezet/ törvényhozó testülete. Az első cionista kongresszus 1897 augusztus 29 és 31.-e között zajlott le, melyen már magyar küldött /Rónai János, balázsfalvi ügyvéd, a „Zion und Ungarn" szerzője/ is résztvett. A kongresszus meghatározza a szervezet pénzügyi és általános politikáját, valamint megválasztja a mozgalom felsőbb szerveit és elnökét. A cionista kongresszusok 1899-ig évenként, majd kisebb-nagyobb kihagyásokkal általában kétévenként gyűltek össze.

Cionista pártok: A cionista mozgalom első évtizedében megjelentek a cionista pártok, akik a székelvásárló területeken pártlistákat indítottak. Volt pártja a polgári középnek /klálcionisták/, a vallásosoknak, a különféle baloldali szervezeteknek /több is/ és a jobboldali nacionalistáknak is. Magyarországon kezdetben az általános /vagy klál/ cionizmus szervezett országos mozgalmat, majd a '20-as évek végétől egyre több és több csoport jelent meg. A választási küzdelmet, melynek tétje a cionista kongresszusokra kiküldhető delegátusok száma volt,

a '30-as években pártok vívták /Mizrachi Lista, Erec Izrael Haovedet Lista, Revizionisták stb./.

Cionista Világszervezet: A cionista mozgalom hivatalos világszervezete, mely nevét így 1960-tól viseli. A Cionista Szervezetet az első cionista kongresszuson: 1897-ben, Bázelben alapították meg. A Szervezet különféle pénzügyi intézményeket és testületeket alakított ki. A Cionista Szervezetnek volt Általános Tanácsa /felső szerv a kongresszus-közi időszakokban/ és Executivája, mely a kongresszusi határozatokat hajtotta végre. A Cionista Szervezet ideológiailag és pártpolitikailag egyaránt tagolt volt.

Erec Izrael Haovedet: /„Dolgozó Erec Jiszrael"/. Baloldali cionista pártszövetség. 1931 májusában,Varsóban a Hasomer Hacair, a Poale Cion és a Hechaluc választási szövetséget kötött, melyet a fentebbi módon neveztek el. Célja az volt, hogy a cionista kongresszusi választásokra összefogja a baloldali erőket. Az EIH országok szerint külön-külön felosztotta egymás pártjai között a rá eső szavazatokat. Magyarországon az EIH-re eső szavazatokat a Hasomer Hacair kapta.

Hanoar Hacioni: Általános /v. klál-/ cionista ifjúsági szervezet, mely Magyarországon a szervezett ifjú cionisták mintegy harmadát adta.

Hasomer Hacair: Az egyik legnagyobb hatású marxista-cionista szervezet. 1913-ban Galíciában és Lengyelországban különféle cionista csoportok egyesültek e néven. 1919-ben indult meg a sómér alija Palesztinába. A Hasomer Hacair saját nevelési rendszert és kibucszervezetet is kialakított. Ekkor két központtal működött: az egyik Varsóban, a másik Merhavján /Palesztina/ működött.

Jewish Agency /Szochnut/: A „Zsidó Ügynökség"létrehozásának igényét,a palesztinai mandátum 4. cikkelye tartalmazta, melyet a Népszövetség 1922-ben fogadott el. A XVI. cionista kongresszuson /1929, Zürich/ határozták el az Ügynökség megalakítását. A szervezet azért is fontos volt, mert — elvileg — a nem-cionisták 50%-os aránnyal vehettek részt benne. A Jewish Agency célja a Palesztinába történő zsidó bevándorlás előmozdítása volt, így törvényszerű volt, hogy a nemcionista elemek kiszorultak az Agencyből. Az Ügynökségnek diplomáciai feladatai is voltak: a cionista mozgalmat és a világ zsidóságát képviselte a Népszövetségnél és más nemzetközi fórumokon is. A Szochnut különféle ügyosztályokat /Department/ hozott létre /pl. Bevándorlási Osztály stb./, melyek később az izraeli kormány szerveivé váltak.

Keren Hajeszod /KH/: Cionista pénzügyi alap /szó szerint: „Felépítési Alap"/. Az 1920-as londoni cionista kongresszus hozta létre. Célja: az alija elősegítése, a bevándorlás és a mezőgazdasági települések létrejöttének támogatása. Tulajdonképpen munkaeszközök beszerzését segítette elő. A szervezet Magyarországon a Magyar Zsidók Pro-Palesztina Szövetsége szakosztályaként működött.

Keren Kajemet Lejiszrael /KKL/: Cionista pénzügyi alap. Hivatalos magyar nevén: Zsidó Nemzeti Alap. Már az első cionista kongresszuson javasolták létrehozását. Hivatalosan 1907-ben jegyezték be. Célja a palesztinai földvásárlás volt, az hogy minél több dunam-ot / Palesztinában használatos földmértékegység / sze-

rezzen. Később nagy település-projekteket is támogatott. Magyarországon 1945-ig a Magyar Zsidók Pro-Palesztina Szövetség szakosztályaként működött.

klálcionisták: /„klal" = héberül „általános"/. Általános cionisták. A Cionista Szervezetben 1907-ben alakult ki ez az irányzat. Olyan emberek nevezték magukat általános cionistának, akik csak a bázeli programot fogadták el. A XII.kongresszus után a Szervezet több mint 70%-a tartotta magát klálcionistának, de 1931-re számuk — a mozgalom bal- és jobboldali pluralizálódásával — 36%-ra csökkent. Az általános cionisták tábora is többszörösen tagolt volt, pl. A és B frakciót hoztak létre. Az A a baloldal felé, a B a revizionista jobboldal felé orientálódott. Magyarországon a II. világháború előtt a Magyar Cionista Szövetség vezetőségek klálcionistákból állt.

Magyar Cionista Szövetség: Cionista országos szervezet Magyarországon. A MCSz alapszabályát a Belügyminisztérium 1927-ben fogadta el. A szövetség az országban lévő cionistákat fogta össze s a különféle cionista pártok és ifjúsági szervezetek számára is keretet adott. A szövetségben fontos szerepet töltött be a budapesti anyaegyesület. Mint minden egyesület, a Magyar Cionista Szövetség is rendelkezett választmánnyal, intézőbizottsággal, tisztikarral, szakosztályokkal és elnökkel. Taglétszáma a '30-as években kb. 4–5 ezer lehetett.

Magyar Zsidók Pro-Palesztina Szövetsége: Cionistabarát társadalmi egyesület. A Magyar Zsidók Pro-Palesztina Szövetsége 1926 decemberében alakult azzal a céllal, hogy a magyar zsidóság szélesebb rétegeit bevonja Palesztina újjáépítésének munkájába. Vezetősége /pl. Székely Ferenc udvari tanácsos, Kohner Adolf báró stb./ a magyar zsidóság tehetősebb csoportjait jelenítette meg. A Szövetség szakosztályaként működött a két cionista alap, a Keren Kajemet Lejiszrael és a Keren Hajeszod. 1929-ben több mint ezer taggal rendelkezett.

Makkabea: 1903-ban alakult cionista egyetemi egyesület.

Mizrachi: Vallásos cionista világszervezet. 1902-ben, Vilnában alakult meg. A cionista mozgalom vallási aspektusát, az Erec Jiszraelre vonatkozó /Izrael Földje/ tradicionális előírásokat hangsúlyozta ki. A Mizrachi fontos szerepet játszott mind a cionista kongresszusokon, mind a jisuv /palesztinai zsidó társadalom/ életében. Magyarországon a szervezett cionisták harmadát alkotta.

Noar Hadati: baloldali cionista ifjúsági csoport a '30-as évek Magyarországán. A mozgalmat előtte Somer Hadatinak hívták.

Noar Haovedet: baloldali cionista ifjúsági csoport a '30-as évek Magyarországán. A Poale Cion előde.

Palesztina Hivatal /ok/: A Cionista Szervezet, majd később a Zsidó Ügynökség /Jewish Agency/ különféle országokban működő hivatalai, kirendeltségei. A Palesztinába irányuló zsidó kivándorlás gyakorlati ügyeit intézték: regisztrálták a jelentkezőket, csoportokat szerveztek, vízumokat szereztek és útleveleket intéztek. Mivel a brit mandatárius kormány a bevándorlást a Jewish Agencyn keresztül intézte, a bevándorlási engedélyeket, az. ún. certifikátokat is a Palesztina Hivatal osztotta szét. A Palesztina Hivatal vezetésében a Cionista Szervezetben résztvevő cionista pártok — az erőviszonyoknak megfelelően — képviseltették

magukat. Magyarországon — egy rövid intermezzót kivéve — a Palesztina Hivatal önállóan működött.

Poale Cion: Baloldali cionista szervezet, mely a századeleji Oroszországban keletkezett s élesen szembefordult mind a Bunddal, mind az Oroszországi Szociáldemokrata Párt zsidó tagjaival. A Poale Cion az előbb említett két szervezettel ellentétben az osztályharcot Palesztinában akarta véghezvinni. A Poale Cionnak Kelet- és Nyugat Európában, valamint az Amerikai Egyesült Államokban is kialakultak a regionális szervezetei.

Revizionisták: Jobboldali cionisták, akik a herzli, „eredeti" cionizmust kérték számon a Cionista Szervezettől, melyet revízió alá akartak venni /innen az elnevezés/. A revizionizmus célja a zsidó állam megalapítása a Jordán mindkét partján. Elutasították az osztályharcot és a zsidó-arab szolidaritást. A revizionisták vezetője a kétségkívül tehetséges Vladimir Jabotinsky volt, aki egyszemélyben volt író, szervező, orátor és politikus. A revizionisták 1925-ben külön szervezetet, a Cohart /Cioniim-Revizionistim/ alapították meg, majd 1935-ben a kongresszusi kiközösítés után az Újcionista Szervezetet hozták létre.

Sékel: Bibliai eredetű szimbolikus pénzegység, a cionista mozgalomhoz való tartozás jele. A sékel tagsági igazolványként is szolgált, de az első cionista szervezetek is az egy földrajzi területen élő sékelfizetőket fogták össze. A kongresszusi reprezentáció a különféle cionista pártok által eladott sékelek számából állt össze. Az a párt, amely több sékelt tudott eladni, több delegátushoz jutott.

Stam Chaluc: nem pártszerű cionisták csoportja. Azokat a cionistákat nevezték így, akik 18 éves koruk előtt nem kaptak cionista nevelést. /S(z)tam = héberül „csak"/.

Világveida: A Hasomer Hacair világkonferenciáit nevezték így. 1924-ben volt az első Danzigban, s a második /1927/ színhelye is ez a város volt. A harmadikat 1930-ban Vrúty-ban, a negyediket 1935-ben Poprádon tartották meg.

Attila Novák

SIONISTES, GAUCHISTES, RAISON D'ÉTAT

(Résumé)

Après la première guerre mondiale le sionisme devint en Hongrie un mouvement réel mais marginalisé par rapport milieu public juif et non-juif. L'unité de l'Alliance Hongroise du Sionisme, légalisée depuis 1927, fut en train de s'éparpiller grâce aux tendances politiques et idéologiques contemporaines. De nouvelles organisations se sont crées comme la Poale Cion, l'Hasomer Hacair, la Dror ainsi que la Betar, représentant du révisionnisme du droite.

Une telle floraison du sionisme fut ralentie par plusieurs facteurs. La direction de la communion fut adversaire dès le début aux "juifs nationaux" qui ne respectèrent point le contrat d'assimilation, ainsi que la police aussi surveilla leurs actions. Le mouvement sioniste devint suspect dès le début à cause de la défiance de quelques autorités, de l'antisémitisme des officiers, et de la presse antisémite de l'extrême droite. En plus les sionistes eurent plusieurs organisations qui éveillèrent la curiosité de la police, comme l'hachsara (parc préparatif) où on essayèrent la vie commune des

chalucs (pionniers). C'est fut l'origine des persécutions dans les années trente (en 1933), pourtant la première action dure contre les sionistes se date de 1936.

En 1936, lors de la campagne antisioniste la police interpella les membres hacharas furent et procéda une poursuite contre eux. Ce dernier concerna même les groupes centristes, par conséquent l'Alliance Hongroise du Sionisme dut suspendre le fonctionnement des hacharas. Lors de la mesure des groupes sionistes l'Hasomer Hacair fut déclaré la plus dangereuse des organisations, car on les accusa officiellement d'être communistes.

Les sionistes, ou les membres des groupes de gauche eurent surtout des relations personnelles. Il y eut des communistes qui commencèrent leurs carrières comme sionistes et à l'envers. Mais ils n'eurent jamais des relations institutionnelles parce que ni le Kommintern n'eut pas de fraction sioniste, ni l'Association du Sionisme ne posséda pas de groupe communiste. En plus les sionistes durent souffrir des persécutions brutales de la police en Union Soviétique.

Entre-temps l'association sioniste fut contrainte de s'expliquer, accusée de communisme par plusieurs personnalités officielles. Aussitôt les atteintes furent communiquées aux centres sionistes de Jérusalem et de Londres. Une séparation constante fut exprimée par l'annulation d'Hasomer Hacair et par la transmission — provisoire — de la juridiction de l'Office de Palestine.

Les organisations étrangères (surtout le Jewish Agency) surveillèrent constamment les événements déroulés en Hongrie et énumérèrent non seulement les plaintes des groupes de gauche mais la limitation officielle des collectes des sionistes. Nachum Goldman, délégué du Jewish Agency à l'Organisation des Nations, fut plusieurs fois à Budapest et négocia avec des hautes fonctionnaires compétents. Lors des pourparlers même l'enjeu d'un bon marché de la politique extérieure se surgit: le Jewish Agency soutient les efforts de révision de la Hongrie à titre de l'amélioration de l'existence du mouvement hongrois du sionisme. Parallèlement une tentative des négociations économiques se surgit, et les intérêts opposants des ministères s'éclatèrent aussi le car Ministre de l'Intérieur soutint les juifs de la commune officielle, le Ministre des Affaires Etrangères fut ouvert plutôt aux arguments des sionistes.

En 1938 une telle situation paradoxale se précisa que le début de la législation antisémite coïncida à la réorganisation du mouvement sioniste; la situation des juifs et les sionistes devint similaire qui fut l'état extralégal.

THE ZIONISTS, THE LEFT WING, AND THE REGIME IN HUNGARY IN THE 1930'S

by Attila Novák
(Summary)

Zionism assumed the proportions of a real movement in Hungary in the years after the First World War, though it did not cease to be marginal in public life. The Hungarian Zionist League, legalized in 1927, was on the brink of breaking up both ideologically and politically according to the trends in contemporary political life. New organizations were brought about called *Poalei Zion*, *Hashomer Hatzair*, and *Dror*, and even a right-wing and revisionist one called *Betar* appeared on the scene.

The development of Zionism was retarded by several factors. The official leadership of the Jewish religious community was hostile to the so-called „national" Jews breaking the „pact of assimilation" from the very beginning, and also the police kept an eye on them.

The mistrust of the authorities went back to several reasons. Certain state organs were distrustful of the Jews, some state officials were explicitely anti-Semites, and the anti-Semitic press of the extreme right was obviously also suspicious. What is more, the Zionist groups established institutions that aroused the interest of the police. Such was, for example, the preparatory colony called *hachsara* where the collectivist lifestyle of the pioneers (*chalutz*) was put to the test. So the persecution of the left-wing Zionists began already in the early 1930's (more precisely in 1933), but the first serious attack took place only in 1936.

During its anti-Zionist campaign of 1936 the police arrested the members of the *hachsaras* and an investigation was conducted against them involving also the members of the centrist groups of the Zionist movement. The Hungarian Zionist Leage was then forced to suspend the *hachsaras*.

The *Hashomer Hatzair* was considered the most dangerous Jewish organization, since it was officially accused of being Communist.

The Zionists, especially their left wing, actually entertained personal relations with the Communists. There were Communists who started their political career as Zionists, and the other way round. However, there was no relationship between them on the level of the organizations, since the Comintern had no Zionist faction, and Zionists had no Communist groups. What is more, the Zionists were brutally persecuted in the Soviet Union in those years.

At the same time, the official Zionist organization was continually forced to excuse itself, since it was officially accused of being a Communist organization. It reported these attacks to the Zionist centres in Jerusalem and London. The attacks could be stopped only by liquidating the *Hashomer Hatzair*. Also the functions of the Palestine Office were temporarily taken over by the Zionist Leage.

The leaders of Zionist organizations abroad, especially those of the Jewish Agency, followed the events in Hungary, the complaints of the left-wing Zionist groups, and the limitations of Zionist collections. Nachum Goldmann, the delegate of the Jewish Agency at the League of Nations in Genf, visited Budapest several times and negotiated with high-ranking officials. He even offered the support of the Agency to the Hungarian revisionist efforts in return for a larger scope of the Zionist movement in Hungary. Attempts were made also at economic talks. There were interesting differences between the Hungarian Ministry of the Interior that supported the official Jewish community of Hungary, and the Ministry of Foreign Affairs that was more susceptible to Zionist arguments.

In 1938 the beginnings of anti-Jewish legislation in Hungary paradoxically coincided with the renewal of Zionist activities. The situation of the Zionists and the Jews in general became very similar both becoming outlawed in Hungary in the years to come.

Tilkovszky Loránt

VÁD, VÉDELEM, VALÓSÁG. BASCH FERENC A NÉPBÍRÓSÁG ELŐTT

I.

A magyar népbíráskodás és a Basch-per

Mióta a második világháborúban a hitleri blokk ellen küzdő nagyhatalmak 1943. november 1-i moszkvai deklarációja kinyilvánította, hogy a háborús bűnösök — tetteik elkövetésének színhelyén — mindenütt törvényszék elé fognak kerülni, a Hitler által leigázott országok haladó erői, sőt a vele szövetségben lévő országok kormányainak velük mindinkább szembeforduló, a háborúból való kiválást szorgalmazó ellenzéke is egyre határozottabban kezdett foglalkozni ezek háború utáni felelősségre vonása eltökélt szándékával. Így volt ez Magyarországon is. Azonban még egy évbe telt, míg sor kerülhetett a törvényes számonkérésre való felkészülés konkrét teendőire, hiszen 1944 márciusában német „baráti megszállás" alá vett ország Sztójay-féle bábkormánya, majd Horthy kormányzó kudarcba fulladt októberi fegyverszüneti kísérlete után a hatalmat átvevő Szálasi „nemzetvezető" a végsőkig kitartott Hitler oldalán. Az ország nyugati felében 1945 első negyedében még Szálasi volt az úr, keleti felében azonban, amelynek súlyos harcokban való megtisztítását és birtokba vételét már ősz óta folytatták a szovjet csapatok, a felszabadult helységekben megalakuló nemzeti bizottságok mindenütt sürgették a háborús és népellenes bűnökkel vádolhatók törvényes felelősségre vonását néptörvényszékek, népbíróságok előtt. Az 1944 decemberében Debrecenben összeült ideiglenes magyar nemzetgyűlés és a Dálnoki Miklós Béla vezérezredes elnökletével ugyanott létrejött ideiglenes magyar kormány teljesen tisztában volt a kérdés jelentőségével, és azonnal megtette előkészületeit a népbíráskodás bevezetésére. Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény azután kötelezte is a magyar kormányt a közreműködésre a nemzetközileg elhatározott eljárásban a háborús bűnösök letartóztatására, a felettük való ítélkezés, illetve adott esetben szükséges kiszolgáltatásuk tekintetében.[1] A kormányt befolyásolta továbbá az a körülmény is, hogy ekkor már más országokban széleskörű és igen szigorú népbíráskodás folyt: Magyarország érdeke azt kívánja, hogy semmi kétséget ne hagyjon új rendszere antifasizmusának elszántsága felől.[2]

A debreceni kormány már 1945. január 25-én kiadta a népbíráskodásról szóló rendeletét,[3] amely alapján meg is indult az eljárás kézre került háborús és népellenes bűnökkel vádolhatók ellen. Ezek nagy többsége azonban a még Szálasi uralma alatti országrészre húzódott, majd továbbmenekült nyugatra[4]. A népbíróság szervezeti kiépülése azóta vált igazán lehetővé, hogy 1945 áprilisától a kor-

mány hatóköre már az ország egész területére kiterjedt, s székhelyét 12-én Debrecenből Budapestre tette át. A népbíráskodásról szóló rendelet bizonyos módosítására 1945. április 27-én már Budapesten került sor.[5] Az ország mind a 24 büntetőtörvényszéke mellett egy-egy népügyészség és népbíróság létesült, kifejezetten a háborús és népellenes bűncselekmények számonkérésére. A népügyészségek munkáját a Népfőügyészség volt hivatva országosan irányítani és ellenőrizni, a népbíróságokét viszont a Népbíróságok Országos Tanácsa – mindkettő Budapest székhellyel. Ez utóbbi egyben fellebbezési fórumul szolgált a népbírósági perekben. A főbb háborús és népellenes bűnösök ügyeiben való eljárásra egyedül a Budapesti Népbíróság lett illetékes.[6] Elnöke Dr. Major Ákos — korábban hadbíró százados — lett, aki kapcsolatot talált a Magyar Kommunista Párt vezetőségéhez és felajánlotta szolgálatait.[7] Pártonkívüliségét formálisan ugyan fenntartva, messzemenően a párt utasításai szerint járt el.[8] Ám a Budapesti Népbíróság is csak politikailag súlytalan vagy kisebb súlyú ügyekkel foglalkozhatott mindaddig, míg 1945 őszén meg nem indult a főbb bűnösök kiadatása az Ausztriát és Németországot megszállt hatalmak részéről.

Az első kimutatás arról, hogy kiket tekint a magyar kormány háborús bűnösöknek, 1945. február 16-án kelt Debrecenben; Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök aláírásával juttatták el a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz (SzEB), amely a fegyverszüneti egyezmény pontjainak — így a háborús bűnösökkel kapcsolatos 14. pontnak is — végrehajtását ellenőrizni volt hivatott.[9] A kimutatásban szereplő 108 név 5 csoportba volt sorolva. Az első csoportban 13 nevet találunk, élükön Bárdossy Lászlóval, olyanokét, akik az országnak a második világháborúba való belesodrásáért felelősek. Az ugyancsak 13 fős második csoportba olyanok kerültek, akik — mint Imrédy Béla, Hóman Bálint, Sztójay Döme is — a háborúnak fokozottabb mértékben való folytatását mozdították elő. A harmadik csoportba 45 főt soroltak, akik „részt vettek a Szálasi-féle hazaárulásban". Ezek között találjuk Basch Ferenc nevét. A negyedik csoportban 31 név található, — köztük Matolcsy Mátyás, Mester Miklós, s a volksbundista Mühl Henrik —, akik, úgymond, szellemi tevékenységükkel segítették a nyilas, fasiszta mozgalmat. Az ötödik csoportban feltüntetett 6 személy — így elsősorban Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérezredes, Zöldi Márton csendőrőrnagy — azért háborús bűnös, mert „a volt megszállott terület lakosságával a rábízott hatalommal visszaélve kegyetlenkedett, vagy felbujtója, tettes részese volt emberek törvénytelen kivégzésének, vagy megkínoztatásának". [10]

Ezt az első kimutatást a debreceni kormány további három listája követte, kiszélesítve a háborús bűnösöknek tartottak körét. Egy 1945 márciusi eleji lista 170 nevet tartalmazott (közülük volksbundisták: Szegedi Erik, Hamm Ferenc, Schönborn József, Spreitzer József, Trischler József); egy március 29-én kelt 72 fős listán főleg katonák szerepeltek, (de polgári személyek is, köztük Matolcsy Tamás, Féja Géza, a volksbundista Brandt Jakab, Keintzel Ede); a május 4-én kelt listán pedig 39 csendőr neve volt található, akik részt vettek az 1942. januári újvidéki vérengzésben.[11]

A magyar kormányt nyugtalansággal töltötte el, hogy a szélsőjobboldali Meskó Zoltán 1945 májusában megrendezett, nem túl jelentékeny perén kívül

egyelőre nem tudott semmit sem felmutatni a főbb háborús és népellenes bűnösökkel szembeni leszámolási készsége bizonyságául, mert ezek — mint említettük — Ausztriában és Németországban kerültek a megszállók — főleg az amerikaiak — kezére, s késlekedett kiszolgáltatásuk Magyarországnak.[12] Amikor híre jött, hogy Csehszlovákiának viszont már kiszolgáltatták a német-bábállam Szlovák Köztársaság elnökét, Tisót, és a szlovák fasiszta kormány több tagját, Dálnoki Miklós Béla magyar miniszterelnök 1945 júniusában határozott lépésekre sürgette — a szociáldemokrata — Valentiny Ágoston igazságügyminisztert, nehogy hátrányos helyzetbe kerüljünk a versengésben. Utasítására Dr. Kerekesházy József népfőügyész[13] azonnal intézkedett azon kevesek ügyének haladéktalan elővételére, felelősségre vonásukra, akik idehaza vannak őrizetben, s bizonyos jogi és nyomozati nehézségek ellenére bűnösségük vitán felül áll. Továbbá arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Magyarországnak még ki nem adott „elsőbb rendű háborús és népellenes bűnösök" soron kívüli felelősségre vonására — „különös tekintettel a kül- és belpolitikai szempontokra" — mielőbb sort kell keríteni „még az esetben is, ha az eljárást távollétükben kell lefolytatni".[14] Megindult a nyomozati anyag gyűjtése a távollevőkre vonatkozóan is, így Basch esetében. A Budapesti Népügyészség már 1945. július 11-én felszólította Kátai Miklós népügyészt, hogy „Basch Ferenc magyarországi Volksbund-vezér ellen a bűnvádi eljárást nyomban indítsa meg és nevezett ellen a vádiratot a legsürgősebben készítse el".[15] Ugyanakkor egyre jobban sürgették a SzEB-nél az amerikai és más megszálló hatóságok által őrizetbe vett háborús bűnösök kiadatását. Az igazságügyminiszter június 16-án fordult a kiadatás ügyében a SzEB-hez, ezt követően a főügyész kilincselt több ízben Lovuskin, Beljanov, Zamercev szovjet tábornokoknál, valamint Schönfeld amerikai követnél.[16] Az igazságügyminisztériumban „gyorslista" készült a legsürgősebben — esetleg több turnusban — kiadandókról. Ennek a SzEB-hez július 10-én benyújtott végső változata 61 nevet tartalmazott, köztük volt „Basch Ferenc, a magyarországi volksbundisták vezére és szervezője". Amikor a SzEB július 27-én közölte, hogy az első turnusban tíz háborús bűnös átadására kész, s ezek neveit a magyar kormány adhatja meg, a július 21-e óta már Dr. Ries István (SzDP) vezette igazságügyminisztériumnak (Markó u. 16.) nemzetközi jogi osztálya, amelynek élén Dr. Réczei László állt, ide még Bascht nem sorolta be.[17]

Fontos fejlemény volt a háborús bűnösök felelősségre vonása szempontjából, amiről a három nagyhatalom 1945. július 17. – augusztus 2. közt tartott potsdami konferenciáján is szó esett, hogy a szövetséges nagyhatalmak augusztus 8-án egyezményt írtak alá Londonban annak megvalósítása mikéntjéről. A népbíráskodásról Magyarországon már az év első hónapjában meghozott, önálló kodifikációs munkával készült rendeletek összhangban lévőnek bizonyultak ugyanis a mostani londoni egyezményben foglaltakkal, s ez bátorítást adott „a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről" szóló törvényjavaslat beterjesztésére és elfogadtatására. (1945. évi VII. törvénycikk).[18] A nemzetgyűlés szeptember 11-i ülésén a törvényjavaslatot előterjesztő Dr. Kovács Kálmán igazságügyi államtitkár (MKP) jellemző módon hangsúlyozta beszédében: „A külföld, elsősorban a szomszédos államok népe, figyel bennünket, és cseleke-

deteink lemérésével következtet népi demokráciánk erejére és szándékaink becsületességére." Az első hozzászóló Kádár János (MKP) volt, aki figyelmeztetett: „Gyökeresen ki kell irtanunk a fasizmust Magyarországon."[19]

A kiadatások előkészítésére közben annyi történt, hogy augusztus 13–14-én Farkas Mihály belügyi államtitkár (MKP), Péter Gábor rendőr-vezérőrnagy, a magyar államrendőrség budapesti főkapitánysága politikai rendészeti osztályának vezetője (MKP), és Pálffy György, a honvédelmi minisztérium katonapolitikai osztályának vezetője (MKP), látogatást tehettek Salzburgban az amerikai hadsereg hírszerző és kémelhárító szolgálatának magyar osztályát vezető Martin Himlernél,[20] aki — hasonlóképpen magyarországi származású társaival — a háborús bűnösség gyanújával őrizetbe vett és különböző gyűjtőtáborokból oda koncentrált személyek kihallgatásával foglalkozott.[21] Megbeszélésük nyomán született meg szeptember 18-án a kiadatási kérelem egy 28 fős második turnusra, benne Baschsal.[22]

Szeptember 29-én Budapestre érkezett Himler. Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökkel tárgyalva közölte, hogy mintegy 200 magyarországi háborús bűnös van amerikai őrizetben.[23] Október 3-án — jobbkeze, Béla Herczeg kíséretében — megjelent az igazságügyminiszternél, s a SzEB-nél működő amerikai misszió megbízásából át is nyújtotta ezek listáját, kijelentve, hogy a magyar kormány kérése esetén felajánlják valamennyiük kiadását.[24] Egy későbbi, november 15-i összesített jegyzék szerint a magyar kormány 250 fő kiadatását kérte a SzEB-től, illetve annak amerikai missziójától. Basch nevénél fel van tüntetve, hogy azok közé tartozik, akiknek kiadatását az igazságügyminisztérium kezdeményezte, míg más volksbundisták (Freund Péter, Hohmann Péter, Schilling János, Trischler Ferenc, Zier László) kiadatását a Himler által átadott jegyzék alapján kérték.[25]

A kiadatásokkal kapcsolatban a magyar kormány 1945. szeptember 18-án kötelezettséget vállalt a tekintetben, hogy a háborús bűnösök ügyében tartandó népbírósági tárgyalásokon részt vehetnek a szövetséges hatalmak megfigyelői, hogy kívánt esetben tanúként rendelkezésre bocsájtja e háborús bűnösöket a nürnbergi nemzetközi törvényszéknek, amely augusztus 20-án megkezdte működését, s hogy halálos ítéletet a magyar népbíróság nem fog végrehajtani mindaddig, míg arra onnan engedélyt nem kap.[26]

Himler „embervadászai", akik igen tájékozottak voltak az általuk évek óta figyelt magyarországi viszonyokról, politikai irányzatokról és szereplőkről,[27] 1945. május 17-én vették őrizetbe az osztrák területre menekült Basch Ferencet Weyregg am Attersee helységben. Bizonyára azokat a táborokat, amerikai kihallgató-központokat járta ő is végig, mint amelyekről más sorstársai konkrétan is említést tettek feljegyzéseikben vagy emlékezéseikben.[28] Basch ekkori feljegyzéseinek csak egy 4 oldalas része maradt fenn. Ebből az derül ki, hogy a rettenetes éhezés miatti testi legyengültség és lelki gyötrelmek közepette mélységesen csalódottan, kiábrándultan, kétségbeesetten küzdött életéért: olykor napi 16 órát is dolgozott azon, hogy átgondolja, tisztázza szerepét, tevékenységét. Bizonyos megnyugvást talált több száz oldalas naplószerű feljegyzései, elmélkedései során, s néhány hónap múltán megbarátkozott már a bizonnyal reá váró halál gondolatával is.[29] Amerikai kihallgatói előtt — más társaihoz hasonlóan — feltehetőleg ő is azt kérte,

hogy ügye inkább a nürnbergi nemzetközi törvényszék elé kerüljön, ám valamennyiükkel közölték, hogy kiadják őket a magyarországi igazságszolgáltatásnak.[30]

Az amerikai őrizetben lévő háborús és népellenes bűnösséggel gyanúsítottak kiadatása az 1945. október 3-án érkezett első szállítmánnyal vette kezdetét. Ekkor 11 fős csoportjuk jött meg egy kétmotoros amerikai katonai repülőgéppel Mátyásföldre: Bárdossy László egykori miniszterelnök, aki Magyarországot belesodorta a második világháborúba, Imrédy Béla, a szélsőjobboldali pártvezérré lett, s a Sztójay-kormányban egyidőre tárcát vállalt korábbi miniszterelnök, az ugyanezen kormányban is miniszterséget vállalt Kunder Antal, s Jaross Andor, a bábkormány zsidókat deportáló belügyminisztere, államtitkárával, Endre Lászlóval együtt, továbbá Szálasi Ferenc nyilas „nemzetvezető", a nemzeti katasztrófa teljessé tevője, segédtisztjével, Gömbös Ernő századossal, miniszterelnökhelyettesével, Szőllősi Jenővel, termelési miniszterével, Hellebronth Vilmossal, s propagandaminiszterével, Kassai-Schallmayer Ferenccel, valamint pénzügyminiszterével, Reményi-Schneller Lajossal, aki 1938 óta végigszolgált minden kormányt.[31]

Az október 9-én érkezett 18 fős második csoportba került a Sztójay-kormányban is miniszterséget vállalt Antal István, Rátz Jenő, és a zsidókat deportáló másik belügyi államtitkár, Baky László; de a korábbi zsidóellenes korlátozó intézkedéseik miatt Kolosváry-Borcsa Mihály sajtókamarai, Kiss Ferenc színészkamarai elnök is; a Szálasi-kormány öt minisztere (Beregffy Károly, Budinszky László, Pálffy Fidél, Szakváry Emil, Szász Lajos); olyan prominens nyilasok, mint Hubay Kálmán, Fiala Ferenc, Csia Sándor, Gera József, vagy a Szálasi által kinevezett vidéki rendőrfőkapitány Buócz Béla; a német megszállókat is kiszolgáló detektív-főfelügyelő Hain Péter, a honvéd vezérkarnak a délvidéki vérengzésekkel kapcsolatban felelősnek tartott egykori főnöke, Szombathelyi Ferenc. Ezzel a csoporttal érkezett a volksbundista német népcsoportvezető Basch Ferenc is. Repülőtéri fogadtatásuk azonos volt az első csoportéval: szovjet katonák és géppisztolyos magyar rendőrök vették körül a déli 1/2 12-kor leszállt gépet. Mint fotóriporterek megörökítették,[32] a gépből egyenként kilépőket a kísérő amerikai katonák — John G. Granwille hadnagy vezetésével — jegyzék kíséretében átadták (a Budapesti Népbíróság elnöke, Dr. Major Ákos jelenlétében) Péter Gábor rendőrvezérőrnagynak, aki rabszállító kocsin az Andrássy út 60-ba, a politikai rendőrségre szállíttatta őket. Az épület előtt már több száz főnyi tömeg várt rájuk. Az egykori nyilas „Hűség Háza" hírhedt pincezárkáiba kerültek. Basch Fialával került közös cellába; a szomszéd zárkában Antal István és Budinszky László volt elhelyezve. A foglár minden egyes személyre szólóan külön írásos utasítást kapott a politikai rendészeti osztálytól az őrizetbe vételre.[33] Délután folyamán a sajtó jelenlétében folyt le megmotoztatásuk, majd este Péter Gábor vezettette maga elé őket.[34] Másnap délelőtt még filmfelvételek készültek róluk,[35] de ezt követően Farkas Mihály belügyi államtitkár hírzárlatot rendelt el a meginduló kihallgatások idejére.[36]

Basch ügyében 1945. október 12-én kezdődött meg tanúk kihallgatása; 16-án magának Baschnak a kihallgatása is kezdetét vette. E nyomozati kihallgatások ezután párhuzamosan folytak a politikai rendőrség kihallgatási alosztályán, a-

melynek Dr. Tímár István rendőrezredes (MKP) volt a vezetője. A beidézett tanúkat általában Gyopár Miklós detektív, olykor Philipp Tibor detektív hallgatta ki, vallomásaikat egyenként, külön-külön véve jegyzőkönyvbe. Basch kihallgatója Dr. Takács Péter Pál őrnagy, rendőrfogalmazó volt, mint ügyében „eljáró rendőrtiszt."[37] Egy ízben — speciálisan a Volksbund gazdasági ügyei vonatkozásában — Nemes Béla szaknyomozó hallgatta kis Bascht a gazdasági nyomozócsoport részéről, melynek Lichtig László volt a vezetője.[38] A kihallgatások során semmiféle fizikai vagy pszichikai kényszerítő eszközt nem alkalmaztak: az amerikaiak ugyanis ezt kikötötték és ellenőrizték. A Basch kihallgatásáról folytatólagosan felvett jegyzőkönyv,[39] melynek minden egyes oldalát kézjegyével kellett ellátnia, azt mutatja, hogy előírásszerűen először — napokon keresztül — szabadon és összefüggően, minden közbeszólás nélkül adhatta elő saját felfogását a Volksbundról, s annak élén betöltött szerepéről, s csak ennek végeztével került sor arra, hogy kihallgatója kérdéseket tegyen fel neki a gyűjtött és most elébe tárt nyomozati anyag alapján, amelyekre részletes válaszokat adhatott.

A nyomozati anyagok gyűjtése és feldolgozása — mint utaltunk rá — már akkor megkezdődött, amikor Basch még az amerikaiak kezén volt. Mik voltak ezek? A Volksbund 1939-ben belügyminiszterileg jóváhagyott alapszabályai,[40] az 1940. augusztus 30-i „magyar-német kisebbségi megállapodás" hiteles szövege,[41] egy vázlat a Volksbund szervezeti tagolódásáról az 1942. év első felében fennállott állapotnak megfelelően,[42] s egy ehhez készített tájékoztató (36 gépelt oldalas sokszorosítvány),[43] egy kimutatás ismertebb volksbundistákról (174 budapesti, 149 vidéki, 26 ismeretlen lakóhelyű),[44] egy egyoldalas kimutatás a Volksbund tulajdonát képező budapesti és vidéki ingatlanokról,[45] a horthysta politikai rendőrség vezetőjének, Sombor-Schweinitzer Józsefnek egy 6 gépelt oldal terjedelmű, 1943-ból való jelentése,[46] egy további — keltezetlen — jelentés Baschról és a Volksbundról, két olvashatatlanná tett aláírással, szintén 6 oldal terjedelemben;[47] Birkás Gézának, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya előadójának egy 1940 őszéről való jelentése Volksbund-agitátorok beszédeiről, s főleg Basch október 20-i eleki beszédéről;[48] mindezekhez járultak 1945-ből a politikai rendőrség egyik nyomozócsoportja anyagából Fehér Péter pár soros jelentései az 1942. évi sajtóból Basch beszédeire vonatkozóan, és Philippi Tibor összeállítása a Volksbote Baschtól és Baschról megjelent cikkeiről, valamint jellemzése a Volksbund központi lapjáról, a Deutsche Zeitungról.[49] Ezen kívül — a régebbi időkből — egy aláírási ív, saját kezű aláírásokkal, több darab ráragasztott Basch-bélyeggel,[50] továbbá 3 darab elismervény 1937-ben felvett különböző összegekről, ámde aláírás nélkül.[51] Teljesen esetlegesen összegereblyézett, általában eléggé gyenge anyag volt mindez: sem idő, sem energia nem volt a háború utáni viszonyok közt alapos, átgondolt feltáró munkára. A dokumentumok nagy része elpusztult, illetve megsemmisítették, vagy elrejtették, elhurcolták azokat, szétzilálódtak, hozzáférhetetlenekké váltak. Archívumokban kutatni lehetetlen volt. Fennmarad a kérdés, támaszkodhattak-e a magyar nyomozószervek az amerikaiak által folytatott kihallgatások jegyzőkönyveire, az általuk lefoglalt anyagokra? Egyes esetekben sor került ilyen jegyzőkönyvek, illetve anyagok átadására és felhasználására — (pl. Szálasi és társai esetében,[52] Endre László perében)[53] — talán Basch esetében is ilyesmire utal

lágerbeli ceruzafeljegyzéseinek említett 4 lapja. (Lehet, hogy az egyébként több száz oldalas kézirat a magyar politikai rendőrségen süllyedt el, vagy semmisült meg.)[54]

Basch 1945 október 16-án kezdődött kihallgatása e hó 26-án ért véget a politikai rendőrségen, s arról Takács őrnagy még aznap összefoglaló zárójelentést készített.[55] Eddig az időpontig 14 tanú kihallgatása történt meg. Közülük négyen nem voltak szabadlábon: Incze Péter[56] a Mosonyi utcában volt internálva, Krump Józsefet[57] a Pestvidéki Ügyészség fogházából, Bárdossy Lászlót[58] és Endre Lászlót[59] a Budapesti Népügyészség fogházából vezették elő tanúkihallgatásra. Beidézett tanúként tett vallomást Baschnak a német nemzetiségi mozgalomban játszott szerepéről Gratz Gusztáv[60] és Kussbach Ferenc,[61] a nemzetiségi kérdésre vonatkozó felfogásáról Mester Miklós,[62] a kormány politikájához, nemzetiségpolitikájához való viszonyáról Szegedy-Maszák Aladár,[63], Pataky Tibor,[64] Birkás Géza;[65] kihallgattak továbbá két rendőralezredest (Zombor József,[66] Tartsányi Dániel),[67] Basch személyiségére vonatkozóan pedig szállásadónőjét (Beczkói Józsefné Révész Ágnes)[68], valamint sokévi szerelmi partnerét (Spieler Kára).[69] A kihallgatott tanúk közül egyedül Kussbach jelentette ki magáról, hogy politikai ellenfele Baschnak; a többiek mind úgy nyilatkoztak, hogy az ügyben érdektelenek. Kussbachon kívül azonban Szegedy-Maszák is kijelentette, hogy „az eljárás tárgyául szolgáló bűncselekmény következtében kárt szenvedett" – utalva arra, hogy az ország német megszállása után letartóztatták és a dachaui koncentrációs táborba hurcolták. A nyomozati szakasz lezárultával Basch ügyét 1945 október 27-én áttették a Budapesti Népügyészségre, amely elrendelte az addig rendőrségi őrizetes Basch előzetes letatóztatásba helyezését, és az Andrássy út 60. alatti fogdájából átszállítását az ügyészség Markó utcai fogházába.[70] A politikai rendőrségtől átküldött nyomozati gyűjtött anyagot november 2-án iktatták a Budapesti Népügyészségen.

A Dr. Ferencz Tibor (MKP) elnöklete alatt működő, és Dr. Molnár Sándor (MKP) vezetőügyész által irányított Budapesti Népügyészségen ekkor 36 népügyész dolgozott.[71] Közülük — mint már említettük — Dr. Kátai Miklós kapott megbízást Dr. Kerekesházy népfőügyésztől az amerikai részről akkor még ki sem adott Basch vádiratának elkészítésére. Ez a feladata változatlan maradt most is, amikor már nem Dr. Kerekesházy, hanem utóda, Dr. Szűcs János (SzDP) irányította és ellenőrizte népfőügyészként — (nyolc helyettesére támaszkodva) — az ország valamennyi népügyészségének munkáját. A Budapesti Népügyészség helyiségei a Markó utca 27. sz. alatti „törvényházban" — a budapesti büntetőtörvényszék épületében — voltak, míg a Népfőügyészségé a volt legfelsőbb bíróság, a Kúria Kossuth Lajos tér 12. sz. alatti épületének, amelyet akkoriban „igazságügyi palota" néven neveztek, I. emeletén. A Budapesti Népügyészségen 1945. november folyamán Dr. Kátai kihallgatott Basch ügyében egy további tanút (Keck Antal),[72] majd a politikai rendőrségen kihallgatottak közül újra beidézett egyet (Spieler Klára),[73] azután pedig, november 22-én, Bascht ő maga is kihallgatta.[74] Ekkor már kezében voltak a nürnbergi nemzetközi törvényszék hozzájárulásával budapesti kihallgatásra november 2-án átszállított Veesenmayernak és Winkelmannak a politikai rendőrségen Baschra vonatkozóan november 12-én tett val-

lomásairól felvett jegyzőkönyvek.[75] Majd népügyész-társa, Dr. Aczél Endre, átment az Andrássy út 60-ba, hogy az ott fogva tartott Szálasitól is november 28-án vallomást szerezzenek Baschra vonatkozóan.[76] Közben Baschsal november 19-én tanúvallomást tétettek az Imrédy-per nyilvános főtárgyalásán, — (Illyés Gyula tervezett tanúvallomása helyett), — Dr. Kátai népügyész ennek anyagát is figyelembe vehette a Basch ügyében készítendő vádiratához.[77]

Az igazságügyminiszter rendelkezése értelmében a háborús és népellenes bűnnel vádoltak ügyében a politikai rendőrségen, majd az ügyészségen felvett jegyzőkönyveket a bizonyításhoz összegyűjtött nyomozati anyagokkal együtt át kellett küldenie a Budapesti Népügyészségnek a Budapesti Népbíróság sajtóosztályára, hogy az a saját archívumában lévő anyag alapján kiegészítéseket tehessen, észrevételeivel segítséget nyújthasson a vádiratot készítő népügyésznek, s tanácsokat adhasson a Budapesti Népbíróságon lefolytatandó perben alkalmazandó bizonyítási eljáráshoz.[78] A Sajtóosztályt, melynek helyiségei az Alkotmány utca 14. szám alatt, a budapesti törvényszék épületének III. emeletén voltak, Major Róbert vezette, miniszteri tanácsos rangban. Névrokona volt csupán Dr. Major Ákosnak, a Budapesti Népbíróság elnökének. Újságíróként évek hosszú során létrehozott privát dokumentum-gyűjteményét — és rendkívül széleskörű tájékozottságát — állította a népbíráskodás szolgálatába. Osztályán mindössze két-három munkatársa volt, továbbiak — kellő felkészültségű emberek — beállítására nem számíthatott. Óriási munkateher nehezedett rá, különösen a kiadatások óta, hiszen a kormány kül- és belpolitikai okokból egyaránt tömegesen és mielőbb akart pereket produkálni és ítéleteket hozatni.[79] Az állandó türelmetlen sürgetések közepette is igényesen, felelősen, lelkiismeretesen akart eljárni. A rendőrségi és ügyészségi munkában annyi hiányosságot, felületességet tapasztalt, hogy a végül is beterjesztésre került vádiratok legnagyobb részénél az ő személyes közreműködésének volt rendkívül számottevő szerepe. Így többek között az első fokon 1945. október 29. – november 3. közt tárgyalt Bárdossy-per, majd a november 14–23 közt tárgyalt Imrédy-per vádiratánál. Teljes mértékben vallotta maga is azt a Dr. Ries igazságügyminiszter által hangsúlyozott követelményt, hogy a vádlottal együtt a letűnt egész politikai rendszert vád alá kell helyezni, s ennek kifejeződésre kell jutnia a vádiratban.[80]

Basch Ferenc ügyével kapcsolatban Major Róbert 1945. november 29-én 7 gépelt oldal terjedelemben közölte észrevételeit Dr. Kátai népügyésszel.[81] Sorra rámutatott a Basch rendőrségi, illetve népügyészségi vallomásának állításai cáfolatához felhasználható momentumokra; kiegészítésül további sajtódokumentumokra, sőt birtokában lévő egyes külügyminisztériumi iratokra is hivatkozott; javaslatot tett további tanúk (Ottlik László, Balla Pál) kihallgatására a főtárgyaláson. Basch gazdasági kérdésekre vonatkozóan történt külön kihallgatásának jegyzőkönyvét, amelyből az abban szereplő neveket szokásszerűen kijegyezte, további perekben felhasználandónak tartotta.[82] Dr. Kátai számára készített feljegyzése mellékleteként az amerikaiak által átadott Szálasi-féle hungarista naplóból Baschra vonatkozóan kijegyzetteket is megküldte.[83]

Az Igazságügyminisztérium kiadásában megjelenő Népbírósági Közlöny már 1945. november 8-i első számában hírt adott arról, hogy készülnek a vádiratok a háborús bűnösök ellen, s hogy a Basch-ügyben Dr. Kátai népügyész dolgozik a

vádiraton. Arról nem szólt a közlemény, hogy ki lesz a főtárgyaláson a vád hivatalos képviselője, de politikai ügyészként — (ennek feladata a vádlott helyének megjelölése a vele együtt elítélendő egész politikai rendszerben) — Dr. Gulácsy György ügyvédet nevezte meg.[84] A november 24-én megjelent 3. szám azután arról tudósított, hogy a főtárgyaláson Dr. Aczél Endre népügyész lesz a hivatalos vádló, a politikai ügyész szerepét pedig Dr. Gyöngyösi István ügyvéd fogja ellátni.[85] Ez utóbbi változásnak az lehet a magyarázata, hogy Gulácsy — a november 4-i országgyűlési választásokon győztes Független Kisgazdapárt országos intézőbizottságának tagja, nemzetgyűlési képviselő — a Tildy-kormány megalakulásától, november 15-től a Belügyminisztérium politikai államtitkára lett.[86]

A Basch ellen Dr. Kátai népügyész által elkészített és a Budapesti Népbíróságnak megküldött vádirat kelte: 1945. december 5-e; a vezető népügyész egyik helyettese, a pártonkívüli Dr. Resofszky Sándor ellenjegyezte.[87] Dr. Kátai javasolta „terhelt előzetes letartóztatásának további fenntartását a főtárgyaláson hozandó érdemleges határozatig". Ezt a Budapesti Népbíróság december 13-tól el is rendelte. Ezen a napon kerültek át a Basch-ügy aktái a Népügyészségről a Népbírósághoz. Intézkedés történt — már korábban — arra vonatkozólag is, hogy a Budapesti Ügyvédi Kamarának — (Szalay u. 7.; elnöke Dr. Ladányi Ármin) — erre hivatott bizottsága jelöljön ki védőügyvédet Basch számára is. Ez Dr. Wenczel Árpád lett — (1930 óta kormányfőtanácsos) — akadályoztatása esetén Dr. Alvinczy Imre ügyvéd.[88] A népbíráskodásra vonatkozó rendelkezések szerint a védelmet csak kirendelt védő láthatta el. A vádirathoz Dr. Kátai jegyzéket csatolt azokról, akik megidézendők a főtárgyalásra. A nyomozati szakaszban kihallgatott tanúk közül Krump és Keck megidézésétől eltekintett, szükségesnek tartotta viszont Veesenmayer és Winkelmann tanúvallomásának meghallgatását. Ez igen fontosnak ígérkezett arra vonatkozóan, milyen volt Basch szerepe az ország német megszállása után, amikor Veesenmayer volt itt a német birodalom teljhatalmú megbízottja, Winkelmann SS-tábornok pedig Magyarország rendőri erőinek legfőbb vezetője.

A Budapesti Népbíróság 1946. január 2-án tűzte ki Basch bűnperében a főtárgyalás megkezdésének időpontját: január 15-én délelőtt 9 órakor veszi kezdetét a budapesti büntetőtörvényszék Markó utca 27. sz. alatti épületének II. emeletén, a 27. számú tárgyalóteremben.[89] A vádiratot január 5-én adták át a „kebelbeli fogházból" elővezetett Baschnak a Népbíróságon, amelynek helyiségei ugyanezen épület III. emeletén voltak, ugyanott, ahol a Népügyészség helyiségei is. Basch január 9-én jegyzőkönyvbe mondta a vád képviseletével megbízott Dr. Aczél népügyész előtt a vádiratra tett észrevételeit,[90] majd egy ceruzával írt keltezetlen beadványában is ezt tette, most már a Népbíróságnak címezve,[91] megnevezve egyúttal azokat, akik a tárgyaláson tanúsíthatnák a vádirat állításait cáfolni kívánó észrevételeinek helytálló voltát. Megidéztetni kérte Bárdossyn kívül Kállay Miklós és Sztójay Döme volt miniszterelnököket is, valamint Antal István, Hóman Bálint, és Jaross Andor volt minisztereket, Pataky Tibor miniszterelnökségi és Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi volt államtitkárokon kívül Ottlik Lászlót és Balla Pált, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának egykori főtisztviselőit is — (akiket egyébként, mint említettük, Major Róbert is meg-

idézni javasolt) — továbbá Matolcsy Mátyás és Tamás, Padányi Gulyás Jenő volt képviselőket, s olyanokat is, mint Neun Henrik, Schell András, Binder Hugó volksbundista vezetők, vagy Farkas-Faul János, Szikra-Nonnenmacher Lajos újságszerkesztők. A Basch által megidéztetni kívántak nagy része letartóztatásban volt. Azon nevek közül, amelyek Basch kérelmében pluszként jelentkeztek a vád-irathoz csatolt lista szerint megidézendőkhöz képest, a Népbíróság csak Antal és Hóman tanúkénti kihallgatásához járult hozzá; őket cellájukból kell majd elővezettetni a Basch-per főtárgyalására. A szintén letartóztatásban lévő nevezett volksbundisták, illetve Matolcsy Mátyás esetében nem látta ennek értelmét. Másoknál nem volt ismeretes a tartózkodási helyük; Basch próbálta címeiket — nem tudni, mily módon — megtudakolni. Az ország határain kívül lévő Kállay Miklós volt miniszterelnök megidéztetésének ötlete nem lehetett több irreális próbálkozásnál, időnyerésre.

Közben bizonyos feszültség támadt Dr. Ries igazságügyminiszter és a SzEB amerikai missziójét vezető William S. Key altábornagy között. Dr. Ries arra hivatkozva, hogy a háborús bűnösök kiadatásával kapcsolatban 1945. szeptember 18-án magyar részről vállalt kötelezettségek hátráltatják a népbíráskodást, kérte, hogy azoktól tekintsenek el. Key 1946. január 8-i válasza szerint érthetetlen, „hogy egyrészt a magyar, másrészt az amerikai kormány között ezen foglyok visszaszállítása tárgyában létrejött megállapodás hogyan és mi módon hátráltathatná vagy befolyásolhatná ezen foglyok ügyének azonnali tárgyalását és az ellenük emelt vádak végleges eldöntését. Eddig mi, amerikai katonai szállítóeszközök és személyzet igénybevételével, 232 háborús bűncselekménnyel vádolt foglyot szállítottunk vissza. Ezek közül értesülésem szerint eddig mindössze 9 fogollyal szemben folytatták le a bűnvádi eljárást".[92] Az üggyel foglalkozó amerikai tisztek abban látták a háborús bűnösökkel szembeni eljárásban mutatkozó késedelmesség okát, hogy túl sok időt és energiát vesztegetnek a „történészkedésre", ahelyett, hogy jobban koncentrálnának a vádlott személyes szerepének, tevékenységének, felelősségének büntetőjogi megítélésére.[93]

A Markó utcai népbírósági fogházban — (vezetője Alföldy László rendőralezredes, MKP) — óriási volt a zsúfoltság. Basch zárkájáról, cellatársairól nincs közelebbi ismeretünk. Az Andrássy út 60-beli állapotokhoz, légkörhöz képest mégis lényegesen jobb volt itt a helyzet.[94] Bár nagy gondot fordítottak az őrszemélyzet megbízhatóságára, a bánásmód — mint az Igazságügyminisztérium büntetőjogi osztálya vezetőjének, Dr. Zolnay Kálmán miniszteri tanácsosnak (MKP) Farkas Mihály részére küldött tájékoztatóiból kitűnik — enyhébb volt annál, sem mint aggálytalan lehetne.[95] Baschról nem tudjuk, kaphatott-e levelet, csomagot, juttathatott-e ki üzenetet, fogadhatott-e látogatót a beszélőn. Annak viszont nyoma van, hogy olvashatott újságokat, a börtönkönyvtárból kölcsönözhetett könyveket. Az Igazságügyminisztérium engedélyével 1945 végén, 1946 elején újságírók beszélgethettek a börtönben — egy III. emeleti őrmesteri szobában — a politikai foglyokkal; ezekről igen nagy gyorsasággal megjelentetett riportkönyveikben tájékoztathatták a kíváncsi közönséget. A foglyokra volt bízva, hogy vállalják-e az ilyen beszélgetéseket.[96] Bárdossy például elzárkózott előle, Basch viszont, mint sokan mások is, örült a megnyilatkozási lehetőségnek, még ha kevéssé lehetett

is bízni a beszélgetés elfogulatlan tálalásában. Szirmai Rezső szociáldemokrata újságíró egy pszichoanalitikus — Dr. Gartner Pál — társaságában igyekezett mélyebben megismerkedni Basch személyiségével.[97] Grafológiai vizsgálatokat viszont hivatalos megbízásból törvényszéki írásszakértő — Fischhof Hanna — végzett. Tapasztalatairól a Képes Figyelő riporterének nyilatkozott. Baschról — kézírása alapján — állítólag így vélekedett: „Álnok, hazug. Olyan ember, aki az apját is eladná."[98] A Népbírósági Közlönyben említett íráselemzései között azonban Baschról nincs szó.[99]

Abban, hogy a főbb háborús és népellenes bűnügyekben illetékes Budapesti Népbíróság melyik tanácsa tárgyalja az egyes pereket, a legfőbb államügyész, Dr. Domokos József (MKP) döntött, a Népbíróság elnökének, Dr. Major Ákosnak meghallgatásával, és Dr. Ries igazságügyminiszter egyetértését kikérve.[100] A Basch-per tárgyalására az V. számú tanácsot jelölte, amelyben Dr. Gálfalvy István (MKP) volt a tanácsvezető bíró. A népbírósági törvényes rendelkezések értelmében ezekben az első fokon tárgyaló kéttagú tanácsokban egyedül a tanácsvezető volt — lehetőleg bírói gyakorlattal rendelkező — jogász szakember — (mint régi kúriai bíró, Dr. Gálfalvy ilyen volt) —, a többi hat tag a legkülönbözőbb foglalkozású és iskolázottságú laikus népbíró, akiket a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz tartozó öt párt, valamint az Országos Szakszervezeti Tanács delegál. A népbíráskodásban uralkodó felfogás szerint ezek a laikus szavazóbírók, mint „népi káderek", kifejezői és biztosítékai annak, hogy az ítéletek a nép által hozatnak. A tanácsvezető bírónak csupán a jogi szakszerűségre kellett ügyelnie a tárgyalás során; a szavazás a laikus bírák feladata volt, ő maga csak szavazategyenlőség esetén döntött. Az ítélet megszerkesztése viszont reá várt.

A Gálfalvy-tanácsban a Magyar Kommunista Párt (MKP) részéről Kádár Iván, a Szociáldemokrata Párt (SzDP) részéről Faludi György, a Független Kisgazdapárt (FKP) részéről Bolgár Menyhért, a Polgári Demokrata Párt (PDP) részéről László Géza, a Nemzeti Parasztpárt (NPP) részéről Püspöki Sándor, az Országos Szakszervezeti Tanács (OSzT) részéről Dr. Nagy Istvánné foglalt helyet. Ismereteink róluk igen hiányosak és sokban bizonytalanok. A kommunista Kádár Iván 1904-ben született Nyírbátorban, 1926 óta vett részt a munkásmozgalomban, villanyszerelő volt, a Fővárosi Elektromos Művek dolgozója. Soroksáron lakott. A kisgazdapárti Bolgár Menyhért Füzesabonyban született 1880-ban, és a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság alkalmazottja volt. A parasztpárti Püspöki Sándor 1924-ben született. A szociáldemokrata Faludi György előkerült kartonja viszont hiánytalan és hiteles adatokkal szolgál: 1921-ben született Budapesten, iskolai végzettsége kereskedelmi érettségi, foglalkozása rendőrnyomozó. 1940 óta tagja a Szociáldemokrata Pártnak, amelynek V. kerületi szervezete javasolta népbírónak: „Tekintettel arra, hogy megbízható és kemény elvtárs, biztosan tudjuk, hogy feladatát tökéletesen fogja megoldani."[101]

Nagy demokratikus jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a népbírósági tanácsokban — mind első, mind másodfokon — valamennyi koalíciós párt képviselve volt, de ez egyben azt is jelentette, hogy a koalíción belüli feszültségek, pártharcok a népbíróság munkájára is kihatottak.[102] A felmerülő problémák folyamatos kezelésére Dr. Domokos havonta értekezleteket tartott a Legfőbb Állam-

ügyészségen (Markó u. 16. I. emelet) — az országos népfőügyész, a budapesti népfőügyész, és a budapesti népbíróság elnöke, valamint a Népbíróságok Országos Tanácsának elnöke részvételével — a pártok azon megbízottainak, akikre a népbíráskodás kérdéseivel, ügyeivel való foglalkozást bízták. Ilyen volt Dr. Nagy István (MKP), Dr. Bánky Richárd (SzDP), Dr. Sótonyi László (NPP).[103] Ám minden párt azt várta el a népbírósági tanácsokba delegált tagjaitól, hogy a párt kívánalmainak megfelelően járjanak el népbírói megbízatásukban – bár ezt a polgári pártok tagadták, s azt hangoztatták, hogy az általuk küldött népbírák kizárólag saját egyéni lelkiismeretükre hallgatnak.[104] Elzárkóztak ezért az elől, hogy elküldjék őket is azokra a közös népbírósági aktívákra, amelyeket Dr. Domokos József és Dr. Major Ákos kezdeményezett a laikus népbírák rendszeres tájékoztatása, munkájuk szakmai segítése, politikai tisztánlátásra nevelésük, tapasztalatcseréjük lehetővé tétele végett. Így csak az MKP, az SzDP és az OSzT által delegált laikus népbírók vettek részt az aktívákon, amelyek szervezői — a kommunista Dr. Nagy István és a szociáldemokrata Dr. Bánky Richárd — neves jogászok és gyakorló bírák meghívásával is igyekeztek őket feladatukra alkalmassá tenni. „Nem szégyen bevallanunk, hogy szaktudás terén alatta vagyunk a polgári pártok által delegált népbíróknak, akiknek soraiban a legtöbb népbíró ügyvéd vagy egyetemi végzettségű."[105] Hangsúlyozott célja lett ennek a hetente összehívott Munkáspárti Népbírósági Aktívának, hogy biztosítsa a két munkáspárt, valamint az Országos Szakszervezeti Tanács népbírósági delegáltjainak egyöntetű fellépését, a pártfegyelem megkövetelte egyező szavazását a peres eljárások folyamán.[106] Pártfeladatukká tették, hogy feljegyzéseket készítsenek, jelentéseket tegyenek a polgári pártok által delegált népbíró társaik, valamint a tárgyalásvezető viselkedéséről, perbeli megnyilatkozásaikról.[107] A Gálfalvy-tanácsban különösen a parasztpárti népbíróval, Püspöki Sándorral volt problémájuk. Egy jellegzetes jelentés szerint Püspöki „prototípusa a reakciós népbíráknak. Elbizakodott, üres fejű, pökhendi, prepotens fráter. A legenyhébb ítéleteket ő szokta javasolni". Egy másik jelentés szerint „a kisgazdapárti népbírák is általában enyhíteni akarnak a munkáspártok által megállapított ítéleteken. A Polgári Demokrata Párt népbírói azok, akik általában átérzik a múlt bűnét és annak megfelelően csatlakoznak a munkáspárti népbírák ítéleteihez".[108]

A Nemzeti Parasztpárt — (országos központja: Andrássy út 25.) — főtitkára, Kovács Imre, mind az SzDP titkárságához, mind az MKP központi vezetőségéhez tiltakozó levelet intézett azzal kapcsolatban, hogy a parasztpárti népbírákat a munkáspártiak gyakorta sértegetik, reakciósnak, fasisztának nevezik, róluk feljegyzéseket készítenek, s ezzel működésükben feszélyezik. Majd hozzátette: „Meg kell állapítanunk azt is, hogy a zsidó népbírák érthető indulattal és szenvedélyességgel, de éppen azért a tárgyilagosságot nélkülöző magatartással akadályozzák meg annak az atmoszférának a kialakulását, mely nélkül a népbíróságok komoly munkája elképzelhetetlen. Jó lenne, ha e kérdésben megegyezésre jutnánk, olyképpen, hogy minden párt utasítaná a maga népbíróit, hogy lehetőleg ne az egyéni indulatok, a személyi bosszúvágy, hanem a demokrácia feltétlen igazságra törő szelleme érvényesüljön a népbírósági tárgyalásokon."[109] A Szociáldemokrata Párt titkársága a maga hatáskörében meg is vizsgálta ezt a „népbírósági zsidókérdést",

magyarázatot is keresve a helyzetre. „Tényként kell megállapítani azt, hogy pártunk népbíróinak cca 80%-a zsidó, de be kell azt is vallanunk, hogy a népbírónak jelentkező elvtársak 98%-a ugyancsak zsidó, és csak 2%-a keresztény, a 2%-ból is javarészt megélhetésnek és állásnak tekintik a népbírói működtetést, azonkívül értelmileg nem állnak azon a fokon, hogy ne kelljen szégyenkeznünk miattuk. A zsidó népbíróknak 90%-a önálló kereskedő vagy iparos, így nem éri semmi veszteség, ha szórakozásból vagy bosszúállásból vállal megbízatást, míg a keresztény fizikai munkás feltétlenül veszteséget szenved a népbírósági tárgyalásoknál. (Nem kapja meg munkahelyén az aznapi olcsó ebédet, nem jó szemmel nézik, hogy hiányzik, elveszti túlóráját, stb., stb.)"[110]

A zsidó túlreprezentáltság a népbíráskodásban olyan probléma volt, amely — antiszemita hangokat kiváltó, felerősítő következményei miatt — aggályosan foglalkoztatta az igazságügyminisztertől kezdve mindazokat, akiknek szerepük volt a népbíráskodás irányításában, ellenőrzésében, illetve vezetőkként álltak a népbírósági szervek élén, s többségükben maguk is zsidók voltak. Maguk szorgalmazták, hogy a kinevezések, illetve megbízások során igyekezzenek legalább némileg csökkenteni ezt a feszültséget. Ennek azonban gátat szabott az a körülmény, hogy a régi bírók, jogászok, ügyvédek egy része kompromittálódott vagy legalábbis megbízhatatlannak tűnt, más részük viszont nem akart szerepet vállalni a hagyományos joggyakorlattól eltérő, és erősen átpolitizált népbíráskodásban, ugyanakkor viszont a zsidóüldözések idején mellőzött szakképzett jogászok most mind rendelkezésre álltak, visszatérve a munkaszolgálatból, vagy — ha úgy adódott — a deportációból is. Elvárták, hogy megaláztatásuk, szenvedéseik jóvátételeként elfoglalhassanak minden olyan pozíciót, amelyből számon kérhetik és törvényesen megtorolhatják mindazt, ami velük történt, s amit a népbírósági rendelkezések a „népellenes bűnök" kategóriájába sorolnak. Ezt lelkiismereti kötelességüknek is tartották kegyetlenül elpusztított hozzátartozóik iránt. Mindezt nem lehetett nem akceptálni, bármennyire is számolni lehetett azzal, hogy az elszenvedett sérelmek és fájdalmas veszteségek lereagálása veszélyeztetheti a kívánatos elfogulatlanságot.[111] A tárgyalótermeket túlnyomó többségben zsidó hallgatóság szállta meg, magatartásával olyan atmoszférát teremtve, amely a vád képviselőinek kedvezett, a védelmet viszont bénította. A népbíráskodást egyik bírálat a másik után érte a sajtóban, hogy lassan dolgozik, s nem hoz eléggé súlyos — lehetőleg halálos — ítéleteket. E hangulat hatására az Igazságügyminisztérium népbírósági osztálya — Dr. Bajor László miniszteri tanácsos (MKP) és helyettese, Dr. Benkő Gyula (MKP) vezetése alatt — aggályosnak tartotta, hogy a népbírósági törvényes rendelkezések — bárcsak halálos ítélet esetén — lehetőséget adnak fellebbezésre, ha az ítélet nem volt teljesen egyhangú.[112]

A Népbíróságok Országos Tanácsa, melynek elnöke egy székely származású régi törvényszéki bíró, Dr. Simándi Tamás (MKP) volt, az oda fellebbezett háborús és népellenes bűnperek tárgyalását a Dr. Bojta Ernő Béla — volt szegedi ügyvéd, munkaszolgálatos — vezetése alatt álló I. számú NOT-tanácsra bízta. Ennek működését is túl enyhének találták; a korabeli vicc szerint a NOT rövidítés jelentése: „Nem Olyan Tragikus".[113] Az ilyen megítélés természetesen ez esetben is a szigorítás irányában hatott. A NOT-tanácsok, így a Dr. Bojta-féle is — ellentétben

a (tanácsvezetőtől eltekintve) laikus bírákból álló elsőfokú népbírósági tanácsokkal — a vonatkozó rendelkezések szerint kizárólag hivatásos jogászokból állhattak. Mindegyiküket beléptették más-más koalíciós pártba, hogy itt is meglegyen a népi demokratikus színkép. A tanácsvezető Dr. Bojta — aki egyébként miniszterelnökségi államtitkár is volt — az SzDP-t képviselte; a tanács előadója, Dr. Sömjén Pál az MKP-t. Az öttagú tanács további tagjai: Dr. Berend György (FKP), Dr. Szabó Mihály (NPP), Dr. Sacher Róbert (PDP).[114] Az Országos Szakszervezeti Tanács — a vonatkozó törvényes rendelkezések szerint — a NOT-ban nem rendelkezett képviselettel. Ez utóbbi körülmény munkáspárti szempontból aggályosnak tűnt, számíthattak azonban a Polgári Demokrata Pártot képviselő tag szavazatára. A NOT-ban is mutatkozott feszültség a bírói testület zsidó és nem-zsidó tagjai között, akik hajlamosak voltak egymást kölcsönösen faji elfogultsággal vádolni. A NOT elnöksége rendkívül sajnálatosnak minősítette ezt a körülményt, és leszögezte, hogy ilyen szempontok nem befolyásolhatják az ítélkezést.[115]

A Basch-per négynapos nyilvános főtárgyalására — első fokon — 1946. január 15–18-án került sor. A gyorsírói feljegyzések, s az azok alapján gépírásba áttett szöveg egyáltalán nem maradt fenn, vagy legalábbis nem került elő. A folyamatos tárgyalásról hivatalos jegyzőkönyv áll rendelkezésre,[116] amely — a hozzá teljes szövegében csatolt vádirattól, illetve ítélettől eltekintve — szerkesztett szövegű: nem szó szerint adja vissza a tárgyaláson a vád, a védelem, a tanúk részéről elhangzottakat, hanem lényegi tartalmukat adja elő, tömören, ám így is bőséges terjedelemben. A peranyag a Basch-per esetében teljesen komplett, ami más — eddig már publikált — peranyagok esetében koránt sincs mindig így. Bizonyos, a védelem oldaláról okkal nehezményezett aránytalanságok ellenére úgy tűnik, hitelesen rögzíti a perben kifejtett álláspontokat. Jellegzetessége azonban e jegyzőkönyvnek, hogy a perben a vádlotthoz, a tanúkhoz intézett kérdéseket nem rögzíti — (a laikus bírák esetében az sem derül ki, hogy név szerint melyikük kérdezett) —, s a kérdésekre csak a kapott válaszokból lehet következtetni. A Basch-per főtárgyalása e jegyzőkönyvéből — azontúl, hogy a tárgyalásvezető bíró (előírásszerűen) „a hallgatóságot a csend és rend megtartására és a rendzavarás következményeire figyelmezteti" — nem érzékelhetjük a tárgyalás légkörét, hangnemét, a hallgatóság magatartását, amit pedig — más, még a közbekiabálásokat is rögzítő szószerinti népbírósági tárgyalási jegyzőkönyvek ismeretében — nem tekinthetünk lényegtelennek. Nem tudjuk, hogy a Basch-per tárgyalásáról készültek-e, maradtak-e fenn hang- illetve filmfelvételek. Az egyes tárgyalási napokról hírt adó sajtóbeszámolókból érzékelhető némileg a vádlottal, s a védelmében felszólalókkal szembeni ellenszenv, ingerültség.[117] Megjegyzést tettek arra, hogy Basch svábos akcentussal beszélt (amin pedig nincs mit fennakadni), s hogy amit mondott a magyar nyelven folyt tárgyalás során, abba sok német szót kevert, (ami viszont nem azért történt, mert nem tanulta meg rendesen magyar hazája nyelvét, hanem mert szükségesnek tűnt bizonyos német elnevezéseket így említeni).[118] Jegyzőkönyvi vallomásai és perbeli sajátkezű beadványai több kétségtelen magyartalanság mellett igazán ízes magyar kifejezések felfedezésére is alkalmat adnak.

A január 15-i első tárgyalási nap a vádlott személyi adatainak kikérdezésével kezdődött: „Dr. Basch Ferenc, házastársa Schmidt Éva, 1901. július hó 13. napján

Zürichben született, budapesti illetőségű és lakos, magyar állampolgár, német anyanyelvű, római katolikus vallású, középiskolai tanár, egy évig tanított a mintagimnáziumban, a Volksbund vezetője, gyermektelen, katona nem volt, a Fillér utcában háza, Csillebércen telke van, középiskolai tanári oklevele van, bölcsészdoktor, atyja Basch Antal, anyja Ammrein Katalin, 1935-ben a pécsi törvényszék nemzetgyalázás miatt 5 havi fogházra ítélte." – Ezután felolvasták a vádiratot, mire Basch így nyilatkozott: „A vádat megértettem, nem érzem magam bűnösnek, mert az akkori világban, amelyben akkor álltam, más álláspontot nem tudtam elfoglalni." Rendőrség előtt tett vallomásával egybehangzóan adta elő ezúttal is hosszadalmas vallomását életéről és tevékenységéről, s emellett kitért azokra a kérdésekre, amelyeket már a rendőrségen, majd az ügyészségen felvetettek és számon kértek tőle, s a vádiratban is hangsúlyosan szerepeltek. Név szerint csak Szegedy-Maszáknak a nyomozati szakaszban tett tanúvallomására reagált, amely különösen alkalmas volt államhűsége kétségbevonására.[119]

Basch meghallgatása után a tanácsvezető bíró sorra ismertette a nyomozati anyagnak azokat a dokumentumait — Basch és más volksbundisták beszédeit, cikkeit, a tevékenységükről szóló rendőrségi és más jelentéseket —, amelyekre a vád alapozódott. Mindezekkel kapcsolatban a vádlott részletes választ adott, majd az ezután feltett népbírói, népügyészi, politikai ügyészi kérdésekre hasonlóképpen válaszolt. Súlyponti kérdésnek bizonyult a vezetése alatt állott Volksbund jellege és szellemisége (főleg az antiszemitizmus tekintetében), viszonya egyfelől a magyar hazához (s az ország horthysta, majd nyilas kormányhatalmához), másfelől a nemzetiszocialista Németországhoz; honnan kapta a pénzt s az utasításokat, milyen szerepe volt a Fegyveres-SS magyarországi hadkiegészítő akcióiban.[120]

A főtárgyalás második napján, január 16-án folytatódtak Basch válaszai Dr. Gyöngyösi politikai ügyész kérdéseire, amelyek ezúttal különösen a Deutsche Mannschaft karhatalmi szerepének tisztázására irányultak. Ezt követően Dr. Aczél népügyész bejelentette: módosítja (súlyosbítja) a vádat. Kijelentette: A háborús bűnösség vádja Baschsal szemben eredetileg a népbírósági novella 11.§ 6. pontjára volt alapozva, amely a háborúra, illetve annak fokozott folytatására sajtó, beszédek tartása stb. útján kifejtett ösztönzést inkriminálta. Ezt minősíti át a 11.§ 1. pontjára, amely a háborús bűnösséget arra vonatkoztatja, aki valamely vezető szerepet betöltve tevékenykedett a Magyarországot sújtó háború érdekében. Bizonyítottnak látja a Volksbund és vezetője bűnösségét nemcsak az SS-toborzásban, hanem a Deutsche Mannschaft szerepe tekintetében is. Basch védője, Dr. Wenczel tett fel ezután a vádlottnak olyan kérdést, melyre válaszolva hangsúlyozhatta, hogy a Volksbunddal csupán gazdasági, szociális, kulturális céljai voltak, s politikai pártot nem akart alapítani.[121]

A tanúk meghallgatása vette ezután kezdetét. Ezen a napon 11 tanúvallomás hangzott el, köztük Hóman Bálinté, Antal Istváné, Mester Miklósé, akik megidéztetését a vádlott kérte. Különösen Mester vallomása volt értékes Basch számára, mert határozottan kiállt nemzetiségi felfogása védelmében. Ugyancsak a vádlott szempontjából volt igen kedvező Beczkóiné Révész Ágnes és Spieler Klára vallomása: ezek rokonszenvesnek mutatták be Basch személyiségét, cáfolták vele kapcsolatban az antiszemitizmus vádját, hangoztatták, hogy nem volt

nemzetiszocialista, sőt rettegett a német náciktól, akiktől azonban nem volt ereje és módja szabadulni. Ezzel szemben Basch szerepének megítélése szempontjából valósággal koronatanú lett Birkás Géza, aki a nagy rendszerváltás után is osztálytanácsos maradt a miniszterelnökségen, s aki tanúvallomásában igen alapos elemzést nyújtott. Incze Péter, a miniszterelnökök mindenkori személyi titkára Basch arra történt hivatkozását cáfolta, hogy a magyar kormányfők bizalmát élvezhette. Endre László nem vonta kétségbe Basch államhűségét, csupán bizonyos problémákra utalt a Volksbund és a magyar közigazgatás, közoktatás viszonylatában. Tartsányi jellegzetes rendőrtiszti tanúvallomása főleg az annak idején általa ellenőrzött volksbundista rendezvények náci külsőségeiről szólt. Különös érdeklődés kísérte Veesenmayer és Winkelmann tanúvallomását, mert ők az ország német megszállása utáni időszakban állottak kapcsolatban a német népcsoportvezetővel, s érdekesen nyilatkoztak a tekintetben, hogy Basch nézetei és cselekedetei mennyiben voltak összhangban a német nemzetiszocializmussal és a német birodalom vele, mint népcsoportvezetővel szembeni elvárásaival. Veesenmayer és Winkelmann tanúkihallgatása ezúttal is — mint a politikai rendőrségen — Dr. Balassa Erik rendőrőrnagy, felesketett hites tolmács közreműködésével történt.[122]

A nyílt főtárgyaláson elhangzott ezen tanúvallomások lényegében egybehangzók voltak a politikai rendőrségen — (Spieler Klára esetében az ügyészségen is) — jegyzőkönyvbe vett vallomásaikkal. A népügyész, a politikai ügyész, a laikus bírák, s a vádlott kérdéseket intéztek a tanúkhoz, vallomásaikkal kapcsolatban. A Birkás, Veesenmayer, Winkelmann tanúvallomásainak tulajdonított fontosságot mutatják Dr. Aczél és Dr. Gyöngyösi kérdései; laikus népbírói oldalról Birkás és Mester kapott kérdést. A vádlott, Basch — az egyedüli Hóman kivételével — valamennyi vallomáshoz észrevételeket fűzött, a tanúkhoz kérdéseket intézett, hogy állításaikat kiigazítsa vagy egyenesen cáfolja, illetve a mellette szóló momentumokat a tanúkkal válaszaikban tovább nyomatékosíttassa, kiszélesíttesse. Tartsányival szembesítésre került sor, eredménytelenül. A tanúk megesketése — indítvány hiányában — csak Tartsányi és Birkás esetében történt.

A főtárgyalás harmadik napján, január 17-én,[123] folytatódott a bizonyítási eljárás. Az e napra megidézett tanúk azonban nem jelentek meg: a jegyzőkönyv szerint „előállításuk nagy akadályokba ütközik". Erről csak annyit tudunk, hogy Szegedy-Maszák, miután kinevezték Magyarország washingtoni követének, már elutazott állomáshelyére, Bárdossy pedig „időközben elhalálozott": a népbíróság jogerős ítélete alapján január 10-én kivégezték. Tanúmeghallgatások helyett 7 nyomozati tanúvallomást olvasott fel a tanácsvezető bíró, amelyeket Pataky, Kussbach, Szegedy-Maszák, Krump, Zombori, Gratz, Bárdossy annak idején a politikai rendőrségen tett, illetve a bizonyítás kiegészítésére — népügyészi indítványra — nyolcadikként Szálasi tanúvallomását is. Kérdéseket tehát nem volt kihez feltenni; a vádlott viszont valamennyi felolvasott tanúvallomásra észrevételt tett, Patakyé kivételével. Kussbach állításait, aki őt „állandóan üldözte", teljesen valótlanoknak mondotta, és ellene fordította vissza a nemzetiszocialista németbirodalmi kapcsolatok vádját; Krump személyével kapcsolatban megjegyezte, hogy ő valójában egy „megtért bárány", aki végül is bekéredzkedett és felvételt nyert a

Volksbundba; Zombori pedig egyszerűen alkoholista. Gratzról — mint a német mozgalom tekintetében eszmei ellenfeléről — a legnagyobb tisztelettel beszélt; Bárdossyt félelmetesen erőteljes érvelésű politikusnak jellemezte, akivel nehéz volt tárgyalnia. A felolvasott Szálasi-féle nyomozati vallomásra a köztük lévő konfliktusok hangsúlyozásával reagált. A Szegedy-Maszák féle nyomozati vallomással kapcsolatban főleg egy ott említett — államellenesnek minősített — kijelentésének leleményes kimagyarázására fordított nagy energiát.

Miután Basch védője, Dr. Wenczel, a bizonyítás kiegészítése iránt nem terjesztett elő indítványt, Gálfalvy tanácsvezető bíró befejezettnek nyilvánította a bizonyítási eljárást, s átadta a szót Dr. Aczél népügyésznek. Ő — mint a jegyzőkönyv rögzíti — „a módosított vádját minden vonatkozásban fenntartja, és kéri, hogy a népbíróság vádlottat a legsúlyosabb büntetéssel sújtsa." Ezt követően Dr. Gyöngyösi politikai ügyész „kéri, hogy a népbíróság ítéletének meghozatalánál mérlegelje azt, mivé lett volna az ország, ha a német imperializmus győz a világ demokratikus hatalmai felett, mivé lett volna az ország, ha mindaz megvalósult volna, amit a német imperialista körök és itteni csatlósaik a fegyveres felkeléstől a kémkedésig, és a kulturális eszközök felhasználásától terrorcselekményekig menő minden eszközzel megvalósítani igyekeztek". Ezzel szemben Dr. Wenczel védő azt kérte, hogy „a népbíróság vádlottat a vád mellőzésével a terhére rótt vád és következményei terhe alól felmentse; amennyiben ez nem történhetnék meg, a legenyhébb büntetéssel büntesse".

Ezután került sor Basch másfél órás beszédére az utolsó szó jogán. Ezúttal is lényegében azt ismételte meg, amit magáról és az általa vezetett Volksbundról a politikai rendőrségen, a népügyészségen, s itt is, a főtárgyalás első napján — szintén összefüggően — már előadhatott. Fejtegetéseit érdemileg nem befolyásolták a bizonyítási eljárás során elhangzottak. Ezúttal is következetesen hangsúlyozta, hogy egyaránt kötődött magyar hazájához és (hazai) német népéhez, de annyit elismert, mint „talán egyetlen bűnét", hogy a hangsúly az utóbbi irányba tolódott el. Ezúttal is azzal érvelt, hogy a körülmények foglya volt: „Beismerem, hogy sodródtam, nem voltam mindig az, aki lenni akartam." Bizonyára nem is tudva, hogy a Népbírósági Közlöny január 5-én megjelent száma „A leszámolás órája" címmel Ilja Ehrenburg cikkét közölte a háborús bűnösök feletti ítélkezés jogosultságáról,[124] épp reá hivatkozva beszélt Basch arról, hogy a háború kegyetlenségei után bármily nehéz is megtalálni az emberi megértés nyelvét, előbb-utóbb el kell jönnie a megbocsátás és megbékélés idejének. Addig azonban a német népnek vezekelnie kell. A magyarországi németség is „vezekel, ha kell", de olyan bűnhődést, mint a kitelepítés, „ez a kis nép nem érdemelt meg". Most már tudja, hogy „hosszú oszlopokban el fognak indulni százezrek és százezrek a nagy vezeklések, a nagy bűnhődések országába", Németországba, ahol éhínség, munkanélküliség, vagy csak éhbérért vállalható munka vár reájuk. (Az előző napi, január 16-i lapok adtak hírt a régóta szóban forgó és előkészített kitelepítési akció megindulásáról).[125]

A január 18-i, negyedik tárgyalási napon került sor ítélethirdetésre.[126] A tanácsvezető bíró felolvasta az ítélet rendelkező részét, amely szerint a vádlott bűnös a neki felrótt háborús és népellenes bűnökben, s ezért a bíróság „összbün-

tetésül halálra ítéli. Elítéli továbbá mellékbüntetésül vagyonának elkobzására, és amennyiben a halálbüntetés nem hajtatnék végre, politikai jogai gyakorlatának tíz évi felfüggesztésére". Kötelezte továbbá a bűnügyi költségek megtérítésére a magyar államkincstárnak. A tárgyalás jegyzőkönyvéhez csatolt ítélet igen terjedelmes indoklási részét csak „lényeges tartalmának szóbeli előadásával" ismertette Dr. Gálfalvy. Eszerint a vádiratban foglaltakat a bíróság minden tekintetben kellőképpen bizonyítottnak találta, ugyanakkor nem találta elfogadhatónak a vádlott védekezését, amelyet az ítélet ezen része hasonló tömörséggel — mégis meglehetős terjedelmességgel — foglalt össze. Ezután egyfelől enyhítő, másfelől súlyosbító körülményekre mutatott rá az ítélet indoklása:

„A büntetés kiszabásánál a népbíróság enyhítő körülményként mérlegelte azt a körülményt, hogy a vádlott eleinte a hazai németség kulturális életének emelésére törekedett és a politikai síkra csak a német nemzetiszocializmus megerősödése után sodródott, továbbá az egyes kérdésekben tanúsított mérsékletet, végül, hogy bizonyos fokig a nemzetiszocialista életformának a Volksbundba való átültetését mellőzte, és hogy elgondolásait és cselekedeteit többé-kevésbé a német birodalmi vezetők kényszere alatt hajtotta végre.

Ezzel szemben súlyosbítónak tekintette a halmazatot, büntetett előéletét, és különösen azt a huzamos, hosszabb időn át kifejtett tevékenységét, melynek az lett a következménye, hogy a nemzetiszocialista világnézetből fakadó életszemlélet a magyarság széles rétegeiben talajra talált és abban az a meggyőződés lett úrrá, hogy Magyarországnak a német háborús célkitűzések szolgálatában kell állani, ez pedig Magyarország romlására, csaknem elpusztulására vezetett.

Mindezek figyelembevételével a népbíróság úgy találta, hogy a vádlott bűnösségével, cselekményének alanyi és tárgyi súlyával a rendelkező részben írt legsúlyosabb büntetés áll arányban."[127]

Dr. Aczél népügyész tudomásul vette az ítéletet. Basch viszont „fellebbezést jelent be az ítélet ellen, annak enyhítése végett". Kirendelt védője, Dr. Wenczel, csatlakozott a védence által bejelentett fellebbezéshez, de nemcsak enyhítés végett, hanem „fellebbezést jelent be a bűnösség kérdésében is", és a fellebbviteli bíróságtól szóbeli tárgyalást kér. A fellebbezési kérelmeket a bíróság elfogadta, s elrendelte az ügyiratok felterjesztését a Népbíróságok Országos Tanácsához. Dr. Aczél népügyész indítványára a bíróság elrendelte Basch előzetes letartóztatásának meghosszabbítását az ítélet jogerőre emelkedéséig.

Ezután a tanácsvezető bírónak a halálraítélthez intézett kérdésére, hogy folyamodik-e kegyelemért, Basch igennel felelt, s kérelméhez védője is csatlakozott, akinek három napon belül kell benyújtania a kegyelmi folyamodványt.

Ezt követően Dr. Gálfalvy berekesztette a nyilvános főtárgyalást, és azonnal megnyitotta az általa vezetett tanácsnak nem-nyilvános ülését, a kegyelmi kérdésben. Ezen mind Dr. Aczél népügyész, mind Dr. Gyöngyösi politikai ügyész úgy nyilatkozott, hogy „halálra ítéltet kegyelemre méltónak tartják, mert vádlott egész tevékenysége alatt tanúsított magatartása a kegyelmi tény elnyerésére méltó alapul szolgál". Távozásuk után zárt ülésen került sor a tanács laikus népbíráinak szavazására. Bolgár Menyhért (FKP), László Géza (PDP), Faludi György (SzDP), Püspöki Sándor (NPP) a „halálraítéltet kegyelemre ajánlja, mert az enyhítő kö-

rülmények száma és nyomatéka, valamint a halálraítélt egyénisége a kegyelmi tény elnyerésére méltóvá teszik. Életfogytiglani kényszermunkára javasolja". Ezzel szemben Kádár Iván (MKP) és Dr. Nagy Istvánné (OSzT) halálbüntetést javasolt: „halálraítéltet nem ajánlja kegyelemre, mert halálraítéltnek a Volksbundban betöltött szerepe, a német birodalom kiszolgálása, a magyarországi németség német mintára való megszervezése mind olyan tények, amelyek a kegyelmi tény elnyerésére méltatlanná teszik". Mindezek alapján a következő határozat született: „A népbíróság a halálraítéltet szótöbbséggel kegyelemre ajánlja, mert a halálraítélt egyénisége, a Volksbundban kétségtelenül beigazolt mérsékelt magatartása, valamint az enyhítő körülmények száma és nyomatékánál fogva halálra ítéltet a kegyelmi tény elnyerésére méltónak tartja."[128]

Bár Basch halálos ítélete még nem volt jogerős, s a lapok is beszámoltak arról, hogy fellebbezés folytán másodfokon is tárgyalni fogják az ügyet, a közvélekedés mégis az volt, hogy Basch sorsa máris megpecsételtetett.[129] Annyi bizonyos, hogy Dr. Ries igazságügyminiszter — véletlenül épp január 18-án Basch halálra ítélésének napján — újra Key altábornagyhoz fordult, (ezúttal is hiába), azzal a kéréssel, hogy a jogerőre emelkedő halálos ítéletek azonnal végrehajthatók legyenek, ne kelljen a nürnbergi nemzetközi törvényszék hozzájárulására várni: „ezt egyrészt az ügyek gyors lebonyolítása kívánja, másrészt — figyelemmel a háborús bűnösök tekintetében uralkodó közhangulatra, — erre mindenképpen szükség volna."[130] Bárdossy január 10-i kivégzése után csak február 28-án kerülhetett sor Imrédy kivégzésére, az Endre-Baky-Jaross perben is már január 7-én megszületett a halálos ítélet, de a kivégzés nürnbergi engedélyeztetése késett. Dr. Ries különösen fontosnak tartotta a tárgyalás mielőbbi kitűzését Szálasi és társai, valamint Sztójay és kormányának tagjai perében; mindezekben a halálos ítéletek egész sora várható. A népbíráskodás felgyorsítására utasította Dr. Major Ákost, akivel február 19-én azt is közölte, hogy „a közeljövőben mintegy 200 háborús főbűnösre vonatkozó vádiratot fog a Budapesti Népügyészség a Budapesti Népbírósághoz átadni, s hogy ezekben az ügyekben szintén soron kívül kell eljárni."[131] Ugyanezen a napon rendelte el az igazságügyminiszter azon ismertebb volksbundisták felkutatását, és ellenük bűnvádi eljárás megindítását, akik listáját a miniszterelnökségen — mint már említettük — már 1945 nyarán összeállították.[132]

Basch kirendelt védője, Dr. Wenczel, január 21-én nyújtotta be 7 oldalas fellebbezését a védence ügyében hozott halálos ítélet ellen.[133] Kifogásolta, hogy a népbíróság nem találta hitelt érdemlőnek Basch védekezését, és lényegében hűtlenségnek minősítette magatartását olyan súlyos időkben, mikor ő valójában „kis pont volt" csupán, és vívódott nehéz helyzetében. Őt tette bűnbakká mindenért, amiért a letűnt rendszer felelős. Sorra vette Dr. Wenczel a tanúvallomások azon mozzanatait, amelyeket Basch mentségére felhozhatóknak vélt. A Marxot, Engelset, történelmi materializmust is emlegető fellebbezés a következő sorokkal zárul: „Kérem a tekintetes Népbíróságot, méltóztassék fellebbezésemet ezen indokok kapcsán a Népbíróságok Országos Tanácsához felterjeszteni, hol is kérem, méltóztassék szóbeli tárgyalást kitűzni, arra engem is, védencemet is megidézni, őt a vád és következményei terhe alól felmenteni, legrosszabb esetben a túl szigorúnak jelentkező ítéletet enyhíteni és őt szabadságvesztés büntetéssel sújtani."

(Szóbeli tárgyalást azért kellett külön kérni, mert egyébként a NOT kizárólag a periratok tanulmányozása alapján foglalt állást az elsőfokú ítéletről.)

Basch védője arra is kitért fellebbezésében, hogy az elítéltnek kézhez kell kapnia az írásba foglalt ítéletet, hogy maga is megtehesse rá észrevételeit, amelyeket a fellebbezés megindoklásához szükségesnek tart. Mégis, csak 1946. március 9-én — tíz nappal ügyének másodfokú tárgyalása előtt — került sor arra, hogy a Dr. Wenczel által benyújtott fellebbezés kiegészítéseként a maga fellebbezését is benyújtsa, 14 oldalon.[134] Az ítélet szövegének sorrendjében adta elő cáfolatnak szánt érveit, amelyek már semmi újat nem tartalmaztak, hanem eddigi érvelését ismételték, nyomatékosították.

Közben történt, hogy Dr. Ries igazságügyminiszter, miután be kellett látnia, hogy továbbra is engedélyt kell kérnie — esetenként és név szerint — a halálos ítéletek végrehajtásához, 1946. március 2-án egy 15 fős listát juttatott el Key vezérezredeshez: Endre László-, Baky László, Jaross Andor, Szálasi Ferenc, Grassy József, Zöldi Márton, Beregffy Károly és mások mellett Basch Ferenc kivégeztetéséhez is engedélyt kért. A SzEB amerikai missziója részéről — az akkor éppen távollévő Key helyett — D. S. Townsend ezredes, ügyvezető közölte március 8-án, hogy a nürnbergi nemzetközi bíróság mellett működő észak-amerikai főállamügyész szerint a nürnbergi per szempontjából nincs akadálya a nevezettek kivégzésének.[135] A szovjet Pravda március 10-i számában különös elismeréssel szóltak immár arról az erélyről, amellyel Magyarországon a népbíróságok a háborús bűnösök felett ítélkeznek.[136] Március 12-én kivégzik Szálasit, Vajnát, Beregffyt, Gerát. Március 18-án kezdődik Hóman perének főtárgyalása, amelyet ugyanaz a Gálfalvy-tanács folytat le, amely Bascht halálra ítélte. És ugyanezen a napon van Basch perének másodfokú tárgyalása a NOT Dr. Bojta Ernő Béla vezette I. számú tanácsa előtt, a volt Kúria (Kossuth Lajos tér 12.) II. emeleti 8. számú tárgyalótermében.[137]

A már ismertetett összetételű tanácsban Dr. Sömjén Pál előadó (MKP) referálta az ügyet. A népfőügyész (egyik) helyettese, Dr. Horti László (SzDP) képviselte a vádat; a védelmet a Budapesti Ügyvédi Kamara által kijelölt és megjelent Dr. Singer Dávid közvédő helyett — felmentve őt tiszte alól — itt is Dr. Wenczel Árpád láthatta el.[138] Az elnök felolvastatta az elsőfokú ítéletet, amellyel kapcsolatban a védő — az enyhítő körülményekre hivatkozva — a büntetés enyhítését kérte, ezzel szemben a népfőügyész-helyettes „az enyhítő körülmények figyelmen kívül hagyásával az elsőbírói ítéletnek teljes egészében való helybenhagyását indítványozza". Az utolsó szó jogán felszólaló Basch a büntetés enyhítését kérte, azt hangoztatva, hogy nem volt kiszolgálója a német birodalom kívánságainak, azoknak a magyar kormány engedett, s őt ez hozta nehéz helyzetbe.

Az ezt követően zárt ülésben meghozott másodfokú ítélet annyiban változtatott csupán az elsőfokú ítéleten, hogy a háborús és népellenes fő vádpontokba olvasztott ide vonható, eddig egyébb külön vádpontok alá sorolt cselekményeket, s a fő vádpontokban mondta ki — egyhangúan — a vádlott bűnösségét.[139] Ugyancsak egyhangú döntés született a tekintetben, hogy a büntetés halálra szól, s az ítélet golyó által hajtandó végre, „zárt helyen, de nem a nyilvánosság kizárásával". Mind a bűnösség, mind a büntetés kérdésében Dr. Sömjén Pál előadó indítványát tette magáévá a tanács.[140]

Az ítélet kihirdetése nyilvános ülésen történt; Basch és védője kijelentette, hogy kegyelemért kívánnak folyamodni. Ezután nem-nyilvános ülésben meghallgatta a tanács Dr. Horti népfőügyész-helyettes véleményét: „Dr. Basch Ferenc elítéltet kegyelemre méltónak nem tartom, mert cselekményei tárgyi súlyával és alanyi bűnösségével a halálbüntetést tartom arányban állónak." A népfőügyész-helyettes távoztával zárt ülésben történt a szavazás a kegyelmi kérés ügyében. Dr. Sömjén előadó (MKP) nem ajánlotta kegyelemre, s véleményéhez Dr. Sacher Róbert (PDP) csatlakozott. Ezzel szemben kegyelemre ajánlotta Dr. Szabó Mihály (NPP) és Dr. Berend György (FKP). Mindketten úgy nyilatkoztak, nem látják tisztázottnak az elítélt együttműködését a német birodalommal a magyar állam ellen. A vitát Dr. Bojta tanácsvezető állásfoglalása döntötte el, aki kegyelemre ajánlotta, s életfogytiglani kényszermunka kiszabását javasolta. Így „a Népbíróságok Országos Tanácsa a halálbüntetésre ítélt Dr. Basch Ferencet kegyelem elnyerésére szótöbbséggel méltónak találta".[141]

A március 18-án egyhangúlag hozott másodfokú, tehát immár jogerős halálos ítéletet, és az ugyanezen napon szótöbbséggel elfogadott kegyelemre ajánlást a NOT elnöke, Dr. Simándi, április 1-én küldte meg az igazságügyminiszternek.[142] Az ő feladata volt, hogy a kegyelmi kérést a köztársasági elnök elé terjessze. (Február 1-ig, a köztársaság kikiáltásáig, a Nemzeti Főtanács döntött kegyelmi kérdésekben). Míg Basch 1946. január 18-i elsőfokú ítéletét „A magyar nép nevében" hozták, március 18-i másodfokú ítéletét „A Magyar Köztársaság nevében". E másodfokú ítélet szóbeli indoklását csak március 27-i kelettel foglalták írásba végleges formában.[143] A védekezésben előadottak ellenében minden lényeges kérdésben bizonyítottnak látja Basch bűnösségét, és a kiszabott büntetést arányban állónak tartja a cselekmény tárgyi súlyával, s az elkövető alanyi bűnösségével. Kijelenti, hogy a háborús főbűnösök szerepe megítélésénél elsősorban a cselekmény tárgyi súlya az irányadó, ezzel szemben „csaknem teljesen elenyésznek és arányba nem hozhatónak mutatkoznak bizonyos belső, szubjektív körülmények". A történelmi körülményekre hivatkozás sem menthet fel a cselekmény súlya alól.

A már március 19-én kivégzett Szőllősi, Kemény, Csia nyilasok, s az ugyanekkor kivégzett Endre és Baky után április 11-én kivégezték Jarosst is – hogy csak az ismertebbeket említsük. Basch kegyelmi kérvényét április 18-án utasította el Tildy Zoltán köztársasági elnök. Az Igazságügyminisztérium április 23-i keltezésű leiratban értesítette a Budapesti Népbíróságot arról a „legfelső elhatározásról", amely „megengedte, hogy a jogerősen halálbüntetésre ítélt Dr. Basch Ferenc elítélttel szemben a törvény és igazságszolgáltatás rendes lefolyása akadálytalanul bekövetkezzék".[144] A kegyelmi kérvény elutasítását Kádár Pál népügyész jelenlétében 25-én hirdette ki Basch előtt nem-nyilvános ülésen a Budapesti Népbíróság Dr. Horváth László vezette tanácsa, melynek tagjai Dr. Kovács Jenő (FKP), Patyán György (MKP), Szilágyi János (SzDP), Dr. Balogh József (NPP), Kamenitzky Miklós (PDP), Lebovich Miklós (OSzT) laikus népbírák voltak. Végzésük szerint a NOT Basch ügyében hozott jogerős ítélete végrehajtható.[145]

Másnap, 1946. április 26-án reggel a kirendelt osztag végrehajtotta a golyó általi kivégzést a Markó utcai fegyház udvarán, Dr. Horváth László kiküldött bíró,

Dr. Kéry Lajos népügyész, Várnagy Sándor rendőrőrnagy fogházfelügyelő, a karhatalom részéről Bánóczy Miklós rendőrhadnagy jelentlétében. Lelkész is volt jelen, P. Puszta Gábor személyében. A Dr. Séra Károly által az ítéletvégrehajtásról felvett jegyzőkönyvet a kiküldött tanácsvezető bírón és a jegyzőkönyvvezetőn kívül aláírták a halál beálltát megállapító fegyházi orvosok, Dr. Kerekes László és Dr. Temesvári György, valamint az elöljáróság részéről Rétházi Sándor fogalmazó, közigazgatási tisztviselő.[146] „A megjelent tömeg tüntetett a népbíróság és a demokrácia mellett, majd rendben szétoszlott" – írta a sajtó.[147]

A „Südost" német népcsoportvezetői közül Magyarországon Basch, majd 1950-ben Jugoszláviában a horvátországi Branimir Altgayer jutott a kivégzés sorsára. A romániai Andreas Schmidt egy szovjet lágerben halt meg 1948-ban. Elkerülte viszont a felelősségrevonást a szlovákiai Franz Karmasin, s a bánáti Sepp Janko. Ez utóbbi megírta a jugoszláviai német népcsoport történetét.[148]

Az eddig előadottak a magyar népbíráskodás keretében igyekeztek bemutatni Basch perének lefolyását. A tanulmány most következő második felében azokat a főbb kérdéseket vesszük sorra, amelyek körül a vád és a védelem csatája folyt, s a per óta eltelt ötven év múltán, a történeti kutatás által azóta feltárt dokumentumokra is támaszkodva, próbáljuk megállapítani, mi – a valóság.

II.
Basch és Volksbundja

A népbíróságot azért hozták létre, hogy „mindazok, akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb elnyerjék büntetésüket". Hatásköre politikai jellegű bűncselekményekre terjedt ki: háborús és népellenes bűncselekményekre. „Háborús bűnös az, aki az 1939. évi háborúnak Magyarországra való kiterjedését, vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását vezető állásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette", vagy azt megakadályozni nem törekedett, bár arra vezető politikai szerepénél fogva módja lett volna. „Háborús bűnös az is, aki nyomtatványban (bármilyen módon sokszorosított iratban), gyülekezet előtt elmondott beszédben vagy rádió útján huzamosabb időn át olyan állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtett ki, amely alkalmas volt arra, hogy az ország háborúba lépése, illetőleg a háború fokozottabb mértékben való folytatása érdekében a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja és az országra káros irányba terelje." Továbbá „aki a háborús hírverés szolgálatában jelentős szellemi munkát végzett", aki német szervek számára „a magyarság érdekeit sértő adatokat szolgáltatott". Népellenes bűncselekménynek az számított, amit később a nürnbergi nemzetközi törvényszék „emberiesség elleni bűntettek" névvel illetett. Az antiszemita uszítás, zsidóüldözés játszott ezekben középponti szerepet.[149]

A vádak, amelyeket Basch Ferenccel szemben emeltek, a népbírósági rendelkezések ezen pontjaira alapozódtak, s az ellene kiadott vádirat ezekhez igyekezett bizonyítékokat felsorakoztatni. A neki tulajdonított bűncselekményeket Basch mint a magyarországi német népcsoport vezetője követte el, sajátos „nép-

csoportpolitikájával", amelyről rendelkezései, beszédei, sajtómegnyilvánulásai, s tanúvallomások tanúskodnak.

Háborús és népellenes bűncselekményekben nem csak személyek voltak elmarasztalhatók, hanem testületek is. Mint később a nürnbergi törvényszék, a magyar népbírósági jog is bűnös szervezetnek nyilvánította az SS-t: aki abba — magyar állampolgár létére — kényszer nélkül belépett, már ezzel a ténnyel háborús és népellenes bűncselekményt követett el. A vád súlyos eleme volt, hogy Basch és a vezetése alatt álló népcsoportszervezet, a Volksbund, toborzópropagandát végzett a Fegyveres-SS számára. A népbírósági rendelet bűnös szervezetnek nyilvánította a Volksbundot is, és népellenes bűntettben tartott elmarasztalandónak mindenkit, aki — akár egyszerű tagként — a Volksbundba kényszer nélkül belépett. Még súlyosabb felelősséget tulajdonított azoknak, akik abban tisztséget vállaltak, s legfőbbképpen Baschnak, e népcsoportszervezet élén álló vezetőnek. Mindezek következtében Basch perének nemcsak a vádlott számára volt — személy szerint — jelentősége, hanem elválaszthatatlan volt a Volksbund jellege, szerepe, befolyása megítélésétől. Ez pedig nem volt hatástalan, következmények nélküli a magyarországi németség egészére sem.

Basch védekezése — hivatalból kirendelt védője által is támogatva — mindenekelőtt arra irányult, hogy hangsúlyozza: a Volksbund nem politikai szervezetként jött létre, hanem kultúregyesület volt, s csak később csúszott át politikai síkra, amiért nem ő felelős, hanem a németbirodalmi és a magyar kormány bécsi ún. népcsoportegyezménye.[150] Az SS-toborzással kapcsolatos szerepe is három további olyan egyezmény következménye, amelyeket a két kormány egymással kötött.[151] A felelősséget méltánytalanul hárítják most reá és a Volksbundra. Nem politikai vezető volt, nem voltak politikai ambíciói, nem akart pártot alapítani: a hazai németség anyanyelvi jogaiért és kulturális fejlődéséért küzdött. Az említett egyezményeket a kormányok a magyarországi németség megkérdezése nélkül kötötték, s az kiszolgáltatott helyzetbe került ezek révén, és rendkívül súlyos következményei lettek ennek reánézve. Éppen ezért vonakodott mindenben eleget tenni a népcsoporttal szemben támasztott németbirodalmi követeléseknek. A háborús viszonyok közti helytállása nem jelenti azt, hogy felelős lenne a háborúért, a vele s nyomában járó pusztulásért, szenvedésekért. Tagadja, hogy népellenes bűnök terhelnék, akár a magyarsággal, akár a zsidósággal szemben. Nem vádolható antiszemitizmussal. A német nemzetiszocializmustól éppen háborús agresszivitása és fajüldöző népellenessége miatt határolja el magát leginkább, s annak lényegét elutasítva, csak bizonyos külsőségeit vette át – kényszeredetten. Foglya volt helyzetének, nem tudott kényes szerepétől megválni. Hűséges volt magyar hazájához, nem árulta el, hanem szolgálatokat igyekezett tenni neki.[152] Nem érzi magát bűnösnek abban a megfogalmazásban, ahogyan a bűnösséget a népbírósági rendelkezések paragrafusai definiálják, inkább felelősséget érez a tekintetben, hogy sodortatni engedte magát a fejleményektől, s nem tudta mindig és mindenben azt a magatartást tanúsítani, amelyet szeretett volna. Ha olyanok ítélkeznének felette, akik ismerték helyzetét és problémáit, több megértést tanúsítanának iránta.

Életútját úgy vázolta fel kihallgatásai majd perének tárgyalása során, hogy kitűnjék: magyar tannyelvű iskolákat végzett ez a bánáti német ifjú,[153] aki a

világháború után megszállt, majd elszakított területről Magyarországra jött, hogy itt folytasson egyetemi tanulmányokat, magyar-német szakos középiskolai tanári oklevelet s doktorátust szerezve. Eközben a budapesti híres Eötvös-Kollégium növendéke volt, s novella- és regénykísérleteivel azt ambicionálta, hogy magyar író legyen. Kollégiumi tanára, az asszimilánsokat a magyar irodalomból kitessékelni, illetve attól távol tartani akaró Szabó Dezső azonban elkedvetlenítette, ugyanakkor a budapesti egyetem germanista professzora, Bleyer Jakab felkeltette érdeklődését a magyarországi németség iránt, bevonta az annak kulturális felemelését célzó munkába, s hamarosan kulturális titkára lett a Bleyer ügyvezetésével működő, 1924-ben alapított Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek. Német öntudatra ébredése és élénk részt vállalása az öntudatosító kulturális munkában, legkevésbé sem hozta őt konfliktusba a magyar nép iránti szeretetével, a magyar kultúra tiszteletével, a magyar hazához való ragaszkodásával. Azonban — ez egyes tanúvallomásokban is hangot kapott — sokan eleve károsnak tartottak minden nemzetiségi öntudatosító tevékenységet. Basch nem tagadta, hogy elégedetlenség támadt benne a magyar nemzetiségpolitikával szemben, hiszen másutt, így a szomszédos országokhoz csatolt területeken, sokkal szabadabban és szervezetileg teljesebben fejlődhetett a német kisebbség. Anyai részről svájci német rokonainál időzve pedig nagy hatással volt rá a nemzetiségi kérdés ottani kezelése. Idehaza kifogásolták azonban a svájci minta iránti lelkesedését, s utóbb be is látta, hogy az sajátos történeti fejlődés eredménye lévén, Magyarországon nem alkalmazható. Ausztriában egy katolikus jellegű német népművelési tanfolyamon vett részt, ezt csak rosszindulatú elfogultsággal tekinthették itthon pángermán agitátorok képzésének. Németországi tanulmányairól, amelyek során kapcsolatban volt már a weimari köztársaság időszakában a külföldi németséggel foglalkozó szervezetekkel, teljességgel hallgathatott, mert a bíróságnak erre vonatkozóan nem voltak információi. Münchenben — mint az ottani magyar konzul annak idején jelentette — egy egyébként mértéktartó előadást is tartott Basch tanárjelölt a magyarországi németség helyzetéről, jellegzetes módon arra figyelmeztetvén azonban hallgatóságát, hogy az államközi német-magyar barátság érdekeiért nem szabad áldozatul dobni a jogaiért küzdő magyarországi németséget.[154]

Basch életútjának ezt a kezdeti szakaszát a bíróság nem találta kifogásolhatónak, sőt a magyarsághoz fűződő viszonyának ekkori megnyilvánulásait a továbbiak megítélése szempontjából az enyhítő körülmények közé sorolta. Az első törést egy 1933-ban tartott beszédében látta, amelyben a névmagyarosítás erőszakolása ellen szólalt fel, s ezzel kapcsolatban a magyar nemzet gyalázása címén harmadfokon is többhónapi börtönbüntetésre ítélték. A népbíróság nem bocsátkozott az egykori nemzetgyalázási büntetőper indítékainak és lefolyásának, az ítélet indokoltságának vizsgálatába, hanem súlyosbító körülménynek vette Basch ennek folytán büntetett előéletét, s nem reagált az ő azon észrevételére, hogy rehabilitálták őt ebben az ügyben a Teleki-kormány kezdeményezésére.[155] Sokkal inkább foglalkoztatta a kihallgatókat majd a bíróságot a Basch arcképét viselő, a VDA által kibocsájtott és világszerte terjesztett levélzáró propagandabélyegek ügye, amelyért az éppen börtönbüntetését töltő Basch tényleg nem volt felelős, ám — állításával ellentétben — nem határolta el magát a védelmében szervezett

tiltakozó akciótól. A történetkutatás csak megerősítheti azt a véleményt, hogy az összànémetség szolidáris kiállása a német népiségvédelem mártírjának tekintett Basch mellett, a — rosszindulatú és rövidlátó — magyar nemzetiségpolitika ellen, áthangolta Basch korábbi mentalitását és megváltoztatta magatartását; az a körülmény pedig, hogy a börtönből való időelőtti szabadulását a német kormány és diplomáciája fellépésének köszönhette, döntő módon befolyásolta a tekintetben, hogy elkötelezettséget érezzen Németország iránt, amit annak Magyarországgal kapcsolatos politikája egyre jobban kihasználhatott.[156]

A népbírósági tárgyalás során behatóan foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogyan viselkedett Basch e három bírói fórumot megjárt, évekig tartó korábbi nemzetgyalázási pere időszakában. Ekkor már főtitkára volt a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek; e tisztségéből az elnök, Gratz Gusztáv függesztette fel a jogerős ítélet megszületéséig, azon felháborodás — és a kormány befolyása — hatására, amelyet az 1935. évi országgyűlési választásokon való ellenzéki fellépése és ekkor kifejtett agitációja váltott ki. Basch tagadta — a tanúnak megidézett Gratz távollétében —, hogy Gratz kifogásolni valót talált volna eddigi tevékenységében, s hogy a magyarországi népinémet mozgalom radikálisai közé tartozott volna, akiknek harcias modorú fellépését pedig Gratz tényleg erősen helytelenítette és károsnak minősítette.[157] Azt elismerte, hogy felszólításának az önkéntes távozásra nem kívánt eleget tenni, s tisztségéből az egyesület végrehajtóbizottságának ülésén távolították el. Elismerte, hogy ezután híveivel Népinémet Bajtársak (Volksdeutsche Kameradschaft) elnevezéssel önálló szervezkedésbe kezdett, amelyet maga is illegálisnak mondott annak idején, de nem abban az értelemben, hogy működése törvényellenes lett volna. Régi rivalizálását Kussbachhal, aki apósa, Bleyer halála után az egyesület ügyvezető alelnöke lett, igyekezett homályban hagyni a bíróság előtt, azt állítva, hogy egyoldalúan az üldözte őt. Tény, hogy Kussbach leleplezései Gratz és rajta keresztül a magyar kormány előtt, a Basch-csoport tevékenységének németországi titkos finanszírozása tekintetében, kínos helyzetbe hozták Bascht, aki egyfelől Rothen egy ösztöndíjak kezelésével kapcsolatos sikkasztási ügyére próbálta redukálni az egész kérdést, másfelől mindent elkövetett, hogy a magyarországi németséget támogató németországi köröket meggyőzze Kussbach aljas árulásáról, és a kamerádok további pénzelésének szükségességéről.[158] A tárgyalásra tanúként megidézett, de szintén meg nem jelent Kussbachról megvetően nyilatkozott, Gratzról azonban a legnagyobb tisztelettel, azt hangsúlyozva, hogy hozzá való viszonya sohasem volt ellenséges, jóllehet nézeteik különböztek, hiszen Gratz az asszimiláció híve volt. Ez így persze leegyszerűsítés, mert Gratz, aki az önkéntes asszimilációt mint természetes folyamatot elismerte, az erőszakos magyarosítást elítélte, és ennek megfelelően a névmagyarosítás erőszakolása ellen tiltakozó Basch „nemzetgyalázási" perében hozott ítélet ilyen természetű indokolását is helytelenítette. Basch valójában nem tisztelte azonban Gratzot, hanem ismételten denunciálta kapcsolatai révén a hitleri Németországban, többek közt mint legitimistát, Anschluss-ellenest, liberálist, zsidóbarátot, aki ilyképpen nem méltó, hogy egy német egyesület élén álljon.[159] Hamarosan el is jött az ideje, hogy a német kormány és diplomáciája Gratz elejtését követelje, s a Kameradschaft elismerését a magyarországi németség egyedül

jogos igazi reprezentánsának. Basch azt állította a per folyamán, hogy ő kész lett volna megegyezni Gratz-cal, ha — bizonyos pozíciókra irányuló méltányos igényeiket akceptálva — visszafogadja őket az egyesületbe, s nem rajta múlott vele folytatott tárgyalásai sikertelensége. Mélyen hallgatott azonban a valódi okról: Gratz azt a feltételt támasztotta, kötelezzék magukat a kamerádok, hogy külföldi pénzt, utasítást többé nem fogadnak el. Basch és bajtársai elutasították, hogy ilyen feltételekkel térjenek vissza.[160]

Basch, aki a negyvenes évek elején mondott beszédeiben sokszor hivatkozott szenvedéseire a pécsi börtönben, a népbíróság előtt úgy nyilatkozott, hogy ott jól bántak vele, a börtönirodán iratok másoltatásával foglalkoztatták. Sőt, azt állította, hogy az eset javára vált: lehiggadt, és a börtönben egy olyan elgondolást érlelt ki magában, amely nem azonnalí, hanem apránkénti folyamatos intézkedések sorától várja türelmesen, hogy a magyarországi németség kívánságai a magyarsággal való konfliktusok nélkül 30–35 év alatt teljesülhessenek: A történeti kutatás azonban nem igazolja, hogy Baschnak valóban egy ilyen „generációs terve" lett volna: a tények azt mutatják, hogy a nemzetközi és hazai konstelláció adta lehetőségek megragadása révén igyekezett elérni mielőbbi, átütő sikert. Basch az 1938 májusi szudéta-válsághoz időzítette átfogó „német népprogramja" meghirdetését, s a Csehszlovákiával szembeni revíziós törekvéseihez Németország támogatására szoruló magyar kormánytól várta azt a gesztust, hogy legalizálja a Kameradschaft törekvéseit, s annak „népprogramja" alapján rendezze a magyarországi németség helyzetét. 1938 novemberében egyfelől az első bécsi döntés során német közreműködéssel elért terület-visszajuttatás folytán támadt bizonyos elkötelezettség-érzés, másfelől a Kárpátalja teljes visszaszerzésére tett katonai kísérlet átmeneti német tilalmazása elhárításának célzata, s nem utolsó sorban a kormánypártban beállt nagymérvű szakadás miatt a kormány megrendült helyzetének német segítséggel remélt megszilárdítása vezetett a Kameradschaft legalizálásához, Volksbund néven. Az alakuló ülésen a német népprogramot terjesztették elő belügyminiszterilleg jóváhagyandó népcsoportalkotmány gyanánt, egy, a német „népcsoportjog" követelményeinek megfelelő, a német népesség életének valamennyi szféráját felölelő, átfogó tervezetként. A német birodalom bábállamaként létrejött Szlovák Köztársaság kormányában Karmasin német népcsoportvezető államtitkári posztot kapva látott hozzá a német népcsoport-autonómia intézményeinek kiépítéséhez; ez volt a minta Basch számára is.[161]

Ezek a körülmények megvitatásra kerültek már Imrédy Béla volt miniszterelnök népbírósági perének nyilvános főtárgyalásán is, ahová Bascht is elővezették tanúvallomásra. Itt természetesen Imrédy magatartásának megítélése állt középpontban, s Imrédynek voltak adresszálva a Volksbund engedélyezése miatti vádak is, de már ekkor szóba került számos olyan momentum, amelyre a Volksbunddal kapcsolatban annak vezetője, Basch elleni vádak fognak alapozódni, az ő küszöbönálló perében. Basch következetesen tagadta, hogy a Volksbund német utasításra jött volna létre, németbirodalmi érdekek szolgálatára. Hangsúlyozta, hogy a német népiségükhöz ragaszkodók alakították meg, s az Imrédy-kormányt felváltó Teleki-kormány belügyminisztere kultúregyesületként hagyta jóvá, amely mellett egy ideig fennmaradt és párhuzamosan működött a Gratz lemondása után

Pintér (Binder) László által vezetett Magyarországi Német Népművelődési Egyesület is. A Volksbund jóváhagyott alapszabálya idézésével bizonygatta az egyesület ártalmatlanságát. Egy, a hatályos egyesületi jognak megfelelő egyesületnek volt az elnöke; jogai, hatásköre semmiben sem haladta meg egy egyesületi elnök szokásos jogait és hatáskörét. A Volksbundba is önkéntes volt a belépés, és ugyanúgy ki lehetett lépni belőle. Őt nem Németországból állították a Volksbund élére, hanem a közgyűlés választotta meg demokratikusan, s állítása szerint az választotta meg további három évre is. A népbíróság előtt tett vallomása szerint igaz ugyan, hogy a benyújtott alapszabálytervezetet annyira megnyirbálták, hogy csak egyharmada maradt meg, de ezért nem neheztelt, mert bírta a kormány ígéretét, hogy a következő években apránként bővítheti majd működési körét, s ez összhangban volt türelmes saját „generációs tervével". Basch valódi reagálása azonban — mint a budapesti német követnek a bíróság által nem ismert jelentéséből kitűnik — kényszeredett tudomásulvétele volt annak, hogy Németország ez idő szerint nem akarja tovább feszíteni a húrt, s így Basch — mint a követnek mondotta — kész „a kormánnyal mintegy fegyverszünetet kötni", meghozva azt az áldozatot, hogy ezzel is „a birodalom politikáját szolgálja, amely súlyt helyez a magyar kormánnyal való jó viszonyra".[162]

Basch népbíróság előtti védekezése szerint nem az ő ötlete volt, hogy a Volksbund, ez a népiségvédelmi kulturális egyesület, népcsoportszervezet legyen, a magyarországi németség kizárólagos reprezentánsa; hogy népcsoport-autonómia kiépítésére törekedjék,[163] hogy elnökét népcsoportvezetőnek titulálják. Németország kívánta így szervezni a külföldi német kisebbségeket, így a magyarországit is, s a magyar kormány felelőssége volt, hogy a magyarországi németség feje felett, tudta nélkül, a németbirodalmi kormánnyal egyezkedve, utat nyitott ennek a Magyarország szuverenitását szerinte is sértő, a hazai németséget kiszolgáltatott helyzetbe hozó idegen befolyásnak. Állítása szerint Basch azonnal tudomására hozta a miniszterelnökségnek mélységes megdöbbenését emiatt, miközben a népbíróságnak nem volt keze ügyében a magyarországi német népcsoportvezetőség sajtó útján is közzétett hálanyilatkozata, amelyben kifejezte köszönetét Hitler Adolfnak, valamennyi német vezérének, hogy a magyar kormánnyal elfogadtatott 1940. augusztus 30-i bécsi egyezmény folytán „láthatóan is védura és oltalmazója lett a magyarországi német népcsoportnak".[164] Basch nem vonta kétségbe, sőt maga is hangoztatta a népbíróság előtt, hogy az egyezményt rákényszerítették a Teleki-kormányra, mégis még ő vádolta azt azért, hogy az egyezmény megkötésébe belement. Szóhasználatát ezúttal a magyar felfogáshoz igazította: nem népcsoport-egyezményt emlegetett, hanem a második bécsi döntés kiegészítő jegyzőkönyveként szereplő pótszerződést, s a magyarországi németségről a per egész folyamán tudatos következetességgel mint nemzetiségről beszélt, holott a Volksbund ezt a kifejezést perhorreszkálta, s a népcsoport kifejezés használatához ragaszkodott. A népcsoport kifejezést Basch most kerülte, mert ekkor még e mára már a nemzetközi jogban általánosan elterjedt kifejezés olyasféle politikai értelme dominált, hogy pl. a 80–100 milliós egységes német nép Magyarországon élő csoportjáról van szó, amelynek ügyeibe — az érdekében történő szótemelésen túl — a „törzsnép", „anyanép" országa jogosult beavatkozni is. Ezzel szemben pl. a

magyarországi német nemzetiség a magyar politikai nemzetegység más származású és anyanyelvű része, amelyet az ország határain belüli együttélés, az állami közösség határoz meg elsősorban, nem pedig a határokon túl nyúló népközösség.[165]

A főtárgyalási jegyzőkönyvek hitvallásszerű Basch-fejtegetéseket tartalmaznak arról, hogy mi az igazán konstruktív nemzetiségi magatartás, amelyet egy népéért felelősséget érző vezető, mint ő, egyedül követhetett: együttélés és nem elkülönülés, összhang, békés együttműködés a magyarsággal. Most hitet tett az együttélés, a szimbiózis mellett, holott abban korábban az asszimilációs veszélyt hangsúlyozták, és arra való hivatkozással szorgalmazták a népiségi elkülönülést szervezetileg is minden vonatkozásban. Korábban elképzelhetetlen kijelentése szerint erőszakos asszimiláció Gömbös óta már nem volt Magyarországon, a természetes asszimilációt pedig állítása szerint mindig is elismerte, disszimilálni egyáltalán nem akart. Ezzel szemben nemcsak hazánkban, hanem Németországban is szállóigeként idézték szavait arról, hogy ami valaha német volt, ismét németté kell lennie.[166] Tagadta, hogy akár maga, akár egyáltalán Volksbund-körökben, a megvető „magyaron" elnevezéssel illették volna a magyar öntudatú németeket, jóllehet köztudott, hogy lépten-nyomon „népáruló" címkével látták el az ilyeneket, akikkel majd leszámolnak.

A nemzetiségi kérdésről vallott felfogását és törekvéseit Basch az első világháború után világjelenségként előtérbe került, s a Nemzetek Szövetségének is feladatává lett kisebbségvédelem körébe tartozónak jelölve meg, az európai szervezett nemzetkisebbségek kongresszusainak — valójában a népszövetségi kisebbségvédelem elégtelenségével szembeforduló — tevékenységével hozta kapcsolatba, amelyben a Versailles és Trianon következtében legnagyobb számú német és magyar kisebbségi szervezetek együttesen majorizálni tudták az európai kisebbségek e nemzetközi fórumát, és szoros együttműködésük hatékonyan befolyásolta annak határozatait. Basch hivatkozott arra, hogy maga is részt vett ilyen kongresszusokon a magyarországi németség képviseletében, de azt nem említette, hogy e képviseletet korábban Gratz és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület más vezetői látták el, s Basch és kamerádjai őket szorították ki onnan, szívós erőfeszítéssel elérve, hogy Németország befolyására őket fogadják el egyedül jogos magyarországi német képviseletnek.[167] Továbbá teljesen megtévesztő módon olyan benyomást igyekezett Basch kelteni, hogy későbbi pályafutása során is a nevezett kongresszusok szellemében tevékenykedett, holott a tények azt mutatják, hogy amint Hitler a maga népcsoportpolitikáját állította a már korszerűtlennek tartott és elhalt nemzetiségi kongresszusok helyébe, Basch is ehhez igazodott az 1940-es években.

A vád állításai ellenében Basch azt hangoztatta, hogy nem élt vissza a bécsi egyezmény által kínálkozó lehetőségekkel. Nem követelődzött a kormánnyal szemben, és nem is fenyegetődzött azzal, hogy az egyezmény szabotálása miatt az országot szétverheti a német birodalom.[168] Tagadta, hogy Németországba is eljuttatott panaszok áradatával zsarolni igyekezett volna a kormányt, holott néhány évtized múlva sorszámozott panaszokra derült fény.[169] A perben kihallgatott tanúk szerint a magyar miniszterelnökkel, miniszterekkel, főtisztviselőkkel szem-

beni tárgyalási modora nem volt erőszakos; előterjesztett kérései mértéktartók voltak. Basch igyekezett is védekezése során kamatoztatni az olyan tanúvallomásokat, amelyek szerint akár az ötvenszeresét is kicsikarhatta volna a kormánytól annak, amit szelíd kérleléssel elért. Csak az a körülmény volt akkor még ismeretlen, hogy Basch a német birodalom részéről érkező ismételt komoly figyelmeztetések következtében volt kénytelen mérsékletet tanúsítani. Basch úgy állította be a népbíróság előtt, hogy szörnyű németbirodalmi nyomás nehezedett rá, amelynek ő nem győzött ellenállni, ezzel szemben a történetileg feltárt valóság az, amitől a 20-as években is már félt Basch tanárjelölt: a német-magyar államközi viszony elmélyítése magasabb érdekeiért németbirodalmi utasításokkal leintik, visszaszorítják a népcsoport részéről támasztott messzebbmenő igényeket. Az pedig aztán már teljességgel ismeretlen volt a népbíróság előtt, hogy Basch, akinek kezdeményezése vagy közreműködése a bécsi népcsoportegyezmény létrejöttében tényleg nem bizonyítható, e kijátszhatósága miatt általa fércmunkának nyilvánított egyezmény helyébe egy átgondoltabban kidolgozott új egyezményt kezdeményezett, s annak tervezete tárgyalásában részt vett.[170] Ismét a németbirodalmi kormány volt az, amely külpolitikai magasabb érdekekből levette napirendről az új egyezménynek a magyar kormány elé terjesztését és elfogadtatását.

Basch azt állította, hogy 17 olyan dolgot tud felsorolni, amikor a magyar kormány iránti lojalitásból visszautasított — a fejével játszva — súlyos németbirodalmi követeléseket. A tárgyalási jegyzőkönyv azonban nem tartalmaz ilyen felsorolást. Egy kérdésről mindenesetre bőségesen szó van, s ez a Magyarországra küldött németbirodalmi gazdasági szaktanácsadók ügye, akik a Volksbund gazdasági szervezkedése támogatásának ürügyén jöttek. Basch — népbírósági vallomása szerint — tevékenységükre nem tartott igényt, és ellenezte azt, sőt, felismerve, hogy valódi céljuk nem más, mint az ország gazdasági kikémlelése, azonnal felhívta erre Teleki miniszterelnök figyelmét, aki azonban sajnos nem tulajdonított különösebb jelentőséget a dolognak. A német levéltári forrásokból ma már megismerhető valóság az, hogy Basch örömmel fogadta és igényelte a németbirodalmi gazdasági szaktanácsadók megjelenését, mert a Volksbund híjával volt alkalmas szakembereknek. Mivel azonban ezek a kormány engedélye nélkül, illegálisan kezdtek tevékenykedni, Basch egy idő után tanácsosabbnak látta, ha elhagyják a Volksbund eddig használt irodáit, s másutt — pl. bankban, kereskedelmi kamarában — ütik fel tanyájukat.[171] A Volksbund központi statisztikai részlege és gazdasági jellegű egyéb hivatalai továbbra is szorosan együttműködtek velük, s rendszeres adatszolgáltatást végeztek számukra, hogy feltárhassák a magyar állam teljesítménytartalékait, amelyeket a kormány elrejteni igyekezett az egyre nagyobb gazdasági követelésekkel fellépő német birodalom előtt.[172] Basch erről természetesen mélyen hallgatott, s mindegyre azokra a tényleges — de igazából csak később elmérgesedő — ellentétekre, civódásokra hivatkozott, amelyek amiatt mutatkoztak, hogy ezek a tanácsadók a gazdasági ügyletekből profitálni akaró népcsoportvezetőség érdekeit alárendelték a németbirodalmi érdekeknek, s egyáltalán gőggel és lebecsüléssel kezelték Bascht és munkatársait.

A vád szerint Basch Volksbundja nemzetiszocialista szervezet. Ezzel kapcsolatban Basch mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy semmiképpen sem ilyen-

ként jött létre: németországi befolyás akarta ilyenné gyúrni, s ehhez a magyar kormány által aláírt bécsi egyezmény nyitott utat, elismerve benne a nemzetiszocialista világnézet szabadságát a német népcsoporthoz tartozók számára.[173] Arról hallgatott, hogy a Volksbund megalapítói már a Kameradschaft idején kapcsolatokkal rendelkeztek a német nemzetiszocializmushoz, amely magáévá tette és saját képére formálta a német népiségi gondolatot, sorra gleichschaltolta a külföldi németség ügyét felkaroló szervezeteket és intézményeket, és a német kisebbségeknek hatékonyabb védelmet, támogatást ígért, mint történt az a „lagymatag" Weimari Köztársaság idején.[174] Basch személyesen gondoskodott arról, hogy kamerádjai el legyenek látva nemzetiszocialista olvasmányokkal, s annak idején emelt fővel vállalta ebbéli szerepét a nemzetiszocializmus veszélyeire figyelmeztető Gratz lapjának, a Neues Sonntagsblattnak ezzel kapcsolatos támadásával szemben.[175] Később, az 1941-ben rendezett budapesti német könyvkiállítást megnyitó beszédében Basch meghatottan emlékezett meg erről a hősi korszakról, amikor mint „németnépi szentírást" adták kézről-kézre Hitler Mein Kampf-ját, dacolva a nemzetiszocializmus hazai nem-német, illetve a német népen belüli ellenségeivel.[176]

A Kameradschaft élén álló Baschnak személyes képviselője volt a birodalomban a Magyarországról kiutasított, szintén bánáti származású orvostanhallgató, most már berlini kórházi orvos Stefan Steyer, aki a német nemzetiszocialista párt külpolitikai hivatalát és a birodalmi belügyminisztériumot látta el a magyarországi németségre vonatkozó információkkal, a Kameradschaft ellenfeleit denunciáló jelentésekkel,[177] s aki végül a külföldi német népcsoportokkal való kapcsolattartásra létrehozott központi szerv, az SS intézményrendszerébe tagozódó Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi) munkatársa lett. Amikor Basch 1943-ban megjelentette a Karl Kurt Klein által írt életrajzot az 1941-ben elhunyt Huss Richardról, aki az ő börtönbüntetése idején vezette a Kameradschaftot, abban a szerző Baschról mint meggyőződéses és elszánt nemzetiszocialista harcostársról, vezéregyéniségről emlékezett meg.[178] A népbíróság nem ismerte ezt a könyvet, a vádirat egy németbirodalmi nemzetiszocialista jogász 1933-ban megjelent könyvével bíbelődött hosszasan, amelyhez Baschnak igazán semmi köze.[179] Baschnak a Kameradschaft nemzetiszocialista vonatkozásairól annak idején közzétett sajtómegnyilvánulásairól nem volt, a németországi nemzetiszocialista kapcsolatokról tanúskodó levéltári adatokról pedig végképp nem is lehetett tudomása. A Kameradschaft németországi finanszírozására vonatkozó német aktákról fogalma sem lehetett.[180] Aláíratlan nyugtákat tettek kétbalkezes módon Basch elé, Kánya Kálmán magyar külügyminisztertől felvett összegekről, mire ő teljes joggal jegyezhette meg, hogy a magyar kormánytól kapott pénzek nem ellene, hanem mellette szólnának, ám a magyar kormány semmivel sem támogatta a Kamerad-schaftot. Nagy felhajtást csinált a népbíróság a Kameradschaft által használt szerény kis autó ügyében, amelyet a VDA-tól kapott, s Huss nevén volt, ugyanakkor fel sem merült a per folyamán az a sötétzöld reprezentatív Mercedes, amelyet már a volksbundista népcsoportvezető kapott az őt kifejezetten kedvelő Goebbelstől, a németbirodalmi propagandaminisztertől, amelyben Hitler módjára felemelt karral állva szokta volt üdvözölni híveit, akik a németlakta területeken fogadására

felsorakoztak.[181] A Volksbund anyagi alapjait illetően Basch szívesebben beszélt a tagdíjbevételekről, gyűjtések eredményeiről, szövetkezetek hasznáról, a Magyar Nemzeti Bankon keresztül történt németországi átutalásokról, mint a magyarországi német vállalatok és pénzintézetek nyújtotta illegális támogatásról, amely pedig a Volksbund költségvetésének java részét fedezte.

Basch népbíróság előtt tett vallomásai szerint a Volksbund nem állt világnézeti alapon; tagjai számára nem volt kötelező a nemzetiszocialista világnézet; lehettek bármiféle meggyőződésűek, akár szabadkőművesek is. Becslése szerint a tagság mintegy 40 százaléka lehetett nemzetiszocialista érzelmű, de ezek sem voltak — nem is lehettek — tagjai az NSDAP-nak, melynek külföldi szervezete (Auslandsorganisation: AO) magyarországi csoportjának csak itt élő birodalmi németek voltak tagjai. Nemzetiszocialista érzelmű főleg az ifjúság volt, de értük ő nem felelős, mert az a Volksbundtól — állítása szerint — teljesen független Deutsche Jugend szervezetbe tömörült, a magyar kormány engedélye alapján. A visszacsatolt területekről pedig az erdélyi szászok és a bácskai svábok körében volt széles talaja a nemzetiszocializmusnak; ők magukkal hozott szerzett jogként ragaszkodtak a náluk már általánossá vált Heil Hitler! köszöntéshez és a horogkeresztes jelvényhez, amitől állítása szerint megpróbálta tiltani őket, de mint a magyar kormány előtt őszintén megvallotta, nem bírt velük. Ő maga, mint általában „az öregek", csupán német népiek voltak, de nem nemzetiszocialisták, s ha tudomásul vették is, hogy Németországban nemzetiszocializmus van, Magyarországra nem akarták azt átplántálni. Bizonyos náci külsőségeket csak azért vettek át, hogy azok által fedezve lényeges dolgokban ellenállhassanak. Ahogy általában sem akartak német nemzetiségi pártot alapítani, különösképpen nem akartak engedni a németországi sürgetéseknek, hogy német nemzetiszocialista pártot hozzanak létre. Képviselőik a kormánypárt padsoraiban foglaltak helyet a magyar törvényhozásban.

A perben kihallgatott tanúk véleménye meglehetősen megoszlott Baschnak és Volksbundjának a nemzetiszocializmushoz való viszonyáról. Többen tanúsították, hogy Basch sohasem nevezte magát nemzetiszocialistának, s még a nemzetiszocializmus kifejezés használatát is kerülte. Veesenmayer úgy vélekedett, hogy a nemzetiszocializmushoz nem dogmatikusan viszonyult, hanem gondolkodva, töprengve, vívódva; elfogadta belőle, amit a hazai németség számára jónak vélt, minden más elől viszont lehetőleg elzárkózott. Winkelmann ellenben azt állította, hogy Basch nemzetiszocialistának vallotta magát, s aszerint is viselkedett. Basch maga azt jelentette ki, hogy a Volksbund a nemzetiszocializmusnak „csak egy bizonyos árnyalatát" vette át.

A történeti kutatások alapján tényként fogadhatjuk el, hogy a német nemzetiszocializmus elsősorban a Basch által megjelölt erdélyi szász és bácskai sváb közegben volt erős, s az ország volt trianoni területén is főleg az ifjúságot vonta befolyása alá. Igaz ugyan, hogy a visszacsatolt területek németségét a magyarországi viszonyok figyelembe vételére, s a magyar kormány részéről megtűrni nem akart horogkereszt helyett a Volksbund jelvényéül használt napkerék (Sonnenrad) alkalmazására intette, s mikor az eredménytelen maradt, és horogkeresztes tömegdemonstrációra került sor a Bácskában, a magyar hatóságok által tömegesen

kirótt büntetések ellen a magyar kormánynál nem tiltakozott, miáltal jelentős belső ellenzéket teremtett magának, amely gyengeséggel, a magyar kormánnyal szemben meghunyászkodással vádolta, de a németbirodalmi kormány közbelépését viszont sürgette, csakhogy azt a választ kapta Berlinből, hogy „erősebb politikai nyomás alkalmazása a birodalom részéről ez idő szerint nem lehetséges."[182] Basch maga többször is kísérletet tett a horogkereszt bevezetésére, s azt mindannyiszor csak azért állította le, mert az emiatt Berlinben panaszt emelő magyar kormány érzékenységét kímélendő, a németbirodalmi kormány erre utasította.[183] Különben is a napkerék jelvény maga sem volt más, mint rejtett horogkereszt, amit ugyan Basch élénken tagadott, de külön története van annak, mint próbált annak idején többször is hangsúlyt adni a napkerék-jelvénybe rejtett horogkeresztnek, bizonyos arra alkalmas technikai kivitelezéssel.[184]

Ami pedig a Deutsche Jugend-ot illeti: német és magyar nyelven egyaránt kinyomtatott alapszabálya, amely a népbíróságnak nem volt keze ügyében, világosan kimondja Basch állításával szemben, hogy a Volksbundtól független, önálló szervezet lett volna: „A Német Ifjúság a Magyarországi Németek Szövetsége kebelén belül alakul és fejti ki működését", továbbá, hogy „a Magyarországi Németek Szövetségének ifjúsági vezetőjét a magyarországi német népcsoport vezetője nevezi ki". A Német Ifjúság központi, kerületi, körzeti, helyi tisztségviselőit az az országos ifjúsági vezető (Landesjugendführer) nevezi ki, de „az általa megejtett kinevezések a népcsoport vezetőjének hozzájárulásától függően hatályosak". S idézhetnénk még több más helyet az alapszabályból, amelyek bizonyítják a népcsoportvezető és Volksbundja szoros kapcsolatát a Deutsche Jugenddal, amelynek feladata a német ifjúság „iskolán kívüli, a nemzetiszocialista eszmének megfelelő gondozása és nevelése".[185] A népbíróság a Deutsche Jugendot is mint bűnös szervezetet kezelte, tagjait népellenes bűnösöknek tekintette. Basch részt vett a Deutsche Jugend alakuló ünnepségén és beszédet intézett az ifjúsághoz, amelyben a nemzetiszocializmust „a Führer eszméi" kifejezéssel helyettesítette be, hangsúlyozva, hogy azok általános érvényűek, s így a magyarországi német ifjúságot is azoknak kell áthatniuk.[186]

Mi igaz abból, hogy Basch nem akart önálló német nemzetiségi pártot, holott e törekvésnek hagyományai voltak a magyarországi német mozgalomban? Bleyer is foglalkozott a tervvel, s azt jellemző módon a magyar kormány elutasító álláspontjára tekintettel lévő németbirodalmi kormány ellenzése miatt tette félre. A német diplomácia álláspontja mindig is az volt, hogy a német kisebbség jelöltjei kormánypárti színekben lépjenek fel a németnépi igények érvényesítéséért, és kárhoztatták, hogy Basch és társai az 1935. évi országgyűlési választásokon az ellenzéki Független Kisgazdapárthoz kapcsolódtak.[187] A Kameradschaft által 1938-ban meghirdetett német népprogramban szerepelt a pártalakítás.[188] Az 1939. évi országgyűlési választások alkalmával a Basch Volksbundja részéről indulók annak a megállapodásnak megfelelően léptek fel kormánypárti jelöltekként, amelyet e vonatkozásban a két kormány egymással kötött.

A volksbundista képviselők jó ideig passzívan viselkedtek a parlamentben: nem a parlamenti szereplést, hanem a kormányra való közvetlen ráhatást tartotta a Volksbund célravezetőnek. Pártpolitikába nem akart bocsátkozni, ám azzal,

hogy minden pártot — a szociáldemokratáktól a nyilasokig — távol akart tartani a németek közötti szervezkedéstől, kinyilvánítva, hogy egyedül a Volksbundban van a helyük ezeknek, tulajdonképpen formális pártalakítás nélkül is létrehozott egy önálló német politikai szervezetet, amely azonos volt a Volksbunddal. A Volksbund párt jellegét nemcsak Hóman említette tanúvallomása során, hanem a németbirodalmi külügyminisztérium Deutschland osztályát vezető helyettes államtitkár, Luther is „pártpótlék"-nak minősítette egy előterjesztésében, mégpedig kifejezetten „nemzetiszocialista pártpótlék" gyanánt definiálta, amelynek százalékarányosan jóval több tagja van Magyarországon, mint az NSDAP-nak Németországban.[189]

Számos csendőrségi jelentés adott hírt arról, hogy 1940 őszén tartott vidéki beszédeiben Basch gyakorta azzal fenyegette a Volksbunddal szemben ellenséges „falusi potentátokat", hogy „kibontja a horogkeresztes zászlót, s akkor azok futni fognak". Az ilyen jelentéseket Basch merő koholmányoknak nevezte perében, amelyek hogy megrendelésre készültek, az amerikaiak által vele együtt őrizetbe vett magyar hatósági emberek előtte elismerték. Mindenesetre hamarosan eltűntek a jelentésekből, s bizonnyal el is némultak a nemzetiszocializmussal való fenyegetődzések, amelyek csak kárára lehettek a magyar kormánnyal való viszony zavartalanságára ügyelő németbirodalmi külpolitikának. Basch a hivatalos német kormányállásponthoz igazodva léphetett fel bizonyos németbirodalmi nemzetiszocialista pártkörök és személyiségek ismételt sürgetéseivel szemben, hogy ti. alapítsa már meg a magyarországi német nemzetiszocialista pártot, annál is inkább, mert Szlovákiában, Romániában, Horvátországban léteznek és működnek ilyenek, s a magyar uralom alá visszakerült erdélyi szászok, bácskai svábok nemzetiszocialista vezetői el is várják ezt. Basch azonban nem tölthette volna be a magyar és a német kormány közt közvetítő, lavírozó szerepét, ha e törekvéseket nem törekedett volna valóban elhárítani a magyarországi viszonyok tényleg speciális voltának hangsúlyozásával.

A parlamenti passzivitást 1942 őszén egy erdélyi szász volksbundista képviselő, Keintzel Ede törte meg Basch népcsoportvezető megbízására hivatkozva tett deklarációjával, amely asszimilációs törekvésekkel vádolta Kállay miniszterelnököt, és Hitler-idézeteket olvasott a fejére, kijelentve, hogy „Hitler tanításai, a nemzetiszocializmus tanai" számukra, német nemzetiszocialisták számára „dogmatikai jelentőségűek". Az emiatt támadt nagy felzúdulás közepette — a nyomtatásban megjelentetett képviselőházi napló szerint, amelyet a népbíróság nem tanulmányozott — egy bácskai sváb volksbundista képviselő, Hamm Ferenc sietett Keintzel segítségére, kijelentve beszédében: „Népcsoportunk arculata a legutóbbi években megváltozott. Napról-napra mélyebben belegyökereződik népünkbe a nemzetiszocializmus fennkölt elve." Majd csodálattal adózott, „Hitler Adolf gigantikus harcai és eredményei" iránt, amelyek kétségtelenné teszik, hogy „a győzelem a mienk"; s ez hozza meg „német népcsoportunk helyzetének időtálló rendezését is".[190] A német külügyminisztérium aktáiból tudjuk, amelyeket a népbíróság természetesen nem ismerhetett, hogy az a méltóságteljes megvetés, amellyel Kállay erre a parlamenti, immár teljesen nyílt nemzetiszocialista fellépésre reagált, Basch részvételével egy Kállay magatartása és a magyarországi

németséggel szemben alkalmazott taktikája ellen tiltakozó memorandum készítéséhez vezetett, amelyet a németbirodalmi kormány nevében nyújtottak volna át, ám Ribbentrop külügyminiszter nem járult hozzá ehhez.[191]

Egy kérdés, amely az ún. NS-blokkra vonatkozott, láthatóan zavarba hozta és mellébeszélésre késztette Bascht. Állításával szemben ugyanis a volksbundista képviselők nem maradtak mindvégig a kormánypártban, hanem az ország német megszállása után, 1944 májusában kiváltak, s a parlament felsőházának volksbundista tagjaival együtt megalakították a Nemzetiszocialista Német Törvényhozók Blokkját.[192] Ez német nemzetiszocialista párt magyarországi megalakítása irányába mutató lépés volt, amelynek azonban a hamaros háborús fejlemények folytán nem lehetett folytatása. A „nemzetiszocialista" jelző 1944 júniusától már nyíltan bekerül a Volksbund egyes intézményeinek elnevezésébe (pl. Nemzetiszocialista Népjólét). Ami az NSDAP Külföldi Szervezete (AO) magyarországi csoportjának a Volksbunddal való kapcsolatát illeti, egyre inkább a múlté volt már az a helyzet, hogy egymás rendezvényein — mint Basch állította — csupán néhány fővel képviseltették magukat kölcsönösen: a „müncheni nemzetiszocialista mártírok" ünnepét már a bécsi népcsoportegyezmény óta nyíltan ünnepelték közösen, „a közös nemzetiszocialista világnézet alapján". Volksbundista rendezvényekről sem hiányzott a Horst Wessel-Lied éneklése.[193]

Basch és a Volksbund viszonya a magyar nemzetiszocializmushoz, a nyilasokhoz, nem kevésbé érdekelte a népbíróságot, mint a német nemzetiszocializmushoz való viszonya, különösen a zsidókérdés tekintetében. Basch visszautasította az antiszemitizmusára vonatkozó vádakat; egykori tárgyalópartnerei egyöntetűen vallották, hogy sohasem hallották zsidózni. Mint Basch hangsúlyozta, sem szóban, sem írásban nem voltak zsidóellenes megnyilatkozásai; a Volksbund tisztségviselői, funkcionáriusai részére adott utasításai kifejezetten tiltották az ilyesmit, már csak azért is, mert nem akarta, hogy a zsidóság a Volksbund ellen forduljon. Nem szólított fel a zsidó kereskedők bojkottálására, nem igényelt a Volksbund részére zsidó javakat, s elmozdította azokat, akik utasításait megszegték. Azt állította, hogy a Volksbundnak volt egy filoszemita szárnya is. Mester Miklós tanúvallomása utalt arra, hogy a zsidókérdést Basch nemzetiségi kérdésnek tekintette, s ezen az alapon a 30-as évek végén kapcsolatai alakultak ki cionista zsidó értelmiségiekkel.

Basch számára igen nagy jelentősége volt, hogy az a zsidó származású nő, akivel 15 éven át volt bensőséges viszonya, hatásosan kitartott vele a zsidótörvények időszakában is, vállalva, hogy a Volksbundon belüli ellenzéke ezért Németországban feljelentgeti. 1944-ben megszűnt már ugyan viszonyuk, de Basch gondoskodott volt kedveséről, míg a meginduló deportálások elől el nem rejtőzött. Tanúvallomásában igen rokonszenves vonásokkal ábrázolta Basch politikai ambícióktól mentes, naiv idealista személyiségét, aki irtózott a háborútól, mindenféle erőszaktól, szellemi béklyótól, ám szerencsétlen sorsa olyan helyzetbe sodorta, amelyben csak gyötrődött, rettegett, de sajnos nem volt sem lehetősége, sem bátorsága, hogy abból magát valahogy kiszakítsa. Mindezzel egybehangzó vallomást tett — ugyancsak zsidó származású — szállásadónője, aki elmondta, hogy Basch csak ritkán és muszájból viselt Volksbund-jelvényt s egyenruhát, kicsiny lakásá-

ban nem volt Hitler-kép vagy bármiféle náci szimbólum, szép könyvtárában zsidó szerzők művei is voltak. Elképzelhetetlennek jelentette ki, hogy Basch antiszemita lenne vagy lett volna; jellemző apró momentumként említette, hogy például Ady Lédájának nála talált nővérét cigarettával kínálta, pedig tudta róla, hogy zsidó. Basch maga azt is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a deportált zsidók elpusztításáról csak akkor szerzett tudomást, rádióból, amikor már Ausztriában tartózkodott. Volt kedvese vallomása szerint az Auschwitz-ról már korábban hallható híreszteléseket nem hitte, nem akarta elhinni.

Igazoltnak látszik, hogy a kormánnyal folytatott tárgyalásaiban mindig „príma modorú" Basch[194] e körökben valóban sohasem zsidózott, de ebben az is szerepet játszhatott, hogy tekintettel volt a kormány német és magyar szélsőjobboldali körökben általánosan hangoztatott erős „judeo-plutokrata" befolyásoltságára a Magyarországon nagy többségében asszimiláns zsidóság gazdasági és szellemi hatalma részéről. A magyarországi „zsidókérdés megoldása" tekintetében, amelyről a politikában és a közéletben oly sok és heves vita folyt, ő azok táborába tartozhatott, akik a zsidók békés kivándorlását tartották kívánatosnak, s kapcsolatot kerestek és találtak a cionista irányzatú zsidóság képviselőivel, akik szembefordulva az asszimilációs irányzattal, a zsidóság elkülönülését akarták, s a Palesztinába való önkéntes kivándorlást propagálták. 1938 őszén az Imrédy miniszterelnököt támogató fiatal értelmiségiek 38-as Körének oszlopos tagja, a székely származású Mester Miklós és néhány cionista értelmiségi társaságában Basch maga is abba az irányba ösztönözte a második zsidótörvényt előkészítő Imrédyt, hogy az a zsidóságot nyilvánítsa nemzetiségi népcsoportnak: így eleget tehet a szélsőjobboldali követelésnek, hogy különíttessék ki a zsidóság „a nemzet testéből", de ugyanakkor biztosítson számára népcsoportjogokat, elejét véve az olyan erőszakos fellépéseknek, mint a németországi „Kristallwoche" világmegbotránkozást keltett brutális eseményei. A népcsoportjogi igények alapján kidolgozott Volksbund-alapszabályok jóváhagyására várva, nagyon is érdekelt volt Basch abban, hogy a népcsoport-elv a készülő zsidótörvényen keresztül is utat törhessen Magyarországon. Imrédy valóban a zsidóságot népcsoporttá nyilvánító és népcsoportjogokkal ellátó tervezetet terjesztett az azt tárgyaló parlamenti ún. zsidóbizottság elé, ám ott óriási ellenzés fogadta, mert joggal lehetett attól tartani, hogy a hazai nemzetiségek, elsősorban a német, saját népcsoporti követeléseik számára fogják azt kihasználni, mint precedenst. A magyarországi zsidóság asszimiláns nagy többsége tiltakozott a tervezet ellen, s kinyilvánította, hogy nem népcsoportjogot akar, hanem a már az első zsidótörvénnyel megtámadott állampolgári egyenjogúságának helyreállítását és védelmét. Az Imrédyt felváltó új miniszterelnök, Teleki, nem az elődje által lefektetett alapon hozta tető alá a második zsidótörvényt, s kijelentette, hogy népcsoport-elv alapján való szervezkedésnek senki számára nem ad teret.[195]

Ezek után Basch, a népcsoportszervezetnek szánt, de kultúregyesületté visszanyesett Volksbund elnöke, a Nyilaskeresztes Párthoz fordult, amelynek az ekkor börtönben lévő Szálasi helyett tárgyaló vezetői — Hubay Kálmán és Vágó Pál — készséggel bevonták őt és helyettesét, Goldschmidt Györgyöt egy törvényjavaslatuk kidolgozásába, amely a magyarországi nemzetiségi kérdés népcsoport-

jogi alapú rendezésével remélte felkelteni a hitleri Németország figyelmét és megszerezni támogatását. Bár a népbíróság igen nagy érdeklődést mutatott Basch és Volksbundja, valamint a nyilasok minden kapcsolata iránt, erről abszolute nem lévén tudomása, nem is hallott Baschtól erről semmit. Történeti kutatások alapján tudjuk, hogy a nyilas-volksbundista akció azért volt oly könnyen leszerelhető, mert a német birodalom céljainak nem az felelt meg, hogy valamennyi magyarországi nemzeti kisebbség népcsoportjogi alapon szervezkedhessen, hanem hogy egyedül a német kisebbség érje el Magyarországon ezt a kivételes helyzetet.[196] Mivel a bécsi német népcsoportegyezménnyel ez látszott megvalósulni, a cionista és a nyilas epizód után Basch úgy érezte, révbe ért. Ez jutott kifejeződésre a népcsoportegyezmény jelentőségéről azon melegében tartott előadásából a berlini Népinémet Klubban, amelynek csak tényéről tudott a népbíróság, tartalma viszont csak évtizedek múltán lett ismeretes egy levéltári kutatások során előkerült egykorú német jelentésből.[197]

Hihető, hogy Bascht feszélyezte a „zsidónőhöz" fűződő kapcsolata abban, hogy antiszemita beszédeket tartson. Feltétlenül otromba túlzás volt a vád részéről azt állítani, hogy az ő beszédei révén lett Magyarországon egyre erősebb a zsidógyűlölet. Mégis, voltak beszédei, amelyekben — bármennyire is próbálta tagadni — voltak zsidóellenes megnyilvánulásai. Úgy tűnik, hogy ilyenekre főként egy-egy Hitler-beszéd zsidóellenes kirohanásainak visszhangjaként került sor, vagy ha a Volksbund gazdasági, szövetkezeti szervezkedése ütközött zsidó ellenállásba, vagy általában ha a náci-németellenes, Volksbund-ellenes zsidó hangulatkeltést tartották már tűrhetetlennek a „német győzelem" angolszász-barát ellendrukkerei részéről. Ez a volksbundista sajtó beszámolóiból is kitűnik, nemcsak a Basch által eleve koholmányoknak minősített csendőrségi jelentésekből, amelyeket szerinte azért készítettek, megrendelésre, hogy ártsanak neki. Pedig nem az antiszemita megnyilvánulásokra utalással lehetett neki ártani az akkori világban, hanem ha „fajgyalázó" viszonyára hívták fel a figyelmet. Erről azonban a csendőrségi jelentésekben nem volt szó; Basch Volksbundon belüli ellenfelei kezdték ennek híresztelését, amiről — mint a Gestapo tudomására jutott — Basch a miniszterelnökségen panaszkodott is. Rendőrségi és perbeli vallomásai során Basch megnevezte azokat a volksbundistákat, akik őt a „zsidónő-ügyben" feljelentették németbirodalmi felettes kapcsolatainál, és szólt arról, hogy èljárás is indulván ellene, mint használták fel az ügyet megzsarolására. A Volksbund-sajtóban közölt 1944. április 23-i bonyhádi nagygyűlési beszédében szerepelt „a világ zsidóságának harca ellenünk" kitételt azzal magyarázta, hogy éppen az ezzel való zsarolás következtében volt kénytelen azt bevenni beszédébe, amelynek szövegét a német követségnek előzetesen be kellett mutatnia. Azt állította a bíróság előtt, hogy beszédszövege egy részét — benne ezt a kitételt — nem mondotta el, a sajtó viszont a követség által kívánt és jóváhagyott teljes szöveget közölte, s ezt nem sikerült megakadályoznia. E kimagyarázással kapcsolatban arra lehet utalni, hogy Basch nagygyűlési beszédei szövegének előzetes bemutatásához az 1942. évi botrány óta valóban ragaszkodott a német követség, de — mint az erre vonatkozó német aktákból kiderül — azért, hogy a két kormány viszonya zavartalanságának érdekében mérsékelhesse Basch kelleténél harciasabb stílusát. Jagow követ dü-

hösen kiabálva disznóságnak mondta a beszéde előzetes bemutatása ellen már 1943-ban tiltakozó Basch előtt „a magyar kormánnyal való jó viszonyt veszélyeztető" viselkedését.[198]

Basch vidéken mondott beszédei elsősorban a Volksbunddal szemben ellenséges „falusi potentátok" ellen irányultak. Tagadta, hogy alpári, ordenáré kifejezéseket használt volna bennük, mint amilyeneket a csendőrségi jelentések idéztek (pl. nekik ugrom és kiharapom a gégéjüket, csizmaorral mutatjuk meg nekik az utat, utolsó rakás trágya, stb.) Állítása szerint a magyar kormány ilyesmit nem is tűrt volna el, s eljárást indíttatott volna ellene. Valójában — az Elek községben mondott beszédéért — az ügyészség kezdeményezte is a bűnvádi eljárást, de mint magyar levéltári aktákból kitűnik, a magyar kormány úgy foglalt állást, hogy attól külpolitikai okokból el kell tekinteni.[199] Basch azt is hangsúlyozta perében, hogy a nem megfelelő hangnemet használó, különösen a zsidók ellen uszító Volksbund-szónokokat megrendszabályozta – sok esetben úgy szabadulva meg az ilyenektől, hogy bevonultatta őket az SS-be. A leghangosabbakkal (Florian Krämer, Sepp Spreitzer) szemben azonban — mint mondotta — nem mert fellépni, mert ezek olyan belső ellenfelei voltak, akiktől nagyon tartott.

A Basch ellen a Volksbund-sajtóval kapcsolatban emelt váddal szemben a vádlott azzal védekezett, hogy azt Goldschmidt, a népcsoportvezető helyettese irányította és felügyelte, ő csupán kiadója volt a Volksbund központi lapjának, a Deutsche Zeitung-nak, s az abból elébe tárt inkriminált cikkeket különben sem ő írta. A népbíróság azonban, mint rendkívüli bíróság, eleve túltette magát a sajtótörvény[200] azon előírásain, hogy a sajtó közleményeiért elsősorban a szerző, másodsorban a felelős szerkesztő vonható felelősségre, s csak harmadsorban a lap kiadója. Minden tekintetben elsősorban Bascht tartotta felelősnek, s nem vette figyelembe azt sem, amit pedig a vádlott nagyon hangsúlyozott, hogy 1943–1944-ben már egy birodalminémet ellenőr (inspektor, felügyelő) közvetlen akarata érvényesült, akit azonban név szerint nem nevezett meg. Csakhogy az általa egyébként legjobb barátjának mondott, őt a „zsidónő-ügyben" fedező és védelmező Goldschmidt még németbirodalmi ellenőrtől nem korlátozott főszerkesztése idején is jelentek meg cikkek a magyar gazdasági és kulturális élet elzsidósodásáról, név szerint kiszerkesztve a bojkottálandó zsidókat, bár az uszítás „főszezonja" kétségkívül az ország német megszállása után következett, és a zsidók deportálásának szellemi alátámasztására szolgált.[201]

A vád azon állításával szemben, hogy a Volksbund sajtója a magyar közvéleményt is károsan befolyásolta, Basch azt hangsúlyozta, hogy a Südostdeutsche Rundschau címmel indított folyóirata a két nép barátságának elmélyítését szolgálta. Azt állította továbbá, hogy a Volksbund náci szellemben szerkesztett kalendáriumaira, amelyek anyagát a népbíróság ugyancsak kifogásolta, szintén nem volt semmi befolyása; az 1945. évre kiadott kalendárium pedig terjesztésre már nem is kerülhetett.

A német megszállás előtt a magyar cenzúra volt az, amely bizonyos mértékben korlátozóan hatott a Volksbund-sajtóra, kihagyatva abból — nem utolsó sorban — éppen az uszító jellegű zsidóellenes cikkeket. A német levéltárakban számos jelentés található arról, hogy a magyar cenzúra a Volksbund sajtóját nem-

zetiszocialista és antiszemita vonatkozásban valósággal „bilincsekbe veri". A kicenzúrázott cikkek fotokópiáit megküldték a különböző SS-szerveknek és Himmlernek, azzal a megjegyzéssel, hogy az ügy „talán még a Führert is érdekelni fogja".[202]

Basch és Volksbundja háborús bűnösséggel vádolása szempontjából alapvetően az esett latba, hogy a Volksbund-sajtó totális háborús erőkifejtésre buzdított még akkor is, amikor Magyarország már kibontakozni szeretett volna a háborúból[203], s a mutatkozó „defetizmus" jelenségeivel, a kibontakozás útját-módját kereső és támogató belpolitikai erők ellenében egy „belső front", „hazai front" kialakítását és megszilárdítását szorgalmazta. Basch azt állította a népbíróság előtt, hogy ez a front konkrétan nem irányult senki ellen. Tanácsosnak látta teljességgel hallgatni a Volksbund és sajtója harcáról a baloldal, a kommunisták, szociáldemokraták, liberálisok, „népfrontosok" ellen, szoros szövetségben mindenekelőtt az ún. nemzetiszocialista pártszövetséggel, amelyet Imrédy szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártja és a Pálffy-Baky féle Magyar Nemzetiszocialista Párt alkotott, és amelyet a német Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst) pártfogolt, de együttműködve Szálasi Nyilaskeresztes Pártjával is, jóllehet hungarista ideológiáját és a német lakosság közt is folytatott szervezkedését veszedelmesnek tartotta.[204] Egyetlen szót sem szólt Basch a magyarországi németek körében kialakult ún. Hűségmozgalom, és az annak lapja szerepét betöltő Die Donau elleni harcáról, a katolikus klérus, a „politizáló csuhások" elleni nyílt kirohanásairól[205], s mindezek denunciálásáról Berlinben. Könnyen tehette, hogy hallgatott ezekről, hiszen a népbíróság erre nem is volt kíváncsi: a német — hűségesek és hűtlenek — együtt voltak kitelepítendők.[206] A vád mindenekelőtt az volt, hogy Basch Volksbundja és sajtója dicsőítette a német hadsereg, s különösen a Fegyveres-SS szellemét és teljesítményeit[207]; a hadiszerencse megfordulásáról, az elszenvedett vereségekről a valóságot leplező hazugságokat közölt, német győzelemről beszélt, amikor Basch saját vallomása szerint is már csak kiegyezéses békében reménykedett.[208] A népbíróság szerint a magyarországi németség, amelynek számát Basch egymilliósnak mondotta,[209] és fele részben — Basch szerint 1/3 részben — volt Volksbund-tag, 2/3 részben német nemzetiségűnek vallotta magát, de teljes egészében német győzelmet kívánt. Ez utóbbi megállapítás szemlátomást a kollektív felelősség hangsúlyozásául szolgált.

Milyen volt Basch viszonya a magyar kormányhoz a második világháború idején, a német megszállásig? Erről a népbírósági tárgyalás folyamán sok szó esett. Basch azt állította, hogy a miniszterelnökök közül különösen Teleki és Kállay becsülték őt őszinte becsületességéért, szolgálatkészségéért, mértéktartásáért. Ezt cáfolta tanúvallomásában Incze Péter, aki mint az egymást váltó kormányok miniszterelnökeinek állandó személyi titkára, leginkább nyilatkozhatott erről. Telekiről határozottan állította, hogy nem volt kedvére sem Basch, sem a kisebbségi politikának az a fajtája, amelyet a Volksbund gyakorolt. Volksbundista képviselők Berlinbe küldött jelentése híven számol be arról, milyen ingerülten tárgyalt Teleki velük.[210] Basch a leváltott Imrédyvel volt szolidáris Teleki ellen indított harcában, Telekiről és kormányáról már a Volksbund alapszabályainak megnyirbálása és a szervezet kiépítését gátló intézkedései miatt is rossz képet festett, majd a bécsi

népcsoportegyezmény elszabotálásával vádolta. Most a népbíróságon természetesen nem erről beszélt, hanem arról, milyen szolgálatot tett neki azzal, hogy a Nagynémet Birodalom részévé lett Ausztriához csatlakozást kívánó nyugat-dunántúli németek mozgalmát leszerelte, hogy a Németországból jövő gazdasági tanácsadók veszedelmes törekvéseire a figyelmét felhívta. Megpróbálta hatásosan kamatoztatni azt a tényt, hogy Teleki halálakor megemlékezést tartatott róla a Volksbund-központban, s hasonlót tartott mindenütt a helyi szervezetekben is. De ahogy 1939 tavaszán a németbirodalmi direktíváknak megfelelően járt el az említett nyugat-dunántúli mozgalom leszerelésében, hiszen Hitler 1938 márciusában, az Anschlusskor garantálta Magyarország nyugati határát, úgy 1941 tavaszán is azért nyilvánult meg részéről a hirtelen jött kegyelet Teleki iránt, mert a birodalmi direktívák szerint sürgősen úgy kell méltatni Telekit, mint aki Magyarországot a háromhatalmi egyezményhez csatlakoztatva a német birodalom szövetségesévé tette,[221] mert a halálával kapcsolatban támadt híresztelések légkörében pillanatnyilag bizonytalannak látszott, nem rendül-e meg a már eldöntött közös fellépés Jugoszláviával szemben.[212]

A háborús bűnösként már ki is végzett Bárdossyhoz fűződő viszonyával kapcsolatban Basch fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy Magyarországnak a Szovjetunió elleni hadbalépéséhez semmi köze nem volt. Azt senki nem tudta, s így nem is tudakolta, hogy amikor még nem dőlt el a reguláris hadsereggel való részvétel, egy nyilas és egy volksbundista szabadcsapat felállításáról folytak tanácskozások.[213] Bárdossyt úgy jellemezte Basch, mint félelmetes logikájú embert, kivel nehéz volt tárgyalnia, de arról nem szólt, milyen hatásosnak bizonyult a miniszterelnök taktikája: a Volksbund magatartása elleni súlyos panaszait Berlin felé úgy adta elő, mint a Szovjetunió elleni közös hadviseléssel kapcsolatos magyar erőfeszítések zavarását,[214] s ezzel a — Kállay által is folytatott[215] — taktikával a magyar kormány el is tudta érni, hogy Himmler komoly figyelmeztetésben részesítse Bascht: hagyjon fel a német népiségi harc (Volkstumskampf) hangoztatásával, a német népcsoport jogi helyzete rendezésének követelésével,[216] ellenben arra legyen legfőbb gondja, hogy a népcsoport minél nagyobb mértékben hozza meg azt az áldozatot — nem utolsó sorban: véráldozatot — amelyet az élethalálharcot vívó német birodalom a német győzelem érdekében tőle is elvár.[217]

Kállay miniszterelnökről Basch olyan képet festett a népbíróság előtt, hogy viszonyuk teljesen harmonikus, bizalmas, szinte baráti volt. Ezzel szemben egy-egy fennmaradt Basch-jelentésből, amelyben Kállayval folytatott beszélgetéséről Berlinben részletesen beszámolt, kitűnik a kormányfő igazi véleménye a Volksbund magatartásáról: „ez így nem mehet tovább!"[218] Kompromittáló iratokat tárt elé volksbundisták és nyilasok bizonyos közös, államellenes terveiről.[219] Metsző gúnnyal jegyezte meg Baschnak a horogkereszt használata engedélyezésére vonatkozó követeléséről egy olyan időpontban, amikor a szovjet csapatok már egyre jobban közeledtek Magyarország felé: erről majd akkor tárgyalhatunk, ha a németek Moszkvában lesznek.[220] Basch persze minderről mélyen hallgatott a népbíróság előtt, s arról beszélt, hogy Kállay mennyire megbízott benne, mennyire megértette, hogy csak azért használ beszédeiben olykor keményebb hangot, hogy ezzel a magyar kormány iránti őszinte lojalitását leplezze Volksbundon belüli radi-

kális riválisai, s azon tömegek előtt, amelyek intranzigens magatartást és nem meghunyászkodó hangnemet várnak el.[221] Kállay iránta való feltétlen bizalmát hangsúlyozandó, Basch azt állította, hogy egy kifejezetten németellenes tervébe is beavatta őt. Hogy mire alapozza ezt az állítását, arról nem nyilatkozott. Egy beszélgetésük során a miniszterelnök említést tett neki a jugoszláv emigráns kormány védelmi miniszterének, Mihajlović tábornoknak egy ismeretessé vált memorandumáról, amelyben fenntartotta az igényt az 1941-ben Magyarországhoz visszacsatolt délvidéki területekre, s ezzel kapcsolatban Kállay a bácskai németek felfogásáról tudakozódván, Basch kijelentette: azok készek lennének népszavazás esetén is Magyarország mellett nyilatkozni. Basch saját jelentéséből tudjuk, hogy a népcsoportvezető egyúttal felajánlotta, hogy a bácskai németek — ha Kállay engedi felfegyverzésüket — készek e terület biztosítására, ám a miniszterelnök erre nem tartott igényt, kijelentve: a Bácskát a magyar honvédség védi meg.[222] Jelentéseiben Basch egyáltalán nem kedvezően nyilatkozott Kállayról; mint német külügyi dokumentumok tanúsítják, részt vett a megbuktatását célzó tervezgetésekben, s támogatott ilyen akciókat.[223]

Amilyen hamisággal tüntette fel Basch őszintének a magyar kormányhoz való viszonyát, annyira igyekezett sötét színekkel ecsetelni a németbirodalmi körök reá nehezedő iszonyú nyomását, amellyel szemben az általa mindenről tájékoztatott magyar kormánynál keresett menedéket. A valóság az, hogy míg a németbirodalmi „illetékeseket" mindenről és maradéktalanul informálta, a magyar kormány elé azokat a túlzásokat tárta, amelyek egyre inkább a népcsoportszervezet rovására is követelték a németbirodalmi érdekek szolgálatát. Csak évtizedekkel később derült fény a legdelikátabb esetre: Basch Kállay miniszterelnök segítségét kérve tudta elkerülni, hogy példamutatás kedvéért személy szerint még őt is „önkéntesként" bevonultassák az SS-hez.[224] Tanúvallomások is szóltak arról, hogy Himmler mennyire nem kedvelte Bascht, vele szemben nagyon hűvösen viselkedett; német aktákból is kitűnik, hogy sokallta Baschnak a miniszterelnökökkel folytatott beszélgetéseit, és elégedetlen volt azzal, hogy elvárásaival szemben túl sokat okoskodik.[225] Az is nagyon valószínű, hogy a tudomására hozott „zsidónő-ügy" alaposan feldühítette, vizsgálatot rendelt el, s lehet, hogy tényleg még koncentrációs táborral is fenyegetődzött. De hogy Basch németországi útjaira indulva mindig úgy búcsúzkodott, mint aki talán már soha többé nem tér vissza, s rettegve, hogy megkínozzák, megölik, inkább az öngyilkosságot kívánván választani, ilyenkor zsebében mindig ott volt a méreg – aligha tűnik többnek hangulatkeltésnél annak hangsúlyozására, hogy a német birodalomnak üldözöttje volt, nem kiszolgálója.

A tanúvallomások egy része arra utalt, hogy Basch meghasonlottá, idegileg alaposan megviseltté vált azon kettős játék következtében, amelyet egyrészt a magyar, másrészt a németbirodalmi kormány irányában folytatott, hol roppant diplomatikusnak és nagy taktikusnak képzelve magát abbeli igyekezetében, hogy mindkét irányban „adja a jó fiút",[226] hol kétségbeesetten rádöbbenve a valójában mindkét oldalról egyre növekvő bizalmatlanságra. Miért nem mondott le? – tudakolták tőle a népbírósági tárgyalás folyamán. Erre egyrészt azt válaszolta, hogy valamennyi kormányfő előtt kijelentette, addig marad csak tisztségében, ameddig

a magyar kormány bizalmát bírja, de a miniszterelnökök bizalmukról biztosították. Másrészt hangsúlyozta, többször fel is ajánlotta lemondását, de nem fogadták el. Arról persze nem beszélt, hogy ellene felmerült súlyos vádak esetén tette ezt mindig,[227] s abban a biztos tudatban tehette, hogy a magyar kormány számára külpolitikai okokból semmiképpen sem kívánatos a német népcsoportvezető lemondása és lehetetlen annak elfogadása. Abban igaza volt, s volt kormánytisztviselők tanúvallomásai ezt megerősítették, hogy a magyar kormány nem akart változást a német népcsoportvezető személyében, mert radikálisabb riválisai pályáztak posztjára. Ezért hajlandók voltak még védeni, támogatni is Bascht ezekkel szemben. Basch Volksbundon belüli radikális ellenzéke amellett, hogy mint megalkuvót vádolta be őt Németországban, s hogy a „zsidónő-ügy" felhasználásával próbálta lejáratni, megbuktatni, más módon is kísérletezett eltávolításával: kezdeményezte, hogy a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut repülőszerencsétlenség áldozatává lett vezetője, Richard Csaky helyébe nevezzék ki őt, mint elismert német népiségkutatót (Volksforscher). Erről a kísérletről Basch csak egy, a perben neki bemutatott jelentés alapján szerzett most tudomást.[228]

Basch a népbíróság előtt az egykori magyar miniszterelnököknek tett szemrehányást azért, hogy nem fogadták el súlyos helyzetéből való menekülésének azt az egyetlen útját, amelyet lemondása jelenthetett volna. Ő maga azért nem ragaszkodott lemondási szándékához, mert attól félt, hogy önkényes távozását németbirodalmi ügynökök megtorolnák, a miniszterelnökök pedig kijelentették, nem áll módjukban védelmet biztosítani számára. Veesenmayer és Winkelmann tanúvallomásai szerint bármennyire is nem szívlelte Himmler a magyarországi népcsoportvezetőt, és bármennyire is elégedetlenkedett vele, a háború végéig nem akart változást. De akart-e Basch valóban lemondani? Amikor a perben a nemzetiszocialista pártalapítás kérdéséről faggatták, e vonatkozásban elszólta magát: azért nem akarta e pártot megalakítani, mert akkor a Führer, a párt vezére, leléptethetné, míg egy magyarországi kultúregyesület demokratikusan választott elnökével — (ennek állította magát a népcsoportvezető) — ez nem tehető meg. Egyébként is minden jel arra mutat, hogy Basch nem akart meghátrálni riválisai elől, hanem intrikáik, támadásaik kivédésére fokozta a vele, mint népcsoportvezetővel szemben támasztott németbirodalmi elvárások és követelések teljesítésére való készségét, a „zsidónő-ügyet" pedig a már korábban megszakadt viszony teljes lezárásaként úgy rendezte, hogy feleségül vette Volksbund-beli tökéletesen árja titkárnőjét, s esküvői tanúnak Winkelmann és Lorenz SS-tábornokokat kérte fel.[229]

A legsúlyosabb németbirodalmi elvárás a népcsoportvezetővel szemben az volt, hogy teljes erővel támogassa a második világháborúban egyre nagyobb vérveszteségeket szenvedett SS-csapatok emberanyag-utánpótlását a magyarországi németség köréből. Kezdetben illegális toborzás folyt: sport-táboroknak feltüntetett németországi SS-kiképzőtáborokba vitte a Volksbund a sportszerető gyanútlan fiatalokat, akik hazajuttatásáért többnyire hiába könyörögtek a kétségbeesett szülők. Ezt az illegális toborzást — akkor még jórészt ismeretlenek lévén a ma már ismert tények[230] — Basch körömszakadtáig tagadta, s mindegyre azokra az egyezményekre hivatkozott, amelyeket a magyarországi SS-toborzás tárgyában a németbirodalmi és a magyar kormány kötött egymással, a népcsoportvezetőség

megkérdezése nélkül. Basch szerint a magyar kormány azért egyezett bele a németbirodalmi kormány által engedélyeztetni kért SS-toborzásba, mert — s ez megfelel a valóságnak — lehetőséget látott benne szelekcióra, a Volksbund gyöngítésére.

A Volksbund csak azért folytatott toborzópropagandát az SS részére, mert a magyar kormány által aláírt egyezmény erre kötelezte – hangsúlyozta Basch. Szerinte neki és a Volksbundnak köszönhető, hogy ötször kevesebben vonultak be Magyarországról az SS-be, mint a romániai németek köréből, ahol az SS közvetlenül végezte a besorozást. A magyarországi németek közül — valóban ez a helyzet — nagy többségükben a visszacsatolt területekről jelentkeztek önként; a volt trianoni terület németsége elsősorban az 1944. évi kényszersorozás következtében vonult be. Azt, hogy az első akciónál nagy szerepe volt demagóg ígéretekkel csábításnak, tagadta; az erőszakoskodást pedig csak bácskai vonatkozásban ismerte el.[231]

Arra valóban nem került elő bizonyíték, hogy az első SS-szerződés előkészítésében Baschnak szerepe lett volna, arra vonatkozóan azonban igen, hogy a további SS-toborzóakciókkal kapcsolatos tárgyalásokba németbirodalmi részről Bascht bevonták.[232] Erről ő természetesen hallgatott, s mindegyre azt hangsúlyozta a népbíróság előtt, hogy mennyire ellenzésével találkozott a népcsoport legjobb állományának végül már egészen katasztrofális méretű meggyengítése az SS-akciók révén. A népbíróságot bizonyára sok kevésbé jelentős kérdezősködéstől megkímélte volna, ha keze ügyében lett volna az a csak évtizedek múlva előkerült Basch-jelentés, amelyből cáfolhatatlanul kitűnik, hogy a második akció idején önkéntes jelentkezőket a kívánt mennyiségben összetoborozni már képtelen népcsoportvezető maga tett javaslatot arra, hogy a németbirodalmi kormány a magyar kormánnyal kötendő harmadik egyezményben már kényszersorozást fogadtasson el – mint ahogy az 1944-ben meg is történt.[233] Basch védekezésében annak az állításnak, hogy ebben a harmadik akcióban a Volksbundnak már nem volt szerepe, mert propagandájára az SS nem tartott ekkor igényt, csak annyiban van köze a valósághoz, hogy a könyörtelen besorozás alól már a Volksbund-apparátus embereinek nagy többsége sem húzhatta ki magát. Azzal az állításával kapcsolatban, hogy ő maga nem foglalkozott SS-toborzással, tudvalévő, hogy e feladat ellátására külön stábot nevezett ki.[234] Toborzóbeszédeket — köznapi értelemben — tényleg nem tartott sohasem, de igen súlyos jelentősége annak volt, hogy ő hirdette meg hírhedt bonyhádi nagygyűlési beszédében a harmadik SS-akciót, arra figyelmeztetve, hogy a Führer katonazubbonyát felölteni nagy dicsőség, önként jelentkezni német kötelesség, amiről ha valaki megfeledkezne, e kötelességének teljesítésére kényszeríthető is.[235] Valóban, a jelentkezni vonakodókat magyar csendőrökkel állíttatták az SS sorozóbizottságai elé. Az igaz, hogy a listákat a Volksbund állította össze az SS részére, de ezt ne tekintse a bíróság a hűtlenség tényálladékát kimerítő adat-kiszolgáltatásnak, mert végül is a magyar hatóságok döntöttek arról, kit engednek át, s kit mentesítenek. Baschnak a bevonulókat búcsúztató beszédei, amelyeket a német követség követelésére tartott, szerinte nem tartalmaztak semmi kifogásolhatót, nem mondott olyasmit, hogy a frontról győztesen hazatérve majd ők csinálnak itthon rendet, ők vívják ki a magyarországi németség elszabotált jogait. Állítása szerint Basch meg tudta érteni, hogy — bár

a magyar kormány beleegyezése folytán esett csorba az ország szuverenitásán, — az SS-önkénteseket megfosztották magyar állampolgárságuktól. Ezt az eljárást a magyar kormány által aláírt harmadik SS-egyezmény szüntette meg, mégpedig visszamenő hatállyal.

A háborús bűnösség szempontjából Baschnak és Volksbundjának szerepe az SS-hadkiegészítési akciókban a vád legsúlyosabb eleme volt; a magyar kormányok ezekkel kapcsolatos felelősségére a népbíróság szinte csak egy félmondat erejéig utalt. Ellenben a vádnak azzal igyekezett még nagyobb nyomatékot adni, hogy hangsúlyozta: a Fegyveres-SS köztudomásúan tömeggyilkosok bűnbandája lévén, aki SS-alakulathoz bevonult, azt gyilkos és rabló ösztönök vezették. Az efajta indoklás a kétségkívül nemzetiszocialista, antiszemita szellemben nevelt és fanatizált SS-alakulatokat minden további nélkül azonosítja rémtetteikről hírhedtté vált SS-kommandóalakulatokkal, s kollektív felelősség alá von az SS-be besorozott minden egyént, nincs tekintettel arra a bizonyítható tényre, hogy a Magyarországról többségében 1944-ben kényszerrel besorozott németek „elpuhult, kispolgári, keresztény" mentalitásával az SS-alakulatok parancsnokai mennyire nem voltak elégedettek,[236] s így mélyen sértő azokra, akik tulajdonképpen áldozatai lettek annak, hogy a németbirodalmi és a magyar kormány egyezménye kiszolgáltatta őket az SS-nek. (A népbírósági gyakorlat a volt SS-ekkel szemben később úgy kristályosodott ki, hogy aki nem volt Volksbund-tag, s úgy vonultatták be, mentesülhetett a következményektől, ha nem terhelte semmi bűncselekmény; aki tagja volt viszont a Volksbundnak, még ha nem is önként vonult be az SS-be, nem hivatkozhatott kényszerre, mert a népbíróság szerint már a Volksbundba belépésekor tudnia kellett, hogy tőle, mint Volksbund-tagtól eleve elvárják, hogy SS-szolgálatra jelentkezzék. Az ilyeneket háborús bűnösökként kezelték és büntették még akkor is, ha bűncselekményt nem követtek el.)[237]

Birkás Géza tanúvallomására alapozva a népbíróság a háborús bűnösség vádja alá vonta a Deutsche Mannschaft felállítását és szerepét is, azt állítva, hogy az a Volksbund politikai célokra felhasználható fegyveres karhatalma volt. Ezt Basch tagadta. Először az erdélyi szászoktól öröklött férfi-szervezetnek állította, amely a nőszervezetnek (Frauenschaft) megfelelője. Azután arról beszélt, hogy a jugoszláv uralom alatt létesült, s a magyar uralom alá visszakerült bácskai területekre korlátozottan maradt fenn. Ő le akarta szerelni, jelentőségét csökkenteni. Fegyverrel a magyar csendőrség látta el, hogy segítsen megvédeni a malmokat, terményraktárakat a gyújtogatókkal szemben, de ez egy hétnél sem tartott tovább, mert szolgálatuktól a magyar hatóságok mihamar eltekintettek. Végül elismerte, hogy a Deutsche Mannschaft szervezését a Volksbund a trianoni országterületre is kiterjesztette,[238] de kizárólag mint fegyvertelen rendfenntartók szerepeltek gyűléseken, gyűjtések alkalmával, tagdíjbeszedésnél. Arról a feladatukról hallgatott, hogy az SS-be önként jelentkezni nem akarókat megfélemlítsék, megverjék, s hangsúlyozta, hogy számuk a trianoni területen összesen nem haladta meg a 150–200 főt.[239] Katonai kiképzésben a Deutsche Mannschaft nem részesült, karhatalomnak ezért nem nevezhető. Basch annak idején maga kérte a belügyminisztertől ennek ellenőrzését, s Birkás is elismerte, hogy a nyomozás ez ügyben nem járt eredménnyel. A szervezés nem illegálisan történt, hiszen a Volksbund

1943. majd 1944. évi közgyűlésén Basch nyíltan beszélt a Deutsche Mannschaftról. Fontos „politikai pillér" gyanánt említette, s ezt most úgy magyarázta, hogy azt akarta: a magyar állam rendelkezésére álljon. Valójában azonban a Kállay által megtűrt defetizmus ellenében a belső front kialakítása, szilárdítása szempontjából látta jelentőségét. A népbíróság némely jelentések alapján gyanította, hogy a német településterületek védelme címén a Volksbund egy esetleges fordulatra készült fel; csak évtizedek múltán váltak ismeretessé azok a népcsoportvezetőség köréből származó „Megoldási javaslatok", amelyek a Kállay-kormánynak akár az ország német katonai megszállása útján is lehetséges eltávolítása esetére keresték és jelölték ki a Volksbund helyét és szerepét. Jellemző egyébként, hogy a Volksbundnak a megszállás esetére kidolgozott javaslatai szélsőségesebbek és merevebbek voltak, mint ahogy a német birodalom ténylegesen kialakította magyarországi megszállási politikáját.[240]

Az valószínű, hogy a megszállás időpontja Basch és munkatársai számára előre nem volt tudott, de cáfolhatatlanul készültek erre az eshetőségre. Basch mindenesetre tagadta, hogy központi utasításokat adott volna ki. A megszálláskor történt vidéki volksbundista kilengéseket előbb cáfolta, majd csak a Délvidékre korlátozottnak állította; végül elismerte, hogy a trianoni területen is előfordultak ilyenek egyes dél-dunántúli helységekben, bár állítása szerint annak idején nem kapott ezekről jelentést.[241] Hangsúlyozta, hogy ő, aki még a falfirkálásokat és ablakbeveréseket is mindig kárhoztatta, hiszen ártottak a Volksbundnak, a megszálláskor történt helyi kilengéseket — csendőrség lefegyverzése, zsidók bántalmazása, kifosztása, papok megtámadása, inzultálása — mélységesen elítéli. A német levéltárakban utóbb fellelt jelentések szerint a Volksbund helyi vezetőit mélységesen elkeserítette, hogy a megszálló német katonai hatóságok — néhány esetből okulva — mihamar elzárkóztak az elől, hogy a Volksbund felhasználhassa a német katonaságot a maga helyi „hatalomátvételi" törekvéseihez a németlakta területeken.[242] Basch inkább saját sérelmeiről beszélt: a német megszállók felfalták a Volksbund-központ élelemtárát, magasabb fizetésért elcsábították gépírónőit. Állítása szerint attól kellett rettegnie, hogy most fogják előszedni „zsidónő-ügyét". Ha igaz lenne a vád, hogy eddig kettős játékot űzött, most feltétlenül lehullott volna az álarc, ám köztudott, magyar részről is felfigyeltek rá — mondotta —, hogy a német megszállást még csak nem is üdvözölte. A kutató azonban ma már kezében tarthatja Heil Hitler! köszöntéssel végzett felhívását, amelyet röpcédulákon is terjesztettek, s amelyben megállapítja: „A magyarországi németség ezt a fordulatot őszinte szívvel üdvözölte."[243]

A vád szerint Basch a német megszállás alatt érte el követelései maximumát. Védekezése szerint azonban nem élt vissza helyzetével, igényei továbbra is igen mérsékeltek maradtak.[244] Az utóbb feltárult német levéltári források azonban azt tanúsítják, hogy ez a szerénység, mérséklet annak következménye volt, hogy a németbirodalmi kormány csak töredékeiben hagyta jóvá Basch eredeti előterjesztését.[245] Nem járult hozzá például ahhoz, hogy a zsidóknak a volksbundista „Megoldási javaslatok"-ban is szereplő deportálása nyomán gazdátlanná váló javakra a németlakta területeken a Volksbund tegye rá a kezét, hanem tudomására hozta a népcsoportvezetőségnek, hogy az azokkal való rendelkezést a Sztójay-kor-

mány szuverén jogának ismeri el.[246] Nagy kiábrándulást okozott ez volksbundista körökben, amelyek már megtették a szükséges intézkedéseket a német falvakban a zsidóknak a deportálás elől való elbujdosása megakadályozására.[247] A Sztójay-kormány egyébként sok tekintetben előzékenyen elébe ment Basch mérsékelni kénytelen követeléseinek. Áthelyeztette a Volksbundnak nem tetsző tisztviselőket, hatálytalanította az ingatlanszerzést, fegyvertartást korlátozó intézkedéseket, betiltotta a Hűségmozgalmat s szócsövét, a Die Donaut, stb.[248] Baschnak az a vágya azonban most sem teljesülhetett, hogy államtitkárként beépülhessen a kormányba,[249] mert ezt a kitartó törekvését a németbirodalmi kormány ezúttal sem támogatta.[250] Elkeseredését növelte, hogy szívós szorgalmazása ellenére sem kapta meg érdemeiért Ribbentrop külügyminiszter dedikált fényképét, amellyel pedig Andreas Schmidt romániai német népcsoportvezető már rendelkezett.[251]

Basch azt állította perében, hogy a németbirodalmi hatalmi viszonyok nem érdekelték; nem igyekezett felsorakozni az egymással rivalizáló hatalmi tényezők egyike mögé sem, s ezzel magyarázta, hogy nem állván senkinek útjában, megtűrték magyarországi német népcsoportvezetői tisztségében. Azt hangsúlyozta ugyanis, hogy csupán „megtűrt ember" volt. Az hihető, hogy Hitlerrel sohasem beszélt, hanem — két ízben — Himmlerrel,[252] akinek neve a gyorsírók félrehallása folytán olykor Hitler-ként került a kihallgatási, illetve tárgyalási jegyzőkönyvekbe. Bár nem győzte hangoztatni Himmler vele szembeni — mások által is tényként elismert — ellenszenvét, a források azt bizonyítják, hogy a dedikált fényképét megadni vonakodó, és a magasabb külügyi érdekekre hivatkozva törekvéseit folyton leintető, illetve Himmlerrel is leintő Ribbentrop vonalával szemben mégis elsősorban a Himmler által vitt s egyre befolyásosabbnak, erősebbnek tartott SS-vonalhoz igazodott, s ennek megfelelően nem Veesenmayer német követre és teljhatalmú németbirodalmi megbízottra, hanem Winkelmann SS-tábornokra, a magyarországi SS- és rendőri erők legfőbb parancsnokára támaszkodott a megszállás idején.[253]

Basch viszonyát Hitlerhez — bármennyire is hódolt előtte minden alkalommal, mint illett — nagymértékben befolyásolta az a körülmény, hogy 1939-ben meghirdetett nagy áttelepítési, „német népességtagosítási" terve keretében a magyarországi németség kitelepítését is elhatározta. A magyar kormányok kapvakaptak Hitler többször is megismételt ajánlatán, s a kitelepítés fenyegetődző emlegetése kedvelt és hatásos eszköz lett kezükben a Volksbund bénítására, bomlasztására. Basch nyíltan nem szegülhetett szembe a Führer akaratával, de minden összeköttetését felhasználta arra, hogy a magyarországi németség szülőföldjén betöltendő történelmi hivatását hangsúlyozza, attól sem riadva azonban vissza, hogy utaljon egyrészt a Magyarországra úgy könnyebben gyakorolható német befolyás előnyére, másrészt annak lehetőségére, hogy az országon belüli bizonyos áttelepítésekkel a magyarországi németség jobban kapcsolatba hozható az ostmarki (ausztriai) német „néptalajjal".[254] Annak ellenére, hogy a Führer Himmlert bízta meg, mint „a német népiség erősítésének birodalmi biztosát", az áttelepítések legfőbb irányításával, Basch mégis tapasztalhatta, hogy az áttelepítések ellenzői inkább az SS-vonalon találhatók, mint a pártban, s annyi bizonytalanság, összevisszaság mutatkozott a másutt már megindult áttelepítési akciókban, hogy

a háború utánra előirányzott magyarországi kitelepítés elkerülhetőségében bizakodott. Azt kellett azonban megérnie, hogy Hitler és Horthy kitelepítési tervének végrehajtásához a vesztes háború után Magyarországon hatalomra jutott új, magát népi demokratikusnak nevező rendszer látott hozzá, azzal a jelszóval, hogy a német népcsoportpolitikát saját módszerei alkalmazásával torolja meg.[255]

A vád felrótta Baschnak, hogy a német megszállás után a Volksbund állította össze a letartóztatandók listáját, s leszámolt ellenfeleivel. A valóság az, hogy a megszállás után a politikai és gazdasági élet vezető tényezőinek letartóztatásához inkább volt szükség a követség, az NSDAP AO magyarországi csoportja, a Biztonsági Szolgálat, a Gestapo listáira, mint a Volksbundéra. Az azonban bizonyítható tény — bár Basch rendületlenül tagadta —, hogy a Volksbundnak volt rendszeres hírszerző tevékenysége a németbirodalmi „illetékes helyek" tájékoztatására, s ügynökei voltak a minisztériumokban, hivatalokban, vállalatoknál, pártoknál.[256] A Hűségmozgalom vezetőit letartóztatták, s mikor e mozgalom betiltása ellenére több helyütt élénk tüntetésekre került sor a német falvakban a kényszersorozás ellen, a „főkolomposokat" — köztük katolikus és evangélikus lelkészeket — szintén „kiemelték". Gratz és Kussbach, mint potenciális ellenfelek elhurcolására németországi koncentrációs táborokba ősszel került sor. A Volksbund támogatta a besorozás elől bujkáló németek elleni hajtóvadászatot, amely ellen a Sztójay-kormány helyébe lépő Lakatos-kormány a németbirodalmi kormánynál jegyzékben tiltakozott, s ugyanígy a szökevények kézre kerítését.[257]

A népbíróság természetesen nem mulasztotta el, hogy vizsgálja, volt-e szerepe Baschnak és Volksbundjának az 1944. októberi „Horthy-puccs" meghiúsításában, Szálasi hatalomra juttatásában.[258] Védekezésében Basch hangsúlyozta, hogy a harmadik SS-akció során besorozottakból felállított, még alig kiképzett alakulatok ehhez történt felhasználásáért ő nem felelős. A fegyveres ún. Heimatschutz-ról pedig azt állította, hogy annak felállítását a német birodalom követelte az ottani Volkssturm mintájára, de ő azt megtagadta. Ezzel szemben ma már ismerjük megszervezésének körülményeit, kiképzőtáborait,[259] s egy minap megjelent német szakmunkából azt is, hogy Ágfalván Szálasival együtt szemlélte meg gyakorlatát a csukaszürke egyenruhába öltözött Basch, akinek azonban végül is sikerült megakadályozni az alakulat tervezett bevetését Sopron védelmére.[260]

Német levéltári forrásokból ismeretes, hogy Basch már 1943 áprilisa óta egyre szorosabban együttműködött Szálasival, s mikor hatalomátvételére 1944 októberében sor került, azt maga is szükségesnek és elkerülhetetlennek tartotta a „szövetségi hűség" megőrzése, a háború folytatása érdekében. De azt tapasztalván, hogy Szálasi kevéssé váltja be a totális hadbavetésre tett ígéreteit, azt javasolta a németbirodalmi kormánynak, hogy Magyarországot vegye közvetlen német parancsuralmi irányítás alá.[261] Ezzel ismét radikálisabbnak mutatkozott, mint a német birodalom Magyarország irányában folytatott politikája. A népbíróság előtt Basch inkább azon sérelmeit hangsúlyozta, hogy Szálasi „pártállama" a nyilasokat részesítette előnyben a volksbundistákkal szemben a közellátás terén, továbbá, hogy ezúttal sem volt hajlandó lemondani a németek befogadásáról pártjába, miáltal sokan kibújhattak közülük Baschnak a népcsoport tagjai megadóztatására (Volksopfer) irányuló törekvéseinek hatálya alól. Mint ennek

előtte a horthysta, most a szálasista minisztereket revolverezte Himmlerre való folytonos hivatkozással.[262] Arról is hallgatott, hogy Szálasi törvényben örökítette meg többek közt a Volksbund érdemeit is a nemzetiszocializmus diadaláért vívott küzdelemben.[263] Azt viszont nem hallgathatta el — mert a népbíróság tudott róla —, hogy a „nemzetvezető" őt is kinevezte a „koronatanács" tagjává,[264] csak arról beszélt, hogy annak üléseiről hol lekésett, hol el se ment azokra.

Szálasi uralma idején az volt Basch fő feladata, hogy segítse „a német vér kimentését" a Magyarország területén már mindinkább előnyomuló szovjet csapatok elől. Az önkéntes alapon kezdett evakuálás nagyfokú sikertelensége láttán kényszerkiürítéshez folyamodott az ezzel megbízott SS-kommandó, amely során sok helyütt durva és véres erőszakra is sor került.[265] Egy, a Volksbund-funkcionáriusok fegyverviselésére vonatkozóan korábban és más összefüggésben feltett kérdésre Basch által adott válaszból tudjuk, hogy ezt akkor rendelte el, amikor a kiürítésnek ellenszegülők megtámadták embereit.

*

A Basch-per folyamán tárgyalt kérdések fenti áttekintése elégséges talán a remélhetőleg elfogulatlan olvasó meggyőzésére arról, hogy nagy hiba volna kritikátlanul fogadni akár a vád, akár a védelem részéről előadottakat. A peranyag tanulmányozója számára szembetűnő egyrészt a vád hevenyészett felületessége — amit azonban magyaráz, hogy a per időpontjában uralkodó állapotok a bizonyítékok szisztematikus gyűjtését nem is tették lehetővé — másrészt nehéz szabadulnia attól a benyomástól, hogy a népbíróság nemcsak nem tudott, de nem is akart igazán alaposan végére járni a dolgoknak, mert a részletek pontos ismerete nélkül is elégségesnek érezhette a kialakult összképet elmarasztaló ítélete meghozatalához.

Rá kell azonban mutatnunk a vád többrendbeli tarthatatlan túlzására. Ezek mind arra a törekvésre vezethetők vissza, hogy Magyarország háborús felelősségét feledtetendő, Basch és Volksbundja háborús felelősségét tegyék minél hangsúlyosabbá.[266] Így tarthatatlan az az állítás, hogy Magyarország csak kényszerből vett részt a háborúban, hogy Magyarországnak Basch és Volksbundja miatt kellett a németek csatlósává válnia, s döntően miattuk nem tudta a német igát lerázni; hogy a német birodalom politikai célja, amelynek Baschék szolgálatába szegődtek, a magyar állam megsemmisítése volt; hogy az antiszemitizmus, s általában a nemzetiszocialista világnézet a magyarság széles rétegeiben is Basch és Volksbundja révén talált talajra, stb.

A védelem során előadottak viszont arra mutatnak, hogy a vádlott — mint helyzetéből természetszerűleg adódik — higgadtan felmérte, mit tudnak róla, s mit nem, és aszerint magyarázkodott, illetve hallgatott. „Príma modora" most sem hagyta cserben; tisztelettudóan viselkedett. Csak bűnösségét tagadta, de több tekintetben felelősséget érzett. Panaszkodott nehéz helyzetére és sajnálkozott önnön gyengeségén. Vallomást tett a hazához hű, a magyarság iránt meleg érzelmeiről. Mintaszerűen adta elő, milyen egy nemzetiségi vezető helyes felfogása. Bizonygatta szerénységét, mértéktartását, nyílt őszinteségét. Mesterien használta ki a bíróság és a tárgyalóterem közönsége előtt a „zsidónő-ügyet". Hogy mindez nem

volt hatástalan, az ítéletben helyet kapott enyhítő körülmények felsorolásából is kitűnik. Ámde mindez legkevésbé sem befolyásolhatta a háborús és népellenes bűnügyekben folytatott perekkel szembeni alapvető elvárások szerinti eredményt.

Sokat hangoztatták annak idején, hogy a háborús és népellenes főbűnösöknek tekintettek pereiben ítélkező népbíróságok „történelmet írnak": a kiadandó peranyagok kell hogy alapul szolgáljanak a nagy rendszerváltás nyomán szükséges történetszemléleti átneveléshez.[267] A vádiratok, népügyészi és politikai-ügyészi perbeszédek, az ítéletek indokolásai azonban — akár a Basch-per esetében is láthatjuk — nem alkalmasak ilyen célra, s amennyiben mégis sokáig érezhető befolyásuk volt történetírásra, történelem-oktatásra, népszerű történelmi kiadványokra, több tekintetben inkább ártalmukra voltak azoknak, mint hasznukra. A tisztánlátáshoz, elfogulatlan véleményalkotáshoz nélkülözhetetlenek a történeti kutatás folyamatában megismert dokumentumok, források, amelyek a népbírósági perek idején hozzáférhetetlenek voltak. A történész kezében ezek nem egy 50 évvel ezelőtti perben emelt vád, illetve a védelem erősítésére vagy gyengítésére irányulnak, hanem a valóság mindig aktuális jobb megismerését kívánják szolgálni.

JEGYZETEK

Basch Ferenc teljes népbírósági peranyagát két iratköteg tartalmazza:

A Belügyminisztérium Történeti Irattárában (BMTI) a V-128418/a jelzetű kötegben találhatók a per nyomozati szakaszában a politikai rendőrségen majd a népügyészségen felvett kihallgatási jegyzőkönyvek éppúgy, mint a vádirat, az első- és másodfokú tárgyalásról készült jegyzőkönyvek a meghozott ítéletekkel, valamint a fellebbezéssel és kegyelemkéréssel, s végül az ítéletvégrehajtással kapcsolatos iratok.

A V-128418/b jelzetű köteget, amelybe a vádemeléshez gyűjtött anyagok, illetve azok kiértékelésének bizonyos produktumai kerültek, a BM Történeti Irattárából az utóbbi időkben a Budapest Fővárosi Levéltár (BFL) őrizetébe adták át, s ott a Budapesti Népbíróság iratállományában Nb. V. 4806/1945 szám alatt található. Ezen a számon futott ugyanis Basch pere első fokon a Budapesti Népbíróságon, (míg fellebbezés folytán másodfokon NOT I. 1748/1946 számon a Népbíróságok Országos Tanácsánál.)

Mindkét kötegben teljes rendszertelenségben találhatók az azokba fix módon bekötött iratok. Tanulmányunk perbeli természetes rendjüknek megfelelően foglalkozik velük, utalva a kötegen belüli fólió-számaikra.

Basch népbírósági perének anyaga hosszú ideig nem volt hozzáférhető. Korabeli magyar sajtóhíradások alapján csak teljesen felületes képet adhatott róla Johann Weidlein: Der Prozess gegen Dr. Franz Anton Basch. (Schorndorf, 1956) Történészi kutatás e peranyagban csak 1971-ben történt: ekkor szerzett adataimat felhasználtam könyveimben: Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945. (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978), illetve Ungarn und die deutsche Volksgruppenpolitik 1938–1945, (Akadémiai Kiadó-Böhlau Verlag, Budapest-Köln, 1981.) A peranyag némely részéről készített saját kezű másolataim alapján később közzétettem Baschnak a politikai rendőrségen tett hosszabb összefüggő vallomását életéről, s a Volksbund élén betöltött szerepéről, történészi kommentárjaim kíséretében: Basch és a Volksbund. A népcsoportvezető vallomása – a történész megjegyzéseivel (Baranya, Történelmi Közlemények VII-VIII. 1994–1995. Pécs, 1995. 279–293. l.); ugyanez előbb német fordításban: Basch und der ungarndeutsche Volksbund. Geständnis des Volksgruppenführers und Anmerkungen des Historikers. (Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik. 1993. 2. sz. 37–53. l.)

A vád és védelem állításainak történészi kontrolljához főleg olyan egykorú hiteles feljegyzések alkalmasak, amelyek Baschtól, az általa vezetett Volksbundtól, illetve a magyarországi német népcsoporttal foglalkozó németbirodalmi szervektől, intézményektől (Volksdeutsche Mittelstelle, Deutsches Auslandinstitut, stb.) származnak. Ezek akkori ismeretlenségük és hozzáférhetetlenségük

miatt a perben nem kerülhettek felhasználásra, s csak az azóta eltelt évtizedek történeti kutatása során kerültek felszínre. Őrzési helyük főleg a német külügyminisztérium bonni politikai levéltára (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, PA AA) és a koblenzi Szövetségi Levéltár (Bundesarchiv, BA). Ugyancsak igen fontos e szempontból a volksbundista sajtó annál sokkal behatóbb tanulmányozása, mint az a per idején történt. E téren azonban mindmáig nem folyt szisztematikus munka.

Dr. Lukács Tibor könyve, A magyar népbírósági jog és a népbíróságok 1945–1950 (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1970) a jogi és törvénykezési kérdésekről tájékoztatva, néhány lapon (334–349. l.) éppen a Basch-per bemutatásával ad — eljárását „perfényképezés" elnevezéssel illetve — konkrét, de igen hézagos képet. Jól használhattam az egykorú jogi irodalomból *Berend György:* A népbíráskodás c. könyvét (Szeged, 1948.) *Szalai Sándor:* Ítél a magyar nép. A magyar háborús bűnperek tanulságai (Budapest, 1946.) c. brosúráját, *Beér János:* Széljegyzetek a háborús főbűnösök peréhez c. cikkét (Társadalmi Szemle, 1946. 6. sz. 431–438. l.) stb.

Fontos volt számomra olyan újabb kiadványok tanulmányozása, amelyek tudományosan publikálják hasonló más perek anyagát: *Karsai Elek – Karsai László,* A Szálasi per. (Reform Kiadó, Budapest, 1988) *Pritz Pál:* Bárdossy László a népbíróság előtt (Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1991.), *Karsai László – Molnár Judit:* Az Endre-Baky-Jaross per. (Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1994.), s *Horváth László Béla* közleménye a Hóman perről (Sic itur ad astra. Fiatal történészek folyóirata. 1993. 2–4. sz. 120–234. l.) *Zinner Tibor – Róna Péter*: Szálasiék bilincsben c. kétkötetes munkája (Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1986.) olyan népszerű tudományos kiadvány, amely valójában nem csak Szálasiék, hanem a háborús és népellenes bűnügyekben népbíróság elé állítottak széles skáláját mutatja be, gazdag háttéranyaggal, fontos okmányokkal és visszaemlékezésekkel bővítve a peranyagaikból közölt és szakszerűen megvilágított részleteket. Jó tájékozódásul szolgáltak továbbá a Budapesti Népbíróság (majd NOT) elnökének, *Dr. Major Ákosnak* Népbíráskodás, forradalmi törvényesség (Minerva, Budapest, 1988) c. visszaemlékezései.

A háborús és népellenes bűnökkel vádoltak — így Basch Ferenc — kiadatásának és bíróság elé állításának körülményei tisztázására, a kihallgatásában, vádolásában, védelmében szerepet játszott személyek kiléte megállapítására, a népbíráskodás szervezetének, működésének, valamint irányítói felfogásának, párt- és egyéb kötődéseinek közelebbi megismerésére stb. szükségesnek mutatkoztak további kutatások: a Magyar Országos Levéltárban (MOL), az Igazságügyminisztérium népbírósági irataiban (XIX-E-1-i), a Népfőügyészség (XX-1) és a NOT (XX-4) irataiban, valamint a személyi fondok közt a népbíróság sajtóosztálya vezetőjének, Major Róbertnek irathagyatékában (P2081); a Politikatörténeti Intézet Archívumában (PIA) pedig az MKP Központi Vezetőségének (274–2), Politikai Bizottságának (274–3), Titkárságának (274–4) irataiban, illetve az SzDP Közigazgatási Osztályának (283–27) irataiban, valamint Dr. Domokos József legfőbb államügyész irathagyatékában (698–35) a népbíráskodással kapcsolatos dokumentumok tekintetében.

A felhasznált sajtóközlemények a Szabad Nép (MKP) és a pécsi Új Dunántúl (MKP), a Népszava (SzDP), a Szabad Szó (NPP), a Kis Újság (FKP), s a Magyar Nemzet, valamint a Képes Figyelő, s persze nem utolsó sorban a Népbírósági Közlöny hasábjairól valók.

A tanulmány forrásainak ezen általános ismertetése után a szöveghez kapcsolódó részletes jegyzetek az alábbiakban következnek:

[1] *Korom Mihály:* Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet, 1944–1945. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

[2] *Zinner-Róna* i.m. I. 51.

[3] Alaprendelet (81/1945 ME sz.) a népbíráskodásról

[4] Basch 1944. november elején Sopronba távozott, az lett a népcsoportvezetőség székhelye. Onnan 1945 március végén menekült ausztriai területre.

[5] Az alaprendeletet módosító és kiegészítő un. novella: 1440/1945 ME sz.

[6] *Névai László:* A magyar bírósági szervezet fejlődése a felszabadulás óta. Jogtudományi Közlöny, 1960. 210–223.

[7] MKP Központi Vezetősége 1945. január 26-i ülésének jegyzőkönyve (PIA, 274–2–16)

[8] „A Központi Titkárság megbízza Rákosi és Kádár elvtársakat, hívassák Major Ákos elvtársat és beszéljék meg vele a fő háborús bűnösök perével kapcsolatos kérdéseket." (MKP Központi Titkársága 1945. szeptember 6-i ülése jegyzőkönyvének 4. pontja. PIA, 274–4–83)

[9] „A háborús bűncselekményekkel vádolt személyek ügyében a SzEB jogkörébe tartozik az ellenőrzés az ilyen személyek letartóztatása, bíróság elé állítása, és az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatása tekintetében." (MOL, XIX-E-1-i, D. 13., 27953/1945). A Budapesti Népügyészség ve-

zetője minden hétfőn kimutatást küldött a végzett munkáról a SzEB — Beljanov szovjet tábornok — részére. (D. 2852/1945). Ez nem egyszerűen SzEB-kívánság: a magyar kormány is igen kívánatosnak tartotta, hogy bizonyítsa, mennyire komolyan veszi a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonását, a fasizmus maradéktalan felszámolását. Egy „Elvi jelentőségű ügydarab. Nem szabad kiselejtezni" jelzéssel ellátott igazságügyminisztériumi belső feljegyzés (pro domo) szerint „maga a népbírósági ítélkezés azonban kívül esik a fegyverszüneti egyezményben biztosított ellenőrzés körén, és utasításokkal és rendeletekkel nem korlátozható", mégis a SzEB-nek „az egyes konkrét népbírósági ügyekben felmerült kifogásait" készek figyelembe venni (D. 13. 27953/1945). – Erre egy 1947-es példát (Dr. Donáth György és társainak pere) hoz *Földesi Margit* (A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon, 1945–1947. IKVA Kiadó, Budapest, 1995. 169.) – Basch perével kapcsolatban nem találtuk nyomát SzEB-beavatkozásnak.

[10] MOL, XX-1-a, 18. doboz, XVIII. A. Kimutatás a háborús bűnösökről, a fegyverszüneti egyezmény 14. pontjához.

[11] MOL, XX-1-a, 18. doboz, XVIII. A. – V.ö: Magyar Nemzet 1945. május 3. (4.), május 4. (3.); illetve összefoglalóan: augusztus 3. (1.): Illetékes hely nyilatkozata a háborús bűnösökről.

[12] Magyar Nemzet, 1945. június 8. (2.) *Major Róbert:* A népbíróságok működése. – Meskó védője egyébként ugyanaz a Dr. Wenczel Árpád volt, akit utóbb Basch védőjének is kijelöltek.

[13] Magyar Nemzet, 1945. július 11. (4.): A népfőügyész [Dr. Kerekesházy József] önmagáról.

[14] MOL, XIX-E-1-i, D. 15. 3744/1945.

[15] BMTI, V-128418/a.

[16] MOL, XIX-E-1-i, D.15. 3744/1945.

[17] Magyar Nemzet, 1945. július 26. (3.), július 27. (3.), augusztus 3. (1.)

[18] Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Készült az Igazságügyminisztérium hozzájárulásával. Grill Károly Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1947.

[19] *Lukács* i.m. 156–157.

[20] Magyar Nemzet, 145. augusztus 18. (1.): Döntő fordulat az Ausztriában lévő magyarok ügyében.

[21] *Himler Márton:* Így néztek ki a magyar nemzet sírásói c. visszaemlékező kötete (New York, 1958), Baschról nem tesz említést. Alcímével — (A magyar háborús bűnösök amerikaiak előtt tett vallomásának hiteles szövege) — ellentétben ilyeneket egyáltalán nem közöl. Ezek a jegyzőkönyvek állítólag a State Department, az amerikai külügyminisztérium washingtoni irattárában találhatók. (*Zinner-Róna* i.m. I. 111.)

[22] MOL, XIX-E-1-i, D. 15. 3744/1945.

[23] Magyar Nemzet, 1945. szeptember 30. (3.)

[24] MOL, XIX-E-1-i, D. 15. 3744/1945 Igazságügyminisztériumi pro domo feljegyzés, 1945. október 3.

[25] MOL, XIX-E-1-i, D. 34110/1946.

[26] MOL, XIX-E-1-i, D. 15. 3744/1945. – Egy 1945. október 17-i pro domo feljegyzés szerint „az amerikai misszió útján közöljük Jackson főbíróval a háborús főbűnösök tárgyalásainak várható időpontját".

[27] Himler írja munkatársáról, Herczeg Béláról, hogy „ő személyesen ismerte a foglyok legnagyobb részét, miután működésüket Magyarországon hosszú ideig személyesen szemlélte, és így legértékesebb tagja volt a magyar osztálynak". (I.m. 10.)

[28] *Fiala Ferenc – Marschalko Lajos:* Vádló bitófák. A magyar nemzet igazi sírásói. Hely és év nélkül, a szerzők kiadása, 119–120, 137–138.; továbbá *Szálasi* Tartózkodási helyeim c. feljegyzése, közölve A Szálasi per c. i.m. 9. lapján.

[29] BFL, Nb. V. 4806/1945. 64–67. fólió.

[30] *Zinner-Róna* i.m. I. 112–119.

[31] Magyar Nemzet, 1945. október 4. (3.) – Előző napon — a csoport megérkezése napján — közölte a lap Major Ákos és Bojta Béla interjúit: Hogyan ítéljen a népbíróság?

[32] Képes Figyelő, I. évf. 7. sz. (1945. október 13., 2.): Itthon a nemzetgyilkosok második csoportja.

[33] BMTI, V-128418/a, 86. fólió: Dr. Tímár István utasítása Basch őrizetbevételére.

[34] A sajtótudósítások másnapi (október 10-i) megjelenésétől félrevezetve Weidlein azt állítja, hogy Bascht október 10-én szállították Budapestre (i.m. 1.). Weidleinre támaszkodva szintén hibásan írja Géza Charles Paikert is (The Danube Swabians, Hague, 1967. 200.), hogy az amerikai megszálló hatóságok 1945. október 10-én szolgáltatták ki Bascht Magyarországnak.

[35] Népszava, 1945. október 11. (3.)

[36] Népszava, 1945. október 13. (3.)

[37] Dr. Takács Péter Pál őrnagy személyi adatait ismerjük: 1906-ban született, 1945. február 8-tól 1947. november 15-ig teljesített szolgálatot a politikai rendészeti osztályon. 1958-ban halt meg.

[38] BFL, Nb. V. 4806/1945/b. 93–106. fólió. – Ennek az 1945. október 25-én felvett külön jegyzőkönyvnek az első oldala hiányzik; egyébként is erősen rongált egyetlen példány, számos lapszéli hiátussal is. Terjedelme 15 sűrűn gépelt (mintegy 60 soros) oldal.

[39] BMTI, V-128418/a, 61–92. fólió, Terjedelme 32 sűrűn gépelt (mintegy 60 soros) oldal.

[40] Egy 143. fóliószámmal ellátott tasakban.

[41] Fólió 9–11.

[42] Fólió 84.

[43] Fólió 28–62.

[44] Fólió 107–130.

[45] Fólió 85.

[46] Fólió 78–83.

[47] Fólió 87–92.

[48] Fólió 19–20.

[49] Fólió 74–77

[50] Fólió 68–69.

[51] Fólió 6–8.

[52] Szálasi naplója. Válogatott és kommentált szövegrészeit kiadta Karsai Elek, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

[53] Endre László amerikaiak általi kihallgatásának jegyzőkönyvét a Népbíróság Major Róbert vezette sajtóosztályán lefordították (*Zinner-Róna* i.m. II. 115–118.)

[54] A politikai rendőrségen gyakori iratvisszatartásról lásd pl. A Szálasi per, i.m. 265, 404, 411.

[55] BMTI, V-128418/a, 6. fólió – Basch gazdasági ügyekben történt kihallgatásáról 1945. október 25-én kelt összegező jelentés: 4–5. fólió.

[56] Fólió 31–32. (1945. október 12.)

[57] Fólió 24–27. (1945. október 15.)

[58] Fólió 9–10. (1945. október 22.)

[59] Fólió 33–34. (1945. október 17.)

[60] Fólió 28–30. (1945. október 14.)

[61] Fólió 21–23. (1945. október 12.)

[62] Fólió 49–51. (1945. október 19.)

[63] Fólió 14–17. (1945. október 13.)

[64] Fólió 18–20. (1945. október 17.

[65] Fólió 46–48. (1945. október 17.)

[66] Fólió 11–13. (1945. október 13.)

[67] Fólió 43–45. (1945. október 17.)

[68] Fólió 35–37. (1945. október 17.)

[69] Fólió 40–42. (1945. október 19.)

[70] MOL, XIX-E-1-i D.15. 3744/1945. Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának kimutatása: Az amerikai, angol és orosz hatóságoktól átvett háborús főbűnösök neve, átvételük ideje, és mikor kinek lettek átadva. „X. 9. Basch Ferenc. X. 27-én átadva Népügyészségnek, Markó."

[71] MOL, XX-1-a, 4. doboz, 1945. III.A. – Kimutatás az ország népügyészségeiről és alkalmazottairól (1945. november 6.)

[72] BMTI, V-128418/a, fólió 52. (1945. november 7.)

[73] Fólió 54–55. (1945. november 21.)

[74] Fólió 56–60. (1945. november 22.)

[75] Fólió 38–39, ill. 7–8. – Veesenmayer és Winkelmann kihallgatója az a Takács Péter Pál rendőrőrnagy volt, aki Bascht is kihallgatta.

[76] Fólió 53. (1945. november 28.)

[77] *Ábrahám Ferenc – Kussinszky Endre:* Ítél a történelem. Az Imrédy per. Híradó Könyvtár, Budapest, 1945. 78–79.: Basch tanúvallomása. – Ezzel kapcsolatban Magyar Nemzet, 1945. november 20. (3.): „Basch Ferencen csak a térdig érő sárga bőrkabát emlékeztet arra, hogy valamikor a III. birodalom hierarchiájához tartozott és Magyarország gauleitere volt. Az összes eddigi tanúk között

ő a legalázatosabb, a legmegtörtebb, akin nehéz felfedezni a cikói Volksbund nagygyűlés nagyhangú szónokát, a vigadói sváb felvonulások gőgös Führerjét. Rajta legalább látszik, hogy minden összeomlott benne, nem pózol és nem igyekszik a régi látszatokat fenntartani, mint Imrédy és Szálasi. Benne végre egy agyonsújtott, porig alázott, agyonijedt embert is láttunk a Zeneakadémia pódiumán." – További tudósítások az 1945. november 20-i lapokban: Népszava (2.), Szabad Nép (2.)

[78] Népbírósági Közlöny, I. évf. 2. sz. 5–6.: *Major Róbert:* Ahol mindenkiről mindent tudnak.

[79] Szabad Nép, 1945. november 23. (2.): 105 háborús bűnös érkezik Salzburgból gépkocsikonvojjal Sopronon át Budapestre, köztük sok volksbundista.

[80] MOL, P 2081, 81. doboz: Major Róbert népbírósági iratai. Különösen levele a népfőügyészhez (a félhivatalos levelezésében) 1945. november 14-én, és a NOT-hoz, 1946. február 22-én. (3. köteg, 212. fólió)

[81] BMTI, V-128418/a, 238–245. fólió. – Ugyanaz: MOL, P. 2081, 81 doboz, 1. köteg, 53–59. fólió. Basch Ferenc ügye.

[82] V.ö.: Népbírósági Közlöny, II. évf. 1. sz. (5.): A németek gazdasági térfoglalásának fedőszervei.

[83] MOL, P 2081, 81 doboz, 1. köteg, 60. fólió.

[84] Népbírósági Közlöny, I. évf. 1. sz. (11.)

[85] Népbírósági Közlöny, I. évf. 3. sz. (11.) – Itt jegyezzük meg, hogy Weidlein (i.m. 14.) Dr. Aczél Endre népügyészről azt állította, ő volt az, aki Horthy megbízásából 1944 szeptemberében a frontvonalon átkelve Moszkvába ment a fegyverszünet előkészítésére, nyilván összetévesztve Aczél Ede báróval, aki Dudás József és Fauszt Imre társaságában indult Moszkvába a Farkas Ferenc altábornagy parancsnoksága alatt állt 6. hadtest frontvonalán keresztül. Weidlein abban is téved, hogy Dr. Gyöngyösi István politikai ügyész osztályvezető lett volna a külügyminisztériumban, s rokona a fegyverszüneti egyezményt 1945. január 20-án Moszkvában aláíró magyar külügyminiszternek, Gyöngyösi Jánosnak.

[86] *Vida István – Vörös Vince:* A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–1949. Életrajzi lexikon. Budapest, 1991. 75.

[87] BMTI, V-128418/a, 173–181. fólió.

[88] Fólió 209. (1945. december 5.)

[89] Fólió 207 (Végzés)

[90] Fólió 93.

[91] Fólió 218–220.

[92] MOL, XIX-E-1-i, D. 34110/1945.

[93] *Zinner-Róna*, I. 93–94.

[94] „Valóságos szanatórium". (*Fiala-Marschalkó* i.m. 157.)

[95] PIA, 274–15–199, 52. fólió, Zolnay 1946. február 13-i jelentése Farkas Mihályhoz: „Rengeteg kommunista fogházőrünk dacára — kénytelen vagyok ezt mondani — nincs olyan személy, akiben maradéktalan bizalmam lenne... a háborús főbűnösök pazar ellátásban részesülnek, üzeneteiket a fogházőrség gátlás nélkül továbbítja, csaknem korlátlanul kapnak beszélgetési engedélyeket."

[96] *Kelemen István* (újságíró a Magyar Nemzetnél): Interjúk a rács mögött. Beszélgetések a háborús főbűnösökkel c. könyvében (Budapest, 1946.) Basch nem szerepel.

[97] *Szirmai Rezső*: Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben. Faust Kiadó, Budapest, 1946. – Második kiadás: Pelikán Kiadó, Budapest, 1993. 112–120.: Franz Basch.

[98] *Mátrai Sándor:* Így írtak ők... Betűik elárulják a háborús bűnösök titkát. (Képes Figyelő, II. évf. 16. sz. 1946. április 20.)

[99] Népbírósági Közlöny, I. évf. 7. sz. (7.)

[100] *Major Ákos* i.m. 203.

[101] PIA, 283–27–251, 61. fólió; 283–27–257, 15. fólió

[102] PIA, 283–27–232, 10–11. fólió: Jelentés a munkáspárti, polgári párti népbírók működéséről. Budapest, 1946. február 24.: „A polgári párti népbírókkal a munkáspárti népbírók állandó harcban állnak; ez nem csak a zárt tárgyalások alkalmával mutatkozik, amikor is minden ítéletnél szinte ökölharcra kerül sor, hanem a nyílt tárgyalásokon is."

[103] PIA, 698–35. A népbíráskodással kapcsolatban a legfőbb államügyésznél tartott értekezletek jegyzőkönyvei.

[104] PIA, 283–27–230, 26. fólió: a Polgári Demokrata Párt képviselője szerint „a polgári pártok nem adhatnak utasítást népbíráiknak, mint a munkáspártok, mert ők lelkiismeretükre hallgatva, saját belátásukra bízzák a döntést".

[105] PIA, 283–27–232, 8. fólió: Jelentés, 1946. február 16.

[106] PIA, 283–27–249, 15. fólió: az SzDP Közigazgatási Osztálya helyettes vezetőjének 1946. június 7-i levele. „A nyilasok és a fasiszták kérdésében nem lehet külön véleménye egyik munkáspártnak sem; nem lehet kétséges, hogy egyik párt sem akarhat külön utakon járni."

[107] PIA, 283–27–229, 6–9. fólió.

[108] PIA, 283–27–233, 92. ill. 94. fólió.

[109] PIA, 283–27–249, 6. fólió (1946. január 26.), ill. 274–4–114. (1996. január 28.)

[110] PIA, 283–27–232, 8. fólió: Jelentés, 1946. február 16.

[111] *Major Ákos* i.m. 186–187. – Vö. *Szabó Róbert:* A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon, 1945–1956. Windsor Kiadó, 1995. 65–69.

[112] *Lukács* i.m. 294.

[113] *Zinner-Róna* i.m. I. 68.

[114] MOL, XX-4-a, 5. doboz, 1946. IV. A.

[115] MOL, XX-4-a, 17. doboz, 1946. XV. A. – A NOT ítélkezési gyakorlatának egységesítése tárgyában tartott értekezlet jegyzőkönyve.

[116] BMTI, V-128418/a, 98–161. fólió: A nyilvános főtárgyalás jegyzőkönyve.

[117] Pl. a Magyar Nemzet (1946. január 17. 1.) érzékeltette, hogy a háborús bűnös Baschnak háborús bűnösök — Hóman Bálint, Endre László, Antal István — keltek védelmére tanúvallomásaikkal. A Népszava (1946. január 17. 3.) arról tudósított, hogy Mester Miklós tanúvallomásakor a hallgatóság soraiból ilyen felkiáltások hallatszottak: Hogyan járhat ez az ember szabadon? Hogyan igazolhatták? – (Major Róbert 1946. június 3-án, Mester Miklós ügye címmel sok terhelő momentumot tárt Dr. Fuchs népügyész elé, megjegyezve azonban, hogy sokan érdemeket tulajdonítanak a Sztójay-kormány e kultuszállamtitkárának zsidó mentesítések ügyében. MOL, P 2081. 81. doboz, 3. köteg, 32–34. fólió.)

[118] Magyar Nemzet, 1946. január 16. (3.): Basch Ferenc a népbíróság előtt. „Basch Ferenc jól vasalt fekete kabátban áll a bíróság elé; a fogságban szemmelláthatólag meghízott. Magas, horgasorrú, feketehajú alak. Erősen idegen akcentussal beszéli nyelvünket, a nehezebb fogalmaknál cserbenhagyja emlékezete és német szavakat kever vallomásába."

[119] Vö. 168. jegyzettel. – Népszava, 1946. január 16. (1.): Basch Ferenc sem érzi magát bűnösnek...

[120] Szabad Nép, 1946. január 16. (2.): Basch a magyar-sváb vezér a népbíróság előtt; Új Dunántúl (1.): Basch Ferenc a népbíróság előtt.

[121] Népszava, 1946. január 17. (3.): Basch Ferenc és az ő ártatlan Volksbundja.

[122] Szabad Nép, 1946. január 17. (2.): Hóman, Veesenmayer, Winkelmann vallott Baschról.

[123] Népszava, 1946. január 18. (4.)

[124] Népbírósági Közlöny, II. évf. 1. sz. (7–8.) – Ilja Ehrenburg 1945. novemberi budapesti látogatása alkalmával 20-án részt vett a Fészek Klubban tiszteletére adott vacsorán, melyen jelen volt Tildy Zoltán miniszterelnök és Rákosi Mátyás államminiszter is. (Szabad Nép, 1945. november 22. 2.)

[125] Szabad Szó, 1946. január 16. Ezen a napon kezdődik a németek kitelepítése (Budaörsről). – A svábság kitelepítésével a demokrácia erősödik, mondotta Nagy Imre elvtárs, belügyminiszter. (Szabad Nép, 1946. január 24. 3.)

[126] Az 1946. január 19-én megjelent lapok tudósításai: Magyar Nemzet (2.), Szabad Nép (3.), Új Dunántúl (2.), Szabad Szó (3.), Népszava (3.) – A Népszava e számának 1. oldalán „Ítélet" címmel vezércikk is.

[127] BMTI, V-128418/a, 182–194. fólió.

[128] BMTI, V-128418/a, 167–169. fólió.

[129] Új Dunántúl (1946. január 23., 2.: „Beteljesedett" kezdetű glossza): „Beteljesedett Franz Basch sorsa is, a baranyai dombok barnás-zöld színeivel játszó gauleiter az elysiumi mezőkről nézheti majd aknamunkájának eredményét. Ennek következtében most várja ezer és ezer szorgos sváb család szívszorongva a parancsot » nagy német testvéreihez « való kiköltöztetésre. Nem Németország terjesztette ki határait a magyar földekre, a Schwäbische Türkei lakossága vándorol vissza kevés motyójával az anyaországba. Tolnára sem közömbös ez a megoldás. A svábság értékével tisztában vagyunk, szorgalmukat, rendszeretetüket, gazdasági tudásukat nehéz lesz hamarjában pótolni. Évekig megérzi mindkét megye gazdasági élete ezt a lecsapolást. A demokrácia mindig tiltakozott a nácirendszer hozta kollektív felelősségrevonás ellen. Saját védelmére kénytelen azonban ellenfeleinek módszerével is élni."

[130] MOL, XIX-E-1-i, D. 34110/1945.

[131] PIA, 283–27–248, 35. fólió: Dr. Major Ákosnak, a Budapesti Népbíróság elnökének 1946. február 19-i tájékoztató levele.

[132] MOL, XX-1-a, 18. doboz, 1945–1948. XVIII. A.

[133] BMTI, V-128418/a, 211–217. fólió.

[134] BMTI, V-128418/a, 224–237. fólió

[135] MOL, XIX-E-1-i, D. 34110/1945.

[136] Híradás erről: Népbírósági Közlöny, II. évf. 13. sz. 3. (1946. március 30.)

[137] A nyilvános fellebbviteli főtárgyalás jegyzőkönyve: BMTI, V-128418/a, 162–164. fólió.

[138] A továbbiakban rendszeressé vált, hogy az elsőfokú eljáráshoz kirendelt védő megbízatását terjesztették ki az ügy másodfokú tárgyalásához is. (MOL, XX-4-a, 2. doboz, 1946. I. C. Simándi Tamás NOT-elnök átirata a Budapesti Ügyvédi Kamara elnökségéhez, 1946. április 27.)

[139] A Nbr. 11.§ 1. pontjába ütköző háborús, és a Nbr. 17.§ 1. pontjába ütköző népellenes bűntett. Az előbbibe volt beolvasztható a hűtlenségnek minősülő adatszolgáltatás a németeknek. (Nbr. 13.§ 5. pont), az utóbbiba a Volksbundban mint „bűnös szervezetben" betöltött vezetőszerep. (Nbr. 17.§ 1. pont)

[140] BMTI, V-128418/a, 170. fólió.

[141] BMTI, V-128418/a, 165–166. fólió: Kegyelmi tanácskozás jegyzőkönyve. (A nyílt és a zárt ülésről).

[142] MOL, XX-4-b.

[143] BMTI, V-128418/a, 195–202. fólió.

[144] BMTI, V-128418/a, 210. fólió.

[145] BMTI, V-128418/a, 94. fólió.

[146] BMTI, V-128418/a, 204–206. fólió.

[147] Az 1946. április 27-én megjelent lapok tudósításai: Szabad Nép (3.), Új Dunántúl (3.) – Egy szemtanú beszámolója Basch kivégzéséről megjelent a Südost-Echo 1953. március 26-i számában, majd újra közölte a Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 1966. 3. sz. 132–134.: Wie Franz Anton Basch starb. Bericht über seine Erschiessung.

[148] *Sepp Janko:* Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien. Graz-Stuttgart, 1982.

[149] 1945. évi VII. tc. a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről.

[150] *Halmossy Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 1966. 483–485. k.

[151] Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Band V. 169–176.

[152] Burgenlandi és bánáti magyarok ügyében tett — közelebbről nem ismert — közbelépését említette.

[153] Basch Zürichben született ugyan, ahol bádogos iparos apja munkavállaló volt, de 2 éves korában már visszakerült Zsombolyára (Hatzfeld, Jimbolia).

[154] MOL, MENO, 97. cs. 198. t. T. 115/1926. Velics jelentése, 1926. november 5.

[155] Basch „nemzetgyalázási" perének iratai mindezidáig sehol sem voltak fellelhetők.

[156] *Tilkovszky Loránt:* A magyarországi németség a Darányi-kormány idején. I-II. Századok, 1981. évi 5. és 6. sz. (883–923, ill. 1091–1132.)

[157] *Gustav Gratz:* Deutschungarische Probleme. Budapest, 1938. 205–240.

[158] BA, R57/1299. Basch jelentései.

[159] BA, R18/3331. Fol. 13–19. Dr. Gustav Gratz. Das Bild einer Persönlichkeit im Spiegel eigener Äusserungen

[160] Neues Sonntagsblatt, 1938. március 20. Gratz: Die Bedingungen der Versöhnung im UDV.

[161] *Tilkovszky Loránt:* Ez volt a Volksbund, 17–36. l.

[162] BA, R18/3332. Fol. 51–52. Erdmannsdorff követ jelentése. Budapest, 1939. április 13.

[163] Különösen tagadta, hogy faji kérdésekkel foglalkozó hivatalt (Rassenamt) állított volna fel a Volksbund keretében. Erről beszámolt azonban A. Weingärtner cikke (Die deutsche Volksgruppe im Umbau. Ungarn). Nation und Staat, XVI. 92–96.

[164] Volksdeutscher Kalender für das Jahr 1941. 109–112.

[165] *Tilkovszky Loránt:* Nemzetiségpolitikai gondolkodás Magyarországon a XX. században. Barátság, 1995. 9–10. sz. 1109–1113.

[166] *Friedrich Lange:* Kleine und grosse Völker. Berlin, 1941. 145.

[167] PA AA, Abt. VI. (Kult.) Bd. 5. Gratz levele Wilfanhoz, a Kongresszus elnökéhez. Budapest, 1937. március 18.; Deutscher Volksbote, 1937. július 14.

[168] MOL, Küm. res. pol. 79. cs. 47t. 659/1940. Thierry jelentése, Budapest, 1940. szeptember 24. – „Megérhetik, hogy államukat szétverik" kijelentését Basch abban az értelemben magyarázta ki, hogy az állam további revíziós területgyarapodását teszik így tönkre, zúzzák szét.

[169] MOL, MENO, 89. cs. C. 15186/1941. – Az 1208. panasznál tartottak 1941. július 14-én.

[170] PA AA, Inland II. D. 4/2. – Szövegét közli Tilkovszky: Ez volt a Volksbund, 161–164.

[171] PA AA, Inland II. D. 4/2. – Zur Frage des reichsdeutschen Berater in der deutschen Volksgruppe in Ungarn.

[172] PA AA, Inland II. C. 46. Luther-Jagowhoz. Berlin, 1942. október 27.

[173] A Südostdeutsche Rundschau 1942. évi 10. számának 742. lapján Philipp Böss leszögezte: „A Volksbund nem egyesület, hanem a magyarországi németség nemzetiszocialista alapon álló szervezete."

[174] *Norbert Gürke:* Der Nationalsozialismus, das Grenz- und Auslanddeutschtum und das Nationalitätenrecht. Nation und Staat, 1932/1933. évi 1. sz.

[175] Deutscher Volksbote, 1937. április 3. Franz Basch: Antwort.

[176] Deutsche Zeitung, 1941. november 18.

[177] BA, R57/1299; továbbá Institut für Zeitgeschichte (München) mikrofilm archívumában 128/2. Steyer jelentései.

[178] *K. K. Klein:* Richard Huss. Lebensbild eines volksdeutschen Forschers und Kämpfers. Budapest, 1943.

[179] *Ernst Heydebrand:* Deutsche Rechtserneuerung.

[180] *Ránki-Pamlényi-Tilkovszky-Juhász:* A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest, 1968. 45, 48, 50. sz. dokumentumok

[181] BA, R55/727.

[182] PA AA, Inland II. g. 325. Verhalten der ungarischen Behörden. 1942. szeptember 12.

[183] PA AA, Inland II. C. 51. és 60.

[184] BA, R57/927. Box 58. Ung. 41/5/391.

[185] Német Ifjúság. A magyarországi németek ifjúsági szervezetének alapszabályai. Budapest, 1942.

[186] Neue Jugend, neues Volk. Erster Landesjugendtag. Magocs, 1941.

[187] Minthogy Basch népbírósági perére az 1945 novemberi országgyűlési választásokon aratott kisgazdapárti győzelem után került sor, a vádlott igyekezett a kisgazdapárti vonatkozásokat kidomborítani. Ezzel kapcsolatban azt is hangoztatta, hogy az 1936 óta kisgazdapárti Bajcsy-Zsilinszky Endre mindvégig milyen jó viszonyt tartott fenn vele. Ennek közismerten éppen az ellenkezője igaz.

[188] Nation und Staat. XI. 1938. június. 559.: Die Volksdeutsche Kameradschaft hat ein Volksprogram veröffentlicht.

[189] PA AA, Inland II. g. Luther előterjesztése. Berlin, 1942. október 31.

[190] Magyar országgyűlés képviselőházának ülés-jegyzőkönyvei. 1939-es ciklus. XVII. kötet 339–340, XVIII. kötet 558–559. (1942. november 16., december 2.)

[191] PA AA, Inland II. g. 273. Memorandum über die deutsche Volksgruppe in Ungarn. Entwurf. – Ribbentrop letiltásáról Triska feljegyzései, Berlin, 1942. december 18, 20.: PA AA, Inland II. g. 272.

[192] PA AA, Inland II. C. 59. Franz Hamem jelentése. Budapest, 1944. május 12.

[193] Deutsche Zeitung, 1940. november 13.

[194] A kifejezés Birkás Géza tanúvallomásában.

[195] *Tilkovszky Loránt:* A magyarországi zsidótörvények. Holocaust Füzetek, 1996. 5. sz. 67–78.

[196] BA, R57/864. és 1050. – A VoMi jelentései: Allgemeine Volksgruppenrecht. Berlin, 1940. június 14., és Nationalitätengesetzentwurf der Pfeilkreuzlerpartei. Berlin, 1940. június 15.

[197] BA, R57/865. Box 65. Ung. 40/3/sz.n. Kruse: Bericht über den Vortrag von Dr. Basch im Volksdeutschen Klub am 12. September 1940.

[198] PA AA, Inland II. C. 49. Steyer jelentése: Besuch des Volksgruppenführers Dr. Basch bei Gesandten von Jagow.

[199] MOL, BM res. 195. cs. 1940–8–16130

[200] 1914. évi XIV. tc.

[201] A Deutsche Zeitung 1944. június 15. – szeptember 6. között cikksorozatot közölt (67 folytatásban) a tiszaeszlári zsidó vérvádról.

[202] BA, R57–6865. Box 65. Ung. 40/5/sz.n. Steyer: Wie die ungarische Zensur gegen die Volksgruppe vorgeht. Berlin, 1940. november 29.

[203] Südostdeutsche Rundschau, 2. évf. 3. sz. (1943. március) 163–165.: Franz Basch: Die Volksgruppe zum höchsten Einsatz bereit; továbbá: Volksgruppe in Kriegseinsatz. (A Volksbund propagandahivatalának kiadása). Neusatz, 1944.

[204] *Tilkovszky Loránt:* Ez volt a Volksbund, 265–266, 293–294. l.

[205] *M. Merkl (H.):* Weitblick eines Donauschwaben. Widerstand gegen nationalsozialistische Einflüsse unter den Donauschwaben Jugoslawiens und Ungarns 1935–1944. Dieterskirch, 1968.

[206] *Fehér István:* A bonyhádi Hűségmozgalom történetéhez. Akadémiai kiadó, Budapest, 1983.

[207] *Hans Krauss:* Gegen den roten Sturm. Deutsche aus Ungarn an der Waffen-SS. Neusatz, 1944.

[208] Német-szovjet kiegyezéses békében!

[209] A Volksbund saját maga részéről végrehajtott „állományfelvétele" szerint 1944-ben 1.3 milliós volt a magyarországi német népcsoport. A hivatalos magyar népszámlálás szerint 1941. végén — az akkori országterületen — anyanyelv szerint 659 ezer, nemzetiség szerint 496 ezer német élt.

[210] BA R57/926. Bd. 3. Ung. 41/3/246. Audienz der volksdeutschen Abgeordneten bei Ministerpräsidenten Graf Paul Teleki am 12. Február 1941.

[211] BA R57/960 (Auslanddienst, Ungarn. Politisches.) Bericht 852/41. Budapest, 1941. április 8.

[212] *Tilkovszky Loránt:* Teleki Pál titokzatos halála. Helikon Kiadó. Budapest, 1989. 29. l.

[213] A m. kir. honvédség fővezérségéhez beosztott német tábornok hadinaplója. (Közli: Kun József). Századok, 1965. 6. sz. 1234–1241.

[214] PA AA, Inland II. g. 272. Erdmannsdorff feljegyzése, Berlin, 1941. november 7.; Triska feljegyzése, Berlin, 1941. november 14.

[215] PA AA, Inland II. g. 273. Szentmiklósy által Rintelennek átadott feljegyzés: Das Deutschtum in Ungarn. (1943. június); és Ghiczy Jagowhoz, 1942. szeptember 14.

[216] BA, NS neu/2832. Rimann feljegyzése Himmler 1941. november 18-án Basch-hoz intézett utasításáról.

[217] Institut für Zeitgeschichte, MA-330. Behrends-Brandt levélváltások, Berlin 1942. február 16, 26, március 19.

[218] PA AA, Inland II. g. 273. Feljegyzés Kállay és Basch 1942. szeptember 19-i beszélgetéséről.

[219] PA AA, Inland II. g. 272. Auszug aus der Aufzeichnung des Volksgruppenführers Dr. Basch über seine Unterredung mit den Ministerpräsidenten von Kállay am 28. Dezember 1943.

[220] PA AA, Inland II. g. 471. Feljegyzés az 1943. december 28-i Kállay-Basch beszélgetésről.

[221] „Szavaidban hangoskodhatsz, ténylegesen légy szerény" – mondta neki állítólag Kállay.

[222] PA AA, Inland II. C. 51. Feljegyzés Kállay és Basch 1943. október 7-i beszélgetéséről.

[223] PA AA, Inland II. g. 272, 273, 327. – Basch 1943. június 8-i jelentéséből: „A kormányzónak a Führernél tett látogatása — [Klessheim, 1943. április 17.] — után a népcsoport biztosra vette, hogy Kállaynak mennie kell, a kormányzó azonban megerősítette pozíciójában. Igen nagy lett a csalódás."

[224] PA AA, Inland II. G. 327. Ribbentrop-Jagowhoz. Berlin, 1943. május 10.

[225] Institut für Zeitgeschichte, MA-330.

[226] Birkás Géza jellemzése szerint.

[227] Pl. amikor Bárdossy szóvá tette a mágocsi országos ifjúsági gyűlés náci megnyilvánulásait.

[228] Bizalmi egyén jelentése. Másolat a 3681/1944. VII. res BM sz. iktatmányról. A „Goldschmidt György és társai német háborús bűnösök" c. dokumentumgyűjteményben, a Belügyminisztérium Történeti Irattárában.

[229] PA AA, Inland II. g. 275. Meckel jelentése. Budapest, 1944. november 17.

[230] Dokumentation der Vertreibung. Bd. II. Ungarn. Bevezetés 32–33., és 1. sz. dokumentum: Als Sportaktion getarnte Einziehung von Volksdeutschen zur Waffen-SS im Sommer 1941. – Szülők levele Hitlerhez 1941. október 23-án: PA AA, Inland II. G. 325.

[231] *Tilkovszky Loránt:* SS-toborzás Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 35–72. l.

[232] PA AA, Inland II. g. 326. Weizsäcker feljegyzése, Berlin, 1943. március 19.

[233] PA AA, Inland II. g. 327. Basch: Bericht über die II. Waffen-SS-Aktion. Budapest, 1943. június 8.

[234] PA AA, Inland II. g. C. 49. Aufzeichnung über den Abwicklungsplan der II. SS-Aktion. Berlin, 1943. május 17.

[235] Südostdeutsche Rundschau, 1944. évi 5. sz. 441–446.

[236] PA AA, Inland II. g. 325. Kleinheisterkamp jelentése, 1942. október 5.

[237] *Lukács Tibor* i.m. 354.

[238] PA AA, Inland II. C. 52. Gebietsführer-Besprechung vom 8–9. November 1943.

[239] Ezzel szemben a Südostdeutsche Rundschau beszámolója szerint (1944. évi 5. sz. 441–446.) a Deutsche Mannschaft 2 ezer főt kitevő dél-dunántúli alakulatai vonultak el Bonyhádon Basch előtt.

[240] PA AA, Inland II. g. 275. Lösungsvorschläge.

[241] PA AA, Inland II. C. 57. Heinrich Mühl jelentése, Budapest, 1944. március 29., Florian Krämer jelentése, Pécs, 1944. április 6.

[242] BA, NS 19 neu/2067. Bericht über unsere Wahrnehmungen seit dem Einmarsch der deutschen Truppen. (Keltezés nélkül)

[243] PIA, A. VII/2/45. Aufruf des Volksgruppenführers.

[244] A Wilhelmstrasse és Magyarország, 631. sz. dokumentum: Veesenmayer jelentése az 1944. április 13-i Sztójay-Basch beszélgetésről. Budapest, 1944. április 23.

[245] PA AA, Inland II. C. 59. Wünsche der deutschen Volksgruppe in Ungarn im Verhältnis der Volksgruppenführung zum Staat.

[246] PA AA, Inland II. D. 4/2. Richtlinien für die Führung der Wirtschaft in der deutschen Volksgruppe in Ungarn nach der deutschen Besetzung.

[247] BA, NS 19 neu/2067

[248] MOL, MENO, 189. cs. C. 20441, 20885/1944. Az 1944. április 26-i minisztertanács.

[249] PA AA, Inland II. C. 60. Feljegyzés Sztójay és Basch 1944. június 2-i beszélgetéséről.

[250] Tanúvallomása szerint Winkelmann is ilyen értelemben beszélt Basch-sal.

[251] PA AA, Inland II. C. 57. Wagner 1944. július 26-i és november 2-i feljegyzései.

[252] 1940. szeptember 12-én (PA AA, Inland II. D. 24/3) és 1941. november 18-án (BA, NS 19 neu/2832).

[253] Veesenmayer és Winkelmann egybehangzó vallomása szerint.

[254] BA, R57/165. Fol.: 689–690. Dr. R. Csaky: Die Umsiedlungsfrage und die deutsche Volksgruppe in Ungarn.

[255] *Tilkovszky Loránt:* Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. IKVA, Budapest, 1944. 139–173. l.

[256] PA AA, Inland II. C. 55. Hugo Binder: Informationsberichte.

[257] MOL, MENO, 189. cs. C. 26530/1944.

[258] PA AA, Inland II. g. 473. Steyer 1944. október 17-i és november 9-i, Basch október 29-i jelentése.

[259] PA AA, Inland II. g. 271. Monatsbericht Oktober 1944 des Hauptamtes VoMi.

[260] *Hans Holzträger:* Kampfeinsatz der Hitler-Jugend im Chaos der letzten Kriegsmonate. Dinklage, 1995. 23.

[261] MOL Filmtára, 14362. d., E. 518510–1. Monatsbericht November 1944 des Hauptamtes VoMi.

[262] MOL Filmtára, 7885. d., BM Szálasi-per. 1. tekercs, IV. 210–221. Nyilas feljegyzés Kemény Gábor külügyminiszter és Basch beszélgetéséről.

[263] 1945. évi II. tc. (Kiadatott 1945. február 15-én)

[264] PA AA, Inland II. g. 473/9. Veesenmayer-Ribbentrop táviratváltás, 1944. január 16, 22.

[265] PA AA, Inland II. g. 271,: Weibgen 1944. november 22-i jelentése; 275: Meckel helyzetjelentései, Budapest, 1944. október 27., november 2, 7, 22, december 4.

[266] A népbíráskodás során több politikai ügyész (pl. Sulyok Dezső, Nagy Vince) világosan utalt beszédében arra, hogy a küszöbön álló béketárgyalásokon Magyarországot a vádlottak padjára készülnek ültetni, holott Magyarország nem bűnös: akarata ellenére kényszerítették bele a háborúba. Akik ezt tették, azokat kell kiközösítenünk, nem nekünk kell meakulpáznunk. Olyan bűncselekményekről van szó, amelyekben nagy szerepet játszottak — többek közt — Basch és Volksbundja, s általában „a magyarországi hitlerizált német nemzetiség tagjai". (*Szalai Sándor* i. m. 16–17, 23–24.)

[267] *Zinner-Róna* i.m. I. 92, 94, 112, 284., ill. *Lukács Tibor* i.m. 205, 331,369, 486–487.

Loránt Tilkovszky

ACCUSATION, DÉFENSE, RÉALITÉ. FERENC BASCH DEVANT LE TRIBUNAL POPULAIRE

(Résumé)

Après la deuxième guerre mondiale, lorsque les états vainqueurs — et surtout les pays voisins ayant des exigences territoriales contre la Hongrie — se préparaient à la conduire sur la sellette lors des conférences de paix en tant qu'ancien acolyte de l'Allemagne hitlérienne, le nouveau régime voulut preuver par la sévérité de la juridiction des tribunaux populaires dans les procès des accusé de crimes antipopulaires et de guerre sa persévérance dans l'exécution des "restes du fascisme".

Ferenc Basch, le chef de groupe de peuple (Volksgruppenführer) fut accusé entre les responsables principaux et il fut condamné avec l'organisation de peuple (Volksgruppenorganisation) qu'il dirigeait: le Volksbund. Leur rôle d'aide militaire dans les actions de Waffen-SS et généralement dans le service des intérêts de l'empire allemande put être sévèrement incriminé.

L'étude présente constate après l'examen de la documentation du procès que l'accusation fut juste, en revanche le processus de la production de preuves fut insuffisant par la suite du défaut de regroupement des données de l'époque, la justification fut trop exagérée. Ce dernier s'explique par la tendance de reprocher la responsabilité du sort actuel de la Hongrie exclusivement à Basch, où même au groupe ethnique allemand déclaré responsable collectif dont l'expulsion se coïncida à l'audience de Basch.

L'étude affront les affirmations de la défense — surtout à l'égard de l'appréciation et du "traitement" de la "question de juif" — et les documents découverts dans des archives allemandes pendant les cinquante ans qui nous sépare du procès.

Ces documents, entre les mains de l'historien, ne servent pas à renforcer ou affaiblir l'accusation et la défense, mais à une connaissance plus profonde et toujours actuelle de la réalité.

INDICTMENT, DEFENCE, AND REALITY. FERENC BASCH BEFORE THE PEOPLE'S TRIBUNAL

by Loránt Tilkovszky

(Summary)

When the victorious great powers of the Second World War were prepared to put Hungary to the prisoners' box as a former German satellite supported by zealous neighbouring countries having opposing interests in territorial matters, the new Hungarian regime tried to prove its serious intentions to settle the bill with the „remnants of fascism" by a series of trials against people accused with war crimes and crimes against humanity.

One of the principle criminals called to account was Ferenc Basch, the leader (*Volksgruppenführer*) of ethnic Germans in Hungary. The whole organization led by him (*Volksgruppenorganisation*) called *Volksbund* was also condemned at the same time. It had played an important role in the replacement campaigns in Hungary and had served Nazi interests in general.

On the basis of the documents of the trial, the article establishes that the accusation was justified, but the evidence was very defective owing to the difficulties of procuring concrete evidence. The reasons adducted also contained many exaggerations, though the sentence itself was fully justified. The exaggerations were due to the effort of shifting the responsibility for the fate of the country to Basch and make the whole German ethnic group responsible collectively. The removal of the Germans from Hungary began just in the days of the trial.

The statements of defence as regards the relationship of the German ethnic group in Hungary and Basch with National Socialism, and their attitude to the Jewish question are discussed in the article on the basis of documents mainly from German archives that became public during the past fifty years. The author hopes to clear up past events and come as close to the truth as possible.

Balázs György

A NEMZETI EGYSÉG PÁRT SZENTESI SZERVEZETÉNEK MEGALAKÍTÁSA ÉS MŰKÖDÉSE

(1933–1939)

A Nemzeti Egység Párt (NEP) országos hálózatának kiépítése 1933 első felében kezdődött el. A párt országos elnöksége a szervezés megindítása előtt, 1932. november 19-én értesítette a főispánokat, hogy a szervezőmunkára a központ olyan megbízottakat küld ki, akiknek megbízatását a „Vezér", vagy az országos elnök avagy az országos ügyvezető főtitkár írja alá pecséttel ellátva. Figyelmeztetett, ha valaki a Nemzeti Egység Pártjának megszervezése ürügyén a megye területén megjelenne és megbízatását a fent jelzett írásbeli igazolással bizonyítani nem tudja, az visszaélést követ el, s a megye területéről eltávolítandó.[1] A szervezőmunkáról viszont a fenti értesítésen kívül vajmi keveset tudunk, mivel Darányi Kálmán államtitkár már igen korán felhívta a helyi vezetők figyelmét az írásbeliség mellőzésére. Az elért eredmények ismeretében azonban mégis lehet következtetni a szervezés lendületére, módjára.

Szentesen öt úgynevezett községet (alapszervezetet) hoztak létre, pontosan felmérve, hogy az egyes „községekben" mennyi a szavazati joggal rendelkező polgárok száma, hány megyei törvényhatósági bizottsági tag lakik az adott városrészben, illetve, kik a „község" leghangosabb, legtekintélyesebb ellenpárti vezető egyéniségei. Ezek az ismeretek a későbbi választások szempontjából nagy jelentőséggel bírtak, meghatározták a beszervezendő, vagy félreállítandó személyek fontossági sorrendjét. Ilyen alapozó jellegű munka után láttak hozzá a tényleges tagtoborzáshoz.

A párt 1933. esztendei zászlóbontása után alig két hónappal már azt jelentették az országos központnak, hogy Szentesen a taglétszám 1027 fő. A közalkalmazottak és a módosabb polgárok beszervezése után, a párt és a helyi közigazgatás vezetői egyre nagyobb gondot fordítottak a város munkásságának, azon belül a földmunkásságnak, mint Szentes legjelentősebb munkásrétegének a NEP-be való beszervezésére. Ezen a téren az eszközökben nemigen válogattak, s olykor elbocsátással fenyegették meg a munkásokat, ha nem lépnek be a pártba. Ez a fellépés annál inkább hatásosnak bizonyult, mivel a városban a földmunkásság körében ebben az időszakban 700–800-an munka nélkül állottak. Hivatalos részről azonban hamarosan túlléptek a puszta fenyegetésen, egyre konkrétabb formában érvényesítve a NEP érdekeit. Az 1934-ben indított közmunkáknál már odáig mentek, hogy csak igazolt NEP-tagokat és Frontharcos Szövetség-i tagokat alkalmaztak.

A felvázoltak nagymértékben hozzájárultak, hogy 1934 végére, 1935 elejére a NEP-tagok száma meghaladta az 5800 főt. Megjegyezzük, hogy e nagy siker tartalmi értéke igen kétes. Feltevésünk igazolására érdemes megnézni néhány

jellemző számadatot. Az 5800-nál magasabb taglétszám csupán azt mutatja, hogy a különböző nyomások hatására hányan írták alá a „Párttagsági belépőnyilatkozatot". A tényleges párttagsági jegyet ugyanis már csak a tagság 41,46%-a (2416 fő) váltotta ki, rendes tagdíjat mindössze 29,77%-a (1735 fő) fizetett. Az a tény sem elhanyagolható, hogy a tagság jelentős hányada, 33,44%-a — nő volt, akik a politikával vajmi keveset törődtek. A legszembetűnőbb azonban az, hogy a NEP párthelyiségeit a tagságnak csupán 4,7%-a látogatta rendszeresen. Ezek figyelembevételével Szentesre nézve is érvényes Kónya Sándor megállapítása: „A pártszervezés formailag eredményes volt. Minden községben és városban megalakult a NEP szervezete, de tulajdonképpeni erőgyarapodást Gömbös számára csak a hatalomért — pozíciói révén — tevékenykedő pártvezetők, az élharcosok jelentettek, mögöttük az engedelmeskedő államapparátussal."[2]

A párt helyi szervezetének megalakulása után, 1934 februárjában 20 fős ifjúsági küldöttség kereste föl a NEP hivatalos helyiségét és a főispánt, hogy kérjék a párt Szentesi Ifjúsági Csoportjának megalakítását. A főispán — írja a kormány lapja — „örömmel vette tudomásul az ifjúság hazafias megmozdulását", s a kéréshez készségesen hozzájárult.

Ezt követően 1935. február 21-én megalakult a Nemzeti Egység Szentesi Városi Ifjúsági Csoportja. Az alakuló gyűlésen megjelent vitéz dr. Várady László (helybeli gyógyszerész), a Nemzeti Egység Szervezet Csongrád Megyei Ifjúsági Csoportjának elnöke, idős Cserna János gazdasági főtanácsos, mint a NEP szentesi szervezetének elnöke, és városi vezetőségének számos tagja. A "magyar" Hiszekegy elimádkozása és a fogadalomtétel elhangzásával Cserna üdvözölte a fiatalokat, s arra buzdította őket, „segítsék Vezérüket nemzetmentő munkájában". Felszólította az ifjakat, hogy tekintsék feladatuknak a megcsonkított haza visszaállítását.

Dr. Várady László ünnepi beszédében irányt szabott az ifjúságnak, s arra kérte őket, hogy töretlenül haladjanak azon az úton, amelyen elindultak. Felhívta figyelmüket, hogy nemcsak az ország, de a világ is átalakulás előtt áll, s az ifjú magyar generációnak a reformok irányába kell haladnia. „A Ti Vezéretek Gömbös Gyula — hangzott a beszéd —, s ... elgondolását valóra váltani a Ti feladatotok." A beszéd elhangzása után megválasztották az Ifjúsági Csoport következő összetételű vezetőségét: városi elnök dr. Nagy József, titkár Virágos Antal, 4 községi elnök, 2 községi alelnök, 3 vezető titkár és 8 körzeti titkár. És végezetül táviratilag köszöntötték Gömböst, kifejezve szeretetüket, bizalmukat.[3] A fenti események egyértelműen azt bizonyítják, hogy a párt helyi szervezete helyeselte a tisztviselő ifjak szervezkedését, és lényeges feladatának tartotta körükben a gömbösi politikai szellemet elhinteni, gyakorlati megvalósítására ösztönözni.

1935 őszére a NEP megyei hálózata is kiépült, s közel 40 000 tagot számlált.[4] Hogy ebből hány fő volt a tényleges tag, pontos nyilvántartások híján lehetetlen megállapítani. Valószínű, hogy megyei szinten is hasonló volt a helyzet e téren, mint a szentesi szervezetnél.

Az 1935-ös országgyűlési választások

A kormányzó 1935. március 5-én feloszlatta a parlamentet. A választások kimenetele nem volt kétséges. A nyílt szavazási rendszer biztosította a minden-

kori kormányok számára a többséget. A választási kampány idején még magasabbra csapott a küzdelem hulláma, mint Gömbös kormányra kerülésekor.

„Új ezredévet, új korszakot", a reformok korát hirdette a kormánysajtó, a rádió, s a képviselőjelöltek. A korteshadjárat új vonása volt, hogy fokozódott Bethlen gróf kormányzati rendszerének bírálata és élesebben rajzolódott ki a „politikai központosítás" terve. A korteskedés során a Gömbös- és Bethlen-csoport harcát sikerült a közvélemény — elsősorban az értelmiség egy része és a városi polgárság — előtt úgy feltüntetni, hogy itt a banktőke, a nagybirtok áll szemben a nép javát akaró, a haladást képviselő kormánnyal. Ez a politikai felfogás az értelmiség olyan csoportjára is hatott, mint a kialakulóban lévő népi irodalmi és politikai irányzat képviselői.

A választásokat a fővárosban április 6-án és 7-én, vidéken március 31-én, április 3-án és 4-én tartották. A 245 mandátumból a NEP 170-et, vagyis 69,4%-ot szerzett meg,[5] ami kétségtelenül döntő fölényű győzelmet jelentett, persze az államhatalom által alkalmazott módszerek révén, kemény fellépéssel.

Szentes lakossága a helyi sajtó március 6-i számából értesült, hogy kormányzói kézirattal feloszlatták a képviselőházat, s április 27-re hívják össze az új parlamentet.[6] A március 7-i szám pedig arról tudósított, hogy Szentesen nem lesz különösebb választási küzdelem: a NEP felkérésére dr. Lázár Andor igazságügyminiszter elvállalta a szentesi jelöltséget, s nem valószínű, hogy ellenjelöltet állítana bármelyik párt is.[7] A sajtó közléseiből kitűnik, hogy a NEP helyi szervezete idejekorán megtette a szükséges lépéseket jelöltjének állítására, és szinte biztos volt a dolgában, hogy nem lesz ellenjelölt a városban.

Gömbös március 8-án elhangzott rádióbeszédében fejtette ki, hogy milyen okok késztették a kormányzót és a kormányt az új választások kiírására. Bejelentette, hogy kormánya a belső politikai helyzet megváltoztatása következtében lemondott, de a kormányzó őt bízta meg ismételten kormányalakítással.

A házat — Gömbös megítélése szerint — azért kellett feloszlatni, mert a helyzet nem volt őszinte, szilárd és a kormány nem rendelkezett azokkal a kellékekkel, amelyekre a politikai célkitűzéseit, törekvéseit felépíthette volna. Kijelentette: tiszta, világos helyzetre van szükség. A kormány nem viselheti a politikai felelősséget, ha a parlamenti helyzet alakulása folytán cselekvései bizonytalanná válnak. „Nekem a nemzeti közösség érdekében világos helyzetet kell teremtenem. Nem engedhetem meg a nemzet jövője szempontjából — jelentette ki —, hogy a reformok ügyét forradalmi beállításokkal járassák le a közvélemény előtt. ... Alkotmányos érzületem azt diktálja, hogy mielőtt megkezdem a reformmunkát, mely új korszakot nyit a nemzet történelmében, bizonyságot szerezzek arról, hogy a kormány mögött áll a nemzet többsége.

Új és hatalmas többséget akarok — hangoztatta —, mert így kívánja az ország, az ország külpolitikai érdeke, ... az időszerű belső helyzet, különösen gazdasági problémái, így kívánja a reformpolitika sorsa." Kifejtette, hogy a kormány pénzügyi politikájának ez után is változatlanul az államháztartás kiegyensúlyozására kell irányulnia, de nagy súlyt helyezve a gyümölcsöző beruházások előmozdítására, a munkaalkalmak teremtésére, a termelés folytonosságának a biztosítására. Az állam egész gazdaságpolitikája arra fog irányulni, hogy a nemzeti jövedelem elosztását egészségesebbé tegye.

A külpolitikai szempontok ismertetésénél Gömbös a közvélemény tudtára adta, hogy a kormány jelentőségteljes tárgyalások előtt áll, amelyek évtizedekre eldöntik Közép-Európa és vele együtt a magyar nemzet sorsát. Befejezésül — írja a helyi sajtó — feltette a kérdést: „Akar-e velem jönni a nemzet? Ezek a tervek alkotják a választási programot és ezzel indul a Nemzeti Egység Pártja a választási küzdelmekben. ... Jelszavunk: minden magyar a Nemzeti Egység táborába nemzetünkért."[8] Gömbös tehát politikai célkitűzéseinek valóra váltásához abszolút parlamenti többségre, s a nemzet többségére igyekezett támaszkodni, nem tűrve a reformtörekvéseit gátló tényezőket.

A képviselőház feloszlatásának időpontjában dr. Farkas Béla, Csongrád megye főispánja Budapesten tartózkodott, s a választások előkészületeiről megbeszélést folytatott Gömbös Gyula miniszterelnökkel, Kozma Miklós belügyminiszterrel, s a NEP országos vezetőivel, elsősorban Sztranyavszky Sándor pártelnökkel. A főispán hazaérkezése után leült tárgyalni Cserna Jánossal, a párt városi szervezetének elnökével, aki ekkor már az igazságügy-miniszter megválasztására az előkészületeket hatékonyan irányította. Cserna beszámolt a főispánnak, hogy a választási előmunkálatok nagy apparátussal folynak, s a jelölt dr. Lázár Andor olyan előnyökhöz jutott, amit már az esetleges próbálkozók képtelenek behozni.[9]

Március első napjaiban megindultak a választási harcok. A belügyminiszter 10 napot jelölt ki a szavazások lebonyolítására, s ezen a határidőn belül az egyes kerületekben a helyi központi választmányoknak ki kellett tűzniük a választás időpontját. A kormányzó a határidőt az 1925. évi XXVI. tc. 51.§-a alapján március 29-től április 7-ig terjedően határozta meg. A szentesi központi választmány március 31-re rendelte el a szavazás napját.[10]

A NEP március 9-én zárta le a jelölést, és 10-re volt várható, hogy nyilvánosságra hozzák a hivatalos jelöltek névsorát. Szentesen továbbra is dr. Lázár Andor maradt a hivatalos jelölt, aki — a helyi kormánypárti lap megítélése szerint — szilárdan állt a szentesi kerületben. Más nem is próbálkozott felvenni a küzdelmet vele szemben. Az ellenzékiek ugyan megkíséreltek jelölteket állítani, de ez a próbálkozás kútba esett, és a Szociáldemokrata Párt is lemondott arról, hogy jelöltet állítson.[11] A jelek szerint tehát egyhangú, sima kimenetelű választásra volt kilátás, minden ellenzékiségtől mentesen.

Március 11-én összeült a város központi választmánya, dr. Lakos István elnökletével, s megválasztotta a választási biztosokat, kijelölte a szavazatszedő küldöttségeket,[12] és a választás-elnöki tisztséggel dr. Vecseri Sándor ny. vármegyei főügyészt, a helyettes elnöki teendőkkel pedig Kálmán Imre iparügyi tanácsnokot bízta meg.[13]

Közben a NEP választmánya március 9-én ülést tartott, s elhatározták, hogy Cserna János vezetésével küldöttség keresi fel dr. Lázár Andort, hogy ez úton is felkérjék a jelöltség elfogadására, s tiszteletjenek személye előtt.[14] A delegáció március 12-én kereste fel az igazságügy minisztert, aki a küldöttséget a minisztérium fehértermében fogadta. Cserna a következőkben kérte föl dr. Lázárt: „Eljöttünk, hogy teljes határozottsággal ... és teljes őszinteséggel kijelentsük, hogy amint az országnak nem kellett más igazságügy-miniszter, úgy nekünk sem kell más képviselő. A Nemzeti Egység szentesi csoportjának nevében ... teljes tisztelettel arra kérem, szíveskedjék elfogadni folytatólagosan Szentes város képvise-

lőjelöltségét." Lázár dr. válaszolt: „Jólesik ... itt végigpillantani azokon a barátaimon, akik most hozzám feljöttek. A négy esztendő bennünket talán sokkal jobban összekötött, mint amennyit a találkozások gyakorisága indokolna, ... a rokonszenv, amely köztünk kifejlődött ... természetessé tette, hogy ... képviselőségem tartama alatt minden alkalommal teljes meggyőződéssel állhattam Szentes polgárságának közérdekű, vagy jogos magánérdekű kívánsága mellé. A bizalom és a hűség párhuzamosak."

Kifejtette, hogy vannak magas politikai érdekek, amelyek az ország kormányzását irányítják, s e politikai érdekek előtt mindenkinek meg kell hajolnia, „... a hűség és a bizalom az állami élet alapjai közé tartozik". Magyarország az utóbbi tizenöt esztendőben az európai nagy viharok között az ország kicsinységéhez viszonyítva aránylag biztonságot nyújtott polgárainak. Ebben a biztonságban a legnagyobb szerepet Magyarország „bölcs kormányzója" vitte. Boldog lehet az az ország, hogy ilyen kormányzó vezetése mellett mehet bele abba a korszakba, amelyben Európa viharai között is Magyarország sorsának jobbrafordulása várható. „A magam részéről boldog vagyok — jelentette ki dr. Lázár —, hogy Gömbös Gyula miniszterelnök úr bizalmából ... támogathatom azt az országépítő munkát, amelynek ő a hivatott vezére és meg vagyok győződve, hogy azokat a személyi nehézségeket, amelyek az utóbbi időben előállottak, a nagy államférfiak személyi kiválósága ... le fogja küzdeni és nem egymás ellen, hanem vállvetve együtt fognak küzdeni Magyarország jövendő sorsáért. Ebben a küzdelemben én is részt óhajtok venni — mondotta —, s nekem óriási erőt ad ... Szentes polgárságának szeretete és bizalma." Megköszönve a küldöttségnek a bizalmat, a jelöltséget elfogadta.[15] Lázár dr. válaszbeszédének bevezetője arról tanúskodik, hogy képviselői hivatását azért láthatta el az elvárásoknak megfelelően, mert választói és közötte kölcsönös bizalom, harmónia alakult ki, s ez képviselői munkájának a fundamentumát képezte. Beszédének további részéből a gömbösi reformpolitika iránti optimizmus sugárzik, s szinte kizárólag ebben a politikában látja az ország jövőbeni felemelkedését. Ki nem mondva ugyan, de ennek a politikának a támogatására ösztönöz.

Március 11-én a Szentesi Polgári Párt — e párt 1927-ben alakult, majd beolvadt a NEP-be —, a Független Kisgazdapárt, valamint a II. és III. 48-as Népkör közös választási jelölőgyűlést tartottak, Bálint József elnökletével. Itt ismertették Hegymegi Kis Pál, volt országgyűlési képviselő levelét, melyben közölte a Független Kisgazdapárt helyi szervezetének Politikai Végrehajtó Bizottságával, hogy a párt országos vezetése dr. Lázár Andorral szemben nem állít jelöltet, hanem az igazságügy-miniszter jelöltségét támogatja.

A Turul Szövetség Horváth Mihály Bajtársi Egyesülete szintén Lázár jelöltsége mellett foglalt állást, s elhatározásáról átiratban értesítette a NEP Központi Választmányát.[16] Így a politikai pártok nem gördítettek akadályt a hivatalosan támogatott jelölt útjába. Ennek ellenére a kisgazdapárti Bálint József személyében került ellenjelölt. Azt viszont pontosan nem lehet kideríteni, hogy magánkezdeményezésről van-e szó, avagy Bálint pártja tudtával, beleegyezésével lépett-e föl. Az előbbi látszik azonban elfogadhatónak, s nem is jelentett komoly konkurenciát Lázár dr-nak.

Március 11-én elkezdődött az ajánlások gyűjtése. Dr. Rácz András járásbírósági elnök kiadta a hitelesített ajánlási íveket. A NEP az ívekért mindjárt jelentkezett, s

megkezdte az aláírások gyűjtését.[17] A párt megbízottai házról házra járva keresték fel a választópolgárokat, és március 16-ig 8500 főnyi aláírást gyűjtöttek össze.[18] Március 22-én érkezett Szentesre dr. Lehoczky Károly táblabíró, választási biztos, s a kisegítő munkaerőkkel felfektette a választási névjegyzéket és a várható ajánlásokat. A NEP elsőnek mutatta be dr. Lázár Andor 270 lapos teleírt ívét, melyből kiderült, hogy 7600-an ajánlották az igazságügy-minisztert a város országgyűlési képviselőjének, azaz a választók 75%-a, s ez utóbbi lehetett a valós adat.

Bálint József ez időre 1200 ajánlást gyűjtött össze. A törvényes rendelkezés értelmében március 25-re vették tervbe az ajánlások elbírálásának kihirdetését. A választási biztos közölte a pártok bizalmi embereivel, hogy a benyújtott aláírások közül hány aláírást fog elismerni ahhoz, hogy valakit jelölni lehessen. Szentesen 1000 aláírásra volt szükség a jelöltséghez.[19] Az addig összegyűjtött aláírások is már előre vetítették annak árnyékát, hogy a biztos esélyes nem lehet más, mint dr. Lázár Andor.

Az aláírások gyűjtésével párhuzamosan megkezdődtek a választási programok. Dr. Lázár Andor március 24-én délelőtt 11 órai kezdettel tartotta meg választási programbeszédét. Beszéde bevezetőjeként kihangsúlyozta, hogy politikai állásfoglalása, nézetei az elmúlt négy év alatt mit sem változtak — Lázár dr-t 1931-ben választották először Szentes országgyűlési képviselőjévé —, céljai is ugyanazok és lelkesedése Szentes polgársága iránt „ezen négy év alatt kőszíklává erősödött". Gömbös kormányzatával szemben bizalmat, szimpátiát igyekezett ébreszteni, kijelentve, hogy az országot kivezeti a válságból, a nehéz gazdasági viszonyok ellenére. Európa más nemzetei is nehéz helyzetben vannak — mondotta —, de némely nemzetek megérdemlik, mert Európa természetes egységét a Párizs-környéki békeszerződésekkel szétszaggatták, s ezzel a nemzeteket egymás ellenségeivé tették. Az ország gazdasági helyzetével kapcsolatosan kifejtette, hogy nehéz megtartani a kereskedelmi szerződések gazdasági rendelkezéseit. A gabona-export akadályokba ütközik, mivel Magyarország elől kínai fallal van elzárva jóformán minden ország, melyek azelőtt fogyasztói voltak földünk terményeinek, jószágainknak és állati termékeinknek. Az ország jövőjét a kormány a mezőgazdaság virágzásában látja, s ezért intézkedéseinek túlnyomó része a mezőgazdaság felsegítésére irányul — hangoztatta az igazságügy-miniszter. Éppen ezért a külföldi tárgyalások, s a pénzügyi politikai intézkedések elsősorban a mezőgazdaság érdekeit óhajtják szolgálni. A mezőgazdaság rendkívüli eladósodottsága váltotta ki azokat az intézkedéseket, amelyek 1933-ban történtek, amely intézkedések során az adózó polgárság megterhelésével a kormány 175 millió pengőt a mezőgazdaság rendelkezésére bocsátott, s ezen összeg felhasználása a közeljövő feladata. A gazdaadósságok sorsának további rendezése alkalmával kerülnek ezek a hitelek alkalmazásra és „remélem — hangoztatta —, hogy mint a Gömbös-kormány igazságügy minisztere, erre vonatkozólag rövidesen konkrét tervekkel léphetek a kormányzat elé".

A telepítésekről szólva elmondotta, hogy a kormánynak rendkívüli nagy gondja a népesség helyesebb eloszlásának kérdése. A telepítéstől azonban nem szabad csodákat várni, annak olyan értelemben kell folynia, hogy elősegítse az egészséges nép- és birtokmegoszlás feltételeit. És ne gondolja senki, a telepítés, vagy birtokpolitika azt jelenti — hangsúlyozta nyomatékkal —, hogy a kormány kommunisz-

tikus ideákat akar megvalósítani. Erről szó sincs. A hitbizományi reformról megemlítette, a nagybirtok erős átalakítást igényel, s az erre vonatkozó tervezetét — ezt részleteiben nem fejtette ki, csupán utalt rá — már az illetékesek elé terjesztette azzal az elképzeléssel, hogy hozzájárul a birtokmegoszlás egészségesebbé tételéhez.

Lázár dr. beszédének következő részében helyi kérdésekkel foglalkozott. Azzal kezdte, hogy Szentesnek megvannak a maga természetes jogos igényei, panaszai, s ezeket a kívánságokat igyekszik teljesíteni, vagy teljesítésüket elősegíteni, s olyan eszközöket találni, melyekkel a város sorsán segíteni tud. Megpendítette, miként lehetne tiszai gabonarakodó tárházat építeni Szentesen, hogy a város összeköttetésben állhasson az alföldi kisvasutakkal, s az alföldi gabonaszállítás központjává válhasson. Kívánatosnak tartotta a város élővizeinek hasznosítását, s célszerűnek, ha a város alatt egy élővizes csatorna húzódna, melyen áruval megrakott kisebb hajók érkezhetnének, s innen mezőgazdasági termékekkel megrakodva mehetnének tovább. Az aszályos években pedig e csatorna a földek öntözésére is alkalmas lenne. Kijelentette, hogy e problémák, lehetőségek megoldásával foglalkozik.

Végezetül a család fontos nemzetformáló szerepét méltatva ismertette: a kormány mindent megtesz a törvényhozás útján, hogy minden téren a családvédelem, az erkölcsi tisztaság gondolata minél erősebb mértékben érvényre jusson. Befejezésül arra kérte a város lakosságát, hogy az elmondott gondolatok, célkitűzések megvalósítása érdekében álljon a kormány mögé, s támogassa egyöntetűen programjának véghezvitelében.[20] A programbeszéd jelentős részben az ország mezőgazdaságának nehéz helyzetét ölelte föl. A helyi gazdasági helyzet felemelésére dr. Lázárnak voltak ugyan elképzelései és megvalósításukra nagy szükség is lett volna, de azok — mint tapasztalható — csupán a felvetés szintjéig jutottak el.

A választás napját március 31-re tűzték ki, s 11 választói körzetben adhatták le szavazatukat a választópolgárok.[21] Miután a választási biztos Bálint József jelöltségét visszavonta, így Lázár Andor dr. ellenjelölt nélkül lett Szentes országgyűlési képviselője. Megválasztása alkalmából a NEP városi szervezete nevében Cserna János üdvözölte; dr. Lázár megköszönte az újból megnyilvánuló bizalmat, kijelentve, a rá váró nagy munkában Szentes sorsára mindig gondja lesz.[22]

Dr. Lázár megválasztásával az országgyűlési képviselőség ügye nem zárult le. A lakosság októberben értesült az újságból, hogy a NEP vitéz dr. Várady László gyógyszerészt jelöli Szentes országgyűlési képviselőjévé.[23] A párt központi választmánya november 6-án ülésezett dr. Kozma György főispán, a párt megyei elnökének elnökletével, ahol dr. Kozma bejelentette, hogy dr. Lázár Andor szentesi mandátumáról lemondott, mivel Debrecen is jelölte, s ez utóbbi képviselőséget fogadta el. A központi választmány helyette vitéz dr. Várady Lászlót jelölte.

A választmányi ülésen jelenlévő Várady dr. a bizalmat megköszönte, s rövid beszédben ismertette politikai állásfoglalását. Jelöltségét oly módon értelmezte, hogy a párt kitüntető határozata nemcsak személyének szól, hanem a Nemzeti Egység eszméjének, elsősorban az eszme hordozójának, Gömbös Gyula miniszterelnöknek. Kifejtette, hogy új politikai világban él a nemzet. A régi politikai világban a képviselőház meddő közjogi vitákkal fárasztotta magát, jelentéktelen kérdésekben is „fél évig vitatkozott", közben közjóléti, szociálpolitikai problémákat elhanyagolt. A NEP új politikai világában a nemzet öncélúsága a cél, ami azt

jelenti: „mindent a hazáért és a hazát semmiért!" Kijelentette, hogy a haza és a Vezér igaz harcosa akar lenni, s városának szolgája. „ ... most a harc megindulásakor mondom, hogy a béke és szeretet harcát kell nekünk megvívnunk ... a közjóért, a kisemberekért és városunk fejlesztéséért kell küzdenünk". A Nemzeti Egység szervezetének pedig minden egyes közérdekű megmozdulást támogatni kell, és becsületes, lelkes munkával elérhető minden szentesi álma, „Nagy Szentes" megvalósulása.[24] Várady dr. mondandóját vizsgálva kitűnik, hogy Bethlen gróf kormányzati tevékenységét lebecsülte, s a gömbösi politikai irányvonal odaadó híve, feltétel nélküli követője volt, egy jobb korszak nyitányát látva e politikában.

A másnapi választmányi ülésen november 24-re tűzték ki a választás napját, és dr. Lakos István elnök javaslatára a választási bizottság elnökévé ismételten dr. Vecseri Sándort és helyetteséül Kálmán Imrét választotta meg a választmány, továbbá meghatározták a kibocsátandó választási hirdetmények szövegét, terjedelmét.[25] Majd készülődtek Gömbös november 11-i választói gyűlésére.

Gömböst és kíséretét délelőtt 11 órakor a Tóth József színházterem előcsarnokában a NEP szentesi női csoportjának elnöke, Istváncsics Mária a következőkkel köszöntötte: „Kérjük Nagyméltóságodat, hogy ... szeresse ezt a nemzetet ... és ha gáncs éri, ne csüggedjen, hanem haladjon tovább rendületlenül azon az úton, amelyen elindult, és amely Magyarország feltámadásához vezet." – „Hölgyeim! Az Önök üdvözlésére kijelentem — válaszolta Gömbös —: Nem csüggedek, ... mert erre sohasem neveltek. Az én utamon férfiak haladnak, és akik velünk szemben állnak, azokat nem vesszük észre, mert a feladat, amelyet meg kell oldanunk, sokkal nagyobb, semmint hogy velük törődhetnénk."

A sajtó tudósítása szerint mintegy 1500 ember zsúfolódott össze a színházteremben, meghallgatni a miniszterelnököt. A nagygyűlést dr. Kozma György főispán, a NEP megyei elnöke ekként nyitotta meg: „Kegyelmes Uram! Vezérünk! Kedves megjelent Testvéreim! A Nemzeti Egység Párt szentesi szervezetének ma ünnepnapja van, mert megjelent közöttünk az a férfiú, akiben nemcsak Vezérünket tiszteljük, hanem a Nemzeti Egység, a nemzeti öncélúság eszméjének inkarnációját." A főispán kijelentette, hogy a szentesi szervezet harcban áll azokért az eszmékért, melyeket Gömbös tűzött a zászlójára. „Ezt a harcot diadalmasan fogjuk megvívni, ezért lelkesednünk kell, amely lelkesedés fokozására Nagyméltóságodat felkérem."

„Testvéreim! Választási harc van és ezért talán megengedik — kezdte beszédét Gömbös —, hogy bizonyos mértékig én is a választáshoz igazítsam a magam felszólalását." A választási kérdések tárgyalására térve kifejtette, hogy Angliában is választási küzdelmek folynak, de ott a pártok egymást támogatják, egymást tiszteletben tartják. A politikai programok az eszméket, a világnézeti álláspontot és a politikai program tartalmát állítják szembe egymással, s nem a személyi hajszát, a hordóról való szónoklást tartják fontosnak, mint nálunk. Magyarországon a választási stílus ma a következő: Az ellenzéknek semmiféle átfogó programja nincs, mert „az ő programjukat ... így fogalmazhatnám: »Le Gömbös Gyulával«." A NEP ellenfelei nem politikai elvekkel, nem világnézeti eszmékkel, nem államépítő, nemzetszerető gondolatokkal állnak elő, hanem gyűlölködés szítással; személyi hajszát

folytató politikusok ezek, akiknek nincs egyetlen konstruktív politikai céljuk, hanem csak „negatív céljuk, s ez: a miniszterelnöki székben mást látni".

Sérelmezte, hogy politikai ellenfelei a Nemzeti Munkatervben foglaltakat nem támogatják. Különösen Bethlen gróf magatartását kifogásolta, akit „újdonsült ellenfelének" nevezett. Kijelentette, hogy sem Károlyi Gyula gróf, sem ő nem „rózsákkal körülövezett helyzetet találtak" Bethlen gróf távozása után, hanem hallatlan nehéz gazdasági és szociális viszonyokat, amelyekből aprólékos munkával nekik kellett az ország szekerét kiemelni. „Joggal elvárhattuk volna, hogy minket ebben a nehéz igyekezetünkben támogasson. Nem kívánok személyeskedni — mondotta —, de a nemzet csak akkor tud haladni, ha lélekben összefog, ha gazdasági, szociális, kulturális, külső és belső politikai kérdésekben egy nemzeti program és egy irányítás érvényesül, s a nemzet helyesli a realitás politikáját."

Szentes politikai közéletével kapcsolatosan az volt a véleménye, ha valaki ebbe a városba jön „politikát csinálni", nem jöhet legitimista programmal, mert az már nem aktuális. A legitimisták Szentesen sem komoly ellenfelek. Az ellenzékről az volt a megállapítása, hogy nincs egységes világnézete, egységes politikai programja, mivel az egyik demokrata, a másik független kisgazda, a harmadik konzervatív, a negyedik radikális. Ebből adódóan e tábor összefogottságáról, de még kevésbé eredményéről beszélni nem lehet. Legfeljebb azt érheti el, hogy olykor-olykor kellemetlenkedik a parlamentben. Igaz — tette hozzá — 172 képviselő a kormány híve, s ez az arány sok ahhoz, hogy egy törpe minoritás felvehesse vele a harcot. A nemzet közvéleménye ugyancsak ennek a parlamenti többségnek az oldalára állt, s a tavaszi választások óta az időközi választások során is. Hiszen „a magyar nép a maga csodálatos ösztönével meglátta, hogy az ellenzéki vegyesfelvágott politikával szemben egyedül a Nemzeti Egység politikája az, amely történelmi erőket rejt magába" — fejezte be politikai fejtegetését a miniszterelnök.

A gazdasági helyzet tárgyalására áttérve, elsőnek a mezőgazdasági termékek értékesítésének problémáját vetette föl. Rámutatott, hogy ebben a vonatkozásban a Tiszántúlon élő népesség viszonyai a legsúlyosabbak, s itt égetően szükséges, különösen közlekedési szempontból, hogy eltávolítsák a termények értékesítését nehezítő akadályokat. A magyar gazdaság a háború után is ahhoz volt szokva — hangoztatta —, hogy termelvényeit minden nagyobb nehézségek nélkül értékesíthette. A változott európai és közép-európai helyzet következtében ez a lehetőség korlátozódott. Ezért a kormány legfontosabb feladatai közé sorolta és sorolja, hogy megfelelő felvevő piacokat keressen a magyar gazda terményeinek. És ezt a feladatát eddig eredménnyel oldotta meg — hangsúlyozta Gömbös —, amint erről „a Kék Könyv meggyőző bizonyítékot szolgál". Gömbös — mint előadta — ez ügyben politikai kapcsolatait használta föl, felhíva „a baráti országok" figyelmét a magyar búza értékesítésének nehézségeire. A figyelmet nemcsak felhívta, hanem közreműködésével a római egyezmény biztosította is az eredményességet, s ennek a megállapodásnak a nyomán a hazai búza árszintje olyannyira megemelkedett, hogy a világpiaci árak „jóval alacsonyabbak" lettek a magyarénál.

Az agrárkartell gondolatával foglalkozva elmondta, hogy megvalósítására már többször gondolt. Ehhez viszont összefogásra, összetartásra van szükség. Fel kell ismerni a közös érdekeket, amelyek a kis, a közép- és a nagybirtok között fenn-

állnak, s a közös érdek vonalán egy nagyszabású agrárpolitikát kell folytatni. Ez azt jelenti — mondotta —, hogy tudjuk országos viszonylatban, hol, mit és hogyan kell termelni, tudjuk nemzetközi viszonylatban, hova, mit és hogyan lehet szállítani. Tudni kell a termelés eszközeit és költségeit összhangba hozni a termelés rentabilitásával, mert e kérdéseken múlik az ország sorsa, s ezek biztos kezű megoldásával vezethető a nemzet a jólét felé.

Az ipar további fejlődésével kapcsolatosan kifejtette, hogy az iparosítás terén elsősorban annak az ágazatnak van létjogosultsága, amelynek működése szorosan kapcsolódik a mezőgazdasághoz. A kormány csak azokat az iparágakat fejleszti, amelyek természetes életfeltételei adva vannak hazai földön.

A földvásárlás helyzetét érintve az volt a miniszterelnök véleménye, hogy e nagy kérdést a közelmúltban nem oldották meg. Évente erre a célra mindössze 10 000–20 000 pengőt engedélyeztek, de ezzel az összeggel mit sem lehetett kezdeni, és így ez a rendkívül fontos birtokpolitikai eszköz — komoly elhatározás hiányában — hatástalan maradt. Kormánya ezt az összeget 5 millióra emelte föl, és ez a pénz a földművelésügyi miniszter rendelkezésére áll, mellyel már cselekedni lehet. A kormány így már biztosítani tudja azt az elvet, hogy „a magyar föld a magyaré legyen".

Az Alföld fásítási gondjáról szólva megjegyezte, hogy ehhez eddig az állam nem biztosított pénzt, és közölte, erre a célra a múlt évben 600 000 pengőt, 1935-ben pedig 1 millió pengőt irányoztak elő. Ez az intézkedés nemcsak az erdősítést szolgálja, hanem munkaalkalmakat is teremtett éppen a legszegényebb munkásréteg számára.

Ezt követően a munkabér kérdésével foglalkozott. Előadta, hogy kormánya egyrészt kiegyenlítő és igazságos munkabérek politikai inaugurálására törekszik, mely egyrészt a munka tisztes ellenértékét szolgálja, melyből a munkás becsületesen meg tud élni, el tudja tartani családját, másrészt lehetetlenné akarja tenni, hogy az irracionális munkabér-demagógia aláássa a termelés rentábilitását. Ha a munkabérek olyan nagyok volnának, hogy azok következtében az elviselhetetlen üzemi költségek a vállalkozók megbukásához vezetnének, ezzel a munkásságnak ártanának. Hamis szociálpolitika volna az ilyen — jegyezte meg Gömbös —, de viszont az a szociálpolitika is helytelen, amely eltűrné, hogy az egyes vállalkozók a munkásság munkaerejének kizsákmányolásával jogtalan haszonra tegyenek szert. A kormánynak e szempontokra figyelemmel kell lennie, s igenis be kell avatkoznia a munkás és munkabér politikába, mint ahogyan az ipar egyes ágainál be is avatkozott a nyolcórás munkaidő bevezetésével. Munkaalkalmak teremtésével is meg kell erősíteni a kis- és közép-egzisztenciákat, s ezáltal ők is több munkalehetőséget tudnak adni a munkásságnak. „Ez a program vezet szociális vonatkozásban is a kiegyensúlyozott Magyarországhoz."

Beszéde utolsó szakaszában a következő felhívással fordult a szocialistákhoz: „Mindezek kapcsán azt mondom a szociáldemokrata munkásságnak, hogy ti is ... magyar testvéreink vagytok, s nincs szükség a vörös zászló alá állnotok ahhoz, hogy biztosítsátok magatok és családotok tisztességes megélhetését ... mert a mi táborunkban is sikerül ezt a célt elérni, s mi meg akarjuk adni nektek azokat a jogokat a közélet és a gazdasági élet terén, amelyeknek birtokában megelégedet-

teknek, boldognak érezhetitek magatokat. Vissza kell tehát jönnötök a mi sorainkba, s velünk együtt közös erővel munkálkodni a magyar nép lelki és testi jólétének elérésén." Kijelentette, hogy a munkáskérdés rendezését az egyik igen fontos kormányzati feladatnak tekinti, különösen a munkaközvetítés, a munkaadó és a munkás között a munkafeltételek tekintetében felmerülő vitás kérdések feletti bíráskodás megoldását. Sürgősen megoldásra váró feladatnak tartotta az alföldi munkásnép gazdasági, szociális és egészségügyi kérdéseinek a rendezését. E gondok megoldásának a lehetőségét a fásítási és csatornázási tervek megvalósításában jelölte meg.

Befejezésül dr. Várady László emberi erényeit, tulajdonságait méltatta, s arra kérte a megjelenteket, támogassák az új jelöltet, hogy értékes munkát fejthessen ki. Beszédét a következő gondolatokkal zárta: „Minden magyar kedves nekünk. Én nem ismerek társadalmi osztályok közötti különbséget. ... Minden magyar munka legyen tiszteletet parancsoló, bármilyen kisműhelyben is folyik."

A beszédre vitéz dr. Várady László válaszolt, s benne programját három gondolat köré csoportosította: a munka, az ember és a nemzeti egység hite. A válasz tulajdonképpen a Gömbös által mondottak igazolása, s így részletesebb kifejtésétől eltekintünk. Ennek elhangzása után Erdőháti Nagy János — a szentesi szervezet vezetőségi tagja — köszöntötte a „Vezért", s kijelentette, hogy Gömbös programjával egyetért, támogatja. „Hiszen azt mondta, hogy az országot csak úgy lehet megerősödötté és boldoggá tenni, ha félreteszünk minden társadalmi, felekezeti kérdést és olyan irányzathoz csatlakozunk, amely nemcsak befelé, de kifelé is tekintélyt tud parancsolni ennek a porig lesújtott nemzetnek." A nagygyűlés elnöki zárszóval fejeződött be.[26]

Hat nappal később dr. Várady László tartott választási nagygyűlést. Politikai célkitűzéseinek lényegét a következőkben fogalmazta meg: „Az én programom a Vezér által rögzített 95 pont. Az országos politikában tehát semmi ettől el nem tántoríthat ... az én programom két szóban foglalható össze. Ez a két szó: a munka és az ember. A munka számomra, minél többet tenni városom érdekében. A munka mindenki számára az, hogy dolgozhasson és tisztességgel kenyerét megkereshesse."

Legfontosabbnak tartotta a munkaalkalmak teremtését, hogy a létminimum biztosítva legyen az embereknek, valamint a népegészségügyi reform végrehajtását, s a népkultúráról való gondoskodást. Azonban hozzáfűzte, hogy a megcsonkított és gazdaságilag megfojtott országban egyelőre csak szűk keretek között mozoghat a szociálpolitika is. Annak a nézetének adott hangot, hogy a politikai szocializmus helyett a „bőséges gazdasági szocializmust" kell létrehozni. Több kenyeret, tisztes megélhetést a munkásnak. A szocializmus és a gazdasági reform az egyetlen komoly út nemzeti megújhodásunk felé — hangoztatta Várady dr.

A helyi problémák bemutatására térve, a szentesi gazdatársadalom gondjait négy alapvető kérdésre vezette vissza, amelyek tengelyébe az alábbi alföldi gondok megoldását állította: 1. Az út-helyzet, elegendő műút hálózatot kiépíteni a tanyavilágban. 2. A víz-kérdés, hogy a mind gyakrabban megújuló aszállyal meg lehessen küzdeni. 3. A fásítás ügye. 4. A tanyaközpontok felépítése a szükséges telefonnal, közegészségügyi és közbiztonsági intézmények létesítésével.

A szentesi határról az volt a véleménye, hogy itt termelik a híres tiszavidéki búzát, amely exportra alkalmas, éppen ezért a kiváló tiszavidéki búzát sztendernizálni kell. Fel kell építeni a tiszai helyi rakodónál a megfelelő tároló közraktárat. Silórendszerrel pedig szelektálni a búzát száraz-sikér és fajsúly szerint. Biztosítani az olcsó vízi úton minden időben a szállítás lehetőségét, s ezzel állandó, természetes értékesítési lehetőséget adni a híres szentesi búzának.[27] Érdemes az elhangzottakat szemügyre venni, melyek korszerűek, s főleg megvalósításuk időszerű lett volna. A közgazdaságilag is nagyon hasznos elgondolások viszont a felvetés stádiumán nem jutottak túl.

November első napjaiban hivatalos részről latolgatni kezdték Várady dr. választási esélyeit. A helyi sajtó 10 586 választóról tett említést, s a helyzetet úgy ítélte meg, hogy a választási akciók során a választópolgárok közel 100%-ban fognak részt venni.[28] A pótválasztáson a jelölt dr. Várady mandátumának a bebiztosítására a munkásszavazatok elnyerésére is törekedett. Ennek érdekében a jelölt saját költségén nagyarányú földmunkát indíttatott, ahol több száz szentesi kubikosnak sikerült elhelyezkednie munkára. Várady dr. az általa alkalmazott földmunkások szavazatát ezáltal biztosra vette, de elszámította magát. Ez kiderül az Alföldi Újság tudósításából, mely szerint a külhatárban folyó útépítkezésektől 180 kubikost elbocsátottak, mert vonakodtak aláírni dr. Várady jelölési ívét. Igaz, ez a tett nem befolyásolta az országgyűlési képviselővé való megválasztását, ellenben előre vetítette, hogy mi lesz várható a közelgő helyhatósági választásokon.

A választás napját november 24-re tűzte ki a központi választmány. A szavazópolgárok, mint korábban, most is 11 szavazókörzetben adhatták le voksaikat.[30] A választás ellenjelölt nélkül csakis dr. Várady győzelmét hozhatta.

Az országgyűlési választások lezajlása után 1935 decemberében városi képviselő-testületi választásokra került sor. Az előkészületek, hasonlóan az országgyűlési választásokhoz, élénkítették a város politikai pártjainak, szervezeteinek a működését. A pártok körében némi bizonytalanság uralkodott, mivel nem ismerték a politikai erőviszonyokat. Ez a bizonytalanság a Nemzeti Egység Párt részéről oly módon jelentkezett, hogy a választási küzdelmek idejére új nevet — Városi Párt — vett fel, s teljes politikamentességet hirdetett. Ezt a taktikai húzást az ellenzéki sajtó meg is szellőztette: „Az új cégtáblájú üzletben a régi tulajdonosok fogadják a közönséget — írja a lap —, a kormánypárt helyi szervezetének emberei. Ezt azt jelenti, hogy a cég maradt, csak a név változott ..." Az ellenzéki újság kommentárja kétségtelenül a lényegre tapintott, ennek igazolására elég néhány nevet szemügyre venni az „új párt" vezetőségéből. A Városi Párt elnöke Für Géza lett, aki egyben a Nemzeti Egység Párt I. szentesi körzetének is az elnöki tisztét töltötte be. A frissen létrehozott párt intéző bizottságában ott találjuk dr. Cicatricis Lajos felsőházi tagot, a későbbiek során ismertebbé vált dr. Bonczos Miklóst és még másokat, s hivatalból tagjai lettek dr. Csergő Károly alispán és dr. Négyesi Imre polgármester.

A Nemzeti Egység Párt választási sikere érdekében mindent elkövetett, úgy a választókerületek kialakításánál, mint a választások napjának meghatározásánál. Például az I. választókerületben — mely köztudottan polgári, tisztviselő negyed volt — 1535 választó választhatott 5 képviselőt, s 307 szavazóra esett 1 kép-

viselő, addig a munkáskerületnek számító II. kerületben 1718 választó 4 képviselőt választhatott, azaz 430 választóra esett 1 képviselő. A szavazás napját pedig az alispán szokatlan módon csütörtökre tette, s ez hátrányos volt az ellenzéki pártok választói számára hétköznapi elfoglaltságaik miatt.

A fenti intézkedésekből eredően igen mérsékelt érdeklődés mutatkozott a helyhatósági választás iránt. A 7052 szavazati joggal rendelkező polgár közül mindössze 4603 élt a lehetőséggel, vagyis a választók 51%-a járult az urnák elé. A hatósági preventív intézkedés ellenére a 20 városi képviselői mandátumból a Nemzeti Egység Pártja 7-et szerzett meg.[31] Amint az eredmények is mutatják, a NEP választási manőverei nem váltak be, ugyanis a szövetkezett ellenzék pártjai — Független Kisgazdapárt, Szociáldemokrata Párt — kerültek ki győztesként. Ez a tény azonban kevésbé akadályozta a Nemzeti Egység Pártját — az önkormányzati virilizmusból adódóan —, hogy a képviselő-testületben ne ő töltse be a vezető szerepet.

Az országgyűlési és az önkormányzati választások után majd egy évre1935 októberében petíciót nyújtottak be dr. Várady László nemzetgyűlési mandátuma ellen.[32] Az ügy kivizsgálására kiküldött táblabíró nyolc héten át 1695 tanút hallgatott ki az alábbi eredménnyel: A Pallavicini-féle ajánlási íveken szereplő aláírások valódiságát 715-en igazolták, az aláírások meg nem történtét 838-an állították, hamis tanúvallomást tett 25 személy, vagyis olyan aláírást vallott magáénak, amely nyilvánvalóan nem tőle származott. Vita és bírói mérlegelés tárgyát képezte az említett 25 tanúvallomáson kívül 65 kétes; 32 megbízásos, 6 megtévesztésen alapuló és 14 olyan aláírás, amely két jelölt aláírási ívén is szerepelt.[33] A benyújtott petíció következményeként dr. Várady országgyűlési képviselősége nem ingott meg. A vizsgálat olyan szabálytalanságot nem állapított meg a tanúvallomások tényei ellenére, hogy képviselővé választásának jogosságát még csak megkérdőjelezni is lehessen.

Az 1935-ös országgyűlési választásokon elért győzelmét követően a Gömbös-csoport nagy lendülettel indította meg a Nemzeti Egység Pártjának szervezését országszerte. Ezen akció hatása Szentesen nem érződött, bizonnyal azért, mert itt erre az időre teljesen kiépültek a párt szervezeti keretei. Gömbösék olyan mozgalom megindítására törekedtek, amely nemcsak a politikai életet, hanem az egész társadalmi, gazdasági és kulturális életet átfogja. A pártszervezés során még nyíltabban igyekeztek a gyakorlatban érvényesíteni a vezéri elvet.[34] Arra is volt példa, hogy olyan embereket félreállítsanak a közszolgálatból, akik a fennálló politikai irányvonallal nem mindenben értettek egyet. Ilyen embernek bizonyult többek között dr. Négyesi Imre polgármester, aki ellen dr. Kozma György főispán, a NEP megyei elnöke vizsgálatot indított. A belügyminiszteri kiküldöttek közel fél éven át tanulmányozták a város teljes ügy- és vagyonkezelését, amely különösebb eredményt nem hozott, ennek ellenére dr. Négyesi Imre egészségi okokra hivatkozva 1936. április 23-án benyújtotta lemondását. Félreállításáról a főispán a következőkben számolt be a miniszterelnöknek: „... elengedhetetlennek tartom, hogy Szentes város polgármesterével szemben teljes energiával lépjek fel, mert ha ezt nem teszem — hangzik a jelentés —, akkor vérszemet kapnak mindazok az elemek, akikben mindig megvan a hajlandóság a kormányintenciókat kijátsza-

ni..." A főispánnak erre a lépésre az szolgáltatott ürügyet, hogy a polgármester két felelős beosztású zsidó tisztviselő nyugdíjazását vonakodott az ide vonatkozó belügyminiszteri rendelet ellenére végrehajtani, hivatkozva a város költségvetésének ebből adódó problémáira.[35] A főispán fenti intézkedéséből egyértelműen kiviláglik az antiszemitizmus: a gömbösi politika a közszolgálatból el kívánta távolítani, megfelelő ütemben, a zsidó származású tisztviselőket.

Igaz, hogy az 1935-ös választások után Gömbös parlamenti többséget szerzett, de ennek ellenére sem sikerült politikai terveit teljes egészében megvalósítania. Ugyanis a gazdasági válság elmúltával a Horthy-rendszer Bethlen gróf által konszolidált formájához ragaszkodó nagybirtoknak és nagytőkének már nem volt szüksége Gömbösre. Szembefordult vele a kormánypárt egy része éppúgy, mint a Bethlen-féle függetlenek csoportjából, a kisgazdapártból és a szociáldemokratákból álló parlamenti ellenzék. A NEP alkotmányvédő csoportja pedig megingatta Horthy Gömbös iránti bizalmát, és amikor május 14-én betegszabadságra ment, már bukott politikusnak számított, s így halt meg október 6-án Münchenben.

Az új miniszterelnök, konzervatív alkotmányvédő irányzat jelöltjeként Darányi Kálmán lett, aki 1936. október 12-én alakított kormányt többségben régi miniszterekből. Darányi a gömbösi politika folytatójának vallotta magát és kormányát, viszont külpolitikájában hirdette az Angliával, Franciaországgal való jó viszony szükségességét is, amit a polgári ellenzék egyetértően nyugtázott. A miniszterelnök-változással a Nemzeti Egység Pártján belül is átszervezést hajtottak végre; december 14-ével megszűnt a főtitkárság és személyi változásokra úgyszintén sor került, Ivády Béla elnök, Pesthy Pál, Mayer János és Marton Béla társelnökök lettek.

Darányi nem sokkal miniszterelnöki kinevezése után, december 24-én akként nyilatkozott, hogy a „keresztény erkölcsi felfogást tagadó irányzatok ellen" gátat kíván emelni. Állásfoglalását a nyilaskeresztes mozgalom, a szélsőjobboldal bátorításnak fogta fel. Darányi nyilatkozatának hatása — itt teszünk kitérőt a helyi nyilaskeresztes mozgalom felvillantására — ebben a városban sem múlt el nyomtalanul. A szentesi nyilaskeresztesek első nagyobb akciójára 1937 március utolsó napjaiban került sor. Húsvét vasárnapra virradó éjszakán az egész várost elárasztották röplapjaikkal, s a központban alig akadt kirakat, ablak, házfal, melyen ne lettek volna a nyilaskeresztes politikát demonstráló röplapok. Amint az később kiderült, ez csak a kezdetet jelentette. Néhány nappal később az Alföldi Újság már arról számolt be, hogy március 31-én este véres verekedés történt a Kossuth utcán az evangélikus templom közelében. A rendőri vizsgálat kiderítette, hogy a verekedés nyilas és szociáldemokrata fiatalok között dúlt. A verekedők közül Korcsmáros Béla nyilaskeresztes lapterjesztőnek egy kemény tárggyal beverték a fejét. Ezt követően két fiatal kivált közülük, s futva menekült a közelben lévő nyilaskeresztes székházba. Később csoportosulás támadt a nyilas pártiroda előtt, de a hamarosan megérkező rendőrök szétoszlatták a tömeget. Az eset során őrizetbe vettek három fiatalt, akikről kiderült, hogy a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetének tagjai. A történtekről a Magyar Hírlap is beszámolt „Véres politikai csendélet Szentesen" címmel. A cikk írója enyhén túlozva ugyan, de a lényeget jól látva megállapította, hogy „a szociáldemokrata munkásság és a nyilaskeresz-

tesek között az utóbbi időkben rendkívül kiéleződött a helyzet és szinte alig múlik el nap, hogy a feszültség verekedésekben és véres botrányokban ne robbanna ki".

A március 31-i esti verekedéssel az események nem fejeződtek be. Az éjszaka folyamán a randalírozás tovább folytatódott, melynek során ismeretlen tettesek több zsidó háznak az ablakait beverték. Az eset kapcsán a felháborodás még el sem ült, amikor április 3-án hajnalban újabb ablakbetörések történtek. A tettesek ezúttal sem kerültek rendőri kézre. A főispán a kialakult helyzetről részletesen tájékoztatta a belügyminisztert. Nem hallgatta el, hogy az utóbbi hetekben Szentesen fellendült a nyilaskeresztes mozgalom, melynek kapcsán kilengések is előfordultak, nevezetesen éjszakai verekedések, ablakbezúzások és nyilaskeresztes röpcédulák tömeges felragasztása a zsidó üzletekre és házakra. Az eseményeket összegezve a főispán kijelentette: „A röpcédulákat a nyilasok ragasztották, a verekedést a szociáldemokraták kezdték és a nyilasok folytatták, az ablakbeverések tettesei ismeretlenek, de valószínűleg a szociáldemokraták voltak, így akarván a zsidóságot a nyilasok ellen ingerelni..."[36] A főispáni jelentésben megfogalmazottak sejteni engedik, hogy szemet huny a szélsőjobboldali mozgalmak kilengései felett, s a szervezett munkásság megmozdulásait a jövőben is korlátozni kívánja.

Az országosan egyre terebélyesedő nyilas és más szélsőjobboldali megnyilvánulások azonban intézkedésre késztették Darányit, s 1937. január 26-án bejelentette, hogy semmiféle kilengést nem tűr. Fellépett tehát nemcsak a baloldali szélsőségesekkel, hanem a nyilaskereszteskekkel szemben is, s több intézkedést hozott erősödő megmozdulásaik üldözésére. A miniszterelnöknek ezen lépései viszont már nem bizonyultak elég hatásosnak, s csak ideig-óráig lehetett előretörésüket fékezni, mert ahogyan a német befolyás növekedett az ország politikai életében, fellépéseik akként aktivizálódtak.

A Darányi-kormány Gömbös külpolitikáját folytatta. Tovább erősítette a kapcsolatokat a tengelyhatalmakkal, s oldalukon erőltetett ütemben készülődött az új háborúra. 1937 végén a nyilas befolyás növekedése, a Németországgal való kapcsolat elmélyülése és az ekkor mutatkozó válságjelenségek nagyobb szabású katonai program kidolgozására ösztönözték a kormányt. A hadsereg korszerűtlenségéből adódóan hirdette meg Darányi Győrben 1938. március 5-én az 1 milliárd pengős fegyverkezési programot. A győri program megindítása azonban nem csupán a hadsereg modernizálását, hanem új gazdasági és politikai irányvonalat is jelentett. A fegyverkezés a nagytőkének konjunktúrát ígért, a zsidókérdés kormányprogrammá emelése az úri középosztály, a szabadságjogok további korlátozása pedig a tisztikar megnyerését célozták.

Darányi győri beszéde után egy nappal — írta a Csongrád megyei Hírlap — Szentes felé fordul érdeklődéssel az ország közvéleménye, ahol Hóman Bálint vallás és közoktatásügyi miniszter fog beszédet tartani. A népgyűlést a NEP városi szervezete rendezte március 6-án a Tóth József színházteremben.

Hómant, a Nemzeti Egység Pártjának vezérhelyettesét útjára elkísérte dr. Tasnády Nagy András ny. kultuszminiszteri államtitkár, a NEP országos elnöke, Szinyei Merse Jenő a párt alelnöke és dr. Valentiny Géza miniszteri titkár. Velük érkeztek: Inecs György, Szeged város főispánja, gróf Károlyi Viktor, Szeder János és dr. Mezey Lajos országgyűlési képviselők. A gyűlés megkezdése előtt a megye-

házán a NEP Csongrád Megyei Választmánya a kultuszminiszter és kísérete bevonásával ünnepi ülést tartott.[37] A forrás azt nem fedi fel, hogy miről tanácskozhattak, de valószínűnek tartható, hogy a párt megyei helyzetéről, munkájáról számolt be a választmány az országos pártvezetésnek.

A népgyűlést dr. Kozma György Csongrád megye és Hódmezővásárhely főispánja nyitotta meg. Üdvözölte a kultuszminisztert és kíséretét, s arra kérte a mgjelenteket, hogy támogassák szívvel-lélekkel azt a kormányt, amely a „haladáson és erkölcsi rekonstrukción dolgozik". Majd bejelentette, hogy dr. Tasnády Nagy András, a NEP elnökének felszólalása következik.

Tasnády dr. mondanivalóját azzal kezdte, hogy nem kíván részletes beszámolót tartani, csak nagy általánosságokban mutat rá, hogy mi is volt az a program, amellyel a kormány és a Nemzeti Egység Párt 1935-ben fellépett és vajon mennyire váltotta ezt a programot valóra. Kijelentette, hogy egyszerűen kormányról beszél és nem disztingvál, hiszen a két kormány között nincs eltérés, mert Darányi nemcsak a kormányt vette át az elhalálozott Gömböstől, hanem átvette annak programját is, sőt azt már két ízben kiegészítette, így a győri programmal is. A kabinet, s az országos pártvezetés, amikor 1935-ben az ország közvéleménye elé állt, lényegében tisztában volt azzal — állapította meg dr. Tasnády —, hogy a magyar társadalom különböző osztályai, rétegei sok bajjal küzdenek, s ez a sok baj egyszeriben nem szüntethető meg. A továbbiakban felvázolta, hogy az állam milyen terheket vett le a polgárok, a gazdák és mások vállairól pár év alatt. Sok kisgazda földje veszélybe került a túlterhelés következtében, a gazdaadósságok megnövekedtek — mondotta —, s a kormány az adósságok rendezésével sietett a gazdák segítségére. Körülbelül 70–80 ezer kisegzisztenciát mentett meg a pusztulástól, évi 90 millió pengő kamatterhet vett le a társadalom válláról, melynek terheit a gazdatársadalom nem lett volna képes tovább elviselni. És a hátralékos adók késedelmi kamatának egyharmad részét elengedte, a hátralékos illetékkel ugyanezt tette, amikor a 2,5 millió adóhátralékot, ahol ez parancsoló szükségként jelentkezett, elengedte. A földhöz juttatottak érdekében úgyszintén eredményes lépéseket tett a kormányzat, amennyiben a részükre adott föld megvásárlási árát egyharmaddal csökkentette. A hadiözvegyeknek, rokkantaknak pedig 25% árkedvezményt adott. Törölte az egyszobás házak adóját, ha azoknak a tulajdonosa munkából él, s ezzel a tettel a munkásemberek részére biztosította a hajlékot, amelytől megfosztani ne lehessen.

Megcsinálta a hitbizományi reformot — hangoztatta —, melyre már száz éve készülnek a különböző kabinetek és egymásután tettek erre ígéretet, de ez a kormány váltotta valóra. Ma ez nem jelent nagyot, de évek múlva már 400 000 hold fog jutni a kisgazdák kezébe. Megindította a vízelvezetés munkálatait, útépítések terén jelentős dolgot cselekedett, s 270 millió pengőt biztosított az 1937. évi beruházásokra. Az Alföld számos helyén, ahol nem volt egészséges ivóvíz, ott kutakat fúratott.

A munkásság életkörülményeiről szólva kijelentette, hogy „emberhez illő sorsa lesz a munkásnak". Jelezte, hogy tárgyalás alatt van a gazdasági munkás és a cselédbiztosítás kérdése. A törvényt az országgyűlés úgy alkotta meg, hogy már 1938-ban 75 000 öreg munkás abba a helyzetbe kerül, hogy legalább havi 5

pengő segélyben részesül, s ez az összeg a jövőben emelkedni fog. A miniszterelnök a győri gyűlésen hatalmas programot adott — mutatott rá Tasnády —, a jövő tervét ismertette a nemzettel. A programból kiemelte, hogy a kormány ezermillió pengős beruházási belső kölcsönt vesz fel, melynek jelentős részét munkabérekre fogja fordítani. A kölcsönök nyomán a vidéket annyira érintő belső utak kérdése is megoldódik, melynek során minden község bekötőúttal lesz ellátva. Mindezeken kívül a kormány kötelességének tartja, hogy gondoskodjon a keresztény értelmiségi ifjúság különböző kereskedelmi cégeknél történő elhelyezéséről.

A párt országos elnöke felszólalásának befejező részében az ország lakosságának a Nemzeti Egység Pártjával, s a kormánnyal szembeni közvéleményével foglalkozott. Megítélése szerint az ország közvéleménye a következő három csoportra osztható: baloldali pártok, jobboldali országgyűlési kormányzópárt, s a szélsőjobboldali politikai erők. A baloldali pártok balszélén állnak a kommunisták — mondotta —, akik talán titokban ma is zavart igyekeznek csinálni. Ezekre több szót nem kell vesztegetni, ez büntetőjogi kérdés és semmi más. A másik két baloldali párt; a szociáldemokraták és a liberálisok. „Ez a két párt már azt mondhatnám a megkövesedés útján van, ezek felett az idő elment. Lehetetlen, hogy ezek egy nemzet közvéleményét meg tudják nyerni. A mi pártunk ... az a párt, amelyik a kormánynak a nagy tömegek, a nemzet elhanyagolt széles rétegei körében, annak kulturális, szociális, gazdasági felemelkedése érdekében folytatott politikáját támogatja." Tasnády a szélsőjobboldalt úgyszintén a társadalmat felforgató politikai erőnek tartotta. Befejezésül arra szólította föl a megjelenteket, hogy álljanak a Nemzeti Egység Pártja mellé, és támogassák Darányi Kálmán miniszterelnök törekvéseit.

Dr. Tasnády Nagy András bevezető beszédének elhangzása után a főispán a kultuszminisztert kérte fel beszédének megtartására. „A Nemzeti Egység Pártjának vezére, Darányi Kálmán miniszterelnök úr tegnap a Dunántúl egyik nagy ipari városában fejtette ki a magyar kormánynak és a Nemzeti Egység Pártjának a legközelebbi évekre terjedő munkaprogramját – kezdte beszédét Hóman Bálint. Én ma az ő megbízásából is idejöttem a Tiszamenti magyar nép közé, ennek a mezőgazdasági lakosú városnak polgárságához, hogy elmondjam ... ebből a programból azt, amit ismertetni helyesnek és szükségesnek vélek."

Közölte, hogy a kormány munkájának eredményeiről nem beszél, mert erről a párt országos elnöke, s korábban a kerület országgyűlési képviselője, dr. Várady László bőven beszéltek. Ő a jövendő munkaprogramról akar szólni, de nem részletesen, csupán kiragadva belőle, amit itt elmondani a legfontosabbnak vél. A kormány munkaprogramja ötéves tervvel bővült — mutatott rá a kultuszminiszter —, s ez kiegészítője lett a költségvetés alapján folyó munkának. Ez honvédelmi, mezőgazdasági, ipari, útépítési, posta, távírda és vasútépítési, népegészségügyi, valamint kulturális kérdések hosszú sorára kiterjedő beruházási program. A program két vezető alapgondolatra épül fel — mondotta: Az egyik az ország biztonságának megszilárdítása, vagyis a honvédelem fejlesztése, felszerelésének kiegészítése, a másik pedig a falu, a mezőgazdaság, s ezzel a mezőgazdasági városok fejlesztése, megerősítése, helyesebben talpra állításának gondolata.

Hóman a továbbiakban ez utóbbi kérdéssel foglalkozott. Előadta, hogy a kormányzat a meglévő mezőgazdasági kisegzisztenciák megerősítésére, a mezőgazdasági hitelek helyreállítására 100 millió pengőt kíván fordítani. Az eladósodott gazdákkal szemben pedig — különös tekintettel a 20 holdon aluli kisgazdákra — már megtette kötelességét. Meghozta azt a nagy áldozatot, amely módot adott ezeknek a gazdáknak, hogy saját lábukra álljanak. Most az egész társadalom megsegítése következik a hosszú lejáratú hitelek lehetővé tételével — mondotta —, mert e nélkül nincs gazdasági élet. A kisegzisztenciák szaporítását szolgálja a telepítés ütemének gyorsítása, melynek alapján a múlt esztendőben közel 60 000 kh ment át az új kisegzisztenciák kezébe, a kormány ennek ellenére mégis gyorsítani szándékozik a telepítés ütemét, s erre a célra külön 15 millió pengő hitelt fordít. A kisgazdák földszerzési igényeit is figyelembe véve újra szabályozza a földszerzés lehetőségeit, szigorúan megállapítva ennek előfeltételeit nemzeti és népi szempontból.

A továbbiak során a közoktatásügyi miniszter méltatta a győri program egymilliárdos beruházási tételeinek jelentőségét. Kihangsúlyozta, hogy ennek a nagy beruházási programnak végrehajtása igen nagy áldozatot követel a magyar társadalomtól, s elsősorban annak anyagilag tehetősebb rétegeitől. A kormánynak ennek az egymilliárdos programnak a végrehajtására igénybe kell venni nemcsak a hitelek tényezőit, de a vagyonokat is. Elsősorban a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok vagyonát, azután azokat a vagyonokat, amelyek mobilitásuk következtében eddig meglehetősen el tudták kerülni az igazságos megadóztatást, de igénybe kell venni minden más vagyont. Természetesen olyanképpen, hogy a kisemberek és a középosztály szegényebb rétegei, amelyek már amúgy is sokat áldoztak, ne legyenek anyagilag megterhelve. Ezért az 50 000 pengőn aluli vagyon teljesen mentesül a különleges megadóztatás alól, az ennél magasabb pedig nagyságának megfelelő arányban vesz részt a teherviselésben. A mezőgazdasági vagyon viszont általában méltányosabb elbírálásban részesül — jelentette ki a miniszter.

Felhívta a figyelmet, hogy a jobb módú polgároknak vállalniuk kell az áldozatot a szegényebb népréteg érdekében. Elismerte ugyan, hogy az 50 000 pengőn felüli vagyonnak az egyszeri megadóztatása súlyos, de korántsem elviselhetetlen terhet ró a tehetősökre. Ezt az áldozatot viselniük kell a közösség és különösen a szegényebb néprétegek, elsősorban a mezőgazdasági, ipari, kubikoló és más munkások, de a kisiparos és az „értelmiségi munkások" érdekében is, hiszen négy-öt esztendőre munkát és megélhetést biztosítanak ezek a beruházások. Vállalnia kell ezt az áldozatot az angol felfogás értelmében, mely szerint az adózás nem kötelesség, hanem jog arra, hogy valaki az állampolgárságot megszerezze, azt megtartsa és annak eleget tegyen. Nekünk is magunkévá kell tennünk ezt a felfogást — hangoztatta Hóman — és társadalmunk vagyonosabb rétegének a szegény rétegek érdekében meg kell hozni ezt az áldozatot, mint jogot, s egyszersmind kötelességet is; ha nem tennék meg, ennek igen súlyos következményei lehetnek.

A következőkben az értelmiségi munkanélküliség problémáival foglalkozott. Ismertette az ennek leküzdése terén eddig elért eredményeket, majd a kormány erre irányuló további elképzeléseit. Alapelvként az ötletszerű elhelyezésekkel való szakítást jelölte meg, valamint az államnak és az adófizetőknek az időleges al-

kalmaztatásokkal járó felesleges terhektől való mentesítését, a gazdasági életben leendő elhelyezkedés előmozdítását, s ebből a célból az ifjúság nevelésének átállítását a gyakorlati vonalra.

A kormány gazdaságpolitikájának bemutatása után Hóman rátért a zsidókérdés tárgyalására. „A zsidókérdésről éppen a zsidóság érdekében nem szabad hallgatni. Ez a kérdés voltaképpen gazdasági és világnézeti problémára tagozódik" — hangzott a bevezető gondolat. Kijelentette, hogy nincs hozzáfűzni valója ahhoz, amit a zsidókérdésről Darányi Győrben mondott, de a miniszterelnök által felvetettek alapján ismét megjegyezte, hogy e kérdésről nem lehet nem beszélni. A gazdasági ok, amely az elégedetlenséget a zsidósággal szemben kiváltotta, az, hogy aránytalanul nagyobb a befolyásuk a gazdasági életben; az ipari, kereskedelmi és a hitelélet vállalataiban. Ennek Hóman megállapítása szerint kettős oka volt: egyrészt a zsidóság ezen irányú képességének fejlettsége, másrészt a magyar társadalom közömbössége, a mezőgazdaság előtérbe helyezése, s az értelmiségi pályák iránti érdeklődés elsődlegessége.

Világnézeti szempontból e kérdés alapja az — hangoztatta —, hogy a zsidóság aránytalanul vesz részt a kulturális életben, a sajtóban, ami egyes zsidó elemeknél, az újonnan jötteknél a magyaroktól idegen szemlélettel párosul. Kifejtette, hogy a történelem folyamán a befogadott és itt talált népelemek beházasodtak, elkeveredtek, áthonosultak a történelmileg kialakult magyar fajba. Beolvadtak a nemzetbe, s annak szerves részeként élnek. A zsidóság azonban nem ment át ezen a folyamaton önként vagy kényszerítve, és különálló sajátos életet él, sajátos világszemlélettel és felfogással él itt a magyarság között, jegyezte meg Hóman. Az volt a véleménye, hogy a régiek — a korábban bevándorolt zsidók — igyekeztek igazodni a magyar közszellemhez, ellenben az újonnan jöttek elkülönültek, s ezért tekinti a magyarság őket idegennek. Az újonnan jöttek bizonyos felforgató mozgalmakban és eszmeáramlatok terjesztésében való részvételének megítélése általánosításokra vezetett, tehát a régóta itt lakó zsidóknak is érdeke ennek a kérdésnek a megoldása, mert csak ez vezethet nyugodt együttélésre, s a ma Európa-szerte mutatkozó antiszemita hangulat levezetésére. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezt a problémát „bunkóval nem lehet megoldani". Az erőszak alkalmazása nem vezetne célra, s erre gondolni sem szabad, mivel megvannak a törvényes eszközök ennek a kérdésnek a rendezésére. Egyfelől modern oktatással, neveléssel a keresztény magyar ifjúságot versenyképessé kell tenni, s a gazdasági életben versenybe is kell állítani őket megfelelő támogatással. Továbbá eszköz lehet a jogtalanul beszivárgott, nem kívánatos zsidók kitelepítése, s az újabb beszivárgások szigorú megakadályozása. A kormány éppen ezért állít kormánybiztost az idegenellenőrző hivatal élére. Végül a zsidóság feladata e gondok megoldására — mondotta — ifjúságának átnevelése, hogy alkalmazkodjék a nemzet közfelfogásához, továbbá közösítse ki magából mindazokat, akik a magyar közfelfogással és közszellemmel szembehelyezkednek.

A világnézeti kérdésekről szólva kifejtette, hogy az egészséges nemzeti élet alapja az egészséges nemzeti közszellem, az egységes és szilárd alapozású világnézet, s hogy a történelemben minden kornak megvolt a maga sajátos világszemlélete, s ez rányomta bélyegét minden cselekvésre, intézményre. Rámutatott, hogy

korának félévszázad óta nincs meg a világnézete; „korszakunk a világnézeti harcok kora — állapította meg. Különböző eszmék, áramlatok, irányzatok, gazdasági, társadalmi, politikai rendszerek és ezek küzdelme nyomán fogalmi zavar, lelki válság, erkölcsi válság, bizalmi válság ütötte fel a fejét". A régi ellentétek — felekezeti, nemzetiségi, pártpolitikai — mellé újak, világnézeti ellentétek járultak: a materialista és spirituális felfogás, az individualizmus és a kollektivizmus, a liberalizmus és kötött gazdasági rendszer, a nemzet-fogalom és az osztályharc-fogalom küzdelme, a vallásos gondolat és a vallástalan laicizmus, a forradalom és a fejlődés harca. Jelen van a pesszimizmus és az illuzionizmus harca is, amely fertőzi a közéletet, holott „a középen .. a realitással számoló optimizmusban van az igazság" — hangzott Hóman okfejtése. Kijelentette, hogy az eszmék kaotikus küzdelméből sarjadt világnézeti harc eldőlt ugyan, de tünetei még nem foszlottak szét, s ezek ellen védekezni kell. Harcolni kell ennek a válságnak kórossá fajult tünetei ellen, el kell oszlatni a társadalmat megmételyező fogalmi zavarokat. Hangsúlyozottan aláhúzta, nem tűrik tovább, hogy a kormányt, az alkotmányt, az egyházat, a királyi eszmét, a szabadságot, a nemzetet és a hadsereget olyanok is „védjék", akik nem is olyan régen megtámadták, kigúnyolták, lejáratták, s akik ezeket a nagy eszméket meggyalázták és a hadsereget szétkergették. Nem nézhetik tétlenül azok ténykedését, akik az „erőszakos igazságot és a felforgatást hirdetik". Az ideológiai problémák kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy az iskolában, s az iskolán kívül is nem csak oktatni, hanem nevelni is kell a magyar népet. Céltudatos, következetes nevelő munkával ki kell alakítani az eszmék, az irányzatok küzdelmében a még biztosan eligazodni nem tudó nép közszellemét, s az egységes szilárd nemzeti, keresztény és szociális tartalommal telített magyar világnézetet. Ezt a nagy nemzetpolitikai problémát akarja ő a megoldáshoz közelebb vinni az iskolaszervezeti reform, s a nemzetnevelés igazgatásának átszervezése útján, amelyen már öt és fél éve munkálkodik. Megvalósítása érdekében új iskolákat építenek mindenütt, ahol arra szükség mutatkozik. A közoktatási kormányzat ennek keretén belül Szentesen is tervbe vette egy fiú polgári iskola felépítését. A közszellem igen nagy százalékban átalakításra és javításra szorul — állapította meg a kultuszminiszter —, s ebből a munkából az iskolán kívül a sajtónak, a politikusoknak is ki kell venni a részüket, és a Nemzeti Egység Pártjának tagjai sem maradhatnak ki.

Hóman beszédének utolsó pontjaként pártjának programvázlatát tárta a hallgatóság elé. A NEP programja nemzeti — húzta alá nyomatékkal —, mert a nemzetet tartja és nem más csoportokat a természetes emberi közösségnek, mert a nemzet összefogását hirdeti és kiküszöbölni igyekszik minden szétválasztó tényezőt a nemzet életéből. Keresztény is, mert a keresztény erkölcs alapján áll, és szeretettel karol fel minden magyart, a vallási gondolatban pedig összefogó erőt lát, s harcba száll minden felekezeti viszállyal. Továbbá szociális, népi, mivel a nemzeti sorsközösség és társadalmi szolidaritás elvén épül föl, a népgondozást, a népvédelmet, s a társadalmi különbségek enyhítését tartja egyik fő feladatának. Ugyanakkor fajvédő, mert a magyar faj és a nemzet sajátos érdekeinek védelmére törekszik, s nem utolsósorban alkotmányos, mert a magyar alkotmány folytonosságának elve alapján áll, a törvényes rend fenntartásán munkálkodik és minden

módosítást, fejlődési lehetőséget az alkotmány keretében kíván lehetővé tenni. Hóman a párt politikáját jobboldalinak deklarálta, rámutatva, hogy az a hagyományok megtagadása nélkül munkálja a korszerű haladást, rombolás nélkül akar építeni, s a forradalom helyett az evolúció elméletét hirdeti, a nemzetköziséggel szembehelyezi a nemzeti erőt, a vallástalansággal és erkölcstelenséggel a keresztény vallást, a közéleti erkölcsöt, s az áldemokratizmus helyett a szociális elveket vallja. Az ellentétek megosztása helyett a nemzeti összefogás gondolatát, az erő egyesítését, s annak kifejezését készíti elő, amely a magyarság érdekeit szolgálja. Figyelmeztetett, hogy a kormány az erőszak és a felforgatással szemben mindenkor a törvény erejével fog fellépni, a program végrehajtásánál pedig figyelembe veszi a nehezítő tényezőket és számol a társadalom teherviselő képességével.

Befejezésül a kultuszminiszter a fölvázolt program támogatására kérte fel dr. Várady Lászlót, a kerület országgyűlési képviselőjét, s a megjelenteket.[38]

*

Darányi miniszterelnöksége nem tartott két esztendeig. 1938. április 3-án Horthy rádióbeszédet mondott, és elégedetlenségét fejezte ki a Darányi-kormány — szélsőjobboldallal szembeni — tehetetlensége miatt. A kormány április 8-án nyújtotta be a parlamentben az 1. zsidótörvény-javaslatot, s azt a képviselőház május 12-én, a felsőház pedig május 24-én fogadta el. A felsőházban azonban erős bizalmatlansági hullám mutatkozott a kormánnyal szemben — szélsőjobboldali kapcsolatai miatt. Gróf Károlyi Gyula vezetésével az uralkodó osztályok nyomására a Darányi-kormány május 13-án beadta lemondását. Másnap az új kormány Imrédy Bélával az élen letette az esküt. Imrédy vállalkozott a politikai élet jobbratolódásának — látszólagos — megfékezésére. Ennek kapcsán adta ki a 3400/1938. M.E. számú rendeletét, melyben megtiltotta, hogy tisztviselők és egyéb alkalmazottak szélsőséges pártnak tagjai legyenek. A rendelet zavart keltett és rá való hivatkozással a NEP-ben viselt tisztségükről a közalkalmazottak kezdtek lemondani, s a pártból kilépni. A belügyminiszter a helyzet tisztázására május 26-án kelt leiratában értesítette a megye főispánját, Bonczos Miklóst — természetesen a többi főispánokat is —, hogy a hivatkozott rendelet a Nemzeti Egység Pártjára nem vonatkozik.[39] A kormány részéről ez az intézkedés érthető, mert szó szerinti betartása a legbiztosabb támaszától fosztotta volna meg a Nemzeti Egység Pártját. Röviddel ez a leirat után a belügyminiszter a 9171/1938. res. számú rendeletében szabályozta a politikai pártok tagértekezleteinek megtartását. A rendeletet a Nemzeti Egység Párt sérelmezte, mire a belügyminiszter a június 28-i bizalmas leiratában közölte a főispánnal, hogy a fenti rendelkezés a Nemzeti Egység Pártjára nem vonatkozik, és a választmány üléseinek időpontját nem köteles engedélyezésre a rendőrkapitányságnak bejelenteni.[40] Ez utóbbi intézkedéssel a kormány pártja így kiváltságos helyzetet élvezett a többi párttal szemben, működését semmi sem korlátozta. A rendelkezés éle elsődlegesen a Szociáldemokrata Párt ellen irányult, majd a szélsőjobboldali pártok működését volt hivatva korlátok közé szorítani.

Imrédy miniszterelnökké való kinevezése óta a Nemzeti Egység Párt szentesi szervezetének választmánya első ízben november 27-én hívott össze gyűlést, a SzTE klubhelységébe. Für Géza megnyitó szavai után dr. Várady László országgyűlési képviselő az ország politikai helyzetével foglalkozott, befejezésül pedig a

miniszterelnök „népi politikát szolgáló és nemzetépítő munkáját" méltatta. A gyűlés során a nagy választmány mindvégig a miniszterelnök mellett tüntetett, s táviratilag értesítették Imrédyt bizalmukról és támogatásukról.[41] Ezzel a tettel tulajdonképpen be is fejeződött a Nemzeti Egység Párt szentesi szervezetének működése, illetve 1939. február 29-én a gróf Teleki Pál által létrehozott Magyar Élet Pártja néven futott tovább.

JEGYZETEK

[1] Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára (a továbbiakban: CSML/SZL) főispáni bizalmas iratok (a továbbiakban: főisp. biz. ir.) 264/1932.

[2] *Labádi Lajos:* A szentesi képviselőtestület szociáldemokrata frakció és a mozgalom kapcsolata (1929–1937) Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged, 1980 161–162.

[3] Szentesi Hírlap 1935. február 24.

[4] Csongrád megyei Hírlap 1935. október 24.

[5] Magyarország története 1918–1919 1919–1945. Főszerk.: Ránki György. Szerk.: Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt Bp., 1978. Akadémiai Kiadó 710.

[6] Szentesi Hírlap 1935. március 6.

[7] Szentesi Hírlap 1935. március 7.

[8] Szentesi Hírlap 1935. március 10.

[9] Szentesi Hírlap 1935. március 8.

[10] Szentesi Hírlap 1935. március 9.

[11] Szentesi Hírlap 1935. március 10.

[12] Szentesi Hírlap 1935. március 10.

[13] Szentesi Hírlap 1935. március 12.

[14] Szentesi Hírlap 1935. március 12.

[15] Szentesi Hírlap 1935. március 13.

[16] Szentesi Hírlap 1935. március 12.

[17] Szentesi Hírlap 1935. március 12.

[18] Szentesi Hírlap 1935. március 17.

[19] Szentesi Hírlap 1935. március 24.

[20] Szentesi Hírlap 1935. március 27.

[21] Alföldi Újság (Szentes) 1935. március 21.

[22] Szentesi Hírlap 1935. március 31.

[23] Csongrád megyei Hírlap 1935. október 31.

[24] Csongrád megyei Hírlap 1935. november 7.

[25] Csongrád megyei Hírlap 1935. november 8.

[26] Csongrád megyei Hírlap 1935. november 12.

[27] Csongrád megyei Hírlap 1935. november 19.

[28] Csongrád megyei Hírlap 1935. november 7.

[29] *Labádi Lajos:* i. m. 167.

[30] Csongrád megyei Hírlap 1935. november 14.

[31] *Labádi Lajos:* i. m. 168–169.

[32] CSML/SZL főisp. biz. ir. 201/1936.

[33] CSML/SZL főisp. biz. ir. 229/1936.

[34] Magyarország története... 712.

[35] *Labádi Lajos:* i. m. 170.

[36] *Labádi Lajos:* i. m. 187–188.

[37] Csongrád megyei Hírlap 1938. március 6.

[38] Csongrád megyei Hírlap 1938. március 8.

[39] CSML/SZL főisp. biz. ir. 212/1938.

[40] CSML/SZL főisp. biz. ir. 203/1938.

[41] Szentesi Napló 1938. november 29.

Gáspár Ferenc

A KISKUNHALASI TRAGÉDIA
(1944. okt. 11.)

A számonkérési eljárás anatómiája

1944. október 11-én a kiskunhalasi[1] vasútállomáson az Újvidékről Budapest felé útnak indított 101/322. számú — nagy többséggel 18 éves fiúkból álló — zsidó munkaszolgálatos századot bestiális kegyetlenséggel lemészárolták. A legyilkoltak tetemét a második világháború után exhumálták és 1946. jan. 30-án 99 koporsóban 194 holtestet a Kozma utcai temetőben[2] elhantoltak. Emléküket a központi mártíremlékműtől néhány lépésre álló obeliszk őrzi, rajta az áldozatok egyre inkább elszürkülő, elmosódó nevével.

Magyarországon a felszabadulás után még a Debrecenben székelő Ideiglenes Nemzeti Kormány — a nemzetközi állásfoglalásokkal összhangban[3] — meghozta a háborús és népellenes bűnöket elkövetettek bírósági úton történő felelősségrevonásáról szóló 81/1945. M.E. számú rendeletét,[4] amely 1945. február 5-én lépett hatályba. A miniszterelnöki rendelet megszületése előtt azonban már több városban, így Szegeden, Debrecenben, Szolnokon, Budapesten, stb. az akkor működő helyi nemzeti bizottságok kezdeményezték a háborús bűnösök felelősségre vonását. Az első gyakorlati lépést ezen a téren a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. jan. 28-i III/2. 1945 BNB számú rendelete alapján felállított „Budapesti Néptörvényszék" tette,[5] amely 1945. febr. 3-án halálra ítélt két, munkaszolgálatosokkal kegyetlenkedő keretlegényt, Rotyis Pétert és Szívós Sándort, akiket másnap, febr. 4-én az Oktogonon nyilvánosan kivégeztek. A Budapesti Néptörvényszék első ténykedése nem állt összhangban az egy nappal később hatályba lépett kormányrendelettel[6] és ezért tovább ilyen formában nem működött. 1945. febr. végétől indult meg a kormányrendeletnek megfelelő Budapesti Népügyészség és Népbíróság szervezése és kezdte meg munkáját.[7]

1945. ápr. 27-én jelent meg a népbíráskodásról szóló második, 1440/1945. M.E. számú kormányrendelet, amely több módosítást eszközölt a már hatályban lévő elsőn.[8] A két rendeletet 1945. szept. 11-én az Országgyűlés az 1945. évi VII. tc-ben törvényerőre emelte.[9]

A népbíráskodásról szóló rendeletek meghatározták a népbíráskodás célját, a bíróságok hatáskörét és illetékességét, stb., amelynek értelmében minden törvényszék székhelyén — ezenkívül Berettyóújfalun és Esztergomban — hoztak létre népbíróságokat, összesen 24-et. A népbíróságok fokozatosan szűntek meg, az utolsók 1950-ben fejezték be működésüket.[10]

A népbíróságok legújszerűbb vonása az volt, hogy az ítélkező népbírósági tanácsok a koalícióban résztvevő politikai pártok delegálta laikus népbírákból álltak. Az egyes népbírósági tanácsok vezetője szakképzett bíró volt, aki azonban az ítélethozatalban nem vett részt. A másodfokú eljárásra létrehozták a Népbíróságok Országos Tanácsát, (NOT) amelynek tanácsai viszont már szakbírákból álltak, akiket ugyancsak a politikai pártok delegáltak. Kezdetben — 1945 február - április — a népbírósági tanácsok az akkor koalícióban résztvevő pártok számának megfelelően öttagúak voltak, ezt a számot a második kormányrendelet emelte fel a szakszervezetek delegáltjainak bevonása útján hatra.[11]

Nehéz ma már eldönteni, hogy a korabeli magyar társadalom mekkora figyelmet fordított a háborús pusztulásból újjáéledő országban a népbíróságokon zajló perekre. Az ún. háborús főbűnösök elleni perek tárgyalásakor telve voltak a Zeneakadémia fűtetlen termei, de megteltek a tárgyalótermek olyankor is, amikor a vádlottak cselekményeinek érintettjei, az elpusztítottak hozzátartozói vettek részt hallgatóként, pl. nyilaskeresztes tömeggyilkosok pereinek tárgyalásakor. Zsúfoltak voltak a vidéki tárgyalótermek olyankor, amikor helyi személyek álltak a népbíróság előtt, mint a kiskunhalasi mészárlásban való részvétellel vádoltak esetében történt. A korabeli politikai pártok közül a Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Szociáldemokrata Párt (SZDP), valamint a Magyar Radikális Párt (MRP) fordították a legtöbb figyelmet a népbíráskodásra. Ez a figyelem azonban — elsősorban az MKP részéről — a népbíráskodás fontosságának hangoztatásán túl azok működésének türelmetlen bírálatából állt. Az MKP főtitkára, Rákosi Mátyás alig egy héttel a népbíráskodásról szóló első kormányrendelet megjelenése után, 1945. febr. 11-én[12] egy debreceni gyűlésen tartott beszédében már „lassúnak" mondta a népbíróságok megalakulását. 1945. márc. 13-án az akkor Budapesten még egyedül megjelenő napilap, a Szabadság intézett éles támadást a népbíráskodás ellen.[13] Az 1945. évi VII. tc. elfogadásakor az országgyűlésben szinte valamennyi párt bírálta a népbíróságok „gyenge" munkáját. Az MKP szónoka, Kádár János az addig meghozott ítéletek enyhe voltát kifogásolta.[14] Dr. Major Ákos, a Budapesti Népbíróság elnöke értetlenül állt a baloldal részéről érkezett bírálatok előtt és visszaemlékezésében meg is jegyezte: „Tevékenységünket az induláskor a munkáspárti szempontok határozták meg, ez hamarosan az MKP irányvonalára szűkült."[15] Ugyanekkor a közvélemény jelentős része a népbíróságokat — nem minden él nélkül — „pártbíróságnak" -nak tartotta. Ezt a vélekedést alátámasztotta, hogy pl. a népbírósági tanácsok összetételénél egyáltalán nem vették figyelembe az 1945. évi országgyűlési választások eredményét, továbbra is minden párt egyenlő számban küldhetett delegátust a népbíróságokba. A baloldal domináns szerepe a szakszervezetek megbízottainak bevonásával a népbírósági tanácsokba felerősödött és az ország nem baloldali rokonszenvű része mindinkább gyanakvással figyelte az egész számonkérési folyamatot.

Volt a számonkérésnek még egy, a közvélemény idegenkedését jelentősen befolyásoló tényezője, ez pedig a maradék zsidóság nagyarányú részvétele a népbíráskodásban. A korábban már említett dr. Major Ákos, aki a népbíráskodásban betöltött tiszténél fogva belülről ismerte a korabeli viszonyokat, a zsidóságnak a népbíráskodás folyamatában játszott szerepéről visszaemlékezésében a követke-

zőket írta: „Az a tény, hogy a népbíráskodásban számszerű túlsúlyban voltak a zsidó származásúak — még a szakbírák között is, elsősorban a NOT-nál, mert a hivatásos bírák nemcsak az induláskor, hanem később is igyekeztek távoltartani magukat az újfajta ítélkezéstől — tápot adott a lappangó antiszemitizmus újjáéledésének... Előfordult, hogy egy-egy keretlegény ügyének tárgyalásakor a tanács tagjainak zöme és esetleg a tanácsvezető, valamint az ügyész is zsidószármazású volt.[16] Bibó István 1948-ban megjelent tanulmányában: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után" — Major Ákossal egyezően — leírta: „A számonkérésben az ügyek bíráiként a nyomozás és ítélkezés különböző szakaszaiban szerepelt annyi zsidó vagy a zsidótörvények által érintett személy, hogy ennek alapján tapasztalati támpontot kapott és komoly visszhangra számíthat az a beállítás, hogy az egész számonkérés lényege, hogy most — a múlt visszatorlásaként, amikor magyarok ítélkeztek a zsidók felett — a zsidók ítélkeznek a magyarok felett."[17]

Hogyan alakult ki ez a helyzet? 1945 után — túl azokon a zsidó származásúakon, akik már a két világháború között a baloldalhoz, de különösen a kommunista párthoz csatlakoztak — a megmaradtak jelentős hányada a munkáspártokba tömörült.

Az MKP és az SZDP közül a kommunista párt vált a zsidóság főbb politikai gyűjtőfórumává. A zsidóság számára ez a párt volt a fasizmus elleni harc legkövetkezetesebbje, a budapesti gettót a Szovjet Hadsereg szabadította fel, stb. Ezért a zsidóság e pártban látta azt az erőt, amely véget vet a rá nézve hátrányos megkülönböztetéseknek és olyan társadalmat teremt, amelyben megszűnik a zsidókérdés és az antiszemitizmus.

A kommunista párthoz csatlakozó zsidók — különösen a munkaszolgálatból visszatértek — aktív szerepet is kívántak játszani a munkásmozgalomban és ezért egy részük a kommunista párt irányítása alatt működő erőszakszervezetek soraiba lépett. „Ezek a zsidók gondoskodni akartak arról, hogy a zsidóellenes atrocitásokért felelősek, a deportálásokban közreműködők ne úszhassák meg büntetés nélkül tetteiket, s az elszenvedett sérelmekért ily módon próbáltak bosszút állni."[18] Nincs pontos adat arról, hogy a kommunista párt által megszervezett politikai rendőrség, az Államvédelmi Hatóság vezetői és tisztjei közül hány százalék volt zsidó vagy zsidó származású.[19] Ahhoz azonban ez az arány mindenképpen „elég" magas volt, hogy a zsidók részvétele — akik 1945 előtt ilyesféle szervezetekben egyáltalán nem kaphattak helyet — a tömegek szemében a „zsidó bosszú" benyomását keltse. A lakosságban keletkező kedvezőtlen benyomást erősítette, hogy a zsidó származás nem volt feltétlenül egyenlő a demokratikus beállítottsággal. Bibó István szerint: „...attól, hogy valaki faji üldözött volt, még nem bizonyos, hogy demokrata is... zsidóknál és zsidótörvények által érintetteknél mégis csak kevesebb veszélye volt és van annak, hogy ítélők utóbb volt nyilas pártszolgálatosként lepleződnek le."[20] A zsidóknak az erőszakszervezetekben történő előtérbe kerülésénél nem a szakmai hozzáértés vagy a demokratikus beállítottság volt a meghatározó, hanem a megbízhatóság, ezért pozíciókba kerülhettek olyanok is, akik erre nem voltak alkalmasak és később sok probléma okozójává váltak.

Budapest Főváros Levéltára (BFL) őrzi a Budapesti Népügyészség és Népbíróság 1945–50. között keletkezett szinte teljesnek mondható iratanyagát.[21]

Ebben az iratanyagban megtalálhatók a második világháború idején munkaszolgálatba kényszerített zsidókkal szemben embertelenül, kegyetlenül viselkedő parancsnokok és keretlegények felelősségre vonási eljárásnak perei. Ezideig több mint ötszáz ilyen jellegű pert sikerült felkutatni, ezek között mindössze egyetlen — négy perben tárgyalt — ügyben fordult elő, hogy bebizonyosodott egy, a számonkérési apparátusba bekerült zsidó származású személy „kérlelhetetlen militáns"[22] szerepe.

Ez a peranyag az 1944. okt. 11-én a kiskunhalasi vasútállomáson lezajlott tömegmészárlásban való részvétellel gyanúsított, majd megvádolt személyek felelősségre vonásának ügyét tartalmazza. A peranyag azért is különösen fontos, mert a kiskunhalasi tömeggyilkosságról ezideig számos helyen, sajtóban, könyvekben történt említés[23], amelynek különösen két lényeges pontban térnek el egymástól. Az egyik eltérés magának a tömeggyilkosság lefolyásának leírásában található, a másik, talán a fontosabb, az elkövetők megjelölésében, pontosabban abban, hogy a mészárlást kizárólag a német SS katonák követték el, vagy részvettek benne magyar személyek, katonák, vasutasok vagy civil személyek is. Egy helyen még csendőröket is említenek, mint akik ugyancsak részesei voltak a tömeggyilkosságnak.[24] Miután a számonkérési eljárás alig több, mint egy hónappal a szörnyű tett elkövetése után már megindult, várható volt, hogy a perek anyagából mindkét ellentmondásra egyértelmű választ nyerhetünk.

Kiskunhalasra 1944. okt. 23-án[25] vonultak be a szovjet csapatok és „Kiskunhalas Város Rendőri Hivatala"[26] már 1944. nov. 22-én megindította a nyomozást az 1944. okt. 11-i mészárlás körülményeinek felderítésére.[27] A később politikai osztállyá átminősült rendőrségi részleg széleskörű nyomozást kezdett a tettesek vagy bűnrészesek felkutatására. A MÁV Igazgatóságán keresztül megkerestette mindazokat a vasutasokat, akiknek neve valamilyen formában a nyomozás során felmerült, 1945 őszén kihallgatták a helyi vasútállomás valamennyi dolgozóját, összesen 31 személyt, összeállították a 101/322. munkaszolgálatos század katonai keretének névsorát lakcímmel ellátva, elkészül egy „ Névjegyzék" is a 101/322. munkaszolgálatos század „... azon tagjairól, akik a Kiskunhalason 1944. október hó 11-én történt tömegmészárlás után életjelet adtak magukról"[28]. A „Névjegyzék" -ben 25 név szerepel, közülük többnél csupán a vezetéknév van feltüntetve. Egy keltezés nélküli — feltehetően 1945 közepéről származó irat[29] — szerint addigra 14 személyt tartóztattak le, 4 fő ellen országos körözést adtak ki. A névsorban szereplők közül később 12 személy ült a vádlottak padján. A 101/322. század katonai keretéből mindössze két fő került letartóztatásba, a századparancsnok és helyettese nem volt közöttük.

Vorsatz Lipót tart. hadnagynak a 101/322. sz. munkaszolgálatos század volt parancsnokának őrizetbe vételére 1945. április 23-án Sopronban került sor, ahol először a helyi rendőrség hallgatta ki a „... szociáldemokrata párt helyiségében". Hogy hogyan került Vorsatz Lipót Sopronba és a rendőrség őrizetébe, arról a kihallgatásról felvett jegyzőkönyv nem szól.[30]

Vorsatz Lipót — mint ez a jegyzőkönyvből kitűnik — az 1944. okt. 11-i mészárlás idején nem volt ott Kiskunhalason, a századparancsnoki tisztet ekkor helyettese, Schmidt Gusztáv tart. zászlós töltötte be. Vorsatz Lipót még Kiskun-

halas előtt Budapestre utazott a század számára szükségessé vált beszerzések intézésére. Vorsatz Lipót 1944 végén találkozott helyettesével, aki informálta a Kiskunhalason történt mészárlásról. Vorsatz Lipót — a jegyzőkönyv tanúsága szerint — jelentette az ügyet a HM illetékes ügyosztályának. „Az ügyosztályvezető századost a helyszínen nem találtam, az iratot beadtam és az azt átvevő főhadnagy az eset előadása után kijelentette, hogy: »Hála az égnek, annyival is kevesebb van, örülj neki, majd kapsz egy másik századot«."[31]

Vorsatz Lipót ügyében a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságáénak Politikai és Rendészeti Osztályán 1945. június 20-án készült el a nyomozást összefoglaló jelentés, amely megállapította, hogy Vorsatz Lipótot nem terheli felelősség az 1944. október 11-i mészárlásért, ugyanakkor terhére rótta, hogy mint századparancsnok számos intézkedésével súlyosan megnehezítette a században szolgálók életét. Az összefoglaló szerint Vorsatz Lipót gyáva, a felelősségre vonástól félő ember volt, aki „... mindenkor készen volt arra, hogy saját személyének felelősségre vonása elkerülése érdekében a kapott parancsokat betartassa a munkaszolgálatosokkal".[32]

Néhány nappal a fenti jelentés után a Szabad Népben — 1945. június 24-én — az akkori szokás szerint felhívás jelent meg, amelyben a rendőrség kérte mindazok jelentkezését, akik adatokkal rendelkeznek Vorsatz Lipótról. A felhívásra egy, a Kiskunhalason lemészároltak szüleiből és hozzátartozóiból alakult csoport „A kiskunhalasi 200 MUSZ vértanú (101)322 század Hozzátartozói Csoport" reagált, kifejezve készségét, hogy adatokat bocsájt a rendőrség rendelkezésére. A „Hozzátartozói Csoport" a következő napon, június 25-én terjedelmes beadványt intézett a Népügyészséghez, amely valóságos kész vádirat volt.

A beadvány bevezető soraiban megállapítja: „Előre megbeszélt terv szerint, amelyet a keretlegények dolgoztak ki az odahívott német SS alakulatokkal, s amelyhez segédkezet nyújtottak a kiskunhalasi vasúti alkalmazottak és az ugyanazon a vonaton tartózkodó, menekült felfegyverzett vasutasok – az egész századot... felkoncolták". Szerepel a beadványban egy állítás is, mely szerint: „... az előkészített vérengzésről egyes idősebb munkaszolgálatosok tudtak, akiket a keretlegények és feljebbvalóik szökésükben támogattak".[33] A Hozzátartozói Csoport állításait a nála megjelent életben maradt munkaszolgálatosok[34] jegyzőkönyvben foglalt vallomásaira alapozta. A Hozzátartozói Csoport kísérletet tett arra is, hogy a mészárlásban részt vett SS katonák kilétét — legalábbis egy személyét — kiderítse. A Csoport szerint dr. Bencze Endre, a 101/322. számú munkaszolgálatos század volt orvosa Kiskunhalasról való menekülése közben a vonaton felismerte Franz Binder volt osztrák válogatott futballistát, aki szerinte részt vett a mészárlásban. A Hozzátartozói Csoport közbenjárása alapján az Igazságügyminisztérium nyomozást indíttatott Franz Binder ellen, amely eredménytelenül végződött.[35] A Hozzátartozói Csoport aktivitást fejtett ki annak érdekében is, hogy a kiskunhalasi mészárlás ügyében megindított eljárásokat vonják egybe a volt századparancsnok, Vorsatz Lipót elleni perrel.[36] Megtett lépéseiket nem koronázta siker, mert végül négy, egymástól teljesen elkülönített per indult különböző időpontban és különböző népbíróságok előtt.

A népbíráskodás gyakorlatában az ilyesfajta szétválasztás nem volt ritka, de ebben az esetben gátolta az ügy teljes körű tisztázását. Az igazsághoz tartozik az is, hogy a hosszú perfolyamatok alatt történtek kísérletek az elkülönített eljárások egyesítésére. Pl. a Pénzes Antal vasutas ellen indított eljárás során a Budapesti Népbíróság az 1946. jan. 26-i tárgyalást az ügyész javaslatára azzal az indokkal napolta el, hogy a pert egyesítik a Vorsatz Lipót ellen folyó perrel.[37]

1946 folyamán a Kiskunhalason letartóztatottak közül két személyt, Kósa Istvánt és Rajz Endrét Budapestre szállították és a politikai rendőrség a fővárosban is kihallgatta őket.[38] Időközben a perek tervezett egyesítése ellen a kiskunhalasi vádlottak egyikének védője azzal az indokkal tiltakozott, hogy: „... a bűnvádi eljárásra az a bíróság illetékes, amelynek területén a bűncselekmény elkövettetett."[39]

Az időközben elkészült és a tárgyalásra kijelölt népbíróságokhoz benyújtott vádiratok alapján a kiskunhalasi vasútállomáson elkövetett tömegmészárlás ügyében a következő négy per indult:

1. 1946. máj. 7–8-án kezdődött a Budapesti Népbíróság dr. Jankó Péter[40] tanácsa előtt Vorsatz Lipótnak, a 101/322. sz. munkaszolgálatos század volt parancsnokának és három vádlott társának pere.[41]

2. 1946. nov. 13–16-án kezdte tárgyalni a Kalocsai Népbíróság dr. Lakatos István tanácsa azt a pert, amelynek vádlottai — hat fő — kiskunhalasi vasutasok és civil személyek voltak, akiket a vasútállomáson történt mészárlásban való részvétellel vádolva ültettek a vádlottak padjára. Az első tárgyalást a Kalocsai Népbíróság Kiskunhalasra kihelyezve tartotta, majd Kalocsán folytatta. 1947 folyamán a NOT a per folytatását a Budapesti Népbíróságra helyezte át és ott is fejeződött be a dr. Pálosi Béla vezette tanács előtt.[42]

3. 1946. jan. 16-án kezdte tárgyalni a Budapesti Népbíróság dr. Rigó Endre tanácsa a Pénzes Antal vasutas elleni pert. Pénzes Antalt azzal vádolt a népügyészség, hogy 1944. okt. 11-én a kiskunhalasi vasútállomásról elmenekült munkaszolgálatosokat kutatott fel és adott át katonáknak. (E per tárgyalása volt az első a kiskunhalasi mészárlás ügyében megindított számonkérési eljárásban, de szövevényes út után utolsóként fejeződött be.)[43]

4. A Budapesti Népbíróság dr. Kajcsa Andor tanácsa 1947. márc. 14-én és máj. 2-án tárgyalta Horváth József volt őrmester ügyét, aki alakulatával 1944. okt. 11-én ugyancsak a kiskunhalasi vasútállomáson tartózkodott és a vádirat szerint szerepet játszott az ott lezajlott tömegmészárlásban.[44]

I.

Mint már említettük, a Budapesti Népbíróság dr. Jankó Péter tanácsa 1946. máj. 7-én tartotta első tárgyalását Vorsatz Lipót tart. hadnagy, a 101/322. sz. munkaszolgálatos század volt parancsnoka, Schmidt Gusztáv tart. zászlós, századparancsnok helyettes, Szabó Imre tizedes és Lengyel Ferenc honvéd keretlegények elleni perben. (Lengyel Ferenc csak a per második szakaszában, 1946. jún. 11–13-án ült a vádlottak padján.). E perben nem kizárólag a Kiskunhalason történtek képezték a vád tárgyát, hanem a vádlottaknak a 101/322. sz. munkaszolgálatos századnál kifejtett egész tevékenysége.

A század legénysége 1944. májusában vonult be Jászberénybe, onnan Szolnokra, majd Zircre, Soroksárra, illetve Újvidékre kerültek, és ott a vasútállomáson dolgoztak. Vorsatz Lipót a népbíróság előtti vallomásában egyes, a vádiratban szereplő cselekményeket, pl. kiköttetést, gúzsbakötést, stb, elismert, más vádakat, mint a munkaszolgálatosoknak küldött csomagok körüli anomáliákat, stb. elutasított.[45]

A kiskunhalasi vasútállomáson történtekről Schmidt Gusztáv századparancsnok helyettes beszélt a népbíróság előtti vallomásában: „Október 11. napján még mindig nem sikerült bejutnunk a kiskunhalasi vasútállomásra. E nap délelőttjén bent jártam Kiskunhalason és visszatérve az egyik munkaszolgálatosnak, Wetzlernek figyelmeztetésül mondtam, hogy csukják be a saját kocsijaiknak az ajtaját. Kiskunhalason nagyon rossz és izzó a hangulat." Vallomását így folytatta: „A tiszti kocsi menetirányban már elhagyta az állomásépületet – abban a hitben voltam, hogy a szerelvény már nem is áll meg az állomáson, amikor erős dörrenést hallottam, utána puskalövéseket, s a vonat azonnal megállt... Időközben a lövöldözés állandóan folyt az állomáson tartózkodó fegyveres vasutasok és civilek részéről... Láttam, hogy az állomás épülete előtt négy-öt SS katona is van. Időközben a lövöldözés állandóan fokozódott... egyre több SS katona érkezett az épület elé, s ekkor már legalább 25 SS lőtte géppisztolyokkal a munkaszolgálatosok kocsijait. A munkaszolgálatosok természetesen menekülni igyekeztek a vagonról, az SS-ek azonban körülvették a szerelvényt, és a menekülőket lelövöldözték. Akinek mégis sikerül a golyózáporból kimenekülniük, azokat összefogdosták és az állomásra hozták be, kb. 20 főt... Ezután a németek az összefogdosott munkaszolgálatosokat elvitték... s tudomásom szerint a kiskunhalasi temető mellett kivégezték őket." Schmidt Gusztáv elmondta azt is, hogy a támadás kezdetén odament egy őrnagyhoz tiltakozni a lövöldözés ellen. Az SS őrnagy kijelentette, hogy neki semmi köze az egészhez.[46]

Szabó Imre tizedes vallomásának volt egy, a keretlegénység magatartásáról árulkodó részlete: „A vonat az állomás előtt még mozgásban volt, amikor nagy lövöldözés támadt, majd a vonat megállt... A támadt lövöldözésre a szolgálatvezető kinézett, majd utasítást adott, hogy ugráljunk ki a vagonból, mert nem tudja megállapítani, hogy mi történik. A keret fegyvereivel együtt kiugrott – talán 5–6 rossz állapotban lévő vállfegyverünk és a szolgálati pisztolyaink voltak mindösszesze... Rehák szolgálatvezető utasítására egy épület mögé rohantunk magunkat megóvandó s onnan néztük a további fejleményeket.

A németek legyilkolták a munkaszolgálatosokat, majd kifosztották a vagonokat. A keret ez idő alatt végig az épület védelme alatt állott, és fegyverét nem használta és nem lőtt senkire."[47]

A tárgyalásokon — beleértve az 1946. jún. 11. és 13-i napokat is — kilenc túlélő munkaszolgálatos jelent meg és tett tanúvallomást. (A jún. 11. és 13-i tárgyalási napok jegyzőkönyve nem maradt fenn, ezért részletesen csak három túlélő vallomását ismerjük, a többi túlélő vallomásáról az ítéletben történt hivatkozásból van tudomásunk.) Dr. Bencze Endre volt századorvos a népbíróság előtt elmondta, hogy a lövöldözés kezdetén kimenekült a vagonból és a menekülteket szállító civil kocsik egyikében bújt el, így maradt életben. „A lövöldözések egyre sűrűsödtek

és a kocsiból kinézve láttam, hogy kb. 30 fegyveres civil és néhány SS katona lövöldözött a munkaszolgálatosok vagonjaira... A keret tagjait nem láttam részt venni a lövöldözésben."[48] Egy másik munkaszolgálatos túlélő, Iczkovits Jenő Lengyel Ferenc keretlegényre tett súlyosan terhelő vallomást: „A kocsinkból a legtöbb munkaszolgálatos a lövöldözésre azonnal kiugrott, ezeket a lövöldözők a kiugrás után azonnal lelőtték, majd engem és négy társamat— akik a kocsiban maradtunk — Lengyel Ferenc nevű és századunk keretéhez tartozó katona puskatussal kizavart... Nekem sikerült elmenekülnöm... Menekülés közben már nagy lövöldözés volt, két gépfegyvert is láttam működésben, de nem tudtam megállapítani, hogy kb. hányan lehettek a lövöldözők...[49] A harmadik túlélő, Fráter Endre nem volt jelen Kiskunhalason, mert útközben Soroksárott megszökött, vallomásában a századnál korábban tapasztaltakról beszélt, megemlítve, hogy Vorsatz Lipót őt is kiköttette.[50] Ballon Károly, a század nem zsidó egészségügyis őrvezetője vallomásában megerősítette, hogy a keret tagjai korábban rendszeresen ütötték a munkaszolgálatosokat, maga Vorsatz Lipót is, majd beszélt egy más alakulatbeli őrmesternek, Horváth Józsefnek a mészárlásban játszott szerepéről: „Újvidékről jövet Kiskunhalas előtt a keretkocsiba látogatóba jött egy más századbeli őrmester, aki a beszélgetés folyamán közölte velünk, hogy ő is kerettag volt, azonban a munkaszolgálatosokat átadták az SS-nek, kik azután halomra lőtték őket... Távozása után azonnal figyelmeztettem az öregebb munkaszolgálatosokat, hogy ők is figyelmeztessék a többieket... Én másodmagammal az állomás pincéjébe menekültem... Annyit tudok, hogy a század létszáma 220 fő volt, akik közül talán 16 ember maradt életben a mészárlás után. Akiknek sikerült elmenekülni, azokat összefogdosták és elvíve, valahol kivégezték."[51] Ballon Károly az előbbiekhez még hozzátette: „A vérengzés után a már említett más századbeli őrmester visszatért és eldicsekedett, hogy ezt a vérengzést ő rendezte."[52]

Ballon Károly vallomásában is — aki jól ismerte a 101/322. munkaszolgálatos század belső viszonyait — megjelent a Hozzátartozói Csoport 1945. jún. 25-i beadványában szereplő „öregebb munkaszolgálatosok" megjelölés, mint a századot megosztó tényező.[53] A 101/322. számú munkaszolgálatos század nagy többséggel 1926-os születésű, a kiskunhalasi mészárlás időpontjában 18 éves fiatalokból állt, a században kb. harmincan lehettek az idősebbek. Az utóbbiak közül került ki az ún. századtörzs, amelybe a szakaszparancsnokhelyettesek, a századorvos, az egészségügyis, az iparosok, a szakácsok, az írnok, stb. tartoztak. A fennmaradt iratokból kitűnik, hogy a mészárlást túlélők között a századon belüli arányuknál magasabb volt az idősebb korúaké. Dr. Bencze Endre, Barna István 1944-ben 34 éves volt, Vajda József, Várnai József, Wetzler Endre 32–32 esztendős, négy fő volt 1926-os születésű, a többi személy életkorát nem sikerült megállapítani. A valamilyen funkciót betöltő „idősebbek" közvetlenebb kapcsolatba kerülhettek a parancsnokokkal, a keret tagjaival, mint a beosztott munkaszolgálatosok. Ez a kapcsolat kiderül a Vorsatz Lipót elleni perben pl. Schmidt Gusztáv és Ballon Károly vallomásából is, utóbbi a Horváth József elleni per során tett rendőrségi vallomásában megerősítette a fentieket: „... Horváth József távozása után (Kiskunhalason – GF) az adatait feljegyeztem magamnak és a tőle hallottakat elmondtam Wetzler Endre szakaszparancsnok helyettesnek, Barnának

(Öszterreicher), dr. Bencze (Braun) Endre, dr. Bernáth Ferenc (meghalt), valamint néhány idősebb munkaszolgálatosnak..."[54]

A munkaszolgálatos századokon belül létezett egy másik, több perben is említett törésvonal, amely a „szegény" és „gazdag" munkaszolgálatosok között húzódott. A századparancsnokok és keretlegények egy része felhasználta helyzetét, beosztását anyagi előnyök szerzésére, amelyet természetesen elsősorban a jobb módú munkaszolgálatosoktól várhatott. A NOT S.I. keretlegény perében leszögezte: „A munkaszolgálatos századok nagy részénél egyébként szokásos volt, hogy a parancsnokló tisztek és keretlegények a módosabb munkaszolgálatosokat különleges, legalábbis relatíve tűrhetőbb elbánásmódban részesítették, nem utolsósorban saját anyagi haszonlesési célzattal."[55]

A Budapesti Népbíróság Vorsatz Lipót és társainak perében 1946. jún. 13-án hirdetett terjedelmes ítéletében[56] részletesen ismertette a per során elhangzott vallomásokat és értékelte a vádlottaknak a kiskunhalasi mészárlás előtti és utáni cselekményeit is. (Ez utóbbiak részletes ismertetésétől eltekintettünk, fontosnak azt tartjuk, hogy a Népbíróság hogyan ítélte meg az 1944. okt. 11-én a kiskunhalasi vasútállomáson történteket és abban a vádlottak szerepét.)

A Budapesti Népbíróság ítéletében kimondta, hogy a századkeret tagjai nem voltak tevőleges részesei a munkaszolgálatosok lemészárlásának, a vérengzésben „... SS legények és magyar fegyveres polgári egyének vegyesen vettek részt."[57] Meglepő ez a megállapítás, különösen azért, mert a tárgyalások során a Népbíróság „a magyar fegyveres polgári egyének" kilétének kiderítésére még csak kísérletet sem tett. A tárgyaláson tanúvallomást tett kilenc túlélő sem tudott érdemlegeset mondani a támadók kilétéről az általánosságokon kívül. Az ő vallomásukból kiderült, hogy — emberileg érhető módon — kizárólag saját életük megmentésével voltak elfoglalva és kevésbé figyelték meg a körülöttük lejátszódó eseményeket.

A Budapesti Népbíróság ítéletében nem fogadta el Schmidt Gusztávnak azt a védekezését, mely szerint „... a munkaszolgálatosok megmentésének érdekében..(nem) állott módjában semmit tenni."[58] A Népbíróság szerint „A fegyvertelen munkaszolgálatos század a fegyveres honvéd kíséret felügyelete, őrizete és védelme alatt állott. Ez a honvéd kíséret köteles volt a munkaszolgálatosoknak szükség esetén minden jogtalan támadással szemben fegyveres védelmet nyújtania... E fegyveres védelem nyújtása katonai szolgálati kötelesség tárgya volt. A katonai szolgálati kötelességnek — különösen háború esetében — fegyelmi sajátossága, hogy teljesítése alól az sem mentesíti, ha a kötelezett a teljesítés közben magát közvetlen életveszélynek is tenné ki."[59] Az ítélet indoklásában a Népbíróság hosszan fejtegette, hogy a századparancsnokhelyettesnek „katonai parancsnoki kötelessége" lett volna a „katonailag képzetlen munkaszolgálatosoknak" a fegyveres támadás előli menekülését irányítani. Kitért az ítélet arra is, hogy milyen várható következményekkel járt volna, ha pl. a keret fegyveresen a munkaszolgálatosok vagonjai elé áll. Az indoklás leszögezte, hogy ha „... a magyar katonaság a munkaszolgálatosokat védelmébe veszi, legalábbis a támadók nagyobb részére semmiként sem lett volna jelentéktelen és minden hatás nélküli".

A Népbíróság ítéletében Schmidt Gusztáv felelőssége kapcsán elmarasztalólag mondta ki: „A büntetés kiszabásánál a népbíróság súlyos körülményként mérlegelte, hogy az esetnél minthogy 200 zsidó származású magyar állampolgár nyerte halálát a Nagy-Alföld közepén anélkül, hogy a jelenlévő magyar katonaság védelmezését csak meg is kísérelte volna. Az a 15 főnyi katonacsoport és elsősorban annak parancsnoka, aki gyáván, tétlenül tudta végignézni 200 zsidó származású férfi legyilkolását, egyrészt az emberi érzés hiányáról tett tanúságot, másrészt megmutatta azt is, hogy maga is részese volt annak az elvetemült mételyezettségnek, amely a fasizmus sajátjaként a támadó gyilkosok lelkületét betöltötte."[60]

A Budapesti Népbíróság ítéletében Vorsatz Lipótot egy évi börtönbüntetésre, Schmidt Gusztávot életfogytiglan tartó fegyházra, Szabó Imrét 12 évi kényszermunkára, Lengyel Ferencet kötél általi halálra ítélte. Szabó Imre ellen hozott ítéletében a Budapesti Népbíróság alapul vette a vádlottnak a 101/322. munkaszolgálatos századnál tanúsított durva magatartását és azt, hogy Szabó Imre 1944 novemberében Budapesten az őrizetére bízott három munkaszolgálatost átadta a rendőröknek, majd mint régi nyilaskeresztes párttag, a hírhedt Városház utcai nyilas főkerületi székházban teljesített szolgálatot. Lengyel Ferenc esetében a bíróság bizonyítottnak vette, hogy a vádlott Kiskunhalason 1944. okt. 11-én a keret vagonjában elbújt két munkaszolgálatost elárult az SS-nek, mire azok kivégezték őket. Lengyel Ferenc bűnösségének megállapításánál a bíróság azt is figyelembe vette, hogy vádlott részt vett az elpusztított munkaszolgálatosok holmijainak elrablásában.[61]

A másodfokon eljáró Népbíróságok Országos Tanácsa 1947. okt. 8-i ítéletében a Vorsatz Lipótra kirótt büntetést helybehagyta, Schmidt Gusztáv büntetését 12 évi fegyházra szállította le, Szabó Imrét életfogytiglan tartó kényszermunkára súlyosbította és helyben hagyta a Lengyel Ferencre kirótt halálos ítéletet.[62] Ezt a büntetést — miután Lengyel Ferenc a Köztársasági Elnöktől kegyelmet kapott — a Budapesti Népbíróság elnöke ugyancsak életfogytiglan tartó kényszermunkára változtatta.[63]

II.

A kiskunhalasi vasútállomáson lejátszódott mészárlásban való részvétellel gyanúsított vasutas és civil személyek ellen lefolytatott rendőrségi vizsgálat befejezése, illetve a vádiratok[64] benyújtása után ebben az ügyben négy, változó helyszínen tartott tárgyalásra került sor, az első kettő a Kalocsai Népbíróság, a másik kettő a Budapesti Népbíróság előtt folyt.

A Kalocsai Népbíróság dr. Lakatos István tanácsa előtti első tárgyalást két esztendővel a rendőrségi nyomozás megindulása után 1946. nov. 13–16-án tartották Kiskunhalasra kihelyezetten. A tárgyalás folytatására már Kalocsán került sor ugyanezen év de. 17–19-én. Mindkét tárgyalás — a tanúk számát tekintve — monstre pernek tekinthető, miután egy-egy tárgyalásra 50–80 tanút idéztek meg, akik közül mintegy ötvenen jelentek meg és tettek tanúvallomást. Egy-egy per tárgyalási jegyzőkönyve 70–100 oldal terjedelmű. Az első tárgyalásokon a vádlottak sorrenden a következő személyek voltak: Kósa István kiskunhalasi vasúti vendéglős, Német G. Imre juhász, Ambrus István MÁV üzemi intéző, Vörösba-

ranyi Pál MÁV üzemi altiszt, Perényi Rezső kelmefestő segéd, Rajz Endre MÁV órabéres. A kalocsai népügyész által benyújtott vádiratok szerint mind a hatan különböző módon részesei voltak a kiskunhalasi vasútállomáson 1944. okt. 11-én lejátszódott tömegmészárlásnak. A kihallgatott tanúk többsége kiskunhalasi lakos volt, nagy részük vasutas, aki a kérdéses napon szolgálatát teljesítette az állomáson. Más tanúk a kérdéses napon utazni szándékoztak vagy csak véletlenül tartózkodtak a peronon, de tanúskodtak olyanok is, akik a vasútállomáson történtekről csak hallomásból értesültek, vagy a vádlottak valamelyikének kijelentését ismerték. A tárgyalások menetében kiderül az is, hogy egyes vallomások mögött régi haragosi viszony vagy családi ellentét húzódik meg. Túlélők tanúvallomására az első két tárgyaláson nem került sor, miután meg sem idézték őket. Barna M. István a kiskunhalasi tárgyalás után 1946. nov. 16-án a Hozzátartozói Csoport egyik tagjához írt levelében jelezte: „A főtárgyalás folyamán bejelentettem a Népügyésznek, hogy a pályaudvarról megmenekült és Budapesten lakó munkaszolgálatosokat, Iczkovits, Laufer Kornél, stb. kihallgatni kérem tanúként..." Barna M. István a levél címzettjétől azt is kérte, hogy „... a munkaszolgálatos bajtársakat egy későbbi időpontban történő kihallgatásukra (szíveskedjék – GF) előkészíteni, illetve figyelmüket felhívni, hogy megidéztetésük esetére a főtárgyalásra feltétlenül jöjjenek el."[65]

A Kalocsai Népbíróság előtti tárgyalásokon elhangzottak jelentősen bővítették az 1944. okt. 11-i mészárlás lefolyásáról addig szerzett ismereteket, illetve pontosították a korábbiakat. Többen leírták pl. a vasútállomáson 1944. okt. 1-én uralkodó állapotot: „... az állomás területe teljesen el volt dugulva a sok menekült vonattól, és nem volt egy szabad sín sem... mondotta Budai Lajos MÁV főtiszt[66] aki aznap mint állomásfőnök teljesített szolgálatot.

Az állomás zsúfoltságának fő oka az volt, hogy ekkorra már Kiskunhalas a front közvetlen mögöttes területévé vált. 1944. okt. 9-én a Hadműveleti Területi Kormánybiztosság elrendelte Kiskunhalas személyi és anyagi kiürítését.[67] Ugyanakkor egymás után érkeztek a kiskunhalasi állomásra a Bácskából menekülteket szállító szerelvények, de állt az állomáson katonai vonat is. A 101/322. sz. munkaszolgálatos századot szállító hosszú, közel száz kocsiból álló szerelvény — a nagy torlódás következtében — okt. 10-én már csak 2–3 km-re volt a kiskunhalasi vasútállomástól, de nem tudott oda bejutni, ezért az éjszakát a nyílt pályán töltötte. A munkaszolgálatosok a várakozási idő alatt kiszállhattak a vagonokból, a megállási hely közelében lévő üzletekben vásárolhattak, egyesek még a városba is bemerészkedtek. Kiskunhalas és környéke a munkaszolgálatosokon kívül tele volt SS-ekkel, akiknek nagy része ugyancsak visszavonulóban volt a Délvidékről, de állomásozott SS alakulat a városban is. A délvidéki SS-ek jó része tudott magyarul, miután az ottani lakosság soraiból léptek be az SS-be. Ez a körülmény azért fontos, mert választ ad arra, hogy honnan tudtak az SS-ek a munkaszolgálatosok ottlétéről, sőt azt is megfigyelhették, hogy a 70–100 vagonból álló szerelvény melyik kocsijaiban vannak a 101/322. század tagjai. A Kiskunhalason tapasztalt rossz hangulatot — az elrendelt kiürítésen túl — az is okozhatta, hogy a városban hírek terjedtek el egy várható partizántámadásról. A népbíróságon folyó tárgyalások során több vasutas is megemlítette, hogy a mészárlás előtti

napon, okt. 10-én Szabadkán egy vasutas összejövetelre a szomszéd ház tetejéről a partizánok tüzet nyitottak, sőt a vasutasokat dél felől Kiskunhalasra szállító szerelvényt tűz alá is vették.[68] A várható partizán támadás hírérről több tanú beszélt a Népbíróság előtt tett tanúvallomásában, hozzátéve, hogy amikor a vasútállomáson lövöldözés kezdődött, úgy vélték, hogy bekövetkezett a partizán támadás. A kiskunhalasi városi tűzoltó parancsnok, Hatházi László vallomásából: „1944. okt. 11. napján a déli órákban az őrségen voltam és szól a telefon, hogy az állomásra menjen ki a mentőkészültség, mert oda betörtek a csetnikek."[69] Vastag Pál MÁV főtiszt, aki okt. 11-én ugyancsak szolgálatban volt a vasútállomáson, többek között azt említette, hogy „... a népség, aki a peronon volt és menekült, azt kiabálta, hogy partizánok. Az igazat csak később tudtam meg, hogy zsidó munkaszolgálatosokat mészároltak le..."[70]

Gaál Jenő szintén MÁV tiszt vallomásából: „Éppen ebédnél ültem, mikor egy nagy durranást hallottam. Mentem ki az állomásra 1 óra körül és útközben két úrtól megkérdeztem, mi van az állomáson. Azok mondták, hogy partizánok támadták meg az állomást és német katonák lövöldöznek."[71]

Hatvani Sándor tanú: „1944. okt. 11. napján kocsival jöttem be a városba gazdaasszonyommal. Amint a csipkeháznál jártam, egyszerre nagy robbanást hallottam. Azt kiabálták, hogy az oroszok belőttek a városba, meg az állomást megtámadták a partizánok."[72] A tárgyaláson más tanúk is elmondták, hogy a mészárlás megindulása előtt az állomáson valamiféle robbanás hallatszott. (Erről a robbanásról a Vorsatz Lipót elleni tárgyaláson is szó esett.) A robbanás körülményeinek kiderítése azért is fontos lett volna, mert több vallomás szerint ez volt a lövöldözés kiváltó oka. A Budapesti Népbíróság azonban 1947. okt. 2-i ítéletében a robbanásról azt volt kénytelen megállapítani: „Közvetlenül délelőtt (a kiskunhalasi vasútállomáson – GF), ma már meg nem állapítható módon az állomás közelében bomba robbant. Nem sikerült tisztázni, hogy egyáltalában bomba robbanás volt-e ez, vagy puskalövés, vagy kézigránát hangja. Sem azt nem sikerült tisztázni, hogy ezt hol, ki okozta. Csupán az volt megállapítható, hogy nagy dörrenés volt... A dörrenés után több helyen kiáltozni kezdtek, hogy partizánok támadták az állomást."[73]

Több, 1944. okt. 11-én szolgálatban lévő vasutas fontos részleteket mondott el a mészárlás lefolyásáról. A már említett Vastag Pál MÁV főtiszt a következőképpen írta le a tragikus tömeggyilkosságot: „A 3. (más forrás szerint a 4. – GF) vágányon állt a zsidó munkaszolgálatosok vonata és már meg volt indítva, és leállították, és robbanást hallottam a pályatest felől... A forgalmi irodában álltam az ablak mellett, amikor láttam mozgásban a szerelvényt és leállították, azt azonban nem tudom, hogy ki. A megállás után hallottam a robbanást, utána a lövöldözést... A lövöldözés hallásakor a magyar katonák a forgalmi irodától jobbra szaladtak, a szerelvény pedig a forgalmi irodától jobbra Budapest irányában volt... Az említett magyar katonaság az öreg pályaőrség tagjaiból állt és nemzetiszínű karszalagot viseltek... Öt-tíz perc beletellett, amíg német katonát egyáltalán nem láttam az állomás területén... Kb. 5 perc után láttam jönni a német katonákat, a majsai országútról jöhettek... Eddig az időpontok, órára nem emlékszem, négy magyar katona volt csak a pályatesten és halálesetet nem láttam... Mikor a német

katonák megérkeztek... a német katonák intettek a kocsiban lévő munkaszolgálatosoknak, azok leugráltak és hasra feküdtek és a földön lövöldözték le őket a német katonák... A német katonák nem puskákkal, hanem géppisztolyokkal voltak felfegyverkezve... 20–30 percig lehetett erős tűz, és után elcsendesedett.

Ahogy kezdett csendesedni a lövöldözés, a német katonák puskatussal végignézték a halottakat és kezdték azokat összeszedni... Egy óra hosszat eltarthatott, amíg az élve maradt munkaszolgálatosok halott társaikat német kísérettel hurcolták a temető melletti úton... Az életben maradott munkaszolgálatosok le voltak vetkőzve, valószínűnek tartom, hogy a ruha le jött róluk, ahogy a halottakat hurcolták... Amikor a halottak szállítását befejezték, egy sorozatlövést hallottam az élőrakodó irányából és következtettem ebből, hogy kivégezték a még életben maradottakat is."[74] Gaál Jenő ugyancsak MÁV tiszt: „Egyetlen kivégzést láttam. Egy munkaszolgálatos kimerült már halott társának vonszolásában. A német katona, aki kísérte, egy husánggal ráütött a tarkójára úgy, hogy az elesett és a földön heverő munkaszolgálatost ezután a géppisztolyával tarkón lőtte. "[75] Nagy Lajos, ugyancsak szolgálatban lévő vasutas mindehhez hozzáfűzte: „A látványtól valósággal rosszul lettem és bementem a raktárba."[76]

A vádlottaknak a vasútállomáson lefolyt mészárlásban játszott szerepéről a tárgyaláson kihallgatott tanúk szinte egyöntetűen azt vallották, hogy nem is látták őket a pályaudvaron, vagy ha ott tartózkodtak, nem voltak részesei semmiféle elítélendő cselekménynek. A korábban már említett Gaál Jenő szerint: „A vasutasok közül mindenki elítélte a németek tömegmészárlását... Nem hallottam azt sem, hogy a vádlottak közül valamelyik részt vett volna munkaszolgálatosok lemészárlásában."[77] Megegyezett a tanúk véleménye abban is, hogy a tömeggyilkosságot kizárólag a német katonák követték el, a pályaudvaron lévő magyar katonáknak inkább pozitív szerepet tulajdonítottak. A már említett Hatházi László városi tűzoltó parancsnok említést is tett egy magyar katonatisztről, aki bele akart avatkozni az eseményekbe: „Az állomás vasút felőli oldala előtt egy magyar százados kezdett kicsit rendet teremteni, de utána mindjárt jöttek német katonák, SS-ek, egy Tigris páncélossal és a századost lelépésre kényszerítették. Kijelentette a magyar százados a dirigáló német őrnagynak, hogy Magyarország jogállam és nem lehet felelőtlenül gyilkolni. A német őrnagy mit sem törődött ezzel, leintette a magyar tisztet... A százados iparkodott mindenképpen segíteni, ahol csak lehetett és miután látta, hogy a német katonákkal nem bír, otthagyta az egészet és bement Kósa István vendéglőjének udvarába és magából kikelve a németek ellen, mosta meg magát..."[78] A már idézett Vastag Pál MÁV főtiszt, aki az „öreg pályaőrségről" tett említést, a továbbiakban még elmondta:

„A magyar katonáknak jött még erősítés, de azok parancsnoka azon volt, hogy a tüzelést be kell szüntetni... Azonban nem volt egyetértés a magyar és német katonák között és a két parancsnok, ahogy azt az ablakból láttam, veszekedtek és úgy hiszem, utána a magyar katonák el is hagyták a pályatestet"[79] Más tanúk vallomásából még az is kiderült, hogy az említett magyar katonatiszt a kiskunhalasi vasútállomás körül kordont állíttatott fel, amelybe az egyik vádlott, Rajz Endre a tiszt parancsára be is állt. A szóban forgó magyar katonatiszt szerepéről a Budapesti Népbíróság ítéletében ki is mondta: „... amikor bebizonyoso-

dott, hogy itt nem partizántámadásról van szó, hanem emberhajtó vadászatról, az együttműködést a német parancsnokkal szemben megtagadta."[80]

A Kiskunhalason megtartott első tárgyalás szokatlan mozzanata volt, hogy a kihallgatott tanúk jelentős része visszavonta a rendőrségen tett, a vádlottakra nézve terhelő vallomását. A tanúk vallomásában beállott fordulatról Barna M. István rendőrőrnagy, aki — mint erről már szó esett — a Kiskunhalason folyó nyomozást irányította és a tanúvallomások jegyzőkönyvét készítette, 1946. nov. 16-i, a Hozzátartozói Csoport egyik tagjához intézett, már hivatkozott levelében a következőképpen számolt be: „Azok a tanúk, akik a rendőrségen történt kihallgatásuk során a vádlottak ellen terhelő vallomást tettek, most részint a védők keresztkérdéseinek következtében, részint pedig a nem munkáspártok által delegált népbírók elködösítő és értelemzavaró kérdéseinek következtében olyan vallomást tettek, amelyek a rendőrségi terhelő vallomással merőben ellentétesek és ennek következtében a vád részére szinte teljesen értéktelenné váltak... Azok a terhelő tanúk, akik a főtárgyaláson eredeti vallomásukkal ellentétben semmire sem emlékeznek, nyilvánvalóan befolyásoltattak, mert annak idején nagy gonddal és körültekintéssel felvett jegyzőkönyvekben foglaltakat... azzal az indoklással vonták vissza, hogy a kihallgatásuk során vallottakat nem saját meggyőződésükből és kényszer hatása alatt adták elő, illetve a helytelenül felvett jegyzőkönyvek aláírására kényszerítve lettek."[81]

Az egyik tanú, Papp Etel a következőket mondta el a rendőrségi kihallgatásáról, illetve a jegyzőkönyv készítéséről. „Amikor a rendőrségen másodszor kihallgattak és jegyzőkönyvet vettek fel, szembesítettek IV. (rendű – GF) Vörösbaranyi Pál vádlottal. A szembesítés előtt Barna őrnagy úr azt mondta, hogy a vádlott szemébe minden esetre azt kell mondani, hogy felismerem annak, aki a két zsidó munkaszolgálatost a német elé kísérte, de a valóságot fogja a jegyzőkönyvbe venni. Ha felismerne, úgy a szembesítés után azt mondom a jegyzőkönyvbe, ha nem, akkor azt mondom és úgy is veszi azt fel. Beszélgettem a szembesítés után Balogh Zsuzsannával, akit szintén így szembesítettek Vörösbaranyi Pállal..."

Pető Sándor tanú: „Tévesen vették fel a jegyzőkönyvet, mert a feltett kérdésekre azt válaszoltam, hogy nem emlékszem rá... A rendőrségen nem olvasták fel előttem a jegyzőkönyvet, hanem előttem diktálták..."[82]

Elérkeztünk a számonkérési eljárások egyik fő kérdéséhez, a tanúknak a perekben játszott mondhatni kulcsszerepéhez. (Ez a megállapítás elsősorban a zsidó munkaszolgálattal kapcsolatban indított és lefolytatott számonkérési eljárásokra vonatkozik. Az ilyesfajta eljárásokban a népbíróságoknak — más bizonyítékok hiányában — szinte kizárólag a tanúvallomásokra kellett támaszkodniok.) A tanúk felkutatása — az önként jelentkezőkön kívül — és kihallgatása a rendőri szervek feladata volt. Az újonnan felállított politikai rendőrség tagjai szakmai gyakorlat hiányában nem voltak túlzottan válogatósak a nyomozati eszközök alkalmazásában és ezért gyakorta megtörtént, hogy a népbírósági tárgyalásokon — elsősorban a vádlottak — visszavonták a rendőrségen felvett, erőszakkal kicsikart vallomásukat. A Kiskunhalason tartott 1946. nov. 13–16-i tárgyaláson Rajz Endre vádlott elmondta: „a rendőrségen csak azért vallottam be, mert Barna őrnagy úr kényszerített."[83]

A rendőrségen Rajz Endre „beismerte", hogy a kiskunhalasi vasútállomásról a mészárlás után eldobált ékszereket vitt el. Rajz Endre a bírósági tárgyaláson elmondta: „Bilincsbe vert (Barna M. István – GF) és székre ültetett, a széket pedig fellökte és úgy rám kiabált, hogyha nem vallom be, kitapossa a belemet."[83]

A kiskunhalasi mészárlással kapcsolatban vád alá helyezett Pénzes Antal három tárgyaláson is megismételte: „A rendőrségen megvertek és azért írtam alá, amit elém tettek." Az 1948. jan. 27-i tárgyaláson még azt is elmondta, hogy a budapesti főkapitányság államvédelmi osztályán is kényszer hatása alatt vallott, az ügyészségen azért nem tett feljelentést, mert nem tudta, hogy erre módja van.[84] A kiskunhalasi tárgyaláson kívül más olyan esetről, amelyben a tanúk is visszavonják a rendőrségi vallomásukat, nem szereztünk tudomást.

A tanúskodás más vonatkozásban is szinte valamennyi, a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben elkövetett cselekmények miatt felelősségre vont személy perében sok gondot okozott az eljáró népbíróságoknak. Ismeretes, hogy számos munkaszolgálatos századból alig vagy egyáltalán nem maradt túlélő, éppen a velük szemben elkövetett kegyetlenkedések miatt.

R. Gy. a 108/54. sz. munkaszolgálatos század volt parancsnoka[85] ellen érkezett ugyan feljelentés a politikai rendőrséghez, de miután a századból mindössze a tanúságtevő maradt életben és rövid idővel később ő is elhunyt, az eljárás megindítására tanúk hiányában nem került sor. Nem maradt életben senki az I/6. sz. munkaszolgálatos századból sem, B. K. volt keretlegény perében[86] egy másik kerettárs és a szülők tanúskodtak. Ha maradtak is túlélők, a tárgyaláson való megjelenésük sem volt biztos. A távolmaradásnak voltak objektív okai, pl. a korabeli közlekedés nehézségei, számos volt munkaszolgálatos szinte azonnal hazajövetele után elhagyta az országot, kivándorolt, mások akaratukon kívül kerültek az országhatáron túlra. Az 1938. évi és az azt követő területvisszacsatolások következtében sok zsidót hívtak be a Felvidékről, Kárpátaljáról, Erdélyből, a Délvidékről munkaszolgálatba és az életbenmaradottaknak nem volt könnyű dolguk, ha egy-egy felelősségrevont személy ügyében tanúskodni kívántak. (Találkoztunk néhány esetben közjegyzőileg hitelesített tanúvallomásokkal, amelyek elsősorban Erdélyből származtak.)

Voltak azonban Magyarországon élő volt munkaszolgálatosok is, akik különböző okokra történő hivatkozással nem kívántak tanúskodni a népbíróság előtt. A kiskunhalasi túlélők közül a már említett dr. Bencze Endre is azt írta 1947. febr. 11-én a Kalocsai Népbíróságnak, hogy a rendőrorvosi fizetésből nem telik arra, hogy a tárgyalásra Kalocsára leutazzék.[87] A népbíróságoknak kötelessége volt a tanúknak utazási költségeiket megtéríteni, de az összeget a tanúknak kellett megelőlegezni és az 1945–1946. évi inflációt figyelembe véve ez az eljárás tetemes veszteséget okozott számukra. Sokan nem bíztak ebben a vonatkozásban sem a népbíróságokban. A népbíróságoknak joguk volt a tanúk többszöri meg nem jelenése esetén történő megbüntetésére, de ezzel a jogukkal ritkán éltek. A megjelent tanúk vallomásában sem volt mindig köszönet. L.F. a 101/10. munkaszolgálatos század parancsnokának perében az egyik tanú megjegyezte: „Abban az időben — 1947. febr. 17. — a tényeket nem gondoltuk annyira át, túlfűtött volt a hangulat... meg azután a rendőrségen szigorúbban vették fel a vallomáso-

kat..."[88] Igen figyelemreméltó Nagybaczoni Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszternek, aki sokat tett a zsidó munkaszolgálatosok helyzetének javításáért, K./L./Ö., a 109/18. munkaszolgálatos század parancsnokának perében tett vallomásának egy részlete: „A munkaszolgálatosok nagy része... nem szokta a viszontagságot, a katonai életet." A volt honvédelmi miniszter vallomásában kifejtette, hogy a háború idején, különösen a fronton a katonák számára sem voltak kényelmes viszonyok és ezt a volt munkaszolgálatosok vallomásaikban nem veszik kellően figyelembe. A parancsnokkal kapcsolatban megjegyezte: „Az akit megbüntetett, természetes, hogy nem emlékszik vissza kellemesen a vádlottra. A parancsnoknak mindig vannak ellenségei..."[89]

B. S., A 109/8. musz. szd. keretlegényének perében a NOT állapította meg: „... a tanúk, mint a vádlottnak szolgálatuk tartama alatt kiszolgáltatott emberek és saját vallomásaik szerint a vádlott tetteinek szenvedő alanyai, természetszerűleg ellenszenvet és megtorlási vágyat kell, hogy érezzenek a vádlott iránt."[90] Ez a „megtorlási vágy" fel-felbukkant a számonkérési perekben a volt munkaszolgálatos tanúk vallomásaiban.

Tanúk nemcsak a vád oldalán, hanem védelem oldalán is szerepeltek. Ha formálisan nem, de valójában ezen az oldalon is léteztek és működtek „Hozzátartozói Csoportok", akik tanúk felvonultatásával, írásos nyilatkozatok benyújtásával, stb. igyekeztek a vádlott ártatlanságát bizonyítani. B. A., a 101/5. musz. szd. keretlegényének perében szinte az egész szülőfaluja lakóinak aláírásával nyújtottak be védő nyilatkozatot, amelyben többek között az is olvasható, hogy a vádlott: „... békeszerető, szolid ember volt, aki jószágaival is feltűnő gyengédséggel bánt"[91] 1400 aláírással, a helyi képviselőtestület és a pártok, sőt az Izraelita Hitközség támogatásával kívánták bizonyítani Sch. B. tanító, a 45. sz. klgs. század parancsnokának ártatlanságát, aki 1942. decemberében több munkaszolgálatosnak a Don jegén történt átszökése miatt a századot megtizedeltette. Nem ritkán álltak a vádlott mellé volt munkaszolgálatosok is, aminek indokát csak találgatni lehet. Ilyen indokként lehet említeni, hogy a munkaszolgálatos századokon belül valóban húzódott törésvonal, a gazdagabb és szegényebb munkaszolgálatosok között. Számos perben hangzottak el olyasfajta vélemények, mint pl. X. I., a 109/13. musz. szd. keretlegényének perében, amely során az egyik volt munkaszolgálatos tanú elmondta: „a vádlott össze-vissza pofozta mind az összes szegény fiút, akik nem tudtak neki bont adni, mint a gazdagok..." E per kapcsán a NOT is kénytelen volt megállapítani: „A munkásszázadok nagy részénél egyébként szokásos volt, hogy a parancsnokló tisztek és keretlegények a módosabb munkaszolgálatosokat különleges, legalábbis relatíve tűrhetőbb elbánásban részesítették, nem utolsó sorban saját anyagi haszonszerzési célzattal.[92] Nem volt egyedi az olyan eset sem, amikor a Hozzátartozói Csoport hiába dolgozott, mert a bíróság nem hallgatta meg a védelem tanúit és a bizonyítást befejezettnek nyilvánította. A már hivatkozott S. I. keretlegény ellen folyó perben a meghozott ítélettel szemben a tanácsvezető szakbíró kifogással élt, mert: „Ilyen nagyfontosságú bűnügyet nem lehet csak azon tanúk vallomása alapján megítélni, akik sértettként jelentkeztek... Törvénysértő volt a népbírák magatartása, akik elzárták a bizonyítást, mindig vannak olyan tanúk, akik neheztelnek a volt szolgálatvezetőre vagy parancsnokra..."[93]

A felsorolt példák csak ízelítőt nyújtottak a népbíráskodás során szinte tárgyalásonként felbukkant, a tanúskodásnál észlelt problémákról, amelyek jelentősen megnehezítették az ítélkezők dolgát.

A Kalocsai Népbíróság 1946. nov. 16-án a Kiskunhalason tartott tárgyalást ítélethozatal nélkül — a megidézett tanúk jelentős részének meg nem jelenésére történő hivatkozással — elnapolta. A tárgyalás folytatására azonban még ugyanazon év dec. hó 17–19-én, most már Kalocsán a Városháza dísztermében sor került. A bíróság a két tárgyalási napon 21–21 tanút hallgatott ki, akik már a kiskunhalasi tárgyaláson is vallomást tettek, a harmadik nap kilenc, a védelem által megidéztetett tanú kapott szót.

Az újonnan meghallgatott tanúk a vádlottak közül senkit sem láttak 1944. okt. 11-én a kiskunhalasi vasútállomáson, egyedül Kósa Istvánt, aki mint vasúti vendéglős, családját menekítette a városból. A mészárlással kapcsolatban lényeges új momentum nem hangzott el, egy kiegészítés figyelmet érdemel. Nagy Lajos nyug. MÁV főraktáros a következőket mondta: „A lövöldözés mindössze 25–30 percig tartott, utána hazamentem ebédelni. Ekkor már hullák hevertek az állomás előtt a pályatesten. Német katonák egyedül dobálták ki a vagonokból a ruhákat és egyéb dolgokat, de voltak ott civilek is, vasutasok is a vagonok körül. Rászóltam a népségre, hogy micsoda hullarablás ez... Ebéd után jöttem vissza és akkor láttam, hogy a hullákat szállítják a még életben lévő munkaszolgálatosok német katonák kíséretében."[94]

Ítélethozatalra a Kalocsán tartott tárgyaláson sem került sor, mert a népügyész 20 tanú meg nem jelenésére hivatkozva ismételten halasztást kért. A Kalocsai Népbíróság e tárgyalás után az addig letartóztatásban lévő vádlottak közül Vörösbaranyi Pált és Perényi Rezsőt is szabadlábra helyezte, Németh G. Imrét pedig már a két tárgyalás között kiengedte a letartóztatásból. A Kalocsán tartott tárgyalást is értékelte Barna M. István 1946. dec. 19-i, több mint három gépelt oldal terjedelmű „Jelentés" -ében. A tanúvallomásokkal kapcsolatban Barna M. István a következőket írta:

„A vasutasok kihallgatásánál egyébként még a Népbíróság tagjainak is látnia kellett azt, hogy megszervezett mentőakcióval állnak szemben és a vallomásukat tevő vasutasok a Népbíróság előtt egyöntetűen visszavonták terhelő vallomásukat... azzal, hogy azokat előttük fel nem olvasták és így a jegyzőkönyvben vallottakkal a most folyó Népbírósági tárgyaláson magukat nem azonosítják... a vallomásukat visszavonó és semmire sem emlékező vasutasok feltétlenül meg voltak szervezve, alighanem azzal a fenyegetéssel, hogy azok a vasutasok, akik letartóztatásban lévő vádlottak ellen már korábban megtett terhelő vallomásukat fenntartják... el lesznek a vasút kötelékéből bocsájtva." Panaszolta Barna M. István a tárgyalóterem közönségének hangulatát is, amely „... baloldali és demokratikus gondolkodású elemek hiányában egyre jobban ellaposodik". Súlyosan sérelmezte a jelentéskészítő a hozzátartozók távolmaradását a kiskunhalasi és kalocsai tárgyalástól: „Ugyancsak csodálkozással és sajnálattal veszem tudomásul azt is, hogy a ... lezajlott népbírósági tárgyalásokon egyetlen szerencsétlen sorsú munkaszolgálatos hozzátartozója sem jelent meg. Ez a rezerváltság — őszintén ki kell jelentenem — engem, aki az igazságnak fanatikus és kíméletlen harcosa

vagyok és voltam különösen ebben a szomorú ügyben, nagyon meglepett és rendkívül kínosan érintett, annál is inkább, mert annyi támogatást és érdeklődést elvártam volna úgy a megmenekült bajtársaimtól, mint azok hozzátartozóitól, hogy akkor, amikor tragikus véget ért gyermekeiknek és bajtársaiknak gyilkosainak megbüntetéséért immár 2 év óta kitartóan, teljes odaadással harcolok... legalább annyit megtegyenek, hogy személyes megjelenésükkel minél többen adjanak kifejezést annak, hogy nem közömbös sem az ő, sem pedig egyetlen demokratikusan gondolkodó becsületes ember részére sem az, hogy az enyhe ítéleteiről alaposan ismert kalocsai népbíróság egy ügyben milyen ítéletet fog hozni. Elvártam volna és igen jól esett volna, ha a megmenekült bajtársak és a tragikus véget ért bajtársak hozzátartozói ha mással nem, legalább puszta megjelenésükkel támogatták volna lankadatlan és szívós munkámat."[96] Az idézett részben Barna M. István szinte „vallomást tett" saját belső motivációjáról.

A Kalocsán tartott tárgyalás után a kiskunhalasi vasutas és civil személyek ellen folyó per új fordulatot vett. Barna M. István 1947. jan. 25-én még úgy tudta, hogy nem sikerült elérni azt, hogy ezt az ügyet Budapesten tárgyalják le,[97] és folytatására 1947. febr. 11-én ismét Kalocsán kerül sor. A fordulat abban áll, hogy a Hozzátartozói Csoport közbenjárása a bírósági tárgyalásnak Budapestre helyezése érdekében sikerrel járt. 1946. okt. 2-án Dr. Moskovics Árpádné — még a kalocsai tárgyalás előtt — a „194 meggyilkolt fiatal gyerek hozzátartozóinak nevében" beadványban kérte az Igazságügyminisztertől, hogy „... azok a Kiskunhalason letartóztatottak, akik résztvettek az 1944. október 11-én a 101/322. munkaszázad kivégzésében, s melyeket név szerint felsorolok, sürgősen a budapesti Népügyészségre hozassanak fel és ügyük itt tárgyaltassék... Kérésem indoklására felhozom, hogy úgy a századnak néhány megmaradt embere, valamint a szerencsétlenül jártak hozzátartozói mind budapesti lakosok, akikre a tanúzás szempontjából feltétlenül szükség van."[98] Kérelmét dr. Moskovicsné 1946. dec. 11-én megismételte. A kérést — jórészt Barna M. István beszámolóira alapozva — többek között így indokolta: „A Kiskunhalason lefolytatott tárgyalás fasiszta szellemű közönségének, valamint a kirendelt védőügyvédeknek magatartása, stb. olyan légkört teremtett, amely az eddig terhelően vallott tanúvallomásoknak a vádlottak érdekében való megváltoztatásával az ítélet igazságosságát kétségessé teszi."[99] Az Igazságügyminisztériumba referálásra felrendelt kalocsai népfőügyész megvédte a Kalocsai Népbíróságot, kijelentve: „... a kalocsai népbíróság a törvény keretei között a legteljesebb tárgyilagossággal tárgyalja az ügyet." A népfőügyész véleménye az volt, hogy „... a vád nincs kellően megalapozva..." kivéve Rajz Endre esetét.[100]

Az Igazságügyminisztérium nevében dr. Bajor László min. tanácsos 1947. jan. 16-án levélben értesítette dr. Moskovicsnét, hogy „beadvány csak általánosságokat tartalmaz és így annak alapján nincs törvényes ok arra, hogy az ügyet az illetékes bíróságtól elvonjam..." Jan. 30-án dr. Bajor azt jegyezte fel az aktára, hogy dr. Moskovicsné személyesen is megjelent nála, akinek ő megmagyarázta: „... az Igazságügyminiszternek nincs joga más bíróságot kijelölni. Ezt csak a NOT teheti meg." Az aktán azonban az is olvasható, hogy ugyanekkor dr. Bajor érintkezésbe lépett a budapesti népfőügyésszel „... és felkértem őt arra, hogy a felek

által rendelkezésre bocsátott bizonyítékok alapján indítványozza a NOT-nál a budapesti népbíróság kiküldését..."[101] Időközben Kósa István és Német G. Imre védője tudomást szerzett a Népfőügyészség bíróküldési indítványáról, amely ellen tiltakoztak. Véleményük szerint csak „... egyesek vagy legfeljebb egy igen kis kör óhaja képezi a bíróküldési indítvány..." alapját. Álláspontja alátámasztására a védőügyvéd beterjesztette a Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, a Nemzeti Paraszt Párt és a Szociáldemokrata Párt kiskunhalasi helyi szervezeteinek nyilatkozatát, amelyben kijelentik, hogy a Kalocsai Népbíróság ítéletében megnyugszanak.[102] Az Igazságügyminisztérium illetékesének közbenjárása a Népfőügyésznél, illetve a NOT-nál eredménnyel járt, mert az utóbbi, az 1947. ápr. 1-i „Végzés" szerint a „... sértettek kérelmének helyt ad, s az ... illetékes kalocsai népbíróság helyett a Budapesti Népbíróságot küldi ki az ügy letárgyalására". A NOT döntését többek között azzal indokolta: „... a tárgyalásra kerülő bűnügy az áldozatok nagyobb számánál fogva, a vádlottak nagyobb számú hozzátartozói folytán, a tanúk vallomásainál felmerült igen nagy ellentét miatt Kalocsának, mint kis vidéki város nyugalmának megzavarására a helyi közönségben előreláthatólag a közrendet veszélyeztető nyugtalanságot ébreszthet, továbbá a közönségben az eddig eljárt bírák elfogulatlansága tekintetében is aggályt kelthetnek, így már a népbíróságok iránti bizalom is indokolttá teszi a bíróküldést. Az eljárás eddigi folyamán bekövetkezett események, a főtárgyalási jegyzőkönyvből is kitűnő izgalmak a hallgatóság körében, az iratoknál fekvő kalocsai és kiskunhalasi sajtóközlemények — a védelem által az Országos Tanácsnál bemutatott pártnyilatkozatok — mindezek olyan momentumok, amelyek alapján megállapítható, hogy egyrészt a meggyilkoltak és hozzátartozóik, másrészt a vádlottak és a helyi érdekeltek nagy számánál, úgy szintén magának a vádbeli mészárlásnak kivételes borzalmasságánál fogva, már eddig is az ügy rendkívüli nyugtalanságot ébresztett úgy a népbírósági tárgyalás, mint a vádbeli események színhelyén, sőt maga a népbírósági eljárás a demokratikus pártok különböző állásfoglalásának tárgyává és vélemény nyilvánításának ütköző pontjává lett."[103]

A Budapesti Népbíróság előtti tárgyalásra ugyancsak két szakaszban került sor. Az első tárgyalási napokat 1947. máj. 31. és jún. 3. között tartotta a dr. Pálosi Béla elnök vezette népbírósági tanács. A Budapesti Népbíróság előtti tárgyaláskor megváltozott a vádlottak sorrendje. Az I. rendű vádlott Rajz Endre lett, a vádlottak további sorrendje: Kósa István, Németh G. Imre, Ambrus István, Vörösbaranyi Pál és Perényi Rezső volt. Előzetes letartóztatásban ekkor már csak Rajz Endre, Kósa István és Ambrus István voltak, a budapesti két tárgyalási szakasz között a népbíróság Kósa Istvánt is szabadlábra helyezte.

A budapesti tárgyaláskor a tanúk meghallgatása gyorsan ment, mert valamennyien fenntartották az előző tárgyaláson tett vallomásukat.

Ezen a tárgyaláson megjelentek túlélők is. Iczkovits Jenő, Várnai József és Laufer Kornél a vádlottak közül egyet sem ismertek fel, mint aki részt vett volna a kiskunhalasi mészárlásban. Egyedül dr. Bencze Endre volt századorvos mondta Ambrus Istvánra: „... úgy vélem, ezt az embert ismerem". Dr. Bencze Endre ez alkalommal is kifejtette, hogy Kiskunhalason előre megtervezett gyilkosság történt.[104]

A Budapesti Népbíróság 1947. jún. 18-án a kiskunhalasi vasútállomáson helyszíni szemlét tartott, amelyen többek között három túlélő is megjelent. A szemlénél felvett jegyzőkönyv szerint többen felismerték Rajz Endrét, mint aki részt vett a kiskunhalasi vasútállomáson 1944. okt. 11-én felállított kordonban.[105]

A Budapesti Népbíróság 1947. okt. 1-én folytatta a tárgyalást további tanúkihallgatásokkal, majd a vád- és védőbeszédek hangzottak el, ítéletet okt. 2-án hirdettek.

A két tárgyalási nap igen feszült légkörben zajlott le. Rajz Endre védőjének beszéde alatt bekiabálások hangzottak el, a tanácsvezető bíró figyelmeztetése eredménytelen maradt, ezért a Népbíróság kénytelen volt a tárgyalást felfüggeszteni. A tárgyalás folytatására a vád és védelem két-két megbízottjának jelenlétében került sor.[106]

A Budapesti Népbíróság terjedelmes — 15 oldalnyi — ítéletének indoklásában a tárgyalások alapján összefoglalta a kiskunhalasi vasútállomáson 1944. okt. 11-én történteket, nem hallgatva el a nyitva maradt részleteket sem. „1944. október 11. napján a kiskunhalasi állomáson a menekülőket szállító magyar és német katonákat hozó szerelvények egymást követték. A d.e. órákban a 4. vágányra érkezett be egy szerelvény, melynek több kocsiját munkaszolgálatosok töltötték meg. A munkaszolgálatosokat hozó 4 vagon, a vázrajzon A jellel megjelölt helyen áll, előtte és az állomásépület között más idegen szerelvény is volt, azonban olyan helyzetben (megszakítva), hogy az állomásépületnek úgy a peronjáról, mint az állomásfőnöki szobából kilátás nyílt a 4-ik vágányon álló vagonokra. Délelőtt folyamán a városban légiriadó volt. Közvetlenül dél előtt ma már meg nem állapítható módon, az állomás közelében bomba robbant... Az állomáson akkor nem csak átvonuló német, de magyar katonák is tartózkodtak, voltak vasutasok is, továbbá részben menekülő, részben pedig egyéb okból éppen az állomáson tartózkodó polgári egyének. A dörrenés után több helyen kiáltozni kezdtek, hogy partizánok támadták az állomást. Ezt követően legelső sorban német katonák, majd magyar katonák és vasutasok tűz alá vették a munkaszolgálatosokkal teli négy vagont.

A munkaszolgálatosok a sortűzre feltépték vagonjaikat és holmijaikat elhányva menekülni igyekeztek az állomásról. Ezt követően olyan emberhajtó vadászat kezdődött az állomás területén, amelyre frontmögötti területen alig volt valaha példa. A századnyi munkaszolgálatosból (kb. 214 fő) alig 5 vagy 6 ember maradt életben, a többit halomra lőtték. A hajtóvadászat mintegy 2 óra hosszan tartott, majd utána a hullákat az állomás területéről elhordták, de még ezen idő közben is, ha a vagonok között munkaszolgálatos gyanús egyént találtak, ezt még utólag kivégezték."[107] A Budapesti Népbíróság ítéletében is szerepel az a Vorsatz Lipót és társai ellen folytatott per ítéletében megtalálható kitétel, mely szerint a német katonák mellett „magyar katonák és vasutasok" vették tűz alá a munkaszolgálatosok vagonjait. A Budapesti Népbíróság sem fűzte hozzá az idézett megállapításhoz, hogy sem a magyar katonák, sem a vasutasok kilétét nem sikerült megállapítani. Ez utóbbi azért is fontos lett volna, mert a perben szereplő egyik vádlottra sem bizonyult rá efajta cselekményben való részvétel.

A Budapesti Népbíróság fentebb már hivatkozott ítéletében az I. r. vádlottat, Rajz Endrét kényszermunkára ítélte, amelynek legrövidebb időtartama 13 év. A népbíróság szerint Rajz Endre bűnös volt abban, hogy a kiskunhalasi mészárlás idején egy ismeretlen magyar katonatiszt parancsára beállt az állomás körül létesített kordonba, két munkaszolgálatost bántalmazott, a lövöldözés alatt egy ismeretlen személyt a kordon mögül kirángatott és fegyverét ráfogva a németekhez kísérte, majd a kordonba való visszatérése után egy munkaszolgálatost puskával fejbe ütött és otthagyta a németeknek, végül a munkaszolgálatosok elhagyott vagonjaiból néhány ottmaradt ruhadarabot elvitt. Rajz Endre a bíróság szerint cselekményével „... részben tettese volt emberek törvénytelen megkínzásának, részben pedig bűnsegédi bűnrészese volt emberek törvénytelen kivégzésének".[108] Kimondta a Népbíróság azt is, hogy a vádlottak közül a kiskunhalasi mészárlásban való részvételben egyedül Rajz Endrét találta bűnösnek.[109] Bűnösnek mondta ki a Budapesti Népbíróság Ambrus István vádlottat is, mert mint MÁV oktatótiszt nyilaskeresztes párti belépési nyilatkozatokat helyezett el az íróasztalán és ezzel „... kényszerű szükség nélkül nép, illetve demokrácia ellenes hírverés szolgálatába szegődött". Ezért a cselekményért a Népbíróság Ambrus Istvánt két évi börtönre ítélte.[110] A további négy vádlottat — Kósa Istvánt, Németh G. Imrét, Vörösbaranyi Pált és Perényi Rezsőt — a Népbíróság az ellenük emelt vádak alól felmentette.[111]

A Budapesti Népbíróság a meghozott ítéletében részletesen felsorolta azokat a terhelő vallomásokat, amelyeket a tanúk pusztán csak hallomás alapján tettek és amelyeket más tárgyi vagy közvetlen bizonyíték hiányában nem fogadott el. Felfigyelt a bíróság arra is, hogy az egymásnak ellentmondó vallomások mögött gyakorta korábbi időkből származó személyes vagy családi ellentét húzódik meg. Akadt olyan tanú is, aki a bíróság szerint „... ahány alkalommal kihallgatták, annyiféle vallomást tett".[112] Természetes, hogy az ilyesfajta vallomásokat a Népbíróság nem fogadta el. A Budapesti Népbíróság az ítéletben állástfoglalt egy, a tárgyaláson végighúzódó kritikus kérdésben. „A bíróság az ítélet végén egységesen foglalkozik a nyomozás során tett vallomások figyelmen kívül hagyásának kérdésével. A NOT bíróküldést rendelt el ezen ügyben egyrészt Kiskunhalas nyugalmának megóvása érdekében, másrészt a nagy érdekellentétek összeütközése folytán nem volt remélhető, hogy a tárgyalás a tárgyilagos keretek között megmarad. Ha a NOT még a független magyar népbíróságnál sem látta biztosítottnak ebben az ügyben a tárgyilagos keretek megóvását, mennyire nem lehet az ilyen légkörben létrejött nyomozati vallomások tárgyilagosságában hinni. Így a bíróság a bíróküldés előtt elhangzott valamennyi nyomozati vagy akár a népbírósági vallomást, akár a terheltektől, akár a tanúktól származott, amennyiben azt a budapesti népbíróság előtt kifejezetten fenn nem tartotta, a fenti okból figyelmen kívül hagyta."[113]

A NOT 1949. nov. 4-i fellebbviteli tárgyalásán hozott ítéletében Rajz Endre büntetését életfogytiglan tartó kényszermunkára súlyosbította, Ambrus István büntetését helyben hagyta.[114]

A Budapesti Népbíróságnak a tanúvallomásokról alkotott véleménye a rendőrségi nyomozói munka bírálatát is tartalmazta. A rendőrségi nyomozati munkát

a már többször is idézett Barna M. István végezte, aki munkásságát a Budapesti Államrendőrség politikai osztályán kezdte és már ott is a kiskunhalasi mészárlás tetteseinek felkutatásával foglalkozott. Budapestről került Kiskunhalasra a politikai osztály élére azzal az indoklással, hogy „... ott a helyszínen eredményesebben fogja tudni lefolytatni a nyomozást".[115]

Barna M. István eredeti foglalkozását, családi körülményeit nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy 1945 előtt nem a rendőrségen dolgozott. Önmagában nem meglepő, hogy 1945 után — több más hasonló származású társával együtt — a politikai rendőrség szolgálatába lépett. Barna M. István tagja volt a Kiskunhalason elpusztított 101/322. sz. munkaszolgálatos századnak, de meg tudott menekülni a tömegmészárlás elől. (Megmenekülésének pontos körülményei a Pénzes Antal ellen folyt per során váltak világossá.) Ma már ki nem deríthető véletlen folyamányaképpen kerültek a per iratai közé Barna M. Istvánnak az egyes népbírósági tárgyalások után a Hozzátartozói Csoporthoz intézett beszámolói, eredeti, kézzel aláírt példányai.[116] Ezek az írások – amelyekből már idéztünk, árulkodó módon vallanak szerzőjük belső motivációjáról, amely a kiskunhalasi mészárlás ügyében végzett munkájában vezérelte.

Találóan jellemezte Barna M. István helyzetének és tevékenységének ellentmondásos voltát Kósa István vádlott feleségének 1947. febr. 21-i, a per folytatásának Budapestre történő helyezése ellen az Igazságügyminiszterhez intézett tudakozó levelében: „Férjemet, amikor először nyomoztak ebben az ügyben, a politikai osztály szabadlábra helyezte. Csupán akkor került letartóztatásba, amikor a kiskunhalasi politikai osztály élére Barna őrnagy úr került. Barna őrnagy úrról tudni kell annyit, hogy ő is tagja volt annak a munkaszolgálatos alakulatnak, melynek tagjai a kiskunhalasi vasútállomáson a németek tömegmészárlásának áldozatául estek. A helyszínről való menekülés, bujkálás és rejtegetés folytán megmentette életét. Amikor ennek az ügynek nyomozásába fogott, érthetően, hiszen emberek vagyunk, társainak halálhörgése sarkallhatta, hogy a tanúkat zárt ajtó mögött kihallgatva, befolyásolja és sugalmazza nekik egyáltalán nem észlelt tényeket. Amennyiben nem józan dolog volt ebből a pokolból megmenekült, tehát emberileg érthetően elfogult, nem szakember Barna úrra bízni ennek az ügynek a nyomozását, ugyanannyira nem volt józan dolog a kalocsai népbíróságra az elfogultság avagy a reakció bélyegét sütni, pusztán abból a tényből, hogy a főtárgyaláson a tanúk zöme a nagy nyilvánosság előtt (több száz főnyi hallgatóság) visszavonta Barna őrnagy úr által zárt ajtó mögött, négyszem között felvett és érthetően sugalmazott vallomását."[117]

A Budapesti Népbíróság az ítéletben a tanúvallomásokkal kapcsolatos véleményének kialakítása előtt az 1947. jún. 3-i tárgyaláson kísérletet tett e problémakör tisztázására. Ezen a tárgyalási napon tanúként hallgatta ki Barna M. Istvánt és szembesítette olyan tanúkkal, akik a bíróságon visszavonták a rendőrségen készült vallomásaikat.

„Tanácsvezető bíró tanú elé tárja miszerint több tanú azt vallotta, hogy a nyomozás során rendőrségi kihallgatásuk alkalmával tanú felszólította őket, hogy a nyomozás érdekében gyanúsítottakkal eszközlendő szembesítések alkalmával akár felismeri gyanúsítottakat, akár nem, azt kell vallaniok, hogy gyanúsítottakat

felismerték. Barna M. Istán tanú: a tanúk nem mondanak igazat, én egyiküket sem szólítottam fel erre. – Tanácsvezető bíró Barna M. István tanút egyenként szembesíti Vastagh Pál, Sándor L. Imre, Balogh Zsuzsanna és Vörös Julianna már kihallgatott tanúkkal." – A szembesítés során a felsorolt tanúk szemébe mondták Barna M. Istvánnak a tanácsvezető bíró által idézetteket. „Barna M. István tanú: nem felel meg a valóságnak, én azt mondtam a tanúknak, alaposan nézzék meg a gyanúsítottakat... csakis a tiszta igazat vallják... A szembesítés eredményre nem vezetett." A tanácsvezető kérdésére Barna M. István azt válaszolta: „Ellenőrző tanút nem szoktam alkalmazni, az nincs előírva."„Tanácsvezető bíró kérdésére tanú: sosem bántalmaztam a kihallgatott tanúkat." A tanácsvezető bíró beszólított négy tanút, és elrendelte a szembesítésüket Barnával. A tanúk sorra szemébe mondták Barnának, hogy „... a jegyzőkönyvet nem olvasták fel előttünk aláírás előtt... A jegyzőkönyvet szerettük volna elolvasni aláírás előtt, de az őrnagy úr nem engedte..."„Barna M. István tanú: tanúk nem mondanak igazat. Vallomásukat azért vonják vissza, mert tudomásom szerint a kiskunhalasi vasútfőnökség intern utasítást adott, hogy senki ne tegyen ezen ügyben terhelő vallomást, különben elbocsátják." A jegyzőkönyv ezt a részt így zárja: „A szembesítés eredményre nem vezetett." A tárgyaláson végül Barna M. Istvánnak vallomására történő megesketésére „indítvány hiányában" nem került sor.[118]

III.

A Rajz Endre és társai ellen folytatott per budapesti tárgyalásán Barna M. István már idézett vallomásában elhangzott egy nem teljesen világos mondat:

„... én is tagja voltam a musz századnak (101/322. sz. századról van szó – GF), de szerencsére kb. 2 km távolságra voltam az okt. 11-i események színhelyétől." Hogy Barna valójában hol tartózkodott a kérdéses időben, arról már a tárgyalási jegyzőkönyvben nem történt említés. Hollétére a 101/322. sz. munkaszolgálatos század elpusztításában való részvétellel vádolt Pénzes Antal elleni perben derült fény.

A 101/322. sz. munkaszolgálatos század Kiskunhalason történt lemészárlása ügyében időpontszerűen az első per Pénzes Antal MÁV pályaőr ellen 1946. jan. 16-án kezdődött a Budapesti Népbíróság dr. Rigó Ernő vezette tanácsa előtt, és utolsóként fejeződött be ugyancsak Budapesten az 1948. jan. 27-én született ítélettel. E per szövevényes, két évig tartó útjának minden állomását — az iratanyag hiányossága miatt — nem sikerült kibogozni, de a lényeget ismerjük. A tárgyalás első napjának délelőttjén Pénzes Antal is visszavonta a rendőrségen tett beismerő vallomását, mert erre bántalmazással kényszerítették.[119] A kiskunhalasi vasútállomáson történtekről nem tudott, csak a lövéseket hallotta, és menedéket keresve jutott el ahhoz a házhoz, ahol munkaszolgálatosok is elrejtőztek: „... azt hittem, hogy partizánok bújtak el, mert Délvidékről jövet több alkalommal támadták a vonatot a partizánok." Az előjövő munkaszolgálatosokat nem bántalmazta, elengedte őket.[120] Hrancsár Lajosné tanú, akinek udvarában volt az a bunker, amelyben engedélyével a munkaszolgálatosok elbújtak, fenntartotta a rendőrségi kihallgatáson tett vallomását, mely szerint az előjövő munkaszolgálatosokat Pénzes Antal bántalmazta és mielőtt kijöttek volna rejtekhelyükről, a vádlott egy kézi-

gránátot dobott arra, amely azonban nem robban fel.[121] Pénzes Antal védője a tárgyalás során más tanúk kihallgatását kérte, olyan vasutasokét, akik vádlottal együtt utaztak Kiskunhalasra. A Népbíróság rövid tanácskozás után a tárgyalást elnapolt azzal az indoklással, hogy az ügyet átteszi a Kalocsai Népbíróságra. A tárgyalási jegyzőkönyv végén az alábbi szöveg áll: „A végzés kihirdetése ellen a jelenlevő hallgatóság és a tanúk hangos kiáltozással ellenezték az ügynek Kalocsára való áttételét és csoportosan a tárgyalás folytatását kérve a népbíróság elnökségi irodájába mentek."[122] Hogy az elnöki irodában mi történt, arról a források nem szólnak, de az eredményről igen, ugyanis a tárgyalás folytatására — elnöki utasításra — még aznap a kora délutáni órákban sor került a dr. Székbíró Rezső vezette tanács előtt.

(Jellemző az eljárásra, hogy a tárgyalás folytatásáról Pénzes Antal védője sem tudott és csak később vette vissza helyét az őt ideiglenesen helyettesítő másik ügyvédtől.) A tárgyaláson Pénzes Antal megismételte a délelőtti tárgyaláson tett vallomását és megerősítette, hogy a rendőrségen felvett jegyzőkönyvet kényszer hatására írta alá, azt nem is olvasta el. A délutáni tárgyaláson több tanút hallgatott meg a bíróság, mint délelőtt. Kihallgatták a Hrancsár-család más tagjait is, köztük Hrancsár Júliát, Hrancsár Lajosné lányát, aki a tárgyalási jegyzőkönyv tanúsága szerint Barna M. Istvánné néven szerepelt.[123]

A perben tanúskodtak más civil személyek is, akik megerősítették, hogy Pénzes Antal gránátot dobott a munkaszolgálatosok rejtekhelyéül szolgáló bunkerra, sőt az egyik azt is megerősítette, hogy miután ő kérte a vádlottat, hogy engedje el az előjövőket, az „meglövéssel" fenyegette. A bíróság tanúként hallgatta ki Barna M. Istvánt is, akinek vallomásából kiderült holléte a kiskunhalasi állomáson lefolyt mészárlás időpontjában: „Aznap az eset megtörténte előtt Hrancsáréknál ebédeltem, mikor lövéseket hallottam és azt mondták az emberek, hogy bajtársaimat lövik. Én az állomás felé mentem, de közben találkoztam egy vérző bajtársammal, mire visszamentem vele együtt a házba. Ez a bajtársam bemenekült a bunkerbe, én pedig a szobába mentem és egy csomagoló papír mögé bújtam... Én lapultam a papíros mögött, miközben bejött két SS katona és kereste a negyediket."[124] (Barna M. István a mészárlás idejébeni hollétét a Pénzes Antal elleni per 1948. jan. 27-i tárgyalásán tovább pontosította: „A 101/322. sz. musz. századnak tagja voltam. A század összeg tagját agyonlőtték rajtam kívül, és én csak annak köszönhetem a megmenekülésemet, hogy meg voltam híva Hrancsárékhoz ebédre és így lelépve a vonatról, a lövöldözés idején Hrancsárék házában tartózkodtam."[125]

A Budapesti Népbíróság az 1946. jan. 16-i délutáni tárgyaláson sem hozott ítéletet, hanem azt a „NB VIII. 1800/1945. számú ügyhöz egyesíteni rendeli". (E szám a Vorsatz Lipót és társai per számát jelenti, amelynek első tárgyalását eredetileg 1946. febr. 1-re tűzték ki, de mint ismeretes, csak máj. 7-én kezdődött el.) A Pénzes-ügy „furcsaságai" folytatódtak, mert mindezen döntés után Pénzes Antal ügyét 1946. febr. 1-én mégis letárgyalták és a népbíróság a vádlottat „háborús bűntett és rablás bűntette miatt" halálra ítélte.[126]

Pénzes Antalnak az általa bejelentett tanúk tárgyalásra meg nem idézésére és a bírósági eljárás egyéb hibáira történő hivatkozással benyújtott fellebbezése

eredménnyel járt, és az ítélet végrehajtására nem került sor. Az Igazságügyminiszter — feltehetően a korábban már említett dr. Moskovicsné-féle beadvány hatására — 1947. jan. 15-én soronkívüliséget rendelt el a Pénzes ügyben, de az újabb tárgyalást mégis csak egy évvel később, 1948. jan. 27-én tartották a Budapesti Népbíróság dr. Kajcsa Andor Tanácsa előtt. Erre a tárgyalásra megidézték a Pénzes Antal által megnevezett tanúkat is, akik mint vasutasok, valóban együtt utaztak a vádlottal Kiskunhalasra, de akik a Hrancsár-háznál történtekről semmit sem tudtak. A Hrancsár család tagjai ez alkalommal is megismételték korábbi bírósági vallomásukat. Ezen a tárgyaláson megjelent két túlélő — Iczkovits Jenő és Laufer Kornél is — akik megerősítették, hogy a vádlott üldözött munkaszolgálatosokat, sőt utánuk is lőtt.[128]

A Budapesti Népbíróság 1948. jan. 27-én kihirdetett ítéletében Pénzes Antalt kényszermunkára ítélte, amelynek legrövidebb időtartama 15 év. A Népbíróság bizonyítottnak tekintette, hogy Pénzes Antal a három munkaszolgálatos búvóhelyéről kiszólította és átadta őket egy ismeretlen katonának. A három munkaszolgálatos sorsa ismeretlen maradt, az ítélet meghozataláig nem adtak életjelt magukról, ugyanakkor a bíróság nem látta bizonyítottnak azokat a vádakat, melyek szerint vádlott részt vett volna a kiskunhalasi vasútállomáson történt vérengzésben.[129] Pénzes Antal büntetését a NOT 1948. júl. 18-i NOT III/372/1948. sz. ítéletével életfogytiglan tartó kényszermunkára súlyosbította.

IV.

A Kiskunhalason 1944. okt. 11-i mészárlás ügyében folyó számonkérési eljárás során többször is felmerült, hogy ott és ekkor előre megtervezett merénylet történt. Ezt az álláspontot elsősorban dr. Bencze Endre, a 101/322. sz. munkaszolgálatos század volt orvosa és a mészárlás egyik túlélője képviselte. Szerepelt az az állítás a „Hozzátartozói Csoport" 1945. jún. 25. és 26-i beadványában is. A Vorsatz Lipót és társai ellen folyó perben Ballon Károly, a 101/322. sz. munkaszolgálatos század kerettag egészségügyise tett említést Horváth József őrmesterről,[131] mint aki valamiféle „előkészítő" szerepet játszott a kiskunhalasi vasútállomáson lezajlott mészárlásban. Más iratokból kiderült, hogy Ballon Károly már 1945 májusában tájékoztatta Horváth Józsefnek Kiskunhalason játszott szerepéről az egyik mártírhalált halt fiú édesapját, majd Barna M. Istvánt a budapesti politikai rendőrségen.

Horváth Józsefet mindezek alapján 1945. augusztusában letartóztatták és Budapestre szállították.[132]

Horváth József — mint ez az ellene indított eljárás irataiból kitűnik — Borban a 101/63. sz. munkaszolgálatos század keretőrmestere volt, a tábor kiürítése után mint az útra indítottak kísérője ott volt Cservenkán a tömegmészárlás idején és onnan az életbe hagyott jehovista munkaszolgálatosokkal utazott tovább. Szerelvényük ugyancsak megrekedt Kiskunhalason és ekkor került sor „látogatására" a 101/322. század keretkocsijánál. A Budapesti Népbíróság dr. Kajcsa Andor tanácsa előtt 1947. márc. 14-én, illetve máj. 2-án tartott tárgyaláson volt olyan tanú, aki szerint a keretkocsinál Horváth József kijelentette: „Nekünk megvan a századunk, az enyémet már elintézték, majd intézkedem ezekről is." Egy

másik — ugyancsak keretlegény — szerint: „A ti zsidaitok még megvannak? Majd gondom lesz rá, hogy ne legyenek."[133]

Több tanú is azt vallotta, hogy a mészárlás után Horváth azzal dicsekedett: „Ezt én rendeztem." Ugyanakkor megjegyezték, hogy Horváthot dicsekvő embernek ismerték. A perben tett vallomásában Horváth József tagadta a neki tulajdonított kijelentéseket.

A Budapesti Népbíróság 1947. máj. 2-i ítéletében Horváth Józsefnek a kiskunhalasi mészárlásban játszott szerepéről a következőket állapította meg: „Hogy ezt a mészárlást a németek a vádlott kezdeményezésére rendezték volna, a népbíróság nem látta bizonyítottnak... A mészárlást az SS parancsnokság rendelte el. A muszosok vagonjai előtt már az azt megelőző naptól kezdve állandóan járkáltak a magyarul is tudó SS-ek, s az állomás környékén, illetve a városban szabadon mozgó muszosok is jelenlétükkel elárulták ottlétüket. Az SS-parancsnokság tehát vádlott mindenféle közreműködése nélkül elrendelhette a muszosok lemészárlását. Nincs adat arra nézve sem, hogy a vádlott milyen módon működhetett közre az SS-parancsnokságnál a muszosok lemészárlása ügyében." Az ellentmondásos tanúvallomások következtében a fentiekhez még hozzátette a Népbíróság: „Nyomós gyanúokok vannak tehát a vádlottal szemben arra vonatkozóan, hogy a kiskunhalasi vérengzésben valamilyen részes volt, az idevonatkozó tényállás azonban fel nem deríthető." A Budapesti Népbíróság — figyelembevéve Horváth Józsefnek Borban tanúsított kegyetlenkedő magatartását, a cservenkai mészárlásnál játszott teljesen ugyancsak nem tisztázható szerepét — a vádlottat életfogytiglan tartó kényszermunkára ítélte.[134]

Horváth József tanúként szerepelt a Borban szolgált és a munkaszolgálatosokkal kegyetlenül bánt katonatiszt, Juhász Pál elleni perben.[135] Horváth József a per során tett tanúvallomásában elmondta, hogy Kiskunhalason valóban folyt hajtóvadászat a mészárlás elől megmenekültek után. „A kiskunhalasi lövöldözés után... Juhász Pál főhadnagy riadót rendelt el, majd egy 15 fős katonacsoporttal átfésültette a kukoricást a menekülők után." A katonacsoportnak Horváth József is tagja volt. Horváth József vallomásában elmondta azt is, hogy „... amikor átfésülés közben a házakhoz értünk több asszony felhívta figyelmünket, hogy errefelé menekültek többen... Ezután az egész különítmény Juhász Pál vezetése alatt a menekülők nyomába indult, de tudomásom szerint nem fogtak el senkit, nem is lőttek."[136]

*

A két világháború közötti időszakban megszakadni látszott a magyar zsidóság asszimilációjának a 19. század második felében megindult folyamata. Úgy tűnt, hogy az 1919-es évet követő események (fehérterror, numerus clausus törvény, stb.), majd a 30-as évek végétől meghozott ún. zsidótörvények azt célozzák, hogy az egykori szerződő felek egyike fel kívánja bontani a zsidóság emancipációjára kötött megállapodást. A folyamat megszakítására irányuló lépéseknek pregnáns megnyilvánulása volt a zsidóság — és zsidóknak minősítettek — kizárása a honvédelemből, amelynek egykor még minisztert is adott. A fegyveres katonai szolgálatból való kizárás következményeként egykori, az I. világháborút megjárt,

gyakorta magas kitüntetésekkel rendelkező tisztek, közkatonák, a fiatalabb évjáratok olyan tagjai, akik még fegyveresen vettek részt a Felvidék, a Kárpátalja, Észak-Erdély visszacsatolásában, ezután katonai egyenruhájuktól, kitüntetéseiktől megfosztva, saját civil ruhában, ásóval és lapáttal felszerelve, sárga karszalaggal megbélyegezve, emberi méltóságukban naponta megalázva kényszerülnek élni alantas, sötét ideológiáktól megfertőzött parancsnokok és keretlegények kezei alatt. Az igazsághoz tartozik, hogy a parancsnokok és keretlegények között is akadtak — nem kis számban — olyanok, akik nem voltak a bűnös ideológiák rabjai, és emberként igyekeztek bánni az alájuk beosztott munkaszolgálatosokkal. Sajnos, ők voltak a kevesebbek, akik sokszor felsőbb parancsok megtagadására kényszerültek, hogy emberi tisztességüket megőrizzék.

A háborúk az emberiség történetében mindig és mindenütt súlyos szenvedésekkel, áldozatokkal jártak és járnak. Ezek között a megaláztatásoknak, a kiszolgáltatottságnak az az útja, amelyet a magyarországi zsidó munkaszolgálatosoknak végig kellett járni, szinte példátlannak mondható. A józan ész törvényei alapján egy háborúban résztvevő országnak mindenütt szüksége van a katonák mellett a szakképzett emberekre, beleértve még a szó művelőit is. A második világháborúba sodort Magyarország akkori vezetői fittyet hánytak a józan észre, és a zsidó vagy zsidónak minősített százezrek munkaerejét, tudását, képességét elprédálták minden haszon, értelmes cél nélküli munkákra, kiszolgáltatva az ország számára fontos értékek hordozóit az esztelen gyűlöletnek. Ezzel az eljárással nem csupán a munkaszolgálatba kényszerítetteknek okoztak kárt, hanem az egész országnak.

Valójában semmi csodálkozni való sem lehetne afelett, ha a háború befejezése után az életbenmaradt és hazatért volt munkaszolgálatosok egy része — akiknek időközben elpusztították egész családját, elrabolták lakását, ingóságait, minden vagyonát — az átéltek hatására kereste, kutatta szenvedéseiknek közvetlen okozóit. Hogy a hazatértek mekkora hányada vett részt az ilyenfajta kutatásban, nem lehet megállapítani. A volt munkaszolgálatosok egy része haraggal a szívében hátat fordított annak az országnak, amely kitagadta fiai közül, mások egyéni helyzetükkel kevésbé törődve, a közösség érdekében kívántak tevékenykedni olyan területeken is, amelyből korábban ki voltak zárva.

1945 után megindul a számonkérési eljárás, amelynek során a népbíróság előtt kellett számot adni cselekedeteikről a zsidó munkaszolgálatosokkal kegyetlenül bánt parancsnokoknak, keretlegényeknek. Az ország akkori viszonyai között — különböző meggondolások alapján — az eljárás megindítói nem vetettek számot olyan problémákkal, amelyek azután a gyakorlatban a felszínre kerültek és rontották a számonkérés hitelét. Nem vették figyelembe azt a józan észnek megfelelő követelményt, amely kimondja: senki sem lehet bíró a saját ügyében! Ezt az álláspontot fejtette ki és indokolta meg a konkrét helyzetre vonatkozóan Bibó István már idézett munkájában. 1945 után a megindult számonkérési eljárásban e követelmény figyelmen kívül hagyásának eredményeképpen juthatott kulcsszerephez a kiskunhalasi mészárlás tetteseinek kiderítésében olyan személy, aki maga is a lemészárolt alakulat tagja volt és jelen volt a tett színhelyén, a kevés túlélő egyike lett. Barna M. István saját bevallása szerint mint az „igazság fana-

tikus harcosa" vett részt a számonkérési eljárásban és követett el mindent, hogy a tömeggyilkosság elkövetői ne menekülhessenek el a büntetés elől.

Barna M. István is — mint korunk más fanatikusai — egész eljárásával, módszereivel több kárt okozott az igazságnak, mint használt.

Jó ügyet sem szabad rossz eszközökkel szolgálni. Rossz eszköznek tartanám azt is, ha a feltárt és bebizonyult Barna-féle eljárásról hallgatnánk, mert véleményem szerint csakis az igazság teljes, minden oldalú feltárása segíthet a ma is élő előítéletek, görcsök oldásában.

JEGYZETEK

[1] Kiskunhalas a Nagy-Alföld közepén, az ország déli határától kb. 20 km-re fekvő város harmincezer fő körüli lakosságával. Nevét elsősorban az ott készülő csipke tette ismertté. Kiskunhalason keresztezi egymást a Budapest-Szabadka-Újvidék-Belgrád és a Szolnok-Baja vasútvonal.

[2] Új Élet. (A magyar zsidóság lapja.), 1946. jan. 24. – A Népbírósági Közlöny 1946. jan. 26-i számában drámai hangvételű írás tudósított a temetésről: „... a temetőben mindenkit megrendítő, leírhatatlan jelenetek játszódtak le."

[3] A második világháború idején az antifasiszta koalíció vezetői többször is leszögezték, hogy a világháború kirobbantói és csatlósaik nem fognak büntetlenül maradni. Az 1942. jan. 13-án Londonban kibocsátott „Szövetségi Nyilatkozat", majd az 1943. okt. 19–30. között Moszkvában tartott háromhatalmi külügyminiszteri értekezleten kibocsátott deklaráció — melyet 32 szövetséges nemzet nevében erősítettek meg — kimondta, hogy a náci politikai és katonai vezetőket nemzetközi bíróság elé fogják állítani.

[4] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 81. M.E. számú rendelete a népbíráskodásról. Magyarországi Rendeletek Tára, 1945. I.k. 17–24. Szikra Irodalmi és Lapkiadó V. Nyomdai Rt. – A rendeletet 1945. jan. 25-én írta alá Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök. A rendelet 1945. febr. 5-én jelent meg a hivatalos közlönyben.

[5] A Budapesti Nemzeti Bizottság (BNB) jegyzőkönyvei, 1945–1946. Szerkesztette Gáspár Ferenc – Halasi László, Budapest, 1975. 21–22. – A BNB ötös bizottsága ugyanekkor a Népbíróság elnökévé dr. Major Ákost nevezte ki. – Megjegyezzük, hogy a BNB rendelete „Népbíróság" létesítéséről szólt, a testület első ítéletében „Néptörvényszék" -nek nevezte magát. *Dr. Lukács Tibor:* A magyar népbírósági jog és a népbíróságok (1945–1950.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1979. 80.

[6] A már említett 81/1945. M.E. sz. rendelet nem szólt nyilvános helyen történő kivégzésről, a kegyelmet nem a BNB — mint Rotyis és Szívós esetében történt — hanem a Nemzeti Főtanács gyakorolta, stb.

[7] *Zinner Tibor:* Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez, különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra. Budapest Főváros Levéltára (BFL) Közleményei' 84. Budapest, 1985. 141.

[8] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 1440. M.E. sz. rendelete a népbíráskodásról szóló 81/1945. M.E. sz. rendelet kiegészítése és módosítása tárgyában, 1945. ápr. 27. Magyarországi Rendeletek Tára, 1945. I.k. 121–125. Szikra Irodalmi és Lapkiadó V. Nyomdai Rt. – Ez a rendelet többek között eltörölte az internálást, mint büntetési formát, helyette bevezette a kényszermunkát, a szakszervezetek képviselőinek bevonásával ötről hatra emelte a népbírósági tanácsok tagjainak számát, pontosította a halálbüntetés végrehajtásáról szóló rendelkezést, a fellebbezés lehetőségét, stb.

[9] Az 1944. évi dec. hó 21-én Debrecenben összeült, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 1945. szept. 11. „A népbíráskodásról szóló miniszterelnöki rendelet tárgyalása." 1945. szept. 11. Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt., Budapest, 1946. 90–101. – A két addig megjelent M.E. rendeleten túl ekkor emelték törvényerőre az 5900/1945 és a 6750/1945. M.E. sz. rendeleteket, amelyeken kisebb pontosításokat eszközöltek az alaprendeleteken.

[10] Ld. *Zinner* id. m. 141.

[11] Ld. a 8. sz. jegyzetet

[12] Ld. *Zinner* id. m. 145.

[13] Dr. Major Ákos levele Kovács Istvánhoz, az MKP Szervezési Osztályának titkárához, 1945. márc. 13. – Közli: Iratok az Igazságszolgáltatás történetéhez, 2.k. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993. 88–90.

[14] Ld. a 9. sz. jegyzetet

[15] *Dr. Major Ákos:* Népbíráskodás, forradalmi törvényesség. – Egy népbíró visszaemlékezései. Minerva, Budapest, 1988. 159.

[16] Ld. *Dr. Major Ákos* id.m. 186–187.

[17] *Bibó István:* Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Bibó István összegyűjtött munkái. 2. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Bern) kiadás, 1982. II.k. 484.

[18] *Szabó Róbert:* A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956.) Windsor Kiadó, 1995. 65.

[19] *Charles Gati:* Magyarország a Kreml árnyékában, Századvég Kiadó, Budapest, 1990. 103. – Gati szerint: „A politikai rendőrségnek, a félelmetes ÁVO-nak, majd az ÁVH-nak vezérkara 70–80 százalékban zsidókból állt, az osztályvezetők és attól felfelé minimum ilyen arányban voltak zsidók."

[20] *Bibó* id.m. 489. – *Karády Viktor:* „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére" c. munkája szerint: „... megnyílt a zsidóság előtt először a magyar történelemben az államhatalom nevében kifejtett hivatali és rendőri erőszak gyakorlásának lehetősége. Mi több, a zsidó fiatalság mint a csekély terjedelmű törzsökös antifasizmus hivatásszerű csoportbázisa, felszólítást kapott, hogy lássa el az újjáalakult erőszakszervek vezető funkcióit." – Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984. 132.

[21] Budapest Főváros Levéltára (BFL), XXV. 1. a Budapesti Népbíróság iratai a/ Büntető peres iratok, 1945–1950., BFL XXV. 2. A budapesti Népügyészség iratai, 1945–1948.

[22] *Kovács András:* A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. – Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon, Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984. 12.

[23] Pl. *Lévai Jenő:* Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről, Officina, é.n., 274–275. – *Zsadári Oszkár:* A magyarországi zsidóság tragédiája. Memento, Magyarország, 1944. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 55. – *Zsadári Oszkár:* Kiskunhalas-Pusztavám. – Menóra (Kanadában megjelenő magyar nyelvű zsidó időszaki lap), 1983. okt. 24. – Az írás második része a dunántúli Pusztavámon történtekkel foglalkozik, ahol 1944. okt. 16-án, zömmel orvosokból és gyógyszerészekből álló munkaszolgálatos századot mészároltak le az SS-ek a falu melletti erdei tisztáson. Az írás szerint Pusztavámon az áldozatok száma 216 fő volt, a két alakulat egy jelentős részének sikerült elmenekülni. (A pusztavámi tragédiáról az Új Élet 1946. aug. 14-i száma is megemlékezett.) – *R. L. Braham:* A magyar Holocaust. Gondolat, Budapest–Blackburn International Incorporation, Wilmington, I.k. 278.

[24] *Bokor Péter:* Emléktábla helyett. A halasi vérengzés: 1944. okt. 11. Élet és Irodalom, 1985. jan. 4., – A két túlélővel készített interjú megtalálható a szerző: Zsákutca. MTV-Minerva, Budapest, 1985. c. kötetében, 73–79. – Bokor Péter szíves közlése szerint az interjúadók egyike sem tett említést a számonkérési eljárásról.

[25] Halasi Hírek, 1945. febr. 3.

[26] BM Történeti Irattára (BMTI), V–105555–1.

[27] Uo.

[28] Uo.

[28] Uo.

[30] BFL XXV. 1. a. Vorsatz Lipót és társainak pere. NB 1800/1945. – A kihallgatási jegyzőkönyvet a soproni rendőrkapitányság politikai osztálya küldte meg a budapesti főkapitányság politikai osztályának 1945. máj. 20-án.

[31] Uo.

[32] Uo.

[33] Uo.

[34] A Hozzátartozói Csoportnál a túlélők közül Fráter Ernő, Hauer György és Steinmetz Simon tett tanúvallomást.

[35] A Népügyészség vezetőjének jelentése az Igazságügyminiszternek a Franz Binder ellen lefolytatott nyomozás eredményéről, 1947. márc. 3. – Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX–E–1–e. 18122./I.M.

[36] Uo. 84593/I.M.

[37] Pénzes Antal pere. BFL XXV. 1. a. Nb. 2207/1945. – A pernek a Kalocsai Népbírósághoz történő áthelyezése a kiskunhalasi vasutas és civil személyek elleni perrel való egyesítését jelentette volna.

[38] Rajz Endrét 1946. máj. 4-én a Bp. VIII. ker. Rendőrkapitányság kérésére szállították fel Budapestre és ki is hallgatták. BMTI V–105555/2. – Kósa Istvánt ugyancsak kihallgatták a fővárosban a Budapesti Népügyészségen 1946. júl. 20-án – Uo.

[39] Dr. Leszich Józsefnek, Kósa István védőjének a népügyészhez intézett beadványa, 1946. júl. 9. BFL XXV. 1. a. Nb 2525/1946.

[40] Dr. Jankó Péter volt a tanácsvezető bíró a Szálasi Ferenc és társai elleni perben, ő volt a Rajk László és társai elleni koncepciós per tanácsvezető bírája, stb. Dr. Jankó Péter 1955. szeptemberében öngyilkos lett.

[41] BFL XXV. 1. a. Nb. 1800/1945.

[42] Uo. – B/Büntetőtörvényszék/ 20216/1949. E szám alatt találhatók a NB 1525/1946. és az 1384/1947. sz. perek iratai. A munkában ez utóbbi számokra történik hivatkozás

[43] Uo. – Nb 2207/1945.

[44] Uo. – Nb 3272/1946.

[45] Uo. – Nb 1800/1945. Az 1946. máj. 7-i tárgyalás jkv-e, 2–6.

[46] Uo. – 8–9.

[47] Uo. – 10–11.

[48] Uo. – Az 1946. máj. 8-i tárgyalás jkv-e 2–6.

[49] Uo. 6–7.

[50] Uo. – 10.

[51] Uo. – 11. – A felkutatott iratokban mind a század létszámáról, mind a túlélőkről eltérő adatok találhatók. Vorsatz Lipót volt századparancsnok az ellene folyó perben a 101/322. sz. század létszámát 222 főben adta meg, ugyanezen perben Schmidt Gusztáv volt parancsnokhelyettes az Újvidéken vonatra szálló munkaszolgálatos század létszámát 206 főben jelölte meg. Más helyen — BMTI V–105555/1. — 203 fő szerepel. Ugyancsak eltérnek a számok a mészárlás túlélőiről is. A már hivatkozott BMTI-ben található névsorban 25 fő szerepel túlélőként, más helyeken 6–15 főről történik említés. A számonkérési eljárás során indult perekben összesen kilenc túlélő tanúskodott.

[52] Uo. – 11.

[53] Uo. –

[54] Uo. – Nb 3272/1946. Tanúvallomási jkv, 1946. márc. 6.

[55] Uo. – Nb 2157/1945.

[56] Uo. – Nb 1800/1945. A kézzel írt eredeti ítélet indoklással együtt 24 oldal terjedelmű.

[57] Uo. – 13.

[58] Uo. – 13–14.

[59] Uo. – 14–15.

[60] Uo. – 16.

[61] Uo. – 1–3., ill. 17–24.

[62] Uo. – a NOT 8181/1946–31. sz., 1947. okt. 8-i ítélete.

[63] Halálbüntetés kiszabása esetén a népbíróság az ítélethozatal után azonnal kegyelmi tanácskozást tartott és amennyiben az elítéltet kegyelemre nem ajánlotta, akkor az ítéletet két órán belül végrehajtották. Ha a kegyelmi tanácskozáson az elítéltet kegyelemre méltónak tartották, akkor az ítéletet a NOT elé terjesztették, amelynek nyolc napon belül kellett döntést hozni. Abban az esetben, ha a NOT is a kegyelem megadása mellett döntött, akkor kerül az ügy a Köztársasági Elnök elé.

[64] BFL XXV. 1. a. Nb 1525/1946. – Minden vádlott ellen külön vádiratot nyújtottak be.

[65] Uo. – Barna M. István rendőrőrnagynak, a kiskunhalasi rendőrség politikai osztálya vezetőjének levelei, beszámolói a Hozzátartozói Csoporthoz, 1946–1947. – Ma már ki nem deríthető véletlen folytán kerülhettek a BFL XXV. 1. a. Népbírósági iratainak fondjában őrzött, az e peranyagot tartalmazó dobozba a fent jelzett írások. A három darab különböző keltezésű írás egy külön borítékban volt, minden irattári vagy bírósági megjelölés nélkül. Hitelességükhöz nem fér kétség, minthogy mindegyiken megtalálható Barna M. István saját kezű aláírása.

[66] Uo. – Nb 1525/1946. Az 1946. nov. 13–16-án Kiskunhalason tartott tárgyalás jkv-e, 75.

[67] Felszabadulás, 1944. szept. 26. – 1945. ápr. 4. Szikra, Budapest, 1955. 101.

[68] Ld. a 66. sz. jegyzetet, 82.

[69] Uo. – 95.

[70] Uo. – 53.

[71] Uo. – 82.

[72] Uo. - 29.
[73] Uo. - Nb 1384/1947. A Budapesti Népbíróság 1947 okt. 2-i ítélete, 5.
[74] Uo. - Nb 1525/1946. Az 1946. nov. 13–16-án Kiskunhalason tartott tárgyalás jkv-e, 52–54.
[75] Uo. - 50.
[76] Uo.
[77] Uo. - 85–86.
[78] Uo. - 52–54.
[79] Uo. - 53.
[80] Uo. - Nb 1384/1947. A Budapesti Népbíróság 1947. okt. 2-i ítélete, 8.
[81] Uo. - Nb 1525/1946. Barna M. István 1946. nov. 16-i levele (Ld. a 65. sz. jegyzetet.)
[82] Uo. - a NB 1525/1946. Az 1946. nov. 13–16-án Kiskunhalason tartott tárgyalás jkv-e, 44., ill. 81.
[83] Uo. - 27.
[84] Uo. - Nb 2207/1945. Az 1946. jan. 16-i tárgyalás jkv-e 3. 9., az 1948. jan. 27-i tárgyalás jkv-e, 5. Ez utóbbi alkalommal Pénzes Antal azt mondta: „Kényszer hatására vallottam a nyomozáskor. Úgy vallattak, hogy lekötötték kezem-lábam és gumibottal véresre vertek."
[85] Uo. - Nb 1258/1949.
[86] Uo. - Nb 1912/1945.
[87] Uo. - Nb 1525/1945.
[88] Uo. - Nb 957/1945.
[89] Uo. - Nb 707/1946.
[90] Uo. - Nb 1090/1945.
[91] Uo. - Nb 1777/1945.
[92] Uo. - Nb 2157/1945.
[93] Uo. - Ld. a 91. sz. jegyzetet
[94] Uo. - Nb 1525/1946. Az 1946. dec. 17–19-én Kalocsán tartott tárgyalás jkv-e, 30.
[95] Uo. - 1525/1946. 1.
[96] Uo. - 2–3.
[97] Uo. Nb 1525/1946. Barna M. István levele dr. Moskovics Árpádnéhoz.
[98] MOL XIX-E–1–e. 66198/I.M. sz.
[99] Uo. - 84593/ I.M. sz.
[100] Uo.
[101] Uo.
[102] Uo.
[103] BFL XXV. 1. a. Nb 1384/1947., ill. uo. NOT II. 427/8/1947.
[104] Uo. - Nb 1384/1947. Az 1947. máj. 31., jún. 2. és 3. napján Budapesten tartott tárgyalás jkv-e, 21–23.
[105] Uo. - Nb 1384/1947. A Budapesti Népbíróság 1947. okt. 2-i ítélete 2.
[106] Uo. - Ld. a 104. sz. jegyzetet
[107] Uo. - Ld. a 105. sz. jegyzetet
[108] Uo. - 8.
[109] Uo. - 6.
[110] Uo. - 9.
[111] Uo. - 3–4.
[112] Uo. - 12.
[113] Uo. - 15. A Budapesti Népbíróság ítéletében található megállapítással összhangban magam is — egy eset kivételével — csak a népbíróság előtt elhangzott tanúvallomásokat vettem figyelembe.
[114] Uo. - NOT III. 779/1984/24. sz.
[115] BMTI V–105555–1. A Magyar Államrendőrség Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztályának 1945. szept. 1-i jelentése.
[116] BFL XXV. 1. a. 1525/1946.
[117] Uo.
[118] Uo. - Az 1947. máj. 31., jún. 2. és 3. napján Budapesten tartott tárgyalás jkv-e 43–46. Barna M. István állítását, mely szerint a tanúként kihallgatott vasutasokat elbocsátással fenyegették, és ezért vonták vissza terhelő vallomásukat, cáfolja, hogy az említettek közül sem Sándor L. Imre, sem Balogh Zsuzsanna és Vörös Julianna nem voltak vasutasok.
[119] Uo. - Nb 2207/1945. Az 1946. jan. 16-i tárgyalás jkv-e, 3.

[120] Uo.
[121] Uo. – 4–5.
[122] Uo. – 6.
[123] Uo. – Nb 2207/1945. Az 1946. jan. 16-i délutáni tárgyalás jkv-e, 11.
[124] Uo. – 19.
[125] Uo. – Nb 2207/1945. Az 1948. jan. 2–7-i tárgyalás jkv-e, 5.
[126] Uo. – Nb 2207/1945. Az 1946. jan. 16-i délutáni tárgyalás jkv-e, 22.
[127] Uo. – Pénzes Antal fellebbezése az 1946. febr. 1-i tárgyaláson hozott halálos ítélet ellen. (A fenti tárgyalás jegyzőkönyve nincs az iratok között.)
[128] Uo. – Nb 2207/1945. Az 1948. jan. 2–7-i tárgyalás jkv-e, 6–7.
[129] Uo. – Nb 2207/1945. A Budapesti Népbíróság 1948. jan. 27-i ítélete.
[130] BMTI V–105555–1. A dossziéban található egy 1956. jún. 29-i keltezésű irat, amely szerint váci fegyház részéről javasolták Pénzes Antal büntetésének félbeszakítását és egyéni kegyelemben részesítették. (Pénzes Antal ekkorra 11 évet töltött börtönben, mert már 1945-ben letartóztatták.) Az iratra ráírták: „... a reá (Pénzes Antalra – GE,) kiszabott kényszermunka túl szigorú és méltánytalan... Az elítélt sem nyilas, sem keretlegény, sem SS katona nem volt. Mint vasutas, véletlenül keveredett az egész kivégzés színhelyére." Pénzes Antal büntetésének hátralévő részét 1957-ben az Elnöki Tanács kegyelemből elengedte.
[131] BFL XXV. 1. a. Vorsatz Lipót és társainak pere, Nb 1800/1945. Az 1946. máj. 8-i tárgyalás jkv-e, 11.
[132] Uo. – Nb 3272/1945. Ballon Károly rendőrségi kihallgatásának jkv-e, 1946. márc 6. – Horváth József neve szerepelt azon a keltezés nélküli összeállításon, amelyet a kiskunhalasi rendőrség készített az „1944. október hó 11-én történt munkaszolgálatos tömegmészárlásban résztvett és letartóztatott személyekről". BMTI V 105555–1. Ugyanezen a számon található egy ugyancsak keltezés nélküli irat, amely a „Kiskunhalason lemészárolt 101/322. század ügye" címet viseli és amely szerint: „A mészárlást indítványozó főbűnös: Horváth József őrmester, Csepreg."
[133] Uo. – Nb 3272/1945. Az 1947. márc. 14-i tárgyalás jk-v, 3., az 1947. máj. 2-i tárgyalás jkv-e, 7.
[134] Uo. – A Budapesti Népbíróság 3272/1946/7. sz. 1947. máj. 2-i ítélete 2. Az ítéletet a NOT 1949. máj. 5-én helybenhagyta.
[135] Uo. – Nb 4948/1946. Juhász Pál elleni per, 55.
[136] Uo.

D. Molnár Erzsébet

A JÓVÁTÉTEL HATÁSA A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGRA

A magyar mezőgazdaság helyzete a második világháború végén

A magyar mezőgazdaság két világháború közötti színvonala — mindenekelőtt a rendkívül konzervatív birtokstruktúra és eszközállomány miatt — jelentősen elmaradt a nyugati országokétól. Éppen ezért a második világháború pusztításait még inkább megsínylette, nehezebben tudta a tőkeszegény agrárágazat a háborús károkat felszámolni. Az ország a második világháború végén gazdasági struktúráját tekintve agrár-ipari ország volt, kereső lakosságnak 50,8%-a a mezőgazdaságban dolgozott és a nemzeti jövedelem 1/3-át produkálta. Az ország — szegénysége és a nemzeti jövedelem alacsony volta miatt — nagymértékben szorult a külföldi tőkére. (1., 2., táblázat)

A háború közvetett és közvetlen kárai igen nagymértékűek voltak. Már a háborúra való készülődés idején hátrányok érték a mezőgazdaságot, ami elsősorban a termelőeszköz- és műtrágyaellátás romlásában jelentkezett, majd a háború alatt a parasztság tömeges behívásával, az igavonó állatok és vontató eszközök háborús igénybevételével rosszabbodtak a földművelés feltételei. Egyre nagyobb területek váltak megműveletlenné. A legnagyobb veszteségeket mégis a fronthárcok okozták mind az eszközökben, terményekben és termőföldben, mind az emberi munkaerőben. A háborút követő hónapokban a mezőgazdaságban keletkezett kárt mintegy 10 milliárd háború előtti pengőre becsülték, ami a nemzeti vagyon 20–30%-ára rúgott. „A mezőgazdaság háborús kárai a gazdasági élet termelő ágazataiban keletkezett összes kárnak csaknem 53 százalékát, az ország összes háborús anyagi veszteségének 17 százalékát tették ki. A károsszeg majdnem kétszer annyira rúgott, mint a mezőgazdasági termelésből származó 1938. évi nemzeti jövedelem. Az állatállomány 43, a termények 37 százaléka megsemmisült".[2] „A mezőgazdaság veszteségéből 75,7 százalékot tett ki a termény- és állatkár értéke.[3] A mezőgazdasági termelés 1945-ben alig 52%-át érte el a háború előttinek. A háború előtt a mezőgazdasági termelés nemcsak fedezte az ország élelmiszerszükségletét, hanem jelentős exportfelesleget is produkált. (A hat fő mezőgazdasági terményünk terméseredményeinek alakulását a 3. táblázat adatai szemléltetik.)

Különösen nagy csökkenés következett be a kenyérgabona mennyiségében búzatermelésünk 76,4%-kal, rozstermelésünk 63,2%-kal maradt alatta az 1938. évinek. A helyzetet súlyosbította, hogy a tartalékkészletek a háborús cselekmények során szinte teljes egészükben elfogytak. A megművelt területek és a termésátlagok csökkenésének fő előidézői a következők voltak: a hadműveletek és következményeik, a rendelkezésre álló kézi eszközök, szerszámok és gépek elég-

telensége, azok utánpótlásának megszűnése, az állatállomány nagyarányú csökkenése, az igavonók számának a korábbi 1/3-ára csappanása, a traktorok és szállítóeszközök elpusztulása, használhatatlanná válása,a trágyázás és a műtrágya hiánya, továbbá hogy a földreform során a földterület jelentős része kisebb szaktudású, gyengébb tőkeerejű és megfelelő felszereléssel nem rendelkező újbirtokosok kezébe került.

Mezőgazdasági termelésünk hanyatlása és a készletek elapadása miatt a közélelmezés jelentősen romlott. (3., 4., 5., táblázat) A népszövetségi norma szerint valamennyi alapvető élelmiszerből a magyar lakosság — ezen belül az őstermelők — fogyasztása jelentős mértékben a kívánatos alatt maradt. A károk országrészenként különböztek, különösen azokban a megyékben voltak nagymérvűek, ahol hosszabb ideig dúltak a harcok. Az állatállomány vesztesége alapjaiban rendítette meg a mezőgazdasági termelést, mert igaerőként és talajerőpótlásként is nagy szerepet játszott. A különféle mezőgazdasági termények és termékek pusztulása akadályozta az egész lakosság ellátását; a vetőmagvak hiánya veszélyeztette a következő évi termést és az állatállomány takarmányozását is. A 17,2 millió q normális kenyérgabona-szükséglettel szemben mindössze 6,23 q kenyérgabona állt rendelkezésre. A hiányzó mennyiség egy részét (6 millió q) tengerivel pótolták, de még így is 5 millió q fedezetlen szükséglet maradt. A belföldön előállított növényi és állati termékek 1945 végén átlagban naponta és fejenként mindössze 1766 kalóriát fedeztek (56 gramm fehérjét, 27 gramm zsírt és 309 gramm szénhidrátot).

A népszövetségi norma szerinti szükséglet 3080 kalória, (90 gr. fehérje, 95 gr. zsír, 451 gr szénhidrát) lett volna, a magyar viszonyoknak megfelelő számítások szerint pedig 2750 kalória (67 gr. fehérje, 77 gr. zsír és 429 gr. szénhidrát). Az alacsonyabb számítások szerint is a háborút követően kalóriában 35,8%-os (fehérjében 16,4%, zsírban 64,9%, szénhidrátban 28%) hiány volt.[4] Súlyosbította a helyzetet az élelmiszerek egyenlőtlen eloszlása, aminek következtében különösen súlyos helyzetbe került a főváros és a nagyvárosok lakossága, főleg az ipari munkásság.

Különösen kedvezőtlen a kép, ha az olcsó áron beszerezhető élelmiszerek arányát vizsgáljuk meg. Budapesten 1945 októberében az élelmiszerjegy alapján naponta mindössze 556 kalória tartalmú élelmiszerhez juthatott az átlagfogyasztó. Ezzel szemben a brit élelmezésügyi minisztérium adatai szerint az átlag fogyasztó Franciaországban 1100, Dániában 1470, Luxemburgban 1840, Belgiumban 1850 kalória tartalmú élelmiszert szerezhetett meg. De még a német közellátás is jobb volt, mert a brit megszállási zónában 1430, az amerikai zónában 900, Berlinben 1500 kalória tartalmú élelmiszert kapott jegy ellenében. Olaszországban, ahol igen nehéz volt az ellátás, ugyanannak a fogyasztónak napi 870 kalória értékű élelmiszer-fejadag jutott. Ugyanezek a különbségek tapasztalhatók az egyes foglalkozási kategóriáknak jutó kalóriamennyiséget illetően is. Tehát a jegyre adott és a szabadpiacon — jóval magasabb áron — beszerezhető élelmiszerek alapján az átlagos magyar fogyasztó — mint említettük — naponta 1766 kalóriához, a nem őstermelő pedig mindössze 1478 kalóriához juthatott. Az élelmezési helyzetnek ilyen alakulása súlyos következményekkel járt a lakosság egészségére, de a munkaképességére és a munkakészségére is.[5]

Mezőgazdaságunk háború utáni reorganizációját nagymértékben befolyásolta a külkereskedelmi helyzetünk megváltozása is. A két világháború közötti idő-

ben — az iparosodás következtében — a behozatal csaknem 2/3 része nyersanyagokból és félkésztermékekből állt, míg a kivitel 60%-át a mezőgazdasági termények képezték. A behozatal 483,6 millió aranypengő volt, amelyből kb. 25% élőállatra, mezőgazdasági és ipari segédanyagokra fordítódott. A kivitel 588 millió pengőt ért el, amelyből 351 millió értékben mező-, erdő- és halgazdasági termékeket szállítottunk külföldre. A háború következtében exportlehetőségeink és mezőgazdasági árukivitelünk rendkívül korlátozottá vált. Exportálható mezőgazdasági árufeleslegeink a háború előtti 351 millióval szemben alig 50 milliónyi értéket képviseltek.[6] Az is többnyire emberi fogyasztásra alkalmatlan takarmányokból állt. Az exportlehetőségek beszűkülése mellett nőtt a gazdaság importszükséglete, amelyet — éppen a mezőgazdasági árukivitel korlátozottsága miatt — nem tudott az ország biztosítani. Így a mezőgazdasági termelés visszaesése közvetve fékezte az ipar, az egész gazdaság újjáélesztésének menetét.[7]

A Magyar Gazdaságkutató Intézet (MGI) számításai szerint az élelmezési helyzet javítása, a közélelmezés jobb megszervezése érdekében számottevő élelmiszerbehozatalra lett volna szükség. A szükségletet az alábbiak szerint becsülte meg:

kenyérgabona	9 000 000 q
hús	700 000 q
zsír	400 000 q
cukor	400 000 q

Ha nagyobb mennyiségben vettek volna igénybe élelmezési célokra tengerit és árpát, akkor is legalább 5 millió q kenyérgabona behozatalára lett volna szükség.

A közellátás és a mezőgazdasági termelés javítása érdekében a mezőgazdasági lakosság iparcikkekkel való ellátása döntő jelentőségű; nemcsak az egészség és a munkaképesség fenntartása érdekében, hanem a mezőgazdasági terményfelesleg előállítása és a városi lakosságnak való átadása érdekében is. A legelemibb iparcikkek falura juttatása serkenthette csak fokozottabb termelésre a gazdákat. A MGI mintegy 100 millió háború előtti pengő értékre becsülte azt az iparcikkszükségletet, amellyel kiválthatta volna a lakosság élelmezéséhez szükséges mezőgazdasági terményeket.

A háború által előidézett károkhoz társult még a földreformból származó gondok serege. A gazdasági elmaradottság és a társadalmi feszültségek miatt 1945 tavaszára elodázhatatlanná vált a földreform. A rendelet megjelenése és a földosztás megkezdése lendületet adott a parasztságnak a károk felszámolásához és a termelés megindításához. Mintegy 650 ezren jutottak átlag 5,1 kh. földhöz. A földreform végrehajtása nélkül nem lehetett volna olyan rövid idő alatt a termelést megindítani és fellendíteni. A fellendülés azonban nem volt zökkenőmentes; a háborús károk kihatásai mellett több évig tartó aszály is sújtotta a mezőgazdaságot. Mindezeken a nehézségeken óriási erőfeszítések, lemondások árán sikerült úrrá lenni, melyeknek eredményeképpen a mezőgazdasági termelés színvonala 1948-ban elérte a háború előtti szint 80%-át.

A fegyverszüneti szerződésben foglalt jóvátételi kötelezettségek

Az antifasiszta koalíció tagjai már a második világháború alatt megegyeztek azokban a főbb elvekben, amelyek alapján a békeszerződést a vesztes országokkal

megkötni kívánták. Ezen elvek alapján került sor — hosszas egyeztetés és a szovjet fél által beterjesztett megfogalmazás szerint — a fegyverszüneti szerződés megkötésére, amelynek értelmében Magyarország a fegyverszünet hatálya alatt a békeszerződés aláírásáig megszállt ország marad. A fegyverszüneti előírások betartásának ellenőrzésére a győztes nagyhatalmak képviselőiből Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZEB) hoztak létre, szovjet elnöklettel. A magyar kormány köteles volt a fegyverszüneti szerződésből következő valamennyi utasítást teljesíteni. Mi sem példázza ezt jobban, mint az, hogy a jóvátételi szállítások megrendeléseit „Parancs" formájában kapta meg a kormány; az egyes szakminiszterek rendeleti úton adták ki ezzel kapcsolatos intézkedéseiket.

Ismeretes, hogy az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény 12. cikkének értelmében Magyarország hat év alatt 300 millió amerikai dollár jóvátételt volt köteles fizetni.[8] (7. táblázat) A többi volt német szövetségessel való összehasonlításban a magyar jóvátételi terhek maghatározása méltányosnak mondható. Magyarország kötelezettségeinek egy évre eső összege az 1938-as dollár árfolyamon számítva az 1938-as év nemzeti jövedelmének mintegy 5%-át tette ki. (A nemzeti jövedelem 5,2 milliárd pengő volt.) Ez a jóvátételi összeg bár súlyos tehertételt jelentett, mégis a háború előtti gazdasági helyzethez mérve teljesíthető lett volna. A háború következtében azonban az ország gazdasági teljesítőképessége igen leromlott: az állatállományban és a mezőgazdasági felszerelésben 2,5 milliárd, a mezőgazdasági terménykészletekben 2,7 milliárd, közlekedési berendezésekben 4 milliárd, a gyáriparban 1,2 milliárd, épületekben 1 milliárd háború előtti pengő érték semmisült meg.[9] A nemzeti jövedelem a háború előttinek csak 50%-át tette ki.[10] Ilyen veszteségek, ill. a gazdaságnak ilyen állapota mellett a jóvátételi kötelezettségek jóval nagyobb, szinte teljesíthetetlen terhet jelentettek Magyarország számára. Az áruszállítások elszámolása kedvezőtlen dollár-pengő átszámítással történtek, „a világpiaci árak háború alatti és utáni emelkedése következtében az 1938. évi 5,15 pengős dollárkulcs a jóvátételnél már 1945-ben 10,21 pengőre változott."[11] Ez a terhek megduplázódását jelentette, s ehhez járultak még a termelési és szállítási költségekből, az esetleges szállítási késedelmekből eredő többletkiadások. Ezeket a járulékos — előre nem látható és tervezhető — kiadásokat is figyelembe véve az országnak évente több mint a kétszeresét kellett fizetnie, mint amire az egyezményben megállapított dollárösszeg alapján számítottak. Ez az összeg a háború befejezésekor meglévő nemzeti jövedelem 1/5-ét tette ki. A kártérítési összeg elszámolási alapját a fegyverszüneti egyezmény 12. cikkének függeléke szerint az amerikai dollárnak — a fegyverszüneti egyezmény aláírása napján érvényes — aranyparitása képezte, vagyis 1 uncia arany értéke 35 dollár volt. A dollár aranyparitása 1938-ban is ugyanaz volt, mint a fegyverszüneti szerződés megkötésekor.

A függelék szerint a szállításokat az 1938-ban érvényes árak alapján kellett teljesíteni, felemelve a berendezések árát 15, a többi árukét pedig 10%-kal. A felsorolt rendelkezésekből az következett, hogy Magyarország jóvátétel fejében 1545 millió háború előtti pengőnek megfelelő árut volt köteles szállítani.

A jóvátétel fejében Szovjetuniónak teljesítendő áruszállításokat az 1945. június 15-én kelt megállapodás szabályozta.

A mezőgazdaságra rótt jóvátétel és következményei

Kevésbé tudott, hogy milyen bonyolult előkészítő és egyeztető tárgyalások előzték meg a jóvátételi szállítások megindítását, milyen pénzügyi számítások révén történt az elszámolás, hogyan köttettek az országok közötti kereskedelmi szerződések, milyen előre nem látható nehézségek akadályozták a zökkenőmentes szállítást, milyen erőfeszítéseket tett a magyar kormány a jóvátételi terhek mérséklésére a hazai közellátás biztosítása és a gazdaság talpra állítása érdekében.

Alig, vagy egyáltalán nem ismeretesek azok az adatok, amelyek a mezőgazdasági ágazat jóvátételi kötelezettségeire és tényleges teljesítésére vonatkoztak. Pedig több szempontból is jelentőséget kell tulajdonítani ezeknek. Elsőként azért, mert közepesen fejlett agrár-ipari ország voltunk a világháborút megelőzően s a nemzeti termék előállításában jelentős szerepet kapott a mezőgazdaság. (49%) Továbbá a háború ebben az ágazatban is nagy pusztítást okozott, a veszteség az 1944. évi becsült nemzeti vagyon 21,4%-át jelentette. A mezőgazdaságot ért károk kihatottak a magyar gazdaság egészére: az újjáépítés menetére, ütemére és mértékére. A gazdaság termelőképessége nagymértékben függött a mezőgazdaság gyors reorganizációjától.

A Szövetséges Hatalmak 1945. január 20-án Moszkvában írták alá Magyarországgal a fegyverszüneti szerződést, amelynek 11. és 12. §-a és függelékei tartalmazták a jóvátételi kötelezettségeinket. Bár a 12. § függeléke rögzítette „...hogy a Magyar Kormány azonnal élelmiszereket és egyéb közszükségleti cikkeket bocsát rendelkezésre,..." és „... a szállítások méreteit a három kormány közötti egyezmény fogja meghatározni..." mégis, amikor 1945 nyarán a háborús pusztítás méreteivel, illetve a kötelezettségek és megrendelések tételes felsorolásával szembesült a kormány, csak akkor döbbent annak tudatára, hogy az ország gazdasági teljesítőképességének a határára jutott. A károk nagysága, az ebből fakadó közellátási és újjáépítési gondok, valamint a fegyverszüneti szerződésben ránk rótt terhek egyidejű teljesítése sokkolta mind a kormányt, mind a társadalom egészét. A kormány megpróbálta a kötelezettségek mértékét mérsékeltetni, vagy legalábbis a szállítások ütemét módosíttatni; sajnos igen csekély eredménnyel. Valójában ekkor tudatosodott, hogy az a politika, amely Magyarországot a vesztes háborúba sodorta, súlyos következményekkel jár és ennek terheit az ország egész lakosságának vállalnia kell. A gazdaság ilyen mértékű veszteségei és terhei a reorganizáció akadályává váltak.

Az egyezmény előírta, hogy a Szovjetunió részére — jóvátétel fejében — történő áruszállításokat Magyarország 6 év alatt törleszti árukkal. És még 1945-ben 33,4 millió dollár értékű szállítást teljesít, ebből 6 millió dollár értékű mezőgazdasági terményt.[12] (6. táblázat) Súlyosbította a mezőgazdaság helyzetét, hogy a törlesztési idő első 3 évében kellett a gabonaféléket leszállítani, ellentétben az állatok és állati eredetű termékek szállításával.

Az egyezményben meghatározott áruszállítások pengőértéke azonban ennél lényegesen nagyobb összeg volt. Ez abból adódott, hogy a háborút követően a megrendelések előállítási ára 1938-hoz viszonyítva nőtt. (1 jóvátételi dollár 10,2 pengőbe került.) A magyarországi termelési költségek és árak magasabbak voltak, mint a világpiaciak.

Az egyezmény az első szállítási évben Magyarországot újonnan előállítandó fém- és gépipari termékek, már meglévő gyári berendezések, mezőgazdasági termények és különböző áruk szállítására kötelezte. A 200 millió dollárra értékelt áruk előállítási, ill. beszerzési ára a korabeli vizsgálatok szerint 1938-as árakon 2000 millió pengőt tett ki. Ehhez az összeghez egyéb, járulékos terhek is társultak, mint a szállítási költségek, amelyek az előállítási és beszerzési költségeknek mintegy 15–20%-át tették ki. Komoly terhet jelentettek a késedelmi díjak is; a le nem szállított áruk értékének 5%-át kitevő árut kellett minden hónapban késedelem címén leszállítani.

A nemzeti jövedelem és az életszínvonal a háború során igen alacsony szintre süllyedt, s ezért különösen súlyos tehertételt jelentett a jóvátétel. Míg az 1938/39-es évben az egy főre jutó nemzeti jövedelem 572 pengő volt, addig 1945-ben csak 289 P. Ehhez társult még az újjáépítés anyagi terhe (fejenként 23 P). Ezeknek a kötelezettségeknek a levonása után mindössze 177 pengő jutott 1945-ben a nemzeti jövedelemből egy lakosra. Az életszínvonal messze a létminimum alá süllyedt. Ennek ismeretében a méltányosnak mondott jóvátételi összeg is magas volt és a teljesítése természetesen emberfeletti küzdelmet és lemondást kívánt a lakosságtól.[13]

Az első jóvátételi évben teljesítendő szállítási kötelezettségek lényegesen meghaladták lehetőségeinket, mindehhez társult az idővel való versenyfutás, hiszen alig 7 hónap állt rendelkezésre a követelések teljesítésére. A mezőgazdaságot ért veszteségek miatt a kenyérgabona szállítására halasztást kért és kapott az ország, így 1946. január 20-ig „csak" 2 043 000 dollár értékű szállítás történt a 28 536 000 dolláros érték helyett. A járulékos terhekkel együtt a SZU részére teljesítendő jóvátételi szállítások összege (1938-as pengőben) 2500 millió körüli összeget tett ki. Ehhez járult még a Csehszlovákiát és Jugoszláviát illető jóvátétel, amelynek pengőértéke a 5,15-ös dollár-pengő árfolyamon számítva 515 millió pengőt tett ki. Ha a szovjet vonatkozásban alkalmazott értékelést vesszük, ez is duplázódott, tehát a Magyarországot terhelő jóvátétel összege mintegy 3000–3500 millió háború előtti pengőre rúgott. Évente tehát 500–584 millió háború előtti pengő volt a magyar jóvátétel összege, több mint kétszerese annak, mint amit a fegyverszüneti szerződés megállapított; a nemzeti jövedelem mintegy 21–25%-a.[14]

A fegyverszüneti szerződés 11.§-a előírta: „A Magyar Kormány köteles magyar valutában időszakonként pénzbeli kifizetéseket teljesíteni és olyan árukat (üzemanyagot, élelmiszert stb.), eszközöket és szolgáltatásokat rendelkezésre bocsátani, melyekre a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokságnak funkciói teljesítésére, valamint a Szövetséges Államok ama misszióinak és képviseleteinek, melyek a szövetséges Ellenőrző Bizottsággal kapcsolatban állanak — szükségük lehet."[15]

A jóvátételi szállítások mellett a fegyverszüneti szerződés 11. §-a értelmében a hazánk területén tartózkodó Vörös Hadsereg élelmezési igényeit is ki kellett szolgálni. 1945 első negyedévében a Vörös Hadsereg parancsnoksága közvetlenül gondoskodott a hadsereg ellátásáról, így az e célra igénybe vett élelmiszer mennyisége nem ismeretes. Valószínűleg lényegesen nagyobb volt, mint a későbbi évnegyedeké, amikor a szovjet hadsereg részére igényelt élelmezési cikkek az 1938-as évi értéken 178 millió pengőnek feleltek meg. A hadsereg ellátása súlyos terhet rótt a háborús pusztítástól legyengült mezőgazdaságra; különösen az ál-

latállomány sínylette meg. A hadsereg ellátására évi 160 000 szarvasmarhát kellett szállítani, ezért annak húsellátása és a jóvátételi szállítás csak a törzsállomány, ill. a magyar lakosság ellátásának a rovására történhetett. Értéke 1938-as áron 178 millió háború előtti pengőnek, ill. 238 millió háború utáni pengőnek felelt meg. Készpénzben csak 1945 októberében a Vörös Hadsereg ellátására 1 milliárdot, a SZEB költségeinek fedezésére további 1,5 milliárd pengőt folyósított a kormány. Ez az összeg kereken 2 millió háború előtti pengőnek felelt meg, ami egy évben 24 millió pengőt tett ki. Az említett fizetéseknek, áruszállításoknak és szolgáltatásoknak a háború előtti értékekre való átszámítása igen bonyolult pénzügyi műveleteket igényelt az állandóan változó árak, ill. a részben pénzben, részben természetbeni szállítások miatt.

Tehát a 11. paragrafus alapján igényelt összes szolgáltatások értéke 1945-ben 262 millió háború előtti pengőnek — a nemzeti jövedelem 11%-ának — felelt meg.[16]

A jóvátételi termelésbe bevont üzemek kiadásai további 10 milliárd pengő költséggel terhelték az államháztartást, így az 1945. év állami kiadásainak mintegy 37%-át a jóvátételre fordította a kormány. Az állami kiadások a nemzeti jövedelem 20–30%-át emésztették fel.[17] (7. és 8. táblázat)

Mivel a háborút követően a gazdasági élet szinte teljesen leállt, a kormány nem jutott bevételekhez, amiből a kiadásokat fedezhette volna. A földbirtokreform következtében a földadóforrások elapadtak, a házadók a szociális korlátozás miatt csappantak meg, a magángazdaság a dezorganizáltság miatt maga is támogatásra szorult. A külkereskedelem leállása miatt úgyszólván megszűnt a vámbevétel, a termelés pangása következtében a dohány - és a szeszadó is minimálisra zsugorodott. Az infláció növekedésének mértékét a bankjegyforgalom emelkedésének gyorsasága is tükrözte: május végétől novemberig 16-szorosára nőtt.

A háborús károk és veszteségek mellett jelentős változást okozott a magyar mezőgazdasági termelésben az 1945-ös földreform, amelynek során az összes művelés alatt álló területnek 1/3 része került kiosztásra. A juttatásban részesültek 58,3%-a cseléd és mezőgazdasági munkás volt. A juttatás átlagos mértéke valamivel kevesebb, mint a nyugati országokban.[18] A birtokreform következtében az üzemi struktúra és a termelés szerkezete is megváltozott. Csökkent a kalászosok, a szálastakarmány-félék, valamint a kereskedelmi és ipari növények termelése. Mindez kihatott a lakosság élelmezésére, az állattenyésztésre és a mezőgazdasági ipar nyersanyagtermelésére is. A mezőgazdasági termények hiánya befolyásolta az export-import alakulását és közvetve az ipari termelést. Ugyanakkor gátolta önmaga fejlődését, illetve megakadályozta a kellő ütemű reorganizálódást. Ez különösen akkor érthető, ha számba vesszük a mezőgazdasági ipar háború utáni helyzetét. A mezőgazdasági termelés fellendülése nagy mértékben függött attól, hogy a számára fontos ipari eszközök milyen mértékben álltak rendelkezésre. A földreform következtében megnőtt a mezőgazdasági kisgépek iránt a szükséglet, mivel a meglévő kevés számú nagygép alkalmazása a kisüzemi struktúrában gazdaságtalan. A mezőgazdasági gépek előállításához is szénre és vasra volt szükség, de ezt elsősorban a jóvátételi szállításra kellett biztosítani. A gazdaság és az élet minden területén meg kellett küzdeni a hiányból fakadó nehézségekkel is. A termőterületek javításához műtrágyára, a növényvédelemhez permetezőszerre lett

volna szükség, de a kiviteli hiány miatt nem tudott az ország megfelelő nyersanyagot importálni. Az állatállomány megcsappanása miatt (43%) az istállótrágyaellátás is elégtelen volt. Az állati betegségek elleni szérumok hiányában nagy pusztítást végzett a sertés- és a baromfipestis. Az iparcikkek hiánya a falusi lakosság mindennapi szükségletének kielégítését tette lehetetlenné, az elkedvetlenített gazdák elsősorban saját fogyasztásra tudtak termelni. Az ipar termelésének hiányosságai a mezőgazdaság fellendülését gátolták, nagyarányú visszaesés következett be a termőterület és a terméshozamok nagyságában.

A háború és a földreform okozta gazdasági gondok enyhülését tíz év elteltével várták a gazdaságkutató szakemberek. A mezőgazdasági termelésre az állatállomány pusztulása hatott a legsúlyosabban, ezért a közellátás, az igaerő, a trágyaprodukció és a kivitel szempontjából egyaránt fontos volt az állatállomány mielőbbi felszaporítása. Korabeli becslések szerint, állatfajtánként hosszabb-rövidebb időre tették az állomány számának reprodukálódását. Ezek az időtartamok egyben a termés pangását és a fogyasztás szűkösségét is jelezték. A szántóföldi termelés területénben — a kézi-, igás- és gépi munkaerő, valamint az üzemanyaghiány miatt — 25%-os, a termés nagyságában pedig 15%-os visszaesés következett be. A kapások, de különösen a cukorrépa területe csökkent jelentős (25%-os) mértékben, s a műtrágya, trágya hiánya a takarmány- és a gabonatermelésre is hasonlóan hatott. A háború következtében nemcsak a külső, hanem a belföldi piac is összezsugorodott; mind a fogyasztóközönség, mind az ipar szempontjából. Az intenzív mezőgazdasági termelés kibontakoztatásához a fizetőképes kereslet és az export megélénkülése is fontos, nemcsak a fogyasztók, hanem a feldolgozóipar szempontjából is.

Összességében a békeidők színvonalának elérését a korabeli szakemberek 15–20 év elteltével vélték elérhetőnek.[19]

Az egyezmény aláírását követően a magyar kormány kéréssel fordult a SZEB-hez: a szállítások alapfeltételeinek biztosítását kérte, vagyis az ún. hadizónák megszüntetését, a gyári berendezések elszállításának leállítását, a Vörös Hadsereg parancsnoksága alatt álló bányák, gyárak, anyagkészletek,mezőgazdasági termények szabad forgalomba való visszakapcsolását, az állami monopóliumok — a posta, a MÁV — fölötti rendelkezés jogának visszaszármaztatását, a szovjet katonai hatóságoknak a magyar hivatalos szervekkel és a civilekkel szemben való jogkörének pontos meghatározását. A magyar kormány — többszöri megkeresés ellenére is — július végén elutasító választ kapott.

Az objektív gazdasági helyzet mellett a megszállásból fakadó körülmények is nehezítették a Magyarországra rótt terhek teljesítését. Az erőfeszítések ellenére is az első évben az előírásoknak csak 25–35 százaléka teljesült, ami mutatja, hogy az egyezményben foglalt követelések meghaladták a magyar gazdaság teljesítőképességét.

A termelés megindulását a különböző ipari és mezőgazdasági alapanyagok, termények hiánya is késleltette, ezen kívül az elégtelen munkaerő is akadályozta a jóvátételi szállítások megindulását. A termelőmunkából hiányoztak a frontokon elesettek és a hadifogságban lévők. Az itthon tartózkodók a rossz ellátás miatt nem tudtak a munkakövetelményeknek megfelelni. A megvalósított szállítások viszont tovább gyengítették a lakosság ellátásának, a gazdaság és az ország újjá-

építésének feltételeit. Mivel ezzel a ténnyel már 1945 őszén szembesültek a szakemberek és a magyar kormányzati szervek, ezért különféle megoldási terveket kezdtek kidolgozni az egyezmény átalakítására. Az egyik terv szerint 6 év helyett 8 évre osztották volna el a szállításokat és az első évben csak minimális részét teljesítették volna, míg a másik terv szerint 2–3 éves moratóriumért folyamodtak volna. Ezeket a javaslatokat azonban ekkor még nem lehetett átnyújtani a SZEB-nek, mert Puskin követ közölte Gyöngyösi külügyminiszterrel, hogy az a legroszszabb benyomást keltené a szovjet hatóságoknál.[20]

A szállítandó áruk 5–7. csoportjában felsorolt tételek — gabona, magvak, állatok és különböző áruféleségek — az egyezmény szerint 34,4 millió dollárt tettek ki. Ehhez az összeghez járultak még a szállítási és késedelmi költségek, amelyek jelentősek voltak és a gazdaság akkori teljesítőképessége miatt az első szállítási év végéig (1946. január 20-ig) nagyfokú lemaradás következett be. Gazdasági nehézségeinkre való tekintettel 1945-ben a kenyérgabona-szállításra halasztást kaptunk, de a többi élelmiszer tekintetében a kötelezettséget teljesíteni kellett. Évi átlagban 500–584 millió háború előtti pengőt tett ki Magyarország jóvátétel fizetése. Több mint a kétszerese annak, mint amit a fegyverszüneti egyezmény megállapított. Ez az összeg az akkori nemzeti jövedelemnek 21–25%-át tette ki.

Ezen felül a 11. § alapján a magyar kormány köteles volt a szovjet főparancsnokságnak, a SZEB-nek és a vele együttműködő misszióknak és képviseleteknek is pénzösszegeket, árukat, eszközöket rendelkezésükre bocsátani, ill. szolgáltatásokat teljesíteni, így már az első évben a nemzeti jövedelem 11%-át kitevő szolgáltatásokat teljesítettünk.

Annak ellenére, hogy a jóvátételi kötelezettségek teljesítésének irányítására, koordinálására az első hónapokban még nem voltak megfelelő szervezetek, az egyes szakminisztériumok már 1945 nyarán megtették a szükséges intézkedéseket.[21] Mindenekelőtt számba vették a rendelkezésre álló készleteket, a várható terméseredményeket és a magyar lakosság szükségleteit. Ez utóbbi kielégítése — a gazdaság működtetése szempontjából is — elsődleges feladat lett volna, hiszen a munkásoknak és a mezőgazdasági termelőknek saját munkaerejük újratermeléséhez is megfelelő élelemre volt szükségük. A felmérések az ország gazdasági helyzetének feltérképezésén túl az erőforrások számbavételét is jelentették, mivel esedékessé váltak a jóvátételi szállítások. A nyár folyamán nemcsak a magyar hatóságok, hanem az orosz parancsnokságok is kértek kimutatásokat a mezőgazdasági gépek mennyiségéről, a működő malmok kapacitásáról. A beérkezett jelentésekből kiviláglik, hogy a gabonatartalékok jelentős részét orosz katonai alakulatok foglalták le, illetve a malmok és olajgyárak is katonai megrendelésre dolgoztak.

A mezőgazdaság talpra állásának feltételei

MGI a végzett elemzések alapján a következő 10 pontban foglalta össze a magyar mezőgazdaság reorganizálásának alapvető feltételeit:

1. A jóvátétel teljesítésének kedvezőbb kezdő időpontjának a megállapítása, oly módon, hogy ne akadályozza a mezőgazdasági termelés kibontakozását, elsősorban az állatállomány és a fontosabb termények elvonásával.
2. Az infláció megállítása.

3. A hitelviszonyok rendezése, a mezőgazdaság számára hitel folyósítása.
4. A közlekedés helyreállítása a termékeknek a fogyasztókhoz való gyors szállítása érdekében.
5. A külkereskedelmi forgalom helyreállítása a mezőgazdasági iparcikkek, üzemanyagok és tenyészállatok behozása céljából.
6. A falusi lakosság számára a szükséges iparcikkek biztosítása.
7. A mezőgazdasági gépgyártás, műtrágya és vegyszerek, állati betegségek elleni oltóanyagok gyártásának megindítása.
8. A mezőgazdasági ismeretek terjesztése, különösen az újbirtokosok körében.
9. A szövetkezés elősegítése a gazdálkodás hátrányainak leküzdése érdekében.
10. A beruházások elindításához külföldi segítség megszerzése javakban és pénzkölcsönben.[22]

A feltételek megteremtésének körülményeire vagy azok megvalósításának módjaira jelen dolgozatban nincs mód kitérni. Csak néhány a mezőgazdasági termelés szempontjából jelentős körülményt említünk meg, amelyek alapvetően befolyásolták a mezőgazdaság fellendülését. A mezőgazdaság hiteligényét érzékelte a kormány, ezért az újonnan földhözjuttatott gazdák igényének kielégítésére négy milliárd pengő összeget szándékozott biztositani, amelyet meghatározott birtokkategóriáknak kívántak juttatni.

A mezőgazdaság reorganizálásának akadályai

a) A háború következményei

A mezőgazdasági termelés újraindításának a feltételei Magyarországon 1945-ben részben vagy teljes egészében hiányoztak.

Nem volt megfelelő ipari bázisunk, amely a kisüzemeket mezőgazdasági termelőeszközökkel, gépekkel, műtrágyával látta volna el. Megszakadtak külkereskedelmi kapcsolataink és ezáltal mezőgazdasági terményeink piacát is elveszítettük, illetve nem jutottunk a szükséges nyers- és alapanyaghoz. Mindezek hiányában akadozott a termelés. A gazdasági, kereskedelmi feltételek hiányán túl az emberi munkaerő mennyiségi és minőségi csökkenése is hátráltatta a fejlődést.

Az anyagi természetű károkat valamivel könnyebb számszerű adatokkal kimutatni, de jóval bonyolultabb az eszmei veszteségek összegyűjtése és kimutatása. Valójában erre csak következtethetünk. Az emberi szaktudás és munkaerő minden ország gazdaságában az egyik legnagyobb érték. Az ebben bekövetkezett veszteségek visszavetették az ország mezőgazdasági kultúráját, illetve hosszú időre megátolták egyenletes fejlődését. A lakosságcsökkenés a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jelentős hányadát foglalta magában.[23] Mégpedig azt a korosztályt, amely a termelőmunkában a legfontosabb szerepet töltötte be. A gazdálkodás fő irányítója, tervezője és kivitelezője a férfi volt. Nélküle jelentősen csökkent a gazdálkodás hatékonysága, termelőképessége. De nemcsak a férfi lakosságot érte veszteség, hanem a nőket és a fiatalabb — gyermek — korosztályt is, akik a fölműves családokban kialakult munkamegosztás szerint vették ki részüket a munkából. Ez a kialakult rend a háborút követően torzult, de következménye alig-alig szám-

szerűsíthető. A háború után előállt helyzetben a nőknek és gyermekeknek szinte férfi-teljesítményt kellett nyújtani. Talán ez is tükröződött az 1947-ben egységessé vált napszámbérben.

Nemcsak az életek kioltása vonta el a termeléstől az embereket, hanem a hadi- és közmunkák teljesítése is. A falvak lakosai rendszeres és kemény hadimunkát végeztek. Ez a munkaerő-elvonás a mezőgazdasági munkálatokat késleltette, ami a terméshozamok csökkenésében is tükröződött. A rosszul tápláltság következtében a háborút követő években nőtt a megbetegedések száma és a gyermekhalandóság. A falusi lakosság pénztelensége és az egészségügyi ellátás hiányosságai miatt sokan évekre, talán egész életre szóló egészségügyi károsodást szenvedtek. A rossz egészségi állapotban lévő munkaerő nem tudott jó munkateljesítményt elérni, nem tudta a gazdaságot megfelelően fejleszteni.

A mezőgazdaság iparcikkek hiányában nem tudott az ország számára megfelelő és elegendő élelmiszert és ipari alapanyagot termelni. Emiatt — és az országra háruló egyéb kötelezettségek miatt — olyan árarányokat alakítottak ki, amelyek a mezőgazdasági termelést visszavetették. Az agrárolló következtében a falusi termelők minden fizikai és anyagi tartaléka felemésztődött, a jóvátételi kötelezettségen felül csak igen alacsony szintű önfenntartásra jutott.

Az ország háború utáni életének alakulása szoros kapcsolatban volt a hazai németség sorsával is. A nemzetközi döntést követően a németek kitelepítése révén hazánk mintegy 250 ezer lakost veszített.[24] A földművelésben, a fejlett gazdálkodásban jártas földművelő családok ezreivel lett szegényebb az ország. Igaz, a betelepítésekkel némileg mérséklődött a hiány, de a telepítési körülmények és a folyamat elhúzódása miatt csak hosszabb idő elteltével tudtak az újonnan érkezettek a gazdálkodásba eredményesen bekapcsolódni. A telepítések nemcsak az érintett családokat és azok gazdaságát, hanem az egész lakosságot, és annak termelőmunkáját erősen befolyásolták. Részben a fellépő munkaerő-gondok, részben a termelési-értékesítési zavarok, részben érzelmi, indulati okok miatt. Nem egyszer a szánakozó megértés és segítés mellett a gyűlölködő kirekesztés sújtotta mind a németséget, mind a betelepülő magyarokat.

b) A telepítések következményei

Magyarország egyes tájegységeit (Dél-Dunántúl, Budai hegyek, Szabolcs, Békés stb.) a 18. században német telepesek népesítették be. Az ezt követő évszázadok során jól alkalmazkodtak az itteni viszonyokhoz és szorgalmas munkájukkal újra termővé varázsolták a török-korban elpusztult földeket, Magyarországot már hazájuknak tekintették.

A magyarokénál viszonylag kedvezőbb társadalmi és gazdálkodási feltételeik, az óhazából hozott termelési szokásaik és szorgalmuk révén meglehetősen fejlett, belterjes gazdálkodási módot, virágzó gazdaságokat teremtettek. Kitartó munkájukkal alapozták meg a szarvasmarha-tenyésztést, különösen a jól tejelő tehéntartást, majd a szövetkezeti tejfeldolgozást. Az istállózó állattartás mellett különösen a szőlő- és dohánytermesztésben jártak élen. Bár meglehetősen zárt közösségekben éltek — falvaik 80–90–95%-ban német lakosúak voltak — békességben megférték a magyarokkal. A huszadik század eszmei-politikai viharai a-

zonban nehéz helyzetbe sodorták őket. Hitler a nagy német birodalmi terveiben igényt tartott rájuk; a háború alatt ötödik hadoszlopként igyekezett felhasználni őket. Sokakat sikerült megnyernie, akik a Volksbund nevű fasiszta szervezetbe tömörültek, de sokan ellenálltak és létrehozták a Hűséggel a Hazához! elnevezésű mozgalmukat. A háború után a győztes nagyhatalmak a magyarországi német kisebbség egészét vétkesnek mondták ki. A potsdami döntés kimozdította a németséget magyarországi otthonaikból, gazdaságaikból. Már 1944/45 telén megkezdődött a német lakosság elhurcolása a Szovjetunióba. A munkaképes korú nőket 35, a férfiakat 45 éves korig vitték el.

A földreformrendelet megjelenése, s a korábban Bácskába telepített, most onnan menekülő székelyek otthonkeresése időben egybe esett. A rendelet értelmében megkezdődött a Volksbund tagjainak vagyon- és földelkobzása. Ez a németség számára internáló tábort és összeköltöztetést jelentett. Az akkori közhangulat közömbösen fogadta ezeket az intézkedéseket, bár nem kevés példája volt a segítőkészségnek is. Az ily módon gazdátlanná vált birtokok terményeit, állatállományát és ingó készleteit lefoglalták, elsősorban a katonaság céljaira, de a közélelmezés igényeit is ezekből elégítették ki. Helyükbe költöztették be a Dunántúlon hontalanul vándorló székely családokat is. Kezdetben gyakori volt a német és a székely családok együttlakása, ami természetesen sok súrlódásra, vitára, néha még tettlegességre is vezetett. De arra is ismerünk példát, hogy békességben éltek egymás mellett. Természetesen nem volt könnyű egyik félnek a helyzete sem.

Dél-Dunántúlon hadi munkára elsősorban a németlakta községekből rendeltek ki munkabrigádokat. Ilyen körülmények között gazdaságaik megműveletlenül álltak, elhanyagolttá váltak. Még nyáron is megmunkálatlan volt a svábság szőleje, földjeik szántatlanok maradtak munkáskéz hiányában. Az elöljáróságoknak kellett intézkedni, hogy az egykori német gazdaságokban a szükséges munkákat elvégezzék. A tervszerű kitelepítés 1946 elején indult és 1948 tavaszán zárult. Ez alatt az idő alatt mintegy 240 ezer németet telepítettek át Németország megszállási zónáiba.

Nem volt könnyű a betelepülők helyzete sem. Hosszú hónapok hányattatásai után ugyan fedél került a fejük fölé, de milyen áron! Az új, szokatlan körülmények, a szétszakított családok megélhetési gondjai mellett a bizonytalanság is fékezte munkakedvüket. Attól tartottak, hogy kapott földjüket elveszik és újból földönfutóvá lesznek. Ezért is sürgették a pártok a mielőbbi telekkönyvezést, hogy a telepesekben is és az újbirtokosokban is erősítsék a tulajdonosi érzést, javítsák a munkakedvet.

Közel négy éven át állandó változásban volt a falu, cserélődtek a földek, a házak gazdái. Nem csoda, ha fennakadás volt a földek művelésében, kiesés a termelésben, a szakszerű munkavégzésben. A földreform is csak a telepítések befejezésekor zárult le végleg. A földosztással megszűntek a nagybirtokok. Mindez visszaesést eredményezett a gazdálkodásban. A tulajdonosváltás a kisüzemi gazdálkodást tette lehetővé, az újgazdák azonban a tőkeszegénység, szakismeret és megfelelő munkaeszközök hiánya miatt nem tudtak elég hatékonyan gazdálkodni. Jórészt csak saját szükségleteik kielégítésére termeltek. Ez a gazdálkodási mód azonban nem tudta megfelelő mozgásba hozni a mezőgazdaságot, sőt jelentősen fékezte azt.

A mezőgazdaság intenzifikálása nagymértékben függ a földművesek általános és szakmai ismereteitől, gazdálkodási módjától és a felvevő piactól. Az ország, az ismert körülmények miatt, ezeket a feltételeket nem tudta biztosítani. Így a mezőgazdasági termelés szinte csak arra korlátozódott, hogy életben tartsa a föld művelőit és az ország lakosságát. Ami ezen felül termett, azt nem a felvevő piacra, nem tartalékra, hanem a jóvátételi szállításokra adta. Ez pedig nem sarkallta kellően a föld művelőit a több, a jobb termelésre.

c) A munkaerő ára

A mezőgazdaság nagyarányú termény-, állat-, gép- és eszközhiányához társult az emberi munkaerőben és szaktudásban bekövetkezett veszteség is. Megnőtt a munkaerő iránti kereslet és vele együtt ugrásszerűen (10–100-szorosára) nőttek a mezőgazdasági bérek. Ez nem a megtermelt érték mennyisége, hanem a meghirdetett politikai elvárás miatt következett be. A termelési gondokkal birkózó gazdák többsége azonban nem tudta megfizetni a gazdaságilag fedezetlen magas béreket. Termelési kedvét szegte az is, hogy a keservesen megtermelt áruját csak áron alul tudta eladni, amiért képtelen volt megfelelő fogyasztási- és iparcikket vásárolni. Emellett terményének nagy részét köz- és jóvátételi célokra kellett felajánlania, amelynek csereértékét csak jóval később kapta meg. Így pénze az infláció miatt jelentősen vesztett értékéből. A nagyobb gazdák érdeke is az volt, hogy csak saját szükségletre termeljenek, illetve minimális feleslegüket csere útján értékesítsék. Az így kialakult helyzet tovább rontotta az ország élelemmel való ellátását, csökkentette a lakosság munkabíró képességét.

Ahhoz, hogy az ország termelése kielégítően működjön és eleget lehessen tenni a jóvátételi kötelezettségeinek, legelőször a falut kellett közszükségleti cikkekkel — cukor, só, ruhanemű, petróleum — és a termeléshez szükséges üzemanyaggal, alkatrészekkel, gépekkel, eszközökkel ellátni. A gazdaság termelőképessége nagymértékben függött attól, hogy a mezőgazdaság milyen gyorsan reorganizálódik, milyen mértékben képes a lakosság és az ipar igényeit kielégíteni. Az ország alapvető érdeke volt a mezőgazdaság talpra állítása, a termelés beindítása. A termeléshez munkaerőre volt szükség, azonban a férfi munkaerő hiánya, a földreform, a kitelepítések és a nehéz életkörülmények miatt a munkabérek megnövekedtek. A forint bevezetése előtt a napszámbér 5–6 liter bor, 6–7 liter tej, vagy 10–15 kg morzsolt kukorica volt.

A háborút követően, a falusi társadalom bármelyik rétegét is vizsgáljuk, egyaránt azt tapasztaljuk, hogy hátrányosan érintették a munkaerőgondok. Az uradalmaknak lett volna bérfedezete, de nem kapott megfelelő és elegendő munkaerőt; a kisbirtokos és az újgazda nem tudta a magas béreket megfizetni; a mezőgazdasági munkások az infláció miatt természetbeni juttatást kívántak, de a gazdák a tartalékok magcsappanása miatt ezt sem igen tudták — vagy csak saját fejadagjuk rovására — megadni. A munkaerőhiány leküzdésében maguk a munkavállalók is közreműködtek oly módon, hogy részesbérért és természetbeni juttatásért is vállaltak munkát, hogy fenntartsák magukat és családjukat. Nyár végén és ősszel egyre inkább a természetbeni díjazás vált általánossá. Októberben újabb „fizetési eszköz" jelent meg: a ruhanemű. Nem ragaszkodtak a megállapított munkabérekhez,

sokszor fele összegért, esetleg még kevesebbért is hajlandók voltak munkába állni. Gyakran csak élelemért, lakásért dolgoztak Az agrárolló egyaránt sújtotta a mezőgazdasági munkásokat és a birtokosokat, végső soron az ipar fellendítése érdekében hozott jövedelemkorlátozó intézkedések a falu erőforrásait szívták el. A mezőgazdaság az ipar újjáépítését szolgálta.[25]

A magyar kormány megkísérelt a háború utáni politikai, gazdasági és kereskedelmi elszigeteltségből kiszabadulni, de a nemzetközi erőviszonyok nem kedveztek próbálkozásainak. A nyugati kormányok halogató taktikával tértek ki a konkrét ígéretek elől. Valójában nem is akartak olyan gazdasági-kereskedelmi együttműködésre lépni Magyarországgal, amelynek következtében szembe kerültek volna a szovjet érdekekkel. A segítséget jelentő gazdasági együttműködést azzal hárították el, hogy Magyarországnak jelentősek a korábbi tartozásai, gazdasága nem exportképes, ill. nem jelent megfelelő piacot termékeik számára. Így a magyar kormány 1945. augusztus 27-én együttműködési megállapodást írt alá a szovjet kormánnyal, amelynek értelmében az együttműködés kiterjedt pl. a mezőgazdaság területén közös tudományos kutatóintézet létesítésére, különös tekintettel az ipari növények termelésének fokozására. Az amerikai és az angol kormányok jegyzékben tiltakoztak a magyar-szovjet gazdasági szerződés miatt, de konkrét javaslatokat nem tett egyik sem, sőt novemberben az USA Külügyminisztériuma közölte, hogy csak a békeszerződés aláírása után tartja kívánatosnak kétoldalú kereskedelmi egyezmény megkötését. Valójában Nyugat lemondott az ebben a régióban lévő országokról. Ezek után 1945. december 20-án ratifikálta a Nemzeti Főtanács a magyar-szovjet gazdasági szerződését, amelyet 1946 tavaszán egy sor közös vállalat megalakulása követett.[26]

Ezzel valójában Magyarország gazdaságilag elszakadt, elszigetelődött a fejlettebb európai országoktól, megszakadtak korábbi gazdasági-kereskedelmi kapcsolatai. A szövetségesek egyre hidegülő kapcsolata, az ismertetett gazdasági problémák, a jóvátételi terhek és mindezekkel járó belső politikai, társadalmi feszültségek a szovjet támogatást élvező baloldali, kommunista erőket juttatta előnyös politikai helyzetbe Magyarországon. A külső politikai erők által meghatározott belpolitikai fejlődés kijelölte a gazdaság, a mezőgazdaság reorganizálásának útját és módját is. Magyarország leszakadásával (is) tovább nőtt a szakadék Európa nyugati és keleti részei között.

1. táblázat

Egy keresőre eső nemzeti jövedelem az 1925–34. évek átlagában

Az 1925–34. évi amerikai árak alapján számítva	Dollárban
Európán kívüli országok	
Egyesült Államok	1.397
Kanada	1.380
Új-Zéland	1.000
Ausztrália	952
Dél-Afrika	276

Európai országok

Nagy-Britannia	1.069
Csehszlovákia	455
Svájc	1.036
Görögország	397
Hollandia	855
Finnország	380
Ír Szabadállam	770
Magyarország	**359**
Svédország	695
Lengyelország	352
Franciaország	694
Lettország	345
Dánia	680
Észtország	341
Németország	646
Olaszország	338
Spanyolország	628
Bulgária	259
Belgium	600
Románia	243
Norvégia	539
Litvánia	207
Ausztria	511

Forrás: Colin Clark, Internationaler Vergleich der Volkseinkommen. Weltwirtschaftliches Archiv, 47. Band (1938. I.) 66.S.

2. táblázat

Magyarország területe, lakossága, népsűrűsége, lakosságának foglalkozási megoszlása

Év	Terület	Népesség	Népsűr./1 km²
1920	93 073	7 990 202	85,8
1938	93 073	9 082 377	97,6

A népesség foglalkozása

Keresők száma	%	Eltartottak száma	%
		I. Őstermelés	
2 031 451	**50,8**	**2 467 942**	**52,6**
		II. Bányászat, ipar és forgalom	
		a./ bányászat és kohászat	
35 182	0,9	79 850	1,7
		b./ ipar	
886 676	22,2	996 581	21,3

		c./ kereskedelem és hitel	
226 083	5,6	242 976	5,2
		d./ közlekedés	
113 289	2,8	225 586	4,8
		II. együtt	
1 261 230	31,5	1 545 002	33,0
		III. Közszolgálat és szabadfoglalkozások	
195 812	4,9	238 970	5,1
		IV. Véderő, stb.	
41 022	1,0	31 519	0,7
		V. Különböző ágbeli napszámosok	
61 046	1,5	61 292	1,3
		VI. Nyugdíjasok, tőkepénzesek, stb.	
169 490	4,3	191 411	4,1
		VII. Egyéb foglalkozásúak	
62 204	1,6	52 047	1,1
		VIII. Házicselédek	
176 987	4,4	20 192	0,4
		IX. Foglalkozásnélküliek és ismeretlen foglalkozásúak	
-	-	80 702	1,7
		Összesen	
3 999 242	100,0	4 689 077	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek.

3. táblázat

A hat főtermény

Learatott terület

	1945	1934/38	Változás
		ezer kat.hold	%
Búza	1.224	2.761	-55,7
Rozs	601	1.096	-45,2
Árpa	920	798	+15,2
Zab	353	381	- 7,4
Kukorica/	2.290	2.009	+13,9
Burgonya/	598	506	+18,1
Bevetett terület	5.986	7.551	-21,1

Átlagos termés kat. holdanként

	1945 q	1934/38 q	Változás %
Búza	5.02	8.02	-37.4
Rozs	4.78	6.36	-34.9
Árpa	4.65	7.63	-39.1
Zab	4.26	7.08	-39.8
Kukorica	8.91	11.46	-22.3
Burgonya	33.92	42.06	-19.4

Összes termés

	1945 ezer q	1934//38 ezer q	Változás %
Búza	6.143	22.195	-72.3
Rozs	2.873	6.967	-58.8
Árpa	4.275	6.079	-29.7
Zab	1.501	2.696	-44.3
Kukorica	20.394	23.060	-11.6
Burgonya	20.294	21.325	- 4.8

4. táblázat

Magyarország lakosságának évi tápanyagszükséglete

	Kalória milliárd	Fehérje millió gramm	Zsír	Szénhidrát /tonna/
A népszövetségi norma szerint	10.010	292.365	308.507	1 465.075
a magyar viszonyoknak megfelelő számítások szerint				
őstermelők	4.597	113.333	146.182	657.000
nem őstermelők	4.336	104.317	103.952	736.606
összesen	8.933	217.650	250.134	1 393.606
a Magyar Gazdaságkutató Intézet számításai szerint az 1938/39. évben				
őstermelők	4.282	141.706	87.513	727.657
nem őstermelők	4.849	151.724	135.564	729.557
összesen	9.131	293.430	222.878	1 457.214
a Magyar Gazdaságkutató Intézet számításai szerint az 1945/46. évben				
őstermelők	3.352	109.437	54.824	580.532
nem őstermelők 2.319	71.804	32.267	413.141	
összesen	5.671	181.241	87.091	993.773

Forrás: A Közellátási minisztérium és a Magyar Gazdaságkutató Intézet adatai.

5. táblázat

Átlagos napi tápanyagszükséglet Magyarországon

Kalória	Fehérje	Zsír	Szénhidrát
szükséglet, illetőleg fogyasztás naponta			
gramm			
a népszövetségi norma szerint			
3.080	90	95	451
a magyar viszonyoknak megfelelő számítások szerint			
őstermelők			
2.800	69	89	400
nem őstermelők			
2.697	65	65	463
összesen			
2.750	67	77	429
a Magyar Gazdaságkutató Intézet számításai szerint az 1938/39 évben			
őstermelők			
2.551	84	52	433
nem őstermelők			
2.952	93	82	444
összesen			
2.749	88	67	439
a Magyar Gazdaságkutató Intézet számításai szerint az 1945/46 évben			
őstermelők			
2.041	66	33	354
nem őstermelők			
1.478	46	20	263
összesen			
1.766	56	27	309

Forrás: A Közellátási minisztérium és a Magyar Gazdaságkutató Intézet adatai.

6. táblázat

A Szovjetunióval szemben megállapított magyar jóvátételi kötelezettség főösszegei 1938. évi pengőben

	6 év alatt szállítandó millió $	Első évben szállítandó millió $
Jóvátételi szállítások összesen	200	33.4
I/a Gépi berendezések meglévő állományból	9.9	9.9
I/b Újonnan előállított gépi berendezések	26.1	6.6
II. Vasúti felszerelések	46.4	2.9

III. Hajók és kotrógépek	12.9	0.6
IV. Fémek és hengerelt áruk	70.3	7.4
V. Gabona és magvak	**9.1**	**4.0**
VI. Állatok	17.3	0.7
VII. Különböző áruk	8.0	1.3

7. táblázat

A magyar államháztartás bevételei és kiadásai 1945 január-október havában

Bevétel		Millió pengő
Közigazgatási bevétel		5447.5
Üzemi bevétel		3933.1
Orosz kölcsön		800.0
Rubel beváltás		16.2
Nemzeti Bank bankjegykibocsátás		83 579.2
összesen:		93 776.0
Kiadás		
Közigazgatási kiadások		36 528.2
Üzemi kiadások		22 855.0
Szövetséges Ellenőrző Bizottság kiadásaira		2 165.0
Jóvátételi Ellenőrző Bizottság kiadásaira		16 183.5
Vörös hadsereg kiadásaira	6 151.8	22 335.3
Bányáknak és iparvállalatoknak		5 303.5
Városok és közületeknek		6 627.2
Összesen:		95 814.2
Mérleg		- 2 038.2

Forrás: A Pénzügyminisztérium adatai.

8. táblázat

Állami kiadások és bevételek 1945. október havában

Kiadások:	Milliárd P
Közigazgatási kiadások és az üzemek hiánya /: újjáépítési kiadások nélkül:/	25.0
Közigazgatási és üzemi újjáépítés	8.5
Szövetséges Ellenőrző Bizottság	1.5
Vörös hadsereg ellátása	4.1
Jóvátétel 9.7	
Bányák és iparvállalatok támogatása	3.8
Városok és községek támogatása	3.9
Összesen:	56.5

Bevételek:	
Közigazgatási bevételek	3.2
Hiány:	53.3

Forrás: A Pénzügyminisztérium adatai.

JEGYZETEK

[1] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23./h (1–8-ig táblázatok a fenti jelzet alatt találhatók)

[2] Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1967. 39.

[3] Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története I. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1985. 18–19.

[4] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23./h 5. oldal

[5] Idézett forrás 7.

[6] Idézett forrás 8. és kk.

[7] Az élelmiszerek szabadforgalmi ára százszorosára emelkedett alig fél év alatt. Az MGI számításai szerint egy 4 tagú munkáscsalád élelmezési költségei szabadforgalmi árakon számítva május végén 160-szorosát, november 15-én 15 924-szeresét tették ki az 1938. évi átlagárakon számított hasonló költségeknek. UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23./h 20. oldal.

[8] 200 millió dollárt Szovjetuniónak, 70 millió dollárt Jugoszláviának, 30 millió dollárt Csehszlovákiának fizettünk.

[9] Összesen: 22 milliárd pengő értékű veszteség érte Magyarországot, ez az 1938-as év nemzeti jövedelmének ötszörösét tette ki.

[10] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Tük. 28.d.IV-526/5.

[11] *Pető Iván–Szakács Sándor:* Id. mű 21.

[12] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Tük. 28.d.IV-526/5.

[13] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23.h. Jegyzőkönyvek 1945.

[14] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23.h.

[15] *Korom Mihály:* A magyar fegyverszünet 1945 Budapest, Kossuth 1987. 202.

[16] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23.h. 7. oldal

[17] 6. táblázat UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23.h.

[18] A birtokkategóriák nagysága különböző volt Magyarországon és a nyugat-európai országokban. A törpebirtok határa külföldön 3, illetve 5 ha., a kisbirtoké 60 ha. Magyarországon a törpebirtoké 5 kh=2,9 ha., a kisbirtoké 99 kh=57 ha. UMKL XIX.-J-1-k 24.d. III/47. Agrárpolitikai Tudományos Kutató Intézet Munkaközösségének anyaga 10. oldal

[19] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23.h. Az egyes állatfajták mennyiségi reprodukciójának datálása az MGI által 1945-ben: szarvasmarha és juh 16 év, ló 15 év, sertés 5 év.

[20] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23.h. Jegyzőkönyvek 1945. Az egyik terv szerint 6 év helyett 8 évre osztották volna el a szállításokat és az első évben csak minimális részét teljesítették volna, míg a másik terv szerint 2–3 év moratóriumért folyamodtak volna.

[21] *Pető Iván:* A jóvátétel irányítása 1945–1948. Új- és Legújabbkori Levéltári Közlemények, 1982. 125–140.

[22] UMKL XIX.-J-1-k Küm. Adm. 181.d.23.h.

[23] A második világháború emberveszteségét 420–450 ezerre becsülik. Körülbelül 850–900 ezren estek hadifogságba, akik 1947 és 1949 között térhettek haza. Mintegy 40 ezren haltak meg fogságban. *Pető I.–Szakács S.* Id. mű 17–18.

[24] A németek kitelepítését a potsdami értekezlet Magyarországon a SZEB-re bízta, ezáltal a kormány feladatait a kitelepítésekkel kapcsolatban lényegében a SZEB határozta meg. *Balogh Sándor:* Magyarország külpolitikája 1945–1990. Kossuth, Budapest 1988. 79. *Pető I.–Szakács S.* szerint 239 ezer főből 170 ezren kerültek az NSZK, 54 ezren az egykori NDK és 15 ezren Ausztria területére. Id. mű. 25.

[25] Tm.L.Vm.Gf.Mü.F1–168./1946–48.

[26] *Balogh Sándor:* Magyarország külpolitikája 1945–1990. i.m. 70–76.

Munkácsi Krisztina:

BEREND BÉLA FŐRABBI NÉPBÍRÓSÁGI PERE

Bevezető

A második világháború befejezése után minden érintett országban megkezdődött a háborús bűnösök pere. Leginkább vezető politikusok, katonatisztek ellen lefolytatott eljárások kaptak nagy visszhangot, s ezáltal máig hatóan bekerültek a köztudatba. Voltak azonban olyan jellegű perek is, amelyek meglehetősen kényes témát érintettek, mégpedig a háború alatt óriási emberveszteséget szenvedő európai zsidóság vezetői ellen lefolytatott vizsgálatok. E perek során arra kerestek választ, hogy mennyiben volt szerepük a zsidó vezetőknek abban, hogy a gondjaikra bízott nép szinte teljes egészében megsemmisült. Hollandiában, Franciaországban, Romániában, Görögországban és Magyarországon is találunk erre példát s a megszületett ítéletek — az elmarasztalóktól a felmentőkig — széles skálán mozognak.

A legsúlyosabb ítéletek mellett, amelyek Romániában születtek, a felmentőek sem hoztak megnyugvást általában sem a közvéleményben, sem a történész szakma körében. Mindez annyira így van, hogy máig sincs egységes álláspont ebben a kérdésben.

A magyarországi eljárások során perbe fogták a Központi Zsidó Tanács tagjait, köztük Stern Samut, Pető Ernőt, Wilhelm Károlyt és Berend Bélát.[1] Berend az Ideiglenes Szervezőbizottság (II. Zsidó Tanács) tagjaként került fel Budapestre és egészen a főváros felszabadulásáig részt vett a Tanács munkájában. Ő volt az első, akit az 1945–47-ig terjedő időszakban bíróság elé állítottak, habár saját bevallása és több tanú ránézve pozitív vallomása alapján — mind szigetvári főrabbiként, mind a Tanács tagjaként — igyekezett segíteni hittestvérein.

Berend Béla 1911. január 12-én született Budapesten és 1987. június 24-én halt meg New York-ban.[2] Budapesti tanulmányai után 1937-ben került Szigetvárra, ahol főrabbiként tevékenykedett.

Az ország német megszállása után került be a Központi Zsidó Tanácsba. Mind szigetvári, mind budapesti tevékenysége meglehetősen ellentmondásosnak tűnik, emiatt sokan még mindig megvannak győződve arról, hogy inkább ártott a zsidóságnak, mint használt.

A főrabbi ügyében kétszer hirdettek ítéletet. Bűnösnek találták a „Harc"-ban megjelent cikke miatt, és az ún. védett házakban — a budapesti semleges diplomáciai testületek, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló kis vagy „nemzetközi gettóban" — végzett nyilas razziákban való részvételéért. 1946. november 23-án a Népbíróság Gálfalvy István tanácsa tíz év fegyházbün-

tetésre ítélte és húsz évre eltiltotta politikai jogainak gyakorlásától. Az előzetesben eltöltött egy év hat hónap is beleszámított a büntetésbe s kötelezték a perköltségek megtérítésére.[3] A bíróság ezek után még leszögezte, hogy bár Berend különféle előnyökhöz jutott Gestapo és nyilas kapcsolatai révén, ezeket nemcsak maga, hanem társai megsegítésére is felhasználta. Megállapította — a tízéves fegyházbüntetéssel némiképp ellentmondásba kerülve —, hogy a háború alatti működése általában véve hasznos volt. Az ítélet után Berend és kirendelt ügyvédje, Dietz Károly fellebbeztek. Ezzel az ügy átkerült a Népbíróságok Országos Tanácsához (NOT), amely Szabó Zoltán elnökletével 1947. április 11-én hirdetett ítéletet. A két vádpont alól, amelyben korábban elmarasztalták; felmentették, és a többi vádpontban hozott felmentő ítéletet jóváhagyták.[4]

Azt, hogy mi a teljes igazság Berend ügyében, talán már nem is lehet kideríteni ennyi év után. Igazságot szolgáltatni nem a történész feladata, de ebben az esetben nem is ez a cél. Fontosabb azt szem előtt tartani, hogy a már eddig is ismert tények és az itt ismertetett újak szintéziséből árnyaltabb képet alkothassunk a Holocaust egyik szereplőjéről.

Berend Béla pere és a fő vádpontok

Berend Béla kálváriája 1945. április 16-án kezdődött, mikor a budapesti rendőrség utasítást adott arra, hogy a Budapest felszabadulása után Sátoraljaújhelyre költözött Berendet tartóztassák le, s szállítsák a fővárosba.

Május folyamán több vallomást is aláírt, amelyekben elismerte bűnösségét olyan tettekben is, amelyeket később, a bírósági tárgyaláson tagadott. „Bevallotta" az előzetes vizsgálati fogság alatt, hogy írt Endre Lászlónak — akit 1944. április 11-én neveztek ki hivatalosan belügyi államtitkárnak — a szigetvári zsidók javainak összegyűjtéséről, s ebben betöltött szerepéről; feljelentett bujkáló zsidókat; részt vett védett házak nyilas razziájában; értéktárgyakat tulajdonított el a gettó halottaitól, nőket használt ki, segítséget ígérve nekik. Elismerte, hogy mint szigetvári főrabbi kapcsolatban volt az ottani elnyomó szervekkel, Festetics Domonkos nyilas képviselővel, akinek a révén megismerkedett Bosnyák Zoltánnal, a Zsidókérdés-kutató Magyar Intézet igazgatójával. A pécsi Gestapo besúgója volt, embereket adott ki sáncmunkára.[5]

1945. május 16-án megerősítette addigi vallomásait. Május 18-án előzetes letartóztatásba helyezték és elkezdték előállítani a tanúkat, bizonyítékokat gyűjtöttek, amelyek alapján a vádiratot előkészítették.

Itt meg kell említeni egy fontos tényt, mégpedig azt, hogy Berend azért ismert el minden vádat, mert állítása szerint fizikai kínzásnak vetették alá. Ez pedig nagyon sok esetben felsejlik az elkövetkezendő évek „igazságszolgáltatásában". A későbbiek során azt is látni fogjuk, hogy Berendet hamis tanúk vádolták hamis vádakkal, a főrabbit olyasmikkel is megvádolták, amelyeket el sem követett. E tények alapján bátran mondhatjuk, hogy Berend Béla pere az első koncepciós perek egyike volt, s megfelel a kirakatper több kritériumának is. A per során igaz elemeket ragadtak ki az egészből, s ezeket tendenciózusan értékelték, hamis ön-

vádakra késztették a vádlottat, hamis tanúzásra bírtak rá bűnöst és ártatlant, hamis vádakkal illettek ártatlant.

Mindezek mellett sajtókampány is indult Berend ellen. A kor lapjai többségükben hamis vádakkal, történetekkel traktálták az újságolvasókat, szintén kiragadott elemeket szőve fantasztikus meséikbe.[6] Ezek a cikkek a közhangulatot tükrözik, már a címekben megmutatkozik, hogy az újságírók nem az elfogulatlan, tárgyilagos szemléletet követték. Elég, ha a Világosság című lap „Egy nácibérenc rabbi a népbíróság előtt" című cikkére, vagy a Haladás „Beszélgetés a rohamrabbival a cellában" riportjára utalunk.[7]

Végül ilyen előkészítés után összeállították a vádiratot, és 1946. július 4-én benyújtották a Budapesti Népbírósághoz. Figyelemreméltó, hogy Berend letartóztatása után több mint egy évig tartott a vádirat összetákolása, míg a valódi bűnöket elkövetett nagy és kis háborús bűnösök esetében általában néhány hónap alatt előkészítették a pereket.

A Budapesti Népügyészség Berend Bélát a következők elkövetésével vádolta:[8]

1. Szigetváron 1944. április 27 napján a szigetvári zsidók összegyűjtését és deportálását végrehajtó csendőrök tudomására hozta a zsidó értékek rejtekhelyét, Mihók Gyulát, Rosenberg Lajosnét és több személyt, akik a zsidóktól megőrzés céljából különböző tárgyakat vettek át, felszólította az értékeknek a csendőrök részére való átadására, továbbá a fenti helyen és időben a barcsi internálótáborból kiszabadult félkeresztény származású Wellisch Lászlónéra és fiára vonatkozólag a csendőröknek olyan értelmű adatokat szolgáltatott, hogy nevezettek zsidók és ennek következtében őket a többi zsidóval együtt visszaszállították a barcsi internálótáborba.

Budapesten 1945. év január 7-én az V. kerület (ma XIII. kerület) Pozsonyi út 49. és 54. számú ún. védett házakban több felfegyverzett nyilas pártszolgálatossal együtt megjelent és felszólította a zsidó lakókat, hogy 100 pengőn felüli pénzüket és értéktárgyaikat önként adják át a nyilasoknak, mert másnap gettóba szállítják őket és ott értékeiket amúgy is elveszik tőlük.

E cselekményével katonai jellegű alakulatoknak személyek és vagyontárgyak ellen elkövetett erőszakos cselekményéhez nyújtott segítséget.

2. Szigetváron és Pécsett 1944. április második felében letartóztatása után a szigetvári zsidóságra vonatkozólag adatokat szolgáltatott a Gestaponak, ténykedése ellenszolgáltatásaként egynapi fogva tartás után szabadlábra helyezték és úgynevezett Gestapo-igazolványt kapott, amely részére szabad mozgást biztosított.

E cselekményével német alakulatnak a magyarság érdekeit sértő adatokat szolgáltatott.

3. 1942. évtől 1944. év végéig terjedően részben Szigetvárról való levelezés, részben Budapesten személyes találkozások útján összeköttetést tartott fenn Bosnyák Zoltánnal, a Zsidókérdés-kutató Magyar Intézet igazgatójával, nevezettnek a zsidókérdés nyilas szempontból is elfogadható megoldása, a zsidó kegyszerek, tórák, könyvtárak és egyéb értékek összegyűjtése érdekében adatokat szolgáltatott. 1944. év nyarán Berend Béla a Zsidókérdés-kutató Magyar Intézetbe szállította be dr. Gutmann Mihály rabbinak a pestlőrinci zsinagógában elhelyezett

könyvtárát, továbbá az ő által szolgáltatott adatok alapján a fenti intézet Jakab nevű főkönyvtárosa 1944. év végén a Zsidó Tanácstól több írógépet vitt el.

Budapesten 1944. december 6. napján letartóztatás folytán felkísérték az V. kerületi nyilas Pártközpontba, itt megismerkedett Sarlósi Józseffel, az V. kerületi Pártszolgálat vezetőjével, akinek úgy ez alkalommal, mint 1945. év január 12. napjáig terjedő időben, további öt alkalommal adatokat szolgáltatott, nevezetesen kiszolgáltatta a Zsidó Tanács tagjainak névsorát, lakcímét, információkat adott egyes bujkáló zsidók és az elrejtett zsidó vagyonok hollétéről, s a bejelentett adatok alapján Sarlósi különböző intézkedéseket foganatosított.

E cselekményeivel a fasiszta és demokráciaellenes törekvéseknek és a társadalom egyes rétegei üldözésének célját szolgáló hivatalos szervnek a besúgójaként működött és azok számára adatokat szolgáltatott.

4. Budapesten a „Harc" című lap 1944. július 29-i számában „Egy rabbi a zsidók tömeges megkeresztelkedéséről" címen cikket írt, amelyben élesen állást foglalt a zsidóság kikeresztelkedett része és a kikeresztelkedés ténye ellen.

E cselekményével kényszerű szükség nélkül a demokrácia-ellenes hírverés szolgálatába szegődött.

5. Budapesten 1944. december havában, mint a gettó lelkészi teendőivel megbízott személy, a gettóbeli temetőben több agnoszkálás alá került holttestről több ismeretlen értékű ékszert, mint rá nézve idegen ingó dolgot, az azok felett rendelkezésre jogosult hozzátartozók beleegyezése nélkül, jogtalan eltulajdonítási célból elvett.

A vádat Rhosóczy Mihály képviselte, a per 1946. augusztus 2-án kezdődött.

Berend ellen igen sok terhelő tanút sorakoztattak fel. Ő, az ezek, illetve saját korábbi vallomásai ellenére ártatlanságát hangoztatta, s azt állította, hogy cselekedeteit a zsidóság segítése motiválta.

Az egyes vádpontok elemzése vallomások és szakvélemények alapján

Szigetvár – a hitközség

Az első és a második vádpontban Berendet elsősorban szigetvári működése alapján marasztalták el.

Berend iskolái elvégzése után 1937-ben került Szigetvárra az ottani hitközséghez, mint főrabbi.[9] Hitközségbeli tevékenysége is meglehetősen ellentmondásosnak tűnik, amiért is később kinevezése a Zsidó Tanácsba visszatetszést keltett az országos vezetésben. Ez abban nyilvánult meg, hogy Berend nem tudott igazán együtt dolgozni a hitközség hagyományos vezetőivel, s ugyanez érvényes lesz majd a Zsidó Tanácsban is. Ez a tény első pillantásra is érthető, több szempontból is. A fővárosi Zsidó Tanács vezetői eleve bizalmatlanul fogadták a Bosnyák Zoltánnal és Endre Lászlóval kapcsolatban álló főrabbit, másrészt szegény vidéki fiatal pap volt, aki teljesen ismeretlen volt.

A Zsidó Tanács tagjainak véleménye szerint Berend már fiatal rabbiként is indulatos, idealisztikus és ideologikus politikai eszméknek élt.[10] Katona József rabbi, aki Munkácsi Ernő mellé volt beosztva és a Zsidó Tanács kulturális ügyosz-

tályát vezette, úgy nyilatkozik Berendről, mint szorgalmas, tehetséges, majdhogynem törtető emberről, aki túlságosan izgága is.[11]

Mindez valóban igaz is, ha figyelembe vesszük, hogy a központi Zsidó Tanács tagjai főként gazdag, az asszimilációt előnyben részesítő, Berend sajátos cionista elképzeléseit elutasító emberek voltak. Berend nézeteit nem volt hajlandó megváltoztatni semmiféle „felülről" jövő nyomásnak engedelmeskedve. Ez volt az egyik oka annak, hogy később egyre inkább eltávolodott az asszimiláns, hagyományos vezetőktől és a saját útját kezdte járni.

Persze ahhoz, hogy tiszta képet kapjunk a szigetvári hitközségben uralkodó állapotokról, érdemes megvizsgálni a másik oldalt is. A vezetőség tagjainak egymás közti marakodását a hitközség más dolgozói is észrevették és erről véleményt is alkottak.

A vezetőségi tagok, Berend Béla, Grünhut Dezső, Morgenstein Ignác és Deutsch Aladár közötti ellenséges viszony már 1941. januárjában kiéleződött. Az 1942-re odáig fajult, hogy Grünhut, Morgenstein és Deutsch alapszabály-ellenesen magukhoz ragadták a hatalmat, hogy ezzel Berendet távozásra kényszerítsék. Ez a fajta tevékenységük nem volt újdonság, mert a vezetőség majdnem minden alkalmazottjával peres viszonyban volt.[12] A hitközség régebbi vezetői tehát nemcsak Berenddel nem tudtak igazán jól együttműködni, hanem másokkal sem, azokkal, akik korábban is ott dolgoztak.

Emellett figyelembe kell vennünk az előbb említett ideologikus véleménykülönbséget. Berend és a hagyományos vezetők között ez szintén siettette az ellenségeskedés kialakulását. Az, hogy Berend cionista volt, nem tetszett a vezetőségi tagoknak.

A szigetvári vezetőség erőltetett hazafiságban és magyarkodásban élte ki magát. Berend Béla ezzel szemben a zsidó népiség-nemzetiség eszményét hirdette. A helyi vezetőség szerint a magyarországi zsidóság a magyar nép része, Berend szerint a zsidóság magyarországi ága.

A szigetvári helyzet elmérgesítéséhez hozzájárult még néhány más természetű probléma is. A három vezetőségi tag által létrehozott szabályzatok teljesen kizárták a főrabbit a hitközség irányításából, sem az elöljáróságnak, sem a választmánynak nem volt a tagja. E tekintetben ugyanis a vagyoni viszonyok számítottak.

Berend ugyanakkor lelkészi hivatására és felkészülésére hivatkozva magának tartotta volna fent az irányítást. Ezen szándékából aztán hatalmi kérdést csinált a vezetőség.

Hogy mindenféle tevékenységét megakadályozzák, anyagilag is el akarták lehetetleníteni Berendet. Ennek az volt a módja, hogy nem fizették a járandóságát hét éven keresztül. Végül peres úton kijelöltek a főrabbi számára egy kis százalékú fizetésemelést is, de ezt sem fizették ki, ezzel rákényszerítették, hogy végrehajtást kérjen a vezetőség ellen.

Berend életének, pályafutásának nagyon fontos kérdése a kikeresztelkedés. Ez ügyben is szembenállt a hitközségi vezetőkkel. Őt magát nemcsak a kikeresztelkedés ténye bántotta, amellyel az addig is meglehetősen széthúzó zsidó közösség tagjai még inkább eltávolodtak egymástól, hanem az is, hogy a kikeresztel-

kedettek általában a gazdagok közül kerültek ki, így a szegények rovására különféle kiváltságokkal bírtak. Emiatt itt Szigetváron is — ez a későbbiek szempontjából nagyon fontos — a gazdag kikeresztelkedett zsidók és patrónusaik, a keresztény lelkészek köréből sok ellenséget szerzett.[13] Emellett a viszonyt még jobban elmérgesítette az a tény, hogy a hitközség élén állók megtiltották az alkalmazottaknak, hogy a főrabbi utasításainak engedelmeskedjenek.

Mint az előbb utaltam rá, e kisebb zsidó közösség példáján is jól látszik az össz-zsidóságon belüli széthúzás, az egyéni érdekek érvényesítése. A német megszállásig szinte nincs is olyan indok, amely egységbe tudta volna kovácsolni a zsidóságot. Állandó harc folyt az ortodoxok, cionisták és a neológok között, s csak a vészkorszak idején tudtak úgy-ahogy összefogni.

Az első két vádpont alapját képező események 1944. március 19-e után, a német megszállás alatt történtek. A németek kívánságára hamarosan minden településről elkezdték összeszedni a zsidókat, gettókba, majd gyűjtőtáborokba terelték őket, végül deportálták.

A zsidók megkülönböztető jelzéséről szóló rendelet 1944. április 5-én lépett hatályba.[14] 1944. április 7-én adta ki Jaross Andor belügyminiszter a 6163/1944. B.M. res. rendeletét Baky László aláírásával, amelynek tárgya a zsidók lakhelyének kijelölése volt.[15] Konkrétan a gyűjtőtáborok felállításáról és a zsidók odaszállításáról rendelkezik. Az 1610/1944. M.E. sz. gettórendelet pedig 1944. április 28-án jelent meg, s innentől hatályos is.[16]

Szigetvárról 1944. április 26-án kezdődik meg a zsidók gyűjtőtáborba hurcolása, az ún. délvidéki akció keretében, a gettórendelet érvénybe lépése előtt.[17] Mielőtt elszállították volna őket a barcsi internálótáborba, a kivezényelt csendőrök megpróbáltak „utánajárni" annak, hogy a zsidók hová rejtették el értékeiket. Tudvalevő volt, hogy többen a pénzüket és más értékeiket keresztény ismerőseiknél helyezték el.

Ezen a tényen alapul az egyik vádpont. A tanúvallomások szerint Berend elárulta a csendőröknek, hogy hol vannak az értékek elrejtve. Mások szerint Berend feljelentette azokat a keresztény családokat, akiknél zsidó értékek voltak elhelyezve. Volt csendőrök és keretlegények állították, hogy a főrabbi kém és áruló volt. Ezek a tanúk szintén letartóztatott személyek voltak, így erősen gyanítható, hogy Berend vádlóival érdekükben állt együttműködni.[18]

A későbbiekben be is bizonyult, hogy ezek a tanúvallomások hamisak voltak. Másrészt az is bizonyított, hogy a magyar háborús főbűnösök kivételével, a „kisebb" bűnöket elkövetőket sok esetben fizikai és lelki bántalmazásnak vetették alá, ezzel bírva rá őket a kívánt vallomásra.

Tudjuk, hogy Berend a gazdag zsidókkal nagyon rossz, ellenséges viszonyban volt. Ez feltételezi azt, hogy nem álltak beszélő viszonyban, vagy ha igen, bizonyára nem Berendet tájékoztatták arról, hogy hová szándékoznak elrejteni az értékeiket. Főképpen nem árulták volna el egy olyan helyzetben, mikor a többségük nem bízott meg benne.

A rejtekhelyekről két forrásból tájékozódtak a csendőrök. Egyrészt a hitközség egyik vezetője, Deutsch Aladár, aki nem bírta tovább a csendőrök vallató módszereit, felszólította hittestvéreit, hogy mondják meg, kinél és mit rejtettek

el, nehogy keresztény ismerőseik is bajba kerüljenek. Ekkor Berend Bélának több zsidó is szólt, hogy közölje a rejtegetőkkel, hogy jelentkezzenek a csendőrségen.[19] Másrészt „független" forrásokat is felhasználhattak a csendőrök.

Hogy kinek mekkora vagyona volt, s hová rejthette el, azt tudhatták a zsidók konkurensei, volt alkalmazottjai. Ők tájékoztatták a csendőröket, s velük együtt szálltak ki, hogy összegyűjtsék a vagyonokat. A csendőrök rendelkezésére állott a hitközségen készített lista, amely feltüntette a foglalkozásokat is, ez pedig elég jó irányú lehetett.[20]

Ezek olyan tények, amelyek nagyobb súllyal esnek latba a tanúvallomások „hallomásból" tudott tényeivel. A vallomásokban az is elhangzott, hogy a csendőrök jó véleménnyel voltak Berendről, aki nagyon segítőkésznek mutatkozott.[21]

Eléggé valószínűtlen azonban, hogy a vallatást végző csendőrök ismerték volna Berend Bélát, mielőtt ideérkezett volna. A zsidók gettóba terelésében és gyűjtőtáborba szállításában a helyi csendőri, rendőri alakulatok mellett, velük szorosan együttműködve sok esetben az ország más részeiből vezényeltek játszották az irányító szerepet.

Az a kijelentés, hogy Berend árulta volna el a többi zsidót, vagy el sem hangzott, vagy pedig csak uszítani akarták a zsidókat egymás ellen.[22] Ismerve a csendőrök módszereit és mentalitását, nem kell egy zsidó rabbinak azért közbenjárnia, hogy a zsidókat megkínozzák, s így tudják meg tőlük vagyonuk rejtekhelyét.

Wellischné és fia ügyében is hasonló eredményre jutott a Népbíróság, vagyis: Berend nem felelős a történtekért. A vád szerint Wellischnét és fiát, akik evangélikus vallásúak voltak, Berend feljelentette, s később a deportáláskor őket el is hurcolták.

A beidézett tanúkról, a vád tanúiról kiderült, hogy a kérdéses időpontban nem is voltak Szigetváron. Az egyik tanú ráadásul Wellisch László volt, az elhurcolt nő férje, aki nem lehetett pártatlan az ügyben, másrészt csak hallomásból „tudott" mindent. Ráadásul a férj és Löbl Béla tanú is meglehetősen ellenséges viszonyban volt Berenddel.[23]

Wellisch László többek között azt állította, hogy feleségétől 1944. május 18-án kapott egy levelet, melyben tájékoztatta, hogy kiengedték Barcsról, de már vissza is vitték őket.[24] Ha ez igaz, akkor lehetetlen, hogy Berend vitette vissza a feleségét az internálótáborba.

Egy korábban már szavahihetőnek bizonyuló tanú állítása is alátámasztja ezt. A tanú Takács Sándor, 1944. április 28-tól május 17-ig volt internálótáborban, utána munkaszolgálatra hívták be. Ezelőtt még visszatért Szigetvárra, s vele jött Wellischné és fia is, akiket kereszténynek nyilvánítottak ugyan, de erről hivatalos igazolást feltehetőleg nem kaptak. A tanú szerint Berend Béla ekkor már Budapesten volt tanácsbeli tagsága miatt.[25] Berend is azt állította, hogy ő már május 16-án Budapesten tartózkodott, tehát semmiképpen nem lehetett, hogy az ő közbenjárására vitték vissza a gyűjtőtáborba Wellischnét és fiát.

Ugyanerre a következtetésre jutott a Népbíróság is, majd a Népbíróságok Országos Tanácsa[26] is helybenhagyta ezt. Tárgyi bizonyíték is van, mégpedig Berend eredeti, Gestapo-igazolványa — mellyel felutazhatott vonattal Budapestre

— kiállításának kelte azt igazolja, hogy a főrabbi a kérdéses időben már a fővárosban volt. Ezt igazolta több szavahihető tanú is.

Az ügyben érintett két személyt a csendőrök toloncolták vissza, mert nem tudták igazolni azt, hogy nem zsidó származásúak.

A vádak között szerepelt, hogy Berend a pécsi Gestapo-parancsnokság számára adatokat szolgáltatott. E vád alapja az volt, hogy Berendet 1944. április 17-én letartóztatta a Gestapo azzal a váddal, hogy rádiót hallgat. A gyanú tisztázása után, de leginkább azért, mert a főrabbi megkapta a kinevezését a Zsidó Tanácsba, elengedték. A Gestapo-tól vasúthasználati engedélyt kapott, dr. Krémer Móric pécsi rabbitól pedig — aki a Zsidó Tanács és a Gestapo közötti összekötő volt — Gestapo-igazolványt, amelyből Pécsett ekkor már ötven-hatvan volt forgalomban.

Ezek alapján világos, hogy nem az adatszolgáltatásokért kapta az igazolványt, s az erről szóló vádak is mendemondákon, hallomáson alapultak.

Az adatszolgáltatást cáfolta meg Lulay Leó László, aki a deportálást végző csendőrkülönítmény tisztjének, Ferenczy Lászlónak — (aki Baky László javaslatára összekötő tiszt lett a magyar csendőrség és Eichmann különítménye között) — közvetlen munkatársa volt, azzal, hogy ha a Gestapo tudott volna arról, hogy hol vannak a zsidók értékei, akkor azt nem engedték volna át a magyaroknak, hanem ők kaparintották volna meg.[27] Vagyis a Gestapo megelőzte volna a csendőrséget.[28] Ez a fajta „féltékenykedés" a megszálló hatalom és az őt kiszolgáló helyi hatalom között köztudott volt. Ami pedig a deportálás elősegítését illeti, az szintén lehetetlen, hiszen a deportálásokba senkinek nem volt beleszólása a magyar és német hatóságokon kívül, nemhogy egy zsidó rabbinak.

Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a bíróság miért döntött úgy, hogy felmenti Berend Bélát a Szigetváron történtek ügyében.

Budapest – a Zsidó Tanács

Az első, a harmadik, a negyedik és az ötödik vádpontban felsoroltak Berend fővárosi tevékenységéhez és a Központi Zsidó Tanácsban betöltött tagságához kapcsolódnak.

Miután 1944. május 16-án felutazott Budapestre, két nappal később már megkapta a Zsidó Tanács mentességi igazolványát. A kinevezése már egy hónappal korábban megérkezett, ugyanis a kormány 1944. április 19-én elfogadta az 1520/1944. M.E. számú rendeletet, mely a zsidók önkormányzatáról és érdekképviseletéről szólt.[29] Három nappal később lépett hatályba, s egy kilenc tagú tanács létrehozását rendelte el. Az Ideiglenes Szervezőbizottság tagjait Endre László belügyi államtitkár nevezte ki a 176.774/1944. VII. b. sz. B.M. rendelettel.[30]

Az ideiglenes szervezőbizottság felváltotta a németek által 1944. március 21-én létrehozott Zsidó Tanácsot.

Berend tevékenysége innentől szoros kapcsolatban van a Zsidó Tanáccsal, hiszen mint annak tagja végzi a feladatait. A Központi Zsidó Tanácsot, valamint a vidéki kisebb tanácsokat a németek hozták létre, csakúgy mint minden megszállt országban. A németek bevonulása után két nappal, 1944. március 21-én

alakult meg az első Központi Tanács, amelyet még három másik felállítása követett a felszabadulásig. Az egyes tanácsokat létszámuk és személyi összetételük alapján különbözteti meg a szakirodalom.[31]

Az első Zsidó Tanács tagjai a következők voltak: Stern Samu elnök, Pető Ernő, Wilhelm Károly és Boda Ernő a pesti neológ hitközség képviseletében, Freudiger Fülöp, Kahan-Frankl Samu az ortodox hitközség képviseletében, valamint Kahan Niszon a cionisták képviseletében.[32]

Berend Béla elítélte az első tanács vezetőségét s az azok által vitt — szerinte — „német" vonalat, talán ezért is választotta a magyar hatóságokkal való egyezkedés útját. Azzal nem számolt, hogy a nácik magyar kiszolgálói sokkal precízebben végrehajtják a feladatokat, mint maguk a németek.

Természetesen, hogy ezt az elképzelését valóra tudja váltani, szüksége volt befolyásos emberek ismeretségére. Lényegében egyik ilyen ismeretsége folytán került be az Ideiglenes Intézőbizottságba, vagyis a II. Zsidó Tanácsba. Berendet a két világháború közötti kornak hírhedt antiszemita publicistája, Bosnyák Zoltán ajánlotta, ami egyből szemet szúrt a tanács hagyományos vezetőinek. Voltak mások is, akiket a hatóságokhoz fűződő kapcsolataik segítettek a tanácsba, Gábor Jánost a németek ajánlották, hogy továbbra is maradjon tolmács-összekötő posztban, és Nagy Józsefet, aki orvos volt, egyik betege, Vassányi István ajánlotta, aki a Belügyminisztérium azon osztályán dolgozott, amelyik az új tanácsot létrehozta.

Mindezek ellenére legjobban Berendtől tartottak szélsőjobboldali kapcsolatai miatt, s nem bíztak meg benne.

Berend Béla Bosnyák Zoltánnal 1942-ben ismerkedett meg. Évente egy-két levelet váltottak, néha személyes találkozókra is sor került Budapesten. Berend vallomásában azt állította, hogy egy revizionista, cionista csoport összejövetelén néhányan, köztük Szilágyi Dénes, Varga Imre elhatározták, hogy kapcsolatba léptek a szélsőjobboldal vezéralakjaival, hogy valamilyen formában befolyásolni tudják őket. Ez 1941-ben történt, a csoportot „Betar"-nak nevezték. Ezen a gyűlésen „osztották ki" Berend Bélának Bosnyák Zoltánt.

Jóval a háború után Szilágyi Dénes cáfolta, hogy Berend valaha is a csoport tagja lett volna. Állítása szerint csupán felkérték, hogy írjon egy tanulmányt a judaizmus nemzetspecifikus lényegéről, amelyet ő meg is írt.[33] Ezzel szemben Lévai Jenő, a Moldova-perben felkért szakértő véleménye egészen más.

A „Betar" a Zsidó Nemzeti Munkaközösséget, vagy ahogy Szilágyi nevezi, a Zsidó Munkakollektívát takarja, mely szervezet már évek óta dolgozott szerény keretek között, miután cionista csúcsszervezetét kormányrendelettel feloszlatták.

Berend ezeknek a látogatásoknak a célját utóbb abban jelölte meg, hogy megpróbálta megváltoztatni a zsidókérdés nagy súlyú szaktekintélyének a gondolkozását, s megpróbálta megnyerni a cionista gondolkodásnak.

A következőkben foglalta össze gondolatait:[34]

„A zsidóproblémában az antiszemitizmus cionizálásnak elvét akartam érvényesíteni. Hogyha a fasiszták meg akarnak szabadulni a zsidóságtól, várják meg a háború végét, mert a zsidókérdés világprobléma. Úgy kell megoldani, hogy a kétezer éves, eltévedt zsidóság hazát találjon. Az vezetett, hogy megvalósítsam a *becsületes, tisztességes kivándorlást. A fasisztákkal bizonyos türelmi állapotot akar-*

tam teremteni. Azt akartam, hogy véget vessünk a kisebbségi sorsnak, mivel így minden 25–30 évben üldözik a zsidóságot."

Valószínű, hogy Berend Bélának is volt szerepe abban, hogy a németek által alakított Judenrat helyett május 8-án a magyar hatóságok új tanácsot neveztek ki.

A Munkaközösség a németekkel „kollaboráló" első Zsidó Tanács ellen vette fel a harcot. Úgy vélték, hogy kapcsolatba kell lépni mérsékelt nyilas vezetőkkel, akik évek óta amellett vannak, hogy a zsidók hagyják el az országot.

A Munkaközösség vezetői, dr. Szilágyi Dénes és dr. Kálmán Imre által kiadott „Sárga könyveikben" ugyanezt a nézetet propagálták.

A szervezethez még egyetemi tanulmányai alatt csatlakozott Berend, akinek hasonló volt a felfogása, s bár 1937-ben Szigetvárra került, megmaradt az összeköttetése a csoporttal.

Bosnyákkal Berend már akkor kapcsolatba lépett, mikor az még a Mester utcában dolgozott a polgári iskola igazgatójaként.[35]

Mivel a kérdés megítélésében „csak" vallomásokra és visszaemlékezésekre támaszkodhatunk, elég nehéz megítélni, hogy mi is történt valójában.

Elképzelhető-e az, hogy mivel Szilágyi Dénes 20 évvel a történtek után írja visszaemlékezését, nem jól emlékszik? Az utókor és a történészek többségének megítélése Berendről meglehetősen negatív. Ebbe a folyamatba pedig Szilágyi emlékezése jól beleillik. Lehet, hogy megingott e vádak hatására a bizalma Berendben, s attól tartott, ha igazolja Berendet, akkor egy „áruló rabbinak" nyújt védekezési lehetőséget. De az is lehetséges, hogy a főrabbi nem mondott igazat, hiszen alapjában véve neki fűződött érdeke hozzá.

Kálmán Imre igazolta Berendet, azt állítván, hogy a szervezet kérte fel a főrabbit, hogy lépjen kapcsolatba Bosnyákkal.[36] Bosnyák Zoltán is úgy emlékezett, hogy Berend őt azért kereste fel, mert tagja volt a cionista mozgalom egyik frakciójának, s a látogatás ennek a frakciónak a megbízásából történt.[37]

Feltehetnénk a kérdést, hogy miért higgyünk jobban egy háborús bűnösnek, mint egy olyan embernek, aki megélte a magyar zsidók tragédiáját?

Bosnyák Zoltán rendkívüli módon szerette volna elkerülni a felelősségre vonást. Magát nem érezte annyira bűnösnek, hogy el kellene ítélni. A belügyminiszterhez írott leveleiben felajánlja magát és szolgálatait a jövő demokratikus Magyarországának, hajlandó lenne „önkritikát" gyakorolni, s akár egy új lapot is szerkesztene Új harc (!) néven, mely antifasiszta irányvonalú lenne.[38] Egy ilyen ember büntetésének legalább mérséklése fejében bizonnyal belemenne, hogy Berend ellen valljon, akit el akartak ítélni.

Valószínűleg hitelt kell adnunk Berend Béla szavainak, elismerve, hogy egy zsidó, cionista szervezet megbízásából lépett Bosnyákkal kapcsolatba. Több, egymástól független tanú vallomása is alátámasztja ezt, s csak egyetlen érdekelt visszaemlékezése cáfolja Berend állítását.

A Bosnyákkal való összeköttetés nem hozta meg a kívánt eredményeket. A Zsidókérdés-kutató Magyar Intézetet 1944. április 14-én hozták létre, s a közhiedelem az volt, hogy ez valamilyen hivatalos vagy félhivatalos szerv, hatóság vagy közintézmény, amelynek fontos szerepe, befolyása van az antiszemita rendelkezések meghozatalában. Talán azért terjedhetett el, mert Endre László is tagja

volt az intézetnek. Valójában az volt a helyzet, hogy ilyen szerepe soha nem volt, s nem is állott állandó kapcsolatban a kormányszervekkel.

Még 1943 folyamán, mikor Berend Pesten járt, elmondta Bosnyáknak, hogy a szigetvári hitközségnél állandó harcban áll a vagyonosabb elemekkel, akik nincsenek megelégedve azzal az irányzattal, amit ő képvisel.

1944-ben a megszállás után pár héttel arra kérte Bosnyákot, tegye lehetővé számára, hogy a fővárosba utazhasson; ha másképpen nem megy, mint szakértőt vegye fel a Zsidókérdés-kutató Magyar Intézetbe munkatársként.[39]

Bosnyák erre rögtön készített egy beadványt, amelyet dr. Takáts Albertnek, Endre László titkárának s bizalmas barátjának vitt el, s megkérte, hogy azonnal küldjön hivatalos táviratot Berendnek. A táviratban értesítse, hogy mi lesz a beosztása, s utasítsa, hogy utazzon fel a fővárosba. Ezek után meg is érkezett Berend, s megköszönte Bosnyáknak a közbenjárást, s újból felajánlotta munkáját az Intézetnek.

A tanácsba úgy segítette be Bosnyák, hogy a főrabbi elmondta neki, a tanácsba olyan embereket neveztek ki, akik eddig a hitközségi funkcionáriusok és dúsgazdagok voltak. Megkérte Bosnyákot, segítse őt, hogy bekerüljön a tanácsba. Bosnyák erre újra kapcsolatba lépett Takáts Alberttel, aki figyelemreméltónak találta Berend érveit, s hajlandó volt az ügyben közbejárni.

Berend és Bosnyák valóban jól együtt tudtak működni, s ez nézeteik bizonyos fokú azonosságában rejlett. Ez az azonosság abból adódik, hogy Berend is a zsidók kivándorlását szerette volna megvalósítani a háború után, akárcsak a nyilasok. A cionizmus ezen elve jól összeegyeztethető volt az antiszemiták végső céljával, a „zsidómentes" Magyarország megteremtésével, Bosnyák ezért egy jól felhasználható embert látott a főrabbiban. Ezt Berend jól ki tudta használni arra, hogy saját terveit valóra váltsa. Az ismeretség a későbbiek során is segített a főrabbinak, egyfajta mentességi igazolványt jelentett számára.

Bosnyák így vall a köztük lévő kapcsolatról:

„Berend elismerte azt, hogy írásaimban igyekeztem tárgyilagos maradni és kerülöm a szenvedélyeket felszító hangot. Én viszont elismertem a cionizmust, főleg a baloldali, szocialista irányú cionizmus helyességét és jogosságát.

Egyetértettünk abban is, hogy egészségtelen állapot az, miszerint a magyarországi zsidóság vezetése kizárólag a nagytőkés, plutokrata elemek kezében összpontosul. Továbbá abban, hogy egy háború utáni nagyobb arányú zsidó kivándorlás jelentős mértékben csökkentené a zsidókérdés fontosságát Magyarországon."[40]

Azt feltétlenül hozzá kell tenni, hogy ez a mérsékelt hang annak tudható be, hogy az ÁVO fogságában igyekezett minél enyhébb képet kialakítani magáról. A háború alatti írásait egyáltalán nem jellemzi a visszafogottság, elég, ha elolvassuk a Harc, a Függetlenség, a Magyarság, az Egyedül vagyunk egy-egy cikkét, amelyeket Bosnyák Zoltán írt. Ezekre a cikkekre a kemény, uszító hang a jellemző.

Fontos kérdést vet fel az a tény is, hogy a II. Zsidó Tanács megszervezésében, helyesebben a megszervezésére irányuló javaslataival Berend neve összeköttetésbe került Endre Lászlóéval. Már a Tanács tagjaiban is felmerült a gyanú, hogy Berend azért került be a Tanácsba, mert Endre besúgója volt, s ebben a pozícióban

sokféle információhoz juthatott. Bizonyos, hogy Berend még 1944 áprilisában eljuttatott két levelet Endre Lászlóhoz Bosnyák Zoltánon keresztül, aki ekkor már a Belügyminisztérium törvény-előkészítő osztályán volt beosztva.[41]

Az egyik levél elképzeléseit tartalmazza a németek által felállított Tanács helyébe lépő új szervezet kereteiről. A másikban általános kérdések mellett felajánlja, hogy Kaposváron a kormánybiztos mellett elvállalna egy állást, ha Pesten nem lenne rá szükség.

Endre László soha nem válaszolt ezekre a levelekre, már csak azért sem, mert kínosan ügyelt arra, hogy ő maga zsidókkal soha ne érintkezzék.

A levelekkel Berend azt érte el, hogy bekerült a magyar hatóságok által kinevezett Zsidó Tanácsba. Konkrétan nemcsak ezt szerette volna megvalósítani, hanem azt is, hogy a meglévő Zsidó Tanácsot, a németek által kinevezett Judenrat-ot, teljes egészében váltsa fel egy új összetételű tanács, mely csak cionistákból állt volna. Azt, hogy kik lettek volna ezek a cionista tagok, elég nehéz pontosan megállapítani, hiszen Berendnek nem volt kapcsolata a Magyar Cionista Szövetséggel, csak egy cionista alapsejttel, a Betarral. Nem az országos csúcsszervezetre építette fel a tervezetet.

Figyelemreméltó a 6. pontban megfogalmazott ötlet, melyben a létrejövő MAZSIOSZ feladatát vázolja a majdani tömegkivándorlás szemszögéből. Itt is tetten érhetjük Berend felfogását a zsidóság sorsával kapcsolatban, mely már Bosnyák Zoltánnal való ismeretségében is körvonalazódik. Berend Béla egyrészt hisz a háború utáni kivándorlásban, s valószínűleg nem látja, vagy nem is akarja látni, hogy a cionistákat csak nagyon kevés zsidó követi Magyarországon. A tömegkivándorlás hangoztatásával másrészt bevallottan időt akar nyerni a magyarországi zsidóságnak.

Az első Zsidó Tanács tagjai minden lehetőséget igyekeztek megragadni, hogy a helyükön maradhassanak. Összekötőjük a Sváb-hegyen, az Endrét ellenőrző Otto Hunsche SS Hauptsturmführernél is járt, hogy kieszközölje az első tanács tagjainak helyükön maradását. Az elképzelésük felemásan vált be. Stern, Pető és Wilhelm a tanács tagja maradt, csak a többi pozícióba kerültek mások. Jaross Andor belügyminiszter megbízásából Endre László kinevezte az új Tanácsot: Stern Samu, Pető Ernő, Wilhelm Károly, Berend Béla, Kahan-Frankl Samu, Freudiger Fülöp, Török Sándor, Nagy József és Gábor János személyében. A Tanács új összetétele is bizonyítja, hogy Endre nemcsak Berendet nevezte ki.

Az új Tanács megalakulása után egyre jobban elmérgesedett a helyzet a vezetőség és Berend között. A bizalmatlanság odáig fajult, hogy a fontos döntések meghozatalából kizárták a főrabbit, attól félve, hogy elárulja őket. Stern, Pető és Wilhelm természetesen nemcsak Berendet rekesztette ki a döntések meghozatalából, pl. Stöckler Lajos majd Domonkos Miksa is sokszor élesen bírálta önkényeskedő, titkolózó irányítási módszereiket.

A döntésekbe való beleszólás megvonása, illetve az információk eltitkolása odáig vezetett, hogy a tanács kezdetben közösen vállalt felelőssége szertefoszlott. A kirekesztett tagok nem voltak hajlandóak felelősséget vállalni olyan döntésekért, amelyek meghozatalába nem szólhattak bele.

Berend besúgó tevékenységére bizonyítékok nincsenek. Maga Endre László is úgy nyilatkozott a Népügyészségen, hogy Berend Bélát nem ismeri, vele sohasem beszélt. A főrabbi soha nem végzett számára besúgó tevékenységet, így ezért anyagi ellenszolgáltatást nem kaphatott. Nem felel meg a valóságnak az, hogy Festetics Domonkos vagy Bosnyák Zoltán útján zsidóellenes adatokért fordult volna Berendhez, vagy hogy a Zsidó Tanácsról kért volna információkat. Hozzáfűzte még, hogy Berend Béla faji kérdésekben nem volt a tanítómestere sem.[42]

Horti László népfőügyészhelyettes azt állította, hogy közvetlenül a kivégzése előtt Endre mégis azt vallotta, hogy Berenddel kapcsolatban állt, a zsidókat érintő kérdésekről cseréltek eszmét.[43] A magyarázatot abban lehet keresni, hogy Endrének esetleg ígértek valamit, a büntetése mérséklését, ha a főrabbi ellen vall. Számba vehető az a lehetőség is, hogy mivel már úgyis halálra ítélték, s neki vesztenivalója nem volt, ilyen vallomást tett. Ez utóbbi azért nem valószínű, mert az őt elítélő hatalomnak, ha már a legfontosabbat, életét nem mentheti meg, nem fog olyan vallomást tenni, amivel hozzásegíti egy másik ember elítéléséhez.

Horti Lászlónak viszont nyomós érdeke fűződhetett ehhez az állításhoz, hiszen Berend esetleges felmentése az ügyész és a rendőrség kudarca is lett volna – mint ahogy az is lett.

Endre korábbi vallomásának igazát pedig alátámaszthatja a többi háborús bűnös vallomása, akik szintén nem ismerték és nem álltak kapcsolatban Berend Bélával.[44]

Berend Béla is megírta magyarázatait az Endre-levelekhez. Legfőképpen arra helyezi a hangsúlyt, hogy a leveleket nem lehet 1946-os szemmel nézni, hiszen a történtek teljesen más követelményeket támasztottak az egyes emberekkel szemben. A levelek stílusáról szólva azt állítja, hogy a hóhér jóindulatát kellett megnyernie, tehát valódi érzelmeinek leplezésére kényszerült.

A következőkkel támasztotta alá azt, hogy a levelek nem jelentettek hátrányos helyzetet a zsidóság egészére nézve:[45]

a.) Endre László 1946. február 18-án azt vallotta, hogy válaszra sem méltatta a leveleket.

b.) A leveleket a Zsidókérdés-kutató Magyar Intézetben találták meg és nem a Belügyminisztérium irattárában. Ez azt jelenti, hogy ha a leveleket felhasználták volna a zsidóság ellen, akkor azok a Belügyminisztériumban lettek volna.

c.) Ha neki vagy leveleinek köze lenne a zsidóság elleni intézkedésekhez, akkor arról Argalás Lajosnak — miniszteri tanácsos volt, a törvényelőkészítő osztályt vezette a Belügyminisztériumban — tudnia kellett volna. Argalás azt állította, hogy sem Berendnek, sem írásainak nincs köze a zsidóellenes intézkedésekhez. Ezt egyébként a levelek hangvétele, témája, szövege, s a szavak mögül kiérezhető tendenciája is igazolja.

d.) A levelek az április 7-én kiadott 6163/1944. B.M. res. rendelet után érkeztek be. Ez azt bizonyítja, hogy Berend nem tudott arról, hogy mit terveznek a zsidósággal.

Az „a" pont alatt szereplő állítás valóban igaz. A levélben szereplő elképzelésekből pedig csak a magyar hatóságok által kinevezett Tanács valósult meg.

A „b" pontban szereplő magyarázat lényegében nem támaszt alá semmit, hiszen az iratot vagy másolatát bármikor elvihették a Belügyminisztériumba. Tartalmáról akár telefonon is be lehetett számolni.

Argalás Lajos 1946-os vallomásában megerősíti, hogy nem ismeri Berendet, azelőtt csak azt tudta, hogy a Zsidó Tanács tagja. Arról nem tud, hogy Berendnek köze lett volna a zsidóellenes intézkedésekhez.[46]

Azt az állítását, hogy nem tudott a zsidók ellen tervezett intézkedésekről, bizonyítja az a tény is, hogy levelében felajánlja, hogy Kaposvár székhellyel állást vállalna a kormánybiztos mellett. Ha tudta volna, mit terveznek a nácik és magyar cinkosaik, akkor nem lett volna értelme megírni ezt a levelet, s felajánlani a szolgálatait.

1944. május 15-én megkezdődtek a magyarországi deportálások. A megváltozott összetételű, de ugyanolyan vezetésű II. Zsidó Tanács a működési szabályzat kidolgozásán fáradozott és továbbra is nyugalomra intett. Pedig a deportálások alatt Endréék már a budapesti gettó felállításának tervével is foglalkoztak. A gettó felállításának júniusi időpontja végül azért hiúsult meg, mert elterjedt a híre, hogy csak a gettón kívüli városrészeket fogják akkor bombázni. Budapest légvédelmi városparancsnoka is tiltakozott az ellen, hogy a zsidókat egy tömbben telepítsék le.[47] Stern visszaemlékezéseiben leírja, hogy ők is buzgón terjesztették azt a pletykát, mely szerint, ha elviszik a budapesti zsidókat is, akkor a várost szőnyegbombázni fogják az angolszászok. Lehetséges, hogy e — teljesen alaptalan — pletykával Stern és tanácstag barátai hatottak Horthyra.[48]

Végül az összeköltöztetés mellett döntenek, a zsidók a sárga csillaggal megjelölt házakba kell, hogy beköltözzenek.

A Zsidó Tanács segítséget nyújtott pénzügyi és árufuvarozási téren, szállítómunkásokat is biztosított. Az átköltözésre kényszerített zsidók közül sokan a Tanácsot okolták az újabb megpróbáltatásért.

Bizonyos, hogy Berendnek voltak kapcsolatai a német hatóságokkal is. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy amikor 1944. május 27-én Zsidó Tanács-igazolványa ellenére egy Varró nevű nyomozó letartóztatta és feleségével együtt Sátoraljaújhelyre, majd Munkácsra vitte, Eichmann lépett közbe szabadon bocsátása érdekében. Azzal gyanúsították őket, hogy hamis okmányokat szereztek, s ezeket Sátoraljaújhelyre juttatták rokonaik kiszabadítása végett.[49]

Berend úgy tudta, hogy igazolványa, illetve Székely Molnár Zsigmond belügyminisztériumi titkár, a lakásügyi osztály egyik részlege vezetőjének a telefonja hatására engedte el Ferenczy.[50]

Berend szervezte meg a kapcsolatot a Zsidó Tanács és Ferenczy László között. Pető Ernőt is ő mutatta be a csendőralezredesnek, s a tagokkal két ízben vett részt a zsidókérdést érintő beszélgetésen.

Emellett Ferenczy és Lulay csendőrszázados is említi azt, hogy Berend németellenes adatokat gyűjtött, s ezeket átadta Ferenczynek. Berend az Auschwitzi jegyzőkönyvet is átadta Ferenczynek. Ferenczy azt állította, hogy a jegyzőkönyvet ő át is adta a kormányzónak júniusban, tehát Horthy július 6-i a deportálásokat leállító döntése előtt.

Ferenczy László azt állította, hogy az ő kérésére gyűjtötte az adatokat Berend, s ezek az adatok hozzájárultak ahhoz, hogy az 1944. augusztus 7-én kinevezett Bonczos Miklós más szellemben vegye át a belügyminiszteri posztot.[51]

Valószínűtlennek tűnik, hogy a deportálások magyar irányítója egy rabbi segítségével szerzett volna a németekről adatokat. Hiszen lehettek jobb informátorai. Elképzelhető, hogy nem igaz ez az állítás, vagy az lehet egy magyarázat, hogy Ferenczy önmaga igazolására kérte fel Berendet erre a feladatra. Ferenczy ekkor lojális volt a magyar kormányhoz, s a zsidó ügyekben való „segítő szándékát" így akarta igazolni. Másrészt feltételezhető, hogy az akasztófa árnyékában magát is menteni akarta.

A fővárosi zsidóság további sorsával a július 22-én megalakult megváltozott összetételű tanács foglalkozott tovább. Az országból német segítséggel kiszökött Freudiger Fülöp helyére Kahan-Frankl került, de hamarosan ő is távozott betegség címén. Török Sándor író, a kikeresztelkedett zsidók, az ún. konvertiták képviselője is lemondott. A megüresedett helyekre Stöckler Lajos és Boda Ernő került.

A hagyományos vezetőség még mindig a helyén maradt, Stöckler és Berend Béla képviselték az ellenzéket. Nemcsak ők támadják Sternéket, hanem addigi híveik is, akik szerint elpazarolták a hitközség vagyonát az Eichmann-kommandóra. Stern maga elbizonytalanodott, teret vesztett személyiséggé vált. Azzal vádolták őket, hogy félrevezették a zsidóságot azzal, hogy állandó engedelmességre intettek, illetve, hogy a deportálásokat a „kenyérmezei munkatáborba való átszállításnak" nevezték. A lázadó tanácstagok a németekkel való teljes szakítást követelték.

Ebben a légkörben került sor Berend Béla cikkének megjelenésére a „Harc" című szélsőségesen antiszemita lapban, s kavarta fel újra a zsidó közvéleményt. 1944. július 29-én jelent meg a cikk Bosnyák Zoltán vezércikke után, s arra (is) reflektált, hogy Horthy ígéretet tett a keresztény egyházak vezetőinek, hogy a zsidó hitet elhagyók, a kikeresztelkedettek mentesülni fognak a legtöbb zsidóellenes intézkedés alól. Mindez már a deportálások leállítása után történt. Berend ugyanazt állította, mint a magyar szélsőjobboldal, hogy a kikeresztelkedés semmit sem változtat a zsidók helyzetén. Az írás abból a célból íródott, hogy megakadályozza a tömeges hitehagyást, s így a még egységes zsidóság ne gyengüljön tovább.[52] A zsidóság egységben tartását a rabbitársak és a Tanács többi tagja is helyeselte.

A pesti zsidóság fenyegető sorsa és a szlovákiai zsidóság példája — ahol a kikeresztelkedetteket nem vitték el — tette sürgetővé egy ilyen felvilágosító cikk megjelenését.

Berend Béla segíteni akart azokon a zsidókon, akik hitükhöz hűek maradtak, azokon a kis zsidókon, akik összeköttetés hiányában vagy lelkiismereti okok miatt nem vállalták, nem tudták vállalni a kikeresztelkedést. Bár a főrabbi mindig ezen a véleményen volt, ő maga nem tett különbséget a kikeresztelkedett és a hithű zsidók között. Nem akadályozta azokat akik keresztlevélhez akartak jutni, sőt ő is szerzett körülbelül ezer darabot.[53]

A cikkel kapcsolatosan az első felmerült kérdés az volt, hogy miért a „Harc"-ban, ebben a magyar „Stürmer"-ben jelent meg? A per során az Országos Rabbi

Egyesületet kérték fel, hogy véleményezze az írást. A Rabbi Egyesület azt a választ adta, hogy 1944-ben Magyarországon csak fasiszta és hasonló hangvételű, szellemű lapok jelenhettek meg. Bosnyák Zoltán is csodálkozott, hogy miért akar Berend a „Harc"-ban cikket megjelentetni. Kéziratában így emlékezik meg erről:

„Mikor a gyűlölet fokozódása következtében a zsidóság körében, mint a menekülés egyik módja, nagyobb arányú áttérési mozgalom indult meg, Berend — egyházi ember lévén — élesen kelt ki ez ellen, álnéven cikket is írt erről a „Harc" részére. Eljárása, kívánsága, hogy a „Harc"-ban jelenjék meg írása, nagyon meglepett, de eleget tettem kérésének."[54]

A kézirat 1951. októberében keletkezett, jóval a háborús események után, visszaemlékezés jelleggel. Az Országos Rabbi Egyesület arról is mond véleményt, hogy megítélése szerint káros-e az említett cikk vagy sem.

Véleményük szerint a cikk nem ártott a megmaradt zsidóság érdekeinek, ugyanis egy rabbinak mindig kötelessége híveit a vallásukhoz, zsidóságukhoz való hűségre biztatni. Hangvétele, lényege nem ellenkezik a hagyományos felfogással, miszerint a vallását megváltoztató zsidó egyén vallásjogilag továbbra is zsidónak tekintendő. A cikkben található erre vonatkozó idézetek helytállóak.

A cikk tendenciája, értelme és konklúziója az utolsó sorokból derül ki:[55]

„De higgyék meg az illetékesek, hogy a zsidókérdés mindkét félre nézve kielégítő megoldásának és a zsidókon való komoly segítésnek módja és útja nem a keresztelőmedencén át vezet a kibontakozáshoz."

A konklúzió már nemcsak a zsidóságnak szól, hanem azoknak is, akik a sorsuk felett döntöttek.

A tartalmát kétféleképpen tudjuk megvizsgálni: vallási és politikai szemszögből. Ez utóbbit azért, hogy megtudjuk, a kor politikai helyzetébe ágyazva mit közvetít a zsidók és mit az üldözőik felé.

A papi, vallási oldal domináns a cikkben, erre utalnak a Talmudból, és a Tórából vett idézetek, amelyek alátámasztják az eszmei mondanivalót. Ennek a papi álláspontnak ritka bátorsággal adott kifejezést az adott történelmi időszakban.

Van azonban egy gondolata, amely nem felel meg teljesen a valóságnak. A következőkről van szó:

„Meg kell állapítanunk, hogy a zsidótörvény és hagyomány nem ismeri a zsidóságból való kilépés lehetőségét."

Ez így csak megszorításokkal igaz. Az egyén nem tudja ugyan levetni zsidóságát, de a zsidótörvényeknek megfelel az, ha egy zsidó férfi keresztény nőt vesz feleségül, így a születendő gyermek zsidó vallási törvény szerint már nem tekinthető zsidónak.

A vegyesházasság azonban ekkor már csak teológiai elmélet lehetett, hiszen mint az 1935-ös nürnbergi törvények az 1941-ben kiadott 3. magyar zsidótörvény is megtiltotta a zsidóknak a nem zsidóval kötendő házasságot, illetve a házasságon kívüli nemi kapcsolatot is (ún. fajgyalázás). A 3. zsidótörvény rendelkezése újra előtérbe került 1944. szeptemberében.[56]

A főrabbi nyíltan hangot ad annak a véleményének, hogy „a kifejlődött faji tulajdonságokat, sajátos lelkiséget nem lehet úgy letenni, mint egy ócska kabátot". Ez egyezik a Rabbi Egyesület véleményével is, de nagyon hasonlít az anti-

szemiták véleményéhez is. Berend azonban ezt a zsidóság érdekében fogalmazza meg, hiszen a zsidóság egységét akarja fenntartani.

Abban az időben támadások voltak az „Összetartás" és más nyilas szennylapokban a kikeresztelkedők ellen. A lapok beszámoltak arról, hogy a zsidók tömött sorokban tolonganak a templomok előtt kikeresztelkedésre várva. A katolikus, evangélikus és református papok járták az óvóhelyeket és egyéb helyiségeket is, ahol kikeresztelkedni akaró zsidók éltek. Álpapok is feltűntek, akik díjazás ellenében tanították nekik a Miatyánkat vagy a Katekizmust.

Politikai értelemben is helyesnek ítéljük a cikket: végre nyomtatásban is megjelenhetett Magyarországon az, ami eddig nem, hogy veszélyben van a zsidóság, pusztulásra van ítélve. Ez a cenzúramentes fogalmazás csak a Harc-ban jelenhetett meg:

„Még csak ennyit: egy zsidó anyaország tekintélyének, oltalmának, védőszárnyainak hiányában elképzelhető végtelen hálával és alázatos lélekkel fogadunk minden mentőakciót — bárhonnan is jöjjön az — amely pusztulásra ítélt százezreinken segíteni törekszik."

Serédi Jusztinán hercegprímás esztergomi érsek felfüggesztette a katolikus papság térítési akcióját, a kitérési láz különben is megszűnt, mert a német hatóságok visszautasították azt a magyar oldalról történt felvetést, hogy a keresztény vallású zsidókat ne deportálják. A zsidók ugyanis nem vallásuk, hanem fajiságuk miatt lettek üldözve, emiatt kellett őket eltávolítani a német élettérből.

A kitérés a nácik idején nem változtatott a zsidók esélyein, míg az inkvizíció idején, ha kitértek, megmenekültek.

Berend Béla saját véleményét a cikkről a fellebbezéskor így írta le:

„Nos, hát ennek a fasiszta mételytől megfertőzött, az asszimilációtól irtózó, a zsidó bosszúmesétől rémüldöző, s a tömegkeresztelkedéstől irritált közvélemény leszerelésére jelent meg éppen az ő sajtójukban."[57]

Berend szerint a cikkről folytatott vita akadémikus, mert nem volt semmi kára a keresztleveleseknek a cikkből. A gyakorlati segítségnyújtásban nem különböztette meg ő maga sem a megkereszteltetket a kereszteletlenektől. A kikeresztelkedéssel nőtt volna a ki nem keresztelkedett zsidók esélye a deportálásra: a magukra maradt csoportokat könnyebben odadobták volna.[58]

Berend szerint a cikkel az időnyerés volt a célja, s az semmiképp sem igaz, hogy népellenes a cikk, hiszen a kérdéses időben életmentési céllal készült.

A demokrácia- és népellenességet cáfolja a Pesti Izraelita Hitközség tankönyvének szövege is:

„A zsidó népet kell lelkileg, erkölcsileg és kulturálisan előkészíteni arra, hogy 1800 év múltán ismét képes legyen államot, éspedig zsidó szellemű és bibliai erkölcsű államot alapítani és fenntartani."[59]

A tankönyvet demokratikusnak ítélték és engedélyezték a háború után. Ugyanazoktól a szerzőktől idéz, ugyanazt a szellemiséget testesíti meg, mint Berend a „Harc"-beli cikkben. Mindezek ellenére az első fokú bíróság bűnösnek találta Berend tevékenységét e téren, s csak a NOT mentette fel. A NOT a történelmi helyzet ismeretében rámutatott arra, hogy életmentésre a keresztlevél sem volt

alkalmas, csak a tiszta árja származást igazoló iratok. Ezért felmentette e vád alól Berend Bélát.

1944. augusztus 29-én új kormány került hatalomra, a Lakatos-kormány. Úgy tűnt, hogy ezzel a lépéssel nemcsak az ország, hanem a megmaradt zsidóság sorsa is rendeződik. Azonban hiábavaló volt a reménykedés. Maradt még elég ember Magyarországon, akik a Führer és a Reich feltétlen hívének bizonyultak.

A kormányzó hiába olvasta fel október 15-én a fegyverletételről szóló nyilatkozatot, a kísérlet erőtlen volt. A németek arra kényszerítették Horthyt, hogy a hatalmat adja át a nyilasok vezérének, Szálasi Ferencnek. A nyilas hatalomátvétel új helyzetet teremtett a zsidóság számára is.

Rögtön október 15-e után létrejött az új Zsidó Tanács, sorrendben a negyedik, a Gettó Tanács. Hivatalosan sohasem nevezték ki, de egészen a főváros felszabadulásáig tevékenykedett.

Az új belügyminiszter, Vajna Gábor, Ferenczy Lászlót — aki újra a németek és a nyilasok oldalára állt — bízta meg azzal, hogy kinevezze a tanács tagjait. Ez nem volt meglepő, hiszen a belügyminiszter már augusztus 28-án Ferenczyt tette felelőssé azért, hogy az ország területén tartózkodó zsidók táborokban való elhelyezését előkészítse és végrehajtsa.[60] A rendelet értelmében a Zsidó Intézőbizottsággal semmilyen más szerv, hatóság, akár magyar, akár német legyen is az, nem tárgyalhat, nem utasíthat, nem rendelkezhet, csak a belügyminiszter képviseletében Ferenczy László csendőr alezredes.[61]

A IV. Tanács elnöke Stern Samu maradt, de hamarosan felváltja őt Stöckler Lajos, a tagok pedig Berend Béla, Földes István, Komoly Ottó, Nagy József, Szegő Miklós és Vass Lajos lettek. November 10-én a Tanács megkapja az értesítést a budapesti gettó felállítására. December 2-ára befejeződött a gettóba való áttelepülés, majd Budapest ostromának megkezdése után két nappal, december 10-én végleg bezárták a nagy gettót (Király u. – Károly krt. – Dohány u. – Nagyatádi Szabó u.), a kapuknál állig felfegyverzett nyilasok és rendőrök álltak. A Zsidó Tanács tagjai előtt hatalmas feladatok voltak, szemtől szemben álltak a megmaradt zsidóság minden problémájával, az éhezéssel, a hideggel, a létbizonytalanság érzésével. Mindezek mellett ott volt a szovjet ostrom, amely még nehezebbé tette a gettó napjait.[62]

A Zsidó Tanács tagjainak többsége kapcsolatban állt az akkori magyar hatóságokkal, s egyes embereket meg tudtak nyerni ahhoz, hogy segítsék a munkájukat. Berend Béla, aki a gettóban többek között a temetéseket intézte, s élelmiszert hozott be, szintén rendelkezett ilyen kapcsolattal. A háború utáni pere során azonban őt is megvádolták azzal, hogy ezt a kapcsolatot nem a zsidók javára fordította. Berend fő nyilas kapcsolata Sarlósi József volt, aki a Szent István körúton lévő Megtorlás Házának volt a parancsnoka.

A harmadik vádpontban azt hozták fel Berend Béla ellen, hogy Sarlósinak besúgó tevékenységet folytatott. Sarlósi Józseffel 1944. december 6-án került kapcsolatba Berend, miután néhány nyilas, akik nem tudták, kiről van szó, bevitte a Szent István körút 2. szám alatti kerületi nyilas pártházba, az ún. Megtorlás Házába. Egyáltalán nem volt meglepő az, hogy Berendet is bevitték a nyilasok. A vád, hogy önként jelentkezett, nem volt igaz.

A per idején egy Mádai Imre nevű rendőrnyomozó, feltehetőleg fizikai bántalmazás hatására azt vallotta, hogy Berend kérte tőle a vizsgálati fogságban, ahol találkoztak, hogy vallja azt, ő vitte be a pártházba; nem önként ment, ahogy azt a vádlói állítják.[63]

Berend erről 1945. május 14-én is azt nyilatkozta, tehát még a vizsgálati fogság alatt, hogy Mádai volt az, aki bekísérte.[64] De a főrabbi egyébként akár önként is mehetett a pártházba, hiszen az igazolványa lehetőséget adott a szabad mozgásra, s akár a többi tanácstag is, tárgyalhatott a hatóságokkal.

Sarlósi bizalmát olyan módon nyerte meg, hogy feltárta előtte a Bosnyákkal való kapcsolatát, és megmutatta annak igazoló írását, valamint a „Harc" című lap egyik példányát. (Feltehetőleg, azt amelyikben a saját cikke volt.)

Sarlósi ezek után meggyőződött arról, hogy Berendnek is ugyanazok az elképzelései a zsidóság jövőjét illetően, mint a nyilasoknak, vagyis hogy a zsidók vándoroljanak ki Magyarországról.

Berend a maga elképzeléseiről és javaslatairól pontosan tájékoztatta a Nyilaskeresztes Párt legfelsőbb vezetőségét egy december 15-én kelt levelében.[65] A levélben kérte, hogy a párt szüntessen be mindenféle uszítást, kegyetlenkedést, üldözést, s tegye lehetővé, hogy a megmaradt zsidóság átvészelje a gettóidőket, az ostromot, azután úgyis kivándorolnak — ígérte Berend — aki a zsidóság nevében vállalta, hogy jelentős pénz- és ékszermennyiséget összegyűjt, s ezt átadja a nyilasoknak, ha azok vállalják, hogy kíméletesen bánnak a zsidókkal.

A főrabbi tehát egy kompromisszumot vállalt, hogy a gettó népének elviselhető állapotokat tudjon teremteni. Sarlósi a pénz biztosítékául elkérte a tanácstagok nevét és címét. Berend ennek a kérésnek nem tett eleget, mivel attól tartott, hogy letartóztatják őket, s azt állította, hogy a tagok álnéven bujkálnak.

Sarlósi végül megígérte, hogy Berend bármikor jöhet hozzá, ha valamilyen atrocitásra sor kerül a gettóban.

A besúgás vádját lényegében egyetlen tanúra alapozták, a nyilasok gépírónőjére, Hores Ilonára.

Hores Ilona 1944. december elsején került Horváth V. kerületi pártvezető mellé a Szent István körútra. Határozottan állította, hogy Berend a Zsidó Tanács bujkáló tagjait elárulta, s más személyekről is hozott információkat. Emlékezett arra is, hogy elrejtett zsidó értékekről neki kellett jegyzeteket készítenie.[66]

Ez a vallomás a vizsgálati fogságban keletkezett, az első fokú tárgyaláson azonban már azt mondta, hogy Berend segítő szándékkal jött el Sarlósihoz. Abszurd állítása volt, hogy Berend Béla nyilas párttagsági igazolvánnyal rendelkezett. Ez semmiképpen nem lehet igaz, hiszen a Nyilaskeresztes Pártnak zsidók nem lehettek a tagjai.

Végül, ezen ellentmondó tények ismeretében a bíróság Hores Ilona vallomását nem fogadta el hitelesnek, és arra az álláspontra helyezkedett, hogy Berend arra használta fel Sarlósival való ismeretségét, hogy a gettóbeli atrocitásokat elkövetőket megbüntessék, s az üldözött zsidókon segítsen.

A gettóban a legtöbb esetben a nyilasok szabadon garázdálkodtak. Voltak esetek, hogy a nyilas bandákat megpróbálták megfékezni.[67]

Berend Béla személyes jelenlétével igyekezett visszafogni a nyilasokat akkor, mikor a védett házak lakóit fosztogatták. A főrabbi kihasználta a lehetőséget, amelyet Sarlósi biztosított neki. Mivel tudta azt, hogy az összegyűjtött zsidókat a gettó kapujában, vagy már előtte is teljesen kifosztják a nyilasok, Sarlósi Józsefhez fordult.

Sarlósi felajánlotta, hogy menjen ki ő is a nyilasokkal a Pozsonyi úton lévő védett házakba, s nézze meg, hogy a nyilasok nem lépik-e túl az adott rendelkezéseket.[68] A gettó tanács is tudott a Sarlósi-féle kapcsolatról és szorgalmazta, hogy a főrabbi kísérje el a nyilasokat a razziára.[69]

Ezek a tények kellőképpen alátámasztják azt, hogy Berend Béla a zsidókat védő szándékkal ment a nyilasokkal.

Ha mást nem is, de annyit mindenképpen elért, hogy amíg ő ott volt, addig a nyilasok nem garázdálkodtak. Valószínűleg parancsot is kaptak arra, hogy míg ellenőrzés folyik, addig „korrektül" viselkedjenek.

Így az ott lakó emberek megmenekültek legalább attól, hogy bántalmazzák, megmotozzák őket. Értékcikket így is, úgy is elvették tőlük (100 pengő maradhatott meg náluk), ezt Berend sem tudta volna megakadályozni, de így legalább kíméletesebben és szabályosabban folyt le az akció.[70]

Annak a vádnak, hogy Berend jelenléte a nyilasokat segítette, egy-két terhelő vallomás volt az alapja: a tanúk hallomásból hivatkoztak ismert „tényekre".

A tanúk mind visszaemlékezők, akik átélték a gettóidőket, a razziákat. Nem biztos, hogy valamennyien tisztán meg tudták ítélni akkor, hogy ki áll mellettük és ki van ellenük. Az akkori lelkiállapotukban elég volt egy szó vagy egy mozdulat, amit ők már ellenségesnek fogtak fel. A vallomásokat olvasva kiderül, hogy biztosabb a hivatalos helyekről származó információkra hagyatkozni.[71]

Az első fokú bíróság nem így tett. Úgy ítélték meg, hogy Berend személye károsan hatott a védett házak lakóira, félrevezette őket, s ezáltal könnyebben váltak meg értékeiktől, nem gondoltak arra, hogy azokat elrejtsék. A bíróság szerint az vezette Berendet, hogy igazolja lojalitását Sarlósi előtt, ahelyett, hogy passzívan viselkedett volna.[72]

Véleményem szerint a főrabbinak nem volt szüksége arra, hogy a lojalitását igazolja. Ilyen lojalitás nem létezett, Sarlósi nem is várta el. Elég, ha csak a december 15-i levélre gondolunk, s láthatjuk, hogy Sarlósi tisztán kellett, hogy lásson Berenddel kapcsolatosan. Berend maga is próbált védekezni, már a fellebbezéskor mentségére azt hozta fel, hogy minden lakásban bemutatkozott, amit nem tett volna meg, ha ártó szándék vezeti. Brutalitás, kegyetlenkedés és ezen túlmenően teljes kifosztás nem történt, ezzel az üldözötteket segítette. A nyilasoknak csak hátrányára volt az ő jelenléte, mert vissza kellett fogniuk magukat.[73]

Bárkiben felmerülhet esetleg az is, hogy Berend cselekedetével legitimállta a nyilasok tevékenységét. Valójában erről szó sincsen, hiszen a nyilasok 1944. október 15-e óta — saját megítélésük szerint — legitim hatalom voltak Magyarországon.

Az ötödik vádpont cselekménye Berend Béla gettóban végzett feladatával van kapcsolatban. A gettó felállítása után állandó probléma volt az, hogy a ha-

lottakat el kellett temetni. Nem volt azonban elég sírásó, nem voltak szerszámok, s nem utolsósorban a fokozódó ostrom is nehezítette a temetést.

A főrabbi volt az, aki mindezzel mit sem törődve temette a gettó halottait. Bátorságról sokan elismerő hangon nyilatkoztak.[74] Az elismerő hangok mellett megszólaltak mások is. Berendet azzal vádolták, hogy a temetésre váró halottak ujjairól eltávolította a gyűrűket.

A vád két tanúra volt alapozva. Egyikük december közepe táján meggyőződött arról, hogy Berend Béla az egyik halott ujjáról gyűrűt vett le. Tudomása szerint reggel négy órakor még rajta volt a gyűrű, de hét órakor már eltűnt. A halottat két fiatal lengyel menekült hozta be, s ők jelentették, hogy a főrabbi vette el az ékszert.

Ezt „támasztotta" alá a másik tanú, aki úgy emlékezett, hogy az előző tanútól hallotta az esetet. Szerinte egy „Lengyel" nevű (!), rosszlábú halottvivő jelentette az esetet.[75]

A két tagú eléggé sajátos verziót adott elő. Az látszik, hogy körülbelül egyről akarnak beszélni, de ellentmondásba keverednek. A két fiatal lengyel menekült nem lehet azonos a Lengyel nevű rosszlábú halottvivővel.

Az időpontok sem pontosak. Berend reggel nyolc óra előtt soha nem ment be az agnoszkáláshoz, ő csak a temetési szertartáson és a temetésen vett részt.

Fontos és minden eldöntő tény az, hogy a főrabbi kohanita vallású rabbi, ami azt jelenti, hogy az Áron főpap által alapított főpaptörzsbe tartozik, s mint ilyen, a halottakat nem érintheti. Másrészről, s ez igen valószínű, hogy a gettóban senki nem hordott, hordhatott ékszert, hiszen azt a nyilasok rögtön elvették volna.

A védelem tanúi szolgáltak még néhány ténnyel. Egy Dohány utcai kántor elmondása szerint a halottak már koporsóban érkeztek, tehát egyébként sem lehetett hozzájuk nyúlni. A másik tanú megerősítette, hogy Berend kilenc óra körül szokott beérni, az agnoszkálást addigra elvégezte a Chevra Kadisa (Temetkezési Egylet).

A vád állítását, tehát nem lehetett alátámasztani. Végül ezen vádpont alól felmentette a Népbíróság Berendet.

Még a NOT felmentő ítéletének elhangzása előtt Stern Samu és Gergely György is értékelte Berend háború alatti tevékenységét.[76] Emlékirataikban, vallomásaikban jórészt saját tapasztalataikra hagyatkoztak, bár ekkor már ismertek voltak azok a sajtó beszámolók, történeti elemzések, amelyekhez hozzáférhettek, s amelyek többségükben negatívan ítélték meg Berend Bélát. Berend az ítélet után az Egyesült Államokban telepedett le Albert B. Bolton néven. Barátai és ellenfelei tovább folytatták a nyilatkozatháborút, amely megakadályozta Berendet abban, hogy eredeti papi hivatásának éljen új hazájában.[77] Háború alatti tevékenységét újra és újra elemezték, és annak megítélése nem nagyon változott az idők során: főként a magyar szélsőjobboldallal hozták összefüggésbe a nevét, bár németellenességét soha nem tagadták. A támadások mellett voltak Berend mellett kiálló vélemények is, ám ezekről a pozitív megnyilvánulásokról is meglehetősen ellentmondó értesülések láttak napvilágot.[78] Berend Béla pert indított 1975-ben Moldova György, az ismert író ellen. 1975. június 4-én hirdették ki az ítéletet,

amelyben elutasították a főrabbi keresetét az iránt, hogy Moldova Szent Imre-induló c. könyvét a róla szóló részletek miatt vonják vissza.[79]

A viszonylag bő ismeret anyag ellenére sokáig nem találunk olyan munkát, amely igazán megpróbálná Berend Béla tevékenységét elemezni azok után, hogy a vádpontok többségéről kiderült, hamis tanúvallomásokon alapulnak. Az 1., 2., 3., és az 5. vádpontban foglaltak nem voltak összeegyeztethetők a tényekkel, a felsorakoztatott tanú közül pedig többen elfogultak voltak, vagy nem is voltak olyan helyzetben, hogy objektíven lássák a történteket. A „Harc"-beli cikk, illetve a nyilas razziák ügyében inkább szubjektív vélemények születtek, amelyek nem voltak megfelelően alátámasztva. A „koncepciós per" fogalmának — amely kifejezés talán túlságosan is ki van sajátítva az ötvenes évek pereire — nemcsak a már említett kritériumok miatt felel meg a Berend elleni per, hanem az a tény is utalhat rá, hogy bár a zsidó vezetők egyikét sem ítélték el, mindenesetre találtak egy olyan embert a mindenáron való bűnbakkeresésben, amely a háború utáni lelkifurdalásos időket jellemezte, akinek a többségtől eltérő eszméi és módszerei módot adtak a meghurcolásra.

Berend Béla neve — 1987-es halála után — Magyarországon Randolph L. Braham professzor könyvében jelent meg, illetve Schmidt Mária 1990-ben kiadott munkájában.[80]

JEGYZETEK

[1] Erről lásd: *Schmidt Mária:* Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács, Minerva Budapest, 1990.

[2] *Randolph L. Braham:* A magyar Holocaust I. kiadás 1. kötet 363. o. Családi források szerint Berend Béla június 26-án halt meg. Hedri Miklósné (Berend Béla húga) szíves közlése alapján.

[3] Népbírósági ítélet 1946. november 23. In: Belügyminisztérium Központi Irattár NB 2600/1946. V-129355/b 389–405. o. (Továbbiakban: BMKI)

[4] A NOT ítélete 1947. április 11. BMKI NB 2600/1946. V-129355/b 405–424. o. (NOT. V. 8293/1946. 12. szám)

[5] A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai és Rendészeti Osztálya (továbbiakban: PRO) 1945. május 4-én és 1945. május 12-én felvett jegyzőkönyv. NB 2600/1946 V-129355/a 5–6. o. BMKI V-129355/b 266–268. o. és 269–271. o. (PRO) 1945. május 11-én és május 12-én felvett jegyzőkönyv.

[6] A „Reggel" című lap állította azt a történetet, hogy Berend nyilas újságot olvasva végignézte híveinek vagonokba pakolását. NB 2600/1946. V-129355 238. o. Ez a történet a tárgyaláson is elhangzott, de más formában. Lásd: BMKI V-129355/a 170. o. Maretics Károly volt keretlegény vallomása. 1947. szeptember 11. (Vallomástétel helye nincs feltüntetve.)

[7] „Világosság" 1946. augusztus 3., „Haladás" 1946. július 25. számában jelentek meg. A Haladás riportját Demeter Imre készítette.

[8] A Budapesti Népügyészség (továbbiakban: NÜ) vádirata Budapest, 1946. július 4. 1945. NÜ 2164/20. szám 3554/1945. pr.

[9] Szigetvári hitközségről népszámlálási adatok: 1941-ben 6.270 fő volt az összlakosság, ebből 263 fő zsidó, nem zsidónak vallja magát 26 fő, jiddisül nem beszél senki. A szervezet: kongresszusi. 1944-ben 252 fő zsidó lakik Szigetváron. In: Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán, adattár A, B kötet. Közzéteszi: *Schweitzer József.* Az eredeti kérdőívek és dokumentumok alapján sajtó alá ren-

dezte Frojimovics Kinga, szerkesztette: Komoróczy Géza. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Budapest, 1944.

[10] *Randolph L. Braham:* A magyar Holocaust I.-II. kötet 2., az előzőhöz képest bővített kiadás Gondolat Kiadó, Budapest 1996. kézirat 404. o. (Továbbiakban R.L.B. 2.) (Köszönet Braham professzornak, hogy engedélyezte az 1994-es amerikai kiadás magyar változata kéziratának felhasználását. M.K.)

[11] Katona József vallomása az 1946. augusztus 2-i nyilvános tárgyaláson NB. 2600/1946. BMKI V-129355/b 293–295. o.

[12] Fuchs Károlynak, a Szigetvári Izraelita Hitközségi Választmány Elnökének nyilatkozata (PRO). 1945. február 12. Gépelt szöveg aláírással. NB 2600/1946.

[13] Uő. 516–517. o.

[14] Az 1240/1944. M.E. sz. a megkülönböztető jelzésről szóló rendelet, amely 1944. április 5-én lépett hatályba. Budapesti Közlöny 73. sz. 1944. március 31. 3. old.

[15] A belügyminiszter 1944. április 7-én adta ki 6163/1944. B.M. res. rendeletét, tárgya: a zsidók lakhelyének kijelölése. Az iraton Baky László aláírása szerepel. Bizalmas rendeletről van szó. In: *Karsai László-Molnár Judit:* Az Endre-Baky-Jaross per 484–485. o. Cserépfalvi Kiadó Budapest, 1994. (Továbbiakban: E-B-J 1944)

[16] Az úgynevezett gettó-rendelet 1610/1944. M.E. sz. rendelet a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában). Budapesti Közlöny 95. szám 1944. április 28. 2–3. old.

[17] Berend rabbi deportálásként emlegeti a szigetvári zsidók elszállítását a barcsi gyűjtőtáborba. A vidéki zsidók deportálása 1944. május 15-én kezdődött meg. 1946. augusztus 2-i nyilvános tárgyalás jegyzőkönyve. NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 288. o. A „délvidéki akcióról", részletesebben lásd: *Molnár Judit:* Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben. Cserépfalvi Kiadó, Budapest 1995.

[18] Bencze Ernő esperes plébános 1947. szeptember 12-én tett vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 154. o. Szánthó László orvos 1947. május 14-én tett vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 160. o. Maretics Károly cipészmester, volt keretlegény 1947. szeptember 11-én tett vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 170. o.

[19] Kozári Ernő könyvkereskedő 1946. október 21-i vallomása a nyilvános tárgyaláson NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 320. o. Takács Sándor terménykereskedő vallomása az 1946. október 21-i nyilvános tárgyaláson NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 337–339. o.

[20] Naptári adatok a Berend Béla féle iratokhoz NB 2600/1946. BMKI V-129355 166–169. o. kézzel írt eredeti szöveg aláírás nélkül.

[21] Kardos György BMKI V-129355/a 148. o. vallomása alapján

[22] Lévai Jenő szakvéleménye a Moldova-perben, 1975. augusztus 25-e. NB 2600/1946.. BMKI V-129355 222. o.

[23] Löbl Béla szigetvári kántor vallomása az 1946. október 21-i nyilvános tárgyaláson NB 2600/1946. BMKI V-129355/b. 325–329. o.

[24] Wellisch László vallomása az 1946. október 21- nyilvános tárgyaláson. NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 324–325. o.

[25] Takács Sándor vallomása. NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 70. o.

[26] Népbíróságok Országos Tanácsához fellebbezett Berend Béla a Népbíróság döntése után. NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 451–473. o.

[27] Lásd: *Szirmai Rezső:* Fasiszta lelkek, Pelikán Kiadó, Budapest 1993. 266. old.

[28] Lásd a NOT fellebbviteli tárgyalás jegyzőkönyve

[29] Rendelet a zsidók önkormányzatáról és érdekképviseletéről 1520/1944. M.E. Budapesti Közlöny 90. szám 1944. ápr. 22. 1–2. old.

[30] Az Ideiglenes Szervező Bizottság tagjait kinevező rendelet 176.774/1944. VII.b.sz. B.M. rendelet. Budapesti Közlöny 108. sz. 1944. máj. 13. 3. o.

[31] A magyarországi Zsidó Tanácsok működéséről, tevékenységük megítéléséről lásd: *Randolph L. Braham:* A magyar Holocaust, Gondolat Kiadó Budapest, 1989. I. kötet 339–375. o. (Továbbiakban R.L.B. 1.) A zsidó tanácsról máig a legátfogóbb mű: *Isaiah Trunk:* The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation. The Macmilian Company, New York 1972.

[32] R.L.B. 1. I. kötet 341. o.

[33] R.L.B. 2. 423. o. 91. jegyzet

[34] R.L.B. 1. I. kötet 367. o.

[35] Lévai Jenő szakértői véleménye a Moldova-perben. NB 2600/1946. BMKI V-129355 230. o.

[36] Uő. Kálmán Imre vallomása. NB 2600/1946. BMKI V-129355 230. o.

[37] Bosnyák Zoltán feljegyzése 1951. október 31-e. BMKI V-120779 62–63. o. (Géppel írott, aláírás nélküli szöveg.)

[38] Uő: BMKI V-120779 49. o.

[39] Ez valóban be is következik. Berend Béla tagja volt az Intézetnek, a Zsidó gyűjtemény vezetője volt. (VIII. kerület, Rökk Szilárd u. 26.) NB 2600/1946. BMKI V-129355 171. o.

[40] Bosnyák Zoltán feljegyzése 1951. október 31. BMKI V-120779 62–63. o.

[41] A két levél másolata a Függelékben 1. szám.

[42] Endre László 1946. február 18-i vallomása a Budapesti Népügyészségen. NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 188. o.

[43] Horti László 1946. március 25-én Endre, Baky és Jaross fellebbviteli tárgyalásán képviselte a vádhatóságot. Állítása szerint Endre az utolsó szó jogán tette azt a nyilatkozatot, miszerint fogadta Berendet, és elbeszélgetett vele a zsidók ügyeiről. NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 295. o. 1946. augusztus 2-i nyilvános tárgyalás jegyzőkönyve. Endre László az utolsó szó jogán tett nyilatkozatában nem ejt szót Berend Béláról, és semmilyen vele kapcsolatos megjegyzést nem tesz. Lásd: E-B-J 1994. 438–452. o. Endre László beszéde az utolsó szó jogán.

[44] Baky László államtitkár 1946. február 11-i népügyészségi vallomása, Koltay László rendőrségi detektív 1946. február 18-i népügyészségi vallomása, Pálffy Fidél volt földművelésügyi miniszter 1946. február 18-i népügyészségi vallomása is kizártnak tartotta, hogy Berend besúgó lett volna, s akár Endrének, akár a Gestaponak adatokat szolgáltatott volna. Baky, Koltay és Pálffy még azt is vallotta, hogy nem ismerik Berend Bélát. NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 189–191. o. BMKI V-129355/b 281. o.

[45] Magyarázat az Endre-levelekhez. (Gépelt szöveg, feltehetőleg megszakított, nem teljes.) NB 2600/1946. BMKI V-129355 160. o.

[46] Argalás Lajos 1946. augusztus 3-i vallomása a nyilvános tárgyaláson. NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 312–313. o.

[47] Kozma József ezredes volt Budapest légoltalmi parancsnoka 1944-ben. A háború után nyomtalanul eltűnt.

[48] A III. Zsidó Tanács kinevezése után tudunk konkrét példát arra, hogy hátráltatták a németek parancsának végrehajtását. In: *S. M.* 1990 88–93. o.

[49] Tudunk Berend egy másik letartóztatásáról is. Bővebben lásd: R. L. B. 1. I. kötet 364–365. o.

[50] Ferenczy László jelentése, 1945. november 9. (PRO). B9285/50. V-79348. 60. o. E-B-J 1994. 514. o.

[51] Ferenczy László vallomása, 1946. február 18. Budapesti Népügyészség NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 189. o.

[52] Berend Béla „Harc"-ban megjelent cikke a Függelékben 2. szám

[53] NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 508. o. Munk Lászlóné vallomása, 510. o. Berger Dezső és neje vallomása, 513. o. Rácz János cipész vallomása, 494. o. Kormos Jenőné vallomása.

[54] Bosnyák Zoltán kéziratairól kivonat Stöckler Lajosra vonatkozóan, 1952. július 15. (Gépelt szöveg aláírás nélkül) BMKI V-120779 86. o.

[55] Az Országos Rabbi Egyesület Szakvéleménye, 1946. október 23. (Géppel írott szöveg az Egyesület titkárának és elnökének aláírásával.) NB 2600/1946. BMKI V-129355 116. o.

[56] 1941: XV. tc. az ún. fajvédelmi törvény a házassági jogról szóló 1894.XXXI. tc. kiegészítése és módosítása, valamint az ezzel kapcsolatos fajvédelmi rendelkezések. 1944. szept. 20-án jelent meg a m. ki. igazságügyminiszter 16000/1944. I.M. sz. rendelete a nem zsidó és zsidó házasságkötésének tilalmára vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról.

[57] Berend Béla fellebbezése, 1946. december (Géppel írott szöveg.) NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 462. o.

[58] Természetesen ez csak akkor lett volna érvényes, ha a szlovákiai példa valósul meg Magyarországon is.

[59] Achad-Haam-idézet NB 2600/1946. BMKI V-129355 162. o.

[60] Lásd *Szirmai Rezső* id. mű 266. old.

[61] A Zsidó Tanács Intéző Bizottságával való rendelkezés. (Gépelt szöveg, géppel írott aláírás.) NB 2600/1946. BMKI V-129355 70. o.

[62] A IV. Zsidó Tanács tagjainak gettóbeli tevékenységéről bővebben Schmidt id. mű *Stöckler Lajos:* Gettó előtt- gettó alatt. Visszaemlékezések, Új Élet, 1947. január 22., 30., február 6., 13., 20., március 6., április 17. száma. *Lévai Jenő:* A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története, Officina, Budapest 1946.

[63] Mádai Imre 1946. június 4-i vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 181. o.

[64] Berend Béla 1945. május 14-i vallomása (PRO). Bp FL B-16862/50 153–154. o. Gorohovszky Orosz Sándor anyaga.

[65] Berend levele a Nyilaskeresztes Párthoz. Lásd *Schmidt* i.m. 1990. 343–345. o.

[66] Hores Ilona 1946. május 14-i vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 13. o.

[67] Lásd a Wesselényi utcai mészárlás ügyében végzett kihallgatásokat: Szalkai Ernő, a budapesti gettórendőrség parancsnoka vallomása, Zajk Sándor, rendőrségi tanácsos vallomása, Jaicza Károly, detektív vallomása, Szondi Lajos, detektív-főfelügyelő vallomása. NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 8–9. o. 1948. június 15-i jelentés a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának. Berend jelentése a Wesselényi utcai gyilkosságról. Lásd *Lévai Jenő:* A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története 129–130. o. Officina Budapest, 1946.

[68] Berend Béla 1946. június 6-i vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 274–276. o.

[69] Lásd NOT felmentő ítélet.

[70] Pozsonyi út 49. sz. ház lakóinak nyilatkozata. NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 525. o.

[71] Winter Bernátné háztartásbeli 1946. június 5-i vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 40. o. Sátor Dezső kereskedősegéd 1945. május 15-i vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 28. o. Szandai Sándor szobrászművész 1946. június 6-i vallomása (PRO). NB 2600/1946. BMKI V-129355/a 38. o. vallomásai.

[72] Lásd Népbíróság ítéletét.

[73] Lásd Berend fellebbezése.

[74] Katz Izrael és Lorbeer Izsák vallomásai. NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 310. és 295. o.

[75] Izsák József és Baron Győzőné ápolónő vallomásai 1946. augusztus 2-i nyilvános tárgyaláson. NB 2600/1946. BMKI V-129355/b 298. és 303. o.

[76] *Schmidt* 1990. 47–113. o. R.L.B. 1. I. kötet 356. o.

[77] Az ellenfelek és a barátok nyilatkozatait lásd: Új Kelet 1961. máj 26. és 1982. márc. 12. száma, Schön Dezső cikkei. 1982. máj 14. és máj. 27. szám, Naftali Kraus cikkei. Der Algemeiner Zhurnal 1979. márc. 23. Mordehaj B. Granit cikke. Bővebben: R.L.B. 1. I. kötet 378. old. 88. jegyzet és 379. o. 102., 103., 114. jegyzet.

[78] Az Egyesült Amerikai Magyar Zsidószövetség levele az Igazságügyminiszterhez. Függelék 3. sz.

[79] Lásd: Kortárs 1975. februári száma

[80] Schmidt Mária Berendről, mint a Zsidó Tanács egyik perbe fogott tagjáról ejt szó. Főként forrásanyagot közöl, s rövid bevezetőjében pozitívan értékelte a főrabbi személyét. Randolph L. Braham elég hosszan foglalkozik Berend Bélával, a Zsidó Tanács legellentmondásosabb tagjának állítván be őt. Tárgyalja háború alatti tevékenységét, a népbírósági pert és az emigráció éveit. Meglehetősen kritikusan, s inkább elítélően mutatja be a főrabbit. Schmidt Máriával ellentétben sokkal részletesebben elemezte az általa ismert forrásanyagokat.

FÜGGELÉK

1. Berend Béla levele Endre Lászlóhoz 1944. április 12.

Méltóságos Államtitkár Úr!

Bosnyák Zoltán főszerkesztő úrnak lapját, amelyben értesít, hogy a Zsidó Országos Szervezet megalakítására teendő javaslataim meghallgatására fel fognak hívni, csak ápr. 10-én kaptam meg. Hálás köszönet érte! Meggyőződésem, hogy egy elgondolásom szerinti alakítandó *Orsz. Zsidó Szervezet* létrehozása átmenetileg *mindkét félre nézve kielégítően fogja tudni megoldani a zsidókérdés súlyos és égetővé vált problémáját.* Kérésem: előbb mi tárgyalhassunk szigorúan bizalmasan, és csak az alapelvek tisztázása után a mostani zs. küldöttség jelenlétében. A meghívást várom, addig is küldöm csatolva:

1.) MAZSIOSZ-tervezetet csak főbb pontokban (Elfogadása esetén cionista szakemberekből álló agytrösztömmel a legapróbb részletekig kidolgozva IV. hó 30-ig benyújtom)

2.) Hirtelenében összeválogatott Schlagwortokat a bizalmas szóbeli előterjesztésemhez.

3.) Fényképes papiros utazási igazolvány céljára. Első lapján a fényképet lebélyegeztetni és az igazoló szöveget a 4. oldalon méltóztassék rávezettetni, hogy celluloid tokban könnyen használható legyen. Incidens nélküli és zavarmentes, gyors felutazásom érdekében van szükség erre, mert nélküle még vonatra sem szállhatok.

Újságból értesültem a Podmaniczky és a Dob u. közé tervezett gettóról. Ez kevés. Legalább a Rákóczi útig kell lejönni. A kisebb helyiségek, meg Buda zsidótlanítása más szempontból is helyes, Mivel a megkülönböztető jelzés célja: a zsidóság faji-nemzetiségi jellegének a kidomborítása, a mellékelt ábra szerinti, kisebb méretű kék-fehér (zs. nemzeti szín) csillagot javasolom a sárga helyett. Ezt senki sem fogja szégyelleni. De akkor is, ha már a vegyesházasságban élő keresztlevelesek nem is, de a keresztény lelkész és diakonissza feltétlenül legyenek kivételek. Habár mentesítésük ellentmond a faji gondolatnak, de *hivatásuk miatt kivételezni kell őket.* A jelen háború hadiözvegyeinek, hadiárváinak *megélhetésbeni könnyebbséget is kell nyújtani* egyelőre ... úgy szintén a múlt háború 75%-os rokkantjainak és kitüntetettjeinek. Illetékes körök szerint gazdagjaink a ludasak, az ő hibáikért *nem lehet a szegény kicsiket is ugyanúgy sújtani.*

Ha megnyerem bizalmukat és élére állítanak az ügynek... *Úgy minden igyekezettel fogom szolgálni a közös nagy célt: a zsidó magyar együttélésnek lehetőleg mennél kevesebb szenvedéssel, áldozattal és vérhullással járó, olyan végleges felbontását, hogy azt többé összeforrasztani ne lehessen!*

Nagy feladatára előkészítem és reisefertiggé [utazásra késszé] teszem fajtámat a háború utánra!

Ha pedig orsz. vonatkozásban, *Budapesten nem óhajtanának* igénybe venni, úgy *Kaposvár székhellyel* elvállalnám, a Kormánybiztos mellett, a *dunántúli zsidók ügyeinek rendezését.*

Mély tisztelettel várom meghívásukat.
Dr. Berend Béla

NB 2600/1946. BMKI V-129355 37–38. o.
(Eredeti, kézzel írott, szó szerint idézett levél Berend Béla saját kezű aláírásával.)

1944. április 12.

Schlagwortok
a biz. MAZSIOSZ előterjesztéshez

1.) A B.M-ben külön „Zsidó Osztályt" kell létesíteni, ez alá tartozzék országosan minden zsidó ügy.

2.) A B.M. Zsidó Osztálya a MAZSIOSZ elnökséggel egyetértésben irányítja a zsidó ügyeket.

3.) A Gestapo által kinevezett, főleg asszimiláns kapitalista zsidókból álló szervezetlen és decentralizált „Juderat"-ok helyébe, a B.M. nevezzen ki cionistákból álló, új Zsidó Tanácsot.

4.) Ez az új Cionista Zsidó Tanács – MAZSIOSZ elnökség, ugyancsak cionista prominens zsidó szakemberek bevonásával: rabbik, tudósok, jogászok, orvosok, pedagógusok, szociológusok, gazdasági-pénzügyi szakértők, gazdák, bérlők, intézők, iparosok segítségével a háború utánig elvégzi a zsidó tömegek mezőgazdasági és ipari átképzését, valamint szellemi-lelki-kulturális átállítását, röviden: cionizálását.

5.) A MAZSIOSZ-keret nemzeti önkormányzat legyen, működését azonban, a háborús helyzetre való tekintettel kormánybiztosai által a B.M. Zsidó Osztálya ellenőrzi.

6.) Minden zsidó intézmény közvagyona, úgyszintén az egyes zsidó személyek magánvagyona is, a MAZSIOSZ-ra száll át, amely a vagyonokat állami ellenőrzés mellett, a kereset és jövedelem nélkülivé vált, közel egymilliónyi zsidóság eltartására, átképzésére, új önkormányzati szerveinek kiépítésére és fenntartására, valamint háború utáni tömegkivándorlásának előkészítésére köteles fordítani!

7.) Zsidóságnak — MAZSIOSZ önkormányzat keretén belül — szabad kulturális élet, sajtó-előadások-könyvek, stb. biztosítandó!

8.) Az ilyen módon vállalt és becsülettel teljesített önkéntes elkülönülésünk esetére – mindennemű zsidóellenes uszítást és izgatást a legszigorúbban meg kell tiltani. Hiszen már értelme sincsen, időszerűtlen. Úgyis elkészülünk, csak idő kérdése. Addig még lehet egy kis türelemmel lenni.

9.) Az 1240/1944. M.E. sz. rendelettel rendszeresített, a nem zsidók részéről szégyenbélyegnek tekintett megkülönböztető *sárga* jelzés *helyett*, az ábrában ide-

rajzolt kisebb méretű fémből készült *kék-fehér* csillagot ajánlom. Ezt senki sem fogja szégyenleni!

Fehér zománc alapon, világoskék szélekkel, 3 cm^2 nagyságú, 12 kis karikájánál fogva szélein felvarrva viselhető. Ez is elég szembe ötlő, valóban zsidó nemzeti jelvény – és ugyanakkor szégyenletes jellegét el tudjuk venni a megkülönböztető jelzésnek.

Berend Béla vizsgálati dossziéja NB 2600/1946. BMKI V-129355 35–37. o. (Eredeti, kézzel írott, szó szerint idézett levél.)

Föglein Gizella

MAGYAR-JUGOSZLÁV NÉPCSERE EGYEZMÉNY TERVEZET (1946)

Közép- és Délkelet-Európában a nemzeti status quo és az állami-területi status quo a második világháború után sem került még viszonylag sem szinkronba egymással – a győztes nagyhatalmak (Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Szovjetunió) érdekeinek megfelelően, vagy éppen azok hiánya következtében.

Ezt a helyzetet felismerve a magyar kormánytényezők nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer (ún. kisebbségi kódex) kialakítására törekedtek.[1] A győztes hatalmak azonban más „megoldást" kerestek: a nemzeti status quo-t és az állami-területi status quo-t kitelepítésekkel, lakosságcserékkel, deportálásokkal kívánták „összhangba hozni" – a kollektív felelősség elvét hangoztatva és annak gyakorlatát érvényesítve. (Pl. a német nemzetiségű lakosság kitelepítése Csehszlovákia, Lengyelország és részben Magyarország területéről; a magyar-csehszlovák lakosságcsere; a felvidéki magyarság deportálása Csehországba, döntően a korábban németek által lakott Szudéta-vidékre.)[2] Ebben a „sorban" sajátos helyet foglalt el a magyar-jugoszláv lakosságcsere kérdése.

*

A jugoszláv külügyminiszter-helyettes, Vladimir Velebit tábornok, 1946. március 10-én Prágában a sajtó képviselőinek a következőt nyilatkozta a jugoszláviai magyarság esetleges kicseréléséről: „A 300 000 jugoszláviai magyarnak[3] feleannyi magyarországi jugoszlávval történő kicseréléséről még nem döntöttünk ... mert bevárjuk a csehszlovák-magyar lakosságcsere eredményeit."[4]

A Magyar Miniszterelnökség miniszteri osztályfőnöke, Pásint Ödön 1946. április 13-án írásban arról informálta a külügyminisztert, hogy a Julián Iskolaegyesület[5] hozzá intézett beadványában javasolta a horvát-szlavonországi magyarok Magyarországra való telepítését. Adataik szerint 1910–1941 között a magyarság száma „nemhogy nőtt volna, hanem 38 833 lélekkel fogyott. Ez a fogyás nem a természetes szaporodás elmaradása, hanem a beolvadás következtében állott elő. Reámutat a beadvány, hogy a horvátországi magyarság megmentésére csak egy lehetőség van: ez a visszatelepítés."[6] A miniszteri osztályfőnök az alábbi kérdésekben kért választ a külügyminisztertől: „Amennyiben Miniszter Úr horvátországi magyarok és hazai délszlávok népcseréjét elvileg helyeselné, kérem annak szíves közlését, vajon mikor történjék a népcserére vonatkozó lépés, a békekötés előtt vagy után, továbbá az ország külpolitikai helyzetében ebben a kérdésben tehetők-e lépések, s ha igen, milyen módon." A külügyminiszternek e tárggyal kapcsolatos állásfoglalása ezidáig nem ismeretes.

*

Négy hónappal később, 1946. augusztus 16-án Gyöngyösi János Párizsban, mint a magyar békedelegáció[8] vezetője, Edvard Kardeljnél, a jugoszláv békedelegáció vezetőjénél tett látogatást. E találkozón a jugoszláv fél közvetlen magyar-jugoszláv tárgyalásokat kezdeményezett vízügyi és lakosságcsere egyezmények megkötése tárgyában. E kezdeményezésről és a fejleményekről Gyöngyösi János külügyminiszter Nagy Ferenc miniszterelnököt írásban tájékoztatta: „Az egyik kérdés a Baja alatti vízművekre, a másik pedig egy szerény keretek között maradó, kb. 40 000 főre tehető önkéntes lakosságcserére vonatkoznék."[9]

Augusztus 17-én este a jugoszláv békedelegáció főtitkára, Jože Vilfan magához kérette a magyar békedelegáció főtitkárát, Kertész Istvánt és közölte vele, hogy az előző napon szóba került egyezményeket sürgősen meg kellene kötni. Azt indítványozta, hogy augusztus 18-án tartsanak szakértői megbeszélést, állapítsák meg az egyezmény szövegét és azt legkésőbb augusztus 19-én írják alá. Ellenkező esetben ők kénytelenek lesznek a magyar békeszerződéssel kapcsolatos módosító indítványaikat a békekonferencia elé vinni.[10]

„Sietős beszélgetésünk során arról próbáltam meggyőzni őt — írta később könyvében Kertész István —, hogy megfelelő előkészítő munka nélkül, ami többek között budapesti és belgrádi szakértőkkel való konzultációt jelentene, szinte lehetetlennek tűnik néhány nap alatt megtárgyalni az egyezményeket, az aláírásukról nem is szólva. Az volt az érzésem, hogy a hevenyészett javaslatok a jugoszláv delegáció improvizációjaként születtek. Pesszimistább értelmezések szerint azonban szokatlan jugoszláv nyomásról volt szó, és Szegedy-Maszák[11] az amerikai delegációnak tudtára is adta neheztelésünket.

...Bár időt kellett nyernem, nem akartam szembeszállni Vilfannal, mivel számunkra a konferencia központi kérdése a kétszázezer magyar kiűzésére tett csehszlovák módosító indítvány volt. Hogy Prágával keletkezett konfliktusunkban a jugoszlávokat a lehetőségekhez képest semlegesítsem, biztosítottam Vilfant, hogy fontolóra vesszük az indítványokat, s további tárgyalásokat javasoltam."[12]

Miután augusztus 19-én a szóban forgó egyezmények megkötésére nem került sor, a jugoszláv delegáció a kilátásba helyezett módosító indítványait a békekonferencia titkári hivatalába továbbította.[13] A módosító indítványok — melyek a magyar békeszerződés 2. és 3. cikkeihez kapcsolódtak — a nemzeti kisebbségek oktatásával és védelmével foglalkoztak.[14]

Augusztus 21-én a jugoszláv békedelegáció szóbeli jegyzéket intézett a magyar békedelegációhoz a szóban forgó vízügyi és lakosságcsere kérdésekről.[15]

Augusztus 23-án Gyöngyösi János külügyminiszternél megbeszélést tartottak a magyar békedelegáció tagjai a lakosságcseréről és a vízügyi egyezményről szóló jugoszláv ajánlatokról.[16] E megbeszélésről készített gyorsírói feljegyzések az alábbiakban jelölték meg a lakosságcsere nehézségeit: „belső nehézségek, szociális változások, szlovák-magyar lakosságcsere, nemcsak óriási politikai és adminisztratív, hanem pénzügyi nehézségek. Minden újabb megterhelés veszélyezteti a stabilizációt, s ez nem érdeke egyik államnak sem. Apellálni kell lojalitásukra, de saját érdekeikre is." Az áttelepülők létszámáról Sebestyén Pál[17] így foglalt állást: "Legjobb volna a paritás, ha ezzel nem boldogulnánk, a maximális számmal kel-

lene próbálkozni." Gerő Ernő szerint viszont „Mindkettőre mennénk. Magyarországon sokan vannak, akik szívesen átmennek Jugoszláviába, amelynek legendás híre van. Pécsi bányászok, telefonszakértők, ezekre nekik nagy szükségük van.[18] Ha a zárt szám nem sikerül, nincs fontossága a nyelvi, faji hovátartozóságnak."

Augusztus 24-én Kertész István, a magyar békedelegáció főtitkára levelet intézett Edvard Kardeljhez, a jugoszláv békedelegáció elnökéhez, a lakosságcseréről és a vízügyi egyezményről szóló, augusztus 21-i jugoszláv szóbeli jegyzékkel kapcsolatosan.[19] Kertész István álláspontja a lakosságcserét illetően a következő volt:

„Ami a lakosságcsere egyezményt illeti, valószínűnek tartom, hogy a magyar kormány elvben szintén pozitíven foglal állást, de már most kell kérnem a jugoszláv kormányt, hogy az egyezmény rendelkezéseinek megállapításánál vegye tekintetbe a demokratikus Magyarország óriási gazdasági és politikai nehézségeit. A lakosságcsere természetesen pénzügyi és gazdasági megterhelést jelent. Minden újabb megterhelés pedig felborulással fenyegeti az oly nagy nehézségek után stabilizált magyar gazdasági életet. A magyar demokráciának minden téren való megszilárdulása pedig érdeke a szomszédállamok demokráciáinak is.

E szempontokra tekintettel, az önkéntességen alapuló lakosságcsere egyezmény alapjául minden esetben csak az egyenlő szám szolgálhat, de emellett kívánatosnak látszik egy meghatározott maximális szám kikötése is. Ilyen maximális szám megállapításának kiinduló pontja lehet az Elnök Úr által említett 40 000-es szám, ami azonban a mi számunkra mindenesetre túlzottnak látszik. Főleg gazdasági okokból pedig az volna szükséges, hogy a tervezett lakosságcsere végrehajtása csak egy év múlva kezdődjék, amikor a Csehszlovákiával kötött egyezményen nyugvó lakosságcsere lebonyolítása remélhetőleg már megtörtént. ..."

Ugyancsak augusztus 24-én Gerő Ernő nem hivatalos tárgyalásokat folytatott Edvard Kardeljjel és a jugoszláv békedelegáció több tagjával. E tárgyalások eredményeként a jugoszláv delegáció hajlandónak mutatkozott a békekonferenciához benyújtott indítványai visszavonására, amennyiben a két egyezmény megkötése tárgyában levélváltás történne a két delegáció elnöke között.[20]

A lakosságcserére vonatkozó jugoszláv javaslatokról augusztus 28-án a magyar minisztertanács rendkívüli ülést tartott. A magyar-jugoszláv lakosságcseréhez a minisztertanács elvben hozzájárult, azzal a fenntartással, hogy a határon túl maradó kisebbségek kölcsönös védelme vétessék be az egyezménybe.[21]

1946. szeptember 12-én Gyöngyösi János és Edvard Kardelj levélváltására sor került; ebben rögzítették a két állam között megvalósítandó önkéntes és kölcsönös lakosságcserét.[22] Ezután a jugoszláv békedelegáció visszavonta a békekonferencia titkárságához a magyar békeszerződés tárgyában benyújtott módosító indítványait.[23]

*

Közben, a jugoszláv békedelegáció által a magyar békedelegációnak átnyújtott magyar-jugoszláv lakosságcsere egyezmény tervezetének egy másolati példányát, tanulmányozás és észrevételezés céljából, már 1946. szeptember 6-án megküldték Budapestre, a Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztályához.[24]

Az 1946. szeptember 6-án Budapestre eljuttatott magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezet,[25] illetve az 1946. február 27-én Budapesten aláírt magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezmény[26] között bizonyos hasonlóságok és különbségek egyaránt kimutathatók.

Mindkét dokumentum létrejöttének körülményei kifejezték, hogy azok nem két egyenjogú és egyenrangú állam, hanem a győztesek közé sorolt Csehszlovákia és Jugoszlávia – valamint a legyőzött, vesztes státusban lévő Magyarország között jöttek létre.

A magyar-csehszlovák lakosságcsere egyezmény valójában nem kölcsönös lakosságcseréről szólt, mivel pl. a magyarországi szlovák nemzetiségűek egyénileg, önként jelentkezhettek az áttelepülésre; a felvidéki magyar családokat viszont a csehszlovák kormány jelölte ki azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a határ menti, zömmel magyar többségű lakosság etnikai arculatát megváltoztassa. A csehszlovák kormány nemcsak a kitelepítendő magyarokról döntött, de Csehszlovák Áttelepítési Bizottságot küldhetett Magyarországra abból a célból, hogy az propaganda tevékenységet folytasson az áttelepülés előmozdítása érdekében. Emellett a csehszlovák kormánynak joga volt elbírálni, hogy a magyarországi áttelepülők közül kiket fogad be; a magyar kormány viszont a csehszlovák kormány által kijelölt minden személyt köteles volt átvenni.

A magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezete az egyéni áttelepülés önkéntességének elvét állapította meg mindkét fél részéről. A dokumentum azonban Jugoszlávia számára egyoldalúan biztosította azt a jogot, hogy az erre a célra megalakítandó négy tagú Vegyes Bizottságnál kényszerkitelepítésre is javaslatot tehessen.[27] Egyoldalú volt a tervezet abban a vonatkozásban is, hogy a „délszláv kisebbség áttelepülésének előmozdítása érdekében a jugoszláv áttelepítési megbízott és kiküldöttjei az általuk lakott magyar területeken összejöveteleket tarthatnak és propaganda megbeszéléseket folytathatnak". A tervezet szerint az áttelepítés végrehajtása minden esetben az „anyanemzet" államának a feladata. A dokumentum a határon túl visszamaradó kisebbségek kölcsönös védelmét nem tartalmazta.

A magyar-jugoszláv lakosságcsere tervezethez számos észrevétel és javaslat született, illetve kérdések sorozata fogalmazódott meg mind Budapesten, a Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztályán,[28] mind Párizsban, a magyar békedelegáció részéről.[29]

A hazai közvéleményt különböző sajtótudósítások folyamatosan informálták[30] arról, hogy a magyar-jugoszláv lakosságcsere ügyében előrehaladott tárgyalások voltak, sőt elvi megállapodás is született.

*

Párizsban, 1946. szeptember 12-én — a két békedelegáció elnökei levélváltásának napján — megszületett az elvi „Megállapodás a magyar és a jugoszláv békedelegációk között önkéntes lakosságcsere-egyezményről".[31]

1946. szeptember 21-én Párizsból telefonsürgöny útján „Igen sürgős!" jelzéssel — kommüniké tervezet formájában — megküldték Budapestre a szeptember 12-i „Megállapodás" szövegét.[32] A sürgöny szerint: „A jugoszláv békedelegáció

közölte, hogy a magyar és a jugoszláv kormánydelegációk közötti önkéntes lakosságcsere-egyezményről kötött megállapodást a jugoszláv kormány szeptember 23-án, hétfőn 7 órakor fogja közzétenni."[33] A sürgöny azt is tartalmazta, hogy a jugoszláv delegáció főtitkára kérte, miszerint a „Megállapodás"-t tartalmazó hivatalos közleményt Budapesten egyidejűleg tegyék közzé.

A magyar békedelegáció telefonsürgönye szeptember 21-én (szombaton) 16 órakor megérkezett; a sajtóosztályhoz azonban csak szeptember 23-án (hétfőn) délután került. A késedelmes továbbítás ténye, illetve következménye ismert; ti. a kommüniké közzétételére a megnevezett időpontban nem került sor (és nincs tudomásunk annak későbbi közzétételéről sem – F. G.) Okairól azonban ezidáig csak közvetett információink vannak.[34]

*

„Ez a csereegyezmény a párizsi konferencia zűrzavaros légkörében született meg és sohasem valósult meg" – írta Kertész István, a magyar békedelegáció főtitkára későbbi visszaemlékezésében.[35]

A lakosságcseréről szóló elvi megállapodást a két békedelegáció elnökei levélváltás formájában rögzítették, amely sajátos módon a szerződés megkötését szolgálta. Tény, hogy a magyar-jugoszláv népcsere tárgyában törvény nem született; az ezidáig előkerült levéltári dokumentumok tervezetek voltak.[36]

Ha létre is jött volna a népcsere-egyezmény, annak végrehajtását a Tájékoztató Iroda 1948. és 1949. évi állásfoglalásai, illetve azok következményei meghiúsították volna.[37] Magyarország és Jugoszlávia között minden kétoldalú egyezmény felbomlott, s csak a diplomáciai kapcsolatok[38] formális fenntartása maradt meg. A Magyar Dolgozók Pártjának a sztálini politikát kiszolgáló vezetése következtében a konfliktus elmélyült. A magyar-jugoszláv határ 1949–1953 között hidegháborús frontvonallá vált; a hazai „délszláv" nemzetiségű lakosság helyzete pedig a mélypontra jutott.

Az 1941. évi népszámlálástól az 1949. évi népszámlálásig, a trianoni Magyarországon a horvát anyanyelvű lakosság száma 37 885-ről 20 423-ra; a szerb anyanyelvű lakosság száma 5442-ről 5158-ra; a szlovén, vend anyanyelvű lakosság száma 4816-ról 4473-ra csökkent.[39] Az 1950 nyarán végrehajtott déli határsávkialakítás és -tisztogatás jegyében Zalától Békésig terjedően internálások történtek a Közép-Tisza vidékére. Az 1953-ig fennmaradó táborok internáltjainak nagyobbik része „délszláv" nemzetiségű volt.[40]

Az 1949. évi népszámlálás adatai bizonyos támpontot nyújtanak a szomszédos államok — így Jugoszlávia — területéről hazánkba érkezett magyarok létszámára vonatkozóan. Eszerint 1949-ben 376 173 olyan személy élt Magyarországon, aki 1938 előtt külföldön lakott. Közülük — noha lakosságcsere nem volt — 65 877-en jugoszláviai illetőségűek voltak,[41] akik többségükben 1944 őszén-telén a csetnikek és a titoista partizánok kegyetlenkedései elől kerestek menedéket Magyarországon.

JEGYZETEK

[1] *Fülöp Mihály:* A kisebbségi kódex. Külpolitika, 1989. 2. szám 102–145. p.

[2] *Balogh Sándor:* Magyarország külpolitikája 1945–1950. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1988.

[3] 1941-ben a Magyarországhoz csatolt délvidéki területen 401 534 magyar anyanyelvű, illetve 565 062 magyar nemzetiségű lakos élt. (*Thirring Lajos:* Anyanyelv, nemzetiség és vallás 1941-ben. Kisebbségvédelem. Nemzetiségi Szemle, 1944. 7. évf. 1–3. szám 12. p.) 1944 őszén-telén a jugoszláviai csetnik és titoista partizánok magyar áldozatainak számát Sulyok Dezső 30 000-re, Illyés Gyula 30–40 000-re, Mindszenty József 50–60 000-re becsülte. (*Balogh Sándor:* Magyarország és szomszédai, 1945–1947. Előadások a történettudomány műhelyeiből 6. Szerkesztő: Glatz Ferenc. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest 1995. 8. p.)

[4] Magyar Országos Levéltár. Jelenkori Gyűjtemény. (továbbiakban: MOL. JGY.) Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIV-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 765/Bé. (1946. sz. 1467. p.)

[5] A Julián Egyesület gróf Széchenyi Béla kezdeményezésére 1904-ben alakult; célja a Szlavóniában, Horvátországban, Boszniában és Hercegovinában élő magyarok kulturális gondozása volt. A Julián Iskolaegyesület 1933-ban jött létre, mint az 1884-ben megalakult Országos Magyar Iskola Egyesület, valamint az 1904-ben megszervezett Julián Egyesület jogutódja. (*Petri Pál:* A Julián Egyesület története. Stephaneum Nyomda, Budapest 1937. 60. p.)

[6] Magyar Miniszterelnökség. „Z" 443/M. E. III. Tárgy: Horvátországi magyarok hazatelepítése. Bizalmas! (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel.)

[7] A magyar békedelegáció 22 tagú volt; benne valamennyi párt képviseltette magát. Vezetője Gyöngyösi János külügyminiszter; főtitkára Kertész István; tagjai között Auer Pál, Boldizsár Iván, Faragó László, Gerő Ernő, Jócsik Lajos, Sebestyén Pál, Szegedy-Maszák Aladár, Szekfü Gyula, Szemes István és mások voltak találhatók.

[8] A jugoszláv békedelegáció vezetője Edvard Kardelj miniszterelnök-helyettes; főtitkára Jože Vilfan volt.

[9] Gyöngyösi János külügyminiszter Párizsban, 1946. augusztus 24-én kelt tájékoztatója Nagy Ferenc miniszterelnöknek (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 309 (Konf. 1946. 1463. p.)

[10] Uo.

[11] Szegedy-Maszák Aladár a magyar békedelegáció tagja, Magyarország washingtoni követe.

[12] *Kertész István:* Magyar békeillúziók 1945–1947. Extra Hungariam. Sorozatszerkesztők: Glatz Ferenc, Sipos Péter. Kertész István emlékiratát Gyarmati Angéla fordította. A jegyzeteket és az utószót írta, a levéltári dokumentumokat közreadja Gyarmati György. Európa-História, Budapest 1995. 358–359. p.

[13] „Jugoszlávia is népcsereigénnyel állott elő Magyarországgal szemben." (Magyar Nemzet, 1946. augusztus 23.); „A jugoszláv delegáció módosító indítványokat terjesztett a konferencia elé" (*Kertész István:* Magyar békeillúziók 1945–1947. ... 359. p.)

[14] A jugoszláv módosító indítványokról Párizsban, 1946. szeptember 4-én keltezett, magyar nyelvű feljegyzés a következőket tartalmazta:

„Jugoszláv javaslat a magyar békeszerződés 2. cikkéhez: A Magyar Bizottságnak nincs ellenvetése a jugoszláv javaslat ellen, amely az anyanyelvi oktatás kötelezettségének felvételét kéri az ún. Kisebbségi Cikkbe, de tisztelettel megjegyzi, hogy — mivel e cikk azonos a román szerződés 3. cikkével — szükségesnek tartaná, ha ez a jugoszláv kiegészítés a román szerződés megfelelő (3.) cikkébe is felvétetnék." „Jugoszláv javaslat a magyar békeszerződés 3. cikkéhez: A Magyar Delegáció előtt nem teljesen világos, mi a jugoszláv módosító javaslat célja. De a jugoszláv delegátus beszédéből kivehetőleg a kisebbségekhez tartozó magyar állampolgárokat szándékozza megvédeni az esetleges politikai üldözések elől, amilyenek, a jugoszláv delegátus beszéde szerint, a háború után jugoszláv stb. kisebbséghez tartozó magyar állampolgárokat érték. Magyar Delegáció újból hangsúlyozza, hogy Magyarország az elmúlt rezsim hasonló módszereivel teljesen szakított, demokratikus alkotmánya és intézményei folytán teljesen kizárt az, hogy a demokratikus Magyarországon bárkit is üldözzenek ilyen okokból, egyébként is hivatkozik a Békeszerződés 2. és 3. cikkeire, amelyeknek alkalmazásából folyik, hogy mindennemű ilyen eljárás, vagy üldözésszerű lépés amúgy is ellentétben áll a Békeszerződéssel és ennélfogva tilos." (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 423./ Konf. 1946. 1458. p.) (Köszönettel Gyarmati Györgynek e feljegyzés rendelkezésemre bocsátásáért és szíves hozzájárulásáért felhasználásához – F. G.)

[15] MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 1461. p.; MOL. JGY. Külügyminisztérium. Békeelőkészítő Osztály. XIX-J-l-a. 89. doboz. 2054/1946.

(Köszönettel Kozma Istvánnak e szóbeli jegyzék rendelkezésemre bocsátásáért és szíves hozzájárulásáért felhasználásához – F. G.) A jugoszláv békedelegációnak a vízügyi és a lakosságcsere egyezmények tárgyában a magyar békedelegációhoz intézett szóbeli jegyzékének magyar nyelvre lefordított szövegét a dokumentumok között közöljük.

[16] „Gyorsírói feljegyzések a Miniszter Úrnál f. év aug. hó 23-án tartott megbeszélésről." (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 332. /Konf. 1946. 1460. p.)

[17] Sebestyén Pál a magyar békedelegáció tagja, a Külügyminisztérium miniszteri osztályfőnöke, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.

[18] A telefonszakértők igényét az is alátámasztotta pl., hogy az 1946. május 11-én, Budapesten aláírt, 70 millió dollár összegű, jugoszláv-magyar jóvátételi egyezményben 901 399 dollár értéket különféle távbeszélő berendezések leszállítása képezte.

[19] MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 309. /Konf. 1946. 1461–1462. p.

[20] MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 309 /Konf. 1946. 1464. p.

[21] MOL. JGY. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1944-1949). XIX-A-83-a 12. doboz. 10. p.

[22] Gyöngyösi János levelének tervezete. (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 419. /Konf. 1946. 1468. p.) A levél tervezet szövegét a dokumentumok között közöljük. Edvard Kardelj levele magyar fordításának másolata. (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Békeelőkészítő Osztály. XIX-J-l-a. 89. doboz. (Köszönettel Kozma Istvánnak e dokumentum rendelkezésemre bocsátásáért és szíves hozzájárulásáért felhasználásához – F. G.) A levélmásolat szövegét a dokumentumok között közöljük.

[23] „... a jugoszláv delegáció a békeszerződés tárgyalásakor pótindítványt terjesztett elő a lakosságcsere és a vízügyi kérdések rendezése ügyében, de ugyanakkor kifejezte azt az óhajtását, hogy szívesebben intéznék el azt a problémát közvetlen tárgyalások útján. Így is történt. A jugoszláv delegáció ezek után visszavonta mindkét javaslatát." (*Gyöngyösi János:* A magyar-jugoszláv megegyezés követésre méltó példa. Szabad Nép, 1946. szeptember 27.)

[24] Magyar Külügyminisztérium. 2054/Bé. 1946. (MOL. JGY. Belügyminisztérium. Törvényelőkészítő Osztály. Jugoszláv-magyar kapcsolatok. XIX-B-1-c. 14. doboz, 81. tétel.)

[25] „Népcsere egyezmény tervezet". (MOL. JGY. Belügyminisztérium. Törvényelőkészítő Osztály. Jugoszláv-magyar kapcsolatok. XIX-B-1-c. 14. doboz, 81. tétel, 70.159 /1. sz./ 1946.) A magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezet eredetileg szerb-horvát, majd francia nyelvű szövegének hivatalos magyar fordítását a dokumentumok között közöljük.

[26] 1946:XV. törvénycikk a Magyarország és Csehszlovákia között lakosságcsere tárgyában Budapesten 1946. évi február hó 27. napján kelt magyar-csehszlovák egyezmény becikkelyezéséről. (Két év hatályos jogszabályai. 1945–1946. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest 1947. 80–85. p.)

[27] *Föglein Gizella:* A magyar-jugoszláv lakosságcsere és a jugoszláv-magyar jóvátétel. (In.: *Balogh Sándor:* Magyarország és szomszédai, 1945–1947. Előadások a történettudomány műhelyeiből 6. ... (Vita.) 28–30. p.)

[28] A Belügyminisztérium Közigazgatási és Közrendészeti Főosztályának vezetői 1946. szeptember 16-án a magyar-jugoszláv lakosságcsere egyezmény tervezetének másolatával írásos értesítést kaptak Sótonyi Gábor miniszteri tanácsostól, miszerint észrevételeiket szeptember 19-ig közöljék. (MOL. JGY. XIX-B-1-c. 14. doboz. 81. tétel. 70.159/1. sz.; XIX-B-1-r. 67. doboz.) Az észrevételek és javaslatok összegzése után Karcsay Sándor, a Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztályának tanácsosa levél-fogalmazványt készített a magyar külügyminiszter számára, 1946. szeptember 23-án. (MOL. JGY. Belügyminisztérium. Törvényelőkészítő Osztály. XIX-B-1-c. 70.159/1. sz.) A levélfogalmazvány szövegét a dokumentumok között közöljük.

[29] 1946. szeptember 27-én, Párizsban — feltételezhetően a magyar békedelegáció útján — keletkezett a „Megjegyzések a magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezethez" c. dokumentum, amely a tervezet majd mindegyik fejezetéhez fűzött észrevételeket. Az viszont nem derül ki, hogy a megjegyzések megfogalmazása kinek, vagy kiknek a nevéhez kapcsolódik. (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 707/ Konf. 1946.) A „Megjegyzések..." szövegét a dokumentumok között közöljük.

[30] „Megbeszélések a jugoszláv-magyar lakosságcsere ügyében". (Délmagyarország, 1946. augusztus 25.) „Nincs szó a jugoszláviai magyarok kényszerkitelepítéséről". (Magyar Nemzet, 1946. szeptember 4.) „A jugoszláviai magyarság állásfoglalása az áttelepítéssel kapcsolatban" (Kis Újság,

1946. szeptember 5.) „Megegyezés Magyarország és Jugoszlávia között". (Magyar Nemzet, 1946. szeptember 14.) „Megegyezés jött létre a jugoszláv-magyar lakosságcsere kérdésében". (Délmagyarország, 1946. szeptember 14.) „Jugoszlávia még szeptemberben felveszi a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal". (Délmagyarország, 1946. szeptember 14.) „Jugoszlávia elfogadta a magyar javaslatokat. A kölcsönös lakosságcsere három éven át legfeljebb negyvenezer emberre vonatkozik". (Szabad Nép, 1946. szeptember 15.) „Magyarország és Jugoszlávia megegyezett a lakosságcsere ügyében". (Kis Újság, 1946. szeptember 15.) „Kardelj és Gyöngyösi a jugoszláv-magyar barátság új korszakáról". (Délmagyarország, 1946. szeptember 17.) „Kardelj vendégül látta a magyar békeküldöttséget". (Kis Újság, 1946. szeptember 18.) „Jugoszlávia segít a magyar népnek a demokratikus rend megteremtésében. Jugoszláv delegátus baráti nyilatkozata Magyarország felé". (Szabad Nép, 1946. szeptember 20.) „Párizsban példának hozták fel a jugoszláv-magyar egyezményt". (Szabad Nép, 1946. szeptember 22.) „Kardelj Magyarország dunavölgyi helyzetéről". (Szabad Nép, 1946. szeptember 24.) „Végleg megállapították a magyar-jugoszláv lakosságcsere módozatait". (Kis Újság, 1946. szeptember 25.) „Jugoszlávia felveszi a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal". (Szabad Nép, 1946. szeptember 26.) „Gyöngyösi külügyminiszter nyilatkozott a jugoszláviai diplomáciai kapcsolatunkról". (Kis Újság, 1946. szeptember 27.)

[31] „Megállapodás a magyar és a jugoszláv békedelegációk között önkéntes lakosságcsere-egyezményről". (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 529/Konf. 1946. 1454. p.)

[32] „Magyar-jugoszláv megállapodás önkéntes lakosságcsere tárgyában. Kommüniké." (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 2099/1946. 1465. p.) A kommüniké tervezet szövegét a dokumentumok között közöljük

[33] Nem ismeretes az, hogy a kommünikét a jugoszláv kormány közzétette-e.

[34] Az irat palliumán — két, különböző kézírással — az alábbiak olvashatók: „Ki a felelős és hogy történhetett, hogy 21-én 16h-kor megérkezett sürgős kommüniké csak 23-án du. került a sajtóosztályhoz." (Olvashatatlan aláírás – F. G.) „Választ személyesen közöltem Heltay tan. úrral." (Olvashatatlan aláírás – F. G.) (MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel. 2099/1946. 1465. p.)

[35] *Kertész István:* Magyar békeillúziók 1945–1947... 360. p.

[36] MOL. JGY. Belügyminisztérium. Törvényelőkészítő Osztály. XIX-B-1-c. 14. doboz. 81. tétel.; MOL. JGY. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció XIX-J-l-c. 28. doboz. II-15. tétel.

[37] A „Magyar-jugoszláv lakosságcsere egyezmény tervezet"-nél található feljegyzés arról tanúskodik, hogy azt 1948-ban elutasították: „Elut. 103.503/1948. Irattári jegyzék. (Alapszám: 103.483/1948.)". (MOL. JGY. Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztály. XIX-B-1-c. 14. doboz. 81. tétel. 70.159/1946.).

[38] A magyar és a jugoszláv békedelegáció párizsi tárgyalásai alkalmával a jugoszláv külügyminiszter késznek mutatkozott a diplomáciai kapcsolatok felvételére Magyarországgal. Ennek alapján Gyöngyösi János magyar külügyminiszter szeptember 27-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól a Jugoszláviával való diplomáciai kapcsolatok újrafelvételének az engedélyezését kérte. Október 4-én a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a hozzájárulását ehhez megadta. A magyar minisztertanács október 16-i ülésén — a hozzá benyújtott előterjesztésre — hozzájárult a Jugoszláviával való diplomáciai kapcsolatok felvételéhez. [MOL. JGY. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1944-1949). XIX-A-83-a. 14. doboz. 24. és 201-202. p.]

[39] Nemzetiségi hovatartozás szerint az 1941. és az 1949. évi népszámlálás a következő adatokat tartalmazta: a horvát nemzetiségű lakosság száma 4177-ről 4106-ra; a szerb nemzetiségű lakosság száma 3629-ről 4190-re; a szlovén, vend nemzetiségű lakosság száma 2058-ról 666-ra változott. (1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1993. 8. p.)

[40] *Juhász József:* „Egy lépésre a háborútól... A magyar-jugoszláv viszony 1948–1949-ben". (Magyar Nemzet, 1989. június 3.); *Juhász József:* „Határsávból a Hortobágyra. A kormópusztai internálótábor". (Magyar Nemzet, 1989. október 14.).

[41] 1949. évi népszámlálás. 12. Összefoglaló főeredmények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1952. 25. p.

DOKUMENTUMOK*

1.

A jugoszláv békedelegáció szóbeli jegyzéke a magyar békedelegációhoz a vízügyi és a lakosságcsere egyezmények tárgyában

„A jugoszláv Szövetséges Népköztársaság békeküldöttségének van szerencséje megküldeni a Magyar Köztársaság küldöttségének a vízügyi szabályozás tárgyában készített egyezménytervezet, valamint a népcsere tárgyában készült egyezménytervezet szövegeinek francia fordítását. Ezen szövegek eredetije szerbhorvát nyelven már megelőzőleg átadatott a magyar küldöttségnek az e kérdéseket érintő megbeszélések következményeként.

A Jugoszláv Szövetséges Népköztársaság küldöttsége már a párizsi békekonferencia elé terjesztette a magyar békeszerződés tervezettel kapcsolatos javaslatait, amelyek ugyanazt a célt szolgálták, mint a mellékelt kétoldalú szerződés tervezetek, azonban a Jugoszláv Szövetséges Népköztársaság kormánya úgy véli, hogy a két állam népei között a jövőben létesítendő jóviszony szempontjából elsőrendű fontossággal bírna, hogy ezekben a kérdésekben a javaslat szerint kétoldalú és baráti rendezést érjünk el, mielőtt ezeket a kérdéseket a békekonferencia tárgyalná.

A Jugoszláv Szövetséges Népköztársaság delegációja megragadja ezt az alkalmat, hogy megbecsülését fejezze ki a Magyar Delegációnak.

Párizs, 1946. augusztus 21."

(Magyar Országos Levéltár. Jelenkori Gyűjtemény. Külügyminisztérium. Békeelőkészítő Osztály. XIX-J-1-a. 89. doboz. 2054/1946. A Jugoszláv Szövetséges Népköztársaság küldöttsége a békekonferenciánál. No. 382. – Géppel írott másolat; magyar nyelvű fordítás. A dokumentum eredeti címe: „Szóbeli jegyzék". A hivatkozott „mellékelt kétoldalú szerződés tervezetek"-ről ehelyütt nincsen tudomásunk.)

2.

Gyöngyösi János, a magyar békedelegáció elnöke levelének tervezete Edvard Kardeljhez, a jugoszláv békedelegáció elnökéhez a magyar-jugoszláv lakosságcsere tárgyában (Keltezetlen)

„A levélben, amelyet Gyöngyösi külügyminiszter úr Kardelj-nek, a jugoszláv békedelegáció vezetőjének írna, a következő kérdések volnának leszögezve:

1/ A magyar kormány, tekintettel arra, hogy minden körülmények között biztosítani kívánja a barátságos és jószomszédi viszonyt Jugoszláviával, hozzájárul ahhoz, hogy Magyarország és Jugoszlávia között lakosságcsere történjék.

* A sorszámokkal ellátott dokumentumoknak szerkesztett címet adtunk, amelyben megjelöljük az iratok létrejöttének helyét és időpontját, ha az irat nem tartalmazza, illetve azt, hogy ki/k/től és milyen kérdéssel kapcsolatban keletkeztek.

A dokumentumok végén záradékban közöljük az iratok minősítését, valamint a keletkezésükre vonatkozó egyéb adatokat (pl. forráslelőhely). Itt tüntetjük fel — amennyiben létezik — a dokumentumok eredeti címeit is.

2/ A csere kezdete a Párizsban történő elvi megállapodástól számított egy év múlva kerülne lebonyolításra és maga a lebonyolítás 3 évet venne igénybe.

3/ Magyarországról Jugoszláviába ugyanannyi délszlávot telepítenek át, mint ahány magyart Jugoszláviából Magyarországba (sic! – F. G.).

4/ Az áttelepítés önkéntes jelentkezés alapján történnék.

5/ A mindkét részről áttelepítendők száma országonként nem haladhatja meg a 40 000-et. Amennyiben azonban magyar vagy jugoszláv részről 40 000-nél kevesebb volna az önkéntes jelentkezők száma, úgy csak annyi telepítendő át, ahány önkéntesen jelentkezett, mindig figyelembe véve, hogy az áttelepítendők számának azonosnak kell lennie."

(*Magyar Országos Levéltár. Jelenkori Gyűjtemény. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-1-c. 28. doboz. II-15. tétel. 419/Konf. 1946. 1468. p. – Géppel írott fogalmazvány. A dokumentum keletkezésének feltételezhető időpontja: 1946. augusztus vége – szeptember eleje.*)

3.

Edvard Kardelj, a jugoszláv békedelegáció elnökének levele Gyöngyösi Jánoshoz, a magyar békedelegáció elnökéhez a lakosságcsere és a vízügyi egyezmények tárgyában

(Párizs, 1946. szeptember 12.)

„Miniszter Úr,

Válaszolva szeptember 12-i levelére, melyben Kormányának azon álláspontjáról értesít, amely alapon barátságos úton rendezhető lenne a népesség kicserélése és a vízrendszer kérdése a Szövetséges Jugoszláv Népköztársaság és a Magyar Köztársaság között, van szerencsém értesíteni a következőkről:

A Szövetséges Jugoszláv Népköztársaság kormánya áthatva azon óhajtól, hogy a baráti kapcsolatot a két állam között még jobban megerősítse, elfogadja a Magyar Köztársaság Kormányának ajánlatát, hogy a fenti kérdések a következő módon nyerjenek elintézést:

1./ A NÉPESSÉG KICSERÉLÉSE TÁRGYÁBAN:

a./ A kicserélendő személyek száma egyenlő lesz mindkét oldalon és nem haladja meg a 40 000-et egyik oldalon sem (családfő és családtagok beleértve), vagyis összesen 80 000-et.

b./ A kicserélésre kerülők személy szerint szabad elhatározásuk alapján kifejezik az áttelepítésre való óhajukat, közösen megállapított feltételek szerint.

c./ Amennyiben az egyik országban az áttelepülést kérők száma nem éri el a 40 000-et, akkor a másik országból áttelepülők száma is ahhoz mérten lesz megállapítva olyan módon, hogy a kicserélendők száma mindig azonos marad.

d./ Az áttelepítés végrehajtása csupán az egyezmény életbelépésétől számított egy év múlva kezdődik meg, és az áttelepítés művelete 3 évi időtartam alatt folyamatosan fog megtörténni.

e./ Az áttelepülő személyeknek jogában lesz ingóságaikat magukkal vinni, az ingatlanjaikat az elhagyott állam szerzi meg. Az állam, amely ily módon jut a föld birtokába, annak ellenértékét a másik állam javára befizeti egy megállapodást képző formában és oly módon, hogy a lehetőség szerint a két állam egymással szembeni követelése kiegyenlítődjék.

2./ A VÍZRENDSZER TÁRGYÁBAN:

A Szövetséges Jugoszláv Népköztársaság Kormánya tudomásul veszi, hogy a Magyar Köztársaság Kormánya készen áll a vízrendszerre vonatkozó egyezmény megtárgyalására, nagy vonalakban azon az alapon, mely a Jugoszláv Delegáció által a Magyar Delegációnak az egyezmény tervezetben lett átnyújtva és egyben kijelenti, hogy készen áll a maga részéről is ezeken az alapokon az egyezmény megtárgyalásába bocsátkozni.

Tudomásul veszem, hogy a Magyar Kormány álláspontját a tervezet részleteire vonatkozóan közölni fogja, amint a szakértők — akik jelenleg ezt tanulmányozzák — készen lesznek, ugyancsak azt is, hogy az Ön megítélése szerint a jugoszláv tervezetben felvetett kérdések egy részét nem lehet megfelelően elintézni, csak a többi Dunai államok részvételével többoldali egyezménnyel. Meg vagyok győződve, hogy találni fogunk egy kétoldali megoldást, bár bizonyos kérdésben jobbnak bizonyulna és egy ilyen kétoldali megegyezés előkészítene egy, a többi érdekelt állammal való közös megegyezést.

A Szövetséges Jugoszláv Népköztársaság kormánya örömét fejezi ki afelett, hogy nem szükséges ezen célokat a Békeszerződésben megvalósítani és a Jugoszláv Delegáció meg van arról győződve, hogy az elengedhetetlen kétoldali megegyezések a legrövidebb időn belül letárgyaltatnak, és ily módon az idevonatkozó pótindítványait a békekötési tervezetből visszavonhatja.

Azzal, hogy a fentieket tudomásul hozza a Szövetséges Jugoszláv Népköztársaság Kormánya nevében azon reményemnek és meggyőződésemnek adok kifejezést, hogy a magyarországi jugoszláv kisebbség ugyanolyan jogokat élvez és bánásmódban részesül, mint amelyben a jugoszláviai magyar kisebbség, és hogy a jugoszláv kisebbség azon tagjait, akik cserére jelentkeznek, és kik kérelmük dacára nem településhetnek majd át Jugoszláviába, semmi formában nem fogják zaklatni azért, hogy a transzferre jelentkeztek.

Fogadja Miniszter úr, legőszintébb nagyrabecsülésem kifejezését.

Khardelj s.k."

(*Magyar Országos Levéltár. Jelenkori Gyűjtemény. Külügyminisztérium. Békeelőkészítő Osztály. XIX-J-1-a. 89. doboz. A Szövetséges Jugoszláv Népköztársaság delegációja a Békekonferencián. – Géppel írott másolat; magyar nyelvű fordítás.*)

4.

Magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezet (Keltezetlen)

„I. Fejezet

Mindazon 18. életévüket betöltött, Magyarországon állandó jelleggel letelepedett magyar állampolgárságú jugoszlávok, akik a jelen békeszerződés életbelépésétől

számított egy éven belül kifejezik abbeli szándékukat, hogy Jugoszláviába akarnak áttelepülni, ezt megtehetik anélkül, hogy a magyar kormány bámino nehézséget támasztana. E személyek elvesztik magyar állampolgárságukat a jugoszláv határt átlépése pillanatában és (ezzel egyidejűleg) elnyerik a jugoszláv állampolgárságot.

Mindazon 18. életévüket betöltött, Jugoszláviában állandó jelleggel letelepedett jugoszláv állampolgárságú magyarok, akik a jelen békeszerződés életbeléptetésétől számított egy éven belül kifejezik abbeli szándékukat, hogy Magyar-országra akarnak áttelepülni, ezt megtehetik anélkül, hogy a jugoszláv kormány bárminő nehézséget támasztana. E személyek elvesztik jugoszláv állampolgárságukat a jugoszláv (?) határ átlépése pillanatában és (ezzel egyidejűleg) elnyerik a magyar állampolgárságot.

A jugoszláv, illetőleg magyar népi jelleg megállapítása az érdekelt személy nyilatkozata alapján történik. Kivételt képeznek e rendelkezés alól azon személyek, akiket a 10. szakaszban felállítani elrendelt Bizottság német eredetűnek fog minősíteni.

A férj nyilatkozata a feleségre is kötelező, feltéve, hogyha kifejezetten nem tiltakozik ellene, valamint a 18 éven aluli gyermekeknek. Azon 18 éven aluli gyermekekre nézve, akik anyjukkal élnek, apjuktól elválasztva, az anyának a nyilatkozata mérvadó, ha ellenkező megállapodás nem áll fenn a szülők között.

Az az állam, ahová e személyek áttelepülnek, kötelesek (sic! – F. G.) őt befogadni.

*2. szakasz**

A magyar kormány befogadja területére azokat a magyar kisebbséghez tartozó személyeket, akiket a Jugoszláv Népi Szövetséges Köztársaság áttelepülésre ajánl a 10. szakaszban felállítani elrendelt Bizottságának és akiknek az áttelepítéséhez e Bizottság hozzájárul.

A Bizottság hozzájárul e személyek áttelepítéséhez olyan számban, amely szükséges ahhoz, hogy egyensúlyba hozza a Magyarországról Jugoszláviába áttelepített vagy áttelepítésüket kért személyek számát azokéval, akiket Jugoszláviából Magyarországra telepítettek át, vagy telepítésüket kérték.

A Bizottság kéthavonként fog dönteni azon javaslatokról, amelyeket a Jugoszláv Népi Szövetséges Köztársaság kormánya tesz és a két kormány által szolgáltatott adatok alapján meg fogja határozni azon személyek számát, akiknek áttelepítéséhez hozzájárulhat az előző paragrafus értelmében. A Jugoszláv Népi Szövetséges Köztársaság kitelepülésre kerülő személyeket legkésőbb az 1. szakaszban megjelölt határidő lejártát követő hat hónapon belül ajánlhat a 10. szakaszban felállítani elrendelt Bizottságnak.

3. szakasz

A 2. szakasz által érintett személyek elvesztik jugoszláv állampolgárságukat, amennyiben azzal rendelkeztek és elnyerik a magyar állampolgárságot a naptól kezdve, amelyen a Bizottság kitelepülésükhöz hozzájárul.

*A dokumentumból arra lehet következtetni, hogy elírás vagy tévedés történhetett. A tervezetnek ugyanis nincs „II. Fejezet"-e, így az „I. Fejezet"-nek sincs valójában értelme és funkciója. az „I. Fejezet" tulajdonképpen a hiányzó „1. szakasz"-nak felel meg, illetve azzal azonos kell legyen.

E személyek kitelepülése legkésőbb a Bizottság hozzájárulásától számított négy hónapon belül fog megtörténni.

4. szakasz

Az 1. szakasz által érintett személyek áttelepülési szándékukat vagy azon állam elsőfokú közigazgatási hatóságaival közlik, ahol le vannak települve – ez esetben ez utóbbiak haladéktalanul át fogják tenni (jelentkezésüket) illetékes úton a másik állam kormányához — vagy pedig — közvetlenül a másik állam képviselőjével, illetőleg kiküldöttjével. Kéthavonként a két kormány kölcsönösen közli egymással a kapott nyilatkozatokat, valamint azt a határidőt, amelyen belül szándékukban áll áttelepíteni a jelentkezett személyeket. E határidő nem lehet kevesebb két hónapnál és nem haladhatja meg a négy hónapot, kivéve azokat az igazolt eseteket, amelyekre nézve a szerződést kötő kormányok külön megállapodtak.

A Jugoszláv Népi Szövetséges Köztársaság területén élő azok a magyar kisebbséghez tartozó személyek, akik Magyarországra való áttelepítés iránti kívánságukat kifejezték, s akik ellen bűnügyi eljárás van folyamatban, vagy háborús bűnösségüket (sic! – F. G.) illetőleg az ellenséggel a háború folyamán való együttműködés miatt elítéltettek, visszatarthatók a jugoszláv kormány által az ellenük indított vizsgálat befejeztéig, vagy büntetésük kitöltéséig. A két kormány visszatarthatja azon személyeket, akik ellen más bűntettek miatt bűnvádi eljárás van folyamatban, vagy akik szabadságvesztés büntetésüket töltik ki, a vizsgálat befejeztéig, illetőleg büntetésük kitöltéséig.

Azok a személyek, akik kijelentik, hogy át akarnak települni és a hadsereg kötelékében vannak, onnan azonnal elbocsáttatnak.

Azon a címen, hogy polgári kötelességüket nem teljesítették, egyik állam sem ellenezheti bárkinek a kitelepítését.

5. szakasz

Mindegyik állam magára vállalja a vele egynemzetiségűek áttelepítésének megszervezését és költségeit. E célból mindegyik állam diplomáciai képviseletéhez külön megbízott lesz beosztva áttelepítési megbízatással, aki diplomáciai mentességet és előjogokat élvez. A két állam kölcsönösen támogatja egymást és kölcsönösen megkönnyíti az áttelepülést, különösen a közlekedési eszközöket illetően.

Ha az államok egyike a megadott határidőn belül nem fog hozzá az áttelepítéshez, a másik állam — előzetes értesítés után — saját maga foghat hozzá e személyek áttelepítéséhez, és az első állam köteles őket elfogadni a határon.

6. szakasz

Az 1. szakaszban megjelölt idő alatt a jugoszláv áttelepítési megbízott és kiküldöttjei nehézség nélkül és a magyar hatóságok minden támogatásával látogathatja azokat a vidékeket, ahol a jugoszláv kisebbség tagjai találhatók, összejöveteleket tarthatnak és propaganda megbeszéléseket folytathatnak az áttelepítés érdekében, valamint avégből, hogy tájékoztatást adhassanak e tárgyra vonatko-

zólag ezen a vidéken és másutt. A két kormány biztosítani fogja a megbízott áttelepülésre vonatkozó felvilágosításait a sajtó és rádió stb. útján.

7. szakasz

Az áttelepített személyek magukkal vihetik minden ingóságukat azok kivételével, amelyek a kulturális és történelmi értékek védelmére vonatkozó rendelkezések alá esnek.

A devizák, pénzek, értékpapírok és aranyak az elhagyott állam Nemzeti Bankjánál lesznek letétbe helyezve és értékük nekik azon állam által fizettetik ki, ahová áttelepülnek, az illető állam saját pénzében, olyan formában, hogy az érdekelteknek áttelepülésük után azonnal biztosíttassanak a megfelelő létfenntartási eszközök.

Az áttelepítésre került személyek nem vihetnek magukkal sem irattárat, sem dossziékat, sem bírósági okiratokat, vagy más olyan iratokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a kisipari, kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági üzemek megszakítás nélkül működhessenek az elhagyott állam területén.

Az áttelepítés folyamán semmiféle beviteli, vagy kiviteli, vagy egyéb illetéket, vámot kiróni, vagy követelni nem szabad.

8. szakasz

Az áttelepített személyeknek az elhagyott államban lévő ingatlanaikra vonatkozó jogaik — amennyiben az illető személyek azokat nem likvidálták, — átszállnak erre az államra. A 10. szakaszban felállítani elrendelt Bizottság gondoskodni fog ezen ingatlanok felbecsüléséről és meg fogja velük terhelni azon állam számláját, amelyet ezen személyek elhagynak. Mindezen ingatlan javak egy alapot képeznek, amely kizárólag az első szakasz értelmében áttelepített személyek számára van rendelve azon célból, hogy a földingatlanok azon elv alapján osztassanak szét, amelyen ezen állam földreformjának során a földek szétosztásában érvényre jutottak. Mindazok, akik ily módon sem kapnának teljes kártérítést elhagyott javaikért, más módon fognak kártalaníttatni a befogadó állam által.

9. szakasz

A 8. szakaszban elrendelt kártalanítások — kompenzációk — és a 7. szakasz értelmében letétbe helyezett értékek kölcsönösen kiegyenlíttetnek és a számla a két állam között érvényben lévő általános fizetési módozat keretében egyenlíttetik ki.

10. szakasz

A fenti rendelkezések végrehajtását megkönnyítendő, a jelen békeszerződés életbeléptétől számított 2 hónapon belül négy tagból álló Vegyesbizottság alakítandó. A bizottság egyhangúlag döntőbírót választ. A szerződő kormányok kötelezik magukat, hogy haladék nélkül alkalmazzák a Bizottság, vagy a döntőbíró által a hatáskörében hozott döntéseket, nevezetesen közzéteszik az összes közle-

ményeket és végrehajtják a rendelkezéseket (notifications) oly módon, ahogy azt a Bizottság megkívánja.

11. szakasz

A szerződő kormányok kötelezik magukat, hogy minden szükséges intézkedést elindítanak avégből, hogy a lehető legrövidebb időn belül létrejöhessen a jelen szerződés ratifikációja, amely a ratifikációs okmányok kicserélése után életbe fog lépni. Alkalmazása, életbelépése után, azonnal kezdetét veszi, tekintet nélkül arra az időpontra, amelyben a 10. szakaszban felállítani elrendelt Bizottság megalakul. A Bizottság megalakulásáig a 8. szakaszban elrendelt becslések azon állam szervei által lesznek végrehajtva, amelyet az érdekelt személyek elhagynak; a becslések a Bizottságnak — megalakulása után — felülvizsgálatra benyújtatnak."

(*Magyar Országos Levéltár. Jelenkori Gyűjtemény. Belügyminisztérium. Törvényelőkészítő Osztály. XIX-B-1-c. 14. doboz. 81. tétel. 70.159/1. sz. /1946. – Géppel írott másolat; magyar nyelvű fordítás. A dokumentum keletkezésének feltételezhető időpontja: 1946. szeptember eleje. A dokumentum eredeti címe: „Népcsere egyezménytervezet".*)

5.

A Belügyminisztérium Törvényelőkészítő Osztályának észrevételei a külügyminiszterhez a magyar-jugoszláv népcsere egyezménytervezetéről

(Budapest, 1946. szeptember 23.)

„Magyar Külügyminiszter úrnak

Miniszter úr volt szíves megküldeni a magyar-jugoszláv lakosságcsere ügyében készült egyezménytervezetet áttanulmányozás és esetleges hozzászólás közlése végett.

Az egyezménytervezet a lakosságcserében fő szabályként az áttelepülés önkéntességének az elvét állapítja meg, emellett azonban a Jugoszláv Népi Szövetséges Köztársaság részére biztosítja azt a jogot, hogy az erre a célra alakított bizottságnál kényszeráttelepítésre is javaslatot tehessen. A kényszeráttelepítési javaslatot a tervezet oly módon korlátozza, hogy ennek csak olyan számban van helye, amely szükséges ahhoz, hogy a két ország között végrehajtandó lakosságcsere számban egyensúlyban legyen.

Eltekintve attól, hogy a kényszeráttelepítésnek csak egyoldalúlag, Jugoszlávia javára van helye, a kérdésnek Magyarország szempontjából való súlyát az áttelepülők száma adja meg, ami nyilvánvalóan külön fog megállapíttatni.

Ami a tervezet egyes rendelkezéseit illeti, a következőkre hívom fel Miniszter úr szíves figyelmét:

1/ Az 1. § második bekezdésének utolsó mondatában valószínűleg leírási tévedésből szerepel a „jugoszláv határ" kifejezés. Az egyezményben érvényesülő viszonossági elvek szerint a Jugoszláviából Magyarországra áttelepülőknek is éppen úgy a magyar határ átlépésével egyidejűleg kell elnyerniök a magyar ál-

lampolgárságot, mint a fordított irányú kitelepülőknek a jugoszláv határ átlépésével a jugoszláv állampolgárságot.

Ugyanezen szakasz utolsó bekezdésének első mondatát ki kellene egészíteni azzal, hogy a férj nyilatkozata csupán a vele házassági életközösségben együtt élő feleségre nézve kötelező, feltéve, hogy az kifejezetten nem tiltakozik ellene.

Ez a bekezdés kiegészítendő lenne még a következő rendelkezésekkel is: „Az özvegy anya nyilatkozata kiterjed a meghalt férjével kötött házasságából származó 18 éven aluli gyermekére. Ugyancsak kiterjed az anya nyilatkozatának hatálya házasságon kívül született 18 éven aluli gyermekére is.

Az atya szülői hatalma alatt nem álló 18 éven aluli gyermek, valamint a nyilatkozat megtétele szempontjából cselekvőképtelen, gondnokság alá helyezett nagykorú személy helyett a nyilatkozat megtételére törvényes képviselője jogosult."

2/ a 3. § első bekezdése úgy rendelkezik, hogy a 2. § értelmében „áttelepítésre ajánlott" személyek már akkor elvesztik jugoszláv állampolgárságukat, amikor a bizottság kitelepülésükhöz hozzájárul. Ezt az eltérést indokolatlannak látom és úgy vélem, hogy az áttelepítésre kerülő magyarság érdekeit jobban szolgálná, ha e személyek is csak a jugoszláv-magyar határ átlépésekor veszítenék el jugoszláv állampolgárságukat.

3/ Végül javaslom a 4. § utolsó bekezdésének olyan értelmű kiegészítését, hogy az áttelepítésre jelentkezett személy, az áttelepülés megtörténtéig állampolgári köztartozásait (adó, beszolgáltatás) maradéktalanul teljesíteni köteles.

Bp. 1946. szept. 23-án."

(Magyar Országos Levéltár. Jelenkori Gyűjtemény. Belügyminisztérium. Törvényelőkészítő Osztály. XIX-B-1-c. 14. doboz. 81. tétel. 70.159/1. sz./1946. – Géppel írott fogalmazvány. A dokumentum végén kézi aláírás: „Dr. Karcsay" található. A fogalmazványon néhány helyen kézi javítás, illetve módosítás látható; közlésre a javítással és módosítással ellátott és a magyar nyelv helyesírásának megfelelő szöveg került.)

6.

A magyar békedelegáció megjegyzései a magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezethez (Keltezetlen)

„II. fejezet

1. bekezdés: Számításba jöhetnek a reakciósok (mai jugoszláv rendszerellenesek, ismert soviniszták, volt nagybirtokosok, stb.) vállalat, gyárak, nagykereskedés-tulajdonosok, az intelligencia jelentős része, a magyar papság egy része, az elkobzott vagy államosított cégek tulajdonosai, de egy jelentékeny számú nincstelen földmíves is.

Az önként jelentkezést a kijelöltekkel (egy maximális szám megállapítása) meg lehet akadályozni!

III. fejezet

1. bekezdés: Szükségesnek látszik ajánlani: a határátlépéskor vesztik el jugoszláv állampolgárságukat és nyerik el a magyart

2. bekezdés: A négy hónapi időben mi a „kijelöltek" jogi helyzete a fenti esetben?

IV. fejezet

1. bekezdés: Kéthavonkénti közlés... (1. fejezet, 2. bekezdés). A jelentkezettek helyzete, a jelentkezéstől a „közlés"-ig.

2. bekezdés: „Az ellenséggel való együttműködés miatt elítéltek"... Eltérés a francia és a szerb-horvát szöveg között! Kit tekintenek „ellenségnek"? A magyar csapatokat, a magyar közigazgatási szerveket?

4. bekezdés: Hogy lesz a beszolgáltatással, adófizetéssel és egyébbel?

V. fejezet

1. bekezdés: A költségek nagyok lesznek. Talán el lehetne érni, hogy a kezdeményező képviselje a költségek nagyobb részét.

2. bekezdés: Áttelepülési határidő. Eszerint a jugoszláv hatóságok sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mert a minél gyorsabb és radikálisabb kitelepítés a céljuk.

VI. fejezet

Csehszlovák példa.

Jugoszláv nemzetiségek Magyarországon következő helyeken vannak: Battonya-Szeged szakasz; Bajai háromszög; Dunamente; Pécs, Mohács, Baranya; Drávamente; Rábamente; Sopron környéke; Győr környéke; Buda környéke.

Jugoszláv közegek tevékenysége magyar területen. Kérhetnénk, hogy magyar közegeknek ugyanezek a jogok adassanak meg jugoszláv területen is.

A megbízott jogai a felvilágosítási tevékenységgel kapcsolatban. A fenti bekezdés kapcsán a magyar megbízott tevékenysége és jogai jugoszláv területen?

VII. fejezet

2. bekezdés: Minden ok megvan a feltevéshez, hogy a magyar vagyon Jugoszláviában (tekintettel arra, hogy a Magyarországról áttelepülő jugoszlávok valószínűleg a legszegényebb rétegből lesznek) sokkal nagyobb lesz mint az itteni jugoszlávoké.

3. bekezdés: Kópiáknak és másolatoknak az elhozatala legyen engedélyezve. Az embereknek itt bizonyítaniok kell majd ottani működésüket.

VIII. fejezet

1. bekezdés: Ingatlan vagyon. A két kicserélendő tömeg közötti differencia elintézhető e a IX. fejezet szerint; Kizárólag az 1. fejezet értelmében áttelepített személyek számára szolgál az alap!? És a 2. fejezet szerint áttelepülőkkel mi lesz? Ezek lesznek nagyobb számban!

Milyen más módon lesznek kártalanítva azok, akik földet nem kapnának?

X. fejezet

A Bizottság megalakulását előre el kell készíteni, tekintettel a XI. fejezetre!!

Szótöbbség vagy egyhangúlag?? Döntőbíró személye? Ki ajánlja?

XI. fejezet

A becslések a Bizottság felállítása után kezdődjenek csak meg. Utólagos (becslések) jóváhagyások nem lennének kívánatosak."

(Magyar Országos Levéltár. Jelenkori Gyűjtemény. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-1-c. 28. doboz. II-15. tétel. – Géppel írott fogalmazvány. A dokumentum eredeti címe: „Megjegyzések a magyar-jugoszláv népcsere egyezmény tervezethez". A dokumentum 1. oldalának bal felső sarkában a következő, kézzel írott szöveg olvasható: „Ikt. 707/Konf. 1946. Párizs, 1946. IX. 27.". Alatta, ugyancsak kézírással, két, olvashatatlan szignó is látható, IX. 25-i és IX. 27-i dátummal.)

7.

Kommüniké tervezet a magyar és a jugoszláv békedelegációk között önkéntes lakosságcsere egyezményről történt elvi megállapodásról

(Párizs, 1946. szeptember 21.)

„Párizsban a magyar és a jugoszláv békedelegációk között barátságos tárgyalások folytak egy önkéntes lakosságcsere egyezmény, valamint a két országot érintő víz-szabályozási kérdések tárgyában. Ezek a tárgyalások teljes elvi megállapodásra vezettek, ami a magyar békedelegáció elnöke, Gyöngyösi külügyminiszter és a jugoszláv békedelegáció elnöke, Kardelj miniszterelnök helyettes közötti levélváltásban jutott kifejezésre.

A levélváltás szerint a két kormány, abból a célból, hogy még inkább kifejlessze a két szomszédos demokratikus ország és népei között már fennálló baráti kapcsolatokat, megállapodik abban, hogy egy később megkötendő konkrét egyezmény alapján önkéntes lakosságcserét hajt végre. A lakosságcsere mindegyik oldalon legfeljebb 40 000 személyre terjed ki. A megállapodás értelmében szigorúan önkéntes jelentkezés alapján Jugoszláviából Magyarországra magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok költözhetnek át, Magyarországból (sic! – F. G.) Jugoszláviába ugyanilyen módon délszláv nemzetiségű magyar állampolgárok. Amennyiben a jelentkezők száma egyik vagy másik oldalon nem érné el a 40 000-et, úgy az átköltözők száma a másik oldalon sem lehet magasabb. Az önkéntes lakosságcsere lebonyolítása a megkötendő egyezmény hatálybalépésétől számított 1 év múlva kezdődik és maga a végrehajtás 3 évet fog igénybe venni.

Fenti megállapodással egyidejűleg a két kormánydelegáció megegyezett abban is, hogy a mindkét országot érintő vízszabályozási kérdésekben (régime des eaux) is egyezményt fognak kötni."

(Magyar Országos Levéltár. Jelenkori Gyűjtemény. Külügyminisztérium. Magyar Békedelegáció. XIX-J-1-c. 28. doboz. II-15. tétel. 2099/1946., 1465. p. – Géppel írott másolat. A dokumentum eredeti címe: „Megállapodás a magyar és a jugoszláv kormánydelegációk között önkéntes lakosságcsere egyezményről Kommüniké.")

Karsai László

ÚJ KÖNYVEK A HOLOCAUSTRÓL ÉS AZ ANTISZEMITIZMUSRÓL*

Randolph L. Braham professzor, amióta már nem kell a City University of New York (CUNY) diákjainak politológiát oktatnia, egyre nagyobb lendülettel és eredményességgel foglalkozik a Holocaust történetével. Erről tanúskodik az 1994 áprilisában döntő mértékben általa megszervezett budapesti Holocaust konferencia, a magyar zsidó vészkorszakról írott monográfiája második, átdolgozott, jelentősen bővített, magyar nyelvű kiadásáért vívott lankadatlan harca és az alábbiakban ismertetésre kerülő három, általa szerkesztett kötet is. Braham professzor nem nyugdíjas, legalábbis nem a szó magyar értelmében. Nagyon is aktívan igazgatja a CUNY Graduate Centerének keretében működő Rosenthal Institute for Holocaust Studies-t.

A Rosenthal Intézet kiadványainak sorozatában a mai kelet-európai antiszemitizmussal foglalkozó a 14.-, a román vészkorszakról összeállított a 15.-, a magyar zsidó munkaszolgálatról szóló pedig a 16. kötet. A három kötetben a szerkesztőn kívül még egy közös vonást fedeztem fel: a kiadó hálás köszönetét Várszegi Gábornak, akinek nagylelkű támogatása lehetővé tette e kötetek megjelenését. Lennének ötleteim a FOTEX-vezér számára magyarországi Holocaust kiadványokkal kapcsolatban is...

A Holocaust-historiográfia mára már önálló résztudománnyá vált. Bizonyosan nincs olyan történelmi esemény, amelyről többet írtak volna, mint a második világháborúról – és ezen belül az európai zsidóság történetéről. A Holocaust-historiográfia legkiválóbb szakértője, Michael Marrus immáron klasszikus művében csaknem tíz évvel ezelőtt, egy válogatott bibliográfia adatait ismertetve kétezernél több monográfiáról tett említést, hozzátéve, hogy egyedül Auschwitzról tízezernél is több cikk, tanulmány, könyv jelent meg.[1] De nem mindig volt ez így. R. L Braham professzornak teljesen igaza van, amikor megemlíti, hogy a kommunist időkben a tankönyvekből kihagyták a zsidókat, illetve a zsidó V:szkorszak tá gyalását.[2] De talán nem ártott volna azt is megemlíteni, hogy 1961 előtt világ

* I. Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása a posztkommunista Kelet-Európában] ed.[szerk.] Randolph L. Braham. (Columbia University Press, New York, 1994, 253 o.) — *továbbiakban: RLB 14.* II. The Tragedy of Romanian Jewry [A román zsidóság tragédiája] ed. [szerk.] Randolph L. Braham (Columbia University Press, New York, 1994, 388 o.) *továbbiakban: RLB 15.* III. The Wartime System of Labor Service in Hungary. Varieties of Experiences [A háborús munkaszolgálat Magyarországon. Különböző tapasztalatok] ed. [szerk.] Randolph L. Braham (Columbia University Press, New York, 1995, 154 o.) *továbbiakban: RLB 16.*

szerte ez volt a helyzet. A Holocaust *témává*, tankönyvekben is szereplő történelmi *eseménnyé* csak az Eichmann per után vált.

R. L. Braham a 14. kötet bevezetőjében kiemeli, hogy a Holocaust 6 millió áldozatának 90 %-a élt Kelet-Európában.[3] Deák István nagyvonalú eleganciával megírt tanulmányában pedig arra emlékezteti az olvasót: 100 évvel ezelőtt Kelet-Európában még kultúrák sokasága létezett, de mindebből a (világ)háborúk, a deportálások, tömeggyilkosságok, kitelepítések, elvándorlások és az erőszakos asszimiláció hatására mára már szinte semmi sem maradt. Mint az egyszer kiirtott trópusi erdőket, az elpusztított kultúrákat sem lehet újratelepíteni – állapította meg Deák professzor.[4]

A kelet-európai zsidó kultúra lerombolását előbb maguknak a zsidóknak a kiüldözésével, majd (1941-től) tervszerű legyilkolásukkal a nácik és cinkosaik kezdték el. Művüket (legalábbis a zsidó kultúra pusztítása terén) 1945 után a magukat szocialistának, kommunistának nevező rendszerek igyekeztek befejezni. E közismert tényt a tanulmánykötetek szerzői zömmel mint anti-cionista, antiszemita politikát elemzik, nem térve ki arra, hogy a kelet-európai „szocialista" országok egyházellenes politikát is folytattak és csak ennek része volt pl. a zsidó egyházak üldözése. Míg Fred Hahn tanulmányában csak a zsidóság üldöztetéséről, szenvedéseiről beszél, Deák István nem mulasztja el megemlíteni azt is, hogy az 1945 után hatalomra került kommunisták üldözték az előző rendszer mindahány vezetőjét: a földbirtokosokat, nagypolgárokat, katonatiszteket, vezető hivatalnokokat, papokat, kulákokat, de még a szociáldemokrata munkás–„árulókat" is.[5]

Fred Hahn sajnálatos módon csak antiszemita kiadványokból „csemegézik". Ruth Bettina Birn tanulmányából viszont úgy tűnik, vagy nem ismeri az 1980-as években (Nyugat)Németországban lezajlott „történész-vitát", vagy olvasóit becsüli le annyira, hogy nem is említi: ebben a vitában a Holocaust és a bolsevizmus kapcsolatáról, valamint a Holocaust relativizálásának kísérletéről igen sok értékes elemzés került napvilágra.[6] Birn kárhoztatja például azt, hogy a müncheni Modern Történeti Intézet új vezetése kutatási témaként a náci és más diktatúrák összehasonlító vizsgálatával is foglalkozik.[7] Bírálatával nehéz egyetérteni: az önmagában még nem a náci bűnök relativizálása, ha a különféle diktatúrákat együtt elemzik. Birn, miközben sorra veszi a mai németországi anti-náci megmozdulásokat, tiltakozó állami, egyházi és más szervezeteket, határozottan leszögezi, hogy a weimári Németországban semmi ilyesmi nem volt.[8] Birn elfeledkezni látszik néhány alapvető tényről: 1933 előtt milliók tüntettek, harcoltak és nem utolsósorban szavaztak a nácik ellen. 1933. március 5-én, Hitler kancellári kinevezése után jó egy hónappal, amikor Göbbels már gátlástalanul használhatta a rádiót és a sajtó jelentős részét, 4 848 100 ember szavazott a kommunistákra, 7 181 600-an a szociáldemokratákra. A 39 343 300 érvényes szavazatból „csak" 17 277 200 jutott a náciknak.[9]

Romániáról Hannah Arendt azt állította, hogy a világon a legantiszemitább ország. Ezen joggal sértődhetnének meg az ukrán, litván, de még a lengyel antiszemiták is. A romániai antiszemitizmusokról Stephen Fischer-Galaţi professzor írt igen alapos tanulmányt, rámutatva a kérdéskörrel foglalkozó szakirodalom egyik alapvető módszertani hibájára: a szakértők eddig jobbára csak az ó-romániai

antiszemitákkal foglalkoztak, de az erdélyi, bukovinai, besszarábiai antiszemitizmussal és az ezeken a területeken létező antiszemitizmusok és az ó–romániai kölcsönhatásával nem.[10] Fischer-Galaţi professzor meggyőző elemzéssel mutatja ki, hogy az ó-romániai nacionalisták nem sokat törődtek gazdasági kérdésekkel, alapjában véve xenofóbok voltak, a törököket és a zsidókat mint más vallású hitetlenek gyűlölték, de megvetették, eretneknek tartották a katolikusokat és protestánsokat is. Ennek a mélyen vallásos, idegengyűlölő nacionalizmusnak volt része, de nem döntő eleme az antiszemitizmus. Moldáviában viszont az antiszemitizmus fő oka a galíciai és oroszországi zsidók hatalmas tömegeinek bevándorlása volt. Az ortodox vallású parasztok az idegeneket, akik maguk is ragaszkodtak saját ortodoxiájukhoz, nyelvükhöz, szokásaikhoz, ellenségesen fogadták. A romániai antiszemitizmus is szelektív volt: mély történelmi gyökerei vannak annak a meggyőződésnek, hogy léteznek „jó" és „rossz" zsidók. Természetesen „jó" zsidók azok, akik tudnak románul.[11]

Az antiszemitizmussal foglalkozó szakirodalom már régen megállapította, hogy az antiszemiták, miközben döntő többségük magát joggal tartja nacionalistának, tulajdonképpen internacionalista mozgalmat alkotnak. Érvrendszerük kísértetiesen azonos a különböző országokban. A zsidókat a kelet-európai posztkommunista országokban az antiszemiták szovjet (kommunista/bolsevik) ügynököknek, a kommunizmus szállíscsinálóinak, fő haszonélvezőinek nevezik. A világösszeesküvő (magyar)zsidók buktatták meg Ceauşescut, *nota bene* a CIA, a KGB, a Mossad, valamint az AVO (sic!) együttműködésével. Michael Shafir tanulmányában a romániai antiszemitizmus sajátosságaként emeli ki, hogy a mai román zsidófalók joggal hivatkozhatnak nagy történelmi-irodalmi elődökre is. A románok Petőfije, Mihai Eminescu és rajta kívül is sok, valóban jelentős 19–20. századi román író, művész, tudós volt egyben meggyőződéses antiszemita is.[12]

A román antiszemiták, mutatja be Shafir professzor, ugyanazokat a vádakat hangoztatják, amelyeket a szlovák, vagy szerb eszmetársaik. A zsidó orvosok az abortusszal irtják a román népet, a zsidók a magyarok ügynökei, ezért valamennyi magyart ki kéne telepíteni az országból. Érdekes, hogy a román antiszemiták nem feledkeznek meg a cigányokról sem, őket rezervátumokba akarják deportálni.[13] Mint e rövid tartalmi ismertetésből is látható, Michael Shafir sőt, talán még Stephen Fischer-Galaţi tanulmánya is jobban illett volna a mai kelet-európai antiszemitizmussal foglalkozó kötetbe, mint a román Holocaust történetéről szólóba.

A mai kelet-európai antiszemitizmussal foglalkozó szakirodalomban mármár közhelyként emlegetik, hogy e térségben „zsidók nélküli antiszemitizmus" van. Abraham Brumberg adatgazdag tanulmányában egyenesen „groteszk"-nek nevezi a mai lengyel antiszemitizmust kiemelve, hogy ebben az országban a második világháború előtt 3,5 millió zsidó élt, ma kb. 7 ezer.[14] Ehhez némi rezignációval hozzátehetjük: az antiszemitizmus tömegbefolyását egy adott országban nemcsak az ott élő zsidók száma határozza meg. A történelmi hagyományok, a vallási alapú antijudaizmus hatása mellett egy-egy híres zsidó olykor több százezer virtuális zsidóval is felérhet. Soros György, Petre Roman, Kis János neve úgy hat az antiszemitákra, mint a csatalovakra a kürtszó.

Brumberg egy sokszor figyelmen kívül hagyott történelmi tényre is utal: ahhoz, hogy egy országban gyűlölni lehessen a zsidókat, először be kell őket fogadni.[15] Deák István a magyar helyzet sajátosságaként emelte ki, hogy nálunk már a 19. századtól kezdve egyszerre volt komoly anti- és filoszemitizmus. A gazdasági, társadalmi téren igen sikeres zsidók befogadásukra elmagyarosodással, asszimilációval reagáltak.[16] Brumberg cáfolja azt a gyakran olvasható állítást is, mely szerint a lengyel antiszemitizmus valami rendkívülien erőteljes lett volna. A két világháború közötti Lengyelország szegény, katolikus, nacionalista és gyűlölködő volt, ahol nem volt kellemes németnek, ukránnak, vagy éppen litvánnak sem lenni. De Lengyelországban nem voltak pogromok a második világháború idején és az ukránoktól és litvánoktól (valamint a románoktól!) eltérően a lengyelek maguk közvetlenül nem vettek részt a zsidók lemészárlásában — emeli ki Brumberg.[17]

Brumberg tanulmánya kimondva-kimondatlanul is cáfolja azokat a szerzőket is, akik a lengyelországi Holocaustot főleg, vagy elsősorban a lengyelek bűnének tartják. Adam Michnik figyelemre méltó esszében próbálta megérteni ennek a valóban abszurd álláspontnak az okait. Véleménye szerint a zsidó származású publicistákban munkál őseik csalódottsága, a lengyel étosz, a lengyel kultúra és a lengyel értékrend iránt érzett, de sajnos viszonzatlan maradt zsidó szerelem.

Ehhez talán azt is hozzátehetnénk: valamint a tényektől nem befolyásolt tisztánlátásuk is. A Holocaust-szakirodalomban talán az egyik legalaposabban kidolgozott téma a lengyel zsidó Vészkorszak története. Csakis ennek a hatalmas szakirodalomnak a semmibe vételével írhatók le olyan képtelenségek, hogy 3 millió lengyel zsidó legyilkolása, elpusztítása elsősorban, vagy főleg a lengyelek bűne.

Michnik Stanislaw Krajewskit idézi, aki azt emelte ki: nagyon nehéz két nemzetnek együtt élni, ha mindkettő kiválasztottnak tartja magát. A ma élő zsidók körében nem ritka egy másfajta gőg is: sokan vallják, hogy csak a zsidóknak, a világtörténelemben legtöbbet szenvedett népnek van joga a fájdalomra, csak nekik, zsidóknak jár, vagy finomabban, elsősorban nekik jár együttérzés.

A kölcsönös vádaskodások légkörében a vélt és valódi sérelmeket gondosan ápolják, felnagyítják. A lengyel egyház soha nem ismerte el, hogy bűnös az antiszemitizmusban, az auschwitzi tábor területén tervezett kolostor pedig igen otromba ötletnek tűnt még sok nem zsidó szemében is. Michnik Wajda Korczak-ról szóló filmjét védi meg, Alain Finkielkrautot idézve: ha Wajda antiszemita, akkor én is az vagyok! — felkiáltással.[18] Michnik nem érti, nem hajlandó belátni, hogy van zsidó (túl)érzékenység és vannak érveik Wajda bírálóinak. Brumberg is említi Wajda filmjét, amelyben a világhírű lengyel rendező Janusz Korczak lengyel-zsidó tanárnak akart emléket állítani, aki 1942-ben önként követte tanítványait a halálba. Brumberg és még sok zsidó szerint Wajda filmjében csupa jellegtelen vagy ellenszenves zsidó szerepel, vagy olyan zsidók, akik hangsúlyozottan „valódi lengyel" tulajdonságokkal rendelkeznek. Amikor mindezt megmondták Wajdának, ő minden bizonnyal őszinte, megsebzett büszkeséggel reagált.[19]

Michnik véleménye szerint főleg aktuálpolitikai oka van annak, hogy a zsidó publicisták az antiszemita lengyeleket emlegetik: Jaltát igazolni kellett.[20] Jól

hangzó érv, csak éppen semmi köze az igazsághoz. Pusztán újabb adalék ahhoz a tényhez, melyet röviden a velünk élő történelemnek és a Holocaust napi politikai aktualitásának nevezhetnénk

Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a Holocaust jelen van a mai politikai vitákban. Romániában, mint erre még az alábbiakban bőven utalunk, a magyarellenes politikai propaganda részeként jelenik meg az az állítás, hogy miközben a békeszerető románok a második világháború idején mentették a zsidókat, addig a vérszomjas magyarok gyilkolták, deportálták őket.

Ezzel szemben, mint ezt Raul Hilberg, a Holocaust–szaktudomány doyenje már 1961-ben megírta, a litvánok és ukránok mellett csak a románok öldökölték sajátkezűleg a zsidókat. A többi náci szövetséges, vagy nácik által megszállt országban a helyi hatóságok és a lakosság egy része „csak" segített a zsidókat kifosztani, gettókba, gyűjtőtáborokba zárni, majd deportálni.[21]

Azt, hogy a második világháború idején hány zsidót öltek meg, nemcsak az egyes európai országokban alkalmazott náci politika határozta meg. Ahol a Harmadik Birodalom „vonakodó csatlósai" pl. a románok, bolgárok, vagy bábjai pl. a horvátok, szlovákok találtak maguknak más gyűlölni, üldözni való kisebbséget, ott a zsidóknak nagyobb esélyük volt a világháború túlélésére. Bulgáriában a mohamedánok, Horvátországban a szerbek, Szlovákiában és Romániában a magyarok terelték el hosszabb-rövidebb időre a xenofób rassszisták figyelmét a zsidókról.[22] Mutatis mutandis: a mai antiszemitizmus erejét sok országban gyengíti az idegenek, menekültek, vendégmunkások, cigányok és a nemzetiségek jelenléte.[23]

Hogy az antiszemita-rasszista ideológiáknak miért van nagyobb tábora a volt kelet-németországi területeken, mint a hajdani Nyugat-Németországban, arra Bettina Birn meggyőző magyarázattal szolgál: a sztálini bűnök glorifikálása, illetve elhallgatása, párhuzamosan a hitleri bűnök elítélésével a hiteltelen, hazug állami propaganda részeként jelent meg Ulbricht és Honecker Németországában azok előtt a fiatalok előtt, akik amúgy is lázadtak apáik rendszere ellen.[24]

Kelet-Európában, mint azt Frederick B. Chary nagyívű történelmi tablót felvázoló tanulmányában leírja, világos történelmi okok miatt egyedül Bulgáriában nem volt és ma sincs antiszemitizmus. A második világháború idején a bolgár zsidókat, nem utolsó sorban a hazai politikai erők egy részének határozott fellépésére végül is nem deportálták. Csak Trákiából és Makedóniából (tehát a világháború idején megszerzett területekről) deportálhattak a németek igaz, buzgó bolgár hatósági segédlettel kb. 13 ezer zsidót Auschwitzba. A bolgár helyzet további sajátossága, hogy innen a zsidók, amint tehették, 1945 után csaknem teljes létszámban kivándoroltak.[25] Kár, hogy Chary professzor tanulmányában csak saját bolgár-Holocaust monográfiáját idézi, ismerteti. Hozzá hasonlóan Kovács András sem vette a fáradságot magának, hogy valami új anyagot dolgozzon föl. R. L. Braham professzor, mint túl liberális szerző „elnézte" Kovács Andrásnak, hogy most angol nyelven közzétegye a „Medvetánc"-ban 1984-ben publikált (Erős Ferenccel és Lévai Katalinnal közösen írott) tanulmányát. Még sajnálatosabb, hogy az eredeti publikációra és társszerzőire Kovács még a lábjegyzetekben sem utal.[26]

Furcsa az is, hogy William Korey a Szovjetunió, illetve FÁK (Független Államok Közössége) területén érvényesülő antiszemitizmusról szólva nem is említi

a sztálini időket. Egy szót sem ejt a (zsidó)orvos-perekről, a meggyilkolt zsidó színészekről, írókról, vagy éppen Anatolij Kuznyecov: *Babij — Jar* c. kitűnő tényregényéről, amelyben az író az 1941 szeptemberében Kijev mellett legyilkolt zsidóknak állított emléket.[27]

Bulgária kivételével a többi kelet-európai országban mindenütt volt és van antiszemitizmus. Ez a tény, különösen akkor, ha tagadni, vagy jelentőségét csökkenteni próbálják, része annak, amit a „megemésztetlen múlt" szindrómának szoktak nevezni. 1939 márciusában a „független" Szlovákia Hitler bábállamaként alakult meg. Körülbelül 90 ezer főre becsülhető zsidóságát a nácik, szlovák hatósági segédlettel deportálták, majd legyilkolták. A Tiso vezette, szolid katolikus hagyományra támaszkodó, nacionalista, xenofób és antiszemita Szlovákia, amely a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető demokratikus országnak, mégis sok mai szlovák politikus szerint jelentős pozitívumokat is fel tud mutatni. Például azt, hogy ez volt a történelem során az első független Szlovákia. Ez a tény szinte lehetetlenné teszi manapság északi szomszédunknál, hogy a szlovák állam történetéről nyilvános viták folyhassanak.

Fred Hahn, miközben lelkesen ünnepli a két világháború közötti Csehszlovákiát, egy szót sem ejt arról, hogy ez az ország az Osztrák-Magyar Monarchia romjain mesterségesen létrehozott, soknemzetiségű államalakulat volt.[28] Bibó István találó megfogalmazása szerint Csehszlovákiában a németeknek és a magyaroknak nem volt rossz dolguk: „...csak éppen indokolatlan volt egy kicsit, hogy mit is keresnek ők a szláv testvériség alapján egymásra talált csehek és szlovákok országában."[29]

Hahn nem említi azt a tényt sem, hogy a csehországi zsidók jó részének német volt az anyanyelve és a cseh politikusok ezért is tekintették őket az „ellenséges", tehát a német táborhoz tartozó kisebbség tagjainak. A cseh zsidók nyelvi-kulturális kötődéséről a tanulmánykötetben Deák István ír.[30]

De míg Tiso rehabilitálásától e sorok írásakor (1996 tavaszán) még óvakodnak Mečiarék, Romániában már utcákat, tereket neveztek el Antonescu „Conducator"-ról, 1991 májusában a román parlamentben egy perces néma vigyázzállással tisztelegtek a második világháborús román vezér emléke előtt.[31] Idáig azért 1993-ban, Horthy kormányzó hivatalos, állami pompával történő kenderesi újratemetése körül oly lelkesen ügyködő politikusaink sem merészkedtek...

A Conducatort egyébként már a Kárpátok Géniusza, maga Ceauşescu kezdte rehabilitálni mint nagy, nemzeti államférfit, nem mulasztva el kiemelni, hogy a tábornok-miniszterelnökkel ellentétben, aki csak az állam vezére volt, ő már a párté és az államé is. De a román párt vezére joggal emelte ki saját rendszere és az Antonescu-féle rezsim közötti hasonlóságokat: mindkettő tekintélyuralmi és nacionalista volt.[32] Antonescu rehabilitálásának, mint erre Braham professzor is utal, más okai is voltak — vannak Romániában. Már Ceauşescu udvari történészei elkezdték terjeszteni azt a legendát, hogy a második világháború idején a románok, ellentétben a magyarokkal, megvédték saját zsidóikat. Ugyanezt látjuk a szerb-horvát viszályban is: a nacionalista történészek a másik népről próbálják azt (is) bebizonyítani, hogy a világháború idején zsidóüldöző, sajátjuk pedig zsidómentő volt.[33] Ennek a kölcsönös vádaskodásnak egyik központi témája a jase-

novaci haláltábor áldozatainak száma körül hosszú évek óta folyó „számháború". Radmila Milentijević az ortodox szerb álláspontot képviselve, mindenféle történeti bizonyíték nélkül több százezer (pontosan 700 ezer) szerb, zsidó és cigány legyilkolásával vádolja meg a horvátokat.[34] Raul Hilberg adatai szerint a kb. 35 ezer főre becsülhető horvátországi zsidóságból mintegy 12 ezren túlélték a II. világháborút.[35] Hilberg becsléséből is úgy tűnik, a máskülönben vitathatatlanul antiszemita és kétségkívül amatőr történész Franjo Tudjmannak Jasenovac kérdésében valószínűleg igaza van: ebben a táborban „csak" kb. 60 ezer ember öltek meg a horvátok.

Bizonyos, hogy a Holocaust a posztkommunista kelet-európai országokban az egyik legnehezebben feldolgozható történelmi téma. Leonyid Kravcsuk ukrán államfő mellett csak Lech Walęsa lengyel elnök volt hajlandó már 1991-ben saját népe nevében bocsánatot kérni a világ zsidóságától a Holocaustért. Michael Shafir téved, nemcsak Iliescu román elnök, de Antall József is ingerülten visszautasította még a gondolatát is annak, hogy bocsánatot kérjen a Holocaustért.[36] Érdemes viszont felidézni: Horváth Balázs belügyminiszter 1990. október 14-én a pesti Duna parti zsidó mártír emlékmű avatásán mondott beszédében megtette azt, amire miniszterelnöke élete végéig nem volt hajlandó, a magyar nép nevében bocsánatot kért a Holocaustért.[37] Ha meggondoljuk, hogy Franciaországban Chirac elnök volt az első államfő, aki (1995. július 16-án) a nyilvánosság előtt elismerte, hogy a franciáknak, a francia hatóságoknak komoly szerepük volt több mint 70 ezer francia és Franciaországban időlegesen menedéket talált külföldi, „idegen" zsidó deportálásában, akkor Antall József magatartását példátlannak semmiképpen sem nevezhetjük.[38]

Megint csak más kérdés magának a bocsánatkérésnek az egész problematikája. Bibó István manapság sokszor idézett, de érdemben ritkán elemzett, a magyar antiszemitizmus és Holocaust alapvető problémáit sok tekintetben máig érvényes módon tárgyaló tanulmányában fölhívta a figyelmet arra, hogy a bocsánatkérés aktusa félreértésekre, hibás, téves magatartásokra adhat alkalmat. A bocsánatkérő túljátszhatja önlealacsonyítását, a címzett pedig az erkölcsi pöffeszkedés vagy leereszkedés torz gesztusait gyakorolhatja. A lényeg, mondja ki Bibó, nem a szavakon, vagy formákon, hanem a felelősség megállapításán, vállalásán és viselésén van.[39]

Azokat, akik azt állítják ma Romániában, hogy volt román Holocaust — és hogy volt, arról eredeti dokumentumok sokasága is tanúskodik — a bukaresti propagandisták nemzetárulónak nevezik. 1948 után Romániában tabu témának minősítették a Holocaustot, a levéltári forrásokat zárolták, sőt állítólag román titkos ügynökök járták a világ nagy könyvtárait és ahonnan csak tudták, ellopták Matatias Carp: *Cartea neagra* című, ma is haszonnal forgatható dokumentum válogatását.[40]

Nehezen érthető egyébként, hogy Braham professzor miért nevezi a Holocaust–szakirodalom egyik legelhanyagoltabb fejezetének a román Holocaust történetét. Állítását a román Holocaustról éppen az általa szerkesztett tanulmánykötet lábjegyzeteiben idézett szakirodalom alapján is könnyedén cáfolni lehet.[41] A *Yad Vashem Studies* I-XX. köteteinek Cumulativ indexe szerint a román Ho-

locaustról 9 nagy tanulmány jelent meg. Csak összehasonlításképpen: a bolgár Holocaustról 3 —, a franciáról és a csehszlovákról 11–11-, míg a magyarról 21 tanulmányt publikáltak Jeruzsálemben 1990-ig.

1989 óta van Romániában a hivatalos, szerecsenmosdató Holocaust–„szakirodalom" mellett komoly, szakszerű román zsidó Vészkorszak–szakirodalom is. Ennek eredményeire is támaszkodva Moses Rosen főrabbi többször, a nyilvánosság előtt is bátran támadta a román Holocaust-tagadókat. Az ellene indított propaganda hadjáratban sajnálatos módon igen dicstelen szerepet vállalt Moshe Carmilly–Weinberger rabbi, aki a második világháború idején a kicsiny kolozsvári neológ hitközség vallási vezetője volt.[42]

Mint azt Braham professzor is bebizonyította, 1944 elején a magyar zsidóság vezetői már tisztában voltak a Holocaust realitásaival, maga Carmilly–Weinberger tudott Auschwitzról is. Ezzel magyarázható, hogy 1944. május 2-án feleségével együtt megszökött Kolozsvárról, meg sem kísérelve, hogy híveit, vagy legalább idős szüleit felvilágosítsa a rájuk váró sorsról. A rabbi a vehemensen magyarfaló Raul Sorban román művészettörténésszel összefogva szökéséből valóságos zsidómentő legendát kreált. Szüntelen telefonálgatásaival elérte, hogy 1986-ban a jeruzsálemi Yad Vashem Intézet Sorbant, aki bizonyíthatóan egyetlen zsidót sem mentett meg a második világháború idején, kitüntette a „világ jámbora" címmel. Jean Ancel, a román zsidó vészkorszak történetének egyik legkiválóbb szakértője 1993. február 11-én Braham professzornak írott levelében röviden „pulp literature"-nek (kb. szennyirodalom) nevezte azt a „dokumentációt", amelynek alapján Sorbant Jeruzsálemben kitüntették. Egy izraeli illetékes, nevének elhallgatását kérve, négyszemközt bizalmasan bevallotta Braham professzornak, hogy ha már 1986-ban tudják mindazt, amit ma, Sorban soha nem kapta volna meg kitüntetését.[43]

A román Holocaust-tagadók, ha nagy ritkán kénytelenek elismerni, hogy a második világháború idején öltek meg Romániában, illetve a románok által megszállt (Besszarábia és Bukovina esetében a mai hivatalos szóhasználat szerint: „felszabadított") területeken zsidókat, akkor ezt önvédelmi, vagy megtorló akciókként állítják be: a judeo-bolsevista kollaboránsok elleni „jogos" népi düh következményének. Ha például az 1941 januári bukaresti pogromot — vagy az 1941 júliusi iaşii mészárlást már semmiképpen sem tudják letagadni, akkor a felelősséget a németekre és — ritkábban — egyes túlbuzgó vasgárdistákra igyekeznek hárítani. Azt egyetlen pillanatig sem hajlandók elismerni, hogy román katonák, csendőrök és egyes esetekben a román csőcselék akcióinak következtében legkevesebb 270 ezer zsidó pusztult el a második világháború idején.

A 800 ezer főre becsülhető román zsidóságnak csak 30%-a volt már 1918 előtt is román alattvaló, 70%-uk az első világháború előtt az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország, sok esetben nem is teljes jogú állampolgára volt. Nem teljesen érthető Raphael Vago professzor megjegyzése, mely szerint a nácik 1,1 millió zsidóval számoltak Romániában. A Wannsee-i konferencia jegyzőkönyve szerint 342 ezer román zsidót szándékoztak „különleges elbánásban" részesíteni, magyarul deportálni és legyilkolni.[44]

Voltak zsidók, akik magukat magyarnak vallották (Erdélyben), voltak német-zsidók (a bukovinai városokban) és voltak ortodox zsidók, akik szorosan

kötődtek a jiddis kultúrához (pl. Besszarábiában és Észak-Erdély falvaiban). Romániában a zsidók iskoláikban legalább hat nyelvet használtak: Besszarábiában a héber és jiddis mellett az oroszt is tanították, Erdélyben magyarul, Bukovinában németül is tanulhattak a zsidók. Erdélyben a román hatóságok a magyar rovására a héber nyelv tanítását támogatták.[45]

Érdekes, hogy az Antonescu-rendszer megítélésében milyen dogmatikus álláspontot képviselnek a 15. k. szerzői. Radu Florian például rendkívül éles hangnemben, de sajnálatosan kevéssé meggyőző módon támadja azokat, akik „csak" *katonai* - és nem *fasiszta* diktatúrának tartják a Conducator rezsimjét. Egyszerűen félresöpri azokat, akik fölhívják a figyelmet a közismert tényre: Romániában nem volt fasiszta, vagy náci típusú tömegpárt, mozgalom támogatása Ion Antonescu rendszerének. Pierre Milza, a fasiszta mozgalmak történetének francia szakértője maga is „csak" önkényuralmi, tradicionalista, reakciós rendszerként írja le Antonescu rezsimjét. Milza egyébként a két világháború közötti Görögországot, Lengyelországot, vagy éppen Franco diktátor Spanyolországát sem sorolja a fasiszta diktatúrák közé.[46]

Radu Florian döntő érvként egy 1970-es, meglehetősen lapos, marxizáló elemzést idéz a fasiszta Antonescu-rezsim tétel bizonyítására, hangsúlyozva, hogy a Conducator a zsidók fanatikus ellensége volt, elszántan tört megsemmisítésükre. A tanulmánykötet többi szerzője, elsősorban Jean Ancel és Radu Ioanid, Radu Floriannal ellentétben nem hallgatja el, hogy Antonescu antiszemitizmusa igen csak opportunista, cél- és érdekvezérelt, valamint nagyon is szelektív zsidóellenesség volt. Radu Florian kénytelen elhallgatni, hogy 1942 őszén a román vezér meggondolta magát és nem engedélyezte az Ó-Románia-i, valamint a Dél-Erdély-i zsidók deportálását, ezért élhette túl a román zsidóság zöme a második világháborút.[47]

Magáról a román Holocaustról a legtöbbet Radu Ioanid pontos, adatgazdag tanulmányából tudhat meg az olvasó. Különösen részletesen ír a iaşii pogromról, de 13 oldalas összefoglalója végén, történészhez illő óvatossággal csak annyit jegyez meg: az áldozatok pontos számát lehetetlen megállapítani.[48] Hasonlóan óvatosan fogalmaz a Dnyeperen és Dnyeszteren túli területekre, az úgynevezett Transznisztriába deportált zsidók számával kapcsolatban is. Radu Ioanid a maga részéről 250 ezerre becsüli a romániai Holocaust áldozatainak számát, ellentétben Braham professzorral, aki határozottan és többször is „közel" 270 ezer zsidó halottról tesz említést.[49]

A romániai Holocaust kapcsán nehéz a magyarországi párhuzamokat kikerülni. 1941 augusztusában, amikor a németekkel előzetesen nem egyeztetve, a szokásos román brutalitással és szervezetlenséggel több ezer zsidót megpróbáltak Romániából olyan területekre deportálni, ahol a nácik gyilkos különítményei, az úgynevezett Einsatzgruppe-k tényked tek, a nácik ezeket a zsidókat visszatoloncolták. „Terven felüli" zsidók legyilkolásával nem voltak hajlandók foglalkozni — állapította meg Radu Ioanid.[50] Majsai Tamás újabb kutatásai szerint körülbelül ugyanebben az időben Magyarországról is azért nem tudtak a hatóságok több „rendezetlen állampolgárságúnak" minősített zsidót a nácik által megszállt szovjet területekre deportálni, mert őket a helyi német hatóságok egyszerűen nem voltak hajlandók „átvenni" (és tegyük hozzá: legyilkolni).[51]

A román-magyar párhuzamok, a hasonló, illetve eltérő mozzanatok Jean Ancelnek a második világháború alatti román-német kapcsolatokról írott tanulmánya kapcsán is szembeszökőek. Jean Ancel elemzése szerint a bukaresti német követség egyes munkatársai támogatták a vasgárdistákat addig, amíg Hitler úgy vélte, hogy a legionáriusok nélkül, vagy éppen ellenükre nem lehet Romániát kormányozni. Ezzel szemben Magyarországon a németek a különféle szélsőjobboldali, nyilas mozgalmaknak, főleg Szálasi Ferenc vezette nyilaskeresztes „hungaristáknak" semmiféle támogatást sem nyújtottak, egészen 1944 őszéig. Jean Ancel Kelet-Európában „példátlannak" nevezi a Vasgárda 1941 januári felszámolását. A brutalitásban, az elfogott puccsista legionárius vezetők lemészárlásában valóban nincs párja Ion Antonescu politikájának Kelet-Európában. De 1937 után Magyarországon a nyilasokat is kemény hatósági nyomás alá helyezték. Szálasit 1938-tól 1940-ig börtönben tartották, behívásokkal, internálásokkal, folyamatos csendőri, rendőri zaklatásokkal tették nehézzé a nyilasok életét Magyarországon. A kb. félszáz nyilas parlamenti képviselő a parlamentben ugyan hangoskodhatott, de politikai veszélyt nem jelentettek a Horthy-rendszer számára és még kevésbé tűntek Berlinben támogatásra méltó mozgalomnak.[52]

Jean Ancel meggyőzően bizonyítja azt is, hogy a romániai zsidókérdés „rendezetlensége" nem volt konfliktus-forrás a Harmadik Birodalom és Antonescu rezsimje között. Hitler számára lényegesebb volt egyik legfontosabb háborús szövetségesének hűsége, mint néhány százezer román zsidó deportálásának erőltetése. Ez a tény újabb bizonyítékkal támasztja alá Deák István régi tézisét, mely szerint ha Magyarország vezetői határozottabban, egyértelműbben kollaboráltak volna a nácikkal, akkor nem szállták volna meg Magyarországot.[53]

Jean Ancel, zömmel Raul Hilberg által már 1961-ben fölhasznált német források alapján, valamint saját, tizenegy kötetes dokumentum-válogatásában publikált anyagra támaszkodva írta meg tanulmányát. A román Holocaust történetét a második világháború alatti német-román szövetségi politika bonyolult rendszerébe illesztve vizsgálja. Sajnálatos módon arra a kérdésre, hogy Antonescu végül is miért gondolta meg magát, miért nem engedélyezte az Ó-Románia-i és Dél-Erdély-i zsidók deportálását, Ancel nem ad kielégítő választ. Nem elemzi az egyik fő okot: az olasz és magyar zsidóvédő politika Romániára gyakorolt hatását sem. Vele ellentétben Radu Ioanid 4 fő okot is felsorol, első helyen említve Budapest vonakodását. Ioanid kiemeli: Radu Leccát, a romániai zsidó ügyek fő intézőjét Berlinben 1942 októberében megsértették, ezt Antonescu is rossz néven vette. A Nyugat figyelmeztetése és a hazai erők nyomása, némi megvesztegetéssel (sok-sok pénzzel) végül is eredményre vezetett.[54] Victor Eskenasy tanulmányában egy ötödik tényezőre is felhívja a figyelmet: a román vezetők — tegyük hozzá: Horthyhoz és tanácsadóihoz hasonlóan — úgy vélték: a zsidók nélkülözhetetlenek a gazdasági életben.[55]

Egyébként Deák István, miközben világosan összefoglalja azokat az okokat, amelyek miatt Horthy 1944-ig nem adta ki a magyar zsidókat, nem említi az olasz-román-bolgár-magyar zsidóvédő politikák egymást is erősítő hatását.[56]

Ancel egy helyütt azt állítja: Németország „kemény nyomást" gyakorolt Romániára, hogy engedje deportálni a zsidókat. A valóságban erről szó sem volt.

Hitler 1943. április 13-án, amikor a klessheimi kastélyban tárgyalt a román diktátorral, nem kérte vagy követelte a román zsidók deportálását. A Führer pusztán utalt arra, hogy az ő véleménye ebben a kérdésben más, mint a Conducatoré.[57]

Míg a román Holocaust egyik legjellemzőbb sajátossága volt a brutalitás mellett a szervezetlenség, a magyar zsidók éppen azért pusztultak el olyan nagy számban a második világháború idején, mert a teljes bürokratikus államgépezet volt az ellenfelük. A magyar hivatalnokok, vasutasok, rendőrök, csendőrök és katonák zöme lelkesen vagy vonakodva, de végrehajtotta a zsidókérdésben is a parancsokat.

A magyar Holocaust egyik megkülönbözető vonása éppen a zsidók katonai munkaszolgálata volt. A munkaszolgálat megítélése körül az elmúlt években némi jóindulattal szakmainak is nevezhető vita bontakozott ki.[58] Egyesek a náci haláltáborokkal hasonlították össze, mások szerint valóságos zsidóvédő intézmény volt. A valóságot régóta ismerjük, a magyar nyelvű szakirodalom mára már megnyugtatóan tisztázta ennek a szervezetnek a valóságos szerepét.[59] R. L. Braham professzor négy volt munkaszolgálatos visszaemlékezését rendezte sajtó alá. A négy visszaemlékező új tényanyagot nem ad, de segít megérteni, felfogni, hogy mi is történt azokkal a zsidókkal, akiket a második világháború idején fegyvertelenül kényszerítettek az aknamezőkre.

R. L. Braham professzor négy volt zsidó munkaszolgálatos visszaemlékezésén keresztül mutatja be a magyar zsidó munkaszolgálatot, amely — jellegzetes magyar sajátosság — a Honvédelmi Minisztérium keretében jól megszervezett intézmény volt. Sehol másutt a náci Európában nem voltak a zsidók ilyen szervezett, katonai jellegű, fegyvertelen munkaszolgálatra kényszerítve. Egyébként talán nem árt arra is emlékeztetni: ha fegyvert adtak volna a magyar zsidók kezébe, döntő többségük minden bizonnyal harcolt volna a Szovjetunió ellen, a nácik oldalán, finn hitsorsosaikhoz hasonlóan...

A négy visszaemlékező, Mermelstein Gábor, Singer Zoltán, Nagy György és Friedrich József sorsában csak annyi volt a közös, hogy zsidók voltak és a második világháború idején munkaszolgálatosok. De mindahányan mást láttak és egészen mást tapasztaltak. Mermelstein Gábor sofőrként szemtanúja volt a Kamenyec-Podolszkij-i mészárlásnak 1941 augusztusában. Visszaemlékezése szerint a nácik fényes nappal, a magyar katonák, sőt a zsidó munkaszolgálatosok szeme láttára öldökölték a zsidókat.[60] Singer Zoltán a 110/34-es munkásszázaddal a keleti frontra került. Szikár, éles leírása néhol csehovi, vagy salamovi tömörséggel és erővel írja le az elszenvedett borzalmakat. „A keretlegények korbácsütései gyakrabban hullottak ránk, mint azelőtt a szegény párákra. Mert az ember minden baromnál többet bír ki" – jegyzi meg egy helyütt.[61] Egyik éjszakai szállásukról csak ennyit ír: „Roskadozó csűr volt a szállásunk, éjszakánként patkányok szaladgáltak dermedt testünkön, amit reggelre sokszor vastag hólepel takart."[62]

Singer Zoltán szemléletesen írja le a voronyezsi áttörést és jól emlékszik arra is, milyen döbbenten tapasztalták, a szovjetek őket, a sokszorosan megalázott magyar zsidókat éppen olyan ellenséges fogadták, amikor hadifogságba estek, mint a fegyveres magyar honvédeket. Singer és Friedrich József egyaránt beszámol arról, hogy a szovjetek a fogságba esett zsidóknak, ha panaszkodtak, külön

elbánást követeltek maguknak, csak azt felelték: miért nem szöktek meg, nincs különbség abban, hogy valaki aknát szed, lövészárkot ás, vagy lő, mindegyik ellenség. Friedrich világosan látja azt is, hogy a Vörös Hadseregnek és szovjet hátországnak munkaerőre volt szüksége, ezért sem menthették föl a zsidó hadifoglyokat a munkavégzés alól.[63]

Nagy György a jugoszláviai Bor-ban, a rézbányában dolgozott. Ő pontosan tudja, hogy a keleti fronton voltak olyan keretlegények és századparancsnokok, akik azt hitték (sokszor nem is alaptalanul), ha valamennyi zsidó munkaszolgálatosuk elpusztul, hazamehetnek. Borban viszont a német munkavezetők tudták, ha nem dolgoznak jól, akkor könnyen a keleti frontra kerülhetnek. Bor nem volt haláltábor, a munkakörülmények közel sem voltak olyan borzalmasak, mint a lengyelországi náci munkatáborokban. A munkaszolgálatosokkal nem végeztettek értelmetlen, megalázó munkákat, viszonylag normálisan élelmezték is őket. Különösen érdekes Nagy György leírása arról, hányféle zsidó került a bori táborba. Származás, vallás, szokások és nyelv, vagyoni helyzet szerint olykor egymástól valóban történelmi fényévekre lévő embereket sorozott egymás mellé a vakvéletlen.[64]

A történész is ember, sőt olykor a hiúság vétkébe is belézuhan. Bevallom, rendkívül jóleső érzéssel olvastam R. L. Braham értékelését a kelet-európai Holocaust historiográfiáról. Braham professzor összefoglaló véleménye szerint a magyar Holocaust szakirodalma, a zsidó Vészkorszakkal foglalkozó művek számát és színvonalát is tekintve, Kelet-Európában messze kimagaslik a mezőnyből. Ehhez hozzá kell számítani még azokat a szépirodalmi műveket, színdarabokat, filmeket, rádió- és tévéjátékokat is, amelyeknek témája a Holocaust. Magyarországon egy viszonylag rövid történelmi időszakot (1949–1956) leszámítva a Holocaust soha nem volt tabu-téma. Kádár János soha nem tűrte a nyilvános antiszemita uszítást, Aczél György pedig támogatta és tűrte a Holocaust kutatását, az eredmények publikálását. 1989 óta pedig már a cenzúra sem akadályozhatja a tudósok, művészek alkotó munkáját. Most már csak pénz kellene, de sok, hogy az eredményeket publikálni lehessen és ahhoz is, hogy legyenek olvasói, nézői, hallgatói is a Holocausttal kapcsolatos műveknek.

JEGYZETEK

[1] *Michael R. Marrus*: The Holocaust in History (Penguin Books, London, 1987, 5–6.)

[2] RLB, 14, 4.

[3] RLB, 14, 3.

[4] *István Deák*: Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Hungary [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása Magyarországon] in: RLB 14, 99–124. idézett rész: 122.

[5] *Fred Hahn*: Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Czechoslovakia (The Czech Republic [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása a posztkommunista Csehszlovákiában — Cseh Köztársaság] RLB 14, 57–78. *Deák*, i.m. 104.

[6] *Ruth Bettina Birn*: Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Germany [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása Németországban] 79–98., idézett rész: 81.

[7] *Birn*, i. m. 86–87.

[8] *Birn*, i. m. 96.

[9] *Alan Bullock*: Hitler and Stalin. Parallel Lives (A.A. Knopf, New York, 1992, 983.)

[10] *Stephen Fischer-Galaţi*: The Legacy of Anti-Semitism [Az antiszemitizmus öröksége] in. RLB 15. k., 1–28., idézett rész: 1.

[11] *Fischer-Galaţi*, i. m. 3–4.

[12] *Michael Shafir*: Anti-Semitism in the Postcommunist Era [Antiszemitizmus a posztkommunista korszakban] in. RLB 15, 346–347.

[13] *Shafir*, i. m. 349.

[14] *Abraham Brumberg*: Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Poland [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása a posztkommunista Lengyelországban] in: RLB, 14. 143–158. idézett rész: 156.

[15] Brumberg, i. m. 145.

[16] *Deák*, i. m. 99.

[17] *Brumberg*, i. m. 146–148.

[18] *Adam Michnik*: Amit a lengyelek és zsidók szívesen elfelejtenének (Magyar Lettre Internationale, 19. sz. 1995 tél, 81–83.)

[19] *Brumberg*, i. m. 155.

[20] *Michnik*, i. m. 82.

[21] *Raul Hilberg*: The Destruction of the European Jews [Az európai zsidók megsemmisítése](Quadrangle Books, Chicago, 1961, 788.) Romániáról: 485–508.

[22] Erre utal többek között: *Radmila Milentijević*: Anti-Semitism and the Treatment if the Holocaust in Postcommunist Yugoslavia [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása a posztkommunista Jugoszláviában] in. RLB 14, 225–250., idézett rész: 241.

[23] Ezt emeli ki: *Birn*, i. m. 95.

[24] *Birn*, i. m. 84.

[25] *Frederick B. Chary*: Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Bulgaria [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása a posztkommunista Bulgáriában] RLB 14, 31–56.

[26] *Erős Ferenc-Kovács András-Lévai Katalin*: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" (interjúk) (Medvetánc, 1984/4. —1985/1. sz.)

[27] *William Korey*: Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in the USSR/CIS [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása a SZU/FÁK-ban], in: RLB 14., 207–224. *Anatolij Kuznyecov*: Babij-Jar (Ford. Baranyi Gyula, Magvető K., Budapest, 1968, 392.)

[28] *Hahn*, i. m. 57–79.

[29] *Bibó István*: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (in. B. I. Válogatott tanulmányok, Magvető K., Bp., 1986, II. k. 206.)

[30] *Deák*, i. m. 104.

[31] *Radu Ioanid*: Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Romania [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása a posztkommunista Romániában] in. RLB 14. 159–182. idézett rész: 168.

[32] *Ioanid*, i. m. 165.

[33] *R. L. Braham* bevezetője in. RLB 14, 6, 28.

[34] *Radmila Milentijević*: Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Yugoslavia [Antiszemitizmus és a Holocaust feldolgozása a posztkommunista Jugoszláviában] in. RLB 14, 225–250., Jasenovacról: 234, 236.

[35] *Raul Hilberg*: The Destruction of the European Jews (II. ed. vols. I-III. Holmes (Meier, London-New York, 1985.) Horvátországról: II. k. 708–718.

[36] *Michael Shafir:* Anti-Semitism in the Postcommunist Era [Antiszemitizmus a posztkommunista korszakban] in. RLB 15, 333–386., idézett rész: 373.

[37] *Horváth Balázs*: Emlékezők és emlékeztetők (Magyar Napló, 1990. október 25., 2.)

[38] Chirac többek között kijelentette: „A megszállók bűnös őrültségéhez a francia nép, a francia állam segédkezet nyújtott." *Le Monde*, 1995. július 17., 1.

[39] *Bibó István*: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (in. B. I. Válogatott tanulmányok, Magvető Kiadó, Bp, 1986, II. k. 661.) Horn Gyula miniszterelnökként sietett bocsánatot kérni a Holocaustért (Magyar Hírlap, 1994. július 4., 3.)

[40] Magyar nyelven *Matatias Carp* eredetileg 1946-ban Bukarestben három kötetben kiadott munkájából 1993-ban *Takács Ferenc* fordításában a Primor Kiadó tett közzé egy rövid válogatást.

[41] RLB, 15. k. Bevezető, V.

[42] *Ioanid*, i. m. 173.

[43] Erről részletesen lásd: *R. L. Braham*: Román nacionalisták és a Holocaust (kézirat, 79.). Annak ellenére, hogy mind Schweitzer József főrabbit, mind Komoróczy Géza professzort R. L.

Braham már évekkel korábban tájékoztatta Carmilly-Weinberger második világháborús ténykedéséről és a mai romániai magyarellenes uszító propagandában játszott szerepéről, a volt kolozsvári neológ rabbit 1996. január 10-én az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja Bacher Vilmos emlékéremmel tüntette ki. (Szombat, 1996. április, VIII. évf. 4. sz. 30–32.)

[44] *Raphael Vago*: Romanian Jewry During the Interwar Period [A román zsidóság a két háború közötti időszakban] in. RLB 15. k. 29–56. idézett rész: 34.. A wannseei konferenciáról lásd: *Kurt Ptzold — Erika Schwartz*: Tagesordnung: Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942. [Napirend: zsidógyilkosság. Az 1942. január 20-i wannseei konferencia] Metropol Verlag, Berlin, 1992, 257. Romániáról: 106. A wannseei konferencia jegyzőkönyvét magyar fordításban vitatható színvonalú bevezetővel *Szinai Miklós* tette közzé. (Kritika, 1992., 10. sz. 8–11.)

[45] *Vago*, i. m., 15, 29, 30, 44–45.

[46] *Pierre Milza*: Les fascismes (Imprimé nationale, Paris, 1985, 339.

[47] *R. Florian*, i. m. 99–101.

[48] *Radu Ioanid*: The Antonescu Era [Az Antonescu korszak] RLB 15, 144.

[49] *Ioanid*, i. m. RLB 15, 149, 164. *Braham* a 14. és a 15. k. bevezetőjében „közel 270 ezer" főről ír. (12., ill. X.)

[50] *Ioanid*, i. m. 147.

[51] *Majsai Tamás* szíves közlése alapján.

[52] *Ancel*, i. m. 58–60. Ancel tanulmányában egy igazi sajtóhibára bukkantam: ellentétben a főszöveg állításával Heinrich Müller a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA-Reichsichercheitshauptamt) IV. részlegének, a Gestaponak a főnöke volt, Adolf Eichmann pedig a IVB.4., zsidóügyi osztálynak. (Ancel, i. m. 69.)

[53] Deák professzor R.L. Braham magyar Holocaust-monográfiájáról írt recenziójában fejtette ki véleményét. *István Deák*: Could the Hungarian Jews Have Survived? (New York Rewiew of Books, 1982. február. 4., 24–27.) Deák István tézisét többen, pl. William O. McCagg és Ránki György is vitatták. A vita összefoglalását lásd: *Kovács András*: Az ijesztő végkövetkeztetés (*Buksz*, 1990., 1. sz. 74–78.)

[54] *Ioanid*, i. m. 160–162.

[55] *Victor Eskenasy*: The Holocaust and Romanian Historiography: Communist and Neo-Communist Revisionism [A Holocaust és a román historiográfia: kommunista és neo-kommunista revizionizmus] in: RLB 15. 173–236. idézett rész: 178.

[56] *Deák*, i. m. 108–109.

[57] A tárgyalás jegyzőkönyvét lásd: Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal (Szerk. sajtó alá rend., bev. tanulmány: *Ránki György*, Magvető K., Budapest, 1983, I-.II. k.. idézett rész: 65–66.

[58] A vita összefoglalását lásd: *R. L. Braham*: A magyar Holocaust I-II. k., 2. kiadás, XX. fejezetében, kézirat.

[59] „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." Dolkumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, I-II. k. (Szerk. és bev. tan. *Karsai Elek*, MIOIK K., Bp, 1962.)

Szita Szabolcs: Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945. (Kossuth K, Bp, 1989, 313.)

[60] A recenzens pirulva kénytelen bevallani, hogy — visszaélve a szerkesztő jóindulatával — kézirata leadási határidejét (1996 februárja) nem tartotta be és csaknem 4 teljes hónappal később készült el írásművével. Időközben a TEDISZ (Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség) lelkes tagjai magyarul is kiadták ezt a kötetet. (Látószög Könyvek, 2. Budapest, 1996, 145.) A továbbiakban a magyar kiadás oldalszámaira hivatkozom, RLB 16, m[agyar] k., Mermelstein Gábor Kamenyec-Podolszkij-ról: 15–17.

[61] RLB 16, m. k. 29–30.

[62] RLB 16, m. k. 35.

[63] „Šecko jedno!"-válaszolták az orosz tisztek, amikor a lemaradottak zsidó voltukra hivatkozva külön elbánásért könyörögtek." — írja Singer. RLB 16, m. k. 43., Friedrich József visszaemlékezése:126–130.

[64] RLB 16, m. k. 84.

TÖRTÉNETI IRODALOM

EGRI TÖRTÉNELMI ÉVKÖNYV

Szerkesztő: Misóczki Lajos

Eger, 1994. 302 o.

Az évkönyv első dolgozata *Cselényi Zsuzsanna* munkája, amely „A céhmesterré válás feltételeinek megnehezedése Eger városban és országos viszonylatban" címet viseli. A szerző új levéltári kutatásokat alig végzett, s munkáját főként az eddigi, a témára vonatkozó köz- és helytörténetírás sajnos hiányosan felhasznált irodalmára támaszkodva készítette el. Például e vonatkozásban nem hasznosította Richter Mátyás, Balassa István, Lénárt Andor, Löffler Erzsébet, Csifféry Gergely, Fajcsák Attila munkáit.

Bozsik Rafael „A birtokrendezés ügye az egri érseki uradalomban a jobbágyfelszabadítás után" című tanulmánya a rendezési folyamat legfontosabb helyi jellegzetességét abban látja, hogy az érsek, mint földesúr, egykori jobbágyainak földjét saját majorságai növelésére nem kívánta felhasználni. A felszabadítást követő úrbéri perek során csupán a legelő kérdésében volt hajlíthatatlan. Ennek oka az volt, hogy az érseki uradalmak legfontosabb ágazata jövedelmezőség szempontjából ekkor és később is a juhászat volt, amelynek fejlesztését a szűkös legelőterület gátolta.

A kötet következő írásában *Szabó József* egri régész a bronzkori, úgynevezett hatvani kultúrának, a város Kisfaludy utcájában feltárt 54. számú lelőhelyéről számolt be. Közleményében újabb adatokat szolgáltatott a régészeti irodalomban joggal országos jelentőségűnek tartott kultúra jobb megismeréséhez, különös tekintettel a késő bronzkor eleji edényművesség technikai újításaira.

A régészeti dolgozatot követően *Misóczki Lajos* „Az idegenforgalmi és turisztikai élet Gyöngyösön és a Mátrában 1919–1944-ig" című rendkívül adatgazdag, ugyanakkor tüzetesen elemző munkájában kimutatta Gyöngyös, illetve a Mátra országos jelentőségét a trianoni béke utáni magyar idegenforgalomban.

Kriston Pál „A bányászat helyzete Heves megyében a XIX. sz. második felében" című dolgozatában nem mondott lényegesen újat a témáról: az általa közöltek bővebben megtalálhatók a Heves Megyei Múzeumi Szervezet által 1992-ben kiadott „Heves megye iparosítása a dualizmus korában" című könyvében. Vitatható a szerző ama — könyvében is szereplő — megállapítása, hogy az 1862-ben a mátrai *érc* kitermelésére alapított, s tevékenységét 1880. október 10-én életképtelenség miatt beszüntetett Mátrabánya Egyesület története és sorsa olyan nagyszerű irodalmi alkotásnak szolgált hiteles forrásanyagául, mint Jókai Mór Fekete gyémántok című regénye. A kortárs Jókai mindenképpen ismerhette a Mátrabánya Egyesület történetét, de az Egyesület sorsa művének csak egyik forrása lehetett. Annál is inkább, mert — s ez a regény címéből is kitűnik, — a híres alkotás elsősorban „a fekete gyémántok"-nak nevezett *szén* bányászatával foglalkozott.

Csesznokné Kukucska Katalin közleménye az 1825–1848 közötti követutasítások tükrében szolgáltat adatokat a reformkori megye társadalmának liberalizálódó magatartásáról. A téma rendkívül fontos, hiszen a reformkori Heves megye történetének részletes és alapos feldolgozása mindmáig hiányzik, ám a szerzőtől további kutatásokat igényelne, mivel dolgozatában kevés levéltári forrást használt fel.

Barta János „A magyarországi mezőgazdasági irodalom forrásértéke a XVII–XVIII. században" címmel tett közzé tanulmányt. A témáról korábban már önálló könyvet is publikált. Írásában a magyar szerzőktől származó magyar és idegen nyelvű agrártörténeti munkákat elemezte forrásértékük szempontjából. Csak örülni lehet ama megállapításának, hogy napjainkban a statisztikai módszerek túlzott, talán egyoldalú eluralkodása miatt az említett századokban született mezőgazdaságtörténeti munkákra jobban oda kellene figyelni, mivel „észrevételeik, megállapításaik ma is elevenebbé, színesebbé tehetik egy-egy kor képét". Kár viszont, hogy a szerző Nagyváthy Jánosnak, a keszthelyi Georgikon neves tanárának csak egyetlen munkáját említette (Szorgalmatos mezei gazda 1791), holott Nagyváthy a legtöbb elméleti és gyakorlati mezőgazdasági szakkönyv szerzője volt a 18. századi Magyarországon.

Csak dicsérhető *Ráczné Horváth Ágnes* témaválasztása: „Nő és a polgárosodás Magyarországon a századfordulón". Kár azonban, hogy nem támaszkodott levéltári forrásokra. Téves az a megállapítása, hogy „a parasztság teljesen értetlenül nézte ezeket a nőszervezeteket.". A szerző figyelmébe ajánlom Veres Péter Falusi krónikája — (első kiadása 1941-ben jelent meg) — „A mozgalom oldalhajtása" című részének „A feministák" című alfejezetét, ahol a szerző csodálatosan írt a nők jogaiért harcoló balmazújvárosi parasztasszonyok vezetőiről, akik szóvivője Pokrócz Julcsa néni volt. Ő még Tisza István miniszterelnököt is felkereste a feminista helyi asszonyküldöttséggel. Úgy hisszük, szorgalmas kutatással több hasonló példánk is lehetne.

Nagy József „Az utolsó Habsburg trónfosztás kül- és belpolitikai körülményei" című tanulmányában IV. Károly második, 1922. októberi hazatérésének körülményeit elemezte a korabeli források tükrében. Történettudományunknak hasznára válna, ha a téma a szerzőt Károly király teljes életrajzának megírására inspirálná. Megjegyezzük: az egri, illetve a megyei királypártiak (legitimisták) IV. Károly király lelkes hívei voltak. A korabeli egri sajtó több cikket közölt a száműzött uralkodó Madeira szigetén töltött rövidre nyúlt életéről, sőt a gyermek Habsburg Ottóról is.

Szőke Domonkos már hosszú évek óta vizsgált kedvenc témájáról, a Magyar Szemléről írt, a ma is égetően aktuális kisebbségi kérdés szempontjából. Eddigi kutatásait a két világháború közötti időszak egyik legszínvonalasabb folyóiratáról majd a jövőben bizonyára könyvvé érleli.

Kozári József közleménye az 1956-os felkelés hadtörténetéhez nyújt adalékokat az 1956. október és december 31. közötti időszakból, a 6. lövészhadtest parancsnokságának 1957. január 11-én kelt jelentése alapján. Nem ártott volna, ha a jelentés lelőhelyét is megadja.

A helytörténeti és köztörténeti tanulmányokat, közleményeket két egyetemes történeti tárgyú dolgozat követi. *Makai János* Andrej fejedelem tevékenységét dolgozta fel orosz nyelvű források alapján vlagyimiri uralkodása kezdetéig. A szerző azzal indokolta témaválasztását, hogy az orosz történelem III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) uralkodását megelőző időszakának vizsgálata a hazai történetírásban eddig eléggé háttérbe szorult. Pedig, mint írta, „a Kijevi Rusz és a részfejedelmi Oroszország helyzetének tanulmányozása nélkül a későbbi századokban lezajlott események, folyamatok nehezen értelmezhetők".

Kaló Ferenc „Nyugat-Európa és (vagy) Oroszország. Gondolatok a civilizáció lehetőségeiről" címmel a XIX. században élt orosz filozófus, író, esztéta Herzennek az 1848-as forradalmak bukása után keletkezett írásai tüzetes tanulmányozása alapján elemezte a nagy gondolkodó nézeteit a civilizáció jövőjéről, melyet az említett forradalmak leverése után nyugat-európai viszonylatban pesszimistán ítélt meg. E borúlátást a burzsoá társadalmi rend akkor átmeneti művészetellenes magatartásával magyarázta. Ezzel szemben hazája, Oroszország kulturális felemelkedésében optimistán bízott. Kaló szerint „a ma távlatában Herzen Oroszország jövőjébe vetett optimizmusa igazolódott, hiszen a XIX. század második felének orosz kultúrája egyetemes viszonylatban is igen magas szintre jutott, nagy értékkel járult az emberiség szellemi gazdagodásához.". Helyesen állapította meg azt is, hogy a jeles orosz gondolkodó történelmileg tévedett viszont a nyugat-európai kultúra, művészet perspektívátlanságát illetően. Itt főleg a francia kultúra nagyszerű eredményeit hozta fel példának. Megjegyezzük, hogy Kaló Ferenc is jól tenné, ha Herzennel kapcsolatos sokéves kutatási eredményeit önálló könyvvé formálná.

A kötetben közölt írások tanulmányozása azt bizonyítja, hogy a szerkesztő sok időt fordított a különböző szerzőktől származó dolgozatok stiláris, tartalmi egységesítésére. Úgy látjuk azonban, hogy a kötet elején közölt helytörténeti jellegű dolgozatok más sorrendjét kellett volna kialakítani. A kiadványt Szabó József régészeti jellegű dolgozatával kellett volna kezdeni. Ezt követhették volna Cselényi Zsuzsanna, majd sorrendben Csesznokné Kukucska Katalin, Bozsik Rafael, Kriston Pál és Misóczki Lajos írásai.

Véleményünk szerint a közreadott anyagok színvonala, mint arra már ismertetésünkben rámutattunk, egyenetlen. Több sikerült dolgozat mellett találhatók kevésbé sikerültek is. Bizonyára az évkönyv ígért második számában növekszik a színvonalasabb munkák száma.

Végül megjegyezzük, hogy csak lelkesedni lehet azért, hogy Egerben, illetve a megyében a történeti jellegű kiadványok száma ezzel is növekedett.

Szecskó Károly

Sz. A. Madievszkij

RUMÜNSZKOE OBSCSESZTVO OT BURZSUAZNÜH PREOBRAZOVANIJ 60-H GG. XIX V. DO 1918 G. VÜSZSIE I SZREDNIE KLASSZÜ I SZLOI. OCSERKI

Kisinev, 1996, Zolotüe sztranicü, 263 o.

A ROMÁN TÁRSADALOM AZ 1860-AS ÉVEK POLGÁRI ÁTALAKULÁSÁTÓL 1918-IG. FELSŐ ÉS KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEIK. VÁZLATOK

Sz. M. Madievszkij chişinăui kutató már régóta publikál a korszak román történetére vonatkozó kiváló monográfiákat, néhányat ismertetett is folyóiratunk. Új könyve ennek a korszaknak a társadalomtörténetét vizsgálja, elsősorban kortárs kiadott anyag, törvények, külföldi utazók leírásai alapján, de még az orosz külügyi levéltárban lévő konzuli jelentéseket is felhasználta. A bevezetőben hangsúlyozza, hogy a felülről diktált reformok révén a korszak végére kialakult a kapitalista társadalom, a modernizáció eredményeként. Kitér arra is, hogy a moldáviai kollégák többsége a román történelmet nemzeti történetként kutatja. Ő mintegy oldalról, éppen ezért eddigi munkái nem is kaptak visszhangot Romániában. Kissé személyes hangon vall arról is, hogy természetesen marxista volt, de most már látja, hogy egy utópia kedvéért mennyi áldozatot követeltek a társadalomtól. Ez a kissé keserű vallomás azért nem befolyásolja eredményeit.

A tárgyalást felülről kezdi. A nagybirtokosok száma az egész korszakon keresztül mintegy 4500. Összetételük azonban lényegesen változott. Legújabb számítógépes vizsgálatok szerint 1905-ben a birtokosok 54,5% más volt, mint a korszak elején. Sokan nem tudtak alkalmazkodni az új viszonyokhoz, eladósodtak, tönkrementek. Akik megmaradtak birtokukban, azok is többnyire félfeudális módon gazdálkodtak, felesbérlettel és ledolgozással, még 1905-ben is a nagybirtok 3/4 része. A földterület 57%-a nagybérlők kezében volt, a birtokosok inkább a fővárosban vagy Párizsban éltek. Bálok és egyéb mulatságok vették igénybe az idejüket, vagy a politika. Leírja egy udvarház belsejét és az ott folyó életet. A házasságok többnyire érdekből kötődtek, ezért is volt sok a válás. A vallás inkább szokás kérdése volt. A nyugati divatot majmolták, de otthon levetették. A hazai kulturális élet iránt nem érdeklődtek.

A burzsoázia ebben a korszakban került az előtérbe. A korszak elején néhány tucat ember, a végén már pár ezer. Vegyes etnikumú, sok köztük a zsidó. A románoknál sokak szerint hiányzik a vállalkozási hajlam, inkább a fogyasztás érdekli őket. Ez a fennálló agrárviszonyok következménye. A legrégibb rétegük a kereskedők, 1860-ban 30 500 a számuk, persze ez zömmel kiskereskedő. A nagykereskedőké néhány tucat. Idővel egész kereskedődinasztiák alakultak ki, vagy a kereskedő a segédjét segítette. Nagybirtokosok is kereskednek saját terményeikkel. A régi kereskedők még a céhes hagyomány révén becsületesek. Egy másik kategória a nagybérlők. Kevés köztük a modern módra gazdálkodó, inkább tovább adják a földet bérletbe a parasztoknak. Moldvában a nagybérletek 3/4 része ilyen. A Fischer testvérek 1904-ben 3,2 millió hektárt béreltek, nyereségük 3 millió. 1907-ben limitálták az egy ember által bérelhető föld nagyságát, 4 ezer ha-ban. Többnyire műveletlenek voltak, és ugyanolyan durvák a parasztokkal, mint a nagybirtokosok. A bankárok a pénzváltók és nagykereskedők közül kerültek ki, többnyire idegenek. 18%-os kamatot szedtek. Ezen később a bankok megjelenése sem segített. Csak a Nemzeti Banknál volt 5–6% a kamat. A legtöbb bankár nem értett a dolgához, de az állam és a Nemzeti Bank átsegítette a nehézségeken. Összefonódtak a pártokkal, főképp a liberálissal. Az ipari burzsoázia a meggazdagodott kézművesekből, kereskedőkből, kis részben a bojárságból rekrutálódott, de mérnökök, ügyvédek és politikusok is keveredtek közéjük. Etnikailag ugyancsak vegyes társaság. Galaţiban 21 vállalkozó volt neve szerint román, 32 idegen. 1892-ben 625 gyár működött (a kritérium a gőzerő használata). 23,36% volt zsidó kézben. A gyáros társadalmi presztízse magasabb volt, mint a kereskedőké. Erősen összefonódtak az állammal, amely eleget tett a védővámok iránti követelésüknek. Tulajdonképpen az állam hozta létre ezt a burzsoáziát. Uzsorás módon igyekeztek gazdagodni. Fő céljuk a földbirtok szerzése, mert ez biztonságot jelent. A nagybirtokosokat a külsőségekben is utánozták, a nyugati divatban. Vannak köztük jótékonykodók is, ahogy a bojárok közt is akadt. Többnyire műveletlenek (egy gazdag könyvkiadó írástudatlan volt). Csak idővel kezdenek az újságon kívül mást is olvasni. Beosztottjaikkal szemben nemegyszer tettlegességre is vetemedtek.

Az államhivatalnokok létszáma 1871-ben 64 ezer, 1913-ban 120 100. Eleinte kevés ember volt alkalmas, ezért nagy a kereslet. Idővel viszont már túl sokan vannak. Fizetésük a felső szinteken magas volt, ezért is nagy a foglalkozás presztízse. Az elszegényedett bojárok kerültek ide, de egyéb középrétegekből is rekrutálódtak, még a kulákok fiai közül is, így sikerült a feltörekvő rétegeket integrálni. 1913-ra már minden tíz lakosra jutott egy hivatalnok. A pálya kívánatos volt, mert nyugdíjjal járt. Persze lehet, hogy a kishivatalnokok fizetése nem volt elegendő, de 1877 óta egyértelmű volt az emelkedés. Igaz, az alsóbb hivatalnokok nagyjából a munkások életszínvonalán éltek. A francia-belga mintájú államrendszer erősen centralizált volt, a kormányváltozások idején még a vidéki hivatalnokok sora is kicserélődött, hiszen a választások megszervezése végett fontosak voltak. A felekkel a tettlegességig elmenően gorombák voltak. Mindennapos jelenség volt a protekció és a korrupció. A felsőbbség fontosabb volt a törvényeknél. (Azt nem tudjuk meg, mennyi volt a napi munkaidő.) Az újságokon kívül alig olvasnak. A bírák leválthatatlanságát csak 1909-ben rögzítették az alkotmányban, ezért az ő kiszolgáltatottságuk is nagy. Még az ügyvédek is befolyásolhatták őket, ha kellő pártkapcsolatokkal rendelkeztek. A peres felek társadalmi helyzete is befolyásolta őket, meg a megvesztegetés. Származásuk vegyes. A vidéki állást számkivetésnek tekintették. A szerző ide sorolja a katonatiszteket is (1877-ben 1363 a számuk, 1914-ben 7059). Eleinte a bojárok közül kerültek ki, később ugyancsak vegyes származásúak. Eleinte 2 éves iskolákban képezték őket, csak 1889-től a hazai katonai főiskolán. Sokan kaptak külföldön képzést. Erős kasztszellem jellemezte őket, az előléptetés teljesen szubjektív alapon történt. A politikában nemegyszer a kormány ellen léptek fel. 1877–78-ban jól szerepeltek a háborúban, 1916–18-ban inkább dilettáns módon. De a belső ellenséggel szemben mindig jól megállták a helyüket, mint 1907-ben a nagy parasztfelkelés idején.

A leghosszabb fejezet az értelmiséggel foglalkozik. A tanítók létszáma 1864-ben 3 ezer, 1906-ban 8 ezer, de ebben a magántanítók nincsenek benne. A képzettség csekély, az 1880-as években csak 54%-uknak volt középiskolai végzettsége. A városban fizetésük a falusinak 2–4-szerese volt. A liberális kormányok nem bíztak bennük. Gyakori volt az áthelyezés. A papság, alsóbb hivatalnokok és a parasztság soraiból kerültek ki. A parasztokra nem volt hatásuk. A középiskolai tanárok már magasabb színvonalon éltek. Számuk a korszak elején néhány tucat, a végén már ezernél több. Csak 1879 óta volt kötelező a felsőfokú végzettség. Nincs kellő presztízsük. A főiskolai oktatók száma a néhány tucatról a néhány százig emelkedett 1918-ra. Az elsők külföldön tanultak, és külföldi tanulmányutak később is gyakoriak voltak. Sok igazi tudós akadt köztük, de nem egy karrierista is. Az 1880-as évek végétől a két egyetem mellett kutatóintézetek is létesültek. 1866-ban alakult a tudományos társaság, amely 1879-ben Tudományos Akadémiává alakult, 3 osztállyal, mindegyikben 12–12 rendes és 15–15 levelező taggal. Nehéz helyzetben, hiányos felszereléssel nagy eredményeket ért el. 1864-ben mindössze 206 orvos volt (az összes egészségügyi személyzet 1015 fő, mintegy 4 millió lakosra). 1901-ben 1224 volt a számuk, valamivel korábban 25 ezer lakosra jutott egy orvos, akinek vidéken 30 községet kellett ellátnia. Kötelességük volt a lakosság ingyenes ellátása, de a lakosság bizalmatlan volt velük szemben. A magánpraxis nagyobb jövedelmet adott, a jó nevű orvosok gazdagok is voltak. A bojár származásúak közülük hajlamosak voltak a jótékonykodásra. Ügyvéd a kezdetben néhány tucat volt, 1913-ban 2906. Presztízsük magas, mert a kaotikus törvényhozásban nehezen ismerhette ki magát a laikus. Közülük került ki a legtöbb politikus. Ezért a kormány is számolt velük. Mérnökre nagy szükség volt, de hazai képzés híján sok volt köztük a külföldi. Anyagi helyzetük nagyjából az orvosokénak felelt meg. Presztízsük viszont jóval alacsonyabb volt. Szemléletben a burzsoáziához álltak közel, néhány bojár ivadék is akadt köztük. Agronómus 1904 óta kaphatott hazai felsőfokú képzést, addig csak mezőgazdasági iskolák működtek. Számuk néhány tucatról néhány százra emelkedett. Kevés hasznot hajtottak a mezőgazdaságnak, nem tudták a külföldi fajokat a hazai viszonyokhoz alkalmazni. Az álláslehetőség is kevés volt, a parasztokra nem tudtak hatni. A sajtó 1912-re odáig jutott el, hogy már akadtak 30–40 ezres példányszámú lapok. Képzést csak a gyakorlatban kaptak. Az alacsony fizetés miatt meg lehetett az újságírókat venni, ezt külföldi kormányok is gyakran megtették. A vezető újságírók nagyjából az orvosok vagy a mérnökök szintjén élhettek, Presztízsük nem volt magas, bár növekedett. Hozzájuk számították az írókat is, akik ugyancsak nehezen éltek meg, hiszen kevésnek a munkáját adták ki. A kiváló drámaírót, I. L. Caragialét csak egy nagy örökség mentette meg a mindennapi gondoktól. Ezért sokan az alkoholba menekültek. A színészek két, majd három állami színházban helyezkedhettek el, eleinte ezek bérlők kezében voltak. Többnyire alacsony fizetést kaptak, azt is csak az idényben, tehát hat hónapon keresztül. Viszont nyugdíjjogosultak voltak, nem úgy, mint a vándorszínészek, akik közé persze idényen kívül az államiak is csatlakoztak. Jó színész egy fellé-

pésért is kaphatott akár ezer leit. De bohémek lévén, végül is szegényen éltek. A zenészek 1864 óta a konzervatóriumon tanulhattak. Opera- és operett-társulatokba szerveződtek. De presztízsük nagyon alacsony volt, jobb családok nem engedték erre a pályára gyermekeiket, akárcsak a színészi pályára sem. Egyházi kórus sok volt, de vidéken tagjaik csak havi 11 leit kaptak. A képzőművészek közt sok volt a külföldi, pl. Erdélyből. Az 1860-as évektől hazai művészeti középiskolákban kaphattak képzést, nem úgy, mint a zeneszerzők, akik csak külföldön szerezhették meg ezt, vagy autodidakta módon. A századfordulón már voltak jelentős festők és szobrászok, az állam mellett magánosok is vásárolnak. A képek ára 25 és 10 000 lei közt mozog, idővel már jó befektetés lesz. Ekkor már jelentős festők is vannak. Az új államnak igen sok reprezentatív épületre volt szüksége, ezért az építészi foglalkozás keresett volt. Először külföldiek elégítették ki ezt, de a századfordulóra már hazai iskola alakult ki. Az 1891-ben az építészek egylete mellett létrejött iskola 1904-ben már főiskolai rangot kapott. 1913-ban az építészek száma már 10 015 főt tett ki, a főiskola tanárai nélkül. Erősen hagyományos módon az utolsó előtti helyen kerül sor a papságra. 1913-ban számuk 11 909, ebből 10 589 az ortodox pap. Eleinte kevéssé intellektuális réteg, de már 1881-ben létrehoznak egy teológiai fakultást. Addig 4 és 7 osztályos iskolákban tanultak. A fakultás hallgatóinak a száma a kezdetnél 50, később 300. A kolostorok szekularizálása előtt még 18 000 fő volt a létszám. Presztízsük egyre csökkent. Az egyetemi (főiskolai) diákok száma 1864-ben mindössze 179 fő, 1913-ra ez már 29-szeresére növekedve 5140 volt, de még mindig csak a lakosság 0,007%-a, minden 1518 lakosra jutott egy főiskolás. Főleg a jogi és az orvosi karra iratkoztak be, származásuk teljesen vegyes volt, a korszak végére már paraszti származású is akadt. Alacsony ösztöndíjakból nyomorszinten éltek. Diákegyleteikben élénk politikai élet folyt. A zsidók azonban ki voltak zárva közülük. Céljuk a karrier volt. Egészében azt lehet mondani, hogy eleinte hiány volt értelmiségiekben, akadt, aki több foglalkozást is űzött, az emelkedés lehetősége is nagy volt. Titu Maiorescu 23 évesen már egyetemi rektor lehetett. A századfordulóra viszont már túltermelés volt. Az értelmiség nagyon rétegzett volt, ezért nem volt sajátos arculata, de képviselői erősen önteltek voltak, lenézték az alsóbb rétegeket. Az igazi értelmiségiek erősen társadalomkritikusak is voltak. Erős volt az átpolitizáltság, mint minden fiatal államban. A karrier a pártoktól függött, ezért erős az opportunizmus. A nacionalizmus és a xenofóbia a tudományban is megmutatkozott. A Besszarábiából jött románokat kiábrándította, hogy az értelmiségben nincs a nép iránti odaadás. Csak a tanítóknál és a falusi alsópapságnál lehet ilyenről beszélni. Csak az 1907-es parasztfelkelés a kivétel. A néptől való távolság nagyobb, mint más balkániak esetében, mert eleinte sok a bojár származású. A színvonal alacsonyabb, mint nyugaton. De ez az értelmiség teremtette meg a nemzeti öntudatot.

A politikához fűződő viszonyt szinte kizárólag kortársi írásokból állítja össze a szerző, pártállás szerint. Abban mindenki egyetértett, hogy a politika a legfontosabb. A motívumok közt első helyen a gazdagodás lehetősége áll. Az elvek nem számítanak, egy családban az egyik férfi a konzervatív párt tagja, a másik a liberálisé, minden eshetőségre. A legtöbb kortárs tehát a politika elsőrendűségét hangoztatta, de voltak hangok közömbösségről, sőt a politikától való utálkozásról is. A parasztok és a munkások csak közvetve választhattak, nem értették a politikát. De a közvetlen választójoggal rendelkezők közül is csak 64% vett részt a választásokon. A politika hatását a társadalomra negatívnak tartották. Volt olyan vélemény is, hogy túl sok a politikus. A iaşii egyetem tanárai például többnyire képviselők voltak, nem tartották meg az előadásaikat, de a fizetést felvették. A politika mindenhatósága miatt kevesen foglalkoztak gazdasági kérdésekkel. A politika fontossága erkölcsi bajokat is okozott. D. A. Sturdza ellenzékben az erdélyi románok ázsiai elnyomásáról beszélt minden alkalommal. Amikor 1895-ben miniszterelnök volt, akkor ezt már Magyarország belső ügyének mondta. Emiatt meg is bukott 1899-ben, két év múlva mégis újra miniszterelnök lehetett. Sokan a politikusok működését ártalmasnak tartották, de mások szerint az ország mégis halad előre. A politika iránti érdeklődésnek persze objektív oka van: az új állam előtt álló alapvető feladatok sokasága. Meg ez adta meg a vertikális mobilitás lehetőségét. A bojárok esetén ez az érdeklődés mintegy velük született, másoknál a karrier motiválja. Az államhivatalnokok száma azért nőtt állandóan, mert ők közvetlenül választottak, tehát a pártok számára fontosak voltak. Azért is, mert az állam alapvető fontosságú volt, minden tőle függött. Sokan a feudális alap – kapitalista felépítmény ellentétével magyarázzák ezt, a politikai közönyt pedig a nyájszellemmel. A kortársak csak a negatív oldalakra figyeltek fel.

Az utószóban Madievszkij kitekintést ad a hasonló vonásokra Kelet- Közép- és Délkelet-Európában. Teljesen igaza van, ha mindkét területen talál párhuzamokat, hiszen Románia éppen a két régió közt valahol középütt helyezkedik el. Madievszkij ezt a két fogalmat használja, mert a szovjet gyakorlatban is ez volt a bevett. Általános jellemvonásnak az elkésettséget látja: a forradalom

előbb jött, mint a modernizáció, ez magyarázza a bajokat. A világpiac is már hatott a két régióra. Párhuzamot lát abban, hogy a nagybirtok nehezen alkalmazkodik az új viszonyokhoz. A bojárság lecsúszott rétegei az állami hivatalokban helyezkednek el. A burzsoázia olyan forrásokból alakult ki, mint nyugaton, de gyengébb volt. Ezért is került sor a feudális urak és a burzsoázia együttélésére, a köztük nyugaton meglévő harc helyett. Analógiát lát Magyarországgal a címkórságban vagy a hivatalnokok nagy számában. Diametrálisan ellenkező viszont a zsidók helyzete, akiket Romániában diszkriminálnak. Az értelmiség más országokban is a nemzeti ügy szószólója, megfogalmazója, ezért van olyan nagy szerepük a történetíróknak. De a nemzeti mítoszokat is ők alakítják. Az értelmiség bürokratizálódása és a túltermelés ugyancsak sokfelé megmutatkozó jelenség ebben a két régióban. A politikához való viszony tekintetében alig van feldolgozás, de valószínűnek tartja itt is a párhuzamokat, mert hiszen még az olasz vagy a francia fejlődésben is akadnak ilyenek. Mindez a történelemből következik. Ezért idézi befejezésként a nagy orosz történészt, V. O. Kljucsevszkijt: a történelem nyomot hagy.

Bevezetőjében Madievszkij arról panaszkodott, hogy romániai levéltárakba nem tudott bejutni. Dehát nem biztos, hogy ott lényegesen több vagy másfajta anyagot talált volna, a fontosabb emberek levelezéseit már kiadták, másoké aligha maradtak fenn. Egyebütt is hasonló forrásokból szokták megírni a társadalomtörténetet, mint szerzőnk. Az biztos, hogy ez a könyve elsőrendűen társadalomtörténet, és jó. A balkáni komponensre kevésszer utal, de lényeges pontokon mégis számba veszi. Lehet, hogy a politikai erkölcsök rajzában van valami túlzás, Madievszkij ugyanis a kortársakat mindig készpénznek veszi, a korai szocialistákat is, pedig azok nyilvánvalóan túloztak a sötét vonásokban. Persze az sem valószínű, hogy sokkal rózsásabb lett volna a valódi helyzet.

A könyv a lakosság mintegy 10%-áról ad számot, erre többször is utal. De az is nyilvánvaló, hogy politikailag és társadalmilag is ez a 10% számított. Reméljük, hogy Madievszkij a többi 90% társadalomtörténetét is megírja, bár ennek a forrásanyaga még nehezebben ragadható meg. Így is kitűnő könyv.

Niederhauser Emil

HUNGARIANS AND THEIR NEIGHBORS IN MODERN TIMES 1867–1950

Edited by Ferenc Glatz

Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications Inc. Highland Lakes, New Jersey, 1995. 347 o.

MAGYAROK ÉS SZOMSZÉDAIK A MODERN KORBAN, 1867–1950

A *K. Király Béla* Előszavával induló kötet annak a sorozatnak része, amely a Németország, Oroszország, a Mediterránum és az Adriai-tenger által határolt európai terület társadalmainak sajátosságairól ad sokszínű történeti képet.

Glatz Ferenc, mint a kötet szerkesztője, bevezetőjében azokat a politikai változásokat elemzi, amelyek a magyar kutatók számára immár lehetővé teszik, hogy nacionalista előítéletektől mentesen vessék újabb vizsgálat alá Magyarország és szomszédai kapcsolatát.

A kötetben helyet kapott tanulmányok első része azt vizsgálja, hogyan alakult a magyarság és az együttélő népek sorsa az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között.

Niederhauser Emil Népek és nemzetek a Habsburg Monarchiában c. tanulmánya a soknemzetiségű területek jellegzetességeként mutatja be a természetes asszimilációt, amely során a magasabb társadalmi presztízs elnyerésével jobb lehetőségekhez juthattak ugyan a nemzetiségiek, ám az asszimiláció 1848 után fellépő, majd a század utolsó évtizedeitől fokozódó erőszakolása nemzetiségi konfliktusokhoz vezetett, amelyek nagyban hozzájárultak az I. világháborút követő felbomláshoz.

Katus László tanulmánya — Magyarok és nemzeti kisebbségek: demográfiai áttekintés (1850–1918) — a népszámlálások adatai alapján veszi vizsgálat alá a népesség növekedésében szerepet játszó tényezőket, melyek közül a magyarság természetes népszaporulatának kedvező alakulását, a magyar és nem magyar lakosság kivándorlásának magyarokra nézve kedvezőbb arányait, ill. a nem magyar lakosság és a bevándorlók egy részének természetes, spontán asszimilációját emeli ki.

A Kormánypolitika és a nemzetiségek viszonyáról író *Szász Zoltán* nagy figyelmet szentel az 1868-as nemzetiségi törvény liberalizmusának, s körültekintően elemzi, hogy miért voltak mégis elégedetlenek vele a kisebbségi politikusok. Kiemeli a nemzetiségek kulturális és politikai életét formáló egyházak, különösen az ortodox és a görögkatolikus egyház nemzetiségi identitást védő szerepét. Említésre méltó adata, hogy 1910-ben, minden magyarosító törekvés ellenére az ország területén élő nemzetiségek 83%-a egyáltalán nem beszélt magyarul! Megállapítása szerint a gazdaságpolitika és a nemzetiségek viszonyát magyar részről elsősorban a pénzügyi eszközök hiánya határozta meg. A gazdasági szférában érvényesülő szabad verseny ugyanakkor felvirágoztatta a nemzetiségeket különösen bankrendszerüket, amely az új polgárság felemelkedését segítette elő. A tanulmány szól arról a kompenzációs politikáról is, amellyel a kormány a nemzeti többséget „kárpótolta" a kisebbségektől elszenvedett valódi és vélt sérelmeiért, valamint azokról a megszorításokról, amelyekkel a külföld, elsősorban Németország a jószomszédi kapcsolatok fenntartására és a nemzetiségekkel szembeni mérsékletre ösztönözte a magyar kormányt. A tanulmányt a nemzetiségekkel való politikai integráció érdekében szerveződő, Tisza István nevéhez kapcsolódó mozgalom jellemzésével zárja a szerző, amelynek sorsát a világháború kitörése pecsételte meg.

A következő tanulmányban — Polgári átalakulás, asszimiláció és nacionalizmus — *Glatz Ferenc* különösen a dinamikusan fejlődő főváros példáján szemlélteti a polgári átalakulás és iparosodás kapcsolatát. Kitűnően érzékelteti a kor szellemét, melyben a nacionalista érzülettől túlfűtött magyarok megfeledkeztek arról, hogy a „legjobb magyar újságíró" a zsidó Falk Miksa volt, a „legsovinisztább magyar" a sváb Rákosi Jenő, a „legjobb cigányzenész" pedig az ugyancsak zsidó Hermann Rosenzweig. A tanulmányban igen figyelemre méltón esik szó a dzsentri réteg és a legtoleránsabb irányzatot képviselő középosztálybeli hivatalnokok nacionalizmusáról.

Deák István: A Habsburg Monarchia tisztjei c. tanulmánya érdekes képet tár az olvasó elé életkörülményeikről. Megtudhatjuk továbbá, hogyan alakították a 48-as forradalmak a hadsereg tisztjeinek a hűségről vallott felfogását; mi jellemezte a kettős monarchia közös hadseregét; milyen reformok történtek a tisztképzés területén a kiegyezés után, és hogyan alakult a magyar-, ill. nemzetiségi probléma a közös hadseregben.

Nemzetiségi kérdés és munkásmozgalom c. tanulmányában *Kende János* arról a fontos szerepről szól, amely a munkásmozgalom soknemzetiségű jellegének tulajdonítható, s behatóan elemzi a Magyarországi Szociáldemokrata Párt felfogását és gyakorlati politikáját nemzetiségi vonatkozásban.

Nagy érdeklődésre tarthat számot *Puskás Julianna:* Kivándorlás Magyarországról c. tanulmánya is, amelyben a magyar és amerikai források alapján pontos képet igyekszik adni arról a „kivándorlási láz"-ról, amely az 1880-as években érte el hazánkat, és amely 1906–1907-ben szökött legmagasabbra, amikor is közel 200 ezer ember vándorolt ki Amerikába.

Jeszenszky Géza tanulmánya arról szól, milyen kritikus képet festett Magyarország nemzetiségi politikájáról a Scotus Viator néven ismertté vált brit újságíró, Seton-Watson. Az ő nevéhez fűződik egyébként a brit Kelet-Európai Kutatási Központ megalapítása és az a lap, amelyet Masarykkal együtt indított útjára 1916-ban: a The New Europe.

Közép-Európa átrendezésének terve, 1918 c. tanulmányában *Ádám Magda* elsőként ismerteti azt a tervet, amelyet Wilson amerikai elnök megbízásából készített el 1918-ban egy szakértői bizottság azzal a céllal, hogy biztosítsa a békét ebben a térségben. A tervben az Osztrák-Magyar Monarchia Ausztria, Magyarország, Jugoszlávia, Csehország, Ruténia és Erdély föderációjaként szerepel. Az elgondolást azonban nem találták kielégítőnek sem a Monarchia vezető politikusai, sem etnikumai, és az adott helyzetben kivitelezhetetlennek is nyilvánították. Ennek következtében a párizsi békekonferencián már fel sem merült.

Hajdu Tibor: Magyarország és az 1918–19-es forradalmak című írásában az etnikai csoportok, a határvidékek és az új szituációt teremtő forradalmak kapcsolatát elemzi, középpontban azokkal az ellentétes koncepciókkal, amelyek a közép-európai térség átszervezésére irányultak: 1/ egy szocialista Közép-Európa létrehozására irányuló és 2/ a győztes hatalmak érdekét tükröző terv: megteremteni a szláv és román nacionalista szellemű középosztály nemzeti egységét, ha kell, forradalmi úton is, olyan nyugati típusú nemzeti-demokrata államokat hozva létre ezáltal, amelyek képesek lesznek győzedelmeskedni a szocialista forradalmak felett. A szerző a továbbiakban részletesen szól a II. Internacionálé újraélesztése és a Kommunista Internacionálé megalakulása nyomán kialakult helyzetről.

L. Nagy Zsuzsa: Béketárgyalások, 1919–1920 c. tanulmánya részletesen ismerteti azokat az elveket, amelyek nyomán kialakultak az új határok és azt a szerepet, amelyet a „Nagy Négyes"

játszott Európa térképének átrajzolásában. Szó esik a vitákról és kompromisszumokról, amelyek nyomán az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamoknak adta át helyét.

A kötet második részében – Független Magyarország – független kisállamok – a két világháború közötti helyzetet vizsgálják a szerzők. Azokat a problémákat, amelyekkel az új határok közé szorított Magyarországnak kellett szembenéznie, *Glatz Ferenc* itt közölt írása világítja meg.

Ádám Magda Csehszlovákia megalakulásának körülményeit ismerteti és elemzi tanulmányában, *Kővágó László:* A délszláv államtól Jugoszláviáig c. tanulmánya a délszlávok egyesítéséért folytatott küzdelem legfontosabb jellemzőivel és adataival ismerteti meg az olvasót, *Szász Zoltán* tanulmányának tárgya — az 1918. decemberi gyulafehérvári események részletes elemzésével — Erdély egyesülése Romániával.

Ránki György másfajta megközelítésben elemzi a korszakot. Nemzeti gyász és jobboldali radikalizmus c. írásában azt ismerteti, mint kezdtek gomba módra szaporodni az elveszített területek visszacsatolásáért küzdő, a későbbi ultrajobb kemény magját adó szervezetek (MOVE, ÉME, Felvidéki Liga, Délvidéki Liga, Erdélyi Székely – Magyar Szövetség). A menekültek tragikus helyzete és a túlterhelt magyar államapparátus tehetetlensége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nacionalizmus talaján felüsse fejét és burjánozni kezdjen a túlfűtött, irracionális gondolkodás.

Ádám Magda A Kisantant megalakulásáról szóló cikkében nemcsak a szervezet létrejöttének körülményeit követhetjük nyomon, hanem megismerkedhetünk az azzal kapcsolatos vitás kérdésekkel is.

Bellér Béla: A Horthy-korszak nemzetiségi politikája c. írását *Tilkovszky Loránt:* Nemzetiségi művelődéspolitika c. tanulmánya követi a németek, szlovákok, rutének, románok, szerbek iskoláinak és kulturális szervezeteinek ismertetésével a két világháború között, illetve a második világháború éveiben.

Trianon és a kommunisták c. cikkében azt vizsgálja *Kővágó László*, miként viszonyultak a magyar kommunisták a nemzetiségi kérdéshez és a revízióhoz. A szociáldemokraták vonatkozásában *Pintér István* tanulmánya adja meg a választ ugyanerre a kérdésre.

Ránki György: Oszd meg és uralkodj! c. tanulmánya azt a manipuláció-sorozatot elemzi, amellyel Hitler a tárgyalt térség kis népeit próbálta egymás ellen kijátszani.

Lengyelek és magyarok a II. világháborúban c. írásában *Juhász Gyula* új megvilágításban mutatja be a főleg a Teleki-kormány időszaka vonatkozásában vizsgált kérdést.

Ugyancsak az ő egy további tanulmánya bepillantást nyújt azoknak a tárgyalásoknak a menetébe, amelyeket a magyar kormány közvetítők révén folytatott 1943-ban a háborúból való kilépésről, és vizsgálja azt az izgalmas kérdést: volt-e arra reális esély.

Balogh Sándor tanulmánya, A párizsi békekonferencia, a tárgyalás előzményeit, majd lefolyását és következményeit vizsgálja; *Vida István* pedig A magyar kérdés Párizsban c. tanulmányában a határkérdések rendezésére tett sikertelen magyar erőfeszítéseket mutatja be.

A kötet harmadik részében *Glatz Ferenc* tanulmánya — A nép, mint az állam alapja és a kulturális koncepció — összegzi azokat a politikai elveket, amelyek az 1980-as évek elejére lehetővé tették egy új magatartásforma elterjedését: a nemzeti kisebbségeinkkel szembeni toleranciát, amiért cserében talán szomszédaink is hasonlóan viszonyulnak majd az országuk területén élő magyar lakossághoz. Mi a legfontosabb feladat, teszi föl a kérdést Glatz, és a választ a következőképpen fogalmazza meg: közös felelősséggel olyan politikai elveket kialakítani, amelyek megszabadítják népeinket a múlt terheitől és megfelelnek a régió történelmi szükségszerűségeinek is.

A kötetet mintegy 80 oldalnyi kronológia, s végül név- és helységnévmutató teszi különösen jól használhatóvá.

Huszár Zoltán – H. Prikler Renáta

DOCUMENTS DIPLOMATIQUES FRANÇAIS SUR L'HISTOIRE DU BASSIN DES CARPATES 1918–1932

A sorozat főszerkesztője: Ádám Magda; az iratokat összegyűjtötte: Ádám Magda, Litván György, Ormos Mária; a köteteket Litván Katalin és Majoros István közreműködésével szerkesztette Ádám Magda

Budapest, Akadémiai Kiadó 1993., 1995. I. II. 864 + 4 tkp; 676 o.

FRANCIA DIPLOMÁCIAI DOKUMENTUMOK A KÁRPÁT-MEDENCE TÖRTÉNETÉRŐL, 1918–1932

A négy kötetre tervezett sorozat eddig megjelent két kötete a 20. századdal foglalkozó magyarországi akta-kiadás legjelentősebb teljesítményei közé sorolható. Szinte a teljességre törekedve kerülnek benne közlésre, eredeti nyelven, az 1918. októbere és 1920. júliusa közötti időszakra vonatkozó francia Kelet–Közép–Európa politikai iratai.

A francia Külügy- és Hadügyminisztérium, illetve a nanterre-i kézirattár iratanyagából kikerülő anyag ez idáig zömében ismeretlen, tehát publikálatlan dokumentumokból áll. Forrásértékük igen magas, hiszen a döntésekben legilletékesebb katonai és politikai vezetők jelentései, utasításai, feljegyzései, a szövetségesek vezető testületeinek és bizottságainak az iratanyaga került közlésre. Emiatt a kötetek lehetőséget adnak arra, hogy a hazai és nemzetközi kutatók a források alapján, az eseményekre rakódott sok évtizedes hordalék mögé tekintve, a tudományos kritériumoknak megfelelő elemzéseket készíthessenek arról az eseménysorozatról, amely a 19. századi hatalmi egyensúly összeomlását követően meghatározta ennek a századnak a nemzetközi kapcsolatait — nemcsak a térségben, hanem a kontinens egészén is.

A francia iratok kötetei azonban nemcsak a történettudomány számára lehetnek hasznosak. Hasonlóan jól használhatók a nemzetközi kapcsolatok elméletének művelői számára, hiszen a dokumentumokból összegyűjtve, alig másfél ezer oldalon, leplezetlen formában tárul föl a hatalmi politika, mind a nagyhatalmak, mind pedig az erőterükben érvényesülni próbáló kis országok részéről. Ezek az iratok — ellentétben pl. a század második felében az USA-ban keletkezett forrásokkal — kendőzetlenül tartalmazzák szerzőik rövid és hosszú távú intencióit, vagyis az általuk képviselt nemzetek propagandával, elhallgatásokkal el nem rejtett törekvéseit, a megvalósításukra alkalmazott érveket.

A magyar olvasó számára talán a legfontosabb, hogy feltárul a Trianonhoz vezető út. Ezek az iratok sem adnak — nem adhatnak egy egyszerű, kijelentő mondatnyi választ arra, hogy miért történt, ami történt. Minden eddiginél részletesebb, árnyaltabb képet kaphatunk azonban arra, hogy miként, milyen indíttatásokkal zajlottak le a történések. A hogyan kérdésre adott válasz pedig minden korábbinál pontosabb, összetettebb — bár nem örökérvényű — választ ad az előbbire is.

Néhány mítosszal is leszámolhatunk. Trianon nem volt egy összeesküvés vagy terv eredménye, tehát nem lehetett eleve elrendelt sem.

A szövetséges és társult hatalmaknak nem volt előre kitervelt elgondolásuk a kárpát-medencei hatalmi vákuum betöltésére, az ott élő nemzetek sorsának rendezésére. Trianonnak *mélyen fekvő* oka is volt. A győztesek *biztonsági igényeit* szolgálta. Azonban Trianonhoz, *ahogyan* az megvalósult, esetleges lépések sorozata vezetett, ami azt jelenti, hogy nem feltétlenül *úgy* kellett megvalósulnia, ahogyan az végül történt.

A demokratikus hatalmakat nem vezérelte magasabb rendű erkölcsiség. Céljaik érdekében a hamis érvektől sem riadtak vissza. Hiszen a francia (és a brit) politika — néha tragikomikus — etnikai, gazdasági stratégiai érvekkel juttatott védenceinek magyar etnikumú területeket. Amikor pedig érdekei úgy kívánták, bizalmasan elismerte, hogy *gazdasági* és etnikai igazságtalanságok történtek. Washington kivételével a szövetségesek érdekeik maximalizálására törekedtek. Ez egy olyan biztonsági rendszer kialakítását jelentette, amely a térségben bekövetkezett hatalmi vákuum betöltését szolgálta oly módon, hogy egyszerre nyújtson védelmet Oroszország terjeszkedése és a német revizionizmus ellen. Már genézisekor számolt ez a rendszer a vesztesek revansizmusával, ám erejében bízva, vállalta azt. Magyarország érdekében főleg a negatívnak ható érvet használták a mellette szólók: ha etnikailag igazságosabb határokat kap, csökken a magyar irredentizmus veszélye. Ez az érv hatástalan volt, mivel a keleti stratégiai elképzelések francia és brit részről eleve számoltak azzal, hogy mindenkit nem állíthatnak maguk mellé, ezért szövetségeseik maximális megerősítésére törekedtek azok rovására, akik szembekerülhettek az új renddel.

A párizsi vezetés részéről már közvetlenül a háború után megfogalmazódott, hogy a Kárpát-medencében francia befolyásnak kell érvényesülnie, hiszen ellentétben a többi nagyhatalommal, amely vagy népszerűtlen a térségben, vagy túl távol van onnan, „a franciák nagy tekintélynek örvendenek", az első számú szövetségesnek pedig Csehszlovákia minősült, a nyugati biztonság másik keleti pillére Románia volt.

A Tanácsköztársaság bukása után a korábbihoz képest javult Magyarország megítélése a szövetségesek részéről. Ebben nagy szerepe volt Clerk missziójának. Clerknek sikerült megakadályoznia, hogy a román hadsereg helyettesítésére szerb és cseh csapatokat küldjenek Magyarországra, ami pedig a nyugati vezetés szándéka volt.

A sorozat második kötete az eddig ismeretlen Mantoux anyag alapján lehetőséget ad a szövetségesek és Románia között Magyarország megszállása miatt keletkezett konfliktus beható tanulmányozására.

Miután Bukarestet a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegették meg, a román hadsereg kivonult Magyarországról. A fenti konfliktus azonban nem változtatta meg a francia Kárpát-medence politikát. Párizs továbbra is „a déli és északi szláv államokon nyugvó" új kelet-európai rendszer fölött akart őrködni a német feltámadás megakadályozására. (II/140). A szövetségesek között nézeteltérés volt Magyarország határainak kérdésében.

Millerand, az új francia kormányfő ellentétben Lloyd George-al és Nittivel, azt az álláspontot képviselte, hogy „elfogadhatatlan a magyar határok megkérdőjelezése". Vonatkozott ez a nyugati határokra is, hiszen a magyar területeket Ausztria kompenzációként kapta a másutt elszenvedett területi áldozataiért (II/176). Kifejtette: Franciaország feladata azon országok védelme, amelyek vele „együtt harcoltak a jog és a szabadság ügyéért: a jugoszlávoké, cseheké és románoké" (II/79).

A Külügyminiszterek Tanácsa a kisebb módosításoktól is elzárkózott, hiszen a brit és az olasz külügyminiszter — Curzon és Scialoja — nem támogatta miniszterelnökeik ilyen irányú javaslatát. Curzon lehetetlennek nevezte a határmódosítást és döntés született, hogy a határkijelölő bizottságok apróbb változtatásokat a Népszövetség elé terjeszthetnek (II/183). Mindez nem kerülhetett a békeszerződésbe, csak az ahhoz csatolt kísérőlevélbe, tehát jelentősége jelentősen csökkent. Ennek tervezete szerint „etnikai és gazdasági igazságtalanság" esetén „az általános érdek" szolgálatában a határkijelölő bizottságok a Népszövetség elé terjeszthetnek egy-egy részletkérdést, amely felajánlhatja jó szolgálatait az érintettek közötti baráti rendezés céljára. Vagyis a határok revideálására csak szűk keretek között kerülhetett sor, ráadásul a végső változatból kimaradt a „gazdasági, etnikai" kitétel, jelezve az antant óvatosságát a határmódosítás és a saját felelősségük elismerését illetően.

1920 tavaszán a francia politikában előtérbe került a magyar orientáció. A Quai d'Orsay egy feljegyzése szerint a közép-európai egyensúly Magyarországon nyugszik, Budapest pedig a térség kereskedelmi, közlekedési, banki központjává válhat (II/150).

A kérészéletű magyar orientáció mögött gazdasági érdekek húzódtak: Párizs a brit és olasz vetélytárs elől akarta elorozni a magyar gazdaság — konkrétan a magyar vasútra meghirdetett opció — által kínált lehetőséget.

Horthy a francia közeledésben lehetőséget látott a békeszerződés revideálására. Tudatta a magyarbarát francia külügyi főtitkárral, Paléologue-gal, hogy hajlandó franciabarát politikát folytatni, támogatta a magyar vasútra vonatkozó opció felkínálását egy francia tőkéscsoportnak. Millerand 1920. május 18-i levelében tudatta a magyar vezetéssel, hogy „egy erős Magyarország hasznos tényezője lehet egy tartós egyensúlynak" (II/247). Millerand azonban nem gondolt jelentős határkorrekcióra. Kifejtette: „Nem vállalunk kötelezettséget az etnikai és gazdasági igazságtalanságok korrigálására..., de készek vagyunk felajánlani jó szolgálatainkat a Magyarország és szomszédai közötti baráti megegyezés elősegítésére, kiigazítva ezeket az igazságtalanságokat a kísérőlevél feltételei szerint... ha az eredmény mindkét felet kielégíti" (II/313).

Ezen a ponton szeretném néhány kisebb hiányosságra felhívni a figyelmet. A közölt iratokban többször szerepel utalás olyan eseményekre, melyek ismerete az iratok megértése szempontjából lényeges lenne, de a kötetekben vagy egyáltalán, vagy nem az első előfordulási helyen kerülnek jegyzetelésre. Így pl. az I/150 sz. iratból nem derül ki, mi volt az „incident Apáthy", az I/112 sz. iratban — 171–172. oldalon szereplő 1918. augusztus 17-i szerződés csak a 199. oldalon kerül megmagyarázásra a jegyzetben. A II/73 sz. irat utal egy Lloyd George–Polk megbeszélésre, de nem került jegyzetelésre, hogy miről van szó, míg a II/219-es iratban szó van egy Halmos–Csáky–Paléologue megbeszélésre, de nem derül ki, hogy azon mi hangzott el.

Nem került közlésre Millerand május 13-i távirata, amely pedig az „új" francia politika kulcsdokumentuma. Létezéséről is csak a 247. sz. iratból szerzünk tudomást. A jegyzetben azonban feltétlenül rövid leírást kellett volna adni a közlésre nem került irat tartalmáról. A következő kötetben hasznos lenne tehát, ha egy–egy irat által tartalmazott, a megértéshez fontos esemény, illetve az azokban szereplő, de nem közölt dokumentumokról a jegyzetek eligazítást adnának.

A Documents Diplomatiques français eddig megjelent két kötete minden tekintetben nemzetközi színvonalú. Szerkesztését tekintve vetekszik a legrangosabb külföldi kiadványokkal, beleértve a franciák saját diplomáciai sorozatát, vagy az etalonnak tekinthető Foreign Relations of the United States köteteit. Tartalmában pedig korszakalkotó jelentőségű: az összeválogatott iratok minősége és teljessége a legtöbb hasonló nemzetközi kiadvány fölé emeli. Hiszen a közölt iratanyag századunk diplomáciatörténetének kulcsmozzanatát teszi megismerhetővé, és ez magyar történészek munkáját dicséri. Egy idegen ország levéltári anyagát gyűjtöttük össze, amely az ottani történészek figyelmét is elkerülte, és amely háromnegyed évszázada várt arra, hogy napvilágra kerülhessen. Szimbolikus értékű, hogy ezeket az iratokat egy vesztes ország történészei tették közzé, olyan országé, amely eddig sokkal kevésbé élt a publicisztika és propaganda lehetőségével saját Trianon-verziójának publikálásában, mint bármelyik másik érintett ország. E két kötet minden eddigi hiányért kárpótolja mindazokat — kutatókat és érdeklődőket — akik a múlt kérdéseire a tudomány eszközeivel akarnak válaszolni.

Borhi László

Nagy József

A NAGYATÁDI-FÉLE FÖLDREFORM 1920–1928.

Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1993. 207 o.

A szerző a fontos témát feldolgozó monográfiájának anyagát 5 fejezetre bontotta: I. A földbirtokreform előzményei.; II. A földbirtokreform-törvény benyújtása és elfogadása.; III. A földreform végrehajtása.; IV. A földreformnovella.; V. A földreform lezárása és eredményei. Mondanivalóját világosan, logikusan, tömören fejtette ki. Munkája alapvető megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze: Bár a Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földreformtörvény alapvetően elhibázott volt, tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy az adott társadalmi-politikai viszonyok között jobbat aligha lehetett volna megvalósítani. A reform végrehajtása során az ország összesen 16,15 millió kat. hold területéből igénybe vettek 1.120.214 holdat. A felosztott területen 427.059 törpe- és kisbirtokot és 259.733 házhelyet alakítottak ki. A reform során az ország mezőgazdasági területének 8%-át osztották fel. Valamivel kedvezőbb a helyzet, ha figyelembe vesszük, hogy a juttatott terület nagyobb része szántóföld volt. Így a reform 12,13%-kal csökkentette a nagybirtok szántóterületét. A földbirtokrendezés következményeként a nagybirtok aránya 5%-kal csökkent. A 100 holdon aluli birtokok száma ugyanennyi százalékkal növekedett. A reform után a kisüzemek az ország területének több mint a felét foglalták el. A nagy latifundiumok uralma a földreform után is változatlan maradt azonban. A földreform legnagyobb eredménye a házhelyjuttatás volt.

A szerző a Nagyatádi Szabó-féle földreformot összevetette a szomszédos országok, illetve Kelet-Közép-Európa országainak korabeli földreformjaival. Dolmányos István kutatásaira támaszkodva joggal állapította meg, hogy azok sokkal radikálisabbak voltak a magyarországinál. Egyes szerzők Romániában 26, Csehszlovákiában pedig 13%-ra becsülték a felosztott művelhető föld arányát. Tény, hogy az úgynevezett „utódállamok" földreformjainak kárvallottjai elsősorban magyar földbirtokosok voltak.

A következőkben a munka néhány vitatható kérdéséről, illetve hiányosságáról szólunk. Ezek természetesen nem csökkentik a színvonalas mű értékét.

Elsőként azt említjük meg, hogy a földreform befejezési dátumaként a munka címében 1928 szerepel. A könyv 161. oldalán viszont ezt olvashatjuk: „... hivatalosan 1929-ben lezárult a földreform...".

Vitatható a szerző alábbi álláspontja: „Miniszteri tisztsége ellenére is parasztnak tekintették (Nagyatádi Szabó Istvánt – Sz. K.) az úri kormányok, akit azonban tömegbefolyása miatt el kellett tűrni." Ennek a megállapításnak ellentmondanak a Nagyatádi Szabó István 1924 novemberében

bekövetkezett váratlan halálakor közzétett sajtóméltatások, valamint az 1935-ben kiadott Nagyatádi Szabó István emlékkönyv adatai is.

Továbbá vitatható a szerző következő megállapítása is: „Nagyatádi Szabó történelmi tévedése volt, hogy 1922 elején hitt az arisztokrata Bethlen kézfogásának őszinteségében, és elhitte, hogy a falusi szegénység földhöz juttatása a kormányfőnek is szívügye. Ezzel a kézfogással eladta az arisztokráciának azt a pártot, amely ugyan maga is konzervatív volt, mégis az adott körülmények között a paraszti demokratizmus letéteményese." – Feltehető a kérdés, hogy az 1918 előtti rendszer restaurációja után, amikor az uralkodó osztályok hatalma megszilárdult, Nagyatádi Szabó István mi egyebet tudott volna tenni? Bethlen István és Nagyatádi Szabó István kézfogását az adott történelmi helyzet szülte, mint 1921-ben a Bethlen-Peyer paktumot.

A szerző könyvében a 113–121. oldalakon foglalkozott a szociáldemokratáknak a földreform kérdésével kapcsolatos álláspontjával. Nem tért ki azonban az 1925-ben alakult Magyarországi Szocialista Munkáspárt (Vági-féle párt) földkérdéssel kapcsolatos álláspontjára. Ez a párt „Új földreformot" címmel egy programot is kiadott 1926-ban. Nem vizsgálta a könyv írója az illegális KMP-nek a földkérdéssel kapcsolatos nézeteit sem.

Hiányérzetet kelt, hogy a szerző munkájában nem hasznosította a téma vonatkozásában a vidéki levéltárak anyagát. A könyv jegyzetei azt bizonyítják, hogy Nagy József csak a Magyar Országos Levéltárban lévő forrásokat használta fel.

Sajnos a könyvben a kiadó vagy a szerző hibájából sok sajtóhiba maradt. Következetlen a pártok neveinek írása. Pontatlan a munkában több bibliográfiai adat is.

Nagy József hézagpótló monográfiáját mindazonáltal ajánljuk az érdeklődő olvasók, elsősorban történészek és történelemtanárok figyelmébe.

Szecskó Károly

Constanze Baumgart

STRESEMANN UND ENGLAND

Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1996. 332 o.

STRESEMANN ÉS ANGLIA

Gustav Stresemann a vilmosi korszak és a weimari köztársaság markáns politikusa volt. A császárhű nemzeti liberális táborhoz, az első világháború alatt pedig az annexiós, „győztes békét" sürgetőkhöz tartozott. A weimari köztársaság éveiben megegyezéses politikát követve német külügyminiszterként külföldön az együttműködést, az állandóságot és a megbízhatóságot képviselte. Hatéves hivatali ideje folytonosságot teremtett, s a gyakorta változó kancellároktól eltérően az új német demokráciát testesítette meg.

Külpolitikai tevékenysége a történettudomány egyik legvitatottabb személyiségévé avatta. A vita — külpolitikai elképzeléseit némiképpen kiélezve — főképpen arról folyik, hogy Stresemann a békés-demokratikus megegyezési politika híve és ezáltal az európai integráció éllovasa volt-e, vagy inkább e maszk mögött a vilmosi idők monarchistája és javíthatatlan nacionalistája húzódott meg, akit gyakorta még Hitler útjának egyengetőjeként is emlegetnek. Ennek megfelelően értelmezik céljait is: Németország külpolitikai szabadságára — a nemzetközi rendszer szuverén, egyenjogú nagyhatalmi pozíciójára — törekedett-e, vagy éppen a nemzetközi rendszert igyekezett szétverni, és Németország világhatalmi pozíciójára törekedett, amelyet a császárságnak az első világháborúban nem sikerült elérnie? Egyetértés uralkodik Stresemann első „szakaszos céljának" — revízió és végül a versailles-i szerződés hatályon kívül helyezése — kérdésében, amely a Rajna-vidék prioritást élvező ún. felszabadítását, a jóvátételek szabályozását és a német keleti határok megváltoztatását jelenti.

Stresemann külpolitikai elképzeléseiben Anglia központi helyet foglalt el, amely iránt már az első világháború előtt érdeklődött. Az országot Németország nagy gazdasági konkurensének tekintette Európában, de egyúttal partnernek is a gazdasági feladatok megoldásában. Felismerte, hogy a német-angol kooperáció az európai hatalmi rendszer bázisának alkotórésze. Közvetlenül a háború előtt e kép megváltozott, s Anglia még nagyobb szerepet kapott elképzeléseiben. Sok némethez hasonlóan a szigetországban előbb világpolitikai ellenfelet, majd a háború kitörése után végérvényesen legyőzendő ősi ellenséget látott.

Az első világháború után a nemzetközi erőviszonyokban eltolódás következett be: az Egyesült Államok még hatalmasabb kereskedelmi partner lett, a Szovjetunió pedig külön belső utat járt. Az európai kontinens számára kérdéses volt, miként alakul újra az európai hatalmi rendszer, e hatalmak miként viszonyulnak egymáshoz és az Európán kívüli világhoz.

Stresemann külpolitikai terveiben Nagy-Britannia Franciaország és az Egyesült Államok után következett, s külügyminisztersége alatt Németország egyik legszorosabb partnere lett. A Franciaországgal való megbékélés jegyében folyamatosan Anglia Németország oldalára állításán, a német-angol-francia egyenjogú viszony megteremtésén fáradozott.

A fiatal Stresemann politikai és szakmai pályája birodalmi gyűlési képviselőként 1907-ben kezdődött, ahova a Nemzetiliberális Párt képviseletében jutott be. Ipari tanácsadóként a közgazdász Stresemann pedig a „Hansa" Szövetségben — ipari és kereskedelmi érdekszövetség a kormány, a Reichstag és a tartományok politikai döntéseinek befolyásolására — a középrétegek érdekképviseletét látta el. A generációs konfliktusokkal küszködő pártba „friss fuvallatot" vitt és élesen szemben állt a konzervatív agráriusokkal és a szociáldemokratákkal.

1910-ben „a növekvő létszámú emberek ellátása érdekében" még az angol-német együttműködésért szállt síkra, de két év múlva a Nagy-Britanniával kapcsolatos nyilatkozataiban már a két ország éles konkurenciájára helyezte a hangsúlyt. Beszédeiben a kor imperialista-polgári gondolkodásának tipikus elemei bukkantak fel: Anglia teljesen alaptalanul fenyegetve érzi magát a békés német flottától; Németországot az „ellenségek világa" veszi körül, ebből ered a „bekerítés" érzése; világpolitika a világgazdaság feltétele, ezért ha Németország világpolitikát folytat, óhatatlanul beleütközik túlsúlyban lévő riválisába. A külpolitikában még nem volt egyéni elképzelése. Beszédeinek legdöntőbb indoka azonban külpolitikai természetű: 1911 nyarán a második Marokkó-válság, az agadiri „párducugrás", amely Franciaország európai pozícióit igyekezett gyengíteni.

Az első világháborút kezdetben kizárólag német-angol gazdasági küzdelemnek tekintette, s alábecsülte az Oroszországgal és különösen Franciaországgal fennálló ellentétet. Háborús célprogramja tulajdonképpen a liberálisok koncepciójának jelentéktelen kibővítésén alapult és szabad világpiaci pozíciókat, nagyobb gyarmatokat és több tengeri hatalmat sürgetett. Kiegészítésül a kontinensen területi „kiigazításokat" követelt: Keleten a Baltikum, mint régi német kulturális terület birtoklása, „Mitteleuropa" vonatkozásában pedig Németország és Ausztria vámuniójának megvalósítása. E lépésekkel szolid kontinentális bázist igyekezett teremteni a Német Birodalom világpolitikája számára. Elképzeléseinek súlypontja azonban a nehézipar bárói, az össznémetek és a középrétegek nagy része elképzelésének megfelelően Nyugaton húzódott. 1915 tavaszán hat nagy német gazdasági szervezet átnyújtotta a kancellárnak háborús célkitűzéseit. A Stresemann vezette szervezet központi követelése Belgiumot német vazallusállammá kívánta süllyeszteni és jelentős francia területcsökkentéssel (többek között az elzász-lotharingiai határt a Verdun-Belfort vonalig kiterjesztve) a francia vasérclelőhelyekre és északnyugati tengeri partvidékre vetett szemet. Egyidejűleg határozottan kiállt az Anglia elleni tengeralattjáró-háború mellett. 1917-ben pedig a katonák érvelését elfogadva úgy vélekedett, hogy a korlátlan tengeralattjáró-háborúval Anglia hónapok alatt legyőzhető. Az 1918. októberi német fegyverszünetkor egy világ omlott össze benne, s még nem volt teljesen tudatában, hogy a katonai megoldások és azok abszolutizálása katasztrofális következménnyel járt. A német katonai kudarcért főként a haditengerészetet okolta, amiért nem használta ki a tengeralattjárók előnyét.

Az 1918. októberi és novemberi eseményekben aktív részt vállalt és 1918 decemberben megalakította a Német Néppártot (DVP), amely kezdetben határozott jobboldali irányultságával „elméletileg" a monarchia mellett tett hitet. Ezt követően pedig azon fáradozott, hogy a császárság két liberális pártját, a Haladó Néppártot és a Nemzetiliberális Pártot egyesítse, s így felszámolja a liberalizmus megosztottságát.

Stresemann az elsők közé tartozott, akik felismerték a versailles-i szerződésben rejlő esélyeket, s nem rejtette véka alá teljesen elutasító álláspontját: a franciák mélyen megalázták, az angolok pedig gazdaságilag megsemmisítették Németországot. Negatív véleménye éles ellenzéki pozícióba csúszott a szerződést elfogadókkal szemben, s „erkölcsi ellenállást" sürgetett a békeszerződés aláírásával szemben.

1919 elején azonban új motívumok jelentkeztek álláspontjában: először pillantott Nagy-Britanniára olyan ellenfélként, amelytől leginkább várható közeledés. Első külpolitikai elképzelései Németország gazdasági nehézségeinek leküzdése érdekében születtek: külföldi hitelekre van szükség, amelyeket elsősorban a győztes államok nyújthatnak, közülük is a vezető gazdasági hatalommá emelkedett Egyesült Államok. A hozzá való közeledés nagy esélyt nyújthat a normalitás visszaszer-

zésében, amely ismételt gazdasági erőt, a versailles-i szerződés hatályon kívül helyezését és egyenjogú nemzeti partnerséget jelent. Alakulóban lévő külpolitikai elképzeléseihez mozaikdarabként megjelent a Franciaországgal való politikai megegyezés, amelynek alapját gazdasági együttműködés alkotná.

Célja a német-angol kooperáció kiépítése volt, de 1920-ban Franciaországhoz és az Egyesült Államokhoz képest még nem gyakorlati oldalról közelítette meg a másik állam érdekét, hanem egyfajta receptet keresett, hogy Angliát a Németországgal való együttműködésről meggyőzze. Ezt a bolsevizmussal való fenyegetőzésben találta meg. A Népszövetség 1921. novemberi Felső-Sziléziát érintő döntése ügyében négy kérdést intézett Londonhoz. Kedvező válaszuk már későn érkezett, s Stresemann pártjával, a DVP-val az elfogadás ellen szavazva kisebbségben maradt a Reichstagban. 1921 végén angol-német interparlamentáris konferencia tervével állt elő, ahol a két ország parlamenti képviselői megvitatnák a jóvátételek ügyét. A terv azonban kezdettől fogva kudarcra volt ítélve a küszöbönálló cannes-i nemzetközi tárgyalások miatt. Az angol külpolitikát elemezve megállapította, hogy kizárt az antanton belüli szakadás, s Franciaország egyértelmű előnyt élvez az angol külpolitikában.

A Reichstagban szenvedélyesen elutasította a Ruhr-vidék 1923 januári megszállását, de már júniusban érzékelte, hogy az angol kormány feladta kivárási politikáját, s a németeket politikai kezdeményezésre szólította fel.

1923 augusztusban kancellári és külügyminiszteri karrierje voltaképpen kudarccal kezdődött. Félbe kellett szakítania a passzív ellenállást anélkül, hogy legkisebb engedményt is kapott volna cserébe. Poincaré következetesen meghiúsította a tárgyalásokat, s Franciaországhoz kötődése miatt Nagy-Britannia sem tudott érdemben beavatkozni. Ezért meghiúsult Stresemann Nagy-Britannia azonnali támogatására épülő terve, amelynek gondolati kiindulópontja a Curzon-jegyzék volt. Október-novemberben azonban már bebizonyosodott, hogy a passzív ellenállás félbeszakítása defenzívába szorította Poincarét. Véglegesen meghiúsult a német területi integritás szétzúzása angol és amerikai támogatással. E két állam is a német fizetési lehetőségek szakértői vizsgálata felé szorította Franciaországot.

Stresemann mind kiteljesedőbb politikája a nagyhatalmak érdekére és a virágzó világkereskedelem előnyeire irányult. Optimizmust, realizmust és céltudatosságot sugallva megkísérelte, hogy szót értsen Franciaországgal, az Egyesült Államoknak a rendezett Európa perspektíváját mutassa fel, amelyben intervenció nélkül is érvényesülhet, Nagy-Britanniának pedig az együttműködésre hajló Német Birodalmat kínálja fel. A jó német-angol együttműködés hozzájárult az 1923 júliusában megnyíló londoni jóvátételi konferencia sikeréhez. Ráadásul MacDonald angol miniszterelnök és Stresemann között személyes szimpátia is szövődött.

1924 végén a biztonság problémája új intenzitással került előtérbe, mert addigra megváltozott a győztesek és legyőzöttek viszonya. Franciaországnak a Ruhr-vidék megszállásával nem sikerült kiszélesítenie a versailles-i szerződést, a londoni konferencia pedig tovább szűkítette lehetséges szankcióinak körét. A Dawes-terv nagy kölcsönökkel összekötött jóvátételi szabályozása Németország gazdasági és pénzügyi felemelkedését vetítette előre, így Franciaország ismét a fenyegetettség állapotába került. Ezért a katonai ellenőrzés szigorú végrehajtásával igyekezett ellensúlyozni mind szűkülő lehetőségeit. 1925 januárban ugyan kijelentette, hogy nem üríti ki a kölni övezetet, de kilátástalan helyzete miatt szintén érdekelt volt a biztonság kölcsönös szabályozásában. A francia biztonsági törekvésekhez közeledve Németország számára is fontos volt, hogy elkerülje a részleges elszigetelődés veszélyét, amelyet az angol-francia megállapodás jelentett volna. Anglia is érdekelt volt abban, hogy ne szakadjon meg a győztesek és a legyőzöttek kezdeti enyhülési folyamata és együttműködése.

1925 január-februárban a német kormány memorandumot nyújtott át az angol és francia kormánynak, amelynek magját Németország és Franciaország garanciaszerződése alkotta. Stresemann korábbi elvét követve nem igyekezett megosztani az antantot és nemcsak egy állammal kívánt együttműködni. A francia és angol vonakodás csak 1925 tavaszán enyhült és a meginduló tárgyalások 1925 októberében a locarnói szerződésekben zárultak. A konferencián ezúttal Chamberlain brit külügyminiszter és Stresemann között fonódtak baráti szálak. A locarnói szerződések garantálták a Franciaország és Németország, illetőleg a Belgium és Németország közötti határok sérthetetlenségét, amelyekért Nagy-Britannia és Olaszország kezességet vállalt. Kinyilvánította a háború tilalmát Franciaország és Németország, illetőleg Belgium és Németország között, s az esetleg felmerülő vitás kérdések rendezésére békés eljárást írt elő.

A locarnói szerződések jobb kiindulási bázist teremtettek a német revíziós politika számára, mert nagyobb mozgásszabadsághoz, több akciólehetőséghez jutott. Jelentősen fellendültek a német-angol kapcsolatok is. A szerződések egyúttal Nagy-Britannia növekvő európai érdeklődését is jelezték, amelynek célja az európai koncert — a nagyhatalmi egyensúly — helyreállítása, a laza szerződési kötelezettségek és egyidejű gazdasági fellendülés volt, amelyek összecsengtek a német célokkal. Stresemann Locarno jelentőségét a német külpolitika számára úgy ítélte meg, hogy annak három tényezője — a katonai hatalom, az egységes nemzeti akarat és a gazdaság — közül az első a versailles-i szerződéssel teljesen megszűnt, a második pedig csak feltételesen használható. Ezért csak Németország gazdasági pozíciója jöhet számításba fogyasztó országként.

Stresemann sikerének zenitjére Németország népszövetségi felvételét (1926) követő években jutott. Elérte a jóvátételi fizetések értelmes szabályozását, a locarnói szerződésekkel átmenetileg nyugvópontra került a német-francia biztonsági probléma, a népszövetségi felvétellel pedig jelentősen erősítette a német pozíciókat. Briand-al Thoiryban tartott négyszemközti megbeszélése rövid ideig meszszemenő német-francia egyetértést körvonalazott. Az Angliával és Franciaországgal kialakított szoros együttműködést a három külügyminiszter genfi megbeszélései jelezték. Ismét újjáéledt a 19. század európai koncertje és a problémák ellenére átmenetileg relatív harmónia mutatkozott.

Éppen a Franciaországgal és Angliával megjavult kapcsolatok teremtették meg a Szovjetunióval 1926-ban kötött berlini semlegességi szerződés alapját, amely konszolidálta a német-orosz viszonyt. A nyugati hatalmak — főként Anglia — szkeptikusan tekintettek a szerződésre, de elfogadták a német szándékot. Stresemann lojális információs politikájával elkerülte a „Rapallo effektust". Egyidejűleg sikerült a német önbizalmat is demonstrálnia a vilmosi erőfitogtatás hibája nélkül.

Stresemann szerint a locarnói szerződések feleslegessé tették a francia katonai jelenlétet a Rajna-vidéken. Hosszas huzavona után végül 1927 augusztusban megkezdődött a csapatcsökkentés. Chamberlain igen óvatosan támogatta Stresemannt, de egyúttal nagy megértést mutatott Briand masszív belpolitikai nehézségei iránt. Stresemann és Chamberlain viszonya ugyan kissé feszült maradt, de a locarnói jó viszony megakadályozta további elhidegülésüket. 1928-ban a jóvátételek újraszabályozásakor pontosan megmutatkozott a csapatkivonás és a jóvátételek szoros kapcsolata. Hosszú francia-angol vita után elfogadták a Young-tervet, majd francia-német vita után a Rajna-vidék végleges kiürítését öt évvel a versailles-i szerződésben rögzített időpont előtt.

Kétéves stagnálás után ez volt a stresemanni „revízió megegyezéssel" politika utolsó, késői nagy sikere. Halálával a Locarno-politika is sírba került. A német külpolitikából eltűntek diplomáciai módszerei. A francia-német ellentét ismét kiéleződött és a világgazdasági válság tovább rontotta a megegyezés alapjait.

Constanze Baumgart világos felépítésű, jól áttekinthető könyve gazdag levéltári forrásokra épül, s újabb figyelemreméltó hozzájárulás a stresemanni életmű megismeréséhez.

Németh István

Anton Czettler

PÁL GRAF TELEKI UND DIE AUSSENPOLITIK UNGARNS 1939–1941

Verlag Ungarisches Institut München 1996. Studia Hungarica 43. 276 o.

TELEKI PÁL ÉS MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA 1939–1941

Több mint három évtized telt el azóta, hogy megjelent (1964-ben) Juhász Gyula „A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941" című könyve, amely a két világháború közti magyar történelem sorsdöntő éveinek már C. A. Macartney által is rendkívül figyelemre méltó módon vizsgált (October fifteenth; 1956, 1961) problematikájával — jórészt a saját maga által szisztematikusan feltárt és egy 1959-ben megjelent válogatás után hatalmas kötetekben (DIMK IV–V, 1962, 1982) kiadott magyar diplomáciai, külügyi forrásanyag bevonásával — a magyar szakirodalomban elsőnek (és utoljára) foglalkozott.

Juhász hatalmas dokumentum-feltáró és -publikáló tevékenysége és a külföldi nagy külügyi aktapublikációk (ADAP, stb.), valamint a magyar vonatkozású német akták figyelembevételével, amelyek magyar nyelvű hazai publikálásában (A Wilhelmstrasse és Magyarország; 1968) — ha nem is a Teleki-kormány vonatkozásában — Juhásznak ugyancsak szerepe volt, a Teleki-kormány kül-

politikájának forrásbázisa ma már aligha tágítható érdemlegesen. Ez Czettler könyvéből is kitűnik, aki a Juhász által feltárt és közzétett dokumentumokra is nagymértékben támaszkodva gondolja át, mire adnak a források megbízható, vagy többféleképp értelmezhető, nem egy esetben félreértelmezhető választ, vagy hagynak homályban, esetleg nem is érintenek bizonyos kérdéseket.

A szerző a kiadott levéltári forrásokkal — és egymással is — egybeveti az időközben hazai kiadásban is szép számmal megjelent emlékiratokat (Barcza, Ullein-Reviczky, stb.), lemérni igyekezvén azok megbízhatóságát, s számba veszi a téma szempontjából igen fontos akár régebbi, akár újabb angol, német történész szakmunkák (Barker, Nebelin, stb.) lényegesnek és elfogadhatónak, vagy kritikával kezelendőnek talált felfogásait, állításait. Igen fontos feladatot lát el ezzel a szerző. Telekiről és külügyminisztereiről (Csáky, majd Bárdossy), valamint a legfontosabb magyar külképviseleteken szolgálatot teljesítő követekről (Berlinben Sztójay, Londonban Barcza) adott jellemzései többnyire rendkívül találóak és élvezetesek.

Az érdeklődés a téma iránt igen nagy. Teleki külpolitikájának szilárd elvei, a körülmények közt kompromisszumokra kényszerülő gyakorlata, sikerei és kudarcai, általában ezek értékelésének problémái három évtized múltán sem csökkenő mértékben, sőt, a legutóbbi években fokozottan foglalkoztatják nemcsak a történész szakmát, hanem a széles közvéleményt. Mint Czettler helyesen hangsúlyozza, a jelzett évek külpolitikájában személyesen Teleki miniszterelnöknek volt meghatározó szerepe, érthető tehát, hogy Teleki egész személyisége, emberi, tudósi, államférfiúi habitusa, küzdelmes élete és tragikus halála biografikus igénnyel is egyre inkább került az érdeklődés előterébe, különösen a már 1969-ben majd 1989-ben megjelent népszerű tudományos kiadványok alapján. Végül a Teleki halála 50. évfordulójának (1991) megemlékezései során elhangzott számos fontos tudományos előadás utóbb kötetben is megjelent anyaga fokozta tovább a máig nem lankadó érdeklődést. Az 1947-ben beszüntetett, de most működését újra megkezdő Teleki Pál Munkaközösség támogatásával ezután immár magyarul is hozzáférhetővé vált Macartney nagy művének a Teleki miniszterelnökségével foglalkozó része, lehetőséget adva a polgári történetírás e jeles terméke Teleki-képének összehasonlítására azzal a képpel, amelyet a második világháború utáni évtizedek marxista befolyást tükröző magyarországi történetírása alakított ki Telekiről és külpolitikájáról.

Czettler könyvének jelentőségét elsősorban az adja meg, hogy vállalkozik e kép kritikai felülvizsgálatára. Hazánkban, ahol a rendszerváltozás után a történelmi értékelésekben is sok a zavar és tisztázatlanság a tekintetben, hogy mi a nyilvánvalóan tarthatatlan és elvetendő, s mi az, ami az elmúlt négy évtized magyar történetírásából maradandó érték, ha le tudjuk választani róla az ismert káros hatások jellegzetes nyomait, hasznos segítség lehet Czettler higgadt korrektségre, objektivitásra törekvő kritikájának megismerése. De véleményem szerint a jelenleginél méltányosabb lenne Czettler jogos kritikája, ha jobban differenciálna a marxista történetírás annak idején mérvadónak számító és meghatározónak bizonyult személyiségei és művei illetve azok között, akik az adott körülmények közt is keresték, és ha kompromisszumok árán is, de többnyire meg is találták a lehetőségét, hogy a marxista „klasszikusok", főleg Sztálin citátumai és szovjet brosúrák helyett a történeti források alapján, tudományos módszerek alkalmazásával lássanak hozzá témájuk feldolgozásához.

Éppen Juhász Gyula példáján lehetne talán ezt a legjobban szemléltetni, ha Czettler pl. Zsigmond Lászlónak (Adalékok a magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikájához 1929–1945. Szikra Kiadó, Budapest 1953) Telekiről és kormányáról alkotott képével — („lemondott a nemzeti szuverenitásról", „lakájmódra megalázkodott a hitleri Németország előtt", de ugyanakkor az „angol imperialisták" kegyeit is kereste s a Szovjetunió elleni támadásra spekulált, „szégyenletes nemzet- és népellenes politikát folytatott",) — vetné össze a tudományos pályáját kezdő Juhász Gyula legelső nagyobb munkáját, a Teleki-kormány külpolitikájáról szólót. Zsigmond felfogásához, módszereihez, stílusához képest Juhász e munkája minden hibája ellenére — (pl. a szovjet relációban folytatott Teleki-féle külpolitika megítélése, az osztálymeghatározottság, osztálykorlátok merev értelmezéséből levont következtetések, a „haladó erőkhöz való viszony" kérdése, stb., stb.) — historiográfiailag több megbecsülést érdemel, mint elvegyítését — minden más 1990 előtti munkával együtt — egy nagy marxista fazékban. Mindenesetre örvendetes azonban, hogy Czettler látja és értékeli azt a fejlődést, amelyet „az akkor még marxista" Juhász további munkássága során megtett, nézetei és azok megfogalmazása állandó finomításával, amiről a korszak (1919–1945) egészének magyar külpolitikájáról írt könyve újabb és újabb kiadásai jól tanúskodnak, kiérlelve — többek közt — azt a képet a Teleki-kormány külpolitikájáról, amelyet legutóbb — nem sokkal halála előtt — az 1991. évi tudományos ülésszakon adott elő.

Nem szükséges talán belebocsátkoznom Czettler Teleki külpolitikáját tárgyaló könyve részleteibe. Sorra vesz minden fontos kérdést, amit már Macartney és Juhász is exponált, s nagy figyelmet fordít e külpolitika minden szakaszában a német, olasz, angol, szovjet relációkra, a csehszlovák és lengyel konfliktusoknak, a besszarábiai ultimátumnak a magyar külpolitikában jelentkező hatására, a szomszédos országokhoz, főleg Romániához és Jugoszláviához fűződő viszony alakulására a német erőtérben, egy balkáni semleges blokk meghiúsulása problematikájának, a bécsi döntőbíráskodásoknak és következményeiknek, a háromhatalmi egyezményhez történt szerencsétlen csatlakozásnak, a Jugoszláviával kötött „örökbarátsági" szerződésnek, a Magyarország területén történő csapatátszállítás, átvonulás ismételten jelentkező problémája vizsgálatára. Foglalkozik a német agresszió esetére elgondolt magyar emigrációs kormány végül is elejtett tervével, Beneš londoni csehszlovák emigrációs kormánya angol elismerésének Magyarországra gyakorolt hatásával.

Czettler mértéktartóan tulajdonít jelentőséget a Trianon revíziójára irányuló törekvés szerepének a magyar külpolitika alakításában; megmutatja, hogy Teleki nem „a revízió minden áron" lázában égett, hanem óvakodott minden kalandorságtól; reálpolitikusként mérlegelt – ami ugyan nem zárta ki tévedések, hibák lehetőségét. Óvakodott a külpolitikai egyoldalúságtól; nem rajta, hanem a német nyomáson, a semleges magatartás olasz feladásán, a Magyarország nehéz helyzete iránti angol értetlenségen múlott e politikájának, ellensúlyt és egyensúlyt kereső kísérleteinek meghiúsulása. Tudatában volt a szovjet veszélynek, mindenképpen el akarta kerülni az ország belesodródását a világháborúba, mert előre látta annak várható következményét.

Nem mondhatom, hogy maradéktalanul egyet tudnék érteni Czettler fejtegetéseivel, vagy hogy ne hiányolnék azokban több lényeges kérdést is. Így nem tetszik a második bécsi döntés elérésének diplomáciai „mestermunka" gyanánt értékelése; a román részről való — a döntés utáni — fenyegetettség egyoldalú hangoztatása annak jelzése nélkül, hogy a konfliktus feloldására a magyar külpolitika eleve Erdély egészének megszerzését tűzte ki következő revíziós célul. Kifogásolom a „nyugat felé nyitva tartott immár egyetlen ablak" gyanánt joggal méltatott jugoszláv örökbarátsági egyezmény azon fontos másik oldalának abszolút figyelmen kívül hagyását, hogy Jugoszlávia semlegesítését kívánta általa elérni a magyar külpolitika a magyar-román fegyveres összecsapás előbb-utóbb elérkező idejére; hiányolom annak érzékeltetését, hogy Teleki halálos dilemmáját éppen az okozta, hogy a magát Jugoszláviával való leszámolásra elszánó Hitler váratlan felszólítása a délvidéki terület-visszaszerzést lehetővé tevő fegyveres közreműködésre éppen ezt a tervet borította fel teljesen azzal, hogy a fő ellenségnek tartott Románia helyett az ellen a Jugoszlávia ellen kínált és sürgetett fellépést, amellyel — semlegesítése érdekében — épp az imént kötött szerződést. Az már közismert, és Czettler könyvéből is megismerhető, hogy az előállt, kül- és belpolitikailag egyaránt roppant kényes helyzetben miként kísérletezett Teleki — eredménytelenül — azzal, hogy általa kigondolt módozatok révén lehetőleg elhatárolja és korlátok közé szorítsa a német támadás és a horvát szeparatista törekvések folytán felbomló országgal szembeni területvisszaszerző katonai fellépését, amit azzal is igyekezett indokolni az angolok felé, hogy különben a németek rendezkedhetnének be ott is, s hivatkozott a — szerintem valójában eléggé kusza — elképzelésekre egy Prinz Eugen Gauról.

Miközben tehát úgy vélekedem, hogy Czettler nagyon fontos és hasznos kritikai műve némely vonatkozásban maga is vitatható, kritikával illethető, határozottan úgy gondolom, hogy elősegíti a nem könnyű téma körüli eszmecserét, amely — ismét hangsúlyoznám — nem egy-két történész szűk szakmai ügye. A közvéleményt széleskörűen foglalkoztató problematika további átgondolására ad alkalmat, s ezzel tisztázásához járulhat hozzá.

Így nem utolsósorban igen méltányolandó, hogy Czettler nem enged az olyan elképzeléseknek és önkényes állításoknak, melyek szerint Teleki beérte volna a magyar többségű területek visszaszerzésével (Köteles Pál s mások véleménye), s rámutat arra, hogy gondolkodásában, törekvéseiben igazából nem a határmódosítás, hanem a térség népei autonóm formák közt, föderatív szerkezetben való együttélésének s identitásuk megőrzése lehetőségének biztosítása játszott alapvető szerepet – (persze magyar vezetés alatt, és — mint hozzátehetnénk — a nem erőszakolt magyarosodás lehetőségét kívánatosnak tartva).

Igen figyelemre méltó továbbá a szerző részéről, hogy miközben teljesen jogosultan hangsúlyozza Teleki ragaszkodását a nemzeti függetlenség megőrzéséhez, határozottan elutasít minden megalapozatlan fantáziálást Teleki olyasféle ellenállás-szervező tevékenységéről, amelyért meggyilkolták volna őt a németek (Zakar András és mások vélekedése). Teleki utolsó napjai eseményeinek már többektől (így Csicsery-Rónaytól) megkísérelt rekonstruálása során Czettler sem jut tovább,

mint annak érzékeltetése, hogy mily sok ellentmondással, tisztázatlansággal kell továbbra is szembenézni. Mind Teleki „titokzatos" haláláról, mind annak hazai és nemzetközi visszhangjáról a magyar történetírás bizonyos helytállónak elismert eredményei alapján számol be.

Tilkovszky Loránt

Hans Holzträger

KAMPFEINSATZ DER HITLER-JUGEND IM CHAOS DER LETZTEN KRIEGSMONATE

AGK-Verlag, Dinklage, 1995. 133 o.

A HITLER-JUGEND HARCI BEVETÉSE AZ UTOLSÓ HÁBORÚS HÓNAPOK ZŰRZAVARÁBAN

A délkelet-európai német településterületek történetével és kultúrájával foglalkozó munkakör (Arbeitskreis für Geschichte und Kultur der deutschen Siedlungsgebiete im Südosten Europas) kiadványsorozatának ez a legújabb (I/4) kötete a koblenzi Szövetségi Levéltár és főleg a freiburgi Katonai Levéltár vonatkozó anyagaira támaszkodva, a második világháború hadtörténetét tárgyaló szakmunkák és memoárok felhasználásával, és — ami különösen nagy érdeme — a szerző több éves adat- és visszaemlékezésgyűjtő tevékenysége során kialakult magánlevéltára alapján megrendítő képet ad a totális vereség küszöbén álló hitleri német birodalom utolsó nagy gaztettéről: fanatizált fiatalkorúak. gyerekek belehajszolásáról a már teljesen kilátástalanná és értelmetlenné vált véres harcba, óriási erőfölényben lévő ellenfelekkel szemben. Elhitették velük, hogy nem megsemmisítő vereség, hanem döntő fordulat előtt állnak, amit Hitler rövidesen bevetésre kerülő csodafegyverei hoznak meg. Csak addig kell hősiesen kitartani, méltóan a német katonai erényekhez. Önfeláldozó bátorsággal feltartóztatni, pusztítani a szent német földre benyomult gonosz szovjet, amerikai, francia ellenséget. „Ha nincs fegyvered, torkuknak ugrasz, hogy átharapd gégéjüket" – szól az uszítás a stílszerűen emberfarkasnak (Werwolf) nevezett, válogatottan fanatikus szervezeti csoportjaikhoz.

A szerző érzékletesen bemutatja azt a szellemiséget, amelyben a Hitler-Jugend-hez tartozó fiúk, a Bund Deutscher Mädel-hez tartozó lányok nevelkedtek: a haza- és népszeretet ellenség- és fajgyűlöletté torzítását, a vak engedelmességet az istenített Führer esztelen és embertelen parancsai iránt. Említést tesz arról is, hogy azon társaikkal szemben, akik gyávának mutatkoztak az ellenség előtt, a Hitler-Jugend tagjai könyörtelenül léptek fel: rögtönítélő bírósági ítéletet hozva felakasztották vagy agyonlőtték őket. De a lakosságot is terrorizálták, egy házaspárt például kivégeztek azért, mert fehér zászlóval készültek fogadni a bevonuló ellenséges csapatokat.

A Führer a Hitler-Jugend húsz „hős harcosát" — 12 éves volt a legfiatalabb — tüntette ki berlini bunkere előtt 1945. április 20-i születésnapján, tíz nappal öngyilkossága előtt. Sok Hitler-Jugend alakulatnál „születésnapi ajándékul" töltették ki az önkéntes belépési nyilatkozatokat az SS-be. A Hitler-Jugend egységei részint önállóan harcoltak a Volkssturm keretében, de Wehrmacht vagy SS alakulatok alárendeltségében, részint azonban szervesen betagozódtak e katonai alakulatokba. A kötet módszeresen tárgyalja a Hitler-Jugend harci bevetéseit a német birodalom területére behatolt ellenséges csapatokkal szemben keleten és nyugaton; a legbehatóbban a boroszlói, berlini, nürnbergi harcokban való részvételüket tárgyalja. Számos visszaemlékezés tette lehetővé ezek részletes és borzalmasan valósághű megjelenítését.

A szerző leírja sokszor teljesen szedett-vedett, lötyögő ruházatukat, gyors és felületes kiképzésüket a harci bevetés előtt; francia, olasz, dán eredetű lőfegyvereiket, melyekhez alig volt megfelelő lőszer. De azt is, hogy sok helyütt mód volt páncélöklöllel látni el egyeseket, akik halált megvető merészséggel várták be és semmisítették meg az ellenség nagyszámú páncélosát – míg szovjet tankisták meg nem találták a primitív, de hatásos ellenszert: homokzsákocskák kötözését a páncélos oldalára és tornyára.

A szövetséges csapatok parancsnokait zavarba hozta, hogy fanatizált gyerekek támadásait kellett kivédeniük, akikre nem hatottak figyelmeztető felszólításaik, felvilágosító röplapjaik. Elkerülhetetlen volt, hogy ne okozzanak e gyerekkatonáknak is súlyos veszteségeket. A hősködőkből kétségbeesetten anyjuk után kiáltozó, falfehéren reszkető, síró gyerekek lettek. A fogságba eset-

tekkel az amerikaiak bántak nagylelkűbben: „eredjetek haza anyátokhoz" – mondták nekik már néhány nap múlva.

Azzal a felháborító cinizmussal szemben, amellyel főleg a náci pártfunkcionáriusok hajszolták bele a harcba a 14–18 év köztieket, de gyakorta 12–13 éveseket is, egyes ifjúsági vezetőkben, kiképzőtisztekben, parancsnokokban megszólalt a lelkiismeret, és azzal a jelszóval, hogy az értékes ifjú német vért át kell menteni a jövőnek, ellene voltak a harcbavetésnek, és helyenként idejében szélnek eresztették a gyerekeket.

Magyar olvasó számára különlegesen is érdekes a kötet elején annak bemutatása, mi volt a Hitler-Jugend megfelelőjeként létrehozott Deutsche Jugend szerepe 1944-ben Dél-Erdélyben és a Szerb-Bánátban, valamint Magyarországon. Leírja, hogy ősszel, a front közeledése és az evakuáció következtében hogyan került a Deutsche Jugendre épülő Heimatschutz bácskai — futaki — katonai kiképzőtábora előbb a dél-dunántúli Hidasra, majd Sopronba; hogyan szemlélte meg az ágfalvai legelőn tartott harcászati gyakorlatát — Szálasi nemzetvezető társaságában — a csukaszürke egyenruhát öltött Basch népcsoportvezető, aki azonban ellenezte a német katonai vezetők szándékát, hogy harcba is vessék a magyarországi német fiatalok csapatát Sopron védelmében. A szovjet csapatok elől az alakulat osztrák területre húzódott; ott morzsolódott fel egy része a Mariazellnél történt bevetésben, más része szovjet fogságba került. Némelyek eljutottak amerikaiak által megszállt területre, az Attersee melletti Weyregg-be, ahol a háborús bűnösként nemsokára őrizetbe vett Basch ütötte fel tanyáját.

A kötet függelékében archív fotók mellett fotokópiák találhatók iratokról, a fronthelyzetet, harci cselekményeket mutató térképekről, röplapokról; valamint ajánlott irodalom jegyzéke, s egy különösen hasznos időrendi tábla. A szerző és a kiadó fontos és jó munkával ajándékozta meg a téma iránt érdeklődő olvasót.

Tilkovszky Loránt

BARANYA

Történelmi Közlemények 1994–1995.
Pécs, 1995. 337 o.

Történetírásunk vidéki műhelyeiben (levéltárak, múzeumok, könyvtárak) egyre több és igényesebb dolgozat születik. Ezt bizonyítja ismertetésre kerülő kötetünk is.

A késő feudalizmus korában Magyarország lakosságának közel 5%-át kitevő nemesség derékhadát a köznemesek alkották. E rendi kategóriát köztudatunk gyakorta a vármegyék közigazgatását kézben tartó jómódú középbirtokos nemességgel azonosítja, holott 90%-át már a 16. század közepén a kisbirtokos köznemesség tette ki. Ezeknek a nemesi községeknek önszerveződő igazgatási működését vizsgálta meg *Hudi József*, bár — a címet kissé leszűkítve — nem általánosan, hanem csupán Veszprém megyére vonatkozóan. Megállapításai azonban bizonyára helytállóak az ország más vidékére nézve is, amint azt az eddig megjelent részvizsgálatok (Baranya megyére vonatkozóan Ódor Imre; Hevesre Alsó László, Soós Imre, Török Katalin; Vas megyére Benczik Gyula; Zalára Cserjési Károly, Degré Alajos, Halász Imre) egyértelműen bizonyítják. Ezekből kiderül, hogy a curialista nemesek községi önkormányzata — nem minden előzmény nélkül — a 18. század közepére szilárdult meg. A nemesi (curialista) községekben nem érvényesült a földesúri befolyás, hanem a nemesi communitás, mint jogi személy, a saját maga által létrehozott önkormányzati szervei útján gyakorolta földesúri jogait.

Rúzsás Lajos alapvető feldolgozásának (A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848-ig. Bp. 1964.) máig érvényes megállapításai tovább árnyalhatók, mint ezt *Kiss Mária Magdolna* tanulmánya bizonyítja, melyet a bellyei uradalom Mária Terézia kori történetéről írt. A Duna-Dráva szögében elterülő birtok egyike volt azoknak, melyeket a török hódoltság megszűnte után a Habsburg uralkodók híveiknek, hadvezéreiknek adományoztak. A mi esetünkben a későbbi uradalom magját képező 27 falut Savoyai Jenő kapta hadi érdemeiért. A lakosság létszáma a török alatt csökkent ugyan, de a katasztrofális elnéptelenedés a felszabadító harcok idejére tehető. A 18. század elején megindult telepítéssel eleinte szerbek érkeztek a területre, 1716-tól már inkább horvátok a Dráván túlról. Mivel főként állattenyésztéssel foglalkoztak, elsősorban a folyók közelébe húzódtak, mert létfontosságú volt számukra a dúsfüvű ártéri legelő. Az 1720-as éveket követően pedig németek jöttek a területre, és ezzel zárult e régió soknemzetiségűvé válása. Gazdálkodásuk

fő jellemvonásait egyenként veszi számba a szerző a Baranya Megyei Levéltárban megmaradt iratanyag segítségével.

Dóka Klára adatgazdag feldolgozása a megye Hegyhát-i részén elterülő káptalani birtokokról szól, melyhez elsősorban a Pécsi Káptalani Levéltárban található térképeket használta fel. Kezd beérni az a hatalmas munka, melyet éppen ő indított el az egyházi levéltárak országos felmérésével, számba vételével, kiadásával. A Pécsi Egyházmegyére vonatkozóan 500-nál több térkép áll rendelkezésünkre, melyek azonos méretarányban készültek, s így a bekövetkezett változások jól nyomon kísérhetők. A térképeket egy sor uradalmi statisztika egészíti ki, melyek — szemben az országos vagy megyei összeírásokkal — nemcsak az adózó lakosságra, annak birtokállományára, hanem az uradalmi területek nagyságára, minőségére is tartalmaznak jól értelmezhető adatokat. Lényegében ezek együttes felhasználása teszi gazdaságtörténetileg fontossá Dóka Klára dolgozatát.

Sonkoly Károlyt, megjelent dolgozatai alapján, az utóbbi évtized legsokoldalúbb kastélykutatójának tartjuk. Sorra jelennek meg vidéki kastélyainkról írott feldolgozásai. Az Országos Műemléki Felügyelőség által végzett feltárások egyformán kezdődnek: állagfelméréssel, vakolatleveréssel; majd ha van rá pénz, az épület rekonstrukciójával. Ami a minőségi különbséget jelenti az ő esetében, az a példátlanul alapos levéltári kutatás. Lényegében mindenhol így kellene ezt csinálni, mert csak az építéstörténeti adatok birtokában születhet komoly helyreállítás. A meggyefai Jeszenszky-kastély példamutató feldolgozása után most a bikali Puchner épületegyüttesre kerített sort. Szándékosan nem használjuk a kastély szót, mert az 1840-es évek végén épített „kastélyt" többször toldozták-foltozták az idők folyamán. A második világháború alatt, amikor a front ideért, de még elvonulása után is sokáig, orosz parancsnokság vette birtokába az épületet. A megszálló katonák nagy pusztítást végeztek a berendezésben, és a helyiségek többsége használhatatlanná vált. Az épület az utóbbi évtizedekben a Bikali Állami Gazdaság tulajdonában volt.

Erre az időre a kastély értékeit semmibe vevő átalakítások, tatarozások történtek. Elég csak a déli szárny udvari homlokzatának otromba beépítését, vagy a keleti szárny toldásait megemlíteni. Eltűntek a főhomlokzaton elhelyezett Zsolnay-vázák is, pedig az 1960-as években készült fotókon még láthatók. Nem lehet tehát mindent az orosz csapatok számlájára írni.

A régészeti szakirodalmat feltáró vállalkozás (Jakabffy Imre: A Közép-Duna medence régészeti bibliográfiája, 1967–1977) utolsó kötete két évtizeddel ezelőtt zárja gyűjtését. Közismert, hogy a folytatást tartalmazó vaskos kézirat kiadására nincs pénz. Érthető hát, hogy ezen helyi bibliográfiákkal igyekeznek segíteni a kutatók. Így került sor a Pécs római korára vonatkozó publikációk számba vételére, kivéve az újságcikkeket. Az utóbbit fájlaljuk, hiszen éppen egy adott körzet helyi sajtója marad ki rendszeresen az országos bibliográfiából. Kívánatos lett volna a Baranya megyében megjelenő cikkek felvétele. Ez lett volna a jelen összeállítás igazi érdeme. Csak reménykedhetünk, hogy *Lengvári István* erre is sort kerít.

A szlavista történész, Hodinka Antal életművét tudományos konferenciák tárták fel, és ennek előadásait meg is jelentették (Hodinka Antal Emlékkönyv. Nyíregyháza, 1993., Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Uo. 1993.). Figyelemre méltó és követendő, hogy a két kötet a nyíregyházi emlékkonferencia megrendezésének idejére (1993. június 16–17.) megjelent, így az azonos témát kutató hazai és külföldi szakemberek írásban is nyomon követhették az előadásokat. *Földvári Sándor* a két kötetet és a korábban napvilágot látott Ruszin-magyar igetárt (Nyíregyháza, 1991.), valamint az ukrán-magyar közös kiadásban megjelent népdalgyűjteményt (Őseink énekei. Bp.-Ungvár 1993.) elemzi.

Hasonló cél vezette *Dominkovits Pétert*, aki azonban kritikai észrevételeket is fűz Márfi Attilának a pécsi színháztörténet forrásait feltáró három kötetes munkájához. A város új- és legújabb kori művelődését kutatók számára bő adatbázist jelentenek és nélkülözhetetlenek ezek a könyvek.

Egy pannóniai matrónáról, pontosabban annak sírkövéről szól *Tóth István* cikke. A pécsi múzeumban található kőről sikerült megállapítania, hogy valószínűleg Zalaszentgróton került elő. Az erősen mélyített képmezőben kettős mellkép látható. A nőalak szabályos csigákba rendezett hajviselete a II. század első felére jellemző, tehát Hadrianus és Antonius Pius idejére. A nő nyakában torques látható, ami kelta származására utal. A Pécsett őrzött síremlék minden formai jellemvonásával a nyugat-pannóniai kulturális körhöz kötődik.

A Mása község határában található Koromszói apátság történetét *Patton Gábor* igyekezett összeszedni. Okleveles adatainkból kikövetkeztette, hogy a monostor a 13. század második felében már állhatott. Maga a falu kissé korábban települt. Miután a szerző mázai születésű, helyismerete óriási előnyt jelent, amikor értelmezi a korabeli határleírásokat, s így helyesbíteni tudja korábbi történészek (Csánki Dezső, Ortvay Tivadar, Follajtár Ernő, Káldy-Nagy Gyula) téves, vagy nem

eléggé pontos azonosításait. A példaszerű alapossággal felsorakoztatott és értelmezett középkori oklevelek, török kori adóösszeírások, valamint a 18. századi topográfiai adatok ismeretében érdemes lenne régészeti ásatást is folytatni a területen.

Siklós középkori várfalából a nyugati oldal egynegyede hiányzik. Ilyen védelmi rendszer nem létezik, hiszen ez könnyen bevehetővé teszi a várost. Miért nincs meg, mióta nincs meg? Ezt vizsgálja *Vörös László Zsigmond* helytörténész, aki itt élte gyermekkorát. Választ nem tud rá adni. Felsorol viszont egy tucatnyi beszakadást, lyukat, melyeket alagútnak vél. Minden várásató régész hall ilyen „igaz történetet", de a hozzá fűződő magyarázat sokszor sántít. A megtalált „alagutak" pontos irányának, nagyságának bemérése nélkül nem áll össze egységes kép. Ezeket az adatokat óvatosan kell kezelnünk. Végső soron csak ásatás tisztázhatja rendeltetésüket.

Nemrég került elő az Országos Széchényi Könyvtárban egy eleddig ismeretlen térkép, mely Pécs 1664-es ostromát ábrázolja. *Kiss Farkas Gábor* ennek elemzését vállalta magára. Megállapította, hogy a legtöbb építmény kitalált, nem létező, s ez alól csak a négytornyú templom és az ún. Budai városrész kivétel. Annyi valószínűsíthető, hogy nem túl részletes helyszíni vázlat alapján külföldön készíthették.

Szili Erika a magyar ex libris évszázadairól ír. Összefoglalja mindazt, amit eddig is tudtunk, de ezt jó stílusban, olvasmányosan teszi. Talán szerencsésebb lett volna, ha egy pécsi könyvtár, vagy helyi mester ex libriseit dolgozta volna fel.

A Dunántúl reformkori népességét mutatja be *T. Mérey Klára* három forrás alapján. Kettő közülük (Csaplovics János és Miss Pardoe portugál utazó) nyomtatásban is megjelent.

Az elemzés alapjául azonban az a leírás szolgált, melyet egy osztrák hadmérnök vetett papírra 1810 és 1812 között. Magyarországi küldetése titkos volt, és részét képezte az I. Ferenc által elrendelt II. katonai felmérésnek. Az ismeretlen szerzőt katonai szempontok vezették, megállapításaiban sok a szubjektív vonás. Ennek ellenére érdemes lenne teljes kiadására sort keríteni.

Márfi Attila a közelmúltban három kötetben tette hozzáférhetővé Pécs színháztörténeti forrásait. (Ezekhez fűz megjegyzéseket Dominkovits Péter fentebb ismertetett munkája.) Anyaggyűjtése során hatalmas levéltári egységeket kellett átnéznie, s ezen adatok felhasználásával egymás után jelennek meg dolgozatai Pécs színháztörténetének egyes korszakairól. Biztosra vesszük, hogy éppen az ő tollából születik meg majd egy olyan monográfia, melyre nincs példa a magyar kultúrtörténetben. A sok részlettanulmány után erre kellene sort kerítenie.

A katolikus iskolák 1868 előtti történetével többen is (Kanyar József, Sándor László, Petrovich Ede, Bernics Ferenc) foglalkoztak. *Kéri Katalin* most az 1868–1914 közötti elemi iskolák állapotát vizsgálta meg Baranyára vonatkozóan. Bár a címben csak a katolikus iskolák feldolgozását ígéri, valójában a megye egész oktatásügyét veszi számba, hiszen 1869-ben a 397 népiskolából 369 volt felekezeti. Az 1868. évi XXXVIII. tc. részletesen rendelkezett arról, hogy az iskolai épületeknek, külső és belső megjelenésükben, milyen kívánalmaknak kellett megfelelniök. A valóság más volt. Az egykori tanfelügyelői jelentések düledező, rozzant, egészségtelen, alacsony, elhanyagolt épületekről számolnak be. Néhány helyen sem kút, sem árnyékszék nem volt. A községek anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy új, tágasabb iskolát építsenek, melynek felszereltsége, tanszerekkel való ellátottsága megfelel a kor követelményeinek. Nem tudták rendezni a tanítók fizetését sem. Fenntartásuk érdekében egyre gyakrabban fordultak az államhoz segítségért. Ennek következtében az 1905–06-os tanévben nagyarányú államosítás kezdődött.

Az örményekkel foglalkozó hazai kutatók gazdag anyagot gyűjtöttek össze történeti néprajzukról, kereskedelemben betöltött szerepükről. *Nagy Pál* most kulturális ideológiájukat, identitásukat vizsgálja. A Moldovából beköltözött örmények először Erdélyben vetették meg lábukat a 17. században. Kereskedők lévén, rendkívül mozgékonyak voltak, csakhamar a mai Magyarország területén is megjelentek. A különleges jogállású örmények igen gyorsan alkalmazkodtak a befogadó országok lakosságához, s mivel telepeik elszórtan, egymástól nagy távolságban alakultak ki, hamar megindult asszimilációjuk. Ennek a folyamatnak egyes állomásait vázolja fel a szerző.

Ismeretes, hogy az első világháború végén az ország déli részét 1918 és 1921 között a szerbek szállták meg. Az élet nehezen terelődött a megszokott mederbe. Ennek egyik oka a pénzhiány volt, melyen csak helyi szükségpénzek kibocsátásával lehetett úrrá lenni. Pécs város vezetősége a helyi bankokkal összefogva 1919 áprilisában 10, 20, 50 és 100 koronás városi pénzjegyeket hozott forgalomba 10 millió korona összértékben. Amint ez a zavaros időkben lenni szokott, hamarosan megjelentek a legnagyobb címlet hamisított példányai is. A kezdetben könnyen felismerhető hamisítványokat a jobb technikával készültek váltották fel, melyek kiszűréséhez már nyomdai ismeretekkel és gyakorlattal kellett rendelkezni. Végül is a központtárakba került 269 hamis 100 koronást

négy kivételével megsemmisítették. Ezeket — példamutató módon — a helyi és a Nemzeti Múzeumnak adták. A Pécs pénztörténetével évtizedek óta foglalkozó *Raymann János* hangyaszorgalommal gyűjtötte össze a hamisításra vonatkozó adatokat.

A Tolna megyei zsidók történetét *Szilágyi Mihály* írta meg Schweitzer Józseffel társszerzőségben. Most a zsidó szellemi életet vette vizsgálat alá. Legnagyobb hozadéka a Scheiber Sándorral foglalkozó rész. Ismeretes, hogy a fiatal rabbi közel négy évet (1941–1944) töltött Dunaföldváron. Életrajzírói ezt a korszakot nem méltatták eddig kellő súllyal, pedig ez idő alatt mintegy félszáz tanulmánya és cikke jelent meg. Bízvást mondhatjuk, hogy a nagyhírű tudós itt alapozta meg szorgalmas felkészüléssel azt a tudást, melyet később bőven kamatoztatott. Rajta kívül persze más rabbik is tevékenykedtek Tolnában (Rubinstein Mátyás, König Géza, Leopold Lajos, Burger Ödön, Bruck Sándor, Friedmann Hillel), akiknek munkásságát kevéssé ismeri hazai irodalomtörténetünk. Nem tartoztak az élvonalba, de a maguk korában a vidék szellemi életének élesztői voltak.

Huszár Zoltán cikkének főcíme, a Jótékonykodás és befolyásolás, túl általános ahhoz, hogy megtudjuk belőle, mivel is foglalkozik, azt az alcím határozza meg (A DGT és Pécs kapcsolatának szociálpolitikai vonatkozásai az 1920–1930-as években). A Dunagőzhajózási Társulat szívós telekvásárlásaival, majd a Pécs környéki bányák megszerzésével a vidék legnagyobb vállalata lett. A városban kevés olyan ember, illetve gazdasági egység volt, amely ne került volna kapcsolatba a szénnel, a kor szinte kizárólagos energiahordozójával. A Társaság egyedülálló szociálpolitikát folytatott az általa létrehozott bányatelepeken, az ún. kolóniákban. Ezt részben eddig is tudtuk Babics András kitűnő könyvéből (A Pécs vidéki kőszénbányászat története. Bp. 1952.), de az már kevéssé volt ismert, hogy a DGT vezetősége az egyesületek, városi szegények támogatása mellett olyan fontos hivatalokban ülő személyeknek is juttatott szenet, akik viszonzásul jó szolgálatot tettek a DGT-nek. Ezt persze igen nehéz nyomon követni, de a szigorúan titkos, bizalmas aktákból kihámozható adatok, névsorok (ezeket a szerző teljes egészében közli) valószínűvé teszik az összefonódást. A kifejezetten jótékonykodás és a nyilvánvaló befolyásolás területei sokszor átfedik egymást, ezért a folyamat vizsgálata eléggé összetett feladat. Ismereteink szerint a pécsi közéletre vonatkozó, ilyen jellegű forrást még nem közöltek. Érdemes lenne megvizsgálni a továbbiakban, hogy vajon a DGT-nek volt-e a fentiekhez hasonló kapcsolatrendszere a kormánykörökben.

Az Actio Catholica bölcsője Olaszország, ahol 1868-ban vetették meg alapjait, s célja a hívek egyházi irányítás alatt álló társadalmi tevékenységének összefogása. A mozgalom belső rendjét politikai jellegű törekvések zavarták meg, ezért 1931-ben XI. Pius „Quadragesimo anno" kezdetű körlevelével újjászervezte. Ennek nyomán hazánkban is létrejött (1933) az Actio Catholica, melynek pécsi, illetve egyházmegyei tevékenységét vizsgálta meg *Kerekes Imre*. A szervezet élére neves és közismert egyházi és világi emberek kerültek. Leghasznosabban a szociális-karitatív osztály működött, mely gyűjtéssel teremtette meg az ún. karitászházak felépítésének anyagi alapjait. A Megyeri Kertvárosban sok gyermekes családok számára épülő házak 1934-ben kerültek átadásra. A szakosztály érdeme az ún. cselédotthon létrehozása is.

Több évtizedes adósságot törleszt *Tilkovszky Lorántnak*, amikor a Basch-per 1945–46-os anyagát közli. A Magyar Államrendőrség budapesti főkapitányságán tett vallomása sokáig hozzáférhetetlen volt, majd 1971-ben engedélyezték tanulmányozását. Belőle megismerhető, hogy Franz Anton Basch hogyan látta önmagát, illetve a Volksbund szerepét, pontosabban hogyan akarta láttatni az eseményeket. Mert ne felejtsük el, hogy vallomása képezte az alapját — legalábbis látszólag — a védelemnek és vádlónak egyaránt. Basch ennek nagyon is tudatában volt. (Más kérdés, hogy vallomása mennyire befolyásolta, illetve befolyásolta-e egyáltalán az ítéletet.) A Basch-perről annak idején csak igen szűkszavú sajtóhíradások láttak napvilágot, s az anyag a maga összefüggő szövegszerűségében a későbbiekben sem került közlésre, pedig ez nélkülözhetetlen Basch életrajzának, a Volksbunddal való viszonyának megítélése szempontjából. A magyarországi németség történetének kutatóját ez a cél vezette, nem pedig az egykori vád, illetve védelem pozícióinak erősítése vagy gyengítése. Ezért szerepét arra korlátozta, hogy a szöveghez tárgyi magyarázatokkal szolgáljon, illetve olyan jegyzeteket írjon, melyek az elmúlt évtizedek során előkerült levéltári anyagon alapulnak.

Basch önvallomása egy tragikus emberi sorsot vetít elénk. Világossá válik belőle, hogy a magyarországi németség egy jobb sorsa érdemes, tehetséges fia miként vált a magyar nacionalizmus bűnéből, de főként a hitleri politika demagógiájának és erőszakosságának hatására áldozattá, s hogyan játszotta — félelmektől gyötörve — népcsoportvezetői szerepét, melynek következtében súlyos felelősség terheli népének további sorsát illetően. – Úgy véljük, legfőbb ideje lenne Basch életrajzát elfogulatlanul, a tények és a rendelkezésünkre álló hiteles források segítségével megírni. E munka elvégzését elsősorban Tilkovszky Loránttól várjuk.

Hogy a pécsi éremkiadás történetét főbb vonásaiban ismerjük — talán minden vidéki városunknál jobban —, azt elsősorban *Süle Tamás*nak köszönhetjük. Ő szedte csokorba most a pécsi egyetemek jutalomérmeit is. A numizmatika a történetírás fontos segédtudománya: egy-egy éremművészeti alkotás esztétikai értékei mellett hasznos és jellemző adatokat őriz a kor politikai, tudomány-politikai, gazdasági és történelmi viszonyairól. Erre szolgáltat jó példát az egykori Erzsébet Tudományegyetem, a pécsi Orvostudományi Egyetem és a Pécsi Universitas által alapított és adományozott jutalomérmek módszeres bemutatása, bár legtöbbjét a szerző egy korábbi cikkéből (Baranyai Helytörténetírás, 1989.) már ismerjük.

A kötetet Naptár néven négy közleményből álló cikksorozat zárja. *Horváth Eszter* azokat az évfordulókat közli, melyek 1994-ben és 1995-ben voltak időszerűek. – Strázsay János a bólyai uradalom igazgató-főfiskálisa volt 1809 és 1848 között. Életrajzához közöl új adatokat *Újvári András*. – A mulattatva oktatás pécsi mesteréről, Sirisaka Andrásról szól *Szirtes Gábor* rövid írása. – Az országos hírű Angster-orgonákról, illetve a cég tulajdonosairól 1992-ben tartott előadást Pécsett Werner *Walcker-Mayer*, az orgonaépítő cég alapításának 125. évfordulóján. A történeti áttekintést tartalmazó beszéd magyar fordítását veheti kézbe az olvasó.

Ódor Imrének, a Baranya megyei Levéltár igazgatójának szerkesztésében megjelenő BARANYA rövid idő alatt a térség történészeinek alkotóműhelyévé vált. Kíváncsian várjuk a további köteteket.

Kőhegyi Mihály

Vörös Vince

POLITIKAI UTAM

Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja és a Pannon História Alapítvány, Pécs, 1995. 265 o.

Az 1911-ben született, szegényparaszti családból származó Vörös Vince a harmincas évek közepétől 1948-ig cselekvő részese, egyik fontos szereplője, majd szenvedő alanya volt a magyar parasztság sorsa alakulásának. Életútja, politikai pályája — ahogy az ország sorsa is — többször vett tragikus fordulatot. 1935-ig politikával nem foglalkozott. Származása, gyermek és ifjúkori élményei, politikai indíttatásai nyomán természetes volt számára, hogy a Független Kisgazdapártban keressen politikai megoldást saját és sorstársai számára. „Fiatal voltam, nagy lelkesedés élt bennem — írja a Kisgazdapárthoz való csatlakozását indokolva —, s azokat kívántam követni, akik a parasztságból emelkedtek ki: Nagyatádi Szabó Istvánt, Nagy Ferencet, Szabó Pált, Veres Pétert. Érdeklődésem a népi írók, s általában a falu életével foglalkozó írások felé fordult. Szerettem olvasni Móricz Zsigmondot, Szabó Dezsőt, Illyés Gyulát, Kodolányi Jánost, Kovács Imrét, Darvas Józsefet, Sinka Istvánt, Féja Gézát, Nagy Istvánt, Erdei Ferencet és másokat." (15. o.)

Vörös Vince 1936-tól a Kisgazdapárt Baranya megyei szervezőtitkára lett, ahol leginkább Kovács Bélának segített. Nagy Ferenccel, Kovács Bélával, Kertész Endrével, Perr Viktorral, Kószér Nándorral ettől az időtől kezdve került közelebbi kapcsolatba, politikai együttműködésük fokozatosan mély, őszinte barátsággá alakult, s ezt a történelem változásai sem tudták soha beárnyékolni. Szabó Pál tízéves írói jubileumára rendezett ünnepség (1939. január) után szorosabb lett kapcsolata a népi írókkal, köztük Illyés Gyulával, Kovács Imrével, Szabó Pállal és Veres Péterrel. Ennek is volt köszönhető, hogy 1939 nyarán beválasztották az alakulóban lévő Nemzeti Parasztpárt elnökségébe, de hamarosan lemondott, mert a párt nem kapott legális működési lehetőséget; Nagy Ferenc is azt szerette volna ha a Kisgazdapártban fejt ki politikai tevékenységet.

Az 1939-es választásokon, Nagy Ferenc és Kovács Béla felkérésére a szentlőrinci választókerületben a kisgazdapárti választási iroda vezetője lett. Már ezt megelőzően az egyik legfontosabb tevékenységének tekintette, s lényegében Vörös Vince kezdeményezte Baranyában a téli gazdasági iskolát végzett fiatal gazdák gazdasági, kulturális és szociális érdekvédelmi szervezkedését, az ún. kalászos mozgalmat. E mozgalom fokozatosan országossá terebélyesedett és 1942-ben beolvadt a Magyar Parasztszövetségbe, amelynek egy évvel később Vörös Vince alelnöke lett, s Somogyi Imrével együtt ún. határjárásokat szerveztek országszerte, hogy a parasztság kölcsönösen megismerje egymás gazdálkodását, lakásviszonyait, kultúráját, s ezzel együtt kialakíthassa véleményét a korabeli politikáról, a háborúról. „Igyekeztünk meggyőzni őket — írja a Szerző —, hogy össze kell gyűjteni

a demokratikus erőket, a terményt vissza kell tartani, a beszolgáltatást akadályozni kell, hogy minél kevesebb gabonát vihessenek el tőlünk, s így tartalékot képezzünk a háború végére." (50. o.) Ezért is csak sajnálni lehet, hogy a Magyar Parasztszövetség tevékenységével meglehetősen szűkmarkúan bánik, hiszen e szervezet történetének tényekre alapozott feltárása és elemzése még várat magára. Az 1944 elején Bethlen István kezdeményezésére alakult Demokratikus Polgári Szövetség és a Kisgazdapárt kapcsolatáról szólva viszont — ellentétben azzal a történeti irodalomban is fellelhető megállapítással, hogy a Kisgazdapárt aláírta a szervezet alapokmányát — meggyőzően bizonyítja, hogy pártja nem írta alá az egyezményt.

Vörös Vincét 1944. december 17-én Pécsett beválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, december 21-től egyik jegyzője lett. 1945 tavaszán felkerült Budapestre az FKGP központjába, ahol Nagy Ferenc főtitkárt helyettesítette és a vidéki szervezést irányította. 1945. augusztus 20-án a párt Nagyválasztmánya főtitkár-helyettessé és az Országos Intézőbizottság tagjává választotta, a novemberi nemzetgyűlési választásokon ismét képviselővé választották. Ezzel együtt 1945 nyarától a Magyar Parasztszövetség főtitkára volt, s így egyik szervezője lett az 1946 szeptemberében Budapesten megtartott — több százezer parasztembert mozgósító — Országos Parasztnapoknak.

Vörös Vince nemcsak jó szervező, hanem jó megfigyelő, higgadt, tárgyilagos elemző is. Könyvében a párton belüli csoportulásokat, irányzatokat jellemezve azt írja: „A csoportok kialakulása részben az érvényesülési vággyal, részben a képviselt irányzattal volt magyarázható attól függően, ki hol remélte jobban kamatoztatni politikai, erkölcsi tőkéjét. Sulyok mellett a harciasabb értelmiségiek, Oltványi és Ortutay köré a »meggondolt« baloldaliak tömörültek... Z. Nagy Ferencet, Kiss Gergelyt, Guba Mihályt és még jó néhányat meg lehetett találni úgy a jobb oldalon, mint a balon. Valójában a centrumhoz tartoztak, de ténykedésükben jelentős szerepet töltött be az érvényesülés vágya, így biztos pontként egyik helyen sem számíthattak rájuk." (95. o.) Hiteles Balogh páter jellemzése is: „Katolikus pap volt, szinte lehetetlen volt eligazodni rajta. Ha nem is volt híve a »Kállay-kettősnek«, hintapolitikusnak tartották. Néha órákig beszélt, jóízű dolgokat mondott politikai él nélkül, mintha csak szórakoztatni akarná a jelenlevőket. Hogy ki ne lógjon a »lóláb«, alkalmanként támadtatta magát". (94. o.) Igaza van amikor a következőket írja: „Rákosi, Gerő, Révai, Farkas és a többiek, akiket nagy adag gőg, önteltség, lenézés és számos ellenszenves, rossz tulajdonság jellemzett, nem tudták megkedveltetni magukat még azokkal a kisgazda képviselőkkel sem, akik egyébként rendelkeztek kommunista barátokkal, mint pl. én is. Annak ellenére, hogy véleményünk nem mindenben egyezett. Már az a tény, hogy Rákosi két testőr kíséretében közlekedett még a parlamentben is, morcosabbá, barátságtalanabbá tette a kisgazdapárti képviselők előtt, de sok parasztpárti és szociáldemokrata barátunk is ezen a véleményen volt." (99. o.)

1946–47 fordulóján az ún. köztársaságellenes összeesküvés kipattanása, majd felgöngyölítése során Rákosiék azt akarták bizonyítani, hogy az összeesküvés szálai a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség felé vezetnek. Ezért hozták gyanúba Vörös Vincét, mint az utóbbi szervezet főtitkárát. Egy ideig belügyi őrizet alatt is tartották, kihallgatták, de nem tartóztatták le és bizonyítékok hiányában 1947 májusában az eljárást is megszüntették ellene. Az összeesküvési ügy tisztázása érdekében tett kisgazdapárti erőfeszítéseket részletesen ismertetve — későbbi saját kutatásait is felhasználva — számos új adatot közöl, s ezzel együtt új ismereteket is nyújt, pl. dr. Hompola Mihály félhónapos igazságügyi államtitkári működéséről, Kovács Béla letartóztatásának szemtanúk (Samu László és Kertész Endre) által elmondott körülményeiről, Balogh István „kisgazdákhoz való hűségéről és politikai, erkölcsi magatartásáról," Nagy Ferenc eltávozásáról, s a Kisgazdapárt háromféves tervjavaslatáról. Ez utóbbi — szemben a kommunista–szociáldemokrata közös javaslattal — elsősorban a mezőgazdaság átszervezésére irányult. Célja az volt, hogy megszilárdítva a régi gazdák gazdasági helyzetét és felhasználva a belterjes gazdálkodás útjára térítse őket, az újgazdákat pedig el akarta látni megfelelő gazdasági eszközökkel és állatokat kívánt juttatni nekik. Mezőgazdasági ipar, szakoktatás fejlesztése, tárházak és hűtőtelepek létesítése, víztársulatok, öntözőrendszerek kiépítése és a mezőgazdasági közigazgatás átszervezése szerepelt a javaslatban.

Vörös Vince 1947 nyarán tagja lett a Kisgazdapárt országos választási bizottságának, de az augusztus 31. szavazáskor már nem került vissza a parlamentbe, sőt amikor pártban újabb és újabb tisztogatásokra került sor a megüresedett képviselői helyre sem hívták be, a listán hátrább szereplők közül került ki az országgyűlési képviselő. Vörös Vince „feketelistára" került, a Magyar Parasztszövetség 1948. őszén történt feloszlatása után hazament Bakonyára gazdálkodni.

A kommunista hatalomátvétel és a sztálini típusú politikai rendszer kiépítésével együtt megkezdődött a parasztság gazdasági ellehetetlenítése, majd — Rákosi meghatározását használva — „kiiktatása" a magyar társadalomból. Vörös Vincét is kulákká nyilvánították, annak ellenére,

hogy nem volt sem 25 kh. földje, sem annak 350 aranykoronát érő minősége, ami a kulákká nyilvánítás kritériuma lett volna. Ő a „politikai kulákok" számát szaporította több tízezer sorstársával együtt, akikre gazdasági, rendőri és egyéb zaklatások, intézkedések sora, megfélemlítés várt. Sőt 1955-ben házát az Uránbánya ÁVH-s őrsége számára lefoglalták, a pécsi járás területéről kitiltották és Kán községben tudott letelepedni. Ez idő alatt favágóként dolgozott, életsorsának ötvenes évekbeli alakulását megrázóan tükrözik memoárjának korabeli feljegyzései. 1956 nyarán — a szovjet internálótáborokból akkorra már hazatért — Kovács Béla, valamint az Elnöki Tanács akkori elnöke Dobi István közbenjárására került haza Bakonyára családjával együtt.

Az 1956-os forradalom első napjaiban Kovács Bélával, Kószér Nándorral, Kertész Endrével és más korábbi helyi kisgazda vezetővel Pécsett és Baranyában a párt és a Parasztszövetség újjáélesztésén munkálkodott, s csak október 31-én ment Budapestre Kovács Bélával együtt. November 4-ig a Magyar Parasztszövetség újjászervezésén fáradozott, majd hazatért Bakonyára és visszament régi munkahelyére dolgozni. Ezután az „ellenforradalmi" eseményekben való részvétele miatt újabb megpróbáltatások vártak rá. Börtönbe nem került, de volt gépkocsikísérő, állattenyésztési brigádvezető, karosszéria díszítő-lakatos, nyugdíjazása után pedig, hogy családját eltarthassa egy termelőszövetkezetben magtáros-raktáros, majd a Pécsi Vízműnél portás. Küzdelmes életére visszatekintve életfilozófiáját így összegzi: „AZ ÉLET szó alatt én sohasem a dőzsölést, az evés, ivás szertelen élvezetét, a semmittevést értettem és kerestem, hanem az élet igazi szépségét, értékeit, a szellemi fejlődést, erős jellemet, a művészet sokféle ágazatának csodálatosságát, a természet utánozhatatlan csodáit, az alkotási vágyat és nem utolsósorban a családi élet békés, szeretetteljes harmóniáját." (255. o.)

1988-tól Vörös Vince a rövid életű Kovács Béla Politikai Társaság elnökeként részt vett a Független Kisgazdapárt újjászervezésében. 1989 júniusában az érdi nagyválasztmányon a párt elnökévé választották. 1990. március 25. országgyűlési választásokon lett ismét parlamenti képviselő, májustól pedig küzdelmes „politikai útjának" végére, csúcsára érve az országgyűlés egyik alelnöke.

Vörös Vince memoárja — számos hasonló vállalkozástól eltérően — nem önigazolás, a felelősség másokra hárítása, hanem — nehéz évtizedek tanújaként — tényeknek a leírása, hiteles kép egy sorstársaiért harcoló parasztember több évtizedes politikai küzdelméről. Arról, hogy Vörös Vince gerincroppantó századunkban is kitartott eszméi mellett. Tanulságos olvasmány nemcsak a korszak kutatói, hanem a legszélesebb értelemben vett olvasóközönség számára, mindenkinek akit érdekel Magyarország 20. századi történelme. Vörös Vince a hetvenes évektől kezdve levelezett Nagy Ferenccel egészen a volt miniszterelnök 1979-ben bekövetkezett haláláig. Levelezésük jó része történeti események részletesebb feltárására és megvilágítására irányult, ezek megjelentetése is igen hasznos lehetne.

Izsák Lajos

Ion Calafeteanu

REVIZIONISMUL UNGAR ŞI ROMÂNIA

[Bukarest] 1995, Editura Enciclopedică, 229 o.

A MAGYAR REVÍZIÓS TÖREKVÉSEK ÉS ROMÁNIA

„75 év óta zavarja Közép- és Kelet-Európa országainak békés együttélését a magyar revizionizmus. Sem időleges és részleges sikerei, sem tartós és letaglózó vereségei nem tudták teljesen eltüntetni." — Ezek a címben jelzett mű első sorai, melyek egyben tükrözik a szerző szemléletét is: úgy írni történeti munkát, hogy éppen a történetiség folyamatát, a változásokat kapcsolja ki belőle. Az előszó magyar olvasóját meghökkenti: a szerző azon elmélkedik, hogy a magyar határok esetleges revíziója idegen többségű területeket vinne a magyar államba; s Calafeteanu szerint csalódna aki a „magyar revíziós éhséget csillapítani" reméli ezáltal, mert éppen nem stabilizálná — mondja — hanem rombolná a térség nyugalmát, még veszedelmesebb irredentizmusokat váltana ki román, szlovák, ukrán, szerb, stb. (!) oldalon. „A mai magyar revizionizmus forrását elsősorban a magyar birodalmi nosztalgiákban kell keresni, olyan mentalitásokban, melyek nem akarják elfogadni századunk eszméit és realitásait." Mindenesetre Calafeteanu adós maradt azon jelentős mai

tényezők, erők felsorolásával, amelyek a magyar határok revízióját sürgetnék, amelyek ezúton akarnának új stabilitást teremteni térségünkben, s nem árulja el az olvasónak azt sem, hogy kik képviselik „a magyar birodalmi nosztalgiákat". Történetírói módszer helyett politikusi fogást választ: ellenfelet kreál, hogy azt megbírálhassa.

Hetvenöt év óta a román-magyar (magyar-szlovák, magyar-szerb) megegyezés nem volt lehetséges — jelenti ki — és elsősorban nem Románia hibájából, majd így folytatja: napjainkban azonban körvonalazódik egy eddig soha nem volt kedvező mozzanat. „Merthogy idáig a budapesti kormányok soha nem értették meg, hogy becsületes módon le kell mondaniuk Romániával szembeni revíziós politikájukról. S ilyen feltételek között a megegyezés nem volt lehetséges. Ma úgy tűnik, más a helyzet" — mert 1995 óta Budapest elismeri a határokat, s mindkét ország vállalja „a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogait és kötelességeit". A magyar történetírásnak is hasznára lenne, ha nem titkolná el bizonyítékait arról: miként küzdött a trianoni határok megváltoztatásáért a Rákosi-, a Kádár-, vagy éppen az Antall-kormányzat.

Az 1970-es évek derekán kezdődött el Romániában az a történeti-publicisztikai körítésű támadássorozat, mely a Horthy-kor revíziós politikáját, s az 1940–1944 közötti észak-erdélyi magyar berendezkedést vette célba, kiemelten bírálta a magyar történetírást, áttételesen pedig a Kádár-kori magyar hivatalosságot. E publicisztikai jellegű kampány értelmének szakszerű vizsgálatával még adós ugyan a történetírás — amúgy is elsősorban a román kutatók feladata lenne — de a nemzeti eszmerendszerhez köthető külső ellenség teremtésével a társadalmat fegyelmezni, a belső kohéziót erősíteni hivatott belpolitikai funkciója, kezdettől fogva világos volt. Calafeteanu könyve ebbe a vonalba tartozik, még akkor is, ha a századvég divatjának megfelelően az előszó végén a kapcsolatjavítás szükségességét hangsúlyozza. Igaz, az ilyen „vörös farok" már az előző korszak műveinek is kötelező tartozéka volt.

Három nagy egységre oszlik a könyv. Az első fele a magyar revíziós törekvéseket fogja át, második felében a két fő fejezet: A román nemzeti egység védelme illetve A revizionizmus offenzívája 1936–1939 címet viseli.

A magyar revíziós törekvések magyarázatául azt hozza fel, hogy „a képzelt igazságtalanságokat" tette a nemzet életkérdésévé az uralkodó elit, hogy elterelje a figyelmet a belső problémákról, a reformok kérdéséről. A latifundium és a tőke érdeke a revízió, s „a magyar nép volt a revíziós politika első tényleges áldozata" (20. l.) További bázist képezett a „kisnemesség" (mely nála azonos a dzsentrivel), a tisztikar, az Erdélyből elmenekült tisztviselők szerinte 320 ezres tömege („sokuknak semmi lelki kapcsolata nem volt e területekkel" — 28. l.) s általában támogatta az egész társadalom. Hogy bármi valós probléma lett volna kimondottan Trianon körül, az a szerzőnél nem merül fel, hiszen a békemű szerinte tökéletes volt.

A revíziós törekvések szakaszai közül az 1927-el kezdődő „mérsékelt revizionizmustól" tekinti fokozottan veszélyesnek, mert az már illeszkedett a kor gondolkodásához, békés jellege miatt jobban volt „eladható". A revíziós propaganda ismertetése is Ion Chinezu irodalomkritikus, ideiglenes kolozsvári konzul 1941-ben megfogalmazott, érthetően keserű gondolatvezetésére épül: a sajtón túl „a legigényesebb művésztől az utolsó vidéki írnokig", s a tudományba is beépül e propaganda, mely légkört tud teremteni; „hiányozván a reális alap az igazsághoz, a magyar nemzet teremtett egyet propagandából" (36. l.). Ez a propaganda a szerző felfogásában ismét csak örökkévaló, az 1959 utáni Magyarok Világszövetsége is kap egy oldalvágást egy lábjegyzet erejéig. A román kontinuitás-elmélet körüli történeti vitát is csak revíziós kérdésnek látja. Szerinte a magyar tudósok többsége által képviselt bevándorlás-elmélet „nem igényelne replikát bármely jóhiszemű ember részéről, ha a revizionizmus elkésett apologétái — gondolatok és argumentumok nyilvánvaló krízisében, ami előrevetíti közeli csődjüket — nem próbálnák meg újból Budapesten vagy másutt ismét forgalomba hozni". (42. l.) Az állítás maradéktalanul megegyezik a magyar történetírást támadó „A történelemhamisítás veszélyes játéka" Jocul periculos al falsificării istoriei c. 1986-ban Bukarestben kiadott cikkgyűjtemény szellemével és betűjével. Hivatkozik is rá a szerző.

A magyar kisebbség és a revizionizmus kérdését vizsgáló alfejezet — miként az egész munka — alapvetően az egykori antirevíziós irodalomra támaszkodik. Ha a romániai magyar tömeget nem is, „egyes elemeket ... terrorista, szabotázs és kémtevékenységre" vett rá Budapest (51. l.). Egyébként öt rádióadó szólt az éteren át a magyar kisebbségekhez, mind „erős adóállomások", mely megállapítás mellékesen jelzi, hogy a szerző nem ellenőrzi forrásait, hiszen a román elhárító-szolgálatok anyagából is ki kell tűnnie, hogy egyedül a budapesti volt komoly adó 1933-tól (Magyaróvár, Pécs, Miskolc, 1,5 Kw, Nyíregyháza csupán 6,5 Kw energiával sugárzott), ráadásul a műsorok alig tartalmaztak revíziós propagandát — amit időnként itthon szemére is vetettek a rádiónak.

A történetiség mellőzése jelentkezik ott is, ahol a szerző árulónak tekinti azokat, akik Erdélyben 1919–1920-ban, a békeszerződés aláírása előtt a Magyarországhoz tartozás mellett foglaltak állást. A revízió hordozójának minősíti az igen óvatos Országos Magyar Pártot, nyilván a besúgójelentések és a budapesti kapcsolatok alapján. „A transzilvánizmus mint diverzió" c. alfejezet kettős értelmezést ad az alakulgató erdélyiségről. Megértéssel közelít hozzá a szerző, talán mert román kortársakban is volt rá némi fogékonyság, hogy aztán mégis elfogadja az 1940 utáni (egyik) román nézetet, mely szerint ez a paraván csupán azt takarja, hogy „Erdély túlnyomóan magyar jellegű, a tájat magyar lélekkel itatja át, amolyan lassú szellemi annexióként", ... különben is „senkinek sem kötődik a lelke annyira Erdély földjéhez és természeti világához, mint a román népnek", (I. Chinezu). A fő baj a transzilvanizmussal persze az, hogy tagadja a román nemzet szerves egységét, a magyarokat pedig kiszakítaná a román társadalmi-politikai és gazdasági életből. Ezért is szimpatikusabb a szerzőnek a kommunista irányultságú Korunk „romániaiság" gondolata.

Abban a keretben, melyben a transzilvánizmus veszélyes, akkor a következő fejezetben elbeszélt „autonóm Erdély tézise" szükségszerűen lesz „különösen súlyos irredentista és revizionista" program. Megjegyezzük, hogy a szerző szerint 1918 előtt a román autonómia-törekvések „tisztán progresszívek", mert egy román terület elszakítását készítették elő, az 1918 utáni magyar törekvések „tisztán retrográd" jellegűek, mert merénylet a román nemzetállam egysége ellen. A „neorevízionisták" ma is beszélnek autonómiáról, nehezményezi a szerző. Ezen alfejezet érdekességét nem a jelzett, távolról sem szakszerű megállapítások adják, hanem a folytatás: például a román kommunista párt erdélyi bizottsága 1940 utáni Komintern típusú autonomista elmélkedéseinek elítélése. Egyeseknek ugyanis irredenta szándékaik voltak, revíziós lehetőséget láttak az autonómia-ötletben, s különben is e párt többsége magyarokból állott, a románellenes erőket bátorította (88. l.). Elítéli a Groza-féle politikát, az 1952 utáni Magyar Autonóm Tartományt, ami csak azért lett „talán mert kisebbségi környezetben kereste azt a politikai támaszt, ami nem volt saját népében" (78. l.); irredenta áramlatnak minősíti az 1956-ban állítólag Erdélyben feltűnt szociáldemokrata alapú autonómia kívánságot, akár a magyar-román föderáció tervét és persze Márton Áron r. kat. püspököt; utóbbi — Calafeteanu szerint — egyenesen a középkort kívánta volna visszahozni a magyar szupremáciával.

A szerző szorgalmasan cáfolgatja a nyugati magyar emigráció autonóm Erdély gondolatait, melyek 1956 után erősödtek „a magyar szocialista állam leplezett támogatásával". Nem maradhat el itt sem az 1990 utáni Magyarok Világszövetségének szánt oldalvágás, s az 1989. évi rendszerváltást követően felbukkanó autonómia vágyak külön visszautasítása. A végkövetkeztetést nyilván az a megállapítás tartalmazza, mely szerint sokféle egyéni jog jár mindenkinek, de „a nemzetközi jog nem ismeri a kisebbségek jogát az önrendelkezésre, melynek a gyakorlatban áldatlan következményei lennének". (82. l.)

A fentiek után szinte felüdülés a régi revíziós magyar külpolitikáról nyújtott áttekintés, mely a Németország előretörésével kapcsolatos magyar dilemmákat sem hallgatja el, érződik, hogy a szűkebben vett diplomáciatörténetben rutinosabban mozog a szerző. Ezt akkor is mondhatjuk, ha Calafeteanu nem fosztja meg az olvasót olyan emelkedett történetfilozófiai tudományos megállapítástól sem, mint „a revizionizmus erkölcstelensége minden vitán felül állt" (106. l.).

Nem valószínű, hogy meglepődik az olvasó azon, hogy a román külpolitika „koordinátáit" tárgyaló alfejezet antirevízionista, tisztán defenzív, mélyen békés román külpolitikáról ír, ami „folytatása egy hagyományos politikai vonalnak: a román nép történelme során soha nem folytatott hódító háborút idegen területek vagy népek ellen" (121. l.). Ezt a szerző szakszerűen kiegészíti azzal, hogy a magyar revízió önmagában nem veszélyezteti Romániát (126. l.), miáltal még inkább kidomborodik a Kisantant mély humanizmusa: mindössze nyolc intervenciós tervet dolgozott ki Magyarország ellen.

A revizionizmus offenzívája c. részben felvázolja az 1935 után óvatosabbá váló román külpolitika törekvéseit, a Németországhoz való viszony javítását — épp a magyar revízió ellensúlyozására. Jó áttekintést ad a németek szerepjátszásáról, a részleges román eredményről: Berlin szóban ígéri Románia határainak respektálását és visszafogja a magyar törekvéseket. Ismerteti a Kisantant végnapjait, az ehhez is kapcsolódó diplomáciai kapkodásokat, mint a bledi egyezményt 1938 nyaráról. Áttekintést ad az első bécsi döntés utáni román politikáról, a pánikhangulat kezdeteiről, azokról a diplomáciai lépésekről melyekkel Németországot megnyerni akarták, ez vezetett az 1939 márciusi román-német gazdasági szerződéshez. A jugoszlávokkal erősíteni próbálták a szolidaritást, s egyben diplomáciai akciók révén azt is bizonyítani, hogy a feszültségekért kizárólag Magyarország a felelős. (A magyar részről ajánlott kisebbségvédelmi egyezmény elfogadhatatlan volt a román

kormány, s egyúttal a szerző számára is, hiszen még a semmit sem garantáló 1919. évi párizsi egyezményt is úgy látja, hogy „rákényszerítettek egy diszkrimináló szerződést a kisebbségek vonatkozásában" 167. l.) A Romániának nyújtott 1939. évi „spontán" angol-francia garanciák idején „fájdalmas meglepetést" okoz Bukarestnek, hogy a Foreign Office tudomásul veszi — ha nem is pártolja — Budapest területi igényeit.

A munka zárófejezete a szovjet-német paktumnak, Besszarábia elvesztésének, a nyugatiak 1940 nyári vereségének vázolásával jut el a „tragikus végkifejlet" jelzéséig. A második bécsi döntésről nem esik szó, de még a Turnu Severin-i román-magyar tárgyalásokról sem. Ezeket gondolja hozzá az olvasó.

Nem a modern román történetírás élvonalába tartozó alkotás Calafeteanu könyve. Nyilván maga sem annak szánta. Új kutatás — úgy tűnik — kevés áll mögötte. Számunkra éppen mint tömörítvény érdekes, így adja vissza azokat a sztereotípiákat, amelyek egy tradicionálisnak tekinthető román történelmi gondolkodásvonulatban rögzültek: már Károlyi Mihály és Kun Béla is irredenta elveket követett, s ez volt Kádárékra, Antallékra is jellemző. Magyarország az örök békebontó. Századunkat a sátán és az angyal párharca tölti ki. Hogy mennyi köze van ennek a modern történettudományhoz, azt még az eddigi — s inkább visszafogással válogatott — idézetekből is bárki megítélheti. Hasznos azonban a mű abból a szempontból, hogy tartalmazza az 1920 utáni román antirevíziós propaganda sok tézisét, szinte az összes negatív közhelyet, s a jegyzetekből összeáll annak (válogatott) bibliográfiája. Ezt kiegészíti a nyugati és magyar történeti irodalom elvi revízió-kritikájának néhány megállapításával. Abból a szempontból is hasznos a mű, hogy képet ad a mai román hivatalos külpolitika műhelyvilágáról. A szerző történész és külpolitikus képzettségű, aki 1972-ig diplomata volt — mint a fülszöveg állítja —, s majd két évtizednyi szaktörténészség után 1990-ben visszatért a Külügyminisztériumba. Ez adja meg könyvének ijesztő helyi értékét.

Szász Zoltán

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉBŐL

Évkönyv. 1996. XXII. évf., 1997. XXIII. évf.
Magyar Lajos Alapítvány, Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1996. 333 o., 1997. 325 o.

A három szerkesztő: Harsányi Iván, Jemnitz János és Székely Gábor lankadatlan erőfeszítéseinek hála a magyar történeti szakirodalom sajátos színfoltja, A nemzetközi munkásmozgalom történetéből című évkönyv kötetei makacs következetességgel, rendszeresen napvilágot látnak a mai, sok tekintetben kedvezőtlen viszonyok ellenére is. Az 1996. évi 22., illetve 1997. évi 23. kötet jutott el hozzánk alig félévnyi különbséggel; ez indokolja, hogy egyszerre ismertessük mind a kettőt.

A kötetek szerkezete lényegében hosszú évek óta változatlan. A kerek évfordulók rendező elvére épülő tanulmányokat általában a *Dokumentumok* rovat, majd az ehhez szorosan kapcsolódó *Háttér* és *A munkás- és szocialista sajtó történetéből* címmel jelzett összeállítás követi, s a megszokott rendben sorjáznak a kötetek további tárgyi egységei, rovatai is, a könyvismertetésekkel bezárólag.

Ezúttal, az 1996. évi kötet tanulmányainak központi témája a 125 évvel ezelőtti Párizsi Kommün. Jemnitz János tanulmánya a korabeli nemzetközi munkásmozgalom állásfoglalásait ismerteti; Vadász Sándor a Kommün historiográfiájáról nyújt átfogó képet; a moszkvai J. Makarenkova Pjotr Lavrov és a Párizsi Kommün kapcsolatát mutatja be. Itt szerepel még A. J. P. Taylor 1995-ben publikált tanulmánykötetéből egy rövid részlet a Kommünről, továbbá Turgenyev Flaubert-hez írt leveleiből két néhánysoros, korántsem egyértelmű részlet, amelyek valamiképpen kapcsolódnak Párizshoz s a háborúhoz.

A 100. évfordulót a kötetben a II. Internacionálé londoni kongresszusa (Jemnitz János tanulmánya) és a kongresszuson a lengyel szocialisták szereplésének bemutatása képviseli. Az utóbbi érdekesen világítja meg a nemzetek önrendelkezési jogáról elfogadott határozat hátterét (Szokolay Katalin írása). A 75. évfordulót az 1920-as évek eleji francia és brit munkásmozgalom összehasonlító vizsgálata prezentálja (Jemnitz János munkája), továbbá a moszkvai R. Jevzerov alapos tanulmánya a gazdaság szocializálásának kérdéseiről a korabeli német munkásmozgalomban folytatott vitákról

(Kautsky, Hilferding stb. állásfoglalásával). Ugyanitt található néhány töredék B. Russel és E. Snowden Leninnel folytatott beszélgetéséből.

Az 1997. évi kötet a Kommunista Kiáltvány megjelenésének 150. évfordulója előtörténetéből, a Testvéri Demokraták Társasága eddig kevéssé ismert eseményeiből ad néhányoldalas tájékoztatást. A 75. évfordulót a Bund szervezet feloszlásának rövid ismertetése, G. B. Shaw és B. Webb korabeli írásainak (az utóbbi: naplójának) kivonatos ismertetése, Ph. Rawlinson két rövid tanulmánya a brit, illetve az ausztráliai kommunista párt megalakulásáról képviseli. A nemzetközi munkásmozgalom 50 évvel ezelőtti történetéből az évkönyv az Olasz Kommunista Párt és Togliatti, továbbá a Francia Szocialista Párt háború utáni politikáját három terjedelmes tanulmánnyal (A. Agosti, Horváth Jenő és Jemnitz János) emeli ki. Szerepel itt még néhány pároldalas írás (Algéria háború utáni helyzetéről, a brit szocialisták és a Birodalom viszonyáról, a Kominform előzményeiről), amelyek azonban, sokat ígérő címük ellenére, kevés újdonsággal szolgálnak.

Közvetlenül az évfordulós tanulmányok után mind a két kötet önálló „rovatként" emeli ki a boszniai válsággal kapcsolatos munkásmozgalmi állásfoglalásokat. Az 1996. évi kötet autentikus, bár egymástól eltérő angol munkáspárti véleményeket mutat be; az 1997. évi kötet viszont a korántsem mérvadó, „balos" „Socialist Action" értékeléseit ismerteti; majd — ugyanebből a lapból — „Kelet-Európa nyugati szemmel" összefoglaló címmel – közöl hasonlószellemű állásfoglalásokat, rövid cikkek vagy cikk-töredékek formájában. A módszer annyiban problematikus, hogy a szerkesztők nem jelzik: milyen lapról, s mögötte milyen politikai erőről van szó, bár arra talán jó, hogy azt mondhassuk: ilyen vélemény is van...

A következő, Dokumentumok és a Háttér rovat, bár formailag követi a korábbi évek gyakorlatát, mindinkább egyfajta tallózássá, lapszemlévé válik, amely a napjaink nemzetközi munkásmozgalmában zajló fontosabb eseményeket mutatja be többnyire a mérvadó (szocialista vagy polgári) lapok, esetleg folyóiratok tükrében. Mind az 1996., mind az 1997. évi kötet rovatában központi helyet kap — természetszerűleg— az új brit Szocialista Munkáspárt megalakulása, a róluk szóló pro és kontra hírlapi állásfoglalások sokasága (bár az utóbbi olyannyira, hogy Tony Benn egyik cikke, igaz, más-más fordításban, *A párt még áll,* illetve *A párt nem múlt ki* címmel, egyaránt szerepel az 1997-es évkönyv Dokumentumok, illetve Háttér rovatában). E rovatokban rövid lapvélemények olvashatók az SPD vezetői válságáról, az osztrák szocialisták választási sikeréről, a francia szocialistákról (köztük egy interjúrészlet a Le Mondból Madeleine Rebérioux-val, a Mouvement Social szerkesztőjével), rövid összefoglalók az indiai munkásmozgalom történeti útjáról, illetve a legutóbbi indiai parlamenti választásokról stb. Valódi háttéranyagnak a sandinizmus történelmi tapasztalatairól szóló összeállítás, benne is főként Harsányi Iván elemző tanulmánya tekinthető.

A Munkás- és Szocialista Sajtó Története rovatban most egy évszázaddal, illetve 75 esztendővel ezelőtt megjelent, kevéssé ismert francia, német és angol munkáslapról olvashatunk; kivétel az a jelenlegi oroszországi Levaja Gazeta c. lap, amelyet a moszkvai Julij Mador mint a volt SZKP progresszív értelmiségi csoportjainak orgánumát mutatja be.

Az Események, évfordulók rovatban az 1996-os évkönyv a The Guardian alapján megemlékezik a London School of Economic — az oxfordi és a cambridge-i mellett Anglia „harmadik egyeteme" — alapításának 100. évfordulójáról; az 1997-es évkönyv Babeuf történelmi helyéről értekezik az „egyenlők" összeesküvésének 200. évfordulóján (Vadász Sándor tanulmánya); itt olvashatunk az I. Internacionálé 1871. évi londoni konferenciájáról és 1872. évi hágai kongresszusáról; a francia szocialista párt történetében pozitív fordulatot hozó 1971. évi épinay-i kongresszusról (Johancsik János írása); az Osztrák Szocialista Párt 1995. decemberi választási sikeréről (Rathmanné Tury Mária elemzése) stb.

Új színt képvisel az 1997. évi évkönyvben a Rendhagyó személyiségek – rendhagyó életrajzai címmel összefogott néhány biográfia: Aneurin Bevan-ről, Miroslav Krležáról, José Martiról és Georges Sorel-ről. A „szócikkek" ebben az esetben tanulmányi terjedelmet érnek el, valódi biográfiákkal lepik meg az olvasót. Közelítenek ehhez a stílushoz az Életutak rovatban közölt írások is, mind a két kötetben. A rovat egyre jobban hasonlít egy nemzetközi munkásmozgalom-történeti enciklopédiára, amelyben igényesen megírt tanulmányok mutatják be szereplőiket, megfelelő bibliográfiai apparátussal segítve a bővebben tájékozódni kívánó olvasót. Olyan neves történeti személyiségek kaptak helyet most a két kötetben, mint Nyikita Hruscsov, Oscar Pollak, Kurt Schumacher, Léon Blum, Adelheid Pop, Sir Charles Philip Trevelyan és még sokan mások.

A Munkásmozgalom elhunyt személyiségei rovatban megemlékezés olvasható Enrique Listerről, Ernest Mandelről, J. Harold Wilsonról. A munkásmozgalom történetírói között (az 1996-os kötetben) több méltató írás foglalkozik a nálunk csak kevéssé ismert angol történész professzor és

szocialista politikus Ralph Miliband-dal, továbbá (az 1997-es kötetben) Raymond Postgate-tel, mint jeles történetíróval, akinek életútját az előző évi kötet mutatta be.

A köteteket, illetve magyar nyelvű részüket, ezúttal is gazdag könyvismertetések zárják.

1995-től International Supplement címmel új, „nemzetközi rovat" indult, amely a mostani két újabb kötetben is folytatódik. Ebben olasz és orosz, angol és francia, svájci és cseh, német és finn, osztrák és dán, holland és izraeli kutatók (gyakran közvetlenül az Évkönyvnek írt) tanulmányai látnak napvilágot a nemzetközi munkásmozgalom történetének fontosabb kérdéséről. Csak üdvözölhetjük ezt a kezdeményezést, amelynek angol és német nyelvű tanulmányai révén jelentősen bővül a szerzők köre és még színesebbé, elevenebbé válik az évkönyvek tematikája.

Mucsi Ferenc

VÖRÖS KÁROLY
(1926–1996)

Búcsúzunk* Vörös Károlytól, a tudóstól, a kollégától, a baráttól.

Az univerzális kutatótól, aki a legnagyobbakhoz illően a latin filológiától a technika múltjáig, az irodalom- és filmművészetig mindenben szenvedélyesen kereste a történetiséget, s aki közösségünkben egyszerre volt aktív cselekvő ember, ugyanakkor bennünket is, önmagát is felülről szemlélő krónikás. Az egész történeti múlt kutatója és a világvárossá növekvő Budapest kritikusan tisztelő vizsgálója. Frázisokat tudatosan kerülő hazafi és világpolgár, aki külföldön is meglátta a magyarság nyomait, és itthon is fellelte Párizst vagy Berlint.

Nem lett a szó hagyományos értelmében vett egyetemi tanár, de oktatóként is, kutatóként is tanítványok sora emlékezhet mindig lebilincselő előadói egyéniségére, jó érzékkel kiválasztott egyéni zamatú példáira, történeti anekdotáira, amelyekkel villanásnyi idő alatt világított meg jelenségeket, teremtett történeti atmoszférát.

Változatos, mégis egyenes vonalú pályát járt be. A Domanovszky, Hajnal, Szentpétery tanítvány, a 49-ben kiváló eredménnyel végző történelem-latin szakos tanár az Országos Levéltárban és a Levéltári Központban dolgozik, szabályzatokat készít, szervezi a történeti feltáró munkát, szakmai kiadványokat szerkeszt.

A Budapesti Történeti Múzeum muzeológusaként is kiváló volt. Tudta, hogy a kiállítások mellett a múzeum fő feladata a kutatás. A legszerényebb tárgy mögöttes világát is nemzedékek számára ösztönző módon tudta feltárni, megjeleníteni. S miközben belekezdett egyik nagy művébe, Budapest 1849-1918 közötti történetébe, a szakma robotosa is volt, kiállítások sorának forgatókönyveit lektorálta, jobbította.

Vigasz számunkra, hogy az Akadémia Történettudományi Intézetében érezte igazán jól magát. Végre nem kellett adminisztrációval foglalkoznia, szabadon kutathatott. Megírta Budapest modernkori történetét, a 10 kötetes 18-19. századi részének fontos fejezeteit. Kibontakozhatott sokoldalú tudósi munkája, amely a parasztságtól és nemességtől a városi tömegkultúrán át az állami adminisztráció múltjának kutatásáig nyúlt.

Korán felfedezte, hogy szakmánk megújulásának egyik útja az olyan új típusú társadalomtörténet, amelyben személyekig menően vizsgálunk, köztes rétegeket, komolyan vesszük a hétköznapok történetének feltárását. Elitkutatásai, a virilisták vizsgálata a kisemberek — mint a borbély Francsics Károly — életre keltése a mikrotörténelem rangra emelését jelentette akkor, amikor ez még egyáltalán nem volt divat.

Sokat és örömmel dolgozott. Magyar és idegen nyelvű munkáinak jegyzéke közel ötven lapot tesz ki. Nem volt olyan aprónak látszó téma, amelyben ne találta volna meg a fontosat és eredetit. A kutatás mellett — nem tudván megtagadni

* A búcsúbeszéd Vörös Károly temetésén, 1996. október 11-én hangzott el.

önmagát — szenvedélyesen szervezett akkor is, amikor már nem ezzel kereste a kenyerét. Intézeti szobája kilincsét egymásnak adták a helytörténészek. Itt kaptak áldást munkájuk megjelenésére, de ennél sokkal többet: egy nagy tudású, tapintatos lektor jobbító tanácsait. Irtózatos munka lehetett mindent végigolvasni, amit a szakma termelt – Ő nem vette annak. Mint hivatalos lektor, és mint a Történelmi Társulat helytörténetírást irányító elnökségi tagja nagyban hozzájárult e tudományág reneszánszához. Nem akart elszakadni a szerkesztéstől sem. Több folyóirat szerkesztőségi tagja maradt, ő gondozta a tízkötetes ötödik kötetét, és mindenekelőtt ő volt a História egyik erőssége. Szeretettel tette ezt is, betegágyán az ajándékba vitt friss számnak örült a legjobban.

Éppen negyedszázadon, egy szűk emberöltőn át volt munkatársunk és barátunk az Intézetben. S ha ez a közösség kedves volt neki, az igazi nyereséget Ő jelentette nekünk. Tiszteltük korábban is, de csak a mindennapi együttlétben, a munkában, a sok jóízű beszélgetésben ismertük meg igazán emberi kiválóságát, amely a szakmaihoz párosult. Maga volt a szeretetreméltóság.

Egyszerre volt individualista és közösségi ember. Élvezte a hétköznapi élete lehetséges örömeit, a komoly zenétől a kirándulásokig, az ismeretlen ételek, ásványvizek ízéig, a fárasztó szolgálati utazások unalmas pillanatait új és új felfedezésekkel tudta jóra fordítani, útitársainak csüggedését eloszlatni. Egyszerre volt magas szakmai élmény és egyéni öröm minden pillanat, amit vele tölthettünk. Talán azért is, mert egyéniségéből a sokrétű tudás mellett az emberek iránti mély szeretet sugárzott; páratlan asszociációs képességével a formálódó, még zavaros gondolatokból kiemelte a racionálist, s a saját ötleteit hozzáadva lendítette előre a hozzáfordulót.

Tudás és bölcsesség jellemezte. Látta is, érezte is a megismerés korlátait. Műveiben, magatartásában távol állott tőle minden tudósi nagyképűség. Legendássá vált játékosan fogalmazott, de nagyon is komoly figyelmeztetése: „Igénytelen nézetem szerint vigyázni kell arra, hogy az ember ne legyen hólyag."

Nem volt hiú, sem sértődékeny. Szolgálatnak tartotta a tudományos munkát, amelyet felelősséggel és kitartással, alázattal, de jókedvűen és egymást segítve kell művelnünk.

Búcsúzunk Vörös Károlytól. Rövid idő alatt másodszor, immár végleg itt hagyott bennünket. Árvábbak lettünk.

Hiányzik kedves személye, okossága, tengernyi ötlete, páratlan, egyszerre metsző és megbocsátó humora.

Ő maga segít emlékét megőrizni: olyan egyéniség volt, akit nem lehet elfelejteni.

Nyugodjék békében!

Szász Zoltán

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES – *Attila Novák:* Sionistes, gauchistes, raison d'état (Le sionisme et le pouvoir d'état en Hongrie dans les années 30) – *Loránt Tilkovszky:* Accusation, défense, réalité Ferenc Basch devant le tribunal populaire – COMMUNICATIONS – *György Balázs:* La formation et le fonctionnement de l'organisation de du Parti de l'Union Nationale à Szentes (1933–1939) – *Ferenc Gáspár:* La tragédie de Kiskunhalas (le 11 octobre 1944) – *Erzsébet Molnár, D.:* L'influence de la réparation à l'agriculture (La situation de l'agriculture hongroise à la fin de la deuxième guerre mondiale) – *Krisztina Munkácsi:* Le procès de l'archirabbin Béla Berend au tribunal populaire – *Gizella Föglein:* Le plan du contrat d'échange de peuple entre la Hongrie et la Yougoslavie (1946) – OBSERVATEUR – LITTERATURE HISTORIQUE.

CONTENTS

STUDIES – *Attila Novák*: The Zionists, the Left Wing, and the Regime in Hungary in the 1930's – *Loránt Tilkovszky*: Indictment, Defence, and Reality: Ferenc Basch before the People's Tribunal – ARTICLES – *György Balázs*: The Establishment and Activity of the Szentes Organization of the National Unity Party (1933–1939) – *Ferenc Gáspár*: Tragedy at Kiskunhalas, October 11, 1944 – *Erzsébet D. Molnár*: The Effect of the Reparations on Hungarian Agriculture. The State of Agriculture in Hungary at the End of the Second World War – *Krisztina Munkácsi*: The Trial of Chief Rabbi Béla Berend before the People's Tribunal – *Gizella Föglein*: The Hungarian–Yugoslavian Draft Agreement on the Exchange of Population, 1946 – OBSERVER – REVIEWS

INHALT

STUDIEN – *Attila Novák*: Zionisten, Linken, Staatsräson. (Zionism und Staatsmacht in den 1930er Jahren in Ungarn) – *Loránt Tilkovszky*: Anklage, Verteidigung, Wahrheit. (Franz Basch vor dem Volksgericht) – MITTEILUNGEN – *György Balázs*: Die Begründung und Tätigkeit der Organisation der Nationalen Einheitspartei in Szentes (1933–1939) – *Ferenc Gáspár*: Die Tragödie von Kiskunhalas (11 Oktober 1944.) – *Erzsébet D. Molnár*: Der Einfluß der Reparation auf die ungarische Landwirtschaft (Die Lage der ungarischen Landwirtschaft am Ende des Zweiten Weltkriegs) – *Krisztina Munkácsi*: Der Volksgerichtsprozess des Oberrabiners Béla Berend – *Gizella Föglein*: Der Vereinbarungsentwurf über den Bevölkerungsaustausch zwischen Jugoslawien und Ungarn (1946) – BEOBACHTER – HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Аттила Новак:* Сионисты левые государственный мысл. (Сионизм и государственная власть в 1930ых годах в Венгрии) – *Лоранд Тилковски:* Обвинение защита действительность (Ференц Баш перед народным судом) – СООБЩЕНИЯ – *Дьёрдь Гашпар:* Трагедия в деревне Кишкунлацхаза. (1. октября 1944 г.) – *Эржэбет Д. Молнар:* Влияние репарации на венгерское сельское хозяйство. (Положение венгерского сельского хозяйства в конце второй мировой войны.) – *Кристина Мункачи:* Судебный процесс против главного раввина Бела Беренд перед народным судом – *Гизелла Фёглейн:* Условный план об обмене населения между Венгрии и Югославии (1946 г.) – ОБЗОР – ОТЧЁТ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségének munkája
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039—8098

Következő számaink tartalmából

Tóth Endre: István és Gizella miseruhája
Kovács László: A 12. századi anonim denárok
Thomas Szabó: A vadászat kritikája a középkorban
Hoffmann Tamás: „Egy marék rizs"
Szalay Miklós: Ifjabb Andrássy Gyula gróf pályájának első szakasza (1860–1904)
Sándor Pál: Kiadatlan levéltári források 1848-ból

E számunk munkatársai

Balázs György kandidátus, ny. főiskolai tanár – *Borhi László* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa – *Durgonicsné Molnár Erzsébet* tanszékvezető főisk. tan. (Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, Szekszárd) – *Föglein Gizella* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Újkori Magyar Történeti tszk, Budapest) – *Gáspár Ferenc* ny. levéltáros (Budapest) – *Huszár Zoltán* muzeológus (Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabbkori Osztály, Pécs) – *H. Prikler Renáta*, középiskolai tanár (Zipernowsky Károly Műszaki Szakközépiskola, Pécs) – *Izsák Lajos* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti tszk., Budapest) – *Karsai László* kandidátus, egyetemi docens (József Attila Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Történeti tszk., Szeged) – *Kőhegyi Mihály* múzeumigazgató (Türr István Múzeum, Baja) – *Munkácsi Krisztina* egyetemi hallgató (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) – *Németh István* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti tszk., Budapest) – *Niederhauser Emil* akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet Igazgató Tanácsának elnöke – *Novák Attila* PhD-ösztöndíjas (Budapest) – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora, a Századok szerkesztőbizottságának elnöke (Budapest) – *Szász Zoltán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet igazgatója – *Szecskó Károly* ny. levéltáros (Eger) – *Tilkovszky Loránt* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (MTA Történettudományi Intézet)

A szám ára: 150,–Ft ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztővel készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word 5.0, vagy a Word for Windows 2.0 (esetleg 6.0) szövegszerkesztőt. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével azt ne formázza.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron, mert a scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud megfelelő hatásfokkal „beolvasni".

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el. Ha Ön, tisztelt szerzőnk, szövegszerkesztővel írja cikkét, azt kérjük, hogy a jegyzeteket a szöveg végére *írja* „hagyományos" formában, mert a szövegszerkesztő generált (automatikus) lábjegyzeteit a ventura-program nem fogadja el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor; ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kéziratán; ha a kéziraton javítani kíván — *s csak ebben az esetben* — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kurziválandó szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

6. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — *személyi adatait, vagy annak változásait* (személyi számát, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) *közölje a szerkesztőséggel*. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges.

7. A tanulmányokról és cikkekről — a szerzők tiszteletdíjának terhére — különlenyomatot készíttetünk.

***

Terjeszti a Magyar Posta Rt.

Előfizethető a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatóságánál (1846, Budapest), postai ügyfélszolgálati irodákban, hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR, 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.), vidéken a postahivatalokban. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (Budapest V., Városház u. 1.) könyvesboltjában.

Előfizetési díj egy évre: 900,–Ft
Egy szám ára: 150,–Ft
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H–1389 Budapest, Pf. 149.